De Gids. Jaargang 57

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1893

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001189301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

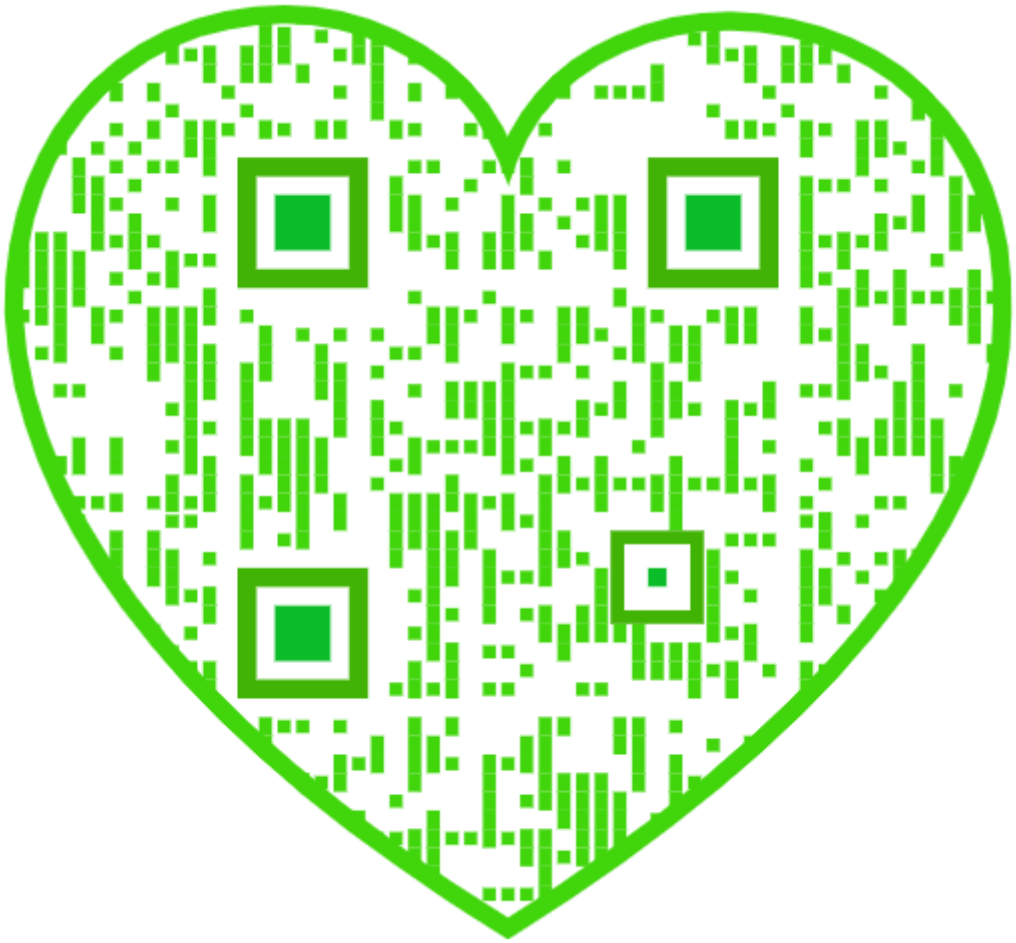

Eene idylle.

I.

Aurelie keek verrast op van haar boek, waarin zij onder de gaslamp te lezen zat: er werd gebeld, zoo laat: reeds halftien van den avond!

Haar vader - een geleerde - scheen niets gehoord te hebben: hij schreef met een potlood op den witten rand van een wetenschappelijk werk haastig, zeer diep als kortzichtige er over gebogen, zijne eigene opmerkingen neer.

Aurelie luisterde, met den wijsvinger omhoog, als om eene stilte te gebieden, die niemand onderbroken had.

Een ieder kent en vat de geruchten van zijn huis: zij volgde den tragen stap der meid in de vestibule, hoorde het rinkelen der reeds ingelegde ketting, en de verdoofde klank eener stem was genoeg om haar te doen uitroepen:

'Guido!'

Hij stond aldra voor haar, onaangemeld. Hij stak haar de hand toe, terwijl zij zitten bleef, en het boek, met een strookje papier tusschen de bladen, had toegevouwen en weggeschoven.

'Reeds weder in de stad?' vroeg ze in het Fransch, hun omgangstaal, en lachte hem verblijd toe.

'Zooals ge ziet,' sprak hij, ook glimlachend.

Het was een groote man, sterk geschouderd, met een breed aangezicht, een breeden mond, zeer zwarte, rechte, toegegroeide wenkbrauwen, blauwe oogen en donker haar. Hij kon op het einde der twintig zijn.

Hij had zijn overjas nog aan, hoog met vaalkleurig bont gekraagd en gevoerd; de mouwen ook droegen zware omslagen van bont, waarvan ieder rechtstaand haarsprietje een micros-

copisch droppeltje torste, als door een dichten mist of stofregen veroorzaakt.

Een koude lucht kwam verkwikkend met hem binnen.

Mijnheer Van der Hawermeiren, de geleerde vader van Aurelie, had niet opgehouden met schrijven, maar hield zonder op- of omzien zijne linkerhand zijds uit:

'*Bonsoir, soyez le bienvenu*,' bromde hij met eene gemeenzaamheid, welke hier als een blijk van gulheid gelden kon.

Guido nam het ook aldus op: hij had zich van zijn jas ontdaan en zat naast de dochter. Hij was gedurende een drietal dagen afwezig geweest. Hij kwam rechtstreeks van den trein, zeide hij, wat was het koud nog voor den dertigsten van April! toen keek hij rond:

'Morgen reeds?' vroeg hij.

'Helaas ja!' zuchtte het meisje.

Zij zouden naar hun landgoed gaan. Alle schikkingen schenen genomen: het tapijt lag opgerold in een hoek; de gordijnen waren af; de vensters langs de reten met oude dagbladen bekleed; de spiegellijst onder gaas beschermd; de niet meer te bruiken stoelen stonden twee en twee met de zittingen opeen.

'Wat ziet het er hier treurig, naakt, onhuislijk uit!' sprak hij, eensklaps zijne levendige uitdrukking verliezend en zijne zware wenkbrauwen samentrekkend.

De meid had de thee binnengebracht en terwijl zij heen en weer ging om de benoodigdheden voor hare meesteres te stellen, scheen hij zenuwachtig te worden, toen zei hij:

'Wat klinkt hier alles hol en onbewoond over die naakte planken!'

Aurelie gaf hem gelijk: o die bestendige verhuizingen tweemaal in 't jaar, wat was het een last, wat was het vervelend, de laatste dagen bijzonder! eens ingericht werd het beter.

'Ik zal u spoedig komen bezoeken,' zei hij, 'overmorgen of ...'

Maar zij onderbrak hem: 'Neen, neen, niet zoo dadelijk, er is te veel te regelen en in orde te brengen, wacht eene week,' antwoordde zij bedaard.

Hij trok aan zijn snor, hij sprak eerst niet, toen zei hij: 'Ik ben gewoon hier nu alle dagen te komen. Het zal mij zonderling schijnen het huis gesloten te zien.'

Onder het drinken van de thee liep het onderhoud over de vele woningen, welke in den zomer met hunne geloken blinden

en het waarschuwend briefje op de deur of poort aan de stad een doodsch uitzicht geven, en hoe ieder nu een buiten had of reisde of naar een badplaats ging.

Mijnheer Van der Hawermeiren mengde zich in het gesprek en Guido verzonk in gedachten.

Zijne stilzwijgendheid werd volkomen en hoorbaar toen zijn vader - dokter Cappuijns - na een hevigen ruk aan de bel was binnengeleid en ook plaats in den kring nam: het was een kleine, rosgrijze man, vlug bewegend, beslist van toon, scherp van blik, stuursch van aangezicht. Mijnheer Van der Hawermeiren vormde een contrast met hem, stil, lang en mager, met de trage bedachtzaamheid van den geleerde op het gelaat.

Zijne dochter geleek op hem: zij ook was groot, slank en bleek, met bruine schrandere oogen. Haar blond haar, dat 's morgens ongekunsteld opgestoken werd, lag door de zwaarte der vlecht en de bewegingen van den dag thans diep in den nek gevallen. Zij scheen zich volstrekt noch om haar uiterlijk noch om hare kleedij, die zeer eenvoudig was, te bekommeren en bediende de gasten met de oplettende handigheid eener goede huishoudster.

Het een of ander wetenschappelijk punt werd aldra luid besproken onder de twee oude heeren aan den eenen kant der tafel; en de twee andere personen, die er geen belang in namen, knoopten een stiller gesprek met malkander aan; maar het had ook wel iets ongewoons voor een jongen man en eene jonge vrouw, want het liep weldra over de verantwoordelijkheid of niet verantwoordelijkheid van den mensch in zake van misdaad, door drift gepleegd.

Het was reeds half twaalf, toen de dokter opstond en zijn stoel krakend verschoof. Guido gehoorzaamde dat sein tot afscheid nemen.

‘Goeden avond en goede reis.’

‘Tot weerziens!’ wenschte men van weerskanten.

Handdrukken waren nog gegeven in de vestibule, en de poort viel toe achter de bezoekers.

De groote zoon liet plichtmatig den kleinen vader aan zijne rechter hand naast den muur. Zij wisselden echter geen enkel woord en stapten haastig door de ledige straat, aan den hoek onder de wuivende gaspit inslaande. Een paar huizen verder stak Cappuijns met rassche en als grammoedige beweging zijn sleutel in het slot, draaide hem, trok hem krijschend uit, en trad binnen zonder naar zijn gezel, die hem volgde, om te zien.

II.

Dokter Cappuijns was de aangetrouwde oom van Aurelie. Een man uit lagen stand. Door wilskracht en werkzaamheid had hij het zoo ver gebracht schitterende examens af te leggen en, na jaren worstelens, zich een eigen, eerlijk bestaan verschaft. Hij was aan de liefde zijner jeugd getrouw gebleven en had een onbemiddeld meisje gehuwd. Jong door den dood weggerukt, had zij hem een knaap nagelaten. Deze knaap was Guido. De clienteele van den dokter breidde zich uit, zijn gezag groeide aan, en ondanks zijn weduwschap, zijn weinig gunstig uiterlijk en den last van het kind, was het hem gelukt de hand van juffrouw Van der Hawermeiren, de zuster van den huidigen emeritus-professor, te verkrijgen.

Die gebeurtenis bracht zonneschijn in het leven van Aurelie. Eenig dochtertje en moederloos waren hare dagen tot hiertoe treurig heengevloden in het gezelschap van een leergierigen vader, die weinig naar haar omzag en een paar aanmatigende meiden, die haar aan onwetende willekeur deden gehoorzamen, en meenden goed te handelen door haar van alle kindergezelschap te verwijderen. Thans kreeg zij een speelkameraad: Guido! en hoe jong zij ook was - vijf jaar - herinnerde zij zich evengoed als de twee jaren oudere knaap, hoe alles eensklaps als door de tooverroede eener fee aangeraakt, om haar veranderde: hare tante, die eertijds slechts zelden overkwam, en nu voor hare kleedjes zorgde, die in de buurt woonde, en door wier gezegend toedoen het voorzeker was, dat er op een morgen een groot gat in den scheidsmuur werd geslagen - Aurelie had er bij gestaan en de metselaars met breekijzers en hamers aan het werk gezien - en er vervolgens een poortje bestond, dat enkel met een klink sloot, en zij en Guido nu bestendig samen waren en in den groenen tuin van oom den dokter mochten spelen en rondloopen. Dat was maar een stadstuin, doch hij scheen haar groot, veel grooter dan haar in latere jaren de uitgestrekte eigendom voorkwam, dien haar vader op een paar uren afstand van de stad kocht, en waar zij vervolgens hunne zomers doorbrachten.

Toen de kinderen wat ouder werden en elk van hun kant school gingen, maakten zij 's avonds hunne devoirs te zamen en de grootere Guido hielp de kleinere Aurelie. Hij was als

een levend woordenboek, een nooit verdroten meester voor haar. Zij hadden elkander lief als kinderen van het zelfde huis.

Maar Aurelie moest vroeg naar kostschool, en vermits haar vader haar een veelzijdige ontwikkeling wilde laten verkrijgen, had hij haar een paar jaren in Frankrijk, één jaar in Duitschland, één jaar in Engeland doen verblijven. Guido was aan de hoogeschool. Intusschen, terwijl zij in den vreemde vertoefde, stierf hare tante en bij de spijt over dit verlies kwam zich voor Aurelie nog een grooter verdriet voegen. Zij vernam van haren grammoedigen vader, bij haren terugkeer in den vacantietijd, dat alle omgang met oom den dokter was afgebroken en moest afgebroken blijven. Hare tante had namelijk geheel haar fortuin in eigendom aan den overleden echtgenoot gelaten, en deze werd te rechte of ten onrechte door Cappuijns beticht deswege eene zedelijke drukking op de stervende te hebben uitgeoefend.

Eene ijzeren stang lag aan den kant van hun tuintje, dwars over de toegangspoort, ten einde aan te geven, dat alle verkeer voortaan opgeschort was.

Wat schuld hadden Guido en zij aan dit alles? vroeg Aurelie zich soms met weemoed af. Zij kon er geene ontdekken. Overigens zij eerbiedigde het verbod. Bijwijlen ontmoette zij Guido nog op de straat. Hij was een jongeling geworden, groot en kloek, hij had een snorbaard gekregen. Zij was een volwassen meisje, opgeschoten, en had iets van het ontzagwekkende haars vaders in gang en gelaatsuitdrukking. Deze bijzonderheden waren het veelmeer dan de afwerende stang, wat hen van elkaar verwijderd hield en oorzaak was, dat hij zich beperkte verlegen in allerijl zijn gegalonneerde studentenpet af te nemen zonder haar naam te durven noemen, wanneer zij, gevolgd door hare meid, hem voorbijging, lichtrood wordend en buiten haar weten haar stap een weinig verhaastend.

De spijt over de verwijdering zelf verminderde naarmate de tijd vorderde, en de een in 't leven van den anderen niet medetelde.

Aurelie deed als andere meisjes van haar stand en haar leeftijd: zij ging naar bals en concerten, zij had bekenden en vriendinnen; eene oprechte vriendschap vormde zij niet. De jonge juffrouwen harer omgeving en de jonge heeren, die haar

het hof maakten, waren te ijdel voor haar ernstigen geest. Hoe het kwam had zij niet kunnen zeggen, geen enkel grondbeginsel had zij dienaangaande vooruitgezet, geen besluit genomen, doch na eenige jaren was haar leven van gezelligheid in eene betrekkelijke afzondering van de wereld veranderd. Haar hart was vrijgebleven en de behoefte aan meesterschap en heerschappij, die zoo machtig veel er toe bijdraagt om de jonge meisjes op zekeren leeftijd tot het huwelijk te verlokken, had bij haar bevrediging gevonden, nog voordat die behoefte zich gelden deed. Zij was de meesteres des huizes en haar vader stond zijn wil aan den haren af. Kunst en wetenschap trokken haar aan, niet de kunst, die men zelve beoefent en welke ons hare bloemen reikt en met hare doornen kwetst, maar de voldoening om het kunstgenot te zoeken en te vinden. Niet de wetenschap van den man, die studiën vereischt, een practisch doel beoogt, doorgrondt en den vooruitgang een stoot geeft, maar die oppervlakkige, veelomvattende en toch verwarde en groote leemten aanbiedende lief hebberij-kennis der weetgierige vrouw, wars van alle pedanterie of praalzucht, maar voortspruitend uit den drang naar ontwikkeling, welken de Duitschers ‘Streben’ noemen.

Aldus bereikte zij de zes en twintig jaren. De wrong tusschen haar vader en oom Cappuijns was door den tijd versleten. Reeds den zomer te voren hadden zij - aan dezelfde politieke opinie behoorend - elkander in dagen van verkiezingskoorts in het comiteit ontmoet, eerst in 't algemeen gesprek hunne wederzijdsche opmerkingen weerlegd of de kansen van welgelukken berekend; later al eens het woord tot elkander gericht; vervolgens samen de zaal verlaten en den weg in gezelschap tot aan de deur des eenen afgelegd. Wat echter eene volkomen verbroedering had teweeggebracht was eene plotselinge bezwijming, waardoor de professor aan zijne schrijftafel was verrast geworden, het radeloos om hulp snellen der verbijsterde meid naar den naasten dokter, en de ijvervolle toewijding van dezen gedurende eenige dagen van gevaar.

III.

Het spreekt van zelf, dat, nu de oude heeren verzoend waren, de jongelieden geen wrok meer droegen. Alles kwam zoo natuurlijk, de vroegere vertrouwelijkheid werd niet weder aangeknoopt,

maar om zoo te zeggen na jaren voortgezet, zooals zij het doet tusschen degenen, die enkel door het maandenlang verblijf in eene kostschool zijn gescheiden geweest. Een korte tijd op zich zelf, maar die van groote beduidenis wordt, omdat hij het kind tot volwassen persoon heeft gebracht. En nu hadden zij elkander weder, nu herkenden zij den lach, den spreektoon, de eigenaardige wijze van doen of zeggen; hunne vriendschap voerde de bevredigende zekerheid met zich, dat zij oud was en bezat toch tevens den tooverglans der nieuwheid. Wat al ontdekkingen en verrassingen waren er niet: met wat zij dachten, wat zij wisten, wat zij gevoelden, wat elk hunner geleerd en ondervonden had!

Zij kwamen nu dagelijks te zamen, meest 's avonds in het huis van den professor, doch het gebeurde ook, dat Aurelie met haar vader bij uitzondering de thee bij den dokter gebruiken ging.

Nooit had zij minder lust dan nu gevoeld om naar buiten te gaan; maar zij had toch niet vermoed, hoezeer het contrast der verwijdering met hare thans gewone gezelligheid haar treffen zou. Aanvankelijk was er veel in orde te brengen, wat haar afleiding verschafte; na verloop van een paar dagen welde er echter een soort van onbehagelijkheid in haar gemoed op. Zij gaf er zich eerst geen duidelijke rekenschap van, maar de tweede en de derde avond te lande schenen haar reeds lang, niet zoozeer, omdat de stilte niet gestoord werd, maar omdat zij op voorhand wist, dat zij niet gestoord zou worden. Zij geeuwde een paar malen met het boek voor zich, onder de lamp rechtover haar altijd kalmen, tevreden studeerenden vader gezeten.

Was het de buitenlucht, die haar aldus terneerdrukte? Was het de gure voorjaarswind, die bij dage de wandelingen in den tuin en aan den boord der Leie, die hem aan een kant begrensde, zoo weinig aantrekkelijkheid bijzette?

Zij wist het niet. Zij dacht aan de stad met hare duizend nauw verneembare levensgeruchten, die zelfs degenen, welke tehuis blijven en alleen zitten, voor een gevoel van afzondering vrijwaren. Zij dacht aan Guido, aan zijn schranderen geest, aan zijn boeiend woord, aan zijn veelomvattende kennis en leerrijken omgang, en zij begon te verlangen, dat hij daar wezen zou. Was zij op die korte maanden hunner hereeniging reeds zoozeer aan zijn gezelschap gewoon, dat zij het niet meer missen kon?

Het scheen wel zoo. In de stad was zij verheugd hem te zien; nooit wenschte zij zijn bezoek, rustig zag ze het te gemoet; bevredigd en zonder spijt hem vertrekken. Zij minde hem met de milde toegeeflijkheid eener zuster en beoordeelde hem tevens met de strenge blaam van een onpartijdigen rechter: hoe was het toch mogelijk, dat een verstandig man als hij tot hiertoe al het practische had over 't hoofd gezien? Eerst de medicijnen, later de rechten, vervolgens het notariaat bestudeerend, het vak daarenboven verwaarloozend voor de eene of andere nieuwe belangstelling in kunst of wetenschap, die op hare beurt, aleer doorgrond te worden, alle aantrekkelijkheid verloor. Het was de beweegbare gretigheid van zijn geest, de onverzadelijke weetgier zelve, die er oorzaak toe waren; maar wist hij dan niet, dat studie geen dilettantisme is en iets nuttigs voor doel moet hebben? Zij kon zich ergeren, over zoo weinig doorzicht gepaard aan zoovele natuurlijke begaafdheden.

Maar thans dacht ze aan dit alles niet. Zij wenschte om zijn stap te vernemen, zijn glimlach te zien, zijne stem te hooren, en zij schold zich zelve voor dom uit. Zij had hem verboden te komen: ‘Donderdag, Vrijdag, Zaterdag,’ lispte zij. Dan zou het acht dagen zijn. Zij had gezeid acht dagen, maar zou hij het zoo letterlijk opnemen en nu niet gaan meenen, dat hij slechts den Zondag komen mocht? Was hij daar niet als tehuis?

IV.

Den Vrijdag ging haar vader naar de stad. Zij verblijdde zich bijna over zijne afwezigheid. Dit bezoek was als een band, die haar met de aldaar geblevenen verbond. Zoodra zij het terugkeerend rijtuig hoorde, liep zij het voorhof op en reikte hem de hand bij het afstijgen. Hij had een groot pak boeken mede, die hij zelf, de hulp van den knecht weigerend, binnendroeg en zij volgde hem in de woonkamer.

‘Alles goed in 't ledig huis?’

‘Ja.’

Mijnheer Van der Hawermeiren tastte in den achterzak van zijn jas, in de zijzakken, in zijn vest en haalde beurtelings allerlei voorwerpen er uit: een pakje thee, een fleschje glycerine tegen het springen der handen en lippen in dit gure voorjaar, een modejournal, en twee dubbele strooken postzegels, de eene rozenkleurig, de andere groen.

‘Daar, daar,’ sprak hij met de naieve fierheid van een kind, dat geene boodschappen vergeten heeft.

Onder het zoeken had Aurelie hem gevraagd:

‘Zijt gij bij oom Cappuijns geweest?’

‘Ik heb er gedineerd.’

‘En wanneer komen ze?’ vroeg ze schijnbaar achteloos, de postzegels rond haar vinger rollend.

‘Ha! Zondag,’ - haar aangezicht helderde op - ‘t is te zeggen de dokter, want Guido is belet.’

‘Hoezoo?’ liet zij teleurgesteld ontglippen.

‘Wel, hij moet naar de vergadering van de commissie voor het oprichten van een standbeeld aan... aan...’

Hij haalde de schouders op ten teeken, dat de naam hem niet te binnenschoot.

Het was ook dat niet, wat Aurelie belang inboezemde:

‘Wanneer komt hij dan?’ vroeg ze.

Nu was mijnheer Van der Hawermeiren eens recht in zijn schik te kunnen bewijzen, dat hij bescheid wist: ‘Ik heb hem gezeid, mijn jongen, doe zooals gij verkiest, geneer u niet, wij zullen u zonder fout Zondag over acht dagen verwachten.’

‘O papa, dat is hem afzeggen!’ sprak zij op een toon van verwijt. Maar hij luisterde niet: ‘Welnu,’ vroeg hij welgezind met de zelftevredenheid, die eene gepleegde heldendaad medebrengt: ‘heb ik uwe boodschappen niet goed gedaan?’ en hij streelde de uitgepakte voorwerpen met het oog.

‘Opperbest,’ antwoordde zij met ironie.

Zij wilde hem echter niet bedroeven, haar braven, dwazen, geleerden vader, die alles gewoonlijk verkeerd deed, en zij ging uit de zaal om haar ontevredenheid te verhelen. Het fleschje glycerine had ze laten staan, het pakje thee laten liggen, de postzegels op de tafel geworpen, zij zoo bezorgd, die nooit de kleinste wanorde noch bij zich zelve noch bij anderen gedoogde.

De koude voorjaarswind blies in haar aangezicht, en dreef een traan in haar oog. Kwelling lag in haar hart: neen, Guido zien of niet zien was haar om 't even, maar hem zoo brutaal doen begrijpen, dat hij gedurende heel de week niet komen mocht, was te kras. In eens stond zij pal, en maakte eene beweging om op hare stappen terug te keeren: hem een telegram zenden? - Neen, dat was te veel gewicht aan de zaak hechten. Dan dacht ze, of ze hem niet schrijven zou. Och neen, zij had

hem nog nooit geschreven. Er stond haar niets te doen dan het vervolg af te wachten...

Zij liep zoo haastig door de tuinpaden, dat zij verschrikte, toen de hovenier, uit een zijlaan komend, met de hand, die hij onder 't spreken, ten blijk van eerbied, recht naast de pet hield, haar vlucht stuitte om te vragen, waar zij dien boomstronk wilde geplaatst hebben, dien zijne dochterkens zoo even aangebracht hadden.

Aurelie had naar dien stronk verlangd, zij had zoo iets in een naburigen tuin bewonderd: het onderdeel van een knoestigen wilgestam half in den grond gedolven en kunstmatig met varens en maagdepalm overdekt. De hovenier had moeite gehad om er een dergelijken te ontdekken en wilde haar medetroonen om hem te zien.

Zij schoot als uit een droom: ‘t Is mij om 't even,’ zei ze ongeduldig, bijna onbeleefd, ‘gij doet mij verschrikken, Wanus.’

De man verschrikte ook over het stroeve van haar toon; doch even ras bezon zij zich en, ‘ja, toon mij dien,’ zei ze milder en begeleide zijn tragen, loomen aardewerkersstap.

Even achter de hazelaren stonden de dochters er mede. Zij hadden hem op een kruiwagen tot daar gevoerd: een plomp stuk hout, een zware last voor twee meisjes. De eene, de jongste, de grootste, had nog het handzeel over de schouders, terwijl zij de uiteinden er van rond de hand gekruld hield. Zij had een lief gezicht, regelmatig, verlokkend blij, met een hemelsche uitdrukking, die Aurelie verraste en tot sympathie bewoog. De andere, die aan den kortewagen was gespannen geweest, scheen zeer klein nevens haar. Zij had een bult, een hooge heup en een pijnlijken trek op het gelaat. Haar mond was groot, haar gescheiden haar gitzwart. Zij groette diep, zooals de arme meisjes tegenwoordig te lande doen, iets wat zij van de nonnekens in de kloosterschool leeren.

Zij was niet beschaamd en gaf bescheid over de moeielijkheden van 't vervoer, omdat de weg van het bosch tot hier zoo moerassig vuil lag.

Hare zuster sprak niet en glimlachte.

Aurelie reikte aan het bultje een drinkpenning voor haar beiden. En: ‘Allè,’ zei de groote nu en reed met den geledigden wagen voorop, gevolgd door hare zuster.

Aurelie en Wanus zochten eene geschikte plaats voor het

planten. Zij bleef er bij staan, toen de put werd gemaakt, en volgde met het oog het uitwerpen van den mullen grond. De wind blies om hare ooren en joeg haar losgeraakt haar over het voorhoofd en deed haar rok op heup en beenen kleven. En nu eerst bemerkte zij, dat ze blootshoofds was en geen beschermenden sjaal had omgeslagen. Zij huiverde:

‘Doe gij het maar alleen, Wanus, naar uw goeddunken, het is hier te koud,’ zei ze en trad den weg naar het woonhuis in.

V.

Mijnheer Van der Hawermeiren had een paar rijtuigen, welke hij in de stad niet bergen kon, maar die in den zomer van groot nut waren evenals de bruin en wit gevlekte muilezel, die 's winters bij den boer op stal bleef. Aurelie reed er gaarne en veel mede uit in het omliggende. Zij mende zelf. Het was een groot genot voor haar. Den eersten Zondag reed zij er ook mede aan het naaste station, - een goed half uur van het landgoed - om oom Cappuijns af te halen. Zij wist, dat Guido niet komen zou, en toch was ze teleurgesteld, toen zij den dokter alleen uit den trein stijgen en fiks met korte stapjes als zoovele kleine schopjes naderen zag. Een vriendelijke grijnslach verscheen op zijn kwaad aangezicht, zoodra hij haar ontwaarde. Hij nam plaats in 't open rijtuig en pijlsnel vloog de muil heen. Het was een zoele meidag en verbazend hoe veel groener alles scheen, nu de wind het jonge loover niet meedoogenloos omkrullen deed.

Mijnheer Van der Hawermeiren stond zijn voormaligen vijand af te wachten, en leidde hem rond in het huis en in den tuin met al de bedrijvige voldoening, welke de bezitters van eenen eigendom, dien ze bewonen, kenschetst.

Aan de tafel kregen de heeren - wat vaak het geval was - eene discussie over een punt van politiek, vrij luidruchtig en met drift gevoerd; de professor animeerde zich enkel wanneer hij een tegenstrever had, en Cappuijns met zijn oploopend temperament was bijzonder geschikt om zijn zwager in die opgewekte, hem zoo dierbare stemming te brengen.

Aurelie luisterde niet of weinig. Zij luisterde nooit naar hun geharrewar, niet uit minachting, maar omdat zij de zelfde dingen van in hare kinderjaren, aleer zij ze verstaan kon, had

gehoord en de herhaling er van haar als een hol, onaangenaam gerucht aandeed.

Zij was blij, toen ze vernam, dat oom Cappuijns eene consultatie in de stad had, welke hem dwong met een vroegen trein te vertrekken en zij zorgde, dat paard en wagen op tijd gereed waren, om hem naar 't station te voeren.

Dat bezoek had haar vermoeid. Zij had zich voorgenomen niet het eerst van Guido te gewagen. Van hem was geene spraak geweest. Zij dacht nochtans aan hem, dien avond, toen zij met de schemering nog eens den tuin doorwandelde, in de logge rust en drukkende eenzaamheid, welke het einde van den Zondag zoo geheimnisvol en onverklaarbaar te lande over alles werpt. En zij verlangde weer naar hem met die iunigheid, welke de ontbering van iets doet ontstaan. Had hij haar afzeggen en dat haars vaders euvel opgenomen, en dreef hij den kleingeestigen wrok zoo ver, dat hij haar straffen wilde, of voelde hij die opschorsing van hun verkeer, die leemte der afwezigheid niet zóó als zij? Het maakte haar wrevelig, dat navorschen naar iets, dat haar kwellend bezighield zonder de gronddiepten van haar hart te beroeren. Want in haar bekommernis en spijt mengde zich geene teederheid. De behoefte om hem daar te hebben, was eene behoefte van den geest, veelmeer dan van 't gemoed.

Terwijl ze des morgens hare lange lokken kamde, vroeg ze zich weder af, of ze hem dien dag niet zien zou. En hoe dwaas hij was niet ongehoorzaam te worden, dat was juist het onpractische, het gebrek aan initiatief, dat hem kenschetste en heel zijn leven hinderlijk in den weg staan zou.

In den tuin was het heerlijk, alles kiemde en groende in de warme lentelucht vol levensgeronk. Hoe was het mogelijk nu niet een uitstapje naar buiten te doen! Het lindeloover hing malsch en blinkend aan de reeds lang geschoten, roodachtige twijgjes; purperen judaspenningen, in haast ontloken, schitterden tusschen en onder het nog kleinbladerig heestergewas, dat hen weldra overweldigen zou. De pyrrhus, kunstig besnoeid, bloeide nog hoogrood, alleen staande, in 't grasplein aan de bocht van het slingerpad. Dáár een perkje bontkleurige fluweelen anemonen, met open kelken de zon aanbiddend; ginder een grooter perk: hemelsblauwe tuinvergeet-mij-nietjes, een weelderigen hul[1)] rozenkleurige silenas omzoomend, dat van

1) Massa.

verre aan den frisschen overvloed en de gazige lichtheid van kundig uitgestalde balstoffen deed denken. De kastanjeboom stak fier zijne prachtige bloementoortsen op 't donker groen omhoog; al de groote boomen ritselden met lentegesuizel boven het hoofd, en vrijpostig begon het woekerkruid zelf den weg te overdekken.

Wanus was bezig met het uitrakelen der dorre bladeren van onder 't hazelaargewas. Hij hield de korte pijp in den mond en had de berekend trage bewegingen van de grondbewerkers, die weten, dat hunne taak lastig, en de dag lang is.

En nu jubelde Aurelie's hart met de vogelen mede; het zweefde met de speelsche, kwetterende zwaluwen in de ruimte; alle gedachten dommelden in rust, ademen werd eene weelde in al dat groen. En zij bleef staan voor eene groep meiroosjes, hevig geel, zonder schakeeringen, zooals wel dikwijls gele bloemen zijn; - of schijnen zij het, omdat het oog, door hun geschitter verblind, de tonen niet meer vat? Dorre takjes staken boven de groene uit, schendende teekens van vergankelijkheid en verval op dit alom uitbarstend lenteleven.

Aurelie bezat fraaie handen, die zij met de grootste zorg verpleegde; nooit stelde zij die aan de lucht bloot. Thans ook had zij hare lange ook den pols beschermende, vleeschkleurige hondenvellen handschoenen aan en werktuiglijk begon zij de naakte takjes af te breken. Zij smaakte het zuiver mechanisch genot der vingeren: de broze stokjes te doen kraken en telkens zegerijk hun kleinen weerstand te overwinnen. Aldus had zij reeds een heelen hoop rijshout verzameld en stond nu verder, nog altijd werkzaam, bij de lagere theeboompjes, wier kenmerk het ook is hunne dof rozenkleurige, wollige bloemenkaarsjes door eene omgeving van bruine bladerlooze stokjes te beschamen.

Daar klepte 't klokje voor 't diner. En zij schoot uit hare verdooving op en haastte zich naar huis om haar vader niet te doen wachten. Wat was zij zonderling en wellustvol die opschorsing van alle gevoelens en gedachten, dat oplossen van 't eigen ik in de onmiddellijke omgeving! En welke vergoeding voor het ontberen van de onrustwekkende begaafdheden des geestes moest er niet liggen in de tevreden, bespiegelende verstomping dergenen - zooals zij, misschien ten onrechte geloofde, dat er zijn - welke nederig en arbeidzaam aan het redeloos lastdier gelijk, hunne dagen slijten!...

Aan den straatkant, juist waar de steenweg een hoek vormt, was in den tuin eene kleine hoogte; daar stond een open lindenprieeltje met eene bank. Men zat er beschut voor 't oog der voorbijgangers en kon toch, door eene opening in 't groen, zelf alles bespieden; geene boomen of struiken benamen het uitzicht op de vlakte. Over de Leie, welke na vele kronkelingen door wei en akkerland op eenige honderden meters voor het landgoed terugkeerde, lag eene ophaalbrug, het tolhuis stond er naast. Aurelie bezat een buitengewoon scherp oog en kon de komenden en gaanden tot op grooten afstand onderscheiden. Na den middag, terwijl haar vader bij het lezen van een dagblad in zijn zetel insluimerde, ging zij in dat looverhuisje zitten. Het was het uur van den trein en telkens maakte zich daar eene kleine gejaagdheid van haar meester. Zij keek bestendig op van haar boek: er kwam een wagen of een prachtgespan over de brug; de vrouw van den tolmeester verscheen met de hand uitgestrekt voor het te ontvangen recht; soms werd er door deze een praatje met een voetganger of ruiter gemaakt. De lucht was zoo helder, dat Aurelie het verdoofd geruisch van den verren trein vernam. Zij vouwde haar boek geheel toe. Zou Guido komen? Zou hij het niet doen? En zij bleef in de richting kijken. Neen, niemand, dien zij met hem verwarren kon. Enkele malen schrikte zij nochtans belangstellend op: een zekere zwier, eene eigenaardige, hooge gestalte, een donkerder kleederdracht deden haar een oogenblik twijfelen; maar neen, zij zag het dra, het was een handelsreiziger of ergens een bezoeker in bestemming voor een ander landgoed uit de buurt. Toen welde een soort van schier vernederende teleurstelling in haar gemoed op. Hoe was het mogelijk zich aldus om een afwezige te bekommeren! het was een gebrek aan eigenwaarde tegenover zich zelve, zoozeer naar iemand te verlangen, die aan haar niet dacht en haar zoo goed kon missen. En nu zij zekerheid had, dat Guido vandaag niet te verwachten was, hernam zij kalmer hare lezing of haar handwerk, in haar hart verblijd, dat er ten minste niemand anders haar geliefde eenzaamheid verstoren, en haar tijd rooven zou.

Het was opmerkelijk, en zij gaf er zich geene rekenschap van waarom, maar zij vreesde het bezoek van bekenden uit de stad, en bij gebrek aan zijn gezelschap, bleef zij 't liefst aan zich zelve overgelaten.

VI.

Het schoone weêr had niet aangehouden. Fel blies de wind in 't malsche loover, dat, aan zooveel strengheid niet gewend, pijnlijk dooreengeslagen, zijne aanhoudende weeklacht huilde. Aurelie, die heel de week om zoo te zeggen buiten had geleefd, kon het in huis niet uithouden. Zij wandelde op 't voorplein, warm in een sjaal geduffeld, met een capeline op het hoofd, waarvan de fronsels tot over hare wenkbrauwen hingen. Daar, juist in 't zuiden, was zij wat voor den noord-oostenwind beschut, maar zij hoorde zijn woeden in de loeiende sparren, niet ongelijk aan het geruisch der zee; de wolken waren grauw met logge zwarte randen en namen monsterachtige gedaanten aan; nu en dan vielen enkele koude regendruppelen op hetgeen van haar gelaat was blootgebleven. Zij ging met rassche schreden heen en weer onder den grooten, gestruikten kerslaurier[1)], die zoo overvloedig vol bloementrossen stond, dat hij als met donzige sneeuw bedekt scheen; de grond zelf er onder lag heel wit met afgestoven fijne bladerkens bestrooid. Zij dacht dat zij dat wêer minde, en de oproer der elementen iets grootsch in zijne woestheid heeft, dat zoo ontzagwekkend de macht der natuur verkondigt. Zij voelde zich zoo levenslustig, het scheen haar, dat ze uren ver had kunnen gaan. En zij zag op in 't loover: daar ergens verborgen, dichtbij, zong de nachtegaal. Zijne stem overheerschte het bruisen van den wind, als trotste hij de kou en den orkaan; onvermoeid en onverdroten wierp hij zijne jubeltonen in de ruimte, het luisterend oor verrukkend door hun harmonische, oneindige afwisseling.

Wat was het toch heerlijk te lande!....

In eens zich omkeerend, schrikte zij, en deed een stap achteruit: Guido stond voor haar. Zij had het ijzeren hek niet hooren openen. Hij lachte haar toe, ook in zijn jas gewikkeld, met den kraag recht en de schouders hoog, rood van zijn worstelen met den wind.

Hij stak haar de hand toe, en terwijl zij die nog vasthield, vroeg zij, blij verwonderd: ‘Hoe komt gij hier?’

Het uur van den namiddagtrein, met welken zij hem dagelijks verwacht had, was voorbij. Zij had zijne komst zoozeer

1) Kerslaurier: *prunus lauro-cerasus*.

bespied en nu verraste hij haar toch op het oogenblik, dat zij volstrekt aan hem niet dacht!

‘Te voet,’ antwoordde hij.

‘Meer dan twee uren gaans, door zulk een weder!’ zei ze, het klonk bijna verwijtend.

En hij bekende het als een scholier, die eene guitenstreek op zijn geweten heeft, hij kon het in de stad, in zijne ballingschap, niet meer uithouden. Het was nu Vrijdag, morgen nog geduld te hebben.... nog een heelen dag te verloopen tusschen den Zondag! neen neen, hij had zijn uurwerk geraadpleegd en was naar 't station geijld, hij hoorde den wegtrekkenden trein fluiten, juist, toen hij met zijn snel genomen kaartje aangeloopen kwam. Zijne teleurstelling duurde slechts een oogenblik. Hij zou zich daardoor niet laten afschrikken: ‘ik wilde u zien, vandaag, u - en uw vader,’ voegde hij er in eens verlegen bij.

Dit laatste deed Aurelie glimlachen. Eene onuitsprekelijke kalmte was in haar hart gedaald, eene bevrediging, een zalig bewustzijn van macht en zegepraal. En nu was zij het, die zoozeer naar hem had gesnakt, welke met vriendelijke blaam zijn uitstapje kinderachtig en buitensporig noemde, terwijl hij aan hare zijde heen en weer ging! Zij was oprecht, zij had al haar verlangen vergeten bij het veropenbaren van zijn nog grooter verlangen om elkander weer te zien. Zij dacht er niet meer aan om zich te ontschuldigen over schijnbare onbeleefdheden, of wilde het misschien niet doen, omdat zij gevoelde dat het al te vriendelijk van haar ware geweest.

Guido was daar in jaren niet gekomen; alles moest hem bekend zijn en herinneringen wekken en scheen als dusdanig toch niet veel indruk te maken. Zij waren nu verder den tuin ingewandeld; hij had het hoofd eens binnen de halve staldeur gestoken, en den ouden muil een streelend klopje op de achterlende gegeven en deze had omgezien en gehinnikt als tot wedergroet; zij waren gekomen aan de beukenhaag met haar bleek en glimmend groen, waarvan de weelderige broosheid bewondering en tevens angst voor zijn onmogelijk behoud verwekt. Daar was het, dat hij, toen zij van de schepping genoten zonder van hare schoonheid bewust te zijn, kevers schudde, die zij als levenlooze voorwerpen hier en daar opnam en prikkelde tot zij uit hunne verdooving ontwaakten en met de pooten begonnen te spartelen. Guido verzamelde ze in eene

doos en toen werd een draad door hun stuitje gestoken en zij - op den grond gesteld - hieven hunne schubben als in eene beweging van ademhalen op, al meer en meer, tot er eindelijk lucht genoeg onder was en zij eensklaps - altijd onverwacht nog voor de belangstellende toezieners - ook hunne gazen vlerken daaronder ontplooiden en in lompe vlucht opgingen onder de zegekreten van de kleinen, die den draad hielden. Ginder stonden de groote denneboomen heen en weer geslingerd door den stormwind; hier de reuzenolm, waarop hij eens roekeloos met levensgevaar geklauterd was om er een weduwaalnest (wielewaal) te rooven.

Zij waren aan den boord der Leie gekomen. Het schuitje van vroeger met zijn rood en wit gestreept paviljoen lag er nog vastgeketend, zwalpend in het ongestuimig water, dat thans even grauw als de hemel was. Hoe vaak had hij er met haar als knaap tot aan de sluis in geroeid! Maar aan dat alles dachten zij niet of gewaagden er niet van, en weldra had het gesprek - wat altijd gebeurde, als zij te zamen waren - eene gansch tegenovergestelde wending dan die der sentimentaliteit genomen: op eene bemerking van Aurelie, dat het klimaat in Vlaanderen zoo veranderlijk is, had Guido gezegd, dat de huidige verkoeling hare wetenschappelijke uitlegging vond en alle jaren omstreeks den twaalfden Mei inviel, omdat zij veroorzaakt werd door de smelting der groote ijsschollen in de Baltische zee, die eene beduidende hoeveelheid latente luchtwarmte daartoe moesten opslorpen. Toen sprak hij van den wind, van andere natuurverschijnselen, en het was reeds laat en tijd om te vertrekken, voordat hij er aan dacht eens bij haar vader te gaan.

Zij keerden ras naar huis met koude wangen, frisch doorwaaide kleederen, kracht in 't bloed, gezondheid in den geest en sympathie in 't hart.

Mijnheer Van der Hawermeiren was niet verwonderd Guido zoo laat te zien aankomen, hij was over niets verwonderd en had reeds vergeten, dat hij zelf dat bezoek tot den Zondag verschoven had; ook niet verheugd, of niet verstoord, omdat hij in zijne studie onderbroken werd. Hij ging mede tot aan het voorhek in zijn gekleurden kamerrok, en bemerkte geenszins, dat zijn jonge vriend zelfs niet had neergezeten, wat toch zonderling was voor iemand, die van uren ver kwam.

Bij het scheiden - haar vader had reeds den rug gekeerd - viel er Aurelie nog iets te binnen en zij zei heel opgewekt:

‘Guido, 's avonds zie ik altijd een tamelijk groote, doffe ster in 't zuiden tusschen de constellatie van den Leeuw en het Aar der maagd, het moet eene planeet zijn; Jupiter is niet zichtbaar, Mars kan het niet wezen, want die heeft eene roode kleur; Venus is grooter, hetkan geen andere dan Saturnus zijn... is het zoo?’

Hij wist het niet, hij wist er minder van dan zij, die deze wetenschap ook uit liefhebberij bestudeerd had in boeken voor oningewijden geschikt. Hij had geen tijd meer: ‘Ik zal het aan Mouval - dat was zijn vriend een sterrenkundige - vragen en u zijn antwoord Zondag mededeelen,’ zei hij heenijlend.

VII.

Des anderdaags stond hij daar weder, ook laat, lang na het uur van den trein: hij had niet willen wachten, hij moest haar dadelijk de boodschap brengen, ja, zij had gelijk, hij had het aan Mouval gevraagd, het was Saturnus, die thans op de door haar aangeduide plaats zat.

Aurelie glimlachte, verrukt; hare oogen schitterden, zij was zoo verheugd over die ontdekking in het nederig grondbewustzijn zelf harer onwetende geleerdheid.

‘Ziet ge 't wel,’ zei ze zegepralend, ‘dat ik er iets van heb onthouden en gij mij niet tevergeefs die boeken van Houzeau en Flammarion hebt gegeven.’

Hij bekende het volgaarne, opgeruimd, hare blijdschap medegenietend. En als een leerzuchtig kind, dat fier is over zijne wetenschap en ze bewijzen wil, daagde zij hem schertsend uit om haar vragen te stellen: welk teeken van den Dierenriem op een bepaalden dag en een bepaald uur aan de middaglijn voorbij trok. En hij deed het en zij - na eenig nadenken of aarzelen - wist bescheid te geven.

Aldus wandelden zij het slingerpad op. Wanus had den kruidsteker neergezet en rakelde nu vlijtig, daar het Zaterdag was en de tuin in zijn Zondagstooi moest prijken; en ‘omdat er zooveel werk was met al dat verduiveld onkruid, waar een mensch niet meester over kan worden,’ had hij Aurelie een paar dagen geleden voorgesteld zijne dochters in de hoedanigheid van

wiedsters mede te brengen. Hetgeen met enthousiasme was aanvaard. Aurelie kon geene wanorde of gebrek aan oppas zien. Het was een genoegen voor haar, wanneer ze alleen wandelde, de kleine, fijngeschoeide voetjes in de mul omwoelde aarde te mogen stellen en, wederkeerend langs het pad, het eerste spoor te volgen met het oog, en zich rekenschap te geven van de nauw merkbare bochten en afwijkingen in de rechte lijn door de aantrekkingskracht van boomstammen of struikgewassen veroorzaakt.

Toen zij aldus keuvelend aan den pyrrhusstruik kwamen, richtte eene kruipende gestalte zich juist daar van onder op: het dochtertje van Wanus, diegene met den grooten bult. Zij had een schortvol afval en rotte bladeren verzameld. Zij had de komenden niet ontwaard en trad terzijde om hen door te laten.

Zij groette zeer gewichtig met de diepe buiging, die men haar in 't klooster had geleerd. Guido's blik viel in 't voorbijgaan op haar: er lag iets jammerlijks en tevens comisch in die plichtmatige beleefdheid, in tweestrijd met den stand van dat misvormde schepsel, iets dat deed denken aan een aapje, toeren verrichtend.

‘Dag, Clete,’ zei Aurelie, met hooge, verwijderende minzaamheid en zij vervolgden hun weg.

Aan den ingang der overwelfde lindenallee lagen eene houweel en een krabber met de snee en de tanden omhoog naast een stapel versperrend onkruid. De beiden bleven staan. Aurelie zag rond: de andere dochter van Wanus was verder in de zode neergehurkt, bezig met het uitwieden van een perkje rozelaren.

‘Rensken!’ riep Aurelie.

De gestalte verroerde niet.

‘Zijn het *les naturels de l'endroit*, welke zulke harmonische namen dragen?’ vroeg Guido schertsend.

‘*Chut*,’ beval Aurelie en zij herhaalde met luideren toon den oproep van ‘Rensken!’

Nu had de aangesprokene haar gehoord, en wendde het hoofd om.

‘Kom eens hier, als een braaf kind, en neem dat gereedschap weg, het zou gevaarlijk kunnen worden,’ en het uitgestort onkruid bedoelend, ‘de menghoop is ginder in den hoek, achter

gene palmstruiken,' berichtte zij, met den vinger de plaats aanwijzend.

Rensken stond op en kwam nader: haar voorschoot hing af en droeg twee groote groenachtige zandvlekken aan de kniehoogte van het kruipen over den grond; haar hoed, nog aan den hals met vuile strikken vast, was achterover in den nek gevallen, en haar wispelturig, losgekrabt en verward haar vormde eene lichtkroon in de laatste zonnestralen boven haar hoofd.

Zij bloosde hoogrood in de tegenwoordigheid van dien vreemden heer, beschaamd over het verwijt en was in haast neergehurkt, met hare twee handen te gelijk het onkruid in hare schort scharrelend. De roode huid der kneukels en polsen droeg kleine, bloedige schrammetjes door de niet te ontwijken doornen van het rozenperk veroorzaakt.

Weldra was de ingang open, de sporen van het krabbelen harer nagels op de aarde achterlatend. En terwijl Aurelie het meisje nog een bevel gaf - iets nopens het voorplein, waar Guido niet naar luisterde - zag hij haar aan met verrassing eerst en weldra met geboeide bewondering in den blik, terwijl Rensken in bekoorlijke schroomvalligheid, glimlachend eenige woorden van onderwerping stamelde.

'*Elle est jolie!*' sprak hij, nog eens omziende, aan Aurelie's zijde onder den boog van den loovergang voortgaande.

'Niet waar?' zei deze op een toon, die zijn oordeel niet alleen beaamde maar klem bijzette, 'het is als een madonnabeeldje van Rafaël.'

Eene vrouw gevoelt nooit de behoefte eene andere vrouw - haars gelijke - om hare schoonheid te hooren roemen, maar dat achttienjarig veldkind was zoover beneden haar in alle andere opzichten, dat het bij de steedsche juffrouw een gebrek aan het besef harer eigenwaarde zelfs tegenover zich zelve zou hebben behelsd, indien de minste zweem van naijver in haar hart ware ontstaan en zij Rensken anders dan onder een artistiek oogpunt had beschouwd. Het kwam haar niet in den zin, dat het bij hem kon anders wezen, en het scheen ook niet zoo; maar die ontmoeting bracht hun gesprek op de schoonheid in 't algemeen, op sommige om hare uiterlijke gaven beroemde vrouwen, wier naam de geschiedenis heeft bewaard; en dra ontstond de vraag of het wel een geluk mag heeten voor een volksmeisje deze gave te bezitten, vaak om er

den ondergang harer bewonderaars door te bewerken of er zelve door in 't verderf gestort te worden.

Toen zei Aurelie: ‘Hebt gij er nooit op nagedacht, hoe zonderling het is, dat de schoonheid, die tronen heeft veroverd en oorlogen verwekt, die hare macht schier alom doet gelden, en hulde vergt, waar zij verschijnt, bij enkelen eene werkelooze macht wordt, iets onbewusts, dat noch de bezitster noch hare omgeving weten te schatten, als eene zeldzame bloem, die onbewonderd bloeit en verwelkt op haren stam?’

‘Hoe meent gij dit?’ vroeg Guido.

‘Ik meen,’ hernam zijne gezellin, ‘dat om eene begaafdheid van het uiterlijke of den geest in een voordeelig licht te plaatsen er eene daartoe geschikte omgeving behoort, dat de tooneelspeler een theater hebben moet, indien hij schitteren wil. Is de schoonheid van dat meisje uit de bosschen niet alsof zij niet bestond? waar geldt zij? wie zal ze schatten? niet de ruwe werkman, wier vrouw zij worden zal; niet de menschen die haar beperkten kring uitmaken; zij zelve heeft misschien geen spiegeltje of althans maar een onvoldoende, waarin zij hare eigene trekken bewonderen kan...’

‘Halt,’ zei Guido lachend, ‘nu overdrijft ge, en wij dan, rekenen wij niet mede, die Rensken - hij drukte luimig op dien naam - bewonderen en de eer van een geheel gesprek gunnen?’

VIII.

Hij kwam des anderdaags met zijn vader, hij kwam den Maandag ook, den Woensdag stond hij daar reeds weder. Bijna te dikwijls nu voor Aurelie.

De lente was gansch verschenen met uitbundig gezang en schier overdadigen groei. Zij brachten meest den tijd in den tuin door en weldra begonnen zij ook wel eens in het schuitje over de Leie te steken en - het daar geankerd latend - volgden zij den trachel langs den stroom. Er waren thans geene koewachters met koeien in de weiden; het opgeschoten gras, met duizenden kleurige bloemen er tusschen, suizelde en boog op groote oppervlakten onder den streelenden ademloop van den wind; de lucht was mild, het weêr bleef voortdurend mooi. Guido had altijd iets boeiends te verhalen, iets belangrijks mede te deelen, eene bemerking te maken, of eene meening uit te

drukken, die haar door de juistheid of de nieuwheid verraste en trof. En terwijl zij daar aan elkanders zijde voorttraden, in genoegelijke harmonie des geestes, naar niemand anders gezelschap wenschend, doelloos en bevredigd in de zomerzon, kon Aurelie toch niet nalaten een schuinschen blik naar hem te slaan en haars ondanks zich af te vragen, of die groote, jonge, vernuftige man niets beters te verrichten had op de wereld dan daar met haar aan den boord van 't water te slenteren.

‘Waar denkt gij aan?’ vroeg hij haar somtijds half misnoegd, wanneer zij, zichtbaar verstrooid, met een bewustzijn als van tijdverlies zwijgend voortschreed.

Zij kon of dorst hem dat niet zeggen, een gevoel van vrouwelijke kieschheid hield haar terug om die snaar aan te raken, en zijn toekomst en zijn burgerplicht met hem te bespreken; maar zijn nam zich voor het later eens te doen, openhartig en gestreng, zoodra hij zelf die quaestie aanraken zou.

Op een Zondag in den vroegen namiddag nog, dat zij beiden - onbemerkt van de twee kampioenen - een hevigen wetenschappelijken woordenstrijd tusschen de geleerde vaders aan het dessert ontvlucht waren - stelde Guido haar voor een tochtje op 't water te doen: hij zelf zou roeien.

Het schuitje, door haar aan 't roer bestuurd, door hem met krachtige riemslagen in beweging gesteld, volgde de vele kronkelingen der rivier met hare lage oevers en haar helder, den hemel en de boomen weerspiegelend nat, nu ras en stil het water doorsnijdend, dan trager, wat gehinderd - ruischend tusschen 't buigend riet heenschuivend.

Soms liet Aurelie hare hand over den boord in 't water slepen, den uitgetrokken langen handschoen met het stuur in de andere houdend.

Zij kwamen aldus tot aan de brug van het tolhuis. Zij hadden nog niet gesproken.

‘Nog verder?’ vroeg hij nu.

‘Indien gij niet te moede zijt,’ zei ze, want zijn eerst verbleekt aangezicht was gansch rozenkleurig van de inspanning en kleine druppelen blonken onder zijn achteruitgeschoven stroohoed op zijn voorhoofd.

‘Neen,’ antwoordde hij, den adem inhoudend, om de hijgingen zijner borst te verbergen, en het vaartuig wat ingetoomd

in zijne vlucht, schoot snel onder den boog der ophaalbrug heen.

De vrouw uit het tolhuis kwam buiten en hield de hand over de oogen om hen na te zien.

‘Even tot ginder aan dat groepje boomen,’ bad Aurelie, die nu begon te denken, dat zij misbruik van zijn dienstvaardigheid had gemaakt, en dat de lichaamskracht van den sterkste ook hare palen heeft.

Die groep was een hul struikgewas, dat zij altijd van uit het priëeltje op den hoek van haar tuin donker op de weide afteekenen zag en dat zij ofschoon niet ver er van verwijderd - in rechte lijn ten minste - nooit had bezocht.

Het was een bekoorlijk plekje, zooals de Leie er vele telt, eene bocht van 't water met riet begroeid, door een elskant belommerd, en nog met een paar hooge boomen overschaduwd.

Hij wierp het anker in den grond. Hij was op den boord gesprongen. In zijne volle lengte stond hij daar, met zijn zakdoek zijn aangezicht afdoopend.

Hij wilde niet bekennen, dat hij vermoeid was en de inspanning te groot achtte; maar hij had dorst, zei hij en op haar raad keerde hij langs den oever terug - te voet thans - naar de herberg van het tolhuis om een glas bier.

Aurelie bleef alleen in het schuitje. Over de weiden heen zag zij haar landgoed: wit, in 't groen half verborgen; de massa's van den tuin, het hek aan den ingang; haar lievelingsplekje op den hoek. Het was een genot met haar scherp oog al die bijzonderheden uit te vorschen....

Reeds een paar malen had een voorbijgauger, aan den anderen kant van 't water zijn weg volgend, de pet voor haar gelicht, nu ruischte iets dichtbij en zij keek om: een drietal meisjes - aankomelingen - waren in den elskant verschenen en stieten elkander gichelend in hare richting vooruit. Zij konden haar niet bereiken en zouden 't zeker niet hebben gedaan; maar hunne tegenwoordigheid was niettemin als eene stoornis en een gevaar en zij keek uit, of Guido niet terugkwam.

Neen.

Toen nam ze haar lievelingsboek - Gedichtjes van Heine - dat naast haar met haar meegebrachten sjaal op de bank lag en opende het. Zij kon echter niet lezen en schuins terzijde keek zij onder haar zomerhoed, aan de kin gestrikt, vooruit-

springend van voor[1)] en die het gebruik van een zonnescherm overbodig maakte, naar de haar bespiedende en storende meisjes. Zij hoopte deze door eene onverschillige houding te ontmoedigen; maar nu klonk het van op den oever:

‘Koekoek, koekoek!’ - er waren knapen bij de overigen gekomen - en een luid gelach ging op. ‘Tietjes en haantjes,’ zei er een, wat dat beduidde verstond zij niet, maar hoorde iets voorbij voezen en zag de sprongen van steentjes of keitjes in 't water.

Dat werd gevaarlijk en zij verwachtte het oogenblik, waarop men haar hoofd tot mikpunt nemen zou, toen gelukkig Guido ginder opdaagde.

De bende was in 't struikgewas verdwenen.

‘Kom,’ zei ze, ‘kom, laat ons vertrekken, het oord is hier niet veilig den Zondag.’

Zij scheen beangstigd of zenuwachtig en vertelde het gebeurde. Strijdlustig keek hij rond; maar de rustverstoorders waren verder aan het steenen werpen in 't water bezig, en hij sprong in de boot en de terugtocht werd aangevangen.

De brug was opgehaald, een schip kwam in de andere richting aan, een laag kolenschip, dat stroomopwaarts vaarde en ondanks een paar trekkers en zijn zeil - donkerrood en gansch ontvouwd - slechts traag voortgeraakte. De vrouw uit het tolhuis stond aan de opening en liet een klomp aan een touw bevestigd van een stok afhangend, als de angel eener visscherroede, naar omlaag zinken en de schipperin legde het verschuldigde er in, waarna de vangst werd opgetrokken.

Het schuitje wachtte intusschen dicht aan den oever; er waren reeds eenige menschen verzameld, boerendochters, die de steedsche juffrouw aangaapten met de dwaze, gedachtenlooze nieuwsgierigheid der koeien in de wei, als zij voorbijgangers zien, terwijl een paar boerenkinkels van de ophoudende gelegenheid gebruik maakten om al gauw aan de deur der herberg nog eene pint te ledigen.

De tolvrouw herkende Aurelie:

‘Dag juffrouw’ - en zij knikte naar den tochtgenoot - ‘schoon weer om een toertje te doen.’

Lag er iets spotachtigs of misplaatst in hare beleefdheid en

1) Rand.

haar gezegde of was Aurelie prikkelbaar? Althans het mishaagde haar.

‘*Vite*,’ smeekte zij Guido.

Voorbij de brug kwamen nog twee meisjes: het bultje, dat bijna stilstaande, deftig haar aangeleerde buiging te pas bracht en Rensken naast deze recht en groot, minzaam doch beschaamd met het hoofd knikkend.

‘Krek, krek, krek, ti, ti, ti!’ klonk het wat verder in 't oeverlisch, ‘krek, krek, krek, ti, ti, ti!’ De rietmusch, wier gezang op eenzame plaatsen den wandelaar of varenden verrast. Aurelie had ze dikwijls en gaarne gehoord, als een lentegeluid, als een toon, die aan geheimzinnig vogelleven en wilde eenden denken doet. Nu scheen er ook iets schimpends voor haar in te liggen en nogmaals stuwde zij Guido aan om spoed te maken en te huis te zijn.

IX.

Des avonds werden de beide gasten naar den laatsten trein gevoerd. Zij zaten in de victoria op de achterbank, vader en zoon, Aurelie hoog op den bok met den koetsier - of dengene, die verondersteld was het ambt van koetsier waar te nemen, wat lager naast haar. Zij zelve hield de lijn. Guido zag hare slanke gestalte, verdund nog door de haar omvattende klaarte, scherp voor zich op den hemel afgeteekend.

Lustig liep de muil, nauw door den eindknoop der zweep als door eene liefkoozing beroerd. Aurelie genoot volop van dien rit; dubbel genoot zij nu in het onduidelijk besef, dat zij door de tegenwoordigheid van den oom en den dienaar eene door de wereld geëischte eerewacht bezat, die haar gemeenzamen omgang met Guido billijkte, een gevoel van bescherming tegen nieuwsgierigheid en dwaze onbescheidenheden.

Nochtans zij steeg niet af, aan 't station gekomen. Zij drukte, van op haar hoogen troon, den beiden mannen de hand, deed het rijtuig omkeeren en ving onmiddellijk den terugtocht aan.

Zij had voorgegeven, dat haar vader op haar wachten zou. Zij had niet gezeid: ‘Tot wederzien’ noch ‘tot weldra’ aan Guido. Wat had haar teruggehouden om te blijven tot hun vertrek, om zijne laatste groete van uit het venstertje te beantwoorden? wat dreef haar weg van de plaats - het buitenstation - waar de afwisseling, welke het gaan en komen der

laatste treinen medebrengt, iets belangwekkends en boeiends heeft, van hetwelk de aanwezigen zich moeielijk losrukken kunnen?

Het was een bewustzijn van oververzadigdheid van zijne tegenwoordigheid en zijn onderhoud, iets gelijks aan hetgeen men ondervindt na het lezen van te veel poëzie, het hooren van te veel muziek, gepaard aan een zucht naar vrijheid, eene behoefte aan ons zelven te behooren, met onze gedachten alleen te zijn.

Het was nog dag, toen het rijtuig aan de tolbrug stilhield. Dáár stond de vrouw met de hand uitgestrekt om het weggeld te ontvangen. Zij had bruine, toegeknepen, sluwe oogen, gansch in overeenstemming met haar dunne lippen en de spotachtige uitdrukking die er op lag, en den fleemenden spreektoon die er uitkwam:

‘En ge keert alzoo terug op uwe eenigheid, juffer Aurelie,’ zei ze, glimlachend.

‘Hoe anders,’ sprak deze met eene zekere hoogheid,

‘Scheiden is droevig,’ herhaalde de vrouw en zij knipoogde naar den koetsier, die ook een voor Aurelie onmerkbaar teeken met de wimpers deed en niet lachen dorst.

De zweep viel op den muil en hij rende heen.

Wat wilde die vrouw zeggen, wat bedoelde zij? Het was eene zinspeling op Guido en zijne vele bezoeken aan het landgoed; en het bloed steeg Aurelie naar 't aangezicht bij de gedachte, dat zij opspraak verwekten en men hunne wederzijdsche verhouding tot elkaar verkeerd uitlegde.

Nu had zij de verklaring harer onrust, nu wist zij waarom zij zich, onbewust nog, maar onaangenaam inwendig gewaarschuwd, dienzelfden achternoen had naar huis gehaast.

‘Ik zal met hem niet meer gaan varen,’ dacht zij, ‘ik zal met hem alleen niet meer in de weiden en aan den oever van 't water gaan wandelen.’

Had zij wellicht haar goeden naam op 't spel gezet? Zij twijfelde. Als het meerendeel der stedelingen had zij gemeend zich te lande alles te mogen veroorloven, zij die in de stad, nu nog, dat ze reeds bijna op het einde der twintig was, nooit tenzij met haren vader of onder de hoede eener meid uitging, had hier alle gebruiken over 't hoofd gezien. Zij, die zoo bang was voor excentriciteiten, droeg hier een zonderlingen hoed die de blikken aantrok...

‘Vandaag zal hij hier weder staan,’ zei ze in zich zelve, ontevreden des morgens daarna benedenkomend, ‘indien hij toch wat uitblijven wilde!’

En na den middag, omtrent het uur van den trein, ging zij in het prieeltje zitten en bespiedde zij zijne verschijning met rusteloos verlangen, en angstige spanning; maar het was een verlangen om hem niet te zien, een angst voor zijn bezoek.

Hij zou niet komen, en zij verademde, zij voelde, dat ze hem slecht aanvaard zou hebben, en tevens, dat het haar naderderhand berouwen zou.

X.

De Dinsdag, de Woensdag, de Donderdag vergingen en hij bleef uit. Wat was er? En nu begon zij zich te bekommeren over hem en zijne gerekte afwezigheid, juist als de eerste week toen ze buiten verbleef.

Wat voor een grillig schepsel was ze toch! Door welke onbegrijpelijke tegenstrijdigheid wenschte zij naar hem, wanneer hij haar onverschilligheid toonde, en kreeg zij een gevoel van verveling en overvoldaanheid, zoodra hij naar haar gunsten streefde?

Den Vrijdagmorgen zei ze aan haar vader, op het oogenblik, dat hij op 't voorplein in de victoria stapte om naar den trein te rijden:

‘Ik ben verwonderd, dat Guido deze week niet eenmaal is gekomen.’

‘Is hij niet gekomen?’ sprak deze verbaasd. ‘Inderdaad... o wat zou hij ook zoo dikwijls komen doen?’

Zij had het opzettelijk gezegd, opdat hij het overbrengen zou.

Dien dag verwachtte zij hem niet. Hij wist nu, dat haar vader elken Vrijdag naar de stad ging en eerbiedigde hare eenzaamheid.

Het weder was zeer mooi. Zij had reeds eenige malen de tuinpaden op en neer gewandeld, toen een lust om te varen, dien zij eerst bedwong, in haar opkwam; maar hoe, met wien? Er was niemand om te roeien. Ja toch, misschien kon Wanus dat.

Zij trad over de hellende zode tot aan den boord van de Leie onder den treurenden esch in welks schaduw de schuit gevangen lag en trok, buigend, de ketting naar zich, en toen eerst keek ze rond om hulp.

Rensken stak met haar langstelig ijzer het onkruid van het pad, in hare onmiddellijke nabijheid.

‘Waar is uw vader?’ vroeg ze.

‘Ik heb hem hooren zeggen, dat hij naar 't dorp ging om koolplanten,’ antwoordde Rensken, veel te luid voor den kleinen afstand, die hen scheidde. ‘Zoudt gij gaarne varen, juffer Aurelie? Wil ik u trekken, ik kan dat wel,’ hernam ze den stekker reeds tegen eene ornamentspar in 't grasperk aanleunend.

Aurelie bedacht zich een oogenblik, aarzelend in haar groot verlangen, twijfelend, of ze dat jonge veldkind tot dien ruwen mansarbeid verlagen mocht, toen de zwarigheid zich van zelf oploste: daar daagde in eens Camiel, de vijftienjarige broeder van Rensken, op met de drie koeien van het naaste hoeveken, waar hij in dienst was, en die hij hier alle namiddagen wachten kwam.

‘Rensken, laat uw werk staan en hoedt gij ze,’ zei Aurelie. En zij riep, nadat het meisje hem de zeelen afgenomen had, den knaap bij zich. Rensken had haar een gelukkigen wenk gegeven: trekken! dat was verkieslijker dan roeien, op die wijze kon ze alleen blijven.

Camiel had reeds een touw gehaald en met die vlugge dienstvaardigheid, die blijde toeschietelijke haast der jeugd, die nog hare krachten niet spaart en geene vermoeienis ontziet, misschien met het verlokkend flikkeren van een milden drinkpenning in het vergezicht, had hij zich zelf aangespannen en trok hij lustig het schuitje voort, waarin Aurelie nu nederzat.

Het was eene vreugd aldus over 't water te zweven, zonder riemslag, zonder schok, zonder den bekommerenden aanblik der inspanning naast zich. En zij dacht aan Guido, dat hij zich zoo afgesloofd had den vorigen Zondag en of hij wellicht ziek zou wezen. Die vraag had zij zich reeds meer dan eens gedurende de week gesteld met een soort van gewetensbezwaar. Het was hare schuld. En nu met de hand, die zij in 't water slepen liet, met de zon op hare schouders en den zonderlingen witten hoed op, met den zang van de rietmusch in haar oor - ginder uit het oeverlisch schaterend: ‘Krek, krek, krek, ti! ti! ti!’ met de eenzame brug wat verder, de wei zonder koeien en den weg zonder menschen, verlangde zij naar hem. Alleen genieten van al dat schoon, dat was slechts half genot;

maar kunnen zeggen: ‘ziet gij haar?’ van de zwaluw, die met open bekje de oppervlakte van het water scheert; den vinger vermanend op te heffen om hem, die spreekt, te onderbreken met: ‘hoort gij hem?’ van den nachtegaal ginds in 't struikgewas; den veelwetende te vragen naar de herkomst der gazen waternimf, die over de golfjes zweeft; te hooren van haar geheimzinnig bestaan en haar gedaantewisselingen, als afzichtelijk kruipdier op den goorachtigen bodem van gracht of rivier, o dat was het, waarnaar zij haakte, waarnaar haar geest behoefte had! En nu vond zij zich zelve onbegrijpelijk dom, uit ontzag voor de wereld - eene haar volkomen onverschillige boerenwereld - in haar gemoed reeds aan zijn omgang verzaakt te hebben. Neen, neen, hij mocht komen, zooveel, zoovaak hij wilde, zijn bijzijn was haar meer waard dan al het overige. Hij was haar broeder en haar vriend.

En in het boomengroepje, waar de schuit op anker lag en Camiel, hoogrood, in 't gras uitrustte, wond zij zich zelve op en haakte zij naar hem.

In het terugkeeren, was de schuit juist aan de brug, toen de muil met de victoria er stilhield en zij ook deed de schuit stilhouden, sprong er uit, beloonde den met de blikken in hare geopende portemonnaie vorschenden knaap en wipte naast haar vader.

Waarom had ze 't gedaan?

Zij gaf zich geene rekenschap van die daad: ‘Wat nieuws?’ vroeg ze. ‘Oom Cappuijns gezien?’

‘Ja, bij hem gedineerd,’ zei hij. Zij keude het antwoord voorop, hij dineerde altijd bij zijn zwager. ‘Guido is ziek,’ liet hij er op volgen.

‘Toch niet erg zeker?’ vroeg Aurelie met eene koude rilling door het haar.

‘Ja, nogal; ik weet het niet goed, pleuris geloof ik,’ was zijn twijfelend antwoord.

‘Vader, spreek duidelijker,’ zei ze in angst, als bad zij hem haar niet onnoodig te kwellen, ‘wat is 't?’ en zij zag werktuiglijk om alsof haar iets had naar de stad getrokken.

‘Hij is beter, stellig beter,’ zei de geleerde man.

‘Is hij aan de tafel gekomen?’ onderzocht zij, in deze daad een maatstaf zijner ziekte zoekend.

‘Aan de tafel? wacht eens... ik denk ja... en toch neen, hij blijft op zijne kamer.’

‘Hebt ge hem gezien?’

‘Ja, hij zat op, bezig met lezen, hij was nagenoeg genezen, hij zal komen in het kort.’

Nu was het bescheid ten minste duidelijk en geruststellend. Het ware onzin geweest haar schielijk gemaakt plan, hem zelve te gaan bezoeken, ten uitvoer te brengen. Zij zou hem afwachten en met dit besluit stapte zij na haar vader uit het rijtuig op het voorplein.

XI.

Wat was zij blij, wat schitterde haar oog, wat ademde zij diep, toen zij hem eindelijk - na nog acht dagen, eene eeuwigheid - terugzag!

Maar hij was bleek geworden, hij was veel kranker geweest dan haar vader gezegd, en zij vermoed had.

‘In levensgevaar?’

Dat wist hij zelf niet en hij ook glimlachte nu, met nog een trek van lijden om den mond. Het scheen hem zooveel goed te doen, dat zij zich over hem verontrust had.

‘Ja, want het was mijne schuld,’ zei ze.

Hij was alleen gekomen, op een weekdag, zonder zijn werkzamen vader, die zich zelven enkel des Zondags eenige uren uitspanning gunde.

Aurelie had in der haast een lekkeren maaltijd laten bereiden, zij zorgde voor hem als eene moeder voor haar kind, en hij at met die gretige voldoening en dien smakelijken lust van den herstelden zieke, door 't vasten verzwakt, door de ontbering geprikkeld. Hij voelde nieuwen levensmoed en nieuwe levenskracht in zijne aderen vloeien, en drukte het herhaald en levendig uit, hoezeer hij van dien dag genoot, dáár in die gezellige tuinkamer, met de open vensterdeuren, het rozenperk er voor en al het groen, zoo helder door de zon beschenen!

Het was eerst, toen de grootste hitte voorbij was en de verkoelende schaduw reeds nevens de struiken lag, dat ze eens het tuinpad opwandelden.

Aan den ingang van het lange looverpriëel bleef hij staan, het groen was reeds verhard en donkerder geworden, enkele bladeren half doorgevreten, andere met roode puntige uitwasjes overdekt.

‘Op zoo korten tijd,’ merkte hij op.

‘Zoo korten tijd!’ herhaalde Aurelie verwijtend, ‘mij heeft hij lang, zoo lang geschenen!’

‘Wezenlijk?’ vroeg hij, blij zijn oogen opentrekkende, heel het gelaat als het ware door een inwendige flikkering verlicht, en eer zij zich rekenschap gaf van hetgeen er gebeurde, had hij haar in het middel vastgegrepen en drukte hij haar op zijn hart.

Aurelie verschrikte. Zij worstelde zich los, zij stiet hem achteruit, geweldig, met hare twee vuisten op zijne borst. Dit alles had slechts eenige oogenblikken geduurd, hij had den tijd niet gehad haar te kussen.

Hoogrood trok ze haar verschoven zonhoed terecht. Zij spraken niet. Hij scheen bedremmeld. Hij deed een paar stappen in de richting, die zij gevolgd hadden, onder het dichte gewelf; maar zij keerde zich om en trad den terugweg aan: zij zou hem geene kans laten te herbeginnen, zich een tweede maal aan zulk een woeste lief koozing bloot te stellen - en gebelgd en verontrust keek zij rond, of Wanus en Rensken niet in de nabijheid en er getuigen van geweest waren. Gelukkig ontwaarde zij hen niet.

Aurelie was als een dronken mensch, die in eens door een verrassend toeval ontnuchtert, als een roekelooze, die zich dwaselijk te ver aan den weeken rand van 't water heeft gewaagd en, schrikkend, door een beangstigd waarschuwend geroep teruggehouden wordt. Zij was beschaamd, gebelgd en bedroefd - ten uiterste bedroefd. Moest zij zoo oud geworden zijn om nog niet te weten, dat de mannen in den dunk hunner eigenliefde een waardeerend woord der vrouwen soms gansch verkeerd uitleggen? Had zij door coquetterie zijn hartstocht opgewekt en verlangens doen ontstaan, die tot zijn ongeluk leiden moesten, die zij niet deelen wilde, niet deelen kon, niet deelen mocht? Hij was in de onmogelijkheid, zijn lot aan het hare te verbinden; hij had door werkzaamheid zich en der vrouw zijner keuze geen toekomst weten voor te bereiden.

Welhoe, hij onderstond zich dat te doen! verachtte hij haar dan? Of was er geene vriendschap mogelijk tusschen twee jonge menschen als zij? ontaarde het gevoel des eenen altijd noodzakelijkerwijze in wat men ‘liefde’ noemt? Moest alle omgang, alle vertrouwelijkheid vermeden worden als iets verderfelijks en

was het niet zonder grond, dat de wereld zulke betrekkingen afkeurt?

Zij had kunnen weenen van schaamte en spijt.

De stilte werd zoo drukkend, terwijl zij daar naast elkander voortstapten, dat eene uitlegging - wat zij volstrekt niet wilde - onvermijdelijk scheen.

Aan de bocht van het pad stond haar vader voor hen. ‘Ha! men wilde hem niet mede hebben, men ging liefst alleen,’ zei hij glimlachend in zijne onnoozelheid, duizend mijlen er van af de waarheid te vermoeden.

Zij bleven een oogenblik allen naar elkander gewend, voordat zij verder gingen en Aurelie bemerkte op den zwarten jas van Guido, op de borst, twee stofvlekken, de plaatsen, waar zij hem met hare gedroogde handschoenen, nog bezoedeld van een vroeg tuinwerk in de bedauwde aarde, had achteruit gestooten. Hij, onbewust, antwoordde aan haren vader, kalm, zeer traag, als om geene aandoening te verraden, met een glimlach - was het nog eene nagebleven lijdensuitdrukking zijner ziekte of was 't verlegenheid? - die iets zeer pijnlijks had. En zij zag dien glimlach en die twee vlekken, die ze niet uit mocht doen wisschen, als de stomme getuigen zijner vermetelheid, de aanklagers harer onbezonnen liefderijkheden, harer behaagzucht of was het harer te oprecht groote neiging tot hem? Zij zag ze den ganschen namiddag kwellend voor zich, ook in huis, toen hij nog eens aan de tafel nederzat; ook toen hij in het rijtuig stapte om naar het station gevoerd te worden, waarheen zij hem niet vergezellen wou.

Hij drukte haar de hand, innig, hij scheen iets op de tong te hebben, dat de tegenwoordigheid van mijnheer van der Hawermeiren er op weerhield. ‘Pardon!’ zeide hij met een inzicht, dat zij alleen verstond.

‘Welhoe, pardon?’ antwoordde haar vader, wat opgewekt door de gezelligheid van zijn gesprek, dat ditmaal - op 't laatst van den dag ten minste - met hem alleen was gevoerd, ‘pardon! alsof gij ons kondt storen!’

‘Ik vreesde maar uw tijd geroofd te hebben,’ sprak hij luide, nogmaals met den blik op Aurelie, maar zij bleef sprakeloos en droef.

‘*Allons donc!* verzeker hem dan, dat hij altijd welkom zal wezen,’ stuwde haar vader haar in zijn onwetendheid aan, on-

bewust veel beleefder dan naar gewoonte, omdat hij gevoelde, dat zijn dochter het niet was.

‘Is het waar?’ vroeg haar Guido, ‘dat ik in het vervolg ook nog zal welkom wezen?’

‘Ja, altijd,’ antwoordde zij, getroffen door het neerslachtige van zijn uitdrukking en het berouwvolle van zijn toon.

En zij zag de victoria na, die traag heenreed door het ijzeren hek, dat Rensken - toegeschoten op een wenk van den koetsier - ijlings opengetrokken had en wachtend vasthield.

XII.

Aurelie's vrees voor de veropenbaring van een ander gevoel dan dat van broederlijke verkleefdheid van zijne zijde bleek aanvankelijk ongegrond even als hare beduchtheid, dat er voortaan eene soort van verlegen spanning in hun omgang heerschen zou! Hij was dezelfde, toen hij wederkwam, enkel lag er wat meer terughoudenheid in de manier, waarop hij zijne vreugd haar te zien uitdrukte, wat meer afwijzende ingetogenheid in den druk harer hand. Hij vroeg haar niet om in den tuin te gaan, zooals hij placht te doen.

Zij zaten samen in 't prieel aan den hoek van den straatweg. Hij had een nieuw verschenen boek mede en las het haar voor. Hij las zeer goed, elke nuanceering in acht nemend, en toch vloeiend en eenvoudig zonder klemmenden ophef. De klank zijner stem was diep en welluidend en Aurelie luisterde, geboeid door den toon, meer nog dan door den inhoud, verstrooid zelfs bijwijlen, niet aandachtig het verhaal meer volgend. Zijn blik rustte op de bladen en, voortdurend, met haar vergeten borduurwerkje in de hand, kon ze hem ongemerkt aanzien en zijne trekken ontleden. Zij wist niet of hij mooi mocht heeten, maar karakteristiek voorzeker was zijn breed gelaat met de zware toegegroeide wenkbrauwen en de blauwe oogen. Vernuft straalde op zijn voorhoofd; van kracht getuigden zijne kloeke schouders, hij scheen geschapen om te heerschen en te gebieden, onbruikbare gaven, waardelooze eigenschappen, indien wilskracht en volharding ontbreken.

Aldus mijmerde Aurelie, gehoor aan zijne lezing leenend.

Een aanhoudend schrappend geluid werd in de onmiddellijke nabijheid verneembaar.

Hij zag op, benieuwd wat het mocht wezen en Aurelie weerde de over 't kijkgat hangende twijgjes en bladeren met de hand weg en zei toen: ''t is Rensken.'

Had zij door het lang stilzwijgen de hoogte van den toon niet berekend of was het gehoor van dat buitenkind bijzonder vatbaar, zooals weleens met lieden uit de volksklas het geval is, althans:

'Wat belieft?' vroeg zij van achter 't groen, hare bezigheid stakend.

'Niets,' antwoordde Aurelie, stil lachend en Guido lachte heimelijk mede om het misverstand.

Hij had zijne lezing hernomen, toen Rensken zelve nu zonder eenig ontzag voor de stoornis, die zij teweegbracht, van achter 't loover iets vroeg.

Hare gebiedster verstond het niet en riep haar nader en het meisje verscheen in de opening van het priëel. Het groen omlijstte geheel hare gestalte, de klaarte viel verlichtend over de kroezelige goudkroon van haar hoofd; hare wangen gloeiden van de inspanning, hare oogen blonken.

'Ik vroeg,' zei ze verlegen geworden, 'of ik het water uit de boot niet scheppen moet.' Dat was gewoonlijk haar taak, als Guido daar was en zij varen wilden.

Aurelie moest zich niet bedenken, zonder aarzelen zei ze: 'Neen, dank u, wij zullen hier blijven.' Dat laatste was voor Guido meer dan voor het werkmeisje gezegd.

Hij sprak geen woord, in gedachten voor zich starend.

'Niet waar, zij is schoon, ontegensprekelijk schoon?' zei Aurelie. Zij zei dat altijd, als zij Rensken in het bijzijn van een derden persoon zag, en was ze alleen dan dacht zij het.

'Ik heb ze niet aangekeken,' antwoordde hij met een doordringenden blik vol ingetoomde bewondering op haar zelve. Sprak hij aldus oprecht, of wilde hij haar doen begrijpen, dat zij alleen, bij uitsluiting van alle anderen, voor hem bestond?

Gehuicheld of gemeend, zijn antwoord vleide haar.

XIII.

Het priëel werd nu hun geliefkoosd plekje. Zij brachten er, bij voortdurend schoon weder, schier al den tijd van zijn bezoeken door. De voorbijgangers hoorden het onverstaanbaar

gemurmel hunner stemmen; de terugkeerende schoolkinderen stampten elkander gichelend tegen de haag aan; de hooiers, met de vork op den schouder aankomend, sloegen een kwinkslag; de meisjes en jongens, die op de hooggeladen, waggelende wagens neerzaten, hieven aan den hoek van 't landgoed een joelend vreugdgeschreeuw aan, als wilden zij het stout en luid verkondigen: ‘Daar zit een minnend paar!’

Zij waren er zoo verre van af: hun gesprek liep meest over ernstige dingen. Guido's humeur was somber geworden. Eens klaagde hij, dat hij op zijn jaren nog niets of niemand was.

‘Aan wien de schuld?’ vroeg Aurelie als een verwijt.

Maar zijn blik schoot een vonk:

‘Aan mijn vader,’ zei hij, en nu voer hij uit: zijn vader was een gierigaard en een dwingeland; hij had zijn zoon met geweld vakken willen doen aanleeren waarvoor hij geene geneigdheid had: de medicijnen, het notariaat! Guido's toon klonk verachtend en hij deed pijnlijke bekentenissen: zijne moeder was arm geweest, verdrukt door haar echtgenoot, en de minachting, die hij haar toedroeg, had hij op den zoon, zijn eigen kind, overgeplant; Guido werd van jongs af aan in de ouder lijke woon behandeld als behoorend tot een ondergeschikt ras. De hoogere studiën, de mathesis, trokken hem aan. Zijn vader verzette zich er tegen. En hij trad in bijzonderheden: zelfs in zijne weetgierige liefhebberijen werd hij gedwarsboomd: nog onlangs had Cappuijns het werk over geologie van Le Hon, dat Guido besteld had, smadelijk naar den boekhandelaar teruggezonden.... en een onweerhoudbare traan van verontwaardigde krenking sprong uit het oog van den jongen man.

Aurelie zuchtte, geen antwoord vindend, betwijfelend, wie 't recht aan zijne zijde had; maar pijnlijk aangedaan door al 't verkeerde in den omgang dergenen, die de natuur had voorbestemd om elkanders geluk te bevorderen.

Naarmate de zomer zijn gang ging, werd Guido's gemoedstoestand zonderlinger. Aurelie zou het niet hebben kunnen naspeuren, hoe de verandering gekomen was; maar zij had onbewust een soort van medelijden met hem gekregen, een gevoel, dat haar ten opzichte van zulk een schranderen, geleerden mensch bijna als eigendunk onbevredigd liet, en ook zij ontzag hem, zij vreesde zijne slechte luim als eene al te toegeeflijke moeder, die haar kind ontziet.

Soms lag er iets teeders in zijn blik, zijn stem kreeg een bewogen toon, als hij de eenvoudigste woorden uitte; een sulachtige verstrooidheid kwam hem over in het midden van 't gesprek, hij nam haar neergelegd handwerk op en scheen het aandachtig gade te slaan, of stelde eene dwaze vraag er over, die zij beantwoordde met een verlegen besef, dat hij aan andere dingen dacht en andere dingen zeggen ging, die zij niet hooren wilde, hem nauw merkbaar daarin tegenhoudend door allerlei onnoodig en onbelangrijk bescheid. En er volgde eene poos van het drukkendste stilzwijgen.

Eens had hij hardop een nieuw verschenen boek gelezen, waarvan de inhoud haar zeer had geboeid:

‘Schoon!’ zei ze, nog ontroerd door het aangrijpende der laatste bladzijden, ‘men ziet die menschen leven, men voelt en lijdt met hen.’

‘En men is ten laatste gelukkig met hen,’ besloot hij met een glimlach, die zijne eigene aandoening te verhelen zocht, ‘Aurelie, willen wij zelven te zamen eens een roman maken?’

‘Ja,’ schertste zij, ‘indien wij kunnen.’

‘Waarom niet? Een ieder kan dat, als de grondstoffen maar voorhanden zijn.’

‘De vinding?’

‘Die is er reeds.’

‘En de dialoog?’ vroeg zij, altijd meenend, dat het boert was.

‘Ik geef den toon aan en gij antwoordt,’ zei hij ‘ik hartstochtelijk, gij koel en onverschillig.’

‘En het einde?’ vroeg Aurelie, onbepaald verontrust over de wending, die de scherts scheen te nemen en het zonderling geheim inzicht, dat zij in zijn woorden meende te gissen.

‘O het einde moet slecht wezen, het kan niet anders,’ zei hij, ‘met de tegenstrijdige bestanddeelen, die in 't spel zijn en in botsing komen.’

Zij poogde nog te glimlachen, weder half twijfelend of 't kortswijl was bij hem: ‘En waar zult gij het woord vinden, dat ontroert, den grievenden toestand, die den lezer door de ziel gaat.’

‘In mijn eigen hart, in mijn eigen leven,’ zei hij als eene weeklacht. En toen hernam hij met bitteren spot: ‘Voor zulke romans zijn er geene lezers, zij worden niet op het papier gebracht, zij worden in de werkelijkheid, diep in 't gemoed verborgen, samengesteld en lijdend uitgewerkt.’

XIV.

Mijnheer Van der Hawermeiren had eenige verwanten in de stad en het omliggende van zijne zijde en ook van die zijner vrouw.

Aurelie had enkele betrekkingen uit de kostschool behouden. Al deze personen waren gewoon in den zomer uitgenoodigd te worden. Zij brachten beurtelings een dag op het landgoed door; een paar reeds gehuwde vriendinnen kwamen er met hare kinderen voor eene week. Zulke luidruchtige jonge gasten stoorden haar vader wel eenigszins, maar enkel dit jaar scheen Aurelie zijne rust boven alles te stellen. Tot dusverre was nog niemand gevraagd. Soms zei zij in de tegenwoordigheid van Guido:

‘Och, de zomer is reeds zoo ver en dezen en genen moeten wij nog ontvangen!’ of ‘Wat zal tante denken!’ en - eene bekende noemend, ‘voorzeker heeft zij reeds lang een brief verwacht!’

Guido antwoordde niet daarop. Hij scheen het zelfs niet te hooren. Eens zei hij wrevelig:

‘Waarom noodigt gij al die menschen niet uit, indien gij zoo naar hen verlangt?’

‘O verlangen!’ weerlegde hem Aurelie versmadend, ‘ik verlang naar niemand, maar de omgang met onze vrienden en verwanten legt ons verplichtingen op.’

‘Alleenlijk zal ik u verzoeken,’ zei hij schier verstoord, ‘dat gij mij waarschuwt, indien gij volk verwacht, opdat ik te huis blijf,’ en hij trok den kraag van zijn jas op, als ware de gedachte aan hunne komst reeds voldoende om hem op de vlucht te jagen.

‘Gij zoudt er niet te veel wezen.’

‘Ik wil niet,’ antwoordde hij als eene bedreiging.

Zij deed het niet, zij noodigde niemand, steeds uitstellend niet alleen uit ontzag voor hem, maar omdat elk bezoek haar nu wezenlijk tot last zou geworden zijn.

Weldra kwam het toeval - een zeer ongewenscht toeval - haar te hulp: haar vader was bij het terugkeeren van den trein door eene onweersbui verrast geweest. Hij had geen regenscherm meer. Aurelie had er hem 's morgens een in de hand gegeven; hij kon niet zeggen, waar hij het had achter-

gelaten; maar hij was het kwijt, op het oogenblik, dat hij het zoo dringend behoefde. Het was een warme zomerregen, wat des te verderfelijker was, daar hij, doornat in het brughuisje gevlucht, de kou niet voelend, in het deurgat was blijven staan om het schouwspel van het neerstroomend water, als eene onmetelijke gordijn over de uitgestrekte weiden wuivend, aan te zien. Het was eerst, toen hij begon te bibberen, en zijne tanden klapperden, dat hij zijne onvoorzichtigheid begreep.

Gedurende vier dagen lag hij te bed in koortsen. Aurelie, aan de grootste onrust ten prooi, week niet van zijne sponde. Cappuijns kwam elken morgen tusschen twee treinen, Guido in den namiddag, maar zij leidde hen nauwelijks tot aan de voordeur uit. Zij bevroedde, dat haar vader in stervensgevaar verkeerde en dorst het niet te vragen. De twijfel was haar nog minder pijnlijk dan dat haar de zekerheid van genezing, maar ook van dood kon geven.

Neen, zij wist niet, hoe groot de bedreiging was, zoo groot, dat Guido meer dan eens, nadat zijn vader een slecht bericht had gebracht, met angst van den trein steeg, en enkel verademde, toen hij van verre bemerken kon, dat de vensterblinden van het landgoed niet gesloten waren. Behoedzaam belde hij aan het hek, dat, nu de huisgenooten niet meer om zoo te zeggen buiten in de open lucht leefden, uit vrees voor indringing, bestendig dicht bleef. Rensken, verscheen weldra aan den achterhoek van den gevel, langs den kant der keukens en naderde tot hem, met die onbehendige verlegenheid van stap, eigen aan het toetreden op iemand, dien men te goed ziet staan; niet wetend, of zij van verre groeten of eenig herkenningsteeken doen moest.

‘Hoe gaat het met mijnheer?’

‘Nogal wel, geloof ik,’ en hij volgde haar naar de voordeur. Rensken was thans eene sport hooger in den rang van werkster opgeklommen en van wiedster binnendienster geworden. Zij droeg een wit voorschoot en een van Aurelie gekregen katoenen kleed, welks sierlijke snede de goede maakster verried maar dat te eng was voor de kloekere gestalte van het meisje.

Guido trad zonder merkbaar gerucht in de kamer, waar hij in het eerst, door de groote klaarte van buiten verblind, de voorwerpen slechts onduidelijk ontwaarde. Aurelie, bleek, vermoeid van 't waken, stak hem zwijgend de hand toe met een

knikje van tevredenheid, omdat hij daar was en met eene trilling der lip, door haar weerhouden smart teweeggebracht. Hij duwde met kracht in hare hand, als wilde hij uitdrukken: ‘Hier is een vriend, op zijne hulp, op zijne trouw kunt gij rekenen.’ En zij beantwoordde die stomme verzekering door hem hare slappe hand wat langer te laten vasthouden dan gebruikelijk is.

Mijnheer Van der Hawermeiren lag in zijn bed, half ingesluimerd of half bewusteloos. Guido dorst hem niet storen uit die verdooving. Hij bleef eenige oogenblikken aan de sponde staan en indien de zieke zijne oogen opende, en, zonder dat eenige verandering op zijn gelaat verscheen, hem strak en onverschillig bleef aanstaren, boog hij wat voorover en murmelde streelend als tot een kind: ‘dag oom’. ‘Houdt moed,’ sprak hij nog, zijne vlakke hand op de deken drukkend, waaronder hij eene hand van den lijder voelde. Hij mocht niet langer blijven, dat begreep hij, ziende dat Aurelie was blijven rechtstaan.

‘Vaarwel, moed,’ sprak hij ook tot haar en was reeds buiten. Hij drentelde in den tuin wat rond; soms opende hij het uitgangshekje en deed eene wandeling aan den rand der Leie en nog verder tot aan den zoom van het sparrenbosch. Liefst had hij zich, in het schuitje met een boek zittend, den stroom laten afdrijven; maar hij liet het vaartuigje met zijn rood en wit gestreept paviljoen, tusschen welks geplooide bovengarneersels de wind lustig trillend liep, onbetreden onder den esch geankerd liggen. Het in beweging brengen voor een pleiziertochtje zou te onbetamelijk afsteken op deze omgeving van zorg en onrust.

Vóór het vertrek trad hij nog eens in de ziekenkamer. Zijne vluchtige tegenwoordigheid was eene versterking voor Aurelie, en zette haar kracht bij om den langen nacht met zijne verhooging van koorts en kommer te zien naderen.

Maar weldra scheurde het onzichtbaar rouwfloers, dat heel de woning en den tuin scheen te bedekken, verblijdend open. De stap van Rensken, die het hek opende, was levendiger; Guido zelf belde onbewust luider, de deur der krankenkamer werd met minder omzichtigheid van binnen ontsloten, Aurelie drukte hem vroolijker en korter de hand, de zieke zelf begroette hem nu met een lachje van tevredenheid en een heesch welkom. Hij was gered, hij zou genezen!

Het was eene zalige voldoening voor Aurelie, gedurende de dagen zijner trage herstelling onafgebroken met haar vader te zijn, om zoo te zeggen, gelijk gewaarwordend, bijna zelve de kracht, die zij hem bij middel van medicijnen en verkwikkende spijze en drank weergaf, verkloekend in hare eigene aderen te voelen; het schoon weder daarbuiten door het raam te zien zonder lust te krijgen om in den tuin te gaan, telkens aan oom Cappuijns, die nu onregelmatiger, en aan Guido, die nog elken dag kwam, te kunnen zeggen: ‘Beter, beter!’

Het was maar na verloop van een paar weken, dat zij, op haar vaders aandringen, die beweerde, dat hij liefst wat alleen was, tot op de buitenbank aan den voorgevel van het huis wat ging zitten, met den rug naar zijn kamervenster, waar zij eene bank had doen dragen, om dadelijk bij de hand te zijn, als hij iets noodig had. Hij leunde thans in zijn zetel en zat reeds weder met een boek, dat eene oorzaak van liefderijken twist tusschen zijne verpleegster en hem uitmaakte. Aurelie wilde het hem afnemen, voorwendend, dat de lezing hem vermoeide; hij beloofde het enkel vlug te zullen doorbladeren, indien zij toestemde wat versche lucht, die zij zoozeer behoefde, te gaan inademen. Zij was zoo verbleekt, zoo vermagerd: haar armband, die vroeger het vleesch neep, hing los; meer dan eens moest zij de afgevallen ringen harer vingers zoeken.

XV.

Een oneindige vrede lag over haar gemoed: geestelijk en lichamelijk rustte zij uit van de vermoeienissen en den angst. Zij had het nooit bevroed, hoe dierbaar haar vader haar was, hoezeer haar leven met het zijne als versmolten lag. En het was Guido niet ontgaan, welk eene voortreffelijke ziekedienster zij mocht heeten. Hij had haar bewonderd en zei het haar. Niets is welkomer dan een dergelijke lof. Zij lachte hem toe met een vochtig oog, zij was nog zoo vatbaar voor ontroering, na al den doorgestanen angst!

‘Ik beveel mij aan, indien gij ziek wordt en hulp behoeft,’ schertste zij onvoorzichtig.

Maar eene uitdrukking van spijt verscheen op zijne trekken: ‘Als ik bedenk,’ sprak hij, ‘dat wij elkander vreemd zijn en vreemd zullen blijven!’ en hij keek naar den grond.

Aurelie dorst niet antwoorden uit vrees voor eene uitbarsting. Deze brak niettemin los.

‘Wij zitten hier nu te zamen,’ hernam hij na eene pauze, ‘alsof ons niets kon scheiden, wij lezen dezelfde boeken, wij wisselen gedachten, wij kennen elkanders leven, ik weet schier uur voor uur, wat gij doet; mijne grootste, mijne eenige belangstelling is in u, en als ik bedenk,’ en hier sloeg hij met geweld eene brochuur, die hij achteloos onder het spreken had in de hand genomen, op het ijzeren tuintafeltje voor zich aan, ‘als ik mij voorstel, wat eenmaal moet gebeuren dat een ander om u komen en u medevoeren zal, dan zou ik razend kunnen worden. Ik heb nog niemand bemind dan u,’ liet hij er innig op volgen.

En Aurelie, ten uiterste verlegen, antwoordde, onwetend en roekeloos:

‘O Guido, zoudt ge zoo oud geworden zijn zonder eenige andere verliefdheid?’

Hij zag op, vluchtig, zeer verwonderd over die vraag van harentwege, maar begon, ras, openhartig als tot een kameraad: ‘Ik zal u alles bekennen, het is beter aldus. Aurelie ik hoef mij niet te schamen, de zonden, die ik op mijn geweten heb, zijn kleine zonden, geringer dan die van een man van mijn stand en die tot mijne jaren gekomen is, gewoonlijk zijn; mijn leven is nooit losbandig geweest, alleenlijk.... maar ik kan u dat niet zeggen...’ weerhield hij zich in eens, ziende, hoe onschuldig haar bruin en klaar oog op hem bleef gericht. ‘Weet dit ten minste, dat ik nooit lichtzinnig met de gevoelens van een eerlijk meisje heb gespeeld, dat ik nooit duurzame verkleefdheid voor geene enkele heb gehad; dat mijn hart onverdeeld aan u heeft toebehoord en zal blijven toebehooren, zelfs dan als gij de vrouw van een anderen zult zijn.’

Aurelie had thans de blikken neergeslagen, heel in verwarring, blozend over hetgeen hij haar gezegd en hetgeen hij haar niet gezegd had, teleurgesteld over zijne oprechtheid, als ontnuchterd. En in het besef, dat de stilzwijgendheid hier te veel gedachten wekte, die moesten verdreven worden, sprak zij met haast doch ongeveinsd als alle meisjes, die niet zeer jong meer zijn en wier hart is vrijgebleven: ‘O, ik zal waarschijnlijk nooit trouwen.’

‘Niet?’ vorschte hij na, haar hoopvol aanstarend.

En in zijne lichtgeloovigheid deed hij gretig een onzinnig voorstel: hij vroeg haar om een verbond te sluiten, waarbij zij nooit huwen zou; van zijne zijde zou hij zich verbinden niet aan trouwen te denken, wat of er ook gebeuren mocht. ‘Ik zal uw vriend, uw knecht, uw slaaf wezen,’ zei hij op schorren toon, ‘mijn leven aan u opofferen, al mijne gedachten aan u wijden, mijn geest scherpen om u vreugd te verschaffen...’

‘En wat zult gij eischen als tegenloon?’ vroeg Aurelie, die trachtte te schertsen, maar wier hart popelde, wier stem ontroerd klonk.

‘Niets,’ sprak hij met vastheid, ‘geen woord van genegenheid, geen blijk van voorkeur, geen druk uwer vingeren; maar de belofte, de plechtige belofte, dat geen andere man ooit meer van u zal krijgen....’ hij had de handen gevouwen in vervoering en het kwam Aurelie voor als ging hij voor haar aanbiddend neerzinken.

Zij sprong op met een gevoel van gevaar voor iets bespottelijks, en snel en afgebroken sprak zij:

‘Guido, indien gij nog ooit over liefde of iets wat er betrekking op heeft, spreekt, zal ik gedwongen wezen u uit mijne tegenwoordigheid te verbannen.’

Hij zag, dat zij het ernstig meende. ‘Nooit, nooit,’ beloofde hij, diep het hoofd buigend, als een scholier, die beeft voor de uitvoering eener geduchte straf.

En zij, als eene moeder, welke het reeds berouwt den toon te hoog tot haar schuldig kind te hebben gevoerd, die verzachten wil zonder toe te geven, sprak met mildheid: ‘Laat ons de goede, trouwe vrienden blijven, die wij tot hiertoe zijn geweest.’

Haar vader riep haar. Zij werd tamelijk lang bij hem opgehouden en toen zij wederkwam, zat Guido nog op de bank, die de avond reeds naast hem bedauwde, in de verkoelde lucht, terwijl de roode zon achter de boomen zonk, - met de twee handen voor het aangezicht, in dezelfde ontmoedigde, naargeestige houding, waarin zij hem verlaten had.

XVI.

Het was dien dag nog vroeg in den namiddag, te vroeg voor het uur van den trein, met welken Guido gewoonlijk kwam.

Aurelie had in het priëel op den hoek aan de straat plaats genomen en las. Op eens werd hare aandacht afgeleid door een beschaafd gemurmel van vrouwenstemmen, dat niets boersch had, aan den anderen kant der haag. Zij leende het oor. Het was Fransch Zij keek door het openingetje in 't groen: twee vriendinnen van haar: juffrouw Blanke en mevrouw Spanoghe! Zij bleven staan aan het hek, dat open was; zij schenen te aarzelen om binnen te komen of zelfs aan te bellen, met elkander geheimzinnig beraadslagend.

In eenige sprongen was Aurelie bij haar.

‘Welkom!’

‘Hoe gaat het?’

‘Goed.’

‘En met uw vader?’

‘O beter, schier gansch hersteld... maar kom toch binnen,’ sprak Aurelie, die van elk eene hand vasthad en een onverklaarbaren weerstand voelde.

‘Neen, neen, wij willen u niet storen,’ beweerde mevrouw Spanoghe, nog achteruitwijkend en juffrouw Blanke, eene veertigjarige, in een licht en kleurrijk zomerjaponnetje, met vergeetmij-nietjes op den hoed als een meisje van zestien jaren, herhaalde, zich overdreven ontschuldigend:

‘Wij willen u volstrekt niet storen, wij zijn met den morgentrein gekomen en hebben eene heerlijke wandeling aan de Leie gedaan. Vooraleer te vertrekken drentelden wij toch eens in de richting van het landgoed.’

Aurelie gevoelde ik weet niet welke vijandelijkheid, achter die daad van vriendschap verborgen, en in hare verlegenheid begon zij verwijten te doen, waarom de bezoeksters niet bij haar het middagmaal genomen hadden, en tevens lag er wel iets van zelfverwijt in haar gemoed, dat zij de beiden tot dusverre nog niet schriftelijk daartoe uitgenoodigd had.

Een lichte lach, dien Aurelie voor een beteekenisvollen spotlach hield, verscheen op het aangezicht van mevrouw Spanoghe en zij zoowel als juffrouw Blanke bleven hoorbaar zwijgen.

Toen drong Aurelie er nogmaals op aan, dat ze binnenkomen zouden, en daar zij zich voortdurend, als hadden zij een verbond daartoe aangegaan, geweldig verweerden, moest Aurelie haar letterlijk binnen het hek trekken.

‘Zijt gij alleen?’ vroeg juffrouw Blanke, gewichtig, met

drieste bescheidenheid dien pijl in 't hart van Aurelie schietend, en aarzelend rondziende.

Deze begreep, zij werd zeer rood, en zich vermannend: ‘Ja, ik ben alleen, maar al was het niet zoo, wat zou u beletten van 't gezelschap deel te maken?’

Doch haar angst was opgewekt, de angst van niet alleen te blijven, de angst, dat Guido verschijnen, en het beschamend blijken zou, wat zij verhelen wilde, namelijk, dat het om zijnentwille was, indien zij den zomer in eene volkomen onthouding van alle vriendenverkeer had doorgebracht.

En toen zij reeds binnen in de kamer waren, en juffrouw Blanke en mevrouw Spanoghe thans, na hoed en mantel te hebben afgenomen, toegestemd hadden om tot den laatsten trein te blijven, en aan een haastig opgediend goûter eer deden, keek Aurelie nog bestendig ter sluik door 't raam of zij Guido's hooge, geduchte gestalte niet verschijnen zag. Zelfs later, in den tuin, langs de Leie, bleef de vrees haar bij, en terwijl zij betuigingen van verkleefdheid aanhoorde en beantwoordde, draaide zij kwellend den heimelijken giftschicht in haar hart rond: ‘Zijt gij alleen?’ wel wetend, dat het venijn er van niet nalaten zou zijne werking te doen. In hare verstrooidheid antwoordde zij dan ook wel eens verkeerd of stelde tweemaal dezelfde vraag, en sprak intusschen over de vreeselijke ziekte haars vaders, over al hare onrust en wanhoop, als wilde zij het haren bezoeksters opdringen, dat hare zenuwachtige gesteldheid daaraan alleen was toe te wijten.

De muil was aan de victoria gespannen; zij zelf reed de dames naar den trein. Handdrukken werden gewisseld, kussen gegeven. Zij hielden mijnheer Van der Hawermeiren voor geheel en gansch hersteld, zeiden zij, en zouden hem nog bezoeken. Zoodat Aurelie het niet laten kon of dorst een dag te bepalen. Mevrouw Spanoghe beloofde zelfs de kinderen mede te brengen.

En Aurelie keerde terug, onbevredigd, gegriefd, bekommerd: wekte in haar eigen stand haar omgang met Guido dus ook opspraak? waarom had juffrouw Blanke haar dat gezegd? moest zij nu uit ontzag voor de menschen verzaken aan wat haar het kostbaarst was?

De dagen waren reeds merkelijk gekort: de zon was onder en de avondnevel begon de lage weiden in zijn sluiers te hullen, toen het rijtuig aan het tolhuis voor de brug stilhield.

Daar stond de vrouw, met hare fijne lippen, en hare toegeknepen bruine oogen, Aurelie's weerzin wekkend. Zij telde het verschuldigde in de opgestoken hand.

‘Mijnheer Guido is toch niet ziek zeker?’ vroeg de vrouw op vleienden toon.

Was het dwaasheid, sluwheid, gebrek aan oordeel, welke deze ondergeschikte noopte dat te vragen? Althans het bleek duidelijk, dat het zien der éene de gedachte aan den anderen als samenbehoorend deed ontstaan, en Aurelie bloosde weder, terwijl zij, de zweep op den muil leggend, antwoordde: ‘Ik denk het niet.’

Hoe kende die vrouw zijn naam? En waarom verbaasde het haar, dat er een dag voorbijging zonder dat hij kwam, iets wat toch meer dan eens gebeurde?

Zij sliep niet dien nacht: langs alle kanten was zij ingesloten en gehinderd als de stukken op een schaakbord. Wat moest zij doen? Met hem afbreken? alles trotsen? den schijn eener oneenigheid of verlovingsbreuk op zich nemen als er nooit oneenigheid had bestaan, of van geene verloving spraak was geweest?... Zij wist het niet, maar had behoefte aan raad en steun en troost. Dit zocht zij bij den belanghebbende zelf. Zij zei hem alles, zoodra hij kwam, hare verlegenheid, haar twijfel.

Hij had eerst een verachtende geste voor de openbare meening, doch ziende, hoe beangstigd zij was, werd hij somber en stroef: ‘Dit heet zooveel als eene opvordering om mijne bezoeken te staken, of ze te beperken ten minste,’ zei hij.

Hij had ook gesproken, van juffrouw Blanke en mevrouw Spanoghe rekening over hunne woorden te gaan vragen, en Aurelie had alle moeite om hem te doen verstaan, hoe het de zaak verergeren zou.

Na zijn vertrek was zij nog meer in radeloosheid gedompeld, want hetgeen een blijk van vertrouwen bij haar geweest was, scheen hij als het vonnis eener gedeeltelijke verbanning aangenomen te hebben en hare verhouding tot hem verbood haar hem uit te drukken, hoe dierbaar hij haar was.

(*Slot volgt.*)

VIRGINIE LOVELING.

Het souvereine prinsdom Oranje.

Histoire de la principauté d'Orange, suivie de lettres inédites des Princes d'Orange, des Rois de France, du Comte de Griguan, etc. etc. par le Comte A. de Pontbriant. Avignon. Seguin frères. Paris, A. Picard. La Haye, Martinus Nijhoff, 1891.

Aan den benedenloop van den Rhône, ongeveer tusschen Pont St.-Esprit en Avignon, strekt zich aan den linkeroever der rivier een zacht golvende vlakte uit, aan de oostzijde door de westelijke uitloopers der Alpen van Dauphiné begrensd. Hier en daar rijzen steile rotsheuvels uit de vlakte op, uitnemend geschikt voor het aanleggen van vestingwerken. Daartoe zijn zij in den loop der tijden ook veelal gebruikt, en machtige overblijfselen van bouwwerken getuigen nog heden, dat reeds de Romeinen daar een geschikte plaats hebben gevonden, om een hunner bloeiendste koloniën in Gallië te stichten, Arausio Secundanorum.

In onze dagen vormt die vlakte een deel van het departement Vaucluse. In het Frankrijk van vóór de revolutie behoorde zij voor het grootste deel aan de pausen, als heeren van het Comtat Venaissin, dat hun in de dertiende eeuw door Filips den Stoute, zoon en opvolger van den Heiligen Lodewijk, was afgestaan. Een gedeelte evenwel, en wel dat, waar de Romeinen hunne kolonie hadden gevestigd, heeft gedurende de middeneeuwen en nog lang daarna, een afzonderlijk staatje gevormd Het heette, evenals de hoofdstad, Aurenges of Orange. Het was aan bijna alle zijden door pauselijk gebied ingesloten; alleen in 't westen vormde de Rhône de grens van het gebied der vorsten van Oranje. Dezen bezaten daar eene haven, Port-Balthasar geheeten, en hieven er, niet als souvereinen, maar krach-

tens beleening door den koning van Frankrijk, een tol op de stroomop- of afwaarts varende schepen, die het beste deel van hun inkomen opleverde. Verder bevatte het staatje, behalve Oranje met zijn hooggelegen kasteel, nog drie ommuurde steden, Courthézon, Joncquières en Gigondas, en eenige dorpen en kasteelen van 's prinsen vazallen; terwijl meer dan vijfhonderd landhoeven, aldaar *granges* genoemd, over het in hooge mate vruchtbare land verspreid lagen. Zelfs bij middelmatige oogsten bracht dit aan koren, wijn en vruchten veel meer op dan noodig was om in de behoeften der bevolking te voorzien.

Van dit door de natuur gezegende landje zijn, gelijk iedereen weet, onze vijf eerste stadhouders, te beginnen met prins Willem I, de Souvereine Vorsten geweest; terwijl hunne rechtverkrijgenden ook na Willem III, den titel van prins van Oranje zijn blijven voeren. Het heeft mij dikwijls bevreemd, dat in de meest gelezen boeken over onze vaderlandsche geschiedenis, waarin de prinsen van Oranje als stadhouders zulk een overwegende rol hebben gespeeld, hunne qualiteit als souvereinen over Oranje zoo zelden ter sprake komt. Meestal bepalen de schrijvers zich tot de vermelding van den overgang der souvereiniteit op het huis van Nassau, en de overweldiging van het prinsdom door Lodewijk XIV; een enkele noemt ook nog den naam van Oranje waar hij spreekt van de twisten over de voogdij van den minderjarigen zoon van Willem II. Daarbij blijft het.

Nu weet ik wel, dat er tusschen de Republiek en het prinsdom geen andere betrekking bestond, dan wat de Duitschers eene '*personal-union*' noemen; dat dus de geschiedenis van elk der twee staten als gesloten geheel zich laat behandelen. Maar niemand zal loochenen, dat de twee juridische *personae* die bij zulk eene *personal-union* in één vorst samenwonen, nooit geheel onafhankelijk van elkaar zijn; m.a.w. dat er oogenblikken moeten geweest zijn, waarop de stadhouder althans in de verzoeking is gekomen om zich te laten leiden door beschouwingen, die hij aan zijne waardigheid als souverein van Oranje ontleende, - of omgekeerd.

Ik erken ook, dat de waardigheden en de macht, die de stadhouders in de Republiek bezaten, in hun oog meer gewicht hadden en moesten hebben, dan de souvereiniteit over

het prinsdom. Maar het is óók waar dat zij hunne plaats in de Republiek, indirect althans, aan hun souvereinen rang in Oranje hebben te danken gehad; en er zijn bewijzen genoeg, dat zij ten allen tijde zeer gevoelig gebleven zijn voor hetgeen met het landje voorviel, aan het recht waarop die rang verbonden was.

Alleen dus reeds als bijdrage tot de kennis van onze stadhouders, in hun overwegen en doen, verdient de geschiedenis van het prinsdom gekend te worden. Ik acht het daarom een gelukkig denkbeeld van den heer Martinus Nijhoff, dat hij zich met twee buitenlandsche vakgenooten heeft vereenigd, om de werkelijk leesbare *Histoire de la Principauté d'Orange* van den Comte de Pontbriant het licht te doen zien.

Aan de hand van dien schrijver, maar hem niet blindelings volgende, waar mij betere bronnen ten dienste stonden of zijne opvatting mij onjuist toescheen, wil ik trachten, hier de voorstelling weer te geven die ik mij gevormd heb van den loop dier geschiedenis, totdat de betrekking tusschen het prinsdom en onze stadhouders ophield.

Een woord vooraf over de door den heer de Pontbriant, althans tot op het jaar 1630, gebruikte hoofdbron. Ik bedoel het '*Tableau de l'Histoire des Princes et Principauté d'Orange*[1)], van Joseph de la Pise.

Deze schrijver begint de voorrede van zijn boek aldus:

> 'Dans un mesme champ le boeuf court à l'herbe, le chien au lièvre, la cicogne au serpent. Dans un mesme livre divers lecteurs cherchent diverses choses; et comme une mesme viande ne nourrit pas une seule partie du corps, un livre ne doibt pas estre pour un seul, il faut qu'il serve à tous et pour tous.'

Van dat standpunt uitgaande heeft de auteur zijn werk zoo samengesteld, dat ieder er zijne gading kan vinden, de man des vredes en de krijgsman, de bewonderaar van staatkundige redevoeringen en de vriend van bouwkundige beschrijvingen,

1) De titel luidt: *Tableau de l'Histoire des Princes et principauté d'Orange. Divisé en quatre parties selon les quatre Races qui y ont regné souverainement depuis l'an* 793, *commençant à Guillaume au Cornet, Premier Prince d'Orange, jusques à Frederick Henry de Nassau à présent Régnant*. Par Joseph de la Pise, Seigneur de Maucoil etc. A la Haye de l'Imprimerie de Théodore Maire. 1639.

de liefhebber van diplomatische intrige en die van bloedige moordtooneelen. Zoo is zijn werk aangegroeid tot een foliant van ruim negenhonderd bladzijden.

Hij draagt zijn werk op aan den stadhouder Frederik Hendrik, en zijn streven is zeer merkbaar om alle prinsen van Oranje hoog te verheffen. Soms gaat hij daarin al heel ver. Zoo in het geval van zekeren prins Guillaume V d'Orange, van wien hij blijkbaar niets te vermelden heeft, dan dat keizer Frederik II hem in het jaar 1214 den titel van koning van Arles heeft geschonken. Toch drukt hem La Pise de kroon der eere op de slapen, en wel in deze woorden:

> 'Prince doué de grandes qualités puisque nous le voyons illustré de si grands honneurs, bien que en partie deubs à son sang; estimé des plus grands Roys; craint et redouté de ses égaux; et qui a sans doubte rendu sa vie recommandable par plusieurs belles actions, si la Loy de l'oubli ne les eût supprimées à la postérité.'

Naïever kan het niet![1] En toch, in weerwil van deze *tendenz*, in weerwil van gebrekkige critiek op den oorsprong der medegedeelde berichten, is het boek een lang niet verwerpelijke bron voor de geschiedenis der vorsten van Oranje. Voornamelijk geldt dit van de laatste honderd jaren die La Pise behandelt. Zijn vader en hij hadden, in hun ambt van secretaris van den prins in het prinsdom, gedurende zestig jaar kosten noch moeite gespaard om de herinnering van het wetenswaardige te bewaren, en de sporen er van in de naburige archieven te verzamelen. En volkomen terecht getuigt de schrijver van zich zelf: 'Les mémoires m'ont plustôt défailli que je n'ai failli aux mémoires.' Hij is protestant, en verloochent zijn godsdienstige overtuiging niet; maar dit belet hem niet, ook van zijne geloofsgenooten de ergste wandaden mede te deelen, die dan in zijne opvatting de oorzaak worden, dat Gods straffende hand zich zoo dikwijls tegen hen heeft gekeerd. Bovendien is hij goed ingelicht, ook omtrent de gebeurtenissen die Oranje niet rechtstreeks raken. Het werk werd in Nederland

1) Te meer daar, te oordeelen naar het van grondige studie getuigende artikel *sub voce* Oranien, geteekend Dieterici, in de groote Allgemeine Encyclopaedie van Ersch und Gruber, de bedoelde Willem V dingen heeft ondergaan, waarop men niet pleegt te roemen.

niet alleen uitgegeven, maar waarschijnlijk ook geschreven, en de schrijver roept op dien grond de toegeeflijkheid zijner lezers in. Maar die omstandigheid heeft hem daarentegen in staat gesteld om feiten en toestanden te leeren kennen, die hem een geheel ander oog op zijn onderwerp hebben gegeven, dan hij in zijne vaderstad ooit zou hebben gehad. Daardoor is zijn boek een stuk wereldgeschiedenis geworden; in de laatste twee derde gedeelten van het werk zijn de lotgevallen van Oranje, hoe volledig ook beschreven, slechts episoden in den grooten strijd tusschen Spanje en de prinsen-stadhouders.

Met dat al heeft het werk van La Pise voor onzen tijd twee groote gebreken. Vooreerst worden boeken van dat kaliber niet meer gelezen en zelden geraadpleegd, behalve door geschiedkundigen van 't vak, of enkelen hunner. In de tweede plaats eindigt het werk bij het jaar 1637 (wát Oranje zelf betreft reeds 1630), zoodat meer dan twee-en-een-halve eeuw van Oranje's geschiedenis door La Pise niet worden behandeld.

Het is daarom zeer begrijpelijk, dat de graaf de Pontbriant, afstammeling van verschillende der voornaamste geslachten uit het prinsdom en nabijgelegen streken, de behoefte gevoeld heeft, om in 1891 eene *Histoire de la Principauté d'Orange* in handiger formaat uit te geven, die, de vroegere eeuwen in een kort overzicht behandelende, de lotgevallen van het prinsdom van het optreden der Nassausche prinsen tot aan het einde der achttiende eeuw tot onderwerp heeft.

Hoofdzakelijk echter, of ik moet mij zeer vergissen, heeft de schrijver ten doel gehad om, tegenover het in protestantschen geest geschreven werk van La Pise, als legitimist en geloovig katholiek zijne opvatting der geschiedenis te plaatsen. Als dat zoo is, dan getuigt hij ten gunste der betrouwbaarheid van La Pise, door de feiten in verreweg de meeste gevallen onveranderd van hem over te nemen, - ook waar die, in 't oog van een onbevangene, den katholieken weinig tot eere strekken. Doch die getuigenis is niet zooveel waard als men oppervlakkig zou denken.

Dit vereischt eenige toelichting.

Moord, plundering, brandschatting, allerlei geweldpleging in één woord, vormt schering en inslag der geschiedenis van het prinsdom gedurende de godsdienstoorlogen der zestiende en zeventiende eeuw. En de heer de Pontbriant ontkent volstrekt

niet, dat ook de katholieken dergelijke wandaden veelvuldig hebben bedreven, al is de neiging om die te verbloemen soms merkbaar. Maar wat bij de protestanten onvergeeflijk is, laat zich bij de katholieken vergoelijken, zoo niet verdedigen. Bij onzen schrijver staat blijkbaar vast, dat de katholieke religie, als de oudste, in het prinsdom en overal, verkregen recht had. Wie zich tegen hare oppermacht verzette, tastte verkregen recht aan, en had zich zelf de daden van geweld te wijten, waartoe de verdediging of de herovering der oude heerschappij aanleiding gaf.

Wij, die in zake godsdienst geen ander gezag erkennen dan ieders individueele overtuiging, welke voor anderen geen verplichting doet ontstaan, dan haar te eerbiedigen, zoolang zij de openbare orde niet aanrandt, - wij kunnen de godsdienstige beroeringen der zestiende eeuw niet van zulk een juridisch standpunt beschouwen. Wat de feiten betreft, weten wij dat de beide partijen elkaar op het punt van geweldpleging weinig hebben toegegeven. In zooverre de katholieke kerk gewetensdwang in theorie geoorloofd of zelfs weldadig acht, heeft zij volkomen logisch dien dwang, dat geweld kunnen systematiseeren en toepassen; uit het oogpunt der logica kan men haar gewonnen spel geven. Evenwel, in den strijd tusschen logica en zelfbehoud pleegt zelfbehoud te zegevieren; en waar de hervorming, in strijd met haar beginsel, vrij onderzoek, gewetensdwang heeft uitgeoefend, daar handelde zij niet logisch, maar ter zelfverdediging.

Dit wat de twee elkaar bestrijdende systemen betreft. Dat in dien strijd aan weerszijde onzuivere, dierlijke hartstochten aan 't gisten gebracht zijn en zich in gruwelen geopenbaard hebben, waarvan de beschrijving ons wee maakt, is niet te loochenen; - maar doet niet af tot het oordeel over het goed recht der twee partijen.

Om tot onzen schrijver terug te keeren; is men eens over zijn eenzijdig katholiek standpunt heen, dan laat zich zijn boek met vrucht en genoegen lezen. Men zou kunnen wenschen, dat hij de geschiedenis van Oranje beter in verband gebracht had met de gelijktijdige algemeene geschiedenis, en dat hij kennis genomen had van sommige algemeen bekende gedrukte bronnen, als b.v. de *Archives* van Groen. Maar zijn werk heeft zelfstandige waarde, daar hij verschillende belangrijke en

nog ongedrukte documenten mededeelt, die hij in de archieven van enkele familiën uit die streek, en in die der omliggende steden, als Avignon, Montélimar, Carpentras, gevonden heeft. Met gebruikmaking daarvan is het hem gelukt een schilderachtig verhaal te geven van de lotgevallen van het kleine vorstendom.

Voor den Nederlandschen lezer is het belang van dat verhaal vooral gelegen in de verhouding waarin Oranje tot onze stadhouders heeft gestaan. Toch zal het, ter kenschetsing van den aard der souvereiniteit, die aan hun titel was verbonden, niet overbodig zijn, in het volgende overzicht hooger op te klimmen dan tot den overgang van het prinsdom in het huis van Nassau.

I.

Aan de Nassausche prinsen waren drie geslachten in de heerschappij over Oranje voorafgegaan.

Het eerste had den titel van Comte gedragen; het schreef zijn oorsprong toe aan Guillaume au Cornet, een der paladijnen uit den sagen-kring van Karel den Groote, wiens bijnaam vereeuwigd blijft in den posthoorn van het geslachtswapen der Oranje's. Door aanhuwelijking ging, in de tweede helft der twaalfde eeuw, het graafschap over in het huis Des Baux, dat zich in nog ouder afkomst verheugde: het heette af te stammen van een der drie Wijzen uit het Oosten, die het Christuskind waren komen aanbidden; ter herinnering daaraan heette de haven aan den Rhône Port-Balthasar en voerden de graven Des Baux eene ster met zestien stralen in hun wapen. Ook deze graven van Oranje waren, of noemden zich reeds souverein; aan den eersten graaf uit deze tweede dynastie, Bertrand des Baux, verleende Frederik Barbarossa bevestiging der souvereiniteit, met den titel van prins[1)] (1178), denkelijk als vergoeding voor de wederwaardigheden, door Bertrand ondervonden in zijn langdurige worsteling tegen de veel machtiger graven van Provence. Geweldig strijdlustig waren alle vorsten uit dit geslacht; wat hunne verhouding tot hunne naburen

1) La Pise, blz. 69. Pontbriant noemt het jaar 1163, toen Bertrand evenwel nog slechts, als echtgenoot van de laatste gravin uit het huis van Oranje, over de helft van het vorstendom regeerde.

niet gemakkelijk maakte en hunne financiën aanmerkelijk achteruit deed gaan.

Ook gebeurde het eens, dat er tegelijk twee prinsen van Oranje waren, waarvan de een zijne helft van het vorstendom, souvereiniteit incluis, aan de Johannieters naliet: deze ruilden dat bezit met andere goederen toebehoorende aan Karel van Anjou, graaf van Provence en koning van Sicilië, zoodat de souvereiniteit van Oranje nu verdeeld was tusschen twee vorsten van zeer ongelijke macht. De minst aanzienlijke vond het toen geraden, zijn aandeel in de souvereiniteit in ruil te geven voor het materieele bezit van de aan den graaf van Provence toekomende helft van het vorstendom: Karel van Anjou stemde hierin toe, en, te rekenen van het jaar 1308, zijn de prinsen van Oranje dus geen souvereinen meer geweest, maar leenmannen van de graven van Provence.

Later werd dat weer anders: een nakomeling van Karel, René van Anjou, geraakte in handen van zijn noordelijken buurman, Filips I (de Goede) van Bourgondië en moest het voor dien tijd ongehoorde bedrag van 200 000 goudguldens als losgeld betalen. Om die som bijeen te krijgen, nam hij o.a. het aanbod aan van den toenmaligen prins van Oranje, Louis de Châlon, om tegen een voorschot van 15000 livres de leenroerigheid van het vorstendom te doen ophouden, wanneer het voorschot niet binnen een bepaalden termijn werd terugbetaald. Aangezien nu René de herwonnen vrijheid voornamelijk besteedde aan de bevrediging zijner kunst- en prachtliefde, is er van die terugbetaling nimmer iets gekomen. Een minder kostbaar middel om de verpande souvereiniteit terug te krijgen werd wel door hem beproefd: hij beweerde dat de verpanding ongeldig was geweest, omdat zij alleen *de facto*, en niet in eene speciaal daartoe opgestelde acte van cessie was geschied. Maar daaraan schijnt Louis de Châlon zich niet gestoord te hebben.

Toch bleek de herwonnen souvereiniteit in handen der Oranje-vorsten niet veilig, al bezat de derde dynastie, die der heeren van Châlon, in Franche-Comté en Bourgondië uitgestrekte goederen. Reeds de opvolger van Louis, Guillaume VIII, zag haar verloren gaan. In de felle twisten tusschen de hertogen van Bourgondië en Lodewijk XI van Frankrijk werd hij deerlijk in 't nauw gedreven. Wie in het kleine, tusschen Dauphiné, Provence en Languedoc ingeklemde prinsdom de

oppermacht bezat, was voor den Franschen koning lang niet onverschillig; wel daarentegen, langs welken weg hij zich die oppermacht toeëigende.

Om naar zijne Bourgondische bezittingen te komen, had de prins van Oranje een stuk Dauphiné, dus Fransch grondgebied te betreden. Daar liet hem Lodewijk XI in vollen vrede door den gouverneur van Lyon oplichten en naar het kasteel van Bourges brengen. Na eene gevangenschap van een jaar en de schijnvertooning van een proces wegens vijandige bedoelingen tegen den koning, werd de gevangenzetting van den prins rechtmatig verklaard, en zijn losgeld op 40.000.- écus bepaald.

Willem's Bourgondische bezittingen waren reeds vroeger, op grond dat zijn zoon zich bij den koning van Frankrijk had aangesloten, door Karel den Stoute in beslag genomen, - zijne goederen in Dauphiné tegelijk met zijn persoon in 's konings macht geraakt: om zijne vrijheid te herwinnen, schoot den armen vorst niets over, dan den wenk dien Lodewijk hem liet geven op te volgen: tegen kwijting van het losgeld stond hij zijn souverein recht over Oranje aan den koning als dauphin af.

Dat souvereine recht, door Louis de Châlon voor 15000 livres gekocht, bleek dus voor diens zoon eene achtmaal grootere waarde te vertegenwoordigen, als men, gelijk gewoonlijk geschiedt, den écu op drie livres stelt; en in zooverre zou men kunnen zeggen dat de vader zijn geld indertijd goed had belegd. Intusschen is het nog de vraag of de afstand van dat recht voor den ongelukkigen Willem VIII werkelijk een zoo groote opoffering is geweest als beide mijne zegslieden, La Pise en Pontbriant, het er voor houden.

Wat hij afstond, staat in de door laatstgenoemde medegedeelde *lettres patentes* van Lodewijk XI van 9 Juni 1475 te lezen: het was ‘tout droit de fief et hommage lige, jurisdiction obéyssance et dernier ressort et souveraineté sur sa seigneurie et principaulté d'Aurenges,’ met bepaling dat hij, voor zich en al zijne nakomelingen en opvolgers, verklaarde te zijn 's konings ‘vassal et subject et soubmis et obligé... (à)nous faire, à cause d'icelle principaulté hommage lige, serment de fidélité et en avoyr et prendre de nous et nos hoirs successeurs Daulphins du Viennois, investiture.....’ Ook zouden voortaan de leenmannen van den prins ten eeuwigen dage vazallen

in achterleen van den koning van Frankrijk zijn, en zouden de prins en al zijne leenmannen in hoogste ressort justitiabel zijn ‘en nostre cour de parlement de Daulphiné comme en dernier ressort et juridiction souveraine soyt par voye d'appel, de réclamation, supplication, révision, de remises ou aultrement.’[1)]

De prins van Oranje behield daarentegen het recht om zich ‘van Gods genade’ te blijven betitelen, om munt te slaan, en om genade en ontheffing van straf aan zijne onderdanen te verleenen, in alle gevallen behalve in zake van ketterij of van majesteitsschennis.

Den koning van Frankrijk schijnt het dus niet te doen geweest te zijn om de ijdelheid van zijn gevangene te krenken. En wat de souvereiniteit betreft, die de prins moest afstaan, hij kon zich troosten met de gedachte, dat zij in zijne handen al heel weinig had beteekend. Zoo had hij in 1470 goedgevonden, krachtens zijn souverein recht een parlement in te stellen, om in hoogste ressort in alle civiele en crimineele zaken te vonnissen. Maar de klachten over krenking van privilegiën, over omkoopbaarheid of partijdigheid der rechters, dwongen hem reeds binnen het jaar de nieuwe instelling op te heffen, en zijne onderdanen te vergunnen, in hoogste ressort te appelleeren ‘ou bon leur semblera’; wat inderdaad beteekende dat zij zich bij het parlement van Grenoble of bij dat van Aix, in Provence, in appel konden voorzien, dus bij den koning van Frankrijk.[2)] - Evenmin was het hem gelukt zijne onderdanen aan zijn wil te doen gehoorzamen, toen hij in dat zelfde jaar had getracht een legertje op de been te brengen,

1) Pontbriant. Pièces justificatives blz. 370.
2) Pontbriant loochent de door La Pisc blz. 138 verhaalde instelling van het parlement door Guillaume VIII, en wel op grond van de acte van 20 Jan. 1471, waarbij het appel weer werd vrijgelaten (blz. 20 noot). Als hij den inhoud dier acte goed had bestudeerd, dan had hij bevonden dat zij een toestand weder in het leven roept, die onder 's prinsen vader heeft bestaan, maar daarna veranderd is. De acte is dus niet in strijd met het verhaal van La Pise maar onderstelt de juistheid daarvan, - die trouwens niet twijfelachtig was, waar La Pise het edict, dat het parlement instelt, textueel meedeelt, en er geen grond hoegenaamd bestaat om hem, gelijk Pontbriant doet, van valschheid in deze te betichten. Onjuist daarentegen is wat Pontbriant verder in deze noot zegt: ‘il (La Pise) se garde bien de parler de l'acte de 1471, qui portait atteinte à leur souveraineté.’ Inderdaad La Pise noemt de acte niet, maar deelt wel degelijk mede, dat de prins gedwongen werd aan de oppositie tegen het door hem ingestelde parlement toe te geven (blz. 135 onderaan).

ten einde eenige zijner Bourgondische bezittingen aan Karel den Stoute te ontrukken.

Souverein of niet-souverein, voor een prins van Oranje beteekende het verschil tusschen de beide titulaturen niet bijster veel.

Jan II van Châlon, de zoon van Willem VIII, wist van Lodewijk XII, den tweeden opvolger van Lodewijk XI, bij wien hij in hooge gunst stond, de herroeping te verkrijgen van den afgedwongen afstand der souvereiniteit: ook stelde hij weer een parlement als hoogste rechterlijke instantie in, en wist dit, met den steun des konings, zelfs tegen de aanspraken van het parlement van Dauphiné te handhaven. Maar gedurende de minderjarigheid van Philibert, den zoon van Jan II, vond Frans I weer goed om alle vervreemdingen van het koninklijk domein, door zijn beide voorgangers gedaan, dus ook de erkenning van den prins van Oranje als souverein, te herroepen; en ofschoon het den hooggeplaatsten vrienden van den prins aan 't Fransche hof gelukte, hem in 1519 wederom als souverein te doen erkennen, - ontstond kort daarop opnieuw vijandschap tusschen Frans I en Philibert van Châlon, en sloot deze zich geheel aan bij 's konings grooten mededinger, Karel van Oostenrijk. Een gevolg daarvan was natuurlijk, dat niet alleen het souvereine recht van den vorst, maar nu ook het vorstendom zelf door den Franschen koning in beslag genomen, en eerst bij den eerstvolgenden vrede tusschen koning en keizer teruggegeven werd. Dit herhaalde zich nog verschillende malen; zoodat men veilig kan zeggen dat de prinsen van Oranje hunne rechten in het vorstendom alleen hebben uitgeoefend in de korte tusschenpoozen van den telkens weer uitbrekenden kamp tusschen Frans I en Karel V, en ook dan nog niet altijd.

Prins Philibert trof het in dit opzicht al bizonder ongelukkig. Behalve gedurende een paar maanden, beginnende met den vrede van Madrid, waarbij Frans I gedwongen werd, Oranje erug te geven, heeft Philibert de Châlon zijn leven lang het genot van zijn prinsdom moeten missen.

Vergoeding daarvoor vond de onrustige, roem- en hebzuchige krijgsman in zijne betrekking tot Karel V. Onder anderen voerde hij, als tweede bevelhebber onder den connétable de Bourbon, het Spaansch-Duitsche leger aan, dat in 1527 de aatste poging van Italië om zich aan Spaansche overheersching

te ontworstelen, kwam onderdrukken. En toen Bourbon voor de muren van Rome den dood had gevonden, viel aan Philibert de twijfelachtige eer te beurt, aan het hoofd te staan der benden, die de Eeuwige Stad innamen en maandenlang plunderden: niet zonder voordeel voor den bevelhebber, schoon het hem niet mocht gelukken, zijn aandeel in den buit ongeschonden in veiligheid te brengen. Een groot deel eigende de hertog van Savoye zich toe, over wiens grondgebied de met kostbaarheden beladen muilezels van den prins van Oranje heenmoesten.

Deze had inmiddels paus Clemens VII door uithongering tot overgave van het kasteel St.-Angelo, en tot betaling van een enormen losprijs gedwongen. Toen had hij zich naar Napels teruggetrokken, dat hij, als onderkoning voor Karel V, op schitterende wijze tegen een Fransch leger onder Lautrec verdedigde. De vrede van Cambrai (1529) maakte een voor den keizer zeer voordeelig einde aan dezen oorlog. Ook Philibert kreeg zijn vorstendom terug, doch moest het bestuur aldaar overlaten aan zijne moeder, Philiberte de Luxembourg, de weduwe van Jan II. Zelf had hij nog zijn keizer in Italië te dienen, die thans als bondgenoot van paus Clemens optrad. In dat bondgenootschap vond de prins de gelegenheid om zich schoon te wasschen van al het kwaad, dat hij den paus berokkend had. Als opperbevelhebber van een pauselijk-keizerlijk leger ging hij Florence belegeren, dat tegen het stamhuis van Clemens VII was opgestaan. De verzoening was zelfs zoo volkomen, dat de paus, naar men beweert, den prins de hand heeft aangeboden van zijne nicht, Catharina van Medicis.

Intusschen, niet voor de zegeningen des huwelijks bleek Philibert bestemd. Op 3 Augustus 1530, nauwelijks acht-entwintig jaar oud, te midden eener beslissende overwinning over hulptroepen, tot ontzet van Florence opgerukt, werd hij door een schot uit eene haakbus doodelijk getroffen.

Hij was de laatste mannelijke telg uit het huis van Châlon. Bij testament had hij den eenigen zoon zijner oudere zuster Claude, de destijds reeds overleden vrouw van graaf Hendrik van Nassau, tot erfgenaam benoemd. Zoo kwamen de uitgestrekte bezittingen der Châlon's, en de souvereine rang van prins van Oranje aan het huis van Nassau.

Tegelijk met de erfenis van zijn oom, aanvaardde de destijds

twaalfjarige René van Nassau, ten teeken van bewondering voor een van de beroemdste veldheeren der eeuw, diens naam en wapenspreuk: ‘Je maintiendrai Châlo.’

Niet minder dan de Châlon's behoorden de Nassau's tot de trouwste vrienden van den Duitschen keizer, en als zoodanig tot de vijanden van Frankrijk. René's vader had zelfs eenmaal den bijnaam van Caesar verdiend door een gelukkigen veldtocht in Vlaanderen, waar hij Doornik op de Franschen had hernomen; een andermaal verwoestte hij, aan 't hoofd van een keizerlijk leger, een groot deel van Picardie te vuur en te zwaard. Het spreekt dus wel van zelf, dat ook de eerste prins van Oranje uit het Nassausche huis weinig genot heeft gehad van zijne souvereiniteit: nauwlijks was het hem of zijnen zaakgelastigden gelukt zijne grootmoeder, Philiberte van Luxemburg, hare aanspraak op het bezit van het vorstendom te doen opgeven, wat veel moeite kostte, - of de oorlog tusschen Frans I en Karel V brak weer uit; de gouverneur van Dauphiné legde terstond bezetting in Oranje. Die oorlog duurde tot 1537, werd toen door een korten vrede afgebroken, maar begon opnieuw in 1540. René van Châlon, thans door het overlijden van zijn vader ook graaf van Nassau, baron van Breda, heer van Vianden, enz. was ondertusschen opgewassen tot een wakker krijgsman, die zijn keizer trouw bijstond in zijne veldtochten tegen de bondgenooten van Frankrijk, als Karel van Egmond, hertog van Gelder, of tegen Frankrijk zelf. Oranje kreeg als gewoonlijk het eerst daarvoor te boeten. Ziehier hoe La Pise den staat van zaken aldaar beschrijft (blz. 259).

‘Le Roy de France n'oublie rien pour y traverser les affaires. Il y envoie derechef un sien Président de Grenoble accompagné de plusieurs autres officiers Royaux, pour réduire sous sa main la souveraineté d'Orange, et foule extraordinairement ce pauvre pays par le passage de la gendarmerie Française. D'autre part le Prince et ses subjects sont molestés et grabugés par l'Admiral Chabot, qui pour se prévaloir du malheur du temps veut réveiller certaines imaginaires prétentions qu'il dit luy estre dévolues, par la mort de Madame Philiberte de Luxembourg, ayeule maternelle du Prince. Et comme si tous nos voisins debvoient jouer à la pelote de cest estat, le parlement d'Aix en Provence fulmine aussi contre luy, ayant en teste le parlement du Dauphiné, si bien qu'ils sont

tous deux en conflit d'une jurisdiction qui n'appartient ni à l'un ni à l'autre. D'ailleurs Jean Comte de la Chambre[1)] se présenta aussi pour pescher en eau trouble, et pendant l'absence du Prince et ses grandes occupations dans les guerres, usurpe la jouyssance de la Principauté. En somme ils étoient tous comme chiens s'entre-mordans pour ronger cet os....'

In dezen onverkwikkelijken toestand kwam het vorstendom aan den tweeden prins van Oranje, uit het huis van Nassau.

De eerste, René de Châlon, sneuvelde, nog geen zevenen-twintig jaar oud, in de loopgraven van het door Karel V belegerde St.-Dizier. Daardoor trad het testament in werking, door hem op 20 Juni 1544 gemaakt. De erfgenaam was zijn volle neef Willem, oudste zoon van graaf Willem van Nassau en van Juliane van Stolberg, in onze geschiedenis bekend als prins Willem I, in die van het vorstendom als Guillaume IX.

II.

Door dezen overgang komt het prinsdom in aanraking met onze geschiedenis: zelfs zou men, wel beschouwd, kunnen beweren dat die overgang tot het allergewichtigste behoort in onze geschiedenis. Als René de Châlon niet gestorven was zonder achterlating van wettige kinderen, en terwijl zijn neef en erfgenaam nog een knaap was, belet ons niets aan te nemen, dat Willem van Nassau zijn verder leven als Nassausch graaf, afwisselend in vrede en in strijd met den Duitschen keizer, in Duitschland zou hebben doorgebracht, evenals met zijne tijden ranggenooten aldaar, die de hervorming aankleefden, het geval is geweest. Hoe geheel anders stonden de zaken nu!

In uitgestrektheid en opbrengst was Oranje slechts een klein

1) De graven de la Chambre ontleenden hunne aanspraak op Oranje aan een testament van de dochter van een der eerste prinsen uit het huis van Châlon, aan wie door de laatste prinses uit het huis van Baux in een zeer onduidelijke acte van substitutie de erfopvolging bij ontstentenis van mannelijk oir was toegekend. De de la Chambre's, de Nesle's, de Mailly's, d'Alègre's, de Conti's hebben tweehonderd jaar lang over die substitutie geprocedeerd. Eindelijk is onder Lodewijk XIV het recht der Conti's als het beste erkend, zonder twijfel om politieke redenen. De Marquis de Mailly noemt zich noch ten huidigen dage Prince d'Orange, en heeft daarop waarschijnlijk het beste recht.

onderdeel der erfenis die den elfjarigen knaap nu toeviel: en wie de vorige bladzijden gelezen heeft, zal niet geneigd zijn aan de souvereine macht van den vorst over zijn vorstendom veel waarde toe te kennen. Maar verbonden met bezittingen als die der Châlon's in Bourgondië, Franche-Comté en Luxemburg, met goederen als die welke aan den nederlandschen tak der Nassau's toebehoorden, met de baronie van Breda, het burggraafschap van Antwerpen, heerlijkheden als Vucht, Diest, Sichem, enz. maakte de titel van Souverein Prins van Oranje den jeugdigen erfgenaam van René de Châlon tot een persoon van gewicht, op wiens goede gezindheid voor keizer en kerk veel aankwam. Aan zijne toestemming tot de aanvaarding der nalatenschap verbond daarom de keizer de voorwaarde, dat de nieuwe prins van Oranje te Brussel, en natuurlijk in de roomsche religie, zou worden opgevoed; en in September 1544, nauwlijks zes weken na den dood van René, vinden wij prins Willem te Brussel onder de welwillende hoede van den hem zeer toegenegen Karel V, die hem terstond als edelknaap aan zijn hof verbindt, en hem later aan de leiding toevertrouwt van Jerome Perrenot[1)], jongeren broeder van den bisschop van Atrecht, later als kardinaal Granvelle beter bekend.

Zoo is de aanvaarding van René's erfenis door zijn neef de aanleiding geworden, dat prins Willem zich in Nederland is komen vestigen. Niemand zal ontkennen, dat dit op den verderen loop onzer geschiedenis van invloed is geweest.

Voor het prinsdom daarentegen heeft de overgang op het huis van Nassau ten naastenbij gelijk gestaan met een afscheid voor altoos tusschen vorst en volk. Behalve Prins Filips Willem, den oudsten zoon van onzen eersten stadhouder, en graaf Frederik Hendrik, als zaakgelastigde van zijn broeder Maurits, heeft geen der nassausche vorsten, die den titel van prins van Oranje hebben gedragen, het prinsdom ooit aanschouwd. Hebben zij dan ten minste, uit de verte, hun vorstendom de voordeelen doen genieten van de eminente hoedanigheden, die hun zoo rijk zijn toebedeeld geweest?

1) Groen. Archives Dl. I Prolégomènes blz. 198 vlg. Uit den hier meegedeelden brief van Willem's vader aan Granvelle maak ik op dat dit eerst omstreeks Juli 1549 is geschied, dus toen de prins den leeftijd van zestien jaar had bereikt.

Ook dat niet, - gelijk uit het vervolg van dit overzicht der geschiedenis van Oranje kan blijken.

Vooraf zij opgemerkt, dat Oranje een grootere mate van zelfregeering bezat, dan destijds het geval was met de omliggende gewesten en plaatsen. Terwijl in den loop der tijden de vorsten van Bourgondië, van Dauphiné, van Provence de privilegiën hunner onderdanen allengs hadden ingekort of opgeheven, hadden de prinsen van Oranje al genoeg te doen om zich tegenover die naburen staande te houden, zonder zich nog in een strijd met hun eigen onderhoorigen te wikkelen. Waar zij dit beproefd hadden, was het hun niet te best bekomen, gelijk wij in 't geval van Willem VIII hebben gezien. Zoo vinden wij in deze jaren bijeenkomsten vermeld van de Staten van het vorstendom, waarin Adel, Geestelijkheid en de vijf Gemeenten Orange, Courthézon, Joncquières, Gigondas en Violès vertegenwoordigd zijn. In de stad Oranje bestaat het stedelijk bestuur uit een *Viguier*, tevens rechter in tweede instantie, vier *Consuls* en een *Conseil* van zes-en-twintig leden, die zich door coöptatie aanvullen, terwijl het gebruik medebrengt, dat jaarlijks zes leden door nieuwe worden vervangen. In zeer gewichtige aangelegenheden wordt zelfs de burgerij, onder den naam van Communauté of Conseil Général, ter beslissing opgeroepen. De prins laat zich, bij afwezigheid, vertegenwoordigen door een regent of commissaris, stelt voorts een gouverneur aan die het commando heeft over het kasteel van Oranje; en oefent de hoogste rechterlijke macht uit door middel van een parlement van zes leden. Maar het gebeurt hoogst zelden, dat die autoriteiten onderling samenwerken, of elk in den hare het gezag van den vorst trachten hoog te houden.

Ongeveer gelijktijdig met den aanvang der regeering van prins Willem begint de hervorming in het vorstendom, vooral in de stad, veld te winnen. Dat dit oogluikend werd toegelaten door zekere ambtenaren (certains officiers) van den destijds minderjarigen prins, die aan het hof te Brussel eene zuiver katholieke opvoeding ontving, en zich stellig nog weinig bekommerde over hetgeen zijne onderdanen te Oranje al dan niet geloofden, - is eene bewering van den heer de Pontbriant, waarvan ik hem gaarne de verantwoordelijkheid overlaat; zij past echter geheel in de voorstelling die gemelde schrijver zich maakt van 's prinsen leven en persoon. In die voorstelling is de prins zich van den aanvang af

bewust geweest van zijne roeping om, als middel om eigen eerzucht te bevredigen, de hervorming over de oude religie te doen zegevieren. Aan vrees voor die gezindheid schrijft de heer de Pontbriant den volksopstand te Oranje toe, die in 1548 (de prins was destijds vijftien jaar oud!) aan enkele prinselijke beambten het leven kostte, het parlement op de vlucht dreef, - en de stad gedurende geruimen tijd herschiep in hetgeen La Pise noemt ‘plutot une spelonque de brigands, qu'une ville de police, où la justice doibt régenter en tout temps sous une légitime domination’[1].

Trouwens, ook de heer Pontbriant moet wel opgemerkt hebben, dat de hervorming, om in Oranje veld te winnen, de hulp niet noodig had van een hervormdgezind vorst. Door het straksvermelde oproer kwam het prinsdom weer geheel onder de macht van den koning van Frankrijk, Hendrik II, en eerst de vrede van Cateau-Cambrésis schonk het aan den prins terug. In die tien jaren waren de hervormden in aantal zoo toegenomen, dat in 1560, het jaar na den vrede, in de kerk Notre-Dame een hunner predikanten openlijk durfde optreden. De vervolgingen, die in Languedoc, in het Comtat Venaissin en in Dauphiné aan de orde van den dag waren, dreven dan ook de aanhangers der nieuwe leer bij honderden naar het gebied van den prins.

Vooral de pauselijke legaat te Avignon kwam daartegen op. De toenmalige gouverneur van Oranje voor den prins, Artus Prunier, bleef niet in gebreke om het Conseil zijn plicht onder de oogen te brengen; en dit beloofde plechtig te zullen waken, dat de ketterij in en om de stad werd tegengegaan: waarop Prunier naar Dauphiné vertrok, waar hij het ambt van 's lands thesaurier bekleedde, de regeering der stad overlatende aan den Viguier en de Consuls.

Niet lang daarna bemachtigde du Puy-Montbrun, een voornaam hugenoot uit Dauphiné, het pauselijke stadje Malaucène, en begon van daaruit allerlei strooptochten op pauselijk en Fransch gebied. Zoowel in toevoer van levensmiddelen als van manschappen ondervond hij hierin krachtigen steun uit Oranje. Te vergeefs trachtte de gouverneur van Dauphiné, de la Motte-Gondrin, deze medewerking door het opleggen eener boete aan

1) La Pise blz. 264.

de stad te doen ophouden: evenmin mocht het baten, dat de graaf de la Tour, als commissaris namens den prins optredende, er zich ten sterkste tegen verklaarde, - of dat aan het hoofd van het parlement een vurig katholiek werd geplaatst, Perrinet Parpaille van Avignon, die pas uit Rome was teruggekeerd, waar de paus hem met gunstbewijzen had overladen.

De prins, rechtstreeks om zijne tusschenkomst aangezocht, vermaande tot handhaving der rust en tot gehoorzaamheid aan den nieuwen gouverneur de Causans en aan de arresten van het parlement. Verder verklaarde hij amnestie te willen geven voor den aan Montbrun verleenden bijstand, mits zijne onderdanen voortaan zouden leven ‘catholiquement et chrestiennement, c'est-à-dire selon les constitutions de l'Eglise Romaine’.

Dit edict werd in een openbare zitting van het parlement bekrachtigd en daarna met groote plechtigheid in de kerk Notre-Dame afgekondigd; maar het voorspelde niet veel goeds, dat een der consuls, Jean de Langes, die bij die gelegenheid namens de stad het woord voerde om den nieuwen gouverneur te verwelkomen, openhartig verklaarde hem niet als zoodanig te zullen erkennen, wanneer aan de aanhangers der hervorming niet dezelfde tolerantie werd toegekend als onlangs in Frankrijk was geschied.

Veel, wel is waar, beteekende die tolerantie naar onze begrippen niet: het edict van St. Germain-en-Laye (Juli 1561), waarop Jean de Langes moet hebben gedoeld, had de doodstraf tegen de misdaad van ketterij in verbanning veranderd, en haar gehandhaafd tegen de avondmaalviering in protestantschen vorm. Maar het was toch een stap in de door de hervormden gewenschte richting, die tot meer kon leiden, - te meer daar de Fransche regeering eigenlijk verder had willen gaan[1)]. In ieder geval gaf het voorbeeld, in Frankrijk gegeven, den hervormden in het vorstendom Oranje nieuwen moed, om zich niet te storen aan een nieuw edict, dat de prins omstreeks in dienzelfden tijd uitvaardigde tot handhaving van het uitsluitend recht der roomsche godsdienstoefening. De atmosfeer in het vorstendom, om eene uitdrukking van den heer de Pontbriant te gebruiken, werd hoe langer hoe ongezonder. Zoo ongezond, dat zelfs Perrinet Parpaille, de nieuwe president van het parlement, die

1) Ranke. Französ. Gesch. I. 224.

nog onlangs, doch te vergeefs, 's prinsen machtiging had gevraagd om een viertal ketters voor een speciale commissie te doen terechtstaan, plotseling door het licht van Calvijn werd ‘geïllumineerd’, en evenals de advocaat-generaal, voor de hervorming ging ijveren[1)].

Eindelijk, in November 1561, gevoelden de protestanten zich sterk genoeg om hun zin met geweld door te drijven. Op Allerheiligendag namen zij eene der kerken in bezit, vernielden er de kruisen en beelden, en veroverden later nog drie andere kerken; aan de avondmaalviering aldaar, onder leiding der predikanten, werd ook door den president en eenige leden van het parlement, en door den advocaat-generaal, deelgenomen. De bisschop van Oranje met zijne geestelijkheid, en de commissaris van den prins, La Tour, namen toen de wijk naar Avignon, en te rekenen van 20 December werd alleen de hervormde godsdienstoefening in de stad en in een paar der omliggende gemeenten geduld.

Zoo was Oranje, met zijn sterk kasteel, het aangewezen toevluchtsoord geworden voor de vervolgde hugenoten uit de naburige gewesten, en ging het ijverig deelnemen aan de religieoorlogen, die in 1562 in geheel Frankrijk uitbraken.

Dat die oorlogen hun oorsprong gevonden hebben in de vervolgingen, waaraan de aanhangers der nieuwe leer blootstonden, ontkennen zelfs katholieken niet, al nemen zij het goed recht der vervolging aan. Maar de vervolgden waren evenmin lammeren als de vervolgers: beiden behoorden tot het hartstochtelijke, heethoofdige ras, dat het zuidelijk Rhône-bekken bevolkt; tot het ras, door Alphonse Daudet in menig type zoo voortreffelijk geteekend, luchthartig, bewegelijk, opgewonden, vol overdrijving, reeds in het gewone leven: maar ook tot woede ligt ontvlambaar, en dan ongelooflijk wreed en bloeddorstig in dagen van gisting, als in de XVI^{de} eeuw de religie-twisten, in de XVIII^{de} de revolutie over die streken gebracht hebben.

Handelend en lijdend heeft Oranje ruim zijn deel gehad aan die gruwelen.

Zoodra de hervormden er de overhand hebben gekregen, sturen zij gewapende benden ter ondersteuning van den graaf de Crussol in Provence. Daar weigeren de katholieke autori-

1) La Pise, blz. 282. Pontbriant, blz. 54.

teiten de uitvoering te dulden van het bekende *Edit de Pacification* van 5 Januari 1562, dat aan de hugenoten buiten de steden vrije godsdienstoefening heeft toegestaan; en de Crussol is door den koning belast met de handhaving van zijn gezag. Die expeditie leidt tot de inneming van het stadje Barjol, waar het hoofd der katholieken, de Flassans, zich vergeefs poogt te verdedigen. De stad wordt ingenomen, geplunderd, uitgemoord: meer dan duizend mannen, vrouwen, kinderen worden op wreede wijze ter dood gebracht.[1)]

Te Oranje wordt inmiddels door de hervormden beslag gelegd op de kostbaarheden der katholieke kerken. Parpaille gaat die te Lyon te gelde maken, ten einde alzoo de middelen te vinden voor de verdediging der stad. Op zijne terugreis wordt hij te Bourg St. Andéol gevangen genomen. Oranje stuurt een achthonderdtal manschappen uit om hem te ontzetten, maar blijft daardoor nagenoeg weerloos tegenover het leger van katholieken, dat de gouverneur van Avignon, Fabrice Serbelloni, en de graaf de Suze hebben bijeengebracht om Oranje te bedwingen. Te Avignon en elders hebben zij doen aankondigen dat Oranje zal worden geplunderd en dat het iedereen vrij staat om er zijn voordeel te gaan doen.[2)] Op 6 Juni 1562 valt de ongelukkige stad in hunne handen. Een ooggetuige, door den heer de Pontbriant aangehaald, beschrijft aldus wat toen gebeurde: hij zag de katholieke benden binnenstormen, tierende en schreeuwende:

> ‘Tue! tue! paga Barjol! Ils mirent le feu au chasteau tout le premier et après par toute la-ville, tuant, meurtrissant beaucoup de gens de bien, sans avoyr esgard ny aux papistes que huguenaulx, saquetant les mesons et ransonnant les habitants par deux ou trois fois, en sorte que ne demeura dans Aurange aulcuns biens meubles, or, ny argent, ny bagues et les blés brullés, portans les biens avecques charettes et bateaux tant en Avignon que aultre part, viollant fames et filles, et toutes les mesons ruynées et mises par terre qu'est chose espouvantable que d'en oyr parler, car depuis la destruction de Jerusalem ne se trouvera que aye esté faict pire qu'à Aurange. Et cant vint devers le soir, furent contraincts les

1) La Pise, blz. 290. Pontbriant, blz. 57, spreekt noch van het edict van Januari noch van de koninklijke lastgeving aan Crussol. Als men hem leest, krijgt men den indruk, dat de expeditie zonder eenige provocatie is ondernomen.

2) Pontbriant, blz. 61, uit La Pise citeerende.

> habitants du dit Aurange se retirer au camp et autre part pour evicter la mort, presque tous en chemise, sans argent ni de coy se recovrir, endurant toute la nuyct la grosse pluye et grantz tonnerre et orrible temps. Et lendemain qu'estoyt le dimenche, septiesme du dict moys, au matin, se retirarent à Caderousse plus de deux mille personnes qu'estoyt chose pitoyable; mes le sieur Prevostz, sieur de Caderousse, meu de pitié, les fict tous entrer et leur fict de grands biens et aulmosnes. Dieu le luy vulhe randre.'[1)]

Voor deze gruwelen nemen de hugenootsche krijgsbenden, onder mannen als den baron des Adrets, den graaf de Crussol, en du Puy-Montbrun, geduchte weerwraak: achtereenvolgens worden vele sterke plaatsen van Dauphiné en Comtat veroverd, onder het geroep van 'Paga Aurenges!' uitgemoord en geplunderd; 't geen van de zijde der katholieken, waar die de overhand hebben, opnieuw bloedige wreedheden uitlokt. De stad Oranje, of liever hare puinhopen worden afwisselend door de aanhangers der twee godsdiensten bezet en weer verlaten. In April 1563 zien wij er de Crussol binnentrekken, die er maar vijf personen aantreft. Hij legt er garnizoen, laat de heinde en ver rondzwervende hervormden naar hunne haardsteden terugroepen, en stelt, in afwachting van 's prinsen nadere bevelen, den heer Pape de St. Auban tot voorloopig gouverneur aan.

Die nadere bevelen van den prins zijn vervat in een edict van 26 Aug. 1563; zij dagteekenen dus uit den tijd toen de prins, reeds in volle oppositie tegen het anti-nationale regeeringsstelsel, dat kardinaal Granvelle in Nederland vertegenwoordigde, op het punt der religie nog het standpunt handhaafde, dat aan de roomsche religie in Nederland de suprematie toekwam.[2)]

Ook voor zijn vorstendom Oranje hebben wij hem tot dusver in gelijken geest zien handelen; en met recht had hij een paar jaar tevoren, in antwoord op een brief van paus Pius IV, waarin deze hem vermaande om de uitbreiding der valsche leer in zijn gebied tegen te gaan, gewezen op zijn edict van 1561 tegen de ketters, onder toevoeging der vraag, of niet Zijne

1) Pontbriant, blz. 61. La Pise vertelt die gruwelen met veel meer détail. Wat bij hem vooral treft is de onpartijdigheid waarmede de plunderaars zich tegenover de twee godsdiensten gedragen (blz. 294 vlg.).
2) R. Fruin. Het voorspel van den tachtigjarigen oorlog. Gids 1859. Dl. II blz. 790.

Heiligheid zelve er veel aan kou doen, door te zorgen dat de aan Oranje grenzende streken ophielden eene bron van besmetting voor zijn vorstendom te zijn[1].

In zijn oog intusschen was de alleenheerschappij der roomsche kerk niet meer een absolute noodzakelijkheid. De herinneringen zijner eerste jaren, de leeringen zijner vrome moeder, zijn veelvuldige betrekkingen met zijn Duitsche bloeden aanverwanten en die zijner tweede vrouw, hadden met zijn af keer van alle dweepzucht samengewerkt, om hem eene voorstelling te geven van een staat van zaken, waarin de belijders der oude en die der nieuwe religie vreedzaam naast elkaar zouden leven. In Nederland was aan de invoering daarvan niet te denken, zoolang Filips II heerschte; en aan opstand tegen Filips dacht de prins destijds nog niet. Maar in Oranje stonden de zaken anders. Daar had de prins te letten op hetgeen in Frankrijk de rechtstoestand was, en in Frankrijk was het edict van Pacificatie, van Januari 1562, nog steeds de wettige grondslag van het recht der hervormden, al was de regeering reeds in 1563 onmachtig, of onwillig, om het te handhaven. In de tweede plaats was uit den strijd, die nu twee jaar in en om het vorstendom had gewoed, niets zoo helder gebleken, als dat de beide partijen in macht vrij wel tegen elkaar opwogen. Ziedaar ongeveer, naar het mij voorkomt, hoe de prins er toe is kunnen komen om eenige uitwerking te verwachten van het edict van 26 Augustus 1563.[2]

Hij verklaart daarin te willen en te gebieden, dat zijne onderdanen van beide godsdiensten in vrede en eendracht met elkaar zullen leven, en in de uitoefening van hun godsdienst beschermd worden. Te dien einde beveelt hij, dat alle om den wille der religie uitgewekenen terstond naar hunne huizen en goederen zullen terugkeeren. De uitoefening der Oude en Katholieke Religie wordt in alle kerken, op ééne na, weder toegestaan. Aan zijne onderdanen ‘de la Religion qu'ils appellent Réformée’ staat de prins voor den tijd van zes maanden

1) Groen. Archives. Dl. I 2e Ed., blz. 119: ‘Sperarem autem, Beatissime Pater, si S.V. efficeret ut viciniora primum Galliorum Helvetiorumque loca vestrae Pontificiae potestatis emendationi parerent, meam quoque provinciam, quae inde infecta est, ab hoc malo facilius levari et liberari posse.’

2) La Pise, blz. 312

het gebruik van ééne kerk te Oranje toe, die der Frères Jacobins. Een en ander in afwachting, dat een Heilig Concilie bemiddelend optrede ter eere Gods, en ter navolging van hetgeen de Allerchristelijkste Koning, ten aanzien zijner onderdanen, heeft beschikt. Alle bezittingen der verschillende kerken zullen voortaan onder sequester beheerd worden door commissarissen, daartoe van wege den prins aangesteld; uit de inkomsten zullen de werkelijk dienstdoende officianten zoodanige uitkeeringen ontvangen als zij eertijds plachten te genieten. Verder hebben al degenen, die in de laatste achttien maanden in de stad of het vorstendom zijn komen wonen, Oranje weer te ontruimen, tenzij zij binnen eene maand na de afkondiging van dit edict, ten genoege van het prinselijk parlement, bewijzen van goed gedrag kunnen overleggen, afgegeven door de overheid hunner laatste woonplaats.

Ruim eene maand daarna, op 30 September 1563, komt ook, onder sterke pressie van het Fransche hof, een vrede tot stand tusschen de hervormden in die streken en de pauselijke regeering van het Comtat Venaissin.

Maar deze vrede leidt al even weinig tot bevrediging als het edict van den prins, al worden de bepalingen van beide door de hervormden aanvankelijk vrij trouw nagekomen. De uitgeweken katholieken wagen zich niet terug in de thans door een protestantsch garnizoen bezette stad. En reeds in October zien wij den aartsvijand der hervormden, den graaf de Suze, het tot Oranje behoorende Courthézon belegeren. Dit geeft natuurlijk aanleiding tot wraakoefening van de zijde der hervormden, waarover paus Pius IV zich geroepen acht rechtstreeks bij den prins zijn beklag in te dienen; onder bedreiging dat, als de prins niet zorgt voor de bescherming van den waren godsdienst, Zijne Heiligheid ‘tot alle hulp- en geneesmiddelen zal afdalen.’[1)]

In Maart van het volgende jaar stuurt de prins twee commissarissen, Pieter van Varick, heer van Grijpestein, en Paul van Heijst, om uitvoering te geven aan zijn edict van Augustus; laatstgenoemde komt spoedig daarop te sterven, en van Varick vervangt nu den gouverneur ad interim, de St. Auban, die zich gewillig terugtrekt. In de stad schijnt het den nieuwen

1) ‘Ad omnia auxilia et remedia descendemus.’ Groen, Archives. Dl. I, blz. 189. 29 Dec. 1563.

gouverneur aanvankelijk te gelukken de rust tusschen de hervormden en de allengs terugkeerende katholieken te herstellen, wien sedert Augustus 1565 de openbare uitoefening van hun godsdienst weder wordt toegestaan. Maar daarbuiten duurt de oorlog voort: de pauselijke bevelhebber, de Suze, bemachtigt in 1567 achtereenvolgens Courthézon, Joncquières en Gigondas, de drie voornaamste plaatsen na de hoofdstad, en bereidt zich voor om ook Oranje te belegeren, dat inmiddels door van Varick zoo goed en zoo kwaad als het gaat in staat van verdediging wordt gesteld. De vrede van Longjumeau (Maart 1568) tusschen Karel IX en de Fransche hugenoten wendt dit gevaar van de stad af: maar zes maanden later breekt de oorlog opnieuw uit en nu krijgt van Varick rechtstreeks te doen met den koning van Frankrijk, die de overgave der vesting eischt, als behoorende aan een bondgenoot zijner vijanden. Voor de overmacht, misschien ook voor de niet belangelooze overreding van den protestantschen president van het parlement van Oranje, de Calvière, wiens goederen in Frankrijk liggen, meent van Varick te moeten zwichten: in September capituleert hij, met beding dat den hervormden de vrije uitoefening van hun godsdienst zal vergund blijven, en gaat, met wie hem wil volgen, deelnemen aan den oorlog in Poitou, die met de nederlagen der hugenoten te Jarnac en te Moncontour eindigt.

Een paar jaar blijft nu het vorstendom in 't bezit van den koning van Frankrijk. De door hem aangestelde gouverneurs, de la Molle, de Ste.-Jalle, storen zich al heel weinig aan de voorwaarden, bij de capitulatie ten gunste der hervormden bedongen; evenmin echter aan de bevelen van Karel IX, die te vergeefs aandringt op slooping van het kasteel, dat Oranje reeds meermalen tot een veilig toevluchtsoord voor de hugenoten heeft gemaakt.

Onderwijl had de prins in 1568 openlijk den strijd tegen de Spaansche overheersching aangevangen, en zijn eersten veldtocht in Brabant jammerlijk zien mislukken. Met zijne broeders Lodewijk, den overwinnaar van Heiligerlee, den verslagene van Jemmingen, en Hendrik, ging hij daarop in 1569 de Fransche hugenoten bijstaan, maar geldgebrek dwong hem zijn hulpleger te ontbinden. Slechts twaalfhonderd ruiters over-

houdende, trokken de broeders toen dwars door Frankrijk den admiraal de Coligny tegemoet, die den te Jarnac gesneuvelden prins van Condé als opperbevelhebber der hugenoten was opgevolgd, en namen met hem een roemrijk aandeel in de overwinning op den hertog van Anjou te La Roche-Abeille. Prins Willem keerde vervolgens naar Duitschland terug om op nieuw zich toe te rusten; volgens den heer de Pontbriant uit Frankrijk den raad van Coligny meenemende, om krachtens zijn souverein recht kaperbrieven uit te geven.[1)]

Dat de prins dien raad opgevolgd heeft, niet zonder voordeel voor de zaak die hij voorstond, is bekend. Het kan als het tweede geval worden beschouwd, waarin hij, en ook wij Nederlanders, door de souvereiniteit van het prinsdom zijn gebaat.

Zijn broeder Lodewijk liet hij, met de waardigheid van regent van Oranje, in Frankrijk achter. Onder den meesterlijken terugtocht der hugenoten na hunne nederlaag te Moncontour, is Lodewijk de rechterhand geweest van den zwaar gewonden admiraal; ware deze bezweken, dan zou graaf Lodewijk wellicht de eenige zijn geweest die hem had kunnen vervangen.

Niet lang daarna werd weer vrede gesloten (Aug. 1570). In de telkens afwisselende, gevende en nemende, de verschillende partijen beurtelings aantrekkende politiek van Katharina van Medicis kwam nu een oogenblik, waarop zij tegen den te grooten invloed der Guises steun zocht bij de hugenoten, wier houding, ook na den vrede, dreigend was gebleven. Lodewijk van Nassau, door den prins belast met eene onderhandeling, die ten doel had het Fransche hof te winnen voor een tegen Spanje gericht verbond met Engeland, vond nu welwillend gehoor.[2)] Men behandelde den graaf met de grootste onderscheiding; en ten bewijze van 's konings gunst verkreeg hij o.a. als regent van Oranje de vergunning om een gouverneur te zijner keuze te benoemen. Zoo kwam Oranje weer in 't bezit van zijn wettigen vorst; evenwel niet zonder horten en stooten.

Kort te voren had aldaar een voorspel plaats gehad van

1) In werkelijkheid heeft Sonoy reeds vroeger (Juli 1568) dergelijke brieven van aanstelling gekregen. Maar het kan zijn, dat ook dat reeds op raad van Coligny is geschied.
2) Dr. P.J. Blok. *Lodewijk v. Nassau*. bl. 76 vlg.

den Bartholomeusnacht. Eene samenzwering van katholieken van laag allooi, geholpen door zwervende soldeniers uit het Comtat, had in Februari 1571 gedurende zeven dagen op gruwelijke wijze in de stad huisgehouden, de aanzienlijkste hervormden moordende, hunne huizen plunderende. De toenmalige gouverneur voor den koning van Frankrijk, Montméjan, had zich van inmenging onthouden, onder voorwendsel dat hij het kasteel niet van soldaten mocht ontblooten. Hij weigerde echter ook den heer de Barchon, door Lodewijk van Nassau tot gouverneur benoemd, toe te laten; toen liet Karel IX, verontwaardigd over eene wandaad die hij anderhalf jaar later op veel grootere schaal zou herhalen, den lieutenant-général van Dauphiné tusschen beiden komen, die Montméjan in arrest liet nemen en door den baron d'Arces verving: maar het kostte Barchon nog duizend livres om d'Arces te bewegen het kasteel te ontruimen. Op 6 September 1571 trok hij eindelijk binnen de vesting, en werd als wettig gouverneur erkend.

Hij had van den regent in last, de februari-moorden streng te straffen: en het kan zijn, dat de ontdekking van een toeleg der pauselijke regeering om Oranje te overrompelen, gestrekt heeft om die strafoefening te verscherpen[1]. Zeker is, dat zij, onder een schijn van gerechtigheid, aan wraakzucht den teugel ruim gevierd heeft. Oog om oog, tand om tand, was in die dagen de leus; ook in de wijze van dooden volgden de hervormden trouw het voorbeeld door de roomsche *massacreurs* gegeven.[2]

Barchon schijnt overigens zich naar de bedoelingen van zijn vorst eerlijk te hebben willen gedragen. Wel werd de openlijke uitoefening der katholieke religie door hem niet meer toegelaten; maar zijn streven is toch geweest in vrede te leven met zijne naburen van het Comtat, en dien vrede ook tusschen de katholieken en hervormden in het vorstendom te handhaven. Hierdoor kwam hij echter in botsing met de heftigste elementen onder de hugenoten. Al wist hij, ook tegen-

1) La Pisc. blz. 384. Van dezen aanslag spreekt Pontbriant weer niet.

2) Zie het geval van Bataillard. La Pisc, blz. 382 en 388. In Februari '71 wordt de hugenoot ‘Reynard poignardé à petits coups entre les mains de Bataillard, qui criait tousjours en se moequant: Sauve le renard, sauve le renard.’ - In April 1572 wordt Bataillard gedood ‘à petits coups de poignard, eeux qui le piequoient criant tousjours, Sauve Bataillard, Sauve Bataillard.’

over de katholieke reactie die in geheel Frankrijk op den Bartholomeusnacht volgde, Oranje als toevluchtsoord der vervolgden te handhaven, - juist het toestroomen dier vervolgden versterkte het getal van hen, die de vesting niet veilig achtten in handen van een moderaat.

Door eene krijgslist wist Montbrun, nog steeds het hoofd der hugenoten van Dauphiné, in 1573 het kasteel van Oranje te overrompelen, en Barchon te verdrijven. In het volgende jaar stelde de wettige gouverneur zich weer bij verrassing[1] in 't bezit van zijne vesting, nu krachtig bijgestaan door den kardinaal-colegaat, die te Avignon regeerde, maar de rust werd daardoor niet hersteld; en gedurende vele jaren bood Oranje een verward schouwspel van anarchie, dat de heer de Pontbriant aldus beschrijft: 'Le gouverneur donnait des ordres, le président (du parlement) donnait des ordres contraires; chacun voulait commander et opprimer ses adversaires, personne ne voulait obéir; on écrivait, on députait au prince d'Orange; il envoyait des commissaires, qui prenaient fait et cause les uns pour le gouverneur, les autres pour le président.'[2]

Inderdaad is niets in deze geheele periode duidelijker dan dit: wie ook over Oranje te zeggen heeft, stellig niet de wettige souverein, - die nu, na het rampspoedig uiteinde van zijn broeder Lodewijk, op de Mookerheide, wederom zelf zich moet gaan bezig houden met de aangelegenheden van zijn prinsdom. En dit in de jaren van het beleg van Leiden, van de gentsche pacificatie, van de unie van Utrecht!

Wel behoort de herinnering aan 't geen prins Willem in die jaren te doorworstelen gehad heeft, er toe, om te verklaren, hoe het komt dat een man van zijn politiek genie, van zijne wilskracht, zoo weinig invloed heeft uitgeoefend op den loop van zaken in het prinsdom. Zelfs met die herinnering klinken enkele zijner brieven aan de consuls van Oranje bijna mat, als men zich voorstelt op welken toestand van gisting zij bestemd waren in te werken.[3]

1) Door middel van valsche sleutels, die La Pise, de vader van den geschiedschrijver, te Avignon liet vervaardigen: blz. 415.
2) blz. 131.
3) De Hr. de Pontbriant deelt uit het gemeeute-archief van Oranje een tiental brieven van den prins mede, uit de jaren 1559 tot 1583, die niet in de *Archives* van Groen zijn opgenomen. Als voorbeeld van het hierboven bedoelde diene de brief van 8 Sept. 1577 (blz. 387):
Chers et bien aymés, en retournant par delà le sieur de Lenest, présent porteur, je n'ay vollu faillir de vous escrire ce mot de lettre, pour vous exhorterde vous entretenir tousjours en bonne union, amitié et correspondence les ungs avec les antres par ensemble, sans en rien altérer pour les nombreux troubles survenus à l'entour de vous, et croire que ee me sera tousjours plaisir d'entendre, que vous vous maintenez en toute quiétude et bon repos. A tant Dien vous ait, chers et bien aymés, en sa sainete garde. - Escrit à (onleesbaar) le VIIIe de Sept. 1577.
Le bien vostre Guillaume de Nassau.
A nos chers et bons amys les consuls de notre ville d'Orenges.

Niemand intusschen heeft beter dan prins Willem geweten, dat zich met brieven niets liet uitrichten. Wat hij, en na hem Maurits en Frederik Hendrik steeds gewild hebben, - gelijke bescherming voor roomsch en onroomsch in het prinsdom, en gewapende neutraliteit tegenover de kampende partijen daarbuiten, - misschien zou dat ideaal nog te bereiken zijn geweest, wanneer de prins zelf te Oranje was opgetreden, - of wanneer een volkomen vertrouwd, gelijkgezind en bekwaam stadhouder, gelijk Lodewijk van Nassau was geweest, hem had vervangen. Maar het ongeluk heeft gewild, dat de prins, zelf aan zijne lijdenstaak in Nederland gekluisterd, zulk een plaatsvervanger niet heeft kunnen vinden.

Het gevolg is geweest, dat Oranje gedurende geruimen tijd het bolwerk is gebleven van de Fransche hugenoten, zeer ten nadeele van de goede verstandhouding met den Franschen koning, waarnaar de prins in zijn strijd tegen Spanje steeds gestreefd heeft.

Jaren te voren had hij eenmaal aan zijn broeder Lodewijk geschreven: ‘Je vauldrais que retenant le nom et les armes (d'Orange), eussions Engien en échange, car je vois à la longe en seront quitte.’[1)] Meer dan eens in later tijd zal die wensch bij den prins weer zijn opgekomen.

(*Slot volgt.*)

J.A. SILLEM.

1) Groen, *Archives* 1e Serie. Dl. I, blz. 402. 13 Aug. 1565.

Uit twee landen.

Paul Bourget. La terre promise. Paris Lemerre 1892.
Paul Bourget. Cosmopolis. Paris Lemerre 1893.

Niet meer enkel uit Parijs, uit het klein en wazig boudoir der rue de Monsieur, zelfs niet meer alleen uit het Zuiden van zijn vaderland, het geliefd Hyères, dagteekent Paul Bourget thans zijne werken. De ‘sensations d'Italie’ zijn allengs iets anders voor hem geworden dan vluchtige indrukken, in het voorbijgaan opgevangen, in een reisboek haastig opgeteekend, en uitgewerkt op de banale schrijftafel van een of ander ‘family-house’ aan gene zijde der Alpen.

Ze hebben zijne ziel vermeesterd, die velerlei aandoeningen, bij elke nieuwe pleisterplaats in het gemoed van den rondtrekkenden reiziger gewekt. Ze hebben hem vastgehouden, lang, heel lang, hem geboeid aan de zachte zonnestralen van Sicilië en aan de schaduw der donkere cypressen, aan de kathedralen der Toscaansche steden en aan het penseel der Umbrische school, aan de bouwvallen van het Forum Romanum en aan den machtigen koepel van San Pietro.

Wel houdt de schrijver met buitengewone zorgvuldigheid het geheim van zijn leven der laatste jaren verborgen voor ons, die hem alleen mogen leeren kennen uit de gedrukte bladen zijner boeken. Wel verraden zelfs voorrede noch opdracht de geringste bijzonderheid omtrent zijne allernaaste omgeving. Wel kunnen we hoogstens een bescheiden gissing wagen aangaande de geestelijke atmosfeer waarin de dagelijksche omgang eener jonge vrouw hem doet ademen. Maar dit éene mogen we dan toch weten, - en Bourget wil bepaald dat we het weten zullen, - dat zijne beide laatste romans grootendeels in Italië

geschreven zijn. In September 1891 begonnen in een der kasteelen van Touraine, is *La Terre Promise* in April van dit jaar te Rome voltooid geworden, en van *Cosmopolis*, waarvoor in October ll. te Parijs het ‘imprimatur’ gegeven werd, is het eerste gedeelte te Siena bewerkt.

Ook indien de namen dier plaatsen niet op de laatste bladzijde der beide romans waren afgedrukt, zouden we vermoed hebben dat de zon van Italië op de losse bladen van het handschrift heeft geschenen. *Cosmopolis* verplaatst ons naar Rome. In de koele paleizen van de heilige stad der pausen, in de breede, zonnige straten der hoofdstad van het moderne Italië, langs de boorden van den Tiber, te midden van de dorre vlakten der Campagna, bewegen zich die internationale figuren wier botsing zulk een geweldig drama van hartstocht en ontgoocheling, van echtbreuk en zelfmoord in het leven roept. En nu moge, volgens de uitdrukkelijke verklaring van den schrijver zelven, zulk een drama even goed gespeeld kunnen worden, bijna met dezelfde ‘chefs d'emploi’ in de hoofdrollen, op de woelige boulevards van Parijs, in den mist der Londensche parken, aan den voet der sneeuwbergen van Sanct Moritz of in den zoelen dampkring van het zonnige Nice, - het was meer dan een eisch zijner esthetiek, het was een innige voorliefde voor de stad der Cesars en der pausen, die Bourget er toe dreef om de handeling van zijn verhaal met ‘ce décor d'un si grand passé’ te omlijsten.

En dan *Terre Promise!* Hoe ver, mijlen ver, van het gewoel der Fransche hoofdstad voert ons hier de schrijver! Niets van den koortsigen gloed der jagende begeerten die daar ginds oud en jong voortdrijven; niets van het froufrou der peignoirs van kant en zijde, van prikkelende parfums doortrokken. Zacht ruischen de palmen, zoet geuren de rozen van Sicilië. Een adem van stille teederheid ruischt over de bloeiende tuinen van Palermo. En de wreedheid van het pijnlijk drama dat ook hier zich langzaam ontrolt, wordt getemperd door ‘ce décor de solitude, animé uniquement par le frisson des feuillages.’ Is het wonder dat, toen Paul Bourget, den vorigen winter, een zijner Fransche vrienden te Rome ontmoette, hij dezen de gulle bekentenis deed, dat hij Parijs begon te vergeten, dat het Parijsche leven hem vreemd was geworden?

‘Uit twee landen’ komen ditmaal de teekeningen tot onswaarin Bourget de jongste resultaten zijner zielkundige analyse heeft nedergelegd. Maar toen ik de eerste woorden van dezen volzin als titel aan het hoofd dezer bladzijden plaatste, dacht ik minder aan de laboratoria waarin hij gewerkt heeft dan aan dat werk zelf, minder aan de steden waar zijn beide romans geschreven zijn dan aan hun inhoud.

Of ligt niet reeds in de beide titels een scherpe tegenstelling opgesloten?

La Terre Promise luidt de eerste. Het is een bijbelsch woord; en wie het uitspreekt, voor dien verschijnen, in zachten, doorschijnenden lichtglans, al de oorden van zaligheid en rust, van ongestoorde en stille vreugde, van liefdevol en heilig genieten, waarvan het Kanaän der oude Israëlieten, het land ‘overvloeiende van melk en honig’, het blijvend zinnebeeld is geworden. ‘Het Beloofde Land’ van Bourget's roman is het huwelijksleven, in de volheid der jeugd aanvaard, uit innige, door beide harten even sterk gevoelde liefde, in de dagen eener zonnige verloving als in een heilig visioen oprijzend voor de reine verbeelding van een drie-en-twintigjarig meisje, in wier fijn besnaarde ziel tot nog toe alleen de liefde voor een trouw minnende moeder en de aanbidding van een heiligen God de zachtste en innigste aandoeningen hadden gewekt, - oprijzend ook voor het oog van den vier-en-dertigjarigen jongen man als een oord van rust na de stormen der eerste jeugd, als een heilige plek, de eenige waarop hij hopen kon voor goed te worden genezen en ontzondigd, waar het wonder der levensvernieuwing niet onmogelijk zou wezen.

Geen dieper indruk had Bourget kunnen geven van de machtige bekoring die uitgaat van dit Beloofde Land, dan door, op de eerste bladzijde van zijn roman, die eenvoudige wandeling te beschrijven van het jonge paar, op een zonnigen frisschen Novembermorgen, in den tuin der villa Tasca. De moeder van het meisje, nauw van eene borstaandoening hersteld, zit op een bank van gebeeldhouwd marmer, bij een rozenstruik, en ziet ‘haar beide kinderen’ na met een oog vol rustige, dankbare genegenheid. ‘Wandelt gerust wat met elkaar,’ heeft de gravin Scilly tot Henriëtte en Francis Nayrac gezegd, ‘en bekommert u niet om mij; ik zal u hier wel wachten.’ En de gelukkige verloofden hebben van het vriendelijk gegeven verlof dankbaar

gebruik gemaakt. Ze zijn opgewandeld. ‘Leur pas lent, incertain, distrait - ce pas d'un couple heureux et dont les moindres mouvements s'harmonisent, s'épousent, pour ainsi dire d'un incon scient accord, - les éloignait tour à tour et les rapprochait. Ils disparaissaient, puis reparaissaient au tournant des allées. Ils marchaient, s'arrêtaient, marchaient de nouveau Ils se regardaient, parlaient, se taisaient, si délicieusement exaltés et ravis par ce ciel bleu, cette clarté du jour, ces arbres, ces eaux, ces fleurs, par eux-mêmes surtout, par cette magie de la présence aimée, qui mettrait le printemps là où règne l'hiver, et, ajoutée à l'enchantement d'une heure enchantée, peu s'en faut qu'elle ne dépasse les forces de l'âme! Henriette et Francis avaient autour de leurs personnes ce mystérieux rayonnement que projette l'extrême bonheur. Ils étaient comme soutenus, comme soulevés par cet intime esprit de félicité que révèle chaque geste de deux êtres qui se chérissent entièrement, absolument..... C'était comme une vis ion d'un rêverealisé que cette promenade, pour le tendre témoin qui contemplait les deux fiancés, pour cette mère qu'ils n'oubliaient pas même dans leur extase, car à chaque passage près du banc de marbre, Henriette la saluait d'un sourire et d'un regard.’

Helaas! de geurende wandelpaden der villa Tasca loopen uit op een Via Dolorosa; het Beloofde Land wordt niet betreden. Henriette Scilly, den Christus zelven navolgend, aanvaardt vrijwillig een lijden, dat een boete wil wezen voor de schuld van een ander. Francis Nayrac vindt ten slotte geen ander levensdoel dan de vreugdelooze vervulling van een heiligen plicht, in de eenzame, droeve vlakte aan de overzijde van het Beloofde Land.

Een droevige, zeer droevige geschiedenis heeft hun geluk verstoord. Een episode uit het verleden van den jongen man is plotseling dreigend opgerezen tusschen de belofte en hare vervulling. Het beeld eener vroegere liefdesbetrekking, die hij des te eerder had zoeken te vergeten omdat hij, het voorwerp van dien schuldigen hartstocht ten onrechte verdenkend, heeft gemeend dat de ongelukkige vrouw hem schandelijk bedrogen had, - plaatst zich op eenmaal tusschen hem en zijne verloofde; het staat vóór hem, niet alleen als een herinnering, als een verwijt, als een wroeging, maar als een plicht, de onvervreemdbare plicht van den vader tegenover het kind uit echtbreuk geboren.

En toch, hoe pijnlijk die droevige geschiedenis ook moge

wezen, nooit, zelfs niet door de herinnering aan dien schuldigen hartstocht, wordt in Bourget's roman de stemming verbroken waarin de lezer door de eerste bladzijden gebracht was. De beelden die naast Henriette Scilly oprijzen, ook dat der schuldige vrouw, zijn door den kunstenaar zoo fijn, zoo aantrekkelijk geteekend, dat zij aan de reine harmonie der hoofdfiguur niet schaden. Mevrouw Raffraye, de arme teringlijderes, is zoo diep te beklagen dat haar alles vergeven wordt; en de kleine blonde Adèle, het onschuldige kind der zonde, is zoo aanvallig in haar schroom en in haar kinderlijke vertrouwelijkheid, dat zij, naast Henriette gezien, de bekoring dier andere onschuld door de hare slechts verhoogt. Langs welke bouwvallen van eer en geluk, van geloof en onschuld, van liefde en plichtgevoel Bourget zijne lezers ook voeren moge, nooit wordt de gewijde stemming geheel verstoord, nooit leidt hij ons geheel en al buiten de gezichtslijn van het Beloofde Land. Altijd door blijft het aan den horizont zichtbaar, altijd blijven wij ademen in een dampkring doortrokken van de geuren van La Terre Promise.

Een geheel ander land is K o s m o p o l i s . Klinkt die naam niet als de synoniem van het moderne Babylon, reeds in den Bijbel de schrille tegenhanger van de stad der belofte, het hemelsche Jeruzalem? Kosmopolis is de bonte, roezige wereld waarin de rassen elkaar botsend ontmoeten of, door éénheid van belangen en hartstochten gedreven, zich met elkaar vermengen. De oude spraakverwarring heeft opgehouden; de banaliteit van een zelfde bestaan ligt uitgespreid over de oppervlakte van al die levens. Maar op den bodem schuilt het geheim van ieders oorsprong. En wanneer die wereld in beroering komt, dan wordt het geleende en aangepaste kleed van een eenvormig salonleven afgeworpen en treedt ieder op in zijn eigen gestalte. Dan verbreekt elk dier overgeërfde instincten het gladde vernis der conventie, en de disharmonie van al die klanken en kreten, steeds luider en luider zich verheffend, overstemt geheel het eentonig en onbeduidend koorgezang der gewone mondaniteit.

In dit Kosmopolis voert Bourget zijne lezers rond.

Getrouw aan de eigenaardigheid van zijn talent, teekent hij niet, in een honderdtal figuren, de bonte verscheidenheid dier woelige wereld, maar ontleedt hij, in een twaalftal individuen, enkele typen van de rassen die hij hier samenbrengt. Evenmin

als in een zijner vroegere verhalen vermeidt zich de schrijver hier in het luchtig schetsen van nevenfiguren; nagenoeg al de personen die hij laat optreden zijn hoofdpersonen, en hoogstens dienen een paar Italianen tot stoffeering van het tooneel. Ook *Cosmopolis* is in alle opzichten een ‘roman d'analyse.’

Wie gevoelig is voor de bekoring van Bourget's werken, die kent sinds lang het aantrekkelijke van die soberheid zijner mise-en-scène, van dat rustige en diepe zijner teekening, van dat weinig drukke in het aantal en in de groepeering zijner figuren. Maar het was niet zonder gevaar, die bekende manier, die zich zoo voortreffelijk leent tot het schrijven van boeken als *Crime d'amour, Coeur de femme, La Terre Promise*, ook te willen toepassen op een schilderij welks titel alleen reeds den eisch scheen te stellen van een breed uitgespannen doek, van een woelige teekening en een weelderig koloriet. Het valt dan ook niet te ontkennen dat het wat leeg is in de straten en op de pleinen van het Rome van *Cosmopolis*; dat er iets al te eigenaardig typisch, en daardoor allicht iets poseerends is in de enkele figuren die we in die straten zien rondwandelen en achter de zware deuren der ‘palazzi’ zien verdwijnen. Men is zoo licht geneigd, de preocupaties van den schrijver kennend, in Boleslas Gorka ‘l'âme polonaise’ te willen zien, in Caterina Steno ‘l'âme vénétienne,’ in Maud ‘l'âme anglaise,’ in Maitland ‘l'âme américaine’, terwijl dan de Baron Hafner en zijne dochter aan den eenen, Florent Chapron en zijne zuster aan den anderen kant, en zelfs Alba Steno, eigenaardige ‘Mischprodukte’, door kruising van rassen ontstaan, zouden vertegenwoordigen.

Bourget heeft blijkbaar vermoed dat zijne lezers dit gevaar zouden voorzien; en in de opdracht aan zijn vriend, graaf Primoli, wijst hij op de moeielijkheid voor den romanschrijver om een klein aantal personen te laten optreden en toch in elk van hen de eigenaardigheden van een bepaald ras te teekenen. Hij herinnert er zijn vriend aan dat zij beide tal van Venetiaansche, Engelsche en Amerikaansche vrouwen kennen, die niet op Caterina Steno, op Maud en op Lydia gelijken, dat er gansch andere Polen zijn dan Boleslas, en dat zelfs de baron Hafner, een Hollandsch-Duitsche jood die Protestant is geworden, slechts ééne soort vertegenwoordigt van die gelukzoekers waarvan er minstens twintig soorten in Europa te vinden

zijn. Hij erkent zelf dat het woord ‘ras’ een veel te vage uitdrukking is voor een groote verscheidenheid van karaktertrekken dan dat een romanschrijver de pretensie zou kunnen hebben ‘d'incarner dans ces personnages cet ensemble confus de caractères.’ Hij heeft dan ook geen ‘representative people,’ geen zuivere vertegenwoordigers van de verschillende rassen willen teekenen, maar ‘un groupe d' individus.... possibles dans les données de leur race.’

Zoo hij aan dat gevaar, waarvoor de lezer inderdaad beducht kon zijn, - het gevaar van al te abstract te worden in zijne uitbeelding van de eigenaardigheden der verschillende rassen, - werkelijk ontkomen is, dan ligt dit hieraan dat hij zich niet alleen door zijn bekenden zin voor analyse, maar ook door zijn bijzondere gave voor individualiseering heeft laten leiden. Het is bekend dat, zoo de zielkundige ontleding Bourget's m e t h o d e mag genoemd worden, de individualiseering tot zijne p r o c é d é s behoort. Zoodra hij een karaktertrek, een neiging, een zedelijk verschijnsel heeft ontleed, zoekt Bourget onder zijne bekenden den persoon wiens afkomst, wiens manieren, wiens levensomstandigheden hem het meest geschikt voorkomen om dit verschijnsel tot ontwikkeling te brengen. Omgang en observatie doen hem op die wijze een soort van psychologisch experiment aan de hand, waarvan hij de resultaten in zijne romans nederlegt.

Op die wijze zullen vast ook de figuren van *Cosmopolis* ontstaan zijn; voor een deel zijn ze wezenlijk kennissen van den schrijver. En nu mogen de meesten van ons, in het bepaalde geval dat zich hier voordoet, de noodige gegevens missen om het experiment van den schrijver te controleeren, toch moeten de personen van Bourget's laatsten roman op iederen lezer den indruk maken van levende, bezielde gestalten te zijn. Het sterkst zal die indruk natuurlijk wezen bij hen die op hunne reizen een of ander groot of klein Kosmopolis hebben leeren kennen. Maar zij die dit voorrecht missen behoeven zich hun gemis niet al te zeer te beklagen. De schrijver komt hun te gemoet. Telkens maakt hij, ter rechtvaardiging of ter toelichting van zijne teekening, eene opmerking waarvan de juistheid, ook bij gebrek aan ervaring, zich onwillekeurig aan den lezer opdringt, mits deze door zijne lectuur althans eenigszins bekend zij geworden met de landen waaruit de personen die hier optreden zijn voortgekomen.

Ik durf niet bepalen of Bourget's roman ten volle kan genoten worden door hen die nooit Venetië en Rome hebben gezien, die nooit een Pool hebben ontmoet, die nooit gehoord hebben van den ingeboren afkeer der echte Yankees voor de Amerikanen in wier aderen nog een paar droppels zwart bloed zijn overgebleven. Maar ik verbeeld mij dat ieder die iets gevoelt voor ‘cette forte existence anglaise qui vous refait de la vie morale comme la montagne vous refait du sang,’ in de krachtige, nobele Maud, Gorka's wreed bedrogen vrouw, die, als zij verslagen en verwijtend tegenover haren man staat, hem verschijnt ‘à la fois comme la dignité et comme la charité de sa vie’ - een der heerlijkste creaties van den schrijver zal bewonderen.

Misschien moet men wat thuis zijn in de geschiedenis van Venetië om tot in alle kleinigheden zijn teekening van Caterina Steno te kunnen waardeeren, ‘cette dogaresse du XVIe siècle retrouvée intacte dans la Venise de nos jours.’ Maar zooveel kennis en ervaring zal er toch wel niet noodig zijn om ook met bewondering die even krachtige, schoon door-en-door perverse vrouwennatuur gade te slaan in de geweldige openbaringen van haar ontembaren hartstocht, in de energie van haar wil, in de genialiteit van haar koelbloedige huichelarij.

Dat Boleslas Gorka, zoodra hij de ontrouw zijner maîtresse vermoedt, aan niets anders denkt dan aan vechten, dat deze verraden minnaar een duel noodig heeft om dat verraad te kunnen verdragen, zal niemand verwonderen. En voor weinigen zal deze toelichtende opmerking van Bourget bepaald noodig geweest zijn, ‘que les Polonais sont demeurés, à travers des défauts payés bien cher, la race la plus chevaleresquement, la plus follement brave d'Europe.’ Doch raadselachtiger schijnt velen waarschijnlijk de houding die Boleslas aanneemt tegenover zijne arme vrouw, als deze de bewijzen van zijn ontrouw hem voorhoudt. Wanneer hij haar dan antwoordt, ‘avec un frémissement de conviction’: ‘Je vous ai trop menti, et j'en ai trop souffert’, dan zullen de meesten dat woord ‘uit volle overtuiging’ vast liever willen schrappen en den Pool uitmaken voor een tooneelspeler. Daarom is de bladzijde zeker niet overbodig door Bourget gewijd aan den specialen karaktertrek der Slaven (is hij wel zoo uitsluitend Slavisch?), die hierin bestaat, dat zij eene aandoening die hen vluchtig beroert op

eens tot een geweldige proportie kunnen uitzetten en er hun gemoed voor een korten tijd geheel mee kunnen vervullen, een eigenaardig vermogen waarvoor de schrijver deze formule heeft gevonden: ‘une prodigieuse puissance nerveuse d'instantanéité.’

Een soortgelijk geval is het volgende. Er komt in het verhaal eene treurige geschiedenis voor van anonyme brieven, met uitknipsels van couranten en wat lijm samengesteld. Het blijft lang een geheim w i e op die onwaardige manier den bedrogen minnaar heeft gewaarschuwd en zelfs het onwetende dochtertje der schuldige vrouw niet heeft ontzien. Ik wil gulweg bekennen dat mijn vermoeden volstrekt niet op Lydia Maitland, de vrouw van Caterina Steno's nieuwen minnaar, gevallen was. En toch had Bourget ons reeds meegedeeld dat deze vrouw eene Amerikaansche was, uit de kruising van blank en zwart geboren. Des te boeiender is de ontleding van het karakter dier Lydia en van haren broeder, die, schoon beide ‘des Américains de la race nègre’, zoo hemelsbreed van elkaar verschillen: hij, als een bulldog aan de voeten van zijn vriend Maitland nederliggend, ‘capable de brûler Rome pour cuire un oeuf au mari de sa soeur,’ - zij, valsch, geslepen, met een gemoed vol wantrouwen, waarin haat en nijd welig kunnen tieren. En verrassend zal menigeen deze oplossing van het raadsel hebben toegeklonken: zij hadden, zooals somtijds gebeurt, den dubbelen karaktertrek van het gemengde ras onder elkaar verdeeld: ‘l'un en avait hérité toute la vertu d'immolation, l'autre toute la puissance d'hypocrisie’.

Indien *Cosmopolis* al te veel dergelijke bladzijden bevatte, zou het boek misschien interessanter wezen als bijdrage tot de zoogenaamde ‘Völkerpsychologie’ dan als roman. Doch de meeste der andere personen worden gemakkelijker begrepen. Zoo is er niet veel raadselachtigs, - maar hoeveel aantrekkelijks! - in dien ouden marquis de Montfanon, gewezen pauselijk zouaaf, en thans met hart en ziel aan de devotie zich wijdend, doch die de herinnering aan zooveel ‘affaires d'honneur’ uit zijn jonge jaren heeft behouden, dat hij zich er toe laat overhalen om in het duel tusschen Gorka en Florent Chapron als getuige op te treden, en die dan met zooveel voorname nauwgezetheid opkomt voor de authentieke grondregels van het tweegevecht. Licht te begrijpen ook is Ardea,

de Romeinsche edelman, die pausen in zijne familie heeft, doch die zonder schaamte het oud patricisch paleis en zijn schatten tot dekking zijner schulden laat verkoopen en zich laat overhalen tot een huwelijk met de dochter van een millionairen bankroetier. En niet minder Ardea's vrienden, twee Romeinsche clubjonkers, die juist geld genoeg met spelen winnen om nu en dan eens een reisje naar Parijs te maken, en die van daar terugkomen ‘hypnotisés par Paris; et quel Paris!’ Immers, dat de stamboom van oud-adellijke geslachten, wanneer hij in den dampkring van het moderne leven tot kwijnen gedoemd is, ten slotte zulke onwaardige loten voortbrengt, - is een feit waarvoor ook elders dan op de boorden van den Tiber de bewijzen gemakkelijk te vinden zijn.

En dan de figuur van den bankier Justus Hafner, wiens beeld de schrijver van zooveel kanten en onder zoo verschillend licht heeft geschilderd, en wiens silhouet hij reeds in zijn voorrede vluchtig aldus schetste: ‘l'aventurier européen, de qui on ne connaît ni la religion, ni la famille, ni l'éducation, ni le point de départ, ni le point d'arrivée, tant il a traversé de métiers et de milieux déjà différents!’ Zulk een wezen is veel te internationaal, bestaat uit te veel alom bekende elementen, treedt dagelijks op in te veel steden van Europa, dan dat hij uitsluitend in een of ander afgelegen Kosmopolis gekend en bestudeerd zou moeten worden. Wat Bourget voor bijzonders in dien Hafner op het oog heeft wanneer hij, tot twee malen toe, er aan herinnert dat, zoo zijn vader een Berlijnsche Jood was, zijne moeder tot eene Hollandsche protestantsche familie behoorde, zou ik niet durven bepalen. Want, zoo hij den hoofdtrek van ‘l'âme Juive’ aldus karakteriseert: ‘une force singulière dans l'embrassement de ce qu'elle veut et une violence dans le désir qui ne se lasse et ne recule jamais,’ - van ‘l'âme hollandaise’ heb ik nergens in zijn boek de formule gevonden. Dat die twee ‘zielen’ volgens Bourget nauw verwant moeten zijn, zou men bijna afleiden uit de uitdrukking ‘une patience d'Allemand mâtiné d'Israélite et de Hollandais.’ Maar bij dien ‘faiseur international’ ziet men dergelijke psychologische fijnigheden gaarne over het hoofd, om liever op andere kleinigheden te letten, zooals zijn ‘prunelles d'une inquiétude si singulière dans un personnage si riche,’ die onder de correctheid van den ‘homme du monde’ het dubbelzinnige van zijn verleden verraden.

Evenzeer als deze baron, hoe gecompliceerd ook, een te algemeen bekende figuur is om raadselachtig te kunnen heeten, evenzeer zal dit wel kunnen gelden van den Amerikaanschen schilder Maitland. Het zou mij ten minste niet verwonderen zoo men ook buiten Amerika en buiten Kosmopolis kunstenaars aantrof die een schrijver, wel wat ruw, maar toch geestig, kan noemen ‘un butor, qui a du talent pour peindre comme les éléphants ont une trompe, un outil de génialité cousu à un goujat.’

En hiermede is de lijst der personen - een paar zeer fijne en zeer interessante, waarover straks, ontbreken nog alleen - nagenoeg gesloten. Niet te talrijk dus om niet alle nauwkeurig te worden opgenomen, sommige raadselachtig genoeg om de nieuwsgierigheid van den lezer te prikkelen en hem de psychologische uitweidingen van den schrijver te doen waardeeren, andere dadelijk herkenbaar omdat men ze meer gezien heeft, of gemakkelijk te kennen omdat hunne eigenaardigheid zoo aantrekkelijk en zoo eenvoudig is, - zoo zijn de hoofdfiguren die Bourget in zijn *Cosmopolis* heeft geteekend.

Het drama dat uit de ontmoeting en de botsing dier figuren geboren wordt, is zeer eenvoudig.

Caterina Steno, de Venetiaansche gravin, heeft twee jaren lang Boleslas Gorka, den Pool, tot amant gehad. Doch zij heeft nu genoeg van hem; door enkel zinnelijken hartstocht gedreven, heeft zij gedurende Gorka's afwezigheid een liaison aangeknoopt met den Amerikaanschen schilder Maitland. De dochter der gravin, de bekoorlijke Alba Steno, bemerkt evenmin iets van die tweede minnarij, die zij onwetend begunstigt door den schilder toe te staan haar portret te maken, als zij iets vermoed heeft van de eerste. Even onkundig van het verraad van haren echtgenoot is Gorka's echtgenoot gebleven, de edele Maud. Maar de vrouw van Maitland, de Amerikaansche mestis Lydia, weet alles, en zal, listig en wreed, alles verraden. Zij waarschuwt den verstooten minnaar, die haastig naar Rome terugkeert met het plan Maitland te dooden. Doch een twist met diens zwager, Florent Chapron, geeft aan zijn wraak een andere richting; het is met dezen dat hij zal duelleeren. Het duel heeft plaats en geeft aanleiding tot de onthulling van het afschuwelijk geheim. Lydia Maitland, even geslepen als laaghartig, verraadt het, niet alleen aan Gorka's vrouw, maar ook aan Caterina's

dochter. Maud's besluit is spoedig genomen; zoodra de wonde van haren man genezen is, reist zij met hem en met haar kind naar Engeland. Alba Steno aarzelt in het hare; doch wanneer haar hoop om in de liefde van een jongen man vertroosting voor haar leed te zoeken, verijdeld is, - gaat zij vrijwillig sterven.

Naast dit drama verloopt een ander, geringer van beteekenis, maar in zijn afloop bijna even treurig. Door de bemiddeling der gravin Steno zal de Romeinsche prins Ardea in het huwelijk treden met de ‘schwärmerische’ dochter van baron Hafner, terwijl deze de schulden van den verloopen edelman zal betalen en het wapenbord van zijn schoonzoon opnieuw zal vergulden. Het plan staat volvoerd te worden; reeds is Fanny Hafner plechtig door een kardinaal gedoopt en heeft zij uit de handen van den Heiligen Vader zelven het eerste misoffer aangenomen, als zij, bijna op hetzelfde oogenblik, de onwaardigheid van haren bruidegom en - ingelicht door den gemeenen Ribalta, Lydia's Corsikaanschen tegenhanger, - ook het lage egoïsme van haren vader ontdekt. Het huwelijk wordt verbroken, en op een afgelegen landgoed in Silezië verbergt het arme meisje haar leed en hare ontgoocheling.

Zal iemand wellicht de opmerking maken, dat deze beide drama's geen bijzonder kosmopolitisch karakter dragen, dat zij evengoed in eene provinciestad, mits niet al te onbeduidend en niet al te pover bevolkt, zouden kunnen verloopen? Zoo Bourget die opmerking vernam, zou hij misschien glimlachend wijzen op dien volzin waarin hij Rome ‘un grand village’ noemt, evengoed een ‘praatnest’ als het kleinste stadje. Maar met meer recht nog zou de schrijver kunnen zeggen, dat de hartstochten en de daden der menschen, althans hunne euveldaden, in hoofdzaak overal dezelfde zijn, dat het verschil van afkomst, ras en opvoeding zich slechts vertoont in de gelegenheden waarbij die hartstochten zich openbaren, in de kracht waarmede zij optreden, in de bijzonderheden die hunne uitbarsting vergezellen. De groote drijfkrachten van het leven werken overal gelijk; in het fijne raderwerk der motieven, in de nuances der neigingen ligt de verscheidenheid. Gelijk alle sterke dieren de zwakke verslinden en uitroeien, maar de tijger het doet met zijn klauwen, de krokodil met zijn kaken, de arend met zijn snavel, de stier met zijn horens, de slang met haar gif en

haar kronkelend lichaam, - zoo is het ook onder de menschen. Overal zijn vrouwen te vinden die aan de drift der zinnen alles opofferen; maar het is misschien alleen eene Venetiaansche die dat leven van hartstocht weet te leiden met zooveel zelf beheersching en het weet te vereenigen met zooveel geestkracht en zooveel voornaamheid. Vrouwelijke Jago's ontbreken nergens; maar misschien moet men toch uit een land als Alabama afkomstig wezen om met geraffineerde perfidie een dochter getuige te maken van de zonde harer moeder. Vrienden die een ander met hun lichaam dekken zijn niet zoo heel zeldzaam; maar aan een doggennatuur als die van Florent Chapron gelooft men alleen bij een negerkind. En al is Maud Gorka niet de eerste vrouw die, diep gekrenkt door de ontrouw van haren man, hare liefde genoeg meester blijft om die zonde niet te vergeven, en toch genoeg vervuld is met de toekomst van haar kind om den zondaar niet geheel te verstooten, - toch willen wij gaarne erkennen dat Bourget gelijk had toen hij in Engeland de vrouwenfiguur ging zoeken die in staat was om zooveel leed, zooveel verontwaardiging en zooveel afschuw met zooveel waardigheid, zooveel wilskracht en zooveel tact harmonisch te verbinden.

Het drama dat hier wordt afgespeeld is, helaas! een van de vele tragedies der menschheid. Maar alleen in Kosmopolis kon het zóó vertoond worden.

Dit aannemelijk te hebben gemaakt is, naast de psychologische beteekenis der ethnologische studies die de schrijver op zoo menige bladzijde heeft gegeven, en naast de litterarische verdienste van zooveel heerlijke tooneelen, - de r o m a n t i s c h e waarde van *Cosmopolis*.

Wij zijn ver afgedwaald van *La Terre Promise*. Toch niet zoo heel ver. Hoe hemelsbreed de beide landen van elkaar verwijderd mogen zijn waarin de Bourget der twee laatste jaren ons binnenvoert, er is één plek, zelfs twee, waar ze aan elkaar grenzen. Ik zou, ten slotte, nog even op dat grensgebied willen verwijlen.

De schrijver zelf wijst er niet heen wanneer hij in de voorede van *La Terre Promise* het ‘probleem’ aangeeft dat hij n dien roman heeft behandeld. Hij noemt dit met een enkel woord ‘le problême de l'enfant,’ en meent dat daarin ‘toute a moralité de l'amour’ is saam te vatten. Dit probleem zou,

volgens den schrijver, aldus te formuleeren zijn: ‘Jusqu'à quel point le fait d'avoir donné volontairement la vie à un autre être nous engage-t-il envers cet être?’ Francis Nayrac heeft een dochtertje; maar hij weet niet dat het kind zijner vroegere maîtresse, Madame Raffraye, z i j n kind is; hij meent zelfs alle reden te hebben om dit te betwijfelen. Doch wanneer hij het aanvallige meisje toevallig ontmoet, dan blijkt hem allengs met onweerstaanbare duidelijkheid dat de kleine Adèle, die zoo sprekend op zijn overleden zuster gelijkt, inderdaad zijn kind is, uit echtbreuk geboren. Het langzaam ontwaken van dit besef is door Bourget meesterlijk geteekend, en even mooi is de bekommernis geschetst die deze ontdekking wekt in het gemoed van den jongen man, zijn diepe smart, wanneer hij het kind zou willen naderen en het niet naderen mag. Later, wanneer zijn huwelijk met Henriette Scilly is afgesprongen en Adèle's moeder gestorven is, wijdt Francis dan ook zijn leven, een droevig, eenzaam leven op ‘l'autre rivage de la Terre Promise’, aan het beschouwen en bewaken - uit de verte, helaas! en zonder het geheim van zijn vaderschap te durven of te mogen verraden, - aan de aanvallige wees.

Maar vergat Bourget niet, toen hij dit probleem het eigenlijk onderwerp van zijn roman noemde, dat Francis Nayrac door de omstandigheden tot die nieuwe levenstaak wordt gedrongen? Niet ter wille van het kind, niet om het kind wordt zijne verloving met Henriette verbroken. Zoo zijne bruid niet onverbiddelijk ware gebleven na de ontdekking van het geheim zijner vroegere relatie, hij zou - nu ja, met wroeging in het hart, maar toch juichend, - met haar het Beloofde Land zijn binnen gegaan. Hij zou misschien even goed voor het kind hebben gezorgd, maar hij zou aan die taak zijn levensgeluk niet ten offer hebben gebracht. Niet van hem, van Henriette komt de beslissing die den toegang tot het Beloofde Land voor hem sluit.

Hoe vreemd het klinken moge, het komt mij voor dat Bourget in dat eerste gedeelte van zijn voorrede het eigenaardige, het bijzondere van zijn voorlaatsten roman niet met volkomen juistheid heeft gekarakteriseerd. En het was, dunkt mij, niet enkel, zooals hij meent, zijn litteraire smaak, maar een zeer gelukkig en zuiver instinct dat hem bewoog om den eerst gekozen titel *Le Droit de l'Enfant* prijs te geven en zijn roman te noemen *La Terre Promise*.

De voornaamste beteekenis van dit nieuwe werk zoek ik in iets anders. Het nieuwe ligt, als ik wel zie, in de fijne teekening van Henriette Scilly, in de zielkundige ontleding van een jonge-meisjes-natuur. En zoo ik een zeer hecht punt van aanraking vind tusschen *La Terre Promise* en *Cosmopolis*, dan is het dit, dat Bourget in zijn laatsten roman die studie heeft voortgezet, dat hij ook daar zijn talent voor een zeer groot deel gewijd heeft aan de beschrijving en ontleding van twee jonge meisjes, dat Alba Steno, de dochter der Venetiaansche, ten slotte de hoofdpersoon van zijn roman is geworden.

In zijne vorige werken heeft Bourget 'la jeune fille' slechts nu en dan even behandeld. De verloofde van René Vincy, in *Mensonges*, is een zeer vluchtig geteekende figuur; al zeer spoedig dringt de schrijver haar beeld op den achtergrond. In het aangrijpende *l'Irréparable* en in *Le Disciple* teekent hij twee jonge meisjes die het slachtoffer worden, de eene van een woesteling dien ze bijna niet kent, de ander van een 'déséquilibré' op wien ze verliefd is geraakt. En al is vooral in het laatstgenoemde werk de teekening uitvoerig en fijn, zoo wordt toch in beide het jonge meisje alleen beschouwd als het physieke slachtoffer van zinnelijke lust.

In zijn eerste romans concentreert hij al de kracht van zijn talent op de vrouw, de gehuwde vrouw die overspel bedrijft, de 'mondaine' die voor meer dan één liaison plaats heeft in haar leven, de weduwe die een tijd lang haar hart tusschen twee minnaars verdeelen kan. D i e vrouw is het hoofdvoorwerp zijner studie in *Cruelle énigme*, in *Crime d'amour*, in *Mensonges*, in *Coeur de femme*.

Ditmaal is het anders. In *La Terre Promise* en in *Cosmopolis* beide bekleedt 'het jonge meisje' de eereplaats. Zelden heeft Bourget zulk een bekoorlijke groep geschilderd, en nooit heeft hij zulk een fijne ontleding beproefd van het 'jugendlich weibliche' als in het drietal: Henriettte Scilly, Alba Steno, Fanny Hafner.

En is 'de meeste dezer drie' niet Henriette?

Hoe fijn is die natuur geteekend! In haar gemoed is alles onschuld, in haar geest is geen enkele onreine voorstelling te vinden. 'Il n'y a que moi qui connaisse toute la profondeur de son innocence,' zegt hare moeder tot haren verloofde. En nu wordt dit meisje, dat zoo door-en-door rein en onwetend is, on-

willekeurig oorgetuige van de pijnlijkste biecht die een jong mensch kan afleggen. Onwillekeurig had zij de deur half geopend op het oogenblik dat haar verloofde aan hare moeder de droevige geschiedenis vertelde van zijne relatie met Mevrouw Raffraye en van Adèle's geboorte. Alles heeft ze gehoord. Wat heeft ze er van begrepen? ‘Il y a là, zegt Bourget in zijn fijne taal, un phénomène de demi-lueur si délicat, si indéterminé, qu'il est presque indéfinissable.’ Zoo iemand, dan kon deze schrijver beproeven van dien ‘état d'âme’ eene voorstelling te geven die den lezer niet geheel onbevredigd zou laten. En hij heeft het gedaan in een der mooiste bladzijden van zijn boek.

Maar nog veel meer werd er van den fijnen tact en het talent van den schrijver gevergd, toen hij het gesprek moest teruggeven tusschen Mevrouw Scilly en hare dochter dat op die vreeselijke onthulling gevolgd is. Ik zou dit gedeelte van zijn roman zijn grootsten triomf willen noemen. Men zou dat geheele gesprek eigenlijk moeten afschrijven, en dan nog bij iedere uitdrukking den vinger moeten leggen, om zijne buitengewone gaven volkomen te waardeeren. Henriette spreekt over een zonde waarvan het eigenlijke wezen haar duister blijft, maar waarvan ze juist genoeg vermoedt om te gevoelen dat het eene zonde is tegen eerlijkheid en waarheid, een lief hebben van hetgeen een rechtschapen ziel verachten moet. En hoe tactvol laat Bourget de moeder het brutale woord ‘femme adultère’ éénmaal uitspreken, maar.... met eene herinnering aan de geschiedenis der overspelige vrouw uit een der Evangeliën. ‘Toi qui es si bonne chrétienne, rappelle-toi et aujourd'hui et dans l'avenir le mot que Notre Seigneur a dit à la femme adultère: Je ne vous condamne pas non plus ....’ Door dien Bijbelschen klank wordt immers aan het woord zijn ruwheid ontnomen. Daarbij vergeet Bourget niet dat deze engel van reinheid ook vrouw is, en duidelijk laat hij uitkomen dat niet alleen haar onschuld, dat bovenal ook haar liefde doodelijk getroffen is. ‘L'amour seul, avec sa générosité irrésistible pouvait triompher de cette indignation et seul guérir une conscience pure atteinte au plus vif, au plus profond de son rêve de noblesse et de loyauté. Mais en ce moment cet amour ne se faisait sentir à ce coeur blessé que par la souffrance.’ En hoe waar is, in de beschrijving van Henriette's houding, die uitroep: ‘Je ne peux pas. Je les vois trop... je les vois...’ Bij dat

woord sloot Henriette haar oogen, terwijl de oogleden zenuwachtig trilden. ‘La seule image physique dont son innocence pût nourrir sa jalousie venait de s'offrir à sa pensée: celle de Francis embrassant Pauline.’

De lezers van *La Terre Promise* weten dat Henriette Scilly, na een langen, bangen strijd, ten slotte met haar geluk ook hare liefde prijs geeft. Zij aanvaardt het leed dat zoo onverwacht haar deel is geworden als een soort van ‘plaatsvervangend lijden’. Hare godsdienstige opvoeding, het enthousiastisch temperament dat ze van haren vader geerfd heeft, hare neiging tot mystiek, maken die oplossing natuurlijk. ‘Elle appartenait à la race de ces âmes qui transportent toute leur sensibilité dans les idées auxquelles elles se donnent.’ Zelve deelt ze haar besluit mede aan den man dien ze heeft liefgehad, den eenige dien ze ooit zal kunnen liefhebben, in een brief, - ‘une lettre naïve où la pauvre enfant avait mis tout ce qu'elle pouvait mettre de son coeur,’ - dien ik naast den bekenden brief van Poyanne uit *Coeur de femme* zou willen bewaard zien als een der meest volmaakte proeven van Bourget's talent. Na de uitvoerige en zeer knappe ontleding die de schrijver zelf van Henriette's zielestrijd had gegeven, treft die brief, waarin hetzelfde nog eens, maar anders, op kinderlijke wijze, gezegd wordt, door zijn doorzichtigen eenvoud; den schrijver is het blijkbaar gelukt om zijne psychologische analyse, die hij eerst in zijn eigen taal had voorgedragen, nog eens, ditmaal in den vorm eener ongekunstelde, innig vrome ‘Selbstbetrachtung’, te herhalen.

Eene waardige zuster van Henriette Scilly is Alba Steno uit *Cosmopolis*, ‘la plus gracieuse apparition de délicatesse et de mélancolie dans ce cadre d'un tragique et solennel passé.’ En toch, welk een verschil in afkomst, en bovenal in opvoeding! Alba is de dochter der Venetiaansche gravin en, naar men zegt, van een Rus, Berékiew, Caterina's eersten minnaar. Van dien vader heeft deze ‘Slave Italianisée’ niet alleen een deel van hare aantrekkelijke schoonheid, maar bovenal dien aanleg tot droefgeestigheid geërfd die haar schijnt voor te bestemmen tot zelfmoord. Hare moeder heeft haar ‘in volle vrijheid’ willen opvoeden, ‘à l'Anglaise’; en misschien heeft de invloed eener Duitsche gouvernante - Bourget noemt Fräulein Weber, die op reis is, slechts in het voorbijgaan - die volkomen onafhankelijkheid een weinig getemperd. Doch haar beste schuts-

engel bezit Alba - ze is haar poëtischen naam ten volle waardig - in de ongekunsteldheid harer twintig jaren en in haar reine, diepe natuur. Met Henriette Scilly heeft zij dit gemeen, dat zij een afkeer heeft van alle leugen. Die eerlijkheid harer ziel wordt op een zware proef gesteld; want telkens rijzen er in haar gemoed kleine verdenkingen tegen hare moeder. Lang, heel lang weet ze die verdenkingen af te weren door de naïeve overweging, dat de vrouw die zij innig liefheeft toch niet zóó zou kunnen huichelen. En het is een fijne trek in de beschrijving van haar karakter, dat Alba, die toch een scherpen blik toont te hebben en die heel spoedig de listen doorziet waarvan hare vriendin Fanny Hafner het slachtoffer dreigt te worden, in weerwil van allen schijn zoo goedgeloovig blijft waar het hare moeder geldt.

Helaas! ook hier komt de ontgoocheling, wreed, ruw, afschuwelijk; der dochter wordt het gezicht van de lichtzinnigheden harer moeder niet bespaard. ‘La vision exacte des dessous sinistres de la vie,’ is volkomen geworden; Alba's leven kan nu niet anders meer zijn dan een ondragelijk zielelijden, een niet te stelpen bloeden uit de fijnste vezelen van haar gemoed. Nog ééne hoop is haar gebleven, de wederliefde van den man dien ze liefheeft. Zij belijdt Dorsenne haar liefde, in allen eenvoud, maar met al den drang van een hart dat gered wil worden uit dien maalstroom van onrust, van zonde en verraad. ‘Jamais,’ schrijft Bourget, ‘la pureté absolue de cette charmante créature, née et grandie dans une atmosphère de corruption en y demeurant si intacte, si noble, si franche, n'avait éclaté comme dans cette minute.’ Deze volzin geeft inderdaad volkomen den indruk terug dien de lezer van hare liefdesverklaring ontvangt.

Het antwoord van den jongen man luidt vriendelijk, vol innig mededoogen, maar beslist... ‘Un engagement de toute ma vie?... Non. Non. Je ne le supporterais pas... Il y a des âmes de passage comme il y a des oiseaux voyageurs, et j'en suis une.’ Nu is haar lot beslist. Een paar dagen later bezwijkt Alba Steno aan de moeraskoorts waarvan ze vrijwillig de giftige kiem is gaan inademen op het doodsche meer, ginds in de eenzame Campagna. Alleen de schrijver Paul Bourget kent al de geheimen - en hij beschrijft en ontleedt ze met een aangrijpend realisme - van die ‘obsession du suicide’,

die, uit erfelijkheid geboren, in sommige omstandigheden onweerstaanbaar kan worden en haar arme slachtoffer heendrijft... waarheen? Ergens heen, dit leven uit!

Minder uitvoerig is Bourget's psychologische analyse van Fanny Hafner, ‘une sainte échappée toute vive de la légende dorée.’ Geboren heiligen zijn geen geschikte voorwerpen van een kunstige ontleding; hun ziel is te eenvoudig. Maar zoo hij in dit meisje weinig te verklaren vindt, hij teekent ook haar met zichtbare voorliefde. Al blijft ze in den roman eenigszins op den achtergrond, telkens laat de schrijver hare etherische gestalte even verschijnen, nu eens achter haar gewetenloozen vader, dan eens tegenover den onverschilligen, lichtvaardigen Ardea, soms, als een bekoorlijk pendant, naast Alba Steno.

Ze zijn niet vroolijk, de jonge meisjes van Bourget. Ze zijn zelfs ‘profondément tristes. Fijne, maar brooze en kwijnende bloemen, in eene wereld door giftige dampen verpest, door onreine vlammen verschroeid of door ijskoude winden onvruchtbaar gemaakt, schijnen ze voor de lijdelijke rol van slachtoffers bestemd te zijn. Men zou zoo wenschen dat Bourget door de teekening eener jongere zuster van Maud, van een dier gezonde misses’, zooals hij er vast vele kent, uit een flink Engelsch huishouden voortgekomen, zijn klaverblad had volgemaakt.

Waarom hij dit naliet, is niet moeielijk te raden. De toelichting van zijn standpunt levert hij in den persoon van Dorsenne. Dorsenne is Paul Bourget. Het is niet de eerste maal dat de schrijver zich zelven teekent in zijne romans; in *Mensonges* gaf hij zelfs twee verschillende portretten van zijn eigen persoon: René Vincy en Claude Larcher. Maar hij had op een bepaalde zijde van zijn eigen natuur nog niet zulk een doorgaande, telkens herhaalde critiek uitgeoefend als hij het ditmaal in *Cosmopolis* gedaan heeft.

Dorsenne is een ‘intellectuel,’ zelfs een ‘intellectuel excessif.’ De verschillende omstandigheden van zijn leven zijn voor hem slechts ‘des prétextes à sensations.’ Die sensaties wijzigen zich telkens naarmate hij voor een roman of een studie een bepaald voorwerp van observatie en analyse, een bepaalde ‘expérience sentimentale’ noodig heeft. Is die ervaring opgeteekend, heeft zij in een of anderen roman eene gestalte aangenomen, dan kan hij haar door eene nieuwe vervangen. Op

die wijze heeft Dorsenne, voor zijn bijzonder doel, allerlei relaties aangeknoopt, ‘d'innombrables intimités féminines’ opgezocht, om ze weer prijs te geven wanneer zijne ‘jouissance intellectuelle’ voldaan was. Zoo is hij de wereld doorgegaan, allerlei kringen binnentredend, ‘s'y prêtant sans j'amais s'y donner.’ De arme Alba Steno heeft het moeten ervaren: Dorsenne is geen man die beminnen kan, hij is een ‘dilettante.’ Gevoeligheid is zijn zwak niet; maar hij is vatbaar voor de aantrekkelijkheid van gevoelige naturen, want hij is, volgens Bourget's aardige uitdrukking, ‘curieux de sentir sentir.’ En zoo hij zich al een enkele maal door zijn gevoel laat vermeesteren, telkens komt ‘l'excès de la réflexion’ zijne sensibiliteit bederven of dooden. Niet alleen zijn gevoel, ook zijn zedelijk oordeel lijdt onder dit ‘parti pris d'égotisme intellectuel.’ Hij werpt zich niet op als rechter der wereld, hij tracht alleen haar te beschouwen en te begrijpen. In dit begrijpen ligt zijn genot, dat bijna een zingenot voor hem geworden is zoozeer is het voor hem het summum van alle genietingen. En de marquis de Montfanon, die, aan het slot van het boek, een geweldige boetpredikatie houdt, spreekt niet zonder reden van ‘ce petit frisson, ce spasme cérébral’ waaraan een man als Dorsenne zijn besten vriend, zijn vader, zijn moeder zou kunnen ten offer brengen, gelijk hij het Alba Steno gedaan heeft.

‘Vous vous calomniez!’ zou men Dorsenne-Bourget willen toeroepen, wanneer hij op die manier zijn eigen innerlijk ontleedt. Waarlijk, hij is niet alleen een intellectueele reflector van de wereld waarin hij leeft. Hoe dapper neemt hij het op voor Fanny Hafner, wanneer ze door den katholieken markies voor een ‘comédienne’ wordt uitgemaakt! Wat weert hij zich flink om te trachten het duel tusschen Gorka en Florent te verhinderen! En hoe kranig beantwoordt hij met een pistoolschot de beleediging van den Poolschen woesteling!

Maar.... waartoe hem te willen verontschuldigen? Hij wil nu eenmaal liever zelf zijn zonde in haar vollen omvang belijden. ‘Er is veel waars in hetgeen ge daar zegt,’ antwoordt hij op de boetpredikatie van zijn ouden vriend. ‘Doch ge vergist u, zoo ge meent dat die intellectueele débauche ons enkel genot oplevert. We hebben er ook heel dikwijls onder geleden.

Intusschen.... Qu'y faire, hélas! C'est la maladie d'un siècle trop cultivé et elle n'a pas de guérison'.

De markies de Montfanon kent wel een geneesmiddel. En hij wijst den jongen man naar een der wandelpaden van den tuin van het Vaticaan, waar paus Leo XIII, op den arm van een zijner kardinalen steunend, langzaam naar zijn rijtuig wandelt.

Er is iets zeer treffends in dat slot van *Cosmopolis*: de mannen van het doodend denken genezen door den Vader van alle geloovigen; de zondige 'Wereldstad' behouden door den afgeleefden grijsaard wiens bevende hand Stad en Wereld, Urbem et Orbem zegent! Men zou geneigd zijn deze miseen-scène theatraal te noemen, zoo men niet wist dat Bourget ook hier volkomen oprecht is.

Wie aan de oprechtheid dier laatste bladzijde van *Cosmopolis* twijfelen mocht, herleze *La Terre Promise*. Aandoenlijker hulde is zelden door een scepticus aan de macht en de waarde van den godsdienst gebracht. Wij wisten trouwens reeds uit het slot van *Le Disciple* dat Bourget's neigingen naar de zijde van het geloof begonnen over te hellen. Dat zijn geest sints dien tijd in diezelfde richting is voortgegaan, bewijzen zijn beide laatste romans. Waarschijnlijk heeft ook het lange verblijf in Italië, het vergeten van de Parijsche salons, er toe bijgedragen om zijne sympathie voor den godsdienst, met name voor het katholicisme, sterk te doen toenemen. In die sympathie staat Bourget, men weet het, niet alleen. Zijn vriend Melchior de Vogüé heeft reeds ernstiger stappen in diezelfde richting gedaan. En terwijl in de wereld der kunstenaars de mystiek zich hoe langer zoo sterker doet gelden, gewagen ook niet-mystieke naturen, beangstigd door de sociale ellende, bekommerd over het lot der wereld, van een mogelijke herleving van het godsdienstig gevoel, van eene mogelijke vernieuwing der katholieke kerk.

Intusschen, het allerlaatste woord van Dorsenne klinkt in dit opzicht niet bemoedigend. Wanneer de Montfanon hem gezegd heeft, dat de paus martelaar kan wezen omdat hij het geloof bezit, en aan het schoone woord van Tertullianus herinnert: '*Debitricem martyrii fidem*, het geloof is tot het martelaarschap verplicht,' dan antwoordt de jonge man: 'Meent ge

dan dat er onder ons, sceptici en *dilettantes*, één enkele is die het martelaarschap zou weigeren, zoo hij tegelijker tijd het geloof kon bezitten?...'

Dáár ligt de knoop. Zoo het geloof een gave is, kan het dan nog de gave zijn van een eeuw die zooveel meer heeft begrepen dan vroeger ooit begrepen was? die te veel heeft leeren twijfelen om niet in dien twijfel zelven een der krachtigste drijfveeren van het moderne leven te waardeeren? die de macht van het verstand al te zeer ervaren heeft om het ooit meer te kunnen wantrouwen? *Per fidem ad intellectum*, van gelooven tot begrijpen, dit gaat nog. Maar... *per intellectum ad fidem*, van begrijpen tot gelooven?

Eerder zou het kunnen gebeuren dat, geloovigen en intellectualisten beiden ten spot, het moderne Kosmopolis, de woelige internationale wereld, haar geweldigen torenbouw zóó vermetel voortzette, dat de tinnen, als die van het oude Babel, nog eens weer tot aan den hemel reikten, - en dat een geheimzinnige macht, de macht der menigte die naar gelijkheid dorst, de hongerwoede der ellendigen, de woeste grillen der bandeloozen, de rassenhaat en de onderlinge naijver der volken, die gansche wereldstad voor goed deed ineenstorten.

En zou het dan - maar ook dán eerst - misschien mogelijk worden, dat het oog der menschen, over de bouwvallen van het trotsche Kosmopolis heen, aan den horizont de kusten zag schemeren van een nieuwe wereld, eene Terre Promise?

A.G. VAN HAMEL.

Eene oratio pro domo.

Terwijl ik neerzit om mijne gedachten te ordenen over de redenen, die heden ten dage het ‘leider auch Theologie!’ wederom op veler lippen brengen, plaatst zich telkens weer voor mijnen geest de gestalte van een geleerde, wien men, ofschoon hij theoloog en niets dan theoloog was, onlangs op het eeuwgetijde zijner geboorte, in zijn vaderland en daar buiten hulde heeft gebracht. Ik moet denken aan Ferdinand Christian Baur, een representatief man als weinigen op het gebied zijner wetenschap; een man, wiens naam ik steeds met dankbare piëteit uitspreek, wegens den invloed dien hij op mijne vorming oefende; een man, wien ik dan ook, toen de gelegenheid zich aanbood, uit volle overtuiging als een der groote geleerden dezer eeuw, aan de lezers van dit tijdschrift[1)] kon voorstellen. Ik moest denken aan hem, terwijl ik naar den maatstaf zocht, waarmede de kinderen dezer eeuw de waarde berekenen, die aan de onderscheiden takken van menschelijke wetenschap moet worden toegekend. Ik vergeleek niet alleen het oordeel over Baur bij zijn afsterven met dat thans, 32 jaar later, over hem geveld; maar ook de warmte, waarmede destijds de theologische strijdvragen ten aanhoore van het groote publiek werden behandeld, met de onverschilligheid, waarmede thans dezelfde quaesties worden bejegend. Ik overwoog de vraag, of mijne hooge ingenomenheid met een man als Baur niet uit overschatting van de waarde van mijn eigen studievak was voortgesproten en of de thans heerschende anti-theologische stemming niet als een natuurlijke en gezonde reactie moet begroet worden.

1) Zie *de Gids*, November 1870.

Het opschrift van dit artikel heeft mijne lezers reeds doen inzien, dat mijne overwegingen niet hebben geleid tot verloochening mijner eerste liefde. Of dit wél gedaan is, mogen zij zelven uitmaken na het aanhooren mijner pleitrede. Reeds vooraf echter ga de verklaring, dat die liefde niet onveranderd is gebleven en mij niet heeft verhinderd, nevens de deugden ook de gebreken van het voorwerp mijner genegenheid steeds duidelijker te leeren kennen. In Baur's school heb ik niet alleen de kritiek des meesters leeren bewonderen, maar tevens mij geoefend in de zelfstandige toepassing van hare beginselen, ook waar het des meesters eigen arbeid gold. Ja, ik vlei mij er te mogen bijvoegen, dat ik, bij de retrospectieve beschouwing van hetgeen door en nà Baur in de theologische wereld is te voorschijn gebracht, mij zelven in gedachte de roede niet heb gespaard, wegens tal van fouten door mij begaan, zoowel bij de bestrijding als bij de handhaving van het overgeleverde.

Deze verklaring is bestemd om den lezer in te lichten omtrent den zin van den titel aan het hoofd dezes geplaatst. Ik wil niet pleiten voor de Tubinger school of welke vroegere of latere richting dan ook. Het huis, dat mij lief is en dat ik tegen de balddadigheid der sloopers wensch te verdedigen, is noch het feitelijk bestaande hooger onderwijs in de theologie, gelijk het bij ons of bij andere beschaafde natiën is ingericht, noch het door mijne verbeelding gebouwde luchtkasteel, waarin de aan mijn ideaal beantwoordende theologen eene gepaste woning zouden vinden; neen, het huis, waarvoor ik een lans wil breken, is het behoud van de theologische wetenschap, gelijk ik mij haar voorstel, gelijk ik haar uit de geschiedenis en eigen ervaring ken als een belangrijken factor voor het welzijn van staat en maatschappij.

Slechts voor zoover strikt noodig is, zal ik mij inlaten met zekere geruchtmakende strijdvragen van den dag, die òf van te beperkt lokalen òf van te overwegend finantieelen, òf eindelijk van te embrionalen aard zijn, dan dat ik mij aan hare oplossing zou durven of mogen wagen.

Om mij te wapenen tegen partijdigheid, waarvoor natuurlijk bij eene oratio pro domo het allergrootste gevaar bestaat, zal ik mij zooveel mogelijk door de lessen der geschiedenis laten leiden, ofschoon ik moet toegeven, dat er ook op dit gebied

eigenaardige bezwaren aan het verkrijgen en meedeelen van zuiver historische kennis verbonden zijn.

Het zij mij geoorloofd bij mijne historische inleiding tot de aanhangige zaak nogmaals en thans ietwat langer stil te staan bij den persoon en het werk van Ferdinand Christian Baur. Inderdaad het is goed, werkelijk goed voor hoofd en hart beide, goed zoowel voor onze zelfkennis als voor onze waardeering van het oordeel der menschen, het beeld van den grooten geleerde ons voor den geest te plaatsen, zooals hij daar stond op den avond zijns levens, - en welk een leven van onverdroten arbeid in den dienst der wetenschap was het geweest! - aangezien als een die zich aan het heiligdom der waarheid had vergrepen, die den tempel Gods had zoeken te verstoren, en nu al zijn pogen mislukt, het doel zijns levens gemist zag, eenzaam en verlaten, zonder bondgenooten, zonder jongeren, aan wie hij zijn werk met goed vertrouwen kon overdragen. Gewis, de trouwe arbeider heeft zijn deel gehad van de miskenning der wereld. Indien het hem om den roem bij menschen te doen was, dan waarlijk heeft hij zich jammerlijk bedrogen gezien. Maar hij behoorde niet tot diegenen, die hun levensgeluk afhankelijk maken van den bijval en de toejuichingen der menigte.

Wel heeft hij het gemis aan sympathie voor zijn streven pijnlijk gevoeld; wel lag er diepe weemoed in den toon, waarop hij kort voor zijn dood zich liet hooren over de zoogenaamde Tubinger school, waarvan hij de stichter was, eene school verloopen en gestorven vóór nog de meester en grondvester het hoofd had neergelegd[1)]; maar hoe ver toonde diezelfde man

1) Zie de noot op bl. 58 van de tweede uitgave van ‘Die Tübinger Schule.’ Deze uitgave verscheen in 1860, niet lang. vóór Baur's overlijden, dat in December van dat jaar plaats had. Dr. Aug. Baur maakte daarop opmerkzaam in eene aan F.C. Baur gewijde rede, opgenomen in de Prot. Kirchenztg, van 1892, 20 Juli. Verg. wat E. Zeller en H. Lang over den pas gestorven Baur getuigden, Ztschr. f. wiss. Theologie, Jahrg. 1861. In hetzelfde tijdschrift Band 36, Heft 2, gaf de uitgever A. Hilgenfeld eene karakteristiek van Baur, waarin vooral 's mans verhouding tot Schleiermacher en Hegel, tot Möhler en Hengstenberg, tot Strauss en Ritschl en eindelijk tot Ewald en Hilgenfeld zelven in korte trekken wordt geteekend. In hetzelfde Heft ontwierp Seyerlen het beeld van zijn hooggeschatten leermeester en vriend als academisch leeraar en als mensch, gelijk hij hem als toehoorder in de collegekamer en door verkeer in Baur's familiekring had leeren kennen.

zich verheven boven de ironie van het lot, dat hem de lauweren onthield, waarop zijn onvermoeid werken, zijn onzelfzuchtig streven, hem aanspraak gaf. Hoe fier, hoe mannelijk was zijn bescheid aan hen, die hem niet anders dan teleurstelling van zijn rusteloos jagen meenden te moeten voorspellen. Hooren wij hem zelven, gelijk hij zich in Februari van hetzelfde jaar 1860 aan het slot zijner voorrede tot de tweede uitgave van zijn 'Das Christenthum und die christliche Kirche der drei ersten Jahrhunderte,' uitlaat, na de vermelding der hoon- en schimpredenen waaraan hij bloot stond. 'De aanvallen, waaraan ik tot nu toe het hoofd had te bieden, hebben mij zóó weinig ontmoedigd, dat ik veeleer lust en moed gevoel om het hier begonnene voort te zetten en, voor zoover mijne reeds verminderende krachten het zullen toelaten, ten einde te brengen.'

Gij hoort het: de gedachte aan het naderend einde vereenigt zich hier met het besef van den plicht om voort te werken aan de levenstaak; het gevoel van moed en arbeidslust vermengt zich hier met en wordt op eigenaardige wijze getemperd door een voorgevoel van een misschien reeds spoedige inzinking van kracht. Reeds in het midden van dat jaar werd de anders zoo ijzersterke man ternedergeworpen door een beroerte, waarvan hij niet meer volkomen zou herstellen en die hem allen ernstigen geestesarbeid verbood.

Bij het overzien van de breede reeks zijner werken dringt zich de overtuiging aan ons op, dat Ferdinand Christiaan Baur meer gewerkt heeft dan de meesten onzer. Doch het is hier de plaats niet om dit getuigenis omstandig te staven.[1)] Hier zij het genoeg de kenmerkende eigenschappen op te sporen, waardoor deze groote theoloog zich heeft onderscheiden. Zoeken wij naar de blijvende vrucht, die zijne verschijning voor de studie onzer wetenschap heeft achtergelaten; zoeken wij de signatuur zijner persoonlijkheid in de problemen door hem aan de orde gesteld, zoo niet tot oplossing gebracht, en zoeken wij aldus de plaats te bepalen die hij inneemt onder de denkers dezer eeuw, onder de ridders des geestes, wier optreden en werken eene epoque was voor de ontwikkelingsgeschiedenis van het geslacht waartoe wij behooren.

Volgens mijne overtuiging ligt de eigenlijke beteekenis van Baur in zijn welgeslaagd streven om den vooruitgang op het

1) Zie ten overvloede daarover mijne verhandeling over Baur in dit tijdschrift 1870.

gebied van andere wetenschappen der theologie ten goede te doen komen, zonder aan de zelfstandigheid der theologie zelve eenigen afbreuk te doen. Hij wilde den bloei der theologie, haar roem en goeden naam, haar eer en den invloed die van haar uitgaat verhoogen, door aan hare beoefening alles te ontnemen wat naar monopolie en begunstiging, wat naar exceptie en privilegie zweemt. Noch het gezag der gewijde overlevering, noch het prestige eener gevestigde kerk mag het wetenschappelijk onderzoek den weg versperren. Door zich te stellen onder de jurisdictie van de algemeene wetenschap en door het aanvaarden van de verplichting om aan haar tribunaal als hoogste ressort alle theologische strijdvragen te onderwerpen, heeft Baur krachtig medegewerkt om het prestige der theologie te herstellen en haar de mededinging met de andere faculteiten mogelijk te maken. Want men ontveinze het zich niet: in deze onze negentiende eeuw nemen de vijandige machten, die het op den ondergang der theologie hebben toegelegd, gedurig in omvang en in invloed toe, zoodat hare vrienden meer dan ooit op inwendige krachtsvernieuwing door zelfkritiek en herziening van eigen organisme en constitutie moeten bedacht zijn. Om de theologie als onmisbaar element van het officieele of openbare hooger onderwijs te doen eerbiedigen, moet dat onderwijs, zooals het feitelijk wordt verstrekt, aan strengere eischen dan vóór dezen voldoen. Het moet van de breedte en vastheid zijner fundamenten, van de onaantastbaarheid zijner beginselen, van de onwraakbaarheid zijner methode voor allen, die over de hoogste aangelegenheden van staat en maatschappij, over de kostbaarste levensgoederen der menschheid kunnen oordeelen, op overtuigende wijze doen blijken.

Wat nu heeft Baur gedaan? Bepalen wij ons tot het meest wezenlijke, het meest centrale van zijn arbeid: de wetenschappelijke verdediging van het Christendom als den godsdienst bij uitnemendheid en de handhaving van den godsdienst als der menschen hoogste goed. Wat heeft Baur gedaan om de wereld, die door Strauss haar geweten in verwarring gebracht, haar geloof in zijne grondslagen geschokt voelde, tot een hoogeren trap van zelfbewuste vroomheid op te voeren? Heeft hij haar toegeroepen: erken in Strauss, in dezen welbespraakten leeraar, den waren profeet? Of heeft hij een beroep gedaan op den machtigen arm van het geweld, ten einde den aanvaller tot

zwijgen te brengen? Noch het een noch het ander. Hij heeft aan het wetenschappelijk onderzoek van het historische Christendom een nieuw leven ingeblazen, door zijn eigen voorgang op de banen der historische kritiek naar de breedere en diepere opvatting harer taak, door de juistere en volledige beschrijving harer problemen. Hij heeft de oorkonden des Christendoms aan een zorgvuldigen toets onderworpen, volgens historische methode gedetermineerd en deze archiefstukken ten gebruike gesteld van alle geschiedvorschers, onverschillig of zij binnen of buiten den kring der theologen staan. Tot allen richt hij de uitnoodiging om mede de hand aan het werk te slaan tot het opsporen van nieuwe kenbronnen en het recht verstaan van deze en alle andere getuigenissen omtrent den godsdienst, als den grootsten schat der menschheid om strijd geprezen en toch nog zoo weinig in zijn volle waarde en beteekenis voor allen erkend. Hij heeft het bewustzijn verlevendigd, dat de theologie meer is, immers meer zijn moet, dan de dienstmaagd der kerk; dat zij als vrijgeborene dochter des huizes met alle andere wetenschappen tot de edele taak bevoegd en gerechtigd is, om de menschheid tot een hoogeren trap van zelfkennis en wereldkennis te brengen. In één woord hij heeft de taak der theologie gepreciseerd door haar te seculariseeren. Door haar den nimbus van exceptioneele heiligheid te ontnemen, heeft hij haar in staat gesteld zich voor de rechtbank der algemeene menschelijke wetenschap te legitimeeren; door de theologen te overreden om afstand te doen van hunne pretensie als zouden zij in hun priesterlijk karakter een eigen orgaan voor de kennis, een monopolie van onfeilbaarheid, een voorbehoedmiddel tegen alle dwaling bezitten, heeft hij hen tot hooger krachtsinspanning geprikkeld en doen ontwaken uit de bedwelming van zelfverheffing, die hun intellectueelen ondergang zou hebben na zich gesleept.

Ik geloof niet aan overdrijving mij schuldig te maken door te zeggen, dat wij thans, honderd jaar na Baur's geboorte, 's mans verdiensten meer algemeen gewaardeerd vinden, zijne beteekenis voor de ontwikkeling onzer wetenschap in wijderen kring erkend zien dan op het oogenblik van zijn heengaan, 32 jaar geleden, het geval kon zijn. En toch heeft het den

schijn, alsof er thans veel meer reden tot bezorgdheid zou wezen, ik zeg niet voor het klimmend prestige, maar voor het in stand blijven onzer wetenschap. Laat mij in de eerste plaats wijzen op hen, die in Ferdinand Christian Baur een dergenen zien, die het bestaan der theologie in gevaar hebben gebracht. Inderdaad in veler oog is de Tubinger geleerde het enfant terrible geweest door wiens onvoorzichtige consequentie, of wilt gij liever door wiens radikale toepassing der zoogenaamde onbevooroordeelde kritiek, het proces der zelfontbinding voor de theologie is verhaast. Volgens hun oordeel hadden Baur's bestrijders gelijk, en wordt thans de sombere profetie, bij zijn geopend graf over zijn werken en streven uitgesproken, meer en meer bewaarheid. Al geven zij zonder bedenken aan Baur het getuigenis van onverdeelde liefde en onverdroten ijver voor de wetenschap: hem, zeggen zij, ontbrak het charisma dat boven alles den theoloog noodig is t.w. het charisma der liefde, der hoop en des geloofs in christelijken zin. De ijver voor de wetenschap was bij hem een vuur dat alles, ook het heiligdom der christelijke waarheid, verteerde. Zijne theologie was eene heidensche, eene profane macht, die daarom, wel verre van het Christendom te kunnen waardeeren, integendeel daaraan niet anders dan schadelijk kon zijn.

Wat zullen wij zeggen? Boven alle dingen, laten wij trachten wél te onderscheiden. Vragen wij wat in dit oordeel juist en wat daarin onjuist moet heeten. Juist noem ik het, als men beweert, dat het dezen grooten man zoo min als eenen zijner voorgangers gegeven is geweest de volle waarheid te aanschouwen en aan alle dwaling en misverstand, aan alle vooroordeelen en wanbegrippen als met één slag een eind te maken. Hadde Baur een volkomen helder licht doen opgaan over de wording en het wezen des Christendoms, hoeveel grooter zou de macht wezen, die hij op de geesten had geoefend! Wel hebben wij ons te wachten voor de verzoeking om de waarde van der menschen arbeid af te meten naar het succes dat daarop werd verkregen. Zien wij ook niet voorbij, dat veelal de tegenstand dien wij ontmoeten te grooter is naarmate wij de heerschende dwalingen krachtiger aangrijpen, en dat dientengevolge de grootste hervormingen in den regel den langsten tijd noodig hebben om in hare rechtmatigheid en noodzakelijkheid te worden erkend.

Voorts verliezen wij niet uit het oog dat wij, waar sprake is van de theologie als officieele wetenschap, te doen heb-

ben met iets anders dan met het begrip der wetenschap d.i. met de wetenschap in abstracten zin. Van deze laatste kunnen wij met volkomen recht beweren, dat zij niet anders dan gebaat kan worden door hare oprechte vrienden, waar dezen zich eenig en alleen door liefde tot waarheid, door dorst naar weten laten leiden. Iets anders is het waar wij te doen hebben met eene wetenschap in concreto d.i. òf met een binnen zekere vooraf bepaalde grenzen besloten, òf tot een bepaald doel, in het belang eener bepaalde inrichting, ter beoefening aangewezen vak van onderwijs. Zoo b.v. kon de theologia naturalis als afzonderlijke tak der wetenschap in discrediet worden gebracht en feitelijk in verval komen ten gevolge van eene zuiver wetenschappelijke kritiek, welke aan het licht bracht dat de z.g. natuurlijke godgeleerdheid haar reden van bestaan verloren heeft, daar zij opgehouden heeft te passen in de theologische encyclopaedie van onzen tijd. Zoo heeft de astrologie zoowel als de alchimie haar raison d'être verloren, sinds de onvruchtbaarheid harer beoefening, de ongerijmdheid harer onderstellingen, m.a.w. sinds haar gebrek aan levensvatbaarheid proefondervindelijk en wetenschappelijk is uitgemaakt. Zoo kan ook een bepaald leervak, wegens het weinige nut daarvan verkregen, geschrapt worden van de schoollijst en ten bate van de ontwikkeling der leerlingen door andere leervakken worden vervangen. Zoo eindelijk kan ook eene bepaalde corporatie, eene vereeniging of maatschappij, een staatkundig of kerkelijk genootschap, vroeger getroffen maatregelen tot bevordering van het onderwijs intrekken, wegens redenen van opportuniteit of wegens principiëele verandering in de openbare meening ten opzichte van deze of gene wetenschap. Al was nu de kritiek, door Baur op de oorkonden des Christendoms toegepast, in beginsel geen andere dan die welke reeds een halve eeuw en langer in de protestantsche theologie burgerrecht had gekregen, wat Baur met diezelfde methode als resultaat verkreeg was niet alleen in stelliger tegenspraak met de in de gemeente heerschende overtuigingen, maar droeg ook daarom een voor de kerkelijke orthodoxie bedenkelijker karakter, omdat thans die orthodoxie zelve, als eene onchristelijke werd veroordeeld. Een Semler kon nog te goeder trouw verklaren dat zijn onderzoek van den kanon des Nieuwen Testaments hoegenaamd geen afbreuk zou doen aan het positieve kerkgeloof, ja zelfs geen invloed zou

uitoefenen op de prediking van den kansel, nademaal immers alle kerkleeraren, hetzij ze in zijne school of elders gevormd waren, wegens hunne kerkelijke bediening zelve in hunne prediking zich strikt te houden hadden aan het geloof der gemeente, in hare officieele confessie omschreven. In Baur's tijd was zulk eene tweeslachtigheid niet meer denkbaar. De gevolgtrekking ligt voor de hand. Naarmate de meerderheid der kerkelijke Christenen inniger verknocht was aan het schriftgeloof en dieper doordrongen van den eerbied voor den bijbel als het uitgesproken woord van God zelf, in diezelfde mate moest ook de kritiek van Baur in die kringen met grooter wantrouwen en stelliger afschuw worden bejegend.

Welke waarde moet dus worden toegekend aan het vonnis over Baur geveld, als hadde hij door de toepassing der profane kritiek op de gewijde geschiedenis en hare oorkonden zich vergrepen aan de heiligste levensgoederen van ons Christenen en dientengevolge op de theologie zelve een verwoestenden invloed geoefend? Gesteld dat Baur's arbeid inderdaad de uitwerking hadde gehad, daaraan toegeschreven, wat zou daaruit volgen? Een van beiden: òf de onbevoegdheid der wetenschap in het algemeen om in zaken de religie betreffende uitspraak te doen; òf de onmacht der heerschende theologie om zich te handhaven tegenover de toepassing van het beginsel der onbeperkte wetenschap dat zij zelve als leuze in haar vaandel heeft geschreven. Is misschien dit dilemma minder duidelijk, laten wij dan trachten de zaak op meer concrete, eenvoudiger en overtuigender wijze voor te stellen. Geven wij toe, wat zelfs de warmste vriend der vrije theologie, de meest vurige panegyricus van Baur, niet zal kunnen loochenen, geven wij toe, dat de achting voor de theologie in de openbare meening sedert Baur's optreden eer verminderd dan verhoogd is geworden; ontveinzen wij ons al verder niet, dat de protestantsche wereld, im Grossen und Ganzen beschouwd, in hare ontwikkeling gedurende de laatste dertig jaren nauwelijks iets vertoont wat doet denken aan positieven invloed dien zij van Baur's arbeid zou hebben ondervonden; integendeel dat die ontwikkeling (dat woord genomen in den zin van levensuiting en krachtsopenbaring) van het protestantisme in den laatsten tijd veeleer buiten Baur om, ja in weerwil en als onder protest van dien meester heeft plaats gehad: - komen wij dan niet onwillekeurig

tot de conclusie: de geest, dien Baur's wetenschap ademde, verdroeg zich kwalijk met het beginsel, waaraan het protestantisme als kerkelijk organisme bloei en wasdom te danken heeft? Let op de twistvragen, op de krijgsleuzen, op de levensproblemen, die de protestanten heden ten dage in spanning en beweging houden, en gij ziet terstond in, dat Baur met al zijne geleerdheid weinig te zeggen heeft aan de vromen van dit geslacht, die aan hem kunnen voorbijgaan als aan den zonderling, die zich met curiosa en abstracte vraagstukken afgeeft, terwijl de nooden des volks, de dreigende jammeren van het oogenblik, de gruwelen en wanklanken der negentiende eeuw aan zijne aandacht ontgaan. Wie in onzen tijd, zeggen zij, eene theorie heeft over den godsdienst, over het Christendom, over den bijbel in verband met de sociale kwestie, met het vraagstuk van het onderwijs, met dat van de betrekking tusschen staat en kerk, tusschen kerk en confessie, of wel over de armenzorg, het leger des heils of de prostitutie, hij kan op onze belangstelling aanspraak maken. Gelukt het hem krachtige argumenten aan de hand te doen tot aanbeveling van religie, Christendom en bijbel als wapenen in den strijd tegen het anarchisme in het staatkundige en zedelijke leven, hij zal gehoor vinden en populair kunnen worden, al trad hij ook op in het karakter van theoloog. Maar ik bid u, wat zullen wij met Baur aanvangen? Met hem ons te gaan verdiepen in de wordingsgeschiedenis van het Christendom, in de bespiegeling over de verhouding tusschen historie en philosophie, in de kritiek over de echtheid der bijbelboeken, wat kan het anders dan ons ongeschikt maken voor den strijd des levens, wat anders dan onze schreden onvast maken door ons te berooven van ons geloof aan de onfeilbare macht van schrift en openbaring? Maar niet allen spreken zoo. De kinderen dezer eeuw hebben voor een groot deel opgehouden iets goeds te verwachten van Christendom en bijbelgeloof, altemaal gevallen grootheden, onttroonde soevereinen, naar zij meenen. Doch ook bij hen is weinig te bespeuren wat gelijkt naar oprechte bewondering voor den Tubingschen kamergeleerde, wien het niet eens als wezenlijke verdienste kan toegerekend worden, meegewerkt te hebben aan den ondergang der theologie, aan wier beoefening hij immers zijne gansche liefde had geschonken, aan wier toekomst hij vast geloofde. Volgens deze kloekzinnige, radikale vrienden der wetenschap kan men slechts

dan met vrucht arbeiden aan den wezenlijken vooruitgang der menschheid, aan de gezonde ontwikkeling der maatschappij en hare noodzakelijke regeneratie, als men op de meest besliste wijze heeft gebroken met de oude illusiën en bijgeloovigheden, waarmede de vroomheid zoo langen tijd zich heeft bezig gehouden. Arme theologie, zeggen deze zeer verlichte volksvrienden, wat is er met u aan te vangen, sinds het allen helderzienden is gebleken, dat er met de religie en het Christendom niets is aan te vangen!

Gij die dit leest, kunt gij u een oogenblik plaatsen op een standpunt, vanwaar gij het strijdgewoel onzer dagen tusschen vrienden en vijanden der kerk kunt overzien? Is het u mogelijk in elk van de strijdende partijen iets te ontdekken wat hun ijver wettigt of althans wat hun wederzijdsche verbittering begrijpelijk maakt? Welnu, dan hebt gij tevens de behoefte gevoeld aan die hoogere beschouwing van het wezen der religie, van het genuïne Christendom, waarover de gemoederen in onzen tijd zoo jammerlijk verdeeld zijn. Dan hebt gij het uitgesproken, waarin de eigenlijke beteekenis en waarde van eene echt wetenschappelijke beschouwing van den godsdienst gelegen is. Maar dan hebt gij tevens ook aangewezen, waarom, ik zeg niet elk liberale protestant, maar ieder ernstig mensch, ieder denkend staatsburger, theologen van Baur's gehalte, van Baur's veelzijdigheid en zelfstandigheid, van Baur's eerlijkheid en onzelfzuchtigheid, van Baur's ernst en nauwgezetheid moet op prijs stellen en in dankbare nagedachtenis houden. Niet alsof deze academische leeraar ten gevolge van zijne wetenschappelijke titels en waardigheden het monopolie van onfeilbaarheid, of ook maar de presumptie van dieper en juister oordeel zou bezitten; niet als of de toga een voorbehoedmiddel tegen dwaling en eenzijdigheid zou zijn; maar wel omdat de trouwe dienaar der wetenschap, wien het voorrecht te beurt viel aan den drang van zijnen vrijen, door enkel waarheidszin gedreven geest volkomen voldoening te kunnen geven, in zijne academische loopbaan het middel zich ziet aangewezen om zich uit de lagere sfeer van alledaagsche belangen, uit den dampkring van geestdoodende zorgen tot hoogere regionen te verheffen, waar de blik te gelijk verscherpt en verruimd, en dientengevolge de kennis te gelijk verrijkt en verhelderd wordt.

Juist dit wat men Baur, den historicus, verweten heeft

namelijk dat hij zich door de hooge philosophische bespiegeling te zeer liet afleiden van het onderzoek naar de eindige, concrete feiten; juist die eigenaardigheid van zijn geest, die behoefte aan het toetsen der gevonden détails, aan de algemeene wetten van ontstaan en vergaan, van associatie en disaggregatie; juist die onvoldaanheid met de kennis der geïsoleerde feiten en daten, zoolang aan die kennis ‘das geistige Band’ ontbreekt; juist die nooit zich verloochenende zucht om de van alle zijden opgezamelde historische stof door hoogere pragmatische kunst tot een stuk organisch leven, tot een sprekend beeld van ideëele werkelijkheid en verwerkelijkte idealiteit om te scheppen; juist dat kenmerkende van Baur's methode geeft aan zijn arbeid den stempel van het exemplarische en klassieke.

Ik wil niet overdrijven. Ik wil maat houden ook waar het er op aankomt de verdiensten van een inderdaad zeer buitengewonen man te doen uitkomen. Ik wil niet onopgemerkt laten, dat nu reeds Baur's theologie verouderd mag heeten. Doch ik voeg er terstond bij: Baur's werken zijn voor ons verouderd, niet omdat hij bij zijne constructie der historie eene te hooge vlucht nam, maar veeleer omdat hij nog niet genoeg zich had geëmancipeerd van de hem belemmerende omgeving; niet genoeg zich had verheven boven de heerschende vooroordeelen die zijnen horizon beperkten. Ik wil hier niet uitvoerig spreken van de jongste verschijnselen op het gebied der Nieuw-Testamentische kritiek, waarin ikzelf persoonlijk betrokken ben, daar het hier strijdvragen betreft, waaromtrent nog geen eenstemmigheid in de methode van oplossing verkregen is. Ook is het niet de Hegelsche terminologie, waarvan Baur meer dan wenschelijk was heeft gebruik gemaakt, die ik hier op den voorgrond wil plaatsen. Waar ik op wijzen wilde is van meer principiëelen aard en raakt het hart der theologie, raakt haar recht en reden van bestaan als wetenschap onder de wetenschappen van onzen tijd.

Zonder twijfel is Baur zoo diep als iemand doordrongen geweest van de overtuiging, dat de ware wetenschap zich verheffen moet boven den hartstocht der polemiek, hetzij deze door de politieke of door de kerkelijke partijschappen van den dag wordt gevoed. Zoo iemand dan heeft hij zich in zijne studiën alleen laten leiden door den drang naar kennis der objectieve werkelijkheid, daar hij helderder dan de meesten inzag, dat de

trage gang in de ontwikkeling der wetenschap verklaard wordt door de hardnekkigheid der vooroordeelen, gelijk deze wederom hare verklaring vindt in de verblindende macht van zelfzucht en partijdrift. Is daarmede gezegd dat Baur zich als wetenschappelijk vorscher in het bezit van absolute onpartijdigheid mocht verheugen? Dwaas die het beweert! Alleen dit zij gaaf toegestemd, dat het bij een geleerde als dezen buitengewoon moeilijk valt de positieve kenteekenen van bevooroordeeldheid op evidente wijze te demonstreeren. Dat betoog is alleen te leveren door hem, die in staat is de teekenen des tijds te verstaan en in de duizendvoudige uitingen der openbare meening de lijn te ontdekken, die opwaarts, d.i. naar de waarheid voert. Wie onzer zou het wagen in deze een beslissend oordeel uit te spreken en met vrijmoedigheid een pertinent antwoord te geven op de vraag: wat is het blijvende, wat het voorbijgaande in de voortbrengselen van Baur's geest? Met bescheidenheid heeft dit geslacht het oordeel aan het volgende over te laten. Alleen dit is ons veroorloofd, alleen dit zijn wij verplicht aan het geslacht waartoe wij behooren: wij moeten getuigen dat de tijd, dien Baur niet meer mocht beleven, bijzonder vruchtbaar is geweest voor onze wetenschap, door het aanbrengen van nieuw materiaal voor onze kennis van de oudheid, zoowel als door de verwijdering van hinderpalen, die onzen gezichtskring beperkten. Uit den grooten overvloed van verschijnselen, die zich hier aan mijnen geest opdringt, grijp ik slechts wat het meest voor de hand ligt. Vooreerst wijs ik op den verbazenden vooruitgang onzer kennis van het wezen der vreemde, niet-christelijke godsdiensten, waardoor de hooge waarde der vergelijkende godsdienstgeschiedenis op schitterender wijze dan ooit te voren in het licht is gekomen. Voorts op de alom verhoogde belangstelling in het lot der maatschappelijk misdeelden, ten gevolge waarvan de sociale wetenschap geboren, of althans eene nieuwe belangwekkende aera is ingetreden. Eindelijk op het langzaam maar zeker toenemend besef onzer verantwoordelijkheid als burgers van den staat, op den gestadig klimmenden drang naar selfgovernment met al zijn rechten en plichten, en als uitvloeisel daarvan op het nieuwe licht en het nieuwe leven in de debatten over de staatszorg en hare grenzen, in verband met de problemen over de verhouding tusschen staat en kerk, tusschen staat en individueelen godsdienst, tusschen staat en onderwijs, enzoovoort, enzoovoort.

Vatten wij dit alles in onze gedachten te zamen, dan moeten wij wel een sterken indruk verkrijgen van de ontzaglijke verandering, die ons geestesleven in de laatste decenniën heeft ondergaan. Hoe zien wij ons van alle zijden omringd en als besprongen door nieuwe vragen; vragen, die eigenlijk zoo oud zijn als onze beschaving, omdat zij met noodzakelijkheid oprijzen uit de eeuwenoude verhoudingen in de samenleving; vragen echter, die eerst nu in vollen nadruk conscientievragen voor ieder onzer geworden zijn, sinds wij niet alleen scherper hebben leeren waarnemen, fijner hebben leeren onderscheiden, wat in den godsdienst tot het goddelijk wezen, wat daarentegen tot den menschelijken vorm behoort, niet alleen juister de grenzen hebben leeren bepalen tusschen hetgeen wij Gode en den menschen, tusschen hetgeen wij den staat en den hoogsten, den oneindigen wetgever, tusschen hetgeen wij aan de gemeenschap en aan ons eigen ideaal van heiligheid verplicht zijn; maar ook sinds er meer teêrheid, meer beweeglijkheid, hooger graad van ontwikkeling is gekomen in de organen van ons gemeenschapsleven, in de zenuwen waardoor wij met en voor anderen gevoelen en verlangen, hopen en treuren kunnen.

Wat ons, ouderen van dagen, uit eigen ervaring bekend is van die allerbelangrijkste en allergezegendste evolutie in ons denken en gevoelen, in ons willen en streven, in ons politiek en sociaal leven, in onze religieuse en wetenschappelijke adspiratiën, dat komt aan de jongere generatie door de studie der historie tot bewustzijn. Het doel waarnaar allen, jongeren en ouderen, zich uitstrekken is hetzelfde. Allen zoeken de wereld waarin zij leven steeds beter te begrijpen. Allen willen weten wat zij zelven in die wereld beteekenen en zijn, te doen en te wachten hebben, waarheen die wereld hen zal voeren en waarheen zij zelven, zoover hunne krachten reiken, de wereld moeten brengen. Maar eene andere is de kennis door ervaring, eene andere is die door de bestudeering der historie verkregen. Doch deze beide, ervaring en historische kennis, moeten elkander behulpzaam zijn even als de jeugdigen en bejaarden, die elkander op den levensweg ontmoeten. Wij ouderen hebben met Baur de actualiteit gevoeld van de problemen aan wier oplossing hij zijn leven wijdde. De jongeren moeten, willen zij van het belang dier problemen zich overtuigen, vooraf door lectuur en studie zich in Baur's tijd verplaatsen. Eerst dan,

wanneer zij door de inspanning van hun geest zich rekenschap hebben gegeven van de beteekenis van dezen eminenten geleerde en zoo doende hebben ingezien, hoe zijn werk een onmisbaren schakel vormt in den ontwikkelingsgang der wetenschap, eerst dan zullen zij hem den dank brengen, die hem toekomt, eerst dan zullen zij inzien, dat ook hij behoort in de eerste rij dergenen, die het nieuwe geestesleven, waaraan wij thans deelnemen, te voorschijn hebben geroepen.

Voor hen die het beleefd hebben, hoe David Friedrich Strauss met zijn *Leben Jesu* de wereld in rep en roer bracht, is de herinnering overbodig, dat de schrik door de verschijning van dat werk teweeggebracht, velen, zelfs in het kalme Nederland tot woorden en daden voerde, die, gelijk wij thans inzien, beter zouden gepast hebben in de middeleeuwen dan in onzen door reformatie en revolutie hervormden tijd. Hoe verloren de verstandigsten het hoofd en waren de vrijzinnigsten op middelen van dwang en onderdrukking bedacht! Het was, alsof er een aanslag werd beproefd op de maatschappij; het was alsof men te doen had met een aanrander van de publieke orde, dien men hoe eer hoe beter vogelvrij diende te verklaren. Kon men de helaas maar al te snel zich vermenigvuldigende exemplaren van het gevaarlijke boek niet op den brandstapel brengen, men wist althans de verspreiding er van in het Nederduitsch te verhinderen.

Zou het eene in allen deele gezonde geloofsuiting zijn geweest die hier viel waar te nemen? Of vertoonde zich hier niet de zwakheid der inwendige verdeeldheid, waaraan de groote massa der protestantsche christenen lijdende was? In waarheid, zij toonde zich onbewust van de in het beginsel der protestantsche beweging zelve verborgen liggende strekking, toen de consequentie der luid geprezen protestantsche wetenschap zich op klare en onverholen wijze openbaarde.

En welke was de houding in dezen tijd van spanning en onrust door Baur aangenomen? Zonder twijfel, ook hij was verrast door de koenheid van zijn jeugdigen leerling. Deze aanval tegen de heerschende meening, met hoeveel talent en kennis van zaken ook ondernomen, scheen hem toe van vermetelheid en overmoed niet geheel te zijn vrij te pleiten. Voorbarig kwam het hem met name voor, dat de staf was gebroken over den inhoud der evangelische oorkonden, vóór nog

het onderzoek over herkomst en geschiedenis dier bronnen tot vaste resultaten had geleid. Niemand voorwaar meer bevoegd dan Baur om te oordeelen over de draagkracht onzer positieve kennis nopens de schriften des Nieuwen Testaments, als grondslag voor de biografie van Jezus en de geschiedenis van de wording des Christendoms. Maar ook niemand bekwamer dan hij, om ons in die bronnenstudie verder te helpen. En toch: al heeft hij nog 25 jaren lang haast zonder verpoozing aan dien arbeid zich gewijd, wat hij verkreeg heeft hem niet in staat gesteld het werk van Strauss overbodig te maken en te verdringen door eene nieuwe en volledige Jezus-biografie. In dat onwillekeurige getuigenis van onvermogen ligt voor ons eene belangrijke waarheid. Beter dan iets anders leert het ons de noodzakelijkheid eener grondige herziening van de methode, welke wij te volgen hebben om op dit gebied de gewenschte zekerheid te bekomen. En dit is het dan ook juist wat wij boven alles aan Baur hebben te danken. De ernst en de omvang zijner studiën hebben gaandeweg niet alleen den eerbied afgedwongen van de vrienden en tegenstanders der bijbelkritiek, maar tevens den grond gelegd tot eene algeheele regeneratie der theologie, waarvan sedert zijn optreden het zwaartepunt is verlegd.

Is hiermede gezegd, dat wij eenvoudig de erfenis hebben te aanvaarden, door Baur ons nagelaten in de positieve vruchten van zijn nadenken over godsdienst en Christendom? Ik ben verre van zoo iets te willen beweren. Integendeel: ik ben er innig van overtuigd, dat wij in zekeren zin te breken hebben met Baur's methode, met Baur's opvatting van de taak der theologie, met Baur's verkregen resultaten over het wezen der door hem bestudeerde objecten; maar ik voeg er in éénen adem aan toe, dat wij het aan niemand zoozeer als aan Baur te danken hebben, dat wij thans, 30 jaar na zijn heengaan, de blijde gewisheid bezitten, een nieuw en schooner stadium van wetenschappelijk streven voor ons, theologen, geopend te zien. Als ik zeg: Baur heeft ons over Baur heengeholpen, dan heb ik daarmede niet te kort gedaan aan de piëteit hem verschuldigd. Van de grootste mannen op elk gebied van weten en denken valt geen schooner getuigenis te geven, geen hooger lof te verkondigen, dan dat zij hun tijdgenooten en navolgers in staat hebben

gesteld, in het doorvorschen der objectieve wereld, in het veroveren van positieve kennis, in het doorgronden van het tegelijk ideëele en materieele leven hen zelven voorbij te streven. Zoolang de vereering der helden uit den voortijd niets meer is dan een ‘heroworship’ in den zin van stomme verbazing, niets meer dan een lijdelijk neerbuigen, een werkeloos geknield liggen voor hunne verhevenheid, zoolang zal aan die piëteit het voornaamste ontbreken wat haar moet eigen zijn; zoolang zal zij niet wezen een waardig huldebetoon, als waarop die heroën aanspraak mogen maken. Onvoorwaardelijk, onverdeeld, onbepaald mogen en moeten wij in die groote mannen bewonderen, wat wij in hen ontdekken van volstrekt belangelooze toewijding aan het ideaal hun als denkenden menschen voorgesteld. Doch mat en krachteloos blijft onze bewondering, zoolang wij niet beseffen, dat de edelen, die ons voorgingen, in den dienst stonden eener oneindige macht, waaraan ook wij, evenals zij, alles wat wij zijn en bezitten moeten ten offer brengen. Wie niet bij de bevrediging van zijn kennisdorst het oneindige in het eindige zoekt, wie niet bij al zijn wetenschappelijken arbeid zich uitstrekt naar de in de hoogste hemelen schitterende ster van ideale waarheid, hem ontbreekt die eigenaardige geestdrift, welke elke poging om onze wetenschap waarlijk vooruit te brengen moet vergezellen. Die geestdrift bluscht geenszins onze dankbaarheid voor hetgeen door anderen is tot stand gebracht, maar prikkelt ons om hun werk voort te zetten en, waar het leemten vertoont, te verbeteren. Gelijk elke trouwe en bekwame arbeider op het veld der wetenschap, heeft ook Baur onze taak verlicht door onzen geest te bevrijden van hinderlijke dwalingen. Maar door het verwijderen van die vooroordeelen moge onze horizon verruimd zijn, wij onderscheiden daardoor des te beter wat in het vroeger ons ten eenemale onbekende land nog voor ons te onderzoeken en te ontdekken overblijft. Wie zich als leergierig scholier aan de voeten van dezen grooten meester heeft neergezet en zich de moeite heeft gegeven, eigen denkkracht in te spannen tot het doorgronden en beproeven van het verstrekte onderwijs, hij erkent met vreugde dat de arbeid, die van het tegenwoordige geslacht geëischt wordt, veel schooner, verhevener, belangrijker is dan die waaraan de meester zelf zich te wijden had. Wie na Baur zich nog het hoofd breekt met de vraag: Wat te doen

om den stroom der historisch-literarische kritiek der bijbelboeken door middel van stichtelijke apologetische dammen te keeren? hij behoort tot de deerniswaardigen, die niets vernemen van de teekenen des tijds, die oor noch hart hebben voor de heerlijke taak der theologische wetenschap in deze dagen gesteld, maar die dan ook het doel des levens missen, omdat zij niets begrepen van de waarschuwing, welke ook heden nog tot allen komt die hun leven tot een zegen willen maken: laat de dooden hunne dooden begraven, maar gij, gaat henen en verkondigt het rijk Gods.

Dat klassieke woord uit den heldentijd van het wordende Christendom tot ons gekomen, heeft zijne kracht voor ons nog niet verloren. Het is in vollen nadruk een levenswoord voor allen, die daarin de uitdrukking hebben gevonden eener waarheid, die door alle eeuwen henen nieuw blijft. Aan Baur en zijn geestverwanten, die het ons mogelijk maakten dieper door te dringen in de kennis van dien christelijken voortijd, hebben wij het te danken, dat een woord als het zoo even herinnerde, zijn rijken en heerlijken inhoud ook ons openbaart. Het echt historische onderzoek voert ons tot de bronnen, waaruit dat nieuwe christelijke leven vloeide; voert ons tot de diepten van 's menschen geest en gemoed, zooals die door de macht des Evangelies den herboren mensch zelven toegankelijk werden gemaakt. Wij hebben hier te doen met eene wisselwerking die al onze aandacht verdient. Naarmate wij de wereld om ons henen en binnen in ons beter leeren kennen, naarmate wij dieper doordringen in de geheimen van ons eigen zieleleven met zijn eindeloos afwisselende, eindeloos gedifferentiëerde toestanden en bewegingen, des te beter zullen wij ons in staat zien gesteld om als geschiedvorschers ons te kwijten zoowel van het kritische als van het pragmatische deel onzer taak. Maar ook omgekeerd: naarmate wij door onze historische studiën ons inniger hebben vertrouwd gemaakt met het waarachtige leven der menschen, zoo als het in oorkonden en overleveringen vaak meer verstopt en verstoken dan geopenbaard is, in dezelfde mate zullen wij ook toenemen in de kunst om in ons zelven en in onze omgeving de hoogere en lagere levensverschijnselen te onderscheiden; de diepere beteekenis van hetgeen onzen tijd

kenmerkt te leeren begrijpen en eene goede keuze te doen tusschen de machten der eeuw, die wij hebben te weerstaan en diegenen, waaraan wij ons hebben over te geven. Welk eene vastheid van overtuiging, welk eene juistheid van blik moet ons eigen worden, waar wij de elkander weerkeerig bevorderende en prikkelende faculteiten van historisch navorschen en wijsgeerig nadenken ongestoord in ons hebben mogen ontwikkelen! Welk een zegen is het volk beschoren, welks leiders met goed gevolg die hoogere school voor hunne wereld- en menschenkennis hebben doorloopen! Verleden, heden en toekomst vormen te zamen een onverbrekelijke eenheid, eene onuitsprekelijke schoonheid voor ons geestelijk oog, als wij wakker en bewust deelnemen aan het intellectueel en moreel leven van onzen tijd. De harmonie tusschen onze ervaringen en strevingen, het evenwicht tusschen ons kunnen en willen, de consequentie in ons denken, de rustige polsslag van ons gemoedsleven, dit alles wordt niet verstoord, niet duurzaam althans verbroken door wisselingen van ons lot en de onrust van komen en gaan, van worden en vergaan, van leven en dood om ons henen.

Dood en leven! Is er grooter tegenstelling denkbaar? En toch worden die twee in 's menschen hoogen geest tot schakels in één keten, tot golven in één stroom, tot momenten in één bewegingsproces. Vier eeuwen vóór onze jaartelling heeft de dichter reeds de formule gevonden:

Wie weet of niet het leven sterven en het sterven leven is?

De Christus zegt: wie het leven zoekt, hij zal het verliezen, wie het leven geeft, hij zal het vinden; en zestien eeuwen later zal onze landgenoot Spinoza ontdekken, dat de eeuwigheid de gestalte is waarin de denker het wezen der dingen, het blijvende in het vergankelijke aanschouwt. Zoo heeft het heidendom der oudheid, zoo heeft het jonge Christendom, zoo heeft een Jood van den nieuweren tijd, zoo heeft de poëzie, de profetie en de philosophie getuigd over leven en dood, en die getuigenissen vormen te zamen een volmaakten drieklank.

Doch die verheven bespiegeling wordt voor allen verstaanbaar, wordt voor allen een zegen zoodra zij den vorm aanneemt eener levensles, zoodra zij wordt opgenomen in het Evangelie der menschheid en dienstbaar wordt gemaakt aan de gezonde ontwikkeling van ons geslacht. Indien de wonderen, door den Christus gewrocht, niet dáár zijn, dan zijn zij nergens. Die gansche wereld van poëzie en wetenschap, van schoonheid en

waarheid door Griekenlands grootste geesten in het leven geroepen, voor wie was zij toegankelijk, en wie heeft zij gelukkig gemaakt? Zelfs zij, die geleerd en beschaafd genoeg waren, om het sarcasme te verstaan, dat uit Euripides' sceptische vraag sprak: ‘Wie weet of sterven en leven niet een en hetzelfde zijn?’ zelfs zij vonden geen rechte bevrediging bij de openbaringen, die zij aan de kunst en de wijsbegeerte dankten. Wel werden zij vlak voor de raadselen en tegenstrijdigheden van het leven gesteld, maar er was niets en niemand die hen daarover henen hielp. Wel werden zij vertrouwd gemaakt met de tweespalt in de school en in het leven, in de maatschappij en in eigen boezem heerschende; maar het middel om den strijd daarbinnen te doen bedaren en den verloren vrede terug te vinden bleef hun ontbreken. Doch zie: wat aan die wijzen en grooten verborgen bleef, werd aan kinderen en onmondigen openbaar. Immers hun ging het ware licht op over leven en dood. Zij zelven smaakten het leven, dat dien naam verdient.

In het bezit van die levenservaring had de dood voor hen zijne verschrikking verloren. Zoo goed als, neen beter dan de philosoof door zijn bespiegeling en nadenken, of de poëet door de stoute combinatie zijner gedachten en ingevingen, wisten zij uit kracht hunner vrome intuïtie te getuigen van eene ons inwonende en boven onze eindigheid ons verheffende macht, waarvoor zelfs de dood moet buigen.

Verbannen is het angstige en onverschillige ‘wie weet’. Nu klinkt het op ernstigen, dankbaren, triumfeerenden toon: ‘wij weten, want wij hebben geleerd te gelooven, te hopen en lief te hebben.’ Het is de wetenschap van het wedergeboren hart, van het ontwaakte geweten, van het geniale mededoogen. Het is de goddelijke dwaasheid, die de wijsheid der wereld overwint. Het is de weerloosheid, die het geweld ontwapent.

De geschiedenis van geheel het Christendom is daar, om ons van deze waarheid te doordringen. Wat geeft die geschiedenis ons te zien? Wat anders dan een strijd die na eeuwen nog voortduurt, maar die alleen hen moedeloos maakt, voor wie het beginsel des nieuwen levens, in het Evangelie neergelegd, vreemd is gebleven. Mannen van de denkkracht en de geleerdheid van een Ferdinand Christian Baur hebben voor ons niet tevergeefs geleefd. Want zij wezen ons niet alleen op het ideale doel van den strijd, zooals het door de vroomheid wordt beschouwd,

maar ook op de reeds geopenbaarde harmonie tusschen de hoofdfactoren in de ontwikkeling des menschdoms door alle eeuwen henen. De kritische geest, die de geleerden van dezen stempel bezielt, hoe dikwijls ook gehoond en gescholden door welmeenende maar bekrompen zielen, werkt niet corrosief, maar corroboratief. Deze in het gezonde geloof aan den genius des menschdoms wortelende wetenschap is een vuur dat de stoppelen verteert, maar het goud zuivert; zij zwaait haar fakkel niet tot verwoesting, maar tot verlichting. Zij gaat uit niet tot schending van het heilige, maar tot scheiding van het heilige en onheilige in de voorwerpen onzer aanbidding. De mysteriën der religie, door anderen omhelsd, wekken noch haar spotlust noch haar ergernis; zij prikkelen slechts hare belangstelling. De overal waar te nemen behoefte van het menschelijke hart aan de mystieke aanraking van het oneindige, wel verre van haar met wrevel te vervullen, boezemt haar veeleer eerbied in en is haar een openbaring van het den menschen ingeplante hoogere levensbeginsel, een onloochenbaar bewijs van de waarheid, dat de individuen hunne eenheid vinden in den allen gemeenschappelijken, religieusen aanleg.

Voorwaar, het is niet de schuld van Baur, wanneer nog heden ten dage vrienden en vijanden der theologie tegen elkander in slagorde geschaard staan. Alsof men niets beters te doen hadde, dan zich bezig te houden met strijdvragen wier dorheid en onvruchtbaarheid voldoende is bewezen. Alsof wij in den schoonen tijd, dien wij beleven, ons niet voor levensvragen gesteld zagen, die al onze aandacht eischen en verdienen. Alsof niet de ernst van dezen onzen tijd dubbelen nadruk verleende aan de waarschuwing van den Christusgeest: laat de dooden hunne dooden begraven!

Waarlijk, het zou goed zijn, dat de bijzondere beteekenis welke dit oude woord heden ten dage voor ons heeft beter werd ingezien, levendiger werd gevoeld, meer algemeen werd gewaardeerd. Het zou goed zijn, dat alles wat in onzen tijd heenwijst naar eene noodzakelijke regeneratie van ons religieus bewustzijn zich concentreerde in het sprekende beeld eener juiste diagnose van de ziekte waaraan wij lijden. Zulk een ziektebeeld te schetsen, voorwaar het is slechts aan zeer enkelen gegeven. Toch rust op ieder, die in staat is iets te verstaan van de teekenen des tijds, iets te gevoelen van de nooden waaronder wij

gebukt gaan, iets te doen om aan die nooden tegemoet te komen, de dure verplichting om zijn licht te laten schijnen en het zijne te doen om de komst van een beteren tijd te bespoedigen. Of zouden wij, die deelnemen aan hetgeen onze generatie beweegt en lijden onder hetgeen haar kwelt, aan hare beterschap moeten wanhopen? Het optimisme onzer religie zal ons beletten in dit ziektebeeld niets anders te zien dan een teeken van des lijders naderend en dood. Onze pathologie rust op en is onafscheidelijk van haren physiologischen grondslag, en de physiologie wettigt ons goed vertrouwen op de vis conservatrix et medicatrix naturae. Het komt er maar op aan, onze kennis van die natuur te volmaken, ten einde met die kennis tevens de middelen te vermeerderen, die de normale ontwikkeling van het organisme der individuen verzekeren. Die middelen vermenigvuldigen zich voor ons niet door het aanroepen van boven- of onderaardsche machten, maar door geduldig en oordeelkundig onderzoek. Niet aan het blinde toeval, maar aan geestelijke inspanning danken wij den vooruitgang op elk gebied. Het ideaal van den naar lichaam en geest gezonden mensch verheft zich voortdurend, naarmate wij de in ons sluimerende krachten oefenen en tot werkzaamheid dwingen. Geen wonder dus, da de eischen aan ons stoffelijk en moreel welzijn gesteld voortdurend stijgende zijn. Evenals voor het gewapende oog der natuuronderzoekers de drommen van vijanden, welke ons organisme bedreigen, zich gedurig vermenigvuldigen en ziektekiemen waarneembaar worden, waar men vroeger hoegenaamd geen gevaren voor de gezondheid zou hebben vermoed, zoo komen thans kwalen en gebreken in het kerkelijke en politieke, het maatschappelijke en huiselijke leven aan het licht, die men vroeger onopgemerkt voorbijging of misschien als kenteekenen van normale gezondheid begroette.

Onze door sympathie en humaniteit verscherpte blik ergert zich allerwege aan toestanden en verschijnselen in de wereld buiten ons en binnen in ons, waar wij voorheen voorbijgingen zonder eenige emotie te gevoelen. Zoo gebeurt het dat alom het besef van behoefte aan buitengewone maatregelen van hygiène ontwaakt. Als in tijden van oorlog, epidemie, vuur- en watersnood vormen zich de vrijwilligers tot legers des heils. De werkeloosheid, waartoe duizenden gedwongen worden, wier maatschappelijke toestand hen tot werken dwingt, roept andere

duizenden, die vroeger aan een leven van weelde zich meenden te mogen overgeven, aan het werk ter wille der noodlijdenden.

Hoe vreemd het moge klinken, het is een waarheid, dat wij - ik bedoel, wij, die werkelijk deelnemen aan de beweging van het geestesleven in onzen tijd - dat wij het toenemen onzer gezondheid bewijzen door het beter constateeren onzer krankheden. Nooit te voren waren wij zoo wel ingelicht, nooit verlangden wij zoozeer naar betere inlichting omtrent de kwalen, waaraan wij als individuen en als leden der samenleving laboreeren. Nooit minder dan thans gold de verontschuldiging, waarvan voorheen de traagheid zich met vrijmoedigheid bediende, als zij tegenover de jammeren der wereld zich machteloos verklaarde door het beroep op de uitgebreidheid en de onvermijdelijkheid van het kwaad. De vraag: wat kunnen wij er aan doen? klinkt nu niet meer als een belijdenis van onvermogen, maar als een kreet der conscientie. Het heilig besef onzer solidariteit wordt van dag tot dag sterker in ons en daarmede klimt ons zelfvertrouwen, dat zegt: wij moeten, daarom zullen wij kunnen.

Heb ik het recht om van dit optimisme te beweren, dat het onafscheidelijk is van de religie, dat het zonder deze onbestaanbaar is, dat het in deze wortelt? Of wordt deze mijne overtuiging weerlegd door de simpele herinnering van het feit, dat vele warme vrienden van volkswelzijn en volksbeschaving op ondubbelzinnige wijze verklaren met alle religie te hebben gebroken en op beslisten toon den naam van vromen weigeren, een naam, waarin zij alles behalve een eeretitel erkennen? Haast zou ik geneigd zijn, ter wille van de groote zaak, die ons allen lief is, voor te stellen dat woord religie voortaan buiten het debat te laten; maar ik kan het niet, zoolang men mij geen ander woord geeft, waarmede ik de zaak kan aanduiden, waarin ook diegenen eene eerbied- en beminnenswaardige macht erkennen, die voor verachters van den godsdienst willen gehouden worden. Voor de feiten buig ik. Maar om de werkelijke feiten van de schijnbare te onderscheiden neem ik mijne toevlucht tot de wetenschap, aan wie is opgedragen de heerschende spraakverwarring te bestrijden door licht en klaarheid te brengen in onze begrippen.

Neen, het is geen der wetenschap onwaardige taak die haar wordt opgedragen, als men van haar vraagt: zeg ons wat wij

te denken hebben van dat verschijnsel, dat wij godsdienst noemen. Waar zou ik beginnen, waar zou ik eindigen, wilde ik hier treden in eene opsomming, om niet te spreken van een verhoor, der getuigen die heden ten dage pro et contra den godsdienst zouden moeten opgeroepen worden, teneinde ons te vergewissen omtrent de in deze heerschende openbare meening? Doch wat hebben wij hier nog meer getuigenissen noodig, daar het immers zoo klaar is als de zon aan den hemel, dat van den oorsprong der beschaving tot op den dag van heden toe het probleem van den godsdienst nooit van de orde is geweest, en dat, indien men op de bijzondere signatuur van onze fin-de-siècle-periode let, deze eer van klimmende dan van afnemende belangstelling in het geding over den godsdienst zal te gewagen hebben. Gelijk echter op elk gebied van wetenschap, zoo geldt het ook van de theologie: de gang van het onderzoek wijst op eene beweging van de oppervlakte naar de diepte, van het uiterlijk verschijnsel naar zijn inwendigen grond van bestaan, van het naast elkander bestaande tot het met en in en door elkander bestaande, van de overgeleverde tot de waarachtige feiten, van de letter tot den geest, van het gezag der conventie en dogmatiek tot den drang naar de kennis van het volle, warme, eindeloos genuanceerde en gedifferentiëerde menschenleven. Die gang, dien zoo goed als alle andere wetenschappen ook de theologie heeft moeten volgen, had eene zoo groote metamorphose in haar organisme en methode ten gevolge, dat in veler oog niet maar een oude vorm der theologie, maar de theologie zelve gestorven is, naar anderer overtuiging de ware vriend van kerk en godsdienst de moderne wetenschap principiëel moet weerstaan, terwijl wederom anderen het resultaat van alle ervaring en wijsbegeerte, van alle psychologie en natuurstudie in deze stelling meenen te kunnen samenvatten: de godsdienst is een ondoorgrondelijk mysterie en mitsdien geen object van wetenschap.

Ik zou niet aarzelen mede te gaan met de positivisten, die de stelling verkondigen, dat de theologie eene wetenschap is, waarvan geen gezonde vruchten meer te verwachten zijn, indien ik het wezen der theologie gelegen achtte in de verdediging van leerstellingen welker waarheid voor de rechtbank van het redelijk denken onbestaanbaar is. Ik kan aan de vitaliteit der theologie alleen dan blijven gelooven, als het mij veroorloofd

wordt haar met godsdienstwetenschap te vereenzelvigen. Ja, ik moet nog één stap verder gaan en den eisch stellen, dat het dezer wetenschap niet alleen vrijgelaten, maar uitdrukkelijk tot plicht worde gesteld, om door middel eener voor contrôle vatbare methode uit te maken: 1o. of de godsdienst behoort tot het wezen van den mensch en 2o. in welke betrekking de religie staat tot alle andere verschijnselen, functiën en factoren van het menschelijk leven. Zij, die het oordeel over alles wat tot het gebied van den godsdienst behoort, willen onderworpen zien aan de uitspraak van deze of gene binnen den kring eener bijzondere geloofsbelijdenis beperkte gemeenschap, kunnen, wanneer zij zich zelven en de roeping der wetenschap begrijpen, niet anders dan protesteeren tegen eene inrichting van het theologisch onderwijs gelijk die hier te lande door de wet is vastgesteld. Overtuigd, dat de waarheid omtrent God en godsdienst eens voor goed is geopenbaard en verkrijgbaar gesteld voor hen die tot *hunne* kerk, tot *hunne* gemeente, tot *hunne* congregatie behooren, kunnen zij onmogelijk vrede hebben met eene officieele theologische faculteit, waarvan het raison d'être voor hen onvindbaar is. Wel gevoelen zij, om het even of zij tot de gehoorzame kinderen der katholieke kerk dan wel tot de rechtzinnige protestanten van den ouden stempel behooren, dat zij zich hebben te buigen voor de macht der feiten, die nu eenmaal het bestaan van een naar hun ideaal ingericht theologisch onderwijs aan de lands-Universiteiten onmogelijk maken; maar het ware toch te veel van hen gevergd, wilde men dat zij de faculteit, die nog altoos onder de vijf zusteren de eerste plaats inneemt, anders zouden beschouwen dan als een vijfde rad aan den wagen. Ook is het alleszins begrijpelijk, dat de tijdelijk verbonden clericale partijen in hun strijd tegen de theologische faculteit de hulp van een derden bondgenoot niet hebben versmaad, al voerde deze ook een vlag van ietwat bedenkelijke kleur en al was diens radicalisme ook niet geschikt om het heilig karakter der triple alliance te doen uitkomen.

Sedert de clericale partijen de leiding van zaken uit de handen hebben moeten geven, is bij vele vrienden der theologische faculteit de angst aanmerkelijk verminderd. Zij zouden, naar mijne overtuiging, zich vergissen, indien zij meenden dat de kwestie, het theologisch onderwijs her te lande betreffende,

thans voor goed van de baan is geschoven. Zij is niet opgelost; zij is slechts eene andere phase ingetreden. Laten zij, laten wij allen, wien het algemeen welzijn belangstelling inboezemt, gebruik maken van de thans ingetreden kalmte in ons politieke leven, om de zaak die nog altoos hangende is grondiger te bestudeeren.

Om dit onderzoek te bevorderen, zal het wel in de eerste plaats noodig zijn de hoofdzaak in het volle licht te stellen, door haar van het bijkomstige wel te onderscheiden. Op den voorgrond treedt dan niet de faculteitskwestie, maar het behouden of prijsgeven van het theologisch onderwijs aan de Universiteit. Wel is het niet te verwachten, dat in den eerstvolgenden tijd, en dus nu de reorganisatie van het academisch instituut nog nauwelijks in de werkelijkheid an hare deugd en bruikbaarheid de bewijzen heeft kunnen geven, tot ingrijpende veranderingen zal worden overgegaan; toch zijn reeds feitelijk de eerste stappen gedaan, om het vraagstuk over het zijn of niet-zijn der theologie als universitaire wetenschap aan de orde te stellen. Alles komt hier aan op de juiste beantwoording dezer twee vragen:

A. Is de theologie een integreerend bestanddeel der algemeene wetenschap, een voor de gezondheid en het leven der wetenschap onmisbaar orgaan; of een overtollige en schadelijke uitwas, waarvan het lichaam ten bate zijner ontwikkeling moet bevrijd worden?

B. Is het onderwijs in de theologie al of niet een voorwerp van staatszorg?

Niemand onzer, zelfs niet de meest wijsgeerig aangelegde, de diepst en helderst denkende, kan zich onttrekken aan den invloed zijner omgeving, waarin altijd het een of ander aanwezig is, dat hem belet zijn theoretisch oordeel volkomen onafhankelijk van zijn praktisch voordeel op te maken. Gelukkig dat in eene samenleving als de onze, waarin de uitwisseling van gedachten in het openbaar zoo weinig belemmerd wordt, de eenzijdigheden van de individueele beschouwingen met elkander voortdurend in botsing komen en daardoor gecorrigeerd worden. Gelukkig ook dat onze maatschappij zóó is ingericht, dat er ruimte is voor denkers van beroep, d.w.z. voor menschen, wier levenstaak niet bestaat in het exploiteeren maar in het exploreeren der wereld.

Doch genoeg hierover. Keeren wij terug tot de zooeven met de letter A aangeduide vraag, de vraag, die kortelijk aldus kan worden geformuleerd: ís de wetenschap compleet zonder de theologie?

Wij zullen ons hier niet inlaten met kerkelijke apologetiek en polemiek en derhalve niet treden in een vergelijkend onderzoek naar de betrekkelijke waarde, die aan de specifiek roomschkatholieke en aan de specifiek protestantsche theologie voor de algemeene wetenschap moet worden toegeschreven. Naar het mij voorkomt, heeft de strijd tusschen deze beide soorten van theologen over het gehalte hunner wetenschap, een strijd die nu haast vier eeuwen duurt, op voldingende wijze aangetoond, dat aan beide zijden waarheid, maar aan geen van beide zijden *de* waarheid gevonden werd, en dat uit dezen broedertwist alleen dan wezenlijk voordeel voor de wetenschap te behalen viel, wanneer en in zooverre de partijen van elkander wilden leeren, iets wat uit den aard der zaak, de tegenstrijdige kerkelijke belangen in aanmerking genomen, slechts uiterst zelden het geval was. Wie nu in onzen tijd het recht der theologie als integreerend deel der wetenschap wil staande houden, maar daarbij tevens voor de theologie excepties bedingt welke de strekking hebben om de uitspraken der theologen aan de contrôle der algemeene wetenschap te onttrekken, hem zal in naam der wetenschap moeten worden verklaard: uw eisch is voor inwilliging niet vatbaar, wat gij wilt is onbestaanbaar, uw dualisme veroordeelt u.

Dit oordeel klinkt hard en hooghartig. Zij, die zich geroepen voelen als vertegenwoordigers der wetenschap een zoo streng en beslissend vonnis uit te spreken over eene soort van theologie, die wel in de lusten, maar niet in de lasten van het doctum corpus wil deelen, zij weten zeer wel dat het verdict van incompetentie door hen over deze theologen uitgebracht, door de eischers zal worden beantwoord met een even hooghartig protest tegen de aanmatiging van de in naam der wetenschap uitspraak doende, maar in waarheid onbevoegde rechtbank. Alsof wij, - zoo laten de katholieke en de rechtzinnig protestantsche theologen van den ouden stempel zich hooren, - geen wetenschappelijke opleiding hadden genoten! Alsof wij het recht tot het maken onzer excepties niet ontleenden aan het object onzer studie zelf! Alsof dit ons recht

niet reeds sinds jaar en dag onder de vertegenwoordigers der officieele wetenschap eene uitgemaakte zaak ware!

Op deze wijze twistende komt men niet verder. Eerst dan kan de discussie vruchtbaar worden wanneer men eene gemeenschappelijke basis voor de redeneering heeft gevonden. Deze basis nu ontbreekt, zoolang men het niet eens is geworden omtrent het wezen der wetenschap en hare methode. Men versta mij wel. Ik verwacht geen heil van de een of andere definitie, waarin, naar het heet, het wezen, zegge: *het wezen* der wetenschap en van hare methode beschreven wordt. De ondervinding heeft geleerd dat dergelijke formules alleen verstaanbaar zijn voor hen, die de wetenschap door persoonlijke, zelfstandige beoefening hebben leeren kennen en die derhalve de definitie niet behoeven, of die misschien wel, juist omdat zij in de wetenschap leven, het ontoereikende van alle bestaande definities hebben ingezien. Wat ik hier te kennen wil geven is dit, dat aan den opbouw der positieve wetenschap, d.i. aan de vermeerdering van het kapitaal onzer werkelijke kennis alleen met vrucht kan gearbeid worden door hen, die doordrongen zijn van het besef hunner verplichting om de gronden, waarop hunne overtuiging van de waarheid hunner beweringen rust, in den ruimst mogelijken kring te rechtvaardigen. Wil iemand zich een eigen gebied van geloofsovertuiging reserveeren, waarop hij geen invloed van wien of wat ook wil geoefend zien, het staat hem vrij. Hem zelven blijve overgelaten te overwegen of en in hoe ver uit dit zijn vrijwillig isolement voor zijn persoonlijk leven, voor zijn geestelijk bestaan kracht ontspringt. Voor de wetenschap kan hij alleen dan iets bruikbaars leveren wanneer hij de noodzakelijkheid van dit zijn isolement weet in het licht te stellen op eene wijze, die anderen overtuigt. Met de theologie als wetenschap zou het gedaan zijn, indien de bewering van velen harer vriende op goede gronden steunde dat tot de beoefening der godgeleerdheid zekere bijzondere gaven en hoedanigheden vereischt worden, welke slechts aan een bepaalden kring van ingewijden of geloovigen ten deel vallen, Het is alleszins redelijk en geoorloofd als algemeenen regel te stellen, dat niemand een wetenschappelijk oordeel kan uitbrengen over dingen waarin hij niet te huis is en leeft, waarin hij niet door onderzoek en ervaring, zooals men zegt: *ingewijd* is. Doch wie ziet niet in, dat iemands ingewijd zijn in, iemands

vertrouwd zijn met, iemands ervaring hebben van deze of gene zaak hem nog niet tot een wetenschappelijk man maakt. Indien het zien of hooren van eenig kunstwerk mij in verrukking brengt; indien ik mij onvoorwaardelijk op den vriend mijner jeugd verlaat; indien ik mij onafscheidelijk gevoel van aandoeningen en overtuigingen waarin dat wat ik mijn godsdienst noem geworteld is; indien ik de macht in mij zegen welke mij draagt en schraagt in mijne zwakheid, mij doet berusten en hopen, doet volharden en overwinnen, doet vasthouden aan mijn geloof, aan de menschen, aan mijne liefde tot de menschen, in één woord die mij in staat stelt het leven met al zijne ellenden lief te hebben vanwege de geestelijke, de moreele vreugde die het mij te genieten geeft: dan kan ik uit eigen ervaring getuigen van eene kennis die uitsluitend de mijne is en waarvan de zekerheid niets te wenschen overlaat. Maar op hoe hoogen prijs ik die vastigheden van mijn inwendig leven stellen moge, ik mag ze niet verwarren met hetgeen in mij van wetenschap aanwezig is. Van wetenschap kan eerst sprake zijn, wanneer ik mijne overtuigingen en ervaringen, mijn kennis en weten in verband gebracht en vergeleken heb met hetgeen door anderen als vrucht van hun nadenken over de onderwerpen, die de stof mijner kennis uitmaken, is ter markt gebracht. Niet allen zijn in de gelegenheid om op oordeelkundige wijze den inhoud hunner gedachten door vergelijking met die van anderen te beproeven en zoo doende in meerdere of mindere mate het karakter van objectiviteit te geven aan het in hen aanwezige geestesleven. Niet allen zijn in staat op onpartijdige wijze langs dezen weg der vergelijking hun eigen gedachten te controleeren. Ook is het eene dwaling, te meenen, dat aan onze overtuigingen noodzakelijker wijze een hoogeren graad van zekerheid wordt medegedeeld, naarmate wij op den weg der vergelijkende studie verder vooruitgaan en door het objectiveeren onzer kennis hooger bekwaamheid verkrijgen in het wetenschappelijk debat. Iets anders is het zich bekend te maken met de heerschende meeningen die in de geleerde wereld als gangbare munt in omloop zijn, iets anders, in staat te zijn den stempel te vinden waarmede men aan nieuwe denkbeelden algemeenen ingang verzekert. De vraag die hier ons bijzonder moet interesseeren is deze, of het niet tot de eigenaardigheid van het religieuse leven behoort zich prin-

cipiëel te verzetten tegen elke inmenging der wetenschap.

Inderdaad zijn er velen geweest, die meenden deze vraag zonder voorbehoud op bevestigende wijze te moeten beantwoorden. Het domein der religieuse convictie is naar hunne schatting een heilig erf, dat door de uit haren aard ongeloovige wetenschap niet mag worden betreden. Wat er in deze bewering waar is, bepaalt zich, naar het mij voorkomt, tot deze eenvoudige stelling, dat er in het diepste van elke persoonlijke overtuiging iets aanwezig is onafscheidelijk van den individu, iets waarvan dat individu niet alleen in werkelijkheid, maar zelfs niet in de voorstelling zich kan losmaken; iets dus dat voor het subject nooit object kan worden. Hier hebben wij te doen met een mysterie, het mysterie van de individualiteit. Doch ik moet er terstond bijvoegen: dit mysterie behoeft, neen mag den denkenden geest geen absolute grens, moet hem veeleer een nooit verstompende prikkel zijn. Naast het diepgewortelde plichtbesef dat ons verbiedt, tegen welken prijs dan ook, afstand te doen van het geloof aan de onfeilbaarheid onzer religieuse conscientie, staat de niet minder machtige drang in ons, die ons onophoudelijk aan onze solidariteit met anderen herinnert en ons gebiedt bij de ontwikkeling van ons geestelijk leven, bij het vormen onzer persoonlijkheid met haar overtuigingen en adspiratiën, ons te conformeeren aan anderen. Gelijk ons hart, zoolang wij leven, zich samentrekt en uitzet, gelijk onze longen in voortdurende beweging zijn om de lucht van buiten in zich op te nemen of naar buiten uit te stooten, zoo is geheel ons geestelijk leven niet anders dan eene reeks van elkander afwisselende in- en uitademingen, waardoor de persoonlijke gemeenschap met de wereld daarbuiten onderhouden wordt; niet anders dan een aantal schommelingen tusschen het handhaven en het prijsgeven van de grenzen onzer individualiteit. Het mysterie blijft, maar verandert onophoudelijk van gedaante. Het zelfbewustzijn gaat in gezonden toestand niet verloren, maar zijne temperatuur wisselt elk oogenblik; het ‘zelf’ neemt telkens eene andere gestalte aan.

Doch waartoe ons met dit of met eenig ander dergelijk mysterie van ons zieleleven bezig gehouden en gekweld? Waarom ons niet eens voor goed van al die ‘Grübeleien’ afgemaakt door de simpele overweging, dat ons kenvermogen nu eenmaal beperkt is en het ons gegeven verstand dienen moet om gehoor

te weigeren aan alle onoplosbare problemen, die zich bij ons mochten komen aanmelden? Inderdaad, deze overweging is simpel genoeg, om sommigen onzer, voor een poos althans, afdoende te schijnen. Doch het gaat met die problemen, of liever: het gaat met onze zucht om ze op te lossen als met vrouw Natura, waarvan de poëet beweerde: *furcâ expellas, tamen usque recurret;* hoe vaak en met welke kracht ook afgewezen, eeuwig en altijd komt zij terug. En waarom? Al wederom is de zaak simpel genoeg. Omdat, o mensch, die natuur *uwe* natuur is en uwe natuur het mysterie liefheeft, het mysterie noodig heeft, zonder het mysterie niet leven kan; omdat uwe natuur aangelegd is om in den dampkring van het oneindige te ademen; omdat het netvlies van uwe denkende persoonlijkheid, hoe bekrompen deze ook moge zijn wegens de niet te overschrijden grenzen harer individualiteit, nu eenmaal de eigenaardigheid, men zou haast zeggen, de caprice heeft, om het al, de wereld van het oneindige te willen afspiegelen; omdat, in één woord, uwe natuur eene religieuse is.

Een groot woord, zegt gij, dat woord ‘religie’! En gij zucht: och, of dat groote woord maar een minder dubbelzinnige beteekenis had!

Gij hebt gelijk. Wij hebben hier te doen met een woord, waarvan de zin nog nimmer op volkomen bevredigende wijze in eene formule is gebracht. Een groot woord, welks klank alleen zeker niet genoeg is om ons te zeggen wat de duizenden en millioenen, die hem op de lippen namen, er mede hebben willen uitdrukken; maar toch ook een woord dat vóór eeuwen gevormd, gedurende eeuwen gebruikt is om eene wereld van realiteit, eene wereld van de hoogste en heerlijkste realiteit als met één handgreep te omvatten. Een woord, dat ja ook in alle tijden en onder alle volken de demonen van haat en nijd, twist en tweedracht, wreedheid en onreinen hartstocht heeft ontketend, maar juist daardoor ook heeft bewezen iets anders te zijn dan een zinledige klank, iets meer dan een ijdel product van zwakke hersenen. Eene ontzettende realiteit schuilt er achter dat woord; eene realiteit, die de geschiedenis van ons geslacht vergezelt en bezielt, beheerscht en verklaart, beurtelings haar afgrijselijk en verrukkelijk maar in elk geval belangrijk maakt; eene realiteit die, wel verre van op zijde geschoven of krachteloos te worden gemaakt door hen, die haar meenen te

moeten loochenen, veeleer tengevolge van die pogingen, telkens weer op den voorgrond zich dringt en in sterker licht treedt; eene realiteit eindelijk, die nog heden ten dage de eenvoudigste zielen zoowel als de verhevenste geesten boeit en nooit ophoudt het nadenken te prikkelen van allen, die willen doordringen tot den wezenlijken grond van ons nationaal en internationaal recht, van onze zedelijkheids- en beschavingsbegrippen, van onze politieke en sociale theorieën.

Nog eens: het is mij niet om woorden of frasen, het is mij om feiten en werkelijkheid te doen. Maar juist omdat gedurende de laatste 25 eeuwen, van Simonides' tijd tot op dien van Eduard von Hartmann en Herbert Spencer de ernstigste mannen over den naam God, over het woord godsdienst hebben geredeneerd, zonder dien zwaren arbeid, die toch nooit tot algemeen bevredigende slotsommen voerde, zich te laten verdrieten; juist omdat elk nieuw antwoord, hoe weinig afdoende ook, nieuwe gezichtspunten ons opende, nieuw licht deed opgaan over ons gemoedsleven, nieuwe ontdekkingen deed maken in het organisme onzer samenleving; juist daarom zeggen wij met de stelligste en innigste convictie: er is geen door de wetenschap bewezen waarheid, geen door de ervaring geconstateerd feit, waaraan wij voor de ontwikkeling van onzen inwendigen mensch en onze orienteering in deze onze wereld, die de onze en toch zoo vol raadselen is, zooveel te danken hebben als aan het geheimzinnig ideaal dat ons in verre verte en op onbereikbare hoogte wordt voorgehouden en als met magnetische kracht geheel onze ziel naar reiner sferen optrekt, waar zij weet dat haar beter vaderland, haar eigenlijk te huis is.

Indien wij, arme zwervers op deze aarde, in de jaarduizenden, waarvan de geschiedenis getuigenis geeft, van onze reizen iets meer hebben opgedaan dan vage en valsche indrukken, ijdele en ziekelijke droomen van het doel onzer pelgrimage, van de richting, waarheen ons geslacht zich beweegt, wij danken het aan de wetenschap die ook op het rijke gebied van het religieuse leven stof in overvloed voor hare objectiveerende werkzaamheid heeft gevonden. Wie onzer geen volslagen vreemdeling is in de geestesbeweging van onzen tijd, weet dat de godsdienstwetenschap met steeds gewisser schreden zich naar hetzelfde ideaal van historische en philosophische zekerheid uitstrekt, waarheen alle moderne wetenschappen streven, en hij zal niet

langer aarzelen aan de theologie, die zich met de aldus omschreven godsdienstwetenschap homogeen verklaart, het brevet van bevoegdheid uit te reiken.

Het schijnt bijna overbodig, thans nog opzettelijk de tweede hierboven gestelde vraag te gaan overwegen. Immers wat als integreerend deel der wetenschap moet beschouwd worden is als zoodanig tevens een object van staatszorg, aangenomen, wat hier toch geoorloofd schijnt, dat de zorg voor het hooger onderwijs volgens het moderne staatsbegrip tot de staatsbemoeiingen behoort. Of zal men, al wederom op grond van het eigenaardig geheimzinnig karakter der religie, tot eene buitensluiting van de theologie concludeeren? Of, wat nog veel eenvoudiger schijnt, zal men den eisch der theologen voor niet ontvankelijk verklaren met een beroep op de in deze toepasselijke spreuk: *à l'impossible nul n'est tenu*, hetwelk overgezet zijnde beteekent: de staat, door de ondervinding der eeuwen geleerd, heeft zich te onttrekken aan dit deel van het Hooger Onderwijs, daar hij gebleken is ten eenemale onbekwaam te zijn voor deze taak?

Inderdaad deze zelfbeperking, dit abstentionisme van den staat is in hooge mate verleidelijk. Hoe veilig, hoe gemakkelijk en hoe krachtig tevens is de positie van een Gallio, die zijn hand terugtrekt uit het wespennest van religieuse partijschap en theologisch gekijf! Welk een staatsmanswijsheid openbaart zich in die opzettelijke onthouding, in het zich niet aantrekken van hetgeen den vromen drijvers het hoofd warm maakt! Jammer maar, dat deze bezadigde non-interventie praktijk, deze hoogverstandige neutraliteit van den romeinschen model-magistraat zich bedienen moest van een met felheid gehanteerden wapenstok om den twist te dempen of althans voor het oogenblik aan het straatrumoer een eind te maken. Jammer maar, dat deze voorbeeldige politiek bij het voortdringen van het christelijk beginsel is gebleken te kort te schieten! Jammer maar, dat zelfs de staat bij uitnemendheid, het ruimhartige, verdraagzame Rome, de rol van onaandoenlijk toeschouwer niet heeft kunnen volhouden, maar positie heeft moeten nemen eerst tegen, en later vóór de christelijke propaganda! Jammer maar, dat de volksbeschaving vóór en gedurende de middeleeuwen onder den invloed van het officieel door kerk en staat beide georganiseerde

hooger onderwijs is tot stand gekomen en zulks onder het presidium der theologie! Jammer maar, dat de hooggeroemde wedergeboorte van Europa na de middeleeuwen voor een goed deel door de staatsuniversiteiten en de geoctroyeerde theologie haar beslag heeft gekregen. Jammer maar eindelijk, dat in onze eeuw de staatstheorie van het laisser faire veroordeeld is en dat met meer ernst dan ooit te voren gestreefd wordt naar de verwezenlijking van een ideaal, waarin de staatsbemoeiing ten opzichte van het theologisch onderwijs als onmisbaar wordt erkend!

Fraaie redeneeringen! zal men zeggen. Maar wat baten ze tegenover Hare Majesteit de publieke opinie? Zie, terwijl gij theologen de onmisbaarheid uwer faculteit betoogt, zijn uwe meer praktische tegenstanders druk bezig afdoende maatregelen te beramen om u voor goed uit te werpen. Eenmaal buiten de muren der universiteit gezet, zult gij uw pleidooi pro domo kunnen voortzetten en beproeven wat uwe theorie over de onmisbaarheid der theologische faculteit zal vermogen om de volksstemming, die u uit den openbaren dienst ontsloeg, te doen omkeeren.

Heb ik mij niet vergist in het constateeren van den grondtoon der thans hier te lande heerschende meening? Zou men dien toon, die meer en meer grond- en boventoon te gelijk wordt, niet kunnen omschrijven als dien van het anti-theologische sarcasme? Neemt niet met den dag het aantal dergenen toe, die het als een jammerlijken misgreep betreuren dat de wetgevende macht, toen zij geroepen werd, om ons hooger onderwijs te reorganiseeren, bij wijze van amendement, - o ironie van het woord! - de theologische faculteit heeft gecontinueerd, nadat over haar in de ministerieele voordracht het doodvonnis was uitgesproken? Welnu, aldus roept men ons theologen toe, schikt u, gij die ouderwetsch genoeg zijt om iets voor het behoud der theologische faculteit te gevoelen, schikt u in het onvermijdelijke en maakt u niet belachelijk door tegen den steeds zwellenden stroom te willen opvaren en tegenover den gedurig heviger woedenden storm van mooi weer te praten!

De raad moge wel gemeend zijn, bevredigen doet hij ons niet. Dit eene echter moet gaaf worden toegestemd, dat de bestendiging der theologie als zelfstandige faculteit niet bevor-

derlijk is gebleken voor de nieuwe organisatie van ons hooger onderwijs. Ik herhaal, wat ik hierboven zeide: de hoofdzaak is niet gelegen in de kwestie over het behoud der theologische faculteit, maar wel over het behoud van het theologisch onderwijs aan onze universiteit. Intusschen: hoofdzaak of bijzaak, toen eenmaal de faculteitskwestie was gesteld, verkreeg het debat daarover van zelf het voorkomen eener principiëele discussie. Men moge het gewild hebben of niet, met de theologische faculteit werd in de nieuwe wet een rudimentaire vorm behouden, die maar al te spoedig blijken zou meer te zijn dan een bloote vorm, meer dan eene onverschillige en in hare consequenties onschadelijke bijzaak. Al liet men in de nieuwe wet bij de omschrijving der theologische faculteit alles weg, wat hare vroegere bestemming ‘voor den hervormden godsdienst’ zou hebben aangeduid, de inrichting bleef, behoudens kleine wijzigingen, onveranderd. Gelijk thans feitelijk en wettelijk het universitair openbaar onderwijs in de theologie bestaat, zou men tot kenschetsing onzer theologische faculteit in de wet kunnen schrijven: ‘ten behoeve der erkende protestantsche kerkgenootschappen’.

Wie nu zulk een staat van zaken gewenscht of normaal moge geacht hebben, zeker niet de theologische faculteit aan de jongste onzer universiteiten, blijkens het van haar uitgegaan en in 1878 gepubliceerde advies[1)]. Immers daarin worden deze overwegingen op den voorgrond gesteld, dat ‘in geen der deelen van het hooger onderwijs de nieuwe wet eene zoo groote verandering heeft gebracht als in de theologie’; dat ‘de theologische faculteit heeft opgehouden in legalen zin meer bepaald ten dienste der Hervormde Kerk werkzaam te zijn’; dat ‘voortaan bij de keuze van docenten en bij de inrichting van het onderwijs alleen aan de eischen der wetenschap mag gedacht worden’; dat ‘het theologisch onderwijs zóó moet zijn ingericht, dat allen, onverschillig tot welke godsdienstige gezindte zij behooren, er kunnen vinden, wat de theologie als wetenschap hun voor hunne betrekking in kerk en maatschappij geven kan.’ Dan wordt gewezen op de eigenaardige samenstelling der theologische faculteit in de hoofdstad met zijne

1) Het Theologisch Onderwijs te Amsterdam. - Advies van de Theologische faculteit der Universiteit aldaar. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.

hervormde, doopsgezinde en luthersche professoren en de overtuiging uitgesproken, dat eene uitbreiding van het personeel door toevoeging van katholieke en joodsche docenten geheel in den geest der nieuwe wet zou zijn en de faculteit beter zou doen beantwoorden aan hare bestemming voor het nederlandsche volk van onzen tijd.

De in deze brochure uitgesproken verwachtingen zijn slechts voor een klein gedeelte vervuld geworden. Noch te Amsterdam noch elders is er tot heden toe ook maar sprake geweest van de oprichting van leerstoelen, bestemd om door katholieke of joodsche theologen te worden bezet. Toch kan het voor geen deskundige twijfelachtig zijn, of eene uitbreiding van het onderwijs in dezen zin zou geheel in overeenstemming wezen met het karakter, dat aan ons openbaar onderwijs in al zijne deelen moet eigen zijn. De redenen liggen voor de hand, waarom in dit opzicht de nieuwe wet geen meer ingrijpende verandering heeft teweeggebracht. De hoofdzaak ligt in de praktijk. Door het onderwijs voor alle theologen aantrekkelijk te maken, zou men òf zijne geschiktheid voor hen, die er feitelijk van gebruik maken, verminderd hebben, òf zich de weelde moeten veroorloven van een aantal leerstoelen, waaraan docenten zoowel als discipelen zouden ontbreken. Maar levert de in deze opgedane ondervinding niet het bewijs voor de juistheid van het standpunt, waarop de minister Heemskerk zich had geplaatst, toen hij in zijne voorgedragen wet de theologie als afzonderlijke theologische faculteit schrapte?

Men zegge niet: welk verschil maakt het, of men de theologische leervakken bij de faculteit van letterkunde, geschiedenis en wijsbegeerte indeelt, dan wel deze afzonderlijke groep in ééne faculteit vereenigt. Zoo sprekende ziet men mijns inziens eene hoofdzaak voorbij; deze namelijk, dat men bij de reorganisatie van ons hooger onderwijs gebroken had met het beginsel, waaraan de theologische faculteit haar bestaan te danken had, en dat dus in de nieuwe wettelijke regeling van deze radicale verandering had moeten blijken door het opheffen der theologische faculteit. Het onderwijs in de theologie toch vertoont zich in een ander licht, waar het als in hetzelfde kader wordt geplaatst met dat in de algemeene letterkunde, historie en wijsbegeerte. In die omgeving geplaatst, en dan liefst als geschiedenis en wijsbegeerte van den godsdienst betiteld, verkrijgt deze weten-

schap het karakter waarin zij moet verschijnen, wil zij op onmiskenbare wijze hare beteekenis als een integreerend deel van de algemeene wetenschap en tevens als een noodwendige factor voor de beschaving zich vertoonen. Door het behoud der theologische faculteit heeft men de oude tweeslachtigheid bestendigd, hierin bestaande, dat vier faculteiten zijn ingericht voor allen die hooger wetenschappelijk onderwijs begeeren zonder onderscheid van godsdienstige of kerkelijke gezindte, terwijl eene vijfde alleen met het oog op de behoeften en wenschen der protestantsche natie, neen, slechts voor een deel der protestantsche bevolking is georganiseerd. Zonder twijfel zou de weg tot de secularisatie van het theologisch onderwijs in de nieuwe wet niet alleen aangewezen, maar ook gebaand zijn geworden, door de historische en wijsgeerige vakken, waaruit de godsdienstwetenschap bestaat, in de algemeene letterkundige faculteit eene plaats te geven. In deze faculteit zou dan naast de algemeene wijsbegeerte, de philosophie van het recht en die van den godsdienst; naast de geschiedenis, de oudheden en letterkunde van Griekenland en Rome, die van Israël, van het Christendom en van den Islam, enz, te staan zijn gekomen, eene schikking, waardoor de noodzakelijkheid van het behoud der theologische leervakken aan de universiteit in helderder licht geplaatst en een gewenscht regulatief voor toekomstige wijzigingen in de litterarische faculteit verkregen zou zijn geworden.

En zoo zou dan deze oratio pro domo moeten uitloopen in den raad tot afschaffing der faculteit, waarin wij theologen tot heden metterwoon gevestigd zijn? Voorwaar, de strekking van mijn pleidooi zou ten eenemale miskend zijn, indien men deze conclusie uit mijn betoog meende te moeten afleiden. Niets ware mij liever dan het behoud en de bloei der faculteit, indien het mocht blijken dat in de gegeven omstandigheden de bestendiging van dezen akademischen vorm in het waarachtig belang zou zijn van de zaak die ons boven alles lief is, ik bedoel: het welzijn des volks door de verhooging van zijne intellectueele en moreele gezondheid. Kon men de theologische faculteit zóó inrichten, dat hare zegenrijke bestemming voor geheel de maatschappij, voor de geheele bevolking, christenen en joden, katholieken en protestanten, vromen en vrijdenkers, als uit de trekken harer in het academisch instituut geteekende physiognomie te lezen stond, welk een dwaas doctrinarisme zou

het wezen, haar om eene quaestie van vorm of ter oorzake van eene fout tegen de logische dispositie van het onderwijs te gaan bestrijden. Bij eene principiële beschouwing nochtans, gelijk wij die hier ons hebben voorgenomen te geven, moet de vrees voor doctrinarisme minder invloed op ons hebben dan die voor afwijking van de voorschriften van de logica en het ongeschreven recht. Don Quichotterie ware het, bestaande instellingen aan te tasten alleen op grond van abstract theoretische bespiegeling en zonder dat van schadelijke invloeden of verkeerde uitwerking in de praktijk gebleken was. Doch zoo staat de faculteitsvraag hier te lande thans in geenen deele. Onze nieuwe wet is eerst sedert vijftien jaar in werking en nu reeds is aan de Hooge Regeering op officieele wijze de wensch beteekend om eene Universiteit te hebben zonder theologische faculteit. Ja, nu reeds heeft zich het geval voorgedaan dat een minister in eene vacature bij de theologische faculteit meende te moeten voorzien door eene benoeming in strijd met den wensch der faculteit, welke krachtens de wet moest gehoord worden. Het gold toen een leervak niet minder tot het gebied der wijsbegeerte dan tot dat der theologie behoorende en het lijdt geen twijfel, of de benoemde had zijne benoeming te danken aan de richting, door hem in den kerkelijk religieusen strijd geopenbaard. Ik twijfel sterk of dit motief van overwegenden aard op de keuze zou zijn geweest, indien er van eene vacature in de litterarische faculteit sprake ware geweest. Maar wel geconstateerd is het feit, dat de benoemde na een paar jaren als docent van dit wijsgeerig-theologische leervak werkzaam te zijn geweest, van deze taak wenschte ontheven te worden, naardien de theoloog in hem protesteerde tegen het beginsel dat hij als philosoof had te professeeren. En toch was het juist om zijn theologische beginselen, dat dit professoraat hem was opgedragen. Wie mij kent, weet dat ik deze treurige geschiedenis niet ophaal om iemand, allerminst om dengene, wien ik wegens zijne eerlijke abdicatie slechts te hooger achting kan toedragen, iets onaangenaams te zeggen. Ook zie ik zeer goed in, dat dergelijke, ja nog veel droeviger feiten zouden kunnen plaats hebben, ook al ware de theologie als faculteit opgeheven. Dit ééne echter acht ik onbetwistbaar, dat er eigenaardige bezwaren verbonden zijn aan de tegenwoordige regeling van ons openbaar hooger onderwijs in de theologie, bezwaren,

waaraan zou worden tegemoet gekomen door de opheffing der faculteit en de indeeling der vakken tot de godsdienstwetenschap behoorende bij de litterarische faculteit.

Beteekent dit, dat ik tot opheffing der theologische faculteit zou willen adviseeren? Neen waarlijk zulk een gewelddadige maatregel zou, onder de bestaande omstandigheden, een hoogst gevaarlijke proefneming zijn, die allicht tot bedenkelijke vermindering van de theologische leerkracht aan de universiteit zou voeren. Er bestaat naar mijne overtuiging een betere weg, die niet alleen naderbij ligt, maar ook tot een beter einddoel schijnt te leiden. Het is de weg, die in het hierboven besproken advies van de Amsterdamsche theologische faculteit als de beste werd aanbevolen. Ik kan mijne oratio pro domo niet beter besluiten dan door nog even dit advies te ondersteunen.

De wetgever heeft zonder twijfel zich bij de reorganisatie onzer theologische faculteit ten doel gesteld de Universiteit beter aan haar bestemming voor alle staatsburgers te doen beantwoorden. Toch is het zeer verklaarbaar, dat hij bij de omschrijving der leerstof rekening hield met het bestaande en vooral zorg droeg, dat zij die tot dusverre van het theologisch onderwijs gebruik maakten bij de nieuwe regeling zoo veel mogelijk winnen, zoo weinig mogelijk verliezen zouden. Intusschen hebben zich nu reeds verschijnselen geopenbaard, die op de noodzakelijke wijziging wezen van enkele door koninklijke besluiten vastgestelde bepalingen, het hooger onderwijs in de verschillende faculteiten rakende. Tot nu toe heeft de erkenning der bestaande leemten nog niet tot ingrijpende veranderingen geleid. Doch reeds is het duidelijk genoeg gebleken dat in deze veel verbeterd kan worden zonder dat eene wetsherziening zou behoeven vooraf te gaan. Tot zulke verbeteringen zou het dunkt mij behooren dat het doceerend personeel in de theologische faculteit wierd uitgebreid door de benoeming van specialisten in vakken als daar zijn: 1°. algemeen kerkrecht, patristiek, kerkelijke archaeologie, geschiedenis der hierarchie, der conciliën enz., 2°. geschiedenis van het Jodendom na de invoering des Christendoms, geschiedenis en verklaring van den Talmud enz. De proef ware op bescheiden schaal te nemen door aan de universiteit te verbinden jeugdige geleerden als privaat-docenten, of, waar daartoe de gelegenheid bestaat als extraordinarii. Heeft men tot nu toe menig particuliere beurs zich zien openen tot het

stichten van fondsen ten behoeve van studeerenden, van nu aan zij de aandacht van vermogende vrienden der wetenschap ook gevestigd op de wenschelijkheid van fundatiën in het belang der uitbreiding van het onderwijzend personeel. Wat in dit opzicht in Engeland en de Vereenigde Staten is tot stand gebracht, worde in zijne werking gadegeslagen en, voor zoover het navolgingswaardig blijkt, te onzent als voorbeeld aangeprezen.

Niets is gemakkelijker dan deze beschouwingen als onpraktische droomerijen naar het rijk van Utopia te verwijzen. Doch men vergete niet dat de thans vigeerende wet, die ons hooger onderwijs regelt, wat de theologie betreft, in beginsel heeft gebroken met den voormaligen toestand en dat de toekomst behoort aan hen; die geen vrede hebben met den actueelen staat van zaken, waar deze de verwerkelijking in den weg staat van de ideeën, welke als levensbeginselen onzen tijdgeest beheerschen.

Mij aangaande, hoe vaak ook door mijne behoefte aan consequentie afgeleid van de begane en platgetreden paden, hoe vaak ook daardoor weggelokt naar den eenzamen weg, die naar de dorre heide der bespiegeling voert, waar de metaphysica begint en de gezelligheid ophoudt, waar de syllogisme heerscht en aan alle hasardspel van politieke kansrekening en praktische sluwheid de toegang gestreng wordt verboden; - telkens en telkens voel ik mij weer aangetrokken naar dat geheimzinnige land van droomen en idealen, telkens en telkens weer komt er over mij als een gevoel van heimwee naar het hemelsche Utopia, dat, voor den wereldling in mij onbewoonbaar, toch den beteren mensch in mij met onweerstaanbare macht blijft aantrekken. Wat is mijn, wat is ons aller denkend leven anders dan eene gestadige schommeling tusschen het streven naar dat verre te huis en het o zoo verstandige blijven waar wij zijn, ons schikkende en plooiende naar de omstandigheden en daarvan voor ons zelven zoo veel mogelijk profijt trekkende? In deze mijne oratio pro domo heb ik, daarvan ben ik mij volkomen bewust, niet gepleit, noch voor het belang eener kaste, waaraan men het eeuwenlang bezeten privilegie van een eigen vrije woning wil gaan ontnemen, noch ook voor de bestendiging van toestanden die mij maatschappelijke voordeelen opleveren. Het huis dat ik door dit mijn pleidooi voor mij wensch te be-

waren, het is mijn Utopia, dat er nu nog incomfortable genoeg uitziet, maar waarin mijne dwaze verbeelding een modelhuis voor de toekomst ziet. In de toekomst toch, ik ben er zeker van, zal de theologie, ik bedoel: de tot godsdienstwetenschap herboren theologie, om het even, of men haar al of niet een eigen faculteit aanwijst, de centrale positie in het hooger onderwijs heroveren, die haar wegens de centrale beteekenis der religie voor ons persoonlijk en maatschappelijk leven van rechtswege toekomt.

A.D. LOMAN.

Conservatief of progressief.

‘Unus pro omnibus, pro uno omnes.’

Conservatief of progressief.

In deze tegenstelling ligt een kenmerkend onderscheid tusschen de oude economie en de nieuwe leer der samenleving. Een onderscheid tevens tusschen de oud liberale staatkunde en het streven van hen die ingrijpende hervormingen verlangen.

Aan deze opmerking moeten belangwekkende vragen zich aanknoopen.

Waarom en in hoever is deze liberale partij, vroeger toch, in theorie en praktijk, koen en doortastend, conservatief geworden?

Waarom heeft zij, nog altijd machtig, het jonge geslacht van zich vervreemd en moet zij tegelijk de geestdrift missen en de bekoring der jeugd?

En aan den anderen kant, zou toch niet met behoud der oude economische grondstellingen, aan den hervormingsdrang van onzen tijd voldaan worden door geleidelijke uitbreiding der staatsbemoeiing?

Of welke diepere beginselen moeten den vasten bodem zijn voor een consequent progressieve politiek?

I.

De oude oeconomie had, als ieder intensief eenzijdige theorie van den aanvang af de praedispositie om van het eene uiterste in het andere te vallen. Zij was eenerzijds volkomen revolutionair omdat zij de negatie is van iedere historische ontwikkeling en ieder langzaam opgegroeid organisch verband; maar anderzijds nam zij bij al hare redeneeringen stilzwijgend of uitdrukkelijk

de onveranderlijke doelmatigheid aan van de voornaamste rechtsinstuten die zij aanwezig vindt.

De liberale partij, die de toepassing beproeft der oeconomische beginselen, stond in den aanvang geheel op den bodem der revolutie. Zij werd de partij der toekomst en voldeed, oude en murw gewordene vormen verbrekende, aan de nobele aspiratien der naar vrijheid hakende volken.

Het grootsche denkbeeld van de liberale oeconomie gelijk van de liberale politiek was, gelijk het heden gebleven is, de vrijheid van den individu.

Het liberalisme is individualisme, en men was als individualist in volkomen overeenstemming met den tijdgeest. Gelijk de materialist zich het leven denkt als de functie van een stel atomen, denkt zich de oude oeconoom de maatschappij als eene vereeniging van zelfstandige individuen die zich jegens elkander gedragen met de mechanische zekerheid van natuurwetten. Dezelfde toepassing eener eenvoudige causaliteit zou gelden in de stoffelijke natuur en in het groote rijk van den menschelijken geest. Met denzelfden sleutel waarmede men reeds tot zoo menig verborgen schuilhoek was doorgedrongen zou men ook de kamers openen van het hart.

Naauw verwant aan het materialisme in zijne grondslagen, werd de oude oeconomie materialistisch ook in haar streven. Hare leer van productie en verdeeling was gegrond op het denkbeeld van een onveranderlijke werking van natuurdriften. En deze negatie van ieder zedelijk beginsel op het gebied der stoffelijke welvaart, maakte het bezit van goederen einddoel in stede van middel. Het streven van ieder individu, onvermijdelijk en natuurlijk, was veel genot tegen weinig moeite en de vrijheid werd het middel om dit streven te ondersteunen. Voor iedere klacht over armoede, ellende, hardvochtigheid, voor iederen kreet over onrecht, heeft de oude oeconomie één universeel recept: meer kapitaal. Kunst, intellectueele en zedelijke ontwikkeling werden ondergeschikt aan de vermeerdering van den rijkdom. Vooruitgang was: meer handel, meer nijverheid, nieuwe opeenstapeling van producten. En indien men andere motieven in het menschelijk leven erkende dan de zelfzucht, andere doeleinden toeliet dan stoffelijk genot, toch bleef men ze uitzonderen van het alles overheerschend gebied waarop de mensch zijne betrekkingen regelt tot de natuur.

De grondgedachte van de oude oeconomie bleef onveranderd: de zelfstandigheid van den mensch, eene gedachte welke noodzakelijk leidt tot een om haren eenvoud aantrekkelijke politiek. De arbeidsverdeeling, de vrije concurrentie, het vrije contract, de absolute eigendom, de staat stootkussen tusschen de burgers: het zijn de logisch met het eerste axioma samenhangende middelen om te komen tot eene in waarheid vrije en welvarende maatschappij. Langen tijd scheen het inderdaad alsof de ervaring aan de theorie de hand reikte. En naar mate de zege der ontluikende vrijheid zich meer bevestigde, werd men meer overtuigd van de waarheid der beginselen. Men zag over het hoofd dat de beperkingen die allerwege werden in stand gehouden met de handhaving van een groot deel der rechtsorde en door de kracht van overgeërfde zeden, evenveel aandeel hadden aan de verkregen resultaten, als de eenzijdig uit het complex van feiten op den voorgrond gestelde, individualistische staatkunde.

Doch naarmate de oude oeconomie hare vrijheidsbeginselen zag zegevieren, overschreed men ook hoe langer hoe meer de grens, waar de bestaande beperkingen beter waarborgen gaven voor vreedzame ontwikkeling dan verdere destructieve maatregelen. Behoud werd van meer belang dan hervorming, en men werd gedwongen, tegen den immer sterker aandrang tot maatschappelijke reorganisatie en tegen de steeds feller kritiek van het bestaande recht, de maatschappelijke orde zooals zij in hoofdzaak gegeven is in bescherming te nemen en te verdedigen. *Conservatief* te zijn, ook waar men niet conserveert, wordt het toegejuichte streven; en de liberale partij wordt waar zij aan hare oude beginselen getrouw blijft, hoe ook gedreven van de eene concessie tot de andere, hoe ook medegesleept door den drang naar ontwikkeling in haar wezen, de partij van het behoud.

Dat de liberale politiek nog veel levenskracht vertoont ligt eensdeels juist aan haar conservatieve verdediging der maatschappij tegen de onbesuisde aanvallen waaraan zij blootstaat, maar anderdeels aan den glans die afstraalt van haar verleden. Het heeft heel wat individueele opofferingen gekost om wat nu gemeen goed is geworden te veroveren op de toenmaals behoudende geslachten. Het liberale ideaal heeft eenmaal de geestdrift der jongeren ontvonkt en juist deze geschiedenis van het liberalisme maakt het nog altijd dierbaar aan velen, die

reeds lang overhellen naar eene nieuwere oeconomie. Gelijk de fierheid en de gloed van onze jeugd ons verjongen en verwarmen in ouder dagen. Gelijk de vlam van voorheen door blijft blinken in rijper liefde.

Doch intusschen zijn nieuwe gedachten gekomen in de hoofden en nieuwe begeerten in het hart. Nieuwe gedachten van gemeenschap en solidariteit, nieuwe begeerte om te dienen en te dragen. Een groote stroom van christelijken gemeenschapszin beweegt de diepten van onze zelfzuchtige wereld. Aspiratiën wellen op naar hooger levensvormen en bij het toenemen der welvaart schrijnt het gekrenkte medegevoel. Er komen stemmen uit de menigte dat rijkdom geen bevrediging schenkt. Gij wilt de menschen vrij maken zeggen zij, opdat zij welvarend worden, maak ons veeleer welvarend opdat wij vrij kunnen zijn. Laat ons leven niet een jacht zijn maar een school, stel de gaven der natuur niet als prijzen voor een eeuwigen sport, maar als middelen om ons menschen te maken veredeld en vereend.

Bovendien zijn langzamerhand op wetenschappelijk gebied de liberale grondstellingen ondermijnd. De liberale verklaringen blijken meer in het duister te laten dan zij verlichten, en het beeld dat van de maatschappij is ontworpen, heeft aan de werkelijkheid getoetst al de eenzijdigheid der karikatuur.

De beginselen der oude oeconomie hebben eindelijk genoeg gezegevierd om de vervulling te mogen verwachten van de beloften die men zich had voorgespiegeld. Doch naarmate wij verder gaan op dezen weg van het individualisme wordt de onrust en de ontevredenheid grooter. Hoe langer hoe meer komt men tot het besef dat deze menigte van jagende en gejaagde individuen, die wij om ons heen zien en die ons zelven meevoert, zich steeds verder verwijdert van die kalmte en harmonie die wij hoopten te benaderen. Vooruit te komen in de wereld, zich een plaats te veroveren vooraan, voor zich en de zijnen een bevoorrecht kringetje uit te kappen uit het levende lijf der wereld, van welvarend rijk te worden, van rijk nog rijker, is de overheerschende drift van onze dagen. Doch wat is de prijs? Eer, invloed, materieel genot - maar ten koste van vrede en rust en meestal ook van de hooge voldoening van zedelijken vooruitgang. - De concurrentie is vrij geworden, de oude verbanden zijn verdwenen; men gaat waarheen men

wil, men mag overal zijne medearbeiders bestoken, men is volkomen vrij om al zijne intelligentie te stellen in dienst van zijn welbegrepen eigenbelang. En wat is het gevolg? De eene concurrent verjaagt den ander, om weldra op zijn beurt te worden verdreven. Het kapitaal vermeerdert en vermeerdert, maar op de puinhoopen van verspild en vernietigd kapitaal. En de arbeiders, onzeker, her- en derwaarts gedreven, in dienst van telkens nieuwe meesters, drijven elkander den arbeid uit de hand en het loon uit den zak. Elders slaat deze vrije concurrentie om in machtige combinaties die onder de hoede der contract-vrijheid groote kringen der bevolking op schatting stellen.

Naar Engeland en Amerika stroomt, als een nieuwe invasie van Hunnen en Vandalen, de overvloed van minder beschaafde volken, door de vrije concurrentie van mechanischen arbeid, de beste krachten uitdrijvend of demoraliseerend, op iedere theorie van kapitaalsvermeerdering en bevolkingsbeperking een bijtende spot. En eindelijk treedt in de menschonteerende gruwelen van den steeds verder verdeelden arbeid onder het Londensche uitpersingstelsel, een afgrijselijk schrikbeeld in de wereld van hetgeen worden kan uit onbeperkte concurrentie.

In alle maatschappelijke kringen, in het huisgezin, in de werkplaats, in gemeente en staat, wordt de zelfstandigheid der individuen grooter, maar naarmate de individueele wil tot opperheerschappij komt, wordt ook grooter de spanning, de nervositeit, de malaise. Overal verleidt het duizendvoudig teruggekaatst voorbeeld van genot en materieel welbehagen tot zelfzucht. Zij die door gemeenschap van streven of innerlijke verwantschap bijeen behooren, worden uiteen gedreven, en hoe langer hoe meer gevoelt men zich krank als deel van het scheurend organisme.

En aan den anderen kant is veel van wat moed schenkt en hoop voor de toekomst juist niet het gewrocht der oude oeconomie, noch der individualistische politiek, maar integendeel, met moeite en strijd op het individualisme veroverd. Het is de vrijwillige winstdeeling, zoolang als ziekelijke philantropie tegengewerkt en bespot; het is de coöperatieve beweging, het zijn de werklieden-vereenigingen, die stap voor stap hun recht van bestaan aan de liberale staatkunde hebben ontworsteld, het zijn de maatregelen op sociaal gebied die als een aanranding der vrijheid zoolang mogelijk zijn bestreden. Het zijn de wetten

die een eind gemaakt aan, - neen helaas nog niet, doch die althans beperkt hebben - de mishandeling van vrouwen en kinderen, wetten die gelukkig - naar een treffend woord van Ely - harder zijn dan harde harten. Het is de blijde opoffering van zoovelen om de ellende te lenigen, de kunst te beoefenen zonder ander loon dan zij zelve schenkt, de waarheid getrouw te zijn zonder gunst te vragen of te begeeren, het is in één woord de lust om een leven te lijden van dienst. En de dwang der wet, evenals de drang des harten, ontspruit uit dezelfde ontkenning van het individualisme, uit denzelfden gemeenschapszin.

Het kon niet anders of de liberale staatkunde moest den terugslag ondervinden, zoowel van de nieuwere denkbeelden als van de toenemende ontevredenheid.

Vooreerst door de erkenning dat de humaniteit hare eischen heeft, naast de staathuishoudkunde. Dat men echter zoodoende zijn eigen gebouw hielp ondermijnen, ligt voor de hand. Men houdt het stelsel in zijn geheel vast, maar erkent dat er overwegingen kunnen zijn... die het onbruikbaar maken. Wat men logisch op de ééne bladzijde opbouwt, werpt men op de volgende uit menschelijkheid omver. Een dualisme dat in hooge mate onbevredigend is. Er blijkt uit dat de liberale oeconomie slechts leert hoe men de maatschappelijke verschijnselen *niet* moet verklaren. Een beroep op de liberale beginselen wordt op zich zelf volkomen onvoldoende en aan den anderen kant blijft volkomen duister wat men onder menschelijkheid verstaat, hoever deze mag gaan, in welken vorm zij zich moet voordoen. Naast het bepaalde, in bijzonderheden ontwikkelde stelsel blijft zij vreemd, vaag, door geen wetenschappelijke orde verhelderd. Dat men ook zóó het goede kan treffen en getroffen heeft is niet te miskennen, doch dan zeker niet als gewilde consequentie van een beginsel. Feitelijk laten dan ook werkelijk overtuigde liberalen aan de humanitaire overwegingen een zeer geringen invloed, wanneer het niet op theoretische reserves aankomt maar op praktische maatregelen. En aan den anderen kant zijn een groot aantal zoogenaamde liberalen, meer weekhartig dan beginselvast, inderdaad niet anders dan beminnelijke opportunisten.

Verwacht men echter, in het staatsleven de theorie der vrijheid handhavende, de gewenschte verbeteringen van de verbetering der menschen, dan voorzeker staat men op nog zwakker

bodem. Een beroep op broederliefde en menschenmin past niet bij een stelsel dat door het eigenbelang hoopt te komen tot algemeene harmonie. Liberalen hebben ongetwijfeld minstens evenveel deelgenomen als anderen in werken van barmhartigheid. Maar niettegenstaande de heerlijke individueele pogingen van zoovelen, blijven de zelfzuchtige hartstochten oppermachtig heerschen en men vergeet dat men, eene hervorming der maatschappij verwachtende van de belangeloosheid der menschheid, op denzelfden, immer verloopenden zandgrond bouwt, waarom men steeds gereed is de socialistische bouwprojecten als hersenschimmen ter zijde te stellen.

Deze humanitaire verwatering der theorie heeft ongetwijfeld de strekking, in het tijdperk van overgang, om aan het individualisme een groote kracht te verleenen. Mannen zoo naïef consequent als baron Rothschild door een Figaro-reporter wordt voorgesteld, zijn niet bijzonder gevaarlijk. Er zijn er natuurlijk velen, die in den grond denken zooals hij: uitzonderingen daargelaten, heeft iedereen juist het vermogen dat overeenkomt met zijne energie, zijn arbeid en zijne intelligentie. Zij die veel gearbeid hebben en met veel succes, danken zeer begrijpelijk hun positie aan hunne eigene persoonlijke eigenschappen. Toch is deze theorie weinig overtuigend meer in onze dagen. Et pour cause! - Het gevaar ligt juist in de erkenning van de noodzakelijkheid eener humanitaire verbetering der maatschappij. Want dit kleed verlokt velen, die onkundig zijn van de theorie, tot eene politiek die hen steeds verder voert van het doel dat zij meenen na te streven.

In verband met dit opportunisme der liberale politiek staat onmiddellijk de grootere plaats die men in de moderne maatschappij aan den staat wil toekennen. Men wil den gendarme voogd maken over de zwakken en onmondigen. De eisch tot uitbreiding der staatsbemoeiing scheen in den aanvang zoo bedenkelijk dat men eene scheuring in de liberale partij als onvermijdelijk zich voorstelde. Het is echter gebleken dat men zich heeft vergist. Theoretisch was de zaak van ondergeschikt belang. De staat bleef wat hij was en de grens der staatsbemoeiing was van den aanvang af onbepaald. Het ingrijpen van den Staat was en bleef een subsidiair correctief. Hoe ver zal men hierin gaan? Ver, verder, zeer ver? Het antwoord is in de theorie niet te vinden maar in de omstandigheden; en de

waardeering van deze omstandigheden kon leiden tot de vorming van min of meer zelfstandige fractiën, het blijven fractiën. Zij behouden alle gemeen de individualistische wereldbeschouwing als het hechte cement eener groote partij.

Aan den eenen kant is deze toenemende behoefte aan Staatszorg zeer bedenkelijk. Dat men, naarmate men vordert met zijn gebouw, meer moet gaan oplappen en bijtimmeren, is niet zeer geschikt om van de voortreffelijkheid van het bouwplan een hoogen dunk te geven. Dat, naarmate het stelsel van vrijheid en zelfstandigheid verder doordringt in de maatschappij, de roep om nieuwe wetten, nieuwe maatregelen, nieuwe verordeningen dringender wordt, pleit gewis niet voor het stelsel zelf. Hoe meer correctief noodig is, hoe meer er valt te corrigeeren des te meer fouten moeten er zijn.

Aan den anderen kant is deze halfheid der liberale politiek weder een oorzaak van kracht. Zij beantwoordt juist daardoor aan de behoeften van een groot deel des volks. Een logisch, eenvoudig te vatten stelsel, waarvan men juist zooveel en zoo weinig in toepassing brengt als men wil. Een correctief van Staatsbemoeiing waarmede men geheel naar individueele neiging of inzicht huis houdt, waarmede men alle gebreken kan aanvullen en aan de stem van zijn geweten het zwijgen kan opleggen. Een schijnbaar onuitputtelijke bron van macht, waaruit men naar welgevallen kan scheppen, en die men kan gebruiken of in den steek laten precies zooals men verkiest en de omstandigheden het toelaten.

Het valt ongetwijfeld moeielijk te ontkennen dat door de uitbreiding der Staatszorg tot een gebied dat tot voor korten tijd bijna geheel aan de bemoeiing der overheid was onttrokken, in verschillende landen, talrijke maatregelen zijn tot stand gekomen, waardoor onmondigen, zwakken of ongelukkigen hoog te waardeeren steun en bescherming hebben gevonden. Evenzeer zullen allen, wien het lot der misdeelden ter harte gaat, de hoop koesteren, dat de linkerfractie der liberale partij moge slagen in haar streven om, dogmatische bezwaren ter zijde stellend, de Staatsmacht verder dienstbaar te maken tot breideling van roekelooze zelfzucht.

Toch mag men zich niet verhelen dat het ingrijpen van het centraal gezag in de maatschappelijke verhoudingen moeielijker en gevaarlijker wordt naarmate men verder op dezen weg voort-

schrijdt. Wanneer men in beginsel de individualistische maatschappij handhaaft, bereikt men spoedig grenzen waar Staatsbemoeiing grooter onheilen in het leven dreigt te roepen dan men wil voorkomen.

Het vermogen van het centraal gezag om de tallooze betrekkingen van het zeer ingewikkelde sociale leven van onzen tijd, zoodanig te regelen dat eenerzijds het rechtsbewustzijn wordt bevredigd en anderzijds de gevolgen der doorgevoerde maatregelen de verschillende belangen niet te veel krenken, is zeer beperkt. Vooral bij ons parlementair stelsel, waardoor bij uitgebreide vertegenwoordiging de waarborgen voor uitstekende legislatieve bekwaamheid verminderen en bij beperkt kiesrecht daarentegen hoogere talenten onvruchtbaar worden, tengevolge van gemis aan waardeering der in verschillende kringen gevoelde behoeften. De vermeerdering van wetten van boven af gebiedende en verbiedende, vormt een netwerk van steeds engere mazen, waarin het vrij initiatief wordt doodgedrukt; de plicht van gehoorzaamheid verlamt meer en meer het opwekkend gevoel van eigen verantwoordelijkheid, terwijl bovendien in de algemeene schema's de werkelijke duizendvoudig gegeschakeerde en snel veranderende behoeften minder en minder bevrediging vinden. Zoo blijkt b.v. dat waar maatregelen tot beperking van den arbeid van vrouwen en kinderen nog met groote behoedzaamheid en bijzondere toepassingen zijn door te voeren, het vraagstuk van den werkdag voor volwassenen te ingewikkeld is voor algemeene maatregelen en zelfs een groot deel der Engelsche arbeiders de zaak niet aan de zorgen van den algemeenen wetgever durft toe te vertrouwen.

Maar ook om eene andere reden treft men met het voortdurend inroepen van den sterken arm, met de toenemende uitbreiding van de Staatsbemoeiing, op zich zelf het doel niet. Zoolang blijft triumpheeren de theorie der oude oeconomie, wordt men met vermeerdering van staatszorg het individualisme niet kwijt. Men houdt den verderfelijken strijd om het bestaan, men houdt de negatie der zedelijkheid in oeconomische vraagstukken, men houdt de heilsleer van de immer vermeerderende productie. De Staatsmacht wordt als het ware de grootste, de hoogste prijs. Om de Staatsmacht zal het gaan. Wie boven is gebruikt den Staat, wie beneden is streeft naar boven. De Staat wordt eenvoudig een hulpmiddel, dat iedere combinatie van

belanghebbenden tracht te bemachtigen voor zijn welbegrepen eigenbelang.

Het is om deze redenen, dat de staatkunde der linkerfractie minder vruchten belooft dan wel wordt vermoed, en dat, naarmate het verzet tegen overdreven Staatsbemoeiing toeneemt, de leiding der liberale partij bij de conservatieve en niet bij de vooruitstrevende liberalen zal worden gevonden. En deze reactionaire beweging zal kracht putten in het feit dat, door de opportunistische uitbreiding der staatsbemoeiing, de linkerfractie hoe langer hoe minder zal gaan verschillen van de talrijke nog buiten het liberalisme staande groepen die in schier onmerkbare overgangen, allen uitloopen in het volslagen socialisme.

Het is niet anders: naarmate men verder gaat op deze weg, verbleekt juist het beeld der vrijheid, die der liberale partij hare grootste bekoring verleent. En iedere uitbreiding van Staatszorg schijnt eene aantasting van die groote beginselen, van eigendom, contractsvrijheid, erfrecht, concurrentie, waarvan men de juistheid, zoo niet de heiligheid, in theorie blijft erkennen. Geen andere maatstaf heeft men van beperking dan de opportuniteit. In den aandrang van het oogenblik, om allerlei misstanden, die al te zeer in het oog springen uit den weg te ruimen, roept men om den Staat. Doch weldra schrikt men terug van de helling waarop men zich beweegt en schaart zich opnieuw aan de zijde der bezadigden en onder de hoede der oude beginselen.

De linkerfractie der liberale partij, voor zoover zij in het wezen der zaak vast blijft houden aan het individualisme, ook waar zij door den stroom der moderne gedachten wordt medegevoerd, doet denkeh - om eene treffende vergelijking te ontleenen aan een van Daudet's bekende romans - aan een zalm door een ervaren visscher gevangen. Als de arme visch zich sterk gevoelt, viert de man de lijn, en als het dier door den stroom heen en weer geslingerd uitgeput raakt, haalt hij de lijn weer in. Telkens en telkens weder herhaalt zich het spel, de visch meent vrij te zijn, doch blijft aan den haak. Aan den haak en op sleeptouw is het lot van het radicale opportunisme.

In de derde plaats openbaart zich de invloed der nieuwe denkbeelden in de concessien waartoe de liberale staatkunde, in woord en daad steeds meer en meer wordt gedwongen. De woorden verliezen - gewoon verschijnsel in tijden van over-

gang - hunne oorspronkelijke beteekenis. Men houdt aan de oude begrippen vast maar men kleedt ze aan met nieuwe woorden. Men blijft wolf maar steekt zich in een schapenvacht, de één, omdat hij werkelijk meent zoodoende een schaap te worden, de ander... nu, om andere reden. Waar men vroeger sprak van den Staat of het volk spreekt men nu van de gemeenschap, in de naïeve verwachting dat men door deze woordsverandering het individualisme heeft afgelegd. Waar men vroeger eenvoudig gewaagde van billijkheid, zegt men nu 'sociale rechtvaardigheid', waar men vroeger zei barmhartigheid of medelijden, zegt men nu gemeenschapsgevoel.

Uit dit alles blijkt dat de liberale beginselen terrein verliezen. De liberale partij, op het toppunt van haar macht gekomen, moet zich omwenden om het geloof weer te vinden in hare eigene idealen. Waar zij eensgezind wil zijn met het jongere geslacht, moet zij leuzen overnemen die haar vreemd zijn. De bezieling die geloof wekt en moed ontbreken, het vaandel blinkt niet meer fier boven de hoofden, en tegenover den aandrang der menigte heeft men niet anders te stellen dan vaderlijke vermaningen tot voorzichtigheid en beleid. Zooals het is met het woord is het met de daad. Men blijft staande ja, maar waarom? Omdat men meer en meer aan de hongerige wolven een deel opoffert van wat vroeger dierbaar was. Men belooft algemeene dienstplicht, algemeen kiesrecht, progressieve belasting ja zelfs sociale politiek. De liberale partij leeft alzoo door concessies haar afgedwongen door den nood, die haar gezag doen tanen, haar op den duur toch niet baten en consequente naturen van haar vervreemden.

II.

Het schijnt mij niet twijfelachtig, dat de oude liberale beginselen hoe langer hoe meer en met klimmende consequentie zullen worden bestreden door geheel andere beginselen. Tegenover het beginsel van concurrentie staat het beginsel van coöperatie. Tegenover de politiek der individueele alleenheerschappij staat de politiek der gemeenschap. Tegenover het individualisme staat de leer dat de maatschappij een organische eenheid is, zich openbarende in talrijke gemeenschapsvormen. En tegenover de materieele theorie van het eigenbelang staat de overtuiging dat

de betrekkingen der menschen, binnen de grenzen der stoffelijke natuur, beheerscht worden door ethische wetten.

De vorming van eene nieuwe progressieve partij tegenover de oude conservatieve is niets minder dan een abnormaal verschijnsel. Het doet zich voor in andere vormen, maar het is een gewoon symptoom van het levensproces der maatschappij.

In iederen maatschappelijken toestand zijn er velen, die geneigd zijn in de overgeleverde vormen de noodzakelijke en voor den mensch onverbreekbare grenzen te zien der natuur, vergetende dat al deze standvastig schijnende gedaanten, eenmaal als schier onbereikbare hervormingen in den geest hebben geleefd te midden van geheel andere, maar even onwrikbaar gedachte zeden en rechtsvormen. Voor hen, die op het duurzame in deze toestanden het oog richten, voor hen, die deze werkelijkheid vergelijken met de gebreken van het verleden, wordt het heden de beste, zooal niet de eenig mogelijke sociale orde, en de inderdaad in den grooten gang der geschiedenis kortstondige regels worden de openbaring van het eeuwige recht. Van hun gezichtspunt moet de maatschappij zich richten naar deze eerwaardige dogmata, in plaats dat het recht opgroeit uit de behoeften der maatschappij. De groote leemten in het bestaande worden door den afstand in 't verkort gezien en verkleind en de weg tot verbetering ligt in aanvulling van wat is en blijven moet. Het gaat hun als den reiziger die, op hoogen Alpentop gestegen, de lagere heuvelklingen als nauwelijks waarneembare verheffingen aanschouwt van het vlakke land, en in het panorama dat voor zijne oogen zich ontrolt, gemakkelijke wegen meent te ontdekken naar de vruchtbare vlakte. Doch geheelanders zijn de moeilijkheden voor hen, voor wie die laag schijnende hoogten oprijzen als onherbergzame rotsen, die zijn weg versperren en hem kluisteren aan een kommervol bestaan.

De mensch wordt beheerscht in zijn leven door voorstellingen en idealen. Sommige komen op en gaan onder zonder eenig merkbaar spoor achter te laten. Andere blijven korten tijd en drijven tot daden. Weder anderen eindelijk zijn duurzaam en vormen de karakters. En zooals het gaat in het individueele leven gaat het in het leven der volken. Gewoonten vormen zich, die dra verdwijnen of beperkt blijven tot kleiner kring. Maar ook ontstaan zeden die vele menschengeslachten overleven en vele volkeren verbinden. Er zijn idealen die, nauwelijks gebo-

ren, weder verdwijnen. Doch er zijn er ook, die het volk najaagt gedurende geruimen tijd, waaraan het andere idealen en doeleinden ondergeschikt maakt en die het met alle inspanning tracht te verwezenlijken als onmisbare voorwaarde voor zijn geluk. Vormen worden gevonden voor de wisselende voorvallen van het leven, en tegen den hartstocht van het oogenblik of den achterlijken wil der minderheid richt het volk de bolwerken op van het recht.

Doch langzamerhand wordt het systeem van gewoonten, zeden en wetten verouderd; eerst enkelen, later meerderen, worden zich bewust van de disharmonie tusschen de bestaande organisatie en de grootere idealen welke die organisatie moet dienen. Nieuwe voorstellingen vormen zich. In stilte vangt het werk aan in den boezem van het volk. Onmerkbaar en ongezien beginnen tal van nieuwe verhoudingen in de maatschappij zich baan te breken. Nieuwe gevoelens en nieuwe motieven beginnen te leven. Nieuwe eischen worden gehoord, naar de oude denkwijze verdedigd, doch nauwelijks passend in het oude systeem. Dan begint het nadenken. Wat reeds is, begint zich te weerspiegelen in het bewustzijn. Langzaam en geleidelijk wordt het nieuwe leven opgemerkt en gewaardeerd. Kleine synthesen worden beproefd van schijnbaar heterogene verschijnselen. Nieuwe formulen worden gezocht om de vraagstukken op te lossen die problemen bleven voor het oude recht. Langzamerhand vereenigen zich de losse lijnen tot een ontwerp en worden de verschillende samenstellingen als onderdeelen erkend van een groot geheel. Te midden van de oude en stroeve vormen leeft thans het beginsel eener nieuwe maatschappij en begint de vruchtbare kamp tusschen ideaal en werkelijkheid tot de verre voorstelling van heden, morgen recht zal zijn.

De progressieve staatkunde moet zich alzoo grondvesten op klare voorstellingen van wat de maatschappij is en wat zij worden kan. Zij verschilt daarin van de radicale theoriën die haar voorafgaan en vergezellen. Zij dankt haar bestaan aan denzelfden ontwikkelingsdrang, die ook aan ijdele utopieën of revolutionaire bewegingen het leven schenkt. Doch zij kan eerst heilzame vruchten dragen, zij kan eerst in waarheid hervormende kracht oefenen, indien de beginselen waarvan zij uitgaat in overeenstemming zijn met het karakter en de vermogens van de menschen die ze moeten toepassen. De

nieuwe beginselen moeten leiden tot eene nieuwe orde van zaken, die zich geleidelijk kan ontwikkelen uit de kiemen die reeds leven in het volk. De menschelijke natuur verandert uiterst langzaam en na eeuwen van gedaantewisseling blijft de mensch in de kern van zijn wezen ongewijzigd. Het is deze oude mensch zelf, die het nieuwe leven moet voortbrengen; door zijne zedelijke ontwikkeling moet de betere organisatie langzaam rijpen. Nieuwe rechtsvormen alzoo moeten de palen zijn, waarbinnen zich de menschen zooals wij ze kennen beter bewegen, waaronder wijzelven gelukkiger zouden leven.

Doch idealen, die alleen berekend zijn voor eene volmaakte menschheid, kunnen niet leiden tot practische politiek. Zij kunnen ons voorlichten, als de Poolster onze richting bepalend, maar evenals deze onbereikbaar voor ons, gebrekkige kinderen der aarde, hoe ver wij ook gaan.

Het valt niet te betwijfelen dat in onze dagen het socialisme in kracht en aantal wint. Niet alleen arbeiders, ook meer gegoeden en ontwikkelden scharen zich aan de zijde der socialisten. Zij, die ongelukkig zijn of door het ongeluk van anderen worden geroerd, komen er veelal toe het leed, dat zij ondervinden, te zien als uitsluitend gevolg van de gebreken der maatschappij. De maatschappelijke inrichting wordt hun niet meer een openbaring van gerechtigheid. Wat werkelijk schoon is in de bestaande orde wijkt voor hun oog en de vloekende tegenstellingen verschijnen van nabij. Juist in deze tijden van snellen vooruitgang in de beheersching der natuurkrachten, van snelle verspreiding van kennis, van verval van de oude steunsels van godsdienst en moraal, moest het aantal der ontevredenen bovenmatig toenemen. Eene schare vormt zich die de maatschappij toetst aan het groote ideaal, dat allen gelijkelijk beschijnt, maar dat de tevredene in en door de overgeleverde instellingen, de ontevredene daarentegen naast en langs het bestaande aanschouwt. Velen vertwijfelen dan aan de waarde van het leven, de besten zoeken stil naar beter vormen, doch de menigte wordt ten prooi der illusie. Het gebrekkige te vervangen door het betere wordt de dringende behoefte van hun leven en als kinderen naar het verre licht aan den hemel, strekken zij hunne handen naar het verwijderde beeld van vrede en geluk. De bestaande orde wordt hun niets dan een beletsol en het witte licht der volmaking een dwangvoorstelling, die hen

drijft naar eene onbekende toekomst. Daarin ligt het gevaar. Want indien zij, onder den invloed der suggestie werkelijk deze bestaande orde zouden hebben vernietigd, moeten zij, in de werkelijkheid ontwakend, bespeuren, dat het ideaal dat zij meenden te grijpen, nog even ver is als voorheen. De meer rechtvaardige, betere en gelukkiger maatschappij, die zij hadden verwacht, is verdwenen als een droombeeld en de chaos, die zij te voorschijn riepen, brengt grooter ellende dan de gebrekkige harmonie die zij hebben verstoord.

Zij die van de socialistische vertoogen hebben kennis genomen, zonder onder de bekoring te zijn geraakt van de hooge idealen, waarvan zij vaak welsprekend getuigen, kunnen niet zonder weemoed denken aan den eindeloozen afstand, die de werkelijkheid scheidt van de ontworpen toekomstbeelden. De socialistenstaat, hoe ook gedacht, heeft tot onmisbare voorwaarde den belangeloozen, wijzen mensch. Onbeschrijfelijke helderziendheid om de ingewikkelde problemen van behoeften, productie en verdeeling, van boven af te regelen, moet gepaard gaan met vrijwillige onderwerping aan de voorschriften van plicht en geweten, met erkenning van de wijsheid der bestuurders en het onvermogen der bestuurden. Welk eene bittere ironie op deze verheven gedachten zijn de gedragingen van hen - van ons - die de burgers moeten zijn van het vrederijk. En wat zou er worden van onze beschaving indien eenmaal de langzaam aangroeiende krachten werkelijk de gevestigde orde zouden omverwerpen, om de wereld gedurende langen tijd ten prooi te laten aan verbitterden strijd om het oppergezag.

III.

De progressieve staatkunde moet steunen op eene voorstelling van de maatschappij die minder eenzijdig is dan de theorie die zij geroepen zal zijn te bestrijden.

De hoofdfout der oude oeconomie en der liberale politiek ligt wel hierin dat zij de menschen opvatten als individuen, als in zich zelf afgeslotene zelfstandige wezens, die, zich met elkander vereenigende, de maatschappij vormen. Om zich een rechte voorstelling te maken van de samengestelde verschijnselen, tracht de oude oeconoom steeds den mensch te isoleeren.

Hij tracht zich rekenschap er van te geven hoe deze verschijnselen in hunnen eenvoudigsten vorm zich zouden voordoen, m.a.w. hoe de enkele mensch in zekere fictieve omstandigheden handelen zou. Vandaar dat een primitieve wilde, die ter jacht of visscherij gaat, of Robinson Crusoë, bij de klassieke ceonomen hoofdrollen vervullen. Zij maken inderdaad de maatschappij tot eene vereeniging van Robinsons.

Eenmaal uitgaande van dit axioma van naast elkaar zich bewegende wezens komt men logisch tot het geheele stelsel der individualistische school, evenals men uitgaande van het axioma dat twee evenwijdige lijnen elkaar nimmer snijden logisch komt tot alle stellingen der Euclidische geometrie. Maar wanneer men inziet dat deze grondstelling onjuist is moet ook het geheele gebouw van onder tot boven worden gewijzigd. Er moet eene andere staatshuishoudkunde en een andere staatkunde ontstaan, evenals bij verandering van het geometrische grondaxioma een geheel ander stelsel van geometrie het noodwendig gevolg wordt.

Het schijnt mij niet twijfelachtig dat men hoe langer hoe meer, en op verschillend gebied tot de overtuiging komt, dat de mensch iets anders en iets meer is dan een in zich zelf volmaakt geheel. De mensch gevoelt zich als een deel van een grootere eenheid, niet alleen mechanisch, uiterlijk aan zijne medemenschen gebonden, maar innerlijk en organisch saamgegroeid en verknocht. Juist dit bewustzijn der gemeenschap is het wat het kortstondig menschelijk leven zijne waarde en wijding geeft. Aan dit bewustzijn ontleent hij de kracht der zelfopoffering en der plichtsvervulling en uit dit bewustzijn ontspringt, telkens opnieuw, in het aangezicht der rafelende en brekende draden van zijn leven, het vertrouwen op den duur der liefde en de hoop dat hare banden voor goed zijn gehecht.

Geen individuën alzoo, maar organen. Mystisch voorzeker zal deze gedachte toeschijnen aan velen die, gewend aan eene mechanische levensbeschouwing, meer aandacht plegen te schenken aan de uiterlijke verscheidenheid der dingen dan aan die verschijnselen, welke wijzen op een wezenlijk verband en samenhang. Doch er zijn grootere diepten in den menschelijken geest dan het lood van onze logica bereikt; er zijn stroomingen onder het oppervlak van ons bewustzijn van grooter kracht dan ons nadenken begrijpt.

En indien in hare uiterste consequentiën deze gedachte der gemeenschap ontsnapt aan ons begrip, zou deze onvolkomenheid niet het onvermijdelijk gevolg zijn onzer eindige vermogens en ook het atomisme ten slotte niet ontsnappen aan onze rede en onze verbeelding?

Zeker echter is het dat de opvatting van den mensch als gemeenschapswezen een volledіger verklaring geeft van de verschijnselen der maatschappij dan de individualistische school kan leeren. Zeker is het ook dat zij meer bevrediging schenkt aan de gemoederen en beter hoop voor de toekomst. Menige eisch in de politiek en de samenleving, die als een inconsequente en onredelijke aspiratie wordt veroordeeld, wordt in het licht dezer nieuwe theorie slechts de onbewuste gevolgtrekking van een diep in het wezen der menschheid wortelende behoefte. En is het geweten zelf, dat onze daden beheerscht, niet - naar de geestrijke verklaring die mij een helderziend vaderlandsch dichter aan de hand deed - het onbewuste samenweten, de conscientia die uit de gemeenschap in het bewustzijn der menschen schijnt?

De idee der gemeenschap begint zich eerst baan te breken. Men tracht de eenheid te begrijpen in het samenstel van wederzijdsche rechten en plichten die zich in het leven der volken, gedragen door de immer gaande en komende geslachten, openbaart. Doch het is duidelijk dat deze idee veel verder gevolgen moet hebben. Indien werkelijk de gemeenschap de grondslag is van het menschelijk leven, moet de geheele theorie der maatschappij door deze gedachte bezield worden en moet men in alle levensverhoudingen dezen verborgen ondergrond leeren zien. In zoover deze theorie dan meer de waarheid nabijkomt dan vroegere meer eenzijdige opvattingen, zal zij ook beter den weg wijzen naar een gelukkiger toekomst. Immers de miskenning van machtige drijfveeren van 's menschen daden, het voorbijzien van belangrijke en fundamenteele eigenschappen van 's menschen leven, moet leiden tot maatregelen die de mensch voelt als eene aanranding zijner natuur, tot scheiding van wat bijeenhoort en samenvoeging van wat samen niet past, tot een maatschappelijke orde in een woord die de natuurlijke ontwikkeling stoort en belemmert. Omgekeerd zal een theorie der maatschappelijke verschijnselen, die de werkelijkheid meer nadert, ook kunnen leiden tot eene wetgeving, die meer strookt met hetgeen 's menschen aard me-

debrengt en gedoogt. Zij zal in zoover natuurlijker zijn, en de organisatie, die zij ondersteunt, zal meer in harmonie wezen met de groote wetten van ontwikkeling waaraan de mensch is gebonden.

Niet alleen in de menschheid of het volk openbaart zich de gemeenschap, maar in het huisgezin, in de gemeente, in iedere vereeniging van door gemeenschappelijke belangen verbonden burgers. En het doel der wetgeving moet worden niet alleen af te bakenen den rechtskring der individuen, maar bovenal te ordenen en te organiseeren de gemeenschapsgroepen, in wier autonomie de waarborgen zullen liggen van tevredenheid en ontwikkeling.

De wetenschap der samenleving en ieder harer onderdeelen is alzoo eene ethische wetenschap.

De tegenwoordige maatschappelijke orde is een historisch verschijnsel, uit andere toestanden voortgekomen en eventueel door andere toestanden te wijzigen, maar zij is bovendien, wel verre van een uitvloeisel te zijn eener blinde wettelijkheid, gevestigd door daden van menschen, naar menschelijke idealen.

Van de vroegste tijden af tot zijn hoogsten trap van ontwikkeling, op ieder gebied van zijn handelen staat de mensch voor zedelijke vraagstukken. Overal en altijd is het probleem dat hem gesteld is: de grens te vinden tusschen wat hem toekomt als physisch persoon en wat door hem verschuldigd is aan anderen. In de banden der bloedverwantschap, in de gemeenschap van stam en ras, in de gemeente en den Staat, in de volksgemeenschap en de menschheid, steeds in ruimer kring openbaart zich het dubbele wezen des menschen. Overal en altijd, van af de heerschappij der ruwe driften die hem verwant maken met de dierenwereld, tot het hooge plichtbesef dat hem boven de aardsche afhankelijkheid verheft, zoekt de mensch naar de harmonie van zijn eigen wezen en het geslacht dat hem voortbrengt en hij verder draagt. En naarmate de kring zich uitbreidt, en meerdere strijdende belangen voor zijn bewustzijn treden, wordt het zedelijk vraagstuk ernstiger en moeielijker. Nieuwe kringen vormen zich, die als nieuwe individuen van hooger orde eigen rechten en eigen verplichtingen hebben. Steeds concentreeren zich uit de vormlooze stof der menschheid nieuwe organen. 's Menschen psychisch wezen wordt meer en meer gecompliceerd en de verscheidenheid van be-

trekkingen, van driften en motieven, wordt steeds grooter. Steeds minder is het mogelijk den mensch in te deelen in eenvoudige typen, steeds hopeloozer wordt het streven om naar enkele algemeene eigenschappen den mensch te beoordeelen. In de vereeniging der eigenschappen, in de macht van de natuurdrift of het langzaam tot instinct geworden zedelijkheidsgevoel, in de kracht van het bewuste ideaal om het onbewuste te beheerschen, in den steeds variabelen concreten mensch ligt de stof waaruit de maatschappij zich opbouwt, en die telkens opnieuw moet worden onderzocht en ontleed.

De maatschappij zelve in alle hare organisatiën, in hare politieke instellingen, in hare oeconomische toestanden, in haar rechtssysteem, hare zeden en gewoonten, is niet anders dan de openbaring van de zedelijke kracht der volken. Zij is de neerslag van wat de mensch ziet en denkt en doet. Ethisch is elk probleem, ook het meest eenvoudige en uit een mechanische causaliteit wordt geen enkel sociaal feit verklaard.

In verschillende onderdeelen der oeconomie heeft deze opvatting reeds vrucht gedragen, ofschoon tal van leerstukken, ook door hen die de nieuwere richting volgen, nog op nagenoeg dezelfde wijze worden behandeld als door de oeconomen van de individualistische school. Zeer begrijpelijk trouwens, want wat men zich hoofdzakelijk voorneemt te verklaren zijn toestanden en verhoudingen die ontstaan zijn door de individualistische politiek, of waarbij de gemeenschap zoo verborgen is dat juist door uitsluitend aan deze feiten de aandacht te wijden, de oude school tot hare eenzijdige theoriën is kunnen komen. Het spreekt van zelf dat men bij de verklaring van die verschijnselen tot nagenoeg dezelfde uitkomsten moet geraken als de individualisten zelven. Met dit groote onderscheid nochthans dat de ouderen in deze verschijnselen de werking meenden te ontdekken van algemeene wetten, de jongeren evenwel de uitingen van een voorbijgaanden en op beperkt terrein werkzamen volksgeest.

Doch langzamerhand ontwikkelen zich naast de oude leerstukken andere van geheel andere strekking. De oude theorie heeft, natuurlijk, tal van verschijnselen als uitzonderingsgevallen verwaarloosd, tal van feiten, die van minder gewicht schenen, onverklaard gelaten. Thans heeft eene geleidelijke verschuiving plaats. Die uitzonderingsgevallen vermenigvuldigen zich en verschijnen in een scherper licht. Wat storende invloed scheen,

treedt op den voorgrond; wat los en onsamenhangend geleek wordt teruggebracht tot regelmaat, en niet alleen wordt dientengevolge de behandeling ook der oude leerstukken ruimer en dieper, maar men begint de mogelijkheid in te zien, dat juist deze verwaarloosde vormen in de toekomst regel kunnen worden en wat thans zich voordoet, als een geheel van logisch samenhangende verschijnselen, zal uiteenscheuren en ineenschrompelen tot alleenstaande uitzonderingen.

De groote beteekenis die de ruimere opvatting van het wezen der maatschappij heeft voor de praktische staatkunde treedt vooral aan het licht indien men zich de wijzigingen en beperkingen voorstelt die de fundamenteele leerstukken der oude oeconomie zullen moeten ondergaan.

In de eerste plaats verliest de theorie der arbeidsverdeeling hare absolute waarde. Uit het grondbeginsel der individualistische school volgt onmiddellijk de overwegende waarde der arbeidsverdeeling. Hoe grooter de arbeidsverdeeling, hoe hooger maatschappelijke ontwikkeling. Niet alleen toch wordt door de arbeidsverdeeling het productievermogen der menschen grooter, maar meer algemeen: de aangeboren talenten en eigenschappen der individuen komen meer tot hun recht en bovendien worden, door voortdurende differentiatie, nieuwe talenten en eigenschappen gevormd, waardoor weder nieuwe behoeften gemakkelijker worden bevredigd. Naarmate dus de arbeidsverdeeling beter en uitgebreider wordt, zal niet alleen ieder individu zijne krachten zien toenemen maar zullen bovendien de resultaten van den gezamenlijken arbeid meer bevredigend worden. - Bij de verdere fundamenteele stellingen betreffende het vrije contract, de vrije concurrentie, den privaten eigendom, wordt steeds uitdrukkelijk of stilzwijgend op de als bewezen aangenomen waarde der arbeidsverdeeling beroep gedaan. Onmiddellijk volgen dan de vérstrekkende wet van vraag en aanbod en de geheele prijsleer, waarmede weder tal van andere vraagstukken over kapitaal, arbeidsloon, handel en crediet tot oplossing worden gebracht.

Bovendien echter leidt ook op staatkundig gebied de stelling over de arbeidsverdeeling tot zeer bepaalde gevolgen. Want afgezien van andere overwegingen is het duidelijk dat het beginsel moet leiden tot eene scheiding der politieke machten. De

rechtspraak zal beter waargenomen worden door speciaal daarvoor begaafde en daartoe opgeleide rechters. De regeering zal het best worden uitgeoefend door een klasse van bijzonder bevoegde ambtenaren. De legislatieve functiën zijn het best verzekerd, indien een beperkt kiezerscorps personen kiest die bijzonder voor wetgevenden arbeid geschikt kunnen worden geacht.

Indien de liberale aanhanger der individualistische beginselen desniettegenstaande democratische neigingen vertoont, en tot uitbreiding van het kiesrecht zich leent, dan is dit alleen omdat de stroom der nieuwe gedachten ook hem drijft en tot inconsequentiën verleidt. Of wel, indien men meer zich bewust is van de beginselen die men dient, geeft men toe aan een aandrang dien men afkeurt doch gevoelt niet te kunnen weerstaan. Het is niet meer dan natuurlijk, en verdient alles behalve den blaam die velen geneigd zijn aan de meer consequente liberale staatslieden aan te wrijven, dat men zoo lang mogelijk draalt en, zoolang men feitelijk de macht in handen heeft, het goede tracht te doen dat men vermag.

Eveneens is het gesteld met de algemeene weerplicht. Naar het beginsel der arbeidsverdeeling is het soldatenberoep een beroep als ieder ander, dat beter zal worden waargenomen naarmate men er meer den bijzonderen aanleg voor heeft, of zich meer bijzonder eraan wijdt. Waarom zou inderdaad ieder burger moeten dienen en niet andere even gevaarlijke werkzaamheden moeten verrichten, in de mijnen b.v. of de zeevaart? Indien in onzen tijd de algemeene weerplicht op de liberale programma's prijkt, is het alweer niet een gevolg der liberale beginselen, maar des ondanks. De oud-liberalen hebben, misschien met minder wijsheid, maar stellig met grooter besef van hunne beginselen aan de plaatsvervanging vastgehouden.

Bij de sociale opvatting der maatschappij verschijnt echter dit geheele leerstuk der arbeidsverdeeling in een ander licht. De arbeidsverdeeling wordt alleen in zoover een goed, als zij de gemeenschap verheft. En daar de gemeenschap ten slotte leeft in en gedragen wordt door de menschen, moet het einddoel der arbeidsverdeeling zijn de ontwikkeling van den geheelen mensch. De ontwikkeling is alleen dan goed, indien de mensch als denkend en zedelijk wezen verder komt. De vooruitgang ligt niet hierin dat ieder op zich zelf in afgesloten baan in bijzondere richting voortschrijdt, maar hierin dat een voortdurende wisselwerking

tusschen ieder en allen aan allen ten goede komt. Iedereen, die tot de gemeenschap behoort, heeft aan de gemeenschap te geven naar zijn vermogen, maar ook van de gemeenschap te eischen binnen de grenzen van haar macht en naar zijne verdienste de voorwaarden voor zijn verdere vorming. Iedere arbeidsverdeeling, zij moge nog zoo voordeelig zijn voor de productie, die ten slotte een deel der menschen afstompt of verlaagt, hun zedelijken groei belemmert, hun intellectueele vermogens tot een lager peil terugdringt, krenkt hen in het diepste van hun wezen. De mensch is er niet voor de arbeidsverdeeling, maar de arbeidsverdeeling voor den mensch. Voor hem alleen en voor hem in zijn geheel. Voor hem niet als een stuk klei dat zich kneden laat tot iederen vorm, maar voor hem als intelligent, lief hebbend, zedelijk wezen. - Het is zeer wel mogelijk dat uit deze beperking der arbeidsverdeeling conflicten zullen ontstaan die de oude school niet kent, maar het is alleen omdat zij met opoffering van al wat het leven van velen zijne waarde geeft, den knoop doorhakt dien ook zij niet oplost. In vele gevallen zal vermindering van arbeidsverdeeling, zooals bij menige coöperatieve vereeniging is gebleken, voordeel geven, omdat er tijd, toewijding en bekwaamheid beschikbaar is om de eigen zaken te behartigen. Bovendien zal een niet georganiseerde en schijnbaar onbeperkte arbeidsverdeeling veelal volkomen verijdeld worden door de overmacht van het toeval, van stand en geboorte. Toch is het ook mogelijk dat eene vermindering van arbeidsverdeeling gewenscht zij die leidt tot vermindering van productie. De arbeidsverdeeling behoort in iedere ware gemeenschap *aan allen* ten goede te komen, en het grooter aandeel dat de meer bekwamen in het *gezamenlijk* product genieten is alleen gerechtvaardigd, indien hunne bekwaamheid evenzeer strekt in het belang van allen als van henzelven. Zoo niet dan is de arbeidsverdeeling slechts middel van overheersching. Indien de arbeidsverdeeling een deel der mede-arbeiders stoffelijk of geestelijk benadeelt, is zij veroordeeld. Het wordt dan een maatschappelijke plicht te streven naar eene betere orde, en de eventueele vermindering van het product behoort geleden te worden door hen die in hun grooter aandeel blijkbaar bevoorrecht zijn.

De keuze waarvoor men ten slotte staat is ook hier deze: wilt gij dat een deel der bevolking wordt vernederd tot productiemiddel, als raderen in een kunstige machine waarvan

alleen het andere deel geniet, of wilt gij dat voor *allen*, ieder naar zijn verdienste jegens de gemeenschap, de weg zal geopend worden om mensch te zijn.

In *hoever* de arbeidsverdeeling goed is, *waar* zij door de gemeenschap, naar zeden, gewoonten of wet, vrijwillig of gedwongen moet of kan worden beperkt of uitgesloten, is een vraag geheel afhankelijk van de zedelijke en intellectueele krachten in ieder concreet geval beschikbaar.

Doch er is nog een ander gewichtig gevolg, aan de beperking van het beginsel der arbeidsverdeeling verbonden. Indien het waar is dat de mensch uit zijn aard een gemeenschapswezen is, dan behoort hem ook de contrôle over de regeling der gemeenschapszaken. Het zijn toch zijne eigene zaken die het hier geldt. Hij van zijn standpunt ziet niet alleen zijne individueele belangen, maar ook de belangen der gemeenschap zooals geen ander ze zien kan. Zijn inzicht heeft evenzeer reden van bestaan als het inzicht van ieder ander. In welke mate zijn invloed zich moet doen gelden hangt af van zijne ontwikkeling, van de plaats die de natuur hem aanwijst in vergelijking met de ontwikkeling der anderen. Doch, in welke mate dan ook, aan ieder gemeenschapslid behoort een aandeel in de beslissing over gemeenschappelijke belangen. Waar hij afstand doet van deze bevoegdheid, onderwerpt hij zich zelf aan anderen, maakt zich zelf dienstbaar en wordt in zoover werktuig inplaats van mensch. Zijn meester kan een wijs en goed meester zijn, hij blijft zijn meester. Wie verstoken is van beslissing over de zaken die hem als mensch raken, is in zoover slaaf.

Dit is de rechtsgrond voor het algemeen kiesrecht. Niet alsof het kiesrecht een natuurlijk recht ware van den mensch: het recht ontstaat eerst uit den *bewusten* wil der menschen. De slavernij was evenzeer een rechtstoestand als de persoonlijke vrijheid. Maar naarmate men beter de betrekkingen leert inzien die de menschen aan elkaar binden, wordt het rechtssysteem meer in overeenstemming met de menschelijke natuur en de doeleinden waarnaar hij streeft. En juist omdat men gaat begrijpen dat de menschelijke werkingskring verder reikt dan zijn physieke persoon, dat hij in toenemende en ingewikkelde afhankelijkheid leeft van zijne medemenschen, eischt men het kies- of stemrecht als het recht der toekomst. Evenals men zich thans verbaast hoe de groote

geesten der oudheid de slavernij als een noodzakelijke instelling hebben in verdediging genomen, evenzeer zal men later moeielijk beseffen dat men den menschen de controle heeft willen onthouden over hun eigen belangen. Evenals men thans zich in zijne menschelijkheid gekrenkt gevoelt door de persoonlijke onvrijheid zelfs van onbekende medemenschen, evenzeer zal men tot het besef komen dat de mensch niet vol is, niet een volkomen mensch, die zijn lot geheel in handen geeft aan anderen.

Hoe de invloed, die ieder gerechtigd is uit te oefenen, zich zal moeten doen gelden, is eene vraag deels van praktisch beleid, deels van nauwkeurige studie der sociale betrekkingen. Want, gelijk het gemeenschapsleven zich moet openbaren in verschillende elkaar omringende en gedeeltelijk dekkende rechtskringen, zoo moet ook de controleerende of regeerende functie der gemeenschapsleden op evenredige wijze zijn geregeld en begrensd. Het politieke kiesrecht is slechts eene toepassing van het veel dieper liggende algemeene controle-recht. Dat dit politieke recht, in concreten vorm gebracht, reeds bestaat, of althans geëischt wordt, terwijl andere toepassingen van hetzelfde beginsel, ofschoon zeker niet minder gewichtig, nog zeer onontwikkeld zijn, ligt wel hoofdzakelijk hieraan dat de Staatsgemeenschap zich in krachtiger bloei verheugt, terwijl andere gemeenschapsvormen met moeite zich te midden van het individualistisch streven van de laatste eeuwen doen gelden. Het schijnt mij echter theoretisch een opene vraag of het wijs is, de toekenning van het algemeene staatskiesrecht aan de organisatie van andere gemeenschapsvormen te doen voorafgaan. Men staat bij de beantwoording van die vraag voor de praktische moeielijkheid dat, èn als men het kiesrecht onthoudt èn als men het erkent, klassenbelang en klasseninzicht de diepere organisatie kunnen in gevaar brengen.

Gelijksoortige wijzigingen en beperkingen als de theorie der arbeidsverdeeling moet de theorie der vrije concurrentie ondergaan. Feitelijk is de concurrentie nooit geheel vrij geweest. Zij is altijd beperkt door wetten, zeden en gewoonten. Feitelijk heeft men altijd gepoogd de zelfzucht te onderwerpen aan hoogere doeleinden, en aan zedelijke motieven den voorrang te verzekeren, Vrijheid van concurrentie wil zeggen, in hare uiterste consequentie, de felle strijd om het leven, waarbij de sterke en ge-

lukkige het veld behoudt. Wat men echter verlangt is niet de overwinning der geweldigen, der listigen, noch de macht van hen die door de wentelingen der fortuin naar boven geraken. Maar de overwinning der besten, der zedelijk hoogsten. Deze overwinning nu verzekert niet de vrijheid, maar de zedelijke orde. Iedere beperking van het geweld, ieder tekeergaan van het bedrog, iedere eisch van soliditeit, of eer of fatsoen is een poging tot zedelijke regeling. Deze banden te verminderen is teruggang en feitelijk wil ook de sterkste voorstander van het beginsel der vrije concurrentie deze dwaasheid niet.

Maar waarom zijn dan juist deze beperkingen die wij nu erkennen en handhaven, die ook met moeite en strijd zijn verkregen, het einddoel? Waarom moeten wij juist thans ophouden met organiseeren? Juist thans nu wij al de ellende voor ons zien, die de strijd tusschen arbeider en arbeider, pachter en pachter, ondernemer en ondernemer, na zich sleept; nu wij zoovele goeden zien bezwijken en zoovele onwaardigen zien op de hooge plaatsen des levens?

Want men miskenne het niet, de kamp, die gestreden wordt in onze dagen voor verbetering en hervorming, is wel ook een kamp om brood, maar veel meer een kamp om recht. Niet een verzet tegen de onverbiddelijke grenzen die de natuur aan het menschelijk kunnen stelt, maar een verzet tegen den maatschappelijken strijd, waardoor zooveel onverdiende weelde betaald wordt met zooveel onverdiende ellende, zooveel nijpend gebrek moet berusten in zooveel nuttelooze verspilling.

Concurrentie is alzoo nimmer goed in zich zelve, maar alleen als middel voor de bereiking van een hooger doel. Alleen voorzoover werkelijk de onderlinge wedijver aan alle krachten de plaats verzekert die zij behooren te bereiken, wordt zij dienstbaar aan het algemeen belang. Het begrip der zedelijkheid wijzigt zich onophoudelijk. Maar het streven moet niettemin gericht zijn op hooger vormen van leven, niet op grooter willekeur van den individu.

Wat de besten kunnen, zien weldra de velen als het betere, en zij onderwerpen zich gaarne aan de tucht, die hunne gewone handelingen in overeenstemming houdt met hun beter inzicht.

Even zeker als volkomen vrijheid is echter ook een volkomen uitsluiting der vrijheid onmogelijk; ja zelfs iedere rege-

ling van een uitgestrekt deel van het volksleven, zooals de productie of de verdeeling der producten.

Immers wij kennen de menschelijke behoeften, drijfveeren en eigenschappen niet anders dan in het algemeen; van hunne bijzondere vormen, van de tallooze combinatien zooals zij op bepaalde tijdstippen en in bepaalde plaatsen aanwezig zijn, zijn wij niet of zeer onnauwkeurig op de hoogte. Wij zijn allen het middenpunt van verschillende kringen. Wij kennen de menschen van dezelfde localiteit, maar wij kennen ze al minder en minder, naar mate zij verder van ons af zijn. Wij kennen de menschen van heden, maar weten noch hoe zij waren in het verleden, noch hoe zij zullen zijn in de toekomst en dit te minder, naarmate de tijdkring die wij trachten te overzien grooter wordt. Wij begrijpen de menschen van gelijke levensomstandigheden, van gelijke denkwijze of karakter, maar wij doorgronden ze al minder en minder naarmate zij meer van ons verschillen. Wij kennen het vak waaraan wij ons wijden, het beroep waarin wij werkzaam zijn, nog min of meer aanverwante vakken van kennis of kunst of handeling, maar in steeds toenemende mate ontsnappen verder verwijderde bezigheden aan onze bevatting.

Wij zullen daarom het best behartigen wat wij overzien, en beter ongetwijfeld dan anderen zouden vermogen, die misschien bekwamer zijn dan wij, maar wier excentrieke stelling noodwendig hun gezicht benevelt. Dat is het ware in de leer der concurrentie. Maar aan den anderen kant is er een zekere grens. Wij mogen niet altijd die grens weten te bepalen, toch kunnen wij haar bij benadering vaststellen. Wij behoeven ons eenerzijds niet op te lossen in atomen en anderzijds niet uit een centrum de wereld te besturen. Wij kunnen gemeenschapsgroepen vormen naarmate van ons inzicht in de natuurlijke gemeenschapsorde. *Iedere* formatie is eene poging om de eindelooze continuiteit van betrekkingen te onderwerpen aan onze voorstelling. Zoo ook is ieder sociale vorming in zeker opzicht willekeurig en niet beantwoordende aan de werkelijkheid. Doch alleen door vorming kunnen wij, eindige wezens, nader komen aan de waarheid. In eindelooze reeksen behoorde onze invloed en onze macht af te dalen, gelijk ons inzicht vermindert met den afstand. Maar deze eindeloosheid is voor ons de chaos. Wij moeten kringen trekken, groepen afbakenen en in deze

vormen de harmonie trachten te vinden tusschen onze macht en onze kennis.

Reeds thans onder de heerschappij der individualistische denkbeelden is op dezen weg van sociale organisatie menige belangrijke schrede gedaan, met eene volharding en eene consequentie die inderdaad den meest verstokten oud-liberaal moet tot nadenken stemmen. Onze gemeentelijke autonomie is een heerlijk stuk gemeenschapsorde, in den grond der zaak van uit de middeneeuwen voor ons bewaard; en menige beschaafde natie mag ons haar benijden. Zij hebben opnieuw in het leven te roepen wat wij gelukkig behouden hebben en met ons volksleven is samengegroeid. Zonder groote moeite zal het ons kunnen gelukken, dank zij de zelfstandigheid van het gemeentewezen, menige proef te nemen waarvoor andere natien moeten terugdeinzen.

Maar vooral is in hooge mate belangrijk de groote organisatie der arbeidende klassen in Engeland en Amerika.

Niet alleen wint de coöperatieve beweging voortdurend in kracht en aanzien, maar die vormen van coöperatie komen op den voorgrond waarbij de ware gemeenschapsvorm, met onderling hulpbetoon en trouw, met gelijkmatige verdeeling van winst onder allen die aan de productie of de verdeeling hebben deelgenomen, den contractvorm verdringt.

Even gewichtig is de toenemende macht der werkliedenvereenigingen en de geleidelijk zich ontwikkelende instelling van arbeidsraden, die niet alleen scheidsrechterlijke uitspraken geven over bestaande geschillen, maar ook beslissen over de vormen van den arbeid, over arbeidsloon, arbeidsduur, redenen van ontslag of werkstaking. De afstand tot een vast beroepsverband, waarin patroons en werklieden gezamenlijk hunne belangen behartigen en voor allen in het bedrijf bindende regelen stellen, is inderdaad niet meer zoo heel groot. Reeds is de wensch in Engeland vernomen en door verschillende invloedrijke personen ondersteund, om de beslissing over den werktijd aan iederen georganiseerden arbeidstak over te laten. Aan den anderen kant is het slechts een quaestie van tijd dat deze beide machtige bewegingen, de coöperatie en de trade union, die tot nu toe naast elkaar, zoo niet vijandig tegenover elkaar stonden, zich vereenigen en elkander wedezijds ondersteunen.

Deze gemeenschapsvormen te steunen, overal waar het mogelijk

is de ontwikkeling te bevorderen, moet het doel zijn der sociale politiek. En de roeping van den Staat moet zijn, deze organisatie te erkennen waar zij spontaan ontstaat, haar in het leven te roepen waar baatzucht of kortzichtigheid ze tegenstreeft, en ze te bekleeden met een deel van het gezag dat alleen aan hem kan worden ontleend. De Staat moet niet als een deus ex machina alles regelen waar de individu te kort schiet, maar hij moet waken over de organisatie die van onderop de maatschappij bestuurt. Waar het belang is, zij het bestuur. De taak van den Staat als centraal gezag blijve coordineeren in de eerste plaats, corrigeeren in de tweede.

In het allernauwste verband met de leer der vrije concurrentie staat de leer van het vrije contract. Intusschen vloeit reeds uit het boven gezegde onmiddellijk voort dat ook aan deze theorie slechts zeer beperkte geldigheid kan worden toegekend. Eene gewijzigde opvatting van de maatschappij zal tot menige beperking van de vrijheid van contracteeren moeten leiden; het begrip van wat door de goede zeden wordt verboden, moet worden uitgebreid; veel meer dan reeds thans het geval is, zal in het obligatierecht de leer van den uitgedrukten of vermoeden individueelen wil moeten wijken voor de theorie, dat door het ingrijpen van partijen, bepaalde toestanden ontstaan, die wettelijke gevolgen na zich sleepen. Het geheele obligatierecht wordt dan de toepassing van een meer algemeen beginsel: de regeling van voorbijgaande door bepaalde feiten ontstane gemeenschapstoestanden.

Vruchteloos beproeft men thans verscheidene regelingen die alleen in de erkenning eener tijdelijke gemeenschap wortelen en vooral in het zeerecht te vinden zijn, naar analogie van het vrije contract te verklaren. Men zal ze moeten nemen voor wat ze zijn, en ook in vele andere gevallen zal bij gemeene bate deelgerechtigheid, bij gemeene risico schaderegeling moeten worden erkend.

Vooral echter zal de gewijzigde leer der maatschappelijk verhoudingen van grooten invloed worden op de theorie der waarde en de daarmede samenhangende leer van vraag en aanbod. Het ligt niet in mijne bedoeling hier deze abstracte leerstukken verder te behandelen. Alleen dit wil ik er van zeggen. De Oostenrijksche waardeleer, die, meen ik, hier te

lande vrij algemeen wordt gehuldigd, heeft eene zeer conservatieve, ja in menig opzicht reactionaire strekking. Zij heeft aan menig hoofdstuk van de oude oeconomie een onverwachten steun en nieuwe levenskracht geschonken. Naar het mij voorkomt is een van de zwakste punten der nieuwere oeconomie haar gebrek aan een met haar beginselen volkomen overeenstemmende waardeleer. Doch het schijnt mij aan den anderen kant niet twijfelachtig, dat de thans geldende waarde- en prijs-theorie veel te uitsluitend op de handelingen van den geïsoleerden mensch en op de verschijnselen van het vrije contract zijn opgebouwd, veel te veel terugkeeren tot de in sociale verschijnselen niet te dulden mathematische constructie, om haar een duurzame of algemeene erkenning te verzekeren. Eene nauwkeurige analyse der gemeenschapsverschijnselen zal waarschijnlijk tot geheel andere leerstellingen aanleiding geven.

De laatste der groote grondstellingen van het individualisme betreft den bijzonderen eigendom. Het volgt logisch uit de individualistische theorie dat wat de mensch door eigen daad verkrijgt aan hem behoort. Wat hij kon vernietigen of niet scheppen, moet hij ook kunnen bewaren, gebruiken naar willekeur, mits hij bij dit alles andere individuen niet schaadt. Hij moet er dus over beschikken, het kunnen wegschenken bij levende en bij doode. Hij moet het kunnen uitleenen en er dien prijs voor nemen dien hij krijgen kan en hem behaagt. De titel van zijn eigendom is zijn macht. Geen ander heeft eenig recht. Waar geweld nog in eere is, is geweld ook een volkomen voldoende grond voor eigendom. Bij zachter zeden wordt geweld gewraakt, doch feitelijk bezit toegelaten en de arbeid wordt de economische rechtvaardiging voor de uitsluitende heerschappij over zaken. Gesteund wordt deze rechtvaardiging door de historische waarneming, dat de uitbreiding van het eigendomsrecht steeds gevolgd wordt door hooger ontwikkeling en meer welvaart. En de verklaring van dit feit wordt gevonden in de omstandigheid dat uitbreiding van het eigendomsrecht gepaard gaat met eene vermeerdering van concurrentie en van arbeidsverdeeling. Het raakt deze theorie, althans onmiddellijk, zeer weinig, dat de opvatting over de historische ontwikkeling van het eigendomsrecht ten eenenmale veranderd is. Meende men vroeger dat de absolute eigendom

de oorspronkelijke vorm was, dan werd de conclusie, dat men moest trachten zooveel mogelijk tot dezen oorspronkelijken vorm terug te keeren. Heeft men later zich laten overtuigen, dat de bijzondere eigendom zich geleidelijk uit een oorspronkelijk communisme heeft ontwikkeld, dan besluit men dat deze ontwikkeling ook in het vervolg in dezelfde richting moet worden voortgezet. De ideale toestand blijft dezelfde, men acht haar alleen eerst later bereikbaar, terwijl men vroeger omziende de realisatie van wat men het best en natuurlijkst rekent in het verledene meende te bespeuren.

De gevolgen van deze theorie zijn zeer ingrijpend. De eigendom verkrijgt in zijn wezen het karakter van een absoluut recht en aantasting van het absoluut karakter van het eigendomsrecht, eene aanranding van de grondslagen der maatschappij. Beperking van het eigendomsrecht kan alleen verdedigd worden wanneer kan worden aangetoond dat door de uitoefening van het recht anderen worden geschaad in het recht dat hun toekomt.

Vele beperkingen van het eigendomsrecht, die altijd feitelijk zijn erkend en die hoe langer hoe meer toenemen, kunnen wel is waar niet zonder de logica geweld aan te doen uit deze theorie worden verklaard. Men behelpt zich dan met opportuniteitsgronden, of roept het publiek belang in als deus ex machina. Men vergeet echter dat men inderdaad de eigen theorie aanrandt. Want het publiek belang, dat is het gezamenlijk belang der individuen, moet juist naar de aangenomen onderstelling gevonden worden in eene zooveel mogelijk ongekrenkte handhaving van het eigendomsrecht. Juist het op den voorgrond treden van het publiek belang als grond voor eigendomsbeperking, is een der bewijzen voor het onvoldoende der theorie. Het publiek belang is een van die voorstellingen die in het volk zelf ingang vinden, waaraan geen theoreticus zich kan onttrekken, maar die wijzen op een veel ruimer en meer ware opvatting der maatschappij dan met de oude theorie overeenstemt.

Een andere nog gewichtiger gevolgtrekking betreft de verdeeling der goederen. Het spreekt van zelf dat ook de individualist met de tegenwoordige goederenverdeeling niet volkomen vrede behoeft te hebben. Hij zal bovendien de groote onbillijkheden, die ten aanzien van het vermogen der individuen allerwege zich opdringen aan zijne aandacht, niet alleen behoe-

ven toe te schrijven aan de onmacht van den mensch, om de grillig schijnende natuur geheel te beheerschen, maar hij zal de onvolmaaktheden die hij waarneemt, ook aan de onvolmaakte maatschappelijke inrichting kunnen wijten. Het beginsel van den onschendbaren eigendom is nog niet in zijne consequentiën doorgevoerd; de vrijheid van concurrentie is nog verre van verzekerd en wordt nog door tal van wetten en reglementen, overblijfselen van het verleden of gewrochten der onkunde, belemmerd; de arbeidsverdeeling is nog niet zooals de natuurlijke aanleg der menschen die zou meebrengen. Doch - in *zoover* zijne beginselen zijn doorgevoerd moet de goederen verdeeling gerechtvaardigd zijn. En iedere verandering dier goederenverdeeling, die niet het uitvloeisel is van een vermeerderde concurrentie en betere arbeidsverdeeling, moet vanzelve steeds verder leiden van het doel, dat men wil bereiken.

In de leer der belastingen leidt het individualisme hoofdzakelijk door de eigendomstheorie tot stelsels die, bij veel verschil in bijzonderheden en concessies aan meer progressieve denkbeelden, allen dit gemeen hebben, dat zij eene zekere evenredigheid beoogen tusschen de opofferingen der burgers en de praestatiën van den Staat. Waar die praestatiën op geld waardeerbaar zijn, wordt de analogie van het contract streng vastgehouden. Waar de diensten van den Staat te algemeen zijn om in ieder bijzonder geval te worden onderscheiden, blijft toch blijkbaar steeds de contractueele verhouding voor den geest zweven en men zoekt een maatstaf voor evenredigen omslag van de kosten der aan allen verzekerde diensten.

Men kan die evenredigheid vinden in het inkomen, men kan haar, zonder de theorie eenig geweld aan te doen, ook vinden in het vermogen. Vermogen of inkomen, het is meer een vraag van opportuniteit, van techniek dan van beginsel. Progressieve belastingheffing verdraagt zich echter met de individualistische theorie niet. Wel heeft men haar trachten te verdedigen door aan te nemen eene progressieve vermeerdering der draagkracht, in verband vooral met de Oostenrijksche waardeleer. Maar inderdaad is eene ware progressie, - niet van *ééne* belasting als aequivalent van degressie elders, - maar van het geheele stelsel toch te compromettant. De prijzen richten zich naar de objectieve waarde der dingen, en wanneer de Staat van den een meer heft dan van den ander, heeft hij

wel wat van een winkelier die zijn vermogende klanten duur laat betalen. Dat het beginsel van progressie populair is geworden, is al weder een bewijs dat de gemeenschapsidee in het volksbewustzijn is doorgedrongen à la barbe van de liberale theorie. Met progressie *bedoelt* men feitelijk een *ingrijpen* in de bestaande goederen verdeeling, eene regeling van den eigendom. Indien men van liberale zijde de progressie voorstaat, speelt men in de kaart van zijn tegenpartij. Men doet eene concessie aan populaire leuzen, maar men brengt zijn beginselen in gevaar.

Zoo is het ook met de armenzorg. De arme heeft geen rechten in dat individualistisch stelsel. Waaraan zon hij deze ontleenen? Hij is in den strijd bezweken, hij is ondergegaan door eigen zwakheid of door de wreedheid van het lot. De mensch moge den medemensch helpen, christenplicht moge voorschrijven den gevallene de hand te reiken, de burger heeft geen verplichting. En indien desniettemin ten slotte de overheid in de bres springt, dan is dit omdat de natuur sterker is dan de leer, omdat het besef niet is te smoren, dat het leven dieper reikt dan de theorie vermoedt.

Geheel anders doen zich deze gewichtige vraagstukken voor van het standpunt der sociale politiek.

Het eigendomsrecht verschijnt hier als uit zijn aard beperkt. In het publiek belang zijn aan de bijzondere personen zekere beschikkingsrechten geschonken die, onder één naam saamgevat, eigendom zijn. Eene private heerschappij wordt gevestigd binnen de gemeenschap, van alle zijden door gemeenschapsbelangen omgeven en bepaald. Eene legislatieve bevoegdheid wordt verleend, als het ware, ten aanzien van bepaalde zaken, en behoudens de legislatieve oppermacht der gemeenschap. De eigendom omvat alzoo, als ieder gemeenschapsrecht, bijzondere, naar de omstandigheden variabele verplichtingen. Van andere zakelijke rechten onderscheidt zich het eigendomsrecht inderdaad alleen door zijn omvang, door de volheid en samenvatting van ook afzonderlijk mogelijke bevoegdheden. Niet alleen is alzoo het eigendomsrecht van nature beperkt en in alle richtingen zoowel voor uitbreiding als inkrimping vatbaar, maar ook waar de eigenaar optreedt binnen de grenzen aan zijn willekeur gesteld, blijft hij onderworpen aan de moreele verplichtingen hem

door zijn stelling van eigenaar opgelegd. Geen enkel oogenblik wordt hij zonder zijn menschen waarde te verloochenen onverantwoordelijk machthebber. In zijn rechtssfeer oppermachtig, blijft hij in al zijn daden regent.

Het is onmiskenbaar dat het eigendomsrecht krachtig bijdraagt tot opwekking van menschelijken ijver en een sterke prikkel is voor krachtsinspanning en ontwikkeling. Doch het is onjuist te meenen, dat alleen het eigenbelang door het eigendomsrecht wordt opgewekt. Inderdaad wij hebben genoeg egoïsten in de wereld ook zonder buitengewone prikkeling, en indien de functie van het eigendomsrecht werkelijk was zooals de oude school het voorstelt, zou men weldoen eens ernstig te overwegen of de socialistische leer niet zeer nabij de waarheid komt als zij verkondigt dat, wanneer deze kunstmatige prikkel wordt weggenomen, ook het egoïsme in minder bedenkelijke vormen zich zal vertoonen. Het eigendomsrecht wekt op tot daden, omdat ieder eigenaar in het centrum waarin hij is geplaatst, beter dan meer verwijderden de gevolgen overziet van wat hij verricht, beter en billijker naar zijn inzicht in den beperkten kring waarover hij heerscht, de goederen kan ten nutte maken die hij door zijn kracht, zijn arbeidzaamheid, zijn talent heeft behouden of gewrocht. Natuurlijk ziet de egoïst de billijkheid in de zorg voor zijn belangwekkend eigen ik, maar in tallooze schakeeringen van drijfveeren en motieven openbaart de mensch zijn persoonlijkheid. Het eigendomsrecht maakt niet ruim baan voor het egoïsme alleen. Zijne rechtvaardiging ligt juist hierin dat het de macht der *beteren* sterkt. En terwijl eenerzijds de afschaffing van het eigendomsrecht op welk gebied ook de ontwikkeling zou schaden, omdat voor een voortdurend toezicht een verwijderde controle zou in de plaats komen, voor bijzondere kennis vage en algemeene noties, en voor tevredenheid van de onmiddellijk belanghebbenden, een verlammend gevoel van onbekwame heerschappij uit de verte; zoo moet anderzijds de beperking en wijziging van het eigendomsrecht steeds er op gericht zijn om het egoïsme te breidelen en aan de besten, op ieder gebied, die vrijheid te verzekeren, die zij behoeven om zichzelven en hun werkkring zooveel mogelijk te ontwikkelen.

Deze opvatting van het eigendomsrecht heeft logisch verscheidene zeer gewichtige gevolgen, waarvan ik enkele aanstip.

Vooreerst de onteigening, De onteigening is wat de gratie is in het strafrecht, een noodzakelijk correctief voor regels die in hare algemeenheid schadelijke gevolgen zouden hebben. De gemeenschap ontneemt den individu de toegekende legislatieve bevoegdheid omdat de voorwaarden, waaronder zij gegeven werd, blijken niet of niet meer aanwezig te zijn. Het belang der gemeenschap, steeds het opperste criterium, eischt andere maatregelen dan van bepaalde individuen te wachten zijn. Maar hieruit volgt dat de outeigening veel ruimer toepassing zal kunnen vinden dan tot dusver, omdat zij overal daar zal noodig worden waar de uitoefening van het eigendomsrecht niet meer strookt met de algemeen geldende begrippen, omtrent de verplichting die ieder eigenaar jegens de gemeenschap heeft. Zoo b.v. worde de onteigening toegepast tegenover ieder eigenaar, die in grove mate de exploitatie van zijn eigendom verwaarloost.

In de tweede plaats het erfrecht. Het testamentaire erfrecht berust in dezen gedachtengang niet op de soevereiniteit van den individueelen wil, maar juist weder op die legislatieve bevoegdheid den eigenaar in het algemeen belang geschonken, om de binnen zijn gezichtskring liggende belangen te regelen. In een tijdperk van maatschappelijk verval, waarin het toeval en overmacht van allerlei aard een groote rol zullen spelen, ontbreekt meer en meer de voorwaarde voor de testamentaire bevoegdheid des eigenaars. De eigenaar ziet toch zijne macht zich uitbreiden, naarmate zijn eigendom toeneemt, doch noch zijn inzicht, noch zijne zedelijke ontwikkeling houden met deze machtsuitbreiding gelijken tred. Het is echter duidelijk dat, tenzij als overgangsmaatregel, verbetering niet kan liggen in afschaffing of zelfs belangrijke beperking der testamentaire bevoegdheid. Niet aan het recht toch ligt zijn verkeerde werking, maar aan de maatschappij, die onbevoegden tot de uitoefening van dat recht roept. Mits de goederen behoorlijk overeenkomstig ieders verdienste verdeeld zijn, is het recht van ieder om binnen zekere grenzen over zijn goed te beschikken, de beste organisatie om voor ieder eigendom de beste opvolgers aan te wijzen. De instandhouding en vermeerdering van het goed is niet zelden zelfs door dat recht bepaald.

Het wettelijk erfrecht is evenmin gegrond in den vermoedelijken wil van den overleden eigenaar, maar in het natuurlijk feit der door de erfelijkheid bepaalde gemeenschap. De natuur

zelve wijst, als het ware, door de erfelijkheid van eigenschappen aan, wie in zekeren kring het best de opengevallen plaats bezet. Met dezen rechtvaardigingsgrond zal de wet in hare regeling van de erfopvolging moeten rekening houden. Eu waar de voorwaarde ontbreekt, zal de hervorming eensdeels er op moeten gericht zijn, de natuurlijke opvolging te beperken, maar aan den anderen kant weder de voorwaarden in het leven te roepen krachtens welke de natuurlijke opvolging beter aan haar doel beantwoord. Het denkbeeld dat aan iedere aristocratie ten grond ligt, moet door betere sexueele verhoudingen in het algemeen meer waarheid zijn. De democratie zelve moet door en door aristocratisch worden.

In datzelfde licht verschijnt nu ook de belasting als een eigendomsbeperking. Niet als een koopman die zijne waren levert, evenmin als eene assurantie-maatschappij, die de kosten en schaden evenredig omslaat, treedt de Staat op, maar als een meester, die zijn eigen huis ordent en bestuurt. Wat de gegemeenschap eischt is niet een deel van het goed der burgers, maar haar eigen goed, waarover zij beschikken gaat in het publiek belang. De gemeenschap bepaalt in ieder huishouden de grens van hetgeen aan bijzondere wetgeving wordt overgelaten en onttrokken. Belasting-verdeeling is niet een ruiling, maar een grensregeling. De Staat bepaalt waar de onverdeelde gemeenschap ophoudt en de individueele rechtskring begint. De Staat neemt periodiek zijn deel in de periodiek wederkeerende opbrengst der gemeenschap, met inachtneming van de bestaande rechtsorde en erkenning van de splitsing in individueele inkomens. Vandaar dat iedere belasting een inkomstenbelasting moet zijn. Waar geen inkomen is, kan geene belasting wezen, omdat het object van grensregeling en verdeeling ontbreekt. Waar inkomen ontbreekt kan aantasting van het vermogen geraden zijn, doch voor de gemeenschap ontbreekt het inkomen niet, ook waar individueele inkomens wegvallen; en zoolang er inkomen is, grijpe zij niet naar den vermogensstam waaruit het inkomen ontspruit.

Aan den anderen kant echter is eene eenvoudige algemeene inkomstenbelasting niet overeen te brengen met het ingewikkeld organisch karakter der maatschappij. De maatschappij is verdeeld in verschillende, door verwantschap, belang, beroep, bepaalde groepen, en ieders stelling wordt bepaald door zijne be-

trekking tot deze verschillende kringen. De verplichtingen, die eder heeft, hangen af van zijne relatiën, van de gewoonte, de zeden en het recht, en de vervulling dezer verplichtingen geschiedt voor een groot deel naar ieders eigen ontwikkeling en willekeur. Ieder belastingstelsel heeft alzoo, zooveel mogelijk, met deze maatschappelijke organisatie en deze gemeenschapsverplichtingen rekening te houden. Generalisatie van arbeid, vermogen, kapitaal, wordt in de practijk een negatie van de maatschappij; een dogmatische streep dwars door het leven, want het werkelijk leven is juist door de verschillende combinatie der verschillende factoren georganiseerd.

En indien men ten slotte ieders dienst heeft ontdekt en vastgesteld, hoeveel ieder voor eigenbelang behoudt, moet eene progressieve heffing rekening houden met het progressief vermogen der klimmende inkomens. Immers ieder heeft dat deel af te dragen, dat, in verhouding tot de rest die hem blijft, van evenveel belang is als wat alle anderen voor de publieke zaak ter zijde leggen. Gelijk het ideaal moet zijn dat ieders subjectieve verdienste zijn inkomen bepaalt, zoo moet ook het doel zijn om de subjectieve waarde van dat inkomen maatstaf te doen zijn van belastingplicht.

Zoo worden de grondbeginselen van het individualisme alle teruggebracht tot stellingen, die alleen in zeer beperkten zin opgevat hare waarde behouden. Zij verliezen de absolute regulatieve waarde die er aan is toegekend, maar vinden in de gemeenschapsidee een breeder en vaster bodem. De geleidelijke ontwikkeling der groote historische rechten wordt in verband gebracht met de zedelijke en intellectueele kracht der bevolking, en daarin vinden zij natuurlijke, hoewel steeds veranderende grenzen.

Het is er verre af dat alle gevolgen, die uit de ruimere opvatting der maatschappelijke verschijnselen voortvloeien, reeds klaar zouden voor oogen staan. Toch kunnen wij reeds inzien, hoe eene hoogere rechtsorde mogelijk is dan die gebouwd is op den eeuwigen strijd van belangen, hoe eene hoogere organisatie kan opgroeien dan de vereeniging van gelijkgerechtigde individuen, in toom gehouden door een enkel kortzichtig staatsgezag.

Zedelijke idealen zijn steeds geweest de regulatieven der

samenleving en zedelijke idealen moeten ons leiden tot hooger maatschappelijke orde, tot betere begrenzing onzer individualiteit in hare eindeloos vertakte betrekkingen. In dezen ontwikkelingsgang der menschheid wisselen actie en reactie gestadig elkaar af en telkens weder staat het product van vroegere orde in den weg van het nieuwe dat zich baan tracht te breken. Gelukkig het volk waar deze oude overblijfselen geleidelijk wegzinken, om plaats te maken voor nieuwe vormen!

Langzamerhand zal het stelsel, waarvan thans slechts de hoofdtrekken voor oogen staan, worden voltooid. Zooals altijd moeten ook hier theorie en praktijk elkaar wederkeerig ondersteunen. Als tweelingzusters, beurtelings voorgaande en van elkaar de fakkel overnemend, die de vermoeienis van leven en denken zinken doet. Naarmate de progressieve staatkunde wint in kracht, - gedragen door eene nieuwe partij of de oude partijen hervormend, - naarmate de progressieve denkbeelden in de maatschappij worden weerspiegeld, zal de theorie volledíger de gevolgen zien van hare stellingen. En omgekeerd, naarmate de theorie voller en helderder licht verspreidt, zal de politiek bereidwilliger volgen op den weg, die leidt naar een liefelijker en meer vreedzame maatschappij.

P.W.A. CORT VAN DER LINDEN.

Bismarck.

I.

Wij zijn hem nog niet kwijt, den op zijde geschoven kanselier. Ieder woord uit zijn mond treft. Wanneer hij het uitbreken van den grooten oorlog op *zijn* manier vertelt, dan acht de Duitsche regeering het niet beneden zich, om met authentieke bescheiden het persoonlijk aandeel van koning Wilhelm in de *Emser depèche* te bewijzen; zij vergeet alleen daarbij te voegen, dat voor de richting van een reeks gebeurtenissen een enkel voorval, uit het midden gegrepen, niet den doorslag geeft. En het is ook onnoodig, om er den nadruk op te leggen. Want iedereen weet het. Iedereen weet: indien er niet bij den aanvang van Pruisen's grooten tijd een man met scheppend genie de hand aan 't werk had geslagen, om uit de verwarring van beginsels en belangen de werkelijke belangen en beginsels in hun klaarheid voor den dag te halen, zoo was die groote tijd voor Pruisen nooit aangebroken.

Binnenlandsche aangelegenheden, bondsaangelegenheden, buitenlandsche aangelegenheden, dat alles was toenmaals in een knoop geschoten. De levenselmenten van den staat waren elkander vijandig geworden; het doode punt van beweging en tegenbeweging was bereikt. Toen heeft Bismarck die elementen genomen voor wat ze waren, hij heeft ze gebruikt, hij heeft ze in een nieuwe orde geleid.

Het genie volvoert het onmogelijke, in de kunst zoowel als in het leven. Maar het betaalt den vollen prijs voor zijn macht. Er wordt niets voor niets geschonken. Uit de verte lijkt het, dat de geniale bouwmeester van een staat met het leven hand in hand gaat, doch inderdaad verkeert hij altijd

juist op het punt van vereeniging en van scheiding met zijn volk en met zijn omgeving. Hij heeft strijd te voeren om alleen te kunnen blijven staan en om in verbinding te kunnen blijven. Hij kan zijn standpunt niet opgeven.

Zijn genialiteit is zijn persoonlijkheid. Hij doet zijn werk niet ten gerieve van anderen, maar, evenals Luther, *omdat hij niet anders kan*. Hoe genialer, des te persoonlijker. Niemand vermag, wat hij vermag; niemand vermag het te doen, zooals hij het vermag. Ontneem die overtuiging aan den staatsman, en zijn scheppingskracht is gebroken.

Hij weegt op tegen zijn volk.

Wie alleen staat, tegen dien verbindt zich de rest. Hij moèt strijd voeren. Uiterlijk zijn er tijdperken van vrede en triomf in zijn loopbaan, ja, de strijd wordt in zijn waar karakter eerst erkend, wanneer na de voltooiing van het werk de vraag rijst, of het werk buiten zijn maker om kan voortbestaan; maar in 't geheim is er altijd strijd geweest. Onwillekeurig. Er is nu eenmaal niets aan te doen.

Een man als Bismarck is uit zijn aard vriendelijk; ten minste even vriendelijk, als hij op andere tijden boos kan zijn. Dus kan hij zeer vriendelijk wezen; en hij zal weten te bekoren met de betoovering van een machtigen geest, die zich eenvoudig voordoet, zoodra het er op aankomt, om menschen te winnen. En toch geeft niemand zich geheel aan die zich zelf niet kan geven. De afstand tusschen de menschen en hem zelf ligt in Bismarck's persoonlijkheid. Hij is zich van die verwijdering niet altijd bewust. Hij gevoelt haar dan als verraad en ontrouw van anderen jegens zijn persoon.

‘Verlangt ge daar soms naar, om hier op mijn zetel aan deze tafel plaats te nemen en daar te bemerken, dat alle macht en eer het loutere *niets* zijn?’ zoo voer hij op het toppunt zijner macht den onthutsten diplomaat te gemoet, in wien hij een rivaal vermoedde; en wat hij na zijn val geuit heeft, daarvan zullen de wanden van Friedrichsruh getuigen, wanneer ze hebben leeren spreken.

Die afzondering, die strijd, die gedachte aan verraad, het komt alles zoo natuurlijk voort uit de unieke persoonlijkheid van den man. Stel hem u voor te midden van anderen, en men kijkt alleen naar hem, men ziet hem alleen. Voordat hij aan de regeering deelnam, heeft zeker wel eens zijn

chef gemeesmuild over de pretenties van deu ‘Schönhauser,’ en toen Bismarck in het voorjaar van 1862 op het paradeveld gewichtig achter den koning aandraafde, uitblinkend door zijn kurassiersuniform en vast rekenend op den ministerpost, die hem ontgaan zou, - toen is er ongetwijfeld hier en daar een spotlachje onderdrukt. Maar zoodra heeft hij niet het heft in handen, of de collega's in het ministerie, allen, zien in hem den meerdere. Zij zijn op een afstand en hij houdt ruimte om zich heen. Zij weten, dat er een *man* in hun midden is; en terwijl zij bedeesd zijn onder zijn tegenwoordigheid, gevoelen zij zich sterker door diezelfde tegenwoordigheid. Zij durven moedig zijn op zijn kosten; immers hebben zij thans den man, die hun fouten goed kan maken. Hij nu ziet die pretenties, die vrees en dien moed, de eischen, welke men hem stelt, de hulp, welke men hem onthoudt. Is het wonder, dat de sterke achterdochtig is jegens de zwakken?

En wanneer de koning te Ems in die Julimaand van 1870 prikkelbaar wordt onder het herhaalde lastig vallen van den Franschen gezant, zou hij wel aan die prikkelbaarheid uiting hebben gegeven, zoo hij niet geweten had, dat er in Berlijn iemand goed was voor zijn woord? Daarenboven, hoe groot ook de portée bleek te zijn van 's konings handeling, en van welk onberekenbaar gewicht het feit mocht wezen, dat op één oogwenk het Duitsche leger geheel ten strijde gereed stond, men mag niet vergeten, dat de gebeurtenis in Ems een accident was, en het strijdbaarste leger maar een instrument voor overwinningen, daarom nog geen waarborg voor succès.

Even als men in 1866 na Königgrätz vreesde voor eenen ‘faulen Frieden’; zoo bestond in 1870 kans op een ‘faulen Krieg’. Bismarck heeft beide malen het gevaar van twijfelachtige resultaten afgewend. Zijn beleid heeft in 1870 het terrein open gehouden voor de daden der soldaten. Zijn overleg heeft den rug en de flanken van het leger gedekt en voor het front ruim baan gemaakt.

Zulk handelen valt niet in 't oog; er is geen kruidlucht aan; het is niet de stof voor een spektakelstuk, maar daarom is het nog niet ongeschied. Wanneer de voortgang van een reeks gebeurtenissen geleidelijk gaat, denkt men allicht, dat het zoo van zelf spreekt. Integendeel, tegenover Napoleon III, een meester in diplomatische onderhandelingen, (Napoleon III,

niet het caricatuur, dat in onze voorstellingen is blijven hangen, maar de man wiens blik verder reikte dan die van Bismarck, en wiens werk dieper ingegrepen heeft in het Europeesche leven) tegenover een wantrouwend en bemoeiziek Europa, waren inderdaad alle verwikkelingen mogelijk geweest.

Hoe klaar en krachtig heeft Bismarck dan niet de lijnen getrokken tegen iedere inmenging van buiten! Nog voor dat iemand dacht aan een overwinning als bij Sedan, heeft Bismarck openlijk het doel van den oorlog omschreven. Als prijs voor de opoffering der Duitschers moest de herwinning strekken van het oude Duitsche landsgebied in de Elzas en Lotharingen. Dat keurde hij de rechtmatige voldoening. Niets minder. Vreemde onderhandelaars zouden precies weten, welke grens door hen niet overschreden mocht worden. ‘Moltke,’ zoo vertelt het dagboek van kroonprins Frederik onder dagteekening van 15 December, ‘Moltke verwacht de (spoedige) capitulatie van Longwy en Mezières, *omdat* de commandant verklaard heeft, dat hij eerst onder den laatsten steen der vesting zijn graf wil vinden.’ Maar van Bismarck verwachtte niemand oratorische phrases. Men wist, dat hij van een eenmaal ingenomen positie niet week; neen eerder hemel en aarde zou bewegen om haar te behouden. En die overtuiging deed steeds haar dienst, om het niet zoo ver als een hemel- en aardebeweging te doen komen.

Hiermede staat een thans misschien reeds halfvergeten feit in verband.

De gebeurtenissen van den grooten oorlog, vooral in zijn aanvang, zijn elkander zoo spoedig opgevolgd, dat men in 't publiek nauwelijks het gewicht beseft heeft van Bismarck's bedoeling, toen hij, weinige dagen na de oorlogsverklaring, in de ‘Times’ het geheime ontwerp tractaat van 1866 met Benedetti's hand geschreven, liet plaatsen, waarbij Frankrijk als zijn portie België en Luxemburg naar zich toerekende. ‘Had ik dat niet gedaan, had ik het geheim niet verbroken’, schreef Bismarck dadelijk daarop officieel als verklaring van dien ongehoorden stap, ‘zoo heb ik gegronde reden om te gelooven, dat Frankrijk ons nu aangeboden zou hebben, om vóor of na den eersten slag den vrede te sluiten en gezamenlijk aan het hoofd van een millioen gewapende soldaten Europa de wet te stellen.’

Die publicatie van Benedetti's ontwerp, op dat oogenblik

even noodzakelijk als onverschoonbaar, raakte naar twee kanten. Tot Frankrijk zeide zij: Wij willen geenen ‘faulen Krieg’; en tot Europa zeide zij: Laat ons uitvechten, want dwingt ge ons tot een verzoening, zoo draagt Europa de kosten. Ze was Bismarck's eigenste oorlogsverklaring aan Frankrijk; het was de goede.

Doch wij zullen dergelijke politische en diplomatische speculaties aan anderen overlaten. Een geheel tijdvak van Bismarck's werkzaamheid is reeds historie geworden. Wij kunnen hem voor ons zien in zijn verhouding tot menschen en dingen, zonder noodig te hebben te gissen en te redeneeren. Ik tracht me het beeld van dien Bismarck vóor 1870 voor oogen te stellen, het overbekende vermijdend, het bekende in zijn hoofdtrekken groepeerend.

II.

Den 24^{en} September 1862 trad Bismarck in het ministerie. Koning Wilhelm was beklemd geraakt tusschen zijn geweten als vorst en zijn verplichting tegenover de constitutie van het land.

De landdag had uit het budget van oorlog de voornaamste posten geschrapt, en daarmede moest de aangevangen reorganisatie van het leger te niet gaan.

Het was een quaestie van principes. De koning stelde haar zoo: is het leger de zaak van den koning of van het parlement? Zooals de dingen geloopen waren, kon er geen sprake wezen van wijken, noch van den kant des konings, noch van dien van het parlement.

De koning was een goed man; hij was, zeldzame eigenschap voor een vorst, natuurlijk hartelijk. Ook koppig, niet in den kwaden zin, maar lastig. Al toonde hij soms eenige veranderlijkheid van humeur onder den invloed zijner omgeving of onder den indruk der omstandigheden, hij keerde toch steeds tot het oude fonds van zijn gevoelens terug. Nieuwe gedachen kwamen nooit in vasten vorm voor zijn geest te staan, en op den grond van zijn hart leefden alleen de beproefde tradities van het Pruisische koningshuis. Daarom kon men hem ook geen grooter pijn doen, dan door de legerquaestie te stellen Het was zijn gevoelig punt.

In één woord: hij was een goed vorst uit de oude school; en hij had het gebrek van gewone goede hoofdige menschen, dat in een vorst onvergefelijk is: hij was besluiteloos, hij kon niet bevelen. Hij was wel in staat een vorst te wezen; maar hij was niet in staat te regeeren.

De koning had er lang aan gedacht, de leiding der zaken aan Bismarck op te dragen. Indien hij niet woû toegeven aan den landdag, was Bismarck de aangewezen minister. Hij zag echter tegen den man op. Waartoe zou Bismarck hem brengen? Misschien tot een coup d'état tegen den landdag en tegen zijn volk. En een Hohenzollern was geen Bonaparte. Geen nabootsingen van Napoléon III in Pruisen! Een ministerie Bismarck moest bewaard blijven tot den uitersten nood.

Was die tijd niet gekomen, toen de landdag door zijn besluit van 23 September zijn onverzoenlijkheid toonde? Neen, was het uur van een beslissing toen niet reeds voorbij? De koning gevoelde zich niet langer opgewassen tegen de omstandigheden. Hij speurde overal verzet. Onder de ministers bestond een neiging om met den landdag in overleg te treden, en de kroonprins, onder Engelschen invloed, was uit constitutioneel principe aan de zijde der tegenpartij. Dit waren nog alleen stroomingen, geen openlijke handeling had nog plaats gegrepen; maar een gevoelige geest kon die kentering der algemeene opinie duidelijk waarnemen. Dus bleef den koning niet anders over dan afstand van den troon te doen. Hij begreep zijn tijd niet meer. Een jongere vorst mocht zijn kracht aan het regeeren beproeven.

Toen von Roon, de minister van oorlog, nog dienzelfden 23^{en} September aan den koning in Babelsberg den uitslag der landdagsvergadering kwam meêdeelen, vond hij den koning zeer ter neêrgeslagen.

‘Wat nu te beginnen?’ vroeg koning Wilhelm aan zijn minister, terwijl hij op 't ingekomen verzoek om ontslag van eenigen der ministers wees.

‘Waarom roept Uwe Majesteit Bismarck niet in het ministerie?’ was het antwoord van von Roon.

‘Bismarck!’ zeide de koning. ‘Hij zal niet willen; nù zal hij het niet meer aannemen. Hij is er ook niet, en ik kan de zaken niet met hem bespreken.’

‘Maar hij *is* hier, en hij is bereid Uwer Majesteits wenschen te volgen.’

Van Roon stond in betrekking tot Bismarck. Sinds lang had hij in hem den minister gezien. Toen in 1861 het Pruisische ministerie zijn zwakheid toonde, had hij hem naar St. Petersburg geschreven; toen in Mei 1862 de regeeringscrisis haar waar karakter openbaarde, was von Roon's hoop op een ministerie Bismarck gevestigd. Maar de eerste maal had Bismarck aan zijn vriend geantwoord, dat de gezantschapspost in St. Petersburg hem nog niet tegenstond, en dat zijn kapitaal aan gezondheid te gering was, om er de zorgen van het regeeren uit te kunnen bestrijden: hij rekende zijn tijd nog niet gekomen. En in Mei had de koning hem in plaats van tot minister, tot gezant te Parijs benoemd.

‘Ik blijf daar misschien slechts acht dagen,’ zoo had Bismarck zichzelf en von Roon getroost.

Die week dijde uit tot een maand, tot maanden. Von Roon hield aan zijn denkbeeld vast; er gingen brieven over en weer. Eindelijk telegrafeerde hij in September op eigen hand naar Parijs: *La poire est mûre*. Die droge Roon! Het is de eenige ondeugendheid van zijn leven. Hij is er nooit voor durven uitkomen, maar hij heeft het verhaal van zijn dépèche ook nooit tegengesproken.

Een paar dagen later verscheen Bismarck in Berlijn. Zijn eerste gang was naar den kroonprins. Die stap teekent zijn behoedzaamheid, om naar alle kanten de onafhankelijkheid van zijn stelling op te houden. Aangekondigd door von Roon ging hij dan naar Babelsberg op audientie bij den koning.

Het onderhoud greep plaats in het park. De koning kwam Bismarck bedrukt te gemoet. Hij reikte hem zwijgend een stuk over. Het was de acte, waarbij hij afstand deed van den troon. Bismarck zag den koning aan. ‘Zoover kunnen de dingen in Pruisen niet gaan,’ zeide hij.

‘Ik heb alles beproefd,’ antwoordde de koning. ‘Er is geen andere uitweg. Mijn ministers zijn tegen mij, mijn zoon is tegen mij. Gij zelf zijt reeds bij hem geweest. Word ik het niet met u eens, dan komt dit stuk in den “Staats-Anzeiger,” en mijn zoon mag zien, hoe hij 't klaar speelt. Ik kan niet tegen mijn overtuiging regeeren.’

Bismarck verontschuldigde zijn bezoek bij den kroonprins, hij was niet uit zichzelf daarheen gegaan, de dienst van den koning was voor hem het eerste en eenige; en deze kon geen

afstand doen, zelfs de gedachte mocht niet bij hem opkomen. Hij overhandigde met die woorden het stuk weder aan den vorst.

De koning keek op het papier, hij woog het blad op zijn hand en vroeg: - ‘Durft ge zonder kamermeerderheid regeeren?’ - ‘Ja’ - ‘Zonder budget?’ - ‘Ja.’ - ‘Zonder de reorganisatie van het leger op te geven?’ - ‘Ja’

- ‘Goed,’ zeide de koning, ‘ik heb een programma opgemaakt.’ Hij haalde uit zijn borstzak eenige bladzijden papier voor den dag, dicht met zijn klein schrift beschreven. Bismarck's oog viel op een regeling van de samenstelling der provinciale staten. ‘Uw Majesteit,’ zeide Bismarck, en hij woog op zijn beurt het programma van den koning in zijn hand, ‘Uw Majesteit, dat is thans niet de quaestie, wie het overwicht in de provinciale staten moet hebben, de steden of het platteland. De vraag is: wie in Pruisen regeeren zal, de kroon of de kamermeerderheid? Is die vraag beslist, zoo regelt zich het andere van zelf. Wil Uwe Majesteit mij vertrouwen schenken, k ben bereid mijn dienst te geven. Doch geen programma! Een schriftelijk programma bindt noodeloos U en mij.’

De koning ging stil naast den staatsman. Hij had zijn programma teruggenomen en bedacht zich. Zij waren bij een houten brug gekomen over een diepte. Daar greep de koning het papier en begon het zenuwachtig in kleine stukjes te verscheuren. Dat was zijn antwoord. Maar Bismarck maakte de opmerking, terwijl hij zich naar de gevallen stukjes bukte: ‘Komt het Uwe Majesteit niet beter voor, het papier op den haard te werpen? Hier kan het zoo gemakkelijk gevonden worden, en iedereen kent Uwer Majesteit's hand.’

De bladzijden verdwenen weer in den borstzak; en de koning was een ander man geworden, hij besprak kort de maatregelen en formaliteiten voor Bismark's intreden in 't ministerie en ging toen heen, straf en vastberaden als een militair, als een Hohenzollern, die een plicht te vervullen heeft. Maar ook Bismarck zal na het afscheid het hoofd rechtop gedragen hebben, - al meldt het verhaal 't niet.

Onder de opmerkelijke woorden in deze gesprekken is zeker niet het minst belangrijke het woord van den koning aan von Roon over Bismarck: ‘Hij zal niet willen.’

De menschen gevoelen eerst uw noodzakelijkheid, wanneer

ze denken: hij zal niet willen. En ook het lot heeft er genoegen in de eerste scherpte van onze begeerten weg te nemen, eer het onze wenschen inwilligt.

Toen Bismarck, tijdens zijn gezautschap aan het hof te Petersburg, den eersten aanval van zijn zenuwkwaal oudervond, werd zijn levenslust daardoor gebroken, en er was oprechtheid in zijn schrijven aan von Roon, toen hij zijn gezondheid een beletsel voor zijn eerzucht noemde. Maar achter onze gedachte staat een andere gedachte, en achter onzen wil is dikwijls nog een andere wil verborgen. De gebeurtenissen trokken hem in haar kring en Bismarck zou niet de groote staatsman geweest zijn, als hij niet geweten had, waar zijn plaats was. Hij wijst wel met een gebaar van minachting alle idee van deelneming aan de regeering van zich af; doch in waarheid komt hij naderbij; hij nadert de zaken in gelijke mate als ze tot hem naderen en zijn hulp vereischen.

Uiterlijk blijft hij koel; hij neemt zijn lot, zooals het valt, zelfs na de teleurstelling van Mei 1862, toen het ministerie hem rakelings ontging, paait hij zich openlijk met zijn gezantschap in Parijs. ‘Had ik maar de zekerheid ten minste tot 1875 hier gezant te blijven! Verschaf me die zekerheid en ik teeken engelenvleugels op uw photographie!’ - zoo schrijft hij aan von Roon ....

Maar neen, dat staat er niet; men leest in dien brief: ‘Verschaf me die *of iedere andere* zekerheid ....’ en daarmede verandert de kleur van den zin; men bemerkt aan de speling van de woorden de eigenlijke gedachte, die de schrijver niet uit zijn geest kan verdrijven. Telkens openbaren zulke zenuwtrekkingjes de grondstemming van zijn gemoed.

‘Ik ben hier goed, als ik hier maar blijven mocht,’ zoo kan men met eenigen goeden wil zijn woorden vertolken, en tegelijk gevoelt men, dat de briefschrijver bedoelt: Ik ben bereid, het ministerie te aanvaarden, zoodra de koning het beveelt, en op welke voorwaarden hij goed vindt.

En sneller gaat het tempo van Bismarck's verlangen, hoe meer de tijd van crisis nadert. Ja, men komt tot de overtuiging, al had von Roon's telegram hem niet bereikt, hij was te Berlijn toch tegenwoordig geweest, en hij had even goed, na eerst de wijde vlucht genomen te hebben, en dan al enger en enger kringen om het voorwerp van zijn begeerte te hebben

getrokken, het kostbare kleinood gegrepen, dat hem behoorde *par droit de génie*.

III.

Bismarck was niet bang voor een crisis.

‘De groote crises zijn het weder, waarin Pruisen groeien moet, als wij er maar zonder vrees, ja roekeloos tot het uiterste toe gebruik van weten te maken.’

Hij heeft zich een crisis steeds als een Europeesche crisis voorgesteld; dien binnenlandschen storm over de leger-reorganisatie wilde hij niet geheel ernstig opnemen.

Een Oostenrijksch diplomaat maakte eenmaal, - het was nog in den tijd van den goeden ouden bondsdag, - tegenover Bismarck de opmerking: ‘De geschiedenis van Pruisen doet me denken aan het leven van een speler, die eenmaal een grooten *coup* gewonnen heeft, en er nu zijn huishouden naar heeft ingericht, alsof het zijn geregelde inkomsten waren.’

‘Welnu,’ antwoordde hem Bismarck, ‘als we zoo gelukkig zijn, waarom zouden we dan nog niet eens opzetten, om uit de moeilijkheid te geraken?’

Bismarck voelde, dat het oogenblik gekomen was, om ‘nog eens op te zetten.’ De tijd van het particularisme, onder de bescherming van het Heilig Verbond, was voorbij; de Europeesche revolutie van 1848 had daarover het vonnis gesproken. Doch de revolutie had de kracht, waarover zij beschikte, niet kunnen aanwenden. De revolutionaire leiders hadden gemeend, dat hun ideeën onmiddellijk konden heerschen; en daar op deze wereld geen functies zonder organen kunnen bestaan, zoo hadden de oude vormen zich weldra op de nieuwe ideeën gewroken; na korten tijd had het oude, de oude bond en de oude monarchie, zijn plaats in de wereld hernomen. Maar daardoor had het oude zijn levenskracht niet teruggekregen. Het was er zelfs misschien een beetje dooder door.

Het werk van de revolutie was door Napoleon III overgenomen. Napoleon verstond de kunst, om met ideeën en grootheden en machten te opereeren; en een voor een, niet altijd even handig, niet altijd even gelukkig, maar onvermoeid, maakte hij de conclusies der revolutie tot levende beginsels voor het staatsleven van Europa.

Ja, de tijd van het particularisme, van het zelfstandige pro-

vinciale leven was voorbij. Zoowel in de nieuwe wereld als in de oude, zoowel in Italië als in Duitschland. Wie zou dan in Duitschland zijn voordeel doen met de macht, die door de opheffing van het particuliere staatsleven vrijkwam? De Duitsche bond was een schim. Er kwamen slechts twee staten in aanmerking: Oostenrijk en Pruisen. Oostenrijk was een historische macht, men kon het niet missen in het Europeesche staatsleven; Pruisen was een misbaksel, - een misgreep van de Voorzienigheid, zooals de diplomaten, ook de Pruisische, in hun vertrouwelijke oogenblikken erkenden, - een misbaksel met plompe extremiteiten en een smal, onzichtbaar middel; maar het hart van Pruisen was gezond. Het monster leefde. Het kon groeien, dacht Bismark, - in een crisis.

'Pruisen moet zich verzadigen; voor dien tijd zal het niet rustig worden,' zeide van de hoogte van zijn slot Johannesberg, de oude, verbruikte Metternich, nog niet geheel kindsch, maar toch op dien leeftijd, waarop de wereldsche zaken een kinderspel lijken. O zeker, rijkskanselier uit de oude doos, voor landen en kinderen, die de groeiziekte hebben, is niets beter dan voeding!

Pruissen moest groeien, dacht Bismarck.

En zijn krachten bijeenhouden voor het gunstige oogenblik van verzadiging.

Toen hij voor het eerst als minister in de budget-commissie van den landdag kwam, sprak hij vertrouwelijk ongeveer:

Deze strijd tusschen landdag en regeering wordt veel te tragisch opgevat. Omdat ik in Frankrijk geweest ben en Napoleon III gesproken heb, verwacht gij vreeselijke dingen van mij, maar, in waarheid, ik heb daar op mijn reis in 't Zuiden eens een olijftak geplukt, en dien zal ik U op zijn tijd als teeken van vrede aanbieden. Geloof me, ge maakt te veel ophef van deze constitutioneele crisis. We zijn wat snel in ons oordeel; we zijn misschien te beschaafd, te critisch, om een constitutie te kunnen verdragen. Zoo'n crisis is geen schande, maar men moet er ook niet te veel gewicht aan hechten. Hebben wij een te groot leger, welnu laat het ons gebruiken. Niet door uw groote woorden, zult ge u in Duitschland doen respecteeren, niet naar uw liberalisme ziet Duitschland uit. 'Duitschland kijkt niet naar Pruisen's liberalisme, *maar naar Pruisen's macht*.' In zijn macht ligt de aantrekkingskracht van Pruisen. Die macht zal de groote vragen van den tijd beslissen, en niet

uw meerderheidsbesluit. Geen redevoering geeft den doorslag, maar bloed en ijzer. -

Begreep Bismarck dan niet, dat de meerderheid van den landdag door pal te staan voor het budgetrecht, op hàar wijze hetzelfde beoogde, als hij deed: het losrukken van den staat uit oude banden, die zijn groei verhinderen?

Waarom zou Bismarck het niet hebben ingezien? Zijn woorden sluiten het denkbeeld van een samengaan niet uit; en later, in den strijd met den landdag, gedurende de volgende jaren, hoort men dikwijls, zelfs onder Bismarck's scherpste redevoering den toon klinken: Waarom helpt ge mij niet op *mijn* wijze! Maar de kamer liet hem alleen; zij liet den minister zijn steunpunt uitsluitend in de regeeringskringen zoeken en zij liet zich zelf op zijde schuiven. Zij vertrouwde noch zijn plannen, noch zijn manieren, noch zijn taal.

De afkomst dier plannen was hun verdacht, maar ten onrechte.

Bismarck heeft veel van Napoleon III geleerd, maar hij komt niet uit zijn school. Uit zijn aard is hij eerder zijn tegenvoeter. Het Europeesch, het Pruisisch vraagstuk is hij zich in eigenaardigen vorm bewust geworden. Zijn plannen, zijn wegen waren van hem zelf. Alleen voor zijn toon en zijn houding geldt dit misschien niet ten volle. Bismarck heeft een school als diplomaat doorgemaakt. Maar de man, van wien hij overgenomen heeft, was niet in Frankrijk; men moet hem eerder aan den kant van Oostenrijk zoeken. Bismarck heeft van zijn vijand, van Oostenrijk, willen leeren. En leert men ook eigenlijk niet alleen van zijn vijand, - indien men hem overtreffen wil in zijn vak?

In Bismarck is zulk een rijk leven, dat het naar alle kanten overborrelt. Het is alsof de natuur, na zoo lang in die reeks van pommersche landjonkers, zijn voorvaders, gezwegen te hebben, op eenmaal revanche neemt en in hem alle sluizen heeft opengezet.

Bismarck is openhartig, dat wil zeggen: hij kan zijn mond niet houden. Het is ongelooflijk, wat hij al niet durft zeggen aan den eerste den beste, bij tafel, in deftige samenkomsten. De wereld van onderen tot boven, van den Polakschen recruut af tot Zijne en Hare Allerhoogste Majesteiten toe, is voor hem een Janklaasenspel, en hij laat de poppen dansen en grimassen trekken voor eigen pleizier.

Zijn humor verplaatst hem in de meest verschillende toe-

standen, en hij is landman met de boeren, diplomaat aan het hof, republiekein met Kossuth en een socialist met Lassalle. Ja, men behoeft er niet aan te twijfelen, zoo hij maar het genoegen der kennismaking had gehad, hij zou anarchist geweest zijn met Ravachol, - goedlachs en hartelijk tot aan de onderste sport van de ladder, waaraan hij den boef zou hebben laten ophangen.

Onder die wisselende physionomieën van den man zijn er twee blijvend. De eene is oorspronkelijk, het is het studentengezicht, - van den *Bursche*, uit den ouden goeden tijd, romantisch, satyrisch, uitgelaten, de wereld op haar kop stellend, het vulgair-Heiniaansche type. Bismarck is altijd de *Bursche* gebleven, niet alleen in zijn gesprekken, niet alleen in zijn familiare brieven, maar in zijn rapporten, maar in zijn omgang met hoogstgeplaatsten. Als hij verslag geeft van zijn onderhoud met een politiek personaadje, moèt hij vermelden, dat de man voor de gelegenheid spiksplinternieuwe blauwe glacé-handschoenen had aangetrokken, en als hij kan, neemt hij de gelegenheid waar, om kroonprins Frederik te plagen, die Bismarck's grappen onuitstaanbaar vindt.

In dien duivelshumor ligt niets, wat niet Noordduitsch is; maar Bismarck kan ook den Mephistopheles - Don Juan spelen, en dat is een meer voorname duivelsnatuur.

'*Will nunmal recht den Teufel spielen*.'

Want de studentenphysionomie kan plotseling overgaan in de houding van den diplomaat-grand seigneur. Niet te vergeefs is Bismarck gedurende acht jaren bij den Duitschen bondsdag gezant geweest, in aanraking met allerlei slag van diplomaten, in dagelijkschen omgang met de Oostenrijksche politici uit de school van vorst Schwartzenberg, - los, cynisch, verdorven, maar groote heeren en echte cavaliers.

In 't eerst is hij een weinig van hun *roué*-toon geschrikt, want zijn aard is in den grond zwaarmoedig en vol harden ernst. 'Het leven een spel, waarin de speler zijn kansen waarneemt, om zijn ijdelheid te kunnen bevredigen!?' Dan weet hij zich echter in die manieren te vinden, en hij drapeert den cavalier-mantel om zijn stoere schouders, dat zijn gestalte de elegant-zorgelooze houding krijgt, de winnende en tegelijk uitdagende manieren aanneemt, van den grooten heer, die zich verwaardigt een diplomaat te wezen.

Pruisen moest tegen Oostenrijk opgewassen zijn. Maar om met iemand te kunnen handelen, moet ik zijn taal spreken. Alleen op die voorwaarde krijg ik iets van hem gedaan, zoo word ik hem de baas.

Die Frankforter leerjaren hebben Bismarck den toon aangegeven van het muziekstuk, dat hij zou uitvoeren. Door zich in manieren als hun gelijke voor te doen, heeft hij de Oostenrijkers, wanneer hij 't noodig achtte, naar zijn pijpen doen dansen. Een van Bismarck's verhalen is, hoe hij de onderteekening der conventie van Gastein van de zijde van Oostenrijk bewerkt heeft, door zich een rechten waaghals te toonen bij het *vingt-et-un*. Zijn Pruisische collega's te Gastein waren verwonderd over zijn hartstochtelijk spel. Maar Bismarck wist wat hij deed. De Oostenrijksche diplomaat beoordeelde zijn menschen naar hun manier van spelen, en hij moest denken: die kerel laat niet los. ‘Eigenlijk’, zoo besluit Bismarck zijn verhaal, ‘had ik mijn tweehonderd thalers verlies op rekening van den staat kunnen stellen, want de Oostenrijksche minister heeft mij daarna alles toegegeven. Later heb ik nooit meer gespeeld.’

Men behoeft zoo'n anecdote, door Bismarck verteld, nog niet voor zuiverc historie te nemen, ze karakteriseert echter volkomen.

Bismarck's Mephistophelestrant maakt geen contrast met zijn studentenmanieren. Hij weet de twee physionomieën in elkander over te doen gaan en dan krijgt zijn humor een scherpen kant, krijgt graat en stijl.

Bij voorbeeld:

Hier, in een diplomatisch rapport, is de grand seigneur uitsluitend aan 't woord.

Bismarck schrijft in overigens onbelangrijke omstandigheden:

‘Om een pressie uit te oefenen op Oostenrijk, is voor 't oogenblik een samengaan met de Duitsche middenstaten gewenscht. Wij loopen geen gevaar, ons hierdoor te binden. Wij vangen alleen hun *wind* in onze zeilen op.’

Het sarcasme is hier zoo voornaam.

In den landdag heeft hij in een discussie een dergelijk beeld gebruikt. Daar kwam de student te voorschijn onder den Mephistopheles, omdat Bismarck zich boos maakte en zich liet gaan.

Men had hem verweten, dat hij met alle winden gedraaid was. ‘Ik vraag u, hoe zal men dan anders doen, wanneer

men te scheep is en vooruit wil komen, als het roer naar den wind draaien. Ten minste, indien men zelf geen *wind* maken wil. Dat laten wij aan anderen over.'

Een vergadering houdt niet van zulke taal, en zij wautrouwt den leider, die de manieren van het *vingt-el-un* spel in de behandeling der landszaken overbrengt. Als Bismarck den afgevaardigden zegt: Gij moet het conflict niet tragisch opvatten; dan denken zij aan den speler, bij wien zijn vrouw komt klagen over de zorgen van het huishouden, en die haar vertroost met de hoop op de groote winst, waarvan hij zeker is.

Was Bismarck dan een speler?

Ook voor partijgenooten golden zijn eerste handelingen op het terrein der buitenlandsche politiek voor gewaagd spel. Het scheen hun een opzetten in den wilde, een hazard. Maar voor wie het geheel kan overzien, is er methode en samenhang in zijn koenste en meest uitdagende slagen; midden in de hitte der gebeurtenissen verliest hij het oordeel niet uit het oog, gevormd in de oogenblikken, dat hij ver van de gebeurtenissen afstond. Zijn instinct en zijn verstand dienen hem tegelijkertijd; hij is hartstochtelijk en tevens zeer koel. Men moet steeds aan de partij *vingt-et-un* denken tegen den Oostenrijkschen minister in Gastein gespeeld.

Maar hoe is het met recht en zedelijkheid gesteld bij zulke handelingen.

Het wordt dikwijls betwijfeld, of de vraag naar het beginsel hunner handelingen zich ooit voordoet bij de machthebbers. 'Het kuiken, dat wij hebben uitgebroed, kunnen wij ook den nek omdraaien, als het ons te pas komt,' zeide Bismarck van den hertog van Augustenburg, toen deze zijn aanspraken op Sleeswijk-Holstein deed gelden tijdens den Pruisisch-Oostenrijkschen oorlog tegen Denemarken.

Het is moeilijk een sterker uitdrukking te vinden voor het overwicht van macht boven recht, en het woord snijdt zoo brutaal, dat men er den grond van Bismarck's gedachte in meent te voelen. Wat brutaal is, is echt. Wie zou het geheel durven ontkennen? Toch leert het woord weinig omtrent Bismarck's gedachtenleven; dat gaat nog een beetje dieper.

De quaestie van Augustenburg's rechten op Holstein en Pruisen's annexatie-lust is wel degelijk in de regeeringskringen behandeld. De rechten van den hertog van Augustenburg

hadden een voorstander in den kroonprins Frederik. Toen men wilde, dat hij zijn betrekking tot den hertog zou gebruiken, om hem gunstig voor Pruisen's plannen te stemmen, antwoordde hij, dat hij minder een vriend was van den hertog van Augustenburg, dan van het recht; en in verschillende memorieën heeft hij zijn standpunt klaar en krachtig gehandhaafd, zonder zich te ontzien, of hij Bismarck ook krenkte.

Deze moest van zijn kant den troonsopvolger ontzien, hij deelde hem zelf de geheimste bescheiden over de onderhandelingen mede, en hij leende het oor aan de tusschenpersonen, die verstandhouding, zoo mogelijk overeenstemming, wenschten tusschen den minister en den kroonprins.

Hoe luidt Bismarck's antwoord op de voorstelling van zijn aanstaanden heer, dat het recht boven het staatsbelang gaat?

Bismarck roert de beginselvraag ter nauwernood aan; hij vertelt alleen, wat hij tot nog toe gedaan heeft, en hij legt er den nadruk op, dat hij de handelwijze van Pruisen naar geen kant gebouden heeft. Daar komt het op aan: alle mogelijkheden zijn in 't oog gehouden, Pruisen kan vrij kiezen. Het heeft te beslissen. Hij verbergt daarbij niet, dat de Augustenburger hem geen belang inboezemt; maar, zoo noodig, is er zelfs voor een Augustenburger plaats in zijn systeem.

Rechtvaardig, - zoo vul ik Bismarck's gedachtengang aan, - is datgene waartoe men vrij besluit en waarvoor men bereid is al zijn macht in te zetten. Vrijheid! dat is zijn recht.

Het begrip van vrijheid, waaraan de geniale persoonlijkheid tot haar ontwikkeling behoefte heeft, legt Bismarck ook ten grondslag aan den staat. Die staat is hem een levend geheel. Hij vereenzelvigt zich met den staat, en hij vereenzelvigt den staat met zich.

Vrijheid om zijn persoonlijkheid te doen gelden, eischt hij ook voor zichzelf; en achter de uitgelatenheid van den student, achter de voornaamheid van den grooten heer treffen wij hier het wezen aan van Bismarck's individualiteit: den vrijheidsdrang zijner persoonlijkheid.

Maar dat streven naar vrijheid heeft voor Bismarck zijn bepaalde kleur.

Te bekend dan dat het niet voldoende zou zijn, om er slechts met een enkel woord op te zinspelen, is het verhaal van den man, die op den morgen na de capitulatie van Sedan door

Bismarck's slaapkamer gaat en op zijn beddetafel een stichtelijk boek opengeslagen vindt. Maar er mag misschien wel aan herinnerd worden, dat het een herrnhutsch aandachtsboek, dat het piëtistische lectuur was.

Er loopt een breede ader van piëtisme door Bismarck's gemoed. Het is de godsdienstige stemming van den man, die het onmiddellijk gevoel heeft van de nabijheid Gods en die, in de verzekerdheid met God samen te gaan, alle uiterlijke steunsels verwerpt. Dat gevoel omvat de wereld en sluit zich toch binnen de persoonlijkheid op. Het erkent den regel, maar vindt in zijn godsdienstig bewustzijn de vrijheid, om daarbuiten te gaan. Cromwell had dat gevoel. Bismarck heeft het. Niet onvermengd, evenmin als Cromwell. Bismarck is geen zendeling, hij is een edelman. ‘Wanneer ik niet op mijn God kon rekenen, zoo gaf ik gewis niets om aardsche heeren. Ik heb immers genoeg om van te leven, en ben, hoop ik, voornaam genoeg.’ Zulk een woord geeft de juiste schakeering aan van Bismarck's piëtisme.

Uit dat zeer persoonlijk piëtisme - het zit den Noordelijken volken in 't bloed, - spruit zijn verachting voor theorieën voort. Een man en een Staat hebben hun recht in zich, niet daarbuiten, zoo is zijn overtuiging.

In sommige van Bismarck's brieven uit de jaren 1864 en 1865 vindt men godsdienstige ontboezemingen. Men leert daaruit zijn gewetensbezwaren kennen, niet omtrent zijn behandeling van den hertog van Augustenburg, integendeel, maar omtrent zich zelf. Hij vreesde Pruisen's vrijheid van beweging belemmerd te hebben, door te zeer toe te geven aan de overwegingen en bezwaren van het hof. ‘Als Staatsman ben ik niet genoeg doortastend,’ klaagt hij, ‘ik gevoel me eerder laf.’

Pruisen had in 1864 en 1865 een stap vooruitgedaan, het had zich gedragen als de gelijke van Oostenrijk; het moest nu de gevolgtrekking opmaken uit zijn houding en de suprematie in Duitschland durven aanvaarden. Daarvoor was een breuk met het verleden noodzakelijk. En Koning Wilhelm had nog altijd de neiging om Oostenrijk als zijn broeder en Frankrijk als den aartsvijand te beschouwen. Met sentimentaliteiten komt men tot geen resultaat.

Maar Bismarck kreeg van den koning verlof Napoleon III in Biarritz te bezoeken.

De crisis brak door. ‘*Die groszen Krisen bilden das Wetter*,

welches Preuszens Wachsthum fördert, indem sie furchtlos, vielleicht auch sehr rücksichtslos von uns benutzt werden.'

IV.

October 1865 in Biarritz. Twee mannen wandelen langs het strand in het zachte herfstzonlicht na het déjeuner in de keizerlijke villa. Die twee mannen hebben het lot van het vasteland van Europa in hun handen. De een gaat moeilijk, hij moet op den arm van een vertrouwde steunen. De ander zet den voet flink op den grond, en hij spreekt geniaal, geestig, scherp, overvloeiende van gedachten en uitzichten. Napoleon, de langzame man, houdt een enkele maal een kleinen cursus over politiek, om dan zwijgend, ongeloovig maar geboeid, te luisteren naar den spot en de redeneeringen van zijn metgezel.

Napoleon is de heerscher. Hij ziet van zijn troon, van zijn Europeesche standplaats, de gebeurtenissen in de verte liggen, en hij laat ze naar zich toekomen, ze ordenend, en wachtend, totdat ze zich schikken; vertrouwend op zijn macht, op zijn ster. Hij is de objectieve staatsman.

Bismarck is de Titan. Hij wil de gebeurtenissen grijpen en ze dwingen naar zijn wil, dat ze het voetstuk vormen voor zijn macht en voor de macht van zijn land. Hij is de subjectieve staatsman.

Napoleon onderricht zijn onstuimigen metgezel. En hij is tevreden, over zijn leerling; de leerling is in staat zijn taak te vervullen. Desnoods zal de leermeester hem in 't goede spoor kunnen houden.

(O Sire! beseft ge dan niet, dat de natuur gaat boven de leer? Pas uw combinaties toe, toon uw meesterschap in het opwerpen van hinderpalen, - den dag, dat deze man begrijpt op zich zelf te kunnen staan, zal hij zich schrap zetten! En het verbond, dat gij u thans niet verwaardigt met Pruisen te sluiten, wanneer ge het hem op dien dag van den triomf door een gezant zult aanbieden, - hij zal het koeltjes opsteken met een: 'Wij zullen zien.' In uw hart, Sire, zult gij hem dan bewonderen om de stoutheid van zijn geest; maar pas op voor het oogenblik, waarop hij u uw tractaat terug zal zenden met

het woord: Ik wìl niet en nimmermeer. Dat is het uur van het verderf voor u, voor uw geslacht, voor uw rijk.)

Langzaam wandelen die twee over het strand van Biarritz in het koesterend schijnsel van de zonnestralen. Bismarck geraakt al meer in opwinding over zijn eigen woorden. ‘Hij is dol,’ fluistert de keizer den vertrouwde in 't oor, op wiens arm hij leunt; en een glimlach gaat even over de matheid van zijn gezicht. Zoo'n grein van dolheid mishaagt hem niet.

Voor Bismarck was de gang naar Biarritz het beslissende moment van zijn loopbaan. Hij heeft van Napoleon *geleerd*. Niet door de woorden van den keizer, maar door zijn persoonlijkheid. Hij heeft den man leeren kennen, met wien hij rekening had te houden, en hij heeft zich zijn manier om de zaken van Europa te beschouwen eigen gemaakt. Om de Oostenrijksche diplomatie te overtroeven, heeft Bismarck haar houding en taal overgenomen; om met Napoleon te kunnen handelen, heeft hij zich zijn zienswijze geassimileerd. Als hij naar Berlijn terugkeert, is hij niet langer een Pruisisch minister, die den toestand van Europa in 't oog houdt, hij is een Europeesch staatsman geworden; en hij leidt de Pruisische politiek definitief op den heirweg van Europa. Hij sluit met Italië het of- en defensief verbond tegen Oostenrijk; hij stelt een hervorming voor van den Duitschen bond op de basis van het algemeen stemrecht.

Het was een revolutie, waarbij de strijd over het budget en de legerreorganisatie zijn beteekenis verloor. Hij zette die revolutie door, hij alleen. Toen in Juli 1866 de oorlog tegen Oostenrijk uitbrak, was Bismarck gehaat; het Pruisische leger trok uit zonder geestdrift, de burgerij verwachtte een onheil. Maar op de tijding van het eerste succes, de capitulatie van het Hannoversche leger, greep er een omkeer in de stemming plaats. Berlijn illumineerde; de volksmenigte verzamelde zich voor Bismarcks huis; men wilde hem zien, hij moest tot het volk spreken. Eensklaps was de openbare meening uit haar loomheid opgewekt en straalde van enthousiasme. Een vonk schoot uit de doffe wereld der gemoederen te voorschijn en toonde Bismarck, dat zijn werk gegrepen had in het leven van het volk. De schok was gekomen, het gewicht had zich verplaatst; het zwaartepunt van Duitschland lag in 't Noorden, - daàr, waar hij stond.

De daad van het leger voerde op de velden van Bohemen

Bismarck's gedachte uit. Terstond na Königgrätz nam hij de geheele leiding weder in zijne hand. Het was geen Duitsche vrede, dien hij sloot, maar een Europeesche vrede of liever een Europeesche wapenstilstand. De inmenging van Frankrijk verhinderde, dat Pruisen met één worp zijn doel bereikte. Oostenrijk bleef ongerept, de erkende suprematie van Pruisen werd beperkt tot de staten ten Noorden der Mainlinie, Zuid-Duitschland zou zijn zelfstandigheid behouden.

De koning was ontevreden; maar hij bukte. Koning Wilhelm gevoelde zich als iemand, wien onverwacht een groot geluk te beurt valt, hij wilde edelmoedig wezen en toch geen suipper van zijn geluk opgeven. Zijn blijdschap uitte zich in een stroom van vage aandoeningen.

Onderwijl moest zijn minister geschiedenis maken en maakte geschiedenis. Met zelfbedwang. Ook hem was de gelukkige uitkomst van den oorlog bijna te machtig geworden. Het ondervondene bleef hem niet in de kleêren zitten, het drong door tot het hart, het vervulde zijn wezen. Ja, het was hem, alsof de gebeurtenissen, die haar oorsprong in zijn ziel genomen hadden, tot haar uitgangsplaats terug waren gekeerd en daar dooreenwoelden met een verward gejubel. Wanneer hij alleen was, overmeesterden hem zijn zenuwen; zijn tranen waren niet tot bedaren te brengen. Doch als onderhandelaar, als staatsman stond hij op zijn post gelijk een paal. Hoe meesterlijk is zijn houding tegenover zijn koning, tegenover den Oostenrijker, tegenover den Franschman! Hoe weet hij het gansche register van zijn hulpmiddelen te gebruiken, zijn humor, zijn voornaamheid, zijn Napoleontisch idealisme! Zelfs speelt Bismarck de rol van Napoleon, - maar van den ouden, den echten, van den Bonaparte, die Cobenzl een porseleinen servies voor de voeten smijt, - als hij midden in 't gesprek op een voorwaarde, door den Oostenrijker gesteld, oprijst met een vaart, dat zijn stoel tegen den grond smakt, en met dreigend gebaar roept: ‘Dat is een nieuwe oorlogsverklaring; zelfs al neemt de koning het artikel aan, ik onderteeken zoo'n verdrag nooit.’

Zijn kwaad humeur bewaarde Bismarck voor de Zuid-Duitsche staten, die zelfstandig zouden blijven, volgens het tractaat.

Daar kwamen ze aan, de Zuid-Duitsche afgezanten; het eerst verscheen de Beiersche minister, baron von der Pfordten, in Nikolsburg. Bismarck mocht den man wel lijden; in vele

omstandigheden waren zij samengegaan, en pas de laatste gebeurtenissen hadden hun wegen gescheiden. Thans wilde hij den man zelfs niet zien, hij liet hem met krijgsgevangenis dreigen, omdat hij 't gewaagd had op Pruisisch machtsgebied te verschijnen, voordat Pruisen den vrede met Beieren gesloten had. De arme von der Pfordten! hij waarde als een schim op het plein van Nikolsburg rond, een schim in zwarten rok, te midden van de uniformen, waarvan de plaats wemelde.

Eerst in Berlijn stond Bismarck den baron von der Pfordten te woord. En hij was streng. De oorlogsverklaring aan Pruisen zou Beieren opbreken. Bismarck kon het kuiken den nek niet omdraaien, dat verbood de Europeesche vrede; maar hij zou 't het kuiken benauwd maken. Dat kon geen macht ter wereld hem verhinderen.

‘Waarom stelt gij aan Beieren zulke eischen?’ vroeg baron von der Pfordten. ‘Veel strengere dan aan de andere staten!’

‘Natuurlijk!’ zeide Bismarck. ‘De anderen hebben voorspraak gevonden, ik moest ze door laten sluipen. Gij betaalt voor de rest.’

‘Zoudt ge soms deuken,’ vervolgde Bismarck na een poos, ‘dat andere mogendheden edelmoediger zijn? Wat zou Frankrijk niet gaarne Rijnbeieren bezitten! Ja, - als ik zeker was, dat Beieren een verbond met Pruisen wilde sluiten, om het te allen tijde met zijn leger bij te staan! dan zouden mijn voorwaarden veranderen.’ Bismarck's stem klonk vriendelijk: ‘Zoudt gij, de Duitscher, met ons, Duitschers, te zamen willen gaan en goed en bloed wagen?’

Het gezicht van von der Pfordten verhelderde. Hij kwam naderbij met uitgestrekte hand. Bismarck stond van zijn stoel op en zonder dat een woord hun gedachte behoefde te verduidelijken, omarmden zij elkander.

Het is een tooneel, die omhelzing. Er schuilt bedoeling in, maar ook zoo diep, zoo grondeerlijk ligt er natuur in. De handslag van twee mannen, de trouw, het geloof!

Den dag daaraanvolgende zond Benedetti, de Fransche gezant, zijn ontwerp-tractaat aan Bismarck, waarbij Frankrijk een aanvallend en verdedigend verbond met Pruisen aanging op voorwaarde van de verwerving van Luxemburg en van België. Het is het stuk, dat later door ‘de Times’ wereldkundig is geworden.

Bismarck had, zoo niet tegen de letter, dan toch (wat veel erger is) tegen den geest van den met Oostenrijk gesloten vrede gehandeld, door den nauwen bond met de Zuid-Duitsche staten aan te gaan. Hij kon het verlangen van Frankrijk niet geheel afwijzen. Daarenboven lag een verbond met Frankrijk niet buiten zijn plannen, mits het verbond niet eenzijdig was. Nog kon de pasgevormde macht van Noord-Duitschland niet op zich zelf staan en verdragen aan andere mogendheden voorschrijven. Hij bleef dus met Frankrijk onderhandelen en stelde een beslissing uit.

Bismarck wachtte, totdat de toestand zich bevestigd had.

Maar de komende jaren brachten geen volkomen zekerheid. Oogenschijnlijk zijn het jaren van triomf voor hem: de Noordduitsche bond wint aan innerlijke kracht, de macht van Napoleon slinkt. Inderdaad besefte Bismarck, dat hij de gebeurtenissen in Duitschland niet meer beheerschte. De strooming van het volksbewustzijn, die hem in 1866 de macht had gegeven, was verloopen. Zijn omkeer in de politiek ten voordeele van liberale instellingen had de conservatieven vervreemd. De liberalen wantrouwden hem. In de regeeringskringen vreesde men hem. Hij moest er op verdacht zijn, dat men hem den voet zou lichten. Op den steun van den koning kon hij niet altijd dadelijk rekenen. Hij stond alleen, en evenals een kunstenaar het scherpst de fouten van zijn eigen werk ziet, zoo zag hij duidelijker dan een ander de gebreken van zijn schepping, de onzekerheid van de toekomst van Duitschland.

Zijn toorn en zijn verdriet bereikten hun hoogtepunt op het eind van het jaar 1869, in het begin van 1870. Hij trok zich al meer terug in de eenzaamheid van Varzin. Von Roon, de trouwe vriend van vroeger dagen, begon te klagen over Bismarcks souvereine verachting voor menschen en zaken. En die wereldverachting klom daar ginds in Varzin tot een uiterste bitterheid. De Titan, gebonden door den geheimen tegenstand der dingen, wrong zich van de pijn, die hem zijn banden aandeden.

‘Wat is er met zoo'n koning te beginnen! en met zulke ministers! Alles streeft mij tegen! Alles verlaat mij! Weten ze dan niet, dat, wanneer ik mijn hand terugtrek, het gebouw ineen moet zinken onder het spottend gelach van de gansche wereld!’

Terg dien man niet, o Napoleon, dat hij uit zijn eenzaamheid te voorschijn komt.

Het lot beschikte 't zoo. Frankrijk verklaarde den oorlog.

En zie daar steeg een vreugdekreet op door alle Duitsche gouwen. Het was alsof Duitschland gedrukt was geweest door denzelfden angst, die Bismarck in zijn eenzaamheid bekneld hield. Nergens een aarzeling, toen het beslissende woord gevallen was. Zuid-Duitschland verhief zich, om Pruisens leiding te volgen met een blijdschap niet minder dan de geestdrift der getrouwe Brandenburgers. En ze kwamen van het gebergte, ze kwamen van de kusten, ze kwamen van de oostgrens, ze kwamen uit de Rijnlanden, de scharen, bezield met éene gedachte, gedragen door dat éene onnoembare geluk, dat onder vele geslachten slechts aan enkelen wordt toebedeeld: het geluk, om gezamenlijk het hoogste te mogen inzetten voor een hoog doél.

De golf van het volksbewustzijn droeg wederom het werk van den grooten staatsman.

Toen richtte ook Bismarck zijn oorlogsverklaring aan Frankrijk; en hij zond Benedetti's ontwerp-trachtaat de wijde wereld in. Het zou zijn adres wel vinden: het keerde terug, van waar het gekomen was. Met Frankrijk rekende Duitschland niet meer.

Misschien had in 't diepste bewustzijn van den man dat stuk papier op Bismarck's geweten gelegen, als een getuige van zijn lafheid, van een zonde begaan tegen zich zelf.

Door zijn daad bevrijdde hij zich daarvan.

Duitschland stond in de volheid van zijn macht.

Zoo dacht, zoo gevoelde Bismarck toen.

‘Rücksichtslos!’

BYVANCK.

Liederen.

I.

Als een kindje gestorven in moeders schoot,
Droeg ik mijn Liefde, mijn arme Liefde,
Meenend zoo zeker: - ‘Ik kweek haar wel groot!’
Droeg ik mijn Liefde .... en ze was al dood.

'k Telde ellek morgen- en avondrood:
- ‘Eens ligt mijn Liefde, mijn lieve Liefde
Stralend te lachen met lippekens rood,
Eens ligt mijn Liefde op mijn zaligen schoot!’

'k Maakte mijn hart al zoo wijd, zoo groot,
Al voor mijn Liefde, mijn zoete Liefde,
Moedig doorstond ik den smartlijksten nood,
Al voor mijn Liefde .... en ze was al dood.

II.

O de wereld was feestlijk in 't blank en in 't blauw,
'k Zag zoo plechtig een pracht nooit te voren,
Toen de vlinder der vreugde uit de rups van mijn rouw
Werd in rozen van liefde geboren!

O wat zegende ik zalig de statige stad,
Waar ik eens, en nu weer, werd geboren!
O wat jubelde ik luid: - 'Nu is 't leven een schat!'
Zoodat God in zijn hemel 't kon hooren!

En ik wist niet (mijn hart is zoo argloos en trouw!)
Dat voor lijden 'k was wedergeboren.
Als mijn stap in de sneeuw, als mijn blik in het blauw,
Is mijn vreugde vergaan en verloren.

III.

Rijp hangt mijn hart, een zware purpervrucht,
Aan 't zwakste takje van mijn levensboom;
En, waait de wilde windvlaag die ik ducht,
Dan valt de vrucht .... mij hart is zwaar van schroom.

O gij die rondwaart in mijn levenshof
En bergt wat rijp is in uw voorraadschuur,
Pluk nu mijn hart, eer 't neerploft in het stof,
En 'k zal u zeegnen in mijn stervensuur!

IV.

Fluweelen zeewind!
O streel uw weekind!
Mijn handen branden en mijn hart is ziek.
Om Levens logen
Zijn rood mijn oogen.
O zalf mijn hart met zachte zeemuziek!

Ik zwierf verlaten
Langs grauwe straten
En 'k schreide om u, als 't kindje om moeders borst.
Waait op mijn wegen
Me uw adem tegen,
Dan zwelt mijn hart alsof 't weer bloeien dorst.

Zee, geef 't verloren,
Uit leed geboren
Beloofd geluk weer, dat ik zoek alom.
Of laat mij zinken,
En zinkend drinken
Der dooden wellust in uw heiligdom!

V.

Mijn hart is een arrem kindje,
Dat buiten gesloten is
Uit het huis van zijn liefde en zijn vreugde,
In kou en duisternis.

Het kindeken weent zoo bitter
Omdat het geslagen is.
Het zit op den drempel te huivren,
In kou en duisternis.

Het kindeken weent zoo angstig
Omdat het zoo eenzaam is.
Het durft aan het venster niet kloppen,
In kou en duisternis.

Het kindeken weent zoo wanhopig
Omdat het voor eeuwig is.
O sneeuw! geef 't een bedje om te slapen,
In kou en duisternis!

VI.

Moet ik in haat of medelij
Uw naam gedenken?
Geen plek ter wereld, ver van mij,
Kan vrede u schenken.

Nu hebt ge me in mijn ballingsoor
Alleen gelaten,
Mijn arme Liefde ligt vermoord:
Ik moest u haten.

Maar 'k weet, nu wij gescheiden zijn
En niet vergeten,
Moet als een kanker 't lijden zijn
Van uw geweten.

Beloofden we eens niet, eeuwig trouw
Elkaar te helpen?
't Is me of 'k uw tranen van berouw
Nu zacht moest stelpen.

VII.

Nu slaapt haar doodslaap mijn vermoorde Liefde,
Om 't edel hoofd een scherpe dorenkroon,
't Kleed rood van bloed waar 't zwaard haar borst doorkliefde,
Zoo bleek, zoo rein, zoo roerend schoon!

O nader stil haar smart- en stervenssponde
En voel haar mondje, is 't niet zoo koud als steen?
Nu buig voor 't laatst u over de arme blonde
En kus haar handjes, één voor één.

O leg een lelie en een palm er tusschen,
Strooi blanke rozen op haar peluw zacht,
Streel eens nog 't haar, dat goudgolft op het kussen
En zeg haar weenend goedennacht.

O lief! de rouw, 't berouw om 't wreed verscheiden!
Ziet ge ook die hand, die blinde en voorhang sluit?
Kom, steun op mij, de sterkste van ons beiden,
Dan gaan wij saam de kamer uit.

Neen, snik niet zoo! 'k zal u de schuld niet geven:
Ik weet niet wie die misdaad heeft gedaan.
't Hart van mijn hart, het leven van mijn leven
Is nu voor eeuwig heengegaan!

VIII.

Och! help mij! ik kán haar alleen niet dragen:
'k Ben van 't waken zoo moe en een doode is zwaar
En nog dézen nacht komt de zwarte wagen....
Het wordt tijd voor het spijkeren van de baar.

Mijn knieën wanklen, mijn handen beven,
Ik zie als mijn doode zoo bleek, nietwaar?
Zij was ook mijn wereld, mijn ziel, mijn leven.....
'k Ben van 't waken zoo moe en een doode is zwaar.

Is 't ook u te moede of u 't hart zou breken?
Wij hebben haar samen vermoord, nietwaar?
Nu snel, eer de menschen er over spreken.....
Het wordt tijd voor het spijkeren van de baar.

IX.

Alleen met mijn heimwee, op Allerzielen,
Heb ik naar het graf van mijn Liefde gezocht.
Ik kon het niet vinden, mijn tranen vielen,
Ik had haar in 't donker naar 't graf gebrocht.

Ik had op het plekje, als herkenningsteeken,
Het kruis van mijn lijden toch diep geplant.
Geen sneeuw kon het deren, geen storm het breken,
Geen knaap het ontwortlen met schendende hand.

Ik had met mijn bloed op het kruis geschreven:
- 'Hier rust die mijn Liefde en mijn leven is,
Tot zij, blank en verheerlijkt, zal opwaarts zweven,
Op den heiligen dag der verrijzenis.'

Met klimop van trouw had ik 't kruis omwonden
En nu bracht ik er bloemen van reinheid en rouw.
En toen ik ten laatste het graf had gevonden,
Toen was 't mij te moede of ik sterven zou.

Ik liet sneeuwen de lelieën uit mijn handen,
Ik liet reegnen de rozen als bloed zoo rood...
En al sleep ik mijn heimwee naar vreemde landen,
Wat zal ik er zoeken? - mijn Liefde is dood.

X.

Nu zie ik al mijn lieve erinneringen,
Als een bezielde beeldengalerij,
Pathetisch-teeder, dwingend mij tot zingen,
Gaan zij mijn venster, één voor één, voorbij.

En de eene is schoon en vult met zon mijn handen
En wademt goudwaas op mijn aangezicht.
O 't roode kluisje in 't blond der korenlanden!
En o de molen, grijs in 't rozelicht!

En de andre is wreed: een hutje in 't bosch begraven,
Waar al de smart des harten wijkplaats vindt,
Waar droef zich voegt bij 't scherp gekras der raven
't Meewarig klagen van den najaarswind.

Een dennenboschje, - een dorpje in 't zomergloren, -
Een binnenhuisje, - een landweg, groen en blond.....
En wij alom, in liefde of leed verloren,
Scherp afgeteekend tegen d' achtergrond.

'k Weet, wie zijn dubbel-ik aanschouwt, moet sterven:
De adem des doods doorhuivert al mijn haar.
Zij 't leven wreed, toch wil ik 't nog niet derven,
Mijn weg is lang nog en mijn taak is zwaar.

Ik neurie treurig oude liefdewijzen,
Bij 't open graf waar 'k u had neergeleid.
O lieve dooden, wilt niet weer verrijzen
Maar rust in vrede tot in eeuwigheid!

HÉLÈNE SWARTH.

Letterkundige kroniek.

Brieven van Multatuli. 1862-1863. Amsterdam, W. Versluys, 1892.

In den tijd van zijn volle mannelijke rijpheid (1807-1800) heeft Goethe in den roman *Die Wahlverwandschaften* zijn denkbeelden over het huwelijk verkondigd. In dat boek is, gelijk hij meer dan eens aan Eckermann getuigde, geen regel die niet iets bevat van hetgeen hij zelf doorleefde, al geeft hij het niet z o o a l s hij het doorleefde. En nu is het merkwaardig, dat de man, wiens breede, van alle vooroordeelen of conventionecle opvattingen vrije, blik op het leven zoovelen tot ergernis was, met al den ernst van zijn hoogen geest en al de kracht van zijn talent van voorstellen in *Die Wahlverwandschaften* optreedt als de verdediger van het huwelijk. Want dat dit, en niet, zooals velen gomeend hebben, een aanval op dezo maatschappelijke instelling, Goethe's doel met het schrijven van dezen roman geweest is, blijkt duidelijk, zoowel uit zijn zeer stellige uiting tegenover Eckermann, als uit den roman zelf.

'Reinhard'[1] - zoo sprak Goethe tot Eckermann - 'gaf mij dikwijls zijn verwondering te kennen, dat ik, die toch in alle andere zaken zoo vrij denk, zulke strenge grondbeginselen heb op het punt van het huwelijk.' En hoe leert Goethe ons die beginselen in *Die Wahlverwandschaften* kennen? Niet door een eenzijdige voorstelling van een bijzonder geval, maar door op verschillende verhoudingen en verbintenissen in en buiten het huwelijk van alle zijden het volle licht te laten vallen. Dat Goethe, bij het schrijven van dit werk, herhaaldelijk gedacht heeft aan

1) Hofprediker te Dresden.

zijne betrekking tot Frau von Stein, dat geestelijk huwelijk, hetwelk zulk een gewichtige periode vormt in zijn leven; en dat zijn innige toegenegenheid voor Minna Herzlieb, die hij in zijn roman als Ottilie vereeuwigde, hem hierbij telkens voor oogen zal hebben gestaan, kan als zeker worden aangenomen. Bovendien mag niet vergeten worden, dat hij kort te voren zijne betrekking tot Christiane Vulpius door een huwelijk had gewettigd.

Maar wanneer men zich dat alles herinnert, bewondert men te meer de zelfbeheersching waarvan Goethe ook hier weder blijk geeft, wanneer hij in helder, rustig proza, de tragedie der liefde verhaalt, waarin Charlotte, Eduard en Ottilie de hoofdrollen vervullen.

Charlotte en Eduard - men herinnert het zich - vinden eerst laat de verwezenlijking van hunne jonge droomen in een, naar het uiterlijk, gelukkig huwelijk; totdat eerst een vriend van Eduard het tête à tête komt verstoren, en later een nicht van Charlotte, hare pleegdochter de jonge Ottilie, een van de innemendste jonge vrouwen die Goethe voor ons heeft uitgebeeld, in Eduard's hart de plaats van Charlotte komt innemen, Charlotte, van hare zijde, voelt zich tot den Hauptmann, Eduard's vriend, bijzonder aangetrokken, maar zij weet te strijden tegen deze neiging; zij weet zich te beheerschen, ook wanneer zij, met klimmenden angst, de hartstochtelijke liefde tusschen Eduard en Ottilie ziet opvlammen. Dezen, van hunnen kant, laten zich gaan; doen niets om aan het gevoel, dat hen dreigt te overmeesteren, weerstand te bieden. En dat zij zich niet weten te beheerschen, leidt tot hun ondergang. Ottilie, door Eduard meegesleept, ziet eerst als het te laat is hare dwaling in: na langen tijd geen voedsel meer genomen te hebben, sterft zij aan uitputting van krachten, en Eduard, wiens hartstocht voor Ottilie zijn leven is, volgt haar spoedig daarna in den dood.

Aan *Die Wahlverwandschaften* werd ik herinnerd bij de lezing van de brieven, nu dertig jaar geleden, door Multatuli gericht tot het jonge meisje, dat later, in 1875, zijn tweede vrouw zou worden.

Multatuli, wij weten het, kwam veel en gaarne in aanraking met vrouwen van allerlei conditie. Alles droeg daartoe bij: zijn ridderlijke aard, die hem drong de zwakke vrouw bij te staan, haar te redden, als hij het noodig dacht, uit een haar onwaardige omgeving;

zijn ijdelheid, die door de vereering, welke de vrouwen hem toedroegen, gestreeld werd. Hij zelf verklaart het in een dezer brieven aldus: ‘Waar ik aanhankelijkheid vond was 't meestal bij vrouwen. Heel natuurlijk. Zij zijn de Samaritanen van dit Judea! De paria's dezer maatschappij. Zij mogen niet dit, zij durven niet dat... zij zijn voorbeschikt te hooren naar elke blijde boodschap van verlossing. En ik, met mijn “malle begeerte om de smarten der wereld te dragen”, ik was voorbeschikt te lijden onder hare ontbering van vrijheid. Zoo hebben velen mij liefgehad en ik velen!’

Tine, voor wie hij in den ‘Havelaar’ een onvergankelijk gedenkteeken oprichtte, en die hij nog voortging te roemen als de ‘onbegrijpelijk verheven’ vrouw, van wie men ‘niet te hoog idee’ kon hebben, zijn ‘heilige’, zooals hij haar in een brief van 2 Mei 1862 noemt, bleef hij met de kinderen ver van zich verwijderd houden, naar het heette om ongestoord te kunnen werken en niet in gesprekken te veel van die ‘ziel’ uit te geven, welke hij bewaren moest voor zijne geschriften.

En nu was hij in den aanvang van 1862 begonnen, zijne *Ideën* uit te geven, in afleveringen. De binnenzijde van het omslag van iedere aflevering gebruikte hij om allerlei brieven en vragen te beantwoorden of zich lastige praatjesmakers, ‘meneer de pleizierkennismaker’ en consorten, van het lijf te weren.

Onder de brieven, in dien tijd door hem ontvangen, was er een die hem bijzonder getroffen had, en de briefschrijfster, een Haagsch meisje, dat enkel met hare initialen had onderteekend, werd op het omslag van de 3e aflevering der *Ideën* dringend uitgenoodigd, haar adres op te geven. ‘Zij zelve kan begrijpen’ - luidde het - ‘dat ik haar iets te zeggen heb.’ Nu, dat zou spoedig blijken en deze bundel Brieven kan ervan getuigen.

Stel u voor een levendig, intelligent meisje van twee-en-twintig jaar, dat door het lezen van den *Max Havelaar* en de *Minnebrieven* is gaan dwepen met den man, die veel geleden heeft. Met vriendinnen van haren leeftijd en hare stemming windt zij zich op voor een genie, wiens geschriften - verboden waar in een ouderwetsch Nederlandsch gezin van die dagen - zij niet dan ter sluiks lezen mag. Eindelijk, in stilte, zonder er haar intiemste vriendin iets van te zeggen, waagt zij het, in een kort briefje den grooten man te vertellen, welk een innige vereering zij voor hem koestert. En die man, dien zooveel vrouwen dagelijks met hare ontboezemingen

komen lastig vallen, heeft uit die allen h a a r onderscheiden! Hij beantwoordt haar brief, niet met een paar vriendelijke woorden, maar met een lang epistel, vele bladzijden lang; en in dat epistel noemt hij, tot wien zij opziet als tot een halfgod, haar, het hem onbekende Haagsche meisje, ‘mijn lief kind’, en hij vraagt haar vertrouwen. ‘Wilt ge mij uwe aandoeningen te bewaren geven?... dat zal mij een genot zijn! Liefde is drang tot geven en ontvangen...ik zal ontvangen met een heilig gevoel van dankbaarheid al wat gij me geven wilt uit de schatkamer van uw gemoed.’ Hij neemt haar als het ware op in het leger van zijn getrouwen: ‘Hoe heb je mij lief, mijn kind? kun je dat beschrijven? Ik u als geestverwant, als een dapper hart, als een hulp waar 't noodig wezen kan. En ik zou op u rekenen in welke zaak ook! Heb ik daarin gelijk?’

In den regel zal men, om een juist inzicht te krijgen van het ontstaan en den aard van eene innige genegenheid als die tusschen Multatuli en de Haagsche twee-en-twintigjarige, niet genoeg hebben aan de brieven, welke enkel van één der betrokkenen afkomstig zijn. Maar Douwes Dekker is zoo impressionnabel, hij pleegt zoo onmiddellijk den terugslag te geven van den indruk, dien hij ontving, dat men in deze Brieven, als in een spiegel gereflecteerd, het beeld vindt van haar, die van de jaren '62 en '63 af zulk een groote plaats innam in dat hart, dat hijzelf ‘ruim’ en Tine ‘oneindig’ noemde.

De liefde tusschen dien anderen Eduard, uit *Die Wahlverwandschaften*, en Ottilie was gekomen gelijk deze, te weten, zooals Lewes in zijn ‘Life of Goethe’ het noemt: ‘rapidly, vehemently, thoughtlessly’; en ook van Eduard en Mimi kon gelden wat Lewes van Eduard en Ottilie zegt: ‘hun gevoel is zoo natuurlijk, het vervult hen zoo geheel, dat zij zijn als twee kinderen bij het ontwaken van hunne eerste liefde’. ‘Eduard’ - heet het bij Goethe - ‘batte bei zunehmenden Jahren immer etwas kindliches bchalten, das der Jugend Ottiliens besonders zusagte’, en Multatuli schrijft in een brief van 10 September 1862 aan zijn Mimi: ‘Zoo ernstig en koud mijn streven is in 't algemeene, zoo jong en naïf is mijn gevoel in 't bijzondere. Ik heb je lief alsof ik 20 jaar was, neen, als een kind, als een knaapje. Everdine zegt het dat ik 'n kind ben, en als ik mij dwing tot koele wijsgeerige beschouwing van mijzelf - le lendemain du fait - dan zie ik het in. Dan zeg ik verwonderd soms: he, was ik zoo jong, zoo innocent, zoo kinderlijk?’

En nu komt, in deze Brieven, tegenover dien Eduard met zijn liefde van twintig jaar, ‘zoo jong, zoo onnoozel, zoo naïf’, Ottilie.... ik wil zeggen: Mimi, die zelve ‘zoo jong (is) en hartstochtelijk en zoo beminnend’, mij soms als de oudere voor, als de minder onbezonnene, de meer conscientieuse. Dat zij, gevleid, verheerlijkt, geroerd door de wijze waarop hare genegenheid door Multatuli werd beantwoord, is voortgegaan met haar hart voor hem uit te storten, zich zonder terughouding aan hem te geven zooals zij was, is volkomen begrijpelijk. Het moet haar een voldoening geweest zijn, door hare hartelijkheid, hare toewijding iets te kunnen bijdragen om Multatuli op te beuren, te mogen behooren tot hetgeen hij noemde ‘het legioen der kinderen van Insulinde die hem moesten helpen in den strijd tegen al wat laag en slecht is’. ‘Als ik besluit je aan te nemen’ - schrijft hij haar in September 1862 - ‘als gij besluit mij aan te hangen, dan zal ik volstrekt niet discreet wezen. Ik zou over je beschikken tot het uiterste toe, en als Tine zou je zeggen: merei, sire! Maar dat komt geen vreemden toe! Zie nu dien hoogmoed.... 't moet een eer blijven zich op te offeren voor Insulinde’.

Maar, eer of geen eer, vergis ik mij, wanneer ik onder de ‘overgegevenheid’ van Multatuli's nieuwe vriendin, zooals Dekker hare sympathie voor hem en zijne zaak noemt, een zeer begrijpelijken en zeer loffelijken schroom meen te bespeuren van te zullen empiëteeren op een terrein, dat aan een ander toebehoorde? Telkens schijnt zij naar Tine gevraagd en den wensch uitgesproken te hebben dat Tine op de hoogte mocht worden gebracht van hunne briefwisseling en zelve met haar in correspondentie mocht treden. En Multatuli antwoordt ‘Neen, Tine kent u nog niet en dat is een uitzondering. Ik deel haar anders altijd mede wat er gebeurt en zij is volkomen op de hoogte om u te begrijpen en u te schatten.... Dat ik van u niets schreef, was omdat ik geen lust had haar een bloem te geven in plaats van brood.... Ziedaar! Maar uit achterhoudendheid niet!’ En later: ‘Ja, Tine zal u schrijven’. En nog veel later: ‘Aan Tine schrijven? O waarachtig! graag! Je kunt van haar nooit te veel goeds denken. Zij is een engel. Als je aan haar schrijft, doe 't dan zoo als een geloovige bidt. Je kunt niet te oprecht wezen... En meen niet dat uwe liefde voor haar in 't minst strijdt met je genegenheid voor mij... Ze weet dat ik je liefheb’. En elders: ‘Tine heeft je héél lief. Zij weet hoe ik je

in 't hart draag.' En weêr elders: 'Voor je vraag (in 'n vorigen brief): "zorg dat Tine van mij houdt," zal ik zorgen, dat verzeker ik je!' En dan aan het slot van den laatsten brief in dezen bundel nog dit: 'Je vraagde mij te maken dat zij je lief had. Nu, dat heb ik gedaan. Ik ben groots op 't koningschap, dat ik gesticht heb in haar hart.'

Niets is zeker gemakkelijker dan over een dergelijke verhouding, zonder nader onderzoek, in naam van de meest eerbiedwaardige beginselen den staf te breken. Niets gevaarlijker dan haar te idealisceren, zooals o.a. Shelley het doet in zijn 'Epipsychidion', als hij schrijft:

> Narrow
> The heart that loves, the brain that contemplates,
> The life that wears, the spirite that crates
> One object, and one form, and builds thereby
> A sepulchre for its eternity.
>
> Trne love in this differs from gold and clay,
> That to divide is not to take away.

Maar in het geval, dat ons hier bezighoudt, is noch onmeedoogende veroordeeling noch idealiscering noodig.

Er werd hier - het is niet te ontkennen - met vuur gespeeld; en het roekeloost door hem, die, als oudere on in zijn qualiteit als 'menschkundige', het gevaarlijke van dit spel het eerst had moeten inzien. Maar de liefde tusschen Multatuli en zijn Haagsche vriendin is, gedurende den tijd waarover deze Brieven loopen, een liefde op een afstand. Slechts enkele schaarsche ontmoetingen waren mogelijk: het jonge meisje werd tehuis streng bewaakt en moest blijkbaar heel wat om hare briefwisseling met Multatuli lijden. Op eene enkele uitzondering na, waarvoor, zooals uit zijn antwoord blijkt, zijne correspondente hem behoorlijk terecht wijst, is dan ook de toon, dien Multatuli in zijn brieven aanslaat, de toon die past tegenover haar, tot wie hij zeggen kon: 'Daar ligt een waas van reinheid over u dat mij zoo liefelijk aandoet, en mij stemt tot goed zijn'. En het beeld dat Multatuli op verschillende plaatsen van haar schetst, is wel geschikt om ons voor haar in te nemen: 'De indruk die je maakt was voor mij: de mensch op z'n schoonst. Open, hartelijk, jong, frisch... net

'n granaatappel die, juist even rijp, de heele natuur aankijkt of ze (onbewust) vragen wilde: ben ik niet rein, goed en begeerlijk?'

Hem kwelt bijwijlen de gedachte, dat haar leven door zijn toedoen een mislukt leven zou kunnen worden, dat hij haar in den weg zal staan om anderen aan te trekken: 'Je beeld, de herinnering aan je eersten brief, aan de ontmoeting op dien buitenweg, je bezoek, die kleine haarlok, je brieven - ja, zelfs je boosheid op dien dag... alles, alles houd ik vast als 'n schat. Maar ik offer niets, Mimi! jij wel! O, dat smart me zoo. Begrijp mij goed. Je hebt niet gister of eergister iemand afgeslagen om mij. Dat is te gek. Neen, maar in de stemming van je gemoed zullen de weinigen, die je waard zijn, je niet naderen tot afslaan of aannemen toe. Een man die fijn is, voelt of 't hart dat hem aantrekt vrij is. Of juister, dat hart trekt hem niet aan, 't openbaart zich niet. Iemand die je dol lief zou gekregen hebben, en daardoor ook u zou hebben opgewekt, gaat je nu ongemerkt voorbij, als een huis waar bezoek is in de binnenkamer en dus niet verlicht naar buiten. God weet of men je niet voor een droog dor meisje houdt. Dat bezwaart mij. Ja, ja, men zal denken in dat gemoed is niets, omdat je hart niet aan de straat woont. Want je moet het wegstoppen, verdringen, dooden.' En die bezorgdheid om haar komt herhaaldelijk terug: 'Je schrijft: Ik ben de uwe. Ja, Mimi, in den hoogsten, edelsten, fijnsten zin hoor je mij toe. Als een kostbaar kleinood zal ik je behandelen. Nog weet ik niet hoe ik 't groote doel zal bereiken dat uwe liefde je geen schade doet, in geen opzigt.. Maar hoe dit zij, ik neem je lief hart aan, en ik heb je onuitsprekelijk lief! Zou iemand een diamant weigeren omdat i niet weet of hij in staat wezen zal dien behoorlijk te zetten. Dat is bijzaak! Den diamant neem ik dankbaar aan. Ik voel kracht in mij dien te waardceren... Over onze verhouding zal ik goed nadenken. Maar dat ze bestaat, innig, heilig en onverbrekelijk, staat vast. Mijn hart huwt je..'

Het zijn uit deze brieven, vol kleur en vol gloed, vol teêr gevoel en vol poëzie, niet de mooiste bladzijden, welke ik aanhaal, maar die, welke, naar mij voorkomt, de verhouding, de stemming uit die jaren het duidelijkst kenteekenen.

Doch niet enkel minnebrieven ontvangen wij ter lezing. In de reeks hier bijeengebracht is telkens de Ideën-schrijver aan het woord: als hij spreekt over de noodzakelijkheid voor Hamlet om

Ophelia van zich te stooten (‘Gooit men niet een bloemruiker weg als men ten strijde trekt?’); als hij de vrijmetselarij aanvalt of de organisatie der Roomsche kerk bewondert; maar vooral in die schoone zelfontleding (blz. 164 en vg.), waar hij als de voorwaarden tot slagen voor hem die iets tot stand wil brengen vooreerst noemt ‘geloof in zich zelven’, en ten tweede ‘geloof van anderen in ons en van ons in anderen.’

En tusschen dat alles steeds het beeld van Tine. Het is alsof Multatuli behoefte gevoelt, hot zich telkens en telkens weer voor den geest te roepen; telkens en telkens weêr, als ware het om het evenwicht te herstellen, den lof te verkondigen van die vrouw, die ‘altijd dezelfde (is), altijd moedig, trouw, zacht, soliede, verstandig poëtisch, kinderlijk vroolijk, genotlievend...’

Er is voor mijn gevoel in deze loftuitingen, onder die omstandigheden, iets pijnlijks. Om dit gedeelte uit Multatuli's leven en, in verband daarmede, de later gevolgde scheiding volledig te kunnen beoordeelen, zouden wij onder anderen de brieven moeten kennen, welke Tine richtte tot den man, die haar veraf hield, omdat het praten met haar en de kinderen hem ‘leeg’ zou maken (p. 117), en die intusschen aan zijn nieuwe vriendin lange, hartstochtelijke brieven schrijft. Maar juist nu ik zoek naar de zielkundige verklaring van een dergelijke dubbele liefde - waarbij ik mij niet laat afschepen door Shelley's verzekering, dat, bij zulk eene verdeeling, ‘each part oxceeds the whole’ - geeft Paul Bourget, de menschkundige bij uitnemendheid, in een gedeelte van zijn laatsten roman *Cosmopolis* de analyse van een soortgelijk geval. En al kan nu van Multatuli niet beweerd worden dat hij zijn vrouw bedroog, daar hij haar vrij trouw op de hoogte hield van de zaken van zijn hart, er is in datgene wat Bourget over het geval Boleslas Gorka zegt, en in de voortreffelijke analyse van het gevoel van dezen zwakken Pool voor zijne bewonderenswaardige vrouw zooveel wat mij doet denken aan hetgeen wij van Multatuli weten, dat ik het hier wil aanhalen.

> S'il avait exagéré l'expression de ses sentiments en disant, en s'imaginant plutôt qu'il n'avait jamais cessé de l'aimer, c'était vrai qu'à travers tant de défaillances il lui gardait une affection toute particulière faite de reconnaissance, de remords, d'estime, et, il faut bien le dire, d'égoïsme. Il chérissait en elle un coeur du dévouement duquel il était absolument sûr, et puis, comme beancoup de maris qui trompent une épouse irréprochable, il en était fier, tout

> en lui étant infidèle. Elle lui apparaissait à la fois comme la dignité et comme la charité de sa vie. Elle était demeurée à ses yeux celle à qui l'on doit revenir toujours, l'amie assurée des instants d'épreuve, le port après la tempête....

Bij Multatuli nog minder dan bij eenig ander man van beteekenis kan men het private leven ommuurd en van het openbaar leven afgescheiden houden. Hij zelf heeft het niet gewild. Heeft hij niet, van zijn eerste optreden af, sympathie gevraagd voor zijn persoon, voor zijn gezin, ons in de bijzonderheden van zijn leven ingewijd, ons gesproken van zijn worstelingen en zijn gebrek lijden?

Tine en de kleine Max waren ons lief geworden. En nu is het alsof wij een zeker recht erop hebben, te weten wat er van hen is geworden, hoe het hun gegaan is, en waardoor het hun zóó gegaan is en niet anders.

Reeds is door vorige bundels op sommige tijdvakken uit Multatuli's leven - ik denk aan de heerlijke brieven zijner jonge liefde uit den tijd tot 1846 - een verrassend licht geworpen. Latere brieven zullen ons misschien teleurstellingen bereiden. Het zij zoo. Maar wij willen weten.

Bibliographie.

Eene illuzie, door Louis Couperus. L.J. Veen - Amsterdam.

De bundel geeft meer dan de titel belooft. Behalve ‘Eene illuzie’ vindt men er nog in ‘Een zieltje’, ‘Een verlangen’, ‘Uitzichten’, ‘Epiloog’ en ‘Kleine raadsels’, vier van welke stukken voor de lezers van *De Gids* geen onbekenden zijn.

Met zijn zin voor het subtiele in gedachte en vorm, met zijn voorliefde voor al wat geheimzinnig, ontastbaar is, voor een droomerig halfdonker, voor mystiek, staat Couperus vierkant tegenover wat door menigeen geacht wordt te behooren tot den eigen aard van de Hollandsche letterkunde. Daardoor kunnen velen zich nog altijd niet vinden in die geheel bijzondere kunst, waarvan met eene uitdrukking uit ‘Epiloog’ gezegd zou kunnen worden, dat zij is een ‘exquize kunst, die hem zinnen (laat) neerschrijven als kantwerk van Saksich porcelein.’ Doch niet de vorm alleen, vooral ook de analyse van ongemeene, maar zeker niet onmogelijke zielstoestanden maakt den inhoud van deze stukken zoo belangrijk, dat zij de proef van een herhaalde lezing glansrijk doorstaan.

Hoe treft in haar soberheid de teekening van dat ‘Zieltje’, het knaapje, dat uit gebrek aan genegenheid tot melancholie en zelfmoord vervalt; hoe roerend is in ‘Eene illuzie’ het geval van die Tila, ‘arme gewonde van liefde’, die lijdt omdat haar Carel haar niet gewoon liefheeft als een vrouw, ‘met verliefdheid’, maar in haar steeds iets buitengewoons, ‘iets als een luchtverheveling’ ziet. Ook ‘Kleine raadsels’ hebben ons weer getroffen en wij gelooven niet, dat deze teere waarneming van, als men wil, ‘ziekelijke’ verschijnselen den naam verdient van ziekelijke kunst, dien sommigen er aan geven.

Molières Meisterwerke. In deutscher Uebertragung von Ludwig Fulda. Stuttgart 1892.

Deze vertaling van *Tartuffe, Le misanthrope, Les femmes savantes* en *L'avare* is een nieuwe poging om Molière een plaats te geven op het repertoire der Duitsche schouwburgen; nieuw ook in zoover als Fulda voor het eerst de versmaat van *Faust* op een Melière-vertaling aanwendt; d.i. afwisselend vier-, vijf- en zesvoetige berijmde jamben gebruikt. Daar de rijmende regels nu eens op elkaar volgen, dan weer door een, twee, soms drie regels gescheiden zijn, kan het rijmwoord steeds met de zoogenaamde ‘pointe’ samenvallen. Hierdoor is het Fulda gelukt, in de vaak woordelijke vertaling stijfheid te vermijden.

Wel komt nog meer dan één beroemde versregel niet geheel tot zijn recht. Het welgedane ‘Je vis de bonne soupe et non de beau langage’ bijv. wordt niet teruggevonden in het droge ‘Vom Essen leb' ich, nicht von Rednerei’, met zijn snijdende e-klanken: maar wanneer men bedenkt, dat de Duitsche verskunstenaars over het algemeen voor het karakter der klanken nog weinig gevoel hebben, is men geneigd, den begaafden vertaler dergelijke tekortkomingen niet te zeer aan te rekenen.

Eene idylle.

XVII.

In de stormachtige gemoedsaandoening waarin het bezoek der zusters en het gesprek met Guido haar gelaten had, kwellend als een zelfbesef van onvoorzichtige handelwijze en slecht beleid, drukkend als de zwoelte, die een onweer voorafgaat, nam Aurelie een spoedig besluit: zij kweet zich met overdrevenheid van wat zij - tot haar plicht geroepen - voor noodzakelijk en onvermijdelijk hield. Ten einde de hekelzucht te bezweren, voldoening aan alle eischen te geven, legde zij dadelijk aan zich zelve en haar altijd tevreden vader een harden leen mansdienst op: zij zond uitnoodigingsbrieven aan verwanten en bekend en. Van alle zijden stroomden de gasten naar het landgoed toe. Elken Zondag was het er feest en de eerste dagen der week waren bezet door enkele blijvenden: oude juffrouwen, dames met kinderen, knapen in vacantie. Aurelie speelde croquet met de kleinen en bemerkte met ergernis en eene spijt, die des te inniger werd, omdat er uit schuchterheid geene uiting aan kwam, dat de rijpende perziken aan den muur en de van binnen nog melkachtige hazelnoten op de heesters, als door eene verborgen tooverroede aangeraakt, spoorloos verdwenen. Het had de taak der aanwezige moeders moeten zijn, hier op te treden als beschermsters van hetgeen de huisgenooten met zooveel belangstelling hadden zien ontkiemen en bloeien en ont wikkelen. Maar zij deden het niet en een toevallige jonge bezoeker vindt het volkomen natuurlijk het ooft, dat de eigenaren tot dusverre geheel den zomer geëerbiedigd

en beschermd hebben, nog groen of half rijp voor zich alleen buit te maken.

In den namiddag zat Aurelie met een paar dames in 't priëeltje. Zij hielden zich met een handwerk onledig en keuvelden over allerlei nietigheden. Aurelie liet soms de handen, ledig met den vingerhoed op den vinger, en terwijl het kleurig borduurbolletje wegrolde, in den schoot vallen. Onwillekeurig dwaalden hare gedachten van het gesprek over een patroontje of de keuze eener te zoeken schakeering af; hare oogen staarden in de leemte zonder dat zij op iets rustten; het beeld van Guido verrees voor haar: zijne hooge gestalte, zijne schrandere blauwe oogen onder de sterke zwarte lijn zijner toegegroeide wenkbrauwen; zijn onderhoud zoo opwekkend en leerzaam: haar levende Encyclopedie, zooals zij hem soms schertsend noemde. En het bedroefde haar, dat haar hart naar hem verlangde, terwijl haar verstand haar voorhield, dat het beter was, indien hij van haar vervreemdde.

Want er was een soort van vervreemding ontstaan: hij deed alsof hij pruilde. Cappuijns verscheen alleen den Zondag. Guido kwam enkel nog eens in de week den Zaterdag, wanneer hij wist dat er niemand was, tusschen het vertrek der eenen en het maken der toebereidselen voor de komst der anderen.

Het was alsof de eenzaamheid zelve nu nog bevolkt bleef: van zoodra hij het hek binnentrad bemerkte hij Clete met haar bultje, die, thans ook in huisdienst, met een grooten stok, hoog in hare lange armen gehouden, een tapijt stuivend uitsloeg en haar werk staakte om hem te groeten met de erbarmelijke aanmatiging, die haar eigen was; of Rensken, rood van inspanning, op het croquetplein de onde trampelingen uitrakelend om voor nieuwe plaats te maken. Soms met de mouwen over hare gespierde armen opgesloofd, en eene geweldig druipende spons in de roode hand, knechtswerk verrichtend, de buitengebrachte victoria of de tilbury afwasschend.

Met een gevoel van afgunst en verongelijking stapte Guido door, in den tuin, op zoek naar de juffrouw. Hij wist niet, hoe blij zij was hem te zien; hij vermoedde niet, hoezeer, en voor zich zelve onverklaarbaar ongeduldig zij naar hem had verlangd. Zij deed zich heimelijk verwijten in gezelschap geestelijk afwezig te zijn, bijna onverschillig voor menschen, die haar vriendschap betuigden en haar vroeger sympathiek waren;

schier ontevreden bij de ontvangst van het bericht, dat degenen, die zij uit vrijen wil had gevraagd, hare uitnoodiging aannamen. Lag dan haar hart in sluimer, dat zij niemand meer liefhad?

Zoodra hij haar zag, verzwond zijn misnoegen. Zoodra zij hem ontwaarde van tusschen 't loover, van achter een bloemenperk, voelde zij bevrediging; het kwam haar eensklaps voor, dat zij naar hem niet meer haakte, en dagen en weken had kunnen voorbij zien gaan zonder zijne komst.

Zij drukten elkander de hand; hij regelde zijn stap op den haren; zij keerden samen weder of gingen samen verder. Het was, alsof het gesprek van het vorig bezoek werd voortgezet, als telde al hetgeen er tusschen lag niet mede, of als kreeg het maar gewicht op het oogenblik, dat zij het aan elkander mededeelden. Zijn heimelijke wrok op de bezoekers verzwond als rook, wanneer het uit Aurelie's onbewuste vertrouwelijkheid bleek, hoe weinig genot zij haar aanbrachten. Haar onduidelijke beduchtheden voor wat hem verwijderd van haar in beslag kon nemen, verdwenen bij het zien, dat hij dezelfde bleef.

En aldus verging de namiddag in kalme tevredenheid, in levendig onderhoud en de onuitgesproken zekerheid hunner onverdeelde, onwankelbare verkleefdheid.

Het was maar bij het afscheid nemen, dat een zweem van verbittering soms op Guido's lippen kwam: ‘Weder eene week ballingschap!’ zei hij met een somber vuur in 't oog, en wrong hare hand in de zijne.

En Aurelie bleef alleen, met een diep gevoel van tijdelijke verlatenheid en een nog veel dieper grieving: de bodemlooze leemte van hun gescheiden, onvereenbaar leven in het hart.

XVIII.

Aldus verging de zomer. Het einde van September was gekomen. De zwaluwen en de gasten waren heen. De avonden werden lang; met de schemering zweefde een dichte nevel, al de kronkelingen van den stroom volgend, als een mistroostig rouwfloers over de Leie; de verre toppen der populieren kregen eene geelachtige tint en waren verdund; in den tuin blonk, bij schoone dagen, de dauw des middags nog in beschaduwde

hoeken; de perken werden minder verzorgd: de wind had enkele stokrozen gebroken en de dahlias van hun paal losgeslingerd; de verbena's kropen, nog bloeiend, over den grond; de varens in den boomstronk waren bruin opgedroogd, en het hardnekkig onkruid, de ontmoedigde, werende hand overwinnend, spreidde zich in groote struiken op de minst bezochte paden uit.

Ook in het huis heerschte eene onbestrijdbare kilheid: de muren waren ietwat vochtig; de vensters sloten niet goed; de tocht sloop verraderlijk onder de deuren binnen; er stond wel eene kachel in de groote zaal; maar de schoorsteen trok niet, het rookte, zoodra men het vuur aanstak; de koude der vloersteenen drong door het tapijt en velerlei kleine gemak- of genotgevende dingen, in den zomer niet gewenscht, vermiste men nu. Het verblijf te lande was een kampement geworden.

Aurelie had de vitzucht der wereld bezworen; de eischen bevredigd, zich zelve eene strenge verzaking aan den dagelijkschen omgang met Guido opgelegd. Zij verkeerde in de hoop op eenige laatste schoone dagen van ongestoord te zamenzijn. Maar zij ondervond, dat men niet straffeloos verwijdert, en naar believen terugroepen kan, dat bij gebrek aan het ééne onbevredigd verlangen, het menschelijk gemoed eene andere belangstelling zoekt: nu dat hem de toegang tot het landgoed weder vrij stond, maakte Guido er niet veel gebruik van; wellicht kwam dit, omdat de jacht open, en hij een onvermoeibaar jager was. En nu ook, dat Aurelie minder onder de betoovering van zijne tegenwoordigheid leefde, kon zij hem weder strenger beoordeelen en inwendig zijn karakter gispen: zijn onpractischen zijn, zijn gebrek aan arbeidzaamheid, aan volharding, het verspillen zijner begaafdheden en zijner kracht aan de tijdelijke voldoening van het oogenblik, het ongestuime van zijn hartstochtelijke liefhebberijen....

Nadat hij den dag in wei en bosch en veld had doorgebracht, kwam hij aan, een half uur vóór het vertrek naar den trein, met het geweer op den rug, de laarzen hoog beslijkt, de weitasch vol. Zijn groote hond, die hem gevolgd was, lag hijgend, met de tong uit, op het vloertapijt neder, dat hij duchtig bezoedelde, terwijl Guido, nog onvermoeid, rood en eene lucht van frischheid en koude om zich verspreidend, recht bleef staan, om op de tafel den malschten haas of het schoonste waterwild uit te zoeken.

En in het licht der lamp, in het bijzijn van mijnheer Van der Hawermeiren werd het gesprek, waarnaar deze niet luisterde, aangeknoopt. Guido was het, die vertelde, opgewekt, zelfzuchtig, van 't genot, dat een jager smaakt, van zijn strijd met het nagezette dier, welks leven op het spel staat, van zijne hardnekkigheid, die alle medegevoel uitsluit, van de verrukking der zege, van het nauwe verband, dat er tusschen den jager en zijn hond bestaat; van de slimheid van dezes instinct en hoe hij den staart horizontaal uitsteekt, als hij voor het leger van een haas stilhoudt, of daarbij den poot opheft bij het gewaarworden, dat er pluimgedierte in de nabijheid schuilt. En hoe onverschillig een jager is aan zijn buit: het vernielen, verdelgen, het dooden is zijn doel.

Dat was zoo verre van hun gewone gesprekken! men zou gezegd hebben, dat er voor hem niets dan woeste vermaken meer bestonden. Zij sloeg hem gade; zij had hem te lang uit het oog verloren, zij leerde eene nieuwe zijde van zijn karakter kennen. Zij wist niet, dat die drift hem ieder jaar op hetzelfde tijdstip van zijne bespiegelende levenswijze aftrok.

XIX.

Het eerste wat dokter Cappuijns deed, toen hij op een laten Zondag van October kwam, was zich boos te maken: welhoe, zij bleven daar, in die woon, verpest door vochtigheid! in de nabijheid van 't water, en zoo kort na het herstel van een gevaarlijke ziekte! Waren zij beiden van hunne zinnen beroofd dan? En hij zag om naar de kachel, die niet branden kon. Voor hem gaf het niet, hij had het altijd te warm: ‘Maar gij,’ zei hij verwijtend tot Van der Hawermeiren, ‘die hoest en zwak zijt.’

En deze boog het hoofd als een misdadiger, beschaamd, omdat hij aan de tafel zijn overjas aanhad en zijn kuch niet inhouden kon. Daarna kreeg Aurelie haar deel: had zij haar vader niet liever dan? moest zij hem daarom zoo wel verzorgd hebben om hem nu van koude te doen omkomen?

En zij had goed zich te ontschuldigen, dat het van in 't begin aldus geschikt was, dat zij er alle jaren tot Allerheiligen bleven en het de wensch haars vaders zelf was.

Cappuijns wilde daar niet van hooren: ‘Zooveel te slechter,

indien gij 't vroeger hebt gedaan, dat geeft mij de verklaring uwer borstkwaal,' zei hij.

Dit was een onvoorzichtig woord in den mond van een dokter. Aurelie verschrikte. De professor-emeritus glimlachte, ongeloovig, heimelijk verontrust misschien.

Wat er ook van zij, na het vertrek van Cappuijns werden dadelijk maatregelen genomen tot het verlaten van het landgoed, en reeds den Dinsdag namiddag stond de wagen aangespannen, die hen heenvoeren moest: de groote met getijkt linnen overdekte camion ditmaal en rechtstreeks in bestemming voor de stad; zij hadden allerlei onmisbare benoodigdheden mede te nemen.

Het speet Aurelie Guido geen laatste maal te lande gezien te hebben en het speet haar heen te gaan. De dag was zoo schoon, het blauw des hemels scheen scherper boven de zwarte sparren en ginder boven de gele kruinen uitstekend; de wilde wingerd hing vurig gekleurd van den gevel af; de lijsterbessen bloedrood, in overvloed, aan de rechtopgaande boomtakken; alles bewegingloos in de stille, nog warme herfstlucht.

'Haast u,' zei haar vader, met een pak boeken in de hand, schuw naar het water der Leie omziende, dat bij plaatsen door de zon beschenen, wit en hevig schitterde en elders donker en doorschijnend, de boomen en de gebouwen weerspiegelde, 'haast u, het is hier vochtig', en hij vouwde zijne witzijden halssjerp wat dichter toc.

De muil hinnikte. Clete had het hek geopend; Rensken en de meid brachten korven en doozen aan.

Een laatste blik op het huis en de omgeving, eene laatste aanbeveling aan Rensken van uit het opgeheven luikje van het venstertje, een knik van afscheid aan de gewichtig groetende Clete, een 'tok, tok' van Wanus op het muilpaard, en Aurelie liet het linnen neervallen. Zij waren vertrokken, hun verblijf aldaar behoorde tot den verleden tijd.

Wat was het gezellig dien eersten avond in de stad! de hangende gaskroon verlichtte beter dan de staande petroleumlamp; het vuur brandde in de haardstede, het eerste vuur, dat zoo weldadig is, een open vuur dan nog, waarvan de laai het oog verblijdt en 't knetteren tevredenheid schijnt te verspreiden! Met al de voorwerpen van weelde en gemak, die zij ontbeerd hadden om zich heen, die aan een warm gestoffeerd nestje doen denken. In de stilte der eenzame buurt, maar met het be-

wustzijn van honderdduizendvoudig leven en beweging onmiddellijk om zich heen, in plaats van het besef der troostelooze verlatenheid, der hopelooze afzondering op een afgelegen landgoed, in de volslagen duisternis van een reeds langen herfstnacht gehuld.

En Guido kwam, verbaasd, verblijd hen reeds hier weer te vinden. ‘Waarom?’ want zijn vader had hem niets over dat plan medegedeeld. ‘Sinds wanneer?’ Hij had licht zien branden in de vestibule, hij had aangebeld, niet wetend, wat het te beduiden had.

O wat zou het een schoone, goede winter wezen! Aurelie was wel besloten er van te genieten, spijt alle vrederoovende beschouwingen, spijt alle wereldsche bedilzucht... Ja, hij mocht komen, elken avond; zij zouden samen zijn, haar vader was er bij, wat viel er af te keuren op hunne vrieudschap? Zij verbreedde hun leven, zij veredelde hun geest in gezamenlijk verrijkende ontwikkeling... daarenboven - en dit was bij haar de machtigste, hoewel onbewuste beweeggrond harer inschikkelijkheid - de winter zou hun omgang in zijn beschermend donker voor boosheid en nieuwsgierigheid verhelen.

XX.

Het noodlot had er anders over beschikt. Mijuheer Van der Hawermeiren verkeerde in ziekelijken staat: hij had soms kleine, ondermijnende koortsen; zijn kuch bood aan alle heilmiddels weerstand. Maar het ergste was misschien het verslappen zijner geestkracht. Dat woord ‘borstkwaal’ aan Cappuijns ontvallen, bleef hem kwellend in het hoofd spelen. Hij dorst zich niet meer buiten wagen uit vrees voor vochtigheid in de lucht of aan de voeten. Het gerekt verblijf te velde had zijn gezondheid ondermijnd, klaagde hij. De studie zelve werd verwaarloosd en hij verdiepte zich in de onrustbarende lezing van wetenschappelijke verhandelingen over de borstkwalen, welke oom Cappuijns, tot groote ergernis van Aurelie, hem, als zijnde een boven elke persoonlijke vrees verheven wijsgeer, bereidwillig en roekeloos geleend had.

Met zijne stijgende vrees verdween ook zijn eetlust en ten laatste vond de dokter geen ander middel dan verandering van lucht: Davos, in Grauwbunderland, hoog in de Alpen gelegen,

gunstig voor teringlijders. En met dezelfde overijling als het vertrek of beter de vlucht van het land had plaats gehad, werden toebereidselen tot een winterverblijf in Zwitserland gemaakt.

Een dag scheen den zieke nu te veel. Hij had zijne onrust aan Aurelie medegedeeld en ofschoon oom Cappuijns verzekerde, dat haar vader zedelijk meer dan lichamelijk was aangetast, en zij hem trachtte te gelooven, toch kon ze haar angst niet te boven komen.

Op een morgen in 't midden van November had het vertrek plaats. De eerste sneeuw dwarrelde stormend in groote Harden neder, die op den nog niet verkilden grond, dadelijk smeltend, modderpoelen vormden. Mijnheer Van der Hawermeiren zat in 't rijtuig, warm in zijn pelsjas gewikkeld en hield beschuttend een zakdoek aan den mond, Aurelie zwijgend naast hem.

Zij schenen gansch terneergeslagen en toen het rijtuig aan het station stilhield en een paar boodschappers, half verblind door de dichte vlokken, de zware koffers beneden sleurden en naar het goederenkantoor droegen, kwam het Aurelie in hare gedrukte stemming voor, als werden 't doodkisten - hunne kisten - die vertrokken naar het graf.

Zij waren veel te vroeg, en wandelden heen en weder in 't glazen spoorgewelf, sprakeloos en met de zenuwachtige aandoening der weinig reizenden, die een verren tocht ondernemen.

Daar daagden in eens bekende aangezichten uit het volksgewoel op: mevrouw Spanoghe en juffrouw Blanke, een laatste groete aan de vertrekkenden brengend! En eer zij tijd hadden om van hunne dankwekkende verrassing te herstellen, stond ook Guido daar. Als bij tooverslag veranderde hare luim: Och dat was goed, zooveel vriendenaangezichten bij 't henengaan! Aurelie drukte hem warm de hand, en sprak innig hare erkentelijkheid uit. Bij het ontwaren der twee dames had zij met de bliksemstelling der menschelijke gedachte tevens in 't hart een teleurstelling ondergaan, omdat Guido niet hetzelfde deed; het was iets knellends, dat zou aangroeien, zij wist nog niet tot hoe groot eene pijn in den vreemde, waarvoor zij beducht werd. Nu was hij toch gekomen! Vroolijk scheen hij niet, geen hunner was het met de treurige voorgevoelens, die hen overheerschten; maar Aurelie nam het als een goed voorteeken, dat zijn trekken de laatste waren, die ze zien zou. Toen zij

hem gesproken had van dat reisplan, scheen hij er de noodzakelijkheid van te betwijfelen, er lag wantrouwen in zijne stilzwijgendheid, als wilde hij haar toonen, dat hij wel wist, waarom zij henen toog: om zijne oplettendheden te ontvluchten.

‘Gij moet ons bezoeken in Davos,’ had zij gezegd, om hem in betere luim te brengen en, ook onuitgesproken, te verzekeren, dat zijne tegenwoordigheid haar aangenaam was.

Maar dit deed hem somber en verwijtend opzien: ‘Ja, mijn milde vader zal mijn reis betalen’, had hij vrij onzacht geantwoord.

Op hare beurt zweeg Aurelie, beduidenisvol; en hij kendehaar zoo goed, dat hij hare gedachten raadde en ze woord voor woord had kunnen uitleggen: ‘Het is niet op uw vader, dat gij steunen moet, gij zijt oud genoeg om onafhankelijk te wezen, en verstandig genoeg om door uw kundigheden zelf het noodige te verdienen voor uw onderhoud en uwe uitspanningen...’

Dit had in de laatste tijden een koelheid tusschen hen doen ontstaan. Thans scheidden zij aan den trein als oude vrienden met beloften van schrijven, met handdrukken en afscheidsteekenen; en juffrouw Blanke en mevrouw Spanoghe, wier komst zoo erkentelijk was begroet, waren er reeds te veel voor al hetgeen de twee nog aan elkaar te zeggen hadden.

XXI.

Het moest Guido zonderling voorkomen, wanneer hij nu voorbij dat ledig huis ging. Gedurende heel den zomer waren de blinden ook gesloten geweest, maar de bewoners bevonden zich in de nabijheid; en zoo hij aan de stoep niet meer staan bleef om te bellen, was het omdat eene andere bel, ginder in 't groen, aan een ijzeren hek, hem toegang tot hen geven zou. Thans hadden de poort en de gevel reeds dat uitzicht van verval, eigen aan de dingen, die sinds lang ongebruikt of voor lang verlaten zijn.

Het werd half December. Er was eene postkaart van oom Van der Hawermeiren gekomen, een viertal dagen na hun vertrek. Guido had herhaaldelijk geschreven en eerst nu een brief van Aurelie gekregen, dubbel verblijdend, omdat hij er zoo lang had naar moeten wachten. De inhoud behelsde

goed nieuws: papa was opgewekter en voelde beternis; Davos was mooi; zij logeerden Am Platz; er waren vele zieken en vele personen, die, zwak van borst, er voorzorgshalve verbleven; nooit blies er wind; de thermometer daalde soms tot beneden zestien, ja achttien graden Celsius, maar men voelde de koude niet zeer, omdat er geen luchtverplaatsing was. De teringlijders sliepen 's nachts met open venster en het scheen hun goed te doen; de bacterieën, welke in de celweefsels der organische deelen, waar zij ontstaan, in vochtige streken zulke noodlottige verwoestingen aanrichten, stierven op die berghoogte in die droge lucht.

Guido sloeg de bladzijde om en keek naar het einde, waar men zegt, dat vrouwen altijd het bijzonderste stellen; maar de brief behelsde niets persoonlijks, niets teeders, dat aan spijt over scheiding deed denken. Alleenlijk berichtte Aurelie hem nog, dat hun verblijf te Davos tot op het einde van Mei duren, en er den volgenden winter nog eene nakuur noodig wezen zou. Van de mogelijkheid van zijn bezoek sprak zij niet.

Althans, de brief, zooals hij was, met zijne koelheid en zijne algemeenheden, had hem zeer verheugd, en hij herlas hem meermaals; het scheen hem te bevredigen zijn oog op haar geschrift te laten rusten, en hij bestudeerde den omslag, waarop in blauwen druk het hôtel, waar zij verbleven en een berggezicht daarachter, waren afgebeeld.

Hij zat in den trein, in jachtgewaad, maar zonder roer noch andere benoodigdheden: deze bleven thans buiten bij Wanus; de hond ook was er kostganger en lag er op den band, totdat zijn meester hem en Camiel, die als klopjager dienst deed, opeischen kwam.

Toen Guido dien morgen uit zijn huis gekomen was, had hij bemerkt, dat het plaveisel blonk als na den regen, en dat er voor alle huizen zand of asch lag of werd gestrooid: het ijzelde. Hij zag een paar menschen uitglibberen, een kind vallen, dat hij ophielp; zijn voet schoot zelf wel eens uit, maar hij was behouden tot aan het station geraakt. De lezing van een zoo even gekocht dagblad hield hem onderweg gansch in beslag; en het was eerst bij het uitstappen van den trein in het buitenstation, dat hij gewaar werd, hoe slecht het weder was: fijne, dichte stofsneeuw had niet opgehouden gedurende een half uur te vallen, het veld lag er reeds gansch mede be-

dekt; nu werd het inderdaad moeielijk om zich recht te houden.

Hij was het boschpad ingeslagen en volgde de groote sparrenlaan, die naar de woon van Wanus leidde, Eene vrouwelijke gestalte ging voor hem in een zwarten mantel, die haar te kort geworden scheen, want de ook nog korte rok kwam er tamelijk ver van onderen uit. Zij scheen iets zwaars te dragen, wat haar naar de éene zijde overhellen deed; en zij ook worstelde met den draaiwind, die de kille kristallen prismaatjes verraderlijk in den nek en onder het regenscherm in 't aangezicht joeg. Het regenscherm was zij overigens dra gedwongen toe te doen, hare kap vloog bestendig achterover en de panden van haar mantel jammerlijk op; zij schreed voort, omzichtig, voet voor voet, zoodat Guido haar welhaast inhaalde.

Zij keek om: het was Rensken.

Haar gelaat was zoo rood onder den verfrisschenden zweepslag van wind en sneeuw, dat bij zijn verschijning de blos er niet meer van verhoogen kon.

'Slecht weêr', sprak hij tot haar.

'Een weêr om geen hond door te jagen,' bemerkte zij op hare beurt. - Zoodra twee menschen te zamen komen, voelen zij de behoefte om aan elkander te vertellen, wat voor weêr het is.

'En gij gaat toch uit niettemin,' zei hij.

'Gij ook,' antwoordde Rensken snedig. De toon was boersch, de stem zoet; en als vond zij het zelve wat kortaf of onbeleefd, 'ik moest naar 't dorp om winkelwaren en tarwebrood,' voegde zij er bij, en ook wie zou 't voorzien hebben, dat het alzoo spoken zou, 't heeft reeds gereind van den morgen vroeg, dan werd het gelijk sneeuw en slegge[1)].

Dat verstond Guido niet, maar hij vroeg geene uitlegging, hij bemerkte wel, dat het meisje uit verlegenheid zooveel sprak.

Hij zou er ook den tijd niet toe gehad hebben, want met een schielijk: 'Oei, oei, oei!' van angst greep Rensken, uitglijdend, naar hem. Hij schoot toe en hield haar val tegen: 'Kom, leun op mijn arm,' zei hij. Rensken kreeg misschien voor de eerste maal van haar leven een dergelijk aanbod, althans zij scheen niet goed zijn bedoeling te begrijpen, maar weigerde toch niet de aangeboden hulp: zij kliste hare vingeren

1) Reinen (*to rain*) wordt nog hier en daar gebruikt in Vlaanderen voor regenen. Sneeuw en slegge is een mengsel van regen en snecuw, wat de Engelschen *sleel* noemen.

rond zijn bovenarm en neep er in bij elk gevaar van glibberen of ommeslaan. Weldra werd haar voet vaster, of haar vertrouwen grooter in de begeleiding van zijn zekeren stap; hij was als een pilaar, waartegen zij steunde. Van haren korf had zij wel wat last - wie weet, indien zij haren reisgenoot het geheim van zijn inhoud niet ontsluierd had, of hij dien niet aan zijne sterkere hand zou overgenomen hebben; nu kwam het hem niet eenmaal in den zin de lastdrager van Wanus' mondbehoeften te worden.

Soms wierp hij een blik terzijde op haar: de gesmolten sneeuwdropjes, zooals hij er ook op zijn baard had, lagen als zoovele pareltjes in overvloed rond hare kroezelige haartjes geregen en het rood harer wangen schitterde door het lichte weefsel harer zwarte muts; massa's sneeuw stoven ‘als lawinen in de bergstreken’, dacht hij vroolijk, uit de sparren op hun hoofd en hunne schouders neder, zoodat zij ze afschudden en hij meer dan eens hare op den rug hangende kap met hetzelfde inzicht omkeeren moest.

Aldus bereikten zij in 't midden van het bosch de plaats hunner bestemming, het eenzaam huis, waar Wanus met zijne familie woonde.

XXII.

Guido zat ‘versneeuwd’. Van jagen kon er geene sprake wezen in zulk een storm. Geheel den voormiddag had hij gehoopt, dat het beteren zou, nu begon hij den moed te verliezen. Te vergeefs ging hij, gebogen, aan een der bijna vierkante vensters staan in de lage plaats, waar hij nog veel grooter scheen dan hij was, wrevelig naar buiten ziende, als kon zijn ongeduld er toe bijdragen om het woeden der elementen te bezweren. Heel de lucht bleef grauw met dwarrelende witte stipjes doorwemeld; de wind loeide in de dennen als het gegrol der zee; groote barmen sneeuw lagen woest tegen het hofhekje en het stalletje aangehoopt; het hondenhok was er gansch in bedolven en eene witte streep onder aan de deur leverde het bewijs, dat de speelsche vlokjes stout genoeg waren om zelfs binnen te dringen.

Het was verdrietig, hij had het reeds herhaaldelijk gezegd en Wanus, tot werkeloosheid gedwongen, met handen die,

zichtbaar uitrustend, groot en vereelt naast hem hingen, beaamde die meening van in den hoek, bij 't vuur.

Inmiddels had Rensken haar kantkussen genomen en arbeidde naarstig, er over gebukt. Clete zat rechtover haar, aan het tweede venster, met een gelijk toestel op den schoot: haar hoofd, diep op de borst gezakt, verzwond achter haar ellendig misvormden rug; hare lange, beenderige vingeren sloegen de kloskens reutelend en met verbazende vlugheid over het gespannen papier dooreen; deze waren zoo talrijk, dat de ongebruikte in drie en vier lagen bij middel van groote ‘naaldspelden’ opgestoken zaten en de zoogenaamde ‘paren’[1] ook aan spelden geknoopt, in overvloed van den achterkant van 't kussen afhingen. Clete was eene veel betere werkster dan Rensken; ook maakte zij beduidend breedere kanten, zoo regelmatig en wit, dat zij bij 't afsnijden telkens den hoogsten prijs kreeg. Zij was zeer fier over die meerdere bekwaamheid tegenover hare zuster, die zooverre boven haar hoofd was gegroeid, en nu misschien wel wat teleurgesteld, omdat de bezoeker geen oogen scheen te hebben voor hare steeds verwondering en bewondering wekkende behendigheid.

Hij sloeg nochtans de meisjes gade van onder den schoorsteenmantel, waar hij na ieder vertoef aan 't vensterraam, weer zitten ging: misschien maakte hij wel vergelijkingen tusschen de beiden, door wier aderen hetzelfde bloed vloeide, wier levenskring dezelfde was, en die de gril van 't noodlot zoo verschillend van uiterlijk had geschapen. - Geschapen? Was 't niet veel meer het kloekere gestel der eene, dat de overwinning op ontoereikend voedsel, gebrek aan doelmatige zorgen en wat tot de gezondheid en de ontwikkeling noodig is, had behaald, terwijl de andere, te zwak voor den strijd, als een beklagenswaardig slachtoffer van den stand, waartoe zij behoorde, ten onder was gegaan? Die kromme gestalte zou in gunstiger omstandigheden misschien recht, die mond minder groot, die vingeren minder knokkelachtig, dat inderdaad schoon zwart haar op een ander hoofd schoon geschenen hebben....

Camiel zat voor het vuur, met het wakker oog op Guido

1) Overtollige kloskens, die in sommig platwerk ter nauvulling ingezet en daarna uitgesneden worden.

als een hond op zijn meester gericht, steeds hopend, dat deze in weerwil van alles ter jacht, en hij mede zou mogen gaan.

Aldus was het middag geworden.

Eene bejaarde vrouw, die allen kortweg Clette noemden, ofschoon zij de tante der kinderen was, had het eten bereid. Guido had voorzorgshalve, wat hij altijd deed, koud vleesch en broodjes mede, maar nu hij voor 't oogenblik het lot deelde dergenen, die hem herbergden, kwam het hem voor als moest alles in de gemeenzaamheid gebracht worden: hij zou niet alleen aan een tafeltje, zooals hij meende, dat het inzicht der gastvrouw moest zijn, plaats nemen, maar wel tusschen de huisgenooten en als een hunner. En hij reikte Clette zijn voorraad en bad haar alles eenvoudig en als naar gewoonte te doen. In zijne meening sloot die eenvoud nog een zekere fatsoenlijkheid niet uit: onbepaald dacht hij aan grof wit linnen in plaats van fijn, aan glas, aan aardewerk, aan blinkend gewreven stalen vorken in plaats van zilveren, van porcelein en kristal.

Hij had niet berekend, waartoe hij zich verbond: de aardappelen werden in eene groote roode teil opgediend en de inhoud eener sauspan er brutaal over uitgekeerd; de tafel was niets anders dan een zoogenaamde ‘papstoel’, een kleine, ronde, lage tafel, die misschien haar naam ontleend heeft aan het boerenen werkmansgerecht, dat er veel op genut wordt.

Allen schaarden er zich rond, ook Guido.

‘Trek maar toe,’ zei Wanus, nadat Camiel, als de jongste, hardop een Onze Vader gebeden had.

Elk had een ijzeren vork. Guido nam er beleefdheidshalve iets op; maar de scherpe tanden kwetsten zijn mond. Van drinken was er geene spraak. Hij vroeg een glas bier; wat de huishoudster en Clete in groote verlegenheid ja verslagenheid bracht: in zulke huizen heeft men geen ton.

‘Wil ik er om loopen naar de “Wippe”?’ - eene herberg - stelde het bultje bereidwillig voor, reeds opstaande.

Guido protesteerde, na den vader, want deze had gevraagd, of zij van hare zinnen beroofd was - op zulk een ijsbaan?

Toen kreeg hij een glas water, zeer doorzichtig, maar met eene bruine kleur, en een goorsmaak, als was 't uit eene gracht geschept.

Zijne veldflesch met rum kwam goed te stade hierbij.

Elk had voor zich een hol - niet ongelijk aan eene zand-

groeve in de duinen - onder den tas aardappelen gemaakt, waar de saus in stroomde; maar de hoogten zelve verdwenen aldra en de bodem schemerde door wat er overbleef. Dit was voor de kat. Wanus hield haar den schotel voor, dien zij uitlikte. Het koud vleesch, in stukjes verdeeld, was genut en toen vroeg Clette of mijnheer niet eene ‘schaal’ koffie lustte.

‘Ja.’

Deze was niet geuietbaar. Guido schold zich zelf voor dom uit: welk een inval ook van uit jagen te gaan, toen het zoo duidelijk te voorzien was, dat het slecht weder aanhouden zou? Waarom niet aan het station zelf den terugkeerenden trein te hebben afgewacht? En nu werd hij in eens koppig: hij was er voor, hij moest en wilde er door. Met een spoedig besluit sprong hij op. ‘Komaan,’ sprak hij tot Camiel; hij nam geweer en weitasch, ontbond op 't hof zijn hond en in de altijd zweepende sneeuwbui, over 't glibberig pad, trokken zij het sparrenbosch binnen.

XXIII.

Zij kwamen onverrichter zake weer na uren ommedwalen. De inspanning, de koude, het worstelen met den wind hadden. Guido nochtans verkwikt en zijn gemoed opgebeurd. Er lag iets wilds en grootsch in dat verlaten, ontoegankelijk oord, volkomen in harmonie met zijne menschenschuwe stemming, in die duisternis, die als een rouwfloers over de met lijkwade bedekte aarde nederviel.

De gloed der haardvlam schitterde huiselijk door de lage vensters als een welkomswenk. Er brandde nog geen licht. Clete zat voor den haard; de weerschijn teekende, hoog en laag bewegend, de schaduw harer misvormde gestalte op den muur af; Rensken hield nog haar thans met een donker doek bedekt kussen op den schoot en keek mijmerend of droomerig door 't vensterraam in de schemering. En bij zijn binnenkomen ontstak Clette het licht.

Zijn eetlust overwon elk keurigheidsgevoel, de droge, hem opgediende worst, die hij in verbroedering met Camiel en den hond deelde, smaakte overheerlijk. En het was met een zekeren tegenzin, dat hij, na eene halve behagelijke indommeling, door het contrast der doorgestane kou en warme inbakering van het vuur veroorzaakt, zijn uurwerk raadpleegde: ‘Sapristi! te laat

om nog den trein te hebben - welnu, ik zal den laatsten nemen.'

'Verexcuseer, mijnheer, de laatste staat niet stil,' berichtte hem Wanus.

'Hoe, wat?' riep Guido, oploopend als gold het een persoonlijk verwijt.

Hij doorbladerde zijn reisgids. Hij had dien dag de lijn van Gent op X. genomen met het inzicht te Dauwegem af te stappen en in de omgevende bosschen te blijven jagen, en ook langs daar terug te keeren, wat hij anders niet deed, omdat hij gewoonlijk, omtrent den avond in de weiden aan de Leie drentelend, op jacht naar waterwild, vandaar te Vroden den trein nam, dien hij in den zomer, tijdens zijn bezoeken aan het landgoed, verkoos.

Van de plaats, waar hij zich bevond, was de omweg daarheen zeer groot, ontzagverwekkend in dit stormend winterweer.

'Nochtans...' hij stond reeds op, toen Wanus hem zei: 'De meerschen staan onder.'

Dat was nu een verlegenheid! Hij kon toch te voet naar de stad niet terugkeeren.

'Ware 't mogelijk hier te slapen? Gij hebt wel ergens een logeerkamertje?' vroeg hij.

'Ja, ja,... heel wel, zeker.'

De drie vrouwen hadden elkander aangezien, beteuterd, ontzet. Hij bemerkte er niets van, bezig als hij was met het aansteken eener sigaar.

Er greep eene verdachte samenkomst van Clete en Clette in 't schotelhuisje plaats, een gefluisterde beraadslaging, gevolgd door een geheimzinnig doch verward geloop in de naaste kamer. En nadat Guido nog geruimen tijd naar de vertellingen van Wanus had geluisterd, terwijl de andere huisgenooten met de nieuwsgierigheid der eenzaamwonenden het oog van hun gast niet afwendden, verklaarde Clette, opstaande, dat het tijd was om slapen te gaan.

Vader en zoon trokken het laddertje, aan een roest (hoenderrek) gelijk, beurtelings op.

'Dáár,' zei Clette, de kamerdeur naast den haardmuur aanwijzend, en 'pak dit maar mee,' ziende, dat hij naar een licht omzag.

Hij moest hen dus in 't duister laten, er was zeker slechts éene lamp in huis.

In de kamer stonden twee bedden, het ééne hier, het andere ginder: ‘In 't eerste,’ had Clete groetend gezegd; en: ‘Blaas het licht uit, als 't u belieft, mijnheer,’ voegde Clette er nadrukkelijk bij. Vrees voor brandgevaar of zuinigheid, meende Guido.

Hij had het dan ook gedaan, nadat hij niets behalve zijn laarzen en zijn jas uitgetrokken, en zich aldus had neergelegd als een soldaat, die kampeert. De lakens waren koud, ruw en rein; het bed was van kaf evenals het kussen, dat den zonderlingen, eigenaardigen reuk dezer aartsvaderlijke stof had en onder den druk van het lichaam en het hoofd wegschoof.

Dadelijk half indommelend, had hij een bewustzijn van vreemdheid behouden: hij hoorde den wind in 't dennenbosch; achterdeuren sluiten, grendels voorschuiven, voeten over den vloer gaan, het vuur opblazen; en dan, weer wakker schietend, een gefluisterd gekibbel in de keuken: ‘Alzoo hout morsen! - 't is een schande!’

‘Hewel, ja, - dit was eene zachtere stem, die van Rensken, naar 't hem scheen - ik zou er mijn kat van spreken[1)] om een geheelen nacht zonder vuur te zitten verstijven.’

‘Gij dwaashoofd, zij zoo koppig niet.’

‘He ja, 't is waar ook, wij hebben zoo dikwijls met drieën in dat bed gelegen.’

‘Neen ik, zeg ik,’ hernam de stem, die hem degene van Rensken scheen.

‘Hij zal 't niet eenmaal weten, hij slaapt al gelijk een varken.’

‘Laat mij gerust, elk doet wat hij wil,’ sprak Rensken korzelig.

En alles bleef stil, totdat zijne deur zachtjes geopend werd en twee gestalten, omzichtig op de bloote voeten binnenkwamen. Guido meende ze in 't duister onduidelijk te herkennen: de oude vrouw en het meisje met den bult, en hij begreep het in eens: hij lag in 't bed van Rensken, hij roofde haar de nachtrust!

Wat moest hij doen? Zijne gezellinnen aanspreken, beschamend veropenbaren, dat hij wist wat men zoo gastvrij zorgvuldig voor hem verborg? Haar verschrikt uit het bed doen vluchten, als patrijzen, wier leger ontdekt is? Tot Rensken zelve gaan, zich ontschuldigen over zijne onbescheidenheid, haar

1) Ik wil niet.

overreden hem in hare plaats te laten waken? Maar hoe zou zijn verschijning haar doen ontstellen; zij zou schreeuwen, opschudding verwekken, en hij zag Wanus en Camiel reeds beneden stormen in den waan, dat haar een onheil dreigde.

Hij bleef dus liggen; hij roerde niet; hij luisterde naar wat er in de keuken omging; hij keek door de spleet der half open gebleven deur: soms ontstond een nauw vatbaar geruisch; een verschoven stoel, eene luidere ademhaling of een zucht; dan kraakte er iets, omzichtig, en een roodere laai op den muur verried het gooien van nieuwe brandstof op den haard. In verbeelding zag hij het meisje achterover leunend met het schoone hoofd tegen den muur, de knieën opgetrokken, de voeten op de sporten van een stoel. Zou zij ten minste de voorzorg genomen hebben een warm doek of eene deken over hare schouders te werpen? of hadden zuster en tante er haar geen willen afstaan als straf voor hare oproerigheid en huiverde zij van de kou? En nu hij hoorde, dat deze sliepen, kwam weer de lust in hem op om, stil tot aan den ingang sluipend, te zien of zij ook ingedommeld was en zoo ja, de meegenomen sprei zacht over haar te leggen, zóó zacht, dat de beroering haar niet wekken zou. Maar hij verwierp den inval als een misbruik van vertrouwen; hij beteugelde de nieuwsgierigheid om haar in haar sluimer te zien; hij overwon de liefderijke, beangstigde begeerte om haar te beschermen als ware 't eene heiligschennis; hij dwong zijn geest tot zelfbespiegeling: moest hij daarom zooveel geleerd, zoo diep hebben nagevorscht om nog zoo weinig van de levenswijze en de ontberingen der lagere klassen te kennen? Nog niet te weten, dat wat een stedeling als het strikt noodzakelijke voorkomt, den landman als buitensporige pracht onbekend is?... Maar zijn gedachten keerden weder tot het meisje en het zonderling geheim der individualiteit, die in denzelfden stand en dezelfde familie den eene uit kieschheid doet verwerpen, wat bij de anderen geen aanstoot verwekt. En de indruk van heel dien dag: de lastige tocht op de ijzelbaan met de vingergrepen, die hij nog in zijn arm meende te voelen, het ontzenuwend urenlange wachten, de vruchtelooze poging om ondanks alles, wild te zoeken, de lichamelijke vermoeienis verdoofden zijn geestvermogens; onduidelijk spijt en zelfverwijt, het onbevredigende van heel dien dag, alles lag eindelijk verward in zijn beneveld brein dooreen

en met een laatst gevoel van eindelooze afzondering en een visioen van onmetelijke sneeuwvelden en loodgrauwe lucht verloor hij allengs het bewustzijn....

Toen hij ontwaakte was het reeds dag; een sombere winterdag, die nauw de laaggewelfde kamer verlichtte. Zijn oog viel op het tweede bed: eerst meende hij eene muts, een hoofd, eene gestalte onder de dekens te ontdekken en dorst niet opstaan; doch alles onbeweegbaar blijvend, kreeg hij aldra de overtuiging, dat zijne slaapgezellinnen reeds het hazenpad gekozen hadden. Hij onderscheidde ook aldra de stemmen der huisgenooten daarbinnen.

‘Goed geslapen, mijnheer?’ vroeg Wanus, zoodra hij in de keuken verscheen.

‘Best,’ loog Guido, wellevendheidshalve, ‘van 't oogenblik, dat ik mij heb neergelegd tot nu.’

Hij zag Clette, die hem koffie had ingeschonken, en Clete, die reeds met haar kantkussen aan 't raam zat, een blik van verstandhouding wisselen. Rensken, ook aan 't kloskens verslaan, was zeer diep over haar arbeid gebogen; hij bemerkte dat zij nu en dan eens als slaperig aan hare oogen wreef.

‘En het weêr?’

‘Hoe langer hoe erger,’ zei Wanus. Inderdaad, de vlokken stoven daarbuiten groot en dicht naar beneden.

‘Gij zult er nog een dag aan moeten bijplakken, mijnheer.’

Neen, neen; met geene ketens ware Guido nu te binden geweest. Hij nam dan ook spoedig afscheid. Hij dorst geen geld aanbieden voor zulk eene hartelijke gastvrijheid. Hij had een paar drinkpenningen in de hand gereed genomen, voor de meisjes was zijn inzicht geweest; en wellicht had Clete zich met die hoop gevleid; want zij stond op met het kussen in de handen en salueerde, zooals haar in de school geleerd was te doen, telkens wanneer de onderpastoor binnenkwam, terwijl hare zuster naarstiger dan ooit voortwerkte.

En hij aarzelde, hij wist niet, welke schuchterheid hem weerhield iets aan Rensken te geven; en, het mismaakte meisje mede opofferend: ‘Dáár’, sprak hij stil, de twee geldstukken verholen aan Camiel in de hand duwend.

Deze lachte met eene schittering van voldane gretigheid in 't oog. Clette's en Clete's blik ook schitterden met opgewekte begeerigheid. Het was een te verwachten feit, hoewel Guido

het niet vooruitzag, dat de buit niet onbetwist in 't bezit van den eersten eigenaar blijven zou.

‘Zooals gij u bevonden hebt, recommandeeren wij ons’, zei de oude vrouw, den vertrekkenden gast tot op den dorpel uitleidend.

XXIV.

In zijn eerstvolgenden brief vertelde Guido zijn wedervaren aan Aurelie, en hij moest er wel de luimige zijde van gevat en medegedeeld hebben, want zij antwoordde spoedig op vroolijken toon, hem vragend haar meer van Clette en Clete en Rensken te schrijven, indien zijn weg hem nog naar 't bosch mocht voeren. In zijn brief - en wellicht als ontschuldiging over het onbeduidend onderwerp - had hij haar verklaard, dat hij aan haar als zijne beste - zijne eenige vriendin - alles zei; maar dat was niet waar: men zegt nooit alles, hoe vertrouwd men ook mag wezen, er blijft toch altijd een verborgen hoekje, dat niet doorsnuffeld, eene plooi in 't hart, die niet ontvouwen wordt. Aldus had Guido zijn geheim, nauw met zijne toekomst en die van Aurelie verbonden: hij was van plan om een speciaal examen af te leggen, dat hem tot de waardigheid van doctor verheffen, en den weg tot de Hoogeschool openen zou. Met dat inzicht had hij eene memorie opgesteld; werd zij aangenomen dan zou hij geoorloofd wezen een mondeling onderzoek te doorstaan tot het verdedigen zijner thesis. Dan zou hij fier tot haar en zijn vader, die hem met verhoogde minachting bejegende, kunnen gaan en zeggen: ‘Ziet hier, ik ben niet zoo werkeloos geweest, als gij waandet; terwijl gij mij openlijk of verborgen voor vadsig en onpractisch uitscholdt, beoogde ik een doel, - ik heb het bereikt, welnu?’

Aan den uitslag twijfelde hij niet, zijne kennis was uitgebreid; hij voelde de kracht van zijn geest, hij had die kracht enkel op het door hem gekozen vak samen te trekken om iets uitstekends tot stand te brengen. Hij sloot zich in zijne kamer op; hij bezocht de stadsbibliotheek, hij verdiepte zich in folianten, hij schepte aan de bronnen der wetenschap zelve, naar hij dacht. Hij raadpleegde niemand, noch zijn vader, noch zijn oom, noch een zijner voormalige professors, berustend in zijn wetenschap en de rechtvaardigheid zijner beoordeelaren;

koortsig hakend naar het bezit van 't zilveren lauwertakje, dat zegeteeken des geleerden.

Aurelie was er dien zomer verre van af te vermoeden, dat hij geheel den morgen ijverig en doelmatig thans was aan 't werk geweest, wanneer zij hem van verre langs den steenweg naderen zag en het niet kon helpen, dat haar verstand hem een luiaard noemde, terwijl haar hart zich over zijne komst verblijdde. Hij had hare gispende gedachten wellicht geraden en hare zeldzame lakende zinspelingen beter verstaan dan zij wist, of eindelijk toch begrepen, dat het leven een ander oogwit eischt, dan een genoegelijke slentering.

En wie weet, welke spoorslag, prikkelender dan het bitterst verwijt, de ijskoude, stalen blik, waarmede zijn wakkere vader hem aan de maaltijden begroette, niet werd en hoe het bewustzijn zijner nutteloosheid als meusch in de samenleving hem niet begon te drukken!

Omtrent half Mei zouden de reizigers wederkeeren, luidens het laatste bericht. In Maart waren er eenige schoone dagen geweest, daarna was de wind naar 't Noorden verhuisd, en de lucht guur gebleven; de lente scheen zich hier maar niet bepaald te willen vestigen. Het was zeker om die reden, dat mijnheer Van der Hawermeiren en zijn dochter niets van hunne komst lieten hooren. Eindelijk omtrent Juni reeds, verscheen de lang gewachte brief: een brief van teleurstelling voor Guido: zij kwamen niet! Dit was in 't eerst het eenige wat hem als een stokslag trof. Haar vader was in de laatste tijden weder wat minder wel geweest, schreef Aurelie - ditmaal aan oom Cappuijns - en de dokter had hem de gezondheidsbronnen van Aix-les-Bains in Savoie voorgeschreven. Zij bevonden er zich reeds, het was er druk en duur, het zat er vol Engelschen. Zij wist nog niet, hoelang ze er blijven zouden, in elk geval stond het landgoed ten dienste van oom en neef; zij hoopten dat men er in hunne afwezigheid gebruik van maken zou.

‘Het is vriendelijk ons dat aan te bieden’, sprak Guido, met zijn gedachten elders, na een lang stilzwijgen aan het maal, beschaamd over zijn afgetrokkenheid.

‘Ja’, zei Cappuijns bijtend, terwijl hij kletsend twee messen op elkaar wette, ‘en voordeelig voor wie tijd heeft om het aanbod aan te nemen.’

Het bleef bij deze aanranding; de zoon opende den mond

niet meer, maar liet, nog vóór het nagerecht werd opgediend, zijn strijdlustigen vader alleen zitten.

Na een paar weken was hij nochtans op het landgoed gevestigd, zonder dat hij er het eigenlijk voornemen van had gemaakt. Zoolang hij Aurelie verwachtte, vermeed hij opzettelijk, en om vervolgens dubbel te genieten, elke wandeling daarheen; nu was hij toch gegaan in de melancholische stemming, waarin de brief hem gelaten had. En waren het nu de vele herinneringen aan die gebouwen, die graspleinen, die groenmassieven, die kronkelende Leie, die schier onafzienbare weiden verbonden, welke in hem ontwaakten en ter plaatse boeiden, of was het de gespannen verhouding tot zijn vader, die hem zijn huis en de stad verfoeien deed, althans hij bleef - eenige dagen eerst en keerde dan naar de ouderlijke woon terug; en gekrenkt misschien omdat zijne afwezigheid en zijne terugkomst met dezelfde onverschillige minachting bejegend werden, vertrok hij er nog dienzelfden avond terug naartoe, ditmaal boeken en benoodigdheden voor een lang oponthoud medenemend.

De vrouw van het hoevetje daarnaast kwam elken morgen zijne kamer opredderen en bereidde zijn eten. Voor 't overige leefde hij er geheel alleen gelijk een kluizenaar. In het begin scheen de tuin hem toereikend, het was als een groot, groen gevang, vol frischheid, zon en vogelgekwetter, waarin hij zich vrijwillig opsloot.

‘Hij loopt wat rond of zit meest onder den treurenden esch aan 't water - altijd in een boek te snuffelen; hoe hij daarmee zijn pap kan koelen[1)], weet God!’ zei de vrouw, uitgevraagd door hare huisgenooten over zijne levenswijs.

Hij stond vroeg op: hij zag den mist van over de weiden optrekken, de zon van achter de boomen te voorschijn komen. In dit seizoen is de dauw overvloedig en de tuin was verwaarloosd; sinds de werende hand van Rensken en het snoeimes van Wanus er niet meer in beweging bleven, versperden lange takken den doorgang; het onkruid woekerde malsch in de perken; de wegen ook waren er ongelijk mede overdekt; en hier en daar blonk de bloem van een verdwaald, zelfgezaaid sieraadplantje: een blauw juffertje-in-'t haar of een rozeroode silena, hooger opgeschoten dan het omgevend, veracht gespuis, met hun tengere kelkjes open in de zon, naief vertrouwend op de

1) Zich daarmee kan vermaken.

sedert eeuwen voortdurende bescherming, die ze aan hun ras verzekerd waanden, niet schrikkend voor den naderenden, vertrappenden voetstap.

Zijne schoenen waren nat, zijn bleeke zomerbroek droeg vuile randen, als hij wederkwam van zulk een wandeltocht; misschien deed dit hem den drogeren weg onder de sparren, waar geen gewas kan groeien, bij voorkeur opzoeken.

En van toen af werd hem de tuin te eng: hij sprong in de boot, stak over de Leie, en volgde het platgetreden pad door de weiden tot aan het bosch. Omtrent den middag kwam hij weder, in de heete zon, die hem niet scheen te hinderen, vergezeld van zijn nu ook op 't landgoed verblijvenden jachthond, die, bevrijd van zijne keten, jong en wild, in 't hoogwordend maaigras ververwoestingen aanrichtte.

Zijn altijd werkzame geest had hem weldra eene nieuwe uitspanning doen zoeken: namelijk de studie der plantenkunde. Met drift legde hij er zich op toe en dagelijks bracht hij handvollen kruiden mede, welke hij zelf in zijn waschkom in 't water legde tot nader onderzoek. Hetgeen de bevreemding en de medelijdende verachting zijner verpleegster opwekte, die er zich in 't begin meer dan eens plichtig aan had gemaakt dezen voorraad als vuilnis op den mesthoop te werpen. Zij had zijn verwijt hierover als de gril van een gek aangenomen, en gunde hem voortaan, als aan een dusdanige, zijn onschuldig vermaak.

XXV.

Zijn weg voerde hem wel eens onbewust naar het bosch en in de nabijheid van Wanus' woninkje. De hond liep er van zelfs naartoe en Guido, trager achternakomend, zag hem reeds met de twee pooten op den schouder van Rensken staan en likkend hare streeling beantwoorden.

De twee zusters zaten nu altijd buiten. Het was in het seizoen, dat de landlieden ‘tusschen Mei en Oogst’ noemen, 't is te zeggen eene poos van schorsing in het veldwerk, het vlas en de suikerijen (bitterpeën) gewied, de aardappelen opgeheuld[1)] zijnde, de tijd van maaien en pikken nog niet dáár.

De meisjes maakten voortdurend kant.

1) In het Fransch *biner*, de aarde rondom den stam eener vrucht ophoopen.

Guido rustte er wat uit en vroeg een glas geitenmelk. Het was er kalm en frisch; het rook er naar hars en dennen; de wielewaal deed luid weergalmend zijn eigenaardigen zangtoon hooren; de tortels kirden in de sparren; de werksters zaten in de schaduw der hoogopgestapelde houtmijt.

In het begin stoorde en verveelde het hem, dat het meisje met den bult plichtstatig opstond om hem te groeten bij zijn verschijning; hij had haar verzocht dat niet te doen, en nu haalde hij zelf een stoel in de ledige keuken, waar het uurwerk zoo hoorbaar tikte.

Hij sloeg het spel der handen gade: de lange vingeren van Clete, die met grooter bewegingen dan noodig was, de paren inzetten of uitsneden en ratelend op den achterkant van 't kussen hingen of raffelend de niet meer vereischte boutjes (kloskens) opstaken. Liefst echter keek hij naar Renskens handen: poezelig en welgevormd, ofschoon wat rood verbrand, de nagels kort en afgesleten, de pink opgekruld als de pink van een kind, de pols rond en duu, maar de arm onmiddellijk hoogerop zeer verdikt.

Zij vroegen of hij nieuws had van mijnheer en de juffrouw en hij antwoordde ja of neen en gaf bericht naar gelang hij er gekregen had.

Niet altijd waren de beiden aanwezig, maar het kussen stond dan toch op den verlaten stoel, voorzorgshalve los met een kleedje overdekt, ten bewijze, dat het uitblijven niet lang duren zou.

Als hij Rensken alleen vond, zette hij zijn stoel onbewust wat nader aan den haren; zij streelden soms eene poos sprakeloos den hond, die van den eenen naar de andere sprong. Toen vroeg hij:

‘Waar is uwe zuster dan?’ als hadde hij haar vermist, en zij antwoordde:

‘Wel, naar den winkel,’ of ‘in den lochting (tuin) bij Clette,’ of ‘met de boterhammen naar vader; maar ze zal niet lang uitzitten,’ beloofde zij hem.

‘Hindert mijn tabak u niet?’ vroeg hij in eens als tot eene dame.

‘O in de open lucht kan het geen kwaad,’ verzekerde Rensken, ‘in eene besloten plaats zou het hem zwart maken,’ meenend, dat hij den kant bedoelde.

‘Hoe mooi!’ zei hij, nader kijkend zonder iets te zien.

‘Die van Clete is al schooner; wil ik het achterdeel van 't

kussen eens uittrekken om hem u te toonen?' stelde zij hem bereidwillig voor.

'Neen, neen, laat maar,' bad hij, en terwijl zij dezelfde vier kloskens voortdurend dooreen wierp, vroeg hij: 'Wat doet gij nu?'

'Inslaan - het traliewerk maken,' leerde zij hem.

'Ha! en wat is dat?' vroeg hij opnieuw, met het gebrek aan eerbied den onwetende eigen, heiligschendend een vinger, dicht bij de spelden, op de witte draadjes drukkend.

'Blijf daar van af!' gebood Rensken verschrikt, haar werk beschermend voor bezoedeling. 'Och toe, ge kent er toch niets van,' en zij drong hem, die nu zoo dicht bijgeschoven was, en zoo laag neerkeek, dat zij de warmte van zijn adem op hare hand voelde, achteruit. 'Gij hebt het poer (buskruit) niet uitgevonden,' verweet zij hem eens lachend, nadat hij weder eene dwaze opmerking had gewaagd over het kantmaken - iets waarmede zij meende, dat alle verstandige menschen vertrouwd moesten zijn.

En hij ook had gelachen, hij de veelwetende, over de bekoorlijke naiefheid van het hem geringschattend veldkind.

XXVI.

Er kwam bericht, uit Zwitserland, en weder eene teleurstelling: mijnheer Van der Hawermeiren moest, zooals Guido wist, luidens het voorschrift van zijn geneesheer, den volgenden winter eene nakuur doen in Davos, en daar de zomer reeds zoo ver was, en het reizen hem vermoeide, hadden zij zich in afwachting aan het meer van Geneve gevestigd, met het inzicht er te vertoeven tot op het oogenblik van hun terugkeer naar de bergen.

Guido had nauwelijks tijd gehad om dien dokter en die volgens hem onnoodige gezondheidskuur te verwenschen, toen een telegram hem naar huis riep: zijn vader verkeerde in stervensnood!

Hij vond hem buiten kennis: eene beroerte! Zij had hem overvallen in zijn open rijtuig, terwijl hij op weg was om visites te maken, door een zonneslag of de felle hitte veroorzaakt. De koetsier had gewaand, dat hij dood lag, toen hij, aan eene krankenwoon bellend, mijnheer levenloos liggen

zag. Nu scheen er toch - na uren - eene kleine beterschap te zijn ingetreden: hij opende de oogen bij het binnenstormen van zijn zoon, ook bleek als een doode en met bevende lippen. Het scheen zelfs als deed de getroffene eene beweging om hem de hand toe te steken.

‘Papa, papa!’ kreet Guido met eene veelbeteekenende uitbarsting van angst en liefde. Er had geene andere verzoening plaats: er komt een oogenblik, waarop er geene meer plaats hebben kan.

Hij waakte heel den nacht bij de sponde. Hij duldde niet, dat de hand des gehaalden broeders van liefde den kranke anders dan tot toegevoegde hulp aanraakte. Hij zelf hief hem in zijne krachtige armen op en bracht het lavend glas aan de onmachtige vertrokken lippen. Er lag zooveel opgehoopte en steeds teruggedrongen teederheid, zooveel berouw in zijne plotselinge, driftige, wat woeste toewijding, die eilaas den tijd niet had zacht en duurzaam te worden, want Cappuijns stierf den derden dag, zonder een eigenlijk herkennings- of erkentelijksheidsteeken, maar met zijne hand in die van zijn zoon, en deze voelde nog - neen, neen, hij beeldde 't zich niet in - den beduidenisvollen druk van vadermin bij de uiterste scheiding...

Cappuijns was professor aan de Hoogeschool, ridder der Leopoldsorde en der Eikekroon, lid van tal van geleerde en andere maatschappijen, vermaard als dokter. Hij werd door de studenten - zijn leerlingen - naar 't graf gedragen. Zijne toga en zijn eerekruisen lagen op den zwartfluweelen pelder (baarkleed). De doodwagen volgde, zelf begraven onder bloemenkransen; talrijke vrienden en bekenden volgden te voet; de rouwkoetsen kwamen ledig, traag achteraan.

Het was eene indrukwekkende teraardebestelling, met de salvo's der soldaten aan het woonhuis bij het uitkomen der kist en aan den ingang van 't kerkhof. Het serpent had heel den weg zijne akelige weeklacht doen hooren.

Guido had het eerst met den naasten bloedverwant de lijkstatie gevolgd; en nu stond hij ook vooraan in de groep der vereerders van zijn vader, groot en breed, wat gebogen, in spitsen rok en witte das. Hij weende niet, maar een lichte schok doorliep nu en dan zijne schouders bij het luisteren naar de lijkredenen der op elkander volgende sprekers. Voor zich tusschen zijne grove, witgehandschoende vingeren hield hij den

met een floers omtogen hoed krampachtig vast, en de donkere lijn zijner saamgegroeide wenkbrauwen vormde als een tweede rouwfloers boven zijn zeer bleek gelaat.

Een derde salvo weerklonk, nadat de logge kist in den grafkelder was neergelaten en Guido zag ter zijde, er voorbijtrekkend, ginds beneden in 't half duister een ander voorwerp met onduidelijke omtrekken op schragen staan: de kist van zijne ongekende, jong gestorven moeder...

XXVII.

Onmiddellijk na het overlijden van zijn vader had Guido een telegram naar Zwitserland opgestuurd en eenige dagen later een brief, alle bijzonderheden behelzend. Er kwam een antwoord van Aurelie, teeder en troostend, dat hem in de weeke stemming, welke het bezoek van den dood - dien zoo geduchten gast! - bij de overblijvenden teweegbrengt, diep ontroeren moest. Zijne eerste beweging was een aandrang, om tot haar te ijlen, dat een oogenblik nadenken voorloopig verdreef: er ligt iets oneerbiedigs in het dadelijk verlaten van een huis, waar een lijk is uitgedragen; ook kluistert gewoonlijk de droefheid den mensch aan de plaats der ramp, met al hare gruwzame, levendige herinneringen.

De hevige schok, dien Guido gevoeld had, liet echter geene duurzame trillingen na: er was weinig om hem heen veranderd door dat overlijden van een vader met welken hij schier geen omgang, en volstrekt geene vertrouwelijkheid had; en ware het niet geweest, dat de verbeelding aan de leemte en de eenzaamheid in huis en aan de tafel iets akeligs bijzette, zou de stilte er alleen een uitwerksel der afwezigheid hebben geschenen, daar de dokter zoo vaak afwezig was.

Nu waren andere beslommeringen gekomen van stoffelijken aard: het opmaken van den inventaris, de verklaring van overlijden, die binnen een gewis tijdverloop geschieden moest; het nazien der handboeken en het schrijven der rekeningen van de nog verschuldigde sommen, in samenwerking met een collega van Cappuijns en den notaris. Deze laatste moest den eenigen erfgenaam daarenboven op de hoogte brengen van de hem te beurt gevallen fortuin, bestaande uit grondeigendommen, waarvan hij weinig, en renten en aandeelen, waar hij niets van

wist. Al die cijfers verveelden Guido, die enkel verstrooid naar de opsommingen luisterde, en toch in 't geheel genomen verwonderd en verheugd was, dat zij zoo hoog opliepen. Het was echter niet zonder een overblijfsel van bang ontzag, dat hij nu zelf de brandkast openen, en uit de portefeuille van zijn vader de noodige bankbriefjes nemen dorst, en na de gebruikelijke zes weken van rouwvol stilzwijgen, aan diens eigen schrijftafel nederzittend, met den penhouder van den overledene en uit zijn eigen inktpot de menigvuldige kaarten en brieven van medegevoel beantwoordde.

Hij was er nog niet aan gewoon de baas te wezen en alles naar willekeur te mogen doen; en het kwam hem zelfs zonderling en als eene vleierij voor, dat de knecht en de meid hem nu den heerschappijtitel van ‘mijnheer’ gaven in plaats van hem ‘mijnheer Guido’ te noemen.

De volslagen afzondering, waartoe zijn eerste rouwtijd hem dwong, begon hem echter te drukken, en hij nam het besluit den intusschen gekomen herfst naar buiten te gaan doorbrengen. Hetgeen geschiedde. Ditmaal had hij zich doelmatiger op het landgoed, dat hij het zijne waande, ingericht: de dienstboden medegenomen, het paard en 't lichte rijtuig zijns vaders te zijner beschikking behouden.

Wel was de gedachte weer in hem ontwaakt om Aurelie te bezoeken, tot welke zijn hart hem dreef, maar zijne wilskracht verzette zich tegen dat plan: iederen dag verwachtte hij een goedkeurend antwoord op zijn ingediende memorie, dat zou het sein zijns aftochts wezen, hij zou haar gaan verrassen met die mededeeling, welke zijn smadelijk verleden wreken moest.

In afwachting had hij haar een brief geschreven, waarin hij haar van zijne huidige onafhankelijkheid, van zijne liefde en hun toekomst sprak; hij vroeg haar om terug te keeren en gewaagde van hun huwelijk als van eene vastgestelde zaak, die hij zoo spoedig mogelijk voltrokken wenschte.

Lag er iets overmoedigs in zijn toon, was zij in hare vrouwelijke lichtgeraaktheid gegriefd, omdat hij niet zelf tot haar ijlde, vond zij het onbetamelijk, dat hij reeds nu - schier onmiddellijk na het sterfgeval - dat voorstel deed, of nam hare grootere kinderlijke liefde de bovenhand?

Althans zij schreef hem dadelijk weder, dat zijn brief haar bevreemdde en hij wel wist, dat er van geen huwelijk

sprake kon wezen, zoolang de rouwtijd duurde en dat zij thans voor haar vader onmisbaar was. De toon klonk wat koel en stak zonderling en ontmoedigend af op haar voorgaande, zoo aandoenlijk epistel.

Guido zou echter in andere omstandigheden haar tegenwerping misschien enkel als een grillig uitstel, een nieuw bewijs van het overgewicht harer rede op haar hart - wat hij haar altijd verweet - hebben aangezien en zich geprikkeld hebben gevoeld om een nieuwen stormloop te wagen.

Maar nu was die brief na eene diepe, toegebrachte wonde een doodslag voor hem: hij had dienzelfden dag namelijk zijn geweigerde memorie weergekregen: hij had het pak met zijn eigen gekend geschrift eerst in de hand rondgedraaid, voordat hij begreep en dan, duizelig, bemerkt, dat heel het gebouw zijner hoop was ingestort!...

Hij dorst den afgrond zijner vernedering niet meten, de diepte van de kwetsuur zijner eigenliefde niet peilen, als degene, die, onder een trein geraakt, machteloos en gefolterd neerliggend, het gebruik zijner armen behoudend, niet onderzoeken durft, in hoever hij aan de beenen verminkt is. Hij had het handschrift ongeopend in zijn lessenaar geworpen en er werktuigelijk eene andere greep papieren over getrokken, als de lijkwade, waaronder men een doode verbergt, en was den tuin ingeijld.

Daar zat hij nog in stomme verslagenheid met het hoofd in de handen op de bank van het priëel, waar hij het middaguur en het kleppend etensklokje onopgemerkt had laten voorbijgaan, toen de knecht hem schuchter naderde met den brief uit Zwitserland.

Bleek en woest, met het parelend zweet op het voorhoofd, een slecht voorgevoel en een reeds gebroken vertrouwen, scheurde hij den omslag. Het was hem voldoende een blik op den inhoud te slaan om de waarheid te bevroeden: ‘Ha, ha, ha!’ lachte hij als een waanzinnige, tot het toppunt van verootmoediging en zelfmiskenning geklommen, den brief in de hand verkreukend.

XXVIII.

Wat hij te lijden had, wist niemand, dat vergeet de verslagene zelf na eenigen tijd; maar 't nawee blijft hem bij en houdt hem neergedrukt. Guido bleek dezelfde mensch niet meer, zijn wilskracht was gebroken, het bewustzijn zijner intel-

lectueele oppermacht vernield; de wetenschap boezemde hem weerzin in. Hij opende geen enkel vakboek meer - letterkundige werken hadden nooit bekoorlijkheid voor hem bezeten; nauwelijks overliep hij vluchtig zijn dagblad om het met afkeer ter zijde te werpen; gedurende weken hield hij zich tusschen de hagen van het landgoed opgesloten; de eenzaamste paden, die de herfst reeds met zijn afgeworpen hulsel vochtig overstrooid had, uitzoekend; op zijn stappen terugkeerend, zoodra hij ergens het hoofd van den boer van 't neerhofje opdagen, of Camiel met de koeien op het grasplein verschijnen zag: zijn menschenschuwheid was in menschenhaat ontaard.

Het viel hem niet eenmaal in nadere uitlegging aan Aurelie te vragen of haar, zijne eenige vriendin, zooals hij haar noemde, tot de vertrouwelinge te maken van het leed, dat zij hem had toegebracht; het andere - het even groote, misschien nog grootere - zat te diep om het aan 't licht te kunnen brengen: overigens de wonden der eigenliefde, indien ze heelbaar zijn, genezen enkel door eene zorgvuldige geheimhouding.

Zijn jachtgeweer bleef onaangeroerd, de hond aan den band liggen. Nochtans op zekeren morgen nam hij het als werktuigelijk ter hand en onderzocht het. Hij droeg het mede in den tuin, vandaar stak hij in de schuit over de Leie en volgde hij slenterend de wendingen van den stroom.

Na eenige dagen had hij Camiel, die - daar de koeien na Allerheiligen niet meer buitenkomen - over zijn tijd beschikte, uitgehaald en de beiden trokken er wakker op los.

Zijn oude drift was opgewekt, of de lange, vrijwillige bespiegeling van zijn wee, gepaard aan de ontzenuwende doelloosheid van zijn leven, hadden eene hevige tegenwerking doen ontstaan: zijn kloek gestel eischte beweging en krachtsverspilling; en onbeteugeld gaf hij zich nu aan de hevige oefeningen der jacht over. Het scheen als zocht hij de vergetelheid en de verdooving van den geest in de overspanning van het lichaam.

Na een dag van vermoeienis rustte hij vaak een uur of langer in de hut van Wanus uit, en na Nieuwjaar, toen de jacht gesloten was, bleef hij er gaan. Dit begon de aandacht te trekken: hij zat Rensken na, zei men in de omstreken.

‘Dat zij maar oppasse, nu is “'t liefje lik mij”, maar 't zal wel tegen hare scheen botsen; de kreupele bode komt achter-

na; als de meisjes met hare teenen in de asch zitten[1], blijven de fijne mijnheeren uit; ik heb het zoo dikwijls gezien,' voorzeiden de verstandigen.

'Het is maar gelukkig te zijn,' spraken met afgunst sommige werkmeisjes, wier hoogste doel het was, de voorkeur van een rijken heer, en door hem den tijdelijken welstand, waarvan zij de vernedering niet beseften, te verwerven, 'dat komt omdat zij een schoone muil heeft; wij worden gerust gelaten.'

Guido ging nu alle dagen naar het bosch of liever hij moest er heen rijden, want de weiden waren overstroomd. De tilbury werd uitgespannen voor 'de Wippe' en hij wandelde te voet tot aan het huisje.

Toen de vlaswiedtijd aankwam, trok Rensken niet meer naar het land. Clete werd er op de stukken[2] mede getergd: 'Zij wint het wat gemakkelijker dan wij,' spotte eene stoute en al de anderen lachten zoo honend, dat het meisje met den bult rechtsprong en dreigend den uitgetrokken klomp aan haar langen arm boven haar hoofd zwaaiend, in gramschap vroeg, of iemand iets van hare zuster te zeggen wist, zoo ja, 'dat ze uit hun kot mochten komen'.

Allen zwegen, beducht voor hare woede; maar achterrug, zoodra Clete zich een oogenblik verwijderde om haar onkruid op den tas te dragen, werd er over Rensken gefluisterd.

'Hij onderhoudt geheel den boedel,' sprak men, zoodra het gekend werd, dat Wanus zijn post van daghuurman had opgezeid. 'Wanus heeft gelijk: er is maar eene bate en elk trekt er aan, maar Duren is een schoone stad, hij zou nog wel kunnen loon naar werken krijgen,' voorspelden de nijdigaards.

'Elk zoekt zijn voordeel,' meende een onverschillige.

Op een ochtend ontbrak ook Clete op het akkerstuk en de verbazende tijding kwam, dat Rensken trouwen ging met haar rijken minnaar.

Dit nieuws werd eerst met ongeloof geloochend als eene onmogelijkheid, dan betwijfeld, vervolgens uitgelegd: het was eene eereherstelling, beweerde men boosaardig; want weldra kreeg men de zekerheid dat het huwelijk inderdaad plaats hebben zou, Guido zelf had het aan de lieden van 't neerhofje aangekondigd.

In gansch het omliggende werd van niets anders gesproken, alle standen waren er in opschudding door: had hare schoon-

1) Ongehuwd een kind hebben.
2) Akkers.

heid hem betooverd? had zij hem gevangen in de strikken van een dier toomlooze passies, waaraan menschelijk opzicht, fortuin, gezondheid, eigenwaarde en alles opgeofferd wordt? Of had zij, eenvoudig natuurkind, hem door het bekoorlijke harer naïeveteit aangelokt, had hij hare onschuld geëerbiedigd of zij hem weerstand geboden?

Het vraagstuk bleef onopgelost; toen het huwelijk echter niet lang daarna voltrokken werd, was de ondanks de geheimhouding van het vroege uur in de kerk toegestroomde menigte overtuigd, dat het in elk geval geene eerherstelling, maar een vrijwillige en eervolle vereeniging van twee liefhebbende menschen van ongelijken maatschappelijken stand gold, en spijt hun eigen nijd, verheugden de lieden uit het volk zich over de verheffing van eene hunner dochters en de versmading der rijke, vermoede mededingsters naar Guido's hand.

XXIX.

Het was eenige weken daarna, dat Aurelie met haar vader van Zwitserland terugkeerde. Zij waren in Gent afgestapt, maar de buitenlucht, waaraan zij nu zoozeer gewoon waren en behoefte hadden, trok hen weldra naar het landgoed, dat Guido sinds zijn huwelijksdag verlaten had.

Zij zaten in de victoria, zij reden door de bekende streek: dáár de Leie, de onafzienbare weiden, ginds hun woon.

Aan de brug kwam de vrouw buiten, waar de muil overigens uit gewoonte stilhield. Zij hiet hen zacht en vleiend welkom, het tolgeld aannemend.

‘Een glas water, als 't u belieft,’ vroeg mijnheer Van der Hawermeiren, een doosje met poeders uit den zak halend.

‘Papa, met eenige minuten zijn wij tehuis,’ sprak Aurelie in de Fransche taal, hun omgangstaal, onbepaald bevreesd voor langer oponthoud.

Maar hij fronste de wenkbrauwen met de kleingeestige stiptheid van den maniak:

‘O kind, geen uitstel, stipt op 't uur,’ sprak hij gewichtig, haar zijn eerst geraadpleegd horloge voorhoudend.

Zij drong niet aan, en terwijl hij in een tweede gevraagd glas eene geringe hoeveelheid water goot en zijne medicijn uit het wit, ontplooid papiertje er over uitschudde en met een lepeltje omroerde, sprak de tolvrouw fleemend:

‘Groote verandering sedert uw vertrek, juffrouw Aurelie.’

Deze knikte, reeds verlegen voor hetgeen er volgen zou.

‘Ze zijn op speelreis,’ berichtte de herbergierster.

‘Ja,’ en Aurelie hield haar vader den nadrank voor, in heel hare houding stilzwijgend tot spoed aanwakkerend.

‘Dat heeft nu eens alle menschen verwonderd, alsof de steenen spraken van zulk een heer als mijnheer Guido! zich zoo verloren smijten! trouwen met iets van niemendal, terwijl er in de streek zoo menige brave juffrouw is, die hij had kunnen gelukkig maken! Want hij zou toch al gekregen hebben, naar wie hij zijn vinger uitstak, niet waar, mijnheer?’ ging zij voort, zich meer en meer versprekend, thans tot den vader gewend, outhutst over den zwakken bijval, die haar troostend getuigschrift van degelijkheid en onverdiende versmading bij de dochter vond.

‘Dit is te zien, dit zeg *ik* niet zoo gereedelijk,’ was zijn antwoord, schamelijk verradend, dat hij de bedoeling begreep en weerlegde.

Dat was het eerste. Aurelie was hier met een helder gemoed gekomen, vervreemd door afwezigheid, en in eens greep de macht van het plaatselijke haar in zijn knellende klauwen vast.

Zij liet haar niet meer los.

Het was alsof er in dat ledige, nog onlangs door Guido bewoonde huis, in den tuin, in de paden, waar het onkruid door het trappen zijner voeten ondergebleven was, iets lag, dat haar verlangen en nawee opwekte, eene door niets aan te vullen leemte en hopelooze vereenzaming. In Zwitserland had zij vertrouwd met de natuur geleefd, bewonderd en genoten van al het heerlijke om zich heen. De zorg voor de gezondheid haars vaders nam geheel haar hart in beslag; zij waren daar zoo afgezonderd, hoog op de bergen, en zoo hoog ook in figuurlijken zin boven alle kleine wereldsche en maatschappelijke bekommernissen verheven geweest; Aurelie had haar gemoed niet gestaald tegen de onbehagelijkheid en de kwelling, die haar in 't vaderland verbeidde.

Wel had het haar verbaasd, geen antwoord op haar brief aan Guido meer te hebben gekregen. Zij had hem geschreven in de ongunstige stemming, welke de kortheid van zijn verdriet en zijn rouwtijd bij haar had verwekt; het was wel waar wat zij hem gezegd had, dat ze haar vader niet verlaten kon; doch

zij had den indruk harer woorden niet, of zelfs verkeerd berekend: zij had hem onmiddellijk verwacht en schold hem inwendig voor onverschillig uit, omdat hij niet kwam.

Juffrouw Blanke, die anders met haar geen geregelde briefwisseling hield, had haar geschreven, dat men niet veel goeds van het gedrag van Guido zei: het scheen, dat eene eerlooze liefde hem aan het landgoed gekluisterd hield.

Aurelie geloofde er niets van en zag het bericht voor lastertaal aan. Toen kwam er een tweede brief ditmaal een onverwacht, bepaald en toch onaanneembaar nieuws behelzend:

Guido trouwde met de dochter van den hovenier.

Was zij er ondanks zich zelve op voorbereid, of wekte de stap, dien hij deed, al te zeer hare geringschatting voor zijn karakter op om zich nog met hem te meten? Aurelie trok zich in hare eigenwaarde terug, elke herinnering aan hem als eene laagheid verbannend, minder gekrenkt door zijne handelwijze tegenover haar zelve, dan de verachtelijkheid zijner keuze.

Zij was er in gelukt - na den eersten slag - hare gedachten en gevoelens te verstoppen als de scheidsrechter een pak opgedrongen papieren, waarvan hij het onderzoek misnoegd tot later verschuift, wel wetend, dat zij niets dan onaangenaamheden bevatten.

Het bevreemdde haar zelfs, wanneer zij eene schemering van aandenken doorliet, vast te stellen, hoe kalm zij was.

In dezen gemoedstoestand was zij teruggekeerd, en plots had de onzalige zinspeling der tolvrouw als met eene tooverroede een heel heir van woelingen in haar hart wakker gemaakt, met het onrustbarend, alles overheerschend bewustzijn eener vernedering tegenover de wereld. En nu begreep zij, dat haar naam bij het voltrekken van dat verlagend huwelijk niet weg kon gelaten zijn: in de meening der menschen was zij door Rensken achteruitgezet.

Het onwaardige der mededingster zelf had iets nog meer verootmoedigends.

En terwijl zij met rassche schreden door den tuin ging, drong het verleden zich met stormend geweld, toomloos en onverdrijfbaar, aan hare herinnering op.

Was zij met Guido verloofd geweest, of was ze 't niet?

Had zij niet altijd zijn karakter veracht, zooals ze 't nu deed? Zij geloofde van ja, maar waarom had zij hem dan tot den

vertrouwde harer geheimste gewaarwordingen gemaakt? Had ze hem ooit wat men liefde noemt, toegedragen? Oprecht tegenover zich zelve, de verholenste schuilhoeken van haar gemoed opgravend, geloofde zij van neen; want hoe zou ze 't anders uitleggen, dat ze Rensken of hem geen wrok toedroeg?

Hoe was het mogelijk, dat hij eene dergelijke levenslange verbintenis had aangegaan! Hij, die zoo uit de hoogte op alle vrouwen neerzag en haar meer dan eens had bekend, dat het slechts met haar alleen - bij uitsluiting van elke andere harer kunne - was, dat hij gedachten wisselen kon, eene veelbehelzende belijdenis, die destijds aandoeningen van zalige fierheid in haar opwekte en een lichten blos over hare bleeke wangen bracht.

Welke gedachten of zienswijzen kon hij aan dat meisje mededeelen? Welke onderwerpen met haar behandelen? In welke taal zich uitdrukken? - want als vele Vlamingen van den hoogeren stand bediende hij zich enkel van het Fransch, zelfs bij gelegenheid bewerend, dat hij de landstaal slechts onvolkomen meester was; en inderdaad bij Cappuijns en Van der Hawermeiren werd nooit, tenzij tot de bedienden en toevallig met de boeren, Vlaamsch gesproken. En krenkte het hem niet een arbeider tot schoonvader en dat meisje met den bult en den onuitstaanbaren groet tot zwagerin te hebben? Zij herinnerde zich den brief, die haar zoozeer had verlustigd, den brief, waarin hij zijn nachtelijk wedervaren en de eigendommelijke armoedigheid van het huisgezin op comische wijze had voorgesteld, en was het dáár, dat hij vervolgens eene bruid ging halen!... Hield de man dan ondanks al de tegenstrijdige beweringen van den tegenwoordigen tijd de vrouw nog immer enkel als zijne ondergeschikte, als een speelbal van zijn hartstocht?...

Aurelie verhaastte nog den stap met eene kleur van verontwaardiging en gekwetste kieschheid op het voorhoofd, met geweld die vraag verwerpend.

En nu bekommerde haar een ander vraagstuk: zou hij haar zijne vrouw voorstellen? zou hij, na zich verlaagd te hebben, anderen in die verlaging medesleepen, of dat huwelijk om zoo te zeggen, en voor zooveel het in zijne macht was verheimelijken?

Dit laatste scheen het waarschijnlijkste: hij had geene trouwbrieven gezonden; zij wist, dat hij van zijne speelreis terug, en in de stad gevestigd was. Dagen en weken verliepen;

hij kwam niet. Dat was wel zeer onbeleefd; doch zij was hem erkentelijk haar die bijeenkomst te sparen: zij duchtte zijn bezoek, als ware zij zelf in gebreke gebleven met hem.

Maar wat zij vermiste, waarnaar zij haakte zonder hoop, zonder wensch van bevrediging, dat was de gemeenschap des geestes, de mededeelzaamheid zoo noodzakelijk aan den mensch; die vertrouwelijkheid van elken dag; dat overgieten van het beuzelachtigste, het dwaaste van het eene gemoed in het andere. Dat had zij gekend met hem en het niet weten te schatten. Hij ontbrak aan haar als steun, als raadsman, als waardeerder van het goede dat in haar school.

XXX.

Op eenen namiddag van zeer schoon zomerweer had zij de boot doen losmaken en zich door een knaap van 't neerhof tot aan het groepje boomen voorbij het tolhuis laten sleepen. Daar zat ze in de frischheid van het water, in 't lichtelijk door zonneschijn doorspikkeld lommer met een boek op den schoot.

Haar oog dwaalde lusteloos op de uitgestrekte Leiemeerschen; de wind liep in golvingen over het hooge bruinroode gras, dat weldra onder de zeis des maaiers vallen zou. Dicht aan den oever bloeiden gele waterlelies, malsch en ourustbarend broos, hunne slappe lobben hoog boven een grooten hul groene zwaardbladen uitstekend...

‘Krek, krek, krek, ti, ti, ti!’ weerklonk het in de nabijheid.

De rietmusch! In eens stond heel een tafereel van den verleden tijd voor haar op: haar uitstapje met Guido op diezelfde plaats, stoute straatkinderen, de onbescheiden tolvrouw, de toenmalige onvoldaanheid van haar hart...

‘Krek, krek, krek, ti, ti, ti!’ Nu zag ze den vogel: bronskleurig met geel op de borst tusschen de pijlen van 't wemelend riet verspringen. Hij genoot van het leven en de lente zonder achterdocht, hij was gelukkig. Dat was zij nooit geweest ... ‘Krek, krek...’ hij zweeg door een ander geruisch in zijn zang verstoord. Aurelie had het ook vernomen, een geruisch van menschen, een naderend stemmengegichel. Met een bewustzijn van gevaar hield zij zich stil en schuil, haar boek openhoudend, maar zonder het hoofd om te wenden, schuins

onder den vooi van haar hoed naar den oever blikkend: Guido met Rensken!

Een schok doorliep Aurelie. Zij boog het hoofd nog dieper om niet herkend te worden; maar 't was niet noodig, zij bemerkten haar geenszins, arm aan arm naar elkaar gewend, toen zij voorbijgingen: Guido groot en sterk, met een dames-zomerhoed als een korf aan den arm, Rensken in een zeer lichtkleurig jufferkleed, dat van verre geheel wit scheen, gehuld, blozend, wat verhit van de warmte, met de neergevallen of neergetrokken vlechten van haar blond haar op den rug.

En Aurelie gevoelde zich verlaten en oud en mager en leelijk, terwijl zij hen nablikte....

Toen zij onder de tolbrug voorbijvaarde, zag zij de welbekende tilbury en het paard van oom Cappuijns aan de herberg staan. Zij waren dus niet met den trein gekomen en zij schrikte opnieuw, vreezend, dat men haar bemerken zou. Zij waagde het niet eenmaal op te zien naar den oever, of er iemand te ontwaren was.

Voorzeker hadden zij in hare afwezigheid het landgoed bezocht. Zij ontsnapte aldus gelukkig aan de samenkomst!

‘Niemand geweest?’ was het eerste, wat ze vroeg aan haar vader, wiens houding - roerloos, half in slaap over een boek gebogen - reeds voorop scheen aan te duiden, dat hij in lang niet was gestoord geworden.

‘Geen mensch,’ was zijn antwoord.

Nog beter, nu was zij voor goed in veiligheid.

Maar die kleine, op zich zelve niets beduidende gebeurtenis van het onbemerkt wederzien dier twee, het rusten aan dat noodlottig plekje, onder die fluisterende boomen, het hooren van de rietmusch, hare vrees, hare vlucht om zoo te zeggen, deden eene hevige terugwerking in haar ontstaan:

‘*Quid mihi et tibi est?*’ murmelde zij krachtdadig, de woorden uit het Evangelie, waarin zij eenige kennis der Latijnsche taal had opgedaan, fier en verachtend herhalend.

Wat gingen die beiden haar aan? En waarom moest zij nu treuren over het verlies van Guido? Was zij gelukkig geweest, wanneer hij met hart en ziel aan haar hing, op dien dag toen hij zich om harentwille roekeloos eene ziekte op den hals had gehaald? toen zij het ‘Krek, krek, krek, ti, ti, ti!’ van de rietmusch als een schimpgeroep uitlegde en

zich tegenover de voorbijgangers schaamde in zijn gezelschap.

Het keerpunt was doorworsteld, de kalmte kwam in haar gemoed, en werkzaamheid en studielust ontwaakten weder.

XXXI.

Mijnheer Van der Hawermeiren had gewenscht vroeg naar de stad terug te keeren. Zij waren er dus gevestigd nog vóór de bladeren vielen. Het weder bleef voortdurend schoon. Het venster stond open en Aurelie zat op het balkon, dat uitzicht had op den tuin. Vandaar kon ze de boomenkruinen over den muur in de aanpalende erve van oom Cappuijns, maar de paden niet zien. Des te beter, aldus ontwaarde men haar ook niet, van op hare zitplaats.

Het was zeker, omdat zij zich zoo stil hield en hare aanwezigheid vergeten deed, of stoorde het jonge paar zich volstrekt niet aan de buitenwereld? Meer dan eens hoorde zij hun luidruchtig, kinderachtig gestoei, zij hoorde hen elkander naloopen, ontwijken en vastgrijpen en als het smakken van een kus; de boersche toon van Rensken overheerschte de beschaafde, welluidende stem van Guido.

Soms speelden zij raket. Aurelie zag de gevederde balletjes in de hoogte vliegen. Hoe was het mogelijk! hoe kon het huwelijk aldus een mensch vervormen!...

‘Emerence! Emerence!’ hoorde zij hem roepen: de naam van ‘Rensken’ was dus verwezen, de naam, die hem had doen lachen eertijds in den tuin van 't landgoed, toen hij zich over ‘*les naturels de l'endroit*’ vervroolijkte.

De winter kwam; de kou, de korte dagen brachten opsluiting en afzondering mede. Met Kerstdag begon het te vriezen en op Nieuwjaarsdag lag er eene hooge laag sneeuw. In 't midden der stad was zij deels weggeruimd en deels in een modderpoel veranderd; maar op de hooge, stille wijk, waar zij woonden, bleef zij nog wit en hard met eene korst van bewaring overdekt.

Een laaiend vuur verwarmde de voorkamer, waar met gelegenheid van den dag de weinige familieleden en de schaarsche ter stede wonende, slechts half verwachte vrienden plechtstatig zouden ontvangen worden.

Mijnheer Van der Hawermeiren en zijne dochter zaten er: hij de nieuwe aangebrachte aflevering eener wetenschappelijke

revue opensnijdend, zij van hare vrije oogenblikken gebruik makend om een aantal visietekaartjes te beantwoorden.

Drie- viermaal was er op korten tijd gebeld geworden: de vuilnisman, de dagbladdrager, de lantaarnontsteker om hunne fooi.

Aurelie zag reeds wrevelig over zooveel storing op en de porte-monnaie gereed geopend, toen kort na een nieuwen, forschen ruk, die haar had doen schrikken, de kamerdeur weder openging.

Het was Guido!

Haar hart bonsde met dubbelen slag.

Hij trad het eerst op haar toe, reikte haar de hand en kuste haar vervolgens, zooals gebruikelijk is onder vrienden en verwanten op dien dag te Gent, en murmelde gelukwenschen. Hij deed hetzelfde met haar vader. Zijn snorbaard, die nauw hare wang beroerd had, was koud als ijs: het zinnebeeld hunner doode genegenheid.

Hij had plaats genomen naast haar, voorzeker had hij eene groote overwinning op zich zelf moeten behalen om tot hier te komen, en Aurelie gevoelde, dat het haar plicht was eene even groote krachtsinspanning te doen om beleefd te wezen.

Haar vader had eerst het boek, dat hem bezighield, voor zich laten openliggen en wisselde eenige onbeduidende volzinnen met den gast; maar verstrooid of te zelfzuchtig om zijne belangstelling niet zonder uitstel te voldoen, had hij er de lezing van hernomen.

Wat zeiden de twee nu aan elkander? Wat men zegt, wanneer men onder bekenden, die in geene vriendschapsbetrekkingen zijn, te zamen bij toeval in een tram of een spoorwegrijtuig zit.

Aurelie vertelde van Davos, van het leven, de menschen, die er vertoefden; hij sprak over een onlangs gelezen boek, over eene nieuwe uitvinding.

Zij kon het over haar hart niet krijgen naar Rensken te vragen, en hij gewaagde niet van zijne vrouw.

De komst van juffrouw Blanke en mijnheer en mevrouw Spanoghe stelde overigens aldra een einde aan hunne tweespraak.

XXXII.

Monsieur et madame Guido Cappuijns ont l'honneur de vous faire part de la naissance d'un fils. Guido: dit laatste schuins in een hoek gedrukt.

Aurelie hield de zoo even uit den omslag gehaalde kaart in de hand, en keek er eerst als verdwaasd op neder.

Dan helderden hare denkbeelden op, tevens met een gevoel van onderworpenheid en onverwacht hartzeer:

Een kind! de eerste schakel van de familieketen, die echtelingen duurzaam samenknoopt...

Zij had nauwelijks hare bezigheden onderbroken: het inpakken van een koffertje voor haar en haar vader, die na eene winterlange, schier volkomen opsluiting er nu in eens, met de grilligheid van den ouderdom, op gesteld was om de Paaschdagen en de week, die er op volgde, te lande over te brengen.

Een kind!... hoe hartstochtelijk moest hij dat meisje uit de volkslas bemind hebben om voor haar alles over 't hoofd te zien, hoeveel sterker en geheiligder moest zijne liefde geworden zijn, nu zij de moeder van zijn zoon was!...

‘Ziet’, en zij nam de kaart weder op, hij verloochende haar niet meer als op zijn huwelijksdag, toen hij geene aankondigingen verzonden had; het stond er nu wel in volle letters: *Monsieur et madame Guido Cappuijns*, geheel Renskens wezen met het zijne versmolten, haar naam van niemand meer gekend, door den zijnen vervangen....

Zoo hoort het te wezen, dat was de eereplaats, die haar - tot welken stand zij ook behoorde - als zijne wettelijke ega toekwam. En Aurelie had die overtuiging goed met haar verstand aan haar hart op te dringen, toch bleef haar een onbepaald gevoel van misnoegen en kwelling bij.

Zij stuurde eene der meiden bij mijnheer Cappuijns om te laten vragen, hoe het met madame was - madame op Rensken toegepast! Zij kon den titel bijna over hare lippen niet krijgen.

‘Zeer goed met madame en het kind,’ luidde het bericht.

‘Allerbest,’ 's anderdaags, toen ze vóór hun vertrek nog eens had laten navragen.

Eenige dagen daarna bracht de postbode een brief met rouwranden, - er kwamen er zoovele bij professor van der Hawermeiren, die op de lijst der zoogenaamde notabelen stond! Achteloos scheurde zij den ook met zwart omzoomden band; de naam zei haar eerst niets, de naam in groote letters, die in 't midden stond:

M a r i e E m e r e n c e D h a e n e ,
maar nu schrikte zij hevig, de lijnen schemerden voor hare oogen, en haar adem inhoudend, las zij boven aan het blad:

Monsieur Guido Cappuijns et son fils ont la douleur de vous faire part de la perte irréparable qu'ils viennent de faire dans la personne de leur épouse et mère bien-aimée, dame Marie Emerence Dhaene, enlevée à leur affection après une courte maladie le 16 *avril* 18.. *à l'âge de vingt aus*.

XXXIII.

Het sprak van zelf, dat mijnheer Van der Hawermeiren bij de begrafenisplechtigheid moest tegenwoordig zijn. Hij en zijnedochter hadden zelfs deswege hun terugkeer bespoedigd.

Te huis vernamen zij van de meiden, dat de jonge moeder, zich te wel voelend, met gelegenheid van de komst harer familie eene onvoorzichtigheid had begaan, en 's nachts daarop bijna schielijk in de armen van haar bijgeroepen echtgenoot gestorven was.

Aurelie koos bij een handelaar in bloemen eene mooie kroon van nagemaakte pensées uit, en liet er eene andere van de frischte voorjaarsbloesem van 't seizoen vervaardigen. Deze werden naar het sterfhuis gezonden met het kaartje van haar vader aan de eerste, het hare aan de tweede bevestigd; maar dat kon niet volstaan: als naaste, hoewel slechts aangehuwde bloedverwanten was het hun plicht een bezoek bij den overblijvende af te leggen. Zij voelde er zich overigens onweerstaanbaar toegedrongen.

Zij gingen omtrent den avond. Het scheen haar bijna een heiligschennis aan dat stil gesloten huis, waar de dood zoo ras op het nieuwe leven gevolgd was, een belklank te doen hooren.

Zij werden in eene groote zaal geleid en onmiddellijk kwam Guido binnen. Hij strekte hun sprakeloos elk eene hand toe; zijn oog was droog; hij hield zich kloekmoedig; maar zijne bleekheid was akelig. Aurelie, door medegevoel verteederd, hield zijne vingeren een oogenblik vast en duwde er in; maar hij beantwoordde die troostende drukking niet: hij trok zijne hand zenuwachtig terug, keerde zich om en snikte.

Na eene lange poos van stilzwijgen op eenige uitleggingen,

die hij over de oorzaak van dat onverwacht afsterven gegeven had, vroeg Aurelie door ik weet niet welke beangstigende en toch onweerstaanbare begeerte aangestuwd om de doode eene laatste maal te zien.

‘Haar zien!’ zei Guido, onbewust luider fluisterend in de ontzetting, die dat voorstel teweegbracht, ‘haar zien, - onmogelijk! Zij is reeds geheel... men heeft haar ijlings in de kist moeten leggen,’ hernam hij, huiverend bij de herinnering, die den laatsten aanblik van het lijk zijner vrouw bij hem had nagelaten.

‘Hoe is 't vergaan?’ vroeg Aurelie, na de begraving aan haar vader.

‘Zeer stil, weinig menschen. Guido zat met Wanus in 't eerste rijtuig,’ berichtte hij.

Die bijzonderheid moest hem wel getroffen hebben, aangezien hij ze als iets belangrijks mededeelde, en dit hier gansch natuurlijk bijeen behooren van twee personen, zoo ongelijk in stand en opvoeding, vereenigd in dezelfde smart, deed ook gedachten bij haar ontstaan, die zij als kleingeestig en laaghartig had willen verwerpen in tegenwoordigheid van het groot probleem des doods.

XXXIV.

Guido deed de zes weken maatschappelijk voorgeschreven rouw, die hem elk te doen bezoek verbood, niet uit. Het moest ook zoo eenzaam, zoo akelig zijn, in dat huis, waar de dood hare prooi had uitgedragen.

Hij kwam. Hij zat bij Aurelie en haar vader als eertijds en toch anders: de omgang scheen dezelfde, de vertrouwelijkheid hernomen, maar de vervreemdheid, de verwijdering lag in de harten.

Aurelie vroeg naar het kind. ‘Goed,’ antwoordde hij telkens met kort bescheid; hij scheen er liefst niet van te hooren, wellicht herinnerde die geboorte hem te levendig aan een zoo spoedig daarop gevolgd verlies.

Van Rensken werd niet gesproken.

Eenige dagen voor het bepaald vertrek van mijnheer Van der Hawermeiren en zijne dochter naar hun landgoed, een vertrek, dat deze laatste zoolang mogelijk had verschoven, liep

het gesprek over mineralogie, en Guido deelde hun mede, dat hij verleden winter de verzameling van een gekenden overleden delfstofkundige, dien hij noemde, had gekocht. De geleerde professor had zich wel niet bijzonder op dat vak toegelegd, maar was niettemin een steenkenner en daar hij belangstelling in die collectie toonde, verzocht Guido hem deze te komen zien, zich tevens tot Aurelie wendend, als om haar te beduiden, dat zij mede in de uitnoodiging betrokken was.

Hij zou hen verwachten 's avonds om acht uren op een kopje thee.

En zij gingen.

Zij zaten in de groote, laaggewelfde zaal van het oud huis. De pitten der gaskroon brandden in 't midden; maar het licht had de macht niet om ver door te dringen; de hoeken lagen nog in 't duister en enkele meubels met onbepaalde lijnen ook; de familieportretten aan den wand konden van uit hun verdoofde lijsten wel heimelijk en onrustbarend de bezoekers rondom de tafel bespieden, doch werden van deze slechts onduidelijk gezien. Sinds vele jaren was er niets in die kamer veranderd, geen voorwerp verplaatst, geen enkel er bijgekomen; geene sieraadplant vulde de treurige ledigheid van de bloemenbakken op 't vensterkozijn; het tapijt was grauw en kleurloos van ouderdom. Niets herinnerde hier aan het verblijf eener jonge vrouw met haar omgeving van menigvuldige, beuzelachtige gerieflijkheden of verfraaiingen. Deze waren der overledene ook onbekend en haar oponthoud alhier slechts een doortocht geweest.

Het gesprek werd stil gevoerd, nog onder de bedruktheid van de laatste gebeurtenis.

Guido had eene sigaar aangestoken: de rook steeg kronkelend met den damp uit de kopjes naar omhoog. Aurelie luisterde of zij het kind niet hoorde. Niets roerde in het stille, als onbewoonde gebouw.

Guido was reeds een paar malen weg geweest om de glazen kasten met de ertsstoffen te halen; maar deze waren zwaar en de inhoud niet geschikt om ongedeerd of ten minste onverward verdragen te worden.

Het was mijnheer Van der Hawermeiren zelf, die het voorstel deed, liefst maar ter plaats te gaan.

Dat was boven in een kabinet naast Guido's studeerkamer.

Aurelie volgde de mannen langs de breede, gemakkelijke, ietwat bochtige trap. Sinds hare kindsheid was zij niet meer op de verdieping geweest, en nu helderden hare herinneringen zich op en kwamen al de vergeten dingen haar weder bekend voor: de twee nissen in den muur: de éene met de witmarmeren baadster, die, beschaamd glimlachend, met het hoofd wat terzijde gebogen, de armen over de borst gekruisd houdt; de andere nis nog immer ledig; de wapenverzameling op een paneel van het portaal. Guido leidde hen door de slaapkamer, waar het licht, dat boven de trap brandde, flauw doorschemerde, en terwijl hij in 't kabinet daarnaast zelf het gas ontstak, en mijnheer Van der Hawermeiren en zijne dochter, met de bange omzichtigheid, welke de halve duisternis in een vreemd huis medebrengt, stonden te wachten, keek Aurelie rond.

De plaats was even ruim als de benedenkamer, misschien wel boven deze. Zij scheen weinig bemeubeld, bij uitzondering van een nieuwe, groote lichtkleurige houten waschtafel met twee lampetkannen, en twee bedden met het hoofdeinde naar den muur als tweelingen naast elkander in gelijke evenredigheden met gelijke blanke overdeksels, onder één hemel en met dezelfde, sierlijk terzijde opgeknoopte gordijnen overwelfd....

In het eene was Rensken gestorven, in het andere sliep Guido nog...

Aurelie hield er zich niet op.

De twee mannen spraken rondgaande aan de op eene lange tafel staande kassen over de tentoongestelde mijnstoffen, waarvan enkele stukjes onder 't glas als staal en goud glinsterden. Aurelie zag toe, verstrooid, met hare gedachten elders. De toon werd onbewust hooger, een geleerd geschilpunt ontstond, de echtheid van een stuk werd betwijfeld... het ontzag was vergeten.

Toen zij weder beneden waren en eene meid het likeurkistje aanbracht en vroeg, of mijnheer nog iets begeerde, aldus inzichten van slapen gaan aanduidend, zag Aurelie de laatste kans wijken. Zij kon echter aan haar nieuwsgierigen wensch niet langer weerstand bieden, zij keek half om naar de meid, die naast haar stond en: ‘Zou er geen middel zijn om het kindje te zien?’ vroeg zij zeer stil.

Deze had een oogenblik van verlegenheid en keek ondervragend naar haar meester:

‘De kleine slaapt zeker,’ sprak zij aarzelend.

‘Om 't even, haal hem eens,’ gebood Guido.

En zij ging. Eene jonge voedster kwam met haar binnen; deze laatste droeg het kind.

‘Hij is reeds ontkleed,’ zei de meid ontschuldigend.

‘Ja, ik was juist bezig met hem zijn nachtrokje aan te doen, 't is spijtig,’ deelde de voedster met boerschen tongval mede.

O neen, het was niet spijtig, aldus zag men hem beter met zijne spartelende beentjes. Een prachtig kind: kloek als zijn vader, schoon als zijne moeder. Het had een zwartkrippen strik op een zijner witte mouwtjes en dat gezicht deed een zucht als een gedempte snik bij Aurelie ontstaan. Zij had, met de natuurlijke beweging eigen aan elke vrouw, die een kind ziet, het toeschietelijk op de armen genomen, en meid en voedster lieten het haar, gevleid over zijn bijval. Guido zag sprakeloos met een halven glimlach van weemoed toe. Aurelie wist niet wat te zeggen en geraakte in verlegenheid, beladen als zij bleef met die kostbare, hinderende vracht.

‘Dáár,’ zei ze eindelijk den kleine onhandig aan de voedster toestekend; het was bijna als een last, waarvan zij zich ontmaken moest.

Toen zij later met haar vader, bij het scheiden door de vestibule ging, zag zij de gebochelde silhouette van Clete steelswijze als een schaduw boven trekken.

Zij verbleef dus daar, de zuster der jonge doode, zoo nauw verwant aan den heer des huizes, en toch door de kracht der omstandigheden uit zijne vertrouwelijkheid gesloten; ondanks hare liefderijke toewijding aan zijn kind, trotsch door hem op een afstand gehouden, of zich zelve ootmoedig tot het gezelschap der dienstboden verwijzend.

XXXV.

Ruim een jaar was verloopen.

Aurelie en Guido zaten weder in het priëeltje aan den hoek van den straatweg, onder vier oogen, juist als vroeger, alsof hunne bijeenkomsten niet waren opgeschorst geweest.

Ginder, onder de boomen, wandelde eene meid met het kind, dat zij aan één handje hield om zijne nog waggelende stapjes te ondersteunen: een kloeke, schoone jongen, waarop een vader fier mocht wezen.

Maar Guido zag niet naar hem. Aurelie evenmin. Guido hield zijne blikken angstig vorschend op haar gevestigd, en zij had de hare neergeslagen, in het bewustzijn van het naderen eener niet meer te verschuiven, beslissende verklaring.

Gedurende dat jaar had Aurelie veel nagedacht, in de laatste maanden ten minste; want onmiddellijk na Renskens dood en lang nog daarna, was zij met haar hart en haar geest vervreemd geweest aan Guido en hadden de treffende gebeurtenis en de eerbied voor den dood, gepaard aan hare fierheid en zijne zedelijke rangsvermindering haar teruggehouden den toestand en hare betrekking tot hem te overwegen. Er lag iets zusterlijks in het onthaal, dat zij hem deed; zij troostte hem niet, doch hare tegenwoordigheid beurde hem op; de oude vertrouwelijkheid, degene van het verstand was weergekeerd; maar van gevoelens en levensbeschouwing werd niet meer gesproken; iets beklemmends zweefde over hun onderhoud, iets dat niet kon weggedreven worden en zij niet wegdrijven wilde.

Toen hij na een paar maanden weder belang in kunst en wetenschap stelde, en zijn gemoedstoestand dezelfde scheen van eertijds, toen hij haar boeken bracht en met haar over de vragen van den dag sprak, vond zij behagen in zijn gezelschap; zij kon het niet helpen, zelfs de opspraak der wereld, indien er opspraak was, trotste zij; maar wanneer het denkbeeld, dat hij zich nog als haars gelijke waande en een aanval op haar hart had durven wagen, of eene poging aanwenden om, ondanks het gebeurde, haar het aanbod van zijne hand te doen, voor de eerste maal in haar brein was ontstaan, had het rood der verontwaardiging haar voorhoofd gekleurd en de gramschap hare lip in honenden smaad opgekruld. De onderstelling alleen van iets zoo monsterachtigs maakte haar boos op zich zelve. En zij verwierp elke gedachte omtrent dit punt als vernederend voor haar.

Weldra had echter de tijd zijn werk gedaan; Guido beminde haar met den ingehouden hartstocht, die haar aan den verleden tijd herinnerde; toen kon hij niet spreken, omdat hij niets aan te bieden had; nu sloot een andere schroom hem den mond. O, hij zou het nooit wagen, daarop vertrouwde zij, haar de plaats van Rensken aan te bieden. Want nu was zij er toegekomen, zich af te vragen, of hij het doen zou; zij had er

toe besloten over haar gekrenkte eigenliefde en haar weerzin heen, diep, diep in haar gemoed te dringen waar zooveel kwelling huisde en zooveel twijfel lag; waar zooveel haar tot hem drong, zooveel haar van hem af hield; waar minachting en genegenheid een uitersten strijd streden, met het hachelijk vooruitzicht van twee vijandige tegen elkander aangerukte legers, die, wat ook de uitslag weze en aan wie de zegepraal behoore, vreeselijke verwoestingen op het betwist terrein zullen nalaten. Soms voelde zij zich ontroerd, machtig tot hem getrokken; hij scheen voor haar alleen te leven; zelfs het kind, het moederlooze schepseltje, dat recht op zijn dubbele liefde had, werd verre voor haar achteruitgezet. Was het uit gevatheid of geringeren hartstocht, dat hij nooit eenige kuur van hem vertelde, zooals andere vaders doen, en wel mild glimlachend op de groep, doch vreemd er aan blijvend, toezag, wanneer Aurelie, bij de aankomst der kindermeid, den kleine kuste en streelde?

Hij had haar gevraagd om zijne vrouw te wezen, zijne tweede vrouw, daar zoo even in 't priëeltje; hij had dat durven doen, en zij had voor zooveel stoutheid de straffende vuist niet in zijn aangezicht geslagen!

Heel hunne kindsheid, met al hunne gezamenlijke vreugden, hunne gescheiden en toch vereend gebleven jeugd, de tijd hunner groote, broederlijke vertrouwelijkheid, met de voldane behoeften van hun ziel, de uitstortingen van hun gemoed, alles stond levendig en verheerlijkt door de begoocheling als met tooverslag voor haar op, en nog weerstrevend, bleef zij zwijgen.

‘Aan u alleen heeft mijn hart toebehoord,’ zei hij, ‘gij zijt van jongs af aan mijne uitverkorene, mijn geestverwante, de volledigster van mij zelven geweest.’

Zij zag op naar hem met een treurig, veelbeduidend verwijt in de oogen.

‘Het andere was maar eene idylle,’ sprak hij op een lichtzinnigen, half schertsenden, half ontschuldigenden toon, die haar kwetste, zijnde op de liefde voor een gestorven echtgenoote toegepast.

‘Een weduwenaar,’ zei ze bedenkelijk.

Toen boog hij het hoofd en aarzelend, beschroomd, met krachtsinspanning de moeielijke bekentenis afleggend, die haar levenswijsheid vergrootte, maar hare illuziën brak: ‘Aurelie, alle mannen zijn het, wanneer zij trouwen,’ lispte hij.

Er volgde eene lange poos van stilzwijgen, gedurende welke hij, onbewust met de handen gevouwen, in de hoogste spanning haar onbewogen trekken gadesloeg, terwijl de laatste, uiterste crisis met het woeden van een orkaan in haar binnenste plaatsgreep, en uit den chaos harer verwarde gedachten en indrukken duidelijkheden begonnen te ontstaan: Rensken op haar landgoed, nederig de paden wiedend; Rensken aan zijn arm langs de Leie; hun gestoei achter den muur in zijn tuin; dat bezoek in zijn huis, boven, in die halfduistere kamer, de twee bedden ...

En geheel haar wezen kwam in opstand:

Zij, Aurelie de opvolgster harer voormalige dienstbode! de schoondochter van Wanus, overdreef zij, de zwagerin van het meisje met den bult!... de moeder van dat kind ginder!... Zij, aan juffrouw Blanke en mevrouw Spanoghe haar huwelijk aankondigen; onder den schimplach der vrouw van het tolhuis voorbijgaan; de voor haar vader, voor de wereld verstootene, verwezene, teruggeroepene wederkeeren als een hond!... nooit, nooit!....

En in de onmogelijkheid om de veroordeelen van haar stand en opvoeding te overwinnen; haar gekrenkt gevoel van kieschheid en eigenwaarde te heelen; onbekwaam om het ander innig, pijnlijk gevoel van liefde, bewondering en verachting, dat haar tot Guido trok en tevens van hem afwendde, overeen te brengen; in de overtuiging, dat zijne plaats in haar leven nooit door een andere zou bezet, de leemte van zijn verlies er nooit zou vervuld wezen; met de zekerheid, dat zij op dit oogenblik geheel hare toekomst verbeurde en toch nimmer hare uitspraak berouwen zou, stiet zij hem koppig met een zachte, vastberaden beweging der hand, die hem echter niet beroerde, achteruit.

‘Gij wilt niet?’ stotterde hij ontzet.

‘Ik kan niet,’ zei ze troosteloos.

VIRGINIE LOVELING.

Adolf Kolping.

Bijna dertig jaren zijn voorbijgegaan, sinds ik voor het eerst den naam van Adolf Kolping mocht vernemen. Het was in het jaar 1864. Met alle aandacht las ik het, door mijn meester de Bosch Kemper mij geleende, toen onlangs uitgekomen, boek van den vrijheer von Ketteler, bisschop van Mainz, dat tot titel droeg: ‘Die Arbeiterfrage und das Christenthum.’ Onder de middelen, die de kerkvoogd in zijn zevende hoofdstuk opnoemde, waardoor naar zijn inzien de arbeiders-stand in waarheid practisch kon worden geholpen, vermeldde hij de ‘G e z e l l e n -vereenigingen’. ‘Daar zij - zoo liet von Ketteler zich uit - hoofdzakelijk op Catholiek gebied zijn ontstaan, kunnen wij ze met volle recht een C a t h o l i e k e bijdrage ter oplossing der arbeidersquestie noemen. Reeds het tegenwoordige resultaat overtreft elke verwachting, en toont ons tevens aan, wat uit deze gezellen-vereenigingen worden kan, wanneer haar algeheele ontwikkeling tot volkomenheid wordt gebracht. God heeft zich van een gezel bediend, om dit werk aantegrijpen, en nadat Hij hem tot den priesterstand heeft opgeheven, heeft Hij den hoogeerwaardigen heer Kolping, dien ouden gezel, tot een waren vader van den stand der gezellen gemaakt. Moge God hem voortaan als werktuig blijven gebruiken om dit werk te bevestigen! Dit zal meer en meer het geval zijn, wanneer het genootschappelijke beginsel, door den geest van het Christendom gedragen, zich steeds in deze vereenigingen ontvouwt en ze allen tot levende leden van één lichaam maakt.’

Het ‘genootse happelijk beginsel!’ Maar dit was hetzelfde beginsel, dat juist in die dagen Ferdinand Lasalle op socialistischen trant aanwendde, Schulze-Delitsch volgens economische recepten zocht te kneden, Victor Aimé Huber op sociale wijze

trachtte te verwerkelijken. Hier had men een Catholiek priester, die datzelfde beginsel vóórstond, en vast en innig wilde verbinden met den godsdienst. Het scheen de moeite te loonen, die poging uit de verte na te oogen. Doch de loopbaan van dien Kolping was al spoedig geëindigd. De kranten van December 1865 deelden mede, dat op den vierden van die maand de rector der Minderbroederenkerk te Keulen, Adolf Kolping, aldaar in twee en vijftig-jarigen leeftijd was overleden.

De persoon maakte dus, wat onze spiedende belangstelling betrof, spoedig plaats voor anderen. Doch intusschen wies in Duitschland zijn werk: het getal der gezellen-vereenigingen, die zich op hem beriepen, groeide van jaar tot jaar aan. In verschillende landen buiten Duitschland verrezen en bloeiden vertakkingen dier Catholieke genootschappen. En toen de dagbladen in het begin van Januari 1893 het 25-jarig bestaan der St. Jozefs-Gezellen-Vereeniging te Amsterdam mededeelden, werd van zelf ook hier ter stede, bij die feestviering, aan de herinnering van den stichter van den bond van al die Gezellenvereenigingen, aan ‘pastoor Kolping’ de verschuldigde eer bewezen.

In de sociale beweging en vervorming onzer eeuw beslaat inderdaad Kolping een bijzondere plaats, en het zou onvergeeflijk wezen, zoo wij zijn edele poging niet herdachten. Tegen de godsdienstige, zedelijke en economische verwaarloozing der jonge arbeiders heeft ook hij een dam willen opwerpen. In een tijdvak, toen men in den arbeid de jonge lieden aan zich zelven overliet, toen men ook op dat gebied alles liet begaan, heeft hij een beroep daarvoor gedaan op het begrip der broederschap. Christen in den goeden zin van het woord had hij het geloof en het vertrouwen. Daarom kon hij iets doen. De pessimisten richten niets uit. Zij kunnen slechts schouder-ophalend toezien; zij zijn de stuurlui aan wal.

Adolf Kolping zag den S^{sten} December 1813 het levenslicht te Kerpen, een kleine plaats dicht bij Harrem, op den weg tusschen Keulen en Aken.[1)] Hij was de jongste zoon uit een gezin van een armen veld-arbeider. De oudere jongens moesten

1) Wij volgen hier hoofdzakelijk het boek van Dom Laurent Janssens, Bénédietin de Maredsons: Adolphe Kolping, l'apôtre des artisans. Lille 1891.

al vroeg met den vader medewerken, maar dit kind was zwak, bleef langer op school en kreeg dus beter onderricht. Hij werd, ook omdat hij niet sterk was, opgeleid voor het meer zittend schoenmakersvak. In dat vak bekwaamde hij zich zoo goed als hij kon, en in Kerpen, Sindorf en Düren bracht hij zijn leerjaren daarvoor door, zoodat hij een goed ‘gezel’ in dat ambacht werd. Vrijgesteld van den krijgsdienst, en recht eenzaam zich gevoelende na den dood van zijn brave, goede moeder, die 4 Juli 1833 overleed, trok hij naar Keulen, om in de werkplaats van een meester-schoenmaker den kost te verdienen. Ook dáár arbeidde hij flink. De patroon was goed en diens gezin hem genegen, maar toch voelde de twintigjarige gezel zich onvoldaan. Het zittend leven van zijn bedrijf had den fijneren aanleg van zijn geest ontwikkeld. Hij las veel, beproefde ook in zijn ledige uren te schrijven, en kweekte al de meer edele aspiraties van zijn geest. Daarbij kwam, dat hij te Keulen voor 't eerst het leven der jonge arbeiders-gezellen in een groote stad leerde kennen. En de blik op dat leven was troosteloos. Zij waren aan zich zelven overgelaten: verlaten en verwilderd. Onder 't werk hoorde men van hen slechts gemeene-praat en vuiligheid, uitingen van bedorven zeden: na de dagtaak holden de meesten, als zij wat geld hadden, naar kroegen en danshuizen. Bittere deernis had hij met elken jongen aankomeling, die zoo even uit zijn dorp, met nog frisch en rein gemoed vertrokken, onder zulk een wilde bende moest vertoeven. Het werd den jongen Kolping bang om 't hart. Een stem in zijn binnenste dwong hem een levenspad optegaan, dat hem in de gelegenheid zou stellen, ook door ontwikkeling van zijn eigen gaven, werkzaam te kunnen zijn voor die dolende en in den maalstroom des levens verzinkende arbeidersgezellen.

Op zijn 23ste jaar besloot hij dus p r i e s t e r te worden. Het was een zeer bezwaarlijke zaak op zijn leeftijd, bij volstrekt gemis aan eenige geldelijke inkomsten. Hij vroeg enkele geestelijken om hulp, doch het voor hem vooral zeer eigenaardige ‘schoenmaker, blijf bij uw leest’ klonk hem soms hard toe. Wie echter op aarde iets sterk wil, vindt wel de middelen. De pastoor te Kerpen leerde hem zooveel latijn, dat hij op het gymnasium te Keulen kon komen, en nu zou hij zich wel redden. Hij werkte zeer hard, gaf lessen, repeteerde met hen die achterlijk waren, en ontwoekerde aan den slaap de uren

om zijn taak te volbrengen. Zoo studeerde hij voort. En ondertusschen verloor hij niet uit 't oog die gezellen, voorzoovelen hij ze kende, ter wier wille hij zich al die verstandsinspanning nu getroostte. Als een dier vroegere vrienden uit de wekplaats krank was, zat hij aan zijn ziekbed en paste hem op. Zoo verpleegde hij een gezel die de pokken had. Kolping werd nu door diezelfde zware ziekte ter neder geworpen, en droeg geheel zijn leven de sporen daarvan op 't gelaat. Maar niets brak zijn taaien moed. Na drie en een half jaar op het gymnasium te hebben vertoefd, kon hij naar de universiteit trekken. Geholpen door een geldelijke toelage van iemand uit zijn geboorteplaats, ging hij in Mei 1841 naar de hoogeschool te Munchen. Zijn theologische studien zette hij dáár met ijver voort. Hoogleeraren als Görres en Windischmann wezen hem den weg. Vooral de mystiek van Görres had een overweldigenden invloed op hem. Hij bepeinsde zonder ophouden de leeringen der Catholieke godgeleerdheid. Doch geen oogenblik vergat hij zijn vrienden, de gezellen. Hij schaamde zich zijn eigen vroeger ambacht niet. Voor een student, met wien hij een voetreis in Tyrol deed, maakte hij zelf een goed paar schoenen. Na te Munchen aldus zijn studiën te hebben volbracht, trok hij naar de hoogeschool der Rijnlanden, naar Bonn. Aldaar werkte hij tot Paschen 1844, vooral onder de professoren Clemens en Dieringer. Toen kon hij het seminarium te Keulen betrekken, en met Pinksteren 1845 werd hem in de Minderbroederenkerk te Keulen de priesterlijke wijding verleend. Zijn eerste standplaats als vicaris zou Elberfeld wezen.

Zóó kon hij op zijn 32ste jaar gaan volvoeren wat hij zich had voorgesteld: als priester werken aan de veredeling van den arbeiders-stand.

Toen hij zich - nadat hij eenige maanden in zijn gemeente E l b e r f e l d den toestand der werklieden had nagegaan - het vraagstuk in zijn vollen omvang voor den geest stelde: begon hij te voelen, dat de eigenlijke ontbinding van de handwerkstoestanden dagteekende uit de tijden der eerste Fransche revolutie en de opkomst der staathuishoudkunde, toen, onder de schoonklinkende leuze van den arbeid vrij te maken, de corporatieve vormen zooveel mogelijk allereerst in Frankrijk werden verbroken en losgemaakt. Die gilden-vormen hadden

tweederlei bedoeling gehad. Vooreerst beoogden zij een organisatie der productie: maar ten andere bedoelden zij een zorgende opleiding aan den jongen arbeider te geven in het door hem te aanvaarden handwerk. De grondslag van alles was het begrip der gemeenschappelijke belangen der arbeiders. Dit alles zou nu na de revolutie verkeeren. Het bedrijfsleven zou voortaan rusten, niet meer op het begrip der gemeenschap, maar op het zuiver individualisme. Ieder voor zich werd de leus. De arbeiders zouden op zich zelf staan, zoogenaamd vrij zijn. Het gevolg was, dat de patroon niet meer verbindingen van arbeiders zou hebben te eerbiedigen, maar met een hoop gëisoleerde werkkrachten zou te doen hebben, die machteloos tegenover hem stonden. En wat de opvoedende elementen betreft, die in de oude gilden waren besloten, deze werden bijna overal overboord geworpen. De krullejongen, die in een timmermanswinkel werd opgenomen, moest zelf maar zien hoe hij het werk leerde. Met een vloek wees een oudere hem terecht. Van opvoeding en opleiding geen sprake. Onthouding was de leus. Hier beteckende ‘opheffing der gilden’ in werkelijkheid hetzelfde als verwaarloozing der opgroeiende arbeiders. Niemand keek zorgend naar hen om. Zij moesten zelven maar zien hoe zij er kwamen. Liep het één hunner mede, dan duwde hij de anderen met den elleboog op zijde en boomde zich naar voren: was het lot hem niet gunstig, dan bleef hij achter op het terrein. Want onderlinge strijd en kamp, de noodzakelijkheid om elkander de loef aftesteken, scheen voor allen de eerste plicht. De liberale staathuishoudkunde bouwde op dien grondslag zelfs haar wreed arbeids-stelsel.

Kolping zou nu daarentegen zijn best doen, de corporatieve verbindingen in anderen vorm ten bate der jonge arbeiders (de gezellen) te doen herleven. Op deze wijze dacht hij 't best voor de opleiding tot den arbeid te kunnen zorgen.

Hij deed het natuurlijk uit het Christelijk Catholiek oogpunt.

Trapsgewijze vond hij vormen voor zijn denkbeeld. Er was reeds in 1844 in Elberfeld een soort van jongelingsvereeniging gesticht, waar, onder de hoede van de kerk, aankomende jongelieden uit den handwerksstand tot een soort van broederschap zich verbonden. Die jongelingsvereeniging, die in een eigen lokaal vergaderde, te zamen de kerkelijke plechtigheden bijwoonde, in het lied zich oefende, werd het aanknoopingspunt

van zijn streven. Uit die jongelingsvereeniging kwam weldra - dank zij de zorgen van den onderwijzer Breuer - het ‘Junggesellen-Verein’ voort. En in Mei 1847 nu werd Kolping, die zich aan dat ‘Verein’ had aangesloten, tot president van die jonggezellen-vereeniging gekozen.

Toen kon Kolping zijn werk beginnen.

Het was in het jaar 1848, dat hij zijn instelling, het ‘Gesellen-Verein’, op vaste grondslagen en in streng afgepasten bouw vestigde. In dat jaar, toen alles wankelde, arbeidde hij rustig aan een stichting der toekomst, die het begrip van duurzame orde zou verwerkelijken. Hoe hij zijn ‘Verein’ organiseerde, wordt het best uit de in die dagen door hem uitgegeven brochure ‘Das Gesellen-Verein’ gekend. Nadat hij een schildering had gegeven der treurige toestanden van de leerlingen in eenig ambacht, die in de werkplaatsen kwamen, werkplaatsen, die poelen of riolen bleken, waar de deugd onderging en slechts bandelooze lichtzinnigheid boven dreef, waar men eerder slecht te leven dan goed te werken leerde: - vroeg Kolping zich af, wat noodig was om die jonge lieden voor het vallen te behoeden. Zes zaken waren volgens hem een dringende eisch. 1°. Allereerst een zedelijk leidsel en gareel, stevig genoeg om hen in toom te houden, en tevens een welwillende hand, waarvan zij de leiding zouden aannemen, omdat zij wisten dat het beginsel van zelfopoffering die hand bestuurde; - 2°. een middel, om na de vermoeienissen van den arbeid te kunnen uitrusten in een geschikt lokaal, vooral bij de lange winteravonden; - 3°. een gelegenheid, om zich in het handwerk, dat men beoefende, te kunnen ontwikkelen en volmaken; - 4°. een ordentelijke, fatsoenlijke en aangename ontspanning, die de herbergen en publieke vermakelijkheden niet konden geven; - 5°. een regel, om zich te sterken in godsdienstige gevoelens door steviger en hartiger onderwijs en door een stricte uitoefening van plichten; - 6°. een richting, om godsvrucht te voeden door werken van liefde en barmhartigheid.

Dit was het doel. Men moest de gezellen der stad vereenigen en hun een gebouw verschaffen met leeskamer, boekerij, zaal voor zangoefeningen, enz. In dat gebouw moest dan de Vereeniging dier jonge gezellen haar ‘te huis’ vinden. De priester moest de leiding in dat huis hebben: want de priester was de geboren opvoeder van het volk, en mocht die taak niet aan

anderen overlaten. Hadden de priesters dat altijd begrepen, dan zou de rol der volksverleiders niet zóó groot zijn geworden. Een groep van burgers, knappe mannen van zaken of meesters in ambachten, moest telkens in het huis raad kunnen geven. Want arbeid en ontwikkeling in arbeid was voor de gezellen hoofdzaak. Maar voorts moesten zij zich gewennen gemeenschappelijk te leven. Instellingen van onderlinge hulp en bijstand moesten, als zoovele uitingen van liefde, van zelven uit hun midden opkomen. Men moest in dat gebouw en in dien kring een frisch niet-vormelijk leven leiden. Kolping ontwierp hiervoor statuten, die de dagteekening dragen van 9 October 1848 en voegde aan die statuten een soort van manifest aan de gezellen toe, waaraan wij het volgende ontleenen: ‘Ieder mensch is de bouwheer van zijn eigen fortuin, zegt het spreekwoord: en wat men zaait in zijn jeugd zal men maaien in rijperen leeftijd, zegt een andere kernspreuk. Dus, aan het werk! Arbeiden wij aan ons geluk met wel overdachten vlijt, met een vroolijk vuur! Gij zijt nu in den overgangstijd tot het werkelijk arbeidersleven. Wilt gij eens in de toekomst knappe meesters en goede huisvaders worden, zoo moet gij reeds nu uitnemende gezellen, uitnemende arbeiders zijn in dat vak, waarheên uw keus of de goddelijke leiding u dreef. U voortebereiden tot die toekomst, u helder voor oogen te stellen het doel van uw leven, u in de mate van uw krachten naar dien eindpaal te brengen, u de waarde van uw jonge jaren te leeren, en de vaart daarvan te prikkelen, ziedaar wat wij op 't oog hadden, toen wij deze vereeniging gingen stichten. Wat te bezwaarlijk is voor een enkelen op zich zelven, of wat soms moedeloosheid dien éénen doet opgeven, gelukt zonder moeite, zoodra de krachten van velen zich vereenigen en elkander bijstaan om het gemeenschappelijk doel te bereiken ..... Gij moet u wennen aan ernst, aan orde, aan omzichtigheid, aan zuinigheid. Gij moet uw beroep leeren lief hebben, en alle zorg besteden om het flink en tot in alle onderdeelen en kleinigheden te kennen ..... En nú nog een vriendenwoord. In onze vereeniging hebt gij elkander ontmoet als zoovele broeders, in eensgezindheid samenwerkende voor een aardsch doel, gelijk gij te samen den Heer dient in de belijdenis van hetzelfde geloof. De gemeenschap van neigingen en drijfveeren verbindt natuurlijk de harten: daarom treedt uw broederschap door daden in 't leven. Maar de liefde

(chariteit), die ziel der éénheid, is hetgeen de mensch het meest vrij, en derhalve het meest verheven bezit. Dus hebben wij die liefde niet willen formuleeren door eenig statuut, noch in haar betrekkingen tot God, noch in haar zoo nuttige en geschakeerde vormen onder u zelven. *Uw* taak is het te zorgen, dat er op die wijze geen leemte in onze stichting blijke. *Uw* werk is 't verder nog te gaan dan al onze wenschen, met een ijver, dien de Hemel zal zegenen. Staat elkander dus als broeders bij in den dienst van den Zondag: nadert als broeders gezamentlijk tot de tafel des Heeren: behoedt elkander als broeders onderling tegen elken slechten invloed: wekt als broeders elkander op ten goede. Overvalt ziekte één uwer, laat dan uw liefde hem ter hulp komen: sterft één uwer, vergezelt hem dan als broeders naar het graf: en wilt daarna zijn ziel gedenken in uw gebeden. Dat al uw vreugde zoo mogelijk een gemeenschappelijke vreugde zij! Dat uw smarten een weerklank vinden in 't hart van u allen! Dat daarbij een frissche, hartelijke, rondborstige vroolijkheid het sieraad van geheel uw leven zij, zoowel van uw godsdienstig als van uw arbeidend leven. Vroolijkheid is een teeken van gezondheid, niet alleen van 't lichaam, maar vooral van de ziel. Een vrome, vroolijke, frissche, wakkere jeugd, die het hart rein, het hoofd vrij laat, en aan den rijperen leeftijd herinneringen zonder smet of zelfverwijt kan overdragen, is de zekerste, zoo niet de eenige waarborg van geluk voor geheel het volgend bestaan. Het is de edelste bloem aan den boom des levens'.

Het werk van Kolping te Elberfeld droeg vruchten. Het 'Gesellen-Verein', door hem aldaar gekweekt, werd een gezoude kern voor den arbeidersstand. Ruim 250 leden telde het weldra. Maar juist daardoor kwam de gedachte bij hem op, ook in de andere plaatsen aan den Rijn en elders zulke 'Vereine' opterichten. Zij konden dan met elkander in een vast verband staan. De heên- en wedertrekkende gezellen vonden dan, in elke stad waar zij kwamen, een vaste wijkplaats en een veilige haven. Op die wijze zouden overal de Duitsche gezellen tot een vaste corporatie kunnen behooren. Het plaatselijke van elke vereeniging trad dan op den achtergrond, week voor het meer algemeen beginsel eener sociale restauratie, te beginnen bij de jonge arbeiders.

Uit één groote stad moest dan echter die geheele organisatie

bestuurd worden. Elberfeld was daarvoor niet de meest aangewezen plaats. Als van zelf dacht Kolping die taak te geven aan K e u l e n , de machtige, volkrijke stad aan den Rijn. Om dat doel echter te bereiken, moest hij zelf eerst een priester-betrekking te Keulen bekleeden. Hij deed daarvoor moeite en werd den 15en Maart 1849 tot vicaris der Domkerk aangesteld.

Hij verplaatste dus, op 36-jarigen leeftijd, derwaarts zijn werkzaamheid, en heeft nu, zestien jaren lang, tot zijn dood aldaar gearbeid. Van uit Keulen organiseerde hij het groote netwerk der gezellen-vereenigingen. Dáár werd hij ‘der gezellen vader’.

Het begin te Keulen was klein. Toen hij, na voorbereidende bezoeken, na oproepingen en uitnoodigingen, zijn ‘Verein’ te Keulen opende, waren er niet meer dan zeven leden tegenwoordig in de school, waar hij zijn vergadering mocht houden. Maar onverdroten zette hij zijn taak voort. Weldra was het getal der jonge leden tot honderd, straks tot twee honderd geklommen. De beste aan wervers voor zijn vereeniging waren de gezellen zelven. Zij kwamen eerst schoorvoetend en aarzelend binnen: maar als zij Kolping eens hadden hooren spreken en zijn plan uitleggen, kregen zij vertrouwen en brachten zij hun makkers mede. Want hij was een zeer welsprekend volksredenaar. Hij vond altijd het woord dat pakte. Hij versmaadde den humor niet. Hij sloeg haken in de harten zijner toehoorders. Hij schilderde sober maar met breede trekken. Hij stond zóó natuurlijk eenvoudig te spreken: maar de oogen der jongens en van het mindere volk, dat hem dáár omringde, bleven op zijn gelaat gevestigd. Hij hield ze vast. Hij bleef de meester, werd voor hen de man van het gezag, en liet al sprekend in de gemoederen van zijn hoorders juist die aandoeningen trillen, die hij ze wilde doen gevoelen. Bijtend geeselde hij de verkeerdheden. Warmer werd straks zijn toespraak: dieper de zin: hooger het woord: - en allen werden mede opgevoerd in zijn fieren zwaai en stouten vleugelslag. Wil men een enkel voorbeeld hoe hij sprak, lees dan dit fragment uit een rede over ‘het verlaten zijn’ der jonge arbeiders:

‘Als gij door de straten dezer stad gaat, gebeurt het u hier of daar een soort van vagebond te ontmoeten, van een bijzondere soort, noch pelgrim, noch bedelaar. Gij vraagt u zelven af, of gij hem een aalmoes zult geven, en hij zelf weet ook niet of

hij u iets kan vragen. Maar, terwijl zijn weg met den uwen zich kruist, neemt gij uw beurs en reikt hem iets toe. Op zijn uitzicht hebt gij in hem een jongen ambachtsman vermoed; maar verder weet gij van hem niets. Ja: er bestaat een klasse van menschen, die gij niet kent, en toch leeft zij - tenzij zij zwerft op den openbaren weg - tusschen de vier grauwe muren der werkplaats, afgescheiden van de wereld. Want de werkplaats is gewoonlijk verborgen achter in een binnenplaats, en ter nauwernood kan, door het nauwe en morsige venster, de “gezel” den blauwen hemel en de stralende zon zien. Dáár in dien schemer moet hij de gansche week zwoegen en zweeten. En wanneer het Zaterdag-avond wordt en de andere kinderen der menschen de zorgen op zij zetten, zich voorbereiden voor den Zondag-morgen, die daar komt blinken, dan werkt hij nog altijd door, ja hij werkt nog op dien morgen van Zondag. En als het Zondag-avond wordt, dan is hij dáar misschien nog, aan zijn taak, tusschen de vier donkere muren: want de arme drommel heeft geen beter tweede pak kleêren, en wil zich niet zóó vuil door de Zondagskinderen laten zien. Eindelijk, tegen den avond, verlaat hij zijn werk, en glijdt angstig langs de huizen, naar een naburige kroeg, waar hij blijft zitten, niet voor altijd, maar toch soms tot den anderen dag, om daarna de last der week weêr te gaan torschen. En niemand, niemand let op hem. Niemand bekommert zich er over, of die arme gezel met lichaam en ziel stikt in de modder van die werkplaats. Hoevelen verzinken er dan ook zonder een spoor natelaten! En toch zijn het menschen zooals gij en ik. Ik zelf ben gezel geweest, en schaam mij niet voor het eerlijk ambacht, dat ik volvoerde. Ik heb voor mijn deel die onmetelijke ellende gevoeld, die nog heden drukt op den stand der arbeiders en hen verbant uit de maatschappij. Ik weet hoe het omgaat in deze werkplaatsen, welke gesprekken men er houdt, welk een verpeste, benauwde lucht men er inademt. En het is in die werkplaatsen, in die omgeving, dat men reine knapen van dertien of veertien jaren zendt, om zich tot leerlingen in een vak te vormen. O! het zou een wonder zijn, als zij onschuldig bleven, als zij niet vervuild aan lichaam en ziel er uit kwamen. Men laat zoo duizenden jongens bederven, men kijkt er niet meer naar om, en het stinkend onkruid der passies groeit tot boven hun hoofden. En eens uit de werkplaatsen ontslagen, wat zullen zij

doen? Toen zij nog maatjes en leerlingen waren, hielden zij zich stil, want de leerling mag zich niet roeren. Maar hun leertijd is nu voorbij. Zij gaan in den vreemde; en zie hen dáár volop toegeven aan al de hartstochten, die zij gedurende de lange jaren van hun leertijd in hun ziel hebben opgehoopt; zij vieren den teugel los met des te meer geweld en schaamteloosheid, naarmate zij vroeger die driften meer hadden bedwongen. Wat wordt er van hen? In onze dagen zijn zij geworden voedsel voor het kanon, sinds ze krioelden in de benden, die de duivel in het sociale strijdperk zendt. En waarachtig: is het zoo te verwonderen, dat zij zich gemakkelijk laten aanwerven, zij arme parias, in de legerscharen van Satan? Ja; ik weet hoe dat gebeurt; en indien God niet in mij een wonder van zijn barmhartigheid had gewerkt, zou ik zelf even zoo goed vergaan zijn als die andere ongelukskinderen.'

Het geheim van zijn redenaarsgave was besloten in het woord: hij had het volk lief. Zelf gesproten uit den schoot van het volk, had hij sinds zijn kindsheid al de naieve uitingen en kostelijke veerkracht van het eigenlijke volksleven weten te waardeeren. Hij voelde zich één met dat volk, vooral dat aan den Rijn, dat aan het traditioneel geloof gehecht bleef, en tegelijk zekere zelfstandigheid, frischheid en vreugde op prijs stelde. Hij wist, hoeveel valsche tinten en schijn-vernis de moderne beschaving over de oorspronkelijke stof had gestreken; maar hij wist ook dat het goed hout was, waarin men des noods diep kon snijden. - En voorts voelde een ieder die hem aanhoorde als bij ingeving, dat hier niet slechts een man van het woord stond, maar zulk één, die bereid was elk woord met een daad te bezegelen. Niemand was haast verwonderd over het volgend feit. Nauwelijks in Keulen aangekomen, was Kolping getuige van het overvallen en beknellen der stad door de cholera. Het groote hospitaal zocht een priester, om den directeur op elk uur ter zijde te staan. De gewone pastoors moesten in hun wijken blijven. Welnu Kolping bood zich onmiddellijk aan, bediende de aan cholera stervenden, beurde de lijdenden op, en ging niet van zijn post weg, voordat de gruwzame ziekte week.

Weldra had hij in dat Keulen voor zijn bemoeiing met de 'gezellen' een vasten kleinen kring van medehelpers om zich heen. Wij noemen de namen van Peter Michels den koopman,

van Franz Müller den regeeringsbeambte, die het ‘Bundeslied’ voor de gezellen dichtte, van de leeraren Philipps, Kreuser, en van de geestelijken Vosen, Baudri en Chargé. Later steunden hem ook vooral de volksvertegenwoordiger August Reichensperger, en zijn eigen vicaris de abt Flücken. Zij waren zijn trouwebondgenooten, zijn mede-bedelaars, toen hij overal geld vroeg om voor de gezellen een goed toegerust gebouw te stichten.

Toen hij een grooter lokaal had verworven, en een steeds uitgebreider kring van gezellen om zich heen had kunnen groepeeren, ging hij zijn taak breed opzetten. Dag aan dag, week aan week, klonk zijn woord tot hen. Reeksen van voordrachten - ook bestemd voor meer volwassen arbeiders - zijn door hem op die wijze gehouden. Volgt men die toespraken, dan ziet men dat Kolping op drie onderwerpen steeds de aandacht vestigde, op den persoon van den gezel, op zijn arbeid en op dat wat hij het kapitaal van den jongen arbeider noemde. - Wat den persoon betreft: zoo gold altijd vóor alles het woord: zoekt eerst het koningrijk Gods en zijn gerechtigheid en alle andere zaken zullen u toegeworpen worden. Om dat te kunnen doen, moest men een persoon zijn: harding ondergaan zoo als het staal. Men moest zijn waarde gevoelen. Dan stond men boven de omstandigheden. De tijden zijn niet slecht, zoo sprak hij telkens, wanneer de menschen maar iets beteekenen. Al de wenken daaromtrent van Kolping liepen steeds uit op karaktervorming. Daarvoor was echter een inwendige tucht noodig, die elke verslapping uitsloot. Maar toch moest de spil van dat alles ongedwongenheid en vrijheid zijn. Geen dwangjuk van een stelsel mocht in den kring der gezellen worden aanbevolen. Niets geforceerds werd toegelaten. Vrij moest men tot den kring komen, vrij, als men wilde, daaruit kunnen gaan. - Wat den arbeid aangaat, zoo kantte Kolping zich slechts met alle macht tegen ééne stelling, de vernederende en valsche leer der Economie, te weten dat de arbeid een koopwaar zou zijn, een materieel iets, dat als handelsartikel op de markt kwam, en als zoodanig onder de wetten van vraag en aanbod viel. De arbeid werd, naar die staathuishoudkundige theorie, geheel en al afgescheiden van den persoon, en werd als 't ware een gegeven buiten den mensch om. Neen, volgens hem was arbeid een levensuiting van den persoon, iets met den persoon saamgeweven,

en als zoodanig ook een persoonlijke plicht. De arbeid van den handwerksman was iets bij uitstek eerbiedwaardigs. Ongelukkig hij, die in den arbeid slechts een vernederend juk zag, waarvan de schouders met moeite den last torschten; ongelukkig hij, die aan 't werk ging terwijl hij zijn lot verwenschte. Neen; Kolping meende, dat de arbeider steeds met liefde moest denken aan het werk dat hij ging volvoeren. Ieder moest zijn best doen in zijn vak een meesterstuk voort te brengen. Schoonheidszin moest hij daarvoor bij zich aankweeken. Want de hoofdzaak was, dat de arbeider trotsch op zijn werk moest zijn. Lieden die zonder arbeid wilden leven, dagdieven, speculauten, spelers, avonturiers, handige uitzuigers van anderen, moesten geminacht worden. De arbeid werd dan door Kolping in alle richtingen nagegaan. Op den zegenrijken socialen invloed van den rustdag (den Zondag) werd daarbij nadruk gelegd, en het Maandag-houden gebrandmerkt. - Eindelijk was Kolping gewoon op het drievoudig kapitaal van den jongen arbeider te wijzen. Dat kapitaal bestond allereerst in zijn lichamelijke en geestelijke kracht. Het moest zijn: een gezonde ziel in een gezond lichaam. Kalm en opgewekt moest de arbeider werken, zich verpoozing en ontspanning op geregelde tijden veroorlovend. Het tweede kapitaal van den arbeider was de vrucht van zijn arbeid. Die arbeidsvrucht moest hij hoog schatten en tot zijn profijt doen strekken. De werkman, die geen eerbied heeft voor de opbrengst van zijn arbeid, minacht gewoonlijk den arbeid zelven. Zoo hij daarentegen waardeert wat hij door zijn arbeid heeft verdiend, zal hij de oorzaak daarvan gaan liefhebben. Hij heeft dan slechts een wijze spaarzaamheid noodig, om het meeste nut te hebben van hetgeen de volvoering der heiligste plicht hem allengs verschaft. Het derde kapitaal van den arbeider is de tijd, de kostbare tijd van de jeugd. Zoo het Engelsche spreekwoord, dat tijd geld is, voor iedereen waar blijkt, zoo is dit bovenal een waarheid voor den arbeider. Elke gelegenheid om zich te ontwikkelen in zijn vak, om kundigheden te verwerven en nuttige ervaring op te doen, was van onschatbare waarde. Afwisseling bij het werk was noodig; maar niet in kroegen moest men vertoeven om in niet-ophoudend gepraat zijn tijd te verbeuzelen. Al wat men van dat kapitaal in zijn jeugd verkwistte, zou men met hooge woeker-rente in zijn lateren leeftijd moeten bijpassen. Het daarentegen goed te beleggen en te

gebruiken was hetzelfde als zich een toekomst te verzekeren en een gelukkigen ouderdom te waarborgen.

De leidende gedachte van Kolping was natuurlijk deze: de jonge arbeiders tot overleg en tot spaarzaamheid te nopen. Het leven op aarde was niet iets willekeurigs, iets toevalligs, dat afhing van de grillen der omstandigheden: maar was een kunst, voor ieder een kunstwerk. Een gevoel van rust, kalmte en zekerheid zou men krijgen door reeds op jongen leeftijd kleine bijdragen te offeren aan spaarkassen en ziekenkassen. Kolping zorgde, dat zijn 'gezellen'-vereeniging de gelegenheid daartoe gaf en organiseerde die kassen op flinke wijze. Volgden de gezellen deze leiding, dan waren zij in staat later goede huisvaders te worden, konden zij wellicht door goed beleid een eigen 'te huis', een eigen woning bekomen, en daarin het oud-duitsche familie-leven weder in eere brengen.

De gezellen, die zich aldus aan Kolpings leiding overgaven, vormden nu een vasten kring, een door eigen statuten en door kleine contributies saâmgehouden geordende groep. Te zamen vereenigden zij zich in het groote door Kolping voor hen ingerichte gebouw. Dat gebouw was hun huis, hun 'eigen haard'. Derwaarts konden zij, wanneer zij hun werk in de werkplaats hadden verricht, op ieder uur komen. Op de gewone werkdagen was dit natuurlijk na 8 uur des avonds. Dan zag men hen allen derwaarts spoeden. Er was gelegenheid om te praten, te leeren, te spelen en te lezen. Een vroolijke gulle toon heerschte er. Dinsdag- en Vrijdagavond van 9 tot 10 ure werd voor de gezellen van het bouwvak les gegeven in mathesis; Dinsdagen Donderdagavond was er zang-oefening; Woensdag- en Donderdagavond was er voor hen die het wenschten gelegenheid, om zich in het stellen en schrijven nog meer te bekwamen. Zaterdags werden de lokalen schoon gemaakt, maar Zondags was het huis den ganschen dag open. Men kwam te zamen en besprak groepsgewijze aller belangen. De leeszalen waren vol. Kleine feesten werden gevierd. Men wandelde in den tuin. Vooral ging men teekenen. Want zeer eigenaardig is het, dat des Zondagsmorgens, na het eindigen van de mis, de teeken-lessen werden gegeven. De Zondagavond werd bestemd voor voordrachten. Op het goed besteden van den Zondagavond werd door Kolping groote nadruk gelegd, want de gezel moet den volgenden Maandagochtend wakker en frisch aan zijn werk kunnen gaan.

Te half elf uur moesten dus de gezellen naar hun woning gaan, liefst in kleine groepjes.

Door aldus te Keulen een vaste vereeniging van gezellen teorganiseeren, legde Kolping tevens den grondslag van een instelling, die als van zelf in alle groote steden van Duitschland en elders in het leven kon treden. En de behoefte aan zulk een vereenigiugsleven der gezellen deed werkelijk in alle grootere plaatsen zich gevoelen; al was het alleen door het feit, dat de Keulsche gezellen, wanneer zij voor hun handwerk op reis gingen, in de plaatsen, waar zij vertoefden, verhaalden van het vredig en aangenaam samenzijn, dat zij te Keulen in het Huis hadden gevonden. Vergeleken zij dan daarmede de troostelooze verlatenheid, waarin zij in den vreemde verkeerden, dan snakten zij weder naar iets dat op Kolping's inrichting geleek. Zóó ontstonden als van-zelf zulke ‘Vereine’ eerst in de steden dicht bij Keulen, later al verder en verder. Maar dadelijk, toen voor het eerst in Rijn-Pruissen die vereenigingen opkwamen, begreep Kolping, dat hij ze zich moest aantrekken, en als zoovele schakels tot één groote keten kon verbinden, die aan Keulen zich vasthechtte. Al die gezellen-vereenigingen werden dus tot een groot netwerk verbonden. Wel werd aan elke plaats groot zelfbestuur toegestaan, maar alle plaatselijke groepen moesten zich toch onderwerpen aan het algemeene leidende beginsel, dat door Kolping was aangegeven. Zóo werd de band tusschen al die gezellen-vereenigingen volledig en vast. De gezellen waren nu leden niet alleen van een plaatselijke, maar van een meer algemeene vereeniging. Moesten zij uit hun stad verhuizen, elders werk zoeken, dan vonden zij dadelijk - zoodra zij hun kaart vertoonden - toegang tot het Gezellen-gebouw in de nieuwe stad. Kolping gaf zich groote moeite het geheele netwerk hecht saâm te klinken. Den eersten Mei 1850 ontstond zóó de ‘Rheinische Gesellenbund’, die door een ‘Allgemein Statut’ werd geregeerd. Dit statuut was als het ware de Magna Charta van het verbond. Later, toen het gebied der gezellenvereeniging veel grooter werd, toen van uit Rijn-Pruisen de beweging zich voortplantte in andere provinciën en staten, werd de naam ‘Rheinische Gesellenbund’ verlaten voor dien van ‘Katholische Gesellenverein’. Ook het statuut werd toen eenigzins gewijzigd. De groote trekken bleven echter dezelfde. Men

moest ten minste 17 jaar oud wezen om lid van het ‘Verein’ te zijn. Ieder lid van een ‘Verein’ was lid van al de vereenigingen in alle plaatsen, en een band van onderling broederlijk hulpbetoon hechtte hen allen aan elkander. De Bond had een geregeld orgaan in de ‘Feierstunde’, een blad dat als supplement van een weekblad, het ‘Rheinische Kirchenblatt’, uitkwam. Op jaarlijksche algemeene vergaderingen zouden al de afdeelingen vertegenwoordigd zijn, en kon men de algemeene belangen bespreken.

Zoo breidde zich de Vereeniging vrij snel uit. Van uit Elberfeld en Keulen kwam de stoot. Dusseldorf, Bonn, Aken, Coblentz, Hildesheim, Mainz volgden. In Essen, Bochum, Dortmund, Soest, Munster, Berlijn, Breslau, Neuss, Crefeld, Gladbach en Düren vond men reeds in 1853 afdeelingen. En altijd reisde Kolping voort, ten einde ook in andere steden de opwekking te geven om het werk der gezellen-vereeniging tot stand te brengen. Hij bleek een éénig organiseerend talent te hebben. Als bij ingeving vond hij op elke plaats den juisten helper in zijn werk. Als zendeling trok hij overal heên. Vooral in Zuid-Duitschland en in Oostenrijk. In Munchen bouwde hij een groep op, die in belangrijkheid op gelijke lijn stond met die van Keulen. Van uit Munchen deelde de beweging zich mede aan Augsburg, en weldra aan Innsbruck in Tyrol. Toen begaf Kolping zich naar Salzburg, van daar naar Linz, in welke stad hij reeds de gezellen organiseerde, om straks 25 Mei 1852 Weenen te bereiken. Weenen werd, evenals Keulen en Munchen, weder voor hem een bepaald middelpunt voor een netwerk van nieuwe vereenigingen. Hij mocht er als bondgenoot en als voorzitter van het ‘Verein’ aldaar aanwerven Anton Gruscha, die in onze dagen kardinaal en vorst-aartsbisschop van Weenen is geworden, maar altijd algemeen voorzitter van het Oostenrijksche ‘Gesellen-Verein’ is gebleven. Met Gruscha's hulp werd de propaganda in Hongarije en in Bohemen (Praag) voortgezet.

Natuurlijk versmaadde hij niet de hulp der intelligente en ook der hoogere klassen, wanneer die zich hem aanboden. De hooge geestelijkheid ondersteunde hem. Wij noemen den Kardinaal von Geissel, aartsbisschop van Keulen, den graaf von Reisach, aartsbisschop van Munchen. In Weenen vooral nam het Keizerlijk Hof deel aan zijn plannen. Enkele aartsher-

toginnen wilden zijn uitéénzettingen voor de arbeiders aanhooren. Toen het ‘Verein’ in Oostenrijk goed en duurzaam was gevestigd, kwam Keizer Frans Jozef zelf - het was op den 12 April 1863 - onverwacht op een avond in het locaal van de gezellen te Weenen, en liet hij zich door de voorzitter Gruscha in al de werkzaamheden inwijden. Ook in Berlijn bleven de hoogere standen niet achter. Na een bezoek aan deze stad in Maart 1855 mocht Kolping zich dáár den steun verwerven van prins Radziwill, die nu voor goed zijn vriend werd, en bij den koning Friedrich Wilhelm IV zijn streven schraagde.

Keulen, waar Kolping nu ook een herberg voor de door die stad trekkende gezellen wist te doen oprichten, ‘das Gesellen-Hospitium’, bleef echter de ware zetel voor de zich nu over zooveel gewesten uitstrekkende Gezellen-Vereeniging. Naar Keulen, waar der Gezellen vader leefde, zagen alle gezellen uit als naar een vaderhuis.

Kolping droeg zijn gansche Gezellen-Vereeniging op aan den H e i l i g e n J o z e f. Men weet dat de echtgenoot van Maria volgens de traditie timmerman was, en als zoodanig patroon is van alle handwerkslieden. Men herinuert zich ook, dat de legende den jongen Jezus in zijn kinderjaren den stiefvader te Nazareth in het ambacht doet medehel pen. Daar is iets zeer zinrijks in de voorstelling, dat de Zaligmaker der aarde als knaap oprees in een arbeiderskring, geleid en beschut door dien rechtschapen en bescheiden Jozef. Groote schilders als Dürer hebben dan ook de timmermanswerkplaats van Jozef tot een stuk poëzie van het ambacht weten om te tooveren. Kolping voelde dit alles en ontlokte ook aan de legende van den Heiligen Jozef bezieling voor zijn stichting.

De gezellen, die hij vereenigde, noemden zich dan ook weldra St. Jozefs gezellen, en plaatsten zich onder de bescherming van dien patroon.

Let wel op, dat de gezellen dus openlijk een min of meer religieuse tint aannamen. Hoofdzaak toch bleef voor Kolping de verbinding van godsdienst en handwerk. En de godsdienst was die der Catholieke kerk. Het was en bleef een poging der Catholieke kerk om den arbeiders-stand te verheffen. Wel is waar werd door Kolping vastgehouden aan de letterlijke beteekenis van het woord Catholiek, in zooverre als dat woord de volheid

van allen aanduidde en niet allereerst een meer beperkt confessioneel karakter aanwees. Hij was gewoon te zeggen: ‘het woord Catholiek beteekent geen oorlog, maar vrede’. In de bepalingen van het statuut, dat alles beheerschte, nam hij een regel op, waarbij aan het ‘Verein’ lezingen of voordrachten werden verboden, waarbij staatkundige of godsdienstige onderwerpen agressief zouden worden behandeld. Ja, er is nergens een bepaling te vinden, die protestantsche arbeiders zou uitsluiten uit de door Kolping in 't leven geroepen vereenigingen. Maar toch was de stichting zeer bepaald Catholiek en bleef zij zich vasthechten aan Rome en haar kerk.

De priester was hier de leider bij uitnemendheid.

Met behulp van dien priester werden groote dingen bereikt. Wanneer zij wilden, konden alle jonge arbeiders thans in een groote broederschap worden opgenomen, die hun een warm en koesterend te-huis aanbood. Sinds zag men in Duitschland overal van die gezellen, die met zekere rechtmatige fierheid een boekje vertoonden, dat hun op alle plaatsen vrienden bezorgde. Het was het op naam van den gezel gestelde ‘*Wanderbüchlein*’. Het droeg het beeld van den Heiligen Jozef en voorts het motto ‘Gott segne das ehrbare Handwerk’. Dan volgden als ter inleiding drie versregels en zes spreuken. De drie versregels, dikwerf sinds herhaald, zijn de volgende:

> Wer soll Geselle sein? - Der was kann.
> Wer soll Meister sein? - Der was ersann.
> Wer soll Lehrling sein? - Jedermann.

De zes spreuken waren de volgende: 1°. Doe alles wat gij te doen hebt zoo goed als gij 't kent en 't moet: denk er echter aan dat gebed en arbeid elkander de hand reiken. 2°. Wend al uw ijver aan, om tot in alle onderdeelen aftemaken wat gij onder handen hebt: goede smaak en reinheid bekoren iedereen. 3°. Verzeker u het erfdeel van een goeden naam: het strekt u tot eer in het leven, tot vertroosting bij den dood. 4°. Goede vormen en manieren passen een elk, zoowel den edelman als den handwerksman: in de stad en op het platteland verheffen, versieren zij iedereen. 5°. Gezondheid en een goed humeur zijn de beste geschenken van den hemel, en zoo de wijsheid op haar tijd de rol van huishoudster op zich neemt zal de

voorraad duren tot aan het graf. 6°. Is er liefelijker plicht dan die der broederlijke liefde? Wie dus zijn naaste niet liefheeft, is geen braaf mensch en geen Christen.

Hoofdinhoud van dat boekje was nu het Algemeen Statuut en de daarbij behoorende reglementen. Wij moeten dus op dat S t a t u u t , dat de grondwet der Vereeniging was, de oogen vestigen, en daarvan enkele trekken mededeelen. Het is in rubrieken verdeeld. Een eerste hoofdstuk wordt gewijd aan het Comité van Bestuur. Want elke plaatselijke vereeniging bezit een speciaal comité, dat voor een deel uit personen buiten den arbeidersstand en voor een deel uit de rangen van de ambachtslieden wordt benoemd. Altijd moet men aan dat comité echter toevoegen enkele gezellen, bij vrije keus, door de leden der vereeniging aangewezen. President van het Comité is een Catholiek priester. Het gezag van dat Comité is geheel en al vaderlijk. De leden van het Comité staan den priester bij als vormden zij een familieraad. Het onderwijs en voorts elke handeling die het comité uitvoert moet kosteloos om-niet geschieden. Betaalde meesters mogen geen leden zijn van het Comité. Elke vereeniging heeft volledige bevoegdheid om haar inwendige organisatie naar haar eigen behoeften interichten, met inachtneming echter van het Algemeen Statuut. Geen vereeniging kan toelaten, dat binnen haar schoot zich onder de leden particuliere kringen vormen, die niet voor alle leden der vereeniging zouden openstaan. In elke plaatselijke vereeniging zal men politieke discussies en godsdienstige polemieken verbieden. Elke plaatselijke vereeniging zal, zoo zij zelve geen goede herberg bezit, aan de gezellen die op reis zijn een geschikte herberg, gewaarborgd door het toezicht van het comité, aanwijzen.

Een tweede hoofdstuk spreekt over de leden der Vereeniging. Slechts ongehuwde gezellen kunnen leden zijn. De candidaten moeten ten minste 17 en niet ouder dan 26 jaren zijn. Een rechtschapen leven of het heilig voornemen daartoe is hoofdvoorwaarde. Ieder doorloopt een proeftijd van drie maanden voordat hij lid, wordt. Is hij lid, dan heeft hij gelijke rechten met allen. Hij heeft o.a. het recht om zich kosteloos te laten onderwijzen in het beroep dat hij gekozen heeft. Hij is door zijn lidmaatschap van ééne plaatselijke vereeniging lid van alle vereenigingen van den Bond. Hij heeft slechts zijn boekje daarvoor te vertoonen. Bij aankomst en ver-

trek begroeten de leden elkander met het woord: ‘God zegene den eerlijken arbeid.’ - Op reis zal de gezel van de afdeeling, die hij bezoekt, eene ondersteuning in voedsel en huisvesting verkrijgen, afhankelijk van de middelen waarover de afdeeling beschikt. De gezel kan echter die ondersteuning niet vorderen als een zaak, waarop hij recht heeft. Bij zijn aankomst in eene localiteit zal de gezel uit den vreemde verklaren, of hij al dan niet de bedoeling heeft in die localiteit werk aan te nemen. Zoo hij die bedoeling niet heeft, zal hij niet ondersteund worden. Zoo ja, moet hij ook het werk aannemen, dat men hem aanbiedt. Zeer speciale raadgevingen worden voorts kwistig aan de ‘gezellen op reis’ in een bepaald reglement gegeven.

In de derde plaats worden de plichten van een goed gezel omschreven. Het zijn uit den aard der zaak algemeene wenken. Hij moet allereerst een goed Christen zijn, en zijn kerkelijke plichten stipt vervullen. Hij moet bedenken, dat het manhaftiger is een goed Christen zich te toonen dan een lichtzinnig en slecht leven te leiden. De gezel moet den omgang der ongeloovigen mijden, en met lichtzinnige lieden niet over godsdienstige onderwerpen spreken. Het dagelijksche gebed moet hem een schild zijn. - Voorts moet een goed gezel steeds zich toeleggen, om meer en meer een nuttig lid der maatschappij te worden. Hij moet den stand eeren, waarin hij is geplaatst, en daarin pogen uit te munten. ‘Wat gij zijt, niet wat gij meent te zijn, ziedaar wat gij bij anderen waard zijt’. Grondslag van die waardering is rechtschapenheid en loyauteit tegenover een ieder. Ieder arbeider draagt wijders met zich om het rijkste kapitaal. De gezel wendde dat kapitaal wijs en voordeelig aan Hij zij zuinig op zijn ‘tijd’. In geen grillen van liefhebberij moet die tijd verloren gaan. De gezel moet altijd den open, rechten weg gaan: geen kameraadschap in kroegen opdoen. Hij moet zich niet door eigenbelang laten drijven, maar chariteit beoefenen. Niets geeft overvloediger rente dan de praktijk der Christelijke liefde. ‘God zal nimmer en in niets uw schuldenaar blijven.’ - Eindelijk moet de gezel er op uit zijn, om het meeste nut aan de ‘corporatie’ te verstrekken. Hij moet de ‘corporatie’ als een familie opvatten en dienen: haar eer ophouden, haar voordeelen vergrooten. ‘Zoo gij een broeder in een fout ziet vervallen, nader hem dan stil in 't verborgen met vriendelijke woorden. Zoo hij u aanhoort, zult gij een broeder herwonnen hebben en zal hij u

dankbaar zijn. Maar hoort hij u niet, geef er dan kennis van aan het bestuur, opdat dit de eer der corporatie kan handhaven. Verzwijg nooit rechtmatige klachten. Bedenk altijd dat de corporatie niet alleen voor u, maar voor allen is. Heb voor alle leden der corporatie dezelfde inschikkelijke beleefdheid. Wacht er voor met minder achting te bejegenen hem, die slechter gekleed is dan gij. Wellicht is zijn hart des te beter. Het Christendom ziet niet op de schors, maar op de kern.' De gezel denke er wijders aan, dat de buitenwereld in hem de corporatie moet eeren. - Ten slotte moet een goed gezel van het 'Verein' zich uit plichtgevoel onderwerpen aan de wetten door de overheid vastgesteld. Vreest God en eert hem die regeert, heet het voor hem. Een willige en goedgehumeurde gehoorzaamheid is het teeken van een hooger gestemden aard. Ontwijk den omgang met lieden, die op alles critiek uitoefenen. Zij dragen in zich zelven het ware motief van hun ontevredenheid.

Kolping was allengs door de organisatie der gezellen een man van beteekenis geworden. In 1862 was hij van vicaris der Cathedraal opgeklommen tot Rector der Minderbroederenkerk te Keulen, welk ambt hij tot zijn dood vervulde. De 'gezellen' te Keulen beschouwden van toen af die kerk als hun kerk bij uitnemendheid. De Paus - hij was Pius IX - gaf aan Kolping bewijzen der hooge ingenomenheid met zijn streven. Trouwens diezelfde Paus had reeds in 1851 aan een commissie van kardinalen de taak opgedragen, om het vraagstuk der herleving der oude gilden van het handwerk te overwegen. Hij zag natuurlijk met een vriendelijk oog de beweging aan, door Kolping in 't leven geroepen. Kolping zelf bezocht in Juli 1862 den Paus te Rome, om den zegen van den Heiligen Vader over zijn werk te bekomen.

Overigens verdubbelde Kolping haast zijn arbeidsvermogen. Als publicist vooral was hij in die latere jaren, nu hij tot zoovelen het woord moest richten, werkzaam. Zijn weekblad 'die Feierstunde' had hij in Maart 1854 vervormd in de 'Rheinische Volksblätter, zur Haus, Familie und Handwerk', welk blad weldra 30,000 abonnementen telde en hem een kapitaal van 10,000 gulden opbracht, dat hij aan de Vereeniging vermaakte. Jaarlijks gaf hij, van 1848-1865, een Kalender uit met illustratiën van goede teekenaars; en in dien kalender

plaatste hij de aandoenlijkste en pittigste verhalen ten behoeve der gezellen. Rust gunde hij zich niet. Men kan daarover oordeelen, wanneer men nagaat, dat zijn werken - geschriften van allerlei aard, poëzie, brochures en mededeelingen uit zijn ‘Tagebuch’ - later in elf deelen zijn uitgegeven.

Doch al dat schrijven, al dat spreken, al dat organiseeren, al dat reizen - hij bezocht nog ter wille van zijn werk in 1863 Frankfort, Stuttgart en Zwitserland - vorderde blijkbaar te veel van zijn lichaamskracht. Reeds moest hij telkens zeebaden gebruiken en Ostende zag hem jaarlijks als badgast. Doch in 1865 werd zijn toestand bedenkelijker. Hij was bezig met de constructie van een nieuw meer monumentaal ‘Gesellen-Hospitium’ te Keulen. Het feest ter opening van dat gebouw zou hij nog beleven; maar hij leed reeds geweldig, en weinige dagen later, 4 December 1865, bezweek hij.

Zijn lijk werd bijgezet in de kerk der Minderbroeders vóór het altaar van den Heiligen Jozef.

Zijn taak was geweest - zooals von Ketteler zeide - een C a t h o l i e k e bijdrage te leveren ter oplossing der arbeidersvraag. De Catholieke kerk gaf dadelijk haar wijding aan Kolpings streven.

Wat ons intusschen thans - sinds het verloop van meer dan het vierde van een eeuw na zijn dood - zeer bijzonder treft, is de zeer klemmende wijze, waarop die C a t h o l i e k e k e r k allengs, bij het ten einde neigen der negentiende eeuw, niet slechts op dat onderdeel der questie dat Kolping zich had uitverkoren, maar in het geheele omvangrijke arbeidersvraagstuk heeft ingegrepen.

De daad van Kolping is, uit dat licht beschenen, slechts een fragment van een goed sluitend geheel.

De Catholieke Kerk is hier wakker geworden.

Toen Paus Leo XIII den 17 Mei 1891 - zich aansluitende aan zijn zendschrijven ‘Quod Apostolici muneris’ van 28 December 1878 - in het veertiende jaar van zijn Pausschap de Encycliek ‘R e r u m N o v a r u m’ uitvaardigde, greep hij slechts het accoord der verschillende stemmen, die van uit de kerk, in de laatste tientallen jaren over de wanverhoudingen der economische maatschappij waren opgegaan.

Hij stelde uit al de verschillende bijdragen, door mannen als

Kolping en von Ketteler geleverd, een grootsch geheel te zamen en blies er den adem der Kerk in.

Wij moeten dus op die Encycliek, als op de volle omlijsting, bekrooning en completeering van Kolping's werk, nog de aandacht vestigen. In het gebouw, door de Encycliek opgetrokken, heeft ook Kolping zijn plaats. In die Cathedraal behoudt hij een eigen kapel, die van St. Jozef.

Treden wij dus onder de gewelven van die Encycliek[1]. Zelden is op breeder wijze het probleem aangevat en aangedurfd. Zie het magistraal begin:

> 'Het streven naar nieuwe toestanden, dat reeds geruimen tijd zich alom ter wereld openbaart, moest wel, nadat het op staatkundig gebied zijn verderfelijken invloed had doen gevoelen, ingrijpen tevens op het gebied der staathuishoudkunde. Verschillende omstandigheden droegen daartoe het hare bij: de nijverheid heeft, door de vervolmaking der technische hulpmiddelen en eene nieuwe wijze van productie, een machtige vaart genomen; de onderlinge verhoudingen tusschen de bezittende klassen en de werklieden hebben een wezenlijke verandering ondergaan; het kapitaal bevindt zich in de handen van betrekkelijk weinigen, terwijl de groote menigte verarmt. En daarbij wordt bij den dag het zelfgevoel der werklieden krachtiger; zij zijn zich van hun macht bewust, de zedelijkheid neemt af, zij organiseeren zich tot steeds nauwer samengaan. Dit alles te zamen is oorzaak van den maatschappelijken strijd, waarvan wij getuigen zijn. Wat in dezen strijd op 't spel staat, het wordt duidelijk, wanneer wij de onrust nagaan die aller gemoed bij een blik in de toekomst vervult. Alom is men met het vraagstuk bezig: in de kringen der geleerden, op congressen van vakmannen, in volksvergaderingen, in de wetgevende lichamen, in den raad der vorsten. Het arbeidersvraagstuk is in den volsten zin des woords de eerste, de voornaamste questie van onzen tijd..... Wij willen de beginselen blootleggen, die moeten leiden tot een

1) Wij gebruiken de vertaling, die te Amsterdam bij C.L. van Langenhuysen 1891 is verschenen. Vergelijk voorts: 'Rerum Novarum', Rede over de jongste Encycliek van Z.H. Paus Leo XIII, door dr. H.J.A.M. Schaepman. Over de Encycliek 'Quod Apostolici muneris' raadplege men het werkje: Das Sendschreiben des Heiligen Vaters Leo XIII über den Socialismus nebst erläuternden Beinerkungen des Erzbischofes dr. Panlus Melchers, Kölu 1880.

juiste en billijke oplossing der strijdvraag. De quaestie is ongetwijfeld moeielijk en vol gevaren; moeielijk, omdat het aanwijzen van recht en plicht in de onderlinge verhouding van rijken en armen, van kapitaal en arbeid inderdaad geen geringe taak heeten kan, - vol gevaren, wijl een woelzieke partij maar al te gemakkelijk erin slaagt de volksmeening op een dwaalspoor te brengen, ten einde den geest van oproer en verzet onder de ontevredene menigte ingang te doen vinden. Intusschen, iedereen is ervan overtuigd, er moet geholpen worden, - meer nog: er moet spoedig en afdoende worden geholpen, wijl, ten gevolge der wanverhoudingen, ontelbare menschen een ellendig en onwaardig bestaan leiden.

In de omwenteling der vorige eeuw werden de bestaande gilden der arbeidende klassen vernietigd, geen nieuwe vereenigingen traden er voor in de plaats, de maatschappij en de wetgeving ontdeden zich hoe langer hoe meer van den voorvaderlijken godsdienst; en zoo gebeurde het, dat handwerk en arbeid allengs, eenzaam en onbeschermd, ter prooi vielen aan de gevoelloosheid der bezitters en aan de teugellooze hebzucht der concurrentie.

Daarbij kwam de alles verslindende woeker het kwaad verergeren. En heeft de Kerk herhaaldelijk reeds haar veroordeeling over dit euvel uitgesproken, een onverzadelijk en winziek kapitalisme gaat nochtans in onze dagen voort het oude spel - zij het onder een anderen vorm dan voorheen - te drijven. Zoo zijn productie en handel schier het monopolie geworden van eenige weinigen, en zoo konden enkele bezitters van onmetelijke schatten de massaas van het proletariaat een juk opleggen, dat slechts weinig van dat der slaven verschilt'.

Men hoort het, ook volgens de Paus liggen de oorzaken van den toestand in de vernietiging der gilden, in het ophouden van het vereenigingsleven onder de werklieden, in de toeneming van de godsdienstloosheid, in de teugellooze vrije mededinging, in de overmacht van het kapitaal, en in den woeker onder iederen vorm. Geneesmiddelen worden nu aangeboden, bijv. door het socialisme, maar deze worden door de Encycliek zeer bepaaldelijk afgekeurd. De Kerk daarentegen brengt een andere oplossing. Zij predikt - zoo vervolgt de Paus - geen algeheele gelijkmaking: zij weet dat de ongelijkheid blijven zal. Maar ongelijkheid is geen strijd op leven en dood. Arbeid en kapitaal zijn geen onverzoenlijk tegenover elkander staande krach-

ten. Eendracht, harmonie zijn wet en doel der natuur. En de Kerk bezit de middelen, om ook in de maatschappij die wet te handhaven en dat doel te bereiken. Zij kan den strijd beslechten. Beiden, arbeider en patroon, wijst zij op hun plicht.

> ‘Den arbeider wijst de Kerk in 't bijzonder op het volgende, als op de verplichtingen, zijn staat eigen: eerlijk en trouw den arbeid te verrichten, tot welken men zich vrijelijk en bij rechtvaardige overeenkomst heeft verbonden: den werkgever noch in zijn goed noch in zijn persoon te benadeelen; in de handhaving van zijn recht zich te onthouden van gewelddadigheden en in geen geval oproer aan te stoken; geen gemeenschap te onderhouden met boosdoeners, die hun bedriegelijke vooruitzichten voorspiegelen en enkel bittere teleurstelling en verderf berokkenen. - Den bezitter en den werkgever daarentegen brengt zij onder het oog, dat de werklieden niet als slaven mogen beschouwd en behandeld worden; dat zij veeleer dienen geëerbiedigd te worden in hun persoonlijke waarde, die door hun waardigheid als Christen wordt geadeld: dat handwerk of arbeid geen schande is, maar dat het naar waarheid moet gelden als een eer, door eigen krachtsinspanning zich datgene te verwerven, wat men voor zijn levensonderhoud noodig heeft; dat het onwaardig en schandelijk is, menschen enkel tot eigen gewin te exploiteeren en hen slechts zoo hoog te schatten als hun arbeidskrachten reiken. De Kerk roept den werkgevers verder toe: “Geeft acht ook op het geestelijk heil, op de godsdienstige belangen van uwe werklieden; gij zijt verplicht hun den tijd te laten voor hun godsdienstoefeningen; gij moogt hun bij hun arbeid in uwen dienst niet blootstellen aan verleiding en zedelijke gevaren; gij moogt den zin voor huiselijkheid en spaarzaamheid bij hen niet laten verstikken; het is onrecht, als gij hen met meer arbeid belast dan hun krachten toelaten, of verrichtingen van hen vordert, tegen welke hun leeftijd of hun kunne zich verzet. Vóór alles evenwel vermaant de Kerk de werkgevers om het behartigen der leer: ieder het zijne” steeds als een eersten plicht te beschouwen. Ongetwijfeld moeten, om een rechtmatigen loonstandaard vast te stellen, verschillende omstandigheden worden in het oog gehouden; in het algemeen gesproken evenwel, hebben de bemiddelden en de werkgevers te bedenken, dat het zoowel met het goddelijk als met het

> menschelijk recht in strijd is, noodlijdenden te verdrukken en te exploiteeren te eigen bate. “Zie het loon der werklieden... dat gij hun hebt onthouden, schreit tot den Hemel en hun geschrei is doorgedrongen tot het oor van den Heer der Legerscharen.” De bezittende klassen eindelijk mogen onder geen voorwaarde de werklieden in hun besparingen belemmeren, hetzij door geweld, of door bedrog, of door eenigerlei praktijk van woeker; en dit des te minder, naarmate de stand der werklieden te minder tegen onrecht en onbillijke behandeling van den kant der meer gegoeden is gevrijwaard, te minder, naarmate het eigendom der werklieden, door zijn geringheid zelve, te hoogere eerbiediging verdient’.

Aldus gaat de Encycliek dan voort met voorschriften te geven, die de bestaande tweespalt in de maatschappij zouden kunnen beëindigen. Maar de kerk kan nog meer doen. Zij wijst op het leven na dit leven. Zij wijst er op, dat Gods Zoon, die rijk was, arm is geworden ter wille der menschen. Zij geeft beteekenis en waardigheid ook aan de armoede. Zij wijst op de Christelijke weldadigheid:

> ‘Een voortreffelijke en zeer gewichtige leer predikt voorts de Kerk in betrekking tot het gebruik, dat men van aardschen rijkdom te maken heeft; een leer, die door de heidensche wijsgeeren slechts in onbestemde trekken vermoed, door haar in 't volle licht gesteld en, wat meer is, in levende practische beoefening gebracht wordt. Zij betreft den plicht der weldadigheid, het geven van aalmoezen. Die leer is gegrond, zooals wij reeds gezien hebben, op de onderscheiding, die te maken valt tusschen rechtmatig bezit en rechtmatig gebruik van bezit. Het privaat bezit berust, gelijk wij aantoonden, op de natuurlijke orde. Het gebruik daarvan, natuurlijk binnen de grenzen van het recht, is niet alleen geoorloofd, maar het is ook, bij het maatschappelijk bestaan van den mensch, een noodzakelijkheid. “Het is geoorloofd, - aldus de Heilige Thomas - dat de mensch eigendom bezit, en het is tegelijk noodig voor het menschelijk leven.” Vraagt men nu, op welke wijze het gebruik van dat bezit moet geregeld zijn, dan antwoordt ons de Kerk met dienzelfden Leeraar: ‘De mensch moet de uiterlijke dingen niet als een eigendom beschouwen en behandelen, maar als gemeengoed, in zooverre namelijk als hij zich gemakkelijk er toe leent, die dingen aan de noodlijdenden af te staan. Daarom zegt de Apostel:

> “Beveel aan de rijken van deze wereld... dat zij gaarne geven en mededeelen’. Ongetwijfeld is niemand verplicht aan zijn eigen noodwendigheid of aan die van zijn gezin te kort te doen, ten einde daardoor den naaste te helpen. Niet eens bestaat de verplichting ter wille van het geven van aalmoezen, afstand te doen van hetgeen een behoorlijk ophouden van den staat, die ons toekomt, aan uitgaven vordert: immers, het geldt den Heiligen Leeraar als rechtsregel: “niemand is verplicht op een wijze, die niet met zijn staat overeenkomt, te leven”. Maar waar eenmaal voorzien is in het onderhoud en in een met 's menschen staat overeenkomend optreden, daar geldt voor den bezitter wel degelijk de plicht om, van zijn overvloed, de noodlijdenden te ondersteunen. “Wat gij overvloedig bezit, geeft dat aan de armen.” Die verplichting evenwel vindt - de uiterste nood daarbuiten gelaten - haar grondslag niet in eenig recht, maar in de christelijke liefde, en daarom kan ook niet langs gerechtelijken weg haar vervulling worden gevorderd. Zij vindt intusschen wel degelijk haar sanctie in een uitspraak, die krachtiger is dan alle bepaling, door aardsche wetgevers en rechters vastgesteld, in het woord namelijk van den Eeuwigen Rechter, die op velerlei wijzen de milddadigheid heeft aanbevolen: “het is zaliger te geven dan te ontvangen”: en die op den laatsten dag het geven of weigeren van een aalmoes aan Zijn armen, beschouwen zal als een gave of een weigering, Hem zelven ten deel gevallen: “Wat gij aan een van deze Mijn geringste broeders gedaan hebt, gij hebt het aan Mij gedaan”. Uit het vorenstaande valt derhalve kortelijk te besluiten: Wie rijkelijker door God met goederen bedeeld werd, hetzij stoffelijke en uitwendige, of geestelijke goederen, hij heeft dien overvloed ontvangen, om hem voorzeker tot zijn eigen waar welzijn, maar ook tot voordeel zijner medemenschen te gebruiken; hij heeft als een uitdeeler der gaven van Gods Voorzienigheid te handelen: Indien iemand talent is toebedeeld, hij zorge wel, niet te zwijgen: heeft iemand rijkdom ontvangen, hij wake, om niet af te laten van de gaven der barmhartigheid: viel iemand ervaring ten deel in het besturen van anderen, hij poge het aanwenden daarvan te doen strekken tot nut van zijn naaste.’

Die leeringen - zoo gaat de Encycliek voort - heeft de Kerk zelve in daden belichaamd. De geheele geschiedenis is

daarvoor haar getuige. Inzonderheid heeft de Kerk voor den werkmans-stand gezorgd. Zij heeft, buiten en behalve dat zij steeds bij den arbeider op een geregeld christelijk leven aandrong, aan de meest verscheiden inrichtingen tot verheffing van die arbeiders het aanwezen geschonken. Doch, 't lijdt geen twijfel (zoo zegt de Paus), niet alleen de middelen der Kerk, maar ook alle menschelijke middelen moeten ter oplossing van het geheele sociale vraagstuk worden in 't werk gesteld. Een groote taak rust hier op de schouders van het *staatsgezag*. ‘De Staat moet zich de werklieden aantrekken, zóó, dat dezen zich een behoorlijk gewin van hun arbeid verzekerd zien; het werk moet hun voor woning, kleeding, voeding zooveel opbrengen, dat hun leven ten minste geen ellendig leven zij.’ In alle bijzonderheden der arbeidsregeling, der arbeidswetgeving, wordt dit nagegaan. Vooral de bepaling van het loon dat de arbeider kan vorderen wordt hier ontleed. Op den voorgrond wordt gesteld, dat de werkkring van den Staat in dit opzicht vèr reikt.

> ‘Wijl omtrent het bedrag van het loon met den arbeider wordt overeengekomen, zou het den schijn kunnen hebben als ware de arbeidgever na uitbetaling van het loon van alle verdere verplichtingen ontheven. Men zou tot het denkbeeld kunnen komen, dat alleen dàn onrecht werd gepleegd, als de werkgever een gedeelte van het loon inhield, of de werkman niet in alle deelen den arbeid verrichtte, dien hij op zich had genomen, en dat alleen in die gevallen voor de overheid wettige reden van inmenging aanwezig was, om ieder het zijne te doen geworden. Deze conclusie kan echter niet geheel worden toegegeven: immers, in den gedachtengang bestaat een leemte, aangezien een hier ter zake dienend punt van groote beteekenis wordt voorbijgezien. En wel dit: arbeiden wil zeggen zijn krachten inspannen, om in het levensonderhoud en in alle aardsche behoeften te voorzien. “In het zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten”. Twee kenmerken aldus zijn den arbeid eigen: hij is persoonlijk, wijl de in het werk gestelde kracht en inspanning persoonlijk toebchooren aan den arbeider, en hij is noodzakelijk, wijl hij het levensonderhoud moet verschaffen, en een strenge natuurlijke plicht de instandhouding des levens gebiedt. Als men nu den arbeid beschouwt alleen in zóóverre hij persoonlijk is, dan valt het niet te loochenen, dat het aan het goeddunken van

> iederen arbeider vrijstaat, met elke vermindering van loon vrede te nemen: immers, hij verricht den arbeid uit vrijen wil en kan zich met een gering loon vergenoegen of van zijn loon geheel afstand doen. De zaak vertoont zich echter in een ander licht, als men het tweede, onafscheidelijke kenmerk van den arbeid mede in aanmerking neemt, namelijk de noodwendigheid. Het leven te onderhouden, is voor een ieder de noodzakelijkste plicht. Hebben allen van natuurswege recht op levensonderhoud, dan is voor den onvermogende handenarbeid de eenige weg, om het te vinden. Indien dus al de overeenkomst tusschen werkgever en werknemer, bepaaldelijk wat het loon aangaat, van beide zijden een vrijwillige is, zoo blijft toch altijd de eisch van het natuurrecht, dat het loon niet zóó laag mag wezen, of een matig, rechtschapen arbeider moet daarvan kunnen bestaan. Deze gewichtige eisch is onafhankelijk van den vrijen wil der contractanten. Verondersteld: een arbeider onderwerpt zich, alleen door den nood gedwongen of om nog erger lot te ondergaan, aan te harde voorwaarden, die hem door arbeidgevers of ondernemers gesteld worden, dan wordt hem geweld aangedaan, en de gerechtigheid komt tegen dergelijken dwang in verzet'.

Eindelijk moeten - en ziehier ons genaderd tot het onderdeel waaraan Kolping zijn leven had gewijd - de meesters en de arbeiders zelven te zamen door v e r e e n i g i n g e n medewerken, om den nood zooveel mogelijk opteheffen, en de ééne klasse tot de andere te doen toenaderen. Hiertoe behooren de vereenigingen tot wederzijdsche ondersteuning, bijzondere instellingen van hulpbetoon voor den arbeider en zijn gezin bij plotseling ongeval, bij ziekte en sterven, instellingen tot bescherming van het recht van kinderen, jeugdige personen en ook volwassenen.

> 'Onder dit opzicht nemen de arbeiders-vereenigingen de eerste plaats in: onder haar doeleinde vallen eenigermate al de bovengenoemde instellingen. Vroeger hebben de vereenigingen van handwerkslieden en arbeiders langen tijd een vruchtbare werkzaamheid ontwikkeld; zij brachten niet slechts aan haar leden aanzienlijke voordeelen, maar droegen ook veel bij tot ontwikkeling van handwerk en industrie, gelijk de geschiedenis getuigt. In een tijd als de onze, met zijn veranderde gebruiken, kunnen natuurlijk *de oude gilden* niet in hun vorigen toestand weder in het leven worden

geroepen: de nieuwe gebruiken, de vooruitgang van wetenschap en beschaving, de verhoogde levensbehoeften, alles stelt andere eischen. Maar het is noodzakelijk, de *gilden-vereenigingen*, onder behoud van den ouden geest die haar bezielde, met de tegenwoordige behoeften in overeenstemming te brengen. Verblijdend is het, dat in onzen tijd telkens meer dergelijke vereenigingen in het leven treden, hetzij dan dat zij uitsluitend uit arbeiders of wel uit arbeiders en meesters bestaan; en het is wenschelijk, dat zij in tal en kracht toenemen..... Het is een prijzenswaardig streven om ambachtslieden en arbeiders in vereenigingen onderling te verbinden, hen met raad en daad te steunen, ten einde hun een bestendigen en behoorlijken arbeid te verzekeren. De bisschoppen bevorderen deze gansche beweging en steunen haar door hun gezag. Namens de bisschoppen nemen uitmuntende leden der wereldlijke en ordes-geestelijkheid deel aan de leiding der vereenigingen, wat haar godsdienstige zijde betreft. Het ontbreekt niet aan bemiddelde Catholieken, die zich grootmoedig tot begunstigers en deelgenooten van den arbeidsstand maken en voor de vestiging en uitbreiding der vereenigingen aanzienlijke geldmiddelen verschaffen: zij verzekeren daardoor den arbeider, die deelgenoot wordt, een geregeld en toereikend onderhoud, ja zelfs stellen zij hem in staat een klein kapitaal voor den ouden dag af te zonderen, waardoor hij van zorgen wordt ontheven. Het behoeft niet gezegd, hoeveel nut steeds tot heden door deze veelzijdige en ijverige bemoeiing is tot stand gebracht. Met een terugblik op het verleden koesteren wij de beste verwachtingen voor de toekomst, als overigens deze vereenigingen in getal toenemen, en als zij wijselijk ingericht worden. De Staat moet haar de beschermende hand reiken, maar in haar inwendige aangelegenheden niet ingrijpen; aanvallen van buiten verstoren zeer lichtelijk een leven, dat een eigen beginsel ten grondslag heeft.’

Zóó dreunt de volle orgeltoon in dit gedenkwaardig stuk, dat te Rome is uitgevaardigd, nu eens met zware dreigende galmen dan met liefelijk vertroostend zoet geruisch. De eigenaardige frissche klank, die van Kolping's persoon uitging, is in deze alles omvattenden harmonieusen stroom opgenomen.

Twee motieven of ideeën beheerschen het samenstel dezer pauselijke toespraak. Het ééne is een oordeel over onze tijden van zoogenaamden

vrijen arbeid. Het kan niet beter uitgedrukt worden dan in de woorden van Schaepman: ‘Heeft de arbeider gezondigd: daar is roekeloos en mateloos gezondigd tegen hem, en die zonde moet worden geboet, moet worden hersteld, of zij zal onder de donderslagen van Gods oordeel worden gewroken.’

Het andere is een natrilling van het gevoel van deernis, dat Christus doordrong, toen hij - ‘als er een geheel groote schare was, en zij niet hadden, wat zij eten zouden - zijne discipelen tot zich riep en tot hen zeide: “Ik word innerlijk met ontferming bewogen over de schare”’.

Op dit oogenblik, terwijl ik dit opstel schrijf, trekken, in een sneeuwjacht, zwarte scharen van somber zwijgende werklooze arbeiders, ‘die niet hebben wat zij eten zouden’, langzaam voorttredend voorbij mijn ramen. Volksmenners jakkeren die massaas voort. Straatjongens en opgeschoten knapen omgeven den stoet, joelen brutaal luidruchtig of werpen steenen. Politieagenten dringen daartusschen. Het is een smartelijk-droeve eer voor enkele mannen der kerk - wij denken hier aan Protestanten en Catholieken, zoowel aan Maurice en Kingsley als aan Kolping en von Ketteler - dat zij, in het midden onzer eeuw, met vooruitzienden blik reeds wezen op de mogelijkheid van dergelijke hartbrekende optochten, toen zij, aanklagend de economische theorieën van eigenbelang en van *laissez faire*, regeling in den arbeid beproefden voor werkgever en handwerksman en een beroep deden op rechtvaardigheid en barmhartigheid.

21 Januari 1893.
H.P.G. QUACK.

Het souvereine prinsdom Oranje.

III.

Men zou het nu volgende tijdvak in de geschiedenis van het vorstendom dat der ontrouwe gouverneurs kunnen noemen. Op een of twee uitzonderingen na hebben, tot aan de definitieve vereeniging van Oranje met de Fransche kroon, allen die daar namens de prinsen het opperbevel voerden, hun eigen politiek, of liever hun eigen belang gevolgd, zonder zich om den souverein te bekreunen.

Tot den val van den laatste zijner trouwe vertegenwoordigers, den heer de Barchon, gaf prins Willem, zonder het te willen, zelf aanleiding. Niet in staat de orde in het prinsdom in persoon te gaan herstellen, had hij den toenmaligen gouverneur van Languedoc, maréchal de Montmorency-Damville, met den titel van intendant, zijn vol gezag overgedragen (1575). In dit hoofd der gematigde katholieken in Frankrijk, der ‘politiques’ zooals zij genoemd werden, meende de prins een geestverwant te zien, die zijn verdraagzame, tevens neutrale staatkunde zou helpen bevorderen. Maar Damville stond, in zijn toenmalige verhouding tot de regeering in Frankrijk, den hugenooten veel naderbij dan vroeger Allengs was hij het hoofd geworden der ‘Eglises’ in Languedoc, wier troepen zijn broeder de Thoré aanvoerde. Hij begon met de lieden van Oranje tot vrede te vermanen: maar de ultra's onder de hugenoten aldaar wisten hem weldra te beduiden, dat vrede met hunne naburen van Comtat en Avignon gelijkstond met den ondergang der hervorming in die streek. Hij liet toen oogluikend toe, dat aan Barchon, die op zekeren dag in de stad eene godsdienstoefening was gaan bij-

wonen, bij zijn terugkeer naar het kasteel de toegang werd geweigerd.

't Was Pierre de Merles, de luitenant-gouverneur, die zich tot dezen maatregel had laten vinden, en nu de waardigheid van gouverneur aanvaardde. Een jaar daarna evenwel moest hij weer wijken voor een ander, even heftig maar van aardsche middelen beter voorzien hugenoot, Chabert genaamd, die zich met den titel van luitenant-gouverneur vergenoegde, en het gouverneurschap afstond aan Hector de Mirabel, heer van Blacons, in ruil voor de hand van diens zuster. ‘Toutes ces tricoteries’, merkt La Pise snedig op, ‘s'exercent parmy Gentilshommes comme nous avons dit du parti Protestant, qui se laissoient ainsi ronger au zéele de la maison de Dieu.’[1)]

Blacons, een der vurigste hugenoten uit Dauphiné, en met het hoofd der partij aldaar, Lesdiguières, in nauwe verstandhouding, maakte natuurlijk van de aldus verkregen macht een geheel ander gebruik dan de prins zou hebben goedgekeurd. In de stad kregen de hervormden wederom het uitsluitend recht van godsdienstoefening. Met het parlement wikkelde zich Blacons in een strijd, die allengs tot groote verbittering steeg. De gouverneur steunde daarbij de klachten dergenen, die in de handhaving der prinselijke rechten door het parlement, telkens inbreuk zagen op de privilegiën der stad; aldus trachtte hij zich populair te maken bij de consuls en het mindere volk, ‘toujours espaulé comme le plus faible par Blacons’, zegt La Pise.[2)]

De *modus vivendi*, dien Barchon met het Comtat had tot stand gebracht, werd verbroken; de krijgsbenden van Blacons begonnen de naburige streken weer af te loopen en strekten hunne strooptochten zelfs tot in de nabijheid van Marseille uit: eindelijk vond de pauselijke regeering het maar geraden, zich voor 30.000 écus 's jaars van dergelijke bezoeken vrij te koopen.

Op dien voet wist Blacons zich achttien jaar lang in het bezit van Oranje te handhaven. In het zesde jaar van dat tijdsverloop ging het thans vrij denkbeeldige oppergezag op een anderen prins van Oranje over. De moord op Willem I gepleegd

1) La Pise. blz. 451.
2) l.c. blz. 556.

bracht de souvereiniteit aan zijn oudsten zoon, Filips Willem, die sedert 1568 in Spanje gevangen gehouden werd; eene gevangenschap die nog elf jaar voortduurde. Toen men hem in de eerste dagen van 1596 vrijliet, ging Filips Willem deelnemen aan den spaansch-franschen oorlog; en eerst na den vrede van Vervins (Mei 1598) werd zijn recht ook door den franschen koning erkend.

Tot 1596 heeft graaf Maurits zijn ouderen broeder als regent van Oranje vervangen. Hij, evenals vroeger zijn vader, zou gaarne gezien hebben, dat Oranje in den oorlog der Fransche Ligue, die in 1585 was uitgebroken, een neutrale houding had aangenomen.[1)] Maar dat strookte geenszins met de belangen, noch van Blacons, noch van Hendrik van Navarre, die in dezen tijd alle hulpmiddelen trachtte bijeen te brengen, om zich tegenover de katholieke Ligue staande te houden.[2)] Toch kreeg Maurits in zoover zijn zin, dat er op 31 Mei 1589 vrede werd gesloten tusschen Oranje en de Kerken van Dauphiné eenerzijds, en het Comtat ter andere zijde, terwijl de oorlog in Frankrijk nog jaren lang voortduurde. Misschien heeft de wensch van den regent eenigen invloed gehad op het tot stand komen van dien vrede: want, - hoe vreemd het klinke, - Blacons heeft, van den aanvang van zijn gouverneurschap, een onverklaarbaar hoogen prijs er op gesteld, door den wettigen vorst of diens vertegenwoordiger als gouverneur erkend te worden. Prins Willem heeft daarin nooit willen toestemmen: Maurits aanvankelijk evenmin. Maar op een mooien dag komt zijn secretaris uit Oranje, de oude Heer de la Pise, de vader van den geschiedschrijver, naar Holland en brengt den graaf onder meer de mondelinge boodschap van Blacons over, ‘que s'il luy plaict (au comte) de m'advouer en ce Gouvernement, j'y perdray la vie pour le soustien de son service et de ceux de sa Maison: Autrement.... je le supplie très-humblement de

1) Zie zijn schrijven v. 3 Oct. 1588, bij Pontbriant, bl. 396.
2) ‘La même année’ zegt Pontbriant (bl. 149), ‘on voit le roi de Navarre écrire aux consuls d'Orange comme à des gens sur lesquels il a la haute main,’ en daarop laat hij een citaat volgen, waarin m.i. de koning meer als smeekeling dan als oppermachtig heer spreekt: hij heeft zijn zaakgelastigde opgedragen om tot hen te gaan ‘que je prie et conjure par toute l'affection que vons portez à nostre sainete cause et à nous mesme de vouloir faire un effort pour nostre service.’

m'excuser, si je suis contraint pour ma subsistence d'accepter adveu et protection d'un autre, dequoy je serais marry ....'

Wat dunkt U er van?, vraagt de Regent den boodschapper. 'Monseigneur,' antwoordt de la Pise, 'Je l'ay toujour cognu brave et galent Gentilhomme et crois qu'il tiendra à vostre Excellence ce qu'il luy promettra: Et après tout la plus grande raison qu'elle aye de luy donner le Gouvernement est qu'il le tient desja, et je ne voy pas beaucoup de moyen de le luy oster.' - 'A la bonne heure,' dit le Régent, 'dresses luy ses lettres.'[1)]

Waaruit men kan zien, dat het opportunisme geen uitvinding is van de derde Fransche republiek.

Wanneer nu ongeveer zeven maanden na deze erkenning, Blacons tot den vrede heeft medegewerkt, dan *kan* het zijn, dat hij daarbij gedacht heeft aan 's graven wensch: meer waarschijnlijk acht ik, dat de financieele voordeelen, die het vredestractaat aan Lesdiguières en aan Blacons, en de bescherming, die het aan de protestanten in het Comtat verzekerde, de hoofdmotieven geweest zijn voor de vredezucht der beide hugenootsche hoofden.

Te meer daar Blacons voortging met zich weinig te storen aan de bevelen van den regent, in zijn strijd tegen het parlement, - welks president de Colla zelfs tijdelijk naar Courthézon de wijk moest nemen. Overigens besteedde Blacons de dagen die hem nog geschonken werden aan de genietingen des vleesches, die zijne krachten ten langen leste hebben uitgeput. In 1596 stierf hij[2)], zijn welgelukte usurpatie bekronende, door het gouverneurschap van Oranje bij testament aan zijn zoon Alexander na te laten.

Krasser aanmatiging was wel niet denkbaar. Hoe machteloos de regent daartegenover stond blijkt uit het antwoord, dat Maurits aan den president de Colla liet geven, toen deze hem machtiging vroeg om, desnoods met geweld, zich in 't bezit te stellen van het kasteel van Oranje. 'Je suis icy,' zeide de regent, 'à faire teste à un Roy d'Espaigne et vous me ferez recepvoir une escorne par un jeune Gentilhomme: faites comme de vous et si vous réussisés vous serés advoués: sinon je ne

1) La Pise blz. 556.
2) Par un excès extra-ordinaire de paillardise, zegt La Pise, blz. 560.

veux pas qu'il soit parlé de moy.'[1] En hij had goed gezien; want de aanslag op het kasteel, door den president onhandig aangelegd, stuitte af op de slimheid en de vastberadenheid van den Viguier d'Aramond, tevens hoofd der lijfwacht van den jongen Blacons; waarop de president en de voornaamsten zijner aanhangers naar Courthézon, en toen ook dat geen veiligheid meer bood, naar Avignon de wijk namen.

Ook de zending van twee commissarissen van wege den regent, de heeren van St. Aldegonde en van Brederode, werkte niets uit. Te Oranje hield men hen geruimen tijd op, door het onderzoek van hunne geloofsbrieven te weigeren; en toen zij met goedkeuring van den koning en van den prins, de hulp van den gouverneur van Dauphiné, Lesdiguières, inriepen om handhaving van het goed recht van den regent, liet Lesdiguières wel de zaak in de vormen eener arbitrage door beide partijen bepleiten: maar eindigde toch met te verklaren dat hij zich er niet mede wilde bemoeien, 'mais qu'il supplierait le Roy de l'en décharger et Monseigneur le Prince Maurice de l'en excuser.'[2] 't Geen wilde zeggen dat Blacons maar in 't bezit van Oranje moest blijven. Niet anders bedoelde het ook de koning van Frankrijk, thans Hendrik IV: Oranje zag hij al zoo lief in handen van een avonturier, die zijn steun noodig had, als van den regent, - al was deze in Nederland tevens zijn bondgenoot.

Blacons de Tweede bleef zich dus als gouverneur van Oranje gedragen, en St. Aldegonde moest onverrichter zake naar zijn lastgever terugkeeren.

Kort daarop, in 1598, werden de souvereine rechten van Filips Willem bij den vrede van Vervins erkend. Trad hij eenmaal werkelijk op in de uitoefening van zijn recht, dan was er geen twijfel, of hij, de geloovige katholiek, zou aan de overheersching der hugenoten in zijn vorstendom een einde maken. En de beide Blacons, vader en zoon, dankten hunne macht in het vorstendom alleen aan die overheersching. Blacons de jongere zag nu in, dat waar het getij verliep, de bakens moesten worden verzet. Hij haastte zich naar Brussel te reizen, waar Filips Willem destijds vertoefde, om den nieuwen vorst

1) La Pise blz. 561.
2) a.b. blz. 571.

met zijne bevrijding uit de gevangenschap geluk te wenschen, en hem de verzekering te geven van zijn diepe aanhankelijkheid en trouw. Filips Willem, destijds nog onbekend met den staat van zaken in Oranje, ontving Blacons welwillend, en bevestigde hem in zijne waardigheid als gouverneur; ook liet Blacons hem een plan voorleggen van een nieuwe regeling der godsdienstige aangelegenheden, waarbij de katholieke geestelijkheid en de uitoefening van den katholieken godsdienst weer toegelaten, het parlement voor de helft uit katholieken samengesteld zou worden enz.; welk plan de prins voorloopig goedkeurde. Daarop zien wij dezen in 1599, bij gelegenheid van eene reis naar Spanje, een driedaagsch bezoek doen in zijn vorstendom, waar hij door Blacons en zijn aanhang met groote eerbewijzen wordt ontvangen. 't Was de eerste maal, sedert bijna honderd jaar, dat een prins van Oranje zijne hoofdstad aanschouwde!

Maar allengs werd Filips Willem beter ingelicht, vooral door de la Pise, namens zijn broeder Maurits. Van de slachtoffers der willekeur van Blacons en diens oom Chabert, van de uitgeweken leden van het parlement, van de nog steeds onderdrukte katholieke bevolking kwamen luide klachten bij hem in. Eindelijk besloot hij in 1603, zelf orde op de zaken te gaan stellen.

Blacons ontvangt hem met den noodigen eerbied: maar de prins heeft geen talrijk gevolg meegebracht, hoogstens vijftien gewapenden; en zoodra hij het voornemen doet blijken om in het kasteel als meester op te treden, weet Blacons het kleine garnizoen met zoovelen zijner getrouwen te versterken, dat de prins het geraden acht in de stad te gaan wonen. Tevens wordt het gerucht verspreid, dat de prins alleen gekomen is om de protestanten uit te roeien en een Spaansch garnizoen in de stad te leggen. De hervormde geestelijken trachten met heftigen aandrang den prins over te halen om Blacons met rust te laten; zij eischen zelfs het recht om, indien deze komt te sterven, zijn opvolger te benoemen. De prins laat daarentegen een edict aanplakken, waarin hij zijn getrouwe onderdanen oproept tegen Blacons den verrader, den rebel, den meineedige. Deze antwoordt daarop met een moord: zijn vriend d'Aramond, die thans de zijde van den wettigen vorst heeft gekozen, laat hij op klaarlichten dag door een achttal bandieten, uit het kasteel op hem afgezonden, verraderlijk ter dood brengen. De prins

neemt hierop de wijk naar Courthézon, waar hij als vorst wordt ontvangen, - en Blacons blijft heer en meester in de hoofdstad.

Ziedaar in korte woorden het schouwspel dat in de maand April 1603 te Oranje werd vertoond. Achter de schermen stond de koning van Frankrijk, die met een enkel woord aan het drama een anderen loop had kunnen geven. Dat hij het niet deed, lag niet aan onkunde: alle hoofdpersonen die er eene rol in vervulden, de prins van Oranje, Blacons, en zijn schoonvader Gouvernet, en zijn peetvader Lesdiguières hielden den koning goed op de hoogte van wat er gebeurde of gebeurd was: en die brieven waren reeds vroeger of zijn thans door den heer de Pontbriant in 't licht gegeven, met twee antwoorden van Hendrik IV. De inhoud toont duidelijk aan, vooreerst, dat de koning de houding van Blacons tegenover den prins volkomen goedgekeurd heeft; ten tweede, dat eerst de moord van d'Aramond hem heeft doen beseffen, dat het zijner waardigheid wel wat al te na kwam, als beschermer op te treden van zulk een geweldenaar. Hij liet Blacons toen aansporen om zich met den prins weder te verzoenen; anders, zoo schreef hij aan Gouvernet: ‘je ne voys pas, qu'il y ait lien de s'excuser de le restituer (le Prince) en son bien et luy en laisser la disposition sans offanser ma foy et ma réputation: ce que je ne veux pas faire.’[1)]

Toch duurde het nog geruimen tijd, eer de koning aan deze inspraak van zijn goede trouw gehoor gaf. Filips Willem was in Spanje groot gebracht, had zich sedert zijne vrijlating geheel bij Spanje aangesloten: eene vesting als Oranje in zijne handen te laten, was onraadzaam, ook al riep de prins God tot getuige, dat niets verder van hem lag, dan de wensch om de Kerken van Languedoc en Dauphiné te benadeelen, of den koning van Spanje te helpen[2)]. Om zeker te gaan vorderde Hendrik IV, dat de Prins door den een of anderen openlijken stap zich voor goed afscheidde van de cliënteel des konings van Spanje: als zoodanig stelde hij hem een huwelijk voor met eene prinses van den bloede, Eleonore de Bourbon, zuster van den prins van Condé. Het heeft moeite gekost om

1) Pontbriant blz. 407, 26 April 1603.
2) a.b. blz. 400, 403.

den prins daarin te doen toestemmen; eindelijk, na onderhandelingen die twee jaar geduurd hebben, beloofde hij de prinses tot vrouw te zullen nemen: en toen gaf de koning aan Lesdiguières bevel om Blacons het kasteel van Oranje te doen ontruimen; wat ook geschiedde, schoon niet zonder aanwending van militairen dwang. Maar ook daarna werd Filips Willem nog niet in het bezit gesteld van zijn kasteel, schoon hij zich in zijn paleis te Oranje ging vestigen en daar met groot gejuich ontvangen werd. De Fransche bevelhebber nam soms een vijandelijke houding aan, die den prins noopte in de stad eene bezetting te leggen; eens zelfs werd een musketschot gericht op een venster van 's prinsen kabinet. Filips Willem begreep eindelijk, dat hij nooit rust zou hebben, zoolang hij zijn machtigen nabuur niet tevreden stelde[1)]: hij ging dus naar Fontainebleau, waar zijn huwelijk met Eleonore de Bourbon op 23 Nov. 1606 met grooten luister werd gevierd. Toen werd ook het kasteel van Oranje door de Franschen ontruimd.

De beide geschiedschrijvers, die ik volg, zijn eenstemmig in hun lof over de wijsheid en de welwillendheid van 's prinsen regeering in de jaren die hij te Oranje doorbracht. Hij liet zich vooral gelegen liggen aan het bijleggen der tegenstrijdige aanspraken van de belijders der beide godsdiensten; aan wie thans, na een langdurige overheersching van den hervormden godsdienst, een compromis werd opgelegd, waarvan de deugdelijkheid proefondervindelijk is bewezen, daar het tot aan de herroeping van het edict van Nantes nagenoeg onveranderd van kracht is gebleven. In het edict van Filips Willem wordt aan de katholieken en hervormden, wat de godsdienstoefening betreft, gelijke bescherming toegezegd; aan laatstgenoemden te Oranje en te Courthézon worden daartoe kerken of lokalen aangewezen; het parlement zal voortaan voor de eene helft uit katholieken, voor de andere uit hervormden zijn samengesteld; - datzelfde wordt voorgeschreven voor de bezetting, hetzij gelijktijdig of bij afwisseling, van de overige ambten en van het armbestuur, - de wettigheid der in afwijking van de roomsche kerkleer gesloten huwelijken, ook die der voormalige

1) La Pise, blz. 584: ‘C'est Exempt (de bevelhebber van het kasteel) à la visible suggestion de plus grands que luy, se porta à beaucoup d'insolences contre le Prince pour exciter son affection envers sa Maistresse.’

priesters of nonnen, wordt binnen de noodige grenzen erkend, zoo ook het erfrecht der kinderen uit die huwelijken; het bestaan der universiteit zoowel als dat van het door Lodewijk van Nassau gestichte protestantsche college wordt bevestigd; aan laatstgenoemd college en aan de leeraren der hervormde kerk uit de inkomsten der geestelijke goederen een jaarlijksche uitkeering verzekerd.

Reeds 's prinsen vader had, in 1563, grootendeels dezelfde regeling der verhouding tusschen protestanten en katholieken voorgeschreven. Doch prins Willem had een voorloopige regeling op het oog gehad, die maar zes maanden zou gelden, in afwachting van hetgeen het concilie zou bepalen. Zijn oprecht katholieke zoon bracht eene voor de protestanten nog voordeeliger regeling tot stand, die voor altoos zou gelden. Zoo waren de tijden veranderd. En het grootste onderscheid tusschen de beide regelingen is stellig wel, dat die van den vader nimmer werd uitgevoerd, terwijl het edict, door Filips Willem op 23 Augustus 1607 geteekend, bijna tachtig jaar lang in toepassing is geweest.

Onder zijne regeering mocht dan ook het vorstendom gedurende eene reeks van jaren in rust en vrede gedijen; zelfs de moord op Hendrik IV gepleegd, en de onlusten die daarna in Frankrijk op nieuw uitbraken, lieten de rust in Oranje ongestoord.

De prins bleef echter niet lang aldaar. Reeds in 1608 riepen de onderhandelingen over het twaalfjarig bestand en de verdeeling zijner vaderlijke erfenis hem naar de Nederlanden terug. Te Oranje liet hij den heer de Cocquelmonde als gouverneur achter.

Of deze werkelijk het voornemen gehad heeft, om het voorbeeld zijner twee ambtsvoorgangers op de een of andere wijze te volgen, is niet uitgemaakt[1)]; zeker is, dat Filips Willem op een gegeven oogenblik er aan geloofd heeft. Door vroegere ervaring geleerd, besloot hij ditmaal de uitvoering te voor-

1) La Pise schijnt er niet aan te gelooven, ofschoon erkennende dat de partijdigheid van Cocquelmonde voor sommige personen aanleiding kon geven tot klachten en tot het vermoeden dat hij iets ongeoorloofds in 't schild voerde. De geschiedschrijver is op dit punt erg onduidelijk (blz. 598 vlg.). Pontbriant spreekt alleen van ‘les querelles habituelles du gonverneur avec quelques personnages inquiets et ambitieux.’ blz. 175.

komen. In 1615 verscheen hij onverwachts te Oranje, ging naar het kasteel, deed zich daar door het garnizoen als prins erkennen, en gaf Cocquelmonde zijn ontslag, die geen tegenstand beproefde.

De prins besteedde toen noch eenige maanden aan het doen uitvoeren van fraaie of nuttige bouwwerken en keerde in 1616 naar Brussel terug, waar hij twee jaar later stierf, aan de gevolgen eener onhandigheid van zijn chirurgijn.

Vergeleken met zijn beide broeders, maakt Filips Willem geen voordeelig figuur. Er is iets onzekers, iets mislukts, in het halfdonker van zijn leven, waaraan zijn vroegtijdige verplaatsing naar Spanje veel schuld draagt. Aldaar acht-en-twintig jaar lang gevangen gehouden, op rijpen leeftijd in zijn vaderland teruggekeerd, met een diep besef van het onrecht hem en zijn vader aangedaan, maar tevens met overtuigingen en begrippen die een muur doen verrijzen tusschen hem en zijne bloedverwanten; met een verleden dat hem voor elken werkkring ten dienste van het vaderland ongeschikt maakt; gehuwd met eene vrouw, die hij zich, min of meer ten koste zijner waardigheid, heeft laten opdringen; in zijn latere jaren door gebrek aan levensdoel en door bijgeloof van onwaardigen afhankelijk geworden, ziedaar hoe ik mij den oudsten zoon van den Zwijger voorstel. En toch, in zijn prinsdom Oranje heeft hij getoond sommige hoofdeigenschappen te bezitten van den regent, wijsheid, wilskracht, onpartijdigheid. Waren ook hem de omstandigheden maar gunstig geweest!

IV.

Maurits, thans Prins van Oranje, volgde hem op, en het laat zich denken, dat het optreden van dengeen wiens krijgsroem, in den oorlog tegen Spanje en het katholicisme verkregen, de wereld vervulde, met angst en hoop werd tegemoet gezien door zijn katholieke en hervormde onderdanen in het vorstendom. In werkelijkheid bespeurden zij weinig of geen verandering: alleen werd de laatstelijk door Filips Willem aangestelde gouverneur, zekere Croeser, na ongeveer een jaar vervangen; wat niemand speet, om 's mans stugge en onbeschaafde wijze van zijn. Om deze verandering van gouverneur te bewerkstelligen

zond Maurits in 1619 zijn jongeren broeder, Frederik Hendrik, met beider neef Emmanuël van Portugal, en den heer Jean de Hertoghe d'Osmael, heer van Valckenburg, naar Oranje. De portugeesche prins, de oudste zoon uit het onberaden huwelijk van Maurits volle zuster Emilia van Nassau[1], was katholiek en zou gouverneur worden; daarentegen zou de protestant Valckenburg werkelijk regeeren. Zoo, dacht Maurits, zouden zijne onderdanen van beide religiën bevredigd zijn. En in dat opzicht heeft hij niet misrekend.

Aanvankelijk ging alles goed. Als vertegenwoordiger van zijn broeder werd Frederik Hendrik overal met open armen ontvangen, - aan het hof van Lodewijk XIII, die hem zijn steun beloofde, als Croeser het kasteel van Oranje niet gewillig verliet, - te Oranje zelf, - te Avignon, waar hij een beleefdheidsbezoek aflegde. Met Croeser had hij wel eenige moeite; maar het uitzicht op eene som van zestien duizend écus en het bezit eener heerlijkheid in Brabant verlokten den gouverneur toch om het kasteel aan zijn opvolger over te geven. Na aldus zijne taak volbracht te hebben keerde Frederik Hendrik naar Holland terug; Oranje zou hij niet weerzien.

Maurits is het als prins van Oranje vooral te doen geweest om zich een zelfstandige, van zijne naburen onafhankelijke macht te verschaffen. Alleen wanneer hij die bezat, was het mogelijk in de thans weer dreigende beroeringen in den Franschen staat de neutraliteit te handhaven, die zijn vader en hij, als regent voor zijn broeder, zoo gaarne hadden willen in acht nemen[2]. Maar daartoe was tweeërlei noodig: vooreerst moest Oranje werkelijk een sterke vesting zijn; ten tweede moest hij op het bezit daarvan beter kunnen rekenen, dan tot dusver het geval was geweest.

Het eerste tot stand te brengen is hem beter gelukt, dan het tweede. En geen wonder! Hij, de vestingveroveraar bij

1) Zie daarover Lod. Mulder in *de Gids* v. 1886, Dl. III blz. 193, 414.

2) De Pontbriant gelooft veeleer ‘que le Prince d'Orange voulait donner un point d'appui an parti protestant francais, à la tête duquel figuraient ses deux beaux-frères, les ducs de Bouillon et de la Trémouille, ou bien faire acheter chèrement par le roi sa neutralité.’ (blz. 185). De schrijver ziet over het hoofd, dat *le parti protestant français* in den loop der tijden dikwijls zeer sterk in oppositie geweest is met hetgeen de prinsen van Oranje beoogden, en het belang van het protestantisme vorderde. Maar voor dergelijke fijne onderscheidingen heeft onze schrijver geen oog.

uitnemendheid, heeft beter dan eenig ander kunnen weten welke eischen aan de verdedigbaarheid eener sterkte te stellen waren; en in twee opzichten werd te Oranje de taak voor zijne vestingbouwkundigen vergemakkelijkt; de ligging was buitengewoon gunstig; en de geweldige overblijfselen der bouwwerken uit den tijd toen Oranje nog een der grootste en rijkste romeinsche koloniën in Gallia Narbonnensis was, waren voor die vestingbouwkundigen een rijke mijn van bouwmaterialen. De mannen van dat vak plegen niet aan overmaat van piëteit voor historische monumenten te lijden, en zoo ontstonden in de jaren 1622 tot '24 ‘ces grands colosses, ces monts artificiels,’ gelijk La Pise ze noemt[1)], die van Oranje naar de begrippen der zeventiende eeuw een der sterkste plaatsen van geheel Europa hebben gemaakt.

Wat dus de doode defensiemiddelen betreft, gelijk men thans zegt, kon Maurits gerust zijn; zijn vertegenwoordiger te Oranje had te dien aanzien zijn plicht gedaan; ook voor de betrouwbaarheid der levende strijdkrachten had Valckenburg zorg gedragen, door de katholieke Bourgondiërs en Fribourgeois, waaruit het garnizoen onder Filips Willem had bestaan, allengs te vervangen door protestantsche Zwitsers, die hij met goedkeuring der heeren van Bern in dat canton liet aanwerven.

Een ding echter ontbrak nog aan de zekerheid van bezit die de Prins van Oranje noodig had om politiek zelfstandig te kunnen optreden: hij moest kunnen rekenen op de trouw en de gehoorzaamheid van den bevelhebber der vesting. En daarin is Valckenburg jammerlijk te kort geschoten. Onder de variëteiten van ontrouwe gouverneurs die over Oranje geregeerd hebben, vertegenwoordigt hij niet die der hugenootschgezinden, of der eerzuchtigen, of der geweldenaars: hij is de handelaar, die voor zijne waar den hoogsten prijs zoekt; en daar de vesting nu veel waard was geworden, en zijn heer en meester ver af woonde, had hij werkelijk mooie kansen, wanneer zich eenmaal koopers opdeden.

Vooraf moest hij zich verzekeren, dat in zijn onmiddellijke omgeving op het gunstige oogenblik hem niemand in den weg stond. In de eerste plaats moest hij dus den gouverneur in naam uit den weg ruimen. Dat kostte weinig moeite. Emmanuël van Portugal gaf zich, met de zorgeloosheid aan zijn jeugdigen

1) La Pise, blz. 777.

leeftijd eigen, aan allerlei losbandigheid over en verteerde daarbij veel meer dan de ƒ 6000 van zijn tractement. Valckenburg behoefde hem slechts op dien weg aan te moedigen, en tevens den zuinigen prins Maurits op die verkwisting te wijzen, om te bewerken, dat don Emmanuël teruggeroepen, en hij zelf tot gouverneur benoemd werd. Verder wist hij, in navolging van zijne ambtsvoorgangers, door begunstiging van de invloedrijkste personen in de stad of het prinsdom, vooral door hen tegenover het parlement in bescherming te nemen, zich een aanhang te vormen. Zelfs in het parlement, dat anders zoo dikwijls de rechten van den vorst tegenover den gouverneur had verdedigd, had hij allengs aan zijne vrienden eene meerderheid weten te verschaffen. Klachten tegen hem bij den prins bleven niet uit; maar bij 't leven van Maurits had Valckenburg, daartoe naar den Haag gereisd, door zijne verzekeringen en beloften, den prins op zijne hand weten te krijgen; en toen de tweede driejarige periode van zijn gouverneurschap afliep, was Maurits er niet meer, - en schijnt Frederik Hendrik geen voldoenden grond gevonden te hebben om Valckenburg niet te herbenoemen[1)]. Deze nam echter, zelfs tegenover den prins, allengs een zeer onafhankelijke, om niet te zeggen brutale houding aan: het kwam eindelijk zoover, dat hij een luitenant-gouverneur, door den prins benoemd, in het prinsdom weigerde toe te laten.

Onderwijl was hij begonnen met zijne handelsoperatie. De gelegenheid daartoe vond hij in den telkens weer opflikkerende religie-oorlog in Frankrijk. Al nam hij zelf geen deel er aan, liet hij toch oogluikend toe, dat soms krijgsbenden, door hugenootsche hoofden in Dauphiné bijeengebracht, over het grondgebied van den prins invallen deden in Languedoc, en dat heethoofden uit Oranje zich daarbij aansloten. Op die wijze deed hij aan beide partijen gevoelen, dat men met hem te rekenen had. Ook liet hij, langs omwegen, den hertog de Rohan, den bevelhebber der hugenoten in

1) De benoeming van den gouverneur voor een tijdvak van drie jaar was een maatregel, door Filips Willem ingevoerd, ten einde de macht in handen te houden. Dat Maurits en Frederik Hendrik den gouverneur telkens herbenoemden, is volgens La Pise de oorzaak geweest, dat Valckenburg een veel te grooten invloed heeft gekregen.

Languedoc, op de groote waarde wijzen van Oranje als zekerheidsplaats, nu de ‘Cause’, de zaak der gereformeerden, in Frankrijk al meer en meer achteruitging. Dit leidde tot onderhandelingen, waarbij Valckenburg zich hield, alsof de prins wel te vinden zou zijn om de vesting aan Rohan af te staan. Maar het was nog maar een middel om den kooper, dien de gouverneur eigenlijk op het oog had, door de vrees voor een mededinger te lokken. Die kooper was de koning van Frankrijk, of liever Richelieu, die allengs de almachtige minister van Lodewijk XIII geworden was. Of Richelieu al dadelijk toegebeten heeft, toen Valckenburg hem liet bekend maken met de aanbiedingen van Rohan, is onzeker; maar in 1628 was de voornaamste zekerheidsplaats der hugenoten, la Rochelle, bezweken, en werd het belang voor hen des te dringender om Oranje in hun bezit te krijgen. Toen besloot de kardinaal den koop te sluiten, en wel op de volgende voorwaarden: de souvereiniteit en de ‘droits utiles’ van het prinsdom zouden aan Frederik Hendrik verblijven; alleen de vesting Oranje zou aan den koning overgaan, en daarvoor zou Valckenburg honderd duizend écus ontvangen; voorts zou hij gouverneur blijven tot aan de meerderjarigheid van zijn zoon, die hem zou opvolgen, terwijl hij zelf dan maarschalk van Frankrijk zou worden. Julien, de advocaat-generaal, die in deze transactie als tusschenpersoon was opgetreden, zou vijftigduizend écus ontvangen.[1)].

Van de onderhandeling met Rohan was Frederik Hendrik door Valckenburg zelf onderricht, die daardoor de verdenking van zijn eigenlijke bedoeling van zich trachtte af te wenden. De prins liet zich evenwel geen rad voor het oog draaien. Berichten uit Oranje, volgens La Pise van de vrouw van Valckenburg afkomstig, hadden hem reeds bekend gemaakt met hetgeen aan den gang was. Maar het was niet gemakkelijk Valckenburg's toeleg te verijdelen, zonder openlijk tegen hem op te treden en zoodoende de overgave der vesting te verhaasten. De prins beproefde eerst, een luitenant-gouverneur, waarop hij kon rekenen, naast of onder Valckenburg aan te stellen. Maar

1) Ik volg in deze aangelegenheid de voorstelling van La Pise; - wel is waar is hij tegen Valckenburg zeer ingenomen, maar hij heeft den loop van zaken uitnemend kunnen kennen, en waar dat het geval is, is zijne geloofwaardigheid boven alle bedenking. Pontbriant bevestigt overigens zijn relaas, dat hij heeft kunnen controleeren uit een handschrift in de bibliotheek te Carpentras (noot op blz. 194).

deze rook lont, en weigerde den luitenant-gouverneur in de stad toe te laten; terwijl hij tevens aan den prins een brief schreef, waarin hij op den toon der vervolgde onschuld bitter klaagde over den haat van 's prinsen raadslieden tegen hem, die toch zulke goede diensten bewezen had; aan dien haat schreef hij het toe, dat men Dimmer, den zoon van een zijner ergste vijanden, als luitenant naar Oranje gezonden had; 'je me vy obligé, pour mon honneur, zoo schreef hij[1)], à rompre leurs desseins, et en rendre compte à V.E. la suppliant par mes lettres du 10 juin, 30 juillet et 30 aoust dernier passé de me donner en cette garnison des officiers de l'amitié desquels je puisseme fier, lorsque pour votre service, ou autrement je suis obligé de m'absenter du chasteau ...'

Een minnelijke onderhandeling, door middel van twee prinselijke commissarissen, van der Does en Monteus, mocht evenmin baten, om den gouverneur van zijn eerloos plan terug te brengen. Eindelijk vond de prins in den Zeeuw Jan de Knuijt, Heer van Vosmaar, een tusschenpersoon, handig en vastberaden. genoeg om het verraad dat Oranje bedreigde te verijdelen.[2)]

In 't geheim uit Holland vertrokken, ging hij, zich voordoende als koopman, in de omstreken van Oranje poolshoogtenemen. Eerst beproefde hij de voornaamste aanhangers van den prins in de stad over te halen, om met hem een aanslag op de vesting te wagen; maar bij hen vond hij niets dan besluiteloosheid en vrees.

Toen besloot hij alleen te handelen. Hij begaf zich, nog altoos als koopman, naar de stad in een klein logement, en liet van daaruit den gouverneur uitnoodigen, om in 't geheim een onderhoud met hem te hebben.

Na eenige aarzeling kwam Valckenburg, en herkende De Knuijt terstond. Er ontspon zich toen een vriendschappelijk onderhoud, waarin De Knuijt op 's mans eergevoel trachtte te werken, door hem te wijzen op zijn eed, op zijne verplichtin-

1) Groen. *Archives*, 2e Serie Dl. III, blz. 22 vlg. Deze brief, van 29 October 1628, en een extract dd. 5 Februari 1629 uit een schrijven van den franschen ambassadeur de Baugy (l.c. blz. 27 vlg.) zijn de eenige stukken omtrent het verraad van Valckenburg, die onder de door Groen uitgegeven documenten zijn opgenomen.

2) De Prins droeg hem op om 'par finesse, ou par des offres effectives, ou en cas d'extrême necessité par la force, le.... rendre maistre de sa Maison et ramener cet esprit dévoyé dans l'obéissance.' La Pise, blz. 873.

gen tegenover de prinsen van Oranje, op de van hen genoten weldaden; ook bood hij hem tweemaal-honderdduizend livres en de herbenoeming als gouverneur aan, als hij zich wilde onderwerpen. Valckenburg schijnt een oogenblik geaarzeld te hebben. Op het kasteel teruggekeerd zeide hij althans aan een zijner getrouwen: ‘Cest homme icy a entreprins de m'accom-moder avec le Prince; c'est un fort brave homme; il me fait des offres tres-advantageuses; tous les gens de bien seront bien contents.’

De aanbiedingen van Richelieu waren evenwel toch nog voordeeliger; en toen bleek dat De Knuijt niet gemachtigd was om de buitensporige eischen van den gouverneur in te willigen, werd de onderhandeling afgebroken, en maakte De Knuijt zich uit de voeten, na in de stad alles goed opgenomen en eenige nuttige verstandhoudingen aangeknoopt te hebben.

Een week of wat daarna, op 11 Juni 1630, klouteren veertig gewapenden, onder leiding van een trouwgebleven edelman, M. de Mimet, in 't holle van den nacht over den stadsmuur, en gaan zich verbergen in eene schuur in de nabijheid, waar zij twee benauwde dagen zullen hebben door te brengen. In dienzelfden nacht verschuilt De Knuijt, met een achttal edellieden, zich in eene boerderij dicht bij de stad, van waar hij den weg kan overzien, die van het kasteel neerdaalt. Den eersten dag blijft Valckenburg op het kasteel. Den 13^{den} Juni, op een woensdag, ziet De Knuijt hem met een klein gevolg, te paard, naar de stad gaan. Mimet wordt gewaarschuwd, dat de gouverneur zich naar het huis van La Pise heeft begeven. Tegelijkertijd meldt zich De Knuijt met een paar bedienden, allen te paard, voor de Porte de Langes aan. Onder voorwendsel van daar een bekende te willen afwachten, dien hij door een zijner bedienden laat waarschuwen, houdt hij de wacht der poort aan den praat, tot dat de vriend uit de stad hem komt begroeten; op een gegeven teeken naderen vier gewapenden, die De Knuijt ongemerkt hebben gevolgd; zij werpen zich op de wacht en verhinderen haar de valbrug op te hijschen; De Knuijt dringt de stad binnen, onmiddellijk gevolgd door een dertigtal soldaten, die zich in de boerderij buiten de poort hebben schuil gehouden. Onderwijl heeft Mimet met zijne volgelingen eenige straten doen versperren, en het huis omsingeld, waar zich de gouverneur be-

vindt; hij belooft dezen behoud van zijn leven, als hij zich overgeeft; een bediende van Valckenburg ontraadt hem dat te doen, daar hij gelegenheid gevonden heeft eene boodschap om bijstand naar het kasteel te sturen. Maar eer die hulp komt opdagen, is de deur der zaal, waarachter Valckenburg en zijne bedienden zich hebben verschanst, door de soldaten van Mimet opengebroken; bij die gelegenheid vallen eenige musketschoten, en wordt Valckenburg in den linkerschouder zwaar gewond. De Knuijt en de zijnen gaan ondertusschen onder 't geroep van: Leve de prins! de benden te gemoet, die achtereenvolgens uit het kasteel tot ontzet van den gouverneur zijn afgezonden. De eerste, kleinere, die dadelijk bij een der tegenstanders van Valckenburg is gaan plunderen, wordt gemakkelijk uiteen gedreven. De tweede, talrijkere, aan 't wankelen gebracht door De Knuijt's verzekering dat hij den prins vertegenwoordigt, keert naar het kasteel terug, waarvan de toegangen door de steeds talrijker opkomende prinsgezinden worden versperd. De officieren van het garnizoen, allen aanhangers van Valckenburg, weigeren echter het kasteel over te geven, en doen daarvan blijken door menig kanonschot, dat in de stad vrij wat schade aanricht.

Valckenburg ligt onderwijl op zijn sterfbed ter neer, maar biedt volhardend weerstand aan den eisch van De Knuijt, van zijne vrouw en dochters, van den predikant die hem bijstaat, dat hij een bevel tot ontruiming van het kasteel zal onderteekenen. Op het allerlaatst vóór zijn dood besluit mevrouw Valckenburg eindelijk zelve dat bevel te geven, met vrijwaring van vervolging door of nameus den prins. De luitenant-gouverneur van Engelen verklaart nu te willen capituleeren, en levert twee dagen daarna de vesting over aan De Knuijt, niet zonder eenige geldelijke voordeelen voor zich en zijne mede-officieren bedongen te hebben.

Zoo is dan de aanslag gelukt, die den prins in het bezit van zijn eigendom herstelde. Hij is gelukt, dank zij vooral het slim overleg en het kloek handelen van De Knuijt, die de hem in Zeeland wachtende aanstelling tot Eersten Edele en Voorzitter der Staten wel verdiend had. Maar hoe weinig had er toe behoord om den toeleg te doen mislukken! En als het waar is, wat La Pise verhaalt, dat Valckenburg op den laatsten dag vóór den aanslag bij herhaling is gewaar-

schuwd, dan ligt de eenige verklaring van zijn val in de oude spreuk: Quem Deus perdere vult, prius dementat[1].

Ik heb deze episode opzettelijk eenigszins uitvoeriger behandeld dan strict genomen in dit vluchtig overzicht der geschiedenis van Oranje paste, om te doen zien hoe precair het bezit van het prinsdom voor onze stadhouders steeds is geweest. In een tijd van vollen vrede, neen van innige verstandhouding tusschen de Republiek en den koning van Frankrijk, en terwijl beiden in de algemeene Europeesche politiek volmaakt ééne lijn trokken, - heeft toch de prins van Oranje zijne toevlucht moeten nemen tot een aanslag als hier beschreven, om zijn door niemand bestreden recht tegen den koning van Frankrijk te handhaven. Is het wonder, als de toenmalige Fransche gezant in den Haag, de Baugy, in zijne omgeving levendige verontwaardiging bespeurde, toen de geruchten aangaande de onderhandeling tusschen Richelieu en Valckenburg daar voor het eerst werden verspreid[2]?

V.

Door de ervaring geleerd, heeft Frederik Hendrik begrepen, dat hij, bij de bezetting van Valckenburg's ledige plaats, bizondere waarborgen moest eischen voor de trouw van den nieuwen gouverneur. Hij heeft die gezocht in de banden der aanverwantschap die den nieuwen titularis met hem verbonden. De burggraaf Christoffel von Dohna was de echtgenoot van Ursula, de oudste zuster van Amalia van Solms, 's prinsen gemalin. De prins heeft zich in deze keuze niet vergist: trouwens, ik heb nergens kunnen ontdekken, dat de trouw van den nieuwen gouverneur van buiten af op de proef is

1) La Pise drukt ongeveer hetzelfde aldus uit: ‘Il estoit comme entravé des propres liens de sa conscience; ses esprits estourdis et hébétés et ses propres sens desmis de leurs charges.’ blz. 878.

2) Groen, *Archives.* 2e Serie Dl. III blz. 27 vlg. 5 Febr. 1629. Het bericht ‘produit d'estranges sentiments dans le corps de Mrs. les Estatz’; men ergert zich daar over het gebrek aan achting voor den prins, dat er in gelegen zou zijn, als de koning hem de vesting, waarvan hij den naam draagt, zou willen ontnemen, - en over het grievende, om, zoo de koning dit al noodig acht, er over te onderhandelen met een kreatuur van den prins ‘à qui de bonne foy cette place à été confiée et de laquelle il ne peut sortir.... sans se rendre convaincu d'une insigne trahison.’

gesteld. In de zeven jaren van zijn gouverneurschap is ook Frankrijk allengs tot rust gekomen, en heeft men aldaar geen aanleiding meer gevonden om het bezit van Oranje aan Frankrijk's bondgenoot te willen onttrochelen. Dit geldt ook van de tien jaren, die daarna tot aan den dood van Frederik Hendrik zijn verloopen, al ondervond de goede verstandhouding tusschen de Republiek en Frankrijk merkbare verkoeling, toen bleek, dat eerstgenoemde ook zonder Frankrijk een einde zou maken aan den oorlog met Spanje.

Wat de inwendige aangelegenheden van het prinsdom betreft, schijnt Dohna een model-regeerder te zijn geweest. Voor dit oordeel kan ik mij beroepen op den heer de Pontbriant, die hier veel waard is[1]; want Christoffel von Dohna is een overtuigd protestant geweest, die het protestantsche college weder opbouwde, en een groote nieuwe protestantsche kerk in den tuin van zijn paleis stichtte. ‘Malgré tout ce zèle protestant’, zoo verklaart onze schrijver, ‘le burgrave de Dohna n'était pas un sectaire intolérant; il vécut en bonne intelligence avec les catholiques, peu habitués à trouver chez un adversaire la modération et la justice. Aussi, quand il mourut, le 1e juillet 1637.... les regrets furent-ils unanimes; les catholiques disaient: ‘Si ce seigneur avoit esté un des nostres, on l'aurait canonisé.’[2]

Die troost werd zijner weduwe niet gegund: maar een dankbare hulde aan den overledene heeft zij mogen genieten in een smeekschrift, waarin de magistraat en de bevolking van het prinsdom den prins verzochten, het gouverneurschap aan haar, de weduwe van den burggraaf, toe te vertrouwen. Frederik Hendrik stemde er in toe, en onder Ursula von Solms heeft Oranje nog twaalf jaar lang eene rust mogen genieten, die het in de daarop volgende periode dubbel heeft leeren waardeeren.

In 1649 vond Ursula het oogenblik gekomen, waarop hare taak op jongere schouders behoorde over te gaan. Zij had een acht-en-twintigjarigen zoon, Frederik genaamd, die niets liever verlangde dan zijne moeder op te volgen, en op haar verzoek

1) La Pise noemt den opvolger van Valckenburg niet meer; maar besluit zijn boek met een chronologisch overzicht der wapenfeiten van Frederik Hendrik, dat tot 1637 loopt.
2) Pontbriant, blz. 198, Spanheim aanhalende, tijdgenoot en levensbeschrijver van Christ. v. Dohna.

benoemde de prins dien zoon tot gouverneur van Oranje.

‘Ce fut un choix déplorable,’ zegt de heer de Pontbriant, ‘qui replongea ce malheureux pays dans les troubles et les dissensions, amena l'intervention de Louis XIV et occasionna ainsi la ruine et (la perte de) l'indépendance de la principauté.’[1)] Wij zullen zien, dat nog wel andere oorzaken tot die uitkomst hebben medegewerkt.

Het was niet meer Frederik Hendrik, die de benoeming deed, maar zijn zoon, prins Willem II; en deze heeft blijkbaar geen reden gehad om aan de trouw van zijn vollen neef als zijn stadhouder in het prinsdom te twijfelen. Toch heeft Frederik von Dohna behoord tot de ontrouwe gouverneurs van Oranje; maar - dit voeg ik er terstond bij, - het is niet meer uit te maken, aan wien hij die trouw had moeten bewijzen.

Ware Willem II langer in leven gebleven, had hij, gelijk waarschijnlijk is, in samenwerking met Lodewijk XIV de antispaansche politiek kunnen doordrijven, waarvan wij weten, dat hij heil verwachtte voor zich en voor de Republiek[2)], dan laat zich zeer goed aannemen, dat de nieuwe gouverneur niet in verleiding zou zijn gebracht, om zijne trouw te schenden.

Maar Willem II stierf reeds in 1650; en over de voogdij van zijn nageboren zoon ontstond een familietwist, die o.a. voor het prinsdom Oranje de treurigste gevolgen gehad heeft.

1) Blz. 199. De schrijver gebruikt voor dit deel van zijn verhaal veclal een werkje van Siegmar Graaf Dohna, getiteld: *Les comtes de Dohna à Orange, traduit de l'allemand par L. Bourgeois* (Berlin 1878). Het is een hoofdstuk uit eene geschiedenis van het geslacht Dohna, die niet in den handel is. Op mijne aanvraag heeft echter graaf Dohua de welwillendheid gehad mij een afdruk van bedoeld fragment toe te zenden. Het bevat in een aanhangsel een aantal Deductiën namens de prinses donairière, de prinses-royaal en den gouverneur van Oranje opgesteld, met de daarbij behoorende bijlagen. Bij vergelijking met het verhaal van den heer de Pontbriant blijkt, dat deze, meestal zonder opgave van redenen, alleen datgene als geloofwaardig aanneemt, wat de prinses-royaal aanvoert; terwijl graaf Dohna omgekeerd uitsluitend afgaat op den inhoud der memoriën van prinses Amalia en v. Dohna. Beiden blijven in gebreke om critiek uit te oefenen, en hebben Nederlandsche bronnen, als Aitzema, Wicquefort, de Archives v. Groen, ongebruikt gelaten. Bij zoo groot verschil van meening veroorlooft de ruimte waarover ik hier te beschikken heb mij niet, om de voorstelling die ik in den tekst van den loop van zaken geef, telkens tegen de afwijkende meening van een der twee geschiedschrijvers te verdedigen; slechts op enkele punten zal ik dat kunnen doen.

2) Getuige o.a. het ontwerp-tractaat tusschen hem en den koning v. Frankrijk, medegedeeld achter Wicquefort's Histoire des Provinces Unies, Dl. I, blv. 492.

Behalve een aantal verder verwijderde bloedverwanten van den kleinen prins, maakten zijne moeder Maria van Engeland, - zijne grootmoeder Amalia van Solms, en de keurvorst van Brandenburg als echtgenoot van Louise, dochter van Frederik Hendrik, aanspraak op de tuteel; de laatstgenoemde krachtens eene door Frederik Hendrik gemaakte substitutie, voor het geval dat zijn geslacht zonder mannelijk oir bleef. Het Hof van Holland besliste in hoofdzaak ten gunste der prinses-royaal, - speciaal wat betreft het recht tot het doen van benoemingen namens haar minderjarigen zoon; maar de prinses douairière, zooals de weduwe van Frederik Hendrik werd genoemd, en de keurvorst legden zich bij die uitspraak niet neer, maar kwamen in appel bij den Hoogen Raad, die de tuteel toekende aan alle drie litiganten en bovendien aan een prins van Zweibrücken, kleinzoon van prins Willem I. Van dit arrest kwam de prinsesroyaal weer in revisie: eindelijk, zegt Bilderdijk, ‘kwam het tot eene overeenkomst, waarmede men had kunnen beginnen; en de twee Prinsessen met den Keurvorst vereenigden zich, en sloten de overigen uit; maar de Moeder had zooveel te zeggen als de twee anderen te zamen; dus vond men het goed.’[1)]

Nu had Frederik von Dohna, bij zijne aanstelling als gouverneur, een brief van Willem II medegekregen, dien hij niet vóór 's prinsen dood mocht openen; en in dien brief, waarvan de prinses-royaal een afschrift bezat, stond te lezen dat hij Oranje *envers et contre tous* had te handhaven voor 's prinsen echtgenoote, en hare bevelen had te volgen[2)]. Maar de gouverneur wist, dat de tuteel der prinses-royaal werd betwist; hij wist ook dat Oranje, met alle overige goederen van het Huis, door Frederik Hendrik bij ontstentenis van mannelijk oir, was gesubstitueerd ten gunste der keurvorstin en hare kinderen, en dat de keurvorst, wiens onderdaan hij was, bij eventueel overlijden van den kleinen prins, groot belang had bij den staat der erfenis: eindelijk, Dohna was protestant, en voelde zich als zoodanig stellig meer geneigd partij te trekken voor zijne tante, de prinses douairière en den keurvorst, dan voor de dochter der katholieke Henriette de France.

1) Bilderdijk. *Geschiedenis des Vaderlands*, uitgeg. door H.W. Tijdeman. Dl. IX, blz. 121 vlg. - A. de Wicquefort. *Histoire des Provinces Unies*. Dl. I, blz. 353.
2) Wicquefort, l.c. blz. 347.

Een en ander om te doen zien dat de beantwoording der vraag, aan wien Dohna als gouverneur van Oranje na den dood van Willem II te gehoorzamen had, nog van andere beschouwingen afhangt, dan de nieuwste geschiedschrijver van het prinsdom aanvoert. Voor hem is Dohna ‘chevalier fêlon et traître,’ reeds omdat hij zich niet hield aan den wensch der prinses-royaal.

In alle geval moet erkend worden, dat - gegeven de traditiën der gouverneurs van Oranje, - de verzoeking om dat voorbeeld te volgen voor den tweeden burggraaf van Dohna bizonder groot moet zijn geweest. Want met de overeenkomst tusschen de twee voogdessen en den voogd, waarvan ik straks gewaagde, die op 26 Mei 1654 tot stand kwam en tot 17 Februari 1657 zou duren, was de eensgezindheid in geenen deele hersteld. Het parlement van Oranje, dat oorspronkelijk de prinses-royaal alléén als voogdes had erkend, legde zich niet zonder moeite bij het getroffen accoord neer. Maar aangezien de raad van voogdij uit twee helften bestond, die telkens tegenstrijdige bevelen gaven, en de gouverneur zich doorgaans hield aan den wensch van de prinses-douairière en den keurvorst, is het natuurlijk dat de jaren tot aan den afloop van het accoord ver van rustig verliepen. Eindelijk kwam het tot een onheelbare breuk. In 1657 zou de prinses-royaal hare ‘grande majorité,’ d.w.z. haar zes-en-twintigste jaar bereiken. Een der gronden, waarop haar tot dusver de tuteel was betwist bestond in hare jeugd. Nu werden hare aanhangers in het parlement te rade, haar de voogdij met uitsluiting van anderen op te dragen. Om dit te verhoeden, wist Dohna een edict van den raad van voogdij uit te lokken, waarbij het aantal parlementsleden met twee vermeerderd werd, door wier benoeming hij het nemen van het gevreesde besluit hoopte te verhinderen. De luide en herhaalde protesten van het parlement tegen dit zoogenaamde ‘édit de creûe’ dreven Dohna tot maatregelen van geweld: Silvius, den advocaat-generaal, liet hij, met nog anderen, gevangen zetten; op zijn bevel werd eene proclamatie, waarbij de prinsesroyaal verklaarde de voogdij alleen te zullen voeren, van de muren afgescheurd; de weerbarstige parlementsleden dreef hij het land uit, en benoemde andere magistraten in hunne plaats[1)].

1) In zijn *Relation naïfve et très-véritable de ce qui s'est passé*, enz., (afgedrukt als bijl. XIX van het werkje van graaf Dohna) legt Frederik v.D. veel gewicht op de ontdekking eener samenzwering, waaraan Silvius en anderen zouden hebben deelgenomen, en die ten doel zou hebben gehad, om, onder den schijn van de rechten der prinses-royaal te handhaven, in werkelijkheid het prinsdom in handen te spelen van den hertog de Longueville, een der pretendenten op de erfenis van het huis van Châlon. - Ik moet bekennen, dat de brieven, die ten bewijze daarvan door graaf Dohna worden medegedeeld, mij, evenals den heer de Pontbriant, toeschijnen zeer weinig te bewijzen.

Om haar gezag te herstellen, deed Maria toen, wat Filips Willem indertijd, maar onder geheel andere omstandigheden, tegenover Blacons den jongere gedaan had: zij riep de hulp in van den koning van Frankrijk, haar vollen neef, den getrouwen bondgenoot van het huis Stuart: en die hulp gewerd haar, maar in overstelpende mate. Tusschen den tijd van Filips Willem en het jaar 1658 lag dan ook eene geschiedenis van bijna zestig jaren, welke grootendeels ten goede gekomen was aan de vermeerdering der koninklijke macht in Frankrijk. Lodewijk XIV, de vruchten plukkende der politiek van Richelieu en Mazarin, der krijgsverrichtingen van Turenne, heer en meester over groot en klein in zijn koningrijk, in staat om Spanje tot een vrede te dwingen als dien der Pyreneeën, - Lodewijk XIV had op zijn twintigste jaar met niets te rade te gaan dan met zijn eigen belang, waar zijn bijstand werd ingeroepen om de orde in het prinsdom te herstellen. Dat dit belang meebracht, eene vesting als Oranje niet in handen te laten van een onafhankelijk vorst van protestantschen godsdienst, heeft Mazarin niet eerst van den Franschen gezant in den Haag behoeven te leeren: maar misschien heeft die gezant, de Thou, een bruikbaar argument aan de hand gedaan, toen hij schreef, dat het ook in het belang van den prins zou zijn, als de vesting werd gesloopt: het garnizoen kostte immers aan onderhoud 55000 livres meer, dan het geheele inkomen van het prinsdom bedroeg[1)].

Lodewijk begon in 1658 met te beproeven, of Dohna de vesting goedschiks wilde overgeven, en liet hem door tusschen-

1) Groen, *Archives*, 2e Serie Dl. V blz. 185. Ook Wicquefort II bl. 667 vlg. zag in de slooping een finantieel voordeel voor den prins. - Het eenige wat ik omtrent de financiën van het prinsdom vermeld vind, is eene opgaaf van de inkomsten in het jaar 1730, bij Pontbriant blz. 308 vlg. Volgens die opgaaf zouden de inkomsten met inbegrip van het *domaine privé*, destijds ongeveer hebben bedragen 79000 livres, waarvan 35000 livres als opbrengst van den Rhône-tol. Neemt men dit eijfer ook voor het jaar 1658 aan, dan is er niets onwaarschijnlijks in het beweren van de Thou.

komst van Dohna's schoonvader, comte de la Ferassières, drie-of viermaal-honderdduizend livres aanbieden. Of de gouverneur, gelijk hij zelf later verklaarde, het aanbod met verachting afwees, dan wel of er voor die weigering andere redenen in 't spel waren, blijkt niet[1]. Genoeg, de onderhandeling werd afgebroken. Toen trachtte men hem door zacht geweld tot overgave te dwingen. Het landje werd door koninklijke benden bezet; de Rhône-tol, waarvan de opbrengst de hoofdinkomst van het prinsdom vormde, werd van de haven van Balthasar buiten de grens van Oranje verplaatst en aan vrienden der prinses-royaal in beheer gegeven; den pachters van domein en belastingen werd verboden hunne pachtpenningen aan den gouverneur uit te keeren. Te vergeefs wendde zich Dohna om hulp tot de hervormden te Nîmes en in de Cevennen; sedert Richelieu hadden die geleerd, dat zij van de genade des konings afhingen, en durfden zich niet roeren. Uit Holland zond prinses Amalia 40,000 gulden. Maar daarmede kwam men niet ver; en er is niets onwaarschijnlijks in het beweren van Dohna, dat hij, ten einde zijn garnizoen te betalen en te onderhouden, op eigen crediet aanzienlijke geldsommen bij zijne aanhangers in de stad en elders heeft moeten opnemen.

De koning was inmiddels in het begin van 1660 met een vrij talrijk leger in het zuiden van Frankrijk gekomen, en had daarmede de laatste stuiptrekkingen der Fronde te Marseille onderdrukt. Hij besloot nu een einde te maken aan den tegenstand van den gouverneur van Oranje. Inmiddels schijnt de prinses-royaal toch te hebben ingezien, dat de hulp van zulk een machtig potentaat als Lodewijk bedenkelijke gevolgen kon hebben.

1) De heer de Pontbriant houdt Dohna ook in dezen voor schuldig. Iets vroeger (in 1657) had de gouverneur eenige groote bezittingen in de buurt van Genève doen aankoopen, Coppet, Prangins en Génolier. ‘Si le burggrave Dohna ne comptait pas pour payer sur l'argent promis par les agents de Mazarin, il fallait qu'il eût fait de grandes économies à Orange.’ Doch dit is niets dan een onbewezen insinuatie. Dohna was met een rijke erfdochter uit het geslacht der Montbruns gehuwd en juist in dezen tijd schreef de Thou aan Mazarin, nit den Haag: ‘J'apprends aussy que ledit gouverneur a vendu tout le bien de sa femme, pour en acheter des terres dans la Suisse en païs neutre.’ Groen, *Archives* Dl. V blz. 185. - Uit het werkje van graaf Dohna, dat de Pontbriant kende, blijkt overigens, dat Prangins en Génolier weer verkocht moesten worden, om een deel van den prijs van Coppet te kunnen voldoen, daar inmiddels het gevaar dat Oranje bedreigde, Dohna had genoodzaakt om het geld, dat hij voor die betaling naar Genève gestuurd had, weer terug te laten komen.

Zij verzocht hem nog in Maart 1660, om het *status quo* te Oranje te eerbiedigen, tot tijd en wijle de Staten-Generaal, die zich aangeboden hadden om het geschil betreffende de tuteel te beslechten, uitspraak zouden hebben gedaan. Maar het was nu te laat. Lodewijk had zijn ultimatum aan Dohna gezonden; en de aanwezigheid van 20000 man troepen in de omliggende provinciën zette daaraan veel nadruk bij. Zelf ging de koning te Avignon Dohna's antwoord afwachten.

Heeft de gouverneur, die nu op 20 Maart capituleerde, daarmede te kort gedaan aan zijn plicht? Als militair m.i. wel, - afgezien van de vraag, in wiens naam hij over de vesting bevel voerde. Oranje was, als gezegd, een van de sterkste vestingen van Europa, had op dat oogenblik een voldoend garnizoen van bij de zeshonderd man, en was van amunitie en voedingsmiddelen goed voorzien;[1] en nog op 27 Februari had de prinses-douairière aan Dohna geschreven, dat hij niet dan ‘à la dernière visible extrémite’ moest toegeven, al erkende zij, dat niemand hem zou laken, wanneer hij dan zwichtte, en zorg droeg voor zijn eigen belangen en die zijner lastgevers.

Het is hier niet de vraag, of Dohna op den duur de vesting tegenover den koning had kunnen handhaven. Ten allen tijde heeft het als een eerste voorschrift der militaire eer gegolden, eene vesting niet dan bij feitelijk gebleken overmacht over te geven. En zoover heeft Dohna het niet laten komen: want de enkele schoten die hij later beweerde op een verkennenden troep cavalerie te hebben doen lossen, kunnen moeilijk gelden als de ‘judicieuse résistance’, waarvan hijzelf de mogelijkheid schijnt erkend te hebben.[2]

Bedenkelijker wordt zijne handelwijze, wanneer men den inhoud der capitulatie nagaat. Hij verdedigde haar later als het eenige middel om de rechten van den prins en van diens

1) Op dit punt volg ik den heer de Pontbriant blz. 216, die eene copy van den inventaris der amunitie op het oogenblik der overgave heeft kunnen gebruiken.

2) In zijne *Relation très-naïfve* enz. (blz. 135) zegt hij, van zich zelf sprekende: ‘Il repasse ensuitte dans sa pensée le discours de son courrier et la lettre de la Princesse Douairière, et n'y trouve point d'ordre positif, sur lequel il puisse fonder une *iudicieuse résistance*, en sorte que balançant au milieu, de tant d'ecueils, il se détermine d'assembler son conseil pour y prendre les dernières résolutions.’

eventueele erfgenamen op de souvereiniteit van Oranje te waarborgen. Maar wanneer men de artikelen leest, dan blijkt, dat hij vooral bedacht geweest is om zichzelf en zijne vrienden te vrijwaren voor mogelijke wraakoefeningen van de zijde zijner tegenstanders in het parlement en daarbuiten; terwijl de voorwaarde, dat de Fransche koning hem 200.000 livres zou hebben uit te keeren, een vreemden schijn werpt op de geheele transactie, ook al neemt men op Dohna's verzekering aan, dat die som slechts eene vergoeding was, voor hetgeen hij uit eigen middelen aan de verdediging der vesting had te koste gelegd. In geen geval had hij op dat oogenblik eigen geldelijke belangen in rekening mogen brengen: daargelaten nog, dat de koning, door de betaling der schadevergoeding, zich in zekeren zin eene vordering verzekerde tegen hen die de kosten der verdediging eigenlijk hadden moeten dragen.

Hoe men hierover oordeele, de capitulatie kwam tot stand, en Dohna trok zich terug naar zijn schoon landgoed aan de oevers van den blauwen Léman, waar hij zijne verdere jaren genoegelijk versleet.

Lodewijk had zich bij de overgave der vesting verbonden om haar te bewaren en te handhaven tegen wie ook daarop aanspraak maakte; en om haar met alle wapens en amunitie die zij bevatte, en waarvan een inventaris werd opgemaakt, bij 's prinsen meerderjarigheid aan dezen, of bij diens vóóroverlijden aan den keurvorst van Brandenburg te zullen teruggeven. Een en ander volkomen in overeenstemming met de rol van voogd, waarin Lodewijk handelde. En hij is zijne belofte trouw nagekomen. Toen de prins in 1665 meerderjarig werd, kreeg hij zijn prinsdom en zijn kasteel terug. Het eenige wat er aan ontbrak waren de vestingwerken; die waren in 1661 gesloopt. Maar daarvan had de capitulatie met Dohna geen melding gemaakt; en toen de prinses douairière tegen die slooping geprotesteerd had, had de kardinaal haar geantwoord, dat de koning beter voor de belangen van den prins-pupil zorgde dan zij: dat de vestingwerken van Oranje onnut waren, en het garnizoen alleen kon strekken om 's prinsen geldmiddelen te doen uitteren; tenzij men bedoelde, dat garnizoen tegen den koning te gebruiken, - in welk geval deze verstandig gehandeld had door dat te voorkomen.[1)]

1) Wicquefort. Dl. II. blz. 667.

Er was nu eenmaal wat de Engelschen noemen ‘no love lost’ tusschen Lodewijk XIV en de weduwe van Frederik Hendrik: aan haar weet de koning nog steeds den vrede dien de Republiek, afgescheiden van Frankrijk, te Munster had gesloten!

Met het bestaan van Oranje als vesting houdt ook, welbebeschouwd, de autonomie van het prinsdom op, al duurde het nog geruimen tijd eer Lodewijk XIV zich de souvereiniteit uitdrukkelijk heeft toegeëigend, en nog veel langer, eer de prins van Oranje, of liever zijne rechtverkrijgenden, zich bij die toeeigening hebben neergelegd.

Zelfs in de jaren 1665 tot 1672, toen de prins, in naam althans, zijne rechten in zijn prinsdom heeft uitgeoefend, legde men hem de verplichting op, een katholiek tot gouverneur te benoemen[1]; en als deze, M. de Milet - gelijk de heer de Pontbriant het voorstelt[2], - geen gelegenheid voorbij heeft laten gaan om de katholieken tegenover de hervormden in 't ongelijk te stellen, dan bewijst dit alleen, dat de inbreuk op de autonomie van Oranje niet volledig genoeg is geweest om het beoogde doel, de onderdrukking der hervormden, te bereiken.

Te rekenen van 1672, is Oranje, *to all intents and purposes*, aan de macht en zelfs den invloed van zijn rechtmatigen heer onttrokken. Het groote duël tusschen Lodewijk XIV en Willem III was begonnen, dat dertig jaar lang zou duren, en bij de herdenking waarvan het genie, de moed en de volharding van den prins van Oranje zelfs aan onzen katholiek-Franschen geschiedschrijver van het prinsdom woorden van warme bewondering ontlokken.

In die dertig jaren is het prinsdom, telkens wanneer de oorlog weer uitbrak, door den Franschen koning terstond in beslag genomen en het vruchtgebruik er van aan den graaf van Auvergne toegekend, als vergoeding voor het verlies van diens markiezaat van Bergen-op-Zoom.

Wat den ongelukkigen inwoners dan weervoer, leert ons de heer de Pontbriant. ‘La colère de Louis XIV contre Guillaume III se déchargea sur Orange, dont les habitants foulés, pressurés, expièrent la gloire de leur prince’, die juist de ver-

1) Const. Huijghens, Heer van Zuijlichem, die sedert 1668 de belangen van den prins te Parijs waarnam, protesteerde reeds bij voorbaat tegen deze wederrechtelijken eisch. Groen, *Archives*, Dl. V. blz. 225.

2) Pontbriant, blz. 222.

overing van Holland had verijdeld. Het paleis van den prins te Oranje wordt in 1672 gesloopt, zoo ook wat nog overblijft van het kasteel, dat ditmaal niet dan na een moedige verdediging door den bevelhebber Berckoffer wordt overgegeven. In 1688, bij het uitbreken van den oorlog die met den vrede van Rijswijk zou eindigen, wordt het prinsdom, wat de *droits utiles* betreft, wederom aan den graaf van Auvergne geschonken. Als gouverneur krijgt de graaf de Grignan, de bewonderde schoonzoon der beminnelijke Madame de Sevigné, 'les ordres les plus rigoureux contre les habitants de ce malheureux pays,' zegt de heer de Pontbriant.[1] 'La colère du roi contre le Prince d'Orange leur attira un déluge de maux: impositions, exactions, logement continuel de soldats innombrables, vexations de tout genre, rien ne fut épargné aux gens d'Orange.'

Zoo deed Lodewijk XIV wanneer hij tegen den prins oorlog voerde. Daargelaten of men dat 'de bonne guerre' kon noemen, - in vredestijd is zijne handelwijze misschien even erg, zeker nog ergerlijker geweest. Ziehier eenige voorbeelden.

Op de plaats, waar vroeger het hoogste bastion der vesting gestaan had, Crève-coeur genoemd, hadden de katholieken, na de slooping, ten teeken van hun triomf twee kruisen opgericht. Na den vrede van Nijmegen, die het vorstendom weer aan Willem III brengt, worden die kruisen eens op een nacht afgebroken. Hierover klacht van den bisschop bij den koning, die de vervolging der schuldigen aanhangig maakt voor het parlement van Aix in Provence. 'Pourtant', het zijn de eigen woorden van den heer de Pontbriant die ik aanhaal, 'comme il voulait donner à son intervention une *apparence* de régularité, il se fit envoyer plusieurs mémoires par le comte de Grignan sur la souveraineté des princes d'Orange.'[2]

In die vertoogen wordt beweerd, dat de cessie der souvereiniteit, welke wij ons herinneren dat koning René van Anjou aan Louis de Châlon in pand gegeven en nooit afgelost had, niet geldig is geweest, omdat zij niet *ipso facto* kon geschieden, maar een speciale acte van overdracht zou hebben vereischt; al wat verder met die souvereiniteit is gebeurd, de overdracht door Willem VIII aan Lodewijk XI, de teruggave door Lodewijk XII aan Jan II, betreft haar slechts in zoo-

1) blz. 248.
2) Van welke mémoires vele in handen zijn van den heer de Pontbriant, blz. 23

verre zij wettig door koning René is afgestaan. En als de koningen van Frankrijk, erfgenamen van René van Anjou, in verschillende tractaten, hun door den nood opgedrongen, de souvereiniteit der Nassau's hebben erkend, dan is dat altoos met dien verstande geschied, dat de erkenning voor laatstgenoemden geen andere rechten heeft doen ontstaan dan die zij oorspronkelijk kunnen gehad hebben.

'En présence d'une souveraineté discutable et discutée, Louis XIV releva son droit souverain et intervint dès lors à Orange toutes les fois qu'il le jugea utile à ses intérêts et à ceux du catholicisme.' Aldus de heer de Pontbriant, eenige bladzijden vóór de volgende welsprekende invectieve tegen Willem III:

'C'était un homme bien moderne que Guillaume III, prince d'Orange! il était dépourvu de tout prejúgé suranné sur le respect du droit: usurper la couronne de son beau-père, détruire le droit héréditaire au trône, substituer l'autorité venant d'en bas par le principe électif à l'autorité venant d'en haut, tout cela parut naturel à ce champion de l'idée protestante!'[1)]

Op het zoo straks in uittreksel medegedeelde betoog, grondde nu Lodewijk zijn recht om, ook in vredestijd, in het prinsdom de wet te stellen. Dit kregen de hervormden in de eerste plaats te voelen. Op hun verzoek had de prins toegestemd in den wederopbouw van een gedeelte stadsmuur, waar, toen de vestingwerken werden gesloopt, een open vak was ontstaan. Zoodra zij aan het werk gingen, kwam een regiment Fransche dragonders opdagen, die in de stad werden ingekwartierd, en aan 't rooven en brandschatten gingen, totdat de bevolking er in toestemde om den geheelen stadsmuur af te breken.

Te vergeefs werd hiertegen door den prins geprotesteerd: te vergeefs ook de voorspraak ingeroepen van 's prinsen schoonvader, den hertog van York, die èn als katholiek èn als vermoedelijk troonopvolger van Engeland geacht kon worden op den franschen koning invloed te hebben[2)].

Erger nog ging het toe na de herroeping van het edict van Nantes, die duizenden hervormden naar Oranje de wijk deed nemen, - zoodat de predikanten aldaar in elk hunner

1) l.c. 234 en 247. Al het volgende ontleen ik aan de onverdachte mededeelingen van denzelfden schrijver.

2) Groen. Archives 2e Serie Dl. V, blz. 562 vlg. 582.

kerken het avondmaal aan drie tafels moesten bedienen. Daaraan kwam spoedig een einde. Op 24 October 1685 verscheen de graaf de Tessé met eene afdeeling troepen voor de stad en liet tevens Courthézon en Joncquières bezetten. De predikanten werden toen gevangen genomen, de twee protestantsche kerken gesloten, de bijbels en gezangboeken verbrand, een der kerken terstond, de tweede in het volgende jaar gesloopt; kort daarop werden de hervormden bijeengeroepen, en door bedreigingen, door de geweldenarijen en de afpersingen der soldaten gedwee gemaakt, lieten de meesten zich overhalen om tot de katholieke kerk over te gaan, onder voorbehoud, dat zij niet zouden gedwongen worden tot het aanroepen der heiligen of het kniebuigen voor de beelden, en dat zij het avondmaal ouder beide vormen zouden ontvangen. Vervolgens werden de nieuwbekeerden ontwapend. Tevens benoemde de koning een administrateur van het prinsdom, en droeg hij het hooger beroep in rechtszaken over aan het parlement van Provence. Tot gouverneur benoemde hij den straks reeds vermelden de Grignan, die zich ook in de volgende jaren, gedurende den oorlog, als een gewillig werktuig deed kennen tot onderdrukking en zoo mogelijk uitroeiing der hervormden.

In 1697 bracht de vrede van Rijswijk Oranje weder in het bezit van den prins-koning. Het spreekt van zelf, dat de met geweld bekeerde protestanten toen met blijdschap tot de openbare uitoefening van hunnen godsdienst terugkeerden. De instellingen van Filips Willem, die sedert 1685 grootendeels waren afgeschaft, werden door Willem III weder ingevoerd, en de Groote kerk herbouwd, - maar verder de oude bescherming aan de beide gezindten toegekend. Ook in deze periode van vrede, die maar drie jaar duurde, vond Lodewijk XIV nog gelegenheid te toonen, dat hij de souvereiniteit van den prins niet zonder voorbehoud erkende: de door Willem III aangestelde gouverneur, de Lubières, had de reeds eenmaal afgebroken kruisen op Crêve-Coeur wederom laten wegnemen, en voorts de nonnen van het Verbe-Incarné uit de stad verdreven. Toen liet de koning den gouverneur door eenige soldaten oplichten en eenigen tijd gevangen houden in het kasteel van Pierre-Encise.

Of Lubières reeds losgelaten was, toen Willem III, te midden der toebereidselen tot den spaanschen successie-oorlog, aan

zijn noodlottig einde kwam, is mij niet bekend geworden. Van zijn gouverneurschap heeft Lubières in geen geval lang genoten.

Op 19 Maart 1701 stierf Prins Willem III (of XI van Oranje) en op 25 Maart gaf het Conseil du Roi een arrest, waarbij de eigendom van Oranje en van alle overige in Frankrijk gelegen bezittingen des overledenen werden toegewezen aan François Louis de Bourbon, prince de Conti, die Oranje twee jaar later in ruil voor andere goederen aan den koning afstond. Te rekenen van 29 Maart 1703 heeft dus Lodewijk XIV alle souvereine en nuttige rechten op het vorstendom in zijn persoon vereenigd. Dat wederom de hervormden hiervan de gevolgen te ondervinden kregen, is natuurlijk. Doch het duurde nog tot 1713, eer 's konings eigenlijke bedoeling ten volle werd uitgevoerd. Reeds tweemalen in vroegere jaren had Lodewijk zich gedwongen gezien het prinsdom aan zijn wettigen vorst terug te geven: ook in den Spaanschen successieoorlog liepen de oorlogskansen dikwijls tegen; ‘Louis XIV’, zegt de heer de Pontbriant[1)], ‘entrevoyant la possibilité, en cas de revers, d'une rétrocession de la principauté, ne voulait pas expulser (les protestants) afin de ne pas subir l'affront de les y voir revenir.’ Maar in 1711 begonnen de onderhandelingen over den vrede die twee jaren later te Utrecht zou tot stand komen; en toen het bleek dat, voornamelijk ten gevolge van de houding van Engeland, de koning van Frankrijk veel voordeeliger voorwaarden zou verkrijgen dan waarop hij kon gerekend hebben, toen weerhield hij zich niet langer. Aan de protestanten werd op 24 Juli 1711 de keus gelaten tusschen afzwering van hun geloof en ballingschap. Aan velen van hen werd door de Grignan nog eenige tijd gegund om hunne zaken te regelen. Maar op 12 februari 1713 kwam een dringend bevel aan de consuls om 's konings wil zonder verder uitstel uit te voeren. ‘Quelques jours après,’ zegt de heer de Pontbriant[2)], blijkbaar niet zonder welgevallen, ‘il n'y avait plus de protestants à Orange. La grande lutte qui avait

1) Blz. 270. Dat de Koning desniettemin nog vóór het einde van den oorlog tot de verdrijving der protestanten overging, schrijft de heer de Pontbriant toe aan den wensch om den Prins, bij eventueele retrocessie van het prinsdom, voor een *fait accompli* te plaatsen. De schr. schijnt voorbij te zien, dat als dit 's konings doel geweest was, die verdrijving reeds veel vroeger had kunnen geschieden.

2) Blz. 271.

si profondément troublé ce malheureux pays pendant un siècle et demi, qui avait laissé le souvenir de tant de ruines et de sang, était terminée: le protestantisme était vaincu, et les protestants d'Orange, en prenant le chemin de l'exil, expiaient bien durement l'intolérance et les persécutions de leurs devanciers contre les catholiques.'

Met deze zalvende nabetrachting gaat de schrijver over tot het laatste gedeelte zijner geschiedenis van het prinsdom, waarin wij hem niet zullen volgen. Zij heeft voor ons Nederlanders geen grooter belang dan die van elk ander onderdeel der bourbonsche monarchie.

Hier wil ik slechts herinneren, dat over de erfenis van Willem III twist ontstond tusschen den bij testament aangewezen erfgenaam Joan Willem Friso, en den koning van Pruisen, als oudsten mannelijken afstammeling van Louise, de dochter van Frederik Hendrik, krachtens de hierboven reeds vermelde substitutie. Die twist duurde nog jarenlang voort, gedurende welke beide partijen de titels en wapens bleven voeren van de heerlijkheden, graafschappen, enz. van den overleden prins. Wat Oranje betreft, gold de oneenigheid, te rekenen van den vrede van Utrecht, alleen en uitsluitend den titel en het wapen. Lodewijk XIV schijnt het recht van den pruisischen koning beter geacht te hebben dan dat van den nassauschen prins. Hij weigerde althans pertinent met de Staten-Generaal als executeuren-testamentair van Willem III over het prinsdom Oranje te onderhandelen. Daarentegen bevatte het vredestractaat met Pruisen, dat op 11 April 1713 tot stand kwam, een aantal bepalingen, waarbij de koning van Pruisen, destijds Frederik Wilhelm I, zijne aanspraken op het prinsdom en de overige goederen behoorende tot de successie van Châlon en Chatel-Belin aan Frankrijk afstond, in ruil voor een aan den Spaanschen koning toebehoorend gedeelte van 't Overkwartier van Gelder, dat Pruisen reeds lang bezet hield. De koning van Pruisen zou den titel en het wapen van Oranje mogen voeren, en aan de erfgenamen van den prins van Nassau-Friesland wegens hunne aanspraken op Oranje een gelijkwaardige voldoening toekennen, zóó, dat de Allerchristelijkste Koning er geen last meer van had[1)]. Die 'gelijkwaardige voldoening'

1) De koning van Pruisen neemt op zich 'se heredibus defuncti Principis. Nassovio-Frisii circa praetensionem corum in dictum Principatum et Bona superius memorata, per aequipollens satisfacturum....' Dumont Corps Diplomatique, Dl. I partie I blz. 356 vlg.

moet gezocht worden in de wijze waarop, bij tractaat van 14 Mei-16 Juni 1732, de erfenis van Willem III werd verdeeld[1]. Bij dat tractaat werd aan den destijds meerderjarig geworden zoon van den testamentairen erfgenaam, Willem Karel Hendrik Friso, onder meer ook het recht toegekend om den titel en het wapen van Oranje te blijven voeren, en den naam van het prinsdom aan een zijner heerlijkheden te geven. Van laatstbedoeld recht is echter, voor zoover mij bekend, noch door Willem IV, noch door een zijner afstammelingen gebruik gemaakt, tenzij men den naam van het koninklijk lustslot Oranje-Nassau als eene toepassing er van wil beschouwen.

Zoo is dan, na bijna twee eeuwen, de wensch van Willem den Zwijger vervuld, en hebben zijne rechtverkrijgenden het souvereine prinsdom Oranje, met behoud van den titel en het wapen, tegen andere, minder onveilig gelegen bezittingen, mogen verruilen.

Of dat souvereine prinsdom voor de Nassausche prinsen van Oranje ooit een grooter waarde gehad heeft dan in den titel en het wapen gelegen was, valt sterk te betwijfelen.

J.A. SILLEM.

1 Wagenaar. Dl. XIX blz. 94 vlg.

J.H. Rosny.
Een studie in modern leven.

I.

Of Rosny's naam reeds tot het romanlezend publiek is doorgedrongen, daaraan twijfel ik; zijn werken zijn het zeker niet. Hij heeft zijn getrouwen; de jongeren zien in Rosny den romanschrijver; maar hij is niet populair[1].

Wanneer men zijn eerste romans leest, - Nell Horn, een verhaal uit het Londensche volksleven, Le Bilatéral, tafereelen van de revolutionnaire Parijsche wereld, - verwondert men zich, dat de schrijver op den duur niet meer bekend is geworden. Nell Horn en Le Bilatéral zijn - romans; de tooneelen pakken de verbeelding, er is pathos, er is kracht

1) Ik voeg hier een lijst aan toe van Rosny's voornaamste werken met hun nauwkeurigen titel en jaar van uitgave. Nêll Horn de l'armée du salut, roman de moeurs Londoniennes (1886), de vrucht van Rosny's verblijf in Londen, waar hij o.a. als correspondent van Le Temps vertoefde. Het boek is op zeven- of achtentwintig jarigen leeftijd geschreven. Le Bilatéral moeurs révolutionnaires parisiennes. Dit werk vestigde Rosny's naam. Hij brak daarna met het naturalisme en het hoofd dier school, E. Zola, in het door hem opgestelde manifeste des cinq. Marc Fane, roman parisien (1888), Les Corneilles, roman contemporain, Le Termite, roman de moeurs littéraires (1890), Daniel Valgraive (1891), Vamireh, roman des temps primitifs (1892). Een eerste verzameling zijner novellen verscheen onder den titel: L'Immolation (1887). Daarin komt het wijsgeerig verhaal voor: Les Xipéhuz. Le septième sens kwam uit in de Revue Indépendante, jaargang 1888. Een nieuwe reeks van novellen heeft hij begonnen in de Revue Bleue, jaargang 1892. Dezen zijn evenals Daniel Valgraive en Vamireh geschreven met medewerking van zijn jongeren broeder. J.H. Rosny (een pseudonym) is thans een firma geworden; de schrijver, van wien in dit opstel sprake is, teekent zich: J.H. Rosny aîné.

en rijkdom van leven. De wereld van die beide boeken is een zeer speciale wereld en Rosny's taal is een zeer speciale taal, - dat waren hinderpalen voor een algemeen succes; doch met een weinig tact, door ervaring verkregen, ruimt een schrijver die slagboomen tusschen zich en het publiek uit den weg: volgende boeken..... En neen! Rosny is hoe langer hoe minder romans voor het romanlezend publiek gaan schrijven. In plaats van zijn talent aan den algemeenen smaak te accommodeeren, heeft hij het verdiept en meer individueel gemaakt. Hij heeft het niet begraven, - dat wil ik hiermeê niet zeggen, integendeel, zijn stijl is klaarder geworden, en zijn personen zijn al te maal fatsoenlijke lieden. Maar de boeken zijn geen romans, zij sleepen niet meê, de kleuren zijn niet levendig. Het zijn studies van menschentypen geworden, en men moet die menschen zoeken en willen zien; geen enkel markant feit.

- Waarom heeft Rosny niet een verbeterde editie van zijn B i l a t é r a l gegeven? Hij had zijn held een intrigue kunnen verschaffen met een dame u i t d e n h o o g e r e n s t a n d, hij had zijn beschrijving van de volksklasse kunnen afwisselen met tooneelen uit het salonleven. Welk een aanleiding tot p i k a n t e contrasten! In plaats van zijn studies der atmosfeer, (louter hors d'oeuvres! ik kijk nooit naar de lucht dan bij maneschijn en bij zonsondergang) had hij ons de geuren kunnen brengen van een serre met exotische planten, en in plaats van zijn langdradige dissertatie's, wat meer psychologie. (Kent ge 'L e v e n s r a a d s e l s' van gravin Artemise, het is een boekje, verrukkelijk door zijn f i j n e opmerkingsgave!) Thans komt Rosny met boeken aan als D a n i e l V a l g r a i v e. Ik vraag u: wat is Daniel Valgraive? De held weet, dat hij niet lang meer zal leven, hij maakt zijn beschikkingen voor zijn jonge vrouw en zijn kind, (een weinig belachelijk, want, enfin, na je dood....!) en hij sterft. Het is een goede man, die Daniel! maar hij interesseert mij volstrekt niet. -

'Ik had van D a n i e l V a l g r a i v e een roman kunnen maken in den trant van Bourget,' zeide mij Rosny. 'Door den nadruk te leggen op de anecdote, door de omgeving te teekenen, door de lijnen van de karakters sterker door te trekken, had ik een populair verhaal tot stand gebracht. Een paar houderd bladzijden vulsel, en het ding was klaar. Maar ik heb die aanvechting weerstand geboden. Wat ik te zeggen

had, heb ik zoo eenvoudig, zoo stil mogelijk gezegd. Een kunstwerk, een werk van gevoel verdraagt niets overbodigs.'

'Ik had er een Bourget van kunnen maken!' Het was bij wijze van spreken gezegd. Ik geloof niet, dat het Rosny ooit zou gelukken een Bourget te maken. Hij heeft van zijn D a n i e l V a l g r a i v e , om bij dat voorbeeld te blijven, een Rosny gemaakt. Laat ons daarmede te vrede zijn; het is werk van geheel verschillend gehalte.

De karakters, de typen, zoo als Rosny ze teekent, bezitten een bijzonder leven. Zij houden hun leven niet voor zich zelf, zij deelen het mede. Ze zijn vertegenwoordigers van een geslacht van menschen, neen meer nog, niet enkel vertegenwoordigers, maar scheppers van leven.

Een kunstenaar van genie, zooals Rembrandt, heeft een kop of een groep van koppen geschilderd, en zijn schilderij toont mij niet alleen de mannen van den tijd, maar zij v e r k l a a r t mij ook de geschiedenis van het volk. De schildering toont mij niet alleen wat dat volk was, maar ook wat het moest doen, - alsof het leven in dat tijdperk van dien geportretteerden kop uitging. Het publiek, d.i. gij en ik, zoolang wij de beteekenis der dingen nog niet kennen, gaat in een museum zulk een portret voorbij, om stil te blijven staan bij de directe voorstellingen van het leven van een tijd. Een enkele kop interesseert het publiek niet, het vindt dien goedig of grommig, innemend of leelijk, zonder daar verder iets bij te denken; het publiek wil leven zien: boeren in een herberg, een veldslag, een jachtpartij of een elegante vrijaadje; zoo eerst weet het, dat er menschen geleefd hebben. Alsof wij ook zonder die voorstellingen niet wisten, dat menschen vroolijk en verliefd konden wezen, alsof dat enkele moment van het leven, gelijk het op het doek is uitgedrukt, opwoog tegen al het mogelijke leven, samengepakt in dien kop, die ons aanziet uit de nevelen van den achtergrond.

Met zulk leven zoekt Rosny zijn personen te bezielen. Hij sluit ze niet in hun eigenaardigheid op, maar hij geeft hun gemeenschap naar alle kanten. Daarom is hij een tolk van zijn tijd en hij streeft naar het hoogste doel van een kunstenaar: de roeping een middelaar te wezen voor al de tegenstrijdige begeerten in het gemoed der menschheid, wier samenhang, wier eenheid hij toont.

Laat ik mij hier niet aan overdrijving schuldig maken en den schijn aannemen, dat ik thans reeds, nu hij een eerste gedeelte van zijn loopbaan heeft afgelegd, Rosny bij een kunstenaar van genie vergelijk. Niemand mag een genie genoemd worden, voordat hij het bewijs geleverd heeft door het geniale kunstwerk, en Rosny heeft nog niet in een enkel boek de kracht van zijn persoonlijkheid kunnen samenvatten. Zijn werk wil nog beoordeeld worden naar het geheel van zijn werk, en alleen zijn streven wordt daardoor gekend, nog niet zijn daad, nog niet zijn kunst. Want kunst is niet richting, maar daad.

Rosny is een zoeker. Zijn werk heeft het hortende en het onvolledige van het grijpen naar een doel, dat voorshands buiten het bereik ligt. Om de grootschheid van zijn aanleg, de kracht van zijn geest, de diepte van zijn gevoel telkens mede te gevoelen, moet men herinneringen uit het eene boek naar het andere medenemen. Dan eerst hoort men den grondtoon van zijn kunstenaarsziel: het besef van het leven als een geheel, niet ondanks de contrasten van het leven, maar juist door de intieme tegenspraak van zijn elementen; een geheel, zich bewegend, zich vernieuwend, in één woord levend. En ik weet niet, of die toon ons wel even frisch en naïef uit het volledige kunstwerk te gemoet zal klinken, als uit dit eerste gebroken streven. Ook het fragment heeft een eigen schoonheid.

Hij is een moedig man, Rosny. Hij zal niet rusten, eer hij zijn denkbeeld heeft verwezenlijkt. Op zijn wijze. Niet door direct op het doel af te gaan, want zijn aard is niet logisch gevormd. Hij zal zich terugtrekken in philosophische luchtkasteelen, hij zal afleiding opzoeken, hij zal genieten van zijn luiheid (evenals iedere energieke man is Rosny lui); maar hij zal volhouden. Rosny laat niet los.

‘Hij weet van geen loslaten!’ Hoe dikwijls heb ik dat woord niet over Rosny hooren zeggen, wanneer hij in een discussie zijn tegenstander had willen overtuigen. ‘Ik laat nooit los,’ zeide Rosny mij eens, toen hij herinneringen uit zijn leven ophaalde. Hij sprak over zijn verblijf in Engeland, jaren geleden. In Londen had hij met de werklui meegeleefd, evenals hij het in Parijs met de socialisten en anarchisten heeft gedaan. Hij had van de manieren van het Engelsche werkvolk overgenomen en hij had geleerd, dat een mensch zonder de kennis van het boxen de wereld niet kan doorkomen. ‘Die kennis is mij in Parijs wel

eens te stade gekomen,' zeide Rosny. 'Herinnert ge u uit Le Bilatéral het tooneel, waar de held van het verhaal in de socialisten-vergadering gedwongen wordt, zich tegen den ruziemaker te verdedigen. Daar heb ik een voorval uit mijn eigen ervaring genomen. Ik houd niet van vechten, omdat ik het laf vind iemand kwaad te doen. Maar het kan noodig zijn en dan moet men gereed wezen. Liefst pak ik mijn tegenstander in een gevecht bij de polsen, om hem machteloos te maken. Ik ben niet bijzonder sterk, maar mijn handen zijn krachtig. Wat ze eens gegrepen hebben, houden ze vast. Ik laat nooit los.'

II.

Wanneer Rosny eenmaal de erkenning zal gevonden hebben, waarop hij recht heeft, zal het wezen, omdat men hem heeft leeren nemen voor wat hij is. Naar de strooming van de mode zich te richten, is hem onmogelijk. Hij leeft met zijn ziel het leven onzer samenleving mede, hij zou zijn bloed geven, om altijd de eerste te kunnen zijn in het ontdekken van het nieuwe, hij is modern in den waren zin, maar hij mist de gave van actualiteit. Hij houdt geen gelijken tred met de bewegingjes van den dag; hij is of te ver vooruit gesneld of te ver achteruit gebleven. Ja, achteruit; want wie de dingen goed in 't oog wil nemen, moet op een afstand gaan, en wie den juisten afstand zoekt, waarop het hedendaagsche leven hem als een geheel voorkomt, zal het op een eeuw min of meer niet aan laten komen.

Rosny heeft het gewaagd een van zijn romans te beginnen met dezen zin: 'C'était il y a vingt mille ans'.

Hij is geen Parijzenaar. Men kan in de provincie geboren zijn en daarom toch een Parijzenaar wezen. Het gevoel voor de actualiteit, het inzetten van alle kracht voor de dingen van het oogenblik, dat maakt den Parijzenaar. Rosny is het niet. Hij is anders dan de menschen, waarmede hij omgaat. Hij brengt zijn oprechtheid mede, even goed in artistenkringen, waar men naar esprit vraagt, als in de bijeenkomsten, waar men alleen oor heeft voor utopiën en phrases; daarom staat hij in ieder gezelschap apart. Ook door zijn voorkomen. Hij lijkt noch op

een artist, noch op een werkman, noch op een koopman, noch op een schoolmeester; hij is een gewoon mensch.

De menschen weten niet, wat zij aan hem hebben. Toen zijn B i l a t é r a l , die zedenschildering der revolutionnaire klassen, uitkwam, begreep men, dat de schrijver van het boek met socialisten en anarchisten moest hebben omgegaan, maar men kon hem niet thuis brengen. Was hij een opgekomen werkman, een oud-communard of een verkleede prins? 'Verkleede prins' is vleiend. Ieder m e n s c h is een koningszoon, in de kleêren gestoken door het toeval. Een wereldsch spreekwoord zegt: Denk het ergste van iemand en gij hebt hem geraden. Voor m e n s c h e n gaat dat woord toch niet op. Denk van hen liever het beste. Ik stel me Rosny gaarne als een verkleeden koningszoon voor. Gevoelt hij daarom een schroom om over zichzelf te spreken? want hij wil liever geraden dan gekend zijn. Iets onfransch. Hij heeft de gevoeligheid voor het intieme en den trots van een Engelschman.

Hij is van de Vlaamsche grens en behoort tot een goede burgerfamilie. Een nuchtere omgeving met molens en dijken, een klein intérieur onder vrouwelijken invloed. Maar in die Noordelijke streek, pas door verovering Fransch gemaakt, komen veel beschavingen en veel volken te zamen. Rosny heeft een zuidelijk type, met een uitdrukking van zachtheid en goedheid in de oogen, zooals men ze in het Noorden aantreft. Het is mogelijk, dat de Spaansche heerschappij in die streken haar merk heeft achtergelaten en het Vlaamsche bloed met vreemde bestanddeelen heeft gemengd. Rosny zelf is daarvan overtuigd.

Hij is opgevoed in een atmosfeer van geloof. Als kind heeft hij zijn verbeelding gekoesterd met het visioen van het rosetraam boven het altaar en van wierook opstijgend tusschen de schemering der kerkpilaren. Misschien heeft hij gedroomd van het priesterschap. Maar naast die gevoeligheid voor mystischzinnelijke en vrouwelijke indrukken was er in zijn gemoed plaats voor een behoefte om te weten en te redeneeren, een behoefte van beweging voor den geest en voor het lichaam. En door een gunstige beschikking van het lot kon de jonge man aan die zucht voldoen. Een kleine erfenis bezorgde hem, zooals hij meende, zijn onafhankelijkheid. Hij reisde naar Engeland.

Daar vervlogen voor goed de vormen van zijn oud geloof. Een hooger, vager doel lokte zijn verbeelding en zijn geest-

kracht. Hij wilde de eerste worden in alle kennis, om die kennis tot heil der menschheid te besteden. Zijn trots en zijn teederheid, - ook een weinig ijdelheid kwam daarbij, - drongen hem, de rol van een beschermer der onderdrukten op zich te nemen.

Ervaringen en teleurstellingen brachten hem tot bezinning. Hij had onbekommerd geleefd, en zijn fortuintje was geslonken. Hij was huisvader geworden, en hij moest zijn brood gaan verdienen. Hij moest onder het juk - van het journalisme.

Rosny onderging zijn lot goedsmoeds. Immers hij had nu een werktuig in handen en wat de man waard was, was ook zijn werktuig waard. Hij nam het leven eerlijk, zooals het zich gaf.

Ik weet niemand, die zoozeer als Rosny onder alle omstandigheden den indruk geeft van eerlijkheid. Hij is eerlijk, omdat hij zijn onafhankelijkheid steeds wist te bewaren.

En die onafhankelijkheid ligt in hem. Hij heeft een wereld, hij is een wereld, voor zich. Zijn aard plaatst hem apart in zijn omgeving. Het ineengrijpen der verschillende elementen van zijn gemoed, van zijn geestkracht en zijn droomerij, van zijn kennis en zijn geloof, van zijn goedheid en zijn meerderheidsbewustzijn, houdt hem bezig. Hij mist actualiteit, heb ik gezegd. Actualiteit is eenheid, eenheid van zien en van handelen, op het oogenblik zelf; actualiteit is eenzijdigheid. Rosny heeft meerdere kijkgaten op het leven. Hij moet de beelden bij elkander passen, om ze te vereenigen; hij moet moeite doen, lijden, leven in één woord, om te kunnen waarnemen. Daardoor ziet hij maasief en waar.

Ik zou van hem willen leeren te zien.

Rosny - hij steekt vol theoriën, - heeft een theorie over de beweging als een factor in de beschaving der volken: de inspanning der spieren geeft gedachten, leidt tot ontdekkingen, ze maakt het volk actief verstandig. Evenals iedere goede theorie is ook deze ontleend aan een persoonlijke ervaring. Rosny marcheert graag. ‘Zijn aarzelingen losten zich regelmatig op in lange wandelingen,’ zegt hij van den hoofdpersoon van een zijner romans. Hij spreekt daar in zijn eigen naam. Rosny denkt onderweg. Hij worstelt met zijn gedachten, - (‘Alles ging bij hem met strijd gepaard’) - en het gezicht van de

bedrijvigheid op straten en wegen, van de wolkendrift aan den hemel, helpt hem in zijn kamp. Om z'n zwarigheden te boven te komen, moet men zich in betrekking gevoelen met een ruime omgeving, en er is elasticiteit in de lucht, wanneer men met krachtigen stap over den weg voortgaat.

Is het niet een primitief en blijvend gevoel der menschheid die behoefte aan physische beweging, om geestelijk een hooger standpunt in te nemen, om zichzelf en de wereld beter te kunnen zien? Zie, hoe ze altijd aan het trekken gaat, de menschheid, wanneer ze haar moeilijkheden ondervindt! Opstootjes en kruistochten, de centralisatie in onzen tijd, die ook een physische beweging is, zoowel als de uitbreiding over vreemde werelddeelen, het is alles BEWEGING. Een onrijpe godsdienstige gedachte, haar vervulling zoekend, dwingt tot bedevaarten en missieën, tot optochten en oorlogen, maatschappelijke kwalen geven zich lucht in - laat ons zeggen - verplaatsing.

O, ik besef wel, dat hiermeê de verschijnsels der samenleving slechts heel ruw gekarakteriseerd zijn, maar altijd moet men tot dien grondtrek van beweging terugkeeren. Het individu komt tot klaarheid over zichzelf door zijn strijd op lange wandelingen, en de menschheid komt tot de ontdekking van haar eigen persoonlijkheid door te worstelen, door te gaan. Men heeft de Renaissance de zelfontdekking genoemd van den modernen mensch, en het humanisme van de Renaissance heeft volgens het historisch onderzoek zijn oorsprong in de beweging der Franciscaner bedelmonniken tegen de instellingen der maatschappij, en verder op nog in de vergeten ketterij der Zuid-Fransche Albigensen. De mondigheid van het moderne Europa, het moderne zelfbewustzijn, zich ontplooiend in den bloei van kunst en wetenschap, de roem van Italië's grooten tijd, is dus een gevolg van het monniken-socialisme der middeneeuwen. Uit het verwarde dringen tegen samenleving en kerk schiet een krachtiger en zuiverder menschelijke persoonlijkheid voort.

Beweging verruimt de menschelijkheid in den mensch, en voor wie in zichzelf heeft waargenomen, hoe zijn eigenschappen door activiteit in gehalte hebben gewonnen, voor hem is het duidelijk, dat beweging en strijd niet strekken, om persoonlijkheid te vernietigen, maar om haar rijper te ontwikkelen. Hij zal te midden van de troebelen het nieuwe leven reeds

zien verschijnen. Het nieuwe, dat is het oude echt-menschelijke, geprent in nieuwe verhoudingen.

'C'était il y a vingt mille ans', zegt Rosny bij de opening van zijn roman uit de primitieve tijden, het boek, waarin de held, Vamireh, terwille van ontdekking en zelfontdekking een eenzamen tocht door de wildernis onderneemt.

Zevenhonderd jaar geleden - laat mij discreet zijn tegenover de twintigduizend van Rosny, - stond in een kerk te Toulouse, waarin de bisschop preekte tegen de kettersche Albigensen, midden onder de preek een man op en toonde zijn gezicht: weggesneden lippen, opengespleten neusgaten en bloedende oogkassen. De bisschop was bezig de ketters met verscheurende wolven te vergelijken, die de kudde der lammeren, onder de hoede der ware kerk, belaagde. 'Sinds wanneer is het de gewoonte van lammeren om de wolven zoo toe te takelen?' vroeg de ketter. Verander de omstandigheden en lijkt het woord van den anarchist van zevenhonderd jaar geleden niet op een verwijt, uitgebracht tegen de zegeningen van onze burgerbeschaving?

Bisschop Fulco van Toulouse, de preêker tegen de ketters, was nooit om een antwoord verlegen; hij was in zijn jeugd een reizende zanger geweest en zijn tong had hem dikwijls moeten redden. Hij bleef den ketter het bescheid niet schuldig. Maar het ware wederwoord sprak hij op een andere gelegenheid. Een arm kettersch vrouwtje klopte bij hem om een aalmoes aan; hij wist, dat hij de kettersche niet mocht tegemoet komen, toch had hij medelijden met het mensch en zeide haar: 'Ik kan u niet helpen, omdat gij kettersch zijt, maar ik zal het doen, omdat gij arm zijt.'

'Non subveniam hereticae, sed subveniam pauperi.' Het is het pour l'amour de l'humanité van Molière, het is het eerste modern menschelijke woord, in het middeneeuwsche Europa bij de eerste groote kettervervolging gesproken. Een bisschop, een dichter, een mensch sprak het, en het woord duidt het denkbeeld aan, dat uit dien strijd van ketters en monniken, uit het geloop van krijgsvolk en uit de ballingschap van martelaars boven zou komen: het begrip der menschelijkheid, de overtuiging van de waarde der persoonlijkheid: ik, meer dan bisschop, gevoel mij gebonden door een verantwoordelijkheid boven mijn kerkgeloof.

De bisschop was een reizende zanger geweest

De open weg geeft meêgevoel.

Rosny zeide: ‘Spreek mij niet van die lijdelijke verfijning van onzen tijd en van onze letterkunde! Stil zit ze die verfijning, bang is ze, en hoopt toch nog op een aasje genot uit haar vrees; groote woorden spreekt ze en paait zich met levensmysteries en mysticisme. O, soms bekruipt mij de angst dat onze Fransche beschaving geen toekomst heeft. Wij verliezen onze kracht van beweging. Ik zou willen kampen, om ons die kracht terug te geven. Want, ziet ge, ik geloof aan het goede, en ik geloof, dat er woorden zijn, om het goede bij de menschen, bij iedereen op te wekken. Ik zou willen spreken tot de menigte, ik zou ze willen overtuigen.’

‘En ik kan het,’ voegde Rosny er bij, ‘ik voel het vermogen in mij, om een menigte te bezielen. Ik heb het gedaan.’

III.

Een echt kunstenaar is een echt mensch. Zijn gevoelens zweven niet aan de oppervlakte. Wanneer Rosny gelooft, dat hij overwicht kan uitoefenen, moeten wij hem van onzen kant geloof schenken.

Een vriend heeft mij verhaald, hoe hij tijdens de opwinding in Parijs voor generaal Boulanger door de tusschenkomst van Rosny uit een benarde positie verlost werd. ‘Wat hij gezegd heeft, heb ik niet verstaan; ik zag hem alleen met groote kalmte tegen den hoop volk redeneeren, toen ik omsingeld was, omdat ik weigerde “vive Boulanger” te roepen. Zij lieten mij mijn weg vervolgen; zelfs gaf er mij een mijn hoed aan, die mij van het hoofd geslagen was.’

Ik zelf was eenmaal getuige van den indruk zijner woorden. Wij bezochten te zamen een anarchistenvergadering na de terechtstelling van Ravachol. De zaal was een klein theater en de bijeenkomst had eenige gelijkenis met een voorstelling. Het ketterpubliek richtte zijn gretige oogen op het tooneel. Er heerschte waanzin in de zaal.

Zoo stel ik mij de oude ketterconventikels voor: de verzamelden gespannen, of de woorden van elken spreker wel den vereischten graad van rechtzinnigheid bereikten, morrend, zoo

dikwijls een stelling hun te slap voorkwam, weer opluchtend, wanneer de woordvoerder door een overdrijving van strengheid het evenwicht zijner orthodoxie herstelde. Het doel: een gemeenschappelijke exaltatie. Hongerige, gemartelde ketterwolven, die om de wreedheid der zachtzinnige, weldoorvoede schapen te zamen kwamen huilen.

Er was ook iets gekunstelds in de vergadering. Een president en assessoren werden niet benoemd, omdat een bijeenkomst der anarchie geen voorzitter of leider verdroeg. Het woord werd niet gegeven, het zou genomen worden. Maar het was duidelijk, dat de spreekbeurten bij voorafspraak geregeld waren. Ieder had zijn rol. Eén kameraad zong de anarchistische liederen van D a m e D y n a m i t e ; een ander zorgde voor een komisch intermezzo. De touwtjes waren zichtbaar. De inleider van het doel der bijeenkomst - een jonge man, vooropgeschoven door de hoofden achter de schermen - moest dien avond zijn proef afleggen. Hij had zijn rede bestudeerd; de toehoorders waren tevreden, een paar dames, in een hoekje op zijde van het tooneel gezeten, knikten hem toe, zij waren zijn raadgeefsters, hij haalde bij haar het parool.

Er was heel veel gemaakts; maar welke vergadering is zonder gemaaktheid?

De inleider rekende voor zijn openingsrede op het effect van een passage tegen de politie.

De politie!... Ik bemerk hier, dat ik vergeten heb het antwoord te melden van bisschop Fulco van Toulouse op de vraag van den Waldenser martelaar omtrent de zachtmoedigheid der lammeren: ‘Wie zou de schapen verbieden, een wachthond te houden? De graaf de Montfort is een goede en wakkere hond; hij heeft dezen wolf gebeten.’

De jonge anarchistenleider verzocht vergeving aan de damesbijwoonsters der vergadering voor de openheid, waarmede hij de behandeling der anarchisten in de gevangenis zou bespreken. En hij noemde een geval van kwetsende hondsheid. Ik meen niet, dat zelfs de satellieten van den graaf de Montfort, - c a n i s b o n i e t f o r t i s - in den tijd der Albigenseroorlogen zich aan zulk cynisme schuldig zouden gemaakt hebben. Voor onzen tijd lag de onwaarschijnlijkheid van een brutale bejegening als de genoemde voor de hand.

Rosny zeide hardop, dat het verhaal onzin was.

Op eens keerden twee jongelieden, op de bank vóor ons gezeten, het hoofd naar Rosny. Hun oogen, te dicht bijeengeplaatst, staken, hun mond was kwaad.

‘Het is waar! het i s waar!’ beten zij Rosny toe.

‘Ik twijfel er aan.’

De gezichten der beide jongelingen werden hoogrood, het was de woede van den waanzinnige, bij wien het punt van zijn manie wordt aangetast.

Er kwam een afleiding, een dramatisch incident. Een socialist verscheen op het tooneel; hij wilde de anarchisten overtuigen, dat zij een verkeerden weg insloegen. Men luisterde niet naar zijn redeneering, zijn beeldspraak, - want de man maakte van een gelijkenis gebruik, - men begon hem uittejouwen. De beide verhitte jongelingen sisten om het hardst en wierpen uitdagende blikken naar Rosny's zitplaats.

Rosny's rechtvaardigheidsgevoel kwam in verzet.

‘Wat wilt ge?’ vroegen ze.

‘Wat ik wil? u duidelijk maken, dat gij laf handelt door met u allen een enkele te overschreeuwen, - dat gij het programma van de zitting te schande maakt, waarbij vrijheid van debat wordt toegestaan!’

‘Maar die man tergt ons.’

‘Hij heeft den moed zijn meening te zeggen.’ En Rosny zette heel bedaard en heel vertrouwelijk aan die beide geëxalteerden zijn gedachte uiteen. De uitdrukking van hun gezichten veranderde. Zij werden rustig, zij knikten elkander toe: hij heeft gelijk. ‘Gij hebt gelijk,’ zeiden zij vriendelijk.

Rosny had hun zijn overwicht doen gevoelen - op zijn manier.

Toen wij het gebouw verlaten hadden, zeide Rosny: ‘De beteekenis van deze anarchistische beweging is gering. Het is een kleine golf, haar kracht is spoedig uitgeput. Het anarchisme, als theorie, bestaat niet. De theorie heft zich zelve op. Wel zijn er anarchisten, zij zullen er altijd wezen, ik geloof zelfs dat zij een noodzakelijk bestanddeel der samenleving zijn. Maar het socialisme in Parijs is hoe langer hoe meer een geregeld werkende machine geworden. Het is een organisatie voor politieke verrichtingen en het vervolgt praktische doeleinden. De mannen van de beweging staan op den achtergrond, de mannen der theorie voeren het woord. Ze zijn niet bijzonder interessant, zij spreken als hun boeken. Het Boulangisme heeft het revolutionnaire socialisme gedood.

Het is een gewone verschijning hier in Parijs: zoodra een beweging doordringt, beijveren zich alle standen en iedereen, om haar dienstbaar te maken, de een aan zijn politiek, de ander aan zijn intrigues, een derde aan zijn philosophie. Men wil de beweging grijpen en begrijpen en laat haar den tijd niet om zich uittespreken. Zij moet actueel worden, en dan verliest zij haar karakter. Hetzelfde zult gij in de literarische wereld vinden. Toen Huysmans het naturalisme, dat in bekrompenheid en rhetorica ontaard was, een nieuwen weg opstuurde door het binnen te leiden in de persoonlijkheid van den mensch, hebben dadelijk de psychologen-literatoren Bourget en Barrès van de beweging geprofiteerd. Barrès heeft van Huysmans' mysticisme iets wereldsch en actueels gemaakt, en de kracht van Huysmans is gebroken. Ik kan zulk een ontaarding van het oorspronkelijke niet goed verdragen. Laat het oorspronkelijke ruw zijn en materieel; ik voor mij verkies de brute gevoelens boven de verfijnde. In het instinctieve leven schuilen allerlei mogelijkheden, waarvan men het aan den tijd moet overlaten ze te ontwikkelen; met die overgehaalde modische sentimenten is niets te beginnen. Het begrip van tijd als een factor van het leven, het geduld, ons door het begrip van tijd gegeven, dat ontbreekt den menschen èn hier èn daar, bij de aristocratische klasse zoowel als bij de revolutionnairen.'

In Rosny steekt geen revolutionnair, maar hij bezit sympathie voor de revolutionnairen. Hij is onder de socialisten geweest in de strijdbare dagen van het Fransche socialisme, toen na 1881 Paul Brousse[1)] aan het hoofd der possibilisten zich tegen Jules Guesde, den leider der collectivisten, te verdedigen had. Rosny spreekt niet gaarne over zijn ervaringen uit dien tijd. Ik ben dus over dat gedeelte van zijn leven op een vorige bladzijde heengegleden. Maar ik moet hier, zonder feiten te kunnen noemen, zijn stemming gedurende die jaren verduidelijken.

Rosny's beginsel was en is: geen dienstbaarheid van menschen. 'Ik kan niet dulden, dat de eene mensch door den ander ge-

1) In *Mare Fane, roman parisien* zijn *Garoulle, Digues, Malorme, Germane* de namen voor Brouse, Gues de, Malon, Allemane enz. Rosny heeft een voorliefde om doorzichtige pseudoniemen in zijn verhaal te gebruiken. Het maakt *Le Termite* waarin Zola, Daudet, Goncourt, Rosny zelf en een menigte literatoren van minderen rang, als Toudouze, Jourdain enz. onder verkleedingen voorkomen, onaangenaam om te lezen.

exploiteerd wordt,' zeide hij; 'dat is mijn socialisme.' Hij begrijpt, dat in iedere samenleving een natuurlijke en een maatschappelijke ongelijkheid moet bestaan, een natuurlijke door aanleg, een maatschappelijke door de verschillende verrichtingen in de maatschappij. Maar het denkbeeld van dienstbaarheid komt bij die ongelijkheid eerst te pas, wanneer het verschil van functies in de maatschappij tot de vorming van standen en kasten leidt. Dan ontstaat er scheiding; de menschen zonderen zich van elkander af, alsof zij oorspronkelijk bewoners van verschillende planeten waren geweest, door het toeval in elkanders nabijheid gebracht; en het eenige gevoel, dat de eene klasse tegenover de andere koestert, is vrees of ten hoogste nieuwsgierigheid. Wanneer er sprake van zou zijn, dat de tegenwoordige inrichting zulk een kastenvorming tot noodzakelijk gevolg had, en wanneer het dan heette: hier intellectueele, goed gedresseerde schapen! hier armzalige wolven! zoo zou Rosny tot de wolvenbende behooren, verscheurend, wat onder haar tanden viel. Hij zou revolutionnair zijn. Niet louter uit meêgevoel jegens de misdeelden - Rosny heeft daartoe te veel sympathie voor het intellect - maar uit de verstandelijke overtuiging, dat voor de toekomst der geheele menschheid haar instinctieve en ruwe elementen grooter waarde bezitten dan de klassen, die zich voor een bepaald doeleinde gespecialiseerd hebben.

In een allegorisch verhaal, l e s X i p é h u z , spreekt Rosny van zulk een bevoorrechte, intellectueele klasse van wezens. De arme menschheid in haar nabuurschap schijnt noodlottig overgeleverd aan haar macht. Doch zie, d e X i p é h u z zijn gebonden aan een vasten kring; zij zijn gedwongen bijeen te blijven, en zij kunnen niet over een bepaalde lijn heen. Het is het kenmerk van iedere aristocratie, de onmacht van haar macht. De arme menschheid daarentegen heeft vrijheid van beweging. Dat is haar uitredding.

Een ruimer spel voor de vermogens der menschheid, een vereenvoudiging in het conventioneele van haar bestaan, een nauwer aaneensluiting van haar leden, dit was het, wat Rosny in het socialisme zag. Zijn peinzende geest had hem daarbij de noodzaak van een langzame ontwikkeling geleerd: hij had het begrip van 'tijd' in zich opgenomen.

Rosny miste actualiteit, ook toen hij onder de socialisten ging.

Voor leider was hij niet geschapen. Ik weet niet, of Rosny

dikwijls, ja ooit, voor groote vergaderingen gesproken heeft; zijn aard, dunkt me, brengt dat niet mede. Hij is de man voor een kleinen kring, een opleider meer dan een leider. Hij vraagt vertrouwen en bezinning; hij is het tegenovergestelde van een agitator; nooit zelf geagiteerd.

Maar bovenal, Rosny had het éene onvergefelijke gebrek in een man, die een post heeft ingenomen en dien post moet verdedigen: hij was er niet altijd bij. Rosny had absenties. Hij moest kunnen droomen, studeeren, liefhebben, wandelen, naar de lucht kijken, kortom lui zijn. Wat hij deed, moest hij met zijn hart doen, en dat hart was niet te commandeeren, het zou zijn oprechtheid verloren hebben onder een commando. In die oprechtheid lag zijn voornaamste kracht. Rosny zou tot zijn vrienden hebben willen zeggen: ‘Begrijpt ge niet, dat het der zaak ten goede komt, wanneer ik mijzelf de vrijheid geef van ontwikkeling? ik neem u mede op mijn tochten door de wolken. Het leven is zoo complex, dat er pauzes van verademing noodig zijn, om den blik ruim te kunnen houden. Wat baat het voor het werk, of ik in de hitte van den strijd onwaar word! Ons werk heeft immers den tijd, en ik heb den tijd.’

Paul Brousse, het hoofd der possibilisten-partij onder de socialisten, - in dien tijd, - was van een andere meening. Hij was de man van het Zuiden, een nerveuze persoonlijkheid. Geboren politicus, waren voor hem de sociale vraagstukken, vragen van macht en van persoonlijke macht. Zijn geest was steeds gespannen voor de daad van het oogenblik, dag en nacht gespannen, in ziekte en in gezondheid, of hij zich schuil hield, dan wel of hij zich vertoonde: altijd aanwezig, hoewel gewoonlijk niet in persoon.

Rosny had zich bij Brousse aangesloten, omdat hij de waarde van den man erkende. Hij hoopte invloed op de ontwikkeling van Brousse's plannen te kunnen uitoefenen. Invloed op Paul Brousse! Brousse kon Rosny niet gebruiken. Hij vond hem *jong*, hij vertrouwde hem niet en hij liet hem vallen.

Rosny zag zich na die eerste vleug van zijn messianisme door wantrouwen omringd. Iets ontastbaars en iets alomtegenwoordigs. Het was de grootst mogelijke vernedering. Zijn onafhankelijkheid was geknakt, de ‘koningszoon’ in hem was getroffen.

Niet zijn trots in de eerste plaats, maar zijn goedheid redde hem uit dit verdriet.

In zijn M a r c F a n e , den tweeden socialistenroman, wordt de held van zijn verslagenheid bevrijd door een kinderwoord. Het zou mij niet verwonderen, als ook Rosny's wrok in zijn vernedering geweken was voor het geluid van een kinderstem, voor de stem van zijn kinderen. De bekoring van naïeve kinderlijkheid, het geloof in het instinctieve leven vertroostten zijn bedroefdheid.

En lange wandeltochten en de opwekkende strijd tegen booze gedachten onder het marcheeren!

O, hij zou nog dikwijls zijn toevlucht tot wandelingen moeten nemen, Rosny; want kamp en vernedering bleven niet uit, ook in zijn nieuwe loopbaan van auteur. Hij zou zijn oogen weiden aan de wolkentragedie in het luchtruim, wanneer de fiere wolkgevaarten door het avondlicht getroffen uiteenvallen en wegdrijven, een weerspiegeling van het menschen-nevelleven op den aardbodem; hij zou den hemelgloed zien wijken voor de duisternis, een duisternis bestipt door duizenden lichtjes, waaronder ook het licht van het lampje uit de werkmanswoning; en hij zou kracht vinden om tegen de vernedering in te gaan.

Een van mijn beste herinneringen is een nachtelijke tocht door Parijs met Rosny. Een lentenacht in maneschijn. De uren gingen voorbij onder het vertrouwelijk gesprek, en de onafzienbare straten in de maaneenzaamheid noopten tot den flinken marsch. Er gromde wel nu en dan een toon van verdriet, van gevoeligheid in Rosny's woorden, maar hoe wist hij zich uit die kluisters los te maken! Zijn geest baadde in den stroom van nieuwe gedachten, hij vond philosophieën, hij fantaseerde kennis, hij was vooraan als een wakker zwemmer op de wateren van zijn tijd. Het licht vervulde zijn geest.

En wij stapten vroolijk heen door de maanverlichte eenzaamheid van den boulevard.

IV.

Enkele grepen uit Rosny's romans.

Wat Rosny, de schrijver, vermag, leert men het best uit zijn tafereel van een socialistenvergadering in den B i l a t é r a l .

Het aangrijpende en tegelijk het onwezenlijke van zulk een vergadering.

Eerst joelt het en stoeit het en dringt het op die bijeenkomst. Brave kameraden komen achtereenvolgens hun lesje reciteeren op de tribune, toegejuicht door hun vrienden, gestoord door wie zich vervelen. Groteske tooneelen vallen voor, en het spotters-publiek kan zijn lachlust botvieren. Dan treedt ‘de dichter’ op het spreekgestoelte. Hij zal de Commune verheerlijken. Hij schudt de manen, hij zwaait de armen, hij berekent zijn effect. Het publiek gaat luisteren, het wordt gepakt en geamuseerd, nu eens door anecdoten, dan door tirades. De stemming wordt voorbereid, maar nog is de electrische vonk niet ontlokt.

Daar verschijnt ‘de spreker’, de martelaar. Pas ontslagen, met de schaduwen der gevangenis nog op het verwilderde gelaat, staat hij een oogenblik onthutst tegenover de nieuwsgierige hoofden van het publiek. Hij aarzelt met zijn stem, eerst langzamerhand wint hij vertrouwen in zich zelf; en het gehoor gaat met hem mede. Hij uit gebroken klanken van verslagenheid; een gevoel van medelijden zweeft door de zaal; dan ruischen de woorden al aanzwellend in kracht, en spreken van de toekomst.

De toehoorders worden meegesleept in de verrukking van den ‘spreker’; en het is de minuut van w a r e aandoening in de vergadering. De gemoederen zijn vervoerd; zij kloppen op de cadens van de taal des redenaars, - stormachtig, dan trillend van verontwaardiging, dan gedempt onder de plechtigheid van de slotpassage, om zich eindelijk na het hooren uitspreken der laatste woorden in een kreet lucht te geven - ‘Een woest, onmenschelijk geroep klonk door de zaal, verflauwende met korte herhalingen, en stierf eindelijk weg in het rumoer van het uiteengaan, het lang uitgehaalde gestoffel der voeten, om als herinnering niet anders achter te laten dan de rookwalm, die langzaam tegen de vochtige wanden verdween in zwijgende duisternis.’

Alleen een kunstenaar, meester van zijn talent, kan zijn

lezers zoo juist op het scheidingspunt tusschen ontroering en bezonnenheid vasthouden, als Rosny het in deze grootsche bladzijden doet. En de emotie verliest niets door het oordeel, evenmin als het oordeel lijdt onder de emotie.

Een andere bladzijde uit den B i l a t é r a l, een bladzijde van grillige ontferming leg ik daarnaast. Zij is het: N o n s u b v e n i a m h e r e t i c a e, sed s u b v e n i a m p a u p e r i van Rosny.

Malicaud, de anarchist, heeft het besluit genomen een vonnis te voltrekken aan den man, die voor hem het despotisme der samenleving vertegenwoordigt. Hij heeft den datum voor zijn handeling vastgesteld. Het is onherroepelijk bepaald: hij, Malicaud, zal een der heldenmartelaars zijn van den nieuwen tijd. Vóor de volvoering van zijn daad zwerft hij eenzaam door Parijs, zijn geheim als den kostbaarsten schat bewarend, maar twijfel aan eigen kracht en overtuiging overvalt hem bij wijlen. Bij de vestingwerken van de ommuring der stad treft hij in de avondschemering den hoofdpersoon van den roman.

De beide mannen, Malicaud en de Bilatéral, staan moreel op grooten afstand van elkander. Maar de anarchist voelt in den ander den vriend, en zonder zijn geheim te ontdekken zoekt hij, in de eenzaamheid van zijn hart, vertroosting en bevestiging zijner ideeën bij den Bilatéral. Hij zoekt ze bij dengene, die hem geen versterking in zijn voornemen m a g geven,.... en die hem de verzekering toch geeft, uit medelijden met de ellende-van den ellendige. S e d s u b v e n i a m p a u p e r i. Het is een bladzijde donker en nijpend en loensch als de nachtschemering, maar ook onzegbaar teeder als de schaduw van den nacht.

‘“Adieu!” dit Malicaud.

“Au revoir, plutôt.”

“Adieu! répéta sombrement le révolutionnaire. Et il partait vivement, remué, le coeur faible. Le Bilatéral, un instant, le suivit des yeux, vit la silhouette noire décroître, et inquiet, dans une angoisse sourde:

“Pauvre homme!” murmura-t-il. -”’

S e d s u b v e n i a m p a u p e r i.

Le Bilatéral is een boek krachtig door het geloof in het goede, en tevens weemoedig door zijn openbaring van veel onnut, gebroken geloof, dat opzweept tot enthousiasme in het wild. Het is een boek van kettergeschiedenissen.

Rosny's D a n i e l V a l g r a i v e schijnt tot een andere wereldorde te behooren dan L e B i l a t é r a l. Geen effectvolle tooneelen, maar een ziektegeschiedenis. Het spreekt niet luid in een machtig verhaal, maar het fluistert in de taal van een ziekenkamer.

Het is ziekelijk, maar o zoo trouw, zoo innig, zoo diep en met de subtiele kracht begaafd, aan zieken eigen.

Daniel Valgraive, de hoofdpersoon, de eenige persoon van het boek, is door de doctoren opgegeven. Hij lijdt aan een ongeneeselijke kwaal en zijn dagen zijn geteld. Hij besteedt den tijd, die hem rest, om beschikkingen te maken. Het leven wil hem niet en hij doet met vrijen wil afstand van het egoïsme aan het leven verbonden. Hij beschikt voor zijn vrouw een echtgenoot, een waren steun; voor zijn kind een opvoeder; voor zijn vriend, de mogelijkheid om zijn groote werk te volvoeren. Tot dat doel gebruikt hij zijn krachten. Zelf heeft hij die steun, die opvoeder, die volvoerder van een groot werk niet mogen wezen; hij zal dat werk voor anderen mogelijk maken, hij zal de onmacht van zijn eigen wezen vervangen door de macht van anderen.

En hij sterft in eenzaamheid.

- Een edele gestalte, die Daniel Valgraive, edel maar ongelukkig! P a s s o n s . -

Neen, laat ons niet voorbijgaan! Want hij is niet edel; hij is klein, knorrig, jaloersch, Daniel Valgraive. Meent ge, dat hij de menschen lief heeft, die zijn plaats zullen innemen? hij gevoelt zich door hen verongelijkt, hij haat ze bijna, hij haat ze soms. Meent ge, dat hij geen lust heeft, om weerwraak te nemen tegen het verradelijke leven? Meent ge, dat hij berusten k a n ? dat geen stem in zijn hart hem zegt, om op zijn beurt wreed te wezen?

Maar het bewustzijn van het onpersoonlijk leven in zijn binnenste, wijst hem op dat, ik en weet niet wat, dat wij Recht en Plicht en het Goede noemen.

In Daniel Valgraive's ziel komen liefde en haat, het groote en het kleingeestige, het zelfzuchtige en het onpersoonlijke te zamen. Het boek beweegt zich op den overgang van beide gevoelens, totdat het de schaal naar het goede doet overslaan.

Doet het beeld van Daniel Valgraive niet denken aan een beeld van onze samenleving? Die ook niet heelemaal gezond

is, die bezorgd is voor haar einde, die beschikkingen maakt voor haar vervanging, die tusschen haat en liefde weifelt voor haar mogelijke opvolgster?

O laat het goede triomfeeren!

In onze neerslachtigheid en in onze kracht, laat het vertrouwen in het goede ons bezielen.

La fatalité du bien, zegt Rosny. 'Het Goede, dat is de Kracht, de Strijd, het Verstand.'

Het is een woord uit zijn hart, uit het hart van een oprechte.

BYVANCK.

Pendanten.

I.
Pijn.

Vóór haar, over een stoel gehangen, ligt 't daareven thuisgekomen avond-toilet in zijn rozige lichtheid, en in haar hand houdt zij den tegelijk binnengebrachten brief, opengevouwen en half gescheurd door den haastigen ruk waarmee zij 't couvert geopend heeft.

Zij vliegt, ze jaagt hem door, strakgespannen, zonder den zin te vatten van 't geheel; alleen van sommige woorden, die in hunne ontkenning weigerend-afwijzend vaststaan in het gegolf van al die onbegrijpelijke warzinnen, komt de beteekenis strakhelder tot haar, en die enkele woorden, die, terugkeerend, haar telkens scherper wonden, doen dikke snikken opkomen in haar keel en bolle lauwe tranen rijzen in haar oogen. Door den tranen-nevel heen ziet zij de rose kraak-lichten van 't satijn en de donzige moesjes in de rose tulle die daar-overheen ligt als een door zonnerood getint ochtendwolkje, zoo doorzichtiglicht en ongerept-in-ijlheid.

Weer en weer leest ze den brief, telkens meer smartend bij die wreede koelheidswoorden die zij steunend, klagend, jammerend, aldoor herhaalt, aldoor...

De tranen druppen haar op de wringend gesloten handen, en plotseling zich omgooiend met 't hoofd in haar witte bedkussen, den brief tegen haar gezicht, snikt zij 't uit, zóó luid-weenend, zóó willend zich uitgillen, van pijn, zóó zich gevend in al-smart, dat zij op eens, met een terugslag naar haar realiteits-leven, bedenkt dat ze 't beneden zouden kunnen hooren, en zij zich

inhoudt, stiller liggend, enkel maar voelend nu, voelend met steeds grooter intensiteit, 't einde, 't onherroepelijk einde....

O, ze kàn 't niet dragen ... ze wìl 't niet dragen; ze wil niet vechten en veinzen, en zich martelen tijden, tijden-lang!... Zij richt zich op, zittend met den brief altijd in haar hand geklemd, op haar bed-rand, starend naar 't rose, 't glanzend genots-rose, dat op haar wacht.....

Het gaat nu bij haar vaststaan dat zij niet meer wil... niet meer kan; dat zij niet meer leven wil, nu haar eenig leven toch in haar sterven moet....

Nu ook maar doodgaan, zwak zijn, bang terugschrikken voor den lijdens-tijd die voor haar ligt; nu maar bezwijken, toegeven aan 't ziele-smeeken in haar, dat om rust, om niet-meer-lijden roept....

Ja, ze wil doodgaan; dat staat nu heel vast; en nu richten zich al haar gedachten in eens op dat ééne; helder denkt ze over 't hoe, over de wijze waarop....

Er moet nog laudanum staan.... en zoekend in haar kast tusschen een veelte van apteek-lucht-opgevende fleschjes, vindt ze iets beters nog, een restje chloroform-olie dat ze onlangs eens gebruikt heeft voor haar arm, en zij herinnert zich hoe 't beetje olie waarmee zij zich gewreven had, haar dien nacht af-en-toe in een half-bedwelmden toestand had gebracht, dien ze toen zoo heerlijk had gevonden .....

Langs haar spiegel gaande, zien haar vreemd, die vreemde oogen en dat andere gezicht aan .....

Zij ziet hoe die figuur, 't satijnlijf afsleepend, 't weer opraapt, 't netjes weer plooiend en uitspreidend over den stoel...

Scherp-kantig, kreukelig, voelt zij den brief nog altijd in haar hand gewrongen; ze weet dat 't beter zou zijn om hem weg-te-doen, maar voelt toch dadelijk dat ze 't niet zou kunnen, en zij schuift hem tusschen het warm-zachte vel van haar hals en haar kleed.

Star-rustig is ze nu in haar weten dat 't zoo-met-een gedaan zal zijn, voorgoed uit en gedaan; er is nu niet meer die schrijnende pijn van straks ... nu de bewustheid alleen van 't verlorene, 't weggevallene, 't leeggeloopene van haar-zelf.....

De dekens slaat ze terug om er onder te gaan liggen, om niets van de chloroform te laten vervluchten, om gulzig

er alles, 't laatste, 't meest-mogelijke van te hebben ....

Dan, in eens, tintelt een groote angst in haar ... niet voor den dood, maar voor wat ze gaat doen, - - uit 't haar ingeboren en ingegroeide begrip dat ze iets zal doen wat niet mag, wat slecht is, vooral om wat ze achterlaat, om 't verdriet van die anderen .....

't Verdriet van die anderen ... ze herhaalt 't eenige malen in zich-zelve, maar de woorden blijven haar klanken, de zin er van komt niet tot haar, alsof zij een zenuw aanvoelde die verdoofd of geatrofieerd was .... of zij een snaar beroerde die geen klank-spanning meer had .....

En ze weet dat ze 't toch zal doen, wàt er ook na haar gebeure; ze weet dat er niets is wat er haar nu meer van terug zou kunnen houden .....

Nu neemt ze een doekje, waar ze de olie op giet, langzaam, om 't goed te doorweeken; maar er is nog te veel in 't fleschje, zoodat een paar gelige druppels traag er af rollen en walgelijke vlekken op 't schoon-wit van haar bed maken .....

Even kijkt ze er naar met een gevoel dat 't jammer is, die vuile vlekken daarop, en dan in een oogenblik van zelfbespotting weer, dat 't er nu toch niet meer op aankomt .....

Ze gaat liggen, stil, rechtuit, en trekt 't dek op, tot over haar hoofd.

Onmiddellijk stijgt van 't doekje de haar bedwelmende lucht op en zij voelt een zaligheid in haar onbeweeglijk blijven liggen als onder een zachten druk van dichte, zware lucht .....

Nu komt er iets om haar heen ..... een isoleerende kring-ruimte .... waarbuiten zij duidelijk geluiden van straat hoort, ... vèr daarbuiten ... heel ver van haar af....

Starrer wordt haar liggen; 't is haar alsof een duikerklok haar omgeeft, met de zware, zoo zware lucht er binnen, en er boven het water, het drukkende, hooge, véle water....

Dieper daaronder zinkt de klok ... nauwer wordt 't om haar heen, donkerder en zwaarder .....

Duisternis komt .....

Nacht .....

Zwaar-zwarte nacht.....

Na twee uren wordt ze wakker; ... de eerste oogenblikken in een onbewustheid van 't gebeurde .....

Wèg trekt ze 't laken en hel-wit overvloeit haar 't koude buiten-licht van de ramen .... Zij richt zich half op .... zij ziet 't luchte, lichte weelde-rose satijn voor zich .... en zich herinnerend nu, wétend weer, valt ze terug in haar kussen ..... zonder snikken en zonder tranen ..... voelend brandend-rauw de bloedende, verterende, wegvretende kankerwond in haar ziel .....

II.
Genot.

De witte donszachte sortie glijdt haar streelend van de schouders en frisch-huiverig voelt zij de koude luchtstroom in de vestiaire over haar in-'t-bont-warm-gekoesterden hals gaan.

Tusschen hooge draperiën door ziet zij de balzaal: een groote licht-ruimte, daarin gonzend stem-gemengel en daaruit haar tegemoet-komend de warme geparfumeerde adem van de kleuriglichte wemelende menschen-volte ....

Het overduizelt haar .... een oogenblik voelt zij angst, durft zij niet voortgaan en blijft zij als haperend stilstaan, het kleur-en-licht-gespeel ziende in een waas, als door een sluier van licht-schemer ....

Een oogenblik maar -: er komen stemmen om haar heen, dichtbij, spreken haar aan; zij herkent gezichten, men vraagt haar om dansen.... en dan laat zij zich gaan, glimlachend gelukkig, stralend-lief in haar klein heerschappijtje van liefwitte gracie.

Nu komt de muziek aan in groote geluidsgolven, meevoerend bedwelmenden bloemengeur, verleidelijk-lokkend met geurige klanken; soms fijntjes kittelend als met veertjes en vingertipjes, dan met satanischen dwang, in een vlaag van storm-genot, alles meesleepend en opjagend in den cirkel-roes van den wellustdans ....

Hij legt zijn arm om haar heen en zij geeft zich over, voelt zich meegaan, op den geluids-stroom gewiegd, door de beweging gedragen, met hem samen-voelend, samen-opgaand in een-zelfde genot ..... Lichtende kleuren en goudstofgeschitter zwieren om hen heen, zij hechten, klem men zich vaster aan-een, elkaar's beweging vóór-voelend, radend, en harmonisch rythmeerend, indrinkend de tonen, genietend in beneveling als van prikkelenden wijn .....

En daarna weer, rustend onder de groene palm-planten, pratend met hem of lachend aan zijn arm, is de hééle avond haar één genieten, is de hééle wereld haar één open licht....

En bij 't weggaan, later, de oogen in schittering, de volle lippen half-open in lachend geluk, staat zij met hem in de gang-koû, trappelend te wachten op 't rijtuig dat eindelijk lang-galmend, gek-gewichtig wordt afgeroepen. Hij brengt haar er heen en 't laatste ziet zij nog zijn mooie figuur, staande in de groote deur, haar nakijkend, hen naöogend, terwijl zij daar wegrijden, de meisjes, de witte, dik-ingepakte fragiele kostbaarheidjes .....

In 't rijtuig is ze heel stil, altijd maar zacht-glimlachend, stil-zalig, met de klankwieging nog in 't hoofd, met de zweving nog in de dans-voetjes ....

Zij hebben zooveel te vragen en te vertellen, de anderen, en zij zegt zoo weinig, dat ze haar plagen:

- Zij heeft slaap! - En tinteloogend, zacht-lachend antwoordt zij:

- Ja - - vreeselijk slaap! - -

Bij haar thuis doet de oude meid haar open, want zij had niet gewild, volstrekt niet gewild dat moedertje op zou blijven.

- Vooral niet opblijven, hoor! - had ze gezegd. - Heusch gaan slapen! -

En zoo gaat ze naar boven, met de meid geeuwerig klagend achter haar aan over 't late uur en de schandelijk verkreukte japon .... Zij laat haar naar bed gaan en voorzichtig de deur van haar kamer openend, ziet zij zacht licht branden en de kachel lekker opgestookt en al den rommel die zij met aankleeden gemaakt had, netjes opgeruimd ....

Die goede beste moeder! Lief zorgend moedertje!

Ze luistert eens even ..... alles is stil, iedereen in slaap ....

Heel stil gaat ze zich uitkleeden, opéén-stapelend al 't glanswit en dof-wit, gooiend alles op elkaar, een witten chaos, geurig en warm nog van haar jong, tintelend lichaam.

Dan de schoentjes, de knellende schoentjes uit, en haar haren los, en toen, te moe om er meer aan te doen, haar witte nachtkleedje aan en zoo, met de krullige warrende haren lang over haar kussen hangend, strekt zij zich uit, lekker languit, in haar zachte frissche bedje ....

Haar bouquet, - zijn bouquet - heeft zij op 't kussen boven haar hoofd gelegd, om met die geuren des te meer aan hem te kunnen denken .... Want zij wil niet slapen .... o neen, dat zou jammer zijn van de mooie gedachten, zij wil denken, aldoor maar denken, aan hem vooral en aan al 't heerlijke van dien avond ....

En willend wakker blijven, hoorend weer de lokkende muziek, wiegend nog altijd in gedachten, nog glimlachend in den geur van zijn bloemen, ligt ze daar denkend, levend, genietend in stille, zalige verrukking ....

Zachter wordt de muziek en zachter 't gewiegel .....

Dommelig-zoet geluid .....

Éven-deining .....

Vlinder-muziek ..... riet-geruisch .....

Zingende stilte .....

Zwaar sliep zij in de aroom der stervende bloemen; benauwend was haar de verstikkende lucht, en zij werd wakker, 't hoofd zwaar voelend, en wee van de sterke bedwelmende geuren...

Zij staat op en brengt de bouquet op de gang. De frissche lucht doet haar goed; zij trekt hoog haar gordijnen op en de maan schijnt met blauwig-witten sneeuwglans in haar kamer. Zij ziet zich staan, in haar psyché, overgoten van zilver-licht, en lachend tegen zich-zelve, hoorend weer de muziek, de verleidende slepende wals-muziek, neemt zij nuffigjes haar kleedje op, neuriënd zacht de wals-melodie, schuivend in pasjes voor haar spiegel, dansend daar in den maneschijn, in haar witte kleedje, op haar witte voetjes .....

- Maar kindje??! ... kindje?!! ...

O ...! Daar stond moedertje waarlijk in de deur! ...

Ze vliegt naar haar toe, hangend om haar hals, en lachend, lachend .....
- O moedertje, ... moesje .... wat moet je me een mal, een héél mal kindje vinden!
Maar 't was ook zoo verrukkelijk, zoo zalig verrukkelijk, moedertje! .....

M. SNIJDER VAN WISSENKERKE-CLANT VAN DER MIJLL.

Over eene novelle van Mérimée.

De naam van Mérimée doet onmiddellijk denken aan een stijl die in zijne soort iets heeft van het volmaakte, en tevens aan een karakter waaraan men vele goede eigenschappen niet kan ontzeggen. Voor zijne moeder was Mérimée een goede zoon, voor zijne vrienden was hij de dienstvaardigheid zelf, in zijne brieven vindt men het bewijs van zijne gevoeligheid voor een edelen vorm van liefde; maar in zijn afkeer van sentimentaliteit en huichelarij ging hij dikwijls verder dan zijne bewonderaars kunnen goedkeuren, of zelfs verontschuldigen. Nog tegen het einde van zijn leven schreef hij een verhaal waarvan het beloop onderstelt wat Taine noemt ‘une idée saugrenue, étrange de la part d'un esprit si distingué’.

Als vriend van de familie Montijo, en bepaaldelijk van de keizerin, die hij reeds in hare vroege jeugd had gekend, was Mérimée dikwijls aan het hof van Napoleon III, en soms is het of hij al te gehoorzaam meedoet aan de vermakelijkheden van dat hof, waar hij zich toch dikwijls misplaatst moest gevoelen. Maar als de oorlog met Duitschland tegenloopt, blijft hij getrouw aan de keizerlijke familie, en een zelfde medelijden gevoelt hij voor de onttroonde vorsten en voor zijn ongelukkig vaderland. *Finis Galliae!* schrijft hij op een van die bange dagen[1)]. Maar ook zijn eigen levenseinde was nabij: hij overleed te Cannes 23 September 1870. Het is echter niet over zijn leven dat in de volgende bladzijden zal worden gesproken, maar over een werk uit zijne jeugd, *La Vénus d'Ille*, voor het eerst uitgegeven in de Revue des deux Mondes van 15 Mei 1837.

Die bekende novelle is het verhaal van een avontuur, dat

1) Lettres à M. Panizzi II, 433.

den schrijver zelf is overkomen - althans zoo stelt hij het voor - in de kleine stad Ille, niet ver van Perpignan. Op zekeren dag is hij daar de gast van een der voornaamste inwoners, een man vol geestdrift voor de studie der oudheden van zijne provincie, maar die, zooals men kan denken, bij de wetenschap van zijn tijd ten achter is. Over hem en zijne familie spreekt de verteller met eene welwillende ironie, die den lezer niet altijd bevalt, maar die hem den indruk geeft dat al wat hij verneemt, eerder verkleind dan vergroot wordt voorgesteld. De heer de Peyrehorade, zoo heet de gastheer, is de gelukkige bezitter van een bronzen Venusbeeld, dat men onlangs in de buurt heeft opgegraven, en de gast, hoewel zeer critisch, bewondert het evenzeer als de eigenaar, want hij ziet terstond dat deze Venus een toonbeeld is van antieke kunst. Wat hem het meeste treft is het gelaat: daaraan heeft de kunstenaar eene uitdrukking weten te geven van boosaardigheid, van wreedheid, die zoo sterk is, dat de gewone menschen te Ille er door worden verbijsterd, en zij het beeld niet goed durven aanzien. Zij gelooven dat er een booze geest in huist, en dat is ook duidelijk gebleken, want toen men bij de opgraving het zware voorwerp overeind wilde zetten, is het omvergevallen op het been van een werkman en heeft dit gebroken. En een straatjongen, die het uit baldadigheid met een steen wierp, ontving zijne straf, doordat de steen door het metaal werd teruggekaatst, in zijn gezicht.

De heer de Peyrehorade heeft een zoon, Alphonse, die den volgenden dag gaat trouwen, en op den morgen van zijn trouwdag is deze, in zijne bruiloftskleeren, met den gast in den tuin, wachtende op het oogenblik dat men zal wegrijden naar de woonplaats van zijne bruid. Deze zoon, een groot liefhebber van het kaatsspel, ziet van uit den tuin, dat op een terrein naast zijn vaders huis eenige mannen uit Ille eene partij zijn begonnen tegen een paar Arragoneesche muildierdrijvers. Zijne stadgenooten verliezen, dit kan hij niet aanzien; haastig trekt hij zijne jas uit, en stelt zich in postuur. Den eersten bal echter mist hij: dat komt door den trouwring dien hij aan den vinger heeft. Hij doet hem af, en de gast die naar het spel kijkt, loopt toe om hem aan te nemen, doch Alphonse heeft hem reeds opgehangen aan een der uitgestoken vingers van het beeld. Het spel gaat door, de Arragoneezen worden ver-

slagen, en Alphonse, die zich in het zweet heeft gewerkt en zijne kleeren heeft gekreukt, moet zich haasten om op tijd klaar te zijn. Te Puygarrig, waar de bruid woont, aangekomen, ontdekt Alphonse opeens dat hij zijn ring heeft vergeten. Hij durft het aan zijne familie niet vertellen, en bij de trouwplechtigheid gebruikt hij een anderen ring, dien hij toevallig bij zich heeft. 's Avonds komen alle feestgenooten weer te Ille waar het bruiloftsmaal wordt gehouden. De jonggetrouwde man is stil, maar drinkt zeer veel wijn, en wanneer de Parijsche bezoeker hem waarschuwt, vraagt Alphonse hem een oogenblik te spreken. Hij bekent dan vol angst dat hij tevergeefs heeft getracht zijn ring terug te krijgen. De bronzen vinger in omgebogen, en hoe hij ook heeft getrokken, de ring is blijven vastzitten. Hij smeekt zijn geleerden vriend, die alles weet van antiquiteiten, den ring voor hem te gaan losmaken: er moet in het beeld het een of ander mechaniek wezen. De Parijzenaar ziet terstond dat Alphonse dronken is, en daar het bovendien is gaan stortregenen, heeft hij in het geheel geen lust om in den tuin te gaan; misschien wil Alphonse hem beetnemen. Hij zoekt stil zijne kamer op en gaat naar bed.

Midden in den nacht wordt hij wakker, er is blijkbaar groote onrust in het huis, hij loopt zijne kamer uit en ziet dat alle bewoners bijeen zijn in de kamer der jonggetrouwden. Hij gaat er ook heen, en is getuige van een hartverscheurend tooneel. Alphonse is een lijk, zijn gezicht is akelig vertrokken, en bij onderzoek bespeurt men op zijn borst en zijn rug eene kringvormige moet, alsof hij gesmoord ware in een ijzeren ring. De politie wordt gehaald; de jonge vrouw is krankzinnig geworden, want haar getuigenis komt hierop neer, dat zij, in haar bed liggende, iemand de kamer heeft hooren binnenkomen, die ook in het bed is gaan liggen, dat daarna echter haar man binnentrad, dien zij herkende aan zijne stem, dat zij een oogenblik later een kreet hoorde, en dat, toen zij opkeek, zij haar man bespeurde, omhelsd door de armen van een donkerkleurig wezen. Van den moord wordt terstond verdacht de Arragonees die aan Alphonse de partij heeft verloren, en die van hem wegging, mompelende: *Me lo pagarás*. De man wordt aangehouden, doch het blijkt dat hij den geheelen nacht in zijne herberg is geweest. De gast neemt afscheid van de ongelukkige familie, de heer de Peyrehorade doet hem uitge-

leide, en zoodra hij in zijn tuin de Venus ziet staan, barst hij in tranen uit. Later verneemt zijn bezoeker dat de arme man kort daarop is gestorven, en dat zijne weduwe van het beeld eene klok heeft laten gieten voor de kerk te Ille. Maar die klok schijnt geen zegen te zullen aanbrengen, want sedert dat zij in den toren hangt, is de wijnoogst al tweemalen mislukt.

Dit verslag kan geen denkbeeld geven van de verdiensten dezer novelle. De stijl bezit alle voortreffelijkheden die men gewoon is bij Mérimée te bewonderen, en het kunstige van de compositie komt allermeest hierin uit, dat de lezer, aan het einde gekomen, overtuigd is dat alles zóó is gebeurd als de nuchtere, ironieke verteller beweert. Het grootste deel van het verhaal is volkomen duidelijk. Dat de bijgeloovige menschen bang zijn voor het beeld en daaraan de schuld geven van het ongeluk, aan een werkman overkomen, dit is zeer natuurlijk. Wat Alphonse later vertelt van den ring, ook dat klinkt niet vreemd, want zijne woorden houdt men voor dronkemanspraat. Eerst aan het slot wordt de geschiedenis raadselachtig, maar de verteller is nog altijd dezelfde, iemand van een ijskoud gezond verstand. De lezer ontvangt den indruk dat Alphonse door het beeld is gesmoord, en dat de verteller dit ook gelooft, al durft hij het niet bekennen. Het eenige wat de lezer betreurt is dit, dat de schrijver niet heeft goedgevonden hem ronduit te zeggen of de bronzen Venus inderdaad den moord heeft gepleegd.

De gesprekken tusschen den heer de Peyrehorade en zijn gast kunnen niet worden meegedeeld zonder een zeker vertoon van geleerdheid, en dit was voor Mérimée een genoegen; niet ongaarne liet hij merken dat hij een geleerde van beroep had kunnen zijn, indien hij het niet had versmaad. Op het voetstuk van het beeld staat eene inscriptie, en reeds over de beteekenis der eerste woorden, *Cave Amantem*, zijn de beide heeren het niet eens; doch wat bij anderen eene vervelende aanhaling uit de grammatica zou zijn geweest, wordt bij Mérimée eene levendige, natuurlijke wisseling van gedachten. Zeer geleerd is ook het motto waarmede de titel der novelle is versierd, het is uit Lucianus. Daarin is sprake van een beeld waarvoor men blijkbaar alle reden had bang te zijn[1]. De

1) *Ἴλεως, ἦν δ᾽ἐγὼ, ἔστω ὁ ἀνδριὰς, χαὶ ἤπιος, οὕτως ἀνδρεῖος ὤν* (Philopseud. 19).

lezer denkt onmiddellijk, dat Mérimée in het aangehaalde werk van Lucianus de stof voor het zijne heeft gevonden, doch wie de moeite neemt de zaak te onderzoeken, wordt van het tegendeel overtuigd, hij is door den schrijver op een dwaalspoor gebracht.

Het is vrij zonderling, dat verschillende letterkundigen over *La Vénus d'Ille* hebben gesproken zonder datgene te vermelden wat reeds lang bekend is, maar wat Mérimée zelf nergens zegt: dat hij namelijk heeft gebruik gemaakt van een oudfransch gedicht; dit kan geen ander zijn dan een stuk, in 1823 uitgegeven door Méon in het tweede deel van zijn *Nouveau Recueil de Fabliaux et Contes*, en getiteld *De celui qui espousa l'ymage de pierre*. Daarin wordt verteld, dat er op zekeren tijd te Rome veel menschen waren die aan de beelden der oude heidenen goddelijke eer bewezen, en aldus hunne ziel ten verderve brachten. De Paus nam zijne maatregelen, hij liet eene menigte van die houten en steenen beelden stuk slaan en verminken, en die aldus verminkte voorwerpen stelde hij ten toon op een plein dat als worstelperk werd gebruikt, opdat de jeugd van Rome zou kunnen zien hoe zondig het was die doode stof te aanbidden. Op zekeren dag waren er weer vele jongelingen op het plein bijeen, en allen werden in het spel overwonnen door een enkelen man, nog wel iemand van geringen stand. Zij schaamden zich daarover zeer, en gingen een afwezigen makker halen die bijna allen in behendigheid overtrof. Deze kwam, trok zijne kleeren uit, en begon mee te doen. Doch aan zijn pink droeg hij een gouden ring dien hij van zijne vrouw had gekregen (hij was namelijk pas getrouwd), en hij was bang dien te breken. Dichtbij zag hij een steenen beeld van eene heidensche vrouw of godin, haar rechterhand was geopend, en, niet wetende dat hij in zijn verderf liep, stak hij zijn ring aan een van hare vingers, zeggende bij wijze van aardigheid: ‘Vrouw, met dezen ring trouw ik u.’ Daarop ging hij weer spelen, en overwon. Toen hij zijne kleederen weer had aangetrokken en zijn gezicht had afgedroogd, wilde hij zijn ring terugnemen, maar hij werd ineens vaal van schrik, want de steenen vrouw had hare hand gesloten en hield daarin den ring vast. Hij was zeer bang dat iemand het zou bemerken, en ging met zijne vrienden naar huis, waar hij hen onthaalde zooals de overwinnaars in de spelen plachten te doen. Toen het feest was afgeloopen ging hij naar bed, doch nu kwam het

beeld hem ineens aan zijne trouwbelofte herinneren door vrij onzacht naast hem te gaan liggen, zoodat het hem bezeerde. Hij en zijne vrouw sprongen verschrikt uit het bed, hij stak licht aan, doch toen was het beeld niet meer te zien. Dat zelfde gebeurde eene tweede maal. Het vervolg der geschiedenis leert dan, op welke wijze hij door een mirakel der Heilige Maagd van zijne gelofte werd ontslagen.

Mérimée heeft een einde aan het verhaal gemaakt daar waar voor den middeleeuwschen dichter het belangrijke nog moet komen, namelijk het mirakel; maar de meegedeelde episode van het gedicht is tot in bijzonderheden toe gebruikt. De geringe man, wien men de overwinning niet gunt, is bij Mérimée een Spanjaard geworden, een vreemdeling. Voortreffelijk heeft hij beschreven hoe Alphonse alle zorg voor zijn toilet vergeet, en niet anders zeggende dan: ‘Il faut soutenir l'honneur du pays’ zich in postuur stelt. De Parijzenaar, die tot dusverre uit de hoogte op hem heeft neergezien, moet van dat oogenblik erkennen: ‘Alors je le trouvai vraiment beau’. Maar er zijn ook allerlei verschillen tusschen de twee verhalen. Mérimée laat den overwonnen Arragonees eene bedreiging mompelen: dat is blijkbaar om hem later met grond van den moord te kunnen verdenken. Ten tweede: in het gedicht worden door den jongen man eenige woorden tot het beeld gezegd wanneer hij den ring ophangt. Bij Mérimée staat alleen: ‘il me prévint, courut à la Vénus, lui passa la bague au doigt annulaire, et reprit son poste à la tête des Illois’. Dit wordt in het voorbijgaan meegedeeld, de lezer komt niet op het denkbeeld dat die handeling voor het verder beloop der geschiedenis van eenig belang is, en daardoor wordt later de verrassing des te grooter. Ten derde: Alphonse denkt niet, zooals de jonge man in het gedicht, terstond na afloop van het spel aan zijn ring. Dat mocht bij Mérimée eerst veel later gebeuren, want anders zou er veel te spoedig iets wonderbaarlijks zijn geschied, en het verhaal moest zoo lang mogelijk natuurlijk blijven. Thans komt het bericht van den omgebogen vinger eerst veel later, en dan wordt van den lezer nog niet eens gevergd dat hij het zal gelooven, aangezien hij die het vertelt ontoerekenbaar is. Ten vierde: bij Mérimée is het beeld niet van marmer maar van brons: men kan meenen dat die verandering is gemaakt omdat Alphonse een steenen vinger gemakkelijk had kunnen

stukbreken, en zijn ring dus zonder eenig bezwaar had kunnen terugkrijgen. Ten vijfde: in het gedicht wordt niet gezegd dat het beeld eene Venus is.

Het zou echter voorbarig wezen alle afwijkingen zonder nader onderzoek van Mérimée afkomstig te achten. Er zijn verschillende middeleeuwsche bewerkingen van dit onderwerp, de oudste zonder dat de Heilige Maagd er in voorkomt, de jongere te Harer eere opgesteld[1]. Een der oudste verhalen is zonder twijfel eene Latijnsche prozaredactie, voorkomende bij Willem van Malmesbury, in het tweede boek van zijn werk *De gestis Regum Anglorum*. Hier wordt inderdaad gesproken van een bronzen Venusbeeld, en de jonge man steekt den ring die hem bij het spel (ook hier een *bal*spel) hindert, even gedachteloos aan den vinger der godin als Alphonse het doet bij Mérimée. Als hij den ring wil terugnemen, dan ziet hij dat de vinger is omgebogen tegen de handpalm aan (*usque ad volam curvatum*); evenzoo verklaart Alphonse: 'Le doigt de la Vénus est retiré, reployé.' Hij zegt daarbij dat hij alle mogelijke moeite heeft gedaan om den ring los te krijgen, en ook in het Latijn wordt gezegd dat hij heenging *diu ibi luctatus*. Alphonse verzoekt zijn vriend bij nacht en ontij in den tuin te gaan om nog eens eene poging te doen; evenzoo staat bij Willem: *nocte intempesta cum famulis rediens*. Verder zegt hij, dat de jonge man met niemand over het ongeval durfde spreken, uit vrees dat men hem zou uitlachen of wel hem in het geheim den ring zou ontstelen (*ne vel praesentem riderent, vel absentem annulo privarent*). Ook dit heeft Mérimée: 'Douze cents francs de diamants! cela pourrait en tenter plus d'un. D'ailleurs que penserait-on ici de ma distraction? Ils se moqueraient trop de moi. Ils m'appelleraient le mari de la statue!' Bij Willem wordt de ring ten slotte weer aan Venus ontnomen met behulp van een priester die in duivelskunstenarijen ervaren is; deze man heet Palumbus. Bij Mérimée gaat het verhaal niet zoover, maar wanneer de heer de Peyrehorade zegt dat hij ter eere van de bruiloft een offer zal brengen aan de godin, dan gebruikt hij deze woorden: 'nous sacrifierons deux palombes.' Volgens Littré is *palombe* een gewone term juist in de streek waar Ille

1) Zie daarover o.a. Mussafia, *Studien zu den mittelalterlichen Marienlegenden*, waarvan tot dusverre vier stukken zijn verschenen (Weenen 1887-1891).

en Perpignan zijn gelegen; maar is het niet zeer licht mogelijk dat Mérimée aan *palombe* werd herinnerd door den naam *Palumbus?*

Dit alles in aanmerking genomen moet het hoogstwaarschijnlijk worden geacht, dat Mérimée ook deze redactie kende toen hij zijne vertelling schreef. Dat echter iemand als Willem van Malmesbury tot zijne lievelingsauteurs zou behoord hebben, is meer dan twijfelachtig. Diens verhaal is eenigszins verkort overgenomen door Vincent van Beauvais (*Spec. Hist*, XXIX, 26), maar het is al evenmin te denken dat Mérimée van diens werk veel studie heeft gemaakt. Aantrekkelijker waren voor hem boeken uit de zestiende eeuw als bv. de *Disquisitiones Magicae* van Delrio, en om zijn *Chronique du règne de Charles IX* te kunnen schrijven heeft hij ook dergelijke geschriften moeten lezen; bij dezen Delrio wordt inderdaad de geschiedenis van Palumbus verteld (*Lib*. III, *P*. I), ongeveer met dezelfde woorden als bij zijne voorgangers. Maar een stellig getuigenis ontbreekt. In geen zijner uitgegeven werken spreekt Mérimée over *La Vénus d'Ille*, evenmin in de onuitgegeven correspondentie die te Avignon wordt bewaard, hoewel deze juist afkomstig is uit den tijd waarin hij met zijne novelle bezig was. En indien er onder zijne nagelaten papieren nog aanteekeningen over dit onderwerp zijn geweest, dan zijn deze vernietigd op 23 Mei 1871, toen het huis in de Rue de Lille, waar hij had gewoond, in brand is gestoken.

Het is opmerkelijk, dat omstreeks 1837 dezelfde stof werd behandeld door iemand van niet minder vermaardheid dan Mérimée, en die ook te Parijs woonde. Immers de geschiedenis van den jongen man die zich aan het Venusbeeld verloofde, wordt ook oververteld door Heine, in het tweede gedeelte van zijne *Elementargeister*, verschenen in het Duitsch in 1837. De Fransche vertaling er van werd eerst in 1853 uitgegeven in de Revue des deux Mondes, als het begin van *Les Dieux en Exil;* kort daarop verscheen *Die Götter im Exil*, waarbij datgene wegbleef wat reeds gedrukt was in 1837. Vanwaar had Heine zijne kennis der legende? Hij zegt het zelf: uit een werk van H. Kornmann, *Mons Veneris;* het is o.a. uitgegeven in 1614 te Frankfort. Heine zegt verder, dat hij de geschiedenis later ook heeft gelezen ‘in dem absurden Buche über Zauberei von

Del Rio,' het boek dus dat ook Mérimée wellicht heeft gekend. Het is niet onmogelijk dat Heine zich eenigszins heeft verbaasd, toen hij in Mei 1837 eene Fransche novelle las over een onderwerp dat hem juist in dien tijd zeer ter harte ging, en waarover hij juist op dat oogenblik schreef of zoo pas had geschreven. Die gelijktijdigheid is waarschijnlijk niets dan toeval.

Het is wel de moeite waard tot in bijzonderheden na te gaan welken indruk de middeleeuwsche legende heeft gemaakt op een geest als Heine. Hij geeft er een verslag van dat nog al veel afwijkt van den toon der kleurlooze onpartijdigheid. De vertelling, zooals zij staat bij Willem van Malmesbury, is zeer eenvoudig, eenigszins classiek van vorm, doch zij is alleen goed te begrijpen, wanneer men nauwkeurig rekening houdt met sommige middeleeuwsche denkbeelden. Wanneer bij de Romeinen iemand zich verloofde, gaf hij aan zijne bruid een ring, doch outving er van haar geen. Deze ring, de *annulus pronubus*, was van ijzer en zonder steen. Als sieraad had hij geene waarde, hij was slechts het symbool van de *arrha* die oorspronkelijk betaald werd door hem, die zich tegenover den vader verbond zijne dochter van hem te koopen, want gelijk bij andere volken, moet dat gebruik ook bij de Romeinen in ouden tijd hebben bestaan. In plaats van een ring werd soms een geldstuk gegeven. Deze gewoonte werd in de middeleeuwen ook door andere volken overgenomen: een ring aan eene vrouw te geven was het teeken dat men zich verbond haar te trouwen, en de uitdrukking *annulo subarrhare* wordt gelijkgesteld met *sponsare, suam facere*[1]. Vandaar dat Mephistopheles, wanneer hij voor Gretchen 'ein moralisch Lied' zingt, haar dezen raad geeft:

> Thut keinem Dieb
> Nur nichts zu Lieb'
> Als mit dem Ring am Finger.

Volgens middeleeuwsche begrippen heeft de jonge man ten opzichte van het beeld datgene gedaan wat tegenover eene vrouw eene trouwbelofte zou geweest zijn, en komt hij tot de ontdekking dat het beeld, door den ring vast te houden, met

1) Dit is ontleend aan een opstel van Dr. F. Hofmann in de *Sitzungsberichte* der Academie te Weenen van het jaar 1870 (bl. 825 vlgg.).

een bezield wezen gelijkstaat, dan beseft hij dat hij, door een schijn bedrogen, eene verplichting heeft aangegaan tegenover een boozen geest, een van die waarover de Duivel regeert. Alleen deze kan hem ontslaan van zijne gelofte, en om hem daartoe te bewegen vraagt hij de hulp van een dier rampzaligen die hunne ziel aan den duivel hebben verkocht, die eene overkomst, een *pactum*, met hem hebben gesloten, en ook van hun kant op zekere diensten aanspraak hebben. Zoo iemand is een zekere Palumbus, een priester, doch die vele zonden op zijn geweten heeft. Aan hem belooft de jonge man eene groote som, en krijgt daarvoor een brief waarmede hij moet gaan naar zekeren viersprong, waar hij een optocht zal zien voorbijkomen. Daarin zal hij eene gedaante zien, grooter dan de andere en gezeten op een wagen; aan dien persoon moet hij stilzwijgend den brief overgeven. Dit gebeurt: de duivel leest den brief en durft niet ontrouw zijn aan zijne afspraak met Palumbus. Door een van zijne dienaren laat hij den ring ontnemen aan Venus, die ook in den stoet is, maar tevens roept hij uit: ‘Almachtige God, hoe lang zult gij Palumbus, den priester, nog laten voortgaan met zijn wanbedrijven?’ De duivel is dus ongeduldig, hij verlangt, dat God hem nu eindelijk de ziel van Palumbus voorgoed zal afstaan. Deze begrijpt dan ook dat het einde van zijn leven nabij moet wezen. Hij tracht nog boete te doen door zich zelf ter dood te martelen, na aan den Paus in tegenwoordigheid van al het volk van Rome zijne vreeselijke zonden te hebben gebiecht.

In de verbeelding van Heine ondergaan de personen van deze geschiedenis eene gedaanteverwisseling. Het beeld is voor hem niet het instrument van den duivel, het is de Grieksche godin, zuchtende in ballingschap onder het christenvolk. Wanneer de jongeling ziet, dat het marmeren beeld zijn ring vasthoudt, wordt hij aangedaan, hij durft geen geweld gebruiken hoewel hij den steenen vinger gemakkelijk had kunnen vernielen, ‘welches ihm jedoch ein seltsames Mitgefühl nicht erlaubte.’ Als later de optocht aankomt, dan ziet hij Venus daarin, niet zooals in het Latijnsche verhaal uitgedost als eene publieke vrouw, maar als ‘ein hohes, wunderschönes Götterweib, strahlend in Purpur und mit Rosen bekränzt.’ Palumbus komt hier voor als de bekrompen ijveraar, voor wien alle schoonheid een gruwel is; en wanneer Venus den ring moet afstaan, roept

zij uit: ‘Grausamer Priester Palumbus! du bist noch immer nicht zufrieden mit dem Leid, das du uns zugefügt hast! Doch deinen Verfolgungen wird bald ein Ziel gesetzt.’

Voor den roem van Heine is dit voortbrengsel van zijne kunst niet onmisbaar. Dat hij iets geheel anders vertelt dan in het oorspronkelijke staat te lezen, kan natuurlijk geen verwijt zijn, hij is geen historieschrijver; maar zijne bewondering voor de antieke wereld slaat hier over in sentimentaliteit, zijn gevoel is hier zoo ongetemperd, en toch wist hij zoo goed waarin Schiller door Goethe werd overtroffen. Het middeleeuwsche verhaal is duidelijk, het staat in een nauw verband met de denkbeelden van eene maatschappij, die zich ook van het bovenzinnelijke eene zeer heldere voorstelling wist te maken; en sommige lezers vinden den hoofdpersoon bij Willem van Malmesbury misschien ‘classieker’ dan den jongeling met zijn ‘seltsames Mitgefühl’ bij Heine. Doch - zal men zeggen -, indien *classiek* ongeveer synoniem is met *helder*, dan is het verhaal van Mérimée wel het minst classieke van de drie. Zijne geschiedenis heet te zijn gebeurd in de negentiende eeuw, in Frankrijk, zij wordt verteld door iemand met gezond verstand: maar dan is het slot eene ongerijmdheid, het verplaatst den lezer in eene sprookjeswereld, die niet past bij het voorafgaande. De waarheid is echter, dat men dit verhaal van het begin tot het einde met toenemende aandacht leest, en dat men eerst daarna bij nader onderzoek leert inzien, hoe alle bijzonderheden met opzet zóó zijn geordend, dat het gezonde verstand van den lezer tegen het einde van zelf heeft moeten zwichten voor de kunst van den verteller. Indien men hem ooit naar de strekking van zijn verhaal heeft gevraagd, dan is zijn antwoord waarschijnlijk geweest dat hij niets heeft willen betoogen. Doch de schrijver van *Carmen* en van *Les âmes du purgatoire* is ook in deze novelle gemakkelijk te herkennen.

A. KLUYVER.

Tien jaar na Wagner's dood.

Indrukwekkender gondeltocht is zeker wel nooit door de wateren der Lagunen gegaan, dan die, welke zich den 16^{den} Februari 1883 van het Palazzo Vendramin langs het Canale grande voortbewoog.

Drie dagen te voren had de telegraaf naar alle richtingen de treurmare geseind: Richard Wagner is dood.

Plotseling, onverwacht, op het toppunt van zijn roem was hij gestorven, de man tot wien de geheele kunstwereld met verbazing en bewondering opzag. Venetië, zijn lievelingsstad, waarheen hij zich in het najaar van 1882 met de zijnen begeven had, was zijn laatste woonplaats geweest.

Zijn lievelingsstad. Dat was het reeds in de dagen, toen hij geen vaderland, geen eigen thuis had en verplicht was, als balling rond te zwerven. Zoo schreef hij eens aan zijn vriend Franz Liszt (28 Augustus 1858): ‘Ik heb behoefte, mij binnenkort voor langen tijd af te zonderen, om stil voor mijn werk te kunnen leven. Met het buitenleven gaat dit op den duur niet, en in de eerste de beste stad zou ik ten slotte tot een of andere triviale kennismaking, die grootste van alle plagen, gedwongen worden. Wat ik zoek, is een der interessante steden van Italië. In zulk een omgeving kan men het langst ongestoord blijven, want elke uitgang geeft een belangrijke afleiding en bevredigt het verlangen naar menschen en zaken. Geheel en al ondragelijk is mij echter in groote steden het geraas van wagens en rijtuigen geworden: het maakt mij dol. Nu is Venetië bekend als de stilste, d.w.z. de geraaslooste stad van de wereld; en dit doet mij tot haar besluiten.’ En een maand later schreef hij aan denzelfden vriend: ‘Het zal u genoegen doen te vernemen, dat Venetië

mij in mijn verwachtingen niet bedrogen heeft; de melankolieke stilte van het Canale grande, aan hetwelk ik een statig paleis met ruime vertrekken (Palazzo Giustiniani) bewoon, is mij sympathiek; de dagelijksche uitgang naar het Marcus-plein, de gondeltochten naar de eilanden, de wandelingen enz. geven mij verstrooiing en aangename afleiding. Later komen de kunstschatten aan de beurt. Het geheel vreemde en toch interessante der omgeving is mij recht naar den zin. Ik verwacht nu mijn vleugel, en hoop de volgende maand het werk ongestoord te kunnen voortzetten. Den *Tristan* voltooien, daaraan denk ik; overigens aan niets.'

En in een brief van 19 October daaraanvolgende lezen wij: 'Mijn werk is mij dierbaarder dan ooit geworden, sedert kort heb ik het weder opgenomen; het vloeit mij als een zachte stroom uit den geest. - In al mijn betrekkingen tot de lijdende wereld heb ik slechts één richtsnoer - het medelijden. Ik behoef er mij slechts zonder voorbehoud aan over te geven, en al mijn eigen leed is overwonnen. - Nu heb ik ook mijn Erard-vleugel. Hij staat in een groote, schallende zaal, die mij tot arbeidsvertrek dient. Hier zal dezen winter de *Tristan* voltooid worden. De eerste akte is reeds geheel gereed.... Venetië bevalt mij steeds voortreffelijk. Mijn keus was instinktmatig en gelukkig. De afzondering is mij hier zoo aangenaam mogelijk. Ik zie genoeg om mijn fantasie te verstrooien niets stoort mij.'

In dezelfde stad nu, waarin Wagner de noodlottige, roerende liefde van het aan den dood gewijde paar Tristan en Isolde bezong en waar hij zijn held deed uitroepen:

Wer des Todes Nacht
liebend erschau't,
wem sie ihr tief
Geheimniss vertraut,

in des Tages eitlem Wähnen
bleibt ihm ein einzig Sehnen,
das Sehnen hin
zur heil'gen Nacht...

in diezelfde stad blies hij ook den laatsten adem uit.

Nauwlijks had de treurmare zich den 13^{en} Februari 1883 over geheel Europa verspreid, of alle vrienden en kunstjongeren, die niet op te onbereikbaren afstand van Venetië woonden, haastten zich naar de Lagunenstad, om den geliefden meester het laatste geleide te geven.

Helder scheen de zon op de groene wateren, toen in den middag van den 16^{en} de bronzen met vier leeuwenkoppen versierde sarkophaag, door acht mannen, waaronder Hans Richter, de schilder Joukowsky en eenige italiaansche kunstenaars, langs de breede trappen naar de gondel werd gedragen. Een tweede gondel, met ontelbare bloemenkransen bedekt, volgde, daarachter tal van vaartuigen met de diepbedroefde familie, de vrienden, de duitsche en italiaansche kunstenaars. Statig gleed de kleine vloot langs het kanaal naar het spoorstation, vooraan de *gondola lugubre*. Van verre luidden de klokken....

Eindelijk was de plaats bereikt, vanwaar de bruisende stoomwagen het stoffelijk overschot van den grooten duitschen genius zou terugbrengen naar zijn vaderland, dat land, hetwelk hij zoo innig had liefgehad!

II.

De groote vraag, die in kunstkringen gesteld werd, nadat Wagner's lijk in het graf achter in den tuin van Wahnfried bijgezet en de eerste smart geweken was, luidde: wat zal er in de eerstvolgende jaren van zijn kunst worden? En het antwoord op die vraag luidde niet zeer geruststellend.

De voorstellingen van *Der Ring des Nibelungen* in den bepaaldelijk voor dat doel gebouwden schouwburg op den heuvel bij Bayreuth, in den zomer van het jaar 1876, hadden op het uit alle landen saamgestroomde publiek grooten indruk gemaakt. De exceptioneel feestelijke omstandigheden der uitvoeringen in het algemeen; de met de grootste artistieke zorgvuldigheid twee zomers achtereen voortgezette studiën der uitverkoren krachten tot verkrijging van een tot dat oogenblik ongekende, in den gewonen gang van zaken onmogelijke *eenheid van stijl* in de voorstelling; de vreemde, plechtig imponeerende, in haar onderdeelen voortreffelijk blijkende inrichting van den schouwburg, voornamelijk de geheimzinnige en ideale klank van het onzichtbare orkest en het vrije uitzicht op het tooneel, van

alle zijden der in een halven cirkel hoog opstijgende zaal; dit alles had op de verzamelde menigte den indruk van het buitengewone gemaakt, die zich onmiddellijk na het feest in een luiden kreet naar *herhaling* duidelijk openbaarde. Ja, ook in ruimer kring vond deze kreet, wel is waar met een toon van twijfel vermengd, een echo, terwijl de pers op de in die dagen gewone vijandige wijze, waar het Richard Wagner gold, alles beproefde, om door haar machtigste organen de onderneming als ‘door en door onzinnig’ en het publiek als een ontoerekenbaar hoopje ‘blindelings aanbiddende Wagnerianen’ voor te stellen. Dat echter met de feestvoorstellingen iets anders bedoeld was, dan in het belang van een duitschen opera-componist een nieuw werk van hem op buitengewone wijze ten uitvoer te brengen; dat in de eerste plaats daarmede verbonden was de gedachte aan een groote artistieke instelling tot vorming en bewaring van een edelen nationalen kunsstijl: dit was, behalve voor eenige vertrouwde vrienden van Wagner's kunst, nog altijd in het duister gebleven. Geen enkele in Duitschland bestaande macht gevoelde zich bewogen, voor de verdere ontwikkeling van hetgeen hier als mogelijk voorgesteld was, tot duurzaam heil der nationale kunst zorg te dragen. Wat de duitsche geest afzonderlijk geopenbaard had, vond in het nieuwe duitsche rijk nog geen bodem om wortel te vatten. Niettegenstaande alle groote historisch-politieke hervormingen scheen aan de werkelijke verheffing van den sinds een halve eeuw erg verbrokkelden en verwrongen duitschen geest niet gedacht te worden. ‘Sie sehen jetzt, was *wir* können’, had de groote vertegenwoordiger der kunst zijnen landgenooten toegeroepen; ‘wollen *Sie* jetzt, und wenn Sie wollen, so haben wir eine deutsche Kunst’. Men weet, tot welk misverstand, tot welke verkeerde uitleggingen die edel gemeende woorden des grooten meesters destijds aanleiding gaven; dit was het eenig effekt, dat men er van bespeurde.

‘Wenn *Sie* wollen!’ ..... Het duitsche volk wilde niet, en het kunstminnend publiek toonde zich ten slotte ook zeer bevredigd, toen de fragmenten der Nibelungen-trilogie, door nood gedreven, zich over de tooneelen der duitsche steden verspreidden, waar zij, meestal in een door de onzinnigste verkortingen bedorven vorm en onder tooneelverhoudingen, voor welke zij nooit berekend en vervaardigd waren, zoo luiden bijval vonden,

dat het onbegrijpelijk scheen, waarom men nog aan herhalingen te Bayreuth dacht.

Des te dringender bleek nu de noodzakelijkheid om ernstig te denken aan de eigenlijk bedoelde instelling tot geregelde voortzetting van het éénmaal bij uitzondering gelukte voorbeeld, ten einde van lieverlede, door ernstige pogingen tot verbetering der *kunstmiddelen*, ook den *kunstzin* van het beschaafde publiek te wekken en te versterken. Voordat evenwel een schrede in die richting gedaan kon worden, had Wagner noch een zware taak te volbrengen, die men hem als ‘feestspel-ondernemer’ weder geheel alleen overliet, daar men zijn onderneming slechts voor louter persoonlijk hield.

De voorstellingen hadden een belangrijk *deficit* tengevolge gehad. Dit te dekken, was weder de geheel persoonlijke taak van den meester. Opnieuw moesten concerten gegeven, moesten concessies gemaakt en overeenkomsten gesloten worden, die hem de ideale vreugde aan zijn werk vergalden. Men benijdde hem om zijn schitterend succes, en dat hij zelfs keizer en koningen bewogen had, zijn feest bij te wonen. Men was van meening, dat hij daarmede toch wel tevreden kon zijn, en vroeg verwonderd, wat hij dan nog meer verlangde. Wagner evenwel had, te midden van al deze wederwaardigheden, zijn begonnen werk niet uit het oog verloren. Tot herhalingen van buitengewone ‘tooneelfeesten’, zooals het publiek ze verlangd had, wilde hij niet overgaan, voordat men hem den waarborg wilde geven, dat de herhalingen het werk zouden zijn van de door hem bedoelde instelling, die niet alleen enkele voorstellingen, maar werkelijk een algemeene stijlvorming voor alle meesterstukken der duitsche dramatisch-muzikale kunst mogelijk zou kunnen maken. Van dit denkbeeld uitgaande, vatte hij het destijds te Munchen ontworpen plan eener ‘school’ voor de vorming en opleiding van jonge musici en direkteurs, alsmede van zangers en zangeressen, tot uitvoering der groote dramatische muziek, weder op. Hij wilde jonge musici uitnoodigen, zich een tijd lang onder zijn leiding te oefenen in de voordracht der symphonische werken van Haydn, Mozart en Beethoven. Na het volbrengen dezer taak zouden, zoo mogelijk, ook talentvolle zangers uitgenoodigd en de oude duitsche opera's onder handen genomen en zorgvuldig ingestudeerd worden, die op de bestaande tooneelen een onwaardig leven leidden. Op die

wijze kon men hopen, langs een natuurlijken weg en met behoorlijk geoefende krachten weder tot werkelijk grootsche feestvoorstellingen te komen, waartoe Wagner aanbood zijn *Parsifal* te voltooien, welke schepping hij na de voorstellingen van 1876, volgens een oud plan, was begonnen uit te voeren.

'Wenn Sie wollen' .... maar wederom wilde men niet. Het denkbeeld der 'school' werd niet verwezenlijkt, alleen ontstond op Wagner's roepstem de 'Algemeene Patronaatvereeniging', nl. een verbinding van alle tot dat oogenblik bestaande Wagner-vereenigingen met Bayreuth als centrum, een lichaam welks leden, door bijdragen tot vorming van eenfonds ten behoeve der geheele onderneming, het uitsluitend recht tot bijwoning der uitvoeringen zouden verwerven. De belangstelling in deze vereeniging wist Wagner optewekken, niet alleen door de uitgave van een onder zijn auspiciën verschijnend tijdschrift (*Bayreuther Blätter*), maar vooral door de aankondiging der aanstaande uitvoering van een nieuw tooneelfeest-spel, nl. *Parsifal*. Deze belofte had werkelijk grooter belangstelling van het publiek in de patronaatvereeniging ten gevolge, zoodat zij in twee jaar tijds het getal van 1700 leden in meer dan 200 steden van Duitschland en van het buitenland bereikt had, hetgeen echter, daar de contributie zeer laag gesteld was en slechts zeer weinigen grooter giften offerden, het fonds der vereeniging toch nog lang niet tot die hoogte bracht, dat van een kapitaliseeren der onderneming sprake had kunnen zijn.

De finantiëele resultaten bleven voor Wagner ongunstig, een vasten bodem voor de voortzetting der Bayreuther feestspelen had hij nog niet gevonden. 'Mocht het nog eens gebeuren', riep hij in dien stand van zaken uit, 'dat een met de noodige macht bekleed persoon zich afvraagt, of het te verantwoorden is, dat van staatswege jaarlijks geld in overvloed uitgegeven wordt voor het onderhoud van akademische instellingen, die zich in haar onvruchtbaarheid halsstarrig verwijderd houden van alle levende kunst, of voor de voortzetting van vorstelijke schouwburgen, die niet in overeenstemming met hun titel zijn, daar zij met de *ook* "publieke vermakelijkheid" genoemde schouwburgen van den laatsten rang moeten concurreeren; terwijl men daarentegen den steun onttrekt aan een instelling, die, uit waarachtig artistieke aandrift ontstaan, den duitschen geest in het leven wil houden door korrekte uitvoering van de werken

der groote meesters, ten einde op deze wijze bij de natie, welke die meesters heeft voortgebracht, het bewustzijn van de waarde en de waardigheid der kunst levendig te houden.'

Zóó schreef Wagner in 1879. Intusschen werkte hij rusteloos voort. Niet alleen hield hij zich in de volgende jaren bezig met het voltooien van *Parsifal*, maar hij gaf in de *Bayreuther Blätter* een vervolg van zijn vroeger in afzonderlijke brochures verkondigde meening over leven en kunst. 'Wat is duitsch?' - zoo luidt de titel van een der eerste opstellen, die hij daarin plaatste. Het is een onderzoek naar den aard van den duitschen geest, dat opgehelderd en aangevuld wordt door latere opstellen, als: 'Wat is stijl?' 'Het publiek in tijd en ruimte,' 'Over dichten en componeeren' e.a. Hij behandelt daarin de verhouding van het hedendaagsche publiek, zooals het door de dagbladen, schouwburgen en universiteiten gevormd wordt, tot de kunst, wijst op het misbruik, dat van het woord 'modern' wordt gemaakt en verklaart het tragische in het lot van den scheppenden geest - voor zooverre hij aan de voorwaarden van tijd en ruimte voor zijn streven onderworpen is - alsmede de begrippen dichter, ziener, zanger, verteller, kunstenaar, musicus, componist, de beteekenis van een dichterlijken tekst voor de muzikale melodie en het onuitwischbare onderscheid tusschen dramatische en symphonische compositie.

Daar deze opstellen oorspronkelijk voor een kleinen kring van vrienden bestemd waren, liet Wagner zich bij de uitwerking daarvan vrijer gaan dan in vroegere geschriften. Aan ernstige, beteekenisvolle gedachten paart hij vroolijke invallen, zooals zij bij gesprekken in besloten kleinen kring voorkomen, scherts en luim brengt hij rijkelijk aan, en zijn voordracht is van satyre, ironie en humor doortrokken. De grondtoon van al deze uitingen is echter een ontstemming, die uit zijn jongste ervaringen verklaarbaar is. Wagner gevoelde, dat hij in scherpe tegenstelling was met de moderne wereld en haar geheele beschaving. Met kracht streed hij tegen de moderne beweging in staat, maatschappij en kunst, tegen de wijze waarop kunst en wetenschap in het nieuwe duitsche rijk behandeld werden, tegen de duitsche schouwburgen, tegen de nieuwste proeven van muzikale compositie in Duitschland, ook tegen de onkundige, uiterlijke nabootsers van zijn eigen muziek en tegen de dagbladpers. Met groot leedwezen bespeurde hij overal

het onmiskenbaar verval van den duitschen geest. Warmte en geestdrift verdrongen die pessimistische beschouwingen alleen dan, wanneer hij de ware, oorspronkelijke hoedanigheden der Duitschers en de glorie hunner heerlijke muziek herdacht. Van haar alleen hoopte hij dan ook het behoud der duitsche kunst.

De grondgedachten der philosophie van Schopenhauer waren reeds in verscheiden dezer opstellen ontwikkeld. Maar nog veel meer berustte al wat Wagner later schreef op de leer van den Frankforter wijsgeer en op de door hem geprezen brahmaansch-buddhistische godsdienstleer. Daarbij kwamen uitingen van Ernst von Weber, aan wiens strijd tegen de vivisectie Wagner ijverig deelnam, en van graaf Arthur de Gobineau, wiens wetenschappelijk werk *Sur l'inégalité des races humaines* diepen indruk op hem had gemaakt. Op dezen grondslag ontstond de diepzinnige verhandeling *Religion und Kunst*. Wagner ging daarbij uit van de oorspronkelijke overeenstemming der indische en der christelijke religie en van den bezielenden invloed van deze laatste op de ware kunst, die haar adel verloor, zoodra zij wereldsch werd. Beide verheven religies leeren verzaking van de wereld en van haar hartstochten en zijn gebaseerd op het bewustzijn van de zondigheid der historische menschheid, voor wie zij gesticht werden. Deze zondigheid, die zich het vreeselijkst openbaart in de erbarmingslooze wederkeerige bestrijding en vernietiging, zoowel van enkele personen, als van stammen en volken, verklaarde Wagner uit de ontaarding van het bloed, sedert de menschheid zich niet meer tot het oorspronkelijke en natuurlijke plantenvoedsel bepaalde, maar vleesch van dieren verteerde. Daarmede bezegelde zij haar physiek en zedelijk verval, en een noodzakelijk gevolg daarvan was ook de ontaarding van het christendom, alsmede het bederf van onze geheele moderne beschaving met haar bedriegelijke kunst en wetenschap. Een werkelijke regeneratie van het menschengeslacht hoopte Wagner alleen van een innige verbinding der pogingen van de vegetariërs, de vereenigingen voor dierenbescherming en voor matigheid met die van het christelijk socialisme. Die regeneratie moet het doel zijn van allen waren godsdienst, welke daarom de kern der indische en der christelijke leer moet bevatten, zonder de allegorische toevoegsels. Dan zal ook de kunst gelden als een louterende,

stichtende daad van godsdienst, ‘zu göttlicher Entzückung heiter aufsteigende Klage.’ Als hoogste gebod van die echte religie noemde Wagner met Schopenhauer het Medelijden, den oorsprong der drie alomvattende deugden: Geloof, Hoop en Liefde.

Onnoodig te zeggen, dat deze opstellen betrekkelijk weinig lezers vonden, en dat het getal van hen die ze begrepen en er mede instemden, nog kleiner was. Zulke kost was voor de abonné's van een muziektijdschrift - als zoodanig golden de *Bayreuther Blätter*, hoewel zij in werkelijkheid geheel iets anders zijn - te zwaar. Maar al mocht het Wagner niet gelukt zijn, bij velen sympathie te verwerven voor de in bedoelde opstellen verkondigde ideeën, algemeen was de geestdrift, die het aan denzelfden gedachtengang ontsprongen kunstwerk, het ‘Bühnenweihfestspiel’ *Parsifal*, verwekte.

Reeds gedurende zijn verblijf te Zürich, in een der jaren tusschen 1853-1857, had Wagner het voornemen opgevat, het epos van Wolfram van Eschenbach tot onderwerp van een muziekdrama te maken. Hij kende het gedicht sinds 1845, toen hij in Mariënbad den tekst voor *Lohengrin*, die in Wolfram's *Parzival* de slot-episode vormt, dichtte. Volgens von Wolzogen had reeds destijds één gedeelte een bijzonder grooten indruk op hem gemaakt, nl. het verhaal uit den 9en zang, waar Parzival, in volle wapenrusting door een woud rijdend, een ridder ontmoet, die hem het dragen van wapens op Goeden Vrijdag verwijt:

Das war des grauen Ritters Klage,
Dass er die heiligen Tage
Nicht also ehrte nach der Sitte,
Dass er ungewappnet ritte,
Oder barfuss ginge
Und des Tages Fest beginge.

‘Denn es ist Karfreitag heut,
Dess alle Welt sich billig freut
Und doch in Leid befangen ist.
Wofern ihr nicht ein Heide seid,
Herr, so heiligt diese Zeit!’

Jaren later, gedurende zijn verblijf te Zürich, gebeurde het eens - zegt von Wolzogen - dat de eerste zachte lentedag

Goede Vrijdag was. Onder den heilzamen invloed van het heerlijke voorjaar, beschouwde Wagner van het balkon zijner villa in stille verrukking de prachtige natuur, de roerende Goeden Vrijdag-episode uit Wolfram's epos schoot hem in de gedachte en inspireerde hem tot de melodie, welke later als ‘Charfreitags-Zauber’ in *Parsifal* is opgenomen.

Wellicht is het niet van algemeene bekendheid, dat de persoon van Parsifal oorspronkelijk in een ander drama van Wagner, nl. in *Tristan und Isolde*, zou zijn voorgekomen. Ook dit verhaal hebben wij aan von Wolzogen te danken. In de eerste schets van het laatste bedrijf nadert Parsifal, als pelgrim den Graaltempel zoekend, de lijdenssponde van den stervenden Tristan. ‘Dem Begehrenden,’ zegt von Wolzogen, ‘wäre so der Entsagende, dem sich selbst Verfluchenden der seine Schuld Büssende, dem bis zum Tode Liebesleidenden und Sterbenden der bis zur Erlösung Mitleidende gegenüber gestellt worden. Der Entsagende als der Mitleidige wäre wie eine himmlische Trosterscheinung vorübergezogen an dem Schmerzenslager des in der Verneinung noch Begehrenden, und daher endlos am Lëben Leidenden... Und es heisst, eine bestimmte Melodie des wandernden Parzival habe zu dem todwunden Tristan emporklingen sollen, gleichsam die geheimnissvoll verhallende Antwort auf dessen lebenvernichtende Frage nach dem “Warum” des Daseins. Da wäre dann die Weise des Grals-Suchers hineingeklungen in das Sterbelied des Nachtgeweihten. Hier der Tod! Dort das neue Leben! Aus dieser Melodie, kann man sagen, ist das Bühnenweihfestspiel geworden.’ Doch kort daarop veranderde Wagner van gedachten: ‘Die Gestalt des pilgernden Parzival löste sich bald von dem düsteren Bilde Tristan's ab, verschwand aus Kareol's Mauern und trat in die schweigende Einsamkeit der künstlerseele tief zurück. Was dort die phantastische Symbolik einer einzelnen Scene gewesen wäre, das hat sich nun in zwei volle künstlerische Realitäten getheilt: hier *Tristan und Isolde*, dort *Parsifal*.’

Een ontwerp van den tekst van het ‘Bühnenweihfestspiel’ ontstond eerst in het jaar 1865. In een brief van dat jaar, waarin gewag wordt gemaakt van een avond-bijeenkomst ten huize van Hans von Bülow te München, leest men o.a. het volgende: ‘Wagner war in sehr guter Laune und sehr nett. Er erzählte uns die Conception seines noch kaum begonnenen

Parzival[1] und sang einen Akt aus *Tristan und Isolde*. Bei der Erzählung der *Parzival*-Dichtung äusserte er u.A. es komme nur eine einzige weibliche Hauptpartie darin vor, ein Weib, das zwei Naturen habe, er wisse noch nicht genau, wie er das ausführen werde.'

Aangaande dit ontwerp deelt Wagner's vriend, de beeldhouwer Kietz, die in 1873 's meesters buste modelleerde, nog het volgende mede: Am Abend des 9 September las er die erste Hälfte des *Hamlet*, ohne alles Pathos, aber mit Stil und hinreissend in der Wirkung; interessant war es auch, dass er manchmal an gewissen Punkten eine Pause machte und sich darüber aussprach. Am darauffolgenden Abend hatte er sich vorgenommen, nach dem Essen den *Hamlet* fertig zu lesen doch verlor er später die Lust, weil die letzten Akte gar zu trübe, traurig und angreifend für ihn seien; er wollte was Lustiges bringen - suchte nach spanischen Dichtern - fand nichts - schlug dann Felix Dahn vor - da frug ihn Frau Cosima oder eins der Kinder, ob er nicht mal in der blauen Mappe suchen wolle, und ganz plötzlich frug er dann seine Frau, ob er den Parzival lesen solle. Ich glaubte, den Eschenbach'schen; doch war es ein Entwurf zu einer Oper, den er im Jahre '65 auf Wunsch des Königs von Baiern gemacht, der aber nicht zur Ausführung gekommen war. Also nicht der Text, sondern nur den Entwurf des Ganzen. Es war sehr frei behandelt, aber so wundervoll, so ergreifend schön erzählt, dass ich fest überzeugt bin, es ist das schönste was er gedacht hat. Mich hat noch nichts so aufgeregt. Er ist ein wunderbarer Mensch. Beim Abschiednehmen den Abend, um gleichsam Einen wieder zu sich selbst zu bringen, setzte er sich ans Klavier und spielte zu meinem Erstaunen den *Jungfernkranz* aus dem *Freischütz*, aber mit einer ungeahnten Schönheit, und sagte: '"Sehen Sie, Kietz, ich kann nicht nur dichten, ich kann auch den Jungfernkranz spielen."'

In den zomer van 1877 was de tekst van het 'Bühnenweihfestspiel' gereed, en nog in hetzelfde jaar begon Wagner met de muzikale compositie, doch de instrumentatie van het geheele werk was eerst in Januari 1882 gereed, en den 26^{n} Juli van dat jaar werd de eerste voorstelling gegeven.

Over den inhoud van *Parsifal* is in verschillende tijd-

1) Moet zijn: *Parsifal*. In het epos van Wolfram heet de held: *Parzival*.

schriften, ook in *De Gids*, door Prof. van Hamel en door schrijver dezes, reeds gesproken. Ik wil hier alleen nog vermelden, hetgeen misschien niet van algemeene bekendheid is, dat het gedicht van Wolfram von Eschenbach niet de eenige bron was, waaruit Wagner geput heeft. Zoo is o.a. de episode met de Bloemenmeisjes ontleend aan de Alexander-sage van den monnik Lamprecht, die in de 12e eeuw aan den Neder-Rijn leefde. Daarin wordt verhaald, hoe Alexander de Groote, nadat hij zich met 300 helden van zijn leger heeft afgescheiden, van verre een groot, prachtig woud ontwaart, welks dicht saamgegroeid gebladerte de zonnestralen buitensluit:

Gar viele schöne Mägdelein
Wir in dem Walde funden,
Die spielten in diesen Stunden
Auf dem grünen Klee umher,
Hunderttausend und noch mehr;
Die spieleten und sprangen,
Hei wie schön sie sangen!
Da höreten wir wohl im Wald
Den süssesten Gesang,
Der je von Menschen ward erdacht.

Wenn die Blume sich oben erschloss,
So fanden sich darinne
Mägdlein ganz und gar vollkommen.
Sie hatten völlig wie es schien,
Ein Alter um das zwölfte Jahr,
Sie waren herrlich, das ist wahr,
Geschaffen an ihrem Leibe,
Es war von ihnen keine,
Die nicht der Schönheit Reiz besass.
Auch trieben sie in züchten Spass
Und lachten viel und waren froh,
Und ihr Gesang entzückte so,
Dass nie vordem und seit der Frist
So süsse Stimm' erschollen ist.
An Farben waren sie genau
So wie die Blumen auf der Au,
Roth und weiss wie Schnee gethan.

De helden blijven volle drie maanden en twaalf dagen met

de meisjes in het woud te zamen. Deze leven echter niet langer dan de bloemen, die haar het aanzijn schonken:

> Da die Zeit zu Ende ging,
> Unsre Freude auch zerging:
> Die Blumen ganz und gar verdarben
> Und die schönen Frauen starben.

Hierbij denkt men onwillekeurig aan de woorden der Bloemenmeisjes, wanneer zij op de vraag van Parsifal:

> Wie duftet ihr hold!
> Seid ihr denn Blumen?

antwoorden:

> Des Gartens Zier
> und duftende Geister
> im Lenz pflückt uns der Meister;
> wir wachsen hier
> in Sommer und Sonne,
> für dich nur blühend in Wonne.
> Nun sei uns freund und hold,
> nicht karge den Blumen den Sold,
> kannst du uns nicht lieben und minnen.
> wir welken und sterben dahinnen.

Nog andere motieven heeft Wagner, niet aan Wolfram, maar aan anderen ontleend; zoo o.a. aan den *Perceval* van Chrestien de Troye de onderstelling, dat de bloedige speer waarmede Amfortas verwond is, dezelfde is die Longinus eens den Verlosser in de zijde stak. Wat het karakter van Klingsor betreft, heeft Wagner niet zoozeer aan dien van Wolfram, als wel aan den met helsche machten verbonden hongaarschen toovenaar uit het gedicht van den Wartburgkrijg en uit Hoffmann's novelle van den zangwedstrijd, ook aan den magiër in Immermann's mythe *Merlin* gedacht.

De muziek van *Parsifal* - wat zal men er nog van zeggen, dat niet reeds overbekend is? Toen het heerlijke werk in 1882 voor de eerste maal ten gehoore was gebracht, strekten velen der felste tegenstanders van Wagner langzaam de wapens, en voor de vrienden zijner kunst was de uitvoering een openbaring;

de ongehuichelde geestdrift van publiek en uitvoerenden was voor den meester de schoonste triomf.

Maar ... nu was Wagner gestorven, en van alle zijden hoorde men de vraag: Wat zal er van Bayreuth worden?

Velen, en onder hen ook wankelmoedige vrienden, voorspelden, dat het nu met de Bayreuther ‘Festspiele’ gedaan zou zijn; dat de ziel der onderneming ontbrak, en dat niemand den moed noch de vereischte autoriteit zou bezitten, om de plaats van den overleden meester te vervullen en de leiding op zich te nemen.

Die zoo spraken, hadden gerekend buiten de geestkracht eener vrouw. Cosima Wagner, 's meesters weduwe, aanvaardde vol moed zijn geestelijke nalatenschap en zette het door hem begonnen werk in *zijn* geest voort.

Dat Wagner zelf overtuigd was, in zijn vrouw een krachtigen steun voor de verwezenlijking zijner artistieke plannen te bezitten, weten wij o.a. uit de ‘Herinneringen’ van Ferdinand Praeger, den man met wien hij bij zijn verblijf in Engeland (1855) kennis had gemaakt. Praeger verhaalt dienaangaande het volgende. Hij had in het jaar 1870 zijn vriend te Triebschen aan het Vierwaldstädtermeer een bezoek gebracht. Zij hadden te zamen een wandeling in den tuin gemaakt en waren onder een druk gesprek over de *Nibelungen* aan een plaats gekomen, die wegens zijn donker hout met een steile helling naar het meer toe, de ‘Wolfsschlucht’ werd genoemd. Wagner, die aan den kant van de helling meer rende dan liep, deed een misstap, gleed uit en zou zeker naar beneden gevallen zijn, wanneer hij zich niet bliksemsnel en met de behendigheid van een geoefend akrobaat op den linkervoet omgedraaid en zich aan een boompje had vastgehouden om het evenwicht te herstellen. Van den doodelijken schrik bekomen, zeide Praeger tot hem: ‘Haast was het uitgeweest met uw *Nibelungen* plannen, die zouden dan alle op den bodem van het meer liggen’. ‘Daarin bedriegt gij u, Ferdinand,’ antwoordde Wagner, ‘Cosima heeft mij beter begrepen dan iemand anders, en zou in mijn plaats de zaak voortgezet hebben. Zij is een verbazende vrouw.’

Welnu, de ervaring heeft geleerd, dat Wagner ook in dit opzicht juist gezien heeft. Trots de voorspellingen der pessimisten, hebben wij sedert 1882 reeds zeven herhalingen der

‘Festspiele’ gehad, en het laat zich aanzien, dat zij zich nog tal van jaren zullen staande houden.

Reeds Wagner had het voornemen opgevat, behalve *Der Ring des Nibelungen* en *Parsifal*, ook zijn vroegere werken te Bayreuth op het tooneel te brengen en op die wijze als het ware een school voor de vorming van den stijl, waarin zij behoorden uitgevoerd te worden, in het leven te roepen. Zijn plotselinge dood belette hem, dat plan te volvoeren. Maar zijn weduwe heeft het gedaan, en de geheele wereld is haar daarvoor dank verschuldigd. Nog in het jaar van den dood des onvergetelijken meesters vatte zij haar moeilijke taak op, en met stijgende verbazing en bewondering zag men de volgende werken te Bayreuth ten tooneele verschijnen:

1883:	*Parsifal*.
1884:	*Parsifal*.
1886:	*Tristan und Isolde, Parsifal*.
1888:	*Die Meistersinger von Nürnberg, Parsifal*.
1889:	*Tristan und Isolde, Die Meistersinger, Parsifal*.
1891:	*Tannhäuser, Tristan, Parsifal*.
1892:	*Tannhäuser, Die Meistersinger, Tristan, Parsifal*.

Grooter en grooter wordt het aantal vreemdelingen, dat in de jaren der ‘Festspiele’ naar het kleine stadje in het Fichtelgebergte trekt om zich te laven aan de schoonheid en verhevenheid van Wagner's scheppingen; meer en meer wint de overtuituiging veld, dat men te Bayreuth een kunstgenot smaakt, hetwelk met niets anders te vergelijken is. In de ‘Festspiele’ van Bayreuth leeft Wagner's geest voort. Zij zijn de nalatenschap, die hij der wereld vermaakt heeft, en die door zijn weduwe, ondersteund door de vrienden van zijn huis en van zijn kunst, trouw beheerd wordt. Ondanks alle afbrekende kritiek, ondanks alle aanvallen, waaraan Bayreuth even goed als elke andere instelling van kunst blootstaat, is het onloochenbaar, dat uitsluitend daar ter plaatse de muzikaal-dramatische kunst, zooals de groote meester Richard Wagner haar heeft geopenbaard, op waardige wijze wordt uitgeoefend.

Dit zal, hopen wij, weldra op nieuw blijken, wanneer Bayreuth weder zijn poorten zal openen om de van heinde en verre saamgestroomde vreemdelingen te laten genieten van de uitvoeringen der tetralogie *Der Ring des Nibelungen*.

HENRI VIOTTA

Verzen.

Wir sind die Lieder....
In deines Herzens Tiefen
Stille wir warteten:
Dir gleich ob wir schliefen.
Ibsen. Peer Gynt.

I.
Aan....

Wat heb ik u misdaan... misdaan...
Dat gij mij niet met vree laat gaan
Mijn stille wegen?
Mijn jeugd is lang voorbij... voorbij...
Ach, waarom treedt ge mij terzij
En lacht mij tegen?

Wat wilt gij in uw overmoed,
Als mij uw blik betoovrend groet,
Dat ik beginne?
Gij ziet mijn grijze haren wel...
Ik ben te oud voor 't zoete spel
Der jonge minne!

Het leven lei mij banden aan,
Die kwellende mijn ziel omvaên
't En baat geen spartlen...
Wat komt gij dan te kwader dag,
Om met uw liefsten lonk en lach
Mij wreed te martlen?

II.
Aan zee.

De zee: - één onmeetlijk Verlangen,
Waar boven wolken hangen
  Van grijze Melancholie...

Op de golven, die willoos schomm'len,
Ligt willoos mijn ziel te domm'len
  En te smachten... smachten naar U!

III.
Passie.

'k Heb met mijn passie gespeeld
Als een kind met vuur...

't Is zoo verleidlijk, dat klein-kinderspel
Met een vonk:
Een fijn gloeiende, zacht aangeblazen vonk,
Die groot en grooter wordt en om zich heen vonken doet gloeien
Altoos meer!
Tot plotseling - als een zonnevlam uit een purpren wolk,
Uit een gloedkelk stroomend als vlammenwijn, -
De lichte laaie wild opflakkert...

Ik heb gespeeld met mijn passie,
Als een kind
Met vuur...

Nu is 't te laat.
Nu lig ik neer, geknield voor de hooge vlam,
Die mijn ziel, den roekloozen vlinder, trekt, -
Ik moet mij branden....

IV.
Tweestrijd.

O - ik verlang naar U!
Wat tot elkaar ons voert, - wie kan het weren? -
Mijn liefde schreeuwt naar u met sterk begeeren...
Toch - ben ik... bang voor u...

O kom - ik zoek naar U!
Wat mijne ziel verbrandt, - ik kan 't niet blusschen;
Ik wil u wild op mond en oogen kussen!...
Dan wellicht... vloek ik u...

Mijn Lief - ik smacht naar U!
Ik voel den passie-band dagelijks hechter,
En weet van uur tot uur mijzelven slechter; -
Liefste,... veracht mij nu!...

V.
Geluk.

Nu hebt gij zoo stil in mijn armen gerust,
Tot mij gelachen zoo mild!...
Ik heb u op mond en oogen gekust
Zoo innig - zoo wild!

Nu heeft uwe hand met liefkoozend gebaar
Zacht mijne wangen gestreeld;
Nu hebben mijn bevende vingers gespeeld
En gewoeld in uw haar...

Kom nu, mijne Liefste, vóor mij staan,
Zie mij aan zoo stil... zoo stil...
Dan nog één kus, - en zwijgend wil
Ik henengaan...

O, ga ik nu weer tusschen 't menschengeloop,
Dan zal mijner oogen gloed verraên,
Dat ik van de liefde heb ontvaên
Den heil'gen doop!

VI.
Foltering.

Ik heb mijzelf aan u gegeven
Geheel - geheel...
En krijg van u: o Raadsel-leven,
Een deel - een deel...

O, 'k mag u in uw oogen staren
Met innigheid,
U streelen langs der lange haren
Aanminnigheid!

Ik mag u al mijn leed vertellen,
Mijn twijfel-smart;
U in mijn krachtige armen knellen
Aan 't bonzend hart!

Ik mag u kussen op uw lippen
Zoo vurig... lang...
Maar steeds voel ik uw ziel me ontglippen,
Hoe 'k u omvang!...

O, mag 'k u in mijn armen dragen
Ver - heel ver heen?
En houden u dan al mijn dagen
Voor mij alleen?

'k Wil in uw oogen 't antwoord lezen,
Waar 't hart naar hijgt!...
Zal 't eeuwig een mysterie wezen?
Gij staart - en zwijgt...

In hoogsten lust mijn diepste ellende,
Dat zult gij zijn:
Ik wilde dat ik nooit u kende,
O Liefste mijn!

VII.
Avond.

Zij zit bij lamplicht voor 't open raam;
Ik loop onder donkere boomen
En noem haar naam...

Zij weet niet van waar, - zij weet niet hoe;
Dan hoort zij dichtbij me komen
En knikt mij toe.

Zij geeft mij zwijgend haar koele hand
En blijft mij stil aanstaren;
Hoe koel... die hand!

Om haar hoofd een stralend aureool;
Geel licht in blonde haren...
O lief idool!

VIII.
Nacht.

O, gaat men door lijden tot heerlijkheid,
Dan zal ik er komen, -
Want van wilde smarten mijn ziele schreit
In waken en droomen!

In der dagen licht en het duister der nacht
Heb ik angstig, onder
Deemoedig opzien de komst verwacht
Van het Liefde-Wonder.

Maar het laat zich wachten zoo lang... zoo lang...
Het wil niet komen...
Dat maakt mijn leven zoo bang... zoo bang...
Ach - zou 't nooit komen?

O dagen en nachten, wat zijt ge traag
In 't gaan en keeren...
Nu kreun ik zacht in een wilde vlaag
Van fel begeeren!

Dan buig ik weer 't hoofd - hoe mijn ziel ook schreit -
In 't geloof der vromen:
Ja, gaat men door lijden tot heerlijkheid,
Dan moet ìk er komen!

IX.
Ochtend.

De hemel is zoo troosteloos grijs,
Het wil niet dagen...
De wind zingt in de boomen een wijs
Van klagen...

Ik hoor de droppelen nedergaan
In 't neevlig duister, -
Blijf voor mijn open venster staan
En luister...

Zoo stil is 't overal om mij heen
Op donkre wegen...
Alleen het troosteloos geween
Van regen...

X.
Op het strand.

Wat was het strand des Levens zonnig, breed,
Toen ik u zag!... De golven weken staag

Verder terug; en op mijn vragen schreedt
Gij vriendlijk naast mij voort. Een frissche vlaag
Van levenslust doorstormde ons dan... zoo blij
Als kindren waren wij! Als kindren doen,
Begonnen wij, elkander helpend, toen
Een berg van zand te bouwen, om daar vrij
Te kunnen op staan aan den versten rand
Waar 't ebben staakte. En wij stonden daar
Zoo rustig hand in hand, - en wonderbaar
Klonk ons het branding-breken tegen 't strand...
Ver achter ons was nu het mensch-gewoel:
Wij waren samen met ons hoog gevoel.
Gij hadt aan mijnen schouder 't hoofd geleid,
En peinzend staarden we in de oneindigheid...

Daar kwam de vloed: - wij zagen 't bruisen reeds
Van ver, - 't opsteken van der golven kam,
't Opstuiven van het baren-heir, dat steeds
Met breeder scharen, dreigend nader kwam...
Toen wilde ik de armen om u henen slaan,
En zeggen: ‘Liefste, laat ons blijven staan,
Als wij elkander houden is het goed, -
Al stort ook over ons de passie-vloed!’

Maar gij werdt voor de hooge zee beducht
En naamt de plooien van uw kleed bijeen,
En zijt naar veil'ger strand teruggevlucht
En liet mij op den zandberg heel alleen!

Alleen ben ik gebleven... Onvervaard
Heb ik de wilde golven aangestaard,
Tot onder mij het zand is weggespoeld...
Nooit heb ik zóo verlaten mij gevoeld!

XI.
Vragen.

Ik had zoo gehoopt met u één te zijn,
Niet langer zoo treurig alleen te zijn,
Te vinden de ziel waar mijn ziel naar schreit,
Want bang is mij 's levens eenzaamheid...

Gij hebt toch uw hand in de mijne gelegd
En zijt toen een eindweegs mee gegaan:
Waarom mij dan nù al vaarwel gezegd
En trillend van weedom laten staan?

Gij gingt met mij, nièt uit medelij, -
O, zeg me, wat dan toch de reden zij,
Dat ge mij deze wrange smart bereidt
En mij voort laat trekken in eenzaamheid?

XII.
Een droom.

Ik heb gedroomd van u:

Wij waren samen op een steilte, - gij
Te paard, zooals ik u zoo gaarne zie,
Uw sluier wuivend, en het fier gelaat
Uitdagend rondziend met dien blijden trek
Van overmoed... Ik stond te voet en zag
Als altijd tot u op, en dacht met smart
Hoe onbereikbaar gij mij eeuwig blijft!...
Wel lachtet gij me somtijds vriendlijk toe,
Of reiktet mij de kleine hand, zoo nauw
Gekneld in 't wit kastoor. Uw lieven blik,
- Ach, hoe demonisch is me uw liefste blik! -
Uw handdruk nam ik als een aalmoes aan,
Ik armste...
   Recht ontsteeg de hooge rots
Aan d' éene zij - de zijde waar ik stond -
Het steenig land.
   Ik staarde u in 't gelaat,
Den rug gewend naar de' afgrond, en ik vroeg
Met innigheid en beving in mijn stem:
‘Nog niet?’ ... en telkens vroeg ik weer: ‘Nog niet?’ -
Na elke vraag zaagt gij me zwijgend aan,
Ernst in uw oogen - om uw lippen spot,
Maar telkens schudde uw hoofdje langzaam: Neen.
En langzaam ging ik stap voor stap terug,
Wel wetend dat ik dichter aan den rand

Des afgronds naderde...
Toch vraagde ik weer
Met wanhoops-beving in mijn stem: ‘Nog niet?’...
Gij zweegt en bleeft al zwijgend schudden: Neen.
Toen deed ik nog een tred terug...
Een schok
Zoo hevig als ik nooit gevoelde, voer
Mij door het lichaam, - deed mijn hart
Opsteigren in mijn borst, - en tuimlend vloog
Ik plots omlaag... 't Werd alles duisternis.
Bonzend kraakte mijn hoofd...

'k Lag in een kamer, roerloos op een bed, En om mij henen bij 't omhulde licht
Een af en aan gezweef, een vaag gegons
Van menschen; spreken met gedempte stem;
Op zachte vraag nog zachter antwoord; zacht gesnik.
In mij was alles stil en werkeloos,
Dof, zwaar en koud. Ik had het vol besef
Dat ik gestorven was en niets meer leed
Of dacht of wenschte... Langzaam streek een hand
Mij over 't voorhoofd, - drukte de oogen toe.
Doch door gesloten oogleên bleef ik zien,
Als door twee schelpen met doorzicht'gen wand.

En zachtkens gingen allen weg van mij...
Ik lag nu dood op 't stille doodsbed neer.

Hoe kwaamt gìj daar?... Op eenmaal zag ik u
Voorzichtig naadren... 'k Hoorde 't licht geruisch
Van uwen tred en 't ritslen van uw kleed,
Uw rijkleed, dat gij ophieldt over de' arm...
Ik zag uw sluier... uw gelaat was bleek...
Een oogenblik stondt gij bewegeloos...
Met sombren blik en strak getrokken mond,
Alsof gij toornig waart... Toen trilde op eens
De rijzweep in uw kleine, sterke vuist,
Als wildet gij mij slaan - mij toornig slaan...
O, in mijn starrig dood-zijn voelde ik nog

Hoe ik zou krimpen onder uwen slag,
Hoe ik zou siddren van oneindig leed!...
Ik wilde roepen, - maar vergeefs; ik zag
U smeekend aan, vergetend dat gij niet
Mijn oogen zien kondt in mijn dood gelaat!
Dan wachtte ik af in nooit-doorleefden angst...
Doch eensklaps wierpt ge uw rijzweep neer.
Toen week
Dat wreede visioen...
Nog zag ik u,
Maar nu heel anders: - In dat lichte kleed,
Waarmede ik u dien schoonen zoone-dag
Aanschouwde in 't dennenbosch - dien ééngen dag!...
- Hoog boven ons de monotone zang
Der duistre dennen als geruisch der zee,
En alles om ons stil... Uw heldre stem
In al die stilte 't eenig blij geluid. -
Zooals gij toen waart, zag ik thans u weer.
Maar uw gelaat was droef nu, - innig droef,
Van deernis vol... Zacht kwaamt gij naar mij toe
En boogt u over mij... Wat vreemd gebeef
Om uwe lippen!... In uw blik - wat smart!...
Ik voelde uw adem trillen om mijn hoofd
En enkle fijne haren streelden mij...
Dan zag ik in uw oogen plotseling
Twee groote tranen, en ik hoorde uw stem
Mij zachtkens tegensuizlen: ‘Domme man!
Ach lieve-domme man!’ en voelde opeens
Uw warme lippen op mijn kouden mond...

Toen werd ik wakker... Alles duisternis...

XIII.
Wraak.

Ik ben niet vertoornd, mijn Lief, mijn Lief!
Ook niet na uw wreeden ontwijkenden brief, -
Toch zin ik op wrake, want wraak is zoet:
Ik zin op een wraak, die u schreien doet...

Ik wacht op de ure die eens voor u slaat,
Dat een passie-storm door uw ziele gaat,
Dat gij lijdt van mijn lijden de schrijnende pijn,
Dat het leven u kwelling en angst zal zijn.

Dan draagt gij uw liefde, den blanken schat,
In uw handen, zoo blank, door de straten der stad
Hèm na, die een spelletje speelt met uw lot,
Den onwaardigen man, die uw passie bespot!

Gij zult loopen door brandenden zonneschijn
Over steenigen weg onder wilde pijn;
Gij zult roepen naar hem, dien uw ziel begeert,
En gij smacht naar zijn blik, - die zich vàn u keert.

Gij zult zwerven door regen, door hagel en wind,
Tot gij nederzinkt als een weerloos kind,
Dat een trap van zijn voeten gelaten verwacht...
En hij laat u liggen, - wijkt uit - en lacht!

O, dan ga ik in duisternis uit, heel laat,
En vind u verkleumd op de koude straat
En neem u zoo teer in mijn sterken arm,
Uw huiverend lichaam ik koesterend warm...

Dan draag ik u snel naar mijn kleine kluis,
Naar den weeksten stoel van mijn eenzaam tehuis,
Waar mijn haard u toelacht met blonden gloed
Waar ik knielend omzwachtel uw wonden voet.

Dan zit ik stil bij u, mijn arm... arm kind!
Tot gij de oogen kunt sluiten en ruste vindt.
Dan kus ik uw haren heel zacht - zoo zacht...
En waak bij uw sluimren den ganschen nacht.

En als 's morgens gij de oogen weer openslaat
En deernis ziet op mijn zorgvol gelaat,
En liefde - en trouw - en lankmoedigheid -:
Dan werpt ge aan mijn borst u... en schreit... en schreit!

XIV.
Moede.

Als een wilde verschrikking, een felle plaag,
Doorstormde mijn gansche Zijn een vlaag
van wee!...
Ik stond met mijn hoofd aan den wand geleund,
En, mijzelven bestrijdend, heb ik gekreund
van wee!...
Ik sloeg mijn tanden in 't harde hout...
Mijn hart - dat ge toen nog niet sterven woudt
van wee!...
't Is al voorbij - 'k heb dat leed doorstaan.
Mag ik nu mijn stillen weg weer gaan
In vree?...

XV.
Finis.

Hoe gloeide 't bosch in rijke najaarspracht
En hief het hoofd, omstoeid door zonnestralen,
Ten hemel op in zelfbewuste kracht,
Als wilde 't hoog in de aether ademhalen!...

Daar kwam de wilde storm... Hij deed uit vale
Loodgrauwe wolken, gansch den langen nacht,
Op 't krimpend loof zijn felle geesels dalen -
De boomen bogen diep met bange klacht.

Dan werd het stil - droefstil... Op 't drassig pad
Smelt nu van 't gouden loover heel de schat...
Ontblaârde stammen stijgen kaal en kil...

Zoo -: wreed beroofd van de allerlaatste droomen,
Wordt als dat bosch mijn ziele stil, droefstil...
Ach - mocht de wintersneeuw nu spoedig komen!

VIR.

Dramatisch overzicht.

Rotterdamsch gezelschap De Vos en Van Korlaar: Noodlot. Naar den roman van Louis Couperus, door G. Jäger.

De verleiding schijnt wel zeer groot te zijn, dat men, ondanks de herhaalde mislukkingen, telkens weêr zich waagt aan het schrijven van een drama naar een roman. Uit een goeden roman is alleen dan een goed drama te maken, wanneer men er geheel iets anders van maakt, den roman over boord gooit en, van het gegevene gebruikmakend, voor zoover het bruikbaar is, een drama s c h e p t . Behoeft het nog weer eens uiteengezet te worden, dat de eischen van elk der beide genren - roman en drama - geheel tegenovergestelde eischen zijn: de tegenstelling van analyse en synthese?

Wie, zich den roman duidelijk herinnerend, naar den schouwburg ging om de bewerking van Couperus' *Noodlot* door den heer Jäger te zien vertoonen, zal zich herhaaldelijk hebben geërgerd: vooreerst over het feit, dat wat in den roman hem diep had getroffen, op het tooneel hem vreemd, soms belachelijk voorkwam; en dan over de gapingen in het stuk, over de bruske overgangen en de horten en stooten, waarmede de handeling voortstrompelt.

Maar wie den roman niet had gelezen, is er veel erger aan toe geweest. Het conventioneel dienstbodengesprek, waarmede het drama opent, is niet voldoende om ons voor te bereiden op hetgeen wij te zien zullen krijgen, ons in te lichten omtrent den toestand, zooals die is bij den aanvang van het stuk. De heer Jäger laat namelijk zijn drama beginnen bij het derde hoofdstuk van den roman: na de ontmoeting in Noorwegen met Sir Archibald Rhodes en zijne dochter en na de verloving van Frank Westhove met Eve Rhodes. In het eerste bedrijf vinden wij de tafel gedekt ten huize

van Frank, en in die kamer met de gedekte tafel zien wij eerst Bertie daarna Eve verschijnen. Maar hoe die twee daar komen, wat zij daar doen en wie zij eigenlijk zijn, komen wij vooreerst niet te weten. De toeschouwer moet maar zien, dat hij er achter komt.

In den roman hebben wij, bij het punt waar het drama begint, de kennismaking met Bertie en Eve reeds lang achter den rug. Wij hebben Bertie haveloos, vermoeid, uitgeput bij Frank zien aankomen; hem door zijn ouden vriend met liefde zien ontvangen en zich die ontvangst zien laten welgevallen alsof ze hem toekwam. De beschrijving van Bertie's poezennatuur, zooals zij zich op verschillende wijzen en in verschillende omstandigheden openbaart, behoort tot de voortreffelijkste gedeelten van den roman en maakt er een essentieel deel van uit. En ook met Eve, de flinke Eve, ‘een beetje liberaal opgevoed’, zooals zij zelf verklaart, de jonge, bekoorlijke Engelsche, die met baar naïef enthousiasme zoo verstandig en zoo natuurlijk kan zijn, zijn wij bekend.

Maar hier, bij den aanvang van het drama, zijn wij niet gecenseerd iets van deze beiden te weten, noch van hunne verhouding tot Frank, noch van hunne verhouding onderling. Het drama moet uit zich zelf, niet uit den roman verklaard kunnen worden. En als wij Bertie zien optreden en hooren spreken hebben wij het recht te vragen: wat doet hier die jonge zwakke man met zijn afgezakte schouders, zijn slependen gang, zijn lijmerige spraak en loenschen blik; en hoe is het te verklaren, dat het jonge meisje, dat daar bij hem zit, zooveel sympathie voelt voor dien gluiperd, dien femelaar, met zijn huilerige stem?.... Hier valt mijn grief tegen den opzet onopzettelijk samen met mijn grief tegen Royaards' opvatting van Bertie. Zulk een individu, als hij ons te zien geeft, met de valschheid in zijn blik, in zijn gang, in zijn stem, zou door een open natuur als Frank binnen het half uur de deur zijn uitgegooid, en Eve, de eerlijke, onbedorven Eve, zou zich met afschuw van hem hebben afgekeerd. Den Bertie van den roman, gedistingeerd in zijn aristocratisch-tengeren bouw, door het mysterie van wiens diepzwarte oogen Eve zich voelt aangetrokken, geeft Royaards ons niet te aanschouwen.

Zoo kwam er dan reeds van den aanvang af, èn door de schuld van den dramaschrijver, èn door die van den vertooner, iets als een valsche stemming in dit drama. In den loop van dit eerste bedrijf vernemen wij wel, hoe Bertie in Eve's oogen Frank ver-

dacht tracht te maken; wij zien wel dat Frank jaloersch wordt op Bertie; maar wij zijn te weinig op de hoogte van hetgeen aan dat alles is voorafgegaan, wij hebben nog te weinig met hen meêgeleefd, om vooralsnog bijzonder belang te stellen in die drie personen daar samengebracht in die kamer met de gedekte tafel, welke ongebruikt blijft, - en als het scherm valt na het eerste bedrijf hebben wij geen indruk ontvangen en zijn wij weinig nieuwsgierig naar wat er volgen zal.

Als het tweede bedrijf aanvangt, heeft het incident plaats gehad met het ‘skatingrinkje,’ de dame met den Cherry-ripe-hoed, door wie Frank, als hij, met Eve aan den arm, uit het Lyceum-theater komt, zoo bijzonder hartelijk goeden avond gezegd wordt. De heer Jäger heeft zich de volkomen overtollige moeite gegeven, ons dit ‘skatingrinkje’, in een kort gesprek met Bertie aan den ingang van Franks villa, te laten zien, en - maar dit achter de schermen - haar Eve, in de buurt van Frank's woning, te laten ontmoeten. Het wantrouwen van Eve, door Bertie gewekt, vindt in dit alles ruimschoots voedsel. Zij wil, dat haar vader Frank over het geval met het ‘skatingrinkje’ spreken, en hem vragen zal naar zijn verhouding tot deze vrouw; en wanneer Sir Archibald Rhodes weigert zich hiermeê in te laten, besluit zij, het zelf te doen. En nu volgt het tooneel, waarin Frank, buiten zichzelven van woede, dat hij, de openhartige, oprechte, eerlijke Frank, verdacht wordt iets te verbergen, en dat Eve hem, ondanks zijn ernstigste besprekingen, niet gelooft, op haar aanvliegt, haar met zijn sterke handen aangrijpt en haar dan van zich slingert, dat zij op den divan neervalt.

Hier had de romanschrijver den dramaturg het werk gemakkelijk gemaakt door den zeer natuurlijken, hartstochtelijken, dramatischen dialoog, waarin de woorden van weerszijden snorren als pijlen en de scherpste verwijten knallen door de lucht. De heer Jäger had hier enkel over te schrijven. Maar zie hier nu weêr het onderscheid tusschen het effect van den roman, dien men stil voor zich lezend geniet, en dat van het drama, dat men ziet en hoort. Reeds bij de lezing had de woeste uitbarsting van Frank tegenover het jonge meisje, zijn verloofde, als te ruw, op velen een minder aangenamen indruk gemaakt; maar hier, op het tooneel, uitgeschreeuwd in een paroxysme van ongetemde woede, klonken diezelfde woorden veel scheller en veel grover. En de heer De Vos, die een staaltje

van hooge kunst zou hebben kunnen geven door met ingetoomde kracht dit tafereel te schakeeren, deed niets om het schelle en ruwe ervan te temperen; integendeel: hij scheen er pleizier in te hebben voortdurend ‘met volle kracht’ te werken.

Na zulk een tooneel - zou men meenen - moet het voor goed uit zijn tusschen Frank en Eve, of, indien er al verzoening mogelijk is, dan zal die eerst kunnen komen na langen, langen tijd, nadat Frank in jaren van pijnigend zelfverwijt boete gedaau zal hebben voor zijn redelooze drift. In den roman verloopt er dan ook zulk een lange tijd. Eerst tracht Frank door aan Eve te schrijven vergiffenis te krijgen voor de onberaden uiting van zijn hartstocht, en wanneer zijne brieven (door Bertie's toedoen onderschept) onbeantwoord blijven, begint hij, in gezelschap van zijn beschermeling, lange zwerftochten door Amerika, door Australië, in smartelijke rusteloosheid. Het drama kan dit alles enkel even aanduiden.

Wanneer het scherm voor het derde en laatste bedrijf opgaat, staat het ruwe tooneel, waarmede het vorige sloot, nog levendig voor onze oogen. Van Frank's verre reizen, van zijn lang zielelijden hebben wij echter niets ervaren; alleen hooren wij thans iets van onbeantwoorde brieven en uit een tooneel tusschen Bertie en Sir Archibald's knecht vernemen wij, dat deze laatste door Bertie is omgekocht om Frank's brieven aan Eve en haren vader te vernietigen. Dan op eens, zonder verdere voorbereiding, staat Eve weêr voor ons; eene verklaring tusschen haar en Frank volgt. De verdenking van de brieven verduisterd te hebben valt op Bertie. En dan, wanneer Bertie na de eerste ondervraging, ziende dat alles toch verloren is, alles bekent, dat verschrikkelijke tooneel, waarmede het vierde hoofdstuk van den roman eindigt: Frank's woeste aanval van drift, Bertie's kruipende verdediging, gevolgd door zijn sarrend tarten - en eindelijk de moord.

Dit laatste tooneel is afschuwelijk; niet omdat het met een moord eindigt, maar om de wijze waarop het is opgezet en vertoond wordt. Ook hier is de roman nagenoeg woordelijk gevolgd; maar ook hier is de indruk van de vertooning een gansch andere dan van de lezing. Bertie's zelfontleding, zijn poging om te verklaren hoe het gekomen is, zijn theorie van het Noodlot konden in den roman bedenking wekken, maar men las ze toch met spanning om het dramatische van den toestand, om het belangwekkende van het

‘geval’, om den artistieken vorm. Maar wanneer op het tooneel Bertie daar voor ons ligt, over de vloer kruipend zijn noodlotstheoriën uitkraamt en eindigt met Frank in niet te stuiten woordenvloed zijn weldaden te verwijten, wanneer Frank dan brieschend, brullend om hem heen loopt, op hem loert, telkens op het punt om hem te bespringen, en eindelijk in dolle razernij, met slag op slag Bertie doodranselt - dan vind ik dat in de hoogste mate weerzinwekkend en leelijk. En nu mogen de heeren Rooijaards en De Vos dat alles nog zoo ‘knap doen’, nog zooveel handigheid en virtuositeit ten toon spreiden in deze effecttooneelen, de moed ontbreekt mij om hen hiervoor te prijzen. Talenten als de hunne worden ‘geprüft’ en hebben hunne proeven doorstaan op tooneelstukken van beter gehalte dan deze bewerking van *Noodlot*.

Waar de roman, de karakters analyseerend, den toestand, voorbereidend en detailleerend, ons, zij 't ook soms in te schelle kleuren, levende personen te zien gaf, brengt het drama slechts vage omtrekken, schimmen. Zonder zich om een voorbereidenden opzet of een verzoenend slot te bekommeren, geeft de bewerker ons van *Noodlot* enkel den buitenkant te aanschouwen en maakt hij van een fijn gespannen roman een grof melodrama, dat door zijn horreurs op een zeker publiek indruk mag maken, maar dat buiten de groote kunst staat.

Men vergunne mij als mijne overtuiging uit te spreken, dat met deze vertooning noch de tooneelspeelkunst, noch de kunst van het drama een overwinning heeft behaald.

J.N. VAN HALL.

Buitenlandsch overzicht.

25 Januari.

Les temps difficiles, zoo betitelt Forain zijn reeks teekeningen in den Figaro over de gebeurtenissen van den dag. Waarlijk, het zijn moeilijke tijden om door heen te komen, en niet het minst voor de regeeringen; zooveel blokken liggen er over den weg en zoo weinig gang is er in de staatsmachines. Engeland alleen, van de groote staten, en van vele kleine staten daarbij, maakt een uitzondering. Het heeft zijn blok, voorzeker, in Ierland; maar Engeland is zijn oude spreekwoord getrouw gebleven: een hinderpaal is een boeman voor den lafaard; voor den wakkere daarentegen een noodiging om zijn kracht te verzamelen en te beproeven. En Ierland heeft in dien zin invloed uitgeoefend op het Engelsche leven. Het Iersche Catholicisme heeft het godsdienstig bewustzijn in Engeland verruimd, en het werk van kardinaal Newman en kardinaal Manning heeft zijn volledige beteekenis eerst verkregen door de aanwezigheid der Catholieke kerk op het zustereiland. De verbinding der Ieren met Amerika en de mogelijke gevolgen van een vijandige gezindheid in de Vereenigde Staten heeft de Engelsche politiek voor bekrompenheid bewaard, en het is niet zonder bedoeling, dat een man als Bryce, de grondigste, eerlijkste kenner van het Amerikaansche staatsleven een plaats heeft verkregen in het tegenwoordige ministerie met zijn Iersche programma. Doch bovenal: Ierland heeft aan Engelands staatkunde een concreet probleem opgegeven, - een vraagstuk, wel algemeen in zijn strekking, maar locaal, maar tastbaar in zijn uitvoering. En de zin van Gladstone's triomf bij de laatste verkiezingen schijnt mij deze te zijn, dat het Engelsche volk, na lang aarzelen, besloten heeft, dat probleem ook concreet op te lossen en het niet te vermorsen

in algemeene halve maatregelen. Ierland vraagt zelfstandigheid; goed, wij zullen geven, wat het vraagt, met vertrouwen in de toekomst van het land en met vertrouwen in de toekomst van Groot-Engeland; wij willen Ierland niet beknibbelen, wij willen niet langer vreezen, dat Engelands prestige daaronder lijden zal, als het een volk geeft wat het toekomt.

H o m e - r u l e is een proefneming, en gevaarlijk als iedere proef; maar het gevaar roept den man, den staatsman, die het werk verrichten z a l.

Gaan onze gedachten, thans nu het oogenblik nadert der verwezenlijking van H o m e - r u l e, niet terug naar Nederlands grooten tijd, toen het eveneens coucrete problemen had, toen het voor de vraag stond, of het zijn overzeesche bezittingen tot een koloniaal rijk zou maken? Nederland had de macht en Nederland had de mannen. Het heeft het oogenblik laten voorbijgaan; voorzichtigheid heeft ons onze groote toekomst ontstolen: er bestonden bezwaren.

Engeland bezit nog de mannen, die bezwaren te boven kunnen komen. Het heeft zijn mannen van actie, als die Lord Cromer, die in Egypte door het fronsen van zijn wenkbrauwen een speelschen khedive tot den ernst van zijn positie terugroept, en het bezit ook mannen van een hooger type: wijs en met den moed hunner wijsheid.

Ik denk hierbij niet in de eerste plaats aan Gladstone. Gladstone is een naam geworden; men heeft bij dien naam t e v e e l te denken, dat is eigenlijk niets. Charles Lamb teekende bij een beroemde passage van den Hamlet aan: Vraag me niet, wat ze beteekent, ik heb haar zoo dikwijls gehoord, dat ik haar beteekenis niet zeggen kan en zelfs niet weet, of ze iets beteekent. Zoo gaat het bij Gladstone ook; voor ons oog staan zijn luitenants duidelijker dan hun leider.

T h r e e c h e e r s f o r J o h n M o r l e y! heette het onlangs bij de redevoering, die Asquith op een meeting te Liverpool over de ministerieele politiek hield. En de hoerahs kwamen uit het hart. Wie zou niet meê hebben ingestemd? John Morley is een man van weten en handelen. Hij bezit den moed van het wetenschappelijk onderzoek, hij heeft zijn geest de tucht opgelegd van klaar te weten, en zoodra het op handelen aankwam, heeft hij getoond, dat hij een beginsel van handelen in zich had. Een beginsel is toch nog heel iets anders dan een stelsel. Een beginsel is een over-

tuiging: hier, op de plaats waar ik sta, ben ik in gemeenschap met het leven van mijn tijd; op dit eenige punt dringt zich voor mij de geschiedenis samen. - Zou de vrees voor een dynamietbom zulk een man zijn post doen verlaten? Hij volvoert zijn werk ongestoord, en doet wat recht is in zijn oogen. Three cheers for John Morley!

Maar heeft hij de losheid van bewegingen, de beheersching der praktijk, die dadelijk de middelen weet aan te geven om een regeling voor Ierland levensvatbaar te maken? Wie zal het zeggen? Een kundig man heeft meer ressources, dan de verwaanden meenen. En komt de nood, zoo komt de man.

Wie het onderscheid zou willen zien tusschen het Engelsche en Fransche karakter, moest een vergelijking beproeven tusschen een man als John Morley en den onlangs afgetreden minister van marine Burdeau. Hij geeft een goed beeld van den hedendaagschen Franschen politicus. Burdeau heeft zich zelf opgewerkt en door zijn wonderlijke gevatheid is hij van alle markten thuis. Hij vermeestert dadelijk zijn onderwerp, d.i. hij weet er alles van, wat dadelijk te vermeesteren is. Hij kan college geven als professor; hij kan, uitnemend financier, een Staats-budget uitpluizen, hij kan een speciaal departement als de marine besturen, zonder er oneer bij in te leggen; en als ge 't hem vroegt, zou hij het departement van oorlog er bij nemen, om niet van buitenlandsche zaken te spreken, waar het slechts op wat handigheid aankomt. Hij is een en al eerzucht en gevatheid. Maar hij staat een weinig zwak op de beenen. Hij mist den nerf; hij mist beginsel, hij mist een levend idee.

Gebrek aan levende ideeën, dat is de epidemie, die tegenwoordig op het vastland van Europa heerscht. Er bestaan surrogaten genoeg, van antisemitisme af tot militarisme toe; maar schep daar eens een levende orde der samenleving mede.

Wij hebben dezer dagen optochten van werkeloozen gezien: zwijgende mannen in rijen achter elkander door de modder der straten ploffende met den doffen val hunner voetzolen. Ik stel me een anderen optocht voor, van de ideeloozen, van Europa's politici in parlementen en regeeringen. Niet stil, maar vol gebaren, vol woorden, vol reclames, - en doelloos; en Jago zich hier en daar tusschen de groepen bewegende, met zijn aanmaning: Put Money in thy purse.

Ja, zonder ten minste een vermelding van de Panama-zaak kan mijn beschouwing er niet afkomen. Ik geloof niet, dat de Fransche politici veel slechter zijn dan hun collega's in andere landen; maar er is nu eenmaal in zulk een weelde- en wereldstad als Parijs een overtuiging gaan heerschen, dat men, bij alles wat men doet, ook geld moet verdienen. Of men het geld ook krijgt, dat is een andere zaak. Maar niemand zal het vreemd vinden, wanneer Jago naar hem toekomt en zegt: M a k e M o n e y . Jago, d.i. Arton of Cornelius Hertz? Zij zijn de roofvogels, die het eind van een régime aankondigen, wanneer de ideeën van het régime verbruikt zijn. Men weet niet precies, waar zij van daan komen; en zij hebben overal relaties, zij zijn door en door h o n o r a b l e m e n , - met attesten kunnen zij het bewijzen, evenals Beaumarchais zijn adel met de kwitancie. Zij kennen het uurtje, waarop de minister vertrouwelijk wordt, zij sturen bouquetten aan de ministersvrouw; zij hebben hun neus in alle aangelegenheden, zij verschaffen posten, zij weten voor elke moeilijkheid een uitredding. Vertrouw hun uw belangen toe, en alles zal als van zelf gaan. Zij krijgen ridderorden, zij krijgen macht - en plotseling stokken de zaken; hier of daar vertoont zich een scheur, de oude middeltjes helpen niet meer, de scheur wordt een afgrond en de menschen, die op den duizendkunstenaar vertrouwd hebben, storten daarin.

Niemand begrijpt, hoe men tot die verblinding is gekomen, en geen geschiedvorscher zou haar later kunnen verklaren, wanneer daar niet de teekenaar was, die houding en uiterlijk van de menschen voor het geheugen bewaard had.

Forain is de moralist van het Panama-tijdvak, zooals Daumier en Gavarni het geweest zijn voor den tijd van Louis Phillippe. Forain, de teekenaar, met zijn stekende, speurende oogjes, met zijn pret in de wreedheid der dingen, heeft in zijn tafereeltjes de intieme gedachten weergegeven van de kringen der Parijsche wereld. Let eens op die oudelijke heeren met knikkende knieën en satyrstronies! Zie eens, hoe op zijn prentjes de honderd bedrijven vertoond worden der comedie van vulgaire verdorvenheid, - van bedrog om te genieten en van genot om te bedriegen. Geen vonkje van echt leven op die gezichten.

Forain, die op zijn manier voor Nemesis van zijn tijd fungeert, heeft het eind van dit jobbersrégime in een teekening van weinige schrappen gesymboliseerd:

Een wachter voert een partijtje Cook's touristen de gevangenis van Mazas rond. Hij licht de luikjes voor enkele deuren op en gunt den vreemdelingen een kijkje in de cellen der gevangenis. Die goede Germanen of Schotten maken hun opmerkingen. Daar opent de wachter een nieuw luikje voor een cel, en den vinger aan de lippen houdend, zegt hij met een expressie van gewicht en ironie tevens: Stil! die daar is een minister!

En met de logge ruggen naar den toeschouwer gewend staan een paar vreemdelingen door de opening te kijken in de cel, een derde wacht bedaard zijn beurt van het genot.

Chnt, celui là c'est un ministre!

B*

Letterkundige kroniek.

Frederik van Eeden. *Johannes Viator. Het Boek van de Liefde*. Amsterdam, W. Versluys. 1892.

Ge hebt ze wel ontmoet, die menschen, van wie de intieme kennissen mogen verzekeren, dat zij in den dagelijkschen omgang eenvoudige, brave, verstandige lieden zijn, maar die voor u in hun blik, in hunne houding, in den toon van hun stem, in hunne manier van spreken vooral, iets hebben dat u op een afstand houdt, dat u tegen hen op doet zien: iets ongenaakbaars. Spelen ze een rol, stellen zij zich maar zoo aan, of zijn zij inderdaad iets heel bijzonders? Staan zij zoo oneindig hooger; voelen zij zoo oneindig fijner, denken zij zoo oneindig dieper dan 9999/10000^{e} van hunne tijdgenooten, dat zij eigenlijk tot een andere wereld behooren; en is dus wat ons misschien aanmatiging lijkt niet meer dan hun onvervreemdbaar recht?

Ik beken, dat ik bij de eerste lezing van *Johannes Viator*, zoowel als bij de herlezing van dit boek - want met een enkele maal komt men er niet - bij herhaling mij gevoeld heb als in gezelschap van een van die ongenaakbaren, van wie men niet weet noch hoe men het met ze heeft, noch of zij wel van ons maaksel zijn, en omtrent wie het dus moeielijk is zich eene opinie te vormen, - laat staan in het openbaar te uiten.

Dat is de reden, waarom ik zoolang gewacht heb met over dit opzienbarend boek te spreken, en waarom ik zelfs nu nog twijfel of ik mij wel volkomen rekenschap zal weten te geven van den indruk, dien het op mij gemaakt heeft, en zoo al, of die indruk wel een geheel betrouwbare is.

Er zijn in den Johannes van dit boek, den groot geworden Johannes, die ons spreekt van zijn denken en gevoelen, van zijn gezicht op de wereld en, een heel enkele keer, ook van zijn doen, twee van elkander gescheiden, met elkander in opstand levende menschen, die Van Eeden ons reeds in het eerste hoofdstuk van den eersten ‘dag’ beschrijft in zijn mystische, hoogdravende taal, de taal soms der Openbaring van dien anderen Johannes.

Johannes Viator is de mensch onder de menschen, levend met lusten en begeerten, doende de dingen van elken dag, lief hebbende vrouw en kind en vriend en zachte, aanhankelijke dieren en vrije, kleine, vlugge vogels - en dan weder de dienaar des Eeuwigen, de mensch van licht, in wien de volle melodiën zijner zielsliederen oprijzen, als het gerucht des dagelijkschen levens zwijgt. Maar de menschen kennen alleen den eene, den mindere, en dien hebben zij lief; den dienaar des Eeuwigen hebben zij niet lief. Daarom gaat deze als een eenzame zijn weg.

Ik koos uit de door den schrijver gebezigde uitdrukkingen de duidelijkste en eenvoudigste, om zijn punt van uitgang, zooals het uit dit eerste hoofdstuk gevat kan worden, aan te geven. Van Eeden spreekt hier telkens in geestvervoering, in een soort van profetentaal, uit de hoogte, zooals in de volgende peroratie van dit hoofdstuk: ‘Dit zijn mijne woorden, mijn, mijn, eigen woorden, - vlekkelooze kinderen mijner vrijgestreden ziel, - hemelreine ontspruitingen van mijn schoonste binnenste, - geboren uit dit beklagelijk lijf door den Wil des eenig Goeden, die gekust heeft met den brandenden kus zijner Al-liefde, mij, mij, Johannes.’ Maar inderdaad is wat hij wil zeggen eenvoudig genoeg. Dat de gewone mensch met zijn behoeften en neigingen telkens in strijd komt met den geestelijken mensch, de zinnelijke liefde met de ideale liefde; dat de menschen, in hun geheel genomen, voor het ideale in hun medemensch weinig gevoelen en zich tegenover het hoogste en reinste streven onverschillig toonen, is zeker geen ongewoon verschijnsel. De dichter in den mensch, die droomt van het onstoffelijk schoone, van vlekkelooze, door geen lagere hartstochten bezoedelde liefde, staat in den regel geïsoleerd, op z'n hoogst omringd door slechts eenige weinigen, en in dat isolement, in het bewustzijn van tot de zeer geringe minderheid te behooren, vindt hij niet zelden zijn kracht. Maar hoe gewoon dit verschijnsel ook zij, dichterlijk opgevat kan het in den vorm van een roman, van

een episch of lyrisch werk, telkens weêr diep treffen. Met den dichterlijken geest, dien wij in *De kleine Johannes* hebben bewonderd, met zijn zin voor fraaien klank, voor lenigen phrasenbouw, zou Frederik van Eeden ons een kunstwerk hebben kunnen schenken, niet slechts voor enkele ingewijden, maar voor allen, die litteraire kunst waardeeren, genietbaar.

Wat geeft hij echter in *Johannes Viator?*

Zonder dat de omtrekken van het beeld duidelijk te voorschijn komen, zonder dat de draad, die dan toch geacht mag worden de verschillende deelen van het werk, de 'dagen' van de levensreis, te verbinden, zichtbaar is, trekken, in nevelen gehuld, zwevende vormen, soms wonder fraai van kleur, ons voorbij. Dat belet niet dat, nu wij eens het punt van uitgang kennen, de tegenstelling tusschen de vijandige machten, tusschen het Licht en het Duister, als schering en inslag van het 'Boek der Liefde' zich aan ons voordoet. Wij onderscheiden Marjon, de 'bleekschoone, diamantgetooide', de 'hoog-aromatisch en vlijmzoet geurende wonderbloem in (zijn) eenzamen tuin', Marjon, de blanke, met de 'zeer fijne leden en veel zijig gulden haar', met om haar 'een groote goudglans', - en Marjon's zuster, de groote, dikke vrouw met haar donker en glanzig, gladgeplakt haar; Marjon, die met haar fijne, zachte handen het haar zijns achterhoofds streelt, - en die andere, die 'met een ontzettende tevredenheid, met een breed en koel gelaat, vettig gorgelend' lacht, wier 'walgelijk weeke handen' hem streelen, 'met zware liefkoozingen van baatzuchtige, duivelsche teederheid.'

Johannes is beurtelings, nu in de hoogste extase over Marjon, die heerlijk is als hij haar ziet, de blanke essence zijner ziel, 'een grenzeloos meer, een aard en hemel doordringend en omhullend meer van volmaakte licht-helderheid', - en dan weer in de heftigste verontwaardiging over Marjon's zuster, om wie uit zijn diepe ziel opwelt 'een machtige golf van zware zelfverachting, een donkere vloed van woede, een bittere scherpe afschuw van (zijn) stomme, hulpelooze zelf', en tegen wie hij in het 10^{e} hoofdstuk een woedenden vloekzang slingert. In een van de fraaiste bladzijden van het boek, dat veel fraaie bladzijden telt, beschrijft hij hoe zijne liefde kwam:

'Het steeg, het steeg, het vlamde hooger, het zong luider.

Het kwam nabij. Het kwam als een groot leger over de vlakte. Men weet niet wat men ziet in het eerst. Is het schitteren van koren waarover de wind lange voren sleept? Is het blinkend opge-

waaid stof? Zijn het witte schapen, wit vee dat draaft? Maar het golft breed donker, en schittert en vonkt daarboven. Het zijn fonkelende wapenen en sterk aanschrijdende mannen. Het is goud van helmen dat plotseling vuurschiet in de zon, - het zijn vaandels - het is een groot, triomfantelijk, welgeordend leger, - het komt van alle zijden - het komt in dreunend gerucht, in wappering van kleuren - een heer van macht en schoonheid.

'Het kwam. Het kwam als een gezang van duizenden, een groot koor dat opdaagt in den nacht, van heel ver.

Men weet niet wat men hoort in de stilte. Het wordt geboren uit de stilte zelf, het spruit uit de matte geruchten van het nachtzwijgen.....'

Zoo in dat breed, majestueus, klankvol proza gaat hij voort te beschrijven hoe zijn liefde kwam. En dan op eens stroomt in dat licht het donker, gevolgd door 'de reeds gekende vloed van woede, de bittere afschuw van (zijn) stomme, hulpelooze zelf.'

En voortdurend is het de 'strijd tusschen wit en zwart, de bittere, desperate strijd, waarvan geen verzoening het eind kan zijn.'

Zoo gaat het rusteloos voort, van hoog naar laag en van laag naar hoog in eindelooze schommeling; maar nu steeds meer in een 'vage wemeling van sensaties', in symbolische, mystische taal, druk, vermoeiend, zooals het wandelen vermoeit in toenemende duisternis, 'midden in het groote donker, midden in het onkenbare', wanneer men telkens zijn pad moet zoeken en eindelijk maar voortloopt, recht toe recht aan, zonder eenig genot van den weg, dien men aflegt. Nu en dan verneemt men een zacht gezang als 'van wind die gaat door dennen', een gezang, waarvan men niet altijd de woorden, maar wel de schoone melodie verstaat:

> Er zeilt mijne droefheid, goud-en-blank over de roode luchten....
>
> Hoe zul je mij dan niet willen, en laten mij schreiend vreemd?
>
> Het roode meer heeft vele bange golven, maar alle mijne vederen zijn blank.

Nu en dan valt er in het donker een verrassend licht op een mooien struik of een grilligen boomstam, of nadert men een open plek, waar wij alles goed onderscheiden, en genieten kunnen van het landschap rondom ons; - en daarna lijkt de duisternis zwarter dan te voren.

Moest dat zoo? Schrijft Frederik van Eeden zoo omdat hij niet anders kan? Is er een wil in hem, die hem, ondanks hem zelven, drijft zonder dat hij weet hoe en waarom? (p. 77).

'Mijn mooi is mijn eigen mooi,' - schrijft hij. 'Daarom kan niemand rechten buiten mij'. En elders: 'Ik weet, dit moet ik zenden onder menschen - en het verschrikt mij niet. Het zal zijn als vele doode, stomme dingen. Het is niets, wit papier en vreemdvormig zwart. Vele zwijgende boden, die niet spreken dan tot wie hen verstaan kan. En al vonden zij van zulken geen enkele, zoo is er niets verloren. Want zij zeggen niet het hunne, maar het mijne'..,.

Men ziet, Johannes Viator bezit den moed om hoog te staan; hij verlaat niet gaarne die 'attitude sublime', die een ander mysticus, Sar Peladan, nog in een zijner laatste geschriften (*Comme on devient fée*) als de rechte aanprijst.

Wanneer hij echter nu en dan die houding verlaat, is hij er niet minder om. Dan krijgen wij verstaanbare, van scherpe waarneming getuigende, goed gezegde opmerkingen, als die over de manier waarop de menschen het mooie genieten (in het 17e hoofdstuk); dan geeft hij een schildering van een lauw en nat voorjaar, of van lustige, lichte zomerdagen vol zon, waarvan wij genieten kunnen; of hij beschrijft ons die beide meisjes, met 'haar als kronkelend goud, lang vallend in edele lenigheid over de kleine schouders, kleine armen', als zij van een hoog pad afkomen, 'hand aan hand, de dubbel-aureool van blondheid boven 't felle fluweelzwart, de tengere lijfjes zoo zacht schommelend in den wat beschroomden gang vol lief-serieuze kindergedachten' - een tafereeltje, dat men door Walter Crane geïllustreerd zou willen zien.

Maar boven dit alles uit steekt dat heerlijke verhaal van Johannes' ontmoeting met Jeanne, het arme straatmeisje met het bleeke hoofdje, het dik kroezend haar en de groote donkere oogen, dat uit haar diepe ellende zich opheft tot plichtmatig vroolijk zijn en maar niets begrijpt van dien man, die met haar gaat en niet wil wat anderen willen, en wiens zachte woorden, haar week hart openend, haar aan 't schreien brengen. Misschien is er aan die episode, gedeeltelijk uit de herinnering opgeteekend, minder kunst besteed dan aan menige andere; misschien rekent de schrijver zelf dat gedeelte niet tot het schoonste van zijn werk. Maar voor mij zijn deze bladzijden - waartusschen zich, jammer genoeg, weêr andere met extatische bespiegelingen hebben gedrongen - de eenige, waarvan

ik zonder voorbehoud heb kunnen genieten. Hier staan wij op vasten bodem: het eenvoudig verhaal der zeer reine verhouding van een edel mensch en een arm verloren kind is aangrijpend in zijn eenvoud, en het eenige uit het gansche boek, dat diepe ontroering wekt.

Ik denk er niet aan, tegen Frederik van Eeden te rechten over zijn levensbeschouwing, noch over zijn onverzoenbaar tegen elkander stellen van aardsche en bovenaardsche liefde, noch over zooveel meer waaromtrent hij in zijn eigen gemoed ten volle verzekerd schijnt. Maar waartegen ik opkom, het is tegen den vorm, waarin hij ons zijne gedachten voorzet. Dit boek is niet gecomponeerd; er is geen eenheid in, of, zoo al, dan ligt die eenheid zoo diep verscholen, dat zij wellicht alleen voor den schrijver zelf herkenbaar is. De kunstenaar, die *De kleine Johannes* en *Studies* schreef, en ook op ettelijke bladzijden van dit boek van zijn hoog artistiek gevoel blijk geeft, de man met het fijn gehoor voor de taal, voor het heldere, sonore Nederlandsch, moet op den duur zelf geen vrede kunnen hebben met zooveel gekunstelds, precieus' en pretentieus', als hier op bladzij aan bladzij in *Johannes Viator* wordt aangetroffen.

Mij dunkt het jammer, dat hij - in plaats van in concrete episoden uit Johannes' levensreis, gelijk de ontmoeting met Jeanne, op helderen, ongekunstelden trant, die dichterlijke en zelfs diepzinnige opvatting zeker niet buitensluit, zijne levensbeschouwing te boek te stellen - telkens als profeet, als Ziener, optreedt, zich in den priestermantel hullend, van den drievoet in orakelen spreekt, en in overspannen, prolixe taal wat hij noemt ‘het witte Bericht, het teêre zachte Bericht van Liefde’ verkondigt.

‘Wie deze mijne woorden niet ziet als levende vingers, blank en hartstochtelijk omgrijpend het allermeest geliefde, angstig omklemmend wat meer is dan de Gedachte denken en het Hart voelen kan, die verstaat ze niet,’ zegt Johannes. En zoo zullen er velen zijn, die zijn woorden niet verstaan.

Niet begrijpen - heeft men beweerd - is een kwade gewoonte. Maar er is een andere, niet minder kwade gewoonte: zichzelven wijs te maken dat men begrijpt, - en ik vrees dat die laatste door geschriften als *Johannes Viator* maar al te zeer wordt aangewakkerd.

Men zou van dit ‘Boek van de Liefde’ een vereenvoudigde

uitgaaf wenschen voor eenvoudige, niet overspannen menschen. Eerst dan zouden de fraaie bladzijden, de verhevene gedachten, de innige gevoelens, die nu, vaak in mystieke nevelen gehuld, onder de veelheid van woorden verstikt raken, tot hun recht komen en nog na vele jaren een bron van genot kunnen zijn.

Wat zou dat een fraai boek kunnen worden, en welk een goed Bericht voor velen!

Bibliographie.

Baumeister Solness. Schauspiel in drei Aufzügen von Henrik Ibsen. Deutsch von Sigurd Ibsen. Berlin S. Fischer 1893.

Het is mogelijk, dat een voortreffelijke vertooning in staat zal blijken, den indruk, dien de lezing van dit drama op ons maakte te wijzigen, maar tot zoolang veroorlooven wij ons, Ibsen's *Baumeister Solness* tot een der zwakkere drama's van den Meester te rekenen.

De opzet doet iets belangwekkends verwachten. Solness, van afkomst een boerenknaap, heeft, dank zij een buitengewone doorzettingskracht en een rijk huwelijk, zich opgewerkt tot ‘bouwmeester’ - een tusschending tusschen aannemer en architect -, knapper mannen voorbijstrevend, die hij aan zich onderwerpt en exploiteert. Niets schijnt er aan zijn geluk te ontbreken; maar dit geluk laat hem niet met rust: hem kwelt de angst, van de plaats, die hij bereikte, en waarvan hij anderen afdrong, op zijne beurt afgedrongen te zullen worden door een jonger geslacht. Daar opeens treedt in zijn leven een drie en twintigjarig meisje, Hilde Wangel, dat hij, tien jaar te voren bij gelegenheid der inwijding van een door hem gebouwden hoogen toren, als kind in zijn armen nam en waaraan hij toen, lachend, beloofde, dat hij haar, na tien jaar, zou komen afhalen en haar, als zijn prinses, een koningrijk zou schenken. Daaraan komt Hilde hem thans herinneren, en in vollen ernst eischt zij van hem, dat hij zijn belofte, in een of anderen zin, nakome.

Zoo is de expositie (het eerste bedrijf) van *Baumeister Solness*.

Men verwacht een spannend drama, waarin de man, die allen aan zijn wil placht te onderwerpen, thans op zijne beurt onder den invloed geraakt van een jong meisje, dat hem er toe brengt, van alles wat hij, ten koste van anderen, tot stand bracht afstand te doen, en de plaats te ruimen voor die anderen, bekwameren dan hij, die hij tot nu toe, door zijn eerzucht en zijn heerschzucht, belette de hun toekomende plaats te bereiken. En inderdaad wordt er een begin gemaakt met iets wat daarop gelijkt. In plaats echter van door een breede, zwellende dramatische handeling te worden meegesleept, worden wij in het tweede bedrijf opgehouden door mededeelingen omtrent hetgeen vóór den aanvang der tegenwoordige handeling is voorgevallen, hoofdzakelijk omtrent het afbranden van de woning vroeger door Solness en zijne vrouw betrokken; - eene gebeurtenis, die wel door Ibsen met zijn onderwerp wordt in verband gebracht, maar op zulk een ingewikkelde en onduidelijke wijze, dat wij de eigenlijke portée ervan niet hebben kunnen vatten.

Solness meent zich op zijn plaats enkel te kunnen staande houden door den kundigen architecten, zijn helpers, den weg om vooruit te komen te versperren. Maar Hilde heeft andere plannen met hem: zij wil ‘haar’ bouwmeester groot zien door eigen kracht. Door Hilde aangespoord, zal hij wederom, evenals vóór tien jaren, een toren maken, ditmaal aan het nieuwe huis, dat

hij bezig is voor zichzelven te bouwen. En als de toren gereed is, wil Hilde, evenals vóór tien jaar, hem zelf aan den top een krans zien bevestigen. Ook dat weet zij, dank zij de macht welke zij op hem oefent, te bewerken. De man, die steeds te angstig was, te veel onderhevig aan duizelingen om den minsten steiger te beklimmen, klimt nu, tot ontzetting van allen, tot boven op den toren; maar op het oogenblik, dat hij, onder de toejuichingen van de menigte, den top heeft bereikt, stort hij naar beneden en valt zich het hoofd te pletter. ‘Hij heeft het dus toch niet kunnen doen,’ zegt met begrijpelijke Schadenfreude de door Solness geëxploiteerde architect Ragnar Brovik. Maar Hilda: ‘Den top bereikte hij toch ... mijn, mijn bouwmeester!’ - Daarmede eindigt het stuk.

In den opzet, het spannende slottooneel en in meer dan één zinrijken dialoog herkennen wij de groote eigenschappen van Ibsen. Het karakter van den hoofdpersoon en vooral dat van Hilde, door wier roekeloos drijven Solness den dood vindt, is echter zoo onduidelijk gemotiveerd, or is zooveel raadselachtigs in den gang van het stuk, dat bij de lezing onze belangstelling gaandeweg verflauwde en het drama ten slotto geen diepen indruk bij ons heeft achtergelaten.

Studiën. Mirabeau en Willem de Clercq door J.F.A. Huese. Amsterdam, M.M. Olivier. 1892.

S t u d i ë n noemt de schrijver het; het zijn eerder *declamationes*. Er is veel talent in zijn boekje, ook veel wind. ‘Beiden *Staubnaturen*,’ zegt hij van Mirabeau en Willem de Clercq, en hij laat dat stof voor onze oogen oprijzen; zuivere omtrekken geeft dat niet. ‘In Mirabeau erlangt,’ volgens den schrijver, ‘de eenheid, het individueele, de treffendste uitdrukking.’ Maar er wordt hier zelfs geen aanloop gemaakt om de eenheid van Mirabeau's persoonlijkheid en van zijn werk voor te stellen. Mirabeau's persoonlijkheid wordt in phrases gehuld, een echte *Staubnatur*. Slechts bij uitzondering verneemt men een oordeel, dat op studie gegrond is.

In zijn beschouwing van Willem de Clercq staat de schrijver op vaster grond. Hij geeft m.i. juist den indruk weer, die een onbevooroordeeld lezer bij een e e r s t e lezing van De Clercq's dagboek, gelijk het door Allard Pierson is uitgegeven, ontvangen moet. Maar dat dagboek wil tweemaal, wil meermalen gelezen worden. Een weifelende natuur als Willem de Clercq zegt niet dadelijk haar geheimen. Men overwint haar niet met geweld. En de schrijver dezer *Studiën* oefent graag geweld. Hij is strijdlustig, hij neemt geen blad voor den mond, hij is dadelijk sympathiek. Zijn taal is zeer persoonlijk, en nog zeer ongelijk evenals misschien zijn persoonlijkheid. Het was een goed denkbeeld van den uitgever, om deze opstellen, oorspronkelijk in de *Portefeuille* geplaatst, nog eens in boekformaat te doen verschijnen. Men mag ze niet voorbijgaan; ook als boek zijn ze waard gelezen te worden, maar - voor éénmaal.

W.G.C.B.

Over Opzoomer.

Is hij dat? was natuurlijk mijn vraag toen Opzoomer mij het eerst werd gewezen. Het was in het najaar van '47, een paar jaar eer ik student werd te Utrecht. Hij kwam, uit de Maliebaan, het bruggetje over en ging de Biltstraat op. Opzoomer was toen zesentwintig jaar. Was hij klein? was hij lang? mager of gezet? Ik zag in het voorbijgaan enkel zijn gelaat. Wie kende reeds destijds in Nederland den naam van Opzoomer niet? In de stilte had ik zijn inaugureele Oratie gelezen: *De Wijsbegeerte den mensch met zichzelf verzoenende*; ik had haar hardop voorgelezen op de slaap- en werkkamer van een mijner medeleerlingen van dien onvergetelijken Epkema, voor wien wij zooveel eerbied en liefde hadden als slechts een jongenshart kan gevoelen. De grammatische regels van Latijn en Grieksch zijn ons altijd een gemoedskwestie gebleven. Als wij ons aan die regels vergrepen, deden wij hem zeer. Dan kromp zijn gezicht samen als dat van iemand die ergens pijn gevoelt. Wij schaamden ons niet over onze onkunde, maar verweten ons altijd gebrek aan kieschheid, aan hartelijkheid. Hoe hadden wij er toe kunnen komen dien man dat verdriet aan te doen! Epkema doceerde niet de grammatika: hij was de grammatika. Het is ons destijds nooit recht tot het bewustzijn gekomen, dat zij reeds voór hem bestond. En met dat al was hij volstrekt geen droog geleerde; veeleer één gloed; altijd opgewekt; gaarne beelden gebruikende; en zijn misten nooit hun uitwerking. Vlak voor het destijds nog zoo ernstig staatsexamen lazen wij Thucydides met hem, en onze wijsneuzigheid had tallooze bezwaren tegen de zinwendingen, tegen geheel de syntax van den Griekschen schrijver. Jongelui, zei Epkema, Thucydides is een gems.

Epkema stond met een elleboog geleund op den schoorsteenmantel van zijn studeerkamer. Wij hadden toen nog geen van allen bergen gezien, veel minder steile rotsen. Het werkte machtig op onze verbeelding. Wij zagen de gems springen van het eene punt op het andere en ons zelf erachter om het dier te pakken.

Moderne talen hadden wij destijds nog niet te leeren; ook dientengevolge waren de Woensdagen en Zaterdagen geheel vrij. Elken Zaterdagmorgen kwam ik werken bij mijn vriend U. op de Brouwersgracht. Voor gemeenschappelijke rekening hadden wij de Oratie van Opzoomer aangekocht, die befaamde Oratie. Wij moesten er het onze van hebben. Natuurlijk, - Et nous avions quinze ans! - begrepen wij er niets van. Wij hadden misschien beter gedaan met te luisteren naar een klavierspel als dat waar de Musset naar luisterde op gelijken leeftijd. Maar zoo waren wij: echte jongelui van Epkema, die geen farces uithaalden en er zelfs geen lust in hadden; wel een weinig reeds oudelui; gelukkig nog oprecht genoeg, om onszelf en elkander te bekennen, dat wij ter wereld niet konden vermoeden waarom er over die Redevoering zooveel gesproken werd, waarom men haar zoo vreeselijk erg vond. De kamer van U. was niet groot. Wij zaten bijna naast zijn ledikant, dat lange witte gordijnen had. Verzoenende Wijsbegeerte en bedgordijnen: het is eenigen tijd mijn idiosynkrasie gebleven.

Aan wien uitlegging te vragen? Ik durfde aan niemand vertellen, dat ik de Oratie onder mijn oogen, in mijn eigen handen had gehad. Het was mijn eerste geheim en mijn eerste mysterie. Doch de lust was wakker geworden om vroeg of laat van de wijsbegeerte meer te hooren. Misschien zou een gewoner middel niet dezelfde uitwerking hebben gehad. Eén ding stond bij mij vast: als ik student werd, moest ik en zou ik naar Utrecht. De trek naar Opzoomer was als de trek naar het verbodene.

Het had vele voeten in de aard, maar het kwam er toe, en wel voornamelijk ten gevolge van de verzekering die ik te goeder trouw aflegde, dat het geloof waarin ik was opgevoed, niets van Opzoomers invloed of leer had te vreezen. Ik was innig daarvan overtuigd; en toch, naar ik meen, zonder mij aan eenige aanmatiging schuldig te maken. Ik durfde zoo boud spreken omdat ik destijds, - op den leeftijd waarop men immers het recht heeft radikaal te zijn, - de meening was

toegedaan, dat de verdedigingsgronden waarop het rechtzinnig Kristelijk geloof heette te rusten, niets beteekenden, en dit geloof, in waarheid en voor goed, alleen rusten kon op ons gevoel. In dat gevoel had ik onbegrensd vertrouwen. Hoe wist ik dat ik mijn moeder liefhad? Ik had haar lief. Hoe wist ik, dat ik het rechtzinnig Kristendom liefhad? Ik had het lief. Wat vermocht een Opzoomer daartegen? Had ik te vreezen, dat hij mij ontrouw zou maken aan mijne kinderliefde? Welnu dan!

Al wat ik in mijn omgeving van Opzoomer, van den aartsketter, van den aartsongeloovige hoorde, maakte mij jegens hem meer dan koel gezind. Er was toen een woord van hem op aller lippen: Het Evangelie is een wespennest van fabelen. Men wist wel, dat ergens in dat verre en rare Duitschland een zekere Strauss iets soortgelijks had gezegd. Dat was al erg genoeg. Maar nu was het gezegd in dat welbekende en zoo nabijgelegen Utrecht. Het was voor allen die het Evangelie liefhadden een bitter pijnlijk woord. Velen onder hen waren, - neen, niet boos, maar - tot in het diepst van hun ziel bedroefd. Ik heb, nog schier een knaap, den zielestrijd van da Costa als bijgewoond. Da Costa wist wel, dat de waarheid der Evangeliën niet a plus b kon worden bewezen. Godgeleerden van een oudere school geloofden in deze dingen aan een a plus b. De Evangeliën waren geschreven door de discipelen van Jezus. Die discipelen waren eerlijke ooggetuigen. Lukas had zelfs, eer hij de pen ter hand nam, alles, gelijk hij verzekert, naarstig onderzocht. Dus waren hunne berichten volkomen geloofwaardig. Niemand mocht daartegen inbrengen, dat een bericht, als het een wonder behelst, daardoor van zelf ongeloofwaardig wordt, daar wonderen onmogelijk zijn. Dat was rationalisme, dat was apriorisme, dat was den Onzienlijke binden aan de wetten die Hij immers zelf aan de Natuur had gesteld en dus vrijmachtig schorsen kan. In zulke redenatiën is Da Costa nooit vervallen. Het geloof aan de waarheid der Evangeliën was voor hem het natuurlijk geloof van het door Gods geest wedergeboren hart. Gelijk elk mensch met gezonde hersenen aan zekere grondwaarheden niet twijfelt, zoo is in het weder gezond geworden hart de overtuiging omtrent de historische trouw der Evangeliën levende als een deel van eigen bestaan. Evenwel, deze nieuwe zelfbewustheid kon voor den

Kristen tijdelijk worden verduisterd. Donkere wolken, zware aanvechtingen, zoodra het aardschgezinde hart luider sprak dan het wedergeborene! Dan werd door het hevig geschokt gemoed de toevlucht genomen tot vernieuwde overdenking van de Schrift, en vooral tot inniger, hartgrondiger gebed. Er werd geworsteld om het behoud van hetgeen de ziel niet missen kon zonder het beste in zich, zonder zichzelve prijs te geven. - In het logement van Heemstede scheidde een dunne wand het vertrek waar da Costa alleen en overluid bad, van het vertrek waarin de knaap logeerde van wien ik zooeven sprak. Hij was dus van zelf, en zonder eenige onbescheidenheid naar ik meen, getuige van iets zoo aangrijpends, als het leven niet licht ten tweedemale oplevert. Uit de diepte dier edelste der zielen rezen kermende zuchten, half uitgesproken klachten en smeekingen, bange kreten. Voor den zoon van Israël die zijn Messias had gevonden, voor zijn apokalyptische verbeelding stond het Ongeloof als de Antikrist, als de overste dezer afgevallen wereld, als de oude vijand en verleider, als de brieschende leeuw die rondging, zoekende wien hij zou kunnen verslinden. Da Costa zag de opgesperde kaken. Dante kan de Hel niet duidelijker hebben gezien. En hij zag al de foltertuigen waarmede Satan den vrome de bekentenis wil afpersen: Leugen, leugen! het Evangelie een wespennest van fabelen! de hoogere wereld, inbeelding! de heiligste liefde der ziel, zelfbedrog! Want voor da Costa was er niets hoogs in Hemel of op Aarde of het droeg dien eénen naam dien hij zegende met de dankbaarheid van den verloste.

Welk een oogenblik toen die beide mannen, da Costa en Opzoomer, in elkanders onmiddellijke nabijheid stonden! Opzoomer had een lezing gehouden in de zaal van Felix Meritis over het wezen der Deugd of een soortgelijk onderwerp. Hij had de zedelijkheid voorgesteld als de vrucht van menschelijken wil, menschelijk streven, redelijk inzicht; als de uitkomst van een ontwikkeling van ons geslacht, waaraan de eeuwen hebben gearbeid. Na de lezing werd da Costa door het Bestuur van Felix uitgenoodigd in de ontvangkamer te komen, waar Opzoomer zich reeds bevond. Het verschil in uiterlijk tusschen de twee mannen was al groot: de Germaan en de Oosterling; dat heldere zachte blauwe oog en die zwarte oogen, somber beurtelings en vlammen schietend; de rust van den wijsgeer,

vol zelfvertrouwen en de gejaagdheid van den ontroerde; de moed van den jongen hervormer en de trilling van een die tegelijk verlangt en schroomt te spreken van de groote geheimenis zijner ziel; een ziel, die niets wilde danken aan ontwikkeling en vooruitgang, maar alles terugbracht tot een wonder Gods, tot een bovennatuurlijk ingrijpen in deze wereld van louter ellende, tot een daad van onmetelijke ontferming. In groote spanning van ziel en gelaat stelde da Costa zich voor Opzoomer. Men gevoelde in 's dichters tegenwoordigheid of er een onweder broeide in zijn geest. In dien winter van '47 op '48 greep daar in die banale ontvangkamer op de Keizersgracht iets groots plaats. Men was niet meer in de gewone samenleving. - Indien iemand niet geboren is van Boven, hij kan het koningrijk Gods niet zien, zoo sprak da Costa, het woord herhalende dat eens in den nacht door Jezus tot Nikodemus werd gericht. Ik weet niet wat Opzoomer antwoordde. Hij was de man niet om de superioriteit van da Costa's houding op dat oogenblik niet te gevoelen. Een ander zou misschien gezegd hebben: Professor, de bovennatuurlijke geboorte is tóch waar, of iets soortgelijks. Da Costa roert geen historie of kerkelijk leerstuk aan. Beginsel tegenover beginsel; wereldbeschouwing tegenover wereldbeschouwing: alles verwacht van den mensch of alles verwacht van God; het eindige zich verheffende tot eenigszins hooger trap, of de Oneindige zelf zich openbarende in het Hem verwante, naar Zijn beeld geschapen en herschapen menschenhart.

Daarop ging da Costa mede naar mijn vaders huis. Het was een lezing enkel voor heeren geweest. De dames waren vol verlangen er iets van te hooren en da Costa vroeg niets liever dan het hart uit te storten. Nog eens ging de geheele avond voor onzen geest voorbij; en ten slotte stonden allen op, en òm dien als een profeet geliefde Hij las den slotzang voor van zijn *Vijf en Twintig Jaar:* Op 's Hemels wolken zal Hij komen, Die aan dien nacht een einde maakt!

Wat da Costa en zijne geestverwanten wilden, was, op godsdienstig gebied, niets anders dan wat in onzen tijd op kunstgebied wordt begeerd. Men kan een braaf schilder zijn zonder een schilder te zijn van Gods genade. Evenzoo da Costa: Men kan een braaf mensch zijn zonder een van Boven geborene te wezen. Gelijk alle braaf schilderen uitstekend kan worden gemist, zoo

kan de wereld het ook wel stellen zonder die brave deugd, aan welker lofverheffing toen zoovele krachten werden verspild, ofschoon hare waarde zoo betrekkelijk is.

Maar wie begreep deze dingen omstreeks 1850? Wie dacht aan de mogelijkheid ethische en esthetische theoriën volkomen op dezelfde wijs en naar dezelfde methode te behandelen? Goethe en Herder hadden destijds nog te vergeefs voor ons geleefd. Zouden er tien verlichte Nederlanders zijn geweest die, ik zeg niet gelezen, maar in zich opgenomen hadden Goethe's epigram: Ein holder Born, in welchem ich bade, ist Ueberlieferung, ist Gnade.

Opzoomer zal voór '50 nauwlijks zelf aan die eenheid, aan die gelijke behandeling van het ethisch en van het esthetisch gebied, aan de uitsluitende waarde van het door God verwekte genie hebben gedacht. En dat was goed. Zekere waarheden moeten in zekere tijden niet op den voorgrond gesteld, zelfs uit het oog verloren worden. Gelukkig, dat een waarheid door het staan niet bederft, en haar tijd altoos wederkomt. In de prediking van het oorspronkelijke, het onmiddellijk van God gegevene zag Opzoomer terecht de loochening van de wetenschappelijke behoefte die juist het middellijke zoekt. Het is onverschillig te weten of de zoogenaamde vromen dier dagen ooit met zoovele woorden het recht van het wetenschappelijk onderzoek hebben ontkend. Ik ben zeer geneigd te gelooven, dat zij het nooit hebben gedaan; de besten onder hen waren vrij van alle obscurantisme. Maar het is even waar, dat de dampkring der vroomheid het verlangen naar het opsporen van de natuurlijke verklaring der dingen niet bevordert; en den menschelijken geest er ten slotte toe brengt zich in mystiek neer te vleien; met andere woorden, aan het gevoel het oordeel op te dragen over vraagstukken die uitsluitend het verstand kan beslissen. De soort van wetenschap die deze mystiek naast zich duldt, is een wetenschap die zonder veel onderzoek op gevoelsgronden vaststaat. De wetenschap die zich van te voren om de uitkomst van haar onderzoek niet bekreunde, werd in de mystieke kringen als een stiefkind behandeld, behandeld als een verdachte van wien men het liefst opmerkt wat hem in een ongunstig licht kan stellen. In deze kringen had men een fijne lucht voor de apologetische diensten die een wetenschap kon bewijzen, voor het vermogen dat een bijzondere wetenschap bezat om het geloof te versterken of tot het geloof

te leiden. De sterrekunde werd veel hooger geschat dan de geologie: zij toonde die volkomen wereldorde die op een hoogsten wetgever wijst, terwijl de geologie met het Bijbelsch verhaal van de schepping der wereld niet op al te besten voet pleegt te staan.

Ik gedenk die theologische tijden gaarne, vooral nu ik mij rekenschap tracht te geven van wat Opzoomer voor mij geworden is. Ik mag niet beweren, dat ik mij te Utrecht terstond aan zijne voeten heb gezet. Mijn nieuwsgierigheid was grooter dan mijn weetgierigheid. Wat had die zoozeer geduchte hoogleeraar te vertellen? Ik was voorbereid op zijne aanvallen. Maar waar bleven de aanvallen? Op zijne colleges was Opzoomer in het allerminst niet polemisch. Ik wist niet recht hoe ik het had. Ik hoorde van niets dan van waarneming als uitgangspunt van alle wetenschap, en mijn achttien jaren begrepen in het geheel niet waarom op het volgen van de ervaring als de eenige leidsvrouw zoo krachtig aangedrongen werd. Lag dan waarlijk de eerste bron van al onze kennis buiten onszelf? Is de mensch dan geen poëet? Moesten wij dan allen voor het minst beginnen met geheel ontvankelijk te staan tegenover de buitenwereld? Was er in alwat de mystiek mij had gegeven, niets dat aan de kritiek der waarneming zich mocht onttrekken? Kon de geest niets, volstrekt niets zijn oorspronkelijk, zijn onvervreemdbaar bezit noemen? Bovenal, was dan zelfs een lang menschenleven toereikend, om op enkel waarneming en ervaring een zeker geheel van kennis te bouwen? Losse, hoogst onvolledige en daardoor louter voorloopige waarnemingen; waarnemingen, waarvoor geen laboratorium bestaat en waarbij niemand u van te voren kan zeggen wat als belangrijk moet worden vastgehouden, wat als onbeteekenend kan worden verwaarloosd: zou, als vrucht van al zijn geestesmoeite, iemand nooit op iets meer mogen hopen?

Het maakte mij in hooge mate verdrietig. Ik had een groot geestelijk kapitaal medegebracht. Vriend, zeide men mij met andere woorden, van voren af aan weder beginnen! Mijn geestelijke schat bestond uit tal van bankbilletten waarvan ik eerst langzamerhand, misschien wel nooit, en zeker nooit volkomen vast, zou te weten komen of zij inwisselbaar waren. Ik had een dogmatiek, een wereldbeschouwing, een historiebeschouwing, zelfs een esthetiek, want ik durf zeggen dat ik dat alles had. Maar had ik dat alles door de ervaring verkregen? Het was al te dwaas, hierop een toestemmend antwoord te

geven. ‘Frage nicht woher ich komme, denn ich bin nun einmal da,’ riep elk mijner voorstellingen mij toe. En toch werd mij dagelijks verzekerd, dat die vraag: van waar komt gij? juist tot elke voorstelling van mijn geest moest worden gericht!

Verdrietig en verlegen, hoorde ik dag aan dag de methode der natuurwetenschap aanprijzen en ontvouwen, die, ronduit gezegd, voor mij toen nog niet veel belangwekkends had. Ik kon op zijn best een roos van een dahlia onderscheiden. Ik was geen student in de exacte vakken. Bovendien: de natuurwetenschap heeft geen haast; zij heeft de eeuwen voor zich; zij kan waarneming stapelen op waarneming, steentje op steentje; desnoods op een gegeven dag het gebouwde weer omverwerpen. Wien deert het? Maar wij, studenten in de theologie, wat hadden wij voor ons? Vier of vijf jaren. En dan moesten wij gereed zijn om te stichten, te leiden, te troosten. Misschien, dacht ik, ligt mijn fout juist daaraan, dat ik de natuur niet ken, dat ik de natuurwetenschap nooit aan het werk heb gezien. Ik liet mij inschrijven bij Donders voor de Anthropologie, bij Van Rees voor de Fysika, bij Mulder voor de Chemie. Het gaf mij veel, zeer veel, maar niet het allergeringste van hetgeen ik zocht; bijzonderheden, niets algemeens; feiten zonder tal, geen enkele conclusie die het bewustzijn in mij wekte: nu heb ik waarheid, namelijk in dien eenigen zin dien ik gewoon was aan dat woord te hechten. Ik hoorde wel wetten, natuurwetten formuleeren, en begreep dan, dat die en die Hooggeleerde tot het vaststellen van zulk een wet was gekomen, maar ik kon volstrekt niet altoos de gedachte weren: als ik zelf nu eens de fleschjes had mogen hanteeren, welker vocht men vermengde; als ik zelf eens had mogen probeeren en op mijn manier had mogen experimenteeren en al die aardigheden die ik voor mijn oogen zag verrichten, eens tot werkelijke proeven had mogen verheffen; als ik zelf eens had mogen bepalen aan welke deur van de Natuur ik wilde aankloppen om toegang tot haar te verkrijgen; als ik voor het minst het tâtonneeren der geleerden had mogen bijwonen! Op de colleges geschiedde alles hübschfein, juist zooals Professor lang te voren wist, dat het geschieden zou; wat kon mij dat schelen? Toen begreep ik, dat het luisteren naar natuurkundige voordrachten iemand die zelf in de laboratoria niet werkzaam kan zijn, wel de kennis vermeerdert,

en hem wel in staat stelt te zeggen: zoo en zoo denkt men thans er over, maar dat die voordrachten op, zichzelf iemand niet kunnen helpen aan zelfstandige wijsheid.

Misschien heb ik er mij over te schamen, maar waartoe verzwegen, dat hetgeen mij het allersterkst aan de natuurkundige colleges boeide de ruime voldoening was van een esthetische behoefte. Er had niets litterairs in mij moeten sluimeren, om het genot niet te smaken, dat de genoemde hoogleeraren konden verschaffen. Ik had geen van de drie willen missen. Bij hen kon men leeren spreken. Groot was de verscheidenheid hunner kracht. Zij lieten de hoorders geen oogenblik los, maar elk door een andere betoovering. Ik zou Van Rees nog kunnen uitteekenen. Ik zat aan zijn linkerzijde, dag aan dag, en zijn silhouette graveerde zich diep in mijn geest: lange, tengere gestalte; hoog voorhoofd, verstandig en eerbiedwekkend; vriendelijk, trouwhartig gelaat; geen gebaren; geen buiging van lichaam of van stem; de hand telkens even voor den mond wegens een dikwerf zich herhalend zenuwachtig, bijna verlegen kuchje; het toonbeeld van den rechtschapen onderzoeker; vertrouwen inboezemend; afwezigheid van alle parade. Mulder staat mij veel minder levendig voor den geest, maar dat is niet zijne schuld. Zijn beeld is in mij versmolten met dat van Bunsen, den chemicus, dien ik later te Heidelberg volgde. Hoe het komt, weet ik niet, maar als ik aan den een denk, denk ik aan den ander; ik kan hen niet uit elkander houden; zij hadden veel van elkaar. Donders kon voor mij te Heidelberg zelfs door geen Helmholtz worden uitgewischt. Zijn gestalte, zijn oog, zijn stem, zijn taal, alles werkte mede. Wij begrepen als tegen wil en dank. De schittering hing niet aan kunstmiddelen, maar aan onovertroffen helderheid, warmte van overtuiging, ingenomenheid met zijn onderwerp, aan de voelbare behoefte, zijn weten en inzicht als in ons over te storten. Wij zochten en dachten en vonden en gisten met hem mede. Dat was de weldaad van zijn onderwijzen. Hij maakte ons tot de medewerkers van zijn geest.

Ik gedenk het met te dieper erkentelijkheid nu het alles mij gediend heeft om Opzoomer te waardeeren. Dat ik mij in de natuurwetenschap eenigszins liet inwijden, het was zijn werk geweest, zijn misschien onwillekeurige, in elk geval indirecte aanmoediging.

Juist dat indirecte van Opzoomers invloed was het eerste dat mijn zonderlinge betrekking veranderde tot den man die geeindigd is met geheel mijn hart te bezitten. In zijn persoonlijkheid, in zijn spreken, zoo op den katheder als in het dagelijksch leven, lag bescheidenheid, soberheid, discretie. Maxima reverentia pueris! Er is nooit een leeraar geweest die minder propaganda maakte; er minder op uit was een school te vormen; minder agressief te werk ging; minder geneigd was zijn autoriteit u op te leggen. Hij had het natuurlijk lichter dan iemand kunnen doen, uit kracht van zijn duidelijkheid en zijn redeneertrant, het magistrale van zijn stijl en dictie. Opzoomer bezat in ongewone mate en altijd prestige. Men voelde zich geneigd hem nog meer toe te schrijven dan hij reeds bezat. Dat intelligente voorhoofd moest alles weten; de kalmte waarmede hij sprak, de juistheid van zijn inzicht waarborgen. Ik zag weldra hoog tegen hem op, maar voelde toch den moed wassen hem, als het pas gaf, mijn hart te openen. Opzoomer had vooral een zeldzame gaaf: hij kon luisteren. Niemand kan luisteren die, zij het ook onopzettelijk, verraadt, dat gij hem geen belangstelling inboezemt of uw eigen botheid u doet vermoeden.

Dit een en ander zegt evenwel te weinig en zou even goed ook van anderen kunnen worden gezegd. Voor mij werd hij eenig omdat hij voor mij iets zeer algemeens en juist datgene vertegenwoordigde waarvoor het dringend noodig was dat mijn liefde werd gewekt. Het wetenschappelijk bestaan werd voor mij in hem persoon; werd vleesch en bloed. Het zal anderen anders gaan; mij is zulk een menschwording van een idee onmisbaar. Uit den dampkring der mystiek bracht hij door zijn persoon mij over in een dampkring van denken en onderzoeken. Op zijn colleges, ja, ook; maar toch bij uitnemendheid in zijn omgang was hij de heldere en onvervaarde geest, niet ademend dan in de vergelijkende, de kritische opvatting der dingen; nooit onder de macht van een luim; nooit verleid door zijn eigen verbeelding; nooit onzeker omtrent de methode van zijn oordeel; tevens nooit grooter zekerheid voorwendende dan hij op een gegeven punt bezat; snel uwe bezwaren opnemende; altijd den indruk gevende, dat het hem werkelijk te doen was om de zaak; nooit afwijzende wat hem voor het oogenblik in zijn bewijsvoering ongelegen kwam; waarheid zoekend; eerlijk als goud; zacht in zijn

vonnissen, ofschoon altijd in het bezit van een hoogen zedelijken standaard.

Ik kan niet aan Opzoomer denken zonder dat ten slotte en zelfs zeer spoedig dit laatste, het beminnelijk-zedelijke zijner persoonlijkheid, mij als het allertreffendst in hem voor den geest komt. Het is, en op elken leeftijd, zulk een voorrecht een rein man te kennen, een man die over iets onreins zelfs niet glimlachen kan.

Op dit stuk was ik verwend. Toen ik in Opzoomer aanschouwde wat het wetenschappelijk leven kon zijn in tegenstelling met het mystieke, zou de aantrekkingskracht van het eerste voor mij belangrijk minder en waarschijnlijk niet zoo onwederstaanbaar zijn geweest, wanneer ik niet die maagdelijke reinheid van gemoed bij hem had wedergevonden die in da Costa nauwlijks voor iemand kon verborgen blijven, en het natuurlijk deed vinden, dat ten zijnen aanzien het woord edel van zelf op de lippen kwam. Nu Opzoomer mij dienzelfden indruk gaf, was er voor mij schier geen overgang, meende ik wel van meester, maar niet van leidsman veranderd te zijn. Het werd helderder dan eenig betoog het had kunnen maken, dat mystiek en rationalisme geen deel uitmaken van iemands wezen; dat beide samenhangen met iemands opvoeding, aanleg, geleerdheid, aard van studie, gewoonte van geest; dat beide ook tot op zekere hoogte in elkander vloeien wel verre van elkander uit te sluiten. Men zou bijna mogen beweren, dat hetgeen in Opzoomer rationalisme was, vergeleken met da Costa's mystiek, op zijn beurt weder mystiek werd, vergeleken met het empirisme van anderen. Mystiek en rationalisme kunnen in twee geesten groote verwantschap toonen, zoodra die twee geesten, zij het ook in verschillende mate, doortrokken zijn van Idealisme.

En Opzoomer was Idealist. Men heeft het licht kunnen miskennen omdat men meende, dat hij met de bespiegelende wijsbegeerte had gebroken en daarop, gelijk het dan heet, het vaandel der empirie omhoog had geheven. Reeds kort na 1851 behoefde men Opzoomer's *Logika* niet gelezen te hebben om van zijne empirische Logika te kunnen spreken. Het was het volkomen onjuiste, maar het staande epitheton.

In de Voorrede van dat werk leest men: De vraag wier beantwoording de logika zich voorstelt is van dezen inhoud: welke is de methode der ervaring die in de natuurwetenschap-

pen tot waarheid heeft gevoerd en in hoever is zij ook op de wetenschappen des geestes en der maatschappij van toepassing?

In hoever? Men heeft met dit voorbehoud lang niet altijd rekening gehouden.

Opzoomer heeft nooit en nergens gezegd, dat de bespiegeling onvruchtbaar was. Hoe zou het de moeite waard zijn te spreken over iemand die iets van dien aard had gezegd! Bespiegeling is, naar luid van dezelfde Voorrede, onvruchtbaar gebleken zoo dikwerf zij zich van de ervaring heeft losgerukt. Zoo Opzoomer het voorbeeld der natuurwetenschap wenscht te volgen, het is omdat, - weder naar zijn eigen uitdrukking -, hare onderzoekingen het menschdom rijker, beter en gelukkiger hebben gemaakt, een oordeel dat in zijn geheel natuurlijk niet op empirische gronden kon steunen daar de toeneming van zedelijkheid en geluk een vasten en volstrekten, met andere woorden, een idealen maatstaf onderstelt. Hij beschuldigt de wijsbegeerte Baco's leenspreuk in den wind te hebben geslagen; het vergeten te hebben, dat onderzoek tot kennis, kennis tot voorspellen, voorspellen tot handelen, ons moet leiden. Ook dit Moeten zou in den mond van den zuiveren empirist al zeer zonderling klinken, even zonderling als wanneer tot een gegeven boom gezegd werd, dat hij bloesems en vruchten heeft te dragen. Als Opzoomer over bespiegeling den staf breekt, denkt hij er altijd aan van de ijdele bespiegeling te spreken, welke bijvoeging bewijst, dat er voor hem ook een niet ijdele bespiegeling was. Onberaden noemt hij den ijver die met de natuurstudie dweept, die er toe komt het geestelijke, gelijk hij het noemt, te ontkennen. Hij waarschuwt ernstig tegen de zekerheid van het zinnelijke als deze ons blind maakt voor, - het zijn weder zijne eigen woorden, - wat boven het gebied der vijf zinnen is gelegen. De geest bij wien Opzoomer zich het liefst aansluit, immers dien hij eenig noemt, is Newton en van dien haalt hij met welgevallen de volgende woorden aan: Wanneer men eens door de methode der ervaring de natuurwetenschappen in al hare deelen tot volmaaktheid gebracht heeft, zal men ook de geestelijke wetenschappen op dezelfde wijze tot volmaaktheid brengen. Zoo weinig was Opzoomer reeds in 1851 besloten ons in den kouden nacht van een bloot empirisch weten te laten staan, dat hij zijn Voorrede eindigt met een hartelijken wensch: Moge (mijn Logika) er toe bijdragen

om aan die wijsbegeerte ingang te verschaffen, die, niet besloten binnen de enge grenzen eener school, vruchten draagt voor het leven en wier leus het is: door kennis tot daden.

Men moge hier alles niet even duidelijk, even scherp omlijnd noemen, maar wie kan nog langer zonder menig voorbehoud spreken van Opzoomers empirische Logika?

De aangehaalde woorden had ik natuurlijk in 1851 gelezen, maar toen bij hun strekking niet terstond lang genoeg stilgestaan. Eerst toen mij geheel onafhankelijk van die woorden, en dat bij toeneming bleek, dat men Opzoomer, om hem recht te doen wedervaren, Idealist moet noemen, ben ik natuurlijk tot zijn Handboek der Logika teruggekeerd, om te zien of hij zich ooit als empirist had aangekondigd. Men heeft gezien, dat hij het nooit heeft gedaan, dat hij nooit met de bespiegeling heeft gebroken. Wat hij gewild heeft, gewild heeft veertig jaren lang, het wordt eindelijk tijd het duidelijk voor ons te zien en het goed te onthouden. Beoordeel Opzoomers wijsbegeerte zooals gij in geweten meent dat te moeten doen, maar erken, dat zij dit tweeledig doel heeft: een bespiegeling te bevorderen, die zich niet van de ervaring losrukt, en den weg te openen tot een kennis die vruchtbaar is voor het leven. Na dit te hebben erkend, zal niemand de stelling, dat Opzoomer in zijne mate Idealist was, een paradox noemen. Idealist was de man die, om mij nog een aanhaling te vergunnen, hoopte dat zijn Handboek voor menig punt der meest verschillende wetenschappen de stof zou leveren van een nader onderzoek voordeelig aan de goede zaak der menschheid.

Opzoomer weet dus, dat er iets van dien aard bestaat, en dat het door wetenschap kan worden bereikt. Hij heeft dit belangrijk woord niet gedachteloos neergeschreven. Zijn zedelijke ernst heeft zich juist daarin voor mij betoond, dat ik van '49 tot '92 op geen uur van den dag, onder geenerlei omstandigheden, hoe drukkend, hoe ontmoedigend ook, de minste verzwakking heb kunnen waarnemen of vermoeden van zijn geloof aan hetgeen hij noemt de goede zaak der menschheid en aan de mogelijkheid van haar te dienen. Hij heeft zeker niet de bekrompenheid gehad van te meenen dat elke wijsgeerige stelling terstond nuttig moest blijken. Verhooging van onze kracht noemde hij het aanvankelijk doel van alle streven naar kennis en ten slotte weder het einddoel, maar hij

erkende, dat tusschen beide tijdstippen de kennis moet worden nagejaagd alleen om haar zelve. Het onderzoek dat alleen onderzoek is en wil zijn, vertegenwoordigde dus voor hem een toestand van overgang, waarvan het einde niet kan worden voorzien en niet willekeurig mag worden verhaast, maar die niettemin bestemd is te verdwijnen, zoodra de kennis wetenschap geworden, zoodra de wijsgeerige eenheid gevonden is. Dan treedt het einddoel: verhooging van kracht in den strijd van het leven, weder schitterend ons voor oogen. Die krachtsverhooging geschiedt niet enkel voor onszelf. Ons natuurlijk egoïsme toch, zeide hij, wordt beperkt èn door ons even natuurlijk medevoelen met anderen, waaruit ten slotte groeit een verstandige overtuiging van plicht; èn door het besef, dat allen belang hebben bij de instandhouding der maatschappij.

Tot het stellen van zulk een grootsche taak aan de wetenschap: verhooging van kracht in het belang van allen, put Opzoomer den moed in het edelmoedigst uitzicht. Wijsbegeerte is bestemd alle wetenschappen te verbinden tot eén geheel, de wetenschappen der natuur en de wetenschappen des geestes. Voorloopig moet er verdeeling van arbeid zijn. Niemand kan reeds de geheele natuur omvatten; niemand, al de uitingen van den menschelijken geest. Het eerste vak in de bestudeering van den geest is voor Opzoomer de psychologie, die hij opvat als de wetenschap van den mensch in zijn geestelijke verrichtingen als individu, en het eerste vak van de psychologie is voor hem de logika. Opzoomer bepaalt haar als de leer van het vinden van waarheid, de leer die de juiste methode der wetenschappen ontvouwt om tot waarheid te komen.

Diep doordrongen van de noodzakelijkheid der werkverdeeling, acht hij in zijn Idealisme de toekomst der wijsbegeerte toch aanstaande. Vereeniging van alle vakken, het zijn Opzoomers eigen woorden, leidt tot een voltooid wijsgeerig stelsel en hij voegt er dit overmerkwaardige bij: tot het leveren van zulk een stelsel is elke tijd theoretisch en is practisch vooral onze tijd verplicht. Opzoomer zou zeker niet geweigerd hebben hier bij te voegen: en in staat. Want hoe zal men ooit verplicht kunnen zijn tot het onmogelijke?

Zooveel optimisme is immers reeds Idealisme. Opzoomer kon er zich aan overgeven. Reeds eer zijn eigenlijke Logika aanvangt, is hij in het bezit van zekere begrippen die dezen empirist

van zelf duidelijk schijnen te zijn. Hij spreekt reeds in zijn Inleiding van een logika die afscheidt wat de natuur heeft vereenigd; hij spreekt van het natuurlijk verstand dat, zonder van een methode af te weten, het rechte vindt. Bij de vraag der menschelijke vrijheid erkent hij volmondig, dat de zonde met het aannemen van een liefderijk en heilig God in strijd is. Maar, laat hij er op volgen, de zonde bestaat. Deze korte volzin: De zonde bestaat, is des te leerzamer omdat zij bewijst hoe weinig hij met zijn eerste, bespiegelende, richting heeft gebroken. Ook in zijn: *De leer van God bij Schelling*, leert hij, dat alleen met het toekennen van een vrije keuze aan den mensch de erkenning van het bestaan der zonde vereenigbaar is. Deze theologische uitdrukking is dus uit de genoemde verhandeling eenvoudig overgenomen in de Logika. Men kan zeker vragen wat zij in een logika heeft te maken, maar niet over de uitdrukking heenlezen zonder Opzoomer onrecht aan te doen.

Zijn Idealisme of, als men liever wil, de idealistische achtergrond van zijn empirisme, blijkt evenzeer uit Opzoomers zeer matige belangstelling in vragen die den zuiveren empiricus bovenal gewichtig kunnen schijnen. Zijn Logika zegt nergens wat waarneming is, hoe zij mogelijk mag worden geacht, door welk middel wij haar onderscheiden van onze verbeelding. De fysiologie der zintuigen schittert in zijne Logika door hare afwezigheid. Zij werpt (bl. 18) de vraag wel op of wij, als al onze kennis bepaald is tot onze gewaarwordingen en hetgeen er uit mag worden afgeleid, dan niet geheel beperkt zijn tot onze voorstellingen zonder ooit iets van de buitenwereld te weten? Maar hierop volgt slechts: Idealisten en Realisten voerden hierover hun ouden strijd. Tot beslechting van den strijd, wordt slechts aangevoerd, dat het een nuttelooze vraag is; dat antwoord evenmin mogelijk is als noodig; dat de hoogleeraar over geen andere kennis spreken wil dan over die welke voor den mensch toegankelijk is. De Franschen noemen dat, geloof ik, traiter une question par-dessous la jambe. Is het, zelfs als wij alleen over toegankelijke kennis spreken, ongeoorloofd te onderzoeken of deze eenig toegankelijke kennis meer dan praktische waarde heeft? Een tweede bedenking die vermeld wordt, is deze. Maar is onze kennis dan toch niet enkel subjectief? Om haar te ontwapenen heet het: Men misbruikt het woord, wanneer men

bevestigend antwoorden wil. Een subjectieve uitspraak is een uitspraak die alleen voor ons zelf geldt en daarom niet voor den menschelijken geest in het gemeen verbindend is. Opzoomer deelt ons evenwel niet mede hoevele uitspraken nog als algemeen verbindend overblijven wanneer de waarneming de oorspronkelijke bron van al ons weten is. Een derde bedenking geldt de inductie die, zeggen velen, ons nooit iets hoogers dan waarschijnlijkheid kan geven. Van deze bedenking verzekert Opzoomer, dat zij uit een reeks der grofste dwalingen bestaat, daar immers de natuurwetenschap vaste wetten wil geven en niet een menigte algemeene regels, wetten waarop geen uitzonderingen zijn, en, proefondervindelijk, de natuurwetenschap reeds op menig punt wel ter dege zekerheid heeft gegeven. Laat dit zoo zijn, laat de natuurwetenschap zekerheid geven, natuurwetten ontdekken, wat bewijst dit ten behoeve van de stelling, dat de natuurwetenschap dit uitsluitend aan waarneming en nadenken over het waargenomene dankt en niet evenzeer aan iets dat van den aanvang eigendom is van onzen geest?

Zij die in Opzoomer uitsluitend den empirist willen zien, moeten zich beroepen op bl. 25, waar wij lezen: Een andere bedenking tegen de natuurwetenschap en tegen al onze kennis ingebracht, is, dat zij ons het wezen der dingen niet leert kennen. Deze bedenking mist alle beteekenis Wij weten er niets van of er buiten de verschijnselen nog een wezen der dingen bestaat; hoe zullen wij er dan over klagen, dat wij niet kennen wat er misschien in het geheel niet is. Sommigen maken tusschen het wezen en de verschijnselen een onderscheid en beweren dat wezen te kennen.... Zij sluiten het oog voor de werkelijkheid, om rond te dwalen en te dwepen in het schemerlicht der idee. Anderen maken hetzelfde onderscheid, maar bekennen dat het wezen te hoog voor hen en voor den mensch in het gemeen is.

... De derde richting, gaat hij voort, ziet in het wezen der dingen noch een gesluierd noch een ongesluierd beeld, maar slechts een abstract begrip. Zij denkt aan geen andere kennis dan aan die der verschijnselen.... De zuivere empirist.... leest alleen wat in de regels staat en verbindt het tot een geheel; iets tusschen de regels te lezen, waar inderdaad niets staat, laat hij aan den dweeper, den romantieker over.

Wanneer het Opzoomer met deze uitspraak volkomen ernst

was geweest, zou er voor zijn Idealisme geen plaats meer overblijven. Men mag haar inmiddels veeleer opvatten als een boutade tegen de Romantiek. Twee bladzijden verder toch lezen wij deze leerzame woorden: Ons wezen is niet in ons lichaam maar in onzen geest en aan onzen tijd voegt geen herstelling des vleesches maar des geestes. - Hoe weinig blijkt Opzoomer geneigd aangaande den mensch vol te houden, dat wij er niets van weten of er buiten de verschijnselen nog een wezen der dingen bestaat; dat de ware richting is die welke aan geen andere kennis denkt dan aan de kennis der verschijnselen! Heeft hij misschien tusschen den mensch en hetgeen hij de dingen noemt een scherp verschil gemaakt? In het minst niet. Op bl. 32 noemt hij de schoonheid der voorwerpen harmonie, en hij voegt er bij: harmonie in wezen. Bovendien verklaart hij zelf zijne woorden als hij zegt: Is 's menschen wezen in zijn geest te zoeken, dan moet het kunstwerk de bewijzen dragen, dat het van den geest afkomstig is en den geest tot doel heeft. Ook elders, en dit is een zeer belangrijke uiting: Het schoone is een eigenschap der dingen zelven. Men meent toch niet, dat aan Opzoomer de leer van de substantie en de attributen onbekend was gebleven. Hij neemt hier aan 1° een ding; 2° een eigenschap van dat ding, en ontkent dus, dat een ding gelijk is aan de som zijner eigenschappen. Voor Opzoomer bestaat er iets objectiefs in den gewonen zin van het woord. Hij is niet de kritische, maar de dogmatische filosofie toegedaan. Hij gelooft aan een menschelijke natuur en dus ook aan de natuur der dingen, en die natuur is bij hem kenbaar uit den staat der hoogst ontwikkelde exemplaren. Hij gelooft aan een harmonische ontwikkeling onzer krachten (bl. 34). Hij gelooft zelfs aan een zeker rechtsideaal, waarvan de bevordering den bloei der maatschappij verhoogt. Het huwelijk is hem geen contrat nuptial. Hij erkent het bestaan van God en is blijkbaar langs den weg van Schleiermacher tot die erkenning gekomen De eischen der zedelijkheid, - het zijn weder zijn eigen woorden, - worden hem tot geboden Gods. Hij neemt aan, niet een dressuur, maar een pedagogie, die opvoedt tot dat standpunt van ontwikkeling waar zich het godsdienstig gevoel van zelf vertoont. Hij ruimt plaats in voor een kristelijke filosofie (bl. 35-37). Al deze overtuigingen zijn Opzoomers deel omdat zij voortvloeien uit kenbronnen die innerlijke waar-

neming hem heeft leeren kennen (bl. 39); die overtuigingen acht hij algemeen menschelijk omdat hij, gedreven door zijn goed hart, geen reden vindt bij anderen niet dezelfde innerlijke waarneming met gelijken inhoud te onderstellen, al kon uit den aard der zaak de ervaring hem weinig daarvan leeren. Opzoomer wist in het gezelschap van welke uitnemende geesten hij zijn innerlijke waarneming had gemaakt en was welwillend genoeg allen toe te schrijven wat zij niet konden derven zonder in zijn oog te dalen.

Omtrent een Logika die op hare eerste veertig bladzijden reeds zoo veel bevestigde, schrijft mijn even scherpzinnig als welwillend oordeelende vriend Van der Wijck in zijn kloek onlangs verschenen *Mr. C.W. Opzoomer, Herinneringswoord*, bl. 31 vlgg., het volgende:

> Maar zal men vragen, is het mogelijk alles uit ervaring af te leiden en nochtans met het begrip van een zedewet ernst te maken? Omgang met de werkelijkheid kan ons leeren, hoe er in doorsnede gehandeld wordt, niet, hoe er behoort gehandeld te worden, welke denkbeelden van goed en kwaad in een maatschappij in omloop zijn, niet of die denkbeelden betamelijk zijn. Als een Plato zegt: oorlog tusschen Grieken zij geen verdelgingskrijg, of wel: doet niet enkel uw vrienden, maar ook uw vijanden goed, dan is dat geen ingeprente wijsheid, maar in zijn dagen vonkelnieuwe leer. Zoo is ook het koninkrijk der hemelen en zelfs de dwaze droom der anarchisten geen reproductie van de orde der uitwendige ervaringen. Gelukkig de staatsman, die een doel in het oog heeft, want hij weet waarheen hij stuurt, maar het ideaal, waarvoor hij zijn krachten inspant, werd hem zeker niet van buiten af opgedrongen. Vruchtbare idealen laten zich in werkelijkheid omzetten, maar geen van hen is aan de werkelijkheid ontleend. Er is een scheppende werkzaamheid des geestes, gelijk ook de geschiedenis der kunsten leert. De kunstenaar bij de gratie Gods toovert beelden te voorschijn, die geen oog ooit aanschouwd heeft, spreekt gedachten uit, die geen mensch nog onder woorden heeft gebracht, doet toonverbindingen hooren, welke inderdaad de zijne zijn. Natuurlijk zou zelfs het genie geen nieuwe wegen openen, indien het niet vooraf door

opvoeding en ervaring ware bevrucht geworden; maar aan hen, die meenen, dat daarmede alles is gezegd, mag men vragen, of het wel zoo geheel zeker is, dat de knecht van Newton de Principia zou geschreven hebben, indien hij dezelfde opvoeding als zijn meester had genoten. Het genie is niet een trechter, waardoor nieuwe ideeën van recht, goedheid, waarheid, schoonheid worden naar binnen gegoten; dat alles wordt uit den geest zelf geboren op een wijze, die door het schemerlicht der psychologie nog niet duidelijk is gemaakt. Zoo breekt de leer, volgens welke ervaring oorsprong van alles is, midden door, als men bij ervaring enkel aan ontvangen indrukken denkt. Maar Opzoomer wil dan ook ervaring anders zien opgevat. Bij hem omvat zij zoowel activiteit als receptiviteit des geestes.

Intusschen zijn wij hier tot het kritieke punt van Opzoomer's Wijsbegeerte genaderd. Ervaring is bij hem een vlag, waaronder iedere lading, die waarde heeft, wordt binnengeloodst. Volgens de gewone opvatting weten wij door ervaring, dat visschen op het droge sterven, dat boter smelt in de zon, maar is er alle reden om te twijfelen of ervaring den mensch ooit aan een geestigen inval of een wetenschappelijke hypothese kan helpen. Nog erger wordt de zin van het woord, wanneer men, gelijk de heer Quack op dichterlijke wijze het heeft uitgedrukt, ervaring het licht noemt op den achtersteven van het schip, dat zijn schijnsel werpt op den reeds doorloopen weg.

Of om nog andere voorbeelden te noemen, wanneer wij zeggen dat 1 + 1 = 2 is, dat wat een eigenschap heeft, ook de eigenschap dier eigenschap heeft, dan heet dat formeele waarheid, waarnaar wij de werkelijkheid beoordeelen, geen materieele, geen empirische waarheid. Maar bij Opzoomer heeft ervaring een zoo ruimen zin, dat zij dat alles omvat en nog oneindig meer. Wat bewoog hem, trots het misverstand, hetwelk uit zoo ruim gebruik van den term noodzakelijk moest voortvloeien, zich ervaringswijsgeer te noemen, en ervaring voor bron en toetssteen van alle waarheid te verklaren?

Het empirisme van Opzoomer was, zie ik wel, eer postulaat dan uitkomst van onderzoek, namelijk gevolg van zijne behoefte om den mensch echte kennis, kennis van werkelijkheid, toe te schrijven.... In overeenstemming met Kant zeide hij: hoe een ding zich aan ons vertoont, hangt niet enkel af van

wat het ding is, maar tevens van wat wij zijn. M.a.w. onze kennis is kennis van verschijnselen, onze kennis is kennis van werkelijkheid in de taal des bewustzijns overgebracht.
Maar dan moet de vertaling zuiver zijn, een vertaling zonder interpolaties. Want anders kan er geen sprake zijn van kennis van echt allooi....
In menig opzicht stemt Opzoomer met Kant overeen. Bij beiden vinden we strenge beperking van het eigenlijk, het stellig weten tot het gebied der ervaring, en daarnevens de erkenning, dat ervaring niet de volle werkelijkheid omspant. Beiden leeren, dat we de dingen enkel kennen door middel van onze zinnelijke en verstandelijke bewerktuiging, dat we dus de dingen kennen, zooals zij voor ons menschen zijn, niet zooals zij op zich zelve zijn.. .
Gelijk het Kant te doen was om de objectieve geldigheid der wetenschap tegenover het scepticisme van Hume te redden, zoo was het Opzoomer te doen om de objectieve geldigheid der wetenschap tegenover het idealisme van Kant te redden. Met menschelijke kennis verklaarde Opzoomer natuurlijk gaarne te willen volstaan, en hij achtte het onzin te vragen, of de dingen niet misschien geheel anders zijn dan wij ze ons moeten denken, maar hij wilde dan ook menschelijke kennis hebben en meenden enkel dán het beeld, dat wij ons van de wereld vormen, voor juist te mogen houden, wanneer geen enkele trek geheel alleen uit ons zelven stamt, maar iedere trek zoowel een objectieven als een subjectieven oorsprong heeft.
Intusschen kruist zich met deze ruime opvatting van ervaring bij Opzoomer een enger begrip, volgens hetwelk al onze denkbeelden, al onze kundigheden, al onze verwachtingen, al onze idealen een bloot bezinksel van ondervindingen zouden zijn. Vandaar dat het zoo moeilijk is op zijn empirisme het juiste licht te doen vallen.
En vandaar dat het harnas van onzen denker, gelijk trouwens dat van iederen philosoof, scheuren vertoonde, waarin een handig antagonist de punt van zijn degen kon planten. Men moet het empirisme van Opzoomer beurtelings uit tweeërlei oogpunt beschouwen. Het vond zijn oorsprong in verzet tegen het idealisme van Kant, door hetwelk, gelijk de geschiedenis aan Opzoomer leerde, de wijsbegeerte op een

> valsch spoor was geleid. Maar aan den anderen kant wortelde het tevens in de behoefte om onze kundigheden geheel uit gewaarwordingen, uit gewaarwordingen van zinnelijken en van innerlijken aard, uit onbetwistbare feiten op te bouwen.... Het was Opzoomer vooral om de waarheid der kennis te doen, welke volgens hem door het Kantianisme werd prijs gegeven, slechts in de tweede plaats om haar empirischen oorsprong, en enkel in zóover om dien oorsprong, als hij dien voor de waarheid der kennis onontbeerlijk achtte.

Opzoomer Idealist te noemen, gaat alleen aan, wanneer wij gewoon zijn te onderscheiden tusschen hetgeen iemand is en hetgeen iemand óok is. Wij zijn vele dingen óok, maar slechts éen ding zijn wij zonder eenige nadere bepaling. Het is gewoonlijk juist dat waarvan onze zelfbewustheid het minst krachtig getuigt. Opzoomer was óok empirist, was oók de man die aan werkelijkheid, in den gewonen zin, geloofde; oók de wijsgeer die geen wezen der dingen aannam en enkel verschijnselen wilde bestudeeren, oók de denker die zich in een nu eens onherroepelijk betrekkelijke wereld te huis gevoelde, een wereld die hem immers vergunde de begrijpelijke dingen uit te vorschen en de onnaspoorlijke dingen rustig te vereeren; óok de meester die ons, als wij het Oneindige zochten, aanried in het Eindige slechts naar alle zijden, in alle richtingen te gaan. Maar in dit alles lag Opzoomers hart niet. Hij was een zeer religieuse natuur. Hij gaf toe, dat de wetenschappen uit de zinnelijke waarneming, uit het gevoel van lust en onlust, uit het schoonheids- en het zedelijkheidsgevoel opgebouwd, te zamen een nauw verbondene wereld wetenschap uitmaken (bl. 39), en een ander zou zich daarmede al tevreden hebben gesteld. Maar hem was het niet mogelijk. Evenmin als de zinnelijke waarneming, wilde hij het godsdienstig gevoel als ken bron missen. Het was hem behoefte den inhoud van het godsdienstig gevoel in den vorm van bepaalde voorstellingen te brengen, zoodat dit gevoel er zich in terugvindt (bl. 37). Hij is zelf de vrome van wien hij (bl. 39) spreekt, als hij zegt: Den vrome de ontvouwing van zijn godsdienstig gevoel te verbieden ware even dwaas als het verbod om op onze zinnelijke gewaarwordingen een natuurwetenschap te gronden, al wist hij, dat de natuurwetenschap slechts in populairen zin gezegd kan worden

op zinnelijke gewaarwordingen gebouwd te zijn. Opzoomer zag wel geen kans tusschen wereldwetenschap en godsdienstleer een harmonie tot stand te brengen (bl. 40); hij erkende, dat zij op menig punt nog geheel onvereenigd zijn; hij noemde alle metafysische en theologische stelsels, allen zonder onderscheid, bruggen die straks weer afgebroken zullen worden, en erkende, dat hij aan geen van die stelsels den naam van wetenschap wilde geven (bl. 41). Maar in weerwil daarvan schrijft hij: Men beware zijne godsdienstige overtuiging! En die godsdienstige overtuiging werd op deze wijs nader omschreven: Het vroom gemoed erkent in God den Schepper en Bestuurder van alle dingen, terwijl het naar den samenhang met de werking der eindige oorzaken niet vraagt.

Wij moeten bij Opzoomer, in strijd met zijn verbod, wel tusschen de regels lezen. Het vroom gevoel dat hij zelf belijdt door innerlijke waarneming te hebben leeren kennen, beteekent hier allereerst Opzoomers eigen gevoel. Wij hebben het groote voorrecht Opzoomer hier door eigen hand geteekend te zien. Tot aan zijn levenseind heeft hij in God den Schepper en Bestuurder van alle dingen vereerd. Hij heeft niet gevraagd naar den samenhang van dat goddelijke bestuur met de werking der eindige machten. De natuur was voor hem een keten van middel en doel, niet slechts van oorzaak en gevolg. Hij achtte dat de teleologische methode voor alles bruikbaar was behalve ter verklaring der natuurverschijnselen. De geschiedenis was voor hem het tooneel der goddelijke Voorzienigheid, zonder dat hij evenwel ooit bereid was die Voorzienigheid als met den vinger aan te wijzen, door middel van haar rekenschap te geven van eenig feit, of als historicus er zich ooit op te beroepen. De Staat, - en ik ga voort zijn eigene woorden te bezigen, - was voor hem een hoofdsfeer der goddelijke werkzaamheid, al heeft hij zich wel gewacht het begrip der Souvereiniteit Gods op het Staatsrecht toe te passen. De zedewet, wij vernamen het reeds, was voor hem een openbaring van Gods heilig wezen. De godsdienst gaf in zijn oog wijding, heiliging aan de deugd, al kon hij de zedewet niet daarom verbindend noemen omdat zij Gods wil bevat (bl. 42).

De strekking van het Materialisme noemt hij verderfelijk. Hij onderzoekt deze en soortgelijke beschouwingen uitsluitend als ethisch wijsgeer. Hoogst opmerkelijk is de volgende uiting:

Die slechts met eén of meer der vijf bouwstoffen werkt, komt tot een eenzijdig stelsel.... niet tot dwaling, maar tot uitsluitende vereering van hetgeen slechts een gedeelte der menschheid bevredigt, met verwerping van hetgeen een ander gedeelte voor òf even onmisbaar houdt.

Men kan bijna hetzelfde verzekeren, bij voorbeeld, van het Idealisme. Maar dit laat ik rusten, om veeleer den nadruk er op te leggen, dat ons hier het innerlijkst van Opzoomers persoonlijkheid ontsloten wordt. Het is voor hem een zaak van groote beteekenis te kunnen vereeren, en met name te kunnen vereeren wat niet slechts een gedeelte der menschheid, maar allen bevredigt, allen onmisbaar toeschijnt. Het is hierin, in deze behoefte aan katholiciteit van overtuiging, aan een overtuiging die de menschen samenbindt, dat het religieuse van zijn natuur allermeest uitkomt. Niet hij zoekt zijn kracht in afzondering. Hij gelooft in de menschheid, in het waarachtige van hare gewaarwordingen en behoeften. Zij is hem het onmisbare klankbord voor zijn stem. Hij beeft terug voor een eigenwijze filosofie die het alleen weet en van welker prediking dit het gevolg zou zijn geweest: hier, Opzoomer met eenige ingewijden, dáar de massa, het gepeupel waarvoor het beste niet bestemd zou zijn. Om meer dan een reden zou hij zich in de Stoa op zijn plaats hebben gevoeld, maar allermeest om haar kosmopolitisme. Opzoomer is meer van heeler hart prediker, apostel dan man van de nooit verlaten studeerkamer. Op het spreekgestoelte drong het katholische in zijn natuur zich op den voorgrond. Er was tusschen den Opzoomer der openbare voordrachten en den Opzoomer van den bijzonderen omgang een schakeering, die ik doe opmerken zonder hem of mij zelf te willen verlagen door opzettelijk de beschuldiging af te weren, dat de redenaar met voordacht iets achterwege zou hebben gehouden. De Opzoomer van den intiemen omgang kende, ook hij, zijne worsteling, zijn twijfel en ongeloof. Hij heeft op zijn beurt gestreden tegen aanvechtingen, en misschien ten slotte zijn kracht gezocht in het eigen middel waarin dat Costa haar vond. Ook hij heeft geleden. Ook hij heeft geweend. Maar als dit onwillekeurig vasten der ziel voorbij was, wiesch hij het aangezicht. Zoodra hij met anderen was of een publiek had toe te spreken, kon de man van het door en door goede en reine hart het niet van zijn hart verkrijgen de toch al zoo geslin-

gerde geesten van onzen tijd aan nieuwe schokken bloot te stellen. Opzoomer werd behoudend zoodra hij het zedelijk leven van individu en maatschappij in gevaar zag; zoodra hij vreezen moest, dat met het onttrekken van de tegenwoordige steunsels der zedelijkheid, de zedelijkheid zelve zou worden verzwakt. Hij heeft in zijn Logika ten aanzien van het Determinisme niet partij gekozen. Na de forschheid van zijn eersten aanval, zou zijn teerhartigheid hem niet vergund hebben een woord te spreken dat vromen krenken, dat goeden verontrusten kon. Alleen of bijna alleen, zag hij vooral de onzekerheid der geloofsovertuiging; in het openbaar trof hem veeleer het onomstootelijke van de waarheden, waaraan hij, alleen of in het openbaar, altijd geloofde. Het zou hartverheffend zijn geweest om aan te hooren, indien hij zijn welsprekendheid eens aan een volle geloofsbelijdenis had dienstbaar gemaakt; indien hij, de vader van zoovele moderne predikers, voor een keer hun ambt had kunnen overnemen en de kansel had beklommen. Nadat hij in de Fransche kerk te Rotterdam onder mijn gehoor was geweest en mij zijne tevredenheid te kennen had gegeven, veroorloofde ik mij te zeggen, dat ik liever mijzelf in de bank en hem op den preekstoel had gezien. Zijn antwoord was een vriendelijke glimlach: hij vond blijkbaar het denkbeeld niet zoo ongerijmd. Van zijn geschriften doorvoed, zou men zonder veel moeite Opzoomers geloofsbelijdenis, - oók zij Bekenntniss einer schönen Seele, - kunnen nederschrijven, aanvangende met iets in den geest van die overschoone Confession de péchés. In Opzoomers korte opmerking, midden in een wijsgeerig betoog: Maar de zonde bestaat! ligt zulk een biecht reeds opgesloten. Om bij het nederschrijven van zulk een geloofsbelijdenis in Opzoomers geest te blijven, zou men vooraf de preutschheid moeten verwinnen die hem zoo zeer tegen de borst was en velen in onzen tijd er toe verleidt wèl van het goddelijke, maar vooral niet van God te spreken. Welke bekoring, vroeg hij dikwerf, mag er toch wel liggen in dat neutrum? Al ons spreken over God is stamelen, is symboliek: was het dan niet kinderachtig dat neutrum voor wetenschappelijker aan te zien dan een woord van mannelijk geslacht? Als gij waarlijk aan iets goddelijks gelooft, noem dan ook Gods naam; als het slechts een frase is, misleid dan uwe broederen niet! - Dit zijn volgen van het godsdienstig woor-

denboek der menigte toonde zijn vrees om haar te ontstellen, zijn zielswensch om tot haar te kunnen zeggen: uw innerlijk leven is mijn leven, uw God is mijn God. Wat kon de menigte begrijpen van een Fichte's zedelijke wereldorde! Wat zij en hij gevoelen voor een God die niet werkelijk bestond, die niet vader, verzorger en opvoeder was! In Opzoomers gesprekken keerde het woord, ik schreef bijna, de tekst van Schiller veelvuldig terug: ‘Und ein Gott, ein heiliger Wille lebt.’ De godsdienst had voor hem geen bloot dichterlijke waarde; de godsdienst was geroepen tot de onmisbare en blijvende bevrediging van een hartsbehoefte. Hij wendde zich af van het Pantheïsme, dat met het begrip van kwaad en zonde, met al de begrippen die hieruit volgen, naar zijn oordeel onvereenigbaar was. (bl. 52).

Maar dan was Opzoomer een dualist! Men behoeft het niet meer te zeggen. Hij heeft zichzelf met de grootste openhartigheid dualist genoemd. Hij heeft geen anderen naam willen dragen. De godsdienst, verzekert hij, is dualisme: God en de wereld. De vrome en wetenschappelijke man vereenigt beiden. Hij is monistisch, waar zijn verstand de wetten der wereld navorscht; waar de behoeften van zijn hart spreken, is hij dualistisch. De God die alleen onze verbeelding heeft gewrocht, moet, volgens hem, plaats maken voor den waarachtig bestaande (bl. 53).

Zoo is geheel het Eerste Hoofdstuk van zijn Logika het bij voorbaat gegeven kort begrip van de Moderne Theologie, die daaraan slechts heeft toegevoegd hare opvatting van het ontstaan der Bijbelboeken, hare Kristusvereering en hare waardeering van de Kerk. Opzoomers leuze was: Godsdienst vereenigbaar met wijsbegeerte, geloof met volledige vrijheid van denken; destijds, - zegt Prof. Van der Wijck terecht, - in ons Vaderland eene nieuwe leus, die thans velen misleidend kan schijnen, maar op menig academisch geslacht gewerkt heeft als de frissche morgenwind. Mr. Levy dacht er waarschijnlijk aan toen hij, onder den indruk van Opzoomers afsterven, schreef: Bezielder, overtuigder, welsprekender, rusteloozer verkondiger van het ideaal bezat in den jongsten tijd ons Vaderland niet. Opzoomer was er van overtuigd èn dat al ons weten onvolledig èn dat het niettemin mogelijk is op den grondslag van ons weten een godsdienstige wereldbeschouwing te bouwen. Met deze dubbele overtuiging is het hem gelukt liefde tot uitbrei-

ding van weten en tevens een edelen vrijen zin te kweeken.[1)]

Het mag niet worden voorbijgezien, dat Opzoomer met zijn later en steeds volgehouden stilzwijgen over wijsgeerige vragen zelf de kritiek van zijn Logica heeft gegeven. Na de werken van zijne hand waarin hij de stellingen van zijn Logica ontvouwt en toelicht, heeft hij zijn hart van de wijsbegeerte afgetrokken, is hij geheel jurist geworden. Voor ons is het een aanwijzing. Indien iemand die gewoon is de pen te voeren, gedurende meer dan het vierde eener eeuw de wetenschap, waarin hij als gids was opgetreden, verder aan haar lot overlaat, zonder over hare nieuwe wegen meer een enkel woord mede te spreken, zegt hij duidelijk genoeg, dat hij een tijdvak heeft willen afsluiten, niet een nieuw heeft willen openen. Opzoomer heeft als wijsgeer willen arbeiden voor een periode waarin het protestantsch-theologisch denken onder allerlei vormen heerschappij voerde. Toen aan die heerschappij ook door hem, allermeest door hem, en in de mate waarin hij het begeerde, een einde was gemaakt, heeft de wijsgeer zijn taak beschouwd als afgedaan. Het doet er weinig toe of zijn Logica de duidelijke sporen draagt van schier een halve eeuw geleden te zijn geschreven; of de uitdrukking: innerlijke waarneming onverstaanbaar en Psychologie een deel van Fysiologie en Fysika is geworden; of de natuurwetenschap, thans meer en meer opgaande in wiskunde, zich wel terugvindt in een Handboek dat inzonderheid de praktische waarde der natuurstudie huldigt; het doet er weinig toe of sedert 1851 de dogmatische vragen van weleer over moraal, theïsme en pantheïsme, verband van 's menschen kunst en 's menschen geest, op den achtergrond zijn gedrongen, zoodat thans een enkele zedelijke of juridische wet, een enkele godsdienstige voorstelling, een enkel kunstgenre, toegelicht in hun ontstaan, meer belangstelling inboezemt dan menige schoone theorie. Waartoe Opzoomer gevraagd wat hij niet heeft willen geven? Opzoomer heeft ons nooit een historisch werk geschonken; het Burgerlijk Wetboek is niet bij uitstek door hem behandeld in historischen zin; zijn lessen over kunst hebben veel meer die van Lessing dan van Winckel-

1) Prof. v.d. Wijck, t.a.p., bl. 51. Over Opzoomers werkzaamheid en verdienste op juridisch gebied geeft de Hoogleeraar het algemeen wetenswaardige. bl. 52-59.

mann voortgezet; omtrent de Duitsche Meiwetten zijn ten behoeve van Nederland wenschen door hem geuit, die bij een historische overweging van het Katholicisme allicht onderdrukt waren geworden. Onze groote nationale voorgangers hebben geene behoeften kunnen bevredigen die zich eerst na hen onder ons krachtig hebben doen gevoelen. Het zegt niet weinig de behoeften van eigen tijd en volk te hebben ingezien en zich aan hare vervulling met vrucht te hebben gewijd. Voorgangers zijn zij wier arbeid een dankbaar nageslacht in staat stelt tot het opwerpen van nieuwe vragen. De aard van alle wetenschappelijk onderwijs wordt miskend als men verlangt, dat een gegeven onderricht niet zal verouderen. De ware dienaar der wetenschap verhindert ons juist door zijn geest en voorbeeld zijn wetenschap voor het laatste woord te houden.

In den laatsten tijd van Opzoomers leven, toen hij ons nog alleen kon leeren door zijn berusten en zijn kalm tegemoet zien van het einde, konden wij, zijne jongere vrienden, de discussie niet meer met hem voortzetten. Thans kunnen wij het weer. Is het studieleven niet veelal een onderhoud met belangwekkende geschriften van voorgangers, die wij lezen ook om te weten in hoever onze denkbeelden de noodzakelijke voortzetting zijn van de hunnen? Zulk een onderhoud geeft wijding aan eigen zoeken. Geen tegenwoordigheid, zoo indrukwekkend als de tegenwoordigheid dier afwezigen, voor wie de tijd van onderzoek voortaan is gesloten. Hoe zouden zij thans spreken? hoe onze dagen beoordeelen? hoe in de nieuwe behoeften willen voorzien? in welke geesten hunne erfgenamen erkennen? Ieder die aan Opzoomer het ontwaken van een zelfstandig geestesleven in zichzelf dankt, zal nog lang zulke vragen richten tot den ouderen vriend. Wij voor ons hebben daarbij een vermoeden dat schier een verwachting wordt. Geheel vrij te denken zonder in den bekenden zin een vrijdenker te zijn; onvervaard rationalist te wezen zonder in het bekende rationalisme te vervallen; alles te ontleden zonder te verstompen voor het aangrijpende dat in deze onze rechtmatige en eerbiedige vrijmoedigheid gelegen is; de overlevering der menschheid evenmin te onttrekken aan onze kritiek, als uit te sluiten van onze liefde; aan elke moraal hare geloofsbrieven te vragen uit kracht van onze ethische gezindheid; elke metafysische voorstelling historisch te behandelen, begrijpende en medevoelende wat het verstand en hart

der voorgeslachten tot het vormen hunner voorstellingen heeft geleid; den loop der wereld noch met drogredenen te verdedigen, noch met smaadredenen in minachting te brengen; alles te willen verklaren, maar in het ontroerend besef van de tallooze mysteriën; te leven in het Verleden, het hart vol Heden en Toekomst; te leven in de wetenschap, dit allereerst wetende, dat de vruchtbaarste gedachten in het hart des volks moeten ontkiemen: vanwaar is het, beminde Leermeester van onze jonge jaren, dat wij bij deze opvatting onzer taak durven rekenen op uw welgevallen, indien niet op uw geheele instemming? Gij hebt veel meer willen en durven bevestigen; in voor ons onoplosbare vragen hebt gij partij gekozen, en zelfs bestreden dat van kunstzin doortrokken agnosticisme waarin wij, onderworpen, ons terugtrekken. Gij zult ons daarom niet verloochenen als uw kroost; gij, de vereerder zonder voorbehoud van Goethe die immers de eerste Heiden uit de Kristenen is geweest.

Februari '93.
A. PIERSON.

Reisherinneringen uit de tropen.[1)]

IV. In Java's oosthoek.

Levendig herinner ik mij een plekje, dat niet ver van Java's zuidoostelijken uithoek, het bijna onbewoonde, maar aan dierlijk leven des te rijkere schiereiland Blambangan, gelegen is en Poeger heet.

De rivier de Bedadoeng, die op de westelijke helling van den Raoeng ontspringt, slingert zich hier met eene schilderachtige laatste bocht in zee, den voet van steile, zwaar begroeide rotsen omspoelende, die in de avondzon gloorden, toen ons gezelschap dit riviereind in kleine tweepersoons kano's kwam afzakken. Een zeer smal bankje in den uitgeholden boomstam, die als kano bijgewerkt en van ‘outriggers’ voorzien is, vormt de zitplaats van den passagier; de kracht die het vaartuigje voortbeweegt en de hand die het bestuurt zijn die van den inlander, die achter hem plaats neemt. Uit het woud aan den oever bereikten vele en luide kreten ons oor, de meesten onmiskenbaar van apen afkomstig. Deze waren talrijk vertegenwoordigd en telkens zichtbaar, hetgeen aan sommigen het leven kostte; daaronder donkerzwarte moeders met oranjeroode jongen aan de borst.

Er was dien middag te Poeger algemeene bijeenkomst geweest van al de petinggi's (dorpshoofden) uit de buurt. Hun was bekend gemaakt op welke wijze hunne onderhoorigen tot het door mij ondernomen onderzoek zouden kunnen medewerken en welke betaling deze daarvoor zouden genieten. Die bijeen-

1) Zie *De Gids* van Maart 1892.

komst had plaats onder een ruim, naar alle zijden open afdak (pendoppo) en werd voorgezeten door den controleur, tegenover wien de regent op een stoel had plaats genomen, terwijl de twee dozijn dorpshoofden in een grooten halven cirkel daaromheen gehurkt zaten. Diezelfde gelegenheid werd bovendien gebruikt tot het bespreken van locale aangelegenheden; aan een van de hoofden, in wiens gebied de groote weg van Djember naar Poeger in een allerdroevigsten staat van halve onbegaanbaarheid was bevonden, werden duchtig de ooren gewasschen.

Naarmate wij des morgens langs dien weg Poeger genaderd waren, hadden diezelfde hoofden zich achtereenvolgens te paard bij ons aangesloten, zoodat ons binnenrijden te Poeger het aanzien van een recht feestelijke cavalcade had. Het costuum van Javaansche dorpshoofden wordt dikwijls aangevuld door zeer van elkaar afwijkende en eigenaardige hoofdbedekkingen. De treffendste daaronder is wel een bepaald formaat van grooten pet met breeden klep uit donkere stof vervaardigd, maar die... geen bodem heeft, zoodat onder dit volkomen nuttelooze en blijkbaar alleen tot opschik dienende hoofddeksel, de Indische hoofddoek veelal nog zichtbaar blijft. De reden waarom bij dit verwordings-proces eene Europeesche hoofdbedekking aan zoo onverwachte vormwijziging onderworpen werd, is moeielijk te gissen.

Tijdens den zooeven vermelden urenlangen rit mocht ik alweder de groote handigheid van het inlandsche werkvolk bewonderen. De veer van een der achterwielen van onzen postwagen was onderweg defect geworden; een van de schroeven namelijk, waarmede het vrij zware rijtuig op die veer bevestigd was, had het afgelegd, hevig stooten was daarvan het gevolg, met gevaar voor verdere ontreddering. Er werd dus halt gehouden in eene kampong waar spoedig een inlandsche smid werd te hulp geroepen, die het defect langs korteren weg heelde, dan de geheimen van het smidsvak hem zouden veroorloofd hebben. Hij bediende zich daarbij met voorliefde van een lang en dun eind rottan, dat zóó stevig om het zwakke punt werd heen gezwachteld, dat geen nieuwe schroef - waarvan het vervaardigen en pasklaar maken veel tijdroovender zou geweest zijn - het beter gedaan zou hebben.

Vertrouwende op deze zijne natuurlijke handigheid in het herstellen, is over het algemeen de zorg van den inlander voor

het voertuig en de bespanning van zijne vervoermiddelen zeer onvolledig. Einden touw en rottan vindt men altijd hier of daar in het rijtuig verborgen, wanneer - wat zelden uitblijft - een streng breekt of een schroef loslaat. Ook wanneer een extrapaard moet worden voorgespannen, behooren dikwijls de hulpmiddelen, waarmede dit geschiedt, tot de allerprimitiefste. Eenmaal - 't was op weg van Probolingo naar Besoeki - moest ik desniettemin het tweede paard van mijn karretje, dat ten overvloede ziek werd, onderweg achterlaten. Daarmede was de trekkracht belangrijk verminderd; maar ook hierop wist mijn inlandsche koetsier alweder raad. Het karretje met mijne bagage, dat tot zoolang achter ons aangereden had, werd bevolen vóór te rijden. En daarachter tegenaan werd een zak met versch gras bevestigd. Dit werkte als eene magische aantrekkingskracht op mijn overgebleven ros, dat, toen hij het uitlokkende voedsel meende te kunnen bereiken, het in beweging zag komen, hetgeen hem aanstonds aanleiding gaf het achter na te zetten. Ik behoef niet te zeggen dat hij het - na geruimen tijd door de verleidelijke geuren te zijn aangevuurd - eerst in Besoeki heeft ingehaald.

Het voertuig zelf waarmede men deze tochten maakt, en waarin ik o.a. een dag later op weg van Besoeki naar Djember twaalf uren doorbracht, is van zeer eigenaardige constructie. Het is vrij hoog op de wielen en van binnen niet van een zitbank voorzien; de afstand tusschen bodem en kap komt met de lengte van hoofd en romp van een volwassen mensch overeen.

Plat zitten op den bodem, met voorwaarts, naast den koetsier uitgestrekte beenen is dus de eenige mogelijke zittende houding daarin. Die houding is noodzakelijk, wil men een indruk krijgen van de streek door welke de rit voert. Edoch, de meeste reizigers, die van dit vervoermiddel gebruik maken, strekken zich liever languit op den bodem. Daarom behooren eenige kussens tot den inventaris van het vehikel, en het was eene bijzondere gunst mij door den Chineeschen ondernemer te Besoeki bewezen, dat bij mijn afrit vandaar, die kussens met versche katoenen sloopen waren voorzien. Zoo heb ik mij dan ook aan het landsgebruik aangesloten en in den vluggen ‘tjikar peer’ (het laatste eene verbastering van veêr, doelende op de constructie van den wagen) den langsten tijd liggende, in het

warme namiddaguur zelfs slapende, doorgebracht. Trouwens het eerste gedeelte van den tocht dat over den steilen bergrug van den Arak Arak voert, met schoone vergezichten aan de ééne zijde op Besoeki en de zee, aan de andere op de vlakte van Bondowoso, was verreweg het schilderachtigst.

En na de rijsttafel te Bondowoso was het te vergeven dat deze hulde aan de Chineesche sloopen niet achtergesteld werd bij den wensch om ook het landschap te leeren kennen.

Te Djember is men in 't hartje van het district waar de tabakscultuur zich nog op Java staande houdt, na zich uit de residenties Kediri, Pasoeroean en Probolingo achtereenvolgens meer oostelijk verplaatst te hebben.

Aan haar is voorzeker het grootste deel te danken van den bloei, waarin deze streek zich thans verheugt, al is de bevolking grootendeels niet autochtoon, doch uit Madura hier ingevoerd.

De Europeanen, die in verschillende rangen bij deze tabakscultuur betrokken zijn, worden veelal kortweg ‘tabakkers’ genoemd. Een hunner zette mij humoristisch uitéén, waarom de tabaksbouw, waarvan de resultaten ook door de grilligheid van de markt en de macht van de mode dikwijls zoo wisselvallig zijn, zijnen beoefenaars nooit een hoogeren titel dan dien van ‘tabaksboeren’ gebracht heeft, terwijl men althans spreekt van koffieplanters, ook van kinaplanters, en in hoogste instantie van suikerlords.

Erkennende dat de suikerteelt grootere voorbereiding, uitgebreider kennis, samengestelder werktuigen en inrichtingen vereischt en dus in dien zin de haar toegekende eereplaats niet onverdiend is, gaf hij mij een overzicht van de verschillende bezwaren, waarmede juist de tabaksboer te kampen heeft. Van die bezwaren is wel de gewichtigste deze, dat naast de groote tabaksplanters, wien het ernst was met het voornemen om die cultuur in het groot te drijven en die daarvoor belangrijke kapitalen hebben vastgelegd, groote risico's geloopen, duizenden contracten met de inlandsche bevolking gesloten, enz., enz., en die deze streek gemaakt hebben tot wat zij is, een tweede categorie van daarbij geïnteresseerde Europeanen is komen overwaaien, wier risico nul en wier kans op winst deze was, dat een deel van de inlandsche bevolking wel eens bereid zou bevonden worden, het product van den grond ter sluiks te verkoopen aan hem die eene kleine fractie meer wilde betalen, maar die

noch gronden, noch eigen werkkrachten bezat, noch ook verdere exploitatiekosten behoefde te maken. Deze speculatie op eene vergefelijke zwakheid van den bruinen broeder heeft velen in korten tijd aardige winsten verschaft. En dat wij vooralsnog bedoelde zwakheid vergefelijk moeten noemen, leert ons de nederlandschindische rechtspleging, die tegen zoodanigen, toch zeker niet eerlijk bedoelden verkoop, geen straf bedreigt.

Van gouvernementswege zijn tot dusver geene maatregelen genomen om het welige tieren van deze semi-parasitische industrie op de terreinen, waar de *bona fide* tabaksbouw bovendien zoo velerlei bezwaren en tegenspoeden ondervindt, tegen te gaan. En pogingen mijnerzijds, om als troostgrond de groote verspreiding van het parasitisme in het geheele dierenrijk te doen gelden, vielen niet in goede aarde.

Eene zwakke medewerking vinden de *bona fide* planters nog in het geweten van de bevolking. Niet omdat dit hen van het plegen van de oneerlijkheid - waarvoor zij niet gestraft worden - terughoudt; maar omdat het toch luide genoeg spreekt om ze, voor het transport der contrabande naar het verleidelijke pakhuis, het nachtelijk duister te doen uitkiezen.

Worden ze *nu* betrapt, dan zijn zij straf baar; niet wegens de te plegen of reeds gepleegde ontvreemding, maar.... wegens het zich bij nacht bevinden op den openbaren weg zonder licht.

Trouwens het begrip dat de inlander zich maakt van recht en plicht is zeer zeker verschillend, ik zeg daarom niet in allen deele lager ontwikkeld, dan het onze. In deze zelfde tabaksstreek kwam het voor dat brand in tabaksschuren ontstond, die waarschijnlijk aan kwaadwilligheid was toe te schrijven. De dader was niet te vinden, doch om een voorbeeld te stellen en althans den hoofdlieden hunne verantwoordelijkheid in te prenten, werd voortaan na soortgelijke branden het dorpshoofd, in wiens gebied de brand was ontstaan, uit zijne betrekking ontslagen.

Die maatregel heeft misschien somtijds een brand voorkomen, maar had na eenigen tijd toch weder een andere uitkomst gehad dan de verlangde. Meende nl. eene dorpsbevolking over het hoofd van haar ‘dagelijksch bestuur’ te klagen te hebben, dan was het middel voor zijn ontslag gevonden; men kon zeker zijn, dat binnen een korte spanne tijds een brandende schuur den volkswil verkondigen en het vertrek van het dorpshoofd voorbereiden zou.

Wijselijk heeft men er later van afgezien op dien weg verdere vurige volksstemmingen uit te lokken.

Hoe deze zelfde bevolking, die zoo luchthartig den brandfakkel zwaait, daarentegen op ander gebied zooveel meer dan vele Europeesche volken andermans eigendom eerbiedigt, moge het volgende bewijzen.

Reeds sedert tientallen van jaren wordt de muntspecie, die noodig is voor de betalingen aan de bevolking van al hetgeen door haar ter zake van den tabaksbouw gepraesteerd wordt, tweemaal in het jaar over zee naar Panaroekan aangevoerd, de havenplaats van Java's oostelijkste residentie.

Die specie - voor een groot deel klein zilver en kopergeld - wordt in een aantal ossenkarren van Panaroekan zuidwaarts vervoerd. Verscheidene dagen zijn er mede gemoeid eer deze karavaan, die zich stapvoets zonder eenig ander geleide dan de inlandsche karrevoerders voortbeweegt, hare bestemming bereikt heeft. Nog nooit in al die jaren heeft men ook maar een spoor van vrees behoeven te koesteren dat dit transport onderweg aan overval of plundering zou blootstaan; evenmin kwam door ontrouw der voerlieden verduistering van het bedrag of van een gedeelte daarvan voor. Bedenkt men, welke voorzorgsmaatregelen in Europa genomen moeten worden ter bescherming van mailtreinen, waarmede in het internationaal verkeer de aangeteekende waarden verzonden worden, dan valt die vergelijking al weder ten voordeele van den inlander uit.

Van Panaroekan tot Banjoewangi, Java's meest oostelijke assistent-residentie, maakte ik de reis niet over land. De postweg, over geheel Java zoo voortreffelijk onderhouden, ligt in het meest noordoostelijke uiteinde van Java in droevig verval. De bevolking is daar zoo schaarsch, de streek zoo woest en weinig vruchtbaar, dat het onderhoud niet zooals in de meer bevolkte streken aan de bevolking kon worden opgedragen. Vroeger was voor dit gedeelte van den weg een eigen strafkolonie derwaarts verplaatst, door wier arbeid in het onderhoud ‘tant bien que mal’ wed voorzien.

Deze is thans opgeheven en zoodra eenmaal het geregeld onderhoud uitblijft, zijn, in een tropische natuur, vooral door hevige regens, weldra alle sporen uitgewischt van hetgeen men-

schenhand met zorg genivelleerd en berijdbaar gemaakt had.

Ik verheugde mij dus zeer dat het betonningsvaartuig mij en mijne chemicaliën en jachtutensiliën op gemakkelijker wijze vervoeren mocht en had daardoor het voordeel het vervangen van een aantal der voor het vaarwater zoo gewichtige ‘tonnen’ bij te wonen.

Het zijn ijzeren, waterdichte gevaarten, aan een eigen anker bevestigd. Toen zij binnenboord gehaald en in een daarvoor bestemde, de geheele breedte van het schip innemende bak geplaatst werden, bleek hunne geheele benedenvlakte, die altijd onder water gedompeld geweest was (en evenzeer de zware ketting, die hen aan hun anker verbond), geheel dichtbegroeid te zijn met de meest verschillende zeedieren, die daarop ééne levende en wemelende korst vormden. Duidelijk hoorbare geluiden, zacht knetterend en knisperend, stijgen uit deze korst op, zoodra de ton boven water komt en de zon hare stralen op die benedenvlakte doet spelen. Talrijke, van beschuttende kalkschelpen voorziene kreeftachtige diertjes (zoogenaamde zeepokken) sluiten en openen hunnen schelpjes in zenuwachtige trilling, nu zij op deze wijze buiten hun gewone element gebracht zijn. Anderen, meer bewegelijk dan de levenslang vastgehechte zeepokken, en in overeenstemming met die vrijere levenswijze van betere gezichtsorganen voorzien, worden, door het plotselinge schelle zonlicht verschrikt, door de temperatuursverhooging onaangenaam aangedaan, en zoeken zich een goed heenkomen, althans een meer beschaduwd plekje tusschen de gevariëerde begroeiing, die echter niet van plantaardige, maar ook weder van dierlijke (vroeger sprak men van zoöphyten, dierplanten!) herkomst is.

Al dat leven en woelen, geheel die snelle reactie op de catastrophe van het ophalen buiten het zeewater van zulk eene verblijfplaats, waarvan de bewoners zich veilig waanden, is de oorzaak van de geluiden, die uit de begroeide benedenvlakte van de ‘ton’ opstijgen.

Na een half uur wordt alles stil en zijn de tonen verstomd: de tropische zon maakt spoedig een eind aan het leven van de meesten, dat op eene vochtige omgeving berekend is.

Na eene langdurige worsteling met den buitengewoon sterken stroom, die in straat Bali ons stoombootje den voortgang betwistte, kwamen wij ter reede van Banjoewangi voor anker.

Een vriendelijk kustplaatsje, dat als koortsachtig berucht is, maar dat op korten afstand heuvels bezit, alwaar een deel van de Europeesche bevolking betere lucht zoekt. Ook de woning van den assistent-resident ligt in die frisschere omgeving en de Engelsche kolonie verwachtte juist eene ijzeren woning uit het moederland, die buitenverblijf en gezondheidsétablissement zou wezen van hen, die afwisselend den drukken dienst op de kantoren in de benedenstad vervullen. Deze kantoren, waarin bedoelde kolonie haar middelpunt vindt, zijn die van de groote telegraaf-maatschappij, die de onderzeesche lijnen beheert, waardoor Engeland met zijne overzeesche bezittingen in Voor- en Achter-Indië, China en Australië verbonden is.

In dat netwerk is Singapore een knooppunt; Banjoewangi het punt waar de onderzeesche kabel, van Australië aankomende, op Aziatisch gebied, zij het voorloopig nog slechts in den Archipel, overgaat. In het telegraafkantoor van het verafgelegen Banjoewangi, dat dag en nacht dienst doet, is men dus van alle belangrijk Europeesch nieuws vroeger en uitvoeriger op de hoogte, dan in hoofdplaatsen van Java. Althans wanneer de telegrammen niet in cijferschrift gewisseld worden. Directe verbinding met Port Darwin in Australië en met Singapore kan door een enkele handbeweging verkregen worden; toen een van de zeer voorkomende Engelsche beambten ten mijnen gerieve, zijne ambtgenooten aan het toestel op die verwijderde continenten opriep om eenig levensteeken te geven, bliksemde plotseling het idyllische kinderversje ‘Mary had a little lamb’ langs duizenden mijlen onderzeeschen kabel. Niet het Morse stelsel, maar een nieuwere vinding, waarbij een met inkt gevuld capillair buisje eene doorloopende en verschillend gegolfde inktstreep onmiddellijk op een papierstrook overbrengt, is hier in gebruik.

Nog eene reden heb ik om dien Engelschen heeren dankbaar te gedenken; zij toch zijn het die mij een der eerste levende exemplaren verschaften van den zoogenaamden Javaanschen luiaard, een van de vijf diersoorten waarop meer bepaaldelijk het doel van mijne reis was gericht.

Thans zijn van enkele dezer soorten reeds honderden, van anderen vele dozijnen aan mijn onderzoek ten offer gevallen, en ook na mijn terugkeer in Europa wordt nog bij voortduring door vele vriendelijke, behulpzame handen, aan het bijeenbrengen en conserveeren van het door mij benoodigde gearbeid.

Maar de emotie waarmede ik n°. 1 van ieder dezer vrij zeldzame, in één geval zelfs uiterst ongemeene diersoorten mocht aanschouwen, doorleefde ik niet ten tweedenmale; tenzij, gelijk nu enkele maanden geleden, het gezondene mij op eenmaal in staat stelde, vragen te beantwoorden, waarvan de oplossing mede tot het doel van de reis gerekend werd. Die Javaansche luiaard is een nachtdier zoo groot als een groote eekhoorn. Het dier heeft een ronden kop met groote oogen, is langzaam in zijne bewegingen, en heeft aan bijna alle vingers platte nagels en een duim, beweeglijk als die aan de hand van mensch en van aap. Die vier ‘handen’ geven hem eene groote gelijkenis met de apen in het algemeen, hoewel zijne nachtelijke levenswijze en vele bijzonderheden uit zijn anatomisch maaksel hem weder van de apen onderscheiden. Zoo behoort hij dan ook tot eene zoogdierorde, die nog alleen in West Afrika, in Madagascar en in tropisch Azië vertegenwoordigers telt, hoewel in vroegere geologische perioden die orde blijkbaar verder over den aardbol verspreid was en blijkens de fossiele overblijfselen ook in Europa werd aangetroffen. Het is de orde der Halfapen of Lemuriden, die, naar men grond heeft aan te nemen, in zekeren zin het ‘Huis ten Halve’ vormt op den weg der ontwikkeling, die van de laagste naar de hoogste der placentale zoogdieren geleid heeft. In Oost-Java is het uiterst moeielijk om deze Javaansche luiaards, door de bevolking toekang of poekang geheeten, te bemachtigen. Niet omdat de bevolking hunne schuilplaatsen in holle boomen niet kent, noch ook omdat het der bevolking aan handigheid en geoefendheid ontbreekt om door de eene of andere list deze dieren machtig te worden, hoe zeldzaam ze ook mogen wezen. Maar wel omdat aan dit dier geheime tooverkracht wordt toegekend, die andere dieren missen. Eene kracht nog geheimzinniger dan die van den nagel of het knevelhaar van een gedooden tijger. Deze laatsten beschutten den drager tegen aanvallen van een levenden ‘ouden heer’, zooals de inlander - met het noodige respect en vooral om den naam niet uit te spreken (hetgeen als lichtzinnig en gevaarlijk beschouwd wordt) - den tijger noemt. Dit bijgeloof kan althans uit de gedachte verklaard worden, dat de aanvallende tijger, zoodra hij bij zijn prooi de overblijfselen van een gedooden stamgenoot ontdekt, voorzichtigheidshalve dezen ongedeerd zal laten. Maar de bovennatuurlijke macht, die de

‘poekang’, de halfaap bezit, reikt veel verder. Wordt zijn geraamte of zelfs maar een gedeelte daarvan in het nachtelijk uur begraven in de nabijheid van eene te bezweren woning, dan kan op het werk van de bewoners geen verderen zegen rusten en worden zij door een wreed noodlot binnen kort aan allerlei ellende in zeer verschillenden vorm ten prooi gegeven. Het is de jettatura der Zuid-Italianen, die met den begraven ‘poekang’ over hen gekomen is.

En het behoeft geen betoog dat een zoo krachtig en onfeilbaar middel, om tegenstanders of vijanden, zooal niet onschadelijk te maken, dan toch in wat hun het liefste is te treffen, een hoogen prijs op de markt heeft. Feitelijk wordt voor een poekang dan ook door de inlanders onderling zeer dikwijls een buitensporig hoogen prijs betaald. Het was gelukkig voor mij, die een zeer groot aantal noodig had, dat gelijksoortig bijgeloof niet in den geheelen archipel geldt. In Oost-Java werd het gedeeltelijk ondervangen door aan den vinder huid en geraamte terug te geven, nadat het gedoode dier de voor mijn doel onmisbare kleine operatie had ondergaan.

V. Dwars door Sumatra.

Om te vermijden dat mijne reis*herinneringen* den vorm aannemen van een reis*verhaal*, spring ik een vijftal maanden over. 't Was nog vroeg in den morgen toen wij, met één van de nieuwe booten der Paketvaart Maatschappij over een spiegelgladde zee stoomende, de reede van Benkoelen in het gezicht kregen. Evenals op zoovele kustplaatsen van Sumatra kan men zich slechts met groote moeite, en dan nog wel met behulp van een kijker, vergewissen dat men werkelijk eene bewoonde plaats nadert. En lang vóórdat men nabij genoeg gestoomd is om met het ongewapend oog eenigerlei bijzonderheden aan den vasten wal te kunnen waarnemen, heeft reeds het vaartuig zijn anker laten vallen en ligt men in rustige afwachting van de dingen die komen zullen: prauwen en bootjes die zich aan den wal gereed maken om naar de veraf geankerde mailboot te zeilen of te roeien om post, passagiers en goederen in ontvangst te nemen.

Wat wij intusschen met het bloote oog wèl hadden kunnen waarnemen, terwijl wij de kust naderden, waren de - trouwens op dien afstand geheel onhoorbare - saluutschoten van de

vulkaan Kaba. Met tusschenpoozen van zeven à tien minuten ontstond boven den top van dien vulkaan een dichte zwarte rookwolk. Enkele minuten behield zij hare dreigende, donkere gestalte om langzamerhand door de luchtstrooming medegevoerd te worden en zich veervormig in een helder schapenwolkje op te lossen, dat intusschen op zijn plaats van oorsprong alweder vervangen was geworden door een nieuwe rookuitbarsting. Zoo volgden eene reeks van wolkjes elkander op, zichtbare getuigen van de geweldige processen, die daar binnen in de Kaba plaats vinden, maar tevens van het feit dat het een rustige ochtend was, waarbij geen stormwind over de hoogten jaagde en ook geen nevelsluier de toppen omhulde.

Benkoelen heeft nog in vele bijzonderheden de herinneringen aan den tijd van het Engelsche bestuur bewaard. Ten deele zelfs in de bouworde van de huizen, in den aanleg van wegen, en dergelijke, terwijl onder de inwoners nog vele afstammelingen van die vroegere Britsche kolonisten gevonden worden, die thans nog aan hunne Engelsche namen kenbaar zijn.

Door vriendelijke beschikking van den Resident zou ik met hem te zamen de reis zuidwaarts langs de kust ondernemen en dus niet den gewonen weg volgen, die van Benkoelen naar de oostkust geleidt over Kepahiang en Tebing Tinggi. Liever zou ik 90 paal[1)] zuidwaarts door zwenking linksaf het binnenland intrekken, om dan over Bandar en Lahat Palembangwaarts te reizen. Die 90 paal werden afgelegd op eene wijze, die niet veel gemakkelijker te denken geweest ware. In een uiterst licht voertuig (buggy) op twee groote wielen, dat nog het meest gelijkt op een ‘sulky’ van onze harddraverijen, waarin twee personen naast elkaar plaats kunnen nemen en een treeplankje achter òf voor lichte bagage, òf desnoods voor nog een derde persoon dienen kan, ging het nu in twee dagreizen via Loeboe Lintang en Tallo naar Manna. Voor zoodanigen rit is het noodig een dag te voren, soms nog vroeger, talrijke paarden vooruit te zenden, die telkens tot verspanning dienen kunnen en waarvan de verst vooruitgezondene het vroegst vertrekken moet, maar dan ook weder het laatst dienst verricht.

De weg van Benkoelen naar Manna is des te beter onderhouden naarmate men zich verder van de hoofdplaats verwijdert, een ver-

1) 1 paal = 1½ kilometer.

schijnsel dat gelijken tred houdt met de meerdere of mindere nabijheid van rivieren, waaruit het voor de verharding van den weg benoodigde grint door de bevolking kan verkregen worden. Vooral in het laatste gedeelte moesten wij met behulp van bamboevlotten over vele riviermondingen worden heengeholpen. Een geheimzinnig charme van een deel van den langen weg bestond daarin, dat hij zich uren lang zóó dicht langs de zee uitstrekt, dat men de branding kan hooren, terwijl toch de groote watervlakte door een uiterst smalle begroeide strook tusschen den weg en het eenige meters breede strand aan het oog wordt onttrokken, zoodat men zou meenen allerwege door bosch omgeven te zijn.

Te Manna werd in de gastvrije woning van den controleur anderhalven dag rust gehouden: van hier ging het - nu niet langer per as, maar te paard - dwars het binnenland in, om uit de betrekkelijk smalle residentie Benkoelen over het Barisangebergte de zooveel breedere Palembangsche laagvlakten te bereiken. De woeste schoonheid van het Barisangebergte is in dit zuidelijke gedeelte van Sumatra waarlijk niet geringer dan in de Padangsche bovenlanden. Als reusachtige, achter elkander geplaatste theatercoulissen springen dicht begroeide bergmassa's naar voren, andere, daarachter gelegene wijken weder hier en daar uiteen, zoodat een derde en een vierde evenwijdige toppenreeks door die tusschenruimte zichtbaar wordt. De kleur helpt ons om hunne afstanden te bepalen en brengt grootsche perspectivische effecten te weeg. De meest nabij gelegene zijn schitterend groen: de kleur van het gebladerte wordt nog niet door vochtige luchtlagen gewijzigd. De tweede bergrij is donkerder, de volgende neigt naar het paarsch onzer heidevelden en de achtersten worden blauw en lichtblauw en verliezen zich eindelijk aan den gezichteinder.

Tusschen twee van die vrij evenwijdig loopende kammen van het Barisan-gebergte en op den weg die mij van de westkust naar Palembang zou voeren, ligt de vruchtbare vallei der Pasoemah Oeloe Manna, die wij te Tandjong Sakti in de gastvrije woning van de katholieke missionarissen zich rondom ons zagen uitstrekken, ingesloten tusschen de dicht begroeide bergen, die wij overgetrokken waren en de andere, die nog overgetrokken moesten worden.

Den resident waren de hoofden van deze streek reeds vele

palen ver te gemoet gereisd en toen wij Tandjong Sakti binnenreden was alles feestelijk versierd ter eere van het hooge bezoek. Het jongere deel van de vrouwelijke bevolking (gadissen) en enkele jonge mannen stonden gereed om onder begeleiding van inlandsche gamalangmuziek hare sierlijkste danspassen uit te voeren, getooid met de kostbaarste familie-sieraden, welke hier bij voorkeur bestaan uit zware zilveren halskettingen waarvan de schakels door zeer talrijke, over en naast elkaar hangende groote geldstukken gevormd worden. Deze zijn elk minstens van rijksdaalder-grootte en bij nader onderzoek vindt men daaronder vooral muntstukken uit de vorige eeuw van de meest verschillende Europeesche souvereinen.

Terwijl wij 's avonds bij hevigen slagregen in de voorgalerij van de missionariswoning de bijzonderheden bespraken van den verderen weg over het gebergte, dien ik tot Bandar alleen met mijn inlandschen bediende zou afleggen, nadat de hoofden der tusschenliggende streken van mijn doortocht zouden verwittigd zijn geworden, meldde zich een renbode aan, die reeds door den controleur van Bandar herwaarts gezonden was, om bericht te geven van de maatregelen door hem aan de Palembangsche zijde van het gebergte genomen.

Deze renboden hebben in de Sumatraansche binnenlanden meer dan eens mijne belangen voortreffelijk gediend. Daar het natuurlijk ongewenscht is hun mondelinge boodschappen mede te geven, zijn zij altijd overbrengers van eene missive, die nog op ouderwetsche wijze zonder enveloppe wordt samengevouwen en waaraan links en rechts, met lak ‘of anderszins’ (zooals het op de oudste editie onzer Nederlandsche briefkaarten heette!) een kippenveer is bevestigd, die ver over den rand uitsteekt. Dit toevoegsel is geen versiersel, maar heeft een zeer officieele beteekenis en heeft tevens zijn naam ‘boeloe ajam’ (= kippenveer) aan deze wijze van correspondentie gegeven. Voor den inlandschen drager is de beteekenis der aangehechte veeren, dat hij moet *vliegen*, dat het dus een spoedstuk geldt waarvan hem de overbrenging is opgedragen. Maar aangezien ook in deze spoedstukken nog verschil gemaakt kan worden, zijn, zoo het extra spoedstukken betreft, de twee veeren van verschillende kleur: wit en zwart. Ook deze kleuren hebben hare eigene beteekenis en zeggen tot den renbode dat hij bij nacht (de zwarte) en bij dag (de witte veer) moet doorloopen of althans, zoo de af-

standen te groot voor één looper zijn, de brief aan andere loopers moet overgeven, die nacht en dag onderweg blijven.

Zijn de veeren beiden wit, zoo mag hij zich 's nachts rust gunnen en behoeft alleen overdag onderweg te zijn. Eenmaal bereikte mij een boeloe ajam van eigenaardigen inhoud. 't Was een levend gedierte, een exemplaar van een der vijf diersoorten die ik vooral najaagde, en die nu, in een mand verpakt, waaraan de witte en zwarte kippenveeren bevestigd waren, mij, dank zij de goede zorgen van den resident, nog levend in handen kwam.

Hier te Tandjong Sakti was het bericht dat de boeloe ajam bracht eene zeer welkome aankondiging van de maatregelen die van Palembangsche zijde genomen waren om mij den tocht dwars over het gebergte te vergemakkelijken. En hiervoor was reden. Terwijl in de residentie Benkoelen de weg van Manna naar Bandar, voor zoover hij zich op het gebied dezer residentie bevindt, voortreffelijk onderhouden is, geldt voor het Palembangsche gedeelte, van de grens tot aan Pageralam het omgekeerde. Terwijl vroeger deze weg ook in het Palembangsche gebied goed begaanbaar geweest is, was zij in de laatste jaren aan zichzelf overgelaten en zeer in verval, hoewel nog dagelijks inlanders en chineezen over en weer den tocht over het gebergte ondernemen.

En is eenmaal verval en verwaarloozing van een weg begonnen, dan is in deze bergstreken de terugkeer tot den toestand van oerwoud ongemeen snel. Weggeslagen bamboebruggetjes, uit vlechtwerk bestaande, worden dan niet meer in den oorspronkelijken staat hersteld, maar door hem die 't eerst weer de kloof of de beek over moet en de brug vernield vindt, vervangen door één of twee lange bamboestammen, waarover een inlander blootsvoets gemakkelijk zijn weg neemt, maar die voor een paard geheel onbetreedbaar zijn en waarover een Europeaan die zich van bergschoeisel voorzien heeft, alleen schrijlings zittend en langzaam voorwaarts glijdend de overzij bereikt. Struiken en planten groeien tot elkaar, vormen boven den weg een dak, dat echter niet den regen verhindert den weg in een modderpoel te herscheppen, maar wel de zonnestralen om dezen modder weer spoedig uit te droogen en te verharden. Zóó wordt de weg eerlang niet veel anders dan een glibberige modderstrook door het bosch. Vooral waar de weg eene helling

(tebing) heeft is hij dan zelfs voor den blootvoetigen inlander moeilijk en voor den geschoeiden Europeaan alleen met behulp van een steunenden stok en eens inlanders schouder te begaan.

Het verval heeft dikwijls meer dan één oorzaak. Daar, waar de bevolking in het gebergte dun gezaaid is, moeten voor zoodanig onderhoud bijzondere maatregelen genomen worden, en vereischt dat onderhoud voortdurend toezicht van de zijde van het burgerlijk bestuur. Aangezien nu de ambtenaren van dezen tak van dienst, ook in de zoo ongeëvenredigd groote districten op de buitenbezittingen, zich in latere jaren een steeds vermeerderende hoeveelheid bureau- en kantoorwerk zien opgedragen, is het niet dan natuurlijk, dat die onderdeelen van hun beheer, die persoonlijk toezicht en herhaalde inspectie behoeven, daaronder lijden. Dat vermeerderde kantoorwerk vindt ten deele zijne verklaring in de vele snelle persoonswisselingen in de centrale bureaux te Batavia. De nieuw aangekomenen, gedreven door loffelijken ijver, trachten op ruime schaal gegevens en inlichtingen van algemeenen aard, liefst uit den geheelen Archipel bijeen te garen, terwijl zelfs de hoofden van andere departementen, dan die van Binnenlandsch Bestuur, zich somtijds tot de ambtenaren van dezen tak van dienst wenden om statistische opgaven en gegevens, die dikwijls een zeer omvangrijk onderzoek *in loco*, het opmaken van lijsten en tabellen enz. vereischen. Hoe dikwijls hoorde ik niet in de binnenlanden door ambtenaren vergelijkingen maken tusschen hunne opvolgende residenten, waarvan de een hen had weten te behoeden voor soortgelijke vermeerdering van ‘paperasserie’, terwijl de ander, minder huiverig om den velddienst van zijn personeel ten bate van deze Bataviasche weetgierigheid in kantoordienst te veranderen, er zoodoende toe had bijgedragen, dat plaatselijke belangen als de hier besprokene schade leden.

't Wordt tijd om na deze lange uitweiding de tocht van Tandjong Sakti naar Bandar te aanvaarden. Vroeg in den morgen stonden de paarden gezadeld en onder geleide van den controleur en een tweetal inlandsche hoofden werd de reis aangevangen. Spoedig waren wij buiten het gebied van de vallei van de Oeloe Manna en werd de tocht langs een recht smal bergpad in Indiaansche file voortgezet. Afwisselend stijgend en dalend voerde ons dat bergpad door een schilderachtige ravijn. Groote steenblokken vernauwden hier en daar plotseling

den weg, terwijl op een ander punt, waar het pad onder vrij sterke helling langs den rotswand naar beneden daalt, op eens de weg ophoudt en vervangen wordt door een hangend vlechtwerk, dat onder even sterke helling langs dien rotswand is aangebracht en twee punten van den bergweg vereenigt. Op zoodanige plekken bleven niet allen te paard: enkele gaven er de voorkeur aan hier af te stijgen en het paard met den inlandschen geleider te laten nakomen.

Halverwege Tandjong Sakti en de grens werd van den controleur afscheid genomen en met een tweetal Benkoelensche hoofden de weg vervolgd. Aan de grens gekomen wachtten ons een achttal schamel gekleede Palembangsche inlandsche autoriteiten op, wier hierarchische volgorde uit de met metaaldraad doorvlochten hoofdbedekking moest afgeleid worden.

In de hoede van deze gidsen en lijfwachten overgaande moest ik afstijgen, daar het paard in de nu volgende wildernis geen diensten meer kon bewijzen.

Na uren zwoegens in den halfduisteren en glibberigen modderpoel, kwam de weg eindelijk weder buiten het lommer van het oerwoud: nog een kleine daling tusschen lager struikgewas en wij bevonden ons in het dorp waar dien dag verder zou worden halt gehouden: de zeer geïsoleerde bergkampong Goenoeng Agoeng.

De kamponghuizen zijn gedeeltelijk rondom een pleintje gebouwd. In het midden daarvan bevindt zich een afdak waaronder een ruime tafel en zitbank blijkbaar tot het vast meubilair behooren. Op deze tafel werd een en ander uitgepakt en toebereidselen gemaakt voor de rijsttafel. Rijst was niet meêgebracht, maar werd door de dorpsbewoners met vriendelijke voorkomendheid en wel in reeds gekookten toestand verstrekt. Met behulp van een spiritustoestel werd de opwarming tot stand gebracht en daarna deze rijst met medegebrachte suiker en - horribile dictu! - bessensap genuttigd. Dit laatste ergerde voorzeker de inlanders veel minder dan het indo-europeesche toeschouwers zou gedaan hebben. De enkele malen, bijv. aan boord van de booten der paketvaart-maatschappij, dat laatstgenoemden zoodanige ketterij mijnerzijds hebben moeten aanschouwen, gaf hunne verontwaardiging en ergernis zich onverbloemd lucht.

Daarentegen waren de bewoners van dezen bergkampong veel

meer geboeid door het water dat vlam vatte. Eene kleine hoeveelheid hiervan - brandspiritus wel te verstaan - die bij het afscheid aan het dorpshoofd werd aangeboden, is zeker nog lang het onderwerp geweest van de proefnemingen en de gesprekken der bewoners. Voor nachtverblijf werd mij een vertrek in de woning van het dorpshoofd, dat slechts met een ruwe ladder te bereiken was, aangewezen. Dit vertrek had reeds twee bewoners, die, ieder aan een hunner achterste ledematen vastgebonden, aldaar in gevangenschap verkeerden. Het waren een tweetal hanen, die blijkbaar meer om hunne strijdlustige dan om hunne prolifieke eigenschappen in eere en in hechtenis gehouden werden en binnenkort bij een hanengevecht dienst moesten doen. De vloer van het vertrek, uit dunne bamboelatten bestaande, was met besparing van materiaal aangelegd, zoodat de bewoner niet alleen door het zintuig van het gehoor en van den reuk, maar ook door dat van het gezicht in kennis gesteld werd van de aanwezigheid van viervoetige medebewoners in de vrije ruimte beneden dat vertrek. Ook ongenoode zesvoetige gasten ontbraken allerminst en ik herinner mij levendig, hoe, zoowel bij het inslapen als bij het ontwaken, een talrijke schaar kakkerlakken weinige voeten boven het gelaat van den vermoeiden wandelaar op het platte bovenvlak van het muskietengordijn wedloop hielden. Maar ook nog verder gezelschap was mij voor dien nacht toegedacht, daar een tweetal van de stevigste dorpsbewoners waren aangewezen om, gedurende mijn verblijf in den kampong, als lijfgarde voor mijne veiligheid te waken. Ik had eenige moeite hun te beduiden, dat zij hun opdracht even getrouw zouden vervullen, wanneer zij niet in, maar buiten het kleine vertrekje, dat mij was aangewezen, de wacht hielden.

Een bad in de koele bergbeek, die nabij den kampong stroomt, was te uitlokkend, dan dat ik het achterwege zou hebben kunnen laten, zelfs al ware ik verdacht geweest op de nieuwsgierigheid van een deel der bevolking, dat zich verdekt opstelde om den blanke, zooals er blijkbaar maar zelden in hun gebied gezien werden, bij deze reinigings- en afkoelingsfunctie te bespieden.

Den volgenden dag voerde een soortgelijk boschpad, als het zoo straks beschrevene, bergafwaarts langs de zuidelijke helling van den hoogen vulkaan, den Dempô naar Pageralam. Met die afdaling waren echter nog een zevental uren gemoeid onder

herhaalde malen afwisselend geleide, dat telkens op de grens van een nieuwe kampong den aangekondigden reiziger stond af te wachten, en hem tot den tegenoverliggenden grenspaal den weg wees, tevens gedurende dat traject voor zijne veiligheid verantwoordelijk. Op deze wandeling werd op eenmaal door zekere levendigheid links van het pad onze aandacht getrokken. Bij onderzoek bleek het, dat een deel eener kampong-bevolking hier bezig was de overblijfselen van een vermoorden buffel in veiligheid te brengen, die enkele uren te voren door een tijger gedood, medegesleept en slechts ten deele genuttigd was.

Te Pageralam aangekomen, bevindt men zich weder in de bewoonde wereld. Hier waren de bezwaren, aan den moeilijken bergtocht verbonden, spoedig vergeten. Terwijl naar de Benkoelensche zijde het Barisan-gebergte zich plotseling steil uit de vlakte verheft, is aan de Palembangsche zijde het omgekeerde waar te nemen en voert de weg over Bandar en Lahat naar Moeara Enim nog vele dagreizen lang door een lager en lager wordend heuvelland, dat zich vervolgens als dichtbegroeide en door rivieren doorsneden laagvlakte tot aan Palembang en de oostkust uitstrekt.

Moeara Enim ligt nog in het hart van Sumatra. Toch is van daar de tocht naar Palembang uiterst gemakkelijk, daar drie malen 's maands een stoombootje de reis tusschen beide plaatsen zeer belangrijk vereenvoudigt. Dit stoombootje is klein, maar allergemakkelijkst ingericht en van een voortreffelijken hofmeester voorzien. De stuurstoel bevindt zich aan den boeg, opdat de roerganger alle drijvende boomstammen en weggeslagene, dikwijls nog rijk begroeide drijvende oeverstukken tijdig bemerke en zou kunnen vermijden. Die kleine drijvende eilandjes - schertsenderwijs mede als *woeste gronden* aangeduid - stroomen soms na hevige bandjirs in grooten getale langs Palembang naar zee: de inogelijkheid van het transport van bepaalde landdieren, zooals kleine hagedissen enz; over zeearmen naar ver van de kust verwijderde eilanden, wordt hiermede recht aanschouwelijk gemaakt.

Uit het bovenstaande mag men afleiden, dat de betiteling van deze paragraaf wel ietwat pretentieus is. Al heb ik bij den overtocht over het gebergte niet den gewonen, voor Europeanen berekenden weg gevolgd, het feit dat er een zoodanige in de

zuidelijke helft van Sumatra bestaat, maakt dat men den tocht van Benkoelen naar Palembang in geenerlei opzicht op ééne lijn mag stellen met den doortocht van Padang naar Siak, zooals hij voor twee jaren door den heer IJzerman en zijne tochtgenooten, of van Padang naar Djambi, zooals hij in 1877 door de Sumatra-expeditie verricht werd.

De beide laatsten doorkruisten het eiland op veel noordelijker breedte, waar eene onafhankelijke, ons bestuur vijandig gezinde bevolking den doortrekkenden Europeaan daarin tracht te dwarsboomen. Het mag een geluk voor ons gezag heeten dat die verschillende bevolkingen onderling evenmin op vriendschappelijken voet verkeeren, althans dat geen nationaliteitsgevoel hen voldoende samenbindt om een krachtig en gemeenschappelijk optreden tegen het gezag der Europeanen mogelijk te maken. Dat de Atjeh-oorlog zich tot Sumatra's noordkust bepaald heeft, moet voorzeker ook hieraan worden toegeschreven.

Vóór ik van Sumatra afstap moet mij nog ééne aanbeveling aan diegenen mijner landgenooten van het hart, die gaarne reizen en voor wie het bijeenbrengen der reispenningen geen bezwaar oplevert. Die aanbeveling betreft een bezoek aan de Padangsche bovenlanden. Met de snelvarende nieuwe mailbooten is men ruim drie weken nadat men te Genua aan boord stapte, te Padang ontscheept en vandaar voert een zich reeds vertakkend spoorwegnet u naar verschillende punten in de bovenlanden, waar de tropische gebergten nog grootscher karakter vertoonen dan op Java, terwijl bovendien de groote meeren van Singkarah en Manindjau, de bergkloven van den Anei, van Harau, het karbouwengat te Fort de Kock enz., u in kleiner bestek meer afwisseling in het natuurschoon aanbieden.

Ook de meer spaarzame bevolking maakt de natuurtafreelen wilder en indrukwekkender, en toch vindt men op een passer(markt)dag als die te Pajacombo, waar elken Zondag ca. tienduizend inlanders van heinde en ver bijeenkomen, weder ruimschoots gelegenheid het inlandsche volksleven in al zijne schakeeringen te bestudeeren.

Daarvoor zal men zich het niet zeer geriefelijke hotelwezen op Sumatra - hetwelk in sommige gedeelten van Java daarentegen op zeer hoogen trap staat - gaarne getroosten. Trouwens die mindere geriefelijkheid heeft ook hare schilderachtige zijde.

Mij heeft het althans niet gehinderd, dat een deel van het hotel, waarin ik te Pajacombo verscheidene dagen gehuisvest was, uit oude petroleumkisten was opgebouwd. De olievlekken en de naam van de groote petroleum-firma *Devoes & Co.*, zoowel binnen- als buitenshuis, waren de onwederlegbare bewijzen daarvan. En de laatste twijfel werd weggenomen, wanneer men niet alleen op de wanden, maar op de dakbedekking van dit uitbouwsel het oog vestigde. Hiervoor waren nl. niet de petroleumkisten, maar hun inhoud: de ledige petroleumblikken gebruikt. Wel te verstaan nadat men die blikken plat geslagen en hunne breede zijvlakken dakpansgewijs naast elkander uitgespreid had.

Als transportmiddelen voor grootere tochten buiten het gebied van de spoorbaan staan òf zeer bruikbare tentwagentjes òf rijpaarden welhaast overal ter beschikking. En verder in het binnenland, waar het hotel als onderneming niet meer bestaan kan, vindt men het van gouvernementswege ingerichte passantenhuis of de pesanggrahäan, waar een vertrouwde inlander het beheer voert en u nachtverblijf en bruikbaar voedsel weet te verschaffen.

Al wie, na in die bergstreken eenige maanden van de tropische zon genoten te hebben, naar Europa terugkeert, zal een volledigen en onuitwischbaren indruk van het tropische landschap met zich nemen en zal aan onze overzeesche bezittingen een warmer hart toedragen en harer dankbaarder en levendiger gedenken, dan menigeen wiens verblijf in Indië aan de handelskantoren te Batavia of Soerabaya gebonden is geweest.

Aan zoodanige versterking van den band tusschen moederland en kolonie is inderdaad behoefte.

A.A.W. HUBRECHT.

De stelling van Amsterdam.

I.

Amsterdam is in de middeleeuwen een der weinige steden van eenige beteekenis geweest, die niet ommuurd waren. De vroedschap had genoeg vertrouwen in hare poorten en grachten en in het drasse terrein, waaruit de stad allengs was verrezen. Eerst op herhaald aandringen van den landsheer werd zij bij het begin der nieuwere geschiedenis aan de landzijde allengs door een steenen muur omringd, die ongeveer een eeuw later bij de uitbreiding der stad te loor ging, en waarvan wij nog een overblijfsel hebben gekend in den toren ‘Swych Utrecht’.

Gedurende de Republiek was Amsterdam aan diezelfde zijde versterkt door een aarden omwalling, die evenwel nimmer hare waarde tegenover den vijand des lands heeft kunnen bewijzen en die in deze eeuw voor goed is verdwenen.

Werd de hooge waarde van het moerassige terrein om de stad al van de vroegste tijden af ingezien, in dagen van nood zocht men - alhoewel eenigszins aarzelend - de weerbaarheid te verhoogen door het stellen van kunstmatige overstroomingen, hetgeen noodig maakte, dat men ook buiten de eigenlijke veste aarden werkjes deed verrijzen, om de sluizen en doorgravingen, welke de inundatie mogelijk maakten, te verdedigen, ten einde daardoor den aanvaller te beletten die inundatie af te tappen. Tevens werden deze en andere tijdelijk opgeworpen verschansingen benuttigd om de toegangswegen te verdedigen, waardoor men den vijand verder van zich af hield.

Zoo werden in 1672 borstweringen aangelegd op den zeedijk naar Muiden, op de Diemerdijken en de kaden langs den Amstel, op den dijk naar Haarlem en op den weg naar die stad. Aan

den Overtoom was een post ter verdediging van de wegen naar Sloten en Amstelveen; en eene gelukkige gedachte om geschut op vaartuigen te plaatsen, deed de uitleggers geboren worden, wier groote beteekenis voor de verdediging in de 2e helft dezer eeuw op nieuw is erkend.

Bij het naderen der Pruisen in 1787 werden verschillende batterijen en forten aangelegd, die in het Zuiden om Amsterdam een kring van verdedigingswerken vormden, en welke dáár den grondslag hebben gevormd van de Amsterdamsche linie, zooals wij die tot op onze dagen hebben gekend. Zij liep - in grove trekken geschetst - oostwaarts van de Zuiderzee langs de Diemer over Ouderkerk en Amstelveen naar het Haarlemmermeer tot Halfweg, terwijl nog meer in het Westen, bij Spaarndam, eveneens een aarden werkje verrees.

Bij de landing der Engelschen en Russen in 1799 werd het noodig geacht eenige batterijen op te werpen tusschen Monnikkendam (langs Purmerend) en Knollendam aan de Zaan, alsmede een reeks van lunetten noordwaarts van Holland op zijn smalst (de zoogenaamde linie van Beverwijk), terwijl toen voor het eerst de aandacht werd gevestigd ‘op de verdediging van de toegangen te water, over het zoogenoemde Pampus. Maar van het najaar van 1805 kan men eerst de dagteekening doen aanvangen van eene meer systematische bevestiging der liniën van de naderhand gewordene hoofdstad des Koningrijks.’[1)] De Raadpensionaris droeg den toenmaligen luitenantkolonel Kraijenhoff op, niet alleen een ontwerp voor die bevestiging te vervaardigen, doch ook om tot een dadelijke uitvoering over te gaan, waartoe deze de linie verdeelde in vier fronten, als: dat van Noord-Holland (over het IJ); van Muiden en Weesp tot aan Abkoude; van Ouderkerk en Amstelveen; en van Haarlem. De bevestiging der linie van Amsterdam werd al spoedig daarop gestaakt, en al hield ook Koning Lodewijk de aandacht op de verdediging zijner hoofdstad gevestigd, eerst in 1809, bij landing der Engelschen in Zeeland, werd de zaak weer met kracht aangevat, zoo zelfs, dat in 1810 - toen Lodewijk van het denkbeeld zwanger ging, zich tot het uiterste tegen zijn broeder te verzetten - de Amsterdamsche linie in staat van verdediging kon worden gebracht. Kraijenhoff meende

1) Kraijenhoff. Bijdragen enz. 1809 en 1810, bl. 434.

toen binnen den tijd van 24 uur de inundatie te kunnen stellen.

Ontging de groote beteekenis der verdediging van Amsterdam ook Napoleon niet, allerlei omstandigheden zijn oorzaak geweest, dat de stelling voor het overgroote deel bleef een rij van aardhoopen, officieel batterijen en posten geheeten, toen eindelijk de drooglegging van het Haarlemmermeer deed besluiten tot den bouw van vier forten, en wel bij Heemstede, aan de Liede, aan het Nieuwe meer en bij Schiphol. Opmerkelijk is het daarbij, hoe vóór die droogmaking zoowel Koning Willem I als Willem II het bepaalde verlangen uitten, ‘dat het bestaande stelsel van inundatie tot verdediging van Amsterdam, door die droogmaking niet zou worden verbroken,’[1] al werden de belangen der defensie bij die droogmaking in zooverre niet vergeten, dat in de commissie tot advies ook twee militaire leden zitting namen.

't Is van algemeene bekendheid, dat Kraijenhoff aan de linie een waarde toekende zoo hoog, dat hij verzekerde: ‘wij bezitten in de stad van Amsterdam en hare linie een palladium, een waar kapitool, geschikt om ten allen dage (want de situatie daarvan kan aan geene veranderingen die anders, dan ten voordeele der verdediging zullen strekken, onderworpen zijn) de vrijheid en de onafhankelijkheid van den Staat op den duur te handhaven, terwijl dit vertoog, immer ter kennis van tegenwoordige of toekomende vijanden gebracht, hen van alle aanslag op de hoofdstad zal kunnen weerhouden.’

De generaal Kraijenhoff heeft weinig kunnen vermoeden, dat wij die linie - door nieuwe accessen als: het Noord-Hollandsche kanaal, drie spoorbanen (thans vier) enz. telkens in ongunstiger conditie gebracht - zoo deerlijk zouden verwaarloozen, dat ten slotte van sommige werken nauwelijks eenig spoor meer over was. Van één kwam men - ik meen in 1870 - tot de conclusie dat het was... gestolen door den eigenaar van de naburige boerderij: de brave landman had het heel vredig opgepeuzeld en de aarde benuttigd om zijn land te verbeteren!

De aanexatie van Hannover, de Fransch-Duitsche oorlog en niet het minst het beleg van Parijs deden de algemeene aandacht op de verdediging van Amsterdam vestigen, nadat in 1868 enkele werkjes waren opgemaakt, en bij het ontwerp-

1) J.H. Kromhout. *De stelling van Amsterdam*, enz. Amsterdam 1871, bl. 85.

Vestingwet van 1870 eenige verbeteringen en aanvullingen van de bestaande linie waren voorgesteld.

Ook de toenmalige kapitein-ingenieur Kromhout meende in 1871 nog grootendeels met eene - zij het dan ook zeer belangrijke - verbetering van het bestaande genoegen te kunnen nemen. Hij achtte toen nog de hoofdstad voldoende tegen een bombardement gevrijwaard, wanneer de verschillende werken 'hetzij fort of eenvoudig batterij op een afstand van minstens 5000 meter van de buiten-enceinte der stad verwijderd (zouden) zijn.' 'Wanneer men de werken zoo ver verwijdert', aldus ging die schrijver voort, 'dan kan men rekenen, dat de stad tegen zoodanigen aanval beveiligd is, daar men mag aannemen, dat bij eene goede bewapening onzer werken, de vijand met zijne batterijen ongeveer 1500 meter van die werken en dus 6500 M. van de buitenenceinte der stad verwijderd zal moeten blijven.'[1)]

In de ontwerpen-vestingwet van 1871 en 1873 ging de regeering echter al veel verder, en zulks naar de plannen van de generaals Booms en Van der Hart-Beek. In het noorden zou de verdedigingslijn loopen over Edam, Purmerend en verder westwaarts van de Zaanstreek, met dien verstande, dat ook de nieuwe waterweg naar zee zou worden verdedigd, mede om daardoor het groote voordeel te verkrijgen, dat de stelling niet meer door den aanvaller zou kunnen worden omvat.

Ook in het Zuiden moest volgens die ontwerpen van wet de verdedigingslijn worden uitgebreid, en daarbij te Nieuwersluis aansluiten aan de vechtverdediging (het noordelijk deel der Nieuwe Hollandsche waterlinie), waardoor Amsterdam in tijden van nood zich van Vechtwater zou kunnen voorzien.

Van de Haarlemmermeer wilde men het noordelijkste deel - nl. dat tusschen den Spaarnwouder dwarsweg en de ringvaart - inundeeren, terwijl volgens het ontwerp van 1871 aan de zuiderzeezijde nog twee forten zouden verrijzen, en wel een ten oosten van het Kinselmeer en een ten noorden van Diemerdam, welke beide forten echter in het ontwerp van 1873 niet meer voorkwamen.

De inundatie van de Haarlemmermeer gold in de afdeelingen der 2e Kamer al dadelijk als een hoofdbezwaar. In de eerste

1) J.H. Kromhout. *De stelling van Amsterdam*, enz. Amsterdam 1871, bl. 64.

plaats werd opgemerkt, dat bij eene onderwaterzetting van dit noordelijk deel boven den Spaarnwouderdwarsweg het moeielijk zoude vallen om den vijand te beletten die inundatie af te tappen, immers die dwarsweg is elf duizend meter lang en dus moeielijk te bestrijken, wanneer tevens geen versterkingen in de Meer zelve werden aangelegd, terwijl die weg verder op sommige punten moeielijk onder vuur is te nemen vanaf het noordelijk deel der ringkade, welke op sommige punten ongeveer 4500 meter van den weg is verwijderd. Daarbij mag ook niet uit het oog worden verloren, dat het noordelijk deel van de Meer het hoogst ligt, en de aanvaller dus niets onbeproefd zal laten om de inundatiekade te vernielen, waardoor het water gelegenheid krijgt zuidwaarts af te stroomen.

Als van zelf moest dit leiden tot de altijd nog zoo gewichtige vraag: waarom de geheele Meer niet binnen de stelling opgenomen, en in de afdeelingen der 2e Kamer werd reeds toen het denkbeeld aangegeven om de linie te doen aansluiten aan de duinen bij Katwijk. Men zou daardoor verkrijgen een meer uitgebreide stelling wel is waar, doch dan ook de *prise d'eau* der waterleiding bij Vogelenzang in de linie opnemen.

De heer Amersfoordt dit groote voordeel prijsgevende stelde voor, om de Meer zelve niet onder water te zetten, doch haar in het westen en zuiden te omringen door inundatien. De heer W. Rooseboom, eene aansluiting van de linie aan de Noordzee volstrekt niet verwerpende, was van oordeel, dat er ten opzichte van de inundatie der Haarlemmermeer ‘aan de eene zijde eene te luchthartige opvatting (bestaat), alsof eene inundatie in een zoo groot drooggemaakt meer over zijne geheele uitgestrektheid eene vrij eenvoudige zaak ware, en aan de andere zijde eene overdreven vrees om zelfs eenig inundatiewater in den Haarlemmermeerpolder te doen vloeien. Voorzeker voor de landeigenaars en voor de boeren is het stellen der inundatie niet aangenaam, maar evenmin als er op andere punten van ons land tegen opgezien zal worden om, als de verdediging des lands het eischt, tot dien maatregel over te gaan, kunnen ook de bewoners van den Haarlemmermeerpolder eenig recht doen gelden, waarom alleen zij van dit nadeel verschoond zouden blijven’[1)]. Hoe dit zij, den ingenieur van den Haarlemmer-

1) *De stelling van Amsterdam*. De Gids. Jaargang 1879, IV bl. 509.

meerpolder - den heer A. Elink Sterk - komt de groote verdienste toe omtrent de inundatie van de Meer betrouwbare gegevens te hebben verstrekt - eerst in *de Gids* van Sept. 1875, daarna in de bijeenkomst van 21 Jan. '76 der ‘Vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap’, waarbij hij o.a. aantoonde, dat het dras en plas zetten van den polder, zooals zulks door den heer Kromhout werd voorgesteld, meer dan een jaar tijds zou vorderen, terwijl een inundatie tot op een alleszins voldoend peil niet alleen eene hoeveelheid van 107 millioen kub. meters water vereischte, doch dat deze zonder zeewater niet binnen de twee weken, en mèt zeewater niet binnen acht dagen was te stellen.

Had de Regeering al dadelijk groote bezwaren tegen eene uitbreiding van de linie, omdat zij meende niet over een genoegzaam aantal troepen te kunnen beschikken, zij nam in 1874 den staat, die het aantal en de plaats der verschillende verdedigingswerken aangaf, terug, en alzoo werd bij de wet van 18 April 1874 niets omtrent de stelling van Amsterdam gepreciseerd, dan alleen de volgorde waarnaar de verschillende deelen der linien achtereenvolgens zouden worden uitgevoerd. Slechts een deel van die der Amsterdamsche kwam in de eerste plaats in aanmerking, het overige in de vierde. Doel, omvang en onderdeelen werden niet aangegeven, en de minister van oorlog verklaarde bij de behandeling der wet, dat de toen bestaande plannen en ontwerpen zouden worden nagegaan en herzien.

Door allerlei omstandigheden ging het met die herziening niet vlug, al had de vestingwet voorgeschreven, dat binnen acht jaar, dus vóór den 1 Januari 1883, alle liniën moesten gereed zijn. De minister van oorlog Klerck, die in 1876 optrad, kon zich niet vereenigen met het plan Booms-van der Hart Beek en stelde de vraag, of het niet noodzakelijk was om de Haarlemmermeer in de stelling op te nemen; het toen ontworpen plan - waarbij het zuidelijk deel der linie zou loopen van Nieuwersluis tot Katwijk, terwijl in het Noorden ook de Beemster in de stelling zou worden begrepen - werd echter door den Minister Beijen ter zijde gelegd. Deze, zoowel als de daarna opgetreden minister de Roo van Alderwerelt, verwierp weer de uitbreiding in het zuidwesten; het Noordzeekanaal met de kuststrook zouden buiten de linie blijven, doch daarentegen bij IJmuiden twee forten verrijzen.

In 1882 legde de minister Reuther, die het eerst de uitvoering van de stelling Amsterdam ter hand nam, bij de Memorie van Beantwoording op het ‘voorloopig verslag’ der vestingbegrooting een algemeen plan over, dat in hoofdzaak eerst in het jaar 1885 een begin van uitvoering kreeg; daar toen toch werd overgegaan tot den aankoop van terreinen en de aanbesteding van zandophoogingen in verschillende deelen der linie. Inmiddels was het fort IJmuiden in December 1880 aanbesteed, terwijl ook enkele onderdeelen, als de positie bij Spaarndam en die aan de Liede onder handen waren genomen.

II.

Volgens het plan van den minister Reuther, dat later - o.a. in 1887 - gedeeltelijk is gewijzigd, waarover straks, zal de linie van Amsterdam zijn eene inundatiestelling, die in het Noorden met een fort aan den mond der haven van Edam aansluit aan de Zuiderzee, van daar loopt langs de zuidzijde van den polder de Zeevang naar het fort bij Kwadijk, en door dien polder naar het fort ten noorden van Purmerend. Van dat werk af volgt de linie de bedijking van de Beemster, langs de forten aan den Middenweg en den Jisperweg tot Spijkerboor, waar mede een fort zal verrijzen.

Het noordwestelijk gedeelte zou volgens het oorspronkelijke denkbeeld worden gevormd door de te bouwen forten te Marken Binnen, in den polder Dorregeest, de batterij bij het station Uitgeest, het ontworpen fort bij Beverwijk en dat bij Velsen aan den Waterweg naar zee, welke aan de westzijde wordt verdedigd door het inmiddels voltooide fort bij IJmuiden.

Van het fort bij Velsen loopt dan de linie zuidwaarts van het Noordzeekanaal langs de positie bij Spaarndam en die bij de Liede naar het fort Vijfhuizen, dwars door den meerpolder, den reeds gedeeltelijk voltooiden slaperdijk als inundatiekade volgende, langs een fort bij Hoofddorp naar het fort bij Aalsmeer, om in het zuiden eene voortzetting te vinden in het fort Kudelstaart, de beide forten bij Uithoorn, de forten Waver-Amstel, Botshol en aan de Winkel, van waar zij over het thans voltooide fort bij Abcoude naar het ontworpen fort bij Nichtevecht is getrokken. Hier sluit zij zich aan bij de Vechtlinie, waardoor de forten Hinderdam, Uitermeer, Weesp en

Muiden met het voorliggende Naarden, als het zuidoostelijk deel der stelling kunnen worden beschouwd.

De toegang tot het IJ wordt afgesloten door de batterij bij Diemerdam, het fort Pampus en de batterij bij Durgerdam[1]. (Zie verder het kaartje.)

De verdediging van het noordelijk gedeelte boven het IJ, en wel tusschen Durgerdam en Edam, zal dan voor een groot deel aan de Marine worden toevertrouwd. In hoeverre deze een dergelijke taak op zich kan nemen, wil ik in het midden laten, niettemin mag niet uit het oog worden verloren, dat vooral hier eene verrassing bij nacht, zooal niet direct tot den val van eenig werk leidende, dan toch moreel zeer schadelijk zal zijn, en indirect - bij een gelijktijdigen aanval op het noordelijk deel - tot het verlies van een deel der positie kan voeren. Het terrein achter den dijk is onbegaanbaar; gelukt het nu den aanvaller om hier in de verdedigingslijn te sluipen, dan bestaat er licht kans op verwarring bij de onzen, die òf niet òf moeielijk zich kunnen verzamelen. Op die wijze kan de vijand gemakkelijk een *coup de main* op Monnikendam of Edam beproeven.

Het is niet bekend in hoeverre er bij de regeering plannen bestaan omtrent eene permanente versterking van Muiderberg, deze mag evenwel niet ontbreken, om daardoor zoowel de positie van Muiden als die van Uitermeer belangrijk te verbe-

1) Blijkens het *Algemeen jaarlijksch Verslag omtrent de Vestingwerken* van 19 Aug. 1892, zijn thans van de stelling voltooid: de forten IJmuiden en Pampus, die aan de Drecht bij Uithoorn en bij Abcoude, alsmede de batterijen bij Durgerdam en Diemerdam. Zandophoogingen zijn voorhanden voor de werken bij Edam, Kwadijk, Purmerend, Middenweg, Jisperweg, Spijkerboor, Marken Binnen, Vijfhuizen, Kudelstaart, Uithoorn, Waver-Amstel, Botshol en Nichtevecht; geheel of gedeeltelijk voltooid zijn de positie bij Spaarndam en die bij de Liede.

Van den slaperdijk in de Haarlemmermeer is voltooid het 2e perceel, en moeten het 1e en 3e perceel worden opgeleverd respectieflijk op 1 Sept. 1893 en 1 Juni 1894.
Voor het fort bij Hoofddorp en dat aan de Winkel, is de grond aangekocht; de terreinen bestemd geweest - en daartoe vroeger aangekocht - voor de ontworpen forten bij Uitgeest en Beverwijk zullen eerlang aan het Domein worden overgegeven ter verkoop (Vestingbegrooting 1892).

Vele werken tot het stellen der inundatie zijn bereids voltooid of nog onderhanden; de telegrafische gemeenschap tusschen de batterijen Diemerdam en Durgerdam, het fort Pampus en Muiden is gereed.

teren. Immers door het hooge terrein van Gooiland - hetwelk er ten slotte toe moet leiden om de vestingwerken van Naarden te sloopen, ongeacht nog andere zeer belangrijke motieven, die daarvoor pleiten - is de lijn Uitermeer-Hinderdam niet juist het sterkste deel der stelling, het fort Hinderdam[1] zal al zeer weinig tot de verdediging bijdragen, en Weesp kan Uitermeer niet of niet voldoende ondersteunen. Hier vooral zal tegen verrassingen en *coups de main* moeten worden gewaakt. Het Merwedekanaal kan evenwel een tweede linie van geen gering belang worden, en dan tevens gelegenheid bieden om hier onze monitors - evenwel met uitzondering van *de Matador* en *de Draak* - te doen optreden. Jammer genoeg is bij het ontwerpen van dat kanaal vergeten om de sluizen in het zuiden van die afmeting te maken, dat de monitors van de zuidelijke zeegaten binnen door naar de stelling van Amsterdam kunnen gebracht worden, een verzuim - van niet geringe beteekenis - dat misschien eenmaal door een verbeterden waterweg Amsterdam-Rotterdam kan worden hersteld.

Tot heden heeft echter - althans in publieke geschriften - dit zuidoostelijk deel der stelling tot weinig opmerkingen aanleiding gegeven; anders is dit met het westelijk deel het geval. De positie bij Uitgeest heette zeer goed, maar het fort aan den spoorweg bij Beverwijk werd geacht te veel nabij het hooge en bedekte terrein westwaarts te liggen[2], men meende het niet genoeg passieve kracht te mogen toekennen zoodat dit deel der linie, ‘welke voordeelen daaraan in andere opzichten, ook met het oog op offensieve handelingen, verbonden waren,

1) Dit fort is een der meest sprekende voorbeelden van de irrationeele wijze, waarop men naar de voorschriften van de vestingwet de nienwe Hollandsche Waterlinie heeft verbeterd; irrationeel, omdat men veelal de bestaande forten ging omwerken, zonder deze in onderling verband te beschouwen. Ik heb het elders genoemd een fout op historischen grondslag; Hinderdam doet daarbij denken aan de wachtpost die *tijdelijk* geplaatst werd tot bewaking van een tent, en een eeuw *nadat* die tent was verdwenen, nog steeds werd bezet, zonder dat iemand wist waartoe zij diende.
Hinderdam werd in 1672 versterkt om de *toen* aldaar liggende sluis te beveiligen, in dat zelfde jaar werd echter de sluis te Muiden gebouwd en die te Hinderdam gesloopt, maar het werk bleef er liggen. In 1880 werd er ongeveer ƒ 50.000 aan ten koste gelegd; thans heet dit fort de Kees Jan Tonenkade te beschermen, een acces, dat reeds hij opgezet polderwater niet meer te vinden is!

2) L.G. Berends. *Over de verdediging der stelling van Amsterdam*. Landsverdediging. 1e jaarg. bl. 291 e.v.

en waardoor die linie op sommige punten, wanneer wij konden beschikken over een groot leger, wellicht uitnemend zou zijn, niet paste in het kader eener inundatie-stelling, zooals de stelling van Amsterdam in verband met de betrekkelijk geringe troepenmacht, waarover wij zullen kunnen beschikken, zal moeten zijn en waarbij wij dus onze kracht moeten vinden in de groote passieve sterkte, welke het terrein aldaar kan aanbieden'.[1)]

De generaal den Beer Poortugaal meende aanvankelijk[2)] hier de verdedigingslijn nog meer te kunnen terug trekken, en wel ongeveer van den weg van Krommenie naar Assendelft, met eene inundatiekade westwaarts van dien weg en den Assendelftschen polder, welke kade zich bij het Noordzee-kanaal zou aansluiten tegenover zijkanaal B.[3)].

Heeft de Regeering zich met dat denkbeeld niet kunnen vereenigen, het vond in de zitting der 2e Kamer van 20 Dec. l.l. op nieuw voorstanders, wat alweer aantoont, hoe ook hier het terrein der Amsterdamsche stelling zich kan leenen tot het opwerpen van verschillende linien, die - achter elkander - ieder op nieuw een lijn van verdediging aanbieden. Naar het plan der Regeering worden nu de getraceerde werken in den Dorregeestpolder, tegenover het station Uitgeest en bij Beverwijk opgegeven en zal dit deel der stelling loopen van een fort aan het Noordzeekanaal, tegenover den Noordspaarndammerpolder, langs een te maken gemeenschapslinie door den Zuidwijkermeerpolder naar een fort in de buitenlanden onder Beverwijk en Wijk aan Zee en Duin bij den St. Aagtendijk, van daar langs de hooge en lage gedeelten van dien dijk naar een fort bij Veldhuis om dan, over een fort bij Dam ten Zuiden van den spoorweg en één fort vóór Krommenie, weder bij het fort Marken Binnen aan te sluiten aan het noordelijk front.

De Kolonel Berends blijft niettemin het westelijk deel der stelling, ook zooals het nu is getraceerd, het zwakst noemen.

'Het hoogere en bedekte terrein waarop de vijand ongestoord kan werken, wordt vrij nauwkeurig begrensd door den kunst-

1) Bijlagen tot de Handelingen der Tweede Kamer. 1892. (*17* 1.) bl. 6 en Hand. Eerste Kamer zitting van 20 Febr. 1891.
2) Handelsblad, Ochtendbl. van 21 Oct. 1892.
3) Bijlagen, als boven.

weg langs het kasteel Assumburg over Beverwijk, Velsen, Sandpoort, Schoten naar Haarlem, en verder door het Spaarne. Die weg ligt op vele punten slechts 2000 M. van de linie der werken, terwijl de spoordijk Uitgeest-Beverwijk op nog korter afstand ten nadeele der verdediging ligt.[1] Bovendien is de inundatie hier het minst afdoende en bestaat op enkele punten zelfs niet. Door het gebruik van meer troepen zal men hier in de minder passieve sterkte der linie moeten voorzien. Bovendien kan men in oorlogstijd op geschikte punten, achter de opgegeven lijn gelegen, versterkingen aanbrengen, om den vijand te beletten verder door te dringen wanneer het hem gelukt mocht zijn de eerste linie te forceeren.'[2]

Zeer zeker is de laatste omstandigheid van groote beteekenis; ik wees er reeds zoo even op, hoe het terrein om Amsterdam overal gelegenheid biedt tot eene verdediging voet voor voet; elke kade kan eene nieuwe verdedigingslijn vormen, mits daartoe voldoende grond aanwezig zij en deze in depôt wordt opgelegd, om dan in tijden van nood tot eene vluchtige verschansing te worden vervormd; elke polder kan eene nieuwe inundatie mogelijk maken, mits men de waterkeeringen daartoe in voldoenden staat heeft gebracht, den watertoevoer ten allen tijde kan regelen en de sluizen of duikers buiten bereik van den aanvaller kan houden, mits ook de verdediger eene uitstekende kennis van zijn terrein bezitte, een kennis, welke niet altijd genoeg wordt gewaardeerd. In zooverre blijft Napoleon's uitspraak - ons door Kraijenhoff medegedeeld - waar, dat Amsterdam altijd van belang zal blijven, om door eigen kracht, dat is door zijne gewapende burgerij, ten uiterste toe te worden verdedigd.

Mag men het onverantwoordelijk noemen, dat de stelling van Amsterdam zoo lang is verwaarloosd, wij mogen nu de omstandigheden zegenen, die oorzaak waren, dat Amsterdam op dit oogenblik nog niet is omgord door een reeks van forten en fortjes, naar het standpunt der wetenschap van gisteren; duurzame werken, die millioenen zouden hebben verslonden en wier waarde op dit oogenblik zeer problematiek zou moeten heeten.

1) Bij de vestingbegrooting voor 1893 zijn gelden toegestaan om dien spoorwegdijk gedeeltelijk te verlagen.
2) De Landsverdediging. 1e jaarg.

't Is van algemeene bekendheid, dat de groote vorderingen der artillerie-wetenschappen in de laatste jaren den bouw der forten van de Amsterdamsche stelling heeft doen staken. Wat toch is het geval: de artillerist heeft de nieuwe springmiddelen, als schietkatoen, melaniet enz. enz. weten te benuttigen om aan de projectielen, die op het vijandelijk verdedigingswerk komen, een dusdanig vernielende uitwerking te geven, dat de tot heden gebezigd wordende dekkingsmiddelen daartegen niet bestand zijn. Dit gevoegd bij de goed geslaagde pogingen om het artillerievuur te versnellen en de dracht - d.i. den afstand waarop de projectielen treffen - te vergrooten, deed de regeering besluiten om - alvorens de détails der forten in de geheel nieuw te bouwen stelling werden gepreciseerd - proeven te doen nemen aangaande de uitwerking der brisante springmiddelen en den weerstand, die de dekkingsmiddelen der laatste jaren kunnen bieden.

Zullen wij dientengevolge in de toekomst forten zien verrijzen, die aan elk artillerievuur weerstand kunnen bieden? Ik aarzel die vraag bevestigend te beantwoorden; edoch, dit stemt mij volstrekt niet tot ongerustheid. In de oorlogen, die wij te gemoet gaan, zal het m.i. niet worden een strijd tusschen artillerie en pantser - van welk materiaal dan ook - maar zal de overwinning zijn weggelegd voor hem, die zich het vlugst zal toonen. Voor mij beweegt de tactiek zich eeuwen aan eeuwen in een cirkeltje: aanvallen man tegen man - zich verdedigen achter een dekking; tegen de dekking artillerie brengen - de dekking verzwaren; de aanvalsmiddelen vergrooten en krachtiger maken - de dekking nog meer verzwaren; gebruik maken van de omstandigheid, dat de verdediger zijn weermiddelen te zwaar heeft gemaakt en dus niet of moeielijk verplaatsen kan, dus snel aanvallen, weinig werktuigen, althans zeer lichte, veel menschen - telkens achter nieuwe dekkingen heil zoeken. De Marine is ons reeds voorgegaan, daar wordt zoowel door den aanvaller als den verdediger gevraagd naar snelheid van beweging.

Volgens die zienswijze moeten wij dan in hoofdzaak *niet* steunen op kolossaal sterke forten van beton en ijzer, maar voor een groot deel - ook in verband met de geduchte uitwerking van het geweervuur - op vluchtige verschansingen, aarden dekkingen, wier verlies te geringer beteekenis zal krijgen, naar

gelang wij achter het verlorene onmiddellijk een nieuw punt ter verdediging doen verrijzen. De aanvaller wil snel handelen, en waar wij dan heel zorgvuldig de accessen afsluiten, door werken wier verovering hem een artilleriestrijd van dagen of weken zou kosten, wordt hij er als van zelf toe gedwongen - zij het dan ook ten koste van veel menschenlevens - om met alle kracht tusschen de forten door te dringen, zoowel bij nacht als bij dag, om overal te zoeken naar een zwak puntje, dat hij òf door overmacht, òf door verrassing in handen kan krijgen.

Die tactiek eischt van de zijde der verdedigers een meer actieve houding; geen oogenblik moet de aanvaller met rust worden gelaten, geen duim breed gronds hem gegund, als wij slechts even in staat zijn het verlorene te herwinnen.

De verdediger blijft *strategisch* verdediger, maar *tactisch* worde hij telkens weer aanvaller. Geen lijdelijke rol; actie en altijd actie, zelfs bij den kleinsten troep; hier een patrouille, gindsch een nieuwe batterij, elders uitleggers, die verrassend optreden en bij overmacht onmiddellijk zich veilig terugtrekken. Aan een *slag* in het open veld, een veldslag wagen wij ons hier niet, maar wij voeren in onze polders en de niet geïnundeerde gedeelten een guerilla oorlog *à outrance*.

Geen dood weermiddel, geen hindernis heeft eenige beteekenis zonder voldoende levende strijdkrachten!

Men begrijpe mij goed: dat systeem maakt geen veldleger noodig, waarmede wij naar vreemde landen zullen oprukken, maar eischt een actieve verdediging, en die actie kan alleen uitgaan van een levend organisme.

Wij hebben noodig een leger om onze neutraliteit met de daad te kunnen doen eerbiedigen, een leger, waarmede iedere mogendheid rekening heeft te houden, alvorens zij het waagt onze grenzen te overschrijden; hoe sneller wij dat leger kunnen mobiliseeren en concentreeren, des te geringer wordt de kans, dat wij ooit een vreemd leger binnen onze landpalen zullen zien.

En de organisatie der levende strijdkrachten, die ons zulk een leger moet kunnen geven, dient geschoeid te zijn op een algemeenen weer- en oefenplicht, opdat, wanneer onverhoopt de onafhankelijkheid van ons vaderland mocht worden bedreigd, wij de liniën niet behoeven te bezetten met gewapende recruten, die in onze eigen forten ter slachtbank gaan.

III.

De Regeering acht thans het oogenblik gekomen om een aanvang te maken met de voltooiing der stelling, zooals die hierboven werd aangegeven en voor een deel werd tot stand gebracht (zie blz. 468 noot). Volgens haar zullen voor die voltooiing nog worden gevorderd 27 millioen gulden, waarvan 6 millioen voor de bewapening. Het denkbeeld ‘om de stelling te doen bestaan uit *bepaalde* koepelforten, zooals die waaruit bijvoorbeeld de in de laatste jaren voltooide Maas-bevestiging is samengesteld’, werd daarbij geheel losgelaten, omdat aan die forten een totaal afwijkende strategische beteekenis ‘moet worden toegekend en het terrein zoo geheel van het onze verschilt’. Wel zullen er volgens de plannen der Regeering forten verrijzen met 1 of 2 koepels, ieder bestemd voor twee zware vuurmonden, in hoofdzaak om op groote afstanden den strijd met den vijand aan te binden, waarna ze in latere periodes van den aanval zoo mogelijk op *korte* afstanden het voorterrein moeten bestrijken en de nevenliggende werken ondersteunen. Alleen het fort bij Velsen zal worden bewapend met *drie* koepels. De overige werken zullen bewapend worden met lichter geschut, waaronder ook snel-vurende kanonnen en mitrailleurs, eendeels om de nevenwerken te ondersteunen, en de verdedigingslijn te flankeeren, anderdeels om de eigen veiligheid tegen gewelddadige aanvallen te verzekeren, de grachten te verdedigen, de infanteriebezetting te ondersteunen enz. Zullende ‘in die forten, waartegenover niet dan op zeer groote afstanden geschikte geschutopstellingen voor den vijand gevonden worden, de *zware* vuurmonden *niet* in koepels behoeven te worden geplaatst’.

‘In hoofdzaak zullen de forten de gedaante krijgen van een lang gerekten vierhoek, met licht gebroken voor- en achterzijden, waarvan de lengte voornamelijk bepaald wordt door de ruimte voor het bomvrij logies, en die aan de voorzijde voorzien is van *één* uitbouw tot grachtsbestrijking en aan de achterzijde van twee uitbouwen, bestemd voor de opstelling van het geschut van middelbaar kaliber, die de wederzijdsche deelen van de verdedigingslijn moeten flankeeren’[1].

De Regeering wenscht verder geen gronddepôts aan te leg-

1) Memorie van toelichting. Vestingbegrooting, dienst 1893.

gen voor tusschen-batterijen - nl. aarden batterijen die bij het begin of gedurende het beleg tusschen de permanente werken werden gelegd - ook omdat die *reeds in vredestijd aangebrachte* voorziening den aanvaller niet onbekend zal blijven, terwijl volgens haar o.a. in het bijzonder mag gerekend worden op uitleggers.[1)]

'Om bovengenoemd bedrag van 21 millioen gulden geheel te kunnen verwerken, rekent de Regeering een tijd noodig van omstreeks acht jaar. Dat deze lange tijd voor de geheele voltooiing van de stelling onvermijdelijk vereischt wordt, maakt het, naar hare overtuiging, niet gewenscht onmiddellijk over te gaan tot het maken van gebouwen in de werken en het doen aanschaffen en opstellen van pantseringen, om alzoo achtereenvolgens de werken in hun geheel te voltooien, aangezien op die wijze de verdedigbaarheid der stelling, in haar geheel nog gedurende verscheidene jaren belangrijk te wenschen zou overlaten. Ten einde dat bezwaar te ontgaan, zal daarom naar hare meening, in de eerste plaats moeten worden begonnen om alle zandophoogingen - welke ophoogingen in het algemeen als middel tot verbetering van den grondslag werden aangelegd en welk doel thans, voorzooverre die zandophoogingen gereed zijn, is bereikt - te vergraven tot verdedigbare aardwerken waarbij dan tevens moet worden overgegaan tot het verbeteren en aanleggen van de noodige gemeenschapswegen tusschen de werken. Bedoelde vergravingen zouden voor alle forten moeten geschieden, in voege als zulks in dezen zomer plaats heeft gehad met de zandophoogingen voor het werk aan den Middenweg en in den Beemster, waardoor men aardwerken verkrijgt, welke - nadat daarin geschut ter bestrijking van de zijwaarts gelegen terreinstrooken en van de grachten, alsmede de noodige blindeeringen zijn opgesteld - hoewel zij niet in alle opzichten het gevorderde weerstandsvermogen bezitten, niettemin voor de verdediging van de stelling van onschatbaar belang zullen zijn.

Voorts zullen bovenbedoelde gemeenschapswegen, ten einde zich daarlangs ongezien te bewegen, op verschillende plaatsen moeten worden gemaskeerd door beplantingen, waarvan spoedige aanleg in verband met den langzamen groei, vooral zeer wenschelijk is.

1) Zie vorige noot.

Voor het maken van tusschen-batterijen zal men verder moeten kunnen beschikken over draagbaar spoor (systeem Decauville) terwijl voor tijdelijk onderkomen van de bezettingen en het opstellen van enkele vuurmonden, blindeeringen in de verschillende werken moeten worden gemaakt, welke blindeeringen, om voldoende bevestiging te kunnen geven tegen de uitwerking van onder groote hoeken invallende granaten, enz., moeten gedekt worden door rails. Ook moeten tot dekking tegen scherven voor de bediening van meerdere vuurmonden lichte pantserschilden worden aangeschaft.'

Ook zullen op verschillende plaatsen - 'ten einde het vervoer in oorlogstijd tot een minimum te beperken' - loodsen (tot berging van materieel), buskruit- en munitie-magazijnen moeten worden gebouwd, terwijl de inundatiemiddelen dienen te worden voltooid en de Regeering door den aanleg van zoetwatervijvers een waternood - waarover straks - hoopt te kunnen voorkomen.

'Zijn al de vorenbedoelde werken uitgevoerd' - aldus wordt verder gezegd in de 'Memorie van toelichting' der vestingbegrooting voor 1893, waaraan hier een en ander is ontleend - 'en is tevens overgegaan tot den aanleg van de telegrafische verbinding tusschen de forten, dan zal de stelling van Amsterdam - in afwachting dat zal kunnen worden overgegaan tot het maken van bomvrije gebouwen en koepels, en de forten daardoor geheel zullen worden voltooid - reeds een geheel vormen dat, naar de overtuiging der Regeering, onder bekwame leiding krachtig te verdedigen zal zijn'.

Voor dat alles, hetwelk 'ten hoogste in drie, zoo mogelijk in twee jaren zal worden verwerkt', worden de kosten op ongeveer 5 millioen gulden begroot en wel uitsluitend voor den aanleg van werken - welke onafhankelijk van het maken van bomvrije gebouwen en koepels - in ieder geval noodzakelijk zijn en waardoor dus op de latere afwerking niet wordt gepraejudicieerd.

Dit laatste is zeer zeker een groot voordeel van het hier ontwikkelde plan, waarbij ik volstrekt niet betreur, dat wij - althans voorloopig, zoo het heet - eene stelling van Amsterdam zien inrichten, waarin de kolossale permanente werken zoo sterk in de minderheid zijn en - naar ik hartelijk hoop - ook wel zullen blijven. Op enkele terreinen en accessen, zooals spoor-

wegdijken - waar de aanvaller zeer snel zwaar geschut in batterij kan brengen - mogen zware werken niet gemist kunnen worden, de aardwerken, welke wij nu verkrijgen, zullen van groote tactische waarde blijken. Na hetgeen ik hierboven betoogde, kan ik dat verder onbesproken laten.

Iets anders is de vraag, of het tracee der stelling - de lijn der werken en inundaties - zooals dit thans is geprojecteerd, juist het gunstigste kan worden genoemd?

Al dadelijk zij hier opgemerkt, dat eene actieve verdediging in onze stellingen te veel belemmerd wordt. 'We trekken terug achter de linie,' zooals de geijkte term luidt, wanneer wij de verdediging van het vaderland hooren schetsen, we trekken terug en.... wij sluiten ons op, tot tijd en wijle het den aanvaller gelieve af te trekken. De leeuw is geworden een stekelvarken, maar een machteloos stekelvarken, dat alles hoopt van het gemis aan geduld zijns vijands.

Kainos heeft het reeds vóór jaren van de Nieuwe Hollandsche waterlinie gezegd: geen muis er in, maar ook geen muis er uit, want die inundatiën beveiligen evenzeer den aanvaller als zij het den verdediger moeten doen; de accessen kan de vijand even goed onder vuur nemen als wij; een *retour offensif* onzerzijds is onmogelijk geworden, want de kansen van den aanvaller en verdediger zijn gelijk, doch waar die aanvaller zich in weelde kan baden en slechts geduld heeft te oefenen, daar ziet de verdediger zijn levensmiddelen verminderen, het aantal zijner zieken met den dag toenemen en het moreel der bevolking met het uur slinken.

Wij hebben geen troepen genoeg, heet het telkens - ik hoop daarop straks even terug te komen, - doch hebben wij niet altijd de organisatie der levende strijdkrachten gebaseerd op het wegkruipen achter de liniën; zullen wij nu die liniën gaan verbeteren en voltooien in verband met die organisatie?

Maar er is meer nog, dat doet vragen of het thans voorgestelde tracee het juiste is. Waar wij zoo nederig achter de linie terugtrekken, tot dat de aanvaller naar huis terug zal gaan, of wel een vriendje ons zal komen helpen, daar mogen wij toch niet al te veel anticipeeren op het ongeduld van dien aanvaller, die maar al te goed weet, dat de honger hem al meer en meer een bondgenoot wordt; daar dienen wij toch ook de bevriende mogendheden in de gelegenheid te stellen om die hulp te kunnen geven.

Heeft niet Hooyer ons gewezen op die zee, welke ons groot

heeft gemaakt, als een moeder en voedster, en zullen wij nu wegkruipen in een hoekje, haar beschermende hand weigerende?

Wij hebben millioenen geofferd om Amsterdam een handelsweg naar zee te openen, zullen wij nu dien weg zoo gemakkelijk prijs geven? Want zelfs aannemende, dat het ons in de eerste periodes van den aanval op de stelling gelukken zal om de boorden van het Noordzeekanaal voldoende te beschermen, dan nog zal de vijand van landzijde het verkeer door dat kanaal onmogelijk kunnen maken.

'Hoogst verkeerd zou het zijn,' aldus de heer W. Rooseboom, 'thans door een misplaatste zuinigheid en eene bekrompen opvatting het behoud der verbinding van Amsterdam naar zee in oorlogstijd voor de toekomst onmogelijk te maken. Het moet niet gezegd kunnen worden, dat Nederland een groot werk tot stand bracht, maar niet groot genoeg was om het geheel te voleindigen; dat het tiental millioenen over had voor het kanaal, maar niet enkele millioenen beschikbaar te stellen, om zich het bezit van dat kanaal in alle omstandigheden te verzekeren.'[1)]

De rechtstreeksche verdediging van het kanaal, zooals dit bij de thans ontworpen stelling zal moeten geschieden, wordt door sommige deskundigen onmogelijk geacht; dit stemt tot nadenken en nog wel te meer, wijl het bezit van de kanaalboorden den aanvaller, wien het nog slechts gelukt was van ééne zijde te opereeren, onmiddellijk in de gelegenheid stelt om de linie geheel te omsluiten, van alle zijden aan te vallen, en zich meester te maken van alle hulpmiddelen, zoo niet van havens, waar hij zijn zwaar geschut kan lossen.

Ook het gebrek aan drinkwater in de thans getraceerde stelling is een bezwaar van zeer groote beteekenis. Van alle *drink*-waterleidingen binnen de stelling liggen de *prises d'eau* buiten het thans vastgestelde tracee; de regenbakken der Rijks- en Gemeentegebouwen te Amsterdam kunnen slechts een vier duizend kub. meter water bevatten; particuliere regenbakken worden weinig meer gevonden[2)]; het distilleeren van zee- of sloot-

1) *De Gids* 1879.

2) 'Volgens de berekening van den officier van gezondheid Segers, zouden de stads- en particuliere regenbakken voor 37 dagen drinkwater voor 500,000 man kunnen bevatten'. (Bijlagen enz. 1892. [*179*.6] bl. 2.) Deze berekening was intusschen gebleken foutief te zijn: de hoeveelheid in die bakken aanwezig drink(?)water zon slechts voor *twee* dagen kunnen strekken.

water is niet doenlijk wegens het enorme kolenverbruik; de hoop van sommigen, dat het boezemwater met geringe kosten drinkbaar zou zijn te maken, zal door de inundaties geheel verijdeld worden, terwijl bovendien de aanvaller voor zooveel noodig zal zorg dragen, dat het brakke water voor Amsterdam komt. Ook op de vechtwaterleiding zou - zelfs voor het geval, dat het water aan hygiènische eischen geheel voldoet - niet ten allen tijde kunnen worden gerekend.

De Regeering, meenende de oplossing voor dit zoo hoogst belangrijke vraagstuk te hebben gevonden in het aanleggen van zoetwatervijvers, stelde in den herfst van het afgeloopen jaar voor, om over te gaan tot den bouw van die vijvers en wel ten Noorden van het Noordzeekanaal, in den zuidelijken hoek van den Zaandammer polder, ten westen van de Hembrug, en voorts, ten zuiden van dat kanaal, in den meest zuidelijken hoek van den grooten IJpolder ten zuiden van den Sloterdijker tocht, waar zij op een voldoenden afstand van den verdedigingslijn zouden zijn gelegen om tegen 's vijands vuur beveiligd te kunnen heeten. Bij de Hembrug werden ontworpen 2 vijvers elk inhoudende 25000 M^3; de 8 vijvers in den IJpolder zouden eveneens ieder 25.000 M^3 kunnen bevatten, deze te vullen door de Amsterdamsche waterleiding, gene door de Zaansche. In het geheel zou dus in geval van nood kunnen beschikt worden over 250.000 M^3, een kolossale hoeveelheid, die echter van minder beteekenis wordt, wanneer men nagaat, dat dagelijks ongeveer 2500 M^3 zal benoodigd wezen, alleen om hen te drenken, die nu over duinwater kunnen beschikken, alsmede voor spijsbereiding enz. De watervoorraad zou derhalve voldoende zijn voor 100 dagen; het tekortkomende zou dan gevonden moeten worden in de reeds bestaande en tijdelijke, geimproviseerde regenbakken enz.

Hier nu in het midden latende in hoeverre het water in die vijvers drinkbaar zal blijven en - ook met het oog op besmettelijke ziekten - voldoende kan worden gezuiverd[1)] mag

1) Dit zou bij de vijvers geschieden door filters van zand en grint, ter dikte van 1,35 M. Het water uit de vijvers wordt dan naar de filters geleid, van waar het na zuivering vloeit naar een rein water kelder, die ontworpen is onder en wederzijds het eigenlijke pompstation, welk laatste bestaat uit een machinegebouw met twee pompmachines en een ketelhuis. Deze machines hebben een tweeledig doel: het in beweging brengen van het water in de vijvers, en het afleveren van het water in waterschuiten, en wel gedurende vijf uren per dag. (Bijlagen enz. 1892. [*17*.1] bl. 4). Ofschoon de distributie van dit drinkwater veel zorg zal vereischen, mag hier echter veel verwacht worden van de burgerlijke autoriteiten, wier taak intusschen - ook op hygiènisch gebied - verre van gemakkelijk zal zijn.

toch niet onvermeld blijven, dat voor het vullen van die vijvers betrekkelijk zeer veel tijd noodig zal zijn, en wel voor de noordelijke 16 à 18 dagen en voor de zuidelijke 10 à 12 dagen terwijl dan nog het water gedurende de vulperiode aan particulieren door de waterleidingen te leveren moet beperkt worden tot de *helft* van hetgeen thans daartoe beschikbaar is. Wanneer wij dat tijdsverloop van twee à drie weken beschouwen in verband met de meening van den oud-minister van Marine Dyserinck, 'we kunnen onmiddellijk na de oorlogsverklaring de vijandelijke schepen voor onze kusten verwachten'[1)], dan stemt het al mede tot nadenken.

Zeer zeker zal door den aanleg van die vijvers - met machines en filter begroot op eene uitgave van ƒ 1.100.000 - voor een groot deel kunnen worden voorzien in den zoo dringenden waternood binnen de thans te voltooien stelling volgens het regeeringsplan; doch al zullen die vijvers in elke stelling blijven passen, omdat de mogelijkheid van het tijdelijk onbruikbaar worden der duinwaterleiding nimmer uit het oog mag worden verloren, toch blijft het de overweging waard of de drinkwaterquaestie niet is en zal blijven een gewichtig argument te meer tot uitbreiding van de linie, eene uitbreiding waarbij dan de thans (zoogenaamd voorloopig) te voltooien linie als *enceinte de sureté*, moest het zijn, als *reduit* kan dienen.

IV.

Mocht ik er reeds veertien jaar geleden op wijzen, dat het niet juist is, Amsterdam een reduit te noemen, dat niet kan worden aangevallen, zoolang de Hollandsche waterlinie nog in onze handen is[2)], de generaal den Beer Poortugael heeft het onlangs in zijn 'openbaren brief' opnieuw betoogd. De stelling, zegt hij, ligt niet geheel in 2^{e} linie, voor den vijand, die geland is, ligt zij in eerste linie. Mocht men tien jaren geleden nog

1) Verslag der vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap 1881/1882 I.
2) Weekblad 'de Amsterdammer' van 22 Dec. 1878.

van een reduit-stelling spreken, ‘altijd een landing wegredeneerende, nu niet meer. Sedert de brisante springmiddelen en de juistheid van het werpvuur der artillerie schijnt het geraden de nieuwe Hollandsche waterlinie slechts te beschouwen als een sperlinie, hoogstens als een voorlinie van de Amsterdamsche stelling, zooals eertijds de Grebbe-linie was van de Nieuwe Hollandsche. Het is goed niet te veel er op te bouwen, dat dáár lang een ernstige tegenstand zal kunnen worden volgehouden.... als alles medeloopt, zullen wij het er wellicht nog geruimen tijd in kunnen uithouden, maar dat is volstrekt niet zeker.’

Hoe men nu over de waarde van de Nieuwe Hollandsche waterlinie ook denke, het is zeker, dat zij bij een eventueelen oorlog - voor zoolang de vijand niet op onze kusten verschijnt - het ons mogelijk maakt de stelling van Amsterdam voldoende voor te bereiden. Geheel anders wordt dit, wanneer de aanvaller ook van de zeezijde ons bedreigt, want alhoewel eene landing niet gemakkelijk is, blijft zij in de meeste gevallen zeer goed mogelijk. Zelfs al kunnen wij dagen op haar voorbereid zijn, dan nog valt zij moeilijk te beletten, omdat de verdediger zoo lang in het onzekere blijft omtrent de plaats, waar geland zal worden. De geheele kust moet worden bewaakt en de troepen moeten zoodanig zijn gelegerd, dat zij in den kortst mogelijken tijd op ieder gewild punt beschikbaar kunnen wezen. Die taak is moeielijk en voor een klein leger meestal ondoenlijk: wij zullen dan ook de droeve mogelijkheid moeten aanvaarden, dat het den aanvaller zal gelukken zijne troepen aan land te brengen. Intusschen make men zich van die landing geene overdrevene voorstelling; wordt de troepenmacht, die de aanvaller in de *gunstigste* gevallen hier aan land zou kunnen zetten, door sommigen geschat op 30.000, door anderen op 60.000 man - de nieuwste krijgsgeschiedenis levert te weinig gegevens op om daaromtrent een juister oordeel te kunnen vellen -, de vijand zal het toch niet wagen geschut van eenigszins zwaar kaliber te ontschepen, terwijl het steeds toenemend munitie-verbruik hem tot omzichtigheid stemt, wijl hij niet zeker is ten allen tijde gemeenschap met de vloot te kunnen houden. Hij zal ook daardoor gedwongen zijn, om dadelijk na de landing zich meester te maken van een plaats of streek, die althans gedeeltelijk in zijn behoefte aan proviand kan voorzien. Hoe grooter de troepenmacht, des te moeielijker de approviandeering.

Ten Zuiden van het Noordzeekanaal landende en vasten voet verkrijgende, vindt hij de Residentie open liggen, de omvangrijke militaire werkplaatsen en magazijnen te Delft tot zijn beschikking, het welvarend Westland tot voorraadschuur; daarenboven bedreigt hij den verdediger van de Nieuwe Hollandsche waterlinie in den rug en zal hij zich meester maken van Rotterdam, - de zeegaten evenwel vindt hij afgesloten door onze marine.

Ten Noorden van dat kanaal voet aan wal zettende, verkrijgt hij het groote voordeel, dat hij zich onmiddellijk kan meester maken van een der welvarendste streken van Noord-Holland terwijl hij bovendien de stelling van den Helder aan de landzijde, waar deze nu juist niet uitmunt in passieve sterkte, en een betrekkelijk groote troepenmacht vordert, kan aanvallen. Gelukt het hem die stelling te vermeesteren, zoo vindt hij in de haven van Nieuwediep een uitstekende gelegenheid om alles te debarqueeren, wat hij voor een aanval op de stelling van Amsterdam noodig heeft.

In beide gevallen zal hij echter onmiddellijk beproeven het Noordzeekanaal over te trekken, ten einde de Amsterdamsche linie geheel te kunnen omsingelen.

Hieruit volgt al dadelijk, dat het behoud van het kanaal voor ons van groote beteekenis is. Eene tweede niet minder belangrijke factor komt daarbij, ik wees er straks reeds met een enkel woord op. Het Noordzeekanaal toch is, zoodra de aanvaller zich ook Noordwaarts van de stelling heeft genesteld en dus meester is van een deel van het Noord-Hollandsche kanaal, voor ons de eenige verbinding met de buitenwereld. Wel zal de vijand onze kusten blokkeeren, en *ons* het uitloopen bijna onmogelijk maken, doch de Noordzee zal ons vaak zijn een vriend in nood, die nu eens het blokkade-eskader zal dwingen zich ver van onze onbetrouwbare kusten te verwijderen, dan eens dat eskader een offer zal vragen; onze stoere visscherlui zullen dan van de gelegenheid weten gebruik te maken en het ruime sop kiezen of het gat binnenloopen, straks gevolgd door blokkadebrekers, die belust zijn op de goed geronde hollandsche guldens, misschien wel in wedstrijd met allerlei particuliere stoombooten, die in snelheid de vijandelijke kruisers den loef afsteken. En zal onze Marine buitengaats weinig vermogen, een enkele torpedoboot zal het misschien gelukken der vijandelijke vloot eenig

nadeel toe te brengen, een gering stoffelijk maar een veel beteekenend moreel voordeel.

Ook hier weer: geen lijdelijke rol *à outrance*, maar actie en nogmaals actie; ook hier geldt de spreuk, dat rust roest, dat afwachten afmat en doet verslappen. - Telkens en telkens moet worden beproefd, om zich uit de ketenen los te scheuren; de nederlaag van heden, kan de overwinning van morgen worden.

En waar wij dan altijd hopen, dat een bevriende natie ons de hand zal willen toesteken, door mogen wij ons zelven niet aan banden leggen en iedereen toegangsweg versperren!

Heeft de Regeering verklaard, dat er ‘alleen na de voltooiing van den thans onder handen zijnden kring der stelling, gedacht zal kunnen worden om de nabijverdediging zooveel mogelijk te vermeerderen, ten einde niet alleen den overgang van dat kanaal te beletten, maar ook te trachten de *kanaalboorden* zoolang mogelijk in ons bezit te houden’[1)], men mag niet voorbijzien, dat sommige deskundigen die meer directe kanaalverdediging op die wijze niet wel mogelijk achten. Volgens hen kan er alleen gedacht worden aan eene uitbreiding der stelling.

Zooals wij vroeger zagen, werd reeds bij de behandeling der ontwerp-vestingwet van 1871 in de afdeelingen de aandacht gevestigd op eene uitbreiding van de stelling in het Zuiden, en wel van Leymuiden naar de Noordzee, een denkbeeld dat voor een groot deel belichaamd werd in het plan van 1876. De heer Rooseboom, van oordeel zijnde, dat ‘alleen dan, wanneer de stelling van Amsterdam aan beide zijden van het kanaal tot aan zee wordt doorgetrokken, zij kan geacht worden te voldoen aan de eischen, die men stellen kan aan een laatst reduit van een staat als Nederland, rijk in geld, rijk in tradities en fier op het bestand zijner onafhankelijkheid’, kwam verder tot de conclusie: ‘- wanneer er geoordeeld wordt, dat thans geene gelden beschikbaar gesteld kunnen worden om beide versterkte liniën te maken, dan voorloopig de noordelijke alleen tot stand gebracht: de positie van Amsterdam wordt daardoor niet bedorven. Hoogst verkeerd zou het zijn, thans door eene misplaatste zuinigheid en eene bekrompen opvatting het behoud

1) Bijlagen als boven [*17*.1] bl. 8.

der verbinding van Amsterdam naar zee in oorlogstijd voor de toekomst onmogelijk te maken.'[1)]

De kolonel Berends[2)] noemde de lijn Leymuiden - Noordwijk a/Z. 'over het geheel voldoende, en beantwoordende aan de eischen die men redelijkerwijs kan stellen'; ook hij achtte de uitbreiding in het Westen zeer gewenscht, en trok in het Noorden de verdedigingslijn van Uitgeest af, langs den spoordijk naar Beverwijk tot aan de lunetten - de voormalige linie van Beverwijk - en van daar naar zee, al erkende hij, dat hier het middengedeelte, ten noorden van Beverwijk en ter breedte van ongeveer 4000 M., niet sterk is, tengevolge van het bedekte terrein in de richting van Heemstede.

De plannen van den Generaal den Beer Poortugael - die in de beide laatste jaren het denkbeeld tot uitbreiding der linie meer op den voorgrond heeft gebracht - kennen wij thans uit de officiëele bescheiden der Regeering.[3)]

De noordelijke verdedigingslijn zou daarbij moeten loopen van het fort in den Dorregeestpolder (fort III, zie het kaartje) - boven Uitgeest - langs Castricum en Bakkum om voorts over het Vogelwater, ongeveer bij strandpaal 43 de Noordzee te bereiken, daar zouden alsdan verrijzen vijf forten en wel: ten Noorden van Castricum; bij Bakkum, oostwaarts van den straatweg; bij Bakkum, westwaarts van den weg; bij het Vogelwater; en aan het strand.

De lijn in het Zuiden wordt voldoende aangegeven door de aldaar ontworpen versterkingen, als: bij Kalslagen; bij Veldenlust; aan het Braassemermeer; in den Googerpolder, ten Noorden van den Kleipoel; in den Lakerpolder; op het snijpunt van den Warmondschen weg en den straatweg naar Sassenheim; aan de trekvaart; tusschen den Noordwijker- en den Achterweg; nabij den Koepel; en een aan het strand bij paal 83. (Zie verder het kaartje.)

Als een der hoofdbezwaren is tegen het plan den Beer Poortugael aangevoerd, dat het zooveel nieuwe werken zou noodig maken, zelfs forten in hoog terrein, die bijzonder kostbaar zouden worden, terwijl het benoodigd aantal levende strijdkrachten niet te vinden zou zijn.

1) *De Gids*, 1879.
2) Landsverdediging, 1e jaarg. als boven.
3) Bijlagen [*17*.1] als boven bl. 6 e.v.

Al dadelijk zij hier opgemerkt, dat elke ernstige poging om het kanaal van IJmuiden in bezit te houden - en ten slotte *schijnt thans* niemand meer dit kanaal te willen prijsgeven - een troepenmacht zal vorderen, veel grooter dan door velen wordt vermoed. En dit kanaal moeten wij behouden, willen wij niet komen voor de mogelijkheid, dat de aanvaller bij hooge standen van het zeewater te IJmuiden (in Dec. 1883 tot + 2.85) een groot deel van Noord-Holland laat verdrinken, waarbij men zich herinnere de bezwaren, die in der tijd tegen de doorgraving van Holland op zijn smalst werden aangevoerd. De Oranjesluizen kunnen dan al het overtollige water niet afvoeren, wijl hare capaciteit geringer is dan die van IJmuiden, terwijl tevens bij Schellingwoude in dit geval de Zuiderzee even hoog, zoo niet hooger zal staan dan de Noordzee te IJmuiden.

Dit kanaal moeten wij behouden, willen wij niet iedere bevriende mogendheid de gelegenheid afsnijden ons ter hulpe te komen; dit kanaal moeten wij behouden, willen wij niet onmiddellijk de geheele stelling door den aanvaller omvat zien.

Verdedigen wij nu dit kanaal rechtstreeks, doch geven wij het terrein westwaarts van de thans getraceerde stelling prijs, dan zullen wij niet alleen in de treurige noodzakelijkheid komen om Haarlem plat te schieten, maar laten wij ook den aanvaller, die zuidwaarts om de Haarlemmermeer heen al dadelijk de hooge terreinen zal bezetten, de vrije hand over de uitstekende land- en waterwegen, waarmede hij naar Haarlem kan trekken en zijn zwaarste geschut vervoeren, om dan de sluizen bij Spaarndam - die voor een groot deel onze inundatien beheerschen - te vernielen. De *prise d'eau* der waterleiding bij Vogelenzang valt onmiddellijk in zijne handen, en waar wij in ‘onse laghe landen bie der See’ van onze troepen maar al te spoedig zullen moeten getuigen - evenals Maurits de Brasiliaan bij de verdediging der Vectlinie in 1672 - ‘*qu'ils se ruinent à cause du mauvais air et la maladie*’, laten wij den aanvaller onze gezondste terreinstrooken; - ‘wij bieden hem een paradijs, een logies, misschien beter dan hij thuis had’, dat wij zoo uitstekend hadden kunnen benuttigen opdat onze strijders achtereenvolgens weer frissche krachten zouden opdoen na weken te zijn gelegerd in het drassige polderland met zijne vaak doodelijke miasmen.

Dan toch zijn wij verplicht 10500 van de 18000 bunders der Haarlemmermeer onder water te zetten. Het productievermogen van dien meerpolder zelfs buiten beschouwing latende[1] dan nog zullen de finantieele voordeelen van het niet-inundeeren der Haarlemmermeer van groote beteekenis blijven, want waar wij het zuidelijk deel onder water zetten, tot een betrekkelijk laag peil, daar belet niets den aanvaller om b.v. door de sluizen van Katwijk, dat peil op te voeren, waarna hij zal beproeven onze inundatiekade te vernielen, zoodat ten slotte ook het noordelijk deel zal onderloopen. Wel hoopt men door den bouw van nieuwe machines aan den Lynden dit groote bezwaar eventueel te kunnen verminderen, doch een bezwaar zal het altijd wel blijven, hetgeen dan door een uitbreiding der stelling is te voorkomen.[2]

Een ander hoofdbezwaar tegen het plan den Beer Poortugael aangevoerd is de lange kuststrook in het Westen, nl. van paal 43 tot 83, dus met een lengte van 40 kilometers. Bewaken kunnen wij die lijn wel, doch wij kunnen er geen landing beletten. Zou het dan den aanvaller kunnen gelukken hier vasten

1) Door sommigen wordt de opbrengst van den Haarlemmermeerpolder opgegeven, als zoude die opbrengst elk jaar gelijk zijn, dit nu is volstrekt het geval niet. Door den wisselbouw varieeren de eijfers nog al sterk. Aan den welwillenden secretaris der gemeente Haarlemmermeer, in geheel Noord-Holland bekend als de samensteller van het gewaardeerde jaarboekje, dank ik de volgende cijfers

	1887	1888	1889	1890	1891	
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	} [illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	} [illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	} [illegible]
[illegible] en [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	} [illegible]
[illegible] (Ves)	164	170	417	250	140	[illegible]

2) Van de ontzettende hoeveelheid water, welke in de Haarlemmermeer kan worden gebracht, zal men zich eenigszins een voorstelling kunnen maken, wanneer men bedenkt, dat volgens de berekeningen van den heer Elink Sterk alleen voor eene inundatie tot - 3.55 A.P. noodig zijn 107 millioen kubieke meters. Volgens opgaven mij welwillend door dien heer verstrekt, kunnen de Cruquius en de Leeghwater ieder 300 M^3 en de beide machines van de Lynden 330 M^3 per minunt verzetten; de totaal kosten voor het doen werken dezer machines bedragen cirea ƒ 10 per uur en per machine. Om den geheelen polder, tot A.P. geinundeerd, droog te malen zoude alzoo meer dan een jaar noodig wezen, de directe kosten zouden bedragen bijna duizend gulden per dag; de indirecte schade - o.a. door het zeewater veroorzaakt, - is niet te berekenen.

voet aan wal te krijgen, het zal hem althans niet gemakkelijk vallen. Ene landing toch tusschen Castricum en Noord wijk heeft voor hem het zeer groote bezwaar, dat hij hier niet onmiddellijk zich meester kan maken van een rijke landstreek, doch een duinenreeks vindt die - behalve bij Wijk aan Zee - overal zeer breed is, op sommige plaatsen bijna een uur gaans; gelukt het ons hem hier staande te houden, dan wordt zijne positie al spoedig zeer hachelijk, zoo niet onmogelijk. Die kans in rekening brengende, zal hij hoogst waarschijnlijk besluiten om niet hier, doch zuid- of noordwaarts van de stelling te landen, waar hij vermoedelijk spoediger zich in het bezit van een haven kan stellen, en zonder die haven vermag hij weinig. Doch al gelukte het hem die breede duinenreeks te doorworstelen en onze troepen te verdrijven, dan nog wordt zijne positie niet zóó veel beter, immers hij stuit nu op de thans ontworpen linie - wier waarde als *enceinte de sureté* niet te miskennen valt - terwijl hij zich zuid noch noordwaarts kan uitbreiden, wijl wij hier vasten voet houden. Met de Noordzee in den rug zal zijn lot niet te benijden wezen, vooral niet, wanneer wij zoo min mogelijk passief blijven.

Om nu aan dit bezwaar van die lange kustlijn te gemoet te komen, werd door den heer Rutgers van Rozenburg in de Kamerzitting van 20 December ll. voorgesteld een verbinding met de Noordzee in een lijn van strandpaal 73 tot Hoofddorp in het Zuiden, en van het ontworpen fort Beverwijk nagenoeg recht op Wijk aan Zee, dus ongeveer in de richting als door den kolonel Berends werd voorgesteld, in het Noorden. Voor die noordelijke aansluiting valt voorzeker veel te zeggen; iets anders is het met de zuidelijke, niet alleen omdat dáár de duinrand een breedte heeft van 4 kilometer, doch ook omdat alsdan het zuidelijk deel van de Haarlemmermeer weer wordt prijsgegeven. De heer Rutgers van Rozenburg wil dan verder, ‘binnen den duincliff of buitenduinrand, alzoo onttrokken aan het oog van den vijand uit zee, een parallel spoorweg aanleggen, tot vervoer van geschut en troepen naar elk fort, dat met eene landing wordt bedreigd. In vredestijd zou men langs dien spoorweg van kwart KM. tot kwart KM. geschutsopstanden met korte spruitlijntjes aan den doorloopenden spoorweg verbinden.’

Alhoewel niet nieuw, verdient dit voorstel zeker nadere overweging, waarbij men in het algemeen moet betreuren, dat bij

den aanleg van spoor- en tramwegen en kanalen, vaak te weinig op de defensiebelangen is gelet, hoe menig particulier ook klaagt over de bezwaren ‘door Oorlog’ in het midden gebracht.[1)]

Heeft nu de minister van oorlog in de Kamer niet onduidelijk te kennen gegeven, dat ‘in het vervolg deze vleugelstelling... zal worden onderzocht’, de geldquaestie kan zeker niet de overwegende zijn. In de eerste plaats mogen wij de indirecte voordeelen niet buiten beschouwing laten; wij zijn niet gebonden aan een zekere som; en ook kan men voorop stellen: liever een tracee, dat wat meer moet kosten, doch goed is, dan een zoodanig, dat goedkooper maar minder verkieselijk is.

Het plan-den Beer Poortugael is zeer goed uitvoerbaar; aan de zuidzijde is de duinstrook zeer smal - ongeveer 700 meter; in het noorden is zij evenwel breeder. De forten of werkjes in de inundatie behoeven m.i. niet kostbaar te worden, omdat hier niet direct zwaar geschut voor de linie is te verwachten, en - ik trachtte het hierboven te betoogen - de aanvaller zal wel nimmer er toe besluiten om een geschutstrijd aan te vangen, die hem niet verder brengt, wijl wij telkens weer uit de inundatie en achter de kaden opduiken. De groote duurte zou dan alleen veroorzaakt worden door de forten in hoog terrein, doch ik acht over de noodzakelijkheid van kolossale forten het laatste woord nog niet gesproken; in tegendeel, de strijd begint pas, en alleen de oorlog zal afdoende kunnen bewijzen, wie gelijk heeft. Maar als wij er toe kunnen besluiten, om ons niet alleen te bepalen tot een passieve rol, en nimmer den aanvaller rust laten, dan zal wellicht eenmaal bij Noordwijk of Castricum een tweede Manpad zijn aan te wijzen.

Van meer beteekenis - ik tel de kosten volstrekt niet licht, doch waar wij 27 millioen voor de stelling van Amsterdam zullen voteeren, daar kan een millioen meer of minder niet doen aarzelen het goede voorbij te zien - van meer beteekenis dan is de quaestie der benoodigde strijdkrachten. De generaal den Beer Poortugael rekent aanvankelijk met een troepenmacht van 60,000 man - waarvan 20 duizend als algemeene reserve - te kunnen volstaan.

De kolonel Berends kwam - *zonder* die reserve - tot de

1) Ik wijs reeds bij voorbaat op het plan-Bok Eene tramlijn Scheveningen - Hoek van Holland zou der kustverdediging in het bijzonder ten goede komen.

conclusie, dat voor de thans ontworpen linie ongeveer 50 en voor de uitgebreide stelling ongeveer 70 duizend man noodig zou wezen.

Volgens het onlangs verschenen ontwerp voor de organisatie der levende strijdkrachten verklaart de Regeering, dat de totale sterkte der korpsen van het leger zal moeten bedragen 13400 vrijwilligers en 52,700 miliciens (totaal dus 66,100 man, met een reserve van oud-gedienden (7e, 8e en 9e lichting) geschat op eene sterkte van 16,260.

De schutterijen zullen, volgens die organisatie, tellen 114,000 man, met een reserve (depôt-reserve en aanvullings-reserve) van bijna 30 duizend man.

Dus te zamen een levende strijdmacht van meer dan twee honderd duizend man.

Nu zal zeker op de waarde van die schutterij als krijgsmacht in de eerste tijden veel zijn af te dingen, doch de stelling behoeft niet van den eersten dag af *volledig* bezet te zijn door een *goed geoefende* krijgsmacht. Zeer zeker zal alles er op moeten zijn ingericht om *onmiddellijk* en *onverwijld* de strijdkrachten te kunnen mobiliseeren en concentreeren, - geen uur, geen minuut mag worden verzuimd, doch hoe meer wij daarvan overtuigd zullen zijn, en hoe eerder wij dientengevolge den aanvaller gewapend kunnen afwachten, des te grooter zal de zekerheid worden, dat wij niet voor niets schatten aan onze liniën besteden.

Wij kunnen niet ten allen tijde over een leger beschikken, dat zich onmiddellijk met een sterken vijand zou kunnen meten, maar wel kunnen wij zorgen den vijand voor te zijn, hem beletten om met ongemobiliseerde korpsen ons terug te drijven en ons op te sluiten in de liniën. Het leger moet dienen om den eersten stoot te pareeren, opdat de burgerij zich kan wapenen en zich aangorden om verder, met dat leger en *gesteund* door de linies, den aanvaller het verder doordringen te verhinderen, hem terug te drijven, overal waar het maar eenigszins mogelijk zij.

Heeft de burgerij de waarachtige overtuiging, dat ook op haar de verplichting rust mede te werken tot het behoud onzer zelfstandigheid, dan behoeven wij geen vrees te dulden, dat ons in de ure des gevaars de noodige krachten zullen ontbreken. Alleen de bevolking der stelling, kan, wanneer zij dit ernstig wil, het benoodigde personeel leveren. Enkele cijfers kunnen dit nader aantoonen.

Volgens de uitkomsten der volkstelling van 1889 was het aantal mannelijke bewoners in de provincie Noord-Holland 300.631, daarvan hadden 175.024 of 43.4 % den leeftijd van 18 tot en met 50 en 204.075 of 50.9 % den leeftijd van 18 tot en met 60 jaar bereikt.

Blijkens de jaarverslagen der provinciën Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht, bedroeg de bevolking der gemeente binnen den kring der thans ontworpen verdedigingslinie 267,425 M., en die der linie volgens de denkbeelden van den generaal den Beer Poortugael 325,159 M., alzoo zijn beschikbaar in de

thans ontworpen linie	116,600	mannen	van	18-50	jaar.
	136,000	mannen	van	18-60	jaar.
meer uitgebreide linie	141,000	mannen	van	18-50	jaar.
	165,500	mannen	van	18-60	jaar.

Nu zelfs aannemende dat 40 % dezer laatsten niet bruikbaar zouden zijn om in het geweer te komen, dan nog zouden wij kunnen beschikken over 100,000 strijdbare mannen, terwijl wij dan toch zeker verder op 10 à 20 duizend mannen zouden kunnen rekenen voor schans-arbeid enz., alles ongeacht de troepen, welke wij uit de andere deelen des lands binnen de stelling mogen verwachten.

Maar willen wij over die strijdbare mannen kunnen beschikken, dan dienen wij hen voor te bereiden, dan dienen wij dien landstorm te oefenen; hetgeen vandaag niet mogelijk is en morgen nog niet geheel verwezenlijkt kan worden, moet toch ten spoedigste mogelijk worden gemaakt.

Niet genoeg kan worden herhaald, dat wij vóor alles noodig hebben levende strijdkrachten, zonder welke de millioenen, aan de doode weerkrachten ten koste gelegd, nutteloos zullen zijn weggeworpen.

V.

Slaan wij een blik op de 25 jaar, die achter ons liggen, dan kunnen wij - hoezeer wij ook het gemis aan een voldoend aantal levende strijdkrachten, die iets meer zijn dan soldaten op het papier, betreuren - toch op enkele lichtpunten wijzen.

De Amsterdamsche linie heeft eene belangstelling gewekt, die haar alleszins ten goede komt; zij is iets meer dan een

linie op het papier, wat lijnen en stippen op de kaart; en - *last not least* - het vraagstuk der approviandeering wordt meer en meer tot oplossing gebracht.

Liet de heer Kromhout die approviandeering in zijne studie nog buiten beschouwing, de nog altijd geciteerde opstellen van de heeren den Beer Poortugael[1] en Gijsberti Hodenpijl[2] wekten anderen op om deze levensquaestie nader te beschouwen, en de 'Vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap', schreef in Febr. 1886 eene prijsvraag uit, waaraan wij het werk van den heer Roldanus te danken hebben.[3] Ook de Regeering talmde nu niet langer en in de 'Memorie van antwoord' op de vestingbegrooting, dienst 1890 - nadat in het 'Voorloopig verslag' was gevraagd: 'Is voor de approviandeering van de stelling van Amsterdam alles voorbereid? Is er wel gedacht aan den noodigen voorraad van zout en steenkolen' - kon dan ook worden medegedeeld, dat 'de samenstelling van ontwerpen met kracht was ter hand genomen', waarbij werd opgemerkt, dat voor de verzameling van statistieke gegevens en andere onderzoekingen eene omvangrijke voorbereiding noodig is.

Wie ooit het vraagstuk der approviandeering eenigszins van nabij heeft beschouwd, zal dit gaarne toegeven: de totale absentie van kennis aangaande de voedingskanalen der hoofdstad in vredestijd, maakt het schier onmogelijk alleszins betrouwbare gegevens te verkrijgen omtrent de werkelijke behoefte. Zondert men zout, vleesch en petroleum uit, dan ontsnappen alle levensmiddelen en huishoudelijke behoeften aan de waarnemingen van den statisticus.

Verder doet zich al dadelijk de vraag voor: welke zal de vermoedelijke tijdsduur der insluiting zijn? Vrij algemeen neemt men aan dat de stelling voor den tijd van zes maanden zal moeten geapproviandeerd worden, doch deze meening is eigenlijk op niets gegrond. Men moet evenwel een basis aannemen, maar de onbetrouwbaarheid van dien grondslag wijst er

1) J.C.C. den Beer Poortugael, *Amsterdam in staat van beleg*, 1878.
2) I.J.H. Gijsberti Hodenpijl, *De Amsterdamsche stelling*, Mil. Spectator, 1878.
3) W.N. Roldanus, *De approviandeering der ontworpen stelling van Amsterdam*, 1888.

m.i. alweer op, hoe verkeerd het mag heeten, zich in de stelling op te sluiten en daar steeds een lijdelijke positie aan te nemen.

Wat zal er dan wel zes maanden nà de insluiting der stelling moeten gebeuren: zich overgeven? Nu wil niemand dit harde woord hooren. Zal de aanvaller binnen die 180 dagen, na ons te hebben opgesloten en een gemakkelijk leven te hebben geleid op kosten van ongelijk, zich ten slotte gaan vervelen, en schouderophalend den terugmarsch aannemen? Of gelooft men dat de niet vijandig gezinde naties eindelijk medelijden met ons zullen krijgen en zich in den strijd zullen mengen, daar zij niet in staat zullen wezen ons bedekt te ondersteunen, nu wij zelf elken toegang afsloten?

Ik kan dit alles niet gelooven, veeleer wil ik aannemen, dat zij, die de zes maanden als een maximum voor den tijd der belegering aannamen, uitgingen van het denkbeeld, dat wij agressief optredende ten slotte den aanvaller zullen dwingen tot een eervollen vrede.

Intusschen er moet een basis zijn, en op grond van het algemeen geloof in die 180 dagen, kunnen wij daarop eenige cijfers gronden, die natuurlijk verband houden met de bevolking. Deze nu is wel bekend, doch niet constant; in het vijfjarig tijdperk nam zij in de engere stelling (die volgens het Regeeringsplan) toe met meer dan 66500 inwoners. Amsterdam droeg daartoe het meeste bij.

Volgens de provinciale verslagen over 1891 telt de bevolking:

in den engeren kring	in de stelling tot aan zee
559310	677996 zielen.

Stellen wij het aantal troepen voor dien engeren kring en de meer uitgebreide stelling respectievelijk op 40 en 60 duizend en tellen wij die bij de voorgaande cijfers op, zoo krijgen wij wel het juiste aantal hoofden, doch dan dient tevens rekening gehouden te worden met den aanwas der bevolking. Sommige schrijvers houden ook rekening met de vluchtelingen, die zich binnen de stelling zullen vestigen, daarbij wordt echter vergeten, dat zich ook velen vóór het beleg uit de stelling zullen verwijderen, terwijl de ervaring bovendien schijnt te leeren, dat tijdens eene insluiting het aantal geboorten afneemt en het aantal sterfgevallen het normale overschrijdt.

Nu slechts met die vermeerdering door aanwas der bevolking rekening houdende, stel ik het aantal hoofden, in ronde getallen:

in den engeren kring	in de stelling tot aan zee
op 600,000 + 40,000 militairen	op 720,000 + 60,000 troepen

of - in verband met de uitkomsten der volkstelling, dat in Nederland elk gezin gemiddeld vijf personen telt - respectievelijk 120,000 en 144,000 gezinnen (bovendien de troepen). Hierbij dient in aanmerking te worden genomen, dat van de bevolking ⅖ tot de kinderen kan worden gerekend, alzoo per gezin op 2 kinderen.

De commissie, belast met de beoordeeling van de antwoorden op de zooeven genoemde prijsvraag, meende het ration vleesch ‘niet beneden de 250 gr. per dag te moeten stellen; een beter vleeschvoeding toch’ - oordeelde zij - ‘zou desgevorderd eene vermindering op de overige spijzen toelaten, en heeft, uit een moreel oogpunt, bij een ingesloten stelling groote waarde.’[1] Het ration der troepen zal dan verder wel blijven op de officieel voorgeschreven hoeveelheid van 0.4 Kg. dierlijk voedsel.

Per dag is alzoo noodig:

in den engeren kring	in de stelling tot aan zee
160,000 Kg.	204,000 Kg. dierlijk voedsel.

Blijkens de gegevens mij welwillend verstrekt door den Directeur van 's Rijks landbouwschool te Wageningen, kan in de twee stellingen, hier verder aan te duiden door E en W worden beschikt over:

14887655 Kg.	dierlijk voedsel	in stelling E
21545160 Kg.	id.	in stelling W,

waaruit volgt, dat de stelling E dan een voorraad heeft voor 90 en de stelling W voor 105 dagen; neemt men echter aan, dat de naburige gemeenten haar vee in de stelling zullen drijven, dan wordt de hoeveelheid dierlijk voedsel vermeerderd met 4952470 Kg. of wel de stelling E voor 31 en de stelling W voor 24 dagen; die stellingen zouden dus daarmede geapproviandeerd zijn respectievelijk voor 121 en 129 dagen.

Het is evenwel te verwachten, dat in stelling E vee zal worden gevoerd uit de gemeenten behoorende tot de strook waarmede zij vergroot zou worden, indien de linie ware doorgetrokken tot de Noordzee; waaruit wij dan de conclusie kunnen trekken, dat de beide stellingen aan dierlijk voedsel zullen

1) Die commissie was samengesteld uit de heeren J.C.C. den Beer Portugael, Mr. A. Beaujon en F.J. Henrichs.

zijn geapproviandeerd voor ongeveer 130 dagen. Er zouden op de gestelde 180 dagen alzoo 50 te kort komen, hetgeen nochtans van minder beteekenis wordt, wanneer men bedenkt, dat onder de hier in rekening gebrachte zielen nog zeer kleine kinderen voorkomen, terwijl verder blijkens de statistiek van het abattoir te Amsterdam het gemiddeld vleeschverbruik in de hoofdstad kan gesteld worden op 0,129 Kg. per dag en per hoofd, waarbij dan evenwel niet mag worden vergeten, dat in gewone tijden visch, geconserveerd vleesch enz. het versche vleesch vervangt.

Hoe nu dit en het dan nog verder aan te voeren vee te voeden?

De Beemster is geinundeerd, vele landerijen binnen de stelling zullen drassig worden, alles hangt dus af van de hoeveelheid hooi die aanwezig zal zijn, hetgeen met de hooiprijzen in verband staat. Zal hier een omvangrijk onderzoek noodig wezen, *a priori* kan het tevens eene vingerwijzing zijn om den Haarlemmermeerpolder *niet* te inundeeren, al mag daarbij niet worden vergeten, dat de opeenhooping van het vee bij veeziekten tot schromelijke gevolgen aanleiding kan geven. Wellicht zal hierin ten tijde van nood kunnen voorzien worden door het conserveeren van vleesch, hetzij in pekel of in bussen. Het is te hopen, dat het particulier initiatief daartoe krachtdadig de hand aan het werk sla.

Levert de becijfering voor zooverre het dierlijk voedsel betreft tot geen verontrustend resultaat, omtrent het brood zijn minder bepaalde uitkomsten te verkrijgen. Stelt men op wetenschappelijke gronden de hoeveelheid brood voor een man op 0.6, eene vrouw op 0.5 en een kind op 0.25 Kg., dan meen ik de hoeveelheid brood voor een gezin te mogen stellen op 2.15 Kg. per dag (3 volwassenen en 2 kinderen per gezin), en voor elk man der troepen volgens het voorschrift op 0.75 Kg., alzoo zoude benoodigd zijn per dag:

stelling	E 288,000 Kg.	brood,
stelling	W 344,600 Kg.	id.

Blijkens de gegevens mij welwillend verstrekt door den heer C.V. Gerritsen, is de hoeveelheid graan te Amsterdam zeer verschillend, de hoeveelheid tarwe toch varieerde in de laatste elf jaren van 0 tot 5383 Last, de rogge van 1802 tot 17936 met sterke wisselingen, aan de Zaan waren die hoeveelheden voor de tarwe van 129 tot 1824 voor de rogge van 100 tot 6355 Last.

Terwijl nu voor de hoeveelheid brood noodig is (op grond dat voor elk pond brood gemiddeld vereischt wordt ⅔ pond meel)

stelling	E 192,000 Kg.	meel per dag,
stelling	W 230,000 Kg.	id. id.

of wel, het gewicht van een H.L. meel op 75 Kg. stellende,

stelling	E 85.3	Last,
stelling	W 102.2	Last,

zal voor den tijd van zes maanden dus respectievelijk noodig zijn 15354 en 18396 Last.

Op den voorraad meel bij particuliere bakkers valt niet te rekenen, zelfs niet op die der broodfabrieken; zoo heeft de broodfabriek *de Volharding* te Haarlem gewoonlijk niet meer dan ± 2500 Kg. meel, en ‘de Haarlemsche brood- en meelfabriek’ 200,000 Kg. meel en 22 last graan, dus eene hoeveelheid voor nog geen twee dagen.

Nog moeielijker wordt deze quaestie, wijl de graanprijzen te veel aan fluctuatien onderhevig zijn, om van de Regeering te mogen verwachten, dat deze steeds den vermoedelijk ontbrekenden voorraad zal opslaan; waarschijnlijk zal de oplossing gevonden kunnen worden door tegen vergoeding een groote hoeveelheid in *entrepôt* op te leggen. Dat opleggen van graan wordt door sommige schrijvers bezwaarlijk geacht, omdat daartoe de geschikte ruimte zou ontbreken; m.i. heeft de Regeering bergruimte genoeg, en het voorbeeld van den heldhaftigen verdediger van Belfort moge leeren, hoe men zich in dagen van strijd kan behelpen.

Wat het zout betreft, kan op grond der statistiek van de accijnzen gerekend worden noodig te wezen 0.03 Kg. per hoofd en per dag; de geheele hoeveelheid benoodigd zout voor 180 dagen zal derhalve zijn:

stelling	E ± 3¼	millioen Kg.
id.	W ± 2¼	id. id.

De heer Roldanus - die hoeveelheid veel geringer stellende, waarbij hij nog wijst op de noodzakelijkheid om zout voorhanden te hebben voor het eventueel pekelen van vleesch - deelt mede, dat in de stelling - met inbegrip van hetgeen door de zoutziederijen te Haarlem, Muiden, Alkmaar, Edam Hoorn en Utrecht direct kan worden afgeleverd - slechts voorhanden is eene hoeveelheid van 1.5 millioen K.G.; het totale productie-

vermogen der vier ziederijen binnen de linie kan gesteld worden op ongeveer 165.000 K.G. per week, alzoo in een half jaar op 4½ millioen, dus voldoende; doch dit leidt als van zelf tot de vraag, of de hoeveelheid steenkolen binnen de stelling ook in deze geen bezwaar zal opleveren. Naar schatting is die hoeveelheid zeer gering en zelfs de voornaamste fabrieken hebben voor eigen gebruik slechts een voorraad, die afwisselt van 14 dagen tot 2 maanden; doch die fabrieken kunnen niet onmiddellijk het werk staken, nog gezwegen van hetgeen binnen de linie zal moeten worden gefabriceerd, wanneer de toevoer van allerlei behoeften (hier ook te denken aan oorlogsmaterieel) zal zijn afgesloten. Naar ik evenwel met zekerheid meen te weten, wordt door de Regeering daaromtrent gedeeltelijk voorzien door het in depot doen houden van kolen, wat te minder bezwaar zal hebben, daar het Rijk o.a. voor zijn zeemacht dagelijks behoefte heeft aan die brandstof, terwijl verder proeven worden genomen met turf, uit veenslik geperst.

Dat gebrek aan steenkolen wijst er al weer op, hoe belangrijk de drinkwaterquaestie blijft, immers van distilleeren zal wel geen sprake kunnen zijn.

Ik schatte hierboven de waterbehoefte op 2500 M^5 per dag, hierbij werd echter alleen rekening gehouden met het aantal hoofden, hetwelk nu zich aan drinkwater mag laven (te Amsterdam, het stadsdeel van Nieuwer Amstel en de bewoners der Zaanstreek) vermeerderd met de troepen, te zamen een 500,000 met een hoeveelheid van 5 L. per dag. Achten enkelen - o.a. de kolonel Berends - 2 L. voldoende, anderen - zich baseerende op de verbruikte hoeveelheden aan boord der schepen - wenschen 8 L. per dag en per hoofd beschikbaar te hebben; de heer Winckel[1)] gaat nog verder en wil, omdat de Amsterdammer gewoon is aan overvloed van water, de dagelijksche portie op 10 L. stellen, waarbij dan rekening gehouden is met het benoodigde voor spijsbereiding, brood enz. Al neemt men nu aan, dat tijdens een beleg ook veel regenwater zal worden opgevangen, men mag niet uit het oog verliezen dat in tijd van epidemiën het noodig kan zijn ook buiten Amsterdam duinwater beschikbaar te stellen, daar de bevolking op het platte

1) *Gebrek aan drinkwater in het belegerd Amsterdam*, door E.G. Winckel, kap. intendant. Milit. Spectator 1890.

land voor een deel nog slootwater gebruikt en bij droge zomers in plaatsen, waar uitsluitend regenwater wordt gedronken, watergebrek geen zeldzaamheid is.

Kunnen wij dan de *prises d'eau* binnen de stelling brengen, zoo verkrijgen wij ook met het oog op de drinkwater-quaestie een groot voordeel.

Van veel beteekenis is mede de verlichting; de gasfabrieken zullen al spoedig niet meer over steenkolen kunnen beschikken, en dus zal uitsluitend petroleum als lichtbron moeten benuttigd worden; de benoodigde hoeveelheid stellende op 1 L. per gezin en per dag, voor de troepen op 0.1 L. per hoofd en per dag, en dan voor algemeen gebruik (verlichting van straten, wegen enz.) mede 1 L. per gezin en voor de troepen 0.1 L., dan wordt vereischt:

in stelling E	in stelling W
ongeveer 40 millioen Liter	ongeveer 49 millioen Liter.

Volgens den heer Gerritsen kan men aannemen, dat te Amsterdam gewoonlijk zijn opgeslagen van 200 tot 300 duizend vaten, welke hoeveelheid des winters zal reduceeren tot 150.000 vaten (à 180 Liter.)

Blijkens officieele mededeelingen werd te Amsterdam ingevoerd:

gedurende het jaar 1891	273.000 vaten.
gedurende de eerste 9 maanden van 1891	191.000 vaten.
en gedurende datzelfde tijdvak in 1892	297.000 vaten.

Volgt hieruit, dat de invoer sterk toeneemt - in dit jaar met ongeveer 50 % - er volgt tevens uit, dat binnen de stelling - op een gegeven moment bij een geringe hoeveelheid opgeslagen olie den toevoer belettende - geen petroleum genoeg voorhanden zal zijn, waarbij verder niet mag worden vergeten, dat voor militaire doeleinden hoogstwaarschijnlijk zeer veel petroleum zal noodig wezen.

Waar ik hier in enkele cijfers eene beschouwing gaf over de eerste levensbehoeften, daar zal ik de andere - veelal niet minder onontbeerlijk - als aardappelen, rijst, koffie, thee, boonen, erwten, suiker, tabak enz. enz. verder buiten beschouwing laten. Hetgeen ik mededeelde, zal zeer zeker voldoende wezen om te doen zien voor welk hoogst belangrijk en moeielijk vraagstuk wij hier staan. -

Gouverner c'est prévoir, o zeker, maar de Regeering kan niet

Legende.

Werken, behoorende tot het tegenwoordig ontwerp.

1. Fort bij de haven ten N.O. van Edam.
2. Batterij ten O. van Kwadijk.
3. Fort ten N. van Purmerend.
4. Batterij aan den Middenweg (Beemster polder).
5. Batterij aan den Jisperweg (id.).
6. Fort bij Spijkerboor.
7. Werk bij Marken Binnen.
8. Fort vóór Krommeniedijk.
9. Fort bij Dam.
10. Fort bij Veldhuis.
11. Fort in de buitenlanden bij den St. Aagtendijk.
12. Fort bij IJmuiden.
13. Fort bij Velsen.
14. Fort aan het Noordzeekanaal.
15. Positie bij Spaarndam.
16. Fort aan het Penningsveer.
17. Positie bij den Spoorweg Amsterdam-Haarlem.
18. Fort aan de Liede.
19. Fort bij Vijfhuizen.
20. Fort bij Hoofddorp.
21. Fort bij Aalsmeer.
22. Fort bij Kudelstaart.
23. Fort ten W. van Uithoorn.
24. Fort ten Z. van Uithoorn.
25. Fort Waver Amstel.
26. Fort bij Botshol.
27. Fort aan de Winkel.
28. Fort bij Abcoude.
29. Fort bij Nichtevecht.
30. Batterij bij Diemerdam.
31. Fort bij Pampus.
32. Fort op het vuurtoreneiland (Durgerdam).

Vroeger geprojecteerde werken, thans als zoodanig vervallen.

I. Fort aan den spoorweg bij Beverwijk.
II. Batterij bij het station Uitgeest.
III. Fort ten N. van Uitgeest.

***Uitbreiding der Stelling tot aan Zee, volgens het plan van den Generaal* den Beer Poortugael:**

In het Noorden.

(III. Fort ten N. v. Uitgeest.)

a. Fort ten N. van Castricum.
b. Fort ten N. van Bakkum, Oostwaarts van den straatweg.
c. id. id. westwaarts van den straatweg.
d. id. ten W. van het Vogelwater.
e. id. aan het strand.

In het Zuiden.

f. Werk bij Kalslagen.
g. Fort hij Veldenrust, ten Z. van Leimuiden.
h. id. ten O. van de Goog aan het Braassemermeer.
i. id. ten Z. van Nieuwe Watering in den Z.W. hoek van den Googerpolder.
j. id. ten N. van den Kleipoel, aan den West. ringdijk van den Veender- en Lijkerpolder.
k. id. in het middenvan den Lakerpolder.
l. id. op het snijpunt van den Warmondschen weg met den straatweg naar Sassenheim.
m. id. aan de trekvaart Leiden-Haarlem.
n. id. tusschen den Noordwijker- en den Achterweg.
o. id. nabij den Koepel, aan den oostestelijken duinrand.
p. id. aan het strand bij paal 83.

A. Ontworpen Zoetwatervijvers bij de Hembrug.
B. id. id. bij Sloterdijk.

* Werkjes, behoorende tot de voormalige linie van Amsterdam.

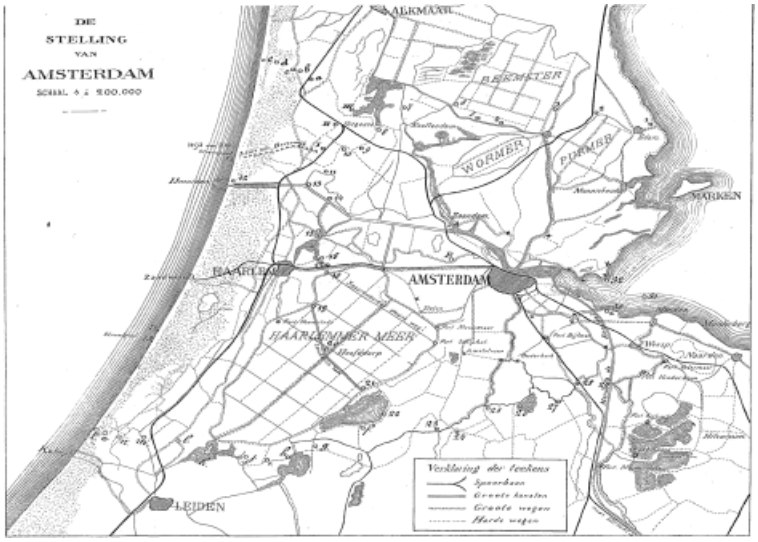

alles. Ja, de voorbereiding kan zij regelen, maar als Amsterdam zich voldoende zal kunnen approviandeeren, dan dient ook de natie mede te werken, dan dient de bevolking meer en meer den toestand, waarin zij geplaatst kan worden, onder de oogen te zien.

De oorlog is een van die vreeselijke ziekten, welke veeleer voorkomen dan verjaagd kunnen worden; is eenmaal die cholera binnen onze landpalen dan helpen geen redeneeringen meer, dan kan het verzuimde slechts hoogst moeielijk worden hersteld, dan zullen schrik en vreeze de luchthartigen van straks met ontzetting slaan, want die oorlog treft te sneller en te zekerder naar gelang hij minder werd verwacht, naar mate men minder op hem was voorbereid.

Dwaas, die gelooft, alleen dien geesel te kunnen weren door geldelijke offers! - Wat wij zoo noodig hebben, dat is de belangstelling der natie, wie niet genoeg voor oogen kan worden gehouden het *si vis pacem, para bellum*. Hebben wij den vrede werkelijk lief, zoo bereiden wij ons op den oorlog voor, dien wij te gemakkelijker zullen voorkomen, naar mate wij ons te beter hebben voorbereid. En waar de natie soms zou willen klagen dat millioenen zijn verspild, daar had zij dan door meer belangstelling, door een beter begrip van de defensiezaken, die verspilling kunnen en moeten voorkomen. Niet door te liefhebberen op militair gebied en soldaatje te spelen, maar door zich wat meer kennis te vergaren omtrent de vaak zoo eenvoudige waarheden der defensie.

En die kennis èn die belangstelling zijn noodig, zullen de zin voor onafhankelijkheid, de liefde voor de vrijheid en de nationale trots nog iets meer zijn dan banale phrasen.

A.N.J. FABIUS.

Voor de moedertaal.

Het onderwijs in de moedertaal, door dr. G. Kalff, Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam. - Amsterdam, J.H. de Bussy, 1893.

Voor de moedertaal is dr. Kalff in de bres gesprongen.

Wordt zij dan aangevallen? Is het noodig pleidooien voor haar te houden? Wordt zij door ieder beschaafd Nederlander niet met onderscheiding behandeld? Eert hij haar niet als de meest natuurlijke uitdrukking zijner gedachten, als het onmisbare hulpmiddel in het geestelijk verkeer met zijne familieleden, zijne vrienden, zijne landgenooten? Doet hij niet zijn best om die taal duidelijk en zuiver te spreken? Tracht hij niet, telkens wanneer hij de pen voert, en bovenal wanneer hij ‘voor de pers’ werkt, haar zonder fouten, helder en smaakvol te schrijven? Hebben de leeraren in het Nederlandsch aan gymnasia en middelbare scholen niet het gevoel, dat zij met een der kostbaarste deelen van het onderwijs belast zijn, dat hun het voorrecht te beurt valt om langs den eenvoudigsten weg de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling hunner leerlingen te bevorderen? Hebben zij, om dit doel te bereiken, niet sints lang de beste methode gevonden? Wordt die methode hun niet aan de hand gedaan aan de Universiteit, waar zij zich jaren lang voor het vervullen dier taak voorbereiden? ...

Zoo op deze laatste vragen met een volmondig ‘ja’ kon geantwoord worden, had dr. Kalff zijne belangrijke en, bij alle droevige mededeelingen die zij bevat, zoo opwekkende brochure niet geschreven.

Er hapert iets. 't Is met die moedertaal, bovenal met het onderwijs in die moedertaal, tegenwoordig... ‘niet recht pluis.’

Zoo luidt de aanhef van Dr. Kalff's ‘Inleiding’, en dit

‘niet recht pluis’, - teekenend ook voor den lossen, gemeenzamen stijl van den schrijver, - geeft den juisten graad aan van de verontwaardiging die hem naar de pen deed grijpen, de juiste maat die hij bij het slaan met de geeselroede in het oog wil houden. Niets dus van een manifest, van een ‘Deffence et Illustration de la langue nationale’, niets van dat losbarstend ‘Quousque tandem?’ dat een Duitsch hoogleeraar, een jaar of acht geleden, op het titelblad zijner brochure schreef, toen hij van het onderwijs in vreemde talen stoutweg verklaarde: ‘Der Sprachunterricht musz umkehren!’

Dr. Kalff treedt niet op met vaandelgewapper of wapengekletter. Hij slaat een kalmer toon aan. Niet ‘ex cathedra’ wil hij spreken. Hij is alleen ‘een zoeker, die anderen wil opwekken met hem te zoeken.’

Intusschen, niemand worde dupe van dien kalmen, lachenden aanhef. Dr. Kalff meent het ernstig, heel ernstig. De grieven die hij tegen ‘ons hedendaagsch onderwijs in de moedertaal’ heeft in te brengen, grieven die bij hem het resultaat zijn van eene twaalfjarige ervaring als leeraar in het Nederlandsch, zouden een dieper verontwaardiging en een forscher geeselslag ten volle rechtvaardigen. Wat hij weet te verhalen van het lezen, spreken, schrijven der schoolknapen en van hen die de schooljaren sints lang achter den rug hebben, is waarlijk nog al heel erg. ‘Onachtzaamheid’ en ‘slordigheid’ behooren tot de ordentelijkste uitdrukkingen die hij bezigt. Het harde woord ‘taalbederf’ schroomt hij niet bij herhaling te bezigen. En waar hij het heeft over het gebrek aan methode, of althans aan eenheid van methode, bij de leeraren in het Nederlandsch, daar spreekt hij van een ‘chaos’ waarin men trachten moet ‘eenige orde’ te brengen. Waarlijk, ‘niet pluis’ is een euphemisme.

Dr. Kalff is dan ook niet bang om nu en dan ferme slagen rond te deelen en - al heeft hij in zijn beeldspraak een bijzondere voorliefde voor ‘hazen’ en ‘haasjes’, - waar het noodig is, de koe bij de horens te vatten. Hij doet dit flink, zonder aanzien des persoons, de Universiteit zelve niet sparend, als iemand die diep overtuigd is dat er verandering moet komen, en die meer dan wenken, die degelijke en uitvoerige aanwijzingen weet te geven omtrent de middelen waardoor het mogelijk zal zijn de kwaal te verbeteren en haar voorloopig te verhelpen.

Het wil mij voorkomen dat, zoo dr. Kalff in de eerste plaats voor het groote publiek had geschreven, indien hij een soort van publieke opinie in het leven had willen roepen, hij in zijne diagnose, of liever nog in zijne beschrijving van de kwaal, uitvoeriger zou geweest zijn. Dat heenwijzen naar examenerslagen[1] en rapporten, naar uitspraken van Gecommitteerden en mededeelingen van leeraren is zeker duidelijk genoeg voor zijne collega's, maar spreekt niet genoeg tot den gewonen lezer. Mij dunkt het zou aanbeveling verdiend hebben om het lijstje van overal voorkomende spreek- en schrijffouten dat hem door een ‘taalminnenden schilder’ werd meegedeeld, door andere lijstjes aan te vullen. In den *Spectator*, bij voorbeeld, die zoo goed toekijkt en zoo opmerkzaam luistert, zou hij een aardige collectie van onhollandsche woorden en woordverbindingen, van slechte en onbegrijpelijke volzinnen hebben kunnen aantreffen. Menig onzer zou hem een lange lijst van ‘corrigenda’ hebben kunnen ter hand stellen.[2]

Maar de kracht van Dr. Kalff, de groote waarde zijner brochure - en dit is een lof die niet aan vele censoren kan worden gegeven - ligt in het opbouwend gedeelte zijner critiek, in de voorstellen tot verbetering van den toestand die hij aan aller belangstelling, en in het bijzonder aan de overweging zijner collega's, aanbeveelt. Hij wil meer aandacht geschonken zien aan het ‘lezen’ en het ‘spreken’ der leerlingen; hij geeft uitnemende wenken betreffende het maken van opstellen, het houden van voordrachten in de school; hij brengt een zeer methodisch plan van lectuur voor het onderwijs in de letterkunde ter tafel; hij wijst zeer nauwkeurig de plaats aan die de spraakkunst, als verklaring der taalkundige verschijnselen, in het onderwijs moet innemen; en - *last not least*, want zoo wordt de kwaal in haar diepste wortelen aangetast - hij wil dat het eenzijdig wetenschappelijk element in de academische opleiding van de leeraren der moedertaal door een paedagogisch element worde gecorrigeerd en aangevuld.

1) Ook in de verslagen der Commissie voor de Fransche akte-examens, Lager Onderwijs, wordt herhaaldelijk geklaagd over het slecht Nederlandsch waarin de candidaten een Franschen tekst overbrengen.

2) Nog gisteren kreeg ik een brief van een onderwijzer, die mij schrijft dat hem ‘*den* weg is afgesneden’, en werd mij eene circulaire bezorgd waarin het heet dat ‘*sedert* 18.. eene Vereeniging *is opgericht*’.

Dr. Kalff is een flink Nederlander. Ofschoon wars van bekrompen chauvinisme, meent hij, en terecht, dat een Nederlandsch gymnasium ook geroepen is vaderlandsliefde te kweeken. Ofschoon een kampioen der wetenschap, vreest hij toch niet haar onrecht aan te doen door een warm pleidooi te leveren voor de paedagogische roeping van den docent, en noemt hij karaktervorming het hoofddoel van het middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs. En al wil hij de Universiteit, als tempel der wetenschap, in haar volle glorie laten voortbestaan, hij meent dat gelegenheid tot praktische vorming een der groote desiderata is in de wijze waarop bij ons te lande de universitaire opleiding van aanstaande docenten is geregeld.

Ik zou geheele bladzijden moeten afschrijven, zoo ik die gedeelten van dr. Kalff's arbeid onder de oogen mijner lezers wilde brengen die mij bijzonder hebben getroffen en die ik met onverdeelde toejuiching heb begroet. Slechts met een paar citaten moet ik volstaan:

> 'Wie meent dat onderwijzen tevens opvoeden moet zijn, zal ongetwijfeld niet zooveel "afdoen" als hij die zich bepaalt tot het verstrekken van feitenkennis. Maar wie der twee zal het meest *doen?*' (bl. 22).
> 'Wat zijn de oorzaken van dat taalbederf?.... Gemis aan smaak moet het eerst genoemd worden. Ons taalgevoel is niet levendig, ons oor niet gevoelig genoeg voor onwelluidende, onjuiste, leelijke taal; de drang naar schoonheid in ons niet zoo sterk, dat die ons dringt tot zoeken naar het eenige juiste en ware, als wij bezig zijn onze gedachten te uiten. Wij achten juistheid en schoonheid van gedachtenuiting over het algemeen niet eene zaak van groot gewicht....' (bl. 26).
> 'Eigenlijk zou alle onderwijs min of meer onderwijs in de moedertaal behooren te zijn; elk leeraar zou, waar de gelegenheid zich aanbood, op het gebruik der moedertaal bij zijne leerlingen moeten letten.' (bl. 30).
> 'Wie de moedertaal aan een gymnasium onderwijst, moet op zijne collega's als bondgenooten kunnen rekenen, zal hij iets goeds tot stand brengen.' (bl. 31).
> 'Waarmede beginnen?' (bij het onderwijs in *lezen*, namelijk.) 'Volgens mijn ervaring hiermede: uwe leerlingen overtuigen van

de waarheid, dat lezen een *kunst* is, die *geleerd* moet worden en waarvan de meesten hunner het a, b, c, nog niet kennen.' (bl. 39).
'De fout der meeste Nederlandsche jongens is, dat zij zich, bij het lezen als bij het spreken, niet genoeg inspannen; zij zijn te slaplippig; hunne klinkers klinken niet; zij geven de medeklinkers niet wat hun toekomt of verwisselen ze met elkander.'[1] (bl. 43).

Omtrent de kunst van lezen geeft dr. Kalff zeer behartigingswaardige wenken. Met bijzonder veel genoegen las ik o.a. dezen volzin, waarin een regel wordt uitgesproken dien ik bij alle gelegenheden aanprijs als een van de grondregelen der spreekkunst: 'de deelen van een zin die bijeen behooren moeten ook in één adem gelezen worden.' En niet minder welkom was mij deze: 'Staat daar geen leesteeken?' - 'Ja, een vraagteeken.' - 'Vraag dan ook!' - Inderdaad, vele redenaars zelfs schijnen er niet aan te denken, dat een vragende zin ook met een vragende intonatie moet worden voorgedragen.

Het heeft mij eenigszins verwonderd dat dr. Kalff, die zijn best wil doen om zijne leerlingen aan eene goede uitspraak te gewennen, de phonetiek niet noemt onder de hulpmiddelen die hem daarbij ten dienste kunnen staan. Misschien zou hij hare waarde in het licht hebben gesteld zoo het programma van het gymnasium een zekeren tijd voor zulke oefeningen beschikbaar stelde. Thans zou het wellicht aanbeveling verdienen om privaatlessen of privaatcursussen in het spreken en voordragen te organiseeren. Maar wie zal zich bij ons met dit onderwijs belasten? De leeraren onzer Tooneelschool, en over het geheel onze tooneelspelers, zouden daartoe de aangewezen personen zijn,... indien zij werkelijk alle in de kunst van spreken en in de techniek der voordracht behoorlijk waren ingewijd. Dr. Kalff, die zoo dikwijls Frankrijk tot voorbeeld stelt, zal zeker met genoegen vernemen dat te Parijs, in de verschillende *mairies*, cursussen in uitspraak en voordracht voor onderwijzers der lagere school gehouden worden; acteurs en

1) Deze fout, nagenoeg aan alle Nederlanders eigen, is een der groote beletselen voor het verkrijgen van een goede uitspraak van het Fransch. De voornaamste eigenaardigheid van het 'hollandsch accent' in het Fransch onzer landgenooten bestaat juist in die slappe, genegligeerde articulatie. Het Fransch eischt gespannen spraakorganen, en de Nederlander is niet gewoon aan de zijne de noodige energie te geven.

actrices zijn met het leiden dier oefeningen belast; de onderwijzers brengen dan die lessen over in de school.

Ik zet mijne aanhalingen voort:

> ‘Verreweg de meeste jongens hebben geen flauw denkbeeld van den rijkdom der taal. Dat zij dien rijkdom niet beseffen, is een der oorzaken waardoor zij niet zoeken naar een beter of naar het eenige juiste woord. Voor dien rijkdom moet men hunne oogen openen; van die schatten, door de groote meerderheid des volks ongebruikt, hun eenig denkbeeld trachten te geven; hen de schoonheid en fijnheid der taal doen bewonderen. Het best zal de leerling den rijkdom der taal leeren schatten, indien gij hem wijst op staaltjes van taalverarming; hem tot taak stelt zulk een geval weer terecht te brengen. Neem een “passe-partout” als het woord *maken*; toon hem, hoe men dat kleurlooze woord plakt achter allerlei substantieven: een lepel, een kanaal, eene wet, eene brug *maken*. Vraag hem nu in deze of andere gevallen het juiste woord te zoeken.’ (bl. 79).
>
> ‘Vertalen is een uitnemend middel om jongens te leeren schrijven. Dat zoeken naar het weergeven van den juisten zin, naar het juiste woord;... die gansche worsteling met een vreemden schrijver staalt en maakt lenig.’ (bl. 82).
>
> ‘Wat is het doel van de studie der grammatica aan een gymnasium?.... Ik zou zeggen: men moet het oog richten op twee punten; 1°. het praktische gebruik der taal; 2°. het inzicht in het wezen der taal. Op het eerste punt moet men letten vooral in de drie lagere klassen; op het tweede vooral in de drie hoogere. Ik zou er iets willen bijvoegen, dat voortvloeit uit het gezegde: is het om het praktisch gebruik der taal te doen, dan is de grammatica slechts *middel*; wil men den leerlingen een blik verschaffen in het wezen der taal, dan wordt zij *doel*.’ (bl. 92).[1)]
>
> ‘.... dit houd ik voor zeker, dat men voor het onderwijs in de Nederlandsche Taal- en Letterkunde aan een gymnasium noodig heeft iemand die is, *niet* vóór alles linguist en grammaticus, maar vóór alles: een goed litterator, een man van smaak’. (bl. 106).

1) Met verwondering las ik (bl. 95) dezen zin: ‘De studie der overige talen aan een gymnasium, *ook die der moderne talen*, moet een leerling een verkeerd denkbeeld geven van het wezen der taal: hij gaat zich eene taal voorstellen als iets onveranderlijks, terwijl eene levende taal juist in een voortdurenden staat van wording verkeert.’ Ja, dit geldt van de moderne talen wanneer zij s l e c h t onderwezen worden; maar ook bij het onderwijs in vreemde levende talen staat men sinds eenige jaren niet meer op het oude standpunt.

> '"De praktijk moet iemand tot leeraar vormen; zoovelen zijn er immers gekomen zonder voorbereidende paedagogische oefeningen"; aldus spreken niet weinigen. Zeker, de praktijk heeft velen gevormd; velen zijn er langs dien weg gekomen. Maar *hoe* en *na hoeveel tijd* en *ten koste van hoeveel jongens?* Eerst indien die vragen op bevredigende wijze kunnen worden beantwoord, heeft men recht paedagogische vorming onnoodig te noemen'. (bl. 117).

Ik zou de reeks mijner aanhalingen nog langer kunnen maken. Want, al bespreekt Dr. Kalff's brochure dikwijls détailquaesties van methode, die alleen zijne collega's raken en waarover ik mij trouwens geen oordeel zal aanmatigen, er zouden, behalve de reeds genoemde, nog tal van denkbeelden zijn aan te wijzen die op de belangstelling ook van anderen aanspraak mogen maken.

Maar liever wil ik, naar aanleiding van de beide laatste citaten, nog even stilstaan bij hetgeen Dr. Kalff zegt omtrent de universitaire opleiding van de aanstaande leeraren der moedertaal. Hier treedt de schrijver op met groote vrijmoedigheid, maar met eene overtuiging waaraan zoowel zijne twaalfjarige ervaring als zijn wetenschappelijk karakter groote waarde geven.

Met die opleiding zooals de Wet op het Hooger Onderwijs haar heeft geregeld is Dr. Kalff niet ingenomen. Er ontbreekt iets, er 'ontbreekt veel', zoowel aan de wetenschappelijke als aan de paedagogische vorming der leeraren. Die opleiding is, wetenschappelijk beschouwd, te uitsluitend linguistisch en grammatisch; paedagogisch beschouwd, is zij nagenoeg nul.

Intusschen meent de schrijver dat 'de aanvulling dier tweeërlei leemten' niet aan de Universiteit zelve kan geschieden. Hij wil naast haar, als praktische annexe, een afzonderlijk instituut stichten, eene kweekschool.

Dit denkbeeld heb ik met te meer ingenomenheid begroet omdat ik het zelf onlangs heb voorgedragen naar aanleiding van de opleiding der leeraren voor moderne talen.[1)] Ik meende dat voor deze, naast eene wetenschappelijke opleiding aan de Universiteit, eene praktische vorming aan een 'Instituut van moderne talen' onmisbaar was. Ik wilde die instelling, in den trant van het

1) *De opleiding van leeraren in de moderne talen*, opgenomen in het *Jaarboek van het Hooger* en *Middelbaar Onderwijs*, uitgegeven door T.G.G. Valette. Haarlem, Erven F. Bohn 1892.

'Séminaire de langue française' te Genève, aan de Letterkundige Faculteit geannexeerd zien, en, evenals Dr. Kalff, heb ik de meening uitgesproken, dat de Amsterdamsche Universiteit het meest geschikte centrum voor een dergelijke uitbreiding der universitaire vorming wezen zou.

Ik weet niet of Dr. Kalff de Duitsche 'Lehrerseminare' met recht aanhaalt als de analoga van zulk eene 'kweekschool'. Juist in Duitschland klaagt men geducht over het gebrek aan innig verband tusschen de Universiteit en de praktische vorming der leeraars.[1)] Maar in Duitschland bestaan andere hulpmiddelen, o.a. de eisch aan de 'Lehramtscandidaten' gesteld om, voordat zij eene definitieve aanstelling krijgen, gedurende een of meer proefjaren als hulpleeraar werkzaam te zijn.

Van de Parijsche 'École Normale Supérieure' maakt Dr. Kalff zich, vrees ik, afgaande op den naam, eene verkeerde voorstelling wanneer hij daarin een soort van 'kweekschool' wil zien in den trant der door hem verlangde inrichting. De 'École Normale' is dit volstrekt niet; zij is het hoogste wetenschappelijk instituut voor letterkundige en natuurkundige vakken, waarin de *élite* der 'bacheliers', zij die bij het algemeen concours de meeste punten behaald hebben, verder kunnen studeeren. Niet alle 'normaliens' worden leeraren; velen wijden zich aan de letterkunde of de journalistiek. Het is opmerkelijk dat prof. Marion, die onlangs zulk eene merkwaardige verzameling 'conférences' uitgaf over de paedagogische opleiding der docenten,[2)] juist de 'Ecole Normale' ongeschikt verklaarde om er die opleiding in over te brengen. Hij is van oordeel dat, veeleer door het organiseeren van bijzondere conférences aan de Letterkundige Faculteit, onder de leiding van een specialist, - zelf is hij een meester in dit vak, - het beoogde doel het best zou bereikt worden. Zoo Dr. Kalff dit boek van prof. Marion gekend had, (het is eerst onlangs verschenen) zou hij er zeker voor de ontwikkeling zijner denkbeelden op dit laatste punt veel partij van hebben getrokken.

Maar de naam doet hier weinig ter zake. Op welke manier die paedagogische opleiding dan ook georganiseerd moge

1) Zie o.a. prof. Waetzold's ook door dr. Kalff aangehaalde uitnemende brochure *Die Aufgabe des neusprachliches Unterricht und die Vorbildung der Lehrer*.
2) *L'éducation dans l' Université* par Henri Marion, Professeur à la Faculté des lettres de Paris. - Paris, Armand Colin.

worden, dat zij tot stand moet komen is een eisch van het onderwijs, bovenal van het onderwijs in de moedertaal. Dat zij, om dezelfde, en ook nog om andere, bijzondere redenen, voor het onderwijs in de *vreemde* levende talen minstens even onmisbaar is, schijnt ook bij Dr. Kalff, naar ik met genoegen bespeurde, eene zaak te zijn die van zelf spreekt.[1)]

Ik neem afscheid van Dr. Kalff's brochure met het voornemen er nog dikwijls in te bladeren en met den wensch dat hij bij zijne vakgenooten, en bij allen die hart hebben voor de moedertaal en voor het onderwijs in die taal, het belangstellend onthaal moge vinden dat zijn werk zoo ten volle verdient.

Nog een kleine opmerking tot besluit. Nu Dr. Kalff toch eenmaal aan het hervormen is en de jongens beter wil leeren lezen, spreken en schrijven, zou hij die hervorming nu niet willen uitstrekken tot de punctuatie? Mij dunkt, zoo wij iets van de Franschen mogen overnemen, dan is het zeker ook wel hun logische wijze van punctuëeren. Al die komma's die een goed Nederlander vóór ieder *dat* en ieder *die* plaatst, ook al heeft hij met een zin te doen die met den voorafgaande één geheel uitmaakt, moesten voor goed verdwijnen. In Dr. Kalff's brochure heb ik er minstens een twintig geschrapt die mij bij het lezen in den weg stonden.

Januari '93.

A.G. VAN HAMEL.

1) Hij zegt bl. 125: ‘Aan die school zouden ook de aanstaande leeraren.... voor de moderne talen een paar jaren moeten hebben doorgebracht.... De hoogleeraren voor moderne talen, nu geplaatst aan een uithoek des lands, zouden aan de kweekschool en de Universiteit van Amsterdam eerst recht op hunne plaats zijn.’ - Ik begrijp niet goed hoe Dr. K. hier in één adem bijvoegt, dat de M.O. examens zoo spoedig mogelijk moeten worden afgeschaft. Integendeel, zou ik zeggen; maar zij moeten naar de Amsterdamsche ‘Kweekschool’ worden overgebracht. Over dit onderwerp zal de schrijver nog wel eens nader willen nadenken. Mag ik hem de lezing van het rapport der Examen-commissie voor Fransch M.O. 1892 aanbevelen? Ook daarin wordt de wensch uitgesproken naar het organiseeren van een ‘opleidingscursus’, verbonden met den universitairen leerstoel, waarin meer bijzonder het oog zou behooren gevestigd te worden op de practische zijde der opleiding.

Kuenen als godgeleerde.

Groot is het aantal levensbeschrijvingen van den man wiens naam hierboven prijkt, na 10 December 1891 in dagbladen en andere tijdschriften, zoowel te onzent als in het buitenland, verschenen. Zij zijn alle tevens schier onvermengde lofredenen, getuigenissen van de hooge achting en hartelijke liefde die de overledenen van velen genoot. Haar getal met eene te vermeerderen, zou een overtollig werk zijn. Wie zijn levensloop kennen en zich zijne persoonlijkheid verlevendigen wil, zooals zij zijnen vrienden en vereerders kort na zijn verscheiden voor oogen stond, leze - om de uitvoerigste te noemen - Dr. W.C. van Manen's stuk in den *Tijdspiegel*[1] of dat van Rev. Ph.H. Wicksteed M.A. in de *Jewish Quarterly Review*[2], welk tijdschrift reeds vroeger eene nagenoeg volledige lijst van Kuenen's grooter en kleiner geschriften, door Van Manen opgemaakt, geleverd had[3].

De schrijvers van deze en van de kortere opstellen over den geleerden doode onthielden zich, stilzwijgend of uitdrukkelijk, van eene poging om anders dan in algemeene trekken zijne beteekenis als theoloog te bepalen. Het meest heeft hiervan gegeven prof. C.H. Toy in de eerste aflevering van het Amerikaansche tijd-

1) Febr. 1892, 145-166.
2) Juli 1892, 571-605.
3) April 1892, 471-489. - Zie verder het levensbericht in het Jaarboek der Kon. Acad. v. Wetensch. (Dr. C.P. Tiele); *Elseviers Maandschrift*, Juli 1892 (Dr. P.H. Ritter); *Eigen Haard* no. 1 van 1892 (H.O.); *De Hervorming* van 19 Dec.; *Haarlemmer Courant* van 15 en 20 Dec. (Mr. W. van der Vlugt en A. Loosjes); *The Scotsman* van 15 Dec. (W. Haftie); *The Christian Leader* van 24 Dec.; *The Inquirer* van 19 Dec. (Rev. R. Travers Herford): *Die Protestantische Kirchenzeitung* no. 51 van 1891 (Dr. O. Pfleiderer); enz. De volledige verzameling zal door de nagelaten betrekkingen aan de Universiteitsbibliotheek te Leiden gegeven worden.

schrift *The New world*[1]; maar hij, de buitenlander, bepaalt zich, uit den aard der zaak, tot de omschrijving van Kuenen's verdienste ten aanzien der studie van het Oude Testament. Nu, ongetwijfeld was hij vooral hierin groot en dankt hij zijn roem en invloed in de eerste plaats aan de voortreffelijkheid zijner werken op dit gebied; maar hij heeft zich ook op menig ander bewogen, over velerlei onderwerpen zijn stem doen hooren, en de oud-testamentische studiën hangen met de overige theologische vakken nauw samen, beurtelings hiervan invloed ondervindende en dien er op oefenend. Wij kennen den man niet in zijne waarde, wanneer wij ons niet zoo goed mogelijk duidelijk maken, èn wat hij beteekendein de beoefening van het Oude Testament, èn welke plaats hij ingenomen heeft in de groote godsdienstige en theologische beweging der laatste halve eeuw, vooral in ons land. Ziedaar wat ik, op uitnoodiging der redactie van *De Gids*, zal trachten in de volgende bladzijden te doen.

De groote moeilijkheden aan dit werk verbonden heb ik mij geenszins ontveinsd. Niet dan na lange aarzeling en op den aandrang van vrienden, wier oordeel te dezen ik op hoogen prijs stelde, die meenden dat ik mij aan dezen taak niet onttrekken mocht, heb ik haar ondernomen. Ook heb ik bij de bewerking ondervonden, dat de zwarigheden eer grooter dan kleiner waren dan ik mij had voorgesteld; doch met toenemende liefde voor mijn onderwerp heb ik het behandeld.

De taak zou niet naar eisch kunnen vervuld worden, indien de stelling waar was, waarmede Van Manen Kuenen's levensbericht aanving: ‘dat nog jaren zullen moeten verloopen eer de geschiedschrijver het welgelijkend beeld van dezen geleerde zal kunnen plaatsen in de lijst van zijn tijd, zóó dat daarop noch te veel, noch te weinig licht valt, en ten slotte alle trekken, die het verdienen en juist zooals zij het verdienen, in het oog springen.’ Doch dit is niet juist. Om Kuenen in zijne eigenaardigheid te kennen is het minder noodig te weten, wat hij in de laatste vijftien jaar dan wat hij daarvóor heeft gedaan. In den laatsten tijd is hij gebleven wat hij in het eerste deel zijner openbare werkzaamheid geworden was, de erkende meester op het gebied van het Oude Testament en veler geliefde vraagbaak in bijzondere en algemeene aangelegenheden,

1) March 1892, 64-88.

noch in zaken van wetenschap, noch in andere het vertrouwen beschamend dat men in hem stelde, en met stalen vlijt arbeidende om het gebouw zijner wetenschap steeds hooger op te trekken. Doch hiervan waren nu niet slechts de grondslagen gelegd, maar reeds de muren ver boven den grond gerezen, de indeeling van gevel en zijwanden duidelijk zichtbaar geworden: hij had niet meer te doen dan aan te vullen. Desgelijks had de geestelijke stroom, welks bedding hij krachtig had helpen vormen, een vrij vast en kalm verloop gekregen. Wij leven snel; het tijdvak dat in 1876 besloten wordt ligt ver genoeg achter ons, om vrij onpartijdig beschouwd te kunnen worden, ook door iemand die daarin mede zijne rol heeft gespeeld. Bij het doorlezen van tijdschriftartikelen en geschriften, tusschen 1855 en 1876 verschenen, trof het mij telkens, èn dat ik er veel volkomen van vergeten was, zoodat ik er vóor stond als voor iets nieuws, èn in hoe menig opzicht de stand van zaken gewijzigd is: dezelfde vraagstukken als nu waren dertig jaren geleden aan de orde, maar hoe geheel anders worden zij thans gesteld en welk een verschil van redeneering openbaart zich herhaaldelijk! Menige strijd is niet door de strijders ten einde gebracht, maar - mede zeker door hunne werkzaamheid - tot een einde gekomen, eenvoudig opgehouden, om voor andere plaats te maken.

De moeilijkheid om Kuenen als godgeleerde te leeren kennen is niet grooter dan die welke altijd aan een dergelijk onderzoek is verbonden; want hij leefde midden in de theologische wereld, werd in allerlei zaken gemengd en heeft veel geschreven; maar het is altijd zeer zwaar, na te gaan, welke plaats iemand van beteekenis in een tijd van godsdienstige beroering heeft ingenomen; zelf kind van dien tijd, leeft hij beurtelings op hetgeen de vaderen hem nalieten en op het nieuwe dat hij zich verwierf; is hij nu eens op de hoogte van zijn tijd, d.i. staat hij in denken en voelen op het standpunt van vele zijner best ontwikkelde tijdgenooten, overtreft hen dan weer en steekt met weinigen boven hen uit, blijft soms, ook - dit overkomt wellicht zelfs den beste - op een lager peil dan anderen reeds hebben bereikt, of komt achteraan. Een mensch te willen teekenen in zijne geestelijke omgeving, is te trachten een stuk leven, in de eindelooze verscheidenheid en gestadige wisseling waardoor al wat leeft zich kenmerkt, weer te geven. Dit kan,

ook afgezien van de persoonlijke fouten die elke waarnemer onvermijdelijk begaat, nooit zuiver geschieden. Moge ik niet te zeer gefeild hebben!

I.

Toen Abraham Kuenen, achttien jaar oud, zich in September 1846 liet inschrijven als student in de godgeleerdheid aan de hoogeschool te Leiden, vertoonde zich de zoogenaamde ‘moderne richting’ aan den gezichteinder. Schier oppermachtig heerschte onder de Protestanten van ons land dat wat gewoonlijk ‘de supranaturalistische richting’ genoemd wordt, d.i. niet het Calvinisme of eenige andere scherp geformuleerde opvatting van het Christendom, gelijk die sedert het midden der zestiende eeuw gevormd en geruimen tijd verkondigd was, maar eene verwatering er van. Van de oudkerkelijke leerstukken liet men slechts de namen en van pit beroofde opvattingen over: de drieëenheid noemde men liefst niet; de godheid van Christus was tot goddelijkheid getemperd; de beteekenis van zijn verzoeningsdood werd gewoonlijk niet nader bepaald; Gods voorbeschikking was in eene algemeene, vrij zoetelijke voorzienigheid opgelost; de Bijbel heette wel van God ingegeven, maar niet letterlijk. De weinigen, die de oude leer handhaafden, hoewel zelfs zij op belangrijke punten van haar afweken - als Groen van Prinsterer en Da Costa - persten aan de toongevende theologen klachten af over de verbazende onbevattelijkheid van sommige achterlijke lieden. Verbeeld u, er was eene partij, die weer den Bijbel Gods woord noemde en als zoodanig geëerd wilde zien!

Stonden de volgelingen der heerschende richting, die zich de vrijzinnige noemde en inderdaad ook in vergelijking met andere zeer vrijzinnig was, op gespannen voet met de orthodoxen, zij hadden met dezen de supranaturalistische wereldbeschouwing gemeen: dat God vaak ingegrepen had in den loop der dingen, dat Israël door zijne gansch eenige leiding was voorbereid op de komst van Jezus; dat de Christelijke waarheid eene vrucht was van Gods openbaring - min of meer werktuigelijk opgevat - en niet van ontwikkeling; dat buiten het Christendom geen heil voor den mensch was te erlangen, hier noch hiernamaals, - dat stond bij allen vast. Tot in 1854 hadden de *Godgeleerde Bijdragen* een bijna jaarlijks voorkomende en gewoonlijk goed

gevulde rubriek ‘tot verdediging van de geopenbaarde godsdienst.’ In het bezit van dien godsdienst roemde men herhaaldelijk; men prees zijn tijd gelukkig, die uit al de stormen der laatste eeuw het geloof had veroverd en behouden; men kon zich bezwaarlijk een braaf mensch denken zonder dat geloof. In den achttienden jaargang der *Godgeleerde Bijdragen*, van 1844, staat de aankondiging eener voorlezing van prof. G.J. Mulder over *het streven der stof naar harmonie*, waarin over het scheppingsverhaal in Genesis I gezwegen wordt.[1)] De verslaggever vindt dit zeer vreemd. Heel de Christenheid in Europa eerbiedigt *Genesis* als woord Gods, een hoogleeraar in de chemie zal het toch wel een geluk achten tot de Christelijke Kerk te behooren. Niemand betichte hem echter van ongeloof! Ook volgens hem is de aarde vóor zes of zeven duizend jaar geschapen.[2)] Toen Dr. P.J. Veth in de *Gids* van 1847[3)] de eerste aflevering van het tijdschrift *ter bevordering van Christelijken zin in Neerland's Indië* aankondige, begon hij met eene lofrede op het Christendom als bevorderaar van wetenschap: daarbuiten was nauwelijks ‘eenig spoor van wetenschappelijke ontwikkeling.’ - De theologen hadden allerminst te klagen over gemis aan belangstelling van het publiek: stichtelijke lectuur en geschriften over den Bijbel werden in menigte gelezen; van der Palm's Bijbelvertaling en Kinderbijbel vonden veel aftrek; preeken werden in grooten getale verkocht. Naast de *Godgeleerde Bijdragen*, in 1827, en *Waarheid in liefde*, in 1837 begonnen, vonden sedert 1845 de *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie*, onder redactie van Dr. J.J. Doedes, Dr. B.J.L. de Geer, Dr. H.H. Kemink en Dr. J.J. van Oosterzee, eene plaats, en de *Gids* van datzelfde jaar wijdde aan de bespreking der eerste aflevering van dit tijdschrift niet minder dan tachtig bladzijden, door Mr. C.W. Opzoomer. Trouwens de *Gids* van dien tijd is vol theologie. Men kan er lange stukken in vinden, niet slechts over Da Costa's *Panlus*, maar over de echtheid van den brief aan de Efeziërs en dergelijke onderwerpen. Onder het opschrift: ‘Het wezen der Christelijke openbaring’, geeft A Niermeijer in een

1) Bl. 681-704.
2) Bl. 695.
3) Bl. 1 vv.

stuk van vijftig bladzijden eene beoordeeling van Van Bell's dissertatie over de nieuw-testamentische namen voor openbaring[1]. De redactie is niet bevreesd voor veel Latijn en Grieksch, zelfs niet voor Hebreeuwsch en Arabisch, in de verhandelingen en boekbeoordeelingen; theologen geven van hunne beste stukken, zelfs over onderwerpen waarin, zouden wij meenen, een niet theologisch publiek geen belangstelling kon hebben, in de *Gids*. Desgelijks in de *Tijdspiegel*, sedert 1844 uitgegeven, en sedert '57 onder de redactie van J.P. de Keyser, bekleedt de bespreking van godsdienstige en kerkelijke vraagstukken, steeds in vrijzinnigen geest, eene zeer groote plaats. Het was een kerkelijke, een gemoedelijk godsdienstige tijd; in de meeste kringen werd de vrees voor steile orthodoxie nog overtroffen door afkeer van het ‘ongeloof’, met name voor al wat aan de geloofwaardigheid der Bijbelsche verhalen te kort deed. Van de Tübingers wist men niet veel; maar van David Friedrich Strauss had ieder gehoord. Zijn *Leben Jesu* (van 1835) werd niet veel gelezen, des te meer verfoeid. het gedicht van B. ter Haar bij Strauss' portret: *Aan een apostel des ongeloofs* (van 1841) vond in alle kringen waarin de predikanten den toon gaven - en die waren zeer wijd - luide toejuiching. ‘Is dat die twijflaar, die een wereld der verdichting van uit zijn brein te voorschijn riep? - De held des ongeloofs, de apostel der verlichting, die 't Christendom uit faablen schiep?’ Wat dit ‘het Christendom uit faablen scheppen’ eigenlijk was, maakte men zich minder duidelijk dan dat men voelde dat Strauss iets zeer verschrikkelijks had gedaan. Gelukkig: ‘Geen magt des ongeloofs stormt Christus van zijn zetel. Het Godsgebouw staat vast!’ Dat Godsgebouw was de supranaturalistische theologie van dien tijd. Zij zou vergeefs trachten de ketterij buiten hare veste te houden.

Reeds een jaar lang - sedert September 1840 - leeraarde toen te Franeker Dr. J.H. Scholten, de man die door zijne geschriften en leerlingen aan het supranaturalisme zeer harde slagen zou toebrengen, een van de vaders der moderne richting. De groote beteekenis dezer richting bestaat hierin, dat zij in beginsel breekt met de ‘erkenning van eene tegenstelling tusschen eene bovennatuurlijke en eene natuurlijke orde van dingen, welke beide orden door godlijke tusschenkomst in zeker

1) *De Gids* 1850. I, 109-149.

verband worden gebracht,' zooals het supranaturalisme naar juistheid omschreven wordt[1], en metterdaad en zonder voorbehoud de onderstelling aanvaardt dat alle waarneembare verschijnselen in een onverbrekelijken samenhang tot elkander staan, zonder ergens te denken aan het ingrijpen van eene bovennatuurlijke macht.[2] Deze zienswijze heeft invloed op alle dogmen. De Bijbel wordt dientengevolge behandeld als elk ander boek, niet alleen wat den oorsprong, maar ook wat den inhoud betreft. Niet slechts profeten, psalmisten, apostelen en evangelisten, maar Jezus zelf moet vrij beoordeeld worden: alles is aan kritiek onderworpen, zelfs 'het aller-kritiekste.' Van een waren godsdienst in onderscheiding van valsche godsdiensten mag men niet spreken: ook het Christendom is niet meer dan eene poging om God te vinden; het komt van God, zooals al wat is van God komt en het edelste ons zijn weg en wil het best openbaart. Dat bij deze zienswijze alle kerkelijke voorstellingen van gedaante veranderden en alle woorden een min of meer nieuwen inhoud erlangden, behoeft geen betoog.

Het is zeer natuurlijk, strekt zelfs den niet-wetenschappelijk ontwikkelden predikant nauwelijks tot oneer, dat hij langen tijd weigerde den weg op te gaan die hierheen leidde. De eisch om alles, ook den inhoud der Heilige Schrift, vrij te beoordeelen was schier alleen door 'ongeloovigen', gemeenlijk spottend, gesteld, ging dikwijls met eene bedenkelijke levensrichting gepaard, scheen in elk geval met godsvrucht en ernst onbestaanbaar. Dien eisch in te willigen viel den godgeleerden zeer hard. Immers, hun taak is het zoeken en handhaven van de beste wereld- en levensbeschouwing waarbij aan de eischen van het gemoed recht gedaan, onderscheid tusschen goed en kwaad gemaakt, en aan de behoefte aan aanbidding, troost en vertrouwen niet te kort gedaan wordt, in één woord waarbij het gemoed evenmin als het verstand wordt gekrenkt. Zij tracht gemoedsaandoeningen te rechtvaardigen, die men wel in lichtvaardigheid voor ondingen kan verklaren, maar die in ieder mensch aanwezig, ja onverderfelijk zijn, tot zijn plaag

1) De omschrijving is van A. Pierson, toegejuicht door Ph.R. Hugenholtz, *Theol. Tijdschr.* I, 462.
2) Terzelfder pl. bl. 459.

en zijn zegen. Hoe konden zij die taak volbrengen buiten de supranaturalistische wereld- en levensbeschouwing om? Dit kwam hun onmogelijk voor. Immers, die beschouwing, in wier bezit zich alle vaderlandsche theologen in het midden dezer eeuw verheugden en wier prediking in onze gansche burgerij en fatsoenlijken werkmansstand toegejuicht werd, was eene vervorming van de oude Protestantsche leeringen, ontstaan en opgegroeid in overeenstemming met denken en voelen, zeden en omstandigheden dergenen die haar huldigden. Viel zij, dan was verwildering op zedelijk en godsdienstig gebied onvermijdelijk. Is niet in elk vak van wetenschap de ernstige beoefenaar eerst wantrouwend tegenover nieuwe onderstellingen, d.w.z. nieuwe pogingen om lang bekende en pas ontdekte feiten te verklaren? En zouden dan de supranaturalisten niet huiverig geweest zijn, toe hun denkbeelden werden voorgehouden die tot eene in de geheele geschiedenis der menschheid ongehoorde omkeering leidden: een Christendom zonder band der Heilige Schrift, godsdienstig en zedelijk leven zonder erkenning eener in den natuurlijken loop der dingen ingrijpende macht! Ging hiermede niet alles het onderst boven? Waarop zou èn het geloof in God èn de inhoud der zedewet steunen, indien de werkelijkheid eener bovennatuurlijke openbaring werd geloochend? Niemand aanvaardt eene belangrijke nieuwe waarheid, tenzij het hem duidelijk is, of hij althans vermoedt, dat hij daarbij niet verliest maar wint. Want een mensch leeft niet bij ontkenningen; het bijgeloof wordt nooit overwonnen of voorkomen door ongeloof, maar alleen door eene betere overtuiging; en dat de moderne richting tot iets beters voerde dan men bezat, was niet licht in te zien.

In 1846 nu, toen Kuenen student in de godgeleerdheid werd, was deze moderne richting nauwelijks in de verte te ontdekken. Wel werd Scholten, sedert 1843 hoogleeraar te Leiden, door dezen en genen met wantrouwen gadegeslagen; want, hoewel de inhoud der geloofsovertuiging die hij als de ware verkondigde, van de geijkte, algemeen goedgekeurde niet merkbaar afweek, de methode volgens welke hij tot die denkbeelden kwam, was eene nieuwe en hij legde soms nadruk op andere waarheden dan de meeste toongevende theologen deden; maar dat waartoe hij en zijne geestverwanten komen zouden, werd nog door niemand vermoed.

Hoever de grootste vaderlandsche theologen dier dagen verwijderd waren van het standpunt der moderne richting, blijkt uit het zeer onverkwikkelijk geschrift van Scholten tegen Opzoomer, *Mr. C.W. Opzoomer, op het gebied der godgeleerdheid en wijsbegeerte beoordeeld. Eene bijdrage tot verdediging van het Christendom op het hedendaagsch standpunt der wetenschap* (1846). Opzoomer had geëischt, dat het Christendom zich zou verklaren voor een tijdelijken vorm van den godsdienst, en de heerschappij der wijsbegeerte erkennen, die de waarheid openbaren moest. Hiertegen kwam Scholten met groote heftigheid op. De man - schrijft hij bl. 4 - die nog kort te voren heeft betuigd ‘te huiveren van het denkbeeld om zijn eigen zwak verstand als de eenige ken bron van het goede te verheffen’ meent nu, buiten het Christendom om, met zijne rede het beeld der reinheid en heiligheid dat de Christen alleen in den Zoon van God aanschouwde uitnemend te kunnen ontwerpen. Tegen dien zondigen waan komt Scholten met alle macht op. Het Christendom kan van het voorrecht ‘der uitsluitenheid en absolute volkomenheid’ geen afstand doen zonder zichzelf te verloochenen. Jezus heeft gezegd, niet ik ben *een* licht, maar *het* licht der wereld, *de* waarheid, *het* leven, en *niemand* komt tot den Vader *dan door mij.* Niet de filosofie moet ons dus leeren, wat waar is, maar Jezus Christus. Kan er verzoening zijn tusschen wijsbegeerte en godsdienst? Ja, indien gene ernst maakt met Joh. 6 : 68 : Heer, tot wien zouden wij heengaan? Gij hebt de woorden des eeuwigen levens. Anders niet. - Daarna wordt uitvoerig betoogd, dat Opzoomer op het gebied van uitlegkunde, Christelijke dogmatiek, geschiedenis der Christelijke leerstukken, die der wijsbegeerte, ook der wijsbegeerte zelve, vele fouten maakte en men dus niet hooren moest naar de redeneeringen van een man, wiens wijsbegeerte op vernietiging van *alle* godsdienst uitloopt, de heiligste en dringendste behoeften des harten onbevredigd laat, en reeds daardoor blijkt buiten het Christendom te staan. ‘Zij mag in Nederland het geloof niet vervangen voor hetwelk onze vaderen met goed en bloed gestreden hebben, en waarvan de handhaving ook ons door den Heer der Kerk werd toevertrouwd’ (bl. 175). Het kostte Opzoomer niet veel moeite, in *De beschuldigingen van Dr. J.H. Scholten uit de bronnen wederlegd* (1846), de halfheid der overtuiging van Scholten en de zwakheid zijner redenee-

ringen bloot te leggen, maar hij overtuigde hem niet. Later verkreeg hij zelf van lieverlede een geheel ander inzicht in de rol die het verstand in zake van den godsdienst vervult, en naderde Scholten steeds meer tot het standpunt dat Opzoomer toen verlaten had; maar wat Scholten in 1846 voor waar hield was, gelijk men ziet, zeer weinig 'modern.'

Op welken afstand hij hiervan toen nog stond, blijkt niet minder uit zijn terecht beroemd werk *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld* (1848). Wat hem tot het schrijven hiervan dringt, verklaart hij, is de miskenning van het voorvaderlijk geloof, niet slechts door de liberalen van dezen tijd, maar ook door de zich noemende gereformeerden, die, hoewel zelven niet onbesmet met ketterij, den Christelijken geest opnieuw in knellende banden van geloofsvormen zouden willen kluisteren. Scholten vindt in de Calvinistische belijdenis naar geest en hoofdzaak zijn eigen meening volkomen terug, en zij strookte volgens hem zeer goed met de leer der Heilige Schrift. Deze is de eenig zuivere oorkonde waaruit met geschiedkundige zekerheid de Christelijke godsdienst kan erkend worden, zooals zij, onder de bedeeling des Ouden Testaments door Mozes en de profeten voorbereid, in Jezus Christus uitgesproken en in zijn naam door de evangelisten en apostelen gepredikt is. Zoo staat nog in de derde uitgaaf, van 1855, bl. 75 te lezen. In het voorbericht op de tweede, van 1851, bl. XXVII v., noemt hij het een boven alle bedenking verheven feit, dat 'het voorbestaan van den Zone Gods' op sommige plaatsen des Nieuwen Testaments geleerd wordt, en dat hij - hierop komt het nu aan - dienvolgens, in overeenstemming met de Christologische beschouwingen, Jezus Christus belijdt als God in het vleesch geopenbaard, in wien de eenheid van God en mensch volkomen werd verwezenlijkt. Hij was er zoo ver van af, de geloofwaardigheid der belangrijkste wonderverhalen van het Nieuwe Testament te loochenen, dat hij nog in de voorrede op de derde uitgaaf (1855) zich beklaagde, door de rechtzinnigen hieromtrent belasterd te worden; hij gelooft aan de volstrekte zondeloosheid van Christus, zijne wonderen en opstanding. - Hierin stond hij niet alleen. Iets dergelijks kan men bij Dr. S. Hoekstra vinden in de voorrede op de tweede uitgaaf van het *Geloof des harten* (1858) en bij menig ander theoloog; maar wij zien vooral

op Scholten, omdat Kuenen sterk zijn invloed ondervonden heeft.

Geheel in overeenstemming met hetgeen Scholten in zijn *Dogmatices Christianae initia* van 1853 leerde, verklaarde Kuenen in de redevoering waarmede hij in datzelfde jaar het ambt van hoogleeraar in de godgeleerdheid aanvaardde, dat het doel der theologie was, den goddelijken, door Christus ons gegeven godsdienst (divina cujus Christus nobis auctor exstitit religio) te leeren kennen en goed aan te bevelen. De vaderen kenden geen historie van Israël, want zij oefenden geen kritiek op de bronnen, en het dogma van de ingeving der Schrift zat hun in den weg, omdat geen rekening gehouden werd met de eigenaardigheid der schrijvers; en God, die den waren godsdienst aan Israël toevertrouwde, heeft dit niet zóo gedaan, dat hij de menschen als blinde werktuigen gebruikte (p. 5). Uit het Oude Testament zelf moeten wij leeren, welk boek verdient van God ingegeven te heeten (p. 22). Men mag niet ontkennen, dat het Oude Testament ook dogmatisch gezag heeft. Wel kunnen wij ons in de grammaticale verklaring niet laten binden door de woorden van Jezus en zijne apostelen; maar al wie Jezus als den Zoon Gods en den verlosser der wereld belijdt en in hem gelooft erkent daarmede vanzelf in het Oude Testament eene goddelijke openbaring. Sommigen maken het Nieuwe Testament van het Oude Testament los, omdat zij meenen dat de wijze waarop het Oude Testament door sommige geleerden beoefend wordt met de erkenning van den goddelijken oorsprong er van niet kan samengaan; en dit is ook zoo. Maar de onzinnige beweringen (deliramenta) van een Bohlen, Vatke en anderen zijn lang weerlegd, en die mannen waren blijkbaar reeds vroeger vijanden van het Christendom (p. 23). - Die beschuldiging dat Vatke onzin uitgekraamd had over het Oude Testament zou Kuenen eens openlijk herroepen.

Terwijl die mannen in zoo belangrijke zaken aan den leiband der kerkelijke overlevering liepen en te goeder trouw hunne verknochtheid betuigden aan de Heilige Schrift en de leer der vaderen, voelden enkele rechtzinnigen zeer goed, waar het heen ging. Voor Scholten en zijne volgers was het verborgen, maar zij zagen, dat in die dogmatische en kritische studiën eene geheel nieuwe beschouwing lag. Toen Scholten 17 September 1840 zijne intreerede als hoogleeraar te Franeker gehouden had over den dieren plicht der theologie om bij de bespreking der natuur

van Jezus Christus alles te vermijden wat aan zijne ware menschheid te kort deed, moest zelfs de rechtzinnigste bekennen dat hij gelijk had: de Christelijke Kerk had immers altijd de volkomen menschheid van den Zoon Gods gehandhaafd? Ook de rationalistisch getinte supranaturalisten konden er niets tegen inbrengen. Zij deden dit ook niet; maar zij waren niettemin zeer verontwaardigd[1)], en een recensent der rede in *Godgeleerde Bijdragen* XX (1841)[2)] vond zeker bij velen instemming, toen hij zeide, niet in te zien dat de erkenning van Jezus' menschheid zooveel gevaar liep; de nieuwe hoogleeraar had liever de goddelijke natuur des Heeren krachtig moeten handhaven. Ei ja, dat had hij liever moeten doen! Hij dacht er niet aan, haar te loochenen, maar zijn hart hing aan de erkenning der menschelijke.

Toen *De leer der Hervormde Kerk* uitkwam, voelden sommigen nog meer dan zij begrepen, dat de gangbare opvatting van het Christendom gevaar liep. Zij konden niet instemmen met den lof van een anoniemen aankondiger des werks in *Godgeleerde Bijdragen* XXIV (1850)[3)]: dat boek is klassiek; ‘al is het ook dat allen nog niet in alles met hem (den schrijver) zullen overeenstemmen, hij heeft een weg gebaand die leiden kan en zal tot de vereeniging van vele nu uit elkander loopende en schijnbaar strijdige of overdreven voorgestelde gevoelens.’ De rechtzinnigen die het wantrouwden hadden gelijk. Met dat boek was een nieuwe wereld geopend. Want wel werd de Heilige Schrift door Scholten hoog geëerd, maar - slechts als bron der historische waarheid. De vraag: wat is Christelijk? kan langs geen anderen weg goed beantwoord worden dan door bestudeering van den Bijbel, vooral van het Nieuwe Testament; maar daardoor wordt volgens hem niet uitgemaakt, wat waar is: dit geschiedt door het getuigenis van den Heiligen Geest in des Christens hart. Deze leer vond alom weerklank; niet in de laatste plaats bij Dr. J.J. van Oosterzee. Deze schreef niet alleen in *Jaarboeken voor Wetenschappelijke theologie* III (1849) over haar een uitvoerig stuk, om zich tegen Opzoomer te weren, die in de *Gids*

1) Verg. Kuenen's Levensbericht van Scholten in het jaarboek der K. Ac. v.W. 1885, bl. 12 van den afzonderlijken afdruk.
2) Bl. 400.
3) Bl. 688.

van 1845 tegen hem was opgetreden, maar beoordeelde ook uit het oogpunt dier leer van het getuigenis des Heiligen Geestes de talrijke brochures, door den strijd tusschen Scholten en Opzoomer in een kortstondig leven geroepen. Wel werd door alle schrijvers van dezen tijd die onderscheiding tusschen de historische en de voor ons geldige waarheid gedurig voorbijgezien, en b.v. geleerd, dat geene kerkelijke overlevering aanvulling der Heilige Schrift kan zijn *omdat* Johannes verklaart, dat zijn evangelie reeds genoeg is ter zaligheid, en Jezus zelf verzekert de volle waarheid geopenbaard te hebben; wel was er volledige overeenkomst tusschen de waarheid die Scholten in Oud en Nieuw Testament geleerd vond en hetgeen de Heilige Geest in zijn hart als waar erkende, maar de vraag: gesteld eens dat hetgeen een godsdienstig mensch onder de leiding van den Geest voor waar houden gaat, indruischt tegen de leer der Schrift, wien moet hij dan aanhangen? werd onbewimpeld beantwoord met: het getuigenis van den Geest, dat wilde feitelijk zeggen: het zelfstandig inzicht van een kundig vroom mensch staat boven het getuigenis der Schrift. Er kon echter, volgens Scholten, geen wezenlijke, duurzame strijd zijn tusschen he inzicht van zulk een mensch en de uitspraak der Schrift, en Scholten's uitlegkunde en kritiek waren van zulk een aard dat die zoete waan lang kon duren: de groote dogmaticus vond zijne eigen meening in vele stukken waar eene onbevooroordeelde iets gansch anders leest; enkele plaatsen waar de tegenspraak overduidelijk was werden voor latere inkruipsels verklaard, en daarmede buiten de Heilige Schrift gesteld. Daar ook de opvatting der oude Protestanten niet weinig gekleurd werd naar zijne beschouwingen, kon Scholten zichzelven en zijne leerlingen jaren lang diets maken, dat hij èn de echt Bijbelsche èn de echt Gereformeerde èn de zuiver wetenschappelijke leer gaf. Toen Dr. D. Harting bij den aanvang van den negenden jaargang der *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie* (1851) in de redactie de plaats innam van De Geer, werd opnieuw een programma voor het tijdschrift gegeven. Het is blijkbaar van de hand van Van Oosterzee en verklaart: wij willen geven een Christelijk-wetenschappelijk godgeleerd tijdschrift - niet kerkelijk confessioneel, maar positief Christelijk. Dit is op het gebied der theologie de eenige kleur: vrijheid in de wetenschap, en die wetenschap alleen gegrond op de waarheid in Christus; op alle

vragen der godgeleerdheid is het antwoord alleen te vinden in de historisch gegeven openbaring in Christus Jezus, zooals de schriften des Nieuwen Testaments, in verband met die des Ouden Testaments beschouwd, daarvan getuigen, terwijl voor de godgeleerdheid geen antwoord waarde mag hebben, dat de menschelijke rede geeft buiten het licht dat van Gods eeniggeboren Zoon uitgaat.

De innerlijke onwaarheid dezer samenkoppeling van den eisch der vrijheid en der gebondenheid aan het getuigenis der Schrift moest aan den dag komen. Van den eenen kant gaf men zich steeds duidelijker rekenschap van de denkbeelden en gewaarwordingen waarbij men eigenlijk leefde, van den anderen kant werd de inhoud der Schrift steeds beter onderzocht; dientengevolge bleek er een onoverkomelijke kloof tusschen beide te zijn. Nu moest men kiezen, en men koos. Van Oosterzee en andere medestanders van Scholten deden hunne rede buigen voor de Schrift; hij zelf aarzelde niet; maar hoeveel ook van haar inhoud voor onwaar werd erkend - en de wetenschap nam nu een geduchte vaart! - hij liet het recht van het volkomen vrije onderzoek in geenen deele verkorten. Zooals het hem bij zijne Christologie wel ernst was geweest met de erkenning der goddelijke natuur van Jezus, maar hij met zeer besliste voorliefde op de menschelijke de aandacht gevestigd had, zoo was hij wel innig overtuigd geweest van het op godlijke ingeving rustend gezag der Schrift, maar zijn hart hing aan de vrijheid des Christens tegenover haar. Zeer kenmerkend is eene verandering die Scholten in de derde uitgaaf zijner *Leer der Hervormde Kerk* in een opschrift maakte, en waarop hij zelf in het voorbericht wees: de uitdrukking ‘De Heilige Schrift is bron der Christelijke *waarheid*’ werd ‘De Heilige Schrift is bron der Christelijke *godsdienst*.’ Hiermede was de Bijbelkritiek tegenover den inhoud des Bijbels niet gebonden. Nu gingen de oogen te beter open. Onbeschroomd werd niet slechts over echtheid en onechtheid van bijbelboeken, de samenstelling van verhalen, maar ook over waarheid of onwaarheid van den inhoud gehandeld. Met het Schriftgezag was het in theorie voor goed gedaan; wat daarvan ook door de taaie macht der overlevering nog in hoofden en harten hangen bleef, dit moest mettertijd vallen. En beter dan Scholten op het gebied van het Nieuwe Testament, zou Kuenen op dat van

het Oude Testament den weg wijzen tot eene juiste kennis der boeken, waaruit het is samengesteld, en van Israëls geschiedenis, waarvan het de oorkonden bevat.

Breed - wellicht iets breeder dan voor ons onderwerp strikt noodzakelijk is - heb ik de wording der moderne richting geschetst, om zoo goed mogelijk te doen beseffen, hoeveel moeite en innerlijken strijd het den theologanten dier dagen, ook Kuenen, gekost heeft, geheel te breken met het Schriftgezag, hoe groot dus hun waarheidsliefde, waarheidszin en moed geweest zijn. Dit wordt niet altijd genoeg bedacht door hen die de vruchten van den arbeid dier mannen plukken, zeker niet op de rechte waarde geschat door hen die als min of meer onverschillige toeschouwers kennis van zulk een strijd nemen. Daarenboven kan het ons, wanneer wij bedenken, hoe diep kerkelijke voorstellingen bij hen geworteld waren toen zij reeds in het openbaar leven optraden, niet verwonderen dat de overblijfselen er van nog zeer lang in hunne werken te ontdekken zijn, zelfs tot het laatst van hun leven toe niet geheel verdwijnen. Ook bij Kuenen is dit het geval geweest. Laat mij op slechts één punt wijzen. Indien men geheel gebroken heeft met het Schriftgezag, dan is een Israëlietisch profeet wiens geschrift in den Bijbel is opgenomen niet a priori een groot of goed man. Waarom zou niet het werk van een onbeduidend of vrij slecht mensch in dien bundel zijn gekomen? Al waren de verzamelaars ernstige en degelijke lieden - en wij weten volstrekt niet, of zij dit geweest zijn - zij kunnen het misverstaan hebben. Zij hebben trouwens boeken van zeer onderscheiden gehalte bijeengevoegd. In elk geval is de vraag naar het karakter van eene profetie eene opene vraag. Ook Kuenen gaf dit volmondig toe en dacht er niet aan, iemands oordeel er over aan banden te leggen; maar onwillekeurig was voor hem iets profetisch iets edels. Hij zelf erkende dit soms. Ik herinner mij, er eens een gesprek met hem over gehad te hebben. Dr. A. Pierson had tegen hem *Een studie over de geschriften van Israëls profeten* (1877) geschreven, en ik had, bij de beoordeeling van dit werk in den *Tijdspiegel* van 1878, ook op zijn *Profeten en profetie* eenige aanmerkingen gemaakt. In onze samenspreking herhaalde ik mijn hoofdbezwaar: dat de uitdrukking ‘kanoniek profeet’ bij hem altijd een waardeeringsoordeel inhield, wat het niet doen mocht. Hij gaf het mij

toe en voegde er bij: Ik zal mij daarvan misschien nooit geheel kunnen losmaken. Vergeet niet, dat ik eenige jaren ouder ben dan gij en gevormd in den strijd tegen de orthodoxie. Gij jongeren hebt het lichter. - Had hij niet gelijk?

II.

De studie van het Oude Testament was in diep verval toen Kuenen optrad; Nederland was te dezen ver bij Duitschland ten achteren. In de *Godgeleerde Bijdragen* XVIII (1844) kan men de klacht vinden van een anoniem schrijver, dat al 'de verbazende voortgangen die zich in Duitschland op het gebied der exegese van het Oude Testament vertoonden' in ons land geen weerklank vonden. Zij werd geslaakt naar aanleiding eener Nederduitsche bewerking van een boek over de kleine profeten, in 1843 verschenen, waarin wel, natuurlijk, eene supranaturalistische beschouwing werd gehuldigd, maar de schrijver zich toch eenige vrijheden veroorloofde. Een jaar later hooren wij weder een jammerklacht in de *Jaarboeken voor Wetenschappelijke theologie* I[1)], nu van Kemink. Het is leerzaam, er kennis mede te maken. Weleer - zegt hij - stond de exegese van het Oude Testament onder den invloed der dogmatiek, en was daardoor wel vaak valsch, maar toch altijd beantwoordende aan hare voornaamste bestemming, de bevestiging der waarheid van het geloof der toenmalige Christelijke Kerk. Toen men de rede boven de openbaring stelde, werd het Oude Testament bestudeerd onafhankelijk van de kerkelijke leer. Hierover zijn wel talrijke dwalingen aan het licht gebracht; maar de miskenning van de goddelijke waarde der Heilige Schrift heeft zich zwaar gewroken: geweldige schokken heeft de Kerk te verduren gehad. Hierop geeft hij een verhandeling over de uitlegging van het Oude Testament in verband met de verandering van het Christelijk leerbegrip en kondigt daarbij een groot aantal buitenlandsche boeken aan. Van al zijne beschouwingen was de slotsom: de begrippen van vroeger tijd zijn niet als geheel valsch te verwerpen, maar de richting van dezen tijd mag ook niet versmaad worden. Wanneer een der bekwaamste en ijverigste beoefenaars van het Oude

1) Bl. 269 vv.

Testament zulk een wankelend standpunt innam, wat wonder dat de beoefening van het vak niet vele vruchten opleverde. In *Godgeleerde Bijdragen* XXIX (1855) krijgen wij eene hernieuwde beschuldiging tegen de theologen, nu bij monde van J. van Gilse, dat zij het Oude Testament verwaarloozen.[1)] Zij was verdiend. Er kwam op dit gebied zeer weinig uit dat vermelding waardig is. Wel waren er bekwame oriëntalisten in ons land; maar zij waren, voor zoover hunne studiën op het Oude Testament betrekking hadden, vooral beoefenaars van de Hebreeuwsche taal, aardrijkskunde en dergelijke onderwerpen; geen hunner had hart voor dat deel van het vak hetwelk nu vóor alle andere de aandacht verdiende: den oorsprong der boeken des Ouden Testaments. Alle mogelijke geleerdheid baatte niets zoolang oudtestamentarici de kritische beoefenaars van de vijf eerste bijbelboeken, ‘bestrijders van Mozes' schriften’ noemden en toch hunne beschouwingen daarover konden eindigen met de nietsbeteekenende opmerking: de gevoelens der geleerden over den oorsprong van den Pentateuch loopen uiteen: de een zegt: hij is van één man, de ander: van meer; de een: de verhalen er in vervat zijn geloofwaardig, de ander: het zijn mythen en legenden; vooreerst zal wel geen eenheid op dit gebied zijn te verkrijgen. Zóo Dr. B.J. Lintelo de Geer.[2)] En zij die meer dan hij geneigd waren, het oor te leenen aan bezwaren tegen eenheid, echtheid en geloofwaardigheid van Bijbelboeken, kwamen gewoonlijk niet verder dan P.J. Veth in het *Bijbelsch Woordenboek voor het Christelijk gezin* I (1852 voltooid), in de artikelen over *Genesis* en *Exodus*: zeker is niet alles hierin van Mozes, maar toch wel veel.

Indien geleerde, in menig opzicht wetenschappelijk werkende mannen zoo onkundig waren op dit gebied, wat kan men dan van het meerendeel der predikanten verwachten? Hun man was Van der Palm, de beroemde redenaar, wiens vertaling van het Oude Testament, hoewel hij geen grondige kennis bezat van het Hebreeuwsch en nooit het hoofd had gebroken met de kritische vraagstukken betreffende het Oude Testament - waarover toch reeds in zijn tijd in Duitschland heel wat goeds geschreven was-, om hare verstaanbaarheid en sierlijkheid te recht grooten opgang

1) Bl. 842.
2) In *Jaarb. v.W.Th.* III en IV (1849, 50).

maakte, maar de kennis van den inhoud luttel bevorderde. Trouwens, vragen over de beteekenis der verhalen, den oorsprong der liederen, den zin der profetische reden in den tijd waarin zij waren gehouden, de samenstelling der boeken en wat dies meer zij, vonden geen publiek dat er eenig belang in stelde.

De verwaarloozing van de studie des Ouden Testaments te onzent was voor een deel schuld van de wet op het Hooger Onderwijs. Op de Universiteiten toch was het Oude Testament geen theologisch leervak. Een schrijver in de *Godgeleerde Bijdragen* XVI (1842)[1] verhaalt, hoe hij het nog beleefd had, dat van de drie professoren in de theologie ieder zijn systema gaf, maar over moraal, geschiedenis der Kerk en hare leerstukken geen college werd gegeven, en de studenten meer over hunne herderlijke plichten en de predikkunde dan over uitlegging van Oud en Nieuw Testament hoorden. Dit behoorde weliswaar, toen Kuenen student werd, tot het verleden: men had lessen over moraal, kerkgeschiedenis en Nieuw Testament; maar het Oude Testament was in handen van de litterarische faculteit. De Ned. Hervormde Kerk eischte een getuigschrift dat hare kweekelingen drie jaar lang college hadden gehouden over de verklaring van het Oude Testement, en de theologische faculteit nam hiertoe het testimonium van den litterator over. In Leiden was dit vak sedert 1837 in handen van Dr. A. Rutgers, een streng rechtzinnig man. Wij leerden van hem cursorisch Hebreeuwsch lezen, en zijne lessen over de Israëlietische oudheid waren aantrekkelijk, ook omdat zij nooit boven onze bevatting gingen; maar wat kritiek betreft - eene tekstverbetering mocht enkele malen schroomvallig gemaakt worden, van den oorsprong der boeken des Ouden Testaments leerden wij niets dan het oude, ook al was het ten eenen male verouderd; en wat aangaat het begrijpen van de maatschappelijke en godsdienstige gebruiken der Israëlieten, ik herinner mij nog steeds mijne ernstige twijfelingen omtrent de juistheid der leer, dat het offeren eenvoudig zijn oorsprong heeft te danken aan een gooddelijk bevel. Zou dat gebruik - vroeg ik - niet veeleer een bedenksel der menschen zijn geweest, die meenden zóo hun god te eeren? Hij was er de man niet naar om die vraag, waarmede mijn studentenhersens zich kwelden, in een

1) Bl. 48 vv.

juisteren vorm te brengen en mij te helpen haar goed te beantwoorden. Dat de Pentateuch van Mozes zelven was, is tot 1875 door hem geleerd. In Utrecht was het tot 1860 niet anders. Het onderwerp der rede waarmede Dr. H.C. Millies in 1848 in het seminarie der Lutherschen te Amsterdam was opgetreden, dat het voor den Christentheoloog zeer aanbevelenswaardig is vreemde godsdiensten te vergelijken, zou ons bijkans doen denken aan een vrij gezichtspunt; maar van die vergelijking is, ook toen hij te Utrecht leeraarde, niets terecht gekomen.

De achterlijke staat der oudtestamentische studiën was een doorn in het oog van Scholten: het groot belang toch eener wetenschappelijke behandeling van Oud en Nieuw Testament voor de Christelijke dogmatiek stond bij hem vast; onder zijne leiding bloeiden bijbelstudiën en werden tal van dissertatiën over bijbelsche begrippen geschreven. Doch steeds uit het Nieuwe Testament. Hierin was hij zelf tehuis. Maar van het Oude Testament wist hij weinig; en hierin moest Kuenen zijn man zijn. Hij zag in hem den door en door bekwamen kenner der Semietische talen, der ‘dialecten,’ zooals, onwaardig genoeg, het Arabisch, het Arameesch en het Syrisch gewoonlijk genoemd werden - en die zich getrokken gevoelde tot het Oude Testament en het met ijver beoefende: zijne dissertatie (1851), die de uitgave der Arabische vertaling van den Samaritaanschen tekst van Genesis 1-34 bevatte, toonde het. Daarenboven was Kuenen van harte zijne theologische zienswijze toegedaan. Dit blijkt o.a. uit twee der Latijnsche stellingen die hij 12 Dec. 1850 onder prof. J.F. van Oordt verdedigde: 1°. De schrijvers des Nieuwen Testaments en Jezus zelf hebben bij de aanhaling van oudtestamentische plaatsen niet den grammaticalen zin willen vaststellen, maar hebben ze vrij voor hun doel gebruikt. Ten onrechte laten zich dus velen bij de verklaring en de kritiek van het Oude Testament door het gezag van het Nieuwe Testament leiden, hetwelk op dat gebied geen gezag heeft. 2°. De wijze waarop vele theologen getracht hebben, uit de vervulde voorspellingen van het Oude Testament te bewijzen dat Jezus de Messias geweest is, moet naar het schijnt afgekeurd worden[1]. Toch is de waarheid dier voorspellingen groot om

1) Ratio.... improbanda esse videtur.

de voortreffelijkheid van Christus aan te bevelen, dewijl er uit blijkt dat de verwachtingen van het Israëlietische volk door hem niet slechts vervuld, maar ver overtroffen zijn. - In haar waarheid en in haar eenzijdigheid zijn dit echt Scholteniaansche stellingen, waarin het Oude Testament bepaald in verband met het Nieuwe Testament beschouwd en gewaardeerd, maar de verklaring er van volkomen vrij gemaakt werd.

Dien man moest Scholten hebben; die mocht geen beoefenaar der Semietische letteren blijven, maar moest voor de theologie gewonnen worden. Door zijn invloed werd Kuenen, die sedert October 1851 adjutor interpretis legati Warneriani was, 11 December 1852 tot buitengewoon hoogleeraar in de theologie benoemd, tot droefenis van prof. Juynboll, die hem gaarne als adjutor gehouden had.

De benoeming werd toegejuicht. ‘Uit de school van Juynboll kwam’ - zoo schreef eenige jaren later (1858) C. Sepp[1] - ‘een leerling te voorschijn, die zonder dat de nijd een donker oog opsloeg, slechts korten tijd na het eindigen zijner studiën als hoogleeraar optrad.’ Inderdaad hadden reeds eenige der meest deskundige vaderlandsche godgeleerden getoond, hoe hoogen dunk zij van hem hadden. De uitgevers van het *Bijbelsch Woordenboek*, Moll, Veth, Domela Nieuwenhuis, hadden hem, terwijl hij nog adjutor was, onder de medewerkers opgenomen; het eerste artikel van zijne hand is, meen ik, het zware artikel *Jeremia*.

Hoewel bepaald om zijne kennis van het O.T. tot het professoraat geroepen, moest Kuenen onderijs geven in de kritiek en hermeneutiek van het N.T. Dat ging toentertijd zoo. Men werd niet voor een bepaald vak aangesteld, maar als hoogleeraar in eene faculteit, wier leden onder elkander het onderwijs in de verschillende examen- of testimoniumvakken verdeelden, vaak een onaangename zaak, waarin der heeren beurs gemoeid was, daar voor elk college afzonderlijk betaald werd. Ieder hoogleeraar mocht daarnevens liefhebberij-colleges geven. Kuenen begon dadelijk met een over het ontstaan der boeken des Ouden Testaments; maar de faculteit had hem dat over het Nieuwe Testament opgedragen. Menigeen zal het nog met mij heugen, hoe voortreffelijk hij dit gaf. Vooral trokken

1) *Proeve eener pragmatische geschiedenis der Theologie* enz., bl. 237.

ons de - zeer inspannende - uren, waarin hij bij de behandeling van moeilijke plaatsen des Nieuwen Testaments aantoonde, hoe de hermeneutische regels die hij had uiteengezet toegepast, en de kritische hulpmiddelen die hij ons had leeren kennen gebruikt moesten worden. Eenige dezer studiën zijn in de *Godgeteerde Bijdragen* van 1855 en volgende jaren uitgegeven en rechtvaardigen volkomen den grooten naam dien hij toen reeds gemaakt had. In menig opzicht zijn zij voortreffelijk. Al is van de resultaten nu heel wat verouderd, de gevolgde methode stempelt den schrijver tot man van wetenschap. Natuurlijk was hij in zijne kritiek zeer behoudend. Het Johannesevangelie wordt door hem voor het werk van een ooggetuige gehouden, een waan die bij Scholten tot na 1860 bestaan heeft. De bewering van Baur en Hilgenfeld, dat het verhaal van het bloed en het water die uit Jezus' zijde vloeiden, in Joh. 19, een verdichtsel is, acht Kuenen geen weerlegging waard. Dat de vierde evangelist, in tegenspraak met de drie andere, Jezus op den veertienden van Nisan den laatsten maaltijd laat vieren, is eenvoudig gevolg der werkelijkheid: hij was er immers zelf bij geweest? Voorts mag al wat in het Oude Testament van den rechtvaardige wordt gezegd op Christelijk standpunt op Jezus worden toegepast, en is de schrijver blijkbaar huiverig, van Jezus zelven te zeggen dat hij een woord van het Oude Testament verkeerd heeft aangehaald. Maar ieder deskundige die de stukken leest ziet, op hoe deugdelijke manier hier gewerkt wordt, en de vergelijking met soortgelijke studiën van dien tijd maakt het te begrijpelijker, dat de zijne sterk de aandacht trokken: slechts zeer enkele verhandelingen in de *Godgeleerde Bijdragen* en de *Jaarboeken van Wetenschappelijke Theologie*, kunnen er mede op éene lijn staan. Wanneer hij eene plaats van het Oude Testament die in het Nieuwe Testament aangehaald wordt bespreken wil, begint hij, getrouw aan het beginsel in de door hem als student verdedigde stelling neergelegd, met het verband waarin die tekst in het Nieuwe Testament staat en den zin die er daar aan gehecht wordt geheel buiten rekening te laten. Wat beteekent het woord in het oorspronkelijk verband? Dit is de eerste vraag, tot wier beantwoording alle hulpmiddelen die hem ten dienste staan worden gebruikt; de oorsprong van het boek, het lied of de rede waarin het staat wordt onderzocht; geen moeite gespaard. Eindelijk

gevraagd; indien de tekst dit in den oorspronkelijken vorm en het oorspronkelijk verband beteekent, is hij dan onveranderd en in denzelfden zin in het Nieuwe Testament aangehaald? is hij daar goed toegepast? En al is het antwoord op die vragen voor hem blijkbaar van meer gewicht dan het voor iemand, die geen uitwendig gezag in zake van godsdienst erkent, mag zijn, het heeft geen invloed op zijne behandeling van den tekst zelven: wat volgens de gezonde regels der grammaticale, historisch-psychologische uitlegging vast staat, dat staat dan ook vast en wordt door niets daarbuitenom omvergeworpen.

Aan de studie van het Nieuwe Testament wijdde Kuenen zich hoofdzakelijk slechts in zoover de hem opgedragen colleges hem hiertoe verplichtten; doch dat hij in de kritische vraagstukken grondig te werk ging, toont ons de uitgaaf van het Nieuwe Testament volgens den Codex Vaticanus, door hem met Cobet ondernomen[1]. Dat deze met hem hierin wilde medewerken, is een eervol getuigenis voor zijne groote kennis van het Grieksch. Voorts heeft hij zich natuurlijk zooveel mogelijk op de hoogte gehouden van hetgeen op dit gebied voorviel, en zijne breede bestrijding van de *Verisimilia* van Dr. A. Pierson en Dr. S.A. Naber in het *Theologisch Tijdschrift* XX (1886)[2], benevens de bespreking van het werk van Dr. E. Hatch, *The influence of Greek ideas and usages on the Christian Church*,[3] toonen hoe goed hij op de hoogte gebleven is.

Edoch, het Oude Testement was zijn eigenlijk gebied. Dat hij met de wetenschap waaraan hij zich wijdde niet liet spotten, en het zeer euvel opnam wanneer hare achtbaarheid gekrenkt werd, ondervond Dr. J.J. van Oosterzee, toen hij, in 1855 en 1857 zijne *Christologie. Onderzoek naar den persoon en het werk des Verlossers. Een handboek voor Christenen die weten willen in wien zij gelooven* uitgegeven had en Kuenen in twee uitvoerige besprekingen van het eerste deel, in de *Godgeleerde Bijdragen* van 1856, zijne schromelijke onwetendheid en onedele manier van anderen te bestrijden zóo aan de kaak stelde, dat Van Oosterzee zich in een naschrift bitter beklaagde over het

1) *Novum Testamentum ad fidem Codicis Vaticani*, 1860.
2) Bl. 491-536.
3) *Theol, Tijdschr.* XXV (1891) 487 vv.

ontbreken der humaniteit, waarvoor hij Kuenen altijd had hooren roemen. Deze gunde hem niet, het laatste woord te hebben, maar herhaalde in de *Godgeleerde Bijdragen* van 1858 met nadruk zijne beschuldiging van onkunde en onwaarheid; het hapert u, riep hij hem ten slotte toe, aan waarheidszin: gij zijgt niet vrij in uw onderzoek.

Vrij, vrij van dogmatische banden, dat voelde en dat was Kuenen bij het ondernemen van de zware taak, een werk te schrijven over den oorsprong der boeken des Ouden Testaments, waartoe hij zoodra hij hoogleeraar was geworden, de eerste hoogleeraar in de theologie hier te lande die onderwijs in het vak gaf, zijne colleges inrichtte. In 1861-65 verscheen in drie deelen zijn *Historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds*. Een meesterstuk.

Het is onmogelijk, aan niet-theologen volkomen duidelijk te maken, hoe omvangrijk en moeilijk de taak is die Kuenen hiermede had volbracht. Maar ik wil toch trachten, hun die te beschrijven. Het Oude Testament is eene boekerij van, volgens de gewone telling, negen en dertig geschriften, klein en groot, alle ons overgeleverd zonder betrouwbare opgave omtrent hun oorsprong, vele met zeer onware aanwijzingen dienaangaande. Zoo heeten de vijf eerste boeken door Mozes, ongeveer dertien eeuwen vóor Chr., geschreven te zijn, terwijl zij inderdaad uit deelen van zeer verschillenden ouderdom - tusschen 900 en 300 vóor Chr. verschenen - zijn samengesteld. Was ten aanzien van deze eene kerkelijke, door het gebruik van eeuwen geijkte meening te overwinnen, omtrent de overige zoogenaamd historische boeken bestond geen ander vooroordeel dan dat de theologen ze liefst zoo kort mogelijk na het er in meegedeelde lieten geschreven worden, ten einde ze met te meer recht als betrouwbare oorkonden te kunnen gebruiken. De nauwkeurige onderzoekingen van de laatste halve eeuw echter leeren steeds duidelijker, dat ze niet minder saamgesteld zijn dan de Pentateuchen van zeer verschillende historische waardij, dat met name *Kronieken* derdehalf of drie eeuwen na het laatste er in vermelde feit geschreven en zeer onbetrouwbaar is. Bij *Jezaja* staan wij voor een zeer ingewikkeld vraagstuk: het dus genoemde boek bestaat niet slechts uit twee werken, die misschien eenvoudig bij vergissing in één band geraakt en voor deelen van één geheel aangezien zijn (H. 1-39 en H. 40-

66), maar de eerste helft bevat verscheidene profetieën die twee, drie eeuwen jonger zijn dan de man naar wien het boek heet. Zoo gaat het voort. *Daniël* verplaatst ons in Babylon tijdens de Ballingschap, d.i. het midden der zesde eeuw, maar is geschreven in het midden der tweede en leert ons inderdaad niets omtrent hetgeen vier eeuwen daarvóor met de Joden gebeurd is. De helft der psalmen heet van David te zijn, maar zij zijn het evenmin als *Spreuken, Hooglied* of *Prediker* van Salomo is.

Men begrijpt licht, hoe nauw de vraag naar den oorsprong van een boek of een gedeelte er van samenhangt met die naar de geloofwaardigheid der verhalen die het bevat, en het dientengevolge uiterst moeilijk is, bij het onderzoek naar de samenstelling vasten grond onder de voeten te krijgen. Weten wij stellig, uit welken tijd een geschrift van eenigen omvang dagteekent, of dat een verhaal geloofwaardig is, dan hebben wij een punt waarvan wij kunnen uitgaan; maar de onzekerheid in de eene zaak maakt ons ongewis op vele andere. Een paar voorbeelden! Om uit te maken, of de psalmen waarboven de naam van David staat werkelijk van dien koning kunnen zijn, moeten wij nagaan, èn wat soort van mensch hij was, èn vooral, welke de godsdienstige denkbeelden van zijne dagen waren. Nu bezitten wij vele berichten over dien tijd: zoowel het boek *Samuel* als het boek *Kronieken* verhalen er van. Maar wat zij mededeelen komt volstrekt niet met elkaar overeen: de David van *Kronieken* is een geheel ander man dan die van *Samuel*, en ook in het boek *Samuel* zijn blijkbaar verscheiden schrijvers aan het woord, die hem zeer verschillend teekenen. Hoe was dan de echte David? Zoolang men - en in dien waan verkeerde men natuurlijk ten gevolge der overlevering - de helft der psalmen aan hem toekende, hielp de inhoud dier liederen mede tot de vorming van zijn beeld: teekent *Kronieken* hem als een vorst die zich druk bezig hield met eeredienst, godsdienstige liederen en priesterlijke zaken, dan strooken daarmee uitstekend de lofzangen op wet en tempel waarboven zijn naam staat; is daarentegen die teekening in *Kronieken* niet dan één groot anachronisme, dan slaat dit bewijs vóor de echtheid dier liederen om in een bewijs hiertegen. Doch dat dit inderdaad een anachronisme is, kan niet worden ingezien voordat men aan de geloofwaardigheid van de op-

schriften der psalmen is gaan twijfelen. Dat gaat in een cirkel. Wanneer een boek vóor ons ligt waarboven staat ‘Godspraken van Jeremia’ en wij weten van dien profeet niets dan wat dit boek van hem leert, waar is dan de maatstaf waarmede wij de verschillende deelen van het, blijkbaar zeer samengestelde en vaak omgewerkte, boek meten, om uit te maken, welke redevoering wel van hem kan zijn, welke niet? - Om in te zien, dat de Pentateuch niet van éen man is, is eigenlijk niet veel meer noodig dan de moed om de waarheid der kerkelijke overlevering in het algemeen in twijfel te trekken; want dan springt het in het oog: het feit dat in de acht laatste verzen Mozes' dood wordt verhaald heeft reeds vóor eeuwen twijfel aan den Mozaïschen oorsprong althans van die verzen gewekt; maar vragen te beantwoorden als: van wien of liever uit welken tijd is dat werk in zijn laatste redactie dan? uit welke eeuw en welke omgeving zijn de verschillende geschriften waaruit het is samengesteld en waarvan slechts gedeelten, vaak verminkt, er in zijn opgenomen? in welk verband stonden die tot elkander? is er iets van Mozes bij? - de beantwoording van zulke vragen vereischt kennis aangaande de ontwikkeling van het godsdienstig, maatschappelijk, staatkundig leven van Israël; tot welke kennis alweder diezelfde boeken het hunne bijdragen. Om zulk werk goed te doen, moet men vaak tot de kleinste bijzonderheden afdalen, éen enkel vers nauwkeurig bestudeeren, en te gelijk al de bouwstoffen waaruit onze kennis van Israël wordt opgetrokken ter beschikking hebben, en den blik over het geheel nooit verliezen.

‘Waar is,’ vroeg C. Sepp in 1858[1)], ‘de reuzenhand die ons eene geschiedenis der schriften des Ouden Testaments bewerken zal, even vast in het schetsen van hetgeen nog nader onderzoek vereischt, als geschikt om de gewonnen resultaten goed zamen te vatten?’ Hier was zij.

Het spreekt vanzelf, dat Kuenen vele voorgangers op dit gebied had. Al had hij in ons land nagenoeg niemand, in het buitenland was het vak door velen beoefend. Reeds eene eeuw vroeger, in 1753, had de Fransche geneesheer Astruc op het gebruik van verschillende godsnamen in de verhalen van *Genesis* gewezen, en sedert had menig Duitsch

1) *Pragm. Gesch.* 240.

geleerde, van deze opmerkingen uitgaande, getracht dit en de andere zoogenaamde boeken van Mozes te ontleden. Wel was de sleutel nog niet gevonden, maar men was toch op weg dien te vinden. Ook andere boeken waren met scherpzinnigheid bezien; menige uitstekende opmerking was er over gemaakt. Reeds hadden Eichhorn, de Wette, Bleek, Kamphausen volledige, min of meer kritische ‘inleidingen op het Oude Testament’ geschreven, en vele geleerden over enkele boeken voor dien tijd voortreffelijke commentaren met inleidingen geleverd: uit Vatke, Ewald, Knobel, Hitzig, Bertheau, Hupfeld was heel wat te leeren. Het was dus niet onwaar wat Veth bij de uitvoerige aankondiging van Kuenen's eerste deel, dat over de historische boeken handelt, in de *Godgeleerde Bijdragen* 1862 zeide, dat wie met den gang van dit onderzoek onder de Duitsche godgeleerden bekend was, in Kuenen's werk over den Pentateuch slechts weinig nieuws zou vinden en hij ook bij de door de critici meer verwaarloosde, maar door hem met gelijke zorgvuldigheid bewerkte, boeken *Kronieken, Ezra, Nehemia, Esther* zijne voorgangers gehad heeft. Maar diezelfde criticus had toch volle recht, van Kuenen's werk met groote ingenomenheid te spreken en het een meesterstuk te noemen, dat de wetenschap eene groote schrede vooruitbracht.

Reeds dit was meesterlijk, dat hij met de rijke stof zóo grondig kennis gemaakt en ze zóo verwerkt had. Het is verwonderlijk, vrucht van een zeldzaam sterk geheugen, groote scherpzinnigheid, bezonnen karakter en stalen vlijt, dat iemand in zoo weinig tijd, naast velerlei ander werk, niet slechts goed kennis kon nemen van al die boeken en verhandelingen wier inhoud hier besproken wordt, maar ook dien inhoud zóo kon beoordeelen en ziften als hier geschiedt. Doch vooral is het *Historisch-Kritisch Onderzoek* een meesterwerk om de methode die bij de behandeling der zware vraagstukken gevolgd wordt. Kuenen gaat zooveel mogelijk analytisch te werk. Wel zag hij in - zijne voorrede leert het - hoeveel nut eene meer synthetische manier van handelen aanbrengt, maar hij besefte dat vóor alles nauwkeurige ontleding der boeken noodig was, en voelde ook dat hierin zijne kracht lag. Dit is volkomen waar. Kuenen is de ontleder. Hij neemt den leerling mede en laat hem het boek waarvan hij oorsprong en samenstelling wil leeren kennen goed zien, d.i. leert hem hoe hij zich den

inhoud, in groote trekken en in bijzonderheden, moet voor den geest brengen; laat hem opmerken, welke denkbeelden den schrijver leiden, welke ware of vermeende tegenstrijdigheden in den inhoud voorkomen, en wijst hem op de feiten waarnaar die moeten beoordeeld worden: feiten te verzamelen en te rangschikken, geen kleinigheid voorbij te zien, die licht kan verspreiden, maar ook niet bekrompen aan eene kleinigheid te hangen, inmiddels vergetende dat men te doen heeft met het werk van levende menschen, die invloed wilden oefenen in een kring waarin gedacht, geloofd, geliefd en gehaat werd - ziedaar waarin hij met onuitputtelijk geduld zijne lezers voorgaat. Droog als kurk - zooals meer dan één zich veroorloofd heeft zijn boek te noemen - maar helder als glas, is het een werk waarmede men rekenen moest: alleen schromelijke domheid of blinde vasthoudendheid aan het oude kon het voorbijgaan, alsof het er niet was: en het verdiende, dat al wie hart had voor de onderzoekingen die het behelsde van de hierin neergelegde slotsommen uitging, ze aanvaardende zoolang hij de waarheid er van niet zelf onderzoeken kon - en wie kan bij de behandeling van een oudtestamentisch onderwerp alle kritische vraagstukken die er mede samenhangen zelfstandig gaan onderzoeken? Het werk verdiende dit, voor anderer zelfstandigheid gevaarlijk, vertrouwen; want het is een bezadigd boek; de schrijver heeft geen lust af te wijken van de overgeleverde meeningen; hij wordt hiertoe gedwongen door de feiten - het is een eerlijk boek: niet alleen worden afwijkende meeningen zoo zuiver mogelijk weergegeven, maar de schrijver wijst u openhartig op de zwakke punten van zijn eigen betoog; weet een ander eene betere oplossing der moeilijkheden, hij zal ze dankbaar aannemen - het is in één woord een streng wetenschappelijk, door en door gezond boek, vrucht van waarheidsliefde en waarheidszin. Terecht verklaarde Veth in bovengenoemde aankondiging: het is niet door de *nieuwheid*, maar door de onwederlegbare *zekerheid* der uitkomsten, dat dit werk merkwaardig is.

III.

De jaren waarin Kuenen de eerste uitgave van zijn *Historisch-Kritisch Onderzoek* het licht deed zien (1861-65) waren voor ons

volksleven zeer belangrijk vanwege het doordringen der moderne richting in de gemeenten. Het is niet te sterk gezegd, dat dit *voor ons volksleven* hoogst gewichtig was; want het ging niet een kleinen kring, maar het gansche volk aan, dat de overtuiging op het hoogste levensgebied in de Protestantsche kerkgenootschappen diep geschokt en bij duizenden een nieuwe geboren werd.

Terwijl Scholten steeds nadrukkelijk leerde, dat de godgeleerde wetenschap, zal zij den naam van Christelijk dragen, niet met Christus en met de H. Schrift mag strijden,[1)] deed Mr. Is. da Costa een boekje open van hetgeen te Leiden geleerd werd[2)]. Vooral Kuenen en Scholten moesten het ontgelden. De laatste gaf eene weerlegging uit[3)] en kon daarin terecht beweren, dat hij de ketterijen die hem ten laste werden gelegd niet had geleerd. Maar in zijn antwoord[4)] toonde Da Costa zegevierend aan, dat bij Scholten de grootste geloofswaarheden afhankelijk werden gemaakt van eene exegese die soms zeer wisselde, vaak willekeurig, altijd onzeker was, en - wier ontkennende slotsommen zich lieten vooruitzien.

Inderdaad, deze zouden zich niet lang laten wachten. In 1857 was die pennestrijd gevoerd; in 1858 verscheen *Brieven over den Bijbel* van C. Busken Huet; in hetzelfde jaar werd de naam ‘moderne richting’ aan de nieuwe zienswijze gegeven[5)]. Zij nam eene vaart. Openlijk en onbewimpeld werden diep ingrijpende en voor de oude geloofsovertuiging zeer pijnlijke ontkenningen uitgesproken. In 1860 schreef het ‘Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken godsdienst’ eene prijsvraag uit over de realiteit van Jezus' opstanding. Zocht het daarmede althans dit stuk der kerkelijke overlevering te redden, - de strekking der vraag schemert nauwelijks door de bewoordingen waarin zij gesteld is heen[6)] - dan

1) *De vrije beoefening der godgeleerdheid onzer dagen gegrond in de Heilige Schrift.* Rectorale rede van 1857.
2) *Wat er door de Theologische faculteit te Leyden al zoo geleerd en geleverd wordt.* 1857.
3) *Teregtwijzing van Mr. Is. da Costa* enz. 1857.
4) *Brief van Mr. Is. da Costa aan den Hoogl. J.H. Scholten* enz. 1857.
5) In *Wenken opzigtelijk moderne theologie* (D.T. Huet?); verg. Sepp *Pragm. gesch.* 204).
6) Verg. het gedenkschrift van het honderdjarig bestaan des genootschaps, van Kuenen's hand, bl. 49.

mislukte de poging ten eenen male. Het genootschap kon geen antwoord bekronen, maar zonder het in te zenden gaf Dr. J.J. Prins het zijne uit[1], waarin veel nadrukkelijker werd betoogd dat, al was Jezus uit de dooden opgestaan dit voor het godsdienstig geloof geene waarde had, dan de realiteit dier opstanding gehandhaafd. In het jaar dezer uitgave, 1861, 'werd - schrijft iemand in de *Godgeleerde Bijdragen* 1867[2] volkomen naar waarheid - op enkele kansels, maar overigens slechts in vriendenkringen, ringsvergaderingen, leesgezelschappen, en dan nog fluisterend, van de zaak gerept. Men huiverde er voor, haar openlijk te ontkennen.' Toen Dr. A.D. Loman in de *Gids* van 1862[3] het boek van Prins beoordeelde en hem, niet ten onrechte, vroeg, waartoe het diende, zulk een wonder als feit te verdedigen indien men er toch niet op bouwde, zeide hij nog, dat de gemeente vrij ongepast op het Paaschfeest met dat vraagstuk in kennis was gebracht. Maar gepast of niet, het was geschied en geschiedde van nu af op honderd kansels, terwijl het bleek dat eigenlijk reeds zeer velen geen geloof aan de opstandingsverhalen hechtten. Scholten, die op zijne colleges tot 1860 toe - ik herinner het mij nog zeer goed - de realiteit der opstanding, zelfs der hemelvaart, had geleerd, veranderde van meening omtrent den Johanneïschen oorsprong van het vierde evangelie, den voornaamsten steun van het geloof aan die realiteit - immers, indien de eigen leerling van Jezus dat boek heeft geschreven, waarin de toedracht zoo aanschouwelijk wordt meegedeeld, is twijfel moeilijk - en gaf, in 1864, zijn kostelijk werk *Het evangelie naar Johannes* uit. Nu moest men kiezen. Sepp, die in zijn *Pragmatische Geschiedenis*[4] Scholten zóo had gehuldigd, dat Van Oosterzee in de *Nieuwe Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie* IV (1861) zijne ergernis er over uitsprak, die Kuenen's optreden met gejuich en zegenbeden had herdacht[5], weigerde verder mede te gaan. De sedert 1855 door hem geredigeerde *Godgeleerde Bijdragen* bevatten nog wel grootendeels stukken van modernen, maar steeds meer

1) *De realiteit van 's Heeren opstanding uit de dooden, kritisch onderzocht, historisch gewaardeerd, dogmatisch beoordeeld.* 1861.
2) Bl. 818.
3) I, bl. 329 vv.
4) Bl. 206 vv.
5) Bl. 237.

tegen zijn zin. De rechtzinnige voormalige redacteurs, nu nog medewerkers, van de *Jaarboeken*, nu *Nieuwe Jaarboeken, voor Wetenschappelijke Theologie*, onder leiding van den modernen Harting - zooals Doedes en Van Oosterzee - trekken zich terug. Terwijl *Waarheid in liefde* het tot 1872 uithield, sterven beide genoemde tijdschriften eenige jaren daarvóor, klagende dat de vraag naar de moderne wereldbeschouwing en haar toepassing op het Christendom alles beheerscht en men voor zuiver wetenschappelijke vragen, waarover menschen van verschillende richting konden samenspreken, geen hart meer had. Het scheen wel zoo te zijn; maar in 1867 werd het *Theologisch Tijdschrift* in het leven geroepen en toonde dat er wel belangstelling was. Blijkbaar hadden de beginselen der medewerkers van de overleden tijdschriften te zeer uiteengeloopen dan dat zij konden samengaan, en eene spreekzaal voor menschen van uiteenloopende richting werd niet genoeg bezocht.

Wie ook weifelde in het volgen der kritische richting bij de bestudeering van den Bijbel, uiet Kuenen, wiens godsdienstige overtuiging zich nu volkomen vrij had gemaakt van de uitkomst zijner onderzoekingen. Hoe vrij hij hiertegenover stond, getuigt de rede waarmede hij zijne colleges in 1860 opende, met eene uitweiding tot aankondiging van C.P. Hofstede de Groot's *Brieven over den Bijbel naar aanleiding van Busken Huet's brieven over den Bijbel*, in de *Godgeleerde Bijdragen* van 1860[1)] opgenomen, onder den titel: *Het supranaturalisme en de geschiedenis van Israël*. Hetzelfde getuigen zijne, onlangs opnieuw uitgegeven, *Schetsen uit de geschiedenis van Israël*, in het tijdschrift *Nieuw en Oud*.

Men begrijpt licht, dat veler oogen op Kuenen's vak waren gericht; want uit den aard van den godsdienststrijd volgt, dat Bijbelstudiën aan de orde van den dag waren. Immers, in den eisch het godsdienstig en zedelijk leven van de banden des Bijbels los te maken, daarin vereenigden zich alle modernen, op welke punten zij ook van elkander verschilden. Het was hun evenwel niet om die verwerping te doen, maar om het geloof, dat daardoor frisscher, krachtiger zou worden en hetwelk zij in juister vormen zochten te kleeden. Daar nu altijd wanneer oude banden afvallen eerst onzekerheid ontstaat, kon

1) Bl. 705-757.

het niet anders, of zij werden voor velerlei vragen, van praktijk en theorie, geplaatst, bij wier beantwoording zij ver uiteenliepen; en Kuenen genoot, dank zijn grooten naam als grondig geleerde, gepaard aan zijne algemeen gewaardeerde hulpvaardigheid en goedheid, zoowel onder zijne talrijke leerlingen als bij anderen, zooveel vertrouwen, dat in de beantwoording dier vragen veler oog zich op hem richtte.

In 1866 barstte de netelige kerkelijke vraag uit. De moderne theologen waren meerendeels predikanten van een kerkgenootschap dat uitdrukkelijk of stilzwijgend het gezag der Heilige Schrift erkende, al welks belijdenisschriften, liturgische formulieren, vragen bij de toelating van candidaten tot het predikambt, bevestiging van predikanten, huwelijksvoltrekking, doop en avondmaal, gezangen, niet strookten met de nieuwe denkbeelden en voor een goed deel volkomen voor hen onbruikbaar waren. De vraag, waarvoor zij, niet plotseling gesteld werden, maar van lieverlede inzagen dat zij gesteld waren, was, welke houding zij tegenover die oude vormen moesten aannemen. Dat zij ze niet onveranderd mochten laten, zich plooiende naar de bestaande inzettingen en vormen, was even duidelijk als dat hun kerkgenootschap die alle niet plotseling wilde noch kon veranderen. Terwijl de moderne gemeenteleden slechts bij uitzondering zich voor deze dingen warm maakten, kwamen de moderne predikanten vóor die moeilijkheden te staan onder zeer onderscheiden omstandigheden: de éen werkte in eene gemeente die niets van het nieuwe licht weten wilde, de ander vond een willig gehoor in zijne omgeving. Het meest deed het groot verschil in karakter af, waardoor de moeilijkheden die den een weinig drukten zijn ambtgenoot ras ondragelijk werden. Om uitersten te noemen: hetzij uit laakbaar gemis aan waarheidszin, hetzij uit eene gemoedelijkheid die de belangrijkste verschilpunten op den achtergrond deed treden voor de in zijn oog nog belangrijker overeenkomst tusschen geloovigen van onderscheiden zienswijze, bleef de een zich thuis voelen in de oude vormen en liet gezangen zingen met wier uitdrukkingen hij het volstrekt niet eens was, alleen omdat zij zoo stichtelijk klonken; daarentegen stootte zijn buurman zich aan de minste uitdrukking in een formulier en lied die hemzelven niet als uit het hart gegrepen was, en was hij bij elk woord dat hij zelf sprak bevreesd dat zijne hoorders het zouden misverstaan.

Natuurlijk eischten de confessioneelen, dat de modernen ui de kerk zouden gezet worden, en drongen rechtzinnigen van allerlei schakeering er bij hen op aan, dat zij vrijwillig zouden heengaan. Terzelfder tijd werd in de Ned. Hervormde kerk het algemeen stemrecht ingevoerd, waardoor van lieverlede het bestuur van vele gemeenten in handen der rechtzinnigen kwam; wat voor hare moderne predikanten zeer lastig was. Sommige hunner namen hun ontslag; anderen achtten dit plichtverzaking.

Een dozijn jaren lang heeft dit kerkelijk vraagstuk de kringen der modernen beroerd, vooral van 1866 af, het jaar waarin de moderne theologen hunne algemeene vergaderingen te Amsterdam begonnen te houden, door meer beperkte samenkomsten voorafgegaan. Het jaar te voren had A. Pierson zijn ontslag genomen als predikant der Waalsche gemeente te Rotterdam en tegenover zijn voormaligen ambtgenoot A. Réville deze zijne handelwijze gehandhaafd als noodwendig en - al betichtte hij hen die weigerden hem te volgen niet van oneerlijkheid - voor een ernstig, denkend mensch onvermijdelijk[1]. Dieper indruk dan hij, maakte, vooral door den toon waarop hij schreef, Busken Huet, die in zijn *Ongevraagd advies* al wie dienzelfden stap, door hem in 1864 gedaan, niet deed scherp hekelde. Zoo kwam de kerkvraag aan de orde. Het verwonderde niemand, dat het *Theologisch Tijdschrift*, waarvan de eerste jaargang in 1867 verscheen, met een stuk over de Kerk, van prof. Rauwenhoff, opende.

In dezen strijd heeft Kuenen zich krachtig doen gelden. Tegen Huet's *Ongevraagd advies* gaf hij, nog in 1866, *Het gocd recht der modernen* uit, waarin hij het onverantwoordelijk noemde vrijwillig den post te verlaten, hem en zijnen medestanders aangewezen. Heeft hij zich zijn pleidooi niet op sommige punten te gemakkelijk gemaakt? Heeft hij getoond, ik zeg niet te begrijpen, maar ook diep genoeg te gevoelen, hoe pijnlijk voor de ziel de kerkelijke toestand van sommige predikanten was? De uitkomst heeft geleerd, wat voor een nuchter oog duidelijk was, dat menigeen van onhoudbare toestanden en ondragelijke

1) A. Pierson. *Aan zijne laatste gemeente* (1865) *en De moderne richting en de kristelijke kerk (antwoord aan Dr. A. Réville op diens brief getiteld: Nous maintiendrons*).

verhoudingen gewaagde, waar gene het zeer lang hielden en deze zonder merkbare moeite door de torsers gedragen werden; maar een fijn gevoel voor waarheid aan een aandoenlijk zenuwgestel gepaard - ziel en lichaam werken zoo wonderlijk samen! - maakte het - vrees ik - voor dezen en genen inderdaad veel moeilijker stand te houden dan Kuenen besefte.

Wat medewerkte om hem te dezen ongevoeliger te maken dan hij wellicht anders zou geweest zijn, was de hooge en verkeerde toon door de pleiters voor heengaan aangeslagen, in wier aanval op den kerkelijken toestand der modernen de stelling, dat de moderne wereld- en levensbeschouwing de positivistische is, de voornaamste plaats bekleedde.

Positivisme is de meening, dat in de maatschappij het verstand de grootste macht is, waaraan derhalve de heerschappij toekomt, dat theologische bespiegelingen, denkbeelden over het waarom en het waartoe der dingen, over het hoe van het oneindige, niet slechts alle voorbijgaan om door andere vervangen te worden, maar ook uit haar aard een voor den ontwikkelden mensch overwonnen standpunt vertegenwoordigen, dewijl hem, met opzettelijke verwaarloozing van al die vragen, alleen de erkenning der feiten in hun samenhang betaamt. Hiermede is over elken godsdienst het doodvonnis uitgesproken: hij is volgens den positivist niets dan een toevluchtsoord der onwetendheid.

Dat sommige modernen op dien klip gestrand zijn en de geheele richting gevaar liep er op te geraken, is zeer begrijpelijk: de oude bakens voor het godsdienstig en zedelijk leven waren weggenomen, nieuwe nog niet duidelijk zichtbaar gesteld. Dus raakte menigeen den koers kwijt of zeilde op goed geluk af. Dit gebeurt bij elke belangrijke hervorming. Maar dat alle modernen die wisten wat zij wilden positivisten *waren*, was even - hoewel in een anderen zin - onwaar als dat de nieuwe richting daartoe komen *moest*. Kuenen kende het positivisme uit de bronnen: voor zijn college over ethiek had hij de werken van Comte, Littré en anderen bestudeerd, en hij had even deugdelijke redenen om voor zichzelven de zienswijze dier denkers te verwerpen, als goeden grond voor zijne overtuiging, dat zij niet de heerschende was onder de moderne predikanten. Het was onwaar, dat hunne richting eene wijsgeerige, geen godsdienstige, moest genoemd worden. Dientengevolge kwam

hij, èn in boven aangehaalde brochure, èn in een opstel *Het positivisme en de godsdienst* in het *Theol. Tijdschr.* II (1868)[1], met nadruk op voor het godsdienstig karakter der richting tot wier woordvoerders hij behoorde.

Terwijl deze strijd der modernen onderling in vollen gang was, brak een andere uit, niet zoo pijnlijk, omdat de verschillende beschouwing van het twistpunt geen invloed had op de gedragslijn die de strijders hadden te volgen, maar met niet minder nadruk gevoerd: de ethische quaestie. In zijne *Gedachtenisrede, in de vergadering van moderne theologen, 7 April* 1891, *uitgesproken*, verklaart Kuenen[2] met schroom dit onderwerp te aanvaarden, o.a. omdat geene vraag het samenblijven der modernen ernstiger bedreigd heeft dan zij. Inderdaad is in 1870 en eerstvolgende jaren door meer dan één gezegd: wij moeten uit elkander gaan; wat ons te dezen verdeelt is van meer gewicht dan wat ons samenbindt. Wat de zoogenaamde ethici in het harnas joeg was het groot gevaar dat zij voor het godsdienstig-zedelijk leven duchtten van Scholten's monisme. Alles wat is, de stoffelijke zoowel als de geestelijke wereld, dus evenzeer al wat ons smartelijk is als het aangename, wat ons slecht dunkt als wat goed is, alles is openbaring van Gods wezen en wil - deze groote, half wijsgeerige, half godsdienstige, stelling, eene vervorming der Calvinistische opvatting van Gods souvereiniteit, had reeds vroeger herhaaldelijk van meer dan éene zijde bedenkingen uitgelokt. Men herinnere zich slechts nr. 94 der *Leekedichtjes* van P.A. de Genestet, van 1860: ‘Toen ik met dien Hooggeleerde, Op zijn kamer redeneerde’. Alles was den man die eerbiedig op des hoogleeraars studeerkamer aan diens lippen hing volkomen klaar: het heelal zat prachtig in elkander! Maar... de ellende op straat deed hem beseffen, hoe droevig het raadselvolle leven met elk systeem lacht. Onder hen die Scholten's stelsel van vrijzinnig standpunt bestreden was S. Hoekstra, die, in zijn ook door Scholten hooggeschat werk *Vrijheid, in verband met zelfbewustheid, zedelijkheid en zonde* (1858), een weg trachtte aan te wijzen om aan den greep van het determinisme te ontkomen, en toen Scholten, met het oog op deze en andere achtenswaardige

1) Bl. 414 vv.
2) Bl. 25.

pogingen van gelijke strekking[1)], in 1859 zijn werk *De vrije wil* had gegeven, zong de gevoelvolle leekedichter van de ijslijk groote spin die hem verslond[2)]. De ‘machtige Monist’, die hem en velen met hem dat angstig gevoel inboezemde en deed wenschen, dan maar liever ‘dualist’ te zijn, ging, onaandoenlijk voor die klachten, rustig op den door hem ingeslagen weg voort. In de volgende jaren werd in Scholten's leer God steeds meer de groote natuurmacht, de wereldziel, de eerste oorzaak aller dingen, het Zijnde; het geloof eene wereldbeschouwing, eene wetenschappelijke onderstelling; het smartelijke in de wereld de overgang van een lageren staat tot een hoogeren; zonde een schijnbaar kwaad, een nog-niet-zijn, slecht voor ons kortzichtigen, niet voor God, niet in wezenlijkheid. Schier al zijne leerlingen gingen in die strooming mede, beredeneerende en onderwijzende: al wat is moet zijn en is in zijn diepste wezen goed. En wat bij den meester, den opbouwer van het stelsel, die juist omdat het zijn stelsel was met vuur er over sprak en daardoor levenwekkend werkte, nog minder gevaarlijk was, werd dit in hooge mate, toen de lieden van den tweeden, derden rang het populariseerden, er platte dogmen van maakten en, zonder oog te hebben voor het geweldige en met de werkelijkheid strijdende dier stellingen, aan Jan en alleman aanleiding gaven, de pijnlijkste gevolgtrekkingen er uit voor te dragen, als waarheden die vanzelf spraken en waartegen niemand die zijn verstand gebruikte bezwaar kon hebben: ik kan het niet helpen, dat ik driftig was; de omstandigheden hebben het gedaan, al wat er ellendigs uit voortgevloeid is heeft God zeker zoo gewild; anders zou het niet gebeurd zijn! Het Scholteniaansche monisme, met de daarmee nauw samenhangende en daardoor gekleurde leer van den gebonden wil, stelde den ernstigen mensch tegen deze zedenbedervende en alle gevoel verstompende redeneeringen zeer zwakke wapenen ter hand. Zoo was er geen kleine gevaar, dat de moderne richting zou leiden tot onverschilligheid, althans flauwheid, tegenover de stoffelijke en geestelijke nooden, en dus zou worden, wat sommigen zeiden dat zij was, niet eene godsdienstig-zedelijke, maar eene wijsgeerige richting.

1) O.a. Pierson in *De Gids* 1859 J 752 vv.

2) Leekedichtje n°. 24.

De miskenning van het verschrikkelijke der smart, van het doemwaardige der zonde, waaraan zich gaandeweg ook modernen gingen schuldig maken, het levendig besef: het is onwaar, dat al wat is ook moet zijn, en dat het bestaande gerechtvaardigd wordt door den begrijpelijken oorsprong er van - dit dreef de ethischen. Na eenige voorafgegane schermutselingen en heftige uitboezemingen, vooral van Dr. I. Hooykaas, die, opkomende voor de rechten van het gemoed, alle dogmatisme en dogmatiek zeide te haten, gaf deze in 1870 zijn boekje *God in de geschiedenis* en werd, naar aanleiding hiervan en een paar tijdschriftartikelen[1)], de strijd op de vergadering der modernen van 17 April 1870 openlijk tusschen hem en Dr. L.H. Slotemaker[2)] gevoerd.

Opdat toch in geen geval de volstrekte geldigheid van hetgeen des menschen gemoed getuigt omtrent de smart, en vooral omtrent de zonde, zou miskend worden, opdat men toch met alle vrijmoedigheid zou kunnen zeggen: zonde moet en mag er niet zijn; God wil niet wat kwaad is, - waren de ethici niet ver verwijderd van besliste loochening, dat er eenig verband is tusschen de wetten der zedelijke en die der stoffelijke wereldorde. Scherp geformuleerd heette het: Onze God is niet God-Voorzienigheid, maar God-Heilige-geest. Tot beantwoording der vraag, hoe wij ons bij die opvatting den onmiskenbaren samenhang der beide wereldorden hebben te denken, kwamen zij niet, en zij stonden zeer zwak tegenover de vraag hunner tegenstanders, of de stoffelijke wereld dan door een Duivel gemaakt en bestuurd werd.

'Schiedamsche borrelpraat!' moet Scholten eens - niet onaardig: Hooykaas was toen predikant te Schiedam - de uitingen der ethici genoemd hebben, al bleef hij ons van harte met achting en vriendschappelijk bejegenen en in het openbaar vermelden[3)]; zooals weerkeerig onze ernstige bedenkingen tegen zijne leer nooit te kort hebben gedaan aan de groote dankbaarheid die wij koesterden voor wat hij voor ons geweest was. Het was geen wonder, dat hij ons uit de hoogte behandelde. Er was toch wel iets belachelijks in, dat eenige

1) *Theol. Tijdschr.* IV, 368 en 369 genoemd.
2) *Theol. Tijdschr.* IV, 368-390.
3) *Afscheidsrede bij het neerleggen van het hoogleeraarsambt* enz. 14 Juni 1881.

zijner leerlingen, geen dogmatici van vak, tegen zijn zoo goedsluitend en met groote geleerdheid gestaafd stelsel in het veld kwamen met een paar voorlezingen en tijdschriftartikelen, waarin zij zeer zeker geen eenigermate voldoend antwoord gaven op tal van belangrijke vragen die toch beantwoord moesten worden.

Het lag niet in Kuenen's aard, zoo kortweg eene zienswijze te veroordeelen; maar hij koos zeer beslist tegen de ethischen partij. De niet ongewettigde vrees, dat de scheiding tusschen eene door het gemoed bepaalde levensopvatting en eene door het verstand gevormde wereldbeschouwing leiden zou tot groote onzekerheid der eerste, en dus tot positivisme, deed hem in 1874 de pen opvatten tegen de ethici, bepaald tegen A.G. van Hamel, die dezen kant uit ging[1]. Tegen hen die niet met Van Hamel medegingen was hij natuurlijk minder scherp gekant, maar hij sprak ook tegen hen op eene vergadering der Haagsche afdeeling van den Nederlandschen Protestantenbond, 17 Dec. 1874, en werkte wat hij daar gezegd had uit voor den *Tijdspiegel* van 1875[2], waarbij hij zich vooral richtte tegen hetgeen Hooykaas *Ter beschrijving van de ethische richting* in het *Theol. Tijdschr.* van dat jaar had geschreven.[3] Hij betoonde zich bij al die gelegenheden volbloed ‘Scholteniaan.’

Dat was zeer natuurlijk. Zooals Van Manen in zijne toespraak tot opening van de eerste vergadering der moderne theologen na Kuenen's dood terecht heeft betoogd[4], Kuenen heeft steeds zeer sterk onder den invloed gestaan van Scholten, aan wiens onderricht hij niet alleen, als al diens leerlingen, veel te danken had, maar wiens vertrouwelijken omgang hij, ook nadat hij opgehouden had zijn leerling te zijn, als ambtgenoot en vriend onafgebroken genoten heeft; en aan den invloed van Scholten, d.i. niet in de laatste plaats van Scholten's zienswijze, kon men zich in die omstandigheden bezwaarlijk onttrekken. Daarenboven was hij van nature niet zeer aandoenlijk voor het pijnlijk vraagstuk, waarom de ethici tegen Scholten's stelsel de wapenen hadden opgevat. Van rustigen, weinig hartstochtelijken aard, bij groote warmte van hart verstandelijk, werd hij niet diep

1) *Theol. Tijdschr.* VIII, 617-648.
2) III, 1 vv.
3) Bl. 192-237.
4) *Bijblad van de Hervorming* van 7 Juni 1892.

geschokt door de raadselen van het leven, en was hij eer geneigd om voor zonden eene zielkundige verklaring te zoeken dan om toe te geven aan zijne verontwaardiging er over - al gaf hij hieraan bij menige gelegenheid krachtig lucht. Hoe weinig hij het raadselachtige van sommige levensomstandigheden voelde, bleek uit hetgeen hij sprak op de bijeenkomst der Leidsche afdeeling van den Protestantenbond in Februari 1891. Het was een debat-avond. Naar aanleiding van eene belangrijke samenspreking over de vraag: is het einddoel der zedelijkheid te stellen in het individu of in de gemeenschap? op de vergadering der modernen van 1889 gehouden[1)], was de vraag gesteld: Is goed leven hetzelfde als leven voor anderen? Schrijver dezes leidde haar in en beantwoordde haar ontkennend, stellende, dat liefde voor den medemensch wel een der edelste drijfveeren, maar niet de eenig ware, alle daden tot goede daden stempelende, was, dat de mensch ook plichten heeft tegenover zichzelven. Toen in den loop van deze samenspreking de stelling was verkondigd, dat wanneer een jong mensch zijns ondanks om de kostwinner van zijne familie te zijn een levenstaak koos, verre beneden zijn aanleg en roeping, hij wel uitstekend en onberispelijk handelde, maar daardoor toch iets wezenlijks ook voor hemzelven liet te loor gaan, kwam Kuenen hiertegen in verzet en leerde met de warmte eener innige overtuiging, dat dit onwaar is: wie zijn plicht tegenover anderen volbrengt doet niet slechts het beste wat hij in de gegeven omstandigheden doen kan, maar lijdt daardoor ook in geen geval eenige geestelijke schade: er gaat nooit iets verloren door plichtsbetrachting.

Deze meening staat geheel op éene lijn met de houding die Kuenen tegenover de ethici had aangenomen: hij heeft hen nadrukkelijk tot bedachtzaamheid vermaand, hen opmerkzaam gemaakt op de groote moeilijkheden voor denken en leven waarin hunne opvatting hen wikkelde, maar daarbij hun streven slechts flauw gewaardeerd en niets bijgebracht om een beter licht te werpen op de levensraadselen, die hun toeschenen door het monisme miskend te worden, en wier pijnlijk karakter hem evenmin diep trof als de uiterst teedere zijde van de kerkelijke vraag.

1) *Bijblad van de Hervorming* van 30 Juli 1889.

Na 1875 heeft de strijd tusschen de ethici en de intellectualisten gaandeweg een ander karakter aangenomen; in 1886 kon Kuenen gerust schrijven[1]: Vroeger hadden wij, Nederlandsche modernen, het druk over 'godsdienst zonder' of 'met metaphysica', - tevens verklarende dat hij den strijd niet zou ophalen. Zij die hem hadden aangebonden waren geen dogmatici. Te dezen bevoegder mannen als Dr. Ph.R. Hugenholtz en Dr. A. Bruining gingen over het onderwerp juister vragen stellen en ze grondiger bespreken; Dr. L.W.E. Rauwenhoff's *Wijsbegeerte van den godsdienst* bracht den strijd op een ander terrein over, waarop vooral I.J. de Bussy zich tegenover hem stelde. Inmiddels was de oude, van weerskanten ietwat onbehouwen gevoerde, strijd niet onnut geweest. Beide partijen hadden veel van elkander geleerd, veel van elkander overgenomen, elkanders zienswijze steeds meer waardeerend, eigen eenzijdigheid gaandeweg minderend. Hoe Kuenen's *Schetsen uit de geschiedenis van Israël* toonen, dat ook hij den invloed der ethici ondervonden heeft, heb ik elders aangetoond[2]. Na 1875 heeft hij zich slechts enkele keeren in den dogmatischen strijd gemengd; Pierson's *Levensbeschouwing*[3] gaf hem herhaaldelijk eene scherp afkeurende beoordeeling in de pen: in den vorm van abstentionisme staat hier weder het positivisme vóor hem! en ook met De Bussy's zienswijze kon hij volstrekt geen vrede hebben. Reeds in 1861 heeft hij tegen diens werk *Over de waarde en den inhoud der godsdienstige voorstellingen* de pen opgevat[4], en nog het jaar vóor zijn dood tegen zijne stelling 'de orthodoxe ethiek mogen wij niet prijsgeven'[5], niet zonder hartstocht gesproken en geschreven[6]. Wat hem tegen deze stelling en de daarmede samenhangende beschouwingen en oordeelvellingen van De Bussy deed optreden was diens, zijns inziens overdreven individualisme, de miskenning van het zich geven aan anderen als eenig beginsel der ethiek. In hunne zienswijze op dit punt waren die twee mannen dan ook elkanders tegenvoeters.

1) *Theol. Tijdschr.* XX, 316.
2) *Tijdspiegel* 1892, II, 413.
3) *Theol. Tijdschr.* X (1876), 316-361 en (tegen Pierson's antwoord, bl. 404-468) 467-497.
4) *Bibliotheek van moderne Theologie en letterkunde*, 1881. I, 493-511.
5) *De Gids* 1889. IV, 132.
6) *Bijblad van de Hervorming* van 17 Mei 1890.

Men heeft wel eens Kuenen, niet zonder afkeuring en een gevoel van teleurstelling, eene conservatieve macht genoemd. Mij dunkt, dat hij zich die betiteling kon laten welgevallen. Onder de modernen ging het als het bij het doorbreken en voortdringen eener nieuwe richting - niet alleen in den godsdienst - altijd gaat: bij het wegzinken der oude denkbeelden raken velen verlegen. Overdrijvingen, afdwalingen te rechter en te linker zijde waren aan de orde. Sommigen die de schare wilden geleiden beklommen elk jaar eene andere hoogte en waren, telkens het gezichtspunt van daar uit voor het beste, zoo niet eenig ware, houdende, verwonderd dat ieder niet mee dien heuvel opholde. Door den strijd der ver uiteenloopende meeningen, en de ongewisheid van den grond waarop men stond, werd menigeen ontmoedigd. In die omstandigheden was het voor de modernen een groot geluk, dat zij in Kuenen een woordvoerder en middelpunt vonden. Hij was er de man niet naar om, zijn tijd vooruitijlend, eene waarheid te grijpen die eerst later door het gros der meer ontwikkelden kon erkend worden; evenals hij in zijne studie van het Oude Testament geen sprongen maakte, maar rustig voorwaarts schreed, zijn wantrouwen in nieuwe stellingen slechts langzaam overwinnend, zoo nam hij ook tegenover de groote vragen der praktijk en der theorie onwillekeurig eene afwachtende houding aan. ‘In rustig afwachten en vertrouwen zal uwe kracht bestaan’[1] was een bij hem geliefd woord, dat hij den meer voortvarenden en onbesuisden onder ons meer dan eens voorhield. Zooals hij afkeerig was van ingrijpende, geweldige maatregelen, en ze niet goedkeurde tenzij ze dringend noodig waren, zoo maakte hij ook in zijne geloofsovertuiging geen sprongen; zij ontwikkelde zich van lieverlede, ook door den onwillekeurigen invloed der ver van de zijne afwijkende meeningen, waarvan hij ernstig kennis nam. Van het oude bleek hem de onwaarde niet dan wanneer het nieuwe zich eene plaats veroverd had. Hij kende evenmin de pijnigingen van den twijfel als het genot eene godsdienstige waarheid na innerlijken strijd veroverd te hebben. Zoo waren onwillekeurig zijne meeningen die waartoe de meerderheid der woordvoerders geneigd was te komen.

Al blijft de vermaning: Kinderkens, wacht u voor de afgoden!

1) Jez. 30: 15.

ook te dezen behartigenswaardig, gelukkig de richting die zulk een bekwaam, en - door en door vrijzinnig man tot middelpunt, de partij die zulk een bezadigden, bij vriend en tegenstander geachten leidsman heeft!

Hij verdiende de achting die men hem toedroeg. De stelling die hij in het jaar van zijn dood met warmte verdedigde: nooit gaat voor een mensch iets te loor, wanneer hij zich voor anderen opoffert en zonder naar eigen belang te vragen zijn plicht doet - die had hij reeds in praktijk gebracht, toen hij als veertienjarige knaap, van gymnaziast apothekersbediende geworden, zonder morren, hoewel met een zwaar hart, twee en een half jaar die voor hem zeer pijnlijke lotswisseling droeg, zijne nieuwe plichten trouw volbrengende en daarnevens zooveel mogelijk voortwerkende. Dat krachtig plichtgevoel heeft hem altijd gekenmerkt. Velerlei werk heeft hij vaak te volbrengen gehad dat hem zeer verdroot, met vele menschen over hunne of algemeene belangen briefwisselingen gevoerd die hem een kostelijken tijd roofden; hij kon er wel eens met een zucht over spreken, wijzend op een stapel werk dat wachtte; maar wie heeft inmiddels ooit te klagen gehad, dat hij door hem met een haastig woord afgescheept werd? Hij stond iedereen ten dienste, alsof hij niets te doen had, en onttrok zich aan geen onaangenamen arbeid, indien hij begreep dat het zijn plicht was dien te volbrengen.

En dan, hoe vast hij ook stond in zijne overtuiging, hoe onverholen en nadrukkelijk hij andersdenkenden kon weerspreken, nooit heeft hij getracht iemands vrijheid aan banden te leggen. Het versje

> Uw richting is mij wel, zoo zij naar boven streeft
> En, schoon de mijne niet, mij iets te denken geeft.

was uit zijn hart geschreven.

Wie kan dit op zoo goeden grond roemen als Hooykaas en ik? Wij hebben het ondervonden. In hetzelfde jaar 1871, waarin wij hem kwetsten door Scholten's zienswijze zoo ruw aan te vallen, kwamen wij tot hem met het verzoek, mede te werken aan onze uitgaaf van *De Bijbel voor jongelieden*. Hij wist zeer goed, dat het groot verschil in opvatting van het Godsbestuur tusschen hem en ons bij meer dan éene gelegenheid voor den dag zou komen, en er is zelfs niet over ge-

sproken dat wij het zouden bemantelen; maar dit verhinderde hem niet ons bij te staan: in hoofdopvatting waren wij het immers eens; hij vertrouwde, dat wij de onderwerpen die ter sprake zouden komen ernstig zouden behandelen; dat was hem genoeg. Overigens, hij wilde slechts ons wijzen op de feilen die hij zou opmerken; wij bleven voor den inhoud verantwoordelijk. Al die jaren dat die uitgaaf geduurd heeft is onze goede verstandhouding ongestoord geweest, hoewel daarin 1874 viel, toen hij openlijk bij monde en geschrifte tegen ons optrad en wij tegen de hem dierbare zienswijze voorlezingen hielden[1)]. Toch kwamen in het werk zeer netelige gevallen voor. Een der moeilijkste was zeker de behandeling van Matth. 6 : 25 vv.: Weest niet bezorgd! Geen muschje valt ter aarde dan naar den wil van uwen hemelschen Vader; al de haren van uw hoofd zijn geteld. Toen Hooykaas de drukproef van de bladzijden, waarop dit besproken werd, van Kuenen terug kreeg, stonden er o.a. deze twee aanteekeningen bij: Mehercle, het kost moeite om Jezus tot een ethisch theoloog te maken! en elders: men weerlegt Jezus niet in het voorbijgaan. Het is licht te begrijpen, dat de schrijver door die opmerkingen genoopt werd om zijne uitdrukkingen te wijzigen, en dit geschiedde in dergelijke gevallen gewoonlijk. Juist omdat hij een ander zooveel mogelijk zijne vrijheid liet en zelfs noode aanmerkingen maakte - hij was licht te toegevend bij het oefenen van kritiek - sloeg men gaarne acht op zijne afkeuring en deed het altijd leed van hem te moeten verschillen. Zijne heerschappij was die van het bezadigd inzicht en ruimhartige goedheid. In den hierbij passenden zin kan men zijne richting een vrijzinnig conservatisme noemen.

IV.

Terwijl Kuenen in allerlei vragen van praktijk en theorie, wanneer hij er zich toe geroepen gevoelde, zijne stem deed hooren, had hij de handen vol werk in zijn eigenlijk vak. Nauwelijks toch was het derde deel van het *Historisch-kritisch*

1) *Godsdienst, volgens de beginselen der ethische richting onder de modernen*, van I. Hooykaas, Joh. Hooykaas Herderscheê, H. Oort en A.G. van Hamel. - (samen uitgegeven in) 1876.

onderzoek voltooid (1865), of hij zag in, dat hij op een belangrijk punt zeer had gedwaald. Het betrof de rangschikking in tijdsorde van de oorkonden waaruit de Pentateuch - dat zijn de vijf zoogenaamde boeken van Mozes - of liever de Hexateuch - dat zijn die boeken en *Jozua* - is samengesteld. Onder die oorkonden is er een, waaraan de onderzoekers zeer onderscheiden namen gegeven hebben [o.a. het boek der Oorsprongen, Oudere Elohist, P^2] en die ik hier met den naam zal aanduiden dien zij in onze nieuwe vertaling van het O.T. dragen zal, ‘Ezra's wetboek.’ De onderzoekers waren het, toen Kuenen zijn werk uitgaf, vrij wel eens over de vraag, wat tot die oorkonde behoord had: er hadden eenige der verhalen in gestaan die nu in *Genesis* en *Exodus* te vinden zijn, dan de beschrijving van den tabernakel met al wat er bij behoort, Exod. 25-30, en tal van wetten, in *Leviticus* en *Numeri* bewaard, vooral betrekking hebbende op den eeredienst. Stemden hierin de geleerden overeen - en zij zijn hierbij gebleven - ver liepen hunne gevoelens uiteen bij de beantwoording der vraag, in welke tijdsverhouding dit ‘Wetboek van Ezra’ stond tot de andere werken waaruit de Hexateuch is saamgesteld en in welken tijd het opgesteld is. In overeenstemming met de meeste schrijvers over het onderwerp, verklaarde Kuenen het voor het oudste bestanddeel en geschreven in den tijd van Salomo: wel had hij tegen die slotsom eenige bezwaren, die hij niet verheelde, maar hij kon zich toch van de heerschende meening niet losmaken, hoewel meer dan één geleerde eene andere verkondigd had. Intusschen, zijn twijfel aan de juistheid dier slotsom werd sterker, totdat het in 1866 bij hem vaststond, dat ‘Ezra's Wetboek’, wel ver van het oudste deel van den Hexateuch te zijn, het jongste is, eerst na de Babylonische ballingschap opgesteld. Hij zelf heeft in ‘een stuk zijner litterarische autobiographie’ - zooals hij het noemt - beschreven[1)], hoe hij tot zijne nieuwe overtuiging gekomen was en hierbij de eer der ontdekking gegeven aan wie zij toekwam, vooral aan K.H. Graf, daarbij zijn hartelijk leedwezen uitsprekende, dat hij zoo verblind was geweest door de macht der overlevering, en dat hij sommige zijner voorgangers, vooral Vatke, zoo had miskend. Inderdaad had W. Vatke reeds in

1) *Theol. Tijdschr.* IV (1870) 391-426, 487-526.

1835 in zijn *Die Religion des Alten Testaments nach den kanonischen Büchern entwickelt* niet alleen denkbeelden over de rangschikking der oorkonden van den Pentateuch ontwikkeld, die in hoofdzaak volkomen juist zijn en sedert 1866 door Kuenen en anderen wel in menig punt zijn verbeterd, doch niet weersproken, maar hij had het ook op de rechte gronden gedaan. Hoe heeft Kuenen hem zóo kunnen miskennen? Wat hij in zijne inaugureele oratie gedaan heeft: de meeningen van Vatke en de zijnen onzin noemen - heeft hij reeds in zijn *Hist.-krit. Onderzoek* niet herhaald, integendeel, hij heeft hierin erkend dat er eenige waarheid stak in hunne denkbeelden[1]; maar om ze geheel tot de zijne te maken, daartoe was hem toen de kerkelijke overlevering nog te machtig.

De wijze waarop Vatke het onderwerp behandelde heeft er zeker toe bijgedragen om de waarheid zijner beschouwingen, voor de meeste zijner landgenooten evenzeer als voor Kuenen, te verbergen; want Vatke gaat synthetisch te werk en geeft zijne geschiedenis van Israëls godsdienst, met behandeling van de kritische vraagstukken over de bronnen voor elk tijdvak tusschen zijne uiteenzetting in, waarbij hij van breedsprakigheid niet vrij te pleiten is. Maar Kuenen zelf verontschuldigt zich hiermede geenszins; wat hem en anderen verhinderde, van de geschriften van Vatke en anderen zooveel partij te trekken als zij hadden moeten doen, was de macht der overlevering, en niets anders. Een boek dat door Mozes heet geschreven te zijn in den tijd van Salomo, drie of vier eeuwen later, te zetten was reeds erg, het naar den Perzischen tijd, nog vijf eeuwen verder, te verplaatsen, scheen te stout. Veroordeele het onlogische der redeneering die aan dien schroom ten grondslag ligt al wie zich ernstig aan dergelijke studiën gewijd en zulk een schroom nooit gevoeld heeft!

Maar sedert 1866 stond bij Kuenen vast: Ezra's Wetboek is van ongeveer 450, en sommige stukken die denzelfden geest ademen zijn nog veel jonger. Deze stelling is door de onderzoekingen der volgende jaren steeds meer bevestigd, zoodat zij thans door nagenoeg alle min of meer vrijzinnige critici aangenomen wordt. Toen hij eens het nieuwe pad ingeslagen had, heeft Kuenen het ten einde bewandeld: met eene

1) Bl. 147.

scherpzinnigheid en volharding waarin hij door niemand overtroffen en slechts door weinigen - niet het minst door J. Wellhausen - geëvenaard werd, heeft hij de pas door hem aanvaarde waarheid herhaaldelijk aan de teksten getoetst, haar steeds nauwkeuriger bepalende en er de wettige gevolgen uit trekkende. Dit deed hij niet alleen in tal van opstellen over allerlei onderdeelen van het vraagstuk, maar ook bij het schrijven van zijn werk *De godsdienst van Israël*, dat in 1869, 1870 het licht zag.

Te goeder ure heeft de uitgever van *De voornaamste godsdiensten*, A.C. Kruseman, tot Kuenen het verzoek gericht dien van Israël te behandelen: had deze eenige jaren vroeger een werk hierover geschreven, het zou niet alleen veel minder goed zijn geworden dan hetgeen wij thans bezitten, maar grootendeels nu onbruikbaar zijn. Immers, wij mogen gerust zeggen: eerst sedert wij weten dat ‘het Wetboek van Ezra’ na de Babylonische ballingschap ontstaan is, kon eene op deugdelijke gronden rustende geschiedenis van Israëls godsdienst geschreven worden. Men overwege, om de waarheid hiervan in te zien, het volgende.

Het Oude Testament geeft ons eene geschiedenis van Israël, maar het is eene zoogenaamd heilige geschiedenis; dat wil zeggen: alles wat met het volk heet gebeurd te zijn wordt hoofdzakelijk bezien uit het godsdienstig oogpunt der schrijvers: alle ellende is straf voor de zonde van volk of koning, de godsvrucht wordt steeds beloond. Zelfs dat Israël het lot trof van alle volken van Vóor-Azië, eerst in Assyrië, later in het rijk der Chaldeën te worden ingelijfd, heeft het uitsluitend te wijten aan zijn beeldendienst en andere overtredingen van de geboden zijns gods. Wij zouden zonder klagen deze, ondanks hare eenzijdigheid, grootsche opvatting kunnen bewonderen, indien de schrijvers daaraan getrouwheid in het overbrengen der feiten hadden gepaard; maar dit deden zij niet. De overleveringen werden vaak verwrongen naar de opvatting van het godsbestuur, en aan een wetgever of profeet woorden toe te dichten die hij nooit gesproken had, werd - zoover wij kunnen nagaan - door niemand afgekeurd. Dientengevolge kwam de geheele wet - vrucht eener eeuwenlange werkzaamheid van meer dan éene priesterschap - op naam van Mozes te staan, de helft der psalmen op dien van David, het meerendeel der wijsheidsletterkunde op dien van Salomo, en tal van profetieën uit

verschillende eeuwen op die van Jezaja en Jeremia. Neemt men dit alles voor waarheid aan, dan is het onmogelijk, zich een eenigszins ware, d.i. goed samenhangende, voorstelling van Israëls geschiedenis, vooral der ontwikkeling van zijn godsdienst te maken. Immers, - om slechts het voornaamste te noemen - dan heeft aan den aanvang dier geschiedenis, terwijl de stammen nog in de woestijn rondzwierven, hun god hun door Mozes eene uitvoerige wet gegeven, vol herhalingen en tegenstrijdigheden, grootendeels voorloopig geheel onbruikbaar, daar zij bestemd is voor een landbouwend volk. Nog eeuwen nadat die stammen zich in Kanaän gevestigd hebben, bespeurt men van het bestaan dier wet niets; na zeven eeuwen duikt een gedeelte er van op; nog een paar eeuwen later is zij in overeenstemming met 's volks behoeften en wordt zij ingevoerd en gehandhaafd. Is zij toch door Mozes gegeven? De orthodoxie brak zich het hoofd niet met die vraag. God heeft het zoo gewild; men vraagt Hem geen rekenschap. Maar wie in het supranaturalisme niets dan eene gebrekkige wijsgeerige richting ziet, die hij voor zijn godsdienstig en zedelijk leven niet behoeft, onderstelt dat Israëls maatschappij, staat, godsdienst zich ontwikkeld hebben volgens dezelfde wetten die overal op geestelijk gebied heerschen, en zoekt naar den organischen samenhang der feiten. Een hoofdvraag voor hem is dus: wanneer, onder welke omstandigheden zijn de verschillende wetten, die in den Pentateuch naast en door elkander staan, gegeven? En zoolang de onderzoekers meenden, dat de meest karakteristieke bundel uit den tijd van Salomo was, bleef de voorstelling der geschiedenis van Israëls godsdienst hoogst gebrekkig. Immers, er ging geene wetgevende werkzaamheid aan vooraf die haar voorbereidde; het was onverklaarbaar, hoe de priesters van dien tijd toen nauwelijks de eenheid des volks was bevestigd en de god Israëls nog heel wat mededingers in den lande had, er toe kwamen om eene uitvoerige, in bijzonderheden afdalende wet op offers en feesten uit te vaardigen; en - om van andere moeilijkheden te zwijgen - de profeten der achtste en zevende eeuw, wier geschriften wij nog bezitten, toonen nergens van het bestaan van zulk eene wet kennis te dragen - integendeel, hunne redevoeringen zijn hier en daar onverstaanbaar, indien wij onderstellen dat zij en hunne geestverwanten eene dergelijke wet als van hun god gegeven gekend en erkend hebben.

Vandaar dat alle pogingen om Israëls geschiedenis, met name de geschiedenis van 's volks godsdienst, te schetsen, mislukt zijn, zoolang men dat ‘Wetboek van Ezra’ in den tijd van Salomo zette. Hierom vooral is thans ten eenenmale het werk verouderd van den grooten geleerde, die de vader van Israëls historiographie heet, H. Ewald. Vooral het derde deel zijner *Geschichte des Volkes Israel*, dat den koningstijd beschrijft, heeft heel wat licht verspreid en de beoefenaars van het Oude Testament op den smaak gebracht van eene organische beschouwing van Israëls staatkundig leven; maar naar eene eenigszins juiste voorstelling der ontwikkeling van 's volks godsdienst zoekt men in het boek vergeefs.

Niemand kan eenigermate naar waarheid Israëls godsdienst in zijn ontwikkeling teekenen, die niet uitgaat van de stelling: de wet zooals die vóor ons ligt is, behoudens de oudere daarin opgenomen en gedeeltelijk verwerkte stukken, uit den tijd na de Ballingschap: zij staat niet aan de spits van Israëls geschiedenis, maar deze is er op uitgeloopen. Indien deze onderstelling niet slechts als waar wordt erkend, maar ook - en hiervoor is tijd noodig, zij moet bij den onderzoeker bezinken - met al hare wettige gevolgen tot haar volle recht komt, dan gaat van lieverlede over menig punt van Israëls innerlijke geschiedenis licht op. En omgekeerd, wie dit ziet wordt hierdoor bevestigd in zijne overtuiging omtrent den oorsprong der wet en gebruikt dit resultaat als kritisch hulpmiddel bij de beantwoording van andere vragen: indien de Wet naexielisch is, dan moeten b.v. noodwendig ook alle psalmen waarin zij verheerlijkt wordt en die haar bestaan onderstellen naexielisch zijn. Door die éene groote ontdekking ging heel wat het onderste boven waarvan men had gemeend dat het vaststond; meer dan éen hoogleeraar moest na 1866 - want toen drong, vooral door Graf's werk, ook in Duitschland de waarheid op dit punt door - al zijn ‘dictaten’ gaan omwerken.

Kuenen nu is de eerste geweest - altijd na Vatke, den miskende, zelfs weinig gekende - die van het pas gevonden gezichtspunt uit de geschiedenis van Israëls godsdienst heeft beschreven, en er was sedert 1835 zooveel door hem en anderen in het vak gewerkt, dat hij het nu veel beter kon doen dan het Vatke toen mogelijk was geweest. Hij heeft die taak in *De Godsdienst van Israël* meesterlijk volbracht.

Hoewel uit dit werk blijkt, van welk onberekenbaar nut, ja hoe onontbeerlijk, bij historische onderzoekingen eene juiste samenvatting is, en Kuenen zelf erkent dat de meerdere klaarheid waarmede hem Israëls ontwikkeling nu vóor oogen staat krachtig in hem medegewerkt heeft tot de bevestiging zijner overtuiging betreffende de tijdsbepaling der bronnen[1)], verloochent hij ook hier zijn neiging tot ontleden niet. Gelukkig! Want hoeveel Kuenen ook aan zijne synthetische oordeelen te danken had, hij was analyticus van aard. Hij gaat dan analytisch te werk, begint met de godsdienstige overtuiging van de profeten der achtste eeuw, Hozea, Amos, Jezaja en Micha, dewijl wij met hen tamelijk wel op vasten bodem staan, gaat van dien tijd terug en beschrijft de eeuwen daarvóor, behoedzaam het zekere van het onzekere scheidende, zijne lezers in hoe ouder tijd hij hen verplaatst, te meer doende beseffen dat zij den voorhistorischen tijd naderen, waarvan de figuren in den nevel der legende verdwijnen; daarna voorwaarts van de achtste eeuw af naar de steeds beter gekende, althans minder door legenden onkenbaar gemaakte, tijdvakken, totdat hij komt aan de verwoesting van Jeruzalem door Titus; waarna hij nog een vluchtigen blik werpt op de volgende ontwikkeling van het Jodendom, als om ons te doen zien, dat het stuk leven hetwelk hij ons heeft leeren kennen in 70 na Chr. niet geeindigd was. Zooals de opzet van het boek - het beginnen met de achtste eeuw - den man kenmerkt die ook in een populair geschrift geen stap wil doen zonder zooveel mogelijk te bewijzen dat hij daartoe recht heeft, zoo draagt het gansche werk dit karakter: hij beschrijft wel het verledene, maar doet het voortdurend zóo dat hij aantoont, met welk recht hij het zóo en niet anders ziet, of liever, op welken grond hij staat, wanneer hij de door elkander geworpen stukken overleveringen zóo rangschikt, samenvoegt en aanvult als hij dit doet, ten einde daaruit het beeld van een levend geheel te vormen. Het geheele werk, elfdehalf honderd bladzijden groot, is geschreven in den soberen, duidelijken, gekuischten stijl die Kuenen eigen was, zonder sieraden; de aanteekeningen aan den voet der bladzijden behelzen bijna alleen verwijzingen naar teksten en boeken; aan het eind der meeste hoofdstukken staan eenige

1) *Theol. Tijdschr.* IV (1870) 392.

uitgewerkte aanteekeningen over bijzondere punten. Zijn deze bepaald voor menschen van het vak, de tekst zelf is voor het beschaafd publiek bestemd en hiervoor uitstekend berekend.

Uit het oogpunt van kunst is licht iets hoogers denkbaar dan *De godsdienst van Israël*, maar als populair-wetenschappelijk werk is het een meesterstuk: men leert van elke bladzijde; al wordt nergens verheeld, met hoeveel moeite de slotsom verkregen is, men ziet dat hij die haar voordraagt een betrouwbaar leidsman is.

Dit boek heeft grooten opgang gemaakt, en meer dan eenig ander zijner werken niet slechts zijn roem verbreid, maar ook de zaak die hij voorstond bevorderd. Natuurlijk. Het *Historisch-Kritisch Onderzoek* is alleen voor vakgenooten en studenten bruikbaar; dit is voor het beschaafd publiek. Ook menig theoloog, niet oud-testamentaricus van studie, zag hieruit eerst, hoeveel licht over Israëls geschiedenis door Kuenen's en zijner medestanders studiën verspreid was, en in het Engelsch vertaald[1)], heeft het onder de theologen aan de andere zijde van het Kanaal en van den Oceaan krachtig de nieu were zienswijze bevorderd.

Staan wij even bij Engeland stil!

Al was het kerkelijk Engeland in de kritische beschouwing van het Oude Testament ver bij ons achter, zij had daar reeds toegang erlangd, niet het minst door het optreden van den bisschop van Natal, J.W. Colenso, te onzent door Kuenen ingeleid.[2)] Zijne studiën over den Pentateuch - dit deel des Ouden Testaments is gewoonlijk het slagveld - maakte in Engeland zooveel indruk, dat de hooge geestelijkheid der Auglicaansche Kerk op raad van den Voorzitter van het Huis der Gemeenten de noodige maatregelen genomen heeft, om een commentaar op het Oude en Nieuwe Testament te doen schrijven, ten einde den leek ‘het Woord van God te doen verstaan en hem in staat te stellen om de bedenkingen, op verkeerde voorstelling van den inhoud des Bijbels gegrond, te beantwoorden.’ *The Speakers commentary* is dientengevolge verschenen, en Kuenen's beoordeeling er van in het *Theol. Tijdschr.* van 1872 en 73 werd door Dr. J. Muir in het

1) *The religion of Israel to the fall of the Jewish State*, by Dr. A. Kuenen. Translated by Alfred Heath May I-III. London. Williams and Norgate. 1874, 75.

2) *Gids*, Juli en Aug. 1865; *Mannen van beteekenis*, 1884, Ie afl.

Engelsch vertaald en in zijn land verspreid. Tezelfder tijd begon Ph.H. Wicksteed de vertaling van *De Bijbel voor Jongelieden* uit te geven. Colenso zette zijn arbeid voort, en eenige geleerden werkten in denzelfden geest. Hun konden weinig boeken zoo te stade komen als Kuenen's *Godsdienst van Israël*.

De vertaling hiervan werd weldra (1875) gevolgd door *De profeten en de profetie onder Israël*, waarvan de Engelsche overzetting in 1877 verscheen. Tot het schrijven van dit werk is Kuenen opgewekt door Dr. J. Muir. Deze Schotsche geleerde, Sanskritist, vol belangstelling voor de kritische beschouwing van het Oude en Nieuwe Testament, deed wat hij kon om, ook tot bevordering van deze studiën, Groot-Brittannië en Nederland met elkander bekend te maken; hij drong Kuenen om voor het Engelsch publiek een boek over de profeten te schrijven. Bij de beoordeeling hiervan moet deze oorsprong worden in het oog gehouden. Immers, niet alleen wordt er veel in betoogd wat voor ons publiek toen niet meer behoefde bewezen te worden, - dit schaadt niet: menigeen mocht ook te onzent het nog wel eens hooren; maar ook de toon van het geheel is meer apologetisch dan die der toenmalige geschriften van Kuenen zelven: met het oog op het streng kerkelijk Engelsch publiek, dat zooveel minder gewend was om ketterijen te hooren, stelt hij onwillekeurig sommige profeten en profetische uitspraken te hoog. Doch dit neemt niet weg, dat er steeds veel uit dit boek te leeren is, - vooral over den tijd waarin de profetieën zijn geschreven, en de gebeurtenissen die haar al dan niet hebben gelogenstraft. Ook in dit werk verloochent hij noch zijne geleerdheid, noch zijn helderen betoogtrant.

In klimmende mate werd Kuenen de tusschenpersoon tusschen Engeland en Amerika ter eener, Nederland ter anderer zijde, niet alleen voor oud-testamentische, maar ook voor ethische en andere studiën: hij schreef in Engelsche bladen en onderhield briefwisseling met verscheiden Engelsche geleerden. Het bezoek dat hij in 1882 aan Londen en Oxford bracht, om er de ‘Hibbert-lectures’ te houden, maakte den band tusschen hem en Engeland nog hechter. De lezingen zelve, die een schat van wetenswaardige bijzonderheden behelzen, vooral over het Oude Testament, maar in haar geheel niet op éene lijn met zijne andere werken mogen gesteld

worden, zijn onder den titel van *Volksgodsdienst en Wereldgodsdienst* uitgegeven en niet alleen in het Engelsch, maar ook in het Duitsch en Fransch overgezet. Zijne betrekking tot Engeland heeft tot zijn dood voortgeduurd, en is tot zegen geweest voor dat land en voor het onze. Zij die tegenwoordig op gebied van het Oude Testament daar en in Amerika leiders zijn, Dr. T.K. Cheyne, Dr. W. Robinson Smith, Dr. S. Driver en anderen, zijn de eersten om te getuigen dat zij veel aan hem te danken hebben; en wanneer wij zien, wat die geleerden, hun eigen weg gaande, toebrengen tot vermeerdering onzer kennis te dezen, dan wordt men tot erkentelijkheid gestemd jegens den man die zooveel heeft toegebracht tot overbrugging der klove, door verschil van taal en maatschappelijke omstandigheden gegraven en in wezen gehouden.

Dien grooten invloed in Engeland heeft Kuenen voor een goed deel te danken aan den toon waarop hij schreef. Na zijn dood getuigde het terecht Dr. J.G. Mahaffy[1)]: 'In Engeland, waar de sterkste vooroordeelen bestonden tegen zijne naturalistische inzichten, is hij altijd met oprechten eerbied beschouwd. Het is niet waarschijnlijk, dat hij die buitengewone plaats zou erlangd hebben, indien niet zijn kritiek op zoo volkomen kalmen en objectieven toon was geoefend. Hij slaakt nooit een juichkreet over een verslagen tegenstander; hij maakt nooit aanspraak op den roem iets het eerst gezegd te hebben; hij schrijft als een man die aan zijn belangrijk onderwerp, en daarover alleen, denkt. Dit maakt Kuenen's werken in zoo hooge mate godsdienstig, in den zin dien hij zelf aan dit woord hechtte.'

Terwijl Kuenen *De godsdienst van Israël, De profeten, Volksgodsdiensl en wereldgodsdienst* en ettelijke populaire stukken over zijn vak, *De vijf boeken van Mozes* en eenige tijdschriftartikelen, o.a. *Ezekiel* voor *The modern Review* (1884), gaf, schreef hij eenige geleerde verhandelingen voor de K. Academie van Wetenschappen, waaronder die *Over de mannen der groote Synagoge* (1877) de belangrijkste is, en werd het grootste deel van zijne kracht gegeven aan het uitwerken der onderstelling van den naexielischen oorsprong van 'Ezra's Wetboek.' Een reeks van artikelen in het *Theol. Tijdschr.*, onder den titel 'Bijdragen tot de critiek van Pentateuch en Jozua',

1) *Atheoeum* van 26 Dec. 1891.

toonde den mannen van het vak, hoe hij haar van alle kanten bezag, en beloofde veel voor de tweede uitgaaf van het *Historisch-Kritisch Onderzoek*.

In 1885 verscheen de eerste helft van het eerste deel, waarin alleen de Hexateuch behandeld werd: een geheel nieuw boek. De schrijver zelf zegt in de voorrede, dat van al wat hij over dit onderwerp in de eerste uitgaaf gezegd had zoo goed als niets onveranderd had kunnen blijven. Doch dit is niet alleen het gevolg van zijne gewijzigde meening omtrent de tijdsorde der oorkonden, maar ook van het feit dat een deel van den ouden inhoud niet behoefde te worden herhaald: de bestrijding van de orthodoxe opvatting mocht wel niet wegblijven, maar kon veel korter worden. Onder het samenstellen en ook bij het voltooien van dit deel heeft de schrijver al de moeilijkheid gevoeld aan de uitgaaf verbonden. Hij wilde hiermede zooveel mogelijk zijne lezers, in de eerste plaats de studenten in de godgeleerdheid, op de hoogte brengen van den stand der wetenschap. Maar die hoogte wisselde onophoudelijk. Toen eens de hypothese Graf-Kuenen of Graf-Wellhausen, zooals zij gewoonlijk heet[1)], was aangenomen, hadden tal van heele en halve geleerden hunne opmerkingen en onderzoekingen op enkele punten ten beste te geven; elk jaar bracht - en brengt nog - verscheiden boeken en tijdschriftartikelen over den Hexateuch. Zeer natuurlijk, dewijl het gezichtspunt op de geheele geschiedenis van Israël een ander was geworden. Dientengevolge was de litteratuur er over niet bij te houden; wie geroepen was om over het onderwerp een boek te geven - en Kuenen werd er toe genoopt door de behoefte zijner leerlingen - zag zich genoodzaakt, een min of meer willekeurig einde aan de onderzoekingen te maken. Kuenen klaagt hierover in zijne voorrede. Maar wij die zijn boek bestudeeren bespeuren niet veel van de moeite die de overvloed van arbeiders hem berokkende, en zijn verbaasd over de orde, waarmede hij die onder zijne handen wassende boekenmenigte behandelt, en de duidelijkheid waarmede hij de in bijzonderheden wijd uiteenloopende beschouwingen weet voor te stellen en te beoordeelen. Al de deugden der eerste uitgave vinden wij hier terug, en nu in dienst van eene veel juistere grondbeschouwing en

1) Verg. hierover Tiele's *Levensbericht van A. Kuenen* in het jaarboek der K. Acad. v.W. 1892, bl. 16 van den afzonderlijken druk.

veel fijnere vraagstukken. Was van de eerste uitgaaf het stuk dat over den Hexateuch handelt in het Engelsch door Colenso, en in het Fransch door Pierson vertaald, van de tweede uitgaaf verscheen eene Engelsche overzetting door Wicksteed en eene Duitsche door Dr. Th. Weber. In de laatste zullen al de drie deelen verschijnen.

Van het oorspronkelijke verscheen de tweede helft van het eerste deel, de overige historische boeken behandelend, in 1887; het tweede in 1889; het derde bleef, helaas, onvoltooid achter en zal, zoo goed mogelijk uit zijne nagelaten papieren door Dr. J.C. Matthes uitgegeven worden. De inhoud dezer deelen wijkt niet zoover van dien der eerste uitgave af als het stuk dat over den Hexateuch handelt; maar toch op menig punt aanmerkelijk. Immers, behalve dat de verouderde opvatting van den Hexateuch een grooten invloed oefende op de kritiek van menig ander stuk, de bestudeering der overige historische, profetische en poëtische boeken had, ook buiten dat vraagstuk om, niet stilgestaan, en nieuwe gezichtspunten waren geopend. Kuenen was er de man niet naar, hiervan geen gebruik te maken. Ieder hoofdstuk werd op de hoogte van den tijd gebracht; menige ingrijpende verandering gemaakt. Op enkele punten werden onderstellingen die hem eerst verwerpelijk hadden toegeschenen ten slotte aanvaard. Zoo over Jez. 40-66 en Zach. 9-14. Ook in het hoofdstuk over de Psalmen zouden, zooals zijn nagelaten aanteekeningen bewijzen, heel wat wijzigingen gemaakt zijn, vooral naar aanleiding van Cheyne's onderzoekingen.

Terwijl deze boekdeelen geschreven werden, had Kuenen meer dan één strijd te voeren over den Hexateuch, èn tegen hen die niet wilden meegaan met de onderstelling van den naexielischen oorsprong der Wet, èn tegen hen die maar al te hard meeliepen en schier de geheele Israëlietische letterkunde in den tijd na de Ballingschap plaatsten. Onder de eersten was - opmerkelijk genoeg - niemand minder dan W. Vatke, zijn groote en miskende voorganger, wiens *Historisch-Kritische Einleitung in das A.T.*, na zijn dood (1882) uitgegeven, toont, dat de geleerde schrijver van een eenzijdig syntheticus een eenzijdig analyticus was geworden, of, zooals Kuenen het uitdrukt, dat ‘de geschiedschrijver van Die Religion des Alten Testaments in deze inleiding in den anatoom der teksten

was ondergegaan.'[1] Heftiger dan de aanval dergenen die een paar oorkonden van den Hexateuch ouder maakten dan Kuenen was de aanval van hen die ze alle, en schier alle andere boeken van het Oude Testament mede, jonger maakten dan hij, M. Vernes en een paar andere Franschen, wier meeningen hij èn in het *Theol. Tijdschr.* XXII (1888)[2] èn in de *Revue de l'histoire des religions* van 1889[3] uitvoerig weerlegde. De wildheid waarmede door Vernes en zijne, geen Hebreeuwsch verstaande, medestanders nieuwe, diep ingrijpende onderstellingen werden voorgedragen, stemde een bezadigd man als Kuenen zeer ongunstig, en zoo als ze aan het publiek werden toegeworpen zijn ze zeker te eenenmale onaannemelijk. Is er des ondanks eenige waarheid in, die hij miskend heeft? is hij op deze of andere punten kortzichtig geweest, waarop deze of gene reeds thans beter ziet? De onderzoekingen staan niet stil. De allerlaatste regels die Kuenen voor de pers heeft geschreven[4] behelzen de verklaring dat in Cornill's pas verschenen inleiding op het Oude Testament veel voorkomt, dat den aanhangers der hypothese-Graf eene - immer welkome - aanleiding is om de bijzonderheden van hun stelsel te herzien, en menig andere paragraaf, waarin het voorafgaand onderzoek samengevat en op een of meer punten voortgezet wordt.

Hij zou hieraan medegedaan hebben, had hij langer mogen werken, en zoo het zijne hebben verricht om ook de tweede uitgaaf van zijn *Historisch-Kritisch Onderzoek* te doen verouderen. Als elk wetenschappelijk werk - alleen kunstwerken trotseeren de eeuwen - als elk wetenschappelijk werk, zal ook dit mettertijd overtroffen worden, om eindelijk alleen waarde voor de geschiedenis van het vak te behouden. Maar inmiddels zal het langen tijd elken ernstigen onderzoeker krachtig hebben geholpen, om een goed inzicht te erlangen in de samenstelling der oudtestamentische geschriften, en een gedenkteeken blijven voor den meester die het schreef.

Sedert 1885 heeft Kuenen daarenboven een deel van zijn tijd gegeven aan een werk, waarvan wel is waar nog niets in het licht gekomen is, maar waarbij Dr. I. Hooykaas, Dr. W.

1) *Theol. Tijdschr.* XXII (1888) 21.
2) Bl. 35-57.
3) P. 1-31.
4) *Theol. Tijdschr.* XXVI (1892) 187.

H. Kosters en ik zoozeer zijne hulp hebben genoten, dat ik er hier niet van wil zwijgen: een nieuwe vertaling van het Oude Testament met inleidingen en aanteekeningen. Herhaaldelijk had hij geweigerd hieraan mede te werken. Dit wordt zeker voor een deel verklaard uit de droeve herinneringen die hij van een dergelijke onderneming had. In 1854 toch was hij met de professoren Juynboll, Veth en Roorda door de Synode der Ned. Hervormde Kerk uitgenoodigd om eene nieuwe vertaling van het Oude Testament voor te bereiden. Zij hadden dit op zich genomen, medewerkers gezocht, de taak verdeeld, eenige vergaderingen gehouden, algemeene regelen vastgesteld, om eindelijk de onderneming te zien mislukken: slechts een paar der arbeiders hebben zich ijverig betoond; de meeste zijn door dood, ziekte, traagheid, gemis aan lust in het werk en - niet het minst, ongeloof aan het welslagen, verhinderd. Toen ‘het moderamen der Gecommitteerden’ in een brief van 19 October 1867 aan de medeleden voorstelde de zaak op te geven, schreef het o.a. - de brief is blijkbaar door Kuenen, den secretaris, gesteld: ‘De Synode heeft ons geene regelen voorgeschreven en reeds wat het Nieuwe Testament aangaat hare verantwoordelijkheid tot een minimum beperkt. Doch dit neemt niet weg, dat aan eene Synodale vertaling - of, wil men: aan eene vertaling ten dienste der Christelijke gemeente - onzes inziens eischen moeten worden gesteld, waaraan het ons uiterst moeilijk schijnt te voldoen. Nu veel moeilijker dan toen wij, vóor ruim 10 jaren, onze taak aanvaardden. De partijen staan scherp tegen elkander over. De historische en critische vragen, waartoe het Oude Testament aanleiding geeft, zijn wereldkundig. Wanneer wij ze pogen te beantwoorden, dan zal men ons voor partijmannen, ons werk voor een partijwerk aanzien. Houden wij ons - wat licht het geval zou kunnen worden - buiten de quaestiën, dan zullen verreweg de meesten in onzen arbeid niet vinden wat zij er in zochten en dien geheel onbevredigd uit de handen leggen.’ Er worden in dien brief meer bezwaren tegen de voortzetting van het werk geopperd; maar dit verklaart volkomen, hoe het komt, dat overigens ijverige mannen in deze zaak zóo traag waren: zij hadden er geen hart voor; zij voelden zich niet vrij, en hunne overtuiging was op zeer belangrijke punten nog te onvast, dan dat zij een frisch, levend stuk werk konden tot stand brengen. Kuenen zelf had er zeer weinig

voor gedaan. Hoe kon hij ook in 1867, toen de nieuwe hypothese over de samenstelling van den Pentateuch nog niet door hem was uitgewerkt, dit gedeelte van het Oude Testament - en het behoorde tot zijne taak - gaan vertalen en met inleidingen en aanteekeningen voorzien? Het Synodale plan is, na nog eenige jaren aan de orde gebleven te zijn, opgegeven: eerst bij een schrijven van November 1872 is de commissie ontbonden.

Op het plan dat een dozijn jaar later aan Kuenen werd voorgesteld drukte een belangrijk bezwaar minder dan op het Synodale. Immers, zonder voor den naam van ‘partijwerk’, dien men aan de vrucht van hun arbeid zeker geven zal, te vreezen, wilden de ontwerpers, dat alleen oudtestamentarici die èn in kritische èn in godsdienstige beginselen overeenstemden het zouden uitvoeren, en mochten hierbij, natuurlijk, de behoeften der ‘gemeente’, d.w.z. van ernstige en godsdienstige menschen, niet uit het oog verloren worden, met veler vooroordeelen ten aanzien van oorsprong en geloofwaardigheid van Bijbelsche oorkonden en verhalen kon geen oogenblik rekening gehouden worden. Hoewel Kuenen dientengevolge tegen het karakter van het werk geen bezwaar had, voelde hij er zich toch niet toe getrokken: de soort arbeid stond hem niet aan, en hij had zijn tijd voor zijn *Historisch-Kritisch Onderzoek* noodig. Eindelijk gaf hij aan onzen aandrang toe, om de leiding op zich te nemen en al ons werk na te zien voordat het ter perse ging.

Hoewel het nooit een geliefde arbeid voor hem geweest is en hij wel eens met een zucht weder een deel zijner, waarlijk niet gemakkelijke, taak onder handen nam, hij deed dit als al wat hij op zich genomen had, zorgvuldig en degelijk. Niet licht zullen mij de avonden uit het geheugen gaan, met hem op zijn kamer gesleten, wanneer wij samen de laatste hand legden aan een door mij vertaald, door een ander nagezien, en dan weder eerst door mij, eindelijk door hem bewerkt boek: er waren een paar dozijn vragen, groot en klein, overgebleven, waaromtrent ik niet kon zwichten voor zijne schriftelijke opmerkingen, en die toch moesten beantwoord worden. Het waren uren van groote inspanning, die uren doorgebracht in ernstigen strijd over zeer betwistbare punten; nu eens gaf hij toe, dan weer ik; soms bleven wij tegenover elkander staan, en moest ik eindigen met: Ik kan niet inzien, dat gij gelijk hebt; maar wij overtuigen elkaar niet; dus moet uw gevoelen worden

gevolgd. Dat vond hij hoogst onaangenaam; want hij liet zeer ongaarne zijn gezag gelden. Hij deed het vaak te weinig naar onzen zin. Doch hebben wij, voor de eenheid en den voortgang van het werk wel eens gewenscht, dat hij krachtiger de teugels voerde, daartegenover stond, dat hij door zóo te handelen en steeds te verkondigen dat vóor alles ieder vertaler voor zijn eigen werk verantwoordelijk was, het kostelijk besef van verantwoordelijkheid in ons levend hield, en daarbij was hij altijd bereid om zijn eigen gevoelen, ook al had hij het in geschrifte nadrukkelijk ontwikkeld en verdedigd, op te geven. Al is het werk onder zijn toezicht slechts ter helfte gekomen, hij heeft er toch den stempel van zijn geest op gedrukt, ons leerende duidelijk, beknopt, bedachtzaam en op waardigen toon te zeggen wat wij te zeggen hebben; hij heeft ons voor vele feilen behoed en ons in menig geval waarin zekerheid niet te verkrijgen was gewezen, hoe wij een weg konden inslaan waarop wij het minst gevaar liepen ver van de waarheid af te dwalen. Beminnelijke man! met zijne voormalige leerlingen werkende, speelde hij nimmer den meester en was hij dit toch altijd.

Onwillekeurig kom ik op een gebied, waarop ik volgens het opschrift boven dit opstel: Kuenen als godgeleerde, misschien niet mocht komen, zijn karakter als mensch. Maar hangt de rol die hij in het theologisch leven van de laatste veertig jaren vervuld heeft niet nauw met dit karakter samen? Zijn stalen geheugen en zijne zeldzame scherpzinnigheid alleen zouden hem niet in staat hebben gesteld om zooveel te werken en zoo grooten invloed te oefenen, indien zich daaraan niet gepaard had, èn de strenge plichtsbetrachting, die hem steeds dreef om dat wat hij te doen had goed te doen, èn de groote nederigheid, waarmede hij geduldig luisterde naar tegenwerpingen, gaarne van mede- en tegenstander overnam wat hem toescheen waar te zijn, zich nimmer schaamde gefeild te hebben en zijn gevoelen wijzigde wanneer hij beter werd ingelicht. Deze kostelijke deugden, in dienst staande van eene warme belangstelling in theologische en kerkelijke vragen, en van groote ingenomenheid met zijn studievak, hebben krachtig medegewerkt om hem te maken tot den geëerden en geliefden leidsman in zake van godsdienst en zedelijkheid voor velen in zijn land, en tot een grootmeester onder de beoefenaars van het Oude Testament.

H. OORT.

Een Egyptenaar in Europa.

Irshâd al-alibbâ ila mahâsin Europâ (Richting der verstandigen tot de schoonheden van Europa) door Mohammed Emîn Fikrî Bey. Caïro 1892.

Op een Zondagmiddag half twee in de laatste helft van Augustus 1889 kwam de zoon van den eigenaar van het Hôtel du Lion d'or te Leiden bij mij met het bericht, dat er vier heeren uit Egypte waren gekomen, die mij gaarne wilden spreken en verlangden de bibliotheek te zien. Het bleek dat deze heeren door den Khedive afgevaardigd waren om het Orientalistencongres in Stockholm en Christiania bij te wonen. Het waren twee heeren Fikri, vader en zoon, beide tot de hoogere ambtenaren behoorende, en twee professoren in de godgeleerdheid, van welken ik Fathallah reeds in Weenen had ontmoet. De twee eerstgenoemden waren fijn beschaafde en, vooral de vader, zeer geleerde mannen. Het programma hunner reis was over Zwitserland naar Parijs te gaan om de stad en vooral de tentoonstelling te zien, dan Londen en Leiden te bezoeken, en de terugreis, na afloop van het Congres, over Berlijn en Weenen te nemen. Reeds terstond had de oude heer Fikri besloten, na zijne terugkomst de reis te beschrijven, en daarvoor, met hulp van zijn zoon, vlijtig aanteekening gehouden. Ongesteldheid verhinderde hem dit plan terstond te volvoeren en hij had nauwelijks twee hoofdstukken gereed toen hij stierf (Juli 1890). De zoon heeft het werk opgevat en de reisbeschrijving ligt thans voor ons in een groot octavo boekdeel van 823 bladz. Ik wil daaruit het een en ander mededeelen.

Bij de voorbereiding tot de reis kwamen gewichtige vragen te berde. Niet slechts hoe men zich zou wapenen tegen de koude, die men in het hooge Noorden verwachtte, maar vooral hoe men

zijne godsdienstige plichten zou waarnemen en zich hoeden voor verboden spijs en drank. Eenige vrienden rieden een kamerdienaar en een kok mede te nemen, met toebehooren, een ander om in de hôtels niets dan eieren, kaas en zuur te gebruiken of wel zelf alle spijzen te bereiden. De jonge Fikri, die reeds in Parijs geweest was, kon alle bezwaren uit den weg ruimen. Zij zouden alleen in hôtels eerste klasse gaan en daar vond men op de slaapkamers al wat men voor de wasschingen noodig had. Wat het eten en slapen betreft, de Profeet zelf en Ali hadden gegeten en gedronken wat door Christenen was toebereid en de kleederen van Christenen gedragen. Van hunne spijzen was alleen varkensvleesch, van hunne dranken alleen wijn verboden; deze zou men met hulp der spijslijsten kunnen vermijden. De richting voor het gebed was met hulp van een kompas, de tijd met het horologie en een tijdtafel te bepalen. Slechts een der twee professoren bleef eenigen twijfel koesteren en nam, behalve dekens en waschbekkens, nog een groote trommel Egyptische beschuit mede, waarvan hij op reis allerhande verdriet had, zooals Fikri niet zonder een beetje leedvermaak vertelt. In Venetië moest hij er aan de douane 5 francs, d.i. meer dan de waarde, voor betalen. Daar zijne reismakkers er niet van gediend wilden zijn, had hij er bij zijne komst te Parijs nog twee derden van over en moest weder 5 francs betalen. In Parijs liet hij zich overreden, al de overtollige bagage naar Egypte terug te zenden met al de Parijsche aankoopen. De beschuittrommel werd weder ingepakt, maar ging op reis open, terwijl al de beschuit verkruimelde en de kleeren en boeken vol vetvlekken maakte. - Zij besloten verder zich bij de firma Cook van reisbilletten te voorzien, waardoor hun de geheele reis gemakkelijk werd gemaakt. Uit dankbaarheid wijdt de schrijver elf bladzijden aan de voortreffelijke inrichting dezer onderneming.

De twee hoofdstukken door den ouden heer Fikri geschreven bevatten de reis per spoor van Caïro naar Alexandrië met een verhaal van den aanleg van dezen weg en het verblijf in laatstgenoemde stad. Zij onderscheiden zich door sierlijkheid van taal en geleerde aanteekeningen. Bij de beschrijving der op Europeeschen voet ingerichte hôtels kan hij niet nalaten de tegenstelling te maken met de vroegere ellendige logementen zooals er nog in vele kleinere plaatsen zijn; slecht gebouwd en slecht ingericht, zonder eenige gemakken en ongezond, vuil en vol ongedierte, dat belet te

slapen, en alles doortrokken van stallucht. Tot kenschetsing geeft hij het volgende verhaal: Een reiziger uit Caïro moest in eene groote plaats in het Nijldal overnachten. Hij koos een groot logement uit, waar de portier hem een kamer aanwees en hem een half versleten mat, een slecht brandende olielamp en een kan water bracht, met de opmerking dat hij zijne menschen kende en alleen aan aanzienlijke gasten deze gemakken verschafte. Nauwelijks had de reiziger zich gelegd, of van alle kanten kwamen wandluizen en ander ongedierte, die hun moorddadig werk op zijn lijf gingen uitoefenen. Het was hem als lag hij op heete kolen; niet gewend aan zulke akeligheid, werd hij bijna waanzinnig van verdriet en wanhoop, vooral toen hij zag dat de grond van 't vertrek letterlijk leefde. Daar zag hij een groote vensternis, waarvoor een traliewerk van gedraaid hout met vierkante openingen, zooals men die nog wel in oude huizen te Caïro vindt. Dit bracht hem op een inval. Hij trok zijne kleeren uit, nam een ander pak uit den koffer en klom nu in de nis, waar hij zich met handen en voeten vastklemde. Hier had hij alleen last van de muggen, waartegen hij zich echter beveiligde door zich geheel in zijn kleed te wikkelen. Hij had nu rust en was zelfs een paar maal op 't punt in te sluimeren, maar zijne handen en voeten konden het niet langer uithouden, en hij moest naar den grond terug, om spoedig wederom voor zijne vijanden naar de nis te vluchten. Eindelijk besloot hij naar beneden te gaan, waar misschien uitredding te vinden zou zijn. Hij nam de lamp in de hand, sloot de deur en ging de trap zoeken. Dar woei zijn licht uit, en eerst na lang tasten en na zich herhaalde malen gestooten te hebben, vond hij de trap. Deze was zoo slecht, dat hij een misstap deed en er afrolde, gelukkig zonder zich erg te bezeeren. Wel had hij de olie van de lamp over zich gekregen, maar dit telde hij niet. De binnenplaats was vol lastdieren, er was geen leeg plekje te vinden. Hij ging nu den portier wekken, wat hem met veel moeite gelukte en verzocht hem uit de herberg te laten. ‘Wat wilt gij dan gaan doen?’ - ‘Ik wil op straat gaan wandelen tot den morgen.’ - ‘Dit gaat niet, mijnheer, als de nachtwacht u ziet en gij hem niet kunt zeggen, waarheen gij gaat, houdt hij u voor een dief en geraakt gij in moeilijkheden.’ Daarop ging hij weder slapen. De reiziger kon niet weer naar boven gaan, daar er geen olie meer in de lamp was en stond verlegen tot hij eindelijk op den inval kwam

op een der beesten te gaan zitten. Een poosje ging het goed, toen wilde 't beest gaan liggen en deed dit zoo onverwacht, dat de berijder in den drek viel. Terwijl hij oprees, het oogenblik vervloekende waarop hij tot de reis besloten had, hoorde hij de nachtwacht aan de deur. Met een fooi aan dezen en een tweede aan den portier, wist hij vergunning te verkrijgen, de wacht te vergezellen. Na een paar rondes met hem gedaan te hebben, kon hij niet meer van slaperigheid en liet zich op een bank vallen, met verzoek aan de nachtwacht hem daar te laten en bij de volgende ronde weer mede te nemen. Hij zette zich nu tegen den muur van een huis en wilde gaan slapen. Maar een hond kwam voorbij, vond 't geval verdacht en ging hem aanblaffen, waarop spoedig een heele troep honden aankwam, die hem tot den terugkeer der nachtwacht aanhoudend lastig viel. Zoo had de arme man den geheelen nacht geen oog kunnen dicht doen. Het is geen wonder, zegt Fikri, dat men het nachtverblijf in deze herbergen zooveel mogelijk vermeed en trachtte gastvrijheid bij vrienden of kennissen te verkrijgen, terwijl nu elkeen het verblijf in de nieuwerwetsche locanda's (Europeesche hôtels) verkiest, zelfs boven dat bij verwanten. De eenigen, zegt hij, die tegen deze nog bezwaar hebben, zijn de geleerden (ulama's) en wel uit de ongegronde vrees, dat zij daar hunne godsdienstplichten niet zoo goed kunnen vervullen, of dat anderen die dit meenen hen voor ongodsdienstig zullen houden.

De zeereis naar Brindisi en verder naar Triest met de booten der Oostenrijksche Lloyd, hoe aardig ook beschreven, laat ik rusten. Maar zij geeft den schrijver aanleiding tot een ook later nog weer uitgesproken wensch, dat men in Egypte toch mocht begrijpen, dat men om groote en schoone dingen tot stand te brengen, vereeniging van krachten noodig heeft. Al de grootsche en heerlijke inrichtingen, waardoor Europa zulk een hoogen rang heeft ingenomen, zijn aan samenwerking te danken. En men meene niet dat deze in strijd zou zijn met de beginselen van den Islam. Heeft de Profeet niet gezegd: ‘helpt elkander tot het goede,’ en is de bevordering van het welzijn der menschen niet deugdzaam? en zelfs in het Woord Gods staat: ‘Gods hand is met de gemeenschap,’ en ‘de geloovigen zijn voor elkander als de deelen van een gebouw, die elkander steunen.’

Vergelijking van Oostersche en Europeesche toestanden is natuurlijk dikwijls het onderwerp van gesprek op reis. Zoo verhaalt

de schrijver dat zij op reis van Venetië naar Milaan een lang gesprek met een Europeesch reiziger hadden over den beperkten omgang met vrouwen. Aan de verdediging ziet men wel dat hij zelf geen groot voorstander daarvan is, alleen met warmte weerlegt hij de beschuldiging dat de opvoeding en het onderwijs der meisjes verwaarloosd wordt. Als hij later een groot concert in Parijs bezoekt en daar ziet hoe eerbiedig de omgang tusschen mannen en vrouwen is, kan hij den wensch niet onderdrukken dat zoo iets ook in Caïro kon plaats hebben. En na eene voorstelling van Ruy Blas in het Théâtre français bijgewoond te hebben, vraagt hij zich af, of 't niet van groot nut zou wezen, ook in Caïro een goed theater te bezitten, maar moet de vraag onbeantwoord laten, omdat het spel zonder de hulp der vrouwen niet mogelijk is.

Fikri uit meer dan eens den wensch naar meer ondernemingsgeest bij zijne landgenooten. Met des te meer bewondering spreekt hij van den parfumeriekoopman Mustafa Dîb, dien wij ons van de Amsterdamsche tentoonstelling in 1883 herinneren. Deze had in 1878 de Parijsche tentoonstelling bezocht en daar door zijn Oostersch kostuum, het niet alledaagsche van zijne koopwaar en zijne schranderheid goede zaken gemaakt. Daarna was hij nog in 't Crystal Palace te Londen en op de tentoonstelling te Leiden (hij bedoelt Amsterdam) geweest en had zich nu met een neef en twee vrienden geassocieerd om de zaak te Parijs wat uitgebreider op te zetten. Hun kapitaal was 8000 guinea's en na afloop der tentoonstelling hadden de vennooten, na aftrek van alle onkosten, een zuivere winst van 20,000 guinea's te verdeelen.

Niet onvermakelijk is zijne beschrijving van de Parijsche studenten. Het Quartier latin is de plaats der hoogescholen en andere inrichtingen van onderwijs en aldaar wonen de Fransche studenten en die van elders in Parijs komen studeeren. Zij leiden daar een aangenaam leven. De studieuren wijden zij aan 't verkrijgen van kostbare kundigheden, maar daarna gaan zij zich verlustigen in de tuinen van het Luxembourg en naburige uitspanningsplaatsen, of hebben gezellige bijeenkomsten in de koffiehuizen, waar zij de kranten lezen en de nieuwtjes hooren, terwijl zij hun geest oefenen in scherts zonder gemaaktheid en in volkomen vrijheid. Men ziet ze vroolijk lachen en pret maken; soms verheffen zich hunne stemmen tot eene hoogte, dat degene die hen niet kent en hun verstandelijk werk niet weet te waardeeren, hen voor dronken of

bezeten zou houden, maar dat zijn zij niet. Hun doel is slechts oefening van scherpzinnigheid en uitspanning van het vermoeiend nadenken over geleerde zaken, zoodat zij dan weer vol opgewektheid en ijver aan de studie gaan. Doch de studenten weten niet allen de juiste maat tusschen uitspanning en inspanning te houden. Er zijn er die de laatste geheel voor de eerste verwaarloozen. Sommigen zijn in hun 15e jaar nog geen stap verder gekomen dan in hun eerste, terwijl hunne familie hen altijd van geld voorziet, meenende dat zij zich met de borst op de wetenschap toeleggen. Wetenschap? Neen, mooie meisjes zijn hun studie en hunne uren worden aan alles behalve aan 't verwerven van kennis besteed. De nacht wordt doorwaakt, maar niet met het lezen van boeken. Reeds de morgen wordt met vrienden onder spel en drank in het koffiehuis gesleten. Na het déjeuner gebruikt te hebben, gaat men weder naar een koffiehuis, waar men koffie gebruikt en gewoonlijk kaartspeelt b.v. op wiens rekening de vertering zal komen. Ik zeg *rekening*, want deze studenten hebben rekeningen bij de koffiehuishouders, waarop aan 't einde van elke maand iets afbetaald wordt en waarop natuurlijk ook dikwijls geschreven wordt wat niet genoten is. Daarna gaan zij in of buiten de stad zich vertreden tot den tijd van het diner, om zich des avonds in dranklokalen te vereenigen, waar zij verder den nacht met spel en geschreeuw doorbrengen. Aldus is hun dagelijksch leven al die jaren lang.

Reeds in zijne beschrijving van het Louvre en van de Parijsche tentoonstelling spreekt de schrijver zijne hooge achting voor ons land uit. ‘De schilderkunst der Hollanders uit de 17e eeuw is in dit Museum niet talrijk vertegenwoordigd, maar dit weinige getuigt van hunnen hoogen rang en geeft hun aanspraak op de bewondering van alle kenners voor de fijnheid hunner teekening en afbeelding. Daar heeft men de vrouw in het bad van den meester Rembrandt, de soldaat die een goudstuk aan eene vrouw geeft van den beroemden Terburg, de schoolmeester van Ostade, en andere, die wegens de fijnheid der kleuren, de juistheid der vormen en houdingen, het leven waarmede alles begiftigd is, den toeschouwer die de geheimen der kunst niet kent in verbazing brengt en doet vragen hoe het mogelijk geweest is zulke kunststukken te maken.’ Van de tentoonstelling zegt hij dat, hoewel de Regeering geen hulp had willen geven, bijzondere personen toch meer tot stand

gebracht hadden dan menig ander land, dat wel de medewerking zijner Regeering had. De tentoonstelling der producten der Nederlandsche koloniën ontlokt hem de woorden: ‘Men kan hieruit de schranderheid en den grooten ondernemingsgeest der Hollanders opmaken, die in weerwil van hun gering getal en den kleinen omvang van hun land zich niet slechts van deze verbazend groote gewesten hebben meester gemaakt, maar die ook tot grooten bloei en welstand hebben weten te brengen.’

Het hoofddoel van het bezoek aan Holland was Leiden om daar de beroemde bibliotheek met hare kostbare Oostersche handschriften en de groote drukkerij der firma Brill te zien. Zij konden daaraan echter slechts één dag besteden en het trof jammer dat dit juist een Zondag was. ‘Zoodra wij (even voor half één) aangekomen waren, zetten wij ons in een wagen, waarin wij alleen medenamen wat wij voor den nacht noodig hadden, terwijl wij de overige bagage aan 't station lieten, en reden naar het hôtel, dat volgens het reisboek het beste was (de Lion d'or). Wij vonden het wel geenszins gelijk aan de hôtels der groote hoofdsteden, noch wat uitgebreidheid, noch wat versiering inwendig en uitwendig betreft, maar ten opzichte van bediening en netheid, zoowel als van voortreffelijkheid van spijzen en dranken, stond het bij geen ander achter, zooals ons terstond bleek bij het déjeuner, hoewel dit uit minder gerechten dan elders bestond. Onze eerste vraag aan den eigenaar des hôtels was naar de bibliotheek. Hij zeide dat die des Zondags altijd gesloten was, maar toen hij zag dat dit bericht ons teleurstelde en uit hetgeen wij op de vreemdelingenlijst geschreven hadden, begreep wie wij waren en dat wij de bibliotheek wenschten te zien alvorens naar het Congres te gaan, bedacht de schrandere man een middel.’ Dat middel was om mijne hulp in te roepen. ‘Nauwelijks hadden wij onze koffie gedronken, zoo verhaalt hij verder, en even uitgerust of de hôtelhouder bracht ons iemand om ons naar de plaats te leiden, waar de professor ons wachtte. Wij gingen door de straten der stad, die met rooden baksteen geplaveid zijn en kanalen insluiten, waarover talrijke bruggen voeren. Rondom ons waren vele menschen, daar zij haastig van alle kanten kwamen aansnellen om onze bij hen ongewone Oostersche kleeding te bekijken, want daar deze stad ver van zee ligt en geen koopstad is, komen er weinig vreemdelingen, vooral Oosterlingen met Oostersche kleedij d.i. kaftan en turband, zooals twee van ons droegen, of een tar-

bûsh, dien mijn vader en ik op hadden. Uit hun samenstroomen en hun verwonderd staren bleek wel, dat zij vóór het Orientalistencongres, dat in 1883 in deze stad had plaats gehad, nooit menschen in Oostersche dracht gezien hadden. Hoewel zij nu de grenzen der welvoegelijkheid niet overtraden en ons voldoende ruimte lieten om te gaan, zonder dat wij over eenig gebrek aan betamelijkheid of over spot te klagen hadden, beving ons toch wegens het groot aantal der ons omstuwenden en hun aanstaren, eene onbeschrijfelijke beklemming, zoodat wij onzen geleider telkens vroegen of de plaats waar de heer de Goeje ons wachtte nog ver af was. Gelukkig kwam hij ons te gemoet en begroette ons met eene vriendelijkheid alsof wij reeds oude bekenden waren. Toen hij zag dat de menschen massa ons onaangenaam was, verontschuldigde hij hen door het vreemde van de zaak, daar zij toch sedert hunne geboorte nooit deze kleedij gezien hadden, en verzocht hen heen te gaan, wat zij dan ook aanstonds deden. Maar pas waren wij een eind voortgegaan, of anderen snelden toe, en zoo telkens als op zijn verzoek een troep was uiteengegaan, kwam een andere, tot wij gelukkig de bibliotheek bereikten, die de professor voor ons opende. Zij bevindt zich in de beroemde Universiteit dezer stad.'

In de bibliotheek waren de heeren opgetogen over de kostbare handschriften die ik hun toonde. Daarna gingen zij naar mijn huis om 'een cigaar te drinken' en verschillende in Leiden gedrukte boeken te zien. Hij vertelt nu verder: 'Nadat wij zoo met den professor allerlei besproken hadden, gingen wij onder zijn geleide naar de drukkerij van Brill, beroemd door zijne Arabische drukken. Daar deze ook des Zondags gesloten is, had de professor een boodschap aan den eigenaar gezonden, die ons nu wachtte en ons met vriendelijkheid en blijdschap ontving. Wij bekeken daar de magazijnen, de drukpersen en de schoone Arabische boeken en kochten er het 21^{e} deel van het Kitâb al-aghânî (het Boek der Liederen), dat ons geheel onbekend was. De chef gaf ons een catalogus ten geschenke van de bij hem gedrukte boeken, welke vele Arabische werken bevat, die bij ons zeldzaam zijn en in ons land tot nog toe niet gedrukt zijn. Daarop namen onze vriend de professor en de eigenaar der drukkerij afscheid van ons, na ons medegedeeld te hebben dat zij ook het Congres zouden bijwonen. Wij keerden terug in een wagen, om beveiligd te zijn voor het gedrang dat ons tot aan de drukkerij had gevolgd.'

Gelukkig voor onze nieuwsgierige Leidenaars dat zij door de Keulenaars nog ver overtroffen werden.

De algemeene opmerkingen van den schrijver over Holland zijn zeker voor een goed deel uit zijn reisboek geput. Van hemzelven is zeker de klacht dat de klokken hier zelfs ieder kwartier slaan, zoodat het onaangenaam is, voordat men er aan gewoon raakt. Daarin mag nog iets schuilen van de oude antipathie tegen de klokken als Christelijke symbolen, toen men sprak van ‘die afschuwelijke Christenen met hunne kruizen, varkens en klokken’. Maar hij staat lang stil bij de bekwaamheid waarmede de Hollanders hun land hebben ‘ontwoekerd aan de baren’, en spreekt zijne bewondering uit over het plan tot drooglegging van de Zuiderzee. ‘Welk eene energie, en welke mannen!’ roept hij uit. ‘De zee hebben zij gedwongen land af te geven en dit beschermd tegen hare verraderlijkheid. Het gewonnen land behoort tot het vruchtbaarste der aarde; hunne steden zijn de zindelijkste der wereld. In weerwil van al wat zij in hun eigen land te doen hebben en hun klein getal, zijn zij in staat geweest, groote koloniën te veroveren en weten die goed te besturen, en dit terwijl de bevolking dezer koloniën meer dan zesmaal het getal der Hollanders overtreft. Och, hadden onze landgenooten een tiende van de kracht en den moed dezer menschen!’

De beschrijving van het Congres en van de mannen die de reizigers daar hebben leeren kennen, sla ik over, hoezeer zij wel lezenswaardig is. Maar de auteur heeft hier eene bijdrage van hem zelven ingelascht over 't gebruik van 't vulgair Arabisch als schrijftaal, die grooten bijval vond en inderdaad belangrijk is. Verscheidene Europeesche geleerden zijn van meening, dat de volkstaal in verschillende Moslemsche landen gesproken evenzeer van het klassiek of litterair Arabisch verschilt als 't Italiaansch van 't Latijn, 't Nieuw Grieksch van het Oud Grieksch; dat het volk dit litterair Arabisch niet verstaat en slechts met groote moeite leest; dat dus alles wat daarin geschreven is en wordt, voor de groote massa ontoegankelijk is; en dat het eenige middel om deze te ontwikkelen en te beschaven is, de spreektaal tot schrijftaal te verheffen. Zoo dit niet geschiedt, zal het woord ‘Egypte voor de Egyptenaars’ steeds een klank zonder inhoud blijven.

Deze stelling wordt door den heer Fikri met klemmende argumenten weerlegd, waarvan de voornaamste zijn, dat de vergelijking

der verhouding van de Arabische spreektaal tot het litterair Arabisch met die van 't Italiaansch tot het Latijn stellig valsch is en en dat het litterair Arabisch, in plaats van voor het volk een vreemde taal te zijn, door elkeen verstaan wordt, als men maar eenvoudig spreekt. Men kan, volgens den schrijver, die hierin zeker de best bevoegde rechter is, eigenlijk haast van geen bepaald Egyptisch of Syrisch dialect spreken, daar niet slechts groote ongelijkheid heerscht in de verschillende deelen des lands, maar ook tusschen de bewoners eener zelfde plaats, omdat de taal der beschaafde lieden betrekkelijk weinig van de schrijftaal afwijkt en deze afwijkingen menigvuldiger worden naarmate men tot lagere klassen afdaalt. Grootendeels zijn het slordigheden, samentrekkingen, gebruik van andere woorden. Zoodra de mindere man met zijn meerdere spreekt, tracht hij deze zooveel mogelijk te vermijden. Verder zijn de volksdialecten in de verschillende landen van den Islam zoo uiteenloopend, dat b.v. Syriërs, Egyptenaren en Algerijnen elkaar niet kunnen verstaan. Doch zoodra men in een dezer landen 't gewone Arabisch bezigt, wordt men begrepen. Elk Moslim toch hoort en leest van zijne prilste jeugd af het onverbasterd Arabisch bij de dagelijksche godsdienstoefening en op de school. Dan is geen enkel volksdialect ontwikkeld genoeg om voor schrijftaal gebruikt te worden. Men zou dus voor elk land eene kunsttaal moeten maken, waarvan het aanleeren veel moeilijker zou zijn. Eindelijk zou men door den bedoelden weg te volgen, niet slechts de steeds krachtige gemeenschap tusschen de verschillende volken van den Islam verbreken, maar ook den band met de heerlijke oude letterkunde.

Met de bij de voorbereiding tot de reis besproken bezwaren omtrent reinheid van spijzen enz. hadden de reizigers nergens last. Alleen op het groote banquet te Christiania was er eene moeilijkheid, die ik, tot slot van dit opstel, den schrijver zelf zal laten vertellen.

Tot het vreemde bij dit gastmaal behoorde beerenvleesch, dat als bijzondere oplettendheid ter eere der leden was gereed gemaakt. Wij hadden dit nog nooit gezien en waarschijnlijk evenmin de andere buitenlandsche leden. Ik had op de spijslijst gezien dat het als zevende gerecht zou worden voorgezet, tegelijk met kuikens en een soort van zoete gelei en Noorweegsche salade. Toen het nu kwam, had ik er trek aan en besloot er van te eten, vooral daar

ik langs een der wanden van de eetzaal onder andere versiering de huid van een witten beer had zien hangen en daaruit had opgemaakt dat hetgeen ons zou aangeboden worden, vleesch van den witten beer was en dus de tegenzin wegviel, dien ik had bij het denken aan den leelijken grauwen beer dien ik in Egypte gezien had. Ik nam dus een stuk en vond 't heerlijk. De smaak had veel van duiven- of kwartelvleesch, de kleur was bruin, 't was goed gebraden en men kreeg lust er meer van te gebruiken. Ik at er van omdat ik 't voor geoorloofd hield, daar de Koran het niet verbiedt. Het vers van de Vee-Sûra (6 vs. 146) luidt: ‘Zeg: ik vind in hetgeen mij geopenbaard is, niets dat den menschen verboden is te eten, dan dood aas, vergietbaar bloed, varkensvleesch - want dit is een onrein dier - of offervleesch van afgoden.’ Een verbod van beerenvleesch wordt hierin niet uitgesproken. Wat mijn heer vader betreft, hij vertelde mij dat hij er niet van gegeten had. Naast hem aan tafel zat namelijk de heer Burgerjunk uit Noorwegen, rechter in de gemengde rechtbank te Alexandrië, die met een jaarlijksch verlof thuis was en wien de gastheeren naast mijn vader geplaatst hadden om dezen aangenaam te zijn en hem te eeren. Telkens als een schotel kwam, deed deze heer zijn best hem te doen begrijpen wat het was; eveneens toen dit gerecht werd rondgediend, wilde hij hem inlichten en noemde den naam in 't Fransch, wat mijn vader niet verstond, toen wees hij hem op de beerenhuid aan den wand en dan op de spijs, zoodat hij er eindelijk iets van begreep, maar 't beter vond er zich van te onthouden. Naar de leer van Mâlek is zoowel het geoorloofd zijn, als het verbod van beerenvleesch te verdedigen. In den commentaar van al.Charshî op den text van Chalîl staat, dat het verbod het overwegende gevoelen is. De isnâm as-Sha'rânî geeft in zijn ‘Groote weegschaal’ beide gevoelens naar de leer van Mâlek, maar vermeldt eerst dat volgens hetwelk het geoorloofd is. Hij zegt namelijk eerst ‘de leer van Mâlek is, dat het geoorloofd is dieren met slachttanden te eten’, wat de verscheurende dieren insluit. Later zegt hij daarentegen dat zijne leer is dat het verwerpelijk is en vermeldt daarbij dat de drie andere rechtsgeleerde scholen leeren dat het eten van dieren met slachttanden ongeoorloofd is, wat de verscheurende dieren en dus ook den beer inslnit. De imâm Mâlek echter steunt in zijne leer, dat het eten van dieren met slachttanden, dus van verscheurende dieren, niet ongeoorloofd is, op het reeds vermelde vers van het

Boek Gods: ‘zeg: ik vind in hetgeen mij geopenbaard is, enz’.

Daarbij behoort nog wat de auteur in de inleiding omtrent de wassching zegt, dat het den Moslim vrij staat die leer te volgen, die hij voor zich het geschiktst acht. Want ‘de dienst van Allah is licht’.

M.J. DE GOEJE.

Zangen.

I. Het regent op mossen en varen.

Het regent op mossen en varen
   een regen van zonnige vonken,
alsof het oogen waren,
   die tusschen de loovers lonken.

Zij vallen van hoog uit de toppen
   neer langs de twijgen der iepen,
als waren het lichtende droppen
   die, gulden, ter aarde siepen.

Nauw gaat er één bladjen aan 't wiegen,
   of als luchtige, gouden sylphieden,
in scharen zien wij ze vliegen,
   als wilden zij ons bespieden.

En over uw boezem en armen,
   en over uw bleekige wangen,
weven ze, in lichtende zwarmen,
   netten, als om u te vangen.

Dan huppen zij om uwe haren
   en uw zachtberoosde koonen,
als of het kleinodiën waren,
   waarmede ze u willen kronen.

II. Avond.

Alsof zij de zon beweenen,
in de Noordzee ondergegaan,
hoor ik de grijze wilgen
treurig te suizen staan.

Rozige ibisveeren,
den vogel ontgaan in zijn vlucht,
bespikkelt een vloot van wolkjes
in het Westen de gulden lucht.

Met verkoelenden adem blaast nu
de wind over veld en dal.
Op den woudzoom klatert
stiller de waterval.

Ver, in de meerschen, verheft zich,
klagende melopee,
des koeiers slepende wijze
en het treurige loeien van 't vee.

Wat klinkt dat eenvoudige wijsje
vreemd en lang in mijn binnenst na....
O! Het wordt mij zoo duister, zoo duister,
of ik op een kerkhof sta....

III. Als een zwerm lichtkevers.

Als een zwerm lichtkevers,
flonkrend in 't pantser van goud en smaragd,
dartlen en weemlen,
dwars-vallend door 't loover,
zonnige vonken over uw lichaam,
o liefste, op de plaats, waar gij sluimert.

Over uw aangezicht,
over uw armen,
over uw half geopenden boezlaar,
toovren zij, dartel en speelziek,
weven zij, maze bij maze, het net,
waarmede ik, als leerling des grooten Merlijn,
den Toovnaar uit het heilig Broceliant,
u houde gevangen,
voor eeuwig gevangen,
u wekkend alleen, om te drinken, te slurpen,
uw kussen, uw kussen, uw kussen,
den bedwelmenden wijn van uw kussen!

IV. Waar vind ik?

Waar vind ik het kronkelwegje,
waarover uw voetje eens liep,
wanneer gij mij tegensneldet?.... -

De Winter heeft het bedolven.....
- De Winter heeft het bedolven
diep onder de sneeuw, heel diep.

Waar zijn nu de glanzende paarlen,
die de madelievenzee
spoelde tot op uwe voeten?

De Winter heeft ze begraven!
- De Winter heeft ze begraven
diep onder de blanke snee.

Waar is nu de guitige leeuwrik,
die zoo dikwijls ons tegenriep,
als wij door de weide stoeiden? -

Zijn lijkje ligt begraven....
- Zijn lijkje ligt begraven
diep onder de sneeuw, heel diep.

En waar zoek ik het stille plekje,
waar ik al mijn loodzwaar wee
bergen kan onder de aarde? -

Ach! Lag het met mij begraven!....
- Ach! Lag het met mij begraven
diep onder de blanke snee!

V. Uw kusjes.

Uw kusjes hippen en springen
als vogeltjes op mijn lippen:
ik hoor ze er hun wijsjes zingen,
ik laat ze er zich laven en nippen.

Dan slaken de mijnen hun vleuglen
en zweven hun zusteren tegen.
Wel poog ik hun vlucht te beteuglen:
zij fladdren al halverwegen.

En zoo vaak zij elkander genaken,
zie ik - hoe duidlijk - twee vlammen,
hartsvormig verschijnen, en blaken
met rozig opkrullende kammen....

Uw kusjes hippen en springen
als vogeltjes op mijn lippen:
ik hoor ze er hun wijsjes zingen,
ik laat ze er zich laven en nippen.

VI. Rondelied.

Roza, willen wij dansen,
dans, Roza,
dans, Roza!

Vlecht cypressen om uwen hoed.....
Wie niet sterft voor zijn liefde, bemint niet goed! -

Roza, willen wij dansen,
dans, Roza zoet!

Roza, willen wij zingen,
zing, Roza,
zing, Roza!

Kent gij nog 't oude, mooie lied:
‘En al doofde de zon, ik vergeet u niet.’

Mag er de vreugde niet zingen,
dan zing 't verdriet!

Roza, willen wij weenen,
ween, Roza,
ween, Roza!

Ligt geen lijkje daar in uw schoot....? -
Is dat 't lijk van ons Liefde, eens zoo machtig groot?

Roza, willen wij weenen,
ach, tot den dood....

Roza, willen wij zoenen,
zoen, Roza,
zoen, Roza!

Zoent gij ooit den ándren man,
onthou hem dat éene zoentje dan,

't zoentje, dat mij doen juichen
en weenen kan.

Roza, willen wij slapen,
slaap, Roza,
slaap, Roza!

Och! Wie het ál verloren heeft,
slapen slechts wat troost hergeeft....

Roza, willen wij slapen? -
Genoeg geleefd!

VII. Zoo lieflijk lonkte.

Zoo lieflijk lonkte al 't weigebloemt ons tegen,
als hadden gras en kruiden duizend oogen.
Als had elk groenend bladje een stem gekregen,
zoo veêlde en kweêlde 't in de looverbogen.

Een bijenzwerm, neerfladdrend uit den hoogen, -
besneeuwden kersenbloesems al de wegen,
wen blanke duiven, snel hun til ontvlogen,
dwars door de azuurzee zeilden - als een zegen!

Azuur en sneeuw was 't ál! Sneeuw en azuur!
Gij hieldt mij staan, - en zie, met al het vuur
van uw prophetenziel, spraakt gij deez' woorden:

‘O min mij, min! Ken, minnend, rust noch duur!’

Sinds, áls die duiven, vliegt mij uur bij uur
- sneeuw op azuur - daarheen,
als harpakkoorden.

VIII. Is dit mijn leven?

Is dít mijn leven, - déze schoone stroom,
rollend, in diepe en breede bedding, waatren
als bergkristal, weerkaatsend in hun zilvren
doorzichtig spiegelvlak, smaragden weiden
vol bontgespikkeld vee, al 't goud en rood
van woud bij woud in najaarskoningsdos,
d' arduin- of marmerkant van torens en
paleizen, rijzend hoog de wolken in,
borend aleven diep den bodem in,
door 't levend nat?
   En ín dien stroom, wat talloos
getal van visschen, wit- en roos- en goud-
geschubd, -gevind, weemlend den oever langs,
wippend de baren uit, - mijn hartsgedachten!

En op den oever, welk een tieren van
het weeldrigst bloemgewas, - mijn schoone droomen!
geurdronken rozen, bloedend van genot,
leliën, hagelwit, en immortellen
met sneeuwen kraagjes om het geel gezicht....

En blanke vogels, - mijne vlammenzuchten! -
scheren langs 't water, fladdrend; stijgen plots
hoog naar den hemel, uitend in zoet gefluit
al mijn verlangst....
      Dan snijdt, een zwaard gelijk,
een prachtig gouden zonnestraal de wolk door,
en heel een Paradijs van licht en warmte,
- uw liefde, o liefste! - sprankelt, hemelflonkrend,
elk kabblend golfje tintend en verzilvrend,
neer op den stroom.... -
         Is dít mijn leven nu? -
Is dít mijn leven, déze schoone stroom?.... -

Dit wás mijn leven, wás het, eer Gij kwaamt:

een schaamle waterloop, een drabbig beeksken,

een sjovel slootje slechts. Geen zonne kust
het luie, blonde water. Groen bekroosd,
troebel en dik van modder, - zie, de steen,
dien gij er in smijt, blijft een lange poos
rondbaggren op zijn vlakte - schuurt het, vadzig
en loom, de muren langs der achterbuurt,
die klam, verweerd, bouwvallig, zwart van roet
en roest, de koppen naar elkander nijgen,
als om elkaar te steunen, ach! vergeefs,
vóor den gewissen val....

En langzaam, langzaam
kruipt, klokt het verder.... Visch en vogel schuwen
't verpeste bed, slechts door de pad gezocht,
en op welks rand geen grashalm ooit gedijdde.

O 't loome, droeve water! Klaatren kan het
noch zingen; zuchten slechts - een zucht, zoo dof
als van wie sterft. Vóor elken brugpaal stuit het,
als waar 't- bevreesd, zijn luien, lammen gang,
dringend met moeite door de smalle wanden.....
Geen zon beschijnt des daags, geen maan verlicht
bij nacht zijn donkerheid, - en, wát daar immer
diep in zijn ingewand vergaat of wordt,
dát weet daar geen, dan God alleen - misschien.

IX. Uw naam is zoet.

Uw naam is zoet gelijk penseeëngeuren,
stil en bescheiden, wonderzacht en puur.
Hij prijkt niet met den glans van 't lentazuur,
hij heeft vergeet-mij-nietjes bleeker kleuren.

Hij straalt den gloed niet uit van 't zonnevuur,
de zwoelte slechts, die 't madelief doet fleuren;
zijn klank is niets dan een bescheiden neuren,
geen feestbazuin in 't overwinningsuur.

Toch ken 'k geen naam in aller volken talen,
geen woord in aller dichters zanggeluid,
die 't bij uw naam in geur of klank mag halen.

Lees ik uw naam - 't is, of uit honderd dalen
de Mei me tegengeurt; spreek ik hem uit,
in de eigen stemme trilleren nachtegalen!

X. Memories.

't Is lang geleên. -
   Ik bracht u, elken morgen,
vóor dag en dauw, naar huis. -
   Heel stille sloot zich,
bescheiden deelgenoot van 't zoetst geheim,
het enge torenpoortjen achter u,
terwijl ik stadwaarts keerde.... -
   Dàn, - hoe vaak toch
heeft mij dit schuldloos kinderspel verheugd -
dan zocht ik, wáar ik trad, in 't malsche wegje,
de sporen uwer voetjes: - duidlijk stonden
zij daarin afgeprent, schier popperig klein,
mooi-eng toeloopend vóor, in 't mid onzichtbaar,
en 't zwierig hakje dieper ingehakt
als waar' 't uit moedwil. -
   Vroolijk liepen zoo,
heel dicht, heel dicht, 't één links wat, 't andre rechts,
al uwe stapjes, en niet één, niet één
ontbrak er op 't appél, tot waar het voetpad
zich oplost in der voorstad stille straat,
doodloopend in de koude, harde steenen.

En somtijds was 't mij, wen ik tellend, tellend
zoo huiswaarts liep, terwijl uw stappen alle

in andre richting mijwaart kwamen, of daar
ver, in den morgenmist, uw lieflijk beeld
plots uit die sporen opwies, mijwaart snellend
met open armen en een kus gereed.

Eens echter was dat niet zoo! -
   Weet gij 't nog?
Dien laatsten keer....
   Het wás de laatste keer....

Den dood in 't hart bracht ik u weer naar huis,
den dood in 't hart! -
   Het was het scheidensuur.
En Winter was 't. In 't Oosten grauwde, onzuiver,
de gore, zieke dag. Eén ster nog pinkte
hoog boven ons door wolken, dik van sneeuw,.... -
en.... 'k stond alleen.... Toen, of een blank gordijn
van fijnsten kant op mij was neergevallen,
viel, door den stillen dampkring, vlok bij vlok
loodrecht naar de aard, begravend, vóor mijn oogen,
elk mijwaart loopend spoor van uwe voeten,
begravend, achter mij, mijn eigen stappen,
heenvliedend ver van u, verweg van u,
als wilde 't Noodlot zelf uitwisschen 't laatste,
wat daar nog bleef van een zóo heete min:
een sjovel voetspoor op een slijkrig pad.

XI. Wiegelied.

Zweeft neer, weeft rond, o droomen,
   weeft mijn arm hart in slaap.
Ruischt zacht, ruischt droef, mijn boomen,
   ruischt, gij, mijn smart in slaap... -

In uwe schaduw strek ik
   mij neer in de kille lucht.
Mijn armen, mijn armen rek ik
   tot haar, die mij is ontvlucht...

Ruischt zacht, ruischt droef, mijn boomen,
ruischt, gij, mijn smart in slaap.
Zweeft neer, weeft rond, o droomen,
weeft mijn arm hart in slaap. -

Mijn harte kent geen ruste:
dat is als een heel klein wicht.
Wat moeder het suste en kuste,
het schreit om gezelschap en licht...

Zweeft neer, zweeft rond, o droomen,
weeft mijn arm hart in slaap.
Ruischt droef, ruischt zacht, mijn boomen,
ruischt mijne smart in slaap...

Mijn smart kent rust noch duur,
die is als een stokoud man,
die snakt naar 't stervensuur,
en het niet bereiken kan...

XII. Epilogus.

Van al 't verdriet der aarde
is dit het grootste wel,
dat al ons heil zoo broos is
en de liefde een bedrieglijk spel.

Welk uw geluk moog' wezen,
vertrouw het geen andre hand:
als glasscherf krijgt gij 't weder,
al was 't van diamant.

En mint gij - min in stilte,
al waar 't een koningin!
Min om des minnens wonne,
maar nooit om wedermin.

Wie niet met zeven sloten
zijn schat bezegeld houdt,
hij wete 't: slechts koper krijgt hij
in ruil voor al zijn goud...

Van al 't verdriet der aarde
is dit het grootste toch,
dat alle heil zoo broos is,
en liefde - het brooste nog!

POL DE MONT.

Buitenlandsch overzicht.

23 Februari.

13 *Februari*, - en geen plaats was onbezet in de vergaderzaal van het Engelsche Parlement; aller blikken waren gericht op die éene plek, waar Gladstone zat, gereed om aan het Huis den inhoud te verklaren van zijn wet tot betere regeling van het bestuur in Ierland. Straks verhief hij zich; zijn stem met haar kracht van bekoring, klaar en doordringend, nu muzikaal trillend in gedempte trompettonen, dan opbruisend, - voor een oogenblik, - door machtige passie, om weder tot stillen ernst te dalen, - zijn stem klonk door de ruimte en zij greep de toehoorders, hier meêsleepend of overweldigend, ginds prikkelend tot verzet, allen spannende en dwingende. Zoo ooit de welsprekendheid niet alleen bestond in de taal van den spreker, maar ook, maar vooral in de samenstemming tusschen den spreker en zijn gehoor, hier was 't het geval.

Hij stond daar voor hen, Gladstone, als de belichaming van den heerschersmoed van zijn volk. De tijd had al het onnutte in zijn gestalte weggestreken; hij had van het hoofd alleen den type van den adelaarskop behouden, hij had de oogen schuil doen gaan onder de wenkbrauwholten, om ze plotseling gloeiend te voorschijn te doen schieten in de hitte van den aanval; hij had het geluid der stem van haar weekheid ontbonden; ja, de tijd had voor dien stond in hem het merk van de komende en gaande jaren uitgewischt. En van de hoogte zijner loutere persoonlijkheid vielen Gladstone's woorden:

‘Ik zou de gedachte niet kunnen verdragen, dat ik eenig middel had verzuimd om de zaak te bevorderen, welke ik houd voor de

zaak niet van deze partij of van gene, niet van dezen volkstam of van dien, maar voor de zaak van alle partijen en van alle volkstammen in deze eilanden. Tot die volkstammen, ziende welk een groote weg hun openstaat naar macht en geluk, als zij in bezielde eendracht verbonden zijn, - tot die volkstammen zeg ik: Ik smeek u, laat de dooden hun dooden begraven, werpt van u iedere herinnering aan doorgestaan leed, hebt elkander lief en helpt elkander in al de wederwaardigheden van de dagen, die aanbreken.'

Die laatste woorden werden gefluisterd, toch waren ze voor ieder verneembaar. Onder hun indruk verruimden de gemoederen, ik had bijna gezegd, welfde de vergaderzaal zich hooger; maar neen, al heeft Gladstone ook door het inzetten van zijn gansche persoonlijkheid een moreelen toon aan de politiek gegeven, zoo wordt hij toch nooit een priester voor het altaar des vaderlands, want hij blijft staatsman.

Voor den Engelschman, den zoon van een heerschend volk, vereenigt zich al de energie van het gemeenschapsleven in de staatkunde; hij is als mensch, volgens de oude definitie, een politiek dier. En wanneer men in Engeland zegt, dat een meening of een beginsel geen aandacht verdienen, zoolang ze nog geen vertegenwoordigers in het Parlement hebben gevonden, zoo is dat gevoel niet ingegeven door verachting voor stroomingen, die in de maatschappij kunnen voorkomen, maar het spruit voort uit de overtuiging, dat de bijeenkomst van het Parlement de natuurlijke uiting is van het nationale leven. Gladstone kan den mensch niet van den burger scheiden. 'Wat taal ik,' zegt hij ergens, 'naar de brokjes en kliekjes van het menschelijk bestaan, die buiten de grens van het zedelijk leven vallen. Ik houd het er voor, dat plicht een macht is, die 's morgens met ons opstaat en die 's nachts met ons ter ruste gaat. De plicht vindt zijn grens eerst, waar de werking van ons verstand ophoudt. Het is de schaduw, die ons vergezelt, waar we ook heengaan, en die ons eerst verlaat, wanneer we het levenslicht verlaten.' Gladstone denkt daarbij vooreerst aan den plicht van den burger. Daarom bestaat ook het treffende van zulk een plechtigheid als de aankondiging der Home-rule wet op den 13den Februari in haar bijna unieke vereeniging van het natuurlijke met het zeer bijzondere. De plechtigheid is natuurlijk, omdat men tot geen gedachten buiten haar zijn toevlucht heeft te nemen voor het besef van haar gewicht, en zij is zeer bijzon-

der door de buitengewone individualiteit van den staatsman.

Staat zij in belang achter, die plechtigheid, bij het feest, dat nog geen week later in de Pieterskerk te Rome gevierd werd ter eere van den grijsaard, den tijdgenoot van Gladstone? Het is onnoodig daarover een oordeel uit te spreken. Hoezeer ook die twee gebeurtenissen van karakter verschillen, in één opzicht komen zij overeen: in haar natuurlijkheid.

Voor een Germaansche overtuiging heeft de katholieke kerk in de Noordelijke landen nog steeds een spoor van de aandrift overgehouden, welke den H. Bonifacius er toe bracht, om eikenbosschen om te houwen: zij kampt tegen wat natuurlijk groeit. In Italië daarentegen behoort de kerk zelve tot de natuur. Wie heeft niet bij het zien der moderne kerken en haar torens, spichtig oprijzend en aanspraak makend om zich te verheffen boven het gewoel der huizen, moeten denken aan zenuwachtige juffrouwen, die in een gedrang haar plaats zoeken en instinctmatig haar parasolstok omhoog steken?

Vergelijk daarmede eens de oude domkerken van Italië; met welk eene meerderheid en zekerheid beslaan zij de hun bestemde plek! Zij nemen een gansch plein voor zich. Treed ze binnen en ge zult de reden ontwaren. Geen mystieke schemering tusschen een woud van pilaren vindt ge daarbinnen; het zijn groote, klare ruimten. Ze zijn gebouwd, opdat de heele burgerij er kon vergaderen, zij vormen zelf een plein; zij zijn een huis des volks even goed als een huis Gods. De bevolking eener stad heeft er haar bijeenkomsten gehouden.

In de domkerk der Christenheid, in de Pieterskerk te Rome, vergadert de bevolking der gansche wereld door haar vertegenwoordigers. Het is 19 Februari; duizenden en tienduizenden pelgrims zijn samengestroomd om het feest der vijftigjarige bisschopswijding van Leo XIII te vieren. Zij verdringen zich in St. Pieter. Zij staan hoofd aan hoofd gepakt. Daar trekt voor hun blikken heen het beeld van een grijsaard, gedragen in den draagstoel boven de hoofden der menigte, - een visioen van wit en goud tusschen de pauwenveêren der waaierdragers. De grijsaard treedt voor het altaar, gesteund door zijn volgers, en hij verricht den heiligen dienst. Men meent zijn stem te hooren, men verneemt duidelijk het *Amen*; ontzag gaat door de menigte. Fantastisch kleurt zich de stoet, als hij zich opnieuw in beweging stelt; Byzantijnsche pronk en mid-

deneeuwsche gewaden en de deftige Spaansche kleederdracht uit den tijd, dat Spanje de wereldmonarchie was, volgen elkander op zonder overgang. Maar de ceremonie heeft ook geen spoor van een vertooning, want het verleden spreekt hier kinderlijk grootsch, omdat het verleden hier leeft in zijn verbinding met de toekomst door alle eeuwen heen. En voor het gevoel der scharen spreekt de majestueuse stem der voorbijgegane en der komende eeuwen door de tengere, bleeke gestalte van den hoogepriester; zij barsten in een gejubel uit op zijn weg, onder zijn zegen. Het is hun huis, die tempel, waar zij van alle hoeken der wereld te zamen zijn gekomen. Het is het te huis der katholieke Christenheid.

Zullen wij nu om dien eenen grijsaard, die in zijn onverwrikte kracht het nationale leven vertegenwoordigt, om dien anderen grijsaard, die de hooge idee van het universeele leven belichaamt, den derden vergeten, die den ridderlijk-avontuurlijken geest representeert, het uitgaan op goed geluk om groote daden ter wille der menschheid te verrichten? Hij ligt daar neer, gebroken, versuft, bespot. Zijn lans is hem uit de hand geslagen, zijn paard gedood, zijn kleed, zijn eer is bevlekt.

Waar zijn de dagen, waar is de dag, o de Lesseps, toen de ochtendzon u opriep uit uw tent in Egyptenland, en gij w i s t dat de tijd gekomen was, om uw plan aan den verheven vriend, den beheerscher van Egypte, te openbaren! Hoe vroolijk wierpt gij u in den zadel; met wat afwachting van geluk begroette gij Mohammed Saïd, toen gij hem reeds op den heuvel vondt, omringd door zijn generaals, gewichtige krijgsplannen besprekende. Daar was de plaats niet om uw plan te vermelden; maar gij w i s t dat op dien dag het unieke uur van uw leven zou slaan, en in uw overmoed zette gij uw paard met een stouten sprong over de borstwering van den heuvel heen, tot verwondering van heel Egyptenland en zijn militairen. De avond bracht u het oogenblik van het vertrouwelijke gesprek met den heerscher. De ondergaande zon scheen door de opening der tent en herinnerde u de belofte van de opkomende zon. O, gij gevoelde u sterk en kalm, gij wist dat de beslissing over uw toekomst zou vallen, gij waart zeker dat het lot reeds beslist had.

Komen de schaduwen van dien tijd nog voor de Lesseps' geest opdagen, terwijl hij ineengezonken bladert in afgeloopen jaargangen van nieuwsberichten? Daar is een pathos in zijn verlatenheid,

te aangrijpender door de geesteszwakheid van den lijder. Vermoedt hij het onheil? Maar het ongeluk vermoedt men altijd; het heeft zoo'n zwaren stap; wie zou dien niet, en reeds uit de verte, vernemen Toen zijn zoon uit de gevangenis onder bewaring zijn vader kwam bezoeken, kon de Lesseps niets vragen; maar het oog vroeg, het oog vertelde van een diep leed, verborgen in de gevangenis zijner ziel, die haar gedachten niet meer vrij in 't licht waagde te zenden. O, die overborrelende levensmoed van vroeger, de machtelooze geslotenheid van thans!

- En ik weet niet wat me zegt, dat de drie grijsaards, de Lesseps, Leo XIII, Gladstone, bijeenbehooren voor de geschiedenis. Laat ons een onderhoud van dit drietal verzinnen, behoudens den eerbied aan groote levenden verschuldigd. Misschien licht zulk een verbeeld gesprek voor een klein deel den sluier op van den samenhang tusschen hun drieërlei lot.

Zullen wij ons voorstellen, dat de Lesseps zich stervend naar het Vaticaan heeft doen vervoeren, om in de laatste oogenblikken van bezinning een troostwoord te erlangen van het Hoofd der kerk? Laat ons liever, nu wij toch aan onze fantasie den teugel vieren, fantastisch wezen tot het uiterste toe; laat ons denken, dat de opperste herder zijn zetel in Rome, zijn kerker, verlaten heeft om een bedroefde ziel aan het sterfbed bij te staan. Voor Gladstone's verplaatsing behoeven wij onze verbeelding niet op kosten te jagen, hij reist als een jeugdig tourist; en daar hij gehoord heeft, dat zijn bezoek welkom zou wezen, klopt hij aan de ziekenkamer op het kasteel La Chesnaye aan. Hij vindt daar den Paus gezeten aan het hoofdeinde van het leger, waarop de stervende rust. Niemand woont het onderhoud dezer drie grijsaards bij.

Toen de Lesseps Gladstone zag binnentreden, verhelderde zijn oog; een vleugje van zijn oude opgewektheid bezielde hem voor een poos; hij wees hem een stoel bij het voeteinde aan, en beurtelings kijkende naar Zijne Heiligheid, der Paus, en Zijne Eerzucht, den Staatsman, zeide hij met een zinspeling op de legende omtrent sterfbedden: ‘Ik hoop niet, dat gij beiden om mijn ziel komt twisten.’

‘Ik heb uw beider belangen gediend,’ vervolgde hij zacht, ‘het is het lot en de eer van Frankrijk zichzelf te kort te doen in den dienst der menschheid. Laat mij daarom niet klagen over mijzelf, maar vergun me slechts, dat ik de overtuiging uitspreek, niet ver-

geefs ook voor u geleefd te hebben. Ik heb de kerk gediend, Uwe Heiligheid, door met het kanaal van Suez een nieuwen weg voor de christelijke missieën te openen.'

Een glimlach kwam bij die woorden even het gelaat van den lijder opluiken. Herinnerde hij zich ondeugend, dat hij een zinsnede aanhaalde uit een van de overoude prospectussen waarmede hij zijn onderneming had aangeprezen, - een zinsnede, die hij ook, met de noodige verandering van Christendom in Islam, onder het oog van den Grooten Heer te Constantinopel had gebracht?

'Neen,' ging hij voort met een licht gebaar, als wees hij in dezen uitersten stond de reclamewoorden van zich weg. 'Ik heb meer gedaan. Ik heb aan de Middellandsche zee haar stelling als middenpunt van den handel der oude wereld teruggegeven, ik heb daardoor de grootheid van Italië voorbereid en daarmede op de kerk, die door Italië met de wereld samenhangt, die in Italië haar middenpunt zal behouden, een grooten invloed uitgeoefend, - een middellijken invloed,' voegde hij er op nederigen toon bij, 'zooals het den leek betaamt.'

'Wat Engeland betreft,' sprak de Lesseps zich tot Gladstone wendend, 'ik behoef u niet te zeggen, hoeveel de doorgraving van het Suez-kanaal voor Engeland in 't algemeen heeft beteekend, maar ook U, gij leider van de politiek der middelklassen, heb ik gediend, door den weg tusschen Engeland en zijn koloniën te bekorten, door het bezit dier koloniën voor U te verzekeren, door uw aristocratie onnoodig te maken. Ik heb een werk des vredes en der toenadering tot stand gebracht, en misschien zult gij zelfs in uw wet omtrent de hervorming van het bestuur in Ierland de werking....'

'Vermoei u niet,' zeide Gladstone vriendelijk ongeduldig.

De paus had met gesloten lippen en toegeeflijk gezicht naar de ontboezemingen van den zieke geluisterd; hij nam de woorden van de Lesseps noch in hun strekking aan, noch wees hij ze af; hij zat daar als een zielenherder, tot wien de woorden der troostzoekenden komen. Maar Gladstone rekende, dat het zijn beurt was, om te spreken.

Hij begon met eenige afgeronde zinnen, waarin hij den ondernemingsgeest van de Lesseps verhief; zijn gedachte was daar echter niet bij. Hij vroeg zich onder het spreken af, wat voor grond de Franschman had, om zijn wetgeving voor Ierland in verband

te brengen met de doorgraving der landengte van Suez. Zijn herinneringsvermogen was werkzaam. Hij stelde zich de naaste jaren voor, die aan de opening van het kanaal waren voorafgegaan. Ja, dat was een tijd van omkeering in zijn leven geweest. Een krachtige adem had toen zijn geest opgewekt, het was zijn tweede jeugd. Toenadering was ook zijn wachtwoord geworden. Toenadering tusschen de standen der bevolking, toenadering van de Protestanten tot de Katholieken, toenadering tusschen Engeland en Ierland.

'Ik zie de ontwikkeling der gebeurtenissen natuurlijk met een ander oog dan gij het doet,' zeide Gladstone, den draad zijner rede voortspinnende. 'Gij knoopt de geschiedenis van uw tijd aan de groote daad vast, die het u gegeven was te verrichten; ik leef mede met de geschiedenis van mijn volk, en het is een groot en ruim leven, omdat het de geschiedenis van een machtig en wijdheerschend volk is. Hoe komen, nu ik u hoor spreken, de dagen voor mijn herinnering terug, toen gij uw triomf vierde, toen de tijd der opening van uw kanaal van Suez naderde! Er heerschte toen ook in ons volk, in de verschillende groepen van zijn middenstand, een ernstiger toon dan voorheen. Het hart van Engeland klopte met krachtiger slagen. Er was iets te beginnen. En ik nam mijn taak aan. Ook ik had landengten te doorboren, die menschen van menschen en volkstam van volkstam en godsdienst van godsdienst scheidden; en ik was een wakker ingenieur. Mijn ziel was in het werk. Twintig, neen, bijna vijf en twintig jaren ligt die tijd achter ons. Het werk van thans is ander werk; het is als werk, dat men voltooit, het staat bijna buiten ons.'

Gladstone zag voor zich, een trek van moeheid vertoonde zich op zijn gelaat; maar op eens ontwaakte zijn strijdlust en het gloedvol oog op den paus richtend, zeide hij: 'Waarom kan men nooit op zijn vrienden staat maken, waarom kan men zich niet verlaten op degenen, die men gesteund heeft? En ook U heb ik iets te vragen; waarom heeft het Hoofd der kerk de verplichting der geloovigen jegens den staat nooit zuiver geformuleerd?'

Gladstone's hand demonstreerde zijn woorden en zijn hoofd volgde de beweging van de hand. Zijn gezicht kreeg de eigenaardige uitdrukking van een roofvogelsbek, die pikken wil; en hij pikte den paus.

Onwillekeurig schoof Leo zich even terug in zijn stoel; maar in een oogwenk ook hernam hij zijn vriendelijk bisschopsgezicht.

‘Het is niet de plaats om te redetwisten,’ zeide hij. ‘Wij zijn hier bijeen, om elkander het beste te geven, wat de mensch zijn naaste geven kan: toespraak, bijstand, liefde. O, in uw beider woorden klonk de triomf door van den tijd, toen gij uw werk voor u zaagt staan, toen gij het zaagt worden onder uw handen. Gelooft me, het uur, waarop de kerkvorst zijn taak aanvaardt, is geen uur van zegepraal, maar van nederig zelfonderzoek, ja van de diepste vernedering. Ik zie mij zelf nog, ik zie mij steeds, op dat oogenblik, toen ik de zekerheid had verkregen van mijn aanstaande verhooging. “Laat ik mij niet aan droomen overgeven”, riep ik mij zelf toe, - “laat ik mijn tegenwoordigen plicht doen”; en ik hield als kardinaal-cameriere van het conclave mijn omgang door de vertrekken en door de gangen van het Vaticaan voor het vallen van den nacht. Die gedachte liet mij geen rust: Laat ik mijn tegenwoordigen plicht doen! Toen ik mij tot slapen had neergelegd, werd weder die zorg in mij wakker: Laat ik mijn tegenwoordigen plicht vervullen, en op nieuw dreef mij mijn besef om de ronde te doen door de zwijgende zalen van het paleis. Lang hield mijn weifelen aan, ik gevoelde mij een zwakken man. Toen heeft in mijn vernedering een Sterke mij bij de hand gegrepen, en terwijl ik struikelde en beefde, heeft mij de Sterke de hoogte opgevoerd. Ik zie van die hoogte als vorst.’

De hand maakte bij die woorden een gebaar, het gezicht, vriendelijk voorovergebogen, richtte zich omhoog, en het was een vorst, wiens tegenwoordigheid de kamer van den zieke heiligde.

‘Een vorst is meer dan een staatsman,’ zeide de paus. ‘Voor den stedehouder van den Heer der wereld ligt de wereld, ligt het leven open. De man der daad ziet zijn daad voor zich; hij ruimt de hinderpalen op zijde, die hem van zijn doel scheiden, hij bereidt een weg voor zich en voor anderen. De staatsman denkt om het geheel van zijn volk, en hij leidt het opwaarts, om het een grooter deel van geluk te verschaffen. Doch de vorst ziet van de hoogte. Hij ziet het werk van allen en zijn hart is bij het werk van allen. Hij staat in betrekking tot het geheel, en hij staat in betrekking tot ieder enkele. Daarom kan hij geen formule aannemen, omdat de enkele meer is dan alle formules. Toch ziet de vorst van zijn verheven post, hoe allen, ieder op zijn bestemde

plaats, tot eén doel samenwerken: de staatsman, die de ervaring en de kracht van zijn volk herschept tot nieuwe toestanden; de held, die zich een baan breekt, vertrouwende op den genius van zijn stam; de geleerde, die opgespaarde kennis tot wijsheid stempelt. En hij ziet achter die gestalten in de voorste rijen, door alle gelederen heen, tot de geslachten, die hem het liefst zijn, omdat zij het zaad der toekomst in zich bergen; hij gevoelt de heiligheid der armoede, en de teederheid der ruwe onkunde. Hij weet. - O, laat ons bewust zijn, dat wij ons werk, wat het dan zij, verrichten niet door eigen macht, maar in den dienst van den Enen, Hem dankend wanneer Hij het zegent, maar niet minder innig Hem onzen dank betuigend, wanneer Hij ons werk in onze handen verbrijzelt, en ons steunsel van ons wegslaat.'

Een zachte glimlach verspreidde zich over het gelaat van den Paus, en liet de majesteit van den kerkvorst ondergaan in de troost en goedheid uitstralende oogen. De *Bisschop* had zijn plaats aan het bed van den lijder hernomen.

Zoo onderhielden zich de drie grijsaards.

B*.

Letterkundige kroniek.

Sechs Novellen von J.P. Jacobsen. Autorisierte Uebersetzung aus dem Dänischen von M. v. Borch. Leipzig. Reclam.
P.J. Jacobsen. *Niels Lyhne*. Uit het Deensch door Una. Leiden, A.H. Adriani. 1889.

Ola Hansson, heeft onlangs in het tijdschrift *Die Zukunft* er op gewezen, dat men, van de Noordsche of Scandinavische literatuur der laatste jaren sprekende, de vier volken, wier literatuur onder dezen algemeenen naam begrepen wordt - de Noren, de Zweden de Denen en de Finlanders - over één kam pleegt te scheren. Toch verschillen die vier volken veel in hun aard, en bij gevolg ook in hunne letterkunde. Van zijn landgenooten, de Zweden, spreekt Hansson slechts in 't voorbijgaan: zij hebben in onze dagen slechts één dichter voortgebracht, Strindberg, een die op zich zelf staat en geen school gevormd heeft; de Finlanders met hun weeken, droomerig melancholischen aard zijn buiten hun land nog nagenoeg niet bekend; maar de tegenstelling tusschen de Noorweegsche en de Deensche schrijvers is, volgens Hansson, zóó sterk, dat men die beiden niet in één adem noemen mag. De Noren zijn onder de Scandinaviërs de grofst bewerktuigden, geestelijk zoowel als lichamelijk; met hun breede, forsch gespierde handen pakken zij bij voorkeur de groote vraagstukken aan, die aan de orde van den dag zijn en door iedereen besproken worden: de plaats van de vrouw in de maatschappij, het arbeidersvraagstuk, de erfelijkheidsquaestie en dergelijke; en zij doen het zonder mededoogen, met luider stem, schilderend met schelle, sprekende kleuren, zoodat men opschrikt, en opzien en

luisteren moet, of men wil of niet. De Denen daarentegen zien en voelen fijner: bij hen is meer kleurenschakeering, zachter overgangen; zij ook raken de groote problemen aan, die de menschheid beroeren, maar het geschiedt alles met veel teerder hand, smaakvoller. ‘De hoogste trap van beschaving, de hoogste humaniteit, de fijnste kunst wordt door de Denen vertegenwoordigd.’ Onder hen verdienen vooral genoemd te worden: Jacobsen, Drachmann en Topsöe.

Deze opmerkingen van Hansson deden mij, nu mij uit binnennoch buitenland eenig nieuw belangrijk boekwerk ter behandeling in deze kroniek onder de oogen kwam, naar het werk van een der drie genoemde Deensche schrijvers grijpen, naar dat van J e n s P e t e r J a c o b s e n.

Het leven van Jacobsen beweegt zich tusschen 1847 en 1885. Zijn letterkundige arbeid omvat niet meer dan tien jaar, van zijn eerste novelle, *Mogens*, die in 1872, tot de novelle *Frau Fönss* die in 1882 verscheen; tusschen beide jaren ligt de verschijning van nog vier kleine schetsen en twee romans: *Marie Grubbe* (1876) en *Niels Lyhne* (1880). Een langdurig borstlijden maakte overvloediger productie onmogelijk. Maar in deze handvol romans en novellen laat Jacobsen ons al de groote gaven van zijn fijngevoelend dichtergemoed genieten.

Niet langzaam ontwikkelde zich zijn talent - het had er den tijd niet toe -, maar op eens openbaarde het zich, kant en klaar, in de novelle getiteld: *Mogens*, waarin reeds al de groote eigenschappen van zijn later werk aan den dag treden. Het was een nieuwe gemoedswereld, die Jacobsen scheen ontdekt te hebben, en gelijk in ieder echt kunstwerk vorm en inhoud onafscheidelijk zijn, was het ook een nieuwe vorm, een nieuwe stijl, vol verrassende toon- en kleurschakeeringen, waarin de novelle geschreven bleek. Hier werd niet met gespierde vuisten op wereldproblemen gebeukt, hier werd niet storm geloopen op verouderde conventiën of traditiën. Een rijk en diep gemoedsleven, als samengegroeid met het rijke en diepe leven der natuur, wordt ons in *Mogens* in fijne trekken geteekend.

Mogens is een natuurkind, dat, op het land levend, tot zijn twintigste jaar buiten de beschaving staande, niets heeft opgedaan van de kennis die men uit boeken haalt; naïef en onbeholpen,

maar met een gemoed waarin al de stemmingen der natuur zich weerspiegelen.

Van het oogenblik af, dat Mogens op een drukkenden zomermiddag, onder een ouden eik liggend, door een stortbui overvallen, in ‘Regenwetterlustigkeit’ juichend en zingend opspringt, het meisje naloopt, wier geestig kopje tusschen de donkere, druipende hazelstruiken door kijkt, de Camilla, die later zijn verloofde wordt, maar bij een brand het leven verliest, tot den tijd, waarin hij, na te vergeefs getracht te hebben in slecht gezelschap zijn leed te verzetten, in Thora een tweede Camilla vindt, laat Jacobsen ons een reeks van natuur- en gemoedsstemmingen doorloopen van buitengewone frischheid en intensiteit. Al zal in de vertaling uit het weeke, liefelijke Deensch in het hardere, stroevere Duitsch heel wat van de bekoorlijkheid van het oorspronkelijke zijn verloren gegaan, er bleef genoeg over om ons van de fijn geschetste hoofdfiguur en van de talrijke kleine episoden en korte gesprekken, waarin hij betrokken is, te doen genieten.

Jacobsen, die, eer hij als schrijver optrad, te Kopenhagen ernstig natuurwetenschappen, in 't bijzonder botanie, bestudeerde, laat geen gelegenheid voorbijgaan om de natuur te schilderen, de natuur te laten spreken, - niet de natuur van de ‘schöne Aussichten’, niet de feestelijk aangekleede natuur, maar ‘die Natur am Werkeltag, immer’, zooals Thora zegt.

De kleine, licht bewogen Thora kan zich die natuur, ook in haar daagsche pak, niet anders denken dan bevolkt met elfen en andere levende wezens, en zij begrijpt niet hoe iemand de natuur kan liefhebben, die daaraan niet gelooft. ‘Hoe is het mogelijk’ - zegt zij tot Mogens - ‘dat gij u verheugt in boomen en struiken, wanneer gij ze u niet voorstelt als bewoond door levende wezens, die de knoppen openen en de bladeren glad strijken. Wanneer ge een meer ziet, een diep, helder meer, houdt ge er dan niet daarom zooveel van, omdat ge bedenkt dat er, heel in de diepte, schepsels in leven met hun vreugde, hun zorgen, met hun eigen wonder verlangen?’ En als zij Mogens vraagt, hoe hij dan wel de natuur ziet, dan luidt het antwoord: ‘Ik kan het niet uitleggen, maar het ligt in de kleur, in de beweging, in den vorm, en dan in het leven dat er in is; het sap, dat in de boomen en de bloemen opstijgt, de regen en de zon, die ze doet groeien, het zand, dat tot heuvels bijeenwaait, en de stortbuien, die de berg-

hellingen scheuren - ach, van dat alles kan i k geen verklaring geven... Maar dat is mij reeds dikwijls te veel. En wanneer nu achter die kleur, en dien vorm en die beweging, achter al dat lichte en bekoorlijke, nog een wondere wereld ligt, die leeft en juicht en zucht en verlangt, en die dat alles kan zeggen en zingen; o dan voel ik mij zoo verlaten, als ik die wereld niet bereiken kan...'

Zoo zien Mogens en Thora de natuur, elk op zijne wijs. Maar het was, toen deze eerste novelle van den Deenschen schrijver verscheen, een nieuwe toon, waarop hier over de natuur gesproken werd door iemand, die niet buiten, boven of tegenover haar stond, maar die in en met haar leefde, die haar had gadegeslagen op ieder uur van den dag, en wien al wat op en in en boven de aarde leefde, de wolken aan den hemel, de heide en de zee, in hun duizenderlei, telkens wisselende kleurschakeeringen, zijn lust en zijn leven was.

In dezen novellenbundel komen nog andere stukken voor van buitengewone, geheel verschillende schoonheid.

Het is in *Die Pest in Bergamo* in slechts enkele bladzijden de zeer aangrijpende beschrijving van de verschrikkelijke, ook zedelijke, verwoesting door de pest in Oud- en Nieuw-Bergamo aangericht; een machtige schildering van overweldigende geloofsextase. Wanneer de afgrijselijke bezoeking alle menschelijkheid in de nog overblijvenden schijnt verstikte te hebben en zij, in hun wanhoop, aan de ruwste losbandigheden, aan de ergerlijkste gruweldaden, aan de stuitendste godslastering en heiligschennis zich overgeven, dan komt uit de verte, van de vlakte, een vreemde stoet de stad binnen: bleeke, uitgevaste mannen en vrouwen, ouden en jongen, in grauwe kleederen. Groote zwarte kruisen voor zich uitdragend, breede roode vaandels boven hunne hoofden zwaaiend, de geesels klemmende in de hand, gaat de stoet, een 'miserere' aanheffend, door de straten van de uitgehongerde stad. En de roode verliederlijkte tronies staan tegenover deze bleeke aangezichten; de fletse, door ontucht vermoeide oogen slaan neder voor deze scherpe vlammende blikken; de godlasteraars blijven met open mond staan op het hooren van deze hymnen. En als de stoet in de kerk aankomt en al die bedevaartgangers daar, tot aan den gordel ontbloot, op de knieën liggend, zich ten bloede toe geeselen, met oogen waarin de waanzin flikkert en met het schuim op den mond, dan voelen zij, die dit aanzien, plotseling hun harten kloppen, hun

huid koud worden en hun knieën knikken. Want dat greep hen aan: ‘in hrem Herz war ein kleiner Wahnsinnspunkt, der diesen Wahnsinn verstand...’

Grooter tegenstelling is haast niet denkbaar dan tusschen deze *Pest in Bergamo* en de daarop volgende novelle *Frau Föhnss*, Jacob sens laatste werk, zoo teer en fijn van toets als iets wat uit zijn pen vloeide. Een klein, eenvoudig familiedrama, eenvoudig in zijn aanleiding, eenvoudig in zijn verloop, en toch zoo roerend als men zich maar denken kan. De hoofdpersoon is een weduwe, die met hare beide kinderen, een zoon en dochter, Tage en Ellinor, beiden volwassen en innig aan hunne moeder gehecht, uit Denemarken naar Provence gereisd is, voornamelijk om Ellinor afleiding te verschaffen voor een teleurgestelde liefde. Te Avignon ontmoet Frau Föhnss onverwachts den man, dien zij als achttienjarig meisje zielslief heeft gehad, die haar toen niets kon aanbieden als zijn trouw, en met wien zij thans, nu hij, na een en twintig jaren in de prairiën van La Plata te hebben doorgebracht, terug is gekeerd, den droom van beider jeugd zal kunnen verwezenlijken.

Maar als nu de veertigjarige moeder aan hare kinderen haar voornemen om te hertrouwen mededeelt, ontroeren beiden hevig. Dringeud smeeken zij haar, in naam van hun innige liefde voor haar, toch van dat besluit terug te komen; zij kunnen het zich niet indenken, dat hunne moeder, die hun alles is, door een vreemde bemind zal worden, en wanneer hun blijkt dat het besluit tot het huwelijk vast staat, dan breekt er iets in het hart van die kinderen, waar die moeder tot nog toe troonde in vlekkelooze reinheid, als een onfeilbare, als het beste en schoonste wat de aarde had voortgebracht. Die moeder bleek dan nu te zijn een vrouw als een andere, of bijna als een andere, eene althans wier daden men beoordeelen kon, die ook hare zwakheden en fouten had. Ellinor, die zich haar vader slechts zeer flauw kan herinneren, gaat het als een onrecht beschouwen, haren overleden vader aangedaan, en zij begint den doode als een fetisch te aanbidden, verlangt naar zijn brieven, verdiept zich in alles wat aan dien vader behoord heeft. De verwijdering tusschen de moeder en hare kinderen wordt met den dag grooter, en wanneer het huwelijk gesloten is, blijven Tage en Ellinor in Frankrijk, terwijl hun moeder met haren man naar Spanje trekt.

Nog een paar maal schrijft zij aan hare kinderen; dezen, in hun eerste, heftige ontstemming zenden de brieven terug; later berouwt

hun dit wel, maar toch blijft alle betrekking tusschen hen en hunne moeder verbroken. Slechts door derden hooren zij van elkander.

Dat duurt vijf jaar en dan wordt de moeder ziek: een uitterende ziekte, die met den dood moet eindigen. En nu schrijft zij, als zij begrijpt dat het einde niet ver meer is, aan hare kinderen een afscheidsbrief, die in zijn verheven eenvoud, in zijn aandoenlijke gelatenheid, vol ingehouden tranen, tot de mooiste bladzijden behoort, welke wij van Jacobsen bezitten. Geen klacht, geen verwijt komt over de lippen der diep gekrenkte vrouw.

> 'Wo Menschen lieben, Tage und Ellinor, liebe, kleine Ellinor, da muss stets d e r sich demüthigen, der am meisten liebt, und deshalb komme ich noch einmal zu euch, wie ich mit meinen Gedanken jede Stunde zu euch kommen werde, so lange ich es noch vermag. Der da sterben soll, teure Kinder, ist so arm ich bin so arm, denn diese ganze wunderschöne Welt, die nun so viele Jahre mein reiches, gesegnetes Heim gewesen, sie soll von mir genommen werden, mein Stuhl wird leer stehen, die Thür wird sich hinter mir schliessen und ich werde meinen Fuss nie wieder hieher setzen. Deshalb sehe ich alles mit der Bitte in meinen Augen an, dass es mich lieb behalten möge, deshalb komme ich zu euch und bitte euch, mich mit der ganzen Liebe zu lieben, die ihr mir früher gegeben habt; denn wisset, nicht vergessen werden, das ist der ganze Anteil an der Menschheit Welt, der von jetzt an mein sein wird. Nicht vergessen werden - sonst nichts!
> Ich habe nie an eurer Liebe gezweifelt; ich wusste ja, dass es eure grosse Liebe gewesen, die euren grossen Zorn erzeugt; hättet ihr mich weniger geliebt, so hättet ihr mich auch ruhiger ziehen lassen. Und deshalb will ich euch sagen, wenn es eines Tages geschehen sollte, dass ein gramgebeugter Mann an eure Thür kommt, um mit euch von mir zu sprechen des Trostes willen, so vergesst nicht, dass niemand mich geliebt hat so wie e r , und dass alles Glück, das von einem Menschenherzen ausstrahlen kann, von ihm zu mir gekommen ist. Und bald in der letzten, grossen Stunde wird er meine Hand in der seinen halten wenn das Dunkel kommt, und seine Worte werden die letzten sein, die ich höre...
> Lebt wohl, ich sage es euch hier, aber es ist nicht jenes Lebewohl, das das letzte an euch sein soll, das will ich so spät sagen, wie ich kann, und all meine Liebe soll darin liegen und die Sehnsucht so vieler, vieler Jahre, und die Erinnerungen and die Zeit, wo ihr klein wart, und tausend Wünsche und tausend Dank. Leb wohl, Tage, leb wohl, Ellinor, lebt wohl bis zum letzten Lebewohl.
> Eure Mutter.'

Daarmede eindigt *Frau Föhnss*.

Naast deze novellen staan twee niet zeer omvangrijke romans: *Marie Grubbe* en *Niels Lyhne*. Aan *Marie Grubbe* werden in *De Gids*

van Maart 1891 door den vroeg gestorven J.E. Sachse in zijn opstel ‘Noormannen in de literatuur’ eenige bladzijden gewijd. De tegenstelling tusschen droom en leven, tusschen verlangen en werkelijkheid, waardoor Marie Grubbe, uit de armen van den eenen man in die van den anderen, telkens de bitterste ontgoocheling ondervindt, tot zij, de adellijke jonkvrouw, eens de vrouw van een koningszoon, als vrouw van een armen veerman eindigt, vindt men telkens bij Jacobsen weer. Die tegenstelling ligt ook ten grondslag aan des schrijvers tweeden, zeer merkwaardigen roman *Niels Lyhne*, waarvan reeds voor vier jaar een Nederlandsche vertaling verscheen. Op de compositie van dezen roman kan men aanmerking maken. Trouwens de compositie is Jacobsen's *fort* niet, en *Niels Lyhne* schijnt eerder een vertelling, een karakterschets, die onder de bewerking, welke jaren duurde, tot den omvang van een roman is uitgedijd.

Nyls Lyhne, ‘de dichter die geen dichter is’ - zooals Jacobsen in een brief hem noemt - is ook weer een van die droomers, die, met talent en intelligentie begaafd, de wilskracht missen om dat talent en die intelligentie in daden om te zetten. Jacobsen noemt zulk een karakter, zooals er in zijn boek, telkens gevarieerd, verscheidene voorkomen, ‘Deensch, geheel Deensch en nog eens Deensch.’ Ik neem het gaarne aan; en aan de omstandigheid, dat de schrijver zijn modellen in zijn onmiddellijke nabijheid vond, waarschijnlijk ook menigen trek van het karakter zijner hoofdpersonen aan zijn eigen karakter ontleende, dankt *Niels Lyhne* zeker voor een goed deel het echte, tot in de kleinste bijzonderheden volkomen natuurlijke, dat het boek zoo aantrekkelijk maakt. Maar zij het dan ook echt Deensch, niet uitsluitend Deensch zeker is dit rusteloos, onverzadigbaar verlangen naar het onbereikbare; dit jagen naar een geluk, dat steeds elders gezocht wordt dan waar het soms onder het onmiddellijk bereik van den zoekende, ligt; dit stellen van eischen aan het leven, welke het leven niet bevredigen kan. De Niels Lyhne's en hunne geestverwanten, die in voortdurende verwachtingen en verlangens, gevolgd door voortdurende ontgoochelingen en teleurstellingen, hun leven verdroomen, zijn ook buiten Denemarken legio. Van zulke zedelijk onvermogenden, die men voor het leven niet gebruiken kan en die er enkel in den weg staan, is de wereld vol.

Niels Lyhne heeft het van zijn moeder, die, nog op het laatst

van haar leven, als zij na den dood van haren man zelf uit een ernstige ziekte herstelt, door die onrust geplaagd wordt, naar de schoonheid van ongeziene landen haakt, en dan, als zij te Clarens aan het meer van Genève, het Clarens van Rousseau, waarvan zij zich zooveel had voorgesteld, is aangekomen, en er niet dien indruk ontvangt, dien zij verwacht had, weer voortgaat te droomen van een tooverland, dat zij eindelijk aan de overzij van het graf hoopt te aanschouwen.

Vol bewondering ziet Niels op naar den makker van zijn jeugd, Erik Resstrup, den man met het practisch verstand en de, door spel en lichaamsbeweging nog versterkte, krachtige gezondheid, die onverschrokken door het leven gaat; en naarmate hij hem meer bewondert voelt hij te duidelijker wat hem zelven ontbreekt. ‘Hij benijdde die zelfbewuste zekerheid, die zoo gemakkelijk woorden vindt; die handelt en aan de gevolgen der handelingen en daden geen gedachte wijdt, voor zij zich aan ons opdringen. De menschen die zoo waren, kwamen hem voor als Centauren, man en paard uit één stuk, gedachte en sprong één; terwijl h i j in ruiter en paard verdeeld was, de gedachte het eene, en de sprong weer geheel wat anders.’[1].

Zulk een in tweeën gedeelde lijdt natuurlijk aan tallooze heele en halve verliefdheden, zonder ooit de ware, den geheelen mensch innemende liefde te vinden, waarnaar hij smacht. Zijn tante Edèle, de coquette zesentwintigjarige, ‘verbijstert hem door hare geheimzinnige schoonheid.’ In Mevrouw Boye, de gerijpte, weelderige *beaulé*, kan hij alleen nog maar beminnen hetgeen reeds voorbij is: het jonkvrouwelijke, het jonge meisje. Tot Fennimore Claudi voelt hij zich, wanneer hij haar voor het eerst ontmoet, aangetrokken met de onweerstaanbare macht ‘*eines starken und stillen Heimwehs*.’[2]. ‘Hij verlangde haar te kennen, niet alleen zooals zij nu was, maar zooals zij geweest was in hare jeugd, en in al den tijd waarin hij haar niet gekend had. Hij liet haar vertellen van haar jeugdig verdriet, haar jeugdige wanhoop.... Hij leefde als in deze herinne-

1) Dit laatste, zoo sprekend beeld, dat ik in de Duitsche vertalingen vond en daaruit overzet, geeft Una in hare vertaling, jammer genoeg, slechts verminkt weder.
2) De gecursiveerde, voor Niels' stemming juist zoo karakteristieke woorden, die in de Duitsche vertalingen voorkomen, zijn onbegrijpelijkerwijze door Una weggelaten.

ringen, gaf zich met een onrustig jaloersch smachten en een heftige begeerte aan haar over, om zóó als in den geest een te worden met deze fijne, zwak getinte schaduwen van een leven, dat zich zooveel rijker en rijper had ontwikkeld.'

Eindelijk, als hij, na zooveel teleurstellingen, na zooveel onvervulde droomen en zooveel onbevredigd verlangen, in de achttienjarige Gerda de vrouw vindt, die haar leven aan den zooveel ouderen man wil verbinden, schijnt het rustig en helder voor hem te zullen worden. Maar het is slechts een kort geluk, dat hem wacht. Na drie jaar moet hij zijn jonge vrouw, kort daarna ook zijn eenig kind verliezen; en dan is ook het leven voor hem uit. 'Wat later nog komen mocht, konden enkel de volstrekt onbelangrijke tooneelen zijn, aan het laatste bedrijf toegevoegd, nadat de eigenlijke handeling is afgespeeld...'

Niels Lyhne is een interessant boek, waarvoor men Deensch zou willen kennen om het in al zijn fijnheid van toontimbre en kleurschakeering te kunnen genieten, maar dat ook in den onvolkomen vorm eener vertaling boeit en pakt, en waarvan de herinnering u bijblijft als van iets ongemeens.

Bibliographie.

Egoïsme. Een Haagsch verhaal door Frans Netscher. 2 dln. Amsterdam, Van Holkema en Warendorf. 1893.

Geen roman, geen novelle, geen ‘verhaal’ zelfs, maar een schets, een ‘Stimmungsbild’ in twee deelen, die er even goed drie of vier hadden kunnen worden. Want, zoo als wij de personen in het eerste hoofdstuk leerden kennen, vinden wij ze op de laatste bladzijde terug, zonder dat in dien tusschentijd in hun leven iets is voorgevallen, dat de vermelding waard is, veelmin eenigen invloed op hun denken en handelen heeft geoefend. Een leven van niets, steeds in hetzelfde kader zich bewegend, steeds dezelfde flauwe indrukken ontvangend.

Zulk vegeteeren, met een lust om iedereen vroolijk en gelukkig te zien, met behoefte aan liefheid van anderen, aan een zorgeloos en kleurloos bestaan, waarbij men den korten tijd zoo aangenaam mogelijk tracht door te brengen - betitelt de heer Netscher als ‘egoïsme’. Het is dat ‘gar nichts’ van de menschen, ‘die doch so sicher fortleben’, waarvan in Brahm's ‘Requiem (nach Worten der Heiligen Schrift)’ gezongen wordt. Maar iets als onbevredigd zijn met zulk een stemming, iets als een strijd daartegen, als een andere levensbeschouwing die zich er tegenover stelt komt wel op de allerlaatste bladzijden van het 2de deel doorschemeren, doch zonder van het verhaal zelf een wezenlijk bestanddeel uit te maken.

De eenige persoon, voor wie onze belangstelling gewekt wordt, is de oude mevrouw Blijdinga, om de eenvoudige reden dat er met haar althans iets voorvalt, hetgeen een begin en een eind heeft; zij heeft een ziekbed, dat met den dood eindigt. En nu worden ons in het 2e hoofstuk van het 3e Boek (wat die verdeeling in Boeken te beduiden heeft, begrijpen wij niet) dat ziekbed, de gewaarwordingen van de langzaam stervende, de verschillende aandoeningen van dochter en schoonzoon en kleindochter beschreven in bladzijden die, als een oase in de woestijn van onbelangrijke voorvallen en gesprekken, een bijzonderen indruk maken en waarin des schrijvers kunst van observeeren op het gunstigst uitkomt. Dat is werkelijk mooi; men zou het als proeve van Netscher's talent willen uitknippen om er anderen van te doen genieten.

Frans Netscher is steeds knapper geweest in het beschrijven van levenlooze dingen dan in het te voeten uit teekenen van levende personen. Om de laatsten te karakterizeeren maakt hij op z'n Zola'sch druk gebruik van etiketten: Clara Hagelfels wordt ons nooit anders vertoond dan met haar ‘driftig bovenlipje’; van de Engelsche gouvernante vernemen wij telkens, dat zij heeft een ‘smal lijfje on geëtireerde trekken’; de oude heer van Breu-

kel treedt onveranderlijk op als verteller van ondeugende historische anecdoten uit de 18e eeuw - enzoovoort. Bij de beschrijving der levenlooze dingen heeft ook wel iets dergelijks plaats, - adres aan den bronzen Napoleon met de gekruiste armen en den stoel met de klimmende leeuwen in het huis van de oude mevrouw Blijdinga - maar hier hindert de herhaling niet zóó als wanneer het personen geldt. Er is ook vaak iets meer verscheidenheid in de telkens terugkeerende beschrijving van dezelfde zaken: bijv. in die van den Vijverberg, gezien nu eens uit een der ramen van het Ministerie van binnenlandsche zaken (I. 50), dan van den walkant (I. 135), dan van de Plaats (II. 116) en eindelijk van het Tournooiveld (II. 212). Maar die verscheidenheid kan het eentonige, slepende en ‘schwerfällige’ van het geheele boek niet wegnemen.

In het kleine kader van schets of novelle komt Netscher's talent vaak gunstig uit; in de groote ruimte van twee deelen verliest het zich.

Japan: in History, Folk-lore and Art: by William Elliot Griffis. Boston and New-York 1892.

Sedert in 1881 Dr. J.J Rein zijn standaardwerk over Japan voltooide, verschenen tal van meer of minder uitvoerige studies en populaire beschrijvingen van het ‘Land van den Zonsopgang.’ Het hier aangekondigde werkje teekent in losse schetsen voornamelijk de vroegere Geschiedenis, saamgeweven met de Mythologie; het geeft een beeld van Land en Volk, tot juist begrip van de tegenwoordige toestanden. De heer Griffis heeft in zijn academietijd kennis gemaakt met Japansche jongelieden aan de Amerikaansche universiteiten en is later naar Japan gegaan om werkzaam te zijn bij de organisatie van het onderwijs; hij heeft er een viertal jaren vertoefd en in de binnenlanden gereisd, te voet en te paard, in jinrikisha en draagstoel, en hij getuigt ‘to travel in Japan is, in one sense, like visiting the moon, supposing, as the Japanese fairy tales do, that the moon is inhabited’ (bl. 160); hij teekent ons de Japanners - en wij worden medegesleept door zijne sympathie - als ‘the diamond edition of humanity.’ Nog leeft daar de zin voor het ideale, de liefde voor het schoone: ‘ziel’ en ‘juweel’, zij worden in de Japansche taal door één zelfde woord uitgedrukt, en dichterlijke gedachten, als ‘bloemen doen leven,’ zijn aan den volksmond ontleend.

De schrijver toont den innigen samenhang aan tusschen de Japansche geschiedenis en de religieuse denkbeelden van het volk, weêrgegeven in woord en in beeld, gesneden in brons en in ivoor, als grondgedachte van de zoo zinrijke kunst.

Een bijzonder belang heeft voor ons Hoofdstuk XXIII ‘the Dutch Yeast in the Japanese cake’, waarin het aandeel wordt geschetst, dat onze voorvaderen hebben gehad in de voorbereiding van de Westersche toestanden in Japan. Toen het systeem van de strengste afsluiting was gevestigd, hield de weetgierigheid, zoo van de Regeering in Yedo als van het volk, den Hollanders een kleine zijdeur geopend en door deze werden de hulpmiddelen der Westersche beschaving geïntroduceerd: studieboeken, wetenschappelijke instrumenten, nieuwe uitvindingen, enz. Een handelsverdrag was gesloten en Japansche gezanten maakten hunne opwachting bij Prins Maurits in diens legerkamp. Kan het niet worden ontkend, dat de Hollanders der 17e eeuw, zoo uit handelsnaijver als uit geloofshaat, de afsluiting van Japan voor een goed deel hebben geprovoceerd, de heer Griffis beschrijft - en dit vrij uitvoerig en zeer grondig -, dat van den anderen kant Nederland de vrijheid van denken en spreken, de zelfstandige ontwikkeling van den geest in Japan heeft voorbereid: velen van de uitstekendste leiders in de nieuwe aera zijn de zonen, kleinzonen, naneven van hen, die in Destrima bij de Hollanders ter

schole gingen. Twee eeuwen lang werd in 't verborgen de kiem gelegd tot een beschaving, welke thans ieder treft, die wat nader kennis maakt met de wetenschappelijke wereld van Japan. En daartoe bepaalde zich die invloed niet: met eene vrijere denkwijze ging weldra eene reactie gepaard tegen een regeeringsstelsel, dat den Hemelschen regent op den achtergrond had geschoven voor de geusurpeerde macht van den Shogun; de behoefte aan eene nationale wedergeboorte ontwaakte, lang vóór de Amerikaansche oorlogschepen ankerden in de baai van Yedo en de stoot werd gegeven tot de Revolutie.

Zeker, den voorrang moesten de Hollanders afstaan aan invloedrijker naties, naar met voldoening toch mogen wij kennis nemen van wat de heer Griffis zoo aardig zegt:

'When, indeed, Thornrose had rubbed her eyes and opened her castle to all well-behaved visitors, she made choice of English as her favorite language, but the Dutch was her first love.'

A.

Frans Burgstein door Compassione. Amsterdam, F.W. Egeling. 1892.

Een novelle vol van geest en gees tigheid, die, ongelukkig genoeg, te vaak in gemaakten geest en gezochte geestigheid overslaan. Een pleidooi voor of liever een dispuut over de Hervormde Kerk, waarschijnlijk te boek gesteld door een jong predikant, die de lotgevallen van zijn held òf zelf heeft doorgemaakt, òf van zeer nabij heeft waargenomen. Kenschetsend is het, dat de sympathieke jonge man, die zijn naam aan het boek geeft, zijn geestelijk leven begint als werkzaam lid van een soort van Hugenholtz'sche Vrije Gemeente, daarna rechts·omkeert maakt en op de kermis aan den ingang van een 'Zendingstentoonstelling' gaat staan, dan in het Methodisme verzeild raakt, en eindelijk, aan het eind van zijn lange worsteling en tot loon van zijn eerlijk en onverschrokken zoeken naar waarheid,.. diaken wordt in de Hervormde Kerk.

Het is waarlijk jammer van een zoo frisch talent en van een zoo edelmoedige natuur als Frans Burgstein; gelijk het jammer is van de niet alledaagsche gaven van Compassione, dat hij in deze novelle er zoo wild mee omspringt, aan elk van zijn personages zijn eigen vernuft, dikwijls ook zijn valsch vernuft, leenend, zijn talent van urgeeren en spitsvondig disputeeren botvierend en met religieuse sententies om zich heen strooiend of het niets was. Uit meer dan ééne bladzijde van dit boek toch toont Compassione, dat, wanneer hij, zonder zich in theologische bespiegelingen te verdiepen, naar de dingen der aarde wil zien, hij goed weet waar te nemen en goed weer te geven.

Juist vijftig jaar zijn er verloopen sedert Van Koetsveld zijn 'Schetsen uit de pastorie te Mastland' uitgaf. Wanneer Compassione, zonder zijn geleerdheid te luchten of al te mooi te willen doen, de ervaringen opgedaan in een Mastlandsche pastorie van het einde der 19e eeuw op schrift wilde stellen, wie weet welk een aardig boek dat zou kunnen worden. De beschrijving van het bezoek van den Kerkeraad met hun vrouwen na de intreepreek is er al een voorproef van.

Bij een paar bladzijden van Karl Marlo.

I.

Ik zat rustig, bij het lamplicht, te lezen in het boek van Karl Marlo ....

Nu is dat werk, waarvan het eerste deel - onder den titel van ‘Untersuchungen über die Organisation der Arbeit oder System der Welt-Ökonomie’ - in 1850 verscheen, van het ouderwetsche zware soort en gehalte der vroegere duitsche wetenschappelijke lectuur. Men herinnert zich hoe Carlyle zulke dikke stoffige deelen karakteriseerde in zijn onsterfelijke levensbeschrijving van Diogenes Teufelsdröckh. ‘Hier, zoo zegt de “Anzeiger” der geleerde wereld, hier heeft men een van die uitgebreide, compres gedrukte, diep doordachte werken,welke, zooals wij met trots kunnen verklaren, slechts in Duitschland, misschien alleen in Weisnichtwo gevonden worden. Door de steeds met lof bekende firma Stillschweigen en Compagnie van alle uitwendige vereischten voorzien, bezit het tevens zulk een innerlijke waarde, dat het niet onopgemerkt kan worden voorbij gegaan. Een werk - zoo besluit de in geestdrift gerakende recensent - dat even belangwekkend is voor den oudheidskenner en geschiedvorscher, als voor den wijsgeerigen denker: een meesterstuk van stoutheid, van lynx-oogige scherpzinnigheid, van ruw-onafhankelijken Germaanschen geest en van menschenliefde (“derber Kerndeutschheit und Menschenliebe”), dat ongetwijfeld niet zonder tegenstand in de hoogere kringen der maatschappij zal ontvangen worden, maar dat den bijna onbekenden naam van den schrijver moet en zal opvoeren in de rij der eerste filosofen van onzen Duitschen eeretempel.’

Hoe breed humoristisch, hoe ingehouden ironisch zijn die

woorden van Carlyle! Hoe passen zij op Marlo! Terwijl ik halfluid dit mompelde, peinsde en mijmerde, gingen mijn gedachten haar eigen gang en liet ik het boekdeel uit mijn handen glippen.

Was werkelijk - zoo vroeg ik mij af - die Karl Marlo wiens vierdeelig werk even omvattend als inhoudrijk, even onverstoorbaar rustig als stout opgebouwd is, vermaard en beroemd geworden tijdens zijn leven of ten minste na zijn dood? Helaas: het had er niets van. Hij was, niettegenstaande zijn dikke boekbanden, bijna éénzelfde mythische persoonlijkheid gebleven als wijlen Diogenes Teufelsdröckh. De met lof bekende firma ‘Stillschweigen & Co.’ had in alle opzichten den schrijver eer bewezen.

Trouwens de auteur had zijn uitgevers trouw geholpen. Zelfs zijn eigen eerlijken naam had hij verborgen gehouden. Hij heette niet Karl Marlo, en had zich voor zijn omgeving slechts verscholen achter dien min of meer zuidelijken sonoren klank. Hij heette dood-eenvoudig prozaïsch Karl Winkelblech. Hij was in het jaar 1810 te Ensheim, een dorpje dicht bij Mainz, geboren, waar zijn vader predikant was. Hij was het één ge kind van zijn ouders, die hem een zorgvuldige opvoeding gaven en hem naar het gymnasium van Mainz stuurden. Daar hij geen voorkeur voor eenig beroep had, koos zijn vader voor hem en deed hij hem in de leer bij een bevriend apotheker in de buurt. Zóó werd hij achttien jaar, toen plotseling zijn vader en moeder beiden stierven. Nu moest hij zelf wel zijn leven voor zich inrichten. Het beroep van apotheker lachte hem niet toe. Doch de daarin opgedane kennis had hem geleid tot de studie der practische scheikunde. Die studie wilde hij voortzetten. Hij besloot dus tot den knappen professor der chemie Liebig - toen te Giessen - te gaan en zich te bekwamen, om op zijn tijd zelf docent in dat vak aan een der universiteiten te kunnen worden.

Aldus werd hij student der natuurfilosofie te Giessen. Van Giessen ging hij later naar Marburg, waar hij assistent kon worden van een ouden ziekelijken titularis der scheikundige leerstoel. In dien tusschentijd was hij in zijn vak gepromoveerd en hield hij chemische voorlezingen voor de studenten. Die voordrachten werden gewaardeerd, zoodat Winkelblech al spoedig buitengewoon hoogleeraar te Marburg werd. Voor zich zelf

werkte hij echter ook steeds in de oude klassieke en latere wijsgeeren, genoot hij vol-op van de Duitsche letterkunde en wijdde hij zich met de borst aan de studie der kunst. Om aan dien laatsten drang bevrediging te kunnen geven, daarvoor was Marburg een te klein nest. Hij vroeg en verkreeg toen een eenigszius langdurig verlof en ging dien tijd - het was het jaar 1838 - te Parijs doorbrengen. Groote sympathie behield hij sinds die dagen voor Frankrijk. Hij zag nu uit om in wat grooter plaats te kunnen wonen. In den zomer van 1839 nam hij dus een professoraat aan bij de hoogere Industrie-school te Cassel en begon hij aldaar zijn voordrachten. De te Marburg gehouden voorlezingen waren gedrukt en zouden, naar zijn bedoeling, door andere chemische of natuurkundige werken gevolgd worden. Zóó verzamelde hij in 1843 materiaal voor een technologisch werk, en trok hij voor dat doel naar het Noorden van Europa. Doch op die reis had nu plotseling de omkeer van zijn gemoed plaats. Drie en dertig jaren oud beleefde hij zijn dag van Damascus. In de straal van het licht, dat toen op hem schoot, zag hij in ééns zijn hoogere roeping. Hij werd Karl Marlo.

Ziehier zijn eigen woorden, waarmede hij het voorval verhaalt:

‘In het jaar 1843 bereisde ik het Noordelijk Europa. Bezig met de bearbeiding van een technologisch werk, bezocht ik, onder andere werkplaatsen, ook de bekende kobaltzuur-fabrieken te Modum, welk Noorweegsch plaatsje mij om de schilderachtige ligging eenige dagen vast hield. Toen ik op een morgen van een heuvel het landschap, dat met de schoonste Alpenstreken vergeleken kan worden, overzag, trad een Duitsch arbeider, die een landsman in mij had herkend, tot mij met het verzoek eenige kleine opdrachten voor hem in het vaderland te willen doen. Aan het spreken geraakt door mijn bereidwilligheid om zijn wenschen te volvoeren, begon hij uit te pakken en deed mij een aangrijpend verhaal van zijn levensomstandigheden en van de ellende, waarin hij met al zijn werkgenooten smachtte. Waarin ligt de oorzaak - zoo vroeg ik toen mij zelven af - dat het voor mijn oogen zich uitstrekkend paradijs zooveel ellende in zijn schoot bergt? Is de natuur de bron van dat lijden, of is het de mensch, die de schuld van dat alles is? Ik had van oudsher, even als zoovele natuuronderzoekers, bij het zien van werkplaatsen der industrie mijn blikken slechts

op ovens en machines niet op menschen, slechts op de producten niet op de producenten gericht, en was daarom een volslagen vreemdeling in het groote rijk der ellende, dat den grondslag van onze geblankette en beschilderde beschaving uitmaakt. De overtuigende woorden van den arbeider lieten mij de nietigheid van mijn wetenschappelijk streven in haar ganschen omvang voelen, en in weinig oogenblikken rijpte bij mij het besluit om het lijden van ons geslacht, de oorzaken en de geneesmiddelen daarvan, te doorgronden.'

Hij had - welk een bekentenis, o Casselsche professor! - tot nu toe slechts aan de producten, nooit aan de producenten gedacht: en voor het eerst zag hij, zag hij met eigen oogen, het sociale lijden onzer eeuw. Toen hij t huis was gekeerd hoorde men hem, in gedachten verzonken, in zijn kamer steeds op en neder gaan, totdat hij op een dag eensklaps luid, als bezield, uitriep: 'Ja, dat is mijn taak.'

Hij ging aan het werk, aan de studie der sociale beweging der menschheid. Hij liet zijn fleschjes, hevels en retorten, geheel het apparaat van zijn chemisch laboratorium, met rust: hij vermoeide zich niet meer de grondstoffen der materie te verbinden en te scheiden: neen als een hoog 'kunstenaar' ging hij werken met elementen en blokken der menschelijke samenleving. Hij arbeidde daaraan met al de energie van zijn brein, met al de denkkracht van zijn geest, zonder zich aan iets te storen. Hij zou de grondslagen van een betere inrichting der maatschappij pogen te leggen. Wel bleef hij in zijn werkkring te Cassel, waar hij sinds het jaar 1840 met de dochter van een astronoom uit Marburg (Gerling) gehuwd was: wel heette hij in zijn stad steeds de hoogleeraar der scheikunde: maar voor de wereld zou hij Karl Marlo worden, de socioloog of socialist. Hij zette zijn groot boek op touw, dat voortaan in afleveringen tot aan zijn dood in 1865 zou verschijnen. Dat boek was het beeld van zijn inwendig leven. Trouwens van zijn uitwendig bestaan, sinds dien omkeer van zijn geest in 1843, weten wij haast niets af. Slechts is het ons bekend, dat hij hier en daar deelgenomen heeft aan de beweging van het jaar 1848, voor zooverre die beweging de Duitsche arbeiderskringen beroerde. De vaart dier dagen nam hem in haar golvenjacht op. Ook van hem kon men toen kleine voorvallen vertellen, die in de verte doen denken aan het bekende optreden van

Diogenes Teufelsdröckh: Terwijl hij zijn reusachtig glas bier in de hoogte hief en voor een oogenblik zijn lange tabakspijp uit den mond nam, stond hij in de volle ‘Kneipe’ op - het was ‘zur grüne Gans’, het grootste locaal in Weisnichtwo, waar al de leeraren en hoogleeraren en ook bijna al het verstand van de gansche stad des avonds te samen kwam - en stelde dáár met een diepe zieldoordringende stem en met den oogopslag van een engel - hoewel het twijfelachtig is of het de blik was van een zwarten of witten engel - den dronk in: ‘Die Sache der Armen in Gottes und Teufels Namen.’ Het vuur dier dagen begon in hem te gloeien.

Wij zien hem als ter loops in Juni 1848 onder arbeiders te Hamburg, waar hij bemiddelend optreedt tusschen de werklieden en hunne patroons. Een eigenaardige, niet zeer groote beweging onder de duitsche arbeiders dier dagen scheen hem aan te trekken, een beweging, die zich vastknoopte aan pogingen van zoogenaamde ‘Federalisten,’ om een vaste regeling der industrieele toestanden te beproeven. Winkelblech schijnt de voorstellen van deze lieden (zoowel bazen als arbeiders) aan de Nationale Vergadering te Frankfort te hebben geïnspireerd. Daardoor kwam hij zelfs in botsing met andere duitsche arbeiders, die in de jaren 1848 en 1849 van meer ruiterlijk agressieve socialistische denkbeelden uitgingen. Onder leiding van den typograaf Born hadden Berlijnsche arbeiders sinds April 1848 beproefd, zich min of meer socialistisch te organiseeren op den grondslag der vakvereenigingen. Zij gingen een grooten Duitschen Arbeidersbond oprichten, die in de herfst van 1848 tot stand kwam, en van uit Leipzig zou worden bestuurd. De groep der federalistische arbeiders zou nu trachten met deze meer felle broeders zich te verstaan. Een congres daarvoor zou in Januari 1849 te Heidelberg plaats hebben. Inderdaad werden dan ook toen aldaar, onder leiding van Julius Fröbel, discussiën tusschen de vertegenwoordigers der arbeiders gehouden. Winkelblech was zelf tegenwoordig en zou het debat voeren tegen Born. Het werd een bepaald toernooi. Winkelblech hield een lange rede. Maar Born was slagvaardiger: hij kende zijn volkje beter. De arbeiders namen de meer uiterste denkbeelden van Born aan en de professor moest bekaaid, verslagen afreizen[1)].

1) Men zie over deze gebeurtenissen in Marlo's leven zijn boek (eerste druk) I p. 183-187, pg. 370 en II pg. 335/336: - voorts Georg Adler ‘die Geschichte der ersten sozialpolitischen Arbeiter-bewegung in Deutschland,’ 1885, pg. 165 en 181.

Sinds dien tijd leefde hij ingetrokken stil te Cassel, werkend aan zijn academie, schrijvend aan zijn boek. Dat boek vorderde niet zoo spoedig als hij wilde. Een zware ziekte dwong hem zelfs een langen tijd al het werk van den geest te staken. In 1861 hervatte hij echter zijn werkzaamheden. Doch den 10^{den} Januari 1865 overviel hem een beroerte, waaraan hij plotseling stierf.

Van zijn boek waren drie deelen gereed en was van het vierde deel een eerste stuk bewerkt. Het had slechts in kleine kringen, en dààr nog maar luttele belangstelling ondervonden. Eerst Schäffle wees er in 1870 meer bepaald op, en kon den schijn aannemen van het te ontdekken. Doch in 1885 en 1886 is nu een tweede druk van het geschrift, vermeerderd en bijgewerkt met een paar hoofdstukken, die nog in handschrift voorhanden waren, uitgegeven, en is de aandacht meer gezet op Marlo's denkbeelden gevestigd.

Verdiept men zich nu in dit boek, dan ziet men dat men een veelszins bewonderingswaardig geheel voor zich heeft. Een volledig systeem der maatschappij. Geen enkel klavier wordt overgeslagen. Ook het historisch gedeelte wordt voortreffelijk nagegaan. Daar is iets zeer compleets in die onderzoekingen, het compleete van een natuur-onderzoeker, die niets bij zijn nasporing verzuimt, het één na het ander afhandelt, en die - geen haast heeft. De vraagstukken worden als op een snijtafel gelegd en van alle kanten bekeken. Het is dan ook een boek voor geleerden, niet voor het volk. Al zijn doorgaans de bladzijden goed geschreven, sommige zelfs puntig gesteld, invloed op een groot publiek kon dit boek niet hebben.

Toch heeft het karakter en oorspronkelijkheid.

Het uitgangspunt van Marlo's studie is wel dit, dat onze maatschappij, zooals zij in het midden onzer negentiende eeuw zich aan hem voordeed, niet goed geconstrueerd was. Alles drijft en prikkelt in die maatschappij den mensch naar g e l d e n g e l d - v e r d i e n e n . De Fransche revolutie van 1789 en het veldwinnen der staathuishoudkundige theorieën hebben aan de leven een verkeerde wending gegeven. Toen is alles gebouwd op het zuiver individualisme, op de vrijheid en op het belang van

het individu. Men heeft - dit is de kern van het kwaad - aan elk geïsoleerd individu volkomen vrijheid verschaft, om, op welke wijze en langs welke wegen dan ook, onbegrensd, onbeperkt voor zich rijkdom te verwerven. Dit stelsel, dat absoluut brak met de bedrijfs-ordening der maatschappij in rangen en gelederen, met de groepsgewijze productie, zooals het 'ancien régime' die kende, heette dan de liberale economische orde. De rijkeren konden nu, op geheel zelfstandig en onafhankelijk standpunt staande, steeds ongehinderd hun vermogens-sfeer uitbreiden. Tegen die liberale economische orde komt Marlo zeer beslist op. Vooral tegen het eenzijdige individueele 'Verwerfrecht' heeft hij zijn bedenkingen. De mogelijkheid toch om tot elken prijs te verwerven, meer te verwerven, beteekende: dat een ieder, indien hij kon, zoovele arbeidstakken, als hij wilde, gecombineerd en gelijktijdig kon uitoefenen: dat alle arbeidsbedrijven door ieder mensch op elk tijdstip konden worden verricht, ook in dienst van anderen, zonder te letten op de omstandigheid, of het kinderen of vrouwen waren die in het werkgareel werden geslagen, zonder er zich aan te storen of het aantal arbeidsuren voor werklieden onmeedoogend werd verlengd, ja, de nacht in beslag werd genomen: dat voor de bedrijven noch keuze van plaats, noch vorm, noch maat behoefde te worden in acht genomen: dat er voor de individuen slechts één leus was: vergader u schatten voor u zelf, let niet op uw buurman, duw hem op zij, word zelf rijk, rijk en nog eens rijk.

Die zucht om te verwerven, ééns in de individuen gedreven, bracht bij haar resultaat ook twee gevolgen voort: het oneerlijk, onrechtmatig, lucratief verwerven en het inproductief verwerven voor de maatschappij. Oneerlijk verwerven is het verkrijgen van datgene, waarvoor men niet zelf heeft gearbeid, maar anderen voor zich heeft laten werken. Dit wordt in de hoogste mate bevorderd door de werking der kapitaalpremie. De kapitaalpremie veroorzaakt niet alleen een onrechtvaardige verdeeling van het inkomen, maar ook van het vermogen, en verschaft daardoor de middelen tot haar eigen vergrooting. Wie zóo rijk is geworden, dat hij een eenigszins beteekenende kapitaalpremie trekt, kan zijn vermogen door besparingen vermeerderen en stelt, wanneer hij dit doet, zich zelven in staat een nog grooter kapitaalpremie te trekken, die hem weder tot nieuwe besparingen kan leiden. Door de kapitaalpremie regelen

zich de arbeidsopbrengsten (zoowel van ondernemers als van arbeiders) niet meer enkel naar den verrichten arbeid, maar slechts voor een deel daarnaar, voor het andere deel naar de grootte van het vermogen, zoodat de rijkere producenten naar den maatstaf van hun vermogen veel meer verwerven dan de armere. Het bedrag der kapitaalpremie, dat reusachtig monopolie der liberale economische maatschappij, is waarschijnlijk grooter dan het gezamenlijk bedrag van alle monopoliën van 't ‘ancien régime.’ De economie heeft, door dit indirecte monopolie in de plaats te stellen der vele kleine directe monopoliën, juist het omgekeerde geleverd van wat haar stichters zich voorstelden. Door de kapitaalpremie is mogelijk geworden de stand der renteniers, het lui, werkeloos leven der renteniers: waar tegenover het onmatig werk der loonarbeiders staat, hun onedel zwoegen, hun afbeuling, hun verlies van menschenwaarde. - En naast het oneerlijk verwerven staat dan voor de maatschappij het improductief verwerven. Tot de klasse der improductieven behooren allen die geen ruilwaarde voortbrengen, maar slechts den eenmaal voortgebrachten rijkdom tot hun voordeel weten te verplaatsen: allereerst de spelers en de speculanten. Het is hier de werking van een loterij, waarin één den prijs wint van wat door alle anderen is bijeengelegd. De practische liberale economische orde beweert, dat neiging tot spel slechts een verhoogde graad is van een voor den vooruitgang van het arbeidsleven noodzakelijke karaktertrek. Winstkansen zijn, volgens haar, 't zout eener bedrijvige samenleving. Met sparen alleen komt men niet heel ver. Zoo spreken haar woordvoerders veelal. Inderdaad is echter het improductief verwerven de kanker der maatschappij. Het heeft in onze maatschappij een geweldige uitbreiding verkregen. Door het dobbelen met koersnoteeringen, door de ‘arbitrages’ en door den termijnhandel zijn neering en industrie onder de heerschappij van het beursspel gekomen. Syndicaten geven den toon aan. Daardoor verkrijgt de waarachtige arbeid zijn vruchten niet of ternauwernood. Telkens breekt een crisis uit. En door de steeds herhaalde crises ontstaan die toestanden van arbeidsgebrek en werkloosheid, waardoor onze arbeiderstoestanden zoo droevig zich openbaren en onze maatschappij te gronde gaat.

De maatschappij moet dus, volgens Marlo, de liberale economische orde verlaten.

Meent nu echter niet, dat hij koers wil zetten naar het communisme: het stelsel der volledige vrijheid van het individu verlaten, om naar dat der algemeene gelijkheid te stevenen. Neen, het communisme is, volgens hem, niet veel meer dan een utopie. Dat stelsel bewijst slechts de ijdelheid van het streven der menschen. De communisten willen werkelijkheid geven aan de in den mond van dichters levende gouden eeuw, willen realiseeren een idyllischen staat van levensgenot, een toestand zonder moeite of zorgen: en zij zouden slechts tot stand brengen een rijk van ellende vol last, dwang en misschien vol hongersnood. Want onmogelijk kan in zulk een staat de productie tot de grootst mogelijke hoogte komen, wijl ieder het in den arbeid op zijn buurman zou laten aankomen. Een ambtelijke leiding der geheele productie is daarbij zóo bezwaarlijk, dat het bedrag en resultaat der voortbrenging door onvermijdelijke misgrepen der besturende colleges telkens zeer bepaald in de waagschaal zou gesteld worden. Het begrip van vrijheid voor het individu gaat in zulk een communistisch stelsel geheel te loor. Het individu komt in een vast gareel, waaruit hij niet meer kan ontsnappen. Alles contrôleert elkander. Het levensgenot zou voor een goed deel minder worden. Reeds het den menschen toevloeiend genot uit de beschikking over individueel eigendom zou geheel ontbreken. De spaarzaamheid der individuën zou, wijl de consumtie dan onafhankelijk is van de productie, op gevaarlijke wijze verzwakt worden. De vorderingen der techniek zouden door de onzelfstandigheid der producenten en het daarmede samenhangende gemis aan concurrentie vertraagd, gehinderd en als met looden gewichten zijn bezwaard. De noodwendig intredende wanverhouding tusschen productie en bevolking zou binnen kort drukkende ellende teweeg brengen.

Dit ‘régime’ der gelijkheid zou dus evenzeer als dat der vrijheid noodlottig blijken.

Marlo zoekt derhalve naar iets anders, dat even vèr afstaat van het economisch liberalisme als van het communisme.

Twee zaken bekommeren hem daarbij, voor welke de socialisten anders geen oog hebben. De eerste is, dat Marlo scherper dan iemand anders begrijpt dat de productie nog moet vermeerderen. De oplossing der sociale questie, zoo zegt hij, blijft afhankelijk van een grooter stijging der productie. Beter

verdeeling, dit spreekt van zelf, maar ook meer voortbrenging is noodig. Elders spreekt hij van de behoefte aan meer gelegenheid tot arbeid: oorzaak der armoede is hoofdzakelijk gebrek aan vruchtbaren arbeid. De arbeid moet geprikkeld en uitgezet worden. Tegenwoordig wordt uit het resultaat der productie het grootste deel der menschen slechts even ternauwernood in het leven gehouden en een groot deel slechts spaarzaam gevoed. - In de tweede plaats is voor Marlo de questie der overbevolking wel degelijk een vrees-aanjagend iets. Men weet, dat alle socialisten, bijna zonder onderscheid, een woord van minachting voor Malthus hebben. Marlo daarentegen waardeert die onderzoekingen van Malthus en houdt ze in het algemeen voor waar. Het menschengeslacht kan, ook volgens hem, slechts tot algemeene welvaart geraken, wanneer het zich in de toekomst niet zóo sterk vermenigvuldigt. Deze smartelijke stelling is, volgens Marlo, onweersprekelijk. Ontnam men aan de landen de helft van hun proletariaat, dan zouden de toestanden zeer verbeteren. Opwekkers tot onnadenkende voortplanting doen de gevaarlijkste indirecte aanvallen op het leven en den eigendom hunner medeburgers. Landen, waarin utopische wetgevers aan ieder een recht op arbeid geven, zonder tegen den zwellenden stroom der bevolking een dam op te richten, zouden den ondergang te gemoet gaan. Evenwicht tusschen bevolking en arbeidsvoortbrenging moet steeds gezocht worden.

Nog een derde punt voegt hij echter steeds daarbij, een derde punt, dat zich aansluit aan sommige uitlatingen der andere socialisten. Marlo wijst namelijk steeds op de eigenaardige positie en waarde van den productiefactor, dien men de natuur noemt. De liberale economische school heeft, volgens hem, bij de voortbrenging alles teruggebracht op den arbeid. Dit is hoogst eenzijdig en onvolledig. Natuur en arbeid zijn beiden even noodwendig om een economische zaak voort te brengen. Nu is de natuur echter in dien zin altijd een beperkte grootheid. Toch heeft iedereen, die werken wil, haar noodig. Het komt er dus op aan, om een voor de arbeidskracht van iederen mensch evenredig deel der natuurkracht te vinden. Eerst dàn is er kans, dat een ieder een aan zijn arbeidskracht beantwoordende en overeenkomende verkrijgings-sfeer kan erlangen. Eerst dàn kan er sprake zijn van sociale hervorming. Want het wezen

der sociale hervorming bestaat in het verleenen der economische voorwaarden ter bevruchting van den arbeid, en de voornaamste dier voorwaarden is het evenwicht tusschen natuur en arbeidskracht.

Het moet dus worden een vervorming der bestaande orde van recht en zeden. In die nieuwe orde moet verwerkelijkt worden het beginsel der voor alle menschen gelijke aanspraken en rechten (‘gleiche Berechtigung’). Tegenover den toestand van het Monopolisme, zooals het ‘ancien régime’ dat kende, zou men dan kunnen wijzen op het rijk van het Panpolisme. Dat rijk zou de welvaart van allen, niet den rijkdom van bevoorrechte deelen van het volk bedoelen. Het zou moeten worden één groote organisatie der levende en werkende maatschappij volgens vaste regelen En de spil van alles zou zijn: associatie.

De vorm, dien Marlo bij de tegenwoordige productie en bij de verdeeling van het geproduceerde altijd op den voorgrond stelt, is de genootschappelijke vorm. Waar het mogelijk is, moet bij taak, werk en bedrijf, de vorm der vereeniging worden aangewend, opdat de belangen der geïnteresseerden niet meer tegenover elkander staan. Hoewel Marlo den particulieren productie-vorm voor de daaraan passende bedrijven ten volle waardeert en handhaaft, poogt hij te bewijzen, dat voor een overgroot gebied het genootschappelijk beginsel regel moet zijn. In zijn handen vervormen zich de bedrijven tot gilden; zet de staat zelf een maatschappelijk lichaam van zich af; ontstaan overal vereenigingen met societair leven, welke vereenigingen dan een samenhang en bond vormen. Men noemt het stelsel van Marlo daarom wel eens het Federalisme. Maar het is een economisch federalisme. Federalisme, niet omdat Marlo iets zou voelen voor staten-bonden of iets dergelijks, maar omdat hij in de burgerlijke maatschappij aan het genootschappelijk beginsel den voorrang wil geven; - ja, als hij konde, die geheele burgerlijke maatschappij in een confederatie van aan elkander onderscheidene genootschappen zou willen oplossen. Steeds, bij grootere ondernemingen, moeten zich vormen vereenigingen van producenten: niet combinaties van ondernemers, die door loon-arbeiders laten werken, zooals bij onze naamlooze vennootschappen geschiedt, maar groepen van gelijk-geïnteresseerden.

Natuurlijk is dat alleen mogelijk wanneer d e g e m e e n s c h a p s z i n weder volkomen wakker wordt.

Marlo wordt niet moede ons tot aankweeking van dien ‘Gemeingeist’ op te roepen.

Uit twee bronnen welt de gemeenschapsgedachte, volgens hem, op. Uit de Germaansche overlevering en uit het Christelijk idee[1)].

Het Germaansche beginsel had (bij voorbeeld) geheel het zakenrecht verre van onverdienstelijk ingericht. Dat recht kon in werkelijkheid een federaal zakenrecht genoemd worden. Het ruimde aan alle leden der samenleving in een, zij het dan ook ongelijk verdeelde, aanspraak op deelneming in het genot der goederen van de natuur, zooals uit den toestand der leengoederen, fideïcommissen, rechten der hoorigen op levensonderhoud ten duidelijkste blijkt. Door zijn grooten rijkdom aan gemeenschappelijk eigendom, door zijn nog grooter rijkdom aan verbonden eigendom, liet het menigte van personen deelnemen aan den eigendomsvorm: - in marken en in gilden gevoelden tal van lieden zich mede-eigenaars. Door het in zijn gebiedsruimte opgenomen woekerverbod had het de strekking het inproductief verwerven tegen te gaan, het uitsluitend lucratief verdienen te onderdrukken. Het had tevens indirect invloed op den gang der bevolkingsvermeerdering; bij alle standen en kringen, adel, geestelijkheid, ambachtslieden en landbouwenden, werd beperking der voortplanting in de hand gewerkt. Men kan het, volgens Marlo, een groote fout noemen, dat men die Germaansche traditiën verlaten heeft. Toen eenmaal het Romeinsche beginsel overal was ingehaald, en dit den eigendom overal tot vollen eigendom vervormde, begon de verkeerde plooi in onze maatschappij. Men moet tot de Germaansche traditie terugkeeren.

Hoofdzaak is echter dat men het Christelijk idee weder huldigt. Marlo neemt voor zich zeer beslist de positieve waarheden van dat Christendom aan. Tegen een materialistische wereldbeschouwing, die alleen om het eigen ik doet denken, verzet hij zich met alle macht. Het christelijk denkbeeld, zich con-

1) Opmerkelijk is het, hoezeer Marlo, ofschoon hij van gansch andere uitgangspunten uitgaat, toch hier samentreft met den in 1853 gestorven edelen Joseph von Radowitz. Zie diens ‘Gespräche aus der Gegenwart über Staat und Kirche’, 4de druk, 1851, pag. 320/321 en pag. 190 vgg. Marlo waardeerde Radowitz, die in Cassel zulke goede herinneringen had nagelaten, zeer hoog, zie Marlo's boek, eerste druk, I pag. 182 en II pag. 55/56 en 427. Over Joseph van Radowitz schreven wij een uitvoerig opstel in het Mei-nummer van ‘de Gids’ van 1860.

centreerend in het gebod der liefde, komt bij Marlo geheel tot zijn recht. Zijn scherpste woorden zijn gericht tegen de zelfzucht. De heerschappij der geld-jagers moet een einde nemen.

II.

Dit alles liet ik voor mijn geest gaan, terwijl ik in Marlo's boek las en bladerde. Stil bleef ik het mijne bij zijne ideëele verwachtingen denken. Intusschen was het deel, uit mijn handen glijdend, opengevallen, en wel als van-zelf - een vouw en kneep drong daartoe - bij een paar bladzijden, wier opmerkelijke inhoud en vorm mij reeds dikwijls hadden getroffen. Ik weet niet beter te doen dan die bladzijden - het zijn pag. 290 en volgenden van het eerste deel in den eersten druk - hier te vertalen. Zij bevatten een naar mijn inzien flinke en kleurrijke schildering der maatschappelijke partijen in het Europa van het jaar 1850, een teekening die haast type werd en voor onze dagen nog sprekend blijft.

> Wij hebben nu - aldus zegt Marlo - op het tooneel der geschiedenis drie zich slechts gedeeltelijk naar den inhoud van haar rechtsbelijdenis groepeerende partijen te onderscheiden: de aristocratische, de plutocratische en de democratische partij. Aan de eerste behoort het verleden, aan de tweede het heden en aan de derde de toekomst.
>
> De a r i s t o c r a t i s c h e of erf-adelspartij - die, wijl de strijd tegen adel en koningschap beëindigd is of in allen geval zijn beteekenis verloren heeft, zoowel de aristocratische in den engeren zin van het woord als ook de royalistische partij omvat - vertegenwoordigt het oude, overgeleverde recht tegen den nieuwigheids-drang van het volk en tegen den haar als een hatelijk orgaan van dat volk toeschijnenden geld-adel. De grondtrek van haar karakter is het geloof aan haar persoonlijke waarde. Zij houdt de voorrechten, die haar uit de gunst van uitwendige omstandigheden ontspringen, voor aangeboren goederen en is van de overtuiging doordrongen, dat zij zich even zoozeer door edeler opvatting en gezindheid als door edeler bloed soortelijk van het volk onderscheidt. Zij is verre daarvan verwijderd haar waarde in ‘het bezit’ te zoeken, waarin

zij slechts een natuurlijk uit den aard der zaak voortvloeiend toebehooren ziet van haar persoon. Zij streeft naar ideële belangen, met versmading der stoffelijke als harer onwaardig: zij houdt voor alles vast aan de eer van haar stand en aan fijne edele zeden: zij heeft vaderlandsliefde, tracht naar roem, toont zin voor kunst en wetenschap, en neemt dikwijls, als geloovig lid der kerk, ernstig aandeel in haar lotwisseling. Zij schat goede manieren (‘den Anstand’) hooger dan de deugd: hecht groote waarde aan vormen, en offert deze nooit ter wille van de zaak zelve op: verlangt niet slechts onderwerping, maar ook achting: geeft bij het najagen van haar doeleinden aan den rechten weg de voorkeur boven den krommen, aan het directe machtsbetoon boven het indirecte: waardeert en schat de rechten naar hun ouderdom: behandelt haar tegenstanders uit de hoogte en houdt den oorlog voor het passende middel om politieke vragen op te lossen. Zij dweept (‘schwärmt’) met de middeleeuwen en is vol van de tegenstrijdigheden van dit tijdvak. Zij beroemt zich op een goddelijke wijding van haar voorrechten en erkent tegelijkertijd den degen als hoogsten rechtstitel. Zij ziet met geringschatting op het volk neder en hecht toch waarde aan zijn liefde. Zij neemt het Christelijk idee der menschelijke gelijkheid aan, doch niet voor deze, maar slechts voor de wereld aan gene zijde van het graf. Zij verlangt van het volk betrachting van alle Christelijke deugden, zonder zelve die in toepassing te brengen, en raadt het volk aan met weinig tevreden te zijn, terwijl haar zelve bij vele dingen de berusting ontbreekt. Haar fouten zijn: heerschzucht, hoogmoed, rangzucht, hardheid, trots en minachting voor den arbeid. Haar deugden: moed, eergevoel, fijnheid, goedgehumeurde welwillendheid (‘Leutseligkeit’) en mildheid. De grondtrekken van haar rechtsbelijdenis zijn: een erfelijke troon, omgeven en gesteund door trouwe vasallen, een uit de verschillende rangen van den adel, uit prelaten en uit gevolmachtigden van stedelijke gemeenten te samengestelde kamer, handhaving van familie-fideïcommissen en verband op het grondbezit, behoud van een strenge gildeinrichting, die het voeren van het bedrijf in 't groot uitsluit, en verzorging der armen door de plaatselijke gemeenten.

Slechts strikte aanhangers van dit program behooren tot de aristocratische partij: want de onderscheidene deelen van de door haar voorgestane burgerlijke ordening staan in zulk een enge te samenhang, dat iedere poging om ze te scheiden het verderf van

alle deelen tengevolge heeft. Wij rekenen dus tot de aristocratische partij niet de Legitimisten, die even weinig den geest van het verleden als van het heden begrijpen, die niet inzien dat het koningschap de sluitsteen in het groote gewelf van het monopolisme vormt, en die dat koningschap meenen te redden, wanneer zij afstammelingen van oude dynastiën op den troon van liberale staten handhaven. Evenmin willen wij daartoe tellen de in onze dagen zoo talrijke uit den erfadel ontsproten bastaarden: die, aangetast door de verrotting van het liberalisme, zich, op grond van hun afstamming, ook dàn nog voor edellieden houden, wanneer zij, met de hebzucht in 't hart, den glans van het geld hooger achten dan dien van hun geslacht; die der ‘bourgeoisie’ concessiën doen, om zelven uit de onzuivere bron der verwerfsvrijheid (‘Erwerbfreiheit’) te scheppen: die met een familie-fideïcommis en het uitzicht op een zetel in een plutocratische kamer zich willen vergenoegen, om daarnaast hun gelukskans in winstgevende ondernenemingen en beurszaken te beproeven, en op die wijze de vermetelheid hebben aan beide tafels te willen smullen. Zij behooren inderdaad wel in de laatste plaats tot den kring der aristocratie, want zij hebben zich zelven van hun waarde ontdaan.

De p l u t o c r a t i s c h e of geld-adelspartij vertegenwoordigt het in zijn ganschen omvang door haar goed bekeken en begrepen liberale recht, en wel ter ééner zijde tegenover den voor het behoud der ontoegankelijke vesting zijner vaste monopoliën kampenden adel, en ter andere zijde tegenover het naar verlossing van den kwaal van het liberalisme smachtende volk. De grondtrek van haar karakter is de even zoo juiste als onverholen uitgesproken overtuiging, dat haar waarde niet in persoonlijke voortreffelijkheden bestaat. Zij kent slechts een enkelen waarde-meter, het geld, waarnaar zij zich zelve, als een zaak, schat. Zij weet ten duidelijkste, dat zij zich van het proletariaat noch door edeler bloed, noch door edeler gezindheid onderscheidt, en dat zij, haar bezit verliezende, in de rijen van dat proletariaat afglijdend neêrzinkt. Zij jaagt, alle ideëele belangen verachtend, uitsluitend naar materieele belangen: heeft geen liefde voor het vaderland: gevoelt niets voor eer van stand of voor nationale eer: schat het bezit hooger dan den roem: hecht geen waarde aan verfijnde zeden: bindt zich niet aan regelen van goede manieren (‘des Anstandes’) en geeft zich ternauwernood

de moeite haar lage gezindheid voor de wereld te verbergen. Zij heeft geen hart voor kunst en wetenschap, maar schat de waarde daarvan slechts naar den maatstaf van dadelijk nut en voordeel. Zij gelooft haast niet aan het bestaan van zedelijke opvatting, heeft geen voorstelling van burgerlijke deugd, en onderstelt steeds de onzedelijkheid van haar eigen beweegredenen bij haar tegenstanders. Zij streeft naar de macht, echter niet uit heerschzucht, maar ter wille van het voordeel: geeft weinig om de vormen, maar des te meer om de zaak: verlangt noch liefde, noch achting, maar slechts stipte betaling, en beschouwt het betalingsvermogen, de solvabiliteit, als den grondslag der vriendschap. Zij verkiest, bij het najagen van haar doeleinden, den krommen weg boven den rechten, het indirecte handelen boven het directe doen, en trotseert slechts zulke vijanden, voor wie zij niet bang is. Zij verwerpt, daar de vrede de onontbeerlijkste voorwaarde van haar industrieelen kampstrijd is, zoowel kabinets-oorlogen als oorlogen ter wille van een beginsel, en gebruikt de wapenen hoogstens voor het openen van nieuwe marktplaatsen (‘Absatzplätze’) voor haar goederen. Zij is volkomen (finaal) vrij van gemeenschapszin (‘Gemeingeist’), zoodat niet eens de heerschende geldadel in één land den onderdrukten geldadel van een ander land steunt. Zij houdt slechts in zooverre vast aan beginselen, als zij haar van nut zijn, waardoor het komt, dat zij in het rijkste land handelsvrijheid en in armere landen beschermende rechten, en in alle landen onderdrukking der arbeidersvereenigingen en van het bedelen verlangt. Zij houdt, afgezien van de zooeven opgenoemde uitzonderingen, de ‘vrijheid van te verwerven’ voor het recht aller rechten: zij acht onder alle staatsvormen den plutocratischen den besten, doch vergenoegt zich met elken anderen, van welken zij beschutting of verdediging van de verwerfs-vrijheid verwacht. Zij is conservatief in liberale, revolutionnair in monopolistische staten, en neemt in die laatste staten een vaste tactiek in acht, welke daarin bestaat, dat zij het koningschap, bij den schijn van het te behouden, onder het juk brengt en den adel zoowel van zijn politieke als sociale voorrechten berooft. Zij gaat hierbij met veel behendigheid te werk en verstaat beide, volk en koningschap, om den tuin te leiden: doordat zij aan het volk verzekert, dat zij zijn rechten vóor den troon vertegenwoordigt, en aan het koningschap beduidt, dat zij die instelling beschut tegen de aanvallen van het gepeupel. Op zulk een wijze ter heerschappij gerakend, weet zij de ten halve of geheel onderkropen

en ondermijnde macht op de handigste wijze tot haar eigen voordeel te exploiteeren. Zij treedt onder de meest verschillende namen op, waarmede zij steeds begrippen verbindt, die met het heerschende taal-gebruik in tegenspraak zijn. Zij noemt zich, hoewel zij de eerste plaats in de maatschappij inneemt, middenklasse, omdat haar voorvaderen weleer tusschen den adel en de lagere volksklassen in stonden; of zij heet zich ‘Bourgeoisie’, niet gedachtig aan het feit, dat zij slechts een klein en bevoorrecht deel daarvan uitmaakt. Zij noemt zich constitutioneel, verstaat echter onder een constitutioneelen staat zulk één, waarin slechts zij door op indirecte wijze benoemde ministers regeert; ja zij noemt zich zelfs democratisch, terwijl zij voorgeeft de kern van het volk, dat is het schranderste en zijn belangen het best vertegenwoordigende deel van dat volk te zijn. Het liefst geeft zij zich de namen van de gematigde partij of van de partij der orde. Gematigd noemt zij zich dan, wijl zij de soevereiniteitsrechten niet voor alle tot den staat behoorende leden, maar slechts voor het meest bevoegde deel daarvan, dat is voor zich zelve, wil opeischen: partij der orde, wijl zij de door de liberale orde vastgestelde, haar alleen voordeel aanbrengende indirecte revolutie door geen directe omwenteling wil gestoord zien. Kenmerkend is de in den laatsten tijd haar zoo vaardig van de lippen vloeiende frase over de heiligheid van eigendom, familie en godsdienst. Zij heeft die woorden steeds op den tong: verstaat echter onder eigendom het liberale verwerfsrecht, hetwelk aan haar zelve indirecte inbreuken op het eigendom van anderen, en aan die anderen noch directe noch indirecte aantasting van het hare veroorlooft: begrijpt onder familie niet een zedelijke, allen leden der maatschappij toegankelijke verbinding ter bereiking van de hoogste menschelijke doeleinden, maar slechts een instelling dienstig tot overerving van het vermogen en alzoo slechts voor de bezittende klassen van aanbelang: en kent in den godsdienst - een in haar mond tot lastertaal wordend woord - niet het hoogste goed van ons geslacht, maar een voor het duurzaam welslagen van haar pogingen zeer aannemelijken politie-maatregel ter beteugeling van hen, die in deze wereld voor haar arbeiden en in de wereld hier namaals het loon daarvoor zullen ontvangen. De fouten dezer partij zijn: hebzucht, egoïsme, onbarmhartigheid, arglist, onbeschaamdheid, onverbiddelijkheid en lafheid: haar deugden zijn: arbeidzaamheid, ordelievendheid en spaarzame huishoudelijkheid.

Als niet tot de plutocratische partij behoorende beschouwen wij alle renteniers, die zonder de neiging of begeerte om hun kapitaal tot onredelijk verwerven te besteden, zich met het genot van zijn natuurlijke rente vergenoegen en de door hen geconsumeerde producten naar hun werkelijke waarde willen betalen: evenmin rekenen wij daartoe de ondernemers van groote bedrijven, die door de productieve aanwending van hun arbeidskrachten een boven velen uitstekende positie hebben weten in te nemen en die het onredelijk verwerven, dat hen zelven tot offers van winstzuchtige speculanten maakt, zouden wenschen onderdrukt te zien.

De d e m o c r a t i s c h e of volkspartij is de eenige, die, met behoud van hare beginselen, ophouden kan partij te zijn; want zij wordt dit in 't algemeen slechts daardoor, dat zich zekere klassen van het volk daarvan afzonderen om zich daarboven te verheffen. De democratische partij streeft in de verste verte niet naar overweldiging, maar slechts naar inlijving der beide voorgaande partijen; zij wil ze evenzoo in zich opnemen, als in liberale staten de plutocratische partij de aristocratische in zich opgenomen heeft; zij streeft niet naar zelfbehoud als partij, maar veeleer naar opheffing van alle partijen; zij wil niet onderdrukken, maar zich van het juk der onderdrukking bevrijden; zij verlangt geen overdracht maar vernietiging van voorrechten; zij doet niet haar eigen zaken maar die der maatschappij; zij verlangt rechtvaardigheid voor allen. De grondwet van haar karakter bestaat daarin, dat zij de waarde des menschen noch naar geboorte, noch naar vermogen, maar uitsluitend afmcet naar de verdienste, welke de mensch door zijn verrichtingen voor het welzijn der maatschappij zich verwerft. Een bijzondere karakteristiek, zoo als wij die van de twee andere partijen ontwierpen, laat zich van haar niet geven: deels wijl zij de groote massa van het op verschillende trappen van beschaving en opvoeding staande volk uitmaakt, deels wijl zij door splitsing in de liberale, communistische en federale fractie naar drie wezenlijk verschillende richtingen uitéénloopt; - een omstandigheid, door welke helaas de ware éénheid der democratische partij wordt gestoord, haar kracht wordt gebroken, en haar afgeslotenheid in zooverre inbreuken ondervindt, naarmate er een zekere verwantschap bestaat tusschen de beschouwingen van de federale fractie en die der aristocratische partij, en een nog grootere familietrek waar te nemen is tusschen

de inzichten van de liberale fractie en die der plutocratische partij. ‘Verstaat men, zooals dit dikwijls geschiedt, onder de democratische partij niet het volk zelf, maar zijn leiders, die zich den strijd voor zijn rechten tot levenstaak stellen, zoo toont de partij, met inachtneming van de eigenaardigheid van haar verschillende fracties, zonder tegenspraak een bepaalde eigen gesteldheid en hoedanigheid. De liberale fractie karakteriseert zich door onstuimigen vrijheidsdrang, de communistische door dwepende overgave, en de federale door standvastige vormdrift of neiging tot organisatie (“beharrliche Bildungstrieb”). Tot de voortreffelijke eigenschappen der partij-leiders kunnen gerekend worden: vatbaarheid tot opoffering, menschenliefde, een recht-door-zee gaan, eergevoel, volharding en moed. Haar fouten zijn: overschatting van zich zelf, eerzucht, hartstochtelijkheid, partijzucht, onverdraagzaamheid en doldriestheid. Overigens heeft de onmacht, waarin zich de democratie tegenwoordig bevindt en zich nog geruimen tijd bevinden zal, haar grond niet in de zoo dikwijls daarvoor opgegeven ongeschiktheid harer leiders en nog minder in het gemis aan bereidwilligheid van het volk om die leiders te steunen: dan wel veelmeer daarin, dat zij zich niet onder de banier van één gegeven rechts-idee verzamelt, dat zij in onderscheidene onvereenigbare fracties gesplitst is, dat het liberalisme, hetwelk aan de dringendste behoeften van het volk geen bevrediging kan geven, toch nog immer veel aanhangers telt, en dat zelfs de vertegenwoordigers der sociale hervorming het niet over een gemeenschappelijk programma ééns kunnen worden.’

III.

De kern van dit lange stuk uit Marlo's boek is het beeld der Plutocratie. Ten einde die overigens kranige, in goeden stijl bewerkte teekening in het volle licht te kunnen plaatsen, heb ik een iets grooter fragment voor de oogen van mijn lezers gebracht. Het scheen der moeite waard. De beschrijving toch der geldpartij blijft inderdaad steeds van toepassing op het Europa onzer dagen.

Ook bij ons te lande is er in het jaar 1893, helaas! reden te over, om Marlo's oordeel en vonnis tegen de plutocratie te overwegen. Reeds op wetgevend gebied zijn het in dit opzicht voor veler nadenken harde tijden. Wij bevinden ons toch thans

in het tijdperk der wenteling en kentering, nu ons volk, wat zijn inrichting en zelfregeering betreft, zich van het alléén aan geldbezit verbonden staatsburgerschap poogt los te maken. Een door het rechtsgevoel geëischte hervorming. Maar, goede Hemel! wat schijnt dit een moeite te kosten, welk een Chineesche muur van bezwaren wordt vooruit geschoven, die den moed moet benemen den stap te doen en den census-weg te verlaten! Zij die in deze aangelegenheid bezit en geld op den voorgrond stellen, geven hun eigen spel niet spoedig gewonnen. Weten ook enkele onzer staatslieden aan den knellenden handgreep der plutocratie zich te ontworstelen: de bezittende standen zelven toonen zich inert en werken lijdelijk tegen. In hun logheid schuilt hun wijsheid. Daar is iets onmanlijks in hun houding. Geen kloek edel woord komt van hun lippen. Zij hebben geen vertrouwen in de toekomst. Liefst zouden zij - omdat het nu niet anders kan - zich neêrleggen bij een kleine concessie. Zij vreezen voor het aannemen van een nieuw beginsel. Nieuwe wetten zouden zij desnoods in deze materie willen, maar geen nieuwen geestestoestand. Aan de kwalen van het maatschappelijk lichaam, dat zich ook beklaagt over den census, wenschen zij liever wat chloroform toe te dienen.

Het is een droevige geschiedenis. Voor twee jaren hebben wij eenzelfde bittere ervaring moeten opdoen, toen door den minister Bergansius - wien alle hulde moet worden toegebracht - beproefd werd den persoonlijken dienstplicht in het leger los te wikkelen van het onteerend privilege van het geld. De plutocratische geest heeft die poging toen weten te doen mislukken. Wat baatte de bewijsvoering, dat het niet aangaat, de taak om de wapenen voor het vaderland te moeten dragen op de schouders alléén van het armere deel van ons volk te leggen, en aldus de rechtvaardigheid met voeten te trappen? Wat hielp het te betoogen, dat er vooral voor het rijkere gedeelte van het volk opvoedende kracht in zulk een persoonlijken dienst stak, daar het allen zou leiden tot juister waardeering van de plichten der burgers tegenover den staat? Tot de daad van energie en krachts-ontplooiing, die van onze rijkere standen werd gevraagd, waren zij niet te brengen. De zedelijke roffel, die slapenden anders wakker maakt, liet hen koel. Velen onzer kwamen toen voor zich zelven tot de bekentenis, dat oorlog een groot ongeluk was, een der treurigste

opéénhoopingen van smart en ellende, maar dat er nog een veel grooter ramp voor de natie is, te weten, het door geen enkele gewetenswroeging gestoorde jagen van een welgedane burgerij naar stoffelijken rijkdom en genot. Onze vertegenwoordigers moeten niet denken, dat dit alles reeds vergeten is, dat zij rustig kunnen gaan knutselen aan andere legerwetjes: neen, het hart van de besten bloedt nog altijd aan de toen toegebrachte wond.

Thans geldt het niet de onzedelijke en onredelijk wet der conscriptie, maar een al of niet handhaving van den census voor het kiesrecht.

Een kloek, vooruitziend en doortastend minister heeft de grootsche taak ondernomen het onrecht, dat het uitoefenen der staatsburgerlijke rechten alleen aan het bezit van geld verbindt, te doen opheffen. Het is geen algemeen stemrecht dat hij wil vestigen, maar hij wijst toch dien weg op. Trouwens reeds vóór bijna vijftig jaren - in 1844 - had Thorbecke het volgende gesproken: ‘Dat het beginsel van algemeen stemrecht in de staatsgeschiedenis onzer negentiende eeuw ligt, schijnt even onmiskenbaar, als dat zij het gestadig, schoon trapsgewijze, tracht te verwezelijken. Het is juist wat dezen tijd van den vorigen onderscheidt.’ Frankrijk, Duitschland en Engeland zijn dan ook dien weg reeds opgegaan. Bij ons te lande heette het, dat men geleidelijk het kiesrecht zou kunnen uitbreiden. Maar men heeft nu veertig jaren laten verloopen, en, behalve eenig geknutsel met de kiesdistricten, volslagen stilstand in dat opzicht laten heerschen. De tijd voor het regelmatig ontwikkelen schijnt voorbij. Onze negentiende eeuw - waarin volgens Thorbecke het beginsel van het algemeen stemrecht werkelijkheid zou worden - spoedt ten einde. Uitstel, ieder begrijpt het, is geen afstel meer.

Thorbecke wiens diep denkende geest dit alles begreep, had zich de moeite gegeven in dat jaar 1844 - zes jaren vóór dat Karl Marlo zijn boek schreef - in het hoogste wetenschappelijk lichaam dat Nederland toen bezat, het Koninklijk Instituut van wetenschappen, de vraag ‘wat heeft stemrecht met bezit te doen?’ opzettelijk te behandelen. Hij toonde reeds aan, dat bij het toepassen van een census staat en maatschappij met elkander in botsing moeten komen. Terwijl het staatsbeginsel zich in steeds wijder kring tracht te doen gelden,

verkleint de maatschappelijke huishouding steeds het aantal der bezitters. ‘Wanneer met toenemenden rijkdom aan den éénen, armoede aan den anderen kant zich uitbreidt: wanneer de rijke nog rijker, hij die weinig heeft nog armer moet worden: wat is dan de wetgeving, die aan allen onder eene door weinigen bereikbare voorwaarde (den census) staatsburgerschap aanbiedt, wat is die wetgeving anders dan ironie? Persoonlijk standsvoorrecht heet afgeschaft, opdat aan bekwaamheid en verdienste hare natuurlijke baan worde geopend; maar een op bezit van uitwendige goederen gegrond stelsel van voorrechten komt in de plaats. Burgerstand beteekent op nieuw een deel, een klasse van het volk. Te midden eener maatschappij, op gemeen recht der leden gebouwd, wordt een onoverklimbare grens tusschen bevoegden en onbevoegden gesticht. Wie vindt den toon, waarin deze dissonant zich oplost?’

Inderdaad wordt het op dit gebied meer dan tijd, dat de natie zich van den bezitstitel losmaakt. Op het terrein van het staatsleven moet de klimmende ongelijkheid in het maatschappelijk bestaan worden bestreden. De staat moet het veld wezen waar de klasse-verdeeling ophoudt. Zouden die klasse-onderscheidingen al te sterk zich willen doen gelden, dan zou op een gegeven oogenblik werkelijk algemeen stemrecht het beste middel worden, om de gemeenschap aan haar bestemming te doen beantwoorden.

Trouwens de mannen van den buidel moeten twee dingen wel bedenken.

Allereerst moeten zij weder leeren gevoelen, dat er in geheel het maatschappelijk en staatkundig leven van het volk een hooger toon moet komen, dan waarin zij zich verkneukelen. Het gaat niet aan de uitbreiding van het kiesrecht als een noodzakelijk kwaad te beschouwen, als een soort van een vergif, dat de apotheker op een goudschaaltje wikt en weegt, vóórdat hij het als geneesmiddel stempelt. Zij die zóó denken over de oproeping en toetreding van nieuwe kringen van staatsburgers, mogen zich wel afvragen, of zij niet allengs, met het trekken en afsluiten van hun eigen cirkel, het staatsleven van ons land tot volkomen stilstand hebben gebracht? Liberale partij van het jaar 1848, waar is uw levensmoed en uw drijfkracht gebleven? Bij wijlen is het, alsof wij uit den boezem van onze natie den kreet tot u hooren opgaan: Varus, Varus, wat hebt gij met mijn legioenen gedaan? Al die stoutmoedige liberalen

van vroeger zijn bedaarde gematigde leden geworden van de partij der orde en van het behoud: conservatieven, die een medelijdenden glimlach en een schouderophalen over hebben voor een ieder, die er van gewaagt om in de ziel van het volk een edele hartstocht te werpen En toch zal de idealist het winnen. Want dit is het grondbeginsel van staat en maatschappij, dat de samenleving niet op den duur kan geleid worden volgens regelen van een kruideniersbrein, en dat de gemeenschap te gronde gaat wanneer uitsluitend gewoonten der beurs daarin voortwoekeren. Alleen het hooge begrip van menschenwaarde, in samenhang met dat der broederschap, is in staat den vooruitgang van staat en maatschappij te waarborgen. Slechts de ideeën kunnen leiden. Ziet eens hoe telkens nog weder in onze tijden, die alleen de macht der verkregen verdienste willen erkennen, met jaloersche vereering soms de begrippen en leuzen van den ouden adel - dien adel dien men afgeschaft heeft - worden herdacht? Het is, omdat die adel heeft durven gelooven aan de waarde van den persoon: het ‘zijn’ nog hooger stelden dan het ‘hebben’. Zóó klein burgerlijk kunnen wij niet zijn, of bij een voorstelling van Augier's ‘le gendre de M. Poirier,’ gaat ons hart kloppen, als de telg der edellieden, die anders niet veel fraais gedaan heeft, eensklaps hoogere dingen zegt, waaraan de arbeidzame, ordelievende, hebzuchtige man van zaken nooit had gedacht. De man van zaken buigt bijna altijd het voorhoofd naar beneden, waar nog iets te halen of te schrapen valt: - en hij moet de oogen weder opwaarts slaan, naar den hemel die zich boven hem welft.

In verband daarmede moeten onze hooger geplaatste kringen weder vertrouwen leeren hebben op wat men het volk noemt. Op dit oogenblik doen zeer zeker lage driften zich in enkele volkskringen gelden: maar wij hebben ons zelven de vraag te stellen, of niet veel daarvan, bijna alles, onze eigen schuld is. Deden wij veel ter opleiding, ter veredeling dier klasse? Hebben wij, toen de Nederlandsche werkman, volgens den drang der geschiedenis, zijn intrede op het staatsterrein deed, iets gedaan om hem tegemoet te komen en ons met hem te verstaan? Integendeel. Ons gebaar was even afwijzend als onze blik weinig bemoedigend. Toch hadden de Oranje's ons altijd een goed voorbeeld gegeven. Zij kwamen het volk altijd halverwege tegemoet. Geheele tijdvakken onzer geschiedenis dragen

den titel: Oranje en de democratie. Onze regenten steunden meestal op de plutocratie: en hoeveel kennis of beschaving die regenten werkelijk gehad hebben, zij hebben toch, met al hun berekening, het vaderland in de vorige eeuw ten ondergang geleid. ‘Zij lieten aan hun nageslacht niet een staat, maar een publieke schuld.’ Een man als onze vorige koning was in de verste verte geen man van groot beleid of berekening, maar hij had van die roerende, eenvoudige woorden en oogenblikken, die het volk onmiddellijk begreep en voelde. Dat volk - tot zelfs Janhagel als gij wilt - had soms bitter weinig op met de deftige, fatsoenlijke leden der regeerende klassen, maar volgde juichend Willem III. Het geheim van alles was, dat de koning het volk vertrouwde. Hij begreep instinctmatig, dat die mannen van het volk een correctief uitmaakten tegen de bijna alles overvleugelende gelddenkbeelden der middenklasse. Ook de geringsten kunnen oordeelen en goed oordeelen over recht en zedelijkheid. Trouwens, uit dat zoogenaamde volk rijzen ieder keer de lieden op, die inderdaad hun tijd verheffen. Uit den stand der werklieden komen de mannen en vrouwen, die een diepere opvatting van den godsdienst verkondigen. Uit het volk komen ook bij ons te lande de helden der hooge kunst, de éénigen die, te beginnen met Rembrandt, onzen Hollandschen naam zullen doen leven, als alles bij ons afgestorven en verdord is. Uit de volksklasse kwamen onze de Ruyter, zoovelen onzer vlootvoogden, die de onstuimige geweldige zee lief hebben gehad, en die inzagen dat over de rollende schuimende baren de weg der vrijheid en van den voorspoed voor ons allen liep. Overal, in gansch Europa, hebben in tijden van geestelijke afmatting of verfijning juist de mannen van het volk den gezonden toon weder aangeslagen en het leven in zijn volheid tot zijn recht gebracht.

‘Helpt het volk ook om uwentwil - zoo riep eenmaal Maurice in Engeland den rijkeren toe - er is gevaar dat gij louter geldjagers wordt: denkt er aan, hoe gij soms noodig kunt hebben, dat uit de klasse der werklieden een Bunyan oprijst, om den beteren weg u te wijzen.’

Zoo peinsde ik met Marlo's boek vóor mij. Was het een droom? Ik was bij het lamplicht niet ingeslapen.

H.P.G. QUACK.

Rembrandt.

Rembrandt, sa vie, son oeuvre et son temps. Par Emile Michel, membre de l'Institut. Paris, Hachette.

> ‘C'est par ses peintres, plus que par ses littérateurs, que la Hollande est devenue célèbre dans l'histoire, et entre tous les noms que nous offrent ses annales, il n'en est pas d'aussi glorieux que celui de Rembrandt.’

Om met de deur in het huis te vallen: dit boek is het beste, volledigste, fraaiste, van alle, die ooit over Rembrandt het licht hebben gezien. Het is met groote zaakkennis geschreven door een kunstenaar, die niet alleen artist met het penseel, maar ook met de pen is, zooals zijne talrijke geschriften over onze groote meesters der XVII^{de} eeuw bewijzen. Reeds eenmaal, zeven jaar geleden, gaf hij een beknopt werk over Rembrandt uit in de serie ‘Artistes célèbres’, die te Parijs in de ‘Librairie de l'Art’ verscheen; andere werken over Ter Borch, de familie Van de Velde, Ruisdael, Hobbema, de Brueghel's en vele artikelen in de ‘Gazette des Beaux·Arts’ en ‘L'Art’ zijn zoovele bewijzen voor Michel's degelijke kennis van onze schilderschool. Die kennis verwierf hij door langdurige en herhaalde reizen: ook Petersburg en Stockholm bleven door hem niet onbezocht. Maar gepaard daarmede gingen de grondigste studiën van al wat tot dusverre over onze oude meesters, en vooral over Rembrandt, geschreven werd. Ter beschaming van sommige Duitschers, die beweren dat onze taal zoo moeielijk verstaanbaar voor hen is, zij hier gereleveerd: Michel leerde Hollandsch, ten minste zooveel, dat hij met behulp van een woordenboek de oudste bronnen onzer kunstgeschiedenis zelfs kon raadplegen.

Vosmaer's uitnemend boek over Rembrandt, waarvan de 2de druk in 1877 verscheen, raakt meer en meer verouderd. Daarmede zij echter niet te kort gedaan aan zijne groote verdiensten. Wat Michel wist, heeft Vosmaer niet meer kunnen weten; en veel van hetgeen Michel zag, heeft Vosmaer helaas nooit gezien. Toch gaf Vosmaer ons in zijn tijd een zoo juist en volledig beeld van den schilder, als er vóór hem nooit gegeven werd, en bracht hij samen al wat toen de oude bronnen en het archief-onderzoek van mannen als Scheltema, Rammelman Elsevier, Eekhoff e.a. maar konden opleveren.

Sedert Vosmaer de oogen sloot, is hoe langer zoo meer de aandacht aan Rembrandt gewijd. De uitstekende directeur van Berlijn's Musea, Dr. Wilhelm Bode, heeft onvermoeid al het werk van den schilder opgespoord tot in de verborgenste schuilhoeken van Engelsche en Schotsche afgelegen kasteelen, en reeds menige hoogst belangrijke studie aan Rembrandt gewijd.[1)] Bij ons heeft men een rijken schat van bijdragen tot zijne levensgeschiedenis uit de archieven opgedolven, die grootendeels in het tijdschrift ‘Oud Holland’ het licht zagen. Dit alles is door Michel met nauwkeurigheid onderzocht. Niets wat over Rembrandt bekend werd ontging hem; en, wat de werken van den schilder betreft: zooveel mogelijk onderzocht hij ze allen bij herhaling en vormde zich daardoor tot een der beste kenners van den Meester. Met diens etsen en teekeningen raakte hij vertrouwd als maar weinigen. Daardoor kon hij zoo dikwijls in zijn boek aantoonen, welke teekening, welke ets als studie voor deze of gene schilderij gediend heeft.

Zooals ik reeds zeide: Michel beschikt over een welversneden pen. Zijn stijl is soms meesleepend; hij weet den lezer van dit groote boek van het begin tot het einde te boeien en wordt nooit dor of vervelend. Wanneer hij eene schilderij van Rembrandt moet beschrijven, weet hij dat in woorden te doen, die iemand, die het stuk zelf zag, dit weer in al zijne heerlijkheid voor den geest tooveren; voor hen, die het niet zagen, zijn die beschrijvingen bijna meer dan eene goede photographie.

Michel begint met een overzicht over het Leiden van Rembrandt's jongelingsjaren, over zijne meesters en zijne eerste werken. Wat zijn geboortejaar betreft, ook hij houdt 1606

1) Zie vooral zijne: Studiën zur Geschichte der Holländischen Malerei. 1886.

voor het waarschijnlijkst; Orlers, die het zoo goed weten kon, geeft dit jaar reeds op. Met uitvoerigheid worden de werken uit Rembrandt's eerste tijdperk beschreven; vooral ook het door Huijgens zoo geprezen stuk: Judas, de zilverlingen aan den Hoogepriester terugbrengend. Deze schilderij, lang zoek, werd, kort vóór de ontdekking van Huijgens' handschrift door Dr. J.A. Worp, te Parijs bij den heer Haro door onzen biograaf teruggevonden.

De verschillende portretten van den jeugdigen Rembrandt zelf en van zijne ouders, zoowel de schilderijen als de etsen, worden hier gedeeltelijk afgebeeld en nauwkeurig beschreven. Het was Michel die het eerst Rembrandt's vader herkende in den ouden, kaalhoofdigen man, door den schilder in zijn eersten tijd, vóór 1630, zoo dikwijls geëtst en geschilderd. De gronden zijn zóó overtuigend voor die meening, dat ik en velen met mij niet begrijpen, hoe men hieraan nog twijfelen kan. De vader overleed in 1630, de moeder in 1640. Het laatste portret van Rembrandt's moeder - zij werd reeds in 1628 door hem meer dan eens liefdevol geëtst - is van 1639.[1)] Dou schilderde drie jaren op Rembrandt's atelier te Leiden, zooals Orlers reeds in 1640 verhaalt; en daar ontstonden diens twee portretjes van Rembrandt's ouders, thans in het museum te Cassel: de moeder, zooals de zoon haar tal van keeren etste en schilderde; de vader, zooals wij hem thans in het Mauritshuis kunnen zien en ook in 's Rijks Museum. Maar het laatste stuk, waarop de oude man evenals te Cassel met helm en harnas bekleed is, houd ik niet met Michel voor een oorspronkelijk werk van Rembrandt. Afgezien van de zeer valsche handteekening die het draagt, is de manier van schilderen te zwak, te week voor Rembrandt, iets wat men in vergelijking met het Haagsche portret en een andere beeltenis van den vader in het Casselsche Museum duidelijk kan opmerken. Dr. Bode heeft dan ook onlangs te Brighton bij Mr. Chamberlain het origineel van dit stuk ontdekt, dat in zijn groote werk zal afgebeeld worden.[2)] Vroeger meende hij in het Amsterdamsche stuk een beschadigd origineel te zien.

1) In het Keizerl. Museum te Weenen.
2) Dr. Bode bereidt een grootsch werk voor: goede afbeeldingen, photogravures, naar alle nog bestaande schilderijen van Rembrandt, omstreeks 500 stuks.

Van groote belezenheid en eene voor een vreemdeling uiterst zeldzame kennis onzer literatuur getuigt de daaropvolgende beschrijving van Amsterdam omstreeks 1630. Alle celebriteiten van die dagen worden met juistheid gekenschetst, de dichters Hooft, Vondel, Cats gekarakteriseerd, enz. Zeer te pas wordt een brief van Descartes, in 1631 uit Amsterdam geschreven, aangehaald. Het huiselijk leven, zeden en gewoonten, de inrichting van woningen en publieke gebouwen, alles wordt naar waarheid beschreven.

In het 7de hoofdstuk vinden we dan Rembrandt's Anatomie (1632) behandeld; tevens weidt Michel hier uit over de overige stukken van dien aard, de ‘Snijkamers’ dier dagen, enz. Natuurlijk wordt de aandacht op de uitstekende portretschilders, die Rembrandt te Amsterdam vond, gevestigd, en vooral op Thomas de Keyser gewezen, aan wien Rembrandt zeker veel te danken heeft. Diens invloed ontdekken wij nog in talrijke portretten van 1633 te Brunswijk, in de collectie's Péreire te Parijs, bij Lady Wallace te Londen, in de Musea van Frankfort, Dresden en Cassel, (het portret van den dichter Krul,) enz. Een der kapitale stukken uit dat jaar, de Scheepsbouwmeester en zijne vrouw, in Buckingham Palace, krijgt eene zeer waardeerende beschrijving: ‘Les bonnes gens! et comme on sent qu'ils s'aiment, qu'ayant vieilli ensemble, ils ont toujours partagé d'un même coeur peines ou plaisirs et appris avec l'âge à mieux compter encore l'un sur l'autre. Il semble qu'en présence de ses modèles, Rembrandt lui-même ait été ému de leur tendre attachement, tant l'image qu'il a tracée est expressive, empreinte d'une beauté morale et d'une sérénité vraiment touchantes. L'exécution franche et généreuse, la lumière douce, chaude et discrète, l'extrême sobriété des couleurs, la clarté des ombres elles-mêmes, tout ici est dans un accord exquis avec l'intimité de cette scène familière et concourt à assurer notre sympathie à ces vieux époux.’ Iets verder wordt op treffende wijze door Michel uitgesproken wat menigeen wel onbewust gevoelde, maar zonder zich rekenschap te geven van het ‘waarom’. Namelijk, waarom Rembrandt's portretten zulk een onvergetelijken indruk op ons maken.

Ik kan niet alles afschrijven, maar wensch slechts met enkele fragmenten aan te toonen hoezeer deze Rembrandt-biograaf meester van zijn onderwerp - en van zijn pen is.

‘Il a reconnu..... que, dans les traits du visage, les yeux et la bouche ont, entre tous, une signification plus marquée. C'est là que se révèlent le mieux l'expression de la vie, le mouvement de la pensée, le reflet des impressions diverses qui peuvent traverser une âme humaine. Tandis que les autres traits restent à peu près constants chez une même personne..... ceux-là sont en quelque sorte façonnés par nous, témoignent de nos dispositions les plus intimes et conservent comme le pli de nos habitudes individuelles. C'est surtout dans les yeux des portraits de Rembrandt que la vie est concentrée et qu'elle apparaît avec la riche diversité de ses acceptions. En même temps qu'une ressemblance très précise et très arrêtée, ses personnages ont dans le regard je ne sais quelle mystérieuse transparence qui nous découvre leur nature intime, nous invite à les interroger de plus près, à pénétrer plus profondément dans leur âme. Aussi, ces portraits de Rembrandt sont-ils inoubliables. Si en leur présence on les admire, peut-être ressent-on mieux encore à distance combien l'impression qu'ils produisent est vivace. Les revoiton d'ailleurs, ils ont toujours quelque révélation nouvelle à nous faire, car jamais ils ne livrent entièrement du premier coup le secret de leur beauté, et de quelque prestige que notre souvenir les ait parés, ils semblent à chaque fois supérieurs à notre attente. On sent qu'avec son amour constant de la nature et sa singulière puissance de compréhension le maître ne peut rester froid même en face des créatures les plus humbles. Il leur trouve des charmes qui l'exaltent et le passionnent, et en se donnant tout entier à son cher travail, il ajoute quelque chose de son génie à la personnalité de ses modèles.’

Bizonder uitvoerig worden vervolgens de portretten van 1633-1635 beschreven. Ze zijn talrijk. De jonge veelbelovende kunstenaar vond in Amsterdam bestelling op bestelling; nauwelijks kon hij aan alle aanvragen voldoen. En toch, met welke uitvoerigheid werden bijna al die portretten, soms ten voeten uit, gepenseeld! Michel roemt natuurlijk de beeltenissen van Maerten Daay en zijne gemalin (bij Gustave Rothschild), die heerlijke stukken, die nooit ons land hadden mogen verlaten, en twee dergelijke portretten, ook geheele figuren, bij de familie Schneider, te Parijs, naar men vermoedt de conterfeitsels van een predikant Alenson en diens vrouw.

In deze periode valt Rembrandt's huwelijk. De familie Uleuborch en hare betrekking tot den schilder Wijbrand de Geest worden alleraardigst en duidelijk den lezer voorgesteld. Toch is er in dit 9de hoofdstuk een zinnetje, dat ik den heer Michel raad in den 2en druk van zijn werk te schrappen. Hij, de conscientieuse geschiedschrijver, die anders overal bij de feiten blijft, in tegenstelling met Havard, wien de fantaisie soms tot de dolzinnigste conjecturen verleidt, hij, de sobere, ernstige Michel, zegt op bl. 171:

'Le jeune peintre vivait jusque-la très solitaire à Amsterdam, il n'avait aucun goût pour les distractions habituelles de ses confrères et on ne le rencontrait nulle part dans les lieux de réunion et les tabagies où ceux-ci se plaisaient. Uniquement épris de son art, il ne sortait pas volontiers de chez lui.....' Ik geloof niet, dat deze voorstelling geheel juist is: in elk geval berust zij op geen enkel bewijs. Maar dit korte zinnetje is ook al mede het éénige wat ik uit dit grootsche boek zou willen schrappen, en ik haal het slechts aan om het oude gezegde te staven: dat zelfs de zon vlekken heeft. Dit hoofdstuk is rijk geïllustreerd met portretten van Saskia. Het portret op bl. 172, van 1632, is m.i. echter niet van Rembrandt's echtgenoote, maar van zijne zuster Elisabeth, dezelfde, wier portret men o.a. in de collectie Cook te Richmond vindt, en die men nog eens tegenover bl. 168 ziet; dààr als eene jonge dame die gekapt wordt. Wij zien haar ook op den Simeon in den tempel (1631) van het Mauritshuis, als Maria. Bode's conjectuur heeft groote waarschijnlijkheid, dat Rembrandt's zuster omstreeks 1632 met den schilder mee naar Amsterdam trok om daar, op de Bloemgracht, diens huishouden te besturen. Er is in dat portret op bl. 172 zóóveel van Rembrandt's eigen gelaat, de oogen, de neus, dat men niet al te driest is, als men in deze jonge vrouw, door Rembrandt juist in 1632-33 zoo dikwijls geportretteerd of als model gebruikt, Rembrandt's zuster meent te herkennen. Daarentegen bezit de heer André te Parijs een der eerste portretten van Saskia (1632 gedateerd en op bl. 168 gereproduceerd) nog geheel in hare gewone, deftig eenvoudige kleeding. De gelijkenis met het beroemde Casselsche portret (bl. 169) dat reeds als Saskia in de oude verzameling Six[1] was, is

1) In 1704 verkocht.

treffend. Het is goed, dat Michel hier ook nog eens zegt, dat de overeenkomende schilderij te Antwerpen slechts ‘une copie lourde et assez médiocre’ is.

Wij vinden hier ook de fraaie ‘Silberstift’-teekening uit het kabinet te Berlijn, Saskia met een stroohoed en een bloempje in de hand voorstellende, waaronder met Rembrandt's eigen hand geschreven staat: *dit is naer mijn huysvrou geconterfeyt do sy* 21 *jaer oud was den derden dach als wij getroudt waeren. Den* 8 *Junyus* 1633.

Men heeft, alleen wegens den datum (Rembrandt trouwde 22 Juni 1634), de echtheid van deze teekening betwijfeld. Ten onrechte. Wij hebben hier Rembrandt's eigen handschrift voor ons, en de teekening zou zóó niet te vervalschen zijn. Michel denkt, dat Rembrandt er het onderschrift later aan toevoegde en dat toen zijn memorie hem in den steek liet. Ik veroorloof mij, hier van opinie te verschillen met onzen biograaf. *‘Getrouwd’* was bij ons in de XVII^{de} eeuw eene uitdrukking, gebezigd voor het oogenblik, waarop de bruigom plechtig aan de bruid een penning, een ring, een of ander voorwerp, soms maar een knoop of een zakdoek, een kouseband of een stuk koek! uitreikte en dit ‘op trouw’ gaf. Wij hebben hiervoor talrijke bewijzen in de oude archieven gevonden. In een dergelijk geval riep de bruigom uit: ‘Nu houde ick U voor *mijn getroude wijff*.’[1)] Dikwijls volgden daarop ‘familiariteiten’, die slechts bij werkelijk getrouwden mogen voorkomen, en daarom dan ook spoedig het huwelijk zelf op dien ‘trouw’. Deze schoone teekening is dus door Rembrandt gemaakt drie dagen nadat ‘het engagement er door’ was, zooals wij thans zeggen. Dr. Bode vond bovendien talrijke echte landschapteekeningen van Rembrandt, met ‘Silberstift’, op hetzelfde geprepareerde papier, van precies dezelfde grootte; deze allen vormden met het portretje van Saskia dus een schetsboek van Rembrandt, waarvan door den tijd de bladen verstrooid geraakt zijn.

Hoofdstuk X behelst eene beschrijving en waardeering van Rembrandt's etsen, omstreeks 1632-1639 ontstaan. Tevens wordt hier de moeielijke vraag aangeroerd: hebben leerlingen -

1) Zie ‘Van Vrijen en Trouwen’. Door Mr. N. de Roever. Haarlem. Erven Bohn. Bl. 115.

en welke? - Rembrandt bij sommige groote prenten geholpen? Het antwoord is bevestigend voor het groote ‘Ecce homo’ en de door Uylenborch uitgegeven afneming van 't kruis. Michel denkt daarbij vooral aan Joris van Vliet, die reeds zooveel naar teekeningen en schilderijen van Rembrandt geëtst had.

Uit 1635 zijn er drie portretjes (B. 286-288, têtes d'orientales), waarbij een raadselachtige naam geschreven staat. Vroeger las men er uit: *Venetiis* of *Renetus*; Michel meent met Vosmaer *‘geretuckerdt’* te moeten lezen. Daarbij komt nog het zonderlinge dat Lievens die drie prentjes ook etste en dat *deze* etsen wèl zoo goed zijn als die van Rembrandt! Bovendien gelijkt de voorgestelde persoon veel op Rembrandt's vader, toen reeds 5 jaren dood. Michels uitlegging heeft daarom veel waarschijnlijks: Rembrandt liet de prentjes van Lievens door zijne leerlingen copieeren en verbeterde ze hier en daar. Ten slotte zette hij er onduidelijk: ‘geretuckeerdt’ op. Rembrandt gebruikte dat woord later meer; in zijn boedelveiling (1656) komen enkele stukken voor, door hem ‘geretukeert’.

Aan het slot van dit hoofdstuk wordt er terecht op gewezen, dat Rembrandt aan zijne schilderijen zeker maar hoogst zelden door zijne leerlingen liet werken, want in 1636, toen hij het door een hunner gecopiëerde stuk van München, Abraham's offerande (het origineel van 1635 berust in de Ermitage te St.-Petersburg), corrigeerde en gedeeltelijk overschilderde, plaatste hij er eigenhandig nadrukkelijk onder:
Rembrandt verandert en overgeschildert 1636.

Het huiselijk leven gaf den schilder ruim stof voor allerlei spontane uitingen van zijn talent. De schilder Jan van de Cappelle had eene groote collectie teekeningen bijeengebracht, waarin het ‘vrouwenleven’ (de moeder die het kind leert loopen, het kind in de wieg, de voedster, die het verzorgt, enz.) ons op meesterlijke wijze door Rembrandt met weinige krabbels voorgesteld wordt. Deze verzameling is thans nog grootendeels bijeen in het Museum te Stockholm. Michel liet de fraaiste photographeeren en versierde er zijn werk mede. Hoe verrukkelijk wáár zijn die teekeningen in houding en uitdrukking!

De schrijver gaat voort tal van schilderijen te vermelden omstreeks 1635-1640 ontstaan, vooral een aantal portretten van Rembrandt zelf en van Saskia. De ook hier sedert Braun's voortreffelijke photographie zeer populaire zoogenaamde So-

biesky (in de Ermitage) is volgens Michel Rembrandt's eigen portret in fantastisch Poolsch costuum. Een aantal historiestukken passeeren de revue: de vermaarde Danaë te St.-Petersburg, een der zeer weinige bekende levensgroote naakte figuren van Rembrandt, volgens Bode een Sara, bruid van Tobias, haren echtgenoot op de huwelijkskoets verwachtende, denkelijk naar Saskia geschilderd, en hoewel 1636 gedateerd, nog in 1656 in Rembrandt's boedel aanwezig. Onze Susanna in het Mauritshuis wordt met recht als een wonder van koloriet geprezen. Wat het jaartal 1637 betreft zij hier opgemerkt, dat rechts *door andere hand* een stukje aan het paneel gezet en beschilderd is. Het laatste cijfer is slecht leesbaar en niet door Rembrandt gezet, dus onbetrouwbaar.

Het groote ‘feest van Simson’ te Dresden wordt beschreven, en de ‘Ganymedes’ aldaar terecht aangevoerd als bewijs, dat de mythologie Rembrandt's terrein niet was. Toch is die zonderlinge opvatting geen aardigheid van den schilder geweest; hij gaf die voorstelling zóo in vollen ernst! Van de twee penteekeningen, hierbij gereproduceerd, is de ééne, met de twee koppen beneden, echt en spiritueel, de andere daarentegen naar de schilderij gemaakt. Omstreeks dezen tijd vallen eenige merkwaardige stillevens, ernstige kleurenstudiën van den meester; de man met den reiger te Dresden (1639), de pauwen bij Mr. Cartwright te Londen en andere. Nog in 1655 toonde de schilder zijne voorliefde voor zulke stukken aan zijn ‘geslachte os’ in het Louvre en een dergelijk werk in het Museum van Glasgow.

Een aantal Bijbelsche onderwerpen boeit thans Rembrandt's pen, etsnaald en penseel. Was het eerst de geschiedenis van Simson in hare verschillende tooneelen, nog vaker wordt de legende van Tobias op de verschillendste wijzen afgebeeld. Ieder kent het meesterstuk in het Louvre: de engel die van Tobias afscheid neemt. Minder gunstig oordeelt Michel over het kleine stukje in de Galerie d'Arenberg, te Brussel, dat de operatie van den ouden vader van Tobias voorstelt. Rembrandt liet meer dan eene studie van dit fijn uitgevoerde stuk na, dat m.i. een gunstiger oordeel verdient. De kleine koppen zijn heerlijk van uitdrukking; de actie der figuren is prachtig. Ik meen, dat het 1638 gedateerd is.

Meer en meer is Rembrandt thans meester geworden van het gebruik van zijn betooverend licht en donker; hij wist

met een lichteffect eene compositie te construeeren, gelijk anderen dit vóór hem met lijnen of kleuren deden.

‘Que de ressources dans cet emploi nouveau de lumière dont il disposait maintenant en maître, et quelles perspectives imprévues s'ouvraient devant lui, grâce à ce merveilleux élément qui pour rendre toutes les nuances de la pensée humaine se prête à des combinaisons infinies! Les formes évoquées par Rembrandt semblent se transformer sous nos yeux. On croirait les voir émerger de l'obscurité, s'épanouir, animées par lui du souffle de la vie, pour se replonger bientôt après dans les ténèbres. Les objets les plus insignifiants, baignés dans cette atmosphère, s'imprègnent de poésie et de mystère. A la fois réels et transfigurés, ils s'offrent à nous avec le degré d'évidence ou d'effacement que, suivant son dessein, l'artiste a voulu leur donner. Tout empruntés qu'ils sont à notre monde, ils nous parlent aussi de cet autre monde, créé par l'imagination de l'artiste et dont il nous a apporté la révélation.’

Verscheidene goede reproducties der etsen uit dezen tijd begeleiden hier den tekst, o.a. de dood van Maria met de studies daarvoor, enz. Michel bewondert in deze schoone prent vooral de éénheid der compositie, het treffende lichteffect, ‘l'émotion pathétique de la scène et son touchant aspect.... Nous ne savons pas d'ouvrage où il ait mieux marqué ses intentions en manifestant avec cette clarté souveraine les impressions qu'excitait en lui le beau sujet dont il a si noblement exprimé toute la poésie.’

Hoofdstuk XII is aan Rembrandt's eerste leerlingen gewijd. Vooral worden hier Bol genoemd (diens vroegste werken dragen het jaartal 1642), Flinck, van den Eeckhout, Victors en Leendert Cornelisz. van Beijeren. Van den laatsten, in 1649, eerst 29 jaar oud, gestorven, kunnen wij helaas geen enkel werk met zekerheid aanwijzen. Michel schrijft aan Bol twee fraaie portretten toe, met Rembrandt's handteekening en het jaartal 1643 gemerkt, in de verzameling van den Hertog van Westminster te Londen. Michel zag die stukken met mij samen in een zwak verlicht vertrek van Grosvenor House, op een winterdag. Zij maakten op ons toen den indruk van goede portretten van Bol, voor Rembrandt te dun geschilderd, te weinig krachtig van koloriet. Sedert deelde mij Dr. Bode, die de stukken in het volle licht zag, mede, dat het toch echte werken van Rem-

brandt zijn. Daarentegen zijn twee portretten te München, die vroeger aan Rembrandt werden toegeschreven, om de daarop teruggevonden handteekening van Bol op diens naam herdoopt en dragen twee dergelijke portretten bij Lord Ashburton de valsche handteekening van Rembrandt, over en door de echte van Bol heengezet. O, die knoeiers onder de kunsthandelaren!

Rembrandt's atelier wordt daarna beschreven, o.a. naar de berichten van Sandrart en Houbraken; de teekening uit het Louvre, die hier den tekst begeleidt, is heel aardig, maar m.i. met zekerheid onder de ‘falsificatie's’ te rangschikken. Trouwens, Michel geeft in een later hoofdstuk toe, dat niet alle teekeningen in dit werk gereproduceerd echt zijn; er bestaat geen moeielijker studie, dan om sommige van Rembrandt's teekeningen van die zijner leerlingen te onderscheiden. In hunne krabbels hadden dezen zich soms dermate Rembrandt's manier toegeëigend, dat slechts eene zeer nauwkeurige vergelijking met authentieke teekeningen hier overtuigende resultaten oplevert.[1)]

Rembrandt ging steeds voort met de uitbreiding zijner grootsche kunstverzameling, zonder te bedenken, dat hij zijn geheele vermogen daardoor in gevaar bracht, en dat er een tijd zou komen, wanneer zijne inkomsten lang niet meer zoo rijk zouden vloeien. Merkwaardig is de trek, ous door een ooggetuige, den Deenschen schilder Keilh, bewaard, en door Michel bij Baldinucci (in 1686 gedrukt) teruggevonden. Wanneer Rembrandt op eene verkooping een mooi kunstwerk aantrof, deed hij dadelijk zulk een hoog bod, dat niemand meer een mond opendeed. En als men hem dan vroeg, waarom hij dat zoo deed, antwoordde hij: ‘qu'il entendait ainsi relever sa profession!’ M.a.w.: om de kunst in eere te houden!

De praatjes over Rembrandt's gierigheid, door Houbraken in de wereld gebracht, worden door niets bevestigd. Integendeel deelt Keilh mede, dat Rembrandt zeer goed voor zijne leerlingen was en hun steeds gaarne al zijne kostbare voorwerpen voor hunne studie leende. Met eenige woorden wordt gewag gemaakt van Rembrandt's proces met de familie Ulenborch, die zich reeds over zijne verspilzucht beklaagde. De kunstenaar

1) Zeer nuttig en interessant is daarvoor de studie der uitmuntende reproductie van c. 300 teekeningen van Rembrandt: Original drawings by Rembrandt van Rijn, onlangs door Dr. Fr. Lippmann te Berlijn uitgegeven. Wij hopen dat dit werk nog voortgezet zal worden.

kon toen nog (1638) verklaren, dat hij rijkelijk met aardsche goederen gezegend was. In 1639 kocht hij zijn huis in de Jodenbreestraat en kon weldra de helft van de koopsom - die in haar geheel ƒ 13.000 bedroeg - afdoen. De andere zou hij, helaas, nooit kunnen betalen!

Sandrart verhaalt ons zeker de waarheid, wanneer hij zegt, dat ‘wann er mit den Leuten sich hätte wissen zu halten, er seinen Reichthum merklich vergrössert haben würde. Dann ob er schon kein Verschwender gewesen’ (d.w.z. met uitzondering van zijn verzamelzucht!) ‘hat er doch seinen Stand gar nicht wissen zu beobachten, und sich jederzeit nur zu niedrigen Leuten gesellet, dannenhero er auch in seiner Arbeit verhindert gewesen.’

Inderdaad merkt Michel op, dat bij het bezoek van Maria de Medicis (1638) allerlei schilders, zelfs de vreemdeling Sandrart, aan het werk gezet werden, alleen Rembrandt's naam zoekt men tevergeefs. Hij zat zeker meest thuis aan het werk, bekommerde zich om weinig anders, of verkeerde met eenige buren, Israëlieten, rabbijnen, mannen als Manasse ben Israel, met wien hij kon praten over de bijbelsche onderwerpen, die hij bezig was te schilderen. Een teekening, waarop Rembrandt zelf plaatste: Tijtsija van Ulenborch, 1639, doet Michel vragen of toen niet reeds Saskia ziek begon te worden, zoodat deze zuster haar toen kwam oppassen. De teekening, jammer genoeg verkleind, is op pag. 260 afgebeeld. In 1640 valt de dood van de moeder van den meester. Hij toont zich dadelijk hulpvaardig jegens den armeren broeder Adriaen, die de vaderlijke molen overneemt.

Na in het volgende hoofdstuk een aantal werken van 1640-1642 uitvoerig te hebben behandeld, wordt ‘de Nachtwacht’ in al haar phases gevolgd. Na al wat over de treurige mutilatie door Dr. Johs. Dyserinck in dit tijdschrift aan het licht is gebracht, is Michel's oordeel eenigszins gewijzigd. Men kan de compositie niet meer geheel juist beoordeelen sedert die door het afsnijden van groote strooken geheel uit haar verband gerukt is. Met grooten lof gewaagt Michel van Hopman's voorzichtige herstelling (regeneratie) van het vernis der schilderij; eene operatie die zeer ongevaarlijk is, maar helaas ook maar voor korten tijd grootere helderheid en doorschijnendheid aan het stuk geeft. Hoewel krachtig protesteerende tegen de door Durand Gréville

geuite meening, dat ‘de Nachtwacht’ eens een zeer helder en licht stuk geweest is, geeft Michel toe, dat door een samenloop van omstandigheden het stuk donkerder en hier en daar van geheel anderen toon geworden is dan toen het Rembrandt's atelier verliet. Vondel, Hoogstraten en Houbraken worden hier zeer te pas geciteerd. We hebben hier niet Rembrandt's chef d'oeuvre voor ons, zegt Michel, maar het blijft toch een zijner stukken, die ons telkens en telkens weer gebannen houden, tot nieuwe studie opwekken, ‘par ce mélange singulier de visions et de réalités qu'il lui offre réunies. Plus puissant, en vérité, que la nature elle-même, il a sa vie et sa lumière propres, et quand, après l'avoir considéré quelque temps, on détourne un moment le regard pour le reporter sur les toiles qui l'entourent, elles semblent pauvres, dépouillées, inertes et de tout point semblables, ainsi que le disait déjà Samuel van Hoogstraten, aux images d'un jeu de cartes.’

Rembrandt was al zijne voorgangers op dit gebied van schutterstukken voorbij gestreefd. Ook hij had niet getracht er eene allegorie van te maken: maar hij had met al het conventioneele afgedaan. ‘C'est la glorification de la science elle-même qu'il nous avait permis d'entrevoir à travers la *Leçon d'anatomie*; c'est à cet héroïsme civique qui venait de conquérir l'indépendance de la Hollande qu'il nous fait penser en peignant la *Prise d'armes* d'une compagnie de la garde bourgeoise d'Amsterdam, et cinq marchands de drap réunis autour d'une table pour discuter les intérêts de leur corporation lui suffiront pour nous montrer plus tard, dans des types inoubliables, la représentation la plus noble que les portraitistes Hollandais nous aient laissée de leurs compatriotes. Inspirées par la réalité, ces trois oeuvres nous invitent d'elles-même à en franchir les bornes; elles nous parlent d'idéal et en même temps qu'elles marquent les étapes de cette vie glorieuse, elles restent comme les témoignages irrécusables de la supériorité que nous avons reconnue au maître sur ses devanciers, supériorité que ses successeurs feront paraître encore plus éclatante.’

Hoofdstuk XIV schetst ons de droeve dagen die thans voor onzen kunstenaar aanbreken. 1642 - Saskia sterft. Rembrandt's eerste schutterstuk zal ook zijn laatste zijn: de willekeurige wijze waarop hij met zijne modellen omgesprongen heeft -

slechts enkelen zijn duidelijk herkenbaar, sommigen daarentegen als accessoires in een donkeren hoek gezet - is de oorzaak dat men bij Van der Helst en Flinck aan zal kloppen, als men weer een schutterstuk noodig heeft. Vondel zelfs spreekt in bedekte termen over Rembrandt als '*een der zoons van duisternissen* door de schilderkunst gebaard, die gaarne in *schaduwe* verkeeren als een uil...' van Flinck en Koning daarentegen als van *kinderen des lichts* ... die de *heldere* natuur... volgen. Eigenaardig is het ook, dat van dit oogenblik af reeds de portretten schaarscher worden. Tusschen 1642-1645 vinden wij wel een aantal beeltenissen door Rembrandt als studiën geschilderd, zooals enkele aardige meisjeskopjes, bijv. het schoone kind in de Dulwich-collectie en de jonge vrouw te Dresden; ook het 1643 gejaarmerkte vrouwenportret van Berlijn, door Bode gehouden voor een laatste portret van Saskia, nà haar dood voltooid, terwijl Michel haar daar niet in herkent.

De heer von Carstanjen, te Berlijn, bezit een op Sylvius gelijkend portret, 1645, dus drie jaren na diens overlijden geschilderd, volgens Michel denkelijk voor diens weduwe, Rembrandt's bloedverwante, gemaakt. De heer A. Thieme, te Berlijn, heeft een fraai werk van 1644, denkelijk het portret van een met Rembrandt bevriend schilder, in een fantastisch costuum, met gouden keten, fluweelen baret, enz. bekleed, zoo als Rembrandt zich zelf kleedde als hij zich afbeeldde. Ook van hem zelf vinden wij ettelijke portretten uit dien tijd.

Er was echter ééne dame, die zich omstreeks dezen tijd tot Rembrandt wendde, toen zij hare beeltenis voor haar nageslacht wenschte vereeuwigd te zien.[1)] Weinig zal Elisabeth Bas, weduwe van den admiraal Jochem Hendricksz. Swartenhont, gedacht hebben, dat haar conterfeitsel een paar honderd jaren na haren dood in eene openbare verzameling jaarlijks door honderdduizenden zou worden aangestaard, dat hare trekken eens door ontelbare afbeeldingen over heel de beschaafde wereld zouden worden verspreid, dat haar naam door den naam van den schilder harer keuze op ieders lippen zoude zijn. Terecht prijst Michel dit meesterstuk als een der heerlijkste portretten, die Rembrandt ooit voltooide. 'Bien qu'il excelle

1) Het niet gemerkte, niet gedateerde portret van de weduwe Swartenhont is m.i. nog iets vroeger ontstaan. Ik meen dat het nog vóór de Nachtwacht, misschien nog wel vóór 1640 geschilderd werd.

d'ordinaire à mettre en pleine lumière ces traits individuels que les habitudes et les moeurs impriment sur une physionomie humaine, jamais Rembrandt n'a su les manifester avec plus d'éloquence que dans ce portrait dont la sincérité et la puissance de son génie ont fait un chef d'oeuvre si attachant.'

Bij de beeltenissen van den schilder zelf hier door Michel beschreven, had hij er nog een kunnen voegen, dat eens, door weinigen gezien, te 's-Gravenhage in het Paleis van Prins Hendrik hing en thans het slot te Weimar versiert. Hopen wij, dat de Groothertogin van Saksen, die steeds op zoo nobele wijze toont haar vaderland lief te hebben en met milde hand er de tastbare blijken van geeft, ook op dit gebied Nederland eens een genot zal verschaffen, door ons bijv. in staat te stellen dit kunstwerk gedurende een half jaar of langer in een onzer musea te doen zien.

Onder de portretten, kort na dezen tijd ontstaan, tellen ook de man en vrouw, door den Hertog van Westminster onlangs in het Mauritshuis te 's-Gravenhage welwillend tentoongesteld. Wie zij zijn, weten wij niet; Dr. Hofstede de Groot leerde ons, dat het niet kunnen zijn Berchem en diens gade, waarvoor deze portretten tot nu toe gehouden werden. Zij dragen het jaartal 1647.

Thans worden de landschappen van Rembrandt nagegaan en beschreven, en het eigenaardige verschil aangetoond tusschen de weinige landschappen, die hij schilderde en die meestal zeer 'gecomponeerd' en fantastisch zijn, en de zeer talrijke etsen en teekeningen, die met een opvallende getrouwheid de natuur weergeven zóó als Rembrandt die zag. In zijne schilderijen had hij zich nog niet vrijgemaakt van de traditie: men moest de landschappen samenstellen, voor genoegzame 'plans' zorgen, enz. Daarentegen volgde hij in zijne schetsen alleen de impulsie van zijne kunstenaarsziel. Hoe groot opgevat zijn al die studies en schetsen, soms maar weinige krabbels, op zijne tochten in en om Amsterdam gemaakt! Wie kent ze niet, die etsen van een boerderij met een hooiberg, een bruggetje met een scheepje er naast, een enkel molentje, dat gezicht op de 'omval', vooral wie heeft niet de machtige emotie gevoeld, die de ets, bekend onder den naam van 'de drie boomen' (B. 212) op elk gevoelig gemoed moet maken! In een enkel geschilderd landschap, het wintertje van 1646 te Cassel, en vooral in zijn

onuitsprekelijk grootsch landschap uit lateren tijd (± 1655) bij den Marquis of Landowne vinden wij Rembrandt zóo weer terug; de vroegere landschapschilderijen, die nog aan zijne voorgangers op dit gebied herinneren, zijn trouwens allen omstreeks 1638 geschilderd, zooals het met dit jaar geteekend werk in het Museum Czartorisky te Krakau bewijst. Na 1645 heeft hij dat standpunt geheel overwonnen.

'S'il continuait à voir la nature avec les yeux d'un poète, il avait maintenant pour l'interprêter la sûreté, l'aisance et le talent accompli d'un maître.'

Hoofdstuk XV schildert ons het vruchtbare tijdperk 1646-1654 van 's meesters leven. Het was eenzaam geworden in Rembrandt's huis. Zijn zoon Titus, dien hij reeds teekenlessen begon te geven en dien hij zoo dikwijls, en soms zoo heerlijk schoon, op het doek zou brengen, was zijn groote troost. Maar bovenal zocht hij opbeuring in zijn werk. Nog wordt het door sommigen gewaardeerd. Prins Frederik Hendrik betaalt hem nu ƒ 2400 voor twee stukken, terwijl Rembrandt in 1639 voor de twee vroeger geleverden slechts de helft ontving. Jammer dat één dezer werken, de besnijdenis, zoek is geraakt. Trouwens, al die stukken uit de prinselijke verzameling, thans te München, zijn niet heel goed bewaard, en ook de pendant, de aanbidding der herders, heeft veel geleden. Belangrijker dan dit stuk is zijne Susanna van 1647, te Berlijn, een der prachtigste aanwinsten van lateren tijd die dit Museum deed. Eene geschilderde studie daarvoor bezit de vermaarde portretschilder Bonnat te Parijs, eene teekening de heer von Beckerath te Berlijn. Het model was bij dit werk iets gelukkiger gekozen dan voor de Susanna van het Mauritshuis. Maar het was toen niet zoo gemakkelijk als nu om vrouwelijke modellen te krijgen. Dat hij toen veel naar modellen werkte, blijkt uit talrijke naaktstudies, meest teekeningen, maar soms ook door hem in ets gebracht. Als proeve geeft Michel de teekening, in het Louvre aanwezig, van een zittenden naakten jongeling, met de ets, 1646 gedateerd, er naast in afbeelding. Naar aanleiding van de vlekkelooze conservatie van sommige schilderijen van Rembrandt, o.a. van die Susanna te Berlijn, krijgen we eene opmerking over de solide, gezonde techniek van Rembrandt en de uitstekende verwen, waarvan zich onze schilders van toen bedienden. Sandrart prijst die reeds in zijn werk, vooral

de okers, die in de schaduwen helder en transparant bleven.

Achtereenvolgens worden beschouwingen gewijd aan de Emmausgangers, te Parijs (1648), en aan eene dergelijke maar minder schoone voorstelling van dit onderwerp te Kopenhagen, benevens aan eene teekening daarvoor of ten minste eene variatie er op in het Museum te Dresden. Fromentin wordt aangehaald; en Michel zelf merkt nog op: in deze eenvoudige schilderij doet Rembrandt ons iets medegevoelen van den goddelijken adem, die de bladeren der Heilige Schrifturen doorwaait.

Ook aan den barmhartigen Samaritaan in het Louvre, waarvoor Rembrandt de in het Museum Boymans bewaarde prachtige studie maakte, wordt eene bladzijde gewijd, terwijl de teekening in uitstekende reproductie die begeleidt.

De Vrede van Munster gaf Rembrandt waarschijnlijk aanleiding tot het schilderen der thans mede te Rotterdam bewaarde studie, die door hem zelf ‘de eendracht van 't land’ genoemd werd, toen men in 1656 de lijst der stukken opmaakte hangende in zijn ‘agtercaemer ofte Sael.’ Michel acht de compositie niet gelukkig, de allegorie duister; daarentegen zijn er heerlijke groepen ridders en ruiters in dit stuk, dat hem aan werken van Delacroix doet denken.

In 1649, een jaar later, ontstond het levensgroote portret van Turenne te paard (bij Lord Cowper), hoe omvangrijk ook, toch een der minder geslaagde beeltenissen van Rembrandt. Het paard is houterig en wij missen in dit stuk veel van het wonderbare lichteffect dat Rembrandt's portretten zoo doet schitteren boven alles wat men rondom hem hangt.

Maar in dat jaar 1649 hield hem iets anders meer bezig en wel de beroemde 100-guldensprent: Jezus, wien men de kranken ter genezing aanbrengt.[1)] Jammer dat ik de reproductie van deze éénige ets in Michel's boek niet gelukkig kan heeten. Niet te verwonderen is het, dat de schrijver bij dit werk, een der volmaaktste, volledigste, die Rembrandt ooit schiep, stilstaat. Hij wijst er op hoe deze plaat, thans in 1en staat reeds met ƒ 15.000 ja ƒ 20,000 betaald, in Rembrandt's tijd toch nog niet eens met 100 gulden betaald werd; het exemplaar van Weenen, de zesde afdruk, die van de koperen

1) Michel plaatst deze ets met Dutuit in het jaar 1649. Bode (en anderen met hem) meenen dat deze prent reeds omstreeks 1641-1642 ontstaan is. Ik deel dit gevoelen.

plaat genomen werd, kostte, volgens inschrift, slechts 48 gulden. Rembrandt drukte zijn prenten zelf en getroostte zich daarvoor veel zorg en moeiten De beste Chineesche en Japansche papiersoorten werden daarvoor door hem opgezocht; soms drukte hij op perkament, satijn enz.

In 1653 etste hij zijne ‘drie Kruizen’, een heerlijke studie van licht en donker. Als wilde hij het Bijbelverhaal hier op den voet volgen, bedekt hij de voorstelling bij elken staat met donkerder en donkerder schaduwen, totdat eindelijk alles in dichte duisternis gehuld is.

Van de schilderijen uit dit tijdvak worden nog bizonder vermeld: de niet gedateerde prachtige Oude Vrouw, met een Bijbel op haar schoot, in de coll. Porgès te Parijs - een der schoonste werken die men van den Meester zien kan, en hier afgebeeld -; Jacob met den bloedigen rok van Jozef, en Abraham met de drie Engelen, beide te St. Petersburg, de laatste schilderij weder in uitstekend photogravure; het visioen van Daniel, te Berlijn, waarvan de schilder Bonnat eene studie bezit, ook afgebeeld; de verschijning van Jezus aan Magdalena te Brunswijk, enz. Naar aanleiding van het zoogen. ‘la Tombes' plaatje’, voor Jac de la Tombe geëtst, Jezus leerende, en eene studie van een Christuskop bij den heer R. Kann te Parijs, vinden wij deze treffende opmerking:

‘C'est par ses côtés miséricordieux et profondément humains que R. a toujours compris cette grande figure, et qu'il aime à la caractériser. Le Christ qu'il nous montre, c'est celui de la pauvre crêche, du modeste et laborieux ménage de Nazareth, du Repas d'Emmaüs, l'apôtre et le martyr de la charité. Il vit parmi les dédaignés, les petits gens, les affligés de ce monde. Nous venons de le voir, soulageant leurs souffrances, maintenant il leur distribue ses enseignements. Pour nous dire sa bonté, le maître trouve des accents qui viennent de son âme et dont la candeur et la simplicité naïve déroutent ceux qui ne compreunent l'expression des sentiments religieux qu'au travers des traditions et de l'art du passé. Les visions de Rembrandt sont bien à lui, et les émotions qu'il veut inspirer n'ont rien de convenu. Il en est ému lui-même; elles hantent son esprit solitaire et rêveur; elles le remplissent à ce point qu'il ne s'aperçoit guère que ses conceptions sont parfois bizarres, que les types et les tournures de ses personnages

manquent de noblesse et que leurs costumes n'ont aucune vraisemblance. Mais sa sincérité est entière, et ayant à nous dire des choses si nouvelles sur des sujets qui semblaient épuisés, il a su découvrir dans son art des voies inexplorées. Il s'est fait un style à lui, étrange composé d'hésitations et d'audaces, d'ingénuité et de science, style absolument personnel et que d'ailleurs ce génie aussi inquiet qu'opiniâtre et toujours en travail n'arrivera jamais à fixer de façon définitive, soumis qu'il est, dans son ardente recherche du mieux, à des obsessions dont il ne peut ni triompher, ni s'affranchir.'

Het 16de hoofdstuk begint met eene waardeering van de studie van Rembrandt's broeder, in 1891 voor het Mauritshuis verworven. Jammer dat de zeer slecht gelukte reproductie dezer schilderij bijna 200 bladzijden verder in het boek te zoeken is. Michel wijst er evenals Bode[1] op, dat Rembrandt dezen broeder herhaaldelijk schilderde, o.a. eens met een helm op. Deze laatste schilderij is, volgens sommigen, thans in Amerika, volgens andere berichten is het stuk echter nog in Zwitserland. Een aantal vrienden en kennissen van den schilder, door hem in beeltenis gebracht, worden opgenoemd: Sylvius, Ephraïm Bonus, Dr. Antonides van der Linden, Coppenol, Jan Six. Reeds vóor 1643 moet Rembrandt met de familie Six bekend zijn geraakt: toen schilderde hij de moeder van den lateren burgemeester, dien hij in 1647 etste en vermoedelijk in 1654 schilderde. Met de beroemde ets van Six loopt Michel niet zoo weg als Rembrandt zelf,[2] daarentegen houdt hij het portret van Clement de Jonghe, den beroemden uitgever en kunstverkooper, voor een der schoonste etsen des meesters. Onder de schilders waren zeker van de Cappelle en Asselijn Rembrandt's vrienden; den eerste schilderde hij, van den laatste maakte hij een prachtige ets. Daarentegen houden wij het mansportret van 1647 bij den Hertog van Westminster niet met Michel, volgens de traditie, voor dat van Berchem, daar deze toen eerst 27 jaar was en de geportretteerde minstens 10 jaren ouder lijkt te zijn. Ook Hercules Seghers, wiens treurige levensloop verhaald wordt, en Roghman behoorden tot Rembrandt's vrienden. Zou Ruisdael, evenals hij slechts voor de kunst levende, eenzaam en niet door zijne tijdgenoo-

1) In Oud-Holland 1892.
2) Zie Oud-Holland 1886.

ten gewaardeerd, tot Rembrandt in nauwere betrekking gestaan hebben? Wie zal het zeggen?

Het schoonste landschap door Rembrandt omstreeks 1655 geschilderd, de molen bij ondergaande zon in de verzameling van den Marquis of Landsdowne, krijgt de waardeerende woorden die het verdient. Het is een dier schilderijen die men nooit vergeet, die u een impressie geven zóo geweldig, dat ge er levenslang aan denkt. Op een verhevenheid een eenvoudige windmolen; een donkere lucht, alleen van onderen nog verlicht door de laatste stralen der ondergaande zon, die ook nog de toppen van de molenwieken verguldt. Verder alles in een wonderbaar lichtdonker gehuld. Rechts ziet men door de schemering heen water, weiden met vee, een paar figuurtjes. De avond valt; een plechtige stilte heerscht rondom. Nog weinige oogenblikken en het zal nacht zijn....

Schilderde hij maar zelden een landschap, des te meer teekende hij er op zijne tochten in de buurt van Amsterdam. Menig plekje in het Gooi, bij Sloten, Muiderberg, enz. werd door hem in zijne schetsboeken vereeuwigd. Soms werd een zelfde hoekje van verschillende zijden geteekend; evenals bij zijne portretstudies zocht hij naar het beste plekje, van waar het soms och zoo eenvoudige landschap de schilderachtigste lijnen, het fraaiste aspect aanbood. Tal van landschappen keurde hij waardig om geëtst te worden; en zij behooren tot zijn bekoorlijkste werken. Was er een zeldzaam dier te Amsterdam te zien, Rembrandt toog er heen. Wij hebben eenige uitnemende zwartkrijtteekeningen van hem naar een olifant, en wie kent niet de heerlijke leeuwenstudies van Rembrandt? Van de meer dan 20 die wij nog bezitten is die van Lord Brownlow, in dit werk gereproduceerd, een der fraaisten. Ook in de leeuwen van het Britsche Museum en bij den schilder Bonnat heeft Rembrandt op éénige wijze het koninklijke van deze dieren weten weer te geven.

Bij vele leerlingen, die Rembrandt's atelier opzochten, zoowel uit het binnen- als uit het buitenland, en die allen meer of min onder zijn invloed geraakten, wordt thans uitvoerig stilgestaan. Bij Hoogstraten vermeldt Michel al hetgeen deze in ‘zijn schilderboek’ omtrent zijn leertijd bij Rembrandt bericht.

Hoofdstuk XVII begint met het uiterst ‘delicate’ verhaal van Rembrandt's moeielijkheden met Titus' min, en schetst

dan op zeer duidelijke wijze de toenadering, die er later tusschen den eenzamen Rembrandt en diens trouwe, goedige, gezellige huishoudster, Hendrickje Stoffels, ontstond. In 1649, dus zeven jaren na den dood zijner beminde Saskia, kwam de 23-jarige Hendrickje bij Rembrandt in dienst. Zij liet zich overhalen als model voor den schilder te poseeren. Het was bij de toenmalige strenge begrippen niet zoo heel gemakkelijk goede vrouwelijke modellen te krijgen; wat natuurlijker dan dat Rembrandt trachtte deze niet onknappe, frissche deern daartoe over te halen? Daarbij was zij zonder twijfel hartelijk voor Titus, zorgde voor de na Saskia's dood in 't ongereede geraakte huishouding, en weldra had zij de plaats van Saskia aan Rembrandt's zijde ingenomen. Tot haren dood toe zou zij die innemen, en wel zóo, dat zij in een andere buurt, waar men nog niet zoo haarfijn de geheele toedracht der zaak wist, de ‘huysvrouw’ van Mr. Rembrandt van Rijn zou heeten. Later spreekt Michel nog uitvoerig over haar en worden de vele portretten opgesomd, die Rembrandt van haar maakte. Wij zien haar herhaaldelijk in het Louvre; in het salon Carré hangt haar heerlijke beeldtenis, met opengesneden keurs, groote parelen in de ooren, in min of meer fantastische kleederdracht. De Bathseba van 1654 aldaar, in de Galérie Lacaze, vertoont dezelfde gelaatstrekken. ‘Nous ne craignons pas de dire, ni Giorgione, ni Titien, ni Corrège n'auraient su mettre sur le visage de Bethsabée l'expression si vraie que Rembrandt lui a donnée. Flattée, mais encore indécise, l'épouse de Uri ne songe pas à repousser les coupables propositions qui lui sont adressées. Elle laisse errer à l'aventure sa pensée dont son vague regard et le trouble de sa physiognomie trahissent les incertitudes.’ En met Bode zegt Michel dat het vleesch van een koloriet is, dat bij bovengenoemde Italiaansche koloristen in niets behoeft achter te staan.

Mooi was zij niet, Hendrickje Stoffels, maar men kan aan hare trekken, haar frischheid, hare goedige oogen vol uitdrukking een zekere bekoring niet ontzeggen.

Weer zien we Hendrickje in het Museum te Edinburgh, te bed liggende met ontbloote schouder, de roode gordijnen met haar linkerarm opentrekkende. Nog eens in het Louvre, onder den zonderlingen titel van Venus en Amor. Zij heeft een gevleugeld kind bij haar: wellicht eene toespeling op het eerste

kindje dat zij bij Rembrandt had en dat in Aug. 1652 in de Zuiderkerk begraven werd. In 1654 werd haar dochtertje Cornelia geboren: de eenige van Rembrandt's kleine gezin, die hem zou overleven.

De schilder herleefde weer bij deze nieuwe huiselijkheid. Tal van zijne schoonste werken ontstaan thans. Zoo o.a. zijne Vrouw van Potifar in het Museum te Berlijn (gewijzigd ook in de Ermitage te St. Petersburg), een schitterende kleurensymphonie, dan een reeks prachtige studiën van Oude Vrouwen. (St.-Petersburg, Kopenhagen, in de coll. Moltke, enz.) En hoevele etsen danken aan deze periode hun ontstaan! Meest zijn ze aan Bijbelsche verhalen ontleend: de geboorte, de besnijdenis, voorstelling in den tempel, de vlucht naar Egypte, Jezus in den tempel leerende, Jezus op den Olijfberg, de Emmaüsgangers, een afneming van het kruis en vooral de grootsche prent van Pilatus, die Jezus den volke vertoont. Het huis op de Breestraat, nog vol met kunstschatten, wordt nu met ons doorwandeld; overal blijft Michel bij de verschillende kunstvoortbrengselen staan om er interessante opmerkingen aan vast te knoopen. Bij de Perzische miniaturen, waarvan Rembrandt er verscheidene vrij copieerde, meent Michel dat de Japansche en Chineesche teekeningen hem zeker ook veel belang ingeboezemd zouden hebben. Reeds nu kan men hem ‘le premier des japonisants’ noemen. Ook voor sommige Italiaansche kunstwerken had Rembrandt een bewonderend oog. Zelf bezat hij werken, aan Raffael, Palma, en Giorgione toegeschreven. Op zijne eigenaardige wijze teekende hij tweemalen eene afbeelding van Lionardo's beroemde avondmaal na, een Italiaansche medaille werd door hem met genialiteit afgebeeld, en toen hij op eene veiling met Sandrart en anderen samen een portret door Raffael van Baldassare Castiglione zag veilen, kon hij 't niet laten vlug met de pen er een krabbel naar te maken, er bij schrijvende welk een hoogen prijs dit stuk opbracht.

‘Imprévoyance et prodigalité de Rembrandt’ staat boven het 18e kapittel. Laten wij het maar ronduit met Michel zeggen: in de eerste plaats was Rembrandt zelf schuld aan zijn finantieelen ondergang. Men heeft vroeger telkens herhaald, dat zijn vaderland den grootsten Nederlandschen kunstenaar in gebrek en ellende liet omkomen. Dat is niet juist. Jaren lang is Rembrandt gezocht, gewaardeerd, royaal betaald geworden; van

alle kanten, zelfs door zijn talrijke leerlingen, stroomde het geld hem toe. Een vermogende vrouw bracht hem zooveel mede, dat hij zelfs na haren dood verzekerde dat hij omstreeks ƒ 40,000 bezat. Maar onpraktisch door en door, wist Rembrandt absoluut geen huis te houden met zijn geld. Elk mooi, curieus, zeldzaam voorwerp dat zijn aandacht trok *moest* hij bezitten; hij had de ‘manie de posséder’. En dan was geen prijs te hoog. Zoo werd zijn huis gevuld met kostbare zaken, maar die misschien soms door den enthousiasten eigenaar ver boven hunne handelswaarde betaald waren. Voor zijne Saskia was geen sieraad te kostbaar, geene parel te groot. Wij hebben nog de lijst gevonden van al de oor- en halssieraden die zij bezeten heeft. Daarenboven was onze kunstenaar vrijgevig jegens zijne familie, zijne leerlingen en vrienden. Reeds in 1631, toen hij het nog niet zoo breed had, zien we hem ƒ 1000 leenen aan Hendrick van Ulenborch; later nog meer, en in 1640 had hij dat geld nog niet terug. Wie weet hoeveel hij ongeteld aan zijne kunstbroeders leende? Had hij zelf eens geld noodig, dan leende hij; verdiende hij weer geld, dan werden er steeds nieuwe kunstzaken aangeschaft, en de schulden bleven onbetaald. Dat moest eindelijk spaak loopen. En nu krijgen we de heele historie van Rembrandt's droevig faillissement in 1656. We zien die éénige kunstverzameling, die ik niet zou aarzelen thans op eene waarde van millioenen te taxeeren, voor weinige duizenden verkoopen! De directe oorzaak van zijn val was eene handeling die we thans min of meer frauduleus zouden noemen, doch waarvan Rembrandt zeker niet het bedenkelijke karakter besefte. Feitelijk was hij de helft van Saskia's nalatenschap aan Titus schuldig; die som, een ƒ 20.000, zou bij diens meerderjarigheid uitgekeerd moeten worden. Om nog iets te redden, vóór dat alles in elkaar stortte, transporteerde hij in 1656 zijn huis in de Breestraat aan zijn zoon. Maar daar namen de schuldeischers, die hem reeds lang plaagden, geen genoegen mee. Het huis werd verkocht, en al die met zooveel liefde bijeengebrachte kunstwerken gingen voor een appel en een ei weg! Wat moet de man gevoeld hebben - welk een smart moet zijn ziel tot barstens toe vervuld hebben, in die wanhopige dagen! En nu begon het proces tusschen de voogden van Titus en Rembrandt's schuldeischers, een proces dat eerst in 1665 tot een eind zou komen. Titus kreeg toen

ƒ 6952, zoodat op dat oogenblik de kleine familie weer buiten de nijpendste zorgen was. Maar in den tusschentijd had Rembrandt moeielijke dagen doorworsteld. Alleen als hij voor den ezel zat, als hij geheel kon opgaan in zijn kunst, dan was zij zijne krachtige troosteres, die hem alle leed deed vergeten, die hem in zijne eigene wonderbare kunstgewrochten eene vergoeding gaf voor al wat hij verloren had. En het zijn niet zijne minste werken die toen ontstonden. Draagt niet ‘Jacob de zonen van Jozef zegenend’, te Cassel, juist het jaartal 1656? Michel, Vosmaer volgende, meent dat de prediking van Johannes den Dooper, onlangs door Berlijn op de veiling Dudley verworven, ook dit jaartal draagt. Maar wij hebben geen spoor van een handteekening of jaartal op dit heerlijke kunstwerk kunnen ontdekken. Bode betoogt[1)] met klemmende redenen, dat het omstreeks 1641-42 tegelijk met de honderdguldensprent ontstaan is. En ik geloof, dat hij volkomen gelijk heeft. Onder Johannes den Dooper ziet men Rembrandt zelf op ca. 35 jarigen leeftijd en naast hem zijne moeder, die pas in 1640 overleden was. De geheele compositie verraadt de hand die pas de honderdguldensprent voltooid had of daarmede bezig was; het is als het ware een pendant van die ets, met dit onderscheid dat er slechts één exemplaar van bestaat! Met reden stelt Michel deze grisaille zeer hoog in Rembrandt's werk.

Rembrandt zou nog eens eene anatomie schilderen, waarvan de maar al te zeer gehavende overblijfselen in 's Rijks Museum te zien zijn. Dr. Deyman volgde Tulp's voorbeeld en gaf aan Rembrandt de bestelling. Zeker vond hij, dat diens Anatomie van 1632 de na dien tijd voor de chirurgijns geschilderde stukken steeds nog verre overtrof. Ook Michel neemt aan dat Rembrandt bij het sterk in 't verkort geteekende cadaver Mantegna's Christus in 't graf (thans te Milaan) voor oogen zweefde. Hoogst waarschijnlijk bezat hij daarvan eene afbeelding. Jammer dat hier de interessante teekening voor dit stuk, in de coll. Six aanwezig, ontbreekt; voor een volgenden druk zij de reproductie tegenover bl. 420 aanbevolen. Een ander bewijs voor Rembrandt's voortdurende relatie met Amsterdamsche geneesheeren zijn het geëtste en het in 1656 geschilderde portret van Dr. Tholincx; van beide werken vindt men op bl. 416/417 afbeeldingen. Het

1) In de Jahrb. der preuss. Mussen. XIII p. 214.

meesterlijk gepenseelde portret, eens in de collectie Van Brienen, vindt men thans in de vorstelijke woning van den heer Ed. André te Parijs. De heer Michel houdt - met vele anderen - het schoone portret van een landmeter in het Museum te Cassel voor een werk van Rembrandt uit dezen tijd. Ik heb lang geaarzeld, maar, hoe fraai het ook is, in hoevele opzichten het aan Rembrandt's werk herinnert, ik durf het hem niet langer toekennen. In de penseelbehandeling is iets afwijkends, iets dat mij meer aan de beste werken van Maes uit diens goeden tijd (1655-1660) doet denken.

Tal van vrienden en kennissen worden om dezen tijd geëtst, en dikwijls zijn het de schoonste voortbrengselen van Rembrandt's etsnaald, bijv, Abraham Francen, zijn vriend, die nog na zijn dood als voogd over Cornelia zou optreden, de goudsmid Lutma, de oude en jonge Haring enz. In 1658 schilderde hij een zijner volmaaktste portretten: den zoogen. Bruyningh, te Cassel. Wie herinnert het zich niet, die dat kostelijke Museum bezocht? Dat aangename gelaat, van boven verlicht, omlijst door het weelderige kastanjebruine haar, terwijl het overige in een warmbruine schaduw gedompeld is!

‘Jamais’ zegt Michel ‘Rembrandt n'a pratiqué avec plus de bonheur l'art des sacrifices; jamais il n'a su, avec une facture plus personelle, modeler dans un clair-obscur plus savant des formes à la fois très arrêtées et très flottantes, ni imprimer plus fortement dans notre esprit le souvenir d'une plus charmante image.’

In dat zelfde jaar schilderde Rembrandt een buitengewoon merkwaardig, grootsch portret van hemzelf, waarvan Lord Ilchester de gelukkige eigenaar is. De schilder zit op een stoel en houdt een wandelstok in de hand. Het fantastisch gewaad schittert in een éénige, rijke kleurenharmonie, de penseelstreek is breed, vet en vast. Heerlijk zijn de handen gedaan; de kop heeft een diep weemoedige expressie. Waarschijnlijk bij gebrek aan andere modellen vinden wij uit dezen tijd nog tal van portretten van Rembrandt zelf of van zijn zoon Titus. Van Rembrandt o.a. te Cassel, bij Lord Ashburton, en te Dresden, meestal met een smartelijken trek op zijn gelaat. Van Titus in de verzamelingen Holford, Wallace en vooral bij Mr. R. Kann te Parijs. De goede photogravure van dit chef d'oeuvre (bij bl. 384) ontheft mij van eene nadere beschrijving.

Geen wonder, dat Rembrandt's gelaat den indruk weergeeft van alle wederwaardigheden die hem getroffen hadden. In 1657 en 1658 hadden de verkoopingen van al zijne kunstverzamelingen plaats; wat hij zelf minstens met het tiendubbele betaald had, wat thans millioenen op zou brengen, werd voor nauwelijks ƒ 5000 weggesmeten.

Ook het huis in de Breestraat werd na allerlei teleurstellingen en moeilijkheden eindelijk verkocht. Maar van de opbrengsten kreeg Rembrandt natuurlijk niets; op 52jarigen leeftijd, van alles ontbloot, stond de groote kunstenaar bijna door iedereen verlaten aan zorg en kommer ten prooi. Zijn Hendrickje, in goede dagen zijne vreugde en gezelligheid, zou in deze donkere dagen zijn troost, zijne hulp worden. Zij en zijn zoon Titus maakten 15 Dec. 1660 dat merkwaardige contract, waardoor Rembrandt zooveel mogelijk voor de nijpendste zorgen bewaard en in zijn onderhoud door den kunsthandel der beide contractanten voorzien werd. Rembrandt zou kost, drank, inwoning enz. hebben, terwijl zijne verzorgers voor hunne rekening handel dreven met Rembrandt's etsen, schilderijen enzoovoort. Heel lucratief zal die handel nu wel niet geweest zijn. Men zocht Rembrandt's werk niet meer; slechts bij uitzondering werd hem eene bestelling gedaan. Zijne steeds breeder, stouter wordende kunst vond een steeds enger, beperkter kring van bewonderaars. De geacheveerde, gladde Van der Helst, de meer naar dezen en van Dijck overhellende Flinck en hunne navolgers, dat waren de modeschilders geworden. Alle groote kunstenaars die oorspronkelijk wilden blijven, Ruysdael, van der Neer, de Hoogh, Adriaen van de Velde, hadden het in die dagen moeielijk te verantwoorden. Men neigde tot het akademische, het gemaakte, waarvoor Rembrandt steeds zulk een afkeer getoond had.

Zijne machtigste troosteres bij alles bleef zijne kunst; verzamelen kon hij niet meer, dus ging hij thans geheel in zijn schilderen op. Michel roemt een werk uit deze laatste jaren: een Christuskop in de verz. Orloff-Davidoff te St. Petersburg. Hij geeft er eene afbeelding van en zegt: ‘Très large, un peu confuse de près, l'exécution prend à distance une puissance singulière, grâce à la justesse du modelé et à l'entente savante de l'effet. Mais, à vrai dire, on ne pense guère à cette exécution: ce qui domine, c'est l'expression, c'est l'air de bonté et

de majesté auguste de cette figure qui, émergeant du fond sombre, semble une mystérieuse apparition.'

Een dergelijke, minder gelukte Christuskop, 1661 gedateerd, hangt in het museum te Aschaffenburg. Omstreeks denzelfden tijd ontstonden studies van monniken, en de (1661 ged.) pelgrim in gebed, met gevonwen handen, thans in de coll. Weber te Hamburg.

In die laatste negen jaren van zijn leven schiep de meester nog een reeks van kunstwerken, die tot de hoogste uitingen van zijn genie mogen gerekend worden. Michel noemt terecht de oude vrouw, in de coll. Kann, bezig met een weinig aesthetisch detail van haar toilet - het stuk heet de nagelknipster - maar door verlichting, kracht van harmonisch koloriet en uitdrukking is de kop van zeldzame schoonheid, zoodat men het onderwerp haast vergeet. Dan het groote, eigenaardige stuk: David, die voor Saul op de harp speelt, bij den heer Bourgeois te Parijs. Saul, door zijn spel verrukt, neemt de gordijn die over hem hangt, om een traan uit zijn oog te pinken. Ook hier is de expressie in Saul's kop van zeldzame kracht. Michel meent dat omstreeks dezen tijd ook het welbekende portret van den Burgemeester Six ontstond. Hoewel deze er den schilder niet bij vermeldde, plaatste hij toch eene korte zinsnede in zijn dagboek waaruit op te maken valt, dat Rembrandt hem reeds in 1654 geschilderd heeft.

Nog twee malen zou hem in deze dagen een officieele opdracht ten deel vallen.

De ééne, waarvoor wij een aantal studies met de pen bezitten (allen in het prentenkabinet te München), zou - waarom weten wij niet precies - niet slagen; de Claudius Civilis, voor het stadhuis bedoeld, zou er niet komen, maar, zwaar besneden, later de parel vormen van het museum te Stockholm. De Roever heeft onlangs bij herhaling in Oud-Holland daaromtrent bericht.

De Staalmeesters echter, die Rembrandt tot hun schilder kozen (misschien wel om de heel eenvoudige reden, dat hij het billijker wilde doen dan de modeschilders van die dagen!) hebben eer van hunne keus gehad. Geen waarachtig kunstenaar, geen kunstgevoelend mensch kan voor de afbeeldsels dier brave mannen staan, zonder een gevoel van dank aan die eenvoudige lieden, die Rembrandt in de gelegenheid stelden zijn

grootste kunstwerk te scheppen. De beschrijving er van door Michel is op zich zelf een meesterstuk en ik kan niet nalaten hier even als elders[1)] een stuk daarvan over te nemen:

'Dès le premier coup d'oeil, l'ensemble saisit par sa puissante réalité. On reste surpris de l'intensité de vie, de la grande tournure de ces personnages. Ce ne sont pourtant que de braves bourgeois, des drapiers, qui causent entre eux de leurs affaires; mais ces mâles et honnêtes visages ont un aspect imposant et commandent le respect. On sent chez ces hommes auxquels leurs confrères ont confié leurs intérets toute une existence de droiture et de loyauté, des trésors de santé physique et morale accumulés par une race saine et robuste. Ces yeux regardent franchement, bien en face; ces bouches ne doivent s'ouvrir que pour des paroles sincères et sensées. Vous vous oubliez à les contempler et vous songez à peine à demander à l'oeuvre - tant l'art y est caché - le secret de l'impression de grandeur qu'elle vous produit. Votre admiration augmente, quand vous y pensez. Quel art, en effet, dans la disposition de ces personnages, dans la façon dont-ils occupent la toile, dans cette ligne, légèrement infléchie suivant laquelle sont étagés et espacés leurs visages, dans ces attitudes et ces gestes variés à si peu de frais, dans l'équilibre et le rythme de toute la composition! Descendez aux détails; vérifiez la solidité des constructions de ces corps et de ces têtes, la justesse absolue des mises en place, l'accent si profondément individuel et si expressif de ces physionomies, l'accord qu'elles offrent entre elles. Votre étonnement croît encore si du dessin vous passez aux intonations si pleines, si savoureuses; à ces beaux noirs véloutés et intenses, à ces blancs colorés, à ces carnations si nettement caractérisées *où la lumière semble comme pétrie dans la pâte*; à ces ombres toujours nettement accusées dans le sens des formes et qui leur donnent tout leur relief; à cette harmonie générale, enfin montée à un tel degré de puissance, qu'il faut regarder les toiles voisines pour s'aviser de sa prodigieuse vigueur....' Niet zoo als Fromentin zegt, voelt men hierbij veel 'sangfroid'

1) In mijne 'Meisterwerke' des Rijks-Museums uit Michel's eerste werkje over Rembrandt.

ook ‘beaucoup de nerfs, d'impatience et de flamme.’ Neen, zegt Michel; ‘j'en appelle ici au jugement de tous ceux qui ont étudié cette peinture dans laquelle on ne saurait découvrir aucune trace de précipitation, ni de négligence, mais où, avec *la flamme* il faut bien reconnaître une constante possession de soi-même. Nous n'avons plus depuis longtemps affaire avec les timidités de l'homme qui autrefois se laissait dominer par la nature et ne l'interrogeait jamais qu' avec des scrupules inouïs; nous ne retrouvons pas davantage ici l'aventureux entrain d'un virtuose faisant parade de son habileté, avec ses inégalités ou ses violences. C'est la force maîtresse d'elle-même qui, sans hésitation comme sans faiblesse, atteint le but qu'elle s'est proposé. Pour réunir ainsi, et dans une si intime union, tant de rares qualités, il fallait être l'artiste qu'était alors Rembrandt. Il n'était jamais parvenu jusque-là à cette excellence et il ne devait plus retrouver dans sa vie ce moment privilégié où tous les dons de la nature alliés à toutes les expériences d'une existence passionnée pour l'art, avaient abouti à une si magnifique expansion de son génie. Avec l'éclat radieux dont elle est illuminée et la poésie qui la remplit, l'oeuvre est absolument correcte, parfaite de tout point, et tandis que la *Ronde de nuit* ne cesse pas de provoquer les restrictions et les disputes de la critique, celle-ci ne saurait en face des *Syndics* éprouver d'autre sentiment qu'une admiration sans réserve. Simples ou raffinés, coloristes ou dessinateurs, artistes épris de la réalité ou amoureux de l'idéal, tous s' accordent pour reconnaître ici un des chefs-d'oeuvre de la peinture.’[1)]

Toch staat het te betwijfelen of men Rembrandt's werk wel zeer bewonderd heeft. Geen enkele groote opdracht is hem na de Staalmeesters meer ten deel gevallen. - Twee jaar later ontvalt hem zijne trouwe Hendrickje.

Wat zullen het zorgelijkedagen geweest zijn tusschen 1663 en

1) Hoe de zonderlinge recensent van ‘de Telegraaf’ (25 Jan. '93) Michel's boek niet meer dan een ‘register van feiten en toestanden uit het leven van Rembrandt - kalm neergeschreven in de vernuftstaal van den bedaarden zich zelf niet vergetenden bewonderaar’ kan noemen, is mij bij het lezen van zulke beschrijvingen raadselachtig. Zou R.S. het boek wel goed gelezen hebben? Elders noemt hij het een genealogisch-artistieke studie en zegt: *op niet ééne enkele bladzijde hooren wij zijne verrukking over deze kunst!!!*

1665! De portretten van Rembrandt uit deze dagen zouden ons bovendien zelfs doen denken dat zijne eens zeker ijzersterke gezondheid door zooveel leed was gaan kwijnen. De gevolgen van het voortdurende zittende leven, van zielesmart van allerlei aard, zijn te lezen op dat gelaat, zooals we het bijv. in National Gallery terug vinden.[1)] Michel meent, dat Rembrandt's oogen sedert dien tijd reeds begonnen te lijden. Van daar geen etsen meer uit de laatste jaren, misschien gedeeltelijk ook van daar het soms zoo buitengewoon gesmeerde dier allerlaatste werken. Hier volgen de laatste schilderijen, ons van Rembrandt bekend; vooral het 'Joodsche bruidje' te Amsterdam, de heerlijke schoone familiegroep te Brunswijk, het merkwaardige portret van een jong meisje in wit bont bij Mrs. Morisson, de Vaandeldrager bij Lord Warwick (met af beelding), enz. Het stuk te Brunswijk is weer meesterlijk beschreven. Ik zou die regelen zoo gaarne hier overschrijven, maar reeds dreigt mijn opstel te uitgebreid te worden.

'De geeseling' in het museum te Darmstadt wordt door Michel ook voor een werk van 1668 gehouden. Het derde cijfer is slechts onduidelijk leesbaar; maar de nog uitvoerige wijze van schilderen zou mij eer doen gelooven dat het werk in 1658 ontstond. Onder de laatste werken telt Michel ook 'de terugkeer van den verloren zoon.' Vosmaer, die het stuk niet eens uit eene afbeelding kende, meende dat het reeds in 1636 zou geschilderd zijn, om de zoo geheel afwijkende handteekening: R.v. Rijn *f.* Maar èn Bode èn Michel zien in dit indrukwekkende doek de breede penseelstreken van Rembrandt's laatste dagen. Wel had hij in 1636 een ets gemaakt van dit onderwerp, maar ook later had hij meer dan eens dit aandoenlijke moment met de pen geschetst. 'En face de cette oeuvre grandiose, on ne songe guère à la rudesse, à l'âpreté un peu brutale de la touche, mais on reste subjugué par l'expression du sentiment. L'extrême simplicité de l'harmonie, faite de bruns, de rouges et de blancs jaunâtres, rend plus saisissant encore le caractère d'intimité de cette composition, probablement la dernière qu'ait peinte le vieux maître, et dans laquelle il a mis tout son coeur.'

1) Dr. Bode ontdekte onlangs in Engeland een portret van Rembrandt uit diens sterfjaar, 1669. De opgezetheid van zijn gelaat, de grauw-gele tint van het vleesch doen aan den waterzuchtige denken.

Daar de schilder ziekelijk bleef en zonder verdere bestellingen, zijn zijne laatste werken nog maar portretten naar hem zelf. Daaronder dat wonderlijke stuk in de verzameling von Carstanjen te Berlijn: Rembrandt bij zijn ezel, met open mond den toeschouwer toelachende. Ondanks alle teleurstellingen had de ‘humor’ hem niet verlaten; en wie weet hoe vroolijk hij nog geweest is op de trouwpartij van zijn zoon Titus, die in 1666 zijne nicht Magdalena Van Loo huwde. Maar helaas! Twee jaren later reeds zou Titus, een jaar nog vóor zijn vader, in diezelfde Westerkerk begraven worden, waarheen men Rembrandt Dinsdag den 8en October 1669 ten grave droeg. Het laatste levensjaar van den grijzen schilder was zeker wel een der droefste. Alleen overgebleven met zijn dochtertje Cornelia, uit wier zorgvuldig bewaard spaarpotje hij eindelijk het kleine gezin voor den honger moest vrijwaren, sloot hij werkelijk in armoede de oogen.

Niemand die hem een lijkzang wijdde. Wel voelde de Lairesse zich korten tijd later geroepen in zijn ‘Groot Schilderboeck’ een allerongunstigst oordeel over Rembrandt's kunst neer te schrijven en zijne leerlingen te waarschuwen voor zijne schilderwijze.

Het 22ste hoofstuk geeft nog zeer lezenswaarde beschouwingen over ‘Rembrandt et son oeuvre: incohérence de sa vie et discipline constante de son talent.’ Voorts een en ander over zijne teekeningen en etsen. Op meesterlijke wijze gaat Michel hier nog eens de trapsgewijze ontwikkeling van den kunstenaar na, en toont aan, dat ‘les transformations du génie de Rembrandt apparaissent dans leur ensemble naturelles et régulières. Autant l'existence de l'homme est livrée au hasard, autant, en revanche, celle de l'artiste est réglée, son hygiène bien entendue, son travail régi par une intelligence toujours en éveil, animé par d'incessantes aspirations vers le mieux.’ En iets verder: ‘L'art est pour lui une chose vivante, à laquelle il s'est donné tout entier. C'est là qu'est son coeur, et l'amour profond qu'il porte à cet art l'eclaire sur les voies qu'il doit suivre. D'ailleurs il ne sait pas ce que c'est de rester oisif, et sans cesser jamais de travailler, il n'a pas d'autre passe-temps que de varier ses procédés de travail.’

Uitmuntend is de beoordeeling en beschrijving van Rembrandt's teekeningen. Jammer dat de reproductie van sommigen er van in dit boek onvoldoende is, en dat er enkelen in werden opgenomen,

die niet van Rembrandt zijn. Niets is moeielijker dan de studie van de teekeningen van den meester. Tal van leerlingen hebben zijne manier gevolgd, en zelf is hij soms zóó verschillend, zóó vluchtig, dat er zeer vele onder de hem toegeschreven teekeningen zijn, waarvan men hem niet met zekerheid het auteursrecht mag toekennen. M.i. zijn zeker *niet* van Rembrandt de teekeningen over bl. 148, 160, 248, 252, 278, 322, 400, die op p. 452, 528; maar er zijn een reeks van de besten in dit boek aanwezig. Soms zou men de plaatsing der illustraties wel wat anders willen zien, maar een schrijver kan dat niet altijd zoo gedaan krijgen als hij wel wil.

Daar is veel in dat laatste hoofdstuk, wat ik zou willen overschrijven. Vooral de bl. 540-544. Ze zijn er zoovele bewijzen voor, dat Michel Rembrandt begrepen heeft zooals weinigen vóór hem, terwijl het hem gegeven is dat in woorden te brengen die ons mede doen begrijpen.

Ten slotte wijst hij er op, dat Rembrandt ‘le plus moderne de tous les maîtres’ thans in al zijn glorie schittert, terwijl zoo vele beroemdheden aan het tanen raken. Zelfs de jongste schilderschool, ‘une jeunesse assez impatiente de toute règle et très exclusive dans ses admirations’ heeft voor *dezen* ouden meester slechts bewondering over. Van waar dat? Cette situation privilégiée, il la doit a sa sincérité, à une indépendance si absolue qu'elle déroute les théoriciens de l'art et ne permet guère de le faire entrer dans les compartiments où ils voudraient l'enfermer. Comme l'a dit très-justement, dans un livre charmant un critique qui a bien compris Rembrandt[1)]: ‘il n'appartient à aucune école. Il a le sens profond du réel et de la vie, et par l'emploi qu'il fait de la lumière, il donne aux plus vulgaires rálités quelque chose de prestigieux et de surnaturel, de sorte que les oeuvres de cet enchanteur sont en même temps des morceaux de nature et des contes fantastiques, des féeries et des visions d'une grande âme.’

Uiterst bescheiden zijn de eenvoudige slotwoorden van den schrijver: ‘Assurément, cette étude n'est point telle que nous l'aurions voulue; nous n'y avons du moins épargné ni notre temps, ni notre peine.’

Dit geldt voorzeker in 't bizonder nog van de drie zeer

1) Victor Cherbuliez.

volledige en uitvoerige registers die volgen, waarin bijna alle schilderijen, een groot aantal (circa 900!) teekeningen en de etsen voorkomen. Jammer, dat ze niet genummerd zijn; dit ware voor het gebruik zeer nuttig geweest. Bij een 2en druk van dit boek zou men in deze leemte kunnen voorzien.

Drie namen zullen onafscheidelijk aan dien van Rembrandt verbonden blijven: Carel Vosmaer, Wilhelm Bode en Emile Michel.

Vosmaer heeft ons het eerste goede boek over Rembrandt gegeven. Hij verzamelde bijeen wat anderen hier en daar, soms toevallig, gevonden hadden, en wat reeds in vorige eeuwen over Rembrandt geboekstaafd was. Met geestdrift beschreef hij datgene wat hij van Rembrandt gezien en bewonderd had, en stelde een eerste onderzoek in naar Rembrandts onmiddellijke voorgangers.

Bode, begaafd met een zeldzaam scherpen kritischen blik, rustte niet vóór hij daaraan elke schilderij, elke teekening van Rembrandt - en bij herhaling - onderworpen had. Eerst zóó werd het mogelijk een juist overzicht over den geheelen loop van 's meesters ontwikkeling te verkrijgen, iets wat Vosmaer nog maar gebrekkig gelukt was. In Bode's '*Studien zur Geschichte der Holländischen Malerei*' vinden wij dan ook eene zoo volledige en juiste beschrijving van dien 'Entwicklungsgang' van Rembrandt, als zij vóór noch na hem door iemand gegeven is.

Emile Michel's verdienste is, al wat sedert nog weer uit Archieven opgediept werd, alle schilderijen na het verschijnen van Bode's *Studien* nog weer aan het licht gekomen, onderzocht, al wat Bode schreef zoo veel mogelijk aan de werken van Rembrandt zelf, in heel de wereld verspreid, getoetst te hebben. Vervolgens, met de kenuis van alles wat over den Meester gezegd en geschreven is uitgerust, gaf hij ons een heerlijk, bezield en bezielend geschreven, rijk en meest doelmatig geïllustreerd boek, voor iedereen leesbaar, voor ieder beschaafd mensch eene gelegenheid om zich met Rembrandt en zijn werk vertrouwd te maken.

Eerst in dit werk vindt men alles bijeen, wat men vroeger in tal van tijdschriften, brochures en boeken met moeite bijeen moest zoeken. Het zal er meer dan iets anders toe bijdragen een juist beeld van Rembrandt's leven en loopbaan over heel de wereld - want

het Fransch is nog steeds de wereldtaal! - te verbreiden. Nederland is den heer Michel dan ook tot grooten dank verplicht, en het strekt onzer Regeering tot eer, dat zij aan die dankbaarheid eene uitdrukking gegeven heeft, door den begaafden kunsthistoricus met het ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw te begiftigen.

Wij van onzen kant kunnen Michel dien dank betoonen door aan zijne hand onzen grootsten kunstenaar telkens en telkens wêer te bestudeeren. Wel is Rembrandt's naam op ieders lippen, maar hoe weinigen hebben zijn werk ernstig nagegaan, zich wat meer met den Meester vertrouwd gemaakt? Welnu, Michel's werk is daartoe een welkome gelegenheid. Zij, die ze aangrijpen, zullen met den schrijver dezer regelen tot de *dankbare* lezers behooren.

A. BREDIUS.

Zijn ‘Beatrice’

Het was een zomeravond in Amsterdam. Warm was 't gebleven, warm en benauwd tusschen al de menschen die nog een luchtje gingen scheppen en die allemaal wat van de warme, bedompte atmosfeer van hunne kleine boven- en achter-kamertjes meebrachten. Sterke weeë geuren van etensafval, petroleum en fruit kwamen uit de klein-opengeschoven ramen en de smalle huisdeuren, en de menschen liepen langzaam, gauw-moe in hunne warme doorzweete kleeren langs het gore stille water der donker-diepe grachten.

Niet lang had hij, Gerard Steffer, na tafel in American gezeten, hij was vroeg naar huis gegaan met 't plan nog wat aan zijn pleidooi te gaan werken. Hij had er nogal pleizier in, omdat het over een zeer interessante quaestie liep, een mooie rechtsquaestie waarover hij dien avond druk met zijn vrienden gedebatteerd had....

Op zijn kamer vond hij een brief liggen. In de verte zag hij al van wien hij kwam; in de woeste nerveuse letters en de groote vlaggen die de woorden onderstreepten of hoog vooruit vlogen, herkende hij de opgewonden, ongebonden artiestenhand van zijn vriend René.

- Alweer een! - lachte Gerard even, en zich makkelijk installeerende in de lage leeren luier-stoel voor 't raam, brak hij zonder veel haast 't couvert open en begon hij René's brief te lezen.

.....‘En wanneer kom je nu eens? God, breek er toch eens uit! Als je eens wist hoe mooi 't hier is, hoe onzegbaar mooi. Daar-straks ging de zon onder, en wij waren op de hei, mijn Beatrice en ik. Daar kreeg ik weer een nieuw

idee voor een schilderij: een symfonie in goud, in ros-goud, zooals zij daar in dat goudlicht stond. O je zal zien, daar zal ik wat moois van maken. Dat heerlijke kind inspireert me, door haar zal ik nu eindelijk eens wat maken dat iets beteekent. Ik heb haar figuurtje op al mijn studies, dat figuurtje dat als getreden is uit oude fresco's; zij heeft de vraag-oogen der Rafaëlitische madonna's, het tengere lichaampje van de heilige martelaressen der primitieven. Haar rood-gouden haren staan als een aureool om 't hooge witte voorhoofd - - 't is een wonder hoe dit kind is voortgekomen uit hare boerschburgerlijke omgeving. - - Zeg, kom Zondag nu eens over? Ik zal je komen halen'.....

- Zou ik 't doen? - vroeg Gerard zich af - zou ik eens gaan kijken? - Hij zou René graag weer eens zien, die al zoo lang daar ergens in een uithoekje op de hei zat om studies te maken, en die er vooreerst wel niet vandaan zou komen, zoolang die adoratie voor de dochter van zijn tijdelijke hospita duurde....

Die René! 't Was altijd zoo'n opgewonden jongen geweest, op school al, juist een tegenhanger van Gerard, die zich zelden voor 't een of ander warm maakte.

Zij waren dan ook al eenigen tijd langs elkaar heen gegaan zonder dat de een zich tot den ander aangetrokken had gevoeld, totdat eens een plaats-verwisseling in de klasse hen toevallig op eenzelfde bank bracht en hen dus tot een maandlange samenleving verplichtte. Zij begonnen die maand met weinig illusiën over elkaar; vooral René nam zich voor zich weinig te bemoeien met iemand die hem door een banale leukheid en nuchterheid van opvattingen al meermalen geagaceerd had.

Zich aan zulk een voornemen te houden ging echter boven de macht van René's beweeglijke expansieve natuur; hij moest zich uiten, zich geven en zijn wisselende stemmingen luchten, en het kalme geduld waarmee Gerard de lastige buiën van zijn bankgezel verdroeg, werd dan ook in de goede perioden door een roerend en volmaakt vertrouwen in hem beloond.

Met een hartstochtelijke behoefte aan steun klemde die woelige golvende natuur zich aan dat eenvoudig karakter vast, en Gerard, gevleid door die aanhankelijkheid, en ook aangetrokken tot dien openhartigen jongen, beantwoordde die affectie

met groote toegeeflijkheid voor René's vele onverstandige élans.

En nu was 't weer zoo! Gerard moest er om lachen om dat capricetje van René daar ergens op de hei; 't was weer net zoo iets voor hem om zoo'n boere-kind te kleeden in de mooie kleeren van zijn eigen verbeelding....

Maar hij wou ze toch wel eens zien, die roodharige schoonheid en hij schreef terug dat hij den volgenden Zondag hoopte te komen.

René is bijna een half uur te vroeg aan 't station en hij weet eigenlijk niet waar hij blijven zal van de warmte. In 't wachtkamertje zitten opgeschikte boeriunen die elkaar op pepermunt trakteeren, en stugge grove boerenjongens, erg op hun ongemak in hun dik zwart-lakensch Zondagsgoed. Af en toe zeuren ze een paar woorden tegen elkaar over de warmte en vegen dan met groote zakdoeken over hun glimmend-verhitte gezichten.

René kan 't daarbinnen niet uithouden, dan maar liever naar buiten op 't perron, al is er ook geen plekje schaduw aan dien kant. Uit 't halflicht van de wachtkamer komt hij in zoo'n neerstralend, opstralend en afstralend vollicht, dat hij de oogen moet dichtknijpen en zijn stroohoed naar beneden trekt om 't beetje schaduw van den rand op zijn gezicht te hebben.

Het is alles heel stil op het oogenblik; een hond ligt languit tegen 't huis aan te slapen, en in zijn luiheid blijft hij zoo liggen als René hem even aanroept en passant.

Een bij gonst over het miniatuur-tuintje dat de chef naast zijn woning onderhoudt; onbeweeglijk staan een paar gloedroode klaprozen in 't witte zand van den spoorweg, en de heete lucht gaat als trillende op boven het brandend metaal van de trein-rails.

De chef komt naar buiten en uit goedigheid vraagt René hem naar zijn huiselijke omstandigheden, omdat hij wist dat de man een zieke vrouw en allerlei getob thuis had. De chef begint dan ook dadelijk een litanie van narigheden, waaronder René sensaties krijgt van ziekekamer-luchtjes, hitte in bekrompen kamertjes, lawaai van lastige kinderen, gebrek aan geld, aan comfort....

De nadering van den trein breekt gelukkig 't klaagverhaal

af, en René die zich met somberheid overgoten voelde, leeft op en schudt 't van zich af, al die misères....

Wat gaat 't hem ook eigenlijk aan? Ellende is er altijd ergens, dat spreekt van zelf, maar als je je al 't leed van anderen in de wereld moest aantrekken.

.....

Daar dondert de trein aan, plotseling geremd voor 't station, dadelijk daarop loopt 't perron vol met gaande en komende Zondagsmenschen, boerinnen met groote lastig-opdringende pakken en manden en heele karavanen met kinderen die een Zondagje buiten komen doorbrengen.

René heeft zijn vriend al ontdekt en gewenkt en nu, met de beide handen hem begroetend, met stralende blijdschap hem aanziende, gelukkig dat hij die bekende sonore stem weer hoort, neemt hij met hand en oogen weer bezit van zijn langontbeerden, veel-gemisten confident.

- O, ik ben zoo blij dat je nu eens komt.... wacht, dezen kant uit; ik heb daar een rijtuig staan, want je weet, we liggen niet aan den trein.... 't is ruim een uur rijden.... - .....

En toen, in 't rijtuig, kwam alles los. Alles vertelde hij, hoe hij toevallig, alsof 't lot 't zoo gewild had, zijn kamers gehuurd had bij de moeder van zijn Beatrice, hoe hij 't vreemde mooie kind pas eenige dagen later op de hei ontmoet had, toen eerst te weten komend dat zij woonden onder eenzelfde dak.... Hoe hij toen met veel moeite de toestemming van de moeder gekregen had om 't meisje te schilderen, en hoe 't naïeve kind met haar goud aureool om 't verwonderde gezichtje en haar lichte vragende oogen hem verrukt en geboeid had, totdat zijn bewondering was aangegroeid tot felle begeerte, altijd geprikkeld door 't mysterie van hun korte en weinige oogenblikken van alleen-zijn, door 't gevaar voor ontdekking dat hem honderd listen ingaf om de moeder en andere menschen te misleiden.... een vloed van confidenties was 't die over 't kalme blonde hoofd van Gerard losbrak als een lang-tegengehouden en nu eindelijkvrijgelaten stroom....

Af en toe bracht Gerard even zijn zakdoek naar 't voorhoofd; de zon stond ook op 't hoogst en hij had al een reis van een paar uur in een stik-warme coupé achter den rug....

Langzamerhand kwam een half-soezelig gevoel over hem,

waarin de vertellende stem van René, de hoefslag van 't paard en 't knarsen af-en-toe van de wielen in 't grint een eentonig, slaapverwekkend muziekje werden, en meer en meer moest hij moeite doen om zijn oogen open te houden.....

Plotseling schrikte hij op doordat 't rijtuig op een steen stootte.... hij was waarachtig bijna weg geweest.... Neen, dat mocht niet; hij richtte zich in eens op met een schokje en begon toen ook druk te vertellen, over hemzelf, over zijn zaken, ook over een meisje dat hij ten huwelijk wilde vragen, maar waartoe hij nog niet geheel besloten was....

- Zoo-met-een zijn we er - viel René hem in de rede, en even daarna kwam 't rijtuig met groot geraas op de keisteenen te rijden, tusschen enkele armoedige, wit-gekalkte huisjes door, waar troepen blond-harige kinderen met verbaasde gezichten 't rijtuig aankeken. Daar voorbij, toen rechtsom, en daar zag Gerard een geheel begroeid en bebloemd villatje met openslaande ramen aan den weg, een allerliefst riant optrekje met bosch en hei en bloemen overal rondom, en een gouden zonlicht, spelend door hooge boomen in lichtplekjes op de bloemenweelde van den grond.

- Hier is 't zeker? -

- Hier is 't. Vind je 't niet lief? Kom binnen. Dit is de eetkamer, en hier zit ik ook meestal s' avonds, hiernaast is mijn atelier. -

En een stuk Oostersch tapijt op zij schuivend, een portière die hij zelf daar aangespijkerd had, liet hij zijn vriend voorgaan in een kamer die door hoog-invallend licht tot atelier geschikt was gemaakt en waar 't heele Gerard van-ouds-bekende ‘rommelzoodje’ van René's vroeger atelier was overgebracht. Dezelfde chaotische wanorde van papieren, verf- en olie-geknoei, kwasten, pleister-fragmenten, Japansche curiositeiten, oud-blauw en lappen.... in 't kort de heele ‘uitdragerswinkel’, zooals Gerard 't gewoonlijk noemde, vond hij daar terug.

Maar aan de muren zag hij veel nieuws, tal van vlugge, vluchtige studies daar in den omtrek genomen, en op alle hetzelfde figuurtje, in alle dezelfde gedachte. Het figuur hoofdzaak, zij op den voorgrond altijd, vreemd, lichtend, mystiek, de groote lijnen van de hei-horizon achter haar, de licht-lucht haar hoofd als een stralen-krans.

- Lijkt ze nu? - vroeg Gerard.

- Ja, dat wil zeggen, ze lijkt, zooals ik haar zie, natuurlijk.... -

- Is ze niet geweldig mager? -

René stoof op.

- Mager?! Wou je dan dat ze dik was? Ze is juist prachtig zoo, die fijne graciele lijnen.... -

- O....? Nu.... ik zou dunkt me een eenigszins golvende lijn prefereeren.... maar.... - en bij zichzelf maakte Gerard zijn zin af met een van zijn gewone zeggetjes ‘ieder zijn meug, zei de boer....’ Hardop vervolgde hij echter: - hoe komt ze toch aan dien mooien naam, Beatrice? -

- O zoo noem ik haar; ik heb haar dien naam gegeven, het is net zoo'n Beatrice-figuurtje.... je zal haar, hoop ik, van middag of van avond wel zien; ze is nu uit. Zeg.... wil je wat hebben?.... -

En even daarna zaten ze als van ouds, onder de port, van alles te vertellen, vooral René, en Gerard altijd geduldig luisterende naar de groote voornemens en verwachtingen, de hemelbestormende plannen.... net als vroeger.... net als vroeger weer!

- En wat doe je nu verder? Wat doe je met haar, later? -

- Met haar? Wel, dat weet ik niet. Ik heb daar eigenlijk nog niet over gedacht. Ik denk dat wij altijd bij elkaar blijven, ik denk dat ik haar maar meeneem... -

- Och kom!-

- Wel ja, waarom niet? Wat kan me dat getrouw en dat alles schelen? Wat gaan me die dingen aan? Maar... later, later... dat is nog zoo ver! Ze is nu bij me, verder denk ik nog maar niet!...-

Gerard lachte maar weer. In een ander had hij 't zeker afgekeurd, maar René! Och, morgen had hij misschien weer wat anders in zijn hoofd; hij moest nu eenmaal altijd dolle dingen zeggen en doen, omdat hij niet anders kon wezen, omdat hij nu eenmaal zoo gemaakt scheen te zijn... Maar onzinnig bleef hij 't vinden en practisch als hij was, voorzag hij voor René nog een boel last van die historie.....

Den heelen dag bleef 't meisje uit, tot groote onrust van René, die begon te vreezen dat Gerard haar niet meer zien

zou. Eindelijk, even na 't eten, hoorden zij haar stem achter. Onmiddellijk stond René op om de moeder onder een of ander voorwendsel uit te sturen, zoodat Beatrice binnen zou kunnen komen.

Eenige oogenblikken daarna kwam ook René met 't meisje terug, dat aarzelend bij de deur bleef staan, den vreemde monsterend met groote licht-open oogen, hem zwijgende aankijkend in een kinderlijk-bange verlegenheid.

- Kom, wees niet verlegen, kindje, dit is immers mijn beste vriend... -

Het meisje stak schuchter een hand uit en René, die haar uitlachte, zei tegen Gerard: - Noem haar alsjeblieft ook Beatrice, haar gewone naam is afschuwelijk, dien wil ik niet hooren. -

Gerard nam haar hand aan en zei iets vriendelijks, maar bij zichzelf dacht hij hoe 't godsmogelijk was, dat iemand iets bijzonders in dat magere verlegen kind kon zien.

In 't eerst vlotte 't gesprek ook niet best, maar toen de zon lager en lager kwam en de aanschemerende avond iets meer intiems aan hun bijeenzijn gaf, begon Beatrice met haar zachte, wat eentonige stem, als in harmonie met den rustigen schemer, mee te praten, en verdween meer en meer de wat gedwongen toon van de eerste oogenblikken.

En toen Gerard zoo met hen zat, met 't oog op de hei, die donker violet afstak van een gouden heiligen-lucht en waarover een avondkoelte als een geurige caresse tot hem kwam en zijn gezicht verleidend aanstreelde, toen kwam een vaag bewustzijn in hem op, dat er toch iets ontbrak in zijn eigen bezig leven van zaken en ordinaire genoegentjes, dat hier iets was dat altijd langs hem heen was gegaan en langs hem zou blijven gaan... een aroom, een kleur, een klank, die hij met zijn zintuigen nooit in zich zou kunnen opnemen, en waaraan hij nog nooit, zooals nu, onbestemd 't gemis gevoeld had...

Dat alles dommelde in hem om, terwijl hij de elegante zwengelwolkjes van zijn cigarette nastaarde en hij zich nauwelijks rekenschap kon geven van die even opkomende, voor hem zoo vreemde gewaarwordingen.....

Het was tijd om heen te gaan, want 't boerenlogementje was al te slecht en primitief en bij René wou hij liever niet blijven, hoezeer die hem er toe animeerde; hij had in eens een gevoel gekregen dat hij zich dien nacht erg ongelukkig en verlaten zou voelen als hij daar bleef...

Toen hij, na een hartelijk afscheid en vele beloften van terug te zullen komen, eindelijk wegreed en in 't rijtuig nog eens om keek naar René en Beatrice, die hand in hand in 't omgroeide raam stonden, overviel hem dat gevoel plotseling met nog grooter intensiteit, zoodat hij na een laatsten vluchtigen handgroet niet meer omzag en zich bepaald verlicht voelde toen een draai van den weg hem 't villatje voor goed aan 't gezicht onttrok...

Die ongewone bui van melancholie bleef hem bij gedurende heel den rit en de verdere reis naar huis, en de vele gedachten hielden zelfs den slaap uit zijn oogen. Maar toen hij 's avonds laat thuis kwam te midden van zijn boeken, zijn schrijftafel en zijn eikenhouten en leeren meubelen, in die kamer waar alles een indruk gaf van overdachte serieuse degelijkheid, toen vond hij in eens zich zelf en zijn eigen kringetje van gedachten weer terug, hij voelde zich in die deftig-soliede omgeving welbehagelijker en meer thuis dan ooit te voren en hij dacht toen weer alleen aan René's idylle terug als aan een dol capricetje daar ergens op de hei, heel in de verte, - 't hoofd weer schuddend om wat er 't einde van zou zijn.....

Een dampige beklemmende mist heeft den heelen dag over de stad gehangen, zoodat 't gaslicht al van den morgen af in de kantoren gebrand heeft. Alle kleuren gaan op in dien grijzen damp, een chaos van onoogelijk zwart en vuilgrijs warrelt dooreen op de natte straten, en Gerard die even van zijn werk opkijkt naar buiten, voelt weinig lust zijn warme verlichte kamer te verlaten en daar beneden in dat gekrioel een deel, een atoom te gaan uitmaken van die zwarte, bewegende massa.

Maar de gewoonte van zijn societeits-uurtje weegt zwaarder voor hem, man van regelmaat, dan zijn tegenzin in het loopje door 't vuile weer; bovendien, 't lijkt altijd erger zoo door de ramen gezien, buiten valt 't meestal mee... en zoo zichzelf aanmoedigende, ruimt hij zijn papieren netjes op, zich gereedmakend om zijn dagelijksch bittertje te gaan drinken, onder de dagelijksch terugkeerende praatjes van dezelfde lui die hij dagelijks om zijn tafeltje bijeen vindt.

Vóor hij zijn lamp uitdraait luistert hij even... wat is daar toch, daar beneden? Hij hoort naar zich vragen en volgens gegeven order ‘niet thuis’ roepen; toch hoort hij iemand naar boven komen, een korte zenuwachtige altercatie volgt met de juffrouw aan de trap en een oogenblik daarna staat René in de deur, door 't lampschijnsel bleek en scherpbelicht opdoemende uit de donkere gangholte achter hem.

- God, kerel, waar kom jij vandaan? Wat is er? Onraad? -

René kijkt hem aan met wijdopen oogen, die onder de donkere wenkbrauwen zijn als twee diep-zwarte vlakken in het bleek, getrokken gezicht. Zwijgend steekt hij een hand uit en Gerard voelt die tengere koude hand met nerveuse schokken de zijne omklemmen, er zich aan vastklampen als een gejaagd angstig kind aan de beschermende kracht van een mensch... Met een behoefte om René iets liefs aan te doen, sluit hij die lijdenswitte vingeren in een vasten, vriendschappelijken greep, en die eerste aanraking van hartelijkheid en sympathie verweekt René's ingehouden smart, zoodat de tranen in eens zijn oogen vullen en hij in eene plotselinge schaamte zijn gezicht afwendt en de hand voor zijn oogen drukt...

Toen vertelde hij met korte, onsamenhangende zinnetjes langzamerhand 't heele verhaal... hoe de moeder hen blijkbaar al lang in 't oog had gehad, hoe zij op een dag Beatrice plotseling had weggezonden, zoogenaamd uit logeeren bij een tante, hoe 't meisje hem vandaar een blijkbaar door de familie gedicteerd briefje had gezonden, waarin zij hem meedeelde voorloopig bij haar tante te zullen blijven, hoe al zijn brieven onbeantwoord bleven, waarschijnlijk dus wel achtergehouden werden en hoe toen eindelijk 't ergste, 't wreedste kwam, toen de moeder zelve hem kwam vertellen dat haar dochter zou gaan trouwen met een knappen jongen, die al lang plan op haar had... den zoon van den ouden logementhouder van 't dorp... - alles, alles wat hem zoo zeer had gedaan, wat hem zoo ellendig had gemaakt dat hij 't niet meer alleen daar had kunnen uithouden en hij in zijn wanhoop naar zijn ouden vriend was gekomen. -

- Zij is er toe gedwongen, dat weet ik zeker; zij durft niet tegen de heele familie op, 't arme kind. Zij zijn haar met hun allen natuurlijk de baas... En ik, die er niets aan doen kan... niets! O, ik ben zoo ellendig, zoo lam, zoo suf-geslagen,... ik

kan niets meer uitvoeren, m'n werk staat daar en ik kan er niets aan doen... En ik was zoo goed op gang! Ik had nog nooit zoo goed gewerkt! En alles was zoo mooi, zoo zonnig, zoo licht... en daar komt die boere-troep, dat pummel-volk me met hun ruwe handen dat alles ontnemen, alles verscheuren... -

Gerard voelde een groot medelijden in zich voor dien armen, voor de zooveelste maal uit-den-hemel-gevallen René, en tegelijkertijd was 't bewustzijn streelend in hem, dat hij nooit zulke misères zou hebben door te maken, hij met zijn rustige gulden-middelmaat-houdende natuur. Hij wist wel dat er niet veel troostwoorden van hem gevergd werden, en ook dat ze nu toch niet zouden helpen, nu René nog zoo erg onder den indruk van zijn verlies was... Het beste was maar om den armen jongen zijn hart te laten uitstorten, dat zou hem zeker goeddoen vooreerst... En later, als hij wat over 't eerste verdriet heen was, zou hij er wel over gaan denken net als Gerard, die bij zichzelven zei, dat 't historietje eigenlijk nogal goed was afgeloopen voor alle partijen... Een eind moest er natuurlijk toch eens aan komen en was dit nu maar niet 't rationeelste?...

Het engagement van Gerard was niet doorgegaan. De ouders en 't meisje zelf hadden te veel bezwaren gemaakt, zoodat hij zijn aanzoek had zien afwijzen. Hij was er nogal kalm over, 't meest souffreerde 't menschelijk ijdelheidje in hem onder 't blauwtje, dat hem wel door 't meisje bespaard had kunnen worden.

Tengevolge van die onaangename historie was er een wrevel in hem tegen de vrouwen in 't algemeen, en zoo bracht dit kleine, kalm-booze gevoel van gekrenktheid hem nog nader tot René, die na meer dan een half jaar noch zijn verdriet, noch zijn verontwaardiging heelemaal te boven had kunnen komen.

Nu vooral leefde zijn verdriet sterker op, nu de zomer weer begon, nu de heele natuur door martelende souvenirs aan zijn vervlogen zomerdroom hem pijnigde met zonlicht, hem tergde met Mei-bloesems en der vogelen passie-zang..

Op een dag dat ze samen buiten wandelden, zei René op eens:

- Zeg, ik kan 't niet uithouden... ik weet wel dat 't on-

verstandig is... dat weet ik al vóordat jij 't me zeggen zal... Maar ik ga er naar toe. -

- Waar naar toe? -

- Naar haar... naar Beatrice... -

- Naar... je meent 't toch niet?! -

- Jawel, zeker. Ik kan 't niet langer uithouden... ik wil haar zien. -

- Je bent krankzinnig als je 't doet. Wat wil je? Wat zoek je daar? Jou Beatrice bestaat niet meer, nu zij getrouwd is... -

- Ik wil niets dan haar zien. Ik wil weten... ik wil zien of ze me vergeten heeft... -

- En daar de rust in huis verstoren. Ik vind 't slecht van je als je 't doet. Ik weet er alles van, je zal natuurlijk weer de een of andere gevaarlijke dwaasheid doen... -

- Ga dan mee, dan zal je zien dat ik verstandig zal zijn. Ga dan met me mee, heusch... ik wil haar alléen maar even zien!... -

En al de advocaten-handigheid van Gerard bleef machteloos tegen de koppigheid van René die zich door geen redeneering van zijn plan liet afbrengen.

Zoo besloot Gerard om in 's hemelsnaam maar met den dollekop mee te gaan om hem ten minste van nog erger gekheden te kunnen afhouden, en onmiddellijk werd door René bepaald dat ze den volgenden dag zouden gaan, in 't logement zouden eten, om met den trein van negen uur weer te vertrekken.....

Dien nacht had 't geonweerd, en 's morgens joeg de Westenwind groote donker-bolle wolkgevaarten langs de lucht.

Het mooie weer was bedorven, de temperatuur verkoeld en de wind zweepte af-en-toe regenvlagen als stroomen treur-grijs over 't land .....

Van uitstel had René echter niets willen hooren, een jagend ongeduld beheerschte hem zóó dat 't spreken onderweg hem fysiek onmogelijk werd en hij een gevoel kreeg of zijn hart in hem ineen- en opkromp, zoodat er een weeë leegte in hem kwam, die hem onder 't rijden een sensatie gaf van opkomende zeeziekte.... Eindeloos lang scheen hem de weg.... eindeloos dat rijden langs al dat bekende, waarvan hij wel iedere lijn, ieder hoekje in zijn herinnering terugvond, maar zoo raar

nu; zoo vreemd toch.... ver leek 't van hem, en alles lag in nevelen....

Het samenkrimpende gevoel in zijn borst werd erger en erger naarmate René 't Antwoord op zijn pijnigend Vragen naderde, en toen 't rijtuig aan den hoek kwam, waarna dadelijk het villatje voor hem zou liggen, voelde hij heet-jagend 't bloed stroomen naar zijn polsen die zwaar en onmachtig neer hingen, en hij werd bang dat hij zich in de emotie niet goed zou kunnen houden....

Hij hoorde Gerard zeggen ‘Hier was 't, niet waar?’ - en toen zag hij zijn verloren, zijn verwoest, zijn ontheiligd Eden weerom.....

Het huisje scheen weer bewoond te zijn en de nieuwe eigenaar had er al zijn eigen stempel op gedrukt.

De klimplanten waren van den gevel afgetrokken en roestig staken nog overal de spijkers uit 't vochtige hout. Uit de zwiepende boomen kletsten groote waterdroppels tegen de dichte ruiten; een zilveren tuinbal stond midden in een perk waar eenige glimmend-natte hulststruikjes pas geplant waren....

Een besef dat hier alles van hem gestorven was jammerde in hem om, en hij kreeg een zwak verlangen om tegen iemands schouder aan hard uit te huilen, met veel tranen en groote snikken, als een klein kind.

Maar voor Gerard wou hij zich goed houden, en zich vermannende, zei hij met een vreemde schorre stem: ‘Zoo meteen zijn we er’...., en onmiddellijk nadat hij 't uitsprak, herinnerde hij zich dat hij juist die zelfde woorden zei, dien dag, dien eenigen gouden zonne-dag toen hij in de over-zwelling van zijn geluk behoefte had om 't aan Gerard meetedeelen, 't hem te vertoonen, 't voor hem uit te spreiden als een dolzinnige rijkaard die zijn goud-schatten etaleert!

- Ja.... en gelukkig ook, want 't begint weer lekker te regenen.... daar heb je 't logement.... O, 't is veranderd,.... verbeterd, dunkt me.... -

Het rijtuig hield op, en René zag dat 't logementje groote veranderingen had ondergaan en met een houten verandah was verrijkt, blijkbaar op hoop van zomergasten gebouwd, maar nu, met 't slechte weer, in kale leegheid gapend aan den weg.

En nu kwam in eens een vreeselijke angst in hem op voor die ontmoeting, waarnaar hij sedert den vorigen middag met

al zijn gespannen zenuwen verlangd had. Een bang terugschrikken was 't voor den doodslag van zijn nog agoniseerende illusie; een vaste overtuiging nu, dat 't gestorvene toch niet herleven zou....

Gerard vond 't heele tochtje mooi vervelend en gewoon onzinnig; hij was koud geworden in 't rijtuig, en naar een verwarmenden borrel verlangende, duwde hij René die nog weifelend in de tochtige verandah stond naar binnen, naar een grauwe holle gelagkamer, waar 't naar bier en jenever rook, en 't met 't donkere weer was alsof alle grauwheid van buiten zich daar had opeengehoopt, de hoeken vullend met duisternis, de omtrekken en kleuren afstompend, ze opnemend in één grijzen àl-toon.....

In 't buffet staat een vrouw gekheid te maken met een bleek viezig kellnertje; als zij de beide heeren ziet, krijgt de jongen een terechtwijzing, en in haar waardigheid van hotelière wendt zij zich, met een over-'t-grapje-nog-even-na-lachend gezicht tot de bezoekers.

Plotseling vertrekt haar gezicht in een uitdrukking van vreeselijken schrik, en niet wetend wat ze doen moet of zeggen zal blijft ze hen allebei aanstaren met groot-open angst-oogen, onbeweeglijk daar staande in een hulpeloos geenraad-weten.

En René voelt een wanhoops-onmacht in zich en een smartvolle schaamte komt over hem, om wat er van zijn illusie is gebleven....

Hij staat nog voor haar, in een verbijstering, kijkend naar dat mensch, waarin hij niets van 't verleden terugvindt, voor wie alleen 't heden leeft, en op wier gezicht slechts doodsangst staat om dat heden te verliezen door 't daar plotseling opspokende verleden....

Hij wil iets zeggen, maar in hem groeit 't besef aan dat al wat hij zeggen wou, onzinnig en belachelijk zou klinken.... en hij zwijgt....

Gerard verbreekt de pijnlijke stilte door iets te bestellen en als hij René wat vraagt over 't diner van dien middag, antwoordt deze hem met een paar langzame woorden, dat 't hem allemaal 't zelfde is en dat Gerard maar zeggen moet wat hij hebben wil. Dan draait hij zich om en zoekt hij 't verste tafeltje, waar 't donkerst is, en gaat daar zitten met 't hoofd

in de hand, in doffe ellende starende naar buiten, naar de jagende wolken en de geeselende boomtoppen....

Een manne-stem in de gang roept ‘Betje! Bet!’ en tot verbazing van Gerard zegt ‘Beatrice’ tegen 't kellnertje ‘Ga ès zeggen dat ik kom’.... Gerard kijkt om naar René, die den moed niet heeft om zijn blik te beantwoorden....

Nog even kijkt de vrouw schuw naar René, maar zijn houding heeft haar gerust gesteld, zoodat zij van-achter 't buffet te voorschijn durft komen en door de gelagkamer gaat naar de gang-deur.

René slaat de oogen even op, en hij ziet dat haar gang zwaar geworden is en zij haar tengerheid verloren heeft.....

Dien middag dineerde hij slecht, hoewel de jonge logementhouder groote zorg aan 't eten besteed had, toen hij hoorde dat een van de heeren vroeger kamers bewoond had bij zijn schoonmoeder....

Maar Gerard, die zich niet veel van 't menu had voorgesteld was heel tevreden, hij had honger, 't smaakte hem goed en dat met de gedachte dat hij over een paar uur weer thuis zou zitten en René wel voorgoed van dergelijke pelgrimstochten genezen zou zijn, bracht hem in een vroolijke stemming, zoodat hij zeer spraakzaam aan tafel was. Hij was echter goedig genoeg om zijn opmerkingen over de droef-belachelijke ontmoeting maar thuis te houden, wel begrijpende hoe elke aanraking van dat teêre punt René zeer moest doen.

René was er hem dankbaar voor; hij verlangde nu ook maar één ding, en dat was zoo gauw mogelijk weer weg te komen.... haar niet meer te moeten zien....

Hij zei dat, wat haperend, omdat hij 't rijtuig wou laten voorkomen voor den trein van negen uur, denzelfden waarmee Gerard ook indertijd vandaar was gegaan, op dien dag, dien verren, verren lichten dag....

Gerard riep toen 't kellnertje om af te rekenen en bestelde een dicht rijtuig, daar 't na den middag voortdurend was blijven doorregenen.

- Maar de trein van negen uur is opgeheven, meneer; die is verzet op acht uur, en dien kan u niet meer halen. -

- Opgeheven?! En is er geen latere? -

- Neen meneer; niet voor morgenochtend acht uur. -

René revolteerde zich, hij moest weg, hij verkoos niet te blijven.... hier logeeren, dat wilde hij niet, dan nog liever buiten slapen.... of blijven loopen....

Maar kletterende regen en gierende wind antwoordden hem op zijn dol idee....

Er was nu eenmaal niets aan te doen, ze moesten blijven logeeren, 't was 't eenige wat er op stond.... en René gaf toe; zijn wilskracht en verzet waren gebroken; hij voelde zich zoo zwak, zoo neergeslagen, dat hij willoos nu verder zich liet voortdrijven zooals de omstandigheden hem stuwen zouden.....

Het vooruitzicht van nog een paar uren in die gelagkamer te moeten verduwen, en eerst morgenochtend van hier te kunnen, gaat ook sterk op Gerard's stemming werken; een landziekige verveling begint tegen hem op te kruipen, hem alle lust benemend om iets te doen of te zeggen.

- Laten we in godsnaam maar naar bed gaan; 't is wel gek vroeg, maar misschien kunnen we in slaap komen....-

- Slapen?.... daar zal wel niet veel van inkomen, maar.... 't is goed,.... 't is nog 't beste.... - En zoo gaat René ook maar naar boven, met een lantaarntje voorgelicht, naar een treurige duf-riekende kamer, met kil-wit neteldoek voor de ramen en somber-groene geheimzinnige gordijnen om 't bed.

Hij kleedt zich uit bij 't bleeke kaarsvlammetje, telkens kijkend naar een kleurendruk aan den muur, en zich ergerend over 't misselijk-lieftallige van de zoetsappige juffrouw op die prent....

Hij heeft 't gevoel dat hij niet kan doordenken, iets zwaars en dichts is er in zijn hoofd, en hij wil nu ook maar niet denken, hij wil 't ook maar veel liever niet....

Zoo gaat hij liggen tusschen de hem om-huiverende lakens, en hij bibbert in zijn stil-liggen, in zijn wachten op den slaap, die misschien niet komen zal....

Het wordt beneden nu ook alles stil; alleen een groote gangklok hoort hij tikken, scherp, hard tikken in de holle leegheid van het huis, en duidelijk articuleerend tikt 't:

Wat gek! - wat gek!

't Is gek - 't is gek!

En René kan niet laten aldoor mee-te-zeggen ‘'t [s gek - 't is gek!’.... tot hij zachtjes als wegdrijvend, niet meer

hoorend, niet meer wetend, in slaap valt, - in een langen vasten slaap, waaruit hij pas in den ochtend wakker wordt.

Den volgenden morgen was 't helder, frisch weer. Het woei nog, en langs de blauwe lucht schoven de blanke wolken als groote wattenvlokken, sneeuwig-wit. Er was iets uitdagends in het schelle licht, in de luidruchtigheid van de vogels, in 't frissche groen, in 't brutaal-blauw van den hemel; er was overmoed in den wind, een kracht-bewustzijn in 't blije kleuren-leven, op-juichend na den grijzen druk van den vorigen dag.

René voelde die opleving om hem heen als een bespotting van zijn eigen dofheid en neerslachtigheid, en hij schaamde zich tegenover die sterke natuur, zooals hij zich gisteren tegenover Gerard had geschaamd....

Toen eindelijk 't rijtuig voor stond en zij wilden afrekenen, hadden ze alle moeite om hun geld aan den hotelier kwijt te raken.... de goeie man had zoo graag uit oude relatie.... omdat de heeren Betje vroeger nog gekend hadden.... hij had dat nu zoo aardig gevonden....

Maar René trilde en kortaf snauwde hij den man toe dat ze geen tijd met praten te verliezen hadden....

Toen ze beiden in 't rijtuig zaten, en 't portier werd dichtgeslagen, en René stil-somber voor zich heen bleef kijken, dreef een gevoel van nieuwsgierigheid Gerard er toe nog eens even om te zien, om te weten of dáár nog iets van 't verleden de scheiding had overleefd... of daar misschien een hand schuwbehoedzaam een hoekje van 't gordijn zou oplichten, om nog even te zien.... toch nog éven, nog ééns te zien?....

Maar voor de ramen bleven de witte gordijnen alle dicht en onbewogen, als de bleeke, gesloten oogleden van een doode.....

M. SNIJDER VAN WISSENKERKE-CLANT VAN DER MIJLL.

Nansen's Noord-pool-expeditie.

In den loop van dit jaar zal een expeditie naar het hooge Noorden vertrekken, die aan stoutmoedigheid en oorspronkelijkheid alle tot dusverre daarheen ondernomen tochten achter zich laat en waarvan de uitkomst door de geheele beschaafde wereld met belangstelling te gemoet zal worden gezien.

De Noorsche zoöloog Dr. Frithjof Nansen, reeds beroemd door zijn merkwaardigen en koenen tocht dwars door Groenland, zal zich met een opzettelijk daarvoor gebouwd en uitgerust stoomschip naar de Nieuw-Siberische eilanden begeven, aldaar trachten een zoo groot mogelijke breedte te bereiken om zich vervolgens door het ijs te laten insluiten, in de hoop daarmede, dwars door de nog onbekende deelen van het Noordpoolbekken, naar de zee tusschen Groenland en Spitsbergen te drijven.

Onwillekeurig denken wij bij dit in weinige woorden geschetste plan aan een der ‘wonderreizen’ van Jules Verne; maar vernemende, dat het Nansen en allen, die hem in het ten uitvoer brengen van zijn voorgenomen reis steunden, hooge ernst is, zijn wij geneigd het plan roekeloos, ja onverantwoordelijk te vinden. Inderdaad schijnt dit zoo en de korte meer of mindere juiste berichten omtrent deze onderneming, die reeds sedert meer dan twee jaren in dag- en weekbladen de ronde doen, geven misschien werkelijk het recht geen al te groote verwachtingen van de zaak te koesteren.

Maar, toen Nansen in 1888 zijn Groenlandsche reis ondernam waren er ook slechts weinigen, die aan het welslagen daarvan geloofden: reeds een landing op de oostkust, wist men, leverde zeer groote bezwaren op en de tocht naar de tegenovergestelde kust, over het binnenlandsche ijs, die reeds herhaaldelijk be-

proefd maar steeds mislukt was, Nansen, dacht men, zou dien evenmin volbrengen en zoo aarzelde men niet ook deze reis dwaas en onverstandig, zoo niet erger te noemen. En toch - Nansen behaalde een zóó schitterende overwinning, dat hem daardoor tevens een plaats in de eerste rijen der Noordpoolonderzoekers werd ingeruimd.

Ieder, die zich ooit met de ontwikkeling onzer kennis van de Noordpoolstreken heeft bezig gehouden, weet, dat de daarheen ondernomen ontdekkingstochten thans geen onmiddellijk practisch belang meer hebben. Immers is gebleken, dat noch de Noordwestelijke doortocht in 1850 door Mac Clure gevonden, noch de door Nordenskjöld in 1878 ontdekte Noordoostpassage als handelswegen van belang zijn; ook deze laatste niet, want al heeft vooral Nordenskjöld zelf jaren lang vol gehouden, dat de door hem geopende weg naar de Siberische rivieren een toekomst had, na de jaren, waarin hij zijn beroemde reis om Azië en Europa volbracht, zijn er vele zomers gevolgd, waarin geen enkel schip er in slaagde langs den door Nordenskjöld aangegeven weg door te dringen, zoodat gebleken is, dat de scheepvaart op Siberië met te groote risico gepaard ging dan dat zij, met kans op voordeel, kan worden ondernomen.

Het doel der tegenwoordige Noordpooltochten is uitsluitend een wetenschappelijk doel en zij, die hiermede niet tevreden zijn, mogen hier herinnerd worden aan de woorden van Sir John Franklin, den beroemden Engelschen poolreiziger, die, toen men hem vroeg, waarvoor of toch de pooltochten, waarvoor hij zoo veel belangstelling toonde, dienden, antwoordde met de wedervraag: ‘Waarvoor dient een pasgeboren kind?’ Overigens is het reeds zoo vaak en in zoo verschillende bewoordingen gezegd, het practische leeft van het niet-practische, en voor hen, die het nut van wetenschappelijke onderzoekingen ontkennen, wanneer dit zich niet zoo onmiddellijk in percenten van de daarvoor bestede sommen laat uitdrukken, voor hen is dit opstel niet geschreven.

Bij de meeste pooltochten, die geen handelsbelangen beoegden, was, voor zoover ze althans niet tot opsporing van vroegere expeditiën werden uitgerust, het bereiken van een zoo hoog mogelijke breedte, het doen van geographische ontdekkingen en waarnemingen op natuurkundig gebied in den ruimsten zin, hoofddoel, doch men mag als zeker aannemen, dat het meeren-

deel van hen, die daaraan deelnamen, het bereiken van de Noordpool, dat geheimzinnig aspunt onzer aarde, voor oogen heeft gezweefd. Dat evenwel, het al of niet bereiken van dit slechts astronomisch belangrijk punt eigenlijk geheel en al bijzaak is, behoeft wel niet gezegd te worden: immers men zal daar niets anders vinden dan misschien een stuk ijszee of mogelijk een eiland in niets van de omringende punten verschillend. Van des te meer belang evenwel is het door te dringen tot de rondom de Pool gelegen streken, waarvan onze kennis nog slechts zuiver theoretisch is. Intusschen ook hierin is men nimmer geslaagd; alle pogingen stuitten af op onoverkomelijke hindernissen en vele vroegere ijveraars voor een bereiken der Pool hebben zich ten slotte nedergelegd bij de gedachte, dat deze, met de middelen, waarover wij thans kunnen beschikken, eenvoudig niet te bereiken is. Anderen evenwel laten zich door deze moeielijkheden niet afschrikken en komen telkens nog weer met nieuwe plannen aan, waarvan zij, met meer of minder recht, de beste verwachtingen koesteren.

Zulk een plan nu is ook dat van Frithjof Nansen, en daar dit in vele opzichten geheel van alle vroegere afwijkt en bovendien op zeer logisch beredeneerde grondslagen berust, zoo verdient het, meer dan dat van zijn voorgangers, de aandacht van alle belangstellenden.

Langs drie wegen heeft men, met althans een tamelijk gevolg, getracht een hooge geographische breedte te bereiken: vooreerst tusschen Groenland en N.-Amerika door den Smithsound en zijn voortzetting het Kennedy-kanaal, ten tweede noordelijk van Spitsbergen en ten derde noordwaarts van Nova-Zembla. Langs den eersten weg kwam Luitenant Lockwood van de Amerikaansche Greeley-expeditie den 13en Mei 1882 tot 83° 24', op de noordkust van Groenland, de grootste breedte, die ooit bereikt is geworden; benoorden Spitsbergen drong Parry in Juli 1827, met sloepen over het ijs trekkende, tot 82° 44' door, terwijl, toen in 1873 door de Oostenrijksch-Hongaarsche expeditie ten noorden van Nova-Zembla, Franz-Josephland werd ontdekt, Payer aldaar in April van het volgende jaar de breedte van 82° 5' bereikte.[1)]

1) Op het hierachter afgedrukte kaartje zijn deze drie noordelijke punten door de cijfers 1, 2 en 3 aangegeven.

wezen, nooit, zelfs niet door de herinnering aan dien schuldigen hartstocht, wordt in Bourget's roman de stemming verbroken waarin de lezer door de eerste bladzijden gebracht was. De beelden die naast Henriette Scilly oprijzen, ook dat der schuldige vrouw, zijn door den kunstenaar zoo fijn, zoo aantrekkelijk geteekend, dat zij aan de reine harmonie der hoofdfiguur niet schaden. Mevrouw Raffraye, de arme teringlijderes, is zoo diep te beklagen dat haar alles vergeven wordt; en de kleine blonde Adèle, het onschuldige kind der zonde, is zoo aanvallig in haar schroom en in haar kinderlijke vertrouwelijkheid, dat zij, naast Henriette gezien, de bekoring dier andere onschuld door de hare slechts verhoogt. Langs welke bouwvallen van eer en geluk, van geloof en onschuld, van liefde en plichtgevoel Bourget zijne lezers ook voeren moge, nooit wordt de gewijde stemming geheel verstoord, nooit leidt hij ons geheel en al buiten de gezichtslijn van het Beloofde Land. Altijd door blijft het aan den horizont zichtbaar, altijd blijven wij ademen in een dampkring doortrokken van de geuren van La Terre Promise.

Een geheel ander land is K o s m o p o l i s . Klinkt die naam niet als de synoniem van het moderne Babylon, reeds in den Bijbel de schrille tegenhanger van de stad der belofte, het hemelsche Jeruzalem? Kosmopolis is de bonte, roezige wereld waarin de rassen elkaar botsend ontmoeten of, door éénheid van belangen en hartstochten gedreven, zich met elkaar vermengen. De oude spraakverwarring heeft opgehouden; de banaliteit van een zelfde bestaan ligt uitgespreid over de oppervlakte van al die levens. Maar op den bodem schuilt het geheim van ieders oorsprong. En wanneer die wereld in beroering komt, dan wordt het geleende en aangepaste kleed van een eenvormig salonleven afgeworpen en treedt ieder op in zijn eigen gestalte. Dan verbreekt elk dier overgeërfde instincten het gladde vernis der conventie, en de disharmonie van al die klanken en kreten, steeds luider en luider zich verheffend, overstemt geheel het eentonig en onbeduidend koorgezang der gewone mondaniteit.

In dit Kosmopolis voert Bourget zijne lezers rond.

Getrouw aan de eigenaardigheid van zijn talent, teekent hij niet, in een honderdtal figuren, de bonte verscheidenheid dier woelige wereld, maar ontleedt hij, in een twaalftal individuen, enkele typen van de rassen die hij hier samenbrengt. Evenmin

Sleden zijn volgens Nansen ontegenzeggelijk geschikt voor landreizen, zoo lang dus als zich onder de sneeuw of het ijs vaste grond bevindt; en dat hij van het nut er van partij wist te trekken heeft hij op zijn Groenlandsche reis bewezen; het gebruik er van is volgens hem evenwel te ontraden zoodra men over zeeijs heeft te trekken, dat uit den aard der zaak aan voortdurende veranderingen in ligging en toestand onderhevig is, zoodat men elk oogenblik op open water kan stuiten, waardoor een verder voortgaan een onmogelijkheid wordt, tenzij men voorzien is van sloepen, die evenwel weer groote moeielijkheden opleveren, wanneer ze over verre afstanden over het ijs moeten vervoerd worden. Daar, volgens hetgeen men nu reeds met zeer voldoende zekerheid zeggen kan, geen vast land zich tot aan de Pool uitstrekt, ook Groenland niet, zooals door den allerjongsten tocht van den Amerikaanschen marine-ingenieur Peary naar de noordkust van Groenland is aangetoond, en men evenmin mag verwachten tot aan de Pool onveranderlijk vast zeeijs te vinden, zoo is het meer dan waarschijnlijk, dat ook verdere sledetochten, ondernomen met het doel een zeer hooge breedte te bereiken, geen bevredigende resultaten zullen leveren.

Waarschijnlijk zal men later op de groote, witte plek, die nu nog onze Noordpoolkaarten ontsiert, hier en daar eilanden, of eilanden-groepen hebben te teekenen zooals Spitsbergen, Koning-Karelland, Frans-Josephland, de Nieuw-Siberische eilanden, de Parry-eilanden enz.; maar, afgaande op onze kennis van de toestanden rondom het poolbekken, hebben wij ons in hoofdzaak voor te stellen, dat de Pool omgeven is door een zee, niet een open poolzee, waaraan men zoo gaarne en zoo lang bleef gelooven, doch wier bestaan ten slotte naar het rijk der fabelen is verbannen, maar een zee meer of minder dicht bezet met ijs, dat voortdurend in beweging is en in een bepaalde richting (wij zullen het hieronder zien aangetoond) over de Pool heendrijft. Gelijk reeds is medegedeeld, bestaat nu het oorspronkelijke van Nansen's plan dáárin, dat hij wil trachten met zijn schip in dezen stroom te geraken om zich dan met het ijs over de Pool of althans dicht er langs te laten heen drijven.

De eerste vragen, die zich bij een bespreking van het voor en tegen van dit plan opdoen zijn natuurlijk deze: welke redenen kunnen worden aangevoerd voor het bestaan van een dergelijken stroom, en welken weg moet men inslaan om in-

dien stroom te geraken en er door te worden medegesleept?

Reeds sedert lang weet men, dat langs de oostkust van Groenland een krachtige stroom het ijs van het noorden naar het zuiden voert. De bemanning der ‘Hansa’, een der twee schepen van de Duitsche N.P. expeditie in 1869-70, werd, na verlies van haar schip, gedurende 200 dagen op een ijsschol door dezen stroom medegevoerd en dreef in dien tijd van 70° 50' tot 61° 21' alzoo negen en een halven graad zuidwaarts. Nog sneller was de drift, waarmede Nansen bij gelegenheid van zijn Groenlandsche reis kennis maakte. Door het stoomschip ‘Jason’ naar de oostkust gevoerd, verlieten hij en zijn metgezellen dit vaartuig bij de Sermilikfjord op 65° 30' N.B., in de hoop den volgenden dag door het losse pakijs de kust te bereiken. In plaats daarvan werden zij twaalf dagen lang door het ijs mede naar het zuiden gevoerd tot op 61° 30'; daar gelukte het hun eindelijk het open kustwater te bereiken, waarin zij nu weder tot op 63° 40' doordrongen om van daar hun eigenlijken tocht over het binnenlandsche ijs te beginnen.

Deze bijzonder krachtige Oostgroenlandsche stroom nu is volgens Nansen de voortzetting van een stroom, die, dwars door het onbekende deel der Poolzee, van de kusten van Siberië komt en hij weet tal van argumenten aan te voeren, die aan zijn bewering ontegenzeggelijk een zoo groot mogelijke waarschijnlijkheid geven.

De groote rivieren van N.O. Europa, die van N.W. Amerika, maar vooral die van N.-Azië, de Ob, Jenissei en Lena, voeren onafgebroken een ontzaglijke watermassa in de Poolzee, welke watermassa nog aanzienlijk versterkt wordt door den Golfstroom, die langs de westkust van Groenland, langs Spitsbergen en Nova-Zembla zijn vertakkingen noordwaarts zendt. Het is klaar als de dag, dat, wijl dit water daar niet kan blijven, bij de heerschende lage temperaturen ook niet noemenswaardig kan verdampen, het langs een of anderen weg, hetzij als ijs, hetzij als water, weer zuidwaarts stroomende, het poolbekken moet verlaten.

Nu weet men vooreerst, dat er zulk een arktische stroom bestaat aan de oostkust van N.-Amerika. Maar de doortochten tusschen de Amerikaansche kust en Groenland en tusschen de talrijke eilanden van de N.-Amerikaanschen archipel zijn zoo nauw, dat men niet kan verwachten, dat daar zeer groote

massa's water af zullen vloeien. Ruimer is de weg, tusschen Spitsbergen en Franz-Josephland, waar men ook het bestaan van een zuidwaarts gerichten stroom heeft outdekt; maar men zal niet ver bezijden de waarheid zijn, wanneer men aanneemt, dat deze beide stroomen te zamen ongeveer evenveel water afvoeren, als door den Golfstroom wordt aangevoerd. Zoo blijft er niet anders over dan aan te nemen, dat het voornamelijk de krachtige stroom langs de oostkust van Groenland is, die het door de Siberische e.a. rivieren uitgestorte water, of althans het grootste gedeelte daarvan, uit het poolbekken wegvoert.

Het wordt door deze beschouwing nu tevens duidelijk, waarom van de andere wegen, die men heeft voorgeslagen te volgen om de Pool of althans een zeer hooge breedte te bereiken, niet veel heil te verwachten is. Zoowel in Smithsound als tusschen Spitsbergen en Nova-Zembla beweegt men zich tegen den ijsstroom in, en hoe bezwaarlijk dit voor schepen, maar meer nog voor over het ijs in noordelijke richting trekkende sleden is heeft de ondervinding, bij al dergelijke pogingen opgedaan, geleerd.[1)]

De theorie van Nansen vindt een zeer krachtigen steun in een reeks van waargenomen feiten, die geheel met haar in overeenstemming zijn. Het meest bekende van deze feiten is ongetwijfeld dit, dat den 18en Juni 1884 bij Julianehaab, een Deensche kolonie aan het zuidelijk gedeelte van Groenlands westkust, een ijsschol aanspoelde, waarop zich een vastgevroren matrozenbroek en eenige beschreven papieren bevonden, een en ander afkomstig van het Amerikaansche poolschip ‘Jeannette’, dat den 13en Juni 1881 ten noorden der Nieuw-Siberische eilanden was vergaan. Gelijk een blik op het kaartje ons leert kan men niet aannemen, dat deze ijsschol van haar uitgangspunt (bij 4) langs de Siberische kust, over Kaap Tscheljuskin (de noordpunt van Azië), tusschen Nova-Zembla en Franz-Josephland en verder langs Spitsbergen naar Groenland gedreven is; want behalve, dat deze reis verreweg de langste is, wordt zij door hetgeen wij van de beweging van het ijs in dit gedeelte der IJszee weten, zeer onwaarschijnlijk gemaakt. Veel korter weg heeft zij af te leggen gehad wanneer zij in noor-

1) Op het kaartje zijn de richtingen der hier bedoelde stroomen door pijltjes aangegeven.

delijke richting, door de onbekende Poolzee, rechtstreeks naar Groenland is over komen drijven. Dat zij nu, op haar weg naar Julianehaab, (bij 5) door den nauwen Smithsound (6) zou zijn gegaan, is reeds daarom niet te veronderstellen omdat zij dan met den arktischen stroom ergens aan de oostkust van Amerika had moeten aandrijven en nooit aan het zuidelijk deel der westkust van Groenland had kunnen komen, wijl zij zich dan tegen den Golfstroom in had moeten bewegen, iets wat natuurlijk niet denkbaar is. Er blijft dus slechts over om aan te nemen, dat de bewuste ijsschol haar weg heeft gekozen oostwaarts van Groenland, daar in den boven besproken, zuidwaarts gerichten stroom is geraakt, die haar tot Kaap Farewell (de zuidpunt van Groenland) voerde, vanwaar zij ten slotte door den Golfstroom naar de plaats werd gebracht, waar ze aan land dreef.

Het hier besproken, hoogst gewichtige feit staat evenwel volstrekt niet op zich zelf. Op de oostkust van Groenland wordt jaarlijks drijf hout aangetroffen, dat bij onderzoek bleek slechts afkomstig te kunnen wezen van boomstammen, die door de groote Siberische rivieren in zee zijn gevoerd; bij Godthaab, op de westkust van Groenland, werd een plank aangespoeld, die volgens den Deenschen Eskimo-kenner Rink overeenstemde met die, welke de Eskimo's in Alaska als doelwit gebruiken bij oefeningen in het lanswerpen; welke plank dus op weinig na den zelfden weg moet gevolgd hebben als de voorwerpen der ‘Jeannette’.

Maar ook het ijs zelf legt hier een voor de meening van Nansen gunstig getuigenis af: de dikte en de omvangrijkheid der langs de oostkust van Groenland drijvende schotsen noopt ons aan te nemen, dat wij hier met ijs van hoogen ouderdom te doen hebben. Hierdoor wordt het onwaarschijnlijk, dat dit ijs zich nabij de Noordpool zelf gevormd heeft; immers de weg vandaar tot aan den 80sten breedtegraad, waar men het reeds onafgebroken zuidwaarts ziet drijven, is te kort en dus te spoedig afgelegd dan dat het daarbij dien omvang kon verkrijgen; het moet dus geruimer tijd in het water hebben gelegen, langer weg hebben afgelegd, en daar nu het drijfijs aan de noordkust van Siberië, dat veel dunner is, voortdurend naar het noorden schijnt te drijven, zoo ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat dit hetzelfde ijs is, dat zijn weg dwars door de Poolzee neemt.

Nog andere en nog meer afdoende argumenten voor zijn beweren geeft Nansen in het vóór eenige maanden van zijn hand en van die van Prof. Mohn verschenen werk, waarin de wetenschappelijke resultaten van zijn reis door Groenland worden besproken.[1)]

Deze argumenten worden ontleend aan de samenstelling van de vuile, bruinachtige, slijkerige massa, die de oppervlakte van oude ijsschollen in de IJszee in 't algemeen en vooral van die op de oostkust van Groenland bedekt, somtijds in een laag van verscheidene centimeters dikte. Reeds in het jaar 1882, toen Nansen in de Denemarkenstraat (de zeeëngte tusschen IJsland en Groenland) dit ijs voor de eerste maal zag, trok het zijn aandacht en stelde hij zich de vraag, waar de modder, die er op werd aangetroffen, haar oorsprong vond. Om deze vraag op te lossen vulde hij, tot nader onderzoek eenige flesschen met de bewuste massa. Waar de laag een aanmerkelijke dikte had, werd zij er eenvoudig met een spade afgestoken, terwijl hij op andere plaatsen, die minder verontreinigd waren, de bovenste, het ijs bedekkende sneeuwlaag verzamelde en smolt, waarbij natuurlijk de aanwezige vaste deeltjes in het water bezonken en aldus konden verzameld worden. Deze massa's werden later door den Zweedschen geoloog Dr. A.E. Törnebohm te Stockholm en door den plantkundige Prof. P.T. Cleve in Upsala microscopisch onderzocht. De uitkomsten van dit onderzoek nu waren van dien aard, dat zij aan Nansen's theorie een hoogst gewichtigen steun verleenden.

De op de eerst aangegeven wijze verzamelde massa bestond, althans wat het volumen betreft, voor het grootste deel uit vlokkige klompjes, die zonder eenigen twijfel van organischen oorsprong waren en dus aan een of anderen humusrijken bodem moesten ontleend zijn. Hierdoor is al dadelijk buitengesloten, dat, wat Nansen zelf aanvankelijk geloofde, het slijk door gletscherbeken der Groenlandsche kust was aangevoerd, want men weet nu, dat aan een eenigszins belangrijke vegetatie en dus ook humusvorming in het, in de glaciaalperiode verkeerende Groenland, niet kan gedacht worden. Zonder twijfel moet de massa, waarvan hier sprake is, afkomstig zijn van

1) Die wissenschaftliche Ergebuisse von Dr. F. Nansen's Durchquerung von Grönland 1888. Von Prof. H. Mohn und Dr. F. Nansen. (Petermanns Miltheilungen, Ergänzungsheft Nr. 105).

een landstreek, waar een veel belangrijker plantengroei wordt aangetroffen dan ergens in het eigenlijke arktisch gebied te vinden is en het ligt dus voor de hand aan te nemen, dat de bedoelde organische bestanddeelen door de groote Siberische rivieren van zuidelijker streken naar de kusten gevoerd en daar op het ijs geraakt zijn. Want, dat het ijs werkelijk met de kusten in aanraking is geweest, wordt met zekerheid bewezen door de omstandigheid, dat in de bewuste modder ook naalden van kalksponsen zijn gevonden, welke organismen slechts in de nabijheid der kusten voorkomen. Bovendien laat zich ook uit de groote verscheidenheid der anorganische bestanddeelen van het op het ijs aangetroffen slijk de gevolgtrekking afleiden, dat dit laatste niet van een beperkt gebied als b.v. Groenland, maar veeleer van een uitgebreide landstreek, zooals Siberië, afkomstig is.

De meest afdoende bewijzen voor de herkomst van het ijs aan de oostkust van Groenland worden evenwel geleverd door het onderzoek der massa, die op andere ijsschotsen, als een dun, veel minder in 't oog vallend laagje aanwezig was en uit de bovenste sneeuwlagen werd verzameld. In deze massa vond Prof. Cleve een zestiental soorten van Diatomeën of Kristalwieren, die door hun uit kiezelzuur opgebouwd skelet duurzamer en gemakkelijker te herkennen zijn dan de meeste andere plantenoverblijfselen. Van deze zestien vormen waren er niet minder dan twaalf, die men nog slechts van één enkele andere vindplaats kende, nl. van Kaap Wankerama (zie het kaartje), aan de noordkust van Siberië, ongeveer 196 zeemijlen ten westen van de Beringstraat, alwaar ze door Dr. Kjellman, een der natuuronderzoekers van de beroemde Vega-expeditie (1878), werden gevonden. Deze overeenkomst in de Diatomeënflora van het oostelijk deel der Siberische noordkust en het ijs op de oostkust van Groenland is zóó buitengewoon opvallend, dat daardoor wel de allerlaatste twijfel omtrent den oorsprong van dit ijs is weggenomen.

Nansen nu houdt zich overtuigd, dat de zelfde weg, die door het Siberische ijs wordt afgelegd ook, zelfs gemakkelijker en in korter tijd kan worden gevolgd door een, zij het dan ook tijdelijk of bij tusschenpoozen door menschenhanden bestuurd schip en het is op deze overtuiging, dat hij zijn plan heeft gebouwd.

Het is duidelijk - en elkeen, die eenig denkbeeld van de ijs-

vaart heeft, moet dit onmiddellijk gevoelen, - dat de groote moeielijkheid in deze onderneming is gelegen in het behoud van het schip, waarmede de reizigers hun doel willen bereiken. Wanneer het vaartuig eenmaal in het ijs benoorden de Nieuw-Siberische eilanden is ingesloten - en het is juist Nasen's bedoeling, dat dit geschieden zal, - dan is het te midden der ijsschotsen machteloos en is het de vraag of het dan niet in het lot zal deelen van de bovengenoemde ‘Jeannette’, die in 1881 op die zelfde plaats, van de ‘Hansa’ die in 1869 op de oostkust van Groenland, van de ‘Varna’ der Nederlandsche Poolexpeditie die in 1882 in de Kara-zee, en van zoovele andere poolschepen, die onder nagenoeg dezelfde omstandigheden door de ijspersing werden vernield.

Het denkbeeld, dat Nansen gevolgd heeft om met zoo groot mogelijke kans op succes deze moeielijkheid op te lossen, is niet nieuw. Reeds voor jaren heeft men somtijds de schepen der Amerikaansche walvischvaarders, die op de Groenlandsche en N.-Amerikaansche kusten hun gevaarlijk bedrijf uitoefenden, volgens de zoogenaamde U-constructie gebouwd, die dáarin van de gewone verschilt, dat het gedeelte van den romp, dat zich onder de waterlinie bevindt, veel sterker gebogen is. Dit geschiedde met de bedoeling, dat de ijspersingen in plaats van het schip in te drukken het zouden oplichten, waardoor het op het ijs zou komen te staan en werkelijk beantwoordde deze inrichting zoo niet altijd, dan toch in vele gevallen aan de verwachting, zoodat meer dan een der aldus gebouwde vaartuigen in kritieke oogenblikken den ondergang ontkwam[1)].

Dat zulks bovendien mogelijk is, zelfs bij schepen van den gewonen vorm, blijkt o.a. uit hetgeen in 1872 met het stoomschip ‘Tegetthoff’ der Oostenrijksch-Hongaarsche expeditie geschiedde, dat benoorden Nova-Zembla door het ijs ingesloten,

1) Zoo vinden wij in de ‘Geographische Mitteilungen’ van Petermann 1870 p. 197, melding gemaakt van een Engelsch schip ‘Truelove’ van Hull, dat op deze wijze was gebouwd. Het deed van 1784 tot 1867 dienst als walvischvaarder, volbracht in dat tijdsverloop 80 reizen naar de Groenlandsche zeeën en de Davis-straat, maakte daarbij 300 à 400 walvisschen buit, om van de talrijke zeehonden en andere traandieren niet te spreken, en beliep nooit, ook in het zwaarste ijs niet, eenige noemenswaardige schade; wanneer andere schepen in zijn nabijheid te gronde gingen werd het door het ijs zacht omhoog geheven en zonder gevaar voortbewogen totdat het weder vrij kwam; eens lag het zoo zes weken lang op het ijs zonder eenige letsel te ondervinden.

daarna opgeperst werd, er maanden lang op rond dreef tot dat het op de kust van Franz Josephland bleef liggen en ten slotte toen de proviand opraakte in Mei 1874 door de bemanning werd verlaten, die zich met sloepen naar Nova-Zembla begaf, waar zij werd opgenomen.

Nansen nu heeft eveneens deze U-constructie op zijn schip toegepast, dat bovendien nog dit voordeel bezit boven de schepen, die ter walvischvangst uitgaan, dat het niet zooals deze gebouwd behoefde te worden met het oog op een zoo groot mogelijke lading, zoodat veel meer ruimte voor het aanbrengen van nog allerlei bijzondere inwendige versterkingen overbleef.

In het laatst van November 1892 liep het vaartuig, dat den naam van ‘Fram’ d.i. ‘Voorwaarts’ zal dragen te Laurwig, aan de golf van Christiania, van stapel. Het heeft een inhoud van 530 ton, is 39 M. lang, 11 M. breed en 5.25 M. diep, terwijl de wanden een dikte van 70 à 80 c.M. hebben en aan voor- en achtersteven met dikke ijzeren platen beslagen zijn; het bezit een schroefmachine van 170 p.k. en voorts zeilvermogen, de eerste om, onafhankelijk van kracht en richting van den wind, in het ijs te kunnen manoeuvreeren, het laatste om in open water en bij gunstige gelegenheid kolen te kunnen besparen.

Het oorspronkelijke voornemen van Nansen was om, evenals in 1881 de ‘Jeannette’, zijn weg naar de Nieuw-Siberische eilanden door de Beringstraat te kiezen. Volgens zijn onlangs te Christiania en te Londen gehouden voordrachten heeft hij dit plan evenwel laten varen en zal nu den kortsten maar minder zekeren weg volgen, die langs Nova-Zembla, door de Kara-zee, voorbij Kaap Tschelijuskin naar de Lena-delta leidt, om dan van daar uit te trachten in den stroom te geraken, die westwaarts van de Nieuw-Siberische eilanden naar het noorden is gericht.

Gronden voor deze verandering in zijn plannen geeft Nansen niet op, maar waarschijnlijk hecht hij meer gewicht aan den invloed van het warme water der groote Aziatische rivieren op den toestand van het ijs in de Siberische IJszee, dan aan dien van den zwakken stroom, die door de Beringstraat noordwaarts gaat. Een feit blijft het, dat hij daardoor de kans loopt het lot te deelen van de Nederlandsche en Deensche poolschepen in 1882, nl. in de Kara-zee te blijven steken. Deze laatste

toch is, zooals de ondervinding heeft geleerd, wel in gunstige ijsjaren maar niet jaarlijks bevaarbaar en zoo kan het gebeuren, dat reeds dáár een geheel jaar nutteloos voor Nansen verloren gaat.

Hoe lang de tocht duren zal is natuurlijk niet met juistheid te zeggen. Nansen proviandeert zich voor vijf of zes jaren en neemt dus dien tijd als maximum aan. In elk geval is dit maximum zeer ruim geschat; de boven besproken ijsschol, waarop zich de voorwerpen der ‘Jeannette’ bevonden, legde, uitsluitend door den stroom gevoerd, den weg van de Nieuw-Siberische eilanden naar Julianehaab, een afstand van 5400 K.M. van 13 Juni 1881 tot 18 Juni 1884, dus in 1100 dagen af, zoodat zij, door elkaar gerekend, een snelheid van 5 K.M. per 24 uur had. In dat tijdsverloop kan dus de tocht worden volbracht en al bestaat nu de mogelijkheid, dat de ijsschol, wat haar drift betreft, in bijzonder gunstige omstandigheden verkeerd heeft, het tegenovergestelde is evengoed mogelijk en in ieder geval is een bemand stoomschip in zooverre in het voordeel boven een stuk ijs, dat op de beweging van het eerste invloed kan worden uitgeoefend, wanneer althans, wat niet waarschijnlijk is, het schip niet onafgebroken in het ijs blijft bezet.

Het spreekt van zelf, dat Nansen ook de mogelijkheid voorziet, dat zijn schip, ondanks alle genomen voorzorgen en alle aangebrachte versterkingen, toch in het ijs te gronde gaat. In dat geval acht hij evenwel de kans om zijn doel te bereiken volstrekt niet verloren, daar zijn uitrusting er geheel op ingericht is om alsdan in plaats van op zijn vaartuig, op het ijs zijn weg te vervolgen, d.w.z. zich daarmede over de Pool te laten drijven. De ondervinding heeft geleerd, dat een langdurig verblijf op het ijs, mits men behoorlijk van hulpmiddelen voorzien is, volstrekt geen bezwaren oplevert. De bemanning der ‘Hansa’ leefde van 19 Oct. 1869 tot 13 Juni 1870, d.i. gedurende 237 dagen op, of in sloepen tusschen het ijs, daar zij er minder op was voorbereid, niet eens onder bijzonder gunstige omstandigheden en toch ondervond geen enkele van de dertien deelnemers aan deze merkwaardige reis hiervan eenig nadeel; de schrijver van dit opstel, die het voorrecht had deel uit te maken van de Nederlandsche Poolexpeditie, die in 1882-1883 in de Kara-zee overwinterde, bracht aldaar met zijn tochtgenooten menigen nacht en dag in een tent op het ijs door, zelfs bij een temperatuur van 30 à 40° C. onder

het vriespunt en had ten slotte op een sledentocht van 25 dagen, van uit het midden der Kara-zee naar het eiland Waaigat, alle gelegenheid om zich te overtuigen, dat men zich met gerustheid zelfs aan een langer verblijf op het ijs kan wagen; Nansen zelf bracht in den zomer van 1888 met zijn metgezellen zonder eenige moeielijkheid 79 dagen tusschen het kustijs en op het binnenlandsche ijs van Groenland door, en zoo ziet hij er dan ook volstrekt geen bezwaar in om, ruimschoots met proviand en voorts met sleden, sloepen en alle verdere hulpmiddelen toegerust, bij onverhoopt verlies van zijn schip, zich verder aan het noordwaarts drijvende ijs toe te vertrouwen.

Uit bijna alle landen van Europa boden zich personen aan om Nansen op zijn belangwekkenden tocht te vergezellen. Voor zoover ons bekend is zijn deze aanzoeken evenwel alle afgeslagen. Hoe zeer zulks eenerzijds ook te betreuren zij, zoo is het anderzijds zeer begrijpelijk: de expeditie toch zal zooveel mogelijk een zuiver Noorsche onderneming zijn en blijven, en het ligt voor de hand, dat wanneer de vereischte krachten in Noorwegen zelf kunnen gevonden worden, men die niet in den vreemde zal gaan zoeken.

Het aantal deelnemers bedraagt, behalve Nansen, twaalf. Kapitein Sverdrup, die Nansen ook op zijn Groenlandsche reis vergezelde, neemt de nautische leiding van de expeditie op zich en maakte in den afgeloopen zomer aan boord van een walvischvaarder uit Tromsö een reis in de Poolzee om zich in het manoevreeren van het schip tusschen het ijs te oefenen; verder nemen kapitein Ingebrigtsen uit Tromsö en de luitenant ter zee Scott-Hansen aan den tocht deel.

En wat nu dit plan ten slotte boven zeer vele andere voorheeft en van het grootste practische belang kan geacht worden is, dat het financieel verzekerd is. Reeds in Juli 1891 stond het Noorsche Storthing voor het beoogde doel een som van 200.000 Kronen (ƒ 135.000) toe en de overige vereischte 100.000 Kronen zijn uit particuliere bijdragen verkregen; Koning Oscar alleen gaf 20.000 Kronen en daar de zaak in Noorwegen uiterst populair is geworden kostte het niet veel moeite het overige bijeen te brengen.

Het is een verblijdend maar tevens opmerkelijk verschijnsel, het kleine Noorwegen met zijn twee millioen inwoners hier te zien voorgaan; temeer opmerkelijk, omdat dit Noorwegen een arm

land is; en benijdenswaardig komt ons het succes van Nansen voor, die in zoo korten tijd de belangstelling, ja de geestdrift van gansch zijn volk wist te wekken. In vele minder kleine en minder arme landen zou dit te vergeefs beproefd worden.

En zoo is dan het ondernemen van dezen tocht, die op het gebied der poolreizen minstens even belangrijk, zoo niet belangrijker beloofd te worden dan die van Nordenskjöld om Azie en Europa[1)], een voldongen feit. Wanneer Nansen zijn oorspronkelijk plan had gevolgd en zijn weg door de Beringstraat had genomen zou hij reeds in Januari 1.1. vertrokken zijn, nu is het vertrek in den voorzomer bepaald. Duizenden belangstellenden zullen den stoutmoedigen reiziger met hun gedachten en met hun beste wenschen volgen en met angstig verlangen naar de berichten omtrent het verloop zijner reis uitzien. Want hoe zeker Nansen ook van zijn zaak meent te wezen, dat de mogelijkheid bestaat, dat zij een ongunstige wending neemt, is niet te loochenen; en wanneer de 'Fram' eenmaal in het ijs benoorden Siberië is ingesloten, dan is de terugtocht afgesneden, dan zijn slechts twee dingen mogelijk: òf het doel bereiken, òf te gronde gaan.

Intusschen is het uit een onderhoud, dat de correspondent van '*the London-News*' tijdens het bezoek van den reiziger te Londen met hem had[2)], gebleken, dat Nansen juist hierop een deel van het welslagen zijner reis bouwt. Zijn tocht door Groenland, zeide hij, had het hem geleerd: wanneer alle mogelijkheid tot terugkeer is verdwenen en de eenige kans op levensbehoud voorwaarts, d.i. bij het beoogde doel ligt, dan is de bereiking daarvan gemakkelijker en waarschijnlijker.

Hoe ook de uitkomst zij, aan Nansen komt èn door zijn reeds volbrachte Groenlandsche reis èn door zijn voorgenomen Noordpooltocht de groote verdienste toe, op nieuw de volle aandacht op het Pool-vraagstuk te hebben gevestigd; en niet onwaarschijnlijk staan wij aan het begin van een nieuw periode in de ontdekkingsgeschiedenis onzer aarde, waarin het sedert jaren verwaarloosd onderzoek der poolgewesten weer zal worden opgevat, - mocht het zijn, ten einde worden gebracht.

Dr. J. MAR. RUYS.

1) Zie hierover *de Gids* van April 1880.
2) Illustrated London News 26 Nov. 1892.

Het onderzoek van drinkwater.

Het onderzoek van drinkwater is langen tijd de taak geweest der scheikundigen. Dezen hebben hunne methoden tot zoo groote nauwkeurigheid opgevoerd, de verkregen uitkomsten met zooveel oordeel gebruikt, dat het scheikundig onderzoek van drinkwater zich een hooge plaats in de waardeering der hygiënisten heeft verworven.

Toch schijnt in beginsel het drinkwater-onderzoek geen werk voor de scheikundigen. Wat boven alles uit het water moet worden geweerd zijn de smetstoffen, wier organische natuur sedert eeuwen vermoed en thans erkend is.[1)] De schadelijke materie zelve is alzoo geen object voor den scheikundige, maar voor den bioloog. Geen wonder dat, toen de micro-biologie zich tot eene betrekkelijke zelfstandigheid ging ontwikkelen, haar beoefenaars in het drinkwater-onderzoek eene praktische toepassing hunner jonge wetenschap zochten.

Aan de verwachting werd niet voldaan. De bacteriologen wisten maar zelden smetstoffen in het water op te sporen. Evenals de chemici onschadelijke scheikundige stoffen als aanwijzers van voorhanden smetstof beschouwden en tot maatstaf voor de beoordeeling van het water namen, zoo moesten de bacteriologen zich tevreden stellen met het zoeken naar voor de gezondheid volkomen onschadelijke bacteriën en naar het aantal van deze ongenoode maar bescheiden gasten hun oordeel over de bruikbaarheid van het water richten.

Terwijl de bacteriologie tot dusverre alzoo geen methode heeft gebracht, die het scheikundig onderzoek kan vervangen

1) Ik zie in dit opstel af van de metaalvergiften (lood), die uitsluitend tot het domein der scheikundigen behooren.

en slechts een geringe uitbreiding aan het onderzoek kon toevoegen, is evenwel de door haar gewekte belangstelling in deze zaak van groot voordeel geweest. Zij heeft eenerzijds helderder dan vroeger de gebrekkigheid van den aangelegden maatstaf doen inzien, anderzijds heeft zij geleerd de door het onderzoek verkregen gegevens op zekerder wijze dan vroeger het geval kon zijn, in een oordeel om te zetten. De kennis der smetstoffen heeft de beginselen van het drinkwater-onderzoek tot meerdere klaarheid gebracht en met grootere zekerheid leeren toepassen. Ik zal trachten dit in het volgende aan te toonen.

De overtuiging der medici, dat slecht drinkwater somtijds de oorzaak van ziekte is en met name de overbrenger van smetstoffen zijn kan, is op een groot aantal in de praktijk verrichte waarnemingen gegrondvest. Het moet worden erkend, dat het grootste aantal dier waarnemingen niet boven alle bedenking verheven is. De ziekte-oorzaken gaan langs zoo verborgen sluipwegen, dat hun spoor slechts zelden en nooit volledig te volgen is. Vandaar dat de keus van voorbeelden niet groot is.

Er zijn vooral twee besmettelijke ziekten, die naar de heerschende meeningen zich dikwerf door het drinkwater verspreiden: de febris typhoïdea en de cholera. Enkele waarnemingen, die krachtig voor deze meening pleiten, volgen hier.

Wat de febris typhoïdea betreft zij in de eerste plaats eene epidemie herdacht, welke door den grooten Engelschen clinicus Murchison is waargenomen. Zij woedde in het uit vier en dertig huizen bestaande Richmond-terras te Clifton en trof alleen die onder de anderen verstrooid liggende huizen, waar een en dezelfde pomp gebruikt werd. Er kon worden bewezen, dat het water dezer pomp door faecaliën was verontreinigd.

Een tweede voorbeeld levert eene typhus-epidemie in het weeshuis te Halle, in het jaar 1871. Deze inrichting werd toenmaals bewoond door 703 personen en daarenboven dagelijks bezocht door 3000 scholieren uit alle deelen der stad. Sedert het jaar 1854 was er geen typhus voorgekomen. Plotseling brak den 22^{en} Juli de ziekte uit. De epidemie nam zeer snel in omvang toe, zoodat er op 19 Augustus reeds 282 zieken waren onder de 703 bewoners. Van de 3000 bezoekers werden er 77 ziek. In Halle zelf kwamen slechts enkele gevallen voor.

De verdeeling der typhusgevallen wees op eene oorzaak, die voor de bewoners van het weeshuis zeer gevaarlijk was, de bezoekers in veel minder mate bedreigde en de stad verschoonde.

Het was duidelijk dat die oorzaak in het weeshuis moest worden gezocht. Nader onderzoek der plaatselijke toestanden leerde nu het volgende.

Het weeshuis bestaat uit een groot aantal gebouwen, die toenmaals uit verschillende bronnen van water werden voorzien; ten deele door twee eigen waterleidingen (de beneden- en boven-Stollen), voor een ander deel door de stedelijke waterleiding. Alle ziektegevallen kwamen uitsluitend voor in de gebouwen waar het water van den boven-Stollen werd gedronken. Een door 24 personen bewoond huis, dat aan de stedelijke waterleiding was aangesloten, bleef geheel vrij. Een ander met 15 bewoners, die uit den beneden-Stollen dronken, bleef eveneens gespaard.

De proef op de som gaf de sluiting van den boven-Stollen, die het gevolg dezer ervaringen was. De afsluiting had plaats op den 11^{en} Augustus en reeds een week later nam de epidemie plotseling een einde. Na 18 Augustus kwam nog slechts één nieuw geval, en wel in de maand September, in behandeling.

De zoo gevaarlijk gebleken boven-Stollen-leiding was, zoo vond men bij onderzoek, door loslating van metselwerk toegankelijk geworden voor het spoelwater der Lindenstrasse, een achterbuurt waar de typhus endemisch heerscht.

Ditzelfde weeshuis bleef in de cholera-epidemiën, die Halle zwaar teisterden, geheel verschoond. Toen had de inrichting uitsluitend hare eigene waterleidingen; de aansluiting aan het stedelijke buizennet had nog niet plaats gevonden. Dezelfde leiding, die eenmaal de bron van zooveel ellende was, heeft tijdens de andere epidemiën het huis voor cholera behoed.

Zoo zijn wij genaderd tot de epidemiologische waarnemingen, welke de cholera betreffen.

Bovenaan staat hier de bekende epidemie in de Gasthuissteeg te Utrecht, welke door Prof. Snellen met zooveel zorg is geobserveerd. In deze steeg werden van de 380 bewoners 65 door cholera aangetast in den tijd van drie en een halve week. Het zwaarst werd een blok huizen getroffen van 21 woningen met 106 bewoners. Van deze werden er 32 ziek.

Achter deze woningen bevond zich een gemeenschappelijke

plaats met twee pompen, waar het linnengoed van den eersten lijder gelucht en gereinigd werd. Prof. Snellen vermoedde, dat daarbij afval van dezen lijder door de aan den voet geheel vermolmde pompbuizen in de wellen was geraakt en nu met het drinkwater de gebouwen had bereikt. Dit vermoeden vond nadere bevestiging toen de vernieuwing der pompen reeds na twee dagen door het plotseling eindigen der ontzettende epidemie werd gevolgd.

Reeds gedurende de epidemie van 1854 waren in Engeland waarnemingen gedaan, die een zware verdenking op het drinkwater wierpen. Ik herinner aan het veel aangehaalde geval van Dr. Snow, waarin een pomp met onverdiend goeden naam beschuldigd werd de oorzaak te zijn van de zware epidemie, welke de gebruikers van haar water trof. Op grooter schaal toonde dezelfde waarnemer het verband tusschen slecht water en de ziekte aan, door het maken eener statistiek der Londensche cholera-gevallen, verdeeld naar de cliëntèle der verschillende waterleidingen. In eene wijk van Londen werden de huizen deels door de Southwark Company, deels door de Lambeth Company van water voorzien. In de huizen, die aan de leiding der eerstgenoemde maatschappij waren aangesloten, kwamen in vier weken 71 dooden aan cholera op 10.000 inwoners voor, terwijl in een even groot aantal door de Lambeth verzorgde huizen de ziekte slechts 5 offers maakte.

Naast deze oude bolwerken der drinkwater-theorie staan ook waarnemingen uit jongeren tijd. Het meest bekend zijn de feiten, welke de door Robert Koch aangevoerde Cholera-commissie in 1884 in Voor-Indië verzamelde en die haar de overtuiging gaven, dat ten minste in de tropen aan het drinkwater een grooten invloed op de verspreiding der cholera moet worden toegekend. In verschillende steden van Engelsch-Indië greep een belangrijke vermindering van het aantal cholera-gevallen plotseling voor goed plaats, nadat een drinkwaterleiding was aangelegd. In het fort William verdween de ziekte daarna geheel. In Calcutta, waar altijd cholera voorkomt, beheerscht de hoeveelheid regen aan de eene zijde het aantal choleragevallen, aan de andere zijde de hoedanigheid van het drinkwater der inlandsche bevolking.

Gedurende de jongste epidemie schreef men de groote uitbreiding der ziekte te Hamburg aan de ongeëvenaarde gebrekkig-

heid der drinkwaterleiding toe, die ongefiltreerd rivierwater in de huizen brengt. De voorstad Altona, die met Hamburg vergroeid is, zoude daarentegen hare veel geringere vatbaarheid aan hare betere leiding te danken hebben.

Deze voorbeelden konden gemakkelijk tot een veel grooter aantal worden vermeerderd. Daar echter allen uit den aard der zaak door voorstanders der drinkwater-theorie worden bijeengebracht en elk geval zonder uitzondering zijne zwakke zijde heeft, zouden meerdere voorbeelden het betoog niet klemmender maken.

Voor ons doel kan echter het medegedeelde voldoende worden geacht. Het geldt niet te bewijzen, dat alle epidemiën van cholera en typhus door slecht drinkwater zijn veroorzaakt, maar alleen waarschijnlijk te maken dat de slechte qualiteit van het drinkwater een zeker aantal gevallen dezer ziekten op hare rekening heeft. De hygiène heeft in dit laatste spoorslag genoeg om te handelen.

Men heeft de uitspraak der gezondheidsleer niet afgewacht om goed drinkwater hoog te schatten. Wat is echter goed drinkwater? Hoe zal men bepalen of zeker water geen gevaren voor de gezondheid oplevert?

Onberispelijke helderheid, afwezigheid van reuk, aangename smaak zijn criteria van beteekenis. Een onderzoek, dat zich alleen tot deze punten uitstrekt, zal dikwijls tot een juist oordeel voeren. Afdoende kan het echter niet zijn. Bovenal leert de ervaring der scheikundigen, dat de smaak een zeer bedriegelijke maatstaf is. Het water van menige geprezen stadspomp verkreeg zijn aangenamen smaak door dezelfde stoffen, die den scheikundige reden tot bedenking gaven.

Het water dat wij drinken heeft, wat zijn bron ook moge zijn, een lange geschiedenis achter zich. Het heeft op zijn weg als regenwater door de lucht, als zak- of grondwater door den bodem, als rivierwater langs steden en dorpen, tal van stoffen opgelost, die ten deele onschadelijke of onbeteekenende, ten deele zeer gewaardeerde bestanddeelen zijn.

Het water dat uit den bodem is opgeweld, draagt den stempel van dien bodem. Is deze rein, dan neemt het daaruit slechts zouten op, die den smaak verhoogen. Zoo de bodem onrein is, deelt het water in die onzuiverheid.

De bodem heet onrein, wanneer daarin doode organische stof uit het planten- of dierenrijk voorkomt, die in ontbinding verkeert. De producten dier ontbinding zijn velerlei. De scheikunde heeft zich als taak gesteld de meest standvastige dier stoffen in het water aan te toonen en hare hoeveelheid te bepalen. Zoodoende wordt de verontreiniging van den bodem, die het water leverde, bewezen en tot op zekere hoogte gemeten.

In beginsel is van dezen grondslag van het scheikundig onderzoek nogal wat af te dingen. Hier worden rotting en ziekte verward. De rotting van doode organische stof geschiedt door bacteriën, die zich met die stoffen voeden en daarvoor eenvoudiger verbindingen teruggeven. Wel is waar zijn ook de besmettelijke ziekten het gevolg van het leven van bacteriën, doch de soorten van bacteriën, die de rotting teweeg brengen, zijn andere dan de ziekte-kiemen. Zij kunnen in de levende organische stof, in het lichaam van mensch en dier, zich niet ontwikkelen en het ook niet ziek maken. Van daar dat het uit onreinen bodem gewelde water soms jaren lang zonder schade voor de gezondheid is gedronken en dat menig hygiènist, die een pomp afkeurde op grond van het scheikundig onderzoek van haar water, het verwijt heeft moeten hooren, dat zijn lastig en kostbaar advies tegen de ervaring van vele jaren indruischte.

Het is niet gezegd, dat het oordeel der sceptici, die zoo spraken, juist was. Integendeel, de op het scheikundig onderzoek gegronde adviezen zijn stellig in den regel juist geweest. Ondanks haar gebrekkig beginsel kon de scheikundige methode aan de uit reinen bodem gewelde wateren de waardeering geven, die hun toekwam, en de wateren uit sterk vervuilden bodem als onbetrouwbaar afwijzen.

Doch er ontstonden moeielijkheden als de scheikundige verontreiniging gering bleek te zijn. Dan kwam de gebrekkigheid van den aangelegden maatstaf aan het licht. Er was toch geen reden om aan te nemen dat de gevreesde smetstoffen met de rottingsproducten zouden schommelen in hoeveelheid, dat rijk met ammoniak bedeeld water een evenredig grooter kans zoude hebben om besmet te worden dan water met sporen van deze stof.

Aanvankelijk zal men dit bezwaar niet hebben gevoeld. Maar toen de bacteriologie zich ging ontwikkelen, toen de levensvoorwaarden der smetstoffen meer bekend werden en het groote

verschil tusschen rottings bacteriën en smetstoffen volkomen duidelijk werd, kwam er plaats voor de voorstelling, dat het niet onverschillig is w e l k e organische stoffen den watergevenden bodem bezoedelen en dat de a a r d en a f k o m s t der onreinheden van den bodem mede bij de beoordeeling van haar water dienen te worden in aanmerking genomen.

Thans volge een korte schets van de ontwikkeling van het bacteriologisch drinkwater-onderzoek.

Leeuwenhoek zag het eerst met een in zijn tijd ongeëvenaard, door hem zelf vervaardigd microscoop ‘kleine dierkens’ in zijn speeksel, in zoo groote hoeveelheid, dat hij zijn mondholte rijker bevolkt achtte dan de Vereenigde Gewesten. Hij wist ook dat in rottende en gistende vloeistoffen de microben krioelen. Eerst in onzen tijd werd ontdekt dat het rijk der microscopische wezens zich veel verder uitstrekt en dat korter kan worden gezegd waar ze niet, dan waar ze al voorkomen. Pasteur deed de voor de drinkwater-verzorging belangrijke ontdekking, dat het uit diepe bodemlagen voortkomende water vrij van bacteriën is. Zoo het echter in aanraking komt met de lucht of met de bovenste lagen van den meest reinen bodem, wordt het weldra door microben bevolkt. Water zonder organische stof en van lage temperatuur blijft echter zoo arm, dat microscopisch onderzoek zelden voldoende is om de dun gezaaide bacterie bevolking aan te toonen. Eerst wanneer men de water-bacteriën door overbrenging in met zorg bereide voedingsstoffen gelegenheid geeft zich te vermeerderen, blijkt hare aanwezigheid met zekerheid.

Robert Koch leerde de bacteriën van het water onder zoo gunstige omstandigheden kweeken, dat men tevens het aantal kon tellen. Zijne methode is zoo wonderlijk eenvoudig, dat weinige regels voldoende zullen zijn om haar beginsel uiteen te zetten.

Hij bereidt een voedingsstof, waarvan de hoofdbestanddeelen gelatine en bouillon zijn. Deze stof is, dank zij haar gehalte aan gelatine, vast, doch gemakkelijk smeltbaar en daardoor in anderen, naar de eischen van het onderzoek gekozen vormen te brengen. Ten behoeve van het drinkwater-onderzoek wordt de voedingsgelei op een vlakke glasplaat uitgebreid. De gepraepareerde plaat wordt nu met eenige druppels van het te onderzoeken water bezaaid, op zoodanige wijze, dat de water-bacteriën

gelijkmatig over de plaat worden verspreid en vastkleven aan de voedingsstof. Elke bacterie heeft daardoor in de gelei haar eigen terrein gekregen. Zij groeit uit tot een groot aantal individuen, die te samen eerst een onmerkbaar klein stipje, doch na enkele dagen een met het bloote oog zichtbare ‘kolonie’ vormen. Het aantal koloniën is gelijk aan het aantal op de plaat vastgelijmde bacteriën. Men heeft ze slechts te tellen, om te weten hoeveel bacteriën in het uitgezaaide water voorhanden waren. Het onderzoek behoeft niet tot deze telling te worden bepaald. Elke kolonie kan nader worden onderzocht met het microscoop en de kweekerij op nieuwe gelei worden voortgezet. Zoo kunnen de soorten, waartoe de microscopische waterbewoners behooren, worden bepaald.

Wolfhügel heeft het eerst deze methode in de praktijk toegepast. Hij was met de resultaten verlegen, daar hij dikwijls onbegrijpelijk hooge cijfers verkreeg. Deze cijfers waren echter, zoo bleek weldra, onjuist. Er kwam aan het licht, dat bij het bacteriologisch onderzoek een voorzorg moest worden genomen, welke het scheikundig onderzoek niet eischte. De gelei-culturen moeten namelijk onmiddellijk na het oppompen worden aangelegd, daar de voorhanden bacteriën zich snel vermeerderen in het aan lucht en licht gebrachte water, dat bovendien een hooger temperatuur krijgt, dan het in de aarde bezat.

Toen men, met deze ervaring zijn voordeel doende, het water aan de pomp zelve ging uitzaaien, werden de resultaten minder buitensporig. Wel is waar vond men nog wateren, die jaar in jaar uit voor het drinken werden gebruikt, of die ten minste van overheidswege als drinkwater werden geboden, met eene bevolking van duizenden microben in ééne kubieke centimeter, doch in water dat bij het natuur- en scheikundig onderzoek zeer goed bevonden werd, ging het aantal bacteriën zelden drie honderd per kubieke centimeter te boven.

Het scheen wel alsof het eenvoudige onderzoek met geleiplaten een belangrijke aanwinst worden zou. Enkele bacteriologen stelden reeds het getal 300 als grenswaarde. Zij wenschten het water af te keuren, dat rijker bevolkt was dan met 300 microben per cubieke centimeter, en wat daar beneden bleef goed te keuren.

Het kon echter niet lang de aandacht ontgaan, dat deze maatstaf tot onjuiste gevolgtrekkingen leidde. Men ontdekte soorten van bacteriën, die zoo geringe eischen stellen, dat ze zich

in onberispelijk drinkwater rijkelijk kunnen vermeerderen. Een groot aantal van *deze* bacteriën zou niet tegen de bruikbaarheid van het water pleiten en ook geen verontreiniging aantoonen. Aan den anderen kant zijn van de werkelijk schadelijke bacteriën weinige exemplaren voldoende om het water te veroordeelen.

Het blijkt dus noodig niet alleen acht te geven op het aantal, maar ook op de soorten van bacteriën, die zich in het water ophouden. Sommige soorten moeten, als niets tegen het water bewijzende, geheel buiten rekening worden gebracht. Andere bacteriën, die aantoonen dat het water rijker aan doode organische stoffen is dan uitstekend water pleegt te zijn, hebben invloed op het oordeel, wegens het aantal waarin zij aanwezig zijn. Van een derde groep van bacteriën-soorten eindelijk zal de aanwezigheid voldoende zijn om tot afkeuring van het water te leiden.

Men zoude uit het voorafgaande kunnen opmaken dat met deze derde groep de ziekte-kiemen bedoeld zijn. In waarheid strekt zij haar grenzen verder uit. Waarschijnlijk zullen zelfs in de toekomst niet de ziekte-kiemen zelven, maar de bacteriën, welke ze gewoonlijk vergezellen, voor het drinkwater-onderzoek het meest belangrijk zijn.

Een kleine uitweiding zal noodig zijn om deze stelling te bewijzen.

Ik ga daartoe uit van eene andere stelling, welker juistheid iedereen zal toegeven, luidende dat het doel van het drinkwater-onderzoek niet is na te gaan of er ziekte-oorzaken in het water *zijn*, maar of deze er in kunnen geraken. De slechtste pomp zal geen cholera teweeg brengen, zoolang de cholera-bacil in Azië blijft. Men verlangt van den onderzoeker dat hij de pomp niet eerst af zal keuren als er cholera-bacillen in haar water geraakt zijn, maar lang voor dien. Hij moet dus uitmaken of de pomp gevaar voor cholera - en voor typhus - kan opleveren, zonder de cholera- en typhusbacteteriën zelve te hulpe te nemen.

Dit is niet zoo moeielijk als het lijkt. De faecaliën der lijders aan genoemde ziekten bevatten de levende smetstof in ontzettend getal. Weinigen twijfelen tegenwoordig of de verspreiding dezer gevaarlijke afscheiding beheerscht de verbreiding der ziekte. Waar dus in epidemie-vrije tijden de normale faecaliën kunnen

heenraken, ontstaat gedurende de epidemie gevaar voor besmetting. De bacterioloog moet bij zijn onderzoek in de eerste plaats uitmaken, of faecaliën het drinkwater kunnen bereiken. Onder anderen kan hij dit doen door in het water naar de bacterie-soorten te zoeken, wier natuurlijke groeiplaats de normale darm is.

Ziedaar door een voorbeeld aangetoond wat - in dit geval voorzichtiger - algemeen wordt uitgedrukt door de stelling, dat de bacterioloog vooral naar de bacteriën-soorten zoeken moet, welke de ziekte-kiemen plegen te vergezellen.

Het hooge woord moet er uit, dat een groot deel van wat de laatste bladzijden boekstaven meer is wat de bacteriologen wenschen, dan wat zij doen. Zij kennen n.l. de micro-flora nog niet voldoende, zij hebben de soorten der bacteriën nog niet uitvoerig genoeg onderzocht om ze snel en zeker te herkennen en de waarde van elke soort voor het oordeel te kunnen vaststellen.

Wanneer zij eenmaal de soorten der in het water gevonden bacteriën zullen kunnen in aanmerking nemen voor hunne uitspraak, dan zal het bacteriologisch onderzoek zich op ééne lijn kunnen stellen met het scheikundig onderzoek. Op het oogenblik vermag de bacterioloog slechts ééne eigenschap van het water met voldoende zekerheid vast te stellen, namelijk de hoeveelheid bacteriën, die er in leeft. Dat is een feit van niet meer, maar ook niet minder belang dan de quantitatieve bepaling van een of ander rottingsproduct of van de organische stof door den scheikundige. Moge het geen gegeven van zeer groot belang zijn, het is er een dat met zeer weinig moeite is te verkrijgen en dat, zoo een sterk sprekend cijfer mocht worden verkregen, de beoordeeling zeer vergemakkelijkt.

De groote beteekenis van de bacteriologie voor het drinkwater-onderzoek ligt - het blijkt duidelijk - slechts voor een klein deel in het bacteriologisch onderzoek zelf. Eerder moet zij worden gezocht in de door de bacteriologische studiën vermeerderde kennis van het wezen en de verspreiding der smetstoffen. Het grootste gewicht legt evenwel een aanvankelijk weinig getelde omstandigheid in de schaal: het bacteriologisch onderzoek heeft den onderzoeker op het terrein gebracht! Niet langer ontvangt hij het te onderzoeken water in een verzegelde

flesch op het laboratorium. Hij kan de brou zelve aanzien; hij heeft geleerd dat het onderzoek der *bron* hooger staat dan het onderzoek van het *water*. De scheikundige kon inlichting vragen nopens de ligging der wel en den aard van den bodem. De bacterioloog moet zelf gaan zien en leert daardoor zien. De gevaarlijke verontreiniging, die hij in het laboratorium slechts met moeite en onzeker zou kunnen opsporen, constateert hij op het terrein door een eenvoudige bezichtiging.

De beoordeeling wordt daardoor gemakkelijker en zekerder, kan ook milder zijn. Eene verontreiniging, die vroeger reden tot afkeuring was, kan thans, in haar aard bekend geworden, een voorstel tot verbetering tengevolge hebben.

Grijpt afkeuring plaats, dan kan eene nieuwe wijze van waterverzorging, met inachtneming der plaatselijke toestanden, worden voorgedragen.

Moet er alzoo aan het bacteriologisch onderzoek zelf een ondergeschikte rol worden toegewezen, het onderzoek door den bacterioloog op het terrein heeft zich een eerste plaats veroverd. Zoo de scheikundige, de beproefde, ervaren onderzoeker van drinkwater, tot voor weinige jaren de eenige rechthebbende, zich de bacteriologische methoden en de noodige technische kennis wil eigen maken, zal het geheele onderzoek in één hand kunnen worden gebracht. Daarmede zal de praktijk het meest zijn gebaat.

Boven scheikundig en bacteriologisch drinkwater-onderzoek hebben wij gesteld het onderzoek der bron van het water op het terrein.

Deze derde methode dient nog nader te worden besproken. De eenvoudigste weg zal zijn de verschillende watersoorten, die voor drinkwater dienen, regenwater, wel- en rivierwater, achtereenvolgens te behandelen.

In de eerste plaats dan het regenwater.

Vroeger stelde men zich voor dat de lucht menige smetstof overbracht. Men brandde pektonnen in de straten om de pest te weren en zwavelde de lucht der ziekenkamers. Het regenwater dat gasvormige en zwevende bestanddeelen uit de atmospheer medevoert, moet daarom in vroeger dagen in slechten reuk hebben gestaan. Wellicht is het hieraan toe te schrijven, dat thans nog zoo weinig regenwater wordt ge-

dronken. Heden ten dage wordt de lucht niet langer gewantrouwd. De bacteriologen gelooven niet dat zij besmetting overbrengt. Zij kunnen wel toegeven dat de huidschilfers van den roodvonklijder, de uitgedroogde sputa van den longlijder verstuiven en zoo in een bedompt ziekenvertrek de lucht gevaarlijk kunnen maken. Maar aan den anderen kant meenen zij dat die fijne luchtstof, voor zooverre zij de buitenlucht bereikt, in de altijd bewogen atmospheer zoo ontzaglijk wordt verdund, dat de smetstof in de massa te loor gaat. Deze voorstelling wordt zeer ondersteund door de ontdekking van Pasteur, dat de vrije buitenlucht zeer arm aan bacteriën is. De bacteriologen hebben dus alle reden om het regenwater als drinkwater aan te bevelen, en vinden daartoe te eerder vrijheid, omdat goed verzameld regenwater werkelijk slechts weinig bacteriën bevat.

De epidemiologie komt het gunstig oordeel der bacteriologen ondersteunen. Zóó menige streek, waar regenwater gedronken wordt, is in cholera-jaren vrij van de ziekte gebleven, dat het zelfs aan verstokte aanhangers van Pettenkofer's theorie is opgevallen. Een landstreek, waar de gewoonte bestaat regenwater te drinken, mag men uit een hygiënisch oogpunt gelukkig prijzen.

De rol, welke de hygiënist bij het onderzoek van regenwater te vervullen heeft, bepaalt zich tot het onderzoek van de dakgoten, de leiding en de regenbak. Zoo deze goed zijn, is ook het regenwater tot drinkwater geschikt. Scheikundig en bacteriologisch onderzoek zijn uitstekende hulpmiddelen om de gebreken van leidingen en bewaarplaatsen op het spoor te komen. Een groot aantal bacteriën en een verontreiniging met doode organische stoffen zullen niemand nopen het regenwater af te keuren, doch alleen doen wijzen op de noodzakelijkheid om de manier, waarop het water wordt verzameld, te herzien.

Bij de verbruikers is het welwater veel meer dan het regenwater in aanzien. Menigeen, die thans leidingwater drinkt, betreurt nog het lekkere water uit de welpomp van zijn ouderlijk huis. Voor een deel mag de trek, waarmede de door spelen vermoeide knaap, wien thee en koffie nog onthouden werden, zijn glazen water dronk, aan onze herinnering poetsen spelen. Ten deele is het toch juist, dat de smaak van het welwater

onzer stadspompen die van het heide- en duinwater overtreft. Er werd reeds met een enkel woord op gezinspeeld, dat hier de schijn bedriegt. De smakelijke welwateren zijn bijna allen zoo overladen met verontreinigingen, dat de onderzoeker geneigd is alles wat hem wordt voorgelegd af te keuren en alleen weerhouden wordt door de overweging, dat hij, alle welwateren eener gemeente afkeurend, het opvolgen van zijn advies onmogelijk maakt.

Echter is het beste drinkwater dat er is, het water onzer duin- en heideleidingen, ook uit den bodem geweld. Er zijn dus ook goede wellen. Zorgvuldig onderzoek moet de goede van de slechte scheiden.

De hoedanigheid van het welwater wordt bepaald door twee factoren: de aard van den bodem rondom de wel en de diepte der wel.

Waar een landstreek hoog ligt en diep moet worden gegraven om eene wel te vinden, verkeert men in het gelukkige geval, dat men geen slechte wel kan maken. De hooge laag grond, die de door menschen verontreinigde aardkorst van het zakwater scheidt, vormt een natuurlijke filter, waarin het langzaam doorsijpelende regenwater eerst de bijmengselen, die het uit de lucht medebracht, achterlaat en vervolgens de onreine stoffen, die het in de bovenste aardlaag ontmoette.

De oppervlakkige lagen van den bodem bevatten een zeer groot aantal bacteriën, ten deele vreemdelingen, die toevallig daarheen zijn gevoerd, doch grootendeels autochthone bewoners, die daar hun natuurlijke verblijfplaats vinden. In de diepere lager, waar de temperatuur lager en de atmospheer zuurstof-arm is, hebben weder andere soorten haar uitverkoren verblijf. Doch hier is het aantal bacteriën veel geringer. Naar mate men dieper afdaalt, ziet men de microscopische bevolking schaarscher worden. Eindelijk houdt alle bacteriegroei op.

Allerlei omstandigheden bepalen de diepte, waar de bacterievrije lagen aanvangen. Volgens de onderzoekingen van C. Fraenkel is de bodem nabij Berlijn reeds op een diepte van 5 Meter vrij van bacteriën. Ik vond echter, bij gelegenheid van het onderzoek van pijpwellen nabij Utrecht, in water, dat uit een diepte van 10 Meter kwam, menigmaal nog bacteriën, in een andere streek van ons land daarentegen op ongeveer 12 Meter het water zonder kiemen.

De lagen, die èn door de ongunstige voorwaarden, welke zij voor den plantengroei bieden, èn door de filtreerende werking der bovenste grondlagen vrij van organisch leven zijn, kunnen zonder al te veel moeite voor het verkrijgen van drinkwater worden gebezigd.

In laaggelegen landen, waar het zakwater slechts weinige meters onder den beganen grond te vinden is, bezweek men vroeger veelal voor de verleiding om zeer ondiepe wellen te maken en heeft men in den regel met den toestand van den bodem rondom de wel weinig rekening gehouden. In onze steden dragen riolen, beerputten, zinkputten, gasbuizen en mesthoopen in strijd bij tot het vervuilen van den bodem, waaruit à quatre pas water wordt geput. De weinige meters diepe laag grond, die als filter moet dienst doen, staat aan het water allerlei levende en doode organische stoffen af.

De geheele bodem is met de opgeloste, door de scheikundige methoden aan te toonen stoffen gedrenkt. De verdeeling der bacteriën is ongelijkmatiger. Menige wel is door betrekkelijk gunstige ligging, welke toeval meer dan overleg haar verschaft heeft, arm aan bacteriën gebleven. Daarom zal de bacterioloog allicht lankmoediger zijn dan de scheikundige. Hij zal een wel, die aan matige eischen voldoet, tijdelijk goedkeuren, indien een zorgvuldig onderzoek van het terrein rondom de wel hem den betrekkelijk onschuldigen aard van de onreinheden des bodems heeft leeren kennen. Hij zal echter het rondzien naar eene andere wijze van waterverzorging aanbevelen en de geleidelijke opruiming der oppervlakkige wellen noodzakelijk achten.

Als een naderende epidemie de zonden tegen de hygiëne weer in het oog doet vallen, grijpt men als eerste en goedkoopste redmiddel om beter water te verkrijgen naar de pijpwel. Men boort een metalen buis in den bodem tot meerdere of mindere diepte, zoekt een rijkelijk watergevende laag en ontleent daaraan nu het water.

De grondsoorten, die bij de boring zijn opgewerkt, worden nauwkeurig bezien. Men weet, dat de kleilagen en de kleihoudende mergel- en leemlagen geen water geven en dat de zandlagen, die in ieder geval rein moeten wezen, des te beter zijn, naarmate zij grover korrel hebben en meer kiezel bevatten. Zulk eene laag, met zeer ruime poriën, heeft weinig weerstand.

Zoo er water wordt uitgepompt, stroomt er snel van ter zijde weer toe en is dus eene onuitputtelijke bron verkregen. De bacteriologen zijn echter niet altijd even tevreden als de werklieden, die de boring hebben verricht. Wanneer de watergevende laag zeer diep ligt, vele tientallen meters diep, of wanneer een flinke kleilaag den bovengrond van de waterlaag afsluit, dan is het water geheel vrij van bacteriën. Is daarentegen de boring te vroeg gestaakt, zonder dat men een voor water bijna ondoorgankelijke kleilaag had ontmoet, dan leert gewoonlijk het onderzoek dat het uit de diepte wellende water vrij van bacteriën is, doch dat de hoogere, onreine lagen hun zakwater mengen met het welwater. Dan moeten de scheikundige en de bacterioloog weder uitmaken of de gevaarlijke invloed van den vervuilden bovengrond door de verdunning voldoende verzwakt wordt. Mocht de wel worden goedgekeurd, dan gaat dit advies toch van de waarschuwing gepaard, dat het gevolgde stelsel van waterverzorging in het algemeen niet is aan te bevelen.

Het water, dat de bacterioloog goedkeurt, kan nog eene eigenschap bezitten, die den verbruiker niet aanstaat, omdat zij het water onsmakelijk maakt. Het kan, helder opgeweld, door aanraking met de lucht troebel worden. Het water verkeerde n.l. in den bodem in een atmospheer van koolzuur en loste er ijzerverbindingen op, die onder den invloed van de zuurstof der lucht nederslaan en het water troebel maken. Het smaakt dan ook grondig. De technicus, die geen methode weet om het water van ijzerverbindingen te ontdoen, zal de boring mislukt achten. Voor korten tijd heeft echter de ingenieur Piefke een middel voorgeslagen om het ijzer te verwijderen. In Charlottenburg legt men thans zelfs eene waterleiding aan, waarbij deze methode in het groot wordt toegepast. Zoo het stelsel deze proef goed doorstaat, zal daarmede veel gewonnen zijn voor de talrijke streken, waar het water uit de diepere lagen van den bodem ijzer houdt.

Groote gemeenten zullen in den regel in eigen bodem geen vertrouwbaar water kunnen vinden. Deze ongunstige toestand wordt geneutraliseerd door de ruimere geldmiddelen, die veroorloven het water van verre te halen en in een buizennet door de straten te verspreiden. De vraag is dan, waar het

water moet worden genomen; dikwijls eene zeer moeilijke vraag. De snel aangroeiende wereldsteden zijn altijd zoekende naar nieuwe bronnen voor de geweldige hoeveelheden water, welke zij behoeven.

In het gunstigste geval kan uit rivier-, heide- en duinwater eene keuze worden gedaan. Het zakwater van heide en duin is voortreffelijk water. Soms wordt het op weinige meters diepte gevonden, zoodat het natuurlijke zandfilter op zichzelf niet voldoende kan worden geacht. Dan heeft men toe te zien, dat de oppervlakte van het gedraineerde terrien niet wordt verontreinigd door bewoners. Gemeente of maatschappij moeten het gebied der prise d'eau in eigendom bezitten, ten einde tegen verontreiniging te kunnen waken.

Rivierwater is als bron voor drinkwater veel minder aanbevelenswaardig. In de eerste plaats reeds omdat het eene met het seizoen schommelende temperatuur bezit en daardoor in den zomer weinig smakelijk is. In de tweede plaats omdat de rivier met den afval van steden en dorpen, van de oeverbewoners en de rivierbevolking wordt vermengd. Wel is waar wordt de verontreinigende materie door de groote hoeveelheden water, welke de rivier afvoert, sterk verdund, zóó sterk, dat bij eene gelukkige ligging der prise d'eau het gevaar denkbeeldig schijnt te worden. Doch voorbeelden leeren dat rivierwaterleidingen werkelijk de oorzaak van epidemiën zijn geweest. Ik hoorde Roux, den genialen medewerker van Pasteur, verzekeren, dat de verspreiding van typhus door de Seinewaterleiding te Parijs eene ‘démonstration archifaite’ was, en te Berlijn heeft, volgens de nasporingen van Fraenkel en Piefke, de Stralauer waterleiding eene typhus-epidemie van groote uitbreiding veroorzaakt.

De filtratie van het rivierwater door zandfilters, die noodig is om het water vrij van zwevende deeltjes in het buizennet te brengen, is niet voldoende om op den duur met zekerheid bacteriën tegen te houden. Zij heeft eerder een technische dan een hygiënische beteekenis. De bovengenoemde Berlijnsche onderzoekers hebben hieromtrent zorgvuldige proefnemingen gedaan. Zij vonden wel is waar dat de filtratie door zand, zeer behoedzaam en oordeelkundig toegepast, de bruikbaarste en meest volkomen manier is om groote hoeveelheden water te reinigen. Doch onder de gunstigste omstandigheden gaat nog

een duizendste der bacteriën door het filter heen. Deze gunstige toestand is daarenboven zeer moeielijk te verwezenlijken. Onder anderen zullen er na elke vernieuwing van het filterzand perioden voorkomen, waarin de filtratie uit een bacteriologisch oogpunt illusoir is.

Het medegedeelde is voldoende om te verklaren, waarom in onzen tijd de hygiënist het putten van drinkwater uit een rivier niet gaarne ziet en waarom hij, waar eene rivierleiding bestaat, op zorgvuldige bacteriologische contrôle zal aandringen.

Ten slotte nog een enkel woord over filters. Ik zal daarover zeer kort zijn, omdat ik meen, dat men, voor drinkwater zorgende, niet aan de mogelijkheid denken moet, slecht drinkwater door filtratie goed te maken. Men moet slechts zulke wateren verkiezen, die van nature goed zijn.

Ik bepaal mij daarom tot de mededeeling, dat van alle filtersoorten er slechts twee werkelijk in staat zijn bacteriën terug te houden. Het zijn de porceleinfilters van Chamberland - Pasteur en de kiezelaarde-filters van Berkefeld Beide vereischen veel zorg en filtreeren te langzaam voor filtratie in het groot. De tot voor korten tijd warm aanbevolen kool-zand-filters houden geen bacteriën tegen. Wie zich daarvan overtuigen wil, giete in zulk een filter met water verdunde melk. Het komt er als water en melk weer uit. Waar de melkbolletjes niet achterblijven, gaan ook de bacteriën, die kleiner zijn, door de poriën.

Daarmede ben ik aan het einde der mij gestelde taak. Ik hoop de overtuiging te hebben gevestigd, dat de beginselen der drinkwater-verzorging zoo klaar zijn geworden door het bacteriologische werk der laatste jaren, dat de strijd tegen de smetziekten op dit gebied met groote kans van slagen kan worden aangebonden.

M. STRAUB.

Een dag aan het meer van Chuzenji.

Gelijk de nederige Japansche daken van Chuzenji zich spiegelen in 't meer, zoo weerkaatsen, heden nog, de indrukken van dien zomerdag in mijn geest.

Hoeveel ongunst van een toornenden hemel, hoeveel regenstroomen eerst; en daarna hoeveel zonneschijn!

Wanneer de goden van wind en donder over Chuzenji's meer zweven, wanneer vale sluiers hun floers doen dalen over de schoone groene bergen die 't omsingelen, de regen langs de roode pagode zwalpt en geteisterde dennen kreunen onder de slaande hand, dan verbergen zich mensch en dier. De forel, de zilverschubbige, vlucht in den schoot der ontroerde wateren en de boot des Japanschen visschers schuwt de steigerende golven. Geen buit is meer te behalen op ‘'t schubbig watervolck’, wanneer de donder gromt op den berg Nantaizan en de storm wordt losgelaten. De mannen van Chuzenji blijven dien dag in hunne planken huizen en vervaardigen die snuisterijen van syeniet welke, zoo goed als de zalmen en forellen uit het meer, prijs halen op de markt van het naburige Nikko.[1)]

Want Nikko is het Laroche van Japan, gelijk Atami het San Remo. Het herbergt in het gunstig jaargetijde tal van vreemdelingen, die vertier in het plaatsje brengen en de vier hotels bevolken. Altemaal vogels van diverse pluimagie, maar 't meest toch van Albions krijtrotsen gekomen. Bij groepjes kan men hen door de lanen der hooge cryptomeria's zien dwalen, over de bemoste tempeltrappen, langs de oevers der bruisende, bandelooze Dajagawa-rivier en langs de curiositeitenwinkels van 't dorp. Ze zijn het wel degelijk, de naneven van Saksische ridders en Normandische baronnen, met hunne lange kinnen en

1) Vijf uren sporens van de hoofdstad Tokio (het voormalige Jeddo).

rechte, fijne neuzen, hunne rosachtig-blonde vrouwen en roode Murray-gidsen, hun degelijk volkskarakter en nationale *Podsnappery*[1]. Ze zijn in de heete Julimaand Jokohama en Tokio ontvlucht om te Nikko, tweeduizend voet hoog het binnenland in, een adem van het Engelsche klimaat te zoeken, met landelijke rust en natuurschoon.

Nikko is zoo vermaard door de barbaarsche pracht zijner Shinto-tempels, door den nobelen eenvoud van de graven der Shoguns[2], door de majesteit zijner donkere cederlanen, door de bloeiende bergen, van welke bij tientallen de watervalletjes huppelen; het is zoo gekoesterd door de nauur en zoo gesierd door de kunst, dat het volk van Nippon zijne schoonheid spreekwoordelijk heeft gemaakt.

In hunne taal beteekent *kekko:* bekoorlijk, weelderig; en - zegt de bewonderende inboorling - ‘wie nooit aanschouwde Nikko, uitte nimmer het woord *kekko*.’

Japansch chauvinisme! - zwemend naar het Spaansche van de meer bekende leenspreuk:

> Quieu no ha vista Granada,
> No ha vista nada.[3]

Doch zoo Nikko te midden zijner tuinen en bergen, zijner ravijnen en watervallen troont als een lachende edelvrouw, den schoot vol juweelen, Chuzenji heeft zijn meer. Nikko omgeeft een woud, dat jaarlijks een gouden regen tot zich trekt, maar ook Chuzenji wordt niet vergeten, ter wille van dat dichterlijk watervlak, waarin de Nantaizan den achtbaren kruin weerspiegelt en dat, 4300 voet hoog, glinstert als een gladgewreven schild.

De afstand van de eene plaats tot de andere bedraagt slechts drie uren rijdens; geen schrikbeeld derhalve voor den indischgast. Verbleekte, maar geenszins verzwonden heugenissen van Java's binnenlanden deden mij gedenken hoeveel verder mij eenmaal gelokt had de stroomnimf van het Telaga Patengan, gevat in den altijd groenen kreits van Preanger heuvelen, en

1) Dickens. ‘Our mutual friend.’
2) Of Taikoons, wier gezag sedert plaats maakte voor dat des Mikado's.
3) Wie Granada niet gezien heeft, heeft niets gezien.

die van het eenzame Ranoe Koembôlô, waarover de rookwolk van den Semeroe drijft.

Hier gold het een speelreisje, ginds eene boetedoening.

Alleen, ik had mijn tijd slecht gekozen. Het werd drie, het werd vier ure in den namiddag alvorens ik, vóór het Nikkohotel, in het zadel kon stijgen en reeds dreigde de lucht. Murray, zoo goed als Baedeker ‘vriend der reizigers’, had mij trouwens wel gewaarschuwd dat ook dit lustoord eene schaduwzijde had. Gelijk de prinses uit het sprookje heeft Nikko's stedemaagd de zeven schikgodinnen om hare wieg zien staan met giften en gaven, maar, evenmin als deze, is zij door de booze toovenares vergeten geworden. Of is het niet een booze geest, die over zooveel zonneschijn en zooveel natuurschoon telkens vale regenwolken doet dalen? De aarde lacht en het water zingt er; de stem der vogelen klinkt in stagen jubel uit fluisterend bamboeloover en een weldoend klimaat brengt veerkracht, brengt levenslust, - maar de hemel heeft er zijne luimen. Dikwijls een donker gezicht, dikwijls een tranenvloed!

Zóó was het dien dag: druilerig, kliemerig weer. 't Begon te druppelen toen 't reeds te laat was om terug te keeren; want ongaarne laat men zich voor anderhalf uur rijdens in een bergstreek beetnemen, met de kans dat het weer den volgenden dag niet beter zal wezen.

Weinig ontmoetingen op het pad, 't welk de regen voor ons spoedig tot eene *via dolorosa* zou maken. Soms eene Japansche vrouw in een draagstoel, of eene kleine karavaan lastdieren uit de kopermijnen boven Chuzenji, ieder met een vracht roodkoper in ruwe vierkante pijpen beladen. Soms ook een enkele Brit, op den terugweg naar Nikko, of *jiuriksha's*[1] met Japansche passagiers, of huiswaarts keerende landlieden in zonderlinge en wijd uitstaande regenmantels, van saamgehechte stroohalmen of matten vervaardigd.

Welhaast groeiden de spaarzame, als in de lucht zwevende vochtdeeltjes tot druppels, de druppels tot straaltjes, de straaltjes tot pijpestelen. Een grijs gordijn werd gehangen voor de levende coulissen van 't landschap. De valei der Dajagawa-rivier zonk dieper en dieper naarmate het pad zich bergopwaarts slingerde,

1) Lichte sjeesjes in den vorm vorm van een groot tweewielig kinderwagentje, door een Japanschen looper voortgetrokken.

langs akkers en tuinen, bosch- en waterpartijen, soms een enkel gehucht, een watermolen of theehuis.

Mijn gids was een stevige knaap, klein maar gespierd. Zorgzaam had hij het bundeltje, waarin ik de behoeften voor één dag reizens had saamgedrongen, op den rug en onder zijn regenmantel geborgen. Ondanks den onspoed, die uit den hemel hem tegenstroomde, neuriede hij een Japansch lijfdeuntje, zonder aanstoot te nemen aan de vele steenen op zijn pad. Hèm deerde al dat water niet: hij was uit Nikko en de kikvorschnatuur deed hem kwaken. Een nauwsluitende katoenen pantalon, van dezelfde donkerblauwe kleur als de korte en wijde *Kirimono*, een hoofddeksel als een omgekeerde schotel op de borstelige zwarte haren, sokken slechts tot even boven den enkel reikende en lichte stroosandalen onder de voeten, zoo stapte hij gezwind over den slijkerigen weg en bleef mijn paard vóór.

Doch dit was eene geringe verdienste. Vergrijsd in 't juk en met de sporen van des drijvers geweldige roede op 't lichaam, scheen het dier bij een Harpagon aan de krib te hebben gestaan, zoo ontvleescht was het. Reeds bij 't opstijgen was ik mijzelven voorgekomen als die laatste stroohalm, welke den rug des kameels zal doen breken. Zou dit samenstel van knoken en schonken mij ooit drie uren afstands verder brengen, en ruim tweeduizend voet hooger?

De Dajagawa, waardoor het meer van Chuzenji zich ontlast en die voorbij Nikko stroomt, was nog zichtbaar, maar in de diepte. Met zooveel kracht sleurt de rivier hare wateren voort en tegen de onwrikbare rotssteenen in hare bedding, dat over de gansche stroomlijn een lage wolk van witte waterdamp zweeft.

Het was die glinsterende sluier en niet het water zelf, die nog door het groen schemerde, terwijl de zigzagweg bereids met lange slingers zich tegen het gebergte opwond. De plantengroei daarlangs werd dichter, verried zeldzamer het ingrijpen der menschenhand en ook het wilde water tuimelde met meer vaart van de steiler wordende hoogten. Telkens scheen mijn gids achter te blijven; telkens ook stond hij, van steiler maar korter dwarspaden gebruik makend, mij een eind verder op te wachten. Nu eens bood hij mij brokjes koperertz aan, glimlachend als een kind dat zijne blinkende keisteentjes toont; dan weer wees hij op een waterval langs 't pad; en eens op

een paar beerenjongen, die onder de veranda van een theehuis waren vastgebonden.

De ruige zwarte mormels waren ongetwijfeld een jachtbuit uit dit gebergte en de huiden der ouden hingen misschien in een dier winkels van Nikko, waarin uitsluitend antilope- en vossenvellen, beeren- en hertenvachten, voetkleedjes van bont, gevoerde muilen, enz. verkocht worden. Met speelsche onbeholpenheid krauwden Bruno's welpen elkander den pels of verwikkelden, al ravottende, tot één onherkenbaar kluwen.

Zeker was deze weg den Japanschen knaap eene *route battue*, ieder theehuis een bekend station, want lachend groetten hem de bewoonsters en schouken hem de dampende *saké* in het kleine porseleinen kopje en vroegen naar bericht uit Nikko.

'Waren er veel reizigers in het dorp aangekomen? Waar moest hij dezen (mijne "Wenigkeit") heenbrengen? Naar Chuzenji, naar Umoto, naar de verre kopermijnen misschien? Tegen wanneer, het eerste godsdienstige feest in den tempel?'

Afgaande op het schalke lachen moest er menige *repartie*, gewisseld worden tusschen deze frissche vroolijke vrouwen en den stoeren knaap.

De bevoorrechte! - een zelfde taal te spreken met dochteren des lands, wier gelukkige natuur haar de kostelijke gave der blijmoedigheid deed huwen aan het sierraad van vrouwelijke lieftalligheid; wier ronde gezichtjes en gebloosde wangen, wier poezele leden en lachende kersroode mondjes den *Johannistrieb* in de borst des ouden vrijers wakker riepen.

Langzaam daalde de schemering, vervroegd door donkere regenluchten. De bleeke waterzon, een zon van bordpapier, was reeds weggedoken achter de omfloerste toppen, en steeds sukkelden wij voort te midden van zwalpende waterdampen. Nog altijd viel de regen, maar zwakker. Het droefgeestige van deze kille natuur deelde zich onbemerkt mede aan den menschelijken geest; de boomen werden huilebalken, de paden slijkgreppels, de wolken klamme grijze dekens!

Eindelijk, na drie uren klauterens en struikelens, werd het geboomte ijler. Er schemerde iets door het groen, iets als een blinkende wolk - de spiegel van het bergmeer.

Chuzenji! riep mijn gids.

Daarna, op een groep onaanzienlijke houten huizen wijzend, saamgedrongen op een enkele oeverplek:

That nir. Komeya - Japaneehotel - all gentlemen there - catch fish - very good!

Dit *pigeon-english* deed mij nochtans den zin raden van 's mans incoherente mededeelingen. Hij wenschte mij aan een bepaald adres af te leveren, het aan mijne scherpzinnigheid overlatende te bepalen wàt ‘very good’ was, de herberg of de visch.

De snaak begreep echter, dat ik op dien stond meer genegen was tot eene verpoozing des lichaams dan tot eene meerbeschouwing, waartoe de tijd zich trouwens slecht leende. Reeds was de natuur ten halve in de schaduwen gehuld van den zinkenden nacht en ruischend vielen nog altijd de regendroppels op den wijden plas.

Water op water, in de kille atmosfeer van 4300 voet - en ik, met mijne doortrokken kleeren, die aan niets zoo weinig behoefte had als aan dien ganzenwijn!

Komeya, zóó heette de Japansche herbergier, wiens huis voor mij openstond. Een Japansch huis door de volksklasse bewoond, staat trouwens overdag altijd open; het huiselijk leven heeft daar geene muren. Anderhalve voet boven den beganen grond reikte de houten vloer; men stapte van de straat het huis in. Geen deuren noch ramen, geen muren, geen gordijnen zelfs. Niets dan een licht getimmerte, tusschen welks standvinken papieren wanden in dubbele sponningen konden heen en weer getrokken worden, niet anders dan de coulissen op een tooneel. Men zag door de gansche woning heen als door een kaartenhuis.

In 't midden ongeveer leidde een houten trap naar de bovenverdieping, en daar werd mij mijn logies aangewezen.

Hoe zorgzaam, hoe bedrijvig weerde zich de kleine Japansche *femme de chambre*, toen ze daar dien druipenden Europeaan voor zich zag! Fluks de natte kleeren uit en een schoone *kirimono* als kamerrok aangeschoten. Daarna kwam ze aandragen met warme gevoerde muilen, met handdoeken en dekens, met een paar drooge inlandsche sokken, een langen rottingstoel en beduidde mij eindelijk dat beneden een warm bad mij wachtte. Daar wachtte mij ook de waard, die *vorschriftsmässig* mijn paspoort vroeg. Zonder dat document toch, door den betrokken consul aangevraagd en door de regeering in Tokio afgegeven, is het geen vreemdeling vergund Japan te bereizen,

de zoogenaamde *treaty ports* en hunne naaste omgeving uitgesloten.

Uit de badkuip komende, zag ik in mijne kamer een avondmaal gereed staan, 't welk enkel eene meer zaakkundig bereiding van noode zou hebben gehad om voortreffelijk te mogen heeten. Er was kippensoep en een moot versche zalm uit het meer; blanke vette rijst, bedropen met geurige kerrie; daarna een schoteltje gekookt vleesch, een kippenkluifje en een met *jam* gevulde omelet als nagerecht. Alles doorgespoeld met een glas pittig Jokohama-bier.

Natuurlijk hield men mij voor een Engelschman; dat zag ik reeds aan het onvermijdelijke fleschje Worcestershire-saus naast mijn bord. Natuurlijk ook kon het doel mijner komst geen ander zijn dan in het meer te gaan visschen.

Terwijl ik at, dribbelde Otoku - zoo heette mijne dienstbare - om mij heen en spiedde met hare scheve oogjes of ik iets behoefde. Het kleine ronde persoontje was zoo bewegelijk als kwikzilver op een apothekers-toonbank; het babbelde voortdurend in 't Japansch met wat gebroken Engelsch er door; het lachte om alles, niet het minst om 't wederzijdsch onvermogen van zich uit te drukken; het gleed op kousevoeten onhoorbaar over de gladde fijne matten, telkens iets aandragende of iets wegnemende; het wenschte mij eindelijk: *Gentleman, good night!* D i e woorden had ze althans in haar macht.

Nog even alvorens ter ruste te gaan wierp ik in de halve duisternis een blik naar buiten, op 't meer. Hoe bleek zag zij, de Schoone Slaapster - bleek als de offerkaars! Morgen, zoo vleidde ik mij, zal de betoovering der booze schikgodin Regen voorbij zijn; en de schoone zal ontwaken wanneer de morgenzon, gelijk de schitterende prins uit het sprookje, tot haar zal doordringen.

Die morgen daagde reeds vroeg. Door de reten der houten blinden drong het licht en ik gluurde de kamer rond. Op den vloer een half dozijn blanke matten met donkerblauwe randen, als de blokjes van een bouwdoos aaneensluitende en dik als een dubbel tapijt. Aan voor- en achterzijde bestond de wand uit een geraamte van dun en ruitsgewijze gelegd latwerk, met wit doorzichtig papier overspannen. De beide andere wanden waren van behangselpapier: zilveren bloemen en bladeren over een grijs *fond*; ze geleken wel de bladen van een kamer-

schut. Een zoldering, als het deksel van een groote spanen doos. Er hingen een paar cacamona's en Japansche schilderijtjes, gezichten op het meer voorstellende; er stond een bloempot op eene verhooging van den vloer, en daarin een dubbele aster; eenige koperen kapstokken waren bevestigd aan de strook, welk tusschen den bovenrand der schuifdeuren en het plafond was overgebleven, terwijl eene indieping in den wand ten deele gevuld werd door een laag kastje. De deuren daarvan waren beschilderd met oostindische inkt-streepen, den berg Nantaizan met het dorp Chuzenji aan zijn voet voorstellende, ongetwijfeld om de *couleur locale* te bewaren.

Tusschen trap en kamerwand stond op een smalle overloop een waschtafel, met een gevulde kuip water er naast. In de kuip dreef een nap en op de tafel stond een slecht Duitsch spiegeltje, ‘neurenborgerij’ van de minste kwaliteit. Maar voor Otoku en een paar andere deerns van hare kennis scheen dit artikel een fraaie, helaas eenige zaak, en zelve hadden ze schik in de overrompeling, wanneer ik haar voor dien spiegel op verboden grond betrapte, hare omslachtige kapsels in orde brengend.

Buiten de voorzijde der kamer bevond zich nog een smal voorgaanderijtje van gewreven eikenhout, door een laag hekje beschermd.

Papier, wit en gebloemd, en ongeverfd hout, dit waren de materialen van deze groote kermiskraam, - meer was het niet. Alleen, de lichte constructie was van eene zoo sierlijke makelij, het houtwerk zoo keurig bekapt, geschaafd, gevoegd en geploegd, het papier zoo smetteloos en van zulk een oorspronkelijk patroon, de vloermatten zoo glimmend en zindelijk, alles paste zoo precies en met zooveel eenvoudig vernuft in elkaar, dat ik den Japanschen schrijnwerker, den Japanschen behanger leerde hoogachten.

Good morning! zei de kleine Otoku, binnentredende.

Good morning - have you used Pears' soap?.... Doch dat zei ze er gelukkig niet bij - of weg ware alle illusie geweest. Het was enkel de reclame-prent van den Barnum aller zeepzieders, die tegenover mijn bed hing en waarvan het onderschrift Otoku's morgenwensch aanvulde. Sedert heb ik den ‘Ongewasschen Jongen’, den ‘Bellenblazenden Jongen’ en andere bekende voorstellingen in tal van Japansche winkeltjes teruggevonden, te samen met de forsche vrouwenfiguren door

Amerikaansche cigarette-fabrikanten geïmporteerd. Intusschen rookt de Japanner, en zijne vrouw niet minder, nog steeds met voorliefde inheemsche tabak uit zijn zonderling Liliputterspijpje, terwijl het gewaagd zou zijn den graad zijner beschaving af te meten naar zijn zeepverbruik.

Met een enkelen vingerdruk deed Otoku een halven kamerwand weggelijden en zette mij een kopje slappe koffie voor, een dobbelsteentje suiker en een blikje gecondenseerde melk. Daarop nam zij de houten blinden weg, die het voorgaanderijtje van de buitenlucht scheidden en wilde iets zeggen. In de kamer neven mij logeerden echter een paar Japansche heeren en een driewerf herhaald handgeklap, dat in de inlandsche logementen dezelfde beteekenis heeft als een druk op de electrische schel elders, deed haar wegijlen, zoo vlug als de korte beentjes en 't strak om de heupen gehaald kleed het slechts gedoogden.

Ik trad naar buiten - en een heerlijk schouwspel.

Het huis stond onmiddellijk aan den zoom van 't meer; het houten gaanderijtje was naar buiten uitgebouwd; het water kabbelde onder mijne voeten. Met al zijne kaapjes en golfjes, zijne slingerende oevers, zijn forschgeteekend kader van groene bergen lag daar het meer, een parel in 't smaragd. Het weerkaatste den hoogen koepel boven zich, waarlangs het wapperend vlos van nog slechts enkele wolkjes zweefde. Een breede stoomwolk rustte op dit dampend water, een *nimbus* die, maar onvoldoende, de toppen der bergen omhulde.

Een enkele boot gleed over den vloed en ploegde daarin haar blinkend spoor. De huizengroep van Chuzenji en de kleine roode pagode aan den overkant waren de eenige punten, waar de menschenhand had ingegrepen op een dichten plantengroei, die tot den rand des waters voortwoekerde. Overigens oirkracht, de ongerepte natuur alom, de openbaring der ongebreidelde.

En reeds blonk de top van den Nantaizan in 't eerste zonnegoud, reeds trokken de sluiers weg voor de bergen en lichtte een adem uit den hooge de dampwolk op van de watervlakte. De boschrijke ruggen en kammen hieven zich met forsche sprongen uit de diepte en geleken de bastions en koepels van een titansburcht.

Hier had de aarde zich een mantel van donkergroen fluweel

omgeslagen; een mantel met gaten echter, overal waar de naakte rots door 't plantenkleed heen boorde.

Gentleman! gentleman! - hoorde ik een stem beneden mij roepen. En eensklaps naar lager sfeer gevoerd zag ik een paar kinderen beneden mij, staande op een plank boven 't ondiepe water.

Het dorp bestaat grootendeels uit eene dubbele rij van plankenwoningen, onmiddellijk aan den oever van 't heldere water gebouwd; en uit de achterhuizen zijn breede planken gelegd, slechts een voet boven 't meer, die met hun uiteinde rusten op eene kleine, ingeheide palissadeering, meestal tot een vierkant gevormd. Het is de vischbun voor 't gezin, de spoelbak voor de huismoeder, die er hare korven met rijst wascht, de badkuip der kinderen, de aanlegplaats der booten. Het stroomend water van het meer brengt alles weer ‘in 't reine.’

Op een dier planken stonden met bloote, mollige beentjes en wangen als pioenen, in de kleurige en schilderachtige Japansche kleederdracht, een paar spruiten van mr. Komeya - zoo hoorde hij zich gaarne noemen - en hieven lachend een prachtigen zalm in de hoogte. De eenzame boot van daareven was binnengekomen en de nachtelijke visscher stortte zijn buit over in de bun. De kleuters behoefden al hunne krachten voor het torschen van dezen zalmenkoning.... ja, dat was hij. Welke vloeiende metaalglansen op die weeke en malsche zijden, welke flikkeringen als van zilver op gewaterd satijn, hoe frisch rood die gapende kieuwen....

Reeds drougen de eerste zonneglansen het doorschijnend water in. Het werd levendig op dit stukje oever. Op een dozijn steigertjes kwamen Japansche volkstypen te voorschijn: de waterdrager, die zijne kuipen ging vullen; de huismoeders, om korven vol blanke rijst te wasschen; de visscher, die het meer zijne schatting kwam afvragen; de kinderen ook, welke reeds met schepnetjes de grondels en blieken van dezen grooten vijver trachtten te verschalken. In dit bergklimaat, op eene zoo aanzienlijke hoogte, zagen ze er uit als het beeld der gezondheid, kinderen van melk en bloed. Desgelijks de rappe deerns. De *kirimono* tot boven de kuieën opgeschort; de ronde armen uit de wijde mouwen gestoken, en niet ten halve; veerkrachtig en recht gebleven onder de nergens nauwsluitende kleederen, - zoo wipten ze de zwiepende plank op, de een met een bundeltje

waschgoed, de ander met een arm vol keukengerij, een derde met het jongste broertje op den rug.

En allen waren ze blij van geest. Allen stoeiden en snapten, of zongen een Japansch *Eiapopeia*. Ze lachten tegen de buurmeisjes, tegen de vreemdelingen, tegen den dageraad zelven; de levenslust scheen hun ingegoten.

Aanstonds - zoo viel 't mij in - ontstijgen hare zusteren, de waternimfen, met groenbekranste hoofden dit meer, en gaan spelemeien tusschen de breede lotusbladeren met de meisjes van Chuzenji.

Twee Engelschen uit een herberg neven de mijne lieten zich het meer in roeien, met werpnet, hengelroê, kunstvliegen en 't geen een peuëraar verder behoeft. Met den brand in het smeugeltje, zoo lang de vaart zou duren, de boorden van 't flanellen hemd aémechtig neergezegen op den kraag van hun *travelling suit*, de papieren gids naast de picnicmand, met door *sport* ontwikkelde lichamen en angelsaksische zelfgenoegzaamheid op 't gezicht, - mij dacht, zulke *chaps* had ik meer gezien. Misschien was 't in het Canal Grande van Venetië, op den Theems bij Windsor, op een der Friesche meeren of een der Italiaansche; waarschijnlijker nog op al deze plaatsen En nog veel meer, overal waar ik aan een vliet had gestaan, door de Murray's en Bradshaw's als ‘vischrijk’ vermeld.

Lang volgden mijne oogen de voortglijdende stip op den waterspiegel en de donkere gestalte van den veerman die, gelijk de *poppe* van een Venetiaanschen gondel, op de achterplecht stond en met een enkelen langen riem zijn vaartuig voortdreef. Eindelijk verdwenen varenden en vaartuig achter een der miniatuurkaapjes, en ik maakte mij gereed hun spoor op 't water te volgen.

Otoku bracht mij eerst mijn ontbijt: gebakken visch, brood en een kluitje van die witte flauwe boter, in het land zelf gemaakt, welke eigenlijk niet meer is dan ongestremde zuivel en zoo min zou kunnen worden uitgevoerd als een *fromage Gervais*. Haar tong ging nog altijd als stroomend water. Wat zij mij vertelde weet ik echter niet; het Japansch is geen taal om spoedig onder de knie te krijgen.

Een der dorpelingen zou mij overzetten. Op den bodem der schuit werd een schoone mat gespreid en daarop werden een paar van die dunne vierkante kussens gelegd, welke de Japanner zijnen bezoekers als zetel aanwijst. Tusschen de plonsende

kinderen en bedrijvige inboorlingen staken wij van wal. De bergen hadden hunne witte kappen nu afgezet, de zon straalde; men kon de keisteentjes op den bodem door het water heen tellen. Geen briesje ademde nog, geen ander geluid dan het klotsen van de golfjes tegen den boeg van het vaartuig, en het zachte kreunen der heen en weer wrikkende roeispaan. Somtijds flitste een kort weerlicht door de diepte, wanneer de glanzige schubben eener vlugge forel een zonnestraal opvingen. Droomerig gleden de oevers ons voorbij, en weergaloos waren de schamplichten waarmee, onder 't bevend loover, de zon de ruige stammen kuste, of het *clair-obscur* in de diepe stille uithoeken, waar het overbuigend bladerendak de schaduw nog gevangen hield.

Aan de overzij gekomen stapte ik uit, aan den voet der kleine pagode.

Chuzenji is een pelgrimsdorp, dat de helft van 't jaar verlaten is; en de Nantaizan is zijn heilige berg. Schoon de Nantaizan minder vermaard is dan de Fushijama, Japan's hoogste vulkaan, schromen de bedevaartgangers geenszins een klim van 8150 voet naar zijn top te maken, te minder daar men te Chuzenji reeds ter halver hoogte is. De pagode aan het meer is als 't ware eene eerste étage, en menigvuldig zijn de *ex-voto's*, de strooken gewijd papier, de beschilderde plankjes en andere vrome gedachtenissen, welke hier van vervulde geloften en verwerkelijkte wenschen getuigen.

Het tempeltje bood weinig bezienswaardigs na de zooveel weidscher en grootscher stichtingen van Nikko. Het geleek in hoofdzaak op een der honderden, zoo niet duizenden van Buddha- en Shinto-pagoden, waarmede de ongeveer vierduizend Japansche eilanden[1)] letterlijk bezaaid zijn. Dezelfde karakteristieke ingangspoort en steenen trappen, door boomen als zuilen overschaduwd; hetzelfde kleine altaar met zijne bloemvazen, relikiën, offerkaarsen en den metalen spiegel, welke de reinheid der ziel symboliseert. Wanden en pijlers in de conventioneele donkerroode kleur, vergulde beelden op hun lotuskussen, een overvloed van snijwerk, lakwerk en verguldsel; voorts de offerkist, de wierookstokjes, de groote klok wier klank de aandacht der goden moet wekken en de kaalgeschoren priester.

Een oostersche rarekiek! - voor meer zou men het op 't eerste gezicht niet nemen.

1) Volgens de opgaaf van Pompe van Meerdervoort.

Toch getuigde ook dit tempeltje van de metaphysische behoefte van den mensch, die sterk en onverdelgbaar is. En zoo de leer van het ‘Licht van Azië’, uit den mond zijns priesters en onder den sluier der allegorie, de schare der waarheid nader brengt, wat zoude men zich dan ergeren aan den arbeid van geloovige oude kunstenaren! Zijn ook niet St. Pieter's en Notre Dame's steenen gewaden aldus versierd geworden? Schooner, het is waar, en edeler dan de massieve tempels van Nikko, maar niet met meer geduld, noch met grootere kunstvaardigheid.

Van de pagode liet ik mij brengen naar een der hoornen, waarin het meer eindigt, terwijl de weg langs zijne zoomen zich voortzet door het bosch. De wind op het water was nu frisch geworden, zelfs iets meer dan frisch; maar de zon koesterde. Het was mij als gevoelde ik weder de *iced sunshine* van de Riviera.

Spoedig stootte de boot aan land. Ze zou mij afwachten terwijl ik den weg dacht te volgen, zoo mogelijk totdat op dit bergachtig terrein eenig indrukwekkend vergezicht het zweet mijns aangezichts zou loonen; of, zoo geen vergezicht, dan althans de melodie uit vogelenkeelen, de geur uit bloemkelken, de poëzie van de diepten des wouds.

En een koel en donker boschpad was 't, een tunnel onder 't groen.

De kruidige lucht voerde mij vage, maar liefelijke herinneringen toe. Uit deze ‘kerk van ongekorven hout’ stroomde *Waldbouquet* mij tegen, de lucht van mos en dennennaalden, en tegelijk een vloed van vaderlandsche beelden, vaderlandsche tafreelen. Slechts onze zangers van 't woud miste ik. Geen leeuweriken, geen late nachtegalen. Wel zag ik telkens een ‘klein vogelijn op groenen tak’, wel sloeg in de verte de koekkoek en sjirpten de cicaden en gonsden de hommels, maar zeldzaam drong uit ritselend akkermaalshout de toon van ‘een zingend veedertjen en een gewieckt geluid.’

Toch, hoe verlangend deden de vlinders hunne kleurrijke vleugels op den weg trillen, tusschen de wuivende schaduwen der bladeren; hoe schenen ze, telkens wanneer een zonnestraal hen trof, in 't vuur verguld. En hoe lustig schoten nog de vischjes langs den waterkant, soms in hun overmoed over de groote oeversteenen heenspringend.

Doch de wind steekt op....

Brengt mij thans een Frieschen boeier op dit meer, een jacht met hooge zeilen en scherpe zwaarden - welk een spelevaart!

De laatste strook water week nu van mijn pad, dat geleidelijk maar gestadig begon te stijgen. De boomen daarlangs waren niet meer de statige magnolia's, nog de hoog oprijzende ceders welke Nikko's tempels omringen en manen aan een heilig Druïdenwoud; het zouden vaderlandsche olmen kunnen zijn, vaderlandsche berken en linden. Op eene kleine hoogvlakte begon dit bosch wat ijler te worden. Wat minder ruwgeschorste stammen, wat meer hoogopschietende grassen en daartusschen, in dichte tuilen, roode bloemen en blauwe. Waren dit de klaprozen en korenbloemen van het Land der Rijzende Zon?

Verder en verder ging 't, tot eensklaps een bruisende toon als van stortend water mijn oor trof. Dat was de stem van den waterval. En inderdaad vond ik dien, niet hoog en niet stout, maar een sieraad nochtans van het landschap.

Over veertig natuurlijke rotstrappen kwam het water van de hoogte aantuimelen en in den zwevenden sluier, in den glinsterenden, fosforiseerenden damp van 't fijnverdeelde waterstof brak het licht in zeven hemelkleuren. Het water valt, en de stuivende droppels volgen elkander op, snel als het weerlicht; maar de regenboog, dien ze dragen, blijft standvastig.

Waar echter bracht dit pad mij heen? Die vraag stelde ik aan het moedertje, dat ik in een eenzaam theehuis vond. Het oude mensch had, op deze hoogte en bij den soms verstijvenden wind, aan den zonneschijn niet meer genoeg; zij warmde zich boven een dier groote bronzen komforen met houtskool, welke in Japan de kachels vervangen. Behalve in dranken werd de nering nog gedreven in brandhout, uit het bosch bijeengesprokkeld; in stroosandalen, welke bij rissen in de open ruimte hingen; in regenschermen van geolied papier, bezems, vaatwerk en andere kleine behoeften uit het Japansche volksleven.

Het bergklimmen had mij dorstig gemaakt, een frissche dronk zou mij welkom zijn. Om melk behoefde ik hier echter niet te vragen; slechts te Jokohama en enkele andere plaatsen, waar een zeker aantal Europeanen wonen, wordt daarvoor een voldoende veestapel gehouden. De smaak van de nationale *sake* was mij maar al te goed bekend; een lauwe en flauwe arak, lievelingsdrank van den Japanner, maar die het westersch ge-

hemelte eene gewaarwording geeft als van verschaalde madera, met water aangelengd. Evenmin taalde ik naar de bittere Japansche thee, onverzoet en onverzacht. Gelukkig was er *Kirin*-bier en limonade, beide Japansch fabrikaat, en dit was eene uitkomst.

Glimlachend reikte de oude mij den beker, als met den oudhollandschen wensch: Kust hem aan zijn gladden mond! Maar wat de weg betrof, die zou mij heel naar Muroto voeren met zijne heete zwavelbronnen, zeven mijlen van Chuzenji.

Die mededeeling, meest door gebaren, deed mij aan de wandeling een einde maken. Het was reeds laat in den morgen en ik had zorg te dragen in tijds te Nikko terug te zijn.

Weder bij mijn vaartuig gekomen, vond ik den schipper zich den tijd kortende met visschen, maar hij was niet anders dan een zoodje katvisch machtig geworden. Om 't even, geen onzer was de morgen lang gevallen. En daar de wind nu krachtig genoeg was geworden om het zeil te hijschen, waren wij spoedig bij het dorp terug.

Daar stond mijn gids reeds klaar en het paard gezadeld.

Nog even, de voet reeds in den stijgbeugel, eene hartsterking. En een souvenir daarbij, want de vriendelijke Otoku reikte mij, tegelijk met den bierkroes, een dier goedkoope waaiers over, gelijk iedere Japansche herberg ze in voorraad heeft: een eenvoudig glad bamboestokje als steel, in tal van dunne reepjes gesplitst welke, met papier overplakt, de aderen in een boomblad gelijken. Op dit brooze schild prijkte aan de eene zijde de naam van mr. Komeya in groteske Japansche karakters, benevens eene reclame voor zijn logement. (Dáárom dus, arglistige, gaaft gij uwe geschenken!) De andere zijde gaf een bonte prent te zien: het meer van Chuzenji in de onwaarschijnlijkste kleuren, de huizen van het dorp als even zoovele waterkasteelen; visschersbooten die plezierjachten moesten schijnen; de kleine pagode met de verhoudingen van een statigen tempel; britsche zalmvisschers bij dozijnen aan den oever, en, om het den bergbestijgers gemakkelijk te maken, de Nantaizan in de onmiddellijke nabijheid.

Voort ging het nu, bergafwaarts, en den regen was ik ditmaal te vlug af.

Het weer bleef vooreerst gunstig. En vaak nog opende zich op dien terugweg de aarde, om ons hare schatten te toonen, alvorens wij weder in de vlakte afdaalden, waar een enge

horizon zich om het oog trekt, dikwijls om den geest mede.

Muren van levend groen doemden hier gestadig op.

Beneden mij, een gezichtseinder ver de diepte in, kliefde een slingerende ader van blank en bobbelend schuim het ravijn. Sterkend was de wind, aan 't hoog gebergte ontschoten, bevracht met de geuren van het woud. Het was een morgen, die zich tot ver in den dag verlengde; een morgen van gewijde rust, gelijk mij die heugde uit vroeger dagen, toen jeugdige kracht mijne zenuwen nog spande. Ik zag op pagoden, omhuifd door 't groen, te midden van een pantheon van steenen Buddha's, en waar het landvolk der godheid een tijdigen regen afsmeekte, hun eenige behoefte. Op tempels mede, door de vroomheid der geslachten opgetrokken en waarvan de psalmist naar waarheid zou getuigd hebben: ‘De balken onzer huizen zijn cederen, onze galerijen zijn cipressen.’ Ik zat bij diepe, over de ruggen der heuvels aan elkander geketende bosschen, op bergen zwanger van koper en zwarten diamant; op bronnen aan de fontein der hoven, aan de put der levende wateren gelijk.

En zoo ik dien dag laat ben teruggekeerd, het was dat ik een kerkgang naar de natuur had gedaan; want lang hebben hare openbaringen mij gevangen gehouden.

Tokio, Juli '92.

S. KALFF.

De Zuiderzee als proefveld voor onzen agrarischen wetgever.

Het hek is nu eenmaal van den dam! De met het droogmaken der Zuiderzee op onzen natuurlijken vijand te veroveren twaalfde provincie is, sinds den laatsten tijd, niet langer een Utopia onzer goedgezinde verbeelding, maar het alleszins waarschijnlijke succes van een ernstig voorbereid ontwerp, dat alle kans heeft, nog in deze eeuw, tot een begin van uitvoering te worden gebracht. En ieder, die, op sociaal of economisch gebied, met eenig lievelingsdenkbeeld voor de toekomst is vervuld, kan op de onafzienbare vlakte van dien eventueelen Zuiderzeepolder thans een uitmuntende gelegenheid vinden, om, zonder met velerlei bestaande, historisch geworden toestanden rekening te moeten houden, het nut en de uitvoerbaarheid zijner plannen aan een nadere, denkbeeldige proefneming te onderwerpen.

Werd bovendien ook niet, bij kon. besluit van 8 September 1892, aan een gansche rij van achtbare mannen, in vollen ernst de vereerende taak opgedragen, om onder de bevoegde leiding van onzen tegenwoordigen minister van Waterstaat, nopens de vraag, of en op welke wijze het best de droogmaking der Zuiderzee, in 's lands belang ware te ondernemen, Hare Majesteit voor te lichten en van advies te dienen?

Waar dus zóó reeds onze hoogste staatsoverheid voorging, kan ik den lust niet weerstaan, hier voor een wijle ook mij over te geven aan de heerlijke illusie der welgeslaagde voltooiing van dit groote, nationale werk en, voor dat geval, thans reeds een poging te wagen tot bevredigende oplossing van het alsdan zich voordoende, even aantrekkelijke als be-

langrijke vraagstuk, op welken voet de eenmaal drooggelegde Zuiderzeegronden aan den landbouw behooren overgegeven te worden.

Ziehier alzoo het doel van onderstaande beschouwingen. Daarbij ging ik uit van de vooronderstelling, dat wel v a n s t a a t s w e g e tot de droogmaking der Zuiderzee zou worden besloten, doch dat het daartoe op zich te nemen werk, v o o r d e n s t a a t, toch in elk geval met de drooglegging en verkaveling der gronden zou zijn voltooid. Zoowel tot het in cultuur b r e n g e n, als tot het, ook verder, in productieve bewerking o n d e r h o u d e n van den ingepolderden Zuiderzeebodem, zal men, dus meende ik, wel steeds aan particuliere krachten de voorkeur schenken. En in dien gedachtengang, rijst dan van zelve de nader aldus geformuleerde vraag: o n d e r w e l k e v o o r w a a r d e n z a l d e s t a a t d e d o o r h e m d r o o g g e l e g d e g r o n d e n, a a n d e p a r t i c u l i e r e l a n d b o u w n i j v e r h e i d, h e t v o o r d e e l i g s t k u n n e n u i t g e v e n?

Het is duidelijk, dat voor het antwoord op de hier gestelde vraag, het bedrag der kosten van het werk volmaakt onverschillig is. Heeft men het werk eenmaal volbracht, dan zal het daarmee aangewonnen land een zekere waarde vertegenwoordigen, welke noch op dat tijdstip, noch ooit later, in eenig opzicht bepaald wordt door het bedrag der gelden, welke aan de droogmaking zijn besteed. In die kosten vindt de waarde der drooggelegde gronden, evenmin naar boven als naar beneden, hare grens. Van die kosten zal dus ook hetgeen de staat, bij de uitgifte der Zuiderzeegronden, voor zich als vergoeding behoort te bedingen, wel nimmer afhankelijk kunnen gesteld worden. Deze vergoeding wordt in het afgetrokkene hoofdzakelijk bepaald door de gebruiks- of veilingswaarde der, met de droogmaking, voor het economisch verkeer toegankelijk gestelde, natuurlijke eigenschappen van den Zuiderzeebodem. Doch hoe hoog of laag de waarde dier natuurlijke eigenschappen door gegadigden zal worden geschat, dit hangt, voor ieder perceel, ten slotte nog van allerlei nevenomstandigheden af, die zich bij de uitgifte kunnen voordoen.

Bepaaldelijk zal de staat op het bedrag dier waardeschatting een zeer gewichtigen invloed kunnen oefenen, zoowel door het tijdstip waarop, als door den tijd gedurende welken, in het

algemeen *door de voorwaarden waaronder* de beschikking over de drooggelegde gronden aan de particuliere nijverheid wordt afgestaan. En uit dien hoofde is voorzeker het financieel belang van den staat in zeer hooge mate betrokken bij de grondige overweging der vraag: k r a c h t e n s w e l k e j u r i d i s c h e v e r h o u d i n g zal, bij het afstaan der beschikking over de Zuiderzeegronden, de door den landbouwer deswege verschuldigde vergoeding aan den staat worden verzekerd?

Zeer verschillende wegen kunnen daarbij worden gevolgd. Immers de beschikking over den grond kan, òf voor a l t i j d , òf slechts voor een b e p a a l d e n tijd worden afgestaan. In het eerste geval kan de deswege bedongen vergelding, zoowel in eene aanstonds geheel opeischbare hoofdsom, als in zekere, regelmatig te betalen, 't zij dan voortdurende (cijns of canon), of wel binnen zekeren tijd afloopende uitkeeringen (annuïteiten) bestaan, terwijl bovendien het bedrag dier voortdurende uitkeeringen evengoed voor altijd vastgesteld, als aan de mogelijkheid eener al dan niet periodieke verhooging of verlaging onderworpen kan worden. Voorts kan, bij uitgifte voor een bepaalden tijd, wegens het gebruik van den grond, hetzij een vaste jaarlijksche huursom, of wel, bij wege van schoofdeeling, een aandeel in de geldswaarde der jaarlijksche bruto-opbrengst van den bodem worden bedongen.

De zoo even, in de laatste plaats vermelde, t i j d e l i j k e afstand van het gebruik der later dan nog altijd, op meer definitieven voet, uit te geven gronden biedt, vooral in den eersten tijd van overgang als voorloopige maatregel, voor den staat naar het mij voorkomt, zeer aanmerkelijke voordeelen aan. Hoe spoediger toch de drooggelegde gronden althans eenigermate in cultuur worden genomen, des te minder renteverlies zal de staat op zijn onderneming lijden. Des te eerder zal men ook geraken uit dat eerste moeilijke tijdperk, waarin een zoo groote uitgestrektheid land zich van een onbekende, kale, onherbergzame verlatendheid tot een bewoonbare streek dient te ontwikkelen, en zij, die zich aldaar wenschen te vestigen, aanstonds op den steun van althans eenigen menschelijken omgang moeten kunnen rekenen, hun voordeel doende met de ervaring, welke anderen, tijdelijke voorgangers of naburen, aldaar reeds hebben verkregen.

Daartoe zal de staat zich, in die eerste jaren, wel in ver-

binding moeten stellen met kapitaalkrachtige personen of maatschappijen, aan welke de gronden, waarvoor zich op aannemelijke voorwaarden nog geen definitief gegadigde mocht voordoen, hetzij in halfbouw, of tegen een vaste jaarlijksche huur, tijdelijk ter bewerking konden worden uitgegeven. De door die personen of maatschappijen, op groote schaal, zeer extensief gedreven landbouw zou dan de eerste stap kunnen zijn, waardoor anderen tot een blijvende vestiging konden worden opgewekt.

Doch op welken voet zal dan aan die, na den eersten tijd van overgang, allengs sterker instroomende, meer gevestigde bevolking der Zuiderzeepolders de beschikking over den door haar begeerden grond behooren toegekend te worden?

Kon, in de voorafgaande beschouwing, ten aanzien der v o o r l o o p i g e uitgifte van gronden voor dat eerste tijdperk, uitsluitend met het financieel belang van den staat worden te rade gegaan, bij de overweging der hier gestelde vraag, treedt, naast dat fiscale belang, niet minder krachtig het groote openbaar belang op den voorgrond, hetwelk de staat er bij heeft, dat de landbouwersbevolking, welke zich in de toekomst op de Zuiderzeegronden zal gaan vestigen, in de voorwaarden waaronder die gronden te harer beschikking zullen staan, zoowel uit een economisch als sociaal oogpunt, een gezonden grondslag voor haar bedrijf moge vinden.

Daaruit volgt nu voor mij tweeërlei wenschelijkheid. Vooreerst: dat hij, aan wien, na het bovenbedoelde tijdperk van overgang, de grond dan niet meer voorloopig wordt uitgegeven, daarop een blijvend en onherroepelijk recht verkrijge, hetwelk hij kan overdragen, bezwaren en vermaken aan wien hem goed dunkt, en dat hem in staat stelt, om over den grond, met eerbiediging der daarop door den staat zich voorbehouden geldelijke schuldplichtigheid, als een redelijk eigenaar vrijelijk te beschikken. In de tweede plaats: dat dit onherroepelijk beschikkingsrecht over den grond geen voorwerp van eigenlijkgezegde kapitaalbelegging worde, maar in den regel ook later de grondslag blijve van door den Zuiderzeeboer, op e i g e n grond gedreven landbouw - van welken omvang zijn bedrijf overigens ook mocht wezen.

Zijn nu die beide, hier door mij geformuleerde desiderata met het fiscaal belang van den staat, als eigenaar der uit te geven gronden, op bevredigende wijze te verbinden? Ik geloof van wel. Zie ik juist, dan zou eene uitgifte in altoosdurende erfpacht met veranderlijken canon, zoowel voor grootere als kleinere bedrijven, daartoe het aangewezen middel kunnen zijn.

In het, bij zoodanige uitgifte, voor altijd, als voorwerp van maatschappelijk verkeer, door den staat afgestaan zakelijk beschikkingsrecht over den grond, zou iedere opvolgende eigenaar van dat recht, bij regelmatige voldoening van den door hem verschuldigden canon, een blijvenden waarborg vinden voor een berufsfreudig, vrij en onafhankelijk bestaan als landbouwer.

Van den anderen kant zou, door de veranderlijkheid van den canon, aan den staat, ook in het vervolg van tijd, al het voordeel zijn verzekerd, waarop, als een gevolg der natuurlijke eigenschappen van den *op zijne kosten en risico* aan het economisch verkeer toegankelijk gestelden grond, door hem als grondeigenaar, in redelijkheid zal kunnen worden aanspraak gemaakt.

Nu is het zeker in hooge mate waarschijnlijk, dat het bedrag der vergoeding, welke de staat voor de beschikking over die natuurlijke eigenschappen van den Zuiderzeebodem aanvankelijk mocht kunnen bedingen, verre zal worden overtroffen door de waarde, welke die eigenschappen in volgende tijden voor gegadigden zullen blijken te bezitten. In dien eersten tijd toch zal de prijs, welke voor het productief vermogen van den Zuiderzeegrond zal kunnen gemaakt worden, onvermijdelijk vrij sterk worden gedrukt door de aanzienlijke hoeveelheid van voortdurend aangeboden, nieuw ingedijkten grond, dien de staat, natuurlijk liefst zoo spoedig mogelijk, in de vaste handen eener gevestigde bevolking wil zien overgebracht. Uit dien hoofde zou het dus, voor het financieel belang van den staat, zeker weinig bevorderlijk zijn, indien, na verloop van het vroeger besproken voorloopig overgangstijdperk, door het afstaan der Zuiderzeegronden tegen eenen vasten, - hetzij dan in een hoofdsom, annuïteit of rente bestaanden en, onder zakelijk verband op den grond, te crediteeren - prijs, alsdan voor altijd de vergoeding werd vastgesteld, welke den staat, wegens de

door hem afgestane beschikking over die gronden, voortaan van de particuliere nijverheid zoude toekomen.

Maar ook van een sociaal-economisch standpunt beoordeeld, zal aan de veranderlijkheid dier voor het genot der Zuiderzeegronden jegens den staat verschuldigde vergoeding, boven de zoo even bedoelde wijze van uitgifte tegen vasten prijs, naar het mij toeschijnt, bepaald de voorkeur zijn te geven.

In de eerste plaats al dadelijk hierom, dat - nevens de meer waarschijnlijke kans op een toekomstige verhooging dier vergoeding ten bate der gemeenschap, bij stijging der waarde van de voortbrengende kracht dier gronden - in die veranderlijkheid van het door den staat te heffen bedrag, voor de landbouwende bevolking der Zuiderzeepolders, toch ook een hoogstwenschelijke waarborg zou zijn gelegen, dat, wanneer te eeniger tijd, (door een ongunstige verandering, 't zij in de natuurlijke gesteldheid van den Zuiderzeebodem, 't zij in den prijs der landbouwproducten) de innerlijke pachtwaarde dezer landen over het lagemeen mocht zijn gedaald, de daarvan aan den staat jaarlijks op te brengen som dan evenzeer een evenredige vermindering zou dienen te ondergaan. Alleen de veranderlijkheid van den aan het genot der Zuiderzeegronden te verbinden geldelijken last zal het mogelijk maken, dat de staat, zonder eenige veronachtzaming van zijn eigen financieel belang, reeds aanstonds bij de eerste uitgifte, den grond in a l t i j d d u r e n d e erfpacht afsta, en dat niettemin, voor alle volgende tijden, het voor den landbouwer met een gering kapitaal zoo onmisbare v e r b a n d blijve verzekerd tusschen hetgeen deze voor de beschikking over den door hem bewerkten grond aan anderen heeft uit te keeren, en de geldswaarde der producten, welke zijn land, bij ordelijk beheer, over het algemeen in staat is, op te leveren.

De ervaring, in Engeland opgedaan bij de toepassing der Iersche landwet van 1881, heeft duidelijk aangetoond hoe onontbeerlijk inderdaad dit hierbedoelde verband is te achten. Van de pachtzetting, welke, volgens de bepalingen dezer wet, door de bevoegde overheid telkens voor den betrekkelijk korten tijd van 15 jaren, tusschen landheer en pachter vastgesteld moet worden, zal zeker moeilijk kunnen worden beweerd, dat zij niet alle waarborgen bezit voor eene, omtrent elk bijzonder geval, met de noodige zaakkennis en rechtvaardigheid

te nemen beslissing. Toch is het bedrag, dat als een ‘fair rent’ den Ierschen pachters bij de eerste toepassing dier wet werd opgelegd, al zeer spoedig volmaakt onhoudbaar gebleken tegenover de aanmerkelijke daling van den prijs der landbouwproducten, welke toen juist plaats greep. En reeds in 1887 heeft men wettelijk de gelegenheid moeten openen, om, wat tusschen de jaren 1881 en 1885, voor een tijdsbestek van niet langer dan vijftien jaren, als een billijke pachtsom was vastgesteld, ten gunste van den boer, weer aan een herziening te onderwerpen!

Een ander, zeker niet minder gewichtig voordeel, aan die veranderlijkheid van den erfpachtscanon verbonden, is voor mij hierin gelegen, dat het op dien voet, als object van maatschappelijk verkeer, voor altijd en onherroepelijk afgestaan beschikkingsrecht over den grond, den buiten het landbouwbedrijf staanden, geldbeleggenden kapitalist al zeer weinig aanlokkelijks zal opleveren. De, ook bij uitgifte tegen vasten cijns, zoo uiterst moeilijke vraag, hoe zal kunnen worden tegengegaan, dat het productief vermogen van den grond allengs in de macht kome van het enkel naar geldbelegging strevende kapitaal, vindt hier, door de veranderlijkheid van den canon, al een zeer eenvoudige oplossing. Want zonder dat hij, wien het genot van den grond als erfpachter toekomt, in de beschikking over zijn recht, dan van eenige toestemming des cijns- of canonheffers behoeft afhankelijk te worden gesteld, zal reeds de eigen inhoud van dit, hem slechts onder veranderlijke voorwaarden, toegekende recht de waarschijnlijkheid uitsluiten, dat een zoodanige erfpacht voor den rentenier nog een hoogere kapitaalswaarde zou bezitten dan voor hen, die de voortbrengende kracht van den bodem tot grondslag van hun bedrijf behoeven.

Wat toch zou, ook in lateren tijd, zelfs bij een stijgende beweging der pachtwaarde van den grond, de geldbeleggende kapitalist er wel aan hebben, om, door een hooger bod bij openbaren of onderhandschen verkoop, het op den hier bedoelden voet geregelde erfpachtsrecht, den Zuiderzeeboeren afhandig te maken? Dat in erfpacht uitgegeven land, voor het genot van welks natuurlijke eigenschappen, den staat als eigenaar, jaarlijks een aequivaleerend bedrag in geld moet worden uitgekeerd, zal immers juist hierdoor een vrij geringe, o o k v o o r d e n k l e i n e n b o e r niet ontoegankelijke waarde vertegenwoordigen. En

deze laatste zal den prijs van het erfpachtsrecht dus gewoonlijk wel tot zulk eene hoogte opdrijven, dat het den buiten het landbouwbedrijf staanden kapitalist in den regel weinig rekening zal geven, om zich door den aankoop daarvan bloot te stellen aan het lang niet denkbeeldige risico, waarmee zijn dubbele qualiteit van c a n o n s c h u d i g en p a c h t h e f f e n d tusschenpersoon hem alsdan voortdurend zou bedreigen.

Het is waar, bij een stijgende beweging der pachtwaarde, zal zich, allengs in toenemende mate, een voordeelig verschil openbaren tusschen den tot dusver van eenig perceel in den Zuiderzeepolder verschuldigden canon, en hetgeen, b i j v e r h u r i n g van datzelfde perceel, door den erfpachter als pachtsom ware te bedingen. Zoo dikwijls echter, ten gevolge der alsdan zich voordoende omstandigheden, voor hen die feitelijk buiten het landbouwbedrijf staan, met de wederverhuring van den hun in erfpacht toebehoorenden grond, een eenigszins beteekenend voordeel ware te behalen, zouden immers diezelfde omstandigheden aan den staat een zeer gegronde aanleiding geven, om - in de eerste plaats tegenover deze, tusschen hem en den landbouwer zich indringende, rentenierende erfpachters - bij het daartoe bevoegd college zoodanige verhooging van den canon te verlangen, als waarop, volgens den door hen voor hun erfpachtsrecht besteden prijs, de gemeenschap alsdan mocht blijken aanspraak te hebben. Doch wat zou er ten slotte dan overblijven van al het voordeel, dat dergelijke tusschenkomende personen mochten gemeend hebben, zich met deze soort van geldbelegging te kunnen verzekeren?

Dit alles lijdt natuurlijk uitzondering, zoo dikwijls de prijs van eenig erfpachtperceel niet meer in hoofdzaak is de vergelding der natuurlijke eigenschappen van den grond, maar veeleer het aequivalent van de waardevermeerdering, welke daaraan, op kosten van den erfpachter, te eeniger tijd is toegevoegd. Het sterkst zal zich dit wel voordoen bij die perceelen, welke, na verloop van tijd, tot de bebouwde kom eener gemeente gaan behooren. De daarop gestelde gebouwen vormen dan niet meer even zoovele onderdeelen van het daaromheen liggende land, te zamen met den opstal, ééne canonplichtige bedrijfseenheid vormende, die, als zoodanig, dan ook slechts in haar geheel een voorwerp van maatschappelijk verkeer is. Neen, als eigenlijk gezegd woonhuis, vormt het gebouwde

dan op zich zelf een perceel, waarvan de door den erfpachter teweeg gebrachte i n d u s t r i e e l e waarde den prijs der natuurlijke eigenschappen van den grond meestal verre overtreft en van den deswege verschuldigden canon in hoofdzaak onafhankelijk is.

Dat met het erfpachtsrecht van een dergelijk bebouwd stuk dorpsgrond dus ook de geldbeleggende kapitalist nog zeer wel zijn voordeel zal kunnen doen, is duidelijk. Maar even zeker is het ook, dat geen enkel sociaal of economisch bezwaar zich dààrtegen in redelijkheid verzet.

Zal echter aan die veranderlijkheid van den canon, voor de landbouwende bevolking van den Zuiderzeepolder, toch niet dit zeer groote bezwaar zijn verbonden, dat de boer, ofschoon de grond hem in altoosdurend en erfelijk gebruiksrecht toebehoort, omtrent de geldelijke verplichtingen, waartoe hij en zijn opvolgers deswege zullen gehouden zijn, zich voortdurend, eigenlijk in dezelfde verdrietelijke onzekerheid en daarmee gepaard gaande afhankelijkheid tegenover den staat zal bevinden, als waaronder degene gebukt gaat, die elders zijn bedrijf slechts op den wankelen grondslag eener tijdelijke pachtceel heeft opgezet?

Het zal nuttig zijn, de hier geopperde bedenking eens wat meer van nabij te bezien. Uit de veranderlijkheid van den canon, ducht men voor den Zuiderzeeboer tweeërlei gevaar. Vooreerst, diens voortdurende o n z e k e r h e i d , nu wel niet omtrent de vraag, *òf*, maar toch - wat nauwlijks minder bezwarend voor hem zijn kan - omtrent de *voorwaarden, waaronder* hij het eenmaal aan hem uitgegeven land, ook in het vervolg zal kunnen behouden. En, in nauw verband daarmeê, wordt van dien veranderlijken canon, voor de landbouwende bevolking van den Zuiderzeepolder, dan in de tweede plaats gevreesd de groote mate van a f h a n k e l i j k h e i d , waarin zij tegenover den staat zal verkeeren, zoolang deze, op de geldelijke uitkomst van ieders bedrijf, door wijziging van den canon zulk een overwegenden invloed kan oefenen.

Wat nu al dadelijk dit laatste gevaar betreft, zoo schijnt het mij toe, dat daarvoor toch werkelijk geen gegronde vrees bchoeft te bestaan, aangezien men den staat, in de uitoefening der op het Zuiderzeedomein aan hem a l s c a n o n h e f f e r toekomende rechten, toch steeds aan het bindend gezag eener

rechterlijke overheid zal moeten onderwerpen, en dus ook de beslissing omtrent het bedrag van den canon volstrekt niet van het eenzijdig oordeel der domeinbeheerende beambten afhankelijk zou behoeven te zijn.

Denken wij ons, voor een oogenblik, eens in den toestand, zooals die wezen zou, indien het werkelijk mocht gelukken, den van staatswege drooggelegden Zuiderzeebodem, op den hierboven geschetsten voet, aan een gevestigde bevolking van grootere en kleinere landbouwondernemers, in eeuwigdurende erfpacht uit te geven. Tegenover deze laatsten zou dan de staat, als canonheffer, in een zuiver privaatrechtelijke verhouding[1)] staan, tot verzekering van welke rechtsbetrekking veilig mag worden aangenomen, dat de wetgever - al ware het slechts op grond van enkel fiscale overwegingen - er wel aanstonds voor zou hebben gezorgd, dat alle geschillen, die tusschen den staat en zijn erfpachters daaromtrent mochten oprijzen, tot een spoedige, weinig kostbare en zaakkundige oplossing konden worden gebracht.

De behoefte aan eenige bijzondere regeling der hierbedoelde agrarische rechtspraak ligt, dunkt mij, voor de hand. Immers, zoo dikwijls b.v. uit hoofde van opzettelijk misbruik en daaruit dreigende verarming van den bodem, de beheerders van het Zuiderzeedomein er toe zouden willen overgaan, om den kwaadwilligen erfpachter van zijn recht te ontzetten, zal toch, wel altijd eerst na een voorafgaanden rechtstrijd, tegenover dezen moeten zijn uitgemaakt, of inderdaad op des canonheffers

1) Zou echter die privaatrechtelijke verhouding nu juist niet ten gevolge hebben, dat de staat, als canongerechtigd eigeuaar van den door hem in erfpacht uitgegeven Zuiderzeebodem, in elk geval aan de *dwingende* bepalingen onzer gewone burgerlijke wetgeving bleef onderworpen, zoodat hij, althans te dien aanzien, toch slechts langs den omslachtigen weg eener algemeen geldende wetsherziening, tot een afwijkende regeling der uit zoodanige erfpacht voortvloeiende rechtsgevolgen zou kunnen geraken?
Van een streng doctrinair standpunt, mag de hier geopperde bedenking zeker volkomen juist worden geacht. Toch zal wel geen lid onzer wetgevende macht er in ernst door worden afgeschrikt om, bij wege eener bijzoodere *alleen op het zuiderzeedomein* toepasselijke wet, tusschen den staat en zijn erfpachters, een overigens gewenschte, doch aan den gebiedenden inhoud van het bestaande recht derogeerende verhouding in het leven te roepen. Als antecedent, nog uit den lateren tijd, mag hier door mij worden gewezen op hetgeen, bij art. 9 der wet van 25 Mei 1880, Stbl. no. 88 tot instelling der Rijkspostspaarbank, is bepaald ten aanzien der inlagen en opvragingen van minderjarigen of gehuwde vrouwen.

rechten inbreuk werd gemaakt door de onredelijke wijze, waarop de erfpachter zijn grond gebruikte. Hetgeen partijen alsdan verdeeld houdt is intusschen een geschilpunt van zuiver technischen, landbouwkundigen aard, dat tot een rechtvaardige en juiste beslissing veeleer a g r a r i s c h e dan j u r i d i s c h e vakkennis vereischt.

Ditzelfde zal het geval zijn, zoo vaak, bij splitsing van het erfpachtsrecht, de vraag dient te worden beslist, hoe over de verschillende deelen van den grond, welke oorspronkelijk één erfpachtsperceel uitmaakten, voortaan de canon zal worden verdeeld, die tot dusver van dit geheele moederperceel was verschuldigd. En mocht men met mij van oordeel zijn, dat, bij geheele of gedeeltelijke mislukking van het gewas, aan den Zuiderzeeboer rechtens eenige tegemoetkoming ten opzichte van den door hem te betalen canon moest worden verzekerd, dan zou bij toepassing van dergelijken regel, natuurlijk steeds dienen uitgemaakt te worden, of en in hoeverre eenige vermindering van den canon, door den stand der gewassen, in verband met de daaraan door den erfpachter bestede kosten, een eisch van rechtvaardigheid kon worden geacht. Doch deze en meer dergelijke, in hoofdzaak technische kwesties zijn juist alleen dàn spoedig tot een bevredigende en weinig kostbare oplossing te brengen, indien de beslissing daarover toekomt aan een rechterlijk college, hetwelk door zijn samenstelling de waarborgen bevat, dat zijne uitspraken ook als het juist en rechtvaardig oordeel van waarlijk z a a k k u n d i g e n zijn te beschouwen.

Tot de agrarische rechtspraak van dergelijk, voor het meerendeel uit niet-juristen saam te stellen college, zou, naar ik mij voorstel, dan bepaaldelijk ook gebracht moeten worden het geven van een beslissing omtrent de vraag, of en in hoeverre de tot dusver van eenig erfpachtsperceel verschuldigde canon, bij veranderde omstandigheden, voortaan nog wel voldoende gerechtvaardigd kon worden geacht. Een v a s t e , eerst na verloop van zeker aantal jaren, weer terugkeerende gelegenheid zou ik, tot het stellen der hier het laatst genoemde vraag, liever niet willen geopend zien. Althans aan den erfpachter zou het, naar mijne meening, te allen tijde moeten vrijstaan, om, bij het daartoe bevoegde college, voor het hem toebehoorend erfpachtsperceel herziening van den canon te verlangen. En wat den staat betreft, zoo zou ik aan het domein-

bestuur alleen dèzen regel willen zien voorgeschreven, dat - zoolang de grond, in e i g e n b e h e e r, door den erfpachter werd gebruikt, en de canon niet tusschentijds op verlangen des erfpachters eene v e r l a g i n g onderging - gedurende minstens 25 jaren, ook van staatswege, in den canon geene verandering mocht worden gebracht.

Voor den werkelijken landbouwer zou het onzekere, aan de veranderlijkheid van den canon verbonden, hierdoor naar ik mij vlei, wel voor het grootste gedeelte zijn weggenomen. Want met het oog op den bovenbedoelden, van staatswege gevolgden regel, zou dan iedere nieuwe verkrijger van eenig erfpachtsperceel, in den, des noods op zijn verzoek daarvoor nader vastgestelden canon, bij den opzet van zijn bedrijf, een vast uitgangspunt voor zijn berekening vinden. Aan den anderen kant zou die zooeven bedoelde regel den erfpachter geenszins beperken in zijne bevoegdheid, om vaststelling van een lageren canon te verlangen, zoo dikwijls de verminderde pachtwaarde van den grond hem daartoe aanleiding mocht geven. Doch zoodanige, t u s s c h e n t i j d s door den erfpachter verkregen canonverlaging zou, ten behoeve van den staat, toch dit alleszins redelijk gevolg hebben, dat, bij eene daarna wellicht weer intredende v e r b e t e r i n g der pachtwaarde van den grond, het domeinbestuur dan ook zijnerzijds met het aanvragen eener canonverhooging niet meer tot den afloop der 25 jaren zou behoeven te wachten.

Door het volgen der hier geschetste gedragslijn zou, wel is waar, bij stijging der pachtwaarde van den grond, de verhooging van den canon, ten bate der staatskas niet dan geleidelijk en telkens slechts stuksgewijze kunnen intreden. Maar juist door het geleidelijke en dientengevolge weinig merkbare dier verhooging, zou daartegen dan ook nimmer die algemeene tegenstand van de zijde der belanghebbende bevolking zijn te duchten, welke haast met volstrekte zekerheid zou worden uitgelokt, wanneer het domeinbestuur, na langen tijd van rust, haar eensklaps als universeelen maatregel, gelijktijdig tegenover iederen erfpachter zou wenschen door te voeren.

De ervaring, door de gemeente Groningen met den haar toebehoorenden grond in de veenkoloniën opgedaan, mag in dit opzicht ons wel tot een leerrijke waarschuwing strekken. Vol-

gens de duidelijke letter van de huurcerter, waaronder, sinds het begin der 17de eeuw, het grootste gedeelte dezer uitgebreide landstreek achtereenvolgens ter ontveening en verdere bebouwing is uitgegeven, verkregen zij, met wie de stad Groningen, op dien voet, oorspronkelijk contracteerde, zeer bepaald slechts een tijdelijk gebruiksrecht op den grond, welke intusschen, na afloop van het overeengekomen aantal jaren, dan telkens onder op nieuw vast te stellen voorwaarden, weer aan hen ten gebruike kon worden overgegeven. Door nu echter die laatste bevoegdheid slechts ten halve te doen gelden en de eenmaal uitgedane gronden, op de oude doch nimmer hernieuwde voorwaarden, steeds in het bezit te laten van hen, die, sinds het afloopen van hun tijdelijk contract, eigenlijk volstrekt geen huurders meer waren, is van lieverlede een toestand geboren, welke thans aan de gemeente Groningen, zoowel feitelijk als moreel, de mogelijkheid ontneemt, om eenige ingrijpende verandering te brengen in dat vast en eeuwigdurend gebruiksrecht van den grond, waarin de bevolking zich door den loop der eeuwen, van geslacht tot geslacht zag bevestigd. Hoe gaarue de gemeente dit ook ten bate van haren fiscus wenschte, toch heeft zij de zware verantwoordelijkheid voor de gevolgen eener dergelijke ‘roekelooze daad’, tot dus ver, nog niet op zich durven nemen.

Dat zij dezelfde gematigdheid in de toekomst ook wel zal blijven betrachten, daarvoor bestaat, naar ik meen, een vrij aannemelijke grond in de, bij elken overgang van het recht uit de huurcerter, aan de gemeente verschuldigde recognitie van 3 % of 5 % der veilingswaarde daarvan. Die waarde ontleent dit aan den stadsmeier op eenig perceel toekomend gebruiksrecht toch voor een belangrijk deel, juist aan het feit, dat de voorwaarden, waaronder door de stad de aan haar toebehoorende grond eenmaal werd uitgegeven, sinds twee eeuwen, nimmer eenige verandering hebben ondergaan. En mocht dus in het vervolg op de vastheid dier voorwaarden niet langer zijn te rekenen, dan zou voortaan de gemeente daardoor immers ook derven die steeds milder vloeiende bron van inkomsten, welke uit het bovenbedoelde, door de stad geheven overgangsrecht, anders ook verder nog voor haar zijn te verwachten. Want juist, nu door de macht der feiten de thans uitgegeven grond der veenkolonien van lieverlede op onveranderlijken voet

aan de aldaar gevestigde bevolking is gaan toebehooren, zal de stedelijke kas, slechts in de stijgende opbrengst van dit mutatierecht, nog een redelijke compensatie kunnen vinden voor de onmogelijkheid, waarin zij zich thans bevindt om, ten laste der stadsmeiers, de tot dusver door hen behaalde huur of canon, met de vermeerderde pachtwaarde van den grond in overeenstemming te brengen.

Ik achtte het niet ondienstig, door bovenstaande bijzonderheden, hier zoo beknopt mogelijk de eigenaardig vergroeide privaatrechtelijke verhouding te schetsen, welke thans tusschen de bevolking der veenkolonien en de gemeente Groningen als eigenares dezer geheele landstreek bestaat, omdat - bezien tegen den historischen achtergrond der voorwaarden, waaronder die uitgestrekte grondontginning door het stadsbestuur van Groningen, nog heden ten dage wordt voortgezet - des te duidelijker, naar ik meen, de voordeelen zullen uitkomen, verbonden aan de v e r a n d e r l i j k h e i d van den canon, waartegen ik de drooggelegde Zuiderzeegronden in e e u w i g d u r e n d e erfpacht zou willen zien uitgegeven. Bepaaldelijk zal het, hier verder, wel geen betoog meer behoeven, dat het betalen eener recognitie van 3 tot 5, ja zelfs (bij exécutorialen verkoop) van 10 tot 12 % der waarde van het op een ander overgegane erfpachtsrecht, de bij den grond belanghebbende bevolking heel wat sterker zou bezwaren, dan de door mij hierboven voorgestane mogelijkheid eener geleidelijke verhooging van den canon, i n d i e n en v o o r z o o v e r r e, hetzij de waarde der natuurlijke eigenschappen van den grond, hetzij meer algemeene economische omstandigheden daartoe, n a a r ' s r e c h t e r s o o r d e e l, redelijke aanleiding mochten geven.

Veel hangt ongetwijfeld hier af van de vraag, of het tot de uitoefening dier rechterlijke functie' geroepen college, bij de beoordeeling van het al dan niet gerechtvaardigde eener verhooging of verlaging van den canon, over genoeg vaststaande gegevens zal kunnen beschikken, om zich tot zijne uitspraak, door behoorlijke, niet al te zeer aan willekeur noch partijdigheid blootgestelde gronden te laten leiden. Doch juist omdat ik meen, dat op die laatste, zoo gewichtige vraag, met overtuiging, een bevredigend antwoord mag worden gegeven, voel ik de weegschaal mijner overwegingen dan ook beslist ten gunste van den veranderlijken canon overhellen.

Op deze, voor velen eigenlijk allesbeheerschende zijde van het vraagstuk, zij des lezers belangstellende aandacht, ten slotte hier nog even bepaald.

Oordeel ik juist, dan zou de beslissing omtrent het verhoogen of verlagen van den canon, in de meeste gevallen op t a m e l i j k v a s t e gegevens kunnen gebouwd worden, en staat, bij het bepalen van de hoegrootheid eener toe te kennen schadevergoeding, onze gewone rechterlijke macht, bij menig proces, thans vóór heel wat grooter onzekerheid en gelegenheid tot willekeur. Immers zoo dikwijls, van het hierboven besproken rechterlijk college, eene gewijzigde vaststelling van den canon mocht worden verlangd, zou de bij rechterlijke uitspraak te beantwoorden vraag onveranderd steeds hierop neerkomen: behoort aan den staat, voor de beschikking over de, o p z i j n e k o s t e n e n r i s i c o v e r k r e g e n, hèm toebehoorende n a t u u r l i j k e eigenschappen van den grond, in redelijkheid, niet een grootere of kleinere geldelijke vergoeding te worden toegekend, dan waarop hij thans tegenover den erfpachter recht heeft? Nu zullen die natuurlijke eigenschappen, ten aanzien van elk perceel, altijd met voldoende zekerheid zijn op te maken uit de nauwkeurige, van staatswege opgemaakte beschrijving van de gesteldheid en het gehalte van den bodem, wier publicatie, naar ik mij voorstel, voor ieder perceel afzonderlijk, aan elke eerste uitgifte van gronden wel noodwendig zal moeten voorafgaan. Maar dan schijnt het mij toch toe, dat juist in die perceelsbeschrijving ook steeds een vaste grondslag zal kunnen gevonden worden ter beoordeeling van de vraag, tot w è l k deel der te eeniger tijd aan den grond eigen economische begeerlijkheid, de natuurlijke gesteldheid van den bodem of andere, van des erfpachters toedoen onafhankelijke invloeden hebben bijgedragen, en w è l k deel dier economische begeerlijkheid aan de nijverheid der opvolgende erfpachters is toe te schrijven.

Alleen als vergelding van dat hier het e e r s t bedoelde deel der waarde van den grond, zal de staat, op het bedrag van den canon, met goed recht kunnen aanspraak maken. De hoegrootheid van dit bedrag zal mitsdien nooit de geldelijke nettoopbrengst der producten mogen overtreffen, welke uit de bewerking van eenig perceel i n z i j n n a t u u r l i j k e g e s t e l d h e i d, voor den billijk beloonden landbouwer, gemiddeld is te verkrij-

gen. En stijgt of daalt derhalve, in het maatschappelijk verkeer, de veilingswaarde van zekere erfpachtsperceelen, welke, als naar ligging en gehalte gelijksoortig, indertijd tegen denzelfden canon zijn uitgegeven, dan zal men in die prijswisseling ten minste wel een mogelijke vingerwijzing kunnen zien, da van dergelijk soort land als waartoe deze erfpachtsperceelen behooren, voortaan hetzij een hoogere of lagere canon, met grond zal kunnen verlangd worden.

Daarbij zal evenwel de staat, alvorens door hem tot v e r h o o g i n g van den canon worde overgegaan, zorgvuldig dienen rekening te houden met al zoodanige waardevermeerdering van eenig perceel, als aan het toedoen des erfpachters mocht kunnen worden toegeschreven. Ik denk hier aan het oprichten, vernieuwen of herstellen van gebouwen, aan het verbeteren van het terrein of het inrichten daarvan ten behoeve eener bepaalde cultuur. Dergelijke werken behooren allen - zij het aanvankelijk wellicht ook, met voorschot van den staat op kort afloopende annuiteit - natuurlijk uitsluitend voor des erfpachters rekening en risico te worden ondernomen. Maar van de waardevermeerdering, welke het erfpachtsrecht op eenig perceel u i t d i e n h o o f d e heeft oudergaan, komt aan den staat dan ook geen enkele penning toe.

Door hierop, zij het ook slechts voor een gering deel, aanspraak te maken en belanghebbenden zoodoende af te schrikken van al, wat de waarde van den hun uitgegeven grond duurzaam mocht kunnen verhoogen, zou de staat zich zelf trouwens nog wel het meest benadeelen. Want juist in die, door den erfpachter aangebrachte waardevermeerdering van zijn recht, zal het domeinbestuur, na verloop van tijd, zeker den krachtigsten waarborg moeten vinden, zoowel voor een behoorlijk gebruik van den in erfpacht uitgegeven grond, als voor de regelmatige voldoening van hetgeen den staat deswege als canonheffer toekomt.

Dit alles behoeft er intusschen geenszins toe te leiden, dat allerlei, door den erfpachter aan den grond ten koste gelegde, doch w e i n i g of n i e t g e s l a a g d e uitgaven den staat zouden moeten doen afzien van het verlangen eener canonverhooging, waarop anders de stijging der pacht in het algemeen hem eene welgegronde aanspraak zoude geven. Hoe nauwgezetter toch, bij de eerste uitgifte der verschillende per-

ceelen, hunne geheele gesteldheid is onderzocht en beschreven, met des te grooter zekerheid zal men ook later kunnen beoordeelen, in welke mate de hoogere waarde der erfpacht van het eene perceel, vergeleken met die van het andere, haren grond vindt in natuurlijke of algemeene oorzaken, en in hòeverre zij veeleer aan het toedoen van den erfpachter is toe te schrijven. Bij de groote uitgestrektheid der Zuiderzeepolders zal het meestal niet moeilijk vallen, perceelen aan te wijzen, die, even gunstig gelegen en oorspronkelijk van ongeveer hetzelfde gehalte, in het eerst ook tegen denzelfden canon zijn uitgegeven. En indien dan later, omtrent de veilingswaarde der erfpacht van het eene perceel, dat vrijwel in gelijken staat is gebleven als waarin het zich bij de eerste uitgifte bevond, niettemin sedert de laatste canonvaststelling eene haast even groote verheffing mocht kunnen aangenomen worden, als omtrent den prijs der erfpacht van het andere perceel valt waar te nemen, waaraan sinds de eerste uitgifte allerlei werd ten koste gelegd, dan zal daaruit zeker terecht kunnen afgeleid worden, dat van beide perceelen, op een even aanzienlijke verhooging van den canon, door den staat kan worden aanspraak gemaakt.

Ik geloof dus inderdaad met eenigen grond te mogen beweren, dat voor willekeur en partijdigheid, bij de beslissing omtrent het al dan niet gerechtvaardigde eener gewijzigde vaststelling van den canon, geen bijzondere vrees behoeft te bestaan. Door uit te gaan van de oorspronkelijke gesteldheid der verschillende erfpachtsperceelen, en tevens zorgvuldig in aanmerking te nemen, wat daaraan later door de opvolgende gerechtigden mocht zijn verbeterd, zal het den rechter, die geroepen wordt hierover uitspraak te doen, in de meeste gevallen niet onmogelijk zijn een beslissing te nemen, welke aan redelijke eischen van juistheid en rechtvaardigheid mag geacht worden te voldoen.

J.P. MOLTZER.

Taine.
(1828-1893.)

Taine behoort tot het Frankrijk van Napoleon III. Zijn karakteristiek werk valt in het kader van dien tijd. Toen het keizerrijk zich voor het eerst in Europa deed gelden, - in de jaren 1854 tot 1856 - had Taine zijn levens- en geschiedbeschouwing gewonnen en kwam er mede voor den dag; zijn *Essai sur Tite Live* en zijn *Philosophes du XIXe siècle* waren een opzegging van de oude tractaten die de menschelijke geest met het conventioneele denken gesloten had, en zij verkondigden nieuwe beginsels. In den bloeitijd van het keizerrijk publiceerde Taine zijn *Histoire de la littérature anglaise* het werk waaraan zijn naam verbonden blijft. En toen Napoleon III kort voor zijn val de liberale ideeën in zijn stelsel opnam als le couronnement de l'édifice, gaf Taine zijn diepst doordacht boek, *de l'Intelligence*, de kroon van zijn twintigjarige studie.

Een onvolledige bekroning; want de tegenhanger van zijn werk over het Denken, zijn verhandeling over den Wil, is niet verschenen. Wij bezitten niets dan een paar aanwijzingen in zijn boekje, *de l'Idéal dans l'art*, over de leidende gedachte van dat ongeschreven werk; met de catastrophe van 1870 is het denkbeeld aan de voltooiing van zijn stelsel te gronde gegaan.

Wat Taine na 1870 verricht heeft, is een voortzetting van het oude werk op andere lijnen. Als geheel is zijn boek *Les origines de la France contemporaine* mislukt; er komen brokken in voor van de meesterhand, maar het geheel is door een discipel, door een sous-Taine geschreven. Het doet zelfs somwijlen denken aan den benepen en bedroevenden arbeid, waarin Flaubert ongeveer in dienzelfden tijd opging, toen hij de elementen van

zijn 19e eeuwsche burgerbeschavingsgeschiedenis, *Bouvard et Pécuchet* bijeenzocht. Een verbitterd peuteren aan de dingen tegen den draad in. Taine zelf kan het resultaat van zijn studie in de *Origines* niet als definitief beschouwd hebben. Hij was een eerlijk werker en hij geloofde aan de oprechtheid van zijn wil om de waarheid te zoeken en te zeggen; maar de kern van het geloof, het gevoel van samenstemming met onvergankelijke gedachten en energieën, moest hij missen. De veerkracht was gebroken sinds het onheil over Frankrijk was gekomen. Och, het land door den oorlog vertrapt herbloeit weldra een nieuwen oogst tegemoet; de gevallenen worden vervangen door de jeugd van een opkomend geslacht; maar de ideeën te zwaar belast door den druk der gebeurtenissen krijgen een knak, onherstelbaar.

Het twintigtal jaren van het keizerrijk heeft aan Taine een loopbaan geschonken, rijk aan geestelijke veroveringen. Men moet hier dat woord: veroveren in zijn eigenlijke beteekenis nemen. Het leven der menschheid, zooals het zich uit in godsdienst, kunst, denken of in louter maatschappelijk leven, vertoonde zich voor Taine's oog als een gebied van belichaamde krachten. Wat voor anderen een nevel van abstractie is, lag voor zijn blik in den vorm van een domein, waarvan nu het eene dan het andere gedeelte met kleuren en lijnen in den kring van het licht zijner kennis binnentrad.

En hij stelde zich het doel van alle echte onderzoekers. Hij wilde het geheim van het leven kennen, hij wilde den sleutel grijpen tot de verschijning der wisselende gestalten van het leven, hij zocht de formule der schepping. In dien bedeesden professor, strak voor zich uitkijkend wanneer hij na zijn college over het plein der École des Beaux-arts huiswaarts keerde en den groet der studenten ontweek, in die sjofele gestalte was de geest van een ziener behuisd. Er stak in Taine de ziel van een Theophrastus Bombastus Paracelsus, zonder zijn bombast, maar niet zonder de praal van zijn visioen, niet zonder zijn overtuiging, dat hem de macht van het weten geschonken was:

> Wie alles sich zum Ganzen webt,
> Eins in dem andern wirkt und lebt!

Wie Himmelskräfte auf- und niedersteigen
Und sich die goldnen Eimer reichen,
Mit segenduftenden Schwingen
Vom Himmel durch die Erde dringen,
Harmonisch all das All durchklingen!

Men brengt Taine's naam gewoonlijk in verbinding met de theorie ‘du milieu’. In vulgaire taal overgebracht zegt die theorie dat de mensch van de omstandigheden afhangt. Zoo ziet het gros in Darwin's leer niet anders dan de bewering dat de menschen van apen afstammen. Zulk een herleiding tot het banale ontheft de wereld van veel moeite; maar de grove etiquette past slechts zelden op den man en zijn denken.

Taine's vinding was een methode om het leven der menschheid tot een voorwerp van wetenschappelijk onderzoek te maken. Hij wilde de uitkomsten van de studie der natuurlijke geschiedenis op het gebied van het geestelijk leven overbrengen. Cuvier en Geoffroy Saint-Hilaire hadden de organen geclassificeerd, de economie der structuur en den samenhang van den groei van het dierlijk lichaam waargenomen, zij hadden de grondvormen van het dierlijk leven bepaald. Daardoor was het hun mogelijk geworden, uit een enkel overgebleven deel van het skelet het geheele geraamte te reconstrueeren en de levenswijze vast te stellen van een uitgestorven diersoort. Op overeenkomstige wijze beschouwde Taine de geestelijke eigenschappen als organen. In ieder feit, in iedere groep van feiten, in leven en werken van den enkelen mensch, in leven en werken van een tijd of van een volk, trachtte hij de marquante trekken, de domineerende eigenschappen te onderscheiden, d.i. den trek, de eigenschap, die een reeks van ondergeschikte gegevens verklaart. Hij classificeerde. Hij zocht de structuur van het leven in een gegeven tijdvak te onderkennen. Wat wij met een vagen term den geest van den tijd noemen, een geest, die zich even goed in den aanleg van een park als in het plan van een tragedie of in een politieke handelwijs kan openbaren, daarin zag Taine den grondvorm van het leven eener periode. Die grondvorm bepaalde de levensuitingen en gaf hun richting en eenheid. Het was de wet, dat is: de levende samenhang, dier verschijnselen. Door de kennis van die wet kan men de deelen van het leven reconstrueeren die voor onze waarneming verloren zijn, evenals

de zoöloog het geraamte van een verloren diersoort herstelt. Door die wet te volgen zou het mogelijk blijken invloed op het leven uit te oefenen, En dat leven bouwde zich voor Taine's geest op uit een oneindig aantal bewegingen en impulsies, zich groepeerend en ordenend, en door een reeks van verbindingen heen oprijzend tot de oorzaak of liever de typische kracht, die de tallooze oorspronkelijk bewegingen in haar eenheid samengreep en hun beteekenis en vorm verleende.

Het was verre van een nieuw denkbeeld. De Duitsche philosophie van het begin dezer eeuw had er haar opvatting van de wereldorde mee geconstrueerd. Nieuw alleen was de kracht waarmede Taine het idée aangreep. Hij haalde de philosophie van haar hoogten af. Hij bracht haar in aanraking met de werkelijkheid van aangezicht tot aangezicht, evenals Geoffroy Saint-Hilaire de mystieke bespiegelingen over den diertypus tegen de feiten had aangehouden en getoetst.

Die philosophie was enkel het kader waarin Taine zijn waarnemingen schikte. De kracht van zijn blik, de kracht van zijn verbeelding, die de feiten tot een geheel ordenden, waren zijn primitieve vermogen. Dat vermogen was niet aan te leeren, het was een gaaf. Taine had haar van zijn geboorteland, de Ardennen, medegebracht.

Hij is als jongen uit zijn provinciestadje naar Parijs gekomen. Toen hij twaalf of dertien jaar oud was, verloor hij zijn vader, en de moeder trok met den knaap, haar eenigen zoon, naar de hoofdstad om hem zijn opleiding te kunnen geven. Maar hij heeft daar de gaafheid van zijn kinderlijke indrukken behouden, want zijn moeder leefde voor hem, en dat was een band met zijn kindsheid en met de omgeving zijner kinderjaren. Altijd, van zijn vroegste jeugd af, is Taine met zijn gedachten aan het tehuis verbonden geweest: een oom had hem Engelsch leeren spreken, zijn vader had hem de beginselen van het Latijn onderwezen en toen het kleine huisgezin naar de groote stad opbrak, werd zijn moeder de deelgenoot van zijn studies.

Het komt in Parijs meer voor dan men denken zoude: een moeder samenwerkende met haar talentvollen zoon. De moederlijke zorg geeft rust, zij geeft opgewektheid tot aanhoudenden arbeid en tot de volvoering van groote plannen, zij verleent waardigheid en eenvoud aan het leven. Daarom mag de toon van Taine's werk dikwijls hard en absoluut wezen, zijn persoonlijk-

heid was veeleer het tegendeel. De invloed van een verstandige vrouw bewaart de frischheid van geest en het vertrouwen op het menschelijke in menschen. De vrouw met haar goedheid en openheid staat dicht bij de natuur; zij houdt de herinnering aan de natuur levendig, en ook in Parijs leefde Taine met de natuur te zamen.

Wanneer hij over zijn boeken de tooneelen uit het verleden voor zijn geest te voorschijn riep, wanneer hij op straten en boulevards het gewoel van de wereldstad gadesloeg, rees op den achtergrond van zijn verbeelding het landschap der Ardennen: de paden, die zich opwaarts in het woud verloren, het sombere geboomte, dat in aaneengesloten rijen de hoogten beklom, de harde lijn van den bergrug, triest en grootsch afstekend tegen de grijsblauwe lucht. En de beelden van het heden en van de historie kwamen tegen dat landschap uit met een relief, dat hun een eigenaardig leven gaf als in een vertooning; hij nu had het gevoel alsof hij die beelden door zijn phantasie beheerschte.

In iederen grooten geest, hoe streng hij zich ook houden mag, steekt een vagebond en een débauché. Voor Taine kwam de tijd der débauche met het jaar 1848, toen hij als eerste zijner promotie tot den cursus van de École normale werd toegelaten. Het was een uitrazen in het intellectueele, natuurlijk.

Dat jaar 1848 bracht een flink geslacht van jongelieden op den drempel van de samenleving. Er zijn tijden dat de politieke vraagstukken de aandacht in beslag nemen, op andere tijden veracht de geest van de jeugd de praktijk en zoekt hij de waarheid in het hooge ruim der bespiegeling. De jeugd van 1848 had een philosophischen aanleg. Ze zaten daar dicht bij elkander op de banken der École, de mannen, die voor de volgende twintig jaren den toon zouden aangeven in kunst en wijsbegeerte, in kritiek en journalistiek, de Taines, de Abouts, de J.J. Weiss, de Prevost-Paradols. Ernest Renan legde in de eenzaamheid de laatste hand aan zijn dikke boek over de Toekomst der Wetenschap; hij zou die anderen ontmoeten, hij zou met hen samenwerken.

Taine was de eerste onder zijn kameraden. Hij maakte van de vrijheid op school gebruik om de wijsheid van alle tijden en menschen in zich op te nemen. Hij verzwolg Spinoza en Hegel, hij peinsde over de bladzijden van Grieksche wijzen,

van kerkvaders, van scholastieke geleerden, hij las in eén woord alles door, wat hem voor de hand kwam. En in de oogen van zijn medestudenten was hij als een jonge Faust, voor wien het universum in de doorwaakte uren van den nacht zijn geheimen openbaarde. Of hij de wereld met haar alledaagsche praktijken verachtte!

De wereld zette het hem betaald. Toen hij na het verlaten der school om een post dong, gaf men hem om zijn trots te matigen een betrekking als leeraar voor de lagere klassen van een gymnasium in de provincie. Hij kwam naar Parijs terug, hij bleef in Parijs bij zijn moeder, op zijn kleine kamertje tusschen zijn boeken en zijn piano, les gevend, hier en daar in een tijdschrift een artikel plaatsende, zich voorbereidend voor het grootere werk. Het is de tijd van zijn armoede en van zijn overmoed, van zijn strijdschrift tegen de officieele philosophie, *Les Philosophes du XIXe siècle*.

Ook het brokjen vagebond, dat in Taine school, kwam toen voor den dag. Zijn vriend Marcelin (Planat), later de redacteur van *la Vie Parisienne*, een man welriekend naar het oordeel der kappers en vol smaak in de oogen der kleermakers, leidde hem de verschillende kringen der Parijsche wereld binnen. Op 't eerste oog heerscht er een onoverkomelijke scheiding tusschen den man der mode en den denker. Doch een Faust heeft zijn nieuwsgierigheden en een man, wiens verbeelding machtig is, wil het leven van het oogenblik in zijn geheel kennen, omdat hij ook voor 't oogenblik wil werken. De artiste van dien tijd was Gustave Doré, een kranig talent, bedorven door valschheid, emphase en het laisser-aller van den bohème. Taine's werk vertoont soms een spoor van diezelfde gebreken; het is het merk van den dag, de mode van het keizerrijk.

Maar Taine's hart en geest behoorden aan een anderen vriend, Franz Woepke, den orientalist en mathematicus, het type van den genialen geleerde. Met hem de lange gesprekken die de overtuiging geven van wat ons ontbreekt; tegenover hem het gevoel van minderheid dat wezenlijke kennis ons inboezemt; zijn voorbeeld een prikkel tot krachtiger inspanning; zijn vriendschap een tweede geweten. Gezegend, wie een Franz Woepke op zijn weg ontmoet!

Taine was hem waard, zijn vroeggestorven vriend.

Toen hij alles wist en wijzer was dan Spinoza en Hegel,

hervatte hij zijn studies; hij ging opnieuw in de leer. Zijn geschiedenis der Engelsche letterkunde had hem reeds een naam verschaft, zijn verhandelingen over de kunst schenen hem op een schitterend en gemakkelijk terrein te brengen, maar hij wendde zich integendeel tot ernstiger arbeid. Hij gaf aan zijn theorie van het leven een grondslag in zijn boek over het Denken, hij ontwierp het plan voor zijn boek over den Wil en het Handelen. Daarmede wilde hij het gebied afbakenen, waarop de wetenschap van den mensch kon worden gebouwd, want zijn methode, zooals hij ze tot nog toe had uitgeoefend, was te subjectief. Zoo ware zijn eerzucht verwezenlijkt, zijn werk zou zich in zijn echte proporties hebben vertoond; zijn historische studies over letterknnde en kunst zouden een voorproef geweest zijn, - onvolledig en dilettantisch maar vol beloften, - voor den wetenschappelijken arbeid van de toekomst, en zijn beide verhandelingen waren het uitgangspunt geworden van de nieuwe, ware wetenschap.

Was zijn kracht nog toereikend om den grondslag dier wetenschap te voltooien?

Er kwam oorlogsrumoer; de oorlog kwam over het land, en het verderf. De rust en de harmonie van betrekkingen, in wier midden alleen zijn geest vruchtbaar kon arbeiden, werd verstoord. Zijn stelling tegenover het leven van zijn land werd gewelddadig verschoven; en het werk bleef een fragment.

Dertig jaar geleden, toen Taine's *Histoire de la littérature anglaise* verscheen, - was het zonlicht toen zonniger dan tegenwoordig? Als ik thans een deel van dat boek in handen neem, verheldert zich de opgeslagen bladzijde in dat licht van vroeger; het papier herkrijgt den glans van de dagen zijner nieuwheid, de letter blinkt, het boek leeft voor mij als voorbijgegaan leven door zonlicht verguld. Waarheen heb ik ze niet meêgesleept, die deelen? Op de schoolbanken waar ze verboden waar waren; in het bosch waar ze beter pasten, onder het zonlicht dat door de wuivende bladeren sijperde. Want er steeg leven uit het boek. Al wat in vreemde schrifturen voorkwam had zich tot dien tijd toe op te grooten afstand van mij gehouden; de helden der geschiedenis en de poëzie bewogen zich als achter een gazen nevel; Taine nam voor mij dat gaas weg. Hij bracht mij, wat ver lag, nader. Over zijn

methode kon ik niet oordeelen, - hij leerde mij zien, ik vroeg niet verder. En ieder jaar van mijn jongelingsjaren kwam Taine verhelderen door een nieuw boek dat mij beter en verder leerde zien: zijn reis in Italie, zijn verhandelingen over kunst, zijn verzamelde Essais. Totdat in 't jaar 1870 de twee statige deelen, *de l'Intelligence*, voor mij lagen. Ik herinner mij nog de huivering, waarmede ik het eerste gedeelte in zijn onverbiddelijke ontleding van het denken volgde; ik gevoelde dat mijn lot in Taine's handen lag. Hoe sleepte dan het latere deel mede met zijn opbouwing van het verstand uit de kleinste elementen van beweging. Het was als een wedergeboorte. Welk een trotsche kracht straalde uit dat boek en droeg ons!

Een zonnig, een goed jaar, dat 1870! Het bracht heerlijke gedachten, - maar geen vervulling van die gedachten.

Taine heeft zich tegen de eb van het leven na de catastrophe van 1870 en 71 niet op kunnen werken. Het gezichtspunt op het leven is voor hem verplaatst. Hij ziet de menschenwereld van zijn eeuw in een geniepigen strijd met het leven; hij kan ons niet leeren, in welken zin die menschen daarentegen de brengers van nieuw leven zijn. Hij had aan de zijde van het licht en van de bemoediging gestaan; hij ging, - omdat hij niet anders kon, - den kant der duisternis op.

Voor mij ligt, met zijn hand geschreven op 't oogenblik dat hij zijn geschiedenis der revolutie, het hoofdwerk dier latere jaren, voltooid had, de volgende intellectueele bekentenis: ‘L'impression totale pour moi est toujours la même: on ne sait rien; chaque demi siècle d'histoire exigerait le travail d'une vie tout entière, et encore faudrait-il employer les trois quarts de cette vie en recherches préparatoires; on devine sur quelques fragments, rien de plus.’

O Meester, die mij hebt leeren zien, waarom wilt gij het gezicht weder wegsluiten?

BYVANCK.

Taal-radicalisme.

‘Audi et alteram partem.’

Radicalisme zit in den laatsten tijd in de lucht. Wie, die er niet op de eene of andere wijze mee gemengd is? Daar hebben we dan vooreerst 't radicalisme op politiek gebied. Overal een omverwerpen van den bestaanden toestand, of althans een streven in die richting. Ik noem Domela Nieuwenhuis, Liebknecht en Anseele, en dit alles staat u voor den geest. Radicalisme overal, of - reactie! Er is geen ontsnappen aan. De middenman - wat heb je der 'an? - wordt tusschen die twee uitersten heen en weer geslingerd. Er helpt niets aan, - men moet meedoen. 't Zij als voorstander, 't zij als tegenstander. Kan men zich op dit oogenblik een Engelschman denken die noch Home-Ruler is, noch anti-Home-Ruler, of, weldra een Amerikaan, die niet zijne vaste meening heeft omtrent Mac Kinley's veelbesproken *bill?* En richten wij het oog naar Frankrijk of België.... maar is het noodig ons zoo uitsluitend tot het politiek gebied te beperken?

Neen, ook de Nederlandsche taal heeft hare Revolutionairen en over wat die willen zou ik hier graag een woordje in het midden willen brengen.

Hunne voorstellen komen in korte woorden hierop neer, dat wij, volgens hen, eene verandering, een vereenvoudiging natuurlijk in de spelling en in de verbuiging zullen moeten aanbrengen.

Is dit noodig? Is het mogelijk? Hoever zullen we gaan? Zie daar een paar vragen, die in de aangegeven volgorde beantwoord zullen dienen te worden.

De schrijver van deze regelen is oud genoeg om zich de wanhoop te herinneren der ouderen van dagen in de jaren volgende - al is het dan ook niet onmiddellijk - op dat waarin de ‘Nieuwe spelling’ van nu wijlen de Vries en te Winkel ons bekend was gemaakt. Dat was in Noord en Zuid een strijd, die er in Nederland althans niet minder hevig om was wegens de koppigheid der Regeering, die jaren lang weigerde het systeem van die heeren officieel te erkennen. Koppigheid, want 't was dan toch veel beter met al zijne inconsequenties dan zijn voorgangers. Zou men *Opregte* of *Oprechte* schrijven? Een belangrijke quaestie waaraan sommige courantenlezers dagelijks herinnerd werden!

Nu, die strijd is gestreden. Zoo goed en zoo kwaad als het ging is de nieuwe spelling bijna overal aangenomen; men moet een Johan Winkler wezen dien de hegemonie van de provincie Holland door 't hoofd spookt om er een spelling-systeem op eigen hand op na te houden. En zoo genieten de bewoners van zekere ‘goede stad’ uit het Noorden sedert eenigen tijd hun wettelijk Oprechte Courant. Vivat de firma Enschedé! Het pleit is beslecht!

Zoo schijnt het en zoo zouden we rustig de woordenlijst van de Vries en te Winkel kunnen blijven naslaan om te weten hoe wij spellen m o e t e n en welke geslachten sommige woorden hebben - want w e t e n doen we het bijna geen van allen - indien er niet langzamerhand een ander pleit ter beslechting bij was gekomen. Ik bedoel het te groote verschil dat er in het Nederlandsch bestaat tusschen schrijftaal en spreektaal. Dit verschil maakt de wanhoop der vreemdelingen uit, waaraan b.v. de geestige schrijver van ‘Mijn bezoek aan Bismarck’ ons indertijd zoo terecht heeft herinnerd. Gegeven het feit dat 't in ons belang is den vreemdeling het aanleeren onzer taal geene hinderpalen in den weg te leggen, zou dit al reden genoeg moeten zijn, de zaak in nadere overweging te nemen. Doch ook voor ons zelven is de zaak niet zonder bezwaren. Zeer onlangs heeft dr. Kalff er op gewezen, dat ‘wij bang zijn voor allerlei mooie of krachtige woorden: deze zijn te plat, gene te deftig,’ en dat dit een element is in het slechte onderwijs in de moedertaal.[1)] En wie heeft - afgezien van die

1) Dr. Kalff, Het onderwijs in de moedertaal, bl. 23.

gevolgen - het feit niet voor en bij zich zelven geconstateerd? Moet ik eenige verschilspunten aangeven? Dan ontleen ik ze aan het tijdschrift ‘Taal en Letteren’, dat onder veel voortreffelijks een hoogst belangrijk opstel bevat over de o o r z a k e n , van het uiteenloopen van schrijf- en spreektaal.[1)]

Wij zeggen *gooien, huilen, liefhebben, hoeven, broer, mooi, heel, je, jou*, enz., *om* zeven uur, grooter *als, och, die man z'n* kind is ziek, (van een kast sprekende) *hij* moet na de winkel, (van een koe sprekende zeggen de boeren) *dat i* (hij) moet kalven, wij *gavven, Leie, je kreeg, je verzuimde*, enz. enz. Daarentegen schrijven wij: *werpen, weenen, beminnen, behoeven, broeder, fraai, geheel, gij, uw*, enz., *te* zeven uur, grooter *dan, ach*, 't kind *van dien man* is ziek, (kast) *zij moet*, enz., dat *zij* moet kalven, wij *gaven, Leiden*, gij *kreegt*, gij *verzuimdet*, enz. enz.

Ik maak al dadelijk opmerkzaam op de omstandigheid dat er hier - opzettelijk - verschillende s o o r t e n van verschilspunten opgenoemd zijn. Bij sommigen zal het verschil minder in het oog vallen dan bij anderen. Enkele van de tot de zeg-taal behoorende woorden zullen somtijds worden geschreven. Zoo gebruikte Dr. Kalff *mooi* in zijn zooeven aangehaald geschrift en men zal dit meer vinden. Zelfs schroomt een Leidsch hoogleeraar niet een constructie als *die zijn* te bezigen.[2)] Ook zijn er enkele geciteerd die bepaald *vulgair* klinken, zooals wij *gavven*, 't geen veelal door *gaven* vervangen zal worden. En ten laatste zijn er onder de boekenwoorden enkele vormen die zoozeer buiten de spreektaal staan, dat menigeen, die ze gebruiken zou, zich een opmerking zal moeten laten welgevallen dat hij ‘zoo deftig’ spreekt. Men probeere het eens den volgenden zin in den huiselijken kring te debiteeren: Ach, broeder, gij verzuimdet mij dit mede te deelen; vindt gij dit fraai[3)] van u?

1) Spreektaal en schrijftaal in het Nederlandsch, Taal en letteren I bl. 196, v.v.
2) In het Kaapsch Hollandsch is *zijn* volkomen tot suffix geworden: *lânse* = van het land, Zie Van Mansvelt, Proeve van een Kaapsch-Hollandsch Idioticon p. 93.
3) Toch is de opmerking, dat fraai slechts tot de schrijftaal behoort, maar ten deele juist. Met de negatie gebruikt z e g t men het ook. De oorzaak hiervan is zeer eigenaardig. Men moet van 't een op 't ander voorwerp de schoonheid ontkennen. *Dit of dat is niet fraai*. Dit zal des te meer effect teweeg brengen, naar mate er eene grootere hoeveelheid van die schoonheid te ontkennen valt. Nu is *fraai* een ongewoner woord dan *mooi*. 't Maakt daarom meer indruk. Door dus *fraai* in verband met 't een of ander voorwerp te gebruiken, door dus als 't ware de mogelijkheid te veronderstellen dat 't indrukwekkende adjectief daarbij zou mogen gebruikt worden, zet men het te qualificeeren voorwerp op een soort van voetstuk, waarvan men het dan tegelijkertijd, door middel van de negatie, met des te grooter gevolg aftrekt. Vergelijk de hiermede overeenkomende uitdrukking: *dit is niet gering*.

Zoo bestaat er dus een groot verschil. Dit is lastig, - niemand zal het kunnen of willen ontkennen. En dat het wenschelijk is dat hierin verandering kome, dit hebben reeds zoovele personen gevoeld, dat het onnoodig schijnt hier verder over uit te weiden. Zij, die zich de Nederlandsche taal uit den pruikentijd herinneren en bedenken hoe tegen de stijfheid van dien tijd[1)] reeds door Hildebrand en Multatuli met daden en woorden protest werd aangeteekend, om slechts deze twee antipoden in één adem te noemen, die zullen inzien dat een streven in die richting van eenheid tusschen het geschreven en het gesproken woord niet nieuw is, dat dit voor minstens een 60 tal jaren hier al heeft plaats gehad en dat dus in dit opzicht van revolutionairen geen sprake kan zijn. Wil men naar een taal-Ravachol zoeken, dan moet men die vinden in hen die verder willen gaan dan men tot nu toe gegaan is, maar *in dezelfde richting*.

Nu is het niet alleen wat de woordenkeus betreft, dat wij te veel onder den bestaanden toestand lijden. Onze grammatica zwoegt en zucht nog steeds onder het Latijnsche juk, dat de 16de en 17de eeuwsche grammatici haar hebben opgelegd.

Dat was de tijd, dat de klassieken, uit het stof der kloosterbibliotheken opgedolven, ook bij ons nu weer in aanzien kwamen. Wat niet klassiek was, vond geen genade. Die Renaissance had, goed begrepen, een uiterst heilzame werking kunnen hebben. Voor Italië was dit werkelijk indertijd een herleving van 't roemrijk v e r l e d e n geweest. Nu zou ik niet graag willen beweren, dat de kennis der klassieke beschaving een onding was en is, waaraan wij niets te danken hebben! Maar een overdreven belangstelling, eene te groote bewondering voor die klassieken heeft doen voorbijzien dat, waar die herleving op taalquesties werd toegepast, een goed opgevat classicisme op de oudere perioden van de eigen taal had moeten teruggaan. Dat was voor de taal de kracht van

1) De uitzonderingen waren weinig talrijk.

de Renaissance geweest; dat had ook Spencer begrepen, die zoo veel hij kon tot Chaucer terug ging, en dat begreep men bij ons niet. En zoo kwamen *Spieghel* c.s. er toe ons in hun T w e e s p r a e c k d e r N e d . t a e l een Latijnsche grammatica te leveren met Hollandsche voorbeelden, in plaats van zooals zij in hun naïeviteit waarschijnlijk geloofd hebben een werkelijk Nederl. Grammatica. Hier kom ik nog op terug.

En ook de spelling die wij nu meestal volgen is vreemd genoeg. Ze representeert op menig punt de uitspraak van eeuwen geleden, en al is ze niet zoo door en door absurd als de Engelsche, bevredigend is, volgens onze hervormers, het systeem van de Vries en te Winkel nog niet.

Zoo is dan wat die drie punten betreft: spelling, grammatica en woordenkeus, een vergelijk tusschen schrijf- en spreektaal gewenscht. Men had dit al lang gevoeld en zij die b.v. de kolommen van 't zoo even door mij genoemde tijdschrift geregeld lazen, zullen de voorteekenen van den naderenden storm wel al reeds hebben weten te onderscheiden. Menig artikeltje was daarin reeds verschenen, waarin aan *herkomliche* begrippen van taal, geslachten, spelling, enz. werd getornd. En zoo kan het de ingewijden dan ook niet verbaasd hebben dat in de laatste weken van 1891 de storm werkelijk losbarstte.

Losbarstte! Het woord is te sterk. Dr. Kollewijn,[1)] te Amsterdam, die den eigenlijken stoot gaf, is een bezadigd man, die nu eens een uitzondering maakt op den gewonen regel die hervormers zich stellen, ik zou bijna zeggen uit den aard der zaak zich stellen m o e t e n , te weten dat zij tweemaal zooveel vragen dan ze willen hebben, alleen om naderhand bij wijze van ‘concessie aan den vijand’ datgene overboord te kunnen werpen, waarop ze niet gerekend hadden en zoodoende hun zin geheel en al krijgen. Zijn motto is Recht door zee! en zoo begon hij zeer bescheiden met zeer weinig te vragen, maar laat niet onduidelijk doorschemeren dat, wanneer hij dezen vinger gekregen heeft, hij niet aarzelen zal langzamerhand de geheele hand in te palmen. Het is de geschiedenis van: ‘Vrouw,

1) Ik noem hier steeds dr. Kollewijn als den representant der vooruitstrevers. Natuurlijk is het voor iemand, die buiten de zaak staat, onmogelijk te weten of in enkele gevallen misschien een ander der onderteekenaars van dit 19e eeuwsche ‘verzoekschrift der (intellectueele) edelen’ had moeten genoemd worden.

krijg ik één appel? Vrouw, krijg ik nog een appel? Vrouw, krijg ik de heele mand?'

Van losb a r s t e n was dus geen sprake. Kalm en waardig worden de voorstellen tot een *vergelijk* tusschen spreektaal en schrijftaal ontvouwd - wij zullen thans zien dat Dr. Kollewijn niet 't geheele door mij aangeduide veld wenscht te bebouwen - en door de Nederlandsche dagbladpers minder, door de schoolbladen natuurlijk meer uitvoerig besproken en - over 't algemeen zeer gunstig ontvangen.

In één woord samengevat komt de beweging hierop neer: De schrijftaal moet concessies doen aan de spreektaal, het geschrevene en het te schrijvene moet meer in overeenstemming gebracht worden met het gesproken woord.

Laat ons, voor wij bijzonderheden bespreken, nagaan of dit standpunt juist is.

Wat is taal? Taal is uitdrukking van gedachten, hoe dan ook, maar gewoonlijk, en dit is ook voor ons doel voldoende, wordt het begrip *taal* beperkt tot uitdrukking van gedachten door woorden. Nu moet een eenvoudige mededeeling genoeg zijn - hoewel het maar al te dikwijls uit het oog verloren wordt - dat t a a l , in dien beperkten zin waarin wij het hier alleen beschouwen, het g e s p r o k e n woord is. Hoe wij ons den oorsprong der taal ook voorstellen, zeker is het dat gedurende eeuwen en eeuwen die taal slechts gesproken werd. Betrekkelijk laat in de taal-ontwikkeling is men er toe gekomen de gedachten ook neer te schrijven, af te beelden. Wat doen wij wanneer wij 't gesproken woord *schrijven?* Dan geven we een m e e r o f m i n d e r o n n a u wkeurigen afdruk van dat woord. Gij zijt hier over verbaasd, waarde lezer, en roept uit: *wabblief* of *wattistat?*, maar moest gij mij hierover op schrift interpelleeren, ge zoudt schrijven: *wat belieft u? wat is dat?* Nu zijn dit nog zeer duidelijk in 't gehoor vallende punten van verschil. Maar gij zult het wel van mij aan willen nemen dat er vrijwat fijnere punten van verschil tusschen 't geschreven en 't gesproken woord bestaan, dan die ik hier aanstipte. Kent gij b.v. eenig verschil tusschen den *t* in *tand*, zooals gij, Hagenaar, dit woord uitspreekt en de wijze waarop uw vriend, die te Lochem geboren is, dit doet? Nu, dit verschil bestaat. Moet nu voortaan de Hagenaar een ander teeken gebruiken vraagt ge verschrikt, dan de Lochemer vriend? Hier zal ik 't

negatieve antwoord niet op schuldig blijven. Het voorbeeld diende tot nog toe alleen om aan te toonen, dat ik gelijk had met de bewering, dat 't geschrevene een *meer of minder onnauwkeurige* afdruk van 't gesprokene is.

Dat m e e r o f m i n d e r ! Daar komt het nu juist op aan. Niemand zal het in zijn hoofd krijgen er onze spelling een verwijt van te maken dat ze *wat is dat* als 't beeld van *wattistat* geeft, - nog veel minder komen de andere gevallen hier in aanmerking - maar is het niet wat àl te erg dat wij *ochent* zeggen en *ochtend* schrijven m o e t e n ? Ik zeide het al: op 't meer of 't minder daar komt het nu juist op aan.

Zoo zeggen dan de hervormers: daar waar er quaestie is van ‘meer’, daar zullen we de schrijftaal weer in overeenstemming brengen met de spreektaal.

Wij zagen het: verandering in die richting van vergelijk tusschen de twee is noodig en nuttig en mogelijk. De conclusie, dat het de schrijftaal is die de concessies doen moet, berust behalve op het feit, waaraan ik hier boven herinneren moest, op het volgende syllogisme: het vergelijk dat niet anders tot stand komen kan dan door concessies van den eenen of anderen kant, is noodig. De spreektaal kan niet kunstmatig en plotseling veranderd worden. Dus is het aan de schrijftaal, die wèl kunstmatig en plotseling veranderd worden kan, om de noodige concessies te doen.

Die conclusie is in volkomen overeenstemming zooals we zagen met den oorsprong der beide taal-lagen. In den gedachtenkring waarin we ons hier bewegen mogen we de zaak zoo uitdrukken: strikt genomen heeft alleen het gesproken woord recht op het predicaat *taal*, en is het geschrevene alleen een afbeeldsel van de taal.

Dat de conclusie dus waarheid bevat, neemt niet weg dat ze qua talis niet volkomen juist is. Wij zullen nog zien dat er op den minor (onveranderlijkheid der spreektaal) wel iets af te dingen valt.

Toch kan men zich bij de uitspraak nederleggen. In hoofdzaak is het werkelijk aan de schrijftaal, reeds uit den aard der zaak, om zich te laten wijzigen.

Na deze inleiding, die tamelijk lang is, buiten proportie toch niet hoop ik, zal ik op de wijze der ouderwetsche preeken mijn tekst in drieën verdeelen en u onderhouden over de

veranderingen die er van het hier geschetste gezichtspunt uit te brengen zijn:

1. de spelling, 2. de grammatica en hare behandeling, en 3. het gebruik van onzen woordvoorraad.

Ik heb zooeven met opzet gesproken van de Vries en te Winkel b l i j v e n r a a d p l e g e n , want, zooals ik toen reeds zeide, niemand kan buiten zijne lijsten voor de spelling zoowel als voor het geslacht van vele zelfstandige naamwoorden. Nu zou dit minder zijn als het alleen maar onaangenaam was voor de oudere schrijvende menschheid. Ik moet erkennen dat ik een fout tegen de geslachtsregels nu niet zoo'n heel groot misdrijf vind. Maar erger wordt het, nu bevoegde personen ons verzekeren, dat er met 't aanleeren van al die - laten wij het bekennen - absurde regels een tijd voor de jeugd verloren gaat, die werkelijk beter zou kunnen worden gebezigd. Absurd? vraagt ge. Ja, mag 't zoo niet heeten, wanneer men jongens van 12 jaar of zoo, laat leeren dat *steenen* met *ee* geschreven moet worden, omdat b.v. Bischop Ulfias c.s., die in de 4de eeuw leefde, *stains* sprak, enz. En daar komt het toch op neer, want bij het aanleeren van die regels moeten wij voortdurend op die verwante talen teruggaan. Wat kunnen mij - van dit oogpunt uit, wel te verstaan - die verwante talen schelen! Spreekt men in de beschaafde[1)] taal *koopen* evenals *hopen* uit, laat die twee woorden dan ook op dezelfde wijze gespeld worden, 't zij met één, 't zij met twee oo's.

Wij gaan dus hierin vereenvoudiging brengen, zeggen de hervormers. Van verschillende kanten hoor ik stemmen opgaan die hier niet van willen hooren. Wij hebben nu pas een nieuw systeem, daar was men nu mee tevreden, dit was nu al radicaal genoeg; is Dr. Kollewijn nu zooveel knapper dan Prof. de Vries, enz., enz. en bovendien, waarom al die veranderingen? Waarom nu *vis* schrijven in 's hemels naam in plaats van

1) Over wat tot de beschaafde taal gerekend moet worden en wat niet, is veel geschreven. Er lieten zich pagina's over vol schrijven: Zonder de zaak nader te treden zij gezegd wat er h i e r onder verstaan wordt. Een ieder kent in zijn omgeving beschaafde ontwikkelde vrouwen, wier spraak geen spoor van dialect draagt, die niet hun leven lang op een plaatsje in Nederland hebben doorgebracht, maar hier en daar vertoefden. Neem een van die tot voorbeeld en noem wat die spreekt beschaafd. Ik weet het: dit criterium is niet geheel en al vast staande, maar voor goedgezinden is het alleszins voldoende.

visch? Dat verbergt ons immers de ware etymologie van het woord? Deze en dergelijke opmerkingen zullen zeker weer gemaakt worden, zooals ze reeds zoo dikwijls gemaakt zijn. Laat ons zien wat daarvan is.

Het is een feit dat dikwijls uit het oog verloren is, zelfs door personen die beter moesten weten, dat, toen prof. de Vries zijn systeem vaststelde, dit eenvoudig door de omstandigheid noodzakelijk was geworden, dat hij een groot werk ging samenstellen over de Ned. taal - het groote woordenboek, waarvoor hij een systematische spelling noodig had. Het kan misschien bij hem opgekomen zijn dat anderen ook dit systeem zouden volgen, d o e l was dit bij de samenstelling zeker niet. Dit mag men niet vergeten. Deze nieuwe spelling was dus niet zoo zeer een geheel nieuw systeem voor het volk, als wel orde in den chaos ter wille van een essentiëel geleerd werk. Ware het voor het volk bestemd geweest, gelooft men werkelijk dat prof. de Vries d a n zou hebben kunnen zeggen: Ja, ik behoud die *ch* in *visch* bij, want die representeert voor mij de *k* van 't Gotische *fisks?*[1)] In zijn systeem paste deze redeneering althans veel beter.

Met dezen laatsten vorm komen we op het argument der etymologie. 't Is een hardnekkig chronisch terugkeerend argument, dat des te meer indruk maakt omdat het zoo geleerd schijnt, wat het nu ongelukkig om deze eenvoudige reden niet is, omdat men er met den Franschman van zou kunnen zeggen: ‘C'est parfaitement vrai, excepté, que c'est... tout le contraire. Wat is n.l. de etymologie van een woord? De w a r e vormgeschiedenis. Let wel: *vorm*, dat uiterlijk’ dat 't woord *i.e.* de k l a n k heeft. Want wij weten het: woorden zijn klanken, met woorden bedoelt men 't g e s p r o k e n woord. De etymologie van een woord moet ons dus de verschillende klanken doen kennen, die achtereenvolgens in den loop der tijden aan 't uitgedrukte begrip gegeven werden. Als men

1) Dat in de Nederl. volksdialecten - b.v. in het Friesch - nog de *k* b.v. in *fisk* voorkomt, moet hier herinnerd worden. Waarmede niet te verwarren is het verschijnsel dat sommige personen d o o r d e n i n v l o e d v a n d e schrijftaal *mensch* als mens c h (*mens*%) uitspreken! Dat men in grammatica's niet aan die volks-*k*, maar wel aan 't gotisch herin nerd wordt, is omdat onze Batavisten wel die taal, maar niet onze dialecten moeten bestudeeren!

dus niet meer visc h metc h spreekt, d.w.z. als dus de c h daar niet meer gesproken wordt, dan heeft die c h daar ook als symbool geen reden van bestaan meer. Wel verre dus van ons de etymologie van 't woord te v e r b e r g e n , zou het weglaten van de c h ons - voor wien het minder noodig is, maar ook onze kleinkinderen de etymologie van het woord - d.i. de ware vormgeschiedenis *doen kennen*. Want ze zouden daaruit zien, dat 't woord voor *vis* en niet vis c h werd uitgesproken.

Wat blijft er dus van de bovengenoemde objecties over? De nieuwe spelling van de Vries, zagen we, is n i e t een nieuw systeem. Men is er n i e t mee tevreden. Het was n i e t radicaal en ook n i e t als zoodanig bedoeld. Er kan dus geen kwestie van zijn de knapheid der beide genoemde heeren te vergelijken. De spelling *vis* v e r b e r g t de etymologie niet, integendeel, ze doet die kennen. Dus: ce serait parfaitement vrai si ce n'était pas tout-à-fait le contraire.

De hervormers gaan dus zeker niet te ver, wanneer ze ons vragen enkele overtollige letters weg te laten en het verschil tusschen de e's en ee's, de o's en oo's bij gelijke uitspraak te doen vallen.

Voor ik verder ga, heeft 't zijn nut dat ik even mededeel wie die hervormers zijn, d.w.z. met een enkel woord de geschiedenis van die beweging schets. Het stuk, waarin Dr. Kollewijn de bezwaren tegen den bestaanden toestand en de wenschelijkheid van een verandering uiteenzette, werd geplaatst in de Oct. aflevering van 1891 van de ‘Vragen van den Dag’. Op zijn verzoek zonden alle die het met hem in hoofdzaak eens waren hem hunne adhesie. Naar vriendelijke mededeeling van Dr. Kollewijn zelf kan ik hier op 't belangrijke feit wijzen, dat die instemmingsbetuigingen o.a. van vele onderwijzersvereenigingen kwamen. Bovendien een 7 à 800 particulieren (‘allerlei lui. Maar vooral onderwijzers’). Dit is een belangrijk punt. En niet alleen uit Nederland, ook uit België, uit Oost- en West-Indië en uit den Transvaal. In Februari 1892 had eene voorloopige vergadering der adherenten plaats, die - wat van 't hoogste belang is - voorgezeten werd door een oud-journalist, van Duijl, den oud-hoofdredacteur van het Handelsblad. Zoo deze beweging op den steun van de pers en der onderwijzers mag rekenen, heeft ze veel kans van slagen. Op deze vergadering werd de commissie benoemd die met be-

paalde voorstellen voor den dag zou komen. De samenstelling van deze commissie is als volgt: Dr. R.A. Kollewijn, T. Terwey, Dr. F. Buitenrust Hettema, Gerard Keller, P. de Geus, onderwijzer te Amsterdam, en H.J. Emous, hoofd eener Christelijke School te Amsterdam, zoodat ook hier de Pers en de verschillende graden van Onderwijs volledig vertegenwoordigd zijn. Het is jammer, dat niet een der Hoogleeraren in de Ned. philologie zich hier voor heeft laten vinden. Het was hier de aangewezen plaats voor Profs. Verdam, of Moltzer, of van Helten, of Vercoullie, of te Winkel. Was geen van hen hier voor te vinden?

Men weet nu, welke belangen hier vertegenwoordigd zijn wanneer ik van de hervormers spreek. Die commissie is het n.l. wier bepaalde voorstellen ik hier op 't oog had en hebben zal.[1)]

Want wij zijn hier nog maar aan 't begin van wat ze willen. De door de Vries en te Winkel opgestelde geslachtsregels zijn uiterst willekeurig en zoo ingewikkeld, dat ik voor mij er geen schande in zie te bekennen, dat ik mij daarin voortdurend vergis, en slechts dan zuiver schrijf, wanneer ik de eene of de andere woordenlijst gedurig raadpleeg, 't geen ik wel eens vergeet. En ik doe die bekentenis omdat, daar ik vast geloof dat zeer velen in 't zelfde geval zullen verkeeren, ik hieruit meen te mogen afleiden dat het aan de regels ligt.

De kwestie is - en dit hebben de hervormers met tal van voorbeelden aangetoond en het is duidelijk voor ieder die er op gelieft te letten, dat het gevoel voor geslachtsonderscheid bij 't Nederlandsche volk dood is. Ik kan hier niet al die argumenten voor deze stelling herhalen. Maar een naar 't mij toeschijnt overtuigend bewijs is gemakkelijk te geven. Als ik in de beschaafde omgangstaal zou durven zeggen van eene kast: zij moet nog gesloten worden, dan ben ik overtuigd dat men mij morgen voor een ‘schoolvos’ uit zou krijten. ‘Dan moet'i nog gesloten worden.’ Dat hoort men, en *ze* of iets dergelijks slechts bij wijze van zeldzame uitzondering. ‘Ik heb een groote hond gezien,’ zegt men, en wee dengene die zou zeggen wat men s c h r i j v e n m o e t: ik heb eenen grooten hond gezien. De man zou als te ‘onuitstaanbaar deftig’

1) De verhandeling van Dr. Kollewijn, die ook naast de latere brochure nog dient gelezen te worden, is ook afzonderlijk bij H. Gerlings, te Amsterdam, verschenen. De bepaalde voorstellen der commissie zijn uitgekomen bij de firma Tjeenk Willink, te Zwolle.

eenvoudig genegeerd worden. Mij dunkt, waar taalgevoel zóo tegen verouderde wanvormen protesteert, daar kan men veilig de symbolen van die taal met de taal zelve, d.w.z. het geschreven met het gesproken woord in overeenstemming brengen.

En wáárom moeten we ‘ik heb den grooten hond’ schrijven? Omdat men het eeuwen geleden zoo uitsprak.[1)] Een vreemdsoortig argument, zeker, maar dat dus niet te min op den bodem van alle objecties ligt, die er tegen de verandering worden ingevoerd. Daar komt nog iets bij. Hij, die niet gewoon is naar klanken te luisteren en 't verschil op te merken tusschen den klank dien men spreekt en den klank dien men afbeeldt, is zóo zeer onder den invloed van het symbool, dat hij bij hoog en laag zou zweren de afgebeelde klank ook te hooren in zijn eigen of in anderer uitspraak. Een psychisch probleem waarop ik de aandacht vestig. Men zal daarom van menigeen kunnen hooren: ‘Maar ik zeg immers zooals 't geschreven wordt! Waarom zou ik dan 't geschrevene veranderen.’ Dikwijls zal dit niet juist zijn.

Moet ik dan nu voortaan volgens Dr. Kollewijn schrijven: ‘Ik zie de man’? Toch niet! Schrijf maar den man als dat uw geluk uitmaakt. Maar reken het niemand als ‘fout’ aan dat hij dan de schrijft. Dit lijkt een zwakke plek in mijne redeneering! Gij zoudt denken dat mijn tegenstander mij hierop zou kunnen vatten en als volgt redeneeren: ‘Dus A. schrijft *de* en B *den* enz. Maar waar blijft het dan met de eenheid der taal; ziet ge niet in, dat zoo voortgaande men elkaar op den langen duur niet meer zal verstaan, als iedereen er maar een spelling op zijn eigen handje op na gaat houden?’

Wie die dergelijke betoogen niet dikwijls gehoord heeft?

Ik antwoord hier op:

Hebt ge wel eens bv. een Vlaming, laat ons zeggen een Gentenaar met een Noord-Nederlander bv. een Amsterdammer hooren spreken? De Amsterdammer komt hier en vraagt den brievenbesteller naar de woning van den ondergeteekende. ‘A, by dienen Hollander in de Brederódestroâte? Joa, enz.’ Denkt ge nu omdat de Amsterdammer dezelfde woorden anders zou

1) Het is een feit, dat dit verschil al sedert eeuwen aan 't verdwijnen is. Men zie hierover b.v. Taal en Letteren, II. 22.

hebben uitgesproken dat hij 't niet verstaat? Gelooft ge niet dat niettegenstaande den uitgang bij het pronomen, den franschen nadruk op den eigennaam en den ongewonen vokaalklank in 't laatste substantief, er toch geen misverstand zal plaats hebben? Welnu, stel nu dat de Gentenaar dit zoo schreef en dat de Amsterdammer zijn taal afbeelde. Zouden ze elkaar dan minder begrijpen? Geen 't minste gevaar dus dat degenen die elkaars spraak-eigenaardigheden verstaan, ook die zelfde eigenaardigheden zullen begrijpen voor zooverre ze in 't schrift zijn weergegeven, 't geen echter lang niet met allen 't geval zal zijn.

Men kan dus consequenterwijze niet beweren dat de commissie te ver gaat wanneer ze - hoe bar 't ook klinke! - de geslachten wil ‘afschaffen.’ Zonder overdrijving kan men zeggen dat men u eigenlijk alleen vraagt te erkennen dat ze al lang afgeschaft zijn.[1)]

Ik heb hier boven dit opstel Taal-Radicalisme gezet en niet spelling-hervorming of iets dergelijks. Ten eerste omdat *spelling* de lezers misschien af zou schrikken terwijl *Radicalisme* velen, vermoed ik, aan zal trekken, al was het maar om eens even te zien wat voor soort Radicalisme dit nu weer is, - en ten tweede omdat ik niet alleen over de spelling wensch te spreken.

In deze beweging tot spelling hervorming straalt nl. een naar mijn meening volkomen juiste opvatting door van wat t a l e n zijn - dit is duidelijker dan wat ik eerst wilde schrijven: wat t a a l is. Talen zijn niet doode organismen maar ze zijn levend, en als zoodanig moeten ze dan ook behandeld worden. Juist omdat 't Nederlandsch leeft d.i. verandert, moet de afbeelding van 't gesprokene mede veranderen en niet een doode letter blijven. Mij dunkt het daarom eigenaardig aan de bespreking dezer spelling-brochure eenige opmerkingen vast te knoopen - maar meer dan enkele opmerkingen zal het niet kunnen zijn - over twee zaken die ik reeds even aanroerde en die als uitvloeisels van het zelfde goede taal-begrip met de hiervoor besproken kwestie in nauw verband staan.

Aan hen die tot nog toe de hervorming-beweging geleid hebben en wel aan het hoofd daarvan zullen bijven staan, geef

1) In het Kaapsch-Hollandsch geldt *di* enz. voor alle geslachten, getallen en naamvallen. Zie van Mansvelt, p. 32. *Hij* en *zij* worden door elkaar gebruikt (p. 60).

ik in overweging of het op hun weg ligt ook in de door mij hier aan te geven richting, verdere stappen te doen.

De studie van de Nederlandsche taal d.w.z. dus de Nederlandsche taal zelf gaat nog gebukt onder twee omstandigheden, valsche begrippen, - hoe zal ik het noemen? 1° dat men bij de studie der grammatica zich op een verkeerd standpunt plaatst en 2° dat wij bij 't spreken en 't schrijven in de keuze van onze woorden niet vrij zijn. Over deze twee punten een woordje.

Bij het doceeren der grammatica gaan wij veel te veel uit van het verleden in plaats van bij een moderne taal ook de moderne periode d.i. het heden 't eerst in 't oog te vatten. Wat hier de oorzaak van is heb ik boven reeds aangegeven. In plaats van de taal als de Nederlandsche, van het Latijn hemelsbreed verschillende te bestudeeren, werd die in het gareel van de Latijnsche spraakleer ingewrongen, en nu moge de tijd voorbij zijn dat men van den ‘afnemer’ spreekt (= ablativus) en het substantief *zes* zegge *zes* naamvallen toedeelde, nog altijd speelt de ablatief vooral als a b s o l u t u s in onze grammatica's een groote rol. Dat wij er nooit een bezeten hebben is een kleinigheid die men dan ook gemakkelijk over het hoofd ziet.

Dat dit pasklaar maken - ik durf het Procrustes beeld niet meer te gebruiken - van wat nu eenmaal niet passen k a n , aan vrij wat scheeve voorstellingen het aanschijn heeft geschonken, behoeft geen betoog. En die voorstellingen worden met eene merkwaardige volharding van de eene grammatica op de andere, met andere woorden wel is waar, maar in den grond identisch overgeplant. En nu moge dit voortdurend overplanten niet bevorderlijk zijn aan hun groei, uitgestorven zijn ze op verre na niet. Het is dus met een waar genoegen dat ik bv. in het door mij reeds genoemde tijdschrift ‘Taal en Letteren’ zoo nu en dan artikelen aantref[1)] die blijken uit te gaan van wat mij 't goede principe toeschijnt. Daar vinden wij een met fijngevoelige en vaste hand bewerkte dissectie van een modern taalverschijnsel, t o e g e l i c h t v o o r z o o v e r d i t n o o d i g i s uit de andere perioden. Dit is de ware wijze van handelen. Begin niet met de middeleeuwsche taalperiode om de 19de eeuwsche taal te leeren kennen. Zoo ge

1) Vergel. bv. zulke ‘sprokkels’ als over b e t e e k e n e n als koppelwoord I. 192 en vooral ‘uit de spraakleer’ II. 313.

een ziekteproces wilt nagaan in een pas gestorven individu zal men toch geen postmortem onderzoek op de toevallig aanwezige mummie van een zijner voorvaders instellen!

Het tweede punt valt meer binnen de dagelijksche praktijk. Dr. Kalff beeft het zeer juist gezegd: wij zijn bang voor te mooie en te platte woorden. Nu is dit laatste niet een eigenaardigheid van het Nederlandsch, ten minste in beginsel niet. In geen taal zullen platte woorden als *zoodanig* in de gewone conversatietaal - in damesgezelschap burgerrecht verkrijgen. Maar.... il y a fagots et fagots. Wij, Nederlanders hebben den naam van zeer deftig te zijn - vertaal dit woord eens in een vreemde taal! - en wij maken wel wat al te veel verschil in wat Dr. Muller geestig den *rang en stand* der woorden genoemd heeft. Het is in veler oog een misdaad, maar het moest het niet zoo zijn om *gooien* te schrijven, en - omgekeerd - van werpen te spreken. Wij zijn, o zoo bang voor stadhuiswoorden. Wil dit nu zeggen dat wij de allergewoonste, allerplatste vormen en uitdrukkingen maar klakkeloos in de schrijftaal moeten overnemen, uitdrukkingen die zelfs in de spreektaal maar half geduld worden? Ik citeer uit een brief dien de zich zelf blijkbaar zeer grappig vindende parijsche correspondent van het Vaderland onlangs over de Panamazaak aan zijn blad schreef. Ich greife nur hinein, und wo ich ihn pack', da ist er...., nu *interessant* zeker niet!

'Papa Carnot, een doortastende snuiter als Constans; nauwelijks had de leukebroer (C.) de heeren van de commissie... gegroet of hij draaide hen een loer, Flokkie (= Floquet), wijlen Jaapie - Jaques Reinach; een ware Janboel; Kornelioes (= C. Herz) kneep naar Engeland,' enz. enz.

Men denke niet dat het in iemands bedoeling kan liggen om dit nu als de ware schrijftaal aan te prijzen. Als die correspondent een 'hervormer' is, dan zullen niet vele andere dier hervormers met hen medegaan.

Nog eens: ligt het op den weg der hervormers ook middelen te beramen om aan deze treurige toestanden een einde te maken? Zoo ja, laat ons dan nog in 't kort nagaan wat er te doen valt.

Een eind maken aan den dwang die ons drukt, op het gebied van de spelling, van grammatica (geslachten enz.) en van de woordenkeus. Want: die dwang drukt werkelijk. In den

Spectator van 21 Jan. jl. zegt Boele van Heusbroek van den kunstkring sprekende: ‘Later zal hij .... 't hindert mij altijd dat de Vries “kring” mannelijk maakte want anders kon ik haar vriendelijk toespreken enz.’[1)]

Nu moge dit een schertsende uiting van dien dwang zijn, men zal niet kunnen ontkennen dat hij bestaat.

Bij al die discussies zal men het gauw genoeg eens zijn over het beginsel. Maar de moeielijkheden zullen beginnen wanneer het er op aankomt vast te stellen hoever men gaan zal en waar men op zal houden. Hier laat zich natuurlijk geen algemeene regel voor vaststellen. Maar een criterium meen ik thans reeds te hebben aan de hand gedaan, en al zullen velen dan verder willen gaan, *l'accord des parties* waar we onlangs in België zooveel van hoorden, zal zeker over dit punt wel spoedig bestaan. Dat is de verwerping in het schrift van die vormen waarover de taal-geest onherroepelijk zelf den staf gebroken heeft: wij schrijven *ochtend, altemaal, gij haaldet* enz. En als we dit zouden zeggen dan zouden we worden *uitgelachen*.

Voor hen die het met deze beschouwingen eens mochten zijn, ja zelfs voor hen die 't beginsel als juist erkennen en dus verandering wenschen, is slechts een weg open: samenwerking. Wij zullen het aantal *bonden* met nog een moeten vermeerderen.

Ook hier zal men alleen niets, te samen alles kunnen gedaan krijgen. Al zal het dan ook moeielijkheden opleveren. In het Noorden waar, zooals we zagen, pers en onderwijzers-wereld gunstig gestemd zijn, zal het gemakkelijker gaan dan in 't Zuiden waar o.a. 't taal-particularisme de beweging zeker in den weg zal staan. Maar voor beide landen bestaat een bezwaar dat voor alles uit den weg geruimd zal moeten worden.

De niet-Franschen zijn gewoon in zake van taalkwesties met voldoening te herhalen dat zulke hervormingen bij hen toch zooveel gemakkelijker tot stand.... *zullen* komen omdat zij geene Academie[2)] hebben die met volle gezag bekleed, in

1) De heer B.v.H. laat hier op volgen: ‘later zal hij oud zijn en ik hoop altijd.... onverstandig want verstand is zoo-behoort-het-te-zijn-heid en anders niet.’ Een brutale vorm in veler oog, maar dat toont waar de Ned. taal vatbaar voor is.

2) Juist dezer dagen is het bekend geworden dat de pogingen der Fransche hervormers Paul Passy en Havet c.s. bij de academie gedaan, met goeden uitslag bekroond zullen worden.

deze teweeg kan brengen dat alles of niets geschiede. Volkomen waar, een lichaam van een zeker aantal onsterfelijken *apud quos norma scribendi* hebben wij gelukkig niet. Maar zijn we daarom zoo geheel en al vrij?

De examens - dat woord vol schrikbeelden! - zijn nu eenmaal op een wijze ingericht die het doorvoeren dezer denkbeelden zeer in den weg staat. Ik kan mij moeilijk voorstellen dat iemand die dit alles met hart en ziel en lust toepaste veel kans zou hebben om bij het verkrijgen van eene akte te slagen. Die man zou in veler oog ‘zijn taal niet kennen.’ 't Eerste oogmerk der hervormers moet dus zijn in dien toestand verandering te brengen. En 't schijnt wel of we hier voor een *circulus vitiosus* staan. De nieuwe bond om zijn zin te krijgen heeft veel leden noodig en de vele leden zullen pas komen, als ze zich zelven geen kwaad meer doen door aan de praktijk mede te doen, d.w.z. als de bond zijn zin heeft.

Daarom zal de bond uit twee categoriën te bestaan hebben: leden en adherenten. Leden zullen zij zijn wier positie 't medebrengt dat ze dadelijk de beginsels ook in praktijk kunnen brengen, adherenten zij voor wien dit onmogelijk is, doch die zich voornemen lid te worden zoodra die moeilijkheden niet meer bestaan.

Ik heb gemeend niet in te veel bijzonderheden te moeten treden, liever hier beginsels dan feiten te moeten bespreken, beginsels die ook bij de studie van andere talen dan het Nederlandsch in 't oog gevat dienen te worden. De bijzonderheden laat ik liever aan ‘onverdeelde Bataviſten’ over.

Ik ontken het mij niet: met deze overwegingen is volstrekt niet alles gezegd. Niet alle tegenwerpingen zijn uit den weg geruimd, er valt nog meer te zeggen en te bespreken.

Tot die besprekingen heb ik ook wat stof aan willen brengen, en al mogen er nu in Noord en Zuid vele moeilijkheden nog de verwezenlijking in den weg staan, - 't geldt een goede zaak. Wij moeten het maar d u r v e n aanvatten! Flink gewaagd is half gewonnen!

Gent, Febr. 1893.

H. LOGEMAN.

Dramatisch overzicht.

Théâtre libre.

De dramatische kunst - is er beweerd - is een kunst die op haar eind loopt. Het kan wel niet anders - heeft men gezegd. Al meer en meer toch is zij een louter vermaak geworden, een uitspanning, waarbij men zijn verveling doodt of zijn lust naar wat vreemd is voedt, maar waaraan al wat hooger staat: hart, geest, verstand, geen of een zeer gering deel heeft. Het is een kunstsoort, die uitsterft.

Zóo hopeloos stellen slechts zeer enkelen zich den toestand voor. Maar dat er iets niet in orde is met deze kunst, dat de dramatische muze aan bloedarmoede lijdt, en, wil zij in het leven blijven, van leefregel zal moeten veranderen, is de overtuiging van velen. Van alle kanten zijn de raadgevers komen aanloopen met middelen en voorschriften tot herstel: de een meent, dat alleen de waarheid op het tooneel redding kan aanbrengen, een ander zoekt het bij de symboliek, een derde wil de dramatische kunst vrij maken van alle banden en conventioneele voorschriften, die tot nog toe geacht werden tot hare essentialia te behooren.

Wat de behandeling van de quaestie niet gemakkelijk maakt is, dat men het er niet over eens is, voor wie het tooneel der toekomst zal moeten dienen. Voor enkele weinigen, beweert de een; voor de fijnst beschaafden, die in den schouwburg niet dan voorbereid komen, toegerust met uitgebreide litteraire kennis en geoefenden smaak; die van Ibsen geen stuk zien vertoonen of zij weten het in verband te brengen met al zijn andere drama's, en voor wie het symbool geene geheimen meer heeft.

Hoor daarentegen Strindberg in de voorrede van zijn *Mademoiselle Julie*. ‘Reeds voor lang,’ - zegt hij - ‘is mij het tooneel, zoowel

als de kunst in het algemeen, toegeschenen als een *Biblia pauperum*, een prentenbijbel, ten dienste van hen die geschreven of gedrukt schrift niet kunnen lezen; en de dramatische schrijver als een leekenprediker, die de ideeën van den dag in omloop brengt en dat doet in een vorm zóo populair, dat de middenklasse, die het hoofdbestanddeel vormt van het schouwburgpubliek, het behandelde onderwerp begrijpen kan, zonder zich het hoofd er over te breken.'

Het zou wel wenschelijk zijn, dat, eer men verder ging, de heeren het onderling eens konden worden over de bestemming van het tooneel. Maar in afwachting daarvan, in afwachting dat er ook in hunne wijze van experimenteeren wat meer eenheid zal zijn gekomen, leveren die proefnemingen zelven zooveel interessants, bieden zij den toeschouwer een zoo gereede aanleiding om zich van den aard der dramatische kunst opnieuw ernstig rekenschap te geven, dat, reeds uit dien hoofde alleen, voorstellingen als die van het Théâtre libre de aandacht, en iets meer dan een vluchtige bespreking verdienen.

Proefnemingen, meer is het nog niet wat Antoine's instelling na een bestaan van ongeveer zeven jaar ons te zien geeft, en wel proefnemingen in de meest verschillende richtingen.

Naast de symbolische kunst van Ibsen, waarin het de moeielijke taak van den tooneelspeler is, uit de duistere diepten van het drama de gedachte aan het licht te brengen en den persoon levend voor ons uit te beelden, vertoont men ons dramatische tafereelen als die welke aan de Goncourts roman *La fille Elisa* ontleend zijn, waarin alles op de oppervlakte ligt en de acteurs de lijnen slechts hebben na te trekken, straks gevolgd door de half pantomimische kunst, die in stukken als *Les fenêtres* hare triomfen viert, alles besloten met een vertooning van ongebreidelden hartstocht in de ons als 'pièce russe' aangekondigde *Puissance des ténèbres*.

Voor hen, wien het om treffende, diep gevoelde en ernstig voorbereide tooneelspeelkunst te doen is, bieden deze voorstellingen veel belangrijks. In de typeering, uiterlijk en innerlijk, hebben Antoine en de zijnen het ver gebracht. Typen als van Jacques Damour, den ontslagen galeiboef, door Antoine; van madame Ménessier, de ex-kamenier uit de aristocratische kringen, de 'étouffeuse de vieilles dames', aan wie 'La Nouvelle' tot verblijfplaats is aangewezen, door madame Barny (*Deux tourtereaux*); van de per-

verse Régine uit *Les revenants*, door Mlle. Nau; van Akim, den half memorieloozen mysticus uit *La puissance des ténèbres*, weder door Antoine, vergeet men nooit.

Voordracht bestaat bij de besten van de troep niet zoozeer in een duidelijke articulatie, een smaakvolle phraseering - wat men gewoonlijk onder dictie verstaat - als wel in onberispelijke juistheid van intonatie. Op dat punt kunnen onze Nederlandsche tooneelspelers, de besten niet uitgesloten, van hunne kunstbroeders en zusters van het Théâtre libre veel leeren. Het zou de moeite loonen, eens na te gaan - te noteeren, d.w.z. op noten te brengen als het mogelijk was - den voorraad verschillende intonatiën, waarmede onze tooneelspelers meenen te kunnen volstaan, en dien te vergelijken met den voorraad toonschakeeringen, waarover de kunstenaars van het Théâtre libre beschikken. Wanneer men een zeker aantal Hollandsche tooneelvoorstellingen heeft bijgewoond, dan kent men al spoedig al de vaste stembuigingen, waarvan zich onze tooneelspelers bedienen om te vragen, om hun liefde te betuigen, om iemand te roepen, om te betoogen, te vleien, te toornen, te spotten. En hoeveel onzuivere intonatiën krijgt men niet te hooren, zelfs van onze beste artisten, zelfs van de tooneelspeelster, die van allen het meeste temperament heeft, van mevrouw Frenkel. Met zulke conventioneele, valsche intouatiën leert een zeker publiek genoegen nemen; de jonge artisten worden er bij opgevoed of nemen ze al spoedig, uit gemis aan fijn gevoel of uit gemakzucht, over; zij worden traditie, - en men behoeft niet meer te vragen, waarom wie zuiver hoort en voelt zich in onze Hollandsche schouwburgen zoo herhaaldelijk ergert. Maar luister nu eens naar de eenvoudigste, de soberste gesprekken in een stuk door het Théâtre libre gegeven; bijv. in een, waarin weinig gezegd en weinig gehandeld wordt, als *Les fenêtres*; ga dan eens na, hoe er gevraagd wordt: gevraagd onverschillig, eenvoudig om te vragen; gevraagd met eene intentie die op den voorgrond moet treden; gevraagd met eene intentie, die men slechts even wil laten doorschemeren; gevraagd met aandrang, met drift, insinueerend, hatelijk; en let dan eens op de oneindige verscheidenheid, de fijne nuanceering en de volkomen juistheid van toon, waardoor een tooneel, een toestand op eens verlicht, verduidelijkt wordt, en men den indruk ontvangt van spontaneïteit en van treffende, onafwijsbare waarheid.

Daarop moet gestudeerd, moet geblokt zijn: zulk een simpele

vraag moet men twintigmaal, veertigmaal geprobeerd hebben tot men de juiste intonatie gevonden had, om ze dan vast in het gehoor te prenten, zoodat zij er voor goed in zit en men zeker is, ze telkens op het juiste oogenblik te kunnen terugvinden.

Zoo - het kan niet anders - zoo moet er gestudeerd worden bij Antoine. Het Théâtre libre, dat slechts met lange tusschenpoozen voorstellingen geeft, kan den noodigen tijd wijden aan de voorbeiding der op te voeren stukken. Vandaar een ensemble, een fijn bestudeerd en gedetailleerd spel, dat moeilijk kan worden overtroffen.

Maar er is nog een element van succes in het optreden van deze tooneelspelers: zij gelooven in hun kunst, zij hebben er hart voor, zij zijn ‘er in’, zij spelen met overtuiging en heilig vuur. Daardoor weten zij ons te pakken, ons vast te houden en mee te sleepen, ook in stukken, waarvan wij, ze op den keper beschouwend, ons niet verklaren, wat voor bijzonders ons daarin wel kan hebben getroffen.

Dit alles echter geldt de uitvoering, de speelkunst. Maar de eenheid, de leidende gedachte, welke wij daarin aantreffen en die er de kracht van uitmaakt, zoeken wij tevergeefs in het répertoire van het Théâtre libre, sedert 1887 tot heden toe.

Eene hervorming van het tooneel werd ons van het optreden van het Théâtre libre voorgespiegeld; en nu zal het zeker wel vergund zijn, na de reeks van grootere en kleinere stukken, welke het ons dezen en vorigen winter te zien gaf, na te gaan of er kans is, dat die hervorming langs den weg door Antoine tot heden bewandeld tot stand zal komen.

Op het répertoire vinden wij vooreerst een zeker aantal moderne stukken van vreemden, niet-Franschen oorsprong: van Ibsen *Les revenants*, van Tolstoï *La puissance des ténèbres*, van Strindberg *Mademoiselle Julie*.

Ibsen's drama, wij weten het, vertoont ons de verschillende phases in het proces der hersenverweeking van Oswald Alving, het slachtoffer der uitspattingen van zijn vader. Dat ziekteproces is ten slotte nagenoeg het eenige wat ons van het stuk bijblijft, - vooral waar, zooals hier door Antoine, de ziekteverschijnsels zoo gedétailleerd worden en op Oswald's physieken ondergang al het licht wordt geconcentreerd. De diepere, wijsgeerige, symbolische beteekenis, welke Ibsen in *Spoken* gelegd heeft, gaat over de hoofden

van het publiek, dat nu eenmaal niet, zooals dwepende Ibsenvereerders zouden willen, zich voor een tooneelvertooning voorbereidt, maar hetgeen het ziet en hoort op het oogenblik zelf met intelligentie opneemt en op zich laat werken. En ook van den strijd van Oswald's moeder, die haar levensgeluk heeft geofferd om, zoo mogelijk, haren zoon te redden, ontvangen wij niet den indruk dien wij zouden ontvangen hebben, wanneer die strijd, in plaats van als voorgeschiedenis *verteld*, ons voor de oogen *vertoond* ware. Gelijk de heer L. Simons het uitdrukte, van *Spoken* sprekende: ‘Wat wij bijwonen is het eind van den strijd. Het drama ontwikkelt zich niet; het breekt open als een overrijpe vrucht.’

La puissance des ténèbres is een opeenvolging van tafereelen uit het leven van Russische boeren, die ons hier als een hoop in onwetendheid en dierlijke hartstochten vegeteerende schepselen wordt vertoond. Zonder dat er van een eigenlijke handeling, waarin wij met spanning deelnemen, sprake is, maken dronkenschap, ontucht, vergiftiging, kindermoord in hun afschuwelijksten vorm den inhoud van het drama uit. Die ondeugden worden haast instinctmatig gepleegd, zonder conscientie, als hoorde het zoo, - totdat eindelijk, nadat wij twee uur lang van al deze gruwelen en beestachtigheden getuige geweest zijn, een der misdadigers, zonder dat men weet hoe of waarom juist nu, wroeging gevoelt, en, tegelijk de schuld van eenige anderen op zich nemende, in het publiek een reeks der gepleegde gruwelen opbiecht, waarop de menschelijke gerechtigheid, in den vorm van een Russischen gendarme, hem bij den kraag pakt en aan het weerzinwekkend melodrama een eind maakt.

Men kan dat drama niet verdedigen met de bewering dat Tolstoï hier de Russische boeren vertoont, zooals zij in werkelijkheid zijn. Er bestaan heele volksstammen, bij wie de bestialiteit nog afschuwelijker vormen heeft aangenomen, bijv. die van antropophagie; zal men nu het leven ook van die wilde volken op de planken gaan brengen, om daardoor - gelijk het van Tolstoï's drama heet - deernis met de menschelijke ellende te wekken?

De gravin Julie, is, zooals wij uit de voorrede van Strindberg's ‘tragedie’ in één bedrijf, *Mademoiselle Julie*, vernemen, het slachtoffer van de ontaarding eener adellijke familie, het slachtoffer ook van hare eigene constitutie. Onder den invloed van den feestroes van den St. Jansnacht, opgewekt door den dans, door bloemengeur-

en nachtelijk duister bedwelmd, werpt zij zich in de armen van haars vaders huisknecht, den mooien Jean. Als de misstap begaan is, heeft zij de beleedigingen, de grofheden en de minachting van den lakei te verduren; tot zij op het laatst, ten einde raad, onder den hypnotiseerenden blik van haren minnaar van één oogenblik, met Jean's scheermes gewapend, tot zelfmoord wordt gedreven.

De val van de dochter van adellijken huize schijnt al even weinig toerekenbaar als de beestachtigheden van de Russische boeren, en dientengevolge voor den toeschouwer al even weinig interessant. Misschien zou in een roman de psycho-physische ontleding van het geval, de langzame degradatie van Julie onder den invloed van die verschillende omstandigheden, waaromtrent wij eigenlijk eerst door Strindberg's voorbericht volkomen ingelicht worden, ons hebben kunnen boeien; maar onvoorbereid als wij zijn, overvallen door deze grove keukenscène tusschen den onbeschaamden lakei en de, laat ons maar zeggen: zenuwzieke Julie, blijft het voor ons een zonderling, scabreus geval, waarvan wij de ‘knappe’, brutale voorstelling door Mlle. Nan kunnen bewonderen, maar waaraan nagenoeg alles wat de waarde van een drama uitmaakt, ontbreekt.

De dramatische kunst leeft van conventie; maar de dramatische kunst zou ook aan overmaat van conventie kunnen sterven. Er is misbruik gemaakt van de onwaarschijnlijkheid, van het toevallige, van zekere geijkte tooneeltypen: van den verrader, die eerst op het laatste oogenblik wordt ontmaskerd, van de Deugd, die, na van acht tot elf op allerlei wijs vervolgd en gemarteld te zijn, tusschen elf en half twaalf op 't onverwachtst beloond wordt. Het tooneel heeft langen tijd een neiging getoond om zich steeds verder van de werkelijkheid te verwijderen, en uit de onnatuurlijke toestanden, die er vertoond werden, is een onnatuurlijke taal, uit de onnatuurlijke taal een valsch, conventioneel spel ontstaan, die, allen te zamen, oorzaak waren, dat menschen van smaak en beschaving het tooneel den rug toekeerden.

Daartegen te reageeren, door de keus van het onderwerp, door de wijze van voorstellen, door de taal en het spel; te zoeken naar een eerlijke nabootsing van het werkelijk leven, naar waarheid in de dramatische kunst, kan niet anders dan het tooneel ten goede komen. Dat wil echter niet zeggen, dat men niets beters te doen heeft dan alle conventie, al wat tot nu toe voor een der voorwaar-

den der dramatische kunst gold, over boord te werpen, en, gelijk dit geschiedt door sommige der nieuwere dramatische auteurs, wier werk door het Theâtre libre vertoond wordt, de brokken werkelijkheid zoo maar, rauw en ontoebereid, den toeschouwer voor te zetten.

De tweede voorstelling, die van 10 Maart, gaf ons *Les fenêtres* en *La fille Elisa* te zien.

Om hen, die van deze voorstelling een diepen indruk ontvangen hebben, niet al te zeer tegen mij in het harnas te jagen, en om alle misverstand te voorkomen, sta hier de verklaring, dat in beide stukken Antoine, en in het eerstgenoemde stuk Mad. Barny, proeven gegeven hebben van hooge tooneelspeelkunst; dat Antoine's nerveus spel als Laurier in *Les fenêtres* en zijn pleidooi als de advocaat van la fille Elisa mij door hun waarheid zeer hebben getroffen.

Maar wij zouden over de stukken spreken.

In *Les fenêtres* van Perrin en Couturier zijn de schrijvers erin geslaagd, door enkele woorden van in schemerdonker wachtende vrou wen, door het rinkinkelen van ingeworpen ruiten, door de gejaagdheid en opvliegendheid van den man, die zoo pas als ‘vrijgesproken’ bij zijn vrouw is teruggekeerd, door het uitwaaien van het lamplicht en den angst, die daardoor bij den ‘vrijgesprokene’ ontstaat, een stemming te weeg te brengen en ons den indruk te geven, dat wij hier een schuldige voor ons hebben, wiens geweten hem voortaan niet meer met rust zal laten. Maar dit alles zeer vaag, als in een droom, vreemd; zoodat men, als het scherm gevallen is, elkaar aanziet, verwonderd over wat men hier in enkele minuten, in telegramstijl, half pantomimisch, als een dramatisch instanté voorbij heeft zien vliegen, en met een aantal vragen op de lippen. Wie die man is, hoe hij tot de misdaad gekomen is, of wij hem als een ellendeling moeten verachten, of wel medelijden met hem moeten hebben als met een slachtoffer van anderen, hebben wij uit dit stuk zonder expositie, zonder actie, zonder verwikkeling en derhalve ook zonder ontknooping, niet vernomen. Het is ons, als zijn wij, bij vergissing, een vreemde woning binnengetreden, een binnenkamer, waar wij ongemerk, midden in een familiedrama vallen. Wij moeten nu wel luisteren, half gissen, cerst naar den aard en dan naar de aanleiding van het geval, - en dan opeens is het uit; de personen, die wij daar hoorden spreken, hebben het vertrek verlaten, en wij staan alleen, niet wetend of wij dat alles droomden of werkelijk hebben bijgewoond. Maar de rilling is er: door

ingeworpen ruiten, door een halfdonkere kamer, een slaande deur en een uitgewaaide lamp. En met groot raffinement is die rilling verkregen, dit voorbijgaand effect teweeggebracht.

Zou dat de vorm zijn van het drama der toekomst? Zou in zulke silhouetteekening, in zulke halve woorden, in dit haast-je-rep-je-vertoon de kiem liggen eener hervorming van het tooneel? Ik kan het niet gelooven. Ik kan niet denken, dat over vijfentwintig, vijftig jaar een tooneelstuk zal bestaan uit dergelijke rudimenten, uit fragmenten waaruit men, na afloop van de voorstelling, het drama moet reconstrueeren. Van een drama zal men ook dan nog wel verlangen, dat het ontroering wekke, niet *après coup*, bij nadenken, doordat men dit gebaar in verband brengt met dat halfuitgesproken woord, doordat men in een of ander detail als het woord van het raadsel, het symbool vindt, hetwelk de handeling verklaart; maar verlangen zal men, dat het roere op het oogenblik zelf, dat het in zijn groote lijnen terstond duidelijk voor onze oogen sta, zonder dat naar beteekenis of strekking gegist behoeft te worden.

La fille Elisa is door Ajalbert getrokken uit den roman van Edmond de Goncourt. Ik bewonder en benijd den criticus[1)], die in de drie losse tafereelen, waaruit *La fille Elisa* bestaat, - de moord, het pleidooi, de gevangenis - niet meer of minder ziet dan ‘ontleding van het innerlijk leven eener maatschappelijke paria, toonend hoe onder het uiterlijk verderf een blanke reinheid van de fijnste subtiliteit onbesmet is gebleven.’ In het voorbijgaan noteer ik, dat men hier tot de romantiek van Victor Hugo en zijn school schijnt terug te keeren, tot den tijd van de maagdelijke courtisanes en de edele misdadigers. Maar dit daargelaten: ligt het aan mijne kortzichtigheid, wanneer ik uit Elisa's optreden in het eerste bedrijf - later treedt zij enkel nog maar zwijgend of stamelend op - omtrent deze ‘fille soumise’ niet wijs kan worden, en haar moord op Tanchon mij door het ‘je vois rouge!’ in het geheel niet gemotiveerd schijnt? Of hebben wij misschien in het uiterlijk welsprekend, maar inderdaad vrij oppervlakkig pleidooi van haren advocaat, die over de aanleiding tot den moord luchtig heenglijdt, zulk eene ‘ontleding’ van Elisa's ‘innerlijk leven’ te zoeken, tegelijk met het bewijs harer ‘onbesmet blanke reinheid’?

1) L. Simons Mz., in de Haarlemmer Courant van 20 Maart 1893.

De hand op het hart: zijn het niet vooral het ongewone van de vertooning, de akeligheid van het geval, zekere nieuwsgierigheid naar hetgeen op zulk eene terechtzitting voorvalt - nieuwsgierigheid, die men op goedkooper wijze kan bevredigen door een heusche terechtzitting bij te wonen - en dan ook de intelligentie en de autoriteit, waarmede Antoine zijn pleidooi voordraagt, welke ons boeien, en niet het - inderdaad ver te zoeken - drama? Is het niet meer zekere zenuwachtige spanning, dan wel diepe, innige ontroering, welke het stuk bij ons teweegbrengt? En nog eens eerlijk opgebiecht: een echt drama, waarin een belangrijk vraagstuk krachtig opgevat, geleidelijk ontwikkeld en op verzoenende wijze opgelost wordt, kan men met onverdeeld genot meer dan eens gaan zien; maar voelt men, na *La fille Elisa* te hebben zien vertoonen, inderdaad behoefte, of zelfs maar verlangen om er nog eens heen te gaan, of het moest wezen om andermaal van de v o o r d r a c h t van Antoine's pleidooi te genieten?

Van veel beteekenis lijkt het mij, dat Antoine en zijn gezelschap, het grootste, het uitbundigste succes hebben behaald met *Blanchette*, het stuk, dat reeds verleden jaar zeer de aandacht had getrokken en sedert door verschillende Nederlandsche tooneeldirecties op haar répertoire werd gebracht.

Het was bij de laatste voorstelling van het Théâtre libre, den 17^{en} Maart: nagenoeg al wat in Amsterdam belang stelt in goede tooneelspeelkunst verdrong zich in het Grand Théâtre, en toen het tweede bedrijf van *Blanchette* was afgespeeld - het bedrijf, waarmede het stuk kon eindigen en in een andere lezing ook inderdaad eindigde - was het een juichen en terugroepen, enthousiaster dan na eenig ander stuk bij vroegere voorstellingen. Is nu *Blanchette* inderdaad zulk een buitengewoon stuk? Mij dunkt, neen. Het onderwerp: de dochter, die, door eene opvoeding boven haren stand, welke haar toch niet meer dan een schijngeleerdheid bezorgd heeft, zich in het huis van hare boerenouders niet meer op haar plaats voelt, en daardoor met haar bekrompen vader in hevige botsing komt, is zeker niet nieuw. Bovendien is *Blanchette*, vooral in de titelrol, niet vrij van de conventioneele overdrijving, die men terecht aan de stukken uit de school van Scribe verwijt. Maar er komt een figuur in voor, die van Blanchette's vader, welke goed geobserveerd, scherp omlijnd, in het rechte licht geplaatst, juist het *relief* ontvangt, dat voor het

tooneeleffect noodig is. En wat Antoine van dien egoïstischen, hebzuchtigen dorpsherbergier met zijn boerensluwheid weet te maken, is buitengewoon. Dat was genoeg om het succes te verklaren van het stuk, waarin geen dramatische symboliek, geen slechts als silhouetten geschetste personages voorkomen, dat geen gruwelen te zien geeft, geen ziektegeval, maar waarin een eenvoudige toestand duidelijk uiteengezet en ontwikkeld wordt.

Want men moge nog zoo uit de hoogte neerzien, nog zoo smalen op de nuchterheid van hen, die beweren, dat dit of dat al of niet 'tooneel' is, het publiek voelt dit instinctmatig, zonder er zich rekenschap van te geven, en het toont dit door de wijze, waarop het een stuk als *Blanchette* ontvangt.

In zijne *Essais sur la littérature contemporaine*, waarop ik in *De Gids* van Juli 1892 de aandacht vestigde, handelt Brunetière ook over de hervorming van het tooneel en over de proefnemingen van hen, die er niet van hooren willen, dat dramatische kunst aan zekere wetten zou hebben te gehoorzamen, of wil men liever: aan zekere voorwaarden te voldoen. Brunetière is van meening, dat er toch wel enkele van die voorwaarden zijn, welke door de jongere dramatici ten onrechte uit het oog verloren worden.

'Comme le théâtre est un lieu public et comme le plaisir qu'on y prend, on l'y prend en commun, il faut que l'observation y soit générale.' Maar wil het tooneel een werkelijk nauwkeurige imitatie van het leven zijn, dan zal men moeten ophouden met er ons bij voorkeur 'des personnages d'exception' te vertoonen, als galeiboeven[1)], paardrijderessen en dergelijke, en zich moeten bepaleu tot menschen van gewone conditie, die nader staan tot het publiek, dat den schouwburg bezoekt, - al kost het dan ook wat meer moeite zulke personages op het tooneel zich te doen bewegen, te doen spreken, te doen leven.

'Les moyens de l'art,' zegt Brunetière, 'ne Sauraient être séparés de sa destination.' De dramatische kunst, die bestemd is genoten te worden door twaalf of vijftienhonderd menschen tegelijk,

1) Brunetière doelt hier op *Deux tourtereaux*, dat ook te Amsterdam is opgevoerd, aan het slot van de openingsvoorstelling. Dienzelfden avond zagen wij *Jacques Damour* - ook een galeiboef!

menschen van allerlei rang, van verschillende sexe en van verschillenden leeftijd, kan zich dus niet enkel richten tot eenige weinige ‘curieux’, maar moet spreken tot de menigte: wat men in den schouwburg moet weten te treffen en te roeren is ‘l'âme commune des foules.’ In verband daarmede staat de eisch, dat in het tooneelstuk, behalve waarheid van observatie, ook duidelijkheid heersche. En duidelijkheid is in de dramatische voortbrengselen der jongeren soms ver te zoeken.

Het tooneel, herinnert hij nog eens weder, leeft van handeling; zonder handeling zou het zijn reden van bestaan verliezen en zich oplossen in den roman. L e s p e c t a c l e d ' u n e v o l o n t é q u i s e d é p l o i e, ziedaar, naar Brunetière's krachtige definitie, het onderwerp van het drama, en ziedaar wat wij in den schouwburg komen zoeken. Die wil kan in botsing komen met het lot, met de natuur, met de wet, met de maatschappij, met de heerschende zeden; hij kan te strijden hebben tegen een anderen wil, die zich tegenover hem stelt; hij kan in tweestrijd komen met zich zelven, maar in al die gevallen is er h a n d e l i n g.

Waar de jongeren naar een breeder en nauwgezetter, een scherper observatie streven, juicht Brunetière hen toe. Hij schaart zich ook aan hunne zijde, waar zij het belang van de situatie ondergeschikt rekenen aan het schilderen van dramatische karakters, en op vereenvoudiging van de intrige bedacht zijn; zoo slechts de actie, de hoofdvoorwaarde van het drama, er niet onder lijdt. En wederom geeft Brunetière den jongeren gelijk, waar zij het tooneel willen zuiveren van verouderde conventies. Maar hij waarschuwt ten slotte, dat men niet als conventie verwerpe, wat tot de beginselen zelf van de dramatische kunst behoort. Die wetten - die voorwaarden, als men dat liever heeft - zijn niet talrijk; maar juist omdat zij zoo weinig in aantal zijn, zal men tot een hervorming van het tooneel niet kunnen geraken, tenzij men aan haar vasthoude. ‘Il en est de l'art’ - zoo besluit Brunetière zijn opstel - ‘comme de la nature, que nous ne pouvons asservir à nos fins qu'en commençant nous-mêmes par entrer dans ses vues, et par feindre, pour ainsi parler, d'en être d'abord les dupes, si nous voulons en devenir les maîtres.’

Indien dit alles zoo is - en tot dusver heb ik deze beschouwing noch in theorie, noch in de practijk wederlegd gevonden, - dan ligt het oordeel over het Théâtre libre voor de hand. Het

goed doordacht spel van Antoine en de zijnen, bij de besten hunner vrij van dat valsch theatrale, dat de vloek is van zoo menig tooneel, hun ensemble, de ernst waarmede zij zich verdiepen in hetgeen zij vertolken, mag ons dan voor een oogenblik misleiden omtrent de dramatische waarde van hetgeen zij ons te zien geven; stukken als *La fille Elisa, Mademoiselle Julie, Les fenêtres* en dergelijke mogen dan voor één enkelen avond, als curiositeit, onze belangstelling in beslag nemen - dat kan ons niet blind maken voor het fragmentarische, schetsachtige, ondramatische en tot op zekere hoogte kinderlijk onbeholpene van deze stukken, waarin, met de hoogste vrijheid, de eenvoudigste voorwaarden der tooneelkunst verwaarloosd worden.

Voor de kunst van den acteur valt er van het Théâtre libre te leeren; voor de kunst van den auteur dunkt mij zijn voorbeeld bedenkelijk.

J.N. VAN HALL.

Buitenlandsch overzicht.

26 Maart.

Evenals een levenmaker in gezelschap wel voor een oogenblik een paar kornuiten in zijn luidruchtigheid meê kan sleepen, maar op den duur de andere gasten stil maakt, zoo lijkt het wel alsof het Panamaproces in de afgeloopen maand het politieke leven van Europa tot zwijgen heeft gestemd. Een echo in Italië, waar een commissie uit het parlement bezig is met het onderzoek naar het aandeel dat afgevaardigden genomen hebben in de malversaties der voornaamste banken; een echo in den Duitschen Rijksdag, waar Ahlwardt wou gaan bewijzen dat het Duitsche volk voor meer dan honderd millioen door de regeering bestolen was, - maar behalve het geluid van die weerklanken roerde zich overigens niets. De czar, die anders zoo barsch kan wezen, als hij denkt gelijk te hebben, vergenoegde zich met een makke protestatie tegen de constitutieverandering in Bulgarije; het gold een godsdienstige aangelegenheid: het kerkgenootschap waarin de kinderen uit het voorgenomen huwelijk van den Bulgaarschen vorst zouden worden opgenomen. De czar, als beschermer der orthodoxie, had dus alle reden tot protest; toch deed hij er een demper op, en het was voor een Russischen beer een zeer discreet gebrom. In Duitschland ging het even stil toe; de keizer hield zijn traditioneele jaarlijksche rede voor zijn Brandenburgers van de Mark en was, o wonder! voor niemand onaangenaam; het waren alles stereotype phrases en ze

werden daverend toegejuicht, zooals men oude bekenden begroet, wanneer men ze weerziet. In den Rijksdag, slecht bezocht als een ongezellige club, vielen eenige speldeprikken; de legerreorganisatie en de andere hervormingen kwamen geen stap verder. In Engeland werd de behandeling van de Home rule bill tot na Paschen uitgesteld, en de brave mannen van Ulster, die al gereed stonden, om als wanhopigen tot den laatsten druppel van hun bloed toe te vergieten in den strijd tegen een toekomstig Iersch parlement, besloten hun heldenmoed weêr op te bergen. Of het Panamaproces er schuld aan had dan niet, - het effect was toch zoodanig, dat alles daarvoor zweeg.

En het moet erkend worden: het deed zijn best om zijn positie in de wereld op te houden. Welk een sensatie-roman, dat proces, bijna zoo aangrijpend als de Vautrin van Balzac. Ministers en politieagenten, baronessen en spionnen, niemand had er op kunnen rekenen, maar ze kwamen alsof ze geroepen waren; ze kwamen met hun heusche gebaren van huichelende misdaad, van gekwetste onschuld, van triomfeerend recht. Niets ontbrak, en men zou van alles tot het laatst toe genieten. Toen de rechter het vonnis uitsprak klommen de dames van het toeschouwerspubliek op haar stoelen, om in het gezicht van Charles de Lesseps de aandoeningen waar te nemen op 't oogenblik, dat hij zijn lot vernam. Bravo, dat is eerst stichtelijke aandacht bij een vertooning.

Over het proces zelf als een onderzoek om achter de waarheid te komen, weet ik weinig te zeggen. De zaak is beslist, de schuldigen zijn van de onschuldigen gescheiden, men moet zich daarbij neerleggen. Het is meer een tijdvak, meer een klasse van menschen, die voor de rechtbank gebracht zijn, dan een bepaald aantal personen en een enkel geval. Over zulke dingen spreekt geen jury recht uit, geen pleitrede van een advocaat kan daar overtuiging brengen, geen getuigenis van een getuige of van een beschuldigde kan er volledig wezen. In dit geval oordeelt eerst de historie. Laat ons, die op een afstand zijn, ons in de comedie verheugen nu eenmaal de wereld ons comedies wil geven.

Daar is zooveel moois in dat geding! Ik laat de hoofdfeiten varen; ik wil me er niet nog eenmaal aan emotioneeren, en evenmin voor anderen den schotel der emotie opwarmen. Doch neem het kleinste, het geringste partikeltje van dat proces, neem bijvoorbeeld Gobron. Wat is dat, Gobron? vroeg Charles de Lesseps;

toen hij den naam van dien kleinen onbekende als van een aangeklaagde hoorde noemen. Gobron was lid van de Kamer en wordt verdacht zich te hebben laten omkoopen. Nu ja, maar wie is Gobron? Hij heeft 40,000 francs van de Reinach gekregen en verklaart dat het geld niet anders is dan de prijs voor eenige oprichtersaandeelen van een leerlooierij in staat van wording, die hij aan de Reinach heeft afgestaan. - Nu ja, maar wie is Gobron? - Gobron! Vraag het aan zijn advocaat, luister naar zijn advocaat! Gobron is een van de edelste gestalten de 19e eeuw. In een ledig oogenblik mag hij zich bezig houden met het oprichten van leerlooierijen, van nature bedrijft hij heldendaden. Zijn moeder was reeds een heldin, zij is haar zoon ten voorbeeld geweest, en toen hij nauwelijks nog de kinderschoenen ontgroeid was, begon hij al het vaderland te redden door in een luchtballon op te stijgen; en zijn gansche verdere loopbaan was een voortzetting van dat begin. Het is een weelde zulk een man tot vriend te hebben en zijn advocaat is trotsch op zulk een vriendschap. Wat kan hij nog aan zulk een reeks voortreffelijkheden van zijn vriend toevoegen? Eén ding en het is de kroon van dat heldenleven, op zich zelf reeds voldoende om Gobron tot den edelste onder de edelen te stempelen: Il a épousé une Alsacienne. Ga nu, jury, en veroordeel dien man en dompel Elzas in nieuwen rouw. Il a épousé une Alsacienne!

Wanneer er in Frankrijk een nieuw schoolboekje moet worden samengesteld van beroemde mannen, dan heeft de auteur maar een bloemlezing te maken uit de pleitredenen in het Panamaproces. Zelden is er in menschen zooveel onbaatzuchtigs vereenigd geweest, als er voorkwam in de personen, die daar terecht stonden: in Antonin Proust, in Dugué de la Fauconnerie, in Sans, genaamd Sans-Leroy.

Die Sans-Leroy! het type van een Zuid-franschen commis-voyageur!

Maar waar zou ik ophouden? Het mooie van een mooi ding is, dat het overal mooi is tot in zijn kleinste détails. Greif nur hinein, en waar ge het aanvat het geeft stof tot vreugde.

Welk een ongeevenaard artiste daar boven de wolken, die zich zulk een schouwspel heeft weten te verschaffen, en die bet ons heeft gegund! Hij heeft alle storende invloeden verwijderd: l'art pour l'art. Hij heeft een slot op den mond van den Duitschen keizer geplaatst, en hij heeft den prins van Bulgarije oorpijn toegezonden om hem zijn huwelijk te doen uitstellen hij heeft Glad-

stone eene verkoudheid gegeven en Salisbury met influenza in bed gehouden. En Jules Ferry maakte hij dood. Arme man, hij had zijn voorraad Joseph-Prudhomme-zinnen reeds opgepoetst, (le meilleur moyen de défendre une constitution attaquée, c'est encore de la pratiquer, enz.) hij dacht zijn rol in de hoogte te kunnen spelen, nu Freycinet en Floquet op hun beurt aan het ondereinde van de wip zaten, en hij werd plotseling weggeroepen. Hij heeft zijn opvolger al gevonden; circulez Messieurs. Stoort de vertooning niet.

Of is de wereldgeest, daar boven de wolken, meer dan een artiste? is hij een schepper van altijd nieuw ontspruitend leven, en leidt hij onze aandacht af door een knaleffect, om onderwijl de coulisses en het achterscherm van het wereldtooneel te kunnen veranderen?

Hij bewaart zijn geheimen, - en zelfs de menschen ‘die verder zien’, zooals die goedhartige socialist op een tinnegietersmeeting, die het individueele eigendom afgeschaft wenschte, maar zich de huivering voor dat denkbeeld bij sommigen kon begrijpen, omdat zij niet zoover zagen als hij - (‘het onderscheid tusschen ons en hen, zeide hij, is dat wij verder zien’) - zelfs de menschen, die verder zien, zien niet zeer ver.

Maar bekruipt u soms niet het gevoel, dat er op de wereld iets nieuws bezig is te gebeuren? De oude partijgroepen ontbinden zich; - ik spreek niet over Frankrijk, waar het voor ieder duidelijk is, dat de tegenwoordige partijen in het Parlement hebben afgedaan. En in Duitschland dan! Het Katholieke centrum heeft zich gesplitst, in de Fortschrittspartij heerscht oneenigheid, de socialisten zullen ook niet lang meer hun verdeeldheid bedekt kunnen houden, en het binnendringen van elementen als Ahlwardt en Fussangel in den Rijksdag, geeft aan 't parlementaire leven een slag in 't aangezicht. Zelfs in Engeland met zijn moeder van alle parlementen der wereld is een verandering op til. John Morley zeide onlangs in een rede, dat men in het parlement van de toekomst niet meer zou te rekenen hebben met twee groote partijen, doch met combinaties van kleine groepen. En misschien gaat het daarheen.

Wij komen in een tijd van politieke anarchie. Het vooruitzicht heeft niets verontrustends, zoo het bedoelt dat de menschen weder op hun eigen beenen zullen gaan staan, dat het keurslijf van partijen en meeningen wat losser zal worden. Wij zijn nu zoo geruimen

tijd ingedrukt geweest tusschen een regeeringsautoriteit die van het individu geen tegenspraak duldt, en tusschen onwetende massa's die ons van onderen op in een gelukstaat binnen willen stampen, dat wij eindelijk wel eens vrijer zouden willen ademen.

Hoe die verandering komen zal, verklaar ik niet te weten en te begrijpen. Sommige menschen spreken van de aanstaande uitvinding der luchtschipvaart, welke den oorlog onmogelijk zal maken, en de staande legers zal veranderen in internationale schijfschietgenootschappen en wielrijdersclubs. Wij zullen nog geduld daarvoor moeten hebben. En niemand kan voorzien. Toen men in de 15e eeuw de boekdrukkerskunst had uitgevonden, Amerika had ontdekt en de Mooren had verjaagd, meende men zeker al heel wat te hebben verricht; het nieuwe was voorshands van de baan.

Toen kwam daar uit den boezem van het volk een monnikje en preêkte en bracht verdeeldheid en bevrijding van den geest. Ik geloof, dat de twintigste eeuw ook weder een bevrijder zal zien.

Er zijn teekenen.

O, ze geschieden in 't verborgene. De wereldgeest is te wijs, hij is te zorgzaam voor de teêre plant van het nieuwe leven, om haar dadelijk in 't volle kunstlicht van de conventioneele wereld te brengen, hij houdt ze achteraf als een verrassing. Maar soms dringt een sprietje te voorschijn. Ik weet niet of het bericht werd opgemerkt, dat ook in onze dagbladen verscheen, hoe de synode van de Wurtembergsche landskerk een beslissing had genomen in zake de belijdenis dier kerk. Die beslissing is voor ons weinig interessant; maar de man, die het hoofd heeft moeten stooten tegen die beslissing, de gewezen pastor Schrempf, boezemt ons des te meer belangstelling in.

Schrempf ziet niet verder dan Wurtemberg, dan zijn verloren pastorsberoep, neen, hij ziet niet verder dan zijn eigen hart en zijn strijd tegen de belijdenis der kerk, die hem te eng geworden is, hij is een dorpsdominé. Hij heeft in een drietal toespraken de bewegingen van zijn hart verklaard; een dorpsdominé! - een man!

‘Omdat ik mij steeds in de tegenwoordigheid van God gevoel, en het zwaartepunt van mijn verhouding tot God in het tegenwoordige zoek, daarom gevoel ik mij tegenover het verledene vrij - daarom ben ik ongeloovig. Of in éénen zin: mijn ongeloof is mijn geloof en mijn geloof is mijn ongeloof.’

Zoo spreekt hij en het is een woord uit het intiemste, diepste leven van den tijd. Wanneer er een man opstond, die door zijn persoonlijkheid en zijn werk ons den ganschen inhoud kon openbaren van dat woord: mijn ongeloof is mijn geloof en mijn geloof is mijn ongeloof, hij ware de Bevrijder, de anarchist, die het verstond in harmonie met de wereldorde te leven.

Maar....

B*.

Verstoorde verhoudingen.

Onder het jongere geslacht, dat is opgegroeid nadat de groote oorlog tusschen Duitschland en Frankrijk het lot van Europa voor eenige jaren beslist had, zullen er misschien niet velen zijn op wie de thans bestaande waardeverhouding tusschen de beide edele metalen, die van de vroegste tijden af als geld hebben dienst gedaan, een meer dan vluchtigen indruk maakt. Men is aan die verhouding nu eenmaal gewend, en begint haar gaandeweg als iets gewoons en iets natuurlijks te beschouwen. Maar toch heeft men te doen met een verschijnsel, dat eenig is in de geschiedenis der samenleving, zoover hare oudste oorkonden reiken, en zeker is het niet een van de minst opmerkelijke gebeurtenissen van de ten einde spoedende negentiende eeuw, dat zij in de laatste twintig jaren van haar verloop een verhouding heeft zien verbreken en uiteenvallen, die niet alleen gedurende eenige honderden jaren, maar gedurende nagenoeg drie duizend jaren achtereen schier onveranderd gegolden heeft.

Wel zou, volgens de Heilige Schrift, in de dagen van Salomo het zilver niets waard zijn geacht (2 Kronijken IX, 20), terwijl anderen meenen, dat er een tijd geweest is waarin aan het zilver een hoogere waarde werd toegekend dan aan het goud[1)]; maar nog zeer onlangs heeft Professor Max Muller te Oxford, de geleerde kenner van het Oosten en zijn verleden, er aan herinnerd[2)], dat in al de munten van het oude Egypte de verhouding van 1 goud tot 12⅓ zilver onafgebroken is bewaard gebleven, en dat in het Babylonische rijk en in al de landen, die zich van den Babylonischen standaard bedienden, de

1) Alex. Del Mar, *A history of the precious metals from the earliest times to the present*; London, 1880; p. 222.
2) In een in *The Times* opgenomen brief van 27 December 1892.

verhouding van 1 tot 13½ eeuwen achtereen is van kracht gebleven. Volgens hem heeft het handelsverkeer tusschen de verschillende staten der oudheid, Palestina, Phoenicie, Egypte, Perzië en Griekenland, nimmer eenige stoornis ondervonden van de tegenwoordig zoo sterk op den voorgrond tredende veranderingen in de waardeverhouding van de beide edele metalen, en de slotsom van zijne onderzoekingen is dan ook, dat van omstreeks de zestiende eeuw vóór Christus tot in het laatst van de negentiende eeuw ná Christus die waardeverhouding zich weinig of niet gewijzigd heeft.

Nu moge men aan de hand van een niet minder gezaghebbende autoriteit, van nu wijlen Dr. A. Soetbeer, den bekenden statisticus op muntgebied, tegen de slotsom van den Oxforder hoogleeraar kunnen in het midden brengen, dat in de latere middeleeuwen, van omstreeks het midden der dertiende eeuw tot op de ontdekking van Amerika, eene voor het zilver gunstiger waardeverhouding dan de door Max Muller als normaal aangenomene heeft gegolden[1)], - het blijft een feit voor geen tegenspraak of wederlegging vatbaar, dat er in de geheele wereldgeschiedenis geen tijdperk is aan te wijzen, waarin de onderlinge waardeverhouding van het goud en het zilver zoo plotseling en zoo aanmerkelijk is uiteengerukt als waarvan wij allen in de laatst verloopen vijftien jaren getuigen zijn geweest. Een ieder weet, dat zich van oudsher in het geregeld maatschappelijk verkeer allerlei stoornissen hebben voorgedaan tengevolge van moedwillig muntbederf door verzwakking van eenmaal aangenomen standaardmunten, door misbruik van papiergeld en pasmunt, zooals dit laatste o.a. op werkelijk onrustbarende wijze het geval is geweest in onze Oost-Indische bezittingen, toen ‘ten gerieve van de goede ingezetenen dier gewesten’, gelijk het van regeeringswege heette (*Stbl.* v. N.-I. van 1818 No. 46), ettelijke milliarden koperen duiten werden in den omloop gedrongen; - maar zonder voorbeeld in de geschiedenis van het menschdom zijn de stoornis en de verwarring, die het maatschappelijk verkeer ondervindt door het verbreken en het te loor gaan van de onderlinge waardeverhouding, die tusschen de beide edele metalen schier onafgebroken bestaan heeft.

1) Dr. A. Soetbeer, *Edelmetalproduction und Werthrerhültniss zwischen Gold und Silber*; Gotha, 1879; p. 119.

I.

Voor zoo ver het ons niet om vermeerdering van onze geschiedkundige kennis te doen is, kan het ons vrij onverschillig wezen hoe het bij de volkeren der oudheid, en zelfs in de eerste eeuwen van den nieuweren tijd met de zaak gesteld was. De ontwikkeling, die het onderling verkeer der volken in den loop dezer eeuw erlangd heeft, de zoo geheel gewijzigde toestanden met betrekking tot handel en nijverheid en de middelen van gemeenschap maken elke vergelijking met een eenigszins verwijderd verleden volslagen doelloos. Ter juistere waardeering en beoordeeling van den tegenwoordigen staat van zaken op muntgebied kan het alleen van belang zijn te weten, hoe de waarde van het zilver zich tot die van het goud heeft verhouden in de laatste honderd of tweehonderd jaren, die aan onzen tijd onmiddellijk zijn voorafgegaan, en nu leeren de ter zake beschikbare gegevens, dat in dit opzicht van het begin der vorige eeuw tot aan het jaar 1870, dus gedurende een en drie kwart eeuw, geen grootere afwijking dan van hoogstens 7 ten honderd valt waar te nemen, terwijl in de na 1872 verloopen twintig jaren die afwijking meer dan 50 ten honderd heeft bedragen en de 60 ten honderd soms zeer nabij is gekomen.

Zooals men weet, pleegt men het verhoudingscijfer tusschen de waarde van het goud en de waarde van het zilver af te leiden van de noteering, waartegen het baarzilver op de Londensche markt wordt verhandeld. Gaat men nu die noteeringen na gedurende de vijftig jaren, die vóór 1870 zijn verloopen, dus van het jaar 1821 af, toen Europa grootendeels bekomen was van de velerlei beroeringen en stoornissen op het gebied van handel en nijverheid, waartoe het Napoleontische tijdperk geleid had, dan vindt men de hoogste gemiddelde noteering van baarzilver in 1859 met 62 1/16 pence per ons standaard, en de laagste in 1821 met 59⅛ pence, welke noteeringen respectievelijk overeenkomen met eene verhouding van 1 goud tot 15.19 zilver en 1 goud tot 15.95 zilver, dus eene afwijking van nog niet ten volle 5 percent. Nog in 1872, en wel in de maand Februari, komt eene noteering voor van 61⅛, overeenkomende met eene verhouding van 1 tot 15.43; maar sedert liep de noteering

met herhaalde en soms zeer aanzienlijke schommelingen meer en meer terug, om nu zeer onlangs zelfs tot 37½ pence te dalen, waarmede de verhouding derhalve op 1 goud tegen 25.14 zilver gebracht werd.

Is nu het terugloopen van de noteering van zilver van p.m. 61 pence tot beneden 38 pence per ons standaard tevens het bewijs, dat de waarde van het zilver ca. 40 percent gedaald is? Tegenover het goud is dit onbetwistbaar het geval; maar op zich zelf kan de in goud uitgedrukte noteering van het zilver even goed beteekenen, dat het goud tegenover het zilver in waarde is gestegen. De maatstaf waarvan men zich uit den aard der zaak heeft te bedienen is uitermate bedriegelijk. Denkbaar toch is het, dat die maatstaf zelf, en niet het daarmede gemeten voorwerp, zich heeft gewijzigd; dat de koopkracht van het gele metaal kan zijn gestegen, en men eigenlijk alleen met een schijnbare waardedaling van het zilver te doen heeft. Hoe dikwerf gebeurt het den spoorwegreiziger niet, dat hij, gezeten in een stil staanden trein, het gevoel krijgt van vooruit of achteruit te gaan bij het voorbijrijden van een anderen trein op het naastbij gelegen spoor? Men meent te worden voortbewogen, terwijl men onbeweeglijk op dezelfde plaats is blijven staan, en zoo kan ook het zilver op zich zelf zijne vroegere waarde onveranderd hebben behouden, al mogen op dit oogenblik ook vijf en twintig eenheden zilver vereischt worden om zich dezelfde hoeveelheid goud aan te schaffen ter verkrijging waarvan nog slechts kort geleden niet meer dan vijftien à zestien eenheden zilver noodig waren.

Waar dan ook, zoo als in Britsch-Indië, het zilver standaard en waardemeter gebleven is, zal men in den regel de opmerking vernemen, niet dat het zilver gedaald, maar dat het goud zoo veel duurder geworden is De prijs van het baarzilver, dat te Calcutta of elders in Indië verhandeld wordt, bleef in den loop der jaren steeds onveranderd. ‘The greater portion of the bar silver arriving in India, is sold to the merchants in the bazars, where from 106½ to 107 rupees are paid for 100 tolas of fine silver’, dus leest men op bl. 367 van het in 1868 te Londen uitgegeven werk van Ernest Seyd, *Bullion and foreign exchanges*, - en in de laatste Britsch-Indische prijscouranten vindt men het baarzilver nog steeds genoteerd op 106½ à 106¾, erwijl de noteering van baargoud, die vóór 1870 van 15½ tot

16 ropijen per tola uiteenliep, thans tot 5 ¾ à 26 ropijen is gestegen. Een gouden sovereign, die vroeger 10 ropijen *prix fixe* waard was, moet thans met 16 à 17 ropijen betaald worden.

Zoo geeft dus dezelfde oorzaak aanleiding tot geheel verschillende gevolgtrekkingen en indrukken, naar gelang van het standpunt waaruit men het verschijnsel, dat ons bezig houdt, waarneemt; doch welke inzichten men ook moge zijn toegedaan, hetzij men de verklaring van de verstoorde verhouding tusschen de beide edele metalen zoeken wil in waarde*vermindering* van het zilver, of in waarde*vermeerdering* van het goud, of, wat wel het meest waarschijnlijk is te achten, in de samenwerking van beide deze factoren, het kan niet anders, of de omstandigheid, dat die verhouding binnen een tijdsverloop van slechts vijftien of hoogstens twintig jaren een ruim tienmaal grooter afwijking vertoont dan in den loop van eeuwen viel waar te nemen, - of dit tot dusver aan het menschdom nog onbekende verschijnsel moet de grondslagen van het muntwezen in al de landen, die aan het wereldverkeer deelnemen, op gevoelige wijze hebben aangetast, zoo niet ondermijnd.

II.

Wordt een goed muntwezen terecht een van de hoofdzuilen van den Staat genoemd[1)], de in den aard der zaak liggende grondslag van het muntwezen zelf is de betrekkelijke waardevastheid van het metaal, waarvan het verkeer zich in den vorm van gemunt geld als waardemeter en ruilmiddel bedient. Reeds de groote sterrekundige Copernicus heeft nu ruim 350 jaren geleden in zijne op verzoek van den Koning van Polen Sigismund I samengestelde verhandeling over het geld de opmerking gemaakt (volgens de daarvan door Wolowski bezorgde vertaling), ‘que la monnaie est en quelque sorte une mesure commune d'estimation des valeurs, et cette mesure doit toujours être fixe et conforme à la règle établie, autrement il y aurait, de toute nécessité, désordre dans l'Etat: acheteurs et vendeurs seraient à tout moment trompés, comme si l'aune, le boisseau

1) A. Warin, *Bedenkingen over het muntwezen in het Koningrijk der Nederlanden*; 's Gravenhage, 1824; bl. IX.

ou le poids ne conservaient point une quotité certaine'[1]. Volstrekte waardevastheid echter is natuurlijk een onbereikbaar ideaal; een vaste waardemaat, even onveranderlijk als onze lengtemaat, onze inhoudsmaat of onze gewichtsmaat laat zich niet denken; met het in eigen waarde minst veranderlijke voorwerp moeten wij ons tevreden stellen, en ons blijven behelpen; en nu zijn er onder alle op de wereld aanwezige voorwerpen geene te vinden die in dit opzicht, zoo niet de volmaaktheid, dan toch de doeltreffendheid meer nabij komen dan het goud en het zilver, omdat bij deze metalen aanbod en vraag meer standvastig en minder aan snelle wisselingen onderhevig zijn dan dit met eenig ander voorwerp het geval is.

Bij de waardebepaling van een artikel speelt het aanbod in verband met den van dat artikel beschikbaren voorraad steeds een gewichtige rol, en juist in dit opzicht nu heeft men ten aanzien van het goud en zilver met een zeer bijzondere en eigenaardige omstandigheid rekening te houden. Alles wat op aarde wordt voortgebracht is in den regel bestemd om binnen korteren of langeren tijd verbruikt te worden. Zelfs van de in den loop der tijden voortgebrachte niet edele metalen, zooals koper, ijzer, tin, enz. is weinig of niets meer beschikbaar voor de zich telkens hernieuwende behoeften der maatschappij, en het 'aere perennius' moge nog steeds van de verzen van Horatius gelden, - van het in zijn tijd aanwezige brons is thans geen ander spoor meer te vinden dan de oudheidkundige voorwerpen, die in verschillende musea zijn weggeborgen. Geheel anders daarentegen is het met het goud en het zilver gesteld. Al wat van deze metalen uit den schoot der aarde werd opgedolven moet grootendeels nog aanwezig zijn. Slechts een betrekkelijk gering deel er van kan zijn verloren gegaan, want voor welke doeleinden het goud en het zilver ook gebezigd wordt, geheel te niet gaat het zelden. In het horloge dat men bij zich draagt, of in het tienguldenstuk dat men op zak heeft, is misschien goud vervat, dat indertijd deel uit-

1) L. Wolowski, *Traictie des monnoies de Nicole Oresme, et Traité de la monnoie de Copernic*; Paris, 1864. Copernicus vangt zijn betoog aan met een klacht, die ook thans nog van toepassing is, dat namelijk zeer weinigen zich aan de gevolgen van een gebrekkig muntwezen laten gelegen liggen. En waarom? vraagt hij: 'Parceque ce n'est pas d'un seul coup, mais petit à petit, par une action en quelque sorte jatente, que ce fléau ruine l'Etat.'

maakte van de schatten van Croesus en Midas, of afkomstig is van het door Alexander den Groote aan Perzië ontroofde edel metaal. Nu is van die in de oudheid opgehoopte schatten voorzeker niet alles tot ons gekomen; maar van overwegenden invloed op de voortgebrachte massa zal hetgeen voor ons verloren ging vermoedelijk niet geweest zijn.

Zoodoende moet de wereld reeds vóór de ontdekking van Amerika een zeer belangrijke hoeveelheid van de beide edele metalen hebben bezeten; maar welken omvang de op dat tijdstip beschikbare voorraad van goud en zilver kan gehad hebben is zelfs ruw weg niet te gissen, want aangaande de productie der aan de ouden bekende goud- en zilvermijnen weet men zoo goed als niets[1]. Vrij volledige gegevens daarentegen bezit men omtrent de hoeveelheden, die in den loop der laatste vierhonderd jaren zijn voortgebracht, en op grond van die gegevens schijnt men, zonder gevaar voor groote vergissingen, te kunnen aannemen, dat sedert 1493 de toen reeds aanwezige voorraad van de edele metalen tot op onzen tijd vermeerderd is met 11,770,000 kilogrammen goud en 225,054,000 kilogrammen zilver. De tegenwoordige jaarlijksche productie (de gemiddelde cijfers van 1886-1890 tot grondslag nemende) bedraagt 166,790 kilogrammen goud en 3,653,280 kilogrammen zilver, en de voortbrenging verhoudt zich dus tegenover de in den nieuweren tijd voortgebrachte totaalmassa, respectievelijk als 1 4/10 en 1 0/10 tot 100.

Neemt men het waardebedrag tot grondslag van berekening aan, dan vindt men dat sedert 1493, bij waardeering van het zilver nà 1870 tot den genoteerden marktprijs op de Londensche markt, de voorraad is vermeerderd met

1) Volgens de nog steeds als standaardwerk geroemde *Historical inquiry into the production and consumption of the precious metals* van W. Jacob, dat in 1831 te Londen is uitgegeven, zou tijdens het Romeinsche Keizerrijk een bedrag gelijkstaande met 358 millioen pouden sterling aan goud en zilver zijn aanwezig geweest, terwijl hiervan bij het einde der 15e eeuw niet meer dan 45 millioen ponden sterling zouden zijn overgebleven; maar dat althans het eerstgenoemde cijfer onmogelijk eenige waarde hebben kan, wordt op afdoende gronden aangetoond door A. Del Mar, o.c.p. 197 vlgg. Andere schrijvers zijn van meening, dat men zich van de schatten der oudheid een zeer overdreven voorstelling maakt, en dat het meerendeel der gouden beelden, enz., waarvan de overlevering gewaagt, wel in den regel van koper, of van verguld hout zullen geweest zijn.

	ƒ 20,037	millioen	goud, en
	ƒ 24,852	millioen	zilver
of te zamen	ƒ 44,889	millioen,	terwijl de jaarlijksche productie

in de jaren 1886-1890 een waardebedrag heeft opgeleverd van gemiddeld

	ƒ 279,000,000	aan goud, en
	ƒ 287,000,000	aan zilver.
te zamen	ƒ 566,000,000,	of niet veel meer dan 1 ¼ percent

van de vroeger voortgebrachte en grootendeels nog aanwezig geachte massa, hetzij dan in den vorm van gemunt geld, of in den vorm van voorwerpen van nijverheid, weelde of kunst, die naar gelang van omstandigheden op hun beurt weder voor aanmunting van geld kunnen gebezigd worden.

Eene vermeerdering of vermindering van den beschikbaren voorraad van eenig artikel met 1 of hoogstens 1 ½ percent is in den regel te gering om op den prijs een naamwaardigen invloed uit te oefenen, zelfs al geldt het een artikel waarvan de voorraad binnen betrekkelijk korten tijd staat verbruikt te worden. Bij den grooten wereldvoorraad van katoen van c^{a}. 4,300,000 balen op ult^{o}. December ll., zou het vooruitzicht op een geleidelijke afneming van dat cijfer met slechts 1 ¼ percent of 50000 balen den marktprijs zeker allerminst hebben aangedaan. Maar elke vergelijking in dit opzicht moet noodwendig mank gaan, daar van elk ander artikel de beschikbare voorraad gaandeweg verdwijnt, terwijl die van de edele metalen grootendeels aanwezig blijft, en zoodoende eene voor het verkeer beschikbare massa vormt, op de waarde waarvan eene op zich zelf misschien niet onbelangrijke vermeerdering of vermindering van de jaarlijksche voortbrenging schier geen merkbaren invloed kan uitoefenen.

Maar niet alleen aan het in verhouding tot den aanwezigen voorraad zoo geringe aanbod hebben het goud en het zilver de betrekkelijke vastheid van waarde te danken, die ze zoo bij uitnemendheid geschikt maakt voor de diensten, die zij in het maatschappelijk verkeer hebben te verrichten. Een nog veel grooteren steun vindt die eigenschap in de omstandigheid, welke ook alleen aan het goud eigen is en aan het zilver eigen was, dat zij de geheele wereld door als ruilmiddel, als geld, gebezigd worden, en als zoodanig eene in den vollen zin des woords onbegrensde en zich telkens hernieuwende vraag genieten.

‘Het geld heeft vastheid van waarde omdat het geld is’, zoo luidde de schijnbaar paradoxale, maar volkomen juiste opmerking van wijlen den hoogleeraar Vissering, en zóó ontleenen het goud en het zilver hunne waarde vóór alles aan de omstandigheid, dat beide metalen allerwege als geld begeerd en gevraagd worden. Valt deze vraag echter weg, en blijft voor het goud en het zilver geen andere uitweg meer over dan het gebruik tot industrieele doeleinden, dan zal de aanwezige voorraad op zich zelf niet meer bij machte zijn om het als ruilmiddel ongewilde metaal zijne vroegere waardevastheid te doen behouden. Wanneer indertijd ware gevolg gegeven aan den raad van Michel Chevalier en Richard Cobden om het goud te demonetiseeren, en aan het zilver alleen de functiën van wereldruilmiddel te blijven toekennen, dan lijdt het niet de minste twijfel, dat de onderlinge waardeverhouding, in tegenovergestelden zin natuurlijk, nog veel meer zou zijn uiteengerukt dan dit op het oogenblik het geval is, en dat wij thans misschien staan zouden voor zilverprijzen van 100 pence per ons standaaard of daarboven, op welken voet 1 eenheid goud zou verkrijgbaar zijn voor niet veel meer dan 9 eenheden zilver, in plaats van de 25 eenheden zilver, die men er tegenwoordig voor moet uitleggen.

De economische wet van vraag en aanbod geldt onvoorwaardelijk ook voor de edele metalen; maar evenals de onderlinge waardeverhouding tusschen tarwe en rogge b.v. zich geheel zoude wijzigen bijaldien het eenigen staten mocht invallen om aan hunne onderdanen het gebruik van tarwe te ontzeggen, en daarentegen het gebruik van rogge algemeen verplichtend te maken, zoo hangt de verhouding tusschen de waarde van het goud en die van het zilver vóór alles af van de maatregelen, die ten opzichte van het muntwezen in de verschillende staten, welke op economisch gebied iets te beteekenen hebben, zijn of worden verordend.

Ware de toestand gebleven zooals die was vóór 1870, kon ook thans het zilver zijn weg nemen naar al de muntinrichtingen van het vasteland van Europa, waar het vroeger ter vermunting werd toegelaten, dan zou de in den laatsten tijd zoo sterk toegenomen zilvervoortbrenging alleen zeker nimmer geleid hebben tot den toestand, waarin men zich tegenwoordig met betrekking tot de onderlinge waardeverhouding tusschen

het goud en het zilver geplaatst vindt, want die vermeerdering der zilvervoortbrenging, waarvoor velen zich zoo ongerust maken, als dreigde de wereld begraven te worden onder hoopen ongemunt zilver, waarvan intusschen nergens eenig spoor te vinden is[1)], heeft weinig of niets te beteekenen, wanneer men haar vergelijkt met de toeneming der goudproductie in de jaren, toen de opbrengst van de mijnen van Californie en Australie een zoo overwegende rol in het wereldverkeer begon te spelen. Immers, terwijl vóór dien tijd, gedurende het veertigjarig tijdperk 1811 tot en met 1850, de gemiddelde jaarlijksche productie van goud in ronde cijfers 25000 kilogrammen bedroeg, steeg zij in het daarop gevolgde twintigjarig tijdperk 1851-1870 tot gemiddeld 195000 kilogrammen per jaar, of ongeveer het achtvoud van vroeger. De werkelijk aanzienlijke vermeerdering der zilverproductie dagteekent eerst van omstreeks het jaar 1871, en nu bedroeg in het daaraan voorafgaande twintigjarig tijdperk (1851/1870) de gemiddelde jaarlijksche zilverproductie ongeveer 1.060.000 kilogrammen, om in de sedert verloopen twintig jaren (1871/1890) tot gemiddeld 2.740.000 kilogrammen te stijgen, of nog niet ten volle het drievoud van het cijfer der vorige periode.

Maar wat meer nog dan deze productiecijfers onze bijzondere aandacht verdient is, dat zoolang de vrije aanmunting van zilver in het meerendeel der muntinrichtingen van Europa openstond, de zich telkens wijzigende *productie*verhouding tusschen de beide edele metalen zoo goed als geen invloed op hunne onderlinge *waarde*verhouding heeft uitgeoefend, zooals achterstaand graphisch overzicht ten duidelijkste aantoont. Het geeft eene voorstelling van het percentsgewijze aandeel van goud en zilver in de gezamenlijke productie van beide metalen sedert den aanvang van deze eeuw, gesplitst in twee van elkander gescheiden tijdperken, waarvan de grens getrokken is bij het eind van het jaar 1872, het jaar waarin Duitschland

1) De beschikbare voorraad ongemunt zilver in Noord-Amerika, die een paar jaar geleden nog geacht werd p.m. 3 millioen ons te bedragen, is volgens de laatste opgaven tot c^{a}. ½ millioen ons ingekrompen, en elders zijn geen voorraden van ongemunt of onverwerkt zilver aanwezig. ‘Has the mountain of silver been found?’ vroeg dan ook zeer terecht Sir Henry Meysey Thompson aan het slot van zijne op 28 Febr. ll. in het Engelsch Lagerhuis gehouden redevoering over het muntvraagstuk.

begonnen is met de voorbereidende maatregelen van zijne munthervorming, die den stoot heeft gegeven aan het boycotten van het zilver, zooals dit in mijn oog verderfelijk stelsel tegenwoordig allerwege in Europa wordt toegepast. En wat blijkt nu uit de in dat overzicht getrokken lijnen, waarvan de roode lijn de percentsgewijze productie van het goud en de blauwe lijn die van het zilver voorstelt? Dat in de jaren vóór 1872 oneindig grooter afwijkingen in de productieverhoudingen van beide metalen te constateeren vallen dan daarna; maar dat de onderlinge waardeverhouding niettemin schier geheel dezelfde is gebleven. In de gezamenlijke waarde van het geproduceerde goud en zilver deelde in het eerste tiental jaren van onze eeuw het goud voor 23 en het zilver voor 77 percent. Gaandeweg neemt de verhouding ten gunste van het gond toe, en gemiddeld in de jaren 1831 tot 1840 was de verhouding als 35 tot 65 ten honderd. Maar reeds in 1850 was tengevolge van de nieuwe goudontdekkingen de verhouding omgekeerd, en vijf jaren later, in 1855, vindt men voor het goud eene verhouding van 78 percent tegen 22 percent zilver. Niettegenstaande dezen volslagen ommekeer nu in de productieverhoudingen, die bij alle andere artikelen onmiddellijk een daarmede verband houdenden ommekeer in de prijsverhoudingen zou tengevolge hebben - men denke zich een verdrievoudigde wereldproductie van rogge b.v. tegenover eene productie van tarwe niet meer bedragende dan een derde van een normalen oogst - niettegenstaande dezen ommekeer, die alles in de schaduw stelt wat op dit gebied vroeger of later ooit viel waar te nemen, blijkt van geen noemenswaardige verandering in de onderlinge waardeverhouding van het goud en het zilver, want de horizontale bruine lijn stelt voor de in Frankrijk sedert den aanvang der eeuw werkelijk bestaan hebbende waardeverhouding van 1 goud tot 15 ½ zilver, ‘le pair bimétallique’ zooals men het tegenwoordig gemakshalve noemt, en de zich daaromheen slingerende groene lijn geeft aan hoe die verhouding feitelijk geweest is volgens den te Londen genoteerd wordenden marktprijs van het zilver. De afwijking is, men ziet het met een oogopslag, bijna niet merkbaar; maar nauwelijks begint de werking van de munthervorming in Duitschland zich te openbaren, of van jaar tot jaar wordt de afwijking van de onderlinge waardeverhouding grooter, om allengs ongekende afme-

tingen aan te nemen, terwijl juist de productieverhouding daarentegen zich door een vóór 1872 ongekende gelijkmatigheid onderscheidt.

Geeft dit alles niet het recht om als zeker en als vaststaand aan te nemen, dat de waardeverandering van het zilver tegenover het goud, waarvan het thans levende geslacht getuige is, niet kan worden toegeschreven aan de vermeerderde productie, die, gelijk wij zagen, betrekkelijkerwijs nog altijd veel geringer is dan de vermeerderde goudproductie na 1848, - maar dat daarbij alleen sprake kan zijn van verminderde vraag tengevolge van de maatregelen op wetgevend gebied door alle staten in Europa genomen om de aanmunting van zilveren standpenningen niet meer toe te laten? Het is de Fransche wet van den 7 Germinal van het jaar XI (28 Maart 1803), die, niettegenstaande haar invloed zich aanvankelijk slechts binnen een zeer beperkt gebied deed gelden, gedurende een tijdsverloop van zeventig jaren, een zoo goed als constante waardeverhouding tusschen het goud en het zilver heeft gehandhaafd, door beide metalen ter aanmunting toe te laten tegen de vaste verhouding van 1 goud tot 15 ½ zilver, en zulks in volkomen overeenstemming met het doel van hare ontwerpers, die in hun *Exposé des motifs* er met nadruk op wezen, dat de door hen voorgestelde maatregel strekte, ‘à fixer, d'une manière indubitable, la valeur des monnaies, à bonifier le change, à donner au crédit une nouvelle base, et aux transactions commerciales une entière garantie.’ Daarentegen heeft de Duitsche muntwet van 9 Juli 1873, die bepaalde dat geen zilvergeld, tenzij tot pasmunt, meer zou worden aangemunt, en het in omloop zijnde zilver van lieverlede zou worden ingetrokken en versmolten, juist eene tegenovergestelde werking gehad, want zij dwong alle andere staten, die op economisch gebied eenig gewicht in de schaal leggen, om aan het zilver insgelijks den rug toe te keeren, en volkomen juist is dan ook de opmerking van onzen landgenoot Jhr. Rochussen in zijn bekroonde prijsverhandeling over het muntvraagstuk: ‘Ce que la loi française avait fait, la loi allemande l'a défait’[1)].

Zoolang nu op de maatregelen, die van de Duitsche munthervorming het onmiddellijk en onvermijdelijk gevolg zijn ge-

1) *Mémoire sur le bimétallisme international*; La Haye, 1890; p. 146.

weest, niet wordt teruggekomen, zal de waardeverhouding tusschen het zilver en het goud de betrekkelijke vastheid, die haar vóór dien tijd eigen was, blijven ontberen, want er is thans niemand meer die zich redelijkerwijs nog vleien kan en mag met de aanvankelijk vrij algemeen gekoesterde verwachting, dat bij eene daling van den prijs van het zilver in Europa het Oosten oneindig meer zilver trekken zou dan vroeger, en hierdoor een vermeerderde vraag moest ontstaan, die den prijs spoedig weder tot het normale peil zou opvoeren.

III.

Toen het eerste verslag verschenen was van de in 1872 door onze Regeering benoemde Staatscommissie, die tot taak had om na te gaan welke maatregelen ten opzichte van het muntwezen voor Nederland zouden noodig zijn in verband met de voorgenomen munthervorming in Duitschland[1)], werd haar reeds spoedig het verwijt voor de voeten geworpen[2)], dat zij zich achteloos van hare taak had gekweten door in gebreke te zijn gebleven duidelijk uiteen te zetten, dat de vrees voor daling van den zilverprijs werkelijk gegrond was. Men achtte die vrees volkomen hersenschimmig, want, zoo oordeelde men, al houdt het zilver op in de naburige staten standaardmunt te zijn, het zal daarom nog geenszins zijne vroegere waardevastheid zien verloren gaan. Immers de uitgebreide zilvermarkt in het Oosten blijft onveranderd, en die streken zullen al het door Europa uit te stooten zilver gereedelijk opnemen. Tengevolge van de gestadige vraag voor den uitvoer naar Azië zal het meerdere aanbod van zilver geen duurzamen invloed op den prijs kunnen uitoefenen.

Zoo luidde ook het oordeel van Dr. A. Soetbeer, volgens wien het vaststond, dat ‘Indien noch lange fortfahren wird enorme Summen an Silber auf zu nehmen, und so einer übermässige Werthverringerung des Silbers entgegen zu wirken’[3)]; maar wie zich het stelligst over de zaak uitspraken waren de

1) Leden dier Commissie waren de heeren Mr. P.P. van Bosse, Dr. A. Vrolik, Mr. W.C. Mees, Mr. S. Vissering en Jhr. Mr. Dr. A.D. van Riemsdijk.
2) Mr. S. Van Houten, *De Muntquaestie*; Rotterdam, 1873.
3) *Deutsches Handelsblatt*, van 21 Januari 1875.

toenmalige hoogleeraar Mr. N.G. Pierson hier te lande, en de niet minder gezaghebbende economisten Walter Bagehot en Stanley Jevons in Engeland.

'Tijdelijk', zoo schreef Mr. Pierson[1] ter verdediging van de door Mr. Van Houten voorgedragen beschouwingen, 'zal het zilver stellig blijven dalen; doch wij kunnen niet meer ver verwijderd zijn van het oogenblik, waarop die daling zal ophouden, en duurzaam kan zij in geen geval wezen; daarvoor staat de onmetelijke Aziatische zilvermarkt ons genoegzaam borg.' Blijkens zijn in 1875 verschenen geschrift *Money and the mechanism of exchange* was Stanley Jevons van meening, dat, 'although the pouring out of forty or fifty millions sterling of silver from Germany may for some years depress the price of the metal, it can be gradually absorbed without difficulty by the eastern nations, which have for two or three thousand years received a continual stream of the precious metals from Europe. If other nations should one after another demonetize silver, the East may be found quite able to absorb all that is thrust upon it, provided that this be not done too rapidly.' En nog verder ging Walter Bagehot, want volgens een in *The Economist* van 21 September 1876 opgenomen betoog van zijn hand, stond het vast niet alleen, maar had de ervaring bereids de juistheid der theorie bevestigd ('experience has now shown, as theory always suggested'), 'that there would be a demand for silver for the East consequent on its cheapness, - that this demand would grow with its cheapness - and then an almost indefinite quantity if supplied, would in time be taken off the market'[2].

Welnu, aan 'supply', aan aanbod van zilver heeft het zeker niet ontbroken: de productie nam aanzienlijk toe, terwijl het in Europa schier geen uitweg meer vinden kon; maar in strijd met de voorop gestelde theorie heeft de sedert waargenomen loop van zaken op de meest overtuigende wijze geleerd, dat de Aziatische zilvermarkt volstrekt niet bij machte geweest is om den prijs van het zilver op te houden door aanzienlijk grooter hoeveelheden tot zich te trekken. Het volgende over-

1) *Twee adviezen over muntwezen*; Amsterdam, 1874; bl. 23.
2) W. Bagehot, *Some articles on the depreciation of silver and on lopics connected with it*; Loudon, 1877, p. 80.

zicht van de netto zilverinvoeren in Britsch-Indië (dus na aftrek van hetgeen weder naar elders werd uitgevoerd) gedurende de laatste veertig jaren zal dit duidelijk maken.

Tijdperken.	**Dienstjaren (1 April tot 31 Maart)**	**Netto zilverinvoer gemiddeld per jaar.**	**Zilverprijs.**
5 jaren	1849/50-1853/54	Rn. 26.335.000	60⅞
5 jaren	1854/55-1858/59	Rn. 78.489.000	61 9/16
5 jaren	1859/60-1863/64	Rn. 101.817.000	61⅝
5 jaren	1864/65-1868/69	Rn. 99.811.000	60 15/16
5 jaren	1869/70-1873/74	Rn. 35.982.000	60 11/16
5 jaren	1874/75-1878/79	Rn. 64.086.000	54 13/16
5 jaren	1879/80-1883/84	Rn. 61.992.000	51⅜
5 jaren	1884/85-1888/89	Rn. 88.966.000	46⅝
1 jaar	1889/90	Rn. 109.379.000	44⅜
1 jaar	1890/91	Rn. 141.601.000	48⅜
1 jaar	1891/92	Rn. 90.222.000	43⅞
9 maanden	April/Dec. '92	Rn. 80.649 000	39¼

Zoodoende heeft Indië gedurende de tien jaren, die aan de ingetreden daling van den goudprijs van het zilver voorafgingen gemiddeld per jaar voor een waardebedrag van ruim 100.810.000 ropijen aan zilver opgenomen, bij een gemiddelde noteering ter Londensche markt van 61¼ pence per ons standard, terwijl in de sedert verloopen twintig jaren bij een noteering van gemiddeld 53⅛ de zilverinvoer tot gemiddeld ruim 62.757.000 ropijen in het jaar is terug geloopen. Juist het tegendeel dus van hetgeen men aanvankelijk meende dat zou moeten geschieden.

De verklaring van dezen ongedachten loop van zaken ligt oppervlakkig beschouwd voor de hand. De stand van Indië's betalingsbalans heeft zich sedert 1870 betrekkelijk weinig gewijzigd, en bij de vereffening van het saldo, dat Indië uit dezen hoofde gestadig van het buitenland te vorderen heeft, speelden de door de Engelsche Regeering te Londen aan de markt gebrachte council-bills op de Indische kassen een veel belangrijker rol dan vroeger. Er viel wegens het excedent van

den goederenuitvoer boven den goedereninvoer een saldo aan te zuiveren van gemiddeld per jaar

Rn. 182.000.000	in 1859/60-1863/64
Rn. 241.000.000	in 1864/65-1868/69
Rn. 232.000.000	in 1869/70-1873/74
Rn. 220.000.000	in 1874/75-1878/79
Rn. 289.000.000	in 1879/80-1883/84
Rn. 271.000.000	in 1884/85-1888/89

en aan remises in goud, zilver en councilbills heeft Indië een nagenoeg met deze cijfers overeenstemmend bedrag ontvangen, dat percentsgewijs berekend zich volgenderwijs laat splitsen (insgelijks gemiddeld per jaar):

	Goud.	Zilver.	Wissels.
1859/60-1863/64	29 %	56 %	15 %
1864/65-1868/69	26 %	50 %	24 %
1869/70-1873/74	17 %	26 %	57 %
1874/75-1878/79	7 %	34 %	59 %
1879/80-1883/84	13 %	23 %	64 %
1884/85-1888/89	8 %	32 %	60 %

Bepalen wij ons tot het laatste vijfjarige tijdvak (1884/85 tot en met 1888/89), dan vinden wij dat Indië in aanzuivering van het creditsaldo van zijn betalingsbalans heeft ontvangen gemiddeld per jaar

Rn. 24.000.000	aan goud
Rn. 120.000.000	aan zilver
Rn. 188.000.000	aan council bills,

terwijl vroeger, in het eerste vijfjarige tijdperk b.v. die wissels slechts voor gemiddeld Rn. 32.000.000 per jaar medetelden.

Dientengevolge nam de behoefte aan zilververzendingen voor Indië schier gestadig af, zoodat de vraag wegviel waarop men ter handhaving van den zilverprijs gemeend had te mogen rekenen, en wat de zaak nog erger maakte was de omstandigheid, dat de Regeering tot elken prijs plaatsing voor hare wissels op de Indische kassen zoeken moest, eene omstandigheid, die aan den anderen kant den prijs van het zilver nog meer drukte dan anders het geval zou geweest zijn, want zeer terecht merkte indertijd reeds Walter Bagehot op: ‘The Government of India must bring their money home from India, and, therefore, *must* sell their bills; whereas silver may go to many

markets(?), and may be held when its price falls. This is the reason of the saying, the price of Council bills rules the price of silver; - not the price of silver that of Council bills.' (*Economist*, October 7, 1876.)

Onder den invloed nu van deze gestadig samenwerkende factoren is de goudprijs van het zilver, zooals wij straks reeds aanteekenden, tot beneden de 38 pence per ons standaard teruggeloopen, en aangezien in Britsch-Indië de aanmunting van zilveren standaardmunten aan ieder vrij stond bleef de waarde van het ruilmiddel zich uit den aard der zaak regelen naar de waarde van het tot grondslag van het muntwezen dienende standaardmetaal. In verband hiermede wijzigden zich ook de koersverhoudingen met het buitenland voor zoover aldaar het goud als standaard dienst doet, en terwijl nu vóór 1870 de wisselkoers tusschen Britsch-Indië en Engeland zich met slechts geringe schommelingen bewoog om het in de praktijk als normaal beschouwde pari van 2 shillings voor 1 ropij, heeft het verkeer thans rekening te houden met een koersnoteering van omstreeks 1 sh. 2½ d., welke noteering te verstaan geeft, dat men ter bekoming van een wissel van 1 pond sterling, betaalbaar te Londen, 16 à 16½ ropijen moet uitleggen in plaats van 10 ropijen, waarmede vroeger bij de toen bestaande meer normale verhoudingen de rekening kon vereffend worden.

Men is in dit opzicht in Britsch-Indië te staan gekomen voor volmaakt denzelfden toestand, waarin Nederland verkeeren zou ingeval de koers op Engeland op ƒ 19 à ƒ 20 per pond sterling, die op Frankrijk op p.m. ƒ 75 per 100 francs, en die op Duitschland op p.m. ƒ 95 per 100 reichsmark mocht genoteerd staan, - een voor ons ondenkbare en onbestaanbare toestand, doch waarin casu quo een sterke prikkel voor den uitvoer van landbouw en andere producten, doch een nog sterker belemmering misschien voor den invoer van goederen uit den vreemde zou gelegen zijn. Geheel dienovereenkomstig heeft o.a. het handelsverkeer van Mexico, waar het zilver even als in Britsch-Indië standaardmunt bleef, zich ontwikkeld. De uitvoer nam er een verbazende vlucht, niet alleen van de edele en andere metalen (behalve zilver en goud brengt Mexico ook belangrijke hoeveelheden koper en lood voort), waarvan het waardebedrag van gemiddeld 22.211.000 dollars in de jaren 1873/75 tot gemiddeld 37.890.000 in de jaren 1889/91 steeg,

maar in nog veel sterker mate van de voortbrengselen van landbouw en inheemsche nijverheid, want terwijl die uitvoer in de jaren 1873/75 gemiddeld niet meer dan 6.656.000 dollars per jaar bedroeg, is hij in de jaren 1889/91 tot gemiddeld 24.090.000 dollars geklommen, en dus ongeveer vervierdubbeld. Daarentegen bleef het waardebedrag van den invoer van Mexico nagenoeg stationnair[1)]; maar wel verre nu, dat in Britsch-Indië iets dergelijks valt waar te nemen, is het waardebedrag van den invoer en dat van den uitvoer vrij gelijkmatig gestegen, en zijn de invoeren in verhouding zelfs nog iets meer vooruitgegaan, want tegen gemiddeld 344 millioen ropijen in de dienstjaren 1868/69-1870/71 steeg het waardebedrag van den invoer tot gemiddeld 702 millioen ropijen in de dienstjaren 1889/90-1891/92, of 104 percent, terwijl het cijfer van den uitvoer in datzelfde tijdsverloop van gemiddeld 536 millioen tot 1039 millioen, of 93 percent, vooruitging.

Deze onder de gegeven omstandigheden zeker hoogst opmerkelijke en eigenaardige loop van zaken maakt het meer en meer aanneembaar, dat de Britsch-Indische Regeering niet onjuist gezien heeft toen zij van den aanvang af de stoornissen in de onderlinge waardeverhouding van het goud en het zilver veeleer aan een appreciatie van het goud, dan aan depreciatie van het zilver meende te moeten toeschrijven. Inderdaad is dit de eenige aanneembare verklaring voor het niet meer te loochenen verschijnsel, dat in het binnenlandsch verkeer de koopkracht van het zilver zoo goed als onveranderd is gebleven, en dat van eene waardedaling van de ropij, van eene werkelijke depreciatie van het ruilmiddel dus, eigenlijk niet blijkt. Maar of het van de Regeering juist gezien was om tegenover de nadeelen, waarmede het verkeer tengevolge der verstoorde wisselverhoudingen reeds spoedig te kampen kreeg, het proces van ‘doorzieken’ kalmweg in toepassing te brengen, is eene vraag, waarop ik het antwoord liever schuldig blijf. Aan den eenen kant zouden aan Britsch-Indië ongetwijfeld vele moeilijkheden en bezwaren zijn bespaard gebleven, indien de Regeering met betrekking tot het muntvraagstuk eene andere politiek dan

1) ‘Le commerce d'importation dn Mexique n'a pas suivi la même marche ascendante que l'on a observé dans ses exportations. Les importations qui atteignirent leur maximum en 1882 on ont diminné, on sont restées stationaires.’ J.D. Casasus, *La question de l'argent au Mexique*; Paris, 1892.

die van stilzitten en nietsdoen gevolgd had; maar aan den anderen kant zou het algemeene wereldverkeer, de economische toestand van de maatschappij nog veel meer dan dit thans reeds het geval is uit zijn verband zijn gerukt, indien ook Britsch-Indië er toe ware overgegaan om het zilver uit te stooten, en het goud tot eenigen waardemeter aan te nemen. Dat het wat vroeger of wat later tot eene dergelijke oplossing komen moet, lijdt mijns inziens intusschen geen twijfel. 'l'Inde,' dus sprak ter Brusselsche muntconferentie de Britsch-Indische gedelegeerde Sir Guilford Molesworth, 'l'Inde à déjà trop longtemps tardé d'agir pour la protection de ses intérèts, espérant toujours qu'on aboutirait à une solution raisonnable de la question; mais ils sont nombreux et influents les membres de notre Empire indien qui pressent vivement le Gouvernement d'établir l'étalon d'or'[1]; - maar laat ons voorshands de omstandigheden zegenen, die de bestuurders van Britsch-Indië tot dus ver hebben doen aarzelen om gevolg te geven aan een maatregel, waarvan de noodlottige en verderfelijke werking zich over de geheele wereld zou moeten doen gevoelen.

Intusschen wordt de toestand waarin Britsch-Indië met betrekking tot zijn muntwezen verkeert steeds meer en meer onhoudbaar, en het is in de eerste plaats de Staat zelf, die er in zijn financiewezen op gevoelige en hoogst bedenkelijke wijze door wordt getroffen. Wegens rente van de staatsschuld, de uitbetaling van pensioenen en verloftraktementen, de ontbieding van allerlei goederen voor den dienst benoodigd, wegens al hetgeen men onder den algemeenen term van 'home charges' samenvat, heeft Indië aanzienlijke geldelijke verplichtingen tegenover Engeland na te komen, die tegenwoordig ongeveer £ 16 millioen in het jaar bedragen[2] en in goud moeten gekweten worden. Dit zou kunnen geschieden door het

1) *Procès verbaux*, p. 131.
2) De staatsschuld van Britsch-Indië bedraagt in ronde cijfers ruim 1030 millioen ropijen, en 105 millioen ponden sterling, of te zamen 2035 millioen ropijen, bij herleiding van het pond sterling op den voet van 10 ropijen. De zoogenaamde 'sterling debt' is geheel in handen van buitenlanders, in de eerste plaats natuurlijk van Engelschen; terwijl van de 'rupee debt' slechts een bedrag van 230 millioen ropijen zich in het bezit van inboorlingen van Britsch-Indië bevindt, dus niet veel meer dan 10 percent van de totale schuld. Voor rentebetaling in Engeland is in de begrooting voor 1892/93 een bedrag van £8.156.000 uitgetrokken.

remitteeren voor rekening der Indische Regeering van wissels op Londen door haar van de te Calcutta en Bombay gevestigde wisselbanken of handelshuizen in te koopen; maar van oudsher volgt men een anderen even afdoenden weg door het ten verkoop aanbieden te Londen van de council-bills, waarvan zoo even sprake was. Het zijn deze wisseltrekkingen nu, die aan de Indische schatkist de gevolgen van de verstoorde koersverhoudingen tusschen Indië en Engeland in hun vollen omvang doen gevoelen, want het koersverlies, dat daarop geleden wordt, maakt een van de meest drukkende lastposten van het Britsch-Indische budget uit. Naarmate de koers, waartegen de council-bills plaatsing vinden kunnen, ongunstiger wordt heeft Indië natuurlijk een grooter bedrag in ropijen te betalen om het verschuldigd bedrag in ponden sterling te kunnen kwijten, en bij den tegenwoordigen omvang van Indië's debet tegenover Engeland ad p.m. £ 16 millioen in het jaar, voor het equivalent waarvan op Indië *moet* worden getrokken, komt een daling van 1 penny van den zilverprijs, waarnaar de koers der council-bills zich standvastig regelt, aan de Indische schatkist op een verhoogd verlies van 10 millioen ropijen te staan. Meer dan ooit is het Britsch-Indische budget in de gegeven omstandigheden van den stand der zilverprijzen afhankelijk, en de onzekerheid hoe het hiermede verder gaan zal werkt verlammend op alles terug. De zorgvuldigst overwogen maatregelen om de inkomsten van het rijk gelijken tred te doen houden met de noodzakelijke uitgaven, kunnen eensklaps worden te niet gedaan door de muntpolitiek van andere staten, en reeds meermalen is zoodoende een belangrijk te kort in de plaats getreden van een overschot waarvan men zich zeker waande[1)]

Aan de moeilijkheden waarmede de Regeering zoodoende te kampen heeft, kan alleen het hoofd geboden worden door verdere verhooging van den reeds tot den uitersteu grens op-

1) Zoo is blijkens het op 23 Maart ll. aan den Wetgevenden Raad te Calcutta ingediende budget de dienst van 1892/93 moeten worden afgesloten met een te kort van R. 10.819.000, in plaats van met een overschot van R. 1.406.900, zooals oorspronkelijk geraamd was, niettegenstaande bij die raming reeds op een wisselverlies van R.86.337.000 gerekend was. In de begrooting voor het op 1 April ll. aangevangen dienstjaar 1893/94 wordt gerekend op een deficit van R. 15.951.000, ‘owing to the fall in exchange’, onder opmerking ‘that the prospects in the future are disheartening, because, although the ordinarily revenue was growing rapidly, the fluctuations of exchange set all calculations at definance.’ De toestand krijgt een te bedenkelijker aanzien, omdat in den loop van 1893/94 een bedrag van £ 18.700,000 aan Council bills zal moeten getrokken worden, dus bijna £ 3 millioen meer dan in de laatste jaren, in verband waarmede het op den wisselkoers te lijden verlies dan ook op R. 115.797.000 geraamd wordt.

gedreven belastingdruk, die daarentegen met ettelijke tientallen van millioenen zou kunnen verlaagd worden, indien er voor de Regeering slechts kans bestond om te ontkomen aan de voor haar bovenal zoo noodlottige stoornissen, die uit de in Europa gevolgde politiek op muntgebied zijn voortgevloeid. Zoolang hierop echter geen uitzicht bestaat, zullen der Regeering ook de middelen ontbreken om de hand te slaan aan al hetgeen nog gedaan moet worden ter verdere ontwikkeling van de materieele welvaart van het land, en dat hierbij tegenwoordig minder dan ooit kan gerekend worden op den particulieren ondernemingsgeest ligt voor de hand, want het kapitaal is natuurlijk huiverig om zich beschikbaar te stellen, waar een aanzienlijk kapitaalverlies, alleen tengevolge van gewijzigde koersverhoudingen, misschien kan te duchten staan.

Neemt men verder in aanmerking, dat een groot deel der in Britsch-Indië vertoevende Europeanen in niet mindere mate dan de Regeering zelve onder den tegenwoordigen munttoestand gebukt gaat, - want allen die in staatsdienst of daarbuiten van vaste inkomsten leven, hebben dat inkomen tot nagenoeg de helft zien inkrimpen voor zoo ver zij het ter bestrijding van uitgaven in het moederland behoeven, wat bij de ginds bestaande maatschappelijke verhoudingen veelal regel is; - dat de handel in steeds toenemende mate de bezwaren ondervindt van bij zijne operatien rekening te moeten houden met een munttoestand, waaraan elke vaste grondslag ontbreekt, en dat het handelsbedrijf dientengevolge slechts al te gereedelijk in louter dobbelspel ontaardt, gelijk de ondervinding reeds met menig treurig voorbeeld heeft geleerd, - dan kan het geen bevreemding baren, dat gaandeweg een beweging is ontstaan, die zich nu laatstelijk onder de vanen van de ten vorigen jare opgerichte Indian Currency Association in tal van meetings en publieke demonstraties heeft geuit, met het doel om te bewerken, dat van regeeringswege niet langer zal gedraald worden met het nemen van maatregelen, die er toe leiden kunnen om het

Indische ruilmiddel te onttrekken aan den invloed van de schommelingen in den zilverprijs, en aan dat ruilmiddel zoodoende de betrekkelijke vastheid van waarde weder te geven, welke voor het maatschappelijk verkeer onmisbaar is.

Aan raadgevingen en voorstellen in dien zin heeft het daarbij niet ontbroken; maar het is zeer de vraag of elk der aangeprezen hulpmiddelen in de gevolgen, die het na zich moet sleepen, niet nog erger blijken zal dan de kwaal, die men er mede wenscht te genezen. Met voorbijgang van de voorstellen, waarbij het de moeite niet loonen kan opzettelijk stil te staan, treden drie plannen meer bepaaldelijk op den voorgrond, en wel

1°. de invoering in Britsch-Indië van den gouden standaard, met behoud, al dan niet, van het zilver als ruilmiddel tot onbeperkte bedragen voor het binnenlandsche verkeer;

2°. behoud van den zilveren standaard, met sluiting van de muntinrichtingen te Calcutta en Bombay voor particulieren, maar met toekenning aan de Regeering van de bevoegdheid om naar gelang van de behoeften van het verkeer zilveren standpenningen te doen aanmunten; en

3°. heffing van een hooger muntloon tot b.v. 10 percent, of liever nog van een schaalrecht, dat bij elke daling van den zilverprijs een daarmede verband houdende verhooging zou moeten ondergaan.

Ongetwijfeld zou door het in toepassing brengen van de twee eerstbedoelde maatregelen aan de thans bestaande moeilijkheden een eind worden gemaakt; maar even zeker is het, dat bedenkingen van den meest ernstigen aard tegen de in praktijk brenging er van kunnen worden aangevoerd.

Men ziet zeer goed in, dat een staking van de vrije zilveraanmuntingen leiden moet tot eene nieuwe belangrijke daling van den prijs van het zilver, aan de oumiddellijke gevolgen waarvan het Britsch Indische muntwezen dan natuurlijk zal ontsnappen, maar waarvan de terugslag zich in zijn vollen omvang zal doen gevoelen op de munt- en wisselverhoudingen in China, en andere landen, waar men het zilver als waardemeter mocht blijven gebruiken. Het tot dusver ongestoorde ruilverkeer tusschen die landen en Britsch-Indië zal den invloed hiervan noodwendig ondervinden, en niet ongegrond is in verband hiermede de vrees, in de eerste plaats dat de in

Britsch-Indië tot grooten bloei gekomen katoennijverheid, die in China haar hoofddébouché vindt[1], op gevoelige wijze er door zal worden getroffen om misschien even noodlijdend te worden als dit sedert de werking der verstoorde waardeverhouding tusschen het goud en het zilver met de katoennijverheid in Engeland het geval is, - en in de tweede plaats, dat Indië weder den voorrang zal verspelen, dien het op het gebied van den theehandel op China heeft weten te veroveren[2]; - terwijl ook de voor Britsch-Indië zoo gewichtige opiumhandel gevaar kan loopen door eene verstoring van de koersverhoudingen, die tot dusver tusschen China en Britsch Indië onderling steeds hebben gegolden.

Maar wat mij toeschijnt van nog oneindig grooter gewicht te zijn dan de aangeroerde bezwaren, is de bedenking, waarbij Sir Henry Meysey Thompson uitvoerig stil stond in zijne boven reeds aangehaalde rede in het Engelsche Lagerhuis. Hij wees daarin op de eeuwenoude gewoonte van de bevolking van Britsch-Indië om hare besparingen om te zetten in zilveren sieraden, meestal armbanden en voet- en neusringen, die door de vrouwen en meisjes gedragen worden. ‘An Indian’, dus luidde zijn betoog, ‘does not look on them or speak of them as worth so many rupees; he says they are so many rupees.’ Heeft de inlander in moeilijke tijden geld noodig, dan weet hij, dat hij voor het volle gewicht van zijne sieraden even zoo veel gewicht aan gangbare ropijen kan laten vervaardigen, minus altijd de twee percent muntloon. Maar wordt verdere aanmunting van zilver verboden, ‘then all of a sudden, in the twinkling of an eye, by the signing of a decree, a hun

1) Een twintigtal jaren geleden had de inheemsche katoeunijverheid van Britsch-Indië nog weinig of niets te beteekenen, en bepaalde de uitvoer van garens zich in het dienstjaar 1871/72 tot 1.704.000 ponden, terwijl de uitvoer van stukgoederen 9.227.000 yards bedroeg. In het dienstjaar 1891/92 waren deze cijfers tot respectievelijk 161.253.000 ponden, en 73.383.000 yards gestegen, eene gezamenlijke waarde van R. 70.350.000 vertegenwoordigende. Van de 161.253.000 ponden garens vonden 145.559.000 ponden hun weg naar China, en 6.682.000 ponden naar Japan.

2) Invoer van thee in Engeland:

van	1872	1892
China	167.217.000 ℔	56.887.000 ℔
Britsch-Indië	17.700.000 ℔	112.213.000 ℔
Ceylon	nihil	65.855.000 ℔
Java en andere landen	nihil	4.359.000 ℔

dred rupees worth of ornaments become only worth its weight in uncoined silver, perhaps only worth 50 or 40 rupees', en het behoeft zeker geen opzettelijk betoog, dat hierin een groot politiek gevaar kan gelegen zijn. 'If you want to create a grievance - universal, enduring, well founded - which will affect every village in India, Assam and Burma, then', dus besloot de spreker dit gedeelte van zijne rede, 'I do not think you could go to work in a more ingenious and effective way.'

Meer andere bezwaren nog kunnen tegen eene staking der vrije zilveraanmuntingen in Britsch-Indië worden aangevoerd, evenals tegen het denkbeeld om een verdere depreciatie van de ropij ten opzichte van het goud tegen te houden door het heffen van een hooger muntloon, een maatregel trouwens, waardoor allerminst een eind kan gemaakt worden aan de gestadige waardeveranderingen van het ruilmiddel en aan de daarmede noodwendig samengaande koersverhoudingen, dus juist aan hetgeen waarop het vóór alles aankomt. Doch ik zou de grenzen, waarbinnen ik mij ditmaal meen te moeten bepalen, overschrijden door langer stil te staan bij dit onderdeel van het muntvraagstuk, waarover het eerlang te wachten rapport van de in Engeland onder voorzitterschap van Lord Herschell ingestelde commissie voor het Britsch-Indische muntwezen[1)] ongetwijfeld meer licht zal doen opgaan[2)].

Wat intusschen hier niet onvermeld mag blijven is de omstandigheid, dat de bemoeiingen van de Indian Currency Association, en van al degenen die met haar tegen den bestaanden munttoestand te velde trekken, heftig bestreden worden door eene partij, die voor het onveranderde behoud van dien toestand ijvert, omdat zij van meening is, dat de betrekkelijke voorspoed welke het land in de laatste jaren over het algemeen genoten heeft, zoo niet geheel, dan toch voor een goed deel te danken is aan de voor producenten en exporteurs zoo gunstige koersverhoudingen. Werkelijk heeft het handelsverkeer, zooals wij boven zagen, een inderdaad belangrijke vlucht genomen, die allergunstigst af-

1) Deze in October 1892 benoemde commissie heeft in opdracht to advise whether it is expedient to take steps to modify the Indian Currency Act of 1870 (Act XXIII, *to consolidate and amend the law relating to coinage and the Mint*).

2) Wie er al dadelijk meer van weten wil raadplege de onlangs verschenen brochure van H. Schmidt *The Indian currency danger: a criticism of the proposed alterations in the Indian standard*; London, 1893.

steekt bij de cijfers die de handelsstatistiek van de voornaamste andere landen ons aan de hand doet[1)]; het spoorwegverkeer heeft zich op verbazende wijze uitgebreid en ontwikkeld[2)]; nieuwe, vroeger ongekende takken van nijverheid en landbouw hebben gaandeweg vasten voet gekregen, en medegewerkt om de volkswelvaart tot een hoogeren trap van bloei op te voeren; dit alles, en veel meer nog dat van toenemenden vooruitgang getuigt, valt niet te loochenen; maar de vraag is gewettigd of niet op een nog veel belangrijker vooruitgang zou te wijzen vallen, indien een meer gezonde munttoestand het Europeesche kapitaal minder schuchter had gemaakt om zich voor landbouw en industrieele ondernemingen, en voor den aanleg van nieuwe spoorwegen en bevloeiingswerken beschikbaar te stellen, want volkomen terecht merkt de Indian Currency Association, in haar onder dagteekening van 13

1) Gemiddeld per jaar was het waardebedrag van den handelsomzet (wat betreft den invoer tot verbruik en den uitvoer uit het vrije verkeer, wat de Fransche statistick *commerce spécial* noemt) van:

	millioen	millioen
Engeland	in 1871/73 £ 655	en in 1890,92 £ 736 of + 12%
Frankrijk	in 1871/73 fr. 7.037	en in 1890,92 fr. 8.167 of + 16%
Duitschland	in 1875/77 Mk. 6.304	en in 1888/90 Mk. 7.056 of + 12%
België	in 1871/73 fr. 2.358	en in 1888/90 fr. 2.801 of + 14%
Ver. Staten van N.-A.	in 1872/74 fr. 1.096	en in 1890/92 fr. 1.806 of + 65%
Britsch-Indië	in 1871/73 R. 996	en in 1890/92 R. 1.740 of + 75%

De waardeverandering van het ruilmiddel is natuurlijk niet zonder invloed gebleven op de eijfers van den handelsomzet van Br.-Indië in de laatste jaren, en de werkelijke vermeerdering is dientengevolge geringer dan de boven uitgetrokken 75 percent; maar met dat al is het niet tegen te spreken, dat juist de landen, die aan het zilver een plaats in den geldsomloop zijn blijven inruimen, op een grooteren vooruitgang van hun handelsverkeer wijzen kunnen, dan de landen, die gemeend hebben het zilver niet meer te mogen toelaten voor nieuwe aanmuntingen.

2) De volgende cijfers aan de officicele spoorwegverslagen ontleend kunnen er eenig denkbeeld van geven:

	1871/72	1891/92
In exploitatie, Eng. mijlen	5017	17564
Passagiervervoer, personen	18 870.526	122.855.337
Goederen id. , tonnen	3.356.107	26.158.953
Ontvangsten bruto	R. 61.265.110	240.402.790
Exploitatiekosten	R. 34.598.700	113.038.471
Netto ontvangsten	R. 26.666.410	117.364.319

Juni 1892 aan het Engelsche Lagerhuis ingediend verzoekschrift op: ‘The investment of English capital in the development of the material resources

of the Empire is discouraged, the continuous fall in exchange imparting to the investment of capital in this country a speculative character and a risk, which the capitalist is naturally unwilling to face.'

Uit welk oogpunt men den tegenwoordigen toestand van het muntwezen in Britsch-Indië ook beschouwt, men zal moeten toegeven, dat het de oplossing geldt van een voor de Regeering hoogst moeilijk en netelig vraagstuk; maar dat zij zich van den ernst der op haar rustende taak meer dan ooit bewust is, getuigen de woorden, waarmede Sir David Barbour het eerste gedeelte van zijn op 23 Maart ll. aan den Wetgevenden Raad te Calcutta ingediend Financial Statement for 1893/94 besluit:

'Under present circumstances, when the horizon is dark with the approach of what may prove to be the greatest financial convulsion of the present century, I wish to say in the most emphatic terms that if the Ship of State is to ride succesfully through the storm which she is now entering, our measures (with regard to the currency) must be taken in due time, must be regulated by prudence and forethought, and must be carried into execution with strict regard to economy.'

IV.

Dezelfde belangen, die zich in Britsch-Indië verzetten tegen elken maatregel van regeeringswege om het voor dat rijk verordende muntwezen te onttrekken aan den invloed van de verbroken waardeverhouding tusschen het goud en het zilver, zooals die zich daar in gestadige en soms heftige schommelingen van den wisselkoers op het buitenland openbaart, - diezelfde belangen hebben in Nederlandsch-Indië eene beweging in het leven weten te roepen met het doel om ongedaan te maken wat door onze Regeering verricht is om de kolonie voor de schadelijke gevolgen van dien invloed te vrijwaren. Ons Indisch muntwezen is, zooals men weet, op volkomen denzelfden voet geregeld als het muntwezen hier te lande. Het zilver is er het algemeen gebezigde en met het door de Javasche Bank uitgegeven papier zoo goed als het eenige ruilmiddel gebleven, want gouden muntstukken komen in den omloop nog veel

minder voor dan hier; maar waardemeter of standaard is het zilver niet meer. Standaardmunt toch is alleen die munt, welke, afgezien van het maakloon, geen hoogere waarde heeft dan de hoeveelheid edel metaal bezit, waaruit zij bestaat, en waarvan de aanmunting in de daartoe van staatswege aangewezen werkplaatsen aan een ieder vergund wordt, hetgeen voor Nederland krachtens de wet van 6 Juni 1875 alleen met het goud het geval is. Dienovereenkomstig richt de waarde van het geheele Nederlandsche ruilmiddel, uit welke bestanddeelen het voor het overige ook is samengesteld, zich naar de waarde van het goud, en in Nederlandsch-Indië is de toestand geheel dezelfde, want tengevolge van de voor Indië verordende muntregeling van 28 Maart 1877 zijn de beide deelen van het Rijk op muntgebied feitelijk één gebleven.

Aanvankelijk had in dit opzicht eene geheel andere meening de bovenhand gehad. Immers de Staatscommissie van 1872, aan wier oordeel de vraag was voorgelegd wat aan Nederland te doen stond met het oog op de voorgenomen munthervorming in Duitschland, kwam in haar boven reeds aangehaald rapport tot de slotsom, dat Nederland, omringd door staten waar het goud standaardmunt of het metaal door papier vervangen was, goed- of kwaadschiks genoodzaakt zou zijn om den enkelen gouden standaard tot grondslag van zijn muntwezen aan te nemen; doch dat in Nederlandsch-Indië de zilveren standaard van kracht zou moeten blijven, welke veranderingen ook in het muntstelsel van het moederland mochten worden gebracht.

In verband met deze hare opvatting werd door de Staatscommissie een plan ontworpen, dat haars inziens het voortbestaan van den zilveren standaard in Nederlandsch-Indie in elk opzicht zou verzekeren, en in hoofdzaak hierop nederkwam, dat wanneer door trapsgewijze intrekking van de in Nederland circuleerende zilveren muntspecien, niet meer voldoende zou kunnen worden voorzien in de behoefte aan uitvoer naar Nederlandsch-Indië, door nieuwe aanmunting van Rijkswege aan die behoefte zou worden te gemoet gekomen, doch de vrije aanmunting voor rekening van bijzondere personen weder zou worden toegelaten, zoodra het zilver in het moederland volledig zoude zijn ingetrokken en buiten omloop gesteld.

Doch hiertoe kwam het niet. Het door de Regeering ingediend ontwerp van wet, strekkende om, in overeenstemming met

de voorstellen der Staatscommissie, tot eene hervorming van het Nederlandsche muntwezen te geraken door invoering van het goud als standaard en door demonetiseering van de in omloop zijnde zilveren standpenningen, werd den 2 Maart 1874 door de Tweede Kamer met 40 tegen 29 stemmen verworpen, en na veelvuldig beraad kwam men niet verder dan om de reeds bij de wet van 21 Mei 1873 verordende schorsing der zilveraanmuntingen, die intusschen na expiratie van den bepaalden termijn van 1 Mei 1874 weder hervat waren, bij de wet van 4 December 1874 tot nader orde te bestendigen.

Zoodoende werd echter een toestand in het leven geroepen, die op den duur niet houdbaar was, en als eene onvermijdelijke oplossing van de bestaande moeilijkheden werd bij de wet van 6 Juni 1875 het goud als wettig betaalmiddel in Nederland ingevoerd, met vrijheid aan een ieder om voor eigen rekening goud te doen aanmunten, terwijl daarentegen de aanmunting van zilver verboden bleef, doch het in omloop zijnde zilver tot de volle nominale waarde naast het goud als algemeen betaalmiddel zou blijven dienst doen.

Dit is het in onzen tijd uitgevonden, vroeger nergens voorgekomen stelsel van den hinkenden standaard, aldus genaamd omdat het beide metalen toelaat als wettig betaalmiddel tot onbeperkt bedrag, doch met vrije aanmunting alleen van het goud, - een toestand, die ons onwillekeurig denken doet aan het bekende café-chantant liedje: ‘J'ai un pied qui remue, Et l'autre qui ne va guère,’ want met ons gouden been kunnen wij geheel de wereld doortrekken; maar het zilveren been doet geen dienst meer, zoodra wij het over de grenzen van ons land zouden willen gebruiken. Een hinkende standaard kan dus onmogelijk een goede standaard zijn - evenmin als een hinkende redeneering een afdoende redeneering kan heeten; - maar de middelerwijl opgedane ervaring heeft tegen veler verwachting in geleerd, dat het verkeer er zich gevoeglijk mede kan blijven behelpen - als overgangsmaatregel natuurlijk - zoolang het crediet van den Staat, met betrekking tot zijne verplichting om aan de houders der zilveren teekenmunt c.q. hare volle goudwaarde te waarborgen, onverzwakt blijft, en zoolang er geen gevaar bestaat voor het in omloop komen van clandestien aangemaakte volwichtige zilveren muntstukken. Ontbreekt die zekerheid, dan kan muntverwarring alleen worden voorkomen door het in omloop gebleven zilver te demonetiseeren,

en het tot de rol van zuivere pasmunt terug te brengen door het slechts tot een beperkt bedrag als betaalmiddel toe te laten.

Ditzelfde stelsel van den hinkenden standaard nu is bij de wet van 28 Maart 1877 ook in Nederlandsch-Indië ingevoerd, omdat, in strijd met de aanvankelijke opvatting van de Staatscommissie van 1872, de overtuiging zich gaandeweg had gevestigd, dat het niet kon aangaan om met tweeërlei maat te meten, en aan de houders van zilvergeld in Nederlandsch-Indië een waarborg te onthouden, die de wet aan alle houders van Nederlandsche zilveren munt in het moederland en daarbuiten had toegekend, den waarborg namelijk van onder alle omstandigheden er op te kunnen rekenen, dat tien zilveren guldens steeds in waarde gelijk zouden staan met het nieuw ingevoerde gouden tienguldenstuk van 6.048 wichtjes fijn goud. Wel ontveinsde niemand zich de bezwaren, waarmede de invoering van het goud als *ruilmiddel* onder de bevolking van Nederlandsch-Indië zou gepaard gaan; maar aan den anderen kant begreep men, gelijk in het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer van 13 Juni 1876 over de toen bij haar aanhangige nadere bepalingen omtrent het Indische muntwezen gezegd werd, ‘dat, indien de waarde van het zilver in die mate aan daling en fluctuatie onderworpen is, dat dit metaal op den duur voor muntmetaal ongeschikt moet worden geacht, het niet kan aangaan het voortdurend in Indië als zoodanig te blijven gebruiken.’

Geheel in overeenstemming met deze opvatting werd aan de bestaande onzekerheid omtrent de eigenlijke bedoelingen der Regeering met betrekking tot het Indische muntwezen een eind gemaakt door de reeds genoemde wet van 28 Maart 1877, onder nadrukkelijke opmerking van den kant der Kamer (V.V. van 7 Maart '77), ‘dat door die wet de Nederlandsche Staat zich verbond jegens de houders van zilver in N.-I. tot inwisseling - ingeval van ontmunting - op denzelfden voet als dit aan de houders van zilver in het moederland bereids *was* gewaarborgd.’ Als zoodanig was die wet een daad van rechtvaardigheid, die niet achterwege had kunnen blijven zonder de Regeering bloot te stellen aan het verwijt van een meer dan stiefmoederlijke behandeling van hare Indische onderdanen, door op hunne schouders te schuiven de lasten van eene eventueele voltooiing van de in Nederland aangevangen munthervorming. Werkelijk kan, zooals ik indertijd in het verslag der Javasche Bank

over boekjaar 1876/77 aanteekende, de aanneming van de wet van 28 Maart 1877 door Indië's ingezetenen dan ook moeilijk te hoog worden aangeslagen, en het is mij steeds eene groote voldoening geweest, zooal niet den eersten stoot aan hare wording te hebben gegeven, dan toch het mijne te hebben kunnen bijdragen om hare totstandkoming te helpen bevorderen. Maar ontkennen mag ik het niet, dat ik tevens eenigermate schuldig sta aan de beweging, die zich eenige jaren later tegen de muntregeling van 1877 heeft geopenbaard, want nog vóór dat zij haar beslag had gekregen had ik reeds bij herhaling de aandacht gevestigd op de omstandigheid, dat de verstoorde koersverhoudingen in Britsch-Indië aan de producenten en exporteurs aldaar een niet gering te achten voordeel opleverden, waarvan de producenten in Nederlandsch-Indië verstoken bleven, en dat het dezen laatsten dus een meer dan gewone mate van inspanning kosten moest om de mededinging met hunne vakgenooten in Britsch-Indië, op Ceylon, in de Straits, overal in één woord waar het zilver niet alleen ruilmiddel maar waardemeter tevens gebleven was, op den duur met goed gevolg vol te houden[1)].

Maar aanvankelijk lokten die opmerkingen noch tegenspraak, noch instemming uit. Men liet ze eenvoudig in hare waarde, zonder er zich verder om te bekommeren, en inderdaad bestond er onder de toenmalige tijdsomstandigheden allerminst aanleiding om zich warm te maken voor de geldelijke belangen van producenten, wien het tengevolge van de hooge prijzen, die zij voor hunne producten bedingen konden, over het algemeen zeer voor den wind ging. Wat kon toen een ietwat gunstiger of ongunstiger koersverhouding deren aan fabrikanten, die grif ƒ 15 voor hunne suiker bedongen; aan koffieplanters, wien men hun product gretig voor ƒ 50 à ƒ 60 per pikol afkocht, en aan indigo planters, die voor goede soorten op ƒ 4 à ƒ 5 per ½ kilo rekenen konden? Zij hadden waarlijk geen bijzonderen steun of bescherming noodig, en wie toen op maatregelen mocht hebben gezind om, louter in het belang van de planters, op de voor hen minder voordeelige muntregeling van '77 terug te komen, zou ongetwijfeld een kreet van

1) *Overzicht van de geldmarkt van Java in* 1875, door den Minister van Koloniën bij missive van 13 November 1876 aan de Tweede Kamer ingediend; en *Overzicht van de geldmarkt van Java in* 1877, als bijlage MM toegevoegd aan het Koloniaal Verslag van 1878.

verontwaardiging door het geheele land hebben doen opgaan. Maar geheel anders werd de toestand, toen de prijzen van de hoofdartikelen van uitvoer gaandeweg begonnen te dalen, en in verband hiermede eene crisis uitbrak, onder de noodlottige gevolgen waarvan de landbouwnijverheid op Java geruimen tijd achtereen gebukt heeft gegaan. Toen begon men meer aandacht te schenken aan den staat van zaken, zooals hij zich onder de werking van de muntregeling van 1877 had ontwikkeld; en met volkomen miskenning van het feit, dat het Nederlandsch kapitaal zich zeker niet bereid zou hebben getoond om de in 1884 uitgebroken crisis te helpen bezweren, indien het muntwezen van Nederlandsch-Indië in gelijken toestand had verkeerd als dat van Britsch-Indië, werd alleen rekening gehouden met de gaandeweg voor ieder duidelijk geworden gevolgtrekking, dat, bij een naar den marktprijs van het zilver zich richtenden wisselkoers, de prijzen van alle uitvoerproducten eene daarmede verband houdende prijsverhooging zouden hebben moeten ondergaan. Op de bestaande muntregeling werd nu de schuld geladen van al de moeilijkheden en de rampen, waarmede de planters in Indië hadden te kampen, en deze opvatting deed een strijd ontbranden, die voornamelijk ten doel had om de door mij van den aanvang af tegenover het muntvraagstuk aangenomen houding bij het groote publiek in verdenking te brengen. Volgens den een steunde ik de gevolgde muntpolitiek, niettegenstaande ik ‘beter dan iemand anders wist hoe vierkant die politiek gericht was tegen het belang van de Regeering, van het volk, van den handel en van den landbouw in N.-I.’[1] Volgens een ander waren mijne geschriften over de muntquaestie ‘van begin tot eind een pleidooi voor de bezittende klasse, een verdediging tegen aanslagen op het kapitaal; nergens bevatten zij een krachtig protest ten behoeve van den kwijnenden handel en van de talrijke schaar dergenen, die door achteruitgang van handel, landbouw en industrie juist het meest steun behoefden’[2]. Volgens een derde behoorde ik ‘in een te krimpen van zelfverwijt voor al het leed, de armoede en ellende, welke ik aan millioenen ingezetenen van Indië had berokkend door

1) A. de Jager, *De munterisis*; Batavia, 1886; bl. 32.
2) *De handel en de muntquaestie door Een koopman* in de Samarangsche *Locomotief* van 17 Juli 1887.

mijn ijveren voor de invoering en de handhaving van den knoeistandaard van 1877'[1], en volgens een vierde eindelijk behoorde ik 'tot de personen, die met hunne onnatuurlijke, onlogische denkbeelden over de muntquaestie Nederlandsch-Indië feitelijk aan den rand des afgronds hebben gebracht, en die zich met betreurenswaardige hardnekkigheid tegen elken terugtred van die gevaarlijke plek verzetten'[2].

Deze nog zeer beknopte bloemlezing van de grieven, waaraan mijne tegenstanders in zake muntregeling met onverdroten ijver lucht gaven, kan een denkbeeld geven van de wijze, waarop de aangebonden strijd gevoerd werd; doch ik zou aan het weder voor den dag halen van deze oude, en reeds voor lang begraven koeien stellig niet gedacht hebben, indien ik er niet aan herinnerd ware geworden door een onlangs in mijn handen gekomen rapport van een ambtenaar van het Britsch-Indisch Gouvernement, die Java bezocht heeft met het doel om op de plaats zelve de werking van de daar ingevoerde muntregeling na te gaan.

In dat rapport - *Note on the present working of the Gold Standard in Java*, by Mr. Kensington, Deputy Secretary to the Government of India in the Financial Department, waarvan een zeer uitvoerig résumé te vinden is in het *Algemeen Handelsblad* van 6 December 1892 - in dat rapport vond ik het mij indertijd van zeer bevoegde zijde voor de voeten geworpen verwijt herhaald, dat ik met vuur zou hebben gespeeld, door niet toe te geven, dat de invoering van den gouden standaard in N.-I. voor allen zonder onderscheid een even groote weldaad geweest is. Maar Mr. Kensington gaat verder; hij vereenzelvigt mij min of meer met de voorstanders van het zilver, en acht zich gerechtigd tot de slotsom, dat ik mij vergist heb, 'that the Government has been right and Mr. Van den Berg wrong,' want, zoo besluit hij zijne opmerkingen, 'he seems to have been misled into attributing mainly to the permanent condition of the currency what was really due to a number of causes, some of them more or less accidental.'

Eene opzettelijke wederlegging van 's heeren Kensington's opvattingen en beschouwingen voorzoover zij betrekking hebben

1) *Soerabaiaasch Ilandelsblad* van 15 Augustus 1887.
2) *Indische Opmerker* van 23 Febr. 1888; bl. 148.

op mijne inzichten over de werking der aan N.-I. toegedachte muntregeling, kan hier gevoegelijk achterwege blijven. Hoe ik over de zaak denk, blijkt, geloof ik, voldoende uit hetgeen voorafgaat. Ik blijf van meening dat de muntregeling van 1877 een weldaad is geweest voor land en volk in het algemeen, doch dat een naar de waarde van het zilver zich richtend muntwezen in sommige opzichten eer voordeelig dan nadeelig zou geweest zijn voor dezelfde belangen, die in Britsch-Indië hemel en aarde bewegen om geen wijziging te brengen in de daar thans bestaande munttoestanden, en dat hierop van den aanvang af door de Regeering meer acht had moeten worden geslagen, in verband met de van Staatswege aan onze Indische producenten opgelegde lasten; - maar van meer belang dan doctrinaire beschouwingen over den invloed van hooge of lage wisselkoersen op den economischen toestand van een land, is de vraag, hoe het thans in laatstbedoeld opzicht met Nederlandsch-Indië gesteld is, en hieromtrent geeft het rapport van Mr. Kensington een alleszins bevredigend bescheid. De algemeene indruk, dien hij van zijn bezoek op Java ontving, en waarvan hij in zijne Nota rekenschap geeft, is, dat over het algemeen de handels- en landbouwzaken op Java in bloeienden toestand verkeeren, en de gouden standaard uitnemend schijnt te werken, zoo wat den handel als de bevolking aangaat. De dientengevolge aan het ruilmiddel verzekerde grootere waardevastheid wordt algemeen zeer hoog gewaardeerd, en het zijn juist de in Britsch-Indië zoo sterk uitkomende gevolgen van de schommelingen der zilverprijzen, die, volgens de door hem ingewonnen inlichtingen, de nog weinig tijds geleden met onstuimig ongeduld optredende zilverpartij geheel hebben doen verstommen. Tegenwoordig toch verneemt men niets meer van dien eens zoo heftigen strijd, dien de verstoorde waardeverhouding tusschen het goud en het zilver in de gemoederen van tal van ingezetenen van Nederlandsch-Indie een tijd lang heeft doen ontbranden, en vreemd genoeg hebben van het oogenblik af dat ik Java verliet de zilvermannen, voorzoover mij ten minste bekend werd, geen enkel teeken van leven meer gegeven.

V.

Heeft zoodoende de verstoorde verhouding tusschen de beide edele metalen èn in Britsch-Indië èn in Nederlandsch-Indië

vraagstukken op den voorgrond doen treden, waaraan te voren door niemand gedacht werd; - ook in alle overige landen zoo van de oude als de nieuwe wereld heeft zij haren invloed doen gevoelen, en toestanden in het leven geroepen tot dus ver onbekend in de geschiedenis der samenleving.

Vóór het jaar 1870 stond aan het handelsverkeer, ter vereffening van de door dat verkeer gevoede internationale ruilingen, de geheele op de wereld aanwezige massa goud en zilvergeld en al het in de verschillende bankinrichtingen opgehoopte goud en zilver steeds ten dienste. Alleen in Engeland, waar in 1816 het goud tot enkelen standaard verheven en het zilver verlaagd was tot pasmunt, waarvan niemand voor een waarde van meer dan twee pond sterling in betaling zou behoeven aan te nemen, was voor het zilver niet altijd een gereede uitweg te vinden, want slechts in de jaren 1844 tot 1853 heeft de Bank van Engeland voor betrekkelijk zeer matige bedragen gebruik gemaakt van de haar bij art. 3 van haar Charter verleende bevoegdheid om haar metaalvoorraad voor vijf en twintig percent uit baar zilver te doen bestaan[1)]. Toch bleef Engeland de hoofdmarkt ook voor het blanke metaal, van waar het verder over het vaste land en over Azië verspreid werd, even als dit nog heden het geval is; doch met dit groote onderscheid, dat sedert 1870 al de muntinrichtingen van het vaste land van Europa voor de vrije aanmunting van zilver zijn gesloten, en dus de vraag heeft opgehouden te werken onder den invloed waarvan het zilver, in verband met den stand van de betalingsbalans der verschillende aan het wereldverkeer deelnemende staten, allerwege verspreid werd. Ook Nederland speelde in dit opzicht een niet geheel onbeteekenende rol. De Nederlandsche Bank kocht jaren achtereen al het haar aangeboden baarzilver tot den vasten prijs van ƒ 104.65 per kilogram om er naar gelang van omstandigheden standpenningen van te doen slaan, of het weder voor verzending naar elders te verkoopen, zoodra metaaluitvoer noodig werd. Zoo ging het ook in België, in Frankrijk en overal elders, waar een goed geregeld muntwezen werd aangetroffen. Allerwege kon men zich met zilver van zijne internationale beta-

1) R.H. Inglis Palgrave. *Bankrate in England, France and Germany*, etc., London, 1880; p. 118.

lingsverplichtingen kwijten, zelfs tegenover Engeland; maar aan dien voor het verkeer zoo gewenschten staat van zaken moest van zelf een eind komen toen de werking van de verbroken waardeverhouding tusschen het goud en het zilver zich begon te openbaren in eene steeds toenemende afwijking van den goudprijs van het baarzilver tegenover de nominale waarde, die het omloopende zilvergeld in de binnenlandsche circulatie bleef behouden, en toen hiermede de grondslag wegviel van elk goed geregeld muntwezen, die medebrengt dat elk munstuk, behoudens het muntloon, volkomen in waarde moet overeenkomen met de waarde van de hoeveelheid edel metaal waaruit het bestaat.

Van dat oogenblik af verloor het zilver zijn karakter van internationaal ruilmiddel, in welke hoedanigheid het van oudsher onschatbare diensten aan het verkeer had bewezen, en als zoodanig werden dus buiten werking gesteld de ƒ 8 milliarden aan zilveren standaardmunten, die volgens de berekeningen van bevoegde statistici geacht worden op de wereld aanwezig te zijn, tegenover ƒ 9½ milliarden aan gouden munten[1)]. Terwijl derhalve vóór 1870 een gezamenlijk waardebedrag van ƒ 17½ milliarden aan het internationaal verkeer ten dienste stond, bleef sedert voor dat doel slechts een bedrag van ƒ 9½ milliarden beschikbaar, en als van zelf heeft deze zoo geheel gewijzigde staat van zaken een gevoeligen invloed op het zich steeds uitbreidende wereldverkeer moeten uitoefenen. Vroeger toch kon men naar believen met goud en zilver door de geheele wereld terecht; maar zoodra men tegenwoordig, om de straks reeds gebezigde beeldspraak nog eens te herhalen, met zijn zilveren been over de grenzen wil stappen, voelt men zich met verlamming geslagen, en moet men op zijn gouden been alleen blijven voortstrompelen.

Het weleer bestaande evenwicht is verbroken en uit elkaar gerukt, niet alleen met betrekking tot het internationale of buitenlandsche handelsverkeer, maar ook met betrekking tot het binnenlandsche verkeer, want al wordt men er feitelijk nog niet veel van gewaar, en al moge men zich vleien met de verwachting, dat dit in de naaste toekomst wel evenmin het geval zal worden, het is niet tegen te spreken, dat men zich

1) A. de Foville, *La France économique*; Paris, 1890; p. 375.

in dit opzicht geplaatst ziet voor een stand van zaken, die alles te wenschen overlaat en in beginsel niet te verdedigen is, - een staat van zaken ter Parijsche muntconferentie van 1881 door een van de toenmalige Nederlandsche gedelegeerden zoo terecht gebrandmerkt als te zijn ‘en contradiction directe avec les règles les plus connues et le plus généralement admises.’

Nemen wij ons land tot voorbeeld, dan blijkt dat wij met betrekking tot ons muntwezen, dat een twintigtal jaren geleden beantwoordde aan alle redelijke eischen die aan een goed geordend muntwezen kunnen gesteld worden, gaandeweg verdwaald zijn in een toestand, die à priori door iedereen onbestaanbaar en onmogelijk zou zijn geacht. Al het van vroeger dagteekenende zilveren standaardgeld is voor de volle nominale waarde tot onbeperkte bedragen in omloop gebleven; maar terwijl die nominale waarde vroeger volkomen gelijk was aan de werkelijke waarde van het metaal, behoudens de muntkosten altijd, is er gaandeweg een verschil ontstaan, dat op het oogenblik niet minder dan 37½ percent bedraagt, want bij een prijs van pm. 38 pence per ons standaard is eene gulden van 9.45 wichtjes fijn zilver werkelijk niet meer dan ca. 62½ centen waard. Nu is, volgens de schattingen van het muntcollege, hier te lande voor een nominaal bedrag van ruim ƒ 127 millioen aan zilveren standpenningen in omloop, die dus op het oogenblik geen hoogere metaalwaarde dan van ongeveer ƒ 80 millioen vertegenwoordigen, en dat men met een dergelijken, en in de geschiedenis van het muntwezen volkomen ongekenden staat van zaken vrede heeft en er zich kalm bij neerlegt, is alleen te danken aan het ongeschokte crediet van den Nederlandschen Staat, die bij de straks reeds ter sprake gekomen wet van 27 April 1884 de verplichting op zich heeft genomen om aan de houders van al het in omloop gebleven zilvergeld de volle nominale goudwaarde te waarborgen.

Deze wet kan dan ook in den vollen zin des woords beschouwd worden als de veiligheidsklep van ons op zich zelf in zeer abnormalen toestand verkeerend muntwezen. Immers zoodra tengevolge van een voor ons land ongunstige betalingsbalans het voor uitvoer beschikbare goud mocht zijn weggevloeid - eene omstandigheid die in den aanvang van het jaar 1883 werkelijk voor de deur heeft gestaan - zou men ter kwijting van zijne geldelijke verplichtingen tegenover het buitenland zijn

toevlucht moeten nemen tot het zilver, en wee dengenen, wien het lot treffen mocht, want ter vereffening b.v. van een schuld van £ 1000 in Engeland zou hij niet, zooals thans, p.m. ƒ 12000 Ned. courant, maar ruim ƒ 19000 Ned. courant behoeven, vermits bij een prijs van 38 pence per ons standard te Londen 19000 van onze guldens met niet meer dan 1000 ponden sterling gelijk staan.

Het is met het oog op deze eventualiteit, dat de Nederlandsche Bank reeds sedert vele jaren onwrikbaar vasthoudt aan de van den aanvang af door haar gevolgde gedragslijn om het in hare kelders gevloeide goud niet los te laten voor de binnenlandsche circulatie, maar het aan te houden ten einde aan noodig geworden aanvragen voor uitvoer te kunnen te gemoet komen, en zoodoende eene mogelijke rijzing van den wisselkoers boven het goud-pari tegen te houden. Voor de vereffening van alle binnenlandsche ruilingen kan men zich vooralsnog zeer gevoegelijk blijven behelpen met het in omloop zijnde zilvergeld, en de daarnaast circuleerende munt- en bankbiljetten. Ons publiek heeft gelukkig nog niet zoo'n afkeer van het zilver als dit, volgens de verhalen van Dr. Th. Hertzka, het geval is in Oostenrijk-Hongarije, waar zelfs de huurkoetsiers hun tijd reeds zoover vooruit moeten zijn, dat zilvergeld door hen geschuwd wordt, misschien wel omdat zij nooit zilver gezien hebben, en zich sedert onheugelijke tijden met papieren geld hebben moeten tevreden stellen. Slechts bij schaarsche uitzondering wordt de Nederlandsche Bank lastig gevallen met aanzoeken om goud voor het binnenlandsch verkeer af te staan. Men erkent vrij algemeen de doelmatigheid van hare in dit opzicht gevolgde politiek, die aan het algemeen zeer stellig ten goede komt, door namelijk de kans te verminderen, dat de Staat uitvoering zal hebben te geven aan de bepalingen van de zooeven genoemde wet van 27 April 1884.

Die wet bepaalt, dat de Minister van Financiën is gemachtigd om, wanneer en in zoover hij het met het oog op den toestand van het muntwezen noodzakelijk acht, een bedrag van ten hoogste ƒ 25 millioen in Nederlandsche rijksdaalders te doen versmelten tot baren en die baren, door tusschenkomst van de Nederlandsche Bank, te doen verkoopen. De hier door de wet beoogde toestand is natuurlijk dáár, zoodra de goudvoorraad der Bank uitgeput raakt, en gesteld nu dat de Bank

toegaf aan den aandrang van sommigen om het in haar bezit gekomen goud voor de binnenlandsche circulatie beschikbaar te stellen, dan zou zij uit den aard der zaak het ontstaan in de hand werken van een toestand, die van den Staat een zeer aanzienlijk offer eischen moet.

Nu geef ik gaarne toe, dat schier geen offers te groot kunnen worden geacht waar het geldt de handhaving van het muntwezen op gezonden en deugdelijken grondslag, en zeer zeker zal in dit opzicht Nederland niet ontrouw worden aan zijn verleden, toen het ruim ƒ 10 millioen heeft overgehad tot herstel van het vóór 1845 diep bedorven muntwezen hier te lande, en later een bedrag van niet minder dan ƒ 19.800.000 heeft ten koste gelegd aan de dringend noodige hervorming van het Indische muntwezen. Al mocht de ontmunting van al het thans nog omloopende grove zilvergeld den Staat op een verlies van ƒ 100 millioen moeten te staan komen, dan zou het offer toch moeten gebracht worden, indien het ter verzekering van een goeden geldsomloop onvermijdelijk mocht blijken. Maar van die onvermijdelijkheid kan redelijkerwijze eerst dan ernstig sprake zijn wanneer het vaststaat, dat het zilver in het geheel geen toekomst meer heeft en zijn rol van muntmetaal voor goed is uitgespeeld. Zekerheid hieromtrent bestaat op het oogenblik gelukkig nog niet, en in de gegeven omstandigheden is eene ongewijzigde handhaving van de tot dusver steeds getrouw gevolgde munt- en bankpolitiek dan ook voor Nederland de als van zelf aangewezen weg.

Dit belet intusschen niet dat de toestand van ons muntwezen in den grond der zaak ongezond en abnormaal is; maar in dit opzicht staat Nederland geenszins alleen. Onder den drang der omstandigheden is in het meerendeel der Europeesche staten het muntwezen uit zijn verband gerukt. Duitschland, Frankrijk, België, Italië, Spanje, Zwitserland, Griekenland en Servië zijn zich op meer of min uitgebreide schaal blijven bedienen van het vroeger geslagen zilvergeld op den voet van de nominale goudwaarde, en het is zeker meer geluk dan wijsheid, dat die staat van zaken niet reeds voorlang onhoudbaar is geworden, zooals noodwendig het geval zou geweest zijn van het oogenblik dat clandestien aangemaakte, volkomen zuivere en volwichtige munt in omloop mocht gebracht zijn. Dat het aan pogingen hiertoe zou hebben ontbroken, kan niet met zekerheid worden

ontkend. Nu en dan wordt er van gewaagd, en nog zeer onlangs werden mij door den chef van een der groote Londensche bankiersfirma's muntstukken vertoond, volkomen identiek aan de Engelsche crowns en half crowns, maar die bij nauwkeurig onderzoek gebleken waren niet van de Engelsche munt afkomstig te zijn; doch van dergelijke praktijken op eenigszins uitgebreide schaal is noch hier noch elders eenig bewijs voorhanden.

Mogen wij ons nu op grond hiervan ook voor de toekomst behoorlijk gewaarborgd achten? Ik meen het te moeten betwijfelen, want er is op het oogenblik geen lucratiever onderneming denkbaar dan baarzilver om te zetten in volkomen aan de wettelijke vereischten voldoende muntspecien, en men moge de materiëele bezwaren van een dergelijken clandestienen aanmaak nog zoo breed willen uitmeten, ook thans nog geldt de opmerking, die mij dezer dagen toevallig onder de oogen kwam bij het doorbladeren van het boven reeds aangehaalde geschrift van den heer A. Warin, waar op bl. 84 het volgende voorkomt: ‘Is er wel iemand ligtgeloovig genoeg om te denken, dat in eenig ander land, alwaar het vervaardigen van nederlandsche munt niet is verboden, nooit lieden knap genoeg zouden geweest zijn om stempels tot het slaan van zesthalven, van acht-en-twintigen en van andere nederlandsche munten te vervaardigen, en behoudens hetzelfde gehalte en gewigt als onze gangbare munten hebben, er bij duizenden van te slaan, en dan die munt, welke even goed is als degene, met welke men dagelijks van 's lands wege wordt betaald, hier te lande in te voeren, en in betaling te geven.’ De geschiedenis van ons Indische muntwezen leert ons hoeveel nadeel aan de kolonie is berokkend door den clandestienen aanmaak te Birmingham in speciaal daarvoor ingerichte fabrieken aldaar van de koperen duiten, die indertijd het hoofdbestanddeel uitmaakten van den geldsomloop in Nederlandsch-Indie, en hoeveel moeite en inspanning het aan onze Regeering gekost heeft om aan die kwade praktijken paal en perk te doen stellen. Het toen voorgevallene is een merkwaardige les hoe een slecht muntstelsel aanleiding kan geven tot misdadige handelingen[1)], en wij zullen ons

1) D.C. Steyn Parvé, *Geschiedenis van het munt- en bankwezen van Nederl. Indie, sedert de herstelling van het Nederl. gezag in* 1816; Zalt-Bommel, 1852, p. 144.

gelukkig mogen achten indien diezelfde ervaring ons voor een tweede maal bespaard blijft.

VI.

De toeleg om het zilver onbruikbaar te maken voor het internationale ruilverkeer der volken is, gelijk wij zagen, volkomen gelukt, en mag men de bewerkers van dezen in mijn oog noodlottigen maatregel gelooven, dan zal met betrekking tot het muntwezen in het algemeen het toppunt van volmaaktheid bereikt zijn, zoodra op het voorbeeld van Engeland alle andere staten het zilver ook uit het binnenlandsche verkeer zullen hebben verbannen, om het alleen tot beperkte bedragen als minwaardige pasmunt naast het koper of brons eene ondergeschikte plaats in den geldsomloop te gunnen. Mocht het werkelijk hiertoe komen, mocht het ostracisme tegen het zilver tot zijn uiterste consequentien worden doorgevoerd dan kan de thans op de wereld aanwezige zilvermassa, die nog kort geleden met het goud den grondslag uitmaakte van den geldsomloop in beide wereldronden, en als zoodanig op de prijsverhoudingen van alle overige goederen een beslissenden invloed uitoefende, voor monetaire doeleinden natuurlijk niet meer medetellen of in aanmerking komen; maar laat ons hopen, dat eene dergelijke oplossing van het muntvraagstuk ons zal bespaard blijven, want op slechts al te welsprekende wijze heeft de tot dusver opgedane ervaring geleerd welke verderfelijke gevolgen voor het maatschappelijk verkeer in het algemeen bereids zijn voortgevloeid uit de partieele verbanning van het zilver, waarmede een twintigtal jaren geleden een aanvang werd gemaakt.

De economische geschiedenis van het sedert verloopen tijdperk is een schier onafgebroken aaneenschakeling van klachten over stilstand en achteruitgang van handel en nijverheid, over kwijning van den landbouw, over gestadige daling van bijna alle goederenprijzen, over een hiermede gepaard gaanden toestand van depressie, malaise of marasme, of met welk ander woord men de chronisch geworden crisis van de laatste vijftien jaren ook moge aanduiden.[1)] Nu wil ik gaarne toegeven, dat

1) Reeds in 1877 werd er eene monographie aan gewijd door H. Loehnis, *Der Marasmus in Handel und Industrie*, en sedert zagen vooral in Engeland tal van geschriften over hetzelfde onderwerp het licht, o.a.G. Baden Powell, *Protection and bad times*, London, 1879; - W.E. Smith, *The recent depression of trade*, London, 1880; - A. Russel Wallace, *Bad times*, London, 1885; etc. De volledigste behandeling van het vraagstuk treft men aan in de rapporten van de in 1885 in Engeland benoemde commissie ‘On depression of trade and industry.’

deze voor de gemeenschap zoo nadeelige staat van zaken niet aan den tegenwoordigen munttoestand alleen te wijten is. Bij het ingewikkeld samenstel van onze maatschappelijke en economische verhoudingen werken verschillende omstandigheden gewoonlijk samen om een of ander verschijnsel teweeg te brengen, en waar ter verklaring van zoodanig verschijnsel dikwerf zeer uiteenloopende meeningen zich doen gelden, ligt de waarheid veelal in het midden. Zoo kan de in de laatst verloopen twintig jaren waargenomen daling van het niveau der goederenprijzen - eene daling die volgens de geheel zelfstandige berekeningen van verschillende autoriteiten op dit gebied dooreen op 30 à 40 percent kan worden aangenomen, en dus nauw verband houdt met de daling van den goudprijs van het zilver - ten deele haar oorzaak vinden in eene vermindering der voortbrengingskosten ten gevolge van de toepassing van meer economische werkmethoden, - aan de ontwikkeling van landen, die vroeger van deelneming aan het wereldverkeer waren uitgesloten, - en aan de verbetering en uitbreiding van de middelen van gemeenschap tusschen de landen van voortbrenging en van verbruik, zoo in de oude als in de nieuwe wereld; maar ware alleen hierin de oorzaak te zoeken van de met de prijsdaling verband houdende klachten over kwijning en stilstand op het gebied van den landbouw in het bijzonder, en op dat van den handel en nijverheid in het algemeen, dan lag meteen het geneesmiddel voor de hand, en hing het slechts van beperking der voortbrenging en van belemmering der middelen van gemeenschap af om een tijdperk van algemeenen voorspoed, een nieuwe gouden eeuw, zooals die inderdaad in de twintig jaren, die aan 1870 voorafgingen, bestaan heeft, te doen aanbreken.

Ook vóór het jaar 1850, gedurende bijna het geheele verloop van de eerste helft dezer eeuw, ging het verkeer gebukt onder een toestand van kwijning en depressie, die de noodlottigste

gevolgen dreigde na zich te sleepen[1]. Maar eensklaps, als door een wonder schier, wijzigde zich die toestand, en brak een tijdperk van voortdurend klimmende, en in ruimer kringen zich verspreidende welvaart aan, niettegenstaande de vrede in Europa, in tegenstelling met de jaren die sedert den val van Napoleon waren verloopen, herhaaldelijk gestoord werd door bloedige oorlogen, die schatten van kapitaal en werkkrachten deden verloren gaan. Eene vroeger niet gekende ontwikkeling van landbouw, handel en nijverheid werd overal waargenomen, eene ontwikkeling, die niet alleen leidde tot aanzienlijke kapitaalvorming, maar ook onder de arbeidende klassen grooten voorspoed verspreidde, die aan hare opvoering tot een beteren maatschappelijken toestand onbetwistbaar ten goede kwam.

Waaraan deze zoo volslagen ommekeer in den economischen toestand van de maatschappij moet worden toegeschreven, is thans geen vraag meer. Het waren de schatten van Californië en Australië, waarvan de verspreiding nieuw bloed deed stroomen door de aderen van eene aan bloedarmoede schier bezwijkende maatschappij; maar gaandeweg verminderde de opbrengst der nieuw ontdekte mijnen, om na 1870, en vooral na 1880 belangrijk af te nemen, en in plaats nu van de omstandigheden te zegenen, die in datzelfde tijdperk tot eene belangrijke vermeerdering der zilverproductie leidden, is men integendeel er op uit geweest om het zilver uit den geldsomloop te weren, en het verkeer zoodoende te berooven van een ruilmiddel, dat zelfs in de jaren van de zoo kolossaal toegenomen goudproductie

1) Vgl. in R H. Patterson's *The new golden age* (London, 1882) het hoofdstuk *General distress before the gold discoveries*; en voor het tijdperk 1820 tot 1830 den in 1827 verschenen tweeden druk van de Sismondi's *Nouveaux principes d'économie politique*, waar een tafereel wordt opgehangen van den toenmaligen economischen toestand van Europa, dat in veel opzichten op den tegenwoordigen staat van zaken toepasselijk is: ‘Un cri de détresse s'élève de toutes les villes manufacturières; partont le commerce est frappé d'une même langueur; partont il rencontre la même impossibilité de vendre. Il y a cinq ans au moins que la souffrance a commencé; loin de se calmer, elle semble s'accroitre par la durée.’ En een tiental jaren later, in zijne in 1836 verschenen *Etudes sur l'économie politique*, merkte Sismondi nog op: ‘Les fermiers et les propriétaires se plaignent de leur ruine; ils demandent à grands cris des lois protectrices, des monopoles; ils déclarent ne pouvoir soutenir la concurrence étrangère; et, en effet, beaucoup de fermiers font faillite, beaucoup de propriétaires abandonnent volontairement le quart ou le tiers de leurs fermages’

voor de geleidelijke ontwikkeling van dat verkeer onmisbaar was gebleken.

Eene inkrimping van den voor het wereldverkeer beschikbaren voorraad ruilmiddelen was er het noodwendig gevolg van; en welke andere oorzaken nu ook mogen hebben medegewerkt tot het ontstaan van de stoornissen en verwikkelingen, waardoor het onderling ruilverkeer der volken in den laatsten tijd op zoo gevoelige wijze uit zijn verband is gerukt, - te beweren, dat de tegenwoordige munttoestanden, zooals die zich uit de verbroken waardeverhouding tusschen het goud en het zilver hebben ontwikkeld, er vreemd aan zijn gebleven, ware eene miskenning van de lessen, die de wereldgeschiedenis ons op zoo welsprekende wijze voor oogen houdt. Wat toch zou er van de ontwikkeling van Europa geworden zijn, indien Amerika geen goud- en zilvermijnen had bezeten[1)], en hoe zou het thans met den economischen toestand van de meeste staten gesteld zijn, indien Californië en Australië niet de schatten hadden opgeleverd, die den stoot hebben gegeven aan den vooruitgang op schier elk gebied, waardoor de eerste twintig jaren van de tweede helft dezer eeuw zich hebben gekenmerkt?

Inkrimping en schaarschte van ruilmiddelen moeten leiden tot verlamming van het verkeer, en nu zou het een weldaad voor het algemeen mogen heeten om die schaarschte kunstmatig in de hand te werken door het goud alleen als de toekomstige waardemeter bij alle maatschappelijke ruilingen en overeenkomsten toe te laten! Gaarne eerbiedig ik elke eerlijke overtuiging, al druischt zij ook lijnrecht tegen de mijne in; maar bijwijlen vraag ik mij af, of zij, die in de bedoelde richting voor het goud ijveren, zich wel rekenschap weten te geven van hetgeen zij wenschen, en de gevolgen doorzien van den toestand, dien zij in het leven trachten te roepen.

In den regel treden de kampvechters voor het goud hunne tegenstanders te gemoet met de opmerking, dat het geenszins in hunne bedoeling ligt om het goud voor het geheele wereld-

1) ‘We have the fullest warrant for concluding that any partial inconvenience that might arise from the effect of the American supplies of the sixteenth century in raising prices, was compensated and repaid a hundred fold by the activity, the expansion and vigour which they impressed for more than one generation upon every enterprise, and every act which dignifies human life, or increases human happiness.’ Tooke and Newmarch, *History of Prices*.

verkeer te bestemmen, en zij alleen de in beschaving meer gevorderde volkeren op het oog hebben; maar reeds twintig jaren geleden heb ik gewezen op de onmogelijkheid om op den duur de wereld in twee ongelijke deelen te splitsen, waarvan het grootste alleen het goud als ruilmiddel zal bezigen, terwijl het kleinste uitsluitend van zilver zal gebruik maken[1)], en dat in dit opzicht de loop van zaken mij meer en meer in het gelijk begint te stellen, behoeft geen betoog meer, want terwijl voor Nederlandsch-Indië het goud bereids de eenige waardemeter is geworden, zij het voorloopig ook met behoud van het zilver als ruilmiddel, kan het voor Britsch-Indië slechts eene quaestie van tijd zijn, hoe lang men zich aldaar nog met het zilver zal kunnen behelpen, wanneer men in Europa met het 'boycotten' van het blanke metaal mocht voortgaan. De leer: goud voor het Westen, zilver voor het Oosten, is niets dan een misleidende en valsche leus, 'une de ces phrases sonores', - gelijk de Nederlandsche gedelegeerde ter Parijsche muntconferentie van 1881, de heer Dr. A. Vrolik, het zoo volkomen juist omschreven heeft, - 'qu' on aime à redire et qu'à la fin tout le monde répète sans s'être bien rendu compte si elles sont justes ou non'[2)], en het ware in mijn oog dan ook eerlijker geweest, zooals ik bereids in 1879 opmerkte, om ten strijde te trekken onder de leus: 'voor mij het goud, en voor mijn buurman, wiens belangen mij niet aangaan, het zilver!'

Er is geen ontkomen aan de onvermijdelijke consequentiën van de leer der goudmonometallisten. 'The definite adoption of the gold standard by the majority of the civilised states', zoo werd reeds in 1871 opgemerkt, 'must involve its extension over all the other nations, with which they stand in commercial intercourse'[3)], en zoo is het inderdaad: de een sleept den

1) *De muntquaestie met betrekking tot Indië*; Batavia, 1874, bl. 283. Een paar jaren later heb ik dit onderdeel van de quaestie meer uitvoerig behandeld in een onder dagteekening van 30 Maart 1876 gerichten brief aan nu wijlen Victor Bonuct, naar aanleiding van de door hem in het *Journal des Economistes* van Dec. 75 voorgedragen stelling, 'que l'extrême Orient devait être mis en dehors des concurrents qui auront à se disputer leur part de la production annuelle de l'or.' Die brief is opgenomen in het *Journal des Economistes* van Mei 1876, en herdrukt onder de bijlagen van de *Procès verbaux* der Brusselsche muntconferentie van 1892, p. 141.
2) *Procès verbaux*, pag. 254.
3) E. Seyd, *Suggestions in reference to the metallic currency of the United States*; London, 1871; p. 201.

ander mede langs het hellende vlak waarop men zich ter kwader ure gewaagd heeft; maar waar nu het goud te vinden dat noodig en onmisbaar zijn moet ter vervanging van het zilver, waarvan het verkeer zich van oudsher voor zijne binnenlandsche en buitenlandsche ruilingen bediend heeft? Zelfs al laten wij geheel buiten beschouwing de mogelijkheid, dat Indie en andere landen waar het zilver standaard bleef, hunne aanspraken op een deel van den beschikbaren goudvoorraad insgelijks zullen doen gelden, en al nemen wij aan, dat het aan de Vereenigde Staten van Amerika gelukken zal om de goudpariteit van hun muntwezen te handhaven zonder het gaandeweg naar Europa gevloeide goud tot zich te trekken, - eene eventualiteit die schier niet denkbaar is, - dan nog blijft het de vraag, waar het goud vandaan moet komen om eene hervorming van het muntwezen op den voet van den enkelen gouden standaard uitvoerbaar te maken in al de landen, waar tot dusver het vroeger aangemunte zilvergeld tot onbeperkte bedragen als kwijtingsmiddel in omloop bleef. Het is volkomen waar, dat in de laatste jaren weder op eenige vermeerdering der goudproductie kan gewezen worden, en dat door velen grootsche verwachtingen gekoesterd worden van hetgeen ons in dit opzicht van de goudvelden in de Transvaal nog te wachten staat; - doch niet minder waar is het, dat de tegenwoordige productie van goud, zoo niet in haar geheel, dan toch voor een zeer aanzienlijk deel geabsorbeerd wordt door de steeds toenemende vraag voor industriëel verbruik. Vroeger werd dit door velen ontkend, ook door Dr. Soetbeer, die zich bijzonder aan de studie van dit onderwerp heeft laten gelegen liggen; maar voortgezet onderzoek bracht hem tot een geheel ander inzicht in de zaak, en hij gaf hiervan met de volgende woorden rekenschap in zijne, slechts eenige weken voor zijn overlijden verschenen *Literaturnachweis über Geld- und Münzwesen*, pag. 285:

‘Die Annahme, dass in den letzt verflossenen Jahren, zusammen mit dem Abfluss nach dem Osten und noch vorkommenden Thesaurierungen, die industrielle Verwendung die Zunahme des allgemeinen monetaren Goldbestandes wesentlich beschränkt und vermuthlich die neue jährliche Goldgewinnung nahezu absorbiert haben dürfte, lässt sich allerdings nicht ziffermässig nach-

weisen, andererseits wird aber ebenso wenig deren Unrichtigkeit sich beweisen lassen;' - en niet minder behartigingswaard zijn de woorden, die hij onmiddellijk op de aangehaalde zinsnede laat volgen: 'Die Statistik der Ausmünzungen und der Goldbestände der grossen Banken, auf die man sich wegen des anhaltenden Steigens des allgemeinen monetaren Goldvorrats zu berufen pflegt, kann nicht als Widerlegung gelten.'

Men behoeft niet ingewijd te zijn in de geheimen der geldmarkt om te weten, dat de massa's goud, die zich in de laatste jaren in de kelders van sommige continentale emissiebanken en in de schatkisten van enkele staten hebben opgehoopt, voor zoo ver dat goud niet vereischt wordt tot dekking van het daartegen uitgegeven fiduciaire ruilmiddel, aan het internationaal verkeer zoo goed als geheel zijn onttrokken. Nog zeer onlangs is gebleken hoe naijverig de geheele Fransche natie is op het goud dat de Bank van Frankrijk tot een bedrag van ruim 1600 millioen franken heeft weten bijeen te garen, en hoe men die schat met Argusoogen blijft bewaken als de krijgskas waaruit op staanden voet zal kunnen geput worden bij het uitbreken van den vroeg of laat te wachten grooten revanche-oorlog. Een naamwaardige vermindering van den goudvoorraad van de Bank van Frankrijk zou ongetwijfeld eene rilling door het land doen gaan, en als eene nationale calamiteit worden aangemerkt. En gelooft men dat Duitschland en Rusland in dit opzicht vrijgeviger gezind zijn; dat Italië en Oostenrijk-Hongarije bereid zullen gevonden worden om hun met veel opofferingen en moeite verkregen of nog te verkrijgen goud los te laten, en dat Amerika en Engeland onuitputtelijke goudvoorraden bezitten, voldoende om het in onbeperkte hoeveelheden af te staan aan andere landen, die er naar verlangen mochten? Er valt natuurlijk niet aan te denken, en veeleer dan dergelijke illusies is de vrees gewettigd, dat Amerika reeds spoedig wellicht, niet alleen geen goud meer zal kunnen missen, maar genoodzaakt zal zijn om zich van het in den laatsten tijd uitgevoerde goud goedschiks of kwaadschiks weder meester te maken. In dat geval blijft Engeland de eenige markt waar nog goud verkrijgbaar zal zijn, en wat heeft nu de goudvoorraad van de Bank van Engeland, die, al moge hij op het oogenblik het betrekkelijk hooge cijfer van p.m. £ 26 millioen of ƒ 312 millioen hebben bereikt, op zich zelf reeds te ge-

ring wordt geacht als steun voor het topzware gebouw van het Engelsche credietwezen, te beteekenen tegenover de eischen, die aan dien voorraad zullen moeten gesteld worden door andere staten, zoodra dezen het oogenblik zullen gekomen achten om toe te geven aan den drang der goudmannen, en hun thans nog hinkend muntwezen op vasten voet te brengen door zich van hun zilveren teekenmunt te ontdoen?

Maar zal hieraan wel ooit in ernst kunnen gedacht worden? De juistheid van mijne ter Brusselsche muntconferentie voorgedragen berekening, dat een bedrag van ƒ 1500 à ƒ 2000 millioen goud (dus minstens het vijfvoud van de jaarlijksche productie, waarop men tegenwoordig kan rekenen) zal noodig zijn ter vervanging van een gelijk nominaal bedrag aan nog in omloop zijnde zilveren teekenmunt, is door niemand tegengesproken, en op mijne vraag, wie de verantwoordelijkheid durfde aanvaarden van eene muntpolitiek, die de beschikking over eene dergelijke hoeveelheid goud onvermijdelijk moet maken, is men eenparig het antwoord schuldig gebleven. Zonder verder veel te denken aan hetgeen de toekomst baren kan, troost men zich met de opvatting, dat er goud genoeg is om de zaken gaande te houden in verband met de oogenblikkelijke eischen en behoeften van het verkeer; maar indien de gestadige bestudeering van de quaestie, die mijne aandacht nu reeds zoo vele jaren achtereen heeft bezig gehouden, mij iets geleerd heeft, dan is het dit, dat niet alleen het universeele goudmonometallisme, maar zelfs het tot Europa en Amerika beperkte partieele goudmonometallisme een niet te verwezenlijken utopie is, - een stelsel, dat zich zelf veroordeelt, omdat niemand de consequentien er van oprecht aandurft. Elke stap, die verder mocht gedaan worden om de in praktijk brenging van dat stelsel nader bij te komen, moet en zal nieuwe stoornissen en wanverhoudingen in het leven roepen; maar wellicht kan hierin juist het middel gelegen zijn om het meer dan thans tastbaar te maken op welk een verkeerden weg men geraakt is, toen men, bevangen door een zekeren grootheidswaanzin, en misleid door den waan, dat Engeland's commercieele grootheid en suprematie een gevolg was van den daar te lande ingevoerden gouden muntstandaard, begonnen is met den steun van het zilver te versmaden, waarop het onderlinge wereldverkeer eeuwen achtereen gerust had. Feiten toch zijn in den regel machtiger dan

redeneeringen om vooroordeelen uit den weg te ruimen, en wij behoeven dan ook de hoop nog niet op te geven, dat wat vroeger of wat later gebroken zal worden met het vooroordeel tegen het zilver, waardoor in onze hedendaagsche samenleving reeds zoo veel uit zijne voegen is gerukt, wat vroeger onwrikbaar vast stond.

Het vraagstuk, waarop ik in de voorafgaande regelen andermaal de aandacht heb trachten te vestigen, is in mijn oog voor het maatschappelijk verkeer in het algemeen en voor de oplossing van de sociale verhoudingen in het bijzonder van nog grooter gewicht dan de thans schier allerwege op den voorgrond tredende vraagstukken van belastinghervorming, kiesrechtregeling, armenverzorging en dergelijken. Zoolang wij ten minste niet zullen zijn aangeland in den toekomstigen heilstaat, waar het geld geheel kan gemist worden, moeten wij noodwendig rekening blijven houden met een factor, die op materieel gebied misschien dieper dan eenige andere in alle maatschappelijke verhoudingen ingript, want, om te besluiten met de woorden, door Sir Robert Peel gebezigd bij de beraadslagingen in het Parlement over de bankwet van 1844, ‘er bestaat geen openbaar noch bijzonder contract, geene nationale noch bijzondere onderneming, waarbij het geld niet zijn rol speelt. De handelsondernemingen, de winsten die de handel behaalt, de overeenkomsten die dagelijks voor de huishoudelijke inrichtingen der samenleving worden gesloten, het arbeidsloon, de gewichtigste zoowel als de geringste handelingen, de betaling der staatsschulden, de inkomsten, waardoor in de behoeften van den staat wordt voorzien, en de invloed, dien de kleinste muntfractie uitoefent op den prijs der eerste levensbehoeften, alles in één woord regelt zich naar de waarde van het geld, en er gaat niets om in de huishouding van den staat, noch in die van zijne ingezetenen, of het wordt door dien factor beheerscht.’

N.P. Van den Berg.

t.o. 230

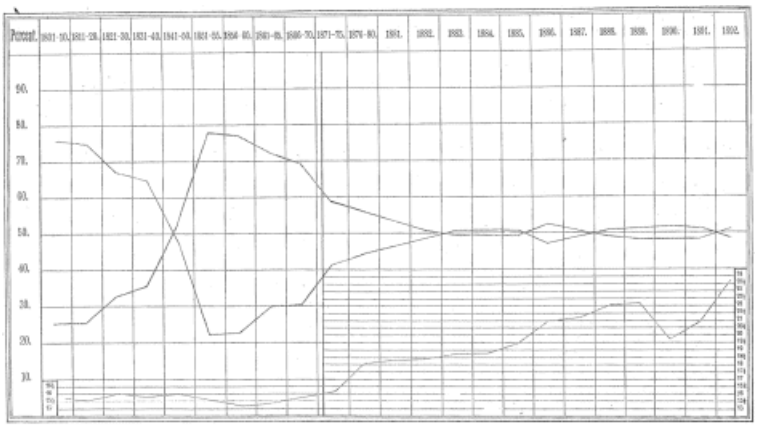

Productie van goud en zilver: percentsgewijze verhouding.

De jeugd van Isaäc da Costa. (1798-1823.)

I.

Vreemdelingschap.

> Scheiding! van onze vroegste jeugd af gevoelen wij u De beek der tranen
> is de oudste onder de rivieren.
> Rabbi Juda Halevi.

Iemand zegt me: 'Da Costa[1)]! dat is de Openbaring van Johannes, overgebracht naar een Amsterdamsche gracht. Een klank als van bazuinen geblazen in een ver warm land door mannen in blinkende kleeding, en de tonen door de stilte gedragen, vallen in een omgeving van burgerhuizen en grachten; een gouden stad op een berg weerspiegeld in voortdommelend groenig water; een geruisch van voortschietende paarden, van geweldige stemmen en donderslagen, ondergaand in de kruinen van iepenboomen, deftig langs de kaden geschaard; het beeld van een wrekenden rechter gebroken in den rossigen gloed van een doodschen stadszomeravond. Als kind heb ik dien indruk gekregen, toen ik op een zomerdag alleen thuis gelaten in de Openbaring las, geboeid door de veelvleugelige monsters en den muur van jaspis en de twaalf poorten van paarlen: het was hoog en vreeselijk en veraf, maar de majestueuse en bloedige schittering van het boek was toch in harmonie met de goudbruine loomheid en de diepe, diepe melancolie van de

1) Wat hier en verder in 't algemeen van da Costa gezegd wordt, geldt in de eerste plaats slechts voor den da Costa van vóor 1840; natuurlijk maakt dat jaar 1840 geen volstrekte scheiding, maar het brengt een verschil in positie en inzichten, dat niet uit het oog mag verloren worden.

stadsgracht, waar mijn oog op rustte bij het zien uit het raam. Wanneer ik aan da Costa denk, komt bij me de herinnering aan dien avond op, dat ik turend en mijmerend den Bijbel voor me had opgeslagen bij het boek der Openbaring.'

Laat deze definitie voorloopig gelden: er is zooveel waarheid in als gewoonlijk in definities voorkomt. Da Costa heeft in zijn onderhoud met Potgieter de Joden een volk van 'zwervers' genoemd; maar hij zelf was geen zwerver. Hij was gebonden aan de grachten van Amsterdam. Van Heerengracht naar Rozengracht door een reeks van verhuizingen heen, zoo kan men zonder overdrijving de avonturen van da Costa's leven betitelen. Want, al werd een deel van zijn studententijd in Leiden doorgebracht, al vallen hier en daar kleine uitstapjes te vermelden, daar tegenover staat dat gedurende een tiental van zijn beste levensjaren de kring van zijn blik in den meest volstrekten zin beperkt werd tot een stadsgracht. Die Prinsengracht! 'Als ik zoo hoor van menschen die naar Palestina, Egypte, China, Borneo gaan, of zelf snaar Zwitserland of Engeland, of zelfs ik weet niet hoeveel nader bij de Prinsengracht, dan is het mij letterlijk, alsof ik tot een ander menschensoort behoor,' schreef da Costa eens aan Willem de Clercq[1].

En in dat woord ligt niet een verzuchting opgesloten om evenals de anderen in de ruime wereld uit te kunnen gaan, neen veeleer uit zich daarin het gevoel van vreemdigheid in eigen boezem. Daar is een geestelijk zwerverschap, dat nooit thuis wordt met zijn bekende omgeving te midden van zijn vrienden. En evenals da Costa op ons den indruk maakt van iemand die vèraf is, terwijl wij toch familiaar met hem zijn, zoo gevoelde hij zich aan een maatschappij, aan een plek verbonden en tegelijkertijd daarvan gescheiden voor altoos.

Telkens ontmoeten wij in da Costa's verzen en brieven het beeld van een band die terughoudt, van een muur die de toenadering verhindert. 'De *straten* zijn voor mij als met geestelijke boosheden bezet', schrijft hij aan zijn vriend Capadose[2], 'zoodat ik er niet door kan, en mijne ingewanden zijn als *met' touwen aan de plaats* waar ik ben, gebonden.' En aan dienzelfden vriend, op een oogenblik dat hij voor hem zijn geheele

1) Aan W. de Clercq 11 Juni 1836.
2) Aan Capadose 28 Februari 1832.

hart zou willen uitstorten, maar het niet kan, zegt hij van een die hem na aangaat:

'Non! que j'aie à me plaindre -; mais un obstacle est mis entre nos coeurs, et cet obstacle, je le crains bien, ne se lèvera jamais sur cette terre.'[1)]

Die scheiding is niet alleen van plaatsen en menschen, zijn ziel

> vergeefs die ijzeren muren
> poogt weg te breken, in wier engte haar de hand
> des noodlots houdt vervreemd;

luidt het in de Hymne aan de Voorzienigheid, en de uitdrukking komt aldoor terug in de briefwisseling met Willem de Clercq. 'Ach, mijn broeder! gij weet niet, wat bergen dikwijls voor mij staan, wat muren mij scheiden van het eenige, dat licht en kracht kan geven.'[2)]

Da Costa ziet dien muur overal, en waar zijn geest er over heen springt, weet hij toch dadelijk een nieuwen slagboom op te werpen om de afscheiding te herstellen. Geen karakteristieker passage in zijn werk dan waar hij in de Inleiding tot zijn *Israël en de Volken* over de opneming der Joden in het Godsrijk schrift: 'Daar is van natuur een kloof, een middelmuur tusschen die beide (Jood en niet-Jood); doch verzoend met elkander door het kruis van Christus zullen zij eenmaal onder Zijnen scepter elkanders heil vervolledigen, met elkander voor eeuwig vereenigd, doch in één gesmolten - nimmer.'

Hoe triomfeert hier de toon van afzondering, - want het is 't accent alleen van de passage dat ons thans bezig houdt. Mokkend of neerslachtig, lijdend of hoogmoedig, altijd spreekt zich in da Costa's leven het gevoel van eenzaamheid uit, naar een vervulling hakend doch haar verliezend in de vervulling zelf. De wanhoop, het leed, de macht van dat gevoel! Zij toonen zich bij da Costa in veelvuldigen vorm. Hij is in zekeren zin - in een zin die nader zal ontwikkeld worden, - de laatste van een geslacht. Hij heeft er de physische kenmerken van. Hij is niet in evenwicht met het leven. Hij mist de aanhoudende energie om zich aan het omringende leven te accom-

1) Aan Capadose 25 Juni 1822.
2) Aan W. de Clercq 27 April 1835.

modeeren. Zijn leven gaat met horten, het beweegt zich tusschen steile overgangen van daling tot verheffing. ‘Of overspannen, of schier levenloos; daartusschen verdeelt zich mijn leven,’ zegt hij[1]. Er is iets in hem ‘gestorven’, zijn ‘gestalte is die van een dor en mat land zonder water[2].’ Hij moet opbruisen om zijn onvermogen te overwinnen.

‘Da Costa is gemaakt om een Paulus te zijn,’ zegt Bilderdijk van hem; ‘hij moet opbruischen.’[3]

Het is het mouvement in zijn poëzie:

> Ik ben vermoeid van 't kruipen over de aard!

Het gaat ‘bij hem steeds: Ex profundis.’[4] Uit de diepten opwaarts, maar steeds uit de diepten.

Waar hij het leven en de menschen naderen wil, daar ontwijken ze hem. ‘Hoe komt het toch,’ klaagt hij aan Willem de Clercq, ‘dat dit vermoeden (dit wantrouwen in mij) altijd door u juist *dan* geuit wordt, wanneer ik u te nakom met mijne kwellingen: - waardoor het dan eerder den schijn heeft van eene *afweering*, dan van eene broederlijke deelneming?’[5] Zijn vrienden noemen hem Felix, den gelukkige, ‘omdat hij zoovele zegeningen en weinig tegenspoed heeft of gehad heeft’[6]; maar hij zelf bekent, dat het leven hem nooit iets gratis gegeven heeft.[7] Het is voor hem altijd een worsteling geweest tegen weerstrevende machten, - ex profundis.

In 't binnenste van zijn hart over*ziet*[8] da Costa dien strijd. Hij is niet instinctief een worstelaar. En hier komen wij tot den grond van zijn afgescheidenheid. Want hij ligt dieper dan zijn lichamelijk lijden, dan zijn Joodsche afkomst, dan zijn nerveuze aard. Da Costa is van het vorstelijk geslacht der dichters. Hij is een schepper, een ordenaar van leven. Hij is een ziener. Hij heeft een vonk van het hoogste: echte individualiteit. Hij grijpt het leven aan alsof het buiten hem stond.

1) Aan W. van Hogendorp 4 Maart 1821.
2) Aan Dr. Capadose 20 Oct. 1836, 10 Febr. 1832.
3) Bilderdijk aan W. de Clercq 12 Maart 1823.
4) Da Costa aan W. de Clercq, 14 Oct. 1836.
5) Aan W. de Clerq 16 Oct. 1838.
6) D.v. Hogendorp aan A. Capadose, 29 Juni 1826.
7) Aan W. de Clercq.
8) Aan W. de Clercq 15 Aug. 1838: ‘Bij mij blijft het bij een zielverteerend ZIEN... *oogen* en geen *handen*. Dit is de moeilijkheid van mijn weg in *alles*.’

Mogen zijn vrienden het hoogmoed heeten,[1] mag hij zelf in een zijner intiemste bekentenissen van ‘het bloot verstandelijke spreken, dat zoo nauw met geheel zijn geestelijk bestaan verwikkeld was,’ of hij het weten wilde of niet er was iets *diamantachtigs* in hem.[2] Zooals Willem de Clercq, die het beeld van da Costa het zuiverst in zijn ziel heeft opgevangen, het eenmaal uitdrukte na een Bijbelverklaring van zijn vriend: ‘Men wenscht gaarne iemand die de spijs voorsnijdt mede te zien eten.’ En dat gevoel had men ten opzichte van da Costa niet altijd, er bleef een afstand. Hij had iets verborgens, iets ontastbaars, iets onherleidbaars. Zelfs dan, wanneer de bazuinen der engelen tot het eeuwige leven opriepen, zou hij zich, ja met de geloovigen vereenigen, doch inéensmelten - nimmer!

Vox Humana.

> Indien de aarde zelf dus geduldig is, Waarom zou mijn ziel blijven toornen?
>
> Rabbi Juda Halevi.
> ‘Het is mij somtijds, alsof ik in deze ondervindingen eenigzins beginne te leeren mij in stilte aan mijnen God over te geven, en op Hem te wachten.’
>
> Da Costa aan Capadose, 1832.

Waarom bezitten wij geen dagboek van da Costa evenals wij er een van Willem de Clercq hebben?

Wordt deze vraag die een wensch in zich sluit gesteld, men zou kunnen antwoorden dat wij in een dagboek van da Costa toch nooit zouden vinden, wat wij van een dagboek verlangen. Immers hij telt de feiten van het leven alleeen in zoover ze de typen zijn van een hooger geestesbestaan. Hij heeft geen lust in de gebeurtenissen op zich zelf. Hij zou ze willen uitwisschen om alleen ideale lijnen te laten overblijven. ‘Alles

1) D.v. Hogendorp aan W.v. Hogendorp 24 Nov. 1824.
2) Da Costa aan W. de Clercq 11 Sept. 1835: ‘zonder mij evenwel (zelfs mijne natuur weet dit beter!) iets van dat *diamantachtige* toe te eigenen, maar wel die nauwe verwikkeling van het bloot verstandelijke’ enz.

ging in Bijbelsche termen,' - noteert Willem de Clercq in zijn dagboek[1] na een onderhoud met zijn vriend, en het had over zeer persoonlijke zaken geloopen, - 'wie hem niet kende, zoude hem misschien niet verstaan hebben.'

Stichting was voor da Costa de hoofdzaak bij de mededeeling van een feit. Wanneer hij aan een goed vriend een wandeling beschrijft in gezelschap van oudere en vrome vriendinnen op een buiten bij Haarlem ondernomen, drijft zijn pen hem tot deze woorden: 'Ik had nog nooit dat ondervonden bij het aanschouwen der zichtbare schepping, hetgeen ik toen mocht genieten, al gaande en wandelende met dierbare medegetrokkenen en medeverbondenen en met haar overal in de dingen der schepping gewezen wordende op de verborgenheden van verlossing, heiligmaking en zaligheid.'[2]

Wat zouden wij - ik bedoel wij, wereldsche menschen, - aan een dagboek in zulke termen hebben! Omdat er een natuurlijke da Costa is. Er is een da Costa, die ongedwongen is, die hartelijk is, die aan de eerste goede opwelling gehoor geeft, die wanneer hem zijn oudste zoon geboren wordt chirurgijn en baker om den hals vliegt[3], een da Costa dien men om zijn eenvoud heeft liefgehad, zooals weinigen geliefd zijn geworden.[4] Hij was opgeruimd, hij kon opgeruimd wezen en hij had het heusche kenmerk van een groot man: Kinderlijkheid in den omgang. Maar die eenvoudige bestanddeelen van zijn aard hebben moeite om zich te vereenigen met de heftiger zijde van zijn geest. Dat instinctieve leven, zoodra hij het uiten wil, wordt verzwolgen door passie en verdriet - door conventie ook, want hij leefde in een kleinen kring. In zijn geschreven woord verstuift het.

Er komt slechts één moment in Da Costa's leven dat zijn oordeel onbevangen de dingen in hun werkelijkheid opneemt. Wanneer hij tegen het jaar 1838 de veertig nadert - een crisis in het leven van ieder man, - grijpt een ontwikkeling bij hem plaats. Zijn gezondheid bevestigt zich, zijn blik wordt ruimer; hij maakt zich los uit de eng geclassificeerde vormen

1) Particuliere Aanteekeningen v.W. de Clercq Nov. 1827. Vgl. ook Da Costa Paulus dl. I. Bekeering van Saul.
2) Da Costa aan W. de Clercq 2 Aug. 1828.
3) Particuliere Aant. W. de Clercq 9 Jan. 1825.
4) W. de Clercq aan S. Muller 16 Nov. 1825 (hs. Bibl. Mij. van Letterk.): 'een soort van kinderlijkheid, die - onafscheidelijk aan hem verbindt.'

van zijn denken.[1] De periode van zijn politieke en kerkelijke orthodoxie was afgeloopen.[2] Eertijds had hij als nieuw bekeerd Christen op de bazuin geblazen om de wallen van het liberale Jericho te doen instorten. Hij was alleen gebleven in den strijd; hij was door ziekte en door tegenspoed overweldigd, een geslagen man; de stroomingen in het kerkelijk en geestelijk leven waren op zijde van hem gegaan; hij was vernederd. Maar in die vernedering groeide bij hem een nieuw leven: het zou zich in zijn werk na 1840 openbaren.

Een pauze valt voor in zijn bestaan omstreeks dat jaar 1838. Dan overziet hij den afgelegden weg, hij oordeelt over zich zelf, gul, effen en billijk als over een makker, dien men op gelijk terrein ontmoet, - straks breken weder de jaren van strijd aan. Maar de omstreken van het jaar 1838 zijn een rust. Het is het unieke moment waarop wij nu en dan de zuiver menschelijke stem van da Costa kunnen vernemen.

'Wij zijn toch in den grond ook groote kinders,'[3] zegt hij eenmaal in die dagen aan zijn vriend Capadose, nadat zij samen getwist hadden. En aan de Clercq schrijft hij: 'Ik had weder noodig neergezet te worden. Wat zal ik zeggen? Ik ben niet beter dan mijne vaderen, een rechte weerstrevige Israëliet in de woestijn die Canaän wel zonder strijd, slag of stoot, zoude willen binnengaan.'[4]

Hij was jaloersch van Luther. In den Duitschen hervormer gevoelde hij wat hem zelf ontbrak: het krachtig, ja onbesuisd voorwaartsgaan. 'Niemand heeft voor mij iets waarop ik meer jaloersch ben dan Luther.'[5] Soms wanneer hij terug zag

1) Da Costa aan Capadose 3 Febr. 1838. 'bij mijnen inderdaad beterenden toestand van gezondheid, zijn wij begonnen zelve de arme buurt in onze nabijheid eens door te wandelen en de woningen der armen met het Woord Gods te bezoeken.... mededeeling niet slechts *van verre* maar ook *van nabij*.' April 1838. 'Ik heb geleerd dat sommige dingen vooral in de wetenschap en in het leven der maatschappij op *neutraal* territoir staan; en het zondige of onzondige daarbij eenig afhangt van het geloof.' Geheel veranderde inzichten sinds een jaar of anderhalf omtrent drukkunst, stoom, vaccine, strijd over dit laatste onderwerp met Capadose.
2) Zoo noemt W. de Clercq het. Particuliere aanteekeningen van 21 Aug. 1836 '*Israël en Nederland* nog eens gelezen. Toen verwachtten wij politieke en kerkelijke orthodoxie; nu meer iets geestelijks.'
3) Da Costa aan Capadose Jan. 1839.
4) Da Costa aan W. de Clercq 10 Febr. 1837.
5) Willem de Clercq naar zijn dagboek 1888, II 238

naar den ‘Isaac da Costa die voor 13 jaren de bazuin blies,’ ontging hem het verband tusschen den strijder van voorheen en den gedrukten man van thans.[1] Maar dan ook stond het hem duidelijk voor den geest hoe noodig het was, dat die stem van den politieken en kerkelijken hervormer met zijn protest tegen den geest der eeuw thans voor goed had uitgeklonken.[2] Hij zag zijn tekortkomingen in van toenmaals -, de zonde van den trotsaard, die in de dagen zelf zijner bekeering door honderd driften vervoerd, de beste gaven van God had teruggestooten.[3] Met dat al erkende hij zijn strijdschriften tegen den eeuwgeest, - zijn *Bezwaren*, zijn *Sadduceën*, - als echte kinderen van zijn brein. Zij hadden hem onmogelijk gemaakt in de groote maatschappij; om 't even, toen er sprake van was in een openbare betrekking geplaatst te worden, verklaarde hij: ‘Ik wensch nimmer als een ander beschouwd te worden, dan als de schrijver der *Bezwaren* en der *Sadduceeën*.’[4]

Dat is de natuurlijke da Costa. En hoevele zijner woorden zouden wij hierbij kunnen voegen uit die zelfde jaren, snijdend in de diepten van zijn denken, als dit stoute gezegde: ‘Ik wist dat er een Athëist en een Dëist in mij was, maar sedert ik Hengstenberg las, zie ik dat er ook een Panthëist in mij zij’;[5] of spelend met een teekenachtige uitdrukking in de opgewektheid van den arbeid: ‘De geest is in de raderen.’[6] Die da Costa had ons een dagboek kunnen geven, en hij zou ons daarmeê den weg hebben gewezen hoe den *mensch* in hem, dat wat wij allen aan hem bezitten, nader bij te komen.

Hij zou in dat dagboek misschien het een en ander over zijn kinderjaren hebben medegedeeld; nu zijn ze ons bijna geheel gesloten. Want da Costa sprak nooit over zijn jeugd, het herdenken gaf hem pijn. Hij had waarlijk niet over zijn ouders te klagen gehad, hun verlangen was geweest het leven goed voor hem te maken. Maar wat voor een ander de vroolijkste herinneringen zijn, daarvan keerde hij zijn gedachten af.

1) Da Costa aan W. de Clercq 21 Mei 1836.
2) Da Costa aan Capadose, zonder dagt. 1838.
3) Da Costa aan W. de Clercq 19 Mei 1836. (Uitgelaten passage uit een brief medegedeeld in W. de Clercq naar zijn dagboek II 232.)
4) Da Costa aan W. de Clercq 23 Maart 1839.
5) Part. Aant. van W. de Clercq 21 Jan. 1837.
6) Da Costa aan W. de Clercq 16 Dec. 1839.

‘De verjaardagen mijner kindschheid en jongelingschap, die mijne brave ouders mij steeds op allerlei wijze zochten te veraangenamen! weinigen weten hoe vol smarte en zielsbitterheid zij mij destijds waren!’ roept hij uit.[1] Toch komen er in deze jaren waarvan wij spreken, nu en dan brokjes van zijn jeugd voor da Costa's geest dagen; zij worden opgeroepen door een passage uit den Bijbel die hem in 't verleden terugverplaatst, of door het loutere toeval dat onuitputtelijk is in zijn combinaties. Ziehier een verhaal[2].

Het valt voor in Maart 1839. De familie da Costa was aan tafel; da Costa's moeder, sinds vele jaren in 't hoofd verzwakt, zat bij hen. Er wordt gesproken over Gerrit de Clercq, den lieveling van den dichter. Gerrit moest bij zijn aanstaande promotie van het gymnasium een oratie houden. Da Costa stelt daar belang in. Daar begon de oude Mevrouw op eens te spreken. De vrouw van den dichter schrikte, want het was een voor haar onverstaanbare taal; maar da Costa herkende den eersten versregel van zijn eigen Latijnsche oratie in 1811:

> Amphitryoniaden canto magnosque labores.[3]

Zijn moeder, dof voor al wat rondom haar voorviel, had de herinnering aan de promotie van haar zoon, door het verdriet van de lange jaren heen, bewaard. Of zij grootsch zal geweest zijn op haar knappen eenige in het jaar 1811!

Zoo spiegelt zich het verleden, hoe wij het ook willen weren, in het tegenwoordige. Het verleden heeft ook een vox humana, een zeer teedere menschenstem.

In de ridderzaal.
1798-1813.

> Vijftien jaren is mijn ouderdom, Maar mijn hart is als dat van een van tachtig.
> Rabbi Salomo ben Gabirol.

Ik ken slechts een van de portretten die in de zaal van da Costa's ouderlijk huis hingen. Het is dat van den dichter zelf

1) Da Costa aan Capadose 20 Jan. 1832.
2) Da Costa aan Capadose 16 Maart 1839.
3) Mr. H.J. Koenen, Levensberigt 310. Carmen de Herculeis laboribus.

als aankomend jongeling. In rok en jabot, in korten broek en lage schoenen met gespen zit hij daar losjes in den fauteuil, het eene been over het ander geslagen; de geestige kop voorovergebogen leunt op de hand; het is de houding en het costuum van een page, elegant en stemmig. Waar luistert hij naar? - of het gordijn op den achtergrond der schilderij gaat ritselen en weggeschoven wordt? Of daar zullen binnentreden de hooge gasten, zijn bloed- en aanverwanten, de Osorio's van het geslacht der graven van Trastamare en Lemos, de Belmontes, markiezen van Schonenberg, de Pacheco's, de Abendana's, - de hooge gasten zijner verbeelding?[1)]

Ik weet niet welke beeltenissen behalve het portret van den eenigen zoon daar verder aan den wand prijkten; maar ik ben zeker dat de fantasie van dien zoon de Amsterdamsche zaal tot de ridderhal van een Spaansch kasteel herschiep. Hij nam geen genoegen met de ‘subalterne rangen van den koophandel’, waartoe zijn voorvaders zich hadden moeten bescheiden kort na hun komst in Holland,[2)] toen Uriel da Costa en zijn broeders, in het begin der 17^{e} eeuw uit Portugal gevlucht, zich door de besnijdenis in het Joodsch-Portugeesche kerkgenootschap hadden laten inlijven. Zijn geslacht was vervallen; het had alleen de

1) Vgl. het art. in den *Navorscher, Adellijke geslachten onder de Israëlieten*, herdrukt in I. da Costa's, *Israël en de volken*, 2e druk 1873, p. 474. Aan W. van Hogendorp geeft da Costa, 12 Februari 1822, een overzicht van zijn afstamming en relaties: ‘Door het huwelijk van Joseph da Costa met eene vrouw van 't huis der Osorio's ben ik een afstammeling van de graven van Trastamare, mitsgaders van de koninklijke huizen van Portugal en Spanje en van geheel de grandesse van die landen van voor het einde der zestiende eeuw... Het graafschap en het majoraat van Souse is wettig in het bezit geraakt van de in Portugal overgebleven da Costa's; en ik heb daar geen de minste pretentie op te maken.’ Het bewijs zijner adellijke Portugeesche afkomst vond da Costa in de passage uit het *Exemplar humanae vitae* van *Uriel Acosta*: ‘Parentes habui ex ordine nobilium, qui a Judaeis originem trahebant.’ Daar bekeerde Joden op het Spaansche Schiereiland in de clienteel van een christelijk geslacht werden opgenomen en den naam van dat geslacht kregen, zoo duidt overeenkomst van naam nog geen bloedverwantschap aan, en de familiebetrekking tusschen Uriel Acosta en de Portugeesche gravenfamilie moet eerst worden uitgemaakt. Toen da Costa er in 1822 aan dacht zijn adel in Nederland te doen erkennen, gaf hij last om in Portugal eenige stukken te lichten, noodig voor het bewijzen zijner genealogie. (Aan W.v. Hogendorp, 7 Febr. 1822). Deze stukken zijn nooit gekomen, ten minste er wordt nergens melding van gemaakt.

2) Da Costa aan W.v. Hogendorp 12 Febr. 1822. Verschillende uitdrukkingen in het bovenstaande, ook al duid ik dit niet nader aan, zijn woordelijk uit den brief aan W. van Hogendorp overgenomen.

herinnering aan ouden luister kunnen ophouden door zijn huwelijksverbinding met aanzienlijke families, zelf was het nooit voor den dag gekomen. Het had niet geschitterd door den glans van rijkdom, weelde, vernuft en schoonheid[1] als de Capadose's, zoo nauw aan hen verwant. Het was nooit met de vorstenhoven van Europa in betrekking geweest als de Belmontes, door den keizer tot den rang van markies verheven. De da Costa's waren kooplieden van subalternen rang geweest.

Daarom ging zijn verbeelding terug tot het Spanje van Ferdinand en Isabella en van Karel V toen de da Costa's, Christenen uit Juda's stam, met de grandes van Castilië als hun gelijken verkeerden; - hij was er vast van overtuigd Hij zag hen op het slagveld, in den raad der vorsten, bij den praal van feesten, fiere mannen met den Joodschen trek op het gezicht, met het merk van hun oud vorstelijk bloed. Er was een mysterie in hun houding; van verre oostersche landen leefden herinneringen onder hen voort, en wanneer zij in den kathedraal van Toledo de heilige mis hadden bijgewoond herdachten zij in de eenzaamheid den glans van Salomo's tempel en het leed der ballingschap in Babylonië. Zulke gestalten verschenen voor den blik van den knaap in die Amsterdamsche zaal.

Zijn geest had behoefte aan het wonderbare. Hij leefde in ridder- en tooververhalen. Welk een vondst was voor hem de verzameling legenden en romans van het *Cabinet des feés!* hij las er dertig deelen van achter elkander uit.[2] Misschien werd hem de rest (want de collectie telt er een en veertig) door zijn vader afgenomen of onthouden.

Een ernstig man, de oude heer da Costa; een man van vormen, niet goed te spreken zoodra er iets ongewoons voorviel, ja driftig en licht uitvarend.[3] Hij leefde geïsoleerd, hij was

1) Capadose aan da Costa, 4 Dec. 1832. (Ook de Capadoses bezaten geen directe bewijzen van hun verwantschap met het Spaansche en Portugeesche geslacht Capadose, A. Capadose aan da Costa, 4 Juni 1836.) R.M. van Goens spreekt in zijn dagboek (dl. IV, VI hs. K.B. te 's Hage) 14 Dec. 1795, 9 Août 1796, etc.: 'des Juifs Portugais, de leur luxe, des Cappadoce et Pareira à Maarsen. De la vieille et belle Madame Capadoee de Londres.' Van Goens bedoelt de Portugeesche Joden, die hij in Den Haag heeft leeren kennen.

2) W. de Clercq, Part. Aant. 13 Maart 1823. Diner bij da Costa, waar een der gasten over de Ridderzaal van het slot Amerongen spreekt. 'Da C. had eens in zijn jeugd 30 delen van de Cabinet des fées agter elkander uitgelezen.'

3) Capadose aan D. van Hogendorp, 31 July 1826: 'D.C. heeft dat van zijn vader: op reis wat knorrig, enz.' Capad. aan W. de Clercq over de opvoeding van da Costa, Partic. Aant. 30 Juny 1822.
W. de Clercq noemt J. da C.'s vader: 'ontzettend driftig.' Part. Aant. 30 Januari 1822.

niet tevreden over den gang van zaken in de wereld. De omwenteling die ons land tot een Bataafsche republiek maakte en aan de Joden de burgerlijke emancipatie schonk, kwam voor hem ongewenscht.[1] De Portugeesche gemeente zag daar haar ondergang in als bevoorrechte stand van het Jodendom. Ze was een voornaam krank lichaam en de schok der revolutie bracht haar zedelijk en geldelijk verval aan 't licht, als bij zooveel andere kranke lichamen der 18e eeuw gebeurde. Niet dat Daniël da Costa, de vader van den dichter, persoonlijk bij de omwenteling te lijden heeft gehad, maar zij vermeerderde zijn gevoel van teruggetrokkenheid. En het huishouden ging gedrukt onder de ziekelijkheid van de moeder en de somberheid van den vader.

'Het was mijn ondervinding reeds als kind, bij menschen uitgesloten te zijn,'[2] zegt de dichter. Hij heeft in zijn eerste jeugd weinig omgang met vrienden gehad, de toon in huis duldde geen intimiteit. Zelfs de betrekking met Abraham Capadose[3] was geen loutere vriendschap. Tusschen de twee gezinnen da Costa en Capadose bestond een veete van jaren her, zooals ze slechts onder verwanten kan heerschen. Men was over en weer jaloersch in groote en kleine zaken; tijden lang zag men elkander niet; men kon elkander niet uitstaan. Was het oom Imanuel Capadose (hij, de broeder van Isaäc Capadose, Abrahams' vader, was met de zuster van Daniel da

1) In de papieren van W. Vreede en Langen betrekking hebbende op hun reis naar Amsterdam in Maart 1798 (het geboortejaar van I. da Costa) komen adressen van adhaesie voor der Hoogduitsche Joodsche gemeente en van de Directeuren der Joodsche Nieuwe gemeente aan den staatsgreep van 22 Jan. 1798 (R.A. Portef. Dassevaal no. 98). Deze laatsten noemen zich 'dat gedeelte der Bataven, dat men eertijds Joden noemde.' Da Costa verklaarde nog onder het Koningschap van Willem I, dat de Joden geen Nederlandsche Staatsburgers waren, hij hield aan het begrip van *natie* vast. Hoewel de Portugeesche gemeente zich onder het Keizerrijk afgescheiden hield, verkoos Napoleon I de Portugeesche Joden toch boven de Hoogduitsche, zooals hij bij de ontvangst der geestelijken te Utrecht in 1811 te kennen gaf: 'Zijt gij Portugeesche of Hoogduitsche Joden?' 'Hoogduitschen' was het antwoord. Waarop de Keizer: 'dan zijt gij zooveel te erger, "o, les Juifs sont la peste de mon Empire."' Brief van P. Hugenholtz aan M. Tydeman. (B.M.v. Lett. te Leiden hs. no. 977.)
2) Da Costa aan W. de Clercq. 5 Juni 1837.
3) A. Capadose was 22 Aug. 1795 geboren, I. da Costa 14 Jan. 1798.

Costa gehuwd) die de kameraadschap tusschen zijn twee veel belovende neven voorsprak? Ik zou het bijna denken, want beider familiën deden hun best om de harten der kinderen uiteen te houden en het bleef altijd een vriendschap met bitterheid en ijverzucht gemengd[1] tot op da Costa's en Capadose's bekeering en ook soms nog daarna.

Misschien was het in tegenstelling tot de verwaarloozing van het geloof in het huis der Capadose's,[2] dat de vader van da Costa zoo nauw op de vervulling der kerkelijke plichten in eigen huis toezag.

Al op zijn vijfde of zesde jaar ging Isaäe naar de synagoge. Wij zien hem daar, het tengere ventje, op Sabbath en feestdagen voor de gemeente te zamen met de weezen de afdeeling der Propheten zingen.[3] Het lied van Habakuk den profeet:

> Zijne heerlijkheid bedekte de hemelen - en er was een glans als des lichts, Hij had hoornen aan zijn hand, en aldaar was zijne sterkte verborgen. - De bergen zagen U en leden smart; de afgrond gaf zijne stem, hij hief zijne zijden op in de hoogte. De zon en de maan stonden stil in hare woning; met het licht gingen uwe pijlen daarhenen, met glans uwe bliksemende spies. Met gramschap tradt Gij door het land, met toorn dorschtet Gij de heidenen. - Als ik het hoorde zoo werd mijn buik beroerd; voor de stem hebben mijne lippen gebeefd. - De HEERE Heere is mijne sterkte; en Hij zal mijne voeten maken als der hinden, en Hij zal mij doen treden op mijne hoogten.

Wij hooren de kinderstemmetjes de Hebreeuwsche neusklanken opdreunen te midden der ruimte, schaarsch gevuld door mannen in witte met goud geborduurde mantels gekleed. Kwam de trots van het lied tot de kinderziel? Wij zouden het ons willen voorstellen: de jonge dichter op den toon van de woorden der profetie het gewelf ziende wijken, de majesteit van zijn Heer, den God Israëls, aanschouwend! Maar wij zouden

1) W. de Clercq aan S. Muller 16 Nov. 1825 (hs. Bibl. der Mij. v. Letterk.) Capadose's bekentenis aan W. de Clercq. Part. Aant. 1 Juni 1822. Da Costa aan Capadose 7 Juni 1822 enz.
2) Conversion de M. le docteur Capadose, p. 3: ‘dans la maison paternelle, je n'avais en que très-rarement l'occasion de voir prier ceux qui m'entouraient.’
3) Da Costa aan W. de Clercq. 11 Febr. 1834. Herinnering aan het jaar 1803 bij gelegenheid zijner overbrenging van Habakuk III. Dichtwerken p. 434.

door zulk een voorstelling niet de echte emoties van dat kinderhart vatten.

'O, die mij in alle opzichten zoo gevaarlijke vroegrijpheid!' zegt da Costa eenmaal in een bittere verzuchting[1], en hij bedoelt daarmede de ontwaking van zijn zelfgevoel dat het naïeve meêgaan met de gedachten van anderen had uitgedoofd. Hij hoorde geen stem in zich terugklinken, wanneer een ander in den dienst of in het gebed voorging. Om te kunnen zijn, moest zijn betrekking, ook tot het Hoogste, uitsluitend persoonlijk wezen. Hij mocht branden van een verlangen dat door de zorgen van zijn ouders niet bevredigd werd; hij mocht een toevlucht zoeken tegen de verwijten over zijn verstrooidheid en eigenzinnigheid in huis gehoord, het was niet in de synagoge of in het gezamenlijk gebed dat hij vertroost werd. Het ging hem als zijn held David:[2]

(Wat hoorde ik om die droomen niet al schimp?)
Ach! als mijn Vader dan
ook hij!) den driesten knaap terugwees.....
..... Ja, als mij vader beide
en moeder tegen was, ontfing Uw oor mijn klacht,
en Gij, ten antwoord, gaaft mij psalmen in den nacht.

Hij hoorde verre golven de belofte ruischen dat zijn dorst naar het oneindige eenmaal gelescht zou worden, hij hoorde de muziek van fluisterende liederen opstijgen, maar het was in de eenzaamheid dat die belofte en die verrukking tot hem kwamen. Zij waren voor hem en voor hem alleen bestemd. Arme, vroegrijpe, eenzame jeugd!

Zoo gingen zijn jongensjaren voorbij. Daar was succès op school, trots van ouders, bewondering en nijd van makkers; het gleed alles langs zijn ziel, hij nam het aan als een toegift; de wezenlijke gaaf van het leven was daarbinnen.

1) Da Costa aan Capadose, 19 Oct. 1835: 'Hoe is dan niet vaak mijne ziel begeerig naar het geloof en den werkkring van den ongeletterdsten en eenvoudigsten landman, of veel minder dan die, mits in zijne eenvoudigheid geloovende! Het ("mijn staat van droef heid en twijfel") is het gevolg mijner (in alles mij zoo gevaarlijke) *vroegrijpheid*.'
2) Door de vromen, die een scherpen blik hadden op den geestelijken hoogmoed van anderen is wel eens opgemerkt geworden dat da Costa zich te veel met David identificeerde. Gesprek van Kohlbrugge en W. de Clercq 22 Jan. 1839. W. de Clercq's Part. Aant. Er is daar natuurlijk niet sprake van dit gedicht, maar van een opstel in 'de Stemmen'.

Mocht ik raden, - en 't is toch iets meer dan raden, - zoo zou ik willen denken dat twee mannen hem voor den geest stonden op het oogenblik, toen zijn studietijd een aanvang nam.

De een was Uriel da Costa[1)], de overoudoom, die het geslacht in de 17e eeuw uit Portugal naar Amsterdam had gevoerd, de eenige historisch tastbare persoon onder de da Costa's. De andere was Imanuel Capadose, een stuk levende historie.

Uriel da Costa was een zwerver en zoeker. Van Christen Jood geworden, dan als hervormer van het Jodendom optredende, om ten slotte alle geloof aan een geopenbaarden godsdienst te verwerpen, trekt hij aan, stoot hij af, maar boeit de verbeelding. Hij was een mengsel van trots en opofferingszucht, van drift en berekening, van eergevoel en van onbeholpenheid. Het contrast van die elementen bewerkte zijn ongeluk. Ondanks de menschenverachting zijner latere jaren kon hij de worsteling met het leven niet ophouden en beging door een pistoolschot een zelfmoord. Hij is het type nog meer van den eenzelvige dan van den eenzame, er is iets onberekenbaars in hem; het leven schuift hem als onnut op zijde.

Tegenover die raadselachtige gestalte van de 17e eeuw de Jood op den overgang tusschen de 18e en 19e eeuw, Dr. Imanuel Capadose! Een man scherp van geest en tong, met eindelooze ressources. In dienst van Willem V had hij op 't punt gestaan den Stadhouder bij zijn vlucht in 1795 naar Engeland te begeleiden; later was hij lijfarts van Lodewijk Napoleon geworden en genoot zijn bijzondere gunst[2)]. Door het vertrouwen van zijn vorst beschikte hij over verborgen middelen om zijn wil te doen zegevieren; geen geheim bleef hem onbekend en wat hij eenmaal in 't zin had wist hij door te drijven. Zelfs schroomde hij niet de plannen van den grooten Napoleon te

1) Er bestaan veel getuigenissen dat de dichter zich geestelijk na aan Uriel da Costa verwant gevoelde. Toen de *Vaderlandsche Letteroefeningen* na de verschijning van da Costa's *Bezwaren* uit hatelijkheid een opstel publiceerden: *Geschiedkundige Byzonderheden aangaande Uriel d'Acosta* (jg. 1823.11.775-778), herkenden W. en D. van Hogendorp in Uriel of Gabriel's karakter hunnen vriend. D.v. Hogendorp aan W.v.H. 10 Jan. 1825.

2) Over I. Capadose Mr. H.J. Koenen. *Geschiedenis der Joden in Nederland*. In zijn journaal noteert G.K. van Hogendorp na het bijwonen van een feest aan het hof 23 Mei 1808: ‘j'ai remarqué notamment le médeein Cappadoce, fait chevalier de l'ordre à la dernière promotion, et qui etait *au cercle* avec sa femme.’ Verder da Costa aan W. de Clercq 4 Juli 1822, aan Capadose 8 Nov. 1822.

dwarsboomen, waar het gold de belangen van zijn Portugeesche natie te beschermen. Een wereldsch, cynisch, handig man, zonder geloof dan in het goed recht van zijn volk om door hun geest over de Christenen te heerschen.

Zoo waren de twee gestalten die de levenservaring vertegenwoordigden van den knaap, toen zijn gezichtskring niet langer bepaald zou blijven tot de omgeving van het ouderlijk huis: de eene gestalte, die van den driftigen enthousiast, door zijn goede zoowel als door zijn kwade eigenschappen naar een noodlottig einde heengedreven; de andere gestalte, die van den ‘slimmen’ levensvirtuoos, zonder hooge beginselen naar macht strevend, en triomfeerend.

En de enthousiast had zijn sympathie; maar er was toch ook een verlangen naar macht, een behoefte om te heerschen, in het hart van den knaap.

Het waren de jaren dat Holland bij het groote keizerrijk was ingelijfd, dat Napoleon zijn intocht deed in Amsterdam, - da Costa woonde de voorstellingen van Talma en la Duchesnois in het theater bij[1] - dat de Russische campagne voorviel, dat de strijd in Duitschland gevoerd werd die bij Leipzig beslist zou worden. De jonge student volgde onderwijl de lessen van professor David van Lennep aan het Athenaeum van Amsterdam.

Hij ontving op dat collegie zijn eerste inzicht in de werkelijkheid der historie. Ze waren dan toch gebeurd die geschienissen der Joden in het Heilige Land, in Spanje; het waren geen verhalen of droomherinneringen, maar ze hadden plaats gegrepen en ze konden wederom werkelijkheid worden. Dat Spaansche schiereiland waarop ieders oog gevestigd was, omdat van daar het sein voor den volksoorlog tegen de keizerlijke macht was uitgegaan, tot welke nieuwe bestemming was het geroepen? Zou de Joodsche macht door middel van Spanje, dat tweede vaderland der Joden, hersteld worden? Zou de belofte aan Juda gegeven dat de scepter nooit van zijn stam zou wijken, door middel van Spanje haar vervulling vinden?

O die droomer, nauwlijks uit zijn droom tot de werkelijkheid ontwaakt, vindt hij in haar weer stof tot nieuwe droomen!

In van Lennep's collegiekamer hing een genealogische tabel

1) Da Costa aan W.v. Hogendorp 6 Mei 1821.

van de koningen van Israël en Juda. Da Costa stond daarvoor te peinzen. ‘Heere, wilt Gij dan het huis van David nooit weder oprichten!’ In zijn ijver vergat hij zijn omgeving en bad overluid, zoodat zijn woorden gehoord werden[1].

‘De lente van het leven is mij tot een straf gemaakt. Bij de eerste ontwikkeling mijner jeugd, terwijl zich geest en lichaam pas bij mij vormden, overviel mij het verdriet, dat mij gedurende eenige jaren gefolterd heeft. De bloei en groei van mijn lichaam werd daardoor geruïneerd; het heeft de kracht van mijn geest en karakter ontwricht.’[2]

Deze woorden van da Costa hebben betrekking op het begin van zijn studietijd, zij zijn in een bezadigde stemming geschreven op een oogenblik van beraden vertrouwelijkheid. Zij geven zielsfeiten. Men mag ze niet voorbijgaan alsof ze een uiting waren van ziekelijkheid. Zij hebben in hun algemeene termen een bijzondere beteekenis voor het leven van den dichter in dit tijdperk. Immers hij komt dan uit de omlijsting van zijn ouderlijk huis te voorschijn; hij neemt nieuwe bestanddeelen van geestelijk leven op en er schiet kracht in de teêre plant van zijn verlangens, onder de schaduw van zijn afzondering gekoesterd. Ze zullen opbloeien te midden der algemeene herleving van den volksgeest in dat ten einde loopende jaar 1813! Neen! een macht weerhoudt den dichter, ontwricht hem.

Hij worstelt, niet als de Israël wiens heup ontwricht werd in de worsteling met den Ongenoemde, maar die ‘overmocht’;[3] hij worstelt en lijdt als het Israël van later tijden, ontwricht door den val zijner hoofdstad en van zijn tempel.[4] Dat is het type van da Costa's leven. Steeds wanneer het een keerpunt nadert waarop het zich zal gaan ontplooien, verspert een Macht den weg. Zij komt in allerlei vormen van ziekte, van armoede, van scheiding en zij dringt den dichter het lijdenspad op, dat zij voor hem heeft uitgekozen. Zoo ook hier, in den

1) Verhaal van prof. Koopmans aan W. de Clercq. Part. Aant. 24 Oct. 1838.
2) Da Costa aan W.v. Hogendorp, 31 Maart 1822.
3) Genesis XXXII, 25.
4) *Israël en de volken*: ‘de ontwrichting, die de val van Jeruzalems stad en tempel in geheel de zenuw van het Joodsche volk te weeg bracht.’

opgang zijner jeugd zijn bloei verflenst, zijn gezondheid geknakt, de veer van zijn karakter gebroken. Het zal hem nogmaals en nogmaals geschieden, het is zijn lot.

Ware het dat niet geweest, dan... want ik zie de mogelijkheid van een anderen Isaäc da Costa. Dat knaapje op de Amsterdamsche gracht met zijn heimwee naar het vreemde dat hem als een herinnering aantrok, - het was niet iets afgescheidens van het leven. Het leven kent geen afgescheidenheid. Er bestaan verschillende graden van ontwikkeling, er is teruggang van groei en er is overmaat van groei; maar, neem het waar ge het wilt, ieder brokje leven weerspiegelt den bouw van het algemeene leven, en met het leven van den geest gaat het eveneens. Terwijl da Costa in zijn afzondering dweept, is de gansche wereld met hem op reis naar Spanje en het Oosten, en zoekt er godsdienstige en poëtische indrukken, om de verlangens van haar hart te laven. Schlegel vertaalt Calderon, Chateaubriand aanvaardt een pelgrimstocht naar het Heilige Land als een vervolg op het dichten van zijn Génie du Christianisme, Lord Byron ontdekt de poëzie der Middellandsche zee, Goethe brengt het Oosten in zijn Divan naar de Rijnkanten over, - waar zou men ophouden!

Er bestaat bij da Costa een streven, half bewust, half onbewust, om zich bij dat werk van zijn tijd dadelijk aan te sluiten. Het is een verborgen ader gebleven. Hij koesterde het plan van een Spaansche geschiedenis, die een soort *Génie de la religion* zou zijn geworden, en hij heeft een groote reis willen ondernemen, zoodra zijn studie was afgeloopen.[1)] Daar zijn elementen voor een gansch andere loopbaan dan de zijne inderdaad is geweest. Maar zijn bestemming bond hem aan een kleinen kring en in plaats van energiek de wereld in te gaan, liet hij zich inwijden in de wereld van Bilderdijk.

Het was zijn bestemming; hij trok zich terug in de ridderzaal zijner verbeelding, daar in het ouderlijk huis op de Amsterdamsche gracht. Hoe komt uw gelaat zoo bleek? vragen hem de Castiliaansche edelen zijner fantazie. In zijn trots zwijgt hij, doch zonder het te willen legt hij de hand op het hart, daar gevoelt hij den doodelijken slag. Want waar ook een ridder moge gekwetst worden, de wond is altijd een hartewond.

1) Brieven aan W.v. Hogendorp, 1821, en Da Costa aan W.v.H., 29 Nov. 1820.

De Leidsman.
(1813-1816)

> Hij alleen was genoeg om mij te troosten. Want het licht van zijn gelaat
> was mijn lamp, En de lessen van zijn lippen mijn lekkernij.
> Rabbi Salomo ben Ruben.

'Burgwal' klinkt romantisch, maar 'Achterburgwal' drukt verlatenheid uit. Het behoorde dus tot de orde der dingen dat Bilderdijk in het jaar zijner diepste bekommernis (1813) een woning op den Achterburgwal van Amsterdam betrok. Slagers en bakkers belegerden dat huis[1)] en ze hieven hun oorlogskreet aan tot wraak over onbetaalde rekeningen (o burcht van den heer van Teisterbant!). De collectanten hadden in last de deur voorbij te gaan, - omdat daar geen giften te ontvangen waren? neen, omdat de leden van het armbestuur wisten dat Bilderdijk royaal zou geven, maar hij niets te missen had[2)] (de banier van Teisterbant wappert toch nog in de lucht). En Bilderdijk was tot dat peil van armoede gezonken, dat hij soms alleen den humor van zijn ellende gevoelde: 'Berouwt u de gang', voegt hij bij het verzoek aan een vriend om te zijnent te komen,[3)] 'ik zal de schoenen, die gij er aan verslijt ten mijnen koste doen lappen, zoodra ik rijk worde en dit moet welhaast gebeuren of daar wordt niets van.'

Soms ook gevoelde hij de rust van tot het uiterste gebracht te zijn: 'Veel laat ik over,' schrijft hij in een brief van berusting,[4)] 'dat ik gaarne afdeed; maar misschien is het spinrach, wat ik voor zijden weefsel hield en het af breken weldaad voor mij niet alleen.'

1) Voor het jaar 1813 kan ik deze krijgslustige slagers niet documenteeren. Maar in 1810 had Bilderdijk te lijden van een brutalen slager, die 'de buurt in onrust' bracht, zoo heftig drong hij op het afdoen zijner rekening aan. Bussingh aan Jo. de Vries, 26 en 31 Juli 1810. (Univ. Biblioth. Amsterdam.)
2) Het is door een dier leden aan W. de Clercq gezegd volgens zijn Part. Aant.
3) B. aan Jo, de Vries, 4 April 1813. (U.B. Amst.)
4) B. aan M. Tydeman, 6 April 1813. De belangrijke brief, waarvan het origineel in de collectie Luzac (Mij. van Ned. Letterk.) berust, komt niet voor in de briefwisseling tusschen B. en de Tydemans, maar is door H.W. Tydeman als bijlag bij B's Vaderlandsche Geschiedenis gedrukt. Het is een antwoord op den brief van M.T. Briefw. I 391.

In de zomermaand van 1813 werd de vijftienjarige Isaäc da Costa door zijn Joodschen leermeester bij Bilderdijk geïntroduceerd. De eerstelingen zijner Muze waren aan het hoofd der Hollandsche puikpoeeten vertoond en deze had er ‘iets goeds’ in gevonden. Het was een aanleiding voor da Costa om hem te bezoeken. Nieuwsgierigheid, misschien een soort overmoed dreef hem, geen bewondering voor den dichter; want hij kende Bilderdijks gedichten niet. Helmers, onlangs gestorven, was actueel. Men las ‘de Hollandsche Natie’; Bilderdijk werd niet gelezen, in 't huis der da Costa's was nooit een deel zijner poëzie verdwaald. Daar golden de Fransche klassieken als model, het Hollandsch was slechts een behulp, en voor den zoon van 't huis ging niets boven Homerus en Virgilius.

Isaäc da Costa en zijn leermeester wachtten in de zijkamer. Daar hoorden zij een slependen tred door de gang en Bilderdijk kwam binnen met zijn tweejarigen Lodewijk aan de hand. Geen ontzagwekkende en geen aantrekkelijke verschijning die ruige man met de pet op het hoofd en met de slordige huiskleeding. Gelukkig dat de jonge student weinig behoefde te zeggen; - het onderhoud werd voornamelijk met den leermeester gevoerd, - en hij ging heen met den indruk dat hij veel belangrijks had gehoord, en dat hij had zitten staren, en dat de lucht zeer zwaar was in die sombere woning, terwijl daar buiten het licht scheen op den verlaten Achterburgwal.

Toch was er van dat eerste oogenblik af een band tusschen da Costa en Bilderdijk. Het hart had gesproken en dit is geen phrase. Dichters zijn niet alleen menschen van gevoel, zij hebben voorgevoel. Die man met het felle oog en de scherpe stem in zijn armelijke omgeving werd voor da Costa het beeld van den eenzamen strijder[1] en de zucht van zijn verlangens trok hem wederom en wederom naar het huis op de verlaten gracht. Bilderdijk had bij den eersten oogopslag het geestvolle gezicht van den knaap opgemerkt. ‘Daar zal iets zeer groots van groeien’, had hij over da Costa aan zijn vrouw gezegd bij het terugkeeren in de huiskamer na het onderhoud met den joodschen leermeester en zijn leerling.[2]

Toen hij hem voor de tweede maal en alleen sprak, ging

1) Da Costa's Inleiding tot het IVe deel van Bilderdijk's brieven.
2) Part. Aant. van W. de Clercq 1822.

daar iets anders om, hij gevoelde dat hem een aanhankelijk hart te gemoet kwam en hij lei zijn hand zegenend op het hoofd van den jongeling en hij bad Gods zegen over hem af.[1] Bilderdijk nam bezit van da Costa. Herinnerde deze zich die ontmoeting, toen hij in zijn 'David' zijn held over zijn koningswijding liet spreken?

> Daar stond ik voor den man, uw dienstknecht, - zijn gelaat
> den worstlaar teeknend, die met tranen en gebeden
> genâ zocht nacht bij nacht voor de ongerechtigheden
> van 't volk dat hem verstiet....
> En hij, hij zag mij aan met vaderingewanden[2]
> of 't waar, en strekte lang de palmen zijner handen
> omhoog en over mij. Toen zalfde hij mijn hoofd
> met olie, in den naam zijns zenders hoog geloofd,
> met zalf niet slechts mijn baard en kleederzoom besproeiend,
> maar als des hemels daauw van Hermons toppen vloeiend,
> des harten binnenst overstelpend met een zacht
> en zalig zelfgevoel als van des Heeren kracht;
> en 'k kende me op dien stond volwassen man en koning,
> doch koning, tot geen glans vooreerst van machtbetooning
> geroepen, maar tot kamp en meenig zuuren gang
> en lange balligschap en doodsnood jaren lang.

'Met vaderingewanden!' Die Samuel is Bilderdijk. Hij had in da Costa een zoon en erfgenaam gevonden.

Een dichter heeft zich om het lot van zijn erfenis niet te bekommeren, zijn volk is zijn erfgenaam. Maar Bilderdijk is een zeer groot dichter - en onder dichter versta ik een schepper van geestelijk leven, - wiens erfenis niet dadelijk door zijn volk aanvaard kon worden. De man Bilderdijk is grooter dan zijn werk, en de man dien wij in hem raden kunnen en moeten, is veel grooter dan de man zooals hij zich in werkelijkheid vertoont, zelfs te midden van zijn intiemsten kring. Hij is het product eener Europeesche natie van den eersten rang

1) Bilderdijk aan Wiselins 5 April 1822: 'God verhoorde mij toen ik, hem ten tweedenmale tot mijnent ziende, met gevoel van zijn hart hem de hand op het hoofd lei, en zegende. -'
2) *Vaderingewanden* is de term aan Bilderdijk ontleend, waarmee hij zijn verhouding tot zijn discipels te kennen gaf. Zie o.a. het gedicht van 1822 aan A. Capadose.

die tot den tweeden of derden rang daalde. Hij is de laatste onder de helden van Holland en de eerste dichter van Nederland. Een held, dat is de man die een volledige wereld met zich omdraagt; maar die wereld van Bilderdijk wordt door een engen ring omheind, en zij wordt kleiner en kleiner totdat zij zich beperkt tot een enkel phaenomeen van zijn gemoedsleven, den strijd tusschen zijn rusteloozen aard en zijn behoefte aan eenheid.[1)]

Bilderdijk is een generaal zonder leger, hij is veldoverste en doet dienst als tirailleur. Hij heeft geen steunpunt. Goethe heeft zijn kring in Weimar, hij heeft de medewerking van de eerste geesten onder zijn landgenooten, zijn leven gaat in stijgende linie. Chateaubriand beschikt over een wereldtaal en de heerschende stelling van zijn volk. Bilderdijk daarentegen leeft te midden van burgerlieden blijmoedig over hun 'warm brood en heerlijke thee', menschen die 'bezet zijn met kransjens, met familiepartijen, met spreekbeurten in Felix Meritis,' menschen die zijn versjens 'juweelig' vinden en bedelen om een kraamlied bij de geboorte van hun jongste kindje of om een presentexemplaar voor hun boekenkast.[2)] Hi haat hen evenals zij van hun kant hem niet vertrouwen,[3)] en bij de eerste botsing knapt de betrekking af, maar hij weet zich niet boven hen te verheffen, omdat hij zelf een burgerman is. Bilderdijk is geen Teisterbant, hij behoort tot den middenstand, hij heeft nooit de houding van den edelman. Om het onderscheid te gevoelen moet men hem met een genie van gelijken inborst vergelijken, met Joseph de Maistre. Welk een waardigheid en

1) Bilderdijks Vaderlandsche Geschiedenis. XIII. p. 29-31. Eigen Levensgeschiedenis. 'Ik beschouw mijn geheel doorgeworsteld leven als een staat van aantrekking van God en terugstoting van mijne zijde..... onmatig ben ik uit den aart....'

2) Briefwisseling Bilderdijk-Tydeman. II 152. Brieven aan Bilderdijk (in hs. U. Bibloth. Amsterdam: 'O het leven - ons gegeven - is een onwaardeerbaar goed. Weg dan met alle zorgballast. - Ik ben jarig, de ontbijttafel was als versierd, warm brood, heerlijke thee.' (April 1808.) 'De kraamvrouw heb ik uw vers al voorgelezen, en krabbel dit voor haar bed met de pen van de baker, die bezig was een briefje aan den koekebakker voor kaneelkoekjes te schrijven. Mijne lieve vrouw is er door verkwikt.' (1809.) 'Uw vers is dan een juweeltje.' (1810.) Bilderdijk aan den zelfde: 'Ik heb zelf maar 1 exemplaar overig. Wilt ge dit echter, zoo zal ik 't u zenden, en van goeder hart.' (17 Sept. 1817. hs.).

3) 'Altoos was Bilderdijks hart mij suspect.' A. de Vries aan J. de Vries 1837

eenvoud in de Maistre's leven onder moeilijkheden, zeker niet geringer dan die waarmede Bilderdijk te worstelen had! Daar ziet men den invloed van heusche tradities en heusche voorouders. Bilderdijk is altijd afhankelijk. Ook geestelijk. Hij heeft zijn kennis zelden langs den koninklijken weg verkregen. Hij neemt wat hij vindt; in theologische achterbuurten, in emigrantensalons, in recensies[1]; hij raadt de dingen naar fragmenten en zijn geleerdheid heeft meestal een bijsmaak van dwaasheid. Hij kon tijdens den 'ondergang der eerste wereld' van onze oude republiek geen midden vinden, om zich in te bewegen. Hij wist niet voor wie hij sprak. Hij miste ieder ander steunpunt dan zich zelf. Daarom had Bilderdijk recht met zijn zegen den jongeling te begroeten, voor wien hij het fragmentarische van zijn werk kon samenvatten, om er den geest van in zijn gemoed over te storten. Hij stond daar als een richter van Israels ouden tijd; de wijding gevend aan het edele niewe leven, dat een vertroosting zocht voor zijn leed en zijn bekrompenheid. In de sombere woning van den Achterburgwal ontmoetten elkander twee zielsverlangens.

Wanneer het tweede en de volgende bezoeken van Isaäc da Costa aan Bilderdijks huis hebben plaats gehad, is niet overgeleverd. Ze zijn zeker een tijdlang afgebroken door de gebeurtenissen van het eind van 1813 en door de drukten voor Bilderdijk verbonden aan het bekleeden van het militaire auditeurschap in 1814. Een gewichtige tijd voor den ouden dichter de twee eerste jaren van het herstelde Nederland. Was er een plaats voor hem in het nieuwe rijk? De vraag werd nog voor het einde van 1815 definitief beslist. Nederland had voor een van zijn grootste burgers geen geregelden werkkring. Toen Bilderdijk voor een professoraat aan het Athenaeum van Amsterdam in aanmerking kwam, werd het ambt aan een minder man weggeschonken. Het was een catastrophe. Aan wien de schuld? Aan iedereen. Aan Bilderdijks vrienden en aan zijn vijanden[2], aan den vorst en aan de burgers, aan de

1) Men leert den oorsprong van vele van Bilderdijk's denkbeelden kennen uit het groote repertorium van 18e eeuwsche lectuur in R.M. van Goens' dagboeken. De invloed van Bilderdijks verblijf te Brunswijk wordt gewoonlijk onderschat.

2) Ik mag hier verwijzen naar het voortreffelijke werk van Dr. R.A. Kollewijn, *Bilderdijk, zijn leven en zijn werken*.

eigenzinnigheid van Bilderdijk zelf. Het was een conspiratie van gansch Nederland met Bilderdijk incluis tegen Bilderdijk. Men mocht hem niet, hij zou niet.

Bilderdijk had de wedergeboorte van Holland die hij gedurende de dagen der verdrukking in zijn liederen had voorspeld, met blijde zangen begroet. Hij meende zeker, als zoovelen, dat hij het had helpen geboren worden. Maar dan herkende hij zijn oude Holland niet in het rijk met een geschreven constitutie en verfranschte wetten[1]. Hij riep door zijn verbeelding voor zich zelf een eigen Holland in het leven. Hij schiep een land in de plaats van het rijk dat hem verstiet.

De kern der bevolking van dat land werd gevormd door de nakomelingen der oud-adellijke geslachten van Teisterbant, van Heusden, ‘waarin alleen de onvermengde Hollander overig is’. Van hun overoude rechten door de Burger-aristocratie der republiek beroofd, zien die afstammelingen, de de Bieën en de van Veen's, getroost op hun wapenschilden de teekenen der voorvaderlijke grootheid. Zij vertrouwen op den moed der ingezetenen van het land van Heusden, ‘die altijd de strijdbaarste en getrouwste soldaten uit Holland opleverden’, en zij herdenken bij alle troebelen door vreemde overheersching verwekt, ‘de verlossing van het Vlaamsche juk door Witte van Haemstede’. Die troebelen! niet anders dan een vervolg op de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten, het begin van Hollands verderf.

Zoo trekt Bilderdijk met een ruk de geschiedenis achteruit om het fantastisch-middeneeuwsche Holland tegenover het kleurlooze door ‘avonturiers en negocianten’ overheerde Nederland te plaatsen. Dat draagt hij met zich, dit veracht hij; het nadere hem niet.

Ook verovert hij voor zich zijn professoraat en zijn éénen leerling.

Ik kan me niet weerhouden om, hoe bekend ze ook zij, de briefpassage hier neer te schrijven, waarin hij om dien

1) Voor Bilderdijks stemming in 1814 en 1815 vestig ik de aandacht op twee nog niet gebruikte documenten: een brief aan Jo de Vries Maart 1814 (hs. U. Bibl. Amsterdam), en een eigenhandig geschreven nota, gedateerd: ‘In Holland 1815, 9. 1.’ gericht aan den Hoofddirecteur van policie te Amsterdam, in de collectie der papieren van J. Valckenaer ter Universiteits bibliotheek te Leiden. Vgl. Briefw. Tydeman II. 178 en catalog. Tydeman.

leerling vraagt. Hij ziet er zoo streng uit, Bilderdijk, en hij is toch zoo vreesachtig, waar het geldt iets voor zich te vragen.

Hij schrijft aan professor Tydeman te Leiden:

24 Mei 1815.

> Zekere jonge Heer d'Acosta, Jood, van veel geest en schranderheid, en die een uitnemend schoon Hollandsch vers maakt, zal cerstdaags met zijnen vader u komen onderhouden over den verderen aanleg zijner studien te Leyden, nadat hij 2 jaren onder Cras gestudeerd heeft. Ik had misschien er wel zooveel uit kunnen halen, om hem zelf een cursus van R. Recht en van Nederd, taal te geven; maar zijn vader vroeg mij raad; dus ik mocht niet anders dan hem naar de Universiteit wijzen; en ik achtte wel te doen, met hem aan u te bevelen, die hem wel op den echten en soliden weg zult willen helpen, en met mij meêwerken om hem smaak en gehechtheid aan het Jus Civile in te boezemen. Het zou mij innig grieven, zoo hij bedorven en op den algemeenen hedendaagschen weg raakte.

Prof. Tydeman begreep de bede onder de woorden en raadde aan, den jongen d'Acosta een jaar bij Bilderdijk les te doen nemen.

Die collegie-uren dijden soms tot halve dagen uit.

Bilderdijk kou geen onderwijs geven, hij vermocht niets te bewijzen, ‘omdat onze uitdrukkingen niet dan oneigen kunnen zijn, en nooit de zaak voorstellen, zooals wij ze duister gevoelen’.[1)] Zijn eenig streven was den leerling ‘naar een standpunt heen te wijzen, waaruit hij kon zien wat wij niet afteekenen en niet noemen of beschrijven kunnen.’

Het gezichtspunt waar Bilderdlijk Isaäc da Costa heenwees, was de eenheid van het bestaande. Eénheid was de sleutel van Bilderdijks beschouwingen. Ieder woord van de taal draagt volgens hem het teeken van zijn samenhang met het geheel en de ontleding van éen woord leidt tot de ontwikkeling van de geheele taal[2)]. Wanneer de taal verbastert verliezen de woorden hun stempel, zij worden karakterlooze, onsamenhangende brokken. In de volmaakte taal, door Adam in het

1) De aangehaalde woorden zijn getrokken uit Bilderdijk's briefwisseling met Wiselins over de erfzonde Dic. 1813 (ongedrukt, een copie daarvan in H.W. Tydeman's papieren, Biblioth. Mij. van Letterkunde. Het origineel is in het archief der familie Wiselius niet te vinden).

2) Bilderdijk aan H.W. Tydeman Nov. 1815. Briefw. II 139.

Paradijs gesproken, heerschte er zuivere harmonie tusschen eenheid en verscheidenheid; de taal werd niet gesproken, maar gesproken en gezongen tevens als poëzie en lied, gelijk de bewegingen van Adam een mengeling van dansen, zweven en gaan waren.[1] Het was een volledig leven, karakteristiek in ieder zijner uitingen en toch in volkomen evenwicht, wijzende op de volstrekte eenheid en volmaaktheid die alleen bij God is.

In de geschiedenis van ons land, zoo hoorde da Costa, ging het evenals in de taal. Er waren tijden geweest, dat het volksleven het oorspronkelijk verband, tusschen menschen gesteld, nabij was gekomen. Maar verbastering had de overhand gekregen, de merkteekenen van het leven waren uitgewischt, het besef der eenheid en van den samenhang was verdwenen. Ja, èn in de historie van ons land èn in de historie van Europa was het tijdperk aangebroken dat de uiterste grens van de verwijdering tusschen God en de menschheid was bereikt. Zij stonden thans lijnrecht tegenover elkander, de Macht van het Kwaad, de karakterloosheid, en de Macht van het Goede, de orde en de eenheid. Zoo was het geweest in de tijden van het Romeinsche keizerrijk toen de Messias der christenen verschenen was om de kloof te dempen. Nù waren de tijden gekomen dat de Messias der wereld verschijnen zou, om de aarde in haar geheel tot God terug te voeren. Want dat was het leven van het Heelal: een uitvloeien uit den boezem der Eenheid en een terugkeeren tot zijn Bron.

Zoo spleet de leermeester het alledaagsche leven en deelde het in het Ideaal en de verbasterde werkelijkheid. De leerling nu zag in het kleine bestaan zijner omgeving een strijd van wereldmachten. Iedere bijzonderheid kreeg haar beteekenis voor hem, engelen stegen en daalden voor zijn blik langs de ladder des levens, die tot het middenpunt van het Heelal reikte. En wanneer hij langs de grachten van zijn Amsterdam ging zag hij in het schijnsel der ondergaande zon het teeken van den naderenden dag des oordeels.

BYVANCK.

1) Bilderdijk: *de Dieren*. Da Costa bij W. de Clercq. Part. Aant. 1822.

Vooruitgang in Folklore en Ethnologie.

I.

Alles kan verklaard worden; in alle geval moet alles onderzocht worden; niets valt buiten het bereik der wetenschap, vooral ook niet de wetenschap zelve. Hare ontwikkeling, haar tegenwoordige toestand, de opkomst en het verval harer verschillende methoden behooren beschreven en verklaard te worden. In het algemeen zal ieder dit wel toegeven, maar hoe weinigen stellen feitelijk met eenige warmte belang in deze onderzoekingen. Dit komt doordat de echt wetenschappelijke geest, voor wien het kennen van feiten, hunne rangschikking en het zoeken van hunne wetten eene vreugde en een geluk is, minstens te vergelijken met die, welke gezonde kinderen, goede diners en eene fatsoenlijke betrekking met een ruim inkomen geven, zoo uiterst zelden gevonden wordt, ondanks de nog lang niet halve kennis van de klassieke talen, waaraan het beste deel onzer jeugd geofferd wordt, onze hoogere vakscholen en tallooze dithyramben op de eeuw der wetenschap. De echte minnaars der wetenschap stellen belang, ja innig belang in al haar doen en laten, in heel haar leven; niets, wat met haar samenhangt, is voor hen onbeduidend. Wanneer zij dan in hun gedachten eens nagaan, wat in al die verschillende onderdeelen der Groote, Algemeene al gedaan en gewerkt werd, wanneer zij vergelijken, hoe het staat met de beschrijving der feiten en met het zoeken en vinden van wetten in de verschillende vakken, dan treft hen telkens weer en telkens meer het groote onderscheid. In sommige wetenschappen vinden we eene vaste, internationale, rationeele terminologie en syste-

matische arbeidsverdeeling, zoodat men elkaar helpt en niet onnut, dubbel werk verricht; eene uitgewerkte, onwrikbaar door allen gekende en gehandhaafde methode en daarmeê eene uitsluiting van alle dilettanten; voldoende voorkennis in het bezit van alle medewerkers; publicaties die elkaâr steunen en onderstellen, en die niet telkens weêr van voren af aan beginnen; - en als resultaat dan een geregeld voortschrijden, eene voortdurende, onophoudelijke uitbreiding en dieper worden dezer wetenschappen. En wanneer we daarna met het reine, zuivere gevoel van ongestoorde tevredenheid, van bevrediging als bij het zien van eene volkomen gaaf gepolijste, glad en gemakkelijk werkende machine, die rustig doet, al wat ze moet doen en kan doen, ons wenden tot sommige andere wetenschappen, hoe leelijk en hatelijk wordt dan dit gevoel verstoord! In die andere vinden wij al het zoo even genoemde omgekeerd. De terminologie wordt hier door ieder op eigen houtje veranderd (soms van hoofdstuk tot hoofdstuk); men rept zich om half werk uit te geven uit vrees, dat een ander vóór mocht zijn, als gold het systemen van spaarkachels; een onafgebroken reeks van handboeken, die geen enkel onderwerp voldoende behandelen uit... plaatsgebrek (heusch, uit geen ander gebrek); als methode een persoonlijk gewijzigd potpourri: een beetje vergelijken, een beetje gezond verstand, een beetje willekeurige axioma's, maar vooral niet doorgevoerd, wat juist haast altijd nog een curieus resultaat zou geven; ‘la carrière ouverte aux dillettants’, iedere beunhaas met eere toegelaten en vooral zéér luid meêsprekend; alleromslachtigst alles weêr meêgedeeld, wat zelfs half-competenten al van buiten moesten weten; en als volmaakt natuurlijk resultaat onnoemelijk veel aardige ideeën, tegenstrijdige methoden en denkbeelden bij de medewerkers, weinig en stooterige vooruitgang, minachting bij de mannen der betere studies.

Wie nu zulk een onderscheid ziet, krijgt een stoot in zijn denken, en die opwekkende stoot wordt pijnlijk, als hij daarbij bespeurt, dat wetenschappen van die eerste verrukkelijke type vooral te vinden zijn bij verschijnselen, die het menschdom maar kalm interesseeren, waarvan het zeer weinig of slechts zeer indirect nut te verwachten heeft; terwijl het tweede type vrijwel algemeen is bij de wetenschappen, die den mensch en de maatschappij tot object hebben.

Deze waarneming dwingt nu toch tot nadenken over de oorzaken van zoo verschillend snellen vooruitgang. Zij, die hierover het meest hebben nagedacht en die over eene kennis van vele wetenschappen beschikken, veelzijdig genoeg om hen niet door onkunde te doen dwalen[1)], hebben dit probleem gewoonlijk trachten op te lossen door te wijzen op de meerdere of mindere gecompliceerdheid van de verschijnselen, welke in de verschillende vakken behandeld worden. De wiskunde en de astronomie behandelen heel wat eenvoudiger verschijnselen dan de psychologie en de oekonomie, en hebben dan ook daaraan evenredig zekerder en meer resultaten opgeleverd. Op nog eene andere omstandigheid heeft men ter oplossing van ons vraagstuk gewezen, n.l. op de mogelijkheid om in de eene of andere wetenschap het experiment al of niet toe te passen; het spreekt dan ook wel van zelf, dat, waar dit mooglijk is, de conclusie veel vaster, het verder vorschen veel geregelder en gemakkelijker moet wezen. Maar toch deze omstandigheden en meer dergelijke schijnen mij misschien voldoende toe om het groote verschil in rijkdom en zekerheid der resultaten van de verschillende wetenschappen te verklaren, maar zeker niet om hunne verschillen in manier van optreden en werken, in dagelijksche allures afdoende op te helderen; immers, een wetenschap kan zeer wel door de groote moeielijkheden van haar stof slechts weinige resultaten aanbieden en toch uitstekend goed bewerkt worden. Daartoe moet men vooral op drie andere omstandigheden letten, die niet zoozeer betrekking hebben op den stand van het materiaal, maar daarentegen in hooge mate invloed hebben op de personen der vorschers zelve, en daarmede op hunne wijze van werken; want waarlijk òok de mannen der wetenschap zijn menschen en geene onderzoekings-automaten.

In de eerste plaats is van het grootste gewicht, of en in hoeverre de eene of andere wetenschap praktisch is, beteekenis heeft voor het actieve leven der menschelijke behoeften, en vooral ook of, om in deze praktische behoefte te voorzien, het noodig is, dat de theoretische wetenschap zeer hoog ontwikkeld, 't bepaalde resultaat zeer zeker en nauwkeurig zij, of wel dat het omgekeerde het geval is, en ieder resultaat, hoe wankelend ook, in den dienst der praktijk geprest kan worden. Zuiver

1) Comte, Mill, Spencer, Wundt, Masaryk, etc.

theoretische wetenschappen zouden zeker het allerverste zijn, indien de enge verhouding tot de praktijk weêr niet als goed gevolg had, dat het kalme rein theoretische belang er wat door verhoogd en meer tot arbeid prikkelend wordt. Voor de praktijk belangrijke wetenschappen, wier resultaten echter volkomen juist moeten zijn, om ook maar even gebruikt te kunnen worden, zullen zoo niet 't snelst, dan toch op den duur 't hoogst ontwikkeld zijn. Maar heel treurig staat 't met de vele, die de praktijk van iederen dag gebruikt, zonder dat de juistheid harer gegevens eene condito sine qua non van dit gebruik is. Vlug en vluchtig moeten dan hypothesen als resultaten voorgedragen worden, langzame nauwkeurigheid wordt geminacht, geestige praatjes gelden als onderzoekingen, de overtuigende kracht van een betoog zal meer liggen in het conform zijn der conclusiën aan onze wenschen en vooroordeelen, dan in het streng doorvoeren eener beproefde methode. Alle geestes- en sociale wetenschappen verkeerden tot voor zéér korten tijd of verkeeren nog in dezen toestand. Hun enorme praktische beteekenis, die geen uitstel voor een onderzoek duldt en zich graag tevreden stelt met aangename schijnresultaten, is nog altijd hun verderf.

De tweede omstandigheid, die een zeer goeden, maar vooral ook een zeer kwaden invloed op den vooruitgang en den aard eener wetenschap kan hebben, is hare populariteit. De goede zijde der populariteit ziet men terstond: de medewerkers stroomen uit ruimer kring toe, daar immers de populaire wetenschap meer bekend is, en er dus meer kans bestaat, dat de voor haar geschikte personen tijdig met haar in aanraking komen; zij zullen talrijker zijn, daar de eer en de belooningen grooter zullen wezen, waardoor het materieel aan meerdere personen mooglijk wordt zich aan haar te wijden; de staat en particulieren zullen meer hulpmiddelen te harer beschikking stellen, wat voor vele en belangrijke onderzoekingen van beslissend belang is. Die populariteit is dus waarlijk van heel groote beteekenis - voor de heele maatschappij, dus voor ons allen. Want immers, wetenschap is geordende, volledige, bruikbaar gemaakte kennis en ervaring, 't spreekt dus van zelf, dat haast alle vooruitgang, op welk gebied ook, alle vermeerdering en verheffing en verspreiding van levensblijdschap van hare ontwikkeling afhangt; deze is niet mogelijk zonder medewerkers

en hulpmiddelen; impopulaire wetenschappen lijden aan beide gebrek, en daar de populariteit lang niet altijd evenredig is met het belang der wetenschap voor het menschdom, is het niet moeielijk na te gaan, van hoe nadeelige beteekenis die impopulariteit vaak wezen kan, niet alleen voor de wetenschap zelve, maar ook voor ons. Dat men dit in het algemeen zoo weinig inziet, of wel ondanks dit inzicht zoo weinig consequent er naar handelt, mag als eene der noodlottigste domheden beschouwd worden. O, hoe veel verder konden wij zijn! - Gelukkig heeft deze zelfde treurige omstandigheid ook heel goede gevolgen: zij houdt de eerzuchtigen ver, die de wetenschap slechts beoefenen om hare materieele voordeelen en van wie het echte, trouwe werk dus zeker niet verwacht kan worden; en dan de impopulaire vorschers behoeven ook geene rekening te houden met het humeurige, ijdele, slap denkende publiek, zij behoeven hunne publicaties niet te doen afwijken van de strenge eischen van het vak en er causeriën van te maken, aardig, licht, niet te precies en niet te belangrijk. O, hoe rustig en goed hebben het die impopulaire vorschers, hoe mooi en naar hartelust rijk en precies en droog en streng mogen zij hun werk maken! Alleen zulk werk kan op den duur goed zijn, waarbij volmaakt streng op de eischen van het vak alleen gelet wordt, en niet tevens gestreefd wordt naar pleizierige lektuur voor leeken en nieuwsgierigen. Een droevig gevolg van zoo'n streven naar mooischrijven in een wetenschap, zal heel vaak ook nog dit zijn, dat de echte goede vaklui daardoor geminacht worden, zoo zij aan die mode niet meedoen, en alleen juist, goed werk blijven leveren; of wel dat dezen hun talent forceeren, en probeeren wat ze niet of alleen met onevenredig veel moeite kunnen, wat dus op verspilling hunner kostbare kracht neerkomt.

Het slechtst er aan toe zijn wel de goede werkers in die wetenschappen, die in beide vormen zoowat bestaan kunnen: populair en streng exakt; dan zal er altijd een zekere tendenzbestaan om te vereenigen, om populair te zijn, en toch exakt te blijven - natuurlijk eene onmogelijke combinatie. Een stroom van geachte, bekende, invloedrijke brochure- en artikelschrijvers komt zoo de wetenschap binnen; hoe moeielijk wordt 't nu voor de betere, voor de vakmannen met een luid sprekend, wetenschappelijk geweten, om onverbiddelijk streng en

nauwkeurig te blijven. Dat de geestes- en sociale wetenschappen (voor zoover ze niet het geluk hebben heel moeielijk te zijn en vrij veel voorkennis te vereischen) hieraan lijden, kan men hun helaas duidelijk aanzien. Zij zijn rijk aan brochures, aan populaire tijdschriften, aan geestige hypothesen overrijk, maar aan lang doorgevoerde, naar volmaakte nauwkeurigheid strevende monographieën zijn zij broodarm.

Ten slotte willen wij nog eene interessante omstandigheid noemen, die van het grootste gewicht is voor het eigenaardige karakter en de snelheid der ontwikkeling eener wetenschap, en die toch haast altijd overgeslagen wordt: ik bedoel het karakter van hare vorschers, hare werklieden. In het algemeen wordt op deze groote bron van verklaringen voor alle verschijnselen, waarin menschen betrokken zijn, veel te weinig gelet. Van eene wetenschap van het karakter (de karakterologie) zijn niet meer dan eerste aanvangetjes voorhanden; een wonder is het dus niet, dat men dit algemeen verklaringsprincipe zoo weinig gebruikt. Maar jammer is 't wel, want 't spreekt toch zoo van zelf, dat bepaalde soorten van arbeid verricht zullen worden door bepaalde groepen van menschen met zekere eigenaardigheden in hun karakter, en een natuurlijk, onvermijdelijk gevolg hiervan moet weêr zijn, dat deze arbeid den invloed ondergaat van het eigenaardige karakter der arbeiders. Dat het voorkomen, de heele manier van doen van een wetenschap ook in hooge mate van het karakter harer vorschers afhankelijk is, behoeft dus nauwelijks betoog. Welke karakters tot eene wetenschap aangetrokken zullen worden, is derhalve van het grootste gewicht: het hangt af van haar object, den aard van haar werk, hare methoden en helaas vooral ook van hare maatschappelijke positie en van de praktische voordeelen, die zij haar mannen aanbiedt. De zaak is dus niet zoo eenvoudig, dat tot de precieze wetenschappen (om de exakten zoo even te noemen) de precieze mannen zich aangetrokken zullen voelen, en tot de praktische, de aktieve, praktische menschen, enz. Neen, de wijze, waarop eene wetenschap een bepaald karakter zal aantrekken om zich aan haar te wijden, hangt niet altijd zoo direkt met haar eigen hoofdtrek samen; de nevenomstandigheden hebben grooten invloed en dus zal niet eenvoudig het karakter der bepaalde wetenschap verwante personen aantrekken, door wier werk het weêr zelf verhoogd en versterkt zal worden;

het proces wordt gecompliceerder door die bijbekoorlijkheden en attracties eener gegeven wetenschap. Aan de rechtswetenschap wijden zich ongetwijfeld zeer vele personen, die toch niet door hare eigene karaktertrekken, welke ook, aangetrokken worden; andere voordeelen lokken hen; en hoewel nu deze geheel onwetenschappelijke personen, helaas door de examens waarlijk niet buitengesloten! wel niet het meeste werk in deze wetenschap verrichten, kan het toch niet anders of als quasicompetent publiek, van te meer invloed door hunne maatschappelijk vaak machtige positie, moet hun karakter een noodlottigen invloed op deze wetenschap uitoefenen. Om even bij deze rechtswetenschap te blijven, daar bij haar de omstandigheden, waarop wij wijzen, en hun invloed zich zoo bijzonder duidelijk vertoonen, zoo noemen wij nog twee andere groepen van karakters, die door nevenomstandigheden tot haar aangetrokken, een bijzonder ongunstigen invloed op hare arbeidswijze uitoefenen, n.l. de praktische menschen in lageren zin en de echte subtiele advokaten-geesten. De eersten willen een vrij wel direkt, spoedig bereikbaar, praktisch resultaat van iederen arbeid zien, het echte langzame vorschen staat hun tegen; van daar hunne voorliefde, die heel hunne wetenschap beheerscht, tot groot gevaar voor de maatschappij, voor reglementen en politie, hun stellen van straffen boven opvoeding en preventie. De invloed der tweede karakters, der subtiele raisonneurs, is nog duidelijker en aan hen is zeker wel voor een groot deel toe te schrijven, dat ook met den besten wil van eene eigenlijke, streng wetenschappelijke methode in hare onderzoekingen nauwelijks een spoor te ontdekken valt, en dat boeken als het bekende, groote werk van Demolombe nog als standaardwerken kunnen gelden. Omgekeerd: tot vakken als wiskunde of astronomie kan haast niemand zich door bijomstandigheden aangetrokken voelen; een ‘mariage de raison’ is hier onmogelijk: de onderzoekingen in deze vakken toonen ook wel de voortreffelijkheid van kinderen uit ‘mariages d' amour’ aan. En dan op de hoogte, waarop deze vakken nu eenmaal staan, zijn bijna alle zelfstandige onderzoekingen zeer moeielijk, vereischen groote ontwikkeling in elk geval van de eene of andere hoedanigheid, van verstand, observatie of concentratie-vermogen, geduld, enz.; alleen zeer begaafden, geschikten voor den wetenschappelijken arbeid in het algemeen en voor dezen bijzonderen,

worden dus in deze vakken aangetroffen, en de resultaten zijn natuurlijk, in overeenstemming met het gehalte der vorschers, prachtig.

Alle wetenschappen worden bepaald door de eigenaardigheden van hun object (de verschijnselen, die zij bestudeeren) en van hunne methode (de wijze, waarop zij onderzoeken). De methode van eene wetenschap kan nu bijzonder mooi, hoog ontwikkeld, zeker zijn, of wel, het object kan meer dan dat van eene andere interessant, sympathiek wezen. Zoowel het een als het ander kan de bekoring uitmaken, die een bepaald karakter drijft tot de studie van eene bepaalde wetenschap. Maar zeker is het, dat er meer kans van soliden vooruitgang in eene wetenschap bestaat, naar mate hare medewerkers meer door de zekerheid, het mooie der methode, dan door hunne sympathie voor de verschijnselen worden aangetrokken; in het eerste geval zullen de personen die van geestkracht en aard geschikt zijn, die kunnen medewerken, aangeworven worden, in het tweede zij, die willen, die wel voelen voor die wetenschap, maar misschien in het geheel niet kunnen. In het algemeen kan men nu wel veilig zeggen, dat de wiskundige en natuurwetenschappen met hunne heerlijke methoden op de eerste wijze zullen aantrekken, en dus de menschen, die 't meest geven om die goede methode, om dat zekere, geregelde, mooie verstandswerk, dus de heldere, sterke, goed ingerichte en netjes werkende verstanden, die volgens deze hunne natuur functioneeren willen; terwijl de geestes- en sociale wetenschappen, die zeker niet op deze wijze een helder hoofd verleiden kunnen (hun eeuwige verwarring, de inadequatie tusschen het gewicht hunner problemen en hunne middelen moeten zelfs een frisch, harmonisch verstand bepaald afschrikken), een betooverende attractie, ondanks alles, op hen uitoefenen, die eenmaal heel hun liefde gaven aan de verschijnselen, die deze bestudeeren. Hoe jammer toch, dat men dit karakterologisch verklaringsprincipe niet meer toepast: zooveel zou men dan beter beschouwen en kalmer. B.v. geloof of ongeloof hangt vooral van het karakter der persoon af. Dat het ongeloof zich uitbreidt, ligt niet aan veelvuldige bekeering of overtuiging zoozeer, maar daaraan, dat de tegenwoordige maatschappelijke en kultuurtoestand vele karakters moet voortbrengen, tot ongeloof gepredisponeerd. Hoe weinig onderzoekt men de karakterologische voorwaarden tot het ontstaan van den

revolutionairen socialist en den anarchist. Bij de meeste dergelijke verschijnselen neme men het met de redeneeringen wat luchtiger, met de karakters wat ernstiger. Och, zoo weinig van onze wereldbeschouwing berust op nadenken en onderzoek, op het karakter komt zoo overwegend veel aan. Welke belangrijke conclusies voor polemiek of liever paedagogiek behooren hieruit getrokken te worden o.a.: overtuigt niet, maar voedt op! - Wij hebben dus een groote kans, dat de beste verstanden zich tot de eerste groep van wetenschappen zullen wenden, de warmste harten tot de tweede. Natuurlijk geven we terstond eene menigte van uitzonderingen toe, en vooral ook dat helder hoofd en warm hart best gepaard kunnen gaan: we wilden alleen op eene zeer invloedrijke en zeer algemeene tendenz opmerkzaam maken, die echter niet altijd geheel alleen het resultaat eener vakkeuze zal bepalen, waarop wij in de vorige bladzijden dan ook reeds wezen.

II.

Uit al het voorafgaande blijkt voldoende, dat het ook karakterologisch hoogst begrijpelijk is, dat de sociale wetenschappen in geen bloeienden toestand verkeeren. Wij zullen straks zien, dat dit weêr voor geen onderdeel dier algemeene sociale wetenschappen meer volledig opgaat, dan voor de wetenschap der Folklore. Maar voordat we dit kunnen aanwijzen, moeten we eerst even uiteenzetten wat deze wetenschap eigenlijk wil, want in algemeene bekendheid mag zij zich zeker niet verheugen; zij heeft eene introductie wel noodig.

De naam Folklore duidt voldoende aan, dat deze wetenschap in den aanvang zich vooral bezig hield met de verzameling, en een beetje met de verklaring van volksverhalen, sprookjes en legenden, zooals ze nu of tot voor korten tijd nog in grooten getale bij de oude vrouwtjes op het platte land bekend waren. Weldra echter breidde het terrein zich uit en werden alle oude gebruiken, tradities en vooral alle soorten van bijgeloof verzameld. Men heeft nu wel gezegd, dat Folklore de wetenschap was van deze sprookjes en bijgeloovige gebruiken, maar daarmee was hare plaats naast de verwante wetenschappen nog niet aangewezen, was zij nog niet opgenomen in hun systeem van onderlinge arbeidsverdeeling. De Folklore staat in het innigste

verband met de Vergelijkende Kultuurgeschiedenis. Wat deze zoekt, blijkt vrijwel uit haren naam: zij tracht, nadat eene grondige beschrijving van den ontwikkelingsgang resp. van den tegenwoordigen toestand van alle volken, zoover mogelijk geleverd is, door vergelijking dezer toestanden en ontwikkelingen de wetten, d.i. de regelmatigheden in de verandering der maatschappelijke verschijnselen te vinden en hen daardoor te verklaren. Maar terwijl nu de Vergelijkende Kultuurgeschiedenis meer bijzonder let op de voortschrijdende ontwikkeling en den aktueelen toestand der verschillende maatschappijen, vestigt de Folklore hare aandacht uitsluitend op al datgene, wat van een vroeger beschavingsstadium in een later overbleef: zij is de wetenschap der residus, der ‘survivals’, eene soort van vergelijkende kultuurgeschiedenis à rebours, want het spreekt van zelf, dat wat vooruitgang is in deze eeuw en in dit stadium, in volgende, zoo het blijft bestaan (en wel nooit verdwijnt een denkbeeld, een gebruik terstond met de aktualiteit van het hoofddenkbeeld, dat het deed ontstaan), survival zal wezen, d.i. niet meer gevolg van de oogenblikkelijke toestanden, maar van vroegere.

Eene andere wetenschap, die wederom in het engste verband staat met deze twee, ja, eigenlijk slechts een onderdeel van de Vergelijkende Kultuurgeschiedenis kan genoemd worden, is de Ethnologie of liever dat gedeelte van deze wetenschap, dat wij het liefst de Sociale Ethnologie zouden noemen; hierin worden namelijk al de verschijnselen, die een uitvloeisel zijn van het samenleven der menschen, onderzocht voor zoover zij de nietbeschaafde volken betreffen. Maar eigenlijk bestaat tusschen deze studiën en die der Vergelijkende Kultuurgeschiedenis geen principeel onderscheid; beiden behandelen dezelfde verschijnselen, alleen bij verschillende groepen van volken, of wel beter: de Ethnologie is een onderdeel der laatstgenoemde, die zich over alle volken uitstrekt, de beschaafden zoowel als de onbeschaafden, de vooruitgaanden zoowel als de stilstaanden. Het onderscheid tusschen beide wetenschappen schijnt gewoonlijk slechts grooter om de volgende redenen. Tot de ethnologie worden zeer vaak ook anthropologische kwesties gebracht, doordat in den aanvang Anthropologie en Ethnologie niet gescheiden waren, de Sociale Ethnologie nog te weinig ontwikkeld was. Van de Vergelijkende Kultuurgeschiedenis is eerst in den allerlaatsten

tijd sprake, de verschijnselen, die zij zal onderzoeken, werden vroeger door de philosophie der geschiedenis, worden nu nog veelal door de sociologie behandeld. Deze verschillende namen voor dezelfde wetenschap zijn niet zonder belang, zij duiden namelijk verschillende stadiën aan, waarin zij verkeerde, verschillende graden van positiviteit en exactheid, waarnaar in haar werd gestreefd. De beide eerste namen duiden stadiën aan, of liever toestanden, want zij behooren nog lang niet tot de geschiedenis, waarin de vorscher van groote algemeene gezichtspunten, van principes uitging; zij verschillen echter in de mate van gewicht, die daarna aan de werkelijke feiten werd toegekend. In de ‘Geschichtsphilosophie’ was die al zeer gering, philosophen voerden philosophisch het woord; de sociologen behooren al weêr tot eene latere periode en hebben meer eerbied voor de feiten, maar toch hunne methode is vooral deductief, zij construeeren een systeem, bewijzen (?) het wel met eenige voorbeelden, doch gaan niet van de feiten uit. Zij sluiten zich in hoofdzaak bij de oekonomie aan, en zooals men weet, was deze sociale wetenschap eerst uitsluitend deductief en is ook nu nog hare deductieve richting rijker in resultaten en meer gezien dan de vergelijkend-historische. Het werk van Lilienfeld, Schäffle, Tönnies, Simmel en andere sociologen is in hooge mate suggestief, doch tevens constructief en niet streng empirisch, niet exact doch schematisch; deze sociologie mag eene geanticipeerde Vergelijkende Kultuurgeschiedenis genoemd worden. Dat deze laatste wetenschap nu voortaan exakt, empirisch zal trachten te zijn, weinig resultaten zal verkiezen boven geanticipeerde, en geen stap zal doen, zonder dat geheel afdoend bewijzende feiten haar daartoe dwingen, dat zij voor goed alle schema, constructie en fantaisie zal verlaten en bij de feiten zich houden, dat zij eene werkelijke wetenschap zal wezen, dankt zij aan de Ethnologie, en deze op hare beurt dankt de mogelijkheid dezen grooten invloed uit te oefenen weer aan de eigenaardigheid van haar stof. Deze, het leven en de gebruiken en voorstellingen der wilde volken, was den vorscher van den aanvang af geheel vreemd en moest dus eerst met moeite verzameld worden; zij bleef altijd steunen op de Ethnographie, de zuivere nauwkeurige beschrijving; de sociologie daarentegen ging uit van de ideeën, van de philosophie en meende in de feiten onzer eigene maatschappijen, die ieder

meent te kennen, genoeg materiaal te bezitten: van daar hare ongelukkige redeneeringen, waarbij het altijd schijnt alsof er op gerekend wordt, dat ieder de feiten (die immers ook maar voorbeelden behoeven te zijn), zelf wel kan suppleeren. Ook nog de laatste constructieve sociologen vervallen in deze beslissende fout, maar de ethnologen lang voor Tylor's grondwetgevend opstel (straks hierover) gingen uit van de feiten en hadden dien onbeperkten eerbied voor hen, die den vorscher maakt. De sociologie begon als philosophie en werd vooral opgebouwd door juridisch opgevoeden; de ethnologie was van den aanvang af als spruit der geographie en zoölogie eene natuurwetenschap en werd uitgebreid door mannen, die natuurwetenschappelijk hadden leeren denken. De verbetering der sociologie door de ethnologie begint van onderen af.

De ethnologen beginnen in te zien, dat er voor hen geen voldoende reden bestaat om hunne vergelijking te beperken tot de verschijnselen van het onbeschaafde volksleven, zij begrijpen meer en meer dat de onderscheiding tusschen wilde en beschaafde volken abstract-overdreven, schematisch was of wel een bloot voorloopig en zeker niet bevredigend, maar praktisch hulpmiddel ter grove classificatie is; zij vergelijken de oudste toestanden der kultuurvolken steeds meer met die der zoogenaamde wilde en half-beschaafde volken. Het verst hierin is zeker dat onderdeel van haar, dat zich met het vergelijkend onderzoek van het godsdienstig leven bezighoudt, waarin reeds zeer vroeg alle verschijnselen van dit leven, bij welk volk zich ook vertoonend, aan de vergelijking onderworpen werd, wat des te eerder geschiedde, daar juist hier ook in de hoogste phasen zoo vele sporen haast van alle vroegere ontdekt werden, wat vroeger alleen daarom niet zoozeer in het oog viel, omdat men meer de hoogste litteraire produkten van eenen bepaalden godsdienst dan het dagelijksch, praktisch leven van den volksgodsdienst tot maatstaf nam. En toch, hoe veel kunnen beide verschillen![1)] De Folklore was op dit gebied de verbinding tusschen ethnologie en sociologie resp. vergelijkende godsdienstgeschiedenis.[2)] Maar op elk ander gebied moet hetzelfde gebeuren.

1) Prof. de Groot voert in zijn ‘The Religions System of China’ de laatste opvatting streng door.
2) Men denke bijv. aan Tylor, Lang, Frazer, etc.

Alleen de praktische eischen der arbeidsverdeeling en dus der persoonlijke voorbereiding mogen den ethnoloog in 't algemeen weerhouden ook beschaafde volkeren onderling te vergelijken, maar zeker zal de positieve socioloog, de niet-constructieve, dit moeten doen. Spencer gaf hierin voor de verschijnselen van het familieleven, den Staat, de kerkelijke instellingen, de beleefdheidsvormen en de moraal een uitstekend voorbeeld, hoe aphoristisch, voorloopig en vluchtig zijne werken hierover ook genoemd moeten worden.[1)] De vergelijking behoort, ook in de werken over de ontwikkeling van het staats- en maatschappelijk leven der beschaafde volken, iets meer te wezen dan eene illustratie, eene verduidelijking, zij behoort te worden zoowel het middel om goede hypothesen te verkrijgen, als ook de eenige toetssteen van deze om hen tot wetten te verheffen: zij moet en zal ook hier, ook in de ingewikkeldste problemen, hét middel van onderzoek wezen, willen ook deze laatste en moeilijkste gedeelten der Vergelijkende Kultuurgeschiedenis waarheden, wetten aanbieden, zeker genoeg om daarop de Politiek, d.w.z. de Volkspaedagogiek der toekomst te kunnen optrekken. En dat deze wetenschappelijke, doortastende politiek noodzakelijk is, wie zal dat nu nog anders dan door zijne daden durven ontkennen? Of de staatsman der toekomst (der naaste, liefst!) zal kunnen zeggen: ‘Savoir c'est prévoir, prévoir c'est pouvoir’, de leus, die Comte aan alle wetenschappelijke techniek[2)] gaf, zal daarvan afhangen, of de vergelijking, *even streng doorgevoerd* als dit in de ethnologie steeds meer het geval is, zonder eenige uitzondering, wetenschappelijk karakter aan de onderzoekingen zal verleenen, die de basis der politiek moeten uitmaken.[3)]

De Vergelijkende Kultuurgeschiedenis of Sociologie zal dus aan de Ethnologie te danken hebben het groote voorbeeld van de mogelijkheid ook in deze problemen eene waarlijk wetenschappelijke methode door te voeren, de oefening in haar gebruik

1) Opwekkend en interessant, maar zéér ver van voorbeeldig zijn Letourneau's geschriften over de evolutie van de Moraal, de Familie, het Recht en het Eigendom.
2) En de politiek zal dit toch eindelijk ook moeten worden en niet langer een vooroordeelen- en ambitie-spel mogen blijven.
3) En dan eerst zullen de wetgevers behoefte gevoelen aan en dus doorvoeren de ‘Politique Expérimentale,’ die Donnat en Stanley Jevons zoo uitstekend verdedigden. Tot zoolang... geduld, heel veel geduld!

en vooral ook de voorbereiding der geesten. Geene betere persoonlijke propaedeusis voor hen die zich wijden aan de sociologie of aan welk harer onderdeelen ook dan de studie der sociale ethnologie, en voor deze wetenschap zelve in het algemeen geen beter voorbereiding ook dan deze. Door hare studie verkrijgt men echt wetenschappelijke oefening in de bewerking van allernauwst verwante problemen, die door grooteren eenvoud tot oefeningsarbeid bizonder geschikt zijn en bovendien wordt daardoor langzamerhand de 'tournure d'esprit' gegeven, die voor deze sociale studiën onmisbaar is. Men went zich aan 't ontrafelen van uiterst gecompliceerde verhoudingen, aan het letten op en behoorlijk delicaat afwegen van uiterst vele factoren; en bovenal juist door het op deze wijze rein wetenschappelijk behandelen van sociale vraagstukken, zij het dan ook van geheel andere volken, gewent men zich toch aan de onmisbare onpartijdigheid van den socioloog, die een ongemerkt gevolg is van op dit gebied, zoo verwant en toch zoo verscheiden van onze politieke en sociale oorlogsvelden, alléén te zoeken naar het ontdekken van regelmatigheden, van wetten, van waarheden.[1)] De 'bias' van egoïsme, vooroordeel, onkunde, die sociologische en dus politieke redeneeringen gewoonlijk zoo onnauwkeurig en onwaar (en dus onvruchtbaar) maakt, kan zoo het allerbest opgeheven worden.[2)] De ethnologie bereidt in het algemeen de behandeling van de ingewikkelde hoofdstukken der Vergelijkende Kultuurgeschiedenis voor door den relativen eenvoud harer problemen. Bij zoo moeilijke vraagstukken is het ongetwijfeld van het allergrootste belang, dat eerst de eenvoudigste opgelost worden, niet alleen om de zoo verkregen zeer noodige oefening, maar vooral ook omdat die eerste oplossingen invloed kunnen hebben op de latere ontwarringspogingen, omdat zeer vaak zoo reeds voorloopig eenige van de vele factoren kunnen blootgelegd worden, bestudeerd en begrepen worden. Bij de overgroote verwikkeldheid der hoogere maatschappelijke verschijnselen spreekt het wel van zelf, dat deze hulp niet alleen veel werk bespaart, maar zelfs vaak het eerste licht zal aanbrengen, de eindelijke geheele oplossing alleen zal mogelijk maken.

1) Het is juist van het grootste belang, dat deze opvoeding in streng vorschen geschiedt met verwant materiaal, want wie heeft niet cens opgemerkt, dat menschen zeer precies en exakt onderzoekend in hunne natuurwetenschap, droevig wild en populair dachten en redeneerden in alle kwesties van politiek?
2) Zie Spencer's uiterst opvoedend 'Study of Sociology'.

III.

De Ethnologie gaf dus aan de Sociologie eene betere methode (haast zou ik zeggen: zij gaf haar voor het eerst eenige methode) en baande den weg voor haar. Waarlijk geen kleine verdienstevoor dit nog zoo jonge vak! Dat de ethnologie in onze tijd van kolonisatie ook direkt praktisch van het grootste gewicht is, behoeft nauwelijks betoog. Wie ons totaal vreemde volken wil beheerschen, bewerken tot eigen voordeel of opwekken tot deelnemen aan het wereldverkeer en daarmeê tot het bereiken van een hooger trap van beschaving; wie enkele te hatelijkegebruiken onder hen wil bestrijden, moet toch beginnen met hen te leeren kennen, hun karakter en zeden en dier voorwaarden te begrijpen.[1)] Grondige ethnologische kennis bij de wetgevende macht en bij het uitvoerend bestuur, en zoo ver mogelijk, bij alle ambtenaren, die reglementen maken of uitvoeren voor de vreemde volken, is dus de eerste voorwaarde van eene goede koloniale politiek, - eene voorwaarde onzer volkswelvaart. Dat dit min of meer praktisch erkend is, bewijzen de verplichte ethnologische studiën van hen, die ambtenaar in onze koloniën willen worden.

De Ethnologie is dus eene hoogst belangrijke wetenschap èn om haar eigen onmiddellijk object èn om hare direkte praktische beteekenis èn vooral om hare eenige waarde als voorbereiding der Sociologie of Vergelijkende Kultuurgeschiedenis, de onmisbare basis en voorwaarde van alle positieve politiek, van alle volksopvoeding, van allen stelselmatigen vooruitgang.[2)]

Behalve de Ethnologie zagen wij ten opzichte der Sociologie nog eene andere wetenschap, de Folklore, eene zeer eigenaardíge plaats innemen. Deze studie van de resten van vroegere beschavingen, van de ‘survivals’ in minder of niet vooruit-

1) Ik neem een voorbeeld uit het laatste ethnographische boek, dat ik las. Romilly (From my Verandah in New-Guinea, 1890: o.a. P. 242). maakt er ernstig op attent, hoe belangrijk, zeer vaak zelfs voor het leven der blanken, het is, dat de zeden en denkbeelden der wilde volken bekend zijn aan allen, die met hen verkeeren.

2) En toch: hoewel men deze wetenschap nu heusch wel eene der allerbelangrijkste zal moeten noemen, toch wordt zij slechts aan ééne onzer vier universiteiten gedoceerd, en dan nog maar in zéér beperkten zin, alleen wat betreft den Indischen archipel, en alleen met het oog op de behoeften der aanstaande Indische ambtenaren, die ook alleen van alle studenten met haar kennis maken.

gaande deelen der bevolking overblijvende wordt nog belangrijker, wanneer wij er wat meer op letten, hoe talrijk deze ‘survivals’ zijn, hoe zij in zeer beschaafd genoemde landen nog het hoofddeel van den dagelijkschen gedachtenvoorraad uitmaken en tot zeer vele handelingen drijven. Niet alleen bij de boeren van Duitschland en Engeland vinden wij overvloed van bijgeloof, maar ook nog lang niet weinig in onze eigen hoogere standen, vooral bij de vrouwen; en dan, hoeveel in de Christelijke beschouwingen, zooals die bestaan in de hoofden van het volk, is ontleend aan of sterk getint door oud-germaansche voorstellingen. Maar indien wij deze beschouwingswijze slechts verder doorvoeren, zien wij ook, dat in onze gereformeerde kerk bijvoorbeeld zeer verschillende overtuigingen voorkomen: voor sommige zeer geloovige Christenen, die zich zelven met warmte orthodox noemen en slechts orthodoxe predikanten hooren willen, is de duivel eene zeer questieuse persoonlijkheid, aan wiens bestaan zij nauwelijks gelooven, hetzelfde is met de hel het geval; beide bekleeden in hun dagelijksch denken en voelen geen plaats, zij doen niet meê in hun geloof. Vele andere christenen daarentegen van hetzelfde kerkgenootschap noemen het geloof in Christus onmogelijk, zonder dat in den duivel; terwijl hunne voorstelling van de hel bijzonder levendig is. En zoo zouden wij vele voorbeelden kunnen noemen. Godsdiensten en wereldbeschouwingen zijn geen gelijke uniformen, die op een bepaald oogenblik een geheel volk aantrekt. Integendeel, zij zijn met de volkskleederdrachten te vergelijken: heel vaak ziet men boven een damespakje van voor een jaar of tien een hoedje van de laatste mode met oorijzers, zooals ze sedert eeuwen gedragen worden. De verschillende groepen der maatschappij zijn doordrongen van verschillende, soms in ontstaanstijd wijd uiteenliggende denkbeelden; zij behooren dikwijls voor een zeer groot deel tot verschillende beschavingsperioden, en in die lagen, die strata der maatschappij, vindt men vaak weer aderen van hoogere of lagere lagen. Maar wat de teekening dezer stratificatie zeer moeilijk maakt, is, dat vele individuen, vooral die aan de grenzen der lagen aan twee verschillende toebehooren, haast een netwerk, een knoop van aderen uit twee of meer strata vormen, ja, men kan wel zeggen, dat geen individu en zeker geen enkele grootere groep geheel tot eene laag behoort; het overwegende deel der

gedachten, gevoelens en daden zal dan over de indeeling beslissen. Hoe jammer, dat het materiaal om tot een zoo nauwkeurig en gedetailleerd mogelijke schets van deze stratificatie onzer maatschappijen te komen, veelal ontbreekt: hoevele kultuurhistorische peilingen zullen daartoe nog moeten geschieden, over hoeveel meer krachten en hulpmiddelen zal daartoe beschikt moeten worden! En toch is de nauwkeurige kennis van dit alles onverbiddelijk noodzakelijk, wil men waarlijk onzen kultuurtoestand kennen en den gang der beschaving begrijpen. En hoe durft men denken aan een ingrijpen in beide, aan politiek zonder deze kennis? Nog een andere onderzoekingsrichting van het allergrootste gewicht kunnen wij aan de wetenschap der Folklore, zooals zij nu langzamerhand wordt, danken, n.l. het meten van de snelheid, het tempo der veranderingen der beschaving in het algemeen en vooral in bepaalde groepen. Hoe lang duurt het, eer zekere voorstellingsen gevoelsgroepen tot eene bepaalde laag der maatschappij doorgesijpeld zijn, welke omstandigheden versnellen of matigen dit tempo? Zelfs deze vragen klinken ons nu nog vreemd en toch is hunne beantwoording mogelijk en noodig, onmisbaar, wil ooit de Politiek eene wetenschappelijke basis in de Vergelijkende Kultuurgeschiedenis erlangen. Maar ook voor dat het systeem van antwoorden op deze vérreikende vragen en hun stelselmatig en methodisch zoeken den naam eener bloeiende wetenschap zal mogen dragen, zal reeds het begin van werken in deze richting een lichtenden invloed op onzen geest hebben. Zou het revolutionaire socialisme, dat, zooals alle godsdiensten een wensch, eene gemoedsbehoefte genoegzamen grond vinden om iets als waar aan te nemen, op volkomen even zwakken grond iets als mogelijk beschouwt, niet machtiger dan ooit bestreden worden door de verspreiding van het inzicht in de ongelijkheid der beschaving der verschillende lagen der bevolking en in de noodzakelijkheid, niet het wenschelijke, hiervan? Wie zich ooit diep doordrongen heeft met het smartelijk helder bewustzijn van den enormen afstand tusschen de ideeën en het voelen, de idealen en de eischen onzer edelsten aan de eene, en aan de andere zijde het ideaal- en planloos vegeteeren der massa, die nu nog nauwelijks de hoogte van voor duizend jaar bereikt heeft, - zou die nog de kinderlijke illusie kunnen koesteren van die zelfde massa, van haar actief en oppermachtig

optreden, de ideale verbetering der maatschappij, de verwezenlijking van de idealen der versten te verwachten? Wanneer de wetenschap der Folklore in uitgebreideren, juisteren zin ons geleerd zal hebben, hoe diep en hoe ver werkelijk, niet schijnbaar, de hervormingen en revoluties van het verleden hun invloed deden gevoelen, en hoe eindeloos veel en lang het oude, slechts quasi overwonnene, bleef voortduren en voortwerken, dan zullen ook onze edelsten eenige illusies armer, koeler en kalmer, maar aan helder inzicht rijker geworden zijn, en dus ook beter voorbereid om waarlijk duurzaam en diep indringend op de toekomst in te werken. Niet liefelijke en geliefde droomen, maar het nuchterste begrijpen moet de basis zijn van onze bereiding der toekomst. De Folklore zal hiertoe eenige der belangrijkste bijdragen leveren.

IV.

Waarlijk, de taak van Ethnologie en Folklore èn op zich zelve èn als deelen en voorbereiders der Vergelijkende Kultuurgeschiedenis is zwaarwichtig genoeg. Maar terwijl zij nu reeds bezig zijn deze dubbele taak te vervullen en ook in de laatste richting reeds gewichtige diensten bewijzen, is hun eigen toestand toch nog verre van bevredigend. Beide wetenschappen zijn nog lang niet waar ze wezen moeten.

Men zou haast zeggen, dat de meeste ethnologische boeken nog min of meer voor het grooter publiek geschreven zijn, dat ze nog min of meer pretendeeren voor leeken ‘aangename lektuur’ aan te bieden. De auteurs trachten gewoonlijk velerlei, van alles wat, om niet te vervelen, te geven; de stipt monografische, uitvoerige behandeling van één onderwerp is uiterst zeldzaam, de auteur deelt niet al zijn feiten meê ‘uit vrees te vermoeien’! De inductie-rijen zijn niet lang genoeg, niet uitputtend; hunne nauwkeurige waarde wordt te zelden in precieze cijfers uitgedrukt; de schrijver tracht niet exact te bepalen, hoever zijne feiten in het bewijzen zijner stelling gaan. De negatieve instantiën worden niet even uitputtend meegedeeld en zorgvuldig afgewogen: dat is dè groote fout; de schrijver blijft meestal zoo naïef doorredeneeren, hij valt zich zelf niet telkens in de rede, hij vraagt zich niet telkens en telkens weêr af, of het verschijnsel ook soms anders, misschien wel op beide of

nog meer wijzen zich verklaren laat. Het experimentum crucis, toch reeds door Bacon verheerlijkt en geëischt, ontbreekt nog haast in alle ethnologische bewijsvoeringen. Het spreekt al weêr van zelf, dat het resultaat hiermede overeenstemt. Hoe onovertuigd laten zulke redeneeringen, waaraan het klemmendste bewijs ontbreekt, hoe weifelend blijft men tegenover de koene conclusies van den schrijver, hoe zeker is men, dat, wat hij (al is hij zelfs een der besten) als wet of als verklaring proclameert, toch niet geheel opgaat, toch niet, zonder altijd wéér nieuw (en wéér onvoldoende) bewijs, in andere onderzoekingen mag gebruikt worden. De ontdekte wetten gelden niet als voorloopig zeker, en daarom wordt ook zoo weinig waarde aan hunne ontdekking gehecht, zij heeten niet naar hun ontdekker en hunne kennis wordt niet bij alle beoefenaars van het vak ondersteld. De geringe belangstelling die deze wetenschap wekt, de weinige samenwerking tusschen hare medewerkers, blijkt ook wel uit het feit, dat er eigenlijk geen enkel tijdschrift bestaat aan haar alleen gewijd en niet tevens aan geografie, oergeschiedenis, anthropologie, meteorologie of ethnografie in engeren zin.[1)] Eene andere groote fout in de ethnologie is deze, dat de grondstoffen, de beschrijvingen der wilde volken, vaak zooveel te wenschen overlaten, wat vooral daaraan ligt, dat de reizigers, zendelingen, ambtenaren, die hen samenstellen, slechts zelden de noodige vakkennis hebben om diep genoeg in het volksleven te boren, juist dat meê te deelen waaraan behoefte ontstond, te ontdekken welke détails ethnologisch van belang kunnen zijn. De hoogere ontwikkeling der wetenschap zal van zelf de beschrijvingen, die hare basis uitmaken, uitbreiden en verfijnen.[2)]

De Folklore-wetenschap is helaas! nog veel minder ver dan de vorige; behalve aan hare jeugd schijnt ons dit voor een zeer groot gedeelte aan het karakter der menschen, die zich meestal aan haar wijden, geweten te moeten worden. De Folklore ontstond, evenals de Ethnologie, en dit is ook haar geluk, uit het verzamelen der feiten, maar dit eerste verzame-

1) En dan, in dat laatste geval, is de ethnologie toch alleen die der uitwendige kultuur: ik bedoel het ‘Internationale Archiv für Ethnographie’ zoo uitstekend door den heer Schmeltz geredigeerd.

2) Dan zullen er meer ethnografen komen psychologisch zoo fijn als Sproat, sociologisch zoo uitvoerig en precies als Kubary en Neumann, Powell en Codrington om slechts een paar der besten te noemen.

len, dat reeds zeer vroeg geschiedde, gebeurde niet met een eigenlijk wetenschappelijk doel, meer uit historische, persoonlijke gehechtheid en belangstelling. De Folklorist was gewoonlijk of een minnaar van het oude leven, een snuffelaar in zeldzame boekjes, haast niet zoo geheel ongeloovig aan wat die oude berichten voor vreemds en curieus' mededeelden, of wel hij was een vriend van zijn streek, waar hij geboren was en waar hij de eenvoudige bevolking geheel kende, waarom het hem dus aangenaam was hun intiemst gedachtenleven, hun eigenaardige zeden en gebruiken mee te deelen, of ook hij was artiest en hield er van zich te verdiepen in dien frisschen, scherpen aardgeur van het volksleven, zich terug te voelen in voorstellingen, onbeschaafd en ongelikt. Soms was hij een echte ‘érudit’, die zich graag bezig hield met oude, verouderde wetenschappen, als alchymie, necromantie, satanisme en dergelijke, half uit sceptische minachting voor de onzen, half in een zeker elegant dilettantisme, dat met gratie den sprong in een volmaakt ander voelen en denken volbrengen wil. Al die karakters hadden met elkander gemeen, dat zij meer artiest en historicus waren dan ‘scientists’ in engeren zin. Hun liefde was, het concrete geval precies, zuiver, delicaat waar te nemen en te beschrijven, waarbij zij de bekoring van zijne poëzie of van zijne eigenaardigheden, zijne curiositeit genoten; het concrete feit meedeelen was hun einddoel, niet slechts een middel, niet het verzamelen van materiaal om te kunnen vergelijken, wetten opmaken en verklaren, wat de begeerte van den man van wetenschap is. Tot op onzen tijd is dit min of meer zoo gebleven. Haast in geene andere sociale wetenschap wordt zooveel materiaal met zooveel liefde en toewijding verzameld: men doorbladere slechts eenige jaargangen van ‘Mélusine’, ‘Folklore’, ‘Zeitschrift des Vereins für Volkskunde’ of ‘Volkskunde’, om zich hiervan te overtuigen, men ontdekke in die bibliografiën hoevele verzamelingen van Folklore er gepubliceerd worden, - maar dan zal men tevens verrast zijn door het zoozeer ontbreken van bewerkingen van deze reusachtige opeenhooping van stof, van groote, veel verbindende en verklarende ‘Forschungsmotive’, van wetten en generalisaties. De Folklore van tegenwoordig doet denken aan de zoölogie vóór Darwin: stof in overvloed, maar geene het onderzoek verfijnende, bevruchtende hypothesen; onder de folkloristen zijn vele vrienden

van het oude volksleven, weinig mannen met eene dwingende, drijvende wetenschappelijke behoefte.

Maar ook hier en in de ethnologie blijven de groote modellen, de natuurwetenschappen in engeren zin, hun invloed uitoefenen. De geest der strenge wetenschap wordt altijd levendiger en machtiger in beider volgelingen.

Van eene laatste étape in dezen vooruitgang in beide wetenschappen wil ik nu berichten.

V.

De ethnologische studie van de ontwikkeling der familie en daarmeê van die der maatschappij en van den staat, begon met de ontdekkingen van Bachoven en Mc. Lennan. Zij wezen beiden op de groote beteekenis van het matriarchaat, het moederrecht, voor de eerste ontwikkeling der maatschappij; de tweede vestigde bovendien de aandacht op dat nog onverklaarde en toch zoo zeer belangrijke verschijnsel, de exogamie. Hiermeêbrak voor de studie van dit uiterst belangrijk gedeelte der vergelijkende ethnologie een nieuwe periode aan. De tweebaanbrekende vorschers werden weldra gevolgd door Lubbock, Spencer, Morgan, Howitt en Fison, Wilken, Lippert, Post, Kohler, die alle feiten en denkbeelden bijdroegen om onze kennis van de primitieve en wilde maatschappijen te verhoogen. Maar nog altijd bleef de bewijsvoering vrij gebrekkig, aan enkele gevallen werd vaak te veel waarde gehecht, de inductierijen waren te zwak om er vaste generalisatiën uit op te maken. Eene groote verbetering werd hierin door Tylor aangebracht, die reeds wegens zijne uitstekende behandeling van de primitieve levensbeschouwing, het animisme, waaruit de oudste godsdienstvormen, het fetichisme en de doodenvereering, voortvloeien, ongetwijfeld de Meester-ethnoloog mag genoemd worden. Hij inaugureerde de statistische methode in de ethnologie, hij deed dit in een baanbrekend opstel, waarin hij echter helaas alleen resultaten, geen materiaal meedeelde.[1)]

Tylor onderzocht de huwelijksgebruiken van 300 à 400 volken, bracht de resultaten in tabellen, telde hoe vaak een

1) On a Method of Investigating the development of Institutions; applied to Laws of Marringe and Descent. Journal of the Anthropological Institute, Februari, 1889.

bepaald gebruik voorkwam en ging toen na, met welke andere gebruiken dit meestal gepaard was; wanneer twee gebruiken aanmerkelijk vaker samengingen, dan de waarschijnlijkheid meêbracht, bestond er alle reden om een verband tusschen beide aan te nemen. Enkele voorbeelden zullen de toepassing der methode duidelijk maken.

De couvade is de vreemde gewoonte, dat bij de bevalling der vrouw de man te bed gaat liggen, verpleegd wordt, zich in acht neemt om het kind niet te benadeelen, in één woord: hij stelt zich symbolisch als moeder voor. Op allerlei wijze werd dit verklaard[1)], o.a. als een middel, waardoor de vader bij het opkomend patriarchaat, wanneer dit zich nog in strijd bevindt met het matriarchaat, zich zelf als vader te kennen geeft. Tylor bewees nu de juistheid van deze verklaring door na te tellen, dat de couvade bij geen volk in matriarchalen toestand levend voorkomt, 20 maal bij volken, die nog zweven tusschen beide vormen, en bij 8 patriarchale volken; deze verhoudingen zijn waarlijk welsprekend.

Het leviraat is de zede, waardoor de vrouw bij den dood van haren man verplicht wordt haar mans broeder of een ander lid zijner familie te huwen. In de matriarchale periode komt het voor, in de patri-matriarchale, de overgangstijd, raakt het in strijd met een tot dusver ongekend beginsel, dat de vrouwen van den vader op diens zoon overgaan, welk laatste beginsel zich in het patriarchaat steeds meer uitbreidt. Deze verhouding schijnt duidelijk te bewijzen, dat het matriarchaat aan het patriarchaat voorafging. Beide zeer interessante betoogen bevestigen op de schitterendste wijze de stelling van eene rij der beste ethnologen: de prioriteit van het moederrecht. Geen ‘survival’ van het patriarchaat daarin is tot dusverre waargenomen, terwijl het omgekeerde zoo vaak het geval is.[2)]

1) Zie mijne dissertatie: ‘Ethnologische Studiën zur ersten Entwicklung der Strafe’, p. 235. Ling Roth's argumenten (laatste nummer van Journ. Antrop. Inst.) tegen Tylor's verklaring schijnen mij lang niet afdoende.

2) Westermarck (‘The History of Human Marriage’) valt deze stelling aan, mij dunkt op lang niet voldoende gronden. Zie over zijn werk de bewonderende woorden van Mej. Cornélie Huygens in ‘Vragen des Tijds’ van Juli '92, en tegen zijne grondstelling vooral het uitnemende opstel van Post: ‘Hausgenossenschaften und Gruppenehen’ im ‘Ausland’ 1891 en het frisch gedachte laatste werk van Von Dargun ‘Mutterrecht und Vaterrecht’ (1892).

Tylor's methode geeft de volle beteekenis aan de ‘adhesions’ van ieder verschijnsel, d.i. aan de andere verschijnselen, die er mede gepaard gaan, en leert, hoe uit hen niet alleen voor het causaal verband, maar ook voor de tijdsbepaling van het opkomen van een gebruik ontzaglijk veel op te maken is.

Bewijsvoeringen volgens deze methode zullen meer tot overtuiging dwingen, dan die, waarbij spitsvondige onderstellingen met zeer weinige voorbeelden gesteund worden. Neen, al het materiaal moet worden meêgedeeld, en wie niet zeer veel heeft verzameld of minstens bizonder veel heeft gezocht (als er nu eenmaal niet veel gevallen zijn), doet beter om te zwijgen. Nog veel te vaak wordt uitgegaan van eene hypothese en worden dan ten bewijze wat voorbeelden gezocht en aangevoerd; deze manier van doen mag geene wetenschappelijke methode genoemd worden. Tylor's uitnemend voorbeeld leert de ware methode: alle verschijnselen meêdeelen en dan uit hunne eigenaardigheid en vooral uit hunne adhaesie met hulp van waarlijk zekere wetten en feiten eene nieuwe hypothese opbouwen en bewijzen. Maar vooral vergete men nooit, dat ook dan nooit het bewijs feitelijk geleverd is, eer andere rationeele hypothesen (mochten die reeds verdedigd zijn of wel den schrijver zelf invallen en mooglijk voorkomen) weêrlegd zijn en het ‘experimentum crucis’ gelukte, d.i. *alle tegengestelde feiten aangevoerd* en *verantwoord* zijn:[1] op ieder vorscher rust de verplichting dit zelve te doen, eerst dan heeft hij zijne taak naar eisch vervuld.

Wanneer voortaan in de ethnologie op deze wijze gewerkt zal worden, dan zullen de schijnresultaten niet zoo talrijk (zoo achterdocht opwekkend talrijk als nu) zijn, maar de hechte, vaste outdekkingen zullen dan meer voorkomen. Wanneer dan ieder schrijver ook nog al zijn materiaal zal geven en niet schromen zal precies te zeggen in hoeverre zijne eigene hypothesen hem blijken nog steun noodig te hebben of wel niet op te gaan; wanneer ieder van zijne eigene onderzoekingen een zuiver saldo, liefst in cijfers, opmaakt, zoodat klaar zicht-

1) In het zoo zeer interessante, rijke boek van Fraser: ‘The Golden Bough’ wordt hieraan zoo goed als nooit gedacht, en daardoor kan men zich bij zoo weinig verklaringen geheel overtuigd neerleggen; men schudt 't hoofd en zegt: zoo kan 't best, maar misschien ook wel anders! Zoo nu gaat het met maar al te veel ethnologische betoogen.

baar wordt, wat nog ontbreekt, wat de desiderata in die onderzoeking zijn en dus waar een ander kan en moet voortgaan en aanvullen, - dan zal, naast zekerheid in de resultaten, door het vertrouwen hierop van de medewerkers eindelijk samenwerking, d.i. arbeidsverdeeling en -verbinding, worden verkregen.

Dán (Tylor's opstel heeft ons eene goede schrede nader hiertoe gebracht) zal de ethnologie eene bloeiende wetenschap wezen, waardig de wegbereidster en het voorbeeld der sociologie te heeten. Dan zal de staat eindelijk wel gedwongen zijn, door het geven van hulpmiddelen en het stichten van leerstoelen de onvergelijkelijke diensten der ethnologie, aan de sociale wetenschap in het algemeen en daarmeê aan iedere positieve (dus alleen effectieve) politiek en aan het vestigen van eene waarachtig wetenschappelijke beschouwing in politieke en maatschappelijke zaken bewezen, te erkennen.[1)]

Moge de staat vroeger, zoo spoedig mogelijk *tot zijn eigen voordeel* inzien, dat hij deze ontwikkeling der ethnologie en (nog eens) met haar die der sociale wetenschap kan en moet bevorderen door zijne hulp!

VI.

Op het gebied der Folklore wetenschap, in dien engeren zin, waarin zij nog meestal wordt opgevat, heerscht tegenwoordig in vele landen een opgewekt leven. De tijdschriften, die wij boven noemden, bewijzen dit reeds. Een uitnemend verschijnsel is ook, dat verschillende folk-lore-maatschappijen, ‘questionnaires’ opstelden, lijsten van vragen, en die rondzonden aan hunne leden, waardoor het onderzoek opgewekt en geleid wordt en vooral ook de aandacht op verwaarloosde punten kan gevestigd worden. Een van de besten is wel het door Gomme uitgegeven ‘Handbook of Folklore.’ Dit kleine, praktische boekje geeft een overvloed van wenken voor het verzamelen van Folklore van allerlei soort, geen beter hulp kan men zich voor dit verzamelwerk wenschen.

Maar de arbeid in deze wetenschap is, zooals wij boven reeds aanwezen, nog altijd te uitsluitend verzamelwerk; de

1) En wat is meer dringend noodig in onzen tijd? Niemand spreekt dit tegen en niemand schijnt het in te zien!

vergelijking, de wetenschappelijke bewerking van deze tallooze feiten zou natuurlijk ook nieuwe gezichtspunten, nieuwe leiddraden voor de verzameling geven, maar vooral op zich zelve zijn zij noodig, zij zijn toch het eigenlijke einddoel van iedere wetenschap. Eene uitstekende poging en dus eene groote schrede voorwaarts schijnt mij het boekje van Gomme[1)] te bevatten, waarvan ik nu den inhoud kort wil meêdeelen.[2)]

In iedere beschaving zijn vele, ja massa's van resten van onbeschaving of wel van vroegere, voorbijgegane beschaving, die zich niet verder ontwikkelen en alleen nog degradeeren: zij worden symbolen, bijgeloof, geheimen van groepen of zelfs van enkelen. Uit het beginsel, uit de ideeënsfeer van onze tegenwoordige beschaving zijn zij niet te verklaren. Om hen te verklaren en hun oorsprong na te gaan, is het zaak de natuurlijke adhaesies van ieder stuk Folklore, de omstandigheden, die het gewoonlijk vergezellen, vast te stellen, onderling en zoo mogelijk ook met de zeden der wilden te vergelijken. Dan zal blijken, dat onze boeren hunne denkbeelden voor een groot deel van de wilde, oorspronkelijke bevolking van Europa erfden. De heidensche laag, die gestuit werd door het Christendom, is duidelijk in de folklore onzer volken aangetoond, maar we vinden er ook talrijke ‘survivals’, die op nog vroeger actief levende beschaving wijzen. In Indië zien wij zeer duidelijk naast de oerarische zeden nog andere, die onmiskenbaar een heidenschen oorsprong verraden niet alleen, maar ook ontwijfelbaar bij volken van een ander ras ontstonden; zoo de vereering van steenen, waarvan ook nog zeer vele overblijfselen bij de Grieken te vinden waren, zoo bijv. de dertig steenen, die de Pharaeërs als goden vereerden. De resten van niet-arische beschaving kunnen zeer wel door arische volken zijn bewaard en eene zede, die in Rome of Griekenland bestaat, behoeft niet altijd Romeinsch of Grieksch in oorsprong en grondslag te zijn. Zoo vinden wij in Indië overal het feest van den dorpsgod, waarvan alle eigenaardigheden toch aantoonen, dat het niet

1) G.L. Gomme: ‘Ethnology in Folklore’, in de serie ‘Modern Science’, edited bij Sir John Lubbock, 1892.

2) Natuurlijk is dit niet de eenige proeve van bewerking van een groot stuk Folklore: Mannhardt en Fraser en Lang geven ook reeds veel, doch dit is veel ruimer en dieper ingrijpend. Eene zeer aangename lektuur biedt Hartland's ‘The Science of Fairy Tales’, 1891, aan.

arisch is. Wanneer nu hieraan verwante ceremoniën in Europa nog voorkomen, dan moeten wij aannemen, dat deze evenmin arisch zijn, al kunnen wij ook niet aanwijzen, aan welk volk ze dan toebehooren. Zoo vinden wij nu werkelijk bij het landvolk in Devonshire een feest, dat in vele opzichten op het indische gelijkt, en zoo op verschillende plaatsen in Engeland. In den rit van de naakte Lady Godiva in Coventry en in het curieuse gebruik in Stirlang, Schotland, dat in het begin van Mei naakte jongens om kunstmatige of natuurlijke kringen dansen, vinden wij sporen van verwante gebruiken. Uit de vergelijking van deze Europeesche Folklore met het Indische dorpsfeest blijkt, dat een deel van dit laatste arisch, een deel zeker niet arisch is: het samenwonen der twee soorten van volken deed het geheel ontstaan. Berichten omtrent het bijgeloof in Nieuw-Guinea, West-Australië, van de Hova's, de Aïno's, de Jakuns, enz., wettigen Gomme dezen regel op te stellen: ‘it may be put down as one of the axioms of our science, that the hostility of races, wherever they dwell long together in close contact, has always produced superstition.’ Deze regel geldt ook wel degelijk van de Ariërs tegenover de niet-arische oerbevolking: de Hindoes verachten en vreezen eveneens als toovenaars en demonen de wilde stammen der Moondoh, Katodi en Veddah. De Europeesche Folklore kent ook menschen met eene demonische macht over de elementen en de dieren; zulke menschen kunnen volgens het volksgeloof van Indië en Europa hun lichaam verlaten en door sympathie-middelen anderen dooden.[1)] Wanneer nu aangenomen mag worden, dat het Indische demonisme niet van Arischen oorsprong is, maar integendeel door aanraking met een oervolk is ontstaan, dan mogen wij voor het Europeesche hetzelfde aannemen. Eene belangrijke aanwijzing geeft de Schotsche zede, dat bij het kwetsen van het wassen beeld van het slachtoffer alleen pijlspitsen van steen mogen gebruikt worden, dus prehistorische wapenen. En aan dezen wordt juist door de boeren in verscheidene streken groote tooverkracht toegekend, daar zij aan elfen zouden toebehooren, wat ook volgens Nillsson zoude beteekenen, dat zij door oervolken, die de Ariërs zeer ver in

1) Zie over de lykanthropie, het geloof in weêrwolven, personen die hun lichaam verlaten kunnen, en anderen dooden, vooral Wilken: Animisme I: p. 21.

tooverkracht waanden, werden gebruikt. Hiervoor pleit ook weêr, dat deze toovenaars en heksen toch tegen ijzeren wapenen niet bestand zouden zijn. Het middel om, toen deze volkeren door de Ariers verdrongen werden, toch hun godsdienst te doen voortbestaan, was de initiatie van zekere personen in die aloude geheimen; het is zeer waarschijnlijk, dat de Druiden zulk eene voortzetting door initiatie van een praearischen cultus vormden. Ook het geestengeloof in Europa was een produkt van de aanraking der Ariers met de oerbevolking. Het geloof der oervolken omtrent hun eigen toovermacht bleef door middel der initiatie bestaan als de macht der toovenaars en heksen, het geestengeloof ontstond uit de denkbeelden der Ariers omtrent de demonische kracht hunner voorgangers.

Gomme meent, dat de ontwikkeling van den godsdienst altijd van locale goden (bergen, meeren, wouden, enz.) tot stamgoden voortgaat. Hiertegen laat zich misschien veel inbrengen, doch zeer aannemelijk schijnt zijne bewering, dat deze locale goden zeker niet door de Celten bij hunne immigratie meêgebracht werden, maar door deze van de oerbevolking werden overgenomen, daar deze vereering aan de oorspronkelijke voorwerpen gehecht bleef. Het locale fetischisme in arische landen moet dus als een rest van het geloof van de oervolken beschouwd worden, dat langzamerhand in den godsdienst der Ariers werd opgenomen. Riviervereering heeft in Engeland nog vele sporen achtergelaten, en vereering der bronnen wordt overal in het Vereenigde Koninkrijk gevonden; de laatste werd reeds door de Saksische geestelijkheid en door Knoet verboden, maar later drong zij in de Ierssche katholieke kerk door. Een product van het christendom kon zij dus niet zijn; wij vinden haar verder ongeveer met dezelfde eigenaardigheden in Engeland, Schotland en Ierland, wat dus op een gemeenzamen oorsprong wijst. Vroeger werd aan deze bronnen ook nog geofferd, zooals het omhangen van hen met lappen en het inwerpen van spelden bewijzen; de bron genas ook ziekten, hielp tegen vijanden, had priesteressen en eene godheid (visch of slang) in zich. Deze bronnenvereering is het volledigst en primitiefst te vinden in de Celtische districten. In andere werelddeelen valt de bronnenvereering gewoonlijk samen met de megalithische monumenten, die ook op pre-arische volken wijzen, wier overtuigingen en gebruiken naast de arische cultuur bestaan bleven, de eeuwen

door, maar zonder zich verder te kunnen ontwikkelen, slechts als het getolereerde bijgeloof der boeren. Dit veranderde wel nog, maar alleen in zooverre, dat het meer en meer verviel, door symbolisme en substitutie en amalgamatie. Dus in plaats van een menschenoffer springen bij het zomerfeest kinderen door het vuur; de wijze man in de dorpen van Yorkshire heeft de functies van den toovenaar, dokter en bezweerder in zich vereenigd, vroeger door verschillende personen vervuld.

Zoo moeten wij trachten ook het verloop van verscheidene andere zeden te vervolgen om den oorspronkelijken toestand vast te stellen. Natuurlijk geeft Gomme hier slechts eenige voorbeelden.

In Noord-Oost-Schotland wordt het zand van het kerkhof gebruikt om het molenrad te doen stilstaan; in Shetland kon pijn in de zijde hiermede genezen worden, indien het zand maar vooral vóór zonsondergang weer in het graf werd gebracht. Door eene reeks van gradaties heen, blijken deze en dergelijke gebruiken eene reductie van het opeten der lijken door de nabestaanden te zijn, wat nu nog bij verscheidene wilde volken geschiedt, o.a. bij vele Australische stammen. Gomme meent nu, dat al die gebruiken in de Engelsche Folklore, die klaarblijkelijk uit een alouden doodendienst op vrees gebazeerd voortsproten, een anderen ethnischen oorsprong moeten hebben dan die, welke liefde voor de verwanten tot motief hadden. Deze laatste gebruiken, die vooral ten doel hebben eene voorspoedige reis aan de ziel te verschaffen, worden over het heele land verspreid gevonden, terwijl de eerste slechts hier en daar voorkomen. Deze resten van doodendienst uit liefde voor de verwanten zijn ongetwijfeld een gereduceerde voortzetting van de oerarische vereering der voorouders. In Engeland en Wales schijnen ook nog sporen voor te komen van het verhaasten van den dood van oude verwanten, bij wilde volken zoo algemeen, doch geheel in strijd met de heiligheid der familiebanden bij de arische volken.

Geheel in harmonie met deze ruwe opvattingen is ook het geloof, dat ziekten het gevolg zijn van hekserij en dat een menschenoffer het beste geneesmiddel voor hen is. Wij vinden dit nog op vele plaatsen; alleen is dan voor een menschenoffer dat van een dier gesubstitueerd, en heet het offer aan den duivel te worden gebracht. Zoo wordt nog veel door epileptici

ter genezing van hunne kwaal het bloed van moordenaars gedronken, en gelooven de Orkney-eilanders dat het water, waarin een zieke gewasschen werd, de ziekte van dezen af zal nemen en overdragen op den eersten den besten, die er mee in aanraking zal komen.

Deze en dergelijke gebruiken, waarvan de Folklore nog resten bewaart, hebben denzelfden grondslag als de ons afstootende handelwijzen der wilden, die de levende, onverzwakte vorm der eerste uitmaken. Deze grondslag is de specifiek wilde beschouwing van de dooden en van het doode lichaam: het lijk kan eigenschappen van den levende overdragen of wel, zijn bezit kan macht geven over den machtigen doode. Deze opvatting is nu volgens Gomme allesbehalve Arisch, de Arische volken hadden haar bij hun eerste optreden reeds lang achter zich. Daarentegen gewagen de tradities der Indische en Celtische Ariers van vijandige wezens, van reuzen, die menschenvleesch aten; de mythologen interpreteeren deze traditie als eene stormmythe, volgens de anthropologen zijn zij eene toespeling op eene wilde oerbevolking, waarmee de Ariers in botsing kwamen.

Ook van het geloof aan het overgaan der ziel van den doode in een dier vinden wij nog vele sporen in de Europeesche Folklore, deze ruwe opvatting, die geen onderscheid maakt tusschen de dierenziel en de menschenziel, hadden de oude Ariers volgens Tylor niet. De metempsychose-idee, die in de folklore gevonden wordt, ontwikkelde zich dus niet tot een hoogeren trap, haar groei werd klaarblijkelijk door de Arische kultuur tegengehouden.

Om een volledig beeld te geven, zoude men op deze wijze alle deelen der Folklore tot hun oorsprong moeten terugvoeren. Dan zou blijken, dat de Arische volken, toen zij zich begonnen te verspreiden, reeds in een hooger stadium van ontwikkeling verkeerden, hoewel zij dit lagere natuurlijk ook doorgemaakt hebben. Gomme concludeert op grond van de vele feiten, die hij reeds aanvoerde, dat die gedeelten in de Europeesche folklore, die niet een deel van de Arische kultuur kunnen uitgemaakt hebben, resten van de zeden en opvattingen der pre-arische bewoners van Europa moesten zijn. Dat zij zich zoo ontzaglijk lang vasthielden en al is het ook geknot eeuwen en eeuwen lang onder een gedeeltelijk ander volk bleven voortbestaan, ondanks alle hervormingen en revoluties, kan alleen hen ver-

bazen, die slechts waarheid verwachten van de chronologische geschiedenis. De ethnoloog en de folklorist weten, dat zeden en gebruiken ongelooflijk taai zijn en uit de hoogere lagen van een volk verdrongen in de lagere een haast onuitroeibaar leven leiden.[1)]

Een sterken steun moet Gomme's theorie nog verkrijgen, n.l. het bewijs, dat er in het Arisch Europa nog resten zijn of waren van de vroegere bewoners. De bekende professor Rhijs schijnt wel bewezen te hebben, dat de Picten van Schotland en de Scots van Ierland geen Arische volken waren. Beddoe en Elton meenen, dat er ook in Engeland nog sporen bestaan van een donker niet-Arisch ras. Bovendien vermelden de oudste beschrijvers van Ierland verscheiden staaltjes van eene wild- en ruwheid, die de Arische volken niet meer kenden. In Wales leefden tot in de 16de eeuw en later hier en daar wilde menschen, die in uiterlijk aan de Roodhuiden herinneren. De volgers van Harold gebruikten in den slag bij Hastings nog steenen strijdkolven, wat ook ideeën van den steentijd bij hen onderstelt. Nog in onze eeuw komen in Engeland hier en daar groepen van wilde, geheel onbeschaafde menschen voor.

Gomme eindigt dan zijn betoog op de volgende wijze: Men zal, hoop ik, niet meenen, dat aan dit deel van ons onderwerp te veel tijd werd besteed, hoewel het het besluit van onze onderzoeking vormt. De vraag, hoe menschen zich gedragen, leven, eten en slapen staat in het nauwste verband met de vraag, hoe zij denken en gelooven. Natuurlijk zijn de gegeven voorbeelden niet volledig; maar ik meen, dat zij veelzijdig genoeg zijn en ons zullen helpen te begrijpen hoe ‘survivals’ van primitieve voorstellingen en geloofsovertuigingen kunnen teruggevonden en als kenteekenen van een ras beschouwd worden, dat nooit de keltische, teutonische of christelijke beschaving bereikte.

Het schijnt dan, dat kannibaalsche gebruiken tot op de historische tijden in de Britsche eilanden voortbestonden; dat een naakt volk nog onder onze vorsten leefde in een tijdperk, dat getuige was van Shakespeare's grootheid; dat koppensnellen

1) Een aardig bewijs van het ongestoorde voortleven der landbewoners in eenzame streken en van hunne onverschilligheid voor alle veranderingen, is dat twee geologen een arbeider in Sussex van Willem den Veroveraar als van ‘Duke William’ hoorden spreken!

en andere kenmerken van wilde beschaving met de komst van het Christendom niet ophielden, dat feitelijk de gebruiken, wier mededeeling ons dwingt te erkennen, dat eenige der oude Britsche stammen zuivere wilden waren, ons eveneens doen inzien, dat de wildheid niet op eens en overal vernietigd was, en dat volgens de annalen der geschiedenis, hier en daar kleine brokjes wildheid moeten overgebleven zijn, beneden de schoone oppervlakte, die de geschiedschrijver ons alleen toont, wanneer hij ons van de daden van Alfred, Harold, William, Edward of Elizabeth vertelt. Het schijnt waarlijk moeilijk in te zien, dat zulke monarchen in hun gebied groepen van menschen hadden, die nog in den wilden staat verkeerden; het schijnt moeilijk te gelooven, dat Spencer en Raleigh feitelijk met Iersche wilden in aanraking kwamen; het is onmogelijk de gloeiende bladzijden van Kemble en Green en Freeman te lezen zonder te voelen dat zij alleen van de voorhoede der natie spraken en niet van de natie, zooals zij in haar geheel werkelijk was. De Folklore doet ons juist deze zien. Hoe vreemd het ook schijnen moge, toch is het onmiskenbaar waar, dat de gedenkschriften der barbaarschheid even waar zijn als die der beschaving en dat beide tot hetzelfde geographische district behooren. De moeilijkheid kan niet opgeheven worden door het minst aangename der beide beelden te ignoreeren en het aangenaamste op den voorgrond te stellen.

‘De eenige oplossing bestaat in de nauwkeurige vergelijking der verschijnselen en de juiste interpretatie der verschillende elementen en hunne onderlinge verhoudingen. De voorbeelden van wilde menschen, die aan het noodlottig stilzwijgen der geschiedenis ontsnapt zijn, toonen ten minste, dat, zoo er in de Folklore duidelijke sporen van wilde gebruiken en voorstellingen bestaan, er ook niet aan het bestaan van barbaarsche menschen mag getwijfeld worden, die, zooals hun kultuurstandaard aantoont, in staat zijn de zeden en overtuigingen hunner wilde voorvaderen te doen voortleven.’

Het kort relaas van Gomme's boekje opende ons even een uitkijk op de vele en ontzaglijk belangrijke vraagstukken, die alleen met behulp der Folklore kunnen opgelost worden.

Mij dunkt, dat de bezwaren, door Isaac Taylor, den bekenden schrijver van ‘The Origin of the Aryans’, tegen Gomme in

de Academy (Augustus 1892) gemaakt, de hoofdzaak niet betreffen, en zeker niet dat raken, waarop ik de aandacht wilde vestigen, n.l. de beteekenis der Folklore niet alleen als onderdeel, maar ook als werktuig der kultuurgeschiedenis. Gomme toonde aan, dat de overblijfselen van de oudste beschaving in Engeland onder de Keltische en Germaansche laag nog eene andere, veel primitievere bevatten, uitgaande van geheel andere beginselen; en dit verschijnsel tracht hij te verklaren door die ruwste kultuur aan een ander ras toe te schrijven. Het spreekt wel van zelf, dat met zijn werk deze groep van onderzoekingen geenszins afgesloten, integendeel slechts geïnaugureerd is. Maar dat is juist zijne groote beteekenis: het is eene nieuwe schacht, de mijnwerkers zullen nu wel komen om een geheel mijnsysteem te doen ontstaan.

Hoeveel boringen moeten er nog ontworpen en gedaan, hoeveel schachten en gangen moeten er nog gegraven worden in de wordingsgeschiedenis der maatschappijen, eer wij deze geheel zullen kennen en begrepen hebben en dus in staat zullen zijn zonder dralen en tasten naar een vast plan de toekomst voor te bereiden en in te richten!

Hiertoe zijn vele medewerkers onverwijld noodig.

S.R. STEINMETZ.

In Egidy's salon.

‘Het eenige echte salon hier ter stede’ - las men onlangs in een der Berlijnsche bladen - ‘is tegenwoordig dat van den heer von Egidy.’

Zonder de geloofwaardigheid dezer bewering aan een al te nauwgezet onderzoek te willen onderwerpen, neem ik haar graag als uitgangspunt voor hetgeen ik op dit oogenblik omtrent den bedoelden persoon heb mee te deelen.

Zeker, een salon in den ouden, traditioneelen zin is het, wat wij wekelijks ten zijnent bezoeken; al zouden de menschen die dat woord het eerst in die beteekenis gebruikten, zich verbazen over sommige speciaal moderne dingen, die er worden behandeld.

Stoffelijk en letterlijk gesproken, verdienen de ruimten, waarin de gasten der familie von Egidy zich des Dinsdags vereenigen, nauwelijks den naam van groote kamers. Vergeleken met die, waarin bankiers en Commerzienräthe feesten plegen te geven, of met die welke hooge militaire en civiele beambten, in hunne hechte dienstwoningen, voor recepties beschikbaar hebben, is deze reeks vertrekken zeer bescheiden. De plaats is duur in de Duitsche rijkshoofdstad; de weelde van een geheel huis kunnen slechts betrekkelijk weinigen zich veroorloven; en daarom is het niet zeldzaam dat men op een derde of vierde verdieping voor een diner, een soiree of zelfs een bal in optima forma wordt genoodigd. Soms heeft dit iets komieks, als namelijk de gastgevers hunne localiteit meer willen doen schijnen dan mogelijk is en zich blijkbaar over hunne woonhoogte schamen. Dat is hier echter niet het geval. Toen de Oberstlieutenant von Egidy zich, na zijne pensionneering, met zijn talrijk gezin op een derde verdieping in de voorstad Moabit

vestigde, schaamde hij zich daar zoo min over als over de openhartige daad, die tot de pensionneering aanleiding gegeven had. En de statige familieportretten van jongeren en ouderen datum, ofschoon blijkbaar voor zalen van gansch andere afmetingen bestemd, hebben volstrekt niet een uitdrukking alsof zij zich schaamden, mee hierheen verhuisd te zijn. Niets maakt hier den indruk van anders te willen schijnen dan het is. Men bespeurt hier niet den minsten zweem van effectbejag.

In deze woonvertrekken dan wordt Dinsdags ‘jour-fixe’ gehouden.

Valt de Dinsdag op een even datum, zoo verschijnen de bezoekers tusschen vieren en vijven en verdwijnen vóór den tijd van den Duitschen avondmaaltijd; valt hij op een oneven dagcijfer, dan komen de eersten tusschen zevenen en achten en blijven de laatsten dikwijls tot in den nacht.

Als men bedenkt dat von Egidy tot een oud-adellijk geslacht behoort en de moeder van de vrouw des huizes eene Thüringsche prinses was, dan zal men zich niet verwonderen dat bij de voorstelling der aanwezigen soms hoogklinkende namen genoemd worden. Doch die zijn altijd in de minderheid.

Egidy's eigenlijke standgenooten hebben hem tijdens zijn ontslag uit het leger meerendeels den rug toegekeerd en komen eerst langzaam aan bij. Dienstdoende officiers treft men hier slechts bij uitzondering aan; misschien vreezen zij nog altijd dat hun eigen avancement er onder lijden zal, als zij met hem in aanraking komen. Gepensionneerde kameraads kunnen meer openlijk voor hunne oude vriendschap uitkomen.

Ook dienstdoende predikanten ziet men slechts bij uitzondering. Voor zoover ik weet hebben er zich in den loop dezer beide winters slechts twee vertoond. De één woonde vèr genoeg om zich veilig te voelen; en de ander, die zijn standplaats in een buitenwijk van Berlijn heeft, had toch reeds, wegens zijne reputatie van vrijzinnigheid, zijne bevordering tot superintendent, die hem naar rang van ancienneteit toekwam, moeten inboeten.

't Ligt voor de hand dat het zeer gemengde gezelschap dergenen, die er niets tegen hebben elkaar hier te ontmoeten, bestaat òf uit geheel onafhankelijke menschen, òf uit menschen van karakter, die zelf iets beteekenen. Meer en meer is dit werkelijk het geval. Bij verleden winter vergeleken is niet

slechts het aantal, maar ook het gehalte van de meerderheid der bezoekers toegenomen. Elke week vertoonen zich natuurlijk eenige nieuwsgierigen, die na een paar keer weer verdwijnen; maar gaandeweg vormt zich een kring van belangstellenden die, zoo vaak het hun doenlijk is, present zijn. Daaronder zijn verscheiden personen, die reeds naam hebben of weldra naam zullen maken.

In het eerste uur van de receptie, als allen nog in losse groepen verspreid zijn, kunt gij menig stukje gesprek opvangen, dat hen karakteriseert.

'Zeker, er hebben in Duitschland velen over de evolutieleer geschreven; maar wie over Darwinisme mee wil praten, dient Darwin zelf bestudeerd te hebben.'

- 'Vindt u dat werkelijk zoo noodig?'
- 'Ongetwijfeld.'
- 'Waarom, als ik vragen mag?'
- 'Onder anderen omdat Darwin volstrekt niet doctrinair was, nooit een dogmaticus, nooit een slaaf van zijn eigen theorie geworden is!'

Wie gezien heeft hoe licht Duitschers, (indien zij eenmaal boven de grootpublieksche opvatting staan, die Darwin met den Booze vereenzelvigt) hetzij uit onzinnig patriotisme, of uit theoretischen ijver, een hunner eigen professoren als het moedige genie vereeren, dat de leer van een eenigszins angstvalligen voorlooper tot volkomenheid gebracht heeft, - wie dat weet, kan niet laten met opmerkzaamheid den jongen man gade te slaan, die toont in dit opzicht boven pangermaansche invloeden verheven te zijn. Hij heet Adolf Siegfried en is een oomzegger van den Jenaschen theoloog. Slank en blank, zacht van stem en subtiel in zijn bewegingen, doet hij uiterlijk denken aan wat men een kamergeleerde noemt; maar dat hij innerlijk niet in dat gild opgaat, toont zijn filosofische pennevrucht '*Radicaler Realismüs*', die geheel aan den titel beantwoordt, doch in een gansch anderen zin dan men oppervlakkig zou verwachten.

Ginds staat de pittige novellist Wilhelm von Polenz: een oostduitsch type met intelligente oogen, die een laag voorhoofd goedmaken, een blonden, omhoog gekrulden luitenants-knevel, een kort aangebonden spreektrant. Hij heeft onder Egidy gediend, is thans reserve-officier, woont op zijn landgoed aan gene zijde van het Spreewald, en verkeert hier te Berlijn veel in

letterkundige kringen. Hij wordt door een paar dames oudervraagd naar den titel en den inhoud van zijn binnenkort verschijnenden roman en vertelt dat die *Der Pfarrer von Breitendorf* zal heeten en over de hedendaagsche religieuse toestanden zal handelen.

'Dus een soort van Duitsche Robert Elsmere?' vraagt men.

'Dien heb ik expres niet gelezen.'

Naast Polenz staat de journalist Heinrich Hart. Beide zijn medewerkers aan het tijdschrift: *Die Freie Bühne für den Entwicklungskampf der Zeit*, het orgaan van het jonge Duitschland. Hart's doorloopende literarische arbeid bestaat in tooneelberichten voor verschillende bladen. Er ligt in zijn trekken een uitdrukking, die den goeden opmerker teekent.

Tot de ouderen behoort Otto von Leixner, sinds lang een bekende figuur in het letterkundig Berlijn. Het ziekelijke in zijne verschijning zou ten deele geneutraliseerd worden door zijn kunde en beschaving, als hij daarbij niet zoo geaffecteerd was. Hier eindigt hij doorgaans zijn bezoek door met zeker pathos te verzekeren dat het Egidy 'nooit zal lukken een aardsch paradijs te stichten,' maar daaraan dan, met een zelfde pathos, de betuiging zijner hoogachting voor Egidy's streven vast te knoopen.

Een dergelijken indruk maakt het, als de vertegenwoordiger van de pas opgerichte theosofische vereeniging, von Mosch, na een vergeefsche poging om Egidy tot zijn denkbeelden over te halen, nochtans betuigt 'dat men niet sensitief behoeft te wezen om duidelijk te voelen dat hier een goede geest woont.'

Frisch en opgewekt, met iets kosmopolitisch, alsof hij zelf zooeven den Atlantischen Oceaan was komen oversteken, staat ginds Bernhard Eulenstein, die Henry George's *Condition of Labour* in het Duitsch vertaald heeft onder den titel *Zur Erlösung aus socialer Noth* en nu daarover eenige nadere explicaties geeft.

Een paar enthusiaste studenten introduceeren telkens vrienden en soms professoren.

Een der sterrekundigen van het Observatorium komt geregeld, als de sterren het hem permitteeren; anders komt alleen zijn vrouw en neemt in hare groote, verstandige oogen alles op, wat zij hem kan overbrengen.

Mevrouw von Egidy, knappe moeder van tien kinderen tus-

schen twee en twintig en vier jaar, beweegt zich tusschen hare gasten als een vriendelijke, zachtmoedige gestalte, met een zonneschijn over haar fijne trekken. Drie volwassen dochters helpen haar tactvol bij het recipieeren.

Gindsche bejaarde dame zal u misschien interesseeren, als gij verneemt dat zij de weduwe is van den natuuronderzoeker Schleiden en dat gij haar en u zelven een aangenaam kwartiertje kunt bezorgen, door haar een en ander over hem te laten vertellen.

Dáár, in dat hoekje, zit de humoristische schrijfster Gertrud von Beaulieu. Haar jongste schetsenbundel, *Das weibliche Berlin*, toont hoe zij, bij alle goedaardigheid, het eerst oog heeft voor de belachelijke zijde der dingen. Maar in Egidy en zijn streven verklaart zij nog nooit iets belachelijks gezien te hebben.

Doorgaans zijn er een paar vreemdelingen onder het veertigof vijftigtal aanwezigen.

En nu de man, die dat bonte gezelschap rondom zich verzamelt.

De korte geschiedenis van hetgeen hem tot een der merkwaardigste figuren van Berlijn gemaakt heeft, is deze.

In het najaar van 1890 gaf hij, onder den titel *Ernste Gedanken*, eene brochure uit, die begint met de woorden: ‘Erfüllt die Kirche, in ihrer heutigen Gestalt, ihren Beruf: die Bethätigung und Ausbreitung des Christenthums zu fördern? Erreicht sie ihren Zweck: zu sammeln und zu erleuchten?’

Deze vraag wordt door den schrijver ontkennend beantwoord; en hij geeft bij die gelegenheid eenige beschouwingen omtrent de wijze, waarop, zijns inziens, de christelijke geest verplicht is zich in de opkomende sociale moeilijkheden te gedragen.

Voor wie met een in Nederlandsche vrijheidsbegrippen opgevoed oog dit boekje doorleest, is het bijna onbegrijpelijk, aan het slot eener menschlievende ontboezeming, waarvan de theologische strekking nauwelijks zoo liberaal is als ten onzent, dertig jaar geleden, die van de moderne theologie was, in dikke letters den plechtigen uitroep te lezen: ‘Und weil denn jedes rechtschaffene Werk seinen Weihespruch verlangt, so soll er auch dieser Schrift nicht fehlen: *Ich hab's gewagt*.’

Maar van het standpunt van den Saksischen officier bleek het werkelijk een waagstuk te zijn; en wel een dat hem duur te staan kwam. In plaats van zijn bevordering tot kolonel, die hij alle reden had binnen enkele weken te verwachten, kreeg hij, onmiddellijk na de verschijning van zijn vlugschrift, zijn onslag uit den dienst.

Voor een man die zoo met hart en ziel in zijn beroep leefde en zich oprecht verheugde in het zeer waarschijnlijk vooruitzicht van een schitterende carrière, was deze teleurstelling een groot leed.

Dubbel was zij dit èn door de krenkende reden, die zulk een duidelijk licht wierp op de kleingeestigheid der heerschende toestanden, èn door de koele houding van vele vrienden en bekenden. Menschen wier achting en genegenheid hij van jongs af had genoten, wapenbroeders met wie hij vele herinneringen gemeen had, van de veldtochten van '66 en '70 af, waren òf verontwaardigd over hetgeen hun als brutale ketterij en maatschappelijke dolzinnigheid voorkwam, òf vermeden hem uit angstvalligheid. Niet gaarne spreekt hij over hetgeen hij daaronder heeft geleden; maar de enkele malen dat hij dit thema aanroert, voelt men hoe diep het hem gegaan is.

Indien hij door dit alles, althans voor een tijdlang, verbitterd was geworden, zou het nog niet meer dan menschelijk geweest zijn. Menigeen wordt om heel wat minder tot een pessimist: generaliseert zijn persoonlijk verdriet en proclameert op grond daarvan, in min of meer filosofische of poëtische vormen, de onvolmaakbaarheid van het heelal. Doch dat lag niet in Egidy's karakter.

Van den eersten schok bekomen, besloot hij naar Berlijn te gaan en betrok de Moabitsche bovenwoning, waar wij hem thans vinden. Mocht hij niet meer als officier het land dienen, dan zou hij, de krachtige vier en veertigjarige man, zich een anderen werkkring scheppen. Hoe? dat zouden de omstandigheden moeten leeren. In elk geval in overeenstemming met den in hem ontwaakten, en door zijne wederwaardigheden tot verdubbelde energie aangevuurden, christelijk-socialen geest. Daaraan trouw te blijven was zijn eenige plan; overigens nam hij een afwachtende houding aan.

Nog altijd zou men kunnen zeggen, dat hij een afwachtende

houding aanneemt, indien niet het trouwblijven aan zijn eigenaardig standpunt op zich zelf iets positiefs was. De onbevangenheid waarmede hij zich uitspreekt, zoo vaak zich daartoe de gelegenheid aanbiedt, stempelt hem tot eene sterk geprononceerde persoonlijkheid.

In brieven, in courantartikelen, mondeling, in gezelligen kring of in volksvergaderingen, die hij ijverig bezoekt en waar hij zich in de discussies mengt, steeds handhaaft hij met de grootste juistheid zijne eigenlijke bedoelingen.

Den éénen dag zet hij de puntjes op de i's tegenover conservatieve standgenooten, wien hij onder het oog brengt dat aristocratie niet in het conserveeren van afgeleefde dingen en begrippen bestaat; den anderen tegenover sociaal-democraten, wien hij, omgekeerd, zijne sociaal-aristocratie aan de hand doet, die meer op de menschelijke natuur à la hausse speculeert, zich meer in vrijwillige plichten dan in rechten verdiept. Heden verklaart hij aan Joden, die verlangen dat hij zijn leus *Einiges Christenthum* in *Einiges Menschenthum* zal veranderen, waarom hij niet bereid is aan dien eisch te voldoen; morgen zal hij aan antisemiten, met al het aplomb van den gewezen huzaren officier, het onchristelijke van hun koppigen rashaat onder het oog brengen.

De meest uiteenloopende politieke partijen hebben reeds beproefd hem onder hun vaandel te krijgen; maar hij wil zich bij geen partij voegen.

Evenmin wil hij lid worden van allerlei vereenigingen, die beweren dat hij bij hen behoort. Zelfs bij de hier verleden najaar met zekeren ophef gestichte *Gesellschafft für ethische Cultur* heeft hij, ofschoon haar streven in vele opzichten met het zijne overeenstemt, zich niet willen aansluiten, omdat hij kort en goed beweerde in het stichten van nieuwe vereenigingen geen heil te zien, maar alleen in een zuiverder opvatting (‘Bewahrheitung’) van de beginselen der groote vereeniging: Christenheid.

Dat zoo vele verschillende menschen, ook al zijn zij het niet met hem eens, dit van hem willen aanhooren; dat zij het van hem velen kunnen; dat hij zich, bij al zijn heen en weer praten, niet vastloopt en compromitteert en nooit van dubbeltongigheid beschuldigd wordt, - de sleutel van dit geheim ligt zeker voor een deel in zijn zeldzame veerkracht,

maar voor een nog grooter deel in zijn zeldzame oprechtheid.

‘De menschen’ - schreef indertijd Rahel Varnhagen - ‘zijn er zoo aan gewend elkaar na te apen, dat wie het nooit beproefd heeft, niet weet hoe moeielijk het is, zich zelf te wezen.’

Egidy is een geboren representant van deze kunst.

Op hem persoonlijk is allermeest toepasselijk, wat ik reeds als kenmerk van zijn gansche huis noemde: zijn eigenaardigste aantrekkelijkheid bestaat in volkomen afwezigheid van schijn en effectbejag.

Alles aan Egidy is waar, is echt: zijne voornaamheid en zijn eenvoud, zijn goedaardigheid en zijne verontwaardigingen, zijn weten en zijn niet-weten, zijn veelzijdige ontwikkeling en de eventueele verzekeringen zijner onkunde.

Onze adellijke luitenant-kolonel is een aristocraat, door en door: innerlijk in den oorspronkelijken zin van het woord, uiterlijk tot in bijzaken. Hij hecht zeer aan beleefdheidsvormen. Terwijl hij in het groot getoond heeft, alles voor zijn overtuiging over te hebben, misprijst hij, in kleinigheden, alle onnoodige excentriciteit. Verleden jaar is het voorgekomen, dat een jongmensch zich op zekeren Dinsdag zonder das en boord vertoonde, aan al wie het hooren wou verklarend: zich die weelden niet te willen gunnen zoolang er zooveel menschen honger lijden. De gastheer heeft hem toen verzocht, zich in die kleine toiletzorg liever naar het algemeen gebruik te schikken, daar hij anders desnoods zijne begrippen eerbiedigen, maar hem niet met anderen ontvangen kon.

Daarbij echter is hij door en door eenvoudig: vol van dien eenvoud, dien wel graag elk, in theorie, als integreerend deel van echte beschaafdheid erkent, maar waaraan de besten in de praktijk zoo dikwijls ontrouw worden, door op hun tijd òf zelf te knoeien en te draaien, òf hulde te bewijzen aan gemaaktheid en mooidoenerij. Egidy wordt daaraan nooit ontrouw. Hij knoeit of draait nooit. Alles in hem is recht-toe-recht-aan; en indien hij soms affectatie, als alle menschelijke zwakheden, in anderen vergoelijkt, sympathiek is hem dat valsche sieraad nooit.

Egidy's algemeene ontwikkeling staat zonder twijfel boven het peil der alledaagschheid. Alvorens kadet te worden, had hij een gymnasium bezocht. Een helder hoofd en een praktische

zin hebben hem van zijne militaire opleiding en al de ervaringen van zijn loopbaan degelijk doen profiteeren. Als stafofficier was hij zoowel wegens capaciteiten als wegens karakter in aanzien. Maar sinds hij als schrijver is opgetreden, komt het ieder oogenblik voor, dat men in hem bekendheid veronderstelt met dingen die hem vreemd zijn. En dan windt hij volstrekt geen doekjes om zijn onkunde.

Als iemand zich verwondert dat hij dit of dat boek nooit gelezen heeft, antwoordt hij bijvoorbeeld:

'Mijn lieve man, terwijl jij zoo en zooveel boeken zat door te pluizen, leidde ik luitenants op en dresseerde paarden; en dat zou ik nog doen, als de kerk beter op haar post was geweest en zelve de kat de bel had aangebonden om een eerlijker Christendom te krijgen. Maar toen zij dat niet deed, kon ik niet langer laten het in hare plaats te doen.'

Met de kerk, zegge met de massa harer dienaren, ligt hij vrij erg overhoop. Het eerste wat zij hem bijna allen voor de voeten werpen is: dat *Ernste Gedanken*, uit een theologisch oogpunt beschouwd, een onding is. Dit nu wil hij graag gelooven, omdat het, zooals hij zegt, nooit in hem is opgekomen, het van een theologisch standpunt te beschouwen. Niet dit ergert hem, dat men in zijne brochures theologische of filosofische of literarische fouten aanwijst, maar dat men wegens zulke bijzaken nalaat de hoofdzaak ter harte te nemen.[1)]

Vooral valt het hem tegen, dat de vele liberale predikanten in Duitschland, die in stilte evenzeer als hij over kerkelijke sleur en verstijving klagen, hem niet openlijker de hand willen of durven reiken. Velen durven niet, uit vrees voor hunne superieuren; maar velen willen ook niet, omdat zij, zooals hij het uitdrukt, per slot van rekening evenzeer in hunne liberale dogmatiek verstijfd zitten als anderen in hunne orthodoxe. Toen hij eens met eenigen hunner eene bijeenkomst gehad had, bleek het, dat die zich veel meer warm maakten over de quaestie of zekere theologische leerstoel te Göttingen of Straatsburg al of niet door een 'Ritschlianer' zou vervuld worden, dan over

1) Een zeer aangenamen indruk heeft het daarom op hem gemaakt dat Dr. J. Herman de Ridder, bij zijne Nederlandsche vertaling van *Ernste Gedanken*, de veel gewraakte theologische fouten eenvoudig heeft weggelaten en in een voorwoord betuigd, die geheel bijzaak te achten.

de door hem bedoelde verlevendiging van het algemeen Christelijk beginsel.

Voor hem, Egidy, concentreert zich dit beginsel in eene samensmelting van de twee hoofdgedachten: heb God lief boven alles en uwen naaste als u zelven.

Wat het eerste punt betreft, daarover denkt hij als een door geboorte en opvoeding geloovig protestant. Zijn God en zijn Heiland zijn hem nog even lief als op den dag zijner confirmatie. Maar hij is daarbij zoo ruim en verdraagzaam mogelijk.

Ik heb een Hollander gekend, die, door een bevriend predikant geïnterpelleerd over zijne gewoonte om van ‘Onzen Lieven Heer’ te spreken en het woord ‘God’ te ontwijken, antwoordde: ‘Dankje wel: als ik God zeg, zit ik dadelijk midden in jelui theologie, en onze Lieven Heer staat daar buiten!’ Aan dien man doet mij Egidy denken, zoo dikwijls ook hij, moe van kerkelijke spitsvondigheden, in al den humor van zijn vroom gemoed over den ‘lieben Herrn Gott’ spreekt.

Als trouwens de menschen hem al te erg lastig vallen over wat hij in dit opzicht al of niet ‘gelooft’, dan beweert hij dat zij daarmee eigenlijk niets noodig hebben, want dat het ter zake niets afdoet. En in zijne geschriften komen vele - waaronder eenige zeer goed gestileerde - volzinnen voor over het feit: dat de godsdienstige opvattingen van verschillende menschen natuurlijk afhangen van hunne verschillende ontwikkeling; dat zij zich in de meeste denkende menschen gaandeweg vergeestelijken; dat men geen recht heeft eene enkele als de normale te beschouwen; en dat het er voor de christelijke gemeenschap heel weinig op aankomt hoe elk in het bijzonder zich een Hoogere Macht voorstelt, maar heel veel of hij Datgene, wat zijn geweten als Het Hoogste erkent, werkelijk ‘boven alles lief heeft.’

Zoodra wij echter aan het: ‘en uwen naaste als u zelven’ toekomen, bewegen wij ons geheel op den beganen grond.

Daar weet onze christelijke luitenant-kolonel heel duidelijk te zeggen, wat hij van elk in het bijzonder verlangt.

Zijne bedoelingen daaromtrent zijn hoofdzakelijk gericht op eene uitbreiding van het gewone begrip: naastenliefde. Hij wenscht, kort en goed, dat men zich oefene in de gewoonte van het Christendom sociaal op te vatten: dat men zich bij wijze van ‘Herzens-und. Geistesgymnastik,’ meer en meer

wenne aan de gedachte van een op maatschappelijk leven en staatsinstellingen toegepast Christendom.

Nog meer dan in zijn *Ernste Gedanken* - dat, zooals hij het noemt, slechts het visitekaartje was waarmee hij zich aan het publiek presenteerde - legt hij op dit denkbeeld den nadruk in zijn latere geschriften.

In 1892 verscheen o.a. de brochure *Ernstes Wollen*.

En sinds den vorigen herfst geeft Dr. Lehmann Hohenberg, professor in de geologie te Kiel, een klein tijdschrift uit, voornamelijk met het doel om von Egidy een orgaan te bezorgen, waarin hij zich geregeld kan uitspreken.[1)]

Egidy ziet, als ieder die niet geestelijk blind is, dat de gansche beschaafde wereld in gisting verkeert, dat er groote maatschappelijke veranderingen te wachten zijn, zoo niet goedschiks, dan kwaadschiks.

Als Christen wenscht hij dat dit goedschiks gelukke: niet verschillende partijen en standen aan het langste eind trekkend van oudere en nieuwere rechten, maar elk individu vrijwillig de noodige offers brengend voor het algemeen welzijn.

En nu beweert hij dat de samenleving in de verschillende beschaafde landen daartoe rijper is dan men doorgaans meent.

Een hoofdvereischte echter om tot menschwaardiger toestanden te komen is, dat duizenden en honderdduizenden van de noodzakelijkheid daarvan overtuigd zijn, dat het streven er naar tot publieke opinie worde. In die hoop doet hij als Duitscher een beroep op de Christelijke gezindheid zijner landgenooten.

Ter karakteriseering van de stoute gedachten die onze sociaalaristocraat daaromtrent - in niet minder stoute vormen - ontwikkelt, volge hier de vertaling van een paar bladzijden uit een der jongste afleveringen van Prof. Lehmann's tijdschriftje.

(Blz. 21.) '*Sociaal; christelijk; nieuwe opbouwing der maatschappij*.'

'Socius' heet makker, kameraad; in alle beteekenissen en verbindingen duidt het op iets gezamenlijks, gemeenschappelijks. Voor zoover men nog van standen spreken kan, beteekent het:

1) *Einiges Christenthum*. Volksschrift zur Förderung der Bestrebungen M. von Egidy's, unter dessen Mitwirkung vierteljährlich herausgegeben von Lehmann Hohenberg. (Kiel, Falckstrasse 9.)

standgenoot. In ruimeren zin is het: medeburger, medechristen, naaste.

‘Socialisme’ is, naar de tegenwoordige begrippen, in de eerste plaats het bewustzijn van klasse-genootschap in de zoogenaamde arbeiderswereld, - een woord dat natuurlijk, in zijn thans geldige beteekenis, ook moet vervallen zoodra wij allen arbeiders geworden zijn! Verder sluit ‘socialisme’ het denkbeeld in van medelijden met de ellende van ontelbare medemenschen en een diep gevoel voor de nooden van den tegenwoordigen tijd: een gevoel dat den natuurlijken en door velen volkomen eerlijk gekoesterden wensch opwekt, in die nooden verbetering aan te brengen.

‘Wij mogen in dezen zin den Heiland als het voorbeeld van alle sociaal-denkende menschen beschouwen; wij mogen aannemen dat onze vorsten, en met hen de besten van ons volk, sociaal denken; en wij mogen hopen dat weldra niemand zich meer aan de oppervlakte van het openbare leven zal durven vertoonen, die niet sociaal denkt. Overigens is het woord eigenlijk geheel overbodig: want in zijne beteekenis van klassebewustzijn heeft het slechts een zeer beperkte strekking, en in zijne reinere en betere beteekenis gaat het geheel op in het woord “christelijk”.

In zoover men namelijk onder “sociaal” slechts het genoemde klasse-bewustzijn verstaat, beperkt zich de wensch om te helpen, te verbeteren, te zorgen en lief te hebben - althans voor het oogenblik - alleen tot den betrekkelijk nauwen kring der eigen klasse-genooten; en er verbinden zich daarmee ten opzichte van wie buiten dien kring staan - te recht of te onrecht - zekere voorstellingen, een wezenlijk ernstige en heilige opvatting der dingen onwaardig. En aan den anderen kant: wie christelijk - in den zin van Jezus - denkt, die denkt vanzelf sociaal over al wat zorg voor lijdende medemenschen betreft; hij behoeft dat niet afzonderlijk uit te spreken, laat staan er een bijzonder woord voor uit te vinden. Niet op grond van een naast zijn christelijk bewustzijn in hem opkomende aandoening voelt een christen sociaal; veelmeer is de omstandigheid dat wij tot nog toe zoo weinig sociaal dachten, een bewijs dat wij nog geene christenen, in den zin van Jezus, waren.

Dat thans, in dezen overgangstijd, velen het woord “sociaal” in het bijzonder als leus aannemen voor de verbeteringen waar-

naar zij streven, is niet onbegrijpelijk .... Het op zich zelf onschuldige woord “sociaal” verbindt zich nu echter van lieverlede met andere, op zich zelf ook onschuldige woorden, die intusschen het begrip wezenlijk wijzigen. Ik vermijd met voorbedachten rade eene uitdrukking, waaraan zich heden, ook voor overigens zeer verstandige menschen, een minachting van duizenden hunner medeburgers en medechristenen vastknoopt. Ik geloof dat het slechts zelden boosheid, meestal vrees - zegge een slecht geweten - maar zeer dikwijls ook, en dat is hunne eenige verontschuldiging, onwetendheid is, die hen tot zulk eene onchristelijke denkwijze leidt.

Duizenden in alle landen kan men tegenwoordig onder den naam van “partij-socialisten” en “program-socialisten” aanduiden. Daartoe behooren diegenen, die hun sociale denkbeelden met behulp en in den zin van ons hedendaagsche politiek partijverband tot werkelijkheid wenschen te brengen; en diegenen die hunne eischen in een stijf, eenzijdig programma hebben samengevat, dat zij met alle koppigheid wenschen door te voeren. De zegepraal der eersten zou een daad van geweld zijn, die der laatsten zou de wereld een nieuw dogma opdringen; beide is verwerpelijk.

In zoover wij echter trachten moeten alles, wat het verleden aan het tegenwoordige heeft overgeleverd, eerlijk te begrijpen, ook al willen wij het bestrijden en opruimen, zoo dienen wij ook dit verschijnsel historisch op te vatten. Aangezien het geheele nationale leven van, laat ons zeggen de laatste vijftig jaar, één groote politieke partijstrijd geweest is, die thans in partijverwarring is ontaard, was het niet meer dan natuurlijk dat nieuw optredende menschenscharen zich zoo spoedig mogelijk ook tot politieke partijen organiseerden. En zoolang iedere partij met onchristelijke zelfzucht haar programma zocht door te voeren, was het niet te verwonderen dat ook de nieuwelingen telkens een programma meebrachten. Als echter binnen kort wel alle partijen aan hun programma te gronde zullen gaan, dan verdwijnen natuurlijk ook de programma's met de partijen. Er bestaat dan voortaan in het vaderland nog slechts één partij: het vaderland, en onder christenen nog maar één programma: het christendom.

Zoo noodig misschien tot nog toe het bestaan van partijen en programma's voor de ontwikkeling onzer sociale toestanden

moge geweest zijn, voor de verdere uitbreiding daarvan zijn zij verkeerd. Wij kunnen ons de wording van een nieuwe maatschappij alleen onder volkomen terzijdestelling van dit verschijnsel denken. De toestanden, waarnaar de hedendaagsche religieus voelende mensch verlangt - tot welke der beschaafde naiën hij moge behooren en welken naam hij er aan geven moge - kunnen alleen onder opgewekte, trouwe, vrome, eerlijke, onbaatzuchtige, overtuigde medewerking van allen te zamen tot stand komen. Zoolang deze algemeene samenstemming ontbreekt, blijft alles lapwerk, lijmerij, vernis; en daarom kan ik niet nalaten er voortdurend op aan te dringen: dat wij ons inwendig hebben voor te bereiden en onafgebroken ons te oefenen voor de taak van eindelijk eens ernst te maken met ons christendom.

Als wij niet allen meebouwen aan het nieuw op te richten maatschappelijk gebouw; als slechts enkelen daaraan bouwen, namelijk telkens alleen diegenen, die door een toevallig partijoverwicht de anderen op zij geschoven hebben; en als diegenen die op zij geschoven zijn, met gebalde vuist staan toe te kijken en maar op een misslag of een onbewaakt oogenblik wachten om op hunne beurt toe te grijpen en het nauwelijks afgewerkte gebouw weer te sloopen, om in plaats daarvan allicht een vesting (ein Zwing-Uri) naar hun eigen hart op te richten, dan zijn het geen beschaafde, laat staan christelijke toestanden, die wij te gemoet hebben te zien.

Dat dient dus voorkomen te worden. Daar er echter noodzakelijk iets dient te gebeuren: daar de teekenen der tijden er gebiedend op aandringen dat wij met den stroom der beschaving meegaan in plaats van dien te willen keeren; daar de hartslag der natiën duidelijk naar christelijke toestanden verlangt, - zoo dient het op een andere wijze beproefd te worden. En die betere manier stel ik mij aldus voor: eerst moet in ons allen het besef van het onverstandige, onnatuurlijke, tegen ontwikkeling en beschaving indruischende, *onchristelijke* der nog heerschende opvattingen en toestanden hoe langer hoe levendiger, drukkender, pijnlijker worden. Daaruit moet in ieder rechtschapen mensch een geestdriftvol plichtgevoel ontstaan, dat hem aanspoort zijn best te doen en zijn beste ten offer te brengen om veranderingen mogelijk te maken. Dan overpeinzen wij hoe wij helpen, hoe wij verbeteren kunnen;

wij denken en beraadslagen, wij vatten aan, wij grijpen toe, wij komen in beweging; en zeer spoedig wordt dan de overtuiging algemeen: *Wij kunnen het verbeteren, als wij maar willen*.

In dit voorbereidend denken, willen en tot een besluit komen, is natuurlijk meêbegrepen dat men zich gereed houde tot de eene of andere ontbering of zelfverloochening - voor verschillende personen op verschillende wijze; en dat men zich gewenne aan het denkbeeld van verzoening ook met diegenen, in wie men tot nog toe tegenstanders, vijanden, afvalligen, boosdoeners placht te zien. Noch deze zelfverloochening, noch deze eerlijke verzoening kan den christen zwaar vallen. Zoolang zij hem zwaar vallen, is dat eenvoudig een teeken dat hij nog geen christen is, ook al ware hij de rechtzinnigste protestant, de trouwste katholiek of de strengste Irvingiaan.

Op het besluit dient de daad te volgen. Ieder heeft dan te werken binnen de grenzen zijner mogelijkheid. Houdt menigeen misschien deze grenzen voor nauw, zij breiden zich van zelf uit, zoodra hij slechts de tusschenschotten wegruimt die hem nog den vrijen blik op de uitgestrektheid zijner arbeids-mogelijkheid benemen.

Dit is het treurige, dat op het bouwterrein voor het maatschappelijk toekomst-gebouw heden nog alleen enkele volksklassen present zijn en dat de drang, de lust, de opgewektheid om iets nieuws te stichten bijna uitsluitend in *die* kringen leeft. Als ik mij nu moet voorstellen dat deze mannen, na eerst alle anderen van het terrein te hebben verdreven, op zekeren dag geheel alleen zullen gaan bouwen, - welk een gebouw zal er dan ontstaan? Precies omschrijven kan ik het vooruit niet; maar dit weet ik wel, dat het niet veel kans heeft er zonnig, behagelijk, gezellig uit te zien; en ik vrees dat er voor de traditiën van troon en altaar, wijding en eerbied, weinig plaats in zal zijn, - dat het begrip “pieteit” er geheel in zal ontbreken.

En als ik nu verder bedenk hoe velen heden nog door allerlei nietswaardige, achterdochtige, Duitschland en het Christendom onteerende gedachten en vooroordeelen van het bouwterrein verwijderd gehouden worden, ofschoon zij zelf begrijpen dat er gebouwd worden moet en ook inzien dat er gebouwd worden zal; als ik naga welk een som van edele gezindheid, van plichtbesef, van menschenliefde, van alle hooge, christelijke deugden aldus voorloopig ongebruikt blijft; als ik mij eindelijk

voorstel hoe gezellig, hoe praktisch, hoe duurzaam, hoe aan alle duitsche en christelijke wenschen beantwoordend het gebouw zou kunnen worden, in geval die allen meewerkten,.... als ik mij dat alles voor den geest breng, dan vraag ik: waarom komen zij niet?'

(Blz. 30.) '*Werkelijkheid*.'

'Ik onderscheid twee werkelijkheden: die welke er thans is en eene betere, die er komen kan en dus komen moet. De menschen van den bodem der thans bestaande op dien eener natuurlijker, verstandiger, christelijker werkelijkheid over te brengen, dat beschouw ik als de taak van den tegenwoordigen tijd, en daaraan wijd ik, naast vele andere personen, mijn leven.

Eerst waar die nieuwe, mogelijke werkelijkheid ophoudt, begint het fantazieland Utopia. Die grens moge thans nog niet voor ieders opvatting dezelfde zijn, zij is het doel dat wij als Christenen in het oog hebben te houden.

Zullen wij naar dat doel oprukken? Zullen wij, zooals vroeger misschien niet anders mogelijk was, weer ter halverwege blijven staan, om uit te rusten en ons onverrichter zake ergens neer te vlijen? Neen, nu wij eens op gang zijn,.... ditmaal wordt doorgemarcheerd. Wat wij, het tegenwoordige geslacht tot stand brengen, behoeven dan onze kinderen niet meer te doen!

Ons idealisme zal onze leidsman zijn. In de tegenwoordige, treurige werkelijkheid bespot men dezen veldheer, meestal misschien omdat men hem niet weet te onderscheiden van zijne fantastische broeders en zusters: dweepzucht, illusie, utopisme. Het gezonde idealisme beweegt zich binnen de mogelijkheid der naaste toekomst: onze kinderen en minstens onze kleinkinderen zullen allen idealisten zijn, evenals zij tegenover de godgeleerheid, de kennis der natuur en de rechtsstudien in een geheel andere positie zullen staan dan wij tot nog toe gedaan hebben. Het idealisme bestrijdt het materialisme; onder materialisten heeft men echter niet allen te verstaan die zich met de stof bezighouden, maar alleen hen die in stof ondergaan. Idealisme is volstrekt niet het tegenovergestelde van realisme; integendeel: slechts dàt idealisme heeft waarde dat zich weet te realiseeren, zich in werkelijkheid weet om te zetten. Idealisme zonder daden is laffe gevoelspronkerij; en de Christen pronkt niet, maar handelt.

In ons optimisme ligt onze kracht. Optimisme heet in christelijke taal: geloofsmoed, en in goed duitsch: door en door gezond. De pessimist is een wegkwijnende zieke, de optimist verheugt zich in zijn geestelijk en lichamelijk krachtbesef.

Wie zijne idealen opgeeft, in den steek laat, heeft er òf nooit gehad, òf hij is een zwakkeling. Er zijn, al naar mate van hun karakter, voorzichtiger en stoutmoediger idealisten; er is echter bovenal een onderscheid tusschen onpraktische en praktische idealisten. Ieder moet maar weten, tot welke soort hij zich heeft te rekenen; het gaat niet aan, dat anderen zich daarover een oordeel aanmatigen. Een man die niet alleen weet wat hij wil, maar ook, bij alle bescheidenheid, zeker van zich zelf is, kan het best zelf weten tot welke categorie hij behoort. Iemand onpraktisch te noemen omdat men hem niet kent, hem niet verstaat, nog geene oogenblikkelijke gevolgen van zijn werk ziet, of omdat men, als materialist, nu eenmaal geheel andere wegen bewandelt, of als ongeloovige halfweegs is blijven staan, of op de krukken van een beklagenswaardig pessimisme den bezonnen, maar moedig voortgaloppeerenden optimist niet kan bijhouden, - daartoe heeft men geen recht. Men moet niemand vóór zijn dood prijzen, maar men moet ook niemands werk veroordeelen eer hij het zoover heeft afgewerkt als hij kan.'

Het spijt mij dat ik niet elk lezer in staat kan stellen, deze gedachten door Moritz von Egidy zelf te hooren uitspreken in zijn mooi, dialectloos hoogduitsch, en hem te zien zooals hij zich altijd aan ieder vertoont, met de uitdrukking van den 'praktischen idealist,' dien hij zich bewust is te zijn.

Na zich gedurende het eerste uur met verschillende zijner gasten afzonderlijk onderhouden te hebben, pleegt hij des Dinsdags aan allen gezamenlijk een en ander mee te deelen over hetgeen hij in den loop der week opmerkelijks ontmoet heeft, iets voor te lezen wat hij plan heeft te publiceeren, en den ernst en de opgewektheid die in hem zijn, te uiten. Altijd is er iets oorspronkelijks in hetgeen hij te zeggen heeft; altijd is hij bereid, eventueele vragen, soms de zonderlingste, met grooten tact te beantwoorden. En soms verheft zich dan zijn aanvankelijk gemeenzame toon tot de pittige welsprekend-

heid, waarvan de vorige bladzijden een, zij het door vertaling verzwakt, staaltje geven.

Menigmaal gebeurt het, dat menschen, die met vooroordeelen jegens Egidy vervuld waren, als zij hem ééns hebben zien spreken, geheel anders over hem denken.

Meer en meer begint hij te wennen aan de ervaring van het best door persoonlijke aanraking zijn tegenstanders of bespotters te kunnen verzoenen.

Het aardigst kwam dit uit, toen iemand hem onlangs Nordau's *Entartung* meebracht, en toonde hoe, aan 't slot van zeker hoofdstuk dier geweldige hygienisch-aesthetische boetpredikatie, eene toespeling voorkomt op ‘die verschwommene Nächstenliebe des Herrn von Egidy.’

Blijkbaar deed hem dit pijnlijk aan; maar na eenige oogenblikken zei hij bedaard:

‘Waar woont die man? Kan ik hem dezer dagen gaan spreken?’

Het was hem een teleurstelling te vernemen dat de man te Parijs woont en dat het dus nog al moeielijkheden in had, hem eventjes op te zoeken. Want hij voelde dat een persoonlijk onderhoud, van zij het slechts een kwartier lang, genoeg zou zijn om goed te maken wat misschien oppervlakkige voorstellingen of onhandige vrienden misdreven hadden, en zelfs iemand als Max Nordau te overtuigen dat het hier iets anders dan ziekelijkheid geldt.

Juist het lichamelijk en geestelijk gezonde in Egidy's verschijning boezemt zooveel vertrouwen in. Zooals hij daar staat: zijn eenigzins gedrongen gestalte rechtop, in militaire houding, met vastberadenheid op zijn goedhartige trekken en wilskracht in zijn helderblauwe oogen, zoo representeert hij iets rustigs te midden van de zenuwachtige gejaagdheid van het gros onzer tijdgenooten, en doet denken aan een paal boven water, bestemd om onmiddellijk en middellijk, velen tot houvast en baak te dienen.

In afwachting dat von Egidy misschien weldra op andere wijze over zich zal doen spreken, heb ik getracht hem te teekenen zooals hij thans hoofdzakelijk ageert: van zijn salon uit.

Om ter aanvulling van dat beeld nog een getuigenis naast het mijne te stellen, vertaal ik ten slotte een paar passages

uit het opstel dat Heinrich Hart in een der December-nummers van *Die freie Bühne* gaf.

'Zijn wij nog Christenen?' vroeg David Friedrich Strauss. Zijn wij al Christenen? vraagt M. von Egidy.

'Tusschen dat *nog* en dit *al* gaapt een afgrond in de opvatting van het Christendom: ginds de theologische verstandsmensch, hier de religieuse wilsmensch.

Voor Strauss is het Christendom een belijdenis, een leer; voor Egidy een willen, een daad.

Wij, dat is in het algemeen allen die de vraag van den Ludwigsburger geleerde, historisch, filosofisch, vrij van vooroordeelen verstaan, kunnen geen Christenen meer zijn wat de belijdenis, de theologische formule betreft; want de veronderstellingen, waarop het Christelijk geloofsdogma rust, hebben voor ons hare kracht verloren.

Maar met de belijdenis hebben wij slechts het Christendom der kerken, het bovennatuurlijke, ingeboet. Het menschelijke, natuurlijke Christendom, zijn zedelijke beteekenis voor persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling, zal eerst dan geen waarde meer voor ons hebben, als Christus' eischen tot volkomen vervulling zijn gekomen; - gesteld altijd dat deze eischen tot het vaste ideaalbestand der menschheid behooren, want innerlijke mogelijkheid en kans op verwezenlijking hebben slechts die idealen, waarop de menschheid telkens en telkens weer terugkomt als zij, walgend van den woedenden strijd om het bestaan, tot zich zelve inkeert. Dit vaste ideaalbestand.... als wij nagaan wat dit beduidt, zoo komt het neer op de vrijmaking van het dier in ons. Naast en met elkaar te kunnen leven zonder wederkeerige verscheuring; zijn beste overtuiging te kunnen uitleven zonder belemmering door vooroordeelen, valsche verhouding, afgunst - dat is de som en de kern van elk ideaal streven, sinds de vroegste tijden tot nu toe. En juist daarop doelen Christus' eischen.

Zalig zijn de barmhartigen; zalig zijn de reinen van hart; zalig zijn de vreedzamen, - wat beteekent dat anders dan: doodt het dier in u, dat in elken natuurgenoot een meêeter ziet; het dier dat altijd weer naar het slijk begeert: het slijk van den wellust, van de platte voldaanheid, van de oververzadiging, dat bloed moet likken, zal het zich gezond voelen? En verder: wie eene vrouw aanziet om haar te begeeren, die

heeft reeds overspel met haar gedaan in zijn hart; uw woord zij ja, ja, neen, neen; hebt uw vijanden lief, en zoo iemand uwen rok neemt, geeft hem ook uw mantel; zalig zijn die hongeren en dorsten naar de gerechtigheid.... Wat beteekent dit alles, uit de taal der berusting in die der daad overgezet, anders dan: ontwikkelt u zóó en schept zulke toestanden, dat voortaan liefde en huwelijk één zijn; dat niemand naar eens anders rok heeft te verlangen, omdat zijn eigen niet slechter is; dat gij niemand meer de linker wang hoeft toe te keeren, omdat niemand u meer op de rechter slaat; dat deemoed overbodig wordt, omdat overmoed verdwijnt; dat de eed niet meer noodig is, omdat niemand meer gedwongen wordt te liegen? Dat zijn de eischen van het Christendom; en hunne geldigheid is even onafhankelijk van het Christelijke dogma, als de toepassing van het burgerlijk wetboek onafhankelijk is van onze kennis aangaande zijne samenstellers....

Zonder te ontkennen dat de eischen van het Christendom op veredeling van de individuen gericht zijn, meent Egidy toch dat daaraan alleen door samenwerking kan voldaan worden. Betere toestanden zijn noodig om eene verbetering van de massa der afzonderlijke personen mogelijk te maken; eerst heeft de gemeenschappelijke wil die tot stand te brengen, zal de eenling ruimte, lucht en licht vinden om zich in te ontwikkelen. In theorie hebben wij hier te doen met eene soort van toovercirkel; want gemeenschappelijkheid van een edeler streven kan niet bestaan zonder individuen, die voor veredeling vatbaar zijn. Maar de beschavings-geschiedenis leert dat de werkelijkheid op dergelijke toovercirkels raad weet; anders zou er in het geheel geen ontwikkeling mogelijk zijn geweest.'

Egidy is geen prater, maar een doener; geen toekijkend, maar een willend mensch. Daarin ligt zijn beteekenis.

Niet alleen het zwaard, ook het woord kan daden volbrengen, als het uitgaat van wilskracht en niet alleen van bespiegelend verstand. Alles wat Egidy heeft geschreven is een uiting van een sterken wil; zijne woorden dringen tot daden, zooals de kiem de naar het licht opwassende plant tot bloei dringt.

Toen zijn *Ernste Gedanken* verscheen,.... toen voelde menigeen die geen slaapmuts was, dat het hier meer gold dan een boek, dat het eene gebeurtenis gold. Niet een nieuwe professor was op een katheder, een man van karakter was

midden in het volle leven opgetreden. Een man van karakter, die zich in de bres stelt voor zijn overtuiging. Een man van karakter, die het oude dogma niet dáárom verwerpt, omdat exegetische studien hem den grond onder de voeten wegtrokken, maar omdat het in strijd was met zijn levend vroomheidsbewustzijn. Aan en in zich zelf had hij bespeurd dat het dogma de verwezenlijking van de Christelijke eischen in den weg staat. Door eenzelfde gevoel was indertijd Kierkegaard er toe gekomen in de kerk een doodsvijandin van het Christendom te zien. Kierkegaard en Egidy verwerpen geen van beiden het geloof, want doen zonder gelooven is wel ethisch, maar niet religieus. Doch het doen is hun het wezenlijkste: het geloovig doen. Hun gelooven richt zich niet op iets wat in het verleden gebeurd moet zijn: het is een vertrouwen op eene vervulling die komen moet.

Naar twee zijden richt zich Egidy's willen en werken. Door terzijdestelling van het dogma hoopt hij de Christenen der verschillende geloofsbelijdenissen tot één gezamenlijke opvatting van het Christendom te vereenigen; en door terugkeer tot Jezus eischen, tot hun rein menschelijken, zedelijken inhoud, hoopt hij de grondslagen van een alles omvattende Christelijke staatsinrichting te leggen.

Egidy moet in zijn geheel beschouwd worden. En zijn beteekenis ligt niet in de voorstelling, die hij zich van de toekomst maakt, maar in het willen: het ernstige, innige, heilige willen van die toekomst. Als opwekker, niet als theoreticus is hij voor ons datgene wat hij is. Zelf heeft hij eens gezegd: wat hadden den Romeinen al de redevoeringen van hunnen Cato gebaat, zonder zijn *ceterum censeo*....; en wat baten ons de geestigste beschouwingen, zonder de telkens herhaalde, voet-bijstuk-houdende aanmaning, dat er nu iets tot stand moet komen?

In dat *nu* en dat *moet* ligt Egidy's elektriseerende kracht.

‘Al wie naar vrije menschelijkheid streeft, kan aan deze opgewektheid, dit vertrouwen, deze geestdrift, zijne eigene verwarmen. Wat ook overigens zijne voorstellingen omtrent de ontwikkeling der menschheid mogen wezen, voorloopig kan hij gerust aan Egidy's zijde blijven: hij zal op den rechten weg zijn.’

GEERTRUIDA CARELSEN.

Tropheën.

Les Trophées, par José-Maria de Heredia. Sixième édition. Paris. Lemerre 1893.

Ja, tropheën zijn het, zegeteekenen van kunst en glorie: adelaren van zilver en goud, golvende banieren, met heraldieke figuren van allerlei kleur bezaaid, in breede plooien nederhangend en in die plooien den matten glans van het licht weerkaatsend en verdeelend in honderd schakeeringen; wapenen van halfgoden en helden, uit fonkelend metaal gesmeed, dreigend nog in hun rustig pralen: de knods van Hercules en het bliksemend zwaard van den Romeinschen Imperator, slanke degens met gouden gevest, en styletten door Cellini met kunstig drijfwerk versierd, gebeukte helmen van oude, vermoeide strijders en wuivende pluimen van moderne veroveraars; - daar tusschen in, verweerde brokken van grieksche tempelzuilen, gespleten grafsteenen met aandoenlijke opschriften, gehavende godentronies en japansche maskers, rijzige vazen en fijngesneden medaljes, middeleeuwsche blazoenen en geschilderde boogramen; alles omkranst en omstrengeld met lauwertakken en myrtenlover, met smettelooze leliekelken en fonkelende rozen, alles stralend in zulk een glans dat een wondere muziek van die tropheën schijnt uit te gaan: forsche horenklanken, wegstervend klokgelui en klagend snarengeruisch, echo's van oude zegeliederen en stille zuchten van lijden en liefde; - een kunst zoo vol dat geen verbeelding de idee van den kunstenaar zou kunnen aanvullen, zoo fijn dat, waar de geheimen zijner ongeevenaarde techniek u in het oog springen, door die ontdekking het kunstgenot slechts verhoogd wordt.....

Zoo zijn de verzen van José-Maria de Heredia, den Cubaanschen Parijzenaar, den afstammeling der oude Conquistadores, den vriend en leerling van Leconte de Lisle.

Jules Lemaître's voorspelling is uitgekomen.

Het is nu bijna zeven jaren geleden, dat deze, in zijn *Contemporains* van dien dichter schreef: ‘Wanneer hij ons eindelijk zijne *Trophées* geven zal, dan zal men zien dat zijn verzen even mooi zijn als zijn naam, en in zijne sonnetten zal men de hoogste ontplooiing begroeten, in letterkundige gestalte, van een oud geslacht van gelukzoekende helden. En allen zullen we met Théophile Gautier tot hem zeggen:

- Heredia, je t'aime parce que tu portes un nom exotique et sonore et parce que tu fais des vers qui se recourbent comme des lambrequins héraldiques.’

In die dagen onderscheidde Heredia zich van zijne tijdgenooten en zijne confrères hierdoor dat hij, tegelijkertijd, ‘presque inédit et presque célèbre’ was. Slechts nu en dan had hij in een tijdschrift of een verzenbundel, o.a. in de *Revue des deux Mondes* en in Lemerre's *Anthologie*, eenige zijner sonnetten en fragmenten uit zijn *Romancero* en zijne *Conquérants de l'or* doen opnemen. Van een volledige en afzonderlijke uitgave zijner werken had hij niet willen hooren.

En nu hij eindelijk voor Lemerre's aandrang en dien zijner vrienden bezweken is, heeft hij ten volle de vruchten geplukt van die zeer bijzondere oorspronkelijkheid. De verschijning der *Trophées* is voor den dichter een triomf geweest. Door ongeduld meer nog dan door nieuwsgierigheid geprikkeld, greep het Parijsche publiek haastig naar den bundel, en binnen twee dagen had de hoofdstad alleen de eerste oplaag geheel en al uitgeput.

Heredia geniet zijn zege.

Wanneer hij thans, des Zondagsmiddags, bij zijn vriend Gaston Paris verschijnt, in dien kring van geleerden en letterkundigen waarin hij zich zoo in ieder opzicht thuis gevoelt, - deze dichter is ook een kweekeling van de Ecole des Chartes, - dan beweegt hij zich nog drukker dan vroeger onder de groepjes der wisselende bezoekers, dan straalt zijn oog nog vuriger in zijn donker gelaat, dan klinkt zijn lach nog luider, en met vroolijke zelfvoldoening toont hij het werk van een jongen dichter, die een paar zijner fraaiste sonnetten heeft geparo-

dieerd en die hem verlof is komen vragen om die parodieën uit te geven.

En des Zaterdags, in zijn eigen woning, in de schaduw van den Parijschen Triumfboog, daar scharen zich tal van jongere dichters, meest symbolisten en decadenten, om hem heen, om hem, met Leconte de Lisle den eenigen Parnassien van wien ze geen kwaad zeggen. Eenvoudig, heel eenvoudig, bewegelijk, een kort houten pijpje rookend, luidruchtig pratend, snel, met nadruk, nu en dan zenuwachtig een neiging tot stamelen pogend te beheerschen, levendig gesticuleerend, heeft Heredia een vriendelijk woord voor elk van zijn gasten; en triumfeerend, in het gevoel van zijn kracht, disputeerend over dichters en dichtvormen, over versbouw en rijmkunst, komt hij met vuur op voor den alexandrijn, het machtigst, het buigzaamst, het edelst instrument der Fransche versificatie.

In het hanteeren van dien alexandrijn ligt voor een goed deel Heredia's meesterschap. Het dunkt hem onnoodig, gezocht, onharmonisch, om, zooals vele jongeren doen, een grooter aantal lettergrepen door het onmisbare rijmwoord af te sluiten of in een oneven aantal syllaben een verrassend muzikaal effect te zoeken, dat, volgens dezen meester, slechts storend kan werken. En met voldoening wijst hij er op, dat die jongeren zelve, wanneer ze, hun rythmisch proza dichtend, een periode willen voltooien, niets beters dan een streng afgemeten, klinkenden alexandrijn weten te vinden. Zelf heeft hij, in zijn uitgegeven gedichten althans, geen enkelen anderen versvorm gebezigd.

Maar onder Heredia's kunstige bewerking heeft het oude vers van Racine dan ook eene bewegelijkheid en eene sonoriteit verkregen zooals niet eenmaal Victor Hugo er altijd aan heeft weten te geven. Deze dichter heeft het ‘vers héroïqne’ volkomen opgericht uit de vernedering waarin de slappe verskunst der neo-classieken het had laten verzinken. Het treedt op met nieuwen luister, als het helden-vers bij uitnemendheid.

En toch zoekt Heredia bijna nooit zijn kracht in ongewone caesuren. Een enkele maal wisselt het zoogenaamde ‘vers ternaire’, dat de twaalf lettergrepen door het accent in drie gelijke hoofdgroepen verdeelt, de gewone indeeling der hoofdaccenten af, zooals, bij voorbeeld, in dezen regel:

Bâtit un *lem*ple, fit l'a*mour* et le chan*ta*[1)]

meer nog in dezen:

Hélas! hé*las*! Son fils est *mort*, sa gloire est morte[2)].

en ook eenigszins in deze:

Le Chèvre-*pied*, divin chas*seur* de Nymphes *nu*es[3)]

Vers Syra*cu*se et les a*beil*les et les *vi*gnes[4)],

La lande *ra*se, rose et *gri*se et mono*tone*[5)],

ofschoon in deze laatste de symmetrie der drie deelen niet volkomen is, daar het tweede accent minder sterk is dan het eerste. Slechts twee malen trof ik een regel aan waarin de rythmische beweging der eerste vershelft den nadruk doet vallen op de vijfde lettergreep; eens in den *Romancero*, waar het accent der zesde syllabe nagenoeg geheel verdwijnt:

Qu'il tient empoig*né* par l'horrible chevelure[6)]

en eens in het bekoorlijk sonnet *La jeune morte*[7)]

La vie est si *douce*, ah! laisse la vivre, ami,

waar het ongeacheveerde der verzuchting in de eerste vershelft en de pauze vóór het ‘ah!’ der zesde syllabe aan dien klank een geheel bijzondere expressie verleenen.

Wel vindt de lezer herhaaldelijk versregels, en ze behooren mede tot de allerschoonste, waarin de zesde syllabe, ofschoon niet toonloos, toch zonder rust of stoot in den versgolf wordt opgenomen, terwijl het eigenlijke rustpunt, ook dat der gedachte, na de vierde geplaatst is. Zoo in deze regels:

1) *Médaille*, p. 95.
2) *Romancero*, p. 164.
3) *Pan*. p. 22.
4) *L'Esclave*, p. 47.
5) *Un peintre*, p. 139.
6) *Romancero*, p. 165.
7) p. 50.

Je suis né *li*bre au fond du golfe aux belles lignes[1)]

Voici le *soir*. Au ciel passe un vol de pigeons[2)]

Soldat cap*tif* berçant le sommeil d'un enfant[3)]

Et l'Angé*lus*, courbant tous ces fronts noirs de hâle[4)]

Les lames gl*au*ques sous leur crinière d'écume[5)]

Et nous fou*lions*, humant son arome sauvage[6)]

Attendaient l'*heu*re où vont boire les pécaris[7)]

en bovenal deze:

S'envole*ront* parmi l'harmonieuse haleine[8)].

Maar het aantal gewoon gerythmeerde alexandrijnen is verre in de meerderheid, en ik geloof niet dat er, behalve in den laatstaangehaalden regel een voorbeeld is te vinden van een sonnet waarvan het slotvers een ongewoon rythmus heeft. Heredia doet wat, naar zijn meening, geen wezenlijk dichter laten kan: ‘un alexandrin sonore, largement rythmé’ vormt het slotaccoord zijner klinkende periodes.

Bewegelijk toch en lenig zijn Heredia's alexandrijnen. Met groote kunst deelt hij ze in stukken, twee, drie, vier volzinnen soms, en laat hij het eene vers enjambeeren op het andere, zoodat, wie het klinkend rijmwoord niet hoorde, zou kunnen meenen dat hij een vers van vijftien of zestien syllaben geschreven had. Wie de waarde van zulk een emjambement voor de lijnen der strofe en voor den indruk der beschrijving gevoelen wil, hij leze, in *La mort de l'aigle*[9)], het eerste tercet,

1) *L'esclave*, p. 47.
2) *La flûte*, p. 59.
3) *Antoine et Cléopatre*, p. 79.
4) *Maris stella*, p. 143.
5) *Mer montante*, p. 147.
6) *Armor*, p. 146.
7) *Les conquérants de l'or*, p. 185.
8) *La flûte*, p. 59.
9) p. 151.

waarin de val van den vogel beschreven wordt, wiens reuzenwieken door een bliksemstraal gebroken zijn:

> Avec un cri sinistre, il tournoie, emporté
> Par la trombe, et, crispé, buvant d'un trait sublime
> La flamme éparse, il plonge au fulgurant abîme,

of, in de klacht der verlaten *Centauresse*[1)], wier liefde door de vurige Centauren versmaad wordt:

> L'été fleurit en vain l'herbe. Nous la foulons
> Seules. L'antre est désert que la broussaille encombre.

En wie ervaren wil welk een kracht er kan liggen in die verbrokkeling der regels, hij leze, in *Sphinx*, het tooneel van liefde en dood tusschen 'la Vierge aux ailes d'aigle et dont nul n'a joui' en den Mensch, die in den rotswand van den Cithéron de gouden oogen van het gevleugeld monster ziet blinken:

> Et l'Homme s'arrêta sur le seuil, ébloui.
> - Quelle est l'ombre qui rend plus sombre encor mon antre?
> - L'Amour. - Es-tu le Dieu? - Je suis le Héros. - Entre;
> Mais tu cherches la mort. L'oses-tu braver? - Oui.
>
> Bellérophon dompta la Chimère farouche.
> - N'approche pas. - Ma lèvre a fait frémir ta bouche.
> - Viens done! Entre mes bras tes os vont se briser;
>
> Mes ongles dans ta chair.... - Qu'importe le supplice
> Si j'ai conquis la gloire et ravi le baiser?
> - Tu triomphes en vain, car tu meurs. - O délice!...

Maar het is niet alleen hierdoor dat Heredia's alexandrijnen soms tot meer dan hun dubbele lengte zich schijnen uit te breiden. Het is bovenal door de wonderschoone keuze der woorden, waarvan elk een nieuw beeld, een nieuwe gedachte bij den lezer te voorschijn roept, of schijnt te zwellen door zijn vollen, breeden klank. Ik geloof niet dat het mogelijk is in deze gedichten een 'cheville' te ontdekken. Overal zorgvuldig bijeengezochte woorden, die met fijn gedreven ringen aan elkaar worden vastgehecht of als een harmonische klankenreeks in elkaar schijnen te smelten. En toch heeft deze dichter geen

1) p. 10.

nieuwe, zonderlinge woordverbindingen gesmeed; toch putte hij alleen uit den rijken woordenschat der levende taal, een enkele maal een oud woord aan de dichters der zestiende eeuw ontleenend, zooals dat expressieve *ahaner*, voor *zwoegen*,[1] of, voor den niet-franschen lezer wellicht al te veel, technische termen bijeenzoekend voor zijn poëtische beschrijvingen van vazen, medaljes en blazoenen.

Laat mij een der eenvoudigste sonnetten afschrijven, de klacht van een slaaf uit Syracuse[2], een klacht zoo eindeloos weemoedig, door de veelheid der woorden, alle even teekenend, door den telkens afgebroken gang der gedachte, door het wisselend rythmus en door den roerenden slotregel.

Tel, nu, sordide, affreux, nourri des plus vils mets,
Esclave, - vois, mon corps en a gardé les signes -
Je suis né libre au fond du golfe aux belles lignes
Où l'Hybla plein de miel mire ses bleus sommets.

J'ai quitté l'île heureuse, hélas!... Ah! si jamais
Vers Syracuse et les abeilles et les vignes
Tu retournes, suivant le vol vernal des cygnes,
Cher hôte, informe-toi de celle que j'aimais.

Reverrai-je ses yeux de sombre violette,
Si purs, sourire au ciel natal qui s'y reflète
Sous l'arc victorieux que tend un sourcil noir?

Sois pitoyable! Pars, va, cherche Cléariste
Et dis-lui que je vis encor pour la revoir.
Tu la reconnaîtras, car elle est toujours triste.

En, als tegenstelling, die beschrijving van een bronzen beeld, het beeld van den ‘coureur’, waarbij het u is alsof ge, te midden der juichende menigte, ademloos getuige zijt van den langen wedloop in het grieksche renperk.[3]

1) *Le huchier de Nazareth*, p. 93.
2) *L'esclave*, p. 47.
3) *Le coureur*, p. 52.

Tel que Delphes l'a vu quand, Thymos le suivant,
Il volait par le stade aux clameurs de la foule,
Tel Ladas court encor sur le socle qu'il foule
D'un pied de bronze, svelte et plus vif que le vent.

Le bras tendu, l'oeil fixe et le torse en avant,
Une sueur d'airain à son front perle et coule;
On dirait que l'athlète a jailli hors du moule,
Tandis que le sculpteur le fondait, tout vivant.

Il palpite, il frémit d'espérance et de fièvre,
Son flanc halètc, l'air qu'il fend manque à sa lèvre
Et l'effort fait saillir ses muscles de métal;

L'irrésistible élan de la course l'entraîne
Et, passant par-dessus son propre piédestal,
Vers la palme et le but il va fuir dans l'arène.

Welk een meesterlijke vertolking van een kunstimpressie! Is het niet alsof ge werkelijk den bronzen athleet door een geheimzinnige metamorfose tot een levend mensch hebt zien worden, niet op eens, maar langzaam, ongemerkt, tot gij ten slotte, niet meer verbaasd, maar juichend, hem werkelijk ziet heensnellen naar het doel?

Het is zeker heel moeielijk Heredia's sonnetten voor te dragen; bij stille lezing en herlezing, hoogstens hardop in kleinen kring, zal hij die oor en zin heeft voor poëzie er zeker het meeste genot van hebben. Maar toch zijn er enkele die als het ware om voordracht roepen, luide, genuanceerde, rythmische, bovenal schilderende voordracht. En tot deze soort reken ik *Le coureur*. Welk een bekoring reeds in den laatsten regel van het eerste quatrijn, en hoe wordt in de tegenstelling der beide vershelften, - eerst het vaste, onbewegelijke ‘d'un pied de bronze’, dan het luchtige ‘svelte et plus vif que le vent’ - die wonderlijke gedaantewisseling voorbereid. Hoe schijnt, in den tweeden regel van het eerste tercet,

Son flane ha*lè*te, l'air qu'il *fend* manque à sa *lè*vre

het ternaire rythmus, door ruk na ruk, den wedlooper los te maken van zijn voetstuk, en hoe vlug, hoe ver doen de laatste, langzaam wegstervende klanken van het slotvers hem uit het gezicht verdwijnen..... fuir dans l'arène.....!

Men pleegt waarlijk geen onrecht aan Heredia's Muze, wan-

neer men op deze wijze zijne sonnetten in alle bijzonderheden van woordenkeus, van rythmus, klank en rijm poogt te ontleden. Ze zijn er voor gemaakt, zou ik zeggen. Goede sonnetten zijn altijd fijne sculptuur of ciseleerwerk. Het sonnet stelt den kunstenaar eene eigenaardige ‘Aufgabe’. In veertien regels moet hij zijne poëtische gedachte weten saam te dringen; de indeeling zijner stof moet beantwoorden aan de vaste indeeling van zijn vorm. Zijn rijmen mogen allerminst banaal zijn, en toch heeft hij voor elk der eerste vier rijmwoorden noodig. Daarom eischt het sonnet niet alleen een vaste hand, in hechten versbouw geoefend, maar bovenal ook een ‘maître rimeur.’

Zulk een ‘maître rimeur’ is Heredia. En gij bewondert hem niet alleen om den rijkdom en de groote verscheidenheid zijner rijmen, niet alleen daarom dat elk rijmwoord ook een ‘mot de valeur’ is voor den zin van het gedicht; - wie Théodore de Banville en Leconte de Lisle tot leermeesters heeft gehad, dien is het van jongs af aan verboden geweest anders te rijmen. Maar zijn groote virtuositeit, laat ik liever zeggen het persoonlijk karakter zijner artistieke vaardigheid, bestaat hierin dat er altijd eene innige, dadelijk gevoelde harmonie bestaat tusschen den algemeenen toon van zijn gedicht en den klank der rijmwoorden.

Of, wat dunkt u, in het eerste sonnet van *Hercule el les Centaures*[1)], waarin de Hercules van Nemea wordt geschilderd, de huid van den gevreesden leeuw om zijn schouders geslagen, van de beide eerste rijmen:

> Depuis que le Dompteur entra dans la forêt
> En suivant sur le sol la formidable empreinte,
> Seul, un rugissement a trahi leur étreinte.
> Tout s'est tu. Le soleil s'abîme et disparaît.

Het zijn niet alleen de onmisbare woorden *forêt* en *étreinte* die hier teekenen, het zijn vooral ook de vaste, dreunende klanken. En, iets verder, in hetzelfde gedicht, wanneer de angst van den herder geteekend wordt die de vreeselijke schaduw van den ‘monstrueux héros’ voor de gestalte van het verslagen ondier aanziet, hoe draagt dan de eerste rijmklank der tercetten er toe bij om dien angst uit te drukken:

1) *Némée* p. 7.

Il s'écrie. Il a vu la terreur de Némée
Qui sur le ciel sanglant ouvre sa gueule armée,
Et la crinière éparse et les sinistres crocs;

En zoo iemand meenen mocht, dat het woord *Némée*, onafhankelijk van zijn klank, in dit sonnet als rijmwoord niet gemist kon worden, dan wil ik dit gaarne toestemmen, doch dan bewonder ik toch Heredia omdat hij het juist hier geplaatst heeft.

Men vergelijke eens, in den cyclus *Artémis et les Nymphes*, de weeke rijmen van den dans en het bad der nymphen[1] - in het laatste gedicht drie nasaalvocalen, door zachte medeklinkers omgeven - met die waarin het beeld van Diane chasseresse zelve geteekend wordt[2]

L'acre senteur des bois montant de toutes parts,
Chasseresse, a gonflé ta narine élargie,
Et dans ta virginale et virile énergie,
Rejetant tes cheveux en arrière, tu pars!

Kort, hoog van toon, met een klank waaruit vermetele verwachting spreekt, en die alleen week wordt aan het slot, wanneer het mysterie der nieuwe wereld den veroveraars van het goudland te machtig wordt, klinken de rijmen in *Les conquérants*[3], door Heredia's vrienden herhaaldelijk geroemd als een meesterstuk:

Comme un vol de gerfauts hors du charnier natal,
Fatigués de porter leurs misères hautaines,
De Palos de Moguer, routiers et capitaines
Partaient, ivres d'un rêve héroïque et brutal.

Ils allaient conquérir le fabuleux métal
Que Cipango mûrit dans ses mines lointaines,
Et les vents alizés inclinaient leurs antennes
Aux bords mystérieux du monde Occidental.

Chaque soir, espérant des lendemains épiques,
L'azur phosphorescant de la mer des Tropiques
Enchantait leur sommeil d'un mirage doré;

1) *Nymphée* p. 21. *Le bain des Nymphes.* p. 23.
2) *Artémis*, p. 19.
3) p. 111.

Ou penchés à l'avant des blanches caravelles,
Ils regardaient monter en un ciel ignoré
Du fond de l'Océan des étoiles nouvelles.

In de drie sonnetten aan *Antoine et Cléopatre* gewijd, wisselen de rijmklanken met het lot van den Romeinschen veldheer, en weelderig, donzig klinken ze in het laatste, waar hij voelt

Ployer et défaillir sur son coeur triomphant
Le corps voluptueux que son étreinte embrasse;

en dan het tweede tercet, met zijn verrukkelijk schoonen slotregel, even verrassend van inhoud als wegsleepend van klank:

Et sur elle courbé, l'ardent Imperator
Vit dans ses larges yeux étoilés de points d'or
Toute une mer immense où fuyaient des galères.

Nergens komt die harmonie tusschen inhoud en klank, bovenal rijmklank, treffender uit dan in de weemoedige sonnetten, zachte elegieën, die Heredia, wanneer hij verpoozing zocht voor zijn al te inspannend horengeschal, blijkbaar met zooveel voorliefde en zooveel echte ontroering gedicht heeft.

Zoo, bijvoorbeeld, in *La jeune morte*[1)]

Qui que tu sois, Vivant, passe vite parmi
L'herbe du tertre où gît ma cendre inconsolée;
Ne foule point les fleurs de l'humble mausolée
D'où j'écoute ramper le lierre et la fourmi.

Mes yeux se sont fermés à la lumière heurense,
Et maintenant j'habite, hélas! et pour jamais,
L'inexorable Erèbe et la Nuit Ténébreuse.

En meer nog in dat aandoenlijke gedichtje *L'exilée*[2)], waarvan den dichter de idee werd aangegeven door het overblijfsel van een Latijnsch opschrift, vijf woorden slechts, gebeiteld mis-

1) p. 50.
2) p. 87.

schien in een altaar door eene onbekende Sabinula in het land der ballingschap aan een Gallischen berggod gewijd: *Montibus .... Garri Deo .... Sabinvla*:

Dans ce vallon sauvage où César t'exila,
Sur la roche moussue, au chemin d'Ardiège,
Penchant ton front qu'argente une précoce neige,
Chaque soir, à pas lents, tu viens t'accouder là.

Tu revois ta jeunesse et ta chère villa
Et le Flamine rouge avec son blane cortège;
Et pour que le regret du sol Latin s'allège,
Tu regardes le ciel, triste Sabinula.

Vers le Gar éclatant aux sept pointes calcaires,
Les aigles attardés qui regagnent leurs aires
Emportent en leur vol tes rêves familiers;

Et seule, sans désirs, n'espérant rien de l'homme,
Tu dresses des autels aux Monts hospitaliers
Dont les Dieux plus prochains te consolent de Rome.

Naast deze stille, antieke devotie der eenzame balling wil ik nog even de christelijke invocatie der *Maris Stella* plaatsen, op de ruwe kusten van Bretagne. Gij ziet ze, de vrouwen, moeders, zusters, bruiden, in lange rijen neergeknied, de armen gekruist, de oogen gevestigd op dien oceaan aan welks horizont de koene visschers, de ‘pêcheurs d'Islande,’ verdwenen zijn. Klagend rijst de vrome litanie ten hemel:

Par dessus la rumeur de la mer et des côtes
Le chant plaintif s'élève, invoquant à voix hautes
L'Etoile sainte, espoir des marins en péril;

Et l'Angélus, courbant tous ces fronts noirs de hâle,
Des clochers de Roscoff à ceux de Sybiril
S'envole, tinte et meurt dans le ciel rose et pâle.

Is het niet, in dien laatsten regel, alsof gij, van syllabe tot syllabe het rythmus langzaam volgend, het zachte klokgelui en het vroom gemurmel der stemmen werkelijk hoort wegsterven aan den rozig-bleeken hemel?

Maar de beide zooeven genoemde sonnetten spreken van meer dan van een ongeëvenaarde virtuositeit in het behandelen

van rythmus, klank en rijm. Deze heros onder de ‘Parnassiens,’ deze ‘poète impassible’, is een dichter van Gods genade. Zijn kranige techniek is slechts de buitenzijde van zijne genialiteit.

Elk van Heredia's sonnetten is voor hem zelven een poëtisch visioen geweest, dat zijn talent in de marmerblokken der taal heeft uitgebeeld en omgeschapen tot een fijn bas-relief. Zoo ik daareven *L'exilée* aanhaalde, het was mede omdat juist die kleine cyclus zijner *Sonnets épigraphiques*, waarvan het deel uitmaakt, ons zulk een volkomen denkbeeld geven kan van den aard zijner poëtische inspiratie. Hoe eenvoudig was hier het suggereerend voorwerp: een paar halfleesbare Latijnsche woorden, uitgehouwen in een verweerden steen. Maar hoe sterk was de suggestie! Achter de kille soberheid der letters zag de verbeelding van den dichter een aandoenlijk visioen, gansch een vrouwenleven, in weeke lijnen uitkomend tegen den achtergrond der zwijgende bergen, en zoo volkomen passend in de omlijsting der veertien regels van het sonnet.

Wat zijne verbeelding bij het scheppen der *Sonnets épigraphiques* met zeer geringe gegevens gedaan heeft, dat deed zij elders met scherper beelden, uit levendiger herinnering en minder fragmentarische voorstelling geboren. De gansche wereld overziende waardoor het leven hem gevoerd heeft, - zijn afkomst uit het geslacht der conquistadores, zijn studie, in het humanistisch jezuïetencollege en in de school der Middeleeuwsche charters, zijn reizen, zijn lectuur, zijn kunstsmaak, zijn rusten en zijn zwerven, in de heldere wereld der natuur en in de nevelwereld der droomen, - heeft Heredia de schoonste brokken uit dien rijken voorraad van herinnering, van kennis, van indruk en aandoening omgezet in poëzie.

Zoo voert hij ons achtereenvolgens door Griekenland en Sicilië, door het Rome der keizers en het Latium der Barbaren, door de archaeologische wereld der Middeleeuwen en de artistieke wereld der Renaissance, tot ver in de tropen van Oost en West, in ‘La Nature’ en in ‘Le Rêve’, - om ten slotte de echo's op te roepen van den ‘Romancero del Cid’ en, in een soort van epos, de verovering van het goudland door Frans Pizzarro en de zijnen te beschrijven.

Nu eens zijn het de mythologische figuren van Hercules en de Centauren, van Perseus en Andromeda die hem boeien, dan

weer de historische Imperator en zijn koninklijke minuares, of mijmerende herders en eerzuchtige strijders, ballingen en slaven, Middeleeuwsche heiligen en Florentijnsche kunstenaars, een wilde jacht van Grieksche Bacchanten en een stille processie op den somberen oever der zee van Bretagne....

En alle beelden die hij oproept treden vóór u in het volle licht en in den vollen klank.

Van de persoonlijke ervaringen waaruit die visioenen geboren zijn, vindt gij echter maar zelden een spoor; hoogstens een herinnering aan het overweldigend genot dat de Italiaansche tooneelspeler Ernesto Rossi hem eenmaal gaf, toen deze hem voor het cerst een zang uit Dante's *Inferno* liet hooren...

> Car j'ai goâté l'horreur et le plaisir sublimes,
> Pour la première fois, d'entendre les trois rimes
> Sonner par ta voix d'or leur fanfare de fer.[1)]

Ook maar zelden, alleen hier en daar in de sonnetten van den eyelus *La Nature et le Rêve*, - bij voorbeeld in *La mort de l'aigle*, in *Plus ultra*, in dat weemoedig mooie *La conque*, in dat eenvoudige, diep gevoelde *Le lit* - een zinspeling op persoonlijke wenschen en idealen, op het leed zijner liefde, het mysterie van zijn geloof of de droomen zijner eerzucht.

Heredia is de objectieve dichter bij uitnemendheid; het zuiver artistieke is het eigenlijke wezen zijner poëzie; uit wetenschap bovenal is zijn kunstaandrang geboren; en zoo die eigenaardigheid van zijn talent hem een enkele maal naar het subtiele en het precieuze doet overhellen, zooals in *Blason céleste*[2)], zij geeft ook aan zijn sonnetten een vastheid, een rijkdom, een breedte, een metaalglans zooals deze versvorm vroeger nooit in zulk eene mate heeft bezeten.

Juist om dit karakter zijner kunst scherp te doen uitkomen is het niet onaardig om naast zijn gedicht *La Sieste*[3)] het fraaie sonnet van Sully Prudhomme te leggen dat denzelfden titel draagt[4)], en waarin deze wijsgeerig mijmerende dichter hetzelfde heeft willen geven als Heredia: een schildering van het

1) p. 154.
2) p. 145.
3) p. 136.
4) *Sieste*, in den bundel *Les Epreuves*, ed. 1877 p. 18.

vage droomen, het luchtig oogenluiken, het zalig indommelen op het zonnig uur der middagrust.

Laat mij beide sonnetten mogen afschrijven.

Eerst dan Sully Prudhomme:

Je passerai l'été dans l'herbe, sur le dos,
La nuque dans les mains, les paupières mi-closes,
Sans mêler un soupir à l'haleine des roses,
Ni troubler le sommeil léger des clairs échos.

Sans peur je livrerai mon sang, ma chair, mes os,
Mon être, au cours de l'heure et des métamorphoses,
Calme, et laissant la foule innombrable des causes
Dans l'ordre universel assurer mon repos.

Sous le pavillon d'or que le soleil déploie,
Mes yeux boiront l'éther, dont l'immuable joie
Filtrera dans mon âme au travers de mes cils.

Et je dirai, songeant aux hommes: 'Que font ils?'
Et le ressourvenir des amours et des haines
Me bercera, pareil au bruit des mers lointaines.

Alles, rythmus, beeld, klank, ademt zonnegloed en rust, een zoet wiegelen van lichaam en ziel.... bovenal van de ziel; deze siesta is een uitrusten van het woelen der wereld, van het vele denken en het diepe voelen.

Bij Heredia blijft alles objectief; zijn *Sieste* is een stuk natuurbeschrijving; maar hoe rijk van kleur, hoe vol van toon, met hoeveel verrassende en teekenende woorden!

Pas un seul bruit d'insecte on d'abeille en maraude,
Tout dort sous les grands bois accablés de soleil
Où le feuillage épais tamise un jour pareil
Au velours sombre et doux des mousses d'émeraude.

Criblant le dôme obscur, Midi splendide y rôde
Et, sur mes cils mi-clos alanguis de sommeil,
De mille éclairs furtifs forme un réseau vermeil
Qui s'allonge et se croise à travers l'ombre chaude.

Vers la gaze de feu que trament les rayons,
Vole le frêle essaim des riches papillons
Qu'enivrent la lumière et le parfum des sèves;

Alors mes doigts tremblants saisissent chaque fil,
Et dans les mailles d'or de ce filet subtil,
Chasseur harmonieux, j'emprisonne mes rêves.

Ter nauwernood ziet ge den slaper te midden der loome, rustende natuur; niet hij, maar de stralende zonnegod vormt het middelpunt der schilderij; bescheiden, onmerkbaar, haalt hij, in den schoonen slotregel, het fijne netwerk van stralen over zich heen dat licht en lommer boven zijn hoofd hebben geweven.

Zoo zou ik mij ongemerkt laten verleiden om voort te gaan met het breed uitrollen der bladen van Heredia's poëzie. Maar het wordt tijd dat ik den lezer het boek zelf in handen geef.

En wanneer ik nu, voor het oogenblik, den bundel ga sluiten, dan herlees ik onwillekeurig het eerste en het laatste der honderdtwintig sonnetten. Het zijn twee pendanten; maar hoe verschillend van toon!

Eerst *L'oubli* - een ware 'élégie musicale!' Daar liggen, aan den oever der oneindige zee, de bouwvallige tempelbrokken verspreid in de doodsche vlakte, begraven onder het gras dat slechts nu en dan door een eenzamen buffeldrijver betreden wordt. Wel siert de vriendelijke Moederaarde, iedere nieuwelente, het gebroken kapiteel der zuilen met nieuwe bloemen. Maar de stem der Natuur is 'vainement éloquente'. De mensch luistert niet.

Mais l'homme indifférent au rêve des aïeux
Écoute sans frémir, du fond des nuits sereines,
La Mer qui se lamente en pleurant les Sirènes.

De bouwvallen blijven een wereld des doods.

In het laatste sonnet[1)] ook gebroken marmer, een verminkt godenbeeld, in een verlaten bosch, tusschen wild groeiende planten. Ook een verleden dat voorbij is, onbetreurd, ongekend.

Maar.... hier is het werk der bloeiende Natuur, die hop en klimop en wingerdblâren om het gehavend godenbeeld wond, niet onvruchtbaar gebleven.

1) *Sur un marbre brisé*, p. 156.

Vois. L'oblique rayon, le caressant encor,
Dans sa face camuse a mis deux orbes d'or;
La vigne folle y rit comme une lèvre rouge;

Et, prestige mobile, un murmure du vent,
Les feuilles, l'ombre errante et le soleil qui bouge,
De ce marbre en ruine ont fait un Dieu vivant.

Heeft de dichter, zou ik ten slotte willen vragen, in deze laatste regels niet tevens den indruk geschetst dien al zijne verzen achterlaten? Al die oude brokken mythus en geschiedenis, kunst en natuur, al die doode of sluimerende beelden, ze zijn tot een levende godenwereld, ze zijn ‘des dieux vivants’ geworden, nu Heredia ze heeft aangeraakt met de stralen van zijn verbeelding, met de golving van zijn rythmus, met het ruischen zijner godentaal.

En die godentaal - het is goed dit nog eenmaal te herinneren, - ze heeft geklonken op het oude speeltuig der fransche dichters, - naar veler zeggen immers ook een versleten instrument, ‘une lyre brisée!’

A.G. VAN HAMEL.

Onze krijgsgeschiedenis.

De oorlog van 1794-'95 op het grondgebied van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, bewerkt onder toezicht van den Chef van den Generalen Staf, door F.H.A. Sabron, Kapitein van den Generalen Staf. Te Breda, ter drukkerij van Broese & Co., voor rekening van de Koninklijke Militaire Academie. 1892.

Onder de oorlogen, waaraan in den loop der tijden door Neerlands krijgsmachten werd deelgenomen of die op het grondgebied van de Vereenigde Provinciën zijn gevoerd, bekleedt de eerste coalitie tegen de Fransche Republiek een voorname plaats. Voor zoo ver het Nederland betreft vallen daarbij vier tijdperken te onderscheiden, als:

1. de verdediging van onze Republiek tegen den aanval der Franschen in 1793;
2. de veldtocht in Vlaanderen;
3. de veldtocht van 1794 in het noorden van Frankrijk en in de Oostenrijksche Nederlanden; - en
4. de oorlog van 1794 en '95 op ons eigen grondgebied.

Na de overwinning van Valmy, waarvan Frankrijk op 20 September jongstleden het eeuwfeest heeft gevierd, en na den mislukten inval der bondgenooten in Champagne trokken de Pruisen bij Coblenz achter den Rijn terug en toog Clerfayt naar de Oostenrijksche Nederlanden. De Nationale Conventie te Parijs besloot thans op voordracht van Dumouriez tot verovering van laatstgenoemde gewesten. Zijn zegepraal bij Jemappes op 6 November 1792 en de nederlagen van Clerfayt nabij Thienen en bij Varoux hadden geen beslissende gevolgen. Wel was het Oostenrijksche bestuur uit Brussel naar Roermond, vervolgens naar Wezel geweken; wel aanvaardden de provisioneele representanten het bestuur van België en van het

prinsdom Luik, en wilde de Nationale Conventie een gedeelte der bezette gewesten bij de Fransche Republiek inlijven: maar de overwinningen der Oostenrijkers bij Aldenhoven en Goidsenhoven, vooral die op 18 Maart 1793 bij Neerwinden, noodzaakten de afgevaardigden van het Fransche bewind Brussel weer te verlaten. Oostenrijk hervatte de teugels van het bewind; ook in Luik, te Maastricht en Venlo, door de Franschen belegerd maar niet ingenomen, werd alles op den ouden voet teruggebracht.

De tegenspoed der Franschen in België redde tevens Nederland.

De snelle verovering van de Oostenrijksche Nederlanden in het najaar van 1792 had het ten onzent bestaande vertrouwen op het behoud der onzijdigheid - nog immer het ideaal van elke Nederlandsche regeering - gevoelig geschokt. Hunne Hoog Mogenden hadden gedurende de onlusten met Keizer Jozef II en bij het schandelijke vergelijk van 1785 duidelijk bewezen, dat men in het vertoon van eigen zwakheid een waarborg zag voor het eerbiedigen der neutraliteit. Latere voorslagen van den Erfstadhouder, Kapitein Generaal en Admiraal tot verhooging van 's lands weerbaarheid beantwoordden zij met een beroep op de hulp van bondgenooten en het afdanken der pas aangeworven legioenen en vrijkorpsen van den Rijngraaf van Salm, de Mattha, de Maillebois, Hessen Darmstadt, Sternbach, Weissenberg, de Lega enz. Toen echter in het najaar van 1792 de Franschen op de grenzen stonden, begonnen 's lands regenten het oor te leenen aan voordrachten ‘tot augmentatie van de Militie’.

Maar de Nationale Conventie had reeds den oorlog verklaard aan den Erfstadhouder, de aanvaller was reeds tusschen Bergen-op-Zoom en Breda teruggedrongen, alvorens de Algemeene Staten goedkeuring schonken aan de voorgestelde vermeerdering en reorganisatie der levende strijdkrachten. Van den verwaarloosden toestand der doode weermiddelen, uiterlijk het oog bekorende maar inwendig vermolmd, scheen men zich geenszins bewust te zijn. Nog voor de concentratie der Nederlandsche troepen bij Nijmegen waren de door de patriotten voorgelichte Franschen doorgedrongen naar het Hollandsch Diep; zij zouden hun krijgstocht naar 's Gravenhage en Amsterdam zeker hebben voortgezet, wanneer Dumouriez niet door de nederlaag bij Neerwinden had moeten afzien van de onderneming tegen Holland. De verplaatsing onzer troepen van Gelderland naar Holland ten zuiden van Gorinchem en de opmarsch van de Pruisische hulpkorpsen waren nauwlijks aangevangen, toen de aan-

valler met achterlating van eenige troepen in Geertruidenberg en Breda naar Antwerpen moest wijken.

Nederland ontsnapte in het voorjaar van 1793, als door een wonder, aan de gerechte straf voor verwaarloozing der strijdkrachten, als gevolg waarvan men op het critieke oogenblik het hoofd verloor en de partijen ruim spel kregen om de verwarring ten top te voeren.

Bij de verdere krijgsverrichtingen tot verdrijving der Franschen uit België verijdelden de prinsen van Oranje en Nassau's vijands pogingen in Vlaanderen om den rechtervleugel der bondgenooten om te trekken. Gedurende de menigvuldige voorpostengevechten aldaar vonden zij ruimschoots gelegenheid om de troepen, die in geen vijfenveertig jaar hadden oorlog gevoerd, in het vuur te harden.

Deze voorbereiding bleek van onschatbare waarde te zijn voor het volgende jaar.

Reeds in Maart 1794, ongeveer een maand vroeger dan de bondgenooten waren overeengekomen, hield het Nederlandsche hulpkorps, 16000 hoofden tellende, zich aan de Sambre gereed om Frankrijk binnen te dringen. Dat het plan van Mack, om naar Parijs op te rukken, faalde, viel zeker niet aan de Hollanders te wijten. Bij het beleg van Landrecy, aan de Sambre, vooral te Fleurus, verwierven onze landgenooten billijken lof en vormden de vorstelijke aanvoerders zich den luisterrijken naam, welken prins Willem George Frederik als tegenstander der Franschen in Oostenrijk en Italië, de erfprins bij Auerstädt en te Erfurt, later zijne zonen bij Quatre-Bras, Waterloo en in het noorden van Frankrijk zouden handhaven.

Te Fleurus op het punt staande van ten tweede male te overwinnen, gaf Coburg bevel tot den terugtocht. Dit bevel had voor de bondgenooten al de gevolgen eener nederlaag. Bij het verdere verloop der operatiën gingen, door het ongenoegzame veldheerstalent van den Oostenrijkschen generalissimus, door wederzijdsch wantrouwen der bondgenooten en door staatkundige verdeeldheid, alle aan de Maas en de Sambre behaalde voordeelen verloren. De Oostenrijkers zetten hunne achterwaartsche beweging voort in noordoostelijke richting, de Engelschen en de Nederlanders naar Staats-Brabant en Staats-Vlaanderen. De Franschen bezetten geheel België, Luik, Aken, Gulik, Venlo en Maastricht. Het Oostenrijksche bestuur vestigde zich opnieuw te Roermond, vervolgens te

Dusseldorf, tot keizer Frans II het gouvernement ophief en het burgerlijk bestuur, o.a. over Luxemburg, Limburg en Gelre, opdroeg aan generaal Clerfayt. Op 22 Juli 1794 keerden de Staatsche troepen na eene afwezigheid van vier maanden binnen de eigen grenzen terug. Het leger had trouw zijn plicht gedaan en nergens een eigenlijke nederlaag geleden. Maar 4000 man waren voor den bijstand van vreemden opgeofferd, 's lands financiëele en militaire krachten waren verspild tot onverplichte hulp der coalitie, zoodat voor de eigen landsverdediging troepen en hulpmiddelen te kort schoten.

Deze treurige maar hoogst leerrijke periode der eerste coalitie is door den Kapitein van den Generalen Staf Sabron tot onderwerp eener bijzondere studie gekozen. Van zijn belangrijk werk zag onlangs het eerste gedeelte het licht, met onderstaand kort doch veelbeteekenend voorbericht van den Luitenant Generaal Ridder Alewijn, Chef van den Generalen Staf:

‘De navolgende beschrijving van den oorlog van 1794-95 op het grondgebied van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, is door den Kapitein van den Generalen Staf F.H.A. Sabron, zooveel doenlijk met gebruikmaking van officiëele bescheiden, samengesteld.’

Deze inleiding en de uitgave voor rekening van de Koninklijke Militaire Academie geven aan het besproken werk een officiëelen stempel.

Bij herhaling was zoowel in de Tweede Kamer der Staten Generaal als daarbuiten in woord en schrijft gewezen op de wenschelijkheid om onze Nederlandsche en Nederlandsch-Indische krijgsgeschiedenis meer tot haar recht te brengen. Naar aanleiding daarvan onderwierp in 1889 de toenmalige Chef van den Generalen Staf voorstellen aan den Minister van Oorlog; deze verklaarde zich bereid, de vruchten van eigen werkzaamheid der officieren in bedoelde richting te beloonen en door den druk te verspreiden.

Daarmede werd een begin van uitvoering gegeven aan het aanbevelend woord van den oud-Luitenant Generaal W.J. Knoop, die reeds in de vergadering van de Afdeeling ‘Letterkunde’ der Koninklijke Academie van Wetenschappen op 8 Maart 1858 de aandacht had gevestigd op het hooge gewicht, dat er in gelegen is, om een menigte bronnen voor de krijgsgeschiedenis, welke nu als in het

stof begraven liggen, aan het licht te brengen en tot geschikte bouwstoffen te maken voor een algemeene krijgsgeschiedenis. De regeering had in Kapitein Sabron één van hen gevonden, die met kennis en taai geduld de bouwstoffen voor zijn krijgsverhaal verzamelde uit Rijks- en bijzondere archieven, deze zorgvuldig rangschikte, ze vergeleek met de reeds over dat tijdvak verschenen geschriften, en ten slotte zijn tot eigen studie ondernomen werk, zonder te vragen of het hem eer of voordeel zou aanbrengen, redigeerde tot eene boeiende lectuur voor deskundige en leek op het gebied der krijgswetenschap. Zijn op aanzoek van het oorlogsbestuur uitgegeven arbeid behoort te worden beschouwd als eersteling eener serie van werken of opstellen over de Nederlandsche krijgsgeschiedenis, die allengs onder het toezicht van den Chef van den Generalen Staf zullen bewerkt worden.

De groote bezwaren verbonden aan het raadplegen van archieven schijnen onze meeste militaire schrijvers en leeraars in de krijgsgeschiedenis - wellicht ook andere historici - te hebben weerhouden, om niet dáár, maar haast uitsluitend in vreemde werken, hoogstens in enkele Nederlandsche journalen of op zichzelf staande bescheiden licht te zoeken. Eveneens verklaren de beperkende bepalingen, die nog immer als gevolg der ondoordachte bijvoeging van het tweede lid van artikel 103 der gemeentewet den toegang onzer belangrijke verzamelingen bemoeilijken, dat slechts enkelen niet voor de moeite zijn teruggedeinsd om de echte, ook minder algemeen toegankelijke oorkonden te raadplegen.

Met uitzondering van eenige tijdperken, ons door Dr. Bosscha, Jonkheer van Sypesteyn, de Bordes, Knoop en Lodewijk Mulder verhaald, van enkele regiments-geschiedenissen of levens beschrijvingen van voorname legerbevelhebbers, mag naar voormelde opvatting *onze Nederlandsche Krijgsgeschiedenis nog ongeschreven* heeten. Onder behartiging der aanbeveling van de Koninklijke Academie van Wetenschappen in 1858, het voorbeeld volgende van de hoogleeraren Fruin, Wijnne, Brill, Blok en anderen, rekening hondende met de overal in Europa opgewekte beweging tot een volledig onderzoek der archieven, met den verlichten zin en de wetenschappelijke ontwikkeling onzer krijgsmachten, met den toenemenden drang aldaar naar krijgsgeschiedkundige kennis - veel nuttiger dan de hoog opgevoerde wiskundige eischen bij ons militair onderwijs -, toch de *alma mater* van alle krijgswetenschap, en met de vlucht van onze hoo-

gere krijgsschool, toonde de regeering zich bereid tot ondersteuning en voortzetting der krijgsgeschiedkundige nasporingen, tevens onontbeerlijk ter juiste kennis van onze vaderlandsche historie.

Ofschoon wij in het belang der zaak hadden gewenscht, dat Kapitein Sabron zijn geschiedverhaal met 1793 had aangevangen, eerbiedigen wij zijne beweegredenen om de reeds zoo omvangrijke, vrijwillig aanvaarde taak niet wijder uit te breiden, de bearbeiding der vroegere tijdvakken van den eersten coalitie-oorlog aan anderen overlatende. Al is hij er in geslaagd de leemten aan te vullen, welke door het bij zijn arbeid aangenomen aanvangspunt moesten blootvallen, missen wij toch noode zijne leering uit de onvermijdelijke in 1794 en '95 voelbare gevolgen der onvoorbereide, overhaaste mobilisatie en samentrekking der strijdkrachten van den Staat gedurende den winter van 1793.

Dat het werk van Kapitein Sabron volgens het voorbericht van den Luitenant Generaal Ridder Alewijn, ‘zooveel doenlijk’ uit officiëele bronnen is samengesteld, wil zeggen, dat de Schrijver geen enkele bron, die voor hem openstond of binnen zijn bereik lag, onopgemerkt heeft gelaten.

Terwijl gemis aan voldoende gelegenheid tot raadpleging van wijlen Zijner Majesteits Huis-archief hem verhinderde te dingen naar het genot der vruchten van die belangrijke historische verzameling, veroorloofde H.K.H. Mevrouw de Prinses van Wied aan Kapitein Sabron het gebruik der door Prins Willem George Frederik van Oranje en Nassau nagelaten papieren. De groote nauwkeurigheid en zorg, waarmede deze bevelhebber in 1793, '94 en '95 al zijne bevelen, ingekomen en uitgegane stukken, brieven, journalen, enz. heeft bijeengehouden, opgelegd en geregistreerd, vergoedden meerendeels het gemis der krijgsarchieven van den erfprins als opperbevelhebber der Nederlandsche troepen in 1793, '94 en '95, die op de Koninklijke archieven berusten. Hetgeen daarvan in Sabrons arbeid nog ontbreekt, kan bij een tweeden druk van het stafwerk worden aangevuld. Elders dan in Zeeland, Brabant en Limburg deels nog in het stof begraven militaire archieven te gaan opdelven en raadplegen, was den Schrijver in zijn ambtsbetrekking eenvoudig onmogelijk.

Kapitein Sabron heeft blijkbaar tot uitgangspunt genomen de over de jaren 1793 tot '95 voorhanden stukken in het oud-archief van het Departement van Oorlog, waarin tevens eenige memoriën

berusten, meestal van oudere dagteekening, welke het Rijks-archief heeft afgestaan onder voorwaarde van algemeene toegankelijkheid: Hetzelfde is geschied door de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage ten opzichte der oude kaarten, die op het archief der Genie en de Topographische Inrichting te vinden zijn. Met betrekking tot den oorlog van 1794 vindt men op het Departement van Oorlog onderscheidene dagboeken van belegeringen, als van Grave, Maastricht, Nijmegen, Sluis enz; een verzameling van stukken aangaande het tegen den Luitenant Kolonel Ingenieur de Freytag gevoerde proces wegens plichtverzuim bij het stellen der onderwaterzettingen in Staats-Vlaanderen; een uit oorspronkelijke stukken samengesteld handschrift door den Overste van Brienen van Ramerus betreffende de oorlogvoering aan de Maas en de Waal, de verdediging van Zutphen, enz. Met onvermoeiden ijver heeft de heer Sabron verder op het Rijks-archief de resolutie-boeken van den Raad van State - vormende o.a. het toenmalige oorlogsbestuur - en alle stukken van de Staten Generaal voor de jaren 1794 en '95 doorgewerkt. Daarin vindt men alle beschikkingen van bedoeld regeeringscollege terug, veelal naar aanleiding der ingekomen stukkken. Tezamen bevatten de ingekomen en de uitgegane stukken de meest belangrijke gegevens tot bestudeering der krijgsverrichtingen. Doch deze stukken liggen verspreid tusschen allerlei andere door den Raad van State beredderde diplomatieke bemoeiingen en besognes, tusschen aangelegenheden van financiëelen aard, kerkelijke zaken enz., zoodat de bescheiden over leger en vloot moeten worden geschift uit allerlei andere papieren, die niets daarmede te maken hebben. Zoo troffen wij een enkele maal korte, voor notificatie aangenomen berichten omtrent gevechten, veroverde of verloren vestingen verscholen tusschen wijdloopige beschouwingen aangaande het verbruik van een paar honderd turven meer of minder in een consistorie of tusschen quaesties van vorm bij doop- of rouwplichtplegingen aan vreemde hoven. Onder de ingekomen stukken rangschikten ook de petitiën, de staten van oorlog, de commissie-boeken, de verbalen der gecommitteeerden tot inspectie der fortificatiën en andere voor onze krijgsgeschiedenis onmisbare bescheiden. De heer Sabron is tot beschrijving der strijdkrachten en der verdedigingsliniën in 1794 veel hooger moeten opklimmen en heeft tot juist begrip van den toestand der frontieren en vestingen een reeks van voorstellen en memoriën van Du Moulin, de Freytag, de Veije, de Bock en an-

deren tot verbetering van ons vestingstelsel moeten doorworstelen. Die heeren gingen al even weinig spaarzaam om met papier en inkt als de tegenwoordige voor- en tegenstanders eener wijdere of minder ver strekkende stelling van Amsterdam.

Evenals thans zoekt men in dien tijd, onder breedsprakige beraadslagingen en memoriën over defensie-plannen, waaromtrent allen 't met elkaar eens zijn, vruchteloos naar beschouwingen over militaire aangelegenheden of andere strategische stellingen van meer aanbelang, waarvan de beteekenis veelal pas gedurende den oorlog tot haar recht komt. Zoo spreekt iedereen bij de versterkingen onzer dagen van de stelling van Amsterdam, doch hoort men noode gewagen van Rotterdam en den nieuwen waterweg naar zee, ofschoon het bezit van deze kortere open vaart o.a. voor Duitschland onmiskenbaar van meer belang is dan de verbinding van den Rijn door het Merwede-kanaal met den Amstel en het te IJmuiden afgesloten scheepvaartkanaal.

De samenstelling der vreemde contingenten ontleende Sabron aan vertrouwbare schrijvers en opgaven uit buitenlandsche archieven.

Een even belangrijke bron vormt het archief van de Staten-Generaal, die voortdurend in briefwisseling stonden met den Raad van State. Alle openbare en geheime besluiten ten opzichte tot het krijgswezen blijken bij lezing der uitgaande stukken van Hunne Hoog Mogenden aan Prins Willem V als opperbevelhebber van vloot en leger. De erfprins als bevelhebber van het leger te velde - deze functie werd terecht, evenals nog steeds overal in den vreemde, bij het uitbreken van den oorlog maar nooit in vollen vrede vervuld -, de scheepsbevelhebbers, de linie- en vestingcommandanten - een afzonderlijke commandant van bezettingstroepen werd nooit of nergens vertoond - gaven aan den Kapitein Generaal en Admiraal, tevens aan de Algemeene Staten, den Souverein der Republiek, bericht van alle belangrijke voorvallen en gebeurtenissen. Die stukken en brieven vormen rijke bouwstoffen voor de krijgsgeschiedenis en verdienen veelal nog bij de regeling onzer defensie te worden geraadpleegd.

Voorts liggen op het Rijks-archief eenige portefeuilles met Militaria over 1793 en '94, welke nicht aan den Raad van State, maar aan den Erfstadhouder hebben toebehoord. Waarschijnlijk zijn zij, bij het vertrek van Zijne Doorluchtige Hoogheid op 18 Januari 1795 naar Engeland, op het Binnenhof achtergebleven en

daarna als varia bij elkaar gepakt; ze vormen althans een zonderling allegaartje van onbeteekenende en hoogst belangrijke geschriften. De heer Sabron heeft ook niet verzuimd de correspondentie tusschen den Erfstadhouder, den Erfprins en de vreemde bevelhebbers als von Werneck, York, Clerfayt en anderen te lezen en te verwerken.

Tegenover zulk een rijken oogst ter ééne zijde wacht echter den militairen navorscher in onze rijksverzamelingen menige teleurstelling. Sterkte-, dislocatie-staten of garnizoenslijsten ter beoordeeling van de samenstelling, de opstelling der korpsen te velde en de sterkte der bezetting van forten en vestingen behooren daar tot de witte raven. Vreemde schrijvers als von Porbeck, Clausewitz - beiden ooggetuigen van de krijgsgebeurtenissen in 1794 en '95 in Nederland - vermelden wel het minst omtrent de Nederlandsche troepen. Bovendien verdienen hunne cijfers geen onbepaald vertrouwen. De vreemde beschouwingen en oordeelvellingen betreffende onze contingenten zondigen nu eens door overdrijving, dan weder door geringschatting; vooral vou Porbeck fantaiseert dikwerf. Oorspronkelijke Hollandsche werken over de jaren 1793, '94 en '95 bestaan eenvoudig niet. Dr. Bosscha gaf daarvan slechts een vluchtig overzicht in zijne ‘Heldendaden’, terwijl het vergelijken van zijn verhaal met de officiëele bescheiden soms een gansch ander licht over personen en zaken werpt. Toch bewonderen wij den krijgskundigen toeleg van den niet-militair gevormden hoogleeraar - onzen Nederlandschen Thiers! -, en wachten ons wel hem iets te verwijten, wanneer hij enkele malen te kort schoot. Hoe dikwerf zijn niet de militaire leden der Staten Generaal, die hunne medeleden op dat gebied behooren voor te lichten, het onderling oneens, ten koste van het vertrouwen der volksvertegenwoordiging in 's lands defensie!

Gevechtsberichten, opgaven van geleden verliezen en dergelijke gegevens omtrent 1794 zijn vrij ruim beschikbaar. Enkele in de verbalen bestaande hiaten en ontbrekende bijlagen doen onderstellen, dat ze met opzet verduisterd, dus hoogstwaarschijnlijk onherstelbaar verloren zijn. Zoo zoekt men immer te vergeefs naar de ‘ter griffie gedeponeerde’ kaarten of teekeningen. De heeren Raden van State schijnen daarmede op gelijke wijze te hebben gehandeld als onze verzamelaars van postzegels; of wel, zij vergaten de in bruikleen genomen bijlagen terug te geven. Van diplomatieke

stukken gedurende de eerste coalitie vindt men weinig of niets. Van de Spiegel zal daarvoor wel gezorgd hebben. Blijkbaar vonden de mannen van beteekenis uit den beruchten ‘Keezentijd’ het geraden om enkele stukken te doen verdwijnen, zoodat de verwarring dier dagen zich ook in officiëelen kring heeft voortgeplant. Behalve elders berustende, niet algemeen toegankelijke stukken, kan men voor de verhouding tusschen Oostenrijk, Engeland, Pruisen en Nederland van 1793 tot 1795, alleen de werken van Hollands laatsten raadpensionaris en van Doorninck raadplegen. Toch dwaalt men door te onderstellen, dat het vandalisme in onzen tijd zou hebben uitgewoed. Zoolang ons geheele archief-wezen niet volledіger wordt geregeld, de algemeene leiding niet aan een afzonderlijken inspecteur wordt opgedragen, de wetgeving geen bepalingen in het leven roept tegen het vernietigen van allerlei bescheiden en rekeningen, alvorens deze aan deskundig onderzoek zijn onderworpen, zal aan het ondoordacht verscheuren en vernietigen geen einde komen.

Bij de menigvuldige door den Schrijver vermelde bronnen bekleeden de werken van professor Jorissen een voorname plaats. Maar het moet ons van 't hart, dat de kundige hoogleeraar als leek op krijgskundig terrein te veel gewicht heeft gehecht aan het zoogenaamde ‘inbalen van de Franschen’. In Parijs, te Antwerpen en in Brabant behandelden de Fransche toongevers de uitgeweken patriotten van 1787 dikwerf met groot wantrouwen. De uitkomst der onderneming tegen Staats-Vlaanderen heeft dan ook aangetoond dat de Hollandsche geestverwanten slechte strategen, althans voor de bevrijders onbevoegde raadslieden mochten heeten. Minder dan professor Jorissen, maar toch wel iets meer dan Sabron, gelooven wij aan den schadelijken invloed der patriotten in het door hem behandelde tijdvak van Juli tot September 1794, bij de belegering van 's Hertogenbosch en Nijmegen, bij de operatiën tusschen Maas en Waal enz. Toch bestonden redenen te over in 1794 en '95 om de Republiek met haar verouderde instellingen, haar verwaarloosde strijdkrachten, begunstiging van pygmeeën, bij wangunst en miskenning van groote talenten onder de toenmaals heetende vrijzinnigen, bij nepotisme en favoritisme, gemis aan nationale geestdrift voor de landsverdediging, misplaatst vertrouwen op bondgenooten, naijver van hooggeplaatste bevelhebbers en zooveel andere oorzaken, te doen bezwijken voor de krijgservaren Fransche legers. Prins

Willem V heeft, trots beter willen en weten, zelf daartoe bijgedragen. Bij al den overlast van de Engelsche bondgenooten was men ten slotte blijde dat de Franschen hen verjoegen. Doch men geraakte uit den drop in den regen. Op gelijke wijze heeft men in 1813 en '14 aanvankelijk van de kozakken, als bevrijders, meer te lijden gehad dan van de Fransche bezettingen. In de lente van 1814 zag de Souvereine Vorst zich zelfs gedwongen in den Tielerwaard, waar de baardige verlossers roofden en stroopten als bandieten, hen met paarden en wapens te doen gevangen nemen. Maar de strafoefening van Zoelen heeft het nieuwe bewind duizend angsten voor verwikkelingen met den czaar en 30000 gouden ducaten gekost als schadeloosstelling voor de kozakken, bij reclame der Donbewoners voor de hun ontnomen buit. Niets is minder juist en meer zelfbedriegend, dan bij den val der Republiek in 1794 en '95 van het inbalen der Franschen, in 1813 uitsluitend van onze verlossing door de kozakken 'en de bondgenooten te spreken. In 1795 stortte bij vreemd geweld het verouderde gebouw der Unie van zelf in puin; in 1813 heeft Nederland zich door den eigen wi der natie onder bijstand der bondgenooten hersteld. De fouten van 1793 en '94 lagen op dezelfde plaats, waar ze in de toekomst waarschijnlijk nogmaals zullen liggen, wanneer - hetgeen God verhoede! - Nederland weder in een oorlog worde gewikkeld.

Als leefde men in het jaar 1893, schrijft Sabron, sprekende over de verdeeling der strijdkrachten honderd jaar geleden, in velden vestingtroepen: ‘Reeds van het eerste oogenblik stuitte men, bij de overwegingen betreffende de verdeeling der troepen, op het bezwaar, dat, hoe men ook verdeelde, er altijd een tekort aan soldaten was...’ Zal men bij- zulke bewijzen van het tegengestelde volhouden, dat 's lands historie tot onze leering is geschreven?

Onder de verdiensten van Sabrons werk huldigen wij de geheel objectieve voorstelling der krijgsverrichtingen. Naar het voorbeeld der historische werken van den Pruisischen Generalen Staf vermeldt hij eenvoudig de gebeurtenissem en feiten, het meestal aan den lezer overlatende om critiek te oefenen en gevolgtrekkingen te maken. Bij de uitgave van een werk als het onderwerpelijke, van rijkswege, is dit de aangewezen weg. Zijne doorwrochte studie heeft het oorlogsbestuur te ernstiger aangespoord tot een nauwkeurig

onderzoek van rijks-, gewestelijke en bijzondere archieven tot kennis der Nederlandsche krijgsgeschiedenis; reeds het plan van Krayenhoff in 1807, toen onuitgevoerd gebleven, in 1858 nogmaals opgedoemd maar sinds weer gestaakt. Alleen langs dien moeilijken weg van onderzoek der archivalia worden hechte fundamenten gelegd en de preliminairen gesteld tot beschrijving eener Nederlandsche krijgsgeschiedenis, waarvan Sabrons arbeid een hoeksteen vormt.

Hoe noodig het is, behalve het Rijks-archief, ook andere verzamelingen elders, zoo mogelijk ook bijzondere collecties na te pluizen, bewijzen enkele meer toevallig gevonden dan voorbedachtelijk gezochte onnauwkeurigheden in Sabrons werk, waarvoor wij, als reeds gezegd, hem geenszins verantwoordelijk mogen stellen. Zoo lazen wij ter alleszins vertrouwbare plaatse voor het vertrek van Prins Willem George Frederik in den aanvang van Augustus 1794 uit Staats-Vlaanderen geheel andere redenen dan die van geneeskundige zijde werden voorgewend.

De inval van Moreau in Cadzand en de overgang van de Passegeule zijn door Sabron tot hunne juiste verhoudingen teruggebracht zonder de overdrijving, waarmede ‘Victoires et Conquêtes’ en andere Fransche werken deze operatie tot een oorlogsmirakel hebben opgevijzeld. Maar de archieven van Staats-Vlaanderen bevatten nog veel meer!

Bij vergelijking van de kaart van 's Hertogenbosch, door Sabron gereproduceerd, met een andere teekening van het beleg in 1794 op het Gemeente-archief van Brabants hoofdstad aanwezig, merkten wij op, dat de mortier-batterij aan den Koedijk, ten oosten van de vesting, als onvoltooid was vermeld. De batterij bij de Bult tusschen Hintham en de vesting komt op bedoelde teekening niet voor. Toch vernemen wij dat de voorstelling, als door den heer Sabron, het meest met de geschiedkundige waarheid overeenkomt.

De op het oud-Limburgsche archief voorhanden journalen, betreffende het beleg van Maastricht, van den Luitenant Kolonel van Spengler - Kapitein Sabron noemt hem Sprenkler - en dat van pater Huntjes behelzen nog belangrijke bijzonderheden aangaande den toestand der Fransche bezetting, omtrent verschillende uitvallen, de uitwerking van het bombardement enz. Wanneer Kapitein Sabron vooral eerstgemeld dagboek had gekend, zou hij in zijn verhaal wellicht een en ander omtrent de gehouden krijgsraden hebben omgewerkt.

De Raads-signaten van Nijmegen onthullen menig geheim uit den boezem der weinig prinsgezinde vroedschap, en verspreiden licht over de lasten, die de ingezetenen van vriend en vijand te dragen hadden. Aan de eischen der Engelsche troepen en van hun gevolg viel ten laatste niet meer te voldoen. Een lange sleep van voertuigen met vrouwen, soms uit de onderste lagen der samenleving, met kinderen en bedienden, verlengden hunne colonnes en bevolkten de kwartieren met meer amazonen dan schilddragers, waarbij het ‘Leger des Heils’ een ruime werkkring zou hebben gevonden.

Bij den aanval van Nijmegen in 1794 hield Moreau zich getrouw aan de dertien jaar vroeger als vestingmanoeuvre ontworpen ‘attaque’, waarvan het verslag en de kaarten hem blijkbaar door de patriotten in handen waren gespeeld. Vooral merkwaardig zijn de notulen der Nijmeegsche Raadszitting van Zaterdag 8 November 1794, waarbij de capitulatie ter tafel kwam. Nog levert het notulen-boek een andere weinig vleiende bijdrage omtrent de eigenaardige opvatting van het recht van eigendom door de Fransche bevelhebbers. Wij lezen toch, dat ten huize van burger K. van Hulst in de Smidstraat gesloten kisten werden geopend, en daaruit provisioneel *ter leen genomen* het noodige linnen en tafelgoed voor de huishouding van den commandeerenden generaal en chef Pichegru.

Het cerste gedeelte van Sabrons arbeid eindigt met de capitulatie der grijze veste van Karel den Groote. Als stukken van verantwoording en ter toelichting van den tekst zijn bij dit eerste deel gevoegd 35 belangrijke bijlagen, benevens 25 plannen en kaarten: alle uitgevoerd met die nauwkeurigheid en smaak, waardoor de Topographische Inrichting te 's Gravenhage en de lithographie der Koninklijke Militaire Academie sinds lang haar naam hebben gevestigd.

Bij de werkkracht van onzen geachten krijgsmakker twijfelen wij geenszins aan een spoedige voltooiing van zijn belangrijken arbeid, waarvoor hem nu reeds hulde en dank toekomen.

F. DE BAS,
Luitenant-Kolonel.

Voor onze monumenten.

Jhr. Mr. Victor De Stuers, Aanteekeningen betreffende Zeeland's monumenten. (Niet in den handel.)

De Haagsche Kunstkring heeft een gelukkig denkbeeld gehad met hare tentoonstelling van afbeeldingen van oude Zeeuwsche gebouwen. Gelukkig, omdat het door wateren omringde Zeeland en zijne monumenten, die nu zoo belangrijk blijken, over het algemeen weinig bekend is; gelukkig ook, omdat het denkbeeld later nog toegepast kan worden op andere plaatsen, waar er voorraad van afbeeldingen is: op Amsterdam en Utrecht, op Friesland en Overijsel. Wat alleen te betreuren valt, is, dat niet alleen het tentoongestelde, maar ook de tentoonstelling zelve uit haren aard lokaal is en dus alleen de Haagsche burgerij en masse daarvan profiteeren kan. De buiten wonenden moeten zich vergenoegen met de krantenberichten - of er een reisje aan wagen. De heer De Stuers heeft de taak op zich genomen, om hen daartoe op te wekken door het schrijven van het hierboven genoemde boekje (niet in den handel, doch verkrijgbaar bij Mart. Nijhoff te 's-Gravenhage).

Maar dit boekje heeft nog een ander doel en ook een ander, blijvend belang. Zijne 35 bladzijden bevatten een waren schat van gegevens over de geschiedenis der Zeeuwsche monumenten, door den heer De Stuers in zijn langen aan onze monumenten gewijden loopbaan verzameld en gedeeltelijk van oude fundatie-steenen en uit oude verspreide aanteekeningen afgeschreven. Zoo geeft hij ons in weinige woorden eene geschiedenis van de kerk te Hulst, het stadhuis en de abdij van Middelburg, het stadhuis en de kerk te Veere, de kerk van Zieriksee, en kostbare gegevens omtrent tal van andere monumenten, die men grootendeels nergens elders vindt.

Dit is het groote, zéér te waardeeren belang van het kleine boekje; maar het heeft nog een ander nut. Des heeren De Stuers' schuld is het niet, dat de stof als van zelf is gegroeid tot een reusachtig bewijsstuk bij zijn nog niet vergeten Gids-artikel over ‘Holland op zijn smalst’. Het geschriftje is één lange aanklacht tegen de domheid en de onverschilligheid van het Zeeuwsche volk. Het sterkste stuk, dat hij mededeelt, is wel, dat het standbeeld van Jacob Cats te Brouwershaven jaarlijks van gemeentewege wordt gewit! En wat dunkt u van dit kerkgezicht? ‘Onder het oude ribgewelf een laag gewit houten plafond. Al de ramen vervormd. Een prachtig beschot geel geverfd; eene fraaie preekstoel van 1641 rose, wit en goud. Heerlijk gegraveerde grafzerken; alles schandelijk verknoeid.’ Allerliefst, niet waar? Of deze andere kerk: ‘Houten gewelven, steenen zuilen, die ongelukkig geel geverfd zijn; de rijke kapiteelen bronskleurig; de rest wit; de gewelven grijs. Van buiten veel door cementplaksel bedorven.’ Inderdaad, het vaderland van Bosboom waardig! Maar er zijn nog meer zulke staaltjes te vinden, zooals het XIVe eeuwsche stadhuis van Sluis met zijne merkwaardige zaal, ‘van buiten geheel gewit en hier en daar zwart geverfd’; of het grafmonument van Floris van Borselen te St.-Maartensdijk, waarvan de nissen van beeldjes beroofd zijn, terwijl het beeld zelf zonder hoofd, armen of beenen naast de tombe ligt!

Inderdaad, men kan niet zonder een gevoel van innigen wrevel kennis nemen van al deze enormiteiten[1)]. Neen, lacht niet om zulke dwaasheden: ze zijn *te* ergerlijk! Moet dit alles dan inderdaad maar jaar in jaar uit zijnen gang gaan? Is er waarlijk niets aan te doen? Natuurlijk, men kan den bewoners van afgelegene kleine plaatsjes hun gebrek aan goeden smaak evenmin euvelduiden, als men hunne vrijheid aan banden leggen mag. Maar men zou hen toch kunnen helpen en voorlichten. Zij zondigen, ja, uit onverschilligheid, maar vooral door onkunde, zelden of nooit

1) Laat mij de gelegenheid waarnmen, om ook eens een feit te berichten, waaruit blijkt, dat wij althans vooruitgaan. Zooeven krijg ik juist in handen een nommer van de *Vox Gymnasii*, waarin een gymnasiast, onder het opschrift *Steenen geschiedenis*, de geschiedenis en de restauratie van Haarlem's St.-Bavo bespreekt. Mag men hierait opmaken, dat de lezers van dit gymnasiastenkrantje in het onderwerp belang stellen? Ik *hoop* het: vóór 20 jaren zouden zij het *zeker* niet gedaan hebben!

door kwaden wil. Natuurlijk zouden allen toegankelijk zijn voor een goeden raad, gesteund door een klein subsidie; maar ik ga verder en beweer, dat zéér velen den raad ook zouden aannemen zonder subsidie, indien hij vriendelijk en met beleid werd gegeven. De heer De Stuers bepleit in zijn voorwoord de herstelling onzer Monumenten-commissie, en ik zie inderdaad niet, wat er beter zou kunnen gedaan worden, om onze monumenten voor verknoeiïng te bewaren. Onze overledene Commissie heeft zich in haar kortstondig bestaan vele vijanden gemaakt, en dit was ook niet anders te verwachten, toen zij als iets geheel nieuws in den bajert van ongerechtigheden optrad. Maar ik weet zeker, dat velen, die medegewerkt hebben om haar ten val te brengen, beter ingelicht door alles, wat na haar overlijden is geschied, dat overlijden van harte betreurd hebben, - dat zeer velen thans erkennen, dat deze commissie in haar kort leven inderdaad zeer veel goeds heeft verricht, in de eerste plaats door het wakker maken der slapenden, doch niet minder door het redden van veel schoons, het voorbereiden van tal van goede herstellingen en het afbeelden van wat niet meer te redden was. Inderdaad, alleen door het aanwijzen van personen, aan wie de zorg voor onze monumenten als bepaalde taak is aangewezen, kan men die monumenten behoeden, die nu te gronde gaan door onverschilligheid. Alleen door personen aan te wijzen als officiëele raadgevers van de dorpsbesturen, die, voorgelicht door den dorpstimmerman, niet weten wat zij doen, kan men de fraaie en onbegrepene gedenkteekenen van het verleden bewaren voor eene redelooze en reddelooze verknoeiïng uit onkunde. Gaat het bovendien toch eigenlijk wel aan, dat wij moeten erkennen, dat de belangstelling onzer regeering in dit gewichtige nationale belang voor een goed deel staat of valt met het leven van één persoon, den heer Victor De Stuers? Is het wel elders gebruikelijk, dat men alle monumenten van een roemrijk verleden overlaat aan éénen persoon, den heer Victor De Stuers? Ik voor mij vind dit niet zeer behoorlijk, al weet ik, dat wij geen beteren bewaker voor onze monumenten zouden kunnen vinden; en ik geloof eigenlijk, dat zéér velen het met mij eens zijn. De heer De Stuers verhaalt in zijn voorwoord, dat zelfs Hindostan en Egypte en Turkije monumenten-commissies hebben. Ik herinnerde mij à propos daarvan eene anecdote, die ik eens gehoord heb, al kan ik voor de waarheid daarvan niet instaan. Een Oostersch rijk (misschien is het wel een

der drie genoemde), zoo verhaalde men mij, zou jaarlijks aan de Nederlandsche regeering ‘voor hare Monumenten-commissie’ het verslag harer Oostersche zuster toezenden; de Nederlandsche regering, niet in staat de beleefdheid te reciproceeren, zou zich echter schamen, officiëel te erkennen, dat zij het nog niet gebracht had tot de instelling eener monumenten-commissie, en daarom het geschenk jaarlijks stilzwijgend in ontvangst nemen!

Nog eene andere zinsnede uit het voorwoord trok mijne aandacht: het is die, waarin de heer De Stuers aan de kerkhervorming der XVI^{de} eeuw de schuld geeft van het vernielen van onze oude kunstvoortbrengselen en van onze kerken. De kunstlievende heer A.B. heeft het nuttig geoordeeld, om in den Spectator tegen deze bewering te velde te trekken met de opmerking, dat de katholieke regeering der XVI^{de} eeuw iets nog veel ergers gedaan had: immers zij had geene monumenten, maar menschen vermoord. Zoo zijn wij dus goed op weg, om weder eens voor de zooveelste maal een door godsdiensthaat aangeblazen kibbelpartijtje in de kranten te lezen! En waartoe? De opmerking van den heer a.B. is niet juist vonkelnieuw, en ik bewonder inderdaad- zijne naïveteit, die gemeend heeft met dit oude beestje eenigen indruk te maken[1)]. Mij schijnt het meer afdoende op iets anders te wijzen. De heer De Stuers wordt niet moede, om bij elke gelegenheid te spreken over de schuld, die het Protestantisme, bepaaldelijk het Calvinisme, tegenover onze monumenten op zich geladen heeft. Ik kan mij door dat schuldbesef nooit zoo bijzonder gedrukt gevoelen. Natuurlijk is het voor de kunst te betreuren, dat door de verandering van godsdienst de groote katholieke kerkgebouwen gedeeltelijk nutteloos en de beelden en andere kerksieraden in de oogen der kerkbezoekers erger dan nutteloos zijn geworden. Natuurlijk kan deze omstandigheid niet

1) Sedert dit geschreven werd, is ook de heer Moes in het krijt getreden, die natuurlijk zou meenen zichzelven te kort te doen, indien hij eene gelegenheid verzuimde, om den heer De Stuers iets onaangenaams te zeggen. Zijn betoog komt in hoofdzaak overeen met het mijne. Doch er is één onderscheid. Welk ozalig genot kan de heer Moes er in scheppen, nog eens weder te komen aandragen met de gewelfschilderingen van Warmenhuizen, hoewel hij beter dan iemand weet, dat zij niets met deze quaestie te maken *kunnen* hebben, aangezien het daarbij geldt een *verschil van gevoelen* over de beste wijze van het bewaren van monumenten, geenszins zorgeloosheid daarvoor? Zal inderdaad de zaak, die de heer Moes dient (met *bijna* evenveel ijver als de heer De Stuers), gebaat worden door het met opzet plaatsen van feiten in zulk een valsch licht? Mag door zulke middelen het vuurtje van tweedracht en haat worden aangeblazen?

anders dan zeer ongunstig op het bestaan dier kerken, beelden enz. geïnfluenceerd hebben. Natuurlijk ook kunnen wij met den heer De Stuers de verwoestingen, door de beeldstormers aangericht, van harte betreuren, al geven wij den heer A.B. toe, dat zij alle reden hadden om heel erg boos te zijn, en al weten wij ook *zeker*, dat de door hen aangerichte verwoestingen zeer sterk overdreven worden. Maar de vraag is, of wij *ook zonder de hervorming* de prachtige versierselen der middeleeuwsche kerken, ik zeg niet allen, maar zelfs maar voor een derde nog zouden bezitten. De vraag is ook, of men het recht heeft, om aan het protestantisme gebrek aan kunstzin te verwijten, omdat het er niet heeft tegen opgezien, de katholieke kerksieraden te verwijderen of te vernietigen. Indien men nagaat, hoe ontzettend veel voortbrengselen van middeleeuwsche kunst zelfs in landen, die altijd katholiek geweest zijn, verdwenen zijn, dan geloof ik, dat het billijk is het volgende te zeggen. Het protestantisme kon niets voelen voor de heiligheid der kerkversierselen; in katholieke landen daarentegen heeft deze overweging natuurlijk veel schoons gered. Het protestantisme voelde evenzeer weinig voor hetartistieke karakter der middeleeuwsche kunstvoortbrengselen, *maar het katholicisme deed dit evenmin*. De XVII^{de} eeuw kende geene piëteit voor oude kunst: was het niet onze katholieke Vondel, die sprak van ‘de vuyle Gotsche schil?’ Niet het protestantisme, maar de renaissance, die de kunsttraditie afbrak, heeft aan de XVII^{de} eeuw den zin voor het begrijpen en waardeeren der gothische kunst ontroofd. Katholicisme en protestantisme hebben met de waardeering van oude kunst als zoodanig en zelfs met goeden smaak niet het geringste te maken, en ik durf zonder vrees te beweren, dat de decoratie onzer protestantsche kerken van de XVII^{de} eeuw de vergelijking met de Belgische katholieke kerken, in den zoogenaamden Jezuïetenstijl gebouwd, gerustelijk kan doorstaan! De heer De Stuers heeft te veel goeden smaak, om dit niet volmondig toe te geven, en om er niet van harte toe mede te werken, dat wij *eindelijk* eens komen tot het genot van ‘kunst boven geloofsverdeeldheid’!

S. MULLER FZ.

F.A. Salzer.[1)]

Wie onzer is het hart niet toegeknepen bij het vernemen van de wijding van het plotselinge en gewelddadige einde van de loopbaan van dezen beminnelijken man? Zij die hem persoonlijk gekend en aan het werk gezien hebben, die hem lief hadden als mensch, hem hoogachtten als docent en als geleerde, hem bewonderden als heelkundige, gevoelen behoefte zijn nagedachtenis bij onze landgenooten nog in een ander licht te plaatsen dan in dat van die schelle opflikkering van het onheilstelegram, dat over geheel Europa het bericht verspreidde van zijn tragisch uiteinde en dat voor zijn allernaaste bloedverwanten te Weenen de eerste aankondiging zijn moest van hun smartelijk verlies. Te Weenen, waar eene moeder, broeders en zusters den eerst vier-en-dertigjarigen, maar toch reeds zoo welbekenden Utrechtschen hoogleeraar voor een kort bezoek in de Paaschvacantie verwachtten, en waar hij nu is heengevoerd om er eene blijvende rustplaats te vinden!

Rust daar in vrede, arme vriend, gij die zoo ontzettend veel meer geleden moet hebben, dan een onzer ooit vermoed heeft!

Wie waagt het zich in te denken in het zielelijden van hem, die een werkkring gevonden had waarin zijn natuurlijke aanleg tot zoo schoone ontwikkeling was gekomen, waarin hij door zijne vakgenooten bewonderd en geëerd, door zijn leerlingen bemind, door zijne patiënten op de handen gedragen werd; die bovendien als fijnbeschaafd man zich alle kringen geopend zag; die door geenerlei materiëele zorgen verontrust, noch ook door huiselijke

1) Dr. F.A. Salzer werd in het voorjaar van 1890 tot Hoogleeraar in de Chirurgie aan de Utrechtsche Hoogeschool benoemd en overleed te Dresden den S April 1893.

beslommeringen gebonden werd; maar die nu, niettegenstaande al die lichtzijden in zijn leven, die tot zoo schoone en harmonische ontwikkeling van zijn groote gaven zouden hebben kunnen leiden, verraderlijk en ter sluiks werd aangegrepen door het vale monster der zwaarmoedigheid.

Vaak bestreed hij het met groote zelfbeheersching, en al volgde op zoodanige inspanning - waarvan wij desonbewust getuigen waren, wanneer hij ons als zijn gasten om zich vereenigde - dikwijls pijnlijke reactie, er was toch reden om te vermoeden dat het (dank zij de trouwe zorg van een ouderen bloedverwant, die met hem was komen samenwonen) bij dien eenen aanval van 1891 zou blijven en dat hij zich meer en meer in definitief herstel zou mogen verheugen.

Maar het was slechts in schijn aldus en er is tusschen hem en die grauwe onheilsfee, die zich bij zoovelen reeds achter de wieg in hinderlaag legt, zonder twijfel veel meer geworsteld dan naar buiten gebleken is. Zij heeft sedert 1891 een schaduw geworpen op al zijn doen en laten, een schaduw die hij alleen zag, wij niet; zij heeft hem menig stofje dat wij, gezonderen, zouden hebben afgeschud, als een molensteen doen wegen; zij heeft hem toestanden, die dringend verbetering behoefden, als ondraaglijke barbaarschheden afgeschilderd, zij heeft hem eindelijk in die lange worsteling hulpeloos nedergeveld en heeft een ruw einde gemaakt aan eene toekomst, die schoon en lachend en roemvol had kunnen zijn.

Dat lijden moet groot, moet geweldig geweest zijn en naast de diepe droefheid, dat hij zoo ontijdig van ons werd weggenomen, voelen wij toch eenige bevrediging bij de gedachte, dat voor hem dat lijden een einde heeft genomen.

Salzer was als student en als jong gepromoveerd medicus reeds aangewezen voor een wetenschappelijke loopbaan. Hij had zich op het gebied der oogheelkunde bewogen en door een geschrift over fijnere bijzonderheden van het menschelijk netvlies in hooge mate de aandacht op zich gevestigd. De jonge levenslustige man die zich in een vroolijken kring van Weener vrienden en vakgenooten zoo gemakkelijk bewoog, had zich door deze ééne publicatie dadelijk onderscheiden als een veelbelovend natuuronderzoeker, die echter der ophthalmologie niet trouw zou klijven, maar die, in het voetspoor zijns vaders (hoogleeraar in de chirurgie te Weenen)

zich aan de praktisch-medische vakken bij voorkeur zou gaan wijden.

Trouwens op welk gebied openen zich tegenwoordig schooner vergezichten dan op dat der operatieve chirurgie!

Zoo was hij, na volbrachte examens, van 1884 tot 1890 assistent van den beroemden Weener chirurg Billroth.

Toen deze vermaarde leermeester bijna een jaar lang om gezondheidsredenen zijn uitgebreide kliniek aan de Weener Universiteit verlaten moest wist hij haar aan geen betere handen toe te vertrouwen dan die van Salzer.

En deze heeft die zware taak zóó voortreffelijk vervuld, dat men zich in 1890 te Utrecht verheugen mocht een zoo beproefd handlanger van een zoo voortreffelijken leermeester bereid te vinden de reorganisatie van het chirurgisch onderwijs ter hand te nemen.

Die reorganisatie was hoog noodig, daar veeljarige ongesteldheid van den vorigen titularis dezen tak van de medische opleiding, waarbij aan oog en hand van den beoefenaar zoo uiterst hooge eischen gesteld worden, uit den aard der zaak in droevig verval gebracht had. Daaruit heeft Salzer het in de korte jaren van zijn verblijf te Utrecht geheel opgebeurd. Zij het ook ten koste van overmatige inspanning en dikwijls van slapelooze nachten. Dit laatste wel vooral omdat in Nederland de besturende colleges van staat en gemeente, van universiteit en ziekenhuis, wanneer zij in gemeenschappelijk streven bereid zijn om verbeteringen aan te brengen, die algemeen als onvermijdelijk erkend worden, de degelijke voorbereiding boven de snelle doortastendheid verkiezen en zich daarenboven door ingewikkelde comptabiliteits-regelen gebonden zien, die aan een bespoedigd besluit slechts eene vertraagde verwezenlijking toestaan.

Trouwens aan medewerking van die zijde heeft het Salzer niet ontbroken en aan zijn studenten heeft hij meermalen over de aangebrachte verbeteringen openlijk zijn tevredenheid uitgesproken en in denzelfden geest ook aan zijne Weener vrienden en betrekkingen geschreven.

Toch bleef er nog zeer veel te herscheppen over en het uitzicht daarop was in den laatsten tijd door bijkomende oorzaken niet juist verhelderd. Salzer's lijden mag misschien door deze moeielijkheden verzwaard, en door minder heusche beoordeelingen, die hem als vreemdeling reeds in het eerste jaar van zijn verblijf in ons midden ten deel vielen verbitterd geworden zijn, zeker is het dat de

meest tastbare oorzaak van de omwenteling in zijn gestel, die ten slotte tot zijn vroegtijdigen dood geleid heeft, op dien fatalen dag gekomen is, waarop door eene vergissing, waaraan hij persoonlijk vreemd was, een zijner patiënten met eene cocaïne-oplossing werd ingespoten, sterker dan hij bedoeld had, en kort daarna kwam te overlijden.

Het tijdstip waarop het ongeval gebeurde maakt het begrijpelijk hoe de gevolgen er van op Salzer's gemoed zoo plotseling en zoo hevig waren. Hij was namelijk in hooge mate overwerkt en afgetobd, toen het hem trof, terwijl bovendien kort te voren de dood zijns vaders hem zeer had aangegrepen en de daarmede gepaard gaande beslommeringen hem hadden ter neer gedrukt.

Maar bovenal er was in Salzer's persoonlijkheid één trek, de meest kenmerkende van allen, die ons reeds dadelijk deed vreezen dat deze gebeurtenis een bron van kwelling en zelfverwijt zou kunnen worden, geheel ongeëvenredigd aan hetgeen in dit schuldbewustzijn reëel mocht genoemd worden.

Die ééne trek in Salzer's persoonlijkheid, zij zal ook voor altijd gegrift blijven in het geheugen zijner leerlingen. Zij was de geheel buitengewone toewijding van Salzer aan den persoon van zijn patient, aan den mensch, die daar ziek lag, die pijn leed en aan wien hulp en leniging verschaft kon worden, niet alleen door de groote vorderingen van de nieuwere chirurgie, maar vooral ook door die treffende bewijzen van persoonlijk medegevoel en van hartelijke deelneming die Salzer hem wist te geven.

‘Nooit’, zeide mij een zijner leerlingen, ‘nooit hebben wij van Salzer bij het ziekbed één ongeduldig woord tegen één zijner patiënten vernomen. Was hij, door drukte gejaagd, tegen ons of zijn assistenten een enkele maal prikkelbaar of kort aangebonden, zoodra hij bij het ziekbed stond was dat alles met één streek weggevaagd en was hij de zorgzame zachtheid en de opbeuring in persoon. Iedere klacht van den zieke, zelfs de meest ongegronde, werd ten einde toe aangehoord en daarop derwijze gereageerd, dat de zieke den indruk kreeg, dat hij niet te vergeefs gesproken had. Waar wij jongeren de zieken trachten te troosten met een het is nu eenmaal niet anders’, had hij altijd een meer directe troost gereed. Zelfs de hardheid van de matras of de moeielijkheid om de voorgeschreven ligging in bed lang vol te houden wist hij te verzachten en een zijner ambtgenooten vatte hetgeen hij voor

zijn patienten geweest is, in het eene woord samen: een engel.

Die zachtheid en fijngevoeligheid waarvan Salzer's geheele wezen doortrokken was, stond natuurlijk in dramatisch contrast tot het technische gedeelte van zijne werkkring. En bij een zoo hooge opvatting van eigen levenstaak, bij zooveel toewijding en zoo innig medegevoel, moet dat dualisme in den dagelijkschen werkkring zijn gemoed meer aangegrepen, zijne zenuwen op hooger schatting gesteld hebben, dan heilzaam voor hem was.

'Men heeft wel eens verteld,' zei mij een van zijn gewezen assistenten, 'dat hij zooveel van ons eischte. Wij hebben daarover zelf nooit geklaagd, maar integendeel moesten wij bewonderen dat veelmeer dan hij van zijn assistenten eischte door hem zelf gepraesteerd werd. Dat voorbeeld te volgen was ons daarom waarlijk niet zwaar.'

Mijns inziens zal de groote invloed ten goede, dien Salzer op het chirurgisch onderwijs aan de Utrechtsche Universiteit heeft uitgeoefend, nog het meest in die richting blijven voortwerken. Met hem is een edele menschenziel ons ontnomen, die zijne leerlingen doordrongen heeft van de waarheid dat de hoogste roeping van den arts niet beperkt is tot de toepassing van de nieuwste verbeteringen der wetenschap op het zieke lichaam; maar dat de ware geneesheer zich steeds heeft te verplaatsen in het gemoed en in de gewaarwordingen van den lijder die zich aan zijne zorgen heeft toevertrouwd,

Zoo zullen de jonge medici die zijn leerlingen geweest zijn naast het vele dat ze van hem geleerd hebben een nog sterkeren indruk behouden van het hooge ideaal dat Salzer zich gesteld had, niet alleen als chirurg, maar vooral als mensch in zijne verhouding tot zijn patiënten. En waar hij in die mate verbeterend op het onderwijs en veredelend op zijne leerlingen gewerkt heeft, daar is de korte spanne tijds, die wij hem in Utrecht hebben mogen bezitten niet te vergeefs geweest, daar blijft zijn nagedachtenis in dankbare vereering.

A.A.W. HUBRECHT.

Gedichten.

I.
Sprookje.

Kent gij het sprookje van den leekebroe der,
den hakkelaar, die schrijven kon noch lezen
en van wiens vroomheid ons een heel oud boek
in simple woorden 't schoone exempel meldt?

- Zoon van zeer slechte luidjes, arme boertjes,
vasallen van het rijke klooster, was hij
van in zijn prilste jeugd aan handen-arbeid,
in stal en schuur, op veld en wei gewend,
en was eerst laat, vast na zijn dertigst jaar,
na 't sterven zijner ouders, - tot een aalmoes
uit medelij aanvaard in 't weidsch konvent
en met de zorg voor vee en stal belast.

Was hij al leekebroer, - toch in zijn leven
was niets veranderd - dan eenvoudig 't kleed.
De monnikspij verving het werkmanspak,
- al 't andre bleef, als 't was. De broeder spaaide
en egde en rolde, zaaide, beerde en oogstte,
molk schaap en koe, bracht paard en muil ter wei,
haalde uit den stal den mest, en wrocht en slaafde
zijn vingers krom, zijn knieën lam en stram,
gelijk voorheen...

En zie, geen zang of bede,
geen juichend *Lauda Sion*, geen hartroerend
Rorati coeli, zelfs geen *Onze Vader*
had de arme suklaar, als niet één hardleersch,
onthouden kunnen... Van al 't kerkgezang,
dat hij, bewonderend, met open mond
in mis en lof aanhoorde, was hem nimmer
meer bijgebleven dan dit arm paar woorden:
'*Ave Maria!*' -

Ave, dús Latijn,
dús onverstaanbaar voor zijn arm verstand;
Maria echter klonk hem als muziek,
de naam der Lieve Vrouw, die, op het outer
van 't kerkje prijkte, houdend in de één hand
een witte lelie, dragend op haar andre
een heel klein wichtje: Jezus, God en mensch!

En nimmer trad hij uit of in zijn kooi,
ophangend aan den zilten muur der stalling,
en nimmer trof hij, op zijn weg naar veld
of klooster, reiziger of monnik aan,
en nimmer hoorde hij, bij nacht of dag,
in 't kerkje of op den akker, 't zilvrig klokje
het uur verkonden, of hij boog het hoofd,
dacht aan het beeldje op 't outer in de kerk,
en als een liefdezucht steeg van zijn lippen:
'*Ave Maria*', zacht, tot driemaal toe.

De staamlaar stierf. -
Dicht bij den outermuur
dolf men zijn graf, doch lei geen zerk daarop,
vermeldend naam en deugden... -

Dit geschiedde
in 't vroege Najaar. Doch, toen Lente weder
het kerkhof groenen deed, toen schoot, o wonder,
een zevenvoudige lelie uit het graf
des armen broeders, en op ieder bladje
van elk dier zeven lelies blonk, in letters,
van bloedrood goud, zijn eenige zielebeê:
'*Ave Maria!*' -

* * *

Lief, hoe komt het toch?
Kúnt gij mij zeggen, hoe het komt, mijn lief,
dat ik mij voorkom als die leekebroeder,
zoo vaak uw naam mij van de lippen rolt?

II.
Wegeltjes.

Toen ik een knaap was, en van gansch de wereld
niets anders kende dan het lapje gronds
- het lieflijk dorpje in 't oud Payottenland,
waar 'k op een voorjaarsmiddag, bij het klinglen
der vroegste lenteklokjes in de wei,
geboren werd, - toen was daar, heinde en ver,
in gansch den breeden kring van heuvlen, die,
bekroond met roodbezeilde molens, 't schamel
gehucht omringt, geen wegje, nóg zoo smal,
dat ik niet kende en waar mijn kindervoet
dwars door elk jaartij, onbeschoeid veeltijds,
geen spoor in liet, bij lente- en zomerzon
in bloeiend gras of schroeiend mul, bij najaar-
of winterweer in plasjes, sneeuw en ijs...

Vooral ten Westen, aan díen kant van 't dorp,
van waar men, op een bergje, dicht bij 't Elshout,
in 't vroege Voorjaar, als nog slechts een wasem -,
een droom van groen de boomenkruinen doschte,
bij heel mooi weer haast heel 't Payottenland
kon overzien,

- ginds, Noordwaarts, in het diep,
vlak achter Witberg-molen, met zijn ouden
verweerden toren en zijn klein station
het nijvrige Ternath, met, even links,
Sint Kathelijne Lombeek; dan weer rechts
Sint Martens Bodegem, Bijgaarde' en Dilbeek;
wat hooger op, die boomenlaan voorbij,
Ulriks-Kapellen, en, nog verder op,
heel op den rug der heuvelketen, Assche,

't aloude kamp van Quintus Cicero,
groepend zijn huizen met hun roode daken
van Oost naar West, tusschen 't kokette kerkje
met zijnen puntgen toren en den molen
die, witgekalkt, met zeilen, vurig rood,
hoog op Moretberg waakt op 't lage land; -
of, Zuidwaarts dan, het lachend Schepdael, 't fiere
Sint Martens Lennick en het aadlijk Gaasbeek,
met bosch en vijver en feudaal kasteel, -

dáar was 't vooral, dat wij, een gansche bende:
al 't klein janhagel uit de kom van 't dorp,
bij voorkeur spelemeiden.

Niet te tellen:
een ware doolhof, kronkelden de paadjes,
smal, smaller, heel-heel-smal, in elke richting
door de akkers heen, die, als een reuzenstaalkaart:
groen, bruin en rood, en geel en zwart en wit,
strekten tot aan het bosch...

Doch, dít was wonder:
welk van die paadjes men, het dorp verlatend,
ooit kiezen wilde; wat men pogen mocht, om
te gaan naar Oost- of Westkant, immer liepen
die kronkelwegjes op het Zuiden uit,
ginds, hoog bij 't bosch, vlak naar den heuvelrug! -

o Lief, mijn lief! Lang zijn die dagen henen,
en twintig jaar reeds ben 'k mijn dorp ontrouw....,.
Doch, nú als toen staat, in mijn phantasie,
zoo wonderfrisch van kleur als d'eersten dag,
zoo simpel-lief en schilderachtig-mooi,
't beeld van dat veld, en leeft, diep, diep in mij
die wilde knaap, en loopt, loopt, onbeschoeid,
't haar in den wind door al de paadjes rond...

En zie nu, zie, mijn lief, mijn liefste lief!
Nu, juist als toen, voert, ongemerkt, elk wegje
- wát ik ook poog, welk pad ik ook verkies! -
naar Oost noch West, maar recht naar 't Zuiden heen,
heen naar den berg, hoog boven al mijn smart,
waar gij mij wacht, mij wacht, - o lief, mijn lief!

III.
De bijt.

De stroom lag al drie nachten toe. -
Zij waren zoo lijdens- en levensmoê.

Zij stonden op het eenzaam strand,
als broêr en zuster hand in hand,

doodsbleek, maar zonder een traan in 't oog: -
dát was al lang van schreien droog!

Scherp kerfde de wind hun in 't gezicht;
de maan verspreidde zulk bleek, doodsch licht...

De stroom lag al drie nachten toe... -
Toen sprak hij stamelend: ‘Liefste, hoe

verdraag ik ooit die wreedste pijn?
Gij kunt noch moogt er de mijne zijn...’

Een blik vol liefde sloeg ze op hem.
‘Gij arme, gij armste,’ sprak haar stem;

o gij, armste en liefste! En meent gij dan,
dat om u te ontberen, ik leven kan? -

Haar stem klonk zoeter dan merelzang:
zij wees hem den stroom: ‘Wat toeft gij lang?’

- De stroom lag al drie nachten toe,
de jongeling was zoo af, zoo moe...

Toen trof zijn oog een zwaren steen:
dien tilde hij op; met vaste schreên

trad hij naar het ijs, en smeet, en smeet
dat de splinters knetterden, wijd en breed;

hij smeet en smeet met nog krachtiger haal,
dat het water borrelde in machtigen straal...,

dat het water spoot, met somber gezucht,
in den zilveren maanschijn hoog in de lucht.

En als nu gaapte de breede bijt,
stond zij al naast hem en sprak: ‘t Is tijd!’

Zij zeiden niet veel en stortten geen traan:
zij zagen malkander smachtend aan,

zij zoenden malkander op den mond...
- Eén sprong!... Het water spatte rond...

Scherp kerfde de wind; flauw scheen de maan.
Stil lag weer het water... 't Was ál gedaan!

Zij waren, ach, zoo lijdensmoê...
Het vroor, het vroor... De bijt vroor toe...

De stroom lag al drie nachten dicht... -
Wie kan daar leven zonder licht?

Wie kan daar leven zonder min? -
De Winter vlood... De Lent keerde in

het land met zon- en bloemenpracht,
- en de stroom ontdooide in éénen nacht.

De stroom ontdooide in een enkel uur:
toen vond men, dicht bij den havenmuur

die twee, vertrokken naar beter land,
nog mond op mond, nog hand in hand.

POL. DE MONT.

Buitenlandsch overzicht.

25 April 1893.

Ge moogt er de schuld van geven aan de lente, - in 's Hemelsnaam! - nu ik mijn kroniek ga opschrijven, moet ik eensklaps denken aan een historie van liefdesbrieven.

De brieven, bijna dag aan dag geschreven, lagen geclasseerd in het loket van een schrijfbureau, de zijnen zoowel als de haren, want de dame had vóor haar dood alle souvenirs uit den tijd van haar passie aan haar minnaar, den grooten dichter, teruggezonden. En hij kwam wel een enkele maal in later dagen op die herinneringen van zijne jeugd terug. Eens toonde hij aan een vriend den bundel en deze deed een greep uit het paket en begon te lezen, terwijl de dichter in zijn stoel gedoken droomde. ‘Heerlijke tijd, toen gij elkander die brieven schreeft!’ was de uitroep van den vriend. Maar de dichter merkte op: ‘Zeg liever: heerlijke tijd wanneer wij elkander niet schreven!’ en een melancolieke lach ging over zijn gezicht. Meteen strekte hij zijn arm uit, raapte de verspreide brieven bijeen en terwijl hij ze weder opborg, zeide hij - want er stak een filosoof in hem: ‘Gij leest de brieven, maar ik, als ik ze herlees, lees den tijd, dien goddelijken, ongeschreven tijd tusschen de brieven in verloopen.’

Dat woord komt me in den zin, nu ik één voor één de feiten van deze maand in mijn geheugen roep. Wat er tot ons komt in brieven, nieuwsberichten en weekbladen of in de wichtiger groepeering van gebeurtenissen en beschouwingen van de maandschriften, het is toch alles maar een noteering van enkele en zeker niet de belangrijkste momenten in het volle levende leven van onzen tijd. Wie dat leven inderdaad wil meeleven moet de saillante feiten

en gedachten voor niet meer nemen dan wat ze in werkelijkheid zijn: voor tipjes en vonken die den weg wijzen naar een oneindig rijker bestaan tusschen wat wij *de feiten* noemen, verscholen.

Hoe krachtig golft nog het bloed door de oude karkas van Europa in dit lentejaargetij; het is al beweging en inspanning, het komische en het ernstige, het pretentieuse en het eenvoudige, het oppervlakkige en het diepe in elkander overgaand, in elkander voortschietend ineengrijpend. Hier is het een jonge vorst die in de blijdschap van het slagen voor zijn examen, zijn voogden verjaagt en een staatsgreepje uitvoert; daar is het een volk dat vastberaden in massa opkomend, aan zijn vertegenwoordiging de les leest, en na het toedienen der vermaning weder aan 't werk tijgt. Ginds zijn het vorstelijke huwelijksfeesten en paradedagen, en daar weer zijn het werkstakingen en opstanden; ginds is 't het meesterdrama van het parlementaire bestuur, zich groepeerend om één hoofdgestalte, den grooten, ouden man, - de revanche van het leven tegenover den *King Lear* der kunst; daar de voortwoekering van nieuwe op oude zonden en de bevestiging van het onevangelisch woord, dat de leus ‘égaux’ met niet meer dan de nietigste nuance verschilt van het devies ‘ego’. En onderwijl laat moeder aarde zich ook niet vergeten, - een kleine rilling van haar gevoelige opperhuid! Kan zij het helpen, o menschheid, dat gij in ieder hoekje u nestelt? is het haar schuld dat zij er nergens eens haar pleizier van kan nemen, zonder aan haar verantwoordelijkheid herinnerd te worden? Zij zal u troosten met haar speelgoed, zij geeft u haar lente, gun haar ook de hare.

Lento! en wij geven der jeugd haar voorrang. In Spanje is het een geknetter van vergeelde adelbrieven, verontwaardigd tot in het diepst van hun perkamenten ziel, een ineenzakken van wapenrustingen op de trappen en in de zalen van vorstelijke kasteelen. Verbeeldt u een spruit van het edelste castiliaansche geslacht, een Medina Celi, een hertog van Tarifa, die op den dag zijner wijding als grande van Spanje, geroepen om, ten aanschouwe der bloem van den adel, zijn recht te doen gelden *a cubrirse*, gedekt te blijven in tegenwoordigheid van zijn souverein, deze woorden richt tot zijn Koningin:

‘Señora, het is de gewoonte voor een edelman op een dag als dezen over den luister zijner voorouders te spreken en de belofte af te leggen dat zijn leven, voor zoover het in zijn macht staat,

hunner waardig zal wezen. Ik gevoel mijn nietigheid tegenover die mannen van mijn voorgeslacht, maar ik kan u toch toonen dat ik door eigen inspanning het voorbeeld wil volgen, mij door hun daden gegeven, en daarom vermeld ik als mijn daad van eer, dat ik in mijn loopbaan heb mogen slagen, zooals mijn examens bewijzen en ik reik u als pand voor mijn toekomst mijn eervol diploma over als burgerlijk ingenieur.'

De koningin had bij deze rede een genadigen lach, maar de camerera mayor trok een ernstig gezicht. Het zijn steeds de camerera's die de traditie ophouden, waar de vorsten ze soms mochten vergeten.

Maar was deze examentrots een pedanterie fin de siècle of een teeken van den nieuwen tijd? De zon schijnt, laat ons gelooven aan den nieuwen tijd.

Daar is nog een andere jongeling, wiens welgeslaagd examen hem in 't hoofd gestegen is, - geen Medina Celi hij, maar slechts een Obrenovitch, een afstammeling van zwijnenhoeders, die het echter ver gebracht hebben in hun door en door onfatsoenlijk land, en vorsten, ja koningen zijn geworden van Servië. De zestienjarige Alexander heeft de regenten van zijn rijk op een diner ten paleize genoodigd ter eere van zijn promotie in verschillende vakken van studie. Daar heeft hij op het dessert zich meerderjarig verklaard en de leden van het regentschap gevangen laten nemen. De houding van den jongen vorst in deze moeielijke oogenblikken was kalm en waardig, zeggen de officiëele berichten. De waarheid is natuurlijk ongeveer het volgende:

Aan het eind van het diner, dat zeker niet lang geduurd heeft, staat de koning op en zegt:

'Ik dank den heeren voor hun diensten aan het land bewezen, maar ik heb ze niet langer noodig, ik zal voortaan zelf regeeren.'

'Uw Majesteit is nog te jong,' brengt Ristitch in 't midden.

'En gij zijt te oud, mijnheer Ristitch,' antwoordt de vorst. Op dit oogenblik, dat het gesprek persoonlijk dreigt te worden, verschijnen aan den ingang der zaal de klassieke 'twee soldaten en een korporaal', door een adjudant-kolonel op hoop van promotie uit de casernen gehaald door beloften van promotie. Tegenstand is nutteloos. De soldaten roepen 'zivio' (vivat) tegen den vorst en de vorst knikt 'Z Bogom' (met God, vaarwel) tegen de regenten. Dan gaat hij naar de casernen en laat zich huldigen door het leger;

den volgenden morgen vertoont hij zich aan het volk met een p i n c e - n e z . Hoe kan in het naïeve gemoed van het Servische volk nu nog een twijfel opkomen of hun vorst in werkelijkheid meerderjarig is? Hij is een man, hij draagt een pince-nez. Een monocle zou fattig zijn geweest, - ook leert men niet van gisteren op van daag met zwier een monocle dragen, een pince-nez paste juist bij den ernst der omstandigheden.

Zeer ernstige omstandigheden! Ik geloof niet aan het gewicht van den strijd tusschen liberalen en radicalen in Servië en ik raad niemand aan daaraan te gelooven. Of de eene politicus met een naam uitgaande op -itch het bestuur van het land leidt, dan wel of het een andere politicus op -itch zou wezen, het doet er bitter weinig toe. Waar het voor die staten van het Balkanschiereiland op aankomt, - èn thans, nu zij nog in hun rui-periode verkeeren, èn later wanneer zij hun groote taak moeten ter hand nemen, - is dat zij hun dynastie bewaren, dat zij zich om hun dynastie kunnen groepeeren. Hun vorst is het symbool hunner persoonlijkheid, nietig als een symbool zoodra men het wil gaan ontleden, maar machtig als een symbool, zoodra het geloof in de harten er zich om heen sluit en het vastgrijpt.

En hier zou aanleiding wezen om het ontwaken van de beweging ten gunste der dynastiën in de Donau-staten te schetsen en op allerlei feiten ook in Rumenië en Bulgarije te wijzen, die aantoonen hoe het dynastiek bewustzijn bij vorsten en volken daar onder den drang der gebeurtenissen krachtiger is gegroeid. Maar een tipje en een streepje moeten in een overzicht als dit volstaan.

Hoe zou ik anders de feesten en militaire vertooningen in Rome willen schilderen, ter gelegenheid van den zilveren bruiloft van koning Humbert en koningin Margareta. Nu mag ik uit al dien praal maar dat éene moment uitkiezen als keizer Wilhelm de gast van Italië's koning met een ernstig gezicht terugkeert van het bezoek den paus op het Vaticaan gebracht. Zij staat hem goed, die zorg, op het overmoedig garde-luitenantsgezicht, in de stad der imperatoren waar een grijsaard, een gevangene in zijn woning, de hulde van een Germaansch keizer ontvangt!

Bismarck heeft eens met het oog op keizer Frederik en koning Humbert aan Lothar Bucher gezegd: ‘Die moderne vorsten bevallen mij niet, zij kijken in de couranten om te lezen, wat er over hen geschreven wordt; mijn hoop is op den jongen gevestigd, hij

is het type van den luitenant, hij zal er niet om geven wat de courantiers bazelen, maar frisch en “schneidig” zijn weg gaan.’

Och, er ligt meer op den grond van het hart van een ‘luitenant’ dan Bismarck in de zelfbewustheid van zijn noodzakelijkheid dacht.

Daar was in Europa een werk te volvoeren, een zending te vervullen voor den keizer van het machtigste rijk: keizer te zijn. De macht, het beginsel en de eenheid van alle macht, te verheffen boven alle machten in het rijk, boven de macht van vorsten, van standen, van gezindheden, van overtuiging, een middelpunt te wezen van aller streven en van aller belangen, de onverwrikbare sluitsteen der samenleving, een onaantastbaar symbool!

Die roeping heeft den ‘luitenant’ aangetrokken.

Hij heeft de taak niet dadelijk aangedurfd, hij moest eerst zwier slaan als een jeugdig militair en ging op reis door de wereld. Toen had zijn eerste bezoek op het Vaticaan plaats. De ‘oude heer in 't wit’ was weinig gesticht bij die ontmoeting. De kardinalen hieven hun handen ten hemel over de meer cavalière dan ridderlijke manieren van den jongen vorst. De keizer had hen in hun lange roode japonnen blijkbaar voor oude dames op een hofje aangezien, en de paus had eenige bittere souvenirs van die eerste visite.

Maar in de weinige jaren, sedert verloopen, is het aspect van de wereld en van de personen in de wereld zeer veranderd. Veel wat groot was, menschen en dingen, is gevallen en de kleintjes zijn gegroeid. Het zwaartepunt der samenleving is verschoven. De spits van den pickelhaube is niet langer een teeken van vereeniging, ten hoogste kan zij nog voor bliksemafleider dienst doen. De officier is niet meer het ideaal, zelfs niet de officier van de landweer, en de ouderwetsche oorlog wordt langzamerhand een kostbaar tijdverdrijf voor ingenieurs en kleêrmakers van ondoordringbare wapenrustingen.

Wie is dan het ideaal? Ja, als de wereld het wist! Zij weet voorshands nog alleen wat zij niet wil, zij zoekt en zij is in beweging. En van dien ordeloozen staat van beweging heeft de blanke souverein van het Vaticaan geprofiteerd.

Er kan geen beweging zijn zonder een rustpunt hier of daar. Dat behoort tot de groote huishoudelijke wet der natuur. Zij kan alleen kwistig zijn, wanneer ze ergens een reserve van macht heeft;

want ze is geen speler, die morgen schatrijk of geruineerd kan zijn, maar zij moet voortleven morgen en overmorgen en in de verste toekomst.

Daarom komt de macht van alle kanten toevloeien naar den vorst die geen zichtbare macht heeft. De bisschop van Rome is een symbool, het symbool van de persoonlijkheid eener wereld, die vreest haar persoonlijkheid in den chaos te zien ondergaan. Hij is voor het aanzienlijkste deel van Europa, wat die koninkjes aan den Donan voor hun landen zijn, een teeken van zelfstandigheid. Hij is wat de ideale keizer voor zijn rijk moest wezen. En toen keizer Wilhelm voor de tweede maal op het Vatikaan kwam, nu, nadat de eerste glans van zijn keizerloopbaan reeds verdwenen is, moet dat besef in hem levendig zijn geworden. Hij is niet meer de onbesuisde luitenant die parforce over de hinderpalen heenspringt, maar de man die geen oogenblik van zwakheid mag verraden, om niet overstelpt te worden onder de aandringende gevaren.

Niemand weet wat er in het onderhoud tusschen keizer en paus is voorgevallen. Wij kunnen het alleen gevoelen aan de manier van afscheid nemen tusschen die beide machthebbers. De paus begeleidde den keizer een eindweegs door de vertrekken van het Vatikaan, tegen de bepalingen der etiquette in, en de keizer boog zich diep bij het heengaan alsof hij de hand van den kerkvorst wilde kussen. Maar de paus greep hem bij de hand en drukte ze hartelijk. Zoo zegt een vader zijn zoon vaarwel, dien hij niet alles naar zijn wensch heeft kunnen geven, maar dien hij bemoedigd wil verlaten. De Keizer ging diep in gedachten heen, niet als een meerdere.

Maar ‘de luitenant’ in hem dreef spoedig weder boven, toen de morgen voor de groote wapenschouwing van het Italiaansche leger aanbrak. Hij doste zich uit in zijn witten uniform en verscheen als de blinkende oorlogsgod. Zooals men weet, heeft de keizer behalve zijn kamerdienaar ook nog een costumier op zijn reis medegenomen, aan wien de zorg voor zijn uniformen is opgedragen. Een imperatorenmantel is er nog niet onder die costumes, ik bedoel den echten imperatorsmantel van Charlemagne.

Europa heeft vorsten noodig; kleine landen hebben er behoefte aan, zoowel als groote; beschaafde volken, zoowel als onbeschaafde.

Wat moet de stemming van koning Leopold II bij de laatste gebeurtenissen in België geweest zijn, toen het volk opkwam om de uitbreiding van het kiesrecht door te drijven! Hij heeft zich

veel moeite gegeven, de koning, om een werkkring te vinden en den kring van België's invloed uit te breiden. Maar waar is zijn plaats in den strijd tusschen burgerij en werklieden?

Anseele is de leider der arbeidersbevolking te Gent en Volders is het te Brussel; de burgerij heeft geen erkenden leider, de koning kan het niet wezen, want hij is vorst over geheel België. En in dat koning-zijn van België ligt zijn noodzakelijkheid, want een Anseele aan het hoofd van een socialistische republiek zou het land aan woelingen ten prooi geven, die een annexatie door een groote mogendheid ten gevolge konden hebben.

Zal de koning de verloren betrekking tot zijn volk terugvinden? Het lijkt er vooralsnog niet naar. Maar de Belgen hebben een karaktertrek welke hen scherp van hun zuidelijke buren afscheidt, en die eigenschap zal hen misschien het koningschap doen aanhangen, zoodra zij zien hoezeer hun land een koning noodig heeft. Een Belg kan nog respect gevoelen. Hij mist den zin voor het belachelijke, hij is te stug eerlijk om ironie te vatten. Geef hem geen aanstoot, want hij kan zich niet licht over zijn ergernis heenzetten, maar behandel hem met vertrouwen en geduld, hij zal u trouw wezen; en vooral geen ironie tegenover hem gebruikt.

Arme Edmond Picard, hij heeft het moeten ervaren, dat ironie verboden waar is. Men heeft hem wegens ophitsing tot moord naar de gevangenis gebracht, omdat hij in een redevoering den dag voorspelde, waarop de policie naar het huis van den burgemeester zou trekken om zich te wreken over alle moeite welke deze haar door zijn edicten gaf. De burgemeester was toen juist door een slag op het hoofd getroffen. Er moest verband bestaan tusschen dien aanval en deze woorden. Hij dacht alleen vroolijk geweest te zijn die gezellige Edmond Picard en hij werd ingerekend. Niemand had zijn ironie begrepen, noch zijn gehoor, noch de policie, aan haar burgemeester trouw tot den bedelstaf.

Wilt ge een ander voorbeeld van die stugheid in 't denken? Een Luiksch fabrikant had een reglement van orde in de fabriek aan laten plakken met de bijvoeging: ‘en opdat niemand onkundig zij aan deze bepalingen enz.’ Hij vond den volgenden morgen het woord *onkundig* doorgeschrapt en deze opmerking aan den rand: ‘Het is geen onkunde van het volk, het is *la misère*.’

Het zal niet gemakkelijk gaan het hart van zulk een bevolking te winnen of terug te winnen, maar het is een taak voor een

koning: samen te gaan met een volk in zijn geheel zoo flink als de Belgen, dat handig is en samenwerking verstaat en dat zich zelf weet te beheerschen.

Want daar, in dien volksgeest, is toch de reserve van kracht die correspondeert met die andere reserve van kracht welke opgesloten ligt in het symbool der Macht, - een symbool, uitgedrukt in den Leider van den staat, of van het rijk, of van de gemeenschap, in vorst, in keizer of in paus.

Ik had over Engeland willen spreken, doch het bestek van mijn overzicht gedoogt het voor ditmaal niet. Toch wil ik een fier en waar woord van een Engelschman aanhalen, omdat het zoo juist de stemming weergeeft, waardoor het Engelsche volk bezield is. Het is tevens een treffend antwoord aan allen, die vrees koesteren of de een of andere maatregel, door regeering en Parlement te nemen, ook soms al is hij rechtvaardig aan de macht van den Staat afbreuk zal doen.

Er werd over de mogelijkheid gesproken dat Engeland door zijn kolonies zou worden overvleugeld.

‘Gij zegt’, antwoordde Lord Roseberry, ‘dat de Muze der Historie misschien Londen zal vergeten, om de annalen van Sydney op te teekenen. Maar dat hangt af van de menschen die in Londen wonen en de menschen die in Sydney wonen. Zoolang de menschen die in Londen wonen, het feit voor oogen houden, dat Londen de metropolis is van een groot Rijk, zoolang zal de Muze der historie niet Londen verlaten om in Sydney te gaan wonen.’

In zulk een gevoel is de grootste reserve van kracht bij alle bewegingen van den tijd.

B*.

Letterkundige kroniek.

Max Nordau. *Ontaarding*. Bewerkt door F.M. Jaeger (Maurits Smit). Zutphen, W.J. Thieme & Cie.

Un homme averti en vant deux, - en wij zijn gewaarschuwd, met luider stem, door iemand die beweert het te weten en het volgens den man, die hem bij ons inleidt, ook inderdaad weet. M a x N o r d a u is de naam van den waarschuwer; van afkomst is hij een Hongaar, schrijft in het Duitsch en woont te Parijs. De heer Jaeger (Maurits Smit), die het noodig achtte zijn boek in het Hollandsch over te brengen, verklaart: ‘Nordau, de geletterde medicus en physioloog, heeft over de verschijnselen, die zich op maatschappelijk en kunstgebied voordoen, veel nagedacht.’ Ik neem het, op des heeren Jaeger's gezag, gaarne aan. En al zal het blijken, dat ik over de scherpheid der waarneming, de glashelderheid der wijze van voorstellen, en welke schitterende eigenschappen de Nederlandsche bewerker in Nordau nog meer bewondert, met minder geestdrift oordeel dan hij, alweder ben ik bereid hem op zijn woord te gelooven, wanneer hij in niet zeer correct Nederlandsch verklaart: ‘In veel grootere mate dan in de overige werken van Nordau treft men hier een meer wetenschappelijken zin, een meer ernstig streven naar juiste gevolgtrekkingen aan.’ Het is best mogelijk: alles is betrekkelijk. Luisteren wij in alle geval naar hetgeen hij ons te zeggen heeft.

Nordau vestigt allereerst de aandacht op hetgeen men met de uitdrukking f i n - d e - s i è c l e pleegt aan te duiden, een geestestoestand, volgens hem, waarbij een koortsachtige gejaagdheid, een

doffe moedeloosheid, een bang voorgevoel van ondergaan, van uitdooven, de duistere vrees voor wat hij, in navolging van Godenschemering, Volkenschemering noemt, op den voorgrond treedt. Het is de onmachtige wanhoop van een zwakkeling, die zich te midden van een rijke, altijd voortlevende natuur langzaam voelt sterven. De oud-vaderlijke begrippen van fatsoen en zedelijkheid worden miskend en overboord gegooid. De meeningen, die tot nu toe hebben geheerscht, zijn dood en worden als onttroonde vorsten verjaagd.....

In 't voorbijgaan merk ik op, dat Nordau's gedachtengang door mij zooveel mogelijk met zijn eigen woorden wordt geresumeerd, en dat het beeld van die doode meeningen, die als onttroonde vorsten verjaagd worden, een beeld is van den om zijn scherp waarnemen en helder denken geroemden schrijver.

Inmiddels heerscht de tusschenregeering met al hare verschrikkingen. Een gapende kloof scheidt het heden van wat komen zal en met verlangen ziet men uit naar het nieuwe; naar het nieuwe geloof, de nieuwe moraal, de nieuwe literatuur, de nieuwe kunst.

In de eerste plaats verwacht men van de kunst openbaringen over den toestand van morgen. De dichter, de musicus, de schilder moet verkondigen, of althans doen vermoeden, ‘in welken vorm de ontwikkeling verder zal voortschrijden.’ (In hoever in Nordau's gedachtengang er sprake kan zijn van een verder voortschrijdende ‘ontwikkeling’, blijve voor des schrijvers verantwoording.) Wat zal morgen zedelijk heeten, wat zal morgen schoon genoemd worden? vragen duizenden. En waar zich nu maar een kwakzalver opdoet, die beweert in verzen of in proza, in klanken of kleuren een antwoord op die vraag te kunnen geven, daar wordt hij terstond omringd door een groote menigte, die tracht zijn scheppingen als openbaringen te verklaren en er een toekomst aan te verbinden.

Ziedaar, volgens Nordau, het tafereel, die het menschengewemel in het roode licht der Volkenschemering aanbiedt.

Wie hier uit zou willen afleiden, dat de schrijver van *Ontaarding* de geheele beschaafde menschheid, of althans de groote meerderheid, beschouwt als op een letterkundigen of artistieken dwaalweg geraakt, of aan den ingang van zulk een dwaalweg staande, zou zich vergissen. De groote meerderheid van den middenstand en van de lagere standen is, volgens hem, niet f i n - d e - s i è c l e . De gewone burgerman leest liever Ohnet dan de symbolisten, hoort

liever Mascagni dan Wagner, ziet liever bontgekleurde oleographiën dan impressionistische kunst. Het is enkel een kleine minderheid die met de nieuwe kunst dweept; maar die minderheid, voor het grootste deel bestaande uit rijke en voorname lui of uit dwepers, die den toon aangeven en zwakke menschen weten te overbluffen, bezit de gaaf van veel ruimte in te nemen, ‘evenals een kleine hoeveelheid olie in staat is, in breede uitspreiding den wijden waterspiegel te overdekken.’ Daardoor wordt men in den waan gebracht, als ware het geheele beschaafde publiek tot de schoonheidsleer der Volkenschemering bekeerd.

Aan de eene zijde dus de burgermannen, die het met Ohnet, Mascagni en de oleographiën houden, aan de andere zijde de mannen van de nieuwe kunst, die dwepen met de symbolisten, met Wagner en met de impressionisten. Een derde schijnt er, volgens Nordau, niet denkbaar. Men verwondere zich intusschen nog niet al te zeer: wij zijn pas aan het eerste hoofdstuk.

Na deze inleiding bespreekt Nordau achtereenvolgens de kenteekenen van den door hem waargenomen toestand, den aard van de ziekte en de oorzaken van haar ontstaan; om in het tweede deel van zijn geschrift de toepassing van een en ander te maken op de schilderkunst, de letterkunde en de muziek.

Kenteekenen van den door hem gesignaleerden toestand ziet Nordau in het kapsel en de kleeding van zijne tijdgenooten, vooral in dat van de vrouwen en de kinderen, die in opzichtige maskeradepakken rondwandelen; in de inrichting van hunne woningen, die tegelijk theaterversieringen, rommelkamers, musea en uitdragerswinkels zijn; in de vermaken van het beschaafde publiek, dat op een tentoonstelling van schilderijen slechts oog heeft voor het excentrieke, en waar het muziek hoort zijn applaus bewaart voor wat duister en mystiek klinkt; in zijn lectuur, die ‘een eigenaardigen geur van wierook en eau de Lubin verspreidt, nu en dan vermengd met een vies luchtje’.

De oppervlakkige toeschouwer ziet in al deze verschijnselen niet meer dan een mode, maar een man als Nordau, ‘de geneesheer, die een bijzondere studie heeft gemaakt van zenuwziekten en geestesaandoeningen, herkent in die fin-de-siècle-stemming, in die richtingen der nieuwere kunst en in het wezen van die scheppers van mystieke en symbolistische werken, in de houding van de bewonderaars en in de neiging van hun smaak het beeld van

twee bepaalde ziektetoestanden, nl. de degeneratie of ontaarding en de hysterie, die in geringen graad als neurasthenie wordt aangemerkt.' Zij die in dien toestand van degeneratie verkeeren kenmerken zich o.a. door gemis aan zin voor zedelijkheid en recht, door overgevoeligheid, moedeloosheid, een zekeren tegenzin in handelen en een daarmede samenhangende voorliefde voor vage droomerijen, door hen vaak als 'zin voor het ideale' bestempeld, en vooral ook door een zeer sterk uitgesproken zin voor het mystieke. Dit zijn de evenwichtsloozen, van wie men niet kan zeggen dat zij geen verstand of talent hebben - er zijn er onder hen die als schilders, als schrijvers, als toonkunstenaars zich door groote geestesgaven onderscheiden - maar wier verstand of talent niets deugdelijks, niets vruchtbaars voortbrengt. Zijn zij schilders, dan hebben zij uitsluitend oog voor kleur; zijn zij dichters, dan zullen hunne verzen rijk en schitterend van vorm zijn, maar zonder gedachten. De merkwaardige kunstuiting van sommige nieuwere schilders, die hun kracht zoeken in schelle kleureffecten of in grauwe en vale tinten, van de impressionisten en de stippelaars, wordt terstond begrijpelijk, wanneer wij rekening houden met de eigenaardige gezichtsstoringen die Charcot en zijne school bij de hysterici en ontaarden hebben ontdekt. Bij hen, die deze mannen van de nieuwe kunst, deze gedegenereerden, toejuichen en blindelings navolgen, hebben wij voornamelijk met hysterie en neurasthenie te doen. Ook hier valt buitengewone gevoeligheid waar te nemen, en als gevolg daarvan een bijzondere ontvankelijkheid voor suggestie-werkingen; daarbij komt gewoonlijk een groote mate van zelfingenomenheid, een zucht om zich interessant te maken en de aandacht te trekken.

Kenmerkend noemt Nordau de zucht tot het vormen van clubs en groepen, welke men bij de kunstenaars en letterkundigen der nieuwe richting aantreft. Een normaal kunstenaar zoekt zoo iets niet; een werkelijk talent is persoonlijk, volgt zijn eigen drang tot scheppen en kiest zich een vorm, die een uitvloeisel is van zijn eigen natuur. Het zich aansluiten bij een bepaalde groep, het vormen van een aesthetische school, is een bewijs van gebrek aan persoonlijkheid en aan talent. Die neiging om zich in groepen te vereenigen vindt men in verschillende vormen bij ontaarden en hysterici: bij de geesteskranken kent men de *folie à deux*, en Charcot heeft het herhaaldelijk uitgesproken: *les nerveux se rechter-*

chent. Zoo ontstaan uit de degeneratie harer stichters en van hunne volgelingen de scholen en sekten. Het publiek brengt hen in de mode en bezorgt hun een tijdlang een geruchtmakend succes. Jonge lieden, wier oordeel nog niet is gevestigd, domkoppen, die niet voor achterlijk gehouden willen worden, afgeleefde grijsaards, die voor jong willen doorgaan, scharen zich bij den stoet, en op die wijze ontstaat er om een enkelen ongelukkigen ontaarde een geheele oploop van menschen, die, gedreven door ziekelijkheid, zelf zucht en ijdelheid, meer leven maken dan alle andere normaal ontwikkelde menschen te samen.

En nu de oorzaken van dit alles. Het tegenwoordig geslacht is door het gebruik van alcoholische dranken en van narcotische middelen, als tabak enz., ‘vergiftigd.’ Daarbij komt nog de schadelijke invloed van het leven in de groote steden, in een verontreinigden dampkring en in een toestand van voortdurende zenuwprikkeling. Door de inspanning, welke in onze dagen van stoom en electriciteit, van toenemend verkeer en van vermeerderde menschelijke werkzaamheid van het zenuwstelsel gevorderd wordt, is een deel der menschheid vermoeid en uitgeput. Tengevolge van dit alles heerscht er in de beschaafde wereld een stemming, die een naderend ondergaan kenteekent, en die zich onder anderen in allerlei zonderlinge aesthetische modevormen openbaart. Al de voorstanders dier nieuwe richtingen, de realisten, de naturalisten, de symbolisten, de mystieken, zijn openbaringen en vormen van de ontaarding en van de algemeen heerschende zenuwkrankheid. De woordvoerders der nieuwere kunstrichtingen wijzen niet op de toekomst, zij wijzen op het verledene. Hun woord is geen blijde voorspelling, maar het onzinnig stamelen en zwetsen van ongelukkigen, wier geestvermogens zijn gekrenkt.

In het voorgaande trachtte ik de hoofdtrekken weer te geven van Nordau's theorie der ontaarding. Aan de mannen van het vak, aan de physiologen en psychologen, moet ik overlaten, te beoordeelen wat er in de beschouwingen van den ‘geletterden medicus en physioloog’ waar is, wat er oppervlakkig of scheef in is voorgesteld, wat er absoluut onwaar in voorkomt. De toon, waarop Nordau zijn theoriën voordraagt, de vorm, waarin hij ze kleedt, zijn zeker niet de toon en de vorm, die men van een wetenschappelijk man zou verwachten; bovendien is de luchtige, haast ploer-

tige trant, waarop de gewichtigste problemen in enkele regels door hem worden afgedaan en de mannen van de nieuwe kunst met hunne aanhangers voor krankzinnigen en heele of halve idioten worden versleten, weinig geschikt om voor hem in te nemen. Dat Nordau niet schroomt, een hoog woord te voeren over onderwerpen waarvan hij niet of slechts half op de hoogte is, zal uit het tweede gedeelte van zijn geschrift kunnen blijken. In dat tweede Boek, ‘het Mysticisme’ betiteld, zal hij de proef op de som geven, de toepassing van het geleerde op de producten van de beeldende kunst, de letterkunde en de muziek.

Eerst acht hij zich verplicht nog het een en ander over mysticisme te zeggen, en, na de eigenschappen en de werking der hersenen verklaard te hebben, aan te toonen op welke wijze zwakke of uitgeputte hersenen vervallen tot dien geestestoestand, waarin men tusschen de verschijnselen allerlei geheimzinnige en onverklaarbare betrekkingen meent waar te nemen.

Wij zijn nog altijd aan de bespiegelingen en theoretische beschouwingen, en verlangend zien wij uit naar het oogenblik, waarop Nordau met de stukken in de hand zal bewijzen, dat de mannen van de nieuwe kunst, de in hunne geestvermogens gekrenkten, krankzinnige dingen geschilderd, geschreven en gecomponeerd hebben. Want daarop komt het toch eigenlijk aan.

Een hoofdstuk over de zoogenaamde praerafaëlitische beweging in Engeland opent de rij der bewijsvoeringen. Gurlitt, die in ‘Die Gegenwart’ van 3 December jl. gewezen heeft op de flaters en scheeve voorstellingen, waarvan dit hoofdstuk overvloeit, heeft bij die gelegenheid als zijn vaste overtuiging uitgesproken, dat Nordau, die op den bekenden hoogen toon over de praerafaëliten den staf breekt, nooit een praerafaëlitische schilderij gezien, en van het geheele praerafaëlitisme enkel éene afbeelding gekend heeft, behoorende bij een artikel van Ed. Rod in de ‘Gazette des Beaux Arts.’

Nordau's beschouwing over de praerafaëlitische schilders laat ik echter, om goede redenen, rusten. Van meer beteekenis, kenschetsend voor Nordau's begrip van poëzie, dunkt mij, wat hij over de praerafaëlitische dichters, en in het bijzonder over Dante Gabriel Rossetti, in het midden brengt. Een analyse van het bekend gedicht ‘The blessed damozel’ moet dienst doen om Rossetti's poëzie te doen kennen als een ‘poespas van bovenzinnelijke en erotische gedichten’, vol ‘onzinnige verbindingen van onsamen-

hangende woorden.' Nordau blijkt absoluut onvatbaar voor de teeder mystische poëzie van dit gedicht. Van 'het gelukzalig juffertje,' dat drie leliën in de hand houdt en in wier haar zeven sterren flonkeren, begrijpt hij niets. Een gezond dichter, die emoties wil opwekken, gaat, volgens hem, op een geheel andere wijze te werk. Daar hebt ge bijvoorbeeld Uhland; wanneer die de lente bezingt, dan doet hij dat duidelijk, op deze wijs:

> Saatengrün, Veilchenduft,
> Lerchenwirbel, Amselschlag,
> Sonnenregen, linde Luft,
> Wenn ich solche Worte singe,
> Braucht es dann noch grosse Dinge
> Dich zu preisen, Frühlingstag?

'In ieder woord van de drie eerste versregels' - zegt Nordau - 'ligt een zakelijke voorstelling opgesloten.' Zulke zakelijke voorstellingen zoekt hij dan ook in Rossetti's gedicht; en wanneer 'the damozel,' geleund over 'the gold bar of Heaven,' naar haren bruidegom uitziet, zich hem voorstelt hoe hij komen zal in wit gewaad, met den stralenkrans om het hoofd, en hoe zij, te samen afdalend naar de diepe bronnen van het licht,

> As unto a stream we will stepp down,
> And bathe there in God's sight -

dan ziet de man van de 'zakelijke voorstellingen' hierin de duidelijke voorstelling van een *bain mixte*, en maakt hij de scherpzinnige opmerking, dat er 'in dit mystiek gedroom nog altijd plaats is voor een beetje zinnelijkheid.'

Men kent het slot van 'The blessed damozel.' 'All this is when he comes,' zegt zij berustend. En als zij zwijgt, komt er een stroom van licht, waarin een dichte drom engelen zich beweegt, op haar af. Zou de lang verwachte bij hen zijn?

> Her eyes prayed and she smil'd.
>
> (I saw her smile.) But soon their path
> Was vague in distant spheres:
> And then she cast her arms along
> The golden barriers,
> And laid her face between her hands
> And wept (I heard her tears.)

Er zijn ‘ontaarden’ die dit slot mooi vinden. Dat het geluk van ‘the blessed damozel’ onvolkomen is zoolang haar geliefde het niet met haar deelt, lijkt hun een dichterlijke gedachte, die door Rossetti in volkomen begrijpelijken, maar niettemin diep treffenden vorm wordt uitgedrukt. De wetenschappelijke Nordau denkt er echter anders over. ‘Die tranen’ - zegt hij - ‘zijn al hoogst misplaatst. Het meisje leeft na haren dood in de hoogste gelukzaligheid, in een paleis van goud... Waarover is zij nu zoo verdrietig?...’ Is het niet of men Batavus Droogstoppel van de firma Last & Co. of Julius Pruttelman Brommeijer hunne aesthetische theorieën hoort verkondigen?

Al niet veel beter dan de Engelsche praerafaëliten zijn, in Nordau's oogen, de Fransche symbolisten. Ook dezen sloten zich aaneen, niet met een aesthetisch doel helder voor oogen, ‘maar alleen om lawaai in de wereld te maken, door een zekere zonderlingheid en excentriciteit de aandacht te trekken en op deze manier hun ijdele zucht naar genot en roem zooveel mogelijk te bevredigen.’ Hun werk is ‘beuzelarij in kunst en literatuur.’

In zijn wijdloopige beschouwingen over het mysticisme der symbolisten houdt Nordau zich ook bezig met de nieuwe godsdienstige beweging in Frankrijk, waarvan de Vogüé en Paul Desjardins de woordvoerders zijn. Indien men aan deze beweging den schijn geeft van een ernstige geestelijke strooming van den tegenwoordigen tijd, dan geschiedt dit, volgens Nordau, ‘gedeeltelijk om partijredenen, gedeeltelijk uit onwetendheid en ploerterij.’ Hij kan het de Vogüé en zijn medestanders niet vergeven, dat deze aan de wetenschap verwijten, niet gehouden te hebben wat zij beloofde. Niet daarin, dat de jeugd zich over de wetenschap heeft te beklagen, ligt de oorzaak van het mysticisme der symbolisten, zegt Nordau. En dan volgt deze verklaring, die als afkomstig van een wetenschappelijk man zeker merkwaardig mag heeten: ‘De oorsprong van het mysticisme der symbolisten zetelt alleen in de verbastering van de uitvinders, in hunne overgevoeligheid en h u n n e n e i g i n g t o t h e t m y s t i e k e.’ Duidelijker kan het niet.

Van de symbolistische dichters heeft vooral Verlaine het bij Nordau hard te verantwoorden. De man van wetenschap citeert een zeker aantal regels uit de welbekende gedichten

> O, mon Dieu, vous m'avez blessé d'amour!

en

Je ne veux plus aimer que ma mère Marie -

en vervolgt dan: ‘De tonen, die hier worden aangeslagen, zijn welbekend in de kliniek der krankzinnigen. Men vergelijke daarmee de schildering, die Legrain in zijn werk *Du délire chez les dégénérés* van eenige lijders geeft.’ (Volgt de beschrijving van het delireeren van een krankzinnigen tramconducteur!) Als een nader bewijs van Verlaine's zwakhoofdigheid noemt Nordau het herhaald terugkeeren van hetzelfde woord, van heele of halve regels, een soort van herkauwen, *rabâchage*.

De Hollandsche bewerker van *Ontaarding*, die er op wijst, dat ook ons land in de schilderkunst en de literatuur zijn symbolisten en mystici heeft, welke niet minder droevige symptonen van degeneratie te zien geven, en die o.a. van gevoelen is dat ook in de gedichten van Hélène Swarth ‘de grenzen van het normale overschreden schijnen’, zou ook uit onze oudere en speciaal uit onze zestiendeeeuwsche dichters dergelijke voorbeelden van hersenverweeking en onnoozelheid hebben kunnen aanhalen. Daar hebt ge een onnoozele als Hooft, die in een bekend gedicht op de volgende wijze ‘rabâcheert.’

M i n n a a r . Galathea, zie de dag komt aan.
G a l a t h e a . Neen, mijn lief, wil nog wat marren,
't Zijn de starren,
Neen, mijn lief, wil nog wat marren, 't is de maan.

en verder:

Hoe, 't is nog geen één geslagen,
Wat soud 't dagen?
Hoe? 't is nog geen één, 't en kan de dag niet zijn.

En is het niet dezelfde zwakhoofdige, die geschreven heeft:

Zal nimmermeer gebeuren mij dan na dezen stond
De vriendschap van uw oogen, de wellust van uw mond?

De vriendschap van uw oogen, de wellust van uw mond.
De jonste van uw hartje dat voor mij open stond.

Met Vondel staat het al niet beter. Ook bij hem vindt men dergelijke droevige voorbeelden van *rabâchage*, niet enkel in luimige liedjes als in de ‘Uitvaart van Orfeus’:

Toen Orfeus met zijn keel,
Toen Orfeus met zijn keel en veêl
In 't mastbosch zong en speelde,

in ‘Speelstrijt van Apollo en Pan’:

De God Apollo werd
De God Apollo werd heel hard
Om tegen Pan te zingen
Getergd en uitgetart -;

maar ook in ernstige gedichten als het bekende Zwanelied:

Zou het al zinken en vergaan,
Waar bleef de zwaan?
Waar bleef de zwaan,
De zwaan, dat vroolijke waterdier...

't Lust haar te nestlen op den vloed;
Zij kweekt den gloed,
Zij kweekt den gloed
Met hare vroolijke wederga.

Aan het slot van dat hoofdstuk over de symbolisten resumeert Nordau zijne beschouwingen in de volgende woorden, die het jammer zou zijn niet in hun geheel aan te halen:

‘Wij hebben dan nu gezien, dat het symbolisme, evenals het Engelsche praerafaëlitisme, waaraan het eenige uitdrukkingen en begrippen heeft ontleend, niets anders is dan een vorm van mystiek van ontaarden, die overgevoelig en wier geestvermogens gekrenkt zijn. Alle pogingen, die door eenige meeloopers van deze beweging in 't werk zijn gesteld, om aan het gebrabbel van hunne landslieden een zin toe te kennen en hun een soort van programma toe te dichten, weerstaan de kritiek geen oogenblik en blijken bij nader inzien niets anders te zijn dan een onzinnig gewawel, zonder eenige zweem van waarheid of gezond verstand.’

Aan het Tolstoïsme wordt een afzonderlijk hoofdstuk gewijd, evenals aan de Wagnervereering. Onder Tolstoïsme verstaat Nordan de wereldbeschouwing, die zich grondt op Tolstoï's opvatting van het Christendom en zijn daaruit voortvloeiende zedeleer. Een der kenmerken van degeneratie, welke, naar Nordau's bewering, bestaat in het stichten van aesthetische clubs en scholen, wordt hier gemist. Tolstoï, de schrijver van *La guerre et la paix*, van *Anna Karenine*,

heeft als letterkundige geen school gevormd. Daarom zou, naar mij voorkomt, een bestrijding van het Tolstoïsme in dit boek gemist kunnen worden. Op een veldwinnen van Tolstoï's wereldbeschouwing, voor zoover zij in een terugkeer tot den natuurstaat haar ideaal vindt, bestaat toch voorshands weinig kans. En Tolstoï's humanisme, zijn zelfopofferende liefde voor armen en bedeelden, verdient zeker eer bewondering dan bestrijding. Aan een waarschuwing tegen te groote menschlievendheid, tegen te krachtige pogingen tot leniging en voorkoming van armoede, bestaat vooralsnog geen behoefte. Het proces dezer ‘ontaarding’ - want ook deze verteedering des harten wordt door Nordau tot ontaarding gerekend - kan nog lang voortwoekeren, eer er gevaar is voor òndergaan.

In Richard Wagner vindt Nordau alle kenmerken van ontaarding volledig bijeen. Grootheidswaan en mysticisme, sentimenteele philantropie, een sterke zucht tot tegenspraak en verzet; in zijn geschriften gemis aan samenhang, vluchtigheid van gedachten en eene neiging tot flauwe aardigheden; en eindelijk als grondtoon van zijn geheele wezen de kenmerkende overgevoeligheid, die eene sterk erotische tint heeft, doorgaans vermengd met godsdienstige dweepzucht.

Ik sta bij dit onderwerp, dat een afzonderlijke studie zou vorderen, niet stil. De machtige indruk, dien Wagner's kunst maakt op degenen, die in de gelegenheid waren haar te genieten, daar waar zij in den volkomensten vorm te genieten valt, en zelfs op velen van hen, die principiëel tegen Wagner, als musicus, gekant zijn, moet te denken geven. Met een eenzijdige veroordeeling van den Bayreuther meester en zijn verwijzing naar den hoek der ontaarden, met de uitspraak, waarvoor de wetenschappelijke Nordau zich niet schijnt te schamen, dat Wagner eerst op het eind van zijn leven beroemd werd, omdat ‘de wereld inmiddels voor hem - en voor het gekkenhuis - rijp was geworden’, komt men zeker niet ver. En de veronderstelling is misschien niet gewaagd, dat deze ‘ontaarde’, al heeft bij zelf nog niet het volmaakte kunstwerk der toekomst geleverd, toch zeer veel gedaan heeft om de muzikaal-dramatische kunst, na Weber in verval geraakt, voor volkomen ontaarding te behoeden.

Mystiek, zagen wij, is in de oogen van Nordau iets ziekelijks, een uiting van zwakke, uitgeputte hersenen, van gekrenkte geestvermogens. Voor gezonde menschen, als waarvoor de Hongaarsche dokter

zichzelf houdt, is mystiek eenvoudig iets onzinnigs en belachelijks. Daarom ziet men vreemd op, aan het eind van dit boek nog een hoofdstuk aan te treffen, dat tot opschrift draagt: ‘Parodievormen der mystiek.’ Een spotvorm van krankzinnigheid of idiotisme is moeielijk denkbaar, of zou Nordau bedoelen: de anderen, Rossetti, Verlaine, Tolstoï, Wagner, zijn heusch in hun geestvermogens gekrenkt, maar er zijn er ook, die zich maar zoo aanstellen en au fond, als handige *fumistes*, in hun werken den draak steken met het mysticisme? Het is moeielijk aan te nemen. Wel begrijpt hij onder die parodievormen het spiritisme en het occultisme, maar deze geheimzinnige wetenschappen voor bedrog, en hare aanhangers, zonder onderscheid, voor bedriegers uit te maken, zoover gaat Nordau niet. Hij weet alleen niet goed, hoe hij er mêe aan moet. Van Sar Peladan toch zegt hij eerst: ‘Een van deze heksenmeesters [Peladan] is stellig te goeder trouw’; en een paar bladzijden verder vraagt hij: ‘Gelooft Peladan zelf aan de waarheid van zijne waanvoorstellingen? met andere woorden: is hij te goeder trouw? Het antwoord op deze vraag is niet zoo eenvoudig als het menigeen wel toeschijnt. Het onbewuste in hem is geheel samengegroeid met de rol van een Sar, een Magiër, een Graalridder, enz., maar het bewuste weet, dat dit alles onzin is.’

Van Nordau zelven moet men zeker aannemen, dat hij te goeder trouw is. Maar dan toont hij niet op de hoogte te zijn, wanneer hij Maurice Rollinat, die verscheidene jaren geleden, dank zij den *Figaro* en Sarah Bernhardt, een kortstondig succes had, maar nu reeds lang vergeten is, voorstelt als iemand, die ‘door alle Fransche en bovendien door een tal van buitenlandsche hysterici als een groot dichter wordt gevierd.’ En wanneer hij Maeterlinck aanhaalt als ‘een voorbeeld van een nagenoeg kindsch geworden, en van de meest stompzinnige onsamenhangende mystiek’, en, na lange citaten uit *La princesse Maleine*, het ‘gewawel’ van Maeterlinck de uiterste grens noemt van den ziekelijken drang naar mystiek, dan is er in de wijze, waarop Nordau over den jongen schrijver en zijn werk spreekt, zulk een totale afwezigheid van waardeering, zoo iets vulgairs, zooveel wat naar de bittertafel en de bierkneip riekt, dat men moeite heeft deze beschouwingen tot het einde toe te lezen.

‘Médecin, guéris-toi toi-même’, is men geneigd Dr. Nordau toe te roepen. Wanneer het toch waar is, dat vluchtigheid van gedach-

ten, oppervlakkigheid, een sterke zucht tot tegenspraak en verzet, de kenmerken zijn van een ziekelijke ontaarding; dat het voortdurend beschouwen van zaken en menschen van ééne zijde en uit éénzelfde gezichtspunt, het onafgebroken hameren op éénzelfde aanbeeld en het teugelloos doordraven in ééne richting den waanzin, die monomanie heet, nadert, dan is er alle reden om den Hongaarschen dokter zelven in de buurt van geesteskranken en gedegenereerden een plaats aan te wijzen.

In elken echten dichter steekt iets van den Tasso, dien Leonore von Este in Goethe's tooneelspel ‘fein und zart’ schildert:

> Sein Auge weilt auf dieser Erde kaum....
> Das weit Zerstreute sammelt sein Gemüt,
> Und sein Gefühl belebt das Unbelebte....
> In diesem eignen Zauberkreise wandelt
> Der wunderbare Mann und zieht uns an,
> Mit ihm zu wandeln, teil an ihm zu nehmen;
> Er scheint sich uns zu nahn und bleibt uns fern
> Er scheint uns anzusehn, und Geister mögen
> An unsrer Stelle seltsam ihm erscheinen.

Van dit alles schijnt Max Nordau geen ‘Ahnung’ te hebben.

De weg, dien hij de poëzie wil doen inslaan, is zóó eng; den schrijver ontbreekt zóó elk gevoel voor een poëtisch ‘Jenseits’, voor dat oneindige, dat den dichter niet met rust laat, en voor dat vlottende en vluchtige, dat vaak een deel van de bekoorlijkheid der poëzie uitmaakt; hij schijnt zóó weinig te beseffen, dat het symbool in zijn verschillende vormen ten grondslag ligt aan alle kunst, en dat het niet aangaat de verbeelding van den kunstenaar, die zich van symbolen bedienen wil, aan banden te leggen, dat hem eens vooral het recht ontzegd behoort te worden over poëzie op een toon van gezag te spreken.

Bibliographie.

Van Nu en Straks. No. 1. Brussel, Xavier Havermans.

Te moeten geven wat men op het oogenblik heeft, al weet men dat het veel minder is dan men in gewone omstandigheden zou kunnen geven; zich daardoor aan verdiende, en toch in den grond onbillijke critiek te moeten blootstellen - ziedaar de alles behalve benijdenswaardige toestand, waarin de heer Gust. Vermeijlen en zijn bentgenooten zich bevonden, toen de Aprilmaand naderde en zij, ten einde hun eerlijken naam niet te verbeuren, wel gedwongen werden de eerste aflevering het licht te doen zien van het nieuwe tijdschrift, welks verschijning, lang te voren met ophef aangekondigd, door allerlei tegenspoed maanden achtereen vertraagd was. Zij hebben wijselijk geene verontschuldigingen gemaakt, zelfs geen uitlegging gegeven, maar, gedachtig aan het Nederlandsche spreekwoord, dat hèm het leven waard acht, die geeft wat hij heeft, hebben zij van den nood, waarin zij zich bevonden, een deugd trachten te maken. Zoo althans stellen wij ons de zaak voor. En daar ook wij nieuwsgierig zijn naar ‘het werk van boek-kunst, door kunstenaars stoffelijk verzorgd,’ naar de ‘uiting van het willen en denken der laatstgekomenen’ onder de jonge Vlamingen, ons in *Van Nu en Straks* toegezegd, en wij hun de gelegenheid willen laten, die toezegging gestand te doen, onthouden wij ons liefst van een, op dit oogenblik nog voorbarig, oordeel en bepalen wij er ons voor heden toe, den moedigen jongen mannen en hun grootschen plannen een ‘gut Heil’ toe te roepen.

Waarom onaannemelijk. Bezwaren tegen de voorstellen tot vereenvoudiging van onze spelling en verbuiging, door C.H. den Hertog. Groningen, P. Noordhoff. 1893.

Mag de commissie, die voor weinige maanden hare voorstellen tot vereenvoudiging van onze spelling en verbuiging in het licht zond, zich in veel instemming verheugen, zij zal het zich moeten getroosten dat men voortgaat bezwaren tegen hare plannen te opperen. En zij, die, verleid door het inderdaad zeer aanlokkelijke van de voorgestelde vereenvoudiging, geneigd zouden zijn, zich zonder langdurige overweging bij de heeren hervormers aan te sluiten, zullen wel doen, alvorens daartoe over te gaan, ook van die bezwaren kennis te nemen. Wanneer de bedenkingen komen van een man als de heer C.H. den Hertog, dan behoeft men zeker niet bevreesd te zijn, dat zij door overdreven gehechtheid aan het oude in de pen zijn gegeven.

Dat bij elke spelling naar eenheid behoort gestreefd te worden; dat zij, die onderwijs geven in de kunst

van lezen en schrijven, bij die eenheid en bestendigheid belang hebben omdat het oog er door gebaat en hun werk er door vergemakkelijkt wordt; dat de bestaande spelling zich door zulk een eenheid onderscheidt en dat, vergeleken met die der vreemde talen, de schriftregeling van het Nederlandsch een model van eenvoud is; dat er gewichtige bedenkingen geopperd kunnen worden tegen de voorgestelde wijziging van de e- en o-spelling, dat de voorgestelde vereenvoudiging in de naamvalsvormen tot veel onwelluidendheid en tot veel misverstand zal leiden, - dat en nog veel meer wordt door den heer den Hertog beknopt en duidelijk ontwikkeld.

Aphorismen uit Vondel's Werken. Saamgelezen door P.H. van Moerkerken. Utrecht, J.L. Beijers.

Vele Vondelvereerders zullen het bedenkelijk vinden, dat hier het werk van den grooten dichter, als ware het ten dienste van een scheurkalender, in reepjes van een tot zes regels is verknipt. Zij zullen er over klagen, dat aan de schoonheden van het oorspronkelijke, aldus uit haar verband gerukt, geweld is aangedaan, en dat door enkele zeer gewone gezegden, als ‘In uitstel ligt gevaar’ (*Periculum in mora*), of ‘Het vrouwenoog kan licht een mannenhart bekoren’ voor kernachtige uitspraken uit te geven, aan Vondel onrecht geschiedt. Maar daar staat tegenover, dat, op de wijze als door den heer van Moerkerken is gedaan, vele van Vondels uitspraken en ontboezemingen, vele kernachtige en op zich zelf treffende verzen aan het licht worden gebracht, die anders in de niet of zelden gelezen treurspelen en gedichten, als *Sofomponeas, Adonias* e.a., verscholen zouden blijven, en dat regels uit meer bekende werken, aldus geïsoleerd, een bijzonder relief verkrijgen, waardoor ze beter in het geheugen bewaard blijven. En daar alles wat strekken kan om de kennis van Vondel te vermeerderen aanbeveling verdient, vestigen wij op deze ‘Aphorismen’ gaarne de aandacht.

M^{R}. J.T. Buys.
1828-1893.

Wij behoeven niet te raden naar de gewaarwordingen waarmede deze aflevering van ons tijdschrift door zijne lezers zal worden ontvangen. Bij allen zal zij de weemoedige herinnering verlevendigen aan het groote verlies dat ons vaderland in de afgeloopen maand trof. De naam van Buys was gedurende een menschengeslacht aan dit tijdschrift verbonden, het was vooral door middel van *de Gids* dat tallooze Nederlanders, die het voorrecht nimmer gehad hebben om den onvergetelijken doode persoonlijk te kennen, hem hebben leeren liefhebben en hoogachten. *De Gids* was de band die Buys aan het Nederlandsche publiek verbond; door *de Gids* heeft zijn naam, ook buiten den kring der geleerde en der staatkundige wereld, alom in den lande een bekendheid gekregen zooals die slechts aan enkelen in onze eeuw is te beurt gevallen.

Niemand zal op dit oogenblik in ons tijdschrift reeds een volledige schets verwachten van de beteekenis die Buys door woord en daad voor de Nederlandsche maatschappij in de tweede helft der negentiende eeuw heeft gehad. Bij zijne vrienden heeft de overstelpende indruk van zijn onvoorzien overlijden, boven de herinneringen aan den voortreffelijken geleerde, aan den uitnemenden staatsburger, die aan den edelen, beminnelijken mensch doen bovendrijven. Men zal het hun niet euve duiden, indien zij wat het vaderland en de geleerde wereld in Buys moesten derven, ik zeg niet vergeten maar voor het

oogenblik ter zijde stellen bij het besef van wat zij zelven verloren hebben. Maar naarmate de omvang van dat persoonlijk verlies dieper gevoeld wordt kan het ook des te moeielijker in woorden vertolkt worden.

Zoolang wij ons verheugen in het geluk van te mogen verkeeren met buitengewoon begaafde menschen, komt slechts zelden bij ons de gedachte op om van de oorzaken der eigenaardige bekoring die zij uitoefenen ons rekenschap te geven; eerst wanneer bij hun gesloten graf zich de herinneringen vermenigvuldigen, beginnen wij ons af te vragen waar het geheim dier buitengewone aantrekkingskracht schuilde. Wij gevoelen dan tevens hoe bezwaarlijk het is een antwoord te geven dat ons volkomen bevredigt, wij verzwakken den indruk slechts wanneer wij trachten dien te ontleden. Buys was daarbij niet een van die mannen die door één hoofdtrek de harten als het ware stormenderhand innemen; hoe meer men hem leerde kennen, des te rijker was de schat van voortreffelijke gaven van hoofd en hart die men bij hem ontdekte, gaven die hij niet ten toon spreidde, maar die zich zelven openbaarden, die op zoo eenvoudige, op zoo natuurlijke wijze te voorschijn traden, dat men het inderdaad betwijfelen moest of hij zelf wel het volle bewustzijn had van den machtigen indruk dien zij op anderen maakten.

Het was die zelfde indruk, niet uitgaande van één sterk sprekende eigenschap maar van den geheelen persoon, die ook buiten den kring van Buys' bekenden het beschaafde publiek - want welk beschaafd man in Nederland heeft Buys' geschriften ongelezen gelaten? - gedurende jaren zoo sterk heeft aangegrepen. Wat toch was de oorzaak van den ongemeenen bijval dien de staatkundige Gidsartikelen van Buys hebben ingeoogst ook in die kringen van ons vaderland, waar de belangstelling in staatkundige vraagstukken slechts een zeer bescheiden plaats pleegt in te nemen? - Was het de onbedriegelijke juistheid van zijn blik op alle drijfveeren en beweegredenen die op het Binnenhof en in de kabinetten onzer staatslieden werkten? Ik zou wel durven veronderstellen dat zij die een werkzaam deel hebben genomen aan de staatkunde der laatste dertig jaren, geen dier stukken gelezen hebben, zonder af en toe met een glimlach den blos van zelfverwijt te hebben verdreven, die onwillekeurig bij hen oprees, wanneer zij tot de ervaring kwamen, dat Buys hun niet al hunne ge-

heimen had afgekeken. Zijn blik was scherp; maar daarvoor niet scherp genoeg. Guizot heeft, in een nabetrachting over gebeurtenissen waaraan hij met weinig voldoening terug kon denken, eens gezegd: ‘La politique n'est pas une oeuvre de saints; elle a des nécessités, des obscurités que bon gré mal gré on accepte en les subissant.’ Kan het verwondering baren, dat de man bij wiens geopend graf zoo volkomen terecht de getuigenis van een vriend werd aangehaald, dat hij altijd de nobelste zijde van elke kwestie zag, het juiste oog niet bezat om in die duisternissen alles helder te zien, om de grens tusschen het heilige en het onheilige met de daarvoor noodige achterdocht af te bakenen?

Was het dan de keurige vorm waarin deze staatkundige bespiegelingen werden gehuld, die hun zulk een bijzonder gunstig onthaal bezorgde? - Voorzeker, die vorm werd hoogelijk bewonderd en terecht, want de gave om in een zoo wegsleepend schoonen stijl, verlevendigd door zoovele flikkeringen van het fijnste vernuft, over de gebeurtenissen van den dag te handelen was vóór Buys nog nimmer aan een Nederlander toebetrouwd geweest. Toch zou ook die vorm alleen niet in staat zijn geweest om op den duur den naam van Buys als staatkundig schrijver te houden op de hoogte waar zijn eerste optreden dien reeds had gebracht. De vorm is als het kleed, dat de schoonheid wel verhoogt, maar dat hoe bevallig het ook moge zijn toch onderworpen blijft aan de grillige wisselingen van den menschelijken smaak en door den tijd altoos iets van zijne eerste aantrekkelijkheid verliest. Een blijvende roem heeft vaster grondslag. De vorm van Buys' artikelen mocht een zeldzaam genot verschaffen, de inhoud deed in het gemoed snaren trillen waarvan de klank dat genot bijna deed vergeten. Want in die artikelen legde de schrijver niet alleen neer wat in zijn fijnbewerkt brein omging maar ook alles wat uit zijn edel hart opwelde. Er sprak een welberedeneerde maar innige overtuiging uit die vertrouwen inboezemde omdat zij niets terughield, die moed insprak omdat zij ook bij de wolken der teleurstelling de zonnestraal der hoop nimmer uit het oog verloor, die eerbied afdwong omdat zij hare onafhankelijkheid fier bewaarde tegenover persoonlijke en onpersoonlijke invloeden, ook tegenover die groote macht waarvoor vaak zelfs de stijfste knie zich buigt, den volkswaan van den dag. Deed de oorspronkelijke, altijd weder

frissche vorm waarin die overtuiging zich uitsprak aan Potgieter's

> Geen middelmaat zich wennend

als van zelve denken, de inhoud bracht onweerstaanbaar op de lippen zijn:

> Een hooger prikkel kennend
> Dan aller weerhaan gunst.

Die overtuiging altijd en onder alle omstandigheden trouw en eerlijk te hebben uitgesproken om zoodoende het heil te bevorderen van zijn vaderland en geestdrift op te wekken voor de staatsinstellingen die hem dierbaar waren is het geheim geweest van Buys' groote macht. Wie hem las, gevoelde dat alles oprecht, dat alles welgemeend was, dat er slechts één hartstocht was die zijne pen bestuurde, de hartstocht voor het welzijn van zijn land, dat het geen leedvermaak was of staatkundige verbittering, maar de juichtoon van een edele menschenziel over de zegepraal van waarheid en van recht, die hem bij voorbeeld tegen het in 1874 opgetreden ministerie deed uitroepen: ‘Ja, er is een politieke Nemesis die zich wreekt op elke dubbelzinnigheid 't zij dan wat vroeger of wat later,’[1] of die hem ten opzichte van een onzer meest bekende staatslieden de woorden in de pen gaf: ‘Aan den vloek van een valsche positie tracht ook de behendigste onder de behendigen vruchteloos te ontsnappen.’[2]

Indien ik in deze weinige regelen naar waarheid heb mogen teruggeven den indruk dien de lezing van Buys' Gidsartikelen op duizenden gemaakt heeft dan zullen wederkeerig die duizenden er iets van kunnen gevoelen, hoe groote leegte Buys achterlaat in het hart van allen die van zijne vriendschap genoten hebben en met eerbiedige huivering denken aan de peilloos diepe wond die zijn heengaan geslagen heeft in dat hart, dat hem het dierbaarste was wat hij op aarde bezat. Want de schrijver en de

1) Stormschade. *De Gids*. Januari 1876 bl. 107.
2) Bedenkelijke lenzen. *De Gids*. Januari 1881 blz. 147.

mensch waren in Buys volmaakt eenparig. Zooals hij schreef zoo sprak hij, en zooals hij sprak zoo handelde hij.

Hij was altijd en overal dezelfde, aan den huiselijken haard, in den vriendenkring, in openbare vergaderingen, nooit was er eenige gemaaktheid, eenig vertoon of vernis bij hem te bespeuren, altijd dezelfde oprechtheid die zich uitte in dezelfde eenvoudige vormen, waaraan de beminnelijke bescheidenheid van zijn optreden het rijkste sieraad bijzette.

Wat Buys als hoogleeraar geweest is hebben reeds enkele zijner voormalige leerlingen, daartoe beter bevoegd dan ik, uit de volheid van hun dankbaar gemoed getuigd; wat hij geweest is voor de wetenschap, met name voor dat onderdeel der wetenschap waarmede hij zich bijzonder heeft bezig gehouden, het Nederlandsch staatsrecht, kan ik hier sleehts aanstippen. Ik hoop dat binnen niet al te langen tijd, ons tijdschrift in dit opzicht zijne nagedachtenis volledig zal kunnen huldigen. Buys heeft trouwens een gedenkteeken nagelaten dat van zijn roem zal getuigen ook wanneer elke hulde mocht ontbreken. ‘De Grondwet, toelichting en kritiek’ zal voor volgende geslachten die zich in ons vaderland aan de studie der rechtsgeleerdheid wijden het klassieke standaardwerk worden van het Nederlandsch staatsrecht. Ik prijs hen gelukkig dat zij die wetenschap zullen kunnen beoefenen uit een boek waarin hare hoofdtrekken zoo helder geordend, zoo scherpzinnig ontleed en zoo boeiend zijn voorgesteld. Over de voortreffelijkheid van dezen arbeid zal dan ook het oordeel van bevoegden wel niet ver uiteenloopen.

Minder eenparig zal het oordeel zijn over Buys' bespiegelend staatsrecht. Niet dat de gedachte zelfs bij mij op zou komen, alsof de hoog idealistische opvatting, die Buys van den staat had, ooit in de wetenschappelijke wereld van Nederland als een hersenschim zal worden ter zijde gesteld. Daarvoor stel ik ons nationaal karakter te hoog. Maar wel wordt de wijze waarop de staat die hooge roeping moet vervullen, thans reeds door velen anders begrepen dan Buys dat deed. De vorm der staatsinstellingen, hem zoo dierbaar, hebben voor hen die hooge waarde niet meer die hij er aan hechtte. Het is een natuurlijk gevolg van de voortdurende ontwikkeling der menschelijke denkbeelden, onder den invloed der wijzigingen die de nimmer

stilstaande maatschappelijke verhoudingen ondergaan. Ieder denkend mensch ziet de voorstellingen, die aan zijn persoon eigenaardig verbonden zijn, van gedaante veranderen onder den invloed van zijnen tijd en zijne omgeving. Maar ook Buys zelf had dien invloed ondergaan. Indien hij het staatssocialisme en het algemeen stemrecht waarmede Duitschlands eerste rijkskanselier zijn vaderland gemeend heeft te moeten zegenen, met veel meer wantrouwen bejegende dan velen zijner jongere tijdgenooten dat deden, dan had dit voor een groot deel zijnen grond ook daarin, dat hij op twintigjarigen leeftijd de constitutioneele monarchie in Frankrijk had zien plaats maken voor een bestuur dat met zijn pogingen om socialistische theorieën door den staat te doen verwezenlijken een fiasco had gemaakt, zoo jammerlijk en zoo volslagen als de geschiedenis er geen tweede aanwijst; en dat hij daarna had beleefd hoe het algemeen stemrecht in datzelfde land, bijna twintig jaren lang, alle staatkundige vrijheid had gedood en elken kiem van zelfregeering, die het beperkt stemrecht er had trachten te vestigen, had uitgeroeid.

Maar er was meer. Buys die in stipte orde en strenge tucht het levensbehoud der maatschappij zag, die er diep van doordrongen was dat de vrijheid geen grooter vijandin heeft, dan de bandeloosheid, bejegende met een niet onverklaarbaren achterdocht instellingen die dewijl zij zoovele lusten doen ontwaken die onbevredigd moeten blijven en zoovele verwachtingen opwekken die niet vervuld kunnen worden, onwillekeurig den heiligen eerbied voor orde en wet in het menschelijk gemoed verzwakken. Reeds van jongsaf koesterde hij een onverwinnelijken afkeer tegen alles wat naar demagogie zweemde Toen hij, nog student, zijn eersten veldtocht als staatkundig schrijver mede maakte onder de leiding van den toenmaligen hoofdredacteur van de Amsterdamsche Courant, Mr. S. Vissering, wiens ambtgenoot te Leiden hij later zou worden, moest deze - ik heb het Buys zelf wel hooren verhalen - den vurigen recruut vaak temperen wanneer hij de Duitsche demagogen van de jaren 1848 en 1849 te fel en te onbarmhartig bestookte. Van die vrees voor volksopzweeping doordrongen, zag hij gevaar in elke staatkunde die haar steunpunt uitsluitend in de lagere volksklasse zocht, en zoo licht machten kon in beweging brengen waarover hare leiders ten slotte zich de heerschappij

zouden kunnen zien ontglippen. Niet dat hij die lagere standen minder hoog achtte, integendeel, zijn warm hart voelde oneindig veel voor hunne nooden en behoeften. Maar hij wist het al te zeer, dat hoe lager men in de maatschappij afdaalt, men er des te zeldzamer aantreft dat ‘vermogen om publiek-rechtelijk te denken’ dat in zijn oog de hechtste waarborg was voor het parlementaire regeeringsstelsel, waaraan hij zoo gaarne een blijvende toekomst wilde verzekeren.[1)]

En eindelijk, Buys kon geen vrede hebben met een beschouwing die in den staat vóór alles den grooten verzorger van allen vereerde, den uitdeeler van alle stoffelijke voordeelen die geen ledige hand ongevuld mag laten en met onuitputtelijk geachten rijkdom iedereen moet te hulp komen die meent dat de maatschappij zijne diensten niet naar waarde vergeldt. Hij voorzag, dat de macht, die onder den prikkel der lotsverbetering werd geëischt, een macht zou worden ‘om te nemen, niet om te geven’, die, zoo zij het roer ééns geheel in handen had, den staat niet nader zou brengen tot het ideaal, dat hij er in zijn binnenste van omdroeg. Hij wist bij ondervinding dat het bezit van stoffelijk goed een voorrecht is, en het gemis er van een pijnlijke ontbering, maar hij had daarnaast dubbel en dwars ervaren hoe er iets hoogers is dat het bezit verre te boven gaat en dat het gemis bijna geheel kan vergoeden. Hij was er innig van overtuigd dat zoowel voor den mensch als voor de maatschappij, het stoffelijk kapitaal dat in de geldkist ligt niet de hoogste waarde vertegenwoordigt en het reinste geluk verzekert, maar het onstoffelijk kapitaal dat in hoofd en hart ligt weggesloten en dat, wanneer het voor anderen rente draagt, den bezitter het edelst genot moet verschaffen.

Zoo komen wij, terwijl wij den schrijver en den rechtsgeleerde herdenken, altijd weder op den voortreffelijken mensch terug. Ja, wij treuren er over dat die fijnversneden pen voor altijd aan de verstijfde vingeren is ontgleden, maar onze rouw is oneindig grooter wanneer wij bedenken, dat wij dat open gelaat niet meer zullen zien, die welluidende stem nimmermeer zullen hooren, dat de goedaardige scherts, de heilige ernst, de onwaardeerbare raad, zoo vaak van die thans gesloten lippen vernomen,

1) De zelfstandigheid van het Staatsrecht. *De Gids*. 1876.

voortaan alleen in de herinnering zullen voortleven. Het is waar die herinneringen zullen met ons vergaan maar toch bij Buys' graf zeggen wij met den geschiedschrijver der oudheid: Quidquid in eo amavimus manet mansurumque est. Wat wij in Buys hebben liefgehad blijft en zal blijven. Niet alleen zoo lang ons herinneringsvermogen zijne kracht zal behouden. Hem is een langduriger naroem verzekerd dan die tot de levensdagen zijner tijdgenooten beperkt zou blijven. De rechtsgeleerden en staatslieden die aan Buys hunne vorming te danken hebben gehad, zullen wederom hunne zonen op het beeld van den onvergetelijken leermeester wijzen, zoo dikwijls zij hun voor oogen zullen houden hoe hun land, onder alle omstandigheden, vóór alles belangelooze toewijding en onwankelbare plichtsbetrachting van hen eischt. En wanneer allen, die op dien heerlijk schoonen Meimorgen den dierbaren vriend onder de schaduw van den begroeiden bouwval op het Warmondsche kerkhof hebben zien ter ruste leggen, voor een volgend geslacht zullen hebben plaats gemaakt, zal de naam van Buys, prikkelend en bezielend, nog leven in het hart van een volk, dat soms koel is voor de levenden, maar dat aan de nagedachtenis van zijn edelste dooden nog nimmer zijne warme vereering en dankbare hulde onthouden heeft.

23 Mei 1893.
W.H. DE BEAUFORT.

Sceptische overtuigingen.

Nog steeds bestaat er in de opvatting der meeste verlichte en beschaafde menschen een bittere vijandschap tusschen gelooven en weten; een vijandschap, zoo onverzoenlijk, dat beide niet op dezelfde plaats schijnen samen te kunnen leven, evenmin als het licht en de duisternis. Duister, zoo denken zij, is datgene, wat door het licht *nog* niet wordt beschenen, terwijl het toch blijkbaar van denzelfden aard is, als wat in het licht is gelegen. Evenzoo behoort tot het domein van het geloof al datgene, waarheen de wetenschap nog niet is doorgedrongen. Deze is op haar veroveringstochten in strijd gekomen met ontelbare scharen zwaargewapende vooroordeelen, lichtgewapende vermoedens, barsch uitziende dogma's en kinderlijk blozende mythen. Maar deze allen zijn verslagen en ontwapend en het land, dat zij in bezit hadden en verdedigden, is ingelijfd bij het reeds gewonnen terrein; en hoewel het er uit de verte geheel anders uitzag, bleken er toch bergen en rivieren en weilanden in te zijn van denzelfden aard als de reeds bekende. Nog steeds zet de wetenschap haar zegetocht voort. Wat voor reden hebben we nu om aan te nemen, dat al het andere, tot nog toe onbekende, niet insgelijks vroeger of later als gelijksoortige provincie bij het reeds ontdekte en bekende zal worden gevoegd? Het is een bewijs van bekrompenheid, dit niet te veronderstellen. Als die kloeke mannen, die ons verworven hebben, wat wij nu aan kennis bezitten, ook alles, wat er gephantaseerd werd, maar goedgeloovig hadden aangenomen, en het onbekende voor hen eenvoudig het bovennatuurlijke geweest was, dan bevonden wij ons nu nog in een stadium van diepe onkunde. Fraaie bespiegelingen hebben kwaad genoeg

gesticht; laten we toch verstandig zijn en nuchter. Maar bovenal, laten we eerlijk zijn, en als we iets niet weten, ook ronduit zeggen, dat we het niet weten. Als ik absoluut niet weet wanneer de vrede van Munster gesloten is, waarom zal ik dan zeggen: ik geloof, dat het in de 10e eeuw geweest is? Deze eerlijkheid en mannelijke nuchterheid behoeft ons echter nog volstrekt niet tot dorre prozamenschen te maken. Integendeel, we mogen ons leven door poëzie en kunst veraangenamen en veredelen, zooveel we willen. Het is nu eenmaal een feit, dat wij behoefte hebben aan emoties en niets is er tegen, deze behoefte door kunst te bevredigen, daar wij hier nooit gevaar loopen schijn en werkelijkheid te verwarren. En evenmin als een chemicus, een gebraden patrijs etende, minder geniet door zijn wetenschap, dat al dat lekkere vleesch in den grond niets anders is dan wat koolstof, stikstof, etc., evenmin behoeft de denkende mensch, die weet hoe het heelal in elkaar zit, daardoor minder onder den indruk te komen van een adagio van Beethoven. En, wel beschouwd, geeft juist het feit, dat wij weten hoe de vork in den steel zit, aan ons coquetteeren met ‘het hoogere’ iets zeer bekoorlijks. Als ik door bittere ervaringen tot het inzicht ben gekomen, dat het onuitsprekelijke, dat ik vroeger met liefde verbonden dacht, niet bestaat, en alles ten slotte neerkomt op wat zinnelijkheid plus verschillende nuances van egoisme, dan kan het daarom toch wel interessant zijn tegenover een bepaald persoon die vroegere fictie vol te houden, en eens een poosje te doen, of alles echt is. Behalve dat het hierop volgende geschermutsel u eenige prikkelende aandoeningen bezorgt, maakt ge ook in eigen oogen een goed figuur. Want, kunt gij denken, *ik* had toch maar die nobele aspiraties naar dat onuitsprekelijke, *mijn* natuur voelde toch maar dien hoogeren drang, en dat de wereld zoo weinig daarin beantwoordt - des te erger voor haar. Zoo ook kan het voor den ontwikkelde iets aantrekkelijks hebben zijn wetenschappelijke gewaden, die hem zoo goed staan, eens uit te doen, maar - dit spreekt van zelf - met volle bewustheid uit te doen, en zich dan als een gewoon mensch in beminnelijken eenvoud te laten drijven en wiegelen op de golven zijner emoties, zijner aspiraties, al hunne vaagheid en subjectiviteit volkomen beseffend en met zeker smartelijk genoegen constateerend, dat hij in staat is zich een wereld te

droomen, veel fijner en exquiser dan de bestaande. Een der geliefkoosde figuren in de romans is dan ook een jong man, met een edel, hoog gewelfd voorhoofd, peinzende oogen, met alle sporen op het gelaat, dat hij heeft ‘gelebt und geliebet’, en dan, niet te vergeten, een droevigen trek, meestal om den mond, die licht overgaat in iets spottends, en waaruit blijkt, dat het hem volstrekt niet aan bewustzijn van iets hoogers ontbreekt, maar dat hij berust in het treurige feit, dat er nergens iets van dien aard is te vinden.

De moderne mensch is er zich helder van bewust, dat hij modern is. Hij laat zich niets wijsmaken, en maakt ook zichzelven en anderen niets wijs; zijn geest is een blad wit papier, waarop alleen door feiten en waarnemingen iets geschreven is. Als hij eens zwelgt in zijn emoties, dan weet hij zeer goed, dat het *slechts* emoties zijn, en hij geeft ze voor niets anders uit. Is dit niet mannelijk, is dit niet eerlijk, staat dit niet hoog? Welk een ongelukkig figuur maakt hiertegenover de onbezonnenheid van vroegere eeuwen, die voorstellingen voor waar hielden, welke, om met Kant te spreken, ‘sich bei der Feuerprobe der Kritik in lauter Dunst auflösen’, en zich niet ontzagen te handelen naar overtuigingen, voor welke geen redelijke gronden zijn aan te voeren, en te meenen, dat die overtuigingen ook voor anderen, die ze niet deelden, bindend behoorden te zijn! Dan staan wij toch - met gepaste bescheidenheid zij het gezegd - oneindig hooger, ja, wel beschouwd, kunnen volgende geslachten principieel geen verhevener standpunt innemen dan wij, daar zij hoogstens de quantiteit wetenschap kunnen vergrooten, maar nooit een betere qualiteit zullen produceeren.

Ik geloof echter, dat men zich in volgende eeuwen over ons bekrompen en aanmatigend intellectualisme niet weinig zal verbazen. ‘Hoe is het mogelijk,’ zal men uitroepen, ‘dat die menschen der 19e eeuw, wien het toch waarlijk aan scherpzinnigheid niet ontbrak, zulke evidente dingen als dit en dit en dit, die toch vlak onder hun oogen lagen, hebben kunnen voorbijzien, of aangaande hun beteekenis onkundig hebben kunnen blijven, of ze hebben opgemerkt, zonder ze in rekening te brengen?’ Het zou ook al zeer merkwaardig zijn, als de periode der valsche theoriën, illusies en bekrompenheden juist vóór ons ware afgesloten, en wij er zooveel beter dan vroegere geslachten in geslaagd zouden zijn de natuurlijke ge-

breken en onvolkomenheden van ons denkvermogen te neutraliseeren en te verbeteren.

Inderdaad, het is verbazend, hoe weinig omvattend en onvolkomen ons menschelijk intellect eigenlijk is. De vorm van ons bewustzijn is de tijd en hierdoor is ons geheele geestesleven op de wonderbaarste wijze bepaald en beperkt. Wij denken alles successief, overzien maar zeer weinig, en datgene, wat op dit oogenblik in ons bewustzijn is, is noodzakelijk gedetermineerd door alles, wat er vóór dit oogenblik is geweest is. Alles, wat wij vroeger gevoeld, waargenomen en gedacht hebben, bepaalt met noodzakelijkheid datgene, wat wij later kunnen voelen, waarnemen en denken.

Het is zeer dwaas te meenen, dat het in onze macht staat, met onpartijdigheid het gegevene waar te nemen, daaruit, mits de organen normaal en geoefend zijn, alles te halen, wat er in zit, en vervolgens de aldus verkregen materialen naar onze gedachtenfabriek te brengen, waaruit dan de gedachten netjes genummerd, met een duidelijk etiquet en den stempel der waarheid voorzien, zouden worden afgeleverd. Ieder, die met eenige aandacht de ontwikkeling van zijn eigen geestesleven heeft gadegeslagen, zal moeten erkennen, dat de zaak zoo eenvoudig niet is.

Wanneer wij ons langen tijd alleen met zaken van ééne soort bezighouden, of verschillende zaken slechts uit één oogpunt beschouwen, worden wij langzamerhand ongeschikt om andere niet minder reëele dingen en andere kanten van de dingen dan wij gewoon zijn, op te merken. Deze dingen nu, die wij niet opmerken, en die dus voor ons niet bestaan, kunnen echter ongelukkig wel eens zeer gewichtig zijn; zij kunnen, als men er niet op verdacht is, zich soms geducht doen gelden, fraaie, met groote zorg in onze denkfabriek geconstrueerde theorieën verbrijzelen, ja zelfs gevaarlijke ontploffingen veroorzaken. In sommige perioden der historie is dit duidelijk waar te nemen. Men ziet daar hoe zich, door reactie tegen oudere beschouwingen, een nieuwe idee baanbreekt, hoe de uitnemendste geesten haar vol geestdrift opnemen, spoedig voor niets anders meer oog hebben, alles van uit het standpunt dier idee beschouwen; hoe intusschen de dwalingen, de vooroordeelen, de bekrompen opvattingen, weldra die idee omwoekeren, zoodat zij er vaak geheel onzichtbaar on-

der wordt; tot al datgene, wat in den strijd voor haar wel verloochend, onderdrukt, verwrongen, maar niet vernietigd is, zulk een weerstandsvermogen en opgehoopte kracht heeft verkregen, dat het op een oogenblik van algemeene verslapping en moedeloosheid, zich met geweld naar voren dringt en men opeens met verbazing uitroept: ‘hoe is het mogelijk, bestond dat alles ook nog, en hebben wij dat kunnen voorbijzien?’ Nu is het wel gemakkelijk achterna die vorige geslachten om hun verblinding en bekrompenheid te veroordeelen, maar als men bedenkt, hoe de begrippen zich in de wereld openbaren, wordt men voorzichtiger.

Het zou wel mooi zijn als alle onvolledige, verwarde, scheve voorstellingen duidelijk zichtbaar het teeken van hun oorsprong en gehalte droegen, zoodat men met de noodige moeite ze gemakkelijk kon onderscheiden. Maar zoo is het helaas! niet. Zij doen zich voor alsof zij het grootste gelijk van de wereld hebben, en laten zelfs doorschemeren, dat gij niet al te hoog staat, als gij hen niet voor echt erkent; zij worden door beroemde en talentvolle mannen in goedgeschreven boeken en tijdschriftartikels verdedigd, en overal met de grootste achting en eerbied genoemd. Men moet al zeer vast in zijn schoenen staan, om tegen dit alles bestand te zijn De petitiones principii, de dubbelzinnige abstracties, de willekeurige waardetaxaties in de verschillende feitengroepen, de overdreven belangstelling in de eene soort gegevens en de ongemotiveerde verwaarloozing van de andere, deze lijken in een bepaald tijdvak de natuurlijkste dingen ter wereld; bij de meest verschillende gelegenheden ondervindt men er den invloed van.

Het is een tragisch iets, dat, evenals wij menschen onze quantiteit egoïsme ondanks al onze betere voornemens door het leven moeten meenemen, wij ons ook aan bepaalde noodzakelijke dwaalbegrippen moeten overgeven.

Het helpt niets, al is men nog zoo sceptisch; met vraagteekens alleen kan de mensch niet denken, en denken moet hij. Men kan nog zoo zeer op zijn hoede zijn; sommige dingen neemt men aan, bewust of onbewust, en juist als men denkt op de onberispelijkste manier te concludeeren, is men vaak het sterkst onder den invloed van voorstellingen, tegen welke alles is in te brengen. En al bestond de onvolkomenheid van het menschelijk denken nog maar alleen hierin, dat

men slechts een deel van het werkelijke waarneemt en in rekening brengt, dan was het al erg genoeg. Of wij willen of niet, wij worden in de wereld genoodzaakt tot handelen (het nalaten van handelingen is vaak ook een handeling), en bij dat handelen moeten we ons laten leiden door onze begrippen, en in deze nu wordt een gedeelte van het zijnde valsch voorgesteld, een gedeelte juist, een ander gedeelte verward en onhelder, en van een zeer groot deel, waarmede ook behoorde gerekend te worden, is ons zelfs het bestaan onbekend.

Uit deze soorten van onwetendheid en kennis als ingredienten is nu de laag beschouwingen saamgesteld, welke in elk tijdvak bovenop drijven, en in de verschillende menging hiervan onderscheiden zich de periodes van elkaar.

En nu steekt onze tijd, de tijd, waarin de natuurwetenschappen haar bekende reuzenschreden verricht hebben, tegenover de vroegere eeuwen volstrekt niet zoo gunstig af, en de vooroordeelen, die nu de teugels in handen hebben en de phrases, die ons nu in de ooren gonzen, zijn volstrekt niet minder gevaarlijk en minder weerzinwekkend dan die van onze voorouders. Juist andersom, als men een tijdvak niet beoordeelt naar het slechte, dat er zich in vertoont (want dit zal in alle tijden wel onmetelijk geweest zijn; en welke soorten van egoisme het ergerlijkst zijn, is een kwestie van minder belang) maar naar de kracht, waarmede het goede en de drang naar God en de goddelijke waarheid zich openbaart, dan kan onze tijd, waarin bij de toonaangevende kringen alleen het scepticisme in zijn verschillende schakeeringen (pedant scepticisme, berustend scepticisme, onverschillig scepticisme, coquetteerend scepticisme), woont, geen verheffenden indruk maken.

Een gewichtige faktor in de ontwikkeling der geestesgesteldheid van onzen tijd is de popularisatie van de resultaten en hypothesen der natuurwetenschap. Deze is, kortweg, verderfelijk geweest voor het hoogere in ons. Niet, dat de wetenschap hiervan de schuld draagt. Maar het schijnt wel, dat er een vloek op ons rust. Het heerlijkste, dat ons geschonken is, wordt in onze handen bezoedeld en bedorven en eindigt met ons verderf te brengen. Het christendom deed godsdienstoorlogen ontstaan, ontaardde in dogmatische hanengevechten, leidde tot Inquisitie en brandstapels. De wetenschap, bestemd om ons den goddelijken logos te openbaren, om ons geleidelijk

te doen opklimmen in Gods heerlijken gedachtengang, verbreidt zulk een wolk van abstracties om zich, doet zulk een dichten nevel van phrases om ons opstijgen, dat we de stralende godheid daarachter niet meer kunnen onderscheiden, en door al het snuffelen en turen en redeneeren het aanbidden hebben verleerd. - ‘What a modern,’ zegt Carlyle, ‘talks- of by the name Forces of Nature, Laws of Nature, he does not figure as a divine thing, not even as one thing at all, but as a set of things, undivine enough - saleable, curious, good for propelling steam-ships! With our Sciences and Cyclopaedia's we are apt to forget the *divineness*, in those laboratories of ours. We ought not to forget it! That once well forgotten, I know not what else worth remembering. The best science, without this, is but as the dead *timber*; it is not the growing tree and forest - which gives ever-new timber, among other things! Man cannot *know* either, unless he kan *worship* in some way. His knowledge is a pedantry and dead thistle, otherwise.’

Reeds de naam: wetenschap is gevaarlijk. Wat is eigenlijk de wetenschap? Is het: het geheel van onomstootelijke, vaste wetten, met het duidelijk bewustzijn er bij van hunne *beteekenis en de waarde, welke hun als menschelijke kennis toekomt* plus het geheel van goed geconstateerde feiten, welke nog niet onder een wet zijn gebracht, maar dan ook met het duidelijk bewustzijn er bij, dat zij nog niet verklaard zijn en met uitdrukkelijke uitsluiting van nog niet bewezen vermoedens en onderstellingen? Of moet men onder wetenschap verstaan de genoemde vaste wetten en vaste feiten, plus alle theorieën, hypothesen, invallende gedachten, verwarde voorstellingen, die in de hoofden der geleerden opkomen, alles, wat diegenen, die onder een of anderen officieelen naam van recruut tot generaal toe in het leger der geleerdheid dienen, in couranten, tijdschriften, brochures, boeken *over* hun vak, en op grond van de knapheid *in* hun vak, over dingen *buiten* hun vak schrijven, kortom de geheele chaotische, gistende massa, waaruit zich in volgende tijden de wetenschappelijke waarheden zullen afscheiden?

Trasymachus, in het 1e boek van Plato's Politeia, met Socrates over het wezen der rechtvaardigheid disputeerende, beweert dat de herders bij het weiden van het vee het oog

op hun eigen voordeel gericht hebben, evenals de regenten de volkeren regeeren om hun eigen welzijn te bevorderen. Socrates wijst hem er op, dat de herder *voor zoover* hij herder is (en niet lekkerbek, die van het vleesch moet eten, of koopman, die met dat vleesch geld moet verdienen), alleen ziet naar datgene, wat voor het vee, niet wat voor hemzelf goed is. Zoo ook kunnen wij zeggen, dat de man der wetenschap, *voor zoover* hij wetenschappelijk man is, d.i. voor zoover de reine logos in hem werkt en zuiver waargenomen feiten bewerkt en verwerkt, alle eerbied en geloof verdient; maar voor zoover hij als kind van zijn tijd staat onder den invloed van alle vooroordeelen, dwalingen en phrases van dien tijd, deze helpt verbreiden en door zijn gezag, dat hem op een ander gebied toekomt, versterkt en bevestigt, voor zoover is hij schadelijk en gevaarlijk. En dit gevaar dreigt gewoonlijk niet van de denkers van den eersten rang, die, zelf in onmiddellijke aanraking met de problemen en met geweldige zelfverloochening en zelfbeheersching de waarheid zoekende, weten wat ware *kennis* is, en meestal huiverig zijn zich uit te laten over kwesties, welke zij niet volkomen beheerschen; maar het groote kwaad doen zij, die de wetenschap kant en klaar voor geringen prijs van anderen ontvangen, er dus lichtvaardig mee omspringen, ze overal, met hunne eigen versieringen en bijvoegsels vermeerderd, uitdeelen, en zoo een massa oppervlakkige en scheve voorstellingen onder de menschen brengen. Want die waarheden, die zij meedeelen, zijn niet hetzelfde, wat zij waren bij hen, die ze het eerst vonden. Daar waren zij schakels in een grooten, geweldigen keten van gedachten; zij ontleenden alle beteekenis aan het geheel, waarin zij behoorden en elke verkeerde opvatting kon onmiddellijk door een massa andere waarheden en feiten uit datzelfde gedachten-systeem worden afgesneden. Hieruit losgerukt en overgebracht in den kring van denkbeelden der gewone wenschen, worden zij even banaal en onbeduidend als datgene, waarmee zij daar in aanraking komen; zij worden scheef getrokken en geplooid om bij al het andere te passen. Zoo is dit populariseeren van wetenschappelijke ontdekkingen hetzelfde ‘uit zijn verband rukken,’ dat men anders bij het behandelen van meeningen zoo afkeurt.

Diepe wetenschappelijke inzichten zijn slechts in 't bezit van weinigen en aan een ander onmogelijk mee te deelen; men

moet ze zich met groote zelfverloochening, door ernstige volhardende studie zelf verwerven; maar schijn-wetenschap, oppervlakkige beschouwingen, aannemelijk-uitziende dwalingen planten zich met groote snelheid voort; zij vinden meestal in reeds bestaande vooroordeelen een gunstigen bodem, en daar zij geen hooge eischen aan de denkkracht stellen, is men geneigd ze welkom te heeten en zichzelf tegelijk een compliment te maken over zijn wetenschappelijken aanleg.

Men scheldt veel op het *gezag*, dat bij het aannemen van meeningen in kunst en wetenschap zulk een gewichtige factor is. Maar dit gezag zal altijd wel onvermijdelijk blijven. De kennis, die wij in den loop van ons leven opdoen, verkrijgen wij op een vreemde, onregelmatige wijze, niet methodisch, niet systematisch, maar met horten en stooten, met onbegrijpelijke stoornissen, met wijde gapingen, onder vallen en opstaan. Aan het individueele, aan de bijzondere feiten heb ik niets, als ik ze niet van een algemeen gezichtspunt kan beschouwen. Maar dit algemeene gezichtspunt kan ik niet bereiken, of ik moet al het individueele en bijzondere in zijn eigenaardigheid hebben leeren kennen. Ik geloof, dat zij die droomen van een geleidelijke, methodische opklimming in wetenschappelijk inzicht, te veel het oog op de wiskunde hebben, en wat hier mogelijk is, ook elders meenen te kunnen verlangen. Maar de wiskunde is een unicum; zij is als wetenschap met geen enkele andere te vergelijken. In het leven komt mij alles volstrekt niet in die volgorde tot bewustzijn, als voor de geleidelijke ontwikkeling van mijn kennis en inzicht wenschelijk ware. Het jonge kind hoort in zijn omgeving veel woorden, waarmee het eerst volstrekt geen zin, of slechts een uiterst vagen zin kan verbinden. Maar het weet, dat er met die woorden iets *gemeend, bedoeld* wordt, en tracht nu langzamerhand dit bedoelde ook te weten te komen. Hoe zal het dit kunnen? Door gaandeweg gegevens te verzamelen, waardoor die woorden beteekenis verkrijgen. Zoo leidt de door anderen verrichte gedachtenarbeid, welke zich in de woorden der taal uitspreekt, onwillekeurig het geestesleven van een kind. De formules voor het algemeene, het abstracte, die zonder de kennis van het bijzondere en concrete dood en machteloos zijn, komen vanzelf in zijn hoofd. Of daar nu langzamerhand gegevens zullen bijeenkomen en met genoegzame helderheid van bewust-

zijn worden opgevat en geassimileerd, welke die formules vruchtbaar maken; of die formules zelve goed gedacht en juist uitgedrukt zijn, en in welke volgorde die gegevens zich zullen aanbieden, zóó, dat hetgeen op een bepaald oogenblik het meest noodig is, zich op dat oogenblik ook beschikbaar stelt, òf zoo, dat eerst allerlei belemmerende dingen zich van de openstaande ruimte hebben meester gemaakt, die daar eerst weer moeten worden uitgeroeid, - dit alles hangt van vele omstandigheden af, en is bij de verschillende individuen zeer verschillend. Rousseau, die rijp en groen als knaap gelezen en verslonden had, zegt ergens in zijne Confessions: ‘je n'avais aucune idée des choses que tous les sentiments m'étaient déjà connues.’ Deze volgorde is zeker merkwaardig, en bij de algemeene leeswoede ook in onzen tijd niet zeldzaam.

En nu het officieele onderwijs! Dit doet een keuze uit de ontelbare soorten en de oneindige massa feiten, deelt deze den leerling mede, en geeft er een meer of minder grondige verklaring bij. Het wacht niet en kan niet wachten tot de leerling zich zelf de problemen heeft gesteld, en van nieuwsgierigheid brandt om ze opgelost te zien; maar het zegt: zie hier eenige problemen, en voegt er in één adem de oplossing aan toe. Men kan in de meeste gevallen den leerling niet alle phases doen doorloopen, welke diegenen doorloopen, die de waarheden zelf ontdekt en gevonden hebben, en laat hem dus vele dingen (niet alleen feiten, maar ook theorieën) aannemen op gezag. En dan is er nog zooveel (en daaronder de gewichtigste dingen), waarin verreweg de meeste menschen nooit officieel onderricht krijgen, en waarvan men toch ook aanneemt, dat men er ware of onware opinies over kan hebben. Ieder mensch moet maar zien, hoe hij hierin zichzelven redt. Welke staatkundige partij de beste, of minst slechte is; of de sociale toestanden zoo moeten blijven, dan wel veranderd worden; of ontucht zonde is of geoorloofd; of een kunstproduct mooi of leelijk is - ziedaar eenige vragen, waarop ieder mensch zelf, met eigen kracht, het antwoord moet vinden. En dit antwoord is zeer gewichtig, want de mensch leeft in de maatschappij en moet handelend optreden, en dit handelen geschiedt overeenkomstig het inzicht, dat hij heeft verkregen, dat is volgens het antwoord, dat hij zich bewust of onbewust, verward of duidelijk, op bovengenoemde vragen heeft gegeven.

Hoe komen de menschen nu tot hun inzichten, b.v. in de politiek en in de sociale vraagstukken? Door eerst onpartijdig en neutraal feiten en gegevens te verzamelen, en dan met een even onpartijdig en neutraal denkvermogen daaruit de conclusies te trekken? Het lijkt er niets naar. Hoevelen - ik bedoel niet van de volksklasse, maar van hen, die zich verlicht, beschaafd, ontwikkeld noemen - zijn in staat zelfstandig te denken? Hoeveel menschen hebben het vermogen zich eens kalm - zonder boek voor zich - neer te zetten, zich in hun eigen gedachten (niet practische zaken, hun eigenbelang etc. betreffende, want hier is men scherpzinnig genoeg) te verdiepen, hun eigen begrippen, laten we zeggen, gedurende een half uur, te analyseeren, met elkaar in verband te brengen, aan elkaar te toetsen, om dan na verloop van dat halve uur op te staan met verruimden blik, met verhelderd inzicht? Juist met betrekking tot het denken heerscht het ergste zelfbedrog. Een algemeenen regel, dien zij nu eenmaal, niemand weet hoe, in hun hoofd hebben gekregen, toe te passen op een bijzonder geval; dat is een vorm van denken, waartoe bijna alle menschen in staat zijn; maar een algemeenen regel (behalve natuurlijk in handenarbeid en practische dingen) zelf te vinden, dit is heel wat anders! Het is nog geen denken, als men abstracte zinnen door zijn hoofd wentelt, de woorden, waaruit zij bestaan, met bewustheid zichzelf hoort uitspreken, en daar eenige vage voorstellingen mee verbindt!

De phrases zijn ongeloofelijk taai, en het kost heel wat meer kracht, dan waarover de meeste menschen beschikken, om er een stuk van los te krijgen. Hoe begrijpelijk is de bittere ironie, waarmee de antirevolutionairen telkens de uitdrukking ‘het denkend deel der natie’ releveeren! Inderdaad, is het een specifiek verschil of een antirevolutionaire boer, die niet tot de zelfstandige denkers behoort, zijn wijsheid opdoet uit de Standaard, of dat een liberale mijnheer, die wat wiskunde geleerd heeft en de moderne talen lezen kan, maar evenmin zelfstandig kan denken, zijne ideeën uit de Nieuwe Rotterdammer overneemt? Men voelt zich in het tuintje zijner opinies zoo genoegelijk op zijn gemak! Het geheele tuintje is wel door een ander aangelegd, de bloemen komen van buiten, maar door mij wordt het toch begoten en onderhouden, ik ben er toch maar de eigenaar van, en kan langs de mij welbekende paden

zoo gezellig gaan wandelen, als ik maar tevreden ben en geen overdreven wenschen koester.

De gegevens, die wij voor het vormen onzer opinies beschikbaar hebben, worden bepaald door de omstandigheden, waaronder wij geboren worden, de begrippen onzer ouders, onzen aanleg en onze opvoeding; de denkarbeid, dien wij met deze gegevens verrichten, hangt af eveneens van de begrippen onzer ouders en opvoeders, onzen aanleg, en de boeken en menschen, waarmee wij in aanraking komen. Maar op later leeftijd, als ons geheele geestelijk leven reeds een bepaalde richting genomen heeft, kunnen boeken en menschen slechts een zeer beperkten invloed oefenen. Wij zien alles reeds te veel door een bepaalden bril, en assimileeren uit de boeken en uit de menschen alleen datgene, wat met het reeds in ons bestaande harmonieert. ‘Es hört jeder doch nur, was er versteht,’ zegt Goethe. Gesteld, de zoon van een liberaal, die de burgerschool heeft afgeloopen, en de zoon van een katholiek, die op een seminarie is geweest, lezen, als ze twintig jaar zijn, beide een hoofdartikel resp van het Handelsblad en van den Tijd, waarin sprake is van de plichten van den staat, van de volkssouvereiniteit, van de principes van het recht, etc. Welke verwarde, duistere, vage voorstellingen zullen zij beide met de genoemde begrippen verbinden! Maar beide zullen na de lezing zeggen, dat het knap geschreven is, en dat het wel zoo schijnt te wezen als de schrijver het daar uiteenzet. Nu aanvaarden zij de verkondigde denkbeelden nog wel niet terstond als hun opinies, maar er is bij hen een praedispositie aanwezig. Als zij nu maar dikwijls genoeg beschouwingen van denzelfden aard lezen, komen er in de verwarde massa van hun bewustzijn langzamerhand vaste lijnen en omtrekken, bepaalde voorstellingen in bepaalde verbindingen blijven, in bepaalde woorden ingekleed, in hun hoofd hangen, zoodat zij die bij voorkomende gelegenheden kunnen herhalen, en in dezelfde of eenigszins gewijzigde termen teruggeven; zij herinneren zich niet, waar zij die hebben opgedaan, schrijven ze toe aan hun eigen denken, en zoo komen geleidelijk de geprononceerde opinies voor den dag, die dan met gloed en welsprekendheid in vergaderingen worden ontvouwd.

Dan hebben ook soms allerlei omstandigheden, die buiten het denken staan, op de vorming der denkbeelden een gewich-

tigen invloed. Op welk oogenblik komt ons eigenlijk een opinie als zoodanig voor het eerst tot bewustzijn? Dit is moeielijk te zeggen. Bij sommige menschen, die noch door hun karakter, noch door de omstandigheden tot een beslissing gedrongen worden, drijven de bestanddeelen eener opinie soms lang door elkaar heen, zonder ooit een onverbrekelijke verbinding aan te gaan, schommelen de argumenten onophoudelijk op en neer, zonder ooit tot evenwicht te komen. Maar er zijn anderen, bij wie zulk een toestand onhoudbaar is. Zij worden tot handelen gedwongen en moeten, of zij willen of niet, een meening aannemen en aanvaarden er dan ook een, provisorisch. Maar als zij eenmaal een meening, waarvoor zij wel een praedispositie hadden, van wier waarheid zij echter niet geheel zeker waren, in hun handelen een aantal keeren hebben toegepast, staan zij er opeens anders tegenover en is hun neiging om haar voor waar te houden zoo versterkt, dat zij er gerust den naam van overtuiging aan durven geven. Men hoort dikwijls de uitdrukking: ‘er is voor die zaak veel te zeggen,’ b.v. voor de afschaffing der doodstraf. Wanneer komt nu het oogenblik, dat men zich helder bewust wordt, dat er *meer* voor dan tegen te zeggen valt en men zich dus met volle overtuiging bij de strijders voor die zaak durft voegen? Dit is even onmogelijk aan te geven, als wanneer iemand oud begint te worden of wanneer in de kunst een leerling den naam van artist begint te verdienen.

Andere menschen zien in, dat het in hun voordeel is er opinies van een bepaalde soort op na te houden. Zij zeggen nu niet cynisch tot zichzelf: ‘ik weet niet welke opinies meer waarheid bevatten, deze of die; aangezien de eerste mij echter voordeel aanbrengen, zal ik die adopteeren.’ Maar zij wennen er zich aan, door hun egoïsme instinctief geleid, zich met de eerste bijzonder bezig te houden, en, bij wijze van proef, er naar te handelen. De realiteit van het andere, waaraan zij weinig aandacht schenken, verbleekt en eindelijk komt er een tijd, dat zij zonder onoprechtheid kunnen beweren met die eerste opinies van ganscher harte in te stemmen.

Dit alles is niet geschreven om aan te toonen, dat ware meeningen in het algemeen onmogelijk zijn en men (behalve in streng wetenschappelijk te formuleeren questies) nooit het recht zou hebben om te zeggen: dit of dat is mijn over-

tuiging, en dat bescheidenheid en zelfkennis de menschen altijd aarzelend en onzeker moeten maken. Ik wilde er alleen op wijzen, dat bij de meeste dier zoogenaamde overtuigingen, die men door nadenken heet te verkrijgen, het gezag, de overlevering, de sleur, het zelfbedrog de gewichtigste factoren zijn. Gelukkig bestaat er op deze aarde, waar de zonde en de dwaling zulke geweldige machten zijn, ook waarheid en gerechtigheid. Er zijn werkelijk mannen opgestaan met diepe inzichten, die niet leefden onder den invloed der phrase, en van de hun geschonken waarheid rijkelijk mededeelden aan de gewone stervelingen, tot welke die waarheid, vooral als zij door vele handen is gegaan, wel dikwijls komt, verontreinigd door de tallooze bijmengsels, bedekt door een laag van gemeenplaatsen en trivialiteiten, maar met dat al, het korreltje waarheid is er toch in. Onder het vele, wat de menschen in hun droombewustzijn gedachteloos napraten en wat hen, al is het ook flauw, in hun handelen determineert, is gelukkig menigmaal iets goeds, iets echts, iets waars. Men moet niet zoo licht kwade trouw veronderstellen; de menschen meenen meestal wel, wat zij zeggen; maar zij weten niet, wat zij meenen; zij kennen den oorsprong, de draagkracht, de beteekenis hunner opinies niet. Het echte kennen, het diep doordringen in het wezen der dingen is iets onbegrijpelijk hoogs. ‘Jede Produktivität höchster Art’, zegt Goethe, ‘jedes bedeutende Aperçu, jede Erfindung, jeder grosze Gedanke, der Früchte bringt und Folge hat, steht in Niemandes Gewalt und ist über aller irdischen Macht erhaben. Dergleichen hat der Mensch als unverhoffte Geschenke von oben, als reine Kinder Gottes zu betrachten, die er mit freudigem Danke zu empfangen und zu verehren hat.’ Het is een platte opvatting, dat men zich ware inzichten zoo maar zou kunnen aanschaffen, evenals kleeren en huisraad. ‘To know,’ zegt Carlyle, ‘to get into the truth of anything, is ever a mystic act - of which the best Logics can but babble on the surface.’

Hierin ligt de beteekenis van de groote mannen, op welke het menschelijk geslacht eigenlijk drijft, dat zij de anderen dwingen hun superioriteit te erkennen en door hun gezag alleen het denken en handelen der gewone stervelingen in een bepaalde richting voortbewegen. Niemand zal toch wel in ernst meenen, dat zij de groote massa met één ruk tot zich opheffen, haar

hun eigen superieur inzicht, dat immers alleen door hun eigen geestesgesteldheid bereikbaar is, mededeelen en zoo hun hervormingen tot stand brengen. Men spreekt in wetenschap en kunst van ‘de school van een geleerde, van een kunstenaar.’ Wat kan dit anders beteekenen, dan dat het gezag van een meester de leerlingen in een zekere richting dringt, hen er toe brengt van de vele manieren, waarop men de problemen kan aanpakken, juist de zijne te volgen, zijn formules te gebruiken, zijn ideeën te denken? Niet, dat hij plompweg tot hen zegt: ‘ik verzoek u mijn methode, formules, ideeën over te nemen,’ maar het gaat hier zooals gewoonlijk met geestelijken invloed: de mindere meent onafhankelijk te zijn en zijn eigen inzicht te volgen, inderdaad echter wordt hij beheerscht.

Dikwijls lezen wij boeken, die hoog boven ons geestelijk niveau liggen. Met inspanning van alle krachten trachten wij ons op te werken; wij corrigeeren onophoudelijk onze eigen embryonale gedachten en geven ons vol geloof en vertrouwen over aan de leiding van den auteur, dien men ons aanprees. Wanneer komt nu de tijd, dat wij zelfstandig worden, en, als wij een gedachte van hem lezen, die de onze niet is, ophouden het verschil te wijten aan ons eigen gebrekkig inzicht, en tegenover onzen meester ons goed recht wagen te handhaven? Dit hangt meestal van het individueele zelfvertrouwen af. Eenigen treden al met groote aanmatiging als critici op, als zij nog op de schoolbanken moesten zitten, en anderen, die werkelijk een goeden blik op de zaken hebben, zijn zich, tegenover de verschillende andere mogelijkheden, daarvan niet sterk genoeg bewust, en blijven aarzelen en weifelen. Sommigen komen er nooit toe zich van een beroemde autoriteit los te maken. - Voor vijftig jaren was in Duitschland Hegel's philosophie de waarheid. Op de universiteiten werd zij geleerd, uitvoerige commentaren werden er over geschreven, in tallooze tijdschriftartikels, brochures, geleerde werken werd zij behandeld, toegelicht en aangeprezen. Wat bewoog toch die heele generatie jongere en oudere mannen, die gewis niet dommer en onverstandiger waren dan anderen, om geduldig in de collegezalen hun dictaatboekjes vol met orakeltaal te schrijven, om die dikke banden der Phaenomenologie en der Encyclopaedie te koopen, halve nachten daarbij op te zitten, met wanhopige inspanning trachtend den draad te vinden in die doolhoven van abstracties,

soms in zalige verrukking meenend het geheim ontdekt te hebben, dan weer in diepe neerslachtigheid aan hun eigen denkvermogen twijfelend, maar toch meestal daarmede eindigend, dat zij verklaarden althans in hoofdzaak van de verkondigde waarheden overtuigd te zijn? Wat anders zou hen daartoe bewogen hebben, dan het gezag der publieke opinie in de wetenschappelijke wereld? Dit alleen kon bewerken, dat een halve eeuw lang dat éénig boek: Die Kritik der reinen Vernunft, ongelezen bleef, en men zijn kostbaren tijd kon besteden aan Hegel's geschriften. Men zie, hoe een zoo zelfstandig man als Heine, die toch geen philosoof was, Hegel tot in de wolken verheft, en hem prijst als den grooten denker, verre boven Kant verheven! En heden ten dage is ‘der Banquerott des Hegelianismus’ een geliefkoosde term in de handboeken.

Voornamelijk door het populariseeren van de resultaten der natuurwetenschap; d.i. door het ‘uit het verband rukken’ der physische, zoologische, physiologische waarheden, heeft zich in onzen tijd bij het niet-denkend deel der natie de overtuiging diep ingeworteld dat wij de natuur, zooal niet in bijzonderheden, dan toch in hoofdzaak doorgrond hebben, dat er daardoor aan alle geloof voorgoed een einde behoort te worden gemaakt, en men zich hoogstens bij wijze van amusement in bespiegelingen over een hoogere realiteit dan de stoffelijke mag verdiepen. Deze meening heeft in onze dagen een ontzettende macht. Het is een nachtmerrie, welke den geest van het jonge geslacht beklemt, een verzengende wind, die alle kiemen van geestdrift en levensmoed, alle bloesems van poëzie en liefde doet kwijnen en verdorren. En men staat daar bijna machteloos tegenover; want wat kunnen enkele individuen doen tegen het gezag van den tijdgeest? Het scepticisme zit in de lucht, alles is er van doortrokken, men vindt het natuurlijk, evenals vroeger de slavernij. Wij leven er in, als de visschen in het water.

De Génestet had recht te spreken van ‘een *niet*-gelooven op gezag.’ Men vindt het zoo natuurlijk, dat men ten slotte niet eens de mogelijkheid van iets anders meer openlaat: men is zelf onzeker, en eischt van een ander, dat hij als eerlijk man ook onzeker zal zijn; men is blind, en verlangt van u, dat gij ook geen kleuren zult zien. ‘Wees nu eerlijk,’ zegt

men, ‘gij praat van blauw en rood, maar leg mij nu eens uit, wat ge met blauw en rood bedoelt.’

Een der treurige gevolgen hiervan is, dat men gewichtige verschijnselen bij zijn medemenschen en in de maatschappij niet begrijpt, en daardoor komt tot onbillijke, bekrompen oordeelvellingen. Het axioma, waarvan men uitgaat, is: niemand kan weten, *of* er een hoogere wereld is, laat staan dat hij weten kan, *hoe* zij is. Nu zijn er toch een massa menschen, die beweren hiervan wel iets te weten. De verklaring ligt voor de hand: zij zijn te dom en te bekrompen; hun verstand is niet critisch ontwikkeld; zij behoorden te bedenken, dat, wat zij graag willen, daarom nog geen werkelijkheid behoeft te zijn. Onder hen is echter weer een zeker aantal, wier verstand, zooals dikwijls genoeg blijkt, wel critisch ontwikkeld is, die niet dom en onwetend zijn, die niet minder scherp, ja soms scherper denken dan onze sceptici; zij bewegen zich veelal in de politiek en in het kerkelijk leven. Waar nu de motieven te zoeken voor hun handelen? Het antwoord kan niet twijfelachtig zijn: als een hoek van een driehoek niet recht en scherp is, dan is hij stomp; als iemand, die overigens knap en scherpzinnig is, beweert iets te weten van dingen, waarvan hij niets *kan* weten, dan is hij met meer of minder bewustheid een huichelaar.

Dit woord klinkt nu wel zeer onaangenaam, en in beschaafde polemiek werpt men elkaar dit niet naar het hoofd, maar toch in den grond onderstelt men van vele eminente mannen, dat zij bij hun handelen niet gedreven worden door de innige overtuiging, welke zij zelven als motief opgeven, maar door egoïsme, d.i. in de meeste gevallen heerschzucht, in enkele gevallen: ijdelheid en hebzucht. - Zoolang gij met uw geloof in een bovenzinnelijke wereld op uw studeerkamer of in uw familiekring blijft, zal men het u niet lastig maken en u uw vreemde denkwijze niet kwalijk nemen; men is dan zeer verdraagzaam. Als gij echter in den wijden kring van geloofsgenooten uw overtuiging, die het diepst van uw wezen uitdrukt, gaat verkondigen en ze als algemeen geldende waarheid durft proclameeren, zooals de geestelijken der verschillende kerkgenootschappen doen, dan is men geneigd, uw bevoegdheid, uw bescheidenheid en uw oprechtheid in twijfel te trekken. Acht gij het dan verder uw plicht met die hoogere wereld,

die gij met uw geestesoog aanschouwt en die voor u een veel hoogere realiteit dan het stoffelijke bezit, in uwe handelingen in staat en maatschappij rekening te houden en ook anderen daarvoor te winnen, dan is het voor de meesten een uitgemaakte zaak, dat gij uit egoïsme u op den voorgrond wilt dringen, en dat heel wat anders dan een warme overtuiging u tot handelen dringt. En daar gij als zwak en zondig mensch de waarheid, die in u werkt, niet anders dan met vele dwalingen en onjuistheden vermengd zult kunnen uitspreken, en op uwe handelingen behalve uwe overtuiging ook altijd egoïstische motieven zullen moeten influenceeren (zoo is helaas de wereld, dat het hooge zich te midden van het lage en onreine openbaart!) zoo zal men zonder vele moeite talrijke documenten voor uwe veroordeeling kunnen verzamelen, en aan ieder, die het hooren wil, triomfantelijk kunnen bewijzen, dat uw zoogenaamd geloof, van dichterbij bekeken, niet veel zaaks is.

Voor weifelende, niet krachtige naturen is het dan ook in dezen sceptischen tijd een zware taak hun geloof te bewaren en zich niet met den stroom te laten afdrijven. Het kost den mensch ook zoo al strijd en inspanning genoeg, zich niet te laten overheerschen door die ééne ziel in hem, die, zooals Goethe zegt, ‘sich hält, in derber Liebeslust, an die Welt, mit klammernden Organen,’ zich niet te laten ontmoedigen door het vergankelijke van al het aardsche schoone en goede, en bovenal door het vergankelijke van den vorm, waarin de waarheid zich op aarde hult. Maar als wij anderen naast ons zien strijden voor dezelfde zaak, wordt onze moed versterkt en onze geestdrift grooter. ‘It is certain,’ zegt Carlyle, ‘my conviction gains infinitely, the moment another soul will believe in it.’ Zoo is aan den anderen kant niets treuriger en verlammender dan zich eenzaam te voelen, zooals in den strijd tegen het ongeloof in het goddelijke, dien ieder mensch te voeren heeft. Niet, dat er in onze dagen geen prachtige leuzen weerklinken, dat er niet bij alle gelegenheden luide bewondering wordt uitgesproken voor het hoogere, vooral bij het genieten van kunst, waarvoor zich in den laatsten tijd veel meer menschen schijnen te interesseeren dan ooit te voren, maar het is een enthousiasme waarvan men geen kracht voelt uitgaan, omdat al die verheven emoties en sensaties in de lucht zweven,

omdat al dat aardsch-mooi aardsch-mooi blijft, en niet gekend wordt als afschaduwing van het hemelsch-mooie. De meeste sceptici zullen wel terstond toegeven, dat een symphonie van Beethoven en een schilderij van Rembrandt een hooger soort genot verschaft dan een gebraden patrijs en een glas bourgogne; maar op de vraag, *waarom* dat eene dan hooger staat en *wat* zij met dat 'hooger' bedoelen, kunnen zij geen bevredigend antwoord geven. In den grond meenen zij misschien dit: dat ieder mensch zonder onderscheid in staat is gastronomisch genot te smaken, maar dat men voor kunst talent moet hebben, en dit door langdurige ingespannen studie moet vormen en ontwikkelen; kunstgenot is derhalve slechts het deel van weinigen, is derhalve voornamer, staat dus hooger. Zoo oppervlakkig zullen zij moeten redeneeren, omdat zij geen verschil van realiteiten erkennen; omdat zij niet zien de wijdgapende klove tusschen de realiteit van het eindige en vergankelijke en de realiteit van het eeuwige.

In plaats dus dat men in zijn strijd tegen het ongeloof gedragen en gesteund wordt door het bewustzijn van het goddelijke in de menschen om u heen, zooals zich dat in sommige tijdperken zoo verheffend openbaart, heeft men behalve zijn eigen zwakheid ook nog het gezag van den tijdgeest te overwinnen, en als men zich een eind heeft opgewerkt uit het slijk van moedeloosheid en twijfel, dan roepen u van alle kanten stemmen, die juist dan geweldigen indruk maken, tegemoet: 'wees niet dwaas, doe geen moeite; wij hebben het ook beproefd en gezien, dat alle streven vergeefsch is; ignoramus et ignorabimus.' En komt daar dan de machtige 'wetenschap' nog bij om hun woorden te bevestigen, dan is het meestal met het weerstandsvermogen van den ongelukkigen strijder voorgoed gedaan.

Hoe zou het anders kunnen? Als een dokter u verklaart, dat gij een of andere ziekte hebt, die hij met een wetenschappelijken term aanduidt, gelooft gij hem terstond en geeft u vol vertrouwen aan zijn leiding over. Immers hij heeft gestudeerd, door die studie kennis en inzicht gekregen, en gij zijt een leek. Het kan echter zijn, dat gij zelf ook wat in de medicijnen geliefhebberd hebt, en uw dokter niet geheel vertrouwt. Wanneer dan alle medici, die gij consulteert, de eerste diagnose bevestigen en u al spoedig blijkt, dat er be-

halve hetgeen gij wist en waarop gij uwe tegenwerpingen baseerdet, nog zoo onnoemelijk veel andere dingen bestaan, waarmee gij in uwe onwetendheid niet rekening kondt houden, en waarmee de mannen van het vak hun inzicht, dat gij nu verder niet beoordeelen kunt, verdedigen, dan verklaart ge u gewonnen, laat u behandelen en wordt genezen. Evenzoo gaat het in de natuurwetenschap. Wat anders kan die physici, physiologen, biologen tot hun materialistische beschouwingen bewegen dan hun meerdere kennis, het hoogere inzicht, dat zij daardoor verkrijgen, en waartegen uwe vage aspiraties kinderachtig en onbeduidend schijnen? Als gij wist, wat zij weten, zoudt gij ook zoo spreken.

Dit lijkt zeer eenvoudig en maar zeer weinigen zijn in staat in te zien, dat die geleerden in hun bespiegelingen over dingen buiten hun vak, niet spreken als physici, physiologen en biologen, maar als dilettant-philosophen. ‘Es ist kein Zufall,’ zegt Lange, ‘dass nach allen Widerlegungen des Materialismus gegenwärtig mehr als je populär-naturwissenschaftliche Bücher und Aufsätze in Zeitschriften erscheinen, welche so ruhig von materialistischen Anschauungen ausgehen, als ob die Sache längst abgemacht wäre. - Denn wenn der Materialismus einzig durch die erkenntnisstheoretische Kritik beseitigt werden kann, während er im Felde positiver Fragen überall Recht behält, so lange man an jene grosze Schranke nicht denkt, so lässt sich leicht voraussehen, dass für die grosse Masse derjenigen, welche sich mit Naturwissenschaften beschäftigen, ausschliesslich die materialistische Gedankenfolge im Gesichtskreise liegt. Es giebt nur zwei Bedingungen, unter welchen diese Consequenz vermieden werden kann. Die eine liegt hinter uns: es ist die Autorität der Philosophie und die tiefe Wirkung der Religion auf die Gemüther; die andere liegt noch ziemlich weit vor uns: es ist die allgemeine Ausdehnung philosophischer Bildung über Alle, welche sich wissenschaftlichen Studien widmen.’ Inderdaad, men heeft niet veel reden te verwachten, dat het eenige geneesmiddel, aanwendbaar bij een geslacht, dat door oppervlakkig denken het spoor bijster geworden is en niet meer leeft onder het gezag van den godsdienst, n.l. voortgezet nadenken, methodisch onderzoek naar de gronden en de waarde onzer menschelijke kennis, in den eersten tijd algemeen zal kunnen toegepast worden.

Want de philosophie is in discrediet. Als het woord ‘wijsbegeerte’ en vooral ‘bespiegelende wijsbegeerte’ genoemd wordt, komt er bij de meeste ontwikkelde menschen een spottend glimlachje op het gelaat. Dit is niet te verwonderen. Zij meenen in vollen ernst dat de wijsbegeerte zich ten doel stelt het wereldraadsel op te lossen. Nu weten zij, dat er ten allen tijde systemen geweest zijn, die beweerden de oplossing te brengen, en dat het wereldraadsel toch nog niet opgelost is; ergo, heeft de wijsbegeerte fiasco gemaakt, en hij, die dit inziet, geeft natuurlijk bewijzen van grooter scherpzinnigheid dan de anderen die zich nog illusies maken. Wat er van de geheimen der natuur is bekend geworden, hebben wij aan de natuurwetenschappen te danken. Willen wij dus werkelijk in kennis vooruitgaan, dan moeten we de natuur door experimenten gaan onderzoeken en ons in ‘ijdele bespiegelingen’ - dit is de stereotype term - niet verdiepen.

Zoo redeneeren de meeste ontwikkelden, omdat zij de philosophie niet kennen, en hiervoor zijn de oorzaken niet ver te zoeken. Immers wij hebben hier niet te doen met een wetenschap, die men systematisch op de wijze der andere wetenschappen kan beoefenen.

Wanneer ik wiskunde of natuurkunde wil gaan leeren, neem ik een handboek, en bij het begin beginnende, maak ik, alles volkomen begrijpende, geleidelijk het eene voor, het andere na mijn geestelijk eigendom. Bovendien zijn er, daar de wis- en natuurkunde overal op de scholen onderwezen wordt, vele door voortreffelijke paedagogen geschreven werken, waarin zooveel mogelijk aan het mindere bevattings- en voorstellingsvermogen der eerstbeginnenden wordt tegemoet gekomen.

Geheel anders is het met de philosophie. Hier heeft men niet van den beginne af het geruststellend gevoel vasten bodem onder de voeten te hebben; hier begint men niet met een helder inzicht in eenige grondwaarheden, waaruit men geleidelijk alles deduceert, zoodat het meer ingewikkelde zijn zekerheid en duidelijkheid aan het voorafgaande kan ontleenen; hier is bijna niemand, die u den weg wijst, zich in uw gedachtenkring kan verplaatsen, uw zwarigheden kan wegnemen, en naar een beproefde methode langzaam maar zeker uw inzicht kan versterken. Integendeel: hier is eerst alles onvast en twijfelachtig.

Door de wetenschappen, waarin men is onderwezen, en al datgene, wat men bij de zoo rijke verscheidenheid van verschijnselen in het leven zelf heeft gevoeld en gedacht, is men op een zekeren leeftijd in het bezit van een verwarde massa abstracte begrippen, die meestal geen onderling verband hebben, voor het meerendeel nevelachtig en duister en slechts zeer weinig doordacht zijn, van tegenstrijdigheden wemelen, en waarvan men toch in de praktijk genoodzaakt is zich te bedienen. De meeste menschen worden door de beslommeringen van het leven, of door het uitsluitend beoefenen van één vak verhinderd zich te wijden aan de moeielijke taak: orde in dien chaos te brengen; velen ook gevoelen hieraan volstrekt geen behoefte. Alleen diegenen, die er geen rust bij hebben altijd over de geldigheid en de beteekenis hunner gewichtigste begrippen in 't onzekere te zijn, wenden zich tot de studie der wijsbegeerte. Maar, zooals de zaken nu staan, moeten zij al een groote mate van wilskracht en geestdrift hebben, om niet na korten tijd van vergeefsche moeite, hunne pogingen op te geven. Want, welk boek men ook ter hand neme en van welk punt men ook uitga, men moet er zich aan kunnen wennen in den eersten tijd zoo goed als niets te vorderen, en van alle uiteenzettingen zoo goed als niets te begrijpen. Slechts zeer langzaam worden de begrippen door onderlinge wrijving van contradicties gezuiverd en tot helderheid gebracht. Men zou eigenlijk van alle kanten tegelijk met doordenken moeten beginnen. A kan niet goed begrepen worden zonder b, c en d; maar b, c en d zijn weer onduidelijk, als men zich niet eerst over a een juister denkbeeld heeft gevormd.

Alles staat met elkaar in verband. Met zelfbeheersching en zelfverloochening moet men volharden, ondanks alle halfbegrijpen, alle twijfelingen en onzekerheden, met altijd weer opnieuw de problemen aan te pakken, telkens weer van voren af aan de questies te overdenken, en dan begint eindelijk, maar nog steeds uiterst langzaam, het licht te dagen. De problemen teekenen zich scherper af, de begrippen krijgen duidelijker grenzen, en veel, wat vroeger onverbonden en onbegrepen in het bewustzijn naast elkaar stond, wordt vereenigd, smelt samen, wint daardoor aan intensiteit en kracht.

Maar dit alles gaat niet zonder schokken. ‘Einer neuen Wahrheit ist nichts schädlicher als ein alter Irthum,’ zegt

Goethe. Dikwijls gebeurt het, dat men met volle bewustheid tot een nieuw inzicht is gekomen, en dat dit toch niet al onze beschouwingen beheerscht, maar dat wij ons telkens weer laten leiden door denkbeelden, die met die nieuwe waarheid in tegenspraak zijn. Een pas verworven juiste opvatting verandert en verbetert niet ineens al onze oudere oordeelen; deze zijn door tallooze vertakkingen met ons geheele denken en voelen vergroeid en het kost soms heel wat analytischen arbeid, voor al die worteltjes en vezeltjes zijn losgemaakt, voor al de deelen van ons weten den invloed eener nieuw begrepen grondwaarheid ondervinden. Dikwijls ook liggen in ons de grondstoffen voor een andere beschouwing al lang opgehoopt, en verhinderen ons toch oude, soms in abstracto al als onwaar erkende voorstellingen, ze te gebruiken voor het doel, waartoe ze bestemd schijnen.

Met deze vele zwarigheden heeft men in de studie der wijsbegeerte, meer dan in eenige andere wetenschap, te worstelen, maar hij, die er zich niet door laat ontmoedigen en volhoudt, wordt dan ook heerlijk beloond. Niet dat hij het wereldraadsel leert oplossen, maar hij leert de problemen anders stellen, daardoor vele dwaze vragen vermijden, en - hoe paradox het ook moge klinken - hij krijgt zijne door reflectie verloren naïveteit terug. Terwijl de andere menschen de wereld bekijken door den bril hunner vooroordeelen en phrases en alles, wat in de constructie van den bril ligt, aan de dingen zelve meenen te moeten toeschrijven, leert hij dien bril zelf aan een scherp onderzoek onderwerpen en houdt zich bezig met de gewichtige vraag in hoever het menschelijk kenvermogen den aard der gekende voorwerpen met noodzakelijkheid bepaalt. Zoo ook wordt hij er voor bewaard onder den invloed te komen van het onzinnig sprookje, dat de wetenschap het geloof vijandig zou zijn. Eerst door de philosophie begrijpt hij wat de waarde is van de resultaten der natuurwetenschap en welke *beteekenis* aan de menschelijke kennis moet worden toegekend. Door haar leert hij het af, met de woorden: bewustzijn, feiten, waarneming, waarheid, geloof, weten, ervaring in den blinde te schermen, zooals men dat nu vele geleerden tot vervelens toe ziet doen. Deze lijken op sommige dienstboden die zich verbeelden een kamer te moeten opruimen, ijverig heen en weer rennen, allerlei dingen optillen en weer

neerzetten, wolken van stof opjagen, en ten slotte alles in denzelfden toestand laten of nog erger maken dan het geweest is; maar die met dat al toch genieten van het streelend gevoel dat zij heel wat hebben uitgericht.

Zoo gaat het ook dikwijls in geleerde beschouwingen. Men maakt zich zeer druk, praat honderd uit over bewustzijn, feiten, ervaring, wetenschap; verduistert de lucht door nevels van abstracties, keert de begrippen tallooze malen om, wisselt ze tegen elkaar in, en is ten slotte even ver als in het begin. Natuurlijk bemerkt men dit niet, want men heeft toch het gevoel zich geducht te hebben ingespannen, men heeft toch een massa begrippen verplaatst, dus moet men gedacht hebben en gevorderd zijn in inzicht en kennis, al is dat niet terstond duidelijk waar te nemen.

Maar een begrip is geen zelfstandig iets; het ontleent zijn waarde aan het geheele systeem, waarin het voorkomt. Diegenen, die hun begrippen niet philosophisch verwerkt hebben, weten wel, wat zij met een fundamenteele abstractie als b.v. waarheid *niet* bedoelen (zij bedoelen er geen huis of boom of aardappel mee) en in welke richting van hun kennis zij het *niet* hebben te zoeken, maar omtrent het positieve zijn zij onzeker, of trachten dit te verkrijgen door er andere abstracties, van geen betere qualiteit, voor in te wisselen. Dikwijls hoort men iemand zeggen: ‘ik zou wel wat aan philosophie gaan doen, als die wijsgeeren zich maar niet zoo onverstaanbaar uitdrukten. Waarom geven zij niet aan 't begin hunner werken een nauwkeurige definitie van de termen, die zij van plan zijn te gebruiken? Daardoor zou veel verwarring en onzekerheid worden voorkomen.’ Maar dit is onmogelijk. Als gij wist wat Kant bedoelt met het woord ‘ervaring,’ dat op de eerste bladzijde zijner Kritik der reinen Vernunft staat, dan behoefdet gij het boek niet te lezen, want dit geheele boek kan men beschouwen als de verklaring van dit ééne woord.

Hoe waar is Salomon's uitspraak: er is niets nieuws onder de zon! Hetzelfde verschijnsel, dat wij hier bespreken, deed zich ook voor in Athene ten tijde van Socrates en de sophisten. Deze laatsten meenden ook zeer knap te zijn, hielden zich ook bezig met het onderzoek der hoogste begrippen, en voelden zich in het sierlijk aangelegde en stevig ommuurde park hunner phrases zoo op hun gemak en zoo gelukkig! En toch,

als Socrates met hen in aanraking komt, en zijne diep ernstige, eenvoudige vragen stelt, wat wordt al dat moois dan onzeker, wat krijgt dat alles een ander aanzien! Ook hier hetzelfde antagonisme. Aan den eenen kant de sophisten, brillante menschen van de wereld, vol zelfvertrouwen, over de gewichtigste zaken met groote gemakkelijkheid sprekende, in het volle bewustzijn hun onderwerp meester te zijn, op gemeenzamen voet met de waarheid, omdat zij achter het geheele begrip waarheid een vraagteeken zetten, of ook omdat zij haar eenvoudige afkomst weten en ontdekt hebben dat zij slechts geboren is uit waarnemingen en wat nadenken - aan den anderen kant Socrates, de eenvoudige man uit het volk, met het diepe bewustzijn zijner eigen onkunde, met de overtuiging dat de waarheid voor den sterfelijken mensch niet bestemd is; die in het duister zijner ziel wel zwak verlichte plekken vermag te onderscheiden, maar bij zijn ernstige pogingen om den oorsprong dier zwakke stralen te vinden altijd zijn blikken voelt getrokken in één richting waarin hij, arme sterveling, zich niet verder kan bewegen, maar waarin hij zeker weet te moeten komen bij dien Eénen, die ‘gezeten is diep in het grondelooze licht,’ en van wien alle waarheid, die ooit in ons verduisterd menschelijk bewustzijn is doorgedrongen, haar glans ontleent. Geen wonder dat er in onzen tijd zooveel ‘Ehrenrettungen’ der sophisten verschenen zijn! Mit euch, ihr Herren, sind wir nah verwandt! En inderdaad, zij zijn geen huichelaars, spitsvondige bedriegers, boosaardige zedelijkheid-ondermijners. Het zijn fatsoenlijke menschen, met de beste bedoelingen ter wereld, verbazend handig en scherpzinnig, maar behoorende tot die eene van de twee klassen, waarin het menschdom eeuwig gesplitst zal blijven, tot hen die wel gelooven aan waarschijnlijkheden en waarheden en ook zelfs aan schoonheden, maar voor welke *de* waarheid en *de* schoonheid een holle klank is, voor welke geen *ἐπέχεινα τής οὐσίας* bestaat. En evenals de sophisten vroeger het diepe mysterie van ons wezen, van ons denken en voelen, met groot gemak meenden te verklaren, door er eenige netjes geconstrueerde, goed gesorteerde en genummerde woorden en zinnetjes op te plakken, evenzoo verbeelden wij ons nu met de formules onzer wetenschap in hemel en op aarde alles te kunnen bereiken. En tot dien waan komen we zoo licht, zoo onmerkbaar! Kant spreekt ergens.

van ‘die Materie, an die der Schöpfer uns gebunden hat.’

Ongetwijfeld staat al ons denken en voelen, zelfs het meest verhevene, in een zekere betrekking tot de stof. Hoeveel schakels er ook tusschen mogen liggen, men komt met zijn denken en voelen ten slotte altijd weer bij de stof terecht. De staat is een zeer abstract begrip, maar waar komt het op neer? Dat de koning of de president in een mooi paleis zit, door anderen met diepe buigingen begroet wordt, met pen en inkt zijn naamteekening zet onder groote stukken papier; dat de menschen naar vergaderlokalen gaan, waar een knappe heer met een bril hun met veel geestdrift over hervormingen spreekt, en zij met handen en voeten applaudisseeren, daarna de trappen van het stadhuis beklimmen, om een stuk papier in een bus te doen, en als die stukken papier geteld zijn vroolijke gezichten te zetten. Een quartet van Beethoven is een etherisch iets, en toch, zoolang niet vier heeren in rok en witte das in een snikheete zaal hunne armen en vingers op een zeer kunstige manier bewegen, blijft het quartet een hersenschim. De schilder wil zijne vizioenen daar voor zich op het doek verwezenlijkt zien, en de verliefdheid ontstaat door bepaalde lijnen van gelaat of lichaam, door bepaalde stembuiging, door bepaalde woorden en waarneembare daden van een wezen in de ruimte, en uit zich in kussen en omarmingen.

En wat is nu die stof, waaraan wij gebonden zijn, waaraan al ons bewustzijn zijn inhoud ontleent? zonder welke de woorden denken en voelen leege abstracties blijven? Hier komen we bij de natuurwetenschap, die zich immers met het onderzoek der materie bezig houdt. Deze nu leert ons alle verschijnselen onder vaste wetten brengen, alles te herleiden tot bewegingen, welke in wiskundige formules kunnen worden uitgedrukt. In vele gevallen is dit op verrassende wijze gelukt, veel blijft er nog wel te doen, maar dit is zeker, men maakt steeds grooter vorderingen. De mathematische physica, de meest abstracte van alle natuurwetenschappen, en tot wie men in hoogste instantie altijd moet komen, vat het heelal op als bewegende stof-atomen, met dien verstande, dat de beweging de hoofdzaak is en de atomen slechts dienst doen als dragers der beweging, omdat men toch *iets* moet hebben, dat zich beweegt. Deze openbaring nu van de natuurwetenschap kunnen de meeste menschen volstrekt niet verdragen; zij stijgt

hun naar het hoofd, zij maakt hen geheel van streek. Zij hebben een soort gevoel, of het heelal er nu veel minder op geworden is, of wij er nu boven staan, daar wij met de formules, die wij ontdekt hebben, als wetgevers optreden en zeggen kunnen: zoo en zoo *moet* nu alles loopen. Evenals sommige menschen iemand, dien zij voor een voornaam man hielden, opeens met geheel andere oogen aanzien en geheel anders behandelen, zoodra zij hooren, dat hij maar van eenvoudigen stand is. Hoe kan het anders? Ik weet, dat ik met mijn fraaiste gedachten en emoties terecht moet komen bij de stof en dat de stof moet beschouwd worden als x'deeltjes, die zich naar wiskundige formules bewegen. Den geest, die deze formules uitdacht, kan ik desnoods vereeren, maar wat voor vereering en liefde kan ik gevoelen voor die formules zelf en voor die deeltjes, die zich bewegen? Dat beweging in de ruimte een mysterie, en die zoogenaamde stof een abstractie van mijn bewustzijn is en alleen voor dat bewustzijn bestaat, wordt in de groote haast vergeten.

Zeer natuurlijk. Want met het bewustzijn ben ik zoo familiaar, dat ik mij er niet door laat imponeeren; ik hanteer dit begrip, dat mij zoo licht schijnt als een veertje, met zooveel gemak, dat ik soms niet eens merk, dat ik het in handen heb. En wat is er voor bijzonders in de beweging? Zoolang ik leef, heb ik ze dagelijks waargenomen; a is eerst hier, en daarna is het daar. Hoe het uit zijn eerste plaats wegkomt, kan ik wel niet waarnemen, maar ik zie het in de ruimte gebeuren, hef is een feit, een realiteit. Vooral, dat iets zich uitstrekt in de ruimte, vinden wij zeer duidelijk; alle realiteit bestaat eigenlijk in dit ruimtelijk ‘zich uitstrekken’ of ‘zich uitrekken’. Tonen, geuren, gevoelens, gedachten zijn subjectief, maar wat zich ‘uitstrekt’ of ‘uitrekt’ is objectief. Alles, wat bestaat, moet *in* de ruimte in zitten. En de natuurwetten dan, zou men vragen, zitten die in de atomen of er tusschen? Neen, die zitten deels *in* de hersens van de geleerden, en een sprekend gelijkende afbeelding ervan zit tusschen de atomen, want zooals *ik* het denk, zoo moeten *zij* zich bewegen.

Voor dezen bodemloozen onzin kan ons alleen de studie der philosophie bewaren. Zij leert ons, welk een beteekenis de bewegingsformules, de wetten, de generalisaties en classificaties hebben, en dat door deze het diepste wezen der natuur niet verklaard is;

dat te zeggen: ‘het heelal *is* een geheel van bewegende atomen,’ een bewering is van denzelfden aard als: ‘Shakespeare *is* een zoogdier.’ Zij leert ons, dat ons kennen slechts is een betrekkelijk, nooit een absoluut, een adaequaat, de dingen uitputtend kennen. Ik ken de dingen slechts door de betrekkingen waarin zij staan tot andere dingen, die op hun beurt weer moeten gekend worden door hun betrekkingen tot andere dingen, en zoo tot in het oneindige. ‘Die Erkenntnisse enthalten nicht nur das, was ermittelt ist, sondern in sich zugleich das, was fraglich bleibt. Das ist der Charakter aller Begriffe: dass sie, indem sie Denkforderungen befriedigen, neue stellen.’ (Cohen, in ‘Kants Theorie der Erfahrung’.)

Een zeer gevaarlijk woord, dat onnoemelijk veel kwaad sticht, is verder het woord *gevoel*. Hierover heeft Schopenhauer voortreffelijke dingen gezegd. ‘Der Begriff, den das Wort *Gefühl* bezeichnet, hat durchaus nur einen negativen Inhalt, nämlich diesen, dass etwas, das im Bewusstsein gegenwärtig ist, *nicht Begriff, nicht abstracte Erkenntniss der Vernunft sei*: übrigens mag es sein, was es will, es gehört unter den Begriff Gefühl, dessen unmässig weite Sphäre daher die heterogensten Dinge begreift, von denen man nimmer einsieht, wie sie zusammenkommen, zo lange man nicht erkannt hat, dass sie allein in dieser negativen Rücksicht, *nicht abstracte Begriffe* zu sein, übereinstimmen. Denn die verschiedensten, ja feindlichsten Elemente liegen ruhig neben einander in jenem Begriff, z.B. religiöses Gefühl, Gefühl der Wollust, moralisches Gefühl, körperliches Gefühl als Getast, als Schmerz, als Gefühl für Farben, für Töne und deren Harmonien und Disharmonien, Gefühl des Hasses, Abscheues, der Selbstzufriedenheit, der Ehre, der Schande, des Rechts, des Unrechts, Gefühl der Wahrheit, ästhetisches Gefühl, Gefühl von Kraft, Schwäche, Gesundheit, Freundschaft, Liebe u.s.w., u.s.w. Durchaus keine Gemeinschaft ist zwischen ihnen, als die negative, dass sie keine abstracte Vernunfterkenntniss sind.’

Intusschen, waar men mee verkeert, daar wordt men mee geëerd. De adel der abstracte kennis woont in helder verlichte paleizen vóór in onzen geest; zij wordt met eerbied behandeld en heeft daar recht op, want zij bezit de onmetelijke domeinen der realiteit, alles, wat zich in de ruimte ‘uitstrekt’ behoort haar toe, en wordt bestuurd door haar wetten, die zij heeft opgeschreven of gedecreteerd (want dit komt op hetzelfde neer).

Maar nu die gevoelens, die daar in dichte drommen langs duistere paden komen aansluipen, allen in hetzelfde nederige kleed gehuld, hoe kan ik voor hen respect hebben? Zij hebben geen cent van zichzelf, geen meter 'uitgestrektheid', en komen werk zoeken op de domeinen van onzen adel, die hun zelfs de gereedschappen, waarmee zij arbeiden, nog moet verschaffen. Sommigen voeren wel een hoogen toon, en beweren zich op veel voornamer afkomst te mogen beroepen dan degenen, die hun werk geven, en koningszonen te zijn uit een heerlijk land ver weg, maar als wij naar hun papieren vragen, staan zij verlegen en kunnen geen woord uitbrengen. Zoo kan iedereen wel wat bluffen. En bovendien, waarom komen zij dan in zulk verdacht gezelschap? Lichaamspijn is een onaangenaam gevoel, waarvan ik de oorzaak niet ken; berouw over een slechte daad is eveneens een onaangenaam gevoel, waarvan ik de oorzaak niet ken. Waarom is het een nu van een hoogere orde dan het andere? Aanbidding van God en wellust zijn beide gevoelens. Nu behoeft men niet te vragen, of de eerste ook in de schatting der menschen door hare familiebetrekking met de tweede wordt gecompromitteerd. Inderdaad, zij, die niet aan een persoonlijken God als éénige realiteit gelooven, *moeten* hier wel in verlegenheid staan. Onze betrekkelijke kennis is voor hen het reëele, het positieve; al het andere is negatief, vaag, subjectief, dat wil zooveel zeggen als: willekeurig, toevallig. Zij leeren empirisch de waarde kennen, waarop de verschillende dingen, die tot dat 'vage' behooren, in de wereld getaxeerd worden, en houden als verstandige menschen met die taxatie rekening. Evenals men aan een hertog onwillekeurig meer eer bewijst dan aan een eenvoudig koopman, zonder precies te weten waarom, evenzoo behandelt men de 'gevoelens' ook verschillend, zonder precies te weten waarom, en vindt de bewondering voor een symphonie van Beethoven voornamer dan de bewondering van antiek porcelein. En aan die taxatie heeft men zich zoo gewend, men heeft ze zelf zoo dikwijls toegepast, dat men over de gronden, waarop zij rust, niet verder nadenkt. Dat al dat vage, negatieve, subjectieve van minder allooi is dan het gedefinieerde, positieve, objectieve daarover is men het eens.

Om zijne verklaring van het woord 'gevoel' te bevestigen, haalt Schopenhauer o.a. ook een passage aan uit de voorrede

van een duitsche vertaling van Euclides, waarin gezegd wordt: ‘man soll die Anfänger in der Geometrie die Figuren erst alle zeichnen lassen, ehe man zvm Demonstriven schreitet, weil sie alsdann die geometrische Wahrheit schon vorher *fühlen*, ehe ihnen die Demonstration die vollendete Erkenntnis beibringt.’ Nu ziet men het duidelijk voor oogen. Het vage en subjectieve verkeert in een onvolmaakten, embryonalen toestand, het heeft echter een streven in zich om tot volkomen ontwikkeling te komen, om helder te worden, evenals al het andere, wat tot de abstracte kennis behoort, om gedefinieerd te worden en in een hokje gezet. Al dat vage en subjectieve is nu nog in een duistere antichambre en brandt van ongeduld om de deuren te zien opengaan, en binnen te dringen in de verlichte zaal der wetenschap en niet minder te zijn, dan de anderen, die daar met al hun titels zijn afgeroepen en majestueus rondwandelen in het volle bewustzijn, dat iedereen weet, wie zij zijn.

Zoolang ik een sonate, een schilderij alleen maar gewoonweg mooi vind, en niets dan een vagen indruk van schoonheid krijg, heb ik altijd een gevoel van onvoldaanheid; zoodra ik echter weet, waarom ik het mooi vind, en de kenmerken en eigenschappen kan opnoemen, die er de schoonheid aan verleenen, dan ben ik een ander mensch en voel mij gelukkig en tevreden; want eerst was die schoonheid in mijn lager bewustzijn, en nu is zij in het hoogere.

Wie verlost ons eindelijk van deze platheden? Wanneer zal dat gescherm met ‘bewustzijn’ en ‘gevoel’ en ‘kennis’ en ‘feiten’ toch eens ophouden? Zou er een revolutie moeten komen, om dezen ingewortelden onzin uit de hoofden der menschen uit te rukken, en een nieuw geslacht te doen opstaan met een frisschen, onbenevelden blik op deze heerlijke, mysterieuse schepping?

De stemmen der profeten weerklinken in onzen tijd vergeefs. Carlyle heeft zich zoo dikwijls tot de menschen gewend, smeekend, verontwaardigd, liefderijk vermanend, vol heiligen toorn: ‘lieve menschenkinderen, meent toch niet, dat gij zoo wijs en knap zijt, veegt toch die spinnewebben weg, die in uw ziel het beeld der godheid onzichtbaar maken. Bedenkt toch, dat dit heelal, waarin wij leven, één groot mysterie is, onbegrijpelijk, onbeschrijfelijk. Moet *ik* er u aan komen herinneren, dat uw eigen gemoed het wonder der wonderen is? Hebt gij dan geen

oogen om te zien, geen ooren om te hooren?' Maar men luistert niet naar hem. Ook mannen als Kant, die, gelijk vroeger Socrates, de menschen tot bezinning trachten te brengen, en hen staande te houden in hun vaart en hun zeggen: 'gij praat zooveel over ervaring en wetenschap en bewustzijn en geloof, maar denkt nu eens rustig na en vraagt, voor gij verder doorholt, u zelven eens af, wat gij met deze woorden bedoelt', ook zij zijn roependen in de woestijn. Hier en daar moge zich al eens een enkele aan hunne leiding overgeven, op de groote massa der zoogenaamde beschaafden hebben zij niet den geringsten invloed. Maar welke kracht kan er nu uitgaan van een geslacht, dat alle naïveteit en alle pieteit heeft verloren, dat ademt in de bedorven atmospheer van phrasen en abstracties, voor welke de heilige Godheid een leeg begrip is, in verband staande met priester-aanmatiging, boerenbedrog, zalvende theologie en rhetorische ontboezemingen, voor welk het bewustzijn is een soort damp, datgene wat zich in de ruimte uitstrekt de eenige realiteit, en de formules der wetenschap de eenige waarheid?

Dikwijls hoort men hen, die met de opleiding der jeugd belast zijn, klagen, dat het tegenwoordige jonge geslacht zoo koel en nuchter en sceptisch is, dat het bijna onmogelijk is, het tot eenige geestdrift te doen ontvlammen. Maar dit is niet anders dan natuurlijk; men maait slechts, wat men gezaaid heeft. Duurzame geestdrift is alleen mogelijk door het diepe bewustzijn van de realiteit van het goddelijke, een realiteit, niet gelijk aan die van den keizer van Japan, dien ik wel geneigd ben ergens in de verte existeerend te erkennen, zonder dat hij op mijn denken en gevoelen den minsten invloed heeft; maar zoo, dat ik er van doordrongen ben, dat alles, wat hier in dit leven een zwakke werkelijkheid bezit en in den tijd wegvloeit en ondergaat, al die werkelijkheid slechts aan God ontleent, en dat ook in ons handelen niets toevallig behoort te zijn, maar dat wij in alles moeten trachten Gods wil te verwezenlijken. - Zeer schoon zegt Jean Paul: 'der Leugner einer lebendigen Gottheit muss, da er unmittelbar blos mit dem Wesen seines Innern umgehen kann, sobald ihm das Höchste darunter unsichtbar geworden, in einem starren und todten All dastehen, eingekerkert in die kalte, graue, taube, blinde, stumme, eiserne Nothwendigkeit, und wahrhaft ist für ihn nichts mehr rege als sein flüchtiges Ich.'

Hoe waar dit is, blijkt uit de troostelooze wanhopige stemming, in welke de lezing van vele moderne psychologische romans ons brengt, waarin alle sensaties en emoties van dat 'flüchtige Ich' met groote virtuositeit worden ontleed en beschreven, en ons deze als *de* realiteit door de 'realistische' schrijvers worden voorgesteld. Wij moeten hen vaak bewonderen, en de treffende juistheid hunner schilderingen erkennen, maar het beste in ons komt toch tegen hen in opstand. Is dit, omdat zij, ondanks al hun objectiviteit en hun streven, niets dan werkelijke stemmingen te beschrijven, toch hun subjectieve meening niet kunnen verbergen, dat al die brokjes realiteit, die zij geven, samen *de* realiteit uitmaken? omdat men hun XIXe-eeuwsch scepticisme in elke pagina van hun romans kan *voelen*? Werken als 'le Vierge' van Vallette, 'Germinie Lacerteux', 'Madame Bovary' zijn, van een bepaald standpunt beschouwd, geweldige meesterstukken, en de schrijvers toonen een fijn bewerktuigde, diep gevoelende, medelijdende ziel te hebben, maar met dat al werken zij deprimeerend (en ik mag zeggen: demoraliseerend) omdat zij niet, zooals Tolstoi dat doet, uit al die zonde en ellende, die de successieve oogenblikken der menschelijke levens vervullen, uit al dat atomistisch gedwarrel der ikheden, uit de troostelooze eenzaamheid der menschelijke zielen ons vermogen op te heffen en te bemoedigen door onzen blik te richten op een levenden God, die heilig is en de bron van eeuwige schoonheid.

Laten wij nog eenige woorden van Jean Paul aanhalen.

'Ist denn nichts vorhanden, damit der Einzelne nicht einzeln bleide, sondern sich zu einem Ganzen und Grossen vereine? Ja, ein Wesen lebt von Ewigkeit, das alle Wesen zugleich bewohnt und beherbergt und so alle einander selber zunähert. Wir sind Sennenhirten, jeder auf seiner Alpenspitze, fern vom Andern; aber der Gesang geht zu den Hirten über die Abgründe hinüber und herüber und wohnt und spricht von Berg zu Berg in denselben Herzen auf einmal. So sind wir alle nicht allein, sondern immer bei Dem, der wieder bei allen ist und welchem Alles von innen, nicht von aussen zusammenfliesst; und dies ist Gott, durch den allein das Grösse und Liebe wird, was in der Welt Grösse und Liebe scheint. Und so bleibt denn nicht einmal unsere letzte, dunkelste, verschlossenste Minute einsam.'

Alleen zoo is ware geeftdrift mogelijk. Zonder dit bewustzijn

mogen er nog zooveel fraaie sensaties en emoties in onze zielen ontluiken, zij verleppen en verwelken op den duur of bevriezen door den ijzigen adem van het scepticisme, of worden weggemaaid door de scherpe zeisen der kritiek. En de voorwaarde, waaronder alleen dit bewustzijn bij het jonge geslacht kan sterk worden en zich ontwikkelen, is niet aanwezig: de godsdienst heeft geen gezag meer. Ik durf dit woord: gezag van den godsdienst gerust noemen, al zullen vele verlichte menschen daarbij terstond minachtend denken aan de duistere Middeneeuwen. Want bij alle opvoeding is gezag onmisbaar, en als niet het geloof in het bezit is van het gezag, dan regeert het ongeloof; tertium non datur. Neutraliteit in de opvoeding is een onding. De neutrale wiskundige formules en natuurkundige waarheden en taalkundige regels vormen maar een zeer onbeteekenend deel van ons wezen; het is de hoofdzaak wat wij *zijn*, niet wat wij *weten*. En op datgene, wat wij *zijn* zullen, daarop heeft den gewichtigsten invloed: de persoonlijkheid onzer ouders, onzer onderwijzers, en verder al die meeningen, gevoelens, waardeeringen van de periode, waarin wij opgroeien, die wij onbewust inademen en in ons geestelijk organisme assimileeren. Met God geen rekening te houden is hetzelfde als het geloof aan God te ondermijnen.

Hoe hoog staat Plato boven de wijzen van onzen tijd! Hij is er diep van doordrongen dat wij menschen leven in het niet-zijnde, waarin zich het werkelijk-zijnde in min of meer zwakke afschaduwingen openbaart; en als wij op aarde iets aanschouwen waaruit dat goddelijke met meer dan gewone kracht tot ons spreekt, en wij dan beven van verrukking, dan komt dit niet daardoor, dat wij op een bepaald oogenblik, dat onmiddellijk wegvloeit in den afgrond van het verledene, een aangename sensatie hebben of met zelfingenomenheid constateeren dat we het vermogen bezitten om zulke artistieke waarnemingen te doen, maar omdat wij dan uit ons droomleven een oogenblik wakker worden en met eenige intensiteit ons bewust worden van de ware werkelijkheid, waarmede wij tot onze onuitsprekelijke blijdschap ons verwant voelen. Het hoogste kunnen wij, menschen, niet van een ander leeren; zelf moeten wij ons door zwaren strijd den weg daartoe banen, en persoonlijk moeten wij het nemen uit de Bron van alle waarheid en kennis. Evenmin als wij onszelf tien jaren geleden

door eenige haastige redeneeringen hadden kunnen opwerken tot het inzicht, dat wij nu in vele dingen hebben, evenmin kunnen wij aan hen, wier blik door scepticisme is beneveld, bewijzen dat het Eeuwige geen holle klank is. Het eenige, wat wij doen kunnen, is te trachten de beletselen weg te nemen, welke hen verhinderen trouw en open als frissche natuurkinderen deze wonderbare wereld, waarin wij leven, gade te slaan; alle phrases, alle versleten redeneeringen welke de vrije werking van hun denken verlammen, onverbiddelijk te vernietigen. En evenmin als zij, aan wie een hooger inzicht is geschonken, zich daarop mogen beroemen, alsof het hun eigen verdienste was - zich te verheffen op zijn geloof is een soort ongeloof - evenmin behoeven zij gehoor te geven aan hen, die in hun eigen onzekerheid bevangen, hen aanmanen zich met bescheidenheid uit te drukken en te erkennen, dat die dingen, van welker realiteit zij spreken, ook zeer goed niet kunnen bestaan, en dat hun overtuiging maar iets subjectiefs is. Hier is bescheidenheid een onzinnige eisch.

Zij, die gelooven, voelen den drang en de plicht, hun geloof te helpen verbreiden en ook andere harten te openen voor dat geluk en die geestdrift, die zij bij eigen ervaring kennen. En al worden zij vaak terneergeslagen als zij zien hoe het kwaad en de leugen zich in deze wereld met steeds grooter kracht openbaren, telkens putten zij nieuwen moed uit de overtuiging dat het voor de realiteit van het goede van geen gewicht is of het zich op meer of minder plaatsen vertoont, evenmin als de zon er iets bij wint, of er hier en daar een venster wordt opengezet, en er wolken worden weggevaagd en nevelmassa's optrekken. Want ver boven alle wolken en nevels blijft zij stralen in eeuwige kracht en eeuwige schoonheid.

B.J.H. OVINK.

Kleine schetsen.

I.
Een besluit.

In de lichte schaduw der vroolijk wit en rood gestreepte marquise, zat ze aan het rieten tafeltje op de veranda, peinzend, de elboog op de knieën en de kin gesteund door de rechterhand. De andere hand lag in haar schoot en speelde zenuwachtig met een brief, helwit vlekje op het dofzwart van haar rouwjapon.

Op het tafeltje stond een werkmandje, half open en een begonnen handwerk lag daarnaast, glanzend van kleurige zijde en schitterend van gouddraad. Een groote flacon van geslepen kristal vol eau-de-cologne brak een lichtstraal in vroolijke vonken. Op een opengeslagen boek lag een roode japansche waaier, en in een rose vaasje geurden roode rozen, omringd van zachtgetinte heliotrope en stilbescheiden resida.

Zoover haar blik strekte, kon zij nog alles het hare noemen: de heerlijke oude boomen, die den tuin zoo rustig en koel maakten en de vogels uitlokten tot het bouwen van hun nestjes, in het voorjaar, het fluweelig wél onderhouden grasveld, de mooie bloembedden, de kronkelende kiezelpaadjes, de breede statige oprijlaan.

En als zij ja antwoordde op den brief die in haar schoot lag, dan bleef dit alles waaraan zij zoo hechtte het hare.

Maar was haar antwoord weigerend, dan ...

Ja, dan moest ze alles verlaten, zich verminderen, bekrompen leven met haar kind, dat in weelde was opgevoed.

Het ruim comfortabel huis, waar zij zulke gelukkige jaren had doorleefd, de uitgestrekte tuin waar elk zitje, elk paadje haar lief was, alles zou verkocht of verhuurd moeten worden, en heel zuinig, heel klein zou zij zich moeten inrichten, terwille van Willy's opvoeding.

En Willy was zoo verwend, haar eenig kind, haar lieve jongen! Hoe zou hij het vinden? hoe zou hij er zich in schikken? Zou 't hem niet erg afvallen? Zou hij zich niet vernederd voelen en mokken en ongelukkig zijn? En toch, het moest...

Ja, als zij dit aanzoek niet aannam.

En zij kòn het niet aannemen: zij hield niet van Herman, zij zou nooit van hem houden, al was hij nog zoo lief voor haar.

Maar Willy ...

Daar kwam hij aandraven op zijn eigen paardje, dat bruin glansde in het stralengewemel, siepelend door het groen van de oprijlaan. De zwarte wachthond richtte zich op uit zijn loome houding, rammelde met zijn ketting en sloeg aan, opgewonden kwispelstaartend zoodra hij zijn jongen meester herkende. De pauw, die statig heen en weer stapte bij het huis en zijn veeloogigen staart liet slepen over het grint, rekte den slanken blauwgroen-satijnen hals uit en krijschte doordringend scherp, zooals hij deed bij elk bezoek.

Trots en moederliefde veranderden opeens de uitdrukking van haar gezicht. Haar lippen en haar oogen lachten den mooien slanken jongen al in de verte vriendelijk toe.

Haar Willy! zag hij er niet uit als een prins? dat zachte haar, die fijne trekken, die donkere oogen, die trotsche mond, die fiere zelfbewuste houding! Wat begon hij al te gelijken op zijn vader, al was hij maar even dertien jaar!

En moest dat weeldekind zich nu leeren wennen aan bekrimping, aan armoede bijna?

Zou hij afstand moeten doen van zijn paardje, het lieve trouwe dier waaraan hij zóo was gehecht?

Zou hij het huis moeten verlaten waar hij geboren was en opgevoed?

Neen, neen, dát leed kon ze haar jongen toch niet aandoen! Dat was ál te hard! hij zou het niet kunnen dragen.

Had zij nog maar wat tijd om er over te denken! Maar Herman wachtte al zoo lang en ook aan zijn lijden moest nu een eind komen. Zij mocht dien man, die haar zóo liefhad, die

't zoo goed met haar en haar Willy meende, niet langer in onzekerheid laten.

En zij had al zoo lang het voor en tegen gewogen, zij had al zooveel eenzame dagen en slapelooze nachten met denken, aldoor denken over hetzelfde, doorgebracht dat ze eindelijk een dof suf gevoel had in haar hoofd, alsof zij niet meer denken kón.

Na zooveel angst en tranen en handenwringen, was zij passief geworden. Instinctief liet zij de indrukken van buiten op zich inwerken, te zwak, te moe voor reactie. En zoo had zij den zonnigen Zondagmorgen vermijmerd, vaag soezend over dat éene toch, maar nog altijd besluiteloos.

Dat weeë gevoel van niet recht weten wat men doen moet maakte haar zóo lusteloos, zóo áf, dat ze eigenlijk maar verlangde naar een toevallig heftig overslaan van de eene of de andere schaal van de balans, om van dat ellendig geslinger bevrijd te zijn.

Raad vragen baatte niets in dit geval. Sprak ze er over met haar vriendinnen, dan wist zij meestal zelve wel listig het discours zóo te wenden dat zij juist den verlangden raad kreeg. Buitendien hechtte zij weinig waarde aan het oordeel van de oppervlakkige onbeduidende mondainetjes, die zij, bij gebrek aan wat beters den banalen eerenaam van vriendinnen gaf. Haar familie was mild met ongevraagden raad, altijd denzelfden: in haar eigen en vooral in Willy's voordeel, moest zij tot het tweede huwelijk besluiten, dat haar een onbezorgd leven en haar zoon een schitterende carrière beloofde.

Wat moest zij doen?

Was het waar dat van twee plichten de moeilijkste de ware is, dan ...

Ja, met haar weekelijke natuur was 't wel de gemakkelijkste plicht, de aangeboden hand van een man die haar liefhad aan te nemen en dan maar verder alles te laten gaan zooals het ging.

Willy had zijn paardje naar stal gebracht en kwam nu even een praatje maken met zijn moeder. Zij nam zijn hoofd tusschen haar handen, streek hem het golvend goudbruin haar uit de oogen en kuste hem innig op voorhoofd en wang.

- Prettig gereden, mijn jongen? ben je niet moe? heb je geen dorst?

Dadelijk ging ze zelve wat drinken voor hem halen: een glas limonade, dat ze al in de eetkamer had klaargezet.

Terwijl Willy vertelde van zijn rit en zij hem bewonderend in de mooie donkere oogen keek, viel 't haar in als een inspiratie dat hij beslissen moest voor haar.

En zij begon hem te polsen over Herman, - of Willy van hem hield.

Ja, Willy mocht hem wel lijden, - tenminste hij had niets tegen hem.

Of Willy 't erg naar zou vinden als de villa verkocht werd en hij zijn rijpaardje moest missen?

Willy zette groote oogen op. Moest dát dan? vroeg hij onwillig, waren zij zóó arm?

Toen zei ze alles, langzamerhand vergetend, in haar behoefte om zich uit te spreken, dat Willy nog maar een kind was, een jongentje van dertien jaar.

En toen zij uitgesproken had, zei Willy, trotsch op het vertrouwen van zijn moeder:

- U moet hem natuurlijk nemen, mama... ik zou maar dadelijk dien brief gaan schrijven.

Toen huppelde hij neurieënd de steenen treden van de veranda af, zonder om te zien naar zijn moeder, als was 't een afgedane zaak.

Zij bleef een poosje heel stil zitten. Het weeë gevoel had zich geconcentreerd in hartepijn.

Zij leed onder het egoïsme van haar zoon; zij had een jeugdige edelmoedige opwelling van belangeloosheid van hem verwacht. Eén woord van hem had haar den moed gegeven tot handelen, - en dat éene woord had hij niet gesproken.

Dan moest ze ook maar dien brief gaan schrijven.

Zij stond op, ging naar binnen, naar het elegant boudoirtje waar haar schrijftafeltje stond.

Boven den kleinen, vollen schrijftafel hing een groot, geschilderd, gelijkend portret van haar man.

Zij nam den gouden penhouder dien hij haar eens gegeven had, een velletje zwaar, fijngeparfumeerd postpapier en doopte met plechtige langzaamheid de pen in de schelpvormige inktkoker vol violetten inkt.

Maar eer zij een woord had geschreven, ontmoetten haar oogen de donkere, sprekende oogen van het portret.

Die oogen keken haar aan, smartelijk, doordringend, vol gewonde liefde en teeder verwijt.

Zij kon er haar blik niet van afwenden, zij moest in die portret-oogen blijven staren, als gehypnotiseerd, tot de pen uit haar vingers viel, het papier bespattend met inkt, en de tranen haar uit de oogen welden, haar wangen bedauwend met warme druppels, één voor één.

- O Willem! Willy! snikte zij, 't is voor ons kind, voor je eigen zoon, liefste! kijk mij zóo niet aan! ik kán niet anders, 't is immers mijn plicht!

Maar de stille, donkere oogen bleven haar aanstaren, smartelijk, doordringend, vol gewonde liefde en teeder verwijt.

Zij verborg het hoofd in de handen als een verschrikt kind, met de elbogen op het popperig schrijftafeltje, strijdend haar grooten zielestrijd in de nuffige nietigheid van het mooi opgesierd boudoir.

- Ons kind wil het, onze jongen, van wien jij toch ook zooveel hield, onze Willy die zooveel op je lijkt, het eenig wezen waarvoor ik nog leef....

Dan bedekte zij de even bevrijde oogen, die smeekend opkeken naar het portret, weer met de beide handen en streed en streed...

- Het noodlot wil het, het noodlot, niet ik...

Toen zij na deze woorden opkeek, meende ze een glimlach van ironie en verachting om de geschilderde lippen te zien.

Zij sprong op van het vergulde satijnen stoeltje, wierp zich op de knieën, het bleeke gezicht, de krampachtig gevouwen handen opgeheven naar het portret.

- Je weet toch wel dat ik jou nooit zal vergeten, al trouw ik met een ander, terwille van ons kind.

De geschilderde lippen bleven ironisch glimlachen, onder de zware bruine snor.

Zij stond op, verscheurde het inktbemorste velletje, en gooide de witte snippers nijdig in de peluche snippermand.

Een bescheiden tikje aan de deur - en de witte gesteven ruche van het meidenmutsje werd even zichtbaar, om te roepen voor de lunch.

Willy had eetlust gekregen van de rit; hij at met smaak en schonk zich ongemerkt meer dan één glas bordeaux in.

Van de slecht verborgen aandoening zijner moeder nam hij geen notitie. Hij had een hekel aan roode oogen en bedrukte gezichten, maar nu zag hij niet eens dat zijn moeder had geweend en dat zij haast niet at.

Na de koffie ging hij met vriendjes uit.

Zij bleef weer alleen.

Zij ging even naar het boudoir, niet om er te zitten, maar om papier te halen. Zij zou in den blauwen salon schrijven; daar was het rustig en koel; geen visite zou haar storen; zij had al ‘niet tehuis’ gegeven voor wie ook kwam.

Neen, niet opkijken naar dat portret! Schuchter, met neergeslagen oogen, naderde zij het schrijftafeltje, nam het papier en sloop weg.

In den blauwen salon installeerde zij zich aan een tafeltjemet schrijfgerei.

Haar wangen brandden als van schaamte; zij moest er den pijnlijken gloed van afkoelen met de vlakke hand, eer zij beginnen kon.

- Eerst een kladje! anders gaat het heelemaal niet!

Zij zat er voor als een schoolkind voor een moeilijk opstel, knoeiend, zuchtend, met een sterk verlangen om de vervelende taak in den steek te laten en weg te loopen, naar buiten, waar het nu zoo lekker koel zou zijn onder de bloeiende linden.

Maar zij dwong zich om te blijven zitten, om dien beslissenden brief te schrijven.

Toen zij eindelijk een briefje klaar had, moest zij 't bij het overlezen verscheuren.

Zij kon toch Herman niet zóo duidelijk laten merken dat zij niet van hem hield, dat ze hem enkel nam om zijn geld.

Was 't niet beter hem alleen maar te schrijven dat zij hem afwachtte voor een decisief onderhoud, morgen, tegen drie uur?

Dat was waar ook, dat kon best. Vlug schreef ze een paar regels met weifelend schrift, onderteekende onduidelijk, adresseerde het briefje...

Nu zelf naar de post, - dat was meteen een wandelingetje. En zulk een beslissenden brief liet zij liever zelve in den bus glijden.

Zij ging naar haar kamer, zette een grooten hoed op, nam een parasol, trok haastig één handschoen aan, zich geen tijd gunnend voor den anderen.

De brief brandde in haar bloote hand.

Wat wás dat in het boudoir? Een geluid als van vleugelgeklep en van gebroken glas...

Zij schrikte zóó dat zij den brief en handschoen liet glip-

pen en naar adem snakte, de hand op het fel bonsend hart.

Maar zij moest toch gaan zien wat er gebeurde.

Zij opende de onder oostersche draperieën verscholen tusschendeur, en trad schoorvoetend binnen.

Een van Willy's duiven was naar binnen gevlogen en had met een forschen wiekslag de kristallen vaas omgeworpen, die op het schrijftafeltje stond, vol frissche witte rozen, onder het portret van haar man.

De duif, verschrikt door den klank van het brekend kristal, was weggefladderd. Zij kon zijn wit satijnen vleugels nog zien wegdrijven in de lichtblauwe zomerlucht.

De vaas lag aan scherven, het water lekte tot op het kleed, de witte bloemen sneeuwden neer.

Zij raapte de rozen op, één voor één; toen stak zij ze in den krippen strik boven de lijst van het portret, zonder het portret zelf aan te durven zien. Toen nam zij het water op met een doek, dien ze uit de slaapkamer haalde, voorzichtig, als bette ze een wond.

En de scherpe scherven nam ze in haar handen, meewarig.

Zij had het heiligschennis gevonden, nu te bellen om banale meidenhulp.

Van het schrijftafeltje op den grond lekten nog wat druppels water, als tranen.

Getroffen stond ze een lange poos stil, starend naar het neersiepelend water, toen lei zij stil de glinsterende kristalscherven neer, raapte, in de slaapkamer, waarvan de tusschendeur nog openstond, den brief op en, in de vreugde van een energiek besluit, scheurde zij het briefje aan snippers, die, als witte vlinders op een bloembed, neerzweefden in den kleurigen snippermand.

Toen durfde zij het portret weer in de oogen zien: zij keken haar goedkeurend, liefdevol aan.

Blij strekte zij de armen uit, neerknielend voor het portret.

- Neen, Willy, ik verkoop mij niet, ik blijf je trouw! Willy zal er ook zonder Herman wel komen. Nu geloof ik aan de toekomst, nu vertrouw ik op mijn eigen kracht.

Het edele in haar had gezegevierd. Nu kon zij de weelde verzaken, een nieuw leven beginnen, haar jongen vormen tot een man.

En zij zegende de witte duif, die haar toevallig had gewaar-

schuwd, haar wijzend op wat zij ging doen door het breken van het zuiver kristal, waarin de witte rozen van zielereinheid bloeiden, als op een altaar, voor het portret van haar onvergetelijken doode.

En flink, vastberaden, zette zij haar hoed af, trok haar handschoen uit en schreef aan Herman, dat zij niet dacht aan hertrouwen, dat zij Willem niet vergeten kon.

De trouwring blonk aan haar blanken vinger, de pen snelde over het papier in ferm gedecideerd schrift.

En toen ze onderteekend had, met een vroolijke krul, lachten haar, tot belooning, de eerlijke oogen van het portret heel teeder en tevreden toe.

Toen drukte zij haar warme, trouwe lippen verzoenend op de geschilderde lippen van haar Willy, in een innig-mystieken liefdekus.

II.
Een Doodsbericht.

In de burgerlijke huiskamer, met ouderwetsche meubels van glad glimmend mahoniehout, zat ze aan de ontbijttafel, tegenover haar man.

Zij had zichzelve zoowel als hem plechtig beloofd, een trouwe goede vrouw voor hem te zijn.

Zij bestierde het eenvoudig huishouden zuinig en zorgvol, praatte opgewekt en vriendelijk, zonder merkbare wisseling van humeur, altijd lief, glimlachend, goedgeluimd.

Hij was gelukkig, niet opgewonden met stralende oogen en dankbare aanbidding, maar kalm, tevreden, met een aangenaam regelmatig humeur.

Zij waren model-echtgenooten, zij hadden, zelfs in hun verlovingstijd, nog nooit gekibbeld.

Nu waren ze al drie jaar getrouwd.

Zij hadden geen kind; dat vonden zij wel jammer, maar och! kinderen geven zooveel last en zorgen, vooral als men het niet heel breed heeft.

Zij namen dat gemis dus philosophisch op.

Eveline zegende in stilte haar moeder, die, zelve in de harde leerschool van een treurig mislukt huwelijksleven, haar zelfbeheersching, zachtheid en berusting had ingeprent.

Als zij zich ontevreden voelde, tot morren en opstand geneigd, dan schreef zij lange brieven aan haar moeder, waarop zij eenige velletjes, kalmeerend van inhoud, ten antwoord kreeg.

Tehuis, met haar strengen vader, op de kostschool, waar ze onder stalen tucht stond, was ze al aan onderdrukking van haar persoonlijkheid gewend. Haar zusters, haar schoolkameraden werden allen naar hetzelfde patroon gefatsoeneerd, om, na de gebruikelijke aanneming, als lieve nette meisjes hun

intreê te doen in den kleinen kring die, met den weidschen naam van wereld, haar min of meer welwillend opnam. Waarom zou er voor Eveline's angstvallig verborgen vrijheidsdrang een uitzondering op het oude beproefde recept worden gemaakt?

In dit enge leven, waarin zij zich beklemd en ongelukkig voelde, kon de gewone meisjes-illusie niet uitblijven. De eerste man die haar van liefde sprak moest haar welkom zijn als een Messias.

De man die het wachtend hart van Eveline bij storm innam, was jong, mooi, geestig en gewetenloos.

Toen hij zeker was van haar liefde, toen het arme kind, bevend van blijdschap, wegsmeltend in zaligheid, zich had laten vangen in zijn hartstochtelijke armen en bedwelmen door zijn dronkenmakende woorden en kussen (zij waren immers toch al zoo goed als geëngageerd!) ging hij een poosje op reis, liet niets meer van zich hooren en kwam terug, met een ander meisje verloofd.

Eveline had veel geleden; zij had gemeend er onder te bezwijken.

Zeven jaar later had zij Ernst ontmoet, een goede, brave man, die een lieve, eenvoudige vrouw zocht. Eerst deed zij haar best om hem te ontmoedigen; zij kon niet meer liefhebben, niet meer vertrouwen, na de groote teleurstelling, die al de bloemen van haar jeugd had geknakt.

Maar Ernst hield aan; hij werd een trouw bezoeker, een bescheiden, hartelijk vriend. Hij bracht nieuwe boeken, kaarten voor concerten en lezingen, nieuwtjes van de stad, bloemen van het seizoen. Hij maakte zich zoetjes aan onmisbaar; de ouders vonden hem gezellig; hij speelde schaak met den vader en wist hem in zijn humeur te brengen; hij luisterde gemoedelijk naar het huishoudelijk geleuter van de moeder, en Eveline keek hij zóo trouwhartig aan alsof hij zijn leven voor haar laten zou.

Haar zusters waren getrouwd, de eene voor, de andere na waren ze in het feestelijk wit der bruiden het huis uitgegaan. Eveline was alleen gebleven met den lastigen huistyran, die haar vader en de zielige onderdrukte huisvrouw, die haar moeder was. In de saaie huiskamer, waar zij met nuttig naaiwerk bezig was en de oude erinneringen herkauwde, voelde zij zich oud worden vóór haar tijd. Haar moeder drong er op aan dat zij Ernst zou nemen, anders bleef ze ongetrouwd en een oude

juffrouw worden was toch ook niet alles. Wat zou ze eenzaam achterblijven als vader en moeder - en onsterfelijk zijn we toch ook niet! voegde ze er zuchtend bij - het hoofd hadden neergelegd. Een brave man als Ernst was toch niet te versmaden. Zóo piepjong was ze ook niet meer, om lang te wachten dat nog een ander om haar kwam.

Zij liet zich eindelijk bepraten, half uit verstand, half uit dépit, want 't was toch balsem op de diepe wonde van haar eigenliefde, dat zij geen verlaten Ariadne bleef in de oogen der menschen en vooral tegenover hem, die zoo gespeeld had met haar hart.

Zonder tegenzin, zonder illusieën lei zij de vermagerde hand in die van Ernst. Vriendschap en achting, hield haar moeder haar voor, dat was het éene noodige in het huwelijksleven.

Gelijkmatig, emotieloos, gleden de jaren voorbij.

Soms had ze een vaag gevoel van verveling, van onbevredigd verlangen, maar dat wist ze te onderdrukken: zij had immers vooruit geweten dat Ernst niet de held van haar droomen was.

Er was niets met de morgenpost gekomen dan de couranten.

Ernst las met belangstelling het politiek overzicht. Zij nam het andere blad en liet een verstrooiden blik glijden langs de advertentie-kolommen, zooals zij elken morgen deed.

Eensklaps schrikte zij zóo geweldig dat zij met inspanning een gil weerhield. Zij ademde zwaar, haar hart klopte bij schokken en de courant, waarmee zij de bleekheid van haar gezicht verborg, beefde in haar handen.

Zij had den moed, nog even in dezelfde houding te blijven zitten, bang om zich te verraden.

Toen stond ze op.

- Wat is er, Line? vroeg Ernst, zonder de oogen op te slaan van zijn nieuwtjes.

- Niets, ik heb mijn zakdoek vergeten.

Zij zei de onverschillige woorden zoo onverschillig mogelijk, maar haar eigen stem klonk haar vreemd.

Toen ze uit de kamer was, kreeg ze een gevoel alsof zij de trap niet op kon. Een loode loomheid in de beenen dwong haar tot zitten, maar de vrees voor verwonderde blikken en vragen van Kaatje, de meid, of van Ernst, die misschien zou komen kijken waar zij bleef, gaf haar de kracht om op te staan van de traptrede, waar zij zich zwaar had laten neervallen.

In haar kamer was zij vrij.

- Dood! dood! zei zij hardop, hij is dood!

Zij wierp zich voorover op de harde zwarte rustbank, het verwrongen gezicht verbergend tegen het stijve kussen, stekelig opgevuld met paardenhaar.

Zij woelde heen en weer, krimpend van pijn bij elke erinnering, die haar hoofd en haar hart doorboorde. Zij weende met benauwde snikken de moeilijk de oogen ontperste tranen van hen die zelden schreien.

Hij was dood, de man die haar eerste, haar eenige liefde had verworven, om hoonend haar hart te vertreden en alle levensvreugde weg te nemen uit haar kleurloos eentonig bestaan.

Dood! en dat moest ze in een simpele advertentie lezen!

Dood! en hij wist niet eens of zij hem ooit vergeven had!

En in de helderziendheid van haar groote smart kwam 't in haar op dat hij niet gelukkig was geweest met de vrouw, die hem ontrouw gemaakt had aan haar, - dat hij nog wel eens had gedacht aan zijn arme verraden en verstooten Eveline, dat hij buien van berouw had doorleefd, die zijn vrouw moest misgelden....

Zij huilde harder, het bonzend hoofd vasthoudend met de beide handen, herlevend die éene wreede episode in haar verleden, dien storm van passie, die over haar heen was gegaan en haar leven gebroken had.

Zij gaf er zich zóo geheel aan over, zij ging er zóo totaal in op, dat ze al het dagelijksche vergat, tot Kaatje binnenkwam, zonder kloppen, om haar gewone werk te doen.

- Heerejee! mevrouw, wat mankeert u! riep de meid, de handen in elkaar slaand van schrik.

Eveline kon zich niet dadelijk herstellen.

- Ik ben niet erg wel, erge hoofdpijn.... wat zenuwachtig....

De meid schonk een glas water in en reikte het haar.

- Daar, drinkt u es, u bent heelemaal van streek.

Eveline dronk een slokje; het glas knarste tusschen haar klapperende tanden.

Gedienstig nam Kaatje het glas aan en goot eau-de-cologne op een zakdoek, - koud water en eau-de-cologne beschouwend als een panacee.

- Zeg maar niets aan meneer.... 't gaat al beter, zei

Eveline, het heete voorhoofd bettend met den aromatischvochtigen zakdoek.

Met inspanning onderdrukte zij haar snikken.

- Ga maar aan je werk, ik ga even in den tuin.

- Jawel, mevrouw, u mot maar es in de lucht, u ziet zoo wit as ik weet nie wat.

Zij stond op, zichzelve moed insprekend:

- Ik wil, ik moet!

Zij wankelde de trap af, zich angstig vasthoudend aan de leuning.

In het tuintje ging ze in het priëeltje zitten.

't Was in Maart, een der traditioneele negen zomersche dagen. De hemel was zachtblauw met wat witte veeren en vegen, heel hoog drijvend over de bruine, wazige landen. De seringenstruikjes begonnen uit te loopen en een ros goudwaas lag over de boomen, vol zwellende knoppen. De lang ontbeerde zon maakte alles nieuw en mooi. Op het nog naakte kamperfoeliegestrengel zat een merel te fluiten.

Het contrast verscherpte haar smart: dat frisch herleven bespotte haar doode jeugd. De schelle voorjaarszon, waarvan de warmte werd getemperd door koele vlaagjes oostewind, deed haar brandende oogen pijn. Maar zij had geen moed om weer op te staan; zij bleef maar zitten waar zij zat, de oogen beschaduwend met de hand, stil weenend groote tranen, die neerdruppelden op haar grijze morgenjapon.

- Ben je hier, Line? wat scheelt er aan? vroeg opeens naast haar de vriendelijke stem van Ernst.

Zij had hem niet hooren naderen.

- Ik heb hoofdpijn, zei ze, en het conventioneele jokkentje was geen leugen: zij had hoofdpijn gekregen, erg.

- Zoo opeens? Wat zie je bleek, vrouwtje, en waterlanders ook? Dat ben ik niet van je gewend.

Haar tranen vloeiden gemakkelijker bij den hartelijken klank van zijn woorden.

Zij trok hem dichterbij, sloeg de armen om zijn schouders, drukte het hoofd aan zijn borst.

Verlegen, onbeholpen, zooals mannen zijn bij vrouwentranen, keek hij op haar neer met zijn trouwhartige lichtgrijze oogen.

- Och! Ernst... snikte zij, blijf bij mij... laat me niet alleen.

En zij klemde zich aan hem vast, zij drukte haar droge,

heete lippen op zijn wang, hem dwingend om naast haar te zitten op de bank.

- Toe, wees een beetje lief tegen me... ik heb zoo'n hoofdpijn!

Hij lei zijn koele blanke hand op haar voorhoofd, kuste zacht haar weenende oogen en, in een opwelling van warme liefde, sloeg hij den arm om haar leest en kuste haar mond.

- O je bent toch zoo goed! zuchtte ze dankbaar, je bent toch mijn lieve trouwe man!

- Nu verstandig zijn, vrouwtje, en wat gaan liggen, antwoordde Ernst op de ontboezeming, waarvan hij eigenlijk niets begreep, ik moet weg, 't is hoog tijd, hoor.

- Kom je vandaag tehuis koffiedrinken?

- Als ik kan.

- Toe, beloof het mij vast.

Zij keek hem aan met smeekende oogen, nog vochtig glanzend. Zij drukte zijn hand tusschen haar beide koortsige handen. Hij lachte, gevleid omdat zij zoo naar hem verlangde.

- Nu ja, ik beloof het je.

Hij keek op zijn horloge, gaf haar nog een vluchtigen kus en was weg in een wip, door de tuindeur.

Zij kreeg berouw over haar treuren om dien andere. Ernst was toch zulk een trouwe vriend.

Zij ging naar binnen en deed haar huishoudelijke plichtjes, alsof er niets was gebeurd.

Onderwijl dacht zij: Zou ik hem alles zeggen? zou hij mij begrijpen? Zij nam de courant waarin de doodstijding stond en borg hem in een laadje van haar schrijftafel.

Aan het koffiedrinken vond zij geen gelegenheid tot een vertrouwelijk gesprek, maar het gaf haar geschokt gestel wat rust, haar man tegenover haar te zien zitten.

Toen hij, na een haastig maal, weer naar zijn kantoor ging, overviel haar weer een angstig gevoel van verlatenheid.

Zij volgde zijn raad en strekte zich uit op de ouderwetsche canapee in de huiskamer en deed haar best om wat te slapen. Het bloed suisde in haar ooren en hamerde in haar hoofd. Zij lag met de oogen dicht, zacht kreunend van pijn, passief overgegeven aan de smart, die geleden moest worden.

Zij was blij toen Ernst tehuiskwam. Hij ging naast haar zitten, bezorgd, geduldig - en een weldadig gevoel van veiligheid

doorstroomde haar en liet de tranen weer vloeien langs haar gezicht, dat ze aan zijn trouwe borst liet rusten.

- Wil je 't mij niet zeggen, vrouwtje? Waarom heb je toch zoo'n verdriet?

Toen biechtte ze alles, eerlijk, zonder tobben over zijn al of niet begrijpen.

- Ben je nu boos? vroeg ze, toen ze uitgesproken had, deemoedig als een kind dat om vergeving vleit.

Hij sloot haar innig in zijn armen en zei:

- Ik heb altijd zielsveel van je gehouden, ik heb altijd gewacht op iets dat nog moest komen. Die erinnering stond nog tusschen jou en mij. Nu is hij dood... Line, zie hoe de lentezon schijnt daarbuiten! Willen wij samen ons best doen om de spoken te verjagen? Zijn we niet nog jong en krachtig genoeg om een nieuw leven te beginnen? Zeg, Line, kan ons huwelijk niet een w a a r huwelijk worden?

Zij sloeg de armen om zijn hals; zij kon alleen antwoorden met tranen en kussen.

't Was geen verzoening; zij waren nooit boos op elkaar geweest.

Maar nu eerst voelde zij zich gelukkig in zijn beschermende armen.

Nu eerst hadden ze elkaar gevonden. Het nieuwe leven lag vóor hen, beloftevol.

III. Wachten.

- Als ik je weerzie, moet je in 't wit zijn, hoor! dat staat je zoo mooi.

Die woorden klonken Daisy nog in de ooren, - de laatste die zij van zijn lippen had gehoord, de laatste die verstaanbaar hadden geklonken, niet versmoord door de heeschheid der heftige emotie, door de onderdrukte snikken der afscheidssmart.

Hij was ver weg en voor langen, langen tijd.

Over drie jaar zou hij haar komen halen, als 't kon, eerder, maar daarop moest zij maar niet rekenen.

Zij was nog zóo jong, elk jaar scheen haar een eeuwigheid.

Ondanks zijn eigen leed, had hij de kracht gevonden om haar moed in te spreken. Zij had beloofd zich goed te houden, niet te treuren, bezig en opgeruimd te zijn. Dan zou de tijd wel omgaan eer zij 't wist.

Zoolang zij nog zijn stem had gehoord, zijn hand gevoeld, zijn oogen gezien, had zij zich opgewonden en haar kracht overschat. Maar toen hij weg was, waarlijk weg, met elken polsslag verder van haar, toen voelde ze eerst haar verlatenheid.

De eerste dagen lag ze op een canapee te schreien, zich overgevend aan de opgekropte scheidenspijn.

Toen kwam ze weer in de huiskamer en nam haar gewone meisjesbezigheden weer op. Zij zag wat bleek, zij was wat stil en afgetrokken, maar anders gewoon, zacht en vriendelijk, als voorheen.

Zij was een teer blank meisje, ‘een fijn poppetje’, zei haar vader. Zonder ziekelijk te zijn, was ze altijd zwak van gestel en heel fijngevoelig geweest.

Zij was niet weekelijk opgevoed, niet ‘bedorven’. Ze was een kind van een groot gezin - noch de oudste noch de

jongste. Ze had minder praats dan de anderen en werd, omdat zij zoo stil en bescheiden was, nogal eens over het hoofd gezien. Nooit klaagde zij daarover, zij was er van jongs af aan gewend, op de voortreffelijkheden van haar zusters te worden gewezen. Johanna was zoo vlug en handig met de naald en tooverde japonnen en hoedjes met weinig geld en in korten tijd. Truida kon uitstekend bakken en braden, strijken en stijven, rekken en duimen. Haar hulp bij inmaak- en schoonmaaktijd was onmisbaar voor de huismoeder.

Daisy moest toch ook iets doen toen zij van school kwam. Moeder en de oudste zusters namen haar beurtelings in de leer. Zij deed gedwee haar best, maar zij bracht het niet ver in de respectieve specialiteiten van Truida en Johanna, die 't al gauw opgaven om ‘dat onhandig, onoplettend schaap’ te vormen tot model-huishoudster.

Om zich toch eenigszins nuttig te maken, nam ze het kopjeswasschen, het kousen mazen en het voorthelpen der jongere zusjes en broertjes met hun schoolwerk op zich.

Zij hield veel van lezen, vooral romans en verzen, zij mijmerde gaarne en wandelde liefst alleen.

Het verwonderde dus niemand dat Daisy zich wat afzonderde, toen Edmund naar Indië was.

Elken avond maakte ze een streepje op het almanakje, dat in haar werkmandje lag, met een zucht van verlichting, dat er weer een dag om was.

Dan, in de stilte van haar kamertje, ging ze op den rand van haar bed zitten, de glanzige zilverblonde haren los om het blank aandachtig kopje, om heel intens en innig aan hem te denken, in de hoop van hem te droomen.

Die hoop werd telkens teleurgesteld. Zij dacht te veel, te uitsluitend aan hem den heelen dag om hem in haar droomen te zien.

Zij had vier portretten van hem, die zij geen van allen gelijkend vond. Maar nu hij zoo ver weg was, stegen ze in waarde in haar oogen en kregen ze liefdeblikken, gefluisterde zoete woordjes en teedere kusjes, alsof ze geen starre doode photographieën waren, die de eigenaardige bekoring van den beminden man niet konden weergeven.

Zij zocht ook troost in brieven aan den afwezige. Zij schreef dagelijks haar stemming, zelfbespiegelend, als in een dagboek.

Twijfel of die eentonige serie gevoelsuitingen hem wel interesseeren zou op den duur kwam niet in haar op. Zij beoordeelde zijn liefde naar de hare, ondanks haar romans lezen nog te onervaren om het onderscheid tusschen mannen- en vrouwenliefde te kunnen begrijpen.

Haar ouders hadden eerst wat bezwaren tegen het engagement gehad. Hoe zou Daisy het aangrijpend Indisch klimaat verdragen?

Maar Daisy beweerde dat zij 't heerlijk zou vinden, dien blauwen zonnigen hemel, inplaats van dit grijze mistige klimaat, waar 't altijd zoo lang winter was.

Romans interesseerden haar niet meer, nu zij haar eigen roman had. Liefst las zij nu over Indië, om zich al zooveel mogelijk in het Beloofde Land van haar huwelijksleven te verplaatsen.

Maar toen het eerste jaar om was, voelde zij haar kracht van wachten uitgeput.

Zij vermagerde, zij werd gauw moe, zij kon haast niet eten, zij lag heele nachten wakker.

Als ze even insliep, werd zij plotseling wakker geschud door een heftigen zenuwschok, of zij droomde zóo zwaar en zóo bang dat ze 's morgens afgemat opstond en den dag lusteloos doorsleepte.

Zij werd schrikachtig en prikkelbaar en barstte bij de minste aanleiding in schreien uit.

Toen ze een poosje had voortgesukkeld, werd de dokter ontboden. Hij schreef haar staal voor en veel beweging in de open lucht.

De staalpillen kon zij niet verdragen; om veel te wandelen was zij te zwak.

- Kom, meisje, moed houden! niet zoo het kopje laten hangen! zei de dokter, met een goedig klopje op haar schouder.

Aan haar moeder vroeg hij of het kind een groot verdriet had.

- Ze vergaat als van heimwee, zei hij; komt haar aanstaande man haar gauw halen?

- Over twee jaar pas, jammerde de moeder, ja, ik ben er altijd tegen geweest, maar het kind was er niet van af te brengen. - Moet ik dan doodgaan! riep ze wanhopig als haar vader of ik probeerde het haar uit het hoofd te praten. Mijn man is zoo goedig, hij kan geen tranen zien. - We mogen

Daisy niet ongelukkig maken, hield hij vol, en ze is toch meerderjarig, als het bepaalde termijn om is: dan doet ze toch wat ze goed vindt. - Kom, zei ik wel, dan is ze dien jongen al lang vergeten. Maar hij zei: - Neen, vrouw, dan ken je haar niet ....

Talmend met het toeknoopen van zijn handschoenen, had de dokter staan luisteren, maar nu brak hij brusk het langdradig verhaal af.

- Ja, mevrouw, nu moet ik weg; de volgende week kom ik weer eens kijken, u moet Daisy maar wat opfleuren.

Toen het dokterskoetsje wegreed, ging de moeder het geval bespreken met Johanna en Truida.

- Och! mama, zei Truida bedaard, maak u toch niet zoo ongerust over Daisy. Hoe minder notitie er van genomen wordt, hoe beter, - wat zeg jij, Jo?

- Zeker, zei Johanna beslist, terwijl zij de naaimachine even snel en regelmatig voort liet snorren, alsof mama met een weerpraatje was binnengekomen, als geen mensch er op let, zal die aanstellerij haar wel gauw vervelen.

- Denk je dan dat het maar kuren zijn? vroeg de moeder met een zucht van verlichting, beurtelings Jo en Truida aankijkend, als altijd steunend op haar verstandige practische dochters.

Truida haalde even de schouders op met een spottend trekje om de mondhoeken. Johanna, al voortmakend, om toch geen minuut te verliezen, zei, met haar droge harde stem:

- Poseeren, mama, om zich interessant te maken. Wij zijn nooit ziek, waarom Daisy wel? - omdat ze zich niet weet bezig te houden, omdat ze al haar tijd zit te verknoeien met mal gemijmer en gedweep. Er zit geen greintje gezond verstand in dat kind. Hoe ze zoo sentimenteel komt begrijp ik niet, wij zijn toch geen van allen zoo.

- Goddank neen! zei Truida, 't zou er mooi uitzien!

- Ja maar, Daisy is geëngageerd, zie je, zei de moeder weifelend, en dat lange wachten.... als ze maar niet de tering krijgt.

- Kom, kom, zóo diep zal 't wel niet zitten, zei Truida, de tering, als een ouderwetsche romanheldin, neen, mama, dát is uit de mode.

- Ja, zei de moeder, ik ben zes jaar geëngageerd geweest,

maar ik wist mij te schikken naar de omstandigheden en, zie je, Daisy is zoo vreemd, ik kan nooit wijs uit haar worden.

- Nu, ik wel, zei Johanna, 't is een mal spook, voilà tout! En zij brak met een nijdigen knap den stijfgespannen draad af, terwijl de machine even zweeg.

Daisy kreeg, na dit onderhoud, een nog onaangenamer leven dan te voren. Met blikken en allusies gaf haar heele familie haar te kennen dat ze geen geloof sloeg aan haar ziek-zijn.

Daisy ging langzaam achteruit. De dokter schreef elke week een ander recept.

- Och! dokter, zei ze eens mistroostig, uw medicijnen geven niets. Ik verkwijn van verdriet.... Zou ik het noch uithouden al dien tijd? zou ik nog ooit... hem... weerzien?

Zij werd vuurrood en barstte in tranen uit. Zij was haast niet tot bedaren te brengen.

Elken keer wou zij den dokter iets vragen, maar een sterk gevoel van schaamte weerhield haar.

Eindelijk vatte zij moed. Met haar magen, koortsig, heet handje hield zij hem vast bij zijn mouw, toen hij opstond om heen te gaan en, hem smeekend aanziend met haar groote, treurige oogen, die telkens grooter schenen te worden in haar smal, klein, wit gezichtje, zei ze wat ze al zoo lang op het hart had.

- Dat moest je vader liever doen, zei hij eerst.

Hij bemoeide zich niet gaarne met zaken buiten zijn praktijk. Daisy had hem verzocht aan Edmund te schrijven om, coûte que coûte, over te komen; het leven van zijn lijdend bruidje hing er van af. Uit medelijden met het arme meisje, liet de dokter er zich toe overhalen.

Daisy begon wat op te leven, in een vleugje van beterschap.

- Zie je wel, zeiden de zusters tegen elkaar, als 't nu toch een ernstige ziekte was, zou ze immers niet zou gauw bijkomen.

- Bespottelijk dat ze Edmund laat overkomen, alsof zoo'n reis geen geld kostte!

- En alsof hij zoo ineens weg kon!

Een scherp rood blosje van opgewondenheid kleurde Daisy's ingevallen wangen, vroolijke vonkjes schitterden in haar groote oogen; de slopende zenuwkoorts gaf haar een verraderlijken schijn van nieuwe kracht en gezondheid. Haar moeder, die

toch eindelijk ongerust over het zieke meisje was geworden, geloofde nu weer aan beterschap.

Gehoorzaam slikte Daisy al de eieren, glaasjes kina-wijn en kopjes vleeschextract die haar waren voorgeschreven, hoewel haar alles tegenstond, en maakte, hoewel ze onderweg meende neer te zinken, haar dagelijksch wandelingetje met mama.

Edmunds brieven las ze telkens over, streelde ze als levende wezens met haar bijna doorschijnende vingertjes, kuste de liefkozende woordjes en den lieven intiemen naam waarmee hij onderteekende, ‘Eddy,’ zooals zij alleen hem mocht noemen.

Als Edmund nu toch zooveel eerder overkwam dan de afspraak luidde, moest hij maar meteen trouwen en Daisy meenemen, vond de vader. De moeder begon werk te maken van het uitzet, om het arme kind plezier te doen, maar zij vreesde heimelijk dat, als Daisy nu de reis naar Indië moest ondernemen, ze onderweg sterven zou.

De brief kwam; Daisy strekte er begeerig de handen naar uit en ging er mee naar haar kamertje. Zij sloot zich op met haar blijde ontroering, kuste het couvert en brak het open met bevende vingers.

- O, Goddank! Goddank! stamelde zij, eer zij met lezen begon. Goddank dat je nu eindelijk terugkomt, mijn Eddy, mijn lieveling! Ik kón niet meer.

Een half uur later zond de moeder een van de kinderen naar boven om Daisy te roepen. Die brief zou nu toch wel gelezen zijn.

Daisy gaf geen antwoord op het kloppen en roepen. Toen ging de moeder zelf.

De deur was van binnen gesloten en Daisy gaf geen teeken van leven.

Een van de jongens werd naar een slotenmaker gestuurd, het slot werd opengebroken. Daisy lag bewusteloos op den grond, met den brief naast haar.

't Was een heele opschudding, - geroep om vlugzout en azijn, - heen- en weergeloop van moeder, zusters en meiden. Johanna zond naar den dokter, Truida wreef Daisy's polsen en slapen, de moeder stond er jammerend bij, de kinderen verdrongen zich nieuwsgierig om de bewustelooze.

Johanna raapte den brief op, dien zij juist uitlas, toen de dokter kwam.

Edmund schreef, dat hij in de eerste zes maanden onmogelijk weg kon. De teleurstelling was voorzichtig gewikkeld in explicaties, verontschuldigingen, zelfbeklag en eeden van eeuwige liefde. Maar het feit bleef bestaan en de slag had Daisy verpletterd.

Na deze flauwte ging zij snel achteruit. Het opflikkerend levensvlammetje brandde al lager en lager. Zij begreep nu weldra zelve, dat er geen andere hoop meer voor haar was dan tijd te winnen.

Het verlangen naar Eddy hield haar nog zeven maanden in het leven. Zij wilde niet sterven eer zij hem had wedergezien.

Zij stierf terwijl hij op zijn terugreis was. Onder haar hoofdkussen lagen zijn laatste brieven; op het dek lagen zijn portretten, die ze, in den laatsten tijd, niet zonder weenen aan kon zien.

- Als ik je weerzie, moet je in 't wit zijn, hoor! Dat staat je zoo mooi! fluisterde zij. Toen kwam er een glans van verheerlijking over haar uitgeteerd gezichtje. Zij richtte zich op in haar kussens, wees naar omhoog met haar dun, wit handje, zei: - Daarboven ... Eddy ... in 't wit ...

Toen zonk ze achterover; zij was dood.

HÉLÈNE SWARTH.

De jeugd van Isaac da Costa. (1798-1823.)

II. Academie-Vrienden. (1816-1817.)

> Zij vroegen mij: ‘Hebt gij het zaad der vriendschap gezaaid?’
> Rabbi Juda Halevi.

In 't najaar van 1816 kwam da Costa te Leiden aan om er zijn studies te voltooien. Hij bracht recommandaties meê aan de professoren Kemper, Tydeman en Siegenbeek, maar in zichzelf bezat hij de beste recommandatie. Hij won de menschen door zijn eenvoud, door zijn ernst, door de frischheid van zijn verbeelding.[1)] Want zijn zielesmart was een geheim. Misschien kende Abraham Capadose de oorzaak van zijn leed, misschien had Bilderdijk zijn bekentenis vernomen, toch wist niemand hoe diep de wond bij hem zat: trots en schaamte hielden zijn klacht terug. Zijn vlagen van hartstochtelijk verdriet bewaarde hij voor de eenzaamheid, en wanneer die buien afdreven werd zijn geest des te levendiger. Da Costa was in de oogen van de Leidsche academiewereld als een zorgvuldig bewaarde medaille, die pas het daglicht ziet: scherp geprent, maar met een teeder waas van nieuwheid overtogen.

1) ‘Da Costa a encore une imagination fraîche et *jeune*.’ W. de Clercq naar zijn dagboek I 173 (30 Oct. 1820). Alzoo te lezen; niet fraîche et *facile*, gelijk door een drukfout in den tekst te lezen staat. Het is het jeugdige dat, bij de eerste kennismaking, in da Costa opvalt.

‘Welk een allerliefst, accuraat en toch modest examen in Romeinsch recht heeft da Costa hier onlangs afgelegd,’ schreef prof. Tydeman aan Bilderdijk.[1] Modest! dat is de hoogste lof door een professor te geven, wanneer hij voor een leerling vriendschap gevoelt.

Men zag in da Costa een toekomstige grootheid. Hij was reeds erkend als dichter. Zijn vertaling der *Perzen* van Aeschylus was in 1816 verschenen. Bilderdijk en David van Lennep hadden aan dat werk hun zegel gehecht en het was een fiere proef van zijn *gaven* voor den student, om bij zijn komst aan de hoogeschool mee te brengen.

De groote Borger, het licht der universiteit, recenseerde het werk van den jongen dichter in de Vaderlandsche Letteroefeningen:[2] ‘Bravo! dat is eens regt fiksch den Parnassus opgedraafd.’ En zoo gaat de recensie voort in poedelstijl met een kwispeling hier en een knauw daar, tot aan de vermaning van het slot om met de studie der ouden en der vaderlandsche dichters ‘de lectuur te verbinden van Lessing, Wieland, Schiller, Goethe en andere onzer Duitsche buurtjes.’

Lessing, Wieland, Schiller, Goethe, ‘zoowat Duitsch ligt goedje!’ Excusez du peu! Och, was er maar een man geweest, die den student Schiller's *Briefe über die ästhetische Erziehung des Menschen* in handen had gegeven, en die ze met hem eenvoudig en eerbiedig had kunnen lezen! In die brieven zou zich voor da Costa een gedachtenkring geopend hebben, geheel verschillend van Bilderdijks ideeënwereld, maar uit dezelfde zielsbehoefte voortgekomen: een schepping hier en een schepping daar, vijandig tegenover elkander, maar zusters. Ook Schiller had zich beklemd gevoeld tusschen een voorbijgegane wereldorde en een nieuwe samenleving, in wier onontwikkelde vormen zijn geest de vrijheid dacht te verliezen; en hij had zich uit de elementen van een fantastisch verleden, - uit de Grieksche oudheid, - een paradijs gesticht, waarin zijn ziel kon

1) 30 Dec. 1816. Briefw. II. 195.

2) Algemeene Vaderl. Letteroefeningen 1817, p. 149. Van hoeveel gewicht Borger zijn woorden achtte, blijkt uit het feit, dat hij in een recencie van v. Assen's *Hulde aan C.G. Heyne* (1817, p. 234) op deze kritiek terugkomt. Ook de bespreking van da Costa's *Natuurlijk verband tusschen Wijsbegeerte en Dichtkunst* (uitgekomen in de Mnemosyne) is door Borger in de Vaderl. Letteroef. geplaatst. 1819, p. 390.

ademen.[1] Een krachtig, heerlijk werk, klaar in de lucht gebouwd als het afschijnsel van een Grieksche tempel; een monument van de zelfbewuste onafhankelijkheid der menschelijke ziel zich verheffend boven den tijd; een ware wereld, omdat zij zich voor niet meer, - ten minste voor niet veel meer, - geeft dan wat zij is: een ideale wereld, niet van de werkelijkheid, maar van het geloof.[2]

Borger, die alles wist, had da Costa over Schiller kunnen spreken. Hij zou hem op het flinke woord aan den ingang der aesthetische brieven hebben kunnen wijzen: 'Man ist ebenso gut Zeitbürger, als man Staatsbürger ist,' - een woord, waarvan de dichter eerst na jaren van vernedering de beteekenis heeft begrepen. Hij had door het hofje van Teisterbant, in da Costa's gemoed opgericht, een frisscher adem kunnen laten spelen. Maar Borger, die alles gelezen had, was, gelijk Bilderdijk het noemde, een borger. Zijn ziel was nuchter gebleven. Met al zijn kennis en al zijn verstand - soms een grappig boerenverstand - was hij niet meer dan een superieur wachtmeester, er op uit om te zorgen, dat iedere gedachte in haar vakje bleef, en dat niemand zich schuldig maakte aan gebrek aan modestie.[3] Men ziet hem met zijn stok door de wereld der ideeën en der filosofen rondwandelen:[4] Kant krijgt een aanmoediging wegens zijn modestie,[5] maar Schelling wordt teruggeduwd: het is een immodest mensch.[6] Borger had geen boodschap voor da Costa. Geen Leidsch professor heeft da Costa's gedachtenvoorraad verrijkt.[7] Hij heeft college

1) Brief II en VI: Schillers's verhouding tot de wereld. In brief VI het Bilderdijkiaansche beeld van den polypus. In brief XXII het paradijs der kunsten, dat aan Bilderdijk's Adam in het Paradijs herinnert.
2) Brief XXII.
3) E.A. Borger. Disputatio de Mysticismo, p. 178, 179 over Schiller's Götter Griechenlands, p. 181 over Goethe's Wahrheit und Dichtung: quod quidem magno argumento est, non omnes poetas etiam philosophos esse.
4) E.A. Borger. L.1. p. 20 ratio quae tamquam Pallas Homerica manus ei (religionis sensui) injicere debet. Vgl. ook zijn beeld der vechtende jongens op p. 16.
5) Alg. Vaderl. Letteroefeningen, 1819 I p. 390.
6) E.A. Borger. De Mysticismo, p. 254: 'Omnino ingeniosus vir est Schellingius; judicii autem severitatem simul ac modestiam in co requirimus.'
7) In de jaren 1815-1820 sluit zich de geleerdenwereld voor den invloed der Duitsche ideeën. In 1820 verschijnt Borger's *de Mysticismo*, dat de romantische philosophie terugwijst, na 1815 geeft P. van Hemert de voortzetting op van zijn strijd ten behoeve van Kant's philosophie; vgl. de voortreffelijke studie over P. van Hemert van Dr. H. IJ. Groenewegen, p. 215-217. In welingelichte kringen vertelde men in 1822, dat mr. J.R. Thorbecke een professoraat ontgaan was, o.a. omdat hij in een brief gesproken had van den *goddelijken Schelling* (mr. J. de Bosch Kemper, Nederland na 1830, I*a* p. 25, spreekt het feit tegen). Thorbecke was misschien de eenige in dezen tijd, die diep gevoel voor de Duitsche letteren had, vgl. zijn brief aan Tieck, 27 Jan. 1822, over Kleist (Holtei. Briefe an Tieck, IV p. 99). Da Costa las zeer moeilijk Duitsch (D.C. aan W.v. Hogendorp, 13 Jan. 1819). Schiller en Goethe waren louter namen voor hem, hij leerde pas belang stellen in de Duitsche letterkunde door de lectuur van Müllner, *Die Schuld* en dergelijke ongerechtigheden der Schicksalstragödie-literatuur (Briefw. 1819).

gehouden, hij is aan huis ontvangen bij Kemper, Siegenbeek en Tydeman, - hij heeft hen aangehoord met zijn vriendelijke deftigheid; maar van hun wijsheid nam hij niets mede en voor hun persoon gevoelde hij niets.

Zij hebben nauwelijks voor hem bestaan, hij spotte zelfs niet met hun gebreken. En dit is een echte trek van da Costa: hij is in zijn oordeel wel scherp, maar hij is nooit persoonlijk en hij is niet geestig. Bilderdijk heeft op dit punt veel meer van Heine dan da Costa, - Bilderdijk met zijn arsenaal vol grappen tegen *Ziegen*beek, het vermofte duplicaat van den pooveren Witsen *Geis*beek, tegen de voorzitters van letterkundige maatschappijen, die geen der leden kunnen laten sterven, zonder hem in het graf nog eens om en weerom te roeren,[1] ja, tegen wien niet!

Da Costa daarentegen is de edelman, en zoo beweegt hij zich onder zijn kameraden aan de hoogeschool. Men proeft zijn vorstelijk karakter wanneer men hem tegenover zijn ouderen vriend Abraham Capadose stelt, dien hij aan de academie terugvond. Capadose was voorzeker een edele natuur; hij

1) O.a. Bilderdijk aan Wiselius, 25 Nov. 1816 (papieren van Jo. de Vries, U. Bibl. Amsterdam). Bilderdijk is een echt comisch vernuft. Wanneer hij een beschrijving van Meerman geeft, ontvalt hem onder het schrijven op eens het woord: 'hij was een recht comiek wezen.' Bilderdijk is hierin (evenals Heine) een volger van Sterne, den Sterne van Tristram Shandy. Zelfs in de ernstigste oogenblikken komt de satyricus en de satyr bij hem boven en lacht luid om obsceniteiten. Zijn leerlingen hebben dat willen vergoelijken (Da Costa over den *Koekeloer*, Bilderdijk p. 316). Au fond waren zij altijd ongerust (D.C. aan de Clercq, 2 Febr. 1836 over de voorlezing van den Koekeloer in de Hollandsche Maatschappij). Zelfs bij het doopmaal van da Costa) 20 Oct. 1822), moet W. de Clercq in zijn Partic. Aant. vermelden, dat bij Bilderdijk de kop van den Jupiter op den romp van den Satyrus is geplaatst, en dat hij 'zijn scherpe of piquante gezegden niet verbergen kan.'

was, - hij kon zijn, - veel menschelijker dan da Costa,[1] doch hij stond op een andere lijn.

Capadose was in dien academietijd een ‘animal disputax’,[2] der Geist der verneint. Hoe kon hij uitvaren tegen de Leidenaars;[3] met welk een verachting sprak hij over de professoren![4] Het huppelen van Tydeman, de opgeblazenheid van Kemper werden door hem belachelijk gemaakt en over het burgercanaille werd uit de hoogte de staf gebroken.[5] En disputeeren! - wanneer Da Costa, als leerling van Bilderdijk, de vaccine bestreed, wees zijn vriend hem scherp terecht.[6] Want Capadose, die in de medicijnen studeerde, had toen een pantheïstische levensbeschouwing; de natuur, van de steenen af tot de hoogst ontwikkelde organismen toe, was voor hem een alleven, en hij zag geen ontheiliging in de vermenging van de koestof met het menschelijk lichaam, zooals later. Eerder schiep hij genoegen in het aanschouwen hoe alle krachten der natuur elkander doordringen, en hoe een wezenlijke eenheid aan alle levensverrichtingen ten grondslag ligt. Hij was een dweper, tegelijk materialist en mysticus, in den trant der Duitsche natuurfilosofen wier spoor hij volgde[7]

Hij hield van het geheimzinnige en grillige en verdorvene in de natuur[8], en hij nam gaarne den toon aan van een ingewijde in haar mysteries. Zijn aard was een vreemde vereeniging van weelderig zinnelijke verbeelding en scherp berekenend verstand. Hij had behoefte aan liefde en kon zich terugtrekken in stuggen trots, hij verachtte gauw en naderde dan weer de

1) Bilderdijk aan W. de Clercq, 12 Maart 1823, ‘de zachte Capadoce, minder gemaakt tot uitgeven dan ontfangen.’ W. de Clercq, Part. Aant. ‘Men kan met Capadoce beter spreken dan met da Costa.’
2) Capadose aan D.v. Hogendorp, 15 Jan. 1822.
3) Da Costa aan W.v. Hogendorp, 25 Oct. 1819: ‘Capadose's oude veete tegen de Leidenaars.’
4) Capadose aan D. van Hogendorp, 7 Juni 1823, 10 Oct. 1823.
5) W. de Clercq, Part. Aant. 1824.
6) W.v. Hogendorp aan da Costa, 26 April 1838.
7) A. Capadose. Dissertatio physiologica-pathologica de foetu intra foetum, verdedigd 24 Juni 1818. p. 15: ‘essentialem vel causalem differentiam, quae viva et mortua intercedat, nullam esse mox sentiemus.’ p. 18: ‘A plantis ad animalia et sic ad homines transeuntibus magis magisque nobis conspicua evadit constans et perpetua relatio inter structurae compositionem et vitae actionem.’ Daarbij worden aangehaald ‘scripta celeberrimorum Germanorum.’
8) Hoe C's tijdgenooten over deze prevers-mystieke stemming oordeelden blijkt uit de critiek van Capadose's dissertatie in de Vaderl. Letteroefeningen verschenen 1820. I p. 334. Men noemt zijn theorie aldaar: ‘het schuim hetwelk zich boven een gistend vocht vertoont.’

menschen met een week hart. Hij was een epicurist[1] en een asceet. Een edelmoedige natuur, in den grond; maar onvolledig en meer lijdelijk dan handelend[2]. Dat is het onderscheid met da Costa. In da Costa is van vroeg af geen vroolijke lust tot handelen, doch wat er is, is echt. Men wil hem actief zien; hij is alleen *goed*, wanneer hij zijn persoon inzet; Capadose mist die volle persoonlijkheid. Gelijk Bilderdijk het uitdrukte: 'Da Costa is gemaakt om een Paulus te zijn: de zachte Capadose minder tot uitgeven dan ontfangen; de eerste moet opbruischen; de ander innig smelten.'[3]. Da Costa is een vorst, Capadose blijft naast hem een pretendent.

En met het gejaagde, het ongelijke, het 'soupçonneuse'[4] aan pretendenten eigen, zonder hoûvast aan menschen of dingen!

In zijn ongelukkige jeugd had alleen zijn trots hem opgehouden. Zijn geslacht, eenmaal aanzienlijk, deelde in het algemeene verval der Portugeesche natie, lichamelijk en moreel[5]. Zijn huis was geen tehuis voor hem geweest[6] en van zijn kindsheid af leed hij aan een benauwende ziekte. Hij zou te gronde zijn gegaan als hij niet het besef had gehad de eerste te wezen onder de zijnen. Daarom wilde hij het voorbeeld van zijn oom Dr. Imanuël Capadose volgen en een van die geneesheeren worden wier invloed zich over de geheele samenleving uitstrekte. Aäron Capadose was aan zijn neef Imanuël[7] voorgegaan, Imanuël werd op zijn beurt de voorganger van

1) W.v. Hogendorp aan da Costa 20 Mei 1819: 'zeg aan Capadose, dat ik mijn best zal doen om hem een recht Epicurischen middag te doen doorbrengen' en passim. Over vereeniging van logica en poëzie in C., da Costa aan W. de Clercq 4 Juli 1822.
2) Capadose aan da Costa 23 April 1833, en vooral Mey 1833.
3) Bilderdijk aan W. de Clercq 12 Maart 1823.
4) Capadose aan da Costa April (1832?) 'Gij weet ik heb een groote fout van soupçonneus te zijn.'
5) Da Costa aan W. van Hogendorp 12 Febr. 1822: 'De Portugeesche natie bevindt zich op dit moment in een hartverscheurenden staat van verval.... Actiehandel ruïneerde de capitalen en zedelijkheid van velen. De lichaamskrachten vervielen ontzettend ten gevolge van het voortdurend trouwen in een zeer beperkten kring' enz.
6) W. de Clercq Part. Anat. 21 Mey 1825.
7) I. Capadose, die in 1767 te Leiden promoveerde, heeft zijn dissertatie aan zijn oom Aäron Capadose opgedragen.

Abraham Capadose. Het zou een glorierijke reeks worden, getuige van Israëls nationale kracht.

Want Capadose's persoonlijke trots en persoonlijk verdriet smolten samen met zijn gevoel voor Israël. ‘Wees toch niet bedroefd, mama’, had hij eens als kind tot zijn moeder gezegd bij een huiselijk verdriet, ‘als ik groot ben, neem ik u mee naar Jeruzalem’[1]. De herinnering aan Jeruzalem volgde hem overal, doch vaag en uit de verte. Hij kon voor het open raam uren blijven mijmeren, wanneer een oud vrouwtje voorbijging en de psalmen neuriede; maar in de synagoge, als hij er kwam, spotte hij met het gejoel en de neusklanken der gemeente bij den eeredienst. Er was een groot deel van zwakheid in zijn streven.

Hoezeer kwam dit uit, zoo dikwijls als hij een nadere vereeniging zocht met da Costa, ‘den broeder uit denzelfden rotssteen gehouwen’! Zij waren nauw verbonden als door een elementaire kracht, niets wat in den eene omging kon voor den ander verborgen blijven. En toch als zij te zamen kwamen, gevoelden zij zich beiden minder dan zij waren, zelfs in wat zij het liefst hadden.

Een verhaal uit den studententijd teekent die vreemde betrekking[2].

Capadose en da Costa hadden eenmaal het voornemen opgevat om te midden der christelijke academiewereld voor zich zelf de eer van het Jood zijn op te houden. Zij zouden, ook zonder dat er sprake was van geloof, ter wille van hun nationaliteit, zich aan de strengste voorschriften der wet houden, en ze kwamen bijeen op hun kamers om te zamen den Bijbel te lezen.

Ja wel! reeds bij de eerste hoofdstukken van Genesis begon het spotten van Capadose. Wat beduidden die kinderachtige verzinsels voor een medicus wien de natuurfilosofie den sleutel in handen had gegeven tot de mysteries van het heelal! Die patriarchale wereld van Genesis, op zichzelf beschouwd en van dichtbij gezien, miste alle grootschheid. De edelmoedige poging

1) Capadose, Conversion p. 5.
2) Capadose, Conversion p. 5. Uit Capadose's voorstelling blijkt duidelijk dat deze poging om zich aan de wet te houden gedurende den studietijd in Leiden viel. Da Costa (Een en ander enz. p. 9) is hieromtrent zeer vaag in zijn opteekeningen.

liep uit op een teleurstelling. Beschaamd sloten zij het boek. Er werd niet meer over de voornemens gerept. Een rechtstreeks beslissend woord scheen Israël niet voor de beide Israëlieten te hebben. En de gezindheid van Capadose, met haar mengeling van tegenstrijdigheden, was geen steun voor da Costa.

Maar da Costa's omgang te Leiden bleef waarlijk niet beperkt tot een klein getal professoren en de oude betrekking met Capadose. Hij verkeerde in de beste kringen der academiewereld; allerlei namen van goeden klank ontmoeten wij onder de namen van zijn vrienden; meestal zijn zij van Haagsche families zooals Groeninx en Vosmaer, maar ook Amsterdammers als Biben en Rotterdammers als Hoynck van Papendrecht komen voor. Er werd veel feest gevierd; uitstapjes werden gemaakt naar den Haag en Rotterdam; de Leidsche schouwburg, waar een Hollandsche en een Fransche troep speelden, werd dikwijls bezocht; met de officieren van het garnizoen werd verbroedering gesloten; duels hadden plaats, kloppartijen met nachtwachts waren niet zeldzaam en zeker ging het soms luidruchtig genoeg toe aan de tafel bij Balie, waar de club zijn middagmaal hield en zijn heldenfeiten besprak of beraamde[1].

Ik stel me voor dat Costa, zonder zich aan de vroolijkheid te onttrekken, toch altijd op eenigen afstand bleef. Hij had onder die schaar van kennissen zich twee boezemvrienden verworven, Willem van Hogendorp en Nicolaas Carbasius, en tusschen deze ‘driemannen’ was een nauwer verbinding ontstaan, die het opgaan in het leven van den grooten vriendenclub uitsloot.

Willem van Hogendorp was de oudste zoon van Gijsbert Karel. Hij en zijn twee of drie jaren jongere broeder Dirk werden wegens hun zwakke gezondheid voor de studie bestemd,[2] terwijl de gedwongen rusttijd onder de regeering van Lodewijk Napoleon en het Fransche bestuur aan hun vader de gelegen-

1) Uit den studententijd van da Costa zijn alleen indirect berichten overgebleven in de brieven kort na da Costa's promotie met W. van Hogendorp gewisseld; de hierboven opgenoemden schijnen tot de intiemere vrienden te hebben behoord. Bij Hoynck van Papendrecht heeft da Costa eenigen tijd in Rotterdam gelogeerd. Voor de kloppartijen vgl. men de voorrede van Vosmaer's dissertatie 1821, p. XI. een voorval van October 1817; een tweegevecht wordt van Carbasius vermeld; de tafel bij Balie wordt genoemd in brief van Capadose aan D.v. Hogendorp 2 Sept. 1825.

2) G.K. van Hogendorp, Journal 1806-1813. 28 Mai 1808.

heid gaf zelf de opvoeding van zijn zoons in handen te nemen. ‘Ik geloof dat niets hun van zooveel nut is dan altijd met mij te zijn,’ zoo luidt een overdenking in Gijsbert Karel's dagboek van het jaar 1809.[1] ‘Ik ben het middelpunt van hun studies, van hun vermaken, van hun gansche bestaan. Zoo oefen ik dagelijks, ja ieder uur van den dag, een zedelijken invloed op hen uit. Zij zien mij alles verrichten en ik strek hun tot voorbeeld zoowel in belangrijke zaken als in kleinigheden. Wij begrijpen elkander dadelijk en ik heb honderd gelegenheden om hun mijn beschouwingen en leefregels meê te deelen.’

Willem van Hogendorp had andere herinneringen aan zijn jongensjaren dan men uit de woorden van zijn vader over den omgang met zijn kinderen zou opmaken. Het genoegen van het aanhooren van ‘beschouwingen en leefregels’ is dikwijls niet even groot als het pleizier om ze meê te deelen. Welk een goed vader Gijsbert Karel van Hogendorp in zijn eigen opinie (en zeker niet ten onrechte) ook moge geweest zijn, er lag een ouderwetsche stijfheid over het huis, en zij werd versterkt door het steile en ongezellige in het karakter der bewoners. Voor een vluggen, ziekelijk-gevoeligen jongen als Willem van Hogendorp, die met de uitstekende gaven van de familie ook een deel van den familietrots geërfd had, was het verblijf in huis drukkend en ontwikkelde een neiging tot eenzame melancolie.

Maar er zat geest in dien kleinen tengeren knaap, niet te onderdrukken door al het beplakken, bepappen en snijden, niet te verdooven door het regime van staalwater en kina, waaraan dr. Deymann, de huisdokter, hem onderwierp.[2] Hij toont het, de jonge man, de eerste maal dat hij in de historie van zijn land ‘een rol te spelen’ heeft.

In 1813 door de regeering aangewezen om deel uit te maken van het corps der Gardes d'honneur van den Keizer, weigerde hij op raad van zijn vader in dienst te treden. In de ‘Gedenkschriften’ van G.K.[3] staat een verslag van het onderhoud tusschen den weerspannigen Willem van Hogendorp en den

1) G.K. van Hogendorp, Journal 1806-1813. 11 Février 1809.
2) W. van Hogendorp aan Capadose, 2 July 1825.
3) Brieven en Gedenkschriften v.G.K. van Hogendorp, III 303.

Franschen prefect, die beproefde door dreigingen zijn stuggen zin te breken; het verslag is opgesteld door den achttienjarige en men krijgt den indruk van volkomen betrouw baarheid. Men hoort de antwoorden van den recalcitrant aan den prefect: ‘Mijnheer, ik doe niets zonder mijns Vaders toestemming.’ ‘Mijnheer, ik doe niets goedschiks.’ Het is ‘neen’ en altijd ‘neen’. Dan verklaart de prefect: ‘Als gij op den 29sten Mei niet gereed en uitgerust zijt, wordt gij als deserteur gestraft.’ ‘Is er nog iets meer?’ vraagt de jonge man koel. ‘Neen,’ zeide de prefect en *exit* Willem van Hogendorp.

Den 15den Juni 's morgens vroeg werd de garde d'honneur réfractaire uit het ouderlijk huis gevoerd en door twee gendarmes als gevangene naar Metz gebracht. Alsof hij zich bang liet maken. Liever tienmaal doodgeschoten dan eens den eed aan de vreemde overheersching gedaan.

Het avontuur, met zijn leed en zijn opwinding, had een gunstigen invloed op Willem van Hogendorps gezondheid. Want de gevangenschap duurde niet lang en was veeleer een verandering van omgeving. Daarop volgden de academiejaren waarin hij door den omgang met zijn vrienden en het opnemen van nieuwe gedachten voor het eerst eenig genot van het leven ging smaken.[1)] Het verkeer met da Costa gaf toon en gloed aan zijn denkbeelden, hij verwarmde zich aan de verbeelding van zijn vriend. Een kleine, uiterlijk koele man, Willem van Hogendorp, met hoffelijke manieren,[2)] uit de hoogte en met voorname onverschilligheid in het bijzijn van vreemden, maar met een bewegelijken geest, nieuwsgierig naar alle verschijnselen van het leven en vlug in het ordenen en uitdrukken zijner gedachten; menschen en stelsels ontdekkend en beproevend en naar hun waarde beoordeelend; een staatsman op de wijze van zijn grooten vader, moderner misschien en lichter in de behandeling der omstandigheden, doch met datzelfde onrustige hart; in den grond van zijn. ziel kwijnend van zelfgevoel en eerzucht en van een nooit te bevredigen verlangen naar actie.

1) Het vervolg van het verhaal dat in de ‘Gedenkschriften’ abrupt eindigt, komt voor in de brieven van W. van Hogendorp aan da Costa, 14 April 1836, en van denzelfde aan Capadose, 2 Julij 1825; daaruit zijn de uitdrukkingen in den tekst genomen.
2) W. de Clercq, Part. Aant. Julij 1822.

Nicolaas Carbasius, de derde van het driemanschap, was de zoon van een Raadsheer in den Haag en opgeleid aan het Haagsch gymnasium. Dan had hij allerlei hindernissen in zijn studie ondervonden. Nauwlijks was hij aan de academie gekomen of hij werd in 1813 als militieplichtige opgeroepen voor het keizerlijke leger. Later, in 1815, nam hij als vrijwilliger dienst om den vaderlandschen grond tegen den inval van Napoleon te verdedigen. Hij heeft toen veel geëxerceerd, maar niet gevochten. Een stil jongman,[1] gedrukt als door een onheil dat uit de verte dreigde. Bilderdijk roemde zijn verstand, zijn oordeel en zijn genie[2] en hij had zeker vele gaven, maar hij hield zich liefst op den achtergrond; alleen wannecr men het hem lastig maakte, wist hij van zich af te spreken en af te slaan. Zoo kon hij geen spot verdragen over de vrijwillige schutterij van 1815, doch hier had hij de heele wereld tegen zich, want als hij dat hoofdstuk aanraakte, kon niemand zich van lachen onthouden.[3]

Van het driemanschap was Carbasius dat allernoodzakelijkste bestanddeel: de toehoorder.

Konden wij ook maar de gesprekken der ‘driemannen’ bijwonen! Doch van al die gedachtenvlucht is geen herinnering overgebleven dan de ééne bijnaam van ‘kringenfilosoof’,[4] door zijn vrienden aan Isaäc da Costa gegeven.

Maar is dat ééne woord niet voldoende om voor ons dat verleden weer op te roepen? Wij zien de vrienden bijeen en da Costa leidt hen door zijn bezieling binnen in die hoogere sferen waarheen de poëzie hem den weg gewezen had. Hij gelooft, de jonge dichter, aan die hoogere werelden die, boven het aardsche onwezen, in al nauwer sluitende cirkels opvoeren tot de bron van alle zijn, tot de Eenige Waarheid. Voor hem bestaan ze, die kringen, waarin de aardsche tweestrijd tusschen geluk en leed, tusschen goed en kwaad, tusschen ziel en lichaam langzamerhand wordt gelouterd, totdat de strijd in de eenheid

1) W. de Clercq, Part. Aant. 1822.
2) Bilderdijk aan Valckenaer, 8 Juni 1817 (hs. U. Bibl. Leiden).
3) Voorrede van zijn dissertatie (5 Febr. 1819): ‘res quae mihi quidem adhue cordi, verum a plerisque ita oblivioni sunt datae, ut si militia voluntaria forte in sermonem incidat vix risus teneatur.’
4) De uitdrukking komt o.a. voor in brief v.W. van Hogendorp aan da Costa, 9 April 1819.

van God opgaande verdwijnt. Hij weet het licht dier hoogere schepping, waarvan de poëzie een openbaring is, op het verdriet en de onrust dezer ‘dwarrelende wereld’ te doen schijnen, zoodat de verwarring zich oplost in een heimwee naar vrede uit den hooge. Hij spreekt over Swedenborg's leer, - maar neen, trotsch op de schatten van kennis, door Israël uit de verborgenheid der eeuwen gered en bewaard, spreekt hij over de mystische wijsheid der Kabbala, die tegenover de wereld van den schijn en der schepping de wereld stelt der bezieling en der uitvloeiing. Hij noemt de tien lichtkringen door wier ruimten heen, volgens de leer der ingewijden, de Schepper, als langs een trap van menigvuldige gestalten, het aanzijn heeft gegeven aan de tegenwoordige wereld der zinnelijke verschijnselen.[1)] En door zijn poëtisch inzicht aan de oude wijsheid te huwen bezit hij de gaaf om het vreemde vreemder te maken, maar tevens daaraan een inhoud te geven, die de verbeelding meesleept en overtuigt.

Onder Teisterbant's banier.
(1817-1818.)

De vergadering der eersten kwam bijeen;
Op hem viel hun keus:
Hij werd tot vorst aangewezen van hun raad;
Toen werd de goddelijke wet uitgesproken
In de taal van dien man.
Rabbi Salomo ben Ruben.

Bilderdijk was eenzaam in Amsterdam. Zijn hart trok naar den leerling in Leiden en van Leiden uit namen de gedachten van den leerling telkens haar weg tot de verlatenheid van den grooten dichter. De oude man kon zijn leed en zijn vernedering

1) Voor de beginselen van de leer der Kabbala, zooals zij bij de Joden op den overgang der 18e/19e eeuw bekend was, en over de tegenstelling van den Olam Inzire (wereld der Schepping) en den Olam Aziloth (wereld der uitvloeiing) zie men de autobiographie van Salomon Maimon ('t eerst gepubliceerd in Moritz' Magazin zur Erfahrungsseelenkunde, IX, 1 p. 36-40).

niet verkroppen. Hij gevoelde zich als een ridder van Heusdensch bloed dien een vreemde wereld in den ban gedaan had, gereed om, alleen, zijn veete tegen die wereld uittevechten[1]. Was hij maar in 't bezit geweest van duizend gulden, om vrij van schuld uit Amsterdam te kunnen vertrekken! was hij maar niet afhankelijk geweest van het koninklijk jaargeld, den brok van 1800 gulden hem door zijn vorst toegediend als loon voor onschatbare diensten Oranje en het vaderland bewezen!

Afhankelijkheid! het woord grijnsde hem van alle kanten toe; afhankelijk van de opinie der menschen, afhankelijk van vrienden en vijanden, afhankelijk van zijn gestel en van zijn ouderdom. O, mocht hij zijn arm eens in volle lengte uitstrekken en het nietige geslacht zijn gansch vermogen doen gewaar worden! Doch hij was versuft, vernietigd. Versuft! ja, wanneer hij de taak die hij nog volvoeren kon vergeleek bij zijn taak zooals hij zelf haar opvatte; maar wie van zijn tijdgenooten waagde het zich met den ontdanen grijsaard te meten?

Bilderdijk wou van Amsterdam weg. Wel raadde men hem aan daar een cursus van voorlezingen over taalkunde of geschiedenis te houden; maar was het voor hem doenlijk om professor in 't klein te spelen voor een afwisselend gehoor van verstrooide dilettanten, nu hem de toegang tot een heusch professoraat door een intrigue was afgesneden? Neen, hij zou naar Leiden gaan, in November van 1816 reeds; hij zou zijnen da Costa op den voet naar Leiden volgen; hij zou er de jongelingschap om zich vereenigen en tot hen spreken als een balling uit een voorbijgeganen tijd; hij zou wezen als een dier leeraars van de middeneeuwen, orakels van encyclopedische wijsheid, uit de gehoorzaal naar huis begeleid door een stoet weetgierige bewonderaars en hij zou den waarheid- en karakterbedervenden stroom der eeuw keeren, hij alleen, een universiteit in de universiteit.

November echter zag Bilderdijk nog in Amsterdam. Hij verteerde er als ‘een rookende turf’. Allerlei plannen walmden er voor zijn geest. Het is alsof de samengepakte energie van de zes of zeven komende jaren, - de laatste jaren van Bilderdijks volle kracht, - den ouden held perste. Hij moest in

1) ‘Het Heusdensche bloed’ en ‘de privative oorlog’ enz. Briefw. Tydeman II 152, 183.

't strijdperk. Hij wilde op eigen hand een weekblad uitgeven[1], zonder medewerkers; Bilderdijk zou iedere week, onvermengd en gaaf, onder de oogen van de Nederlandsche lezers komen. ‘Hoe kunt ge u verbinden wekelijks een vel druks gereed te hebben?’ vroegen bezorgde menschen. Alsof hij niet het vermogen bezat, en het bezit van dat vermogen zou bewijzen in de eerstvolgende jaren, om ondanks het ziekbed den inhoud te schrijven niet alleen van een weekblad, maar van een maandschrift bovendien, zonder van eenige jaarlijksche muzenalmanakken vol verzen te gewagen, want dit laatste verstaat zich bij Bilderdijk vanzelf. En steeds bleef het verlangen in zijn hart bestaan om te Leiden een leeraar der ‘ontluikende jeugd’ te wezen[2]; hij gevoelde dat de nieuwe geest, in de jeugd werkzaam, hem te gemoet kwam; de rookende turf zou te Leiden weder opvlammen. Hij uitte zijn verlangen op zijn wijze door zijn: ‘Wat zou ik er doen!’ ‘Ik kan niets meer,’ of door een aarzelend: ‘Misschien!’ totdat het gevoel hem te machtig werd en een onzichtbare hand hem dwong ‘het helsche broeinest van verraad en Mammonsdienst’ te ontvluchten. ‘Wilt gij naar een huis voor mij omzien?’ schreef hij aan prof. Tydeman, ‘ik kan ƒ 150 verwonen; ten uiterste ƒ 200.’

Hoe meer Mei nadert, hoe dringender de bede wordt: ‘Een huis! een huis! al ware 't de ton van Diogenes!’ en met Mei 1817 is hij te Leiden en woont hij op de Hooigracht, hoewel niet veel beter behuisd dan eertijds Diogenes.

Maar wat doet het er toe onder welke miseries de verhuizing plaats greep: Bilderdijk is in Leiden en da Costa stelt hem zijn vrienden voor!

Met Carbasius was de oude man aanstonds ingenomen; tusschen Capadose en den medicus die de ziekte der geleerden gedicht had, schijnt de kennismaking echter niet glad geloopen te hebben[3], en ook Willem van Hogendorp was in het eerste begin misschien wat gereserveerd.

1) Briefw. Tydeman II 194.
2) Bilderdijk aan da Costa 1 Febr. 1817: ‘Ik geloof, ja, dat in de ontluikende jeugd een nieuwe geest werkt,’ enz.
3) Ik maak dit op behalve uit andere gegevens, als den strijd over de vaccine enz., uit de woorden van Capadose bij de steenplaatsing in 1867 gesproken, waar hij vertelt dat een voorval van December 1817 hem eerst nader tot Bilderdijk bracht, terwijl hij toch reeds sinds September of October 1817 onder zijn toehoorders was.

De waarheid is, dat Bilderdijks conversatie niet dadelijk aantrok. Er was een schors door te bijten van gemengde pruttelarij en grootheidzucht voordat men tot Bilderdijks ziel doordrong, - zoo zij spreken wou. Want de man en zijn ziel konden stijf zwijgen als hun dat behaagde. Zoo gebeurt het wel, wanneer men tegenwoordig Bilderdijks brieven opneemt, dat men ze, boos op hun grootsprakige alledaagschheid, uit de hand zou willen leggen. Maar dan eensklaps breekt een glimp door, die de lijn van zijn echte physionomie vertoont; men ziet, men luistert; men hoort woorden van zoo diepen vollen klank dat de taal van ieder ander daarbij benepen schijnt, en onder den gloed dier woorden wekt zelfs het kleingeestige geen tegenzin meer, omdat men het gaat beschouwen als een deel van een persoonlijkheid, grotesk en natuurlijk en grootsch in haar uitingen, maar als individualiteit één.

Wij kunnen ons den toon van Bilderdijks gesprekken met zijn nieuwe vrienden voorstellen.

Hij begon natuurlijk met over zijn huis te klagen. Zijn vrouw had er nauwlijks haar voet in gezet of zij was tengevolge der vochtigheid aan 't sukkelen geraakt, en hijzelf zou er zeker bezwijken, want de rioolstank aan die lage zijde van de Hooigracht was onverdragelijk. Daarenboven was het misschien het eenige huis in geheel Leiden dat volstrekt onbewoonbaar was; er was nergens een stookplaats, zelfs niet in het hokje dat voor keuken dienst moest doen; het had daarom ook jaren leêg gestaan, maar de man, die het voor hem gehuurd had (prof. Tydeman), lette niet op zulke kleinigheden![1)].

Zoo was zijn welkom in Leiden geweest. De stad, vergeleken bij vroeger, beviel hem niet meer. Toen alles wat weven en spinnen kon nog aan zijn getouw en wiel zat, ging het er oneindig deftiger toe. Maar al die lieden waren thans in beweging op straat. Zelfs op die verlaten Hooigracht werd het er woelig door.

‘Men hoort niets dan klompen’, vervolge de grijsaard, ‘alles bedelt of schelt onophoudelijk aan ieder huis om zwavelstokken te verkoopen, terwijl de kinderen op de stoepen liggen te bulken. Het einde van deze geheele maatschappij is nabij. Iedere nieuwe ontdekking brengt ons een stap nader tot de

1) Bilderdijk aan Wiselius 25 Sept. en 31 Oct. 1817.

voleinding der dingen. Heden of morgen, ge zult het zien, vindt men de kunst terug om goud te maken en ook dit steunpunt van menschelijke trotsheid en macht, het geld, wordt vernietigd. Ja, men spot tegenwoordig in zijn waanwijsheid met de wetenschappen der middeleeuwen, zooals de alchymie en de astrologie; maar het komt omdat men er buiten staat en van buiten af daar over wil oordeelen. Alleen wie de beginsels kent waarvan die wetenschappen uitgaan, heeft het inzicht dat zij een zuiver aaneengesloten geheel vormen. Het zoogenaamd Newtonianismus ontgoochelt de natuur, het wil al het bestaande tot physica herleiden en het begrijpt niet, dat ook het geringste eerst door een samenloop van “metaphysique redenen” zijn karakter krijgt. Het houdt zich aan den schijn. Wat bazelt die natuurverklaring over de planeten en haar wachters. Alsof onze maan, de maan die wij kunnen waarnemen, niet slechts een schijnmaan zij. Het is immers het paradijs, na de de schuld door onze voorouders bedreven van den berg der aarde afgeslingerd, en daarboven zijn eigen loopbaan vervolgend in een revolutie wier afloop nog niet is bereikt’[1].

Op het oogenblik dat Bilderdijk zijn toehoorders op zijn tocht door de sferen wilde meenemen, kwam misschien de kleine Lodewijk, zijn zesjarig zoontje, het onderhoud storen. De dichter trok het kind naar zich toe en legde het de hand op het hoofd. ‘Hij mist het merk van ons geslacht’, zeide hij tot zijn studenten, ‘zijn oor is regelmatig gevormd, terwijl het mijne defect is en den lepel mist. Het is het bewijs van mijn oostersche afstamming en mijn verwantschap met de Byzantijnsche keizers[2]. Hoe zal iemand historisch gevoel bezitten’, ging hij voort, terwijl hij de rimpels van zijn voorhoofd samenpakte boven het machtig gewelf van zijn wenkbrauwen, ‘wanneer de herinneringen van zijn geslacht niet verder reiken dan ten hoogste tot zijn grootvader!’ Zal een suikerbakker ons te midden der kruistochten kunnen verplaatsen? Men moet door

1) Uit gesprekken door Bilderdijk met da Costa gehouden en brieven aan Valckenaer.
2) Part. Aant. van W. de Clercq 1822 9. 23. In een opteekening over een gesprek van M.C. van Hall wordt gemeld dat Bilderdijk den beeldhouwer Gabriel bij het maken van zijn buste vooral recommandeerde den vorm zijner ooren juist weer te geven. Part. Aant. v.W. de Clercq 3 April 1821.

zijn familie-overleveringen met de geschiedenis dier tijden vertrouwd zijn, wil men daar met gezag over spreken[1]. Ik leef niet met mijn gedachte in deze eeuw; ik ben een man van de 11e of 12e eeuw[2]. Gelukkig, wie zich een ideaal kan scheppen. De dichter verheft zich boven den tijd, hij stoot het nietige gewrocht van het tegenwoordig moment met den voet van zich af, en terwijl hij het verleden beheerscht, spelt hij reeds de toekomst[3]. Hij ziet de levenskrachten worstelen, dringen, streven, en hij hoort het leven, in zijn pijnlijken en ontzetlijken arbeid[4], steunen om de hoogten te bereiken; want niet als een effen weg vertoont zich voor zijn blik het pad der historie, waarlangs de menschheid aan de hand van den vooruitgang bedaard en zeker kan voortsukkelen, maar het leven is voor hem een opeenvolging van rijzen en dalen, van vernieuwen en van verdelgen.

En de oogen van den ouden man bedwongen door hun fellen glans den geest van zijn hoorders.

Bilderdijk, die niet onderwijzen kon, was geroepen om een meester te wezen. Zijn persoonlijkheid bezat, nevens haar energie van veelzijdig weten en gevoelen, het geheimzinnige, het onvoltooide, het groteske, dat de verbeelding inneemt en dat de gemoederen aantrekt zonder ze ooit geheel te kunnen bevredigen; zij wist te prikkelen, te verwarren en weder te verzoenen; zij kwam te gemoet en onttrok zich en eischte dat men haar te gemoet kwam; nu koel en deftig, dan overvloeiend en uitstortend, hield zij steeds in spanning; grillig als een orakel,

1) Bilderdijk. Geschiedenis des Vaderlands III 135 vv. o.a. ‘Ik bekommer mij weinig over 't oordeel van schrijvers omtrent personen, oude familiën weten meer en beter hoe de tijdgenooten dier personen daarover gevoelden.’ Bilderdijk noemde Wiselius' Don Carlos mislukt omdat W. zich geen voorstelling van den tijd uit zijn familiepapieren maken kon. Bilderdijk herinnerde zich, op dat oogenblik, niet dat Wiselius' stamboom evenals zijn eigene en van zooveel meer voorname en minder voorname burgerlieden tot diep in de duisternis der middeneeuwen reikte. Overal ridders! Maar Bilderdijks verbeelding is verweg de meest komisch-grootsche.

2) Bilderdijk aan Valckenaer 21 May 1809 (hs. U.B. Leiden):
‘Wat de overige provinciën betreft [buiten Holland], ik ben die altijd evenzoo vijandig geweest, als voor 7 eeuwen, toen men met allen in onafgebroken nationalen oorlog was; want ik leef en heb altijd geleefd in de 10e, 11e en 12e eeuw en kan daar niet uit.’

3) Briefw. Tydeman II 158.

4) Ondergang der eerste wareld. Voorrede.

boeide zij als een orakel; het was een magische persoonlijkheid[1]. En als iedere persoonlijkheid die een tooverkring om zich heen trekt gaf zij een probleem op aan de menschen, die met haar in aanraking kwamen en verlangde tegelijkertijd een zekere onderwerping van den geest. Bilderdijk was een opvoeder evenals Socrates en een meester, niet omdat hij een leer kwam verkondigen, maar omdat hij zijn toehoorders dwong tot nadenken, en tot nadenken binnen zekere lijnen. Hij deed hun geweld aan ook door zijn dwaasheid, vooral door zijn dwaasheid - een Socratische dwaasheid. 'Altoos een kind!' zeide Valckenaer van zijn vriend[2], maar Lodewijk Napoleon karakteriseerde juister toen hij den dichter aansprak: 'Mijnheer Bilderdijk, men zegt dat de dichters altijd een weinig, een weinig dwaas zijn.'[3]. Wanneer het verhevene zich aan de menschen wil meedeelen dan hult het zich, om den weg tot hun harten te vinden, in een vorm van dwaasheid. De leerlingen van Socrates hebben soms misschien om hun meester gelachen, zonder hem daarom minder lief te hebben, en Socrates heeft zeker dikwijls meer gezegd dan hij verantwoorden kon. Zoowel in die dwaasheden als in die dwaasheid is Bilderdijk Socratisch, dat is: een leeraar van wijsheid.

En nu eerst, op zijn zestigste jaar, kwamen hem zijn discipelen[4], zijn woning binnengeleid door zijn geestelijken zoon da Costa, den jongeling, die 'een deel van zijn existentie' was.

Bilderdijk zou hun met den nieuwen cursus, na de zomervacantie van 1817, een collegie over Vaderlandsche Historie geven. Prof. Tydeman wilde er 'een financiepunt' van maken, maar de dichter bruiste bij het vernemen van dat plan op; hij verlangde geen andere toehoorders dan de kleine garde, door da Costa aangevoerd. En de leerlingen verwenschten van hun kant de 'bemoeialachtigheid' van Tydeman, die hun gesloten gezelschap tot een lesuur wilde maken, waarin het betalen van

1) Een uitdrukking die veld wint op het eind der 18e eeuw. Men vergelijke vooral wat Goethe in Wahrheit und Dichtung over Hamann, 'der Magus des Nordens' zegt en verzuime vooral niet de meesterlijke karakteristiek van Hamann na te lezen in Haym's Herder I 54-60.
2) W. de Clercq, Part. Aant. 23 Aug. 1823.
3) Bilderdijk aan Valckenaer 15 Juli 1809.
4) In Brunswijk heeft B. huisonderwijs gegeven aan de vier kinderen van Mevrouw Bigot, geboren van Herzeele. Hoewel de betrekking tusschen Bilderdijk en de familie Bigot ook later is aangehouden, hoort men toch nooit van deze leerlingen.

collegiegeld den toegang gaf. Toch was Bilderdijks fantasie reeds aan 't werken; hij kon in het kleine huis op de Hooigracht niet langer blijven, hij zocht een woning dichter bij het midden van de stad, hij wilde een collegiekamer huren, want hij zag, als eenmaal de kern van adepten zich gevormd had, de scharen van discipels naar zijn lessen toestroomen.

Het was nog in Bilderdijks studeerkamer op de Hooigracht dat eind September of begin October de vier vrienden bijeenkwamen om de vaderlandsche geschiedenis door hun leidsman te hooren voordragen.

Daar zaten zij tegenover den deftigen profeet: de jeugdige dichter-wijsgeer, de toekomstige staatsman, de medicus en de jurist, voornaam in hun houding, sierlijk in hun kleeding. Zelden was er een groep jongelieden vereenigd wien een schooner toekomst in hun geboorteland bereid scheen. ‘Ik heb mijn zoon een koninklijke loopbaan bestemd,’ zeide Gijsbert Karel over Willem van Hogendorp[1)], en de oude dokter Capadose bedacht, in zijn sfeer, op dergelijke wijze zijn neef Abraham. In da Costa was een rijkdom van gaven die hem, behalve den eerepost in den staat, ook een grooten werkkring in de samenleving verzekerden, terwijl Carbasius, meer teruggetrokken, in de positie van zijn vader een waarborg zag dat zijn talenten niet zouden worden miskend.

Aandoenlijk en plechtig oogenblik dier bijeenkomst!

Straks zal die veelgeplaagde strijder met het borstelig, rimpelig gelaat aan zijn discipelen het verleden van hun vaderland gaan ontvouwen, en steeds zal hij daarbij het oog gericht houden op een toekomst naar welke hij smacht, die hij oproept met zijn hijgende stem, die hij wil dwingen zich te openbaren. Hij zal de wereld verkondigen rijp voor den ondergang. Hij staat daar met opgeheven hand gereed den sikkel in het gewas der aarde te slaan. En voor ons die de toekomst van dat jaar 1817 als een verleden kennen, is het alsof de hand van den meester neerkomt, niet op de wijde, lachende wereld, maar in de groene halmen der wenschen en der eerzucht van zijn vier toehoorders, van Willem van Hogendorp, van Isaäc da Costa,

1) W. van Hogendorp aan D.v.H. begin 1822: ‘Ik had mijn zoon een Koninklijke loopbaan bestemd, zeide hij onlangs tegen Pr. Tydeman, doch hij heeft niet gewild.’

van Abraham Capadose, van Nicolaas Carbasius. De ondergang is nabij! Ja, wij weten het, wij die de laatste vertwijfelingsvolle levensjaren kennen van den jeugdigen staatsman, toen geen woord van verachting hem bitter genoeg was tegen het land dat hij lief had, wij die de klacht hebben aangehoord van den vorstelijken dichterjongeling over zijn lijden, dat meer dan lijden was, wij die Capadose's bekentenis hebben vernomen in zijn wanhoop over zijn gebroken en onnut bestaan, en die kunnen raden in welke duisternis de geest van Carbasius te gronde ging. Meester van leed en wijsheid, uw discipelen, uw vier eerste getuigen, wachten op uw woord!

Zij waren in afwachting, ieder hunner op zijn manier: da Costa zenuwachtig stil, van Hogendorp in voorgewende onverschilligheid, Capadose met een sceptisch lachje om de hoeken van zijn mond, Carbasius zijn schrijfgereedschap bijeenzoekend tot het maken van aanteekeningen[1].

Bilderdijk neemt het woord. Maar luister! het komische en het groteske zijn nooit vèraf waar Bilderdijk zijn tent heeft opgeslagen, - er wordt gescheld; voetstappen gaan door de gang, en Bilderdijk wordt buiten de kamer geroepen. Hij vindt prof. Tydeman, vergezeld door den student Bodel Nijenhuis, en door een bekend historieschrijver van die dagen. Zij vragen entrée, zij komen om Bilderdijk te eeren en om van hem te leeren. Bilderdijk schiet uit tegen den historicus, hij heeft grieven van ouden datum tegen den man: ‘Komt ge om u met mijn veêren te verrijken?’ en de historicus verdwijnt uit het huis, hoogrood, blazende van kwaadheid. Maar prof. Tydeman laat zich zoo gemakkelijk niet wegdringen, hij parlementeert, hij wil alleen met eere den terugtocht aanvaarden, hij wijst op de onschuld en de naarstigheid van Bodel en Bodel mag blijven. Daarna neemt prof. Tydeman afscheid om den uit het veld geslagen historicus te gaan troosten en Bodel krijgt een stoel bij de andere toehoorders, Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis. Willem van Hogendorp ziet even naar den indringer om, nonchalant zonder een spier te vertrekken; een ander

1) Carbasius schijnt de eenige geweest te zijn op dat eerste collegie die geregeld dictaat heeft gehouden. In 4 deelen is dat dictaat op de K.B. te 's Hage bewaard. Daar Bilderdijks handschrift voor dit collegie nog bestaat heeft C's dictaat geen waarde dan als curiositeit en voor eenige zeer ondergeschikte punten van detail.

fluistert: Bodelletje; Carbasius kijkt hem op de vingers of hij ook aanteekeningen gaat maken; geen van de vier houdt het er voor dat de nieuweling in staat zal zijn de voordracht van den meester te begrijpen[1].

Het incident is afgeloopen. Bilderdijk opent zijn lessen[2].

Daar is, - zoo vat ik den gedachtengang zijner voordrachten te zamen, - den mensch een verlangen naar waarheid ingeschapen; geen karaktervorming zonder waarheidszucht, geen karakter zonder waarheid. Geschiedenis leert ons de waarheid van het leven buiten ons, zij openbaart het karakter van het leven. Maar die waarheid moet altijd onvolledig blijven; vaderlandsche historie, vaderlandsche waarheid, bestaat niet: 'waarheid heeft geen vaderland dan bij God.'

Hoe dan! is er voor ons geen resultaat te bereiken?

Integendeel, het is de beschouwing der waarheid, als één in God, die ons den weg en het doel der historie zal aanwijzen. De onvolledige en gebroken waarheid van ons eigen bestaan is een afdruksel van de onvolledige waarheid der historie, en beide verlangen naar een vervulling, naar een vereeniging met God. De wanklank in ons hart, 'de zelf heid', gaat samen met den 'disparaat'[3] in de historie. En geen menschenvermogen kan dien dissonant oplossen.

'De beginsels van het tegenwoordige leven zijn met elkander onvereenigbaar en de gevolgen dier beginsels moeten derhalve verwoestend zijn'. De Vorsten mogen in onze dagen (1815) een 'Heilig Verbond' sluiten om het christendom weder in de staatkunde te doen zegevieren; het middel is onnut, want het kan den aard der menschengeschiedenis niet keeren en zulk een handelwijs strijdt daarenboven met Gods wil; het is alsof

1) Mededeeling van Carbasius over het eerste collegie van Bilderdijk aan W. de Clercq in 1822. Part. Anat. 1822 9. 50.

2) De voorafspraak van Bilderdijks eersten cursus is gedrukt als bijlage van het eerste deel der Vaderl. Historie, uitgegeven door H.W. Tydeman. De tegenwoordige inleiding van het eerste deel is later geschreven. Zooals uit het handschrift van Bilderdijk, op de K.B. te 's Hage bewaard, blijkt, heeft de dichter zijn oorspronkelijk werk, 1817-1819 geschreven, in latere jaren aangevuld; inlassching dl. VIII p. 87 bv. moet van 1824 of 1825 dagteekenen. Die latere bijvoegingen zijn niet zeer belangrijk. De passages waar ik hier boven, in mijn uiteenzetting, het oog op heb behooren natuurlijk tot de eerste redactie, zooals mij een vergelijking met het hs. bewezen heeft.

3) Vad. Geschiedenis VI p. 60.

‘men meent Hem te kunnen ontbeeren of uittesluiten’[1].

‘Maar de tijd nadert dat Hij zich vertoonen zal in al zijn Kracht en Heerlijkheid... wien de oudste zonen van het verbond (de Joden) bij zijne verschijning hulde zullen bewijzen, voor en boven de christenen, en dus, rechtmatig in hun Recht van Eerstgeboren zullen hersteld worden.’[2]

Bilderdijk nam tot centrum van zijn stelsel van geschiedenis het midden der 14 eeuw. Toen begon, door den strijd over de erfopvolging in Holland en door het langzaam opgaan van het graafschap in het grooter verband der Nederlandsche staten[3], het ware karakter van Holland te verdwijnen. Het is het tijdstip van Hollands val uit zijn staat van (betrekkelijke) waarheid. Zevenmaal zeventig jaren waren noodig geweest, van de helft der 9 eeuw af, om Holland tot bloei te brengen en gelijke zevenmaal zeventig jaren waren bestemd om het ‘te doen wegsmelten in de grootere massa.’

Bilderdijk overziet die 500 jaren van verval met éénen blik; het is alsof zijn persoonlijk geheugen[4] den tijd omvaâmt van de Hoeksche en Kabelijauwsche twisten af tot de Fransche omwenteling toe, van de geheime leer der Tempeliersorde tot de samenzweringen der vrijmetselaars en de philosophie van Kant[5]. Het is alles één in beginsel en ontwikkeling. Zelfs de Hervorming is volgens hem, den zoon der Hervorming, maar een behulp geweest om den honger naar godsdienst te bevredigen[6]. Geen ander bestuur dan het dadelijke Godsbestuur.

1) Vad. Historie II p. 60, 324.
2) Vad. Historie VI p. 60. Uit deze en diergelijke passages (bv. V p. 91) blijkt hoezeer Bilderdijk het eerste gedeelte van zijn dictaat met het oog op da Costa heeft opgesteld, zonder echter daarom in het minst aan de gewone chiliastische voorstellingen afbreuk te doen, vgl. vooral de nog geprononceerder denkbeelden van Oetinger (1702-1782), ‘der Magus des Südens’, den discipel van Bengel en van Boehme. Oetinger leeft gedeeltelijk in eenzelfde atmosfeer van denkbeelden als Bilderdijk, zie ook Auberlen, die Theosophie Oetingers en Lichtenberger, Idées religieuses en Allemagne I p. 263. De kalmer opvatting der oude Hollandsche Kerkvaders blijkt b.v. uit Dr. F.J. Vos, Wilhelmus à Brakel p. 249.
3) Vad. Geschiedenis III p. 124.
4) Vad. Gesch. III p. 135.
5) Vad. Geschiedenis III p. 242-251.
6) Zie de zeer sterke nitlating dl. VI p. 60, maar ook VI p. 229: ‘een compliment aan hun verstand, 't geen nu (bij de domste vlegels zelfs) besliste van 't geen zij aannemen of verwerpen moesten.’

Wanneer Bilderdijk de tafereelen dier latere geschiedenis zijn geest voorbij liet trekken, gaven zij hem leering en pijn, slechts zelden vertroosting of een uitzicht. De dichter leefde door zijn heimwee: naar het verre verleden of naar een toekomst wier nadering zijn verlangend oog reeds zag. Want hij kon zich zijn Holland alleen denken: òf klein en fier, scherp vechtend tegen zijn naburen, òf zich geheel overgevend aan den boezem van het oneindige. Moed en geloof, zoo waren de twee pijlers van het dichtsel dat Bilderdijk zijn toehoorders voordroeg[1].

Het is een zeer onvolledig en tweeslachtig werk[2], zooals het thans in de deelen van zijn Vaderlandsche Geschiedenis voor ons bestaat. En zelfs verrijkt bij de mondelinge voordracht en aangevuld in het gewone verkeer met zijn studenten, kon van Bilderdijks historiegebouw alleen maar het plan zich vertoonen. Wij kennen die aanvullingen: de geschiedenis van het vaderland tot een representatieve der universeele historie gemaakt, door haar voor te stellen als een afschaduwing van Israël's geschiedenis[3], de toekomst nader aangeduid door bepaalde voorspellingen over de ontwikkeling der gebeurtenissen[4]; - maar met dat al blijft de uitwerking der denkbeelden vaag, ja dikwijls verwarrend en tegenstrijdig. Indien men Bilderdijks ideeënsamenstel vergelijkt met een werk zoo klaar en rein in zijn vormen als Schiller's

1) Vad. Gesch. VII p. 272: ‘Alle plichten bestaan in deze twee, die inderdaad uiteenspruiten en weder in één vloeien: geloof en moed.’
2) De aard van Bilderdijk's werk komt het meest uit in de zes of zeven eerste deelen der Vad. Geschiedenis, het deel van het collegie in den eersten cursus behandeld; den tweeden cursus, na de zomervacantie van 1818, heeft da Costa, die 7 December 1818 gepromoveerd is, maar voor een klein gedeelte bijgewoond. De gang van den eersten cursus is de volgende geweest: vóor de Kerstvacantie 1817 bracht B. het tot het einde der geschiedenis van het Henegouwsche huis (aan da Costa 16 Dec. 1817), in Maart was hij tot het jaar 1550 gevorderd (aan Wiselius 18 Maart 1818), in April tot het beleg van Leiden (aan Valckenaer 19 April 1818).
3) Bilderdijk was gewoon hierbij als een model van zulke geschiedbeschouwing te wijzen op Onno Zwier van Haren's Lijkrede op prins Willem IV. De vergelijking van Nederland met Israëls geschiedenis dagteekent reeds van Marnix' psalmvertaling, naar de bekende opmerking van Dr. R. Fruin in zijn Tien jaren. De 17e eeuw heeft de gedachte levendig gehouden door het uitschrijven van een jaarlijksche Biddag (Dr. G.J. Vos, Vaderl. Kerk 2e druk p. 197). De 18e eeuw heeft de verhouding tusschen God en Nederland gesystematiseerd naar Israëls voorbeeld tot een ‘nationaal verbond’. Vgl. J. Fruitier, Dankpredikatie, 1708 p. 31, en N. Schotsman. Herinnering aan de achttiende eeuw, 1801, p. 35 noot.
4) W. van Hogendorp van D.v.H. 19 Nov. 1822: over de kenteekenen der tijden door Bilderdijk aan hem medegedeeld in 1817 of 1818.

Aesthetische Briefe, dan krijgt men den indruk van een teekening, waar onder een menigte krabbels slechts enkele forsche lijnen de bedoeling van den teekenaar aangeven, terwijl Schiller's Aesthetische brieven ons het ideale gehalte van hun tijd brengen als een rijpe vrucht van den tijd zelf.

Maar ook een schets heeft haar waarde en het fragment van een schepping, al bevredigt het de verbeelding niet, kan een teeken zijn der energie van een tijd evengoed als de voltooide schepping.

Wanneer een volk door een schok, gelijk de revolutie op het eind der achttiende eeuw het was, in een nieuwen toestand wordt gebracht en bij den overgang zijn individualiteit dreigt te verliezen, zoo heeft het zijn dichter om de ideale bezittingen der natie te redden. De dichter schept voor zijn volk een wijkplaats waar het, boven de verwarring van den tijd en van de werkelijkheid, een overzicht kan nemen, waar het zich herkennen en terugvinden kan, waar het een vernieuwing ondergaat voor de toekomst. Schiller heeft voor een volk van denkers, dat gedurende eeuwen een nationaal-historisch leven had gemist, de jeugd der gedachte afgebeeld met haar kracht om het persoonlijk leven te bezielen tot den ernst van een groote nationale taak. Zijn verbeelding greep de elementen van het ideaal uit het ideale Griekenland, het vaderland der denkers. Hij vormde een wereld, boven deze wereld, waarin de ziel der persoonlijkheid zich oefenen kan tot volle ontwikkeling. Het was het rijk der gedachte, een voorbereiding en een troost voor het leven, maar gescheiden van het leven, omdat het het Ideaal was. En hij omringde deze aarde met een glans van schoonheid, uitstralende uit de eeuwige bron der energieke Schoonheid, - voor hem den vorm, waarin hij het oneindige gewaar werd.

Bilderdijk daartegenover.

In Bilderdijks aderen klopt de bloedstroom van het nationaalhistorische leven. Burger van een wereldstad, is hij vastgeplant op den geboortegrond. Maar helaas, hij weet dat Hollands groote tijd verleden is, en hij richt zijn woorden niet tot het geslacht, welks pit vernield is, maar hij spreekt ze uit als een getuigenis van den naderenden ondergang.

Hij heeft geen vreugd in het leven. Hij noemt den Oneindige bij geen naam van liefde of schoonheid, hij noemt hem bij zijn naam van Waarheid en Macht, en, het beeld van deze

wereld opnemend, plaatst de dichter haar als h e t O n z i j n , zonder erbarmen direct tegenover het Z i j n .

Zoo is Bilderdijks manier van idealiseeren. Hij taalt niet naar de goden van Graecia. Hij neemt voor zijn type den burgerman, die als jongen, een tweede Witte van Haemstede, op het duin heeft geravot; of, naar 't voorbeeld der poorters van Floris V, bij de stadswallen heeft geklopt, die daarna als man gedrukt en verminderd is in den strijd met kleine en groote zorgen, - en hij plaatst dien man tegenover zijn eindeloos zielsverlangen naar God. Hij sluit hem op in zijn geweten, - den stuggen wil, den harden nek buigende voor God; rusteloos, zoolang hij zich niet in zijn binnenste heeft verdeemoedigd. Geen midden en geen middel tusschen dien man en het Oneindige, dan het Oneindige zelf.

In dit opzicht is Bilderdijk een tweede Calvijn, doch geheel op eigen wijze. Het menschentype, zooals Bilderdijk het zich gevormd heeft, is geen abstractie uit een theologisch systeem. Het is ontleend aan de nationale geschiedenis, het spruit voort uit 's dichters eigen hart. Wel is het - om een geliefden term van Bilderdijk te gebruiken - d o o r z u l t met theologie, doorzult met het volksgeloof aan de wederkomst van Jezus, maar niet veel meer dan onze geschiedenis doordrongen is met theologie, niet veel meer dan voor zoover onze historie een volkshistorie is. En voor Bilderdijks gevoel werd het theologische van zijn menschentype gecorrigeerd door het oproepen van de riddergestalten uit Hollands ouden tijd. Wij kunnen den man van Heusdensch bloed niet missen in onze voorstelling, zelfs al vertegenwoordigt hij niet anders dan de herinnering aan de fierheid der onbedorven jeugd te midden van het leed der latere jaren. En voor Bilderdijk was hij veel meer. Bilderdijk was gewoon te vertellen dat hij, als kind, Ezau voor zijn held gekozen had. Naast Israël is er altijd een groote plaats voor Ezau in zijn hart gebleven; naast den geloovige alleen tegenover zijn God, de held alleen tegenover de wereld, strijdende met lust in den strijd.

O, had hij die beiden tot één gestalte kunnen vereenigen![1] Had hij in haar den heldengenius der vaderlandsche historie

1) In Segol, den held van den Ondergang der eerste wareld, neemt Bilderdijk daartoe een aanloop.

afgebeeld! Hij zou daarmede den tweestrijd tusschen kamp lust en behoefte aan vrede, die zijn eigen leven verdeeld hield, in een schepping der kunst hebben verzoend. Maar Bilderdijk had geen vreugde meer in het leven. Hij was niet meer in staat aan zijn gedachten- en gevoelswereld als geheel een klaren vorm te geven; hij kon haar niet buiten zich plaatsen om haar in haar geheel te beschouwen, zooals Schiller met zijn wereld vermocht te doen. Zijn ziel was door het verdriet te veel aan het gebrekkige en afhankelijke van het leven gekluisterd. Hij gevoelde de werkelijkheid te zeer, omdat het leven hem hinderde. Hij was dikwijls een knorrige strijder.

Zoo stond daar de oude man voor zijn ‘gezelschap’ collegie te geven over vaderlandsche historie en tusschen het verwarrend en wijdloopig verhaal der feiten drong de ziel van zijn voordracht tot zijn toehoorders door. Hij, de strijder van een voorafgegaan geslacht, bracht hun de ideale bezitting der vorige geslachten van hun vaderland over: met het gezicht afgekeerd van de toekomst, leverde hij hun de erfenis over ten gebruike voor de toekomst.

Zij luisterden deftig, de discipels, voornaam van houding, nu en dan lachend om een excentriciteit, wanneer de oude man ‘amusant’ was.

Maar hij, de bekommerde strijder, sprak tot strijders; en hij sprak vooreerst tot den dichter onder zijn leerlingen. Aan hem droeg hij zijn erfgoed over; doch niet om het in vrede te bezitten, neen, tot een loopbaan van strijd tegen de wereld, tot een leven van zwaren, vernietigenden zelfstrijd. Hij, de strijder, gaf het aan den strijder.

BYVANCK.

Heilige fabels.

Tot de Heilige Schrift der zuidelijke Boeddhisten op Ceylon, in Siam, Burma enz., waarvan de omvang dien van alle andere Heilige Schriften overtreft, behoort een zeer merkwaardig boek, eenig in zijn soort, het Jâtakaboek.

Aan de eerbiedwaardigheid, die het als heilig boek heeft, paart het de wel profane, maar niet onwelkome verdienste van amusant te zijn.

De oudste overleveringen van het Boeddhisme zijn op Ceylon bewaard en tot op den huidigen dag door de monniken aldaar bestudeerd en gekoesterd. Sinds overouden tijd uit Indië naar het eiland overgebracht bleven de heilige teksten daar min of meer zuiver en ongedeerd voortbestaan in de heilige Pâlitaal. In de laatste jaren is die taal en de daarin geschrevene Heilige Schrift ook door Europeesche geleerden grondiger bestudeerd, terwijl vroeger, in navolging van E. Burnouf, meer aandacht was geschonken aan de sanskrietwerken der noordelijke Boeddhisten. Eene reeks van Pâliteksten is uitgegeven; een woordenboek is in 1875 verschenen, en de vooruitgang der Pâlistudieën kan reeds hiernaar worden afgemeten dat, tengevolge van het aantal der na 1875 uitgegeven teksten, die voortreffelijke Dictionary van R.C. Childers den lezer dikwijls in den steek laat. Zoo heeft de Kopenhager hoogleeraar V. Fausböll, die reeds vroeger de onder den titel *Dhammapadam* bekende verzameling van boeddhistische dichterlijke wijsheid heeft uitgegeven, zijn leven gewijd aan de uitgave van het Jâtakaboek volgens Cingaleesche handschriften en voorzien met varianten uit betere maar pas later door hem verkregene handschriften uit Burma. Van deze uitgave, die op vijf deelen was geraamd,

zijn er thans vijf verschenen, maar zullen nog twee noodig zijn om het werk te voltooien. Het eerste deel draagt den titel: *The Jâtaka together with its commentary, being tales of the anterior births of Gotama Buddha. For the first time published in the original Pali bij V. Fausböll and translated bij R. Childers*. Het eerste deel verscheen in 1875, het tweede in 1879, het derde in 1883, het vierde in 1887, het vijfde in 1892. Van Childers' vertaling is door zijn vroegen dood niets gekomen. Op het titelblad van deel II staat: ‘translated bij Rhys Davids.’ Deze geleerde heeft inderdaad eenige Jâtakaverhalen vertaald. Zijn werk is getiteld: *Buddhist Birth Stories, or Jâtakatales. Translated bij T.W. Rhys Davids*. Vol. I 1880 (Trübners Oriental Series) en geeft, behalve eene mooie inleiding, eene vertaling van 38 Jâtakas, namelijk 1-6 en 9-40. Sedert is er niets verschenen en de titels van het derde, vierde en vijfde deel van Fausbolls uitgave missen dan ook het bijvoegsel ‘translated etc.’

Hoewel Fausbölls uitgave nog niet is voltooid, zijn er toch reeds 537 van de 550 Geboorteverhalen uitgegeven, stof genoeg om een schets te geven van den inhoud van dit merkwaardige boek. Op de volgende bladzijden wordt dat beproefd.

I.

De laatst verschenen Boeddha - hij is de laatste en de eerste van velen -, de koningszoon Siddhârtha, die, zooals in de jongere boeken met veel woordenpraal en overdrijving maar toch vaak poëtisch wordt verhaald, de heerlijkheden der wereld liet varen, heimelijk in den nacht zijn paleis verliet en zich aan een bespiegelend leven overgaf om de hoogste wijsheid deelachtig te worden, die hem zelf zou verlossen van terugkeer in den *sâmsara* der geboorten, en tallooze menschen op 't goede ter eindverlossing voerende pad zou brengen, was een voortreffelijk verteller. Als de berekening juist is die de waarschijnlijkheid vóór zich heeft en hij veertig jaren na zijn optreden het *nirwâna* heeft bereikt, dan zijn er in de jaren 520-480 voor Chr. in het rijk Magadha en aangrenzende landen meer sproken en fabels verteld dan ooit te eeniger plaatse in het fabellievende Indië.

De Heere Boeddha herinnert zich al zijne vroegere levens;

al de ervaringen op al zijne reizen in de wereld der vormen opgedaan staan hem steeds ten dienste. ‘Quiconque a beaucoup vu, *peut* avoir beaucoup retenu.’ Helaas! Bij gewone menschen wordt de herinneringsdraad afgebroken bij den overgang van 't eene leven in 't ander; het parelsnoer der levens van den Alwijze daartegen blijft aaneengeregen. Hij weet alleraardigste en leerzame geschiedenissen te vertellen uit zijne vroegere levens: niet alleen zijne eigene lotgevallen in vroegere existenties herinnert hij zich levendig, maar ook de avonturen der menschen waarmeê hij in aanraking komt.

De leer der zielsverhuizing geeft een eigenaardigen, prikkelenden smaak aan dit soort van boeddhistische litteratuur. Van een *leer* moet men eigenlijk niet spreken, evenmin als van eene leer van den dood. De zielsverhuizing is geen dogma, waarover gehaarkloofd wordt, maar zij is bij alle wezens eene in merg en bloed gedrongen overtuiging, een denkvorm, een bestaansvorm van geest en gemoed. De Indiër, 't zij Brahmaan of Boeddhist, is van zijne ontelbare opeenvolgende levens even vast overtuigd als van den dood. Hij *weet* dat zijn tegenwoordig leven hier op aarde door vele levens is voorafgegaan en door vele levens zal worden gevolgd. En als hij desniettemin bang is voor den dood, dan komt dat, evenals bij een geloovig Christen, omdat hij een zondig leven heeft geleid; want even zeker als den slechte een lager bestaan wacht, zoo zeker volgt op een deugdzaam leven eene betere existentie. De dood is den brave gewin.

Dat eigenaardig, in vele opzichten merkwaardig geloof aan de zielsverhuizing, aan bijna alle Indische sekten gemeen, is bij de Boeddhisten nog eigenaardiger geworden, doordat er volgens hunne leer strikt genomen geene ziel bestaat, geen *âtman*, zooals de brahmaansche term luidt, dien wij gewoonlijk door *ziel* vertalen, omdat er hetzelfde mee bedoeld wordt, al zou de juiste vertaling ‘zelf’ moeten luiden.

Het bestaan van zoo'n *âtman* ontkent de Meester. Of liever, als hij er naar gevraagd wordt, demonstreert hij dat het ‘zelf’ niet *dit* is en niet *dat*, kortom niets van hetgeen het volgens anderen is. Dat is de gewone manier, waarop de Indische philosofen eene definitie van iets geven, door namelijk aan te toonen wat iets *niet* is; eene manier die zeer onpraktisch is, wanneer ten slotte niet wordt gezegd, wat het *wel* is, of niet

ronduit wordt gezegd dat het *niet* bestaat, zooals in de zielkwestie de Boeddhisten doen.

De Heere Boeddha heeft, kort na zijne eerste predikatie te Benares, voor zijne vijf eerste jongeren een tweede preek gehouden, die handelde over de kenteekens van het 'niet-ik' (anattalakkhanasuttantam)[1]. Daarin leert hij aan het geloovige vijftal, dat noch het lichaam, noch een der andere *khanda's* het 'zelf' is, en dat men, door zich van die sanskâra's af te wenden, vrij wordt van elke begeerte en zoo op den goeden weg is ter verlossing, ter vernietiging der wedergeboorte. Deze preek[2] is eene polemiek tegen de brahmaansche opvatting van den âtman, die als 't ware tot in de diepste schuilhoeken nagespoord en nergens gevonden wordt. In de 'Vragen van Milinda' heeft de grieksche koning Menandros een merkwaardig gesprek met den grooten kerkvader Nâgasena, waarin deze ook polemiseert tegen het bestaan eener persoonlijkheid, het aanwezig zijn van een subject. Dat is slechts eene abstractie. Een mensch bestaat uit de vijf *khandha's* (skrt. *skandha*): de lichamelijkheid (*roepa*), de aandoeningen (*vedanâ*), de voorstellingen (*saññâ*), de gewrochten der verbeelding (*sankhâra*) en het bewustzijn (*viññâna*), evenals een wagen uit zijn deelen bestaat. Maar evenals een wagen geen afzonderlijk bestaan heeft buiten zijn deelen om, evenals 'wagen' slechts een begrip, een woord is, zoo is er in den mensch, behalve de vijf *khandha's*, daarvan afgezonderd, niets anders, geen âtman, geen subject, geene ziel.

Dit gesprek, dat uitvoeriger te lezen staat in Kerns geschiedenis van het Boeddhisme, deel I, bl. 354, is van betrekkelijk jongen datum, van misschien ongeveer 100 jaren voor Chr., maar Nâgasena beroept zich op een uitspraak der non Vajirâ, die inderdaad voorkomt in den Bhikkhunî Samyoetta[3], een kanoniek geschrift, waar de vrome non tot Mâra, den verzoeker, die haar tot dwaalleeringen tracht te verleiden, zegt: 'Hoe meent gij, Mâra, dat er eene persoonlijkheid is.

1) Fausböll Jâtaka I bl. 82 staat *ananta*^{o}, doch IV bl. 180 staat goed *anatta*^{o}. *Attâa* = skrt *âtmâ*.
2) Zij is te vinden in Mahâvagga, vol. I der uitgave van het Vinayapitaka door Dr. H. Oldenberg, bl. 13.
3) Samyutta-Nikâya I, 135. Vgl. Buddha. Sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde von H. Oldenberg p. 264 en Der Buddhismus nach älteren Pâli-Werken von Dr. Edmund Hardy 1890 p. 52.

Uwe leer is valsch. Er is slechts een hoop veranderlijke *sankhâras*[1]; eene persoonlijkheid is hier niet. Evenals men daar, waar de deelen van een wagen bijeenkomen, het woord “wagen” noodig heeft, zoo ontstaat ook, waar de vijf groepen (*khandha's*) zijn, een wezen: dat is de algemeene meening.’

In een boeddhistisch werkje van den allerjongsten tijd, een boeddhistischen katechismus volgens de heilige schriften der zuidelijke kerk saamgesteld door Soebhadra Bhikshoe, wordt ook uitdrukkelijk het geloof aan eene onsterfelijke ziel bestreden: er bestaat geene individueele, met bewustzijn begaafde, van al het andere verschillende, eeuwige essentie.

Wat er bij den dood van een gewoon mensch overblijft is de wil, ‘der Wille zum Leben’ van Schopenhauer, waarvoor de technische term *tanhâ* is *dorst*, dorst naar leven, dorst om herboren te worden, waarvan de Heilige Schrift bijv. zegt: ‘De dorst van een lichtzinnig man groeit als een slingerplant; hij springt van 't eene leven in 't andere, als een aap die vruchten zoekt in het woud.’ Of met een niet minder duidelijk beeld: ‘Door dorst gedreven menschen loopen rond als een gestrikte haas; door banden en boeien gebonden lijden zij steeds op nieuw, langen tijd.’ En zoo zeggen de wijzen: ‘Niet dat is een stevige band, die van ijzer, hout of hennep is gemaakt; veel sterker band is de begeerte naar juweelen en ringen, de zorg voor zonen en vrouwen.’ Dit zijn spreuken uit het *Dhammapadam*, dat een geheel hoofdstuk aan de ‘Dorst’ heeft gewijd.

Die levensdorst verwekt telkens *Kamma*, daden, waarmee niet alleen uiterlijke handelingen worden bedoeld, maar vooral innerlijk, zedelijk gedrag, wenschen en willen, en die *Kamma* is de oorzaak der wedergeboorte. Hier is één van de mysteries, één der *credo-quia-absurdum*'s van het Boeddhisme.

Er bestaat geene ziel, geen substraat dat blijft, dat persoonlijkheid heeft; maar iemands *Kamma* is de oorzaak van een nieuw samenstel khandha's, dat de gevolgen moet dragen van die vroegere daden, waaraan het part noch deel heeft gehad. Zoo schijnt het dogma te zijn. Ik zeg met opzet ‘schijnt.’ In een der heilige teksten wordt als eene ketterij gebrandmerkt de meening: ‘ik heb eene ziel,’ maar onmiddellijk daarop wordt eveneens als kettersch gesignaleerd de meening:

1) *Khandha* en *sankhâra* zijn dikwijls synoniemen.

‘ik heb geen ziel.’ De Heer vond het inderdaad verkeerd daarnaar te vorschen: het was van geen belang voor de verlossing van 't lijden; daarom liet hij de vraag gewoonlijk onbeantwoord of beantwoordde ze zóó, dat de vrager niets wijzer werd. Maar zijne jongeren hadden alle nieuwsgierigheid nog niet uitgeschud en vandaar komt het waarschijnlijk dat de heilige schrift niet altijd even zuiver is in de leer. Het *bewustzijn* van den mensch, dat bij zijn dood evenals de andere *khandha's* weggaat, komt vrij wel overeen met hetgeen men gewoonlijk onder *ziel* verstaat. Het neemt het resultaat van de goede en slechte daden des stervenden in zich op en verbindt zich met nieuwe materie waaruit een nieuw wezen ontstaat. De laatste levensuitingen, trillingen, aandoeningen van dat bewustzijn hebben zelfs invloed op den aard van dat nieuwe bestaan, dat telkens wordt vernieuwd, totdat het bewustzijn voor goed wordt uitgebluscht, het Nirwâna ingaat. Toen de eerwaarde Godhika gestorven was, voor goed gestorven, zagen de monniken rondom zijn lijk eene donkere, heen en weer golvende rookwolk. Zij vragen den Heer wat die wolk is.

- Dat is Mâra, de Booze, die het bewustzijn van Godhika zoekt.
- Waar is het bewustzijn van den eerwaarden Godhika?
- De edele Godhika heeft het Nirwâna bereikt; zijn bewustzijn is nergens.

(*Dhammapada* ed. Fausboll bl. 255.) Zoo'n bewustzijn, dat gedurende vele levens bestaan blijft, heeft veel van een *âtman*.

Het is niet te ontkennen dat het moeilijk is de werkelijke meening van den Heer in deze kwestie te doorgronden, te meer daar hij, op den man af gevraagd, er geen antwoord op placht te geven. (Zie *Oldenberg*, Buddha. bl. 278.) Terwijl er echter in de H.S. vele kategorische uitspraken worden gevonden, dat er niets blijvends bestaat behalve het lijden, worden deze nergens uitdrukkelijk tegengesproken, al wordt er dikwijls omheen en overheen gepraat.

Zooals dikwijls gebeurt, gaan ook in dit geval theorie en praktijk niet hand aan hand. Het Jâtakaboek is daarvan een doorloopend bewijs. Met het dogma van 't niet bestaan eener persoonlijke, blijvende essentie is het net zoo gegaan als met zoovele Europeesche philosofische of godsdienstige dogma's, die zonder invloed bleven op 's menschen gedrag. Zoo gelooft een

Boeddhist rotsvast aan zijn persoonlijk voortbestaan in den *sansâra*, in de opeenvolgende levens. Wat hij zelf hier doet, zal hij zelf in een volgend leven genieten of bezuren: ‘tute hoc intristi, tibi omne est exedendum,’ zooals de latijnsche poëet zegt, evenals hij wat hij zelf vroeger heeft gedaan, thans boet of geniet. *Yâdisam vapate bîjam tâdisam harate phalam* ‘welk zaad hij zaait zulk een vrucht oogst hij,’ zegt eene Pâligâthâ (J. III. 158). De vrees voor de hel (niraya) speelt een groote rol in 't leven der monniken en leeken; en niet omdat een ander wezen door hunne schuld zou moeten lijden, maar wel degelijk zij zelve. Deze overtuiging, die wel zoo menschelijk is als de door het dogma geleerde, is zoowel die van den Boeddha als van zijne hoorders. Aanhoudend vermaant hij hen door hen er op te wijzen, dat zij in een vorig leven beter hebben gehandeld dan nu; geregeld bekeeren zij zich daarop en krijgen loon naar verdiensten in een volgend leven.

Er heerscht in de Jâtakaverhalen dan ook echte levenslust die bij wijlen omslaat in een verzaken der wereld. Er heerscht een bont, druk, woelig leven in die verhalen. Waar de oostersche fantasie niet al te weelderig feestviert, zijn ze bekoorlijk, dikwijls geestig, bijna altijd interessant. Ze worden alle door den Boeddha aan zijne jongeren verhaald.

Toen prins Siddhârtha, ten gevolge zijner vrome daden in tallooze vroegere levens, in dit laatste leven, dat omstreeks 480 voor Chr. met het nirwâna is geeindigd, de alwijsheid, het boeddhaschap, had bereikt, en aan talrijke scharen van jongeren, monniken en leeken, de vier verhevene waarheden leerde, was hij gewoon, als menschenkenner die hij was, zich niet tot drooge preeken te bepalen, maar, het aangename aan het nuttige parend, de lessen en vermaningen aan zijne groote kinderen te kruiden door toepasselijke zedelijke verhalen uit zijne en hunne vroegere levens. Bij elke gelegenheid[1)] - zoo is de inrichting van het Jâtakaboek - bij elk voorval, soms eene zeer onbeduidende gebeurtenis, vertelde hij aan de aandachtige schare, tot stichting en opwekking, eene dergelijke gebeurtenis, die hij in eene vroegere existentie had bijgewoond. Wordt er een monnik bij hem gebracht die 't

1) Zelfs op zijn sterfbed vertelde hij aan zijn geliefden leerling, Ananda, Jâtaka 307.

een of ander heeft misdaan, fluks is de Heer klaar met eene historie uit vroegere eeuwen toen hij als Bodhisat, toekomstige Boeddha, dienzelfden persoon evenzoo, beter, of slechter zag handelen. Elk verhaal wordt dus voorafgegaan door eene inleiding, die korter of langer, dikwijls zeer lang, de gebeurtenis vertelt, welke den Heer aanleiding gaf tot zijn verhaal. Volgens de overlevering der Boeddhisten is de inleiding een commentaar op het Jâtakaverhaal en er dus later bijgemaakt. Het geheel is een ‘pia frans,’ om een aantal aan den Heer in den mond gelegde verhalen tot eene groote samenhangende verzameling te vereenigen, eene der vele kunstgrepen, die niet slechts bij Indische fabelverzamelingen, en soms zeer kunstig, zijn aangewend, maar bijv. ook door Ovidius, Boccaccio, Chaucer zijn toegepast om vele verhalen tot een geheel te verbinden. Vele der inleidingen zijn ontleend aan andere, waarschijnlijk oudere heilige boeken; andere zijn slechts eene al of niet gewijzigde herhaling van het verhaal zelf. Dikwijls hebben verschillende verhalen dezelfde aan- en inleiding: zoo zijn van de 537 thans gepubliceerde Jâtakas meer dan vijftig verteld naar aanleiding van een minzieken monnik. Het is licht te begrijpen dat bij de vrome broeders de oude Adam nog vaak herleefde en de Heer hen dus dikwijls moest wijzen op de schadelijke gevolgen van den krachtigsten hartstocht[1)]. Niet minder dan de verliefdheden zijner jongeren heeft de booze Dewadatta hem aanleiding gegeven tot vertellen. Dewadatta, de volle neef van Siddhârtha, de scheurmaker, de afvallige, de boeddhistische Lucifer, die driemaal 's Heeren leven heeft belaagd en eindelijk door eene aardspleet ter helle voer, is de ‘bête noire’ der boedhistische theologen en vijftig tot zestig verhalen berichten diergelijke euveldaden van hem in vroegere gebooorten. Allerlei andere grootere of kleinere voorvallen in 's Heeren omgeving; gebeurtenissen in zijn laatste leven sedert hij zijne familie verliet om de verlossende waarheid te gaan zoeken; die verzaking zelve der wereld, gewoonlijk ‘de groote weggang of uittocht’ genoemd; de tien vol-

1) In den commentaar Dhammapada bl. 85 worden deze waarschuwende woorden van den Heer vermeld: ‘Ik ken geen geluid, o monniken, dat zoo'n diepen indruk maakt op het hart van een man als eene vrouwenstem.’ (Nâham, bhikkhave, annam ekasaddam pi samanupassâmi yo evam purisassa cittam pariyâdâya titthati yathâyam itthisaddo.)

maaktheden des Heeren; de ketters waarmee de monniken in aanraking komen; alles geeft den Heer aanleiding om de schatkamer van zijne tallooze levenservaringen te ontsluiten en er dikwijls kostbare parelen uit te halen. De steenen, waarin de parels zijn gezet, het inleidend verhaal namelijk en de epiloog hebben doorgaans den volgenden vorm.

De Heer vertoeft met zijne schare (*parisâ*) in of nabij één der talrijke *vihâras*, soort van kloosters, die hij met zijne jongeren in den regentijd pleegt te betrekken. Het klooster Jetavana, dat de millionnair Anâthapindika voor hem had gebouwd in de buurt van Sâvatthî, de residentie van koning Pasenaji, den Kosalarâjâ, die met zijne koningin Mallikâ dewî tot de vrienden van den Boeddha Gotama behoort; vihâras en mangoboschjes in de buurt van Râjagaha, waar de booze Ajâtasattoe regeerde, in 't Magadhaland, of nabij andere steden, waar geloovige vorsten aan den Meester en zijne gemeente vaste verblijfplaatsen hadden geschonken, zijn het gewone tooneel. Na afloop der dagelijksche bezigheden komen de monniken bijeen in de groote gehoorzaal, de *dhammasâlâ*, en bespreken daar het nieuws van den dag of één der bovengenoemde onderwerpen. Daarna komt de Meester binnen en zet zich op zijn zetel. De gesprekken verstommen. Minzaam vraagt hij aan de broeders waarover zij praatten. Als hij het heeft gehoord, duidt hij aan dat de gebeurtenis, die hen bezig houdt, hare weerga of oorzaak in eene vroegere, dergelijke gebeurtenis heeft, die, door den sluier van een vorig bestaan bedekt, voor hen verborgen is. En dan verhaalt hij, op hun verzoek, die gebeurtenis uit één zijner vroegere levens.

Ook de slotrede is stereotiep; de Heer verkondigt de vier waarheden[1)]; de vermaande persoon bekeert zich, zonder uitzondering, en bereikt een hoogeren graad van heiligheid.

Scheurmakers en ketters, zooals Dewadatta en geestverwanten, geven slechts aanleiding tot verhalen; zij zelf worden nooit toegesproken. Waartoe zou het dienen? De Heer werpt geen paarlen voor de zwijnen. Hij heeft een verhaal (356) verteld om zijn leerling Sâripoetta, den ‘Kapitein van 't geloof’, te overtuigen van de dwaasheid om allerlei menschen, jagers, visschers enz. te willen bekeeren, wat deze steeds trachtte, met het gevolg dat zoodra de vrome man den rug had ge-

1) Zie over die vier waarheden het slot van dit hoofdstuk.

draaid, het ruwe volkje het geloof liet varen en hem uitlachte. (‘Passato il pericolo, gabbato il santo’). Ook in een vorig leven deed Sâripoetta zoo. Hij was toen leeraar eener groote schare jongeren, waaronder ook Kârandiya, de toekomstige Boeddha, de Bodhisat. Deze peinst op een fijn middel om zijn meester van zijne dwaasheid te overtuigen en van zijn zelotisme te genezen. Op een goeden dag raapt hij onophoudelijk steenen op en gooit die tegen een rots, zwijgend, zonder iets te antwoorden aan zijne makkers, die hem vragen of hij mal is en eindelijk den leermeester roepen, die op zijne vraag ten antwoord krijgt:

- Ik wil deze zeeomgorde aarde zoo vlak maken als mijne hand, heuvels en bergen vernietigend: daarom werp ik steenen tegen die rots.

- Maar - zegt de leeraar - gij zult sterven voor dat gij uw doel hebt bereikt; dat kan één mensch niet doen.

- Als ik - klinkt het antwoord - dat niet kan doen, dan kunt gij evenmin al die andersdenkende lieden bekeeren.

De meester ziet zijn ongelijk in en betert zich.

Deze manier van argumenteeren is zeer geliefd; zij komt in vele verhalen voor, die daardoor een soort van *charades en action* vormen, waarin een apagogisch bewijs, een deductio ad absurdum verborgen ligt.

Aan zulke onoverlegde propaganda als zijn leerling maakt de Heer zich niet schuldig. Hij kent de zijnen. Behalve dat hij zich bij voorkeur wendt tot fatsoenlijke, beschaafde lieden, heeft hij een groot deel van zijn succes ook hieraan te danken, dat hij door zijne alwetendheid ziet wie aanleg heeft, wie gepredestineerd[1] is, zoodat hij zich slechts tot wezens richt, bij welke zijn zaad in goede aarde valt. Een aardig voorbeeld van de macht van zijn woord geeft de inleiding van 269, een origineel ‘Taming of the shrew,’ bij lange na niet zoo wild en woest als het middel van Petrucchio. Hier volgt de inhoud.

- De schoondochter van 's Heeren vriend, den schatrijken koopman Anâthapindiya, is eene feeks. Sedert zij in 't huis van haar schoonvader is gekomen behandelt zij schoonouders

1) Hiermee wordt het begrip van den technischen term *upanissaya* ongeveer vertolkt, hoewel de Boeddhistische gepraedestineerdheid (s.v.v.) het gevolg is van daden in een vorig leven.

en man oneerbiedig, scheldt en kijft zij steeds met hare dienstbaren. Eens toen de Heer met zijne jongeren den koopman bezocht was Soejâtâ weer aan 't kijven met hare slavinnen. - Wat is dat voor een gedruisch? vroeg hij. - Dat is de schoondochter des huizes, Eerwaarde. Zij is oneerbiedig tegen hare schoonouders en haar man; zij is noch mild noch vroom, maar ongeloovig en verstokt; dag en nacht kijft zij. - Roept haar hier, sprak de Heer. Zij komt en hij zegt tot haar: Hier op aarde, o Soejâtâ, zijn er zeven soorten van getrouwde vrouwen; tot welke soort behoort gij? - Eerwaarde, ik begrijp uwe korte vraag niet; zeg mij uitvoerig wat gij bedoelt.

- Luister dan aandachtig, zegt Gautama en hij beschrijft haar zeven kategoriën van vrouwen: de *moordenaarster*, die zelfs het leven van haar man belaagt; de *dievegge*, die het door hem zuur verdiende geld steelt; de *dame*, die, van werk afkeerig, traag, gulzig, barsch, nijdig en schimpig, hare omgeving uit de hoogte behandelt. De vrouw der vierde soort is altijd vriendelijk en lief; zij zorgt voor haar man, als eene moeder voor haar zoon; zij is *moeder* de vrouw. De vrouw-*zuster* is vol eerbied voor haar man, als eene oudere of jongere zuster: zij is bescheiden en bedient hem bij 't eten. De vrouw-*vriendin* is, haar man ziende, blij als iemand die na langen tijd een vriend ziet komen. En ten slotte: ‘Door toornige woorden bedwongen, met stokslagen gedreigd, verdraagt zij, goedaardig, zonder toorn, haar man, hem bedienend bij 't eten; de vrouw, die zoo jegens haar man is, heet de vrouw *slavin*. Van deze zeven soorten van vrouwen, o Soejâtâ, worden de drie eerste in eene hel herboren, de andere vier in een hemel. Tot welke soort behoort gij?’[1)]

Geheel en al bekeerd verklaart Soejâtâ voortaan de slavin haars mans te willen zijn en bereikt terstond de eerste der vier stations op den weg der verlossing.

Deze wonderdadige bekeering, wonderbaar voor ieder behalve den Heer, die wist dat de vrouw een rijpe vrucht was, waarnaar hij slechts de hand behoefde uit te steken, geeft natuurlijk des avonds in de gehoorzaal aan de jongeren stof tot gesprekken en den Heer aanleiding om hun te vertellen hoe

1) Deze verhouding is zeer gunstig, vergeleken met de classificatie van den griekschen dichter Simonides van Amorgos: van de tien kategoriën die hij opnoemt is er slechts één enkele goed.

hij Soejâtâ ook in een vroeger leven heeft bekeerd. Het verhaaltje is allerliefst.

Eens toen Brahmadatta in Bârânasî (Benares) regeerde werd de toekomstige Boeddha, de Bodhisat, herboren als de zoon van 's konings eerste gemalin (*aggamahesî*, sultane). Volwassen geworden leerde hij te Takkasilâ (Takkasilâ - Takshacilâ in den Panjab - is in de Jâtakaverhalen de beroemde universiteit waar alle studenten heengaan) de kunsten en wetenschappen, werd na den dood zijns vaders koning en regeerde rechtvaardig. Zijne moeder (nu Sultane Valide) was driftig, oploopend, barsch, bits, kijfziek. Verlangende haar een lesje te geven, wou hij het zoo klakkeloos, zonder bepaalde aanleiding, niet doen, maar keek steeds uit naar eene passende gelijkenis. Eens ging hij in zijn park en de koningin-moeder ging met hem mee. Onderweg schreeuwde een meerkol. Het gevolg van den Bodhisat, dat geschreeuw hoorende, hield de handen voor de ooren en riep: ‘Hé vogel met uw leelijke, ruwe stem, houd u stil!’ Terwijl de koning, door dansers en muzikanten omgeven, in 't park vertoefde met 'zijne moeder, begon in een bloeienden sâlboom eene kôkilâ met zoete stem te zingen. Alle menschen, verrukt door haar stemgeluid, betooverd door hare liefelijke, zachte, zoete tonen, stonden, met omhoog geheven handen aandachtig naar boven kijkend, te luisteren. De Bodhisat die twee voorvallen opgemerkt hebbende dacht: Nu zal ik mijne moeder kunnen bekeeren, en sprak: ‘Moeder, onderweg toen de menschen het geschreeuw van den meerkol hoorden riepen zij: schreeuw niet! schreeuw niet! en hielden hunne ooren toe; want niemand houdt van leelijke geluiden.’ En daarop sprak hij de volgende verzen (gâthâs):

Immers de met schoonheid begaafden, fraaien, liefuitzienden maar niet lieftalligen, zijn niet geliefd in deze wereld, noch in de andere.

Ziet gij hoe die zwarte, leelijke, gevlekte kokilâ door hare liefelijke stem aan velen dierbaar is?

Spreek dus vriendelijk, verstandig en kalm: wie vroom is diens tale is zoet.

En van af dien tijd gedroeg zij zich naar behooren.

Evenzoo bekeert de Heer in de inleiding van 149 een stouten Licchaviprins, dien niemand kon temmen, door eene krachtige toespraak en vertelt daarop aan de jongeren hoe hij den bengel

ook reeds in een vroeger leven heeft bekeerd. Zoo lang woekert de eerste kiem der zonde voort: herhaalde bekeeringen zijn noodig.

In de oudste gedeelten der Heilige Schrift, waarin men mag aannemen dat de historische werkelijkheid, voor zoover zij er is, nog het meest tot haar recht komt, is de uitwerking van 's Heeren verhalen niet altijd zoo krachtig. Een verhaal dat in de Jâtakacollectie is opgenomen[1)] komt ook voor in den Mahâvagga waar de Heer het vertelt om twistende monnikken te verzoenen, maar het blijft totaal zonder de bedoelde uitwerking. Tot driemaal toe zegt hij: ‘Houdt op met twisten en disputeeren, broeders!’ en driemaal zegt een ondeugende monnik: ‘Houd uw gemak, meester! maak het u niet lastig: laat ons twisten: wij zullen onzen weg wel vinden.’

Nu is er in den epiloog van 428 (en ook in den commentaar Dhammapada p. 104) een slot aan toegevoegd, dat in den ouderen Mahâwagga ontbreekt, hoe de monniken met moeite den Heer sussen en berouw toonen. Het blijkt uit alles dat en epilogen en inleidende verhalen er bij gemaakt zijn, commentaar zijn, zooals de Boeddhisten zeggen.

Maar al zijn ze dus jonger dan de verhalen, ze hooren er bij omdat ze vaak eene aardige pointe aan 't verhaal geven doordat ze de strekking of de moraal aanduiden, die de bewerkers der verhalen er in wilden leggen en die de lezer er anders niet in zou vinden. Bijvoorbeeld in het volgende verhaal.

De jongeren, die dikwijls zeer naief zijn, vragen den Heer hoe het komt dat de ketters, die vóór zijn optreden aanzien genoten, thans in minachting zijn. Daarop vertelt hij het Baveroe verhaal, hoe op het eiland Baveroe vogels onbekend waren. Eens komen er kooplui die aan boord een tamme raaf hebben, die allerlei kunstjes kent. De Baveroeneezen, verrukt over 't aardig dier, koopen het voor hoogen prijs. Het beest heeft een heerlijk leven. Daar komen dezelfde koopvaarders terug met een gedresseerden pauw, wiens prachtige staart en dansen aan de raafaanbidders de oogen uitsteken zoodat zij den mooien vogel eindelijk voor heel veel geld in hun bezit

1) No. 371 = 428, terwijl in de inleiding van 371 ook naar een nog niet gepubliceerde Jâtaka wordt verwezen. In Mahâvagga X, 2, 17-20 vertelt de Heer de historie met de breedsprakigheid die hem in dat werk eigen is.

krijgen. Nu is het gedaan met de heerlijkheid van de raaf: zij eindigt haar leven op een mestvaalt. Het verschil tusschen een ketterschen leeraar en den Alwijzen is nergens zoo aanschouwelijk voorgesteld. Bovendien zijn de inleidingen op zich zelf dikwijls aardige verhalen[1].

Eveneens geven de stereotiepe, bijna refreinachtige epilogen het standpunt aan waarop men zich moet plaatsen om de strekking der verhalen te vinden. Het eenige doel van den Boeddha is: aan zijne hoorders de vier waarheden te leeren. De eigenlijke, de eenige inhoud van de leer der Boeddha's is ‘het lijden en de verlossing daarvan’. Door alles heen klinkt het telkens terugkeerende Leitmotiv: al het bestaande is vergankelijk, slechts het lijden niet. Daarvan, van dat eeuwige lijden, dat in telkens herhaalde geboorten den mensch houdt omklemd, hem te verlossen, dat is het streven der Boeddhas. Die hoofdleer, die eenige leer, is vervat in de vier waarheden: lijden, ontstaan (van 't lijden), vernietiging (van 't lijden), weg (tot die vernietiging). De onbekendheid met die vier waarheden is de grondoorzaak van 't lijden. Al wie de vier waarheden begrijpt is op den goeden weg, en op het inprenten dier vier waarheden komt alle onderwijs van den Meester neer. Maar alvorens de gemoederen in staat zijn die waarheden in zich op te nemen, moeten zij gereinigd worden, evenals een goed gewasschen, vlekkeloos kleed de kleurst of het best opzuigt. Als reinigingsmiddel dienen dus de verhalen: daardoor gezuiverd en in de rechte stemming gebracht drinken de gemoederen de vier edele waarheden en hunne bezitters bereiken het goede pad.

II.

De indeeling van het geheele werk, zooals het tot ons is gekomen, is zoo onpraktisch mogelijk. De verhalen bestaan uit proza en verzen, *gäthä's*/it, koepletten; die, welke éene *gäthä* hebben vormen de eerste afdeeling, die 156 verhalen telt; de volgende honderd Jätakas, elk met twee koepletten, de tweede;

1) Bijv. die van n°. 300. Zeer mooi is die van 467, welke, naar 't mij voorkomt, eene bewerking is van *Dhaniyasutta* (in Suttanipâta), waarvan Fausböll in zijne vertaling zegt: This beautiful dialogue calls to mind the parable in the Gospel of S. Luke XII, 16.

en zoo neemt de afdeeling in 't aantal der verhalen af naarmate de verzen in aantal en de verhalen in omvang toenemen. De een en twintigste afdeeling waarmee het vijfde deel eindigt heet *asïtinipäta* (de 80 (koepletten)-afdeeling) en telt op 180 fijn bedrukte bladzijden slechts 5 verhalen met 88 à 123 koepletten. Deze indeeling is zeer ongerijmd, bovendien niet eens goed volgehouden en dikwijls willekeurig. Veel beter ware eene alfabetische geweest, volgens de titels der verhalen, te meer daar zij meestal zóo worden geciteerd; of eene rangschikking volgens den aard der verhalen. Maar geen van deze beide indeelingen is indisch van aard. Elk tiental verhalen vormt een *vagga* met een bizonderen titel, maar ook deze indeeling is willekeurig: slechts hier of daar heeft zij een zweem van opzettelijke samenvoeging. Zooals het werk nu voor ons ligt volgen de verhalen elkaar in bonte, bekoorlijke wanorde op: fabels van allerlei schakeeringen, verhaaltjes, legenden, fragmenten van mythen, anecdotes, novellen, herinnerende aan il Decamerone, hoewel zonder de dartele wulpschheid van Boccaccio. De verhalen zijn bepaald zedelijk, natuurlijk Oostersch zedelijk. De tafreelen zijn uit de werkelijkheid gegrepen, ze zijn realistisch in hooge mate, maar nergens heb ik een ziekelijke zucht voor platheid of obsceniteit ontmoet.

De dingen worden altijd bij hun eigen naam genoemd, maar de reinheid van toon, zoo die daardoor mocht lijden, wordt steeds hersteld door de obligate vrome leeringen. De verhalen spelen op aarde, in den hemel, in de hel. De wereld der Jätakas is veel grooter en veel levendiger dan de gewone: alles leeft er en spreekt er; alles is met rede begaafd. Wanneer in J. 475 een timmerman in een woud door een leeuw aangesproken wordende zegt: ‘Hoe wonderbaar! ik heb nooit eerder een beest gezien dat de taal der menschen sprak’, dan heeft hij nog niet veel gezien, want volgens de in de verhalen heerschende wereldorde gaan alle beesten op gelijken voet met den mensch om; zelfs boomen, planten, zeeën en rivieren hebben hunne *dewatäs*, die voor hen het woord voeren. *Dewas* dalen neer uit de hemelen om zich ten goede meest, soms ten kwade in 't aardsche gehaspel te mengen; vooral Sakka, de Wedische Indra, een goedaardige Juppiter. Slangendemonen (näga's) nemen evenals hunne gevleugelde vijanden, de Garudas, menschengedaante aan; *Kinnaras* en *Kinnaris*, een soort van

dwergen, alles doet mee. Waarom ook niet? Ze zijn menschen geweest of zullen het te eeniger tijd worden, al zijn ze het zich niet altijd bewust, al is de herinnering te loor gegaan, al missen zij een *dibbacakkhoe*, een goddelijk oog, om achteruit en in de toekomst te zien. De groote Meester alleen herinnert zich alles en is van alles geweest, van Sakka af tot de laagste bestaansvormen toe, zooals dief, candâla (paria), aap, hagedis, kwartel, papegaai, kortom alles. Maar zelfs in die laagste existenties heeft hij een zekere overmacht op zijne omgeving. Hij is gepraedestineerd om Boeddha te worden en hoewel hij om die volmaaktheid te bereiken nog tallooze louterende levens moet doorloopen, voordat hij, evenals eene slang haar huid, de zonde zal hebben afgestroopt, toch blinkt de groote wijsheid, de hoogste liefde, de volmaakte zelfverloochening van den toekomstigen Boeddha reeds door in den aap of de kwartel en den dief. Zoo schilderen de verhalen allerlei toestanden, voeren ons in alle lagen en rangen der maatschappij en der dierenwereld, gewoonlijk met eene waarheid en levendigheid van voorstelling die verrassend is. De natuurschilderingen, waartoe de weelderige indische natuur zooveel aanleiding geeft, zijn eenvoudig en smaakvol, nooit hors d'oeuvre, zelden of nooit ingelascht om eens eene mooie beschrijving te leveren. Met dien eenvoud van voorstelling gaat ook een eenvoudige stijl gepaard en eene duidelijke taal. Terwijl in de meeste prozawerken der Sanskriet-litteratuur de schrijvers er op uit zijn om hunne virtuositeit, hun meesterschap over de taal te toonen door allerlei gezochte samenstellingen en woordkoppelingen of woordgewrochten, waarvan een zeker soort hedendaagsche nederlandsche schrijvers zou watertanden, zijn de Jâtakas geschreven in een doorzichtig proza, in eene allerliefste taal, de Pâlitaal[1)], wier verhouding tot het klassieke Sanskriet veel overeenkomst heeft met de betrekking tusschen Italiaansch en Latijn. Alleen het metrische gedeelte, de Gatha's, is minder gemakkelijk verstaanbaar, wat voor een deel de schuld is der handschriften, soms ook van den uitgever, die wel eens verkeerde lezingen heeft geprefereerd boven betere varianten.

In die eenvoudige, boeiende verhalen nu speelt de Bodhisat,

1) Zie de fraaie karakteristiek in Childers' Preface van zijn Dictionary.

de toekomstige Boeddha, bijna altijd de mooie rol; volgens de opvatting der bewerkers althans. Gewoonlijk wordt hij in den epiloog geïdentificeerd met den hoofdpersoon, soms met een mindere. In vele verhalen is hij niet meer dan een figurant, dikwijls een boom- of woud-, of zee- of luchtgod, die slechts toekijkt of pas aan 't slot zijne meening zegt. Een enkele maal hebben de bewerkers der verhalen hem een verkeerde rol gegeven.

De meeste verhalen beginnen aldus: ‘Eens toen Brahmadatta Koning was in Benares’. Deze bijna vaste formule wordt af en toe afgewisseld door eenvoudig ‘eens’ (*atîte*), of met een anderen koningsnaam, of met ‘in den tijd van den Boeddha Kassapa’, Gautama's voorganger. Dan volgt het verhaal met meer of minder verzen doorspekt. Het prozagedeelte is klaarblijkelijk eene parafrase van een metrisch origineel en het is vrij zeker dat het oorspronkelijke werk geheel in verzen was opgesteld en later door verschillende personen - vandaar de zeer ongelijke bewerkingen - in proza is overgebracht, zooals de Boeddhistische traditie dan ook luidt. Bij deze operatie zijn sommige verhalen om welke reden dan ook overgeslagen en geheel metrisch gelaten, terwijl andere slechts ten halve of gedeeltelijk tot proza zijn gemaakt. Van sommige bestaan er zelfs dubbele of nog meer bewerkingen, de eene volledíger, de andere fragmentarisch, gewoonlijk in de hoofdzaak overeenstemmend, slechts afwijkend in bizonderheden, of verschillend door het aantal moraliseerende verzen. Deze verzen - ik merkte het reeds aan - hebben over 't geheel oudere taalvormen en zijn dikwijls zoo verknoeid dat men den zin slechts kan gissen. Hunne letterkundige waarde is veel minder dan die der dikwijls geestige, fijn gestileerde verzen waarvan de Sanskrietsche collecties, Pantschatantra, Hitopadesa, Kathâsaritsâgara en Jâtakamâlâ vol zijn.

Hoewel alle verhalen in een grijs verleden spelen zijn de zeden en gebruiken die er in heerschen over 't geheel dezelfde als in den tijd waarin de Boeddha ze heeft verteld en dezelfde als die in de inleidende verhalen. Slechts een enkele maal wordt uitdrukkelijk vermeld dat 't een of ander gebruik in dien tijd in zwang was (bijv. II, 301; 319). Overal en ten allen tijde zijn er râjas met hunne hovelingen, schoone vrouwen, witte olifanten, gouden parasols, dansers en muziekanten; prin-

sen, onderdanige onderdanen, wijze ministers, hetaeren en askeeten, kluizenaars, anachoreeten of hoe men die *isis* en *tapasas* wil noemen, die ten allen tijde in Indië hebben bestaan, hun leven in vrome overpeinzingen onder schaduwrijke boomen van den Himâlaya doorbrengende, levende van vruchten en water, slechts af en toe het pad der menschen betredende, waar zij door hun aanblik en door wijze lessen nut stichten, maar soms ook voor de verleidingen der wereld bezwijken. Er is mij geene verzameling zedelijke verhalen bekend, die zoo'n volledige, duidelijke, bontkleurige schildering geeft eener maatschappij in al hare schakeeringen, de dieren en plantenwereld incluis. Het is natuurlijk niet mogelijk op eenige bladzijden meer dan eene flauwe voorstelling er van te geven, en dat kan het best worden gedaan door de vertaling van enkele karakteristieke verhalen en eene beknopte inhoudsopgave van eenige andere, waarbij ik vooral de aandacht zal vestigen op de dewas der Boeddhisten, hoe zij zich die voorstellen, en op de vrouwen, welke haar toestand is en hoe zij behandeld worden in de maatschappij die de verhalen schilderen. Goden en Vrouwen spelen eene groote rol in de indische maatschappij.

III.

Het menschelijk bestaan is het hoogste, dat slechts door veel inspanning kan worden verkregen, en het eenige, dat gelegenheid geeft om de finale verlossing te bereiken. De dewas, de goden, zijn menschen die, door hunne superieure goede werken, na hun dood in één der lagere hemelen zijn terecht gekomen; daar genieten zij bovenmenschelijke macht en alle denkbare genoegens, zoolang als de gevolgen hunner deugd duren. Maar al is die duur menschelijkerwijze gesproken bijna eindeloos, eens komt er toch een einde aan, daar zij inteeren, zonder hun kapitaal van verdienstelijke werken te vermeerderen. Dan worden zij herboren op aarde en beginnen op nieuw te streven naar de eindelijke verlossing. Hoewel men 't niet zou verwachten, zijn er ook booze dewas, demonen, booze geesten, die vroeger, ik zou haast zeggen in een onbewaakt oogenblik, iets zoo bizonder deugdzaams hebben gedaan, dat het onvermijdelijke gevolg de wedergeboorte als *dewa* is geweest. Evenals *Sakka* de vorst en de type der goede

geesten is, zoo is Mâra de type der booze dewas. De groote menigte heet *dewaputta's*, dewazonen, evenals de prinsen *râjaputta's* heeten. Zij grijpen dikwijls krachtig in de handelingen der menschen. In een verhaal dat aan den zondvloed herinnert (466) is de Bodhisat een brave timmerman, een vrome Noach, en luistert met de zijnen naar een goeden *dewaputta* die, de bewoners van het eiland waarschuwend voor den toorn en den grooten watervloed der goden, hun den raad geeft een schip te maken, waarin zij zich zullen kunnen redden in de ure des gevaars. Het dwaze gedeelte der bewoners geeft gehoor aan een boozen geest, die hen gerust stelt, zoodat zij weldra jammerlijk verdrinken, terwijl de vroompjes scheep gaan en gered worden. 't Is Noach en zijn ark - zonder beesten. Een ander verhaal (457) begint aldus: - Oudtijds toen Brahmadatta in Benares regeerde werd de Bodhisat in één der lagere hemels herboren als een dewaputta, Dhamma (deugd) genaamd, Dewadatta als Adhamma (ondeugd). Zijn goddelijken wagen bestegen hebbende, omgeven door eene schare van hemelsche vrouwen, reed Dhamma, wanneer de menschen, hun avondeten gebruikt hebbende, rustig voor hunne huisdeuren zaten op de avonden van den rustdag der volle maan, door de lucht, en telkens halt houdende bij dorpen, steden en residenties, vermaande hij de menschen aldus: ‘Gaat af van de tien ondeugdpaden, het dooden van levende wezens enz., eert uwe ouders; zoo zult gij, naar den hemel strevende, groote heerlijkheid verwerven.’ *Adhamma* daarentegen, van de andere zijde Jamboedîpa (Indië) rondrijdend, spoort de menschen aan tot alle ondeugden. Zoo ontmoeten de twee dewas met hun gevolg elkaar in de lucht; geen van beiden wil wijken, waarop deze samenspraak volgt:

Dhamma.
Glorie en deugd verschaf ik:
immer geprezen door samânen en brahmânen;
eerwaardig, door goden en menschen geëerd,
ben ik Dhamma, wijk voor mij, Adhamma!
Adh.
Stevig op mijn wagen staande
ben ik zonder vrees en krachtig.
Waarom zou ik thans voor u wijken,
wat ik vroeger nooit heb gedaan?
Dh.
Voorwaar Dhamma is eerst geboren,
Later ontstond Adhamma in de wereld:

ik ben de ondste, de beste en eeuwig.
Wijk voor den oudste, o jongste, van den weg.
A.
Noch voor verzoek, noch voor fraaie redeneeringen,
noch voor uwe waardigheid wil ik wijken.
Laten wij beiden heden strijden.
Wie in den strijd zal overwinnen, voor hem zij de weg.
D.
In alle luchtstreken ben ik vermaard,
grootmachtig, onmetelijk heerlijk, onvergelijkelijk,
met alle goede eigenschappen versierd;
hoe zult gij mij, o Adhamma, overwinnen!
A.
Met ijzer wordt goud verbrijzeld,
nooit breekt men ijzer met goud,
als Adhamma heden Dhamma zal verbreken,
zou het zijn als ijzer goud.
Dh.
Als gij een krijgsheld zijt, Adhamma,
En geen eerbied hebt voor ouderen en eerwaardigen
dan sta ik u den weg af in alle liefde,
en vergeef u ook uwe booze woorden.

Op het oogenblik dat de Bodhisat (want hij was in dat leven Dhamma) de laatste woorden had gesproken, kon Adhamma niet op zijn wagen blijven staan, maar viel hals over kop naar beneden ter aarde, die zich opende, zoodat hij in de hel terecht kwam.

Het is vooral Sakka, de vedische Indra, de koning der goden, die zich met de menschen bemoeit, en vaak op origineele wijze. Als een braaf mensch op aarde in nood is; zoodra er een zeer groote euveldaad of goede daad wordt gepleegd, wordt zijn met goud en juweelen versierde marmeren troon warm en hij zelf ook. Dan daalt hij neer, als een helpende of straffende Juppiter tonans. Zie hier eene vertaling van een echt-boeddhistisch verhaal (354), *Uragajâtaka*.

‘Gelijk een slang (uraga) haar oude huid’ enz. Dit verhaal vertelde de Heer, in 't klooster Jetavana vertoevend, naar aanleiding van een huisvader wiens zoon was gestorven. Deze man, toen zijn zoon was gestorven, baadde niet, at niet, verrichtte zijn werk niet, maar, door verdriet overstelpt, ging hij naar de begraafplaats en zat daar te weenen. In zijn binnenste flikkerde het vermogen om het eerste pad (der verlossing) te bereiken even flauw als de vlam eener lamp op het dak van een huis. De Heer, vroeg in den morgen de wereld overziende, zag hem en dacht: ‘Niemand anders dan ik kan dezen

man zijn verdriet ontnemen en hem op het eerste pad brengen: ik zal hem helpen.' En na aalmoezen verzameld en gegeten te hebben, ging hij, door een jongen monnik gevolgd, naar het huis van dien man. Toen deze hem zag komen ging hij hem te gemoet, begroette hem, bood hem een zetel en ging zelf eerbiedig op eenigen afstand zitten. Met liefelijke stem vroeg hem de Heer: Waarom treurt gij, vriend? - Ach, Heer, mijn zoon is gestorven: vol droefheid denk ik aan hem De Heer sprak: Vriend, wat broos is breekt, wat vergankelijk is vergaat; dus is er voor niemand, in geen dorp, in geene der tallooze werelden, in geene der drie bestaansvormen, onsterfelijkheid; geen enkel wezen kan in zijn toestand blijven, alle wezens zijn sterfelijk, alle organismen zijn broos. De vroegere wijzen, als hun zoon gestorven was, dachten: 'het vergankelijke is vergaan,' en waren niet bedroefd. Daarop vertelde hij het verhaal uit een vroeger leven.

- Eens toen Brahmadatta in Benares regeerde, werd de Bodhisat, de toekomstige Boeddha, herboren in een dorp niet ver van Benares, in eene brahmaansche familie. Toen hij later zelf een huisgezin had gevestigd verdiende hij den kost door landbouw. Hij had twee kinderen, een zoon en eene dochter. Toen zijn zoon volwassen was, gaf hij hem een meisje uit eene gelijke familie tot vrouw. Zoo waren zij, met de slavin, met hun zessen: de Bodhisat, zijne vrouw, de zoon, de dochter, de schoondochter, de dienstmaagd. Zij leefden samen in liefde en eendracht. De Bodhisat pleegt de vijf anderen aldus te vermanen: 'Geeft naar uw vermogen, houdt de geboden, eert den rustdag, denkt aan den dood, bedenkt dat gij sterfelijk zijt; want voor ons menschen is de dood zeker, het leven onzeker; alle toestanden zijn onbestendig en vergankelijk; weest dag en nacht waakzaam.'

En zij ontvingen met instemming zijne vermaning en dachten steeds aan den dood. Eens, met zijn zoon naar het veld gegaan zijnde, ploegt de brahmaan. Zijn zoon verbrandde onkruid, dat hij op een hoop bijeen had gebracht. Dicht daarbij, in een mierenhoop, was eene vergiftige slang. De rook sloeg haar op de oogen. Nijdig naar buiten komende dacht ze: 'hij is de schuldige,' en hare vier tanden in hem zettende beet zij. Hij viel stervende neer. De Bodhisat hem ziende

vallen hield zijne ossen in, ging naar hem toe, en, bemerkende dat hij dood was, nam hij hem op en zette hem neer aan den voet van een boom, bracht zijn gewaad in orde, maar weende niet en jammerde niet. ‘Wat broos is breekt, wat sterfelijk is sterft; alle toestanden zijn vergankelijk, aan den dood vervallen,’ aldus over de vergankelijkheid peinzende, ploegt hij verder. Een buurman, dien hij langs zijn veld zag gaan, vroeg hij of hij naar huis ging en op zijn bevestigend antwoord sprak hij: Ga dan naar ons huis en zeg aan de brâhmanî: Laat van daag niet zoo als vroeger voor twee, maar slechts voor één eten brengen, en laat niet de meid alleen het brengen, zooals gewoonlijk, maar komt van daag alle vier in schoongewasschen kleeren, met reukwerk en bloemen in de handen. Goed, zei de buurman, ging, en vertelde het aan de brâhmanî. ‘Door wie, o vriend, is u deze boodschap gegeven?’ Door den brahmaan, vrouw. Daarop begreep zij en zei: mijn zoon is gestorven. Maar zij beefde niet. Aldus vroom van zin, met schoone kleeren gekleed, bloemen en reukwerk in de handen, terwijl de meid eten droeg, ging zij met de anderen naar het veld. Geen van allen weende, noch jammerde. En de Bodhisat, neerzittende in de schaduw, bij zijn liggenden zoon, at. Na het eten sprokkelden ze allen hout, legden den doode op de houtmijt, eerden hem met reukwerk en bloemen en verbrandden hem. Geen van hen stortte zelfs één traan. Allen waren vervuld met de gedachte aan den dood. Door hunne krachtige vroomheid werd Sakka's marmeren zetel warm. Hij dacht ‘wie wil mij van mijn plaats doen vallen?’ en, merkende dat de hitte door hunne vroomheid ontstond, werd hij vriendelijk gestemd en denkende: ‘Ik zal naar hen toegaan, hen toespreken, daarna hunne woning vullen met edelsteenen van alle zeven soorten en dan terugkeeren,’ ging hij snel staan op de plaats der verbranding en sprak: ‘Wat doet gijlieden? - Heer, wij verbranden iemand. - Gijl. verbrandt geen mensch, maar hebt een hert gedood, geloof ik, en braadt het. - Dat is niet zoo, Heer, wij verbranden inderdaad een mensch. - Dan zeker een vijand van u. - Onzen eigen zoon, Heer, geen vijand. - Dan was hij geen geliefde zoon. - Een zeer geliefde, Heer. - En waarom weent gij dan niet?’ En de Bodhisat, vertellende waarom hij niet weende, sprak deze twee koepletten:

Gelijk een slang haar oude huid
verlatend gaat en laat haar lijf,
zoo laat hij die gestorven is
't gevoelloos lichaam leeg terug.

Hij die verbrand wordt, merkt ook niet
der bloedverwanten weegeklaag;
dus jammer ik niet over hem:
hij is gegaan zooals het moest.

Sakka, de woorden van den Bodhisat gehoord hebbende, vroeg aan de brâhmanî: - Moeder, wat is hij van u? - Hij is mijn zoon, heer, dien ik tien maanden in mijn schoot heb gedragen, de moedermelk heb doen drinken, handen en voeten heb leeren gebruiken. - Moeder, zijn vader mag dan niet weenen omdat hij een man is, maar een moeders hart is week, waarom weent gij niet? - En zij, vertellende waarom zij niet weende, sprak twee koepletten:

‘Ongeroepen is hij gekomen; zonder mijne toestemming is hij van hier gegaan; gelijk hij is gekomen, zoo is hij gegaan; wat valt er hier te klagen? Hij die verbrand wordt enz.’

Sakka de taal der brâhmanî gehoord hebbende vroeg aan de zuster: - Wat is hij van u? - Mijn broeder, heer. - Zusters houden toch van haar broêrs; waarom weent gij niet? En zij sprak twee koepletten:

‘Als ik weende zou ik mager worden; wat zou mij dat baten? Onze bloedverwanten en vrienden zouden nog meer droefheid hebben. Hij die verbrand wordt enz.’

Daarop vroeg S. aan zijne vrouw: - Wat is hij van u? - Mijn man, heer. - Vrouwen zijn toch, als haar man gestorven is, weduwen en zonder beschermer, waarom weent gij niet? En zij sprak twee koepletten:

‘Gelijk een kind weent om de gaande maan, zoo doet hij die jammert om een weggegane, een overledene. Hij die verbrand wordt enz.’

Daarop vroeg S. aan de slavin: Wat is hij van u? - Mijn meester, heer! - Hij behandelde u zeker slecht, heeft u geplaagd en gekweld; daarom denkt gij: gelukkig dat hij dood is, en weent niet. - Heer, spreek zoo niet, dat verdient hij niet; mijn meesters zoon was voor mij geduldig, vriendelijk

en meedoogend als een eigen zoon. - En waarom weent gij dan niet? Zij sprak twee verzen:

‘Gelijk hij die weent om een waterkruik die verbrijzeld is en niet gemaakt kan worden, zoo doet hij die jammert om een doode. Hij die verbrand wordt enz.’

Sakka hun aller vrome taal gehoord hebbende sprak genadig: ‘Gijlieden hebt naarstig aan den dood gedacht; van nu af moet gij niet meer eigenhandig arbeiden; ik ben Sakka, de koning der dewas; ik zal in uw huis talrijke edele steenen van alle zeven soorten brengen: geeft gijl. mild, houdt de geboden, viert den rustdag, weest waakzaam.’ Na hun deze vermaning gegeven en hun huis met schatten gevuld te hebben ging hij heen.

Er zijn verscheidene verhalen, die met het zelfde doel zijn verteld als dit, om treurenden te troosten, bedroefden op te beuren. De tegenstelling, die in een der mooiste boeken over 't Boeddhisme[1)] gemaakt wordt tusschen het doen van Jezus en dat van Boeddha is dan ook onjuist. Niet alleen om te troosten over den dood van geliefde verwanten worden hem verhalen in den mond gelegd - van dien aard heb ik er tien opgemerkt - maar ook over 't verlies van andere tijdelijke goederen. De Kâmajâtaka, het Begeerte-verhaal, is éen der laatste soort. Het komt in twee redacties voor, 228 en 467. De inleiding, te uitvoerig om haar in haar geheel weer te geven, is bekoorlijk mooi. De Boeddha troost een brahmaan die in éen nacht door een watervloed zijn geheele oogst heeft verloren, en vertelt daarop aan zijne jongeren het Begeerteverhaal, hoe hij ook al in een vroeger leven dien zelfden brahmaan van droefheid heeft bevrijd. De korte inhoud is deze. Om een koning te genezen van zijne rijksvergrootingslust, komt Sakka in menschelijke gedaante bij hem en zegt dat hij hem drie koninkrijken kan bezorgen, welk aanbod gretig wordt aangenomen. Maar kort daarop is de man spoorloos

1) H. Oldenberg. Buddha. Sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde. Op bl. 190 zecht hij: Wo wir unsre Evangelien aufschlagen, finden wir die zartesten und tiefsten Züge des Wirkens Jesu, das sorgend, tröstend, heilend, von Person zu Person dringt. Sehr anders als das Bild, das die buddhistische Gemeinde von dem Wirken ihres Meisters uns aufbewahrt hat; das lebendig Menschliche, das Persönliche verbirgt sich hinter dem Schema, der Formel. Niemand, der Leidende und Traurige sucht und tröstet; allein das Leiden der ganzen Welt ist es, von dem wir immer und immer wieder hören.

verdwenen. De koning wordt ziek van teleurstelling en begeerte: zijn artsen zijn machteloos. Een zijner burgers, de Bodhisat, belooft hem te zullen genezen als hij de oorzaak zijner ziekt mag weten, die de Koning, zich min of meer schamende, noode vertelt, waarop hij door wijze redeneeringen weldra geestelijk en lichamelijk gezond wordt.

Treedt Sakka hier kort, hoewel krachtig op, bij eene andere gelegenheid is zijn rol grooter, in het *Illîsa*-verhaal (78), welks essentie in verschillende westersche verhalen, in andere incarnaties, wordt teruggevonden. Illîsa is een schatrijke koopman, wiens vader, de overlevering van zijn geslacht volgend, met groote mildheid aalmoezen gaf aan de armen en zijn zoon een groot vermogen naliet. Maar deze, de traditie verbrekend, is aartsgierig, jaagt de bedelaars weg, gunt noch zich zelf noch iemand anders iets. Zijn vader, die ten gevolge zijner mildheid als Sakka is herboren, besluit hem te bekeeren, daalt op aarde neer, neemt de gedaante van Illîsa aan, die geen alledaagsch uiterlijk heeft: hij is scheel, kreupel en lamarmig, en gaat naar het huis van den koopman, die, sinds eenige dagen aangegrepen door een eindelijk onbedwingbaren lust naar sterken drank, op eene eenzame plek buiten de stad, opdat niemand hem zal zien en hij aan niemand mee hoeft te deelen, zijn lust bot viert. Intusschen geeft Sakka al zijn roerend goed en contanten wijd en zijd weg en de terugkeerende Illîsa, die zich daartegen wil verzetten, wordt door niemand herkend en van zijn eigen huis weggejaagd, waarop hij naar den râja gaat en zijn beklag doet. Deze laat Illîsa-Sakka roepen om uit te maken wie de echte is; maar niemand ziet eenig onderscheid tusschen de twee en allen, vrouw, zoon, dochters, meiden en knechten, kiezen de partij van Sakka. In zijn wanhoop schiet het Illîsa te binnen dat hij op zijn hoofd eene wrat heeft, slechts aan zijn barbier bekend. Op zijn verzoek wordt deze gehaald. In dien tijd was de Bodhisat de barbier. De koning vraagt hem: Kent gij den koopman Illîsa? - Als ik zijn hoofd bekrijk, zal ik hem kennen, sire! - Bekijk dan beider hoofd. - Oogenblikkelijk vormde Sakka op zijn hoofd eene wrat. De Bodhisat, beider hoofd bekijkend en op elk eene wrat ziende, sprak de volgende gâthâ (de eenige in dit verhaal): Beide zijn lam, beide kreupel, beide scheel,
Beide hebben eene wrat: ik zie Illîsa niet.

De koopman valt flauw. Daarop sprak Sakka: ‘Sire, ik ben Illîsa niet, ik ben Sakka’ en met eene bevallige beweging rees hij in de lucht. Illîsa kwam, met water besprenkeld, weer bij en aanbad den koning der dewas. Sakka sprak tot hem: ‘Illîsa, dit geld is van mij, niet van u; ik ben uw vader, gij mijn zoon; ik ben Sakka geworden door mildheid en andere goede werken; maar gij, de overlevering schendend, zijt gierig geworden, hebt de aalmoeszalen doen verbranden, de bedelaars doen wegjagen en pot uw geld op; noch gij noch een ander geniet het; het ligt als door booze geesten bewaakt; als gij mijne schenkzalen herstelt en giften gaat geven, dan is 't goed; zoo niet, dan zal ik al uw geld doen verdwijnen en u met mijn bliksem het hoofd splijten’. Doodelijk verschrikt beloofde Illîsa dat hij voortaan mild aalmoezen zou geven, waarop Sakka, na nog eenige wijze lessen, naar zijn hemel terugkeert en Illîsa door een vroomen, milden levenswandel zich voorbereidt voor een beter leven hiernamaals.

In gewijzigden vorm komt dit verhaal nog voor in 450 en 535, waar niet alleen Sakka, maar nog vier dewas, ook voorouders, een gierigen koopman komen bekeeren en hem geducht in 't nauw brengen.

De kern van dit Illîsa-verhaal: dat een god of geest de gedaante van een zondig mensch aanneemt en deze door zijne vrouw enz. niet wordt herkend en van zijn eigen huis weggejaagd wordt, vindt men terug in een welbekend gedicht van Longfellow, The Sicilian's Tale, gebaseerd op eene Italiaansche legende, die o.a. door Leigh Hunt in fraai proza is bewerkt[1].

Sakka is een ‘leutselige’ dewa: hij houdt van een grap; hij weet wat humor is. Gewoonlijk bekeert hij de zondaars op eene aardige manier, zooals Illîsa; ook houdt hij er van vrome menschen op de proef te stellen, om zich te vermaken vooreerst, en ten tweede om hunne braafheid meer te doen uitkomen. Een beroemd verhaal is de Haas-Jâtaka, dat niet alleen in de Pâlicollectie voorkomt (316), maar ook opgenomen is door den indischen poëet Arya Çûrya in zijne fraaie Sanskrietsche Jâtakamâlâ[2] die 34 keurig bewerkte Jâtakas bevat.

1) Vgl. Landau, Die Quellen des Dekameron, bl. 71 vg., waar wordt geciteerd Varnhagen, Ein altindisches Märchen, Berlin 1882, waarvan ik slechts een uittreksel ken. Het Pantschatantra verhaal dat V. als prototype aanvoert, mist juist het essentieele: de bestraffing en verbetering van den zondaar.

2) The Jâtaka-Mâlâ bij Arya-Çûrya, edited bij Dr. H. Kern 1891.

De Bodhisat is een, natuurlijk zeer vrome, haas, die in een woud leeft. Zijne vrienden, een jakhals, een aap en een otter, komen elken avond bij hem en luisteren naar zijne wijze lessen. Eens ziet de haas aan de maan, die ‘bijna vol aan den hemel staande gelijkt op een zilveren handspiegel zonder greep’, dat de uposathadag[1] nadert en vermaant hen dien behoorlijk te vieren, vooral door milde giften. Hij zelf koestert den vurigen wensch dat hij eene gelegenheid mag krijgen om zijn eigen lichaam voor iemand ‘in den mond der middadigheid’ te werpen. Sakka besluit hem te beproeven en komt, als een verdwaalde, hongerige brahmaan, in 't woud, eerst bij de drie vrienden, daarna bij den haas, die, terwijl zijn haren van vreugde, te berge rijzen, hem verzoekt een vuur aan te leggen om hem te braden. Sakka maakt een vuur en de haas springt er in ‘als een zwaan neerstrijkt op lotusbloemen’. Maar het vuur is koud; 't is, tot groote teleurstelling van den haas, slechts eene proef, glansrijk bestaan. Ten slotte zegt Sakka: ‘O wijze haas, uwe deugd worde verbreid over de gansche wereld’; en meteen perst hij sap uit een berg en teekent daarmee op de maanschijf een haas. Vandaar noemen de Indiërs de maan çâçî of çaçavân d.i. ‘de gehaasde’, en zien zij in de maan geen mannetje maar een haasje.

De zelfopoffering van den Bodhisat - dit merk ik hier terloops aan - is eigenlijk geene opoffering: hij vindt het prettig. In G. Eliots Middlemarch zegt Cecilia van hare zuster Dorothea: ‘She likes giving up’. Het is bij den Bodhisat ook meer *selfindulgence* dan *selfmortification*. In een boeddhistisch verhaal, opgenomen in een brahmaansch sanskriet werk (de 24 verhalen van den Vetâla) wordt dan ook van een diergelijke opoffering gezegd dat zij geene moeite kost, daar de man er sinds vele levens aan gewend is en zij hem geen pijn doet.

Gaarne beproeft Sakka menschelijke askeeten, vrome, in een woud levende kluizenaars. In een oud verhaal (488) waarvan eene illustratie in basrelief is uitgehouwen op een Boeddhistisch monument van vóor 200 v. Chr., worden elf askeeten door hem beproefd: drie maal achtereen neemt hij heimelijk de etensportie van één hunner weg. Allen zweren op hunne beurt

1) *Uposatha* is de sabbath, de zon- of liever de *Maandag*, waarop vasten enz. voorgeschreven is.

dat zij den diefstal niet hebben gepleegd. Ten slotte maakt Sakka zich bekend als den dief en biedt zijne verontschuldigingen aan. Karakteristiek zijn hier de straffen die de kluizenaars hem toewenschen die 't eten mocht hebben weggenomen.

'Paarden en koeien, zoo spreekt de eerste plechtig, zilver en goud, eene schoone vrouw, dochters en zonen moge hij krijgen, die uw eten heeft weggenomen.'

'Moge hij, zegt een ander, een geweldige Kshatriya worden, een machtige, beroemde vorst der vorsten, moge hij de gansche aarde beheerschen, die uw eten wegnam'.

En de mee in 't woud levende zuster der askeeten spreekt deze verwensching over zich uit, tot staving harer onschuld:

'Als ik uw eten heb weggenomen, moge ik dan de aanzienlijkste aller vrouwen worden, die de koning der koningen, de aarde veroverd hebbend, tot de eerste zijner duizend vrouwen maakt'.

Is het te verwonderen dat de koning der dewas zijne hulde betuigt aan zulke bovenmenschelijke wezens?

Een ander verhaal (458) vertelt de kuische liefde van Koning Udayabhadda en zijne vrouw Udayabhaddâ, die als broer en zuster samen leven. Zij beloven elkaar dat wie van hen het eerst sterft aan den ander zal komen openbaren waar hij of zij herboren is. De koning sterft eerst en wordt als Sakka herboren. Door de verblindende heerlijkheid vergat hij zeven dagen lang zijn verleden. Zeven hemelsche dagen zijn gelijk zevenhonderd aardsche jaren. Toen herinnerde hij zich zijne belofte aan Udayabhaddâ en (in dien tijd leefden de menschen tienduizend jaar) verschijnt in hare slaapkamer met een gouden schaal vol goudstukken die hij haar aanbiedt als zij hem mingenot wil doen smaken. Als zij weigert vertoont hij zich den volgenden nacht met een zilveren schaal en den daaropvolgenden met een koperen en koperen munten. 'Ik ben een slim koopman', zegt hij, als zij vraagt waarom hij telkens kleiner prijs biedt, 'dagelijks neemt uwe schoonheid en uw leven af (quotidie morimur, zeî Seneca philosophus), en vermindert dus ook uwe waarde'. Eenmaal op het chapitre der vergankelijkheid gekomen is hij natuurlijk niet meer te houden, totdat de koningin hem vraagt welke goede geest hij toch is die zooveel belang in haar stelt. Hij maakt zich bekend en met tranen van weemoedige vreugde smeekt zij hem haar te zeg-

gen hoe zij zijn samenzijn deelachtig kan worden, waarop hij haar aanspoort steeds de deugd te beoefenen en verdwijnt. Zij legt de regeering neer, gaat als kluizenaarster leven en wordt na haar dood in Sakka's hemel herboren.

Groote gunstelingen van Sakka worden door hem, zelfs bij hun leven, naar zijn hemel gehaald en vertoeven daar korter of langer.

In den Guttilajâtaka (243) is de Bodhisat een beroemde muziekant (*gandhabba*), Guttila genaamd. Wie hem eens heeft gehoord vindt geen ander spel meer mooi. Door zijn roep gelokt komt een virtuoos uit eene andere stad naar Benares tot hem en wordt, na lang smeeken, als leerling aangenomen. De Bodhisat leert hem alles, zonder voorbehoud, wat hij weet[1]. De ondankbare leerling wil zijn meester bij den râja verdringen en daagt hem tot een wedstrijd uit, dien deze aanneemt, waarop de Koning bij trommelslag laat bekend maken: ‘Op den zevenden dag na dezen zullen meester Guttila en zijn leerling Musila vóór het paleis een wedstrijd houden; laten de stedelingen bijeenkomen en getuigen zijn hunner bedrevenheid’. Intusschen wordt meester Guttila angstig. Hij dacht: ‘die Musila is jong en sterk; ik ben oud en verzwakt; deze zaak kan voor mij geene goede gevolgen hebben; als ik mijn leerling overwin is dat voor mij geen verdienste, en mocht hij overwinnen.... ik verkies, boven de schande eener nederlaag, in 't woud te gaan en daar te sterven’. Zoo denkende ging hij het woud in. Uit vrees voor den dood keerde hij terug, uit vrees voor schande ging hij er weer in. Zoo ging hij zes dagen lang op en neer. Het gras ging dood, er ontstond een voetpad. Op dat oogenblik voelde Sakka dat zijn zetel warm werd. Nadenkende bemerkte hij de oorzaak en snel voor Guttila neerdalend sprak hij: Meester, waarom zijt gij in 't woud gegaan? - Wie zijt gij? - Ik ben Sakka. - En de Bodhisat sprak tot hem: ‘O Koning der dewas, uit vrees van overwonnen te worden door mijn leerling ben ik in 't woud gegaan’. En hij sprak de eerste gâthâ: ‘Ik leerde hem de

1) De origineele aardige uitdrukking is: *acariyamutthim akatvâ* d.i. ‘zonder (als gewone leeraars) de hand te sluiten, zonder een handvol achter te houden’. De Bodhisat doet dat nooit, evenmin als de Boeddha, die al het noodige aan eder meedeelt. Een ‘esoteric Buddhism’ was er toen niet.

zevensnarige, zoetklinkende, zangerige luit bespelen. Nu daagt hij mij ten strijde: help mij, o godenvorst.' En Sakka sprak de tweede gâthâ:

'Vrees niet, ik ben uw steun en toeverlaat; ik eer de meesters;
Niet zal de leerling u overwinnen; gij, meester, zult hem overwinnen'.

Sakka geeft hem daarop eenige voorschriften en drie steentjes met gebruiksaanwijzing, waarop hij ten hemel stijgt en Guttila naar huis gaat. Voor 's konings paleis was intusschen een paviljoen opgeslagen en daarin een zetel voor den râja opgericht. Van zijn paleis afdalend ging hij in het feestelijk getooide paviljoen op het rustbed zitten. Tien duizend schoone vrouwen, ministers, brahmanen enz. omringden hem. Alle burgers stroomden samen. Op het plein voor het paleis stonden en zaten ze in dichte drommen. De Bodhisat, gebaad en gezalfd, goed gegeten hebbende, zijne luit latende dragen, ging op den voor hem bereiden zetel zitten. Sakka kwam onzichtbaar en stond in de lucht. De Bodhisat zag hem. Ook Musila kwam en ging zitten. Alle menschen verdrongen zich om hen. In 't eerst speelden ze gelijk. Het volk, over beider spel tevreden, juichte toe. Sakka, die in de lucht stond, sprak voor den Bodhisat alleen hoorbaar: 'Breek eene snaar.' De Bodhisat brak de *bhamara*snaar. Hoewel geknapt gaf zij nog geluid uit het uiteinde: het was als goddelijke muziek. Musila brak ook eene snaar, maar er kwam geen geluid meer uit. De meester brak de tweede en zoo voort, ten slotte ook de zevende snaar. Hij speelde door op het hout en de klank bedekte de stad. Duizenden kleeren wuifden, duizend kreten van toejuiching stegen op. De Bodhisat wierp een steentje in de lucht: driehonderd hemelsche vrouwen (*accharā's*) daalden neer en dansten; toen hij ook het tweede en derde omhoog had geworpen dansten er negenhonderd accharā's. Toen gaf de koning aan het volk een wenk; het volk stond op, en al roepende: 'Gij hebt gestreden met uwen meester, ten onrechte denkend dat gij met hem gelijk staat; gij kent uw eigen maat niet,' scholden zij Musila uit, sloegen hem met van alle kanten opgeraapte steenen en stokken, zoodat hij dood neerviel, grepen hem bij de voeten en wierpen hem op een mesthoop. De koning, zeer tevreden, gaf den Bodhisat veel geld, als 't ware een dichten regen doende neer-

dalen; zoo ook de burgers. Welwillend zeî Sakka tot hem: ‘Meester, ik zal weldra Mâtali zenden met den kostbaren, met edele rossen bespannen wagen; bestijg dien dan en kom in den hemel.’ Daarop vertrok hij. Toen hij in den hemel was teruggekomen en op zijn geelmarmeren troon zat, vroegen de dewadochters hem waar hij geweest was. Sakka vertelde haar de gebeurtenis uitvoerig en roemde de braafheid en deugd van den Bodhisat. De godinnen zeiden: ‘Groote koning, wij verlangen den meester te zien; laat hem hier komen.’ Sakka gebood aan Mâtali: ‘Vriend, de godinnen wenschen den muziekant Guttila te zien; ga en breng hem hier op den Vaijayantawagen.’ Mâtali ging en bracht hem. Sakka sprak hem vriendelijk toe: ‘Meester, de godinnen verlangen uw spel te hooren.’ - Ik ben een speelman, zecht de Bodhisat, o heer, ik leef van mijne kunst; als ik loon krijg zal ik spelen. - Speel op, ik zal u beloonen. - Ik begeer geen ander loon, maar deze godinnen moeten mij elk hare verdienstelijke daden vertellen; daarvoor zal ik spelen. En de godinnen zeiden: ‘Onze goede daden zullen wij u later vertellen; speel op, meester.’ Zeven dagen lang maakte de Bodhisat muziek voor de godinnen; zij overtrof de goddelijke; op den zevenden dag vroeg hij op de rij af naar de goede daden. Nu vertelt elke dewadochter hem, door welke goede daad zij zoo hoog gestegen is en aan 't slot dier verhalen roept hij uit: ‘Heil, driewerf heil is mij weervaren door 't zien en hooren der schoone, goddelijke vrouwen. Van haar de deugd gehoord hebbende zal ik vele goede daden doen, door mildheid, zedigheid en zelfbedwang: dan zal ik daar komen waar men niet treurt.’ Hij wordt door Mâtali op aarde teruggebracht en vertelt daar zijn wedervaren aan de menschen. Daarna beijverden de menschen zich, vol hemelverlangen, om goede daden te doen.

Ook de vrome koning Sâdhîna, wiens mildheid grenzeloos is, wordt levend in den hemel gehaald, waar Sakka zijne macht en heerlijkheid met hem deelt.

Als hij er zevenhonderd jaren heeft doorgebracht, krijgt hij een gevoel van onbehagen, wat, volgens de uitlegging van Sakka, daar vandaan komt dat de gevolgen zijner vrome werken op zijn. Sakka biedt hem zeer welwillend eenige zijner eigen goede daden aan. Dit overdoen van goede daden heet

patti en komt meermalen voor. Maar de koning, die zelfs in den hemel een fiere *kshatriya* blijft, wijst die weldaad af. Hij begeert niet wat door een ander wordt gegeven: zelfgedane goede werken zijn eigen bezitting. ‘Ik zal weggaan, zegt hij, en onder de menschen veel goeds doen, door geven, door zedig te leven, door vroomheid en zelfbedwang: zoodoende wordt men gelukkig en heeft geen berouw.’ Mâtali brengt hem terug in 't park van zijn paleis. Zijne komst wordt den regeerenden koning, zijn zevenden nakomeling, bericht. Deze gaat naar hem toe, doch zendt een dienaar vooruit met twee zetels. Nu volgt er een verrukkelijk staaltje van trots, nog wel bij den Bodhisat. Sâdhîna vraagt voor wie die twee stoelen worden klaargezet. ‘Een voor u, een voor onzen koning,’ zegt de dienaar. Welk ander wezen zal in mijne tegenwoordigheid op een zetel zitten? zegt Sâdhîna en meteen gaat hij op den eenen stoel zitten en legt zijn beenen op den anderen.

Zijn naneef wil hem regeering en al afstaan, maar hij bedankt, geeft nog zeven dagen lang groote giften, sterft en wordt in den hemel herboren.

Als de menschen het op aarde al te bont maken komt Sakka soms tusschen beide, zooals in den Mahâkanhajâtaka (469) waar hij op aarde verschijnt in de gedaante van een jager met een vreeselijken zwarten hond, die alle boozen dreigt op te eten, welk dreigement een goede uitwerking heeft. Dikwijls treedt hij op als een groot heer, die zich met zijne onderdanen vermaakt. Dat is de eenige moraal, als 't er eene is, van een heel lang fantastisch verhaal (489) dat hier, zoo gecondenseerd mogelijk, volgt.

Twee koningszoons studeeren samen in Takkasilâ. Bij 't afscheidnemen spreken ze af hun zoon en dochter, als ze die krijgen, met elkaar te laten trouwen. Als later de een, Suruci, voor zijn gelijknamigen zoon de dochter van den ander, Sumedhâ, ten huwelijk vraagt, krijgt hij die op voorwaarde dat zij eenige vrouw zal blijven. Als het paar na 10,000 jaar nog geen zoon heeft, stemt Suruci op aandrang zijner vrouw er in toe nog 4000 vrouwen te nemen. 't Helpt niets. Nog driemaal neemt hij er 4000 vrouwen bij. Vruchteloos. Na 10000 jaar met éene, 20000 jaar met 4001, 30000 met 8001, 40000 met 12001, 50000 met 16001 vrouwen geleefd te hebben is hij nog even ver. Op verzoek zijner onderdanen

bidden zijne vrouwen tot allerlei godheden om een zoon. Door de vroomheid van Sumedhâ getroffen geven deze haar een zoon, een dewaputta van overoude braafheid. Groote blijdschap. Als de zoon, Mahâpanâda, volwassen is, wordt hij tot koning gewijd. Op Sakka's bevel bouwt Vissakamma (der dewas bouwmeester) fluks een prachtig paleis. Groot feest. Zeven jaren lang. Eindelijk duurt het den onderdanen te lang en verzoeken zij den koning het feest te laten eindigen. Deze zegt dat zij kunnen gaan als zijn zoon heeft gelachen, wat hij nog niet heeft gedaan. Allerlei kunsten- en potsenmakers trachten te vergeefs hem aan 't lachen te brengen. Eindelijk zendt Sakka één van zijn eigen kunstenmakers, die den *upaddharanga* vertoont: hij beweegt één voet, één hand, één oog, één tand; de rest blijft onbewegelijk. De prins glimlacht. Het volk is onbedaard, schudt, valt op den grond van 't lachen. Zoo eindigt het feest. En 't verhaal is uit.

Er zijn nog hoogere hemelen dan die waarin Sakka en zijne dewaputta's wonen. Hunne bewoners genieten slechts intellectueele genoegens; de allerhoogste hemelingen hebben zelfs geen lichaam.

In de pâliverzameling komt, zoo ver ik weet, geen verhaal voor, waarin één dier allerhoogste wezens op aarde afdaalt; wel in de reeds genoemde sanskrietsche Jâtakamâlâ, waar in verhaal 29 wordt verteld, dat de Bodhisat, eens in den hoogsten Brahmaloka herboren, daar merkt dat de râja van Videha aan hemel noch hel gelooft. Als een vuurvlam, als een flikkerende bliksemstraal, verschijnt hij voor hem en tracht hem te bekeeren, maar is ten slotte gedwongen den verstokten, scherpzinnig redeneerenden koning tot inkeer te brengen, door, evenals zoo menig aardsch prediker, den zondaar bang te maken door eene levendige schildering der helsche straffen die hem wachten.[1)]

Evenwel, deze verhevene wezens kunnen ook dwalen. Een pâliverhaal (405) vertelt hoe de Heere Boeddha eens gewaar werd, dat één dier geesten de kettersche meening koesterde,

1) Eene diergelijke beschrijving der hellen is te vinden in den Samkissajâtaka (530). Ook andere verhalen vertoonen nauwkeurige bekendheid met de hellen bijv. 314. Eene hellevaart van den Bodhisat komt voor in 82, 104, 396 en 439, eigenlijk één zelfde verhaal, dat, zooals de naam van den hoofdpersoon aanwijst, eene onhandige wijziging is van het sanskrietsche verhaal in Pantschatantram 5,3.

dat zijn bestaan eeuwig was en er voor hem geen overgang in een ander bestaan noch nirwâna mogelijk was. Onmiddellijk verschijnt de Heer in dien Brahmaloka en overtuigt den dwalenden geest van zijne dwaling.

Hoe hoog ook gestegen, met welke bovennatuurlijke vermogens ook begaafd, een dewa blijft gevangen in den alles meesleurenden kringloop, den samsâra, waaraan hij slechts kan ontkomen door in een menschelijk bestaan de hoogste kennis en de eindverlossing te bereiken.

Het menschelijk bestaan is dus eigenlijk het hoogste en het menschelijk doen is niet afhankelijk van de macht der dewas. Zij kunnen helpen, beloonen en straffen, evenals aardsche vorsten; maar tegen krachtig, mannelijk streven en doen vermogen zij niets. Zij zijn er ook niet jaloersch op, zooals de grieksche dewas, die, als echte demokraten, plegen te knotten wat boven anderen uitsteekt. Sakka zegt het zelf in een verhaal (301), waarin een koning door het mannelijk beleid van zijn minister de overwinning in den strijd behaalt tegen de uitdrukkelijke voorspelling van Sakka zelf in, dat hij overwonnen zou worden.

De mensch moet zich zelf redden. Boeddhas, wijzen, dewas en dewîs kunnen hem daarbij helpen door raad en zelfs door daad, maar ten slotte moet hij zelf zijn heiland zijn. Dat zegt ook een der lagere geesten, in een karakteristiek verhaaltje, het Waterlelieverhaal (392), dat kort genoeg is om hier geheel te volgen:

Oudtijds toen Brahmadatta in Benares regeerde werd de Bodhisat herboren in eene stad van 't Kâsiland, in eene brahmaansche familie. Volwassen zijnde leerde hij in Takkasilâ de kunsten. Later werd hij askeet en leefde dicht bij een lotusvijver in een woud. Eens in den vijver gestapt zijnde stond hij aan eene heerlijk bloeiende lotus te ruiken. En eene dewadochter, in een hollen boom staande, zei tot hem:

‘Dat gij ruikt aan een waterbloem, die u niet is gegeven, Dat is een soort diefstal: gij zijt een reukdief, eerwaarde heer!’

Ontroerd sprak de Bodhisat het tweede vers:

- Ik neem niet, ik pluk niet, uit de verte ruik ik aan eene bloem;
Waarom heet ik dan een dief?

Op dat oogenblik ging een man in dien vijver lotusbloemen

uittrekken en plukken. Dat ziende zei de B.: ‘Iemand die uit de verte ruikt noemt gij een dief; waarom spreekt gij dien man ook niet zoo toe?

Die daar lotusbloemen uitrukt en afplukt,
Die zoo slecht handelt, waarom wordt die niet toegesproken?’ En de dewî sprak:
‘Een slecht mensch, bezoedeld als het kleed eener min,
Tot zoo een spreek ik niet; gij echter zijt het waard toegesproken te worden.
Bij een zondeloos man, die bestendig het reine zoekt,
Wordt eene zonde, zoo dun als een haar, zoo groot als een stormwolk.’
Hevig ontroerd sprak de Bodhisat:
‘Voorwaar, dewî, gij kent mij en hebt medelijden met mij;
Zeg het in 't vervolg weer, o goddelijke, als gij zoo iets ziet.’
En de godin sprak de laatste gâthâ:
‘Gij zijt mijn meester niet; wij zijn uw dienaars niet.
Gij zelf, kluizenaar, moet weten hoe gij in den hemel zult komen.’

Aldus hem vermaand hebbende ging zij heen. En de Bodhisat zich in extatisch gepeins verdiepend bereikte den hoogsten hemel.

Alle boomen hebben hun *dewatâ*, een geest van lageren rang. In een twintig- of dertigtal verhalen is de Bodhisat zoo'n boomgeest, die meestal slechts toekijkt of moraliseert, dikwijls ook handelend optreedt. Vreemd is het dat hij eens (19) in deze kwaliteit het vereeren van boomen verbiedt, terwijl die vereering anders in vele verhalen mode is. Of eigenlijk is dat niet vreemd en geeft het eene vingerwijzing omtrent de genealogie van sommige dier verhalen.

Boomvereering was, het is bekend, van oudsher in Indië in zwang: de verhalen waarin ze voorkomt verraden daardoor vóórboeddhistischen oorsprong en zijn in onze collectie opgenomen, misschien zonder er bij te denken, misschien als concessie aan het volksbijgeloof.

(*Slot volgt.*)

S.J. WARREN.

Muzikale pelgrims.

'*Die Pilger sind's!*'

Dit woord van Wolfram in *Tannhäuser* mocht iemand wel op de lippen komen bij het zien vertrekken van een klein gezelschap Hollanders, die op den 10^{den} der Meimaand van dit jaar de reis aanvaardden naar Bonn, om daar het vijfdaagsche muziekfeest te gaan bijwonen, gewijd aan louter kamermuziekwerken van Beethoven en bestemd - op den achtergrond - tot stijving der fondsen van de kunstkweekende stichting *Beethoven-Haus*.

'*Die Pilger sind's!*'

Moderne pelgrims, wel te verstaan, die de erwten zorgvuldig uit hun schoeisel laten, de kalebasflesch slechts kennen als curiositeit, in stee van den knoestigen wandelstaf de paraplu als stut en wapen voldoende oordeelen, en overigens niet het nevelachtigste plan koesteren om hunne nachtelijke legerstede te deelen met de dieren des velds, of om zich voor hun middagmaal te vergenoegen met eene homp afgebedeld brood, besproeid met water in den natuurstaat. Maar pelgrims niettemin, naar de zeden van hunnen tijd, optrekkende naar een heiligdom, ten einde daar eenen eeredienst te verrichten en te aanbidden.

Wat doet het er in den grond ook toe, of men zijn plengoffer betaalt met pijn en zweet, met levensgevaar, afmatting en ontbering, dan wel met guldens, marken, franken? De kinderen van elke eeuw offeren en gaan ter bedevaart op hunne eigene wijze, naar de kracht die in hen woont en naar de munt die onder hen gangbaar is. Op de stemming, den ernst, den vromen zin slechts komt het te allen tijde aan: dingen, die evenmin *per se* onvereenigbaar zijn met een retourbiljet en eene *table d'hôte*, als onafscheidelijk van wond geloopen voeten

en eene korst haverbrood. En wat deze pelgrims hier op dit spoorwegperron betrof, zij waren - zoo mogen wij aannemen - even waarachtig in hunne vereering, in hunne aanbiddingsdrift, in hun heil zoeken, in hunnen godsdienst kortom, als die er ooit om den Paus naar Rome of om het Heilige Graf naar Jeruzalem togen.

Het is binnen de beperkte ruimte, welke den schrijver dezer regelen thans over dit onderwerp ter beschikking staat, slechts vluchtig aan te stippen, wat de muziek bij de overgroote meerderheid der zoogenaamd muzieklievende menschen al voor functiën te verrichten en voor rollen te spelen heeft.

Voor duizenden en duizenden, die beweren van haar te houden en zich zelfs een oordeel over haar meenen te mogen aanmatigen, is zij niets dan een beschavingsproduct, een voor min of meer geld steeds verkrijgbaar middel, dienstig tot het verschaffen van de eene of andere, op een gegeven oogenblik gewenschte, persoonlijke sensatie: - een lachmiddel, een kittelingsmiddel, een dansmiddel, een marschmiddel, een opwindingsmiddel, een ontroeringsmiddel, een schreimiddel, een dweepmiddel, een devotie-middel, een droommiddel 'Ik verveel mij', zegt iemand: 'laat de muziek mij vermaken!' 'Ik pink gaarne af en toe eens een paar sentimenteele tranen weg: laat de muziek mij roeren!' 'Ik ben genotziek, maar verzadigd: laat de muziek mij kittelen!' 'Ik ben dof en gedrukt van zinnen: laat de muziek mij opmonteren!' 'Ik voel mij overspannen en van wereldsche beslommeringen gekweld: laat de muziek mij benevelen!' En zóó elk wat wils. Voor sommigen eene liefelijke en onschuldige gemoedsstreeling, eene '*concord of sweet sounds*', zooals Shakspeare haar omschreef. Voor anderen slechts genietbaar als de saus over eene tooneelvertooning, die op zichzelve het vertoonen niet waard zou zijn en die, aldus opgedischt, dan opera heet. Voor de meesten louter eene oorenlekkernij, eene gevoels-delicatesse, een tijdverdrijf, een superieure tak van sport - met zulke materieele dingen als wielrijden, roeien, kegelen of cricketten natuurlijk in éénen adem niet te noemen!

Welnu - wat is zij dan, zoo zij dat alles n i e t is, of niet wezen mag? Wat is zij, ontdaan van alle nevenkunsten, neven-

gedachten en nevenbedoelingen? Ontdaan van den theatertoestel, die haar ontwijdt; ontdaan van het gesproken woord, dat haar verkleint en kluistert; ontdaan van elk programma, van elk aanhangsel, van alle kunstenmakerij? Wat is zij, in hare reine, hoogste uiting - als muziek, de absolute - als strijkquartet, als symphonie?

Zoo gij het weten wildet, gij hadt het slechts aan die pelgrims behoeven te vragen, - ernstige mannen, vroed en vroom, die boven het daareven aangeduide muzikale *vulgus profanum* zoo hoog verheven staan als de nachtelijke vorscher in zijne sterrewacht boven het straatpubliek, dat loopt te babbelen en te minnekozen in den maneschijn. Ongetwijfeld zou elk hunner u eene zeer klare omschrijving hebben gegeven van het onomschrijf bare en u zeer welsprekend den aard en het wezen hebben uiteengezet van het onuitspreekbare.

Of, beter nog, gij waart met hen meegetrokken naar dat Bonner muziekfeest. Als gij dan vijf dagen achtereen zeer aandachtig geluisterd hadt naar Beethoven, dan zoudt gij misschien begonnen zijn te verstaan, en niet meer noodig gehad hebben te vragen.

Vijf dagen achtereen, in vijf muziekuitvoeringen, niets dan Beethoven, en niets dan Beethoven's kamermuziek! Was dat niet van het beste te veel?

Zóó spreekt de wuftheid, die zich tot niets bepalen, zich in niets verdiepen wil, steeds afwisseling verlangt, en dit verlangen zoekt te rechtvaardigen door zich te laten voorstaan op haar levendig temperament, of op hare artistieke veelzijdigheid.

Daargelaten echter, dat een geest als die van Beethoven in zichzelven de treffendste contrasten en de stoutste schakeeringen oplevert, zoo bid ik u - is het te veel, vijf dagen achtereen te wandelen door een Alpenland, of vijf dagen achtereen de weelde der keerkringen, de majesteit der poolstreken in oogenschouw te nemen?

Maar bovendien, men behoefde niet a l l e s bijgewoond te hebben, om van den eeredienst, in gindsche lieve Rijnstad gevierd, den ganschen, vollen indruk in zich te hebben kunnen opnemen. Ja, de schrijver dezer bladzijden verkeerde zelfs in het eigenaardige geval, dat hij er n i e t s van bijwoonde: dat

geene enkele noot van al die muzikale heerlijkheden tot hem in den vleeze doordrong; dat hij met de pelgrims, die hij vertrekken zag, mee kon opgaan slechts in den geest.

Doch hij beklaagt zich hierover niet. Hij verblijdt zich veeleer, dank zijner persoonlijke afwezigheid, over den grooten zegen, dat hem, ten aanzien van dit schoone huldefeest en van al de uitstekende artisten die het celebreerden, gespaard bleven de pijnen en zorgen, de angsten en wroegingen der verslagschrijverij. En hij dorst het wagen - toegerust met de bescheidenste kennis van de werken die daar werden uitgevoerd en van de kunstenaars die ze ten gehoore brachten, geholpen ook in niet geringe mate door de naarstige en nauwgezette mededeelingen van zijne meer ondernemende broederen onder de pers -, hij dorst het wagen desniettemin, zichzelven mee te rekenen tot de gelukkige schare der aanwezigen. Want wonder fijn luistert het oor der liefde; en verbazend scherp kan bij den mensch de gezichtszin worden voor dingen, die wel verre van het oog, maar het hart nabij zijn.

En zoo zag hij hen allen: - meester Joachim voorop, met zijnen goedig melankolieken leeuwekop; en nevens hem zijne drie quartetbroeders, onder wie de wakkere Wirth, die eertijds de Emmanuel was van het Rotterdamsche strijkquartet. En het Weener vierspan van Rosé, dat in zoetheid van klank en fijnheid van figuratie zoo mogelijk het grootere, breedere, diepere samenspel der Noordduitsche quartettisten nog overtreft. En den beminnelijken Reinecke, dien groenen grijsaard, altoos nog even flink bij zijne kunst en aan zijn klavier. En den genialen d'Albert; en Mühlfeldt met den gouden toon, dien vorst der clarinettisten; en den braven Messchaert, wiens zingen zoo recht u i t het hart is t o t de harten.

En zoo hoorde hij ook alles mee, op zijne wijze: - al het licht en het donker, den jubel en den weemoed, het berusten en het stormen van dezen reuzengeest: - die bruisende sonaten, die daar voorbijtrekken als een heerlijk onweder, met flitsen, donder en zonneschijn; dat Septet, waarin alléén reeds muziek genoeg is voor een gansch menschenleven; die laatsten der strijkquartetten, in welke, voor wie zich door hunne moeilijkheden niet laten afschrikken, waarlijk het onuitspreekbare uiting en gestalte heeft verkregen.

En de ziel des afwezigen, aldus in trilling gebracht door

eene wonderlijke telepathie, verheugde zich mede in den geur van het reukoffer aan het Ideale, dat daar opsteeg aan den voet der Zeven Bergen.

Onder redelijk gunstige omstandigheden moet elke muziekvriend, dien titel waardig, al de nummers van dat Bonner programma reeds meermalen vroeger en elders hebben hooren uitvoeren - even goed misschien, of iets minder goed - dat doet er niet toe. Het zou wel ongelukkig zijn, indien groote kunstwerken enkel bij eene in allen deele uitmuntende vertolking groot en genietbaar waren. Elke ernstige muziekuitvoering dient natuurlijk aan zekere strenge voorwaarden van techniek, opvatting en stijl te beantwoorden; doch, zonder de deur nog wijder open te zetten voor dilettantisme en klungelarij, mag men wel volhouden dat al die tegenwoordige hoog, hooger en hoogst opgeschroefde eischen met betrekking tot de instrumentale wedergave meer van eene lang niet zeldzame artistieke lekkerbekkerij, geblaseerdheid of *décadence*, dan van eenen gezonden muzikalen zin getuigen.

Nu dan, men moge al deze uitgelezenen onder Beethoven's kamer-compositiën met nóg zooveel recht tot zijne goede bekenden rekenen, - nimmer tevoren toch hoorde men ze zóó: in deze atmosfeer en omgeving, onder deze locale en historische lichtwerking. Het is waar, hare wordingsplaats ligt elders, ver van hier; de eerstelingswerken uit zijnen Bonner tijd zouden den meester niet beroemd hebben gemaakt. Doch de geboorteplek van een groot man, het tooneel ook van zijne kinderen jongelingsjaren, verkrijgt later voor zijne bewonderaars eene eigenaardige poëtische aantrekkelijkheid.

Hier immers, hier in dezen bodem, ontkiemde het mosterdzaad. Al het latere was slechts de in die kiem reeds opgesloten liggende groei en ontwikkeling. Het wonder was de ontvangenis; de blijde boodschap was de geboorte. Wat er volgde in het leven, was de aangewezene, onveranderlijke, werktuigelijke consequentie. *The child is father to the man*.

Hier kan men nog de plekjes terugvinden, waar een vierkant gebouwde, plompe schooljongen, alles behalve innemend van verschijning, stuursch, eigenzinnig, in zichzelven gekeerd,

wars van de gezellige spelen zijner kameraden, zich op zijne schuwe wijze eenzaam vermaakte met het snel in het rond doen draaien van de ijzeren klampen, waarmede men de opengeslagen vensterblinden aan de muren vastzet. Hier nog de wanden, tusschen welke die knaap grimmige tranen vergoot onder de harde leertucht van zijnen aan den drank verslaafden vader, wiens tirannie en zorgeloosheid het kind met zijne stille, geduldig lijdende moeder te verduren had. Hier nog de straten en lanen, door welke de jongeling schreed, van vroege zorgen reeds gekweld, den zonneschijn der jeugd nooit recht gekend hebbende, hunkerend uitziende naar een ruimer vluchtveld voor de wieken van het genie, welke hij reeds in zich voelde ontplooien. Ver, aan de Donau, zou hij dat vluchtveld vinden; Weenen zou hem groot zien worden. Doch het razende gewoel der metropolis heeft zijne voetstappen uitgewischt en zijne faam vermengd met die van vele andere grooten. Het is moeilijk, te Weenen met den mensch Beethoven nog eenigerlei voeling te vinden - of het moest daar op de helling van den Kahlenberg zijn, op dat belommerde zijpad boven Nussdorf, waar hij gaarne mijmerde en waar men hem eene buste heeft gezet. Hier echter, in de stille landstad aan den Rijn, schijnt het plaveisel nog het spoor van zijnen voet te dragen; de hoeken der straten en de oude boomen in den Hofgarten schijnen zich zijner nog peinzend te herinneren, de torenspitsen elkander zijnen naam nog toe te fluisteren.

Er is in de smalle Bonngasse een onaanzienlijk huis, dat elke vreemdeling nu aanstaart en bezoekt, sedert het in een Museum is herschapen. Jaren lang was het eene schamele burgerwoning, waarin, van haren bouw af tot op den dag van heden, heel wat arme menschenkinderen moeten geboren en gestorven zijn. Maar boven ditzelfde huis stond in den nacht van den 16^{den} December 1770 eene ster, gelijk eertijds boven zekeren stal in Bethlehem. Eene ster, verkondigende aan hen die de teekenen aan den hemel wisten te lezen, dat daar een kindeken was geboren, welks roeping niet was te brengen een zwaard, maar vrede op aarde. In dat andere sterreteeken, daarginds in het Oosten, stond bloed geschreven: bloed en vuur, haat, vervolging, oorlog, foltering, en een eeuwig weder opbrandende tweespalt en twijfel. Maar Beethoven's ster beloofde en bracht over deze wereld, voor hen die tot haar opblikken, slechts

liefelijkheid en verbroedering, vertroosting, welbehagen en goeden moed.

‘En dus - laat ons mede opgaan naar die stad en tot dat huis, en aldaar de knie buigen en aanbidden!’

Zoo spraken die pelgrims.

En zij spraken recht, onder één voorbehoud. Zij spraken recht, mits zij zich slechts klaar, recht klaar bewust waren, w a t zij gingen aanbidden.

‘*We live*,’ zegt Wordsworth, ‘*by admiration, love and hope*.’ Is nu eigenlijk, van die drie, de bewondering niet de beste? - De hoop stelt duizendmaal teleur, om maar al te vaak ten slotte geheel verstikt te worden onder het puin van ingestorte illusiën. De liefde - ach, is zij niet de dubbelgangster van het vlijmendste wee? - Doch wie zich uit het taaie slib van dofheid, traagheid en zelfzucht nog kan opheffen tot eene echte en welgeplaatste bewondering, die vindt voor zijn gemoed eene altoos groene loofhut, boven welke een stukje hemelblauw en een zonnestraaltje nooit ontbreken. Is het daarbij in den grond tamelijk onverschillig wàt men bewondert: den rijkdom der natuur, de grootheid van den sterrenhemel, de majesteit van eenen persoonlijk gedachten Schepper, - het liefst en het redelijkst toch richt de blik der vereering zich op eenen eminenten medemensch; en dan bij voorkeur weder - aangezien enthousiasme en poëzie uit hetzelfde temperament voortspruiten - op eenen zoodanigen, die voor ons eminent en onvergelijkelijk is als de d i c h t e r . Het zal ook in den regel wel een niet meer onder de levenden vertoevende dichter zijn, voor wien de bewondering eenen tempel en altaren bouwt. Want zóó machtig is het alledaagsche over ons, dat wij zelfs het schitterendste genie, zoolang het in den vleeze woont, zijne alledaagsche tekortkomingen en feilen en aanstootelijkheden niet kwijtschelden; en bij gevolg kunnen wij zonder terughouding slechts eenen doode bewonderen.

De meest echte en welaangebrachte bewondering, evenwel, wordt valsch en misplaatst, wanneer zij het vat verwisselt met het reukwerk, het omhulsel met den geest, den man met het genie dat er in hem was.

Daar hebt gij dezen Beethoven!... Indien hij zelf de dwaze uitingen kon aanhooren, waarmede bij zekere gelegenheden de geestdrift over zijne werken zich vergaapt - hoe zou hij lachen, met dien harden, schamperen lach van hem over hetgeen hij zot of leelijk vond!

'Mijnheer, ik zou hem de voeten hebben willen kussen!' hoorde ik eenen melomaan eens uitroepen, eenen dergenen voor wie de muziek niet een genius, maar een stokpaard is, waarop zij steeds al brommend en neuriënd en zwetsend en critiseerend ronddraven. - 'Hij was een god, mijnheer! Een god was hij!' liet een tweede van datzelfde slag er met groote stemverheffing op volgen.

'Welnu, mijnheer,' zou men den eerste hebben willen vragen: als gij hem dan de voeten hadt gekust - wat ter wereld zoudt gij anders gekust hebben, dan - een paar voeten? - En tot den tweede zou men hebben willen zeggen: 'Een god, mijnheer? Een god? - Wat weet gij van goden? Hebt gij ooit eenen god op uwen levensweg ontmoet? Heeft ooit een god u een genoegen, eenen dienst of eene weldaad gedaan - ooit eene bijzonder schoone symphonie, of eene prachtige sonate, of een uitnemend strijkquartet voor u gecomponeerd? Zoo ja, haal hem eens voor den dag, dien god! Laat hem eens zien! Dan zullen wij hem onthalen op nectar en ambrozijn, en wij zullen hem den salon inruimen in een museum van rariteiten.'

Neen! Een m e n s c h was hij, onze Beethoven. Niets was er ooit menschelijker - als tegenovergesteld aan het goddelijke - dan zijne verwaarloosde jeugd, zijn braaf maar hoekig karakter, zijne nukkige rechtschapenheid, zijn gebukt gaan onder lichamelijk lijden, zijne langdurige en smartelijke worsteling met den dood. Hij was een mensch gelijk wij allen. Maar in hem was iets, dat de Godheid er in geplaatst had - een glas, eene lens, die doorliet, stralend en kleurrijk en flonkerend doorliet, wat er in het binnenste van den mensch g o d d e l i j k s is.

Dat er in ons allen zulk eene lens verstoken zit - ik geloof het waarachtiglijk. Bij millioenen op millioenen echter is zij zóó dof beslagen of zóó gebrekkig geslepen, dat zij nauwelijks iets doorlaat, nauwelijks eene schemering. Bij velen werkt zij wel erkenbaar, maar onzeker, wisselvallig, nevelig, mat. Bij weinigen geeft zij heldere spranken af. Bij éénen in duizend

jaren verlicht en verwarmt en bevrucht haar uitstraalsel gelijk eene zon. Zulk een éénling was Beethoven.

Moeten wij dit echter den m a n als verdienste toerekenen?

Verdienste! - Wat is verdienste? - Wie kan er iets meer of iets anders voortbrengen dan de materie die in hem is, door vlijt en goeden wil getemperd? - Wie heeft er recht op zelfverheffing, omdat bij hem de lens een weinig méér licht doorlaat, dan bij zijnen broeder? Wie recht op vergoding?

'*Es kam von oben*!' sprak vader Haydn, toen het volk in geestdrift losbrak over een der schoonste momenten in zijne *Schöpfung*.... Hoe naïef dat klinkt! Hoe ouderwetsch, naar onze moderne begrippen schier kinderachtig vroom! - En toch was het de zuivere waarheid, zoo kort en zoo eenvoudig mogelijk uitgedrukt. Het kwam van boven. Neergelegd in des grijsaards binnenste - door de heldere lens in hem weder uitgestraald - kwam het van boven. En zoo wordt ook eene andere, nog veel oudere gedachte ons tot waarheid: - dat alle waarachtige Kunst strekken moet, en feitelijk ook strekt, *ad majorem Dei gloriam*. Wat van boven kwam, wil terug naar boven.

Den dichter dus niet vereerd als een wezen van hoogere orde, maar slechts als een uitverkoren werktuig in ons midden! Des dichters kunstwerk niet bewonderd als een product van persoonlijke superioriteit of wonderbaarlijke organisatie, maar als een teken van den algemeenschappelijken adel der menschelijkheid, als eene proeve van hetgeen er uit den mensch kan voortkomen, wanneer aan het goddelijke, dat in hem schuilt, vergund wordt zich te uiten! Het genie van eenen medemensch voor ons allen eene Openbaring - voor velen onzer in natuur en schrift de éénige!

In dézen zin alléén is de Kunst in waarheid iets heiligs. In dézen zin alléén is er in eenen zóó reinen en ernstigen, zóó hoog begenadigden kunstenaar als Beethoven iets aanbiddelijks. In dézen zin alléén mochten menschen - niet slechts v o e l e n d e , maar ook d e n k e n d e menschen - opgaan naar dit muziekfeest in de liefelijke Rijnstad, als pelgrims, om de knie te buigen en eeredienst te doen.

Als dan de pelgrim, na volbrachte *Andacht*, zijne schreden naar buiten wendt en opwaarts wandelt naar den Kreuzberg,

en als hij bij het avondlicht zijnen blik laat weiden in het rond - over de grauwe Eifelkoppen, over den edelen Rijnstroom, over het breede dal, wit en rozig van bloesempracht, en over de Zeven Bergen in het verschiet, voor de honderdduizendste maal in hunne honderdduizend jaren door de lente getooid als eene bruid, - dan zal hij voelen, dat, hoeveel hem het leven ook reeds hebbe doen ontvallen, hij toch nog niet alles verloren heeft. Datgene, wat men als het hoogere herkent doordien het liefelijk en troostend, maar toch onstoffelijk is, werd hem nog niet ontnomen. Het beste geloof, het geloof aan zijne eigene innerlijkheid, bleef hem nog. En hij heeft uit Beethoven's muziek nieuwe kracht geput voor de overtuiging, dat - hoezeer ook het evenwicht tusschen de '*zwei Seelen*' in den mensch verbroken worde ten nadeele van die ééne, die

> '*sich gewaltsam hebt vom Dust*
> *Zu den Gefühlen hoher Ahnen*' -,

welk een zondvloed van materialistische jammeren er over deze wereld sta heen te breken - toch geene stuiptrekking, geen bloedbad, geen tijdelijke triomf van de ruwste hartstochten der *bête humaine*, die vonk, die angstig flikkerende, diep verborgen vonk van het goddelijke in den mensch, ooit zal kunnen uitdooven.

C. VAN NIEVELT.

Tien jaren van de Rijkspostspaarbank

Rijkspostspaarbank. Statistisch-historisch overzicht, betrekkelijk het eerste tienjarig tijdvak van haar bestaan (1 April 1881-1 April 1891), door Armand Sassen, Directeur der Bank.

Het was de veertiende Mei 1880.

Op het Binnenhof waren de volksvertegenwoordigers vergaderd. Hoofden werden er in beslag genomen, harten warm gehouden door de behandeling van een belangrijk vraagstuk. Men gevoelde, dat de oplossing niet zonder krachtigen invloed zou blijven op de toekomstige welvaart der natie. Belangrijk mocht de zaak dus zeker heeten, al goldt het geen twistpunt van hoogere politiek, al werd, zelfs in de verte, oorlog of onderwijs niet er mede gemoeid. Maar toch, een nieuwigheid stond ingevoerd te worden en ook binnen de muren der doorluchtigste aller vergaderzalen vertoeven soms personen, die afkeer hebben van nieuwigheden, omdat zij nieuw zijn. Deze waren ook thans niet in gebreke gebleven hun stemmen te verheffen tegen den overmoed, welke, naar hunne schatting, gelegen zou zijn in het door den Staat aanvaarden eener nieuwe taak. Wacht U, zoo luidde hun advies, wacht U ervoor een groot deel te gaan torschen van den last, wiens gewicht niet hersenschimmig is, die zal aangroeien, naarmate hij beter wordt gedragen en die nu immers ook rustpunten vindt, zelfs meer dan één, hier en daar verspreid, op de schouders van eenige vrijwilligers in den lande.

Ziehier wat de gemoederen bezig hield. Ten vorigen dage had onze Tweede Kamer der Staten-Generaal haar algemeene beraadslaging geopend over een wetsontwerp, strekkende om de postkantoren te belasten met het in ontvangst nemen en terugbetalen van kleine geldsommen, welke het publiek daar ter

bewaring zou aanbieden of weder opvragen. Het centraal bestuur der nieuwe tak van staatsdienst zou de hoofdadministratie voeren en zorg dragen voor de richtige belegging der gezamenlijke saldo's. Het voorstel dezer nieuwigheid had, gelijk gezegd is, bij eenige leden bestrijding uitgelokt. Vreesachtig voor het spookbeeld der staatsbemoeiing of van meening, dat de bestaande gelegenheid tot sparen het oprichten eener rijksinstelling overbodig maakte, hadden zij tal van zwarigheden aangevoerd. Reeds waren, onder meer, de heeren Goeman Borgesius en de Bruijn Kops, met al de kennis, overtuiging en liefde voor de zaak, waarover zij te beschikken hadden, opgetreden met een gloedvolle verdediging. Bij den tegenzin, door enkelen aan den dag gelegd, kon het echter slechts gunstig werken, indien nog andere, steeds nieuwe sprekers, hun ingenomenheid met het wetsvoorstel onder woorden brachten en toelichtten.

De gedachtenwisseling was dan, op den genoemden dag, in vollen gang. Een der jongere leden van het Huis van afgevaardigden, de heer van Gennep, liet toen, aan het einde van een warm pleidooi vóor het in behandeling zijnde voorstel, een opmerking hooren, zeker wel waard om thans te worden herdacht.

‘Mag ik,’ zoo luidde het, ‘ten slotte nog een overtuiging uitspreken, dan is het deze, dat, wanneer de zaak tien jaren lang zal gewerkt hebben, men zich verbazen zal, dat zij met zooveel tegenspraak is tot stand gekomen.’

Welnu, het eerste decennium, door den volksvertegenwoordiger bedoeld, is achter den rng. De wet kwam tot stand en de rijksinstelling wier zegenrijke werking door niemand wordt betwijfeld, heeft, in het eerste tiental jaren van haar bestaan, reeds wortel geschoten in het hart der inwoners. Gedurende dit betrekkelijk kort tijdsverloop is zij reeds geworden als de natuurlijke vervulling eener diep gevoelde behoefte. Het ontbreken dezer vervulling zou een leemte doen ontstaan, zichtbaar en hinderlijk voor menigeen, die thans, zonder veel erbij te denken, een gestadig gebruik maakt van de immer openstaan de gelegenheid om zijn vergaarde spaarpenningen ten postkantore te vertrouwen en, naar mate der behoefte, weder terug te halen. Voor menigeen heeft de rijkspostspaarbank reeds gediend als een brug, die veilig leidt tot klimmenden voorspoed en die betreden wordt als de meeste bruggen, waarbij niemand eraan denkt hoe het zijn zou als deze weg ontbrak en men zich op

andere wijze moest helpen om den stroom over te steken. Bruggen nu, worden wel feestelijk ingewijd, maar zelden worden de jaardagen van hun bestaan herdacht. Anders behoort het te zijn met een instelling, zoo fijn en teeder als de rijkspostspaarbank. Haar tienjarig bestaan doet als van zelf de vraag opkomen: hoe was het vroeger? Waar de millioenen in tien jaren tijds tot een vijf en twintigtal zijn toegevloeid bij een nog jeugdige instelling, is daar een overwinning behaald boven elke andere vroegere maatschappelijke inrichting van gelijken aard, of geldt het hier eenvoudig een omzetting, een nieuwen vorm, hoewel het wezen der zaak hetzelfde is gebleven? Dan tracht men terug te zien in vervlogen eeuwen om zich rekenschap te geven van het tegenwoordige, om zich een denkbeeld te vormen van het toekomende.

Want, nieuw moge de gelegenheid zijn om spaarpenningen gemakkelijk ten postkantore in veiligheid te brengen, nieuw is niet de zelfoverwinning van den door de fortuin als misdeelde, die op de schamele bete uitzuinigt om voor de deur staande groote uitgaven het hoofd te bieden, om in geval van ziekte of ongemak, of tegen het klimmen der jaren, een appeltje te hebben voor den dorst. Nieuw is niet de vroeger zoo kwellende vraag voor hem, wiens kleine schat zooveel strijd, zooveel inspanning vertegenwoordigt: waar breng ik mijn geld onder goede hoede, zóo, dat geen oneerlijke hand zich meester ervan maakt, zóo, dat de penningen mij niet door de vingers glijden eer ze tot hun bestemming worden aangewend, zóo, dat ik, zonder te wagen, het bespaarde vruchten zie afwerpen?

Wanneer men, met deze vragen vervuld, het oog richt naar het verleden, dan is dit wel geschikt om te stemmen tot waardeering van het tegenwoordige. De weetgierigheid echter vindt weinig bevrediging.

De inlichtingen immers, uit de oudheid over het sparen tot ons gekomen, zijn zeer schaarsch. Vat men het sparen op in den zin van elke kapitaalsvorming, ja, dan moest er veel worden bijeengegaard, eer de werken der oudheid konden tot stand komen. Bedenkt men echter, dat deze werken veelal zijn te danken aan den arbeid, op vorstelijke bevelen door minder gelukkige natuurkinderen slaafs uitgevoerd, dat de rijke schatten, door den bodem aangeboden, dat oorlog en roof veel deden

opeenhoopen, dan is elke gedachte aan sparen, in den zin waarin wij dat woord tegenwoordig gebruiken, spoedig weggevaagd.

Spaarpotten van oude Egyptenaren, met klinkende munt gevuld, zijn niet tot ons gekomen. Trouwens de Egyptenaren, hoeveel zij ook deden aan de bewerking van edele metalen, sloegen geen munten en van oppotten daarvan was dus geen sprake.

Sparta kende, men weet het, slechts ijzer geld; in Athene werd de aandrift tot sparen tegengewerkt door de uitkeeringen aan burgers, die van staatswege dagelijks een som voor hun middagmaal ontvingen en daardoor op den Staat leerden steunen. In geheel Griekenland ontbrak de gelegenheid tot betrekkelijk zekere belegging in staatsfondsen, een denkbeeld zoo nauw samengeweven met de moderne maatschappij; staatsschulden immers werden, in het algemeen, niet aangegaan. Houdt men dit in het oog, dan wordt het minder onverklaarbaar hoe Xenophon er toe kwam een geldsom ter bewaring neder te leggen in den tempel. Daartegenover moet echter opgemerkt worden, dat wel degelijk rente betaald werd voor uitgeleend geld. Zelfs vermeldt August Böckh, in zijn beroemd werk, *Die Staatshaushaltung der Athener*, het feit, dat de werkgever, die het loon een jaar lang schuldig was gebleven, tot straf voor de vertraagde betaling, voor elke maand van het verzuim een obolos per drachme, de zoogenaamde epobolie, moest bijpassen. Maar, al was de rentevoet hoog te noemen, al klom die, na Solon, tot 18 %, (op de daling ten tijde van Demosthenes, tot 10 %, volgde, in de dagen van Aristoteles, weder een stijging tot 12 %), het sparen van den arbeider werd weinig er door aangemoedigd of in de hand gewerkt. De kring van den kleinen man van den tegenwoordigen tijd, wiens sparen zulk een grooten invloed heeft op de volkswelvaart, tot wiens gerief de spaarbanken eigenlijk bestemd zijn, was in de Grieksche samenleving veel minder uitgestrekt dan thans. Het slavensysteem beperkte den arbeidersstand, deed een dienstbodenklasse ten eenenmale ontbreken. Zochten de burgers door handel en nijverheid, in het bijzonder door het uitrusten van schepen, hun welvaart te vermeerderen, bloeide er een stand van geldwisselaars, die veel vertrouwen genoten door geheel Hellas en zonder getuigen zaken mochten

doen, met het oog op onze tegenwoordige instellingen van voorzorg verdient één ding boven alles de aandacht. Het is de behoefte aan aansluiting, door de burgers gevoeld en waaraan zij uiting gaven door het oprichten van gezelschappen: de eranoi. De gemeenschappen der eranisten, onder hun voorzitter, den eranarch, kwamen in de democratische Helleensche Staten veelvuldig voor en waren opgericht tot zeer uiteenloopende doeleinden. Maar daaronder bestond ook een soort van bijzonderen aard, welke beoogde verarmde burgers te steunen door onderling en wederkeerig hulpbetoon, waarbij verwacht werd, dat de ondersteunde, zoodra de omstandigheden ten zijnen gunste keerden, het genotene weder zou terugbetalen[1].

Dezelfde grondoorzaak, waardoor van het sparen in Griekenland, indien het al plaats had, niet kon verwacht worden de opkomst van den kleinen man, het slavensysteem, deed ook zijn werking gevoelen in Rome. Ook daar was het levenslot der slaven alles behalve benijdenswaard, maar toch waren er, meer bepaaldelijk onder de industrie-slaven, die niet in de bergwerken en fabrieken gebruikt werden, vele met eigen familie, met feitelijk zelfstandige zaken, en was voor hen de mogelijkheid om zich de vrijheid en een eigen vermogen te verwerven, niet uitgesloten[2]. Evenals den minderjarigen zoon oorspronkelijk een gedeelte van den oorlogsbuit ter beschikking gelaten werd, het peculium castrense, dat zich uitbreidde tot het peculium quasi castrense (bezit van den zoon als peculium castrense beschouwd, maar niet door buit verkregen) evenzoo was het aan de slaven vergund hun peculium te hebben. Natuurlijk kon echter de heer het ten allen tijde tot zich nemen en was het peculium, als behoorende aan een eigendom van den heer, van dezen laatste afhankelijk. Dit neemt echter niet weg, dat het peculium zeer veel voorkwam, ook onder de staatsslaven, de servi publici. Krachtig zal het zeker hebben bijgedragen tot de opkomst dier vrijgelatenen, die zes jaren lang graan van elders naar Rome hadden aangevoerd in eigen gebouwde schepen van minstens 10000 modii inhoud[3] (een

1) Böckh t.a.p. 2e druk, Berlijn 1851, p. 347.
2) Theodor Mommsen, Römische Geschichte, 1r Band, 7e Auflage p. 845.
3) De instituten van Gajus I 32 en de fragmenten van Ulpianus III, § 6, verwijzen beide naar een edict van Claudius (41-54 n.C.).

modius schijnt gelijk te staan met ongeveer 8 4/9 Liter), die een woonhuis gesticht of een bakkerij opgericht hadden en daarmede hun latiniteit, hun volle burgerrecht, konden verwerven.

Dat het peculium wel degelijk nauw in verband staat met het onderwerp dezer studie blijkt ten duidelijkste uit een plaats in de digesten. Prof. A.G. van Hamel, geraadpleegd over hetgeen de romaansche literatuur aan de hand doet omtrent het sparen, had de welwillendheid te wijzen op deze plaats, zooals zij voorkomt in een manuscript te Montpellier (Digestes II, f° 190*c*), houdende deze vertaling in oud-fransch: 'Pecules est neis de ce que li sers a esgardé par son espargnement.' Ziet men daaruit aan den eenen kant nader bevestigd, dat het sparen den grondslag legde tot het vermogen van den slaaf, aan den anderen kant valt op te merken, dat dit sparen wordt weergegeven door het woord espargnement. Dit is daarom niet van belang ontbloot, omdat van het sparen, in de oudere fransche geschriften, zoo weinig blijkt voor te komen, in aansluiting trouwens aan het feit, dat spaarzaamheid een deugd was, te minder betracht, naarmate de volksaard meer overhelde tot het genieten van het heden, zonder zorg voor de toekomst. Heb ik een jas, - zoo is de gedachtengang van een fabliau, vol levensgloed en levenshumor, - dan ben ik den koning te rijk, heb ik een overjas daarenboven, dan is de welgesteldheid groot genoeg om over te gaan tot het sluiten van een huwelijk. De dichter blijft niet in gebreke het treurig lot der jonggetrouwden te bezingen, wier liefde door het venster wegvloog toen de armoede den drempel had overschreden en daarbinnen zoo tiranniek haar schepter zwaaide.

Al was dan ook, volgens Vaugelas, 'Epargne' de veel voorkomende naam, welke oorspronkelijk gegeven werd aan de schatkist, de latere Trésor royal, het woord zelf, épargner, zoowel als de verwante woorden van gelijke beteekenis in de overige romaansche talen, vindt, en dit is karakteristiek, zijn oorsprong in het oud-hoogduitsche sparanjan[1)]. Bepaalt zich

1) Deze afleiding wordt, als meest waarschijnlijk, door Auguste Scheler, Dictionnaire d'Etymologie française, Bruxelles et Paris, 1888, overgenomen van Ulrich, Zeitschrift für romanische Philologie, herausgegeben von Dr. G. Gröber, III, 266.
Tevens wordt door Scheler verwezen naar het angelsaksische sparian en naar een Sanskriet grondvorm sparç, dat drukken, persen, beteekent.

deze prioriteit tot het woord, of is tevens de daad meer betracht in de germaansche dan in de romaansche landen?[1)] Wie zal het zeggen? Een doosje en een beurs, gevuld met frankische munten, in het Z.O. van Drenthe omstreeks 1870 uit het veen te voorschijn gebracht, toonen den bezoeker van het museum te Assen vermoedelijk, althans volgens wijlen den bekenden penningkundige Hoofd van Iddekinge, de spaarinrichtingen van den een of anderen bewoner dier streken. Dergelijke, op zich zelf staande overblijfselen der middeleeuwen zouden misschien, met veel moeite, meer aan te wijzen zijn. Omtrent de meerdere of mindere algemeenheid van het sparen in verschillende streken is daarvan echter weinig licht te verwachten. Wel getuigt de Drenthsche muntvond van de bezwaren, die aan het sparen in geld verbonden waren. Is de onderstelling juist en heeft men hier met spaarpenningen te doen, dan moet immers tevens worden opgemerkt, dat zij niet tot hun doel kwamen, wat van de zijde des spaarders zeer zeker niet bestaan heeft in den wensch om het museum te Assen een, overigens hoogst interessante, bijdrage te vermaken.

Hoeveel geld, renteloos opgestapeld baar geld, is in veel later jaren niet vergeten in weivaten aan de Zaanstreken, achter haardplaten in Groningen, onder de blauwe vloertegels in andere gedeelten van ons vaderland. Hoeveel dienstboden meenden niet, nog in deze eeuw, nog voor weinige jaren, verstandig te handelen door hun spaarpenningen als vast te zetten in gouden sieraden en zagen zich bedrogen als zij, wanneer de nood aan den man kwam, die kostbaarheden verkochten en dan, natuurlijk, veel minder terug ontvingen dan door hen ervoor was betaald.

De eerste herinnering aan een organisatie van het sparen, aan een plan om een kas op te richten, die, als instelling van

1) Eigenaardig is de tegenwerking, welke de ontwikkeling van het sparen ondervond van de zijde der bekende staathuishoudkundige school der Physiocraten. Een der voorschriften van den grondlegger dier school, van den arts Quesnay, in zijn ‘Maximes générales du gouvernment économique d'un royaume agricole,’ luidt als volgt:
‘Que les propriétaires, et ceux qui excercent des professions lucratives, ne se livrent pas à des épargnes stériles, qui retrancheraient de la circulation et de la distribution une portion de leurs revenues ou de leurs gains.’ Wel volkomen passend in het kader zijner theoriën, maar alles behalve geschikt om het aantal te doen toenemen der lieden, die gaarne ‘een appeltje opleggen voor den dorst.’

voorzorg, armoede keeren en welvaart bevorderen kan, is van Franschen oorsprong en dagteekent van 1611. Aan den bekenden bevorderaar van het spaarwezen in Frankrijk, aan Augustin Charand de Malarce, komt de eer toe het spoor teruggevonden te hebben, in Engeland, van een vergeten geraakt werk, in genoemd jaar uitgegeven en tot titel voerend: ‘Le premier plant du Mont de Piété français consacré à Dieu, présenté à la Reyne régente, mère du Roy et du Royaume, par Hugues Delestre, docteur es droits, conseiller de sa Majesté, lieutenant civil en son siège civil de Langres.’

Het doel dezer instelling werd door Delestre ongeveer als volgt omschreven.

Men plante een kas, welke gehouden zal zijn de gelden in ontvangst te nemen, ter bewaring aangeboden door mannelijke en vrouwelijke dienstboden en door ieder ander loonarbeider, die zijn werkkracht bij het jaar of tegen daggeld verhuurt. De penningen zullen aangenomen worden, ook wanneer zij niet van arbeidsloon afkomstig zijn, maar voortspruiten uit den verkoop van eenig goed als anderszins. De teruggave behoort plaats te hebben, wanneer de inbrenger zulks wenscht en het ingelegde, naar hem goeddunkt, hetzij voor het geheel, hetzij voor een gedeelte, opvraagt. Bovendien wordt den inbrenger ten geschenke gegeven, naar evenredigheid van den tijdsduur, gedurende welken de instelling de gelden onder zich zal gehad hebben, de rente, welke men, tegen den penning 17 (5,68 %), eruit had kunnen trekken. Alleen behoort in mindering gebracht te worden een termijn van acht dagen om voor de plaatsing zorg te dragen en een andere termijn van acht dagen om het bedrag met meer gemak te kunnen terugnemen en afgepast ter uitbetaling gereed leggen.

Aldus Delestre.

Hierbij bleef het voorstel echter niet. Nog stelde de schrijver voor een pensioenkas: ‘Le Mont recevra de l'argent dont il paiera une rente viagère au denier vingt-sept (3,7 %).’ In aansluiting daaraan volgen aanwijzingen omtrent het in het leven roepen van verzekeringen tegen het geval van ziekte, tot het bestrijden der kosten van rechtsbijstand en van begrafenis, tot het verschaffen van voorschot op onderpand, het patroneeren van leerlingen en het ambachts-leerlingen stelsel enz. Terecht wordt opgemerkt in het artikel Caisses d'Epargne, geteekend

Vannacque et Breton, voorkomende in de Dictionnaire des Finances van Léon Say, waaraan deze mededeelingen zijn ontleend, dat de plant van Delestre doet denken aan het eerste opkweeken der voornaamste economische instellingen, op wier ontplooiing onze tegenwoordige eeuw trotsch mag zijn.

Was het, in het begin der zeventiende eeuw, aan Frankrijk gegeven den man onder zijne zonen te tellen, wien het eerst een helder beeld voor den geest stond van onze tegenwoordige spaarkassen en aanverwante instellingen van voorzorg, het ging met de verwezenlijking van zijn denkbeeld, als met die der meeste goede en nuttige oorspronkelijke gedachten. Eerst wordt de zaak, waarop ze betrekking hebben, als gespeurd en gevoeld door enkelen, door het algemeen echter verworpen als hersenschimmig en onuitvoerbaar. Daarna sluimeren ze zacht en vergeten, naar den schijn voor goed verdwenen. Maar dit is slechts schijn. Want er komt een tijd, waarin diezelfde denkbeelden, indien ze werkelijk gezond en levensvatbaar zijn, weder opdoemen in den geest van een later geslacht, zij het op geheel andere gedeelten van den aardbodem. Intusschen is de volksontwikkeling haar gang gegaan en zijn begrippen doorgedrongen tot het algemeen, die het doen beseffen, dat de zaak nog zoo ongerijmd niet is. De steun van invloedrijken wordt gewonnen en wat eertijds grif werd verworpen, komt tot stand, breidt zich uit en bereikt, zij het langs een grooten omweg, ook het land van den denker, wiens oog als het ware in de toekomst heeft gezien.

Meer dan anderhalve eeuw ging er overheen, na de verschijning van het boekje van 1611, eer op Duitschen bodem, in het vrije Hamburg, door particulieren, vermoedelijk zonder in het minst Hugues Delestre of zijn denkbeelden te kennen, de instelling werd in het leven geroepen, waaromtrent deze zich had moeten bepalen tot het betoogen der wenschelijkheid harer tot stand koming. De Anstalt, in 1765 opgericht, stichtte den 1 Augustus 1778 een instelling van openbaar nut en de negende der tien klassen, waarin deze instelling was verdeeld, de Ersparungscasse, wordt algemeen beschouwd als de eerste harer zoo talrijke zusters.

Een verhoogd gemeenschapsgevoel en het besef, dat door onderlinge aansluiting, belangstelling en toewijding van de verschillende klassen der maatschappij, zonder in utopiën te

vervallen, nog zoo veel goeds kan gedaan worden, hadden geleid tot de oprichting der Hamburgsche spaarbank. Diezelfde gezindheid bracht ook elders hare goede vruchten. Reeds in 1786 werd te Oldenburg een gelijksoortige inrichting als de Hamburgsche geopend. Kiel volgde in 1796, Göttingen en Altona in 1801. Terzelfder tijd, in 1781, drong de nieuwe instelling door in Zwitserland, te beginnen met Bern, waar de regeering, tot aanvankelijken steun, aan een eigen stichting een renteloos voorschot van ongeveer dertig duizend gulden verstrekte. De naam dier instelling is karakteristiek, zij heette Diensten-Kasse.

Het gaat niet aan te trachten om, ook slechts in ruwe trekken, de lotgevallen te schetsen dezer verschillende spaarbanken. Als een opmerkelijk feit zij hier slechts vermeld, dat de eerste van alle, de Hamburgsche, een betrekkelijk vroegen, maar eervollen dood kwam te sterven. Tot 1810 werkte zij regelmatig door, daarna, onder den druk der omstandigheden, welke destijds geheel Europa teisterden, zag het stadsbestuur, in 1814, zich genoodzaakt over te gaan tot vereffening harer spaarbankzaken. Met kalmte en regelmaat geleid, liep deze vereffening zonder stoornis af. In 1823 was de einduitkomst, dat belanghebbenden geenerlei schade hadden geleden, noch op de hoofdsom, noch op de renten hunner inlagen.

Van meer dadelijk belang voor ons Nederlandsch spaarbankwezen is de kennis van hetgeen, op dit gebied, in het midden dezer eeuw omging in Engeland. Wat daar tot stand kwam zou immers al spoedig de opmerkzaamheid wekken ook in ons land en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen nopen al haar krachten en al haar invloed aan te wenden om het goede voorbeeld op waardige wijze na te volgen.

Een bloote herinnering aan de wordingsgeschiedenis van het spaarbankwezen op Britschen bodem, aan de energie, waarmede Gladstone, the Great Old Man, later, in 1861, dit gewichtig volksbelang tot rijkszaak heeft weten te maken, moge hier thans volstaan. Het werk van William Lewins, *A History of Banks for Savings in Great-Britain and Ireland* (London 1866), trekt onder de groote, schier dagelijks zich uitbreidende literatuur over het onderwerp, nog steeds te zeer de aandacht, dan dat het noodig zou zijn daarnaar te verwijzen. Bovendien ware het gevaarlijk terug te komen op de beschouwing dierzelfde momenten in de ontwikkeling van het spaarbankwezen, als

waarop Mr. L. de Hartog den lezers van dit tijdschrift vergunde een blik te slaan door zijn artikel in het November-nummer van 1870. Wel echter mag herinnerd worden aan de krachtige wijze, waarop de heer de Hartog in 1870, toen de bezorgdheid voor de onafhankelijkheid van den geboortegrond nog nauwelijks was geweken, belangstelling en overweging wist uit te lokken voor het maatschappelijk vraagstuk van het spaarbankwezen en daardoor langs middelijken weg medewerkte tot de latere gelukkige oplossing. Ook dit is een feit, wel waard thans herdacht te worden.

Toen, in 1870, kon men immers nog kwalijk droomen van de groote vlucht, welke de van rijkswege op te richten postspaarbanken alom zouden nemen. Toen bestonden deze instellingen nog alleen in Engeland en, sedert 1869, iets soortgelijks in België. Thans zijn zij verspreid over de geheele wereld, zelfs Hawaï bleef niet achter. Een vrij volledig overzicht treft men aan in de *Dictionnaire des Finances* van Léon Say, al schijnt daarin (blz. 175, veertiende aflevering) de bewering wel wat sterk, dat de postspaarbank in Japan, opgericht in Mei 1875, de eerste navolging zou zijn van den stap, door Engeland in 1861 gedaan. Enkele bladzijden vroeger staat in hetzelfde werk vermeld, dat, bij Koninklijk Besluit van 10 December 1869, de postkantoren in België werden aangewezen om kleine geldsommen ter bewaring in ontvangst te nemen en weder terug te betalen, gelijk zulks reeds gedurende een viertal jaren was opgedragen aan de bijkantoren en agentschappen der belgische nationale bank. En nu moge de financieele inrichting der Belgische ‘Caisse Générale d'Epargne et de Retraite’ ook nog zooveel verschillen van die der overige zoogenaamde postspaarbanken, de gemakken, welke zij het publiek aanbiedt, hebben te veel overeenkomst met die der zusterinstellingen in andere rijken, om haar niet met deze op één lijn te stellen.

Hoe groot het welslagen is, waarmede de oprichting van postspaarbanken overal werd bekroond, kan natuurlijk slechts in cijfers worden weergegeven. Dergelijke cijfers, geschikt om bij te dragen tot het vormen van een algemeen denkbeeld van den omvang der tot nog toe bereikte uitkomsten, vindt men o.a. aan het slot van het jongste verslag aan den President der Fransche republiek over den dienst der Caisse Nationale

d'Epargne. Ze zijn bovendien overgenomen in de Bijdragen van het Statistisch Instituut, Amsterdam 1892, No. 1, blz. 101. Als totaal bedrag van het tegoed der inleggers, gelijk dat was op 31 Dec. 1890, in het Britsche Rijk, België, Italië, Nederland, Zweden, Frankrijk (Algiers en Tunis inbegrepen), Oostenrijk en Hongarije, komt men tot een som van weinig minder dan 3 milliarden francs. Dit bedrag is echter zoo overweldigend groot, dat het kwalijk of niet valt te omvatten. Andere cijfers, onder meer voorkomende in genoemd verslag, schrikken minder af en kan men zich beter voorstellen. Bovendien geven ze een middel aan de hand om te geraken tot een beoordeeling van den invloed, tot dusver door de spaarbanken uitgeoefend en om te doen zien hoever die invloed doordrong. Deze cijfers betreffen het saldo tegoed en het aantal inleggers per duizend zielen. Ze worden ook aangehaald en van het meeste belang geacht door den heer Armand Sassen, den volijverigen directeur der Nederlandsche instelling en onvermoeibaren arbeider, waar het geldt verbeteringen in te voeren in eigen dienst of gegevens te verzamelen omtrent den gang van zaken elders[1)].

De bedoelde verhoudingsgetallen dan leeren, dat in het Vereenigd Koninkrijk op het genoemd tijdstip per duizend zielen gevonden werden 125 inleggers, met een gezamentlijk tegoed van 44402.- frs. België telde per duizend inwoners 83 inleggers, wien een som van 31281.77 frs. toekwam. Italië 74.49 personen, die 10578.32 frs. hadden te vorderen. Nederland 62 boekjes, waarop genoteerd, in saldo, 9811.30 frs. Zweden 50 spaarders met 3808.- frs. tegoed. Frankrijk (met Algiers en Tunis) 34.27 inleggers, wier batig saldo de som van 9431.44 frs. bereikte. Oostenrijk kon wijzen op 34 personen per duizend zielen, wier aanspraken liepen tot 2301.- frs. In Hongarije brachten 10.54 personen het tot 748.16 frs.

Terecht mag de heer Armand Sassen dus er op wijzen, dat Nederland, ten opzichte van hetgeen men zou kunnen noemen de densiteit van het sparen, niet is achtergebleven. Bovendien kan niet genoeg er op gedrukt worden, dat bovenstaande cijfers alleen betrekking hebben op de postspaarbanken. Terwijl in verschillende, en daaronder de voornaamste steden van het

1) Zie het hoofdartikel van de hand van den heer Sassen in het Weekblad voor Provinciale-, Gemeente- en Waterschaps-Obligaties van 17 Dec. 1891.

Rijk, nog bloeiende particuliere spaarbanken voorkomen buiten eenig verband met de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, kon haar voorzitter, Mr. H.J. Kist, ter algemeene vergadering van 20 Mei 1891, in zijn openingsrede constateeren, dat toen, alleen bij de Nutsspaarbanken, hier te lande ruim 32½ millioen gulden was belegd.

Voorzeker, het verschijnsel is verblijdend en allen, die hebben medegewerkt tot het verkrijgen dezer gunstige uitkomsten, kunnen met tevredenheid op hun werk terugzien.

Maar er kan, er moet nog veel meer gedaan worden.

Nog is de vergelijking tusschen het heden en het verleden niet zóo gunstig te noemen, dat in dit opzicht er aan gedacht kan worden om op de behaalde lauweren te gaan rusten. Twee Nederlandsche standaardwerken, monumenten der wetenschap van hun tijd, getuigen van het tegendeel. Van het verleden spreekt de ‘Aanwysing der politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland’, van P. de la Court, Leiden en Rotterdam, 1669, blz. 81. Als terloops en blijkbaar ter herinnering aan een erkend feit van algemeene bekendheid, wordt daar van de lieden die, in daghuur of op het stuk werkende, met handenarbeid hun brood verdienen, vermeld, dat ‘soodaanige werk-luiden ook konnende, niet willen overspaaren.’ De stem van het heden is die van Mr. N.G. Pierson, in zijn ‘Leerboek der Staathuishoudkunde’, Haarlem 1890, Tweede Deel, blz. 21. Ook daar wordt de voortbrenging behandeld in verband met de loonquaestie en ook daar wordt getuigd: ‘de arbeiders plegen niet veel over te leggen van hetgeen hun boven de werkelijk verkregen uitkomsten wordt verstrekt’[1].

Is deze laatste uitspraak van een onzer eerste staathuishoudkundigen, juist - en er bestaat geen reden hieraan te twijfelen - dan is het ook thans nog zaak om op middelen te zinnen, ten einde de werking der instelling, welke het sparen zoo zeer bevordert, bij voortduring uit te breiden. Het is een der groote verdiensten van den Directeur der Nederlandsche

1) Het niet onaanzienlijk percentage der werklieden-inleggers bij de Rijkspostspaarbank bewijst, dat ook de personen, tot die maatschappelijke klasse behoorende, méer sparen k u n n e n , dan men wel zou vermoeden. De verhouding van het aantal werklieden tot het totaal der inleggers over geheel Nederland, bedroeg 22.4 % in 1890 en was einde 1891 gestegen tot 26.6 %.

Rijkspostspaarbank, dat hij steeds blijk heeft gegeven van deze waarheid wèl overtuigd te zijn. De tak van dienst, onder zijn toezicht bepaaldelijk gewijd aan de propaganda, levert, onder meer, daarvan het bewijs. De heer Armand Sassen is dan ook de eerste om te willen medewerken, indien het instituut, dat onder zijn goede zorgen steeds vooruitgaat, ja, de ruime woning, waarin het vóor tien jaren gehuisvest werd, ontgroeit, door het stichten van nieuwe afdeelingen nog kan worden vergroot.

Ware dit mogelijk, dan zouden daardoor niet alleen persoonlijke belangen, in stoffelijken en in zedelijken zin - van het heden en van de toekomst - worden gebaat. De invloed, welke van een goed georganiseerd spaarbankwezen uitgaat, is immers niet slechts van individueelen aard, maar betreft ook, en vooral, de maatschappij, het welzijn van den Staat. Kenschetsend is het tafereel, dat Eugen Richter, in zijn ‘Sozialdemocratische Zukunftsbilder’, laat afspelen voor de loketten der Berlijnsche Spaarbank, die natuurlijk geacht moet worden haar betalingen te staken, onmiddellijk na de afkondiging van den socialistischen heilstaat. Vol waarheid is de schildering, hoe weinig de heftigste voorvechter eener gelijk- en gelijkvormigheid der menschen er mede gediend zou zijn, wanneer de alles verpletterende Staat van een ieder, dus ook van de overtuigde socialisten, de zuurverworven spaarpenningen kwam naasten. Het feit kon zich dan wel eens voordoen, dat de revolutie werd gekeerd door een tegenbeweging der sparenden, zelfs onder de minst gefortuneerden.

Alvorens het vraagstuk aan te roeren of de hoogte, tegenwoordig door het spaarbankwezen hier te lande bereikt, het wenschelijk maakt om nog verder te gaan, moge iets meer in herinnering gebracht worden omtrent de wijze, waarop het bestaande is verkregen.

Zelfs bij de meest vluchtige behandeling van het Nederlandsch spaarbankwezen mag niet verzuimd worden te herdenken wat door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen op dit gebied ten uitvoer is gebracht. De heer J. Bruinwold Riedel zegt in den aanvang van zijn opstel in de Economist van 1889, ‘De Instellingen van Voorzorg, opgericht door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen’, ‘dat de geschiedenis van het Spaarbankwezen in Nederland een deel uitmaakt van de geschiedenis der Maatschappij.’ Eigenlijk gaat deze bewering wel wat

ver. Zooals ze is geformuleerd, wordt geen rekening gehouden met sommige bloeiende spaarbanken, op enkele plaatsen door andere particulieren in het leven geroepen, zonder eenige voeling met het Nut, en wordt de rijksinstelling, die reeds zooveel goeds gaf en nog zooveel meer belooft, eenvoudig weg gedacht. Maar te verklaren is deze bewering zeer zeker, ondanks haar te groote algemeenheid.

Uit den boezem der Maatschappij tot Nut van het Algemeen immers kwamen de eerste plannen voort tot het oprichten van spaarbanken in Nederland, plannen door een viertal departementen[1] reeds verwezenlijkt, eer ze nog door het hoofdbestuur definitief vastgesteld en verzonden waren.

Het vormen dier plannen was uitgelokt door het departement Bergum.[2] In 1871 had dat departement ter algemeene vergadering een voorstel ingediend, waarbij, onder verwijziging naar de Schotsche hulp- en spaarbanken, aan het hoofdbestuur werd opgedragen, òf onder eigen toezicht te doen vervaardigen, òf als prijsvraag uit te schrijven: een uiteenzetting der wijze, ‘waarop zoodanige banken in het Vaderland zouden behooren te worden ingericht, en door welke middelen men den arbeidsen handwerksman het beste zoude kunnen bewegen tot het deelnemen in dezelve.’

De algemeene vergadering belastte het hoofdbestuur met het doen opstellen der gewenschte beschrijving onder zijn toezicht. Het is echter zeer de vraag of de zaak niet op de lange baan zou zijn geschoven, of zij althans met die voortvarendheid zou zijn behandeld als metterdaad werd aan den dag gelegd, indien geen krachtige aandrang van hoogerhand was uitgeoefend.

De Koning, het hoofdbestuur in audiëntie ontvangende, gaf een krachtige aansporing tot het doorzetten der zaak, toen Z.M. uitdrukkelijk aanbeval met het oprichten van spaarbanken allereerst de proef te nemen.

Niet minder sterk werd die prikkel door een schrijven van

1) Haarlem 1817, Workum 1 Januari 1818, Rotterdam Mei 1818 en Dordrecht.
2) Het uitnemend boekje van Mr. G.A. Fokker, door wien in en buiten de 2e Kamer der Staten-Generaal zooveel werd gedaan, dat strekte tot voorbereiding der rijkspostspaarbank, Het Spaarbankwezen in Europa, Middelburg, 1853, haalt, op blz. 36 (op gezag der Bijdragen, 2e Jaargang, blz. 67), den naam aan van den predikant H. Niebuur Ferf. Aan dezen komt de eer toe, dat hij het eerste voorstel in het departement Bergum heeft ter tafel gebracht.

den Minister van Binnenlandsche Zaken, dd. 17 Mei 1818. Als nader uitkomst van een nauwgezet onderzoek des Konings, werd in dit schrijven er op aangedrongen, dat de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zou overgaan tot het oprichten van spaarbanken. Zelfs leidde deze missive er toe, dat de gouverneur van Noord-Holland gemachtigd werd namens den Minister met het hoofdbestuur in onderhandeling te treden over de mogelijkheid om een algemeene spaarbank van het koninkrijk der Nederlanden op te richten. Hoewel men er niet in slaagde toen reeds een dergelijk denkbeeld tot vervulling te brengen, bewijst een en ander ten duidelijkste, dat ons Vorstenhuis niet vreemd is gebleven aan de bevordering van den spaarzin des volks. Trouwens deze traditie wordt ook thans nog bewaard, en af en toe vindt men in de nieuwsbladen vermeld hoe H.M. de Koningin-Regentes door het schenken van een spaarbankboekje aan de rijksinstelling een steun verleent, welke niet genoeg kan worden nagevolgd.[1)]

Opmerkelijk is de nog veel grootere vorstelijke medewerking, welke aan de postspaarbank in Oostenrijk ten deel viel. Niet alleen blijkt deze medewerking door het eigenaardig feit, dat het eerste boekje der instelling (in werking getreden op 1 Januari 1883) ten name staat van Keizer Frans Joseph. Een goed jaar later bracht de Vorst een persoonlijk bezoek aan het directie gebouw, waarop den volgenden dag door het schenken van ordeteekenen aan den directeur, Hofrath Dr. Coch, en verschillende leden van zijn personeel, de officieele erkenning der verdiensten van die ambtenaren volgde.

Aandoenlijk zelfs is de wijze, waarop in Oostenrijk, door middel der postspaarbank, een band werd geknoopt tusschen het volksleven en het wel en wee van het vorstenhuis. De sympathieke Kroonprinses Stephanie had, ter opluistering van het werk van haren echtgenoot Kroonprins Rudolph, waarin een beschrijving zou worden gegeven van de Hongaarsch-Oos-

1) Terecht besluit het artikel van den heer P.J.F. du Bois, in de Vragen van den Dag van April 1891 (ook als afzonderlijke brochure, zelfs reeds in twee oplagen, in den handel gebracht, onder den titel ‘Naar aanleiding van het Tienjarig Bestaan der Rijkspostspaarbank’), met een opwekking aan ieder en een iegelijk, om op soortgelijke wijze, door het geven van fooien als anderszins in den vorm eener eerste inlage op een spaarbankboekje, de zegenrijke werking der instelling te helpen uitbreiden.

tenrijksche monarchie, in den haar eigen artistieken trant, afbeeldingen geleverd van de meest schilderachtige punten uit de omgeving van Laxenburg. Hiervoor nu, zoo ging het kunstenaars-comité van beheer te rade, behoorde evengoed het vastgestelde honorarium te worden uitgekeerd als voor de bijdragen der andere medewerkers. Men koos den vorm van een spaarbankboekje, ten name der Erfhertogin Elisabeth, het kindje der vorstelijke kunstenares. De uitreiking had plaats met eenige plechtigheid en het boekje ging vergezeld van de navolgende verzen van den regeeringsraad von Weilen.

‘Wo Du Dein Kind zum erstenmal
Als menschgeword'nen Sonnenstrahl
Begrüszt, geküszt hast mit Entzücken,
Den Ort hat Deine Künstlerhand
In Bildern herrlich festgebannt,
Des theuren Gatten Werk zu schmücken.

Den Lohn, den ich voll Ehrfurcht bring',
Ist es auch ärmlich, nur gering,
Woll' in des Kindes Händchen legen,
Sie nehme ihn in treue Hut:
Auf einer Mutter Spende ruht
Für alle Zeit ein reicher Segen.

Wenn sie zur Jungfrau einst erblüht
Dir gleich an Anmuth und Gemüth,
Und fürstlich reicher Schmuck ihr Eigen,
Sie achtet ihn wie leeren Tand,
Was selbst ewarb der Mutter Hand
Wird stolz als grószten Schatz sie zeigen.’[1)]

De belangstelling, door Koning Willem I betoond in het streven der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en vooral in de oprichting der spaarkassen, werd intusschen door de bestuurders dier vereeniging in de hoogste mate op prijs gesteld. Het uittreksel uit het verslag der Maatschappij, overgenomen in het Bijvoegsel tot het Staatsblad en Officieel Journal van

1) Zie de mededeelingen van den heer Armand Sassen, welke onder de rubriek ‘Spaarbankzaken’, gedurende eenige jaren verschenen in de Economist. De aangehaalde dichtregelen zijn te vinden op blz. 15 en 16 der Januari-aflevering van 1886.

het Koningrijk der Nederlanden, 5e Deel, 1e stuk, 1818, blz. 360, geeft daarvan duidelijk blijk. De minzaamheid des Konings bij de herhaalde audiënties wordt er in geroemd en tevens volgt een overzicht omtrent 14 pas opgerichte spaarbanken[1]. In den loop der jaren zou dit aantal, men weet het, belangrijke uitbreiding ondergaan. Wijl het doel hier echter allerminst bestaat in het op den voet volgen van een of meer dier instellingen, kan thans onmiddellijk worden overgegaan tot een samenvatting der bezwaren, welke aan de particuliere inrichtingen uit den aard der zaak moesten aankleven. Van zelf komt men dan tot de beantwoording der vraag, in hoeverre de staatsinstelling deze bezwaren is te boven gekomen.

De Rapporten der verschillende commissiën van onderzoek der Spaarbanken, zooals die in 1873 en later aan het hoofdbestuur der Maatschappij werden uitgebracht, leeren de bedoelde bezwaren het best kennen[2]. Verkort weergegeven en gegroepeerd, vindt men ze terug in het proefschrift van Mr. D.A. Ribbe ‘Het Spaarbankwezen in Nederland’, Haarlem 1890.

In de eerste plaats werd de algemeene invloed der particuliere spaarbanken belemmerd door hun gering aantal, waarbij nog kwam de ongelijkmatige verdeeling dier weinige over het grondgebied des rijks. Dit bezwaar is door de staatsinstelling volkomen overwonnen. Niet alleen worden nog steeds en bij voortduring meer kantoren der posterijen voor den spaarbankdienst opengesteld[3], maar zelfs de uithoeken van het platte land zijn bereikt door de bepaling, dat, tot het aannemen en terugbetalen van inlagen, de tusschenkomst der postboden kan ingeroepen worden.

Een tweede bezwaar betrof het te gering aantal zittinguren. Het gewicht van dit bezwaar behoeft wel evenmin toelichting als de omvang van het voordeel, verkregen nu de gelegenheid tot het ter bewaring aanbieden van spaarpenningen zoo goed als onbeperkt is. Deugden immers zoowel als ondeugden worden gekweekt door de omstandigheden. Het sparen een deugd, ziedaar een stelling, waarvan de waarheid reeds erkend werd door

1) Hierin is begrepen Hoorn, waarvan gezegd wordt, dat het reglement is vastgesteld en de in werking treding der spaarbank binnen weinige weken zal volgen.
2) Men zie o.a. bl. 23 en volgende van het bedoeld Rapport van 1873.
3) Einde 1891 was dit het geval met 244 post- en 973 bij- en hulpkantoren, te zamen 1217 bureaux.

den Wijzen Koning, toen hij leerde: ‘in de woning des wijzen is een behoorlijke schat en overvloed, maar de dwaze mensch verkwist alles.’[1] Welnu, gelegenheid maakt den dief, maar ook den spaarder. Veel, zeer veel is er dus gewonnen, nu niet slechts overal in den lande, maar ook op elk uur van den dag, de deuren der postkantoren voor de inleggers openstaan.

Ten derde liet zich voor de particuliere instellingen gevoelen gemis aan openbaarheid van het beheer en een volkomen afwezigheid van contrôle. Nu moge het waar zijn, dat de bestuurders der Spaarbanken in ons land, in den regel[2], het in hen gestelde vertrouwen niet hebben beschaamd; dit pleit wel voor deze personen, het gebrekkige in de organisatie hunner inrichtingen kan echter niet er door uit den weg geruimd worden.

Het is dan ook ernstig te betreuren, dat nog steeds niet is voorzien in de behoefte aan toezicht en contrôle op het beheer der particuliere spaarbanken, niettegenstaande die behoefte zoo vaak gevoeld en besproken en op haar vervulling zoo herhaaldelijk aangedrongen werd. Hoogst opmerkelijk in dit opzicht is de brochure van A.F. Willink, in 1872 in het licht gegeven ter bestrijding der toen door anderen geopperde wenschelijkheid der oprichting eener rijkspostspaarbank. Niet weggecijferd wordt echter in dat boekje, dat aan het spaarbankwezen, zooals dat destijds geregeld, of liever niet geregeld was, veel ontbrak. Als eenig afdoend geneesmiddel der kwaal wordt een speciale wet op de particuliere inrichtingen niet alleen genoemd, maar zelfs worden de grondslagen, waarop zulk een wet behoorde gebouwd te zijn, nader ontwikkeld. Zoo gelukkig het nu, blijkens de uitkomsten, geacht mag worden, dat de afkeer van een rijksspaarbank, door den heer Willink aan den dag gelegd, regeering en volksvertegenwoordiging niet hebben weerhouden om in dit opzicht met hun tijd mede te gaan, zoo zeer valt het te betreuren, dat niet meer acht geslagen werd op de andere helft van het betoog van genoemden heer. Wat door hem

1) Spreuken van Salomo, Hoofdstuk 21, vers 20, volgens de meest letterlijke vertaling.
2) In den regel. De uitzonderingen zijn er, voor wien het aangaat, niet te minder hard om. Getuige het geval, onlangs voorgekomen te Dwingelo, waar de departementale spaarbank een te kort heeft van ƒ 14000. Belanghebbenden zagen hun eisch, tot het doen van rekening en verantwoording door de erven van den administrateur, door de Rechtbank te Assen ontzegd.

werd aangevoerd voor de noodzakelijkheid eener wet op de particuliere spaarbanken blijft nog steeds van kracht en is door het tot stand komen der rijksinstelling geenszins vervallen. Het toezicht, waarop in 1872 werd aangedrongen, bestaat in 1892 nog evenmin als twintig jaar geleden; de behoefte er aan neemt echter toe; naarmate bij de particuliere inrichtingen, ondanks, of misschien wel juist tengevolge der gelijktijdige werking eener bloeiende rijksinstelling, het batig saldo der inleggers grooter wordt. Ook in dit opzicht kan Nederland zijn voordeel doen met hetgeen in het buitenland geschiedt, waar de behoefte aan toezicht evenzeer gevoeld werd en de wetgever met meer spoed handelend is opgetreden. Hoeveel het spaarbankwezen in Frankrijk nog te wenschen moge overlaten[1)], ten opzichte der contrôle van de particuliere instellingen kan Nederland een voorbeeld nemen aan dat Rijk. Evenzoo aan Engeland, waar het onderwerp eerst korten tijd geleden, bij de Savings Bank Act van 1891[2)], is geregeld.

Nauw verwant aan de inrichting van het beheer en de wijze waarop contrôle wordt uitgeoefend, is het moeilijk vraagstuk der belegging. Maar al te veel werd vaak uit het oog verloren, dat ‘conserver et rendre’ voor elke spaarbank de hoofdzaak bij uitnemendheid is. De inleggers zijn immers niet in de eerste plaats gebaat door hooge renten, wel rekenen zij stellig erop en hebben zij recht te vorderen, dat de bank ten allen tijde in staat zij aan haar verplichting tot terugbetaling te voldoen.

In scherpe tegenstelling nu met de vaagheid, welke het beheer van vele particuliere spaarbanken omgeeft, is de openbaarheid van den dienst der Rijkspostspaarbank. De jaarlijksche verslagen aan de Koningin-Regentes, welke verslagen in den handel verkrijgbaar zijn, geven, onder meer, ook alle bijzonderheden omtrent de belegging, zooals die op grond en binnen de grenzen der wettelijke bepalingen heeft plaats gehad. Hier trouwens wordt geraakt aan een punt, dat reeds geruimen tijd veler aandacht heeft getrokken, een dier onderdeelen in de

1) Zie ‘Le Projet de Reformé des Caisses d'Epargne’, artikel van den heer A. Moireau in de Revue des Deux Mondes van 15 Juni 1892.
2) Een overzicht dier wet geeft o.a. de heer De Malarce in het Journal des Economistes van November 1891.

regeling onzer rijksinstelling, waarvan wijziging ernstig gewenscht wordt.

Het moet ieder gemakkelijk vallen zich van de gegrondheid van dezen wensch rekenschap te geven, wanneer hij tegenover elkander stelt het ruime operatieveld, dat openstaat aan ieder goed huisvader, die geld in effecten te beleggen heeft, en de veel meer beperkte keuze, waaraan de Rijkspostspaarbank gebonden is. Haar immers is, behoudens de bevoegdheid tot het nemen van pandbrieven, bij de wet voorgeschreven geen andere dan Nederlandsche Staats-, Provincie-, Gemeente- en Polderleeningen met aankoopen te begunstigen. En dat wel, niettegenstaande de elders in dezelfde wet opgenomen verklaring, waarbij de Staat de teruggave van inlagen met renten onvoorwaardelijk toezegt. Deze toezegging sluit immers in, dat elke zweem van schijn moet vermeden worden, alsof het lot der financiën der Rijkspostspaarbank is verbonden aan de rijzing en daling onzer staatspapieren. Zeker, met de gelden der inleggers mag niet gespeculeerd worden en speculatieve fondsen mogen dus niet in aanmerking komen, maar deze ter zijde gesteld, behoort de Rijkspostspaarbank een even groot beleggingsveld tot haar beschikking te hebben als ieder goed huisvader. Zulk een nauwgezet beheerder der geldmiddelen van zich en de zijnen zal wel zorgen, dat hij ‘niet alles op één worp zet.’

Terecht heeft ook de heer H. de Jong, in de Tijdspiegel van 15 April 1891 hierop gewezen, toen hij het zeggen van den franschen boer in herinnering bracht: ‘il ne faut pas mettre tous ses oeufs dans le même panier.’

Het groote gewicht van het vraagstuk der belegging treedt eerst recht in het licht, wanneer men de gebeurlijkheden onder de oogen ziet, welke zich kunnen voordoen in tijden van crisis en oorlogstoestand. Niet genoeg te waardeeren is dan het feit, dat bij ons vermenging van de gelden van den Staat met die harer spaarinstelling zoo goed als onmogelijk mag heeten. Afzonderlijk geadministreerd door een onafhankelijke commissie van toezicht en den directeur der Rijkspostspaarbank, liggen haar fondsen veilig bewaard in de kelders der Nederlandsche Bank. Een ruim gedeelte prolongatie-posten waarborgt de gelegenheid om spoedig het noodige te kunnen realiseeren, zonder grooten druk uit te oefenen op de effectenmarkt.

Hoe zal het nu zijn indien eens onverhoopt zeer veel aan-

vragen om terugbetaling tegelijkertijd worden ingediend? Pessimisten zien hierin het gevaar der uitbreiding van het spaarbankwezen. Zij vergeten, dat een ‘run on the bank’ dra gestuit is, wanneer de inrichting aan den eersten aandrang het hoofd weet te bieden. Zij vergeten, dat in tijden van nood de zoogenaamde clausule de sauvegarde een voldoende speling geeft om de verkoopkansen aan te zien eer overgegaan wordt tot realisatie tegen elken prijs. Bovenal vergeten zij echter, dat de hulpmiddelen om tot een goede en solide belegging te geraken in elk geval voor de Rijkspostspaarbank, - mits onafhankelijk beheerd, gelijk dat in ons land het geval is, - veel meer aanwezig zijn dan voor den kleinen man, wien het per slot van rekening ook kan gebeuren, dat eigen belegging verlies tot uitkomst brengt. De zekerheid te behouden wat men heeft, bestaat immers voor niemand, volmaakte zekerheid kent de samenleving niet en ieder behoort tevreden te zijn, wanneer de goede kansen zoo hoog mogelijk zijn opgevoerd.

Gelijk hierboven werd ontwikkeld, is het ter bereiking van dit laatste doel niet te verdedigen, dat de Rijkspostspaarbank zich bij den aankoop harer effecten tot binnenlandsche fondsen heeft te bepalen. De reeds voor langen tijd aangekondigde wetswijziging[1)] moge aan dit bezwaar te gemoet komen en dan tevens meer onderdeelen op nieuw regelen. De Heer P.J.F. du Bois vermeldt verscheidene dier onderdeelen in zijn bekende brochure, uitgegeven naar aanleiding van het tienjarig bestaan der Rijkspostspaarbank, gelijk de heer Armand Sassen, onder dagteekening van 15 Februari 1883, de voornaamste reeds aanstipte in een helder en zaakrijk artikel in *Eigen Haard*. Waar twee zulke bij uitstek deskundigen als gidsen optraden, mag het overbodig heeten nogmaals in herinnering te treden van de redenen, waarom voor bepaalde onderdeelen wetswijziging tot verbetering kan leiden. Men denke bijv. aan de wensch van den heer Sassen om rente uit te keeren over een aanzienlijker bedrag dan ƒ 800.- en het uitvoerig betoog van den heer du Bois, op blz. 31 zijner brochure (latere uitgave, met voorwoord gedagteekend Oct. 1891), tot toelichting van

1) In zijn antwoord op het ‘Voorloopig Verslag’ betrekkelijk de Staatsbegrooting voor 1893 heeft de Minister van Waterstaat officieel medegedeeld, dat een ontwerp tot wijziging der wet op de Rijkspostspaarbank, thans zijn Departement heeft verlaten.

hetzelfde punt. Wie door beide schrijvers niet overtuigd mocht worden van het zonderlinge der bestaande strenge wetsbepaling, welke op onnoodige wijze de concurrentie der particuliere inrichtingen met de Rijkspostspaarbank in de hand werkt, zou zeker door een herhaling hunner argumenten te dezer plaatse al evenmin worden getroffen.

Het ligt bovendien niet in de bedoeling van dit opstel om de inrichting van den dienst[1)] onzer Rijkspostspaarbank en van de wijze waar deze voor verdere volmaking vatbaar zou zijn, in bijzonderheden na te gaan. Hoofddoel dezer korte beschouwingen blijft, gelijk in den aanvang gezegd is, de beantwoording der vraag of, in het licht der geschiedenis, voor de bevordering van het spaarwezen in Nederland datgene gedaan is, wat op het einde der negentiende eeuw redelijkerwijze verwacht mocht worden.

Met een enkel woord werd daartoe herdacht, hoe moeilijk het in vervlogen tijden aan den kleinen man viel, indien deze reeds genoeg beschaving had opgedaan om niet meer alles op eenmaal te verteeren, hoe moeilijk het hem dan viel het overgespaarde behoorlijk te bewaren. Daarna werd in herinnering gebracht de onvruchtbaarheid dier losse zaken of penningen voor de welvaart der maatschappij en het belangrijk voordeel, verkregen, zoodra een gezonde administratie de verspreide spaargelden wist te doen samenvloeien tot voortbrengend kapitaal, nuttig voor het algemeen, op zekere wijze rentegevend voor voor den spaarder. Maar verder is er geen ontwikkelingsgang waar te nemen en kon deze dus niet gevolgd worden.

Hoe is dit verschijnsel te verklaren? Zou het juist gezien zijn, gelijk Mr. D.A. Ribbe zulks doet voorkomen op blz. 3 en 4 van zijn proefschrift: ‘Het Spaarbankwezen in Nederland,’ Haarlem, 1890, dat thans het hoogste is bereikt, en ‘de beteekenis der Spaarbank voor het economisch leven in de latere jaren eer af- dan toe- (is) genomen’?

Het ontkennend antwoord op deze laatste vraag kan wel

1) Wie kort en duidelijk omtrent de hoofdzaken van deze iurichting op de hoogte gesteld wil zijn, vindt geen beter leiddraad dan de ‘Mémoire sur la Caisse d'Epargne Postale des Pays-Bas,’ 2me Edition, Franeker, Koksma. Dit geschrift verscheen in 1889 van de hand van den heer Sassen, meer bepaaldelijk met het oog op het buitenland, van waar ter directie der Rijkspostspaarbank voortdurend vragen om iulichtingen inkomen.

dadelijk en zonder voorbehoud gegeven worden. Trouwens de heer Ribbe zelf doet de ongerijmdheid zijner stelling recht duidelijk uitkomen door de opsomming der oorzaken, welke de bedoelde afnemende beteekenis heeten te weeg te brengen. Ze zijn, volgens het aangehaalde proefschrift, gelegen in in het veldwinnen der levensverzekeringmaatschappijen en der coöperatieve vereenigingen. Alsof het deelnemen in beide niet nauw kon samenhangen met het doel van het sparen, alsof de levensverzekering zelf geen veredelde vorm van sparen is!

Wel verre van aangegeven te hebben waarom de uitnemend populaire instelling der Rijkspostpaarbank uit den tijd zou raken, heeft de heer Ribbe het middel genoemd, dat haar uitbreiding moet bevorderen. Of zou niet bij kleinere zoowel als bij grootere besparingen de levensfactor in het spel moeten komen en den kleinen man van den tegenwoordigen tijd dus de gelegenheid worden geboden om aan dezelfde instelling, waar hij zijn spaarpenningen onder staatshoede veilig weet te bergen, de toekomst te verzekeren van zich en de zijnen, ook voor het geval de dood hem komt verrassen eer er genoeg is overgelegd?

Zoo onredelijk als het zijn zou voor ieder persoon afzonderlijk, om te speculeeren op den dood van zijn buurman, zoo edel is de strekking, wanneer de leer der veelvuldigheid van sterfgevallen, gesteund door de kunst van het afleiden van gevolgen langs wiskundigen weg, een groote gezamenlijke kas zóo weet te besturen, dat ieder deelnemer op zijn beurt, bij leven of bij sterven, vooruit bedongen voordeelen geniet. Het nut der levensverzekering is dan ook reeds lang ingezien, getuige tal van grooter en kleiner, binnenlandsche en buitenlandsche, meer en minder solide ondernemingen. Maar het is alsof bij deze voor den werkman geen plaats open bleef en alsof hij zich dus gedrongen zag naar de zoogenaamde begrafenisfondsen.

De Maatschappij tot Nut van het Algemeen heeft onder meer de groote verdienste, dat zij de verkankering dezer treurige variatie op het gebied van het verzekeringswezen het eerst aantoonde. Moge haar diagnose thans gevolgd worden door het toepassen van afdoende middelen tot herstel. De keus uit deze middelen kan niet moeilijk zijn en afdoend mocht het zeker heeten, indien het Rijk er toe overging aan zijn postspaarbank een afdeeling verzekering te verbinden.

De combinatie van spaarbanken en levensverzekering voor den kleinen man is trouwens een denkbeeld, verre van nieuw. Het gaat zelfs niet aan haar talrijke voorstanders hier op te sommen. Reeds wijlen de scherpzinnige hoogleeraar in de wiskunde, Prof. Lobatto, liet onder zijn nagelaten papieren een document achter, waarin hij, een goede dertig jaar geleden, de wenschelijkheid van zulk een combinatie helder uiteenzette. De heer M. Henriquez Pimentel, redacteur van ‘De Verzekeringsbode’, haalt in genoemd blad, van 11 September 1886, de woorden van den hoogleeraar aan. Met ditzelfde citaat besloot de heer Armand Sassen zijn bekende spaarbankkroniek in de Economist. Kon Prof. Lobatto in zijn tijd slechts de particuliere spaarbanken op het oog hebben, vijf en twintig jaar later werd door een juridisch hoogleeraar aangedrongen op de vervulling van het zelfde denkbeeld in verband met de Rijkspostspaarbank. In zijn ‘Richting en beleid der liberale partij’, beroept Prof. Mr. P.W.A. Cort van der Linden zich daartoe terecht, in het hoofdstuk ‘Preventieve Staatszorg’, op het voorbeeld van Engeland.

Inderdaad is Nederland, in de navolging van het goede voorbeeld, door Engeland op het gebied van het spaarbankwezen gegeven, halverwege blijven steken, zich daarbij latende overvleugelen door Frankrijk en België, waar pensioens- en ouderdomskassen reeds sinds jaren hun goede vruchten afwerpen.

Ziehier hoe de zaak, wat het bedoelde onderdeel betreft, in Engeland tot stand kwam, gelijk zulks nog onlangs in herinnering gebracht werd door een artikel in ‘The Edinburgh Review or Critical Journal’, no. 362 van October 1892. Reeds in 1807 dan stelde de heer Whitbread in the House of Commons voor om den aankoop van kleine jaargelden en levensverzekeringen binnen bepaalde grenzen gemakkelijk te maken en in 1833 onderwierp Lord Althorp aan het oordeel dier wetgevende vergadering het voorstel om dadelijke en uitgestrekte lijfrenten van niet minder dan £ 20 door middel van spaarbanken te verstrekken. Twintig jaar later werd een wet in dien geest aangenomen. Daarna, in 1864, kwam ten gevolge der bemoeiingen van Gladstone een wet tot stand, welke een afzonderlijken tak van den postdienst in het leven riep, waardoor jaarlijksche uitkeeringen, de £ 50 niet te boven gaande en levensverzekeringen van boven £ 20 en beneden £ 100

werden gewaarborgd. Deze afzonderlijke tak voor het postwezen is in 1884 met de Engelsche Rijkspostspaarbank verbonden.

Thans bieden de kantoren, opengesteld voor den dienst der Engelsche Rijkspostspaarbank, tevens de gelegenheid om tusschen £ 1 en £ 100 jaargeld vast te zetten op personen boven de 5 jaar en verzekeringen te sluiten tusschen 5 en 100 pond sterling op levens tusschen 14 en 65 jaar. Levens tusschen 8 en 14 jaar kunnen worden verzekerd op £ 5. Voor een en ander worden de premiën betaald uit de gewone spaarinlagen[1)].

Volgens het laatste verslag van den Postmeester-Generaal, waren op 31 Dec. 1891 gesloten 11388 contracten voor dadelijke uitkeeringen tot een bedrag van £ 231,010, waarnaast bestonden 1290 uitgestelde verzekeringen, gezamenlijk beloopende £ 24396 en 6935 periodieke verzekeringen, uitmakende £ 483,009.

Nu moge het waar zijn, dat deze cijfers niet zulk een mate van bloei aantoonen als gewenscht zou schijnen, men wachte zich wèl hieruit voorbarige gevolgtrekkingen te maken. Het gaat er mede eenigszins als met de schoolspaarkassen. Bij beide takken van den spaarbankdienst hangt alles af van de wijze waarop de bijzonderheden zijn geregeld, eene wijze, welke kan afschrikken zoowel als aantrekken. En zeker zou het niet juist zijn de schoolspaarkassen te veroordeelen omdat daarvan niet overal evenveel gebruik gemaakt wordt. Dat weet ieder wel beter, die nagedacht heeft over al het nut, ook voor de zedelijke vorming van het kind, voortvloeiende uit het geregeld sparen, een invloed onder anderen zoo levendig gevoeld door den grooten krijgsman onzer eeuw, Veldmaarschalk von Moltke, die, als landheer in het dorp Kreisau, ter aanmoediging bij elke tien pfenningen inlage een gelijk bedrag voegde en bovendien voor eigen rekening zorgde voor de spaarboekjes.

1) Oppervlakkig, als dit overzicht der regeling in Engeland uit den aard der zaak slechts zijn kan, moet het ieder gemakkelijk vallen dit naar wensch aan te vullen. De driemaandelijksche Engelsche Postgids (Post Office Guide) behelst immers, onmiddellijk na de afdeeling ‘Savings Bank Regulations’ een hoofdstuk ‘Government Insurances and Annuities’, waarin talrijke bijzonderheden en uitgebreide tarieven zijn opgenomen. Behalve aan de postkantoren in het Vereenigd Koninkrijk is dit boekdeeltje, voor den prijs van Sixpence, te verkrijgen bij de drukkers: Eyre and Spottiswoode, London.

Wel verre dan ook van een reden te zijn om zich niet aan de invoering te wagen, moet het niet schitterende, hoewel evenmin onbevredigende, welslagen der rijkspostspaarbank-levens-verzekering in Engeland, een aanleiding zijn tot nasporing der voor- en nadeelen van ginds gekozen vormen. ‘Men kan dan, óók op dit gebied, overeenkomstig hetgeen bij de éérste organisatie onzer instelling geschiedde’ - aldus de heer Armand Sassen, onder dagteekening van den 7 Dec. 1891, in het Weekblad voor Provinciale, Gemeente- en Waterschaps-Obligaties van 17 Dec. 1891 - ‘het goede van Engeland overnemende, tevens trachten, de aldaar bestaande gebreken te voorkomen, de aldaar begane, wellicht nog steeds begaan wordende fouten te vermijden.’

Een punt, waarop reeds bij voorbaat niet genoeg de aandacht kan gevestigd worden, is een hooge mate van publiciteit, doordringende tot dat publiek, wier belangen men bij de postspaarbank-aangelegenheden in het algemeen vooral op het oog heeft. Te roemen is de krachtige wijze, waarop eerst, gedurende diens kort beheer, Mr. A. Kerdijk, daarna de tegenwoordige directeur der Rijkspostspaarbank hebben zorg gedragen voor een afzonderlijke afdeeling van hun dienst, de afdeeling der propaganda. Maar toch moet, ook in deze richting, nog veel worden gedaan, welke bemoeiingen bij de invoering der verzekering natuurlijk weder belangrijke uitbreiding zouden behoeven. Een goed deel van het succes der invoering trouwens - dit ziet wel ieder in - hangt af van de bekendheid welke er aan gegeven wordt.

Het bewijs, dat ondanks de onverdroten ijver, waarmede bij voortduring, door het verspreiden van kaarten als anderszins, aan de propaganda der bestaande instelling wordt gearbeid, op dit gebied nog niet genoeg is gedaan, kan gemakkelijk geleverd worden.

Eigenlijk staat dit bewijs reeds elders vermeld. Namelijk in de jongste enquête-verslagen betreffende de diamantnijverheid te Amsterdam.

Men raadplege slechts het verhoor van Salomon Raphaël van Minden, oud 37 jaar, diamantsnijder te Amsterdam. Omtrent wandelende spaarbanken, een soort parasieten in de gedeelten van Amsterdam, waar veel diamantwerkers wonen, vindt men in dat verhoor bijzonderheden, welke lachwekkend

zouden zijn, als ze niet zoo treurig waren. Het geldt collecteurs, die de huizen afloopen, de bewoners uitnoodigende om wat geld weg te leggen en dat aan hen, collecteurs, toe te vertrouwen. Voor de inlagen worden briefjes afgegeven. Wanneer deze op het Israëlitisch Paaschfeest nog aanwezig zijn, zal de terugbetaling op dat tijdstip plaats hebben. De eerst ingelegde 30 cent behoudt de collecteur voor zijn moeite. Behalve dat veelal de briefjes zoek raken, gebeurt het niet minder vaak, dat zulks met den collecteur zelf het geval is. Hoe langer laatstgenoemde wacht, eer hij op deze wijze dit gedeelte zijner carrière besluit, hoe meer hij natuurlijk het vertrouwen gewonnen zal hebben en hoe meer zich vermoedelijk in zijn kas bevindt.

Geheel op zich zelf staan de wandelende spaarbanken van het enquête-verslag trouwens niet. Althans bij de wegwerkers der spoorwegen, misschien ook bij andere arbeiders, kan men variaties aantreffen van dezelfde industrie. Voor de wegwerkers komt nog deze moeilijkheid erbij, dat zij, wat van hun loon niet dadelijk benoodigd is, veelal toevertrouwen aan hun onmiddellijken opzichter, hun chef dus, van wien zij afhankelijk zijn.

Zouden misbruiken als de bovenbedoelde kunnen voorkomen, wanneer werkelijk van algemeene bekendheid was, dat de bemiddeling der Rijkspostspaarbank niets kost en dat, behalve de talrijke kantoren, ook de postboden inlagen aannemen?[1)]

Het laatste punt waarvan in dit opstel, zij het slechts met een enkel woord, gewag moge gemaakt worden, geldt een geheel ander onderwerp, al betreft het evenzeer een vraag.

Indien namelijk de invoering van den een of anderen maatregel van publiek belang waarlijk nuttig en noodig blijkt ter bevordering van het welzijn des volks, kan de Nederlandsche wetgever daar dan volstaan met eeu regeling, alleen geldig voor het Rijk binnen Europa?

Wanneer zulk een instelling ook voor Insulinde en daarmede indirect weder voor Nederland zelf rijke vruchten belooft, dan voorzeker mag de wetgever zich tot het moederland niet beperken. Zoo dacht ook Engeland erover toen in Britsch-Indië

1) Met genoegen zal de lezer van het jongst Verslag aan de Koningin-Regentes, betrekkelijk den dienst der Rijkspostspaarbank, ontwaard hebben, dat, in den vorm eener speciale propaganda in enkele buurten van Amsterdam, vanwege de directie dier bank reeds gepaste middelen worden aangewend om het bovenbedoelde kwaad te keeren. Zie blz. 62 van genoemd Verslag over 1891.

de postspaarbank werd ingevoerd, welke daar sedert zulke goede uitkomsten oplevert.

Gelukkig kan thans niet meer gezegd worden, dat in Nederland voor *dit* Indisch belang de oogen geheel zijn gesloten. Bij de bespreking der Begrooting van Nederlandsch-Indië voor het dienstjaar 1892 kwam nu wijlen Mr. H.D. Levysohn Norman in de Tweede Kamer opnieuw - nadat hij hiermede een aanvang had gemaakt in 1890 - als kampioen voor deze gewichtige aangelegenheid haar urgentie in 's lands vergaderzaal bepleiten. Onze Minister van Koloniën trad sedert reeds met den heer Armand Sassen, Directeur onzer Rijkspostspaarbank, in overleg omtrent de wijze, waarop betrekkelijk dit onderwerp plannen zijn te maken en verwezenlijking kunnen vinden.

Geeft het terugzien op het eerste tienjarig tijdvak onzer Rijkspostspaarbank dus aanleiding tot dankbaarheid voor hetgeen reeds verkregen is, van de toekomst mag nog veel worden gehoopt.

A.C.W. VAN WOERDEN.

Ten Brink's Bredero's.

De Bredero's. Eene Novelle uit de geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, door Dr. Jan ten Brink. 2 Deelen. Amsterdam, Uitgevers-Maatschappij ‘Elsevier.’ 1893.

Een historische roman in 1893! Er hoefde meer dan gewone moed toe om in onze dagen van moderniteit zich nog eens te wagen aan eene stof uit langverleden tijd en meer dan gewone overtuiging, dat het genre niet totaal versleten is, om er nogmaals zoo onbedeesd in op te treden.

Moed en overtuiging zijn altijd loffelijke eigenschappen en ik ben geneigd de vermetelheid van den schrijver der Bredero's eerder toe te juichen dan af te keuren. Ik geloof vooreerst niet, dat er uitgediende genre's bestaan. Wie aandrang en behoefte gevoelt om zijne helden te kiezen onder de mannen van vroeger, wie een tijdstip der geschiedenis ziet herleven voor zijnen geest en zich bekwaam voelt om het van belangwekkende zijde aan zijne lezers te doen zien, wie in de historische personages den eeuwigen mensch kan schilderen, zoodat wij met de slagen van zijn hart het onze voelen medekloppen, heeft volle recht de moeilijke taak te beproeven. Alleen aan fabrikanten van kartonnen helden met een romantisch vernisje geblanket, aan opstovers van historische feiten met een dramatische sausje, naar gekende voorschriften van letterkundige keukenboeken toebereid, is dit recht ontzegd. Kunst blijft eeuwig jong en verleent vrij geleide op alle wegen, lang begane, zoowel als nieuw gebaande.

Evenals Shakespeare, de eenige, blijft de goede oude Walter Scott ons aantrekken, omdat hij, verhalende van vroeger dagen voor zijn geest had zien herleven de menschen, die hij opvoerde,

de toestanden waarin hij ze plaatste. Hij maakt op ons den indruk ze persoonlijk gekend te hebben, en in hunnen geest te zijn doorgedrongen. Misschien is het slechts eene begoocheling en heeft hij meer herschapen dan herzien; maar hij heeft dan toch menschen, ware of waarschijnlijke menschen ten tooneele gevoerd met gevoelens en daden en woorden, die voor ons aannemelijk zijn en eeuwig waar blijven als de natuur.

De drie meesterstukken der moderne Duitsche literatuur zijn misschien drie historische romans: *Aspasia* van Hamerling, *Ekkehard* van Scheffel, *Homo Sum* van Ebers. Geen der figuren uit deze heropwekkingen van het Griekenland van Phidias, van het Egypte der Eremijten, van het Europa tijdens den inval der Hunnen is verouderd noch verdoofd; de stralenkrans der jeugd, der eeuwige jeugd, licht hun rond het hoofd. De historische lijst, waarin zij geplaatst zijn, is een motief van min of meer belang, van min of meer aantrekkelijkheid, maar is eene bijzaak, zooals in een beeld de plooien der draperijen of in een schilderij de achtergrond, waartegen de personages worden geplaatst.

Het is stellig niet onverschillig in welke omgeving de schrijver zijne helden plaatst; de eene tijd en de eene streek is uit zich zelve belangwekkender dan de andere. Zoo komt het ons voor, dat het moeilijk zou zijn, ook voor den rijkst begaafde, Sparta tot een zoo boeiende schouwplaats te maken als Athene; het Frankrijk van Lodewijk XIII wekt minder onze deelneming dan het Engeland van Cromwell, en het Rusland uit de middeleeuwen blijft ons noodzakelijk vreemder dan het Egypte met zijne half Grieksche, half inheemsche beschaving uit de eerste eeuwen onzer tijdrekening. Dat er nochtans voor de uitverkorenen ook een onverwachte partij kon getrokken worden uit de minst dankbare tijden zien wij al dadelijk in romans als *Ferdinand Huyck* en *Ekkehard*.

Het komt er vooral op aan of de schrijver het gekozen tijdperk liefheeft en er grondige kennis van bezit, die kennis zij dan meer opgedaan door noeste studie of meer ingegeven door warme belangstelling. Het komt er op aan dat sommige kanten der toestanden, die hij beschrijft, hem sterk getroffen hebben, dat hij verrassende lichtpunten en kleurentinten hebbe ontdekt in een tafereel, dat voor den gewonen mensch daar nevelachtig ligt in de grijze verte. Heeft hij duidelijk gezien wat voor anderen in schemerlicht bleef, dan zal hij, fier over het gevondene en vol van zijn geluk, behoefte

gevoelen anderen te verrassen met de gedane ontdekking. Zoo zal er voor hem leven komen in den gestorven tijd en van dit leven zal er iets overgaan in zijn verhaal, het kostelijkste wat een dichter zich wenschen kan: de bezieling.

Men doorloope in den geest de rij der meest gekende werken uit het vak: *Ivanhoe, Notre Dame de Paris, Aspasia, I promessi Sposi, de Roos van Dekama, de Leeuw van Vlaanderen* en men zal vinden, dat het kinderen der Liefde zijn, dat de schrijver met zijn onderwerp dweepte of zich onweerstaanbaar aangetrokken voelde door de eigenaardigheid van de tijden en menschen, die hij behandelde.

Het is heel natuurlijk dat in onze eeuw van kritisch onderzoek de historische roman, geboren uit louter ingenomenheid met een verschijnsel in de geschiedenis, niet meer zou voldoen; ook aan verdichters worden er strengere eischen gesteld, wanneer zij zich op wetenschappelijk gebied wagen en wat de ernstigste wetenschap bij machte is voort te brengen bewijzen werken als *der Kaiser, ein Kampf um Rom, Salammbo*.

Dat Dr. Jan ten Brink zijn helden kent en den tijd dien hij schildert, weten wij. Hij heeft den herboren Gerbrand Adriaensz in onze eeuw over de doopvont gehouden, en meer dan wie ook er toe bijgedragen om zijn leven zooveel beter te doen kennen en zijne oorspronkelijke dichtergave hooger te doen schatten. Dat hij zich aangetrokken gevoelde om den man, dien hij wetenschappelijk had bestudeerd en ontleed, nu ook eens handelend en wandelend te doen optreden, begrijpen wij. Dat hij er moest op verlekkerd zijn de stad aan Amstel en IJ te schilderen in de dagen van zijnen lievelingsheld, is al even natuurlijk. Amsterdam verkeerde toen in den eersten tijd van haren bloei en welvaart, zij was gezegend met de schoonste gaven, die een volk kunnen te beurt vallen: vrijheid, rijkdom, kunst, letteren; zij was jeugdig en levenslustig tot uitspattens toe, recht en slecht in alle uitingen des gemoeds, kleurig van taal, in de zeden een mengsel van beschaving en ruwheid vertoonend. Ziedaar voorzeker een toestand met schilderachtige hoeken en kanten, met speling van licht en bruin, van aard om den kunstenaar van het woord te verleiden. En in de letterkundige wereld, waarin de schrijver der Bredero's ons meer bepaald inleidt, heerschte dezelfde schelheid van kleur en bontheid van tinten. Hooft en Huygens de deftigen; Vondel, de goedronde burgerlijke, bij wien de kunst de natuur nooit in den weg stond; Rodenburgh, de bombastische;

Brederode, de pretlievende weergalm van volkshumor, de heldendichter van den gemeenen man: het was een kleine republiek, die de groote trouw genoeg weerspiegelde. Dat des schrijvers kennis van dit wereldje geene oppervlakkige was, dat hij weet hoe die menschen, dachten en spraken, hoe het er uitzag in hunne huizen, dit wisten wij reeds lang en dat bewijst nog eens zijn nieuw boek.

Wij hebben dus hier een bladzijde uit de belangwekkende geschiedenis van Hollands groote eeuw, een tooneel, waarin mannen, die wel waard zijn van dichterbij gekend te worden en die door den schrijver grondig gekend zijn, een hoofdrol spelen. Dr. Jan ten Brink heeft zich klaarblijkelijk met groote voorliefde toegelegd om van zijn Bredero's roman de waardige bekroning te maken van zijn studie, aan den grooten drager van dien naam gewijd. Is hij gelukt in zijn pogen? Hierop moge het volgende tot antwoord dienen.

De *Bredero's* vormen twee boekdeelen en ook twee verhalen uit het leven van Gerbrand Adriaensz, die geen ander verband hebben dan dat de hoofdpersonen en enkele nevenrollen in de twee episodes optreden. Het eerste deel ‘Broeder en Zuster’ heeft voor onderwerp de liefde van Hildegond, Bredero's zuster, met den schilder Badens en de liefde van Bredero zelven voor mooi Aaltje, eene liefde, die voor broeder en zuster slecht afloopt. Hildegond wordt onteerd door haren minnaar, een getrouwd man, verstooten door den schilder Lastman, die om hare hand gedongen had en gemakeld aan den gedienstigen van Tongerlo, haar vader's knecht. Mooi Aaltje wijst Bredero af om hare hand aan den rijken Lubbert Harmensz te schenken, niet zonder aan Bredero te verzekeren, dat hij, ook na haar huwlijk, haar hart zou behouden met al de rechten, aan dit bezit verbonden. Het tweede boek ‘Moeder en Zoon’ verhaalt ons de ongelukkige liefde van Bredero voor Madelena Stockmans en 's dichters ziekte en dood. Moeder Marretje, haar zoon engelbewaarder, speelt hier een der voornaamste rollen.

Gerbrand Adriaensz maakt de eenheid van het werk. Hem wilde de schrijver in volle licht stellen, en maken tot het middenpunt, waar menschen en zaken zich zouden rond scharen, terwijl hij ook deze in hunne eigenaardige kleurigheid wilde schilderen. Voor een goed deel bereikte hij dit doel. De lustige gezel, die het hoofd altijd vol liefdeplannen en den mond vol minneliederen heeft, die alles lust wat men in de taveerne tapt, de ongemeen begaafde, die

tusschen een liefdesavontuur en een bier- of wijnroes tijd vindt om een zijner hoofsche drama's of snaaksche blijspelen te dichten, die een goed hart paart aan een dol hoofd, komt in de beide verhalen voortreffelijk uit. Het Amsterdamsche midden, waarin hij leeft, is met gevatte hand en wel gekozen trekken geschilderd. De tooneelen in de taveernen, Bredero's geliefkoosde verblijfplaatsen, de vertooning in de academie, het bezoek op het pand, het schaatsenrijden, de inhaling van prins Maurits vormen zoovele welgelukte tafereelen. Menig andere bladzij binnenhuisjes teekenend, de ouderwetsche taal der menschen, heel het werk door volgehouden, zijn onder de verdienstelijke zijden van het boek te rekenen.

Het Amsterdam, dat voor onze oogen opgeroepen wordt, vertoont wel die mengeling van verfijning, door weelde en kunst verkregen, en van ruwheid uit vroeger dagen behouden. Het schelden in grove taal is eene hebbelijkheid aan de meeste mannen en vele vrouwen eigen, het toedienen van vinnige woorden ook in gewone gesprekken is een algemeen kenmerk. De lustige gezellen der rederijkkamers en schildersgilden drinken maar altijd door en vechten van tijd tot tijd, dat er de stukken afvliegen. Van die voorvaderlijke zeden, zoo scherp tegen elkander afstekende zijden vertoonende, geeft het werk ons staaltjes in overvloed, met smaak gekozen, met geoefende hand geschilderd.

Als kunstwerk heeft het boek zijn keerzijde. Ongelukkig is vooreerst het plan van uit twee geheel afzonderlijke gebeurtenissen een enkel drama te willen opbouwen of eene uit haren aard tweeledige handeling kunstmatig tot eene enkele te willen samensmelten. Wat de schrijver voor behendigheid getoond hebbe in het volvoeren van dit waagstuk, hij is er niet in geslaagd: wij krijgen twee novellen voor ééne, die niet alleen onversmolten blijven, maar elkander in den weg loopen. De Gerbrand Adriaensz. met zijn liederlijken hartstocht voor mooi Aaltje belet ons zijne reine liefde voor Madelena heel ernstig op te nemen; zijne Hildegonde, die zoo gemakkelijk in Badens' armen valt, maakt de puriteinsche van later dagen onuitstaanbaar. Die bontheid van stof, die keeringen en bekeeringen in het gemoed geven den indruk, dat de schrijver een zeker aantal bescheiden te benuttigen had en dat hij eenheid en waarschijnlijkheid van handeling aan volledigheid in het afwerken zijner taak heeft opgeofferd.

Eene tweede aanmerking, met de eerste samenhangende, is dat

de personages iets geleends hebben in hunnen aard en dat hun denk- en handelwijzen worden toegedicht naarmate het in het plan van den schrijver te pas komt. Wij spreken niet eens van den ommekeer, die zich in Bredero's en Hildegond's gemoed voordoet bij hun overgaan uit het eerste tot het tweede boekdeel; maar die Hildegond, die een soort van ongenaakbare Diana was, voor den namiddag waarop zij haar vlecht en keurs losknoopte voor Badens en die onmiddellijk daarop een gemeen plannetje helpt smeden om Lastman, die naar hare hand dong te verschalken; moeder Marretje, de anders oprecht sympathieke en best volgehouden figuur uit het werk, die een handje leent tot dit walgelijk gekoppel, gevolgd door een nog gemeener verschacheren harer dochter; de ruwe vader Bredero, die zich ook al laat gezeggen om in dit vies komplot te treden; en dan die Badens, de verzuchtende en smachtende heel den tijd door, die alleen uit zijn romantism ontwaakt om Hildegond te bejegenen als een veil model en om knecht en vrouw van de trappen te werpen: er is bepaald te weinig samenhang, te weinig diepte in die menschen, te weinig dat ons met hen en voor hen doet voelen. Ik vraag niet naar helden, noch naar aantrekkelijke figuren, maar de menschen moeten toch vaststaan op de beenen, en niet omvallen bij den eersten tik, die men hun op de schouders geeft om te onderzoeken of zij leven, men voelt toch gaarne vleesch in de mouw wanneer men ze bij den arm vat en een hart kloppen onder den rok, wanneer men hun de hand op de borst legt. Maar Bredero, die held in de taveerne en in de Academie, die lustige gezel, die ieder met praten en zingen bekoort en die een blauwtje loopt bij mooi Aaltje in het eerste deel en bij Madelena in het tweede, die wordt om den tuin geleid door zijn zuster en zijn meester; het aanstootelijk paar van Hildegonde en Badens, die voor de fraaie gevoelens poseeren; de dolverliefde Lastman, die alles zoo dadelijk en duidelijk doorgrondt wat men tegen hem smeedt, en zijn minnezuchten plots staakt om te gaan procedeeren: al die menschen zijn te veel geknipt naar een voorgeschreven patroon, er is te veel karton gebezigd om ze te doen passen in hun kleed.

De schrijver heeft wat de Franschen noemen: le défaut de ses qualités. Hij kent Bredero uit de oude geschriften en boeken; hij heeft gevonden dat zijn held is verliefd geweest op eene vrouw van lichte zeden, en op eene van deftigen huize, dat zijne ouders

een proces hebben ingespannen tegen den man, die om gegronde redenen weigerde hunne dochter te huwen, dat hij het met ridder van Rodenburgh heeft aan den stok gehad, dat hij op een pleziertocht door het ijs viel en zoo een verkoudheid opdeed, die hem het leven kostte. Dit bleek hem uit velerlei oorkonden, processtukken, liederen, getuigenissen van tijdgenooten: dit alles bezigde hij met zeer loffelijken ijver en met een gevatheid, die men mocht verwachten van iemand van zijn talent en zijne ervarenheid. Maar hij overdrijft die waarheidsliefde wel wat en brengt zijne bewijsstukken in rijm en proza in zijn verhaal te pas met eene uitvoerigheid, die een geschiedschrijver zou aarzelen na te volgen. Hij hecht te veel prijs aan de doode oorkonde, te weinig aan eigen vinding en opvatting. In plaats van menschen en tijd in zich op te nemen, het aangeleerde met het door den geest geziene samen te verwerken en ons eene schepping te geven, waarin de dichter den geleerde dienstbaar maakt en overheerscht, heeft hij ons een werk geleverd, waarin de kunst te vaak een ondergeschikte rol vervult en waarin de hoogste eisch aan den schrijver gesteld, in de eerste plaats een vinder, een schepper te zijn, te weinig wordt in acht genomen.

Wij krijgen, wel is waar, duidelijk en kleurig, het letterkundig Amsterdam van 1618 te zien, maar vragen onwillekeurig of er daar naast geen lag dat nog veel belangwekkender was; het jeugdige Venetië van het Noorden, met burgers, die hunne stad dien naam waardig maakten. Wij hadden zoo gaarne vernomen wat de dichter voelt voor dit jonge krachtige leven, wat er in zijn binnenst zingt wanneer hij terugblikt op die roemvolle dagen, en daarbij herdenkt, niet zoozeer wat hij er over ontdekte, maar wat ieder onzer er van hoorde; wij zouden zoo gaarne weten wat na jarenlang verkeer zijn vriend Gerbrand Adriaensz. voor zijn geest is geworden, wat hij, en al die anderen waren, niet als wezens in het archief gestudeerd, maar als menschen, die men heeft leeren kennen uit de wetenschap in de wijde wereld opgedaan. Daar heeft de schrijver ons te weinig van gezegd en de ziener te weinig van onthuld en daarom is zijn boek wel van groote waarde op historisch gebied, maar van minder verdienste als kunstwerk.

MAX ROOSES.

Buitenlandsch overzicht.

27 Mei '93.

Saluons, Messieurs, car nous ne le reverrons plus, zeide Thiers op de tribune van de Kamer der Afgevaardigden, toen voor de eerste maal een budget van een milliard werd ingediend. De afgevaardigden vonden de som enorm en ze ontvingen het budget met gemengde aandoeningen, zooals het heet, dat wil zeggen: ze waren trotsch op het milliard als getuigenis van Frankrijks draagvermogen en ze waren benauwd als ze er aan dachten of hun kiezers wel even trotsch zouden wezen. Maar Thiers stelde hen op zijn ironische manier gerust. Hij zag, van achter zijn groote brilleglazen, dat de tijd van de huiselijk kleine budgetten voorbij was, en dat de uitgaven van den staat, met zijn taak, tot een omvang zouden aangroeien waarbij een budget van een onnoozel milliard een kind in de lange kleêren geleek. *Nous ne le reverrons plus*, troostte hij hen, en ze hebben het niet meer weergezien.

Zullen wij het ooit weerzien, het schouwspel dat het Engelsche parlement thans voor onze oogen opvoert? Een staatsman dag aan dag kampend ten behoeve van een grooten maatregel dien hij voor de bekroning van zijn loopbaan aanziet, maar waaraan al de gevaren verbonden zijn, waaraan al de twijfel hangt, van het nieuwe en onbetredene: kampend met sarrende tegenstanders die door hun woorden en hun daden de gevaren van het nieuwe onoverkomelijk willen maken, - kampend tegen den onwil van de domheid en van de laf heid, kampend tegen het verzet van de rijken, de aanzienlijken, de wijzen. Ik spreek niet over den leeftijd van den man, dat is een accident; hij is klaar voor het gevecht, dat is genoeg; en wij zijn allen sterfelijk. Hij weet de eendracht en den moed onder zijn volgers op te houden door de helderheid van zijn geest;

en hij is opgewassen tegen zijn aanvallers, tegen ieder afzonderlijk en tegen allen te zamen. Wil Balfour's nonchalance met voorname superioriteit kritiek gaan oefenen, Gladstone antwoordt hem grootsch en koel; brengt Randolph Churchill's hartstochtelijke onbeschaamdheid het debat tot gloeihitte, hoe verdringen zich de bijtende, gepassioneerde, toornende woorden van Gladstone's lippen, blijde als ze zijn om het worstelperk binnen te gaan; wordt Chamberlain boosaardig en spuwt hij zijn gal, wat komen de slagen van Gladstone's welsprekendheid uit de hoogte neer op het gladde gezicht van zijn ‘honorable friend’! Honderdmaal neemt Gladstone het woord, groote redevoeringen spreekt hij uit, voor de vuist of overdacht, om 't even, de inhoud is altijd gevarieerd, het gezichtspunt altijd nieuw en weder nieuw.

Welke Fransche afgevaardigde zeide ook weer onlangs, dat hij gedurende vele jaren vele ministers op de tribune van de Kamer had hooren spreken, doch altijd een en dezelfde redevoering had moeten aanhooren? Was het hem om variatie te doen, hij had alleen naar Engeland over te steken en in het Engelsche parlement te hospiteeren. Ook had hij binnen de muren van Gladstone's ambtelijke woning getuige kunnen zijn van het familiare redenaarstalent van den Engelschen minister, als daar een deputatie van Ulster komt om hem de onheilen onder het oog te brengen welke de invoering van Home rule in Ierland na zich zal sleepen, of als deftige financiers uit de Londensche bankierswereld hem de ruïne van de geldmarkt gaan aankondigen, zoo hij niet omkeert op den ingeslagen weg.

‘Wat heeft hij u gezegd?’ vroeg Balfour aan de Ulster-deputatie, toen zij na haar bezoek bij den eersten minister haar hart kwam uitstorten in het huis van den leider der oppositie. ‘Hij heeft ons in de rede gevallen en ons voorspeld dat Ierland onder Home rule aan een indigestie van geld zou lijden, zoo goed zou de schatkist voorzien blijken,’ was het antwoord en de armen dier burgers van Belfast verhieven zich, in koor klagend, hemelwaart. Waren het de onuitgesproken redevoeringen, waarmede zij Gladstone hadden gehoopt te verblinden, of waren het de verwachtingen omtrent een ‘plethora of money’, hun door den ouden schalk voorgespiegeld, die hun hart bezwaarden? Het is onnoodig te onderzoeken. Ze waren met een zoet lijntje en een vriendelijk gezicht en een ornement op hun hoofd door Gladstone naar huis gestuurd.

Ook het onthaal der financiers is zeer vriendelijk geweest; maar even hadden Gladstone's woorden een ernstiger klank, toen zij er op wezen dat de vermogende klassen zich altijd gekant hadden tegen de invoering van liberale maatregelen en toen zij waarschuwden tegen het vergrooten van de kloof in de samenleving. Heel zachtjes liet de minister door zijn rede het gewicht heenschemeren van het oogenblik, waarin Engeland zich thans bevindt, maar zij konden het gevoelen, de financiers: achter de fluweelen woorden lag de verklaring, met u te zamen of tegen u in gaat mijn weg, zooals ge verkiest, ik voor mij heb reeds lang gekozen.

Het heeft toch zijn voordeel voor een staatsman oud en zelfs zeer oud geworden te zijn; want als Gladstone over de liberale wetgeving in Engeland spreekt, doet hij het met een gezag dat niemand hem kan betwisten, omdat aan bijna alle groote maatregelen, sinds ongeveer een halve eeuw ingevoerd, zijn naam verbonden is. Hij weet ook door zijn oude ervaring hoe gevoelig de opinie van zekere klassen in het Britsche rijk wordt aangedaan, zoodra er sprake is van een hervorming in Ierland, en hij heeft geleerd hoeveel waarde aan de uitingen van die gevoeligheid gehecht moet worden. Al dadelijk, toen hij voor 't eerst de hand aan 't werk sloeg, vijf en twintig jaren geleden, kreeg hij den naam van verrader naar 't hoofd: *a traitor to his queen, his country and his God;* al dadelijk was er kruidlucht in de atmosfeer: de lieden dreigden eerder een verwoesting te zullen aanrichten dan te doen - wat zij heel kalm gedaan hebben toen het er op stond. Geen scheldterm werd hem gespaard van verrader af - verrader is altijd een zeer geliefde uitdrukking voor Gladstone geweest - tot struikroover en gemeenen dief toe. Die kruidlucht is altijd nog opgetrokken, en die scheldwoorden hebben niemand anders gedeerd dan de menschen die ze hebben uitgesproken. Daarom kunnen thans de plagerijen van de tegenstanders in het Parlement hem niet meer knorrig maken; ze kunnen hem prikkelen, hem doen opvliegen, hem doen uitschieten, doch van zijn nachtrust berooven kunnen ze hem niet. John Morley daarentegen, zijn luitenant, zal nog wel eens een enkele maal humeur toonen en, voor een regeeringsman, een tintje te hooghartig en te verachtend wezen tegenover de huichelarij van de oppositie, maar op 't kritiek moment dat het gevecht verbitterd en vergiftigd zou worden treedt Gladstone dan naar voren en herstelt den toon der discussie door een van zijn

ongeëvenaarde muzikale voordrachten. Die macht van Gladstone's woord! Het verstaat de kunst om stemming te maken, het weet te treffen en te verzoenen, het schertst en het verheft, het is vleiend en het is trotsch, het domineert altijd. Troost u, zou ik tegen Gladstone's aanvallers willen zeggen, wij zien zijns gelijke niet weer, *nous ne le reverrons plus*.

Of zij wou, dat ze hem niet meer zag, de tegenpartij! Lord Salisbury heeft het op zijn tocht door Ulster, dezer dagen, gezegd: Men kan niet zoo tegen de wenschen van een geheel volk ingaan als Gladstone door zijn voorstel van Home rule doet; een man tegenover een volk, dat kan nooit lang duren!

Hoe triomfeert in een dergelijk woord de vreugde over het aanstaande oogenblik dat, door een *rush* van het gansche volk, de éene man omvergeworpen zal zijn! En onwillekeurig teekent toch datzelfde woord met onovertrefbare gelijkenis den tegenstander en verklaart het de reden van zijn macht. De haat is zulk een scherp waarnemer.

Een man tegenover zijn volk! Ja, dat is Gladstone; een man die, door de bewegelijkheid van zijn indrukken, gepaard met de energie van zijn wil, de kracht heeft zich buiten de dingen te zetten en den toestand in zijn geheel te overzien. Een staatsman, met andere woorden, die in den staat een voorwerp heeft om te leiden en te vormen, een kunstenaar, zou ik bijna zeggen, die zijn ideeën in het leven realiseert. Geen man die midden in het rumoer van de wereld mee helpt gedruisch maken door den toon van anderen over te nemen, maar een die zich buiten en tegenover de wereld weet te plaatsen. Want het is niet zijn welsprekendheid, die aan Gladstone de macht geeft; - die welsprekendheid is niet anders dan een der symptomen van zijn machtgevoel; en passie en overtuiging, zelfs talent en karakter geven op staatsgebied nog geen meesterschap, de meesterschap wordt alleen verkregen door het gevoel van meester te zijn.

Men zou allicht denken dat Gladstone zijn redevoeringen voor groote daden aanziet; hij weet precies hoeveel ze gelden. Achter zijn toorn en zijn vriendelijkheid schuilt de berekenende man die de slagen telt, die het spel van de tegenpartij doorziet, en die zich nooit in de kaart laat kijken.

Een redevoering, dat is maar een intermezzo van de handeling. Ik verbeeld me dat, wanneer Gladstone op een van de groote parlementaire dagen aan het woord is, de staatslieden van vroeger, de

Walpole's en de Pitt's en de Canning's en de Peel's, van hun staatslieden-Olympus komen afdalen naar de vergaderzaal der Gemeenten om nog voor eens getuigen te wezen van het staatsspel uit den ouden tijd, toen men nog wist wat regeeren was. Zij zullen het nooit weerzien, zij weten het wel. Men moet, om dat spel naar de regels te voeren, een man uit de oude doos zijn, zooals Gladstone, opgegroeid te zamen met den staat, toen deze in zijn tijdperk van moderne ontwikkeling trad, de laatste man die als persoonlijkheid gelijken tred met het Engelsche staatswezen heeft gehouden. Het geheim van Gladstone's macht bestaat hierin, dat hij een staatsman is. Hij is de laatste. *Saluons Messieurs, nous ne le reverrons plus.*

De staat is er te groot voor geworden om zich nog langer aan de vormende en leidende hand van een enkel man te onderwerpen. Een man als Lord Salisbury wordt in zulke omstandigheden fatalist. Hij ziet den stroom der gebeurtenissen en der opiniën op en neer gaan, op en neer. Een geheel ander, energieker man, zooals John Morley, loopt het gevaar van eenzijdig te worden: hij zal den gang der dingen te veel uit een hoek gaan beschouwen en zou, alleen gelaten, de orde van het geheel verstoren om een succes op een enkel punt te kunnen behalen. Gladstone, omdat hij zoo oud is, durft nog aan den slinger van den tijd te rukken: gaat het op en neer, op en neer, edele Lord, laat mij dan den slinger een duw geven den anderen kant op, als uw voorvader Lord Salisbury het deed, die voor omstreeks driehonderd jaar het Iersche vraagstuk schiep door de Iersche grondbezitters in massa uit hun woonplaats te verdrijven. En ik heb het recht het te doen, want ik ben eigenlijk zijn opvolger door de eeuwen heen, gij zijt niet anders dan zijn nazaat!

En aan John Morley beduidt hij - Gladstone is nog de eenige die zulk een les kan uitdeelen: Men moet eerzuchtig zijn in 't groot, my honorable friend, en de eerzucht moet een blinkend harnas zijn tegen de stooten der vijanden.

Voortvarendheid en eerzucht! er moet nog iets bij komen om een staatsman te maken. Voor alles moet hij aan zijn volk de overtuiging geven, dat zijn maatregelen *noodzakelijk* zijn, dat ze tot de ontwikkeling der natie, tot haar historie behooren.

Maar zullen politieke tegenstanders ooit de noodzakelijkheid van een ingrijpende hervorming erkennen?

Er is een middel om hun die noodzakelijkheid te doen gevoelen. De staatsman kan door zijn energie een vraagstuk met zulk een leven bezielen, dat het onontwijkbaar wordt: - al wordt het thans afgewezen, het komt weer aankloppen; - hij weet het te verbinden met zooveel beginsels van regeering en bestuur, dat het speciale vraagstuk een levensquaestie wordt; want hij wil heer zijn ook van de overtuiging zijner tegenstanders.

En als de *noodzakelijke* maatregel dan toch door een reeks van gebeurlijkheden op zijde wordt geschoven?

- Dan zal later de historicus bespeuren dat op dat moment der historie het nationale leven een breuk heeft gekregen en een afwijking is gaan vertoonen.

Dat is wel meer gebeurd: er zijn voorbeelden van, heel dicht in de buurt.

B*

Letterkundige kroniek.

J.A. Alberdingk Thijm, door A.J. Amsterdam, Loman & Funke. 1893.

In het hoofdstuk gewijd aan ‘Thijm's letterkundige vrienden’ gewaagt de schrijver van dit belangwekkende boek van de ‘geprononceerde antipathie, die Mevrouw Bosboom-Toussaint tegen Thijm had en aan den dag legde.’ ‘Een der weinige keeren,’ - schrijft hij - ‘misschien den eenigen keer, dat Thijm persoonlijk met haar in aanraking zoude komen, lag zij, te midden van een gezelschap, op eene sofa, en toen Thijm haar aansprak, wenkte zij met haar zakdoek dat zij te geagiteerd was om zich met hem te onderhouden, later aan hare vrienden betuigend, dat zij Thijm een “verschrikkelijk mensch” vond, wiens aanblik alleen haar deed rillen.’ A.J. doet het voorkomen, alsof het Mevrouw Bosboom's godsdienstig-politiek-historische levensbeschouwing was, die haar zoo deed ijzen van een dier ‘zwart-internationalen’, zooals de katholieken door zekere pers herhaaldelijk betiteld werden.

Het mag zijn, dat bij de dichteres van het Protestantisme de tegenzin tegen Alberdingk Thijm, den Ultramontaan, voor een deel beredeneerd was; maar daar staat tegenover, dat een niet minder beslist Ultramontaan als Dr. Schaepman getuigt: ‘De herinnering aan de enkele malen waarop ik Mevr. Bosboom-Toussaint mocht ontmoeten, blijft mij steeds zeer aangenaam. De reeds bedaagde schrijfster maakte een indruk van groote frischheid en levendigheid. Van het anti-papisme harer boeken was in haar persoonlijken omgang niets te bespeuren.’[1)] Tegenover Schaepman, wiens joviaal gelaat haar als

1) Dr. H.J.A.M. Schaepman. Menschen en Boeken. Verspreide opstellen. 1e reeks. Utrecht, Wed. J.R. van Rossum 1893.

dat van een bekende uit een der oude doelenstukken moet zijn voorgekomen, zal het der zeer impressionabele vrouw niet moeielijk zijn gevallen, haar tegenzin tegen het Ultramontanisme voor een poos opzij te zetten. Maar, al zal de zaak zich in werkelijkheid wel niet precies zoo hebben toegedragen, als Thijm in zijn rechtmatige ontstemdheid over het ondervonden onthaal het mag hebben voorgesteld, verklaarbaar acht ik het wel, dat het opzij-zetten van dien tegenzin haar tegenover Thijm moeielijk zal zijn geweest. Men heeft er het voortreffelijk gelijkend portret door Jan Veth, dat dit fraai uitgevoerd boek versiert, maar op aan te zien. Het smalle gelaat met den bitteren trek om neus en mond, de scherpe kin, de dunne vast gesloten lippen, de achter den bril verscholen oogen, naar wier uitdrukking men moest raden, vormden een geheel, dat zeker van buitengewone scherpzinnigheid getuigde, maar op den eersten aanblik niet innemend kon heeten. Dat was niet het uiterlijk van een toeschietelijk mensch, niet dat van een man, dien men de hand zou willen drukken, naar wiens woord men verlangt te luisteren, of voor wien men zijn hart zou willen uitstorten.

Dr. Schaepman heeft in het boven aangehaald opstel, geschreven in het jaar van Thijm's overlijden, gewaarschuwd tegen de ‘nabloeiende vereerders’ van Alberdingk Thijm, die met ‘waarlijk goedhartige bedoelingen’ den ‘Ultramontaanschen klant’ tot een ‘lief mensch’ omkleeden. ‘Hij had geen stroefheid over zich’ - zegt Schaepman - ‘maar hooghartig was hij en droeg het hoofd recht en hoog’. En elders: ‘Het strijdbare en strijdlustige zat hem in het bloed.... Het had niets van twist zoeken, maar het wachtte niet altijd de uitdaging af. Zoo spoedig men zekere zaken aanroerde, vloog de degen uit de scheede, de pen over het papier.’

A.J., op zijne beurt, noemt Thijm's wijze van polemiseeren wel heel eigenaardig, maar niet mooi en aanbevelenswaardig. Zoo had Thijm, volgens zijn levensbeschrijver, de gewoonte om bij een diskussie hoofdzaak en bijzaken te verwarren, en een tegenstander, die in hoofdzaak gelijk had, in schijn te overwinnen door zijn ongelijk wat de bijzaken aangaat, met nadruk in het licht te stellen. ‘Door dik en dun, om het zoo uit te drukken, met kracht, geslepenheid en humor, wist hij kleine door hem (Th.) begane fouten goed te praten.’

Dat alles verklaart, dunkt mij, voldoende, waarom, afgescheiden nog van elk principieel verschil van gevoelen op het terrein van

godsdienst, literatuur of kunst, zoovelen niet met Thijm sympathiseerden.

Dat de kleine letterkundige kring, dien hij omstreeks 1870 had opgericht, - men leze bij A.J. de geestige beschrijving van de personen die dit kransje vormden - nog tot 1881 in leven bleef, en toen eerst, naar aanleiding van een geschil over de vertooning van Hooft's Warenar, uiteenspatte, waag ik, zoowel aan het geluk, als aan de wijsheid van Thijm's letterkundige vrienden toe te schrijven.

De hooghartigheid, waarvan Schaepman gewaagt, was bovendien oorzaak dat Thijm het gezelschap niet zocht van hen, die hem geen avances deden. En zelfs al kwam men hem halverwege te gemoet, dan nog weerhield hem ik weet niet welke hooghartige timiditeit om de andere helft van den weg af te leggen. Toen Allard Pierson in den winter van 1880 een soirée gaf ter eere van François Coppée en bij die gelegenheid tot Thijm zeide: ‘Wat ziet men u zelden. Wij moeten elkaar wat meer zien,’ moet dit eenvoudig woord hem zooveel genoegen gedaan hebben, dat hij het aan zijn huisgenooten overbracht. Maar daar bleef het bij. Thijm genoot van het vriendelijk woord, maar ging voort zich op een afstand te houden. En daar hij toch op conversatie gesteld was en behoefte had aan zekere waardeerende vereering, was het gevolg dat hij, zooals zijn biograaf het uitdrukt, ‘eenigzins zonderling geëntoureerd was’, een entourage, waarin vrouwen, jonge meisjes en bedaagdere schoonen, de groote meerderheid vormden.

In ons kleine land, waar elk tijdgenoot, die met eenige regelmaat in bekende tijdschriften of weekbladen, eenige jaren achtereen, over letterkunde of kunst spreekt, spoedig zich als ‘bekend tijdgenoot’ gesignaleerd ziet, en dan ook inderdaad bij zijne stadgenooten al ras van aanzien ‘bekend’ raakt, loopt men in het oog en weldra ook over den tong, door zich op openbare plaatsen, op straat, in den schouwburg, in de concertzaal met een andere vrouw te vertoonen dan zijn wettige gemalin, al behoort die andere ook tot de meest eerbaren van haar geslacht. Is men bovendien een man van zekeren leeftijd en maakt uwe begeleidster of begeleide deel uit van een jonger geslacht, dan krijgt dit bijzondere in veler oog al spoedig een eenigzins komischen tint. Zoo was het ook bij Thijm. Menigeen meesmuilde, wanneer hij in schouwburgen of op tentoonstellingen de welbekende figuur aan den arm van een min

of meer schoone, min of meer jonge vrouw zag binnenschuiven.

Doch wat had dit te beteekenen, van het oogenblik af dat Thijm zelf, wiens vrouw sedert jaren door den staat van hare gezondheid in de onmogelijkheid verkeerde hem te vergezellen, in dat damesgezelschap, dat vereeren en vereerd worden, zulk een kinderlijk genoegen schepte, een genoegen, dat hem zelfs door de kleine plagerijen van zijne huisgenooten op dit chapiter niet kon worden vergald.

Thijm was een hoffelijk en ridderlijk vrouwenvereerder, en, gelijk een vrouw hem vaak op zijn tochten begeleidde, was ook, in de muzikale beteekenis van het woord, de vrouw als de begeleiding van zijn leven.

In dit boek, aan Thijm's leven gewijd - minder nog aan zijn letterkundig leven, dan wel aan zijn leven ‘ohne Worte’, als gevoelend mensch - wordt niet alleen op meer dan eene plaats gewaagd van Thijm's vrouwenvereering in het algemeen, maar vinden wij telkens feiten vermeld, waaruit blijkt hoe achtereenvolgens verschillende vrouwen van hoogen en minder hoogen rang een plaats in zijn gemoedsbestaan hebben ingenomen.

Naast de min of meer bedaagde, kunstlievende vriendinnen, die hem om zijn handschrift in hun album of op hun waaier vroegen, naast de dames van middelbaren leeftijd, die de artistieke specialiteit in hem eerden, en de jonge meisjes, met wie hij vooral ook in verkeer werd gebracht door zijn professoraat aan de Akademie voor Beeldende kunsten, en in wie hij, nagenoeg zonder onderscheid, ‘een naar buiten zichtbare zieleschoonheid wist te ontdekken, waar een ander weinig of niets van zou hebben bespeurd’, treffen wij nog verscheidene, in dit boek met name genoemde of met een initiaal aangeduide, vrouwen op Thijm's levensweg.

Mevrouw Lina Schneider, door A.J. ‘zooveel als een uitstekende konsul van letterkundig Nederland te Keulen’ geheeten, was een dier letterkundige vriendinnen van Thijm. Zij vereerden elkander in Vondel. Hetgeen zeer natuurlijk was; al kan A.J. zijn bevreemding niet onderdrukken over het feit, dat Thijm nooit gemerkt heeft, ‘dat Mevrouw Schneiders Vondelvereering wel zeer oprecht, maar noch innig, noch ongemeen was en slechts een der vele uitingen van haar “schwärmerischen” aard’. Thijm's ridderlijke vereering gold voorts Mevrouw Sterck, de vrouw met het koninklijk voorkomen, die zoo op keizerin Eugénie geleek, dat men haar eens te Weenen de militaire eer be-

wees. Zij gold mevrouw G., die hem ééns, in zijn jongen tijd, door haar zang zulk eene artistieke emotie gegeven had, dat hij deze schoonheidsontroering beschouwde als de grootste weldaad die hem kon bewezen worden, en waarvoor hij zich zoowel aan haar, die ze hem bereidde, als aan hare kinderen zijn leven lang verplicht rekende. En eindelijk gold Thijm's ridderlijke vereering Koningin Sophie, door wie hij herbaaldelijk op de meest welwillende wijze was ontvangen, die hem, toen hij haar zijne werken had aangeboden, als tegengeschenk een kostbaar horloge had geschonken, en die niet alleen in literatuur, maar ook in de toestanden der Roomsche bevolking belang bleek te stellen.

De ontmoetingen met deze verschillende vrouwen en de herinnering daaraan, die als een fijne geur zijn leven bleef vervullen, waren wel geschikt om hem over vele kleine teleurstellingen, die zijn eerzucht en zijn ijdelheid ondervonden, te doen heenstappen. Zijn kinderlijk vrome zin deed hem voorts vol vertrouwen een leven na dit leven te gemoet zien, in dien Hemel, waarvan hij gezongen had, dat het er ‘altijd zomer’ is, en waar

> Vriendelijke engeltjes vliegen af en aan.....,

waar hij overtuigd was, niet alleen de vriendinnen en vrienden onder zijne tijdgenooten te zullen aantreffen, maar ook zijne ideale vrienden Vondel en Tesselscha, met wie hij het leven der poëtische gedachte geleefd had, en die hij wel tot zijn geestelijke huisgenooten konde rekenen. En zoo kon hij dan in den huiselijken kring, al waren daar de illusiën, die hij zich ten opzichte van zijn kinderen gemaakt had, niet verwezenlijkt, toch blijmoedig berustend dat werkzaam leven blijven slijten, dat wij in dit boek zoo fraai geschetst vinden.

Zeg mij hoe uwe kinderen over u spreken, en ik zal u zeggen wie gij zijt. De vrijmoedigheid waarmede A.J. - wiens betrekking tot Alberdingk Thijm voor niemand meer een geheim is - den publieken persoon beoordeelt, sluit een hartelijke pieteit voor den Vader niet uit. Ik verlang daarvan geen ander bewijs, dan de aandoenlijke beschrijving van Thijm's sterf bed, op een der laatste bladzijden van het boek, die ik hier nagenoeg in haar geheel wil afschrijven:

‘Het was des Zondags middags, dat Thijm stierf. Hij lag neder in het groote, bijna monumentale, ledikant, van welks

op vier kolommen rustenden donkergroenen hemel, donker groene gordijnen afhingen en waarin hij gedurende vijf en veertig jaren bijna elken nacht had geslapen. Ten twee ure, toen zijn zoon, de priester, in het vertrek kwam om juffrouw Thijm af te lossen, die bij het ziekbed de wacht had gehouden, bleek het einde nabij te zijn. De borst van den zieke bewoog heftig op en neer en de doodreutel liet zich sneller en heviger hooren..... De zoon van den stervende zag onmiddellijk hoe de toestand was en liet al de huisgenooten in het vertrek komen. Mevrouw Thijm en haar dochter gingen aan de achterzijde van het ledikant staan. De priester aan de voorzijde bij het hoofdeneind. Hij lei zijn linkerarm onder het opgestelde hoofdkussen om den stervende te steunen en de rechterhand aan de zijde van het hart, denkende zoodoende de pijn daar nog voor 't laatst te verzachten en, met luide fluisteringen, bad hij voor zijn vader, zijn hoofd over den geliefden heengebogen. De twee andere zonen stonden naast den priester. En, in een zeer fraai[1)] instinktief moevement, hadden de vrouw en de kinderen allen den man en vader aangevat en hielden zijn armen en handen zacht omklemd, daarmede te gelijk uitdrukkend dat het zóó moeielijk was te scheiden en dat zij hem in zijn nood voor 't laatst wilden steunen. Aan het voeten-eind lagen de dienstboden geknield, de gordijnen waren daar weggeslagen. Het bed was daardoor zacht en helder verlicht.

‘Om kwartier over tweeën verminderde plotseling het zware hoorbare hijgen. Eén groote kramptrekking voer door de leden van den stervende. Een zachte zucht was zijn laatste levensteeken. Te gelijk veranderde het gelaat geheel. Het was of een uit de inwendigheid komend licht zich door de trekken drong, als een zacht gouden glans. De oogen braken en de twee laatste tranen van hem, dien de schoonheid meer dan het leed in zijn leven had doen weenen, vloeiden over zijn wangen, terwijl zijn mond zacht glimlachte. Toen slonken de vormen van het gelaat met een bijna zichtbare snelheid en een zeer schoone albasten tint verving den stervensglans..... Het was of het beste en hoogste zijner ziel in haar innigst

1) Wat zou men dat ‘zeer fraai’ hier gaarne missen!

wezen zich geconcentreerd had in het gelaat..... De gewijde kaarsen beschenen met hun mysterieus licht het schoone gelaat, in zijn groote zalige rust, in zijn hoogen vrede.'

Ik deed slechts een enkelen greep uit dit boek, dat interessant is waar dat ge het ook aangrijpt, - zelfs al grijpt ge het enkel van buiten aan, bij den zeer artistieken band van Derkinderen. Aan de kostelijke karakteristieke tafereelen en geestig vertelde anecdoten - als de beschrijving van een diner bij mevrouw Royer te Hilversum -, aan de goed gelukte portretten - als die van pastoor Brouwers, van Hofdijk e.a. - raakte ik niet. Die geniete men in het boek zelf.

A.J., die een goed gezicht heeft op het komische van personen en toestanden, die scherp opmerkt en het opgemerkte goed onthoudt, geeft zich voor den vorm van zijn betoog weinig moeite - er zijn zware, omslachtige perioden met eindelooze tusschenzinnen op meer dan ééne bladzijde te vinden -; maar hij heeft zooveel, en zooveel belangrijks, te vertellen, en weet het minder belangrijke zoo smakelijk voor te stellen, dat, al maakt zijn biografie, naar hij meedeelt, er enkel aanspraak op, met den hedendaagschen roman de nauwkeurigheid en volledigheid gemeen te hebben, men het uitvoerige werk, met zijn 374 bladzijden, als een boeienden roman leest. Alberdingk Thijm, die zich zoo op een afstand placht te houden, treedt in deze levensschets wat nader tot ons, en men zal moeten erkennen, dat hij bij de nadere kennismaking niet verliest. Wellicht zullen zijne brieven, welke men thans bezig is te verzamelen, hem ons nog nader brengen. Maar in afwachting daarvan kunnen wij vrede hebben met de slotsom waartoe zijn levensbeschrijver komt, waaneer deze, op grond van zijne ervaring, hem 'een g o e d man' noemt 'met een v r o m e k u n s t e n a a r s z i e l'.

Paul Verlaine. *Liturgies intimes*. Paris, Léon Vanier. 1893.

'Een vrome kunstenaarsziel' zou men ook Verlaine kunnen noemen, al heeft zijn vroomheid hem niet, gelijk zij het Alberdingk Thijm deed, behoed voor grove afdwalingen.

Het intieme leven van Thijm, gelijk het ons door A.J. geschetst wordt, kan elken toets doorstaan: zijn werken waren als zijn woorden.

Over een groot deel van Verlaine's leven daarentegen is het 't best een sluier te werpen. Maar de mystieke aspiratiën van een vroom katholiek gemoed vonden nooit dichterlijker uitdrukking dan in de beste van zijn religieuse verzen, zooals zij o.a. in den bundel *Sagesse* voorkomen.

Na elke afdwaling, na elken diepen val is altijd weêr het katholiek geloof, de katholieke eeredienst zijn eenige toevlucht. Dan wordt hij weêr een kind, een eenvoudige ziel, en stamelt hij zijn gebed, prevelt hij zijn biecht, onsamenhangend, duister soms, maar zóó innig, dat al verstaat gij de woorden niet volkomen, al gaat de beteekenis der liturgische plechtigheden, die zijn geloofsbelijdenis vergezellen, gedeeltelijk voor u verloren, gij u aan de bekoring, die ervan uitgaat, niet kunt onttrekken.

'Alles is verheven in de liturgie,' zegt Verlaine bij Byvanck in *Parijs* 1891. En verder: 'Wie denkt dat mijn geloof niet oprecht is, hij kent de verrukking niet van in zijn vleesch het lijf van den Heer op te nemen.... Ik ben het niet waard, ik weet het; het is lang geleden sinds ik durfde opgaan om de hostie te ontvangen. De laatste keer dat ik het avondmaal gebruikte, hoe gelukkig en rein gevoelde ik me op het oogenblik; dien avond.... ik ben het niet waard.' En nog verder: '..Voor mij is Jezus de gekruisigde, hij is mijn God, omdat hij geleden heeft en lijdt. Ik zie hem voor mij aan het kruis met zweet en bloed bedekt, zooals die vrouwtjes van Judea hem aanschouwd hebben in hun dagen. Laat ons gelooven met die armen van geest. Het volk gevoelt eenvoudig en waar. Daar is het gezond verstand.'

Zoo, in die stemming, stil geloovig, telkens weer in het besef van zijn onwaardigheid, en steeds onder den indruk van het verhevene der liturgie, zijn de vier-en twintig kleine gedichten geschreven, waaruit Verlaine's laatste bundel is samengesteld.

Het is, in dien vrijen versvorm, waaraan een zekere verlegene onbeholpenheid zoo goed staat,

> l'antique cantique
> Où les simples mettent leurs voeux
> Sur la plus naïve musique.

Hij kent de kracht van de boetedoening, de Penitentie, die, op de doornen, de rozen laat ontluiken, welke later langzaam door het Gebed zullen worden geplukt:

Pénitence, du fond de mes crimes affreux,
Luxure, orgueil, colère et toute la filière,
J'invoque ton secours, Vertu particulière,
Seule agréable à Dien qui voit mon coeur affreux.

En aan het slot van den bundel zal hij nog eens met volle kracht biechten, hoe hij is ‘pourri d'indignité’, maar te gelijk den Heer smeeken om zijne ellende aan te nemen en haar te maken tot wat zij had moeten zijn:

J'ai fait ces vers bien qu'un bien indigne pécheur,
O bien indigne, après tant de grâces données,
Lâchement, salement, froidement piétinées
Par mes pieds de pécheur, de vil et laid pécheur.

J'ai fait ces vers, Seigneur, à votre gloire encor,
A votre gloire douce encore qui me tente
Toujours, en attendant la formidable attente
Ou de votre courroux ou de ta gloire encor.

Mon coeur est un troupeau dissipé par l'autan
Mais qui se réunit quand le vrai Berger siffle
Et que le bon vieux chien, Sergent ou Remords, giffle
D'une dent suffisante et dure assez l'engeance

Affreuse que je suis.....
Et me voici, Seigneur, ô votre sainte joie!....

Et si vous voulez bien accepter ma misère,
La voici! faites la, telle, hélas! qu'il fallut.

In de eigenlijke ‘Liturgies intimes’ treft nu eens de breede, sonore klank van het gedicht, als in het ‘Asperges me’:

Moi, qui ne suis qu'un brin d'hysope dans la main
Du Seigneur tout-puissant qui m'octroya la grâce,
Je puis, si mon dessein est pur devant sa face,
Purifier autrui passant sur mon chemin -

dan weer het naief-kinderlijke in uitdrukking en rythmus, als in ‘Noël’, dat aldus aanvangt:

Petit Jésus qu'il nous faut être,
Si nous voulons voir Dieu de Père,
Accordez-nous d'alors renaîtrej

En purs bébés, nus, sans repaire
Qu'une étable, et sans compagnie
Qu'nn âne et qu'un boeuf, humble paire...

Het ‘Kyrie Eleison’ wacht slechts op den César Franck of den Edgard Tinel, die het in muziek zal zetten. ‘Vêpres rustiques’ geeft in zijn tweeregelige coupletten het bekoorlijk realistisch tafereel van den namiddagdienst in het dorpskerkje, waar het zoo frisch is op den warmen dag. Door de halfopen deur ziet men de koorknapen zich aankleeden, en als het klokje klept,

> Une prière est murmurée à voix si basse
> Qu'on entend comme un vol de bons anges qui passe.

Na het gebed de zang, en dan

> Au court sermon qui suit sur un thême un peu rance
> On somnole sans trop pourtant d'irréverence.

De zon verlicht met een bruingouden stralenkrans den schutsheilige van het dorp, en uit het latijn van voor- en nazang schijnt als een geur van zeer oude bloemen op te stijgen.

> Et le Salut ayant béni l'humble troupeau
> Des fidèles, on rejoint meilleurs le hameau.
>
> Le soir on soupe mieux et quand la nuit invite
> Au sommeil, ou s'endort bien à l'aise et plus vite.

Dit is de eenige ‘note gaie’ of althans ‘souriante’ in dezen kleinen bundel. Maar telkens toch treden bij de lezing van de *Liturgies intimes* deze ‘vêpres rustiques’ u voor den geest, en zoo dikwijls men ze doorbladert, wordt men herinnerd aan getemperd licht, aan wierookgeur, aan de stem eens priesters en het prevelend antwoord der geloovigen, in dien stillen namiddagdienst op het dorp.

Bibliographie.

Laatste bundel van J.H. Hooijer. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink. 1893.

Op het oogenblik dat de dood ons een geliefden vriend ontneemt in den man, die dertig jaren lang met onverflauwde liefde voor *De Gids* bezield bleef, worden wij, door het verschijnen van dit boek, wederom smartelijk herinnerd aan het verlies, dat wij pas weinige maanden te voren leden door het heengaan van Hooijer. Met zijn ‘laatste bundel’, waarbij een goed gelijkend portret is gevoegd, neemt de begaafde novellist voor goed afscheid van zijn vele vrienden, ons nog eens de volle maat schenkend van zijn aantrekkelijk talent.

Al lag het terrein van Buys' dagelijksche studie mijlen ver van dat der novellistiek, hij die, geen dor kamergeleerde, aan het leven en al zijn rijkdom placht deel te nemen, ook daar, naar Kuenen's woord, van alles de nobele zijde opzoekend, vond steeds tijd, kennis te nemen van het beste wat er in en buiten ons vaderland op letterkundig gebied te genieten viel. Zoo gevoelde hij zich altijd zeer aangetrokken tot de schetsen, zoo fijn van teekening en zoo teêr van tint, welke Hooijer in ons tijdschrift plaatste. En nu wij op Hooijer's laatsten bundel hier, ten overvloede, de aandacht vestigen, zouden wij deze voor het meerendeel zeer fraaie schetsen, in het midden waarvan zoo beteekenisvol het ernstige *Mors et vita* prijkt, als onder de schuts willen stellen van den nobelen geest, die ons zoo pas heeft verlaten.

Dansen en Rhytmen door Frans Erens. Amsterdam, W. Versluys.

Er is veel gemanieëreerds in de 26 schetsen, die de heer Erens hier bijeenverzameld heeft; vooral in de zeer kleine stukjes, waarvan er enkelen, wijd gedrukt, niet meer dan twee bladzijden vullen. De jodin op de Nieuwmarkt, die woedend wordt op haar ‘stille klanten’, kan er nog door, ofschoon hiervan veel meer ware te maken geweest. Maar instantanés als ‘Warmoesstraat’, ‘Amstelveld’, ‘Provincie’, ‘Instructie’ zijn toch waarlijk al te onbeduidend om voor ernstig werk te kunnen doorgaan; en al schrijft men nu zinnen in dezen

vorm: ‘In vollen draf de broodkar rijdt; hoog op zit de knecht, die laat draven de hit’, dergelijke gekunsteldheid kan den schralen inhoud niet goed maken.

Waar de heer Erens iets meer te zeggen heeft, toont hij het goed te kunnen zeggen. Zoo in ‘De processie’, waar de opsomming der verschillende bestanddeelen van den stoet den indruk van het plechtige voorttrekken goed weêrgeeft. Of men echter van de in 't wit gekleede kleine meisjes zeggen mag, dat zij ‘als een vlaag *versch gevallen* sneeuw’ op hun knietjes *vallen?* Goed geslaagd dunkt ons ook het verhaal van ‘Berbke’, de half onnoozele ‘fille de ferme’, die, zonder iemand kwaad te doen, maar ook zonder dat iemand zich om haar bekreunt, met de oude reistasch gevuld met haar prullen in de hand, langs 's heeren wegen slentert, allengs meer verlaten, vervuild en verwilderd haar bestaan voortsleept, tot zij op een morgen dood gevonden wordt onder een heg, langs den weg. Van deze schets ontvangt men een indruk; van de meeste overige niet.

Intimiteit door Ebba. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Anna en Julius zijn nog geen jaar getrouwd, als de man, een luitenant der marine, naar Indië moet vertrekken. De jonge vrouw, van nature ‘beredeneerd’, terughoudend tegenover haren man, ongeschikt om van het geluk van het oogenblik te genieten, maakt zich bang, meent in de brieven, die Julius haar uit de Oost schrijft, een koeler toon te bespeuren, en kwelt zich met de gedachte, dat daar ginds misschien een andere hare plaats in zijn hart zal gaan innemen. Wanneer Julius in Indië een betrekking aan den wal heeft gekregen, gaat ook Anna daarheen; en nu blijkt het haar dat haar man bij de familie ter Maete, over wie hij reeds dikwijls schreef, bijzonder druk aan huis komt en met mevrouw ter Maete op voet van groote intimiteit verkeert.

De geschiedenis van den opkomenden argwaan, van Anna's strijd, van hare uitbarstingen van jaloezie, en eindelijk van de verzoening tusschen de beide echtgenooten onder de conventioneele omstandigheid: de verwachting van een kind, weet Ebba goed te ontwikkelen. Eigenlijk laat de schrijfster het volle licht enkel vallen op de jonge vrouw. Ebba's sympathieën zijn duidelijk aan de zijde van Anna. Het beeld, dat zij ons van Julius' karakter geeft, is veel flauwer, en omtrent den aard van zijne intimiteit met Gonne ter Maete blijven wij in het duister. Eene ontwakende sympathie tusschen Anna en ter Maete is slechtsmet stippellijnen aangegeven.

Met meer zelfbeperking dan zij in haar wat breedsprakige *Huwelijkspoëzie* aan den dag legde, toont Ebba zich in deze novelle de fijn gevoelende, die, in de hoeken en schuilhoeken van het vrouwenhart tehuis, de oude geschiedenis van dat hart, zijn teleurstellingen en zijn zwakheden, met talent weet te schilderen.

Henrik Ibsen en zijn werk. Nota's van Emmanuel de Bom. Gent en Amsterdam. 1893.

Een boekje van even honderd bladzijden, zonder andere pretentie dan om het publiek, voornamelijk het Zuid-Nederlandsche, dat Ibsen hoofdzakelijk nog slechts bij naam kent, eenig denkbeeld te geven van inhoud en strekking der verschillende werken van den Noorschen dichter. De schrijver komt er eerlijk voor uit, dat wat hij hier geeft door hem grootendeels ontleend is aan hetgeen Brandes, Passarge, de

Belgische schrijver Sarolea en L. Simons in zijn ‘Besproken plaatsen’ schreven. Van verschillende andere bekende werken over Ibsen schijnt hij geen kennis genomen te hebben; althans van het zeer interessante

boek ‘Ibsen's Frauen-Gestalten’ van Mevrouw Andreas-Salomé weet hij alleen te zeggen: ‘reeds werd er een auteur gevonden (een Duitsche dame) om over dit speciale onderwerp [Ibsen's vrouwebeelden] een lang boek te schrijven.’ Maar wat hij uit de door hem genoemde schrijvers haalde, heeft hij met Zuid-Nederlandsche geestdrift, die, al wil hij er niet van hooren, wel eens in ‘oppervlakkig lyrisme’ overslaat, in soms wat slordige, maar dikwijls eigenaardige en kernachtige taal te boek gesteld. Wie dit geschrift leest, zal een levendig en vrij volledjg beeld ontvangen van ‘Ibsen en zijn werk’, van zijn eerste gedichten af tot aan zijn jongste drama ‘Bouwmeester Solness.’

Majesteit.

Eerste deel,
Hoofdstuk I.

I.

Over Lipara, anders eene stad als marmer wit; lange witte villa-reien aan zuidblauwe zee; eindelooze elegante wandelkaden daarvoor, met palmen, die groen verlakt aftrilden op een atmosfeer van levend blauwen ether; - dreef, zwaar, van onweêr zwoel en van tragedie, eene sombere lucht vol grauw, als een gevaarte aan den hemel. En die grauwe lucht was vol geheim, was vol van toekomst, van vreemde toekomst; ze stortte geen onweêr uit, maar bleef hangen over de stad; ze sloeg alleen vale schaduwen neêr over de blankheid harer paleizen, over de breedte harer pleinen en straten, over de blauwte van hare zee, heure haven, waar de schepen recht, stil, angstig, opboomden naar omhoog.

Wit, vierkant, massief, in het groen der Elizabethparken, in het intimere mysterie van zijn eigen groot platanenpark - het park der beroemde platanen van Lipara, boomen van roem - lag het Imperiaal, het keizerlijk paleis, quasi moorsch met witte arcaden van puntbogen, lag het als de stedekroon zelve der hoofdstad; één groot juweel van architectuur, van die stad, al lag het er midden in, afgesloten door al dat parkengroen.

De keizerin, Elizabeth van Liparië, zat in den intimen salon harer vertrekken aan den rechtervleugel; ze zat met eene hofdame: gravin Hélène van Thesbia. De gravin las voor. De vensters waren open; ze openden op het park; de beroemde

platanen rezen daar, knoestig-oud, breed, angstig, roerloos met hunne uitgeknipte bladeren, waartusschen eene dofgroene schemering zeefde op de gazons neêr, die liepen, zacht en gelijk gerold, naar de verte weg, als strak-gespannen, einde- en eindeloos uitgemeten fluweel, weg naar eene violette verschietverte; met, ergens, als ééne gillend witte vlek, één beeld.

Een groot zwijgen suisde uit het park zijne vreemde hoorbaarheid van stilte naar binnen; het suisde rond om de keizerin. Zij zat daar, glimlachend; zij luisterde naar Hélène, die las; zij poogde te luisteren, zij verstond niet altijd. Eene nerveuze vrees was in haar, omving haar geheel als met een niet zichtbaar net van mazen, onbreekbaar. Die vrees was om haren man, hare kinderen: haren oudsten zoon, hare dochters, haren jongsten jongen. Die vrees, ze kroop over het tapijt, onder hare voeten; ze hing van het plafond, boven haar hoofd; sloop om haar rond, door geheel de kamer. Die vrees was in het park; ze kwam van ver, uit de violette verschieten; langs de gazons streek ze en over de open vensters klom ze naar binnen; ze viel uit de boomen; uit de lucht, de grauwe lucht van onweêr, viel ze neêr. Door Lipara, door heel Liparië, het geheele rijk, trilde die vrees, trilde ze naar binnen, in de keizerin, vulde ze haar geheel ....

Toen haalde Elizabeth diep adem, en glimlachte. Hélène had, bij een zin, tot haar opgekeken, met een licht effect van stem en oogen voor den dialoog in den roman; daarom glimlachte de keizerin en luisterde ze nu weêr. De angst bleef in haar, maar ze doofde die met veel berusting, berusting in wat zijn zoû, zijn moest.

De roman, dien Hélène las, was Daniele Cortis, een werk, dat opgang maakte aan het hof, omdat de prinses Thera het mooi had gevonden. Zorgvuldig en vol intonatie las de gravin voor; de arabesken van het Italiaansch ontspitsten aan hare lippen met eene elegance van heel puntig Venetiaansch glaswerk, bloemerig en doorglanzend. En de keizerin verwonderde zich er om, dat Hélène zoo mooi kon lezen en niet scheen te voelen dien angst, die toch overal omsloop, als een spook.

Er werd geklopt aan de deur van de antichambre, een lakei opende en eene hofdame verscheen tusschen de portière, met eene buiging.

- Zijne Hoogheid, Prins Herman... diende zij aan met

eene stem, die wat weifelde, als wist zij dat dit namiddaguur van de keizerin bijna heilig was.

- Verzoek den prins hier te komen! antwoordde de keizerin; hare stem klonk hoog vriendelijk en toch innemend sympathiek; wij wachten den prins al zoo lang ...

De deur bleef open, de hofdame ging, de lakei wachtte bij de portière, onbewegelijk, tot de prins komen zoû. Zijn stevige tred klonk gauw naderend aan, door den corridor, door de antichambre en aangenaam kwam hij binnen, vriendelijkheid op zijn gezond rood gezicht, pleizier van weêrzien in zijne groote grijze oogen, waarin een zwarte pupil blonk. De lakei deed de deur achter hem toe.

- Tante!

De prins trad met zijne beide handen toegestoken naar de keizerin; zij was opgestaan, evenals Hélène, en zij kwam hem een pas tegemoet, zij nam zijne beide handen aan en duldde, dat hij haar op beide wangen hartelijk zoende.

Hélène boog.

- Freule van Thesbia .... groette de prins.

- Eindelijk dus! zei de keizerin, schertsend ontevreden; ze schudde haar hoofd, maar ze kon niet anders dan vriendelijk blijven kijken naar zijn prettig mooi, gezond gezicht. Waarom heb je niet zéker willen telegrafeeren wanneer je kwam? Othomar was dan aan het station geweest, maar nu ....

Ze haalde, ongelukkig glimlachend, hare schouders op, als om te zeggen, dat het nu niet anders had kunnen zijn, of zijne ontvangst was maar tel quel geweest ....

- Tante! sprak Herman; de klank van zijne stem wilde zeggen, dat hij dit nooit van Othomar zoû willen eischen; ik ben uitstekend ontvangen geworden: de generaal Ducardi, Leoni, Fasti, onze waarde ambassadeur en graaf Siridsen....

- Het zal Othomar toch spijten, zei de keizerin; hij is nu gaan toeren met Thera; Thera ment haar nieuwe vossen. Ik begrijp niet, dat ze gegaan zijn: ze zullen regen krijgen!

De keizerin was weêr gaan zitten met een angstigen blik naar het weêr buiten; de prins en Hélène zetten zich eveneens. Een kruisvuur van vragen naar de beide families ontvonkte tusschen de keizerin en haren neef: men had in enkele maanden elkaâr niet gezien; er was veel te bespreken; het waren tijden vol ramp en de keizerin toonde een lang telegram, dat de

keizer uit Altara gezonden had, omtrent de overstroomingen. Hare vingers, die het papier bleven vasthouden, trilden.

Zij was eene vrouw van bizondere schoonheid nog, niettegenstaande hare groote kinderen. Maar de charme van hare schoonheid zagen maar weinigen; in het publiek kreeg die schoonheid iets straks als van een camee; mooie fijne lijnen, groote koude bruine oogen, zonder expressie; een koude mond van geslotenheid; voor de menschen kreeg haar rank figuur iets stijfs en automatisch'; zelfs vertoonde zij zich zoo voor de intimere kringen van het hof. Maar zag men haar als nu, in het geheim van haar eigen salon, met niemand samen dan met haren neef, wien zij bijna even liefhad als hare eigen kinderen, en één hofdametje, dat zij bedierf, dan was zij, trots den angst, dien zij terugduwde diep in haar hart, als eene andere vrouw; in haar eenvoudig grijs zijden toilet - een lichte rouw voor een bloedverwant - werd het stijve automatische van haar figuur verbogen tot eene gracieuze lenigheid van zich houden en bewegen, even spontaan, als dat andere bestudeerd was; de camee van haar gelaat bezielde zich, in de oogen kwam bijna weemoed en een lach vooral om dien kouden mond van strakheid was als een glans van sympathie, waarin zij onherkenbaar scheen voor wie haar eerst gezien had, koud, stijf en strak.

Prins Herman van Gothland was de tweede zoon harer zuster, de koningin van Gothland. Een groote solide jongen in zijn klein-uniform van luitenant-ter-zee met het gezond Germaansch blonde van het Huis van Gothland: een stevigen nek, breede schouders, de gebombeerde borst van een gymnast, de besliste levendigheid van beweging eener vitale natuur, meer dan genoeg verstand in zijn groote grijze oogen met de zwarte pupil, en met nu en dan een enkele, prettig zachte toon in zijn baritonstem: een toon, die even lichtjes verwonderde om haar geklank en hem sympathiek maakte, als ze week was in zijne viriliteit. En nu hij daar zat, gemakkelijk, eenvoudig, aangenaam, en toch met iets van gezag, dat al te groote jovialiteit in zichzelven niet duldde, nu hij met zijn lieve stem sprak over zijn vader, zijne moeder, zijne broêrs en zusters, vroeg naar zijn oom, keizer Oscar van Liparië, vroeg naar Othomar, Thera, nu, o nu wekte hij bij de keizerin een fijn gevoel op van het sympathieke van familie, iets van een geheimen band van bloed, een zeer stevigen steun van verwantschap, in het

izolement hunner onderlinge hoogheden, de hoogheden van Liparië en van Gothland: zij voelde daar, aan het andere einde van Europa, vér, vér van haar en toch zoo nabij door het magnetisme van dit fijne gevoel, dat Gothland liggen als eén groót veld van liefde, waarnaar zij hare gedachten kon laten toedrijven; zij duizelde niet meer van weemoed en van angst, dat zij zoo hoog was met die haar lief waren, haar man, en hare kinderen, want zij was niet alleén hoog: in hare hoogte steunde zij tegen eene andere hoogte, Liparië tegen Gothland, Gothland tegen Liparië; iets vochtigs van tranen kwam er om over haren blik, een weemoed van geluk klom er om op haren adem; het spook van angst was verdwenen; zij had haren neef kunnen omhelzen, zij had hem dit willen zeggen: alleen zijne aanwezigheid reeds gaf haar dit gevoel, gevoel van troost en van kracht; in maanden had zij het gemist.

II.

De deur werd geopend; de lakei wachtte stijf-recht met een strakken blik, die voor zich uit zag, in de schemering der portière. Prinses Thera en Othomar traden binnen; de prinses kwam blij en vriendelijk naar haren neef toe, zij kusten elkaâr; ook Othomar omhelsde Herman met een enkel woord. Maar tegen de natuurlijke uitingen van de keizerin en Thera, klonk dit enkele woord van den hertog van Xara bestudeerd en glimlachend koud aan, niet intiem en als met een zweem van etiquette, die niet noodig was. het verborg niet eene doorglanzende onoprechtheid, een doorzichtbaar vertoon, dat zich geene moeite gaf sympathie te huichelen, maar eenvoudig-weg scheen, wat het op dit oogenblik niet anders kon dan schijnen: een groet van gemaakte vriendelijkheid tusschen neven van gelijke jaren. Prins Herman was dit gewen; tusschen Othomar en hem bestond geene innigheid, en vooral den eersten keer dat zij elkaâr weêr ontmoeteden na maanden, trof dit; het deed de keizerin onaangenaam scherp aan.

Opnieuw ging het gesprek door over de overstroomingen in het noorden. De keizerin toonde hare kinderen het laatste telegram, dat zij Herman getoond had; het vermeldde nieuwe rampen: weêr nieuwe dorpen weggespoeld, steden geteisterd door de gezwollene en overvloeiende rivieren, na een maand

van regen, die als een zondvloed was geweest. De keizer was er om, drie dagen geleden, naar de noordelijke gouvernementen gegaan, maar ieder oogenblik verwachtte men nu aan het hof zijn wensch, dat de kroonprins er hem vervangen zoû, daar hijzelve naar Lipara terug zoû keeren, om de crizis in het Kabinet.

De kroonprins sprak hierover, steeds een beetje vormelijk en koudweg. Hij was een jonge man van een-en-twintig jaren, klein van gestalte, slank, heel fijn van bouw, met een delicaat weemoedig gelaat en stilzwarte oogen, die meestal strak voor zich uit zagen; een jong snorretje tintte zijn bovenlip als met een streep Oost-Indische inkt. Hij droeg het hoofd wat voorover op de borst en blikte dan zoo door zijne wimpers onder op; meestal zat hij zeer stil; zijne handen, die klein en breed maar fijn waren, lagen beide in eene gelijke houding op zijn knieën, en hij had den tic zich de linkerhand soms onder het oog te brengen en - hij was wat bijziende, - dan even te turen naar zijn ring. Hij was strak omvangen in zijn blauw- en witten uniform van kapitein der lanciers; uniform, waarin hij zich meestal vertoonde in het publiek, en waarvan de zilveren brandebourgs eenige breedte leenden aan zijne tengerheid; om den rechterpols droeg hij een smallen armband van dof goud.

- Deze brief kwam eerst, sprak de keizerin; lees eens voor, Thera ....

De prinses nam het epistel; de keizer schreef:

- ‘Het hart breekt mij dit alles te zien en er zoo weinig aan te kunnen doen; de geheele streek ten Zuiden van den Zanthos, van Altara tot Lycilië toe is ééne watervlakte; waar dorpen waren, drijven nu de ruines van bruggen en huizen, boomen, opeenstapelingen van daken, dood vee, karren en huisraad, en terwijl wij over den hoogen Therezia-dijk gingen, die God zij geloofd! bij Altara nog niet bezweek, spoelde een klomp van lijken langzaam aan, vlak voor onze voeten, in één reuzenomhelzing van den dood’ ....

De kroonprins was plotseling bleek geworden, hij bleef zitten in zijne gewone houding; hij tuurde naar zijn ring, met den tic, die hem eigen was. Thera las verder. Toen de kroonprins opzag, ontmoette zijn blik den blik zijner moeder. Zij knikte hem, zonder dat de anderen, die luisterden, het zagen, met de wimpers toe; hij glimlachte: een glimlach vol navranten wee-

moed en knikte als zij hem geknikt had, met die zelfde onzichtbare trilling der wimpers; het was of hij dien zachten groet begreep en er een vleugje troost uit putte voor een geheimzinnig verdriet, dat hem stil drukte in hemzelven, dat op zijne borst lag, als eene beklemming van adem, als een cauchemar in het wakende leven.

Maar prins Herman sprak reeds over de ministerieele crizis; men verwachtte ieder oogenblik, dat het autoritaire ministerie, na de nieuwe verkiezingen onmachtig in het voor het meerendeel constitutioneele Huis der Standen, den keizer zijn ontslag zoû bieden. De quaestie liep als altijd over de Grondwetherziening, die de constitutioneelen begeerden, de autoritairen, - op de hand van den keizer - niet. Keizerin Elizabeth zuchtte er om met een zucht van afmatting; hoe dikwijls was deze quaestie van Grondwetherziening, - in Liparië altijd grondwetuitbreiding en beperking van het keizerlijk gezag, in hunne regeering van meer dan twintig jaren al niet komen opdoemen als een aanval tegen haren man zelven! Zijne lange reeks Liparische voorouders gelijk, hereditair autocratisch, kon Oscar het zijn vader, Othomar XI nooit vergeven, dat onder diens liberalere regeering een grondwet tot stand had kúnnen komen. En nu, in deze crizis, ze wilden niet weinig, de constitutioneelen. Het Huis van Adel, erfelijk autoritair, het Lichaam van den keizer zelve, dat alle te constitutioneele wetsvoorstellen, komende uit het Huis der Standen, te niet deed, ze wilden het niet meer boven zich erfelijk en daardoor in zijn erfrecht altijd autoritair, ze wilden het: gekozen! Zelfs Othomar XI, modern, vóor eene constitutie, zoû nooit hebben kunnen dulden dezen aanval op eene der aloudste instellingen van het rijk, aanval, die Liparië schudden zoû in zijn fondament....

Terwijl Herman hierover sprak, ter loops, met zijne woorden deze hoogst gewichtige quaestie vluchtig aanrakende, scheen het Othomar, alsof het hem duizelde. Een wereld ging door zijn hoofd, als joeg het met snelle wolken door zijne verbeelding heen, en uit die wolken doemden hem vizioenen op, rossig vaag, bliksemsnel, verschrikkelijk als iets van een Apocalypse, einde van het heelal in eene ontploffing van dynamiet. Uit die wolken flitste, gedurende eene seconde, op een tafereel, herinnering uit de historie van zijn erfrijk: een der keizers van Liparië, eeuwen geleden vermoord door zijn gunsteling op een hoffeest.

Revoluties in andere landen van Europa, de Fransche omwenteling, ze flikkerden met een weêrschijn van bloedrood omhoog; de werkstakingen in de kwikzilvermijnen der Oostelijke gouvernementen grijnsden hem er uit aan, uit de wolk, de wereld van wolk, die stormde door zijne gedachte heen.... En nog zooveel, nog zooveel, alles zoo snel, met de snelheid van hunne bliksems; hij kon ze niet grijpen, de rossige bliksems; het flikkerde maar door hem heen en dan weg, weg was het verflikkerd, ver....! En vreemd was het hem, dat hij daar zat, in den salon zijner moeder, het prachtige park wemelend achter de spiegelruiten met tinten van oud, middeneeuwsch goudleêr, nu in het lager schijnene der zonnestralen; zijne moeder over hem, zoo lief, zoo delicaat-zacht in het intime van dit even alleen samen zijn; zijn neef, die sprak, en zijne zuster, die antwoordde, en het hofdametje, dat toehoorde met een glimlach.... Hoe vreemd zoo te zijn, zoo gemakkelijk, zoo stil, zoo rustig, in het geheim van hun paleis, of Liparië niet trilde als een oude, wankele toren? O, ze spraken er over, over de crizis, Herman en Thera, maar wat was spreken? Woorden, altijd woorden! Waarom altijd aaneenschakelingen van woorden, dikwijls mooie woorden, redevoeringen.... O, hij had ze niet, woorden, mooie leêge woorden, die een vorst moest samenschakelen en dan zeggen aan zijn onderdanen, nu bij deze gelegenheid, dan bij gene! Neen, neen, hij had ze niet, redevoeringen. Want wat moesten ze dan toch uitdrukken, dit of dat? Wat was het goede, het ware, het goed-ware voor hun rijk, dit of dat? Hoe het te weten, hoe zeker te zijn, hoe niet meer te weifelen, te zoeken, te tasten, geblinddoekt! Had hij dan duizend oogen door het geheele rijk heen, zoû hij alles kunnen zien, wat gebeuren zoû, en was hij alwetend: zoû hij alles kunnen weten, wat goed zoû zijn? De grondwet.... was het dan goed voor een rijk een grondwet te hebben, of niet? In Rusland.... was het in Rusland goed? Een republiek, zoû een republiek beter zijn? En wie had gelijk, had zijn vader gelijk, die absoluut wilde regeeren, met zijn erfelijk Huis van Adel, waarin hij, Othomar, zich nu zijne intrede herinnerde als hertog van Xara, achttien jaren oud, met de hertogelijke kroon, en den mantel en den keten van de Orde van den Rijksappel. Of had het Huis der Standen gelijk: zoû het goed zijn, beperking van het absolutisme? Het was wel

moeilijk te beslissen.... De overstroomingen: ‘Het hart breekt me dit alles te zien en er zoo weinig aan te kunnen doen.... tot Lycilië toe eene watervlakte, een klomp van lijken, in omhelzing van den dood....’

Het lichtte.

Zwaar doffe rommelingen gingen door de lucht, dikke druppelen vielen hard als liquide hagel neêr op de bladeren der platanen; het geheele park scheen te sidderen, angstig voor de wolkbreuk, die komen zoû. Hélène was opgestaan en sloot het open venster.

Toen hoorde Othomar een vreemden klank: Syrië.... Spraken zij al niet meer over het Huis van Adel? Syrië, Syrië....

- De koning en de koningin zouden de volgende week gekomen zijn, maar ze hebben nu hun bezoek uitgesteld, zei de keizerin.

- Om de overstroomingen, vulde Thera aan. Ze gaan nu eerst naar Constantinopel; ik woû, dat ze maar bij den Sultan bleven....

- Die visite lijkt me ten minste nog al een corvée, lachte Herman; en hoe lang blijven ze, tante?

Keizerin Elizabeth haalde hare schouders op, om te zeggen, dat ze niets wist: het aanstaand bezoek van den koning en de koningin van Syrië was haar, zoowel als den keizer, tegen, maar het was niet te ontduiken.... Om Hélène echter wilde zij er niet veel over spreken en zeide:

- Alle hoffeesten zijn nu, zooals je weet, uitgesteld, Herman, alles om den ontzettenden ramp. Je zal het stil hebben, mijn jongen. Ga van avond met Othomar meê naar graaf Myxila....

Graaf Myxila, de Rijkskanselier, vierde dien dag zijn zestigsten verjaardag. Hij was de voornaamste gunsteling van den keizer; dien morgen was hij bij de keizerin zijne gelukwenschen komen ontvangen; de kroonprins, op verlangen van den keizer, zoû dien avond een oogenblik op het feest in het Kanselarijpaleis verschijnen.

Prins Herman zag naar Othomar, vragend, als verwachtte hij ook een woord van dezen.

- Natuurlijk.... haastte de hertog van Xara zich te zeggen; Myxila zal er wel op rekenen Herman te zien.

III.

Toen Othomar en Herman des avonds, in een stortregen, om half-elf uit het Kanselarij-paleis terug kwamen, wist men ook bij de keizerin, dat het ministerie zijn ontslag had aangeboden; de prinsen hadden bij graaf Myxila de ministers ontmoet; de crizis had onder de uiterlijke mondainiteit der soirée getrild als een dreigende huivering. Ook was er een telegram van den keizer aan den hertog van Xara:

'Ik draag Uwe Keizerlijke Hoogheid op zich morgen naar Altara te begeven. Oscar.'

Het telegram was geene verrassing, maar het natuurlijk gevolg van het ontslag der ministers, en de terugkomst van den keizer, want de keizer wilde het terrein van den ramp niet verlaten zonder den troost, dat de troonopvolger hem er vervangen zoû.

Othomar trok zich, na een oogenblik bij de keizerin, terug in zijn eigen kamers. Hij ontbood zijn adjudant, prins Dutri, en hield met dien een paar woorden van korte beraadslaging; de adjudant haastte zich daarna met veel drukte weg. In de kleedkamer vond Othomar zijn kamerdienaar, Andro, door een der kamerheeren gewaarschuwd, al bezig met pakken.

- Pak niet te veel in, Andro, sprak hij, terwijl de kamerdienaar eerbiedig van voor een koffer oprees; dat is maar ballast....

Zoodra hij dit gezegd had, wist hij eigenlijk niet waarom. De kamerdienaar scheen er zich ook niet aan te storen; opnieuw geknield voor den koffer pakte hij in, wat hem goed dacht. Het zoû wel goed zijn, zooals Andro het deed, dacht Othomar.

En hij wierp zich neêr in een stoel van zijn kabinet. Een venster was open; een enkele staande lamp, in een hoek, gaf niet veel licht. Buiten stortte de woedende kletsregen neêr; een vochtige adem van natte bladeren dreef naar binnen.

De prins was moê, te moê, dan dat hij Andro zoû roepen om zijne nauwsluitende verlakte laarzen uit te trekken. Hij droeg, wit met goud, zijn uniform van kolonel der Garde van den Troon, de keizerlijke lijfgarde; de keten van de Orde van den Rijksappel hing om zijn hals, andere ridderorden be-

starrelden hem hier en daar de borst. Voor zijne oogen dwarrelde nog het feest van den Rijkskanselier; in zijne hersens ruischten, tegelijk met den regen, de noodzakelijke gesprekken over de crizis, het ministerie, het Huis van Adel. Hij zag zichzelven voor zich: den kroonprins, altijd den kroonprins, altijd te neêrbuigend, te minzaam, niet vrij genoeg, niet eenvoudig, niet gemakkelijk, als Herman, en hij zag Herman, die zich met gemak bewoog in de zalen van het Kanselarij-paleis, die zich, eenvoudig weg, liet voorstellen aan de dames, nu eens door graaf Myxila, dan door een adjudant. En hij benijdde zijn neef, die tweede zoon was. Herman deed niet, als hijzelve, de atmosfeer om zich heen bevriezen, aanstonds bevriezen, door den koud keizerlijken glans van zijn kroonprinsschap.

Hij zag de ministers voor zich. De ministers, die zouden aftreden, elk van hen met, in zijn hart, zijn eigen belangen, in plaats van Liparië; hij vermoedde dit om hunne nederige wijze van zijn, tegenover hem, den kroonprins, toen hij ze allen had aangesproken, allen.... Hij voelde, dat ze zich maar voordeden, dat er veel in hen was, dat ze niet schijnen lieten en hij vroeg zich in eens af: waarom, waarom dit alles zoo, waarom zooveel schijn, alles schijn ...? Pijn deed het hem nu, diep in zijne borst; de strakte van zijn bestarrelden uniform benauwde hem ....

De oude gravin Myxila zag hij voor zich en enkele andere dames, die hij had zien nijgen in het geknak harer slepen en het plotseling neêrgeschitter harer diamanten; die hij had zien kleur krijgen van genot, omdat de hertog van Xara haar had opgemerkt. Ook de vrouw van den opperhofmaarschalk, de hertogin van Yemena, die zoo langen tijd van het hof afwezig geweest was, in eene zelfverbanning op haar goed in Vaza, hij zag ze voor zich, zooals ze naar hem toe was gekomen, geleid door prins Dutri. Want hij kende haar niet; toen zij vroeger aan het hof geweest was, was hij een jongen geweest van vijftien jaar, streng, militair opgevoed, weinig bij de keizerin en nooit op de feesten van het hof; hij had toen de hertogin nooit gezien. Nu, in de schemering van die ééne lamp, met de woede van het weêr daar buiten, zag hij haar weêr en ze werd als transparant in de stralen van den regen; vreemd scheen ze door den regen heen, als door een gordijn van natte mousseline. Eene groote vrouw, met hare rijke vormen, half naakt onder

het witte gevlam der rivière, zoo kwam ze naar hem toe, het haar blauw-zwart met glans er over, het gelaat wat bleek onder een licht waas van roze poeier; zoo kwam ze nader, langzaam, weifelend, in haar goudgeel broché satijn met zwaar sabelbont omzoomd; zoo boog ze voor hem, in nederig diepe nijging voor keizerlijkheid; het hoofd knakte haar op de borst, de tiara in het zwarte haar schoot stralen, haar geheele gestalte golfde met ééne slangenlijn van gratie naar beneden, in de stof van goudglans, die haar boezem omglinsterd hield en op de dikke plooien van den sleep scheen te breken met kantlijnen van licht. Hij had tot haar gesproken. Ze was gerezen uit de golving harer gratie van nederigheid; ze had hem geantwoord, hij wist niet meer wat; hare oogen hadden als zwarte sterren geschitterd op de zijne. Zij had indruk op hem gemaakt. Hij meende, omdat hij veel van haar had hooren spreken, als van eene vrouw met een leven vol passie: iets, dat hem raadsel was. Zijne opvoeding was militair en streng zuiver geweest, zijne jongelingsjaren waren kuisch gebleven te midden der gemakkelijke zeden van het hof, misschien omdat zijne ouders, na eene lange scheiding, voor hunzelve, in stil geheim, weêr tot elkaâr gekomen waren, in eene behoefte aan familieleven en steun op elkaâr; keizerin Elizabeth had keizer Oscar vergeven en zich geschikt in zijn ontrouw als in een noodlot. Om zich heen had Othomar niet gezien het leven der zinnen. Aan de universiteit te Altara, waar hij gestudeerd had, had hij zich niet dan officieel gemengd in de genoegens der studenten; hij was altijd de kroonprins gebleven, niet uit hoogheid, maar uit niet anders kunnen, uit gebrek aan gemakkelijkheid en tact.

En, als het onbekende, had iets in de hertogin indruk op hem gemaakt. Hij voelde in deze vrouw, die met haar sfinxelach zoo diep voor hem neeg, een wereld van gevoel en wetenschap, die niet in hem was; hij had zich tegenover haar arm gevoeld, klein en onbeduidend. Wat was dat, dat in haar was, en niet in hem? Was het een raadsel der ziel? Waren er zulke dingen, zieleraadsels, en was het de moeite waard zich er in te verdiepen? Zoo eene vrouw als zij, was die niet geheel anders dan zijne moeder en zijne zusters? Of spraken zijne adjudanten, onder hen, ook over zijne zusters, zooals ze over de hertogin spraken? En dat leven van passie, dat leven van liefde voor zoovelen, was dat een waarheid? Lasterden zij niet, de adju-

danten, of, minstens, lieten zij de waarheid niet anders schijnen dan ze was, zooals ze altijd deden, in alles? alsof om een vorst de waarheid altijd anders schijnen moest dan om een onderdaan?

Hij voelde zich moê. En hij bleef zitten, de dwarreling der vreemde beelden van dat feest door eene transparantheid van regen, uit zich pogende voort te drijven en te-vergeefs. Voor hem, als in zijne kamer, liepen daar allen door elkaâr, de ministers, de adjudanten, graaf Myxila en de hertogin ....

Een klop, een kamerheer.

- Prins Herman vraagt of hij Uwe Hoogheid even storen mag.

Hij knikte van ja. Prins Herman kwam na een oogenblik binnen.

- Je bent altijd welkom, Herman! sprak Othomar, en zijne stem klonk, ondanks hemzelven, koud.

- Ik kom je even iets vragen, sprak Herman van Gothland. Ik zoû gaarne met je meêgaan naar Altara, morgen. Maar ik wil verzekerd zijn, dat je het goed vindt. Ik zoû het ook uit mezelven niet gevraagd hebben, als tante er niet over gesproken had. Wat vindt je?

Othomar zag Herman aan; zijne koele stem mishaagde Othomar.

- Als je het doet uit belangstelling, omdat je nu toch te Lipara bent, zeker .... begon hij.

- Laat me je nog eens zeggen: ik doe het voornamelijk om .... tante.

Zijne stem klonk zeer nadrukkelijk.

- Doe het dan om haar, antwoordde Othomar zacht. Het zal mij heel aangenaam zijn, als je meêgaat terwille van mijn moeder.

Herman was zich bewust onnoodig koel en nadrukkelijk te zijn geweest. Hij had er spijt van. De keizerin had hem verzocht Othomar te vergezellen. Hij had eerst geaarzeld, wetende, dat er sympathie ontbrak tusschen Othomar en hem. Toen had hij toegegeven, maar niet geweten hoe het Othomar te vragen. Zijne gewone gemakkelijkheid had hem in den steek gelaten, zooals altijd, tegenover Othomar.

- Goed dan .... stamelde Herman onhandig.

Othomar stak zijne hand uit:

- Ik begrijp je bedoeling heel goed. Mama heeft gaarne, dat je met me meê gaat, omdat ze dan weet, dat er iemand bij me is, die ik álles zoû kunnen vertrouwen. Niet waar?

Herman drukte zijne hand.

- Ja! sprak hij, blij, prettig; zonder afgunst, dat Othomar in dit gesprek meester bleef, zeer verheugd, dat zijn neef het zoo opnam. Ja, juist. Zoo is het. Laat me je nu niet meer ophouden, het is al laat. Adieu ....

- Adieu ....

Herman ging. Het stortregende steeds. Othomar was weêr gaan zitten; de kilte van den regennacht drong koud naar binnen en viel op zijne schouders. Roerloos echter bleef hij staren op de punten zijner laarzen.

Andro kwam zacht binnen.

- Verlangt Uwe Hoogheid ....?

Othomar knikte. De kamerdienaar sloot eerst het raam toe, liet den gordijn vallen en knielde toen voor den prins, die hem, met een gebaar van afmatting, den voet toestak, en de hak van zijn laars rusten deed op zijne knie.

IV.

Des nachts hield de stortvloed op; des morgens regende het weêr. Het was zeven uur; een zwoele vochtdamp sloeg tegen den kolossalen glasboog van het station aan, als werd die geheel beademd. De express stond gereed; de locomotief snoof met kort krachtige hijgingen, als een ontevreden, moê beest. Eene groote menigte, gonzende opeenpakking van vage menschen in den onduidelijken nevelmorgen, vulde den glazen hall; een detachement der infanterie, - twee gelederen, links en rechts; de uniformen, donkerrood, lichtgrijs, daarboven zwak geschitter van bajonetten, - veegde twee lange striemen van kleur dwars door het grauwe station heen, sneed de menigte in tweeën en hield voor de deur der keizerlijke wachtkamer een breede plek leêg.

Door de menigte huiverde ontevredenheid; er flitsten booze blikken, ruwe woorden knetterden kort door de lucht, vloeken; een minachtend lachen deed zich even in een hoek hooren.

Men wachtte lang; toen klonk buiten een dof gejuich; de prins was aangekomen, vóor het station. De wachtkamer vulde zich met uniformen, flauw schitterend in den morgen; korte zachte gesprekken gingen om.

Othomar trad binnen, met Herman, en den markies van Dazzara, den gouverneur der rezidentie, - hoogste militaire

autoriteit, - wiens rijke uniform afstak tegen de eenvoudigere der anderen, zelfs die der prinsen; adjudanten-generaal, Liparische en Gothlandsche adjudanten, ordonnans-officieren volgden hen. De burgemeester der stad, de directeur van het spoorwezen traden Othomar tegemoet, begroetteden hem; de burgemeester verloor zich in lange frazen voor de beide prinsen.

- Waarom is de toegang tot het perron niet verboden aan het publiek? vroeg generaal Ducardi aan den directeur; de adjudant-generaal toch had door de kanten gordijnen even op het perron gezien, nieuwsgierig om het gegons daarbuiten.

De directeur haalde zijn schouders op.

- Dat was ook het eerste plan; het is ook zoo geweest toen de keizer wegging, antwoordde hij. Maar een speciale boodschap uit het Imperiaal liet ons dringend verzoeken, het perron niet af te sluiten; het was het verlangen van den hertog van Xara.

- En al die soldaten dan?

- Op bevel van den gouverneur van de rezidentie; een ordonnans-officier kwam ons zeggen, dat er een detachement infanterie zoû aanrukken, als eerewacht.

- Kwam die ordonnans-officier ook uit het Imperiaal?

- Neen, van het Gouvernements-paleis.....

Ducardi haalde de schouders op, een nijdig gebrom deed zijn grooten grijzen snor trillen. Hij ging recht op den kroonprins af.

- Weet Uwe Hoogheid, dat er een detachement infanterie buiten staat? brak hij de lange zinnen van den burgemeester af. De gouverneur hoorde hem en trad nader.

- Een detachement...? Neen... sprak Othomar verbaasd.

- Had Uwe Hoogheid dan niet bevolen? ging Ducardi voort.

- Ik? Neen... herhaalde Othomar weêr.

De gouverneur boog diep; hij werd zenuwachtig door de forsche stem van den generaal, die luid sprak.

- Ik meende! sprak hij netjes, maar mompelend, stotterend, - en hij poogde te zijn nederig voor den prins en tegelijk hoog voor den generaal - ik meende, dat het goed zoû zijn Uwe Hoogheid te vrijwaren tegen mogelijke... mogelijke onaangenaamheden, vooral omdat Uwe Hoogheid wenschte... wenschte, dat het perron voor het publiek toegankelijk zoû zijn.

Othomar had, als Ducardi, naar buiten gezien: de infanterie en haïe, de menigte daarachter, boos, gonzend, grijs, dreigend.

- Maar Excellentie! sprak hij hoog tegen den gouverneur; dan was het nog maar beter geweest het perron te laten afsluiten! Dit is geheel verkeerd! De stadspolitie zoû voldoende zijn geweest om wat te dicht bij dringen tegen te houden.

- Ik was bang voor... voor onaangenaamheden, Hoogheid! Onrustige tijden, het volk zoo ontevreden, fluisterde de gouverneur zacht, bang gehoord te worden door de adjudanten.

- .... Geheel verkeerd! herhaalde Othomar driftig, zenuwachtig opgewonden. Laat de infanterie oprukken!

- Onmogelijk nu, Hoogheid! haastte Ducardi zich te zeggen, met een ongelukkigen glimlach. U begrijpt, dat dàt niet kan.

Het gesprek was ter-zijde gevoerd, in een half fluisterenden toon; toch scheen men te luisteren; alle oogen tuurden naar den groep om de prinsen; alle anderen zwegen.

- Laat ons dan dien treurigen toestand zoo min mogelijk rekken; we kunnen zeker gaan! sprak Othomar en zijne stem trilde, hoog, jong, zenuwachtig in zijne heldere keel.

De deuren openden zich; Othomar, in zijn haast, trad het eerst naar buiten; de adjudanten en ordonnans-officieren volgden hem niet dadelijk, daar zij moesten uitwijken voor prins Herman, die zich toevallig wat achteraf bevond. Herman haastte zich bij Othomar; de anderen volgden.

De prinsen maakten links en rechts eene hoofdbeweging, als wilden zij groeten; maar hunne oogen ontmoetten de strakke ronde oogen der soldaten, die in één flits het geweer prezenteerden; ze salueerden en liepen door naar den coupé, een beetje vlug, met een onaangenaam gevoel over den rug.

Onder den reusachtigen glazen boog van het station achter de gelederen der soldaten, zweeg de menigte doodstil, want het gonsen verstomde bijna; vloek, noch minachtend lachen werd meer gehoord, maar ook geen gejuich, geen leve, dat zoet is aan het oor der vorsten.

En de gezichten van dat vage volk, door uniformen en bajonetten afgesloten van hun toekomstigen beheerscher, bleven, strak, met doffe, haatdragende oogen, met opeengesloten monden, vol ingehoudenheid turen, hem als wegkijkende in den keizerlijken coupé.

Uit de vensters wuifden de prinsen met de hand de autoriteiten toe, die op het perron stonden, buigend, salueerend. De locomotief floot, krijschte, verscheurde de nauwe vochtatmosfeer onder den koepel; de trein verliet het station, reed den vroegen morgen in, die lichter was buiten den glasboog; gleed als over de regenstad heen op viaducten; kanalen, straten, pleinen onder zich; verder op de tinnen en spitsen der paleizen en kerken; de twee marmeren torens van den Dom, - met de duiven, die nestelen in de renaissance-arabesken van het kantwerk zijner spitsen, - reeds vaal wit op wat blauw wordende lucht; dan, midden in de stad, - groen, wijd, éene oaze - de Elizabethparken, de blanke massa van het Imperiaal, en daarachter de reuzenbocht der kaden, de haven met zijn mastenwoud, de ovale bocht van den horizont der zee, alles nat, glinsterend verregend.

Somber zag Othomar voor zich. Herman glimlachte hem toe.

- Kom, denk er niet meer aan, ried hij aan; en, lachend:

- Onze arme gouverneur zal er slecht van dineeren van middag!

Generaal Ducardi bromde een vloek binnen-in:

- Allerstomst... hoorde Herman hem namompelen.

- Ik wilde ze toonen, sprak Othomar in eens..; hij had willen zeggen, dat ik niet bang voor ze ben; hij sloeg een blik om zich heen, zag de oogen van prins Dutri, zijn adjudant, als bezilisken op hem gevestigd, en liet zijne stem van trotsch, weekhartig worden; treurig-weg, besloot hij:

- ... dat ik ze liefheb en ze zoo geheel en al vertrouw: waarom moest het nu zoo uitvallen ...

De weekheid zijner stem had geklonken om prins Dutri te behagen; maar ze mishaagde den generaal; hij zag eerst zijn kroonprins van terzijde aan en toen naar den prins van Gothland; hij vergeleek: zijn oog bleef, waardeerend, goedkeurend, met soldatesk pleizier hangen aan den flinken luitenant-ter-zee, breed en sterk, de handen op de dijen, een beetje voorover gebogen, de witte rezidentie nakijkend, die voor zijne oogen achter-weg werd getrokken door de schuine stralen van regen heen...

Na vier uur sporen, Novi, in het gouvernement van Xara. De trein staat stil; de prinsen, hun gevolg stappen uit, raadplegen klokken, horloges. Men verwondert zich, men wandelt

op en neêr over het perron, een half uur, een uur lang; prins Herman gaat in druk gesprek met den stationchef. Het regent steeds.

Eindelijk wordt de express van Altara geseind. Zij glijdt binnen, staat stil; uit den keizerlijken coupé treedt keizer Oscar; generaals, adjudanten volgen hem; hunne uniformen, ook die van den keizer, hebben iets van hunne strakheid verloren en plooien wat moê om hunne schouders heen, als kleederen lang gedragen. De keizer, nog jong, breed en stevig, en maar even grijzend, gaat met een flinken stap; hij omhelst zijn zoon, zijn neef, kortaf, gauw. De vorstelijke personen verdwijnen in de wachtkamer; Ducardi en een der Gothlandsche officieren volgen hen. Het onderhoud duurt echter kort; na tien minuten komen zij weder op het perron; haastige woorden, handdrukken worden gewisseld; de keizer stapt opnieuw in zijn coupé; de kroonprins in den zijne. De trein van den prins wacht, tot die zijns vaders - met éene laatste wuifhand, - haar kruist; daarna spoort ook zij weg ...

Zorg ligt als een wolk op Othomars voorhoofd. Hij herinnert zich zijns vaders woorden: wanhopig, onze mooie, oude stad; de Therezia-dijk misschien aan het zwichten; zoo weinig energie bij het gemeentebestuur; duizenden menschen zonder dak, vluchtende, overnachtende in kerken, publieke gebouwen. En zijn laatste woord:

- Laat er naar St. Ladislas gaan ...

Othomar denkt na; een ieder zwijgt, om hem heen, gedrukt door den naklank der keizerlijke woorden, die de ramp weêr opnieuw schilderden, weêr frisch hen voor de oogen brachten; de oogen van Ducardi, die zich beter vechtmajoor weet dan trooster in watersnood; de oogen van Dutri, nog vol van den mondainen glans der onvergelijkbare rezidentie. Iets van hun eigenbelang begint te zwijgen; gedachte aan wat zij zien zullen, trekt door hen heen.

En Othomar denkt na. Wat zal hij doen, wat kàn hij doen? Is het niet te veel wat men van hem vergt? Kàn hij den drang der wateren tegengaan?

- Oh, die regen, die regen! mompelt hij, en balt zijn vuist, stil.

Nog vijf uur sporen; de torens der stad, de gekartelde lijnen en titanische vlakken van het sterke St. Ladislas schieten aan den horizont op, schuiven op zij naderbij. De trein staat

stil, in het land, bij een kleine halte; de prinsen weten, dat het Centraal Station overstroomd is; aan de halte is de geheele spoordirectie overgebracht. En eensklaps staan zij voor de gladde, groene vlakte van water; voor den Zanthos, die zich uitgestort heeft; éene zee van water, breed en effen, nauwlijks gerimpeld, als eene, al gestilde, gramschap. Een pont wacht, die hen overbrengt tusschen ruïnes van huizen, drijvend huisraad. Een dood paard haakt aan die pont vast, een muffe lucht van vochtig bederf waart om. Bij een ingestort huis zijn ponteniers bezig een lijk op te visschen; het hangt aan hunne haken, met slappe armen en lange natte haren, het vale lijkhoofd achterover; het is een vrouw. Herman ziet Othomars lippen trillen.

Nu varen zij door een straat, verlaten hooge huizen eener arme voorstad. Dit gedeelte is reeds dagen overstroomd. Zij landen aan een plein; het volk is daar; het juicht. Luider en luider juichen zij; geroerd om hun prins, die over het water komt, naar hen toe, om hen te redden. Een troep studenten schreeuwen, roepen zijn naam en leve, en zwaaien hunne kleurige petten.

Othomar drukt den burgemeester, den minister van waterstaat, den gouverneur van Altara, andere autoriteiten de hand. Zijn hart is vol; hij voelt een snik onder zijne borst wellen.

Uit den troep studenten treedt een te voorschijn, een groote, lange, jongen.

- Hoogheid! roept hij; mogen wij uw lijfwacht zijn?

De etiquette bestaat hier nauwlijks, al kijken ook de autoriteiten boos. Othomar herinnert zich zijne studentenjaren, nog zoo lang niet geleden, drukt den student de hand; prins Herman ook, en de studenten zijn opgewonden, en roepen weêr leve, leve, en leve Othomar en leve Gothland!

Achter het plein raadt men de stad in nood, stillen nood van nog grooter dreigend gevaar; de oude kroningsstad, de tweede van het rijk, stad van geleerdheid en traditie, somber monument der middeneeuwen; grauw steekt ze af tegen het blanke Lipara, dat daar ginds lacht en mooi is van nieuw marmer aan hare blauwe zee, maar dat zijne vorsten niet heeft zoo lief als zij, de onttroonde hoofdstad met haren Romaanschen reuzendom, waar de heilige keizerkroon met het kruis van St. Ladislas gedrukt wordt om de slapen van iederen keizer

van Liparië. Zijn hare gebieders haar ook ontrouw en wonen zij sedert twee eeuwen in hun wit Imperiaal daarginds, en niet meer op den ouden gekartelden burcht van den schutsheilige van het rijk, zij, de oude stad, de moeder van het land, blijft ze trouw in hare moederliefde, en niet om den eed: om het bloed, om het hart, om geheel haar leven, dat hare oude traditie is ...

Maar, als zijn vader, zoû Othomar dezen keer niet naar den slotburcht van St. Ladislas gaan; het kasteel lag te hoog, en te ver van de stad, te ver van de ramp. Open hofrijtuigen wachtten; zij stegen in, de studenten slingerden zich te paard; de prinsen zouden hun intrek nemen in het paleis van den Aartsbisschop Kardinaal, den Primaat van Liparië, in het Episcopaal, dat met den Dom en het Oude Paleis éene kolossale, oude grauwe massa vormde, een stad op zichzelve, het hart zelve der stad.

Zij reden vlug voort. Het volk juichte; zij zagen hen als een stoet van verlossers, van wie ze meenden, dat eindelijk het heil zoû komen. Tusschen het vertrek van den keizer en de aankomst van den prins was eene neêrslachtigheid geweest, die zich bij het zien van Othomar tot ziekelijk enthouziasme omhoog wond.

Het werd in eens donker, maar nog niet om het zinken der zon - vijf uur in Maart in het zuiden; - het werd donker om de wolken, de gevaarten aan de lucht, die in bol gespannen reuzenzeilen water meêvoerden, dat ze reeds weêr in druppels neêr lieten sijpelen. Onder die grauwe lucht klonk het volksgejuich op als in mineur, toen, op eens, als barsteden de gezwollen wolken in éen scheur open, een zondvloed neêrstortte, als met éen enkel loodrecht vlak van water.

Othomar was met Herman en Ducardi in het eerste rijtuig gezeten.

- Zoû Uwe Hoogheid het rijtuig niet dicht willen laten maken? vroeg de oude generaal, die den prins hielp zijn burnous om slaan.

Othomar weifelde, hij had geen tijd den generaal te antwoorden; de menigte groeide aan, werd dichter, juichte, en hij boog terug, salueerde, knikte. Zwaar recht kletste de regen neêr. De straffe stralen liepen den prinsen en den generaal over den rug, in den hals, doorweekten hunne knieën. De

menigte school onder een brokkelend dak van parapluies, als onder natte zwarte sterren te zamen, vulde de nauwe straten der oude stad, drong zich tusschen de voorrijders en het rijtuig; de koetsier moest langzamer rijden.

- Wil je het rijtuig niet dicht laten maken? vroeg Herman Ducardi na. Othomar weifelde nog. Toen, en zelve vond hij zijne woorden wat theatraal, en wist hij niet hoe ze zouden klinken, luid op:

- Neen, laat ons niet bang zijn voor water; zij hebben immers allen door het water geleden, hier.

Maar Ducardi zag hem aan: hij voelde iets in zich voor zijn prins trillen... Het rijtuig bleef open. In een der volgende landauers zag prins Dutri woedend naar voren om, of de hertog van Xara zich, en achter hem zijne adjudanten, nog langer zoû laten nat regenen. In de nauwe hooge straten bij den Dom werd bijna stapvoets gereden, dwars door het gejubel van het dringende volk door. Tot op den huid nat, kwam de kroonprins van Liparië met de zijnen bij den Aartsbisschop-Kardinaal aan; een spoor van water lieten zij achter op de trappen en corridors van het Episcopaal.

V.

In andere uniformen een kort diner bij den hoogen prelaat; eenige domheeren en abten zitten meê aan. De zaal is groot, somber, met zwakken schijn van kaarsen nauwlijks verlicht; het zilver glimt dof op de oude, zwart eikenhouten dressoiren; de fresco's aan den muur, heilige tafereelen, zijn nauwlijks te onderscheiden. Een stille haast doet de monden reppen; men spreekt gedempt; de lakeien, in sombere liverei, gaan als op de teenen rond. De kardinaal, aan wiens zijden de prinsen gezeten zijn, is lang, mager, met een fijn, ascetisch gezicht en de staalblauwe oogen van een dweper; zijne stem komt diep uit zijn keel als een orakel; hij zegt iets van den wil des Heeren en maakt een berustend gebaar met beide handen, de vingers even uitgespreid, zooals Jezus doet op oude schilderijen. Een der abten, secretaris van den kardinaal, een jonge man met een rond, roze gezicht en mollige witte handen, lacht even nog al luid op om een grap van prins Dutri, die, naast hem gezeten, iets vertelt van een gravin uit Lipara, die zij beiden

kennen. De kardinaal kijkt den dartelen secretaris streng aan.

Na het haastig diner, gaan de prinsen en hun gevolg te paard de stad in, toegejuicht waar zij komen. Tot dicht bij den Dom en het Aartsbisschoppelijk paleis staat het water al. Groepen mannen, vrouwen, kinderen, snikkend, vloeien te-zamen den prins te gemoet, die over de donkere pleinen rijdt; men draagt flambouwen om hem heen, daar de gaslantarens niet overal branden; de rosse vlammen doen vreemd, romantisch over de oude donkere murenmassa's, spiegelen zich als met lange bloedrimpels in het water, dat in de nauwe stegen staat. Een groot huis met vele verdiepingen en rissen kleine ramen, schijnt eensklaps ondergeloopen te zijn; geheimzinnig plotselinge druk der wateren, door het metselwerk der kelders, uit de fondamenten opsijpelend, zich verraderlijk weg banend door de minste voege of barst. De bewoners redden zich in kleine booten, die met roode lichtjes door de zwarte waterstad heen varen; een kind huilt luidkeels. Het zijn arme menschen, honderden, die daar te-zamen wonen, als opgestapeld in doozen. De prinsen zijn afgestegen, gaan in een bootje, varen er heen en men weet wie ze zijn; zelve helpen ze een oude vrouw met drie kinderen, nat tot aan het middel, klimmen op een vlot; zelve geven ze geld, roepen ze bevelen. En den ouden burcht van St. Ladislas wijzen ze aan als toevlucht.....

Maar er is een roep opgegaan, verder, eerst in den donkeren avond onduidelijk vernomen, dan eindelijk duidelijker hoorbaar:

- De Therezia-dijk, de Therezia-dijk....

De prinsen willen er heen; te paard is het niet mogelijk, in bootjes is de eenige manier. Prins Herman zelve grijpt de roeispanen; in het volgende bootje beweert Dutri tegen Von Fest, een der Gothlandsche adjudanten, dat Venetië toch nog comfortabeler is.....

- De Therezia-dijk, de Therezia-dijk.....

De dijk ligt als de zwarte rug van een groot, lang dier even buiten de stad, aan den linkeroever van den Zanthos, en beschermt er, meestal in het voorjaar, voor opwellingen der rivier de geheele wijk van St. Therezia, het oostelijk gedeelte der stad, dat nogal hoog ligt. Over de waterstraten glijden de bootjes voort; op het Therezia-plein is het mogelijk te landen: er branden lantarens; de fakkels walmen, rosse vlamspelingen krinkelen over het water. Het plein is groot, breed; zwart

staan de huizen er om heen en begrenzen het in den nacht met hunne onregelmatige lijnen van dakspitsen en schoorsteenen, met de massive massa van de kerk van St. Therezia, waarvan de torens zich in de donkere lucht verliezen; in het midden van het plein rijst een groot ruiterstandbeeld van een Liparisch keizer, reusachtig in bronzen onbewegelijkheid over het kleine dwarrelen der menigte den arm uitzwaaiend, een zwaard in de vuist.

Othomar en Herman hebben hunne drie adjudanten, Dutri, Leoni en Von Fest, wien men paarden gezocht en gezadeld heeft, weggezonden, naar den dijk toe; eene geheele buitenstad van villa's, fabrieken en het station van St. Therezia beschermt die daar tegen het water van den Zanthos, die zijn rechteroever reeds over het land heeft uitgestort en dat verdrinkt. De prinsen staan in het midden van het plein op de trappen van het voetstuk des standbeelds; zij hebben verder voort willen gaan maar de burgemeester zelve heeft hen verzocht daar te blijven; verder op dreigt er ieder oogenblik levensgevaar.... Wat men kon, heeft men reeds gedaan; er is niets meer te doen dan te wachten.

Er verloopen kwartieren, halve uren. Het wachten op het verschrikkelijke maakt kalm, men hoopt weêr. De officieren rijden af en aan; de villa's en fabrieken daar ginds zijn verlaten; eene geheele stad ligt er leêg, ontvlucht. Prins Dutri verzekert, draaiend met zijn paard, dat hij buiten adem heeft gereden, dat de dijk houden zal; nadat hij met de prinsen gesproken heeft, omringt men hem; het zijn de bewoners der villa's, de fabrikanten, die hem met vragen overstelpen, gesterkt door de zelfbewustheid van den keizerlijken adjudant. Nog eens galoppeert Dutri weg.

Daar gaan de deuren van de kerk geheel, wijd open: in het einde van perspectief, tusschen de zuilen, schitteren de lichtjes op het altaar; eene processie vloeit langzaam naar buiten: een gemyterde bisschop, priesters, choorkinderen, die zingen en vanen dragen en hooge kaarsen en wolken zwaaien uit hunne wierookvaten; achter het omhoog geheven crucifix, de reliquie van St. Therezia in haren antieken schrijn van middeneeuwsch goud en kristal en kostbare steenen, ruw geslepen of rond; ze wordt gedragen onder een baldakijn en in den dwarrelenden kaarsenschemer schittert en straalt ze als

een heilig juweel, als een star, over dat sombere plein, door dien zwarten nacht van onheil heen; flikkeren de reuzensmaragden, flonkert het kostelijk gedreven goud, en voor het zeer heilige wijkt de opeengedrongen menigte terzijde en valt ze neêr, geknield. De vijfde maal is het, dat dien dag de processie ommegaat, de reliquie gedragen wordt, ter bezwering van den ramp. Ze gaat voorbij het standbeeld; de prinsen knielen neêr; het latijn van den zang, de glans van de reliquie in haar schrijn, de walm van den wierook gaat over hen heen met den zegen van den bisschop.....

Om de processie is het stil geworden op het plein, maar men hoort nu een geruisch als van verre.... Als met éen golfslag schijnt de menigte te deinen, men knielt niet meer; de processie zelfs wordt verbroken en verwart zich. Door het gedrang gaat de mare: de dijk is gezwicht....

Men kàn nog niet gelooven, maar eensklaps dondert van boven het fort van St. Ladislas, dat zijne wallen om den burcht breidt, een schot en dreunt over de zwarte stad, en davert door de zwarte lucht alsof zijn weêrslag breekt tegen de lage wolken aan. Een tweede schot dondert na, als met reuzencymbalen van catastrofe, een derde.... de geheele stad weet, dat de Zanthos den dijk heeft verbroken.

Het geheele plein is in warrelende beweging: éen mierenhoop; hoopen laatste vluchtelingen komen nog aan in drommen, armen, haveloozen nu, die niet eerder hadden kunnen vluchten, die nog altijd hoopten; door het gedrang poogt, hijgende, vloekende, te paard, de angst in zijne oogen, prins Dutri het standbeeld te bereiken; het verre geruisch als van zee komt nader en nader. Men vlucht in alle straten te voet of in bootjes; de processie in wanorde, met het geschitter van haren reliquie-schrijn, die als schijnt te wankelen op de golven eener menschenzee, verspreidt zich naar de kerk....

- Is het plein zelfs niet veilig? vraagt Othomar; hij kan bijna niet spreken; zijne borst is geklemd als in ijzer, zijne oogen vullen zich met tranen, eene onmetelijke wanhoop van machteloosheid en medelijden verdrinkt zijne ziel.

De burgemeester schudt van neen.

- Het plein ligt lager dan de buitenwijken, Hoogheid; U kan hier niet meer blijven. Gaat U in Godsnaam terug, met een boot, naar het Episcopaal...

Maar de prinsen willen blijven, ook al ruischt het meer en meer.

- Gaat U dan in de kerk, Hoogheden; daar is dan nog de eenige veilige plaats, smeekt de burgemeester. In Gods naam, ik bid U!!

Het plein is reeds als schoon geveegd, de flambouwen geleiden de prinsen naar de trappen der kerk; als een zachte donder, die over den grond strijkt, golft de Zanthos aan.

In de kerk galmt het orgel, zingt men, bidt men... den geheelen nacht. En den geheelen nacht blijft het daar buiten chaotisch zwart, zacht ruischend....

Als de eerste schemeringen bleeken over de lucht, die in de verte roze en grijs, flauw opaal en parelmoêr begint op te tinten, treedt Othomar met Herman en de adjudanten naar buiten, op de treden der kerk.

Het plein staat onder water; de huizen rijzen uit het water op; het standbeeld van Othomar III zwaait zijn bronzen arm en zwaard over een meer uit, dat rimpelt in de morgenbries.

Van het Therezia-plein tot de Domplaats staat alles onder.

VI.

Aan Hare Allergenadigste Keizerlijke Majesteit
Elizabeth,
Keizerin van Liparië.

Altara,
Episcopaal.
Maart 18...

Mijn aangebeden moeder!

Uw brief verwijt me, dat ik U niet dadelijk eergisteren geschreven heb; vergeef me, want zoo dikwijls zijn mijne gedachten toch vol van U geweest. Maar ik voelde mij gisteren zoo moê na een drukken dag, en miste 's avonds kracht tot schrijven. Laat mij U nu het een en ander van mij melden.

U beschrijft mij den vreeslijken indruk, die het te Lipara maakte, toen men des nachts van hier de doorbraak van den Therezia-dijk seinde, en hoe U allen waakten in het Imperiaal. Ook wij sliepen dien nacht niet, maar waakten in de Therezia-

kerk. Men herinnert zich, sedert vijftig jaren, niet eene zoo verschrikkelijke overstrooming; tijdens die, welke mijn Vader zich herinnert uit zijne kinderjaren, was het Therezia-plein niet overstroomd en stond het water slechts tot de groote ijzerfabriek, naar men zegt.

Hoe U te beschrijven, wat ik voelde in dien nacht, terwijl wij hoopten en wachtten, beurtelings hoopten, dat God en Zijne Heilige Moeder dit onheil van ons zouden afwenden, en wachtten tot de catastrofe zoû losbarsten. Wij stonden op het voetstuk van het ruiterbeeld en er was niets meer te doen. O, die onmacht om mij heen, die onmacht in mijzelven. Telkens vroeg ik mij af, wat ik daar deed, zoo ik niets kon doen om mijn volk te helpen. Nooit nog, liefste moeder, heb ik dit gevoel van onmacht, van niets kunnen tegen wat moet gebeuren, zoo wijd zich in mijne ziel voelen uitbreiden, tot ze haar geheel en al met wanhoop voelde, maar ook nooit voelde ik, zóo waarachtig, dat alle dingen van het leven twee zijden hebben, dat de grootste ramp zoowel zijne zwarte schaduw als zijn helderen lichtkant heeft, want nooit, o nooit, voelde ik zóo sterk en innig, door mijne wanhoop heen, liefde voor ons volk: iets, wat ik nog niet wist, dat zoo als waarheid in ons hart kon bestaan, als ik het toen voelde huiveren door mij heen; en die liefde gaf mij zoo een onmetelijken weemoed bij de gedachte, dat zij niet allen, de millioenen zielen van ons rijk, ooit zullen weten, of zoo ze wisten, gelooven, dat ik ze zoo lief had, lief had als of er bloed van mij in hen was. Nu wil ik mijzelven niet bedriegen en weet ik heel goed, dat ik dit gevoel nooit zoû gevoelen te Lipara, maar hier voel ik het, in onze oude stad, die ons hare geheele sympathie geeft. Hier voel ik het, dat ikzelve ben, als onze Altariërs, meer Slavisch dan Romaansch, zooals onze zuidelingen in Lipara en Thracyna, hier voel ik mij van hun bloed, wat ik mij ginds niet voel! Er zal natuurlijk veel gesproken en geschreven zijn in de couranten over de onhandigheid van den markies van Dazzara met zijn dwaze eerewacht aan het station, bij ons vertrek; hoe het ook zij, ik voelde in den trein groote treurigheid, dat, terwijl ze daar toch waren om mij te zien weggaan, ze mij niet schenen lief te hebben; ik weet wel, dat U dit als een verkeerd sensitivisme weêr in mij zal afkeuren, maar ik kan het niet helpen, mijn lieve moeder; ik ben zoo, en zoo overgevoelig voor sym-

pathie in het algemeen en voor de uitingen van ons volk in het bizonder. En daarom ook heb ik ze hier lief: misschien heel eenvoudig en kinderachtig wel, omdat ze mij toonen lief te hebben: overal enthouziasme, en dat oprecht gemeend, waar wij ook komen; en toch wat kunnen wij doen, dan wat geld geven? Die sympathie zie ik bij het laagste volk; arbeiders en werklieden, die ik toch nooit gezien had met weten, en nauwlijks drie, vier woorden van troost kon zeggen - en, ik weet dan nooit veel anders te zeggen, het is altijd het zelfde; - bij de soldaten, die toch wel instinctmatig voelen, al zien ze mij ook nooit anders, dan in uniform, dat ik geen militair in mijn hart ben; bij de studenten, bij de geestelijkheid, bij het gemeentebestuur en de hoogere autoriteiten. Gisteren zijn wij overal rond geweest op de plaatsen, die ter herberging zijn aangewezen: behalve in de barakken, in magazijnen en fabrieken, zelfs in enkele zalen van departementen en het Paleis van Justitie, in twee theaters, en in de gevangenis, arme menschen! Ook op St. Ladislas. Wij hadden van den Ronden Toren een uitzicht over het omliggende land: in het Oosten niets dan water en water, als een zee. Het hart werd mij dichtgeschroefd in de borst.

Wij gingen ook naar de Hoogeschool: de meeste professoren kende ik nog van twee jaar geleden, toen ik er studeerde.

Een verschrikkelijk schouwspel was buiten de stad; o, mama, waren het honderden, waren het duizenden lijken, als in een Morgue naast elkander neêrgespreid op een weiland; een kort oogenblik voor de ter-aarde-bestelling om de identiteit vast te stellen! Navraute tooneelen heb ik gezien; mijn hart werd er onder verscheurd; troepen van bloedverwanten, die zochten, of snikkend, hadden gevonden. Een verschrikkelijk weëe lucht vervulde de geheele atmosfeer. Ik voelde mij onwel worden, en zag zeker ook zeer wit; ik had al mijn energie noodig om niet te willen flauw vallen, maar Herman stak zijn arm onder den mijne en steunde mij zooveel mogelijk zouder ostensatie, terwijl een paar doktoren uit den groep der geneesheeren, met wie ik sprak, me iets gaven om aan te ruiken. O, mama, het was een verschrikkelijk schouwspel, al die vale, misvormde, opgezwollen lijken op het groene gras en daarboven de hemel, die weêr diep blauw was geworden!

In den gemeenteraad heb ik volgens Uw verlangen en dat

van mijn Vader doen weten, dat U beiden ieder een personeele gift van een millioen florijnen aanbiedt en heb ik tevens de mijne aangeboden. De geheele wereld schijnt met ons meê te voelen; van alle oorden stroomt het geld toe, maar de schade schijnt een put, die niet te dempen is. Zooals u mij meldt, is de gift van onze Syrische vrienden waarlijk Oostersch-vorstelijk.

Wat heb ik U meer te vertellen? Ik weet het waarlijk niet; in mijn hersenen draait een cauchemar van akelige vizioenen rond en ik kan ternauwernood recht logisch doordenken. Maar ik beloof U, mijn lieve moeder, te doen wat ik kan, en dat naar mijn beste krachten, en wat ik U vraag is alleen één enkel woord, dat mij zegt, dat U niet al te ontevreden is over Uw jongen.

Zooals mijn Vader verlangt, blijf ik hier nog een week: het schijnt de bevolking, die ons zoo lief heeft, toch goed te doen ons te zien. Men was zeer opgetogen, dat er was aangezegd, dat U en Thera na mijn vertrek te Altara zouden komen. U zal met Uwe zachte hand nog zoove el kunnen doen, wat wij over het hoofd zagen. Wat hebben ze ons hier toch lief en waarom zijn wij maar niet altijd op St. Ladislas; al is de burcht somber, het is er helder van hunne sympathie.

Maar laat mij U niet zoo poëtisch schrijven in deze dagen van nood, waarin wij practisch moeten zijn. Hermans gezelschap doet mij veel goed en ik kan meer doen als hij naast mij staat. Generaal Ducardi is als altijd een flinke, onvermoeide kerel. De anderen zijn allemaal zeer bereidvaardig en practisch geweest, en, zoo ik het mag zeggen in eerbiedigen tegenspraak van mijn Vader, ik geloof toch wel, dat het gemeentebestuur doet wat het kan. Een Engelsch ingenieur zeide wel, dat met betere voorzorgsmaatregelen en meerdere nauwkeurigheid van nakijken, de Therezia-dijk het misschien had uitgehouden: enfin, dat weet ik niet.

Herman zal met mij meêgaan op mijn reis door de gouvernementen. Wij zullen naar Lycilië en Vaza gaan en zooveel mogelijk naar het platteland. Dat is er natuurlijk het ergste aan toe.

Ik krijg juist de telegrammen; de markies van Dazzara ontslagen, de hertog van Mena-Doni - ik hoû niet van dien man - gouverneur der rezidentie!

Lipara in staat van beleg! Mijn Vader zal ons Huis van Adel dus weten te behouden, door die ontbinding van het Huis der Standen?

Liefste moeder, Zijne Eminentie laat juist verzoeken mij zijne opwachting te komen maken. Ik wil hem niet laten wachten en eindig dus in der haast mijn epistel; met mijn beide armen om U heen noem ik mij vol innigheid en eerbied,

U, met heél zijn ziel, liefhebbenden zoon,

Uw jongen,

OTHOMAR.

Tweede Hoofdstuk.

I.

Ook het gouvernement van Vaza, ten noorden van het hooggebergte van Altara, de alpenketen der Giganten was ten deele geteisterd door den Zanthos. De hoofdstad, Vaza, was overstroomd. Tegen de hellingen der bergen aan was de provincie gespaard gebleven. Daar waren uitgebreide terrassen van wijngaarden, dan wouden van kastanjes en noteboomen en olijven. De schitterend blanke sneeuwlijn der bergtoppen golfde tegen eene, weêr blauwe, lucht aan, kartelde er hare kammen en beet als met happende lijnen het intens azuur brokken uit; scheen er een muil van schitterend witte ijstanden te wetten tegen het staalglanzend metaal van den luchtdom aan.

Daar, twaalf mijlen van de stad, troonde op zijne rotsen, het oude Castel Vaza, kasteel der hertogen van Yemena en graven van Vaza, parken en woud er om heen, half fort, half burcht, krachtig, eenvoudig, middeneeuwsch, ruw van lijnen, met zijne vier torens en rechte vlakken van tinnen, aan alle zijden den horizont om zich heen cirkelend en vèr houdend van zich af. Dicht bij eene warreling van dorpjes; in de verte de torens en spitsen, het dakengewoel van Vaza; nog verder, in den cirkel van panorama, die de torens wijd ommetrokken, de Zanthos, die, breed aanslingerend, zich stortte in zee, en Lycilië, wit in de zon met hare rechte vierkantjes van huizen, schitterend neêrgeplekt aan het blauw van het water; dan, eene tweede zee: de bergtoppen, die sneeuwig golfden in verschieten weg en nevelen van afstand. En, schitterend ook in

de zon, die vreemde meeren aan den Zanthos, als plakkaten metaal; het water, dat de volle rivier had uitgestort; de overstroomingen.

Het vierkante slot, dat om een hof zijne vier muren trekt, heeft nog twee bijgebouwde vleugels van achteren, in nieuweren stijl van elegantere renaissance, en uitziende op het park, waarin de vijvers liggen, als ovale bekkens van liquide zilver, gevat in smaragd van gazons. De damherten grazen er, bijna mijmerend en bevallig, langzaam omdwalend op fijne pooten; soms, in eens, gestrekt, de koppen achterover, de oogen wild, rennen zij, vele te zamen, een eind weg in vlucht voor onzichtbare verschrikking; andere, kalmer, grazen door, laconiek, filozofisch.

De hertogen van Yemena en graven van Vaza zijn van een der oudste geslachten des rijks, en laten hun stamboom wortelen in eeuwen, vóór den eersten keizer van Liparië. De tegenwoordige hertog, opperhofmaarschalk en connétable van Liparië, heeft drie kinderen uit zijn eerste huwelijk: de erfgenaam van zijn titel, de jonge markies van Xardi, adjudant van den keizer, en twee dochters, jongere meisjes nog, in een klooster.

De hertogin is in het kasteel alleen. Zij zit in een groot boudoir, dat, met driekantige loggia uitgebouwd, ziet op het park, de vijvers, de herten. Een bries waait buiten en de vluchtige wolken, die elkaâr als vlokkige schimmen, doorzichtige sluiers aan flarden, najagen aan de ijlblauwe lucht, sleepen hare schaduwen, als vluchtige somberheden, over het park heen, tinten het even met voorbijgaande donkerte, die ook de herten een oogenblik donker maakt, en ze dan weêr bruin laat glanzen in zon. Stil is het daarbuiten; stil in het kasteel. Afgelegen ligt er het slot; binnen hebben de bedienden een zacht geloop door zalen en gangen, een fluisterende toon, in afwachting van het hooge bezoek.

Het is na het lunch. De hertogin ligt half op een divan en tuurt naar de herten. Zij is nog niet gekleed en draagt een robe d'intérieur, los, met vele plooien; vieux roze broché, zalmkleurig peluche en antieke kant. Als zij alleen is, houdt ze van veel licht, in eene gezonde behoefte aan ruimte van atmosfeer; voor de hooge boogramen zijn de gordijnen weggetrokken en valt de schelte van den voorjaarshemel bedwelmend in. Maar het licht doet aan hare schoonheid geen goed, want

al is het haar ook nog blauwig ravenzwart, heur teint heeft de matheid van verwelkende witte rozen; hare oogen, die mooi kunnen zijn, groot en als liquide donker, turen vol moêheid met eem zweem van lichtgelen kring, en zeer duidelijk zijn zichtbaar de striempjes op zij, de groefjes, die etsen om den fijnen neus; de lijnen, die den mond verlengd hebben en trekken naar omlaag.

De hertogin staat langzaam op; ze gaat door een deur, die tot hare slaap- en kleedkamers toegang geeft, en blijft eenige oogenblikken weg. Daarna komt ze terug; met beide handen, tegen zich aangedrukt, met moeite, draagt ze een zichtbaar zwaar kistje en zet het op de tafel voor den divan. Het kistje is van oud gedreven zilver met vergulde cizeleeringen en groote blauwe turkooizen, van dat kostbare renaissance-werk, zooals men niet meer doet. Aan haren armband zoekt zij een klein, recht, gouden sleuteltje en ontsluit de kist. De juweelen schitteren, parelen, brillanten, saffieren, smaragden, en vangen op hunne facetten al het voorjaarslicht van den hemel op, blauw wit, geel. Maar de hertogin drukt op een veer, ontsluit alzoo een onzichtbaar laadje en haalt er uit twee pakketten brieven, enkele portretten.

De portretten vertoonen het zelfde gelaat: een niet zeer jongen man, een vreemd gezicht, half droomerig, en half sensueel, met veel mysterie en veel charme. De portretten vertoonen hem in den elaboraten uniform van een officier der Garde van den Troon, in een ridderkostuum van een gekostumeerd bal, in een flanellen tennis-pak en in gewone politiek. Langzaam gaan de oogen der hertogin van het eene naar het andere, vergelijkt ze de beeltenissen, een treurigen glimlach om haren mond, weemoed in hare oogen. Dan strikt ze de linten los om de brieven, neemt ze uit de, zorgvuldig bewaarde, enveloppen, vouwt ze open, en leest hier en daar, en herleest, en vouwt ze weêr dicht.....

Zij kent die zinnen van buiten, die haar nog vertellen van eene vreemde passie, de innigste, de waarste, de eenvoudigste, en daarom misschien de vreemdste, die zij ooit gevoeld heeft, haar omvangen heeft in toovermazen van vuur. Zien hare oogen nu weêr naar de herten - de zonneschijn drijft als vloeiend goud over het park - tusschen haar en het stille landschap rijzen, doorzichtig, in teêr glanzende fantasmagorieën, de her-

inneringen op van het verleden, de tafereelen dier liefde en het is haar als of vonken haar voor de oogen spelen, als dwarrelen er fonkelende arabesken, tintelingen van licht. Wat gebeurd is, doorleeft zij in enkele minuten; dan sluit zij de oogen, strijkt met de hand over het voorhoofd en bedenkt hoe treurig het is, dat het verleden niets is dan wat herinnering, die als asch stuift door onze ziel, en die wij soms verzamelen willen in een kostbare urn, te-vergeefs. Hoe treurig het is, dat men niet kan blijven treuren, al wil men, omdat het leven niet wil. Niets dan die asch in hare ziel, en die brieven, portretten....

Zij sluit ze weêr weg en kijkt naar de juweelen nu. En goed ziet ze in haar eigen hart, ziet ze zich geheel als ze is, want ze weet, dat ze eerlijk is geweest, altijd. Altijd voor hem en voor zichzelve. Eerlijk, toen hunne liefde brak als een glazen regenboog van tintelkleuren aan een uitspansel van wijdte, en zij niet meer wilde zien en wilde zijn en zich terugtrok van het hof op dit slot en de mare liet gaan, dat eene slepende ziekte haar kwijnen liet, en zij treurde, en treurde, eerst snikkend en wringend de handen, toen kalmer van wanhoop, toen.... De herten hadden daar altijd doorgegegraasd, als bleven zij altijd de zelfde. Maar zij ....

Eerlijk was ze geweest, altijd. In haar wanhoop, en ook in wat volgde. In de verflauwing dier wanhoop. Toen was ze het treurigst geweest, omdat wanhoop verflauwen kòn. Toen treurig omdat zij nog leefde en voelde vitaliteit in zich. Toen... omdat ze zich begon te vervelen. Om dat alles had groote wanhoop, als met morbide bloesems van vreemde orchideeën, hare vreemde ziel doorwoekerd. Zij haatte, verachtte, vervloekte zichzelve. Maar in haar werd het niet anders. Ze verveelde zich.

Eenzaam leefde zij op het slot. Haar man en haar stiefzoon waren te Lipara; hare stiefdochters, van wie ze veel hield, voltooiden hare opvoeding in een klooster, waar eene keizerlijke prinses, zuster des keizers, abdis was.

Ze was alleen, ze zag nooit iemand. En ze verveelde zich. In haar ontwaakte weêr het leven, dat slechts gesluimerd had, en dat zij had doodgewaand, had willen begraven in een sepulker, waarom hare herinneringen als standbeelden zouden staan. In zich voelde ze zich, die ze altijd, trots hoeveel liefde ook, geweest was: vrouw van de wereld, hakende naar dien glaus

der omgeving van keizerlijkheid, dien splendeur van het hof, die noodlottig weêr aantrekt en onmisbaar is, wie ze van geboorte, als hunne levensatmosfeer, hebben ingeademd. En de oogenblikken, dat zij niet dacht aan hare wanhoop, dacht zij aan het Imperiaal, zag zij er zich, schitterend in hare rijpe schoonheid, gevierd en aanbeden, als zij altijd geweest was.

Toen liet ze haren stiefzoon, den markies van Xardi, de mare doen verspreiden, dat zij herstellende was. Een maand later, in het midden van het winterseizoen, nà een groot hoffeest, maar vóór een intimere réunie in de eigen salons der keizerin, vroeg zij audientie aan bij Elizabeth.

Zoo zag ze zich in ware, klare waarheid, en diep treurig in hare arme ziel van liefdeverlangen en wereldverlangen en menschelijkheid was ze, dat zoo wreed het leven voort wilde gaan, als in een dollen triomftocht van zichzelven, verpletterend onder zijne raderen hare herinneringen, klaterend van schettermuziek door haren weemoed heen, doende haar voelen de weinigheid van den mensch, het minime van zijn gevoel, de kleinheid van zijne ziel, die toch nog het eenige aan hem is....

De hertogin heeft de dubbel kostbare kist weêr weggesloten. Ze vergeet wat om haar heen is, wat haar wacht, ze tuurt, droomt, en leeft weêr in het verleden met dat genot, dat men in verleden krijgt, als men jeugd verliest.

Er wordt geklopt op de deur, een lakei verschijnt en buigt:

- Excellentie, de kok vraagt u dringend zelf te spreken.

- De kok....?

Ze heft haar mooi gezicht op, droomend, half lachend, als met een profiel van Cleopatra, zoo Egyptisch fijn en recht, richt zich op den divan wat hooger, en leunt op hare hand.

- Laat hem binnen....

Alles komt tot haar terug, de werkelijkheid, de dag van heden, en ze glimlacht er om en haalt de schouders op; zoo is het leven.

De lakei gaat, de kok komt binnen in zijn wit schort en witte baret; hij is zenuwachtig en nu zijne meesteres al de wenkbrauwen fronst om zijn oneerbiedig kostuum, begint hij te stamelen.

- Vergeef me, Excellentie; en hij wijst, ongelukkig van gezicht, naar zijn voorschoot, zijne witte mouwen....

En hij klaagt, dat de opperjager niet gezorgd heeft voor

genoeg ortolanen. Hij kan zijn pastei niet maken: hij durft het niet op zich nemen, Excellentie.

Ze ziet hem aan met hare raadselachtige oogen; ze heeft grooten lust in lachen uit te barsten om zijn kluchtig gezicht, zijn wanhopig gebaar van wijde armen, te lachen en te huilen ook, ook woest en luid.

- Wat moeten we doen, Excellentie, wat moeten we doen?!

De stad is te ver; daar kan niet heen gezonden worden vóór etenstijd en trouwens, daar hebben ze ook nooit iets. Het is ook eigenlijk de schuld van den hofmeester, Excellentie; de hofmeester had hare Excellentie moeten waarschuwen....

- Er zijn leeuwerikken, zegt ze.

- Die moesten morgen naar Lipara gezonden worden, Excellentie, naar zijne Excellentie, den hertog!

De hertogin haalt de schouders op, een beetje lachend.

- Het kan niet anders, mijn beste. Zijne Keizerlijke Hoogheid, de Hertog van Xara, gaat vóór zijne Excellentie, niet waar? Maak een chaufroid van leeuwerikken.

Ja, dat is ook zijn idee geweest, maar hijzelve had het niet durven opperen. Ja, dat is zeker goed, uitstekend, Excellentie.

Zij lacht nog even en knikt daarna, dat hij kan gaan. De kok, zichtbaar verlicht, buigt en verdwijnt. Zij staat op, ziet zich lang-uit voor zich staan in een spiegel in haar lui verkreukt geplooi van roos- en zalmkleur en oude kant, rekt de armen lang uit met een in-moê gebaar, en belt hare kamenier, waarna ze hare kleedkamer ingaat. Wil ze nog lachen? Of nog huilen? Ze weet het niet, maar ze weet wel, dat ze zich kleeden moet.... Wat er met of om een mensch gebeurt, liefde of pastei van ortolanen, kleeden moet hij zich, kleeden, eten, en slapen, en daarna weêr het zelfde, kleeden.... en eten.... en slapen....

II.

Drie rijtuigen, à la Daumont, voeren Othomar, Herman en de anderen langs den breeden, slingerenden, op- en afgaanden weg naar Castel Vaza. Het is vijf uur, 's namiddags, nog zacht zonnig, maar niet warm meer; er waait een frissche bries. Het landschap is wijd en grootsch; de bergen wisselen

bij het verschieten van den weg hunne golvende sneeuwlijnen van panorama. De streek is bloeiend mooi; de dorpjes, die zij doorgaan, zijn welvarend - bezittingen van den hertog -; tusschen Vaza en het kasteel is het land gespaard van water; de uitstortingen van den Zanthos drenken meer het Oosten. Het is moeilijk hier onafgebroken door te blijven denken aan die ontzettende ramp van water, en aan den toestand van Lipara, daar ginds, in staat van beleg door den keizer verklaard; het is hier zoo mooi, zoo vol leven van voorjaar, en het zinken van de zon na een mooien zomerdag is er zonder weemoed. De kastanjes wuiven hunne frischgroene waaiers en de lucht is nog als parelmoêr, al zeeft er ook al asch van schemering over heen. Een vroolijk gesprek gaat om tusschen de prinsen, Ducardi en Von Fest, die in het eerste rijtuig zitten; zij praten opgewonden, lachen, en zijn er vroolijk om, dat de dorpelingen, nu ja, hen soms wel groeten als visite voor het kasteel, met een tik aan een pet of een goedigen knik, maar niet weten wie ze zijn. Prins Herman knikt een mooie jonge boeremeid toe, die met open mond na blijft kijken, en herinnert zich de heerlijke jacht op grof wild, verleden jaar, toen hij met den keizer en Othomar de gast was geweest van den hertog. De hertogin hadden zij toen niet gezien; ze was lijdende.... Generaal Ducardi vertelt anecdoten uit den oorlog van vijftien jaar geleden.

En zij hebben allen eenige moeite hunne gezichten in den officieelen plooi te zetten als zij door de oude, geblazonneerde poort over de neêrgelaten ophaalbrug de minuten lange inrijlaan oprijden, en door den hoofdintendant worden ontvangen, in den binnenhof van het kasteel. Dit wil de etiquette. De hertogin mag zich niet vertoonen, voor de hoofdintendant, te midden van het geheele personeel des hertogen, den Hertog van Xara welkom heet uit naam zijns afwezigen meesters en den kroonprins een draadbericht aanbiedt uit Lipara, dat de hofmeester op een zilveren schaal reikt. Dit telegram is van den hertog van Yemena; het meldt, dat zijn dienst en die van zijn zoon, den markies van Xardi, bij Zijne Majesteit den Keizer, des Hertogen van Xara Allergenadigsten Vader, hen weêrhouden hun geliefden kroonprins in hun kasteel te ontvangen, maar dat zij Zijne Keizerlijke Hoogheid verzoeken, dit huis als het Hare te beschouwen. De prins leest het telegram

en reikt het aan den ordonnans-officier, graaf van Thesbia over. Daarna gaat hij, door den intendant geleid, de trappen op, de vestibule in.

In weêrwil van den dag daarbuiten nog, is de vestibule hel verlicht, en lijkt een woud vol palmen en breedbladige sierplanten. De hertogin treedt den kroonprins tegemoet, en breekt hare gratie in eene diepe buiging neêr. Zoo heeft hij haar reeds zien buigen. Maar schooner misschien nog is zij in dit effen toilet van zwart fluweel en Venetiaansche kant, haren prachtigen boezem, wit met het grein van Carrarisch, laag ontbloot, hare sculpturale armen bloot, een zware sleep achter zich, als een golf van inkt; een klein hertogelijk kroontje van brillant en smaragd in het haar, dat zwart ook is met goudblauwigen ravengloed.

Zij heet de prinsen welkom; Othomar buigt haar den arm toe; prins Herman, de adjudanten volgen hen de kolossale trap op, door de haie der lakeien heen, die onbewegelijk staan, met strakke oogen, die niet schijnen te zien. Dan door een ris van verlichte zalen en galerijen naar een grooten ontvangsalon, schitterend van het licht der kostbare rotskristallen kroon, waar het kaarslicht in regenboogt, en breed neêrglanst en watert op het marmermozaiek van den vloer, en langs de ornamentale spiegels in lijsten van zwaar Louis-XV-gekrul, schilderijen van meesters der Renaissance aan de wanden.

Een oogenblik daar eene staande receptie, een kleine cour; in hunne schitterendste uniformen - want van Vaza was het een heerlijke, al dan ook lange rijtoer, en de heeren hebben tijd gehad zich in de stad in groot uniform te steken - komen de adjudanten en ordonnans-officieren de een na den ander, der hertogin de hand kussen; zij kent ze, behalve de Gothlandsche officieren, allen, bijna allen intiem; ieder weet ze een bijna gemeenzaam woord te zeggen, terwijl het goud van hare stem tusschen hare lachende lippen smelt en hare groote Egyptische oogen vreemd droomend kijken. Zoo blijft zij een oogenblik alleraanminnigste gastvrouw, tusschen de beide prinsen, zij vrouw alleen te midden dier officieren, die hen omringen, tusschen een kort snel vuurwerk van compliment en geestigheid, dat tintelt tusschen hen om. Dan verschijnt de hofmeester, terwijl de deuren openschuiven en de tafel hel glinsterend zichtbaar wordt, en hij buigt voor

zijne meesteres, ten teeken, dat zij gediend is. De hertogin neemt den arm van den kroonprins; de heeren volgen hen.

Het is aan tafel zeer vroolijk. Men is in een intiemen kring; menschen, die gewoon zijn elkaâr iederen dag te zien; de hertogin zorgt voor een gemakkelijken toon, een lichte familiariteit, die zich om den kroonprins inhoudt, maar aanzweemt de, eenigszins sportachtige, ruwheid en ongegeneerdheid in woord en in gebaar, die de modetoon is aan het hof. De Gothlandsche officieren zijn hier blijkbaar niet mede vertrouwd; Von Fest, een reus van een vent, kijkt rechts en links, en glimlacht. De hertogin heeft dien chic van onverschilligheid anders zeer sterk, maar tempert zich nu, al zit ze ook wel eens met hare beide mooie ellebogen op tafel. De kroonprins heeft weêr dat onzegbare van strakheid, dat iets om hem bevriezen doet; de natuurlijkheid, die hij te Altara had, heeft opnieuw plaats gemaakt voor iets bijna gedwongens en tevens hoogs; zijn glimlach tegen de hertogin is gemaakt, en de schoone gastvrouw vindt haren hoogen gast, in stilte haars harten: een onuitstaanbaren jongen!

Misschien is Othomar zoo door de gesprekken, die alle weven om de hertogin heen als middenpunt en de kleinere nieuwtjes van het Imperiaal behandelen; van de overstroomingen is hier nauwlijks sprake, nauwlijks ook van den staat van beleg der rezidentie; slechts een enkel woord nu en dan herinnert er aan. Maar voor het meerendeel schijnt men dat alles te vergeten, hier in dit heerlijk interieur, aan dit uitstekende diner, onder het parelen van dien zacht gouden Lyciliër, uit den eigen hertogelijken wijngaaad. Deze Lyciliër is beroemd, en men roemt ze dan ook; de kroonprins zelve klinkt de hertogin er meê toe met een paar hoffelijke woorden, die hijzelve heel gewoon geuit heeft, maar die men een allergeestigst compliment schijnt te vinden, want ze lachen allen vleierig goedkeurend, terwijl ze hem in verstandhouding van begrijpen aanzien, en de hertogin zelve vindt hem niet zoo onuitstaanbaar meer, maar straalt hem met haren vollen glanslach toe. Wat heeft hij dan toch gezegd? Verbaasd is hij over zichzelven en over hun gelach. Hij meende niets dan een banaliteit, en....

Maar hij herinnert zich: het is altijd zoo, en hij begrijpt het nu. En hij vindt ze flauw en wendt zich tot Ducardi en Von Fest; hij forceert het gesprek en spreekt in eens

druk over den toestand der stad Vaza, die ook veel te lijden heeft gehad. Dan over Altara. Hij doet de hertogin een lang verhaal van het doorbreken van den Therezia-dijk. De hertogin vindt hem een vreemden jongen; even meent ze, dat hij coquetteert; daarna besluit ze, dat hij om de eene of andere reden wat zenuwachtig is; dan vindt ze, dat hij mooie, zachte oogen heeft, zoo kijkend onder op door zijne wimpers, en dat hij aardig vertelt. Ze wendt zich heelemaal tot hem, vergeet de officieren om haar heen, vraagt, en, met de ellebogen op de tafel, een kelk Lyciliër in de hand, luistert ze aandachtig, hangt aan de jong-keizerlijke lippen en voelt eene emotie. Die emotie is, omdat hij zoo jong, en hoog is, en zulke oogen heeft en zoo eene stem. Zij vindt zijne handen sympathiek, in dien breed-fijnen vorm, als van een oude kracht van ras, dat zich enerveert; ze let op, dat hij nu en dan naar zijn ring kijkt. En, ernstig geworden, praat ze van de vreeslijke tijden, al die duizenden arme menschen, zonder dak, zonder iets.... Het is echter het tweede oogenblik, dat zij aan die duizenden denkt; het eerste, was dat half uurtje, toen de aalmoezenier van den hertog haar om geld vroeg, en hoe zij het wilde besteed hebben.... Zij herinnert zich, dat tijdens dit gesprek met den aalmoezenier, een coupeuze van Worth haar wachtte voor het zelfde toilet, dat ze nu draagt, en ze vindt de toevalligheden van het leven toch zéer interessant. Ze weet, door haar zelfinzicht, dat deze filozofie is als schuim van champagne, en glimlacht er ook zelve om. Dan luistert ze weêr aandachtig naar Othomar, die nog van de nachtwake verhaalt in de kerk van St. Therezia. De officieren zijn stil geworden en luisteren ook. Zijne Keizerlijke Hoogheid heeft zichzelven middenpunt van gesprek gemaakt en de hertogin onttroond. Ze heeft dit ook opgemerkt, vindt hem er vreemd, maar aardig om, weet vooral niet wat ze aan hem heeft, en is geboeid.

III.

Na het diner een gezellige reunie in een paar kleine salons; in een ervan staat een biljart en de hertogin zelve, gracienzelijk hare keu richtend en ze houdend tusschen hare bejuweelde vingers, speelt er een partij met prins Herman, Leoni en den jongen Thesbia. Soms hangt zij, al mikkend over de groene

tafel heen, met eene onbegrijpelijke lenigheid in hare zware vormen, en hare mooie Carrarische borst glooit door heure snelle bewegingen op en neêr in de Venetiaansche kant en het zwarte fluweel. In den anderen salon zijn Othomar en generaal Ducardi en de Gothlandsche adjudanten aandachtig bezig op een nauwkeurig gedetailleerde militaire kaart, onder een lamp van gedrapeerde kant, de route te bestudeeren, die zij morgen te paard zullen afleggen naar de overstroomde dorpen. De hofmeester en een lakei gaan rond met koffie en likeur.

Na de partij biljart komt de hertogin met hare heeren vroolijk lachende in den anderen salon. De prins en zijne officieren zien beleefd glimlachend op van hunne kaart maar zij, betooverend:

- O, laat mij U niet storen, Hoogheid....

Zij heeft den arm van Dutri genomen voor een kleine wandeling op het terras buiten. De deuren staan open, het weêr is heerlijk: een beetje koel. De hofmeester slaat haar een bonten mantel om den blooten hals. Op het lange terras buiten, gaat zij met Dutri op en neêr, op en neêr, telkens voorbij de open deuren: telkens dan ook slaat zij een blik naar de groep onder de lamp: gebogen hoofden en vingers, die met een potlood wijzen. Haar stap is luchtig aan den arm van den eleganten adjudant; hare sleep golft haar vroolijk achterna. Druk praat ze, vraagt ze Dutri:

- Hoe bevalt je de tournée?

- Aller-insipide! Niets of niemand was amuzant, dan den secretaris van den Primaat! Die Gothlanders zijn vervelend en zoo vreeslijk weinig cosmopolitisch! En het is vermoeiend ook, altijd dat sjouwen! Zie je, ik beschouw het als oorlog en zoo maak ik het door; als ik het beschouwen ging als vredetijd, kwam ik er nooit door heen! De ontvangst is gelukkig overal nog al hebbelijk. O, de kroonprins maakt zich bepaald populair....

- Een aardige jongen.... valt ze hem in de rede. Ik had hem in langen tijd niet gezien; hij studeerde toen te Altara en daarna herinner ik me hem maar een paar maal in het Imperiaal gezien te hebben, in eens van kind opgeschoten als een asperge, en heelemaal nog een jongen. Ik herinner me nog: hij kreeg een kleur, toen ik voor hem boog. Toen verleden, bij Myxila....

Dutri is zeer familiaar met de hertogin; hij noemt haar bij den voornaam, flirt altijd een beetje met haar voor amuzement en aanstellerij, zonder verdere gunsten; zij kennen elkaâr te goed, te lang, zijn te veel in elkaârs confidentie, en zij beschouwt hem meer als een cavalier-servant, voor kleinere diensten en hofintriguetjes, dan als iemand, voor wien het ooit mogelijk zoû zijn, dat ze eene 'emotie' zoû kunnen voelen.

- Ma chère Alexa, pas op....! spreekt hij en dreigt met den vinger.
- Waarvoor? vraagt ze terug, tartend.
- Als of ik het niet zie....

Ze lacht luid.

- Zie wat je wil! roept ze onverschillig uit, met hare stem van ruw sans-gêne, die in de mode is. Neen, beste Dutri, mij hoef je niet te waarschuwen, hoor! God, lieve jongen, ik eb twee meisjes, die ik over een jaar lanceeren moet. Over wee jaar ben ik misschien grootmama. Ik doe er niet meer an, hoor! Ik begrijp niet, dat er van die malle vrouwen zijn, die altijd zoo iets moeten hebben. En dan, het maakt zoo gauw oud....

Dutri schatert het uit; hij kan zich niet inhouden en stikt van het lachen.....

- Waarom lach je zoo? vraagt ze.

Hij ziet haar aan, schudt zijn hoofd, als weet hij wel.

- Tegenover mij hoef je heusch zoo niet verstoppertje te spelen, Alexa. Ik weet zoo goed als jij.... dat jijzelf een van die malle vrouwen bent....!

Hij schatert weêr en zij nu ook.

- Ik?
- Ach kom! Je hebt er even veel behoefte aan als aan eten en slapen op zijn tijd. Je zoû al lang dood zijn, als je niet bij geregelde tusschenpoozen, chronisch, je 'geëmotioneerd' hadt. En dat oud worden, je weet heel goed, dat je dat miserabel vindt.
- Ach neen. Ik doe wat ik kan om jong te blijven, omdat je dat aan jezelve verplicht bent. Maar vechten er tegen doe ik niet. En je zal zien hoe netjes ik later mijn oude jaren draag....
- Zoo als je alles draagt.
- Merci. Zie je, als ik grijs begin te worden, gooi ik iets

over mijn haar, dat me heelemaal grijs maakt, en poeier ik me, begrijp je. Voila tout!

- Een goed idee....

- Dutri....

Hij zag haar aan, merkte, dat ze hem iets vragen wilde. Zij gingen een oogenblik zwijgend voort, in den donker; bij hunne, telkens herhaalde, wandeling gingen zij telkens, tweemaal door het licht heen, dat in twee breede plekken door de deuren op het terras viel. Het park was vol zwarte schaduw, en vaag wit schemerden de groote vazen op het terras; boven stond de lucht vol sterren.

- Wat woû je me vragen? vroeg de adjudant.

Zij wachtte, tot zij door het licht heen waren en weêr in het donker liepen.

- Hoor je nog wel eens wat van hem?

- Verleden had Thesbia een brief van hem uit Parijs. Niet veel nieuws. Hij verveelt er zich, geloof ik, en maakt zijn geld op. Het domste wat je doen kan: je geld opmaken in Parijs! Ik vind Parijs een afgesleten boel. Trouwens hoe kan dat anders. Een republiek is een onding. Iets primitiefs en onbeschaafds. Vóor de monarchieën waren er republieken: het Paradijs met Adam en Eva was een republiek van dieren en beesten: Adam was prezident....

- Wees niet idioot. Wat schreef hij?

- Niet veel bizonders. Toch een dolle streek van hem zijn ontslag te vragen als kapitein van de Garde. Hoe kwam hij er op? Zeg, wat is er tusschen jullie gebeurd?

Zij liepen weêr door het licht, ze zweeg even; toen, in het donker:

- Niets, antwoordde ze en hare stem had niet meer dien aangenomen chic van brutaliteit en sans-gêne, maar versmolt in een klaagtoon van melancholie.

- Niets? antwoordde Dutri. En waarom dan...?

- Ik weet het niet. We hadden veel met elkaâr gesproken, en zoo langzamerhand begonnen we te voelen, dat we elkaâr niet meer gelukkig konden maken. Nu weet ik het niet meer waarom, heusch niet.

- Psychologie dus. Dat komt van al dat gevoel. Jullie zijn beiden heel dwaas. Aan psychologie te doen, als je verliefd bent is heel onvoorzichtig, omdat je dan psychologizeert

op je eigen en je liefde in stukjes snijdt, als een taart, waarvan je bang bent niet genoeg te kunnen eten. Oefen psychologie uit op een ander, dat is aardig, zooals ik doe op jou, Alexa.

- Kom praat geen dwaasheid, Dutri. Weet je anders niets van hem af?

- Niets anders, dan dat hij zich onmogelijk heeft gemaakt voor onze societeit. En dat misschien wel door jouw schuld, Alexa, en door je psychologie.

Zij liep zwijgend aan zijn arm door; haar mond trilde, hare Egyptische oogen werden vochtig.

- O.... zeide zij, en ze hield den adjudant in eens staande, klemde zijn arm, zag hem vol met hare natte oogen aan:

- Ik hield van hem, ik hield van hem, als ik nooit van iemand heb gehouden! Ik.... ik hoû nog van hem. Als hij me eén woord schreef, zoû ik vergeten wie ik ben, mijn man, mijn pozitie, zoû ik naar hem toe gaan, naar hem toe gaan.... O, Dutri, weet je wat het is, in ons factice leven, waarin alle dingen zoo valsch om je heen zijn, als.... heusch van iemand gehoud en t e h e b b e n ? En dat gevoel als loutere waarheid in je hart te weten? O, zie je, ik aanbid hem, ik aanbid hem nog, en één woord van hem, één woord....

- Gelukkig, dat hij verstandiger is dan jij, Alexa, en dat woord nooit zeggen zal. Daarbij heeft hij geen geld, wat zoû je met hem moeten beginnen? Samen op de planken gaan? Wat een vulkaan ben je toch, Alexa, wat een vulkaan!

Hij schudde afkeurend met zijn fatterigen krullekop, schikte even de zware kwasten van zijn uniform. Zij nam zijne hand, ernstig nog, nog niet hervallen in hun toon van blague:

- Dutri, als je van hem hoort, beloof je me dan iets te zeggen? Ik heb soms hónger naar nieuws van hem....

Zij zag hem aan met zulk een intens hevig verlangen, met zulken honger, dat hij er van ontstelde. Hij zag haar vrouw, die alles doen zoû, om een passie. Toen glimlachte hij, blagueerend als altijd:

- Gekke wezens zijn jullie toch allemaal! Nu goed, ik beloof het je. Maar laten we nu naar binnen gaan, want de geographische studiën schijnen afgeloopen en ik smacht naar een kop thee...

Zij gingen naar binnen; bezig aan hare theetafel, gracelijk

de vingers latende gaan over de antieke Chineesche kopjes, vroeg zij den kroonprins dadelijk den weg, die Zijne Hoogheid nemen zoû, zeer begaan met de overstroomde dorpen, de arme boeren... het in alles geheel en al eens met den hertog van Xara, zich badende in de sympathie, die zij opving uit zijne lieve, zwarte, melancholieke oogen, - oogen, om er alle melancholie van weg te zoenen! - zich badende in zijn jeugdigen glans van keizerlijkheid...

Dutri hielp haar suiker in de kopjes doen. Hij zag haar belangstellend aan: hij kende haar nog al goed, zij was hem weinig raadsel meer; toch amuzeerde ze hem altijd en was ze nooit uitbestudeerd, meende hij.

IV.

Het was een der historische vertrekken van Castel Vaza; een antieke, sombere zaal, waar de keizers van Liparië, zoo ze gast der hertogen van Yemena waren geweest, steeds geslapen hadden op een oud verguld paradebed, vijf treden hoog, waarboven, uit een, door cherubs getorste, keizerskroon, de zware gordijnen van donkerblauw brokaat en fluweel neêrhingen. Er hingen al de portretten der keizers en keizerinnen, die daar gerust hadden: de hertogen van Yemena waren steeds zeer door hunne vorsten geliefd, en de trots der hertogelijke familie was, dat ieder Liparisch keizer minstens één nacht hun gast geweest was. Aan ieder meubel, ieder ornament, aan het vergulde bekken en de vergulde lampetkan, aan alles waren historische souvenirs verbonden en de legenden van zijn Huis kwamen, een voor een, bij Othomar op, toen hij zich uitstrekte.

Hij was zeer moê en had toch geen slaap. In zijne gewrichten voelde hij eene looden stijfte, als een koû, die hij zoû gevat hebben, en door zijn geheele lichaam ging eene voortdurende trilling, eene geheimzinnige siddering van zenuwen, als was hij een gespannen suaar, die men aanroert. De acht dagen te Altara, de volgende vijf dagen te Vaza, de tochten in de omstreken hadden hem zeer afgemat. Over dag vond hij geen oogenblik tijd aan die vermoeidheid toe te geven, maar des avonds, uitgestrekt ter ruste, brak ze hem neêr, zonder dat een gezonde slaap volgde.

Hij was gewend aan zijn klein veldbed, waarop hij sliep in zijne strenge slaapkamer van het Imperiaal, bed, waarop hij van kind af geslapen had. De paradebedden, in het Episcopaal, te Vaza, en hier deden hem zich vreemd, neêrgegooid en ongemakkelijk voelen. Zijne oogen bleven ook nu open en volgden de plooien der hooge gordijnen, doorzochten de schaduwen, die het flauwe licht eener zilveren lamp in de hoeken terug deed kruipen. Zwaar begon het in zijne ooren te suisen.

En zonderling vond hij het daar te liggen op dat bed, waar alle zijne voorouders ook eens gelegen hadden. Ze tuurden hem allen aan, van de acht vakken der wanden. Wat was hij? Atoom van leven, stofje van vorstelijklieid, uit hen allen geboren; een der laatste schakels hunner lange ketting, die door de eeuwen terug slingerde en leidde tot dien geheimzinnigen, mystieken oorsprong, half heilig, legendarisch, tot St. Ladislas zelven... Zoû er na hem ook dàt komen: eene tweede ketting, die zich voort zoû slingeren in de toekomst? Of... En waartoe de telkens terugkomende, eindeloos eeuwige wedergeboorte van het leven? Wat zoû het einde zijn, het groote Einde....?

In eens kwam als een vizioen tot hem terug de nacht op het Therezia-plein, het donderend schot van het fort, driemaal herhaald, en het krachtig aanruischen van eene naderende zwarte, die als een zee was. Suiste het maar in zijne ooren, of... of ruischte het waarlijk weêr aan? Ruischte, op zijn vraag naar het einde, het groote Einde, de zwarte toekomst aan met dat zelfde geluid van dreigend water, dat door niets te weêrhouden zoû zijn? Dijken drong het door, alles wat tot bescherming werd opgeworpen, sleepte het meê, onverbiddelijk, met zijn zwarten frons van ernstig noodlot, en de sombere plooien van zijne overstrooming, die als een voortgesleept lijkkleed was over alles wat eindigen moet, trok het voort, tot waar zij waren, de zijnen, op hun hoog punt van Majesteit bij de gratie Gods en van St. Ladislas; zijn vader, op hun eeuwenouden troon, gekroond en gescepterd en den appel van het rijk in de keizerlijke palm, en het scheen niet te weten, dat ze goddelijk waren en heilig onschendbaar; het scheen om niets te geven in zijne ruwe, sombere, onverschillige, aan niets geloovende, aanruischende profanatie, want over hen heen slierde het in eens, woest, zijne zwarte golven, slierde hen

meê, zijn vader, zijne moeder, hen allen, en zij waren geweest, de keizerlijken, werden legende in het gloren van den nieuwen dag, die over de zwarte zee rees...

Zijne voorouders zagen hem aan, en ze schenen hem schimmen toe, legenden ook, onwaarheid, waarvan de traditie niet meer beschermen zoû. Ze schenen hem spoken, vijanden.... Ronder opende hij zijne brandende oogen op hunne stijve, gesleepmantelde of geharnaste figuren, die van de acht vakken der wanden naar hem toe schenen aan te stappen, om hem in hun midden te stikken, neêr te drukken in een engen kring van nachtmerrie op zijne hijgende borst, met ijzeren knieën de lucht uit zijne longen persend, met ijzeren handen vermorselend zijn hoofd, waaruit het zweet tappelings liep langs de slapen.

Toen voelde hij zich bang, als een klein kind, dat verteld is geworden van akelige dingen. Bang voor die spoken van keizers, bang voor de flitsen van vizioenen, die tafereelen der overstrooming weêr voor hem deden bliksemen - het weiland met de lijken; de ponteniers, die de vrouw opvischten. De lijken begonnen in eens te leven, te schateren met spleten van monden en holle oogen, als hadden zij hem voor den gek gehouden, als waren er geene overstroomingen geweest en de kamerschemering der slaapzaal, die vol was van de keizers, drukte op hem neêr als met atmosfeeren stikstof.

- Andro! Andro! riep hij, gesmoord in zijne keel, en toen als in doodsangst:
- Andro!! Andro....

De deur aan het eind der kamer werd opengerukt; de kamerdienaar kwam binnen, ontsteld, in zijne nachtkleêren. Zijn reëele verschijning verbrak den toover van den nacht en immobilizeerde de spoken weêr tot portretten.

- Hoogheid...!!
- Andro, kom hier...
- Hoogheid, wat is er?... Wat heeft U me doen schrikken, Hoogheid! Wat heeft U...? Ik dacht...
- Wat, Andro?
- Niets, Hoogheid, Uw stem klonk zoo verschrikkelijk heesch! Wat heeft U toch...
- Ik weet het niet, Andro, ik ben ziek, geloof ik; ik kan niet slapen...

De man wischte met een zakdoek Othomars klam voorhoofd af.

- Wil U iets hebben, Hoogheid? Wil U water...

- Neen, dank je, dank je... Andro, kan je niet hier komen slapen?

- Als U het wil, Hoogheid...

- Ja, hier, onder aan mijn bed. Ik geloof, dat ik nog al ziek ben, Andro... Haal je kussen hier.

De man zag hem aan. Hij was niet veel ouder dan zijn prins. Hij had hem van kind af aan bediend en aanbad hem met eene aanbidding van lagere voor majesteit; hij voelde zich geheel en al aan hem gebonden, verknocht; hij wist, dat de prins niet sterk was, maar ook, dat hij nooit klaagde...

Boos, in eens, draaide hij zich om, om naar zijn kamer te gaan en zijn kussen te halen.

- Natuurlijk, als ze U ook zoo af beulen! riep hij met een woede, die hij niet meer kon inhouden. Generaal Ducardi denkt zeker, dat U ook in zoo een robbenhuid steekt als hij!

In zijn snor mopperend kwam hij terug, met het kussen, legde het neêr op de trede van het praalbed.

- Heeft U koorts? vroeg hij.

- Neen.... ja, misschien; een beetje. Het zal wel overgaan, Andro. Ik.... ik ben....

Hij dorst het niet zeggen.

- Ik ben wat onrustig, ging hij door, en angstig gingen zijne oogen door de kamer heen, waar de keizers weêr stil stonden.

- Wil U een dokter uit Vaza hebben?

- Neen, neen, Andro, zeker niet; ben je nu mal, zoo een opschudding in den nacht. Ga nu maar slapen, hier onder...

- Zal U dan ook probeeren te slapen.... mijn ‘prinsje’? vroeg hij, met dat teedere verkleinwoord, dat in zijne taal als een liefkoozing klonk.

Othomar knikte hem lachend toe, en duldde, dat hij, met iets van een voedster, de kussens voor hem opschudde.

- Wat een bed! mopperde Andro. Het lijkt wel een grafmonument....

Daarna legde hij zich neêr, maar sliep niet; hij bleef wakker. En toen Othomar na een pooze vroeg:

- Slaap je al, Andro? antwoordde hij:

- Ja, Uw Hoogheid, bijna.

- Suist er iets in de verte; is dat water, of.... of verbeeld ik het me?

De man luisterde.

- Ik hoor niets, Hoogheid.... U zal wat koortsig zijn.

- Neem een stoel en kom hier zitten, aan mijn hoofdeind....

De man deed zoo.

- En laat me je voelen, je hand, zoo....

Eindelijk look Othomar zijne oogen. In zijne ooren ruischte het door, steeds door.... Maar onder het geruisch zelve, terwijl de lichtheid uit zijn hoofd nevelde, sliep de kroonprins van Liparië in, zijne klamme hand in de harde handen van zijn knecht, die de onrustige slaap van zijn prinselijken meester bespiedde in de trillingen om den mond, de schokken van het lichaam, tot, om te stillen, hij met zijne andere hand zacht over het kloppend voorhoofd streelde, meêlijdend mompelend, met zijn vreemden, nationalen klank van liefkoozing:

- Mijn arm prinsje....

Buiten begon het te dagen; het licht scheen de venstergordijen even van elkaâr te schuiven.

V.

Den volgenden morgen zoû de hertogin aan de ontbijttafel prezideeren; zij was reeds met al de heeren in de eetzaal, toen Othomar binnenkwam, het laatste. Dutri begeleidde hem. Strak kleedde hem zijn uniform, blauw, wit en zilver en hij groette, glimlachend, maar eenigszins stijf, terwijl Herman hem de hand gaf en de anderen bogen, de hertogin diep neeg.

- Wat ziet de prins bleek! sprak Leoni tot Ducardi.

Het was zoo, de prins zag zeer bleek; zijne oogen stonden dof, maar hij hield zich goed, at iets van visch, proefde aan een salmis van wild. Toch was de vermoeidheid van den prins zoo zichtbaar, dat Ducardi zelve over tafel zacht tot hem zei:

- Voelt Uwe Hoogheid zich niet wel?....

Aller oogen zagen Othomar aan, en hij wilde hunne belangstelling logenstraffen.

- Ik heb niets, antwoordde hij.

- Heeft Uwe Hoogheid niet goed geslapen? ging Ducardi voort.

- Niet zoo heel goed.... moest Othomar bekennen, met een glimlach.

Het gesprek ging door, de hertogin wendde het af; maar na het ontbijt, op het punt van te gaan - de paarden stonden gezadeld in den binnenhof - zei Ducardi, kortaf:

- We zouden beter doen niet te gaan, Hoogheid!

Othomar verbaasde zich, wilde niet begrijpen.

- U schijnt wat moê, Hoogheid! hernam Ducardi kort; en, zachter, verontschuldigend:

- En het is ook niet te verwonderen, dat de laatste dagen U hebben aangegrepen. Als Uw Hoogheid het mij vergunt, zoû ik Haar aanraden vandaag rust te nemen.

Een zacht gevoel van ontspanning kwam reeds over den prins heen; hij voelde zich te gestreeld door dit denkbeeld van rust, om langer tegen te strijden, maar toch stak hem zijn geweten, bij de gedachte aan zijn vader; eene schaamte, zoo deze hooren mocht van afmatting, die zoo duidelijk zichtbaar scheen.

En hij wilde volstrekt niet, dat men in het geheel niet zoû gaan. Hij gaf in zoo verre dan toe aan Ducardi, dat hijzelve niet gaan zoû en rust zoû nemen, indien men meende, dat hij die behoefde, maar prins Herman en den anderen verzocht hij dringend de voorgenomen route van heden te nemen, en te gaan. En hij zeide dit met jeugdige hoogheid, in zichzelven reeds ontspannen door den dag van rust, die komen zoude, een geheelen dag, onverwachts! maar vooral bang dit genot te laten merken en daarom een beetje boudeerend doende, of hij wèl meê wilde, of hij generaal Ducardi dwaas vond, met zijn raad....

De heeren gingen. De hertogin zelve leidde Othomar naar den westelijken zijvleugel, drong hem zeer rust te nemen in haar eigen boudoir. Door de vensters der galerij zag Othomar Herman en de anderen wegrijden; hij volgde hen een oogenblik met de oogen, ging toen verder met de hertogin, en zag over den binnenhof een groom het paard, dat men hemzelven gezadeld had, het kloppende aan den hals, terugbrengen naar stal. Verschillend gevoel woelde nog in hem: streeling van rust, een beetje angst zich te verraden, schaamte....

In het boudoir liet de hertogin hem alleen. Het was er stil; buiten, vredig voornaam, graasden de damherten. De rust

van het boudoir eener vrouw van de wereld, met het rijke zwijgend gedrapeer van zijden stoffen, de afwachtende weekheid van zachte meubels, de kalme schittering van ornamenten; allen voorwerpen van kunst en kostbaar, viel met eene suiselooze ademloosheid over hem heen, als een waas van tulle, geurig van eene onnoembare, zachte emanatie: het parfum zelve dier vrouw. De werkeloosheid van dit oogenblik van heden sloeg, in eens, een beetje vreemd, op Othomar neêr en verijlde zijne gedachten in eene lichte verwondering. Hij was als een hollend paard, dat in eens wordt stil gerukt, tot staan.

Hij zette zich een oogenblik, keek naar de herten. Toen stond hij op, bedacht of hij bellen zoû, maar vond het beter zelve even te zoeken. Op de kleine schrijftafel der hertogin - Japansch verlakt met parelmoêren landschappen ingelegd en ivoren ooievaren - vond hij een stuk papier, een potlood.

En hij schreef:

Aan Hare Allergenadigste Keizerlijke Majesteit
Elizabeth, Keizerin van Liparie.

Castel Vaza, April 18..

Wil U niet verontrusten, als de couranten overdrijven en melden, dat ik ziek ben. Ik was een weinig vermoeid en generaal Ducardi ried mij aan heden rust te nemen. Herman en de anderen zijn gegaan; morgen hoop ik, van hier uit, onze tweede route te leiden. Overmorgen gaan wij naar Lycilië.

OTHOMAR.

Toen belde hij en aan den lakei, die verscheen:

- Mijn kamerdienaar, Andro.

Deze verscheen na eenige oogenblikken.

- Andro, zeide Othomar; vraag een paard, ga naar Vaza en bezorg zoo gauw mogelijk dit telegram aan Hare Majesteit, de Keizerin....

Andro ging heen en de vreemd ijle ledigheid viel weêr over Othomar neêr. Over het park scheen de zon, de herten glansden als van havanna satijnen vellen. De laatste veertien dagen trokken Othomar weêr voorbij. En het was of hij in het perspectief van dat heele kleine verleden, de ellende, die hij gezien had en had pogen te troosten, als één groot geheel, éene schilderij van menschelijke ramp, zich zag uitbreiden. En voor het groote leed, dat zijn land vervulde, voelde hij zijn hart vol medelijden kloppen. Een week gevoel van weemoed, dat

er was zooveel leed, en dat hij was zoo machteloos, klom weêr in hem op, als het altijd deed, wanneer hij alleen was en kon nadenken. Dan voelde hij zich klein, onbeduidend, niets kunnende en iets in zijne ziel duizelde en viel als slap, spierloos, neêr van eene opgeschroefde hoogte, zonder energie en zonder wil. Dan lag dat daar in wanhoop en er òp drukte, zwaar van al zijn leed, het geheele keizerrijk en verpletterde het met zijn gewicht van centenaren.

Er waren belangrijke werkstakingen uitgebroken in de Oostelijke kwikzilvermijnen, aan de andere zijde der Giganten. Hij herinnerde zich eens een tocht aldaar en te hebben geleden om de vreemd vaal bleeke gezichten der arbeiders, die hem met groote holle oogen aanstaarden, en er langzaam gesloopt werden door hun eigen broodwerk in een atmosfeer vol gif. En hij wist wel, dat wat hij toen nog gezien had, iets Zondagsch was, het welvarendste, dat men vertoonen kon; dat hij de zwarte diepte hunner ellende nooit zien zoû, omdat hij kroonprins was. En niets kon hij voor ze doen en als ze nog woester het hoofd opstaken, dan ze nu reeds deden, zouden de troepen, die er reeds heen waren, op ze schieten, als op honden.

Hij hijgde luid, als om de centenaren op zijne borst weg te hijgen, maar ze vielen weêr terug. Het beeld van zijn vader kwam hem voor den geest, hoog, zeker, bewust van zichzelven, zonder weifeling altijd wetend wat hij doen zoû, vol vertrouwen, dat majesteit niet feilen kon, handteekeningen zettend met groote, vaste letters, kortaf: Oscar.... Alles wat zoo geteekend werd: Oscar, was vlekkeloos van rechtvaardigheid als het noodlot zelve. Hoe anders was hij, zijn zoon, en begon met hem dan het oude ras van kracht en gezag te kwijnen, als met een plotselingen knak in den rug, eene uitputting van merg?

Toen zag hij zijne moeder, Rumeensche prinses, zoo innig beminnend de haren; vrouwelijkheid, moederlijkheid zelve in hun kleinen kring; voor het volk trotsch, ongenaakbaar, zonder tact als hijzelve, niet bemind, als ook hij niet, tenminste niet in Lipara en het Zuiden van het rijk. Hij wist het: onder die strakke ongenaakbaarheid verborg zij haren angst, angst, als zij zat in een open rijtuig, in de comedie, bij plechtigheden en in de kerk, zelfs bij bezoek aan liefdadige instellingen; die angst had in haar gedood de groote liefde voor

het algemeen, en ziekelijk overspannen de liefde voor den kleinen kring, tegen hare, van natuur wijd om zich heen ziende, ziel in. En door dien angst heen hare berusting, hare afwachting van de catastrofe, de uitbarsting, waarin zij, met de haren, zoû omkomen....!

Hij was hun zoon, de opvolger op hun troon: van waar had hij dan zijne weifeling van niet-kunnen, die zijn vader niet had, en de liefde voor hun volk, die zijne moeder niet meer had? Zijne voorouders kende hij alleen uit de historie: in de eerste middeneeuwen barbaarsch, wreed, later verfijnd sensueel, genotziek; één vorst, zwakkeling, geheel door hovelingen geregeerd, een roi-fainéant, onder wien het rijk ten prooi was geworden aan binnenlandsche verdeeldheid en buitenlandsche hebzucht; daarna, beschaafder, eene resurrectie van kracht, reactie van opkomst na verval, en de roem en de grootheid van het rijk tot nu toe.... Tot nu toe; aan hèm was deze erfenis van grootheid en roem: hoe zoû hij met ze doen, hoe ze eens overgeven aan zijn eigen zoon?

Toen voelde hij zich zoo klein, zoo bang, dat hij wel ergens weg had willen loopen, uit de, hem aangapende, oogen zijner toekomstige verplichtingen weg....

VI.

Het lunch had al de intimiteit van een allerbekoorlijkst tête-à-tête, gediend in de kleine eetkamer; de hofmeester alleen achter tafel. De hertogin vroeg zeer belangstellend hoe Othomar het maakte; de prins voelde zich waarlijk al uitgerust, had goeden eetlust, was vroolijk, prees den kok en den beroemden Lyciliër. Toen de hertogin hem na het lunch voorstelde een kleinen toer te maken in den omtrek, vond hij dit een uitstekend idee. Hijzelve wilde te paard, - hij wist, dat de hertogin eene uitstekende amazone was, - maar Alexa ried dit lachend af; zei, dat ze bang was voor generaal Ducardi, die den prins rust had aanbevolen, en meende, dat een kleine rijtoer in open rijtuig minder afmattend zijn zoû. Zij had zich bijtijds herinnerd, dat eene amazone haar zwaar en oud maakte, en was heel blij, dat de prins toegaf.

Het was heerlijk weêr gebleven; zachte zon in blauwe lucht. Het landschap deinde zich wijd uit; de bergen stonden schril

en steil met hunne ijskammen in den ether. De toer had het bekoorlijke van een incognito zonder etiquette; de prins in zijn klein-uniform naast de hertogin, in een eenvoudig somber toilet van mauve velours-de-chasse, in de elegante, lichte victoria, waarop de koetsier alleen zat, zonder palfrenier, vlug de twee slanke goudvossen aanzettend. De zon glansplekte over de gladde robes der paarden, spiegelde in het verlakt van het rijtuig, en in de facetten der geslepen lantarens, op den hoogen hoed van den koetsier en in de knoopen van Othomars uniform. Al dit vonken wisselde in kort straalgeflits, en zoo, flonkerend, luchtigjes, gleed het rijtuig over den weg, door een paar dorpjes, waarvan de bewoners hunne landvrouw groeteden, maar niet wisten wie was de eenvoudige jonge officier, die naast haar zat. Een bries had de vocht der vroegere dagen droog gewaaid, en lichte wolkjes van stof stuivelden zelfs onder de snel raderende wielen op.

De hertogin sprak veel, over Lipara, den keizer, de keizerin. Zij had dien tact van instinctmatig te voelen wat te zeggen en waarover te spreken, als zij behagen wilde. Hare stem was eene charme. Zij kon soms een grooten eenvoud en natuurlijkheid hebben, meestal als ze er niet aan dacht hoe zich voor te doen. Instinctmatig, tegenover den prins, om hem sympathiek te zijn, nam ze dien zelfden eenvoud aan, die hare natuur was. Ze werd er jaren jonger om; de brutale chic van de mode flatteerde haar veel minder, en maakte haar ouder, zelfs vulgair. Zooals nu affineerde ze zich in de natuurlijke distinctie van een oud geslacht. De zwarte voilette om den kleinen hoed verborg de leelijke rimpeltjes en hare oogen glansden als sterren er door heen.

De prins herinnerde zich verhalen van zijne adjudanten, - van Dutri niet uitgezonderd - over de hertogin: hij herinnerde zich namen, die fluisterend genoemd werden. Hij geloofde op dit oogenblik niet aan dien laster, zooals hij meende. Gevoelig als hij was voor sympathie, streelde hem de hare, die hij bij intuïtie in haar ried, en deed hem goed en lief van haar denken, zooals hij dacht van allen, die van hèm hielden.

Het rijtuig was tusschen hellingen van wijngaarden gegaan, toen het, op eens, als bij verrassing langs een kasteel reed, half zichtbaar tusschen heel oude kastanjeboomen.

- Wat is dit goed? vroeg de prins. Wie zijn hier uw buren, mevrouw?

- Niemand minder dan Zanti. Hoogheid, antwoordde de hertogin; zij huiverde, maar poogde te schertsen. Balthazar Zanti woont hier met zijn dochter.

- Zanti! Balthazar Zanti?! riep Othomar verbaasd; hij richtte zich op, keek nieuwsgierig naar het slot, dat zich verborg achter de kastanjes. Maar hoe komt het dan, mevrouw, dat ik verleden jaar, toen ik met den keizer bij mijnheer den hertog jaagde, nooit van prins Zanti gehoord heb, en dat hij hier woonde?

De hertogin lachte.

- Denkelijk, Hoogheid, omdat de jacht van den hertog een anderen kant op ligt - zij maakte met de hand eene vage beweging - en U hier dus niet voorbij kwam, en omdat Zijne Majesteit den naam van Balthazar Zanti niet hooren wil.

- Maar door niemand van de adjudanten...!

De hertogin lachte nog vroolijker, zag den prins, schertslachend ook, aan en sprak:

- Het is zeker onvergeeflijk van ze U niet beter in te lichten omtrent de merkwaardigheden van het gouvernement van Vaza. Maar.... ik bedenk me nu, het is heel natuurlijk, Hoogheid. Het kasteel stond verleden jaar leêg; Zanti reisde door het rijk en hield redevoeringen. U herinnert zich, ze zijn later gerechtelijk verboden. Zijn naam was dus toen hier nog geen locale klank....

De prins zag nog altijd naar het slot, dat maar niet geheel zichtbaar werd, toen het rijtuig, met een bocht van den weg, bijna rakelings reed voorbij een kleine groep, aan de helling van een wijngaardheuvel: een oude man, een jong meisje, een hond; het jonge meisje, teêr, tenger, bleek, blond, trots de zon in veel bont gekleed, waaronder zij nog eene zekere morbide elegance behield; ze zat op het gras, een douker bonten toque op het zilverblonde haar; hare lange, witte hand, ongeschoeid, klopte tot kalmte manend op den kroeskop van den retriever, die het rijtuig aanblafte; en naast haar stond, hoog, een groote, oude man, vreemd in een ruime, grauwe kiel; een grijze reus, met zwaren baard en sombere oogen, zwart schemerend onder den rand van een slappen vilten hoed. De hond blafte; het meisje groette even - ze herkende de hertogin als

bure - zonder den prins te kennen; de oude man echter zag strak fronsend, en groette niet. Het rijtuig ratelde voorbij.

- Dat was Zanti.... fluisterde de hertogin.

- Zanti...! herhaalde de prins. En sedert wanneer woont hij hier?

- Sedert heel kort; ik geloof, dat de doktoren de lucht van Vaza gezond achtten voor zijn dochter.

- Dat meisje, was dat zijn dochter?

- Ja, Hoogheid, ik heb haar al eens meer gezien; ze schijnt ziekelijk te zijn.

- Prins Zanti, niet waar?

- Zeker, Hoogheid, maar op eigen verlangen Zanti tout court.... Titels zijn dwaasheid, Hoogheid, in de negentiende eeuw.

Zij schertste en toch voelde zij eene stille huivering, ze wist niet waarom. Dat Zanti daar zoo dicht bij Castel Vaza was komen wonen, vond ze onheilspellend. Den kroonprins zag zij even snel, huiverend, van ter zijde aan. Zij bespeurde hoe een vreemd nadenken over zijn gelaat trok als een schaduw. Toen, om het gesprek te wenden, niet meer te denken aan dien akeligen man:

- U ziet er veel beter uit, Hoogheid, dan van morgen! De lucht heeft U goed gedaan....

Zij schudde haren huiver af. De prins echter bleef vreemd; eene plotselinge emotie scheen in hem te woelen. Toen zij terug waren in het kasteel, in het boudoir, wilde de hertogin zelve den prins een kop thee schenken. Hij stond te kijken naar buiten, naar de herten, maar, terwijl ze met het geblazoeneerd vergulde gerei van hare theetafel bezig was, zag ze hem bleek worden, krijtwit, - zooals dien morgen -, zijne oogen zich vergrooten, vreemd....

- Wat heeft U, Hoogheid....? riep ze verschrikt en trad nader.

Hij wendde zich tot haar, poogde te lachen.

- Pardon, mevrouw, ik ben al heel onhoffelijk... zoo te zijn, maar.... maar die man daar heeft me verrast.... - hij lachte -, ik wist niet, dat hij hier was, en dan de lucht... die ijle lucht....

Hij bracht de hand naar zijn voorhoofd; witter zag zij hem worden, het bloed scheen uit hem weg te loopen, en hij duizelde....

- Hoogheid....!! riep ze.

Maar Othomar, de hand vaag bewegend als tot steun, was tegen haar aangevallen; zij ving hem op, in haren arm, aan hare borst, doodelijk verschrikt, en ze zag, dat hij flauw lag. Een fijn zweet stond op zijn voorhoofd; zijne oogen loken zich met moede leden, als stierven ze; zijn mond was open, zonder adem.

De hertogin ontstelde hevig; doodsbang was ze, dat den hertog van Xara iets ernstigs overkomen zoû, in het kasteel, alleen bij haar; ze voelde in eens dat Liparië's toekomst aan den steun harer armen was toevertrouwd; ze zag den prins reeds dood, zichzelve in ongeuade, aan het Imperiaal.... Dit alles stoof door hare hersenen heen, in het allereerste oogenblik. Maar zij beschouwde hem lang na, en eene zachte uitdrukking kwam op haar gelaat. Trots, dat de hertog van Xara daar half flauw op haren schouder lag, en plotselinge passie, waarin veel moederlijkheid en medelijden, mengden zich samen tot een vreemd gevoel in hare ziel. Zij streek hem zacht het haar weg, veegde zijn bepareld voorhoofd af met haren zakdoek.... En het vreemde gevoel werd vreemder nog in haar, intenser in zijne beide elementen: intenser in trots, intenser in medelijdende liefde: die eener minnares en moeder te zamen. Toen, met een glimlach, drukte zij den zakdoek, éven nat van het keizerlijke zweet, aan hare sidderende lippen. De zachte geur van het vocht scheen haar te bedwelmen, met een aroom van virile jeugd.... Zij dacht aan de brieven en portretten in het zilveren kistje met de turkooizen. Een diepe weemoed om het leven vlijmde door hare ziel; nog meerdere harer herinneringen schenen weg te stuiven als asch. Toen, zich niet meer willende geven aan dien weemoed, boog ze haar hoofd, en ernstig nu, zich gevende aan het heden, dat haar van nieuw geluk deed opleven, drukte zij die lippen, sidderender nog, op Othomars mond. Even verwijlde zij er; hare oogen sloten zich; toen gaf zij haar zoen.

Zij openden hunne oogen, te gelijkertijd, zagen elkaâr aan. Ernstig somber, tragisch bijna flitste zij hare blikken in de zijne. Hij zeide niets, bleef haar aanstaren, nog half in hare armen. De kleur welde onder zijne wangen terug. Hunne oogen dronken elkaâr in. Hij voelde het onbekende voor hem openwijken, zich ingewijd worden in de wereld van kennis, die hij

in haar ried en zelve niet wist. Maar hij voelde geene vreugde er om: hare oogen bleven somber. Toen nam hij alleen hare hand, drukte die even als eenige tegenliefkoozing, en sprak, de oogen, onafgewend, in hare groote, stille, zwarte passieblikken, zijn gezicht nog van verrassing strak:

- Ik was wat duizelig, zoo even....? Ik vraag u excuus, mevrouw....

Zij bleef hem ook aanzien, somber, nu glimlachend nederig. Haar trots roeide in een wiekslag op naar het heel hooge: den mond van haren toekomstigen keizer zegelde nog haar zoen! Hare liefde aanraakte haar in-leven zoo als een waaiende bries over een meer strijkt, het met éen enkel frisch geblaas geheel zilver rimpelend en bewegend tot in diepte toe; zij aanbad hem om zijne jonge hoogheid, die zoo genadig aannam haar zoen, zonder dien verder te erkennen, om zijne keizerlijke naïviteit, zijne jongensstem, zijne jongensoogen, zijn handdruk: het eenige, dat hij haar gegeven had; en het was in haar een zeer vreemd trotsche wellust: het genot die naïve jeugd, die mannelijke maagdelijkheid aan te zweemen, te beginnen in te drinken met hare oogen, hare lippen en hare ziel, als tooverdrank, die haarzelve weêr zoû geven hare jeugd.

VII.

Men dineerde dien middag laat, daar men gewacht had op Herman en de anderen. De gesprekken aan tafel liepen over den toestand van het platteland, over de boeren, die van alles beroofd waren. De hertogin was stil; de conversatie interesseerde haar niet, maar hare stilte had iets glimlachend rustigs.

Dien avond bestudeerde Othomar met Ducardi weder de kaart, onder de kanten lamp. De avond was koud geworden, de deuren van het terras waren toe. De hertogin had geen lust tot biljarten, maar zij zat in den tweeden salon zacht met Dutri te praten. Zij zag er prachtig uit, placide als een beeld, in haar licht geel getint antiek kanten toilet, de bloote borst regelmatig golvend over eene gelijke ademhaling; een enkele star van brillanten in het haar van voren.

Othomar wees met het potlood over de kaart.

- Zoo kunnen we dan gaan, langs dien weg.... Zie,

generaal Ducardi, ziet u eens hier, kolonel Von Fest, hier heb ik van middag getoerd met mevrouw de hertogin en hier.... hier, geloof ik, woont Zanti. Wist u dat?

De heeren keken op, zagen naar het punt, dat de kroonprins aanwees, verwonderden zich.

- Ik dacht, dat hij in het Zuiden woonde, in Thracyna! meende de jonge graaf van Thesbia.

Othomar vertelde, wat de hertogin hem gezegd had.

- Zanti! riep Herman; Balthazar Zanti? O, maar dan is hij het....! Ik sprak van middag met een troep boeren; ze vertelden me van de nieuwe barakken, die een nieuw landeigenaar uit de buurt had laten opslaan, maar ze spraken dialect, ik verstond ze niet goed, ik dacht, dat ze Xanti zeiden, en dan dacht ik er niet aan, dat het Balthazar Zanti kon zijn. Maar dan is hij het!

- Barakken? vroeg Othomar.

- Ja, een dorp van barakken, naar het scheen; ze spraken er van, dat hij zoo rijk en zoo genereus was, en ik weet niet hoeveel boeren huisvestte, die alles verloren hadden.

- Ik meen nu wel in de couranten gelezen te hebben, dat Zanti in Vaza was gaan wonen, zei Leoni.

- Ik zoû die barakken wel willen zien, we kunnen er morgen aangaan, zei Othomar.

Generaal Ducardi fronste zijne borstelige brauwen.

- U weet, Hoogheid, dat Zijne Majesteit alles-behalve op Zanti gesteld is, en er zelfs over denkt hem te verbannen. Het zoû misschien meer in den geest van Zijne Majesteit zijn, om wat Zanti hier doet, op dit oogenblik maar te niëeren.

Othomar voelde echter geen lust den generaal toe te geven; een jonge strijdlust borrelde in hem op.

- Maar generaal, iemands weldaden te niëeren in deze tijden, is noch dankbaar, noch diplomatiek.

- Ik ben overtuigd, dat zoo Zijne Majesteit wist, dat Zanti zijn kasteel hier bewoonde, Zij Uwe Hoogheid speciaal zoû verzocht hebben zich volstrekt niet in gemeenschap met dien man te stellen! sprak Ducardi nadrukkelijk.

- Ik ben hier zoo zeker niet van, generaal! sprak Othomar droog; en geloof integendeel, dat zoo Zijne Majesteit wist, dat Zanti zóo veel deed voor de slachtoffers van de overstrooming, Zijne Majesteit hem wel wat lief hebberen in communisme vergeven zoû.

Ducardi beet op zijn snor met een schuinen glimlach.

- Uw Hoogheid spreekt wel wat luchthartig over dat liefhebberen in communisme. Zanti's theorieën en praktijken zijn meer dan dilettantisme....

- Maar generaal, hernam Othomar zacht; ik begrijp heusch niet waarom Zanti's socialisme, op dit oogenblik, verhinderen moet, dat wij, - ik herhaal op *dit* oogenblik - apprecieeren hetgeen hij doet, en ons moet tegenhouden zijn barakken te bezoeken, terwijl we in Vaza komen om alles omtrent de overstroomingen op te nemen....

Ducardi keek hem aan, boos. Hij was het niet gewend, dat Zijne Hoogheid zoo tegensprak. De anderen luisterden toe. De hertogin zelve, gelokt door de discussie, waarin zij Othomars stem hoog op hoorde klinken met jong gezag, was met Dutri nader gekomen, nieuwsgierig....

- Het zoû toch minstens genomen geen kwaad kunnen die barakken even te zien, dit moet ik mijn neef toegeven, generaal! sprak Herman van Gothland, die pleizier in Othomar kreeg.

Ook Von Fest sloot zich overtuigend hierbij aan, rondweg, eerlijk, meende het niets anders dan verplicht te zijn aan de slachtoffers, die Zanti geborgen had. Iedereen zeide nu zijn opinie: Leoni vond het onmogelijk, dat de kroonprins Vaza bezoeken zoû en die barakken niet; het zoû zijn alsof Zijne Hoogheid bang was voor zoo een bullebak van een Zanti. Dat Othomar Ducardi tegensprak, gaf hun allen grond om zich schrap te zetten tegen den ouden generaal, die den tocht totnogtoe geleid had met iets van militair autocratisme, dat hen vaak had gehinderd. Zelfs Dutri, anders nog al onverschillig, voegde zich bij hen, blagueerend, met glinsterende oogen, omdat Ducardi eens op zijn plaats werd gezet. Hij knipoogde tegen de hertogin.

En het waren alleen Siridsen en Thesbia, die op de hand van Ducardi waren, weifelend, omdat de generaal zoo zeker wist, dat de wil des keizers anders zoû luiden dan het verlangen van zijn zoon; Thesbia vooral:

- Ik begrijp niet, dat de prins zoo aandringt, fluisterde hij ontsteld tot de hertogin. Ducardi heeft gelijk: u weet zelve toch, hoe de keizer op Zanti gebeten is....

De hertogin haalde glimlachend hare mooie schouders op,

luisterend naar Othomar, dien zij zich hoorde verdedigen, gesteund door uitroepen, hoofdgeknik der anderen.

- Nu, hoorde zij Ducardi droog antwoorden; als Uwe Hoogheid dan volstrekt *wil*, dat wij er heen gaan, zullen wij gaan; ik hoop alleen, dat Uwe Hoogheid zich altijd herinneren zal, dat ik het in dezen niet eens met Haar was....

De hertog van Xara nu antwoordde hem lachend, na deze overwinning het eerst den vrede aanbiedend, en was het in het geheele verdere plan, dat op de kaart tot aan Lycilië werd voortgezet, geheel met den generaal eens, met kleine vleiende intonaties van goedkeuring en hoogschatting voor zijn doorzicht en praktischen blik.

- Hij mag niet l'étoffe hebben voor een groot veldheer, fluisterde Dutri tot de hertogin; er zal nog een aardig diplomaatje van hem groeien...!

Maar Ducardi was innerlijk zeer boos. Een oogenblik dacht hij er over den keizer per geheime depêche zijn verlangen te vragen, maar verwierp dit denkbeeld, daar het in het Imperiaal geen goeden indruk zoû maken, zoo in zulk eene, schijnbare, kleinigheid den hertog van Xara geene vrijheid werd gelaten. Hij poogde dus slechts den volgenden morgen Othomar nog eens het bezoek te ontraden, de prins echter bleef er bij.

- Is u dan zoo tegen dat bezoek, generaal? vroeg Von Fest. Is het dan eigenlijk niet meer dan redelijk?

- U kent niet de antipathie van Zijne Majesteit voor dien man, kolonel! antwoordde de generaal. Zooals ik u al zei, Zijne Majesteit denkt er over hem te verbannen en zal dat zeker doen, als Zij hoort, dat hij zich nu op zijn kasteel heeft opgeschoten, zeker met het doel de boeren op te ruien, zooals hij, in de steden, de arbeiders heeft opgeruid. Die man is een gevaarlijk dweper, kolonel, gevaarlijk vooral omdat hij geld heeft om zijn utopieën in praktijk te brengen. Hij stookt den minderen man op zijne militaire verplichtingen niet na te komen, omdat er staat geschreven: ‘Gij zult niet dood slaan.’ Het huwelijk vindt hij een onnoodig sacrement, en ik heb gehoord, dat zijne volgelingen eenvoudig bij hem komen, en hij ze-zelve trouwt, met een soort van zegen, die ook al weêr steunt op een tekst... ik weet niet meer welken. Telkens schrijft hij socialistische brochures, die aangehouden worden, en houdt hij

opruiende redevoeringen. En die man is zelfs candidaat gesteld voor het Huis der Standen!

- Iemand, die zijn titel afzweert, lid van het Huis der Standen! glimlachte Von Fest.

- O, die inconsequenties wemelen in zijn leer, bromde Ducardi. Hij zal u natuurlijk zeggen, dat zoolang er niets beters is dan het Huis der Standen, hij dan maar van het Huis der Standen lid wil zijn! En van wat zoo een man doet wil de kroonprins notitie nemen!

Von Fest haalde zijn schouders op.

- Laat hem, generaal. De prins is jong. Hij wil weten en zien. Dat bewijst voor hem.

- Maar... de keizer zal het nooit goed vinden, kolonel! donderde de generaal met een vloek.

Weêr haalde Von Fest de schouders op.

- Ik zoû het hem toch niet meer afraden, generaal. Als de prins iets wil, laat het hem dan maar willen, dat zal hem goed doen... En krijgt hij daarna een standje van zijn vader, dan zal hem dat ook goed doen, bijwijze van reactie.

Ducardi zag hem vlak aan.

- Wat vindt u van onzen prins? vroeg hij op den man af.

Von Fest zag den generaal, glimlachend, terug aan vlak in de zoekende oogen. Hij was eerlijk van natuur en oprecht, maar genoeg hoveling om zich te kunnen verbergen, als hij dit noodig oordeelde.

- Een allercharmantste jongen, antwoordde hij. Maar het leven, of liever hijzelf, zal nog veel aan hem moeten vervormen, om hem straf te doen staan... voor later.

De officieren begrepen elkaâr. Ducardi blies een zwaren zucht uit.

- Ja, er zullen moeilijke tijden komen, sprak hij, met een vloek.

- Ja, antwoordde de Gothlandsche kolonel eenvoudig.

De prinsen waren in den binnenhof opgestegen; men reed langs den zelfden weg, dien Othomar den vorigen middag met de hertogin getoerd had en langs het kasteel van Zanti. Leoni was te weten gekomen waar de barakken lagen; zij reden nog een half uur; de bergen schenen te wijken, de weg slingerde zich met bocht op bocht onder de trappelende hoeven der paarden. Eensklaps breidde aan den horizont de Zanthos

zich uit: het breede vlak van uitgestort water, eén groot meer onder de wijde tintellucht van voorjaar.

- Daar zullen ze zijn! wees Leoni.

Zijn vinger wees een gehucht aan van lange houten gebouwen, klaarblijkelijk frisch gebouwd, naar nieuw hout riekend in den aanwaaienden morgenbries. Toen zij nader reden, zagen zij timmerlieden, metselaars: een geheele werkplaats vol bedrijvigheid vertoonde zich, hoopen roode baksteen, stapels lange planken. Er klonk gezang, met vromen klank, als van psalmen.

Ducardi, steeds gewend vóór te rijden, aan de linkerzijde van den kroonprins, hield zijn paard met bedoeling in, liet de anderen hem inhalen; Othomar merkte, dat hij hier niet doen wilde. Hij vond den generaal kleingeestig en tot Thesbia:

- Vraag of Zanti hier is...

De ordonnans-officier wendde zich met de vraag tot een soort opzichter. Niemand der werklieden had gegroet; de adjudanten weifelden of zij den kroonprins herkend hadden. Ja, Zanti was er. Eenvoudig ‘Zanti.’ Goed, hij zoû hem roepen.

De man ging. Het duurde lang. Othomar, te paard wachtende met de anderen, begon zijne houding reeds moeilijk te vinden, verloor zijn tact, nam zijne stijve strakheid aan, praatte gedwongen met Herman. Hij vond, dat het moeilijk was te wachten, als men dit totnogtoe nooit gedaan had. Hij werd er zenuwachtig van, maakte ook zijn paard, met coquette kopbeweging aan de teugels trekkend, zenuwachtig, en dacht er al aan, maar voort te gaan.

Maar Zanti, met den opzichter, die hem geroepen had, kwam juist aan, langzaam, zich volstrekt niet haastende. Hij keek uit de verte onder zijne hand naar de groep officieren te paard, die schitterden; bleef staan; vroeg nog iets, aan den opzichter; keek weêr.

- Onhebbelijke vent! mompelde Thesbia.

De ordonnans-officier reed hem driftig te-gemoet, sprak hoog van Zijne Keizerlijke Hoogheid, den Hertog van Xara; de hertog wenschte de barakken te zien.

- Het zijn geen barakken, sprak Zanti norsch tegen.
- Wat dan? vroeg de ordonnans-officier uit de hoogte.
- Woningen, antwoordde Zanti droog.

Thesbia haalde geërgerd de schouders op. Maar de kroonprins zelve was nadergereden, salueerde Zanti, zonderdat deze hem eenigen groet gegund had.

- Vergunt Uwe Excellentie, dat wij een blik slaan op wat Zij doet voor de slachtoffers der overstroomingen? vroeg hij beleefd, zacht, innemend.

- Ik ben geen Excellentie, mopperde de grijsaard; maar als u wil kijken, mij goed.

- Heel gaarne, antwoordde Othomar een beetje hoog; maar niet anders dan met *geheel* uw goedvinden. U staat als meester op uw grond en zoo ons bezoek u niet welkom is, zullen wij u niet onze aanwezigheid opdringen.

Zanti zag hem aan.

- Ik herhaal het, als u kijken wil, is het goed. Maar er is niet veel te kijken. Alles is zoo eenvoudig. Wij maken geen geheim van wat we doen. En de grond behoort mij niet toe, die is eigendom van hen allen.

Othomar steeg af, de anderen volgden; Leoni en Thesbia vonden met moeite, voor een fooi, een paar jongens, die op de paarden zouden passen.

Othomar enHerman waren reeds met den ouden man voortgegaan.

- Ik hoor, dat u veel goed doet, om de ellende van de overstroomingen te lenigen, sprak Othomar.

- De overstrooming is geen ellende.

- Geen ellende! vroeg Herman verbaasd. Wat dan?

- Een gerechte straf des hemels. En er zullen meerdere straffen komen. De tijden zijn zondig.

De prinsen zagen elkaâr aan, met een snellen blik; zij begrepen, dat het gesprek niet zeer vlot zoû gaan.

- Maar de zondigen, die de hemel straft, helpt u toch, meneer Zanti! sprak Herman. Want al die barakken...!

- Zijn geen barakken. Schuren, werkplaatsen, ook tijdelijke woningen. Het wordt hier een nederzetting, zoo God het wil. Om eenvoudig te leven in den arbeid. Het leven is zoo eenvoudig, maar de menschen hebben het zoo vreemd en ingewikkeld gemaakt.

- Maar u neemt toch boeren op, die alles verloren hebben door de overstrooming? hield Herman vol.

- Ik neem ze niet op. Als ze hunne zonden voelen, komen ze naar me toe en red ik ze van den ondergang.

- En komen ze ook niet naar u toe, zonder hun zonden te voelen, maar omdat ze voelen, dat ze eten en logies zullen krijgen voor niets?

- Ze krijgen geen eten en logies voor niets, ze werken hier, meneer! sprak de oude man; en misschien beter dan u, die met een uniform rondloopt. Ze krijgen hun loon naarmate ze werken, uit de gemeenschappelijke kas. Ze bouwen hier en ik bouw met ze meê. Ziet u dien boom hier en die bijl; dien boom was ik bezig te hakken, toen u me storen kwam.

- Een flinke lichaamsbeweging! zei Herman; u lijkt me een krasse man!

- U zegt dus, dat u hier een nederzetting vormt? vroeg Othomar.

- Ja meneer. De steden zijn het verderf, het landleven maakt rein. Hier kunnen ze wonen; verder op ligt bouwland, dat ik ze geef, en weiland; vee zal ik voor ze koopen.

- Dus u poogt hier eenvoudig boeren te werven, sprak Herman.

- Neen meneer! antwoordde de grijsaard barsch. Ik werf hier geen boeren: ze zijn mijn boeren niet. Ze zijn hun eigen boeren. Ze werken voor hun eigen, en ik ben eenvoudig boer, zooals zij. We zijn allen gelijk...

- U is eenvoudig boer, herhaalde hem prins Herman; maar u woont toch in een kasteel.

- Neen, jonge man, antwoordde Zanti; ik woon in geen kasteel; ik woon *hier*; mijn dochter woont daar alleen. Ze is ziek... Ze zoû niet kunnen tegen een verandering van levenswijze, tegen ontbering. Maar lang zal ze niet leven, mijn kind...

Hij hield even op, zag de prinsen beurtelings schuin, bijna angstig, aan.

- Ze is mijn eenige zwakte, geloof ik, verontschuldigde hij zich met een weeke stem. Ze is mijn zoude: voor haar heb ik dokters genomen en vertrouw ik op wat ze zeggen en voorschrijven. Ziet u, ze zoû niet kunnen: mij volgen in alles; want ze heeft het verleden te veel in haar arm bloed. Ze heeft behoefte, levensbehoefte, aan een kasteel, aan gemak. Daarom laat ik haar daar... Maar ze zal niet lang leven... En dan verkoop ik het en deel ik mijn geld geheel en al, onder hen allen... Ziet u, dat is zoo mijn zwakte, mijn zonde: ik ben maar een mensch...

De prinsen zagen hem geroerd worden; zijne handen trilden. Toen meende hij zeker, dat hij al te veel, te lang, met hen gesproken had over wat hem innigst aan zijn hart lag: zijne

zonde. En hij wees hun de gebouwen, verklaarde ze hun...

- Ik las enkele van uw brochures, meneeer Zanti, sprak de kroonprins. Brengt u hier in toepassing uw idee omtrent het huwelijk?

- Ik breng niets in toepassing, bromde de grijsaard weêr tegen. Ik laat ze allen vrij. Willen ze voor uw wet trouwen, dan kunnen ze het doen, maar komen ze bij mij, dan zegen ik ze, en laat ze gaan in vrede, omdat er geschreven staat:

Wederom zeg ik u: indien er twee van u samenstemmen op de aarde, over eenige zaak, die zij zouden mogen begeeren, dat die hun zal geschieden van mijnen Vader, die in de Hemelen is... Want wanneer twee of drie vergaderd zijn in Mijnen naam, daar ben Ik in het midden van hen...

- En waarmeê regeert u zoo veel volgelingen? vroeg Herman.

- Ik regeer niet, meneer! donderde de oude man, zijn vuisten ballend, zijn gezicht rood van woede. Ik ben niets meer dan zij allen. De vader heeft het gezag in zijn eigen huisgezin, en de oude mannen geven raad, omdat ze ondervinding hebben, en dat is alles. Het leven is zoo eenvoudig...

- Zooals u het zich voorstelt, maar niet zooals het in werkelijkheid is, wierp Herman tegen.

Zanti zag hem boos aan, stond stil om beter te kunnen praten en driftig, hevig, riep hij uit:

- En vindt u het in werkelijkheid beter, dan ik het me voorstel? Ik niet, meneer, en ik hoop mijn voorstelling werkelijkheid te zullen maken. U en de uwen hebben ook eens, eeuwen geleden, uwe voorstelling werkelijkheid gemaakt: nu is de beurt aan anderen, uw werkelijkheid heeft lang genoeg geduurd....

Othomar, hoog, wilde iets tegen zeggen: de oude man wendde zich echter in eens tot hem, zacht, maar stroef, met zijne doordringende dwepersstem, die Othomar huiveren deed:

- Met u, meneer, heb ik medelijden! Ik haat u niet, al denkt u dit misschien. Ik haat niemand. Hoe ouder ik geworden ben, hoe minder ik heb leeren haten, hoe meer zachtheid er in mij gekomen is. Ziet u, ik hoor iets in uw stem, en ik

zie iets in uw oogen, dat me... aantrekt, meneer. Ik zeg het u ronduit; het is misschien heel dwaas van me zoo iets te zeggen tot mijn aanstaanden keizer. Maar het is zoo: iets in u trekt me aan. En ik heb medelijden met u. Weet u waarom? Omdat de tijden zullen komen!

Hij wees met den vinger in eens naar boven, verrassend plechtig; vervolgde:

- De ure zal komen. Misschien wel heel gauw. Wanneer ze niet komt, als uw vader regeert, zal ze komen als u regeert of uw zoon. Maar komen zal ze! En daarom heb ik medelijden met u. Want u zal geen genoeg liefde hebben voor uw volk. Geen genoeg liefde om te zeggen: ik ben als jullie allen en niets meer. Ik wil niets meer bezitten dan jullie allen, want ik wil geen overvloed als jij honger lijdt. Ik wil niet over je heerschen, want ik ben maar een mensch als jullie allen, en niet menschelijker. Is u menschelijker? Als u menschelijker was, dàn zoû u mogen heerschen, ja dan, dan... Ziet u, jonge man, zooveel liefde zal u nooit voor uw volk hebben, om te doen dat alles, o, en meer nog, meer. Heerschen zal u en overvloed hebben, en oorlog voeren. Maar de tijden zullen komen! Daarom heb ik medelijden met u,... al moest ik het ook niet hebben.

Othomar was bleek geworden; zelfs Herman huiverde even. Het was meer om de orakelstem van den man, die hunner vorstelijkheid het noodlot voorspelde, dan om zijne woorden. Maar Herman schudde zijne huivering af en, boos, hoog:

- Ik kan niet zeggen, dat u hoffelijk is tegen uw gasten, meneer Zanti, ik zeg tegen uw *gasten*, en zal maar niet eens spreken van Zijne Keizerlijke Hoogheid...

Zanti zag Othomar aan.

- Vergeef me, sprak hij. Ik sprak zoo om uw bestwil. Uw oogen zijn als die van mijn dochter. Daarom sprak ik zoo.

Herman schaterde.

- Dàt is zeker een geldige reden, meneer Zanti!

Othomar echter knikte hem, niet verder op gekscheerenden toon door te gaan en deed ook met een blik de adjudanten zich bedwingen, die in woordenlooze verontwaardiging Zanti's orakel hadden opgevangen: de man had bijna fluisterend tot Othomar gesproken. Zijne laatste woorden, waarin emotie klonk, brachten die verontwaardiging echter in verwarring, stilden hunne boos-

heid, deden hun den profeet beschouwen, als een halven gek, wien de kroonprins zoo genadig was zijne majesteitschennis niet kwalijk te nemen. En de officieren zagen elkaâr aan, trokken de wenkbrauwen op, de schouders. Dutri grinnikte. Othomar vroeg kalm aan Zanti of zij niet door zouden gaan.

De nederzetting was zeer in den beginne; toch begonnen enkele kleine boerenwoningen te verrijzen; kastanjeboomen werden omgekapt; er waren honderden boeren bezig.

De groep van officieren wekte groote nieuwsgierigheid; men had de prinsen herkend. Bijna overal staakte het volk hun werk, zag het de uniformen na.

De prinsen en hun gevolg voelden instinctmatig, dat er een vijandige stemming door de boeren van Zanti voer. Deden zij hier en daar een vraag, naar de geleden ellende, het antwoord klonk ruw, kort, met eene verwijzing naar den wil Gods, en was steeds als een naklank van Zanti's eigen woorden. Geldelijke hulp was hier niet te verleenen. Te laten zien had Zanti eigenlijk niets. De nederzetting viel Othomar tegen, misschien om iets van gekrenkte vorstelijkheid: gewend steeds met eerbied genaderd te worden als toekomstige majesteit, kwetste de ruwheid van Zanti, de stuurschheid zijner boeren, zijne teêrgevoeligheid meer, dan hij zich wilde bekennen. Hij voelde, dat men op deze plek den kroonprins niet in hem zag, die zijn volk liefhad en het wilde leeren kennen en bijstaan, maar wel den zoon van een dwingeland, die op zijne beurt eens dwingen zoû. Hij voelde, dat al noemde Zanti zich den apostel van den vrede, die vrede niet was onder zijne discipelen; en toen hij zag in hunne ruwe, sombere gezichten, zag hij de haat rood opflikkeren uit holle, diepe oogen, als met plotselinge bliksems....

Zwaar vielen de centenaren hem op zijne borst, drukte zijn onmacht hem met een wereld van, niet te lenigen, ellende en ontroostbare smart op de schouders als naar den grond toe. De ellende en smart niet van een, maar van duizenden, millioenen. De haatdragende oogen vermenigvuldigden zich in een gewemel van haat om hem heen; ieder van zijn volk, die het geluk van hem vroeg, van hem eischte, en niet ontving, scheen hem daar met zulke oogen aan te staren....

In eene wijde, onmetelijke hopeloosheid voelde hij zich duizelen. Hij verwachtte niets meer, het was het einde. En het

verwonderde hem niet wat er gebeurde. De man met het verwrongen, harigbruine gezicht, die, als een nachtmerrie, op hem toestortte, hem aangreep, vol haat. Een vuile tabaksadem zwalmde over zijn gezicht, een grof mes blikkerde in een grove vuist naar zijn hals toe...

Een geroep was opgegaan. Een schot knalde, kort, beslist, zonder zweem van aarzeling. De man vloekte een schorren kreet uit, knarsende van onwil en spartelde tegen, stervend. Zijne hersens spatteden uiteen, over Othomar heen, bezoedelden den prins den uniform. En aan zijne voeten was de man reeds op den grond neêrgekwakt, oogenblikkelijk slap, spierloos, het mes nog in de kramp van de harige vingers geklemd; dat was alles gebeurd in één oogenblik.

Het was Von Fest, die met een revolver het schot gelost had. De kolonel richtte zijne breede figuur op, zag om zich heen, den revolver nog schuin geheven, dreigend, in de vuist. Het volk staarde, bewoog zich niet, verwezen door de plotselinge werkelijkheid vóór hen.

Zanti, wezenloos, tuurde naar het lijk; toen sprak hij - de officieren ontsteld, druk, in verwarring om den prins heen -:

- Gaat nu, en zoo het kan, gaat in vrede...!

Vol bitterheid wees hij op het lijk. Hij schudde het hoofd met de grijze manen onder den vilten hoed; tranen sprongen in zijne ooghoeken op.

- ‘Gij zult niet doodslaan...!’ hoorden zij hem mompelen. Zij schijnen dat nog niet te weten; niemand nog weet het...!

Een vreemde blik, vol krankzinnigheid, werd troebel in zijne, anders heldergrauwe, oogen; hij scheen een oogenblik niet te weten, wat hij doen zoû. Toen liep hij naar zijn boom, nam de bijl op, en zonder op de prinsen meer acht te slaan, begon hij te hakken, als een razende, slag op slag...

De officieren hadden zich naar hunne paarden gehaast. Dutri keek nog achterom; bij het lijk, waar de boeren nu om heen kwamen staan, zag hij een vrouw; ze snikte, wierp hare armen vol wanhoop uit naar den hemel, brulde, balde de vuist tegen het omgewende gelaat van den adjudant, schreeuwend.

Othomar had niets gezegd. Achter hem hoorde hij de vrouw brullen. Hij trilde in iedere zenuw. Op den weg, klaar om op te stijgen, vroeg Ducardi hem ontroerd:

- Wil u naar Castel Vaza terug, Hoogheid?

De prins zag den generaal hoog aan. Vlug door hem heen schoot de gedachte, dat de generaal er zeer tegen was geweest hier te komen. Hij knikte van neen. Toen zochten zijne oogen Von Fest; onder door de wimpers op keken ze den kolonel aan, diep zwart, vochtig, bijna met verwijt.

Maar hij stak de hand uit.

- Ik dank u, kolonel, sprak hij met een heesche stem.

De kolonel drukte de hand van den prins.

- Tot uw dienst, Hoogheid! antwoordde hij, militair kort.

- En nu, laat ons nu doorgaan naar den Zanthos, sprak Othomar en naderde zijn paard.

Maar de oude generaal was zich niet meer meester. In deze laatste oogenblikken had hij gevoeld heel de hartstochtetelijke liefde - hem erfelijk in het bloed gekiemd, één met hem, zijne ziel zelve, en die ziel alleen, uit één stuk - voor zijn vorstenhuis. Zijne vaders waren er voor gesneuveld, zonder aarzeling. En met de dolwijde omhelzing zijner lange, krachtige, oude armen, liep hij op Othomar toe, dankbaar, dat hij leefde, drukte hem aan zijne borst te pletter, tot zijne uniformknoopen schramden aan Othomars wang, en riep, snikkend, onder zijn trillenden snorbaard, uit:

- Mijn prins, mijn prins, mijn prins...!

VIII.

De aanslag op Othomar was op Castel Vaza reeds bekend, vóor de prinsen terug waren, door boeren van den hertog, die aan de bedienden van het kasteel lange verhalen hadden gedaan, dat de prins zwaar gewond was. De hertogin had eerst niet willen gelooven; toen, in stijgenden angst, in de grootste spanning en onzekerheid, rondgeloopen door de galerijen. Zij had zich eerst willen wijsmaken, dat het volk wel overdrijven zoû. Toen zij bedacht, dat de prinsen en de adjudanten, in het geval, dat Othomar verwond was, dadelijk zouden terug zijn gekomen, werd zij rustiger en wachtte af.

De intendant echter, die naar Vaza geweest was, kwam ontzet terug: in de stad maakte men zich zeer ongerust, verdrong men zich aan de deuren der courantenbureaux, voor de bulletins, die den aanslag kort vermeldden, met de tergende bijvoeging, dat bizonderheden nog ontbraken. De hertogin

begreep, dat op dit oogenblik het bulletin ook naar Lipara geseind was, en zij vreesde zoowel, dat Othomar een onheil was overkomen, als dat zijzelve in ongenade zoû vallen bij de keizerin...

Toen de hertogin eindelijk, lang turende, uit een venster der Westelijke galerij, de prinsen en hun gevolg op den verren weg, klein, zag aandraven, kon zij zich niet inhouden, ging zij hun tegemoet in den hof. Zij zag echter Othomar ongedeerd. De hertog van Xara steeg af, gaf haar de hand, glimlachte; zij kuste die, neigend, met vuur; hare tranen vielen op ze neêr. De opperintendant trad nader, betuigde Othomar uit naam van alle dienaren van den hertog, huune innige dankbaarheid, dat de hertog van Xara gespaard was gebleven, door de genade Gods en den bijstand van St. Ladislas.

Ducardi had nergens eerder kunnen telegrafeeren, maar zond nu ijlings naar Vaza, eene depêche aan den keizer, tevens vermeldend, dat de prins dadelijk na den aanslag kalm den voorgenomen tocht vervolgd had. Het diner werd in een gewar van stemgeluid gebruikt; de hertogin was zeer opgewonden, vroeg naar de minste bizonderheid, en omhelsde bijna Von Fest. De kroonprins dronk op zijn redder en allen brachten hem hulde.

Daarna ried Ducardi, - in stilte - den kroonprins aan zich vroeg ter ruste te begeven. De generaal sprak met eene teedere stem; het scheen of de gedachte, dat hij zijn kroon prins verliezen kon, hem dezen meer had doen lief hebben. Ook Herman drong er bij Othomar op aan.

Hijzelve was kalm geworden, maar had iets mats over geheel zijn wezen; met eene vreemde stem van matheid zelfs had hij Von Fest toegeklonken. Hij volgde nu hun raad op, trok zich terug, kleedde zich uit; zijn bezoedelde uniform, dien hij vóór het diner reeds verwisseld had, hing nog over een stoel; hij huiverde ervan dien een geheelen middag gedragen te hebben.

- Dat ding! sprak hij tot Andro, die nog geheel in de war was, en, van zenuwachtigheid schreiend, opruimde; verbrand het, of gooi het weg, gooi het weg...!

In zijn kamerrok wierp Othomar zich neêr op een bank in den salon, die grensde aan zijne slaapkamer. Eveneens een historisch vertrek; gobelins aan den wand met tafereelen uit

Liparië's historie: keizer Berengar I zegevierend Jeruzalem binnenrijdend met zijne, witte vanen heffende, kruisvaarders; keizerin Xaveria, goudgeharnast te paard voor Altara's muren, stervende vallend achterover, getroffen door een Turksche pijl....

De prins lag naar ze te staren. Eene doodkalmte scheen hem niets te doen voelen, zich niets te doen aantrekken. Bij zichzelve ging hij geheel de geschiedenis na van Berengar tot Xaveria toe. Hij wist de jaartallen; de tafereelen wolkten voor hem als schoven er gobelins over gobelins, caleidoscopisch, met de verbleekte kleuren van oud kunstwerk. Hij zag zichzelven terug, een kleine jongen, in het Imperiaal, in een strenge kamer, ijverig leerende; hij zag zijne meesters, die zich afwisselden: talen, historie, staathuishoudkunde, volkenrecht, strategie; het had zich alles gehoopt op zijne jonge hersenen, zich opgestapeld, zich opgebouwd als een toren. Tot afwisseling zijne militaire opvoeding: exerceeren, paardrijden, schermen, geleid door generaal Ducardi, die hem prees of op hem bromde, of mopperde op de onderofficieren, die hem leerden. Rekenen had hij nooit kunnen leeren, van algebra nooit iets begrepen; in vele vakken was hij altijd zwak gebleven; in natuurkunde en scheikunde bijvoorbeeld. Veel pleizier had hij een tijd gehad in mineralogie, in zoölogie en botanie, en later had hij gedweept met sterrekunde. Daarna de hoogeschool en zijne juridische studiën....

Hij herinnerde zich zijne kleine trotsjes van kind en van jongen, toen hij, negen jaar oud, luitenant was geworden van de Garde van den Troon; toen hij later de Orde van den Kouseband had gekregen van de koningin van Engeland en den Zwarten Adelaar van den Duitschen keizer, en het Gulden Vlies van de Regentes van Spanje. In zulken kleinen trots had zich dan altijd zekere angst gemengd, van mogelijke verplichtingen, die de Kouseband of de Adelaar zouden meêbrengen: verplichtingen, die hem vaag voor oogen warrelden, die hij niet dorst uitbeelden en nog minder vragen aan Ducardi, of zijn vader. Langzamerhand was die dreiging van verplichtingen zoo zwaar geworden, en nu, nu waren het de centenaren....

De centenaren. Maar hij bewoog zich niet, vreemd kalm. Toen dacht hij terug aan Von Fest, aan de hertogin... Gisteren, haar zoen... Flauw had hij gelegen op haren schouder

en ze had hem gezoend en lang aangezien met hare passieblikken. Wat vertelden de adjudanten al niet...

Toen kwam het als met een woeste golf tot hem, bruisend over zijne doodkalmte heen...!

Waarom had die man hem gehaat, hem willen vermoorden, hem willen slachten als een beest...? Trots trilde in hem op, trots en wanhoop. Die man had hem aangeraakt, bezoedeld met zijn adem, hem, den kroonprins, den hertog van Xara! Hij knarste met de tanden van woede... Dàt zoû Berengar I zich niet hebben laten doen! Den kop af, den kop af.... O, dat plebs, dat niet wist, dat niet voelde, dat tegen hen opdrong, als schuim warrelde aan hun troon, dat zijne moeder beangstte, hoe trotsch ze ook er over heen zag, keizerlijk kalm, in de verte...

Hoe hij het haatte, het haatte; met al den haat, oh! van zijn ras voor wie nu vrij waren en eens toch hunne slaven! Hoe hij er onder zoû laten schieten, later zoû laten schieten...

Hij zag naar Xaveria; zelve werd ze geschoten, de fiere strijdster; achterover viel ze, verwond door de pijl van een Turksch soldaat! En hij, dien morgen, als niet Von Fest...

Woest gooide hij zich achterover, begroef hij zijn gezicht in zijne handen en snikte. Neen, neen, o neen! Niet schieten, niet dooden, niet haten! Zóo was hij niet, zoo kon hij misschien één oogenblik zijn, maar zoo wàs hij niet! Hij hield van zijn volk; hij was zoo dankbaar als het jubelde, als hij het helpen kon. Hij zoû immers nooit op ze laten schieten! Hij wond zich nu maar op. Was er in zijne ziel iets anders voor hen allen, voor die millioenen, waarvan hij er toch misschien maar duizenden gezien had en maar honderden kende, dan éene groote liefde, die overal armen naar hen uitsloeg, om ze te omhelzen? Had hij dit niet gevoeld, daar in den zwarten nacht op het Therezia-plein? Waren haat en geweld voor hem? Neen, o neen; week was hij, misschien tè week, te weifelend, maar hij zoû ouder, hij zoû sterker worden; hij zoû willen willen, àllen zoû hij gelukkig maken. O, zoo ze maar van hem hielden, hem liefhadden met hunne groote massa van deinende, zwarte, schuimende menschenmenigte: zwarte melkweg van krioelende zielen, iedere ziel een vonk als zijne eigene; o, zoo ze hem maar liefhadden! Maar zij moesten hem niet haten, niet aanzien met zulke bloeddoorschoten oogen van haat, niet zulke

grove, harige vingers slaan aan zijn hals, hem niet willen vermoorden, o God, willen slachten als een rund, met een gemeen mes, hem, hun aanstaanden vorst...!

En hij voelde, dat zij hem niet hoorden en niet kenden en niet begrepen en niet liefhadden, die allen, en dat ze hem haatten, alleen uit instinct, omdat hij op hun troon geboren was!

En zijne wanhoop, hierover, mat zich uit, grenzenloos, woestijn van zwarte nacht, die hij eeuwigheden ver om zich heen ried, en hij snikte, snikte, als een ontroostbaar kind, omdat dit zoo was, en wanhopiger worden zoû, iederen dag, die hem nader brengen zoû zijn toekomst van keizer en hùn toekomst: de treurige dag, die over eene verwoesting van oude wereld lichten zoû....

Toen werd er geklopt aan een kleine deur, die deur zacht opengemaakt....

- Wie is daar? vroeg hij, verschrikt, voelende den inbreuk op etiquette; niet begrijpende, dat Andro door de antichambre niet kwam aankondigen, wie het ook zijn mocht.

- Als Uwe Hoogheid vergunt....

Hij herkende de zachte stem der hertogin, stond op, ging naar de deur.

- Kom binnen, mevrouw....

Zij kwam binnen, aarzelend; voor de kille gangen van het kasteel had zij over haar gedecolleteerde borst een langen mantel omgeslagen....

- Vergeef mij, Hoogheid, als ik inbreuk maak.... als ik U stoor....

Hij glimlachte, zeide van neen, verontschuldigde zijn kostuum, verrast, gestreeld....

Zij zag, dat zijne oogen nat dreven.

- Ik ben onbescheiden, sprak ze; maar ik kon het niet laten; ik wilde voor mij zelve weten, hoe U was, Hoogheid.... Misschien heb ik U ook willen verrassen, ik weet het zelf niet. Iets drong mij.... ik kon niet nalaten naar U toe te gaan. U is mijn gast en mijn kroonprins; ik smachtte er naar zelf te zien, hoe U was.... Aan het diner hield Uwe Hoogheid zich goed, maar ik voelde....

Hare stem vloeide zacht eentonig voort, als in druppelen van balsem. Hij vroeg haar te gaan zitten; zij deed zoo, hij zette zich naast haar; de donkere mantel gleed af en zij was

prachtig, de borst bloot, sirene in haar parelmoêrachtig lichtgroen moiré. Het trof hem, dat zij de juweelen, die zij aan het diner gedragen had, al had afgelegd.

- Ik woû stil tot U komen, door die deur daar, hernam zij; om U nog eens, tot U alleen, te zeggen hoe innig dankbaar ik ben, dat Uwe Hoogheid behouden bleef....

Hare stem trilde; hare zwarte blikken werden vochtig; de schijn der groote kaarsen op zilveren luchters waterde over de zijde van haar toilet, speelde met zacht licht en dommelige schaduw in de modelleering van haar gelaat, in de glooiïng van hare borst.

Hij drukte hare hand; zij hield die vast.

- Uw Hoogheid schreide, toen ik binnenkwam? vroeg ze.

Zijne tranen liepen nog; een snik schokte nog zijn lichaam omhoog.

- Waarom? vroeg ze verder. Of ben ik onbescheiden...?

Hij zag haar aan; in dit oogenblik had hij haar alles kunnen zeggen. En zoo hij zich inhield, gaf hij haar toch de essence zijner smart.

- Ik was treurig, sprak hij, omdat ze mij schijnen te haten. Niets maakt mij zoo treurig, als hun haat.

Zij zag hem lang aan, voelde zijn verdriet, begreep hem met haren tact van vrouw, met haar begrip van hovelinge, dat gerijpt was in de onmiddelijke nabijheid harer vorsten. Zij begreep hem: hij was de kroonprins, hij moest lijden zijn bizonder kroonprinselijk leed; een keizerskelk van smart moest hij ledigen. Het heugde haar, dat zijzelve geleden had, zoovele malen en zoo hevig om liefde, vrouw van passie, die ze was; ze begreep, dat zijn leed anders was dan het hare, maar ontzettender zeker, daar het hem zoo jong al aangreep, en daar het niet was om zijne eigen éene ziel, maar om de millioenen zielen van zijn rijk! Ook zij had geleden, dat men haar niet liefhad; ook hij leed zoo. En zoo begreep ze hem, in één oogwenk geheel en al, met geheel haar vreemd vrouwehart.

Een trillend medelijden klom als nog niet gekende wellust haar op de borst, en als een innig zacht orakel sprak ze de woorden:

- Ze haten u niet allen....

Hij herkende hare sombere passieblikken van gisteren. Hij herinnerde zich haar zoen. Hij zag haar lang aan, even weife-

lend nog voor het onbekende. Toen breidde hij zijne armen uit, en als met een doffen schreeuw van wanhoop, schor van zijn honger naar troost, riep hij haar tot zich in radeloosheid...

- O, Alexa.....!

Zij glimlachte eerst, glansde, wierp zich toen geheel in zijne jonge armen, verpletterde hem daarna aan hare bloote borst. Zij voelde zich als eene maagd, en als eene moeder samen. Maar toen hij zich vastklampte in wilde wanhoopspassie aan haar, voelde zij zich niets dan minnares. Ze wist, dat hij hare laatste liefde zoû zijn. Ze was er trots weemoedig om en helsch gelukkig. Als hagel kletterden hare zoenen op zijne oogen neêr...

En in hunne liefde, dien nacht, mengden zij samen den alsem van wat zij beiden leden: elk zoekende den troost voor het leven in den ander.

IX.

Aan Zijne Allergenadigste Keizerlijke Hoogheid,
Othomar,
Hertog van Xara,
te Lycilië.

Lipara,
Imperiaal,
April 18..

Mijn lieve Broêr!

Voor die vervelende couranten het je vertellen, wil ik je zeggen, dat onze geëerbiedigde Vader en Keizer, mij van morgen, om mijn elfden verjaardag, tot ridder van St. Ladislas geslagen heeft in de Ridderzaal van het paleis. Je begrijpt, hoe trotsch ik er op ben. Van de plechtigheid zal ik je maar niets vertellen, omdat je je die nog wel herinneren zal. Ik was zeer aangedaan, zoo tusschen al die groote ridders met hun lange, blauwe mantels, naar onzen Vader toe te wandelen en te knielen voor zijn troon; ik had mijn nieuwen uniform aan van luitenant van de Garde. De wapenkoning, de markies van Ezzera, hield de ridderwet voor op een kussen, waarop ik den eed zwoer. Ik zal wel wat klein geweest zijn, met mijn kleinen mantel - het kruis van St. Ladislas was er echter

even groot op als bij alle anderen - ik voelde, dat zij allen zoo op mij neêrkeken, en dat is geen prettig gevoel, als je de held van den dag bent. Maar ik ben natuurlijk ook de jongste ridder, dus mag ik wel wat kleiner zijn. Den degen, dien onze Vader mij gaf, is dan ook wat kleiner dan die van de andere ridders, maar het gevest is nog al mooi en schittert van kostbare steenen. Ik geloof echter, dat ik de scheede van jouw degen mooier gecizeleerd vind, maar als ik achttien jaar ben, - dat is dus over zeven jaar! - krijg ik toch een anderen degen en natuurlijk een anderen mantel ook.

Mama was vreeslijk ontsteld en zenuwachtig, toen zij van dien man hoorde, die je heeft aangevallen, en ze woû hebben, dat je dadelijk terugkwam omdat het daar niet veilig scheen te zijn; en ze begreep maar niet, dat dat niet kon. Maar veilig, wat is er nu veilig! In den oorlog ben je toch ook niet veilig, en hier in het Imperiaal zelfs ook niet. Aan die veiligheid moet je maar niet zooveel denken, vind ik, maar natuurlijk: Mama is een vrouw, en daarom denkt ze anders dan wij. De standjes en de staat van beleg maken haar ook zenuwachtig, maar ik vind het wel aardig; het is nu alles militair, weet je? Die Von Fest is een flinke vent; het zoû me pleizier doen, hem eens de hand te schudden en hem zelf te bedanken; nu ik dat niet kan doen, verzoek ik je *nadrukkelijk* het voor mij te doen, en het vooral *niet* na te laten. Je weet zeker wel door generaal Ducardi, dat Papa hem Commandeur van den Rijksappel wil maken; wat jammer, dat we hem niet ridder van St. Ladislas kunnen slaan, maar dan zoû hij natuurlijk Lipariër en geen Gothlander moeten zijn.

Nu, lieve broêr, moet ik eindigen, want kolonel Fasti wacht mij voor de schermles. Doe mijn *beste* groeten aan Herman en generaal Ducardi, en groet de anderen voor mij; en wees zelf innig omhelsd door je liefhebbenden broêr

BERENGAR,
Markies van Thracyna,
(Ridder van St. Ladislas.)

(*Vervolg in het volgend nummer*.)

LOUIS COUPERUS.

Het kiesrecht.

Een zeldzaam zware verantwoordelijkheid rust op de Staten-Generaal, in de eerste plaats op de Tweede Kamer. Eene verantwoordelijkheid grooter dan de Grondwetgever durfde aanvaarden. Immers het kiesrecht betreft den grondslag van een der beide hoofdorganen van den Staat in de constitutioneele monarchie - Kroon en Volksvertegenwoordiging - en de Grondwet heeft de regeling daarvan binnen uitermate ruime grenzen aan den wetgever overgelaten. Het geldt hier niet een bizonderen wetgevenden maatregel van min of meer duurzamen en ingrijpenden aard, maar de samenstelling van den toekomstigen wetgever zelven, m.a.w. den oorsprong en het karakter van alle volgende wetten zonder onderscheid. Daarbij komt, dat hier een verzuim, reeds lang ontdekt en herhaaldelijk erkend, moet worden hersteld; eene leemte aangevuld, waarin zelfs de Grondwet van 1887 slechts hoogst onvolledig en gebrekkig had voorzien. Is het wonder, dat een meer dan gewone belangstelling is gewekt en eene zekere spanning in het land niet valt te miskennen?

Onder deze omstandigheden is ieder staatsburger verplicht zich rekenschap te geven van zijne overtuiging ten aanzien van het brandend vraagstuk. Wel is waar wordt slechts in enkele kiesdistricten, zooals onlangs in Gouda en Beverwijk, een stellig antwoord gewacht bij de stembus, maar straks kan dit anders worden en bovendien is de stembus niet het eenig orgaan der openbare meening. Ook hare vorming en ontwikkeling verdienen de aandacht. In een tijdschrift als *de Gids*, wil het getrouw blijven aan zijne roeping en zijn verleden, mag het stilzwijgen niet bewaard worden bij het naderen der beslis-

sing. Het besluit der Tweede Kamer, om op 25 Juli met de behandeling der aanhangige ontwerpen een aanvang te maken, dringt tot spoed; erkentelijk voor de mij verleende ruimte waag ik het, de volgende beschouwingen over deze nationale zaak aan het oordeel mijner lezers te onderwerpen.

Getrouw aan zijn verleden. Wie, die het betwijfeìt? Wie vooral, die daarbij niet in de eerste plaats denkt aan de belangrijke opstellen in de laatste nummers van het afgeloopen jaar van de hand van onzen onvergetelijken Buys, den ongeëvenaarden woordvoerder en leidsman op staatkundig gebied? Helaas, hem is de pen ontvallen en ons ontbreekt het voorrecht, zijn ernstigen geest in welsprekende taal te hooren gewagen van zijne kennis en ervaring, zijn hoop en vrees, zijn moed en zijn kommer! Overmoed schijnt het, uit eigen beweging en op eigen verantwoordelijkheid eene taak op te nemen, die suo jure hem toekwam en slechts aan zijn stervende handen ontglipte. Doch is het meer dan schijn? Of ligt er een kiem van waarheid in de woorden, waarmede ik onwillekeurig van hem afscheid nam: ‘zijn aantrekkelijk beeld blijft een spoorslag ten goede, zijn vlekkelooze nagedachtenis een *troost* en een *kracht*.’? Op die nagedachtenis bouw ik na rijpe overweging mijne verdediging en mijn vertrouwen; want ik ben overtuigd, dat zijne goedkeuring mij ook thans zoude ten deel vallen, nu ik mij gedrongen voel getuigenis af te leggen op een gebied, dat ons beiden dierbaar was en nauw verwant zag, maar waarop ik hem als den meerdere eerbiedigde. Was het geen nuttelooze dwaasheid te schrijven over dingen, die niemand meer dan ik van hem zelven verlangde te hooren?

I.

De wetsontwerpen tot regeling van het kiesrecht zijn ingediend in September 1892 en wekten terstond zeer tegenstrijdige gewaarwordingen. Eenerzijds met ongeduld verbeid en met toejuiching begroet, werden zij door anderen met wantrouwen ontvangen of met onverholen tegenzin veroordeeld. Ja, zekere verbazing maakte zich van velen meester, niet slechts over inhoud en strekking, maar ook over de indiening zelve. Het is mij nooit gelukt, voor deze verbazing eenigen deugdelijken grond te ontdekken. Al wie geen vreemdeling is in Jeruzalem weet,

dat de wensch naar uitbreiding van het kiesrecht de voornaamste en meest populaire aanleiding was tot eene Grondwetsherziening, waarvan de behoefte reeds in 1877 openlijk en nadrukkelijk werd erkend. Uitzetting der enge en gebrekkige grenzen, waarbinnen de Grondwet van 1848 de kiesbevoegdheid had bekneld, was de leus, waaronder de herziening met klimmenden aandrang werd verlangd en ondernomen. Rechtsgeleerden en deskundigen mogen grooter waarde hebben gehecht aan andere vraagstukken, die eene herziening der staatsregeling vorderden; de tegenstanders der openbare school mogen bij die gelegenheid hun laatsten beslissenden veldslag hebben geleverd; - de uitbreiding van het kiesrecht bleek weldra de alles beheerschende vraag en het voorloopig antwoord in de Additioneele Artikelen, hoe onvolledig ook, was inderdaad de meest tastbare vrucht, welke de jarenlange herzieningsarbeid had opgeleverd. Daaraan toch is het toe te schrijven, dat voor het eerst sedert 1848 de verbonden clericale partijen de meerderheid verwierven en dientengevolge in hunnen geest een oplossing konden geven aan den schoolstrijd, welke in steeds toenemende mate ons staatkundig leven dreigde te vergiftigen. Aldus had reeds de voorloopige uitbreiding van het kiesrecht een twistappel verwijderd, die de Grondwet zelve te vergeefs had opgeraapt en die hare herziening zelve in groot gevaar had gebracht.

Toch had het kiesrecht der Additioneele Artikelen niemand bevredigd. Niet zoozeer om de gebreken der onderdeelen, die weldra door de practijk aan het licht werden gebracht, maar om de grondslagen der regeling zelve. Bestendigd was het noodlottig verband tusschen kiesrecht en personeele belasting, die volgens het schier eenstemmig oordeel van alle partijen dringend herziening vereischte. Op hoogst onvolkomen wijze waren aan de kiezers op grond van den aanslag hunner woning eenige categorieën toegevoegd, die krachtens hun aanslag in de grondbelasting of op grond van de geschatte huurwaarde hunner niet in het personeel aangeslagen woningen kiesbevoegd zouden worden. Uit de thans door de Regeering overgelegde bijlagen blijkt, hoe onbeduidend klein het aantal kiezers dezer twee laatste categorieën inderdaad is. Onder de 298,401 personen, die op de kiezerslijsten van 1892 voorkomen, ontleenen slechts 19,800 hun recht aan den aanslag in de grondbelasting en worden slechts 2236 zoogenaamde kamerbewoners

(lodgers) gevonden. Wanneer men bedenkt, dat inzonderheid de laatste groep moest dienen, om het intelligent en door den belastingcensus verwaarloosd element der capaciteiten op te nemen, dan zal niemand ontkennen, dat de oogst uiterst schraal is en dat de oplossing allerminst bevredigend kan heeten.

Niets is dus natuurlijker dan dat het verlangen naar regeling en uitbreiding van het kiesrecht onverzwakt bleef, nadat de herziening der Grondwet was afgeloopen en deze naast een gebrekkigen tijdelijken maatregel een artikel bevatte, dat voor den stoutmoedigen wetgever een schier onafzienbaren horizon opende. Wie zich gevleid heeft, dat de behoefte bevredigd en het kiesrecht voor langen tijd van de baan geschoven was, moest wel bedrogen uitkomen. Doch hij wijte zijne teleurstelling alleen aan zichzelven. Het kabinet Mackay, dat zelf aan de regeling der Additioneele Artikelen zijn ontstaan te danken had, moge deels op grond van dit onloochenbaar feit, deels wegens de natuurlijke begeerte om de eindelijk rijp geworden oogst van het partijverband binnen te halen, de kieswet voorshands met rust hebben gelaten, het was voor ieder belangstellend toeschouwer klaar als de dag, dat een liberaal kabinet, onverschillig onder wiens leiding, het als een eersten onafwijsbaren plicht zou beschouwen, eene finale oplossing van het vraagstuk te beproeven. De keuze van de hoofden der nieuwe Regeering kon slechts een vermoeden wettigen omtrent den omvang en het tempo der hervorming.

Zooals derhalve te verwachten was, verklaarde de tegenwoordige Regeering, opgetreden in Augustus 1891, reeds bij de algemeene beraadslaging over de staatsbegrooting voor 1892 ondubbelzinnig, dat zij de uitvoering van art. 80 der Grondwet als haar voornaamste taak beschouwde en daarin eene voorwaarde zag voor elke duurzame hervorming. Natuurlijk was dit geen reden, om niet tijdens de noodzakelijke en omslachtige voorbereiding andere wetgevende maatregelen tot stand te brengen, die als het ware om herziening schreiden en waarvoor uitnemende talenten in het ministerie zitting hadden genomen. Een ieder kan toch weten, dat daarin mannen worden gevonden, die niet uit ijdele eerzucht een portefeuille hadden begeerd en evenmin zich zouden vergenoegen met de bescheiden rol van trawanten van den Minister van Binnenlandsche Zaken. Neen, daar waren er, die

slechts daarom een schoonen en geliefden werkkring opofferden, omdat zij de heilige roeping gevoelden hunne talenten in dienst van het vaderland te stellen, ten einde gapende leemten of schreeuwende onrechtvaardigheden in onze staatsinstellingen aan te vullen of te herstellen. Wie denkt niet terstond aan de tweeledige belastinghervorming, het schoonste monument van dit streven? Doch deze staat niet alleen. Bijna alle ministers openbaarden eene ongemeene werkzaamheid en wat o.a. aan de departementen van Oorlog, Koloniën en Waterstaat is voorbereid, is ruim voldoende om nog menig jaar aan de Staten-Generaal stof tot vruchtbare werkzaamheid te verschaffen.

Onwillekeurig rijst de vraag, of dit alles dan vergeefsche moeite is geweest en bestemd om door de kieswet met haar breeden zwaai te worden weggevaagd. Slechts de toekomst kan daarop antwoorden. Doch zeker ontheft de ijver zijner collega's het parlementair hoofd van het kabinet, den Minister van Binnenlandsche Zaken, niet van zijn plicht, om alle krachten in te spannen ten einde zijn aandeel tot voltooiing van het nieuwe staatsgebouw bij te dragen. Het schijnt in hooge mate onbillijk, hem een grief te maken van zijne voortvarendheid. Zijn naam, zijn karakter, zijne beloften rechtvaardigen als om strijd zijne staatkunde. De vermeende wedloop tusschen de ministers Tak en Pierson moge een oogenblik de verbeelding aangenaam bezighouden, de zaak is te ernstig en beide mannen staan te hoog, om er iets meer dan een grap in te zien. De gedragslijn van het kabinet stond van meet aan vast. Ieder lid beijvere zich te doen wat hij vermag en arbeide zoolang het dag is, zooveel tijd en krachten toelaten. Doch inmiddels wordt rusteloos voorbereid de groote maatregel, die de duurste plicht is en de toekomst beheerscht. Zoodra deze gereed is, worde de taak overgedragen aan de volksvertegenwoordiging, die van dit oogenblik af de verantwoordelijkheid draagt en wete wat haar te doen staat.

Heeft dus niemand grond tot verwondering of beklag over de voortvarendheid van de Regeering, een andere vraag is het, of de Tweede Kamer verstandig handelt met eene onmiddellijke behandeling der ingediende ontwerpen. Beschouwingen hierover hebben thans hare practische waarde verloren, nadat door het votum van 16 Juni ll. de aanvang der openbare beraadslaging op 25 Juli e.k. is bepaald. De korte gedachtenwisseling en

herhaalde stemmingen, die daaraan voorafgingen, maken het hoogst onzeker, in hoever voor- en tegenstanders tot dezen uitslag hebben medegewerkt. Doch hoe dit zij, de teerling is geworpen en nog vóór het eind der tegenwoordige zitting zal het lot der regeeringsvoorstellen zijn beslist. Tegen één gevaar mag intusschen met klem worden gewaarschuwd; dat namelijk de Tweede Kamer na aanneming der kieswet uit overmaat van bescheidenheid haar onvermogen voor verderen wetgevenden arbeid openlijk verkondigt en met de daad bevestigt. Dit gevaar wordt vergroot door de zonderlinge leer, dat een parlement, zoodra eene nieuwe kieswet is aangenomen en nieuwe verkiezingen voor de deur staan, onbevoegd zou worden zijne taak voort te zetten. Deze averechtsche theorie heeft menige werkkracht verlamd, menig jaar met onvruchtbaarheid geslagen, en zoude in de tegenwoordige omstandigheden hoogst betreurenswaardige gevolgen hebben. Niemand, ook geen vertegenwoordigend lichaam, doe afstand van zijn recht en zijn plicht, voordat het uur zijner aflossing inderdaad is geslagen. Men werke, zoolang het dag is, totdat de nacht komt, waarin niemand werken kan.

II.

Gewichtiger dan de indiening is intusschen de inhoud van de voorstellen der Regeering. Hoe heeft zij hare taak opgevat en uitgevoerd? Ik durf den hoofdinhoud der drie ontwerpen: *a. tot regeling van de kiesbevoegdheid voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal en voor de Provinciale Staten; b. tot regeling van de uitoefening van het kiesrecht; c. tot regeling van de benoeming en van de aftreding der afgevaardigden ter Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal* als bekend onderstellen. Trouwens uit het vervolg zal deze genoegzaam blijken[1)].

Uitgangspunt is het vermaarde artikel der Grondwet, dat

1) Plaatsgebrek noopt mij het stilzwijgen te bewaren over de beperkte strekking der ontwerpen en de uitsluiting der gemeenteraadsverkiezingen. Trouwens ik ben overtuigd, dat, hetzij deze thans worden opgenomen of wel aan den lateren wetgever overgelaten, de kiesbevoegdheid voor de gemeentebesturen stellig eerlang op even breeden, zoo niet op nog breederen grondslag zal rusten, dan voor rijk en provincie worden aangenomen. Mutatis mutandis zijn mijne beschouwingen dus ook daarop van toepassing.

den wetgever gelast *de kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand* te bepalen, waarvan het bezit nevens dat der andere door de Grondwet zelve genoemde en uiterst eenvoudige vereischten de kiesbevoegdheid bepaalt. Men weet, dat deze zonderlinge uitdrukking ten deele de vrucht is van een politiek compromis, ten deele een bekentenis van onvermogen van den Grondwetgever bevat. Immers, nadat alle pogingen van Staatscommissie en Regeering om de grondslagen van het kiesrecht der toekomst in de Grondwet zelve te omschrijven, achtereenvolgens schipbreuk hadden geleden, stelden de woordvoerders der meerderheid in de uit de ontbinding voortgesproten Tweede Kamer van 1886 aan de Regeering den tweeledigen eisch, om door toevoeging van voorloopige bepalingen reeds dadelijk het kiesrecht belangrijk uit te breiden, daarentegen in de Grondwet zelve ten aanzien der definitieve regeling eene *groote mate van vrijheid* aan den gewonen wetgever toe te kennen en dezen mitsdien de taak, die thans te zwaar bleek, onbelemmerd over te laten. De Regeering bewilligde schoorvoetend, mits tegen het schrikbeeld van algemeen stemrecht stellige waarborgen in de Grondwet werden opgenomen. Zoo ontstond artikel 80 en legden Regeering en kamermeerderheid zich bij de tegenwoordige redactie neder: de eerste in den waan het algemeen stemrecht te hebben uitgesloten, de tweede in de overtuiging, dat de toekomstige wetgever volkomen vrij baan zou vinden[1)].

Doch niet slechts een geest van transactie, ook legislatief onvermogen spreekt uit dit artikel. Vooreerst omdat eene Grondwet, die de grondslagen der staatsinrichting aan de wet overlaat, de hand aan zichzelve slaat; m.a.w. twijfel zaait aan haar recht van bestaan en hare practische beteekenis bedenkelijk verzwakt. Daarenboven echter omdat geschiktheid en welstand geen gelijksoortige grootheden zijn, die men naast elkander kan plaatsen. Geschiktheid is een relatief maar algemeen begrip, waarvan wellicht welstand een der factoren kan genoemd worden. Met *geschiktheid* bedoelt de Grondwet blijkbaar *bekwaamheid* in verstandelijken en zedelijken zin, een persoonlijke en geestelijke qualiteit, naast het stoffelijke

1) Zie inzonderheid de rede van den Min. v.B.Z. Heemskerk 23 Juli 1886. Arntzenius IV. 90 vg.

vereischte van den welstand als grond van onafhankelijkheid. Dit blijkt ten overvloede uit het overtollige woord *maatschappelijk*; welke andere welstand kan wel bedoeld zijn? Geschiktheid voor het kiesrecht verlangt de Grondwet natuurlijk in alle kiezers; maar deze geschiktheid leidt zij af uit bekwaamheid en welstand, m.a.w. uit persoon en omstandigheden. De wetgever beslisse, of hij beide te gelijk noodig acht of zich met een van beide wil vergenoegen[1)]. Doch hij kan niet volstaan met slechts een enkelen eisch te stellen; wil hij sommigen op grond van bekwaamheid geschikt noemen, hij zorge daarnevens anderen op grond van welstand tot de stembus te roepen. In de keus en het getal der kenteekenen is hij vrij.

Tijd noch plaats gedoogen langer bij den oorsprong en de geschiedenis van artikel 80 stil te staan. Het is trouwens volkomen overbodig. Elk nieuw onderzoek versterkt de overtuiging, dat de onbestemde uitdrukking juist daarom is aanvaard, omdat zij niets prejudicieert en den wetgever volkomen vrij laat. Het is daarom ijdele moeite, de grondwettigheid der aanhangige voorstellen nauwkeurig te wikken en te wegen. Om te wegen heeft men een gewicht, om te meten een maat noodig; waar gewicht en maat alle vastheid missen en zich slechts door elasticiteit onderscheiden, wende men zich tot dankbaarder arbeid. Slechts een enkel voorbeeld tot toelichting. Men heeft de Regeering verweten, dat zij door het nietbedeeld worden als kenteeken van maatschappelijken welstand aan te nemen de Grondwet schond, die zelve de bedeelden van de uitoefening van het kiesrecht uitsloot en dus den wetgever niet vergunde, hetzelfde kenteeken aan te nemen en alle nietbedeelden tot kiezers te maken. Is een betoog van juist omgekeerde strekking minder klemmend, wanneer ik beweer, dat de Grondwet juist door de bedoelde uitsluiting zelve op te nemen, ondubbelzinnig te kennen geeft, dat de wetgever kenteekenen kan stellen, die zelfs bedeelden tot de stembus zouden toelaten? Inderdaad men zal, de grondwettigheid ter zijde stellende, de voorstellen der Regeering naar hunne innerlijke waarde moeten beoordeelen.

Zoekende naar uiterlijk waarneembare kenteekenen van *geschiktheid* en *welstand* - want dat een kenteeken uiterlijk waarneem-

1) Zie Nota van Antwoord, Arntzenius. IV. bl. 365.

baar moet zijn, werd reeds door den Minister Heemskerk duidelijk aangetoond - heeft de tegenwoordige Regeering in de richting der verlangde uitbreiding nergens een rustpunt ontmoet. Alle tijdens de Grondwetsherziening geopperde denkbeelden schenen haar onaannemelijk. Betalen van zekere som in 's Rijks directe belastingen, de waarde der woning op zich zelve of in verband met den aanslag in het personeel, grondbezit, ambt of beroep, het bezit van een eigen huishouding, al deze en soortgelijke grondslagen zijn achtereenvolgens gewogen en te licht bevonden. In korte en klemmende termen verwerpt de Memorie van Antwoord ze zonder voorbehoud. Bewijst dit hunne ondeugdelijkheid? Ik zal het niet beweren.

In 1884, toen er op grond van de voorstellen der Staatscommissie een redelijk uitzicht scheen te bestaan, dat de Grondwet zelve haar taak zou vervullen en de fundamenten van het kiesrecht zou leggen, beproefde ik het elders in plaats van haar ingewikkelde voordracht een zuiver huurwaarde-stelsel aan te bevelen.[1)] De eerste herzienings-ontwerpen der regeering huldigden hetzelfde beginsel en wilden het bedrag der vereischte huurwaarde in elke gemeente aldus bepalen, dat een standvastige verhouding tusschen het getal kiezers en de plaatselijke bevolking zou ontstaan. Dit denkbeeld ontmoette natuurlijk veel bestrijding en werd ten slotte door het bovengenoemde compromis ter zijde gesteld. Op zich zelf belet niets den wetgever het thans weder op te vatten en den draad daar aan te knoopen, waar de Grondwet hem uit de hand liet vallen. Deze Regeering heeft dit echter niet gewild en haren tegenstanders ontbrak tot dusver de moed een soortgelijk weloverwogen en goed geformuleerd voorstel in te dienen. Verwondert en beklaagt men zich hierover? Ik acht het een hoogst merkwaardig teeken des tijds. *Les idées marchent*. Wat vóór de Grondwetsherziening mogelijk scheen wordt nu zelfs niet meer beproefd of tot het laatste oogenblik uitgesteld. Luide klachten verheffen zich tegen de vermetele plannen der Regeering; met donkere kleuren maalt men de toekomst onder de heerschappij van een vermomd algemeen stemrecht; met verbazing en ergernis vraagt men elkander, hoe zulke mannen als thans het roer van staat besturen

1) Het ontwerp der Grondwetscommissie en het kiesrecht; Bijdragen tot de kennis van het Staats-Provinciaal en Gemeentebestuur, deel XXVII, bl. 122-184.

zoo krasse maatregelen durven dekken door het prestige van hun naam; inmiddels is schier nergens een spoor te ontdekken van een ander stelsel, dat men met overtuiging verdedigt en waarvan men de verantwoordelijkheid in de tegenwoordige omstandigheden met vollen ernst durft aanvaarden. En toch is het voor ieder, die nadenkt, zonneklaar, dat geen volksvertegenwoordiger kan volstaan met verwerping der regeeringsvoorstellen, zonder eene andere oplossing daarvoor in de plaats te geven. Immers wie is naïef genoeg te meenen, dat men de Grondwet eenvoudig onuitgevoerd kan laten en voortleven, alsof er geen artikel 80 bestond? Durft iemand de rechtmatige ontevredenheid voor zijne rekening nemen, die alsdan langzamerhand in alle klassen der maatschappij zal doordringen en eerlang tot eene bedenkelijke gisting zal stijgen? Want uitbreiding van het kiesrecht is niet meer een waan van den dag of een hersenschim van enkelen, maar een steeds dieper wortelende begeerte en steeds onfeilbaarder panacée tegen maatschappelijke nooden in de oogen van talloos velen.

Men verwachte daarom van mij geen herhaling van vroegere voorslagen. Elk politiek werktuig heeft zijn tijd. Een huurwaardestelsel met lagen census schijnt mij nog altijd onder zekere omstandigheden het minst willekeurig, het meest tegen bedrog gewaarborgd en proefondervindelijk het best uitvoerbaar. Doch het komt mij voor, dat de omstandigheden niet meer aanwezig zijn, waaronder het met vrucht kan worden aanvaard. In de Grondwet van 1887 opgenomen ware het een krachtig bolwerk tegen onredelijke eischen en hoogdravende verwachtingen geweest; thans, nu juist bij gebreke van zoodanig bolwerk de stroom der politieke aspiratiën reeds lang zijn normale oevers heeft overschreden, schijnt het eene ijdele onderneming alsnog zwakkere dammen van vergankelijker materiaal op te werpen. Is het redelijk, van den wetgever waarborgen te verlangen, die men onder veel gunstiger omstandigheden niet van den Grondwetgever wist te verkrijgen?

De eenige kans op een positieven grondslag is door de Regeering verworpen en thans verspeeld. Indien zij dit in 1891 oprecht had gewild, ware het geenszins onmogelijk geweest, op het regeeringsprogramma de belastingherziening te doen voorafgaan en met de indiening der kieswet te wachten, totdat de eerste in beginsel voltooid was. De Minister van Financiën bood in zijn persoon zeld-

zame waarborgen van welslagen. Onder zijn voortreffelijke leiding had de Tweede Kamer van zijn buitengewone werkkracht partij kunnen trekken, om binnen den kortst mogelijken tijd een hervorming tot stand te brengen, die voor altijd een schoon getuigenis kon afleggen van wetgevend vermogen en onbaatzuchtige toewijding aan een rechtmatig volksbelang. Onbelemmerd door politieke bijmengsels had eene volledige fiscale wetgeving het licht gezien. Daarna was het oogenblik gekomen om het kiesrecht te bouwen op den aanslag in 's rijks directe belastingen overeenkomstig het aloud Engelsch beginsel: the tax-payer must be the tax-layer. De theoretische bedenkingen, ook door den Minister gereleveerd, dat daarbij de indirecte belastingen worden verwaarloosd en de deuren voor misbruik en bedrog geopend, schijnen mij geenszins overwegend; inzonderheid het laatste is bij elke grensbepaling onvermijdelijk en treft ook de voorstellen van den Minister in niet geringe mate. Het hoofdbezwaar van het noodlottig verband tusschen kiesrecht en belastingplicht, hoezeer ook door mij beseft en erkend, wordt tot een minimum herleid op het oogenblik, dat eene volledige belastinghervorming is geslaagd en hare grondslagen voor langen tijd aan de bemoeiing des wetgevers schijnen onttrokken. Aldus ware door de grens der belastbaarheid tevens de omvang van het kiesrecht bepaald, in den feitelijken aanslag de rechtsgrond van ieders kiesbevoegdheid gevonden. Op dezen grondslag zou de uitbreiding aanzienlijk geringer zijn geweest dan de thans voorgestelde. Toch zou de veel geprezen doch nog niet gevonden *gezeten werkman*, hetzij door de bedrijfs-[1] hetzij door de personeele belasting, stellig bereikt zijn en aldus zijn rechtmatig aandeel in de samenstelling der vertegenwoordiging hebben verkregen. Tevens ware paal en perk gesteld aan het betreurenswaardig streven, dat zich in rijks- en gemeentebestuur telkens openbaart, om de grens der belastbaarheid steeds hooger op te drijven, ten einde altoos meer personen van hunne verplichtingen jegens de gemeenschap

1) Door de gelukkige beslissing der Tweede Kamer in de vergadering van 15 Juni 11. om het minimum van ƒ 650 te handhaven, is dit reeds thans meer dan waarschijnlijk. Bijzondere aandacht verdient a.a. de verklaring van den heer Heldt, dat tal van werklieden hem verzekerd hadden het minimum van ƒ 1 wel te kunnen en ook te *willen* betalen als prijs voor het reeht van medespreken.

te ontslaan op hetzelfde oogenblik dat men hunne rechten wil uitbreiden. Waar het besef van het onafscheidelijk verband tusschen recht en plicht van den staatsburger verdwijnt of verflauwt, kwijnt de Staat en gaat de gemeenschap hare ontbinding tegemoet.

Doch waartoe dienen pleidooien voor een verloren zaak? De kieswet *is* ingediend, de belastinghervorming geenszins afgeloopen. De Regeering heeft het boven ontwikkeld programma, zooals reeds in den aanvang werd herinnerd, ronduit van de hand gewezen en de Tweede Kamer heeft zich daarbij stilzwijgend nedergelegd. Van meet aan stond den Minister blijkbaar een veel sterker uitbreiding voor den geest. Hij vindt de bewuste kenteekenen hoofdzakelijk in een tweetal: de *kennis van lezen en schrijven* en het *eigen onderhoud van een gezin*; hij leidt het bestaan van het eerste af uit eene eigenhandige aanvraag om op de kiezerslijsten te worden geplaatst, het tweede uit het niet-voorkomen op de lijsten der bedeelden door gemeentebesturen of liefdadige instellingen. Men onderscheide dus nauwkeurig tusschen de kenteekenen zelve en de bewijzen van hun bestaan. Over elk daarvan een enkel woord.

Kennis van lezen en schrijven duidt eene zekere mate van ontwikkeling, althans van vaardigheid, aan, die als algemeen maatschappelijk verschijnsel slechts door een geregeld schoolbezoek kan worden verkregen. Juist echter omdat zij van vaardigheid meer dan van geestesontwikkeling getuigt, gaf Mr. Buys de voorkeur aan een regelmatig voortgezet schoolbezoek van 6 à 8 jaren. Terecht betwijfelt hij echter zelf of dit wel voor bewijs vatbaar is; zeker is dit thans niet het geval en zou deze eisch tot eindelooze moeielijkheden leiden. Intusschen kan niemand ontkennen, dat de kennis van lezen en schrijven slechts een uiterst geringe mate van ontwikkeling aantoont en niet de minste waarborgen bevat, dat van de verkregen kennis een goed gebruik is gemaakt voor de vorming van verstand en karakter. Bovendien heeft de aanzienlijke uitbreiding van het lager onderwijs sedert 1857, inzonderheid sedert 1878, deze kennis meer en meer binnen ieders bereik gebracht en welhaast tot gemeen goed gemaakt; eerlang ontbreekt zij slechts aan gebrekkigen of onwilligen, terwijl de invoering van leerplicht hun aantal nog aanmerkelijk zal verkleinen. Thans zijn er volgens de Memorie van Toelichting hier te lande nog geen

60,000 analphabeten, d.i. 5 à 6 pet. der gezamenlijke mannelijke meerderjarige bevolking. Inderdaad nadert de Minister alzoo door dit vereischte op bedenkelijke wijze het zoogenaamd algemeen stemrecht; en van jaar tot jaar zal uit den aard der zaak deze toenadering grooter worden. Waar de Regeering intusschen uitgaat van de stelling, dat een verstandige staatkunde en het welbegrepen staatsbelang veeleer vorderen, dat men desnoods vermoedelijk ongeschikten toelate om toch geen enkelen geschikte te weren, dan dat men sommige geschikten uitsluite om toch geen ongeschikten op te nemen, daar kon zij bezwaarlijk hooger eischen stellen. Want wie zal ontkennen, dat onder hen, die het niet verder brachten dan tot de kunst van lezen en schrijven, ook verstandige en onafhankelijke mannen voorkomen, aan wie men zonder bezwaar het kiesrecht kan toekennen. Het is intusschen de vraag, of de Minister hier niet zijn doel voorbij streeft en op zijn standpunt zelfs niet de kennis van lezen en schrijven moest overboord werpen.

De kennis van lezen en schrijven moet blijken uit een eigenhandig geschreven aanvraag om op de lijst der kiezers te worden geplaatst. Inderdaad schijnt dit de eenvoudigste vorm van bewijs en te verkiezen boven de eigenhandige invulling van het stembiljet. Daargelaten toch de practische bezwaren tegen eene behoorlijk gecontroleerde schriftelijke operatie op tijd en plaats voor de stemming aangewezen, is klaarblijkelijk het opteekenen van een enkelen naam een minder deugdelijk bewijs van de vereischte kennis dan eene aanvraag, hoe eenvoudig ook, om op de kiezerslijst te worden geplaatst. Wel wordt ook hier een model vastgesteld, dat slechts weinig ruimte voor de schrijfkunst van den aanvrager openlaat, maar terecht herinnert de Minister, dat de aanvraag zelve reeds eenige belangstelling verraadt, die niet te laag, ofschoon evenmin te hoog, mag worden geschat. De zwakke zijde van dit voorstel ligt ongetwijfeld in de beoordeeling van de aanvraag. De Minister moge beweren, dat geen gevaar voor misbruik bestaat, dat leesbaarheid der letterteekens en verstaanbaarheid van den inhoud de eenige vereischten zijn, ook hierover zal het eene gemeentebestuur anders denken dan het andere en een scherp toezicht en eene niet te kortstondige practijk zullen noodig zijn om aan dezen maatstaf eenige vastheid te verleenen.

Meer bedenkingen nog roept het voorgesteld kenteeken van

maatschappelijken welstand in het leven; doch juist andersom dan bij het kenmerk van geschiktheid, niet zoozeer het kenteeken zelf als wel het bewijs van zijn bestaan.

Wie in eigen onderhoud en dat van zijn huisgezin voorziet, geniet inderdaad zekeren welstand, dien velen hem benijden. Welstand is niet vermogen of inkomen; het hangt daarmede ten nauwste samen, doch is niet minder afhankelijk van behoefte en vertering en dus een zuiver relatief begrip. Desniettemin een begrip van groote waarde. Wie dezen welstand geniet heeft dien doorgaans aan zekere ontwikkeling van geest en karakter te danken, bezit eene gewichtige voorwaarde voor verderen vooruitgang en is tot zekere hoogte onafhankelijk. Hierin ligt een vermoeden van geschiktheid voor deelneming aan de verkiezingen opgesloten. Ja, indien de Grondwetgever van 1887 zich eene zoo ruime uitbreiding van het kiesrecht had voorgesteld als thans aan de orde is, schijnt het mij volstrekt niet onwaarschijnlijk, dat hij de geschiktheid in nog nauwer verband met den welstand had gebracht en daarvan uitsluitend had afhankelijk gemaakt. Doch de toenmalige Regeering verlangde dit allerminst. Thans staat de welstand naast de geschiktheid en moet zelfstandig worden afgeleid uit het voorzien in eigen onderhoud.

Waaruit zal nu dit laatste blijken? De Regeering weet geen ander antwoord dan de niet-bedeeling door een gemeentebestuur of een instelling van weldadigheid. Dit bloot negatief bewijs is later aangevuld met een positief vereischte; d e betrokkene moet namelijk voorkomen op de krachtens wettelijk voorschrift aangelegde en bijgehouden bevolkingsregisters. Hierdoor is geen onbelangrijke verbetering aangebracht en zijn nevens de erkende bedeelden ook anderen, die geen werkelijke woonplaats hebben in de gemeente en wier voorziening in eigen onderhoud althans twijfelachtig mag heeten, onvoorwaardelijk uitgesloten. Inmiddels wordt hier den wetgever wederom eene schoone gelegenheid aangeboden om op de toekenning van kiesbevoegdheid zijdelings invloed uit te oefenen.

Toch zijn de voornaamste bezwaren niet vervallen. Vooreerst eischt dit stelsel een veel scherper toezicht op de instellingen van weldadigheid en de lijsten harer bedeelden dan tot dusver werd uitgeoefend (art. 4 Ontwerp II). Hare vrijheid van bedeeling moet natuurlijk onaangetast blijven, doch de nauwkeurigheid harer mededeelingen tevens boven allen twijfel ver-

heven zijn. Dientengevolge hebben zij het in hare macht, het kiesrecht aan een grooter of kleiner aantal personen indirect te verleenen of te onttrekken, al naar gelang zij bedeeling weigeren of verschaffen. Dit heeft zeker een schaduwzijde; het brengt de armenzorg in bedenkelijke aanraking met politieke overleggingen. Het gevaar voor misbruik schijnt mij intusschen binnen enge grenzen besloten en, ofschoon niet geheel te keeren, door doeltreffende bepalingen aanmerkelijk te temperen.

Gewichtiger is een bedenking, ontleend aan het onloochenbaar feit, dat in ons weldadig vaderland een veel grooter aantal personen en gezinnen onderstand geniet dan op de officieele lijsten der bedeelden voorkomt. Wie, die in een aanzienlijke gemeente ooit met armenzorg in aanraking kwam, is niet bekend met tallooze gevallen en vormen van onderstand, die aan alle waarneming van burgerlijke, kerkelijke of bizondere instellingen van weldadigheid ontsnappen? Toch zullen allen, die daarvan genieten, volgens de aanhangige voorstellen kiezers worden, ofschoon hun maatschappelijke welstand in geen enkel opzicht grooter is dan die der erkende bedeelden. Het valt intusschen lichter het bezwaar aan te wijzen dan het op te heffen. Bestond hier te lande eene van overheidswege georganiseerde armenzorg, de onzekerheid zou verdwijnen, doch wellicht plaats maken voor de vrees, dat politieke invloeden zich bij de armenzorg konden doen gelden. Bij gebreke hiervan blijft alleen over de medewerking van het publiek in te roepen door allen, die onderstand verleenen of van door anderen verleenden onderstand kennis dragen, uit te noodigen daarvan schriftelijk kennis te geven aan de gemeentebesturen met het opmaken der kiezerslijsten belast; m.a.w. eene staatsburgerlijke verplichting op te leggen zonder daaraan strafbedreiging te verbinden. Een voorloopig onderzoek naar de juistheid dezer opgaven van wege het burgerlijk armbestuur zoude niet veel bezwaar opleveren, de verklaringen van onvermogen der wijkmeesters of andere gemeente-ambtenaren kunnen daarbij goede diensten bewijzen; terwijl de voor allen toegankelijke weg, om eerst van den gemeenteraad, vervolgens van de arrondissements-rechtbank verbetering der kiezerslijsten te vragen, een eenvoudig middel tot wering van misbruik schijnt aan te bieden (art. 15 vg. ontwerp II). Niettemin blijft dit middel om achter de waarheid te komen gebrekkig en zullen

vele opgaven achterwege blijven, andere moeilijk te controleeren zijn; doch het schijnt mij het eenig mogelijke in de gegeven omstandigheden, door de practijk voor geleidelijke verbetering vatbaar en geheel in overeenstemming met den geest des tijds, die aanspraak maakt op aller medewerking voor de behartiging van de belangen der gemeenschap. Ook voor de kennis van den economischen toestand der ingezetenen ten behoeve van de verschillende vermogens- en inkomsten-belastingen, welke in den laatsten tijd van wege rijk of gemeente worden geheven, is de medewerking van het publiek ingeroepen en, wat meer zegt, in toenemende mate en met stijgend succes verleend en benuttigd.

Ziedaar de opmerkingen, waartoe de voorgestelde kenteekenen elk op zich zelf mij aanleiding geven. Het bleek, dat zij geenszins onberispelijk zijn. Kennis van lezen en schrijven biedt een uiterst zwakken waarborg voor verstandelijke, geen den minsten voor zedelijke geschiktheid; terwijl de mate dezer kennis blijkens het voorgesteld bewijsmiddel tot een minimum kan dalen. Maatschappelijke welstand, zelfs opgevat in den ruimen zin van eigen onderhoud van het gezin, blijkt allerminst uit het niet-voorkomen op de lijsten der bedeelden van gemeentebesturen en instellingen van weldadigheid; evenmin als gezondheid is af te leiden uit de niet-vermelding op de ziekenlijsten van openbare ziekenhuizen of burgerdeugd uit het stilzwijgen van de registers van gevangenen en veroordeelden. Te vergeefs bestrijdt de Minister de juistheid der eerste vergelijking door te wijzen op het verschil van waarneem baarheid. Dit moge hem tot zekere hoogte verontschuldigen, het bewijst niets tegen de logica van het betoog. Het vereischte van vermelding door de bevolkingsregisters is van ondergeschikt belang. Inderdaad schijnt niets gemakkelijker dan de onzekerheid en betwistbaarheid der voorgestelde bepalingen in het licht te stellen. Er is willekeur, gelegenheid tot misbruik; ja, er is stof tot spotternij en tot ergernis, hier zoowel als bij elke regeling van het kiesrecht, die zich niet vergenoegt met absolute grenzen van geslacht, leeftijd, nationaliteit en dergelijke. *A qui le dites-vous?* zal ieder bekennen, die zich ooit theoretisch of practisch met dit vraagstuk heeft bezig gehouden.

Moeilijker valt het daarentegen iets beters in de plaats te geven. Hooger eischen van bekwaamheid, door bijv. het bewijs van met vrucht genoten middelbaar of hooger onderwijs te

vorderen, vestigen een privilegie voor betrekkelijk weinigen. Een speciaal kiezers-examen is ten eenenmale verwerpelijk en onuitvoerbaar. Door een grooteren welstand te vorderen, dan uit het zelfstandig onderhoud van zich en de zijnen blijkt, vervalt men onvermijdelijk in den verworpen belasting- of huurwaarde-census, de eenige algemeene en bruikbare kenmerken van gegoedheid boven zeker minimum. Slechts de roekelooze onderstelling, dat ieder niet officieel erkend bedeelde ook werkelijk zelf in het onderhoud van zijn gezin voorziet, schijnt volstrekt onaannemelijk. Daarentegen komt het mij voor, dat de door velen gekoesterde wensch, om een verblijf van zekeren duur in een gemeente te vorderen, slechts geringe waarde heeft en bovendien moeilijk te vereenigen is met den eisch der Grondwet, dat men ingezetene, namelijk *des rijks*, moet wezen. Beter ware het, op grond van genoten onderstand onbevoegdheid aan te nemen, ook wanneer deze vroeger dan in het laatstverloopen jaar, bijv. gedurende de drie laatste jaren, werd verstrekt; eerst dan is er grond om aan te nemen, dat de betrokkene werkelijk in zijn onderhoud voorziet en vermindert men bovendien de kans, dat iemand het stemrecht beurtelings verliest en verkrijgt.

Eindelijk verbiedt de Grondwet geenszins het stellen van nog andere kenteekenen van geschiktheid en geeft zij zelfs aanleiding tot een derde: dat van een hoogeren leeftijd dan 23 jaren. De Minister betwijfelt, of boven de burgerlijke meerderjarigheid de geschiktheid voor het kiesrecht toeneemt en deinst terug voor de willekeur, die in de keus van een anderen leeftijd gelegen is. Dit is zeer te betreuren. Er is inderdaad veel te zeggen voor de meening, dat een rijpere leeftijd vereischt wordt om de belangen van anderen, inzonderheid die der gemeenschap, te behartigen, dan om zijn eigen zaken waar te nemen. Bovendien biedt de grootere kans, dat iemand op lateren leeftijd gehuwd en dus gevestigd is, in verband met den eisch van eigen onderhoud van zijn gezin, een niet te versmaden voordeel. Wie gehuwd en gevestigd is heeft meer belang bij Staat en maatschappij en biedt meer waarborgen voor gezond verstand en vasten wil dan de jong gezel. De jeugdige kracht en opgewektheid, waarop de Minister terecht prijs stelt, zal men tusschen 23 en 25 à 30 jaren niet licht verliezen.

Het is waarschijnlijk niet onmogelijk nog andere verbeterin-

gen in het hoofd-ontwerp der Regeering te maken, die tijd en plaats mij beletten hier te opperen. Indien de Tweede Kamer er intusschen in slaagt den Minister te overreden, ook andere dan de officieel erkende bedeelden als onbevoegd uit te sluiten en den vereischten leeftijd te verhoogen, dan zal het ontwerp de voornaamste verbeteringen hebben ondergaan, die het aannemelijk maken voor de meerderheid. Het beginsel blijft dan behouden, doch vindt eene nog strengere en meer consequente toepassing. Voor het overige komt het mij voor, dat dit beginsel te gewichtig is om het door neven-bedenkingen van de baan te schuiven. Hoofdvraag is en blijft: wil men een aanzienlijke uitbreiding of wil men haar niet? Het antwoord hangt van staatkundige overwegingen af. Het is nu eenmaal niet te loochenen, dat de regeling van het kiesrecht geen wetenschappelijk, geen juridisch, maar een zuiver politiek vraagstuk is, dat ten slotte slechts door politieke overwegingen wordt opgelost. Beschuldigt men de Regeering het algemeen stemrecht voor te stellen, zij zal met recht antwoorden, dat zij dit niet minder duidelijk dan de Grondwet verwerpt en niet slechts vrouwen en minderjarigen, doch ook bedeelden en analphabeten uitsluit; dientengevolge, zoo luidt de Memorie van Toelichting, zal hier slechts 74 pCt. der meerderjarige mannelijke ingezetenen het kiesrecht verwerven, terwijl deze verhouding in landen met erkend algemeen stemrecht, zooals Frankrijk, Duitschland en Zwitserland, tot 87 pCt. 90 pCt. en 92 pCt. stijgt. Verwijt men haar daarentegen slechts onvoldoende kenmerken voor te dragen, om geschikten van ongeschikten, welvarenden van behoeftigen te onderscheiden, dan zal ook het grootste talent en het meest doortastend karakter niet bij machte zijn dit verwijt afdoende te weerleggen. Natuurlijk, want het geldt hier den steen der wijzen. De vraag, die mij nog rest en ten slotte alles beheerscht, is deze, of de aanzienlijke uitbreiding, die de Regeering voorstelt, uit staatkundig oogpunt kan worden goedgekeurd. Hier ligt het hart van het vraagstuk.

III.

Niemand kan ontkennen, dat tegen een uitbreiding van het kiesrecht, waardoor het aantal kiezers dat thans bijna 300,000 bedraagt, zeker verdubbeld en waarschijnlijk in de minderheid

gebracht wordt, ernstige bedenkingen zijn in het midden te brengen. Daargelaten de vraag naar het gehalte der nieuwe kiezers, is reeds hun aantal een bron van volslagen onzekerheid. Geen wonder dus, dat zeer velen onzer meest verdienstelijke landgenooten niet zonder rechtmatigen kommer de toekomst van het vaderland inzien en aanvankelijk geneigd zijn de Regeering hare vermetelheid bitter te verwijten. En waar - zooals bij de uitnemendsten hunner - de toon der bitterheid ontbreekt, valt toch de sombere ernst niet te miskennen, die hun hart vervult en hunne pen bestuurt. Ieder onpartijdig waarnemer weet, dat dit verschijnsel niet eigen is aan een enkele partij of hare conservatieve fractie, maar schier overal wordt bespeurd, waar levenswijsheid zich aan karakteradel paart. Toch durf ik beweren, dat bij rijper overweging blijkt, dat de nadeelen overdreven, de voordeelen miskend worden.

Een eerste grief bestaat in de snelheid der uitbreiding zonder geleidelijken overgang. Aangenomen, zoo spreekt men, dat op den duur eene uitbreiding tot de thans voorgestelde grenzen niet kan uitblijven, dan is het niettemin eene groote onvoorzichtigheid haar op eens te willen invoeren. Immers de lijn der historische ontwikkeling vordert langzame overgangen en verzet zich met nadruk tegen alle stoute sprongen. Tegen dit bezwaar beroept de Regeering zich niet zonder grond op den achterstand, in ons staakundig leven ontstaan door het verzuim van den wetgever om tijdig de bakens te verzetten en het kiesrecht uit de breiden buiten de enge grenzen, waarbinnen de Grondwet van 1848, toenmaals volkomen te recht, het had besloten. De bewering, dat de regeling, die toen juist was, 40 en meer jaren later nog voldoet, steunt slechts op eene volkomene miskenning van de staatkundige ontwikkeling van de maatschappij. Men kan desnoods de vruchten van het volksonderwijs gering schatten, over zedelijken achteruitgang der volksklassen klagen; zonder blind te zijn kan men onmogelijk loochenen, dat de zin en belangstelling voor de openbare belangen en hunne behartiging van wege den Staat is doorgedrongen tot veel breedere lagen der maatschappij dan omstreeks het midden dezer eeuw het geval was. Uit deze overtuiging vloeiden de telkens herhaalde en telkens mislukte pogingen voort, om op de grondwettige basis van 1848 de kies-

wet te herzien. Nu eindelijk het uur dier herziening is aangebroken, wil de Regeering in één slag inhalen wat tot dusver werd verwaarloosd en het standpunt innemen, dat bij betere plichtsbetrachting in vroeger jaren thans geleidelijk zou zijn bereikt. Hierin schuilt ongetwijfeld een gevaar. Om die reden had ik stellig de voorkeur gegeven aan eene regeling als de vroeger besprokene, waarbij als tusschenstation was aangenomen het beginsel van kiesrecht op grond van belastingplicht. Thans echter is men de plek reeds voorbijgestoomd, waar men het met goeden uitslag had kunnen oprichten; tijdens eene onvoltooide belastingwetgeving schijnt mij althans dit standpunt onverdedigbaar. Slechts in de lijn der Regeering kan men haar bepaalde voorwaarden stellen door in den geest der vroeger genoemde verbeteringen het aantal nieuwe kiezers niet onaanzienlijk te beperken. Voor het overige moet men terug of met de Regeering mede. Kiest men het laatste, dan trooste men zich met de overweging door de billijkheid gevorderd, dat de weg van 1848 tot 1893 toch niet in éénen adem werd afgelegd, doch de Additioneele Artikelen van 1887 een korte verpoozing hebben geschonken door het aantal kiezers van 130,000 op 300,000 te brengen, wellicht juist de middenevenredige tusschen eerstgenoemd en het thans te bereiken getal.

Eene tweede bedenking ontstaat uit de volkomen onzekere partijverhoudingen, die uit de groote uitbreiding van het kiesrecht moeten voortvloeien. Ieder, die op de sympathie der nieuwe kiezers voor zijne partij rekent, is onwillekeurig met de voorstellen der Regeering ingenomen; hij, die het tegendeel vreest, niet minder natuurlijk daar tegen gekant; de meerderheid wellicht, die noch het een, noch het ander durft voorspellen, slaat de toekomst met wantrouwen gade. Het schijnt mij een ijdele taak om op de beschouwingen hieromtrent in te gaan. *Non, l'avenir n'est à personne; Sire! l'avenir est à Dieu!* Niemand kan de juiste verhouding berekenen, waarin de verschillende invloeden, waaraan de nieuwe kiezers onderhevig zijn, zich ten slotte zullen doen gelden. Opzettelijk gewaag ik niet van hunne zelfstandige beslissing, omdat deze althans aanvankelijk stellig zal ontbreken. Doch wie waagt het de kracht der stoffelijke en geestelijke belangen te meten, die ons volk beheerschen en zich weldra in de verkiezingen zullen openbaren? Daarenboven beziet hij, die zich op dit standpunt plaatst, de

zaak van den kleinen kant. Indien het belang van het vaderland het eischt, moge elke partij te gronde gaan, om straks te herleven, voor zoover haar beginsel levensvatbaar is. Slechts ééne opmerking, ontleend aan de waarneming der feiten, die zich reeds thans vertoonen. De Regeeringsontwerpen oefenen eene ontbindende werking uit op de bestaande partijverhoudingen. Waarheen men het oog ook richte, overal bespeurt men een aanvankelijk schier onmerkbare, langzamerhand duidelijker wordende afscheiding van de mannen van vooruitgang en van behoud, onverschillig met welken partijnaam zij zich tot dusver tooien. Is het eene dwaling, wanneer ik daaraan groote waarde hecht voor de toekomst onzer staatkundige partijen en hierin reeds een lichtzijde van de ingediende ontwerpen begroet?

Het hoofdbezwaar tegen de voorstellen der Regeering ligt intusschen in de onmiskenbaar democratische richting, waarin zij zich bewegen; ik bedoel het hoogst belangrijk aandeel in den invloed op het staatsbestuur, dat zij voortaan aan de breede volksmassa verzekeren. De democratie heeft zooveel uitspattingen gepleegd, zooveel illusiën verijdeld, dat zij - het werd h erhaaldelijk ook in dit tijdschrift betoogd en nog onlangs herinnerd - ook de besten onzer met wantrouwen bezield, ja met afkeer vervuld heeft. De groote massa der niet-ontwikkelden en der niet-bezittenden tot de stembus te roepen schijnt velen een gruwel, niet zoozeer om hare eigene verkeerde neigingen als wel om hare kneedbaarheid door en meegaandheid met volksleiders, die veelal niet tot de uitverkorenen door hoofd en hart behooren en desniettemin door het vleien of verontschuldigen van volkswaan en volkszonden de gunst der menigte verwerven en een aan hun talent en karakter geheel onevenredigen invloed uitoefenen. Durft, moogt, wilt gij nu hun bedrijf van alle banden ontslaan en - om het beeld van Mr. Buys te bezigen - een zeldzaam rijk jachtveld openen voor hun opgetogen blik? Inderdaad ik gevoel al de verantwoordelijkheid van een bevestigend antwoord. Alleen op de gronden, die de Minister in zijne memoriën ten beste geeft, durf ik voor mij zulk een antwoord niet bouwen. Volgens hem toch bestaat er in werkelijkheid in onze maatschappij geen strijd van belangen tusschen de niet bezittenden en hunne mede-ingezetenen; en is het verschil van gevoelen over de verdeeling van belasting en de voorwaarden

van algemeene welvaart tusschen de tegenwoordige kiezers niet minder groot dan tusschen de vooralsnog uitgeslotenen. Daarenboven zullen kennis ervaring en talent een overwegenden invloed blijven oefenen, in geenerlei verhouding tot aantal of stemmenmacht. Tegen dit aantrekkelijk optimisme valt wel het een en ander in te brengen. Wanneer men het woelen der sociaal-democratie oplettend gadeslaat en naar de stemmen luistert, die hier en daar uit de gelederen van de vijanden der maatschappelijke orde oprijzen, dan grenst het aan overmoed den strijd van belangen tusschen verschillende klassen der maatschappij te loochenen; terwijl de bewering, dat deze strijd niet zou worden verscherpt door den toevoer van ettelijke honderdduizenden uit de mingegoeden, bijna ongeloofelijk klinkt. Nog twijfelachtiger komt het mij voor, of juist kennis, talent en ervaring, althans aanvankelijk en voortdurend, een overwegenden invloed op de toekomstige kiezers zullen uitoefenen.

Nochtans aarzel ik niet langer de overtuiging uit te spreken, dat ook hier overdrijving moet worden gemeden en alle vrees verbannen. En wel op ethische gronden, die trouwens den diepen ondergrond van elk maatschappelijk vraagstuk vormen: op grond namelijk van het geloof in het goede, dat in de menschelijke natuur en mitsdien onder wisselende vormen ten slotte ook in de maatschappij de overhand behoudt. Op zich zelf pleit dit geloof, de vrucht van persoonlijken aanleg en ontwikkeling, zeker niet voor het nemen van dezen maatregel op dit oogenblik. Doch het is een wapen tegen moedeloosheid, wanneer men voor een moeielijken plicht wordt geplaatst. Daarenboven zijn er redelijke gronden, die het steunen en bevestigen. Vooreerst oefenen in ons vaderland naast de stoffelijke belangen godsdienstige en zedelijke drijfveeren, Goddank, grooten invloed en bestaat er gegronde hoop, dat in den strijd van het materialisme tegen de zedelijke krachten ten slotte aan de laatste de zege zal verblijven. Daarom is het op dit oogenblik meer dan ooit ieders dure plicht het materialisme, den vijand van allen waren vooruitgang, ten bloede toe te bestrijden. Een ieder voere den strijd met zijn eigen wapenen, doch niemand verwijte den ander zijne keus, waar het gemeenschappelijk doel allen vereenigt. In de tweede plaats mag Nederland bogen op sommige instellingen, die dammen opwerpen tegen de gevaren der ultra-democratie. De Eerste Kamer berust zeker op geen

onwrikbaren bodem, maar toch op een grondslag, die slechts indirect en op den langen duur voor het kiesrecht der menigte toegankelijk is; bovendien kan haar welverdiend prestige van bezadigdheid en wijs beleid haar nog langen tijd een heilzamen invloed verzekeren. Sterker en duurzamer is intusschen de zedelijke kracht, die van den troon uitgaat. Gebouwd op een roemrijk verleden, op nationale liefde en trouw heeft hij reeds menigen storm getrotseerd en menige uitbarsting verhoed. Schenkt de Hemel ook voortaan aan Nederland verstandige vorsten, ontsproten aan den alouden Oranjestam, dan blijft de Kroon het zinnebeeld en het schild der nationale eenheid en ook voor een Volksvertegenwoordiging op democratischen grondslag het voorwerp van vereering en aanhankelijkheid.

Tegenover de schaduwzijden, die de Regeeringsontwerpen kenmerken, staan tastbare voordeelen. Vooreerst wordt een netelig vraagstuk finaal opgelost. Finaal in betrekkelijken zin: de radicale beslissing van 1848 is thans lang verouderd. Doch voor de naaste toekomst is de regeling van het kiesrecht zonder twijfel van de baan; terwijl schier elke andere beslissing de kiem harer eigene ontbinding bevat. Wie zich de eigenaardigheden van ons volk voor den geest stelt en zich bijv. herinnert, welk een jarenlange verlamming de eindelooze schoolstrijd op ons staatkundig leven te weeg bracht, beseft het voordeel, dat elke duurzame beslissing reeds op zich zelve verschaft. Ziedaar de grond van den rechtmatigen afkeer van alle halve maatregelen, dien men zeer ten onrechte aan sommige regeeringspersonen verweten heeft.

Voorts komt er ongetwijfeld nieuw bloed in de Staten-Generaal en daarmede de kans op nieuwe denkbeelden, nieuwe hulpmiddelen, nieuwe werkkrachten. Nieuw is voorzeker niet gelijk aan goed; het is niet onmogelijk, dat het nieuwe weinig of niet beter blijkt dan het oude. Waarschijnlijk acht ik dit echter niet, althans niet op den duur. Waar het oude veroudert, brengt nieuw bloed nieuw leven. De toekomst heeft andere behoeften dan het verledene, staats-inrichting en staats-werkzaamheid veranderen met den stroom des tijds en spotten met alle vaste vormen. Ook hier te lande klopt het zoogenaamde sociale vraagstuk steeds luider aan de poort van den Staat; het is goed, dat het antwoord mede gegeven worde door de uitverkorenen van hen, die de volle beteekenis daarvan het

diepst gevoelen en het levendigst beseffen. Terecht gewaagt dus de Regeering van een meer opgewekt staatkundig leven, dat ons te wachten staat. Trouwens de eerste jaren na 1848 wettigen zoodanige voorspelling. Of ook de wetgeving vruchtbaarder, de Regeering krachtiger zal wezen, zooals de Minister als in éénen adem daarbij voegt, moet de tijd leeren Doch hoe dit zij, de macht in handen eener bourgeoisie satisfaite levert geen minder gevaar dan in die van een hooghartigen adel of van eene heerschzuchtige geestelijkheid. Ook het volk moet erkennen, dat zijn belangen veilig zijn in den boezem der volksvertegenwoordiging en waar dit besef begint te verflauwen, ontzinkt haar de bodem onder de voeten.

Eindelijk is er een derde voordeel aan de uitbreiding verbonden, in veler oogen wellicht het grootste. Het is nauw verwant aan het voorafgaande en betreft eveneens het sociale vraagstuk. Men weet wat men daaronder verstaat. In hoever kunnen de maatschappelijke wanverhoudingen, die men allerwege ontdekt en met levendige kleuren schildert, door staatsbemoeiing worden verbeterd? Welmeenende maar oppervlakkige leidslieden - want ik geloof aan hun bestaan - hebben daaromtrent bij de nooddruftige en goedgeloovige menigte verwachtingen opgewekt, die naar ik vrees slechts voor een zeer bescheiden deel kunnen worden vervuld. Wat is natuurlijker, dan dat talloos velen, wien de strijd om het bestaan hard valt en die geen begrip hebben van de wetten, die Staat en maatschappij beheerschen, gretig luisteren naar mannen, die omringd door een aureool van kennis en menschenmin hun een schoone toekomst verkondigen, waarin geen ellende en onrechtvaardigheid meer heerschen zal - mits de Staat zijn machtigen arm uitstrekke en eene beter samengestelde vertegenwoordiging hem daartoe dwinge. Verdienen zij geen innig mededoogen en welwillende tegemoetkoming? Welnu geef hun het reikhalzend begeerd geneesmiddel. Het zal zeker geen panacée blijken, doch misschien eenige verlichting aanbrengen en in het ergste geval met meer berusting het lot doen dragen, dat een Hoogere Macht aan allen heeft toebedeeld, terwijl den Staat niet langer het verwijt zal treffen, dat hij willens en wetens voor de ellende des volks doof en blind blijft. Ontnuchterend moge het kiesrecht werken, toch oefent het eene heelende kracht en geeft het eene heilzame ontspanning.

Indien het dan waar mocht zijn, dat in de kringen waaruit de meerderheid onzer Staten-Generaal voorkomt, de nadeelen eener aanzienlijke uitbreiding van het Kiesrecht overdreven, de voordeelen daarentegen verkleind of voorbijgezien worden; indien de tijd tot zoodanige uitbreiding is aangebroken; indien eindelijk de grondslagen, waarop de Regeering haar wil tot stand brengen, behoudens verbetering en aanvulling in de toepassing, in beginsel niet onaannemelijk zijn - dan past het der liberale partij dezen maatregel met kracht te ondersteunen en tot wet te helpen verheffen, niet omdat deze Regeering uit haar midden is voortgekomen en haar goeden naam met eere handhaaft; maar omdat haar beginselen en haar toekomst daarmede zijn gemoeid. Immers haar beginsel is dat van vooruitgang en hare toekomst hangt af van hare trouw aan dit beginsel. Verzaakt de liberale partij hare roeping en verzet zij zich principieel tegen een stap, die door de omstandigheden wordt geëischt en door een langdurige ontwikkelingsperiode is voorbereid, dan zet zij haar karakter op het spel en verbeurt mitsdien de hoop om op de toekomstige ontwikkeling van wetgeving en bestuur haren stempel te drukken. Zij bleek krachtig genoeg om eene rechtvaardige en doortastende herziening onzer belastingen tot stand te brengen, welnu zij bekrone hare verdiensten door den weg te banen tot eene niet minder ingrijpende staatkundige hervorming. Gelukt haar dit, dan zal zij den laster van hare vijanden en van haar eigen ondankbaar nakroost met de stukken tot zwijgen kunnen brengen, haar aanspraken op het vertrouwen der toekomstige kiezers niet hebben verbeurd en in het ergste geval zich zelve een eervol graf hebben gedolven.

Is dan de slotsom dezer beschouwingen dat een welbegrepen partijbelang de aanneming vordert van een maatregel, dien men op zich zelf vreest en afkeurt? Het zou mij bitter teleurstellen, indien ik dezen indruk had teweeg gebracht. Ten sterkste veroordeel ik elken zweem van pluimstrijkerij voor een overmoedigen demos of een benepen partijverband. Hooger belangen staan op het spel. Reeds vroeger herinnerde ik, hoe de ingediende kieswet voor- en tegenstanders telt onder schier alle partijen. Wie op een zelfstandig oordeel prijs stelt, zal slechts door rijp beraad en diepen ernst in staat zijn, in den doolhof der tegenstrijdige overleggingen den draad te vinden

en met vasten tred zijn weg te bewandelen. Schijnbaar wijkt mijn slotsom aanmerkelijk af van die van den man, wiens hoog vereerden naam ik in den aanvang noemde. Toch waag ik het vermoeden uit te spreken, dat voortgezet nadenken in verband met den loop der gebeurtenissen ook Mr. Buys tot de overtuiging zouden hebben geleid, dat aanvaarding der Regeeringsbeginselen, behoudens verbetering in de toepassing, door rede en geweten worden voorgeschreven. Deze overtuiging bestuurde mijn pen. Geloof en vertrouwen overwinnen op den duur angst en moedeloosheid. Er zijn oogenblikken in het leven der volken, waarin het niet overbodig schijnt aan deze eeuwige waarheid te herinneren. Zulk een oogenblik is thans aangebroken. Ieder zij op zijn post om zijn aandeel in de nationale verantwoordelijkheid te aanvaarden. Dan is de toekomst veilig en zal ook eene Regeering op democratischen grondslag het waarachtig welzijn van het Vaderland weten te verzekeren.

J. DE LOUTER.

Heilige fabels.[1)]

IV

Van vóórboeddhistischen oorsprong zijn die verhalen waarin liefderijk of natuurlijk over de vrouw wordt gesproken. Ze zijn althans niet oorspronkelijk boeddhistisch. De meeste verhalen waarin vrouwen eene hoofdrol spelen zijn van 't genre van Boccaccio's novellen of van 't gros der fransche fableaux, van velen waarvan onze oostersche verhalen de verre voorouders zijn. De Boeddha is het vrijwel eens met Jean de Meung die ergens in zijn Roman de la Rose zegt: Qui cuer de fame apercevroit Jamais fier ne s'y devroit; wat Frans I, zoo als bekend is, overnam, en wat nog heden een onmisbaar ingredient is der meeste Fransche romans. De indische râja's zijn als Frans I en andere heeren der schepping: voor zich zelf toegevend, eischen ze van hunne vrouwen het onmogelijke, koesteren steeds achterdocht en straffen de minste zonde. Het sansgêne waarmeê ze hunne vrouwen behandelen is soms zeer curieus. In den Dasannakajâtaka bijv. (401) wordt verteld hoe een koning zijne *aggamahesî* (sultane) voor zeven dagen in bruikleen geeft aan den zoon zijns huispriesters die op haar verliefd is en hoe hij, als het verliefde paar er van door gaat, ziek wordt van boosheid en droefheid.

Voor den boeddhistischen monnik, voor wien kuischheid een eerste vereischte is, is de vrouw een gevaarlijk, verleidelijk wezen, het krachtigste wapen van Mâra, den verzoeker, waarvoor hij dus niet genoeg kan worden gewaarschuwd. In een vorig hoofdstuk[2)] heb ik al een waarschuwend woord van den Heer aan-

1) Vervolg en slot van Deel II blz. 497.
2) Zie *De Gids* van Juni blz. 472.

gehaald; en, al is zijn oordeel, uitgesproken in het Soejâtāverhaal, niet bepaald ongunstig, toch is in 't meerendeel der verhalen de voorstelling, die van de vrouw wordt gegeven, alles behalve vleiend. Zij wordt geschilderd met de gewone, schelle kleuren, waarmee de voor verleiding vreezende en waarschuwende vroomheid haar beeld heeft bedekt: zij is een ijdel, bedriegelijk wezen, dat snakt naar losbandigheid en zonde. In eene maatschappij waar geestelijke zoowel als wereldlijke meesters haar het leven zoo lastig maken is het geen wonder dat de vrouwen geen heiligen zijn en in eene door en voor mannen geschreven litteratuur niet geïdealiseerd worden. De algemeen Oostersche geringachting der vrouw wordt in de echt boeddhistische verhalen minachting of verachting. Als in sommige fabels, die ik weet niet hoe onder de anderen zijn verzeild geraakt, natuurlijker vrouwentypes of menschelijker, natuurlijker opvattingen voorkomen dan wordt er gewoonlijk in proloog of epiloog een boeddhistisch antidotum bijgevoegd.

De Boeddha zelf trouwens, zooals hij in de inleidende verhalen wordt voorgesteld, beschouwt de vrouwen wel uit hetzelfde gezichtspunt als de christenmonniken deden, maar zijn blik is toch minder bekrompen, hij is niet zoo cynisch in woorden en daden ten opzichte van haar als in zijne vroegere levens, als Bodhisat, wanneer hij bijv. eens, in het eerste verhaal (91) van den *itthivagga* (Vrouwenafdeeling) zijn eigen oude moeder gebruikt als *corpus vile* om aan te toonen dat eene vrouw, hoe oud ook, altijd lichtzinnig blijft, daar, zooals een dikwerf terugkeerend vers zegt: ‘alle vrouwen zondigen als zij de gelegenheid maar krijgen; even zeker als elke rivier krom is, en elk bosch uit boomen bestaat,’ Dit vers speelt als een soort van tooverspreuk eene groote rol in een verhaal (62) dat gedeeltelijk, verminkt en gewijzigd, naar Rome is overgebracht, daar door onzen deftigen Dirc Potter opgevangen en in zijn Loep der Minne is bijgezet.

In een ander verhaal van dezelfde afdeeling (64) schildert de Bodhisat voor een man, die bij hem komt klagen over de ongelijkheid van humeur zijner vrouw, die hem vandaag liefkoost en morgen afstoot, den aard der vrouwen met eene andere vergelijking: ‘Wees niet blij als ze u liefkoost, niet bedroefd als ze u afweert: der vrouwen aard is even moeilijk te kennen als de gang van een visch in 't water.’

Eene bittere satire wordt door den Bodhisat in eene dierfabel (219) uitgesproken. Hij is een aap, die, gevangen, lang onder de menschen heeft vertoefd en eindelijk, vrij gelaten, naar zijn oude woonplaats terugkomt. De apenschaar zijn terugkeer vernomen hebbende kwam bijeen, om hem te zien, op eene groote rotsvlakte en zich vriendelijk met hem onderhoudende zeiden zij: Vriend, waar zijt gij zoolang geweest? - In Benares, in 't paleis des Konings. - En hoe zijt gij los gekomen? - De koning, die mij tot zijn lievelingsaap had gemaakt, was tevreden over mijn gedrag en liet mij vrij. - De apen zeiden: Gij zult de handelingen der menschen dus wel kennen; vertel er ons wat van: wij zijn nieuwsgierig. - Vraagt mij niet naar de manieren der menschen! - Vertel! wij zijn nieuwsgierig. En de Bodhisat zei: ‘De menschen, zoowel de Khattiyás als de brâhmana's zeggen: ik heb, ik heb’ en bedenken niet dat alles vergankelijk is. Hoort nu hoe die blinde dwazen doen. En hij sprak deze twee verzen:

1. ‘Ik heb goud en zilver,’ zoo spreken zij dag en nacht,
de dwaze menschen die de verhevene waarheid niet zien.

2. In elk huis zijn twee gebieders: een daarvan, zonder baard,
Met hangende borsten, gevlochten haar en getooide ooren,
Voor veel geld gekocht, slaat en scheldt de lieden.

Dat hoorende riepen de apen: ‘Zwijg, zwijg; vreeselijke dingen hebben wij gehoord’ en met beide handen hielden zij hunne ooren toe. En omdat zij op die plaats verachtelijke dingen hadden gehoord, verachtten zij zelfs die plaats en togen naar elders. Sinds heet die rotsvlakte de plaats der verachting.

Terwijl deze satire ook de mannen hekelt is een groot verhaal, de Kunâlajâtaka (536), uitsluitend tegen de vrouwen gericht. Door de aan alle oostersche vertellers eigene kunstgreep zijn hier eenige gelijksoortige verhalen als de onderdeelen eener symfonie tot een geheel vereenigd, waarin voor de echt Indische fantasie de grenzen tusschen mensch en dier geheel zijn verdwenen en dezelfde hartstochten heerschen in de Koninklijke residenties aan de oevers der Gangâ als in de wouden en dalen van het gebergte waar de sneeuw woont. De Bodhisat is hier een vogel, een Kunâla, een species van het Kokilagenus: hij heeft niet minder dan 3500 wijfjes die hem op de volgende wijze dienen.

‘Twee wijfjes te zamen een tak in haar bek dragend, laten Kunâla daarop neerzitten, opdat vermoeienis hem onderweg niet bevange; 500 vliegen onder hem: als K. mocht vallen, zullen wij hem met onze vleugels opvangen; 500 vliegen boven hem opdat de zonnegloed K. niet brande; 500 vliegen aan beide zijden, opdat geen kou of hitte, gras of stof, wind of dauw hem beroere; 500 vliegen vóor hem, opdat geene herders, maaiers, houthakkers of andere boschwerkers, met hout, steen, kluit, ijzer, stok of scherf hem een slag toebrengen, opdat hij niet met struiken of slingerplanten, boomen, heesters, rotsen of groote vogels in aanraking kome; 500 vliegen achter hem, met lieve, vriendelijke, zoete, vleiende woorden hem toesprekende opdat hij niet misnoegd worde; 500 vliegen naar alle windstreken, allerlei soorten van vruchten van allerlei boomen halende, opdat hij niet door honger gekweld worde. Zoo begeleiden zij hem in bosschen, parken en wouden, over rivieren, van den eenen rotstop naar den ander, mingenot smakend. En na den ganschen dag zoo begeleid te zijn geweest spreekt K. zijne gezellinnen aldus toe: gaat weg boeleersters, pakt u weg diefeggen, schelmen, lichtzinnigen, ondankbaren, onbestendig als de wind.’ In de buurt woont een vogel van 't zelfde geslacht, een *kokila*, die door zijn vrouwtjes even zoo wordt gekoesterd als Kunâla, maar vriendelijker van aard dan deze haar vriendelijke, dankbare woorden geeft. Als hij eens bij Kunâla op bezoek is tracht hij op de bede van diens vrouwen een goed woord voor haar te doen, maar wordt afgesnauwd. Kort daarna wordt hij ziek en door zijn vrouwenstoet in den steek gelaten, maar door vriend Kunâla verpleegd. Hersteld wil hij niets meer van ze weten. Hierop sprak Kunâla, de Bodhisat: ‘Nu zal ik u, o vriend, inlichten omtrent den slechten aard der vrouwen,’ en met groote staatsie, omgeven door dewas der lagere hemelen, die de mare hebben vernomen, door alle vogels en talrijke askeeten van den Himâlaya, verkondigt hij, op eene bergvlakte gezeten, den *dhamma*, de waarheid omtrent der vrouwen aard.

Er komt in den Griekschen Syntipas,[1)], een bundel verha-

1) Uitgegeven door Eberhard, Fabulae Romanenses Graece conscriptae I. Teubner 1872. Het boek is van de 11e eeuw en in barbaarsch grieksch geschreven. Sommige van de verhalen heb ik in indische collectus ternggevonden. Een daarvan staat op het boeddh. monument te Bharhoet.

len van Boeddhistische minachting voor de vrouw doortrokken, een man voor, die rondreist om de slechtheden der vrouwen op te sporen en op te schrijven, wat hem echter niet gelukt. Hier in dezen Jâtaka is dat grootsche werk vervuld: het geheel is een encheiridion, een vademecum voor vrouwenhaters. Eerst vertelt Kunâla, de Bodhisat, verschillende verhalen die den zedeloozen aard der vrouwen zoo duidelijk mogelijk in 't licht stellen en voegt daarbij in versvorm allerlei kernachtige, min of meer geestige aphoristische vergelijkingen, allen van dezelfde liefelijke strekking; dan komt de koning der gieren, Ananda, aan 't woord om op denzelfden trant voort te varen; waarna de askeet Nârada ook zijne, hetzelfde thema varieerende wijsheid lucht geeft, en ten slotte de Bodhisat de symfonie besluit met een twintigtal koepletten waarin de toehoorders nog eens hartig worden gewaarschuwd.

Fijner dan in zoo'n massief pamflet als deze Jâtaka komt het zelotisme der boeddhistische redacteurs voor den dag in de aanteekeningen die zij ten bate van vrome lezers hebben gevoegd bij verhalen die naar hunne meening niet beslist genoeg aan de schoone sekse den oorlog verklaren. Als voorbeeld kan de Asankajâtaka (380) dienen. Eene dewadochter wordt herboren, komt uit den hemel vallen, in den kelk eener lotusbloem, evenals Duimelijntje in het sprookje van Andersen, waarin zij gevonden wordt door een kluizenaar, die haar als dochter aanneemt. Zij groeit op tot eene schoone jonkvrouw, voor wie Sakka een kristallen paleis bouwt, dat, in de lucht zwevend, neerdaalt als zij er uit wil. De koning van Benâres komt met een groot gevolg, ziet haar en wordt natuurlijk verliefd. Hij vraagt deftig hare hand aan den askeet, die ze hem toezegt als hij haar naam raadt. De koning zint en peinst, met zijne raadslieden, een jaar lang. Te vergeefs. In arren moede wil de râjâ vertrekken. Asankâ (zoo heet de schoone maagd met een vreemdsoortigen naam) vertoont zich aan een venster van haar glazen huis en hare schoonheid en bemoedigende toespraak houden hem terug. Hij blijft weer een jaar, peinzend en radend, met denzelfden uitslag. Als ook het derde jaar zoo is verloopen wil hij in ernst zijn oorlof nemen. De schitterende verschijning van Asankâ kan hem niet verblinden: ‘gij geeft mij woorden, geen genot: zoo ben ik drie jaar lang gebleven; nu ga ik weg’. Zij helpt hem om haar naam te raden, hij krijgt

haar, samen krijgen ze kinderen en leven gelukkig in Benares. En wat is nu de moraal van deze historie, waarin om den koning te doen volharden het meisje hem vertelt van het geduld der dewazonen en hoe Sakka eenen geduldig wachtenden vogel heeft geholpen? Volgens den proloog heeft de Boeddha het verteld om eenen naar zijne vroegere vrouw smachtenden monnik te waarschuwen, hem openbarende hoe hij in een vroeger leven die koning was geweest en door zijn driejarig wachten om eene vrouw aan zich zelf en zijn gevolg veel ellende had berokkend.

Een ander verhaal, de Assakajâtaka (207), eveneens verteld om een monnik te genezen van de zucht naar zijne vroegere vrouw, heeft geene verdere toelichting noodig. Koning Assaka heeft eene lieve, mooie vrouw, schooner dan menschelijke schoonheid, goddelijke bijna evenarend. Zij sterft; hij is wanhopig. Hij laat haar lichaam, gebalsemd, in eene kist leggen en die onder zijn bed plaatsen, waarop hij, alle voedsel weigerend, weenend en klagend neervalt. Tevergeefs spreken zijne ouders en verwanten, vrienden en ministers, brahmanen en andere notabelen hem vermanend toe. Zeven dagen, zegge zeven dagen lang, treurt hij zoo over zijne vrouw. Gelukkig komt dan een rondtrekkend askeet (de Bodhisat) redding brengen door een drastisch middel. Hij laat den koning, door zijne wondermacht, de als een insekt herborene koningin zien - hare ijdelheid, een gevolg harer schoonheid, heeft haar deze degradatie bezorgd - en laat haar zeggen hoe zij niets meer geeft om Assaka en zelfs gaarne zijn bloed zou drinken. De koning is genezen, laat het lijk wegbrengen en kiest zich eene andere vrouw.

In een aandoenlijk verhaal (147=297) steelt een arme man ter wille zijner vrouw in een koninklijk park saffloers, wordt gepakt en geëmpaleerd. Hij lijdt hevige pijnen, kraaien pikken zijne oogen uit, maar hij denkt slechts aan den angst zijner vrouw die niet weet waar hij blijft en smeekt in roerende woorden een der vogels om haar tijding van hem te brengen. Verontwaardigd laat de bewerker van het verhaal er de afschrikwekkende woorden op volgen: ‘Zoo om zijne vrouw klagende werd hij in de hel herboren’.

Er is zoo goed als niets bekend omtrent de wijze waarop onze verhalen vereenigd zijn tot de reusachtige verzameling die ze nu vormen, zoodat ik mij moet vergenoegen met te con-

stateeren dat naast deze liefdeloos-vroome opvatting en voorstellingen der eene en betere helft van 't menschdom ook meer natuurlijke en liefelijke schilderingen der vrouw worden gevonden. Ik zal het niet wagen mij te verdiepen in voorloopig nog gewaagde gissingen (die natuurlijk gemakkelijk te maken zijn) hoe die laatsten hier eene plaats hebben gekregen, hoe zij genade hebben kunnen vinden in de oogen der boeddhistische bewerkers. Zij zijn er, dat is een feit; en het is opmerkelijk dat voorbeelden van vrouwelijke liefelijkheid of blijken van sympathie met huwelijksliefde het meest voorkomen in dierfabels, die, zooals gewoonlijk, allerliefst zijn. Er is zelfs een aardige tegenhanger van het laatstvermelde verhaal, van den armen zondaar, die in de hel herboren werd omdat zijne laatste gedachte naar zijne vrouw vloog, in een dierfabel, die eveneens in twee redacties voorkomt (34 en 216) en als 't ware den overgang vormt tot vriendelijker zienswijze. Een visch met zijne vischin dartelend raakt in een net dat zij ontwijkt. De visschers halen op, nemen hem er uit, werpen hem op het zand, en, om hem te braden, maken zij kolen en snijden een stok om voor spit te dienen. Klagend jammert de verliefde visch:

> Niet kwelt mij vuur noch goedgespitste stok,
> Wel dat zij meenen zal een and're visch mij trok;
> Het minnevuur mij kwelt en zet mijn hart in gloed,
> O visschers, laat mij vrij: de liefde is zoo zoet.

Juist komt de Bodhisat daarlangs. Hij verstond de taal der dieren, en, de klacht van den visch hoorend, dacht hij: ‘Als hij zoo sterft, met deze gedachte, zal hij in de hel worden herboren: ik zal hem redden.’ Hij bidt hem af van de visschers en laat hem zwemmen.

Als men dit laatste verhaal vergelijkt met het voorgaande, dan is het duidelijk dat de man niet om zijn diefstal in de hel herboren werd, maar omdat hij met eene zondige gedachte, aan zijne vrouw, stierf, en ten tweede, dat, om matrimoniale liefde te berispen, op beide verhalen eene kleine boeddhistische operatie is toegepast, door de vermelding der hel er aan toe te voegen, waarbij de man er niet zoo goed is afgekomen als het dier.

In eene andere dierfabel, prijkend met den naam van Kakkatajâtaka (267) wordt een olifant door zijn wijfje gered uit

levensgevaar, waarin alle andere olifanten hem aan zijn lot overlaten. Evenzoo redt (in 359) eene hinde haren gemaal, die in een strik is geraakt en door alle andere makkers is begeven.

Bekoorlijk poëtisch is de Bhallâtiyajâtaka (504)[1], die de lyrische ontboezemingen bevat van een *Kinnara* en eene *Kinnarî* (een tusschen dier en mensch in staand soort van wezens), die, in hun lang huwelijksleven, éene nacht van elkaar gescheiden zijn geweest en steeds met ontzetting daaraan terugdenken. En een heerlijk vrouwentype, eener menschelijke vrouw, geeft de Sambulajâtaka (519), die evenals 504 verteld is naar aanleiding der reeds in een vorig hoofdstuk genoemde Mallikâ, de vrouw van den machtigen vriend van Gautama, zoodat de gissing niet te gewaagd is dat de opname dezer beide verhalen in den heiligen kring eene aan devî Mallikâ bewezene hulde is. Vooral het laatste verhaal is éen der fraaiste der geheele verzameling, zoowel door de artistieke bewerking als door zijn inhoud. De hoofdpersoon, Sambulâ, is van 't edele geslacht van Sîtâ, Sâvitrî en Alkestis, in welke types het ideaal onzer arische voorvaders van de vrouw, als de ‘melior pars’, als de gezellin en vriendin van den man, is vereeuwigd.

Sambulâ is de bovenmenschelijk, bijna goddelijk mooie vrouw van prins Sotthisena, zoon van den koning van Benares. Hij is door zijn vader tot onderkoning en opvolger gewijd. Plotseling wordt hij melaatsch. De dokters geven hem op. Walgend van zijn kwaal, wanhopig, besluit hij allen en alles te verlaten en eenzaam in 't woud te gaan sterven. Zijne vrouw wil hem niet verlaten. Ondanks alle tegenvermaan gaat zij mee in 't woud. Op eene plek, rijk aan water, vruchten en schaduw, maakt hij eene loofhut, waar ze samen wonen. Zij verpleegt hem met de teederste zorg en zelfverloochening[2]. Dagelijks haalt ze de zoetste vruchten voor hem die ze in 't woud kan vinden. Eens weer vruchten zoekende komt ze langs een grot en krijgt lust zich te baden in het daardoor stroomende beekje. Als ze bevend uit het koude water gestegen op den rand staat en haar gewaad van boomschors aandoet schittert het woud door

1) Door schrijver dezes vertaald in ‘Two basreliefs of the Stupa of Bharhut’, Brill. 1890.
2) ‘So then these much-abused and ill treated women were after all, then, as now, the faithful and selfdenying helpers of men’. (Mahaffy, Social Life in Greece p. 225.)

den glans van haar schoon lichaam. Een *dânava* (de 'ogre' der fransche sprookjes) ziet haar en wordt verliefd. Hij belooft haar macht en heerlijkheid als ze zijne vrouw wil worden. Als ze weigert en naar haren zieken man wil ijlen houdt hij haar tegen, dreigt haar op te zullen eten en sleurt haar mee. Wanhopig barst zij uit in gejammer over de verlatenheid van haar man en hare hulpeloosheid.

En door de kracht van hare braafheid trilde Sakka's paleis en zijn marmeren troon werd warm. Hij grijpt zijn bliksem, ijlt haar te hulp en bevrijdt haar. Intusschen is de zon ondergegaan en vindt zij met moeite in het door de maan flauw verlichte woud haren man terug en vertelt hem wat haar is overkomen. Hij gelooft haar niet en verdenkt haar van ontrouw. 'O heer, zegt zij, ik zal u ongeloovige door de kracht mijner waarachtigheid genezen', en eene kruik met water gevuld hebbende sprenkelt zij water op zijn hoofd, zeggende:

> Zoo moge de waarachtigheid mij helpen nu en later,
> Zoo waar als ik niemand liever heb dan u:
> Door deze waarheidspreking verdwijne uwe ziekte![1)]

En de melaatschheid van Sotthisena verdween als een roestvlek met zuur gewasschen. Genezen keert hij met zijne vrouw naar Benares terug waar zijn vader hen met groote vreugde ontvangt, voor hem de gouden koningsparasol doet opsteken, zelf abdiceert en als *isi* (askeet) in het koninklijk park gaat leven, dagelijks in 't paleis zijn middagmaal gebruikend. Maar Sotthisena, koning geworden, maakt Sambulâ slechts in naam tot zijne koningin, en vermaakt zich met andere vrouwen. Zij wordt mager en bleek van stil verdriet. Als de oude koning eens zijn maal gebruikt zet zij zich nabij hem neer. Hij vraagt naar de oorzaak van haar slecht uitzien. 'Mijn man is niet meer voor mij zooals vroeger, antwoordt zij. Hij ziet en hoort

1) Deze daad van waarachtigheid, een soort van godsoordeel, komt veel voor. Treffend vergelijkt Childers (i.v. saccakiriyâ) Koningen 2, 1, 10 'En Elia antwoordde en sprak tot den hoofdman van vijftig: Indien ik een man Gods ben, zoo dale vuur van den hemel en vertere u en uwe vijftig. Toen kwam vuur van den hemel en verteerde hem en zijne vijftig', er bijvoegend: A remarkable instance of a *saccakiriyâ*, though very un-Buddhistic in its spirit. Het gevolg eener boeddh. saccakiriya is altijd *ten bate* van een ander.

naar andere mooiere vrouwen, die mij van hem verdringen. Als ik nog met hem in 't woud leefde zou hij mij eeren en niet versmaden. Dan zou het beter zijn voor mij. Voor eene vrouw die alles in overvloed heeft, maar aan haar man niet dierbaar is, is de dood te verkiezen. Eene arme vrouw, door haar man geliefd, is gelukkiger dan eene rijke die door haar man wordt versmaad.' De oude koning laat zijn zoon roepen, spreekt hem vermanend toe, en zecht ten slotte: 'Moeilijk te krijgen is een welgezinde vrouw voor een man. En voor eene vrouw een welgezinde man. Uwe vrouw is lief en braaf. O vorst wees deugdzaam met Sambulâ.'

Getroffen smeekt Sotthisena haar om vergiffenis en zegt:

> Als gij, groote macht en aanzien hebbende,
> Door jaloezie bevangen wilt sterven,
> Dan worden ik en al deze vrouwen
> Allen uwe dienaars!

En voortaan leefden zij gelukkig tot aan hun dood.

V.

Wanneer ik voor mijne verbeelding de bonte tooneelen oproep die de Jâtakas schilderen, besef ik maar al te zeer hoe flauw de schets moet blijven die ik trachtte te geven van het beeld der maatschappij dat die verhalen weerspiegelen. De stof is zoo rijk dat ik slechts een klein gedeelte kon verwerken en mij het genot moet ontzeggen, na de dewas en de vrouwen, ook de askeeten ten tooneele te brengen, de in 't woud levende vromen, die de wereld hebben begeven, dikwijls ten gevolge van een plotseling, kinderlijk plotseling ontwakend besef van de vergankelijkheid van het aardsche. De overtuiging ''t Sal hier haest zijn ghedaen,' en van de onmogelijkheid om aan den Doodkoning te ontkomen, wiens macht in 't 'IJzerhuis' verhaal (zoowel in Pâli als in Sanskriet, en bijna gelijkluidend voorhanden), aangrijpend wordt geschilderd, die overtuiging doet râjas en rijke kooplui alle pracht en heerlijkheid verzaken om zich in 't stille woud, slechts van vruchten levend, voor den dood en eene volgende geboorte voor te bereiden. En nog vele andere grepen zou ik kunnen doen uit den rijken voorraad.

Maar ik wil de aandacht nog vestigen op eene andere wijd-

strekkende eigenschap en beteekenis der Jâtakaverhalen. Ze zijn niet alleen onwaardeerbaar als preciese, minutieuse, dikwijls artistieke schilderingen der indische maatschappij en der indische denkwijzen en levensopvattingen, maar vormen ook een onmisbaar bestanddeel bij de onderzoekingen naar het vaderschap van vele fabels, in den wijdsten zin des woords, die wij reeds als kinderen lazen of op lateren leeftijd leerden genieten. In den loop dezer studie heb ik af en toe gewezen op gelijkenissen tusschen indische en westersche verhalen. Er zou een lange lijst kunnen worden opgemaakt van pâliverhalen die, min of meer veranderd, in andere oostersche of Westersche verzamelingen, of ook sporadisch, bij andere volken zijn gevonden, 't zij als directe vertallngen, 't zij langs onbekende paden, van mond tot mond overgebracht en eindelijk, veel veranderd door 't lange zwerven, op schrift gesteld. Maar hoe ook veranderd, door 't een of ander teeken verraden zij hunne indische afkomst even als de Zigeuners. Dikwijls is het mogelijk verschillende rustplaatsen aan te wijzen waar zij op hare reis hebben vertoefd en de langzame veranderingen als 't ware op den voet te volgen. Benfey heeft in de monumentale inleiding zijner vertaling van 't sanskrietsche Pantschatantra met ontzagwekkende geleerdheid en geniale scherpzinnigheid een breeden grondslag gelegd voor die nasporingen, schatten opeengestapeld waarvan o.a. door Max Müller een gedeelte is gelicht en verwerkt tot een dier populaire Lectures, waarvan hij het geheim bezit, waarin hij de evolutie laat zien van een brahmaan tot Lafontaine's Perrette court-vêtue.

De pâliverhalen waren in Benfey's tijd nog niet uitgegeven. Vandaar dat al zijne conclusies omtrent afstamming en verwantschap der fabels niet zonder nader onderzoek kunnen worden aangenomen. Maar hoe scherp zijn blik was getuigt reeds het enkele woord: ‘Wir werden sehen, dass gerade der Buddhismus der ganz eigentliche Träger von Fabeln und Märchen ist.’ Wat aan Benfey ontbreekt is voor een deel aangevuld door Joseph Jacobs in zijn beide doorwrochte werken: The Fables of Bidpai, London. Nutt. 1888 en The Fables of Aesop. 2 vol. 1889[1)]. Hoewel hij de Jâtakas, evenals de

1) De meesterlijke studie van Rhys Davids heb ik reeds genoemd. Zij dateert echter van 1880, toen nog maar twee deelen van Fansbölls uitgave waren verschenen.

overige indische fabellitteratuur slechts uit vertalingen, en dus onvolledig, kent, is zijn werk het beste en volledigste van dien aard wat er na Benfey is voortgebracht. Ook Marcus Landau's boek, Die Quellen des Dekameron 1884, bevat veel belangrijks omtrent de verbreiding der indische fabels, speciaal der novellistische.

Het is verwonderlijk hoe ver die boeddhistische verhalen zich hebben verspreid. Nog verder dan het Boeddhisme zelf. Dat men ze terugvindt in China[1] of Tibet en andere landen, waarheen de leer is overgebracht, is natuurlijk. Ook is het niet wonderbaar dat door de vertaling van 't Pantschatantra in Pehlvi, Arabisch, Syrisch, Hebreeuwsch, Grieksch, Italiaansch, Duitsch, Spaansch, Fransch, de Indische verhalen zelfs bij Lafontaine worden teruggevonden. Dat is merkwaardig en interessant, maar er is niets geheimzinnigs in. Daarentegen heeft het veel van een mirakel en prikkelt in hooge mate de nieuwsgierigheid als slechts twee of drie schakels zichtbaar zijn en de overige schalmen der keten, die 't Oosten aan 't Westen verbindt, in tijd en ruimte zijn verdwenen.

Op de overblijfselen van een boeddhistisch monument, een stoepa, bij 't dorpje Bharhoet, dicht bij 't station Sutna van de Jabalpur-railway, 120 mijl ten Z.W. van Allahabad, staan verscheidene basreliefs, gebeeldhouwd met groote kunst en sprekende levendigheid, waarvan velen Jâtakaverhalen illustreeren, zooals soms bijgevoegde opschriften aanduiden of zelfs zonder opschriften duidelijk is. Onder één dier basreliefs staat *Udajâtaka*, d.i. Otters. De Jâtakatitels op het monument komen niet altijd overeen met die in de Ceyloneesche collectie. De Udajât. heet daarin Dabbapupphaj. (400) Toen de beroemde Engelsche archeoloog Cunningham de photografieën van het monument met verklaringen uitgaf was Fausbölls uitgave nog niet zoover gevorderd, zoodat noch hij noch Rhys Davids de illustratie hebben kunnen verklaren. Zij is sprekend. Twee otters, zoo luidt het verhaal[2] en zoo is de illustratie, hebben

1) In eene interessaute monografie, Die treulose Wittwe. Eine chinesische Novelle. 1877, heeft E. Grisebach aangetoond dat de oudst bekende vorm van het wijdverbreide La matrone d'Ephèse, door Lafontaine nog frivoler verteld dan door zijn voorganger Petronius, eene zeer zedelijke chineesche novelle is, wier toon boeddhistische oorsprong verraadt. Zijne vergelijking met Pan. IV, 3 en Daçak. 6 (ik voeg er bij Jâtak. 193) is echter onjuist.

2) Zie het bovenaangehaalde ‘Two basreliefs etc.’

een grooten roodvisch gevangen en twisten over de verdeeling; een jakhals als scheidsrechter geroepen geeft den eenen den kop, den ander den staart, aan zichzelf de middelmoot. Er valt geen oogenblik aan te twijfelen dat Lafontaine's fabel (IX, 9) *L'huître et les plaideurs* hiervan afstamt. Lafontaine, de geestigste en origineelste der europeesche fabeldichters, heeft géene zijner fabels zelf verzonnen: de geest is van hem: de stof is geleend. Deze heeft hij van Boileau, aan wien zijn vader ze had verteld. Hoe vader Boileau er aangekomen is, is onbekend.

No. 386 der Jâtakas vertelt hoe een râja een nâgavorst (nâga's, slangen, nemen vaak eene menschelijke gedaante aan en spelen eene groote rol in de verhalen) verlost van kwajongens die hem met steenen en stokken slaan, en hoe hij daarvoor van den nâga het vermogen krijgt om aller dieren taal te verstaan. Hij mag zijne geheime kennis echter aan niemand anders meedeelen: dat zou hem het leven kosten. Nu hoort hij zulke koddige gesprekken tusschen mieren, vliegen enz. dat hij schatert van 't lachen. De koningin, zijne vrouw, wordt nieuwsgierig en dringt zoo lang, hoewel hij haar zegt dat zijn leven op 't spel staat, dat zij den koning, die *uxorius* (mâtugâmavassiko) is, overhaalt haar zijn geheim te openbaren. Op een zeer eigenaardige manier komt Sakka, in de gedaante van een bok, tusschen beiden en raadt den koning haar liever eene dracht slagen toe te dienen, wat dan ook gebeurt. Laboulaye vertelt in zijne Nouveaux contes bleus een Dalmatisch verhaal: ‘Le langage des animaux’, waarin een herder eene slang redt, als belooning de kennis der dierentaal krijgt (eveneens als een geheim waarvan de openbaring hem het leven zal kosten), rijk wordt, lacht bij 't hooren van dierengesprekken en eveneens door zijne vrouw wordt geprest. Ten einde raad laat de goede man zich eene doodkist maken, gaat er in liggen en is op 't punt aan zijne vrouw, wier nieuwsgierigheid zelfs tegen dit luguber schouwspel bestand is, 't geheim mee te deelen, als hij een gesprek hoort tusschen zijn hond en zijn haan, die zegt: ‘Qu'il meure puisqu'il est assez sot pour cela. J'ai cent femmes; je les appelle toutes quand je trouve le moindre grain, et aussitôt qu'elles arrivent, c'est moi qui le mange; s'il y en avait une qui s'avisât de le trouver mauvais, je la corrigerais avec mon bec; et lui, qui n'a qu'une femme, il n'a pas l'esprit de la mettre à raison! - Sitôt que le mari entend cela, il saute

à bas de la bière, il prend un bâton et appelle sa femme dans la chambre:- Viens, je te dirai ce que tu as si grande envie de savoir. Et alors il la raisonne à coups de bâton en disant: Voilà, ma femme, voilà! - C'est de cette façon qu'il lui répondit, et jamais depuis la dame n'a demandé à son époux pourquoi il avait ri.' 't Is bijna woordelijk het slot van den Jâtaka: 'En nooit daarna waagde zij het er over te spreken.' Hier is de eenige tusschenschakel te vinden in Tuti Nameh, eene Turksche vertaling van een sanskrietsch werk: Çukasaptati, de zeventig vertellingen van den papagaai, dat nog niet is gedrukt,[1)] maar waarin dit verhaal, naar de turksche vertaling te oordeelen, in hoofdzaken overeenkomend met het Jâtakaverhaal, voorkomt. Het is dus waarschijnlijk dat het verhaal door Turksche vertellers naar Dalmatië is gekomen; misschien ook door Hongaarsche tusschenkomst; de Hongaarsche litteratuur is rijk aan veelsoortige sprookjes.

Treffend is ook de overeenkomst van Jâtaka 446 met een modern verhaal. Hier is geen enkele tusschenschakel zichtbaar. Zijn de verhalen onafhankelijk van elkaar dan is de overeenkomst van gedachte en gevoel haast nog treffender dan verwantschap zou zijn. Een man wil op aanstoken zijner vrouw zijnen ouden vader, die bij hem inwoont en haar tot last en walg wordt door de gebreken des ouderdoms, uit den weg ruimen. Onder een voorwendsel laadt hij hem op een wagen, rijdt hem naar eene begraafplaats en graaft daar een kuil. Zijn zevenjarig zoontje, dat mee heeft willen rijden, vraagt hem wat hij doet. 'Grootvader, antwoordt hij, is oud en ziekelijk; ik ga hem begraven; hij moet niet langer leven'. Terwijl hij voortgaat met graven ziet hij dat het kind ook bezig is en vraagt op zijne beurt wat het doet. En het kind antwoordde: 'Ik graaf een kuil voor u, als gij oud zult zijn. Dan zal ik u ook in dezen kuil begraven.' Welk eene treffende overeenkomst, ondanks het verschil van tijd en zeden, tusschen dit verhaal en een modern o.a. door Jan van Beers verteld in 'De arme grootvader'. Grootvader eet eerst mee aan tafel, later, om zijn morsen apart; als hij de aarden teil breekt, krijgt hij een houten schotel. Het kind zit te kerven aan een

1) Een kort fragment staat in Lassens Anthologia Sanscritica. 'Vier Erzählungen aus der Çukasaptati' zijn uitgegeven door R. Schmidt, die eene complete uitgave heeft beloofd, maar, zoover ik weet, nog niet gegeven.

stuk hout en moeder vraagt wat hij snijdt? - ‘O niemendal; een trogsken maar! Iets dat u wordt met pap gevuld, wanneer ge later oud en stram, Lijk grootva nu is, wezen zult!’ Man en vrouw verstommen: een schrikbaar licht gaat voor hen op: snikkend knielen zij voor hun vader en brengen hem naar zijne plaats aan tafel terug. In het Jâtakaverhaal heeft de schrikkelijk naïeve daad van het kind dezelfde uitwerking, maar het verhaal is bedorven door de kwezelachtige bewerking die, den zevenjarigen jongen vereenzelvigende met den Bodhisat, hem van een naïef kind tot een preekend monstertje heeft gemaakt.[1)]

In gevallen als de hier aangehaalde is het duidelijk dat, als er historische verwantschap is (wat ik voor mij niet betwijfel), de europeesche verhalen van de boeddhistische afstammen. Benfey, hoewel hij de pâli verhalen of niet of slechts indirect kende, heeft dan ook, op grond van talrijke andere gegevens, geconcludeerd dat een groot aantal van vertellingen en sprookjes zich, van Indië uit, over de gansche wereld hebben verbreid.

Niet zoo duidelijk is de genealogische betrekking tusschen boeddhistische fabels en grieksche. Het romantische element is, de Odyssee en de mythologie in 't algemeen daargelaten, aan de grieksche litteratuur van den goeden tijd vreemd: overeenkomsten met indische sprookjes of novellen vindt men daarin dan ook niet. Wel met indische dierfabels en zelfs in enkele gevallen zóo sterk dat men aan toevallige overeenstemming niet kan denken, maar moet vragen wie van beiden van den ander heeft geleend, de Indiërs van de Grieken of omgekeerd. De fabel van den kraanvogel, die den wolf een beentje uit de keel haalt en 't beloofde loon niet krijgt, komt voor bij Phaedrus (I, 8), Babrius (94); is opgenomen in de grieksche verzamelingen van Aesopische fabels en ook door Lafontaine (III, 9). Haar oudste ons bekende westersche vorm is dus de latijnsche van Phaedrus, die onder keizer Tiberius heeft geleefd. Zijne fabels zijn grootendeels reproducties van grieksche modellen, die der twee eerste boeken uitsluitend van aesopische. Het is waarschijnlijk dat hij de Aisopeia van Demetrius Phalereus heeft

1) In meer verhalen is de Bodhisat zoo'n wijze jongen. Ook in den Syntipas komen zulke vroegrijpe wijsgeeren voor (zelfs één van 3 jaar), die klaarblijkelijk van den Bodhisat afstammen en ook voor den indischen oorsprong van het boek getuigen.

gebruikt, de oudste verzameling van dien aard die vermeld wordt, door den uit Athene verjaagden staatsman in zijn *otium* te Alexandrië bijeengebracht omstreeks 300 v. Chr. Diezelfde fabel nu wordt in de pâlicollectie aldus verteld naar aanleiding van den ondankbaren Dewadatta (308).

- Eens toen in Benares Brahmadatta Koning was werd de Bodhisat in den Himavant als een boomspecht herboren. Een leeuw die vleesch at bleef een beentje in de keel steken: zijn keel zwol, hij kon geen spijs gebruiken, kreeg hevige pijnen. De voedselzoekende specht hem ziende vroeg, op een boom zittend: Wat scheelt u, vriend? De leeuw vertelde hem de zaak. Ik zou u van dat been wel kunnen verlossen, maar ik durf niet in uw muil te gaan, gij zoudt mij opeten. Vrees niet, vriend, ik zal u niet opeten; geef mij het leven. Goed, zei hij en deed hem neerleggen op zijne zijde; maar denkende: wie weet wat hij zal doen, plaatste hij een stokje tusschen zijn onderkaak en zijn bovenkaak, zoodat hij zijn muil niet kon sluiten. Daarop ging hij er in en stiet met zijn snavel tegen het been. Het viel weg. Daarop uit den bek gaande stiet hij met zijn snavel tegen het stokje, deed het vallen en vloog op een boomtak. De leeuw, hersteld, doodde eens een buffel en at dien op. De vogel dacht: ik wil hem eens beproeven; ging op een tak boven hem zitten en hem toesprekende sprak hij de eerste gâthâ:

> Wij bewezen u een dienst naar ons vermogen.
> Koning der dieren, hulde zij U, krijgen wij niets?

Leeuw:

> Daar ik bloed eet, steeds prooi zoek,
> Is het al veel dat gij, tusschen mijn tanden geweest zijnde, leeft.

En na een slotkoeplet over de ondankbaarheid vliegt de specht weg.

Ons aller oude bekende: Maître corbeau, wordt aldus verteld in den Jamboe-eter Jâtaka (294). - Eens toen in Benares Brahmadatta regeerde, werd Bodhisat in een bosch van jamboeboomen (rose-apple tree) als boomgod herboren. Een kraai gezeten op een jamboetak at daar vruchten. Een jakhals daar langs komend keek naar boven en den kraai ziende, dacht hij: Als ik van hem voortreffelijke eigenschappen ga roemen die

hij niet heeft zal hij mij misschien vruchten geven. Daarop sprak hij, prijzend, deze regels:

> Wie is deze met zijn diepe stem, die schoone, de voortreffelijkste der sprekenden,
> Die, fraai gezeten op een jamboetak, zingt als een jonge pauw?

En de kraai terugprijzende sprak het tweede vers:

> Slechts een fatsoenlijke (gentleman) weet een fatsoenlijke te prijzen;
> O gij met het lichaam van een jongen tijger, eet vriend, ik geef ze u.

En hij schudde den jamboetak en deed vruchten vallen. De boomgod die hen beiden zag terwijl ze elkaar verdichte deugden toekenden en jamboes aten sprak een derde vers: ‘Langen tijd voorwaar zie ik valsch sprekenden samengekomen, een afvaleter en een lijkeneter die elkaar prijzen.’

Deze regels gesproken hebbende toonde de god zich in eene vreeselijke gedaante en joeg hen op de vlucht.

De kaas ontbreekt en de moraal verschilt maar geen ei lijkt meer op een ander ei. Zoo zijn er nog enkele dierfabels onder de Jâtakas; Panter en geit, gelijk Wolf en lam; Ezel in de leeuwenhuid en eenige anderen (allen door Jacobs, The Fables of Aesop I p. 54 en volg. besproken), die dwingen tot een onderzoek naar 't vaderschap.

Men neemt algemeen aan dat er vóor den Indischen tocht van Alexander den Grooten geen sprake kan zijn van wederzijdschen invloed. Indien het nu vaststond dat in de derde eeuw voor Chr. één van beide volken de dierfabel nog niet kende, dan was de zaak zeer eenvoudig. Maar het tegendeel is het geval. Dat soort van litteratuur was reeds lang voor Alexander zoowel aan Grieken als aan Indiërs bekend. Het is zelfs opvallend dat Aesopus, die als de vader der grieksche dierfabel wordt beschouwd (hoewel reeds voor zijn tijd dierfabels voorkomen) en de Boeddha hoogst waarschijnlijk tijdgenooten, of ten naastebij, zijn geweest, terwijl ook in Indië de fabel ouder is dan de Boeddha. Volgens de waarschijnlijkste berekening is de Boeddha het Nirwâna ingegaan 480 v. Chr., veertig jaren na zijn optreden als leeraar. Volgens Herodotus, een over 't geheel betrouwbaar zegsman, leefde Aesopus in de

6e eeuw vóor Chr. De oudste fabel van Aesopus is bewaard gebleven door Aristoteles, maar veel vroeger hield Sokrates zich in de gevangenis bezig met het in versmaat brengen der aesopische fabels die hij kende (waaruit blijkt dat hun oorspronkelijke vorm in proza was) en Aristofanes brengt dikwijls aesopische fabelen te pas. In de oudere litteratuur wordt zijn naam niet genoemd. De grieksche fabels van Babrius zijn van omstreeks 200 na Chr.; de latijnsche van Avianus voor een deel navolgingen hiervan; de verschillende grieksche verzamelingen van aesopische fabels zijn nog jonger. Feitelijk zijn de twee eerste boeken van Phaedrus de oudste collectie aesopische fabelen die wij bezitten. Zoodra dus eene fabel pas bij Phaedrus voorkomt, zooals die van wolf en kraanvogel, raaf en vos, of wolf en lam, is haar ouderdom niet nader bepaalbaar. Zij kan van den min of meer fabelachtigen Aesopus zijn; ze kan ook later gemaakt en in eene zijnen naam dragende collectie zijn opgenomen.

Plaatst men hiernaast wat bekend is omtrent den ouderdom der indische fabels dan valt er niet meer dan een schemerlicht op de verhouding tusschen de grieksche en de indische.

Het is altijd een netelig geval den ouderdom van een letterkundig werk te bepalen. Vooral van een indisch werk. De letterkunde der oude Indiërs, zoowel de Wedische als de Boeddhistische en de klassiek-sanskrietsche heeft door vorm en inhoud zooveel betooverends dat ze hem die haar eens heeft liefgekregen nooit weer loslaat, ondanks de vele verschrikkingen die ze heeft en waartoe ook behoort het ontbreken eener fatsoenlijke chronologie. De subtielste redeneeringen en berekeningen zijn noodig om op eenige eeuwen na te bepalen wanneer vermoedelijk de liederen van den Weda zijn gedicht, terwijl de tijd hunner definitieve redactie even onbepaald is. Wanneer Kâlidâsa heeft geleefd is nog niet onomstootelijk vastgesteld. De verschillende opgaven omtrent het nirwâna van den laatsten Boeddha verschillen onderling eenige eeuwen. De tocht van Alexander den Grooten en de grieksche berichten over Indië hebben eenige vaste punten gegeven die de Indiërs zelve ons niet verschaften. Wat kwam het er voor menschen die de eeuwigheid in zich omdroegen, die alle aardsche verschijningen voor broos en ijdel hielden, op tijdsbepalingen aan![1)]

1) Meesterlijk wordt deze eigenaardigheid van den indischen geest ontleed in Dans l'Inde par André Chevrillon. Hachette 1891.

Wat is het tegenwoordige, korte menschenleven, vergeleken met den tijd toen het bij tienduizend jaren werd geteld! Toen Koning Makhâ, na 84000 jaar prins, even lang onderkoning te zijn geweest, nog 84000 jaren had geregeerd, ontdekte hij zijn eerste grijze haar. Op een pilaar van het monument te Bharhoet staat dat feit gebeeldhouwd. Hoewel hij nu nog 84000 levensjaren over heeft is het hem alsof hij Maccurâja, Koning Dood vóor zich ziet: hij besluit te abdiceeren en zich in 't woud en vroom gepeins voor een volgend leven voor te bereiden.

Wat is de menschelijke tijdrekening vergeleken met die der dewas en boeddhas! In den boven reeds aangehaalden Bakabrahmajâtaka overtuigt de Heer den dewa dat niets bestendig is. Wat gij lang noemt, is kort, zegt hij: ik weet uwe vroegere levens gedurende een tijdperk van 100,000 nirabboedas[1)]. Van menschen die zoo kwistig zijn met eindelooze getallen kan men niet vergen of verwachten dat zij prozaïsch precies zijn met tijdsbepalingen van aardsche gebeurtenissen. Wanneer dus boeddhistische kronieken verzekeren dat de gansche Heilige Schrift, dus ook de Jâtakas, op 't eerste concilie, kort na 's Heeren dood, is vastgesteld en dat zij door Mahinda, den zoon van Keizer Asoka, den verdraagzaamsten aller indische Keizers vóor Akbar den Grooten, is overgebracht naar Ceylon, waar een gedeelte in de landstaal is overgezet, later terugvertaald is in 't pâli en 't geheel tot op den huidigen dag is bewaard; wanneer dit alles in de fijnste bizonderheden, niet zonder wonderdadige toevoegsels (Mahinda vliegt door de lucht naar Ceylon), wordt voorgecijferd en uitgerekend, dan is de steun die deze beweringen krijgen door de pilaren van het reeds meermalen genoemde monument te Bharhoet en door de chronologische gegevens der grieksche geschiedschrijvers alles behalve gering. Op dat monument staan een twintigtal met titels voorziene tooneelen uit Jâtakas gebeeldhouwd. De figuren en de illustraties zijn zoo levendig en karakteristiek dat ze niet te miskennen zijn. Bovendien zijn er basreliefs zonder bijschriften, maar zoo sprekend dat ik geen oogenblik zou aarzelen de verhalen aan te wijzen waarvan zij illustraties zijn. Dit gedenk-

1) Childers i.v. *nirabbudam* ‘A vast number, 10,000,0009, or I followed by 63 ciphers’.

teeken moet, zooals uit het daarop gebezigde letterschrift blijkt, tusschen 300 en 200 voor Chr. zijn opgericht. Daaruit volgt dat er op het vaste land van Indië reeds minstens 300 jaren voor Chr. eene verzameling van dergelijke heilige verhalen bestond, die overeenstemden met de volgens de boeddhistische overlevering ongeveer 240 voor Chr. naar Ceylon overgebrachte. Hoe die heilige verhalen, met de overige heilige teksten, naar Ceylon zijn gekomen; in welk dialect zij oorspronkelijk waren vervat; welk dialect aan het zoogenaamde *pâli* ten grondslag ligt; die vragen zijn van te technischen aard om hier te worden besproken. Maar indien de conclusie gewettigd is, en m.i. is zij dat zonder twijfel, dat er reeds in 300 voor Chr. eene verzameling Jâtakas bestond, dan moet die na het Nirwâna van den Boeddha, dus tusschen ongeveer 500 en 300 zijn gemaakt. In de oudste gedeelten der heilige schrift, waaruit wij ons eene duidelijke voorstelling kunnen vormen van den omgang tusschen den meester en zijne jongeren, komen verhalen voor die hij hun heeft verteld, maar niet als Jâtakas. Geen persoon er van wordt vereenzelvigd 't zij met den Bodhisat, 't zij met andere persoonlijkheden in vroegere levens. Die verhalen zijn in de collectie opgenomen, sommige staan op het monument. Die zijn dus van zeer ouden datum, en het ligt voor de hand dat zij niet de eenige zijn en dat verscheidene verhalen van voor den Boeddhistischen tijd dagteekenen, wat ook om andere reeds vermelde redenen waarschijnlijk is. De hooge ouderdom der boeddh. fabels was aan Benfey onbekend. Evenmin wist hij dat de grieksche verzameling van Babrius van 200 na Chr. dateert. Van daar zijn in zijne voorrede uitgesproken en dikwijls herhaald oordeel dat in 't algemeen de meeste dier fabels uit het Westen stammen, een oordeel dat hij zeker had gewijzigd indien hij had geweten wat thans bekend is.

Meermalen weerlegt hij in zijn groot werk de smakelooze en subjectieve beschouwingen van Weber, die de prioriteit der grieksche fabels aannam; maar telkens wordt hij, zijns ondanks als 't ware, door hetgeen hij toen voor waarheid moest houden, gedwongen er zich bij neer te leggen. Indien hij had geweten wat later is gebleken: dat Babrius twee eeuwen na Chr. heeft geleefd, dat de oudst bekende collectie van aesopische fabels de twee eerste boeken van Phaedrus zijn en dat de Jâtakacollectie zeker

eenige eeuwen voor Chr. is ontstaan, dan zou hij eerder van eene tegenovergestelde meening zijn geweest of ten minste geaarzeld hebben een beslist oordeel uit te spreken[1].

Het is natuurlijk even onmogelijk den juisten ouderdom der indische als der aesopische fabels te bepalen. De eersten zijn als Jâtakas gedoopt omstreeks 400 voor Chr. Het is echter waarschijnlijk dat de meesten lang na hunne geboorte zijn gedoopt. Zij zijn dus veel ouder dan de latijnsche fabels van Phaedrus, maar of ze ouder zijn dan die van Aesopus is niet uit te maken, daar het niet zeker is welke fabels bepaald van Aesopus zijn, daar zelfs de leeftijd van Aesopus niet juist bekend is, en zelfs de historische zekerheid zijner persoon wordt betwijfeld. Op dit laatste punt wil ik echter niet aandringen, daar volgens sommige geleerden de persoonlijkheid van den laatsten Boeddha ook alles behalve historisch is. Het zekerste bewijs voor het bestaan der Jâtaka's omstreeks 400 voor Chr., is het monument te Bharhoet; het zekerste bewijs voor het bestaan van aesopische fabels terzelfder tijd, is wat Plato vertelt van Sokrates' tijdverdrijf in de gevangenis. Bij Grieken zoowel als bij Indiërs bestonden dierfabels vóor Alexanders tocht naar Indiën, waardoor de Grieken de Indische maatschappij leerden kennen.

Mocht men de traditie der Boeddhisten aannemen dat de gansche heilige schrift, kort na 's Heeren dood, op het eerste concilie reeds voorhanden was; of mocht men zelfs de later tot Jâtakas gemaakte verhalen voor ouder houden dan Aesopus, zelfs dan was het pleit nog niet beslecht. Immers ook vóor Aesopus vinden wij bij de Grieken dierfabels. Ook houd ik het niet voor onmogelijk dat vóor Alexander fabels uit Indië naar Griekenland of omgekeerd zijn overgebracht, door tusschenkomst der Perzen. Sommige verhalen van Herodotus hebhen eene treffende gelijkenis met sommige boeddhistische fabels. Misschien zijn alle sporen van die lange zwerftochten der snelvoetige fabel nog niet uitgewischt, en zullen verdere onderzoekingen er nog ontdekken. Een spreekwoord van ‘muizen die ijzer eten’,

1) Wanneer Rutherford in de inleiding zijner uitgave van Babrius spreekt van ‘the heavy blow which Benfey's edition of the Pantschatantra dealt on the theory which derives the fables of Greece from an oriental source etc.’..... dan toont hij daardoor dat hij Beufey's werk niet aandachtig heeft gelezen en zelfs niet weet wat de kwestie is.

tot voor korten tijd alleen uit Seneca bekend, thans ook gevonden in de onlangs ontdekte mimiamben van Herondas vindt eene ongezochte verklaring, waarnaar zoo lang is gezocht, indien zij eene allusie is op eene in Indië zeer populaire fabel, ook door Lafontaine overgenomen. Als de grieksche fabel der in eene vrouw veranderde wezel werkelijk verwant is met eene indische, zooals Benfey met klem betoogt (hij zou ze zelfs van de indische willen laten afstammen als het gewone bezwaar hem niet weerhield), en inderdaad reeds aan Strattis bekend was, dan moet er reeds vóor 400 voor Chr. ruilhandel hebben bestaan. Het is zeker dat reeds lang vóor Alexander beide volken de dierfabel hadden ontwikkeld, ieder op den met zijn aard overeenkomenden trant.

Terwijl bij de Grieken de didaktische strekking, het ‘ridens dicere verum’, de hoofdzaak bleef en de dieren hun niets anders zijn dan lachwekkende verkondigers en vertooners van menschelijke dwaasheden en gebreken, nam de indische fabel eene hoogere vlucht en werd eene ideale, artistieke schildering eener wereld, waarin het indische verwantschaps- en gemeenschapsgevoel met de dieren dezen als de gelijken der menschen laat optreden. In dit opzicht staat Lafontaine veel dichter bij de Indiërs dan de Grieken. Ik geloof niet dat onder de grieksche fabels de weerga is te vinden van de volgende fabel, die de schrijver van het Discours à Madame de la Sablière (X, I), als hij ze had gekend, zeker had overgenomen en waarmee ik mijne ‘Heilige fabels’ zal besluiten.

De Amba (Mango) Jataka.

- Eens toen Brahmadatta in Benares regeerde werd de Bodhisat herboren in eene aanzienlijke brahmaansche familie. Volwassen zijnde ging hij als *isi* (askeet), omgeven door 500 isi's, leven in de bergstreek. Toen heerschte er in den Himavant eene vreeselijke hitte. Overal droogde het water op en alle dieren leden hevigen dorst. Een der vrome kluizenaars, hun dorst ziende, hakte een boom om, maakte een trog, putte water, vulde den trog en gaf hun drinken. Daar er vele dieren kwamen om te drinken, had hij geen tijd om voor zich zelf vruchten te gaan zoeken: zonder te eten gaf hij hun drinken. De dieren dachten: ‘Door dat hij ons drinken geeft heeft hij geen tijd om vruchten te zoeken en wordt hevig door honger

gekweld; komt laat ons eene afspraak maken.' En zij spraken af: 'Van nu af moet ieder van ons die water komt drinken zooveel vruchten meebrengen als hij kan.' Van toen af kwam elk dier, naarmate zijner kracht, met heerlijke, zoete mangoos, rozenappels en broodvruchten. De voor één man aangebrachte vruchten bedroegen zooveel als twee honderd vijftig wagenvrachten; vijf honderd kluizenaars genoten er van en nog bleef er iets over. De Bodhisat dit ziende sprak: 'Door één dienstvaardigen man hebben talrijke kluizenaars levensonderhoud gekregen; waarlijk men moet zich altijd moeite geven.' En hij sprak deze gâthâ:

Laat een man zich moeite geven, niet werkeloos zijn;
Ziet de vrucht van inspanning: mangoos zijn genoten; zoo is het!

S.J. WARREN.

De jeugd van Isaäc da Costa (1798-1823.)

III.

Voorbereiding. (1819.)

Hoewel Uw voetstappen niet bekend werden
Zoo verliet ik mijn tent om ze te volgen, mijn God!
Maar mijn peinzen raakte U te nauwernood.
En wanneer ik, in 't gebed verzonken, Uw lof spreek,
Zoo sta ik versteld, ik zie Hem niet,
Hoewel Hij recht tegenover mij woont.
Rabbi Mozes aben Ezra.

‘Hoe zal het ooit mogelijk zijn, Bilderdijk! U niet te herdenken, wanneer er van mijn naam en werk sprake is? Wien ik, naast God en mijn ouders, alles verschuldigd ben. Want het is uit U, al wat ik zal mogen verrichten. Want ik zelf behoor geheel aan U; de diepste gevoelens van mijn hart kent gij even gelijk ik ze ken; en de God die mij tot U bracht zal niet toestaan, wat ook de loop der wereldsche zaken moge zijn, dat mijn ziel zich ooit aan Uw leiding ontscheure.’

Met deze belijdenis, - als een manifest gedrukt in de voorrede zijner juridische dissertatie, - verliet da Costa op het einde van het jaar 1818 de academiestad, om zich in Amsterdam als advocaat te gaan vestigen. Zijn betrekkingen, noch tot Leiden, noch tot de hoogeschool, hadden met zijn vertrek opgehouden, Bilderdijk en zijn vrienden, - da Costa was van het driemanschap het eerst gepromoveerd, - riepen hem telkens over en zijn voornemen, om ook in de letteren den doctortitel te verkrijgen, bond hem vooreerst nog aan de uni-

versiteit. Maar hij is van nu aan, van het begin van 1819, Amsterdammer van inwoning als van geboorte; hij moet zijn weg vinden in de maatschappij, hij pleit voor de rechtbank, en hij maakt kennissen onder de advocaten en praktizijns.

In de samenleving had hij een streep voor boven anderen omdat hij verzen maakte. Zijn tragedie ‘Alphonsus de Eerste’ was door het Koninklijk Instituut eervol vermeld geworden[1)] en directeuren van tooneelgezelschappen dachten er aan het treurspel op te voeren.[2)] Hij was dichter: de bestuurders van de Hollandsche Maatschappij droegen hem spreekbeurten op, de ‘Maatschappij van Letterkunde’ benoemde hem tot haar medelid.[3)] Wiselius, de paus der Amsterdamsche literaire gezelschappen en Jeronimo de Vries, de onvermijdelijke, noodigden hem op hun soupers. De oude heer de Vos, een liefhebber van kunst, die een vermaard schilderijen-cabinet bezat, vond hem een interessant jong mensch en Jan Retemeyer, een man van hooge aspiraties, was niet uitgepraat over zijn lof. Mevr. de Vries was gevoelig aan poëzy en dweepte met zijn ‘dichterslotbestemming’,[4)] Mevrouw Gildemeester noemde hem ‘een engel van een Joodje’.[5)] Men zag in hem den opvolger van Bilderdijk; ja, men verwachtte soms dat hij het gezelschap op een poëtischen uitval in Bilderdijk's trant zou onthalen, en - want er was steeds veel plagerij en een beetje verachting onder de burgerlijke bewondering gemengd - men plaatste hem wel aan tafel naast professor Capelle, den.... Capelle, als Bilderdijk hem noemde, den minderen man dien Amsterdam tot den leerstoel, voor Bilderdijk bestemd, verkoren had.[6)] Maar da Costa gedroeg zich dan hoog en voornaam in die omgeving; hij hield zich in als met souvereine onverschilligheid of hij nam ‘onder

1) Over ‘Alphonsus de Eerste’ en het oordeel van het Kon. Instituut zie Dr. Kollewijns Bilderdijk II 164-171. De brief van Valckenaer aan Bilderdijk, van 29 Dec. 1818, die aan Dr. Kollewijn onbekend is gebleven (p. 168), is in copie aanwezig onder de papieren van Wiselius op het Rijks-Archief (Bundel J. Valckenaer, A.G. Besier, Esménard).
2) ‘Qui l'eût cru!’ zegt da Costa aan W.v. Hogendorp 28 Febr. 1819.
3) July 1820.
4) J. de Vries aan Bilderdijk 18 Nov. 1819, Mei 1820 (hs. U.B. Amsterdam); W.v. Hogendorp aan da Costa 26 April 1820.
5) W. de Clercq naar zijn dagboek I. p. 216. Aldaar p. 262 herinnering aan een woord van oom Jan (Retemeyer) uit 1820: En dan heb ik een joodje, dien gij moet leeren kennen.
6) Da Costa aan W. van Hogendorp 21 Dec. 1819.

protestatie van onbevoegdheid' met een paar korte opmerkingen deel aan een religieus of zedelijk debat. Enkele malen slechts kwam hij voor den dag met al de hartstochtelijkheid die den grond van zijn karakter uitmaakte. En zijn uitgaan in de wereld werd hoe langer hoe zeldzamer.

Of zijn dichterreputatie ook afbreuk gedaan heeft aan zijn carrière als advocaat? Het is mogelijk: maar het is ook mogelijk, dat da Costa, die niet zonder geestdrift advocaat geworden is,[1] te ongeduldig en te gevoelig was. De collega's schenen hem niet voorkomend genoeg, de aardigheden van den President der Rechtbank hinderden hem, de zaken welke men hem opdroeg voor het hof der Assises te bepleiten waren steeds de meest onbeteekenende;[2] hij was niet op zijn plaats in de Amsterdamsche advocatenwereld, evenmin als in de gezellige kringen, waar men hem toch tegemoet kwam.

Niemand met wien hij van hart tot hart spreken kon, behalve Capadose!

Hij gevoelde zich verlaten en hij sloot zich tehuis in zijn kamer op. Geen vroolijk te huis! De gezondheid van zijn moeder boezemde meer en meer bezorgdheid in, de zwaarmoedigheid van zijn vader nam toe: da Costa moest zich troost verschaffen bij zijn boeken en bij zijn ideeën.

Ook leed hij aan zijn groot, onzegbaar verdriet.

Zijn stemming, dalend - in dat eerste jaar van zijn verblijf te Amsterdam - van opgewektheid tot melancholie, mogen uittreksels uit zijn briefwisseling verduidelijken.

In 't eerst is nog de gezelligheid van het academieleven aan 't woord.

Uit Leiden schrijft Willem van Hogendorp:

> 21 Dec. 1818.
> *Amice*,
> Vermits wij u naar afspraak Vrijdag 1.1. reeds hier wachtende waren, en u niet hebben zien opdagen, zoo is eenige vrees bij ons opgekomen over uwe gezondheid, daar gij in de

1) Vgl. de laatste regels van da Costa's Ode 'Liefde' die op 't eind van 1818 of begin 1819 gedicht is (aan W.v. Hogendorp 10 Maart 1819). 10 Oct. 1819 schrijft da C. aan W.v.H.: 'Langzamerhand ontdoet zich voor mij de praktijk van die schoone kleuren, waaronder ik ze mij voorstelde.'

2) Da Costa aan W.v.H. 20 Nov. 1819.

laatste dagen zoo getobd hebt met een dikke wang en de ingevallen koude u welligt op nieuw zoude hebben kunnen aangetast. Althans ofschoon bij u het niet komen op den bepaalden dag juist geen zorgen behoeft te baren, wenschen wij zeer, wij weinige die hier bij de algemeene desertie wegens de vacantie overgebleven zijn, van u te mogen vernemen hoe gij het maakt en of wij u nog dezer dagen onder ons zien zullen? Twee woorden hieromtrent in een verloren oogenblik zijn voldoende.... Bilderdijk heb ik eergisteren wel gevonden, doch had in groote acht dagen dat ik aan mijn kamer gegekluisterd was geen sterveling gezien en was daar eenigsints gemelijk over. Ik heb den geheelen avond van gisteren bij hem gezeten, Mevrouw is bedlegerig sinds eenige dagen.... Hoe varen alle goede vrienden?.... Hebt gij het treurende Amsterdam zijn Aesculaap[1] in goeden welstand weergegeven?.... Wij hebben hier thans stille dagen en verlangen zeer naar u om wat nieuw leven te geven.

Het antwoord van da Costa komt per omgaande post:

22 Dec. 1818.

Is u dan het privilegium mij door Bilderdijk gegeven van aan mijne eigen decreten niet gehouden te zijn, geheel vergeten? Is het u niet in het hoofd gekomen dat de gewichtige bezigheden van mijn beroep mij niet zoo gemaklijk permitteeren mij van de Hoofdstad te verwijderen? Mijne *turba clientium* (cliëntenstoel) zoude mij den weg sluiten om van huis te gaan. De belangen van een menigte chicaneaux rusten op mijn schouders, evenals de aarde weleer op die van Atlas. Ik zal echter, ik zal mij aan dien drang ontrukken, en op Vrijdag aanstaande neme ik de dagen van stilte waar om mijn beste vrienden eens te bezoeken.... Ik hoop dat ik u en Carbasius gedisponeerd mag vinden tot alles, behalve tot werken. Dan hoop ik met een paar aangename dagen mijn afscheid van Leyden te nemen.

Hoe spoedig laat zich echter reeds een somberder toon hooren. Willem van Hogendorp promoveert als meester in de rechten (27 Mei 1819) en tijdens het samenzijn in Leiden, gedurende de promotiedagen, hebben de vrienden plannen gemaakt: da Costa moet zich in den Haag gaan vestigen, zoo

1) Capadose, die voor da Costa's promotie (7 Dec. 1818) naar Leiden was overgekomen en met hem na afloop van den feestdag teruggekeerd was naar Amsterdam.

heeft Hogendorp 't bepaald, dan is het driemanschap daarmede volledig.
Maar da Costa schrijft na zijn terugkomst in Amsterdam:

> 2 Juni 1819.
> Ik ben hier gezond gearriveerd, maar heb, helaas! mijne moeder in geenszins gebeterden staat gevonden. En over het algemeen ben ik in een staat van neergeslagenheid, waarvan ik mij geen rede weet te geven.... Gij begrijpt dat de gelegenheid thans minder dan ooit gunstig is om bij mijn vader op een verandering van residentie aan te dringen. Vaarwel en leef gelukkig. Ik schaam mij bijna te zeggen dat ik er voor mij zelf niet om geef; doch de hoogste staat van ontevredenheid door te staan is de ware moed....
> Groet, bid ik u, onzen drieman Carbasius.

Willem van Hogendorp heeft eveneens zijn last te dragen. Hij antwoordt uit den Haag:

> 6 Juni 1819.
> Wat gij nu niet doen kunt, zal misschien later mogelijk wezen, en gij behoeft nog niet alle hoop op te geven om u eens hier neder te zetten. Dat uwe vrienden dit met genoegen zouden vernemen, weet gij en voorzeker niemand meer dan ik, die waarachtig niet veel in dit séjour vindt dat het mij aangenaam kan maken en gaarne een jaar of zes terug en liever nog vooruit zoude springen....
> ....ik gevoel diep, dat het mij aan een geregeld plan, aan voornemens en vooruitzichten ontbreekt. Mijn vader heeft mij nog bij monde gezegd, niet voor mij aan den koning te willen noch te kunnen vragen, hetgeen wel van zelven sprak en ik niet begeerde. Maar zoo ik dan geen weg van rozen gaan kan en hobbelige paden moet inslaan, wenschte ik ten minste het hek ontsloten te zien en de moeielijke reis te ondernemen. Doch wanneer ben ik daar?....

De echte zoon van Gijsbert Karel spreekt uit den volgenden brief:

> Leyden, 24 Juny 1819.
> Mijne ontfangst (op audiëntie bij den Koning) in Brussel was vrij gunstiger dan ik mij voorstelde[1)] en zelfs boven alle

1) Willem I was ontevreden over de oppositie van G.K. v. H. in de Tweede Kamer en ontnam hem zijn rang en titel van Minister van Staat bij K.B. van 22 Mei 1819. Zie verder de Bosch Kemper, Nederland vóor 1830 p. 548.

> verwachting voorkomend en beleefd. Op mijn verzoek aan den koning in zeer algemeene bewoordingen om mij niet uit het oog te verliezen zoo ik wellicht te eeniger tijd in eenige betrekking met nut kon gebruikt worden, heeft hij mij aanstonds gevraagd in wat carrière ik wenschte geplaatst te worden. Ik heb gezegd met geen ander oogmerk te zijn gekomen als om mijne verhandelingen (dissertatie en economisch vlugschrift) aan te bieden en geen ander verlangen te hebben, dan eenigen tijd aan practijk te geven.... Trouwens ik wist niet, en zoude nog niet weten wat ik vragen zoude. Zijn antwoord hierop was op nieuw zeer vleijend en gepaard met nieuwe verzekeringen....
> De Prins van Oranje wilde volstrekt weten wat ik verlangde en welke carrière ik dacht in te slaan, 't geen ik hem te goeder trouw verzekeren kon nog zelf niet bepaaldelijk te weten.

Da Costa's verbeelding gaat dadelijk op het ontvangen van dezen brief, aan den gang. Hij ziet zijn vriend reeds in een post van vertrouwen geplaatst en hij wekt hem op tot den strijd voor de goede beginsels.

> Amsterdam 29 Juni 1819.
> Bij uitstek aangenaam is mij geweest te vernemen het gunstige onthaal bij Z.M. en den Prins. Mij dunkt dat de horizont u minder zwart voor moet komen als in die eerste oogenblikken van verwijdering (uit het studieleven te Leiden), ofschoon ik nimmer gerekend heb, dat gij van dien kant obstacles zoudt vinden, om uwe carrière naar wensch te maken.
> En wat mij aangaat, wat zal ik u daar veel van zeggen? Dat gaat nog maar altoos in alle opzichten zijn *train*. Ik ga juist niet veel uit en zie niet vele menschen, maar heb in die gevallen de handen vol werk om de stellingen achter uw dissertatie en onze opvattingen te defendeeren. Ik heb nooit de menschen zoo averechts denkende gedacht over godsdienst en logica...., zoodat ik wezenlijk niet weet, waardoor ik meer van onze goede zaak overtuigd worde, door de kracht, van onze argumenten, of door de zotheid van die van partij.

Maar Willem van Hogendorp is niet bemoedigd. Vreemd vermengen zich in zijn geest voorgevoelens over het lot van de wereld met gevoeligheid over den toestand van het vaderland, om hem te nopen vooreerst van een bepaalden werkkring af te zien. Hij schrijft:

's Hage 6 Juli 1819.
Als ik naga wat onze groote man ons altijd van dit jaar 1819 gezegd heeft, en rondzie naar den verwonderlijken loop der gebeurtenissen om ons henen, zoo kon toch wezenlijk dit jaar wel eens niet ten einde spoeden, zonder deze voorzeggingen volkomen te vervullen!....
(Wat was Z. M's. oogmerk met het onthaal?)
Zoo het wellicht eenig uitzicht mag geweest zijn, om mijn Vader te winnen door de belangen zijner kinderen, zoude een eerste accueil weinig om het lijf hebben; en wezentlijk na de wijze waarop hijzelf al meer en meer de menschen heeft leeren kennen.... zoude het Hem niet kwalijk te nemen zijn, zoo hij eenigzints aan de mogelijkheid daarvan geloofde. Met den Prins van Oranje is het eene andere zaak, die veinst niet. Hoe het zij ik wil thans leven of ik nooit ander uitzicht hebben kon, dan de balie, en mij daar met de borst op toeleggen.... Ik wil met Hugo, uit *die Schuld*,[1] die niets ondernemen wilde, voordat het middernacht geslagen had, en die dag van jammer en onheil om was, om niets denken voordat ten minsten dit jaar '19 voorbij zij en ik eenige rekening maken kan, of het de moeite waard zij naar het een of ander om te zien....

Da Costa geeft het echter niet op, hij animeert den vriend en wil hem in een loopbaan dringen, die voor hem zelf gesloten blijft.

Amsterdam 14 July 1819.
Wat zal de verschijning van den comeet beduiden? want als onder de banieren van Teisterbant dienende, is 't ons geen van beiden te vergeven, geen beteekenis aan dit verschijnsel te hechten. Doch al mocht er de ondergang van de wereld door voorspeld worden, zoo gaat ons dit niet verder aan, dan met betrekking tot onze godsdienstige principes. Laat verder de gebeurtenissen hunnen loop, en wij den onzen gaan.... Et de là je conclus dat gij met alle gehechtbeid aan onze gezegende principes geen rede kunt hebben om de

1) Müllner's tragedie, waarvan da Costa schreef (28 Febr. 1819): ‘poëzij is het, s'il en fut jamais, en wel tusschenbeiden heerlijke, hoogdravende, nobele poëzij’. Het is onmogelijk de houten stellaadjes van berekenende bangmakerij, die Müllner tragedies noemde en zijn publiek ook voor tragedies hield, tegenwoordig te lezen zonder telkens in lachen uit te barsten. In *Die Schuld* IV. Sc. 4 zegt Hugo: ‘Eh' nicht der verfluchte Tag - Ist vorüber, will ich nichts - Gar nichts wollen, und nichts thun. - Heut regiert mein böser Stern!’

> carrière, waartoe gij u geroepen gevoelt, niet dadelijk in te gaan of te veranderen, om het lot hetwelk onzen aardbol bestemd is.
> Hoe weinig mij ook 't nieuws van den dag interesseert, die zooals gij weet, het in de 19e eeuw ridicule penchant heb, om meer belang te stellen in 't geen twee honderd en twee duizend jaar geleden gebeurd is, dan in alle de arlequinades van den tegenwoordigen tijd, - zoo hebt gij gelijk dat ik er toch altijd iets van vernemen moet. Maar veel meer nog dan dit. De Koning heeft (zooals ik volkomen met u gevoele, vrij ontijdig op het moment der verkiezingen) Amsterdam komen bezoeken en ik heb van deze gelegenheid geprofiteerd om mijne dissertatie en tragedie te presenteeren. Het onthaal was zoo wel als iemand het verwachten kan, die volstrekt niets met hem uittestaan heeft en hem volkomen onbekend is.

Het ambteloos verblijf in den Haag behoudt voor Willem van Hogendorp slechts zeer kort zijn aantrekkelijkheid.

> Hier ben ik onder de heidenen verdwaald ('s Hage 30 Sept. 1819), en buiten Carbasius is hier niemand met wien men nog eens dit alles (voorspellingen over het lot van de wereld) kan gedenken.

De echo van die klacht klinkt uit Amsterdam terug. Da Costa hoopt zijn vriend op het promotiefeest van een clubgenoot in Leiden te ontmoeten.

> 19 October 1819.
> Uw overkomst zal ons allen voor eenige oogenblikken de illusie van vroeger blijder dagen geven. Want ook ik hebbe hier slechts één mensch, met wien ik mij in de hoogere sferen kan verdwalen, onzen Capadose. Daarenboven is 't alles rondom mij, ik weet zelf niet recht waarom, vrij melancoliek.

Nog geen jaar is er dus verloopen en het heet reeds: ‘vroeger, blijder dagen’. Maar de tegenstelling met de Amsterdamsche samenleving zal spoedig nog scherper worden. Da Costa schrijft:

> Hebt gij den tweeden druk van Schotsman's eerezuil (Eerezuil ter gedachtenis van de voor tweehonderd jaren te Dordrecht gehouden Synode) reeds gezien met de voorrede van Bilderdijk?.... en wat zegt gij van dat stuk? Men is bier, hoor ik, woedend tegen hem om dit schrijven. Het is zekerlijk cras geschreven; maar zoo moet men die vervloekte godverloocheningen en waanwijze dwaasheden tegengaan, in welke betrekking dan ook; en mijn hart juicht met geestdrift den held toe, die te midden van een dolzinnige eeuw spreken durft en de wijsheid, die God hem ingeeft, ontfangen en verkonden. Het spijt mij dat ik mij niet meer in 't publiek bij gelegenheid over dit geval kan uitlaten. Doch het onderwerp is te d e l i c a a t, dan dat i k in m i j n e p o s i t i e er veel van zeggen kan. Gij begrijpt mij en mijn gevoel, en tegen u dus kan ik spreken.

Willem van Hogendorp, een wakker ridder waar het de eer van zijn vrienden geldt, laat de opmerking: ‘cras geschreven’ in zijn antwoord niet onaangeroerd. Hij zegt:

> 's Hage 16 Dec. '19.
> Om de geheele kracht van Bilderdijks voorrede te gevoelen, moet gij de recensiën gelezen hebben, die hem het zwaard hebben doen aangrijpen. Ondertusschen zijn de menschen hier woedend, 't geen hem wel niet zeer na aan 't hart zal gaan. In het standpunt, waarin zij zich nu eens geplaatst hebben, kunnen zij hem niet eens begrijpen, en bijten in het wilde.[1] Ik ben recht verlangende u weder eens te zien....

Maar in aanhankelijkheid aan zijn leermeester geeft da Costa den vriend niets toe. Het oneerbiedig schimpen op Bilderdijk krenkt hem als of hij in 't heiligste werd beleedigd.

> Dikwijls zwijge ik; - schrijft da Costa, - maar wie kan dat altijd, vooral wanneer men zelf in de gelegenheid is de

1) De onbeschoftheid waarmede Bilderdijk in de tijdschriften werd bejegend is voorbeeldeloos. In de Vaderlandsche Letteroefeningen, waarvan Borger een geregeld medewerker was, wordt van den schrijver der voorrede van Schotsman's Eerezuil gezegd: ‘Het beest heeft ook een sprong naar ons gedaan. Wij hadden het gevoelig voor den snoet kunnen schoppen doch achten het beest het ligten van den voet niet waardig’. (Jaarg. 1820 p. 8 v.) Dit geeft den toon aan, maar er komen daarenboven bepaalde dreigingen in voor die aantoonen dat de recensie door de academiekringen ten minste geïnspireerd was.

> kleinheid en laaghartige waanzin van het algemeen in zoovele gevallen te leeren kennen? Ik wil het ook niet ontkennen; misschien gevoele en drukke ik mij met meer drift in al zulke dingen uit, als wel raadzaam of zelfs noodig ware. Maar waar en waaraehtig! ik kan de geest der eeuw niet lijden!

Dat laatste woord is da Costa's leus voor de komende jaren, hij is in disharmonie met de wereld. En Hogendorp! zijn actieve geest roept om bezigheid, want zijn gedachten gaan dwalen nu zij geen werkkring vinden. Hij wordt ziek van neerslachtigheid en hij klaagt aan zijn vriend te Amsterdam:

> 17 Maart (1820).
> Andere lucht en vooral warmer lucht zoude mij zeker goed doen en kon ik eens voor een paar jaren in de een of andere betrekking wat zuidelijker trekken, zoo gaf mij dit toch eenige verzetting en misschien eenige opwekking en energie. Hier ben ik niets, doe ik niets, zie ook niets tegemoet en zie mijn levensloop meer en meer een verkeerde en met mijne verlangens strijdige richting nemen.

Da Costa beantwoordt deze ontboezeming met een tegenklacht, maar het is de klacht van een dichter tegenover de verzuchting van den man, geroepen om te handelen.

> Ach! die elendige eeuw waarin wij leven, en die bestemd schijnt om aan het c a n a i l l e eens recht hun genoegen te geven. Wat zal men uitrichten met een warme zucht voor waarheid, schoonheid, recht en wat dies meer is? Het is de tijd niet meer, dat een ridderlijk gemoed in een even krachtig lichaam uitgedrukt de weg om deze zucht recht te voldoen zich dadelijk geopend vond. En ik voor mij heb mij sedert lang geresigneerd in de overtuiging, dat ik mijn leven (zoo dit l e v e n heeten moet) bestemd ben door te k w i j n e n , zonder waar genoegen, zonder wezenlijke werkzaamheid.

Den diepsten grond van zijn smart verzweeg hij.

Want de wereldsche moeilijkheden hebben altijd een dubbel aspect voor ons: wij zien er iets algemeens in en daarvoor durven wij met glorie uitkomen; maar zij hebben ook een strikt persoonlijke zijde, en zelfs aan ons eigen hart bekennen wij die intieme moeilijkheid, - onze zwakheid, - ongaarne. Wij schamen ons voor het zeer kleine in tegenwoordigheid

van het zeer groote, of liever wij schamen ons voor ons zeer groote *ik*. Ook Willem van Hogendorp had zijn geheim verdriet: er wordt in deze briefwisseling geen woord van gerept. De vrienden wisten het niet van elkander en zij raadden het evenmin; wij, die verder afstaan, m o e t e n het raden.

Dikwijls is er meer oprechtheid in het verzwijgen dan in het uitspreken, zoo moeilijk deelt het individueelste zich mede. En die schaamte, waarin zich de persoonlijkheid als in haar heiligdom terugtrekt, behoeft waarlijk geen verwarring in ons oordeel te brengen. Want de binnenste kring der gevoelswereld van een dichter heeft een volstrekten samenhang met dien buitensten kring, waarin hij het beeld zijner omgeving opneemt. Gevoelt hij zich in zijn hart gescheiden van wat hem het liefst is, gevoelt hij zich gesmaad, vernederd, en, met zijn oneindige verlangens, teruggestooten door den afgrond die zich tusschen zijn zielsbegeerten en haar verwezenlijking opdoet, zoo zal hij diezelfde breuk tusschen verwachting en werkelijkheid in de wereld om zich heen opmerken. Maar eveneens, wanneer hij zijn oog eenmaal gevestigd heeft op de disproportie van het leven, zoo vindt de dichter in zijn eigen hart de scheur terug en verbreidt hij door zijn dichterlijk vermogen de kloof welke zijn gemoed doorsnijdt. Met groote letters ziet hij buitenaf hetzelfde geschreven dat hij, in voor hem alleen leesbare letters, op den grond van zijn hart kan spellen. Daarvoor is hij dichter; hij beschouwt het leven van zijn tijd als eenheid en hij wil het in zijn geheel met zijn persoonlijkheid doordringen.

Maar daarom ziet hij het ook nooit van het juiste standpunt, - want het leven heeft grooter inhoud dan de persoonlijkheid van den enkelen mensch. En toch gevoelt de dichter het leven juister dan zijn tijdgenooten, omdat het voor hem, tot in de innigste vezels van zijn ziel, een persoonlijke zaak is.

'Zonder wezenlijke werkzaamheid', zegt da Costa. Kan dat zoo zijn, omdat de wereld waarin hij zich bewoog, niet wezenlijk was?

Het jaar 1819 was een dood jaar in de geschiedenis van Amsterdam.[1)] Bij het herwinnen der onafhankelijkheid had

1) W. de Clereq naar zijn dagboek I 162 vv.

men gerekend op een herstel van den verloren wereldhandel. Die hoop was bedrogen uitgekomen en ze had ons niet mogen bedriegen, want het nationale leven stond er bij op het spel.

In het denkbeeld van de mannen die den nieuwen staat der Nederlanden hadden gegrondvest, moesten de Noordelijke provinciën van het Vereenigde Koninkrijk haar overwicht tegenover de Belgische gewesten behouden door zich te toonen als een groote maritieme en protestantsche mogendheid.[1] Het kwam dan vooreerst op Amsterdam aan: die stad moest wederom een algemeene markt voor de geheele wereld worden.

Voor het gevoel van den Hollander was Amsterdam ‘buiten alle vergelijking met andere steden en stond op zich zelf.’[2] ‘Amsterdam *is* de hoofdstad’; met dat woord kwamen de Belgische leden der grondwetcommissie van een bezoek aan Amsterdam terug, toen er in de vergadering sprake was geweest of wel een van de steden van het rijk recht had op dien naam, - Gijsbert Karel van Hogendorp noteert die erkenning, den mededingers afgedwongen, met een gevoel van trots. Maar Amsterdam voldeed niet aan zijn roeping; stroomde vroeger de handel er heen, nu vloeide alles weg.[3] De reden was, dat er geen liefhebberij voor den handel bestond. Men wist de bakens niet naar het getij te verzetten. Niet juist dat men armer werd, want het speculeeren en prolongeeren gaf groote winsten,[4] maar er heerschte geen vertrouwen in de toekomst. Amsterdam

1) G.K. van Hogendorp. Mémoire sur la réunion des Pays-Bas, 22 Mai 1822: ‘...Il faut de toute nécessité que les Pays-Bas demeurent Puissance maritime et Puissance protestante... le centre du pouvoir et de l'autorité se trouvera dans les provinces de Hollande, de Zelande et de Frise... On peut accorder aux Belges tout ce qui ne portera pas d'atteinte aux principes que nous avons établis; mais on ne doit leur accorder rien de plus, si on desire de conserver son propre ouvrage.’
2) G.K. van Hogendorp. Bijdragen I 43, vv. III 104.
3) ‘Wat eens *toe*stroomde, stroomt nu af,’ zegt de Clereq in zijn Part. Aant. 1825 bij een overzicht van den handelstoestand sinds 1813. Vgl. ook Horstman *Iets over den handel*. Omtrent de kinderachtige opvatting van den Amsterdamschen exporthandel op Indië geeft W. van Hogendorp vermakelijke détails in zijn brieven uit Buitenzorg aan G.K. van Hogendorp.
4) De prolongatierente was dikwijls 8 tot 10 percent. De oorlogsschadeloosstelling van 750 millioen door Frankrijk na den grooten oorlog te voldoen gaf aanleiding tot een periode van speculatie evenals de 5 milliard zestig jaren later. V.d. Duyn van Maasdam aan v.d. Capellen 24 Nov. 1818 (hs. K.B. te 's Hage). Détails over speculatieën v. Amsterdamsche Firma's in de Clereq's Part. Aant.

had zijn ‘veine’ verloren, men leefde in een gevoel van onzekerheid, en zelfs uit den mond van een bezadigd rijk koopman, die waarlijk niet gewoon was zich door een vluchtigen indruk in zijn meening te laten leiden, vind ik het volgende woord opgeteekend: ‘Ik zie een ontbinding der maatschappij tegemoet.’[1)] In den eenen of den anderen vorm komt ons zulk een denkbeeld telkens tegemoet uit de handelswereld van dien tijd; zoo sterk was het besef van den afstand tusschen het doel dat men zich eenmaal had voorgesteld, en de middelen waarover men beschikte om het te bereiken.

Als staat stond Nederland niet vaster dan zijn handel. Hoe spoedig reeds was het vernis van de dingen afgegaan! Het heette misschien nog in dat jaar 1819 dat wij ons zelf van het juk der Franschen bevrijd hadden, dat wij een staatsregeling hadden gewonnen, de voltooiing en herschepping van het stelsel onzer oude republiek.... En het zou wellicht een werkelijkheid geweest zijn, indien een staatsman als Gijsbert Karel van Hogendorp zichzelf en de omstandigheden zoozeer had kunnen overwinnen, dat de leiding der zaken in zijn handen gebleven ware; maar thans kwam onder den nationalen schijn het geraamte der Napoleontische administratie aan alle kanten te voorschijn.[2)] De regeering was ‘een Bonapartisme met de slappe hand.’ Aan den eenen kant, bij de natie, was er ontevredenheid: - ‘Mijnheer, waar moet dat heen?’ - aan den auderen kant, bij het bestuur, verlegenheid en onvastheid.[3)] Twee verschillende opvattingen van het staatswezen streden met elkander, doch zonder energie: de ouderwetsche vrijheid, die niet recht weer levendig kon worden en de moderne centralisatie, die niet voor haar principes durfde uitkomen. Ook

1) W. de Clereq. Part. Aant. 21 Jan. 1824: ‘'s middags bij oom van Heukelom een kleine comparitie. Laagte van alle goederen. Exorbitante prijs der Effecten. Hij ziet eene geheele Dissolutie der Maatsch. te gemoet.’

2) Te vergelijken G.K. van Hogendorp, Bijdragen I p. 43 vv.: ‘Niet in eens en op het papier is deze regeering voor den dag gekomen enz. met de berichten over den gang der zaken door Graaf van der Duyn van Maasdam, gouverneur van Holland,’ en in zijn brieven aan zijn zwager baron van der Capellen, uit het jaar 1819 (hs. K.B. te 's Gravenhage) vooral brief van 15 Mei 1819.

3) v.d. Duyn van Maasdam, Lettre n°. 36 bis, 27 Nov. 1819. ‘Dans notre intérieur il y a toujours beaucoup de mécontentement d'un coté et, onder de roos gezegd, beaucoup d'embarras de l'autre.’

hier wederom overal het gevoel dat de toestand niet kon duren; het rechte begrip van de onwezenlijkheid der omstandigheden; het besef dat, in dezen tijd van wording en overgang, de dingen anders waren dan zij heetten, en dat de namen niet meer overeenkwamen met hun voorwerp.

Tot zelfs in de kleinigheden van het dagelijksch leven kwam die onbestemdheid uit - en hiermee keer ik terug tot het Amsterdam van da Costa. Het was de tijd waarin men de uithangborden ging vervangen en de oude volksbenamingen plaats moesten maken voor deftigen onzin. De *moffenkelder* werd de *Duitsche kelder* genoemd: uit eerbied voor een naburige natie? het mocht wat! u i t e e r b i e d v o o r z i c h z e l f. De *goede vrouw*, die op het oude uithangbord met echte volksaardigheid *zonder hoofd* was voorgesteld, kreeg toen een hoofd niet alleen, - waardoor zij weer hoofdig werd, - maar ook een kindje op schoot; ze werd kuisch en onnoozel de *goede* vrouw. De groep der wrekende en zweepende gerechtigheid, boven den ingang van het Rasphuis op den Heiligenweg, werd door een houten kast verborgen en het opschrift luidde thans: Huis van Arrest, met een krans tot versiering, - een olijfkrans zeker, zoo het niet de lauwer moest voorstellen, die de justitie zichzelf op het eerwaardig hoofd plaatste.

In één woord, er was disproportie in het leven; de ziel gevoelde zich niet thuis in 't lichaam en het lijf paste niet op den geest. Des te heftiger moest een dichter als da Costa, de leerling van Bilderdijk, naar eenheid verlangen, zoowel in het leven als in den staat, die een der vormen van het maatschappelijk leven is. Een constitutie, als een soort van contract tusschen een vorst en zijn volk, was voor zijn manier van zien een onding, en verantwoordelijkheid van ministers hief voor hem het denkbeeld van een regeering op.[1)] De Koning was

1) Da Costa aan W.v. Hogendorp 25 April 1820: ‘O mocht er eens iemand opstaan, die voor dorst stellen, en het er door kreeg (gij moogt vrij mijn staatkunde belachelijk vinden en mij tot de dichterwereld verwijzen) dat wij van de geheele constitutie afzagen.’ Aan denzelfden 3 Juni 1820 tegen de ministerieele regeering: ‘ministerieele verantwoordelijkheid, overal waar de souvereine macht niet onbepaald is, verantwoordelijkheid die ik houde voor een onding en voor een zeer gevaarlijk denkbeeld.’ Van sympathie voor het standpunt van G.K. van Hogendorp (waarover Mr. H.J. Koenen spreekt, Levensberigt p. 333 - en naar hem de populaire levensbeschrijvers) is dus in deze periode waarlijk geen sprake. Men vraagt zich zelfs af hoe een voortreffelijk man als Mr. H.J. Koenen deze en andere algemeene beweringen van zijn levensbericht op het papier heeft *durven* zetten. Het kan alleen verklaard worden uit de nationale zucht om contrasten te vergoelijken. Voor G.K. van Hogendorp's denkbeelden over verantwoordelijkheid en ministerieel bestuur, zie zijne *Schets voor eene grondwet*. o.a. met haar voorgestelde hernieuwing van het ambt van Raadpensionaris. De Bosch Kemper, Nederland vóor 1830. 414, 419. G. K's Gedenkschriften IV. 250. G.K. van Hogendorp's Bijdragen VI en ook VII p. 177 richten zich direct tegen Bilderdijk en ‘de onervaren jeugd.’ (Daartoe behooren ook zijn eigen zoons: D.v. Hogendorp aan W.v.H. 18 Dec. 1822, 18 Maart 1823. W.v.H. aan D.v.H. 24 Maart 1823: ‘zendt Bilderdijk het deel en voeg er desnoods bij dat die plaats n meer leed doet dan zij hem doen zal. Hij kan het u toch niet kwalijk nemen en het zal hem ook wel niet veel schelen kunnen.’)

het natuurlijk hoofd zijner onderdanen, zooals de vader het hoofd van het gezin is. In den monarch was de eenheid van het volk uitgedrukt, - een wereldsche afschaduwing der eenheid van het heelal in God. Buiten den vorst bestond er geen eenheid van het volk, evenals er geen eenheid van het leven is buiten God. Er kon dus geen middelaar wezen tusschen den koning en zijn onderdanen, dan de koning alleen. Het was het Calvinistische denkbeeld in de staatkunde overgebracht.

Natuurlijk is hier sprake van den idealen vorst. Koning Willem I was dat in de oogen van da Costa niet. Bilderdijk en de zijnen waren niet goed te spreken over den koning, - die afkeer dagteekende van lang te voren, uit het begin van den emigratietijd. Men vond dat hij zich in zijn ballingschap niet vorstelijk gedragen had, noch als privaat persoon, noch als erfprins van Nassau.[1)] En de koning was voorzeker geen koninklijk man. Uiterlijk scheen hij niet veel; o, hij had maar al te dikwijls moeten gevoelen dat men hem niet telde, en toch scholen achter zijn burgerlijk voorkomen èn hartstocht èn eerzucht èn ijver voor het eenmaal opgevatte werk. Maar

1) In Carbasius' dictaat van Bilderdijk's historisch collegie komt een aneedote over Willem I's kleingeestigheid voor. Uit dienzelfden koker komen Capadose's zeer aanstootelijke verhalen in W. de Clereq's Part. Aant. 1822 quat. 20. Bilderdijk had dergelijke verhalen van Valckenaer, die ze weer van J. Blauw had. Zie de Parijsche brieven van Blauw aan Wiselius van Febr. - April 1802 (R.A.) In de papieren van van der Duyn v. Maasdam (K.B. te 's Gravenhage) treft men eveneens verschillende verhalen uit den tijd der ballingschap. Vgl. daartegenover den indruk dien Henriette von Knebel van het gezin der Oranjes te Fulda kreeg, brief aan K.L. von Knebel 25 September 1803. (Dünger, Briefwechsel p. 182.) Het ware karakter van den toenmaligen erfprins van Oranje leert men uit een belangrijken brief van Kinkel aan Grenville, 10 Maart 1800. (papieren van Kinkel, R.A.)

de hardheid der tijden en menschen had zijn ziel benepen: hij had zijn superioriteit niet tegenover de omstandigheden kunnen bewaren, hij was wantrouwend en vreesachtig geworden. Hij miste de grootmoedigheid en de bewegelijkheid van geest, die een heerscher over menschen noodig heeft; als vergoeding bezat hij daarentegen de berusting in het onvermijdelijke,[1] die soms tot slimme koppigheid of tot een soort van geveinsdheid ontaardde. Zijn koningschap was hem niet een persoonlijke gaaf; maar hij vatte het regeeren als een handwerk op, en hij gevoelde zich alleen op zijn gemak om zijn koninklijk handwerk uit te oefenen, wanneer geen man van grooter talenten of grooter handigheid hem op de vingers keek.

Doch wat de koning niet vertegenwoordigde, dat beloofde zijn zoon, de kroonprins, in de naaste toekomst te vervullen. Hij was de held van da Costa's droomen. Bilderdijk had van hem geprofeteerd,[2] en hem wees de mystieke openbaring der historie als den tweeden Maurits aan, die aan het rijk der Nederlanden zijn staatkundigen en godsdienstigen grondslag zou geven.[3] Hij was immers de zevende onder de Willems van Oranje, en hij zou de hoeksteen van het groote vorstengeslacht zijn.

Als koningsz*oon* droeg hij een stralenkrans om het hoofd. Het lot scheen iets bijzonders met hem voor te hebben zonder nog juist te weten waarvoor het hem bestemd had. Een oogenblik had de kans bestaan dat hij de Oranjedynastie wederom in Engeland zou vestigen, toen onverwacht zijn verloving met de Engelsche kroonprinses werd verbroken, dan was hem een toekomst in Frankrijk voorgespiegeld geworden, later had hij zich bij zijn zwager, den czar Alexander van Rusland, aange-

1) v.d. Duyn van Maasdam aan van der Capellen, 23 Jan. 1817: ‘son calme et sa grande résignation personelle à tout évenement - qualités admirables sans doute, mais etc.’

2) Zie behalve B.'s gedichten op den kroonprins, een passage uit de briefwisseling met Tydeman II 153. In de Mémoires van d'Yvoy is van een plan sprake der hoofden van de Oranjepartij om den erfprins (Willem I) op zijde te schuiven ten behoeve van zijn zoon, die onder regentschap van zijn grootmoeder zou staan. G.K. van Hogendorp vermeldt in zijn Gedenkschriften (IV p. 189) een beweging in April 1813 ten voordeele van Willem den Zevenden. Hij ziet daarin de hand van Valckenaer, - te vergelijken de mededeelingen van Mr. J.A. Sillem in zijn Leven van Valckenaer II 326 vv.

3) Het motto van da Costa's *Bijschrift* op Maurits (thans: *Esse quam videri*) luidde oorspronkelijk: *Tydides melior patre*. D.C. aan W.v.H. 21 Jan. 1821.

sloten en had met hem plannen gemaakt voor het stichten van een algemeene christelijke kerk en het behoud van den Europeeschen vrede. Er stak van alles in dien kroonprins van Oranje: een mysticus en een ongeloovige, een cavalerie-officier en een humanitair staatsman, een artiste en een revolutionnair. Hij had als kind en als jonkman zijn geboorteland niet gekend, want hij was nauwelijks twee jaar toen hij met zijn familie voor de omwenteling uit de Republiek moest vluchten; zijn opleiding was begonnen in Berlijn en voltooid onder Wellington in Spanje; hij was een cosmopoliet en een dilettant; vatbaar voor vele indrukken, herbergde hij alle neigingen, ideeën en hartstochten van zijn tijd in zijn brein, en door het toeval of door een opwelling dadelijk afgeleid, bracht hij het nooit tot consequentie in eenig voornemen. Met innemende manieren begaafd, gaf hij zich steeds gewonnen aan de menschen die hij zelf wilde winnen. Hij was altijd omringd door een schaar van hovelingen en vleiers, of door een garde van dames, in zijn vroolijke dagen zoowel als in de oogenblikken, waarop het leven met het ernstigste gezicht voor hem stond,[1] - bewonderd en bedrogen, geëxploiteerd en nooit gekend. Hij was een raadsel voor zichzelf.

De koning was jaloersch van zijn zoon, maar tegelijkertijd telde hij hem niet veel; hij vond hem excentriek; zelfs gebruikte hij soms een harder woord van minder letters.

Excentriciteit kan het begin wezen van het genie.

Misschien wel ligt in het woord ‘excentriek’, wanneer men het in een gewijzigden zin opvat, de reden der aantrekkingskracht van den prins. Want zijn persoonlijkheid beperkte niet den blik tot een enkel punt, waarop gehandwerkt en gezwoegd werd, maar zij dreef den geest in de ruimte, zij noopte hem tot bewegelijkheid, zij liet hem geen rust voordat hij een wijd overzicht gewonnen had. De prins had de gaaf, hij had ten

1) v.d. Duyn v. Maasdam aan v.d. Capellen, 20 Jan. 1817 over *le bataillon sacré*, ‘parce qu'ils tachent toujours d'entourer S.A.R. partout ou elle se trouve.’ Ook wel la *vieille garde* genaamd omdat de dames niet meer in haar eerste jeugd waren; idem: 1 Maart 1817. Zoo gaat het ook in Londen in 1831, toen de gewichtigste belangen op het spel stonden; Greville's Journals 24 March 1831. (III 133): The Prince of Orange is gone back to Holland; he was escorted by Lady Dudley Stewart and Mrs. Fox as far as Gravesend, where they were found the next day in their white satin shoes and evening dresses.

minste den schijn van de gaven, alsof hij het leven beheerschen kon: het leven, dat is het universeele, dat zich wel altijd in bepaalde vormen van tijd, van plaats en van persoonlijkheid voordoet, maar dat toch die afgeperkte vormen te boven gaat.

En da Costa had noodig ruim te zien en te gevoelen, hij was een kind van de 19de eeuw, - al woû hij het niet weten. Hij zag in zijn idealen prins den ridder der eeuw, - omdat zijn gemoed ook voor een deel leefde in de vage gevoelens die, tijdens de groote revolutie op den overgang der eeuw, de geestelijke atmosfeer van Europa vervulden. De romanticus, in hem, werd aangetrokken door den romanticus naast den troon. Maar vooreerst was de prins in zijn oog de vertegenwoordiger van onze nationaliteit in haar samenhang met de geschiedenis der wereld: zijn held was geroepen om het schip van staat te sturen over de wateren der Europeesche politiek en onder de Nederlandsche vlag oude en nieuwe bondgenooten te scharen.

Want da Costa, van zijn stille kamer uit, vestigde zijn aandacht op den algemeenen toestand van Europa. In alle landen heerschte er strijd en verwarring van zedelijke machten, evenals in Nederland; het gezag, onzeker van zijn eigen grondslag, kampte met de nieuwe beginsels, onzeker in hun gestalte en in hun eischen. In Frankrijk hadden de liberalen en hun republiekeinsche overleveringen de publieke opinie vermeesterd tegenover de legitimisten, die de macht in handen hadden. In Engeland grepen de beroeringen der radicalen tegen een gehate en verachte regeering plaats. Spanje gaf in de allerlaatste dagen van het jaar 1819, door zijn opstand tegen het despotisme van Ferdinand VII, het sein tot een reeks van revoluties in de zuidelijke schiereilanden. En waar het rustig toeging of de rust teruggekeerd was zooals in Duitschland, daar was het omdat iedere beweging door een slaafsch gedrilde bureaucratie werd onderdrukt: een onheilspellende stilte; werd ze verstoord, niet eenmaal door een pistoolschot, maar alleen door een beetje opgewondenheid van een studentenfeest, dan geraakte het gansche regeeringstelsel in zenuwachtige trilling. Overal was er een conflict van beginsels die, als onder een zwoele lucht, dof tegen elkander aanstootten.

Da Costa en zijn vrienden zouden hebben gewild dat het vorstelijk gezag, trotsch op zijn goddelijk recht, met open vizier de tegenstanders had bestreden. Zij riepen om den ridder zonder

vrees of blaam die den kamp zou opnemen, een voorafschaduwing van den Redder, den Messias, komende op de wolken om den strijd met zijn wrekenden arm te beslissen;[1] en hoe dikwijls Willem van Hogendorp, die de hofwereld kende, ook aan zulke illusies den grond wilde ontnemen, altijd kwam toch het geloof aan de toekomst van den kroonprins in de dwepende harten boven.

Hoe vreemd vereenigen zich in da Costa's uitzichten de denkbeelden over den naderenden ondergang der wereld met het verlangen naar een vorst die nog eenmaal over deze, in pijnlijken arbeid zuchtende, aarde een lichtstraal van recht en verzoening zal doen opgaan! Het lijkt wel de gril van een eenzame verbeelding; en toch doet zich hier weder hetzelfde geval voor als bij da Costa's Spaansch-Oostersche mijmeringen: wat de opwelling van een verbijsterd gemoed schijnt te wezen, is inderdaad een trek der physionomie van den tijd.

De voorgevoelens van den ondergang en van de algeheele vernieuwing der aarde vindt men in Europa overal terug in deze jaren, van Engeland af tot Rusland toe, - het jaar 1819 is aangewezen door de profetieën als het beginjaar der groote verwarring, of het jaar 1820, of 1823, - maar overal is ook het geloof levendig aan een vorst, die den weg van den Messias zal voorbereiden. En dat geloof blijft niet binnen kleine gemeenten van dwepers besloten, het dringt uit de diepten van het godsdienstig bewustzijn naar de oppervlakte der maatschappij, het krijgt een sociale, een politieke beteekenis, en in de onafhankelijkheidsoorlogen tegen Napoleon, die naar de volksovertuiging een vóorverbeelding was van den Antichrist, heeft het zijn kracht getoond.[2]

De verwachtingen der geloovigen schaarden zich om czar Alexander I, het hoofd der tegen Napoleon verbonden mogen dheden; hij zelf sloeg geloof aan zijn roeping, hij bracht dagen door in het gebed en in godsdienstige verrukking, hij sloot

1) Bilderdijk had ook in dit opzicht den toon aangegeven, vgl. het slotcouplet van *Oranje's wond* (Waterloo): Het (bloed van den Prins v. Oranje) schonk zich: de Almacht nam het aan; de schuld van Holland is voldaan - En aarde en hemel zijn bevredigd. Vgl. Briefw. met Tydeman II 110, 120: ‘Alle geschiedenis en gebeurtenis is niets dan allegorie van Gods zijn, Gods scheppings- en verlossingswerk.’ 20 Sept. 1815.

2) Vgl. vooral: E. Mühlenbeek, Etude sur les orgines de la Sainte-Alliance; ook Bernhardi, Geschichte Russlands I 482-494.

met de Europeesche vorsten het Heilig Verbond om de aarde voor de komst van Christus gereed te maken. Er voegde zich veel menschelijks bij dit goddelijke, maar hoewel die opwinding kort na het einde van het jaar 1815 reeds luwde, verhief de beweging zich toch telkens weder en vestigde dan de verwachtingen van godsdienstige en staatkundige dwepers op een bepaald persoon, op den czar of den prins van Oranje, totdat die golf van mystieke wenschen eindelijk terugslonk in den boezem der secten, waaruit zij was voortgekomen.[1)]

Voor ons die de gebeurtenissen van het begin der 19de eeuw op een afstand kunnen beoordeelen, is dit drijven der geesten een terugslag op den schok welke aan de samenleving werd toegebracht door de groote revolutie, op den overgang van de 18de tot de 19de eeuw. Want evenals een beslissend voorval in ons eigen leven een weefsel van mee- en natrillende gewaarwordingen verwekt die het verstafliggende in ons gemoedsbestaan verbinden, zoo zal ook in het leven der gemeenschap een geweldige beroering gevoelens tot maatschappelijke bewustheid brengen die anders in een hoek vergeten rusten. De held der revolutie, Napoleon, riep in het volksgeloof de herinnering aan den Christenheld wakker, de vernieuwing der maatschappij door de beginselen van gelijkheid en vrijheid verlevendigde de behoefte naar de wedergeboorte der zondige ziel op de puinhoopen van al het wereldsche en tegenover het rijk der rede stelde zich het rijk van God.

Was het niet Luther die de openbaring van Johannes het bezinksel der Heilige Schrift heeft genoemd? Daar is, overgeleverd uit lang vervlogen tijden, gehuld in mystieke formules, op den bodem van het gemoed der menschheid een bezinksel van streng rechtvaardigheidsgevoel en paradijsheimwee. Steekt een storm op, gaat een revolutie door de landen, zoo stijgt wat eerst bezinksel was omhoog; en het verborgen gevoel openbaart

1) Die latere bewegingen zijn minder bekend geworden; men verneemt er alleen van in monographieën en levensbeschrijvingen. Een belangrijke bijdrage tot Alexander's geschi edenis is de autobiographie van Th. Lewizki, die in 1823 aan het hof kwam als getuige van het naderende laatste oordeel: Beschreibung der geistlichen Arbeiten... des Priesters Theodosius Lewizki, der unter dem Namen Feodor durch Gottes Gnade Zeuge des herannahenden Gerichts und Gottesreichs geworden ist. 1835. Uit de papieren van v.d. Duyn v. Maasdam blijkt hoezeer de omgang van den prins van Oranje met den czar opviel.

zijn vermogen; het breekt den tegenstand, het verlangt het nieuwe te scheppen, - om dan weder te zinken.

Maar waarom het verlangen naar den dag van het jongste gericht een bezinksel te noemen! Is het niet veeleer, ontdaan van zijn mystieke vormen, in de diepten der menschelijke natuur een onuitroeibare behoefte aan heiliging, vrij van alle banden, de grondslag zelf van het godsdienstig gevoel? En het was die snaar, welke in da Costa's ziel meetrilde, wanneer hij dacht aan den ondergang der wereld. Zeker, er had zich in dien tijd aan de voorstellingen der partijgenooten van het goddelijk recht, als zij over de aanstaande komst van den Messias spraken, veel modisch gehecht, veel wat gekunsteld, wat romantisch, wat zelfs kwakzalverij was; maar voor da Costa was het een gevoel, uitsluitend, van het hart.

Hier naderen wij den binnensten kring van zijn bewustzijn waar hij aan niemand toegang gaf. Daar, in dien kring, vooreerst bestond een verlangen naar iets dat onbereikbaar was, alsof het niet tot deze aarde behoorde; een behoefte om zich te wijden aan het heilige, dat zich veraf hield; een begeerte naar het onmogelijke waarvoor hij de gansche wereld en zichzelf zou willen opofferen. Ja, in zijn hart droeg hij het beeld van een paradijs waar hij buitengesloten was; zangen van nameloos heimwee doorstroomden uit dat paradijs zijn ziel, zoo pijnlijk krachtig dat hun geruisch weerklonk over de wijde aarde daarbuiten en de wereld deed opgaan in een zucht naar leed en ondergang, naar dood en naar liefde, die een sterker dwang nog is dan de dood.

Bekeering.
(1820.)

Ik ijl naar de bron van het leven der Waarheid;
Mijn eenig verlangen is om het aangezicht van mijn Koning te zien:
O, zoo iemand mij wou geven dat ik
Hem mocht zien in een droom!
Dan zou ik den slaap der eeuwigheid willen slapen en nooit meer ontwaken,
Wanneer ik slechts zijn aangezicht in mijn hart mocht zien, inwendig,
Zoo zouden mijn oogen nooit meer begeeren om naar buiten te kijken.
Hebreeuwsch gezang.

'Werkt gij nog veel aan uwen Prometheus en aan uw Spaansche historiën?' vroeg Willem van Hogendorp in een brief dien hij aan da Costa richtte kort na zijn vertrek van de academie.[1] 'De Spaansche historiën' waren het onderwerp waarmee da Costa's geest zich van zijn studententijd af aldoor had bezig gehouden; het moest zijn groote werk worden, een verheerlijking van Israël en van de Portugeesch-Joodsche natie.[2]. 'Eindelijk *le dessein en est pris*', schreef hij eenige maanden later aan van Hogendorp (17 Augustus 1819), 'mijn Prometheus en dissertatie eens afzijnde, ga ik aan een *Essai sur l'histoire des Juifs en Espagne et en Portugal* werken.' Hij las, hij verzamelde gegevens; hij had het verdriet, niet te kunnen vinden wat hij zocht, maar ook ondervond hij de verrukking van den zoeker voor wien zich plotseling een alles belovend uitzicht opdoet. 'O! zoo ik dit werk eens kon volbrengen!' schreef hij na een van die 'ontdekkingen' in vervoering aan zijn vriend,[3] en voegde er beschaamd over zijn geestdrift bij: 'Ik geloof waarlijk dat gij mij een weinig uitlachen zult bij het lezen van deze brief, nu ik hem zelf herlees! Doch gij zijt aan mijne grillen gewoon, en duldt die in het spreken, waarom dan ook niet in het schrijven?'

1) W.v.H. aan da C. 8 Maart 1819.
2) D.C. aan W.v.H. 12 Jan. 1820: 'tot herstel der eer van de doorluchtige afkomst van velen onzer, zoowel als tot een religieus einde.'
3) Da Costa aan W.v.H. 4 Febr. 1821.

Langzamerhand, op den overgang van het jaar 1819 tot het jaar 1820, preciseerden zich voor zijn verbeelding de omtrekken van zijn historisch systeem.

Da Costa nam daarmede het standpunt in waaruit de eénheid der godsdiensten en der volken zich voor de beschouwing openbaarde. Hij zag van het Spaansche schiereiland uit, als van een middelpunt waarheen de onderscheiden volkstammen met hun onderscheiden gedachten toestroomden, en de Spaansche historie werd onder zijn handen tot een gedicht waarvan de Joden het hoofdmotief waren en welks inhoud het lot der wereld afbeeldde.

Vijf of zes eeuwen reeds voor de Christelijke jaartelling zag hij van Juda's stam mannen uit de ‘gevangenschap’ van Babylonië naar het Westen trekken om in Spanje steden te gaan stichten en er de beginselen der beschaving te brengen. Het waren de besten van hun volk; het was alsof de Heer in hen voor Zich een keurbende bewaarde, vrij van de verwarring, de vernederende onheilen, de bloedschuld (van het doodvonnis, aan de edelsten der natie voltrokken), die over de Joden kwamen welke uit de Babylonische ballingschap naar Jeruzalem waren teruggevoerd. Herinnerde Spanje, het westelijkste der schiereilanden, ook niet aan het Oosten? Door de vormen van zijn grond, door de droogte van zijn klimaat was het een evenbeeld van Judea en Arabië; met zijn gebergten en hoogvlakten rees het uit de zee als een begenadigde burcht, waarin het reine overschot der vromen was opgenomen. Niet, dat Juda's stam in Spanje gezeteld, zich streng in de oude overleveringen van de Wet opsloot; want het was een krachtig volk, vatbaar voor veelvuldige ontwikkeling; wetenschappen en kunsten gingen onder hun invloed vooruit en ook het geloof versteende niet tot een formule. Zij waren overtuigd dat de leer der vaderen een aanvulling en een vervulling noodig had. Een deel hunner vond die vervulling in den Talmud, die een uitbreiding was van het geloof, anderen vonden haar in het Christendom, dat den Messias, dien de Joden aan het einde der tijden verwachtten, reeds in de wereld verschenen hield om zijn volk te troosten en de heidenen tot de waarheid te brengen, ter voorbereiding van den dag waarop hij uit den hemel zou nederdalen en over de aarde zou heerschen.

De bezetting van het schiereiland door Germaansche volken

tijdens de omwenteling die aan het Romeinsche rijk een einde maakte, had de harmonie onder de bewoners van Spanje verstoord. De barbaren hadden de Joden van het oude geloof vervolgd en de Joden van het nieuwe geloof verdacht. Maar door de beschikking van den Heer had die vervolging slechts gestrekt om het Semietisch bestanddeel der bevolking te versterken en daaraan de heerschappij te geven, want niet zonder medewerking van de Joden waren de Mooren naar Spanje overgestoken. Zij, wier geloof zich in een enkele bekentenis uitsprak: de volstrekte eenheid van God, hadden het land veroverd en den Joden hun aanzien teruggegeven. De stam van Juda kende opnieuw, onder de Moorsche vorsten, een tijdperk van bloei. Het schiereiland weergalmde van Hebreeuwsche hymnen en naast den roem der poëzie verwierf zich Juda de eer van den grootsten naam onder de ingewijden in de geheimen der natuur en van den sterrenhemel.

Een tweede revolutie barstte in Spanje uit bij het begin der nieuwe tijden, toen de Mooren door de Katholieke vorsten uit het land verdreven werden. Wederom grepen vervolgingen plaats van Joden en Jodengenooten, en wederom deed, met den wil van den Allerhoogste, een nieuw beginsel zijn intrede in het schiereiland.[1)] De hervorming, die de gedachte aan Gods eenheid in het Christendom kwam verlevendigen, verspreidde zich in het geheim door het land. De christenen der Joodsche natie steunden die beweging en de triomf der Hervorming in Spanje zou tegelijkertijd een zegepraal voor Juda geweest zijn. Maar Gods raadsbesluit had bepaald dat ook voor de Joden van het nieuwe Judea, - van het Spaansche schiereiland, - het uur der verstrooiing was aangebroken en zij trokken als vluchtelingen naar de landen der Hervorming, naar de Republiek der Nederlanden, welke de Heer zich als een afschaduwing van Israël had uitverkoren. Daar wachtten zij op de vervulling der tijden.

Zoo was Spanje het land waar Katholicisme en Islam en Hervorming te zamen waren gekomen en waar zij hun punt van vereeniging in het geloof der Joden hadden gevonden. Evenals

1) Da Costa beriep zich voor deze meening op eenige passages uit Llorente's Histoire critique de l'Inquisition d'Espagne. Ik heb het plan van da Costa's werk, zooals hij het beschrijft in zijn brieven aan W. van Hogendorp, aangevuld met da Costa's mededeelingen aan W. de Clercq opgeteekend in zijn Part. Aant. 28 Febr. en 9 Maart 1821.

de wereldgodsdiensten uit Israël hun oorsprong namen, zoo keerden zij in Spanje tot hun bron weder en als typen dier vereeniging[1] leefden er nog tot in de huidige eeuw Joodsch-Moorsche Christenen, die, onder alle standen van het schiereiland verspreid, hun overleveringen uit oude tijden tegen de vervolging in wisten te handhaven.

Dit was het plan van da Costa's werk; ik heb het een dichtstuk genoemd, niet alleen omdat de gloed der poëzie noodig zou geweest zijn om de lezers tot een stemming te verheffen, waarin zij de uitvloeiing en terugvloeiing der gebeurtenissen en gedachten zagen, zooals de dichter haar zag, maar ook omdat het een geheel persoonlijke betrekking was die da Costa aan zijn werk bond. Het moest strekken ter ‘eere van de doorluchtige afkomst’ der Spaansch-Joodsche geslachten. Het moest zijn een verheerlijking van den genius van den godsdienst, en tevens zou het een familiekroniek wezen. Bij het betoog dat naast de algemeen heerschende godsdiensten in Spanje steeds het Joodsche geloof een bevoorrechte plaats had ingenomen, moest zich het bewijs voegen dat de groote familiën van het land altijd in twee takken gesplitst waren, een Joodsche en een Christelijke tak, - zoodat het Juda's stam was, die de kern van den Spaanschen adel vormde, ja dat uit Juda de vorstenhoven van Europa hun afkomst hadden, tot vervulling der belofte aan Abraham gedaan: Ik zal zal u tot volken stellen; en koningen zullen uit u voortkomen (Gen. XVII: 6).

En meer nog dan een familiekroniek, in engen zin, - want ook de da Costa's waren ‘van Joden afkomstig, die in de middeneeuwen *of zelfs vroeger* ter goeder trouw tot het christendom waren overgegaan,’[2] om in latere tijden tot het oude geloof terug te keeren, - zou het werk niet de zielsgeschiedenis worden van den dichter zelf, die in zijn Joodsch bewustzijn het standpunt bezat, waaruit hij, te midden der verwarring van de tijden, met zijn blik de eénheid van Gods scheppingsplan vasthield. Ook een monument van zijn trots, want hij alleen van de gansche wereld was in staat zulk een werk te voltooien, hij, die door zijn tradities met het Spaansche schiereiland, die door al zijn gevoelens aan Israël verbonden was;

1) Da Costa aan W.v.H. 12 Jan. 1820. Voor het feit vgl. Borrow, Bible in Spain Ch. XI.
2) Da Costa aan W.v. Hogendorp 20 Nov. 1819.

hij die in de kracht van zijn geest het vermogen dacht te bezitten om den genius van Israëls godsdienst los te wikkelen uit zijn tijdelijke vormen, hij die Israëls godsdienst als een type van alle religie en van alle ware menschheid voor de oogen van het menschdom zou stellen.

Zoo dweepte da Costa, omgeven door zijn boeken en papieren, in zijn eenzame kamer ten huize zijner ouders op de Joden-Heerengracht, het hoofd gloeiend van denkbeelden en plannen; maar van tijd tot tijd door een waarschuwing van zijn vader of door de vraag van een vriend er aan herinnerd, dat hem een literarisch examen voor de deur stond en dat hij nog zijn dissertatie te schrijven had.

Ik doe enkele grepen uit zijn briefwisseling van het jaar 1820 om zijn gedachtenkring aanschouwelijk te maken.

Het is al politiek dat zijn aandacht trekt.

Da Costa schrijft aan Willem van Hoogendorp:

> 17 Maart 1820.
>
> Men moet dan toch wezenlijk aan Bilderdijks voorzeggingen geloven.[1)] Conspiratiën, en allerlei troubles vervullen Europa sinds dit jaar 1820 in het byzonder. De zaken in Spanje... staan zeer slecht; en de geest der eeuw zal ook daar triomfeeren! In Engeland ziet men hoe de algemeene geest is, en bij iedere *ontdekte* poging tot omverwerping van den gevestigden staat van zaken, juicht men zich toe als had men het kwaad met wortel en al *uitgeroeid!* In Frankrijk... Nu is Duitschland weder aan de beurt ... Hoe zal dit alles eindigen?

Spanje vooral maakt zijn belangstelling gaande.

> 3 April 1820.
>
> En zoo heeft dan het Liberalismus in Spanje volkomen gezegevierd ... Dat Ferdinand VII zulk een elendeling was heb ik nimmer gedacht. Wat zal er nu van dit land worden? Of verbeeldt men zich dat die verachtelijke Jacobijnen - het uitschot van vreemdelingen - het land tot die hoogte en luister zullen brengen, waarvan het onder de *inconstitutioneele* regeeringen van onze [der Joden] *vervolgers* en *vrienden* beiden

1) Da Costa bedoelt: ‘De wereld moet dan toch eindelijk aan B.'s voorzeggingen gaan gelooven.’ De gedachte komt telkens weer, zoo 26 Sept. 1819: ‘Op de puinhoopen der aarde zal men Bilderdijk recht doen wedervaren.’

jouisseerde? O! die lieden die te goeder trouw dwalen! Die zijn oueindig erger dan zij die door belang en driften bewogen worden.

Een passage uit een brief van Bilderdijk aan da Costa tot inleiding van het daaropvolgende schrijven.

Bilderdijk schrijft:

Leyden, April 1820.
Dat ik verlang om U weder hier te hebben, behoef ik wel niet te zeggen. Eigenlijk verbeeld ik mij altijd uw overkomst als op handen, en deze soort van illusie verzoet mij veel kwelling.

Da Costa heeft kort daarop een bezoek aan Leiden gebracht, doch het gold meer een samenkomst met de vrienden dan Bilderdijk.

Hij schrijft aan W. van Hogendorp (intermezzo van de politiek):

Amsterdam, 25 Mey 1820.
Den dag van Uw vertrek hebben wij bij en met Vosmaer ons ridderlijk in de Maderawijn vergeten, zoodat ik niet dan zeer laat na den eeten bij Bilderdijk heb kunnen gaan, en daar dan ook de visite zeer kort gemaakt heb. De belofte van spoedige terugkomst heeft alles weder goed gemaakt....

Maar weldra heet het weer:

Amsterdam, 15 Aug. 1820.
De loop der politieke gebeurtenissen in Europa blijft bij aanhoudendheid meer dan mijn aandacht opwekken. Alles snelt van alle kant toe, om het kortstondige rijk des duivels te vestigen, en gelukkig, driemaal gelukkig, wie de Voorzienigheid in deze hachelijke tijden heeft uitgekozen, om ten koste van bloed en goed, dien noodlottigen geest der eeuw te bestrijden, en die niet [als ik] veroordeeld is om werkeloos aanschouwer te zijn, en in den kleinen kring der menschelijke zwakheden rond te draven. Het is waarlijk innig bedroevend, als men de lafhartigheid ziet van die menschen, wier naam en rang hun de verplichting oplegt om met opoffering van alle bijconsideratiën de goede zaak voor te staan. Bourbonnen zullen constitutiën bezweeren, hun op den punt van 't zwaard door eigen onderdanen opgedrongen, en zich die schande voor het oog van heel Europa laten welgevallen? Men weet niet waarover zich meer te verdrieten, over de stoutheid der volken, of de weekheid der vorsten.

Willem van Hogendorp stemt geheel met die beschouwingen in hij antwoordt aan da Costa:

> 's-Hage 21 Aug. 1820.
> Ja zeker, wij zien het Rijk des Duivels vestigen, en den tijd met rassche schreden naderen, waarin wij alle godsdienstige en maatschappelijke rust en vrijheid zullen kunnen vaarwel zeggen; en wie zal hier tegenstand bieden? Der Helden nakroost is verdwenen, als onze Bilderdijk zingt; de grooten der aarde hebben geen moed om den vijand onder de oogen te zien. En hoe zouden zij dien ook hebben bij den geest die hun bezielt. Hunne kleine nietige aardsche glans en grootheid te beschermen, zoolang zij kunnen, langs slinksche wegen, bedeesd en kruipende, ziedaar al wat zij begeeren. Doch zichzelve.. te beschouwen als stedehouders Gods op aarde, wiens eere alleen zij moesten staven, wien zij alleen moesten hulde doen ten koste van hun bloed, daar weten zij niets van. Flauwhartig bestrijden zij het Rijk des Bozen.... zij waren immers de eersten, die dien geest hulde deden....
> ...Bij dit alles blijft ons slechts een gebed overig: *Wat gij doen wilt doet dat haastelijk* en dit schijnt verhoort te zullen worden.

Wanneer twee hetzelfde zeggen, is het daarom nog niet hetzelfde. De brieven van Willem van Hogendorp, hoezeer ze ook soms in hun phraseologie op die van da Costa mogen gelijken, zijn, in den grond der zaak, scherper, omdat zij minder algemeen zijn en gaan direct op den man af (in 't voorgaand schrijven koning Willem I). Van Hogendorp ziet buiten vergelijking nauwkeuriger dan zijn vriend; zijn oordeel, ik zeg niet zijn gevoel, weegt daarom veel zwaarder. Hij kan een toestand schetsen; hij weet achter de politieke feiten de huishouding van de maatschappij te onderscheiden, hij is een politiek econoom in grooten stijl even als zijn vader het is, en hij heeft een overvloed van gegevens bij de hand, gepaard aan een bewegelijkheid van gezichtspunten welke de wichtiger argumentatie van Gysbert Karel somtijds mist. Het is daarom van belang uit zijn brieven den indruk te vernemen, dien de algemeene sociale toestand in het jaar 1820 maakt. Ook hier is 't eerste wat opvalt het constateeren van de disproportie in de samenleving.

Willem van Hogendorp, sprekende over de volslagen armoede die er op dat oogenblik bestond, schrijft aan da Costa:

's Hage 29 Mey 1820.

....(Vroeger) vond dat grooter gedeelte der bevolking in alle onze maatschappijen dat niets bezit als zijne handen, de waarborg van zijn bestaan in de noodzakelijkheid waarin zich de bezitters bevonden, om wilden zij het genot hunner bezittingen hebben, hunne hulp en bijstand in te roepen. Zie daar de arbeid die ook hem die niets bezit dan zijne twee handen, zijn deel verzekert,... Doch dit verband, deze proportie die plaats vond tusschen den benoodigden arbeid en hen die van dien arbeid leefden is verbroken. Daartoe hebben verschillende omstandigheden medegewerkt; doch eene der meest beslissende is de machinerie geweest die reuzenstappen gedaan heeft tot vereenvoudiging van den arbeid en nog grooter stappen doen zal. In dezen stand der zaken te willen twisten of de machinerie voordeelig dan wel nadeelig zij, is zoo otieus en onverschillig als iets ter wereld... Alle onderzoek die dit nut of nadeel ten doel heeft kan *per se* tot geene practische resultaten brengen... Doch die dit zoekt, redding namelijk, moet beginnen met zich dit gevolg der machinerie dat juist bestaat in dit verbroken verband tusschen de behoefte tot arbeid en de behoeften van duizendmaal duizenden die eenig en alleen van den arbeid leefden voor oogen te stellen....
Wanneer nu de bezitters door middel der machinerie den arbeid kunnen uitsparen en vereenvoudigen, zoo vermeerdert de betrekkelijke waarde der grondstof naarmate die van den arbeid vermindert... het arbeidsloon, in koren bijvoorbeeld berekend, bedraagt thans niet meer de helft dan hetgeen het nog voor 60 jaren deed. En zoo gaat het steeds voort in eene vermeerderende evenredigheid. Wil men nu niet de machinerie verbieden.... zoo blijft voor den staatsman maar eene zaak over om dit verbroken verband te herstellen en deze bestaat in de meerdere verdeeling van het bezit. Dit moet het groote doel zijn niet door geweldige maatregelen maar langs alle bijkomende middelen... en ondertusschen heeft in geheel Europa de financieele wetgeving bepaaldelijk een tegenovergestelden hang om de nog grooter opeenstapeling van bezittingen te bevorderen, en de scheiding tusschen eigendom en geheele ontbering steeds grooter en grooter te maken.

En na aangewezen te hebben hoe de wetgeving in alle landen door haar bescherming der verschillende takken van nijverheid het verbroken evenwicht nog verscherpt, besluit hij:

Wat zal men ondertusschen bij dit alles doen? Toetreden tot deze verkeerdheden en er mede aan arbeiden?

> Dit is ondoenlijk. Ze bestrijden? Zonder hoop om zijn doel te bereiken bij menschen die blind zijn en blind willen wezen!

Da Costa, in zijn antwoord op den uitvoerigen brief, trekt ook zijn conclusie:

> 3 Juni 1820.
> Zoo verre ik de zaak tot nog toe inzie, moet ook deze, als een menigte anderen tot resultaat hebben een overtuigend blijk van die groote waarheid, dat de menschelijke maatschappij gelijk de grond, waarop zij staat, dreigt in te storten, en de godspraken staan vervuld te worden.

Van alle kanten wordt dus het oordeel over de wereld gesproken. Bilderdijk voegt zijn heftig-zware stem bij het koor. Hij schrijft aan da Costa:

> Leyden 8 Oct. 1820.
> Wat zegt ge van de gebeurtenissen dezes jaars 1820? Rukt alles niet met reuzenschreden voort? En is het einde, waar het heen strekt, wel te miskennen?

De toon in al deze brieven is somberder dan in die van het vorige jaar. De algemeene atmosfeer drukt loomer, de kracht van tegenstand slinkt. Schrijft Willem van Hogendorp:

> Ik doe hier niets, ben hier volstrekt niets, heb niets hoegenaamd dat de eentonigheid mijner dagen eens kan afbreken en eenige diversie aan mijne lusteloosheid geven kan.

zoo gaat da Costa over zijn naderend einde spreken. Zijn melancolie bereikte haar toppunt in den zomer van het jaar. Hij werd ernstig ziek en het verzwakte lichaam scheen het vermogen niet meer te hebben om de droefgeestigheid te overwinnen. - ‘Ik heb hoofdpijn,’ heet het, ‘en ben geheel lusteloos’; en steeds zijn het klachten over ‘de diepe lusteloosheid en droefgeestigheid, waarin ik mij habitueel tegenwoordig bevinde.’[1)]

Bilderdijk, die zijn kweekeling niet uit het oog verloor, moest da Costa waarschuwen, om niet te veel aan zijn stemming toe te geven; hij vreesde dat de somberheid wellicht in

1) W.v.H. aan da Costa, 4 Aug. 1820. Da Costa aan W.v.H. 3 Aug. 1820.

een ander uiterste, in onverschilligheid, zou overslaan. En zijn aanmaning was niet ongegrond: da Costa werd hooghartiger en meer teruggetrokken ook tegenover zijn dierbaarste vrienden. Toen hij in dezen zelfden tijd de toezegging ontving van de hand zijner schoone nicht Hannah Belmonte, kregen Bilderdijk en Willem van Hogendorp van die verloving eerst zijdelings kennis, en het excuus dat da Costa voor zijn handelwijs opgaf, (‘de gebruiken der mijnen permitteeren alleen een officieele mededeeling van de (officieele) verloving’) kon voor intieme vrienden toch niet wel gelden.[1)]

Hij wilde zich hoe langer hoe meer buiten aanraking met de wereld houden; zelfs zijn geliefkoosde bespiegelingen werden hem meer een curiositeit dan dat zij een zaak van het hart bleven. Het voortdurend bezig zijn met de geschiedenis der Joden in Spanje had zijn aandacht bijna uitsluitend bepaald op het wezen van God en godsdienst, en de diepste behoefte van zijn hartstochtelijk-grootschen aard stemde met dien arbeid van zijn geest in; toch scheen het dat die studie geen vrucht voor zijn gevoel zou opleveren. Bilderdijk had eens in een gesprek met da Costa een toevallig woord gezegd over het leerstuk der Drieëenheid, - een lichtstraal voor de studies van zijn kweekeling wien het probleem der eenheid zich openbarende in verscheidenheid dag noch nacht losliet. Dat woord van Bilderdijk had aan da Costa God leeren kennen als een levend Wezen, levend in het verleden, het tegenwoordige en de toekomst, - geen abstractie en meer dan een persoonlijkheid, - een God die buiten zichzelf kon treden, en zichzelf aan zichzelf openbaren. Het inzicht van die waarheid was toch meer dan een ontdekking voor da Costa; want het verruimde niet alleen zijn streng Joodsch begrip der eenheid, - een eenheid in het getal bestaande, - maar het moest voor zijn geest ook het zwaartepunt van den godsdienst verschuiven: de God die tot zijn volk het Woord, zijn Wet, sprak, werd de God die zich in zijn wezen aan zijn volk openbaarde; het Woord bleef niet de Wet, maar was God zelf. Neen, Bilderdijks gezegde was geen aanleiding tot een ontdekking, het was een

1) Hoe tactvol en hoe vaderlijk zacht Bilderdijk, in zijn verhandeling der menschen, den vinger op de wond kon leggen, blijkt uit zijn brief (Brieven IV 18 vv.), wanneer men den raad, daarin gegeven, niet in zijn algemeene strekking opvat, maar toepast op het bepaalde geval van da Costa.

aanleiding tot bekeering. Toch gleed het langs da Costa's ziel, want zijn gedachten waren hem onwezenlijk geworden. Wat zou hij met zijn overtuigingen uitrichten in een averechtsche wereld, waarin hij veroordeeld was een laf aanschouwer te wezen van ongerechtigheid! Hij haakte naar de rust der onverschilligheid.

Zelfs zijn Joodsche stamtrots verloor in hem zijn kracht. Wie, ook onder zijn stamgenooten, begreep hem? Voor den man bleef in deze wereld niet anders over, om zich mee te wapenen, dan de verachting.

Maar daar was iets in hem dat tegensprak; zijn vermogens, zijn jeugd, zijn roeping, zijn genie lieten hem niet los.

In die zielsgesteldheid van bitterheid, gemengd met gevoeligheid, kwamen hem twee boeken in handen: het eene was een bekende, Bilderdijks Ondergang der eerste wareld, het sprak van den strijdbaren Segol, dien God tot de kennis der waarheid roept; hij had Bilderdijk het gedicht uit het handschrift hooren voorlezen, thans lag het voor hem gedrukt. Maar het andere was een nieuw boek, het waren de Méditations poétiques van de Lamartine. Een dichter sprak daarin tot zijn hart, over vervlogen geluk en wereldweemoed, over liefde en geloof, zooals hij zelf tot de wereld zou hebben willen spreken. Hij was dan toch niet alleen. En die dichter werd in zijn land bespot door de tegenpartij, omdat hij Gods rechten in de wereld voorstond. Zou men niet ter hulpe willen snellen in den strijd, zou men niet zijn broeders ter zijde staan en het zwaard trekken voor het Recht! Ach daar was hier in zijn nabijheid een ander dichter, grooter dan Lamartine, grooter dan er misschien op aarde ooit een geleefd had, zijn leermeester, zijn Vader, de dichter van de ‘Voorwareld’, verguisd en vertreden door een rot van laaghartigen. Waarom niet een strijdbanier geplant, de getrouwen verzameld, den kamp aanvaard! ‘Zonder hoop om het doel te bereiken!’ zooals Willem van Hogendorp hem eens geschreven had.

Wie was bondgenoot in den strijd? wie kon tot tegenwicht tegen de wereld strekken? God, de aan de wereld geopenbaarde God.

Da Costa had geen ander antwoord op die vraag. Maar hij kon den Christus zijner medestrijders niet als zijn God erkennen. Zijn trots verzette zich daartegen. Hij vreesde. Hij wist, zoo

bij den Gekruisigde als zijn God aannam, zou hij zich geheel aan Hem overgeven, zich, zijn persoonlijkheid, zijn geheim verdriet. Christus alleen zou in zijn hart wonen. Het kon niet. Hoe zou hij den ‘Gehangene’ kunnen achten met een eer, dat hij hem toegang gaf tot het binnenste heiligdom van zijn ziel.

Da Costa doorleefde een tijd van oduldbare kwelling. Zijn ziel slingerde tusschen poëtische verteedering en haat tegen een laffe menschheid, tusschen wanhoop en strijdlust, tusschen behoefte aan geloof en behoefte aan ongeloof. Er moest een eind komen, welk dan ook.

De crisis had in October plaats.

Te midden van den zielestrijd ontwikkelde zich voor zijn geest het beeld van den Christus. De Jood kent zijn Messias niet als een persoonlijkheid; de Messias is voor hem de Koning, de Rechter. Maar in Christus begon da Costa een gelijkenis te bespeuren. Hij zag in hem den versmaden Israëliet, de ergernis der wereld, - en zijn geslagen hart kon tweespraak houden met dien geslagene. Maar hij zag ook, achter die vernedering, den edelman uit het huis van David, den Machthebber, wiens woorden gezag ademen, den Koning, het hoofd der heerscharen, den Heer. Da Costa wist waarin Israël te kort kwam, het had de gaaf van lijdelijkheid meer dan van moed. Uitverkoren door den Heer, was het geroepen meer tot gehoorzaamheid dan tot machtbetoon. Dat was zijn minderheid in de wereld. Maar Christus, de lijdelijke, was ook de moedige, Christus, de knecht, was ook de Heer, in majesteit onder zijn vernedering als de Vorst der vorsten. Ja, de Christus was de vervulling van Israël, van hem hadden de eeuwen geprofeteerd, de genius van zijn volk had om hem geroepen door de tijden heen.

Da Costa zag de gestalte van Christus, en hij boog het hoofd en vernederde zich voor zijn Heer. Hij was in den dienst van Christus.

> Ik zag Hem, ik gaf mij!
> .....
> BYVANCK.

Gedichten.

Herinnering.

O! Tooverkracht schuilt in Herinnering! -

Reeds tweemaal weefde, sinds ik u verloor,
de Lente bloemen in het groene deken,
waar ge onder slaapt, en toch, en toch, en toch -
gij zijt niet dood, voor mij niet dood, mijn Lief!

Zie, elken avond, in 't geheimvol uur,
als Dag en Scheemring om den voorrang strijden,

- onhoorbaar fladderen, als vledermuizen,
de schaduwen der Nacht, stil, één vóor één,
subtiel als geesten, dwars door raam en deuren
mijn kamer in, en hokken in de hoeken
vreeschtig saam, en rekken, zwarter steeds,
steeds wijder hunne donkre wieken uit, -

dan zie 'k u weer, frisch, bloeiend als voorheen...
Dan wensch ik: ‘Nu!’
- En zie, gij staat vóor mij...
Niet donker is 't meer; volle, lichte dag;
niet op mijn vunze kamer zit ik; stralend
strekt zich de Lente rond ons beiden uit...

Of zonnevonken in uw lokken laaien,
zoo blond zijt gij; uw hand ligt in de mijn;
uw stemme fluistert met haar klank van goud
het oude: ‘dwaze lievling!’ Op mijn lippen
vlamt weer die zoen, en - als ik straks, alleen,
geheel alleen, stom in mijn leuningstoel,
ontwaak in 't ijzig duister van 't vertrek,
streelt mij als de irisgeur nog van uw kleedren,
lachen mij nog, van 't roodgebloemd tapijt,
de sleutelklokjes tegen, die - zoo dikwijls -
bengelden op ons spoor, waar we ons vermeiden.

II. Het doode hart.

Mijn hart is dood! - Wie zal het begraven?
Wie zal het kisten? - Mijn hart is dood!
Vaak schroeide 't van dorst, en géen kwam 't laven;
de honger verteerde 't, géen schafte brood...
Mijn hart is dood! Wie zal het begraven?
Wie zal het kisten? - Mijn hart is dood.

Mijn hart is dood...! Men legge 't te rusten,
te rusten in 't eerste, beste graf.
Komt ál nu, mijn liefden, mijn jonge lusten,
komt allen nu nader en legt het af...
Mijn hart is dood...! Men legge 't te rusten,
te rusten in 't eerste, beste graf!

Mijn hart is dood... Komt allen nu samen,
mijn jonge liefden, een laatsten keer.
En noemt het éens nog met de oude namen,
en koost en vertroetelt het als weleer...
Mijn hart is dood... Komt allen nu samen,
mijn jonge liefden, een laatsten keer.

Van alle de oudste, gij, kleine blonde,
gij eerste liefde en de reinste mee,
sluit gij, zacht zoenend, zijn breede wonde,
zoen weg al 't kwaad, dat het éens u deê,
van alle de eerste, gij, kleine blonde,
mijn oudste liefde en de beste mee.

Gij, donkere Fee, met uw zeediepe oogen,
gij liefde van vuur met uw kussen van vlam,

raap gij het lijk op, uit mededoogen,
   draag gij het mede als een arm dood lam,
gij, donkere Fee, met uw zeediepe oogen,
   gij liefde van vuur met uw kussen van vlam.

En gij, o slanke, gij ranke, blanke,
   gij schoonste en zoetste, die 't heeft bemind,
leg gij het te slapen, - o 'k dank u, danke! -
   leg gij het te slapen gelijk een kind...,
o gij, mijn slanke, mijn ranke, blanke,
   leg gij het te slapen gelijk een kind.

Dek gij het toe met cypressentwijgen
   en strooi heel zachtjes er aarde op neer,
en keer dan huiswaart met plechtig zwijgeu,
   vergeet zijn graf, en keer nimmer weer...
Dek gij het toe met cypressentwijgen,
   en strooi, voor eeuwig, er aarde op neer

III. Een lichtschijn.

En droevig zit ik, in mijn eenzaamheid,
in hooploos nietsdoen. Al mijn uren dood ik
in ijdel snakken naar het eindlijk einde
des langen, droeven dags, naar 't eindlijk einde
des langen, droeven Winters, zelfs naar 't einde
des langen, veel te langen levens, dat,
zwaarder dan lood, zwaar als de smarten zelf,
weegt op mijn hoofd.....

En onbeweeglijk zit ik,
mijn armen slap neerhangend nevens mij,
stom, onbeweeglijk, - als een doode die
nog enkel zien zou, - in mijn leuningstoel,
gedachtloos volgend, met stardrogen blik,
de groote, gouden zonnevlek, die, langzaam,
o hooploos langzaam, als een reuzenkever
kruipt langs den muur, kruipt naar het venster heen,
en kleiner - kleiner, bleeker - bleeker wordt,
en wegzweemt, ongemerkt - - weg in het niet...

IV. Dylleken.

Mijn bokjes liggen, o zoo stil, te kauwen
in 't mollig gras, vol madelievensnee.
Als zijde glimt het effen vlak der zee,
waarin gij heel den hemel kunt zien blauwen.

Het dartle zoeltje voert heel de aarde rond
van hageroos en tijm de zoetste roken.
Zie! Al de boterbloemkens zijn ontloken
en aadmen lentelucht met open mond.

Zit hier naast mij.... De balroosstruiken hangen
hun trossen lokkend, sneeuwwit, boven ons.
Voel eens die trossen: - zacht en malsch als dons....
Ik haal ze lager..., lager, tot uw wangen.

Nu wil ik op het versch gesneden riet
met zeven gaatjes, spelen, u ter eeren,
wat boven ons de vogels kwinkeleeren,
het altijd oud, maar altijd nieuwe lied.

Kent gij het nog? Ik floot het al vóor jaren....
Piepjong en mal, vóor twintig, vond ik u
wel jonger, maar niet lieflijker dan nu,
niet trouwer ook, slechts met wat blonder haren.

En smachtend zong ik: ‘Minne.... minne.... min!’
Koekoek-één-zang, heel flauw en erg eentonig.
Toch weet ik vast: u klonk het zoet als honig,
met Doris' deuntjes stemde Phyllis in.

Koekoek-één-zang! Wat ook mijn wang verdorde,
mijn oog verflauwde en trager werd mijn gang,
mijn lied vergeet ik nooit, - koekoek-één-zang -,
en zingend dunkt het mij, dat 'k jong weer worde.

Als toen druk ik mijn lippen op de fluit,
en blaas als toen, en kijk u diep in de oogen....
Wat ook verging, mijn lied werd niet tot logen,
ons heele leven klinkt in zijn geluid!

V. De klokken luien.

O Klokken in den najaarsavend,
wat luidt uw luien lief en lavend!
O Klokken in den winternacht,
wat luidt gij als een jammerklacht!

* * *

O Klokken in den najaarsavend!
Met liturgieën, klagend teder,
als priesters, 't doode loof begravend,
dat langzaam zwijmlend dwarrelt neder;

op goud en purpere avondluchten
stort gij uw ziel uit, najaarsklokken:
die zweeft tot mij, met stenend zuchten,
een bleeke maagd, met waaiende lokken,

met waaiende lokken en doodsche wangen
en oogen, waarin tranen beven....
Die zingt heel droef, en - in heur zangen
herleeft, één stonde, 't gansche leven,

het leven van de zoete maanden
der bloemen - en der minneweelden,
toen geur en kleur zoo machtig streelden
dat wij ons weer in Eden waanden.

* * *

O Klokken in den najaarsavend,
wat luidt uw luien lief en lavend:
O Klokken in den winternacht,
wat luidt uw luien als een klacht!

Uw luien luidt als 't bange klagen
van kindren, in het bosch verloren....
Uw luien luidt als 't smachtend vragen
naar 't zijn, ons na dit zijn beschoren....

Uw luien luidt als 't hooploos snakken
van stervenden, die willen leven....
Uw luien luidt als 't 'ach' der zwakken,
die willen maar niet kunnen sneven....

O Klokken in den winteravend,
terwijl de vlokken vallen, vallen,
heel de aarde in hunne wâ begravend,
laat gij uw *de profundis* schallen....

In hagelbui en windorkanen
stort gij uw ziel uit, winterklokken;
die waart dan, wild, langs veld en banen,
Erinnys, zij, met slangenlokken.

Haar jammeren beheerscht de stormen:
wie 't hoorde, heeft den slaap verloren.
In 't bosch verdort het braam en doren,
in 't graf versteent het zelfs de wormen;

haar oogen gloeien, roodbekreten,
door mist en damp; het bloed golpt rood
uit haren boezem; opgereten
met drakenklauwen is haar schoot....

* * *

O Klokken in den najaarsavend,
wat luidt uw luien zacht en lavend....
O Klokken in den winternacht,
wat luidt gij als een lange klacht....

POL DE MONT.

Dramatisch overzicht.

Salon des Variétés: Ahasverus, drama in één bedrijf, vrij naar het Russisch van Ivan Jekalowitch door W.v.D. - Dora Kremer, drama in vier bedrijven, door Herman Heijermans Jr.[1] - De exploitatie van den Stadsschouwburg: tooneelgezelschap en operagezelschap.

'Gelukkig, wie geen geschiedenis hebben', kan men met eenig recht zeker ook wel zeggen van tooneelstukken, die het best stil hun weg gaan, het veiligst door eigen innerlijke verdienste het publiek op hun hand krijgen en op hun hand houden. De beide stukken van den heer Heijermans, aan het hoofd van dit overzicht genoemd, hebben eene geschiedenis, of liever: de auteur heeft er hun een gemaakt.

Men kent die geschiedenis. De jonge schrijver van '*'n Jodenstreek!*', wien men noch talent van opmerken noch talent van voorstellen zal kunnen ontzeggen, heeft onder zijn eigen naam een drama geschreven - *Dora Kremer* -, dat door de dagbladcritiek met vrij groote eenstemmigheid is afgekeurd. Kort daarna heeft hij onder een verzonnen naam, als ware het stuk afkomstig van een onbekend Russisch schrijver, een episode uit de Jodenvervolging in Rusland op de planken gebracht, en deze dramatische schets is door een groot deel van dezelfde dagbladcritiek in de hoogte gestoken en als iets bijzonder merkwaardigs den volke ter aanschouwing aanbevolen.

Van daar beweging in het kleine Landerneau der Nederlandsche dagbladliteratuur, onderafdeeling: dramatische critiek. De heer Heijermans zelf heeft het eerst alarm geblazen. Op een manier die van Fransche boulevardbladen afgekeken schijnt, heeft hij verteld, hoe, waar en onder welke omstandigheden het denkbeeld van

1) Amsterdam, H.J.W. Becht. 1893.

deze dramatische fopperij bij hem is opgekomen; hoe een vriend hem behulpzaam is geweest in het verspreiden van een levensbeschrijving van den nooit bestaan hebbenden Jekalowitch, door de bladen gretig opgenomen; en hoe eindelijk de meeste critici, in de meening, met een heusch Russisch stuk te doen te hebben, zich over dit drama hebben uitgelaten als over een werk van groote beteekenis. De blijdschap van den jongen schrijver over het welgelukken van zijn grap is begrijpelijk. Maar met een stille vreugde had hij zich tevreden moeten stellen. Zoodra hij uit het, zij 't ook niet onverdeeld, succes van *Ahasverus*, in verband met de vrij onverdeelde af keuring die aan het drama *Dora Kremer* te beurt viel, besloot tot de onbevoegdheid van de tooneelcritiek der Hollandsche dagbladen en die zeer gewaagde gevolgtrekking met eenige luidruchtigheid den volke ging verkonden - hij, de jongst aangekomene, zich vijandig plaatsend tegenover mannen van heel wat meer ervaring - beging hij eene onhandigheid, die, onder andere gevolgen, althans ook deze hebben moest, dat het geval er zijn grappigheid door verloor.

Mij dunkt dat er voor het verschil in de wijze waarop elk der beide stukken is ontvangen, nog wel enkele andere redenen zijn aan te geven dan de heer Heijermans meent gevonden te hebben. Voor ik die redenen ontvouw, acht ik mij verplicht tot de verklaring, dat ik *Ahasverus* wel, *Dora Kremer* niet heb zien vertoonen. Mijn oordeel over het grootere drama geef ik daarom met eenige aarzeling, en ik zou het wellicht geheel hebben achtergehouden, wanneer ik den indruk, bij de lezing van het stuk ontvangen, niet bevestigd had gevonden door enkele verklaringen, welke de heer Heijermans aan het in druk gegeven drama vooraf laat gaan.

Een braaf, streng godvruchtig Joodsch gezin in een klein gehucht van Nisjii Nowgorod - aldus de opzet van *Ahasverus* - is het slachtoffer van de Jodenvervolging. Vroeger reeds werd de grootvader vermoord, en de arme grootmoeder, die na het geval krankzinnig is geworden, sleept haar droevig bestaan in de armoedige boerenwoning voort, meestal gehurkt op den oven, waar het lampje brandt ter herinnering aan haren vermoorden echtgenoot. ‘Licht! mooi licht!’ hoort men de arme onnoozele van tijd tot tijd bazelen. Den dag voordat de handeling begint, heeft men wederom een aanval op de woning gedaan: de ruiten zijn verbrijzeld, het eenige paard van den armen boer hebben ze gestolen, en terwijl ze in

hun godsdienstwoede riepen: ‘Haalt ze d'r uit, slaat ze dood, de Joden!’ is de eenige zoon uit het gezin, Petruska, de ouderlijke woning ontvlucht. De sabbath is aangebroken, en de jonge man is nog niet teruggekeerd. Terwijl buiten een sneeuwstorm woedt en de moeder alleen in het vertrek is, wordt er op de luiken geklopt. Een vuile verloopen Russische geestelijke, pope Bathuska, bevend van den drank, treedt binnen, onder het voorwendsel van even te schuilen voor den storm, maar inderdaad om aan de moeder te vertellen, dat haar zoon, ten einde aan de vervolging te ontkomen, zich als Christen heeft laten doopen. Nauwelijks is de pope vertrokken, of Petruska treedt binnen, gejaagd, angstig, zenuwachtig. ‘Kom je hier als jood of als...’ vraagt de moeder in doodangst. En wanneer Petruska stamelend verhaald heeft hoe het gekomen is; hoe hij, nagezeten, bedreigd, in een Christenkerk gevlucht is, omdat ‘God toch God blijft of je hem hier aanroept of daar’, wil de moeder, sprakeloos van verontwaardiging, hem de deur wijzen, - als de vader binnenkomt. Opgewonden van geluk, dat hij zijn zoon weer terug heeft, vliegt de oude man Petruska om den hals: ‘nu is alles weer goed! Wat een gezegende sjabbesavond!’ En dan, wanneer vader, moeder en zoon aan den sabbathsdisch gezeten zijn, de vader het gebed gezegd heeft en Petruska vergeefsche poging doet om te voldoen aan 's vaders wensch en ook zijn joodsch gebed te zeggen, wordt er plotseling heftig op de luiken gebonsd. Het zijn de kozakken, die den Jood, als vreemdeling, uit zijn woning komen jagen. Geen verzet baat, en de arme man, zwichtend voor de overmacht, wenkt zijn vrouw en zijn zoon, hem te volgen. Maar de hoofdman der kozakken treedt tusschen beide: ‘Je zoon blijft hier, die is gistren gedoopt.’ De vader vliegt op Petruska aan, terwijl hij in zijn woede een mes van de tafel grijpt, maar dan, toonloos: ‘neen geen geweld.’ Hij vraagt verlof om een enkel woord tot zijn zoon te zeggen, en dan spreekt de oude man de vreeselijkste vervloekingen uit over den lafaard, die zijn geloof verzaakt heeft om zijn leven te redden. Terwijl zijn ouders worden weggevoerd, om, het lot van Ahasverus deelend, van land tot land, zonder rust, te zwerven, valt Petruska, dien 's vaders vloek half waanzinnig heeft gemaakt, op een bank neder. De krankzinnige grootmoeder stamelt: ‘licht! mooi licht! Ik uitblazen!’... zij doopt met den vinger in de olie, zoodat het lichtje knetterend uitgaat - en het scherm valt.

Die krankzinnige moeder, die vadervloek, de geheele opzet en wijze van voorstellen - men heeft het misschien reeds uit dit overzicht kunnen merken - is melodramatisch en op effect berekend. Van een eigenlijke handeling, van een strijd is in dat stuk niets te vinden: het geval, de geloofsverzaking, heeft reeds plaats gehad eer het drama begint, en allen ondergaan de gevolgen daarvan zonder zelf handelend op te treden. Het geheel is nogal schel van kleur en schetsachtig van teekening, en geknipt naar het patroon van sommige 'pièces' van het *Thèâtre libre*... Maar van dit alles geeft men zich toch eigenlijk eerst volkomen rekenschap, wanneer de eerste indruk voorbij is. Onder de voorstelling - althans zoo is het mij gegaan - geraakt men in de stemming, blijft men geboeid. En door welke middelen dat nu verkregen moge zijn, hoeveel daarvan komen moge op rekening van de zeer gewetensvolle vertooning, van de tooneelschikking, van het onderwerp: de vervolging van onschuldigen (in dit geval Russische joden), - dit onderwerp gekozen te hebben, de handigheid te bezitten om een dergelijk onderwerp zóó voor het tooneel te bewerken, dat het boeit en dat tooneelspelers, die gewoon zijn geheel ander werk te vertoonen, er iets zoo voortreffelijks van weten te maken als de artisten van het *Salon des Variétés* gedaan hebben, vind ik toch wel van eenige beteekenis. Daarin ligt zooveel verdienste, dat is bij den huidigen stand van onze tooneelschrijfkunst zoo ongewoon, dat zij, die *Ahasverus* als iets merkwaardigs hebben aangeprezen, zich daarvoor niet behoeven te schamen, en dat wie, toevallig of met opzet, zich met zeer weinig waardeering, met geringschatting misschien, over het stuk hebben uitgelaten, geen reden hebben, het brevet van bijzondere uitgeslapenheid, dat men hun daarvoor heeft willen uitreiken, met groote zelfvoldoening te aanvaarden.

Evenals het succes van *Ahasverus*, om redenen aan het stuk zelf ontleend, te rechtvaardigen is, dunkt mij, naar de lezing te oordeelen, ook het échec van *Dora Kremer* te verklaren. In de vier bedrijven van *Dora Kremer* kon de schrijver niet als in *Ahasverus* met de voorstelling van een aangrijpende episode volstaan; daar moesten karakters geteekend, moest een dramatische verwikkeling opgelost worden. Maar wie koos de heer Heijermans tot heldin van zijn stuk? Een 'gedesquilibreerde', niet zoo geworden door haar huwelijk met den onbeschaafden, gelijkvloerschen heeren-

boer, wiens geest niet verder rijkt dan zijn varkenshok met zeug en biggen en zijn geldkist - maar een ‘gedesequilibreerde’, die voor goed alle aanspraak op onze sympathie verbeurd heeft door te trouwen met dien Kremer, aan wien zij, volgens hare eigene bekentenis, zich verkocht zonder liefde en alleen met de gedachte dat het wel wennen zal.

Het is waarlijk te veel gevergd, wanneer de auteur, vier bedrijven lang, onze belangstelling vraagt voor deze zenuwzieke schoonheid, en ons wijs wil maken, dat deze ‘Dora Kremer is de reine vrouw, geëxalteerd door onbegrepen wetenschap, overspannen door 'n wanhopig *grübeln*, edel in haar ideeën.’ En waar vinden wij in dit stuk de ‘stijging der vervreemding’, tusschen Dora en haren man, de ‘worsteling’ van de jonge vrouw, waarvan de schrijver in de voorrede voor het in druk gegeven drama spreekt? De beide hoofdpersonen staan aan het slot van het stuk even ver van elkaar als wij ze in den aanvang hebben gevonden.

‘In Dora Kremer heb ik getracht buiten de tooneelkonventies te blijven, getracht te geven vier bedrijven in natuurlijk verloop, zonder trucs, zonder *scènes à faire*, zonder theatercoups. M'n bedoeling was geen drama met groote actie’, zegt de heer Heijermans in zijn voorrede. ‘Des te slimmer voor u en voor uw drama’, zou ik hem willen antwoorden. Wat hij toch in zijn stuk heeft willen geven: het samentreffen, de botsing van een fijn gevoelige vrouw met een grof bewerktuigd man, moet op het tooneel mislukken, tenzij men er groote actie in brenge, groote zielehandeling althans. En die wordt in *Dora Kremer* gemist. De teekening van het grove, weerzinwekkende interieur, het hopeloos banale in het 1e en 2e, en het walgelijk bestiale in het 3e bedrijf, telkens niet zonder humor, met gevoel voor het komische en karakteristieke van plat burgerlijke menschen en toestanden, maar grof realistisch gedetailleerd, neemt zulk een overwegend groote plaats in, dat voor het eigenlijke ‘treurspel’ geen ruimte meer is overgebleven.

Le spectacle d'une volonté qui se déploie, zooals Brunetière's definitie luidt - een schouwspel, dat, zoo ergens, hier op zijn plaats zou zijn geweest - zoekt men in *Dora Kremer* te vergeefs. Dat volstaat, dunkt mij, tot verklaring van het niet slagen van des heeren Heijermans dramatisch proefstuk. Naar andere redenen behoeft niet gezocht te worden.

‘*Es bildet ein Talent sich in der Stille*’; en nu moge dat ‘sich

in der Stille bilden' voor een jong journalist, die dagelijks zich op de markt vertoonen en er zich door het gedrang een weg banen moet, een dubbel moeielijke taak zijn, toch zal hij alleen in de afzondering, zoo hij er aanleg toe heeft, tot een dramatisch auteur kunnen rijpen. Daar zal hij zich ernstig rekenschap moeten geven, ernstiger dan hij het tot nu toe deed, van de eischen van het drama; zal hij tot de overtuiging moeten komen dat het drama het nu eenmaal niet buiten tooneelconventies stellen kan; dat de *scènes à faire* niet zóó verwerpelijk zijn, dat men ze, gelijk hij in *Dora Kremer* deed, met opzet behoeft te vermijden; en dat het niet altijd de hoogste lof is, welke men aan de ontknooping van een drama kan geven, dat het daar op het tooneel precies zoo toegaat als in het leven, nl. zonder ontknooping. En wanneer hem dan zal gebleken zijn, dat er in een drama meer steekt dan waarvan zijn tooneelphilosophie tot dusver droomde, dan zal hij misschien nog eens in de gelegenheid zijn, te ervaren dat, niet - gelijk hij thans beweert - het schrijven van een tooneelstuk, maar alleen het schrijven van een s l e c h t tooneelstuk in Holland iemand als een misdaad wordt aangerekend, doch tevens dat dergelijke litteraire zonden niet tot de onvergefelijke behooren.

Een 'geschiedenis', en een zeer droevige, heeft ook de Amsterdamsche Stadschouwburg, het gebouw dat in den vroegen ochtend van 20 Februari 1890 in vlammen opging en thans binnen weinige maanden in een nieuwe gedaante voor ons zal staan. Met zijn voltooiing nadert ook het oogenblik, waarop beslist moet worden, wie het gebouw zal exploiteeren en hoe dat zal geschieden.

De maatschappij, door wier zorgen de schouwburg gebouwd is, heeft omtrent de wijze van exploitatie een advies uitgelokt, waarin, onder meer, de volgende wenken mijne aandacht hebben getrokken. Het tooneelgezelschap, dat de stadsschouwburg bespeelt, zal - naar het oordeel van de adviseurs - behooren te staan onder 'een strenge directie en een strenge regie. Hierop kan niet genoeg de nadruk worden gelegd'. 'Het personeel mag volstrekt niet talrijker zijn dan voor een goede bezetting noodig is. Overtollige krachten zijn èn financieel èn artistiek oorzaken van zwakheid.' Indien, gelijk dat bij de Vereeniging 'Het Nederlandsch tooneel' het geval is, de hoofdleiding berust bij een Raad van Beheer, dan zal 'althans de dage-

lijksche leiding in dien Raad (moeten) berusten bij personen die in de stad zelve wonen en hun tijd ruim beschikbaar hebben.'

Men zal misschien zeggen: was het noodig voor het verkondigen van zulke algemeenheden eene commissie van zeven personen te benoemen? Maar dan vergeet men dat de door den brand van 1890 uit den schouwburg verjaagde Vereeniging 'Het Nederlandsche Tooneel' uit den aard der zaak voor pachteres van den Stadschouwburg het eerst in aanmerking moest komen, en dat die Vereeniging o.a. ten opzichte van de drie genoemde punten voortdurend schromelijk heeft gezondigd.

Van een strenge directie en een strenge regie, in artistieken zin, is daar geen sprake; het personeel - ik meen ruim 40 personen sterk - is veel te talrijk, tengevolge waarvan, jaren achtereen, jongelieden van talent hun besten tijd hebben zien voorbijgaan en hun ambitie zien uitdooven, zonder dat hun anders dan een zeer enkele maal de gelegenheid werd geboden in rollen van eenig belang te toonen wat zij vermochten; en wat de dagelijksche leiding betreft, indien van den Raad van Beheer één lid kan gezegd worden met die leiding belast te zijn, dan is dit het lid dat te Bussum woont. Wie in een Nederlandschen schouwburg iets werkelijk interressants verlangt te zien vertoonen, wendt zich dan oek reeds sedert jaren niet meer tot 'Het Nederlandsch tooneel.'

Dat bij eene instelling, op die wijze bestierd, de zaken in het honderd moesten loopen, dat er bij duizenden en tienduizenden geld verloren moest worden, en de Vereeniging allengs de sympathie zou verbeuren van hen, zonder wier steun een ernstige tooneeldirectie het op den duur niet stellen kan, was te voorzien. Dat geld en die sympathie waren trouwens reeds verbeurd vóór 1890, en de schouwburgbrand bracht de Vereeniging enkel in nog hachelijker positie.

En nu wordt ons bericht, dat de Schouwburgmaatschappij datzelfde 'Nederlandsch tooneel' heeft uitgenoodigd, als pachteres van het nieuwe gebouw op te treden, en vraagt de Koninklijke Vereeniging bij circulaire den geldelijken steun van 'allen die het goed meenen met de instandhouding van een Nationaal tooneel', ten einde baar in staat te stellen, aan die uitnoodiging gevolg te geven. Moet daaruit worden afgeleid, dat de Vereeniging bereid is, te voldoen aan de eischen, welke de adviseerende commissie als onafwijsbaar stelde? Zal de zwakke directie van heden vervangen

worden door de gewenschte krachtige leiding? Zal de Vereeniging er eindelijk toe overgaan, de regie toe te vertrouwen aan een man van onbetwistbaren smaak en erkende autoriteit? Is er een vernieuwing, een verjonging van het repertoire te verwachten? De circulaire waarbij de medewerking tot oprichting van een waarborgfonds gevraagd wordt, vermeldt daaromtrent niets. Alleen vernemen wij, dat het vijfhoofdig bestuur van thans zal worden vervangen door een zevenhoofdig; en ik wil wel erkennen, dat die uitbreiding mij weinig goeds voorspelt. Indien de Schouwburgmaatschappij niet vasthoudt aan hetgeen de adviseerende commissie als voorwaarde stelde, dan zullen zij, ‘die het goed meenen met de instandhouding van een Nationaal tooneel’, wel doen, hun steun aan de Vereeniging te onthouden, want dan zal het geld, als waarborgkapitaal gevraagd, enkel strekken om de voortzetting van den tegenwoordigen ellendigen toestand te waarborgen.

De Vereeniging spreke duidelijk. Heeft de tegenspoed haar de oogen geopend voor hetgeen haar ontbreekt en is zij voornemens, krachtiger toegerust, onder een ernstiger, meer artistieke leiding in den nieuwen schouwburg een nieuw leven te beginnen? Of is zij nog steeds van meening dat zij op den goeden weg is, dat zij goed geregeerd en goed geregisseerd wordt, en dat wie het anders inzien betweters zijn, ‘critiseerende privaatgeleerden’, - zooals het in de laatste harer jaarlijksche uitvallen tegen de critiek luidt -, naar wier ‘observaties’ zij niet behoeft te luisteren?

Een andere vraag van gewicht is: welk operagezelschap zal in den nieuwen schouwburg optreden? De adviseerende commissie had het voorrecht, in Mr. Henri Viotta, een op dit punt bij uitnemendheid deskundige in haar midden te bezitten, en daaraan hebben wij het te danken, dat wat omtrent de exploitatie van den schouwburg met een operagezelschap in het rapport te lezen staat tot het belangrijkste behoort van het geheele stuk.

Het Nederlandsch Operagezelschap, dat nu reeds een zevental jaren den Parkschouwburg bespeelt, heeft zeker zijn eigenaardige verdiensten. Nederlandsche zangers van talent zijn achtereenvolgens aan dat gezelschap verbonden geweest, en dat de directie er in geslaagd is enkele Nederlandsche componisten tot het schrijven van oorspronkelijke opera's te bewegen, mag dankbaar erkend worden. Met dat al is het den directeur nooit gelukt de opera boven een zeker peil te verheffen: keus van stukken, wijze van opvoering,

alles droeg den stempel, niet van een instelling waaraan een hooge kunstopvatting ten grondslag lag, maar van een volksopera. Als volksopera komt aan deze instelling dan ook een plaats toe onder de publieke vermakelijkheden van de hoofdstad; aan een operagezelschap echter, dat in den nieuwen stadsschouwburg zijn zetel zal opslaan, heeft men het recht hoogere eischen te stellen.

De heer Viotta, en met hem de meerderheid der Commissie van advies, wenscht in den nieuwen schouwburg de ontwikkeling der Nederlandsche muzikaal-dramatische kunst gewaarborgd te zien door het gezelschap, dat aldaar zal optreden, te doen bestaan uit Nederlandsche zangers. Door die zangers echter - en hierin ligt het eigenaardige en zeer artistieke van het denkbeeld - zal de Fransche Opera in het Fransch, de Duitsche in het Duitsch, de Nederlandsche in het Nederlandsch gezongen moeten worden.

Men heeft dat plan belachelijk trachten te maken, o.a. door de Nederlandsche zangers, die aan deze opera verbonden zouden worden, voor te stellen als ‘linguistische wondermenschen’. Een minder vlugge en vluchtige veroordeeling ware tegenover een plan, dat de vrucht kan geacht worden van een ernstige gedachtenwisseling tusschen ernstige mannen, verkieslijk geweest. Het is toch genoeg bekend, dat de meeste Nederlandsche kunstenaars zoowel Duitsch als Fransch plegen te zingen en dat een vrij groot aantal Nederlandsche operazangers op dit oogenblik aan Duitsche en aan Fransche opera's verbonden is; de koristen van de Haagsche opera zijn voor het meerendeel Nederlanders. Maar al waren de bezwaren grooter dan de meerderheid der Commissie meent, daartegenover staat het zeer groote artistieke voordeel, dat elke opera haar cachet behoudt, doordat zij gezongen wordt in de taal, waarin de componist haar gedacht heeft, en aldus het oorspronkelijk verband tusschen woord en toon bewaard blijft.

Ik kan hier niet in bijzonderheden treden. Trouwens het plan is door den ontwerper zelven, buiten het rapport der Commissie, nog zoowel in het Maandblad voor Muziek (2^{e} afl. van 1893) als in de Muzikale Kroniek van het dagblad *De Telegraaf* van 11 en 18 Juni in het breede ontwikkeld en verdedigd.

De heer Viotta, de energieke en ervaren leider van de Excelsioren Wagnervereenigingen, is er de man voor om zijn denkbeeld tot uitvoering te brengen en zelf aan het hoofd te treden van een

dergelijk, door hem te vormen Nederlandsch Operagezelschap. Dat hij, die reeds zooveel tot stand bracht, het plan uitvoerbaar acht, is mij voor het oogenblik genoeg.

Treedt de Vereeniging ‘Het Nederlandsch tooneel’ onder dezelfde onvoldoende leiding van thans, als een, die niets vergeten en niets geleerd heeft, den nieuwen Stadsschouwburg binnen, en aan hare hand, of in haar gevolg, het Hollandsche operagezelschap van den Parkschouwburg, dan is er niets gewonnen. Dan zullen tooneel en opera, in denzelfden sleur samen voortsukkelend, voortgaan ontzettend veel geld te verslinden, zonder dat de dramatische of de muzikaal-dramatische kunst er in het minste door wordt gebaat. Gelukt het echter den heer Viotta, zijn operagezelschap tot stand te brengen en het een plaats op het Leidsche plein te verzekeren, dan heb ik goeden moed. Artistieke zin is aanstekelijk. En al heeft de Vereeniging ‘Het Nederlandsch tooneel’ veel in te halen, is het zoo ondenkbaar, dat zij, door een kunstgenoot als de Viotta'sche operavereeniging tot heiligen wedijver geprikkeld, nog eens iets van de verwachtingen verwezenlijkt, naar wier vervulling wij reeds zoo lange jaren vergeefs hebben uitgezien?

J.N. VAN HALL.

Buitenlandsch overzicht.

27 Juni 1893.

‘A mad world, my masters!’ Ik wil wedden dat niemand met genoegen op de afgeloopen maand terugziet, of het moest een speculant zijn *à la baisse* in de fondsen der menschheid. Het hokt ergens in den gang der zaken; - en het hokt overal. Wat al teleurstellingen en hypocrisiën en plagerijen! Hoort men nog veel van de *Worlds fair* in Chicago? Er is toch réclame genoeg gemaakt en er bestond heusch enthousiasme. Op de afgelegenste hoeven van Kentucky, in de wildste ranches van Texas droomde men van een tocht naar de Worlds fair; de bleeke Amerikaansche schoonen, bij het noemen alleen van den naam: the Worlds fair, kregen een blos van verrukking; het oudste handschrift waarin van Amerika's kust melding wordt gemaakt, zou in originali te Chicago worden tentoongesteld, en daar nu eenmaal het origineel van den ontdekker der Nieuwe Wereld in stof was opgegaan, trok, als welgeslaagd facsimile van Columbus, zijn nakomeling, de hertog van Veragua, over den Atlantischen Oceaan naar de Worlds fair.

Maar de Worlds fair zelf trekt nog niet. Eerst wachtten de menschen totdat de tentoonstelling geheel gereed zou zijn, daarna, toen de toebereidsels voltooid waren, wachtten zij totdat de sporen hun tarieven verlaagd hadden, en nu wachten de sporen totdat de menschen geld genoeg bijeen hebben. Er bestaat veel kans dat zij nog lang wachten zullen.

Aan den overkant van den vijver, zooals ze daar ginds zeggen, - in Europa is het, wanneer daar van een *fair* sprake kan zijn, het ‘Jahrmarktfest zu Plunders-, Plackers- of Plaudersweilern’.

Duitschland's rijkskanselier, Von Caprivi, mag een braaf man wezen, handig is hij voorzeker niet; zonder veel inconsequenter te

zijn dan hij zich toch al getoond heeft, had hij met ietwat meer tact zijn militaire wet tot versterking van het leger ook door den vorigen Rijksdag kunnen laten aannemen. Toen, grootendeels ten gevolge zijner weifelende houding, de wet verworpen werd, is hij - ik noem hem hier als orgaan der regeering, - tot den forschen maatregel der ontbinding van den Rijksdag overgegaan. Hij heeft aan de bevolking de vraag voorgelegd. Maar indien ik wèl zie, bewijst de uitslag der verkiezingen dat men hem op zijn vraag geen duidelijk antwoord heeft willen geven; en de keuzen, door het volk gedaan, toonen alleen dat het aan zijn wenschen en aan zijn grieven nog iets sterker vasthoudt dan vroeger; met andere woorden: de rechterzijde is wat naar rechts en de linkerzijde naar links verschoven. Het is waarlijk niet ieders zaak te vragen en een antwoord te krijgen. Wel zal waarschijnlijk de militaire wet thans in een of anderen vorm door de nieuwe vergadering worden aangenomen, doch de moeilijkheid om aanhangers voor de regeering te vinden blijft bestaan. Een regeeringspartij is er niet.

Een regeeringspartij heeft er in den Duitschen Rijksdag ook nooit bestaan. Het is kenschetsend voor den toestand dat het ‘centrum’ van den Rijksdag door de katholieke afgevaardigden gevormd wordt. Dat centrum - en met recht een centrum, want er zit de talrijkste en best aaneengesloten groep van partijgenooten, - is nooit een steunpunt voor de regeering geweest. Het was steeds een vijandige macht; desnoods kon men er door loven en bieden een wapenstilstand mee sluiten of een overeenkomst aangaan, doch altijd voor een bepaald doel, en altijd dadelijk opzegbaar. Au fond is dit, - met nuances natuurlijk en zelfs met vrij groote verschillen, - de verhouding van ieder der partijen tegenover de regeering: het zijn groepen waarmede wordt onderhandeld; de regeering ontleent haar programma niet aan de denkbeelden van een uit die groepen, zij stelt haar eigen programma op en zoekt daarvoor in de vergadering haar bondgenooten.

Men zou ook kunnen zeggen: in Duitschland bestaat, onder parlementaire vormen, een persoonlijk régime.

Wat zal er dan geschieden, wanneer er geen persoon is die zóo weet te zeggen dat men gehoorzaamt, en zóo weet te vragen dat men hem antwoordt?

Het moge in Bismarck's tijd 't geval geweest zijn, en later moge het weer zoo worden, - maar op 't oogenblik is de militaire

quaestie voor het volksbewustzijn in Duitschland niet actueel. De omhaal van de rijksdagontbinding is onnoodig geweest. De legerwet op zulk een onhandige wijze als Caprivi deed te willen doordrijven, is het doel verwarren met de middelen. Op die wijs handelt geen staatsman. Een staatsman heeft als zijn einddoel slechts één oogwit: het behoud van de macht; hij moet wat een van zijn doeleinden scheen, een maatregel of een wet, op 't gegeven moment als middel kunnen beschouwen en als een ondoelmatig middel kunnen verwerpen. Daarentegen zal hij nooit een maatregel tot den rang van een beginsel verheffen. Doet hij het toch, zoo verbeurt hij zijn macht.

Het is het einde van het *keizer*rijk in het keizerrijk. De Duitsche rijksdag is uit den aard van zijn samenstelling ongeschikt om beginsels van bestuur aan te geven of de leiding op zich te nemen. Hij heeft daartoe te ongelijkvormige bestanddeelen; niet alleen speelt de godsdienst er naast de staatkunde een voorname rol, maar nevens de vertegenwoordiging van de verschillende standen, - in Duitschland nog zooveel strenger dan elders geschieden, - wordt ook het verschil van landen, van Noord en Zuid, van Oost en West in den rijksdag vertegenwoordigd, om tal van kleinere verschillen niet te vermelden. Dat maakt de kracht uit van de sociaal-democraten; zij zijn het die het geprononceerdst de gelijkvormigheid, de homogeniteit van het rijk, en daardoor van zijn vertegenwoordiging eischen. Vandaar het voortdurend aangroeien van hun getal, vandaar hun aanhang ook onder de niet-socialisten; men voelt dat zij naast de oude aristocratische partijen, die hebben afgedaan, de eenige, in het volk levende, partij zijn, waar een beginsel in zit, dat definitief de macht van de regeering naar het rijksparlement kan overbrengen. Thans hangt dat regeeringsvermogen door de onbeslistheid van Caprivi weifelend tusschen keizerlijke regeering en rijksdag. Het is een onoprechte, kleingeestige toestand, geschikt om de kleine menschen met hun groote kibbelpartijen voor den dag te doen komen; het zal een voortzetting worden in heftiger toon - daar de contrasten door de laatste verkiezingen verscherpt zijn, - van den toestand onder den ontbonden rijksdag: plagerijen en praterijen en hoe langer zoo meer zal men op de houding der sociaal-democraten gaan letten, zal men naar hen zich richten zonder hen te willen erkennen, - een hypocrisie meer, en vooral in de staatkunde komt waarheid te pas.

In Frankrijk - Cornelius Herz is dood, maar zijn papieren liggen nog ergens bewaard als een hoop onbetaalde rekeningen die op den een of anderen dag ter voldoening zullen worden gepresenteerd. Ondertusschen vliegen reeds allerlei kleine papiertjes rond en de diminutieven van Herz vertoonen hun kunsten. Alles wat de regeering betreft is op 't tegenwoordige oogenblik diminutief in Frankrijk, - kermis te Plundersweilern.

In Engeland - stilstand. Maar de *old man* is een *old hand*. Het zou kunnen zijn, dat hij op zijn ouden dag ons nog eens voor het laatst een proef gaf van de wijze waarop de groote Engelsche vlootvoogden soms hun overwinningen behaald hebben, en die niet anders dan door het grootste militaire genie in praktijk gebracht kan worden: een verandering van de taktische manoeuvres tijdens den veldslag zelf. Dan is er altijd een oogenblik van aarzeling, het gaat de victorie vooraf.

Van een oordeel over Spanje en Italië zou ik me willen afmaken met de uitdrukking van een onzer groote diplomaten: ‘Het is daar een rare boel.’

In de middeneeuwen liet men niemand in de kloosters toe dan door een klein poortje in de groote poort uitgeslagen, waar men met een hoogen stap en bukkende doorheen moest, het was uit vrees dat de vreemdeling soms wapenen bij zich mocht hebben en booze plannen koesteren voor de veiligheid der kloosterlingen. Het schijnt wel dat de eeuwen ook, wanneer ze het klooster der eeuwigheid willen binnengaan, alleen gebukt worden toegelaten, klein, diminutief.

B*

Bibliographie.

Eenzamen, door W.G. van Nouhuijs. Amsterdam, Van Holkema en Warendorf. 1893.

Om ons een zuiver beeld van zijn talent te geven, zou de heer Van Nouhuijs, of zouden zijn uitgevers, zich hebben moeten vergenoegen, met in dezen bundel, in plaats van dertien, acht of negen novellen bijeen te brengen. Nu toch komen er enkele stukjes in voor, die, uit vroeger tijdperk dagteekenend, daarvan de duidelijkste sporen dragen en eenigszins uit den toon vallen. Daartoe rekenen wij vooral *Vrouwelist, Idylle, Een sprookje van geloof*, die in taal en wijze van voorstellen meer conventioneels vertoonen dan wij van den heer Van Nouhuijs in de laatste jaren gewoon zijn. Niet dat hij in de meeste andere schetsen zoo bijzonder modern is. Een moderner novellist bij voorbeeld, zou er de voorkeur aan gegeven hebben, het tafereeltje, dat *Een Aanzoek* heet, niet te laten afloopen met het, zeer fijn geteekend, blijeindend slot; hij zou de Lize van deze novelle eerst tot het besef hebben laten komen, dat 't het geluk was wat haar en den persoon van Anton naderde, als het te laat en dat geluk voor goed voor haar verloren was. Zoo wil het de droeve kunst. De heer Van Nouhuijs doet niet aan gewild pessimisme, al kent hij den ernst en den weemoed van het leven. In de beste van de hier verzamelde stukjes, waartoe wij *Eenzamen, Nog mislukt, Tante Mary, Een Aanzoek, De Vreemdeling* rekenen, is een rijpheid, een fijnheid van toets, een kunst om op eenvoudige dingen, op zachte aandoeningen een teer doorschijnend licht te doen vallen, die hoog te waardeeren zijn. Groote kunst geeft de schrijver in dezen bundel niet; de kleine kunst echter, welke wij hier te genieten krijgen, is van een zeer zuiver en edel gehalte.

G.A. Bredero, Met proza van Albert Verweij en vignetten van T. Nieuwenhuis. Amsterdam, S.L. van Looij & H. Gerlings. 1893.

Bredero heeft zich over zijne nakomelingen uit de 2e helft der 19e eeuw niet te beklagen. Ten Brink hield sedert 1857 niet op, in ernstig betoog en romantisch verhaal, voor zijn lievelingspoëet propaganda te te maken: in 1885 heeft men te Amsterdam Bredero's driehonderdsten geboortedag gevierd, o.a. met de vertooning van *Het Moortje*, welk blijspel voor velen een revelatie was; een nieuwe uitgaaf van Bredero's werken, in 3 deelen, werd in 1890 voltooid. Wat de heer Verweij thans voor den liederendichter doet, is wel geschikt om dezen in nog ruimer kring dan tot dusver te doen waardeeren.

De ruige en hoekige Bredero met zijn liedjes en deuntjes, waar zon en regen nog aanhangen - zooals Verweij ons pittig en kleurig schildert - Bredero, ‘zonnigst en stormigst kreatuur van zijn tijd’, de chronisch amoureuse en tegelijk de ‘groote werkelijkheidsminaar’, komt hier in een schat van liederen geheel tot zijn recht. Wat klinkt dat frisch en jolig en oprecht! Al viert hij, in zijn amoureusheid, aan zijn zinnelijkheid onbeschroomd den toom, straks doet zijn liefde hem weer hooger gestemde, edeler klinkende tonen aanslaan; maar altijd gaat het van harte, rechtstreeks borrelend uit de frissche ‘Bron der minnen’.

In 1666 legt Molière zijn Alceste het volksliedje in den mond, naar welks oorsprong tot heden te vergeefs gezocht wordt:

Si le Roi m'avoit donné
  Paris sa grand'ville,
Et qu'il me fallût quitter
  L'amour de ma mie;
Je dirois au Roi Henri:
  Reprenez votre Paris,
J'aime mieux ma mie, au gué!
  J'aime mieux ma mie.

Vier en veertig jaar vroeger zingt Bredero in de ‘Groote Bron der minnen’ (1622) het ‘Liedeken’, waarvan het eerste couplet aldus luidt:

Al waert dat mijn, de god Jupijn,
Of yemandt van de goden,
Haar glants of schijn, of gants haer sijn
Van godlyckheyt aanboden,
Dat ick se mocht verliezen,
Ick gingh tot haer met dese reen,
Ick blijf veel liever hier beneen,
In mijn armoed opter aerden,
In becommerinch en verdriet,
Eer ik wouw die last aanvaarden,
En hebben daer mijn liefste niet.

Is de overeenkomst niet merkwaardig?

Onze boek-versieringskunst maakt vorderingen. De vignetten van T. Nieuwenhuis - motieven van krabben, zeesterren, koralen, zeepaardjes, enz. - geven een aantrekkelijkheid te meer aan het mooie boekje.

Uit Nederland en Insulinde. Letterkundige causerieën van G. Jonckbloet, R.K. Pr. Pastoor te Batavia. Ie bundel. Amsterdam C.L. van Langenhuysen. 1893.

Wel wat pretentieus die titel voor een bundel te Batavia geschreven opstellen over Nederlandsche letterkunde; maar aan een boekje onder de tropen opgesteld, kan men wat kleurigheid op den omslag vergeven. Men mag het loven, dat het ‘geestdrift en poëzie moordend’ klimaat, waarin de schrijver zijn leven doorbrengt, het vuur bij hem nog niet heeft uitgebluscht. Dat het vuur vooral bij hem blaakt, wanneer hij over geloofsgenooten onder de Nederlandsche letterkundigen spreekt, over Alberdingk Thijm, pater Broere, pater van Meurs, den Fransch schrijvenden Limburgschen dichter Charles Beltjens, en dat hij daarbij, gelijk tegenover de twee laatstgenoemden, in zijn geestdrift wel eens te weinig maat houdt, is begrijpelijk. Trouwens

pastoor Jonckbloet vervalt licht in uitersten, - misschien alweer een effect van het tropisch klimaat. Nadat hij op de eene bladzijde met dwepende vereering over de gedichten van de Génestet heeft gesproken, vindt gij hem op de andere, jammerend over de ‘verwoestingen door de Génestet's poëzie in honderden jeugdige gemoederen aangericht’; over verreweg het grootste gedeelte van Van Eeden's *Ellen* spreekt hij met geestdrift: ‘diepgevoeld’, ‘hoogzangerig’, ‘wonderschoon’ ‘een werelddichter waardig’, noemt hij het; maar Verweij's *Persefone*, dat toch waarlijk niet tot de excentrieke gedichten gerekend kan worden, noemt hij het ‘malle’ *Persefone* en het bekende *Rouw om het jaar* ‘potsierlijk’. De keus van de epitheta zelf toont, dunkt ons, duidelijk, waaraan het den heer Jonckbloet hapert.

Majesteit.

Eerste deel.
Derde hoofdstuk.

I.

Het was na de opening van het nieuwe Parlement; de zon vloeide als met rechte vakken gesmolten goud langs de witte paleizen der stad en blauwde alleen wat schaduw was, in de hoeken.

In twee maal twee gelederen, opgesteld langs de trottoirs der hoofdstraten, die voerden van het Paleis der Parlementen tot het Imperiaal toe, stonden twee regimenten der infanterie, grenadiers, rood en blauw. Achter ze drong en woelde, joelde de menigte; alle vensters, open, wemelden vol gezichten; van alle balkons zag men toe. Een schot daverde van Wenceslasfort aan zee; de keizer keerde terug; compagnie na compagnie prezenteerde de infanterie het geweer....

De lanciers voorop, blauw en wit, wemelend met wimpels aan de punt van de lans, zes escadrons. De geheele Garde van den Troon; wit, met kurassen van spiegelend goud, zonneflitsend boven het satijnzwart der hengsten, de hellebaard op de dij, omstuwend de zacht wiegelende gala-koetsen, zwaar verguld en spiegelkristal, flonkerend en twee gekeizerkroond, met zes- en achtspannen van gepluimkopte schimmels. De paarden schuimen op hunne gebitten, ongeduldig, pezig gebogen de pooten, trappelend om den langzamen stap van ceremonie, over de verblindend vierkant geplaveide straten heen. In de eerste koets, de opperceremoniemeester, graaf de Threma; in de tweede met de kroon en het achtspan - en het gegons van gejuich stijgt op achter de haie der soldaten - de keizer, de uniform één goud, den mantel hermelijn en scharlaken, de

kroon op het hoofd. Het is de eenige maal, dat het volk hun keizer gekroond ziet.

En het juicht. Maar de keizer groet niet terug; links en rechts, beurtelings, ziet hij door het kristal van de koets naar de menigte met een trotschen glimlach van zelfbewustheid en overwinning, en zijn gelaat, vol ras, vol kracht, koud van wil, trotsch van gezag, is ongenaakbaar in zijn glimlach als van een imperator, op zijn zegetocht.

Zegetocht is ze, die gang van het Paleis der Parlementen naar zijn Imperiaal terug; zege over wat men hem betwistte, en waarop hij nu zijn zware hand gelegd heeft, hun allen toonende, dat de wil van hem alleen hen buigen kan naar zijn woord en wensch. En het gejuich stijgt luider op en luider uit die grillige menigte, bedwongen als een vrouw door een heerscher, dien zij nu aanbidt om zijn kracht, bewondert om zijne keizermacht, welke hij steunt van het Parlement tot zijn eigen paleis toe, als met een geheel leger, dat leeft op zijn wenk; en luider en luider, luider en luider, galmt het leve door den zonmiddag de marmeren huizen te boven, en de keizer glimlacht, glimlacht altijd, of zijn glimlach meent: juicht, ge kunt wel niet ánders dan juichen....!

In de volgende koets de hertog van Xara, gemanteld, gekroond; strak staart hij over het galmend gewoel met den zelfden blik van zijne moeder over volksmenigte. In de daarop volgende de nieuwe gouverneur-generaal der rezidentie, chef van het Militaire Huis van den keizer, de hertog van Mena-Doni, ruwer soldaat en minder hofman dan de markies van Dazzara, en onder wiens militaire vuist de blanke rezidentie, als een geranselde slavin, krom heeft gekropen tijdens den staat van beleg, afgekondigd na één enkel uur van ongeregeldheid, dat had durven volgen op het besluit van den keizer om het Huis der Standen te ontbinden. Zijn grove, zinnelijke mond glimlacht ook met den zelfden glimlach van den keizer, wiens ruwe kracht hij schijnt te verpersoonlijken, en ook hij schijnt te zeggen: juicht maar toe, roept maar: leve!

Dan de volgende koetsen: de Rijkskanselier, graaf Myxila; de ministers; zeven onder hen de zelfde der twaalf, die hadden willen heengaan, de anderen onder de autoritairsten van den ouden adel van het Huis van Adel zelve gekozen!

Juicht maar toe, roept maar leve....

Achter de koetsen der opperhofdignitarissen de kurassiers van Xara, het eigen regiment van den kroonprins; daarachter een regiment der Colonialen: Afrikanen; moorwit als glimmend ebbenhout, de oogen kralen, de monden dik vooruit, in het mousseline-achtige sneeuw der burnoussen; achter hen twee regimenten huzaren op zware paarden, in hunne lange groene jassen met gouden brandebourgs en hooge kolbakken.

Is ooit het Parlement zoo geopend geworden, met zulk vertoon van strijdbare macht? En buiten de stad, op het hooge Marsveld, weet het volk niet, dat er troepen uit alle gouvernementen zijn samengetrokken, en er kampeeren, om de manoeuvres, die vervroegd zijn? En de sterkere bezetting der forten, het eskader in de haven? Voelt het volk zelve, dat het niet anders dan juichen kàn, en juicht het nu maar ook, zelve weêr gelukkig om zijn gejuich, met Romaansche buigzaamheid en zuidelijke inschikkelijkheid, en verliefd op den keizer om het gewicht van zijn pletterende vuist, den kroonprins beminnend om de sympathieke innemendheid van zijn doen in het Noorden; misschien wel: omdat zij hem interessant vinden na een mislukten aanslag op zijn leven?

En het schijnt hun niet te deeren, dat zij door de, geweer prezenteerende, grenadiers heen noch den keizer, noch den kroonprins, groeten zien; zij juichen, hen, ondanks, òm hunne koelheid misschien beminnend; zij juichen als dollen....

Langzaam gaat de stoet van ceremonie door de eindeloos lange hoofdstraten voort. De geheele stad, trots haar marmer, dreunt van den hoefslag der paarden, op het vierkant plaveisel. Tusschen de voorhoede en de eindelooze achterhoede schemeren de galakoetsen met hare schitterende Troongarde als iets van juweel, klein, weinig, zorgvuldig bewaakt. De cavalerie is op dit oogenblik de ziel van Lipara; de daverende stap haar hartslag, en tusschen de grenadiers en de hooge huizen schijnt het samengedrongen, dóór-juichende volk nauwlijks ruimte te hebben tot ademen.

De stoet nadert het Imperiaal. Langs het kolossale marmeren voorplein scharen zich de lanciers en kurassiers aan drie zijden, voor de zijvleugels en langs de façade. Vóor hen schaart zich de Garde. De Afrikanen sluiten het plein af....

De koetsen rijden voor; de keizer is uitgestapt. Met den kroonprins aan zijne zijde, gaat hij door de vestibule, de trap-

pen op. De galerijen van het paleis wemelen van gouden uniformen, een dicht gevolg stuwt zich achter Oscar en Othomar. De grootmeester van de garderobe met twaalf kamerjonkers treedt den keizer tegemoet, die, evenals de prins, de kroon aflegt; de mantels worden hun losgehaakt.

Zij gaan naar de groote Witte Zaal, wit van de Corinthische zuilen, met vergulde kapiteelen; de keizerin, de prinses Thera, te midden van hare dames zijn daar. Het is een groote dag; de monarchie triomfeert met die zonne-apotheoze van parlementsopening over de dreiging van toekomst heen en duwt die toekomst zelve terug. De keizerin, in haar slepend licht violet fluweel, treedt haar gemaal tegemoet en nijgt voor hem, in ceremonie. De prinses, de grootmeesteres, de dames nijgen....

Buiten, vóór, is het plein nu gevuld met de menigte; een opgewonden volksgeschreeuw schalmeit tegen het onwrikbaar paleis op, als eene zee tegen een rots. De deuren van het middenbalkon worden geopend. De keizer en de prins zullen zich vertoonen....

- Groet maar héel even, fluistert de keizer streng tot zijn zoon.

De zon regent buiten goud neêr op het gewoel, kleurt het dwaarelig, bewegelijk, zuidelijk bont tusschen de witte, onbewegelijke voor-zijvleugels van het Imperiaal, waarvan de kariatyden roerloos neêrzien. De vorsten stappen op het balkon. De hoeden zwaaien naar hen op; het geschreeuw bulkt met eén luidruchtig vulgairen keelgalm naar boven en echoot door de open deuren tegen het verguld plafond en de zuilen der Witte Zaal aan. De keizerin verschrikt er om, verbleekt; hare adem stokt....

Op het balkon groet de keizer van Liparië met éene enkele wuiving van hand zijn opgetogen volk tegen; de hertog van Xara buigt ligt het hoofd.

II.

Van Grondwetherziening en hervorming van het erfelijk Huis van Adel was geen sprake meer. De drie kwart constitutioneele meerderheid, door de Grondwet vereischt in het Huis der Standen om zulk een voorstel in overweging te kunnen nemen, - in den aanvang aanwezig -, bestond niet meer

na de nieuwe verkiezingen. Oscar, aanstonds na zijne terugkomst uit Altara, had hun zijn durvende kracht getoond. De troepen verzameld om Lipara; nu goed, voor de manoeuvres, om den koning van Syrië, die komen zoû. De forten versterkt. Het eskader in de haven. Toen het keizerlijk besluit, dat het Huis der Standen eenvoudig .... zoû worden ontbonden. Hoe ze geschreeuwd hadden, na de afkondiging van dat besluit, in couranten en op straat! Een oogenblik 's avonds iets van een oproer. Maar de keizer, woedend, over het niet onmiddellijk krachtdadig optreden van den markies van Dazzara, had dezen den volgenden morgen zijne hooge ontevredenheid betuigd. De markies voelde, dat er met de ongenade van den keizer op zekere oogenblikken niet te spotten viel; de keizer deelde hem zelve op staanden voet zijn ontslag mede, en zeide, dat hij gaan kon. Verpletterd, de wanhoop in de oogen, verliet de markies het Imperiaal; op het voorplein kruiste zijn rijtuig dat van den hertog van Mena-Doni, luitenant-generaal der huzaren; hij zag den sensueelen Nero-kop van den hertog, begeerlijk van ambitie, opgluren naar de façade van het paleis. De markies had zich in den hoek van zijn rijtuig teruggegooid en handen gewrongen, geweend als een kind....

Dien zelfden morgen werd Lipara in staat van beleg verklaard; de hertog van Mena-Doni tot gouverneur der rezidentie benoemd. Met groot militair vertoon en drie woorden toespraak ontbond de keizer het Huis der Standen. Het volk trilde, afgezweept, neêrgeranseld, tot kruipen gebracht aan de keizerlijke voeten. De nieuwe verkiezingen werden uitgeschreven. Moest het volk getuchtigd worden om zijn keizer lief te krijgen? Was het om de tallooze artikels in de couranten der Noordelijke gouvernementen, Altara, Vaza en Lycilië, die geheel hare sympathie schonken aan hun allerinnemendsten, weldoenden kroonprins, onvermoeid overal zijnde en lenigend wat hij kon? Was het om de kolossale fabelachtige giften van millioenen uit de keizerlijke kas zelve geschonken voor de slachtoffers van den ramp? De uitslag der verkiezingen werd bekend; het nieuwe Huis der Standen telde eene machtelooze luttele meerderheid van constitutioneelen. Wat hielp het of de liberale bladen schreeuwden van geknoei en pressie! Buiten en binnen de stad lag het leger; iederen dag vertoonde zich de keizer, en aan zijne zijde, de hertog van Mena-Doni.....

De keizer verzocht het oude Ministerie te blijven, maar ontsloeg de, niet volstrekt autoritaire, ministers.

De crizis was ten einde. Op het Marsveld zouden de groote voorjaarsmanoeuvres plaats hebben, zoodra de koning en de koningin van Syrië te Lipara waren.

In Othomar rees eene hooge bewondering voor zijn vader. Hij had hem niet lief, met de teederheid, de vertrouwelijkheid, bijna nog kinderlijke aanhankelijkheid, waarmeê hij de keizerin liefhad; hij had altijd tegen hem opgezien, was als kind bang voor hem geweest. Nu, na den persoonlijken moed, dien hij den keizer had zien betoonen, de heerscherskracht, die hij had uitgeoefend, rees zijne majesteit voor Othomars oogen hooger als met de gestalte van een halfgod. Zichzelven voelde hij daar klein mensch bij, als hij dacht: wat zoû *ik* gedaan hebben, als ik hierin had moeten doen? Had ik dadelijk het besluit durven nemen van eene ontbinding der Standen, en zoû ik niet gevreesd hebben voor een onmiddellijke revolutie in alle deelen des lands? Zoû ik, na de ongeregeldheden, dadelijk den markies van Dazzara hebben kunnen ontslaan, als een lakei hebben durven wegzenden, verknocht als hij was aan ons Huis, en stammende uit onzen roemrijksten adel! Zoû ik dien hertog, dien condottiere, met zijn wreeden kop, nog voór ik den markies had ontslagen, reeds tot mij hebben durven roepen, zoodat de een kwam, toen de ander wegging!

En, in zijne verbeelding, zag hij zich reeds weifelen; niet weten, wat het beste, vooral niet, wat het rechtvaardigst zoû zijn; stelde hij zichzelven voor: geraden door den ouden graaf Myxila, ten laatste dan besluiten de Standen te ontbinden, maar den markies niet ontslaan, Lipara niet in staat van beleg verklaren, en de troepen te laat verzamelen, en de revolutie tegelijkertijd overal zien ontknallen als met bom op bom.... Het rechtvaardigste, dit scheen hem het allermoeilijkst te doen voor een vorst.

Maar de monarchale zege van den keizer maakte dat, hoe waar hij ook in zichzelven zijne zwakte zag, een weêrschijn van kracht en beslistheid op hem afstraalde van zijn vader zelven, aan wiens zijde hij stond. Daarbij had hij niet veel tijd tot peinzen. Iedere dag bracht zijne eigenaardige plichten meê. Nauwlijks één enkel uur eenzame rust kon hij zich maken. Hij was gewend aan dit leven van zich altijd bewegen, zich

altijd voordoen, dan hier, dan daar, er zoo aan gewend, dat hij niet voelde de vermoeienis, die hem reeds vóór de tournée in het Noorden afmatte, en zich als ingekankerd had in zijn merg en zijne zenuwen. Hij dacht over die vermoeienis niet na, beschouwde ze misschien als eene organische loomte, iets tijdelijks, dat wel zoû overgaan. En iedere dag bracht het zijne. Zoo was hij gewend vroeg op te staan, altijd om zeven uur; Lipara lag dan nog in haren rozen sluimer van morgenlicht, stil wit; hij reed dan op zijn volbloed Arabiër, zwarten Emiro, - even achter zich zijn lievelings-Schotsche-herdershond, meêgaloppeerend, den spitsen snuit gestrekt, den kraag van haren hoog opgezet -; zonder adjudanten ging hij het park van het Imperiaal door, naar de Elizabethparken - des middags het rendez-vous der elegante equipages en cavaliers, - des morgens stil en wijd verlaten, met nauwlijks één enkelen vroegen ruiter, die eerbiedig voor den prins front maakte en den hoed diep afnam. Dan reed hij langs de witte kaden met hare villa's en palmen, hare terrassen en aloë's, en de onvergelijkbare haven lag voor hem, steeds intenser opblauwend onder het roze licht van den morgen, dat straffer werd. Verder op, de dokken, de schepen; daar gonsde er al de werkzaamheid. Langzaam stapte hij de haven langs; in de portieken der villa's zag hij soms iets van het figuur eener vrouw, en hare oogen hem nakijken door rozen en elematis heen. Die rit was hem lief, om de zacht frissche lucht, om zijn paard, zijn hond, om de eenzaamheid met hen beiden, om de lange stille kaden, den wijden stillen hemel, den verren horizont, die nog even nevelde in laatste morgenmist. De morgenbries aanwaaide zijn voorhoofd onder zijn uniformpet; de gedachten dwaalden doelloos door zijn brein. Dan schudde hij zich los uit dien wellust, reed terug naar de stad en ging naar de Xaverius-kazerne, die der lanciers, naar de Wenceslas-kazerne, der grenadiers of naar de Berengar-kazerne, die der huzaren. Hier vroeg hij, onderzocht hij, inspecteerde hij, en vond er zijne adjudanten, Dutri en Leoni; met hen reed hij terug naar het paleis, en begaf zich naar het kabinet van zijn vader; het was het uur, dat graaf Myxila bij den keizer kwam, en de staatszaken met den Rijkskanselier behandeld werden; de kroonprins was daarbij den laatsten tijd tegenwoordig. Dan zocht hij de keizerin op, die hem wachtte; het was meestal een allerliefst

moment, dat zij samen vertrouwelijk waren vóor het lunch; vol charme van intimiteit. Dicht zat hij naast haar op een lagen stoel, nam hij hare hand, stortte de bezwaren van zijn hart bij haar uit, deelde haar mede zijn onrust over de toekomst, over zichzelven als hij later zoû dragen de kroon. Zijne oogen tuurden dan onder op door hunne wimpers, met hunne zwarte melancholie; zijne stem klaagde en vroeg om troost. En zij bemoedigde hem; zij zeide, dat niets gebeurde, dan wat gebeuren moest, dat alles noodzakelijk was in de groote, schalm aan schalm aaneengeschakelde, wereldorde; dat hij af moest wachten, maar tegelijkertijd naar zijn eigen gevoel zijn plicht moest doen, en dat hij zich niet ontzenuwen moest, door zulk eindeloos, niets oplossend gepeins. Hij zeide haar, dat hij zoo bang was voor zijne eigen weifelingen, en hoe hij vermoedde, dat zijne besluitnemingen altijd te laat zouden komen en zij antwoordde hem zacht lachend, dat zoo hij zóo goed zijne eigen gebreken kende, hij zich moest trainen in beslissen; hij vroeg haar naar de rechtvaardigheid - de onmogelijkheid voor hem op aarde, - zij wees hem op zijn eigen gevoel van menschelijke ziel. Maar toch, hoe innig zoet deze uren waren, hij voelde, dat hij de zelfde bleef onder hun gewissel van woorden, en dat, zoo de woorden gewisseld waren, er niets in hem veranderd was. Hierom vond hij zich slecht en meende hij, dat hij zijne moeder niet genoeg lief had, met niet genoeg overtuiging. Dan zag hij haar aan, zag haar glimlachen, ried onder haren glimlach dien nerveuzen angst, die haar nooit meer los zoû laten, en voelde, dat zij zoo alleen sprak om hèm, om hem op te beuren en niet uit overtuiging. En de gedachten dwaalden niet meer losjes door hem heen, als op zijn morgenrit aan de kaden: ze vielen als fijne nevels op elkaâr in zijn verbeelden en vormden zijn weemoed.

Het lunch was intiem. Na het lunch pozeerde hij een uur voor Thera, die schilderde en zijn portret maakte. In den namiddag waren er altijd verschillende bezigheden; tentoonstellingen, liefdadige instellingen, inrichtingen van allerlei aard te bezoeken, den steen te leggen van een gebouw, een oorlogschip te laten loopen van stapel. Iedere minuut was gevuld, en iedere dag vulde zijne minuten anders dan de vorigen. Het diner werd altijd met groote etiquette en splendeur gebruikt; iederen dag waren er talrijke genoodigden, diplomaten, hooge ambtenaren,

officieren. Het duurde lang, was iederen dag het ceremonieel gastmaal van een keizer. Des avonds de feesten aan het hof, of ten huize der ambassadeurs of dignitarissen; de comedies en concerten. De prins bleef echter nooit laat. In zijn eigen kabinet zat hij dan nog een paar uur te lezen, te werken; hij ging om twaalf uur naar bed.

Aan dit leven van eentonige afwisseling was hij gewend, er in gegroeid. Zoodra hij van Lycilië terug was te Lipara - de stad toen nog in staat van beleg - wachtte het hem, drukker dan ooit; de opening van het Parlement was gauw op zijne terugkomst gevolgd. De keizer was tevreden geweest over de houding van den kroonprins in het Noorden, misschien om den lof, die de Noordelijke couranten den hertog van Xara, vol sympathie, schonken; om zijn oogenblik van populariteit. Hij wilde zijn zoon meer en meer laten deelen in de staatszaken en sprak meer met hem over ze, alleen of met den Rijkskanselier. De strenge maatregelen echter van ruw geweld, die de hertog van Mena-Doni genomen had, - hijzelve te Lipara, en zijne officieren te Thracyna: hevige charges der huzaren op de dringende menigte - waren Othomar tegen geweest; hij had ze met wanhoop en smart vernomen, en toch geweten, dat met zachtheid niets ware verkregen. En in zijn opzien tegen den keizer, als tegen een half-god van wil en van kracht, mengde zich iets van antipathie en onwil, dat hem van zijn vader stiet, en moeilijk maakte gedachtewisseling tusschen hen beiden.

Nu, na de opening van het Parlement, was de stad, het geheele land, kalm geworden; de troepen echter bleven op het Marsveld, voor de aanstaande manoeuvres. De komst der Syrische vorsten was bepaald. Othomars dagen volgden zich weêr op als vroeger. Verschillende diners werden hem aangeboden, door de officieren der Garde van den Troon, en der andere corpsen, waarin hij zijn rang bekleedde. Ja, het was zijn oogenblik van populariteit. Men citeerde reeds, dat zijn bijnaam later zoû klinken als Othomar de Weldadige. In deze dagen legde hij den eersten steen van een groot Huis der Armen, tot welker stichting de erfenis van een schatrijken, kinderloozen hertog, - een der oudste geslachten van Liparië, dat uitstierf, - millioenen had bijgedragen.

Othomars zachtheid maakte een innemend contrast met de, juist uitgeoefende, ruwe kracht van Oscar. Hijzelve was echter

innerlijk zeer verbaasd over zijn roep van weldadigheid; hij deed gaarne goed, maar voelde zucht tot goed-doen niet als hoofdtrek van zijn karakter in zich. Hij voelde integendeel géen hoofdtrek in zich.

Na het diner hem door de officieren van den Staf aangeboden, zoû Othomar des avonds met Ducardi, Dutri en Leoni gaan naar den hertog van Yemena, om den opperhofmaarschalk officieel dank te zeggen voor de gastvrijheid hem op Castel-Vaza betoond. De hertog bewoonde in Lipara een groot nieuw hôtel; zijn oud familie-hôtel was te Altara.

Het was negen uur. De kroonprins werd nog niet verwacht. De hertog en de hertogin echter ontvingen reeds hunne invité's; de hertogin had, toen Othomar zijn bezoek had doen aankondigen, talrijke uitnoodigingen gedaan. De ruime receptiesalons vulden zich. Bijna geheel het corps diplomatique was tegenwoordig; enkele der ministers en groote charges van het hof, met hunne dames; de oude gravin Myxila en hare dochters, tal van officieren. Het was de intime kring van het Imperiaal; eene brutale gemeenzaamheid ging onder hen om, met het sans-gêne, dat in de mode was.

Bij de hertogin stonden Lady Danbury, de vrouw van den eersten Engelschen secretaris en de markies van Xardi, de zoon van den hertog. Zij praatten druk over de Dazzara's.

- Ik heb ze gezien, zei Lady Danbury. Het is verschrikkelijk, verschrikkelijk. Ze wonen nu op Castel Dazzara, die oude ruïne in Thracyna, met hun vijf dochters, poor things! De plafonds vallen in. Drie kromme oude bedienden in liverei, en de liverei ouder nog dan de bedienden. En schulden, naar men zegt, schulden! Ik stond verbaasd, dat de markiezin zóo oud was geworden: ze heeft het zich vreeslijk aangetrokken, schijnt het.

- Oud geworden? vroeg de hertogin. Ik vond haar nog zeer jong, den laatsten keer, dat ik haar zag....

Ze haatte Lady Danbury, die lang, mager en spits van trekken was, en iets had van een gracieuzen adder. En ze vervolgde:

- Ze zag er nog zoo goed uit; ze is tenger, maar ze heeft een prachtigen hals... Ik begrijp heusch niet, dat ze zóo oud kan zijn geworden...

En als peinzende over dit raadsel, tuurt de hertogin naar de te magere schouders van Lady Danbury.

De oogen van Xardi schitteren; hij vermoed een scher mutseling.

- Men zegt, dat de markies un de vos intimes was, *vroeger*, niet waar? insinueert de Engelsche. Het hatelijke ‘vroeger’ valt Xardi echter tegen.

- Ik hoû veel van de Dazzara's, zegt de hertogin; maar... en ze lacht geheimzinnig met bedoeling; hij is *altijd* een ongeluksvogel geweest....

- Zijne Excellentie, de hertog van Mena-Doni! kondigt de hofmeester aan.

- De opgaande zon! fluistert Xardi tot Lady Danbury.

Mena-Doni buigt zich reeds voor de hertogin, die hem tegenlacht. Lady Danbury, aan de zijde van Xardi, is doorgegaan.

- En de geluksvogel, denkt u? vraagt ze.

- O neen! zegt Xardi beslist. Ten minste, niet heelemaal...

Ze zien elkaâr aan, en lachen.

- Keizerlijke adelaren blijven toch de mooiste vogels, niet waar? schertst Lady Danbury.

- Wat weet u daarvan?

- Helaas, mijn nederige persoon niets. Eer ik het zóover in zoölogie breng...!

- Maar wat heeft u dan gehoord?

- Wat iedereen hoort, als Dutri niet zijn mond kan houden.

- Omtrent wat?

- Omtrent zeker teeder afscheid op Castel Vaza...

De markies van Xardi schatert van het lachen. Lady Danbury klemt in eens zijn arm.

- Zeg, Xardi, ik weet wel minder tengere personen, dan de markiezin van Dazzara, die zouden vervallen om de keizerlijke disgrâce. Et toi?

De markies lacht luid meê, en:

- Zelfs maar om een kroonprinselijke... fluistert hij, achter den Watteau-waaier van Lady Danbury: ze proesten van het lachen samen.

- Zijne Keizerlijke Hoogheid, de Hertog van Xara, hunne Excellenties, graaf Ducardi, prins Dutri, de markies van Leoni! luidt het plechtig, langzaam aangekondigd.

Er ontstaat eene lichte emotie in de groepen. Men schaart zich en haie door de zaal; een paar dames verwarren zich in hare sleepen en lachen. Zoo wacht men. Othomar verschijnt

aan de opene deur; Ducardi, Dutri en Leoni zijn achter hem. De oude hertog haast zich den prins tegemoet; de markies van Xardi heeft Lady Danbury haastig haren waaier in de hand geduwd, en voegt zich bij zijn vader.

De oude hertog is een fijne magere man, vol geaffineerd ras, met een geheel glad geschoren gelaat; hij is eenvoudig in rok, met het breede groene commandeurslint van den Rijksappel dwars over de borst, en het grootkruis van St. Ladislas om den hals.

Othomar draagt zijn groot-uniform van chef van het regiment der kurassiers van Xara: zilver, rood en wit. Zijn helm met vederbos, houdt hij onder den arm. Hij drukt den hertog de hand, spreekt hartelijke woorden tot hem. Maar in de naïveteit zijner jongensziel voelt hij bittere wroeging knagen aan ets van geweten, nu hij zoo spreekt van Castel Vaza, nu hij de innige betuigingen van den hertog aanhoort. Ook den markies van Xardi drukt Othomar de hand.

Nu is ook de hertogin nader gekomen en begroet zij den kroonprins met hare beroemde nijging. Lady Danbury benijdt haar heure gratie en vraagt zich af, hoe ze mogelijk is met die sculpturale vormen: ze kan zich niet ontkennen, dat de hertogin van Yemena een splendide vrouw is... Tusschen den hertog en de hertogin gaat de prins door de haie der gasten, die buigen; de markies van Xardi volgt met de adjudanten.

Othomar heeft de hertogin na zijn terugkeer in Lipara wel eenige malen in het Imperiaal gezien, maar niet alleen. Zij wisselen nu hoffelijke woorden, met officieele stembuiging en klank. De groepen vormen zich weêr, als op een intimen raôut.

De hertogin is met Othomar verder gegaan, tot de lange serre toe, weinig verlicht, groen schemerend, met het voornaam palmgeblader der groote planten, met het fijn gewemel der bamboezen, die tegen de vierkante ruiten parelen dauw aanademen. Zij zwijgen een oogenblik, zien elkaâr aan. En Othomar voelt, dat zijne aandoeningen om deze vrouw niets zijn dan vluchtige momenten, wolkjes in zijne ziel. Het onbekende is voor hem opengegaan, maar werd hem désilluzie. Toch is hij haar dankbaar voor wat zij hem gaf: den troost harer passie, toen zijne oogen nog nat van verdriet waren. Zij heeft hem gesterkt door dien troost en hem man gemaakt. Maar alles in het leven is dubbel en zijne dankbaarheid heeft eene weêrzijde van zonde; hij ziet den hertog ginds een druk gesprek, onder-

lijnd met fijne, precieze gebaren houden met Ducardi; en de wroeging vlijmt zacht zijne jongensziel.

En naast zijne dankbaarheid, voelt hij zijne désilluzie. Liefde, is dit liefde...? Hij voelt niets; in zijne ziel is niets nieuws gekomen. Hij ziet hoe heerlijk mooi de hertogin is, in haar ivoorkleurig broché, den sleep met donker bont omzet, de borst vierkant ontbloot, een ris parelen om den hals. Het half-licht zweemt door de planten sprookjesachtig groen langs haar been met zachte dommeling en schaduw vol geheim; haar gelaat is fijn glimlachend op den achtergrond van gedoezeld donker. Hij herinnert zich haar zoen en de dolle omhelzing harer armen. Ja, het was eene zalige ontzenuwing, een dronkenschap van het vleesch, nog niet bekende bedwelming, fyzieke troost. Maar liefde, was het liefde....? En hij moet wel besluiten: misschien is het liefde, en al voelt hij het gemis in zijne ziel, hij besluit toch: ja, misschien is het dat.... liefde.

- En wanneer zie ik Uw Hoogheid weêr? fluistert ze.

De vraag is ruw gedaan en verwondert hem. Maar deze enkele seconde van even-alleen-zijn is der hertogin zoo kostbaar, dat zij wel niet anders kan. Ze ziet zijne verwondering en aanbidt hem om zijne naïveteit. En hare oogen zien hem zoo dringend aan, dat hij antwoordt:

- Morgen dineer ik bij den Franschen gezant; daarna ga ik naar de opera... Kan ik u om elf uur hier vinden?

Hij verwondert zich om den logischen gang zijner gedachten, om zijn vraag, die hem zoo vreemd in de ooren klinkt. Maar zij antwoordt, verlegen lachend:

- In Godsnaam, Hoogheid; hier niet, om elf uur! Hoe zoû dat kunnen...! Maar... kom bij... Dutri...

Ze stamelt het; ze herinnert zich het weelderige appartement van den adjudant en ziet er zich terug... met anderen. En in hare verwarring merkt ze niet, dat ze hem zeer pijn heeft gedaan en zijne teêrgevoeligheid als met scherpe nagels gekratst heeft; vooral merkt ze dit niet, omdat hij antwoordt, verward:

- Goed...

Zij komen lachend, met hunne officieele, blanke stemmen terug, wandelen langzaam; hij, zoo jong in zijn gezilverden uniform, den helm, waaraan de veêren hangen, onder zijn natuurlijk bevallig geronden arm; zij, opluikend in glans, den ivoorkleurigen sleep lang sleepend achter haar aan, den waaier

van pluimen en brillant op en neêr slaand op haar borst met het grein van Carrarisch. Alle oogen zien naar ze en letten den triomf der hertogin op...

En Othomar weet nu, dat zijne 'liefde' zal worden, wat men een liaison noemt, en waarvan hij hoorde van die en van die, en waarvan hij las in romans. Hij had zich deze regeling zoo nog niet voorgesteld. Hij weet niet hoe hij aan Dutri zeggen zal, dat hij der hertogin ten zijnent rendez-vous heeft gegeven, en als hij denkt aan den adjudant, brokkelt iets van zijne ingeboren vorstelijkheid af als met kleine stukjes marmer of albast van een tengere zuil...

Den hertog en den generaal naderend, spreekt hij over de aanstaande manoeuvres. De hertogin ziet hij nu op een afstand en Mena-Doni buigt zijn Nero-kop tot vlak bij haar gelaat. In zijne groote antipathie voor dien man mengt zich jalouzie. En terwijl hij glimlachend naar den hertog van Yemena hoort, meent hij nu zeker te weten, dat zijne liefde toch wel liefde is, omdat er jalouzie bijkomt.

III

Den volgenden morgen, toen Othomar alleen paard reed, dacht hij den geheelen tijd aan Dutri. De moeilijkheid van een gesprek met zijn adjudant, scheen hem iets onoverkomelijks. Zijn hart klopte nu hij Dutri ontmoette, die hem wachtte in de Xaverius-kazerne. Maar de jonge officier wist hem in te fluisteren, zóo kalm hoffelijk, alsof dit alles de eenvoudigste zaak ter wereld was:

- Ik sprak de hertogin van Yemena, Hoogheid... Hare Excellentie zei me, dat Uwe Hoogheid haar in het geheim wilde spreken, en mij de eer aandeed... Neemt Uwe Hoogheid dezen sleutel...

Othomar nam werktuigelijk den sleutel aan. Zijn gelaat bleef strak, ernstig, maar inwendig voelde hij zich zeer verstoord op de hertogin, en begreep hij niet, hoe en waarom zij Dutri in hun geheim haalde. De eenvoud en gemakkelijkheid, waarmeê zij dit blijkbaar gedaan had, bliksemde hem als iets ontzettends toe. Eene wanorde scheen door zijn hoofd te dwarrelen, alsof de hertogin en Dutri er allerlei vastgezette denkbeelden van zijn jeugdig nadenken, met één adem hadden door elkaâr geblazen. Hij dacht aan den ouden hertog. Hij

vond dit alles slecht. Hij wist, dat Dutri een jonge losbol was; hij hoorde door hem de geheele chronique-scandaleuse van het hof, maar hij had nooit de helft geloofd van wat Dutri vertelde, en den adjudant dikwijls stroef gezegd, dat hij er niet van hield zoo te hooren kwaad spreken van menschen, die zij iederen dag zagen en die verknocht waren aan zijn Huis. Nu scheen het hem toe, dat alles wat Dutri verteld had, waar kon zijn, en dat er nóg erger dingen konden gebeuren. Deze sleutel, met zulke hoffelijken eenvoud, met dit gemak van libertijn aangeboden, scheen hem een voorwerp van schroeiende schande. Hij schaamde zich het ding reeds in zijn zak te hebben gestoken...

Hij ging echter verder. De sleutel brandde hem, terwijl hij sprak met generaal Ducardi, en, terug, in het Imperiaal, met zijn vader en Myxila. Vóor hij de keizerin op zoû zoeken, die hem reeds wachtte, sloot hij den sleutel weg in zijne schrijftafel; langzaam, een schaduw over zijn voorhoofd, ging hij daarna pas voor pas, de lange galerijen door, naar de appartementen der keizerin. In de antichambre rees de hofdame op, boog, klopte aan de deur en ontsloot die:

- Zijne Hoogheid, de hertog van Xara....

Stil sloeg Othomar een kruis, als kwam hij een kerk binnen.

- Moge God en Zijn Moeder mij vergeven! mompelde hij tusschen zijne lippen; toen trad hij binnen bij de keizerin.

In het groote vertrek zat zij alleen, bij een der open ramen, die op het park zagen; zij droeg een zeer eenvoudigen, gladden donkeren japon. Het trof hem hoe jong zij er uitzag, en hij dacht er aan, dat zij jonger was dan de hertogin. Een aureool van delicate reinheid scheen om hare tenger-lange gestalte te trillen als een atmosfeer van licht, en gaf haar eene hoogheid, die niet om andere vrouwen scheen. Zij glimlachte hem toeen hij kwam langzaam nader en kuste haar de hand.

Zij had hem dien dag nog niet gezien, nam zijn hoofd tusschen hare slanke, koele handen en kuste hem.

Hij zette zich naast haar op een lagen stoel.

Toen streek zij met de hand over zijn voorhoofd.

- Wat is er? vroeg ze.

Hij zag haar aan en zeide, dat er niets bizonders was. Verder zag ze niet: hij bracht haar wel meer een bewolkt voorhoofd mede. Nog eens streek ze er over heen.

- Ik heb papa beloofd ernstig met je te praten, Othomar, sprak ze.

Hij keek tot haar op.

- Hij vond het beter, dat ik met je sprak, omdat hijzelve oordeelde, dat ik gemakkelijker met je kon spreken. Hij is anders heel tevreden over je, mijn jongen, en verheugt er zich in, dat je zoo een klaar oordeel hebt, soms, over sommige staatszaken.

Dit oordeel zijns vaders verbaasde hem.

- En waarover beloofde u met me te spreken?

- Over iets heel, heel gewichtigs, sprak ze met een zachten glimlach. Over je huwelijk, Othomar.

- Mijn huwelijk....?

- Ja mijn jongen.... Je wordt twee-en-twintig. Papa is wel veel later getrouwd, maar hij had veel broêrs. Ze zijn gestorven. Oom Xaverius is in zijn klooster. En wij... papa en ik, we zullen wel geen kinderen meer krijgen, Othomar.

Ze had hare armen om zijn hals gelegd en trok hem naar zich toe; ze fluisterde:

- We hebben niemand dan jou, mijn jongen en onzen kleinen Berengar. En... papa vindt, dat je daarom trouwen moet. We moeten een erfprins hebben, een Graaf van Lycilië...

Zijne oogen werden vochtig; hij legde zijn hoofd tegen haar aan.

- Twee om keizer te worden; Berengar, als ik er niet meer zijn mocht; is dat niet genoeg, mama?

Ze schudde glimlachend het hoofd van neen. Neen, dat was niet genoeg zekerheid voor het Huis van Czyrkiski-Xanantria.

- Mama, zeide hij zacht; als sociologen spreken over de sociale quaestie, betreuren zij het, dat er onder het proletariaat zooveel kinderen worden geboren en noemen zij de arme ouders, die niets hebben dan hunne liefde, zelfs verantwoordelijk voor de meerdere ellende, die zij met die kinderen in de maatschappij veroorzaken. Treft dit verwijt eigenlijk ook ons niet? Of vindt u een keizer zoo gelukkig?

Haar voorhoofd betrok.

- Je bent in een van je sombere buien, Othomar. In Godsnaam, mijn jongen, geef je daar toch niet aan toe. Filozofeer zoo niet, neem het leven op, zooals het je gegeven is. Dit is de eenige manier, om het te dragen. Denk er niet over na of

je later gelukkig zal zijn als keizer, maar neem aan, dat je keizer worden moet.

- Goed, ik, maar waarom kinderen, mama?

- Welke vorst laat zijn huis uitsterven, Othomar! Wees niet dwaas. Hecht aan traditie, dat is voor ons alles. Heb over die quaestie niet zulke vreemde denkbeelden. Ze zijn niet die van een aanstaanden - ik had bijna gezegd - alleenheerscher; ze zijn niet die van een vorst. Niet waar, Othomar, je begrijpt, je móet, je móet trouwen...

Hare stem klonk beslister dan gewoonlijk, bijna hard.

- En, beste jongen, ging zij door; zegen de omstandigheden en trouw nu, zoo gauw mogelijk. De politiek met het buitenland staat op het oogenblik zóo, dat er geen bizondere aanwijzingen voor je huwelijk zijn. Je kan zoo iets als kiezen. Want je bent de kroonprins van een groot rijk, mijn jongen, van een van de grootste rijken van Europa...

Hij wilde spreken, ze ging haastig voort:

- Ik herhaal je, je kan - bijna - kiezen. Je weet niet, hoeveel dit is. Apprecieer dat, apprecieer de omstandigheden. Reis naar de hoven van Europa, die in aanmerking komen. Zie uit je oogen, doe je keuze. Er zijn lieve prinsessen van Engeland, van Oostenrijk...

Othomar sloot zijne oogen even, of eene vermoeidheid hem afmatte.

- Later, mama.... fluisterde hij.

- Neen, mijn jongen, zei de keizerin; niet spreken van later, niet uitstellen. Denk er nu over na. Denk hoe je je reis nemen wilt en wie je meê wilt nemen en praat er over met papa en met Myxila. Beloof je me dat?

Hij drukte zijn hoofd even tegen haar aan en beloofde het, met een glimlach vol moêheid.

- Wat is er toch, mijn jongen? vroeg ze. Zeg dan, wat is er toch?

Zijne oogen werden vochtig.

- Ik weet het niet, mama. Ik ben soms zoo moê...

- Ben je niet wel?

- Jawel, dat wel, maar ik ben zoo moê...

- Maar waarvan dan toch, mijn kind?

Hij begon zacht te snikken.

- Van... van alles... mama.

Zij zag hem lang aan, schudde langzaam, afkeurend haar hoofd.

- Vergeef me, mama, stamelde hij en hij veegde zijne oogen af; ik zal er niet meer aan toegeven...

- Dat heb je me al eens meer beloofd, Othomar.

Als een kind drukte hij weêr zijn hoofd tegen haar aan.

- Neen, heusch, betuigde hij, vleiend; ik zal er me heusch tegen verzetten. Het is niet goed van me, mama. Ik zal me meer ophouden; ik zal sterker worden, ik zweer het u, voor ú zal ik sterker worden...

Ze zag hem weêr lang in de oogen, met haren reinen glimlach. Innige teederheid ging van haar uit op hem; hij voelde, dat hij nooit iemand zóo zoû liefhebben als die moeder. Toen nam zij hem in beide hare armen en drukte hem tegen zich aan.

- Ik neem je belofte aan, en ik dank je... mijn arme jongen! fluisterde zij in haren zoen.

Op dit oogenblik klonk er een jong gegons van stemmen, als van losgelaten vogels, uit het park, door de open ramen heen. Getrippel van vele kleine voeten knarste op het grint. Een hooge schelle kinderstem klonk op eens met woedende woorden uit de anderen op; de anderen zwegen...

De keizerin was met een electrischen schok opgeschrikt. Zij richtte zich haastig omhoog, doodsbleek.

- Berengar! riep ze, en hare stem bestierf.

- En ik zal het zeggen aan Zijne Majesteit, wat voor een vlegel je bent, en dan zullen we eens zien! Dan zullen we wel eens zien, dan zullen we wel eens zien...

De keizerin had zich bevende uit het venster gebogen, ze zag een tiental kleine jongens; ze keken beteuterd.

- Waar is Zijne Hoogheid? vroeg ze.

- Zijne Hoogheid is daar, Mevrouw! antwoordde een klein graafje verlegen en wees met een vingertje naar het achterplein, dat de keizerin niet zien kon.

- Maar wat gebeurt er toch? Is dat een leven maken! Laat Zijne Hoogheid dadelijk hier komen! Berengar! Berengar!

Zijne Hoogheid, Berengar, geroepen, kwam aan. Hij ging tusschen de kleine hertogjes en graafjes door, en zag naar het venster op, waaruit zijne moeder zich boog. Hij was een klein, flink gebouwd, pittig ventje; zijn gezicht was rood van verontwaardigiug, met twee kleine woedende oogjes er in, als zwarte vonkjes.

- Berengar, kom hier! riep de keizerin. Wat is er toch? Waarom kan je niet spelen, zonder te vechten?

- Ik vecht niet, mama, maar... maar, ik zal het aan papa zeggen... en, en dan zullen we wel eens zien...! Dàn zullen...

- Berengar, kom dadelijk door het paleis hier binnen, dadelijk! beval de keizerin.

Othomar, achter de keizerin, zag naar de groep jongens. Hij zag, hoe Berengar met een enkel woord zich verontschuldigde bij het grootste hertogje en langs het achterplein verdween.

Na een oogenblik kwam het kind de kamer in.

- Berengar, sprak de keizerin; het is heel ongemanierd zoo een leven te maken in het park, en dat wel vlak achter het paleis.

Het kind zag haar aan, met zijn ernstig rood gezichtje.

- Ja, mama, beaamde het zacht.

- Wat is er gebeurd?

Berengars lippen begonnen te trillen.

- Het is die lamme schildwacht.... begon hij.

- Wat is er met dien schildwacht?

- Hij... hij prezenteerde niet voor me!

- Prezenteerde de schildwacht niet voor je? Waarom niet?

- Ik weet het niet! riep Berengar verontwaardigd.

- Maar hij prezenteert toch altijd?

- Ja maar, nu deed hij het niet. Wel den eersten keer, toen wij voorbijkwamen, maar niet den tweeden keer.... We speelden krijgertje, en toen we voor de tweede maal voorbij hem liepen, prezenteerde hij niet!!

Othomar begon te schateren.

- Je hoeft er niet om te lachen! riep Berengar boos; en ik zal het aan papa zeggen, en dan zal je wel zien.

- Maar woû je hebben, Berengar, zei de keizerin; dat iederen keer, als jij met krijgertje-spelen voorbij liep, die man zijn geweer prezenteerde?

Berengar bedacht zich.

- Hij kon het toch minstens wel de tweede maal gedaan hebben. Als het nu drie, vier, vijf malen was geweest. Maar de twéede maal pas!.... Wat moeten al de jongens wel van me denken?!

- Hoor eens, Berengar, zei de keizerin; wat er ook gebeurt,

het komt in het geheel niet te pas, dat je, wien het ook zij, met leelijke namen noemt, en ook niet, dat je zoo een leven maakt in het park, vlak achter het paleis. Uitschelden, dat doet een kind van een keizer niet, zelfs niet een schildwacht. Ga daarom dus nu dadelijk naar dien schildwacht toe en zeg, dat het je spijt, je zoo driftig gemaakt te hebben.

- Mama! riep het kind ontzet.

Het gezicht van de keizerin stond strak.

- Ik wil het, Berengar.

De jongen zag haar met de grootste verbazing aan.

- Moet ik dat zeggen.... aan dien schildwacht, mama?!

- Ja.

Blijkbaar begreep Berengar op dit moment de wereldorde niet; hij vermoedde een oogenblik, dat de revolutie was uitgebroken.

- Maar, mama, dat kàn ik niet!!

- Het moet, Berengar, en dadelijk.

- Maar mama, zal papa dat goed vinden?!

- Zeker, Berengar, zei Othomar; wat mama je zegt te doen, vindt papa natuurlijk goed.

In radeloosheid zag de jongen naar Othomar op; zijn gezichtje trok lang, zijne stevige vuistjes trilden. Toen barstte hij in een wanhopig snikken uit.

- Kom Berengar, ga, zei de keizerin weêr.

Het kind ontstelde nog meer om hare strakte; zoo zag hij altijd haar staren op de menigte, maar niet op hare kinderen. En hij wierp zich met de kleine wijdte zijner radelooze armpjes in hare rokken, omklemde haar en snikte met groote klokken van snikken.

- Ik kàn dat niet doen, mama!!

- Het moet, Berengar....

- En... en... en ik *wil* het niet, ik *wil* niet!!! knarste de jongen in eens woedend, stampvoetend.

De keizerin deed niets dan hem aanzien, heel lang, héel lang. Het verwijt van haren blik brak het kind. Het snikte luid op, en scheen er niet meer aan te denken, dat zijne vriendjes daarbuiten Zijne Hoogheid zeker zouden hooren snikken. Hij zag, dat er niets aan te doen was, dat het moest. Het moest!! Zijne Keizerlijke Hoogheid, Berengar, markies van Thracyna, (Ridder van St. Ladislas), mòest zijn spijt be-

tuigen aan een schildwacht, die hèm, Zijne Hoogheid, nog wel te kort had gedaan.

Zijn middeneeuwsch kinderzieltje was er geheel door in omwenteling. Hij begreep niets meer. Hij zag alleen maar, dat het moest, omdat zijne moeder hem met zoo een treurigen blik aanzag.

- Othomar! snikte hij zijne wanhoop uit; Othomar! Wil... jij... dan met me... meêgaan!!! Maar hoe zal ik het doen, hoe zal ik het doen!

Othomar glimlachte hem medelijdend toe, en stak zijne hand naar hem uit. De keizerin knikte, dat de prinsen zouden gaan.

- Hoe zal ik het doen! O God, hoe zal ik het doen! hoorde zij Berengars stem nog uit de antichambre in wanhoop opsnikken.

Elizabeth was doodsbleek geworden. Zoodra zij alleen was, zonk zij in een stoel, het hoofd achterover. Hélène van Thesbia kwam juist binnen.

- Mevrouw! riep de jonge gravin. Wat heeft U?

De keizerin greep hare hand; Hélène voelde die ijskoud.

- Niets, Hélène, antwoordde zij; maar Berengar heeft me zoo verschrikkelijk laten schrikken. Ik dacht ... ik dacht, dat ze hem vermoordden!!!

En in een zenuwbui van stootende snikken stortte zij zich in de armen der gravin.

IV.

Dien avond, vóor Othomar met zijne adjudanten naar het diner bij den Franschen gezant zoû gaan, hield hij Dutri staande:

- Ik zie, dat hare Excellentie, de hertogin, u zeer vertrouwt, prins, sprak hij kort. Ik wil niet betwijfelen of haar vertrouwen misplaatst is. Maar ik verzeker u dit: dat zóo het ooit mocht blijken, dàt het misplaatst was, ik dit nooit - noch nu, noch *later* vergeten zal ....

Dutri zag vreemd op: hij hoorde daar zijn aanstaanden keizer spreken. Toen maakte hij een moue als een boudeerend kind en sprak:

- Ik kan niet zeggen, dat Uwe Hoogheid zeer dankbaar is voor de gastvrijheid, die ik Haar heb aangeboden.

Othomar glimlachte pijnlijk, reikte hem nu de hand....

- Of dat het vriendelijk is van Uwe Hoogheid mij van daàg met Hare ongenade te bedreigen, ging Dutri voort.

- Ik ken je, Dutri, sprak de prins aan zijn oor. Ik ken je tong. Daarom alleen waarschuw ik je.... En, nu in Godsnaam, zwijg hier verder over, want dit.... dit alles doet me pijn....

Dutri zweeg en vond hem een kind en een vorst tegelijk. Hij haalde in stilte zijne schouders op om Othomars weergâlooze naïveteit, maar hij huiverde als hij dacht aan eene mogelijke ongenade. Hij had geen fortuin; zijne pozitie bij den kroonprins was zijn leven, zijn ambitie, zijn alles, voor nu en voor *later*: als de prins keizer zijn zoû....! Hoe blij was hij eerst geweest, dat Alexa hem alles verteld had, dat hij een geheim wist van zijn prins, die nooit geheimen scheen te hebben! Eene vage vreugde, dat dit geheim hem macht zoû geven over zijn toekomstigen keizer, was reeds door zijn hoofd vol luchthartige berekening gefladderd. En nu, nu dreigde de prins hèm, ontzenuwde dus die macht al in den aanvang! En Dutri had nu bijna spijt, dat hij in dit geheim was opgenomen; hij vreesde zelfs, dat de keizer er iets van zoû hooren, dat hem de ongenade van den vader al treffen zoû, voor die van den zoon....

- Had Alexa me er dan ook maar nooit ingehaald! klaagde hij nu bij zichzelven met zijne oppervlakkige wisselvalligheid van gedachte.

Maar hoewel Dutri zweeg, en zelfs tegensprak, werd er over de liaison van den kroonprins gesproken, misschien alleen naar aanleiding van de zegevierende blikken van Alexa, als Othomar, op een soirée, op een bal, een oogenblik tot haar sprak. De tegenspraak van Dutri, dien men kende als een klap-uit, bracht echter verwarring, en men wist niet waaraan men zich te houden had en wat de waarheid was.

Gelukkig om die liefde voelde Othomar zich echter niet; de woeste passie van die vrouw met hare brandende blikken, die hem het eene oogenblik overweldigde door hare zoenen, het andere voor hem neêrkroop als eene slavin en aan zijne voeten brak in nederigheid voor haar aanstaanden heerscher, verbaasde hem eerst, sleepte hem in sommige wanhoopsbuien meê, maar wekte in hem op den duur een gevoel van onwil en tegen-

kanting. In het geparfumeerde appartement van den jongen adjudant, waar zij elkander zagen, en dat coquet was, als het boudoir van een jong meisje, gecapitonneerd als een byouteriekist, kreeg hij soms lust die vrouw, die hem toch met hare vreemde ziel liefhad en hare liefde niet veinsde, van zich af te stooten, haar te trappen, te slaan. Zijn temperament was niet voor zoo brutalen hartstocht. Het was of zij schudde aan zijne zenuwen. Hij walgde soms van haar. En toch, een enkel woord van hem, en ze bedwong hare woestheid, zonk nederig naast hem neêr, streelde zacht zijne hand, zijn hoofd, en hij kon er niet aan twijfelen, dat zij hem aanbad, misschien wel een weinig omdat hij de kroonprins was, maar toch ook veel om hemzelven.

Zoo was het April geworden, en bijna reeds zomer; de Syrische vorsten zouden komen. Ze waren eerst bij den Sultan geweest en daarna aan het hof te Athene. Door Liparië zouden zij naar de Noordelijke rijken van Europa gaan. Op den dag hunner aankomst fladderde Lipara van vlaggen; de, al zoo straffe, zuidezon regende goud over de witte stad; de haven azuurde in lichte rimpeling. Eene gonzende menigte, gebruinde gezichten - vele nog bont nationaal gekleede landlieden uit Thracyna - wemelde en drong over de kaden. Op het azuur van het water, als op liquide metaal, dreven de pantserschepen, welke de vorsten, verwelkomende, zouden binnen halen, naar den mond van de haven uit. Daar, op de Xaveria, waren met hun gevolg van admiralen en schouten-bij-nacht, de beide prinsen Othomar en Berengar, en hun schoonbroêr, de aartshertog van Karinthië. Tallooze kleine bootjes gleden snel over de zee heen, als waterspinnen.

Een schot van Wenceslas-fort, den straffen ether verscheurend, meldde het oogenblik, dat de kleine vloot het Syrische yacht ontmoette, en de Oostersche vorsten dit verlieten voor de Xaveria. Uit de villa's aan de kaden, uit de bootjes met toeschouwers, richtten zich de binocles naar het verschiet van in licht zwijmelende blauwte, waarop de schepen nog zichtbaar trilden. Een half uur daarna golfde, als van het Imperiaal af, het gejuich der menigte aan en golfde luider op en luider naar de haven toe. Door de haie der grenadiers, die stonden van het paleis tot het paviljoen, waar de hooge gasten zouden aan wal komen, reden de, door jockey's bereden, landauers aan,

waarin Hunne Majesteiten zaten. Hen volgden de equipages der beide zusters, de aartshertogin van Karinthië en Thera, en van het gevolg.

De vloot, het Syrische yacht omringend, was de haven weêr binnen gedreven. Door de eerewacht der Troongarde heen, tusschen de draperieën van purper en vlaggen, zag de menigte iets van de begroeting der vorsten in het paviljoen. Men galmde leve's!; daarna reed de stoet naar het Imperiaal, de keizer met den koning van Syrië in het eerste, de keizerin met de koningin in het volgende rijtuig; daarachter de landauers met de prinsen en prinsessen en het gevolg.

Een roes van feesten en vertoon volgde. Na de tragedies der overstroomingen en der Parlementscrizis woei eene vroolijkheid van humor over de, in de zon glinsterende, rezidentie heen en duurde laat tot in de verlichte zalen en parken van het Imperiaal toe. Die humor was om de Oostersche vorstin. Den koning van Syrië vloeide misschien nog een paar druppelen van het bloed van Salomo door de aderen. Maar de koningin was niet van vorstelijke afkomst. Zij was de dochter van een der Syrische grooten en de naam van hare moeder werd niet genoemd in den Almanach de Gotha. Die moeder was zeker een favorite van twijfelachtig adellijke herkomst, maar wat zij precies geweest was, wist niemand. Een demi-mondaine uit Parijs of Weenen, die in het Oosten was gestrand en er fortuin had gemaakt in den harem van een grooten Syriër? Eene half Europeesche, half Egyptische danseuze uit een danshuis van Caïro of Alexandrië? Wat ook, hare gelukkige dochter, de koningin van Syrië, vertoonde onloochenbaar eene mengeling van bloed, iets Oostersch en Europeesch samen. Naast den echt Semitischen type van den koning, die iets nerveus deftigs had in zijne half Europeesche, half Orientalische uniform, waarop de diamanten schitterden, had de vorstin, dik, klein, mollig, zachtbruin, het exuberant glimlachende, en bewegelijk wiegende van ledematen, het draaiende van hoofd en werkende van oogen eener kleurlinge. Hare eerste verschijning al, in het rijtuig, naast de delicate figuur van keizerin Elizabeth, in kleurig reistoilet en hoed met groote pluimen, overvloeiend vriendelijk buigend en lachend naar alle zijden, had de Lipariërs, gewend aan de koele hoogheid hunner vorsten, met eene vroolijkheid doortinteld, die onuitbluschbaar scheen. De Syrische vorstin werd het

topic van alle gesprekken en om haar tintten alle gesprekken zich met een glimlach van ondeugd. Daarbij scheen zij zoo ingoed, dat men onmogelijk kwaad van haar wist te vertellen en zich alleen maar om haar amuzeerde. Men herinnerde zich, dat de Syrische potentaten fabelachtig groote giften voor de overstroomingen hadden geschonken. En de humor, die over Lipara woei, was een zuidelijke humor, zonder kwaadmeenen en alleen maar goedlachs of schaterend van pleizier, omdat de Lipariërs nog nooit zoo een grappige koningin gezien hadden.

De groote manoeuvres hadden plaats op het Marsveld. De koning vergezelde den keizer en de prinsen te paard met hun zwerm van Europeesche en Oostersche adjudanten. De vorstinnen en haar gevolg wachtten de défilé's in landauers af. Berengar marcheerde dapper in zijne compagnie grenadiers, waarin hij luitenant was, meê, wat zijne korte beentjes marcheeren konden, en hield zijn gezichtje strak, om de moeite niet te verraden, die hij had de lange stapbeenen bij te houden. De huzaren verbaasden den Syrischen vorst om hun één-zijn met hunne paarden, als zij in woesten rit zich half afwierpen naar den grond toe, en raapten in stormender vaart een vlag van den grond, zich weêr zwaaiden met één kreet op en wuifden het doek. De Afrikanen voerden hunne zwierige fantazia's uit, drilden de speren, die bliksemden als losrakende bundels stralen, en wapperden aan in wolken van witte burnousen en stof, waarin hunne negerkoppen met tallooze zwarte vlekken wemeldonkerden en vonkten van oogen.

Verder een tornooi, garden-party's, races, regatta's, volksspelen en vuurwerk. Lipara was éene stad van pleizier. Iederen dag gingen door haar heen gangen van vorstelijkheid, flikkerde de stoet van uniformen als levend goud, ratelden de keizerlijke landauers in de zon als met wielen van schitterende spaken door de lichte stof, die van het vierkant plaveisel der stad opstuivelde. Als druppelen wit vuur flonkerden het meest de diamanten, die de Syrische monarchen zelfs droegen op straat. Des avonds, als de zon niet meer schitterde, schitterden over de vaag witte avondstad aan hare violette haven, salamander-festoenen en kleurige vuurbrugketens factice hel onder de stille zilverblikken der sterren; bouquetten vuur vielen sissend in het water, waarop de bootjes zwart werden; ze lieten een lichte benauwdheid van kruitdamp na, in den nacht.

In de groote Zuilenzaal volgden de ceremonieele gastmalen elkander op, met een vertoon van fabelachtig kostbaar gouden vaatwerk. De koningin van Syrië sleepte er hare curieuze theaterkostuums heen, den breeden boezem steeds overdwarst door een blauw ordelint vol plaques; hooge pluimen, waaraan diamantjes hingen, in het haar. Ze praatte druk, dank baar voor de liefheid harer Liparische Vrienden, voor het genot en het gejuich. Hare overvloeiende gebaren maakten ieder vroolijk, brachten humor in de Liparische statie, vol etiquette. Elizabeth zelve moest er om glimlachen. De koningin speelde hare vorstelijke rol met het aplomb eener slechte actrice, die goedig is. Zij sprak ieder aan, strooide de minzaamheid harer klein-mollige, bruine majesteit over ieder in kleine atoompjes heen. Naast haar bleef de koning deftig, wijs kijkend als Salomo. De keizer prees hem als een verstandig vorst, met ruimen blik; de koning was reeds meermalen in Europa geweest. De Syrische adjudanten waren ook deftig, kalm, een beetje stijf, zich vormend naar westelijke zeden; de hofdames der koningin droegen wat vreemd hare Parijsche of Londensche sleeptoiletten, maar bleven er tenger in, bevallig bruin, met kroeskopjes en lange gespleten oogen: ze zouden toch mooier geweest zijn in wat gedrapeerd goudgaas.

Twaalf dagen bleven de Syriers, voór ze naar Italië zouden gaan. Het was de voorlaatste avond: in het Imperiaal was een suite van veertien zalen om de groote danszaal verlicht voor een bal. Er waren drieduizend invitaties gedaan. Op het voorplein en in de aangrenzende hoofdstraten stonden de grenadiers.

De danszaal was aan de achterzijde van het paleis; de hooge balkonvensters waren open en zagen over de balustraden heen in de donkerte van het platanenpark. Uit de palmengroepen der galerij schalmde het orkest. De quadrille d'honneur had zich gevormd, in het midden der zaal: de keizer en de koningin, de koning en de keizerin, de aartshertog van Karinthië met Thera, en Othomar met de aartshertogin. De andere officieele quadrille's vormden hare figuren om ze heen. De honderden gasten zagen toe.

Van het regenbogende rotskristal der kronen vloeide electrisch licht in witte lichtvakken uit de koepelende hoogte, gleed langs de marmeren mozaïek-wanden en porfieren zuilen

der zaal en drupte in millioenen flikkeringen op de gladde facetten der juweelen, op het goud der uniformen en galarokken, op de waterende witte brokaten der slepen neêr; want het wit was voorgeschreven; alle dames waren in het wit en de sneeuw der fluweelen, de lelieglans der satijnen zilverden van het licht. Eén verblindend gewemel van glans doorleefde de immense zaal met zijne flonkerwisselingen. Want het licht bleef nooit, wisselde onophoudelijk zijn helste punt, maakt het bal tot één caleidoscoop van schittering. Het licht guldde op ieder galon, liet zich vangen in elken brillant, bleef aan iedere parel hangen. De muziek scheen met dat licht eén te zijn; het koper weêrgalmde als goud.

De hertogin van Yemena stond in een groep van diplomaten en adjudanten; hoog op rees ze in hare schoonheid, die in dit gewissel van lichtvonkeling sculpturaal prachtig was. Zij scheen kolossaal groot door den zwaren pli-Watteau, die van haren rug afsleepte, in wit broché. Zij droeg hare tiara van smaragd en brillant, en de zelfde groene steenen sparkelden in een groote juweelen bloemtak, die over haar corsage heen bloeide.

De keizer naderde haar; ze knakte in hare beroemde nijging neêr, en Oscar sprak een oogenblik schertsende met haar. Toen de keizer verder was gegaan, zag zij den kroonprins naderen. Zij neeg weêr, hij boog glimlachend en bood haar den arm. Langzaam gingen zij door de zaal heen.

- Ik heb u iets belangrijks te zeggen, fluisterde hij in een stem van conversatie-klank.

Hij kon zich niet met haar verwijderen; men zoû hen missen. Ze bleven dus door de zalen wandelen.

- Ik heb U in zoolang niet gezien... alleen! fluisterde zij verwijtend terug, met die zelfde stem. En wat had... Uwe Hoogheid mij te zeggen?

Voorzichtig spraken ze, den glimlach van koele conversatie op de lippen, het geluid van hunne stemmen dempende tusschen hen in, schijnbaar onverschillige blikken werpende om hen heen, of men ze niet hooren kon.

- Iets,.... dat ik u al lang had willen zeggen.... Een besluit, dat ik nemen moet...

De woorden kwamen hem telkens afgebrokkeld over de lippen, en niet klinkende met hun waar accent, uit voorzichtigheid. Zij merkte, dat hij haar een groot nieuws mede zoû

deelen. Zonder dat ze wist waarom, beefde ze.... Hijzelve wist niet of wat hij deed, wreed was of niet: zoo kende hij deze vrouw niet. Maar hij wist wel, dat hij met opzet dit moeilijke oogenblik gekozen had voor zijn onderhoud, omdat hij niet wist, hoe zij het dragen zoû. Hoe zij het dragen zoû in een tête-à-tête, als zij toe kon geven aan hartstochtelijkheid. Hier wist hij het, hoe zij het dragen zoû: glimlachend, als vrouw van de wereld, zelfs al werd het haar tot smart. Misschien was hij toch wèl wreed.... Maar het was nu te laat: hij moest doorgaan.

Zij zag tot hem op, de pluimen van den waaier bewegend. Hij vervolgde:

- Een besluit.... Als onze Syrische gasten weg zijn.... ga... ik op reis...

- Waarheen, Hoogheid?

- Naar... verschillende hoven ... van Europa ...

Zij vroeg niet meer; haar glimlach bestierf; toen glimlachte zij weêr, als een automaat. Zij vroeg niet meer, omdat zij wel wist wat het beteekende als een kroonprins een reis ging doen naar verschillende hoven van Europa. Dat beteekende een bruidvaart. En ze zeide alleen, en haar stem kon niet anders klinken dan als een klaagtoon:

- Zoo gauw al....

Zoo gauw al ....! Zóó kort zoû haar keizerlijke roman duren! Zij had wel geweten, dat zoo het einde zoû kunnen zijn, want zij wist hem te rein om haar te laten naast eene jonge gemalin. Zij had zich ook al zoo een einde voorgesteld over een jaar, twee jaar misschien, zij zich terugtrekkende, en ze had zich voorgesteld, dat ze het doen zoû zonder rancune voor hare jonge, aanstaande keizerin. Maar nu al! Zoo gauw! Nauwlijks eenige weken! Zoo kort had nog géen roman in haar liefdeleven geduurd! Zij voelde er een smartelijken weemoed om; vocht waasde over hare oogen en de lichtwisselingen van het bal trilden voor haar heen als door water. Telkens vergat zij te glimlachen, maar zoodra zij er aan dacht, glimlachte zij weêr.

- Zoo gauw al?....

- Het moet....

Ja, het moest, het kon niet anders. Voor haar was het het einde van haar leven. Wanhoop voelde ze er niet om, om dat

einde; alleen maar smartelijken weemoed. Het zoû gedaan zijn. Na dezen keizerlijken roman geen andere. O, neen, nooit meer. Ze zoû hare jeugd er aan geven; hare stiefdochters zoû ze in de wereld brengen. Ze zoû dankbaar zijn, dat ze geleefd had, en nu oud worden. Maar oud.... Ze was nog zoo jong, ze voelde zich nog zoo jong. Ze merkte nu eerst hoe ze haren kroonprins liefhad. En ze had gaarne weg willen zijn, uit de schittering van dat feest, om, alleen, hem nog eens te omhelzen, voor het laatst.... O, die weemoed van alles, wat eindigen moet, alsof alles niets meer is dan geur, die vervliegt....

- Ik vertrouw op u, mevrouw.... sprak hij nu; ik hoop, dat u van die reis niets zeggen zal. U begrijpt, het is alles nog een geheim; er is nog geen keuze gedaan.... er is alleen maar even over gesproken geworden met Hunne Majesteiten en Myxila. Niet waar, ik vertrouw op u?

Zij knikte glimlachend van ja, ja....

- Maar ik wilde het u toch nu al zeggen, ging hij voort.

Zij glimlachte weêr. Op dit oogenblik scheen achter het paleis, onder het paleis, waar ....? een vreemd onweêr uit te barsten. Door het gegalm der muziek en het getril van het licht heen, daverde een donderslag en rommelde door. Het was of de bliksem was ingeslagen, want door de open ramen, dadelijk na, hoorde men van een der achterzijvleugels van het paleis een ratelenden warrelval van steenen, die in de lucht geslingerd schenen, van groote balken, die onbehouwen neêrstommelden, van glasscherven, die schel naar alle zijden schenen uit elkaâr te springen ....

De muziek was in eens verstomd. De uniformen, de sleeptoiletten stortten zich naar de open balkons, die op het park zagen, maar de nacht was donker, het park was stil. Een paar laatste balken schenen nog na te rollen, met een laatst afgruizelen van steen....

In de schelle tinteling van het electrische licht waren de gezichten doodswit geworden als van cadavers. In verschrikking staarden de oogen elkaâr aan. De hertogin was half tegen Othomar aangezonken, toen zij Elizabeth met dolle, wezenlooze oogen voorbij hen zagen ijlen, een deur uit; hare lange, witte fluweelen sleep slierde haar radeloos, den hoek om, achterna. De grootmeesteres volgde haar, en Hélène van Thesbia. De keizer scheen haastig den ceremoniemeesters bevelen te geven, verliet toen ook het bal, met eenige officieren.

Kort daarop echter klaterde weêr de muziek van de loggia der galerij af. Men zag vele adjudanten en ordonnans-officieren voor hunne dames buigen; de dames bevende rijzen. Het bal werd vervolgd; in de wendingen van den wals namen de uniformen en slepen weder de vorige schitteringen aan. De glimlachen schenen echter als weggeveegd te zijn van de gelaatstrekken, en de doodsbleeke gezichten der walsers maakten van het bal een macabere ommegang.

Leoni, sidderend, boog voor Othomar.

- Een dynamiet-ontploffing, onder in de kelders van den westelijken achterzijvleugel. De antichambres van het appartement van Zijne Majesteit zijn vernield. Zijne Majesteit verzoekt Uwe Hoogheid alles in het werk te stellen, om het bal te laten voortgaan. Alle officieren en hofdames zijn bevolen te dansen.

De hertogin klemde Othomars arm, viel bijna flauw. Rondom hen heen ging de mare. De adjudanten sleepten hunne dames meê als half zwijmende. Men zag er een paar flauw weggebracht worden. De koningin van Syrië stond wezenloos aan de zijde van de aartshertog van Karinthië, die zijn arm om haar zwaar middel sloeg ten dans. Ze scheen nog niet tot besluit te kunnen komen.

Othomar rondde zijn arm om de hertogin.

- God, ik kàn niet.... stamelde zij. In Gods naam, Hoogheid, ik kàn niet!....
- Het moet, sprak hij. Zijne Majesteit wil het....
- Zijne Majesteit wil het.... herhaalde zij.

Hare beenen trilden onder haar als met electrische sidderingen. Toen liet zij hem haar nemen en zij dansten. Allen dansten.

De keizerin was de trappen en galerijen naar de slaapverdieping opgehold. Zij zag niet, dat een paar dames haar volgden: zij rukte een deur open.

- Berengar!! kreet zij uit.

De slaapkamer van den jongen prins was verlicht. Het kind had zich, in zijn hemdje, al half van zijn veldbed gericht. Zijn kamerdienaar en een kamenier stonden ontzet in het midden van de kamer.

- Berengar!! hokte de keizerin juichend, toen zij hem ongedeerd zag.

Zij sloeg hare armen om hem heen, drukte hem aan hare borst.

- O, mama, u doet me pijn! riep het kind geërgerd.

Hare juweelen hadden hem even bloed geschramd aan zijne kleine bloote borst. Zij omhelsde hem nu zachter, met zenuwachtige snikken, die stokten in hare keel. Een touffe van brillanten struisveêren viel op den grond; de kamenier raapte ze op, met vingers, die niet grijpen konden.

- Mama, laten ze het paleis in de lucht springen?!
- Neen, Berengar, neen, er is niets....
- Mama, ik wil er naar toe!! Ik moet zien, wat er van is.
- Berengar....

De deur was open gebleven; de keizer kwam binnen, rustig. De dames stonden op den corridor, te wachten op de keizerin....

- Papa, mag ik meê, met u, kijken?
- Neen, Berengar, er is niets te zien. Ga slapen....

Toen boog hij zijn arm tot Elizabeth.

- Mevrouw .... sprak hij koel.

Zij sloeg een smeekenden blik naar hem op. Hij bleef haar den arm bieden. Toen kustte zij nog eens den jongen, vleide hem nu zacht aan tot slapen.

- Wacht even.... stamelde ze tot Oscar.

Zij ging naar den spiegel; de kamenier met hare onhandige vingers bevestigde de juweelen touffe aan den rand van het open corsage, plooide den vierkanten sleep uit.

- Ik ben klaar, sprak de keizerin tot Oscar met eene doode stem.

Zij nam zijn arm, de keizer drukte haar even de hand, en zij knikten Berengar nog eens toe, en gingen.

Geärmd verschenen de vorsten ten tweeden male op het bal. De keizerin was bleek maar glimlachte. Zij was prachtig, delicaat van teedere majesteit in het uitslepende witte fluweel, waarop aan het corsage en over den rok van voren, touffes van brillanten struisveêren, in den vorm van fleur-de-lys, flonkerden. Een kleine keizerinnekroon van brillanten kroonde haar klein rond hoofd.

Het was twee uur. Meestal waren de vorsten gewoon tot één uur op de hofbals te blijven. De koningin van Syrie eehter, in haren exuberanten levenslust, had hen verzocht langer te blijven. Zij hadden toegegeven. Waren zij om één uur gegaan, dan had de ontploffing plaats gehad op het oogenblik, dat Oscar waarschijnlijk zijn appartement juist binnen zoû gegaan

zijn. Men had eerst gesproken over de antichambres alleen: het scheen nu toch, dat er ook groote schade veroorzaakt was aan het kabinet zelve van den keizer.

Het souper begon. Men soupeerde in eene groote zaal; uit iedere tafel rees een palmboom, en de zaal was er een woud van palmen door. De grond was met een gouden zand bestrooid, dat, met het loopen, over de slepen heen poeierde. Electrisch licht scheen door de lange bladeren heen als maneschijn. In dien maneschijn bleven de gezichten doodwit, als vlakken van krijt, boven het glinsterend kristal en al het gouden vaatwerk. De muziek klaterde met zware cymbelslagen van koper.

V.

Aan Hare Koninklijke Majesteit
Olga,
Koningin van Gothland.

Lipara,
Imperiaal.
Mei 18..

Mijn liefste zuster.

Eindelijk kan ik u den brief schrijven, die ik al sedert lang in gedachte aan u schreef. De drukte van onze goede Syriërs is voorbij en Lipara weêr kalm. Ik kan tot nadenken komen. Maar mijn nadenken is niets dan treurigheid. Ziehier waarom, Olga.

Ik geloof, dat Othomar zieker is, dan de doktoren het inzien. Hij is magerder geworden en ziet er zeer slecht uit. Hij klaagt nooit veel, maar verleden zei hij me toch, dat hij zich dikwijls moê voelde. De doktoren meenen, dat hij eenigen tijd rust noodig heeft en raden een lange zeereis aan. Zijne reis door Europa, waarover ik u verleden schreef, zal dus uitgesteld moeten worden. En nu kom ik met het volgende verzoek tot u.

Ik weet, dat Herman spoedig een groote vaart op den Viking gaat doen naar Oost-Indië, Japan en Amerika, en het zoû op dit oogenblik mijn liefste verlangen zijn als Othomar hem zoû mogen vergezellen. Toen de doktoren een zeereis aanrieden, sprak ik er met Oscar over, maar wij kwamen tot geen besluit. Mijn kind namelijk heeft geene vrienden van zijne jaren, Olga, en dat maakte me zoo treurig, en we wisten niet hoe, en

met wie, we hem de reis zouden laten doen op eene wijze, die genoegen voor hem zoû zijn en geene eenzame verbanning uit ons midden. Hij is heel wel met zijne adjudanten, maar dat is toch niet wat ik zoû wenschen: een hartelijke, gemeenzame vertrouwelijke vriendschap met iemand van zijne jaren, met wien hij eenigen tijd samen zoû zijn, geheel voor genoegen en ontspanning.

Ik weet wel, dat het een beetje aan mijn kind zelve ligt, aan dat zeker gemis aan gemakkelijkheid om open te zijn en tot zich te trekken. Maar hij heeft toch eigenschappen, waarom men hem zeer zoû kunnen beminnen, zoo men ze wist, zoo hij ze uit liet komen. Niet waar, u houdt toch ook van hem, Olga, en het is niet alleen mijn eigen blinde moederliefde, die mijn kind beminnelijk en sympathiek ziet? En daarom zoû ik zoo ingaarne hebben, dat Herman hem wilde meênemen en hem beter leerde kennen; wie weet of zij dan elkaâr niet zouden leeren lief hebben. Othomar vertelde mij al, dat zij op hunne tocht in het Noorden van ons land, elkaâr meer genaderd waren dan zij ooit dachten te zullen doen, maar het was een drukke tijd; ieder oogenblik was met plichten en bezigheid gevuld en zij hadden geen tijd om met elkaâr te spreken en elkaâr te leeren kennen. Maar toch, in zulk een moeilijken tijd van samendoen kan men elkaâr ook leeren kennen zónder spreken; hoe het ook zij, zij zijn elkander reeds vriendschappelijker geworden; vroeger was het, tot mijn innig verdriet, Olga, antipathie; ze wilden elkaâr zelfs niet ontmoeten, zelfs uiterlijk was er niets dan koelheid tusschen hen; o, wat heeft mij dit alles leed gedaan, als ik onze jongens zoo tegen elkaâr zag doen en mij herinnerde hoe *wij* waren, Olga, toen wij jonge meisjes waren op ons mooi oud slot bij Boekarest. Hoe leefden wij niet geheel met elkaâr! Olga, Olga, wat is dat alles treurig lang geleden! Onze ouders zijn nu dood, onze broêrs verspreid, het slot is verlaten, en wij zijn gescheiden: wanneer zien we elkaâr? Nauwlijks een paar dagen nu en dan, als wij ergens samentreffen voor een huwelijk van bloedverwanten: rustelooze dagen altijd, waarin we toch niets aan elkaâr hebben. Dan, soms, niet eens ieder jaar, een paar weken, of in Gothland, of hier. U verwijt mij wel eens, dat ik, die zooveel van Gothland hoû, zoo weinig bij u kom, maar het is altijd de zelfde reden. Oscar verlaat niet gaarne Liparië,

en ik kan mijn man niet verlaten. Ik kan sterk zijn naast hem, maar alleen ben ik zoo zwak, Olga. Dat hèm iets zoû kunnen overkomen, waarin ik niet deelen zoû, vermeerdert mijn angst ondragelijk. Ik heb het nog onlangs zoo gevoeld, toen ik met Thera te Altara was; ons bezoek was aangezegd en verplichtend, niet waar, en hoe ongaarne ik Oscar verliet, het moest. Het was juist in dien moeilijken tijd: Lipara in staat van beleg! Maar Oscar wilde het en ik ben gegaan. O, wat ik toen geleden heb!

Maar ik wen mij aan mijn angst, ik klaag niet en neem het leven op, zooals het ons gegeven wordt; ik hoop alleen maar, dat mijn jongen het ook zoo zal leeren opnemen. Misschien zal hij dit leeren. Het is wel moeilijker voor hem, want hij zal meer moeten handelen dan zijne moeder, die veel passiever zijn kan als vrouw, en het is gemakkelijker passief te leeren berusten, dan handelend. Maar, de Heiligen zullen hem zeker later kracht geven zijn lot te dragen en zijn kroon; hier vertrouw ik op. En toch, o Olga, onmetelijk is de weemoed in mij, dat wij vorsten zijn! Maar laat mij hier niet verder over doorgaan: het maakt zwak, het is niet goed, het is niet goed....

Er is nog een geheime reden, dat ik Othomar gaarne weg zoû hebben van Lipara, al kost het mij ook altijd zoo veel, te scheiden van mijn lieveling. Er schijnt toch iets waar te zijn van die geruchten over de hertogin van Yemena: Oscar heeft er Myxila naar gevraagd, en die kon het niet loochenen, en zeide zelfs, dat het algemeen bekend was. Ik doe mijn best er maar niet te veel verdriet over te hebben, Olga, maar ik vind het een vreeslijke zaak. O God, laat mij er maar niet verder over denken of schrijven; het gaat mij anders zoo warren in mijn arm hoofd. Wat kan mijn kind zien in een vrouw, die ouder is dan zijne moeder! Wat zijn die dingen toch vreeslijk in de wereld, Olga, en wat zijn er toch vrouwen, die wij nooit zullen begrijpen, want temperament is toch niet álles: iedere vrouw heeft toch haar hart, en daarin moesten wij toch allen elkaâr in weêrvinden, maar het schijnt zoo niet te zijn. Ik neem, in mijn verdriet hierover, maar aan, dat die vrouw mijn jongen liefheeft en daarom haar man bedriegt. O, het is ook zoo slecht van mijn kind; waarom moet hij zoo zijn, hij is anders zoo goed! Ik neem dat nu maar aan, dat ze hem liefheeft; verleden was het mijn laatste Handkus, de cour,

waarmeê, zooals je weet, alle winterfeesten eindigen, en toen ze me naderde en voor me boog en op mijn hand hare lippen drukte, voelde ze zeker mijn afkeer en mijn verdriet van mijne vingers afstralen, want ze richtte zich uit hare buiging op, met een wanhopigen angst in hare oogen en iets van een snik in hare keel! Ik bleef haar koel aanzien, maar ik had toch medelijden met haar, Olga, want als een vrouw van onze wereld zich zóo slecht kan beheerschen op een ceremonieel oogenblik voor hare vorstin, moet hare ziel wel zeer geschokt geweest zijn; gelooft u dit ook niet met mij?

Wij hebben nu rust. Over een week gaan we onze zomerkwartieren betrekken in Xara, op Castel Xaveria; het wordt hier al zeer warm. Voor dat wij gaan, zoû ik zoo gaarne een antwoord van u ontvangen hebben en weten hoe Herman mijn verzoek opneemt. Ik weet, dat hij veel van mij houdt, en het zeker gaarne zal inwilligen, niet waar, en dat hij om mij zal probeeren Othomar lief te hebben; en laat me toch haasten er bij te voegen, dat het ook de innigste wensch van *Othomar* is met Herman mede te gaan. De zeereis lokte hem eerst in het geheel niet toe, omdat hij niemand wist om meê te nemen en hij zeide, met ons maar naar Castel Xaveria te willen gaan, maar toen ik van Herman sprak, vereenigde hij zich geheel en al met mijn plan.

Olga, wat zal ons de zomer geven? Rust of niet? Ik durf het maar niet hopen. De winter is gruwelijk geweest; onze Noordelijke gouvernementen zijn nog niet den ramp te boven. De ellende is er niet te lenigen. Er heerschen gevaarlijke tyfeuze koortsen, en vele gevallen van cholera zijn voorgekomen. De grèves in het Oosten zijn nu gedaan, maar ik ben zoo bang voor dat bedwingen met ruw geweld. O, als alles maar met zachtheid kon gebeuren! Die aanslag op Othomar en de ontploffing tijdens het laatste bal hebben mij ook zoo ziek gemaakt. Wat zoû ik u gaarne eens zien en in mijn armen drukken: kunt gij niet te Castel Xaveria komen van den zomer? U zoû er mij zoo innig, innig blij meê maken!!

Kus Siegfried en alle de uwen van mij. Antwoord mij gauw, niet waar? Ik omhels u in beide mijne armen.

ELIZABETH.

Einde van het Eerste Deel.

Tweede deel.
Eerste Hoofdstuk.

I.

Augustus, aan de Oostzee. De grijze golven krullen tegen de klippen op met hooge, ronde kammen dik schuim. De lucht is daarboven één wijde koepel, waardoor groote gebergten van wolken drijven, grijs-wit. Zij komen langzaam aan, vullen den hemeldom met hunne wisselende schijn-massa's, als van rotsen alpenketen, die zouden zweven op atmosfeer, en drijven langzaam weêr voort, weg. De zee heeft er een smal strand, met veel verbrokkeld klip; zeer nabij donkert zwartgroen dennenbosch. Half als tegen de klippen aan, op de duisternis van het bosch als achtergrond, rijst het oude Altseeborgen. Het is een verweerd kasteel, waaraan de opkrullende golven schijnen te knagen; zijne drie hooge, ongelijke torens bouwen zich zwaar rond de lucht in. De weg naar het kasteel loopt van uit het bosch terrasachtig op, opglooiend, breed, leidt naar het achterplein, waar de hoofdingang is. Om het kasteel, breed heen, traptreden zich de granieten terrassen, met hunne ruwe balustrades, waarvan de hardsteen opgegeten is door de zoute lucht. Die terrassen zien, naarmate ze stijgen, wijder uit over de zee; van af het hoogste terras ligt de zee als één groot segment van vreemde bewegelijkheid, levend element, aan tegen het strand, links en rechts. Over de zee waaien de zuidewinden op het kasteel aan; het dennebosch beschermt het veel voor de noordelijke vlagen.

Van den hoogsten toren flappert een ontzachelijk zeil van dundoek uit, en doet er vroolijk in de lucht: twee banen geel en er tusschen een witte baan, waarop de donkere vlak van den gekanteelden burcht, die het wapen van Gothland is. Het is er op den zonloozen morgen een glimlach aan den hemel; het zwelt en valt weêr slap en laat zich hoog op weêr blazen door den wind, die frisch aanwappert over het water.

Een jonge man en een jong meisje loopen aan het strand; ze praten, glimlachen, zien elkander aan. Zij is grooter dan hij, zeer blank; onder den kleinen matrozenhoed waaien enkele

harer, even rosgoud bruine, haren, verward door den wind, om haar gezicht; onophoudelijk strijkt zij ze weg. Zij draagt een eenvoudigen blauwen serge rok en een witte serge blouse; een breeden leêren ceintuur om het middel. Hare elegante voetjes zijn telkens door den wind geheel zichtbaar, in de zwart zijden kousen en gele leêren schoenen. Een paar handschoenen zwaait ze luchtigjes in de hand.

De jonge man draagt een licht, geruit zomerpak, en een strooien hoed. Hij is klein, tenger; zijne oogen hebben een zwarten blik van zachte melancholie. Hij schijnt aan het meisje naast hem een verhaal te doen van reizen; zij luistert met haren glimlach toe.

Om hen heen, trots den wind, is de atmosfeer die eener wijde rust. Langs het strand loopende, komen zij voorbij het kasteel, gaan het achterom en zien naar boven. Uit een der vensters wuift iemand vroolijk met de hand, en roept iets. Zij pogen te hooren, de hand aan het oor, maar halen de schouders op: de wind waaide de woorden weg. Nog eens wuiven zij, en gaan door.

Zij gaan echter niet ver, altijd langs het strand. Ginds ligt het visschersdorp, liggen een paar kleine villa's, optrekjes. Een er van schijnt juist voor een vacantie-maand zeker, bewoond door eene groote familie; drukte van stemmen gonst naar buiten, kinderen rennen elkaâr aan het strand na; een klein meisje bonst in haar vaart tegen den jongen man aan.

- Hola, zegt hij vriendelijk, en lacht; lachende gaan zij door.

De kinderen rennen verder. Een visscher komt met zijn netten aan, grinnikt goedig en mompelt een groet. Een dikke dame in de verandah heeft de jongelieden nieuwsgierig nagekeken; ze ziet den visscher groeten, houdt hem staande.

- Wie is die dame met dien heer?

De visscher wijst goedig naar Altseeborgen.

- Van het kasteel.

- Maar wie dan? zegt de dame verschrikt.

- Wel, die meneer is de prins van Liparië en de juffrouw is een Oostenrijksche prinses, zegt de visscher, alsof iets anders onmogelijk ware.

De dame ziet het vorstelijke paar ontzet na en kijkt dan in wanhoop naar hare rennende kinderen. De jongelieden keeren juist terug op hunne heen-en-weêr-wandeling, ze lachen nog

vroolijker nu en haasten zich een beetje vlugger naar het kasteel, alsof ze zich verlaat hebben. De dame, bleek nog, durft geene excuzes maken, maar maakt eene diepe buiging; zij krijgt een vriendelijken groet terug.

II.

De koninklijke familie van Gothland was gewoon den geheelen zomer te Altseeborgen te blijven. Het strand leende zich bizonder tot badplaats om het visschersdorp heen, maar koning Siegfried had hier nooit van willen hooren: het strand en het dorp waren koninklijk domein; slechts een paar nederige optrekjes hadden mogen verrijzen. Meestal kwamen daar des zomers enkele burgerfamilies met kinderen. Een moderne badplaats zoû Altseeborgen nooit worden, al vond de elegante wereld de gelegenheid ook uitstekend om te zomerschitteren, zoo vlak in de nabijheid van het koninklijk kasteel.

Maar de Gothlandsche familie bewaakte ook zorgvuldig de vrijheid van haar zomerleven. Vier maanden leefden zij daar, zonder de etiquette der paleizen, in den grootsten eenvoud. Zij vormden een talrijke familie en er waren altijd vele logé's. De koning deed de staatszaken huishoudelijk op het kasteel af. Zijne kleinkinderen liepen soms zijn kabinet in, als hij met den minister-prezident, die sommige dagen naar Altseeborgen kwam, in gewichtige bespreking was. Hij klopte ze even op de blonde krullebollen en zond ze met een liefkoozing weêr weg, om te spelen. Er waren daar de kroonprins Gunther, en de kroonprinses Sofie, Duitsche vorstin, hertog en hertogin van Wendeholm; zij hadden vier kinderen, een meisje en drie jongens. Op den hertog volgde prins Herman, na hem de prinses Wanda, twintig jaar; na haar de jongere prinsen Olaf en Christofel. Verder waren er ook altijd twee oude prinsessen, zusters van den koning, douairières van Duitsche vorsten. Van alle hoven van Europa, die als éene groote familie zijn, kwamen nu en dan verschillende leden logeeren en brachten er hunne nuance van verschillende nationaliteit mede, iets exotisch' in klank van stem en in zijn van zede, voor zoover dit niet in hun cosmopolitisme weggesmolten was.

Othomar was met Herman drie maanden op zee geweest; zij hadden Voor-Indië, China, Japan en Amerika aangedaan.

De reis was incognito geweest om alle officieele ontvangst te ontloopen, en Othomar had geen anderen titel gedragen dan dien van prins Czyrkiski. De reis had Othomar veel goed gedaan; hij voelde zich zelfs zoo wel, dat hij keizerin Elizabeth geschreven had nog eenigen tijd in den familiekring te Altseeborgen te willen blijven, maar daarna zijne, reeds vroeger voorgenomen, reis aan de Europeesche hoven te ondernemen.

Het gemakkelijke samenzijn had de neven zeer tot elkaâr gebracht. Herman had Othomar onder zijne strakheid en gemis aan gemakkelijkheid leeren kennen als een jongen kroonprins, die zeer tegen zijne toekomst opzag, maar veel redelijkheid in zich had, wilde leeren berusten in het leven en zich reeds sterk maken voor zijn aanstaand zwaar juk van keizergrootheid. Hij begreep Othomar en had medelijden met hem. Hijzelve zag in het leven een vitaal genot; te ademen alleen reeds was genieten; zijn bestaan van tweeden zoon, met alleen zijne marineplichten, die hij liefhad, zooals een afstammeling van oude zeekoningen ze erfelijk lief kon hebben, boorde een perspectief voor hem heen van niets dan éene verre onbewolkte zorgeloosheid; dat hij koningszoon was, gaf hem niets dan gemak, dan genot en hij waardeerde zijne hoogheid van omstandigheden met jolig pleizier; hij schiep zich den room af van een kelk, waaruit Othomar later alsem zou drinken. Vergeleek hij ook eerst Othomar met zijn broêr, den hertog van Wendeholm, en kroonprins ook, hij van Gothland, Herman vergeleek nu niet meer; zijn oordeel was redelijker geworden: hij begreep, dat geene vergelijking mogelijk was. Liparië was een ontzachelijk, bijna autocratisch keizerrijk; het volk vooral in het Zuiden, zeer wisselvallig, altijd met kracht in toom gehouden om zijn kinderlijk nooit zelf weten wat het doen zoû van grilligheid; de Gothlanders, van temperament kalm liberaal, zonder schreeuwerigheid, hielden zich met hunne, reeds lang verkregen, uitgebreide constitutie, rustig om koning Siegfried, dien zij den vader van het land noemden. Dat Gunther er niet tegen opzag eenmaal de kroon te moeten dragen, was dat reden, dat Othomar zonder die vreeze hoefde te zijn? Bezat Othomar niet eerder de teedere eigenschappen, die in den nauwen cirkel van een intiemen kring gewaardeerd worden en beminnelijk maken bij enkele sympathieken, dan dien felleren glans van hoedanigheid, die op een hoog standpunt hel doet

uitkomen en relief, en opzien wekt bij de menigte? Was die jongen met zijne ziel vol scrupule, zijn heimwee naar rechtvaardigheid, zijn in-verlangen naar liefde, zijn dadelijk gekwetste teêrgevoeligheid, was hij de zoon zijner vaderen, afstammeling van Berengar den Sterke, Wenceslas den Wreede, zoon der strijdbare Xaveria, of was hij niet eerder het kind maar zijner zachte moeder alleen?

Het was niet in Herman hier veel en lang over na te denken, maar het kwam plotseling tot hem, bruskweg, als een nieuw uitzicht, dat geopend wordt in klaarder licht. En wat antipathie in hem geweest was, werd medelijden, vriendschap en verwondering over het willen van de wereldorde, omdat ze met een ziel als die van Othomar niets anders wist te doen dan ze neêr te drukken onder een kroon.

Het eenvoudige familieleven te Altseeborgen was voor Othomar als een kuur. Hij voelde er zich in natuurlijkheid opleven, zijne menschelijkheid zich er zonder boei wijder ontplooien. Gewend aan het ceremonieele hofleven van het Imperiaal, aan welks etiquette keizer Oscar streng de hand hield, verwonderde de, bijna burgerlijke, eenvoud zijner Gothlandsche familie hem eerst, maar verheugde hem later. Vorige jaren was hij wel nu en dan korten tijd te Altseeborgen geweest, maar nooit zóo lang gebleven, om zich, zooals nu, geheel en al tot de hunnen te kunnen rekenen.

Behalve Othomar waren er op dit oogenblik geene andere logés dan de aartshertogin Valérie, nicht van den Oostenrijkschen keizer. Vermoedden de jongelieden iets, of niet? Werden hunne namen samen genoemd door de jongere prinsen en prinsessen? Uiterlijk scheen het niet; een enkelen keer maar hadden prinses Sofie of Wanda noodig de jongere broêrs met een blik te doen zwijgen. En toch was het met gewichtige bedoeling, dat de koningin van Gothland, in samenstemming met den keizer van Liparië en de ouders van Valérie - aartshertog Albrecht en aartshertogin Eudoxie, die het slot te Sigismundingen bewoonden - de jonge lieden samen had gebracht. Keizer Oscar zoû zeker liever eene der jeugdige Russische grootvorstinnen, nicht van den Czaar, tot schoondochter hebben willen kiezen, maar het verschil van godsdienst was altijd een onoverkomelijke hinderpaal; bezwaren had de keizer, trots zijn voorkeur, tegen de Oostenrijksche verbintenis intusschen niet.

Misschien rieden Othomar en Valérie iets van deze bedoeling, maar het geheim ervan wekte geene gedwongenheid tusschen hen; zij waren, van beider kant, zoozeer gewend telkens bekende vorsten of prinsessen met hen samen genoemd te hooren, te zien zelfs vermeld in couranten: verlovingsberichten, die kort daarop weêr tegengesproken werden; ze hadden zelfs samen geschertst over de vele malen, dat de publieke opinie hen had uitgehuwelijkt, telkens weêr met anderen; soms waren het zelfs voor henzelve verrassingen geweest, die zij vonden in de nieuwsbladen, en waarover zij jolig pleizier hadden gemaakt. Zij stoorden zich dus niet aan een heel enkel ondeugend woord van prins Olaf of prins Christofel; flinke jongens van zeventien en vijftien jaar, die het gezellig vonden te plagen. En daarbij oefende koningin Olga, verstandig en redelijk, niet den minsten invloed op hen uit. Zij had ze samen genoodigd, maar meer deed ze niet. Misschien lette zij stil op hoe zij waren met elkaâr, en schreef ze hiervan een enkel woord aan hare zuster, maar zij hield zich geheel buiten de mazen, die zich tusschen hunne kroonlevens moesten samen weven. Toch was het haar moeilijk zoo te doen. Zij hield van Valérie, en meende, dat dit huwelijk in allen deele goed zoû zijn. Maar daarbij kwamen er dringende brieven van Sigismundingen, en zelfs van Weenen, waar men niets liever wenschte, dan de jonge aartshertogin, hertogin van Xara te zien. Er waren hier, behalve dat men aan het Oostenrijksche hof een hernieuwde verbintenis met Liparië op prijs stelde, nog andere redenen voor, van intimer aard.

III.

De zon was in den namiddag doorgebroken en deed het grijs van de lucht en het water opblauwen met de wazige blauwte van noordelijken zomer. De zee gloeide en schubde zich goud; het verweerde kasteel stond zijne breede granietstapel, als een oude man zijn rug, te blakeren in de warmte. Op het hoogste terras, dat met drie glazen deuren tot den grooten hall toegang had, was het gestreepte linnen zeil neêrgelaten. Er lagen matten over den grond. In groote rieten stoelen zaten prinses Sofie en aartshertogin Valérie; beiden schilderden met waterverf. Uit den hall klonken, eentonig, de zachte gamma's van prinses Elizabeth, het oudste dochtertje der kroonprinses, dat studeerde.

Prinses Wanda zat op den grond en stoeide nog al wild met hare twee jongste neefjes, Erik en Karel. Op een langen rieten stoel lag prins Herman, met beide beenen uitgestrekt; naast hem een tafeltje vol couranten en tijdschriften, waarvan er eenige op den grond gevallen waren; een groote bel sherry-cobbler in den rieten glashouder van zijn stoel, een blauwtjes wolkende cigarette tusschen zijne vingers.

Sofie en Valérie vergeleken hare studiën en lachten. Ze keken naar de lucht, die het neêrgelaten zeil recht afsneed; de wolken, wollig wit, schuimden er op elkaâr; de zee was verblindend van gouden schubben, als een reuzenpantser.

- Wat teekenen jullie toch? vroeg Herman, die in een geïllustreerd tijdschrift bladerde.

- Wolken, antwoordde Valérie; niets dan wolken. Ik heb Sofie overgehaald samen wolkstudies te maken. Je moet straks, als je niet te lui bent, mijn album eens komen zien - ze lachte even - het zijn niets dan wolken!

- Hé! zei Herman, lang uitgerekt. Hoe vreemd....

- Ja, zei Sofie droomerig; wolken zijn wel aardig, maar je weet nooit ze te treffen, ze veranderen ieder oogenblik.

- Erik, vraag eens aan tante Valérie haar album voor me, vroeg Herman.

- Wel neen, riep Wanda; ga het zelf halen, hoor luilak...

Maar Erik wilde toch gaan: er ontstond een schermutseling. Wanda hield den kleinen jongen in beide armen vast, Karel deed meê; zij stoeiden, en Wanda viel lachend, schuin over den grond.

- Maar Wanda! berispte Sofie.

Valérie stond op en ging naar Herman toe.

- Met dat al zie je mijn wolken niet, luie jongen. Ik zal maar genadig zijn. Kijk eens.....

Herman richtte zich nu, in eens, op, nam het album aan.

- Hoe grappig, zei hij. Geel, en wit en violet en roze! Allemaal zonsondergangen!

- En zonsopgangen. Ik zie er misschien meer dan jij!

- Wat jij toch al niet in wolken ziet, Valérie! Het is verbazend. Wat verschilt de eene mensch toch van den anderen. Ik zoû het nooit in mijn hoofd krijgen wolken te gaan uitteekenen. Je moet eens met me meêgaan op reis; dan zoû je heele verzamelingen van wolken kunnen maken.

- Had me die propozitie maar eerder gedaan! schertste Valérie. Dan had ik met Xara meê kunnen gaan.

- Maar waar is Othomar? zei Herman.

Valérie zei, dat ze het niet wist...

Herman dronk aan zijn sherry-cobbler, Wanda wilde ook proeven, maar Herman zei, dat ze zelve maar om een glas moest bellen en weigerde. Wanda wilde toch; hij greep haar de polsen.

- Maar Wanda! berispte Sofie weêr, loom; zij streek de hand over het voorhoofd en legde haar penseel neêr.

Wanda lachte vroolijk.

- Maar Wanda! deed ze Sofie na, en ze lachten allen Sofie uit; Sofie lachte meê.

- Sprak ik zoo? vroeg ze, met hare loome stem. Ik weet het ook niet, ik word hier zoo slaperig, zoo lui...

Zij waren nog allen vroolijk om Sofie, toen stemmen klonken uit den hall, schelle oude stemmen. Het waren de twee douairières met Othomar; de oude dames minaudeerden hoffelijk tegen den jongen prins, die heur stoelen aanbood. De tantes hadden na het lunch een slaapje gemaakt; ze kwamen nu weêr te voorschijn, met tapisseriewerken in groote réticules. Iedereen begroette haar met veel eerbied, waarin een schalksch tintje school.

- Pardon, lieber Herzog, murmelde de oude prinses Elsa, de oudste; ik heb liever dat kleine stoeltje ....

Ook prinses Marianne wilde een klein recht stoeltje; de oude dames bedankten Othomar met eene révérence voor zijne galanterie, zetten zich stijf recht, begonnen te handwerken: groote blazoenen voor stoelbekleedsels. Zij waren zeer deftig, met fijne maar uitgerimpelde gezichten, grijze tours en een zwart kanten kapsel; ze droegen krakende moiré japonnen, van ouderwetschen snit. Nu en dan wisselden ze een snel, vinnig woord, met eene, plotseling kakelende, beweging van hare fijne kakatoe-profielen; ze keken even aandachtig naar de zee, als kon het niet anders of ze zouden iets belangrijks zien aankomen uit het onbestemde; dan werkten ze weêr door ... Hare ouderwetsche, deftige, stijf in keurs geregen, schrale figuren deden vreemd samen met de losheid der jonge lieden in hunne eenvoudige serge zomerpakken: de verwarde haren en de opgesjorde blouse van prinses Wanda werden er zeer ongegeneerd om.

Eene derde oude dame kwam statieus aan, zij had eenige overeenkomst met de douairières; zij was echter gravin Von Altenburg, vroegere grootmeesteres der prinses Elsa; achter haar brachten twee lakeien bladen, waarop koffie en gebak, het goûter der oude prinsessen. De gravin maakte eene ceremonieele nijging voor de jonge vorsten.

- Het terrein is ingenomen! fluisterde Herman tot Valérie. Zij waren weêr gaan zitten en onder hen plaagden zij, zonder dat de tantes, of de gravin, die eenigszins doof was, het hooren konden, Othomar met zijne drie Nornen, zooals zij schertsten. Een drukke taalwarrel ging om: de tantes spraken Duitsch en schreeuwden, om zich te doen verstaan, iets over de kalmte van de zee aan de arme ooren der koffieschenkende gravin, die knikte, dat ze begreep. De jongere vorsten spraken meestal Engelsch; Herman soms met Othomar een paar woorden Liparisch, en de kinderen, die op een lager terras waren gaan spelen, joedelden Gothlandsch en Fransch luidruchtig door elkaâr.

De lakeien hadden de afternoon-tea gebracht en voor prinses Sofie geplaatst, toen eene hofdame verscheen. Zij boog voor de jonge kroonprinses, en, in het Gothlandsch:

- Hare Majesteit verzoekt Uwe Hoogheid in den kleinen salon te komen.
- Mama vraagt me bij haar te komen, zei prinses Sofie in het Engelsch, terwijl ze opstond. Wanda, schenk jij thee? Kinderen, zullen jullie naar boven gaan om je te kleeden? Wanda, zeg het hun nog eens, niet waar?

De kroonprinses ging door den hall, een groote ronde koepelvormige zaal, vol hertengeweien, elandkoppen, jachttrofeeën; daarna een trap op. In de antichambre der koningin, deed de lakei de deur voor haar open. Koningin Olga zat alleen; zij was eenige jaren ouder dan hare zuster, de keizerin van Liparië, grooter en zwaarder van bouw; hare trekken hadden echter veel overeenkomst met die van Elizabeth, maar waren meer aangedikt.

- Sofie, sprak ze dadelijk, in het Duitsch; ik heb een brief uit Sigismundingen ....

De hertogin van Wendeholm was gaan zitten.

- Iets over Valérie? vroeg ze verschrikt.
- Ja.... begon de koningin, met een nadenken in haar blik. Arm kind....

- Maar wat dan, mama?

- Daar, lees zelf....

De koningin reikte den brief aan hare schoondochter over. Deze las haastig. De brief was van de aartshertogin Eudoxie, de moeder van Valérie, met eene beverige opgewonden hand geschreven, en vermeldde in termen, die onverschillig wilden zijn maar eene groote voldoening verrieden, dat prins Leopold Von Lohe-Obkowitz in Nice was met de beroemde actrice Estelle Desvaux; dat hij afstand van zijne heerlijke rechten zoû doen ten gunste van zijn jongeren broeder, en daarna trouwen zoû met zijne maitresse. De brief verzocht aan de koningin of aan de kroonprinses dit te willen meêdeelen aan Valérie, in de hoop, dat zij er niet te zeer door geschokt zoû worden. Verder eindigde de brief met hevige aanvallen tegen prins Leopold, die zich zoo te schande maakte, maar tevens met onverholen blijdschap, dat Valérie er nu misschien nooit weêr over denken zoû vrouwe te willen worden van een gebied, dat zes meter in het vierkant mat! De aartshertog Albrecht schreef er onder, dat dit nieuws geen vaag gerucht was, maar zekerheid; en dat prins Leopold het zelve aan hunne eigen verwanten te Nice verteld had, die het geschreven hadden naar Sigismundingen.

- Heeft Valérie wel eens met je over prins Lohe gesproken? vroeg de koningin.

- Een enkelen keer, mama, antwoordde de hertogin van Wendeholm, terwijl zij het epistel terug gaf; maar wij weten allen genoeg, dat dit bericht haar zeer zal schokken. Zoû zij er in het minst op zijn voorbereid?

- Waarschijnlijk niet; we hadden er toch geen van allen nog iets van gehoord of gelezen. Zal ik het haar zeggen? Arm kind....

- Wil ik het doen, mama? Zooals ik u zeg, een enkelen keer heeft Valérie met me gesproken ....

- Goed, doe jij het dan ....

De hertogin bedacht zich, zag naar de pendule.

- Het is al zoo laat, ik zal het doen na het diner; we waren nog geen van allen gekleed... Wat vindt u?

- Goed dan, na het diner....

De kroonprinses ging, ze moest zich haasten met haar toilet. Toen het zeven uur was, luidde een klinkende bel, lang door. Men kwam in den hall te zamen; de eetzaal zag met groote

bogen op het dennenbosch uit. Het was een lange tafel: koning Siegfried, een krasse oude vorst met vollen, grijzenden baard; koningin Olga; kroonprins Gunther, lang, blond, twee-endertig jaren; prinses Sofie en hunne kinderen. Othomar tusschen zijne tante en Valérie, Herman en Wanda, Olaf en Christofel, de twee douairières met gravin Von Altenburg, adjudanten, hofdames, kamerheeren, de gouvernante van prinses Elisabeth, de gouverneurs der kleine prinsen....

De ongedwongenheid van vroolijke gesprekken ging om. Men droeg eenvoudig toilet-de-ville; de koning gekleede jas, de jongere prinsen en adjudanten smokings. De jonge prinsessen droegen lichte zomertoiletten van wit serge of roze mousselinede-laine; ze hadden een paar bloemen uit de serres zich gestoken in de ceintuurs.

Valérie praatte vroolijk, Herman plaagde haar nog eens met hare wolkstudies, maar Othomar zei, dat hij ze zeer bewonderde. Koningin Olga en prinses Sofie wisselden een blik en waren stiller dan anders. De koning ook zag zeer aandachtig naar de jongelieden. Na het diner verspreidde zich de familie; de kroonprins en Herman gingen met de jongere prinsen en de kinderen roeien op zee, in twee booten. Wanda en Valérie liepen, de armen om elkaârs middel, op en neêr, op het lange voorterras; het zeil was voor den avond reeds omhoog getrokken. De zee was nog blauw; de lucht parelkleurig en niet zoo hel meer; boven den horizont brandde de zon nog blakende scheuren in de wijd uitstralende wolken.

De jonge meisjes liepen, lachten, zagen naar de twee bootjes op zee en wuifden ze toe. Heel ver weg ging een steamer, fijn gepenteekend, met een vuil streepje rook. De jonge prinsen riepen: hoera! hoera! en heeschen hunne kleine vlag op.

- Zie toch die couranten van Herman, zei Valérie. Tante Olga houdt niet van dien rommel....

Ze wees naar al de tijdschriften en nieuwsbladen, die de lakeien zeker vergeten hadden op te ruimen. Ze lagen over den langen, rieten reisstoel, op het tafeltje, over den grond.

- Wil ik bellen, dat zij ze opruimen? vroeg Wanda.

- Och, laat maar, zei Valérie.

Ze raapte zelve een paar couranten op, vouwde ze, schikte ze te zamen; Wanda wuifde weêr naar de bootjes, met een zakdoek.

- Mijn God! hoorde zij in eens Valérie dof mompelen.

Ze zag om; de jonge aartshertogin, bleek, was op een stoel neêrgezonken. Zij had de couranten weêr laten vallen; een er van hield ze krampachtig, kreukelend, vast; ze zag er op neêr met oogen, wezenloos van schrik.

- Het is niet waar.... stamelde zij. Ze liegen altijd.... Ze liegen!

- Wat is er, Valérie? riep Wanda verschrikt.

Op dit oogenblik kwam de hertogin van Wendeholm door den hall aan.

- Valérie! riep ze.

Het jonge meisje hoorde niet. De hertogin kwam nader.

- Valérie! herhaalde ze. Zoû ik je even kunnen spreken, alleen?

De aartshertogin hief haar bleek gezichtje op. Ze scheen niet te hooren, niet te begrijpen.

- Mijn God! fluisterde de hertogin tot Wanda; weet ze het al?

- Wat toch? vroeg Wanda.

Maar een lakei kwam door den hall ook; hij droeg een zilveren blad met brieven. Er waren een paar brieven voor de hertogin; hij bood ze haar eerst; toen één, aan Valérie. De aartshertogin scheen met hare verblinde oogen dien brief toch wel te zien; gulzig greep zij er naar. De lakei ging.

- O.... God...! stamelde zei eindelijk.

Zij rukte den brief open uit de enveloppe, verscheurde hem half in hare drift en las met krankzinnige oogen. Sofie en Wanda zagen haar ontzet aan.

- O ... God ...! kreet de aartshertogin smartelijk. Het is waar .... het is waar .... het is waar!!! Oh ....

Zij stond trillende op, zag met dolle oogen om zich heen, stortte zich als gek in de armen der hertogin. Een luide snik stiet uit hare keel, als schoot een pistoolschot door haar hart heen.

- Hij schrijft het me zelf! kreet zij uit. Zelf! Het is waar, wat in de courant staat .... Oh!!! ....

En zij knakte met haar hoofd op Sofie's schouder neêr. Sofie voerde haar meê den hall in; Valérie liet zich meêsleepen als een kind. Wanda volgde, weenende, wringende haar handen zonder te weten waarom.

Uit de bootjes, die al heel ver waren, wuifden de jonge

prinsen nog eens; prinsesje Elizabeth poogde zelfs iets te roepen; zij begreep niet waarom Wanda en Valérie zoo flauw waren niet meer terug te wuiven.

Aan den horizont ging de zon onder; de gloeiende wolken waren allen verdommeld in schuimend goud-roze neveltjes met blinkende randen; maar het werd avond; de lucht donkerde; een voor een smolten de roze wolkjes weg; één laatste wolk nog, als met twee stralenvleugels van laatste zonneschichten, flikkerde nog even op, of ze wilde vliegen, en verzonk toen, in eens, de vleugels geknakt, weg in de violette donkerte. De eerste sterren twinkelden op, hel zichtbaar.

IV.

Het was den volgenden morgen nog heel vroeg, half zes, toen de aartshertogin Valérie de terrassen van Altseeborgen afging. Zij had de kamenier alleen gezegd, dat zij vóor het eerste ontbijt, dat gezamenlijk gebruikt werd, terug zoû zijn. Beslist, als met eene impulsie, ging zij het eene terras na het andere af. Zij ontmoette niemand dan een paar bedienden en schildwachten. Het onderste terras liep zij naar zee om; daar was een kleine vierkante haven in het graniet uitgehouwen, waar, in een bootenhuis, de roei- en zeilbooten gemeerd lagen. Zij koos zich een lange, smalle giek, en haakte die van de ijzeren ketting los. Met handigheid zette zij zich en greep zij de riemen: enkele korte slagen brachten haar het haventje uit, en in zee.

Over de zee woei een Zuidwesten wind. De zee was vreemd grijs, als spiegelde ze in haar ovaal de onzekere lucht boven zich af: een dof blanke lucht, waarin vuile rafels hingen van, uit elkaâr gewaaide, wolken. De horizont was niet zichtbaar; er dreven lichte nevels, die er de afscheiding tusschen zee en lucht uitdoezelden met smoezelige tint. Sterk woei de wind aan.

Valérie had den kleinen matrozenhoed afgezet en heure haren warrelden om haar gezicht. Zij had naar het visschersdorp heen willen roeien, maar ze voelde aanstonds, dat het boven hare krachten ging op te werken tegen den wind. Zij liet zich dus gaan met den wind meê. Een oogenblik dacht zij aan het weêr, de lucht, den wind; toen wierp zij die gedachte van zich. Stevig bewoog zij de riemen.

Hoewel de zee betrekkelijk kalm was, wipte het bootje tel-

kens over den gladden rug van een golf heen en daalde dan weêr, als in een schoot. Schuimspatten vlogen op. Toen Valérie na korten tijd omzag, verschrikte zij een weinig, omdat Altseeborgen zich zoo ver van haar terugtrok. Zij aarzelde nog eens, maar liet zich weêr gaan....

Toen zij het kasteel verlaten had, was geene gedachte in haar geweest; alleen eene impulsie om te handelen. Nu, onder de handeling zelve, rees de gedachte bij haar op, als werd die door den wind uit eene lethargie gewekt. Valérie's oogen staarden brandend groot, zonder tranen, voor zich uit.

Het was waar, reëel. Dit was het wiel, dat telkens terugdraaide in hare gedachte. Het was waar, reëel. In de couranten, - de zelfde, die Herman urenlang doorbladerd had - stond het; Sofie had het haar gezegd; zijn eigen brief meldde het haar.

Zij had dien brief niet meer, hij was verscheurd. Maar ieder woord brandmerkte nog haar verbeelden.

Het was zijn brief geweest; zijn eigene woorden waren het geweest, zijn stijl. Hoe had ze met woorden van hem gedweept, eens. Maar deze, waren het wel de zijne? Schreef hij zoo? Kon zij zich voorstellen, dat hij ooit zóó tot haar spreken zoû:

Hij zoû haar niet ongelukkig willen maken door haar lief te hebben tegen den wil harer ouders, harer keizerlijke familie. Het was immers waar, dat hij niet haar evenboortige was. Zijn huis was van ouden adel, maar meer niet. Zij was van keizerlijken en koninklijken bloede. Hij was haar dankbaar, dat zij tot hem neêr had gebogen en hem tot haar had willen heffen. Maar het was niet goed dit te doen. De tradities der menschen moesten onschendbaar zijn: het was, vooral voor hen, grooten der aarde, niet goed tegen traditie te doen. Zij moesten dankbaar zijn voor de liefde, die hunne zielen had gelukkig gemaakt, maar meer mochten zij niet verlangen. Te Weenen wilde men niet, dat zij elkander lief hadden. Zoû hij haar ooit geheel gelukkig kunnen maken - zoû zij, zoo ze huwden en zich met hunne liefde terugtrokken in het buitenland, nooit terug verlangen en heimwee voelen naar den splendeur, waaruit hij haar tot zich had neêrgehaald? Want, zóo zij huwden, zoû hij nog minder hare gelijke zijn, dan hij nu reeds was, door de ongenade van zijn keizer. Neen, neen, het mocht niet. Zij moesten scheiden. Zij waren niet voor elkaâr geboren. Een kort oogenblik hadden zij de heerlijke illuzie gedeeld, dàt zij

wèl voor elkaâr geboren waren; dat was alles. Voor die herinnering zoû hij dankbaar blijven, zijn leven lang.

Met een brekend hart nam hij afscheid van haar, vaarwel, vaarwel. Het was gedaan, zijne hooge carrière, zijn leven, zijn alles. Hij vroeg haar om vergeving. Hij wist, dat hij te zwak was, om haar lief te hebben tegen den wil van zijn vorst in. En hij vroeg haar vergeving daarvoor. Zij zoû den naam van eene vrouw hooren, samen met den zijnen; ook hier vroeg hij om vergeving voor. Hij had die vrouw niet lief, maar zij wilde hem troosten in zijne smart....

De wind, strafweg, was feller opgestoken, met een zwaren gelijken blaasadem. De lucht stond donker. Woester rolden de golven op het bootje aan en wipten het op hunne ruggen als van gladde waterbeesten. Het schuim had Valérie nat gemaakt. Zij zag om. Altseeborgen lag zeer ver, nauwlijks zichtbaar; de vlag zag zij nog teekenen in de lucht, als een lintje.

- Ik ben gek, dacht ze. Waar ga ik naar toe....? Ik moet terug....

Maar het was moeilijk de boot te keeren. Telkens sloeg de wind haar weêr af en dreef haar verder. Een wanhoop kwam over Valérie's lichaam en ziel, moreele en fyzieke wanhoop.

- Nu, laat dan maar, dacht ze.

Ze liet de riemen los, dreef verder, weg, weg. Waarom ook niet? Waarom zoû ze zich niet laten wegdrijven? Zonder hem, zonder hem.... kon ze niet leven! Haar geluk was gebroken; wat was het leven, zonder geluk? Want zij wilde geluk, het was haar broodnoodig....

Ze was half ingezonken in de boot. De riemen klapperden tegen de wanden aan. Een golf kletste over haar heen. Hare oogen staarden brandend voor zich uit, in het verre.

Een tweede golf kletste, hare voeten waren doornat. Zij richtte zich langzaam op, zag naar de booze zee, naar de donkere lucht. Toen greep zij de riemen weêr, met een zucht van smart.

- Kom aan! dacht ze.

Hooger rees en lager daalde ze. Maar met een dolle poging deed zij de boot wenden....

- Het moet! knarste zij tusschen de tanden.

Zij hield de smalle boot tegen den wind in en begon te-

roeien. Het moest. Haar voorhoofd fronste zich, hare kakebeenen knarsten, hare tanden schrijnden over elkaâr. Zij voelde hare spieren rekken. En ze roeide door, tegen den wind op. Met haar heele lichaam schokte zij op tegen den straffen adem. Het moest. Het zoû. En zij wende zich aan hare krachtsinspanning; werktuigelijk roeide zij door. Zóó wende zij aan ze, dat ze begon te snikken, terwijl ze roeide....

O God, hoe lief had ze hem gehad, met heel hare ziel! Waaròm, wist ze het? O, zoo hij maar wat sterker ware geweest, *zij* zoû het wel geweest zijn! Wat deed hun de ongenade van haar oom, den keizer, zoo ze elkaâr liefhadden? Wat de woede van hare ouders, zoo ze elkaâr lief hadden? Wat kon hun Europa schelen, zoo ze elkaâr liéf hadden! Niets, alles niets.... Zoo hij hun geluk maar had durven grijpen, toen het voor hen fladderde, zooals het maar ééns voor eene ziel uitfladdert! Maar hij had niet gedurfd, hij voelde zich te zwak dien greep te wagen, hij bekende het haar zelve... En nu... was het gedaan, gedaan, gedaan...

Al snikkende roeide zij door. Hare armen schenen te zwellen, te springen uit elkaâr. Enkele dikke druppels van regen vielen neêr. Waarom eigenlijk roeide zij door? De zee was de dood, verlossing van het leven, vergetelheid, blussching van schroeiende pijn. Waarom roeide ze dan door?

- O God! ik weet het niet! antwoordde zij zichzelve hardop; maar het moet! Het moet! ...

En met de schokken van haar sterk vorstinnelijf werkte zij zich terug, naar het leven....

Maar op Altseeborgen was men in groote onrust. Het was drie uur geleden, dat Valérie gegaan was. De kamenier wist niet anders te zeggen, dan dat Hare Hoogheid verzekerd had voor het ontbijt terug te zullen zijn. De schildwachten hadden haar de terrassen zien afgaan, maar verder geen acht geslagen welken kant Hare Hoogheid was uitgegaan. Zij meenden naar het bosch, maar wisten niet zeker...

Iedere minuut steeg de angst; geen vermoeden werd uitgesproken, maar men las het elkander in de oogen. Koning Siegfried beval zelve stil te gaan zoeken, om geen opzien te baren bij de hofhouding en het volk van het dorp. Van verdwalen kon geen sprake zijn; het dennenbosch was niet groot en Valérie kende Altseeborgen goed. Trouwens,

er was niets dan het bosch en het strand en het dorp.

De koning en de kroonprins gingen zelve het bosch in met een adjudant. Herman en zijn jongere broêr Olaf gingen het dorp in links; Othomar en Christofel langs de zee, rechts. De koningin bleef met de prinsessen in hartkloppende onzekerheid achter. Hoe men ook had pogen zich goed te houden en te ontbijten, iets van een gerucht waarde reeds door het kasteel heen.

Othomar was met Christofel langs het klippige strand gegaan; de regen begon te druppelen, dik hard.

- Wat zoeken we hier eigenlijk! zei Othomar radeloos.

- Ze zal zich misschien in zee hebben gegooid! antwoordde de jonge prins en, voor het eerst van zijn leven, was hij bang voor de diepte, die de dood was. Zonder te weten gingen zij door, door....

- Laat ons terugkeeren, sprak Othomar.

Zij gingen echter nog eenigen tijd voort; ze konden niet opgeven....

Daar klonk een kreet over het water; zij schrikten op, maar zagen eerst niets.

- Hoorde je? vroeg Christofel bleek, die aan spooklegenden van de zee dacht.

- Een zeemeeuw zeker! zei Othomar, maar luisterde toch. De kreet klonk weêr.

- Daar, zie je niets! wees Christofel.

Hij wees een lange vlak, die deinde over het water aan.

Othomar schudde van neen.

- Neen, dat kan niet! zei hij; dat is een visschersjongen.

- Wel neen, het is een giek! riep Christofel.

Zij zeiden niets meer, liepen op een draf door. De vlak werd duidelijker: een giek; de kreet klonk, doordringend.

- Mijn God, Valérie! schreeuwde Othomar.

Zij schreeuwde eenige woorden terug; hij verstond maar ten deele. Zij roeide niet ver van het strand af, naar het kasteel toe. Othomar deed zijn jas, zijne schoenen uit, stroopte zijn broek op, de mouwen van zijn hemd.

- Neem dat meê, riep hij tot Christofel; en ga terug naar het kasteel, zeg het hun....

Hij liep met bloote voeten over de klippen heen, de zee in, wierp zich in het water, zwom naar de boot. Het was zeer moeilijk voor hem in het bootje te komen, zonder het te doen

omslaan. Het kantelde dol links en rechts; met éene beweging van lichte vlugheid slaagde Othomar echter er in te springen.

- Ik kan niet meer... sprak Valérie mat.

Ze liet de riemen los; hij greep ze en roeierde op. Ze viel even tegen hem aan, maar hield zich toen recht om hem niet te belemmeren.

V.

De jonge aartshertogin verscheen niet aan het lunch; zij sliep. Even voor het diner, - het regende en de koningin dronk in den hall thee, met de prinsessen, de tantes, de kinderen, - verscheen zij. Zij zag wat bleek; haar gezicht was een weinig uitgetrokken; hare oogen vreemd groot, brandend. Zij droeg een eenvoudig zomertoilet van zacht lila soupele stof, met een paar witte linten om den leest gestrikt; de kleur stond haar goed bij het vreemde haar, dat nu eens bruin was en dan weêr rossiger scheen. De koningin strekte de hand naar Valérie uit; ze schudde het hoofd en zei:

- Ondeugend kind! Wat heb je ons bang gemaakt.

Valérie kuste het voorhoofd der koningin.

- Vergeef me, tante. De wind was zoo sterk, ik kon er bijna niet tegen op. Ik had niet moeten gaan. Maar ik had, ik had behoefte... aan beweging.

De koningin zag haar angstig aan.

- Hoe voel je je?

- O, goed tante. Wat stijf; een beetje hoofdpijn ook. Het is niets. Mijn handen alleen hebben een paar groote blâren, ziet u eens ....

En zij lachte.

De oude tantes vroegen uitvoerig naar het gebeurde: het was heel moeilijk ze het aan haar verstand te brengen. Wanda zette zich tusschen haar beiden, deed haar het verhaal; de fijne kakatoe-profielen bogen telkens ontzet op en neêr naar Wanda toe. De tantes legden de hand op het hart en zagen Valérie in verschrikking aan; vriendelijk glimlachte zij ze toe. Toen de gravin Von Altenburg verscheen, namen de tantes de oude grootmeesteres tusschen haar in en deden op hare beurt het verhaal, krijschende aan de arme ooren der gravin. Koning Siegfried kwam binnen; hij ging naar Valérie toe, die opstond,

nam haar het hoofd tusschen de handen, zag haar aan en schudde zijn grijzen kop; toch glimlachte hij. Toen zag hij naar zijne zusters; hij amuzeerde zich altijd om ze: ze waren nog midden in haar verhaal tegen de gravin, namen elkaâr telkens het woord uit den mond:

- Nu, zoo verschrikkelijk was het niet! viel de koning ze in de rede; zoo te roeien is wel eens prettig en een goed middel tegen migraine. Je moest het ook eens doen, Elsa, als je migraine hebt.

De oude prinses zag hem zoetsappig glimlachend aan; ze wist nooit of haar broêr zoo iets meende of niet. Ze schudde haar deftig hoofd langzaam heen en weêr:

- Neen, lieber Siegfried, dat kunnen *wij* niet meer doen. Unsere liebe Erzherzogin is nog een jong ding ...!

Othomar, Gunther en Herman kwamen binnen; ze hadden gebiljart; de jongere prinsen volgden hen. Valérie sidderde even, stond op en ging naar Othomar.

- Ik dank je, Xara, sprak ze. Duizend-, duizendmaal!

- Maar waarom, Valérie? antwoordde Othomar eenvoudig. Ik heb niets gedaan dan je een eind teruggeroeid. Er was geen gevaar. Want, als je zoo moê was geweest, dat je niet meer had gekund, hadt je immers in zee kunnen springen en kunnen zwemmen naar land. Je bent een goede zwemster. Je hadt alleen de boot er aan opgeofferd.

Zij zag hem aan.

- Het is zoo, zei ze. Maar ik dacht daar niet aan. Ik was misschien.... verbijsterd. Ik zoû het niet gedaan hebben; ik had een idee-fixe om terug te roeien. Als ik niet meer had kunnen roeien, was ik zeker.... Weiger mijn dank niet, ik verzoek het je: neem hem aan.

Zij stak hare hand uit, hij drukte ze. Met verwondering zag hij stil tot haar op, en begreep haar niet. Hij dacht niet anders dan dat zij dien morgen het kasteel verlaten had met een plan van zelfmoord. Had zij op het water berouw gevoeld of niet gedurfd; had zij willen doorleven en was zij teruggekeerd? Was zij zoo oppervlakkig, dat zij het groote leed, dat haar gisteren avond verpletterd had, nu reeds te boven was? Voelde zij, dat het leven over alles wat van ons is, geluk of smart, heenradert met zijn onverschillige jubelkarren en dat het maar het beste is om niets te geven en te voelen, ook niets?

Wat van dit alles was er in haar? Hij kon het niet doorgronden. En opnieuw zag hij zich weêr vreemd staan voor de vraag van de liefde! Wat was dit gevoel waard, zoo het zóó weinig maar woog in eene vrouweziel? Wat woog het bij hemzelven voor Alexa? Wat was het dan.... of was het dan nog iets.... anders?

Aan het diner praatte Valérie als gewoonlijk en hij bleef haar niet begrijpen. Het ergerde hem, zijn gebrek aan doorzicht in menschehart: hoe kon hij het ontwikkelen? Een aanstaande vorst moest toch met één enkelen blik kunnen zien.... En in eens, misschien alleen òm zijne wensch naar menschekennis, kwam het in hem op, dat ze zich verborg, dat ze misschien nog zeer leed, maar zich voordeed, zich ophield; ze was immers een vorstenkind: zij leerden dat allen, vorstenkinderen, zich ophouden, zich voordoen! Het zat hun in het bloed. Schuin zag hij haar aan, waar hij naast haar zat; kalm praatte zij over hem heen met de koningin. Hij wist niet of hij goed geraden had en hij weifelde nog tusschen die twee: houdt ze zich op, of is ze oppervlakkig? Maar toch was hij gelukkig omtrent haar te kunnen weifelen en dat eerste vermoeden van oppervlakkigheid te kunnen ontzenuwen door zijne tweede gedachte. Hij was hier gelukkig om, niet geheel en al om Valérie alleen, dat zij beter zoû zijn, dan hij eerst meende; hij was er vooral gelukkig om, om den algemeenen regel, waartoe hij er om besloot: dat een mensch meestal beter is, dieper denkt, edeler voelt dan hij schijnen laat in de iederen-daagsche banaliteit van het leven, die hem dwingt zich te bemoeien met nietsjes en woorden, ieder oogenblik. Een teêr gevoel van vreugde kwam over hem, dat hij dit zoo had bedacht. Een rust, dat hij iets moois in het leven geraden had: een mooi geheim. Iedereen wist het misschien, maar niemand liet het blijken. O ja, de menschen waren goed; de wereld was goed, in hare essence. Een vreemd mysterie alleen dwong anders te schijnen, een vreemde dwang der wereldorde. Hij zag om zich heen over de lange tafel. Alle gezichten hadden vriendelijkheid en sympathie over zich. Hij hield van zijn oom, den koning; zoo kalm, zacht flink, met het schijnbaar stug stilzwijgende van zijn Noordsch karakter, met zijn rustigen glimlach en nu en dan een kleine vonk van scherts, tegen de oude tantes vooral, maar ook tegen de kinderen en zelfs tegen de adjudanten, de hofdames. Hij wist,

dat zijn oom een denker was, een wijsgeer; hij zoû gaarne eens lang met hem hebben willen spreken over punten van filozofie. Ook van zijne tante hield hij: een flinke vorstin; hoeveel deed zij niet voor haar land, hoevele liefdadige instellingen riep ze niet op; een flinke moeder, hoe verstandig kwijtte zij zich niet van hare moeilijke taak: vorstenkinderen op te voeden. Zij was in haar land meer bemind dan zijne moeder, die hij toch aanbad, in het hare; ze had meer tact, minder angst, minder hoogheid ook tegen de menigte. Het had misschien omgekeerd moeten zijn: zij koningin hier, hare zuster keizerin daarginds....

En de kroonprins met zijne eenvoudige mannelijkheid; Herman met zijne joligheid; de jongere broêrs met hunne stevige jongens-blague; hoeveel hield hij niet van ze! Sofie, Wanda, de kinderen, hoeveel hield hij niet van ze! De tantes, de oude, zich wijdende grootmeesteres, hij vond ze zelfs sympathiek. O, de wereld was goed, de menschen waren goed! En Valérie was niet onverschillig, maar leed in stille stilte, zooals een vorstenkind lijden moet, met kalme oogen en een glimlach!

Toen het diner gedaan was, nam koningin Olga Othomars arm.

- Kom even meê, sprak ze.

De regen had opgehouden, een lakei opende de boogdeuren. Er was daar het lange achterterras, achter de eetzaal; het zag uit op het bosch. De koningin had haren arm onder dien van Othomar gestoken, en begon met hem op en neêr te wandelen.

- En je gaat ons dus verlaten? vroeg ze.

Hij zag haar glimlachend aan.

- U weet het, tante: met veel spijt. Ik zal nog dikwijls heimwee naar Altseeborgen hebben, naar u allen. Ik voel mij zoo geheel thuis in uw kring. Maar ik verlang toch ook Mama terug te zien; het is nu bijna vier maanden geleden, dat ik haar zag.

- En voel je je beter?

- Hou zoû het anders kunnen, tante? De reis met Herman had me al opgesterkt, en het leven hier bij u is een heerlijke nakuur geweest. Een heerlijke vacantie.

- Maar nu zal het uit zijn met die vacantie: zal je nu weêr kunnen handelen?

Hij glimlachte met eene kalme berusting in zijne melancholieke oogen.

- Zeker, tante, het mag niet altijd vacantie blijven. Me dunkt, ik heb het er van genomen: zes weken niets gedaan dan liggen in het zand, of in het bosch, of op die heel gemakkelijke rieten bank van Herman!

- Heb je niets meer gedaan? vroeg zij schalk.

- Wat meent u?

- Niet het leven gered... van Valérie?

Hij maakte een kleine beweging van zacht ongeduld.

- Maar tante, heusch niet. De couranten zullen dat nu wel gaan vertellen, maar het is heusch geen redding geweest. Valérie kan immers zwemmen en ze was vlak bij het land.

- Ik heb een brief van papa, Othomar.

- Van papa?

- Ja... Heb je nooit gedacht aan... Valérie?

Hij bedacht zich even.

- Misschien, lachte hij.

- Voel je geen genegenheid voor haar?

- Zeker tante... Ik dacht, dat papa liever de grootvorstin Xenia wilde?

De koningin haalde hare schouders op.

- De godsdienstkwestie, niet waar? Papa heeft toch ook gaarne een Oostenrijksche verbintenis. Hoe denk je de reis te nemen? En wanneer ga je?

- Ducardi en de anderen komen nog deze week hier. Aan het einde van de week. Eerst Kopenhagen, Londen, Brussel, Berlijn en dan naar Weenen.

- En naar Sigismundingen.

- Ja, naar Sigismundingen, als papa wil.

- Maar wat wil jij, Othomar?

Hij zag haar zacht aan, glimlachend, haalde de schouders op.

- Maar tante, wat heb ik te willen?

- Zoû je van Valérie kunnen houden?

- Ik geloof het wel, tante; ik geloof, dat ze heel lief is en heel flink.

- Ja, dat is ze zeker, Othomar. Zoû je niet, voor je wegging, dan met haar praten?

- Tante...

- Waarom niet?

- Tante, dàt kan ik niet doen. Ik blijf nog maar enkele dagen hier, en...

- En?

- Valérie heeft een groot verdriet gehad. Het kan niet anders of zij moet er nu nog zeer onder lijden. Bedenk, tante, het was gisteren. Mijn God, gisteren...! En vandaag was ze zoo kalm, zoo eenvoudig... Maar het kan niet anders, niet waar, of ze lijdt nog heel erg. Zij is van morgen met dat weêr op zee gegaan... we weten niets, niet waar, tante, maar we denken allen het zelfde! Misschien vergissen we ons, eenvoudig weg. De dingen, die schijnen, zijn dikwijls anders. Maar hoe het ook zij, verdriet heeft ze zeker. Ik kan haar dat dus niet vragen, nu...

- Het is jammer; jullie zijn nu samen. Dikwijls wordt zoo iets beslist uit de verte. Je zoû, als het hier in orde kwam, de reis misschien niet hoeven te maken.

- Tante, papa stond toch op die reis...

- Dat is zoo; omdat nog niets beslist was.

- Neen, tante, laat mij die reis doen. Want in orde komen, hier, dat kan het toch niet. Als papa het me zelve vroeg, zoû ik zeggen.... dat het niet kan.

- Papa vraagt het je, Othomar, in dien brief aan mij.

Hij greep hare handen.

- Tante, schrijf u het dan terug, aan papa, dat het niet kan, nu. O, onmogelijk, onmogelijk. Laat ons haar sparen, tante. Als ze mijn vrouw wordt, wordt ze het toch, terwijl ze een ander liefheeft. Is dat al niet vreeslijk genoeg voor haar, als het later beslist wordt, na maanden? Laat ons haar daarom dus nu sparen. U voelt dat toch ook als vrouw, niet waar? Er zijn geen staatszaken, waarom mijn huwelijk zoo dringend zoû moeten worden gesloten.

- Toch wil papa, dat je zoo gauw mogelijk trouwt, Othomar. Hij wenscht een kleinzoon....

Hij antwoordde niet: een lijden trok over zijn gelaat. De koningin zag het.

- Maar je hebt gelijk, antwoordde zij, hem toegevend. Het zoû te wreed zijn. Valérie houdt zich anders goed. Zoo moet een aanstaande keizerin van Liparië zijn....

Hij antwoordde nog niet, liep stil naast haar; nog steeds lag hare hand op zijn arm; zij voelde dien trillen.

- Kom, zei ze zacht; laat ons naar binnen gaan; zoo een wandeling op en neêr maakt nog moê ook....

VI.

Ducardi, Dutri, Leoni en Thesbia waren te Altseeborgen aangekomen; zij zouden Othomar vergezellen op zijn officiëele reis door Europa. Het was een der voorlaatste dagen, dat Othomar met Herman samen wandelde, des morgens, naar het bosch.

De zon scheen, het bosch was geurig, de voet gleed uit over de gladde naalden. De prinsen lieten zich op den grond neêr, bij een groote plas water; om hen heen verrezen de rechte dennestammen met hunne knoestige pieken van zijtakken; de lucht week, met blauwe plekken tusschen het uitstekende naaldenloover, weg naar de ruimte.

Herman leunde tegen een stam aan; Othomar strekte zich uit op den rug, de handen onder het hoofd.

- Het is nu gauw uit, zeide hij zacht.

Herman antwoordde niet, maar streek met zijne hand de naalden werktuigelijk bij elkaâr. En ook Othomar sprak niet meer; hij dronk zijn laatste oogenblik van ontspannen rust als met voorzichtige teugen in: iedere teug was een wellust, die nooit terug zoû komen. In het bosch was het doodstil, als was de aarde onbewoond; de weemoed van wat eindigt hing tusschen de boomen.

In eens nam Othomar Hermans hand en drukte die.

- Ik dank je, zei hij.

- Waarvoor? vroeg Herman.

- Voor het genot, dat wij samen hebben gehad. Mama had gelijk: ik kende je niet, Herman....

- Maar ik jou ook niet, beste jongen.

- Het zijn mooie dagen geweest. Hoe heerlijk hebben we samen gereisd, als twee touristen. Hoe heerlijk grootsch was Voor-Indië, nietwaar, en Japan, hoe curieus. Ik hoû anders niet van jagen, maar met jou begreep ik het en voelde ik de emotie er van: ik zal onze tijgerjacht nooit vergeten! Die oogen van dat beest, het gevaar in het gezicht: dat sterkt. In zoo een oogenblik voel je je primitief worden als de eerste mensch. Zoo een tijger kijkt een boel geweifel uit je weg. Dat is een ander gevaar, dan waar mama altijd bang voor is; o dat enerveert zoo, dat eet al je energie op.... En de nachten op den Indischen Oceaan, op onzen Viking. Die

kolossale ruime cirkel om je heen, al die sterren boven je! Wat hebben we dikwijls zitten kijken, met onze beenen op de verschansing .... Het is misschien niet goed lang zoo te droomen, maar het rust zoo uit, het rust zoo uit. Ik zal het nooit vergeten, nooit....

- Nu maar, kerel, we zullen het nog wel eens over doen.

- Neen, je doet iets nooit over. Wat gedaan is, is gedaan. Niets komt terug, geen oogenblik. Het is later altijd wat anders....

Hij zag even om zich heen, alsof er iets beluisteren kon, fluisterde toen:

- Herman, ik moet je iets zeggen.

- Wat dan?

- Iets toevertrouwen. Maar zeg eerst: toen met dien tijger, toen vondt je me niet laf, niet waar?

- Neen, zeker niet!

- Nu, en ik ben het toch, laf. Ik ben bang, altijd bang. Ze weten het niet, de dokters, omdat ik het hun nooit zeg. Maar ik ben het altijd ....

- Maar waarvoor dan toch, kerel?

- Voor iets in mezelven. Zie je, Herman, ik ben zoo bang .... dat ik het niet vol zal kunnen houden. Dat ik op een oogenblik te zwak zal zijn. Dat ik het in éens niet meer zal kunnen doen, en dan, dan ....

Hij huiverde; zij zagen elkaâr aan.

- Het is niet goed, vervolgde hij werktuigelijk, als gesterkt door Hermans blik. Ik zal er tegen strijden, tegen dien angst.... Geloof je aan voorgevoelens?

- Ja, aan het omgekeerde van ze: de mijne komen altijd omgekeerd uit!

- Ik hoop dan, dat het mijne ook niet zal uitkomen.

- Maar wat is het?

- Dat er binnen het jaar.... iemand van ons.... dood zal zijn.... te Lipara.

Herman bleef hem star aanzien. Trots zijne flinkheid en zijne fyzieke kracht van spieren, school er in hem eene lichte overerving van het bijgeloof, dat in de zee aanruischt als met stemmen van verre profetie; bijgeloof, gewiegeld door de mooie legenden van hunne Gothlandsche zee, die als eene sirene vreemde sprookjes zingt van mystiek. Hij wist het misschien

zelve niet, dat er hem iets van vloeide door zijn rijk bloed, vóor hij het voelde op dit oogenblik, en hij wilde het weg uit zich schudden, als nonsens.

- Maar Othomar, wees toch verstandig!

- Ik kan er niets tegen doen, Herman; ik denk er niet over, maar het zijn heele kleine prikjes, als gedachten, die plotseling opkomen. En verleden.... o verleden, toen was het meer; toen werd het een droom, een nachtmerrie. Ik liep door de winkelstraten van Lipara en uit alle winkels kwamen zwarte menschen, en die maten hoopen zwart krip uit, met meters, en zóoveel, dat de straten zich er mêe vulden en dat het krip als met wolken in de stad lag, en als een hoop van floers boven de stad steeg. Het werd er donker om; de zon scheen er niet meer door heen, en over alles lag de schaduw. De menschen schenen mij niet te herkennen, en toen ik vroeg, waarvoor al dat krip was, fluisterden ze aan mijn ooren: stil, stil, het is.... voor het Imperiaal! .... O Herman, toen werd ik wakker, en ik was nat van zweet en het was of ik het nog altijd hoorde naklinken: voor het Imperiaal, het is voor het Imperiaal!

Herman was opgestaan, hij werd een beetje zenuwachtig.

- Kom, zei hij, willen we gaan? .... Droomen, hecht toch niet aan droomen, Othomar!

Othomar stond ook op.

- Neen, ik moest ook niet aan ze hechten, herhaalde hij vreemd; ik heb het vroeger ook nooit gedaan.

- Othomar.... begon Herman, beslist, als wilde hij spreken.

- Zeg even niets tegen me; laat me een oogenblik stil! viel hij in de rede, snel, angstig.

Zij liepen door het bosch, zwijgend. Othomar zag vreemd om zich heen, over den grond. Herman sloot de lippen dicht op elkaâr, en fronste zijn voorhoofd: hij was boos. Maar hij sprak niet. Na enkele minuten werden Othomars vreemde blikken kalmer; ze stilden zich tot hunne gewone, zachte melancholie.

Toen zuchtte hij licht, als weer komende op adem.

- Wees niet boos, sprak hij, zijn arm stekend onder dien van Herman.

Zijne stem had weêr den gewonen klank.

- Het zal misschien goed zijn, dat ik je dat gezegd heb:

nu zal het misschien uit me weggaan. Wees dus niet boos, Herman .... Ik beloof het je, voortaan zal ik niet meer zoo spreken en ook mijn best doen niet meer zoo te denken. Maar wat me hindert, moet ik zeggen. En dat is toch ook veel beter, dan het eeuwig te verzwijgen! Zie je, ik zal gauw ook geen tijd meer hebben aan zulke dingen te denken - morgenavond zijn we te Kopenhagen, en dan neemt het leven weêr zijn gewonen loop. Hoe heb ik toch zoo vreemd gesproken, hoe ben ik er op gekomen? Ik weet het zelf niet meer.... Het lijkt me nu zelf heel dwaas.

Hij lachte even en toen, ernstig:

- Ik ben toch blij, dat we alleen gesproken hebben, dat ik je heb kunnen danken. Niet waar, we zijn nu vrienden?

- Ja, we zijn vrienden, antwoordde Herman lachend, uit zijne boosheid; maar ik zal jou toch nooit heelemaal kennen!

- Zeg dat nu niet alleen om een enkel voorgevoelen, dat ik zelf dwaas vind. Wat is er anders voor raadselachtigs in me....?

Herman zag hem aan.

- Neen, anders ook niet! gaf hij toe. Je bent een goede jongen. Ik weet niet, hoe het gekomen is, maar ik hoû veel van je....

Zij gingen het bosch uit; de zee lag voor hen. Als het leven zelve, lag ze voor hen, met het mysterie harer diepte, waarin eene veelvuldige ziel scheen te bewegen en golf te ronden na golf. Onnoembaar en ontelbaar waren hare wisselingen van kleur: hare stemmingen van onophoudelijke beweging, en hoog spuwde zij op de kammen harer woestheid een schuim van passie uit. Maar die passie was hare oppervlakkigste openbaring: al het overvloedige van hare eindelooze vitaliteit: uit hare diepte ruischte, in de onnazingbare melodieën harer millioenen stemmen, de mystiek op van hare ziel, als het geheim, dat de hemel alleen wist, bóven haar.

VII.

Aan Zijne Allergenadigste Keizerlijke Hoogheid
Othomar,
Hertog van Xara.
te
Osborne House
Wight.

Lipara,
Imperiaal.
Sept. 18..

Dierbare Zoon.

Wij ontvingen met veel genoegen Uw brief, die ons meldde de hartelijke ontvangst, die U eerst te Kopenhagen ten deel viel en nu in Engeland. Wij moeten U echter onze bevreemding doen opmerken omtrent hetgeen Tante Olga ons schreef, en ons leed betuigen, dat Gij U niet naar ons verlangen gedragen hebt; dit zelfde leed betuigen, door middel van brieven aan ons, de Keizer van Oostenrijk en de Aartshertog Albrecht. Wij hebben ons zeker in ons schrijven aan Tante Olga niet dringend genoeg uitgelaten: in het andere geval zouden wij ons niet kunnen voorstellen, dat zij er niet meer bij U op zoû hebben aangedrongen, aan de Aartshertogin Valérie een onderhoud te verzoeken en haar te spreken over de gewichtige zaak, die ons allen op dit oogenblik zoo zeer ter harte gaat. Gij hadt dan reeds aan de hoven, die Gij nu bezoekt, Uwe verloving *sous-cachet* kunnen mededeelen, en zij zoû aan het einde van Uwe reis te Sigismundingen gevierd hebben kunnen worden. Terwijl Gij U nu zeker bij onze Vrienden, Hunne Majessteiten van Denemarken en van Engeland, in eene scheeve pozitie plaatst, daar er immers in alle nieuwsbladen over eene mogelijke verloving met de Aartshertogin Valérie gesproken wordt en de pers zoo goedgunstig is het voor en tegen van deze verbintenis reeds met luider stemme te bespreken. Uwe reis had echter toch *in alle geval* plaats moeten hebben, daar ze al zoo lang geleden was aangekondigd - Uwe ziekte kwam daar tusschen beiden, - en daar ze dus niet meer is dan eene beleefdheid jegens onze Vrienden.

Nog eens, dat Gij U hierin niet naar ons verlangen gedragen hebt, doet ons veel verdriet. Wij zien er in zekere neiging tot een burgerlijke overgevoeligheid, Othomar, die wij hopen, dat Gij zult leeren beheerschen met al de kracht, die in U is. Een verdriet, als prins Von Lohe-Obkowitz Uwe aanstaande bruid heeft aangedaan, heeft ons allen wel eens in ons leven getroffen, en kan zeker een korten tijd groote smart veroorzaken, maar het blijft geheel en al een personeel en ondergeschikt gevoelen, en het mag zich *in het minst* niet dringen vóor zaken van zulk groot staatsbelang als het huwelijk van een aanstaanden Keizer van Liparië. De Aartshertogin Valérie zal dit zeker ook zoo leeren beschouwen, als zij ouder is, en wij hopen, dat zij reeds spoedig zal inzien, dat hare genegenheid voor prins Lohe nooit haar geluk had kunnen zijn, daar ze haar in disharmonie had gebracht met Zijne Majesteit, haar Oom, en met alle hare verwanten.

Beheersch U, Othomar; wij vragen U dit dringend. Gij hebt somtijds ideeën en maakt U voorstellingen, die niet van een vorst zijn. Wij hebben dit reeds meermalen opgemerkt, onder anderen, toen Gij, in Vaza, Zanti bezocht hebt. Wij hebben U dit niet willen verwijten, omdat wij overigens zeer tevreden over U geweest zijn. Uw liefste wensch zal zeker zijn, dat wij dit altijd zullen blijven.

Wij hopen U dus over drie weken terug te zien te Sigismundingen, waar de Aartshertogin Valérie dan van Altseeborgen teruggekeerd zal zijn, om met U samen te treffen, en waar wij ook den Keizer van Oostenrijk ontmoeten zullen.

Wij hopen van harte, dat de lange reis met Herman U veel goed zal gedaan hebben, en dat Uw huwelijk *zoo spoedig mogelijk* te Altara zal kunnen plaats grijpen. Dit blijde vooruitzicht is ons eene aangename afleiding voor de beslommeringen omtrent de Legerwet, die in het Huis der Standen zoo halsstarrige tegenkanting vindt, maar die wij toch hopen te zullen doordrijven, daar ons Leger noodzakelijke vermeerdering vereischt.

Wij omhelzen U van harte.

OSCAR.

(*Slot volgt*.)

LOUIS COUPERUS.

Hugo de Groot te Parijs van 1621 tot 1625.

I.

De dertien zware deuren van den somberen Loevensteinschen kerker waren weder gesloten. De boekenkist, die den Arminiaan zelven droeg, was veilig te Gorcum in Daetselaer's huis aangekomen. Niemand had hem herkend in het metselaarspak, toen Hugo de Groot zich op Maandagmorgen, den 22sten Maart 1621, door de drukke straten spoedde. Behouden aan de overzijde van de breede rivier gekomen, had hij tegen vier uren Waalwijk bereikt. De tot eene eeuwige gevangenis veroordeelde was gered. Als een bankroetier, die onder zulk eene vermomming zijne schuldeischers ontvluchtte, had hij de reis te zes uren op een kar voortgezet. Na den ganschen nacht te hebben doorgereden, kwam hij, zonder ernstige wederwaardigheden, op den middag van den 23sten behouden te Antwerpen aan.

De Groot nam zijn intrek in de woning, waar de voormalige Rotterdamsche predikant Grevinchoven zijn verblijf hield, en werd door Episcopius en andere Remonstrantsche ballingen, die hier den grondslag hadden gelegd tot een zelfstandig kerkgenootschap, het eerst hartelijk welkom geheeten. Zij beraadslaagden over de vraag, waar zij zich vestigen zouden, als eerlang de strijd tusschen de Republiek en Spanje mocht worden voortgezet. De gewezen pensionaris De Haan was mede aanwezig, om voor eene nederzetting in Holstein te pleiten. Wtenbogaert en Van den Borre vertoefden in Frankrijk, ten einde te onderzoeken, of men dáar eene geschikte schuilplaats kon vinden. Anderen maakten zich gereed, met dit zelfde

doel naar Keulen te trekken. Het laat zich dus begrijpen, hoezeer de Remonstranten de tegenwoordigheid van een man als De Groot waardeerden. Hij was een der warmste verdedigers geweest van hunne godsdienstige overtuiging en hunne kerkelijke belangen; van zijne voorlichting en hulp meenden zij veel te mogen verwachten. Dat zij niet te vergeefs op De Groot hebben gerekend, zal uit het vervolg blijken. Zonder te vergeten wat hij aan zichzelven en aan zijn gezin verschuldigd was, heeft hij hunne zaak als de zijne beschouwd. Hij begreep, èn aan zijne partij èn aan zijn vaderland een weldaad te zullen bewijzen, wanneer hij alle eerlijke middelen aanwendde, om het onrecht te herstellen, dat zijns inziens in 1618 en 1619 was gepleegd. Wat hem te doen stond, nu hij zijne vrijheid had herkregen, daarvan heeft hij zich gedurende zijn kortstondig verblijf te Antwerpen volkomen rekenschap gegeven.

De overtuiging, dat hij, niet alleen als vader ten opzichte van zijne kinderen, maar ook als hoofd eener staatkundig-kerkelijke partij, als man van wetenschap en letteren nog eene roeping had te vervullen, waaraan hij niet voldoen kon binnen enge kerkerwanden, is zeker voldoende, om zijn vlucht te rechtvaardigen. De oud-hoogleeraar Brill, die in waardeering van de wezenlijke verdiensten van den gevallen staatsman bij niemand zal willen achterstaan, heeft over deze daad een ander oordeel geveld. Volgens hem werd De Groot's blik beneveld door ongeduld om op het tooneel der wereld eene aan zijne gaven geëvenredigde schitterende rol te spelen. Hij was vervuld van wraakgevoel, waaraan hij straks uiting gaf in zijne Apologie. De deuren zijner gevangenis, die hij thans ontsloop, moest hij, ook al waren ze wijd opengezet, niet ongenoodigd en zonder openlijk eerherstel hebben willen verlaten. Al laat zich deze zienswijze verklaren, met haar instemmen kan ik niet. Alsof de tegenpartij ooit, door zulk een eerherstel, het verleden ongedaan zou hebben willen maken! Bij zijne terugkomst in het vaderland in 1631 bleek, voor welk een prijs de veroordeelde zijne vrijheid zou hebben kunnen koopen, een prijs, dien hij als man van karakter nooit betalen mocht. Zonder vergiffenis te vragen, zouden wel nimmer zijne boeien geslaakt zijn, en zijn geweten verzette zich tegen elke schuldbelijdenis, die in zulk eene kwijtschelding

lag opgesloten. De tijdgenooten van De Groot hebben om strijd de schranderheid zijner kloeke gemalin geroemd, die, zooals Vondel zong, ‘eene eerlijke uitkomst had gevonden’. De mare der ontvluchting was nauwelijks gevolgd door eigenhandige brieven van De Groot omtrent zijn verblijf, of bloedverwanten en vrienden togen naar Antwerpen, vóor allen zijn geliefde broeder Willem, om hem de hand te drukken. Dit laat zich begrijpen. Dankbare vreugde moest allen vervullen, nu hij als uit het graf in het leven was teruggekeerd. Dat zelfde gevoel spreekt uit de brieven van Vossius, Corn. van der Mijlen en den Franschen gezant Aubery du Maurier. De beroemde letterkundige Scriverius, het gewezen lid der ridderschap uit de Staten van Utrecht, Adolf de Wael, en de predikant Corvinus, die met dezen in Oost-Friesland een toevluchtsoord had gevonden, zullen op denzelfden toon hebben geschreven. De grijze Hogerbeets vergat schier eigen leed bij deze wonderbare verlossing. Doch ook afgezien van alle persoonlijke genegenheid, werd de daad van De Groot geprezen. Een groote ziel is wel overal vrij, schreef de hoogleeraar van Ingolstadt, Nic. Burgundius, maar de Muzen mochten zich toch verblijden, nu zij niet langer verkwijnden in een somberen kerker. Lingelsheim, de raadsheer van den gevallen koning van Boheme, verheugde zich, dat de beoefenaar der letteren zich rustig aan zijne studiën zou kunnen wijden, totdat het vaderland hem weder roepen mocht. Sommigen zagen in de wijze, waarop hij was ontkomen, zelfs iets providentieels. Den ouden president Pierre Jeannin had het goed gedaan te vernemen, dat De Groot uit een vunzen kerker was verlost, niet bij oogluiking van overheden, maar door een weldaad der fortuin, of, om Christelijk te spreken, door de zorg van den Allerhoogste. Niemand heeft zijn oordeel misschien duidelijker en puntiger uitgesproken dan Hendrik van de Putte, de opvolger van Lipsius op den letterkundigen leerstoel aan de Leuvensche academie. Enkele volzinnen uit zijn opgewonden brief kunnen hier volstaan. ‘Gij hebt’, zoo lezen wij, ‘uwe vrijheid aan u zelven te danken. Het ontkomen was u niet genoeg: het paste De Groot, op eene geestige wijze te ontsnappen. Gij hadt niet ontslagen kunnen worden, dan door een gunst van uwe vijanden te ontvangen. Maar hoe zonden zij u die ooit bewezen hebben? Uw lichaam kon in een kerker opgesloten

worden, uw verstand niet. Binnen muren bekneld, door een wacht omsingeld, hebt gij getoond vrij te zijn en u door geen hinderpalen te laten tegenhouden. In weinig uren hebt gij meer gedaan, dan in drie geheele jaren, want gij zijt uitgedragen door die u poogden te bewaken. Zij meenden een vracht boeken te torsen; niet ten onrechte, want uw brein omvat eene geheele bibliotheek. Daedalus hebben de vleugelen, u de boeken als vleugelen uit de gevangenis gedragen. Den kerker kondt gij niet ontkomen dan door in ballingschap te gaan; doch ballingschap is beter dan een kerker'.

Onder al zijne bittere ervaringen en teleurstellingen heeft De Groot nooit getoond, eenige wroeging over deze daad te gevoelen. Hij zelf heeft in Latijnsche gedichten de kist bezongen, die hem aan het maatschappelijk leven had teruggegeven, en in zijne laatste levensjaren niets zoozeer betreurd, als dat dit kostbare gedenkstuk verloren was geraakt. Geen zweem van schuldbesef spreekt uit den waardigen brief, door hem, acht dagen na zijne komst te Antwerpen, aan Maurits geschreven; integendeel, hij verheelt zijne billijke grieven niet jegens den Prins. Had deze èn zijne vrouw èn hem, bij monde van Stevin en den predikant Walaeus, niet alle hoop gegeven, dat door zijne tusschenkomst vrijstelling zou worden verkregen? Het was hem leed, dat de Vorst zich van dit goede voornemen door kwalijk gezinden had laten afbrengen. Was het dan wonder, dat hij gehoor had gegeven aan de iederen mensch ingeschapen begeerte naar vrijheid, en een middel had aangegrepen, om zich zelven te helpen? De Prins mocht indachtig zijn aan de diensten, die hij Z. Exc. had bewezen, en niet vergeten, dat hij niets had gedaan buiten den wil van hen, die zijne meesters waren, iets waarvoor hij zoo zwaar moest boeten. Voorts herinnerde hij Maurits, dat zijne vrouw eene dochter was van Pieter Reigersbergh, die in den worstelstrijd tegen Spanje de banier der vrijheid had ontrold en de ongunst van Leycester had gedragen ter wille van zijne gehechtheid aan Oranje. Die vrouw had hem vijf kinderen geschonken, thans beroofd van huns vaders goederen. Was dit laatste niet genoeg, om zijne daad te rechtvaardigen? - Niet anders sprak hij in den brief, die gelijktijdig aan de Staten-Generaal werd gezonden. Maanden lang had hij vruchteloos gehoopt op verlossing; nu het bleek dat zijne vijanden niet ophielden

hem te belasteren, had hij een middel gevonden om, met Gods hulp, zonder te breken of iemand om te koopen, zijne vrijheid te herkrijgen. Wel viel het hem hard, als man van trouwe plichtsbetrachting, zooveel te hebben moeten lijden, ‘maar’, voegde hij er bij, ‘al het kwaad, dat mij aangedaan is of nog zal worden, zal mij nimmermeer afkeeren van de liefde, die ik altijd mijn vaderland heb toegedragen, voor welks voorspoed, rust en vrijheid ik den Almogende altijd bidden zal’.

Deze laatste woorden hadden eene bijzondere beteekenis. Er liep een gerucht, dat De Groot zou overgaan tot den dienst van den Koning van Spanje en over het gebeurde zich zou wreken, door zijne hand te keeren tegen de Republiek. Niets was zeker minder waar dan dit; toch bestond er eenige aanleiding tot dit vermoeden. Opzettelijk vertoonde De Groot zich niet in het openbaar en bracht hij geene bezoeken; maar nauwelijks was zijne aanwezigheid bekend, of anderen kwamen hem begroeten. Onder hen behoorden in de eerste plaats een der beide burgemeesters en de pensionaris Jacob Roelants, verder de schilder Rubens, die een jaar later gelegenheid had hem te Parijs weder te bezoeken; de geleerden Aubertus Miraeus en Caspar Gevaerts, hem van vroeger bekend; de gemoedelijk vrome, hoog bejaarde plebaan Egbert Spithout, Joh. Hemelaers, kanunnik van de Kathedraal te Antwerpen, de zeventigjarige Andreas Schottus en misschien nog vele anderen. Niet anders dan bewondering voor den man van zeldzame gaven drong den laatste tot eene persoonlijke kennismaking. Wederkeerig had De Groot gedurende het Bestand meermalen uitgezien naar eene gelegenheid om naar Vlaanderen te gaan, ten einde Schottus, den beoefenaar der klassieke en Christelijke letterkunde, te ontmoeten, maar de gedachte, dat aan zulk eene reis voor hem, die een staatsambt bekleedde, eene verkeerde uitlegging kon worden gegeven, had hem teruggehouden. Voorzeker, niet allen kwamen alleen om den vriend en medestander van 's lands advocaat, het slachtoffer eener politieke overtuiging, den grooten rechts- en godgeleerde of den uitnemenden dichter en scherpzinnigen letterkundige te huldigen. Men hoopte den afgedwaalde tot den schoot der Kerk, den door zijne oproerige landgenooten uitgeworpene tot de gehoorzaamheid aan den Koning terug te brengen. Jean van den Woveren, lid

van den Raad van Finantiën te Brussel, die zijne oogen bijna niet gelooven kon, toen Roelants hem de tijding zond, sprak het onbewimpeld uit in den brief, waarmede hij De Groot gelukwenschte. Nog duidelijker deed het Van de Putte. ‘Wilt gij’, schreef deze, ‘een vaderland liefhebben, hier zult gij het vinden. Wij zijn óók Nederlanders, vrije lieden, onder een Vorst, dien wij vader noemen’. Zoo ook liet Hemelaers niets onbeproefd, om hem voor het katholicisme te winnen. Maar noch in het eene, noch in het andere opzicht was De Groot aan het wankelen te brengen. En wat het aanzoek betreft, om zich, als onderdaan van den Spaanschen Koning, in de Zuidelijke Nederlanden te vestigen, dit denkbeeld kon niet in hem opkomen. Gaarne erkende hij, dat een band van bloedverwantschap de broeders van het noorden en van het zuiden, eene zelfde taal sprekende, aan elkander verbond. Nooit zou hij vergeten, dat hij in Antwerpen een herberg had gevonden; dat hij dáar het eerst weder de vrije lucht had ingeademd, dat het vriendelijk onthaal aldaar hem zijne langdurige ellende had doen vergeten. Maar onuitroeibaar was de liefde voor zijn geboortegrond[1)], en het onrecht, hem aangedaan, wilde hij dragen als eene beproeving, hem door de Voorzienigheid opgelegd. Indien Gaverel, mede pensionaris van Antwerpen, hem, evenals Wtenbogaert, wellicht met goud voor den dienst van de Aartshertogen zal hebben willen winnen, dan heeft hij dit zeker met verontwaardiging van de band gewezen.

Het stond dus bij De Groot vast, dat hij in Antwerpen niet blijven kon. Over weinige dagen eindigde het Bestand, en voordat de vijandelijkheden werden hervat, moest hij elders eene schuilplaats zoeken. Frankrijk was het aangewezen land, waarheen hij, althans voor het tegenwoordige, zijne schreden had te richten. De houding, die het Hof van Parijs gedurende de staatkundige verwikkelingen van 1618 had aangenomen, gaf grond om te verwachten, dat hij er welkom zou zijn. Zelfs had de vrees, dat de Fransche regeering in zijn belang bij de Staten-Generaal stappen zou doen, toen hij nog op Loevenstein zat, het gerucht doen verspreiden, dat hij dood

1) ‘Ego non desino’, schreef hij na zijne aankomst te Parijs aan zijn vader, ‘omnibus mihi recte volentibus Patriam commendare, cujus amorem mihi nullae unquam injuriae extorquebunt.’

was. Ten overvloede had Du Maurier dadelijk van zijne bevrijding bericht gegeven en hem bij den Koning en diens Raad aanbevolen. De gezant had ook zijn zwager Marbault, secretaris van Duplessis Mornay en ouderling van de gemeente te Charenton, verzocht, zooals hij De Groot schreef, ‘de vous offrir son assistance et ma bourse, qu'il a en garde, de la quelle je vous prie d'user aussi librement comme de la votre même, car à cela je cognaisterai que vous m'aimez’. Den 3^{den} April verliet hij met zijn broeder Willem en een paar bedienden het gastvrije Antwerpen, om over Gent en Calais Parijs te bereiken. Hij had het veiliger geacht, zich te vermommen, dan een militaire geleide te vragen. Deze voorzorg bleek niet overbodig geweest te zijn, want te Argenteuil vond hij het buitengewoon gezantschap, bestaande uit de heeren Van Boeckhorst, Pauw, Manmaker en Ploos, dat onverrichter zake van het Fransche Hof terugkeerde. Zelfs zijne beide rechters herkenden hem niet. In den nacht van den 13^{den} kwam hij in Frankrijks hoofdstad aan.

Zoo zag De Groot Parijs dan weder, de stad, die hij in 1598 het eerst had leeren kennen, toen hij, in het gevolg van Oldenbarnevelt en Justinus van Nassau, Hendrik IV was gaan begroeten. Welke gewichtige gebeurtenissen hadden er niet plaats gehad, wat had hij zelf niet doorleefd sedert den dag, waarop de Koning den veelbelovenden vijftienjarigen jonkman een keten met een gouden medaille had geschonken! Na dien noodlottigen 29sten Augustus 1618 had de tijd ook niet stilgestaan, en al war en de berichten van hetgeen er op het staatstooneel van Europa voorviel, in de gevangenis van tijd tot tijd tot hem doorgedrongen, toch hadden er veranderingen plaats gegrepen, waarvan hij zich volledig op de hoogte moest stellen, wilde hij zich rekenschap geven van hetgeen hem verder te doen stond. Terwijl hij in Antwerpen vertoefde, had de kanselier Peckius in Den Haag een voorstel gedaan, dat door de Staten-Generaal met verontwaardiging was verworpen. Nu het Hof te Madrid bleef eischen, dat alle Nederlandsche gewesten onder de gehoorzaamheid van den Koning van Spanje zouden terugkeeren, was de voortzetting van den krijg onvermijdelijk. Het deed er weinig toe, dat Filips III op den 31sten

Maart de oogen sloot, daar onder diens jeugdigen zoon de politieke leiding in handen bleef van den alvermogenden minister Olivarez. De dood van den aartshertog Albertus, die den 15^{den} Juli volgde, maakte den toestand nog bedenkelijker. Het huwelijk met Isabella was onvruchtbaar gebleven, en wanneer straks de dochter van Filips II kwam te overlijden, zouden de Nederlanden onder Spanje terugkeeren. Bij de hervatting der vijandelijkheden stond de Republiek alleen, daar de met Engeland en Frankrijk gesloten verdragen eindigden met het Bestand, tenzij het gelukken mocht, van beide staten opnieuw hulp te erlangen. Daarbij was er in het Duitsche rijk een krijg uitgebroken, die bijna geheel Europa in vuur en vlam dreigde te zetten. In deze zelfde maand was de uit zijn keurvorstendom verjaagde Frederik van de Paltz in Den Haag gekomen, om er, zelf balling, het huis van een anderen balling, Cornelis van der Myle, op den Kneuterdijk te betrekken. De Unie der Duitsche protestantsche vorsten werd ontbonden, toen de een voor, de ander na, door schrik bevangen, zich haastte met den machtigen Keizer vrede te sluiten. Jacobus van Engeland trok zich het lot van zijn schoonzoon weinig aan, en in Frankrijk scheen men de toenemende macht van het Habsburgsche huis minder te duchten dan de Hugenoten, die naar het zwaard hadden gegrepen.

Er was een burgeroorlog uitgebroken, die met niet minder wreedheid gevoerd, met niet minder hardnekkigheid volgehouden zou worden, dan al de andere, sedert den dood van Hendrik IV. De Hugenoten, te Bearn en Navarre in hunne rechten verkort, hadden te La Rochelle eene vergadering belegd, waarin het besluit werd genomen tot een algemeenen opstand. Aan den Koning en zijne gouverneurs werd de gehoorzaamheid opgezegd; commissiën werden gegeven tot het lichten van troepen, en gezanten naar het buitenland afgevaardigd, om de hulp van geloofsgenooten in te roepen. Onder het opperbevel van den maarschalk van Bouillon, stelden Rohan, Soubise, La Tremouille, La Force en andere aanvoerders zich aan het hoofd der legerafdeelingen, met het plan steden en vestingen tot het uiterste te verdedigen. Wat de Greuzen een halve eeuw geleden hadden gewaagd tegen den Spaanschen monarch en wat toen met zoo schitterenden uitslag was bekroond, dat wilden de Hugenooten tegen den allerchristelijksten Koning beproe-

ven. Toch bleek het oogenblik voor zulk een algemeenen opstand slecht gekozen te zijn. Men daagde een vijand uit, die te machtig was om te weerstaan. Lodewijk XIII was op Paschen te Fontainebleau, vaardigde vandaar de proclamatie uit, waarbij de toegeworpen handschoen werd opgenomen, en vertrok nog vóor het einde van April naar het leger. Waar hij zich vertoonde, vielen de versterkte plaatsen zijne troepen in handen. Om het treurig lot van St. Jean d'Angeli te ontgaan en eigen voorrechten te behouden, openden andere steden vrijwillig de poorten. Al predikte de Roomsche geestelijkheid den godsdienstoorlog op de kansels en in geschriften, toch bleef het edict van Nantes onaangevochten. ‘Ik kan niet gelooven’, schreef De Groot in Juli, ‘dat men voor zou hebben, de vrijheid van religie te verkorten, maar meen de intentie te zijn, dien van de Religie de macht te ontnemen om den Koning te weerstaan, en allen ontevredenen de hoop te benemen om bijstand bij hem te vinden’. Weldra bleek, dat hij zich hierin niet vergist had, zoodat hij een paar maanden later kon berichten: ‘De Koning en zijne raden verklaren uitdrukkelijk, dat hunne intentie is de vrijheid van religie te handhaven, maar dat Z.M. meester wil zijn van zijne steden, om dus niet buitengesloten te worden op het believen van zijne onderdanen’. Die zekerheid brak de kracht van het verzet. Alleen La Rochelle weigerde het hoofd te buigen, terwijl La Force en d'Orval de verdediging van Montauban volhielden, zoodat de connetable de Luynes en de maarschalk Lesdiguières na ruim drie maanden het beleg moesten opbreken. Eerst de winter maakte voorloopig een einde aan den strijd, die een groot deel van Frankrijk verwoest en aan duizenden het leven gekost had.

Bij dezen politieken toestand was het voor De Groot devraag, wat hij zou aanvangen, nu hij hier voorloopig in veiligheid was. De middelen, waarover zijne vrouw nog te beschikken had, waren onvoldoende, om er op den duur van te leven met een gezin, dat van jaar tot jaar grooter uitgaven zou vorderen. De koopman Rambouillet te Parijs verschafte hem aanvankelijk het noodige geld, maar het stond te bezien, of hij hier een middel van bestaan zou kunnen vinden. Zou de uitgave zijner werken hem later wellicht eenig geldelijk voordeel opleveren: hij kon toch van zijne pen alleen niet leven.

Om hier te kunnen blijven, moest hij niet enkel verzekerd zijn van de goede gezindheid der regeering, maar ook diende te blijken, dat men hem op eene of andere wijze te hulp wilde komen. Het lag natuurlijk niet in zijn plan, zijne verdere levensdagen hier te slijten. De staatkundige windwijzer van Frankrijk was te veranderlijk, om zelfs voor de naaste toekomst vaste berekeningen te maken. Zijn oog bleef onafgebroken op het vaderland gericht. Hij gaf de hoop niet op, dat er betere dagen konden komen, en wilde afwachten dat de partijschappen bedaard en de gemoederen meer verzoenend gestemd zouden zijn. Hij achtte zijne persoonlijke belangen onafscheidelijk van die der verongelijkte staatkundig-kerkelijke partij, waartoe hij behoorde; zijnerzijds wilde hij geene middelen onbeproefd laten, om het gepleegde onrecht te doen herstellen. Hierbij rekende hij op de tusschenkomst van de Fransche regeering, die nog altijd op Maurits en de tegenwoordige staatslieden in het vaderland gebeten was wegens de beleediging haar in 1618 aangedaan. Hij rekende ook op Frederik Hendrik en andere invloedrijke vrienden in het land. Mocht het hem gelukken, den binnenlandschen vrede in de Republiek te helpen herstellen en eene toenadering tot stand te brengen tusschen haar en het Hof van Parijs, dan zou hij aan zijn land, bij den bangen strijd tegen een zoo machtigen vijand, een wezenlijken dienst bebben bewezen.

De eerste ontvangst te Parijs was wel geschikt, om De Groot de beste verwachtingen te doen koesteren. Marbault kwam hem dadelijk de hand drukken en zijne hulp aanbieden. Jeannin had hem schriftelijk de verzekering gegeven, dat zijne geleerdheid en zijne onschuld hem in vele voorname staatslieden vrienden zouden doen vinden; ook hebben wij een Koning, voegde hij er bij, die de gerechtigheid liefheeft en van vele betrouwbare personen heeft vernomen, dat gij door rechters, die u haatten, onrechtvaardig veroordeeld zijt. Du Maurier had hem vooraf door brieven aan den Koning en aan invloedrijke leden van diens Raad den weg geëffend. Ware het niet, dat Lodewijk XIII zich te Fontainebleau had bevonden, De Groot zou terstond bij hem gehoor gevraagd hebben. Intusschen had hij gelegenheid de kennismaking met Jeannin[1)] en De Boissise

1) ‘C'est un personnage né pour aider et favoriser la justice et la vertu’, schreef hem Du Maurier.

te hernieuwen, Mery de Vicq en andere leden van den Staatsraad te ontmoeten. Allen bejegenden hem even voorkomend. Hij lichtte allen in omtrent hetgeen hem wedervaren was, opdat zij, voor zoover noodig, overtuigd zouden zijn, dat hij geen staatsmisdadiger was, maar het onschuldig slachtoffer van eene staatkundige partij. Had zijn vaderland hem voor zoovele trouwe diensten dús beloond, hij bleef het des ondanks liefhebben. Daarom verzocht hij hun, al hun invloed bij den Koning te willen aanwenden, om de Republiek niet minder gunstig gezind te zijn dan zijn vader Hendrik IV. Wat dit laatste betrof, werd hem te kennen gegeven, dat het den Vorst zeker aangenaam zou zijn te vernemen, welk een warm hart De Groot zijn vaderland bleef toedragen, en dat Z.M. evenzeer bereid was om zijne goede gezindheid te doen blijken, mits de regeering van de Vereenigde Provinciën zich ook jegens Z.M. gedroeg, gelijk het behoorde. Uit dit antwoord bleek duidelijk genoeg, dat de houding, die men sedert 1618 in de Republiek tegenover Frankrijk had aangenomen, aan het Hof van Parijs voortdurend reden tot misnoegen gaf.

Nauwelijks waren twee maanden verloopen, of De Groot ontving door brieven uit de legerplaats vóor St. Jean d'Angeli van den zegelbewaarder Guillaume du Vair, bisschop van Lisieux, en van De Boissise, het bewijs, dat de verzekeringen, hem door de Fransche staatslieden gegeven, niet ijdel waren geweest. De eerste, die hem altijd om zijne kennis hooggeacht en zijn ongeluk betreurd had, kon hem de blijde tijding brengen, dat de Koning dadelijk voor hem zorgen en hem later zeker een ambt naar zijne verdiensten schenken zou. De laatste berichtte eveneens, dat de Koning hem een jaargeld had toegedacht. Een man, om zijne bekwaamheden en zijn verleden zoo algemeen geacht, kon nergens beter zijn dan in Frankrijk[1)]. De Groot was beiden staatslieden, alsmede De Vicq en inzonderheid Jeannin[2)] hoogst erkentelijk. Zij toch hadden in 's Konings raad voor hem gepleit, en de laatste had hem in het bijzonder bij den machtigen gunsteling De Luynes aanbevolen. Zijnerzijds verklaarde De Groot voornemens te zijn, 's Ko-

1) ‘tutum et benignum hospitium apud nos tibi erit’.
2) ‘Ego illi supra quam dici potest debeo, adeo pro houore ac commodis meis sollicitum se ostendit’.

nings weldaad niet in trage rust te willen verteren. Kon hij in eenig opzicht van dienst zijn, dan had men slechts te bevelen; mogelijk zou hij in bekwaamheid te kort schieten, maar aan goeden wil zou het hem niet ontbreken.

Intusschen verliepen er maanden en spoedde het jaar 1621 ten einde, zonder dat hij van dat pensioen iets bespeurde. De burgeroorlog duurde voort, en het Hof bleef afwezig. Karel Albert, de gewezen page en valkenier van den jongen Koning, die in weinige maanden tot hertog de Luynes, pair en connetable was opgeklommen, en nu, na den dood van Du Vair, zich ook van het rijkszegel had meester gemaakt, had te midden van het krijgsgewoel den Nederlandschen balling lang vergeten. Henri de Schomberg stond voor Montauban. De oorlog verslond schatten, op papier nog meer dan in werkelijkheid, omdat groote sommen door staatsambtenaren aan hare bestemming onttrokken werden. Geen wonder, dat De Groot vruchteloos op de toegezegde ondersteuning bleef wachten. Hij hield zich in dien tijd met letterkundigen arbeid bezig en met het schrijven van zijne Apologie. Vrienden in het vaderland maakten zich noodeloos ongerust over zijne veiligheid, althans Van der Myle gaf hem den raad, niet onverzeld uit te gaan of zich op geene afgelegene plaatsen te wagen. Men vreesde kwaad van ‘een van de ongetrouwste broeders ter wereld’. Had men hierbij op den Nederlandschen gezant, Gideon van Boetselaer, heer van Langerack, het oog? Dat deze, die in 1618 den rok had omgekeerd, De Groot hoogst ongaarne te Parijs zag blijven, laat zich denken. Het is bekend, hoe hij dezen dadelijk in een schrijven aan de Staten-Generaal belasterde. Doch voor zijne vrijheid had De Groot niets te duchten van een ambassadeur, die bij de Fransche staatslieden niet hoog stond aangeschreven. De aanwezigheid van zijn broeder Willem was hem in dezen tijd eene verkwikking, maar nog meer was hem dit in September de komst van zijne geliefde gade met het geheele gezin. Vast besloten om de ballingschap met haar echtgenoot te deelen[1)], had zij, na op hare zaken orde gesteld te hebben, met de kinderen, Elsje en den trouwen Willem van den Velde, de reis aanvaard. De twee

1) ‘Votre liberatrice est sur le point de s'aller rendre votre prisonnière,’ schreef Du Maurier, ‘de quoi je ne l'ai pas decouragée’.

kloeke vrouwen maakten opgang te Parijs. Niet alleen de letterkundige en godgeleerde vrienden van De Groot verlangden beiden te zien, maar ook personen van rang en aanzien toonden zich begeerig, om aan hare vindingrijkheid en cordaatheid hulde te brengen. ‘Het spijt mij’, zeide Charlotte Marguérite de Montmorency, de gemalin van Henri de Bourbon, prins van Condé, tot Maria, ‘dat ik mijn gemaal, toen hij in de Bastille zat, niet op gelijke wijze verlost heb.’ En de oude Jeannin achtte het niet beneden zich Elsje te kussen, onder de woorden: ‘Ma fille, Dien vous bénisse!’

Eerst op het einde van Januari 1622 kwam de Koning met het Hof te Parijs terug, en dit verlevendigde de hoop op een koninklijk besluit, waarbij de uitbetaling van een pensioen verzekerd zou worden. In Boissise, die kort te voren gestorven was, was aan De Groot een warm voorstander van zijne belangen ontvallen, en het verlies van dezen vriend werd niet opgewogen door den dood van De Luynes, den om zijne onverzadelijke eerzucht en inhaligheid algemeen verachten gunsteling. De smaadschriften vervolgden hem tot in het graf; men plunderde zijn huis reeds, eer hij nog den adem had uitgeblazen, en dobbelde op zijn doodkist. Doch Jeannin en De Vicq, die nu zegelbewaarder was geworden, de kanselier Nicolas Brulart de Sillery en diens zoon Pierre Brulart, vicomte de Puisieux, beloofden het gewenschte besluit te zullen uitlokken. De ervaring had De Groot echter geleerd, dat de Fransche staatslieden niet al te betrouwbaar waren en weleens uit twee monden spraken. Het uitstel deed hem vermoeden, dat hij in het geheim werd tegengewerkt; immers het was zoo onmogelijk niet, dat zijne vijanden in het land de hand in het spel hadden, om hem te dwingen het hoofd te buigen. ‘Als mijn appointement niet doorgaat’, schreef hij den 17^{den} Februari aan zijn zwager Nicolaas Reigersbergh, ‘zal ik naar eene plaats moeten vertrekken, waar ik goedkooper leven en mijne huishouding inkrimpen kan. Ik heb mijn huis tegen Paschen opgezegd en weet niet of ik weer zal huren. Mijn vertrek zou aan de zaak der Remonstranten kwaad doen, maar ik kan om hunnentwil mijn klein vermogen niet opeten. Parijs is een stad, die hare inwoners verteert’.

Doch het jaargeld ging door. De brieven van Du Maurier aan verschillende raadsleden hadden hunne uitwerking niet

gemist. Jeannin en Puisieux, de kanselier en de zegelbewaarder, ook de Prins van Condé[1)], hadden voortreffelijk over hem gesproken. Schomberg alleen had als superintendant van financiën zwarigheid gemaakt. ‘De Koning’, dus luidde het besluit van 26 Februari, dat door Z.M. en den staatssecretaris Henri Auguste de Lomenie was geteekend, ‘in aanmerking nemende de verdiensten, bekwaamheid en buitengewone geleerdheid van den heer De Groot, heeft, om hem aan zich te verbinden, hem een pensioen toegestaan van 3600 gulden, met bevel, dat deze som jaarlijks door zijn tegenwoordigen of zijn toekomstigen thesaurier zal worden uitbetaald, te beginnen met den eersten dag van het loopende jaar. Z.M. begeert, dat genoemde heer De Groot te dien einde zal gebracht worden onder degenen, die jaarlijks van Z.M. pensioen genieten’. Weinige dagen daarna werd hij ter audientie toegelaten. De acht-en-dertig-jarige, die reeds zulk een veelbewogen leven, rijk aan allerlei ervaringen, achter zich had, werd bij den twintigjarigen, zwakken vorst binnengeleid door De Vicq. De prinsen van den bloede en alle hooge staatsambtenaren waren in de raadkamer vereenigd. In deze schitterende vergadering, waar door de Sillery en anderen tot zijn lof werd gesproken, bedankte De Groot den Koning voor diens genadige beschikking en bood Z.M. zijn dienst aan, waarop de Koning hem opnieuw van zijne genegenheid verzekerde. De vrijstelling van het ‘Droit d'Aubaine,’ die eerlang volgde, was hiervan mede een bewijs. De kardinaal De Retz kwam naar hem toe, zeggende dat hij nader kennis met hem wenschte te maken. Schomberg en de controleur van financiën Castelho, een schoonzoon van Jeannin, beloofden voor de uitvoering van het brevet te zullen zorgen. Werd er algemeen geklaagd over slechte betaling, Jeannin's verklaring, dat er voor hem zoo goed als voor iemand in het rijk gezorgd zou worden, mocht hem voor het oogenblik geruststellen, al wist hij ook dat zulke zaken hier zeer onzeker waren. Na afloop van deze plechtigheid gaven eenige heeren hem de verzekering, dat in lang niet iemand zoo goed ontvangen was als hij.

Het jaargeld, het gehoor bij Lodewijk XIII, de in het oog vallende bejegening van den Prins van Condé, van den kan-

1) ‘Hij is een warm vriend voor hen, die hij bemint’, schreef De Groot aan Nic. Reigersbergh.

selier, den zegelbewaarder en andere leden van 's Konings raad, dit alles deed De Groot hopen, iets te kunnen doen voor de verdrukte Remonstranten in het vaderland, voor Hogerbeets en andere verongelijkten, wanneer het kwam tot onderhandelingen over een verdrag tusschen de Republiek en Frankrijk. Dan zou ook het rechte tijdstip zijn aangebroken, waarop de Fransche regeering iets kon doen in zijn belang. Van verschillende zijden werd hem geraden, dat hij een onpartijdig verhaal van het gebeurde zou opstellen, waarin duidelijk uitkwam, hoe hij veroordeeld was voor daden, die hij verricht had in dienst van zijne meesters. De Koning en zijn Raad waren, dus zeide men, niet ongenegen, op grond van zulk eene uiteenzetting der feiten, te zijner tijd eene schikking te bewerken, mits hij zich niet te onverzoenlijk toonde. Inderdaad lag zulk een stuk reeds gereed in de Apologie, die over enkele maanden het licht zou zien. Hoe weinig deze mannelijke verdediging tegenover een onrechtmatig vonnis geschikt was om Maurits en de tegenwoordige regenten anders te stemmen, heeft de uitkomst bewezen.

De eerste zwarigheid omtrent De Groot's verblijf in Frankrijk scheen thans uit den weg geruimd, doch er waren nog andere, niet minder gewichtige. Hadden invloedrijke mannen in de Zuidelijke Nederlanden reeds pogingen aangewend, om hem te bewegen tot de Roomsche kerk over te gaan, in Frankrijk ontbrak het evenmin aan zulke aanzoeken. De Groot stond te hoog, om dit te veroordeelen. ‘Elk mensch’, zeide hij, ‘heeft affectie voor zijne religie.’ Zijne verdraagzaamheid ten opzichte van andersdenkenden, bij vastheid van eigene overtuiging, ging zóo ver, dat zij, die hem niet begrepen, hem bij zijn leven en later vaak van krypto-katholicisme verdacht hebben. In een tijd, toen de kerkelijke partijen zoo scherp tegenover elkander stonden, kon een man, die aan ieder vrijheid wilde laten God naar zijn geweten te dienen, behoudens het recht om zijn eigen geloof tegen dat van anderen te verdedigen, niet worden gewaardeerd. Men verspreidde al spoedig in het vaderland het gerucht, dat hij, evenals de gewezen Leidsche hoogleeraar Petrus Bertius, tot de Roomsche kerk was overgegaan. Aan Vossius, die hierop gezinspeeld

had, gaf De Groot oprecht ten antwoord, dat hij in het stuk der godzaligheid niets zou doen, wat zijner onwaardig was. ‘Indien ik in staat ware geweest, iets tegen mijn geweten te belijden, dan zou ik zulk eene langdurige gevangenschap niet hebben gedragen. Zoo ik van de Protestanten, die mij zoo wreed behandelden, wilde overgaan tot de Katholieken, die zooveel sterker en aanzienlijker zijn, ambten en waardigheden zouden voor mij open staan, veel grooter dan ik in ons vaderland krijgen kon. Maar ik, die den kerker verdroeg, zal ook ballingschap en armoe lijden naar het voorbeeld van Jozef, die liever met Gods volk smaadheid wilde verdragen, dan een neef van Pharao genoemd worden.’ Vele staatsambtenaren, zooals De Sillery en Champigny, lieten duidelijk blijken dat, al wilden zij geen drang op hem uitoefenen, zij hem toch gaarne ter mis zouden zien gaan; doch altijd gaf De Groot hun ronduit, hoewel in de meest beleefde vormen, te verstaan, dat hij hieraan niet denken kon. Hij bleef er bij, ook als hem later gezegd werd, dat de Koning veel voor hem zou kunnen en willen doen, ware het niet, dat zijne religie in den weg stond. Geene verleiding kon hem in dit opzicht aan het wankelen brengen. Ten huize van zijne vrienden de gebroeders Du Puy, ontmoette hij eens den Jezuïet Sirmond, die hem zeide: ‘Als gij katholiek wilt worden, zullen vorstelijke personen u om strijd aan zich willen verbinden; zelfs van den Paus moogt gij alles verwachten’. Waarop De Groot antwoordde: ‘Ik ben te allen tijde bereid de waarheid te erkennen, wanneer zij mij bewezen wordt’. Hij schroomde niet, den Aartsbisschop van Rouaan in de bibliotheek van De Thou op te zoeken en diens gast te zijn, wetende dat het onderhoud met zulk een ijveraar voor zijne kerk hem geen duim breed zou doen wijken van eene overtuiging, die de vrucht was van ernstig onderzoek en diepzinnig nadenken.

Tegenover de Katholieken, onder welke de Jezuïeten op den voorgrond traden, stonden in Frankrijk de Protestanten, strenge Calvinisten, gelijk zij bewezen hadden op de Synode van Alais, waarin de canones van Dordrecht werden aangenomen. De gemeente van Parijs, die sedert de dagen van Hendrik IV hare kerk had te Charenton, kenmerkte zich over het algemeen door denzelfden geest. Onder hare vier predikanten vond De Groot Pierre Du Moulin, den heftigen bestrijder van het Arminianisme, en den jeugdigen Charles Drelincourt, die niet

alleen als begaafd redenaar, maar daarna ook in tal van geschriften toonde, een ijveraar voor de leer van Calvijn te zijn. De Groot sloot zich natuurlijk evenmin bij deze Calvinisten als bij de Papisten aan en wachtte zich wel, aan een van beide kerkelijke partijen ergernis te geven. Er bevonden zich ook onder de Gereformeerden in Frankrijk enkelen, die zich niet konden neerleggen bij de dogmatiek van den Geneefschen hervormer. Daniël Tilenus en François D'Or, op dit oogenblik te Parijs woonachtig, waren als predikanten van Sedan om deze reden afgezet. Wel werd De Groot aangezocht, om zich bij die van Charenton aan te sluiten, doch hij had daarnaar geene ooren, terwijl hij van ieder, dien hij raadpleegde, den raad ontving, te blijven bij de kerkelijke partij, waartoe hij tot hiertoe behoorde. Toch kwam het hem even bedenkelijk voor, in de gegeven omstandigheden de verdeelheid onder de Protestanten in de hand te werken, iets wat der katholieke partij misschien niet ongevallig geweest zou zijn. ‘Ik onderhoud goede vriendschap’, schreef hij aan Nicolaas Reigersbergh, ‘met die van de Gereformeerde religie, aan wie zulks aangenaam is’. Doch verder ging hij niet. Later meende hij op te merken, dat hij daardoor en omdat hij niet ter mis wilde gaan, sommige hooggeplaatste personen van zich vervreemd had.

De Hugenoten-krijg had de hartstochten der godsdienstige partijen opnieuw in beweging gebracht, en dit maande De Groot tot dubbele voorzichtigheid. Het was bekend, dat de advocaat Theophile Brachet de la Milletière, ouderling van Charenton, die op de vergadering van La Rochelle het gewapend verzet tegen den Koning had gepredikt, met La Chapellière naar Holland was gereisd, om er hulp te vragen. Van dáar zond hij een vlugschrift in de wereld, waarin de opstand openlijk werd gerechtvaardigd. De Groot was verbaasd over 's mans onhandige verdediging; met zulk een advocaat kon de beste zaak verloren worden. Met dit al stichtte zulk een pamflet kwaad, en De Groot verheugde zich, dat Tilenus dadelijk de pen opnam, om het heftig ‘Discours’ aan een streng ‘Examen’ te onderwerpen. De Groot deed meer; althans ik houd het er voor, dat op zijne instigatie den 15^{den} Juni door Tilenus, D'Or, en hemzelven aan den Koning een protest werd gezonden, waarin zij zeiden, vergaderingen als die van La Rochelle, tegen Z. Majesteits wil gehouden, op geenerlei manier goed te keuren, verfoeiende

elken opstand van onderdanen tegen hunnen souverein, als ten eenenmale strijdende tegen Gods woord. ‘Wij verklaren’, zoo heette het aan het einde, ‘dat wij, zoolang wij in dit koninkrijk zullen zijn, standvastig willen blijven in de getrouwe onderdanigheid aan den Koning, zonder eenige andere oppermacht op aarde te erkennen, gelijk de Koning der koningen ons zulks gebiedt’. Indien iemand De Groot mocht hebben gevraagd, hoe zulk eene verklaring te rijmen was met het recht van den opstand tegen Spanje, hij zou voorzeker geantwoord hebben, dat Lodewijk XIII er niet aan dacht, de Hugenoten in hunne vrijheid van godsdienst te verkorten, maar, gelijk ook De Boissise hem geschreven had, alleen bedoelde het nederwerpen van eene voor het rijk gevaarlijke factie.

Hoezeer de hoofden verhit waren, daarvan is De Groot getuige geweest. De wispelturige en doldriftige hertog van Mayenne, die zijne populariteit aan zijn vader, het hoofd der Liguïsten, te danken had, was in de loopgraven vóor Montauban gevallen als een slachtoffer van zijne roekeloosheid. Hij verdiende niet betreurd te worden; hij was een waaghals, zeide Bassompierre, die zich noodeloos aan gevaar blootstelde, om te kunnen snoeven. Nauwelijks echter was de tijding te Parijs gekomen, of de heffe des volks kwam in beweging. Er hadden oproerige demonstratiën plaats in de rue St. Antoine, waar het hotel van den Hertog stond. Op Zondag 26 September moesten de Protestanten het ontgelden. De morgendienst te Charenton liep rustig af, maar toen de kerkgangers, deels te voet, deels te paard of in koetsen terugkeerden, werden zij aangevallen door het gepeupel, dat zich in de wijngaarden aan den weg verscholen had. Erontstond een bloedig gevecht, dat in de stad werd voortgezet. De musketiers waren niet bij machte, de verwoede menigte uiteen te drijven. Den volgenden dag viel eene volksbende aan op de kerk te Charenton, brak de deuren open, scheurde de boeken aan flarden, vernielde alles en stak eindelijk het geheele gebouw in brand. In de faubourgs St. Germain en St. Marceau ging het niet beter toe; huizen werden geplunderd, eene vrouw omdat zij niet voor een Maria-beeld knielen wilde, neergestooten. De krachtige houding van den commandant, Hercule de Rohan, hertog de Montbazon, geholpen door het Parlement, dat een paar belhamels deed ophangen en andere geeselen, herstelde eindelijk de rust. Vele aanzienlijke Protestanten en daaronder de predi-

kanten, van welke er een verminkt was, namen de vlucht; zij keerden eerst terug, toen de Koning verklaard had, die van de religie in zijne bescherming te nemen en de kerk voor zijne rekening te zullen doen herbouwen. Toch hield de gisting nog langen tijd aan. Op den 24sten October ontstond, waarschijnlijk door onvoorzichtigheid, brand in eene der ‘souspentes’ van de Pont Marchand. De brand verspreidde zich met ongelooflijke snelheid tot aan den onderbouw van de Pont au Change. In drie uren tijds werden beide op palen gebouwde bruggen en de houten huizen, die er op stonden, in de asch gelegd. Bijna alle winkels aan den voet van den Tour de l'horloge du Palais gingen in vlammen op. Het volk verdacht de Protestanten van brandstichting, om wraak te nemen over Charenton, en zou andermaal tot dadelijkheden zijn overgeslagen, ware het niet dat Montbazon en het Parlement de rust hadden weten te bewaren. Men begrijpt aan welk gevaar De Groot zich zou hebben blootgesteld, door zich eenigermate op den voorgrond te plaatsen.

Tijdens het September-oproer bevonden ook Wtenbogaert en Episcopius zich in de hoofdstad. Dadelijk, na zich met andere uitgeweken Remonstranten te Rouaan gevestigd te hebben, waren beide ballingen naar Parijs gegaan, om met De Groot te overleggen, welke gedragslijn zij gezamenlijk zouden volgen. Het gold de vraag, of zij, met eenige hoop op eene gunstige beschikking, voor zich vrijheid van godsdienstoefening zouden vragen. De gevoelens der leden van 's Konings raad waren dienaangaande verdeeld. Sommigen waren niet ongenegen het verzoek in te willigen, omdat de Remonstranten den Katholieken nader stonden dan de Calvinisten, en de oproerige houding van de laatsten door de eersten zou worden gebroken; waarbij kwam, dat de Remonstranten zich altijd goede vrienden van Frankrijk hadden betoond. Anderen, voornamelijk de bisschoppen, brachten hiertegen in, dat de ijveraars onder de Calvinisten daardoor nog meer tot verzet zouden worden geprikkeld, dat de minder streng dogmatische Remonstranten meer afbreuk konden doen aan de Roomsche kerk, en dat men, door de erkenning van eene nieuwe protestantsche kerk, nog verder verwijderd zou raken van de katholiciteit, die bovenal moest worden nagestreefd. Doch er kon voor het oogenblik niets worden gedaan, daar de Koning en zijne ministers bij het leger waren. Om

duidelijk in het licht te stellen, waarin de Remonstranten van de Calvinisten verschilden, schijnt De Groot in die dagen het boekje te hebben geschreven, waarin hij zich en zijne geestverwanten van Pelagianisme vrijpleitte. In Januari 1622 begaf Wtenbogaert zich wederom naar Parijs, met den advocaat Jacob le Petit, om de zaak ter hand te nemen. De Groot stelde een verzoekschrift, dat eerst aan het oordeel van Jeannin onderworpen en daarna aan de Sillery overhandigd werd. Het lokte vrijwat discussie uit in den Raad, en men kwam tot geene beslissing. Toch was het al veel, dat aan de Remonstranten vergund werd, zich in geschriften te verdedigen en godsdienstoefeningen in hunne huizen te houden, mits in alle stilte en met een niet al te groot aantal personen. Van die vrijheid hebben zij dankbaar gebruik gemaakt. Zoo preekten in November 1622 de verbannen predikant van Woerden, Petrus, Cupus, en de Fransche predikant Balcet in het huis van De Groot, en op Paschen 1623 Wtenbogaert en Episcopius.

Werd nu het jaargeld uitbetaald? Schomberg had het mandaat ontvangen; er was bepaald, dat De Groot elke drie maanden over een vierde gedeelte beschikken kon, maar het jaar 1622 liep ten einde, zonder dat hij nog een penning gezien had. ‘Kwade betaling’, schreef De Groot aan zijne bloedverwanten, ‘is hier eene algemeene plaag. Die met de administratie van 's Konings financiën belast zijn, schijnen alles liever te doen dan geld uit te keeren; zij houden er zóoveel listige streken op na, dat men veel vermogende vrienden moet hebben, om met verlies van tijd en goed wat uit hunne handen te krijgen’. Die vrienden lieten hem ook in den steek. Wat viel bijvoorbeeld van den staatssecretaris Puisieux te wachten, die thans al zijn invloed bij den onervaren, onzelfstandigen Koning aanwendde, om Condé van het staatstooneel te verwijderen? ‘C'était un homme irresolu dans les affaires, inconstant dans les paroles qu'il donnait’, is er van hem getuigd. In De Vicq, die in September 1622 stierf, ontviel aan De Groot weder een man, op wiens hulp hij meende te mogen rekenen. Als zegelbewaarder werd hij opgevolgd door Caumartin, een oudstaatsdienaar van Hendrik IV, maar een verklaard vijand van de Protestanten,

wien Bassompierre, die in blakenden gunst bij den Koning stond, had aanbevolen. Bovendien werd de oorlog tegen de Hugenoten met vernieuwde woede voortgezet. Vóor Paschen had Lodewijk XIII heimelijk Parijs verlaten, weldra door het Hof gevolgd. De smaad voor Montauban den Koning en zijn leger aangedaan, moest worden uitgewischt. De door de Hugenooten veroverde steden moesten voor de overmacht bukken. Condé en Schomberg drongen den Koning, den krijg tot het uiterste door te zetten, en overstemden de Brularts, die voor den vrede ijverden. Er bleef De Groot niet anders over, dan het einde van het krijgsrumoer af te wachten. Als het nog lang duurde, zou hij goedkooper gaan wonen en zijne behoeften inkrimpen. Werd het geld misschien ingehouden, omdat hij nog geen bewijs had gegeven, de regeering werkelijk van dienst te willen zijn? ‘Maar, ik zie niet in, waarin ik van nut zou kunnen zijn’, schreef hij aan zijn zwager, ‘dan in materie van navigatie, 't welk indirect zou strekken tot schade van het land’. Indien hij zich in 's Konings dienst begaf, kon hij zeker zijn van zijn onderhoud; doch zou Frederik Hendrik dit goedkeuren? Waarom hij de beslissing van diens oordeel afhankelijk stelde, zal straks blijken.

Eindelijk keerde de rust weer in het zwaar geteisterde koninkrijk. De bijna tachtigjarige Lesdiguière, die den zoo ijverig nagejaagden rang van connetable voor den overgang tot de Roomsche kerk had gekocht, was eindelijk geslaagd in zijne onderhandelingen met Rohan. Montpellier had de poorten geopend, en aldaar was den 19^{den} November de vrede gesloten. Lodewijk XIII en zijne ministers kwamen te Parijs terug. Voor De Groot juist bijtijds; want zijne Apologie was verschenen, in het Latijn te Parijs, in het Nederlandsch in Holland, en had, gelijk te verwachten was, groote sensatie teweeg gebracht in de Republiek. Een scherp plakkaat van de Staten-Generaal tegen zulk een ‘fameus, seditieus en schandaleus libel’ was het eenig antwoord geweest. Om zich te dekken tegen de mogelijke gevolgen van zulk eene vijandige houding, wendde hij zich in een uitvoerig verzoekschrift tot den Koning, met wiens privilegie zijn boek te Parijs was uitgegeven, hem vragende om zijne bijzondere bescherming. Werkelijk volgde den 26sten Februari 1623 de verklaring, waarbij de Koning De Groot in sauvegarde nam. Op Franschen bodem zou hem dus

geen leed geschieden. Doch als de raadslieden van de kroon bleken, hem zoo welwillend gezind te zijn, waarom bleef de betaling van het pensioen dan steeds uit? Was Schomberg er misschien de oorzaak van geweest, die in Januari in ongenade viel, zoo het heette om zijn wanordelijk financiëel beheer, maar inderdaad omdat Charles, markies de la Vieuville, hem met zijn schoonvader Vincent Bouhier, seigneur de Beaumarchais, den voet had gelicht? De Sillery en Puisieux stonden thans zeer hoog in gunst en gevoelden zich oppermachtig. Maar waarom hielpen zij De Groot dan niet? Inderdaad, dat jaargeld werd eene lijdensgeschiedenis. In den zomer ging hij zelf naar St. Germain, waar het Hof toen vertoefde, doch kreeg niet anders dan beloften. Hoe kon hij in Frankrijk blijven, als hij niet in staat was, er zijn onderhoud te vinden? Hoe zou er, bij eene onderhandeling tusschen Frankrijk en de Republiek, acht geslagen kunnen worden op zijne belangen, als hij bij de Regeering zelve zoo weinig in tel scheen te zijn? Talmde de sub-quaestor met de betaling wellicht, ‘omdat dit zoo de gewoonte is van de slangen, die de appelen der Hesperiden bewaken?’ Helaas, ook Jeannin, zeker zijn warmste vriend, kon niets meer voor hem doen; vol verdriet over eene bittere ervaring was hij in April ten grave gedaald. Was het wonder, dat De Groot in het laatst van 1623 zijn hart eens uitstortte voor Du Maurier? Hij, die alles behalve een hoveling was, zag zich gedrongen, telkens ten hove te gaan. De gunstelingen, die Frankrijk regeerden, hadden zóoveel te doen, dat zij geen tijd konden vinden om hem aan te hooren. De woorden van die er nog voor hem spraken, vervloeiden in den stroom van zaken. Maar, als in Pandora's doos, bleef de hoop nog op den bodem liggen. Wanneer binnen een jaar de koninklijke belofte maar vervuld werd, dan zou hij geen hemel boven den Franschen verkiezen. Waaraan haperde het toch? Hij was algemeen gezien. Een ritmeester bij de Fransche troepen in de Republiek, die met verlof te Parijs was geweest, verzekerde bij zijne terugkomst, dat De Groot bij de staatslieden te Parijs meer geacht was, dan iemand gelooven kon. Hij sprak de waarheid, want uit alles blijkt, dat men zich van De Groot bediende, om nauwkeurig te weten wat er in de Republiek omging. Het was volstrekt geen zeldzaam verschijnsel in die dagen, dat eene Regeering om zoo te zeggen dwarskijkers had aan andere hoven,

ten einde geheimen te vernemen, die aan de aandacht van officieele ambassadeurs ontsnapten. Daarom drong hij er telkens op aan bij zijne bloedverwanten, die met leden der Statenvergadering, ook wel met Frederik Hendrik en zijne omgeving in aanraking kwamen, hem nauwkeurig op de hoogte te houden, daar hiervan zijne beteekenis afhing bij het Hof te Parijs. Nochtans toonde men zich daarvoor niet erkentelijk, door voor zijn pensioen te zorgen. Hadden Hauterive en andere vrienden van Aerssens misschien de handen in het spel, uit spijt dat hij diens verzoening met den Koning tegenhield?

De geschiedenis van Frankrijk in deze jaren is voor een deel eene geschiedenis van hofkabalen. Maria de Medicis was sedert lang bezig voor haren gunsteling, Richelieu, den weg tot de Regeering te banen. Haar zoon wilde van dien ‘fourbe’ niet weten en werd in zijn weerzin gestijfd door de Brularts. Doch de listige vrouw wist, met hulp van Condé, den Graaf van Soissons en madame Chevreuse den gunstelingen langzamerhand den voet te lichten. In Februari 1624 had er eene geheele omwenteling plaats. De Brularts zagen zich naar hunne goederen verbannen; Vieuville werd thans de oppermachtige gunsteling, en Etienne d'Aligre, volgens aller getuigenis een verdraagzaam en letterkundig ontwikkeld man, kanselier en zegelbewaarder, terwijl de verschillende departementen van bestuur aan vier staatssecretarissen werden opgedragen. Toen de eerste stroom van bezoekers wat verminderde, ging De Groot bij d'Aligre zijne opwachting maken, die hem met zijne vrouw bij zich aan tafel noodigde. Hij wist, dat deze en Beauclerc, thans een der staatssecretarissen, vroeger bij den Koning voor hem hadden gepleit. Uit den mond van den kanselier vernam hij ook, dat De Sillery, die allerlei gelden had achtergehouden, de uitkeering van het jaargeld had belet, hetzij om Langerack te believen, hetzij om aan Spanje geen aanstoot te geven. Het hem toegezegde over het afgeloopen jaar zou thans aanstonds voldaan worden. Doch nu deed zich een ander bezwaar voor. Ten einde vroegere misbruiken tegen te gaan, was onlangs bepaald, dat alle gratificatiën boven de 1000 kronen door de Rekenkamer moesten worden goedgekeurd, en deze zou zich tegen de uitbetaling van een bedrag van 1200 kronen (3600 gulden) ineens kunnen verklaren. Lomenie verkreeg, dat het pensioen in drie termijnen, elk van 1000 gulden, zou worden

voldaan; de 600 gulden konden dan als suppletie volgen. De controleur van financiën achtte het echter beter den Raad voor te stellen, maar 1000 kronen te betalen, zoodat de overblijvende 200 werden gekort. Werkelijk kon De Groot in Maart berichten, dat de eerste termijn deels in geld, deels in assignaten was uitbetaald, hoewel het hem vreemd voorkwam, dat men hem op de kwitantie eenvoudig ‘historieschrijver’ had genoemd. Wat de korting betreft, moest hij maar zwijgen; van anderen, zelfs parlementsleden, werd nog meer ingehouden. Alleen bekroop hem de vrees, dat de tegenwoordige Regeering de 1000 kronen zou beschouwen als een geschenk ineens, niet als een jaargeld. Reigersbergh moest echter in het land vertellen, dat hij goed betaald werd, en dat hij met lieden als d'Ocquerre, den staatssecretaris voor Duitschland en de Nederlanden, met de Chastelet, maître de requête en een groot vriend van d'Aligre, en met 's Konings eersten geneesheer op den besten voet verkeerde.

Spoedig bleek, dat het met de betaling weder den ouden weg opging: de tweede termijn bleef achter. Beaumarchais, de staatsbankier, die uit den laagsten stand was opgeklommen tot een rijkdom, dien vorsten hem benijden konden, was de kwade man. Men verweet diens schoonzoon Vieuville, die alle bezoldigingen en pensioenen inkortte, zijne spaarzaamheid; doch het was geen geheim, dat de duizenden, die aan andere doeleinden onttrokken werden, in handen kwamen van de gewetenlooze financiers van den Staat en hunne handlangers De man, die Vieuville den voet zou lichten, om weldra, als hoofd van den Staatsraad, een einde te maken aan dat ellendig wanbeheer, was Richelieu, de vertrouwde van Maria de Medicis. ‘De kardinaal de Richelieu’, had de Groot reeds in Mei geschreven, ‘continueert in groot crediet, wordt gehouden voor niet bigot en goed Franschman. De pauselijke nuntius zegt van hem, dat hij niets kardinaalsch heeft dan den rok.’ In Augustus 1624 werd Vieuville op het kasteel Amboise gevangen gezet. Zijn schoonvader had zich uit de voeten gemaakt. De Sillery was niet vervolgd, ofschoon hem zaken van staat en ergerlijke praktijken ten laste gelegd werden; maar, merkte De Groot bij die gelegenheid op, ‘zaken van staat hebben gewoonlijk twee handvatsels, zij zijn voor verschillende uitlegging vatbaar; en wat baatzucht betreft: dat is hier zulk eene algemeene kwaal, dat men te recht zou

mogen zeggen: wie zonder zonde is, werpe den eersten steen'. Thans waren de hekken verhangen. Toen de Koning met het Hof tegen het einde van October in Parijs terugkwam, werd het onderzoek naar het wanbeheer in financiën gestreng doorgezet. Nochtans achtte De Groot het kwaad zóo diep geworteld, dat hij weinig hoop op verbetering koesterde. Het zou wel blijven bij een afkoop van het tekort, en als de roofvogels van den schatkist wat waren gekortwiekt, kon het kwaad weer van voren af beginnen.

(*Slot in het volgend nummer*.)

H.C. ROGGE.

Ernest Renan.

Histoire du Peuple d'Israël, 4 dln. 1887-1893.

I.

Renan heeft de voltooiing van zijn tweede en laatste hoofdwerk, de *Histoire du Peuple d'Israël*, niet mogen beleven.[1)] Dit, doch ook dit eene slechts, heeft - om de puntige antieke uitdrukking te bezigen - aan zijn geluk ontbroken. Overigens een leven, in den hoogeren zin des woords zóó voorspoedig, dat het schijnt alsof de fortuin zelve de opvoeding van dezen éénen mensch in hare hand genomen, en hem langs den doelmatigsten weg naar zijne bestemming geleid had. Hem is geschonken geweest, misschien niet al wat hij begeerde, maar zeker al wat hij behoefde. Een weinigje druk in zijn jonge jaren, maar niet de druk die de veerkracht verlamt, de gezondheid knakt, den rug kromt en het oog verduistert. Een stoere mannelijke leeftijd, vol werklust en scheppingskracht, onbelemmerd gewijd aan dat vak van studie dat van alle het meest met zijn neigingen overeenstemde, en deze laatste tegelijk aan de heilzame tucht der philologische nauwkeurigheid moest onderwerpen. Een korte tusschenpoos van vervolging, maar die geen ongunstiger uitwerking had, dan om in Frankrijk en geheel het Fransch lezende Europa zijn naam een oogenblik op aller lippen te brengen en zijn werk voorgoed tot een werk van dubbele beteekenis te stempelen. Een misschien nog onverwacht heengaan, al droeg voor den opmerkzamen beschouwer zijn laatste beeltenis, door

1) Juist terwijl dit hoofdstuk geschreven werd (eind April), kondigden de dagbladen het verschijnen van het vierde deel aan.

Bonnat geschilderd, in de uitpuilende, ongezonde opgezwollenheid van bovenlijf en gelaatstrekken onmiskenbaar het merk van den ten doode opgeschrevene. Een dood in allen gevalle die geen bloesems knakt, geen verwachtingen te leur stelt, geen leegte achterlaat, en den getroffene genadig behoed heeft voor het minst benijdenswaardige lot dat den man van onafhankelijk denken kan treffen, dat van niet meer zich zelf te mogen zijn, maar ter wille eener uit niets opgeschoten en te vergeefs tegengesproken legende met zich te laten sollen door wie zich uw volgelingen noemen en inderdaad uw ergste verraders zijn. En ten slotte: de aartsketter is ten grave gedaald, door geen banbliksems gezengd, in het volle bezit zijner buitengewone verstandelijke vermogens, niet enkel door geestverwanten betreurd, en ten einde toe gebleven een man van Europeesche vermaardheid. Had de verstokte optimist, de zeventig genaderd, een anderen toon mogen aanslaan dan van berustende erkentelijkheid? En hebben wij het recht hem van huichelarij te beschuldigen, nu hij, de Bijbelkenner bij uitnemendheid, haar gekleed heeft in de oud-testamentische woorden: en nu, Heer, laat Uw dienstknecht heengaan in vrede, want zijn taak hier op aarde is afgesponnen.[1)]

Het is een ware reuzentaak geweest. De ideale taak van den denker en den schrijver, maar omvangrijk en bijzonder veelzijdig. Renan heeft het Hebreeuwsch en aanverwante talen aan het Collége de France onderwezen en in het Semitische Oosten wetenschappelijke nasporingen geleid, hij heeft druk geredevoerd en onvermoeid geschreven. Geschreven over veel en velerlei, over den oorsprong der taal en de wijsbegeerte van Averroës, over de eerste eeuwen van het Christendom en vraagstukken van modern staatsbelang, over het Hooglied en Bretonsche sagen, over de geschiedenis van het oude Israël en die eener periode van de fransche letteren, over de toekomst der wetenschap, het boek Job, - en zich zelven. Zelfs is hij een en andermaal als scheppend kunstenaar opgetreden, om zielstoestanden, die hem bijzonder belang inboezemden, nog langs anderen dan den zuiver analytischen weg tot uitdrukking te brengen.

1) J'avoue que la joie de voir avancer l'oeuvre (de *Histoire du Peuple d' Israel*) me soutient tellement, que j'espère la terminer. Alors je chanterai avec bonheur le cantique du vieux Simeon: *nunc dimittas servum tuum, Domine secundum verbum tuum in pace* (dl. I. Préf. bl. IX.)

Verscheidenheid alzoo genoeg. Toch valt in deze staalkaart van schijnbaar geheel uiteenloopende onderwerpen eenheid en een leidend beginsel niet te miskennen. Met Mommsen heeft Renan ook dit voorrecht gemeen gehad, dat geen omstandigheden zijn krachten versnipperd en zijn arbeid verbrokkeld hebben. Onafgebroken heeft hij zijn leven lang kunnen arbeiden in die richting welke de natuur hem had voorgeteekend. En zoo ondubbelzinnig voorgeteekend, dat er bij hem van zoeken noch weifelen ooit sprake schijnt geweest te zijn. Op een leeftijd waarop de meeste aankomende mannen niet veel meer dan hunne schoolboeken hebben doorgeblokt, had hij zelfstandig en naar een eigen gevormd plan gansche bibliotheken verzwolgen. Op zijn twintigste jaar was hij een niet onverdienstelijk Orientalist. Op zijn vijf-en-twintigste lag, - al werd het zorgvuldig in den lessenaar weggeborgen, - zijn wereldsysteem gereed. Belachelijke aanmatiging voorzeker in een gewoon jong mensch, niet het hebben misschien ervan, maar het op schrift brengen! Dat Renan mocht doen wat hij deed, wordt reeds daardoor voldoende bewezen, dat hij het ter zijde gelegde handschrift, - *l'Avenir de la Science* is bedoeld, - na er voor latere werken al heel wat aan ontleend te hebben, nog slechts weinige jaren geleden, toen hij een hooggeëerden naam te verliezen had, een zoo goed als ongewijzigde uitgave waardig heeft gekeurd. Trouwens het onderzoek, waaruit die bespiegelingen omtrent de toekomst der wetenschap waren voortgevloeid, had al de krachten van zijn geest geboeid zoolang hij zich over 't geheel herinnerde eenigszins zelfstandig gedacht te hebben. Zijn studie gold van den beginne af en bleef gelden het onderzoek naar de ontwikkeling van den menschelijken geest, vooral - ofschoon niet uitsluitend - door middel van den godsdienst. Om dit middelpunt groepeerden zich de reizen van den oudheidvorscher en de nasporingen van den taalgeleerde, de bespiegelingen van den wijsgeer en de hypothesen van den bijbelcriticus, de kunstvaardigheid van den geschiedschrijver en de fantasieën van den dramaticus. Zoo er één overtuiging in hem levendig en onwrikbaar dezelfde bleef, dan was het wel deze, dat *the proper study of mankind is man*.

En ook deze andere overtuiging, dat de ontwikkelingsgang der menschheid zich evenmin als die der natuur buiten ons langs aprioristischen weg, door middel van afgetrokken bespie-

geling en redeneering, opsporen laat, maar alleen vindbaar is aan de hand der geschiedenis. Wie verklaren wil, - meende hij, - moet feiten ter zijner beschikking hebben. Wie koning wil zijn in het rijk der feiten, moet weten, moet veel en goed weten, moet g e l e e r d e zijn in de striktste en technische beteekenis van het woord. Weetgierigheid docht hem de onbaatzuchtigste en daarom op ééne na de edelste neiging der menschelijke ziel. Het leven had in zijne schatting alleen waarde als men leven kon voor de dingen die des geestes zijn, en onder deze stelde hij de zucht naar onderzoek, de aandrift naar kennis om haar zelfswil, onvoorwaardelijk bovenaan. En het was hem geen geringe grief tegen het Christendom, dat het vooral bij monde van den apostel Paulus het blinde geloof verklaard had tot het Eéne Noodige, uit naam daarvan een onverzoenlijken strijd had aangebonden met de eischen en behoeften der menschelijke rede, in de wetenschap, voor zooverre zij de praktijk niet dient, niets wenschte te zien dan een streven uit den booze, en in den drang naar onderzoek enkel de vermetele begeerte van den mensch om de grenzen zijner eindigheid te overschrijden.

Renan nam het tegenovergestelde standpunt in, beslist en van den aanvang af. Wat ijdelheid en aanmatiging scheen in de oogen des geloofs, is in de zijne insgelijks een geloof, dat in heiligheid niets achterstaat bij het andere. Zelfs acht hij dat het heilige bij uitnemendheid. ‘W e t e n is van alle verrichtingen des levens de minst wereldsche, want ze is de meest onbaatzuchtige, de meest van genot onafhankelijke, de meest objectieve, om den schoolschen term te bezigen. Het is ijdele moeite *haar heiligheid te bewijzen*; want aan het ontkennen van deze kunnen slechts zij denken *voor wie er niets heiligs bestaat*.’[1)]

Dit is eene verzekering die zelfs geen achterdeurtje open laat voor dubbelzinnigheid. Zoo haar iets ten laste kan gelegd worden, het is veeleer dat ze mank gaat aan dezelfde eenzijdige uitsluiting, die hij waar de godsdienst haar stelde zoo verderfelijk vond. Van zondaar, of op zijn best droomer en onschadelijken ijdeltuit, ziet de onderzoeker, de geleerde, de man van wetenschap, zich plotseling omhoog getild tot den rang van

1) *Avenir de la Science*, bl. 17.

apostel. Voor hem eischt hij de eereplaats aan den levensdisch. En laten wij er wel den nadruk op leggen dat hij niet alleen of zelfs niet in de eerste plaats denkt aan diegenen, aan wie, wanneer er sprake is van wetenschap en man der wetenschap, onze eeuw gewoon is dezen eeretitel het gereedelijkst toe te kennen. Hij schat de natuurwetenschappen zeer hoog, erkent ten volle haar invloed op nog iets anders en iets edelers dan het uitbreiden der menschelijke macht over de ons omringende natuur en het daardoor vermeerderen van ons physisch welvaren, erkent dat allermeest zij ons de ware methode voor alle wetenschappelijk onderzoek hebben aan de hand gedaan, maar gaat niet mede met den eigenwaan der natuurfilosofen, dat er buiten den kring hunner bemoeiienissen eigenlijk geen wetenschap bestaat. Hij vordert nadrukkelijk erkentenis van volkomen gelijkwaardigheid voor de studiën die zich met den mensch bezighouden, voor de bespiegelende wijsbegeerte, de linguistiek, de filologie, de geschiedenis, de wijsgeerige beoefening van het recht. Eerst beide takken van kennis gezamenlijk vormen en vertegenwoordigen d e w e t e n s c h a p . Beiden hebben aanspraak op gelijken eerbied. Zoodanig was zijn gevoelen, toen hij in 1848 in een armoedig dakkamertje zijn *Avenir de la Science* schreef. Een en twintig jaar later, in 1869, toen hij, hoogleeraar geweest en lid van het Instituut geworden, zijn *Saint-Paul* uitgaf, heeft hij wel iets van dezen schier buitensporigen eisch laten vallen, maar minder in allen gevalle dan met de inzichten van het thans toongevende geslacht strooken zou. ‘Men dient het ideaal door het goede te doen, het ware te ontdekken, het schoone te verwezenlijken. Aan het hoofd van de heilige processie der menschheid gaat de deugdzame, de man die het goede betracht; *de tweede rang behoort aan den man der waarheid, den geleerde, den wijsgeer*; daarna komt de man van het schoone, de kunstenaar, de dichter.’ (p. 567). Zijn de menschen onzer in kunstaanbidding verzonken generatie bereid Renan's rangorde te laten gelden?

Ik voor mij wensch in deze ijdele vraag, in hare algemeenheid niet veel meer dan eene vraag van etikette, mij geen partij te stellen. Wij allen die nog iets anders dienen dan eigenbelang en genotzucht, wij dienen meer dan ons zelven de maatschappij. Welke groep in meerdere, welke in mindere mate, eerst de late nakomelingschap zal het kunnen uitmaken. Wat

hooger dient gesteld, de godsdienst, of de wetenschap, of de kunst, zal voor verschillende tijden en naar de mate van verschillende behoeften verschillend dienen beantwoord te worden. De waarheid dunkt mij hierin gelegen, dat alle drie deze geweldige krachten, soms vereenigd, soms gescheiden, soms aan elkander vijandig, ten slotte gezamenlijk hebben gearbeid aan dezelfde taak, den mensch te verheffen boven het instinkt en de behoeften van het dier. Doch ook dit schijnt mij slechts de strikte waarheid wat Renan in keurige taal overtuigend aantoont, dat van alle diensten aan de maatschappij bewezen die van de mannen der wetenschap wel de onpersoonlijkste zijn. De man van den godsdienst, stichter, apostel, geloofsheld, grift althans zijn beeld in de harten van gansche volkeren, en zijn loon is de aanbidding van millioenen. De sfeer waarbinnen de invloed van den kunstenaar reikt is van beperkter omtrek, maar zijn werk blijft uitsluitend z ij n werk. Het kan verloren gaan, kan vergeten, kan veronachtzaamd worden, doch indien het leeft draagt het den stempel van den schepper. Intusschen liggen wetenschappelijke gewrochten van den eersten rang bestoven en verwaarloosd. Want kunst is individueel en wetenschap is collectief. Kunst brengt voort wat in zichzelve voltooid is, wetenschap schenkt en ontvangt onafgebroken aanvulling. Zij wijzigt en wordt gewijzigd. Wat gisteren haar hoogste uitdrukking was is morgen een verlaten standpunt. Wat een menschenleeftijd van onderzoek, boekdeelen van uiteenzetting heeft gevorderd, laat zich als onpersoonlijk resultaat in een paar bladzijden samendringen. De rest is overtolligheid, is omhaal, is dwaling. Ze zou ons niet boeien, waarschijnlijk zelfs ergeren. ‘Leest men nog de boeken van Newton, van Lavoisier, van Euler? En toch, zijn er namen die meer aan de onsterfelijkheid behooren? Hun geschriften zijn daden geweest; zij hebben hunne plaats gevonden in den ontwikkelingsgang der wetenschap en daarmede is hunne zending geëindigd. De naam alleen des schrijvers is gebleven in de jaarboeken van den menschelijken geest, gelijk die der staatslieden en groote veldheeren.’ (bl. 225.)

D e n a a m a l l e e n. Een paar letters, ter aanduiding van een niet meer gevoelden invloed. En dit geldt van de grootsten onder de grooten, van de met schier daemonische geestvermogens begaafden, geweldige spitsen die helder glanzend uit-

steken, niet slechts boven de vlakte, maar ook boven de eenvormige bergmassaas van het hoogland. En de honderdduizenden en nogmaals honderdduizenden geleerden van bescheidener afmeting, die den arbeid van het genie eerst mogelijk hebben gemaakt? Van hen leven zelfs de namen ternauwernood, en niets zeggen ze tot onze verbeeldingskracht en ons geheugen. Is er beklemmender lectuur denkbaar dan het doorbladeren van een *Gelehrtenlexicon* of eener bibliografie van het een of andere speciale vak? Een onmetelijk doodenveld met gansche generatiën van vergane grootheden. ‘Het is een afgrijselijk pijnlijke gedachte, de weinige sporen die de menschen achter zich plegen te laten.’ En toch hebben die nederigen, over wie het lijkkleed der vergetelheid sinds korter of langer is uitgespreid, gedacht en geschreven, onderzocht en verbonden, gezwoegd en ontbeerd, zich doorgaans zingenot en menigmaal stoffelijk voordeel ontzegd, vaak hun gezondheid vernietigd en hun leven opgeofferd. Voor welken prijs? Voor geen anderen dan het bewustzijn, hun onmerkbaar en onopgemerkt steentje te hebben aangedragen tot den reuzenbouw, die de beschaving der menschheid heet.

Heeft Renan in zijn schatting gelijk, dan moet vooral die gedachte hun pijnlijk aandoen, dat de bruikbaarheid van hun arbeid voor het nageslacht niet altijd in verhouding staat tot de scherpzinnigheid, aan het volbrengen daarvan ten koste gelegd. Uitgaande van de ontwijfelbaar juiste praemisse, dat generalisatiën slechts waarde kunnen hebben wanneer ze steunen op het grootst bereikbare aantal wel gewaarmerkte feiten, dat ze ook dan nog voortdurend aanvulling en niet zelden wijziging behoeven, ontneemt hij den palm aan hen die de stof bewerken om hem te reiken aan diegenen die haar bloot aandragen. Het is een bekroning van den geduldigen peuteraar tegenover den man van vernuft, een premie op de breede schouderen van den mijndelver tegenover de kunstvaardige vingers van den juwelier, die het vormelooze kleinood tot brillant omschept. ‘Het zou best kunnen zijn dat in de oogen der toekomst de eene of andere logge en middelmatige maar geduldige geest, die aan de wetenschap een bouwsteen van eenige beteekenis toevoegt, een hoogere plaats inneemt dan deze of gene bespiegelende wijsgeer van lageren rang, die niets gedaan heeft dan over het vraagstuk leuteren, zonder eenig nieuw gegeven tot de oplossing ervan bij

te brengen. - - Mabillon, Muratori, Baluze, Du Cange waren zeker geen groote filosofen, maar toch hebben ze meer voor de ware wijsbegeerte gedaan dan zooveel holle systeembouwers, waarvan niet ééne zinsnede onder onze proef houdende aanwinsten zal blijven. - - En nu noem ik nog niet eens de werken van het strengst wetenschappelijke karakter en welke de oningewijden voor onleesbaar houden, zooals bijvoorbeeld de catalogi van handschriften, de groote verzamelwerken, de zoogenaamde bibliotheken gelijk die van Fabricius. Dergelijke boeken, bijna zonder beteekenis op zichzelve, verkrijgen onschatbare waarde indien men ze beschouwt als bouwstoffen voor de geschiedenis van den menschelijken geest. Ik zou duizenden boekdeelen over filosofie zien verbranden om bij voorkeur te redden de *Bibliothèque Orientale* van Assemani of de *Bibliotheca arabico-hispana* van Casiri.' (bl. 132.)

Er heerscht in deze uitspraken niet weinig overdrijving, begrijpelijke overdrijving met dat al in een ongezeggelijken zoon van het land der spiegelgladde *aperçus* en der van kaartenhuismateriaal opgetrokken systemen. Ook is de vergelijking niet geheel zuiver tusschen betrouwbare verzamelaars en onbetrouwbare verwerkers. Doch de verklaring klinkt er niet te minder merkwaardig om uit den mond van den Franschen geleerde, die sterk in de naieviteit zijner vijf-en-twintig jaren de ongehoorde stelling verkondigt, dat woordenboekschrijvers en indexmakers bij het nageslacht in hooger achting kunnen staan dan onwetende middelmatigheden, die het ongeluk hebben van door een dragelijken stijl een oogenblik de aandacht van den tijdgenoot te trekken. Vermetel paradox voorwaar in het land, waar Chateaubriand toejuichingen kon oogsten, ook als hij het onovertrefbare van plaatsen uit Homerus prees die hij belachelijk verkeerd opvatte; waarin Joseph de Maistre hun die in de schoonheden van den Bijbel wenschten door te dringen op het hart drukte, zich daartoe bij voorkeur tot een vriend te wenden *die geen hebreeuwsch verstond*; waarin van den lateren bisschop Dupanloup, toenmaals directeur van een seminarium ter opleiding van Roomsche geestelijken, getuigd werd, dat hij de Heilige Schrift alleen schatte 'als geschikt om den prediker aan welsprekende zinsneden te helpen.'[1)] In het land waar,

1) *Souvenirs d'Enfance et de Jeunesse*, bl. 323.

in tegenstelling vooral met Duitschland, geleerdheid op zich zelve in kwaden reuk pleegt te staan, en kennis zich met schoolvosserij, wetenschap met wansmaak veelal op ééne lijn geplaatst ziet.

In dit eene punt althans vallen bij Renan leer en leven te zamen. Waarin hij ook geweifeld moge hebben, aan dat dogma hield hij, gelijk gezegd, met onwankelbare trouw vast, dat wie historische verschijnselen - en daartoe rekende hij ook het godsdienstig leven der volkeren - begrijpen en beschrijven wil, niet slechts denker maar ook geleerde moet zijn. Zoo beijverde hij zich een geleerde te worden. En welk een geleerde! Hoeden af voor de Fransche wetenschap! Er heerscht daaromtrent in Duitschland, en nog meer bij ons, een recht dwaas vooroordeel. Van de vroolijke Franschjes fabelden onze grootvaders, en wij doen op hun voetspoor ons te goed aan de legende van de Fransche oppervlakkigheid. Er zijn daarginds zeer zeker wetenschappelijke beunhazen, maar die zich van de onze en de Duitsche alleen onderscheiden door mindere logheid. Doch wat een man als Renan, wat een man als Taine - om nu alleen de twee laatst gestorvenen te gedenken - bezat aan echte, degelijke, veelzijdige kennis, grenst waarlijk aan het ongelooflijke. Omtrent een goed deel van Renan's technische bekwaamheid is het mij niet gegeven zelfstandig te oordeelen. Er bestaat evenwel geen grond om zijn eigen getuigenis in twijfel te trekken, dat zijn bedrevenheid in de Hebreeuwsche, Phoenicische, Syro-chaldeeuwsche en Syrische talen voldoende was, maar dat hij zijn leven lang niet meer dan een middelmatig arabicus is gebleven. Hiermede had hij kunnen volstaan, indien zijn eerzucht niet hooger reikte dan vakman te zijn. Daar hij meer verlangde te wezen, heeft hij daarnevens de school der groote Duitsche exegeten, de zoogenaamde Tübingers, trouw bestudeerd en zelfstandig verwerkt. Echter beperkte zijn vertrouwdheid met de Duitsche litteratuur zich niet uitsluitend tot de geschriften over zijn eigenlijk vak. Weinige Franschen van zijn tijd waren zoo belezen als hij in de Duitsche wijsbegeerte en letteren, en zeker niet één heeft zooveel bewondering en sympathie aan den dag gelegd voor Duitschland's ideale grootheid op elk gebied van den geest. Ze zijn te tellen, de Fransche mannen van beteekenis, die zich met zooveel gemak bewegen in Goethe en Hegel, in Von Humboldt's

Kosmos en Herder's *Geist der Hebraïschen Poësie*. En wat de genegenheid betreft: herinnert men zich nog zijn schrijven aan Strauss tijdens de bloedige gebeurtenissen van 1870? En het wel wat ideaal getinte miniatuurtje van het leven eens Duitschen professors - Friedrich Creuzer, de schrijver der *Symbolik und Mythologie der alten Völker*, is bedoeld - in de *Essais de Morale et de Critique?* En de eerbiedige regels over de innige vroomheid van den voor atheïst uitgekreten Fichte in *l'Avenir de la Science?* Doch voet bij stuk: er is hier slechts sprake van Renan's weten. Een weetlust, die zelfs tegen het aanleeren der Nederlandsche taal niet schijnt opgezien te hebben, - de taal van het stamland zijner vrouw, een dochter van Ary Scheffer, - om misschien de critische studiën over het Oude Testament van Kuenen, zeker enkele over het Nieuwe van Scholten in het oorspronkelijke te kunnen lezen. Voldoende vertrouwdheid met de Fransche letterkunde om, in samenwerking met Victor le Clerc, min of meer classisch filoloog gelijk hij zelf, voor de bekende groote verzameling een *Histoire littéraire de la France au XIV*^{e} *Siècle* te kunnen samenstellen, zij slechts in het voorbijgaan en als van zelf sprekende aangestipt. Evenzoo, dat de candidaat voor het priesterschap behoorlijk onderlegd was in de groote dogmatische geschriften, door de Roomsch-Katholieke kerk der middeleeuwen geschapen, en dat hij met meer dan vluchtige aandacht gesnuffeld had in de ontzagwekkende rij folianten, die de *Levens der Heiligen*, hoewel nog altijd niet van het geheele jaar, den geloovige en den onderzoeker ter kennisneming aanbieden. Eindelijk, hij was in de Italiaansche taal, letterkunde en geschiedenis geen vreemdeling gebleven, en wat de innige gemeenzaamheid met de bij uitstek klassiek geheeten talen, Grieksch en Latijn, aanbelangt, een filoloog van vak zou zich voor eene tegelijk zoo ruime en diepe belezenheid niet behoeven te schamen. Zijn de hebraïci talrijk, die een regel uit Homerus weten aan te wenden ter illustratie van een vers uit de Apocalypse? Die zich naar aanleiding der mirakuleuze genezingen van de Apostelen een anecdote uit Diogenes Laërtius herinneren, elders onverwacht uit den hoek komen met een snedige aanhaling uit de brieven van Plinius of een puntig gezegde van Quintus Curtius, en dan weer terloops een welgelukte tekstverbetering op een der zoogenaamde *Scriptores Historiae Augustae* te berde brengen?

Die doorslaande blijken geven van in de beide groote opschriftenverzamelingen, het *Corpus Inscriptionum Latinarum* van Mommsen en het *Corpus Inscriptionum Graecarum* van Boeckh, even goed den weg te weten, als het hun plicht is thuis te zijn in de repertoria voor de Semitische opschriften?

De gelegenheid om zich op de hoogte te blijven stellen van al wat in den uitgebreidsten zin tot het gebied zijner studiën behoorde, kon Renan zeker op weinige plaatsen van Europa zoo ruimschoots voor de hand vinden als in Parijs met zijn wereldberoemde boekerijen en verzamelingen van antieke kunstschatten. Ook hebben deskundige vrienden, Egger, Daremberg, Neubauer, Maspéro, Waddington, Léon Renier, Joseph Dérembourg, het aan voorlichting en opwekking niet laten ontbreken. Doch een opgewekt intellectueel samenleven behoedt voor uitdooven slechts het vuur dat in eigen boezem gloeit, en de bijstand van geleerde vrienden kan zich niet veel verder uitstrekken dan tot vingerwijzingen. Ééne eigenaardigheid daarenboven strekt, zoo noodig, ten waarborg dat ook te dien opzichte geput werd uit eigen overvloed. Renan legt, althans in zijn *Origines du Christianisme*, een eenigszins naïeve kwistigheid aan den dag in het strooien met Latijnsche en Grieksche citaten Het is blijkbaar de ietwat kinderlijke trots van den man, die toonen wil dat hij nog in iets anders bedreven is dan in zijn eigenlijke vak. Dat hij de oorspronkelijke plaatsen wenscht aan te geven waarop zijn beweringen steunen, niets billijker dan dit. Maar was het wel strikt noodig om het in *Saint-Paul* (bl. 146) ter loops gemelde feit, dat de Lydia der *Handelingen* in purper deed en dat dit als ‘een der voorname voortbrengselen der Lydische industrie’ gold, te bewijzen met een weelde van niet minder dan negen aanhalingen, uit Plinius, uit Maximus Tyrius, uit Valerius Flaccus, uit Claudianus, - wonderlijke zegslieden, deze drie! - uit Aelianus, uit Strabo, uit het *Corpus Inscriptionum Graecarum*, Le Bas en Wagener? Of, een paar bladzijden verder, de evenzeer in het voorbijgaan gemaakte opmerking, dat de Atheners zeer ‘godsdienstig’ van aard waren, te staven door een beroep op Isocrates, Plato, Thucydides, Pausanias, Strabo, Josephus, Dionysius Halicarnassensis, Plinius' brieven, Philostratus, Aelianus, Julianus en Himerius? Mij dunkt, die een man als Renan bij zulke algemeenheden niet op zijn woord gelooven moesten het werk

maar ongelezen uit de hand leggen. Wie kan een glimlach onderdrukken wanneer hij in een ander deel, in *Marc-Aurele*, de opdracht krijgt: '*lire surtout l'Hermotime*' (van Lucianus), of '*voir surtout l'Alexandre*' (van denzelfden), of '*lire attentivement Clément d'Alexandrie, Strom. VII, XII*'? Of, in *les Apôtres: 'voir surtout Aelius Aristide, traité contre la comédie'* (bl. 322.)? Of eindelijk in *l'Eglise Chrétienne* aangaande Melito, den geleerden bisschop van Sardes: *Lire son De Veritate, conservé en syriaque!* (bl. 436.) Die dit alles in het oorspronkelijke weten na te slaan kunnen voor een goed deel des schrijvers uiteenzettingen missen, en tegenover den gewonen lezer, - den *general reader*, - heeft het wel een klein weinigje van kwakzalverij.

Onschuldige kwakzalverij met dat al. Want onwrikbaar heeft hij aan dien éénen stelregel vastgehouden, dat ter wille van den gewonen lezer aan het wetenschappelijk gehalte van zijn werk geen afbreuk mocht worden gedaan. De leek behoort tot de wetenschap te komen, was en bleef zijn credo, niet de wetenschap tot den leek. Wil de leek zich zoo ver verheffen, des te beter voor hem; wil de wetenschap zich zoozeer vernederen, des te erger voor haar. '*La science populaire m'est profondément antipathique*.'[1)]

Toch wist hij zeer goed dat, *als* zijn werk mocht blijven leven in de herinnering der nakomelingschap, het niet alleen zou zijn om den inhoud. Hij was er zeer diep van doordrongen dat, *als* hij invloed had uitgeoefend op den tijdgenoot, het niet bij voorkeur was geschied door den omvang zijner kennis, en dat het oude gezegde volkomen naar waarheid spreekt van 'een veelweterij welke den geest niet scherpt.' Hij was zich zeer levendig bewust van ongemeene combinatiegave en van eene niet alledaagsche beheersching van den vorm. Er ligt wel wat gewilde nederigheid in de mededeeling der *Souvenirs d'Enfance et de Jeunesse*, hoe de heer Michel Lévy met een gezegeld papier in de hand doordrong tot zijn dakkamertje, voorwaarden stelde wier edelmoedigheid voor den aankomenden letterkundige een en al blijde verrassing waren, en later, toen hij waarnam dat het publiek de pennevruchten van zijne beschermeling niet ongelezen liet, vrijwillig en vrijgevig de oorspronkelijke overeenkomst ten bate

1) *Avenir d.l. Sc.* bl. 411.

van den schrijver nog belangrijk wijzigde. Evenmin bleef deze hardnekkig staan op het in den aanvang ingenomen standpunt. Gaandeweg oefende hij zich in de moeilijke kunst van *Büchermachen*. En hoewel zijn voornaamste geschriften, de *Histoire Générale des Langues Sémitiques*, de *Origines du Christianisme*, de *Histoire du Peuple d' Israël*, niets minder bieden dan een gladde en onafgebroken boeiende lectuur, hoewel ze altijd inspanning vorderen, en somwijlen zelfs op al onze wilskracht beslag leggen om niet in een bijzonder droog gedeelte te blijven steken, toch is wel degelijk en in klimmende mate met de meest gebiedende eischen van den vorm rekening gehouden. Niet om den lezer door kunstgrepen van verdacht allooi te lokken, maar ter wille van den eerbied dien ieder rechtgeaard Franschman gevoelt voor de reinheid en sierlijkheid van het kleed waarin hij zijn gedachten hult. Desniettegenstaande doen wij den auteur Renan enkel recht wedervaren, wanneer we in hem bij uitstek zien, niet den wetenschappelijk onderlegden kunstenaar, maar den met de gave des woords kwistig toegerusten priester der wetenschap.

II.

Het is toch niemand gegeven zijn bestemming te ontvluchten! De natuur vormde Ernest Renan tot priester, zijn eigen vroegste idealen streefden naar hetzelfde beloofde land, en de wijziging in zijn gevoelens, door het verkeer met een voor het Bretonsche visscherskind tot dusverre gesloten gebleven wereld van gedachten veroorzaakt, is meer schijnbaar dan werkelijk geweest. Alleen het voorwerp van zijn eeredienst werd een ander. In plaats van het dogma der katholieke kerk de leer van het vrije onderzoek op grond der denkwetten. In plaats der wedergeboorte van den mensch door den godsdienst, zijn zaligmaking door de kennis. In plaats van het geloof aan een betere wereld hiernamaals, het geloof aan de langzame maar eindelijke volmaking van het menschdom op deze aarde. En daar de tot gelooven en aanbidden geschapene nu eenmaal een Bijbel behoeft, verving hij het voor hem onbevredigend gebleken Oude en Nieuwe Testament door het evangelie op eigen hand, dat hij in zijn *Avenir de la Science* den volkeren wenschte te prediken.

Een zonderling boek, die *Toekomst der Wetenschap!* Zonder-

ling in alles, tot zelfs in de wijze hoe het ter kennisse der lezers gekomen is. Geschreven in 1848, door een vijf-en-twintigjarige, een aankomend man van buitengewone vermogens maar zonder naam, zonder positie, bijna zonder vooruitzichten, is het uitgegeven meer dan veertig jaren later, twee jaar voor des auteurs dood, door den in geheel de beschaafde wereld bekenden en als denker en voorganger erkenden grijsaard. Niet minder vreemd is de inhoud, hoewel belangrijke gedeelten ervan intusschen dienst hadden gedaan bij het samenstellen van latere geschriften, en hetzij in afzonderlijke opstellen, hetzij in voorredenen, hetzij in het lichaam zelf der latere boeken verwerkt, algemeen verspreid waren geworden. Het geheel als geheel blijft er niet minder merkwaardig om. Een onwederlegbaar bewijs dat Renan's geest tot die geesten behoort welke op hun vijf-en-twintigste jaar volwassen zijn. Zijn wereldbeschouwing, zijn geloof, zijn methode, de baan waarop zijn werkkracht zich voortaan bewegen zal, alles staat reeds onwrikbaar en onveranderlijk vast. Zijn verder leven zal slechts dienen om in velerlei details nog dieper doortedringen, om het omvangrijke gestelde programma te kunnen uitwerken, om een en ander te laten vallen, niet van zijn idealen, maar van zijn oorspronkelijk geloof aan hun betrekkelijk spoedige verwezenlijking. Even leerzaam is het behandelde, ook afgescheiden van de beteekenis er van voor de verdere werkzaamheid van den schrijver. Wonderlijk boek nogmaals! Lijvige hymne in proza, lofzang in 527 bladzijden groot octavo, kompres gedrukt, op den toekomstigen intellectueelen heilstaat, zóó substantiëel van inhoud, zóo overstelpend rijk aan zwaarwichtige gedachten, dat een der redenen waarom hij op raad van verstandige vrienden het werk liet liggen deze was, dat zij, - en bij verder nadenken ook hij zelf - begonnen intezien hoe de Fransche lezersmaag, nooit gediend van al te stevigen kost, zou terugdeinzen van zooveel schotels vol van moeilijk verteerbaar geestesvoedsel!

L'avenir de la Science verheerlijkt, - het werd reeds een en andermaal opgemerkt, - de heiligheid der wetenschap. Om haar zelfswil vooreerst. ‘Het leven des geestes te leven, het oneindige door alle poriën intezuigen, het schoone te verwezenlijken, het volmaakte te bereiken, ieder naar zijn eigen maat, dat is het Eene Noodige. Al het overige is niets dan ijdelheid en kwelling des geestes.’ (bl. 8.) Welzalig hij wien dat te

beurt gevallen is, - liever, die het ten koste van veel inspanning en menigvuldig leed veroverd heeft. En veroverd als zijn hem rechtmatig toekomend erfdeel. Wel hebben alle godsdiensten waarschuwend, vermanend, dreigend den vinger opgeheven tegen de enkele vermetelen, die te allen tijden in het met naijverigen angst bewaakte heiligdom hebben durven doordringen. ‘Den hemel zelven bestormen wij in onzen waanzin,’ riepen de aanhangers der zoogenaamde heidensche godsdiensten, telkens als het menschelijk vernuft een nieuwen triomf vierde over de ons omringende en belemmerende natuurkrachten. De joodsche en christelijke godsdiensten plaatsten den cherub met het vlammende zwaard voor het paradijs dat den boom der kennisse verborgen hield, en vervulden intusschen op aarde zelve de rol van den slaanden engel, de eene door de overmoedige nieuwsgierigen, die den pelgrimstocht aanvaarden naar het geheimzinnige land des denkens, te steenigen, de andere door in de vuren van den brandstapel zooveel goddelooze vermetelheid te verstikken Verstikt is evenwel niet wat een onuitroeibare behoefte van den mensch blijkt te zijn. Maar wel heeft zich door eeuwen lang voortgezetten druk en eeuwen lang aangehouden anathema's bij de onderzoekers zelven een soort van schuwheid ontwikkeld, een onbehagelijk gevoel alsof ze eigenlijk door terecht voor hen gesloten gehouden deuren gluurden. Te zeer beheerscht ook tegenwoordig nog hun nasporingen de onwillekeurige schroom die den ter sluiks botgevierden lust vergezelt. Met die vervolging intusschen is het thans uit. Men mag vinden wat men wil, zonder zich verontrust te gevoelen door de vrees als toovenaar te worden verbrand. Men mag verkondigen wat men wil, zonder de kans te loopen als aanrander van Gods eer te worden gesteenigd of gevierendeeld. Laten de mannen des onderzoeks dan ook thans den onmannelijken schroom afleggen. ‘Wij behooren met opgeheven hoofde en zonder vrees te streven naar hetgeen ons toebehoort, en wanneer wij den dingen hun geheim ontrukken wel overtuigd te zijn dat wij handelen in het belang van ons, van hen, en van God.’ (bl. 20.)

Doch waartoe die arbeid? Om het reine genot dat geschonken wordt door het weten, door den afgerukten sluier, door het ontraadselde geheimenis? Ook daarom, doch daarom noch uitsluitend noch in de voornaamste plaats. En nu volgt bij Renan een reeks van uiteenzettingen, waarvan de slotsom over-

eenkomt met wat een vijftien, twintig jaar na hem, - wij Nederlanders zijn altijd een weinig laat, - ten onzent door Multatuli en Busken Huet is verkondigd.

Het Christendom, - is zijne meening, - heeft als elke vorm van langs bovennatuurlijken weg geopenbaard en godsdienst uitgediend. Wel geldt het nog in de oude zoowel als in de nieuwe wereld voor de officieele godsdienst, en tellen zijn verschillende vormen en sekten ook heden ten dage hunne belijders bij vele millioenen. Wel is het in enkele landen een staat, in alle een macht in den staat, en zijn zijne dienaren talrijk, vermogend en invloedrijk. Maar de betoovering, uitvloeisel van het onvoorwaardelijke geloof dat het christendom d e w a a r h e i d op bovenzinnelijk gebied is, is van den ontwikkelden mensch voor goed geweken, en aan zijn zedelijke en godsdienstige behoeften beantwoordt het dientengevolge niet meer. Zoo hij er nog aan hecht geschiedt het uit sleur, uit gebrek aan beter, en op korten termijn.

Dien ommekeer heeft de studie op haar geweten, zoowel die der natuur als van den mensch. Op haar geweten? In de oogen der geloovigen zeker, al eigenen deze zich ook heel wat van hare resultaten toe zonder daarin voldoenden grond te vinden om haar niet te verketteren. Doch ook in de oogen van onbevooroordeeld nadenkende onkerkelijken? Alsof de wetenschap met op boos opzet, alleen door beeldstormers-begeerten geleid, gedreven door een duivelschen aandrift om den zielevrede der eenvoudigen te storen, de grondslagen van het godsdienstig geloof had ondermijnd! Alsof niet ten allen tijde de beroemdste vorschers, én op het gebied der natuur, én op dat der bijbelkritiek, mannen waren geweest van innige vroomheid, die slechts noode en onder de pijniging van verterende gemoedsbezwaren de resultaten aanvaardden waartoe de onafwijsbare wetten des denkens hen huns ondanks noopten! Alsof de drang naar onderzoek van wat in en om ons is niet een even eerbiedwaardige natuurdrift ware als de behoefte om te gelooven en te aanbidden! Neen, wat geschied is, - men moge het naar gelang zijner gemoedsstemming betreuren of er in juichen, - heeft niet anders kunnen zijn, en de wenschen en nooden van het individu zijn er machteloos tegen geweest. Machteloos, gelijk de gruwelijkste vervolgingen het waren. Telt niet de geest des onderzoeks evengoed als de godsdienst zijn martelaars bij duizenden? Zou de

kerk de vrije wetenschap niet in stroomen van het edelste bloed hebben gesmoord, niet op ontelbare brandstapels hebben verstikt, indien ze te verstikken en te smoren ware geweest? Dat de geweldigste kracht waarover de menschheid tot dusverre beschikt daartoe niet heeft kunnen geraken, bewijst genoeg hoezeer de wetenschap als een noodzakelijke en rechtmatige evolutie onzer natuur te beschouwen is.

Renan neemt - en zijn uiteenzetting is, wat het verledene betreft, vol scherpzinnig opgemerkte gezichtspunten - drie ontwikkelingsfasen van den menschelijken geest aan: een oorspronkelijk syncretisme, gevolgd door een tot in haar uiterste consequentiën voortgezette analyse, en deze laatste weer in een eindelijke toekomst samenvloeiende tot de volkomenst denkbare bewuste synthese. De eerste toestand is die van een ver, ver achter ons liggend verleden; de tweede, het gevolg van den volhardenden arbeid veler eeuwen, die waarin wij zelven verkeeren; de derde het paradijs, doch een paradijs dat niet gelijk het oud-testamentische achter maar voor ons ligt, en op welks eindelijke bereiking al ons streven behoort gericht te zijn. Onze bestemming wijst daarheen.

In den aanvang van het menschelijk zelfbewustzijn was de chaos. Niet de chaos der natuur waarvan de oude cosmogonieën gewagen, maar die van des menschen eigen geest. Alle samenstellende deelen daarvan gistten in een machtige, vruchtbare, maar ongeordende mengeling. Men dwaalt, wanneer men eenvoud van onverschillig welke conceptie voor een bewijs van hoogeren ouderdom houdt. In den beginne heerschte integendeel de meest ingewikkelde complexiteit.[1)] De taalvormen van primitieve, door ons vaak voor barbaren gehouden volksstammen doen ons verstomd staan door een rijkdom en ingewikkeldheid, waarvan de waarneming en aanleering ons oudbeschaafden tot wanhoop en beschaming pleegt te brengen. Hetzelfde geldt van hun rechtsinstellingen, hetzelfde van hunne opvatting der hen omringende natuur, hetzelfde van hunne denkbeelden omtrent de hoogere wezens, aan wier bestuur ze alles toeschrijven wat zij zelven hetzij niet begrijpen, hetzij hopen en duchten. Dat alles, later gescheiden en onderling

1) Gelijke gedachten vindt men o.a. ontwikkeld in Max Müller's *Lectures on the Science of Language*. Ser. II. bl. 300 v.v., naar aanleiding der taaltheorieën van de oude grieksche wijsgeeren.

vijandig, behoorde bij elkander en doordrong elkander. Dat alles, geloof en weten, wetgeving en hygiene, kunst en zedeleer, vormde gezamenlijk den godsdienst. En de kennis daarvan werd door die leden der groote menschelijke familie, wier aanleg bijzonder godsdienstig geaard was, aan de onmiddellijke openbaring eener hoogere wijsheid toegeschreven, die in een heilig boek had medegedeeld al wat de aardbewoner omtrent het waarn eembare en vooral omtrent het bovenzinnelijke kan en behoeft te weten.

Benijdenswaardige toestand! Helaas slechts, dat het zoo niet blijven mocht. Doch de diepe zin van het aloude verhaal in Genesis treft maar al te juist. De mensch proefde van den boom der kennis en de poorten van het paradijs sloten zich onherroepelijk achter zijn rug. Met zijn onschuld en gerustheid was het gedaan. Een voor een stortten de pijlers neer waarop hij het gebouw zijner geloofsovertuigingen voor de eeuwigheid gegrondvest waande. Geen der onaantastbare waarheden zijner godenleer, zijner wijsbegeerte, zijner natuurkennis, zijner geschiedbeschouwing, zijner aardrijkskunde, bleek proef houdend in het licht van juistere waarneming en vrijmoediger toepassing der denkwetten. En er kwam groote gejaagdheid over den mensch. Overal om hem heen gaapte de onpeilbare afgrond van het onbekende. Vanwaar komen wij? Waar gaan wij heen? Wat is onze bestemming hier op aarde? Waarom zwoegen wij? Waarom lijden wij? Waarom offeren we ons op? Zoo luiden met steeds nadrukkelijker heftigheid de vragen, waarop vooralsnog al onze wetenschap het bevredigende antwoord schuldig blijft. Gevolg: toenemende neiging om zich vastteklemmen aan het eenige zekere en eenige tastbare, aan het aardsche bestaan en zijn genietingen. Uitdooving van alle idealisme. Tegenzin in het brengen van offers. Verslapping van energie. Afslijping van karakter. Buitensporige ingenomenheid met het eigen ik. In één woord: vooruitgang van het intellectueele ten koste van het zedelijk gehalte van het menschdom.

Que nous reste-t-il, à nous, les déicides?
Pour qui travailliez-vous, démolisseurs stupides,
Lorsque vous disséquiez le Christ sur son autel? - - -
Les monts sont nivelés, la plaine est éclaircie,
Vous avez sagement taillé l'arbre de la vie,
Tout est bien balayé sur vos chemins de fer,
Tout est grand, tout est beau, mais ou meurt dans votre air!

Het optimisme van Renan ziet minder zwart dan het voor een oogenblik versomberde oog van Alfred de Musset. Ook hij erkent dat de analytische toestand waarin sinds eeuwen het menschelijk geslacht verkeert, geen aannemelijk einddoel heeten kan. Hij erkent dat de onstuimige drang naar kennis en nauwkeuriger kennis, naar licht en overvloediger licht, - een Nessus-kleed, maar waarlijk niet eerst door Voltaire en de zijnen aan onze eeuw vermaakt! - niets minder dan geluk aan de menschenkinderen heeft gebracht. Erkent dat de som van deugd is verminderd. Erkent dat de zedelijke steun in onzen rug is verslapt. Erkent dat men niet licht meer zijn leven zal offeren voor eenig goed, wanneer dat niet langer als het absoluut begeerenswaardige ons toewenkt. Erkent dat 'te veel weten in schijn de menschheid verzwakt' (bl. 67), en dat er waarheid schuilt in de verwensching waarmede Schiller zijn *Verschleierte Bild zu Sais* besluit:

> Weh dem, der zu der Wahrheit geht durch Schuld!
> *Sie wird ihm nimmermehr erfreulich sein.*

Maar hij gelooft in zijn recht te zijn, wanneer hij weigert in het volhardende streven van de uitmuntendsten zooveler eeuwen louter schuld en verwatenheid en straf bare nieuwsgierigheid te zien. Het is ons instinkt dat ons voortstuwt. Het is de fataliteit die ons langs onbekende wegen, dikwijls tegen onzen zin, naar onze bestemming drijft. En steekt werkelijk alles in den tegenwoordigen toestand ongunstig af bij een fabelachtige gouden eeuw? 'Al ware de analytische toestand dien wij doorloopen in alle opzichten achterstaande bij den primitieven, - en hij is het slechts in enkele opzichten, - toch zou de analyse een vooruitgang zijn bij het syncretisme vergeleken, omdat ze een tusschenstation is, noodzakelijk om tot een hoogeren toestand te geraken.'

Het is waar, de wetenschap heeft het geloof verslagen, heeft de symbolen onzer zaligheid naar de rommelkamer verwezen, heeft ons leven verkleurd en verdeeld, maar zij zal optreden om ook op hare beurt te scheppen. 'De wetenschap, en de wetenschap alleen, kan aan de menschheid datgene hergeven zonder hetgeen ze niet leven kan, een symbool en een Wet' (bl. 31). Dan zal er opnieuw, als in de dagen van het Eden, in den boezem der aardbewoners vrede heerschen inplaats van

strijd, hoop in plaats van vertwijfeling, geluk in plaats van ellende. Dan zal als van ouds het leven weder waard zijn geleefd te worden. Dan zal er weder een God zijn om te verheerlijken, want aller oogen zullen zijn geopend, en opnieuw zullen zij aanbidden in geest en in waarheid. ‘De voortijd was godsdienstig maar niet wetenschappelijk; de tusschenliggende tijd zal zijn geweest ongodsdienstig maar wetenschappelijk; de komende tijd zal èn godsdienstig èn wetenschappelijk zijn.’ (bl. 308.)

Welke middelen zullen tot dit doel voeren? Eén middel: o r g a n i s e r s c i e n t i f i q u e m e n t l ' h u m a n i t é . De beide takken van menschelijk weten, de studie der natuur en die der scheppingen van den mensch welke de schrijver filologie in ruimeren zin noemt, behooren zich tot één reuzenstroom te vereenigen. De staat en de maatschappij behooren de wetenschap te steunen, ook door aan haar onbaatzuchtige beoefenaars een menschwaardig bestaan te verzekeren, zonder hen te noodzaken hun beste krachten te verbruiken voor het onderwijs, dat met hun eigenlijke levenstaak in geen of slechts verwijderd verband staat. En voorts, scholen, scholen, scholen! Verlichting bij te brengen is de dure plicht der gemeenschap jegens de haar samenstellende individuen. ‘De breede en vrije wetenschap, zonder andere ketenen dan die der rede, zonder afgesloten symbolen, zonder tempels, zonder priesters, zietdaar den vorm van het geloof dat voortaan de menschheid medesleepen zal. *De tempels dezer leer zijn de scholen*, - - waarin de menschen zich zullen vereenigen om gezamenlijk het onstoffelijke voedsel te gebruiken. De priesters zijn de wijsgeeren, de geleerden, de kunstenaars, de dichters....’ (bl. 105). Daar zal de godsdienst der toekomst worden onderwezen, de echte godsdienst. Want de ware manier om God te aanbidden, is *te kennen en lief te hebben w a t i s* .[1)].

Wie hier van schoone droomen spreekt, heeft gelijk. Maar is niet de jeugd de tijd der droomen? En het zijn wel de minste vijf-en-twintig-jarigen, wier hersenschimmen tegelijk zoo

1) Merkwaardig is voor ons Nederlanders de bijna letterlijke overeenkomst met Multatuli (*Ideën* dl. III nr. 901): ‘Het knielen voor den Jehovah, wiens dienst ik zeer hartelijk aanbeveel, bestaat in 't navorschen van zyn wil, d.i. in 't onderzoeken van den aard der dingen. De ware dienaar van dezen God stelt belang in al wat is. Hierin betoont-i z'n v r o o m h e i d .’

diepzinnig en zoo onzelfzuchtig zijn, en die het gebouw hunner plannen tot wereldverovering op zulk een stevigen grondslag van veelzijdig positief weten kunnen optrekken. Daarbij heeft deze luchtreiziger bijwijlen een zeer helder besef van de zwaartekracht, waarmede onze planeet het opwaarts stijgen belemmert. Hij gevoelt, en hij gevoelt het in zijn eigen persoon pijnlijk genoeg, dat ze lood pleegt te hechten aan de vleugelen waarmede hij, als elke idealist, zoo gaarne de ongemeten ruimte zou willen ingaan. Zelfs geeft de zeer naieve blootlegging dezer materiëele bezwaren, zooveel hemzelven betreft, een pikanten trek aan zijn tafereel der toekomstige algemeene gelukzaligheid. Er ligt een half komisch, half weemoedig contrast in dat ontzaglijke verschil tusschen de grootsche bespiegelingen en den zeer bekrompen budgetstaat van den jongen man, die ze vormt en neerschrijft. Deze leidsman naar een paradijs des geestes is *sans le sou*. ‘Ik, in mijn kil en naakt kamertje, karig gevoed en armoedig gekleed,’ lezen we op eene plaats. En een weinig verder: ‘ik mag zonder aanmatiging mij zelven even veel bekwaamheid toeschrijven, als de eerste beste kommies of kantoorklerk bezit. Welnu, de winkelbediende kan door zuiver stoffelijke belangen te dienen eerlijk aan den kost komen. En ik, priester van den waren godsdienst, ik weet inderdaad niet wat mij het volgende jaar mijn brood zal geven.’ (bl. 416.) Voorloopig moest hij om niet te verhongeren les geven in allerlei beginselen, - *répétiteur* worden, heet dat in de Fransche onderwijswereld, - en op zijn slaap en vrijen tijd de weinige uren uitkoopen voor studie en schrijven. O staat der toekomst, waarin de geleerde desnoods liever door handenarbeid in zijn onderhoud zal kunnen voorzien, dan door aankomende knapen te drillen, terwijl de geest haakt naar de noodige vrijheid om zich met de verhevenste bespiegelingen ongestoord bezig te houden!

Hij was er evenwel diep van doordrongen, dat dit niet de eenige hinderpaal was. Hij heeft zeer levendig gevoeld, dat aan het verwezenlijken van zijn droombeeld eener algeheele gelukzaligheid door middel eener algemeene volmaking nog andere zwarigheden in den weg stonden dan de bekrompen staat van den ontwerper. Hij spaart zichzelf de tegenwerpingen niet en streeft er met eerlijken ijver naar ze op te lossen, al zullen wij wel doen in *l'Avenir de la Science* evenmin als in de

latere geschriften van Renan een scherp begrensd programma en een streng volgehouden zich gelijk blijven in de verkondigde stellingen te verwachten. De schrijver houdt, waar het vraagstukken van zeer algemeenen aard geldt, blijkbaar niet van met mathematische juistheid getrokken lijnen. Met uitzondering alleen voor de wiskunde, is hij geneigd het paradox te verkondigen: *le vague c'est le vrai*. 'Te groote precisie in hetgeen met het zedelijk leven in verband staat is even weinig wijsgeerig als dichterlijk.' (bl. 56.) Vraag hem dus niet of ooit, en zoo ja, wanneer dan wel zijn maatschappelijk ideaal voor verwezenlijking vatbaar zal blijken. Niet, of en hoe het der maatschappij brengen zal wat hij er van verwacht. Nog minder, of voor de menschheid als geheel dat geluk wel een wenschelijk geluk zal zijn te achten. Wanneer ge zoo vraagt, zijt ge in zijn oogen een bekrompen geest, een mathematische dwarskop die het oneindige in vaste formules wil persen, en bereikt ge niets dan dat ge hem tot zijn en uw verdriet tegen den muur dringt.

Wenschelijk? zou hij zeggen. Ge vraagt of wat ik als doel van mijn streven, van het bewust of onbewust streven aller wetenschappelijke mannen voorstel, wel wenschelijk is? Maar bedenk dan toch: het geldt het toekomstige heil der menschheid, haar absolute volmaking door middel der absolute wetenschap! Is dit doel niet grootsch genoeg? Is het niet het brengen der grootste offers waardig? Ge houdt aan en vraagt verder, waarin dit heil dan wel gelegen zal zijn. Zal der menschheid de vrede worden gebracht, dien ze thans maar al te zeer ontbeert? Zal ook dat materieele welbehagen worden verzekerd, zonder hetwelk de mensch, tot dusverre althans, voor geen geestelijk genot vatbaar is? Zullen de apostelen van dit nieuwe licht er naar streven, voor verreweg het grootste gedeelte der Europeesche maatschappij, dat thans òf ondergaat in zorgen om den broode òf een meer dierlijk dan menschelijk leven leidt, die zekere mate van *aisance* te scheppen, welke Renan zelf voor onontbeerlijk verklaart ter emancipatie van den geest? Ten opzichte dezer materiëele zijde van het vraagstuk is hij al bijzonder onduidelijk en inconsequent. Nu eens verklaart hij het voor een deugdzaam streven, wanneer de proletariër zich beijvert de mate van gegoedheid te verwerven, die hem in staat zal stellen zich op te heffen uit het

slijk van zonde en ellende, waarin hij zich tot dusverre rondwentelt. Dan weer treft het anathema van den idealist het jagen naar aardsche goederen in 't algemeen. Het gaat gemakkelijk neer te schrijven dat men naar niet meer geld moet verlangen dan genoeg is. Zoo declameerden de oude wijsgeeren ook. Maar wat is genoeg? En wat den een voldoet, zal dat ook den ander voldoen? Zal, evenals de socialisten leeren, de gemeenschap de maat van eens ieders physieke behoeften bepalen? Of zal de meer en meer doordringende wijsbegeerte naar het hart van den voorsteller den mensch er toe brengen, zich als wijlen Diogenes met het strikt noodige te vergenoegen? Laat ons niet verder aandringen. Renan geeft geen antwoord, en zou, er toe geprest, geen ander weten te geven dan een geloof, dat niets bewijsbaarder is dan eenig ander.

Even weinig bevredigend is zijne oplossing van dat andere bezwaar, of zijn heilstaat der toekomst wel zulk een heilstaat zou blijken te zijn voor de overgroote meerderheid zijner natuurgenooten. O ja, voor de hoogbegaafden, de ontwikkelden, de uitverkorenen naar den geest is weten geluk, is weetlust deugd. Zeker, die eenmaal den heiligen drang naar dit onstoffelijk genot in zich voelt zal zich nimmer verslaven aan gouddorst, aan zingenot, aan het onmatig begeeren naar welke aardsche goederen ook. Maar tot nog toe vormen de zoodanigen een bijna onmerkbare minderheid der cultuurvolken, om van de rest van het menschdom, die er toch ook is, niet eens te gewagen. En die millioenen en millioenen minder intellectueel bevoorrechten, zullen zij gelukkiger worden naarmate we hun onredelijk geloof trachten te vervangen door redelijke wetenschap? De auteur zelf erkent het tegendeel. ‘Ja, deze arme menschen zullen ongelukkiger zijn wanneer hun de oogen zijn geopend. Maar het geldt hier niet *gelukkig*, het geldt *volmaakt* te worden. *Zij hebben gelijk recht als al de anderen op het lijden der edele zielen*.’ (bl. 325.) ‘*De mensch heeft geen recht op genot*.’ (bl. 326.) Ware het anders, gold het slechts aardsch geluk te bevorderen, waarom zou de eene mensch het zijne opofferen ten einde dat van den medemensch te dienen? ‘Mijn geluk is even kostbaar als dat der anderen, en ik zou waarlijk wel goed zijn het ten hunnen gerieve ten offer te brengen. Zoo ik niet geloofde dat de menschheid tot een goddelijk doel ge-

roepen is zou ik me epicurist maken indien ik kon, en zoo niet, ik zou zelfmoord plegen.' (bl. 411.)

Ik laat voorshands na op de hardheid te wijzen die uit deze ontboezeming spreekt, om er even den vinger op te leggen dat hier de moeilijkheden van het oogenblik ontweken worden door een wissel te trekken op een verwijderde en weinig waarschijnlijke toekomst. Ongelijke verstandelijke begaafdheid predikt tot dusverre de geheele geschiedenis van ons ras. Gij zelf erkent die ongelijkheid, en voegt er de juiste opmerking aan toe dat, zooals de wereld nu staat, die bevoorrechting oneindig pijnlijker is voor de weinige uitverkorenen dan voor den gewonen mensch die de zekerheid heeft van overal zijns gelijken te vinden. Welnu, wat waarborgt u dat het ooit anders zal zijn? Wat geeft u recht tot deze profetie omtrent de toekomst, door de wetenschap te scheppen: 'o dag waarop er geen groote mannen meer zullen zijn omdat allen groot zijn'? En blijkt uw verwachting een hersenschim, wat is er dan aan van die eindelijke verheffing van den mensch door de kennis waarvan gij droomt?

Maar nogmaals: om antwoord op zulke vragen moeten we bij Renan niet komen. Ook in dit opzicht is hij een ouderwetsche geloovige, dat hij bereid is te hopen tegen alle hoop in. 'Wat mij betreft, al zag ik het menschdom op zijn grondslagen ineen storten, al zag ik de schepselen in een rampzaligen nacht elkander vermoorden, nog zou ik luide verkondigen dat de menschelijke aard rechtschapen en voor het volmaakte geboren is, dat de misverstanden zullen worden opgeheven, en dat de dag zal komen van de heerschappij der rede en der volmaaktheid'. (bl. 69.) Tegen zulk een optimisme valt niet te redeneeren. Die niet mede overtuigd is kan slechts ootmoedig het hoofd buigen, vol ontzag voor een geloof dat in waarheid bergen hoopt te verzetten.

De leer, door Renan in *l'Avenir de la Science* gepredikt, draagt het jaarmerk van haar oorsprong onmiskenbaar aan het voorhoofd. Ook al verraadde de titelbladzijde niet door het onderschrift dat het *Pensées de* 1848 waren, toch zouden we omtrent den tijd van het ontstaan dezer theorieën - wie utopieën zeggen wil pleegt mijns bedunkens geen vergrijp - geen oogenblik in het onzekere behoeven te verkeeren. Toen hij schreef was het in Europa de bloeitijd van het intellec-

tualisme. Onder den invloed der wonderen, door het menschelijk denkvermogen gevonden en gewrocht, had zich het dogma gevestigd der almacht van het verstand, en van zijn alles overheerschende beteekenis voor onze ontwikkeling. Te beschaven gold als het hoofddoel van alle menschelijke streven. Kennis zou niet slechts macht maar ook deugd baren. Het boek der natuur zou het evangelie der toekomst en de school de opvolgster der kerk worden. Men waande aan den ingang te staan eener nieuwe reeks van eeuwen, waarin des menschen geest uitsprak: er zij licht, en er was licht.

Dit was eenzijdigheid, en wij hebben er ons weldra van losgemaakt. Losgemaakt, door eenzijdig in een ander uiterste te vervallen. Men gaat weder gelooven, en men dweept bovendien. De extase is in eere hersteld. Opnieuw zoeken de zielen in geheimzinnige verwantschap op te gaan in het onzinnelijke. Eéene zijde van het begraven gewaande romantisme is meer levend dan ooit verrezen. In plaats van langer om ons te zien wroeten we weer bij voorkeur in ons. In plaats der bevrijding van den mensch door de wetenschap gelooven wij thans aan zijne wedergeboorte door de kunst. In plaats der hersenen heerschen heden ten dage oppermachtig de zenuwen.

Eenzijdigheid voor eenzijdigheid kies ik voor mij de oude. De verwezenlijking van haar droombeeld is minstens even onwaarschijnlijk, maar er is van haar een frischheid en een geestkracht uitgegaan die het moderne evangelie van verheerlijking door de kunst ontbeert. Consequent voortgezet voeren beide tot zelfzucht. *Soigner sa belle humanité* vindt Renan een geenszins verwerpelijke formule voor een levensdoel, en leerlingen - of zoogenaamde leerlingen - hebben niet op zich laten wachten, die zich niet ongelukkig gevoelden *le culte de moi* met het gezag van zijn naam te kunnen dekken. De genius der menschheid behoede haar voor zulk een bewust Darwinisme, maar leidt de eeredienst der kunst tot iets beters? Geeft de daarvan onafscheidelijke overprikkeling van het zenuwleven niet ook reeds den begeerden vrijbrief tot nog grover egoïsme? Erkennen de tegenwoordige gevoelsmenschen nog zoo iets als plicht, of ontbering, of zelfopoffering? Hebben zij nog eenig besef behouden van wat de Romeinsche dichter bedoelde, toen hij gewaagde van boomen te planten die eerst in een volgende eeuw vrucht zouden dragen? Of strekt niet veeleer

hun eerzucht zich niet verder uit, dan om een zenuwzwak leven te besluiten met wat bij deze lieden een schoone dood heet te zijn? Waarlijk, Renan heeft wel gedaan, met op zijn ouden dag zonder vrees voor spotternij de idealen zijner jeugd aan het licht te brengen.

Zijn inleiding van 1890 toont aan, dat de tijd, in verband met rijper ervaring van de wereld en hare wegen, hem geleerd heeft hoezeer hij zijn verwachtingen te hoog had gespannen. Zijn droombeeld geeft hij niet op. Hoe zou hij? Wie heeft den moed de pen te halen door het programma zijns levens, en te belijden met inspanning aller krachten een dwaallicht te hebben nagestreefd? Doch wél erkent hij, te zeer gerekend te hebben op een spoedigen triomf der beginselen die hij voor de eenig ware hield en houdt. ‘Ofschoon ik blijf gelooven dat de wetenschap alleen het ongelukkig lot van den mensch hier op aarde verbeteren kan, *geloof ik niet meer dat de oplossing van het vraagstuk zóó dicht bij ons is als ik toen geloofde*.’ (bl. IX.) Ook is hij geneigd thans toe te geven dat het denkbeeld eener allen gelijkmakende beschaving, zooals zij uit enkele bladzijden van dit geschrift spreekt, evenzeer een droombeeld is. ‘Verlichting, zedelijkheid, kunst, zullen altijd in de menschheid door een meesterschap worden vertegenwoordigd, door eene minderheid, die de overlevering van het ware, goede en schoone handhaaft.’ Zelfs zijn twijfelingen bij hem opgerezen of hij wel goed had gedaan met op het voetspoor van Hegel de menschheid als voor de eeuwigheid bestemd en tot steeds hoogere ontwikkeling geroepen te beschouwen. Tot een hoogere ontwikkeling nog wel, die in tegenstelling met wat tot dusverre is waargenomen, zich zonder rugwaartsche schokken steeds in rechte lijn zou voortbewegen, om te belanden bij een paradijs van zedelijke en verstandelijke volmaaktheid, als het Bijbelboek voor het eerste menschenpaar gedroomd en aan hun nakomelingschap voor eeuwig ontzegd verklaard had. Het denkbeeld dat onze kleine planeet het middelpunt van het wereldsysteem vormt is sinds lang als de zelfbegoocheling der onwetendheid erkend en opgegeven. Waarom zou dan het menschengeslacht, dat een aanvang heeft gehad en dus een einde hebben moet, het hoogste woord der eeuwige scheppingsmacht zijn? Waarom zou al zijn denken en streven, zijn handelen en zijn lijden, niet enkel kunnen gediend hebben tot

grondstof voor een hoogeren ontwikkelingsvorm, met welks openbaring de lagere gedoemd is te verdwijnen? Wie verzekert ons dat zelfs de aarde onvergankelijk is? ‘Laat dus, zonder dat wij er ons om verontrusten, de bestemming onzer planeet zich vervullen. Onze kreten zullen er niets aan veranderen; onze kwade luim zou misplaatst zijn. Het is niet zeker dat de aarde hare bestemming niet mist, zooals dat waarschijnlijk met ontelbare werelden het geval is geweest. Het is zelfs mogelijk dat onze tijd eenmaal beschouwd zal worden als het hoogtepunt, waarna de menschheid niets zal doen dan ontaarden; maar het heelal kent geen moedeloosheid en zal onophoudelijk het mislukte werk hervatten.’[1)]

Bij zulk een wijziging van inzichten is het begrijpelijk dat de hymne, waarin de jeugdige wijsgeer aan zijn verrukking trachtte lucht te geven over de toekomstige zaligheid door de wetenschap te brengen, en waarin hij ‘het inademen bezong van den dampkring eener andere wereld, den smaak van den idealen nectar,’ - dat de mededeeling van dit zegelied achterwege gebleven is.[2)] In plaats der hymne gaf hij ons zijn *Origines du Christianisme*, en ik verstout mij te beweren dat de lezende menschheid bij den ruil gewonnen heeft.

III.

Het denkbeeld om aan een dergelijken arbeid zijn krachten te beproeven had reeds op vrij jeugdigen leeftijd, - den leeftijd waarop geen plan ons te grootsch dunkt, - in Renan's geest post gevat. Toen hij zich tot het neerschrijven van zijn *Avenir de la Science* zette, schetste hij het begeerlijke der taak in woorden, die duidelijk doen zien hoezeer het ondernemen ervan hem zelven aanlachte. ‘Het gewichtigste geschrift der negentiende eeuw moest tot titel hebben: *kritische geschiedenis der Oorsprongen van het Christendom*. Bewonderenswaardig werk, dat ik benijd aan wie het tot stand zal brengen, en dat de taak van mijn rijpen leeftijd zal zijn, tenzij de dood en zoovele

1) *Souvenirs d'Enfance et de Jeunesse*, Préf. p. XX, v.v.
2) Evenzoo alweer Multatuli (*Id.* I, bl. 175 noot): ‘mocht ik toegeven aan de stemming van mijn gemoed, *ik zou religieuse lofliederen zingen* ter verheerlijking van de zielernst na 't verdrijven van alle spokerij.’

uiterlijke noodlottige omstandigheden, die een bestaan dikwijls zoozeer van den voorgeteekenden weg doen afwijken, mij in de vervulling er van mocht komen verhinderen'. (bl. 279.)

Weinig minder dan twintig jaar zijn aan de eindelijke samenstelling der *Oorsprongen* besteed; ongeveer het dubbele, wanneer men de conceptie en den voorarbeid mede in aanmerking neemt. Het eerste en best gekende deel, *la Vie de Jésus*, verscheen in 1863, het zevende en laatste, *Marc-Aurèle*, in 1882. Aan ernst bij het afspinnen zijner taak heeft het dus den werkman niet ontbroken. Met ongewasschen handen heeft hij wat aan millioenen heilig is niet aangeraakt. Niet lichtzinnigheid zal de niet-kerksche lezer hem ten laste leggen, maar wel overmaat van zorgvuldigheid. Onbegrijpelijke moeite zeker in de oogen van den leek, die zich maar niet voorstellen kan hoe bij een onderwerp, dat den geest reeds jaren lang heeft bezig gehouden, de woorden niet van zelve uit de pen vloeien, en hoe de auteur niet, - de klacht is van Alphonse Daudet, - wanneer van een deel de laatste drukproef is verbeterd, onverwijld opgewektheid gevoelt om aan een tweede deel te beginnen.

Een geheel andere vraag is, of het gewonnen resultaat in eenigszins behoorlijke verhouding staat tot de aangewende inspanning.

De ongeveer twee eeuwen uit de geschiedenis van het Christendom, die aan Renan de stof hebben geleverd voor zijn zeven dikke deelen, vullen in een gewoon leerboek der kerkgeschiedenis hoogstens een honderdtal bladzijden. Het spreekt vanzelf dat hij die een schilderij in woorden wenscht te ontwerpen, en wel een schilderij die aan de eischen der historische kunst voldoet, een ruimer kader noodig heeft dan wie zich tot een kort verslag beperkt, maar het door den auteur aangenomene zou zelfs t e ruim zijn geweest indien hij zich strikt binnen zijn eigenlijk onderwerp had willen opsluiten.

Doch hij heeft terecht geoordeeld dat een verschijnsel van zoo reusachtige en geduchte beteekenis in de geschiedenis van het menschdom gesmaad zou worden door een armelijke omgeving. Uit het mosterdzaadje is een boom gegroeid, welks takken minstens drie werelddeelen overschaduwen. En nu docht het hem bij uitstek de taak der zuiver rationalistische geschiedschrijving, te doen wat de geloovige aan een bovennatuurlijke beschikking gevoegelijk nalaten kan, en begrijpelijk te maken,

nog liever door beeld dan door betoog, hoe de bescheiden aanvang der nieuwe secte tot een wereldrijk naar den geest uitgedijd, en waarom aan ééne prediking onder talrijke gelijksoortige zulk een ongeëvenaard gevolg te beurt gevallen is. Ook om die reden is bijzondere zorg besteed aan de dubbele omlijsting, die der plaats en die der omstandigheden. De verhaler acht het van het uiterste gewicht zijn lezer te verplaatsen in de natuur die het evangelie zag geboren worden, en in de stemming der gemoederen waarin het zijn oorsprong en een vruchtbaren bodem tot voortplanting vond. Evenals 'vriend' Taine is Renan een beslist aanhanger van de leer dat geen daad en geen persoon begrepen of gewaardeerd kan worden zonder kennis van het *milieu* - het stoffelijke en onstoffelijke - waarin de persoon geademd en de daad zich in concreete scheppingen geopenbaard heeft.

Uitvoerig en gelukkig staat hij dan ook stil bij wat in de taal van het supranaturalisme de volheid des tijds heet. Hij verwijlt bij den sints eeuwen in de geweldigste spanning verkeerenden geloofsijver in Israël, geprikkeld door het pijnlijke contrast van onbegrensde verwachtingen en een schamele werkelijkheid. Waarop waren de beloften der profeten uitgeloopen? Was dat het verwachte godsrijk, die half heidensche heerschappij der Idumaeische Herodessen, eerst gesteund, later gevolgd, door de onverholen oppermacht van Rome? Waren dat zonen der Hasmoneeën, der ijveraars, die wereldsche hoogepriesters, welke met behulp der afgodendienaars zich tot hun ambt verhieven, en er zich in handhaafden ter voldoening van zeer aardsche eer-, geld- en genotzucht? Wat konden zoodanige voorgangers anders zijn dan voorwerpen van dagelijksche ergernis voor de vromen? En de vromen zochten troost, deels in een met de pijnlijkste nauwgezetheid naleven van oneindige reeksen ingewikkelde ritueele voorschriften, deels in het koesteren van wilde Messias-droomen, wier grondslag in de tweede helft van Jesaja wortelde en aan wier grondstof het apocriefe boek Daniel het eerst vorm en gestalte gegeven had. Er verrezen opstandelingen gelijk Juda de Gauloniet, profeten als Johannes de Dooper. Een wilde beweging, uitloopende aan de eene zijde op de geboorte van het Christendom, aan de andere op den opstand van een veertig jaren later, gistte in aller gemoederen.

In dezen geestelijken dampkring wies Jesus op. Niet aan-

stonds evenwel tot den geweldigen ijveraar, die de fariseeën vervloekte en met den tempel ook het judaisme gaarne vernietigd zag. Wat er liefelijks in hem was dankte hij, behalve aan zijn eigen karakter, aan dat van het landschap waarin hij geboren en zich het eerst van zijn roeping bewust werd. Van dat Galilaeische landschap, bovenal van de westelijke omstreken van het meer Genesaret, Nazaret, Cana, Capharnaum, Chorazin, Magdala, Bethsaida, Nain, ontwerpt Renan, die het persoonlijk bezocht heeft, een liefelijk, misschien wel wat al te idyllisch getint beeld.

Daar doorliep Jesus in een driejarigen tijdkring, die met zijn dertigste geboortejaar ongeveer begon, de verschillende fasen eener werkzaamheid die op Golgotha haar afsluiting zoude vinden. Daar ving hij aan met op Sabbathdagen in de synagogen van het gewest een idealistisch ebionitisme te prediken, waardoor hij de harten won der mannen en nog meer der vrouwen uit het volk. Gaandeweg en onder den invloed van Johannes den Dooper, dien de schrijver van gelijken leeftijd als Jesus veronderstelt, en die, diens meerderheid gevoelende, vrijwillig voor hem achteruit getreden zou zijn, werd Jesus doordrongen van de leer van het chiliasme, dat den aanstaanden ondergang dezer zondige aarde verkondigt om plaats te maken voor het duizendjarige rijk der rechtvaardigen, voorafgegaan door het Jongste Gericht. Alsdan zou de Zoon, gezeten ter rechterhand van den Vader, op de wolken verschijnen en de uitverkorenen scheiden van de verworpenen, en als dien eenigen Zoon van den Vader begon hij met steeds klimmender overtuiging zichzelven te beschouwen. Zoo werd hij, - ‘zijns ondanks,’ meent de verhaler, - als bovenaardsch wezen gedwongen als wonderdoener (thaumaturg) op te treden. Zijn aanhangers verheerlijkten in hem den Messias, afstammeling van David, en Jesus liet hen begaan. Zijn geloof in zichzelven en in de waarheid van het Godsbegrip dat hij verkondigde groeide aan, en in gelijke mate de wrevel tegen de overgroote meerderheid zijner landgenooten, die noch zijn leeringen noch zijn overtuiging dat hij de Verlosser was deelden. Er volgden venijnige woordentwisten met de fariseeën, de naar oud-hergebrachte wijze godvruchtige middelklasse, telkens als hij korter of langer te Jeruzalem vertoefde; de talrijke schriftgeleerden, - de *soferim*, - zagen met schrik op een

hervormer die hunne broodwinning bedreigde; en het einde was de kruisdood. De beschuldiging van ‘scheurmaker’ te zijn was spoedig gevonden en naar streng joodsch begrip gerechtvaardigd. Het Sanhedrin sprak het doodvonnis uit, en de Romeinsche procurator Pontius Pilatus bekrachtigde het, - uit nooddwang, meent Renan, - op grond dat Jesus zich koning der Joden verklaard, en dus tegen de bestaande Romeinsche overheid opstand gepredikt had. Op Vrijdag den 14 nisan, den vooravond van het Paaschfeest, werd het vonnis ten uitvoer gelegd, en het lijk nog vóór den aanvang van den feestavond in allerijl begraven.

Met het verhaal der opstanding, als welks eenige getuige de bronnen Maria van Magdala noemen, en eene poging tot rationalistische verklaring van het daaruit ontspruitend geloof aan het bovenaardsche leven van den Christus te midden der zijnen, begint het tweede deel, *les Apôtres*. De geschiedenis, hoe de eerste schok door de meeste geloovenden zonder wankelen doorstaan, en daarmede de grondslag gelegd werd tot den weergaloozen bloei van het onaanzienlijke groepje. Want een onnaspeurlijk kleine secte was het tot dusverre, en die in de eerste weken van ontsteltenis nog kleiner werd. De Galilaeische vrouwen, welke een gewichtig element waren geweest in Jesus' omgeving, verdwijnen spoorloos na den dood van den Meester. Doch de apostelen blijven en vestigen zich na een korte aarzeling voor goed in het middelpunt van het Joodsche leven, te Jeruzalem. Met enkele bekeerlingen van beteekenis vormen zij de kern eener om sociale redenen zich snel uitbreidende, hoewel nog steeds bescheidene gemeente. Een gemeente van ekstatici, overtuigd met den Heiligen Geest in onafgebroken gemeenschap te staan, wonderbaarlijke genezingen volbrengende, zwelgende in glossolalie en mystieke verrukkingen. En toch praktisch genoeg van zin om in aansluiting aan de gemeenschappelijke maaltijden, die als de eenige instelling van hun Meester golden, de grondslagen te leggen van dat gemeenschappelijk en als het ware kloosterlijk samenzijn, dat aan de ingewijden onuitsprekelijke stichting en aan de minachtende buitenwereld weldra het voorwendsel tot de gruwelijkste veronderstellingen en grond tot doorgaande vervolging zou geven. Weldra ontwikkelt zich, naast het ongehoorde van een godsdienstig communisme, een tweede nieuwigheid van ver reikende

gevolgen: de beteekenis der vrouw, voornamelijk der weduwe, in en voor de nieuwe gemeenschap. Overigens blijft die nieuwe gemeenschap uiterlijk geheel joodsch, houdt zich streng aan de spijswetten, neemt zorgvuldig den sabbath in acht, onderscheidt zich van talrijke andere niet geheel orthodoxe secten, essaeërs, hellenisten, proselyten, slechts in zooverre dat zij den allerwege verwachten Messias reeds gekomen achtten, en is vrij wel op weg te midden dier andere zachtkens uit te gaan.

Daarvoor behoedde haar de vurige ijver der apostelen in het werven van bekeerlingen, het martelaarschap van enkele op den voorgrond tredende of het fanatisme der menigte bijzonder prikkelende hoofden, zooals de gesteenigde Stephanus, eindelijk het ongeëvenaarde talent en de onstuimige drang van één uit vervolger belijder gewordene: Paulus. Het visioen op den weg naar Damascus, dat Saül tot den heidenapostel Paulus maakte, is in Renan's oogen natuurlijk hallucinatie, maar aan de werkelijkheid, of althans zeer groote waarschijnlijkheid, der omstandigheden die een dergelijke hallucinatie konden veroorzaken, twijfelt hij niet. ‘Naar het schijnt waren zijn oogen ontstoken en had hij misschien een begin van ophthalmie. Bij deze langdurige marschen zijn de laatste uren het gevaarlijkst. Al de uitputting der vorige dagen stapelt zich als het ware opeen; de lang gespannen zenuwen ontspannen zich; een reactie treedt in. Misschien ook veroorzaakte de plotselinge overgang van de door zonnegloed verteerde vlakte naar de frissche schaduwen der tuinen een aanval in het ziekelijke en ernstig geschokte gestel van den dweepzieken reiziger. Verderfelijke koortsen, vergezeld van hersenaandoeningen, komen in deze streken iemand plotseling overvallen. In eenige minuten is men als door den bliksem getroffen. Wanneer de aanval voorbij is behoudt men den indruk van een donkeren nacht doorkliefd van bliksemstralen, gedurende welken men beelden zich op een donkeren achtergrond heeft zien afteekenen.’ (bl. 180.) Hoe dit zij, enkel werking van een ontstelden geest of toetreding van angstwekkende uiterlijke omstandigheden, Paulus was overtuigd de zacht verwijtende stem van Christus te hebben gehoord, en stelde van dat oogenblik af zijn onstuimige wilskracht en rustelooze volharding in dienst der zaak, die hij begonnen was met te willen vernietigen.

Van nu af openbaart zich een geheel nieuwe geest in het

Christendom. Jesus zelf schijnt, zooveel als uit eene niet al te heldere parabel kan worden opgemaakt, het evangelie voornamelijk als voor zijne landgenooten bestemd te hebben gedacht. Langzamerhand, - neen, vrij spoedig, - breekt zich de overtuiging baan dat de ware toekomst voor de nieuwe leer buiten Palaestina dient gezocht. Van wien de vruchtbare gedachte van een apostolaat der heidenen is uitgegaan laat zich niet vaststellen. Maar de bekeeringen te Antiochie wezen dien weg op en Paulus sloeg dien in met steeds onverbiddelijker consequentie en met tot het einde toe voor geen hinderpalen bezwijkende geestkracht. Het gold een strijd tusschen twee onverzoenlijk tegenstrijdige beginselen. Tusschen den godsdienst als zaak van den staat, of minstens van ieder afzonderlijk volk, en den godsdienst als uitsluitend persoonlijke aangelegenheid van het individu, en derhalve onafhankelijk van en verheven boven alle verschil van stand, ras en nationaliteit. Ten opzichte van het judaisme werd de tegenstelling op de spits gedreven, daar meer dan elk dogmatisch verschil het volkomen verschil in leefwijze, besnijdenis, spijswetten, offerplechtigheden, vasten, sabbath, elke vermenging met de belijders der verschillende schakeeringen van het polytheisme onmogelijk maakte. De apostelen, mannen van gemoedelijken geest en beperkten blik, geloofden hetzij aan een versmelting, hetzij aan een vreedzaam naast elkander leven van Thora en Evangelie. Paulus alleen zag het antagonisme en beijverde zich voor zijn deel de klove onoverbrugbaar te maken. Hij wendde zijn prediking uitsluitend westwaarts, zich beijverend het middelpunt van den rijzenden godsdienst buiten Jeruzalem te brengen.

De geschiedenis dezer bekeeringsreizen, van Antiochie naar Cyprus, van Cyprus dwars door het ruwste en bergachtigste gedeelte van Klein-Azie naar Phrygie, Lycaonie en Zuid-Galatie; vervolgens naar Troas en Macedonie; vandaar naar Athene en Corinthe, het eerste zelfs in zijn diepste vernedering zuiver Grieksch gebleven en zeer sceptisch tegenover de verkondigers der nieuwe leer gestemd, het tweede gemengde stad van handelsbedrijf en genot, waar vele bekeeringen maar ook hooggaande twisten plaats grepen; eindelijk de stichting eener kern van christengemeenten te Ephesus, Colossae, Laodicea, Hierapolis, Smyrna, Thyatira, Pergamum, Sardes, Philadelphia, - dit alles, door Paulus geschapen of voorbereid, vormt den aantrek-

kelijken inhoud van het uitgebreide derde deel der *Origines*, getiteld naar den held die er het middelpunt van uitmaakt. Een in schilderachtige bijzonderheden uitgewerkt tafereel, èn omdat de schrijver de plaatsen van Paulus' werkzaamheid alle uit eigen aanschouwing kent, èn omdat hij zich overtuigd houdt in het verhaal der *Handelingen* - zijns inziens het werk van den derden evangelist, Lucas of Lucanus, Paulus' tijdelijken mede-arbeider - en nog veel meer in de groote brieven van dezen, historische documenten van den eersten rang en van volstrekte geloofwaardigheid te bezitten. De brieven zijn van den handelenden persoon, het verhaal is gevloeid uit de pen van een medereiziger; welke waarborgen van juistheid kan men meer verlangen? Naar zijne overtuiging munt dan ook dit derde deel uit door de '*solidité historique qui le caractérise*'.

Dit is zeker: dat ongeveer een kwart eeuw na het jaar waarin de dood des stichters gesteld wordt, het Christendom over ongeveer de gansche Grieksche helft van het *imperium Romanum* verspreid was. Slechts oppervlakkig verspreid, alleen bij enkele onderste lagen der maatschappij bekend, beleden in gemeenten van misschien een twaalftal geloovigen, maar toch gepredikt. 'Een snelle bliksemstraal, uitgaande van Syrië en bijna gelijktijdig de drie groote schiereilanden van Klein-Azië, Griekenland en Italië verlichtende, weldra gevolgd door een tweede flikkering, omvattende bijna al de kusten der Middellandsche Zee - dit was de eerste verschijning van het Christendom.' (II, 284.)

Aan Paulus' programma ontbrak thans nog slechts Italië, vertegenwoordigd door de keizerstad Rome. Daarheen voert Renan hem tengevolge zijner gevangenneming in Jeruzalem (Juli 58 n. Chr.). Deze weinig schitterende bekroning zijner apostolische werkzaamheid was het uitvloeisel van den bitteren haat dien de Judaeo-christenen, als wier hoofd Jacobus, broeder des Heeren, gold, opgevat hadden tegen den man die, genialer dan zij zelven, de heidenen Israël's erfdeel had binnengeleid. Hun dweepzucht en de begrijpelijke verbittering van het volk, dat nog onwrikbaar aan het voorvaderlijk geloof gehecht bleef en van geen opheffing der wet van Mozes door Christus wilde weten, veroorzaakten een bloedigen oploop, ten gevolge waarvan Paulus gegrepen, voor den te Caesarea resideerenden procurator van Judaea, Felix, gevoerd en na tweejarige gevangenis eindelijk

door diens opvolger, Porcius Festus, om zijne hoedanigheid van Romeinsch burger ter berechting zijner zaak naar Rome tot den Keizer gezonden werd.

Keizer van het Romeinsche rijk was op dat tijdstip Nero, en in zijne hoofdstad kwamen thans kort na elkander de twee mannen aan, wier geestelijk kroost de heerlijkheid der oud-Romeinsche macht eerst ondermijnen en daarna beërven zou. Het begin was weinig in overeenstemming met de latere grootheid. Paulus kwam als gevangene des keizers, Petrus, die tot dusverre te Antiochie schijnt geleefd te hebben, met slechts enkele aanhangers, zooals Marcus, Johannes, Barnabas, allen gelijk hijzelf behoorende tot de smalle gemeente. Aldus bericht de Christelijke legende, en Renan is geneigd haar in hoofdzaken geloof te schenken. Ook daarin, dat hij een zekeren naijver tusschen de twee aanneemt, als vertegenwoordigers van twee geheel tegenstrijdige opvattingen van het door beiden gepredikte geloof. Ook daarin eindelijk dat hij beiden den marteldood laat sterven in diezelfde wereldstad, waar één hunner, - de historisch minst scherp uitkomende, - tot op den huidigen dag nog voortleeft in zijn geestelijke opvolgers, en bij gelegenheid derzelfde gruwelijke vervolging, waarvan juist niet-Christelijke schrijvers de afgrijselijke bijzonderheden bericht hebben.

Want, hetzij Paulus en Petrus wél, hetzij ze niet in het Rome van Nero hebben vertoefd, het staat door het onverdacht getuigenis van ongeloovigen vast, dat bereids vóór den tijd hunner aangenomen komst te Rome aldaar een Christengemeente moet hebben bestaan, en nog niet geheel verdwenen zichtbare sporen komen dit getuigenis bevestigen. Suetonius leert ons dat er reeds ten tijde van Keizer Claudius van volgelingen van een zekeren Chrestos gesproken en ongunstig gesproken was, en er bestaat geen reden om aan te nemen, dat daarmede niet de Christus van het Nieuwe Testament bedoeld is. Nog ondubbelzinniger is het getuigenis van Tacitus omtrent de uitgezochte martelingen, door Nero bedacht tegen de aanhangers der geminachte secte, die hij aansprakelijk wenschte te stellen voor den brand der stad, welken een verbitterde publieke opinie op zijne rekening schreef. Een des te geloofwaardiger getuigenis, naarmate de berichtgever zich niet de minste moeite geeft zijn afschuw tegen de ‘haters van het menschelijk geslacht’ te verbloemen.

Ze golden voor het uitvaagsel van de bevolking der wereldstad, deze ‘haters’, arme gelukzoekers uit het Semitische Oosten, daarheen samengevloeid om er een karig levensouderhoud te vinden. Het waren meest Joden en Syriërs, uitdragers, lucifersventers (*sulfurarii*), sjouwers, verkoopers van oud roest en afgedragen kleeren, waarzeggers, kramers, saamgepakt in de armoedige wijken van het Trastevere, voorwerpen van afkeer voor den Romeinschen aristocraat, die er zijn Rome mede overstroomd zag en er door bezoedeld achtte.

Tegen hen richtte zich thans eene vervolging, waarvan de herinnering onuitwischbaar bleef. In de ontstelde fantasie der overlevenden gold Nero als de Antichristus, als het Beest, wiens woeden het naderende einde der wereld, het laatste gericht, en de eindelijke komst van het Godsrijk moest voorafgaan. De aan de slachting ontkomenen schijnen grootendeels Rome verlaten en zich in afwachting van betere tijden naar Azië, vooral naar Ephesus, teruggetrokken te hebben. Intusschen uitte zich hun ontsteltenis en hun haat in het somber grootsche geschrift der Openbaring, als welks schrijver Renan vrij zeker den apostel Johannes en als welks oorsprong hij zonder aarzelen de Neronische vervolging aanneemt. In de cijferteekens, waarmede het Beest aangeduid wordt, ziet hij ondubbelzinnig de cijferwaarde der Hebreeuwsche letters, waarin de eigennaam Nerôn Kêsar verscholen ligt.[1)] In geheimzinnige taal voorspelt de ziener van Patmos den val van de heilige stad Israëls en der groote boeleerster Babylon (Rome), de bestraffing van den Antichristus en zijn handlanger, en het eindelijk verrijzen van een ideaal Jeruzalem, stralend in goud en edele gesteenten.

Ééne voorspelling der Apocalypse was nog geen twee jaar

1) Het is der moeite waard, met Renan's uiteenzetting van dit punt de uitgebreide aanteekening te vergelijken van Mommsen in het vijfde deel der *Röm. Geschichte* bl. 520-523, die in hoofdzaken dezelfde theorie is toegedaan en insgelijks in de cijferteekens van het Beest Nero verscholen acht (‘*in den Erzählungen vom Antimessias und vom Antichrist finden sich keine positiven Momente, die auf Kaiser Gaius passten*; - - *in der Johanneischen Apokalypse - knüpft sich das Bild des Antimessias vielmehr an Nero*’), maar op ondergeschikte punten tegen Renan polemiseert. Vooral dit geeft hij niet toe dat de stoot tot het samenstellen der Openbaring is uitgegaan van de ontsteltenis, door de Neronische vervolging gewckt. ‘*Man verschiebt und verflacht die Thatsachen wenn man, wie dies namentlich Renan thut, den Neronischen Schauerroman mit diesen Farben illustrirt*.’ Toch zoude ik voor mij me liefst bij R.'s opvatting aansluiten.

na het vermoedelijke verschijnen van het geschrift in vervulling gegaan. Na ontzettende stuiptrekkingen eener tot razernij geprikkelde bevolking was Jeruzalem door Titus veroverd, de tempelschat geroofd, de bevolking van Judaea grootendeels uitgemoord. Dat was de oplossing, door het noodlot gegeven aan wat van den beginne af een onverzoenlijke tegenstrijdigheid was geweest, de tot onhandelbare dweepzucht gestegen vorderingen eener theocratische vroomheid tegenover de onverbiddelijke eischen eener nivelleerende leekenregeering, uitgeoefend door geheel anders denkende Westerlingen. De val van Judaea als zelfstandig land en het verdwijnen van den tempel als middelpunt en zichtbaar symbool van het Judaïsme, kwamen naar de voorstelling van den schrijver aan het rijzende Christendom slechts ten goede.[1)] Want rijzend bleef het, ondanks en door den druk der vervolgingen. Thans werd door de brutale scherpte van het zwaard de laatste band doorgesneden, die de sinds lang volwassen dochter nog aan de moeder verbond. De Judaeo-christelijke gemeenten, welke de oorspronkelijke conceptie van Jezus het zuiverst bewaren, sterven een teringachtigen dood, dien de Grieksche kerkvaders het hun plicht achten door hunne anathemas zooveel mogelijk te verhaasten. ‘Een wet dezer wereld wil dat elke stichter weldra een vreemdeling, een uitgestootene, eindelijk een vijand wordt in zijn eigen school, en dat, zoo hij volhardt lang te blijven leven, zij die van hem afstammen zich genoodzaakt gevoelen maatregelen tegen hem te nemen als tegen een gevaarlijk mensch.’ (V, 75.) Het Christendom is reeds aan zijn derde incarnatie. Van Judaea naar Syrië overgegaan, is het thans Grieksch geworden, en door deze wijziging in handen van het met uitzondering der Hindoes meest bespiegelende volk der oude wereld geraakt, op weg alles wat er nog van Semitischen en Oosterschen oorsprong aan kleeft zooveel mogelijk af te stroopen.

1) Evenzoo Mommsen, l.l. bl. 542: ‘Die ganze anschnliche Secte der Christen hatte sich innerlich vom Judenthum gelöst und stand zum Theil in offener Opposition zu dem jüdischen Ritus. Für diese war der Fall Jerusalem's keineswegs das Ende der Dinge, und *innerhalb dieser ausgedehnten und einflussreichen Kreise* (reeds in 70 n. Chr.!) erreichte die Regierung einigermassen, was sie mit der Auflösung der Centralstelle der jüdischen Gottesverehrung beabsichtigte. *Die Scheidung des den Nationen gemeinen Christenglaubens von dem nationaljüdischen, der Sieg der Anhänger des Paulus über diejenigen des Petrus wurde durch den Wegfall des jüdischen Centralcults wesentlich gefördert*.’

Dit was vooruitgang, maar niet zonder schaduwzijde. De tijd der heldhaftige legenden is voorbij, die der theologische geschillen en wederzijdsche verketteringen aan het aanbreken. Nevens de voltooiing eener gezaghebbende en van bovenaardsche openbaring geachte litteratuur ontvangt het Christendom thans dogmatische leerstellingen, een scherp afgebakende eeredienst met kenmerkende feesten, zijn priesterstand, zijn daarvan streng gescheiden leekenwereld, zijn ketters en zijn ketterjagers. Nevens de gaandeweg afgesloten canonische evangeliën verrijzen er zoogenaamde apocryfen, naast een door de meerderheid aangehangen betrekkelijk gematigde orthodoxe leer ontspruiten allerlei wilde ketterijen. Zulk een ketterij was het millenarisme van Papias; het docetisme van Cerinthus en het daaruit voortvloeiende gnosticisme, de theorie verkondigend dat Jesus niet was een Godsgezant, maar een menschwording der Godheid zelve, een aeon Christus, door den doop vereenigd met den mensch Jesus en vóór de kruisiging het menschelijk omhulsel weder verlatende; eindelijk het montanisme, het geloof dat de cyclus van bovennatuurlijke openbaringen nog niet gesloten was, evenmin als de canonieke evangeliën het laatste woord waren dat de Heilige Geest gesproken had. Aan de uiteenzetting vooral van gnosticisme en montanisme, ‘het eerste een aristocratie van wetenschap, het andere een aristocratie van vroomheid’ (VI 141); aan het schilderen der gevaren waarmede deze beide uitersten de regelmatige ontwikkeling van het Christendom bedreigden, het gnosticisme door ondermijning der strenge zedeleer, het montanisme door het op losse schroeven stellen der eenmaal vaststaande dogmen en het zich kanten tegen de overmacht eener reeds streng georganiseerde geestelijkheid, die voor zich alleen het recht in aanspraak nam om vasttestellen wat de gemeente wel en niet tegelooven had; aan de aanwijzing hoe deze uitwassen slechts onnaspeurlijk weinig verschilden van de orthodoxe leer, vooral zooals ze in het vierde evangelie gepredikt wordt, en door welke niet altijd even christelijke middelen de geestelijkheid er in slaagde het opkomen van het gevaarlijke onkruid te verstikken: - aan deze vrij theologische besprekingen wordt een goed gedeelte ingeruimd van de drie laatste deelen der *Origines*.

Gelukkig voor den niet theologischen lezer toch slechts een gedeelte. Daarnaast loopt het verhaal van de uitwendige lotgevallen der Christengemeenten onder de keizers van het Fla-

vische huis en der Antonijnen tot en met Marcus Aurelius. We zien hoe de nieuwe godsdienst het geheele onmetelijke gebied van het Romeinsche rijk als het ware omspannen heeft. Nog is geen man van stand en beteekenis overgegaan. Wat van de christelijke neigingen der Seneca's en van de verhouding van den wijsgeer tot de apostelen verhaald wordt, zijn fabelen op vroom bedrog berustende. Niet veel meer waarschijnlijkheid heeft de bekeering van Flavius Clemens en zijn echtgenoote Domitilla, naaste bloedverwanten van keizer Domitianus. Maar onder de *tenuiores* in Rome en onder allerlei klassen in de provinciën is de oogst groot. Het grootst in de Grieksche helft van het rijk. Doch ook de westelijke Romeinsche is gewonnen. Van Syrië tot Gallië reikt een onafgebroken keten van christelijke gemeenten. Lugudunum (Lyon) en Vienna worden van Smyrna uit gekerstend. De hoogere klassen en de provinciale aristocratie houden zich nog minachtend ter zijde, maar reeds zijn er allerwege vermogenden onder de secte; er is een wel onderwezen, streng aaneengesloten, in onafgebroken verkeer met elkander staande geestelijkheid, op weg de aristocratie der geloovigen te worden; er is een geheele symboliek die er naar streeft zich in zichtbare teekenen te uiten, en voor welke op het einde van het tijdvak, door Renan als eindpaal van zijn arbeid aangenomen, de heidensche industrieelen en kunstenaars reeds modellen vervaardigen in afwachting eener specifiek christelijke kunst.

Dit alles kon slechts strekken om den haat en den afkeer der overgroote heidensche bevolking tegen de nog altijd kleine minderheid te prikkelen, welks gansche doen en laten, de in het oog vallende deugden zoowel als de veronderstelde misdaden, één aanklacht en één bedreiging schenen van alles wat sedert eeuwen betamelijk, eervol, en voor de welvaart des lands onontbeerlijk had gegolden. Daarbij kwam dat de geestelijke ontwikkeling der massaas op een ongeloofelijk laag standpunt was gebleven. Aan de verlichting van het gemeen hadden de oude republiekjes zich begrijpelijkerwijze niets gelegen laten liggen. Voor zooverre het den burgers aanging was dit de zaak geweest van den enkeling, en wat het gepeupel en de slaven betreft, wat hadden die met kennis te maken? De Romeinsche staat, de eerste wereldstaat in Europa, bleef in dit gewichtig onderdeel van staatsbemoeienis verre beneden zijn plicht. De Romeinsche

heerschappij verspreidde welvaart over een goed deel der toenmaals bekende aarde, maar kennis verspreidde ze niet. Zelfs neemt men bij de hoogere klassen en de Grieken, die tot nog toe de dragers der beschaving waren geweest, een bedroevenden achteruitgang in intellectueele kracht waar. De zeden waren zachter geworden, de behoeften van het hart spraken luider dan ooit te voren, maar die van het verstand bleven als tot dusverre voor de menigte, werden meer dan tot dusverre voor de hoogere standen, verwaarloosd. Zoo maakte éénzelfde zielstoestand de kracht van het aangroeiende Christendom uit en gaf daarnevens aanleiding tot bloedigen haat en bloedige vervolgingen. Telkens als natuurverschijnselen met onheil dreigden, als ziekte of misgewas heerschte, als een oorlog ongelukkig gevoerd werd, als een onderneming niet naar wensch slaagde, werd door het gepeupel tegen de Christenen storm geloopen. *Christiani ad bestias* luidde alsdan de algemeene kreet, en de houding der Christenen, verlangend naar de kroon van het martelaarschap, gaf vaak genoeg tot het uiten van dien kreet aanleiding.

Dit alles is begrijpelijk genoeg. Ook dat een vorst als Domitianus de vervolging van Nero op ietwat verkleinde schaal herhaalde. Wat op den eersten aanblik vreemder schijnt, is dat de Antonijnen, de beste vorsten die het Romeinsche gebied tot dusverre had gehad, vervolgers der Christenen zijn geweest, en stelselmatiger vervolgers bijna, naarmate zij hun regentenplicht nauwgezetter ter harte namen. De instructie van Trajanus aan Plinius Minor betreffende de behandeling der Christenen in Bithynie is bekend, en de bloedige tooneelen in Lyon tijdens de regeering van Marcus Aurelius zijn door Renan's beschrijving niet minder bekend geworden. Bij nadenken evenwel wijkt de verbazing. De vervolgende keizers gaven blijk van een scherp en juist inzicht in de nooden hunner heerschappij. ‘Den dag waarop onder de regeering van Claudius de een of andere jood, ingewijd in het nieuwe geloof, den voet zette tegenover het *emporium*, bevroedde niemand in Rome dat een tweede stichter des rijks, een andere Romulus, in de haven op stroo gehuisvest was.’ (III bl. 108.) Dit te bevroeden ging inderdaad menschelijke scherpzinnigheid te boven. Doch de tijden waren voortgesneld, van den éénen of de enkelen waren honderdduizenden Christenen geworden, en het bewijst voor het politiek talent

der Antonini, dat het keizerschap in deze aanhangers eener *exitiabilis superstitio*, in afwachting dat ze er de erfge namen van zouden worden, de ondermijners der oud-Romeinsche macht zag en vervolgde. Dat zij met hun wreede maatregelen het onmogelijke beproefden, konden zij nog niet weten. Een pijnlijke ervaring had hen nog niet geleerd, dat algemeen gevoelde behoeften, hetzij van den geest, hetzij van het hart, zich in geen bloedplassen laten smoren. Alleen: zij roken den vijand, zij verdedigden zich zooals de Romein dat van oudsher gewoon was, door de vernietiging te beproeven van wat hij meende dat hem in den weg stond. Merkwaardiger is, dat ook toen reeds de hoofden der vervolgden een juist besef bleken te hebben van wat in de toekomst een deel hunner macht zou uitmaken, een nauw verbond met den wereldlijken arm. Melito, bisschop van Sardes, schrijft in een verdediging zijner geloofsgenooten aan Marcus Aurelius: ‘Het is waar, onze wijsbegeerte (godsdienst) is ontstaan bij de barbaren, maar het tijdstip waarop zij onder de volkeren van uw rijk is begonnen te bloeien, viel samen met de groote regeering van uw voorvader Augustus, en was dus een gunstig voorteeken voor het keizerschap. - - En wat wel bewijst dat onze leer bestemd is gelijktijdig te gedijen met den bloei van uw roemvol rijk, is dat van haar verschijnen af alles voor ulieden voortreffelijk slaagt. Slechts Nero en Domitianus, *door eenige lasteraars bedrogen*, toonden zich kwaadwillig voor onzen godsdienst. - - Maar hun dwaling is verbeterd door uw vrome voorouders (Hadrianus en Antoninus Pius), - - en wat u betreft, - - wij zijn zeker dat gij doen zult wat wij van u vragen.’ Wat Melito van het keizerschap gaarne zou vragen blijkt uit enkele zinsneden van een ander zijner geschriften. ‘De eerste plicht van den souverein, en die welke hem het welgevalligst aan God maakt, is dus *het volk dat aan hem onderworpen is van dwaling te verlossen*. Alle rampen toch spruiten voort uit dwaling, en *de ergste dwaling is God te m skennen en inplaats van Hem te vereeren wat niet God is*.’[1)]

Dat Marcus Aurelius de apologie van Melito ooit onder de oogen gekregen heeft is meer dan twijfelachtig. Doch de inhoud

1) Het eerste citaat is te vinden in Euseb. H.E. IV. c. 26. Het tweede, alleen in het Syrisch bewaard, wordt medegedeeld op gezag van Renan, dl. VII, bl. 184-187.

is er niet minder merkwaardig om. Zelve nog bitter vervolgd droomt de kerk reeds van het vervolgen diergenen ‘die God miskennen.’ Zelve nog ternauwernood geduld duldt ze geen ander geloof naast het hare, geen anderen staat dan op hare grondslagen. Een aansluiten aan het bestaande versmaadt ze. ‘De betrekkingen met de ongeloovigen waren met zooveel voorzorgen omringd en sloten zooveel minachting in zich, da ze wel zeer zeldzaam moesten zijn.’ (VII, p. 98.) Zoo leefden keizerrijk en Christendom nog een paar eeuwen naast elkander voort, het eene steeds veld winnende, het andere verliezende, elkander vreezende en zoekende, totdat de omstandigheden tot den laatsten beslissenden stap noopten, de wereldlijke arm den steun van den geestelijken aannam, en het Christendom de staatsgodsdienst werd van het zinkende Romeinsche rijk, in afwachting dat de wereldmacht, door een tweede tweelingpaar, ditmaal Petrus en Paulus, voorbereid, op de vermolmde grondslagen van Romulus' en Remus' eeuwenheugende schepping haar op nog hechter fundament opgetrokken hoofdplaats kome vestigen.

De *Origines du Christianisme* reiken niet zoover. Tusschen het doodsjaar van Marcus Aurelius, 180 n. Chr., en de regeering van Constantinus liggen twee eeuwen, - zeker een korte spanne tijds in het lange leven der *Ecclesia Catholica*. Doch de beschrijver der oorsprongen meende recht te hebben de pen neerteleggen waar de schepping voltooid mocht heeten. Het vaststellen van een dergelijk tijdstip heeft altijd iets willekeurigs, en zoo behooren wij er in te berusten wanneer Renan meent dat de grens der wordingsgeschiedenis veilig in 180 n. Chr. te stellen is. Alles is dan volledig, meent hij. De canon van het Nieuwe Testament is alsdan voorgoed afgesloten. Het dogma staat in groote trekken vast. De organisatie der kerk in bisschoppen, priesters, leeken, is een voldongen feit. Al wat tot regelmatigen wasdom vereischt wordt is aanwezig. Ter verdere inwendige ontwikkeling van het onmetelijke organisme zal de taak der volgende eeuwen bestaan in ordenen en besnoeien, niet in scheppen.

Er is nog ééne reden, al noemt hij haar niet, die den schrijver bewoog met den tijd van Marcus Aurelius te eindigen. Ook in de kunst is het voornaamste de liefde, en Renan heeft zijn liefde allermeest verpand aan de twee eerste eeuwen van het Christendom. Deze vertegenwoordigen in zijne oogen de periode van

idyllischen vrede en ideaal geluk voor de ingewijden, en het is zijn droom dat enkele steenen van dien overouden bouw nog dienst zullen kunnen doen voor den godsdienst en de kerk der toekomst. Want naast de familie en het vaderland acht hij beide, kerk en geloof, geloof en kerk, alsnog voor de Europeesche menschheid onmisbaar, ‘op straffe van het leven, inzonderheid voor de vrouwen, tot een wanhopige dorheid te herleiden.’ Doch onder ééne voorwaarde: ‘dat de geestelijke maatschappij de burgerlijke niet verzwakke, dat zij slechts ééne onzer vrijheden zij, dat zij over geen wereldsche macht te beschikken hebbe, dat de staat zich met haar niet bemoeie, noch om toezicht op haar uitteoefenen, noch om haar te beschermen. *Gedurende een tweehonderd-vijftigtal jaren bood van deze kleine vrije vereenigingen het Christendom het volmaakte model*’.

Met deze woorden eindigt *Marc-Aurèle*, het zevende en laatste deel der *Oorsprongen van het Christendom*.

IV.

Is dit waarheid? En geeft Renan's geheele voorstelling waarheid?

Niets gemakkelijker dan deze vraag te stellen, niets moeilijker dan op deze vraag een eenigermate bevredigend antwoord te geven.

Voor het scheppen van elk historisch kunstwerk, - laat ik deze algemeenheden mogen vooropstellen - wordt het tegelijkertijd najagen eener dubbele waarheid vereischt. Eener wetenschappelijke en eener artistieke. De tweede is onmogelijk zonder de eerste, de eerste onvolkomen zonder de tweede. Elk historicus, wiens eerzucht hooger gaat dan kroniekschrijver te zijn, streeft naar het bereiken van beide; geen heeft ze inderdaad bereikt omdat het ideaal niet te verwezenlijken is; slechts naderen allen het in meerdere of mindere mate naar de mindere of meerdere mate van hun talent. Ook de Muze der historie kent vele geroepenen, weinige uitverkorenen, doch zelfs deze laatsten aanschouwen en reproduceeren slechts een deel van het paradijs, de volledige herleving van het verledene voor het geestesoog van den nakomeling.

Ten opzichte der beide vereischten nu is de taak welke Renan op zich nam een taak van bijzondere moeilijkheid geweest.

Reeds de wetenschappelijke bezwaren, voortspruitende uit den aard der teksten waaruit we voornamelijk onze kennis dienen te putten, zijn voldoende om den niet met Jobsgeduld en oneindige volharding begiftigden onderzoeker tot wanhoop te brengen. In vergelijking met het waagstuk, aannemelijke geschiedenis optebouwen uit de gegevens van het Nieuwe Testament en de daarbij zich aansluitende apocriefe boeken, is het herscheppen der Grieksche en Romeinsche oudere historie met behulp der ons ten dienste staande documenten bijna kinderspel te noemen. In vergelijking tot het doen eener zichzelf en anderen bevredigende keuze in den baaiert der meest tegenstrijdige meeningen omtrent schrijvers, omwerkers, plaats van ontstaan, tijd van ontstaan, oorspronkelijke taal, wederzijdsche verhouding, historische bruikbaarheid der geschriften, die den canon van het Nieuwe Testament uitmaken, is het vormen van een op vaste grondslagen berustend oordeel over de Homerische kwestie een betrekkelijke kleinigheid. Is het evangelie van Marcus het eerste? Zoo ja, bezitten wij het in zijn oorspronkelijken vorm, of is het daarna met het oog op de andere gelijksoortige geschriften omgewerkt? Is het van den aanvang af in het Grieksch geschreven geweest? En waar is het geschreven? In Rome, gelijk Renan beweert? En wanneer? Kort na de verwoesting van Jeruzalem, zooals Renan aanneemt? Is de man op wiens naam het gaat er ook werkelijk de samensteller van, en is deze de Johannes Marcus, dien Renan op gezag van den eersten aan Petrus toegeschreven brief en van Papias bij Eusebius den uitverkoren leerling en tolk van Petrus noemt? Is het verloren gegane Evangelie der Hebreeën, dat waarschijnlijk in het Syrisch vervat is geweest, ouder? Is het dit wat eigenlijk aan den apostel Matthaeus behoort in het naar hem genoemde evangelie, dat zooals het daar ligt zeker niet van hem kan zijn? Of heeft hij slechts eene in het aramaeisch vervatte verzameling van predikatiën en parabelen des Heeren bezeten, de zoogenaamde *Logia*, deze tot een geheel vereenigd, en is het dit wat in onzen Matthaeus hem werkelijk toekomt? Is de Lucas of Lucanus, aan wien het derde evangelie in de traditioneele rangorde wordt toegeschreven, ook de samensteller van de *Handelingen der Apostelen*, geheel of gedeeltelijk? Is de *Apocalypse* van den apostel Johannes? Zoo ja, dan kan het op zijn naam gaande evangelie immers niet van

hem zijn? En indien men met grond mag aannemen dat het evangelie van Johannes noch door den apostel zelven noch bij zijn leven geschreven, maar hoogstens in zijn kring en met gebruikmaking van tot hem terugtevoeren berichten omtrent Jesus opgesteld is, mag men dan deze feitelijke gegevens gebruiken om die der oudere evangelisten, de zoogenaamde synoptici, te verbeteren of aantevullen? Zijn de brieven van Paulus echt? En zoo ja, hoevele van de dertien dan wel, en welke? Of geene? En in hoeverre bevatten de andere zeker apocriefe brieven van Petrus, van Jacobus, van Juda, van Johannes, historisch bruikbaar materiaal?

Zoo zijn er nog honderd vragen te stellen, - en gesteld. En omtrent schier geen enkele dezer denken twee mannen van het vak eenstemmig. Het is dus niets meer dan betamelijk, als leek en onervarene al deze netelige kwestien uit den weg te gaan, en mij bescheiden te onthouden van elk oordeel of Renan's zienswijze juist, althans aannemelijker dan de afwijkende van andere deskundigen te achten is. Slechts zooveel mag ook door den hoegenaamd geen gezag hebbende worden verklaard, dat door hem eerlijke en onmetelijke inspanning is aangewend, om zich omtrent het ingewikkelde probleem een eigen meening te veroveren. Voor de Roomsche en Protestantsche orthodoxie zijn natuurlijk zijne resultaten, evenals van alle rationalisten, niet alleen onaannemelijk, maar eenvoudig monsterachtig. Doch op andere dan geloofsgronden zijn ernst in twijfel te trekken doet denken aan de brave zielen van Duitsche geleerden, die de *Römische Geschichte* van Mommsen te mooi vonden om waar te kunnen zijn. Niet slechts de ontelbare aanteekeningen aan den voet der bladzijden, maar ook de uitgewerkte inleidingen die eerst met het zesde deel ophouden, en de studie aan *das Leben Jesu* van Strausz gewijd en in de *Etudes d'histoire religieuse* opgenomen, leggen ondubbelzinnig getuigenis af van de zorg waarmede het historische materiaal gezift en naar een zelfstandige overtuiging omtrent de betrouwbaarheid en bruikbaarheid der verschillende bronnen gestreefd is. Men kan de uitkomsten waartoe zijn kritiek geraakt is betwisten, haar aan de eene zijde vermetel, aan de andere zijde ultra-conservatief noemen, smalen op de aanmatiging die het onbegrijpelijke begrijpelijk, het bovennatuurlijk bedoelde natuurlijk tracht voor te stellen, maar boos en botweg van een roman te spreken, gelijk hier en elders

is geschied, stelt wat al te zware eischen tegelijk aan ons orgaan van gelooven en verduren.

En toch hebben dusdanige bedillers, door afkeer scherpziende gemaakt, met hun kenschetsing niet geheel en al ongelijk. De *Origines du Christianisme* zijn tot op zekere hoogte een roman, maar in dezelfde mate als elk historisch kunstwerk als zoodanig een historische roman is. De schrijver zelf, heldere kop als hij was, was zich volkomen daarvan bewust. Hij had het waargenomen bij andere erkende meesters in de kunst, en in zijn studie over Augustin Thierry met ronde woorden uitgesproken en als noodzakelijk verdedigd. ‘Over 't algemeen zijn de kleine bijzonderheden in de geschiedenis een leugen, indien men ze letterlijk neemt.’ Geen beeld van het verledene laat zich ontwerpen zonder verbeeldingskracht, maar de echtheid der kleuren, door haar gebezigd, is niet met mathematische of juridische, is niet met volstrekte zekerheid te bewijzen. Alleen de algemeene indruk kan juist zijn indien de schilder eerlijk te werk gaat, en is in hoogeren zin zelfs juister dan een slaafsche reproductie der bronnen ware, die immers ook zelve in geen geval onbetwistbare waarheid geven. In hoogeren zin zal de geschiedkundige waarheid grooter zijn, naarmate de geschiedschrijver zich grooter ziener, dat is grooter kunstenaar heeft betoond.

Mag ik het zeggen? Juist hierin zie ik voor mij de zwakke zijde van den veelgeprezen historicus der beginselen van het Christendom. Indien zijn hoofdwerk, de vrucht van een leven vol toewijding, op mij althans niet den overweldigenden indruk heeft gemaakt dien ik ervan verwachtte, dunkt mij dit daaraan toe te schrijven, dat Renan een onvolkomen kunstenaar is geweest. Pleeg ik dus oordeelende onrecht jegens zijn nagedachtenis? Ter eigen geruststelling plaats ik in gedachten zijn werk naast dat van een tijd- en vakgenoot. Niet zonder opzet is in den loop dezer beschouwingen een en andermaal in verband met den zijnen de naam van Mommsen neergeschreven. Inderdaad vullen de beide werken, het vijfde deel der *Römische Geschichte* en de *Origines du Christianisme*, onafhankelijk van elkander ontstaan en met geheel andere bedoelingen geschreven, elkander op de meest gewenschte wijze aan. Beide geven ons de geschiedenis van het Romeinsche wereldrijk onder de keizers der Julische, Flavische en Antonynen-dynastie. Beide schilderen

eenzelfde maatschappij en eenzelfde beschaving. Beide schetsen ook het landschap en de fysionomie der groote volksmassaas evenzeer als die der op den voorgrond tredende hoofdpersonen, bij welke laatsten de gewone historici de aandacht van zich en hun lezers uitsluitend plegen te bepalen. Alleen teekent Mommsen, wiens hoofdtaak de staatkundige geschiedenis is, deze maatschappij hoofdzakelijk in hare bovenste laag, in hare regeerders en leidslieden, terwijl Renan, die de godsdienstige bewegingen en vervormingen dier tijden wenscht in het licht te stellen, ons naar beneden voert, naar de nederigen van geest en de kleinen in stand. En nu wil het mij althans voorkomen dat, vergeleken met de geweldige dichterlijke begaafdheid waarover Mommsen beschikt, de artist Renan geweldig uit de hand valt. '*L'Allemand à la main rude et pesante*,' zooals een van Renan's landgenooten den grooten meester der oude geschiedenis betitelde, beschikt over een kapitaal van poëzie en plastiek, waartegenover dat van den franschen auteur slechts een bescheiden figuur maakt. De kenschetsing der volkeren waarmede het republikeinsche Rome in aanraking kwam en welke het keizerlijke Rome beheerschte, Carthagers, Galliërs, Parthen, Grieken, Klein-Aziaten, Syriers, is gedaan met een meesterschap dat in onuitwischbare trekken hun eigenaardig wezen in de voorstelling der lezers grift. Een bij uitzondering uitvoerig tafereel als van de begrafenis van een oud-Romeinschen nobilis blijft onvergetelijk. Die koppen eener gansche wereld van mannen van beteekenis schijnen uit hun lijsten te treden en krachtiger voor ons te leven dan onze eigene tijdgenooten en kennissen. En de bevolking van dit gansche onmetelijke doodenveld is opgestaan om zich te baden in den lichtglans eener poëzie, nu eens liefelijk, dan ontzettend, maar altijd van wondere plasticiteit.

Wat heeft Renan hier tegenover te stellen? Eene reeks fraaie landschappen allereerst. Terecht beroemd is de schildering in de *Vie de Jésus* van het landstadje Nazareth, van de verrukkelijke frischheid en de hartverheffende berggezichten van het toenmalige Galilaea, van den koperen gloed die het door de zon verschroeide Jeruzalem blakert. Op ééne lijn daarmede staat het grootsche land- en zeestuk dat zich in *Saint-Paul* voor ons ontrolt. Wij volgen den apostel langs den eindeloozen weg naar Damascus, als het door den verblindenden zonneglans

ontstoken oog en het door haar vuur verhitte hoofd koortsvisioenen oproepen bij den plotselingen overgang tot het schaduwrijke lommer en het gemurmel van frisch water in de gezegende omstreken der stad. Wij vergezellen hem op den oneindigen tocht door het van machtige gebergten vaneengereten binnenland van Klein-Azië, het evangelie verkondigend, nu eens in onaanzienlijke bergstadjes, ware duiventillen, dan weer in de nieuwgeschapen prachtsteden zonder karakter, door de Romeinsche heerschappij opgericht of uitgelegd. Wij doen den tocht mee op de kustvaartuigen die de gemeenschap onderhouden op de Aegeïsche zee, uit welks purperglanzend oppervlak de rotsige Cycladen- en Sporaden-eilanden oprijzen, en aan welks kusten de overoude steden liggen, thans na lang verval onder de harde maar rechtvaardige hand van den Romein tot vernieuwd of nieuw leven opgewekt. En wij rusten uit te Rome, niet in de wijken waar de Caesar troont en de aristocratie haar paleizen heeft, maar in de armoedige, smerige, kwalijk riekende uithoeken aan de overzijde van den Tiber, waar een dicht opeengepakte bevolking van proletariërs, uit alle provinciën naar de hulpbronnen der hoofdstad samengestroomd, in ongezonde krotten of te midden der opgestapelde balen koopwaren hokt.

Een der glanspunten van Renan's werk is de uiteenzetting der cultuurhistorische toestanden, te midden waarvan het Christendom geboren en mondig werd. De hoofdstukken over de gemoedstoestanden in Judaea die het optreden van Jesus voorafgingen en verklaarden; over de verschillende secten die allerwege opkwamen of zich scherper afteekenden; over de spanning der geesten die in den opstand tijdens Vespasianus ontplofte; over het toenmalige maatschappelijke leven in Macedonië en Griekenland; bovenal het uitgebreide overzicht over de intellectueele, moreele en materieele ontwikkeling der onder Romeinsche opperheerschappij vereenigde volksmassaas, waarmede *les Apôtres* besluit, - deze hoofdstukken komen mij voor tot de bestgeslaagde van het geheele werk te behooren. Zijne opvattingen omtrent de innerlijke en uiterlijke beschaving van het uit de verschillendste bestanddeelen samengestelde aggregaat, dat men de Grieksch-Romeinsche wereld pleegt te noemen; omtrent de heerschende denkbeelden aangaande godsdienst, wijsbegeerte, rechtsbedeeling, opvoeding, maatschappelijk leven; omtrent de superioriteit van het Romeinsche beheer boven de

zelfmoordende verbrokkeling die vooraf was gegaan, - dat alles zijn beschouwingen die in verrassende mate overeenstemmen met de zooveel later ontwikkelde van Mommsen. Doch ook dit alles is meer uiteenzetting dan schilderij. De korte, stoute, sprekende trek ontbreekt. De toets is gelijkmatig, is zuiver, is gedistingeerd, maar - mat.

Hetzelfde geldt mijns inziens van de meerderheid der menschen van wie hij melding maakt. Evenwel is het niet meer dan billijk hier van schitterende uitzonderingen te gewagen, en te erkennen, dat de beide hoofdpersonen van het godsdienstige drama, Jesus en Paulus, inderdaad met meesterhand geteekend zijn. Voor het ontwerpen van zijn Christusbeeld heeft de kunstenaar al de kunstvaardigheid opgeroepen waarover hij beschikken kon. Het Oude en het Nieuwe Testament, de Talmud en de Romeinsche geschiedschrijvers, Philo van Alexandrie en Flavius Josephus, de geografie en de topografie, zijn beurtelings en te zamen in dienst gesteld voor het schilderen eener weergalooze gestalte in de lijst van zijn tijd en zijner omgeving.

Het zij volmondig erkend dat de onderneming hachelijk was als weinige andere. De pogingen om in romanvorm een aannemelijke Christusfiguur te scheppen zijn tot dusverre mislukt, zooals ze waarschijnlijk ook in de toekomst voorbestemd zijn te mislukken. Doch biedt een historische behandeling, natuurlijk in zuiver rationalistischen geest, mits met liefdevol gemoed opgevat en met bekwame hand uitgevoerd, uit het oogpunt der kunst beschouwd meerdere kansen van welslagen?

De eerste en overheerschende vraag is reeds of deaard onzer bronnen een dergelijke behandeling mogelijk maakt. De eenvoudig geloovige voelt zich niet geschokt in zijn geloof, zelfs niet tegenover vier altijd ongelijke en vaak tegenstrijdige verhalen. De geloovige die zijn logica en zijn wetenschap nietten volle aan zijn gemoed kan ten offer brengen, heeft te allen tijden zoo goed mogelijk beproefd zich te helpen. Reeds de tweede eeuw van het Christendom zag *Diatessaron* of *Concordantiae* geboren worden. De critici na de Hervorming gingen, eerst schoorvoetend, daarna op het voetspoor vooral van Lessing met meer doortastendheid, in hun twijfelingen verder. De aanvallen van Voltaire en de zijnen openden, kwaadaardig als ze waren, aan menigeen zelfs zijns ondanks de oogen. Eindelijk, de zuiver wetenschappelijke en geheel onbevooroordeelde school dezer eeuw

acht zich door geen dogmatische overwegingen, van welken aard ook, meer gebonden, om tegenover de evangeliën na te laten wat zij tegenover elke andere dergelijke historische traditie zou doen. Omtrent het negatieve punt heerscht, in hoofdzaken althans, volkomen eenstemmigheid. De verhalen der evangeliën kunnen onmogelijk, zooals ze daar liggen, als historisch te erkennen waarheid aangenomen en voortverhaald worden. Doch aangaande de gewichtiger vraag, wat uit dien chaos zich laat opbouwen, neemt men, - het is Renan zelf die het ons leert, - bij de mannen van het vak van ouds een dubbele strooming waar. ‘Sommigen, - de *rationalisten* der bijbelsche exegese, - laten de geschiedkundige realiteit gelden der grondstof van het verhaal, en trachten het bovennatuurlijke daarin te verklaren door rekening te houden met de eeuw en de personen die het ons overleverd hebben, alsook met de in zekere tijden gangbare manier om feiten in te kleeden. Anderen, - men heet ze *mythologen*, - strekken hun twijfel uit tot den inhoud zelven, trachten het ontstaan der overlevering te verklaren, maar ontzeggen er alle historische waarde aan.’ Voor de eene groep is de Christus-biografie der evangeliën *sage*, waarheid door naieve verhalers in het wonderbaarlijke opgesmukt, voor de andere *mythe*, belichaming van een godsdienstig ideaal waaraan geen aardsche persoonlijkheid ooit beantwoord heeft.

Er is niets nieuws onder de zon. Is de opvatting der moderne mythologen, als wier vertegenwoordiger de katholieke orthodoxie, in den regel meer geneigd tot verdoemen dan tot lezen, geheel ten onrechte David Friedrich Strausz pleegt te laten gelden, - is zij iets anders dan het voortzetten der lijn, bescheiden door het vierde evangelie aangegeven, door de verschillende schakeeringen der gnostici voortgezet, en wier vergroving Photius ons bewaard heeft in de christologie van zekeren Leukios (Lucius) Charinos?[1)] ‘Zijn geschrift vloeit over van dwaasheid en tegenstrijdigheid. Hij verklaart namelijk dat een andere en wel een booze God die der Joden is, van wien Simon de Magier (Simon van Gitton) als de dienaar geldt, een andere weer de Christus, dien hij den goeden God noemt. En alles verwarrende en dooreenmengende noemt hij denzelfden èn Vader èn Zoon. Ook zegt hij dat de Christus niet in waarheid onder

1) Phot. Biblioth. cod. 114. (p. 90 Bekk.)

de menschen heeft verkeerd, maar dit slechts schijn is geweest, en dat hij zich aan zijn leerlingen dikwijls in verschillende gestalten heeft vertoond, als jongeling, als grijsaard, een en andermaal zelfs als kind, nu eens grooter, dan weer kleiner, dan weer zeer groot, zoodat zijn schedel soms ten hemel reikte. Ook verzint hij aangaande de kruisiging vele ongerijmde en ijdele verdichtsels, dat niet de Christus maar een ander in zijne plaats is gekruisigd en dat hij daarom den spot dreef met degenen die hem kruisigden.'

Tegenover deze louter spiritualistische opvattingen, waaraan, zoo ze niet tot kinderachtigheden als de zoo even vertaalde afdalen, - en wie waarborgt ons dat de zeer orthodoxe patriarch Photius in zijn verslag niet een caricatuur gegeven heeft? - een zekere grootschheid en consequentie niet te ontzeggen valt, tegenover deze en dergelijke *Vergeistigung* neemt zelfs Strausz zeer nadrukkelijk een geschiedkundige kern van Jesus' leven aan. En wat Renan betreft: zoo hem iets ten laste kan gelegd worden, is het wel dat hij zich te zeer beijvert in elk bericht der evangeliën, zelfs de meest bovennatuurlijk gekleurde, zulk een historischen grondslag te ontdekken. Natuurlijk zóó dat uit iedere bladzijde van zijn boek ons een zuiver menschelijk wezen te gemoet treedt, wel is waar geacht te behooren tot de edelst georganiseerden, doch evenzeer als de minder edel bewerktuigde onderhevig aan ontwikkeling, aan vallen en opstaan, aan zielestrijd en oogenblikkelijke vertwijfeling, geen *unicum sui generis*, gepantserd in bovenaardsche en onmenschelijke volkomenheid. De Christus die '*hoch über der thatsächlichen Menschheit, auch über ihren höchsten Helden, im Schoosse des lebendigen Gottes, seines Vaters, begriffen werden muss*,'[1)], - deze bovennatuurlijke figuur behoort aan de dogmatiek, niet aan de historie.

Is Renan geslaagd in wat hij zich ten taak stelde? Geslaagd uit het oogpunt der historische kunst, het eenige dat hier in aanmerking mag komen? Vergeleken bijvoorbeeld met den Jesus van Strausz, een voortbrengsel van Duitsche grondigheid en vormloosheid, is de zijne een meesterstuk van teekening en coloriet. Hij schildert en Strausz zet uiteen. Hij geeft een tafereel vol leven en aanschouwelijkheid, Strausz een reeks

1) Strausz, *Leben Jesu* (edit. v. 1864) bl. 38.

verhandelingen. Doch als de *Vie de Jésus* getoetst wordt, niet aan een professoraal model maar aan hoogere eischen, dan laat zich met grond meer dan een voorbehoud maken. Réserves, reeds aanstonds na het verschijnen van het geruchtmakende boek hier te lande door Busken Huet in een beroemd geworden en gebleven beschouwing met zooveel talent voorgedragen, dat het mij ook thans nog voldoende dunkt eenvoudig daarnaar te verwijzen. Met onverbeterlijke soberheid en scherpzinnigheid is gewezen op wat bij Renan de teekening van Jesus' persoon tegelijk aantrekkelijk en onaannemelijk maakt. Gewezen op de weekheid die meer aan de groote heiligen der middeleeuwen dan aan den oud-hebreeuwschen godsdienststichter schijnt toetekomen. Gewezen ook op het feit dat de auteur, in zijne zucht om vooral op het menschelijke in Jesus den nadruk te leggen, karaktertrekken bij hem heeft aangenomen die niet slechts met elke goddelijkheid, maar reeds met het ideaal-menschelijke weinig strooken. Renan zelf is overtuigd dat ‘een leven van Jesus steeds een groot succes behalen zal, telkens wanneer bij een schrijver de graad van talent, stoutmoedigheid en naieveteit aanwezig zal zijn, vereischt om het verhaal der evangeliën in den stijl des tijds over te zetten.’ (V, 101.) Het zij mij vergund bescheidenlijk de omgekeerde meening te koesteren, en te gelooven dat ook de geniaalste schrijver gedrukt zal worden door de vervaarlijke taak, voor den stralenkrans van het bovenaardsche een gelijkwaardig menschelijk surrogaat te scheppen.

Beter behaagt mij, alweder uitsluitend uit artistiek oogpunt, zijn Paulus, bij verreweg het individueelst geteekende karakter van het geheele werk. Geen Adonis van uiterlijk. ‘Zijn voorkomen was onaanzienlijk en beantwoordde naar het schijnt niet aan het grootsche van zijn geest. Hij was leelijk, kort van gestalte, grofgebouwd, en met gewelfden rug. Zijn stevige schouders droegen onbevallig een klein kaal hoofd. Zijn bloedeloos gelaat, stoppelig begroeid door een dichten baard, werd verlevendigd door een arendsneus, doordringende oogen, en zwarte wenkbrauwen die midden op het voorhoofd samengegroeid waren.’ (II, 170.) Evenmin een Godsgezant met den glimlach der engelen op de lippen en hartveroverende innemendheid in iedere beweging. Zijn optreden had iets weifelends, iets gedwongens, en zijn taal begon meer met af te stooten

dan te boeien. Niet bij voorkeur man des vredes en der toegefelijkheid, maar een geweldige zeloot, onvermoeid, onversaagd, van ontembare veerkracht en wilskracht, de zenuwen gestaald door een onwrikbaar geloof, man van handelen en initiatief, en dientengevolge eigendunkelijk, heerschzuchtig, tegenspraak noch mededinger duldend. In één woord: een mensch onder menschen. Daarom volgt ook de niet kerkelijk gezinde lezer met onbezweken aandacht zijn lotgevallen, zijn moeitevolle omzwervingen, de vervolgingen waaraan zijn gloeiende bekeeringsijver hem onafgebroken blootstelde, zijn dogmatische twisten met de aanhangers van het oude geloof aan de eene, met de conservatief gezinde Jeruzalemsche ebionieten aan de andere zijde. Met bewustzijn heeft de schrijver in deze krachtige persoonlijkheid, die de principieelste bestrijder was van het joodsche element in den nieuwen godsdienstvorm, den in aard en inborst meest joodschen van al de mannen der eerste christelijke generatie geteekend. Met bewustzijn, maar niet met onvermengde sympathie. Paulus miste wat den persoon van Jesus in de oogen van Renan zoo bijzonder aantrekkelijk maakt. Hij miste - en de bekentenis is vooral voor den levensbeschrijver kenmerkend, - het smeltende, het suave, het vrouwelijk vleiende. Hem ontbrak de ironie die bijwijlen glimlachend twijfelt aan het ontwijfelbare der eigen goddelijke zending, en zich in oogenblikken van moedeloosheid afvraagt of eigenlijk niet alles, geloof en waarheid, zelfverloochening hier en zaligheid hiernamaals, louter begoocheling is en ijdele hersenschimmen. Paulus had niets van deze Socratische ironie en deze aan het Indogermaansche hart van Renan dierbare slingeringen. Paulus was geen prototype van Renan, maar een jood uit Tarsus van eenzijdige en onverzettelijke heftigheid. *Il crut lourdement*.

Deze onvolkomen sympathie van den ontwerper heeft het beeld meer gebaat dan geschaad. Doch - het doet mij leed, maar na den bijval heeft ook de kritiek recht gehoor te vragen. Om te doen opmerken dat de treffende karakteristiek ongeveer twee lijvige boekdeelen heeft vereischt, en dat de auteur het met minder niet schijnt te kunnen doen. Om er op te wijzen dat ook overigens het geheele werk op wel wat kolossale schaal is aangelegd. *Mole laborat sua*. Ook kan het niet nalaten te treffen, dat de kunstenaar, die van het goddelijke

der ironie zoo diep doordrongen toont te zijn, eerst in het laatste zijner zeven deelen, en dan nog slechts een enkele maal, gelegenheid tot het laten spelen van zijn vernuft vond. Onbedrevenheid in het hanteeren van het bevallige wapen mag bij hem niet aangenomen worden, en in de later geschreven *Herinneringen* bijvoorbeeld komen inderdaad bladzijden voor, onbetaalbare bladzijden, zooals het verhaal van den op zijn sterf bed door Dupanloup bekeerden Talleyrand, die den meester in het vak alle eer aandoen. Maar in de *Origines* is met uitzondering van ééne plaats, waarin het snel achteruitgaan der beeldende kunst onder de Antonynen door dezen éénen trek voldoende gekenmerkt wordt, dat op den triomfboog van Marcus Aurelius, den keizer-wijsgeer, ‘de heele wereld, de barbaren niet uitgezonderd, een zeker voorkomen van braafheid vertoont, en zelfs de paarden er verteederd en filanthrophisch uitzien,’ (bl. 47), - deze ééne plaats uitgezonderd is daarin alles even plechtig, stichtelijk en week. Behoudens eerbied zou men geneigd zijn zich aftevragen, of niet de paarden op den triomfboog van Marcus Aurelius den historicus te veel als model hebben voorgezweefd.

Doch laat ons billijk zijn en niet op rekening dezer onschuldige metalen dieren schrijven wat veeleer voor een goed deel ten laste der omstandigheden komen moet, - immers de vrijdenker mocht geen voet geven aan de verdenking, zijn hoogst ernstig onderwerp niet met den vereischten ernst te hebben opgevat, - en wat hoogstens een prikkeling minder voor ons verwende verhemelte kan genoemd worden. Zwaarder weegt ten zijnen ongunste bij mij des schrijvers blijkbaar onvolkomen gave van plastiek. Op twee na, de uitvoerigst behandelde, hebben geen der talrijke in het werk voorkomende personen een scherp omlijnde fysionomie. Noch de mannen der eerste en tweede christelijke generatie, met uitzondering misschien alleen van Barnabas, noch de groote kerkvaders en sectenvormers, Papias, Marcion, Polycarpus, Melito, Apelles, Victor, Carpocrates, Basilides, Valentinus, Montanus, - geen van allen brengt het in onze voorstelling tot een levende en herkenbare persoonlijkheid. Het blijven schimmen en namen. ‘De kerken (in de provincie Azië) waren vermogend en talrijk. Daarenboven telde nergens elders de hoogere geestelijkheid in zijn boezem zoovele bekwame, gematigde en moedige mannen.

Men noemde Thraseas, bisschop van Eumenie, Sagaris, bisschop van Laodicea, Papirius, wiens vaderland onbekend is, Apollinarius van Hierapolis, bestemd een rol van beteekenis te spelen in de gewichtige geschillen die weldra de kerken van Azië zouden beroeren, Polycrates, toekomstige bisschop van Ephesus, gesproten uit een familie die vóór hem tot zelfs zeven bisschoppen aan de kerk geschonken had. Sardes bezat een waren schat in den geleerden bisschop Melito, die zich reeds aangordde tot de werken welke later zijn naam beroemd zouden maken. - - Miltiades zijnerzijds was een werkzaam schrijver, een ijverig polemicus, die kampte tegen de heidenen, tegen de joden, tegen de montanisten, tegen de voorspellingen der ekstatici, en die een verdediging schreef der christelijke wijsbegeerte, gericht tot de Romeinsche gezaghebbers. Doch vooral de oude Polycarpus stond te Smyrna in het hoogste aanzien. - - In aller oogen ging hij door voor het volmaakte type der orthodoxie. - - Alles wat op een nieuw denkbeeld geleek bracht hem buiten zichzelf. Zijn haat tegen de ketters was zeer levendig. Wanneer men in zijne tegenwoordigheid een leerstelling durfde uiten overeenkomstig met die der gnostici, of eenige beschouwing, bestemd om in de christelijke godsdienstleer wat rationalisme binnen te loodsen, dan placht hij op te staan, zich de ooren te stoppen en zich te verwijderen onder den uitroep: o Goede God, voor welke tijden hebt Gij mij gespaard dat ik zulke woorden verdragen moet!' (VI, 435 v.v.)

Deze laatste zinsneden, en deze alleen, geven althans de aanduiding eener persoonlijkheid, zij het ook niet meer dan in doodverf. Doch de onpartijdigheid gebiedt omtezien naar redenen waarom ons niet meer gegeven is, dat wil zeggen, naar verzachtende omstandigheden. Naar de schaarschte aan betrouwbare berichten, biografische en andere. Naar het eigenaardige van Renan's talent in waarnemen en weergeven, waarvan mijns bedunkens gelden moet wat hij zelf van de schoonheid der Syrische vrouwen zegt, dat de voorname bekoring ervan in het onbestemd weeke der omtrekken ligt. Naar dat bijzondere in de oorsprongen van het Christendom, dat het zijn ongeëvenaard grooten en spoedigen bloei slechts voor het geringste deel aan de werkzaamheid van in het oog vallende individuen te danken heeft. De apostelen, zegt de schrijver ons, waren kleine menschen met beperkten blik. Er zijn zeker daarna grootere

persoonlijkheden opgestaan, doch niet allereerst aan hen, maar aan de in bijzonderheden onnaspeurlijke werking van ontelbaar vele kleinheden dankt de oorspronkelijk meest democratische aller godsdiensten zijn eerste zegepralen. In het schilderen daarvan, in het voor ons geestesoog machtig doen verrijzen van een grootsch geheel, opgebouwd uit millioenen onzichtbare atomen, daarin ligt Renan's kracht. Gelijk hij in de natuur niet het minst het indrukwekkende der onafzienbare lijnen en het geweldige der op het oog gelijkvormige massaas bewonderde, zoo zag hij in het ontluikende Christendom allereerst hetzelfde onpersoonlijke, en ook in dit opzicht passen onderwerp en bewerker bij elkander. 'Het onderzoek naar de oorsprongen veronderstelt een wijsgeerigen geest, een levendige intuitie van wat zeker, waarschijnlijk of aannemelijk is, een diep gevoel voor het leven en zijn gedaantewisselingen, een bijzondere geschiktheid om uit de zeldzame teksten in ons bezit alles te halen wat ze aan openbaringen bevatten *omtrent ver van ons verwijderde psychologische toestanden*.'[1)]

Het getuigt tegelijk van overmoed en naieviteit, zelve zoo klakkeloos den maatstaf aan de hand te doen waarmede men zijn arbeid gemeten wenscht. Laten wij, in plaats van daarvan een kleingeestig gebruik te maken, liever dankbaar erkennen, dat in gewichtige opzichten het programma trouw is uitgevoerd. Ons zijn inderdaad ongewone psychologische toestanden voor oogen gesteld. Ons is helder gemaakt hoe bijkans negentien eeuwen geleden de staat der geesten was in het groote Romeinsche rijk, zoowel onder de vertegenwoordigers der heerschende klassen, de vertegenwoordigers eener ten ondergang neigende beschaving, als onder de geminachte Oostersche mieren die dezen kolos van graniet zouden doorknagen en vervormen. Wij zien voor onze oogen den gang dier vervorming, die de oude beschaving tot de samengestelde modern-Europeesche ging omscheppen. Wij zien een groepje vromen, vereenigd in de belijdenis van het meest wereldverzakende geloof, - ware Heiligen der laatste dagen, - in den loop van een paar eeuwen aangroeien tot ontzagwekkende volksmassaas, en zich organiseeren onder een geestelijk bestuur, dat allengskens alles in zich vereenigen zal wat noodig is om als machthebber

1) *Marc-Aurèle*, Préface p. III.

onder machthebbers te verkeeren. Wij zien, in één woord, den nieuwen godsdienst van vluchtige aetherstof zich kristalliseeren, en van trekvogel op aarde zich hier beneden behagelijk in blijvende woningen nederzetten.

Tot zegen of ten vloek van het daarin opgroeiende menschdom?

Het bestek van den schrijver ontsloeg hem van het rechtstreeks opmaken eener balans. Desniettegenstaande heeft hij, meermalen terloops als de gelegenheid het medebracht, uitvoeriger toen hij aan het einde zijner veeljarige en veeldeelige taak gekomen was, zijn meening uitgesproken over de beteekenis, zoowel voor de maatschappij als voor den enkeling, van het kolossale verschijnsel welks opkomst den inhoud vormt van zijn hoofdwerk. En zoo gewaagt hij van onuitsprekelijk veel goeds en van veel betreurenswaardig kwaads. Van een zedelijke wedergeboorte zonder weerga en het bereidwillig koesteren van allerlei kras bijgeloof. Van overheersching der behoeften des gemoeds, met onderdrukking van den schoonheidszin en het onafhankelijke denken. Van bovenaardsche zinsverrukking en dompige bekrompenheid. Van de prediking eener tot dusverre ongekende broederliefde, onafhankelijk van de banden des bloeds, van gemeenschap van oorsprong, taal, stand of vermogen, en daarnaast van de welhaast opvlammende brandstapels voor wie anders dan de meerderheid dorst gelooven. Van de bedenkelijke tegenstelling tusschen God en de wereld. Van eene niet in alle opzichten toetejuichen wijziging in het zedelijk ideaal. Van de opkomst eener theocratie, die de burgerlijke maatschappij in boeien zou slaan en bijkans verslinden. Van de bloedige inspanning, waarmede in latere eeuwen de menschelijke geest getracht heeft de gevaarlijk wordende verstijving van zich afteschudden.

Er is bij het opmaken dezer debet- en creditzijde, gelijk door het gansche werk, naar nauwgezette onpartijdigheid gestreefd. Maar het kan niemand verwonderen indien daarbij, zooals door het geheele werk, de goudschaal somwijlen heeft getrild in de niet zenuwlooze hand.

(*Slot volgt.*)

H.J. POLAK.

Conservatief scepticisme?

Menschheid en Godsdienst. Een schets door een oud man. Nijmegen, H.C.A. Thieme, 1892.

I.

In een der sprookjes van Grimm ziet men de dieren verschijnen voor hun Schepper, die den duur van hun leven bepalen zal. De ezel, de hond en de aap vinden den hun voorgestelden levensduur van dertig jaren veel te lang. Zij zijn zeer tevreden, als de levenstijd voor den ezel op achttien, voor den hond op twaalf en voor den aap op tien jaren gesteld wordt. Maar de mensch heeft aan zijne dertig jaren niet genoeg. Hij verlangt meer. En als God hem daarop de achttien jaren van den ezel heeft toegestaan, acht hij zich nog verongelijkt. Nadat hem daarbij nog de twaalf jaren van den hond en de tien van den aap zijn toegekend, gaat hij al morrende henen, omdat zijn leven slechts zeventig jaren duren zal.

‘Zoo leeft dan de mensch’ - zegt de volkswijsheid bij monde van de gebroeders Grimm - ‘zeventig jaren. De eerste dertig zijn zijne menschelijke jaren. Die gaan vlug voorbij. Dan is hij gezond en opgeruimd; hij werkt en verheugt zich over zijn aanzijn. Daarop volgen de achttien jaren van den ezel. Dan wordt hem de eene last na den anderen opgelegd. Hij moet het koren dragen dat anderen voedt, en slagen en schoppen zijn de belooning voor zijn trouwen dienst. Nu volgen de twaalf jaren van den hond. De mensch ligt in een hoekje, bromt en heeft geen tanden meer om te bijten. Is

deze tijd voorbij, dan vormen de tien jaren van den aap het einde. Dan is de mensch zwakhoofdig en dwaas, doet onnoozele dingen en wordt ten spot voor de kinderen.'

Waaraan ligt het dat de herinnering aan dit sprookje mij telkens voor den geest kwam bij de lezing van 'Menschheid en Godsdienst'?

De schrijver noemt zich op den titel 'een oud man', en zegt in de voorrede dat hij, den aanhef van Schillers *Votivtafeln* als motto zou hebben kunnen kiezen:

> *Was der Gott mich gelehrt, was mir durchs Leben geholfen, Häng' ich, dankbar und fromm, hier in dem Heiligthum auf!*

Uit beide zaken kan men opmaken dat hij volgens de sombere levensopvatting van het sprookje thans 'de jaren van den aap' moet doorleven, of die misschien reeds achter den rug hebben. 'Ten spot der kinderen' moet hij ook wel zijn, als zij vernemen dat deze oude man niet alleen conservatief is, maar ook daarvoor uitkomt, en zelfs in het conservatisme de ware wijsheid ziet op staatkundig gebied. Zoo iemand moet in het oog der kinderen van de laatste jaren der negentiende eeuw 'zwakhoofdig en dwaas' zijn; van zoo iemand kan men 'onnoozele dingen' verwachten.

Maar nog iets anders dan de persoonlijkheid van den schrijver deed mij aan Grimm's sprookje denken. Zijne groote grieve tegen de 'hedendaagsche wetenschap' kan toch ook zoo worden uitgedrukt, dat, indien die wetenschap in hoofdzaak gelijk heeft, de boer uit Zwerhn, uit wiens mond een vriend van de Grimm's dat sprookje opteekende[1)], de hoogste levenswijsheid verkondigt, en het voor ieder verstandig mensch raadzaam is aan de jaren van den ezel, den hond en den aap zoo mogelijk te ontsnappen. Dat de les van die levenswijsheid: - 'Pleeg zelfmoord omstreeks uw dertigste jaar' - nog betrekkelijk zoo weinig betracht wordt, ligt eensdeels aan de onnadenkendheid der menschen. Maar voor een ander deel moet het toegeschreven worden aan de macht van eene geheel andere levensbeschouwing, die volgens den schrijver in de Openbaring wortelt.

Over de tegenstelling tusschen die twee levens- en wereldbe-

1) Zie de korte voorrede voor de vierde duitsche uitgaaf, gedateerd Cassel, 17 September 1840.

schouwingen, en over de gevolgen, die zij hebben op staatkundig en maatschappelijk gebied, spreekt de schrijver in een boekje, klein van omvang - niet meer dan 90 bladzijden - maar rijk van inhoud.

De stem der Godheid, die hem ‘onderrichtte’ en de gezindheden ingaf, welke hem ‘door het leven hebben geholpen’, hoorde de schrijver blijkbaar vooral in de lessen der geschiedenis en in zijn eigen gemoed. De natuurwetenschap daarentegen beschouwt hij met gewaarwordingen, waarin zekere koele en afgedwongen bewondering met hartgrondigen afkeer om den voorrang strijden. Hij waardeert de natuurwetenschap, maar toch alleen in zoo verre, als zij den mensch heerschen doet over de stoffelijke wereld. Op die stoffelijke wereld zelve ziet hij neder met een gevoel, dat aan de brieven van den apostel Paulus doet denken.

‘Welnu’ - zegt hij - ‘het menschelijk lichaam is iets, wat ter wereld komende slechts voor hen een liefelijk schouwspel aanbiedt, die er ten nauwste mee verwant zijn. Iets dat weldra de aandacht trekt door hetgeen men er bij waarneemt in verband met ontwikkeling van leven en verstand. Iets, dat zich op een bepaalden leeftijd, dien der jeugd in engsten zin des woords, althans in den regel tot op zekere hoogte tooit met eene bekoorlijkheid, die een aangenamen indruk maakt. Iets dat ten deele reeds in die jeugd, ten deele later, sporen van verval begint te toonen, waar eene ontwikkeling van den mensch op punten, die zich geenszins als lichamelijk voordoen, een tegenwicht mede vormt. Iets, dat ten slotte afneemt, om wellicht, als er niet spoedig een eind aan komt, in een verval te geraken, waar ieder het eind van wenscht.’[1)]

De oorzaak van het ‘min verkwikkelijke in 's menschen wezen’ ligt daarin, dat hij, voor zoo ver hij tot deze wereld behoort, ‘onderworpen is aan stofwisseling.’ Aan dezelfde omstandigheid is het te wijten dat er ‘kwaad in de wereld’ is, kwaad, ‘met welks beschouwing de christelijke leer der zonde zich bezig houdt.’[2)]

Het is wel te begrijpen dat iemand, die de stofwisseling uit dit oogpunt beschouwt, zekere neiging moet hebben om aan

1) Menschheid en Godsdienst, blz. 64.
2) T.a.p. blz. 65.

te nemen dat de beoefening van sommige natuurwetenschappen niet veel beter is dan tijdverkwisting. Zulke dingen - zou hij met den Xenophontischen Socrates kunnen zeggen - zijn in staat iemand zijn leven daaraan te doen vermorsen, en hem te doen vergeten dat een mensch tot iets hoogers bestemd is. Zoo ver als Socrates in de Oudheid, Pascal en Malebranche in de zeventiende eeuw, gaat onze schrijver in deze richting echter niet. Want hij heeft eerbied en bewondering voor de vermeerdering van onze kennis der natuur, omdat hij daarin een zegepraal ziet van den menschelijken geest, die hem eenigermate heerschen doet zelfs over het gebied, waarop de stofwisseling haren scepter zwaait. De vermeerdering van 's menschen macht over de stoffelijke wereld, die een gevolg is van den vooruitgang der natuurwetenschap in de laatste eeuw, is voor hem eene zaak van groot belang. Natuurlijk niet - of althans niet in de eerste plaats - omdat zij zooveel stoffelijke welvaart ten gevolge heeft. Want op die stoffelijke welvaart ziet hij, zooal niet met wantrouwen, dan toch met zekere Stoicijnsche minachting neder. Maar die vermeerdering van 's menschen macht is in zijn oog het eenig argument van waarde voor het werkelijk bestaan van den ‘vooruitgang van het menschdom,’ waarvan zoovelen droomen.

Of moet ik liever zeggen: *gedroomd hebben*, en behoort de geestdrift voor den vooruitgang en de ontwikkeling der menschheid tot de zaken, die in de laatste jaren dezer eeuw bij verstandigen slechts een glimlach wekken?

Wat hiervan zij, onze schrijver erkent dat de menschheid is vooruitgegaan in zoo verre, dat zij de stoffelijke natuur thans veel beter kent dan zij in vroeger eeuwen deed. Maar die vooruitgang heeft volgens hem eene zeer donkere schaduwzijde. De natuurwetenschap is in onze nieuwere maatschappij een geweldige macht geworden, ook over de *geesten*, en de invloed dier macht is van uiterst bedenkelijken aard.

Het is natuurlijk dat in eene eeuw, waarin de natuurwetenschap groote zegepralen behaalt en daarentegen het onderzoek naar 's menschen ‘eigen wezen’ geen merkbaren vooruitgang toont, de regel is geworden dat men de zichtbare natuur als ‘richtsnoer voor alles’ neemt[1]. Vandaar dat in onzen tijd de

1) T.a.p. blz. 37 en 62.

vraag: Wat is de mensch? - door zooveel ernstige, kundige en nadenkende mannen geheel anders beantwoord wordt dan vroeger. De zichtbare natuur tot richtsnoer nemende, meent men dat 's menschen ‘persoonlijk bestaan met dit aardsche leven ophoudt’; heeft men de neiging om ‘wat men als lichaam kent en wat men ziel pleegt te noemen vrijwel tot één te maken’; heeft men nagenoeg alle besef verloren van de practische waarde van het voorschrift: ‘Men moet zijn lichaam als een hond behandelen.’[1)]

Deze richting van den tijdgeest, onvermijdelijk gevolg van den machtigen invloed van het natuuronderzoek en van het ontbreken eener gezaghebbende wijsbegeerte, die iets meer zou zijn dan de slippendraagster der natuurwetenschap, druischt nu in tegen datgene, wat de studie der historie en het onderzoek van zijn eigen wezen onzen schrijver geleerd hebben. De groote omwenteling, waarin de oude Heidensche beschaving te gronde ging en het Christendom zich op hare puinhoopen vestigde, ligt naar zijne meening vooral in de vestiging der overtuiging, dat de mensch ‘veel te groot is voor de aarde.’ Het aardsch bestaan moet gevolgd worden door een ander leven, dat een beter leven kan zijn; een leven, waarin men verlost is van ‘dit lichaam des doods’, gelijk de schrijver de bekende plaats van Paulus vertaalt. Waar die leer niet is doorgedrongen, of waar zij op den duur niet bestand blijkt tegen de critiek, daar is ook geen plaats voor een andere levenswijsheid dan die, welke zich uitspreekt in het woord: Laat ons eten, laat ons drinken; want morgen sterven wij![2)]

Immers, de natuurwetenschap kan ons over het voortbestaan na den dood niets leeren. En eene wijsbegeerte, die de natuurwetenschap tot haar model kiest, kan met de persoonlijke onsterfelijkheid geen vrede hebben. Zulk eene wijsbegeerte vereenzelvigt de ziel met het lichaam en beperkt 's menschen streven tot zaken, die ten goede komen aan zijn lichamelijken welstand, waarvan immers ook zijn geestelijke gezondheid volstrekt afhankelijk zal zijn. Eten, drinken en vroolijkheid worden bij die levensopvatting niet alleen dingen, die betrekkelijk goed zijn. Zij hebben alle kans het hoogste goed te

1) T.a.p. blz. 63.
2) T.a.p. blz. 29.

worden, totdat de mensch, als zijne dertig menschelijke jaren voorbij zijn, en elk jaar hem opnieuw eene bron van genot ontrooft, tot de ontdekking komt:

That all his life he has been in the wrong,

en de zelfmoord voor hem de eenige veilige haven wordt, waarin hij uit de vreeselijke levenszee kan landen.

Geheel anders dan door de ‘hedendaagsche wetenschap’ wordt over de onsterfelijkheid gesproken ‘in de Schrift, die bij de Protestanten, en in de Kerk, die bij de Katholieken voor het orgaan der openbaring geldt’[1] Het voortbestaan van den mensch na den dood maakt een hoofdpunt uit van het christelijk geloof. Vandaar dat de Christen, die in de openbaring gelooft, wereld en leven met een geheel ander oog beziet. Hij bezondigt zich niet aan sentimenteele zorg voor de behoeften van het lichaam of van dit tijdelijk bestaan, dat immers alleen waarde heeft als voorbereiding voor iets hoogers en dus alleen bevorderd mag worden, in zoo verre het dat hoogere dient, of althans daaraan niet in den weg staat.

Nu is echter onze schrijver zelf te zeer doordrongen van den geest der hedendaagsche wetenschap, om het getuigenis van eenige openbaring voetstoots aan te nemen. Wat die wetenschap naar zijne opvatting over de verhouding van ziel en lichaam leert, schijnt hem uit den booze. Maar hij is niet geneigd zich blindelings te onderwerpen aan wat de schrift of de kerk voor openbaring uitgeven. Hij is wel ten volle overtuigd van 's menschen onsterfelijkheid, maar hij is dat niet op grond van het getuigenis der openbaring in den gewonen zin van het woord. Tot dat zoo vruchtdragend inzicht leidt hem, vooreerst, wat hij aangaande zijn eigen wezen door zelfonderzoek kan ontdekken, en vervolgens, wat de geschiedenis hem verkondigt. In breede trekken tracht hij aan te wijzen, hoe Grieken en Romeinen, reeds vóór de verschijning van het Christendom, reikhalzend hebben uitgezien naar het geloof aan de onsterfelijkheid; hoe dat geloof het kenmerkend onderscheid was, waardoor de Christenen zulk eene scherpe tegenstelling met de Heidenen vormden; hoe het de wonderkracht bezeten heeft nieuw leven te brengen in die dorre doodsbeenderen, de maatschappelijke toestanden van den

1) T.a.p. blz. 43.

Romeinschen keizertijd. Leert nu de geschiedenis en het ernstig zelfonderzoek dat de mensch zich voelt als een visch op het droge, als een wezen, dat met zedelijke lamheid geslagen is, wanneer hij het geloof aan de onsterfelijkheid opgeeft, dan - zoo schijnt hij te redeneeren - mag men het gerust met dat geloof wagen. *Primum vivere, deinde philosophari*.

Dit schijnt mij, gelijk ik zeide, des schrijvers gedachtengang te zijn. Maar met zekerheid zou ik het niet durven zeggen, omdat hij sommige woorden in zoo ongewone beteekenis gebruikt. Zoo noemt hij bijv. zijn eigen wijsgeerig standpunt, dat zoowel van de richting der 'hedendaagsche wetenschap' als van het openbaringsgeloof verschilt, het 'scepticisme', dat hij in de volgende woorden beschrijft:

'In dit opstel wordt' (door het woord scepticisme) 'die richting van den menschelijken geest aangeduid, die, in plaats van hetzij in wetenschap hetzij in openbaring de oplossing van het raadsel des menschelijken bestaans te zoeken, overtuigd en er dankbaar voor is en zich er in vermeit dat het den mensch op aarde niet gegeven is de waarheid anders dan in geringe mate te doorgronden, maar dat er voor het menschdom in zijn hoogere ontwikkeling, zoowel als voor den enkelen mensch, steeds geheimen zullen blijven, die in dit aardsche leven niet onthuld kunnen worden.'[1)]

Diepe eerbied voor de wetenschap gaat bij dezen 'scepticus' samen met de meening 'dat, wat men hier wetenschap noemt, nooit iets anders kan aanroeren en aan het licht brengen dan wat tot de dingen van dit bestaan behoort'.[2)] 'Nog dieper eerbied' heeft dezelfde scepticus voor de openbaring, 'omdat het geloof, daaraan gehecht,' hem toont 'dat de mensch geen voldoening vindt, hetzij in het genot van dit leven, hetzij in vordering in aardsche wetenschap, maar doordrongen is van de overtuiging van het bestaan van iets hoogers, en met graagte datgene aangrijpt, wat belooft hem met dat hoogere in aanraking te brengen.'[3)]

Aan deze gezindheden paart onze schrijver eene vaste overtuiging aangaande een enkel, maar zeer belangrijk wijsgeerig vraagstuk. Al noemt hij zich een scepticus, toch staat hij er

1) T.a.p. blz. 49, 50.
2) T.a.p. blz. 50.
3) T.a.p. blz. 50.

voor in dat het ‘hoogere’, waarnaar de menschelijke ziel uit gaat, totdat zij er rust in gevonden heeft, de persoonlijke God is, dien Joden, Mahomedanen en Christenen aanbidden. Gods wezen ligt vooral daarin, dat Hij schept, eenvoudig door het uitspreken van zijn wil. De zichtbare wereld, voor den mensch iets ‘objectiefs’ - d.w.z. iets, dat buiten hem om en onafhankelijk van zijn wil bestaat - is voor God iets ‘subjectiefs.’ D.w.z. dezelfde wil, die de wereld uit het niet te voorschijn riep, kan haar ook weder daarin doen verd wijnen. Waarom zou nu - vraagt de schrijver - de zichtbare wereld de eenige zijn? Waarom zou de vooruitgang van den mensch niet daarin bestaan, dat hij, telkens met nieuwe werelden in aanraking komende, meer en meer gelijkvormig wordt aan den God, die alleen door zijn uitgesproken wil aan werelden het aanzijn geeft? In dit aardsche leven heeft de mensch met de Godheid slechts eene verwijderde overeenkomst, in zoo verre hij eene scheppende verbeeldingskracht bezit. Maar waarom zou niet na zijn dood de macht zijns geestes nader kunnen komen aan Gods scheppend vermogen?[1)]

Dat dit denkbeeld van vele werelden, die, voor den aardschen mensch onwaarneembaar, de zichtbare wereld doordringen, ‘phantastisch’ genoemd kan worden, geeft de schrijver toe.

‘Maar’ - zegt hij - ‘het scepticisme *wil* geen bewijzen; het wil slechts het begrip, dat ten slotte allen gemeen moet zijn, die aan het hoogere gelooven: dat er iets anders zijn kan en zijn moet dan wat binnen het bereik der zinnen van den aardschen mensch valt.’[2)]

Of de naam ‘scepticisme’ voor de geestesrichting van den schrijver goed gekozen is, zullen velen met mij betwijfelen. Maar die naam doet weinig ter zake. Uit die geestesrichting vloeit voort dat hij scherp onderscheidt tusschen den oneindigen vooruitgang van den *enkelen mensch*, dien hij door ingespannen geestelijken arbeid te verkrijgen acht, en den vooruitgang der *menschheid*, aan wier bestaan hij op goede gronden twijfelt.

Zijn vast geloof aan de mogelijkheid van voortdurende volmaking van het individu doet hem den lust tot leven en werken behouden in eene maatschappij, die naar zijne meening

1) T.a.p. blz. 50-57.
2) T.a.p. blz. 55.

met rassche schreden haren ondergang te gemoet snelt. Het geeft hem een betrouwbaren maatstaf bij de beoordeeling van de waarde der ‘democratische strooming’ van deze eeuw. ‘Het grootst geluk voor het grootste aantal’ is een laffe spreuk, waarbij men over het hoofd ziet dat de geest hooger staat dan het lichaam. Waar het gezag in handen komt van menschen, die hun leven wijden aan bedrijven, uitsluitend dienstbaar voor 's menschen lichamelijke behoeften, kan er niets anders worden verwacht dan ‘een algemeene drang om aan het feestmaal des aardschen levens aan te zitten, een streven naar iets, dat op aarde nooit gezien is en dat ook nu niet kan worden verwezenlijkt.’[1] Van dien drang en dat streven moeten dwaze socialistische proefnemingen het gevolg zijn; proefnemingen, thans gevaarlijker, omdat zich ‘de strekking voordoet om, ten behoeve van het socialisme, Christenen met ongeloovigen te doen samenwerken’. Vooral daarin ziet hij ‘een bedenkelijk teeken des tijds’. Al noemt hij haar niet, zoo mag men toch wel aannemen dat de Pauselijke Encycliek over het arbeidersvraagstuk in zijn oog een der ergste symptomen is van het ‘verderfelijk streven om in aardsche toestanden een ideaal te bereiken’. Dat streven, vergeeflijk bij ‘den man der hedendaagsche wetenschap’, die geen ander ideaal kent, vernedert den Christen, omdat het hem afvallig maakt van zijne hoogere levensopvatting.[2]

Uit het voorgaande zal men gemakkelijk kunnen begrijpen, waarom de schrijver op staatkundig gebied in het ‘conservatisme’ de ware wijsheid vindt. Uitgaande van eene scherpe tegenstelling tusschen het hoogere en het lagere in den mensch, ziet hij een principieel verschil tusschen de menschen, bij wie het hoogere heerscht, en de anderen, die een ‘lager bedrijf’ uitoefenen. De Frausche revolutie met hare leus van vrijheid, gelijkheid en broederschap is hem daarom het toppunt van verkeerdheid. Niet de massa dergenen, die zich ‘afsloven’, maakt de geschiedenis. Dat doen enkelen, die hun grootheid te danken hebben, ‘ten deele aan hun positie in de wereld, ten deele aan hun vatten van hetgeen de wereld wilde en en behoefde.’ De macht bij de massa te willen overbrengen

1) T.a.p. blz. 80.
2) T.a.p. blz. 80 en 81.

is even verstandig als water te willen laten drijven op olie. Hadden Napoleon III en Bismarck elkander gesteund, dan zouden zij misschien een eind hebben kunnen maken aan het onzinnig streven van ‘die fraaie hervormers en verbeteraars der wereldsche zaken’. Maar het lot heeft gewild dat Napoleon en Bismarck met elkander in strijd geraakten. Sinds dien ongeluksdag schijnt niets den zegetocht der democratie in het Westen van Europa te kunnen tegenhouden, die den ondergang der daar gevestigde beschaving moet na zich sleepen.[1)]

In het voorgaande meen ik den samenhang tusschen des schrijvers wijsgeerige en zijne staatkundige overtuiging naar waarheid voorgesteld te hebben. Maar, evenals hij aan zijn wijsgeerige richting een ongewonen naam geeft, door haar ‘scepticisme’ te noemen, zoo kenschetst hij zijn ‘conservatisme’ in bewoordingen, die, op zich zelve beschouwd, aan iets geheel anders zouden doen denken dan aan vijandschap tegen de democratie.

‘Het rechte conservatisme’ - zegt hij - ‘is dat van hem, die den hem opgelegden plicht in de maatschappij ten volle, en meer dan ten volle, nakomt, maar die maatschappij louter beschouwt als iets, waar het lot hem plichten heeft gegeven, en waar hij voor zich zelf naar innerlijken vooruitgang kan streven, terwijl hij juist hierom elke verandering er in bestrijdt, die strekt om hetgeen hem omgeeft onvast te maken.’[2)]

Het komt mij voor dat de ‘ware conservatief’, die aan deze beschrijving beantwoordt, in het hedendaagsche Frankrijk en in het Athene van Pericles een vurig democraat, in de middeleeuwen een ijverig Katholiek moet zijn, in de dagen der Heilige Alliantie een afkeer hebben van elke ‘revolutionaire beweging’. Voorts is het, althans zondere nadere toelichting, volstrekt niet duidelijk, waarom het streven naar eigen ‘innerlijken vooruitgang’ dengene, die naar het hoogere ziet, niet evenzeer mogelijk zou zijn in eene maatschappij, welke aan voortdurende wisseling blootgesteld is. Waaarom zal alleen eene onveranderd blijvende omgeving voor dat streven gunstige voorwaarden aanbieden?

Zoo blijkt het ‘conservatisme’ van den schrijver al even eigen-

1) T.a.p. blz. 83-89.
2) T.a.p. blz. 87.

aardig - ik zou haast zeggen even *eigengereid* - als zijn ‘scepticisme.’ Het laatste is zeer zeker niet wat men gewoonlijk onder dien naam verstaat. Het eerste stemt, als ik ‘Menschheid en Godsdienst’ goed heb begrepen, vrijwel overeen met wat men dezer dagen in Nederland conservatisme pleegt te noemen. Maar de kenschets, die de schrijver zelf ervan geeft, zou aan iets geheel anders doen denken.

II.

Het is inderdaad te betreuren dat het ongewone spraakgebruik, waardoor zich ‘Menschheid en Godsdienst’ onderscheidt, de kans vermindert dat het boek gelezen en begrepen zal worden. De oppervlakkige lezer houdt den auteur voor een sceptischen conservatief, of een conservatieven scepticus in den gewonen zin van die algemeen bekende woorden. Geen van de beide standpunten - als er namelijk verschil tusschen beide te vinden mocht zijn, wat mij eenigszins twijfelachtig voorkomt - kan bij nadenkende lieden op blijvende instemming hopen.

Dringt men echter dieper door, en ontdoet men dezen Socrates van de Silenus-gestalte, die hij zich heeft omgeworpen, dan vindt men hem even als den ouden vol wijsheid en verstand. Hij is iemand van uitgebreide kennis, diep nadenken en vaste overtuiging. En zijn boek licht eene stelling toe, die de allerbelangrijkste vraagstukken in het hart raakt.

Hij brengt de in het oog vallende verschijnselen op maatschappelijk en staatkundig gebied, die de tweede helft der negentiende eeuw naar de oppervlakte deed rijzen, tot hun dieperen grond terug. Die diepere grond is de bijgeloovige eerbied voor de natuurwetenschap en haar methode, welke de beoefenaars der ‘geestelijke wetenschappen’ heeft aangegrepen. Een eerbied, die bijgeloovig mag heeten, omdat zij in den regel niet op nader kennismaking met het aangebeden voorwerp berust.

Dat nu de auteur van ‘Menschheid en Godsdienst’ in deze bewering volkomen gelijk heeft, laat zich mijns inziens moeilijk betwijfelen.

Men denke bijv. aan het Duitsche socialisme, dat zich in de laatste twintig jaren uit een klein begin heeft opgewerkt tot eene macht in den Staat, en eene leer verkondigt, die in breede

volksgroepen als een nieuw evangelie aanvaard wordt. Wel wordt in socialistische kringen de vraag, of de socialist als zoodanig vijandig is aan godsdienst en Christendom, in verschillenden zin beantwoord. Maar hebben wij bij degenen, die van zoodanige vijandschap niets weten willen en het socialisme als ‘neutraal’ voorstellen, wel aan iets anders te denken dan òf aan oppervlakkigheid, òf aan opzettelijk verkeerde voorstelling ter wille van het partijbelang? Dat Marx en Engels hunne beschouwingen over de maatschappij doen berusten op een consequent toegepaste materialistische wijsbegeerte, kan niemand ontkennen. Wat Paul Göhre gedurende een verblijf van drie maanden in Saksische arbeiderskringen heeft waargenomen, wijst er op dat het materialisme, een veertig jaren geleden door Vogt, Moleschott en Büchner verkondigd, den nieuwen catechismus levert, die bij de kinderen der Duitsche arbeiders meer en meer den oud-christelijken vervangt, dien zij zelven en hunne voorouders in den een of anderen vorm geleerd hebben.[1)] Wat die philosophie leert wordt even goedgeloovig aangenomen als in vroeger dagen de antwoorden op de vragen van den catechismus.

Hierbij vertoonen zich de treurige gevolgen van de diepe klove, die nagenoeg overal, maar vooral niet het minst in Nederland, tusschen de ‘beschaafden’ en het ‘volk’ bestaat. In de geschiedenis der wijsbegeerte worden de namen van Vogt, Moleschott, Büchner nauwlijks genoemd. En dat terecht, omdat hun wijsgeerige geschriften inderdaad zijn wat het Darwinisme ‘atavismen’ noemt, verschijnselen, alleen op hun plaats bij een vroeger geslacht, wier optreden in den lateren tijd den deskundige met verbazing vervult.

Terwijl nu voor de hooger beschaafden geen ander oordeel over het negentiende-eeuwsch materialisme mogelijk is, schijnen de leeringen dier wijsbegeerte, uit de derde of vierde hand in populaire termen kwistig verspreid, door de Duitsche arbeiders eenvoudig als de volledige waarheid te worden opgevat. Geen wonder ook, wanneer men bedenkt dat de natuurwetenschap sinds lang haar ideaal gevonden heeft in het uitwerken der

1) Paul Göhre, ‘Drie maanden fabrieksarbeider’, vertaald door Hel. Mercier, Amsterdam, 1891. Men vergelijke het geheele zesde hoofdstuk: ‘Beschaving en Christendom’.

mechanische wereldbeschouwing, bij welke geen rekening gehouden wordt met het geestelijk element in het Heelal. Wel weet de man van wetenschap, die inderdaad eene hoogere opleiding genoten, die grondig gestudeerd en dieper nagedacht heeft, dat de natuurwetenschap in haar mechanische natuurbeschouwing een eenzijdige - men zou haast kunnen zeggen: eene opzettelijk vervalschte - voorstelling van de werkelijkheid ontwerpt. Maar slechts de kleine minderheid van hen, die het een of ander deel der natuurwetenschap bestudeeren, brengt het tot een juist oordeel over de grondslagen der wetenschap. Om dat te bereiken is wijsgeerig nadenken en studie van de geschiedenis der wetenschappen noodig.

Tegenover de enkelen, die zich met deze moeilijke, tijdroovende en voor de praktijk zoo weinig belovende werkzaamheden inlaten, geeft de overgroote meerderheid er de voorkeur aan, als aanstaande geneeskundigen of andere mannen van het practisch leven, slechts datgene uit verschillende natuurwetenschappen aan te leeren, wat voor de toepassing op hun beroep onmiddellijk van waarde is.

Bepalen zulke lieden zich nu ook tot de uitoefening van hun beroep, dan kan men alleen betreuren dat in den bekwamen geneesheer de mensch zoo weinig tot zijn recht gekomen is, en dat de man, buiten zijn vak, zoo weinig blijk geeft van kennis, nadenken en doorzicht. Maar komen zij op het denkbeeld om de beschouwingswijze van de door hen gebrekkig aangeleerde wetenschappen toe te passen op de moeilijke vragen over den mensch en zijn welstand, de zeden, den staat en de maatschappij, dan is het einde der ellende niet te zien. Bij al die vragen moet gelet worden op de invloeden, die van het geestelijk leven uitgaan. Met die invloeden kunnen zij niet rekenen, omdat zij er het orgaan voor missen. Hebben zij daarenboven uit hun natuurkundige studiën de wijsheid opgedaan dat men met die invloeden niet rekenen *mag*, om de eenvoudige reden dat de *natuurwetenschap* daarmede niet rekent, - welnu, dan is de baan geëffend voor al die onnoozelheden en platheden, welke de ‘moderne’ beschouwingen over godsdienst, zedelijkheid, recht en staat ons dagelijks te aanschouwen geven.

Ook op de letterkunde heeft de vergoding van de methode der natuurwetenschap, waarvan de theorie gegeven wordt in Zola's

boek '*Le roman expérimental*', een allerverderfelijkste werking, die het niet noodig is hier in bijzonderheden te schetsen. Wat men naturalisme noemt, is grootendeels een gevolg van het ongeloof aan het bestaan van iets geestelijks, en van de meening dat men de theorie, die in de stoffelijke natuur niets anders ziet dan eene som van zich volgens vaste wetten bewegende atomen, slechts op den mensch behoeft over te dragen om hem geheel te leeren kennen.

Keeren wij tot onzen schrijver terug. Heb ik in het bovenstaande de strekking van zijn werk goed weergegeven, dan volgt daaruit, eensdeels, dat hij een diepen blik geslagen heeft in de oorzaken der kwalen van onzen tijd; maar ook dat hij minder gelukkig was in het aanwijzen der middelen ter genezing.

Welke bezieling kan er uitgaan van een scepticisme, dat 'er zich in vermeit dat het den mensch op aarde niet gegeven is de waarheid anders dan in geringe mate te doorgronden', indien het niet gepaard gaat met de vaste overtuiging dat het aardsche leven de voorbereiding kan zijn tot een beter bestaan? Die overtuiging was in staat den schrijver krachtdadige opgewektheid en levenslust te geven. Maar men doet haar groot onrecht door haar te bestempelen met den naam scepticisme.

En hoe kan de schrijver eenig heil verwachten van het 'ware conservatisme,' als die richting uitsluitend wordt aanbevolen op grond van de stelling dat de ontwikkeling van den mensch, die naar het hoogere streeft, alleen geschieden kan in eene maatschappij welke nagenoeg onveranderd blijft? Werd de waarheid dier stelling met onbetwistbare gronden in het licht gesteld, of ook slechts door aannemelijke redenen waarschijnlijk gemaakt, dan zou er inderdaad een pleit voor het conservatisme geleverd zijn. Maar van een dergelijk betoog is in 'Menschheid en Godsdienst' niets te vinden.

De ware grond van des schrijvers conservatisme en scepticisme schijnt mij niet te liggen in wetenschappelijke beschouwingen en verstandelijke overwegingen. Zij ligt veeleer in zekere gemoedsstemming, die bij een geschiedvorscher zelden geheel zal ontbreken. Men kan moeilijk met zooveel belangstelling kennis genomen hebben van de oude wereld, van de ontwikkeling van het christendom, van de geschiedenis van Europa in de middeleeuwen en den nieuweren tijd, als de

schrijver deed, wanneer men er niet een groot genoegen in vindt zich in verleden toestanden te verplaatsen. Er zijn tal van menschen, die zooveel pieteit hebben voor hun herinneringen, dat zij eenigermate teleurgesteld en ontstemd zijn, als zij plaatsen, die zij vroeger goed gekend hebben, veranderd terug vinden. Wat onveranderd bleef staan te midden eener wisselende omgeving, heeft in hun oog een groote bekoorlijkheid, ook al zou het leelijk gevonden worden, als het nieuw ware. Wat oud is, wekt reeds alleen door zijn ouderdom een gevoel van eerbied.

Deze belangstelling in het oude, die nauwe verbinding der denkbeelden van ouderdom en eerwaardigheid, is wellicht een onmisbare voorwaarde voor eene vruchtbare beoefening van de historie. Want men kan alleen datgene goed leeren kennen wat men lief heeft.

Conservatieve neigingen moeten dus den historicus eigen zijn. Zij zijn een der belangrijkste onder de redenen, waarom onpartijdigheid voor hem een onbereikbaar ideaal blijft. Zij zullen, zoowel aan zijne beschouwing van het verledene als aan zijn oordeel over de hedendaagsche maatschappij een eigenaardigen tint geven. Slechts wanneer de historicus tevens wijsgeer is, en de zeldzame, niet in elk opzicht benijdenswaardige, gave bezit zich zelf en zijn eigen geestesrichting tot een voorwerp van nadenken en onderzoek te maken, kan hij zich het middel verschaffen om de wereld ook nog door een anderen bril te leeren bezien dan dien moeder Natuur hem bij zijne geboorte opzette. Maar of de winst aan prozaische waarheid, welke zijne geschiedbeschouwing daardoor verkrijgt, wel opweegt tegen het verlies, dat zij in andere opzichten dreigt te lijden; - dat is eenigszins moeilijk uit te maken.

De schrijver van ‘Menschheid en Godsdienst’ is van een conservatieve natuur, omdat hij zooveel meer aanleg heeft als geschiedvorscher dan als wijsgeer. En zijn ‘scepticisme’ is een der gevolgen van zijn conservatieven aanleg. Scepticisme, in den gewonen zin van het woord, is van oudsher de richting geweest van hen, die, na minder of meer volledig onderzoek, zich geroepen hebben geacht den staf te breken over de taak der wijsbegeerte, die zij met ‘monnikenwerk’ of het rollen van den Sisyphussteen gelijk stellen. ‘Zich vermeien’ in het feit dat er zooveel moeilijk toegankelijke vragen zijn, zooals

onze schrijver doet, is een echt sceptische karaktertrek. Maar het vonnis over de wijsbegeerte, waarmede die gemoedsbeweging samenhangt, vloeit bij hem, evenals bij de meeste anderen, die het vellen, niet voort uit een nauwkeurig onderzoek van de werken harer groote vertegenwoordigers.

Van dergelijk onderzoek blijkt althans in 'Menschheid en Godsdienst' niet het minste, ofschoon de onderwerpen, die het boek behandelt, op schier elke bladzijde aanleiding zouden kunnen geven tot het bespreken van wijsgeerige stelsels. Het scepticisme van den schrijver schijnt mij, voor zoover het echt is, voort te spruiten uit de gemoedsstemming van den conservatief, die door zijne historische studiën heeft leeren inzien dat de groote wijsgeeren in den regel ook de groote revolutionairen geweest zijn. Zij toch, hoe afkeerig ook van wat men gewoonlijk onder revolutie verstaat, brachten in het rijk der gedachten omwentelingen te weeg, zoo ingrijpend, zoo geweldig, dat de mannen niet konden uitblijven, die 'de daad van hun gedachten' zouden zijn.

Zeer zeker is deze kenschetsing niet even toepasselijk op alle groote wijsgeeren. Al geldt zij ten volle van Plato, het klinkt eenigszins paradox aan den kalmen, conservatieven en ietwat schoolmeesterlijken Aristoteles een revolutionairen invloed toe te schrijven. Maar van de wijsbegeerte, in haar geheel genomen, mag zij gegeven worden. Vooral van de wijsbegeerte der Grieken, het volk, waarmede onze schrijver zooveel sympathie heeft en dat hij zoo goed kent. Het zijn voornamelijk de wijsgeeren geweest, die bewerkt hebben, dat de latere Grieken niet meer beantwoorden aan de beschrijving, door Nausicaä van haar vader gegeven 'dat hij in zijn paleis met zijn vrienden *als een god* wijn zat te drinken'. Het is vooral aan hun invloed toe te schrijven dat 'Griekenlands opvatting van de dingen in het leven is ondergegaan om in gezang en kunst onsterfelijk te leven.'[1)]

Dit voelt de schrijver wel, al zou men het uit zijne eigen opmerkingen over de Grieksche wijsbegeerte, die evenmin talrijk als belangrijk zijn, niet opmaken. En daarom moet hij, door aanleg en opvoeding een 'ware conservatief', van alle wijs-

1) T.a.p. blz. 70. Over de zaak zelve leze men, als men daartoe de gelegenheid heeft, vooral het uitnemend boekje van Bernays: *Phokion und seine neueren Beurtheiler*. Ein Beitrag zur Geschichte der Griechischen Philosophie und Politik. Berlin 1881.

geerige richtingen zich nog het minst afgestooten voelen door het scepticisme, dat met voor een verstandsmensch volmaakt onbegrijpelijke inconsequentie op wijsgeerige gronden een veroordeelend vonnis uitspreekt over alle wijsgeerig onderzoek.

De zwakke zijde van des schrijvers beschouwingen ligt naar mijn gevoelen in zijn te geringe schatting van de macht der wijsbegeerte. De groote mannen, wier werk hij in de geschiedenis waardeert, zijn staatslieden, veldheeren, godsdienststichters. Van de wijsgeeren slechts hier en daar een woord, maar nooit eene opmerking over hun grooten invloed op de maatschappij, die trouwens zelden onmiddellijk, maar gewoonlijk door de derde of vierde hand geoefend wordt. Daarom moet de voorstelling van de geschiedenis der menschheid, die de schrijver geeft, eenzijdig uitvallen, en zijn oordeel over den huidigen maatschappelijken en staatkundigen toestand aan dezelfde kwaal lijden.

Mij ontbreekt de bevoegdheid om een gevoelen uit te spreken over de vraag, in hoeverre zijne schets van den strijd tusschen het Christendom en de antieke beschaving juist mag heeten, en of het wel waar is dat het geloof aan het persoonlijk voortbestaan na den dood het punt was, waarom de strijd tusschen Heidenen en Christenen eigenlijk draaide. Maar dit is zeker, dat de gansche geschiedenis van het Christendom een ander karakter zou vertoond hebben, wanneer niet Plato en zijne latere geestverwanten zekere gedachten hadden uitgesproken, die reeds de Helleensche wereld diep hebben bewogen, en wier invloed op het zich ontwikkelend Christendom ook den leek in de geschiedenis der dogmatiek moeilijk ontgaan kan. Van die gedachten en haar invloed verneemt men bij onzen schrijver niets. Zelfs doet hij het voorkomen alsof de beweging, door Socrates gewekt, door Plato's invloed eene ‘wijsgeerige’ in plaats van eene ‘godsdienstige’ geworden is.[1)] En wat hij bij die gelegenheid opmerkt over den geringen invloed, door Plato ‘op het gros zijner tijdgenooten geoefend’ - alsof die invloed bij een zoo groot denker niet altijd eenige eeuwen noodig had om tot het gros door te dringen - wekt het vermoeden dat eene wijsgeerige beweging volgens zijne opvatting meer voor geleerde napluizers dan voor de maatschappij van belang is.

Evenals de wijsbegeerte in de Oudheid een invloed gehad

1) T.a.p. blz. 17 en 18.

heeft, dien de schrijver grootendeels over het hoofd schijnt te zien, zoo heeft zij dien ook in den nieuweren tijd. De bedenkelijke verschijnselen, waarop hij wijst, zijn wel degelijk te wijten aan den invloed eener wijsbegeerte. En wel van die wijsbegeerte, waarvan Opzoomer bij ons te lande de krachtigste vertegenwoordiger en de bezielde tolk geweest is, de wijsbegeerte, die in de aanbeveling van de methode der natuurwetenschap op elk gebied het wachtwoord van den vooruitgang ziet. Het zijn toch waarlijk niet de beoefenaars der verschillende natuurwetenschappen, waarvan in de eerste plaats de invloed uitgaat, die bijv. de Duitsche socialisten in de hierboven beschreven materialistische richting voerde. Zij hebben in den regel te veel belangstelling voor hun eigen vak om tijd te vinden voor beschouwingen over onderwerpen, die in ruimer kringen waardeering kunnen wekken. En komen zij daartoe, dan blijkt bijna altijd dat zij veel te critisch oordeelen over de grondslagen der wetenschap om in zulk een eenvoudig voorschrift als de opvolging van de methode der natuurwetenschap het universeel geneesmiddel voor alle kwalen te zien.

Maar het zijn de geleerden, die hun gedachten laten gaan over de vragen der ethiek, der politiek, der sociologie, wier woord de bedenkelijke gevolgen aan het licht brengt van eene door en door valsche en oppervlakkige wijsbegeerte. Zij spreken de stellingen uit, welke iemand, die wat verder ziet, de haren ten berge doen rijzen.

Verweer daartegen is hoogst moeilijk. Xenocrates placht ieder uit zijne school te weren, die noch muziek, noch meetkunde noch astronomie verstond. Zoo iemand miste volgens hem de ‘handvatten’, waarmede men de wijsbegeerte moet aanpakken. Thans echter schijnt men zich bevoegd te achten over den mensch en zijn welstand te oordeelen, zonder zich ooit bekommerd te hebben over de vraag, waar de handvatten van zulk een oordeel te zoeken zijn. Voor niet één op de duizend onder degenen, die ‘wetenschappelijk’ ontwikkeld heeten, zijn Plato, Descartes en Kant iets meer dan groote *namen*, die men eerbiedigt, maar van wie men bescheidenlijk erkent verder niets te weten. De denkbeelden ter sprake te brengen, waardoor die mannen hun grooten naam verkregen hebben, gaat voor een ongepast staaltje van pedanterie door.

Zoo is de toestand, vooral in Nederland, waar de wet op

het Hooger Onderwijs haar invloed ten kwade gevoegd heeft bij de toch reeds overweldigende macht van de mode. Zal de wijsbegeerte zich zelve nog bijtijds herzien? Zal zij begrijpen dat zij - om met Rudolf Eucken te spreken - zich niet daarom met zooveel moeite ontworsteld heeft aan haar slavenlot als *ancilla theologiae*, om onder veel minder gunstige omstandigheden de dienstmaagd te worden der natuurwetenschappen?[1)].

Dat is eene vraag, die onmogelijk met zekerheid te beantwoorden is. Ook in de geschiedenis der wijsbegeerte wisselen perioden van een bloeiend leven af met tijdperken van verval, ja van een uittering en versterving, die doodelijk schijnen te worden. Wat de latere geschiedschrijver van de hedendaagsche periode zal zeggen, is helaas niet twijfelachtig. Weinig belangstelling in wijsgeerige vraagstukken; weinig kans dus dat er gedachten zullen worden voortgebracht en uitgesproken, die een dergelijken aanvurenden invloed hebben als de denkbeelden van Plato in de Oudheid, die van Kant tegen het einde der vorige eeuw. Zoolang die toestand voortduurt, is er ook, naar ik vrees, geen geneesmiddel te vinden voor de kwalen, die zich in staat en maatschappij vermenigvuldigen. Meer ernst, en daardoor meer kracht en meer bezieling, is het eenige, wat ons helpen kan. Maar die heerlijke eigenschappen laten zich niet ingieten, zelfs niet aan de ontvankelijke jeugd. Zij worden, naar het schijnt, alleen gekweekt door het voorbeeld dergenen, die ze, ieder in eigen levenskring, door daden aan den dag leggen.

Om deze reden moet een boek als ‘Menschheid en Godsdienst’ als eene weldaad worden ontvangen Want, al moge men bezwaar hebben tegen de behandelingswijze, die de schrijver naar aanleiding zijner juiste diagnose van de kwaal onzer eeuw zou willen voorschrijven, zoo moet men iets anders in hem ten hoogste waardeeren. En dat is, nog meer dan de scherpte van zijn blik en de uitgebreidheid van zijn gezichtskring, de ernst, de kracht en de bezieling, die uit al zijne woorden spreken. Zij maken zijn aanbeveling van een ‘sceptisch conservatisme’ eenigermate tot wat juristen eene *protestatio actui contraria* noemen. Dat een oud man, die een lang en werkzaam leven

1) R. Eucken. *Die Grundbegriffe der Gegenwart, historisch und kritisch entwickelt*. 2te Auflage. Leipzig 1893, blz. 152.

achter zich heeft, zich geroepen voelt aan het volk, waartoe hij behoort, op die wijze de slotsom zijner ervaring mede te deelen, geeft hem recht op onze dankbaarheid. Hopen wij dat dit boekje niet zijn laatste woord zij, ons bij wijze van uitersten wil vermaakt, maar dat hij ons nog menigmaal op zijne '*unzeitgemässe*' beschouwingen zal onthalen.

C.B. SPRUYT.

Letterkundige kroniek.

Les grands écrivains français. *Alfred de Musset* par Arvède Barine. Paris, Hachette et Cie. 1893.

Stel u een knaap voor van even zeventien jaar, met het eerste dons om mond en kin en in hoofd en hart de eerste droomen, die zich nu en dan cristalliseeren tot schuchtere minnedichten. Breng dien jongen droomer in een land van bergen, aan een meer gelijk dat dichterlijk meer van Genève, en laat hem daar, bij toeval, in de bibliotheek van het huis zijner inwoning, een bundel van Musset's gedichten vinden. ‘Dan is hij verloren!’ zult ge zeggen. En ge denkt aan *Rolla*, aan *Namouna* en aan ik weet niet welke verzen, kokend van hartstocht. Stel u gerust. Het boek viel open bij *Lucie* of bij *Souvenir*, althans bij een van die elegisch getinte gedichten, die den knaap konden roeren, maar niet beroeren. En - tweede geluk! - er was een Mentor in de buurt, die, eer er verder gelezen kon worden, het boek als zijn eigendom opeischte en wegsloot. Maar de vluchtige lezing van het enkele gedicht had den lust gewekt naar meer; de titel van den bundel en de naam van den dichter bleven in het geheugen. Geen jaar later, of de beide bundels ‘Premières poésies’ en ‘Poésies nouvelles’ waren in zijn bezit; en de boekjes, die op dit oogenblik op de schrijftafel liggen van den schrijver dezer kroniek, zijn dezelfden, welke hem den eersten diepen indruk gaven, dien vijfendertig jaren niet hebben vermogen uit te wisschen.

Wat zijn er veel dichters, in proza en poëzie, met wie men in zijn jeugd gedweept heeft, en wier werk u op mannelijken leeftijd declamatorisch of overgevoelig lijkt. En hoeveel anderen zijn er

niet, die u tot uw twintigste, vijfentwintigste jaar ongevoelig laten, en wier schoon u eerst op veel later leeftijd werd geopenbaard.

Alfred de Musset is niet ‘de dichter van de jeugd’ in den zin waarin, bijvoorbeeld, een Henry Mürger het mocht heeten, wiens *Muse* niet meer was dan een *Musette*, bekoorlijk alleen voor wie haar met oogen van twintig jaren beschouwt. Alfred de Musset blijft, op wie hem eens in zich heeft opgenomen, de eeuwige bekoring van de jeugd oefenen. De strengste rechters, de ernstigste geleerden hebben niet opgehouden, hem als hun dichter te huldigen. Niemand deed dat in treffender termen dan Taine, die van hem schreef: ‘Wij kennen hem allen van buiten. Hij is dood, maar het lijkt ons of wij hem nog elken dag hooren spreken.... Die ten minste heeft nooit gelogen. Hij heeft enkel gezegd wat hij voelde, en hij heeft het gezegd zooals hij het voelde. Hij heeft hardop gedacht. Il a fait la confession de tout le monde. Men heeft hem niet bewonderd, men heeft hem liefgehad. Hij was meer dan een dichter, hij was een mensch....’[1)]

Wie dan ook over de Musset tot ons wil spreken, wie nog wat van dezen mensch weet te zeggen wat nog niet, of niet op die wijs, gezegd was, wie op sommige tot nog toe slechts onvolledig gekende phases van zijn leven een helderder licht weet te werpen, kan verzekerd zijn, zeer velen onder zijn belangstellende hoorders te zullen vinden.

De aard van de publicatie: *Les grands écrivains français*, waarvan het boek van Arvède Barine (Mad. Vincent) het vijf en twintigste deeltje uitmaakt, dwong de schrijfster vele bekende zaken te herhalen. Maar van de gelegenheid haar geboden, om te snuffelen in onuitgegeven brieven, van de Musset afkomstig of over hem handelend, heeft zij een uitnemend gebruik gemaakt. Vooral geldt dat van de Musset's verhouding tot George Sand, die, den dichter in het hart wondend, hem maakte tot den dichter der *Nuits* en hem die onsterfelijke verzen ingaf ‘qui sont de purs sanglots.’

Alfred de Musset was een oprecht man, in de letterkunde zoowel als in het leven. Taine's ‘die ten minste heeft nooit gelogen’ geldt zoowel voor den vorm als voor den inhoud van zijn gedichten, daaronder begrepen zijn *Confession d'un enfant du siècle*.

1) Histoire de la littérature anglaise, Tome V, aan het slot van het hoofdstuk over Tennyson.

Nadat Victor Hugo met zijn *Orientales* voor den dag was getreden, was de Musset hem al spoedig een eind weegs voorbijgesneld met zijn *Contes d'Espagne et d'Italie*, waarvan de stoute en schilderachtige beelden, de verrassende epitheta, het vlugge, lenige vers voor al wat men in Hugo's werk bewonderde niet behoefden onder te doen. Maar wanneer de heeren van den ‘Cénacle’, den kring waarvan Hugo het middenpunt vormde, gehoopt hadden in de Musset een trouw partijgenoot te vinden, die den grooten meester in alles zou navolgen en aan de regels van de nieuwe School streng zou vasthouden, dan hadden zij buiten zijn eerlijken en onafhankelijken geest gerekend. De Musset's letterkundige opvoeding, zijn goede smaak verhinderden hem langer dan een oogenblik mee te doen aan de buitensporigheden, waaraan de hemelbestormers, die den Cénacle vormden, zich plachten over te geven. Zij hadden dan ook niet het recht, den genialen knaap, die enkel als hospitant een poos in hun midden had vertoefd, een afvallige te noemen, toen het bleek dat hij voortaan zijn eigen weg wilde gaan.

De Musset is in de geschiedenis der Fransche prosodie bekend om zijn slordige rijmen: *nuit-nid, cheviller-menuisier, saule-espagnole* en dergelijke. Daaruit mag echter niet afgeleid worden, dat hem het talent, de handigheid als men wil, voor het correcte, rijke rijm ontbrak. Getuige o.a. dit zestal regels uit *Don Paëz*, dat nog door meer dan enkel rijke rijmen uitmunt:

> Comme on voit dans l'été, sur les herbes fauchées,
> Deux louves, remuant les feuilles desséchées,
> S'arrêter face à face et se montrer la dent;
> La rage les excite au combat; cependant,
> Elles tournent en rond lentement, et s'attendent;
> Leurs mufles amaigris l'un vers l'autre se tendent.

De Musset heeft van die ‘vers de haut vol’, zooals wij ze bij de Heredia bewonderen, bijv.:

> Le soleil vient briser ses rayons sur leur cime,
> Comme un soldat vainen brise ses javelots, -

en hij weet ook, als de dichter der *Trophées*, door het ‘accent oratoire’ het vers te verlengen, op deze wijs:

> Est-ce bien toi, grande âme immortellement triste?

Wanneer de Musset dan ook slordig rijmde, dan deed hij het meestentijds opzettelijk. Bij een exemplaar van zijn 'Premières poésies', aan zijn oom Desherbiers gezonden, voegt hij deze beteekenisvolle bekentenis: 'Tu verras des rimes faibles; j'ai en un but en les faisant, et je sais à quoi m'en tenir sur leur compte; mais il était important de se distinguer de cette école *rimeuse*, qui a voulu reconstruire et ne s'est adressée qu' à la forme, croyant rebâtir en replâtrant.' Op meer dan ééne plaats komt hij op die quaestie van de slechte rijmen terug. Zoo in *La coupe et les lèvres:*

> Vous trouverez, mon cher, mes rimes bien mauvaises
> Quant à ces choses-là, je suis un réformé,
> Je n'ai plus de système, et j'aime mieux mes aises;
> Mais j'ai toujours trouvé honteux de chéviller.

En wilt ge zijn artistieke geloofsbelijdenis in haar ongedwongensten vorm leeren kennen, dan vindt ge die in deze regels uit een brief aan zijn broeder Paul. 'Chacun de nous a dans le ventre un certain son qu'il peut rendre, comme un violon ou une clarinette. Tous les raisonnements du monde ne pourraient faire sortir du gosier d'une merle la chanson du sansonnet. Ce qu'il faut à l'artiste, c'est l'émotion. Quand j'éprouve, en faisant un vers, un certain battement de coeur que connais, je suis sûr que mon vers est de la meilleure qualité que je puisse pondre.'

Nu, aan 'emotie' heeft het den dichter niet ontbroken. En het is de geschiedenis van de groote 'emotie' van zijn leven, van zijn grooten hartstocht voor George Sand, waarover tot dusver wel veel geschreven was, maar enkel onvolledig en nooit geheel onpartijdig, welke Arvède Barine voor het eerst uit de bronnen zoo volledig en zoo onpartijdig mogelijk heeft toegelicht; niet om daarmeê een 'succès de scandale' te behalen, maar om aan ieder der personages uit dit veelbesproken drama, dat op den dichter de Musset zulk een beslissenden invloed oefende, te geven wat hem toekomt. De welsprekende brieven van George Sand aan en over de Musset (*Lettres d'un voyageur*, e.a.) zijn reeds sedert lang publiek domein. Van de Musset's brieven aan George Sand echter wordt de openbaarmaking totdusver door de familie van den dichter tegengehouden; en wij hebben de schrijfster van deze biographie, die er kennis van nam, enkel op haar woord te gelooven, wanneer zij verzekert, dat die brieven zijn 'des merveilles de passion et de sensibilité,

d'éloquence pathétique et de poésie pénétrante', en dat de geheele correspondentie van deze beiden, waarin voet voor voet de verwoesting kan worden gevolgd, welke hun romantische hartstocht in de eerste plaats bij de Musset heeft aangericht, een van de kostbaarste psychologische documenten is van de eerste helft dezer eeuw.

Bij gebreke van zijn brieven, bezitten wij van de Musset een welsprekende bekentenis in zijn *Confession d'un enfant du siècle*, waarin als 't ware dag voor dag, uur voor uur de folteringen staan opgeteekend, welke deze door hartstocht verteerde ziel onderging. Indien er in deze bekentenis iets te sterk gekleurd is, dan is het de schuld, die de dichter zichzelven geeft. De Musset heeft zichzelven niet gespaard: het is als heeft hij er genot in, de fouten van zijn karakter, zijn ongelijk zoo breed mogelijk uit te meten. *Mea culpa, mea maxima culpa!* klinkt u uit elk van deze bladzijden te gemoet.

Eén bruisende hartstocht was de Musset's liefde; op het hoogste geluk, de extase, volgde diepe wanhoop, door de heftigste jaloezie gevoed. Daartegenover tracht George Sand, die zes jaar ouder was dan de drieëntwintigjarige dichter, in haar hartstocht zekere halfmoederlijke teederheid te leggen, iets beschermends, dat, wel verre van de Musset te kalmeeren, hem nog slechts te meer prikkelde.

Op hunne reis naar Italië, in den winter van 1833, wordt de dichter te Venetië ernstig ziek, en als hij door de vereenigde zorgen van zijne geliefde en een jong Italiaansch dokter, Pagello, herstelt, blijkt de toestand nog erger te zijn dan te voren. Pagello was op zijne beurt onder den invloed gekomen van George Sand en daaruit was de verhouding ontstaan, waarvan geen romantische phrases, geen quasi-idyllische verklaring als die welke Sand aan de Musset tracht te geven: 'Je l'aimais comme un frère et tu étais notre enfant à tous deux', het valsche en onhoudbare konden goedspreken. Een tijdelijke scheiding wordt in het belang van den ter nauwernood herstelde noodig geacht en de Musset keert in April 1834 naar Frankrijk terug. Maar een levendige briefwisseling houdt den hartstocht over en weer gaande: van April tot Augustus is het vuur niet van de lucht. De toestand wordt een oogenblik belachelijk, wanneer, half Augustus, Pagello met George Sand te Parijs komt. Het romantisch klaverblad verliest in het licht van een Parijschen boulevard alle poëzie, en de arme Pagello voelt zich met zijn dwaas figuur verlegen en ongelukkig.

Op het wederzien van de gelieven te Parijs volgt nieuwe scheiding: de Musset reist naar Baden-Baden, Georg Sand neemt de vlucht naar Nohant, en beiden gaan voort in brieven zich zelven en elkander te martelen met hun hartstocht. Een korter of langer samenzijn wordt gevolgd door nieuwe scheiding, totdat zij eindelijk, in 1835, moegefolterd, voor goed van elkander gaan.

Alfred de Musset herleeft dit alles nog eens in *La confession d'un enfant du siècle*, in 1836 verschenen, in de beroemde *Nuits*, die achtereenvolgens van 1835 tot 1837 geschreven werden, en eindelijk in *Souvenir*, geschreven in 1840 na een bezoek aan het bosch van Fontainebleau, waar al de herinneringen van zeven jaar te voren, toen hij met George Sand in het eerste tijdperk van hunne liefde die bosschen doorkruiste, den dichter komen bestormen. *Confession, Nuits, Souvenir* vormen een onafscheidelijk geheel. En wanneer Paul de Musset in zijn 'Biographie de Alfred de Musset' en, op zijn voetspoor Emile Montégut, het doet voorkomen, alsof niet al de *Nuits* op George Sand betrekking hebben, en alsof met name de *Nuit de Décembre* geïnspireerd werd door een andere 'rupture d'amour', dan staat daartegenover de zeer pertinente verklaring van Arvède Barine dat, indien men twee brieven van de Musset, in den winter van '35 aan George Sand geschreven, mocht openbaar maken, waarin over de visioenen, in het gedicht beschreven, gesproken wordt, deze brieven den besten commentaar zouden leveren op *La Nuit de Décembre*, en duidelijk zouden vertoonen, dat het nogmaals de herinnering aan George Sand geweest is, welke de Musset ook dit heerlijk gedicht in de pen gaf. Wat al die verzen tot onsterfelijke verzen maakt is, dat zij niet gedeclameerd, maar geleefd zijn, dat wij er de Musset, den ganschen de Musset in vinden met zijn toomeloozen hartstocht en zijn teêredichterlijke ziel.[1)]

Datzelfde maakt de groote bekoorlijkheid, de blijvende waarde uit van die andere onder Musset's werken, welke zijn 'Théâtre' vormen, in de eerste plaats van *Fantasio, Le chandelier, Les caprices de Marianne. On ne badine pas avec l'amour, Il ne faut jurer de rien*. In elk van die comedies vinden we de Musset, met zijn

1) Onder het corrigeeren komt mij *de Portefeuille* van 17 Juni j.l. onder de oogen, waarin men in de rubriek 'Correspondentie' lezen kan, dat de Musset's *Nuit de Mai* 'totaal verouderd' is. Wie het weet, moet het zeggen!

‘amours’ en met zijn groote liefde. Overal herkennen wij hem: als Fortunio uit *Le chandelier* in dien ‘petit blond... avec ses cheveux sur l'oreille et son petit air innocent’; perverser in *Les caprices de Marianne*: ‘l'amour que je respire est comme celui que je ressens, l'ivresse passagère d'un songe... Ma gaieté est comme le masque d'un histrion; mon coeur est plus vieux qu'elle; mes sens blasés n'en veulent plus.’ In *Fantasio* vinden we den levensmoede terug, dien wij in *La confession d'un enfant du siècle* leerden kennen - en zoo telkens. En nooit is hij moede de liefde te verheerlijken, gelijk in het slottooneel van *Il ne faut jurer de rien* Valentin en Cécile dit doen, wanneer zij, onder het sterrendak, spreken van de macht die de werelden in beweging brengt: ‘ils vivent parce qu'ils se cherchent, et les soleils tomberaient en poussière si l'un d'entre eux cessait d'aimer’, - en Cécile uit de volheid van haar hart uitroept: ‘Ah! toute la vie est là!’

En wie kent niet dat heerlijk slot van het 2e bedrijf van *On ne badine pas avec l'amour*: ‘Tous les hommes sont menteurs, inconstants... toutes les femmes sont perfides, artificieuses... mais il y a au monde une chose sainte et sublime, c'est l'union de deux de ces êtres si imparfaits et affreux’...

Men brengt zich die gedeelten uit Musset's ‘Théâtre,’ dat gevleugeld proza, niet te binnen, zonder te gelijk voor zich te zien die reeks van jonge meisjes: Elsbeth, Camille, Cécile, de arme Rosette, Carmosine, die zooals Arvède Barine zegt voor Musset getuigen zullen tegenover de nakomelingschap, wanneer men hem mocht beschuldigen, zich vermeid te hebben in gewaagde tooneelen en zinnelijke voorstellingen. ‘Elles ont le charme des natures saines’ - zegt Musset's levensbeschrijfster - ‘et n'ont pu être créées que par un poète qui avait gardé intact, à travers les désillusions et les déchéances, le respect de la jeune fille.’

Dichters zijn gegaan en gekomen, en zij hebben ons bekoord en in geestdrift gebracht, wanneer wij er toe gestemd waren om ons te laten bekoren en in geestdrift brengen. Maar voor de Musset, voor den dichter ‘die nooit gelogen heeft’, ontbreekt de stemming nooit. Zou het niet zijn, omdat hij ons naar onze jeugd terugvoert en in staat is, ons voor een poos onze jeugd terug te geven?

Le docteur Pascal par Emile Zola. Paris, Charpentier & Fasquelle. 1893.

Er zijn er onder de Zolavereerders, die beter dan van hunne eigene, naaste familie, op de hoogte zijn van de verschillende vertakkingen der familie Rougon-Macquart, en die den stamboom van dit gedegenereerd geslacht op en af weten te klauteren, dat het een lust is. Voor hen moet de lezing van dit twintigste en laatste deel van de reeks, afgescheiden van elke meer litteraire genieting, een zeer bijzonder genot opleveren. Telkens wanneer in *Le docteur Pascal* een van de personen uit vorige romans genoemd wordt of een kortere of langere verschijning maakt - en het een zoowel als het andere geschiedt in dezen roman herhaaldelijk -, begroet de echte Zolavereerder dien als een intiemen kennis, wiens uiterlijk, wiens *tic*'s, wiens heele wijze van denken en handelen geen geheim meer voor hem hebben. Wie zich in deze familierelaties niet zoo hebben ingewerkt, maar telkens, wanneer er een nieuwe roman van Zola verscheen, dien als een op zich zelf staand kunstwerk hebben trachten te waardeeren, zonder zich veel te bekommeren om den graad van bloedverwantschap waarin de held of de heldin tot helden of heldinnen van vorige romans staan, zullen zich met een ander, misschien met een minder veelzijdig genot van Zola's werk moeten tevreden stellen en het zich getroosten moeten, indien hun oordeel als oppervlakkig en onvolledig door de volbloed-Zolaïsten gewraakt wordt.

Ik moet eerlijk bekennen, dat ik op dit oogenblik niet zou weten te zeggen, in welken van de vorige romans ik dezen dokter Pascal reeds ontmoet heb. Het doet er, dunkt mij, ook weinig toe. De vraag is enkel, of de man op zich zelf, afgescheiden van hetgeen men van vroeger van hem weten mocht, belangwekkend is.

Dokter Pascal houdt zich onledig met het onderzoeken der wetten van de erfelijkheid, en heeft in de eerste plaats zijn eigen familie, de Rougon-Macquarts, tot voorwerp van zijn studiën gekozen. Zola neemt hieruit allereerst aanleiding om in enkele bladzijden een overzicht te geven van het vraagstuk der erfelijkheid. Bevoegden mogen beoordeelen of dat overzicht juist en volledig genoemd kan worden, en of hier niet een van die mannen aan het woord is, waarvan Dr. Ovink spreekt in *De Gids* van Juni, die de wetenschap kant en klaar voor geringen prijs van anderen

ontvangen, er dus lichtvaardig mee omspringen, ze met hunne eigen versieringen en bijvoegsels vermeerderd, uitdeelen, en zoo een massa oppervlakkige en scheeve voorstellingen onder de menschen brengen. Vervolgens brengt des dokters arbeid er den romanschrijver toe, om een soort van repetitie te houden en, te beginnen met Adelaïde Fouqué, de s t a m m o e d e r van vijf geslachten, die wij hier aantreffen als krankzinnige van 105 jaar, de voornaamste personen uit de negentien vorige romans de revue te laten passeeren.

Hèt heeft mij ook bij vorige romans, behoorende tot den Rougon-Macquart cyclus, vaak toegeschenen dat de noodzakelijkheid om het verband vast te houden tusschen de verschillende boekdeelen, en telkens weer leden van dezelfde familie met hunne uiterlijke en innerlijke eigenschappen ten tooneele te voeren, Zola in zijn beweging van vrijmachtig scheppend kunstenaar schromelijk belemmert. Nu er een roman moest verzonnen worden, die het slottafereel zou vormen van de geheele reeks, werd de taak niet gemakkelijker. En al mag men nu des schrijvers vinding waardeeren, om, bij wijze van proef op de som, door een geleerde als Pascal de erfelijkheidstheorie te doen verklaren, welke aan de reeks van Zola's romans ten grondslag ligt, hem den geslachtsboom der Rougon-Macquarts te doen opmaken en dien te doen aanvullen met alles wat hij in den loop zijner onderzoekingen omtrent dezen en genen te weten komt, dit werk, hetwelk een goed deel van den roman vult, draagt er juist niet toe bij om *Le docteur Pascal* bijzonder verrassend of boeiend te maken.

Wat in staat is onze belangstelling te wekken, is zeker de strijd tusschen de zestigjarigen geleerde en de vijfentwintigjarige Clotilde, die hij als pleegkind in zijn woning genomen heeft. Aan de eene zijde, in Pascal, de strenge Wetenschap, die alles wil onderzoeken, tot de kennis van alles wil geraken, daaraan een geheel leven wijdend zonder te vragen naar hetgeen buiten dat leven ligt; en aan de andere zijde, in Clotilde, het Geloof, de overtuiging van de dingen die men niet ziet, het Geloof dat de Wetenschap als zijn natuurlijke vijandin beschouwt en er op uit is om al wat deze tot stand brengt te vernietigen en onschadelijk te maken. Zulk een strijd van elken dag in hetzelfde huis te doen voeren tusschen den krachtigen, opgewekten geleerde en een jonge vrouw als Clotilde, gezond van hoofd en van lichaam; ten slotte een

derde den strijd te doen beslechten, en de Liefde over de Wetenschap en het Geloof te doen zegevieren, is, zooal geen nieuw gegeven, dan toch een dat voor een boeiende behandeling vatbaar is.

De strijd tusschen deze twee idealisten lecnde zich zeker tot een zeer subtiele en fijne schildering, en een oogenblik kan men meenen dat Zola den roman in die richting wil leiden. In het eerste gedeelte van den roman geeft de strijd tusschen den geleerde en de geloovige Zola enkele fraaie bladzijden in de pen. Maar, met op die wijs voort te gaan, zou hij zijne geheele natuur hebben moeten verloochenen. Het oplossen van zielkundige problemen is zijn werk niet. Dat ware te ingewikkeld voor den man, die den mensch tot zijn eenvoudigste uitdrukking pleegt te herleiden en ten slotte in de eerste plaats oog blijkt te hebben voor 's menschen lagere hartstochten.

Wanneer Pascal en Clotilde tot de ontdekking komen, dat wat zij tot dusver als het hoogste in hun leven hebben beschouwd op den achtergrond moet treden om plaats te maken voor hunne groote liefde, en wanneer zij besloten zijn om alles op te offeren voor die innige vereeniging, dat zelfverloochenend in elkander opgaan, dan is de gewone lezer zoo naïef te meenen, dat deze beide zeer nobele naturen niet zullen aarzelen die vereeniging te sluiten in den vorm, door de geordende maatschappij daarvoor aangewezen: in dien van het huwelijk.

De zestigjarige oom en zijn vijfentwintigjarig nichtje geven er echter de voorkeur aan, in vrije liefde samen te leven. ‘Voorkeur’ staat hier slechts bij wijze van spreken. Zola verzekert ons toch, dat het denkbeeld van een huwelijk noch in Clotilde, noch in Pascal is opgenomen, zij hebben er nooit aan gedacht en staan verwonderd te kijken, wanneer Pascal's moeder, voor wie zij hun samenleven niet hebben verborgen, evenmin als zij het voor anderen deden, van een huwelijk spreekt. Later komt de oude mevrouw Rougon er nog eens op terug en zegt: ‘Pourquoi ne vous êtesvous pas mariés? C'était plus simple et plus propre.’ Maar noch de eene, noch de andere keer weet een van beiden eenige reden voor hun niet-trouwen aan te voeren. De tweede maal vindt Clotilde het denkbeeld, dat nog nooit in haar was opgekomen, nog zoo kwaad niet. Maar Pascal, die er niet tegen op zag zijn pleegdochter te onteeren, wordt nu op eens, op zijn manier, fijn gevoelig. ‘Pascal ne répondit que par un geste, comme s'il eût

craint que sa voix ne le trahît, et qu'il n'acceptât, dans un cri de gratitude, cet éternel lien qu'elle lui proposait'.

Zola heeft verzuimd, ons duidelijk te maken wat het motief is van beider houding. Wat hij niet verzuimt, is het volmaakt zinnelijke van deze vrije liefde op den voorgrond te doen treden. Deze vereeniging van Pascal en Clotilde is, in het laatste gedeelte van den roman, haast een doorloopende verheerlijking van de physische liefde, gelijk die reeds herhaaldelijk in verschillende andere van Zola's romans, het fraaist in *La faute de l'abbé Mouret*, geschilderd werd. Ditmaal echter is de schildering zonder poëzie. De sympathieke Clotilde verliest voor ons alle aantrekkelijkheid van het oogenblik af, dat zij in hare vereeniging met Pascal enkel zingenot zoekt Er is in dit alles niets grootsch, gelijk trouwens de geheele roman kleiner, veel minder breed van zwaai, minder stont van greep is dan een der overige.

Het onderwerp heeft Zola geen aanleiding gegeven tot het in beweging brengen van groote massa's, waarin hij een meester is, noch tot het schilderen van die breede tafereelen, die aangrijpende ensembles, waarin het levenlooze: een mijn, Parijsche Halles, een locomotief, leven krijgt en al het overige domineert. Aan zijn behoefte 'de grandir, de faire des symboles avec les êtres et les choses', door de Maupassant indertijd als een gevaarlijke helling van Zola's geest gesignaleerd, heeft de Meester hier niet willen voldoen: hij heeft weerstaan aan de nabijliggende verzoeking om den geslachtsboom der Rougon-Macquart tot zulk een levend symbool te maken.

Zoo mist *Le docteur Pascal* het eigenaardige en aantrekkelijke van de beste van Zola's romans. Smakeloosheden, monstruositeiten, als de dood van de krankzinnige overgrootmoeder van 105 jaar tegelijk met het doodbloeien van haar half wezenloos, gedegenereerd achterkleinkind Charles, het verbranden van den geälcoholiseerden Antoine Macquart ('le plus beau cas de combustion spontanée qu'un médecin eût jamais observé'), van wien niets meer overblijft, geen been, geen tand, geen nagel, niets dan een hoopje fijne asch, schijnen, nu zij door niets grootsch of werkelijk aangrijpends worden opgewogen, slechts te smakeloozer en weerzinwekkender.

Eerst in de laatste hoofdstukken komen nog twee tooneelen voor, die een herinnering van artistieke ontroering achterlaten. Het eene is het vertrek van Clotilde, een tafereel indrukwekkend van sober-

heid, vol ingehouden tranen. Het andere is het sterven van Pascal. Ook hier heeft Zola zich weten te beheerschen, en daardoor een groot artistiek effect bereikt. In weinige aangrijpende bladzijden beschrijft hij het sterven van den geneesheer, die, tusschen de aanvallen in, den voortgang van zijn hartkwaal observeert, en, als de aanvallen steeds heviger worden, op enkele minuten na het uur weet aan te geven, waarop de doodstrijd zal geëindigd wezen.

Zou Zola uitgeput raken, of heeft de wensch om een eind te maken aan deze ‘histoire naturelle et sociale d'une famille sous le second empire’, die inderdaad veel van hare belangwekkendheid begon te verliezen, hem verleid om er ditmaal wat luchtig overheen te loopen en een werk in het licht te geven, dat, als geheel, beneden zijn talent staat? Hebben, terwijl hij aan het schrijven was van *Le docteur. Pascal*, andere onderwerpen: Lourdes, Rome, beslag op hem gelegd, en bewaart hij voor de in het vooruitzicht gestelde romans, bij wier samenstelling geen geslachtsboom, geen erfelijke eigenschappen van een bepaalde familie hem meer binden en in zijne bewegingen belemmeren zullen, het beste en fijnste van zijn geest? *Qui vivra verra*.

Merkwaardig is het zeker, te hooren hoe de schepper van *Les Rougon-Macquart*, in zijn lijkrede op Guy de Maupassant, den 8en Juli j.l. gehouden, zijn ‘weemoedige ongerustheid’ uitspreekt over het lot dat aan ‘ces grandes oeuvres cycliques’ te wachten staat. ‘Ce sont là’ - zegt hij - ‘des bagages bien lourds pour la glorie, et la mémoire des hommes n'aime pas à se charger d'un pareil poids. De ces grandes oeuvres cycliques il n'est jamais resté que quelques pages.’ En dan, doelende op den onovertroffen verteller, aan wiens graf hij staat: ‘Qui sait si l'immortalité n'est pas plutôt une nouvelle en trois cents lignes, la fable ou le conte que les écoliers futurs se transmettront comme l'exemple inattaquable de la perfection classique.’

Bibliographie.

Aanteekeningen betreffende den Boekhandel van Noord-Nederland in de 17de en 18de eeuw, door A.C. Kruseman. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon. 1893.

Een boek als dit is zeker niet bestemd om onder de bruine beuk of in de badstoel aan het strand gelezen te worden, en voor wie in een boek bij voorkeur emoties zoekt, is het niet geschreven. Maar dit ontneemt aan het werk van den heer Kruseman niets van zijn waarde, die niet gering is.

Het lief en leed van den boekhandel in Nederland twee eeuwen lang, zijn plaats in den wereldboekhandel, het drukken van boeken in oude talen en de handel in die boeken, de Fransche boeken in ons land gedrukt en verkocht, en eindelijk alles wat den eigenlijken Hollandschen boekhandel betreft: de voornaamste boeken in alle vakken van wetenschap en letteren, in de 17e en 18e eeuw verschenen, de octrooien en privilegieën, de verboden boeken, de gilden, de voornaamste boekhandelaren, - het wordt alles breedvoerig gememoreerd, duidelijk en, voor zoover het er zich toe leent, levendig uiteengezet. De schrijver bepaalt zich niet tot hetgeen met den boekhandel in rechtstreeksch verband staat, hij laat ook over het maatschappelijk leven van de dagen, waarover zijn boek handelt, het oog gaan, teekent ons het karakter van de 17e en van de 18e eeuw, geeft een overzicht van de volksgeschiedenis, spreekt over de taal en de taalkunst, over de instellingen van onderwijs, enz. Al verontschuldigt hij zich telkens met te groote bescheidenheid over zijn gebrekkige kennis, wat hij ons meedeelt over hetgeen niet rechtstreeks tot zijn vak behoort, is uit de beste bronnen geput.

En zoo blijkt het dat de bekwame oud-uitgever, wien niemand een *otium cum dignitate* zou misgunnen, het *otium* aan anderen overlatende, door het schrijven van dit ‘kijkje op de boekenwereld van het lang verleden’ zijn *dignitas* uitnemend heeft weten te handhaven.

Marianne, door E. Knuttel-Fabius. Amsterdam, Loman & Funke. 1893.

Indien dit de eerste groote novelle is van de schrijfster, ons tot heden enkel nog maar door een bundel verzen en enkele kleine stukjes in den *Spectator* bekend, dan willen wij de opmerking niet achterwege houden, dat het onderwerp van *Marianne*, om een indruk achter te laten, oorspronkelijker en dieper opgevat had moeten worden. Dat de oppervlakkige en opgewondene Marianne, die met den even oppervlakkigen en opgewondenen Herman een samenleven in vrije liefde begonnen is,

van de dwaling haars weegsovertuigd wordt, wanneer Herman door een spoorwegongeluk aan hare zijde gedood is en haar met een pand van zijn liefde heeft achtergelaten, is wel wat heel goedkoop van vinding. Marianne's terugkeer tot de niet geëmancipeerde maatschappij wordt haar zeker niet moeielijk gemaakt; en wanneer later de zeeofficier Frits Walen ook na hetgeen met haar is voorgevallen, haar tot zijn vrouw begeert, dan begrijpt men haar tweestrijd. Van het oogenblik echter dat Frits Walen zich weinig tot haar kind voelt aangetrokken en ook de kleine Ferdi zich instinctmatig van oom Frits afkeert, is het duidelijk wat haar te doen staat. En is het ten slotte wel een al te zware boete voor haar schuld, dat zij zich, vrij van financiëele beslommeringen, aan de opvoeding van een lief kind mag wijden?

Uit een gegeven als dit is geen ‘lieve’ novelle samen te stellen. En toch lijkt het wel of *Marianne* op iets dergelijks aanspraak maakt. Er is iets flauws en slaps in de wijze van voorstellen, in den stijl en in den toon waarop de personen uit dezen roman tot elkander spreken. Zoodra er aanleiding is tot krachtiger teekening worden voorstelling en wijze van uitdrukken onnatuurlijk en conventioneel. Of in Mevr. Knuttel een novelliste steekt en niet enkel een schrijfster van novellen, zal nog moeten blijken.

Majesteit.

Tweede deel.
Tweede Hoofdstuk.

I.

Het was na het galadiner op het slot te Sigismundingen, waar de keizerlijke familiën van Liparië en Oostenrijk vereenigd waren, om de verloving van den hertog van Xara met de aartshertogin Valérie te vieren. Het was in September: de dag was zwoel heet geweest, en in den avond was de broeiwarmte nog blijven hangen in de lucht.

Men was juist van tafel opgestaan en de stoet der vorstelijke personen ging door een galerij naar de receptiesalons terug. Al de balkonvensters der hel verlichte galerij stonden open; onder, als in een afgrond van stroomlandschap, vloeide de Donau, ruischend tegen de wolken aan, waarop het slot met zijne talrijke kleine punttorens omhoog was getrokken. De bergen trokken een somber violetten omtrek van toppenlijn aan tegen de lichtere lucht, die telkens hel was van electrische glanzingen, als van geluideloos weêrlicht. Het bosch stond somber zwart, schaduwachtig, opglooiend met de piektoppen van zijn sparren tegen de bergen aan; in de verte lagen kleine huisjes verward in den avond, als een uitgespreid dorpje, met hier en daar een klein geel licht:

De keizer van Liparië bood den arm aan de moeder der bruid, de aartshertogin Eudoxie; dan volgden de keizer van Oostenrijk met de keizerin van Liparië, de aartshertog Albrecht met de keizerin van Oostenrijk, Othomar met Valérie ....

Even drukte Valérie Othomars arm en trok zich, met hem, uit den stoet terug.

- Het was zoo warm in de eetzaal: vergeef me, sprak zij tot Othomars zuster, de aartshertogin van Karinthië, die met een harer Oostenrijksche neven volgde, en haar glimlach vroeg de aartshertogin door te gaan. De anderen volgden: de vorstelijke genoodigden, de adjudanten, de hofdames: zij glimlachten tegen de keizerlijke verloofden, die in een der open vensterbogen ze lieten voorbij gaan.

Zij bleven alleen in de galerij, staande voor het open raam.

- Ik heb behoefte aan lucht, sprak Valérie, met een grooten zucht.

Hij antwoordde niet. Zwijgend stonden zij samen te staren op het avondlandschap. Hij droeg de uhlanenuniform van het regiment, dat hij in Oostenrijk commandeerde en een nieuwe orde starrelde met de anderen mede op zijn borst: die van het Oostenrijksche Gulden Vlies. Zij scheen ouder geworden dan zij te Altseeborgen was, in haar roze zijden avondtoilet, met groote, zeer licht groene fluweelen pofmouwen, een dichtgekroesden witte-struisveêrenrand om het open corsage en om den sleep.

- Wil ik je even alleen laten, Valérie? vroeg hij zacht.

Zij knikte, weemoedig glimlachend, van neen. Eene onbedwingbare emotie scheen hare borst zenuwachtig op en neêr te doen hijgen.

- Waarom, Othomar? vroeg ze. Ik ben des nachts al genoeg alleen met mijn gedachten. Laat me er maar zoo min mogelijk alleen meê ....

Zij stak hem in eens hare hand toe:

- Vergeef je aan je aanstaande keizerin haar gebroken hart? vroeg ze, in eens, met een grooten snik.

En haar bleek, vermagerd gezicht wendde zich geheel naar hem toe, met een paar oogen, als van een verwonde reê. Een onbedwingbaar gevoel van medesmart bracht zijne ziel in eene plotselinge opgolving; hij drukte hare hand vast, en wendde zich af, om niet te weenen.

Hij zag naar buiten. Somber romantisch verhieven zich enkele, der van hier zichtbare, punttorens in den electrischen, lichtenden ether. Onder hen, romantisch, ruischte de Donau. De bergen waren als het landschap uit een ballade. En geen

ballade, geen roman klonk er tusschen hunne harten. Het proza der noodzakelijkheid en onvermijdelijkheid was alleen de harmonie, die hen verbond. Maar deze harmonie ook verbond hen in werkelijkheid, bracht hen samen, deed hen elkander begrijpen, met elkander meêvoelen en meêleven. Zij waren nu even alleen, en eerlijk peilden hunne oogen elkaâr in de zielediepte. Geen veinzen was noodig tusschen henbeiden; zij zagen elkanders leed, trillend liggen in elkanders hart, naakt.

Het was geen oproerige wanhoopspassie, die zij zagen. Zij zagen een stil huiverigen weemoed; zij zagen dien aan met groote starre oogen van angst, zooals kinderen kijken als ze een spook meenen te zien. Dat spook kwam voor hen uit het leven zelve: het leven zelve werd hun een spookbestaan. Zij zelve waren schimmen, al voelden ze zich tastbaar, met lichamen. Wat waren zij? Droomwezens met kronen; ze liepen en bogen en deden en glimlachten, als ze moesten in den droom om hunne kronen. Zij bestonden niet: eene vaagheid zweemde wel hunne droomhersenen aan, dat er iets bestaan kon, in andere natuurwetten, dan die van hunne sfeer, maar in hunne sfeer bestonden zij niet ....

Zijne hand had werktuigelijk gefrommeld aan papieren, die vlak bij hem lagen op een vergulde spiegelconsole, tusschen twee der raambogen; het waren eenige geïllustreerde tijdschriften, zeker door een kamerheer vergeten. Hij nam er een op, om hun treurig stilzwijgen te vullen en opende het. Het eerste wat hij zag was hunne eigene portretten.

- Kijk, zeide hij.

Hij toonde ze haar. Zij bladerden nu samen, zagen ook de portretten hunner ouders, een afbeelding van het kasteel, een hoekje in het park van Sigismundingen. Toen lazen zij samen de aankondiging van hunne verloving: zij werden eerst ieder beschreven, hunne deugden hoog opgehemeld; hij, een talentvolle prins, die veel goed deed, in zijn land zeer populair, en hartelijk bemind door den Oostenrijkschen keizer; zij, eene vorstin naar ziel en lichaam, geboren om keizerin te zijn van een groot rijk, met ook zeer bizondere talenten. Heel Europa had op dit oogenblik de oogen op hen gevestigd. Want hun huwelijk zoû niet alleen zijn eene vorstelijke verbintenis van staatsbelang, maar ook een band leggen van innige harmonie: hun huwelijk was een huwelijk uit liefde. Men had het soms

wel anders willen doen voorkomen, maar dit was niet juist. In Gothland, in den huiselijken kring te Altseeborgen, hadden de jeugdige vorsten immers elkander goed leeren kennen, was hunne liefde als eene idylle aan de zee ontloken, en had de hertog van Xara zelfs eens het leven gered der aartshertogin, die zich met stormachtig weêr te ver in een roeiboot had gewaagd. Hunne liefde was als een roman met een goed einde. Keizer Oscar had zelve liever de grootvorstin Xenia tot kroonprinses van Liparië gezien, en hechtte zeer aan eene verbintenis met Rusland, maar hij had toegegeven aan de liefde van zijn zoon .... En het artikel eindigde, dat het huwelijk in October in het Oude Paleis te Altara zoû voltrokken worden.

Zij lazen het samen, met hunne weemoedige gezichten, hunne groote strakke oogen, die nog pijn deden van het staren in elkanders ziel. Geene enkele opmerking kwam over hunne lippen na het artikel; zij glimlachten alleen even met hunne twee navrante glimlachten; toen legde hij het tijdschrift weêr neêr. En zij vroeg, met die vreemde kalmte, waarmeê zij, verloofden, elkaâr poogden te leeren kennen:

- Othomar, heb jij niemand ... lief?

Een gloed kwam over zijne wangen. Wist zij van Alexa?

- Ik heb wel gedacht, dat ik ... iemand lief heb gehad, bekende hij; maar ik geloof toch niet, dat het bepaald liefde was. Ik geloof nu, dat ik het element niet in me heb, met heel mijn ziel op te gaan in een gevoel voor een enkele andere ziel: ik zoû niet weten hoe ik ze vinden moest, die éene ziel, en ik zoû bang zijn me te vergissen, of me maar iets wijs te maken .... Neen, ik geloof niet, dat ik dat excluzieve gevoel ooit zal kennen. Ik voel meer in me een groot, wijd, algemeen gevoel, een immens medelijden, voor ons volk. Het is misschien wel vreemd van me ....

Hij zeide het bijna schuchter, als ware het een abnormaliteit, dat algemeene gevoel, waarvoor hij zich schamen moest voor haar.

- Een groote liefde, legde hij nog eens uit, toen zij hem zwijgend aan bleef zien, en hij maakte eene openende beweging met zijne armen; voor ons volk ....

- Voel je dàt? vroeg ze, in bevreemding.

- Ja ....

Iets als een perspectief ging voor haar open, of er een verschiet van licht gloorde aan het héele einde van hare zwarte

droefheid, maar het verschiet was zoo ver, zoó ver ....

- Maar Othomar, sprak ze; dat is heel goed. Dat is heel mooi, zoo te voelen!

Hij haalde de schouders op.

- Mooi! Hoe meen je? Ik voel het toch om al de ellende, die er is.... onder ons volk, het lagere, het laagste vooral. Als ze allemaal gelukkig waren en overvloed hadden, had ik het niet te voelen. Waarom is er dan iets moois aan?

Zij lachte even.

- Daar kan ik niet tegen op redeneeren, dat gaat me te ver. Ik heb ook nooit over die sociale toestanden nagedacht; ze hebben altijd zoo bestaan en .... en ik heb er niet over nagedacht. Maar ik voel alleen, met mijn instinct van vrouw, dat het mooi is, dat je dat voelt, Othomar.

Zij greep zijne hand en drukte die, haar gelaat opgeklaard in een glimlach. Toen zag zij, peinzend, het donkere landschap in, beneden hen, en zij huiverde.

- Het wordt frisch, zei hij. Laat ons naar binnen gaan, Valérie; je vat hier koû.

Zij voelde even aan haren blooten hals.

- Dadelijk, sprak ze.

Ze blikte naar beneden, naar den ruischenden Donau. Een damp begon van den stroom op te stijgen en vulde het dal als met lichte strepen mousseline.

- Kom, drong hij.

- Kijk, zei ze; hoe diep is dat, nietwaar?

Hij zag naar beneden.

- Ja, antwoordde hij.

- Voel je geen duizeling? vroeg ze.

Hij keek haar angstig aan.

- Neen, dat niet; ten minste niet zoo dadelijk ....

- Othomar, sprak ze fluisterend. Ik heb hier een heelen avond gezeten. Telkens keek ik naar beneden; het was donkerder dan nu, en ik zag niets dan zwart en het bruiste maar altijd door in die zwarte diepte. Het was de avond, nadat onze verloving beslist was. Ik had zoo een pijn, ik heb zoo geleden! Ik dacht, dat ik me al overwonnen had, maar ze lieten me geen rust, en ik had alleen overwonnen, om op nieuw te moeten strijden. Dat ik je vrouw moest worden kwam even onverwacht als.... als mijn groot verdriet gekomen was!

Toen heb ik me zoo zwak gevoeld, omdat het me zoo overstelpte, omdat ze me geen rust lieten. O, ze zijn zoo wreed geweest, ze gaven me geen oogenblik, om op adem te komen. Voort moest het maar weêr, voort! Toen heb ik me zwak gevoeld. Ik dacht, dat ik die zwakte niet te boven zoû komen. Ik heb hier gezeten, uren lang, te kijken naar den Donau. Het maakte me duizelig..... Eindelijk dacht ik, dat ik het besluit genomen had: om me te gooien naar beneden.... Ik zag me al wegdrijven, daar, daar, daar beneden, om het kasteel heen... Waarom ik het niet gedaan heb? Ik geloof om.... hèm, Othomar. Ik had hem nog lief, ik heb hem nòg lief, al is het niet fier van me. Ik woû hem niet straffen met mijn zelfmoord. Hij is zoo zwak, ik ken hem, het zoû hem zijn leven lang vervolgd hebben....! Toen.... toen, Othomar, ben ik weggeloopen, en ik heb gebeden!!! Ik wist niet meer wat te doen!

Zij verborg haar gelaat vol smart in hare handen, met een grooten snik. Zijne oogen stonden vol tranen; hij zag hoe ze sidderde. Een zijblik vol angst sloeg hij op den diepen stroom beneden, die als roepend bruiste....

- Valérie, stamelde hij ontzet; in Godsnaam, laat ons naar binnen gaan. Het is hier te koud, en, en....

Zij zag hem angstig aan ook, met dolle oogen.

- Ja, laat ons weggaan, Othomar! fluisterde ze. Ik word hier bang; we hebben dat zoo in onze familie; nog zooveel romantiek vloeit er in onze aderen....

Zij nam zijn arm, zij gingen. Maar voor zij de suite der antichambres zouden binnentreden, die leidden naar de salons, hield zij hem nog even staande:

- Ik weet niet, of we elkaâr nog alleen zullen zien, voor je naar Lipara terug gaat. En ik woû je nog voor iets bedanken....

- Waarvoor? vroeg hij.

- Voor.... iets, dat tante Olga me zei. Voor...., dat je me gespaard hebt.... te Altseeborgen. Ik dank je, Othomar...

Zij sloeg haren arm om zijn hals en gaf hem een zoen. Ook hij kuste haar.

En zij wisselden hunne eerste liefkoozing.

II.

Den volgenden dag reisde de keizerlijke familie van Liparië van Sigismundingen terug naar Lipara. De ontvangst aan het Centraal Station was zeer hartelijk; de stad vlagde; des avonds hadden er volksfeesten plaats. De officieren der verschillende legercorpsen boden den kroonprins gastmalen aan, zijne verloving ter eere. De portretten der aartshertogin Valérie lagen voor de ramen van alle platenwinkels; de couranten schreven lange artikelen, vol jubel.

Het was enkele uren vóor het diner, dat de officieren der Troongarde boden aan hun vorstelijken kolonel, toen aan Othomar, als ware het in eens, een vreemd gevoel overkwam. Hij was in zijn kabinet, voelde zich eenigszins duizelig en moest gaan zitten. De duizeling was licht, maar duurde lang; lang scheen de kamer langzaam om hem heen te willen draaien en niet te kunnen, wat iets pijnlijks gaf als van tegenkanting dier levenlooze meubels. Othomars eene hand steunde op zijne dij, de andere op den kraaghals van den colley, die den kop op zijn knie had gelegd. Voorover gebogen bleef hij zitten.

Toen de duizeling voorbij was, behield hij eene vreemde lichtheid in het hoofd, als was er iets uit weggenomen. Hij liet zich voorzichtig achterover vallen; de colley, die half soesde in slaap, opende droomerig de oogen en soesde weêr in, zijn kop op de knie, onder Othomars hand. Een onweêrstaanbare moêheid kroop Othomars ledematen op, als verdronken zij in eene weeke modder. Het bevreemde hem zeer, dit gevoel, en op de pendule schuin kijkend, zonder het hoofd te bewegen - om de duizeling niet weêr te wekken - rekende hij uit, dat hij nog ruim anderhalf uur had voór het diner. Deze lengte van tijd stelde hem gerust en stil bleef hij zitten, als wegende zijne moêheid, of ze over zoû gaan, wegtrekken zoû uit zijn lichaam.

Het duurde lang, zoo lang zelfs, dat hij weifelde of hij zoû kunnen gaan of niet. Toen er drie kwartier voorbij waren, drukte zijne hand op een schel, die dicht bij hem stond op tafel. Andro kwam binnen.

- Andro.... begon hij, maar zweeg verder.
- Verlangt Uwe Hoogheid zich te kleeden? Alles ligt klaar..

Othomar klopte even op den kop van den hond, die nog steeds onbewegelijk op zijn knie lag te soezen....

- Is Uwe Hoogheid niet wel?

- Een beetje duizelig, Andro; het gaat al over.

- Maar zoû Uwe Hoogheid dan wel gaan: wil ik dan niet om prins Dutri zenden?

Othomar schudde beslist van neen en stond op.

- Neen, het is al te laat, Andro. Kom, help me....

En hij ging zijne kleedkamer in.

Hij verscheen op het diner, maar verontschuldigde zich toch bij zijne officieren over zijne zichtbare matheid. De toasten dankte hij alleen met eene heffing van het glas, met een glimlach. Het trof hen allen, dat hij er zeer slecht uitzag, vermagerd, met holle oogen, krijtwit in zijn wit- en gouden uniform. Dadelijk na het diner keerde hij terug naar het Imperiaal, zonder hen te vergezellen naar den Keizerlijken Sportclub, de societeit der jeunesse dorée.

Hij sliep zwaar; een vage nevel van gedroom trok door zijn nacht heen. De man, die hem bij Zanti had willen vermoorden, grijnsde hem aan, met ballende vuisten; toen werd het de Gothlandsche zee en hij roeide Valérie voort, maar hoe hij ook roeide, de drie torens van het kasteel trokken altijd door verder weg, onbereikbaar....

Toen hij wakker werd, was het reeds over achten. Hij bedacht, dat het te laat was voor zijn gewoonlijken morgenrit en bleef liggen. Hij belde Andro.

- Waarom heb je me niet om zeven uur wakker gemaakt?

- Uwe Hoogheid sliep nog zoo vast; ik dorst niet; Uwe Hoogheid was gisteren niet wel....

- Zoo, heb je me maar laten slapen?.... Nu goed dan... Laat aan Hare Majesteit zeggen, dat.... dat ik niet wel ben.

De man zag hem angstig aan,

- Wat scheelt Uwe Hoogheid?

- Ik weet het niet, Andro.... Een beetje moê. Waar is Djalo?

- Hier, Hoogheid....

De colley kwam luidruchtig binnen, zette de groote pooten op het veldbed, schudde, om te kwispelstaarten, het achterlijf woest heen en weêr.... Toen, in eens, ging hij kalm liggen, voor het bed.

De keizerin liet terug zeggen, dat zij dadelijk komen zoû; ze was nog niet gekleed.... Met stille open oogen bleef Othomar op haar wachten.

In eene lichte emotie van angst kwam zij eindelijk binnen. Zij vroeg hem, maar leerde niets uit zijne vage, glimlachende antwoorden. Zij legde de hand op zijn voorhoofd, voelde hem den pols, en kon niet besluiten, dat hij koorts zoû hebben. Er heerschten tyfeuze koortsen: zij was er bang voor....

De lijfartsen, die geroepen waren, stelden haar gerust: het was geene koorts. De prins scheen algemeen vermoeid te zijn, hij had zich zeker overspannen in den laatsten tijd. Hij moest rust nemen....

De keizer verwonderde zich: de prins had pas rust gehad en was weken lang te Altseeborgen gebleven. Waar had dit dan voor gediend!

De mare ging door het paleis, de stad, het land, Europa, dat de hertog van Xara zijne kamer hield, om eene lichte ongesteldheid. Een eenvoudig, zeer geruststellend bulletin werd door de geneesheeren uitgegeven.

Des middags stond Othomar echter op, en kleedde zich zelfs aan, maar niet in uniform. Hij had wat gelucht in zijne kamer en ging nu naar de appartementen der prinses Thera. Zij zat te teekenen; bij haar eene hofdame: de jonge markiezin van Ezzera.

De prinses was verwonderd haar broêr te zien.

- Zoo, ben je daar? Ik dacht, dat je in bed lag....

- Neen, het gaat wat beter....

Hij groette de markiezin, die was opgestaan en neeg.

- Wil je niet schilderen? vroeg Othomar.

Thera zag hem aan.

- Je ziet zoo witjes, arme jongen. Het is misschien beter maar niet. Het vermoeit ook, dat pozeeren, niet waar?

- Ja, soms, een beetje....

Zij stonden nu voor het portret; de markiezin had zich teruggetrokken, zooals zij altijd deed bij dit samenzijn van zuster en broêr. De schilderij was half bedekt door een zijden lap, dien Thera opsloeg: het was reeds een expressieve jonge kop, waarin het leven begon te tintelen achter de zwarte oogen van weemoed; breed en vast van penseelstreek gedaan, met veel reflet van buitenlicht, dat op de eene zijde van het gelaat

viel, en het en relief deed komen, de achterschaduw uit, naar voren.

- Het is bijna af? vroeg Othomar.

- Ja, maar voor den laatsten toets heb je me al zoo lang in den steek gelaten; denk maar, je bent vier maanden weg geweest. Ik heb er al dien tijd niets aan kunnen doen. Maar, weet je .... je bent veranderd. Als ik het maar niet zoo zal moeten laten! Het lijkt niet meer ....

- Het zal wel weêr gaan lijken, als ik er wat beter ga uitzien! antwoordde Othomar, maar de prinses was licht nerveus geworden; ze trok er den zijden lap in eens weêr over heen ....

Othomar verscheen niet aan het diner; hij ging zeer vroeg naar bed. Den volgenden morgen vonden de geneesheeren hem in eene groote lusteloosheid. Hij was opgestaan maar had zich niet gekleed; in zijn kamerrok lag hij op de bank in zijn kabinet, de colley aan zijne voeten. Aan de keizerin klaagde hij, dat hij zich zoo vreemd in zijn hoofd voelde, als zoû het opengaan en alles er uit wegwolken. Bij den keizer, die hem zien kwam, verontschuldigde hij zich met zijn souffranten glimlach over zijne ongesteldheid.....

Dagen lang bleef deze toestand de zelfde: eene totale lusteloosheid, totaal gebrek aan eetlust, eene zichtbare afmatting.... De keizerin zat bij hem, waar hij lag op zijn bank, te staren door de open ramen in de groene diepte van het platenenpark. De vogels sjirpten er; soms klonk er Berengars schel stemmetje, die met een paar vriendjes speelde. De keizerin las voor, maar het vermoeide Othomar, het gaf hem hoofdpijn....

Na een lang gesprek, dat de drie doktoren met den keizer en de keizerin gehouden hadden, werd professor Barzia, uit Altara ontboden voor een consult: de professor was een Europeesche specialiteit voor zenuwziekten.

In het kabinet van den keizer wachtten de keizer, de keizerin, en graaf Myxila den uitslag van het onderzoek en het, daarop gevolgde, consult af. Het duurde lang. In hunne afwachting spraken zij niet; de keizerin zat met haar stil berustend gelaat te turen voor zich; de keizer, geïrriteerd, liep heen en weêr. De oude Rijkskanselier, met zijn streng hoog gezicht en kalen schedel, stond bedenkend bij het venster.

Toen lieten de doktoren zich aandienen. Ze verschenen, professor Barzia het eerst; de lijfartsen volgden. De keizerin

meende het ergste te lezen op de strakke, blanke gelaatstrekken van den professor; een der artsen echter, als mêelijdend, knikte achter hem haar met zijn goeden dikken kop stil geruststellend toe.

- Welnu! vroeg de keizer.

- Wij hebben Zijne Keizerlijke Hoogheid nauwkeurig onderzocht, Sire, begon de professor. Van organische gebreken is de prins geheel vrij, al is hij over het algemeen van een teêre constitutie.

- Maar wat dan? vroeg Oscar.

- Het zenuwgestel van den prins dunkt ons verontrustend afgemat te zijn, Sire.

- Zijn zenuwen? Maar hij is nooit zenuwachtig, hij is altijd kalm, riep de keizer uit, onwillig.

- Des te meer moeten wij de zelf beheersching van den prins waardeeren, Sire. Zijne Hoogheid heeft zich klaarblijkelijk lang opgehouden en deze inspanning verraadt Haar op dit oogenblik. Zij is nu ook kalm, zooals Uwe Majesteit zegt. Maar deze kalmte neemt niet weg, dat Hare zenuwen volslagen afgewonden zijn. Zijne Hoogheid heeft klaarblijkelijk te veel van zich gevergd in den laatsten tijd.

- En waarin zoû dat te veel dan bestaan hebben? vroeg de keizer hoog.

De professor maakte eene vage beweging van niet weten.

- Dat zal men aan het hof zeker beter weten, dan ik het doe, die uit mijn studeerkamer en mijn hospitalen kom, Sire. Uwe Majesteit zelve zal zich daarop het antwoord kunnen zeggen. Ik kan Haar alleen eenige aanwijzingen geven. Zijne Hoogheid zei mij, zich te herinneren, dat Zij reeds vóór de groote overstroomingen in het Noorden, zulke afmattingen en duizelingen soms gevoelde. Dat was Maart. Het is nu September. Ik stel mij voor, dat Zijne Hoogheid in dien tusschentijd een veel bewogen leven geleid heeft?

De keizer maakte niet begrijpende bewegingen met de wenkbrauwen; lichte trillingen van zijn energieken kop met het vlies van grauwend haar.

- De reis in het Noorden kàn Zijne Hoogheid inderdaad aangedaan hebben, professor.... begon de keizerin.

Zij zat recht, hoog, in haar eenvoudigen donkeren japon. Haar gelaat was zonder uitdrukking; hare oogen stonden koud. Zij sprak zakelijk, als ware zij niet eene moeder.

- Zijne Hoogheid is zeer gevoelig voor indrukken, ging zij voort; en Zij heeft er indertijd te Altara zeker schokkende ontvangen.

De professor boog even het hoofd.

- Ik herinner mij Zijne Hoogheid bij de lijkschouwing op het weiland, Mevrouw, sprak hij; Zijne Hoogheid wàs werkelijk bizonder aangedaan....

- Maar wat beduidt dat? vroeg de keizer, steeds onwillig.

- Dat Zijne Hoogheid sedert dien tijd denkelijk zich geen rust heeft gegund, Sire....

- Zijne Hoogheid heeft zich máanden rust gegund! riep de keizer uit.

- Vergunt Uwe Majesteit ons eens terug te gaan. Na de zeer vermoeiende reis in het Noorden is de prins dadelijk gekomen in emoties van staatsgewicht - Lipara was destijds in staat van beleg - en daarna in de drukte van een feesttijd, toen de Syrische vorsten hier waren....

De keizer haalde zijne schouders op.

- De prins is daarna al voor herstel van gezondheid op aanraden van mijne geachte collega's een zeereis gaan ondernemen. Zijne Hoogheid zal toen zeker dagen van rust gehad hebben, maar de groote jachten, die Zij met prins Herman samen deed, zijn Haar ongetwijfeld te zwaar geweest. Nu onlangs is Zijne Hoogheid verloofd geworden; dit kan Haar emotie gegeven hebben. Ik tel terloops eenige groote feiten op, Sire. Ik weet niets van het gemoedsleven van den prins; als ik hiervan iets wist, zoû het mij zeker vele dingen gemakkelijker maken. Maar dit is zeker: Zijne Hoogheid heeft dag aan dag een te schokkend bestaan gehad, wat het dan ook waren, groote of kleine schokken. Dat Zijne Hoogheid niet eerder in elkaâr is gevallen, is zeker te danken aan een buitengewone zelfbeheersching, die mij aan den prins zelven onbewust schijnt te zijn, en een buitengewoon plichtbesef, dat ook geheel spontaan in Zijne Hoogheid is. Het zijn hooge kwaliteiten, Sire, in een aanstaand heerscher....

Der keizerin was een lichte blos over de wangen gegaan; een zachtere uitdrukking wasemde over de koudheid van haar gelaat.

- En wat is uw raad, professor? vroeg ze.

- Dat Zijne Hoogheid een onbepaalde rust neemt, Mevrouw.

- Het huwelijk van Zijne Hoogheid was voor de volgende maand bepaald? hernam de keizerin, vragend.

De gelaatstrekken van professor Barzia werden geheel blank en strak.

- Het zoû eenvoudig-weg onverantwoordelijk zijn, zoo het huwelijk van Zijne Hoogheid de volgende maand plaats greep, orakelde hij met zijne effen stem.

- Uitstellen dus? vroeg de keizer met ingehouden woede.

- Zonder twijfel, Sire, antwoordde de professor beslist koel.

- Mijn waarde professor.... knarste de keizer quasi vriendelijk tusschen zijne tanden. U spreekt van rust, en nog eens rust. Mijn God, ik zeg u, de prins héeft gerust, maanden lang, maanden lang.... Rust ik ooit zoo lang? Het leven is bewegen en regeeren is ook bewegen. Wij kunnen niet aan rust doen. Waarom moet een jonge man als de prins telkens rusten? Ik herinner me niet óoit gerust te hebben, toen ik kroonprins was! Hij mag niet zoo sterk zijn als ik, hij is toch van ons geslacht! Emoties, zegt u! Mijn God, wat voor emoties? Emoties van staatsgewicht? Die heb *ik* gehad, maar de prins niet! En ìk had er geen rust na noodig. En moet een vorst gaan uitrusten als hij verloofd is? Waarlijk, professor, dat is de hygiene te ver gedreven!

- Sire, Uwe Majesteit heeft mij de eer aangedaan mijn oordeel te willen weten over den toestand van den prins. Ik heb dat oordeel uitgesproken, naar mijn beste weten.

- Dus rusten?

- Ongetwijfeld, Sire.

- Maar hoe lang wil u hebben, dat hij rust?

- Ik kan hier geen datum voor stellen, Sire.

- Hoelang wil u hebben, dat zijn huwelijk uitgesteld wordt?

- Onbepaald, Sire.

De keizer liep het vertrek op en neêr: iets vreemds trilde over zijn energieken kop: angst....

- Dat is onmogelijk, mompelde hij kort.

Allen zwegen.

- Dat is onmogelijk, herhaalde hij dof.

- Dan zal Zijne Hoogheid trouwen, Sire, sprak Barzia.

De keizer stond stil.

- Hoe meent u? vroeg hij barsch.

- Dat niets Uwe Majesteit in deze hoogst gewichtige zaak een wet kan stellen.... behalve Haar eigen gevoel en redelijkheid.

Hijgend ging de adem van den keizer tusschen zijne volle

lippen van zinnelijkheid, de aderen zwollen dik op zijn laag Romeinsch voorhoofd; zijne sterke vuisten balden zich. Niemand had Oscar nog ooit zoo gezien; niemand ook had nog zoo tot hem durven spreken....

- Verklaar u dan nader.... donderde hij in het strakke gelaat van den professor.

Deze verroerde geen trek:

- Als Zijne Hoogheid de volgende maand trouwt.... is het Hare dood.

De keizerin bleef stijfrecht zitten, maar zij was zeer bleek geworden, rilde, sloot de oogen of het haar duizelde.

- Zijn dood? herhaalde de keizer verplet.
- Of erger, hernam Barzia.
- Erger?!
- De ondergang van Uwer Majesteits nageslacht.

De keizer vloekte een woesten kreet uit en sloeg met de vuist op de kolossale schrijftafel. De bronzen ornamenten ervan rinkelden. Myxila trad een pas nader.

- Sire, sprak hij; er is niets verloren. Heb ik den heer professor wel begrepen, zoo is de ongesteldheid van Zijne Hoogheid een tijdelijke, en geneeslijk.
- Zeker, Excellentie, antwoordde Barzia. Zoo men ze niet ongeneeslijk en niet-tijdelijk dwingt te zijn.

Oscar beet zich krampachtig de lippen. Zijne flonkerende oogen stonden klein, wreed. Het trof Myxila, hoe hij op dit oogenblik geleek op een portret van Wenceslas den Wreede.

- Professor, siste hij. Wij danken u. Blijf nog tot morgen te Lipara, opdat u Zijne Hoogheid nog eens kunt observeeren.
- Ik gehoorzaam aan het bevel van Uwe Majesteit, sprak Barzia.

Hij boog, de geneesheeren bogen, zij trokken zich terug. Alleen met de keizerin en den Rijkskanselier hield Oscar niet langer zijne woede in. Als een schuimbekkend dier, wild, liep hij op en neêr met zware stappen, krijschte hij als kon de adem niet door zijne geschroefde keel komen.

- Oh! knarste hij tusschen zijne kaken, barstte hij eindelijk los. Die jongen, die jongen .... Niet éens kan die trouwen! Met zijn hertogin, dàar kon die meê trouwen! En die jongen! o, die jongen moet mij opvolgen, mij....

Een woedende lach stiet zich minachtend tusschen zijne groote witte tanden uit, als vlijmende ironie.

De keizerin rees op.

- Graaf Myxila, sprak ze sidderend. Mag ik uwe Excellentie verzoeken mij te volgen?

Zij begaf zich naar de deur; Myxila, aarzelend, volgde reeds.

- Waarom? brulde de keizer. Wat hoeft dat? Ik heb nog met Myxila te spreken...

De keizerin zag den keizer ijskoud aan.

- Het is mijn uitdrukkelijk verlangen, Sire, dat graaf Myxila mij volgt, sprak ze, steeds met hare sidderende stem. Ik geloof, dat Uwe Majesteit eenzaamheid behoeft. Uwe Majesteit zegt dingen, die een vader zelfs niet mag dènken, en een vorst zeker niet mag zeggen in de presentie van een zijner onderdanen, zelfs niet van een zijner hóogste onderdanen....

De keizer wilde haar in de rede vallen.

- Uwe Majesteit, - ging de keizerin trillend hoog voort, hem het woord met hare ijskoude sidderende stem afsnijdende als met een mes - zegt die dingen van den toekomstigen keizer van Liparië ... en ik wensch, dat géen onderdaan, zelfs niet graaf Myxila, uit Haren mond van den toekomstigen keizer zulke dingen hoort, en Uwe Majesteit zegt die dingen tevens van *mijn zoon:* ik wensch ze daarom zelve niet te hooren, Sire! Excellentie, ik verzoek u nog eens: volg mij.

- Ga dan, brulde de keizer dol uit. Ga dan allebei, laat me dan ook alleen, laát me ook alleen!

Razend liep hij op en neêr, smeet de stoelen door elkaâr, brieschte als een aangehitste leeuw in een kooi. Een bronzen beeld nam hij op van de console, voor een hoogen spiegel, die tot het plafond in vergulde krullen omhoog steeg.

- Daar dan! striemde zijne stem, en zijne drift scheen ziedend rond te wolken in zijn verward brein, rood te bliksemen uit zijn bloeddoorschoten oogen, hem krankzinnig te maken om zijne krachteloosheid tegenover de domme noodlotsmachten der logische omstandigheden.

Als een athleet zwierde zijn arm het zware beeld door de lucht; als een kind wierp hij het in den grooten spiegel, die kletterend in een flikkering van scherven viel.

De keizerin en Myxila hadden het vertrek verlaten.

III.

Het gewone hofleven ging voort; de eerste Handkus der keizerin had plaats. In de salons bij de groote audientiezaal, verlicht, hoewel het dag was, kwamen de dames binnen, boden zij den opperkamerheer hare kaarten, teekenden zij hare namen, en zij wachtten tot hare titels door de ceremoniemeesters afgeroepen werden. Zij stonden gedecolleteerd, de slepen over den arm; de lange witte sluiers vielen uit de pluimen en juweelen tiara's in wazige gaaskreuken neêr. Het was de eerste vertooning der nieuwe toiletten van het seizoen: de mode, die zich bezield had en liep en zich bewoog; maar de volle salons schenen slechts de wachtkamers dier vertooning, en de opgenomen slepen gaven een indruk van voorbereiding tot dat plechtige moment: die seconde van verschijning vóor Hare Majesteit.

De hertogin van Yemena stond, den sleep ook over den arm, te wachten met de twee markiezinnen hare stiefdochters, die zij aan de keizerin zoû voorstellen, toen zij Dutri zag, buigende, zich verontschuldigende, tusschen de wachtende dames doordraaiende, om zich een weg te banen door den vollen salon.

- Dutri, wenkte ze, omdat hij haar niet scheen op te merken.

Hij bereikte haar na eenige moeite, boog, maakte zijn compliment aan de markiezinnetjes. Zij stonden met strakke gezichtjes, angstig ronde oogen, en gesloten monden, en hare jonge figuurtjes teekenden zich met eene schuchterheid van nieuwelingen; telkens, gracieus onhandig, verschikten zij hare zware manteaux-de-cour over den arm. Even glimlachten zij bij de woorden van Dutri; toen keken zij weêr strak, vergeleken de toiletten van andere dames bij de hare.

- Dutri, fluisterde de hertogin, hoe gaat het met den prins?
- Altijd hetzelfde, fluisterde de adjudant terug; vreeslijke melancholie...
- Dutri, murmelde zij nog zachter; zoû er geen mogelijkheid zijn hem te zien?

Dutri verschrikte.

- Hoe dat, Alexa? Wanneer?
- Straks, na den Handkus...
- Maar dat is onmogelijk, Alexa! De prins ziet niemand dan Hunne Majesteiten en de prinses; hij spreekt met niemand,

zelfs met zijn kamerheeren niet, zelfs met òns niet...

- Dutri, drong ze aan, met hare hand op zijn arm. Doe je best. Help me. Vraag een onderhoud voor me. Als je me helpt... zal ik je ook helpen...

Hij zag haar afwachtend aan.

- Hoe vindt je Hélène? vroeg ze.

- Ik vind Eleonore mooier, glimlachte hij.

- Nu, kom dan meer bij ons, op mijn intime réunies; we zien je ook nooit. Ik zal den hertog prepareeren...

Zij liet het rijke huwelijk schitteren voor zijne oogen: hij knipte ze, bleef haar glimlachend aanzien.

- Maar help me dan ook... ging ze voort, met een lichte dreiging.

- Ik zal mijn best doen, Alexa, maar ik kan niets belooven..., had hij nog juist tijd te antwoorden.

- Wacht me na den Handkus, in de andere salons, fluisterde hij nog, gaande eenige passen met haar meê.

Den geheelen tijd, plechtig, langzaam, waren de titels afgeroepen, gingen de dames, lieten zij de slepen vallen, ontloken zij.

- Hare Excellentie, de hertogin van Yemena, gravin van Vaza; Hare Excellenties, de markiezinnen van Yemena....

De hertogin ging, de meisjes volgden haar, hoogrood met kloppende harten. Zij gingen door eene galerij, lieten de slepen vallen; aan de deur der audientiezaal, voor zij binnen zouden treden, plooiden lakeien de zware hofmantels uit.

- Hare Excellentie, de hertogin ... klonk het ten tweede male, nu door de audientiezaal heen, met een timbre van meerderen eerbied, omdat de titels klonken aan de luisterende ooren van ontvangende majesteit.

De hertogin en de markiezinnen traden binnen. Tusschen de wijde golvingen van donkerblauw fluweel, waarop het kruis van St. Ladislas wemelde, onder den, door vergulde zuilen geschraagden, troonhemel, zat de keizerin, als een idool, de schaduw uitschitterend in haar waterend zilverbrokaat, den hermelijnen keizerinnemantel zwaar kreukbrekende voor hare voeten, een kleinen diadeem flonkerend op het hoofd. Aan de rechterzijde van den troon zat de prinses Thera op een lagen tabouret; aan de linkerzijde stond de grootmeesteres, gravin de Threma; er om heen, aan beide zijden eene foule van dames du palais, grootofficieren, adjudanten, hofdames, kamerjonkers...

De hertogin neeg hare nijging, naderde den troon, zweemde in grooten eerbied, als met nauwlijks durvende lippen, de juweelen vingertippen aan, die de keizerin bood, als een levende reliquie. Toen ging de hertogin twee passen terug; de markiezinnen, de eene na de andere, volgden haar voorbeeld, verrasten iedereen door de aanvallige frisschheid harer eerste hofbewegingen, waarin een tikje linksheid charme werd. Toen de buigingen, in langzame ceremonie van terugwijken, achteruit. Door andere deuren verdwenen zij, ze bevonden zich in eene andere galerij, kwamen in andere salons, waar men op de rijtuigen wachtte. En de jonge meisjes zagen elkaâr aan, zoekende elkanders indruk, nog hoogrood van de emotie harer ijdele hartjes en vreemd verrast door de ongrijpbare kortheid van dit eerste allergewichtigste moment van hun leven als groote menschen: als dames, die met hare mama meêgingen naar het Imperiaal, waar zij voortaan hare existenties zouden ademen. Hoe hadden zij niet maanden van te voren gedacht en gedroomd aan dit oogenblik; nu, in eens, was het voorbij, verrassend vlug.....

De hertogin tikte aan Hélène's kin, schikte even de voile van Eleonore, zei, dat ze keurig gebogen hadden, dat zijzelve zelfs had opgelet hoe de gravin de Threma schik in ze gehad had. Zij sprak daarop druk met de andere dames, stelde de markiezinnetjes voor, beloofde visites. Toen wendde zij zich tot een lakei.

- Ga zien, waar mijn rijtuig staat, en laat het uit de file gaan en het laatst voorkomen. Hier...

Zij gaf een klein goudstuk, de lakei ging. Eene zenuwachtige gejaagdheid kwam over de hertogin; angstig zag zij naar Dutri uit. Eindelijk kreeg zij hem in het oog; met zijn fattige drukte kwam hij op haar af:

- Alexa, onmogelijk...

- Heb je het aan den prins gevraagd?

- Neen, nog niet; ten eerste is het de vraag of hij *mij* wel zien wil. Maar dan: hoe breng ik je bij hem; op de portalen loopen altijd lakeien rond, en staan de gardes en de hellebaardiers; in de antichambres kan je telkens een kamerheer tegenkomen. Heusch, het is onmogelijk.

Zij werd boos.

- Vraag het hem nu maar eerst. We zullen later wel zien, hoe we bij hem komen.

Dutri maakte gracieuze bewegingen van wanhoop.

- Maar Alexa, je wilt heusch niet begrijpen, dat ... het onmógelijk is....

Zij antwoordde niet, niet willende nadenken, met haar star idee-fixe in het hoofd om den prins te zien, te willen zlen. En in eens, zich wendende tot hem:

- Goed, als je dan niets voor me over hebt, hoef je niet te denken, dat ik je in iéts helpen zal.

Luider dan hun eerst gefluisterde woorden, klonk hare nerveus booze stem: de beide meisjes hoorden haar.

- Alexa, smeekte hij zacht.

- Neen, neen, weerde zij af, kort.

Hij dacht aan zijne schulden en aan Eleonore.

- Ik zal het probeeren, fluisterde hij radeloos.

Zij beloonde hem dadelijk met een glimlach; hij ging, repte zich weêr heen, als in eeuwige drukte van gewichtigheid, om zijn jongen, keizerlijken meester, die zoo treurig ziek was. In de antichambre vond hij den kamerheer van dienst.

- Zoû de prins me willen zien?

De kamerheer haalde de schouders op.

- Ik zal het vragen, sprak hij.

Spoedig kwam hij terug: de prins vergunde Dutri te komen.

Dutri trad binnen. Othomar lag op een divan van tijgervellen voor zijne schrijftafel. Hij was vermagerd; hol stonden zijne oogen, zijn teint was mat; tenger slank stak zijn hals uit den lossen, omgeslagen kraag van het zijden hemd, waarover hij een fluweelen buis droeg. Hij had een boek in de hand, opengeslagen. Djalo, de colley, lag op den grond.

Dutri, als goed prater, begon met vlugge zinnen, die elkaâr op de hielen zaten, zijn verzoek voor te dragen....

- De hertogin? herhaalde Othomar mat. Neen, neen....

Dutri praatte door, werd weemoedig, gebruikte woorden van zachte, insinueerende treurigheid. Over Othomars gelaat trok eene uitdrukking op, die daar vreemd was en nieuw, den laatsten tijd; het was of de weemoed van zijn gelaat zich verhardde in eene strakke koppigheid; eene stilzwijgende onverzettelijkheid.

- Neen, sprak hij nogmaals, en onverzettelijk koppig ook klonk zijne stem: excuzeer me bij hare Excellentie, Dutri. En waar.... waar zoû ze me willen zien?

- Ik bracht die moeilijkheid ook onder de oogen van hare

Excellentie, maar misschien als Uwe Hoogheid zoo genadig was.... zoû men toch....

Othomar sloot de oogen en wierp het hoofd achterover; zijne hand viel slap op den kop van den colley. Hij antwoordde niet meer, en zijne lippen waren vast op elkaâr geklemd.

Dutri aarzelde nog: wat kon hij doen, wat zoû hij Alexa zeggen....

Maar de deur ging open; de keizerin kwam binnen. De Handkus was geëindigd; den mantel en de kroon had zij afgelegd, maar zij droeg nog het stijfzware toilet van zilverbroché. Koud zag ze Dutri aan en boog even het hoofd, dat hij gaan zoû: de adjudant maakte zich verward uit de voeten, zonder zijn gewonen tact.

Othomar was half opgerezen.

- Mama!....

Zij zette zich bij hem, streek met de hand over zijn hoofd.

- Hoe gaat het?

Hij glimlachte, en knipte met de oogen zonder te antwoorden.

- Wat deed Dutri hier?

- Hij vroeg me.... och mama, laat dat, vraag er niet naar.... Wat is u mooi! Mag ik u ook mijn Handkus geven?

Aanhalig, schertsend nam hij hare hand en kuste ze. Zij nam hem het boek uit de vingers, las den majesteitschennenden titel.

- Lees je weêr, Othomar.... Je weet, je mag zooveel niet lezen. En waarom al die vreemde boeken....?

Op tafel lagen Lassalle, Marx, werken van Russische nihilisten, een brochure van Bakounine, brochures van Zanti.... Het werkje, dat hij las, was van een bekenden Liparischen anarchist, getiteld: ‘Het onrecht bij de gratie Gods’; het wierp alles omver: het geloof en den staat; het richtte zich rechtstreeks tot de gekroonde machthebbende dwingelanden; rechtstreeks sprak het Oscar aan.

- Is het om beter te worden, dat je zulke dingen leest, Othomar? vroeg ze met een smartelijk verwijt.

- Mama, ik moet toch zien wat ze willen....

- En wat willen ze?

Hij zag peinzend voor zich.

- Ik weet niet wat ze willen, ik begrijp ze niet. Ze zeggen heele lange zinnen, en altijd weêr de zelfde, met altijd weêr

de zelfde woorden. Ik begrijp alleen, dat ze, alles wat bestaat, afkeuren en iets anders willen. Maar soms toch...!

- Wat soms?

- Soms zeggen ze vreeslijke dingen, vreeslijk omdat ze wáarheid schijnen, mama. Als ze over God spreken, mama, en bewijzen, dat hij niet bestaat, als ze onze geheele staatsinrichting een onding vinden, alle gezag verwerpen, het onze ook.... Ze spreken soms als kinderen, die in éens zouden kunnen praten en oordeelen, en dan spreken ze soms in eens klaar en dan komen er heele primitieve gedachten bij me op: als God bestaat, waarom onrecht en ellende, en ons gezag, om welk recht? O God, mama, welk recht hebben wij te heerschen over anderen, over millioenen?! Zeg het me, maar redeneer van het begin, redeneer niet van achteren af; begin niet bij ons, begin bij onze éerste heerschers, onze geweldenaren; welk recht hadden zij, en vloeit het onze alleen voort uit het hunne? O, die raadsels, die eenvoudige raadsels, wie lost ze op, mijn God, wie lost ze op....

Elizabeth was bleek geworden: ze zag hem aan of hij krankzinnig ware geworden.

- Wie geeft je die boeken? vroeg ze hard, heesch, angstig.

- Dutri, Leoni; Andro heeft er mij ook gehaald.

- Ze zijn gek! riep de keizerin uit, opstaande. Waarom vraag je ze?

- Ik wil weten, mama....

- Othomar, riep ze. Wil je doen wat ik vraag?

- Ja mama, antwoordde hij zacht; maar ga weêr zitten, en.... en wees niet boos. En.... en zeg niet Othomar. En.... en ga u verkleeden, o, ik kan u niet zien in dit toilet; u is zoo ver van me af; uw stem klinkt niet tot me toe, en ik durf u niet omhelzen, u is mijn moeder niet: u is de keizerin. mama, o mama....

Zijne stem riep om haar. Eene machtige aandoening werd in haar wakker.

- O mijn jongen! riep ze uit; een halve snik brak in hare keel.

- Ja, ja, noem me zoo.... Mama, laat ons elkaâr weêr gauw terugvinden, laten wij elkaâr niet verliezen. Wat is uw verzoek?

- Geef mij al die boeken.

- Ik zal ze u geven; ze maken me toch niet gelukkiger!

- Maar waarom ben je ongelukkig, mijn jongen, mijn jongen!

- Mama, kijk de wereld, kijk ons land, zie ze lijden, zie ze verdrukt worden! Wat zal ik ooit voor ze kunnen doen!! Machteloos zal ik altijd zijn, niettegenstaande àl onze macht! O, het wordt zoo donker voor me, ik zie niets meer, ik heb geen hoop, alleen utopisten hopen nog, maar ik.... ik hoop niet meer, want ik kan niets, ik kan niets... ! O God, mama, het heele land valt op me neêr en het verplettert me: en ik kan niets, ik kan niets, ik kan niets.... Ik zal moeten regeeren; ik zal het niet kunnen, mama. Wat ben ik? Een arme zieke jongen: hoe kan ik keizer worden? Ik weet niet waarom het is, mama, en hoe het komt, maar ik voel me niet als een aanstaande keizer, ik voel me als een zwak kind! Ik voel me als uw kind, als uw jongen, en niets meer....

Hij scheen zich te willen werpen in hare armen, maar wierp zich integendeel achteruit, alsof hij schrikte van haar schitterend toilet; mat knakte zijn hoofd hem op de borst, vielen zijne armen slap. Zij zag zijne beweging: haar eerste gevoel was spijt in haar hoftoilet bij hem te zijn gekomen, verlangend als zij was geweest hem te zien en zich niet gunnende den tijd zich te verkleeden. Maar deze spijt ging als eene vluchtige emotie door haar heen, want het duizelde haar hevig na, alsof een afgrond aan hare voeten gapend openging, of de aarde week, en het zwarte niets zich uitbreidde. Een wanhoop van volslagen machteloosheid verdronk hare ziel. Vaag strekte zij de armen uit en sloeg ze als tastende om zijn hals, met dwalende oogen.

- Mijn jongen, spreek zoo niet meer, want.... als je zoo spreekt, ontneem je mij ook mijn kracht! fluisterde zij bang. Want wat is er aan te doen: je moet, wij moeten allemaal...

- Vergeef me, mama, maar ik, ik zal niet kunnen. O, ik zie het nu helder in. Ik ben niet opgewonden, ik ben kalm. Ik zie het: ik voorspel u, dat het nooit gaan zal....

- Maar papa is nog zoo jong en zoo sterk, mijn jongen; en als je ouder wordt....

- Hoe ouder ik word, hoe minder het zal gaan, mama. Ik ben er altijd als kind bang voor geweest, maar ik heb het nog nóoit zoo wanhopig ingezien als nu. Neen, mama, het zal niet gaan. Ik heb, nu ik ziek ben, allen tijd over om er over

ma te denken en ik zie nu het slot van al onze moeite voor me....

Wanhopig tuurden zijne oogen op den grond; zij, radeloos, hing nog half aan hem; eene dreigende huivering scheen door de kamer te ademen.

- Mama....

Zij antwoordde niet.

- Ik moet u mijn besluit meêdeelen....

- Welk besluit....

- Wil u het aan papa zeggen?

- Wat, wat, Othomar, mijn jongen?

- Dat ik niet trouwen kan.... met Valérie, omdat....

- Later, later, je hòeft niet nu te trouwen....

- Neen, mama, het kan nóoit, omdat ik....

Zij zag hem smeekend aan, vragend.

- Omdat ik afstand wil doen.... van mijn rechten.... ten behoeve van Berengar....

Zij antwoordde niet; slap zakte ze tegen hem aan, niet wetende hoe te troosten en op te beuren en zacht klagend begon ze te snikken. Het was of hare ziel, langzaam, maar aanhoudend, tot ze overvloeide, vol smart gegoten werd. Zij verweet zichzelve alles. Hij was haar kind: zij had den aanstaanden keizer van Liparië deze zwakte ingeboren. En de openbaring van dit smartelijk mysterie der herediteit voor hare radelooze oogen, ontnam haar al hare kracht, al haren moed, al hare macht van berusting.

- Mama.... herhaalde hij.

Zij snikte door.

- Wees niet zoo wanhopig.... Berengar zal beter zijn dan ik.... U zal het aan papa zeggen, niet waar.... Of neen, laat het, als het u zooveel kost: ik zal het zelf doen....

Zij schrikte zenuwachtig uit hare radeloosheid op.

- O God, neen; Othomar, neen, spreek er hem niet over, hij is zoo driftig; hij zoû je... hij zoû je vermoorden! Beloof me, dat je er hem niet over spreken zal! *Ik* zal het doen, o mijn God, *ik* zal het doen....

Maar eene resurectie trilde in haar op.

- Maar, Othomar, ik bid je, waarom moet het? Je bent nu ziek, maar je zal beter worden en dan... dan zal je anders denken!?

Hij tuurde voor zich uit; zijn voorgevoel doorsidderde hem: hij zag zijn droom weêr: de straten van Lipara, die zich vulden met krip, tot aan den hemel, waar zij het zonlicht floersden. En over zijn gelaat kwam weêr die nieuwe trek van verharding, van onverzettelijke koppigheid, die haar hem niet herkennen deed; hij schudde het hoofd langzaam heen en weêr, heen en weêr.

- Neen, mama, ik zal nooit anders denken. Geloof me, het zal zoo beter zijn.

Toen zij hem zoo zag, stortte hare nieuwe hoop weêr in en zij snikte weêr. Snikkend stond zij op; in haar verdriet groef zich eene leêgte; zij verloor iets: haar zoon.

- Gaat u weg? vroeg hij.

Zij knikte van ja, snikkend.

- Vergeeft u me?

Zij knikte nog eens van ja. Toen lachte zij hem even toe, een lach vol wanhoop, de kracht missende hem te kussen, en zij ging, steeds snikkende.

Hij bleef alleen, en stond op. Midden in de kamer bleef Othomar staan; strak zagen zijne oogen op den colley.

- Waarom moet ik haar verdriet doen! dacht hij.

Alles in zijne ziel deed hem pijn.

- Waarom ben ik met Herman op reis gegaan? vroeg hij zich weêr af. In die eerste dagen van rust ben ik zoo gaan denken. En professor Barzia zegt toch: rust... Wat weet hij van me af? Wat weet de eene mensch van den andere af....

- Djalo! riep hij.

De colley kwam, schuddende, aan, blij.

- Djalo, wat is goed, hoe moet de wereld zijn? Moeten er koningen en keizers zijn, Djalo,... of moeten we maar allemaal weggaan?

De hond zag hem aan, heftig kwispelstaartend; in eens sprong hij op, likte hem in het gezicht.

- En waarom, Djalo, moet de eene mensch den andere altijd verdriet doen? Waarom moeten vorsten hun volk verdriet doen? Blijft het leven dan altijd het zelfde, eeuwen door...!

Othomar was op den divan in-een gezakt; zijne hand viel over den hond neèr, die haar hartstochtelijk likte.

- O! snikte hij. Mijn volk, mijn volk....!

Op het voorplein van het Imperiaal reden op dit oogenblik de laatste rijtuigen weg; de kijkende menigte, achter de grenadiers, zag nieuwsgierig naar het even schitterende der mooie dames door de glazen der equipages heen. Die van de hertogin van Yemena was het allerlaatst.

IV.

Een doffe geest scheen te waren door de geluidelijke marmeren ruimten van het Imperiaal; eene vale melancholie scheen er de timbres van stem en weêrkaatsingen te dempen en er een zwaar web van atmosfeer te hangen, van de hooge plafonds af. Het was het najaar; de eerste feesten zouden plaats hebben; het eerste hofbal werd gegeven. Maar het scheen gegeven te worden, omdat het niet anders kon: het was een loom, officieel, slepend feest. De intimere kringen van het Imperiaal, die van de hertogin van Yemena en van het corps diplomatique, betreurden de kleinere réunies in de kleinere salons der keizerin. Zij beschouwden die groote bals als noodzakelijke corvées! de kleinere bals echter der keizerin werden altijd als allerliefste feesten gewaardeerd. Maar de keizerin had gezegd, dat ze niet plaats zouden hebben, om de ziekte van den kroonprins. Op dit eerste groote bal waren de Majesteiten maar een kort oogenblik verschenen, met de quadrille d'honneur...

Over de schitterende stemming van feestelijke vorstelijkheid, zoo kort geleden de gewone atmosfeer van het paleis, zeefde een grauwe asch neêr. De diners, vroeger de splendeurs van iederen dag, werden bekort; alleen de noodzakelijkste invitaties gedaan. De keizer zelve bleef in een voortdurend norsche stemming: de Legerwet, om de uitbreiding der strijdbare macht, werd nog altijd in het Huis der Standen in zijn principe aangevallen en de keizer wilde volstrekt zijn Minister van Oorlog handhaven; daarbij was hij, met dat tikje kinderlijkheid in zijne energie, nog niet zijne teleurstelling te boven omtrent het uitstel van het huwelijk van den hertog van Xara. Dat zijne Liparische wereld niet ging zooals hij wilde, dat ze gaan zoû, scheen hem voortdurend te irriteeren.

Noch de keizerin, nog de prins zelve hadden het oogenblik gunstig geacht om den keizer het treurige besluit meê te deelen. Maar juist hierom was de keizerin in stilte weêr

gaan hopen. Er was nog niets gezegd: het vernederende geheim bestond nog alleen maar tusschen haren zoon en haar. Vernederend, want waarom zoû hij voor den lànde afstand doen? Welk voorwendsel zoû genoeg schijn hebben om dat ware motief van zwakte en onmacht te verbergen? En hij was toch haar kind, en dat van Oscar. Ondoenbaar scheen het der keizerin Othomars wensch aan zijn vader bekend te maken, en dien te zeggen, dat zijn eigen zoon zich geene heerscherskracht voelde. O, zoo zij haar kind die vernedering had kúnnen besparen, wat zoû zij er niet voor willen opofferen! Maar was hij waàrlijk zoo onmachtig om zich te beheerschen, en zich fier op te richten, onder het gewicht nog maar van zijne prinsekroon? Zoo zij hem maar had kunnen zèggen op zijne moedelooze woorden, maar ze had alleen kunnen snikken, alleen kunnen toegeven aan zijne wanhoop; te vergeefs had zij de geheime veer in zijne ziel gezocht, die hem zich zoû doen verheffen uit de krachteloosheid, waarin de rust van zijn nadenken hem had doen neêrzakken.... En toch voelde zij, dat er eene geheime veer bestaan moest, omdat zij die instinctmatig vermoedde in iedere ziel hunner evenboortigen: het was het mysterie hunner vorstelijkheid; de reden, dat zij vorsten waren; de reden van hun recht. Zij had dat aanbiddelijk naïve geloof, dat in hen, gekroonde hoofden, éene essence van eigenschap eenig is, waarom zij zijn boven de menigte. De enkele druppel van een heilig bloed door hunne aderen, een enkele atoom van neêrgedaalde goddelijkheid, die glans deed schijnen door gehéel hunne ziel. Zij geloofde aan het excluzief hoog rechtmatige van Majesteit in hen. Omdat zij hieraan geloofde, als zij geloofde aan hare zondigheid van mensch tevens en aan de absolutie van haren biechtvader, den aartsbisschop van Lipara, zoû zij ook nooit éen oogenblik kunnen twijfelen aan hun goddelijk recht van heerschers. Wat men ook dacht, of schreef, of anders wilde, zij hàdden recht; hiervan was zij zeker, als zij zeker was van de Drie-eenheid. Dat Othomar aan God getwijfeld had, was haar iniek voorgekomen, maar het had haar niet zóo neêrgeslagen als zijn ongeloof aan hun recht. Miste dan alleen hij die essence van eigenschap, dien heilig gouden bloeddrup, die goddelijke atoom? En zoo hij ze miste, zoo hij, de kroonprins, Majesteit miste, was dit monsterachtig gemis dan hàre schuld, de schuld eener moeder, die gebaard heeft?

Het vermoeden van deze schuld verpletterde haar, en vóor zij nog met Oscar had durven spreken, vernederde zij zich voor den aartsbisschop. De prelaat, ontzet over wat er kiemde in de mysterieuze melancholie van het Imperiaal, had haar nauwlijks kunnen troosten. Uren bleef zij daarna liggen voor haar crucifix. Zij bad met heel hare ziel, bad om klaarheid in haarzelve en in haren zoon, bad om kracht en dat de vonk mocht neêrdalen in Othomar. Toen zij zoo gebeden had, zoo lang en met zulke overtuiging, kwam, als eene uitstorting van heiligen geest, eene berusting over haar neêr. Ze vond zichzelve weêr, ze wachtte af, vond haar geloovig fatalisme terug, dat niets gebeurt dan wat gebeuren moet en goed is.... Het slechte gebeurde niet. Zoo het moest, dat Othomar de vonk ontvangen zoû, zoû dat goed zijn; zoo het moest, dat hij afstand deed, zoû dat ook goed zijn, o God, goed zijn van eene vreemde, ondoorzienbare goedheid....!

Omdat de dagen voorbij gingen, zonder dat de keizerin nog met den keizer gesproken had, hoopte zij weêr; hoopte zij, dat Othomar zich terug zoû vinden en niet meer zoû willen zijne eigene vernedering. Maar zij scheen te hopen ondanks alles, want iederen keer, dat zij Othomar weêr zag, vond zij hem doffer en matter, radeloozer onder de zekerheid zijner zwakte. Professor Barzia, die zelve den prins behandelde en hem in het paleis zijne dubbele daagsche koud waterdouche toediende, scheen zich over lichamelijke zwakte het minst ongerust te maken. De prins was niet forsch, maar de professor ried in zijn fijn gestel, het element dat geworden was uit de eerste sensueel-ruwe kracht van het geslacht Czyrkiski: het Slavische element, dat zich geënerveerd had door zijne Romaansche bijmengingen, maar zich had behouden: eene geheime taaiheid, iets onverdelgbaars van onbewuste fermiteit, dat, als een fondament, héel onder lag en waarop veel tengers en fragiels zich scheen omhoog te bouwen. Wat ruwe kracht was geweest, meende de professor in taaiheid terug te vinden; wat wreedheid en sensualiteit, in ontzenuwing, totnogtoe door zelfbeheersching en spontaan plichtsbesef in evenwicht gehouden, maar, in deze oververmoeidheid, plotseling zich openbarend. Barzia vond duidelijk in Othomar terug den spruit zijner vaderen, en hij meende, dat, al had de rijke materialiteit van het eerste vorstenbloed zich meer vergeestelijkt - of het nu dunner vloeide

door fijner aderen, - dit bloed toch niet zóo verarmd was, dat men het delicate van dezen aanstaanden keizer uitputting van ras kon noemen. Misschien tintte Barzia's plotselinge sympathie voor den prins deze fyziologische diagnoze met te veel optimisme; hoe ook, de professor vreesde het minst voor die tengerheid, voor die zenuwzwakte zelfs; wat hij vreesde, was, of de psychische kwaliteiten, waarom de prins hem in eens zoo lief was geworden, zich zouden kunnen handhaven in deze periode van moedeloosheid en matheid. Spontaan, onoverdacht, onberekend, wist hij die deugden in den prins te zijn, als een, hem onbekende, schat; zouden zij te-loor gaan, nu, in deze treurige dagen, of zouden ze blijven, zich ontwikkelen misschien, zich louteren, Othomar in moreele kracht bijgeven, wat hij in fyzieke miste, en zóo hem genezen? Want de professor wist het: zij waren het eenige, wat hem genezen kon....

Othomar zelve dacht niet over zijn deugden, noch over zijn bloed: hij dacht aan zijne toekomst en dacht aan ze met eene, ieder uur aaangroeiende, wanhoop. Als de keizerin aan Barzia vroeg, of die rust den prins goed zoû doen en afleiding niet beter ware, beweerde de professor, dat de prins den laatsten tijd genoeg afleiding had gehad. Hij moest zijne vermoeidheid eerst te boven komen en geheel; waarmeê de prins op dit oogenblik ook zijne hersenen bezighield, kwam er minder op aan....

Maar Barzia meende dit niet geheel en al en zoû het zeker in het geheel niet gemeend hebben, zoo hij geweten hadde, waarover de prins dacht en zoo hij alzoo diens totale veêrkrachteloosheid van ziel gehéel hadde kunnen beoordeelen.

En de dagen gingen voorbij. Othomar sprak niet meer met de keizerin over zijn besluit, om haar dit leed zoo min mogelijk aan te doen; de keizerin sprak er ook niet over en hoopte.

Maar in Othomars overpeinzing kwam het ieder oogenblik terug als een wiel: hij kon niets voor zijn volk, dat hij toch liefhad; hij kon het niet regeeren, hij zoû afstand doen van zijne rechten en van zijn kroonprinselijken titel: Berengar zoû hertog van Xara worden....

De kleine prins kwam zijn broêr iederen dag even zien; altijd droeg hij zijn kleine uniform, had hij zijn stevig airtje van een miniatuur-generaal en Othomar zag hem glimlachend onderzoekend aan.

Ging er in de middeneeuwsche hersentjes van het kind niets om van een wensch naar heerschen, ging er door zijn heftig hartje geen jalouzie? Othomar herinnerde zich uit Liparië's historie, uit de wreede tijden hunner eerste middeneeuwen, dat vreeslijke drama - men toonde op St. Ladislas de kamer nog waar het gespeeld was - die tweede zoon zijn ouderen broeder doorpriemend uit kroonzucht en het lijk werpende uit een boograam in den Zanthos, die vloeide onder aan den burcht. Wat was er over van zulken naijver in dit kind? En al was zulke naijver geheel geaffineerd in minder saillante gevoelens, zoû er toch geen onmetelijk geluk gaan door Berengars kleine prinsenziel, als hij zoû weten, dat hij kroonprins mocht zijn en eenmaal worden zoû: keizer! Maar wat zoû het kind denken van hèm, Othomar, die al deze heerlijkheid vrijwillig weggaf? Zoû het hem minachten, terwijl het hem dankbaar was, of zoû het een loerend mysterie vermoeden achter al die grootheid, die Othomar van zich wierp, en achterdocht koesteren.... Dan trok hij het ventje met een stil medelijden naar zich toe, maar voelde met pleizier het harde vleesch van zijne flinke ledemaatjes, hoorde met genot naar zijne korte, doorhakkende zinnetjes. Daarna rende Berengar weg en Djalo mocht met hem meêrennen door het park: na een uur bracht hij den hond bij Othomar terug en sprak hij met gewicht van zijne lessen, die begonnen.

En als Berengar weg was, lag Othomar in zijne lange droomuren over hem te denken, beschouwde hij zijn broêr al geheel en al als kroonprins en wischte hij zichzelven weg uit de rij der toekomstige souvereinen, dacht hij er aan wat hij doen zoû als hij genezen was, en alle purper had afgeschud, herinnerde hij zich zijn oom Xaverius, die abt was van een klooster, stelde hij zichzelven voor, studeerende, schrijvende werken over historie en sociologie....

V.

Het waren de dagen van het najaar; dikwijls vergrauwde het zonneblauw van den hemel; des morgens waaiden de winden uit het Noorden, bliezen over de zee tot zij staalkleurde; dan kwam de zon door en scheen ze nog heel warm een paar uren lang met een enkele vlaag, koud, aan de hoeken der

straten, verraderlijk in eens aanflapperend; dan tegen vier uur, half vijf, bluschte de zon en bleef de atmosfeer alleen hare kilte uitademen, ijzig aan de open haven, tusschen de witte paleizen, in straten en op pleinen.

Het was een ongezonde tijd: de keizerin en Berengar hadden beiden koû gevat op een rijtoer in open rijtuig; ze hielden beiden hunne kamer en Othomar op zijne beurt kwam ze opzoeken; de keizerin hoestte, de kleine prins had koorts; er waren nooit zoovele zieken als in dezen tijd, beweerden de doktoren. En eene melancholie bleef hangen in de ruimten van het Imperiaal, over de geheele stad, waar men, in de opera en op de feesten, de keizerlijke familie niet meer verschijnen zag. Nooit waren de dagelijksche diners in het Imperiaal zoo kort geweest, met zoo weinig genoodigden, en het maakte een onoverkomelijk treurigen indruk, de keizerin niet te zien naast den keizer, in hare delicate, fijn vorstelijke majesteit, maar de prinses Thera, aan wie het onmogelijk scheen de barsche, ontevreden trekken van Oscar te doen opklaren.

Othomar wist niet, dat men zich over de keizerin zelfs ongerust maakte; zij ontving hem altijd met alle blijmoedigheid, die zij, trots hare pijn op de borst, kon verzamelen; de doktoren zeiden hem niets, niemand gaf hem de bulletins, men wilde hem sparen en ook, men maakte zich in het Imperiaal zelve minder ongerust dan in de stad, dan door het land.

Maar de kleine prins ontving Othomar met minder zachtmoedigheid dan de keizerin en het waren iederen dag stille woeden, bouderies op de doktoren, die hem in zijn bedje hielden.

Eens dat de kroonprins Berengar kwam zien, waren zij bij hem, de doktoren; de koorts was gestegen, maar het prinsje wilde uit zijn bed; hij was stout, schold, had zelfs den goedigen dokter met zijn dikken kop, geslagen, geranseld met de kleine gebalde vuist.

- Zoodra je beter bent, Berengar, sprak Othomar, die hem eerst bestraft had; zal ik je iets geven.
- Wat dan? vroeg de jongen begeerig. Maar ik ben nu al beter.
- Neen, neen, je moet doen wat de doktoren zeggen en niet tegenstribbelen.
- En wat krijg ik dan?

Othomar zag hem lang aan.

- Wat krijg ik dan? herhaalde het kind.

- Dat mag ik nog niet zeggen, Berengar; eigenlijk is het nu nog wel wat groot voor je.

- Wat dan; een paard?

- Neen, het is niet zoo groot als een paard, maar zwaarder; vraag er niet meer naar, en raad er ook niet naar, maar weesgehoorzaam; dan wordt je beter en dan krijg je het.

- Zwaarder dan een paard en niet zoo groot.... peinsde Berengar met gloeiende wangen.

Het hoofd gebogen op de borst, slepend, keerde Othomar naar zijne kamer terug. Uren bleef hij er stil, zwaarmoedig zitten, in de zelfde houding; als gewoonlijk verscheen hij niet aan het diner en at nauwlijks van wat Andro hem diende. Toen wilde hij zich uitstrekken op de bank, nam een boek om te lezen, maar legde het weêr neêr en hief zich op, als met eene plotselinge impulsie.

- Waarom niet nu? dacht hij; waarom altijd uitstellen....

De avond viel, maar de bovengalerijen van het paleis waren nog niet verlicht; door die duisterende schaduw heen zijne matheid voortslepende, ging Othomar naar de antichambres van den keizer. De kamerheer diende hem aan.

Oscar zat aan zijne schrijftafel, een pen in de hand.

- Stoor ik u, papa? Of kan ik u spreken?

- Neen, je stoort me niet.... Ben je bij mama geweest?

- Ja, van middag; ze was nog al wel, maar Berengar had koorts.

De keizer zag hem aan.

- Erger dan van morgen?

- Ik weet niet; hij gloeide nog al....

De keizer stond op.

- Heb je me te spreken?

- Ja papa.

- Wacht dan even. Ik ben na van morgen nog niet bij Berengar geweest.

Hij ging, liet de deur aanstaan.

Othomar bleef alleen. Hij was gaan zitten. Hij zag rond in het groote kabinet, dat hij zoo goed kende van hunne ochtend beraadslagingen met den Rijkskanselier. In den laatsten tijd had hij ze echter niet meer bijgewoond. Hij bedacht wat

hij zeggen zoû; intusschen dwaalden zijne oogen om; ze vielen op den grooten spiegel met vergulde krullen; iets bevreemdde hem. Toen stond hij op en ging naar het glas toe.

- Ik dacht toch, dat het daarboven verweerd was, meende hij; ik kan me toch zoo niet vergissen. Zoû het vernieuwd zijn geworden?

Hij stond nog bij den spiegel, toen Oscar terugkwam.

- Berengar is niets wel; de koorts neemt toe, sprak hij, en de klank van zijne stem weifelde. Mama is bij hem ....

In de suggestie zijner eigene overdenkingen viel het Othomar niet op, dat de kleine prins zeker moest zijn zieker geworden, zoo de keizerin, zelve lijdende, bij hem was.

- En waarover hadt je me te spreken? vroeg de keizer, toen de prins zwijgen bleef.

- Over Berengar, papa.

- Over Berengar?

- Over Berengar en mij. Ik heb ons vergeleken, papa. Wij zijn broêrs, wij zijn beiden uw zonen. Wie van ons, gelooft u, dat het meeste heeft van .... u .... en van onze voorvaderen?

- Waar wil je naar toe, Othomar?

- Naar het recht, papa. Naar rechtvaardigheid. De natuur is soms onrechtvaardig en blind; ze had Berengar eerst moeten laten geboren worden en dan mij .... of mij maar zelfs niet.

- Nog eens, waar wil je naar toe, Othomar?

- Ziet u dat niet in, papa? Ik zal het u zeggen. Is Berengar niet meer vorst dan ik? Is hij daarom niet uw lieveling? En zoû ik hem van zijn natuurlijk recht moeten ontrooven, ter wille van mijn traditioneel recht? Ik wil afstand voor hem doen, papa. Afstand van alles, van al mijn rechten.

- De jongen is gek, mompelde Oscar.

- Van al mijn rechten, herhaalde Othomar, droomerig, als zag hij de toekomst: zijn kleinen broêr, gekroond.

- Othomar, ijl je? vroeg de keizer.

- Papa, ik ijl niet. Wat ik u zeg, heb ik dagen, weken misschien overdacht; ik weet het niet: de tijd gaat voorbij .... Wat ik u zeg, heb ik met mama overwogen; ze heeft er om gesnikt, maar mij niet tegengesproken. Ze ziet het ook zoo in .... En wat ik u zeg staat vast: ik ben er toe besloten en niets

zal er mij van terugbrengen.... Ik hoû van Berengar: ik sta hem gaarne alles af en ik zal bidden, dat hij gelukkig wordt door mijn geschenk. Ik ben overtuigd - en u is het ook - dat Berengar een beter keizer zal zijn dan ik. Wat bezit ik er voor talenten voor....?

Hij haalde radeloos zijne schouders op met eene zenuwachtige siddering, die ze schokte.

- Geene, antwoordde hij zichzelven. Ik heb er geene, ik kan niets. Ik kan niet beslissen - als nu -, ik kan niet handelen; ik zal altijd iemand zijn van gedachte. En waarom zoû ik dan keizer zijn en hij niets meer dan de opperbevelhebber van mijn leger of mijn vloot? Dat kan immers niet goed zijn; dat kan zoo niet bedoeld zijn door de natuur .... Papa, ik geef het hem, mijn recht van eerstgeborene en ik.... ik zal wel leven als het moet....

De keizer, de ellebogen op de tafel, de handen onder de kin, had hem aangehoord, staarde hem aan met zijne kleine, toegeknepen oogen.

- Je meent dat alles? vroeg hij.
- Ja papa.
- Je ijlt niet?
- Neen papa, ik ijl niet.
- Dan ben je gek.

De keizer stond op.

- Dan ben je gek, zeg ik je. Othomar, zie in, dat je gek bent en kom tot je verstand terug; word niet geheel krankzinnig.
- Waarom noemt u me krankzinnig, papa? Kàn u het niet met me eens zijn, dat Berengar beter zoû zijn dan ik?

De wreede blikken van zijn vader doorpriemden Othomar.

- Neen, daarin ben je niet krankzinnig; daarin heb je gelijk ....
- En waarom ben ik dan krankzinnig, omdat ik, om die reden, afstand wil doen, ten behoeve van hem?
- Omdat dat niet gebeuren kan, Othomar.
- Welke is de wet, die het verbiedt?
- Mijn wil, Othomar.

De prins hief zich hoog op.

- Uw wil? riep hij; uw wil? U erkent, dat ik niet meer vorst ben, dan alleen van geboorte? U erkent, dat Berengar wel uw eigen keizerkracht heeft en u wilt, u *wilt* niet, dat ik

afstand doe? En u denkt, dat ik me neêr zal leggen bij dien wil....?

Hij stiet een heeschen lach uit.

- Neen, papa, ik zal me niet aan dien wil storen. In alles kan u uw wil doorzetten, maar hierin niet. Al riep u uw heele leger bij elkaâr, dan kon u dit toch niet dwingen. Er is een einde aan menschelijken wil, papa, en niets, niets, niets kan mij beletten, dat ik mijzelven ongeschikt vind tot regeeren en dat ik geen kroon dragen *wil*!

De keizer had Othomars polsen gegrepen; zijn heete adem siste in Othomars gezicht.

- Verdomde jongen! knarstte hij tusschen zijne groote witte tanden. Lammeling! Je hebt gelijk, je hebt niets van een keizer; je zal er nooit iets van hebben. Als ik niet beter wist, zoû ik zeggen, dat je de zoon was van een lakei. Je hebt gelijk, je bent ongeschikt. Je bent niets, jou past onze kroon niet. En toch, al moest ik je opsluiten in een gevangenis, zoodat niemand je laagheden hooren kon, je zùlt geen afstand doen. Het einde van mijn wil is verder dan jij het ziet. Hoor je? Je zult het niet doen, je zult geen afstand doen, al moest ik je van dit oogenblik af, als een schande, verbergen voor de wereld. Jouw verslapte hersenen begrijpen dat niet, niet waar? Je begrijpt niet, waarom ik meer hoû van Berengar, dan van een lafbek als jij, en hem toch niet in jouw plaats mijn opvolger wil zien? Dan zal ik het je moeten zeggen. Ik wil dat niet, om de wereld geen getuige te maken van de ontaarding van ons geslacht. Ik wil niet, dat ze ziet, hoe ellendig het verzwakt is in jou, en ik zoû je eerder.... je eerder kunnen vermoorden, dan dulden, dat je afstand deed!

Woest had Oscar den prins bij de schouders genomen, hem achteruit geduwd op een bank, waarop hij, zittende, neêrzonk; als een prooi bleef hij hem omknellen in zijn greep van sterke handen.

- Maar ik zeg je, ging de keizer voort; ik zeg je, je bent de zoon *niet* van een lakei: je bent mijn zoon, en ik zal je niet vermoorden, omdat ik je vader ben. Alleen dit wil ik je zeggen, Othomar: je hadt me hiervoor kunnen sparen. Ik geloof, dat je hoog denkt van je fijngevoeligheid, maar je bezit zelfs niet het eenvoudigste gevoel. Je voelt zelfs niet, dat je een laagheid hebt bedacht, de laagheid van een proletariër, een

slaaf, een paria, een ellendeling. Je hebt zelfs geen oogenblik gevoeld, wat voor een leed je mij zoû doen met die laagheid. Je zag, dat ik meer hield van je broêr; je dacht, dat ik je laf plan goed zoû vinden. Geen oogenblik kwam het in je op, dat je *mij* met die lafheid het grootste verdriet zoû doen, dat ik ooit kon ondervinden...!

Verpletterd was Othomar op de bank ineengezakt. Hij kon niet meer onderscheiden wat recht was en wat waar; hij kende zichzelven niet meer op dit oogenblik: als geesels striemden de woorden van zijn vader hem de ziel. En hij voelde zich geene kracht er tegen op te komen; de beleedigende verwijtingen hielden hem afgeranseld neêr. Laagheid en schande, krankzinnigheid en ontaarding, hij ging er in onder; hij zwolg de modder ervan in, tot hij er in stikte. En dat hij er niet in stikte en ademen bleef, leven bleef, dat de dag klaar om hem heen was, de dingen onveranderd waren, de wereld daarbuiten niets wist, dit alles werd hem wanhoop. Een oogenblik dacht hij aan zijne moeder. Maar hij wilde het zwart, den dood, om zich te verbergen, zichzelven en zijne schande, zijne ontaarding, de melaatschheid van zijn paria-gemoed ... Het flitste door hem heen in de seconde na dien laatsten striem van verwijt over zijne ineengezonken ziel. Hij wist, dat Oscar altijd een revolver geladen had in een open loket van zijne schrijftafel. Zijne hersenen spanden zich in bedenken, hoe dit wapen te bereiken. Hij was opgestaan, had het loket genaderd; in eens sprong hij er op af, strekte zijne hand uit en greep het pistool....

Dacht Oscar, dat zijn zoon verbijsterd was door zijne laatste woorden en nu het leven wenschte van zijn vader? Doorzag hij die extaze naar zelfvernietiging in zijn kind, ging door zijn sidderend brein heen dien gruwel van gedachte dat zelfvernietiging .... het laatste heil voor den paria zoû zijn? Wat ook, instinctmatig toch stortte hij op Othomar toe. Maar de prins, licht, ontsprong hem, richtte den revolver, de oogen dol, het gelaat verwrongen, in wezenlooze wanhoop op zichzelven, op zijn eigen voorhoofd, waarop de aderen blauw zwollen....

- Othomar! brulde de keizer.

Op dit oogenblik ijlden stappen buiten aan, klonken verwarde woorden in de antichambre en de markies van Xardi, adjudant van den keizer, ontzet, in verwarring, smeet de deur wijd open ....

- Sire! riep hij uit; de keizerin vraagt of Uwe Majesteit oogenblikkelijk bij prins Berengar komt....

Het schot was afgegaan, in de muur. Het bloed drupte van Othomars oor. De keizer had den prins beetgepakt en hem het nog vijfmaal geladen pistool ontrukt; ook het tweede schot ging in dat korte oogenblik van strijd af, in het plafond. Wezenloos bleef Othomar staan.

- Markies! beet de keizer Xardi toe; ik weet niet wat u denkt, maar ik zeg u dit: u heeft niets gezien, u denkt niets. Wat hier gebeurde vóór u binnenkwam.... is niet gebeurd.

Dreigend strekte hij den vinger naar Xardi uit.

- Mocht u óoit vergeten, markies, dat het niet gebeurd is, dan zal ik ook vergeten wie u is, al laat u ook uw stamboom opklimmen tot voor den onze!

Doodsbleek stond Xardi voor zijn keizer.

- Mijn God! Sire ....

- Wat doet u het kabinet van uw vorst op die onhebbelijke manier binnenkomen? De Hertog van Xara laat zich zelfs aandienen, markies!

- Sire ....

- Wat? Spreek op!

- Hare Majesteit....

- Wat, Hare Majesteit?

- Prins Berengar .... de koorts is gestegen: hij ijlt, Sire en de doktoren ....

De keizer was verbleekt.

- Hij is dood? vroeg hij woest. Zeg het in eens!

- Niet dood, Sire, maar ....

- Maar wat?

- Maar de doktoren .... hebben geen hoop....

Met een vloek van smart duwde de keizer den adjudant weg en stortte zich voort, de kamer uit.

De kroonprins was blijven staan. Het leven kwam tot hem terug; eene werkelijkheid van smart, uit nachtmerrie geboren. Zijne oogen liepen vol tranen.

- Xardi .... smeekte hij; je Huis was altijd trouw aan ons Huis; zweer me, dat je zwijgen zal.

In ontzetting zag de markies den kroenprins aan.

- Hoogheid ....

- Zweer me, Xardi.

- Ik zweer het U, Hoogheid, sprak de adjudant gedempt, en strekte zijne vingers uit naar het crucifix, aan de muur.

Othomar drukte zijne hand.

- Is prins Berengar ....

Hij kon nauwlijks spreken.

- Is prins Berengar in eens zoo ziek geworden....?

- De koorts stijgt ieder oogenblik, Hoogheid, en hij ijlt...

- Ik ga er heen, sprak Othomar.

Hij sponsde zich met den zakdoek het bloed van het oor en hield het, dadelijk doorweekte, batist er tegen aan.

In de laatste antichambre ging hij voorbij den kamerheer en zag schuin naar hem. Xardi stond even stil.

- De hertog van Xara heeft zich licht verwond, sprak hij. Hij onderzocht iets aan den revolver van den keizer, toen ik binnenkwam en hij schrikte: twee schoten gingen af.

- Ik heb ze gehoord, fluisterde de kamerheer bleek.

- Er was bijna een ongeluk gebeurd ....

Zij zwegen even, hunne blikken begrepen elkaâr. Eene huivering liep over hunne ruggen. De nacht scheen als met wolken van onheil kil te dalen over het paleis.

- En .... de kleine prins ....? vroeg de kamerheer rillende.

Xardi haalde de schouders op; zijne oogen werden vochtig om ingeboren liefde, eeuwen oud, voor zijne vorsten.

- Sterft .... sprak hij dof.

VI.

De kroonprins ging door de antichambre: een der doktoren stond er kompressen te weeken in een kom met ijs; nieuw ijs werd juist door een kamerdienaar in een emmer aangebracht. De deur van de slaapkamer was open en aan de deur bleef Othomar staan. Op zijn veldbed lag de kleine prins en praatte zacht, zangerig door; de keizerin, bleek, lijdende, zich ophoudende ondanks alles, zat met de prinses Thera naast hem.

De keizer wisselde korte woorden met de twee andere doktoren, over wier trekken eene strakke hopeloosheid lag; bijtende smart verwrong Oscars gelaat, dat trok van diepe rimpels.

- Mijn God, hij herkent me niet, hij herkent me niet! hoorde Othomar den keizer klagen.

- Mij ook niet, murmelde de keizerin.

- Wat zoû het zijn; wat, wat, wat zoû het zijn, zong het prinsje en zijn anders schel stemmetje klonk zacht als het melodietje van een vogel: het was of hij wat speelde in zichzelven.

- Ik krijg wat van mijn broêrtje, van mijn broêrtje, wat moois! zong hij door; en de keizerin verstond zijne woorden, maar ze begreep niet, en toen hij verder zong: den naam van den kroonprins, met zijn titel:

- Othomar, o Othomar van Xara, van Xara.... smeekte ze zacht naar de deur:

- Othomar, hij zegt je naam; kom, misschien herkent hij jou!

Othomar kwam nader; hij ging voorbij den keizer, hij knielde neêr aan het bed; een glimlach lichtte over Berengars gezichtje.

- Hij wordt kalmer, zei de goedige dokter, wien de tranen over het gezicht liepen, tot Oscar; ziet Uwe Majesteit: de prins herkent zijne Hoogheid, den Hertog....

Eene blijdschap klonk door zijne stem.

Eene hevige jalouzie verwrong de trekken van den keizer.

- Neen, neen, sprak hij.

- Zeker, Sire, zie maar, drong de dokter aan, oplevende in hoop.

- O Othomar, o Othomar van Xara, zong het prinsje: hij had zijn broêr herkend, maar zag hem niet in het leven, zag hem alleen in zijn wakenden droom, door de glazigheid van zijne koorts.

- Wat breng je me voor moois? Kleiner dan een paard, maar zwaarder? Zwaarder? O wat is het zwaar, zwaar, zwaar..

Zijn stemmetje klonk als in inspanning, als lichtte hij iets op; zijne kramptrekkende, kleine, breede handen maakten het gebaar van moeilijk beuren.

- Berengar, sprak de kroonprins en zijne stem brak, zijn hart kromp ineen....

- Othomar, antwoordde het kind.

Een smartelijke kreet ontsnapte den keizer.

- Ja, je bent altijd zoo aardig voor me, ging de kleine prins zangerig voort. Je geeft me altijd van die mooie dingen. Je weet wel, die mooie kanonnen, op mijn verjaardag? En dat pistool? Maar daar is mama zoo bang voor.... Ga je dood, Othomar? Kijk bloed, aan je oor.... Wat bloedt gaat toch

dood? Ga je dood, Othomar? Kijk, bloed op je jas....

De keizerin bleef strak zitten; zij zag van Berengar naar de bloedende wond van haar oudsten zoon....

- Bloed, bloed, bloed! zong het kind. Othomar gaat dood! Ja, hij geeft me altijd zooveel moois, Othomar. Ik heb al zooveel, veel meer dan àlle àndere kinderen van Liparië!! En wat krijg ik nu.... nog meer? Dat mooie ding? Wat is het? Ik voel het wel: het is zoo zwaar, maar ik zie het niet...

De dokter was uit de antichambre gekomen en naderde met de kompressen.

- Ik zie het niet.... ik zie het niet....!! zong het kind pijnlijk, mat.

Toen de dokter de kompressen aanlegde, woelde het tegen, begon het te huilen, alsof een groot verdriet in zijn hartje opwelde.

- Ik zie het niet!! snikte het; ik zal het noòit zien...!!!

Een heftige bui volgde het snikken; woest sloeg hij met de armen rond, trok de kompressen af, wierp zich het ijs van het hoofd, richtte zich met dolle oogjes staande in zijn bed, gooide de dekens weg.... Othomar was opgerezen, de keizerin ook. Oscar zat in een stoel, het gezicht met de handen bedekt, en snikte tegen prinses Thera aan. De doktoren traden bij het bed, poogden Berengar te bedaren, maar hij sloeg ze: de koorts steeg in krankzinnigheid naar zijn klein brein.

Op dit oogenblik kwam professor Barzia binnen; hij woonde niet in het paleis; men had hem ontboden uit zijn hôtel.

- Wat doet Uwe Hoogheid hier? richtte hij zich aanstonds tot Othomar.

De kroonprins antwoordde niet.

- Trekt Uwe Hoogheid zich dadelijk terug in Haar eigen appartement, beval de professor.

- Red mijn jongen! riep de keizer uit, gebroken, snikkende.

- Ik red den kroonprins eerst, Sire: hij vermoordt zich hier!

- Goed, goed, maar red hèm dan! schreeuwde Oscar woest.

De andere doktoren hadden bevelen gegeven; een kuip werd binnengebracht; vol gegoten met lauw water, geregeld naar een thermometer.... Maar Othomar zag niet meer, hij ijlde weg, voortgedreven door Barzia's strenge blikken. Over de galerijen ijlde hij, door een groep van officieren en kamerheeren, die angstig met elkaâr stonden te fluisteren en voor hem uit-

weken. Hij stortte zijn eigen kabinet in, dat niet verlicht was. In den donker dacht hij zich neêr te gooien op de bank, maar bonsde op den grond, Daar bleef bij liggen. Zoo, als verpletterd door de duisternis, begon hij te kreunen, te steenen, luid op te snikken met scherpe gillen van zenuwtoeval.

Andro was binnen gekomen; zijn voet stiet tegen den prins aan. Hij stak het gas aan, poogde zijn meester op te beuren. Maar Othomar hield zich als loodzwaar; snerpend lang stieten zich de zenuwgillen uit zijne keel. Andro belde, twee-, driemaal; lang luidde hij door; eindelijk verschenen een lakei en een kamerheer tegelijkertijd aan verschillende deuren.

- Roep professor Barzia! riep Andro tot den lakei. Excellentie, helpt u me Zijne Hoogheid oplichten....! smeekte hij den kamerheer. Maar de lakei liep, toen hij zich omkeerde, tegen den professor aan, die bij den kleinen prins niets doen kon en den kroonprins gevolgd was. Hij zag Othomar liggen op den grond, kreunend, gillend....

- Laat mij met Zijne Hoogheid alleen, beval hij met een blik rondom zich.

De kamerheer, Andro, de lakei volgden zijn bevel.

De professor was een groote, oude man, zwaar gebouwd en sterk; hij naderde den prins en hief hem, niettegenstaande zijne loodzwaarte van nervoziteit, op in zijne armen. Zoo hield hij hem eenvoudig omklemd, op de bank, en zag hem aan, diep in de oogen, met blikken van suggestie. In eens zweeg Othomar zijn gillen stil; zijne keel verstomde. Mat knikte zijn hoofd neêr op den schouder van Barzia. Deze hield hem steeds in zijne armen. De prins werd kalm, als een gesust kind, zonder dat Barzia één woord geuit had.

- Mag ik Uwe Hoogheid verzoeken naar bed te gaan, sprak de professor met zijne zachte stem van dwang.

Hij hielp Othomar opstaan, stak zelve het licht aan in zijne slaapkamer, hielp den prins zijn jas uittrekken.

- Waarom bloedt Uwe Hoogheid aan het oor? vroeg Barzia, wien geronnen bloed de vingers bezoedelde.

- Een schot.... begon Othomar dof; het wegwenden van zijn gelaat, het sluiten van zijne oogen zeiden het overige.

De professor sprak niet meer; als ware Othomar een kind, hielp hij hem verder, waschte hij hem het oor, den hals, de handen, met de zachtheid eener moeder. Toen deed hij hem

zich neêrleggen in bed, dekte hem toe, ordende de kamer als een knecht. Toen ging hij naast het bed zitten, waarin Othomar lag, met groote vreemde oogen, starend; hij nam de hand van den prins en bleef zoo, lang, zacht ziende op hem neêr. Het half neêrgedraaide licht, achter, hield den grooten kop van Barzia in het donker en glansde alleen wat op zijn kalen schedel, waaraan tot op den hals eenige grijze manen hingen. Eindelijk sprak hij zacht:

- Uwe Hoogheid wil beter worden, nietwaar?

- Ja, sprak Othomar, zijns ondanks.

- Hoe zal Uwe Hoogheid dat doen? vroeg de professor.

De prins antwoordde niet.

- Weet Uwe Hoogheid niet? Dan moet Zij er maar eens-over denken. Maar Zij moet zich heel kalm houden, niet waar, héel kalm....

En hij streelde Othomars hand met zachte, gelijke bewegingen, als balsemde hij ze.

- Want Uwe Hoogheid mag zich nooit meer toegeven aan zenuwtoevallen. Uwe Hoogheid moet bedenken, hoe ze tegen te houden. Ik geef Uwe Hoogheid wel veel te bedenken, ging Barzia glimlachend door. Dat doe ik, omdat ik Uwe Hoogheid aan andere dingen wil laten denken, dan waaraan ze denkt. Er moet wat klaarheid komen in Hare hersenen Is Zij moê en wil Ze slapen, of mag ik nog praten?

- Ja, praat maar, fluisterde de prins.

- Er komen dagen van groote smart voor het Imperiaal... begon de dokter weêr, zacht. Uwe Hoogheid moet aan die dagen denken, zonder zich te laten meêsleepen door de smart ervan... De kleine prins zal waarschijnlijk niet blijven leven, Hoogheid. Zal Zij daaraan denken en denken aan Hare ouders, Hunne arme Majesteiten? Er zijn van die dagen voor een land of voor een enkele familie, waarin de smart zich schijnt opeen te stapelen. Want deze dag, deze nacht schijnt die niet het eindevan Uw geslacht, mijn prins? Stil, stil en beweeg U niet; laat mij maar praten, als een oude man, die zeurt.... Weet Uwe Hoogheid, dat de keizer vandaag voor het eerst van zijn heele leven geweend heeft, gesnikt? Zijn jongste zoon sterft. Tusschen dit kind en den vader is een oudste zoon, die zwaar, zwaar ziek is.... Is dit alles niet het einde?

- Als God het dan zoo wil.... fluisterde Othomar.

- Is het goed te berusten, sprak Barzia. Maar wil God het zoo?

- Wie zal het ons zeggen....

- Vraag het eens aan Uzelven, maar nu niet, Hoogheid, morgen, morgen.... Na de smartelijkste nachten.... komen weêr de morgens....

De professor was opgestaan en had een poeier in een glas water gemengd.

- Drink eens, Hoogheid....

Othomar dronk.

- En ga nu stil liggen en sluit die groote oogen.

- Ik kan toch niet slapen....

- Dat hoeft ook niet, maar sluit die oogen...

Barzia streek met de hand over ze heen; de prins hield ze toe. Zijne hand lag weêr in de hand van den professor.

Eene suizelooze stilte daalde neêr in de kamer. Buiten, in de galerijen en corridors, kwamen soms radelooze stappen aan, als uit de verte, in nuttelooze haast; dan verklonken ze weêr weg, in wanhoop. Eene wereld van smart scheen zich in het paleis, daar buiten die kamer, uit te breiden, tot ze alle ruimten ervan vulde met haar donker, nachtelijk wee. Maar in deze ééne kamer verroerde zich niets. De professor zat stil en staarde vol nadenken; de kroonprins was als een kind ingeslapen.

VII.

Den volgenden morgen ging de dag op over den rouw van een keizerrijk. Prins Berengar was in dien nacht bezweken.

Othomar had lang geslapen en werd laat wakker, als in eene vreemde kalmte. Toen professor Barzia hem het einde van den kleinen prins vertelde, - de apathie der laatste oogenblikken na eene woede van koorts - scheen het hem toe, dat hij dit reeds wist. De groote smart, die hij voelde, was zonderling rustig, zonder oproer in zijn hart en verbaasde hemzelven. Kalm bleef hij liggen, toen de professor hem verbood op te staan. Als zonder emotie stelde hij zich voor: den kleinen jongen, roerloos, de oogen gesloten, op zijn veldbed. Werktuigelijk vouwde hij zijne handen en bad hij voor het zieltje van zijn broêr.

Hij mocht dien dag zijne kamer niet verlaten en zag alleen even de keizerin, die bij hem kwam. Het verbaasde hem niets,

dat ook zij kalm was, met drooge oogen: zij had nog geen traan gestort. Zelfs toen hij zich oprichtte uit zijne kussens en haar omhelsde, weende zij niet. Hij ook weende niet, maar alleen zijne eigene kalmte verwonderde hem: niet de hare. Zij bleef maar een oogenblik; toen ging zij terug als met werktuigelijke passen en hij bleef alleen. Hij zag dien dag anders niemand dan Barzia: zelfs Andro kwam niet in zijne kamer binnen.

Buiten die kamer ried de prins, aan zekere passen door de gangen, zekere klanken van stem - het weinige, dat tot hem doordrong - de smart van het paleis; stelde hij zich voor de treurmare gaande door het land, Europa, en de menschen ontzet doende staan voor den dood, die verrast had. Het leven was niet zeker: wie wist of hij morgen leefde! IJdel waren de plannen der menschen, wie wist het uur dat volgen zoû! En kalm steeds bleef hij hierover denken, in de zonderlinge rust van zijne ziel, waarin hij als eene nuttelоosheid zag om te strijden tegen het leven en tegen den dood.

Den volgenden dag eerst vergunde Barzia hem op te staan, laat in den middag. Na zijne douche kleedde hij zich kalm aan, in zijne lanciersuniform, een krip om de mouw. Toen hij zich in een spiegel zag, verwonderde het hem hoe hij leek op zijne moeder, hoe hij nu ging met hare zelfde machinale pas. Barzia vergunde hem naar den salon der keizerin te gaan. Hij vond er haar, den keizer, Thera, en den aartshertog en de aartshertogin van Karinthië, die den vorigen avond te Lipara waren aangekomen. Men zat stil bij elkaâr; nu en dan ging een zacht woord om.

Othomar ging naar den keizer en wilde hem omhelzen: Oscar echter drukte hem slechts de hand. Daarna omhelsde Othomar zijne zusters, zijn schoonbroêr. Toen zette hij zich neêr bij de keizerin en nam hare hand en zat stil. Zij was vermagerd en krijtwit in haren zwarten japon. Zij weende niet: alleen de twee prinsessen begonnen telkens te snikken en telkens weêr.

De familie gebruikte het diner alleen in de kleine eetzaal, zonder gevolg. Eene verplettering was als neêrgezonken op het paleis, dat geheel scheen te zwijgen op dit uur, met alleen nu en dan het zachte geloop door galerijen van een ordonnansofficier, die ging, een lijkkrans in de hand, van een lakei, die bracht een blad vol telegrammen. Na het korte diner trok

de familie zich weêr terug in den salon der keizerin. De uren sleepten zich voort. De avond was geheel gevallen. Toen werd de aartsbisschop van Lipara aangekondigd.

De keizerlijke familie stond op; door de galerijen ging zij, zonder gevolg, naar de groote Ridderzaal. Hellebaardiers stonden bij de deur. Zij traden binnen. De keizer reikte de keizerin de hand en geleidde haar naar den troon, waarvan de kroon en de draperiëen omfloersd waren. Aan beide zijden waren zetels voor Othomar, de prinsessen, den aartshertog.

In het midden der zaal, voor den troon, rees de katafalk op onder een hemel van zwart en hermelijn. In uniform lag er de kleine prins neêr. Over zijne voeten hing een kleine blauwe riddermantel met een groot wit kruis; een kinderdegen lag hem op de borst, en zijne handjes waren om het juweelen gevest heengevouwen. Aan zijn hoofdje, en wat hooger, blonk, op een kussen, een kleine markiezenkroon. Zes vergulde luchters glansden met vele hooge kaarsen stil op het kind neêr en ze lieten de groote zaal verder in schaduw: alleen rees, buiten, de maan in verre nachtblauwe lucht; hier en daar tintte ze met een witte glansplek de wapenrustingen, de trofeeën, die hingen en, als ijzeren geesten, stonden in nissen en aan den muur. Aan het voeteneind der katafalk breidde, op een tafel, met wit fluweelen kleed, als altaar, een groot, verguld crucifix, tusschen luchters, ontfermend, twee kruisarmen uit.

Den degen in den arm, roerloos als de wapenrustingen aan den muur, stonden vier ridders van St. Ladislas, den blauwen mantel om, twee aan twee, aan iedere zijde van de katafalk.

Een zachte geur van bloemen woei om. Om de katafalk heen stapelden zich de kransen op in cirkels van alles wat wit bloesemt; de aroom van violen geurde het hoogst.

Zij waren gezeten: de keizer, de keizerin en hunne vier kinderen. Langzaam kwam de aartsbisschop binnen met zijne priesters en koorknapen. Toen knielden de vorsten op kussens voor hunne zetels neêr. De prelaat las de lijkmis en het Latijn van het Kyrie-Eleison en het Agnus Dei smeekte voor Berengars kleine ziel te midden der zielen van het vagevuur, trilde zacht door de immense zaal, wolkte met den geur der bloemen mede over het roerlooze, ooggeslotene gezicht van het keizerlijke kind....

De dienst was geëindigd; de prelaat sprenkelde het wijwater,

ging sprenkelend om de katafalk heen. De vorsten verlieten de zaal, maar Othomar bleef.

- Ik wil mijn krans neêrleggen.... sprak hij zacht tot de keizerin.

Ook de priesters, langzaam, vertrokken; den vier ridders, die door anderen verangen zouden worden, zeide de kroonprins zijn verlangen een oogenblik alleen te willen blijven. Ook zij gingen. Toen zag hij aan de deur Thesbia verschijnen, een grooten witten krans in de hand. Hij ging den ordonnans-officier tegemoet en nam den krans aan.

Othomar bleef alleen. Lang, breed, met duistere einden, strekte zich de zaal uit. De maan was hooger gestegen, scheen blanker, spookte op de wapenrustingen. In het midden, als met heiligheid, tusschen den vromen glans der lange kaarsen - rees de katafalk, lag de prins.

De kroonprins ging twee treden de katafalk op en legde den krans neêr. Toen zag hij naar Berengars gelaat; geene koorts verwrong het meer; rustig lag het, blank, als sliep het. Alle geluiden in de zaal waren weggestorven; eene doodstilte hing neêr. Hier scheen de wereld van smart, die het paleis en het land vervuld hadden, zich geheiligd te hebben in verhevene kalmte. En Othomar zag zich alleen met zijne ziel. Het onzekere van het leven, het ijdele van menschenvoornemen kwam tot hem weêr, maar in klaarheid; het was geen zwart mysterie en werd harmonie. Het was of hij geheel de harmonie zag van het verleden; in geheel Liparië's verleden van historie, in geheel het verleden der wereld klonk geen enkele valsche toon. Alle smart was heilig en harmonisch, bracht nader tot het hooge Einde, dat weêr Begin zoû zijn, en nooit iets anders dan harmonie. Eene berusting daalde als een heilige geest in zijn gemoed; zijne vreemde kalmte wend berusting. Het was of zijne zenuwen zich ontspanden in éene groote leniging.

En in zijne berusting was alleen de weemoed, dat hij nooit meer zoû hooren het hoog-bevelende stemmetje van het kind, dat hij lief had gehad. Dat dit kleine leven uitgeleefd had, zoo gauw, en voor altijd. In zijne berusting was alleen éven de verwondering, dat het zoo moest zijn en niet als hij het zich gedacht had. Hij zoû zelve moeten dragen zijne kroon, die hij aan Berengar had willen afstaan. En het was hem nu, of hij die terug ontving van den kleinen doode zelven. Hierom

zeker voelde hij zoo niets geen opstand in zijne ziel, voelde hij die rust, dat besef van harmonie. Als eene erfenis kwam zijn geschenk tot hemzelven weêr terug.

Lang stond hij zoo, denkende, starende op zijn roerloos broêrtje en eenvoudig werd zijne gedachte in hem; recht voor zich uit zag hij een weg, dien hij volgen zoû....

Toen hoorde hij zijn naam:

- Othomar ....

Hij keek op en zag de keizerin aan de deur. Zij kwam nader.

- Barzia vroeg naar je, fluisterde ze; hij maakte zich ongerust over je ....

Hij glimlachte haar toe en schudde het hoofd van neen: dat hij kalm was.

Zij was nu geheel genaderd, trad op de treden van de katafalk en vlijde zich aan zijn arm.

- Hoe stil is zijn gezichtje .... murmelde ze. O, Othomar, ik heb hem nog niet eens mijn laatsten zoen gegeven. En morgen behoort hij me niet meer toe: dan defileert hier al dat volk!

- Maar hij is nú nog van ons, mama, van u....

- Othomar ....

- Mama ....

- Zal ik jou ook niet hoeven .... te verliezen?

- Neen mama, mij niet... Ik zal blijven leven ... voor u...

Hij omhelsde haar; zij zag tot hem op, verwonderd om zijne stem. Toen keek ze weêr naar het kind. Ze maakte zich los uit de armen van haar zoon, hief zich nog hooger, boog zich over het witte gezichtje en kuste het voorhoofd. Maar zoodra de steenkoude van het doode vleesch in hare lippen trok, trok zij zich terug, staarde wezenloos op het lijkje, of zij nu eerst begreep. Een kramp verstijfde hare armen, verwrong hare vingers; recht viel zij achterover tegen Othomar aan.

En hare oogen werden vochtig met de eerste tranen, die zij om Berengars dood vergoot, en zij verborg haar hoofd in Othomars armen en snikte, snikte ...

Toen voerde hij haar voorzichtig, langzaam de treden van de katafalk af, geleidde haar uit de zaal. In de galerij kwam hij Barzia tegen; het stil kalme gelaat van den prins, die zijne moeder ondersteunde, stelde den professor gerust ...

Zoodra de keizerin en de kroonprins de Ridderzaal verlaten hadden, traden vier ridders van St. Ladislas, den blauwen mantel om, binnen. Zij namen hunne plaats in aan beide zijden van de katafalk en zij bleven er roerloos staan in den kaarsenglans, starende voor zich uit, wakende in den rouwnacht over het keizerlijke lijkje, waarover nu de blauwte van de maan viel... Ook de priesters waren binnengekomen, en baden....

Het paleis was stil. Toen Othomar aan de deur van haar appartement zijne moeder had overgegeven aan Hélène van Thesbia, ging hij de galerijen door naar zijne eigen kamers. Maar bij eene wending der gangen schrikte hij. De groote ceremonietrap gaapte, flauw verlicht, aan zijne voeten, met de holte der kolossale vestibule onder aan. Behangers waren daar bezig de balustrades der trap te drapeeren met floers van krip, voor het oogenblik, dat de kist naar beneden gedragen zoû worden. Zij maten met wijde armen de nevels van zwart uit, wierpen zwarte wolk op wolk; de wolken krip stapelden zich met eene droeve luchtigheid op, en op en op, schenen de geheele trap te vullen en treê na treê hooger te stijgen of ze het geheele paleis zouden veroveren met hun zwart ...

De behangers zagen den kroonprins niet, en werkten door, zwijgend, in het flauwe licht. Maar eene koude rilling ging over Othomar heen. Doodsbleek staarde hij naar de mannen, die daar aan zijne voeten het krip uitmaten en het wolken deden naar hem toe. Hij herinnerde zich zijn droom: de straten van Lipara, zich vullende met krip tot de zon zwijmde... Zijn bloed scheen hem te bevriezen in zijne aderen ....

Toen sloeg hij een kruis.

- O God, geef me kracht! bad hij in ontzetting...

VIII.

Den volgenden morgen ging tusschen de paradewachten door der grenadiers het volk voorbij het lijk van den kleinen prins. Den daarop volgenden werd het vervoerd naar Altara en bijgezet in den keizerlijken grafkelder in den Dom van St. Ladislas. De prinsen Gunther en Herman van Gothland waren voor de plechtigheid overgekomen, maar den hertog van Xara was door professor Barzia verboden aan de ceremonie deel te nemen: hij bleef te Lipara.

De Gothlandsche prinsen en hun gevolg kwamen met keizer Oscar terug naar de rezidentie, waar, op het dringend verlangen van hare zuster ook koningin Olga met de prinses Wanda gekomen was. En in de rouwstilte van het Imperiaal trok de familie zich bij elkaâr in een nauwen cirkel van intimiteit. Keizerin Elizabeth had, na hare eerste tranen, die onnatuurlijke kalmte verloren; telkens onderging zij hevige aanvallen van verdriet, die de koningin Olga of Othomar nauwlijks wisten te bedaren. De keizer was ontroostbaar, gaf zich met eene kinderlijke hevigheid over aan zijne smart. Men had hem nooit zoo gezien, men kende hem zoo niet. Dat hij zijn lieveling verloren had, bracht zijne ziel in opstand tegen de wereld en tegen God. Daarbij kwam, dat hij zich zeer had aangetrokken zijn laatste gesprek met Othomar, waarin deze hem van afstand-doen gesproken had. De keizer was er niet meer op terug gekomen, maar hij dacht er telkens aan. Hij vreesde er weêr met Othomar over te moeten spreken. Met woede voelde hij zijn onmacht, den kroonprins dit besluit van wanhoop te verbieden. En hij verbeeldde zich wat er volgens de wetten gebeuren zoû, zoo de prins volhardde: de aartshertogin van Karinthië keizerin, de aartshertog prins-gemaal en het geslacht van Czyrkiski niet meer heerschende op den troon van Liparië in de mannelijke lijn. Dat dit zoû kunnen gebeuren, deed, tegelijkertijd met zijn leed over Berengars dood, keizer Oscar lijden met dat zeer bizondere leed van den vorst, in wiens bloed nog vloeit geheel de geërfde gehechtheid aan de grootheid zijner vaderen, en die ze voort wil laten duren tot den laatsten dag. En was hij ook ontroostbaar over het verlies van het kind, dat hij het meeste lief had, zwaarder, maar stiller, in grooter geheim - daar hij er niet over sprak - en hierom wellicht smartelijker, voelde hij zijn leed over dit idee, over deze toekomst, die hij zich beeldde. Zelfs met de keizerin had hij er niet over gesproken, uit zekere vrees en bijgeloovigheid.

En bij dit denk-verdriet, - dat zijne ziel van kracht, waarin altijd een zweem van kinderlijkheid gebleven was, zich zwak deed gevoelen, of zij de ziel ware van ieder ander mensch in plaats van de zijne: die van een vorst - mengde zich de zakelijke ergernis over de legerwet. Er zouden driehonderd millioen noodig zijn; honderd millioen waren reeds toegestaan

voor de versterking der infanterie; de twee andere honderd, voor de artillerie, had de Minister van Oorlog, graaf Marcella, nog niet weten te verwinnen. De meerderheid der legercommissie was tegen die kolossale wapening der grensforten; in het Huis der Standen ried de minister reeds heftige tegenkanting, vermoedde hij zijn val. Noch Oscar, Myxila noch Marcella, wilden het minste toegeven. En Oscar zoû zijn minister daarenboven willen handhaven tot in het onmogelijke toe.

Het was in deze dagen, dat Othomar zich door generaal Ducardi geheel op de hoogte der quaestie liet brengen, de stafkaarten en legerstaten en verslagen der commissie bestudeerde, de parlementaire discussies van uit zijne afzondering volgde. Hij hield lange overwegingen met den generaal. Hij had echter in maanden niet meer de ochtendberaadslagingen in het kabinet van zijn vader bijgewoond. Maar op een morgen kleedde hij zich - wat hij niet altijd deed - in uniform en liet door een kamerheer aan Oscar verzoeken of de keizer hem vergunde tegenwoordig te zijn bij de ontvangst van graaf Marcella. De keizer was verwonderd, haalde de schouders op, maar bestreed zijne antipathie, en liet zijn zoon zeggen, dat hij komen kon. Zoodra de Rijkskanselier en de minister bij den keizer waren, vervoegde Othomar zich bij hen. Hij was tengerder nog geworden en de zilveren brandebourgs van zijn lanciersuniform konden nauwlijks aan zijne slankte eenige breedte leenen; hij was bleek en wat hol van wangen, maar de blik in zijne oogen had die vroegere koortsachtige onrust verloren en zijne melancholieke kalmte teruggewonnen, tegelijk met iets straks van hoogheid. Hij mengde zich eerst niet in de discussie, liet den keizer vloeken, den Rijkskanselier zijne schouders ophalen en berusten in het onmogelijke, den minister verklaren, dat hij nooit toe zoû geven. Toen vroeg hij echter aan Oscar vergunning een woord in het midden te brengen. Hij had een potlood in de hand genomen; hij toonde met enkele kort besliste lijnen van aanwijzing over de kaarten, met enkele direct juiste aanduidingen op de staten, met enkele cijfers, die hij uit zijn hoofd, en nauwkeurig opnoemde, dat hij geheel op de hoogte was. Hij meende, dat, voor zoover hij kon nagaan uit de verslagen der commissie, uit de stemming in het Huis der Standen, het on-

getwijfeld vast zoû staan, dat de tweehonderd millioen geweigerd zouden worden. Dat de minister vallen zoû. Hij herhaalde deze laatste woorden nadrukkelijk en zag toen vast zijn vader eerst aan en daarna graaf Marcella. Toen, met zijne zachte stem, die logisch in klank na klank zich verhief en daalde met rustige woorden van overtuiging, vroeg hij, waarom men zich niet voegen zoû naar de omstandigheden en van ze maken wat van ze te maken was. Waarom men niet de honderd millioen voor de infanterie zoû aanvaarden als het gewonnene en - hetgeen zonder oogenblikkelijk gevaar, toch zoû kunnen - de tweehonderd anderen zoû pogen te verdeelen over eene tijdlengte van vier of vijf jaar. Hij meende zeker te zijn, dat een twintig millioen 's jaars meer, niet zoo heftige tegenkanting zoû vinden. Met zulk eene schikking zoû graaf Marcella zichzelven kunnen handhaven en door den keizer gehandhaafd kunnen worden...

Toen hij zweeg, volgde eene stilte zijne woorden. Zijn raad was, zoo niet geniaal, praktisch geweest, makende van dit oogenblik van crizis wat er van te maken zoû zijn. Graaf Myxila knikte zijn hoofd langzaam, goedkeurend. De keizer en graaf Marcella konden Othomars denkbeeld niet dadelijk aanhangen, halsstarrig, als ze doordrijven wilden de legerwet in hare eerste onveranderde conceptie. Maar de Rijkskanselier voegde zich bij den kroonprins, deed nog nadrukkelijker uitkomen, dat eene zoodanige schikking de eenige zijn zoû, waarmeê Zijne Majesteit graaf Marcella zoû kunnen behouden. En de beraadslaging eindigde, dat het voorstel van den hertog van Xara in overweging zoû genomen worden.

Toen Myxila en Marcella gegaan waren, vroeg de keizer den prins nog een oogenblik te blijven.

- Othomar, sprak hij; het doet mij groot genoegen, dat je je weêr met de zaken van ons land bezig houdt...

Hij weifelde even, bijna angstig.

- Welke concluzie kan ik daaruit trekken... voor de toekomst? ging hij eindelijk langzaam voort.

De kroonprins begreep hem.

- Papa, sprak hij zacht. Ik heb mijne moedelooze oogenblikken gehad. Ik zal ze misschien nog wel hebben. Maar vergeet... wat er zoo kort voor Berengars dood tusschen ons besproken is geworden. Ik denk er niet meer over afstand te doen...

De keizer haalde diep adem.

- Ik ben vroom, papa, en geloovig, ging de prins voort. Misschien bijgeloovig. Ik zie duidelijk in wat er gebeurd is, de hand van God...

Hij streek met de hand over het voorhoofd, peinzende voor zich heen.

- De hand van God, herhaalde hij. Ik heb een voorgevoelen gehad van den dood van één onzer binnen dit jaar. Ik dacht, dat ik het zelf zoû zijn, die sterven zoû. Daarom papa, zag ik misschien niet in, dat het monsterachtig van mij was, waartoe ik besloten had. Ik dacht niet aan mijzelven, die toch zoû dood gaan; ik dacht alleen aan Berengar. Ik zag dat hij meer vorst was dan ik. Maar nu is hij dood en ik leef, en ik zal nu aan mijzelven denken. Want ik voel het, dat ik mijzelven niet behoor. En ik voel, dat het dit is, wat ons staande moet houden in het leven: dit gevoel, dat wij niet aan onszelven behooren, maar aan anderen. Ik heb altijd van ons volk gehouden en ik woû het helpen in het vage, in het abstracte; ik sloeg mijn handen uit, zonder te weten wat, en als ik niet volbracht, was ik er wanhopig om...

Hij hield in eens op, zag schichtig naar zijn vader, als had hij zich te ver laten gaan in het uitspreken zijner gedachten. Maar Oscar zat hem kalm aan te hooren, en hij ging voort:

- En ik weet nu, dat zulke wanhoop niet goed is, omdat wij met zulke wanhoop ons aan onszelven behouden en ons niet kunnen geven aan anderen. U ziet - en hij stond op en glimlachte - ik kan maar niet genezen van mijn filozofie, maar ik hoop nu, dat ze mij zal leeren sterken in plaats van mij te ontzenuwen, omdat ze nu uit een geheel ander principe voortvloeit.

De keizer haalde licht de schouders op.

- Ieder moet zich zijn eigen levenswijsheid maken, Othomar; ik kan je alleen dezen raad geven: dweep niet en hoû je standpunt hoog. Cijfer jezelven niet te veel weg, want zulke abnegatie duurt niet en herneemt toeh weêr later oude rechten. Ik denk zooveel niet na; ik ben meer spontaan en impulsief. Maar ik wil niet over je oordeelen, omdat jij anders bent; je kan er niets tegen. Je bent misschien meer van dezen tijd dan ik. Ik wil alleen naar het rezultaat zien van je overpeinzingen en dat rezultaat is: dat je jezelven terug-

geeft aan het gewone leven en aan de belangen van je land. En hierom verheug ik me, Othomar. Ik wil ook niet te ver in de toekomst zien; ik vermoed, dat je ook later niet mijn ideeën zult hebben; ik vermoed, dat je later zult regeeren met een constitutie van A tot Z, met een gekozen Hooger-Huis. Ik vermoed, dat je van de autoritair-adelijke partij veel tegenkanting zult hebben .... Maar zooals ik zeg, ik wil daar niet te ver in doorgaan en mij alleen verheugen over je moreele beterschap. En ik ben je heel dankbaar voor den raad, dien je ons zoo even gegeven hebt. Ze was eenvoudig, maar uit onszelve waren wij er zeker niet toe gekomen. Wij zijn daartoe te vasthoudend. Ik geloof nu wel, dat wat je voorstelde, het beste zal zijn; dat het wel niet anders zal kunnen ....

Hij stak zijne hand uit, Othomar greep die.

- En, vervolgde hij, met de groote loyaliteit, die ondanks zijne tirannieke hoogheid het fond van zijne ziel was; laat geen rancune bij je blijven over .... woorden, die ik je gezegd heb, Othomar. Ik ben hevig en driftig, dat weet je. Ik hield meer van Berengar dan van jou. Maar jijzelf hield van dat kind. Hoû me geen rancune na, ter wille van hem... Je bent toch mijn zoon ook en ik hoû van je, alleen al om het feit, dàt je mijn zoon bent, en de laatste van mijn geslacht .... vergeef me mijn eerlijkheid.

Toen drukte hij Othomar in zijne armen. Het trof hem pijnlijk de tengerheid van den prins te voelen in zijne stevige omhelzing, zoo dadelijk na zijne woorden: de laatste van mijn geslacht.... Een vreemde, bittere wanhoop ging er om door zijne ziel, maar tevens vermoedde hij duidelijk het mysterie in die tengerheid: een onbekende, moreele drijveer, die hijzelve in zijn weinig complexen eenvoud zeker miste, maar vol verwondering, voelde in zijn zoon. Toen de prins gegaan was en Oscar, alleen, hierover dacht, en die drijveer zocht in hetgeen hem in zijn kind bekend was, vond hij niet, maar voelde toch, dat wat ze ook ware, ze iets benijdenswaardigs was: een kracht, die taaier was dan spierkracht. Hij zag om zich heen; zijn oog viel op het portret van de keizerin op zijne schrijftafel. Hoe dikwijls had hij er niet op getuurd met ergernis, om hun troonopvolger, die zoo geheel haar eigen zoon was. Maar alsof eene schemering van glans voor zijne oogen

opging, zag hij nu naar het delicate gelaat, zonder dien ouden wrevel en eene dankbare warmte begon in hem op te stralen. Wat ze ook ware, Othomar had die geheimzinnige kracht van zijne moeder. Ze redde hem en behield hem voor zijn land, voor zijn geslacht. En - wie wist het - misschien was dit mysterie, wat dan ook, het element, dat hun geslacht behoefde, eene noodige essence voor zijne nieuwe levensvatbaarheid ... Hij drong daar verder niet in door; de toekomst - ook al klaarde ze nu op uit hare eerste duisternis? - was hem niet lief. Hij had het verleden lief, die ijzeren eeuwen met zijne helden van keizers. Maar hij voelde, dat niet alles verloren was. In zijn vroom geloof aan het Hoogste, dacht hij, als zijn zoon, aan de hand van God. Zoo het zoo moest, zoû het zoo goed zijn. De wil van God was ondoorgrondelijk...

En dankbaar aan de keizerin, dankbaar, dat het licht voor hem werd, boog hij de knieën voor het crucifix aan den muur, en bad hij voor zijne beide zonen, bad hij lang voor den zoon, die zijne kroon zoû dragen, maar langer voor de ziel van het kind van zijn éigen bloed, en welks gemis de smart zijn zoû, die altijd alsem zoû blijven op den grond van zijne, nu uitgestorte, ziel ...

IX.

Uit het Dagboek van Alexa,
Hertogin van Yemena,
Gravin van Vaza.

Nov. 18 ...

De kroonprins is niet met den keizer meêgekomen. Professor Barzia heeft het hem verboden, omdat hij meende, dat de groote jachten, waarmeê de hertog Zijne Majesteit verstrooien wil, in zijn verdriet om onzen kleinen prins, te vermoeiend zouden zijn voor mijn lieven zieke. Ik hoor toch van Dutri, dat hij aanmerkelijk in beterschap toeneemt, en zijne dagelijkschen morgenrit reeds hervat heeft.

Het is gedaan voor mij. Arm zondig hart, in mijzelve, sterf. Want na deze laatste bloem van passie, die in u ontlook, wil ik dat ge sterft, voor de wereld. Om de reinheid van mijn keizerlijke bloem, wil ik, dat ge nu sterft. Niets

hierna, niets, dan het nieuwe Leven, dat ik voor mij zie lichten ....

En toch, ik ben nog jong; ik zie mij in mijn spiegel niet ouder dan een jaar geleden. Ik zoû, als ik niet wilde, geen afstand behoeven te doen van mijne vrouwelijke machten. En zoo beschouwt iedereen het, want ik weet, dat men fluistert over den hertog van Mena-Doni, als zoû hij in mijn hart mijn aangebeden kroonprins vervangen hebben. Maar het is niet waar, het is niet waar. En ik ben er zoo blij om, dat ze mij niet kennen en het niet weten. Dat ze het niet begrijpen, dat ik rein wil laten verwelken mijne keizerlijke liefde en na haar geene aardsche liefde koesteren wil.

Lieve liefde van mijn hart, gij hebt mij verheven tot mijn nieuw Leven! Gij waart nog zonde, maar ge louterdet toch, omdat gezelve gelouterd waart door de aanraking van het heilige, dat in vorstelijkheid is. O, ge waart de laatste zonde, maar ge waart reeds reiner dan de vorige. Want groote zondaresse ben ik geweest; heel mijn zondig leven van vrouw offerde ik aan verterende passie en wat liet het anders na dan asch in mijn hart! Groote, blakende liefde van mijn leven voor hem, die nu dood is - zijne ziel ruste in vrede - ik wil u niet verloochenen, omdat gij geweest zijt mijn meest intense aardsche genot, omdat ik door u het eerste heb leeren weten, dat ik een ziel had, en omdat ge zóo nader bracht tot wat ik nu voor mij zie; maar toch, wat waart ge anders dan aardschheid! En mijne reinere keizerlijke liefde, wat waart ook gij anders dan aardschheid! Zachte vorst van mijn ziel, wat wil God anders, dat ge zijn zult dan aardsch. Een rijk wacht u, eene kroon, een scepter, eene keizerin. God wil het zoo, en daarom is het goed, dat ge aardsch zijt, terwijl uwe aardschheid toch tevens gewijd wordt door uw vroom geloof. Maar ik, ik ben minder geweest dan aardsch alleen: ik was zondig. En nu wil ik, dat mijn hart geheel en al sterft in mij, omdat het niets is dan zonde. Dan zal mijn hart herboren worden, in nieuw Leven ....

Ik heb gebeden. Uren heb ik gelegen op het koude marmer van de kapel, tot mijne knieën me pijn deden en mijne leden stijf waren. Mijn zondig leven heb ik gebiecht aan mijn heiligen biechtvader, Monseigneur van Vaza. O, de zoetheid van absolutie en de extaze van gebed! Waarom voelen

wij niet eerder dien zaligen troost, die er is in de waarneming van onze godsdienstige plichten! O, als ik mij geheel kon storten in het zoete mysterie, in God; als ik gaan kon in een klooster! Maar ik heb mijne twee stiefdochters. Ik moet ze brengen in de wereld; het is mijn taak. En Monseigneur meent, dat het mijne boete is en mijn straf: me niet terug te kunnen trekken in heiligende afzondering, maar te moeten blijven ademen de zondige atmosfeer van de wereld.

Mijn kasteel in Lycilië, waar we nooit komen, mijn eigen kasteel en erfgoed, wil ik geven aan onze Heilige Kerk voor een klooster van jonkvrouwen Ursulinnen. Onlangs ben ik er geweest, met Monseigneur. O, de groote sombere zalen, de fresco's in schaduw, het donkere park! En de kapel, als er de nieuwe glazen zullen gekomen zijn, waardoor het licht in mystieke kleurenwemeling zal neêrvallen! Mijn dierbaarste wensch is het, daar oud te kunnen worden en er geheel af te kunnen sterven van de wereld: maar zal het ooit mogen, Heilige Moeder Gods, zal het ooit mogen!

Ben ik eerlijk? Wie weet het, wat weet ikzelve? Voel ik die loutering van mijne ziel in waarheid of blijf ik toch, die ik ben? Een vreeslijke twijfel rijst in mij op; het is Satan, die in mij komt! Ik wil bidden: Heilige Maagd, bid voor mij!

Ik ben kalmer geworden; het gebed heeft mij gesterkt. O, smartelijk zijn de twijfelingen, die mij rukken uit mijne overtuiging. Dan zegt Satan, dat ik mij die overtuiging wijs maak, om mij te troosten in mijne verlatenheid en dat ik vroom ben geworden uit gemis aan bezigheid. Ik zie mijzelve dan in den spiegel, jong; eene jonge vrouw. Maar als ik bid, wijken de twijfelingen weêr uit mijn zondig gemoed en blik ik met huivering terug naar mijn slecht verleden. En dan klaart het nieuwe Leven van mijne toekomst weêr voor mij op ...

Dierbare prins, vorst van mijne ziel, hier op deze bladen, die niemand ooit lezen zal, neem ik afscheid van U, omdat het mij niet gegeven werd, afscheid van U te nemen op een oogenblik van tastbare werkelijkheid. O, dikwijls, dag aan dag misschien, zal ik U nog zien in het wemelen van de wereld, in de ceremonie der paleizen, maar U zal mij niet

meer behooren, en daarom neem ik afscheid van U. Wat ik ook ben, - dubbele zondares misschien, die alleen naar den hemel verlangt, omdat de aarde haar niet meer boeit - waàr ben ik voor U geweest, als ik altijd was, in liefde. Ik heb U gebukt gezien, U, zoo tenger, onder Uw zwaar juk van keizerlijkheid, en ik heb mijn hart voor U voelen overvloeien van medelijden. Ik heb U mijn armzaligen zondigen troost willen geven, zooals ik dat kon. Moge de Hemel mij vergeven! Ik heb U getroffen op een oogenblik, dat de tranen aan Uwe lieve oogen ontvloeiden uit bitterheid, dat men U haatte en de schennende hand had durven slaan aan Uw vorstelijk lichaam, en ik heb U willen geven wat zoets ik kon, om U die bitterheid te doen vergeten. O, misschien was ik toen zelfs niet geheel eerlijk; misschien ben ik het zelfs nu niet! Maar dàt zoû te vreeslijk zijn; dat zoû me mijzelve doen verachten, als ik niet kan! En ik wil ten minste die illuzie behouden, dat ik eerlijk wàs! Dat ik U wilde troosten! Dat, al was het ook zonde, ik U getroost heb. Dat ik U in ware waarheid heb liefgehad. Dat ik U nog lief heb. Dat ik U niet meer lief zal hebben - omdat ik dit niet mag - als Uwe minnares, maar dat ik het doen zal als Uwe onderdane. Het bloed van mijne aderen bemint het Uwe; Uw gouden bloed! En als ikzelve den vrede zal gevonden hebben en niet meer weifelen en twijfelen zal, zullen mijne laatste dagen slechts gebed zijn voor U, dat ook U de vrede worde en de kracht voor Uwe toekomstige heerscherstaak. Ik voel geen naijver op haar, die mijne aanstaande keizerin zal zijn. Ik weet, dat zij mooi is, en zij is jonger dan ik. Maar ik vergelijk me niet met haar. Ik zal hare onderdane zijn, zooals ik de Uwe ben. Want ik heb U lief om Uzelve, en ik heb lief alles, wat van U zal zijn. U is mijn vorst; U is mijn vorst reeds meer dan Oscar! Vaarwel, mijn prins, mijn kroonprins, mijn vorst! Als ik U terug zie, zal U mij niets meer zijn dan mijn vorst, en mijn vorst alleen!

Aan Zijne Allergenadigste Keizerlijke Hoogheid
Othomar,
Hertog van Xara
te Lipara.

Castel Vaza,
Nov. 18...
Mijn dierbare Prins!

Vergeef me, zoo ik het waag, U bijgaande bladen toe te zenden. Ik meende eerst U te zenden een langen brief, een brief van afscheid. Ik schreef er U ook vele, maar zond ze U niet en verscheurde ze. Toen schreef ik U alleen voor mijzelve, nam ik afscheid van U voor mijzelve. Maar kan ik het nagaan, wat er in mij omgaat, wat ik denk van het eeneoogenblik op het andere?! Ik miste het toch: mijn zoet afscheid, dat nog iets geheims van mij binden zoû aan U. En zoo kan ik niet nalaten - eindelijk, na veel slingering van gedachte! - U deze bladen, die ik slechts voor mijzelvehad vol geschreven, te zenden. Aan Uwe voeten smeek ik U, neem ze in genade aan, lees ze in genade. Verscheur ze daarna; U zal door ze de laatste gedachte weten, die ik heb gewaagd te wijden aan het mysterie, dat onze liefde was ....
Ik druk mijn lippen aan Uwe aangebeden handen,

ALEXA.

Derde Hoofdstuk.

I.

Keizerin Elizabeth reed met Hélène van Thesbia in eene victoria - een voorrijder voorop - van St. Ladislas naar het Oude Paleis, dat met den Dom en het Episcopaal één reuzenbouw vormde; daar, in Altara, hadden de aartshertog Albrecht en de aartshertogin Eudoxie den vorigen dag met de keizerlijke bruid hun intrek genomen. Van den hoogen slotburcht, die als een breede steenblokkenmassa, met gekanteelde vlakken en plompe torens, over Altara heen zag, daalde onder oude kastanjes,.

onmerkbaar, de weg, licht zigzagkronkelend naar beneden. Het stof stuivelde onder de wielen op; aan beide zijden lagen villa's, met terrassen, vroolijk van vazen en bloemen en beelden, en lager en lager afglooiende, naar de stad toe. De villa's vlagden; de blauw- en- witte vlaggen met de witte kruisen joelden als een jeugd van kleuren onder het bestofte loof der oude boomen en acacia's.

Het was Juni; zes maanden na den dood van den kleinen prins, maar de rouw was verlicht om het aanstaande huwelijk van den hertog van Xara, dat de keizer zoo spoedig mogelijk voltrekken zag. De keizerin echter droeg nog zwaren rouw, dien zij eerst op den dag van het huwelijk af zoû leggen; Hélène droeg grijs; de liverei was grijs.

Vele wandelaars, ruiters, equipages gingen langs den weg, hielden eerbiedig stil; de keizerin groette links en rechts; van af de balkons der villa's groette men haar. In het warme zomerweder heerschte er eene gemoedelijkheid, eene zachte vroolijkheid langs den weg, ademde de weg, met zijne villa's, waar de menschen in groepen zaten, eene vriendelijkheid uit, die der keizerin aangenaam aandeed en haar hart met een lichten weemoed op deed zwellen in hare borst. Kinderen liepen rond en speelden, in witte zomerpakjes; ze stonden in eens stil, en, als welopgevoede kinderen, die de leden der keizerlijke familie iederen dag zagen voorbijgaan, groetten zij diep, de jongens onhandig, de meisjes met pas geleerde révérences. Dan speelden zij weêr door... En de keizerin glimlachte om een groote familie, oude en jonge menschen samen, die op een terras zeker een verjaardag vierden en lachten en dronken, vele glazen en karaffen voor zich: de kinderen hunne monden vol koek. Zoodra zij den voorrijder zagen, stonden zij op en zij groetten allen, sommige de glazen nog in de hand, en de keizerin, zonder hare gewone strakheid, groette ze innemend met een glimlach terug.

En het was als ging zij door een groot dorp van luxe; een oogenblik vergat zij de lichte obsessie, die haar neêrdrukte, vergat zij waarom zij heden ging naar Valérie toe en liet zij zich wiegelen door haar welbehagen in de liefde, die zij om zich ried. Het was die liefde der oude Liparische patricische familiën - adellijk of niet-adellijk - voor hare vorsten. Het was eene liefkoozing, die zij nooit te Lipara voelde. En zij her-

innerde zich Othomars brief, tijdens de overstroomingen van het vorige jaar: waarom zijn we toch niet meer te Altara....

Geen oogenblik kon zij ophouden te groeten. Maar zij naderde nu de stad; als coulissen schoven de oude huizen op; de geheele stad schoof nader, vroolijk van vlaggen, die jong deden over haar oude steen. De straten waren vol; duizende vreemdelingen, van binnen- of buitenslands, waren te Altara; in de hôtels was geene kamer meer te krijgen. En de keizerin kon nauwlijks een woord tot Hélène spreken; zij kon niets doen dan knikken, altijd door....

Op het voorplein van het Oude Paleis was de paradewacht der infanterie ter eere der Oostenrijksche bruid opgesteld en prezenteerde, nu het rijtuig der keizerin voorreed, het geweer. De aartshertogin Eudoxie verwachtte de vorstin.

- Hoe is Valérie? vroeg Elizabeth dadelijk.

- Goed, kalm, antwoordde de aartshertogin; ik had het zoo niet durven hopen. Maar ze wil niemand ontvangen...

- Laat toch vragen of ik haar zien kan....

De hofdame der aartshertogin verwijderde zich: ze kwam terug met het bericht, dat Valérie de keizerin wachtte.

Elizabeth vond het jonge meisje in een negligé van witte kant, bleek, met groote donkere doffe oogen, liggen op een bank; ze richtte zich echter op:

- Mevrouw, vergeef me, verontschuldigde zij zich.

Elizabeth omhelsde haar met eene groote zachtheid; de aartshertogin zeide:

- Ik was niet wel, ik voelde me moê....

Toen echter ontmoetten hare oogen die van de keizerin, en zag zij, hoe deze niet eischte, dat ze zich met onmenschelijke kracht ophield. Zij drukte zich tegen de keizerin aan en weende zacht, als eene weent, die reeds lang en hartstochtelijk geweend heeft en nu moê is van haar weenen en het niet anders meer kan dan zacht. De keizerin deed haar zitten, zette zich naast haar en liefkoosde haar met een streelend gebaar van de hand. Geene van beide sprak; zij vonden geene van beide woorden in de moeilijke verhouding, waarin zij, op dit oogenblik, over en weêr waren.

Twee dagen geleden, den dag, vóor dien, waarop de reis van de bruid naar Altara bepaald was, was het bekend geworden, dat prins Von Lohe-Obkowitz zich te Parijs had doodgeschoten. Welke de reden van dien zelfmoord geweest was, wist men

niet. Sommigen meenden, dat de prins zwaar gebukt ging onder de ongenade van den keizer van Oostenrijk en de brouille met zijne familie; anderen, dat hij met baccara een fortuin verloren had en verder geruïneerd was door de artistieke lubies zijner vrouw, de beroemde Estelle Desvaux, die enkele malen in haar leven zichzelve geruïneerd had, maar door een kunstreis en wat diamanten te verkoopen er ook weêr telkens boven-op gekomen was. Weêr anderen hielden vol, dat prins Lohe nooit zijne liefde voor de aanstaande hertogin van Xara had kunnen vergeten. Maar hoeveel men ook vertelde in de hofkringen van Weenen, men wist niets zekers. Valérie had, bij toeval, het bericht, dat men haar verzwijgen wilde, in de zelfde courant gelezen, waarin zij, nu bijna een jaar geleden, bij toeval ook, op het terras te Altseeborgen het bericht had gelezen, van prins Lohe's voorgenomen huwelijk en afstand van zijne rechten. Hare ziel, die geene neiging tot mystiek had, werd echter bijna in den schok van wanhoop, die ze doorvoer, bijgeloovig om deze herhaling van wreedheid. Maar toen zij haar leed, maanden geleden, had doorgestreden en uitgeleden, was eene onverschilligheid in haar nagevolgd voor al het verdere leed, dat zij nog óoit zoû kunnen ondervinden in het leven. De dood van hare illuzies was eene geheele dood geweest; na hare verloving had zij zich weêr gevonden, als met eene andere ziel, verhard en gepantserd met onverschilligheid. Het was vreemd, dat in deze onverschilligheid het eenige, waar zij gevoelig voor bleef, het exquize van Othomars karakter was: zijne fijngevoeligheid, dat hij haar, tegen Oscars zin, gespaard had te Altseeborgen; zijn wijd gevoel van algemeene liefde voor zijn volk; geheel zijn karakter van zachtheid en eenvoudig plichtsbesef ... Maar hoe onverschillig zij verder zich ook dacht, wreed was dit tweede toeval geweest, alsof een verfijnd noodlot het oogenblik er voor had uitgekozen. Een martyre was de officieele reis geweest van Sigismundingen naar Altara. Als een automaat was Valérie gegaan door de recepties aan de grenzen, door de ontvangst aan het Centraal Station te Altara, met de begroeting van haar keizerlijken bruidegom, die er haar gekust had, en de toespraak der autoriteiten, het aanbieden van brood en zout door de domheeren van het kapittel van St. Ladislas. Zij had het geslikt, hun brood en hun zout. En de rit door de stad, die vlagde en eerepoorten oprichtte van straat naar straat,

naar het Oude Paleis, in den open landauer met den keizer en haar bruidegom, door het gejuich van het volk heen, dat in hare arme ooren en door hare overprikkelde zenuwen sneed als met zagende messen! Toen, in het Paleis, was het Othomar opgevallen, hoe zij er uitzag, als een voortgejaagd dier met schichtige oogen. De dood van prins Lohe was ook te Altara bekend en al had het volk gejuicht, gejuicht uit ware sympathie voor de aanstaande kroonprinses, het had er haar op aangezien, nieuwsgierig, begeerig eene vorstelijke smart te zien trillen door hunne feestvreugde heen, voortgejaagd tusschen bogen van groen en vlaggetrofee. Zij hadden niets gezien. Valérie had gebogen, geglimlacht, van het balkon van het Oude Paleis naast Othomar met de hand gegroet! Niets, niets hadden zij gezien, hoezeer ze ook gespannen waren, hoeveel ze zich ook hadden verbeeld. Maar toen was Valérie's kracht ten einde. De rol was gespeeld, het gordijn mocht vallen. Othomar liet haar alleen met een handdruk. Uren had zij wezenloos gezeten; toen was de nacht gekomen; geslapen had zij niet, maar zij had kunnen snikken.

Nu was het de volgende dag; moê lag ze neêr, maar eigenlijk was ze uitgeweend, uitgestreden, vond ze hare onverschilligheid terug: het verdere leed van haar leven zoû haar immers niet meer kunnen deren!

Maar de teedere omhelzing van Othomars moeder verzachtte Valérie, en zij vond hare tranen terug.

Nauwlijks wisselden zij eenige woorden en toch voelden zij hare wederzijdsche sympathiën tot elkaâr gaan. En Valérie ried door haar verdriet heen haren plicht, die tegelijkertijd hare kracht zoû zijn; geen bittere onverschilligheid, maar eene berusting in wat haar leven zijn zoû. O ze had het zich anders voorgesteld in hare jonge-meisjes-droomen: zij had het zich liefelijker en lachender gebeeld en natuurlijker van uiting, spontaner en zonder zulke filozofie. Maar uit hare droomen was ze wakker geworden en waar zoû zij anders hare kracht zoeken dan in plicht....! En ze won zichzelve, wat er ook in hare ziel vernield was, terug door eene onbewuste vitaliteit, - hare eigenlijke natuur - meer nog dan door hare gedachte. Zij droogde hare tranen, sprak er over, dat het uur naderde waarop eene deputatie van Liparische jonkvrouwen haar een huwelijksgeschenk zoû komen aanbieden en de keizerin liet haar alleen, opdat zij zich kleeden zoû.

Zij verscheen niet lang daarna, in een wit toilet, met dof goud opgewerkt, in den salon, waar hare ouders met de keizerin samen waren en met Hélène van Thesbia en de Oostenrijksche hofdames. Kort daarop kwamen ook Othomar met zijne zusters, en de aartshertog van Karinthië. En toen de deputatie der adellijke jonge meisjes aangekondigd werd en verscheen, Eleonore van Yemena in het midden, luisterde Valérie met haar gewonen glimlach naar de toespraak van het markiezinnetje, nam zij met een innemend gebaar uit de handen van twee andere meisjes het groote étui aan, dat deze open lieten springen en waar, op licht fluweel, een driedubbel halssnoer van groote parelen lag. En zij wist een paar aardige zinnen te vinden om te bedanken; ze uitte ze met eene heldere stem, en wie haar gehoord had, zoû nooit vermoed hebben, dat zij een slapeloozen nacht had doorgebracht, badende in tranen en voor zich ziende het lijk van een jongen man met verpletterde slapen.

Het werd aan de jonge dames der deputatie vergund de huwelijkscadeaux te zien, die in een groote zaal waren ten-toongesteld; de prinses Thera en de hofdames gingen met haar meê. Het was daar in die zaal een plotselinge schitterglans, in het daglicht stralend van de lange tafels, waar, tusschen bloemen, de cadeaux stonden: de zware vergulde candelabres, vergulde tafel- en theeserviesen en kristal, vergulde en zilveren cassetten van verschillende steden, de Dom van Altara in zilver, zilveren schepen met fijne, bollende zeilen van inrichtingen van marine en juweelen geschenken van alle vorstelijke vrienden en verwanten van Europa. Op een satijn kussen lag, als een feeënkleinood, een sparkelende hertoginnediadeem van groote saffieren en brillanten, een der geschenken van de aanstaande schoonouders der bruid. En zeer trof het geschenk van de prinses Thera; het portret van den hertog van Xara; een kunstwerk, dat reeds op tentoonstellingen in de beide hoofdsteden bekend was geworden. Maar het leek niet veel meer en het was daarom de wanhoop van de prinses. Het was jonger, vager, weeker, dan de prins zich nu vertoonde: iets magerder dan vroeger, maar met een dikkere streep van snor en een lichtgekroesden baard om de wangen. De melancholieke oogen hadden meer den kouden blik van keizerin Elizabeth gekregen; ook overigens geleek Othomar op zijne moeder en meer dan vroeger. Maar wat steeds in den prins trof, was, in zijne nerveuze fijnheid, zijn ras, zijne

spitse distinctie, zijne rechtmatige hoogheid. Hij had veel verloren van zijne strakheid, zijne stijve tacteloosheid en iets zekerders en beslisters gekregen en het gaf, trots zijn kouderen blik, meer vertrouwen in een kroonprins, dan zijn altijd sympathiek, maar ietwat week optreden van vroeger. De gedachten schenen zich scherper in hem af te teekenen; de woorden spitser tusschen zijne lippen te komen; hij scheen meer op zichzelven te steunen, minder te geven om wat anderen van hem dachten. Het was, nog niet geheel bewust, dat uniek vorstelijke gevoel, dat in hem wakker werd: dat naïve, hooge ingeboren vertrouwen op den enkelen druppel gouden bloed, die in zijne aderen was, en die hem zijne rechten gaf....

Het was vooral professor Barzia geweest, die, verbonden aan Othomar en hem iederen dag zelve behandelend, dit zelfvertrouwen gewekt had, door zijne woorden, komende uit menschenkennis en monarchale liefde beiden, en uit eene bizondere liefde voor den kroonprins daarenboven. De koudwaterdouches hadden den prins opgestijfd, maar de suggesties van den professor, die Othomars onbewust werkende eigenschappen als uit hare onbewustheid gewekt hadden, waren wellicht een nog ingrijpender geneesmiddel gebleken. De prins had zich leeren beheerschen en hij was den professor liever geworden en liever...

Deze toewijding, geboren uit eene ontdekking van wat anderen niet wisten: - hooge kwaliteiten van gemoed - was gesterkt door Barzia's opvoeding van die zelfde kwaliteiten en, toen het huwelijk van den prins kon bepaald worden, zag de professor met evenveel trots als liefde neêr op zijn patiënt, dien hij fyziek genezen verklaarde en moreel genezen voor zichzelven dacht...

II.

Het was twee dagen daarna de dag van het keizerlijke huwelijke. De stad wemelde reeds den vroegen morgen van het, uit de omstreken toegestroomde, volk, dat zich gonzend drong in de nauwere straten. Want reeds vroeg waren de hoofdstraten afgezet door de infanterie, van den Slotburcht tot aan het Oude Paleis en den Dom toe. En Altara, anders grauw, oud, verweerd, was niet herkenbaar, bont van vlaggen, jong van

groenfestoen, versierd met draperieën en tapijtwerk van zijne balkons af. Eene warme zuidelijke Meizon goot vakken van glans over de stad heen en het rood en het blauw en het wit en het groen der wachtende uniformen, met de regelmatige bliksems der bajonetten daarboven, trok breede lijnen van kleur bijna bloemenvroolijk door haar heen, tot op naar het slot van St. Ladislas.

Door de afgezette straten reden hofrijtuigen heen en weer; ze schitterden vol uniformen: vorstelijke genoodigden, die naar St. Ladislas of het Oude Paleis gebracht werden. Men zag er Russische, Duitsche, Engelsche, Oostenrijksche, Gothlandsche uniformen; vlug, als zich voorbereidend tot het oogenblik van ceremonie, flikkerden zij door Altara heen, door hare, met soldaten beperkte, lange leêgten van straten.

Onder de kastanjes aan den Burchtweg waren de villa's ook dwarrelig vol van toeschouwers, die in de tuinen en op de terrassen liepen en zaten, en bont spikkelden in de strepen zon, die filtreerden door het loover heen, er de lichte zomertoiletten der dames, hare kleurige parasols, schenen het villa aan villa garden-parties te zijn, terwijl men wachtte op den stoet van den bruidegom, die, als de Liparische etiquette het eischte, van St. Ladislas vertrok om zijne bruid te vinden in het Oude Paleis.

Elf uur. Van het fort van St. Ladislas davert het eerste schot, daveren telkens schoten na. Eene gonzende emotie huivert langs den geheelen Burchtweg. Op den nauw merkbaar dalenden weg verschijnen paukisten en trompetters, wapenherauten te paard. Achter hen schittert de Garde van den Troon aan, om de verguld- en kristallen gala-koetsen. De opper-ceremoniemeester, graaf de Threma, in de eerste; in de tweede, met de keizerkroon en het gepluimkopte achtspan: scharlaken omhoesde schimmels - en het gejuich uit de villa's stijgt luider op en luider - de keizer en de hertog van Xara zelve aan zijne zijde; in de volgende koetsen de te-zaâmgekomen majesteiten en vorstelijkheden uit geheel Europa: de keizerin van Liparië, de keizer en de keizerin van Duitschland, de koning en de koningin van Gothland, Russische grootvorsten, de hertog van Sparta en de prins van Napels.... De Rijkskanselier, de ministers, de gemantelde leden van het Huis van Adel.... En de eindelooze stoet gaat langzaam onder het

kanongedaver langs den Burchtweg door de hoofdstraten tot in de kern der stad. Daar wacht, in het Oude Paleis, de bruid haren bruidegom met geheel hare Oostenrijksche familie: de keizer en de keizerin; hare ouders: de aartshertog Albrecht en de aartshertogin Eudoxie....

Het is daar, dat de protokollen geteekend worden op de, met goudbrokaat bedekte, vergulden tafel, waarop de keizers en keizerinnen van Liparië hunne handteekeningen sedert eeuwen geschreven hebben, waarop, na het kroonprinselijke paar, de vorstelijke getuigen de akten onderschrijven....

Nu gaat de geheele stoet door galerij na galerij naar de Nieuwe Sacristie. Het is eene minutenlange wandeling van statie: de trompetters, de herauten, de ceremoniemeesters; de blauwgemantelde ridders van St. Ladislas; de wit-en-gouden Garde van den Troon; keizer Oscar met den hertog van Xara, de keizer van Oostenrijk met de bruid.... Langzaam gaat zij aan de zijde van haren oom, het hoofd iets gebogen, als onder het gewicht van hare prinsessekroon, waaruit de kanten sluier afwemelt, zacht blond doende om haren blooten hals, die van brillanten druppelflonkert. Haar toilet is van een, van voren met zilver doorweven en met parelen arabesken en emblemata bestikt, stijfzwaar satijnbrokaat; groote witte fluweelen pofmouwen doffen aan hare schouders op; de sleep van zilverbrokaat en wit fluweel is zoo lang, dat zes hofdames ze in golvingen aan zilveren handtrensen achterna dragen. Achter die hofdames volgen hare eere-jonkvrouwen, gelijk gekleed met gelijke bouquetten; het zijn de prinses Thera, de prinses Wanda, Duitsche, Engelsche en Oostenrijksche prinsessen. En de majesteiten en de vorstelijkheden volgen; de stoet vloeit binnen in de Nieuwe Sacristie; hier ontvangt de Kardinaal-Aartsbisschop, Primaat van Liparië, met geheel zijne gemijterde geestelijkheid den bruidegom en de bruid....

In de kathedraal wacht de foule der genoodigden. Trots den zomerzonneglans drijft een mystieke schaduwschemer tusschen de ontzachlijke hooge bogen van den Dom en bloesemt het daglicht alleen op de bonte glazen der zijkapellen; in de welvingen hangt zelfs donker. Maar één glans van niet te tellen zoovele kaarsen is er het hoogaltaar....

De Rijkskanselier, de ministers, de gezanten, het geheele corps-diplomatique, de leden van het Huis van Adel en van

het Huis der Standen, leden van hooge rechtscolleges zijn binnengekomen; ze vullen de tribunes, die links en rechts zijn opgericht. En de geheele kathedraal vult zich; ééne volle wemeling van ritselende, zware zijden stoffen - de galatoiletten der gedecolleteerde dames, wier juweelen twinkelen - wemeling van goud opschitterende uniformen en galarokken, die als groote vonken de schemering van den Dom verlichten.

Daar schetteren de trompetten, galmt het orgel zijne juichtonen van plechtigen feestmarsch uit; door de Sacristie is de eerste cortège binnengekomen: de keizer van Duitschland met keizerin Elizabeth van Liparië en de aartshertogin Eudoxie, en een lange sleep van gevolg.... Telkens schetteren nu de trompetten, galmt het orgel, en de genoodige majesteiten met hunne gevolgen, de vertegenwoordigers der mogendheden, komen binnen in stoet na stoet. De baldakijnen links en rechts van het choor beginnen zich te vullen. Spoedig volgt de tweedecortège: de dignitarissen voorop, met de insignieën van het keizerschap; keizer Oscar, die den hertog van Xara voert: beiden dragen over hunne gouden uniformen de lange, drapeerende blauwe riddermantels van St. Ladislas, waar, op den linkerarm, het groote witte kruis straalt; vier kroonprinsen volgen als de vier getuigen van den bruidegom: de hertog van Wendeholm, de Russische Grootvorst-Troonopvolger, de hertog van Sparta, en de prins van Napels; de ridders van St. Ladislas, de officieren van de Garde van den Troon, schildknapen en pages volgen daarna....

En plotseling, glasschel, vibreert een koor van hooge stemmen en roept er den zegen uit over de bruid, die komt in naam des Heeren.... De derde cortège is binnengekomen: de keizer van Oostenrijk en de aartshertog Albrecht, voerende de bruid, met hare hofdames, hare eerejonkvrouwen en ze schijnt ééne witte weelde van hooge jonkvrouwelijkheid te midden van haar wit en bloemengeurend gevolg. En de zang strooit er zijne klanken als met handenvol zilveren leliën over haar uit; hare gewijde verschijning wekt eene emotie, die siddert door de volle prachtwemeling, de geheele kathedraal door. Nu, ten laatste verschijnt de vierde cortège: de Kardinaal-Aartsbisschop, Primaat van Liparië, met zijne bisschoppen en domheeren en kapelanen; de kerkvorsten zetten zich in de hooge gebeeldhouwde zetels van het choor; de dienst begint...

De zon schijnt op dit oogenblik gewacht te hebben om door de hooge, bonte boogramen, waarop het leven van St. Ladislas als in kleuren van juweel zijne kleine vierkante tafereelen sparkelt, schuin met een hellend vlak van stralen neêr te schieten op het choor, op de priesters, op de baldakijnen, waar de majesteiten zitten, op bruidegom en bruid... En al de kleuren: het oude goud van het altaar, het nieuwe der uniformen, de brokaten en de kroonjuweelen, ze vlammen op, alsof de zon er de brand in steekt: één brand van wisselvonkelingen, die, met de tallooze kaarsen van het altaar, de kerk eensklaps hél verlicht. De diademen der vorstinnen zijn als vlammekronen, de ridderorden der vorsten starrelen er als een firmament. Luchtig, doorzichtig in den zonneschijn, blauwnevelen de wierookwolkjes op, die choorkinderen toezwaaien; de zonneschijn poeiert door den blonden sluier der knielende bruid, steekt een gloeibrand over haar wit-en-zilveren sleep, omstraalt haar als met eene apotheoze van licht, dat maagdelijk blank op haar terugkaatst. Haar bruidegom knielt naast haar: geheel omplooit zijn blauwe mantel hem; rein, op zijn arm, straalt het witte kruis. Beiden houden zij nu lange kaarsen in de hand. En de Primaat met zijn juweelen mijter en zijn, met juweelen arabesken bezette stijfgouden, dalmatiek, heft de oogen op, breidt de handen omhoog en strekt ze zegenend uit over de gebogen keizerlijke hoofden....

Hoog zwelt de zang weêr; het Te Deum Laudamus, alsof de golven der stemmen op de golven van het orgel hooger stijgen en hooger, door de kathedraal heen naar den hemel in éene extaze van heilige muziek. Het oude steenen reuzengebouw schijnt te sidderen van emotie, als wordt de muziek zijne ziel en het luidt uit al zijne klokken eene zwellende zee van klanken over Altara heen, brons in de laagte, en uit alle metalen ze smedend tot kristalrein goud, in de hoogste hoogte van hoorbaren klank ....

Een uur later. Op het afgezette Domplein komt beweging, tusschen de wachtende galakoetsen. Nu gaat de stoet weêr terug naar St. Ladislas, maar achter de koets van keizer Oscar zit nu Othomar met Valérie te zamen. En de stad juicht, en galmt er hare leve's uit; de huizen, tusschen al de vlaggen en trofeeën dreunen er van. De wachten prezenteeren het geweer, en in den feestroes merkt men niet, hoe ginds in

de kleinere straten gevochten wordt, arrestatiën gedaan worden; een bekend anarchist bijna vermoord is door het imperialistische volk...

In zijne kostbare statie, nu verhoogd door de blanke aanwezigheid van de jonge hertogin van Xara en haar eigen gevolg, gaat de eindelooze en eindelooze stoet terug, de stad door, den Burchtweg op en de villa's aldaar zien nu ook Valérie en juichen haar toe, zonder eind....

Het is in de Witte Troonzaal, dat Othomar en Valérie hun cour houden: allen defileeren voor hen heen, de ministers en gezanten, de leden der beide Huizen, der rechtscolleges, corporatiën en deputaties. Na den cour het déjeuner, waarvan de tafel met het ceremoniëele gouden en juweelen vaatwerk schittert, dat slechts bij de keizerlijke huwelijken gebruikt wordt. Na het déjeuner de laatste plechtigheid: in de Gouden Zaal - een immense zaal, laag, Byzantijnsch van bouw en ornamentiek, eeuwenoud en onveranderd - de fakkeldans; de ommegang der ministers, die op vergulden handvatten lange, brandende kaarsen dragen, terwijl Othomar en Valérie telkens naar rang uitnoodigen onder de foule der vorstelijkheden, alle vorstelijkheden beurtelings uitnoodigen en achter de ministers ommegaan... Het is er eene eentonige ceremonie, telkens weêr herhaald: de ministers met de fakkels, Othomar met eene vorstin en omstuwd door de ridders van St. Ladislas, Valérie met een vorst en geheel haar witte gevolg; en het is eene herademing als de plechtigheid is afgeloopen en de jonggehuwden zich teruggetrokken hebben om zich te verkleeden. Dan verschijnen zij: Othomar als chef der kurassiers van Xara, Valérie in haar wit lakensch reistoilet en hoed met witte veêren en zij nemen afscheid; een open landauer wacht hen, en zij rijden met eene dichte escorte van kurassiers van Xara opnieuw naar de stad, rijden ze in alle richtingen door, vertoonen zich overal, groeten allen en rijden ze ten laatste uit naar het kasteel, waar zij de eerste dagen zullen zijn: Castel Zanthos, dicht bij de stad, aan den breeden stroom...

En de oude verweerde hoofdstad, die vol van majesteiten blijft, die nog fladdert van wimpels, die des avonds éene gele vlam is en roode gloed van vuurwerk en illuminatie, schijnt, zonder de jonggehuwden, toch verloren te hebben de aantrekkelijkheid, die haar maakte tot brandpunt van feest en pracht

en keizerlijke ceremonie; en des avonds, trots illuminatie en vuurwerk en gala-voorstellingen, is het Centraal-Station bestormd door duizenden, die heengaan...

III.

Het was maanden na het huwelijk van den hertog van Xara, toen keizer Oscar, des morgens zeer vroeg in zijn kabinet binnenkomend, en zich begevend naar zijne schrijftafel, getroffen werd door een stuk bordpapier met groote, zwarte, opgeplakte letters, dat op den grond lag bij het raam. Hij raapte het niet op; hoewel hij alleen was, verbleekte hij niet, maar zwollen wel op zijn laag voorhoofd de dikke aderen van woede over het feit, dat hij zelfs niet in zijn eigen kabinet vrij was, voor hunne majesteitschennis. Hij belde en ontbood zijn kamerdienaar, een vertrouwd man.

- Raap dat ding op! beval hij, en brieschend in stilte:

- Hoe komt het hier?

De kamerdienaar verbleekte. Hij las de dreigende scheldwoorden met groote, vette letters reeds van den grond af, bukte zich en hield sidderend het plakkaat in de hand.

- Hoe komt het hier? herhaalde de keizer, stampvoetend.

De kamerdienaar zwoer, dat hij niet wist. In den morgen had niemand toegang tot het kabinet, dan hijzelve; een half uur geleden was hij er binnengekomen om er de ramen te openen en toen had hij nog niets gezien.

- Het kan niet anders, Sire, of er is iemand in het park geslopen: het moet door het raam heen geslingerd zijn...

Het was zeker de eenige verklaring, maar het was eene verklaring, die den keizer zeer irriteerde. Het was niet de eerste maal, dat de keizer in de intimiteit van zijn kabinet zulke plakkaten vond. Het gevolg ervan was geweest, dat er in het Imperiaal plotselinge arrestatiën plaats grepen van bedienden, van soldaten der verschillende wachten, maar deze arrestatiën en zoekingen hadden niets aan het licht gebracht, en maakten daarom een des te pijnlijkeren indruk. De wachten van het paleis, de wachten aan de vergulde grilles van het park, waar dit samengroende met de Elizabethparken - de publieke tuinen der rezidentie - waren reeds vermeerderd; geheime politie, de eigen politie van den keizer, hield zelfs een scherp oog op die wachten zelve.

Keizer Oscar was den kamerdienaar strak blijven aanzien; een oogenblik rees de gedachte in hem dezen man zelven te laten onderzoeken, maar hij begreep dadelijk na: het dwaze van dien achterdocht; de man was jaren en jaren in zijn persoonlijken dienst, geheel aan hem verknocht en bleef dan ook Oscars langen blik beantwoorden met den kalmen eerbied zijner oogen, zichtbaar nadenkend over de onoplosbaarheid van het vreemde raadsel.

- Verbrand dat ding, beval de keizer; en praat er niet over.

Oscar had daarna een lang onderhoud met den chef zijner geheime politie, over wien hij in den laatsten tijd niet anders dan tevreden kon zijn: geheime drukkerijen van anarchistische bladen, die telkens verspreid werden, waren opgespoord; een komplot om den keizerlijken trein van het zomerpaleis in Xara, Castel Xaveria, naar Lipara, in de lucht te laten springen, was verijdeld; verdenking van in verband te staan met anarchistische comité's was gevallen op een ambtenaar aan een der ministeries en zelfs op een jong officier en het was gebleken, dat deze verdenkingen juist waren. Nog onlangs was een werkplaats ontdekt, waar men leerde hoe dynamietbommen en helsche machines te maken. Maar wie de brutale onverlaten waren, die hunne dreigbrieven tot in het keizerlijke kabinet wisten binnen te slingeren, was maar niet kunnen worden ontdekt. Eene week lang waren van uit het park de vensters van het kabinet bespied en al dien tijd had men niets gezien; het was nu een paar dagen geleden, dat deze geheime wacht was opgeheven. De chef der geheime politie meende zeker te zijn, dat de schuldigen scholen in het Imperiaal zelve en bekend waren met de intieme gewoonten van den keizer. In stilte werden plotselinge huiszoekingen gedaan bij alle bedienden van het Imperiaal, waarvan men niet geheel zeker was, en toen men bij een palfrenier een anarchistisch blaadje, waarin voor den keizer beleedigende woorden stonden, gevonden had, werd deze man verbannen naar eene der dwang-afdeelingen der kwikzilvermijnen van het Oosten. Deze verbanning was als het begin van tallooze andere verbanningen; ze volgden elkander slag op slag op; het waren soldaten, matrozen, vele kleinere ambtenaren der departementen: de couranten noemden niet eens alle verbanningen meer op. Strenger werd de censuur; telkens werden dagbladen opgeheven; redacteurs beboet en gestraft; de

imperialistische bladen, organen van graaf Myxila, gaven, bijna tyranniek, den toon aan, dien men wilde. Eene meeting van socialisten werd met sabelslagen der huzaren uit elkaâr gedreven; hevige ongeregeldheden volgden daarop in de rezidentie en ze wonnen de andere groote steden, Thracyna, Xara, zelfs Altara. Eene grève der dokwerkers vervulde Lipara weken lang met een stijgende onrust; politie-agenten werden op klaarlichten dag aan de haven wreedaardig vermoord.

De hertog van Mena-Doni was in deze dagen de rechtervuist van keizer Oscar en zijne ruwe krachtsuitoefeningen hielden de rezidentie zooverre in bedwang, dat geen oproer uitbrak, dat het iederen-daagsche leven van zonnelachende weelde voortging, dat iederen middag om vijf uur de elegante equipages naar de Elizabethparken bleven voortstroomen, waar de keizerin of de hertogin van Xara zich zelfs iederen dag een oogenblik vertoonden. Maar op dit schijnsel van zorgeloosheid waren in stilte duizenden oogen van bescherming geslagen; de troepen in de kazernen waren geconsigneerd; glanzende escortes van kurassiers begeleidden de keizerlijke landauers.

De keizerin had Othomar ook verzocht zijne eenzame morgenritten te staken en zich nooit te vertoonen dan met gevolg. De hertog en de hertogin van Xara bewoonden het Kroonpaleis, een betrekkelijk nieuw gebouw aan de kade, waar zij eene uitgebreide hofhouding hielden en ook in dit paleis van zijn zoon liet de keizer huiszoekingen doen, kwam het aan het licht, dat er anarchisten scholen onder het personeel.

Dit verraad tot in hunne paleizen toe, bracht de keizerin in eene voortdurende siddering van angst: zij leefde deze dagen een voortdurend leven van angst, zoo ze zonder den keizer was. Want zij was het minst angstig, als zij zich naast Oscar vertoonde, op tentoonstellingen, bij plechtigheden, in de opera, en, het was vreemd: dan dacht zij niet aan hemzelven, maar, zoo ze niet bij haar waren, aan hare kinderen, alsof de catastrofe niet anders gebeuren zoû, dan op eene plaats, waar zijzelve zich niet zoû bevinden.

De keizerin zag in Othomar zoo zeer haar eigen zoon, dat, in hunne intieme ochtendgesprekken - want de kroonprins kwam nog altijd iederen morgen een oogenblik bij zijne moeder - het haar bevreemdde in hem niet haar eigen angst terug te vinden, maar wel geheel hare eigene berusting, die er de

weêrzijde van was. Maar geheel na zijn huwelijk vond zij hem veranderd; in deze korte oogenblikken van alleen-samenzijn niet meer klagend, weifelend, zoekend, maar kalm sprekende over wat hij doen moest, vol van eene blijkbare harmonie, die rustige zekerheid gaf aan zijne woorden, zijne gebaren en zelfs aan zijne handelingen. Bij deze zekerheid behield hij eene stil waardige bescheidenheid; drong hij niet hoog op, wat van hem was; bleef hij bezitten dat ontvankelijke voor wat van andere menschen komt, en dat hem steeds in zoo hooge mate sympathiek gekenmerkt had. Hij was zeker oud voor zijne jonge jaren; wie niet wist, zoû hem meer dan zijne drie-en-twintig gegeven hebben, nu hij om zijne wangen ook zijn kroesbaard nog staan liet... En toch, toch welde vooral in deze dagen van troebel zijne vroegere angsten dikwijls bij hem op, kon hij minuten lang alleen zitten, starende op een vaag punt in zijne kamer, luisterende naar het ruischen van de toekomst, als hij geluisterd had in dien nacht van spooksel zijner voorvaderen op Castel Vaza, voelende dat, ineens, geheel zijne nieuwe levensberusting van hem afgleed als een kleed, dat viel van zijne schouders. Maar hij had zich zoo weten te beheerschen, dat niemand, zijn vader niet, zijne moeder niet, de kroonprinses zelfs niet, iets merkte van deze zielezwijming, die hem ijskoud in zijne korte eenzaamheden achterliet, twijfelend aan zijn recht, vol vreemd, week erbarmen voor zijn volk...

Het was geheel de oude ziekte, die zoo, periodiek, in hem terugborrelde, als een slecht sap, zijne aderen doorvloeide, zijne zenuwen verslapte, hem in elkaâr knakte, als zoû hij er nooit meer van genezen. Maar hij wende aan ze, gevoelde er geene wanhoop meer om, wist zelfs, gedurende de oogenblikken, dat de ziekte duurde, dat ze niet duren zoû en vond in zichzelven er na terug zijne harmonie, die vooral zijne berusting was.

Het was in deze dagen van stille gisting, dat er sprake kwam van een huwelijk der prinses Thera met den prins van Napels; er was echter nog niets beslist tusschen de beide familiën maar wel was de jonge prins te Lipara genoodigd om de groote najaarsmanoeuvres bij te wonen. Er hadden jachten plaats; verschillende feestelijkheden volgden elkander op. Othomar had vooral in deze dagen meer dan anders met die plotselinge zwakten te kampen; een vreemd gevoel, eene huivering, een geheimzinnige angst, bleef hem bij en verliet hem niet

meer: angst, die hij niet dorst analyzeeren, uit vrees motieven te vinden, welke hem gehéél zijne kalmte zouden doen verliezen. In hem verlevendigde zich de herinnering aan het feit, dat hij kort na zijn huwelijk een droom had gedroomd, ongeveer gelijk aan zijn vorigen droom: de sinistere rezidentie zich zwart vullende met krip... Het was nog geweest, terwijl hij met zijne jonge vrouw te Castel Zanthos verbleef en hij had er niet aan gehecht, omdat hij meende, dat deze tweede droom alleen de afschaduwing geweest was van den vorige, alleen de herinnering aan wat reeds gebeurd was en niet meer. Maar nu, in deze dagen van feestdrukte om den prins, die hun hof bezocht, met het gisten van volks-ontevredenheid, als een troebel, donker element onder de opperste brille van al hun keizerlijk vertoon, verlevendigde zich de herinnering er aan en trokken de angsten en huiveringen er om steeds duidelijker en duidelijker ommelijnen in zijne verbeelding, en gevoelde hij, op één oogenblik, zoo geheel zijne vroegere nerveuze zwakte over hem heen komen, dat hij, onder een voorwendsel, professor Barzia uit Altara ontbood en met den geleerde een lang onderhoud had, waarover hij zelfs met de hertogin van Xara niet sprak. Toen de professor vertrokken was, voelde Othomar zich verlucht, gesterkt, maar weifelde in hem alleen de gedachte na, dat het niet goed was, voor een aanstaand souverein, zoo onder den invloed te zijn van eene sterkere ziel, als hij was onder die van Barzia; nam hij zich voor een volgenden keer Barzia's suggestie niet meer in te roepen, maar zichzelven te genezen, geheel in het geheim van zijne eigen ziel. Dit plan om steeds te willen steunen op eigen kracht, deed hem zich geheel terugvinden ....

Hij was den dag volgende op het onderhoud met den professor den geheelen morgen en namiddag met den prins van Napels samen, dien hij vroolijk, opgewekt, zooals men den hertog van Xara zelden zag, op verschillende plaatsen begeleidde. Hun gevolg was verwonderd om die glinsterende blijmoedigheid van den kroonprins, wien zij toch altijd eenige melancholie waren blijven aanzien. Dien middag had er een groot galadiner in het Imperiaal plaats. Des avonds zoû de keizerlijke familie hun gast begeleiden naar de opera, waar een galavoorstelling zoû worden gegeven en een beroemde tenor zingen zoû.

Er werden in deze dagen bij al de uitgangen der keizerlijke familie, steeds onder den schijn van glanzend vertoon, strenge maatregelen van voorzorg genomen. De rijtuigen, die dien avond naar het gebouw der Groote Opera reden, omtrappelde een dicht en sterk escorte van kurassiers. De straat op zij van het gebouw, waar de eigen entrée van den keizer was, was afgezet; een eerewacht stond aan de trappen; geheime politie had zich gemengd tusschen het wachtende publiek: de geheele groote-wereld der rezidentie....

De keizerlijke loge was met hare draperieën van donker violet en gouden kwasten, vlak over het tooneel van het kolossale theater; de eerste acte was geëindigd - het was Aïda, dat men gaf - toen de fanfares uit het orkest opschetterden en de vorstelijkheden verschenen: de keizer, de keizerin, de prins van Napels, de hertog en de hertogin van Xara, de prinses Thera.... En hunne verschijning scheen de eerste dof-wachtende, zenuwachtig-onverschillige stemming der volle zaal te electrizeeren alsof, mèt hunne verschijning, het licht in de kronen heller scheen, de zaal opglinsterde met al hare flikkerwisselingen van juweel, al haar getintel van verguldsel, al de nieuwsgierigheid der schitterende oogen, die tuurden naar het vorstelijke middenpunt; alsof de toiletten der dames zich met ééne ritseling van zware zijden stof ineens opbolden, waaiers zich uitplooiden, zich bewogen op en neêr, of een wind woei door vele bloemen, in veel glans....

Toen het rijzen van de gordijn: de tweede acte met geheel haar melodrama van Egyptische vorstenpracht: de overwinning na den oorlog en de dansen daarom; de liefde van den held voor de Ethiopische slavin, en de ijverzuchtige dochter des Farao, en de optocht der goden met de bazuinen: alles gezongen, geïnstrumenteerd, opzwellende van muziek in een vierkant kader van geschilderd tooneelgordijn: bewegelijk schilderij van gezongen Egyptische vorsten-oudheid, voor de oogen van moderne vorstelijkheid, modern turende quasi-onverschilligheid van samenzijn, waar de groote wereld wilde, dat men op dit oogenblik samen was: onder de oogen van den keizer en zijne familie, en zijn hoogen, jongen gast.... De hartstochten op het tooneel zich ontbreidelend in zwellende en zwellende kreten van muziek, een wereld van muziek, liefde en wanhoop, en oorlog en triomf en priesterstaatzucht van muziek, àlles muziek,

alsof het leven muziek was, muziek de ziel en essence der wereld.... En onder den glans dier muziek en van dat factice leven, de zichtbare mime der acteurs, de glorie van den beroemden tenor met zijn te modernen kop, zijn voor oorlog onware prachtkleedij, zijne buigingen en geglimlach voor de ware wereld daar buiten zijn klein tooneelwereldkader: voor het publiek, dat applaudisseerde, nadat de keizer in de handen had willen klappen....

Het was op dit oogenblik, dit oogenblik van ovatie, dit oogenblik van schitterenden roem van den tenor: zijn applaus afklinkende van vorstelijke handen. Het was op dit oogenblik: keizer Oscar zich ombuigende naar zijn adjudant, den markies van Xardi, achter hem; de adjudant eerbiedig luisterend naar den wensch van Zijne Majesteit om den zanger in den salon der keizerlijke loge te ontbieden.... Keizerin Elizabeth en de hertogin van Xara, schitterend in haar gala, hare juweelen, in glimlachend gesprek met den jongen vreemden kroonprins, die hun gast was. Othomar nog vroolijk vanaf dien middag, schertsende met Thera en de hofdames.... De geheele zaal turende, nu de gordijn gevallen was, ten laatste male, naar hen allen in ééne schittering van luxe en licht....

Op dit oogenblik: op de bovenste galerij een plotseling tumult, eene worsteling van soldaten en politie-agenten met één man .... Eén plotselinge ruwe warrelklomp daarboven te midden der meest mondaine uitspreiïngen van aristocratisch gala-vertoon. En alle oogen niet meer naar de keizerlijke loge, maar naar boven .... Toen, de man, onmenschelijk sterk zich worstelende uit den greep van zijne aanvallers, doemende vooruit, uit hun klomp, als een zwarte bliksemstraal: donkere kroeskop, haatschietende oogen vol dwepersstrakheid, één arm ineens uitgestrekt naar de keizerlijke grootheid daar beneden, als op een zeker onafwendbaar gemikt doel. De geheele zaal één tumult, geschreeuw, gegil; wijde gebaren van hulpelooze armen, dat alles heel kort, nauwlijks ééne seconde .... Een schot, en nog een schot na ....

Keizer Oscar is getroffen in de borst, hij is half getuimeld tegen de keizerin aan, wier bloote juweelenboezem hij in eens bezoedelt met bloed, dat zijn gouden uniform dadelijk doorweekt. Geen gouden bloed: rijk rood bloed .... Maar de keizerin slaat hare armen in wanhoopsradeloosheid naar boven;

haar snerpende gil striemt door de zaal. Ze valt neêr in de armen der hertogin van Xara. De keizer is gezonken in de armen van Xardi en van Othomar: een woedende vloek boort tusschen zijne vast geknarste tanden door, terwijl hij zijn bloeduniform zoo hard openrukt, dat de knoopen rondom hem afvliegen....

IV.

Daarbuiten was het Groote-Opera plein, hel verlicht van veelarmige monumentale lantarens, dadelijk donker-wriemelig geworden, vol van menschenmassa; de geheele stad vloeide er te-zamen langs alle straten; de ontzetting trok er alles samen, als met magneet. Detachementen huzaren gingen reeds door de stad, hielden het opgewonden volk in bedwang; de hertog van Mena-Doni zag men als op alle punten tegelijk, met zijne soldatenmacht neêrtrappende de revolutie, waar die uit alle hoeken koppen omhoog scheen te willen steken. Boven was de lucht donker als een frons. Het begon te regenen....

De mare ging, dat de keizer gestorven was. Het was niet waar. Togende naar adem lag de vorst in den foyer van het opera-gebouw, te midden van die ontzetting der zijnen, van zijn gevolg, van de toeschietende doktoren.... Hij mocht niet vervoerd worden, zeiden zij. Hij wilde het. Hij wilde hier niet sterven. Hij wilde terug naar zijn Imperiaal. En spannende de veêren van zijne energie, beval hij, richtte hij zich op, het bloed gulpende uit zijne keel: Othomar en de adjudanten steunden hem....

Buiten, op het plein, groeide de menschenmassa, steeg de ontzetting, borrelde de opstand uit het zwart van die menschentrossen omhoog. Telkens barstten gevechten uit tusschen troepen volk, dokwerkers, met de wachten voor het gebouw, met de politie. De hofrijtuigen gingen, leêg, geëscorteerd, terug naar het paleis.

Andere rijtuigen, huurrijtuigen, poogden hier en daar door het volk heen te komen; kurassiers omringden ze, beschermden ze met geheven sabel. Stroomen van vloekend gescheld spatterden tegen ze aan, tegen de vaag doorschijnende glazen, waarachter lichte kleuren opvlakten, vonkjes juweel uitscho-

ten. Angstige oogen van vrouwen keken er strak schuin door, zonder bewegen.

In de couloirs, op de groote monumentale trap van het opera-gebouw verdrong men zich, vocht men om er door te komen; toen zagen in eens alle oogen groot-starend naar boven: de keizer ging er! bloedende, hijgende naar adem, te midden der zijnen.... Eene ontzetting staakte een oogenblik het gedrang; toen drong men weêr door.... Dames vluchtten er tot achter de coulissen, vermengden er hare aristocratie met de bohême der akteurs, der actrices, door elkâar heen, verward, te midden van den ontsteld gonzenden zwerm danseuses, priesteressen van Isis. Fooien werden gegeven, gesmeekt werd om rijtuigen, om huurrijtuigen ....

De hertogin van Yemena stond daar, met hare dochters; zij zagen uit naar het rijtuig, dat zij reeds tienmalen besteld hadden.... Een tooneelknecht haalde onverschillig de schouders op: hij wist geen rijtuig te halen.

- Ik wacht niet langer meer, zei de hertogin sidderend: de meisjes klampten zich snikkend, dol zenuwachtig aan haar....

Zij verkreeg van eene actrice een lederen taschje; haastig deed zij hare juweelen af, beval de meisjes het zelfde te doen. Ze deden ze in het taschje. Een kamenier verzocht ze, voor een goudstuk, hare slepen op te spelden, hoog op, verzocht ze haar zwarte schoenen te vinden. Andere dames, half flauw van angst, wachtende, zagen naar haar, zagen haar zoo, vreemd, praktisch. Ze wist van een paar choristen drie lange zwarte mantels te koopen, met drie zwarte hoeden, sloeg zich een mantel om, sloeg ze de snikkende markiezinnetjes om.

- Ik durf niet, mama! snikte Eleonore uit.

De hertogin was beslist.

- Kom, ga meê ... drong ze aan, en ze dreef de meisjes voort; de andere dames zagen haar ontsteld na, door een achterdeur verdwijnen, in een achterstraat....

De hertogin drukte het taschje met juweelen tegen zich.

- In Gods naam, huil niet; wees kalm, gebood ze hare dochters. Loop kalm door en niet te gauw. Hoû die mantels goed dicht.

Zij ging, richtte zich hoog op tusschen de twee bevende markiezinnetjes, in de kleêren van die choristen; de regen viel

neêr. Volkshoopen liepen tegen ze aan; ze vermengden zich met ze; een oogenblik was ze Hélène kwijt....

- Wacht even! sprak ze tot Eleonore.

En ze bleven staan, tusschen het dringende volk; troepen hotsten aan, socialistische juichzangen joedelden ruw op ....

Toen ging zij met Eleonore terug, dringende, duwende, gevende Hélène gelegenheid haar weêr te bereiken...

- Geef me nu allebei een arm: hier...

Zij deden het; zoo, schijnbaar kalm, langzaam, langzaam aan, alsof zij nieuwsgierigen waren, die ook wilden kijken, naderden zij het opera-plein, waarop het wriemelde tegen de wachten aan. Rijtuigen passeerden, stapvoets, geëscorteerd. Een oude, slechte huurkast, met een mageren knol, wentelde een modderig wiel vlak tegen haar aan, schuurde tegen hare knieën; een kurassier van het escorte hief de sabel dreigend tegen haar op...

- Mijn God! riep ze, gedempt en klemde de kinderen. Het eerst had zij herkend den koetsier, in een vuilen jas: een palfrenier van het Imperiaal, wiens gezicht ze zich herinnerde. Toen, met een snellen blik in het rijtuig, herkende zij - juist vlak bij eene groote lantaren met vele ornamentieke armen - den keizer tegen Othomar aan, en haar eigen stiefzoon, Xardi. Maar de markies herkende haar niet, want, verschrikt om het vele licht, wendde hij zijn gezicht snel af, boog hij zich, donker, beschermend, over den keizer en den kroonprins...

De meisjes hadden niets gezien; de hertogin zeide niets, bang te verraden... Ze voelde geheel hare moedige kalmte haar ontzinken; ze sidderde van het hoofd tot de voeten. Tranen kon zij niet weêrhouden, om haren armen keizer, die stierf, die zoo terug ging naar zijn paleis. Eene groote, zwarte angst viel over haar heen. De regen sijpelde over hare borst...

- Hoû je mantels dicht! vermaande ze nog even hare dochters; toen ging ze voort, sleepte zich voort en de meisjes ook, knikkende op hare beenen naast haar...

Maar eene woede van menschen dwarrelde over het operaplein; een strijd scheen daar te heerschen... Een klomp volk, die omsingelde een hoop politie-agenten en soldaten, tusschen wie een krankzinnige zich wrong met sterke gebaren; een ruw geschreeuw galmde op. Aan de verlichte, open ramen der opera, boven de nog feestelijk hel verlichte peristyle verschenen gezichten bij gezichten, akteurs, in kostuum nog, zagen ze toe...

- Mama, we zullen nooit kunnen doorgaan! snikte Eleonore zacht.

De hertogin dacht in wanhoop aan de groote Keizerinnenavenue, waar haar hôtel was. Zoo ver... hoe zoû ze bereiken....

- Ze vermoorden hem, ze vermoorden hem, ze mógen hem niet vermoorden! blèrde het volk rondom haar op.

Toen begreep de hertogin, toen zag ze, en de meisjes zagen ook: het volk, woedend, schuimbekkend - wraaknemers al, maar eerst ontevredenen, zelfs misschien anarchisten: zoo waren de Lipariërs! - het volk, dringende tegen de soldaten en agenten, in wier midden de moordenaar van den keizer zijne groote, krankzinnige gebaren nog poogde uit te slaan. En de wraaknemers bestormden dien kring van gevangenbewaarders; ze sleepten den man voort... Het was tot vlak onder de oogen van de hertogin, van hare dochters...

- Oah, oah, oah! brulden ze rauw, mannen en wijven; ze trokken hem de kleederen van het lijf, sloegen hem, en hij schreewde tegen. Op den grond sloegen zij hem neêr met knuppels en zij vertrapten hem met grove schoenen; zijn bloed vloeide; zijne hersens stroomden uit zijn verpletterden schedel...

Als beesten werden zij toen, omdat ze zijn bloed zagen; ze grinnikten en slikten van pleizier...

Eleonore knakte flauw tegen de hertogin, maar Alexa schudde haar bij den arm...

- Hoû je op, hoû je op, in Gods naam, hoû je op!! riep zij luid. Ik kan niets met je doen, als je flauw valt!

Hare sterke handen stompelden het markiezinnetje tot het leven terug, en woest voort sleepte zij ze, knikkende....

V.

De keizer, die niet sterven wilde, leefde met zijne doorboorde longen, hijgende naar adem, nog twee dagen van louter energie.

En zóo waren de Lipariërs: de man, de moordenaar, gepakt in de opera, was, trots politie en wacht, tot een vormeloozen klomp vermoord door ontevredenen zelve....

En zoo is het leven: de keizer van een groot rijk was te midden der zijnen doorschoten door een dweper, en het leven ging voort.... Het rijk was even uitgebreid als vroeger: een

rijk, natuurmooi, zuidelijk rijk; hooge sneeuwbergen in het Noorden; middeneeuwsche en moderne steden, die lagen in wijde gouvernementen; de rezidentie zelve, blank in hare gouden najaarszon met zijn Imperiaal onder blauwe lucht, dicht aan blauwe zee, waarom de kaden zich bogen....

En zoo is het leven der heerschers: de keizer was vermoord, eenvoudig doodgeschoten, en de opperceremoniemeester had het druk, de ceremoniemeesters waren het niet met elkaâr eens; de statie van eene keizerlijke begrafenis bereidde zich in alle ingewikkeldheid voor; door heel Europa ging de nahuivering der ontzetting; door alle couranten gingen de telegrammen en lange artikelen....

Dat was alles om één enkel schot van een dweper, een martelaar voor volksrecht.

Keizerin Elizabeth staarde met open, wijde oogen op het noodlot, dat gekomen was. Zóo had zij het zich nooit voorgesteld, dat het komen zoû, zoo, zoo ruw, te midden van dat gala en naast hun vorstelijken gast. Zoo langs háar heen, treffende alleen haren man en niet verpletterende hen allen, in eens, geheel hunne keizerlijkheid! Gekomen was het, en... nog vreesde zij, vreesde zij steeds door en nu nog meer dan vroeger: voor haren zoon...! Het was haar of zij vroeger nóoit gevreesd had...

Het was de dag vóor de begrafenis van keizer Oscar, toen de hertogin van Xara, de jonge keizerin nu, ongesteld werd, en de geneesheeren verklaarden, dat zij zwanger was...

Het keizerslijk was reeds in hooge statie vervoerd naar Altara. Op St. Ladislas zouden de Altariërs het op de katafalk tusschen duizenden brandende kaarsen zien liggen met, aan de doode voeten, de schitter-insignieën van het hoogste souvereinschap; daarna zoû het vervoerd worden naar den keizerlijken grafkelder in den Dom ....

Op dien dag gingen ook over Lipara, waarvan de blankheid zwart schemerde onder rouw-decoratiën en zwarte vlaggen, de schoten van Wenceslas-fort, dof bulderend zijn gelijkmatig, zwaar, eentonig bombardement van uitvaart. Eenzaam, hoog, in de stad, die van schoten daverde, stond, leêg, het Imperiaal met zijne somber strak neêrkijkende karyatiden. De jonge keizer, Othomar XII, leidde te Altara den plechtigen stoet. De keizerin-moeder was in het Kroonpaleis, bij de jeugdige keizerin Valérie.... Over hun glans, die afschitterde, schit-

terden nieuwe glansen op, in het leven, dat door was gegaan, dat doorging ....

De keizerinnen zaten bij elkaâr. Valérie hield Elizabeth zacht in hare armen: met gelijk getelde tusschenpoozen bonsden de schoten van het fort af, over het paleis....

Toen hief Elizabeth zich smartelijk op uit de armen harer schoondochter en zacht orakelde hare stem:

- Als het een zoon is .... zal het een Hertog van Xara zijn.... Hij had zoo gaarne een Graaf van Lycilië gezien....!

De schoten bonsden; de beide keizerinnen, in rouw, weenden, snikten. En, na langen tijd voor het eerst, - zooals het na langen tijd geweest ook was, bij Berengars dood - kwam nù geheel haar gemis, haar verdriet, hare rampzaligheid, hare wanhoop over Elizabeth heen, en voelde zij, dat zij dien keizer aan wien zij als heel jonge prinses, nu vier-en-twintig jaren geleden, was uitgehuwelijkt, zonder liefde, had lief gekregen in die kwart-eeuw van meêleven op zijn hoog punt van souverein....

Dien avond kwam Othomar terug, en alleen bij zijne vrouw, bij zijne moeder, snikte hij met ze meê, de jonge keizer, dien niemand te Altara in den Dom had zien weenen. Want keizerin Elizabeth had het nog éens herhaald:

- Als het een zoon is.... zal het een Hertog van Xara zijn....!

En toen had de keizer van Liparië zich niet meer kunnen betoomen! In één bliksemstraal, één zigzag van ontzetting zag hij zijn kroonprinsleven terug, dacht hij aan zijn aanstaanden zoon. Hoe zoû dit noodlottige kind zijn? Eene herhaling van hem, van zijn geweifel, zijn weemoed en zijne wanhoop?

En, met zijne niet te bedwingen snikken, snikte hij toen, in eens overstelpt door de dreigende toekomst, zijne smart uit over zijn vader, die geweest was en over zijn zoon, die komen zoû! snikte hij, het hoofd in de armen zijner jonge keizerin, die, eensklaps bewust te moeten troosten, was kalm geworden en kalm op hem neêrzag, nemende hun majesteitsleven op hare schouders, als ware het maar een drukkend zware mantel van purper en hermelijn, en niet meer, nemende het zoo krachtiglijk op, omdat er in hare aderen vloeide als in de zijne: één enkele druppel heilig gouden bloed, die eenig is in alle

hunne gelijken en die zijn zoû hun kracht op de aarde en hun recht voor God...

VI.

Aan Hare Keizerlijke en Koninklijke Hoogheid
Eudoxie,
Aartshertogin van Oostenrijk,
te
Sigismundingen.

Altara,
St. Ladislas.
Mei, 18...

Mijn lieve moeder!

Ik kan U niet zeggen welk een verdriet Uw brief mij deed: in Gods naam, wind U zoo niet op en zeg niet zulke verschrikkelijke dingen. Het deed ons ook innig veel leed, dat U niet bij onze kroning kon tegenwoordig zijn en door Uwe rheumatische koortsen te Sigismundingen moest achterblijven, maar waarom moet U, lieve moeder, die koortsen als een straf van God beschouwen en waarom moet U het beschouwen als een straf van God, dat U Uwe lievelings-illuzie niet zaagt gebeuren en niet tegenwoordig kondt zijn in onzen ouden Dom, toen Othomar, gekroond door den Primaat, zelve mij kroonde tot Keizerin van Liparië. U waart er niet bij tegenwoordig, maar het is toch gebeurd: Uwe illuzie is toch waarheid. En ik zeg U dit, zonder de minste bitterheid, o, geloof mij, zonder de *minste!* Een straf, dat U mij dwong, tegen mijn zin...! U moet wel ziek zijn, ziek naar lichaam en geest, arme moeder, om zoo te kunnen schrijven: ik glimlach er een beetje om, ik herken U zoo niet meer. En laat mijn glimlach getuigen, dat ik niet ongelukkig ben; o, verre daarvan! Ons geluk is bijna nooit, wat wij ons voorstellen, dat het zijn zal en wat wij betreuren, dat het niet wordt...

Als U mij zag, zoû U zien, dat ik niet ongelukkig was. Het is Mei, de zon schijnt, de boogramen zijn open. Mijn blik ziet in de verte den Zanthos als een breed en glinsterend

vlak van water zich wegslingeren. Dicht bij mijne schrijftafel staat Uw groote, mooie zilveren wieg en tusschen de dichte kanten gordijnen heen zie ik mijn klein hertogje van Xara sluimeren... Ik weet niet hoe ik het U schrijven moet; ik heb mijne woorden zoo niet om U dat goed uit te drukken, maar wat ik voel, met dat wijde perspectief van rivierland voor mij en dat kleine kostbare kind naast mij, o, mama, dat is geen ongeluk! Het is een gevoel, waarin zeker heel veel weemoed schuilt, maar meer sombers schuilt er ook niet in. En waarom zoû het, trots dien weemoed, eigenlijk zelfs geen geluk zijn. Ik ben jong, ik ben keizerin en ik zie een leven voor mij! Om mij heen zie ik mijn land, zie ik mijn volk: ik wil, dat het het volk van mijn hart, van mijne ziel worde, geheel en al! Ik weet nog niet hoe, maar voor dat volk wil ik leven, wil ik samen leven met Othomar. O, ik beken het U, hoè ik dat doen zal, weet ik nog niet, maar ik zal het vinden, samen met hem! En als ik heb een man en een kind, en een volk; een Keizer, een Kroonprins en een Rijk, heb ik dan geen doel om te leven en als ik een levensdoel heb - en welk een ontzaglijk levensdoel! - heb ik dan ook geen geluk? Is het geluk iets anders dan een hoog, een edel levensdoel gevonden te hebben?

Ik zoû U zoo gaarne overtuigen. En als U mij hier zag, op ons stil St. Ladislas, nu al de drukte der kroningsplechtigheden voorbij is, dan zoû U mij gelooven. Othomar houdt van St. Ladislas en neemt zich voor hier ieder jaar een maand in het voorjaar te komen. Dat mijn kind hier geboren is, noemt men een goed voorteeken, want U kent het geloof der Lipariërs, dat de kroonprins van hun land geboren wil zien worden te St. Ladislas, onder de onmiddellijke hoede van den Schutsheilige

Othomar echter is op dit oogenblik niet hier; hij is voor enkele dagen te Lipara - U weet dit natuurlijk uit de couranten -; tweemaal per dag schrijft hij mij. Ik heb hem dit gevraagd, opdat ik geheel op de hoogte blijve van zijn gemoedstoestand; die rampzaligheid van den moord op zijn Vader, die twee dagen sterven van keizer Oscar! ze hebben Othomar zoo hevig, hevig aangegrepen; mijn God, hoe u te schrijven in woorden over die ontzetting! Hoe kan ik nog met hoop leven na al wat ik reeds in mijn korte leven geleden heb en voor ontzetting om mij heen heb gezien! En

toch, toch is het zoo, want jeugd is zoo krachtig en ik, ik ben sterk, ik mòet het zijn ....

Ik heb hem bewonderd, mijn jongen keizer, in die ontzettende dagen, om zijne uiterlijke kalmte, waardoor de stormvloed van alle zijne emotie's nooit heen brak, voor de oogen der wereld. Terug van de begrafenis, de plechtigheid der Handteekening onder de Vijf Heilige Akten; de drukte dadelijk der opeengestapelde staatszaken.... Een maand daarna, de nieuwe verkiezingen, de constitutioneele meerderheid in het Huis der Standen, het ontslag der ministers.... U zal dit alles gelezen hebben, in de bladen. Daarop de geboorte van onzen zoon; daarna onze kroning, op het oogenblik, dat Liparië in zijne fondamenten geschokt scheen! En nu, Othomar te Lipara, om het nieuwe constitutioneele ministerie.... Dan graaf Myxila, die het niet eens is met Othomars moderne ideeën, die hem zelfs vrij heftig heeft durven verwijten, dat hij zoo kort na den gewelddadigen dood van zijn Vader reeds diens ideeën loslaat en die nu verzocht heeft om zijn ontslag.... Othomar zal Myxila nog pogen te weêrhouden, maar begrijpt zelve, dat het onmogelijk zal wezen. En de Grondwetherziening in het verschiet met zoo vele ingrijpende veranderingen; denkelijk met de Instelling der Hoogere en Lagere Staten, terwijl het Huis van Adel uiterlijk zal blijven bestaan, maar niet meer zijn zal dan een raadgevend Eere-lichaam. Concessies, als U wil, maar Othomar heeft nu eenmaal geheel andere ideeën dan zijn Vader; en zoo hij die concessies doet, doet hij ze zeker aan het verleden en niet aan de toekomst en niet aan zichzelven....

Wreed is het leven, wreed in zijne verwisselingen en wreed zelfs in zijne herbloeiingen en voor ons vorsten is dit alles misschien het wreedst, maar de wereld behoort aan wat komen zal....

Keizerin Elizabeth vertoeft nog hier; zij is in eens zoo oud geworden, zoo grijs, en zeer dof en terneêrgeslagen en ze weet niet wat ze doen zal: met hare eigen hofhouding blijven in het Imperiaal, hier blijven op St. Ladislas, zich terugtrekken op Castel Xaveria.... Al de keizerlijke paleizen en kasteelen dwarrelen haar nu door haar arm hoofd: hare eigen bezittingen en de kroondomeinen; ze weet niet, waarheen ze wil: wij blijven er natuurlijk op aandringen, dat zij het Imperiaal niet verlaat: het is er groot genoeg, dat zij er bijna haar geheel eigen Militair en Civiel Huis behouden kan....

Dierbare moeder, ik schrijf U spoedig weêr: het dwarrelt mij nu te veel; ik heb te veel aangeroerd; mijne vrouwehersenen kunnen dat alles zoo nog niet logisch en ordelijk overdenken, neêrschrijven.... En ik ben nog maar zoo kort keizerin en ik ben niet ouder dan twee-en-twintig, ook al voel ik me niet zoo jong meer.... Deze brief is alleen een haastig neêrgeschreven antwoord op Uw treurig zelfverwijt, dat ik U hier, in naam van den Hemel, smeek *geheel* van U af te werpen. Nu ik U dit schrijf, rijst de avond van mijn verlovingsdiner te Sigismundingen mij opnieuw voor den geest. Wij waren zulke vreemde verloofden, Othomar en ik. Ik vroeg hem - glimlach er om en ween er niet over, mama - of hij iemand lief had. Hij zei me van neen. Hij zei me zijn volk lief te hebben en hij opende zijne armen, als wilde hij het omhelzen. Zijn Volk! De dageraad van een nieuw idee - oud zeker voor duizenden en eeuwen oud, maar nieuw voor mij, als een nieuwe dag nieuw is - gloorde voor me op, wierp licht over mijn duister leed, deed een weg voor mij uitstralen....

Dien weg, mama, ik zie hem nu iederen dag klaarder en klaarder stralen voor mij uit, en ik wil hem volgen, met mijn man en mijn kind, met mijn Keizer en met mijn Kroonprins!

Mijn Kroonprins, die wakker wordt en om mij roept...

God geve mij kracht, mama.

Valérie.

Den Haag-Baarn.

LOUIS COUPERUS.

Febr.-Juli '93.

Hugo de Groot te Parijs van 1621 tot 1625.

II.

Dat De Groot onder al de ervaringen, in het vorig artikel geschetst, den moed bijna liet zinken, laat zich begrijpen. ‘Houd mij ten goede’, zoo schreef hij aan zijn zwager, ‘dat mijne inzichten telkens zoo veranderen, doch wat er aan dit hof gebeurt, doet mij nu eens hopen, dan weer vreezen. Intusschen verslijt ik een groot deel van mijn tijd met solliciteeren, dat mij tegen de borst stuit en beneden mij is, en ben ik niet in staat eenig werk te doen. Mijn geweten laat mij niet toe goed te keuren wat ik in mijn hart afkeur; het zou mij slecht afgaan, in dit opzicht een uur te veinzen, laat staan maanden en jaren. Ik ben als Neoptolemos in Sophocles' Philoctetes. Het Fransche volk is zeer lichtvaardig; de Duitschers houden beter woord en zijn niet zoo bedriegelijk. Daar men ziet, dat mijne intentiën niet overeenkomen met hetgeen men hier verlangt, zal men mij willen noodzaken òf ter mis te gaan, òf te vertrekken, ten einde den Prins niet te beleedigen, wien men thans op alle manieren wil believen. Na alles wat ik verloren heb, tracht ik bovenal voor mij zelven een zuiver geweten, voor mijne vrouw en kinderen een goeden naam te bewaren. Ons inkomen is niet voldoende, om langer op onze kosten hier te blijven. Aan verzoening met mijne tegenpartij valt niet te denken; ik zou mij anders te Amsterdam of elders met uitoefening der practijk tevreden stellen. Of de stemming in ons land veranderen zal, is nog onzeker; in elk geval zal dit langer duren, dan wij het hier kunnen volhouden. Ons laatste besluit is dus u, mijn vader en mijn broeder te verzoeken een betere plaats voor ons te vinden’.

Uit deze ontboezemingen blijkt vooreerst, dat de tegenwoordige regeering van Frankrijk geheel andere staatkundige beginselen was toegedaan, dan die hij er vond in 1621. Met de Brularts was ook de wrok tegen de Republiek verdwenen. Onder de buitenlandsche gezanten, die werden teruggeroepen, telde men Du Maurier, den vriend van Puisieux. Hij werd vervangen door d'Espesse, volgens De Groot een geletterd man, van aanzienlijke afkomst en gematigd Roomsch-Katholiek. Deze had hem zijne hulp aangeboden, waarvan hij echter geen gebruik wilde maken. Er liep ook een gerucht, dat Langerack misschien door Aerssen zou worden vervangen. Voorts begon de jonge Koning een meer werkzaam aandeel te nemen aan de regeering, en scheen de tijd niet verre meer waarop Frankrijk, hetwelk reeds in Italië tegen Spanje was opgetreden, ook elders een werkzaam aandeel zou nemen in den strijd tegen het Habsburgsche huis. Het buitengewoon gezantschap, hetwelk in 1624 uit Den Haag naar Parijs vertrok, vond een beter onthaal, dan dat van 1621.

Ten andere zien wij uit zijn schrijven, dat De Groot nog altijd niets vuriger begeerde, dan naar zijn vaderland terug te kunnen keeren. Bestond op de vervulling van dezen wensch vooralsnog weinig uitzicht, nu Parijs hem zoo bitter had teleurgesteld, begreep hij elders een goed heenkomen te moeten zoeken. Van den aanvang had het niet aan aanzoeken ontbroken om hem elders heen te lokken, en hij zelf zag uit naar plaatsen, waar hij zich zou kunnen vestigen, indien zijn verblijf te Parijs niet langer raadzaam scheen te zijn. Drie dingen stonden daarbij vast: hij moest er een eerlijk middel van bestaan kunnen vinden, vrijheid van godsdienst genieten en de gelegenheid zich niet ontnomen zien om ten gunste van zijne partij en van zich zelven in het vaderland te blijven werken. Al zeer spoedig schreef De Haan hem over Holstein. De voormalige pensionaris van Haarlem, die door hertog Frederik onder zijne raden was opgenomen, schilderde hem den toestand aldaar zoo aanlokkelijk af, dat De Groot begreep, die plek in het oog te moeten houden. Een man van zijne bekwaamheid kon natuurlijk op eene aanzienlijke betrekking en een goed inkomen rekenen. Maar al liet de Hertog hem telkens van zijnentwege de verzekering geven van zijne bijzondere genegenheid, en duidelijk blijken, dat hij op zijne komst bijzonder prijs zou

stellen, De Groot zorgde wel, dat hij zich door geene belofte bond. Eene vestiging in den vreemde, gelijk dáár werd voorbereid, waarbij de hoop tot terugkeer in het land werd opgegeven, kon niet in zijn plan liggen. Toch hield hij de betrekking aan, om voor het uiterste geval den weg daarheen open te houden. Nog in 1624 kreeg hij brieven van Adolf van Wael en den predikant Grevinchoven, die zich daar gevestigd hadden, om hem te overreden; maar hunne pogingen bleven even vruchteloos als die van De Haan.

Desniettemin bleef het de vraag, of hij, wanneer hem ergens in Duitschland eene vaste betrekking werd aangeboden, niet verplicht was haar aan te nemen. Hij dacht aanvankelijk aan Hessen en Marburg, waar hij bij de gematigde Lutheranen zeker vrijheid van godsdienst zou vinden. Steinfurt lachte hem óók wel toe. Daar was eene vrijzinnige school, waar Vorstius leerde, toen men hem naar Leiden riep. Graaf Willem Hendrik had den predikant Corvinus, die zich te Norden had neergezet, met bijzondere belangstelling naar hem gevraagd. Doch al mocht hij er voor zich en zijn gezin een veilig verblijf vinden, wat zou hij dáár kunnen uitrichten in het belang van zijne partij, in het belang van het vaderland? Hij mocht niet vergeten, dat na den dood van Oldenbarnevelt, terwijl Hoogerbeets op Loevenstein bleef, de oogen van allen, die op eene gunstige wending hoopten in de binnen- en buitenlandsche politiek, op hem gericht waren; weshalve hij, hoe meer het tijdstip voor de vernieuwing der alliantie met Frankrijk naderde, begreep zoo lang mogelijk dáár te moeten blijven. De staatsraad Claude de Mesme sloeg voor, hem te vergezellen, wanneer hij als gezant naar Venetië mocht gaan, doch dit kwam De Groot geheel onaannemelijk voor. Alleen over Denemarken heeft hij zeer ernstig gedacht. Enkele landgenooten waren daarheen getrokken; zij hadden zich meerendeels in het pas gestichte Glückstadt neergezet, waar zij vrijheid van godsdienst genoten. Het blijkt niet duidelijk, wie De Groot het eerst uitzicht hebben gegeven, dat hij in dit koninkrijk welkom zou zijn. De kanselier Jacob Ulefelt en de staatsman Charisius kenden hem van vroeger, en het is niet onwaarschijnlijk, dat Christiaan IV, die gansch anders over de Republiek dacht dan een tiental jaren geleden, het in zijn belang geacht heeft, een man als De Groot aan zich te verbinden. Nu de Republiek door de zending van

Vosbergen de Noordsche staten trachtte op te wekken, om de protestantsche vorsten in Duitschland ter hulp te komen en met Denemarken een verbond wilde sluiten, kon zijne tegenwoordigheid aldaar misschien van groot nut zijn. Doch den Koning kende hij genoeg om niet te weten, dat hij zich van zijne positie in diens rijk geene illusiën moest maken. Om het voorgestelde doel te bereiken, kon hij zich oneindig beter van een Lodewijk XIII dan van een Christiaan IV bedienen. Hij brak dus de onderhandelingen niet af, maar hield ze slepende. Terstond na de uitgave van de Apologie was eene verplaatsing te minder gewenscht, omdat daaraan, in verband met de houding van de Staten-Generaal, eene verkeerde uitlegging kon worden gegeven. Doch toen het hem in Frankrijk zoo tegenliep, vatte hij de onderhandeling weder op, en schreef hij er over aan zijne bloedverwanten en vrienden in het land. Men scheen in Denemarken te meenen, dat hij zich, door het genot van een aanzienlijk jaargeld, voorgoed aan Frankrijk had verbonden, en hem dus te vergeten. Er moest door zeer vertrouwde personen aan hem herinnerd en voor hem gewerkt worden, zonder dat blijken kon, dat het van hem zelven kwam. Als er iets van uitkekte, zou de prikkelbare Koning zich beleedigd kunnen achten, en ook in Parijs zou het gerucht hem kunnen benadeelen. Doch de vrienden in het vaderland zagen in dat Deensche plan groot bezwaar. Maria, die voor een poos naar Holland was gegaan, sprak er in den zomer van 1624 over met den Delftschen burgemeester Dirk Meerman. ‘Hij kan u volstrekt niet aanraden daar heen te gaan’, schreef zij haar man, ‘want gij kunt er zeker van zijn, dat gij, daar heen gaande, geen meester zult zijn van uw eigen gemoed, maar alles zult moeten doen, wat de Koning goed zal vinden, of anders gevaar loopen voor uw leven. Gij kent zijn aard, en weet hoe gij zelf er altijd op gestaan hebt te doen, wat met recht en rede overeenkomt. Neef de Bie’ - de thesorier-generaal, die overigens uiterst voorzichtig was in de behartiging van De Groot's belangen, uit vrees om zich te veel bloot te geven - ‘vindt het óók gansch niet goed. Dat doet ook niemand, naar ik van vader gehoord heb, die de gelegenheid aldaar kent. Ik bid u niet te denken, dat ik dit schrijf, omdat ik er geen zin in heb. Immers bijaldien gij er zin in hebt, zal ik mij daarnaar voegen, gelijk ik in

andere dingen heb moeten doen'. Toch schijnt De Groot het denkbeeld om naar Denemarken te gaan nog lang te hebben vastgehouden. Niet omdat de heer van Valkenburgh er hem toe aanzette; De Groot zal wel vermoed hebben, dat deze, als gouverneur van het prinsdom Oranje, iets in het schild voerde, waarbij een dwarskijker, gelijk hij was, liefst zoo ver mogelijk van Parijs verwijderd moest zijn. Maar hij hield het er voor, dat hij in Deenschen staatsdienst werkelijk op zijne plaats zou wezen. De Koning kon thans niet verdacht worden, iets tegen de Republiek in den zin te hebben; wat hij er dus ging uitrichten, zou niet ten nadeele van zijne vroegere handelingen kunnen uitgelegd worden. Hij moest echter worden uitgenoodigd. Desnoods kon hij zich als bibliothecaris of geschiedschrijver laten gebruiken. Na rijp beraad is De Groot echter van het plan om zich in Denemarken neer te zetten teruggekomen. Uit een schrijven van November 1624 blijkt, dat hem een leerstoel in de geschiedenis en het staatsrecht aan de door Christiaan IV opgerichte adellijke academie te Soròë is aangeboden. De bezoldiging mocht niet te versmaden zijn, om zulk een ambt had hij niet gevraagd, en hij gevoelde geen lust, het te vervullen. De voor hem bestemde leerstoel werd door Johannes Meursius ingenomen.

Liever dan zich uit het actieve leven terug te trekken en kamergeleerde te worden, wenschte hij als practizijn zijn onderhoud te vinden. In een brief aan Reigersbergh was hem eens uit de pen gevloeid: 'Waarheen ik mij ook zal begeven, mijne begeerte zal zijn, mij met de praktijk te behelpen, want de politiek walgt mij'. In Parijs kon hij de rechtspraktijk niet uitoefenen. Vooreerst ontbrak het hem aan de noodige kennis van de taal en de rechtstermen. Ten andere moest hij zich laten naturaliseeren, en ten derde was er nog een onoverkomelijk bezwaar: men raadpleegde in Parijs alleen advocaten, die jaren lang gepleit hadden. Waar zou hij dan als advocaat zich vestigen? Te Hamburg, Bremen, Lubeck, Rostock of Stade? Al die steden stonden hem wel aan; de handel gaf voor een advocaat altijd wat te verdienen; in eerstgenoemde koopstad zon hij zijne oude Haagsche vrienden, de rechtsgeleerden Leonard en Clemens van Sorgen vinden. Wanneer echter eerlang de geheele Nedersaksische Kreits in den allesvernielenden krijg werd gewikkeld, dan behoefde hij voor zich en de zijnen juist

niet op een rustig leven te rekenen. Het kwam hem voor, dat Spiers boven deze plaatsen verre te verkiezen was. Dáár was de rechtspraak, waarbij men zich van het Latijn bediende, nog geheel geschoeid op de leest van het Romeinsche recht. De Luthersche godsdienst was er vrij. Hij verzocht zijn vader dringend, naar de gelegenheid aldaar onderzoek te willen doen; vooral om te weten of ieder zich daar mocht neerzetten, dan of er slechts een bepaald aantal rechtsgeleerden werd toegelaten.

Noch zijne bloedverwanten, noch zijne vrienden hebben hem aangemoedigd, om van verblijf te veranderen. Naar gelang er meer verbetering viel op te merken in den binnenlandschen toestand, stonden zij vaster in hunne overtuiging, dat hij blijven moest. ‘Maar gijlieden moet niet uit het oog verliezen’, zeide De Groot, ‘wat ik aan vrouw en kinderen schuldig ben. Mijne goederen zijn geconfisqueerd; de jongens worden groot; mijne beste jaren verloopen. Ik heb twee-en-een-half jaar in de gevangenis, bijna drie hier met leegzitten verloren. Iets te winnen voor mijn gezin, zonder dienst te doen, is niet mogelijk. Die wat geeft, wil er ook wat voor hebben. Wie zijne positie tracht te verbeteren, handelt prijzenswaardig en doet niemand onrecht. Indien het vaderland, dat ik niet zal ophouden te beminnen, door mij elders te vestigen, eenige afbreuk lijdt, alle verstandigen zullen oordeelen, dat zulks niet mij maar hen is te wijten, die mij, voor mijne oprechte diensten aan het land, zoo slecht hebben getracteerd. Ik hoop dat de vrienden, mijne redenen overwegende, zullen bevinden, dat ik van verscheidene mij aangebodene betrekkingen de beste moet aannemen’. Men ziet, De Groot werd in het voorjaar van 1624 ongeduldig; telkens uitte hij in zijne brieven de klachten, die wij vroeger hebben vernomen. Men hoore wat Reigersbergh hem daarop in Februari 1625 antwoordde: ‘Ik neem uwe verontschuldigingen gaarne aan, maar het doet mij leed, dat gij er gebruik van moet maken. Als gij zulke bekommeringen niet voor een tijd van u zet, zal dit ligt meer kwaad veroorzaken. Het gepasseerde is niet anders te herstellen, dan door het tegenwoordige in de beste vouw te slaan. Zoo gij met moed en lust gebruikt de groote gaven, die in a zijn, hebt gij, naar den gewonen loop der natuur, nog tijd te over, om de verloren jaren en de geleden schade met het toekomende te compenseeren. Zoo zal het reeds groote winst voor u zijn, buiten schade te blijven.

Ik weet, dat de betaling dáár traag en onzeker is; maar wie zal ons ook voor onzen Staat zekerheid geven? Mijns oordeels zult gij altijd begunstigers vinden, die voor u zullen zorgen. De tijd zal het leeren. Hoe het met onzen Staat ook afloopt, gij kunt nergens meer voordeel verwachten, dan dáár te vinden is. Verachteren onze zaken, zoo zullen wij onze oogen alleen op de kroon van Frankrijk richten. Blijven wij die wij zijn, het zal voornamelijk te danken zijn aan dat rijk. Derhalve, zoo zij dáár genegen zijn iets voor u te doen, zult gij er altijd met vrucht de proef van kunnen nemen. Dat de inzichten van die daar zijn niet in alles met de uwe overeenstemmen, is niet vreemd. Wij, die hier zijn, moeten óók veel hooren, zien en lijden, wat ons mede niet gemakkelijk valt. Bijzondere voordeelen, die niet in strijd zijn met het gemoed, langer te verzuimen, ter wille van één lichaam, is mijns oordeels ongeraden. Zoolang het tijd was, hebt gij gedaan wat er gedaan moest worden, en wie heeft eenig gevoel getoond voor hetgeen gij daarom hebt moeten dragen? Het is niet goed, eene onderdrukte partij, die zich zelven niet heeft geholpen, het hoofd boven te willen houden. Zoo iemand' - namelijk Frederik Hendrik - 'de macht daartoe in handen krijgende, haar mocht willen ophelpen, het zou zeer onstaatkundig zijn. Zulks is ook niet te verwachten. Hij zou het niet kunnen beproeven, zonder gevaar te loopen zijn eigen crediet te ondermijnen. Wie voorzichtig is, zal zich niet tweemaal stooten aan denzelfden steen. Derhalve, hebt gij voor anderen gezorgd, het is nu tijd om voor u zelven te zorgen, en ter wille van de Remonstranten niet na te laten wat u dienstig is. Doch gij behoeft u niet te haasten, zoolang gij dáár een beter middel ziet. Zoo de naturalisatie aan eenige bediening in den weg staat, dan weet ik niet, waarom gij haar niet zoudt aanvragen; restitutio natalium kan, als het tijd is, verkregen worden. Geen voordeel kan echter zóó groot zijn, dat het met verandering van religie behoort gezocht te worden'.

Uit dit rondborstig schrijven van Reigersbergh, waarop de geschiedschrijver Brandt reeds de aandacht vestigde, zien wij, hoe De Groot tot het laatst zijn eigen belang onafscheidelijk achtte van dat der veroordeelde kerkelijke partij. Wat er ge-

daan kon worden, om de Remonstranten met de Contra-Remonstranten te verzoenen, of althans voor de eersten vrijheid van godsdienstoefening te verkrijgen en de verjaagde predikanten in het land terug te brengen, zal het onderwerp hebben uitgemaakt van zijne overleggingen met de ballingen in Antwerpen en daarna met Wtenbogaert en Episcopius te Parijs. Doch evenals de uitspraak der Dorsche Synode een gevolg was geweest van de staatsomwenteling, die Oldenbarnevelt op het schavot, De Groot en Hoogerbeets op Loevestein, en al hunne medestanders in de Statenvergadering van Holland van het kussen had gebracht, evenzoo kon het niet anders of de pogingen, die De Groot in het werk zou stellen, moesten tegelijk aan de gevallen staatkundige partij en hemzelven ten goede komen. Hij meende, dat de tusschenkomst van Frankrijk, na het bedwingen van den burgeroorlog, hieraan bevorderlijk zou zijn, te meer wijl sommige staatslieden hem daarop hoop gaven. Du Maurier, die enkele weken met verlof in Frankrijk wilde komen, moest daarom op zijn post blijven; er konden gewichtige dingen gebeuren, waarbij zijne tegenwoordigheid dringend vereischt werd, terwijl het zou kunnen zijn, dat men hem niet terug liet keeren.

Ook in de Republiek kon de toestand onverwacht veranderen. Zoolang Maurits leefde, viel er aan geene verzoening te denken; doch zijne jaren begonnen te klimmen, en reeds schenen zich verschijnselen voor te doen van de ziekte, die hem in 1625 ten grave sleepte. Was het niet noodig intijds te overleggen, wat er gebeuren moest, wanneer hij de oogen sloot? Er is een merkwaardig advies van De Groot bewaard gebleven, omtrent de gedragslijn, die men dan te volgen had. Het plan tot het opstellen van zulk eene ‘Consultatie’ is niet van hem uitgegaan. Wie de vragen gesteld had, die Reigersbergh hem in October 1621 voorlegde, weten wij niet, daar zijne brieven van 1621 tot 1624, op een paar na, alle verloren zijn gegaan. De Groot, alvorens een antwoord op te stellen, verlangde van Reigersbergh eene mondelinge instructie, na gesproken te hebben ‘met den persoon, die de consultatie verstrekte’. Het is niet waarschijnlijk, dat zijn zwager er voor overkwam; op een nader schrijven schijnt hij in November de ‘Consultatie nopens den staat der regeering, als Maurits kwam te sterven’, gesteld te hebben. Het stuk is in hoofdzaak van den volgenden inhoud. De oudste edelen van Holland, die geroepen zijn onder zulke om-

standigheden voor het lichaam van den Staat te zorgen, moeten voorloopig de regeering opdragen aan Frederik Hendrik, opdat deze uit de voornaamste steden de bekwaamste mannen samenroepe, ten einde voorloopig met Gecommitteerde Raden de zaken van het gouvernement ter hand te nemen. De Prins moet alle vervolgingen doen staken en aan de regeeringen van Frankrijk en Engeland doen weten, dat het zijn voornemen is, de binnenlandsche rust te bewaren. Verlangden de burgerijen van sommige steden herstel der oude regenten, dan diende onderzocht te worden, hoe dit het gevoegelijkst kon geschieden. Waar verschil rees over de religie, moesten de magistraten gemachtigd worden deze zaak te regelen, doch zóó, dat niemand belet werd godsdienstoefening te houden buiten de publieke kerk. Het schrijven over de geschilpunten diende verboden te worden. Wanneer de gewestelijke staten opnieuw geconstitueerd waren en aan den Prins het gouvernement als stadhouder hadden opgedragen, moest deze hun aanschrijven, naar de Generaliteit gecommitteerden te zenden, die in last hadden, de beste middelen ter hand te nemen tot herstel der eenheid. Wenschelijk ware het eene samenkomst te beleggen van Lutherschen en Gereformeerden, om een voet van kerkelijke tolerantie te vinden, waaruit vanzelf de verzoening met de Remonstranten zou volgen. Ware zulk een accoord met aller bewilliging niet te treffen, dan moesten in elk geval de plakkaten opgeschort en de Provinciale Staten aangeschreven worden, om elk in hun gewest orde op de zaak te stellen. De Prins moest in de hofkapel voor zich laten preeken door een gematigd predikant uit het buitenland, die de twistpunten niet mocht aanroeren. Eene algemeene amnestie, die niemand kon kwetsen, herstel van allen, die om de religie waren afgezet, en vaste alliantiën met Frankrijk zoowel als Engeland, zouden de kroon op het werk zetten.

Dit stuk mocht door Reigersbergh niet worden overgegeven; hij kon den inhoud mondeling mededeelen of een afschrift ter hand stellen. Maar aan wien? Het lijdt geen twijfel of hier moet aan Frederik Hendrik worden gedacht. Het is bekend, in welk eene verhouding hij en zijne moeder Louise de Coligny in 1618 stonden tot den Advocaat en zijne partij. De Groot deelde hem dadelijk uit Antwerpen zijne ontvluchting mede en verzuimde niet, uit Parijs hem eigenhandig te schrijven, hoe enkele Fransche

staatslieden over hem dachten, en op welke wijze hij tot hen over hem gesproken had. Bovendien zond hij, ongeveer gelijktijdig met de Consultatie, een brief aan den Prins in algemeene termen, verwijzende naar hetgeen Reigersbergh hem mondeling zou mededeelen; en de eigenhandige dankzegging voor de Memorie, die Frederik Hendrik hem heeft doen toekomen, betrof ongetwijfeld het medegedeelde stuk. Maurits' broeder was voor De Groot het plechtanker zijner hoop op beter tijden, en zijn zwager, die den Prins gedurig sprak, moest de gemeenschap onderhouden. Van Frederik Hendrik wilde De Groot weten, wat hij doen kon, of het bijv. mogelijk zou zijn, dat hij, op een voorstel van het Fransche hof, onder een goed paspoort in de Republiek kon verschijnen, om eene poging te wagen tot accommodatie der kerkelijke partijen. Hij verzuimde geen gelegenheid om den Prins te believen en hem gedurig te verzekeren, dat hij hem hooger achtte dan alle prinsen en heeren. Wederkeerig verklaarde deze, dat hij De Groot oprecht genegen was. ‘Ik zou wel wenschen’, schreef hij, ‘dat ik u hier van dienst kon zijn, en zou zelf van ganscher harte daartoe willen medewerken. Maar gij weet, dat de staat van zaken zóó is, dat noch ik, noch uwe vrienden u kunnen helpen, gelijk wij het zouden begeeren te doen. Ik wil hopen, dat de tijd eenige verandering zal brengen, en dat ik u weer in het land zal mogen zien, geacht en geëerd, gelijk gij dit verdient, om uwe zeldzame gaven’. In Frankrijk schijnt men werkelijk verwacht te hebben, dat de Prins eenen of anderen stap zou doen, en de sympathie verminderde, toen men hiervan niets bespeurde. Men zeide, dat hij geen moed had, omdat hij zijne oude vrienden aan hun lot overliet, gelijk er ook bij de voormalige regenten geen kracht was. De Groot bleef echter op Frederik Hendrik bouwen. Toen Maurits door zijne ziekte gedrongen werd, het bevel over het leger aan zijn broeder over te dragen, betuigde hij dezen zijne ingenomenheid met die verheffing. Zoodra de dag aanstaande scheen te zijn, waarop hij zoolang had gehoopt, moest Reigersbergh de verzekering geven, dat hij, De Groot, zich buiten alle verbintenissen had gehouden, om den Prins en het vaderland alleen te dienen. Frederik Hendrik mocht hem gebruiken waartoe hij wilde, hij kon overtuigd zijn in hem iemand te vinden, die gelegenheid had gehad, de intentiën der Fransche staatslieden te doorgronden. En nauwelijks droeg De

Groot kennis van 's Prinsen huwelijk met Amalia van Solms, of hij deed zijn broeder Willem een open felicitatie-brief toekomen, die, na door zijn vader en De Bie te zijn goedgekeurd, gesloten en dadelijk verzonden kon worden.

Hoewel er bij Maurits' leven geen uitzicht bestond om iets ten gunste van de Remonstranten te ondernemen, hield De Groot zich toch telkens aan een stroohalm vast. Vernomen hebbende, dat de raadpensionaris Duyck, die volgens het oordeel van anderen zonder beleid handelde en alleen bekwaam was om confusie te maken, tot accommodatie scheen te neigen, bouwde hij dadelijk een luchtkasteeltje. In Polen hadden zich die van de Augsburgsche en de Boheemsche confessie wel vereenigd; waarom kon men hier de Remonstranten niet gelijk stellen met de Lutherschen? Was het niet van belang, lieden, die een goed deel van de bevolking van Holland uitmaakten en mede moesten dragen in de oorlogslasten, niet van zich te vervreemden? De vrees voor verandering in de regeering kon voorkomen worden, door van allen een eed te vorderen, dat zij de tegenwoordige regeering zouden handhaven. - Natuurlijk werd aan zulk eene schikking door niemand gedacht. De Groot mocht vurig begeeren, dat er een einde zou komen aan de onzalige tweedracht, omdat hij daarin voor de Republiek een wezenlijk gevaar zag, zijn wensch bleef onvervuld.

Wat hem zelven betrof, was de keus om de poorten van Holland nog eens voor zich geopend te zien, uiterst klein. Op de bemoeiing van de Fransche regeering in zijn belang was hij eigenlijk niet gesteld. Wat hij als pensionaris gedaan had, betrof de aangelegenheden van de Republiek. Men moest niet kunnen zeggen, dat Frankrijk voor hem in de bres sprong, omdat hij zooveel voor dat land had gedaan. Het Hof te Parijs ging bij zijne tusschenkomst voor vrienden tamelijk onhandig te werk, gelijk in 1618 gebleken was bij de propositie van De Boissise, die alles juist bedorven had. Dezerzijds op Maurits pressie te doen uitoefenen was zeker ongeraden, ‘wat prinsen onwillig doen, baart kwade effecten’. Toch verwierp De Groot het denkbeeld niet geheel, om van Frankrijks hulp gebruik te maken, wanneer eene alliantie met de Republiek op 't tapijt kwam, mits de mannen van 1618 van het staatstooneel verdwenen waren. Tusschen Frankrijk en uw vaderland, had Jeannin gezegd, bestaat alleen neutraliteit, en met de tegenwoordige re-

geering van de Republiek willen wij niets te doen hebben. Hij en De Sillery waren van oordeel, dat, als Aerssen uit het bewind was, het grootste struikelblok verwijderd zou zijn. Charles de l'Aubespine, abt van Preaux, en zijn vader de markies de Chateauneuf, koesterden andere denkbeelden. Aan Maurits, meenden zij, kwam de souvereiniteit toe, terwijl Frankrijk's belang was, hem daarin te handhaven. De Groot moest zich voor de overmacht buigen en voor alles zich met den Prins verzoenen. Maar Preaux was een creatuur van Aerssen en een vriend van Maurits, die bij zijne verwijdering in 1624 een wezenlijk verlies leed. Dat verschil van inzichten onder de raadslieden der kroon, deed De Groot te minder op Frankrijk rekenen. Sommigen kenden de kaart van het land zóó weinig, dat zij het voor mogelijk hielden, Langerack door De Groot vervangen te zien. ‘Wattepraatjes!’ schreef De Groot. Derhalve zag hij uit naar een middel, om zich zelven te helpen. De gedachte is bij hem opgekomen een verzoekschrift in te dienen bij de Staten Generaal tot revisie van zijne sententie. Op het advies van rechtsgeleerden kon dan worden erkend, dat die sententie in strijd was met zijne afgelegde verklaringen. De rechters behoefden zich daardoor niet gekrenkt te gevoelen, want zoo iets gebeurde wel meer. Dit plan moest Reigersbergh aan De Bie voorleggen, en wanneer deze er zich mee vereenigen kon zou hij het aan de goedkeuring van Frederik Hendrik onderwerpen. De voorzichtige thesaurier-generaal zal het wel ontraden hebben.

De eenige die hem omtrent den staat van zaken en de mogelijke kansen van slagen voorlichten kon was Nicolaas Reigersbergh. Nu eens raadpleegde deze den pensionaris van Middelburg, Simon van Beaumont, en Jacob Boreel, den secretaris van de Staten van Zeeland, als hij in dat gewest vertoefde, dan weder invloedrijke vrienden te Amsterdam. Maar veel licht zag hij er niet in; ‘oneerlijke conditiën waren onaannemelijk en goede kwalijk te verkrijgen.’ De eene ervaring na de andere moest De Groot wel doen inzien, dat er geen hoop was op herstel zijner grieven. Indien de kinderen van den grijzen Hoogerbeets de steenen harten der regenten niet vermurwen konden, hoe zou men hem dan de hand reiken? Het heette dat de plakkaten tegen de Remonstranten in vergetelheid begonnen te geraken; en men liet toe dat de Leidsche professoren het twistvuur gaande hielden, door hunne polemiek tegen de remonstrantsche con-

fessie. De vroedschap te Amsterdam was thans gematigd gestemd; zelfs de vroeger zoo ijverende schepen Grootenhuis had belangstellend naar De Groot gevraagd en hem doen groeten; toch zag men het dáár lijdelijk aan, dat twee Remonstrantsche predikanten opgepakt en naar Loevestein vervoerd werden. Rotterdam, zeide men, was zijn pensionaris nog niet vergeten; maar diens verzoek om uitbetaling van de bezoldiging, waarop hij aansprak had, liet men onbeantwoord. Alle berichten van dien aard reten de oude wonden van zijn hart weder open. ‘Mocht ik mijn vaderland’, schreef hij aan Du Maurier, ‘nog eens zoo gelukkig zien, als toen gij tot ons kwaamt!’ De hoop, dat recht en wet nog eens weer geëerbiedigd, waarheid en onschuld erkend zouden worden[1)], deed hem telkens het hoofd weder oprichten.

Toen De Groot pas den Franschen bodem onder zijne voeten had, dacht hij niet aan terugkeeren. ‘Ik vlucht’, zeide hij, ‘liever zoover mogelijk, dan mij aan Cyclopen en Laestrygonen toe te vertrouwen’. Tijdens den burgeroorlog in Frankrijk waren de hoofden der Calvinistische ijveraars in het land, die voor hunne geestverwanten partij trokken, te zeer verhit. Rosaeus durfde zelfs in Den Haag op den kansel te zeggen, dat de tegenwoordige regeering nog erger was dan de vorige; de regenten lieten zich omkoopen; elk hunner plukte zoo veel hij krijgen kon, alsof ze bij een hooiberg stonden. Doch er was meer, wat zijne partij in het algemeen en hem in het bijzonder in den weg stond. Het mag betwijfeld worden, of Maurits, op het bericht van De Groot's ontvluchting, gezegd zal hebben: ‘Ik dacht wel, dat het zwarte varken mij bedriegen zou’, maar dat de Prins eene antipathie had tegen den pensionaris, staat vast. Men beweerde wel, dat hij in de laatste maanden van zijn leven berouw gevoelde over het gebeurde en meer tot verzoening gezind was, doch De Groot heeft er nooit aan gehecht. Maurits' houding werd hoofdzakelijk aan François van Aerssen toegeschreven, en er waren misschien geen twee Nederlandsche staatslieden, die elkander minder goed konden zetten dan de Oud-pensionaris van Rotterdam en de Heer Sommelsdijk. Du Maurier was fel gebeten op dien falsaris, dien

1) ‘Saepe me dejectum tot malis relevat conscicutia amatae patriae et legum et pacis et veritatis,’ schreef hij aan Lingelsheim.

Cretenser; ‘Il ne depouillera jamais sa fausse peau s'il ne se fait escorcher,’ schreef hij aan De Groot, ‘montrant encor tous les jours es occasions presentes qu'il a du venin pour tout sa vie contre la France dans son coeur, ce que je ne dissimule pas ou besoin est; reste que l'on s'en garde’. De voormalige gezant deed al zijn best, in dezen tijd weder goed te maken, wat hij in 1618 had verkorven; hij liet door zijn vriend Hauterive brieven schrijven aan 's Konings raden, om zich van alle schuld te zuiveren. Iemand ‘van gelijk humeur als hij’, waarschijnlijk l'Aubespine, bood den Koning zijne diensten aan. Doch De Groot liet niet na, De Sillery, Jeannin en anderen behoorlijk in te lichten omtrent 's mans dubbelzinnige houding, en te voorkomen, dat zulk een gevaarlijk persoon niet met eene ambassade naar Frankrijk werd belast. Er verscheen in den nazomer van 1621 een pamflet in den vorm van een brief, geschreven uit Frankrijk, waarin Aerssen beschuldigd werd van in het geheim aan Lodewijk XIII vergiffenis gevraagd en verzekerd te hebben, dat hij die van La Rochelle niet steunde, ofschoon het tegendeel maar al te waarschijnlijk was. Niemand anders dan De Groot werd door Aerssen voor den schrijver gehouden, hoewel deze de man niet was, om tegen zulk een vijand met gesloten vizier te strijden. Aerssen heeft daarna beproefd zijn tegenstander van het Fransche hof te verwijderen, door hem ‘met soetigheid,’ zooals De Groot het noemde, te lokken; maar de vos was te slim, om in den val te loopen. Zoolang zijn aartsvijand Aerssen[1)] en zijne rechters nog crediet hadden, zou hij geen voet zetten op den vaderlandschen bodem. Voor schoonschijnende voorstellen, waarvan hij vermoeden kon dat zij van die zijde kwamen, bleef De Groot altijd doof.

Het is buiten kijf, dat De Groot door de uitgave van zijne ‘Verantwoordingh’ zich meer kwaad heeft gedaan, dan hij misschien vermoedde. Ook de samenzwering tegen Maurits heeft de kans op verzoening zeer doen dalen. Zelfs durfde hij 's Konings brief van sauvegarde niet openbaar maken, omdat men er uit zou kunnen afleiden, dat zijn kwaad geweten hem die bescherming had doen vragen. Doch afgezien van deze feiten, waren er twee dingen, die aan zijn terugkeer in het vaderland onoverkomelijk in den weg stonden, namelijk dat hij zich van de Remonstranten niet wilde losmaken en volstandig

1) ‘Homo nostro malo natus’.

bleef weigeren, vergiffenis te vragen. Langerack zeide tot wie het hooren wilden, dat De Groot onverstandig handelde met Arminiaan te blijven, want dat hij zich daardoor buiten het land sloot. En wat die weigering betreft, hij was zich van geen schuld bewust. Hij had volbracht, wat zijne wettige lastgevers hem hadden opgelegd, en het staatkundig beginsel, waarop zijne adviezen gegrond waren, kon hij niet afzweren. ‘Vóór mijne gevangenis’, schreef hij in 1624 aan zijn zwager, ‘heeft Josias Vosbergen mij gepolsd, of ik er mede zou instemmen, indien men de souvereiniteit overbracht op de Staten Generaal, waarop ik antwoordde, niet te willen handelen tegen den eed, dien ik had gedaan aan de Staten van Holland. Ik meen, dat dit de groote oorzaak van mijne zwarigheid is geweest. Alles wel beschouwd, vind ik deze verandering gevaarlijker dan die de Graaf van Leicester voorhad, want deze wilde alles brengen bij den Raad van State, in welken Raad Holland de voorrang heeft, terwijl meest alle leden niet gebonden zijn aan de lastgevingen of belangen van hunne provinciën. Daarentegen zijn de gedeputeerden van de Staten Generaal procuratores van hunne provinciën. Zij komen met lastgevingen en voegen zich naar de belangen van hunne gewesten, zoodat, als vier provinciën samenspannen, zij Holland de wet kunnen stellen. Een prins zou dit zeker niet doen, daar deze geen particuliere belangen heeft, maar alleen heeft te zorgen voor de conservatie van het geheel. Hierbij komt nog deze absurditeit, dat de Staten der verschillende gewesten, wanneer zij niet souverein zijn, door de Staten Generaal, waaronder zij staan, kunnen afgezet worden, terwijl de gedeputeerden ter Generaliteit evenmin souverein zijn, omdat zij hun last weder van anderen ontvangen, zoodat de souvereiniteit eigenlijk nergens berust, maar in de lucht drijft, om uitgelegd te worden naar den wil van dengene, die de macht in handen heeft’. De Groot bleef dus bij zijne overtuiging, en kon niet inzien waarin hij gedwaald had. Waarvoor had hij dan pardon te vragen? ‘Dat doen dieven en schelmen’, zeide zijne vrouw, ‘maar geen eerlijke lieden’.

Het strekt De Groot tot eer, dat hij des ondanks niet ophield, de belangen van zijn vaderland in den vreemde te behartigen. Zoo vaak de buitenlandsche staatkunde ter sprake kwam, deed hij de raadslieden van de kroon inzien, dat Frankrijk alles gelegen moest zijn aan het behoud van de Repu-

bliek. Dit was te meer noodig, omdat er waren die tot een verbond met Spanje overhelden. Dat uit Madrid, door tusschenkomst van Maria de Medicis, vier millioen gulden naar Brussel waren gezonden, vernam De Groot te laat om het te beletten. Opdat men de handen vrij mocht hebben, trachtte hij, voor zoover hem dit mogelijk was, den vrede met de Hugenooten te bespoedigen. Evenals Engeland had Frankrijk grieven tegen de Republiek, die over wederrechtelijke handelingen van de Oost-Indische Compagnie in Indië liepen. De Groot werkte ondershands de vereffening dier geschillen in de hand, en trachtte ook een handelstractaat ten nadeele van Spanje in West-Indië voor te bereiden. Het was hem leed, dat Frankrijk niet meer deed voor de Republiek; ‘de secoursen die men ons geeft’, zeide hij, ‘zijn niet meer den mondekens maat’. Doch wij weten hoe het er met de financiën in het koninkrijk uitzag, terwijl de Republiek harerzijds niet meewerkte om het Hof van Parijs vrijgeviger te stemmen. ‘Het is te vergeefs’, zeide hij, ‘medicijnen te geven aan een zieke, die geen dieet wil houden’. Er zouden een aantal plaatsen uit de brieven van De Groot zijn aan te halen, waaruit blijkt, hoezeer hem het heil van den Staat ter harte bleef gaan, ook al werden zijne persoonlijke vooruitzichten van jaar tot jaar donkerder.

Dat dit laatste vooral het geval was na de groote veranderingen, die er in 1624 in de Fransche regeering plaats hadden, is ons bekend. In Maart van dat jaar kwamen de Heeren van Essen en Noordwijk met den Amsterdamschen pensionaris Adriaan Pauw, als buitengewone gezanten, om over een verbond te handelen. De Groot heeft geen hunner gezien; de samensprekingen hadden te Compiègne plaats. Al ware het, dat van Fransche zijde voor hem gesproken werd, men zou zich, zeide hij, zeker met een weigerend antwoord tevreden laten stellen. Eer nog het verdrag was gesloten, deed de teruggeroepen gezant Du Maurier verslag aan den Koning, maar van diens daarbij gegeven advies tot verzoening der partijen was men thans niet meer gediend. Integendeel gaven de tegenwoordige ministers hem de schuld van al het vroeger gebeurde. Zelfs schijnt de insinuatie van onze ambassadeurs, die zich door vrij verdachte lieden[1)] lieten voorlichten, als zou De Groot

1) De een was, volgens De Groot, ‘een lichte vogel’, de ander een diaken van Charenton.

heulen me den Spaanschen gezant te Parijs, eenig geloof gevonden te hebben. Was de vijandschap tegen zijn persoon nog zoo weinig bedaard, er was meer dat het vooruitzicht van terug te keeren voor hem weinig aanlokkelijk maakte. ‘Als ik zie’, schreef Maria, die toen in Holland vertoefde, ‘wat er hier omgaat, dan acht ik mij gelukkig, dat wij er uit zijn; en ieder denkt er zoo over’. De Groot dacht desgelijks, hoeveel het hem ook kosten mocht.

Mijne schets over De Groot's vierjarig verblijf te Parijs zou onvolledig zijn, indien ik nog niet een oogenblik stilstond bij zijn particuliere leven. Men zou zich zeer vergissen, indien men zich dat leven gedurende dien tijd voorstelde als zonder afwisseling en genot; indien men meende den weleer zoo werkzamen staatsman en geleerde te moeten beklagen, omdat hij zich enkel aftobde met politieke kansrekeningen en het maken van onuitvoerbare plannen. Verzamelen wij de trekken, die ons zijn bewaard gebleven, dan leveren zij ons een geheel ander beeld. Reeds kort na zijne aankomst in de groote stad, die ook in die dagen het aantrekkingspunt was voor velen in Frankrijk en daarbuiten, vinden wij De Groot in een kring van allerlei personen, die, voor zooverre zij niet in de gelegenheid waren geweest hem vroeger te ontmoeten, evenzeer verlangden een man persoonlijk te leeren kennen, van wiens bekwaamheden zulk een roep was uitgegaan, als hij begeerde in nauwere betrekking tot hen te komen. Parijs herbergde een aantal mannen van studie en fijne beschaving, die in de daar verzamelde schatten van wetenschap en letteren voedsel voor hun geest konden vinden. Naast het groot aantal aanzienlijke staatsambtenaren, vond men er eene bevolking, die voor een groot deel in de uitoefening van handwerken en bedrijven ruimschoots een middel van bestaan kon vinden. De Parijsche ouvriers hadden ook verre buiten de grenzen een goeden naam, en de keurige bewerking o.a. van kleedingstukken, was oorzaak, dat de hoofdstad van Frankrijk den toon gaf op het gebied van smaak en mode. Kortom Parijs mocht toen niet minder dan thans eene wereldstad heeten, en het was voor De Groot niet onverschillig, in zulk een ‘milieu’ zich verplaatst te zien.

De personen, met wie hij al dadelijk in aanraking kwam,

waren vooreerst kooplieden, die met de familie van zijne vrouw in handelsbetrekking stonden. Aan haar adres werden geregeld brieven en andere zaken gezonden. Tweemaal per week gingen er postboden van Parijs naar Zeeland en Holland en omgekeerd, terwijl de brieven in den regel veertien dagen onder weg bleven. Wij weten, dat Du Maurier De Groot aan zijn zwager en verschillende staatslieden had aanbevolen, door wie hij weder met anderen in kennis zal zijn gebracht. Indien De Groot een dagboek had gehouden en dit bewaard was gebleven, zouden wij weten wat al personen van naam en rang hij ontmoette, zoo vaak hij bijv. de gast was van den bijna tachtigjarigen Jeannin op diens landgoed Chaliot, en later ook van anderen. Onder de beoefenaars van wetenschap en letteren, met welke hij bijna dagelijks omging, vinden wij den beroemden Claude de Saumaise[1)], die weinige jaren later een sieraad werd van de Leidsche hoogeschool, en Nic. Rigault, den kundigen bibliothecaris van de koninklijke boekerij. Deze bibliotheek, zoo rijk aan kostbare werken en handschriften, stond niet voor ieder open, doch aan mannen van studie werd door Rigault met de meeste welwillendheid toegang verleend. Nog eene andere uitgebreide boekverzameling was ter beschikking van De Groot gesteld, namelijk, die van den voormaligen grootmeester van de koninklijke boekerij, De Thou, met wien hij in vroeger jaren eene levendige correspondentie hield. Diens jeugdige zoon François Auguste was in deze jaren meest op reis, om zijne studiën in den vreemde voort te zetten, of vertoefde op zijn landgoed te Marly. Hem wijdde De Groot, in de eerste maanden van zijn verblijf, dat keurig Latijnsche gedicht ‘Silva’, een titel door Brandt met ‘Ruigbewerp’ vertaald, waarin hij den lof en de verdiensten van den grooten geschiedschrijver bezong, om er den zoon op te wijzen, dezen tevens toewenschende, dat hij eene gade mocht vinden, zoo moedig en trouw als de zijne. Was zijne belofte, om den vader een grafdicht te wijden onvervuld gebleven, De Groot had zijn schuld aan den zoon niet beter kunnen betalen, dan door zulk een lierzang.

Tot den kring van letterkundige vrienden behoorden ook de neven van den bibliothecaris Rigault, de gebroeders Pierre

1) ‘Vir doctus supra exemplum’, noemt hem De Groot, ‘rarae ad hoe modestiae’.

en Jacque Dupuy, die de betrekking van custos aan de koninklijke bibliotheek bekleedden. Zij waren juist bezig al hunne zorg te wijden aan eene nieuwe uitgave van ‘De Thou's Historie’, waarbij De Groot hun vermoedelijk behulpzaam is geweest. Pierre had vroeger Holland bezocht en er vele geleerden, ook De Groot, leeren kennen. Hij werkte veel in de staatsarchieven en bracht met zijn broeder eene boekerij bijeen van ongeveer 9000 deelen, waaronder 300 handschriften, die hij later aan 's Konings bibliotheek vermaakte. Het was voor De Groot een genot zulke mannen in zijne onmiddellijke nabijheid te hebben; één dag met hen deed hem de verveling van ontelbare in de gevangenis vergeten. Nic. Peiresc, lid van het parlement te Aix, was dadelijk naar Parijs gekomen, om De Groot welkom te heeten, en jaren lang onderhield hij met hem eene geleerde briefwisseling. Den bejaarden staatsman Jean Hotman moet hij mede meermalen ontmoet hebben, ofschoon deze, als agent bij de vorsten van de Protestantsche Unie, meest in Duitschland vertoefde. Maria vond eene vriendin in eene van diens zusters. In zijn wensch om de Protestantsche en Roomsche kerken nader tot elkander te brengen, had De Groot in Hotman een geestverwant. Onder de vreemdelingen, met wie hij van tijd tot tijd kennis kon maken, behoorden de Zweedsche gezant Banner, die in 1622 aan het Fransche Hof verscheen. Hij gewaagde met groote ingenomenheid van de vele gesprekken, die hij met dezen braven en geleerden man had mogen voeren. In het volgend jaar kwam de Engelsche gezant Lord Rich te Parijs, die De Groot met bijzondere onderscheiding behandelde. Rich was, misschien nog beter dan zijn koninklijke meester, ingewijd in de hangende godsdienstige geschillen, en zijne gedachtenwisseling met een staatsman, die het slachtoffer geworden was van den kerkelijken strijd, liep meestal over dit onderwerp. Hij ontveinsde niet, dat De Groot onrecht was aangedaan, en beloofde zijn voorspraak te zijn bij Jacobus. Of De Groot hiervan veel verwacht heeft, valt te betwijfelen.

Voor ieder man van wetenschappelijke ontwikkeling zou zulk eene omgeving en de beschikking over zooveel hulpmiddelen aanleiding tot zelfstandige studiën hebben gegeven; doch De Groot had zulk een prikkel niet noodig. Weinige dagen na zijne aankomst te Parijs vinden wij hem reeds bezig met de treurspelen van Aeschylus. Vóor het einde van 1621 had zijne

‘Disquisitio’ over de vraag naar hetgeen al of niet Pelagianisme moest heeten, het licht gezien, en lag zijne doorwrochte ‘Verantwoordingh’ zoo goed als gereed. Gelijktijdig was hij bezig met een Nederlandsch dichtwerk, op Loevestein ontworpen, het ‘Bewys van den waren godsdienst, in ses boecken gestelt’, aan te vullen en te verbeteren[1]. Zijn broeder Willem nam het handschrift in December mede, om het te Antwerpen aan het oordeel van Grevinchoven en daarna aan dat zijns vaders te onderwerpen. Slatius, dien hij te Antwerpen ontmoette, gaf den raad het aldaar ter perse te leggen. Zijn ‘Monsterkens van de nieuwe Hollandsche inquisitie’ was er óók gedrukt en bij honderden exemplaren in het land verspreid. Die wenk is zeker niet gevolgd en ongetwijfeld zag het geschrift in Amsterdam het licht. De Groot zette zich thans aan de uitwerking van hetzelfde onderwerp in het Latijn, en legde de eerste hand aan het later zoo beroemd geworden en zoo ontelbare malen herdrukte en in zoo vele talen overgezette werk: ‘Van de waerheyt der Christelyke Godtsdienst’. Tevens vatte hij een ander werk weder op, dat door zijne gevangenneming was afgebroken, namelijk de met geleerde aanteekeningen verrijkte uitgave van de bloemlezing van spreuken uit Grieksche dichters, door Stobaeus verzameld. Aan deze uitgave liet hij eene hoffelijke opdracht voorafgaan aan zijn beschermer, den kanselier de Sillery, mede een beoefenaar der klassieke letteren, waarin hij deze geluk wenscht met het einde van den burgeroorlog, en hem dankt voor zijne warme behartiging van de belangen der Republiek. Voeg hierbij, dat hij de toezending verzocht van het handschrift van zijne ‘Annales’, met de daarbij onder De Bie berustende stukken. Bij tusschenpozen heeft hij aan deze geschiedenis gearbeid, hoewel het hem bij nader inzien wenschelijker voorkwam, de uitgave voorloopig te laten rusten. Zoo oordeelde hij ook over een ander Latijnsch opstel, handelende over de macht der overheid in kerkelijke zaken. In 1617 gaf hij dit stuk aan P.C. Hooft bij diens vertrek naar Engeland mede, om het aan zijne vrienden, den beroemden prelaat Lancelot Andrews en den bisschop van Lichfield, Joh. Overall, ter lezing te geven.

1) Op de ‘Bibliothèque nationale’ te Parijs berust een afschrift van het oorspronkelijke ontwerp, met het opschrift ‘Gheloofs voorbericht’ en het onderschrift: ‘En denckt, och Heer, het is te Loevestein gemaect’, met een aantal eigenhandige verbeteringen.

Het lot van De Groot had den laatste zóó getroffen, dat hij in eene kwijnende ziekte verviel en stervende het handschrift aan John Cosin, fellow van het Caius College te Cambridge, toevertrouwde. Zoodra had De Groot niet te Parijs van Cosin hiervan bericht ontvangen, of hij verzocht den zoon van Oldenbarnevelt[1)], het mede te brengen. Zoo kwam het weer in handen van den schrijver, die de uitgave thans ontijdig achtte. Evenals de Annales zag ook dit tractaat eerst na zijn dood het licht.

Na de Apologie, van welker eerste uitgaven in een paar weken drieduizend exemplaren in Holland verkocht werden, terwijl de prijs van het boek tot vijf, ja zelfs tot vijftien gulden steeg, is in deze jaren geen ander boek van De Groot met zoo groote belangstelling ontvangen, als zijn wereldberoemd werk over het recht van oorlog en vrede. Het vormt met zijn vroeger uitgegeven geschrift over de vrije zeevaart en het daarbij behoorend tractaat over het buitrecht, hetwelk eerst in onzen tijd werd weergevonden en uitgegeven, zulk een voortreffelijk geheel, dat hem daarvoor alleen eene eereplaats onder de uitnemendste beoefenaars van het staatsrecht mag worden toegekend. Nic. Peiresc, met wien hij, na de eerste ontmoeting, briefwisseling hield, heeft hem het eerst opgewekt om dit onderwerp ter hand te nemen. In 1623 verzamelde De Groot ijverig de bouwstoffen, waartoe ook zijn broeder hem in het vaderland de behulpzame hand bood. Het werk groeide onder de hand aan; in het begin van 1624 kon hij reeds melden, dat het tot drie boeken zou uitdijen. Dirk Graswinkel, die toen zijn huisgenoot was, en Willem van den Velde hielpen hem door het maken van uittreksels en het overschrijven van hetgeen gereed was. Drie persen waren sedert November in beweging, om het boekdeel van bijna 900 bladzijden af te drukken; want hij wenschte het vóór den Frankforter mis van 1625 gereed te hebben. ‘Ik doe niets anders dan proeven corrigeeren’, schreef hij in Februari. Het was hem eene niet geringe voldoening, dat Lodewijk XIII, al verstond de Koning vermoedelijk geen woord Latijn, de opdracht had willen aanvaarden, en dat alle staatslieden de hun toegezonden exemplaren met groote belangstelling in ontvangst hadden genomen. Al kennen wij

1) De naam van den zoon van Oldenbarnevelt, die toen in Londen was, wordt niet genoemd.

de voorwaarden niet, waarop aan den bekenden uitgever Nic. Buon te Parijs de kopij is afgestaan, wij mogen aannemen, dat dit boek voor De Groot een niet gering voordeel heeft afgeworpen. De boekverkooper Mathijssen te Rotterdam bood Maria duizend gulden voor het recht van uitgave, terwijl hij in bedenking gaf, een pers en letters aan te schaffen, om het boek in huis te laten drukken; De Groot kon er wel tweeduizend gulden op winnen. Maar afgezien van de materieele winst, heeft De Groot met dezen arbeid der wetenschap een onschatbaren dienst bewezen, en zelden heeft een boek van zulk gehalte zoovele drukken in het Latijn en in verschillende vertalingen beleefd, als met dit het geval is geweest.

Inderdaad, men staat verbaasd over de werkkracht van De Groot, wanneer men overziet, wat hij in die jaren heeft uitgericht. De teleurstelling, hierboven genoemd, moge hem soms neergedrukt hebben, aan opgewektheid tot studie heeft het hem niet ontbroken. Nu eens zette hij zijne aanteekeningen voort op het N. Testament, en vroeg hij Erpenius om de toezending van een Arabisch lexicon, dan weder was hij bezig met de fragmenten der oude treur- en blijspeldichters of met de treurspelen van Seneca. Zelfs in zijne ziekte werkte hij de ‘Phoenissae’ van Euripides nog eens om, dat in 1630 het licht zou zien. En hoeveel tijd vorderde zijne verbazend uitgebreide briefwisseling met bloedverwanten, vrienden en geletterden in het vaderland, in Frankrijk en elders! Toch hebben wij ons den balling niet voor te stellen als van den morgen tot den avond aan zijn schrijftafel gezeten, of verdiept in ernstige gesprekken. De echtgenoot en vader gingen niet onder in den geleerde, en de ernst der tijden had den levenslust niet bij hem uitgedoofd. In de eerste maanden van zijn verblijf te Parijs was hij alleen. Wel ontving hij nu en dan bezoeken van bekenden uit het vaderland, maar hij miste zijn gezin. Zijne vrouw schreef hem, dat hij ergens in den kost moest gaan of een gemeubelde kamer huren, al naar het goedkoopst uitkwam, maar daarbij niet mocht vergeten zijn fatsoen op te houden. Zijne verteringen zullen der zuinige huismoeder niet zijn tegengevallen; althans in den zomer berichtte hij haar, dat hij bijna alle dagen te gast ging. In September 1621 zagen de beide echtgenooten zich gelukkig weer vereenigd. En Maria kwam niet alleen; zij bracht de vijf kinderen mee, waarvan de oudste, Cornelia,

tien, en de jongste nog geen drie jaren oud was. Nu konden een paar kamers niet meer volstaan. De Groot huurde een gedeelte van het huis, waarin de procureur George woonde, ‘rue de Haute-feuille, auprès des Cordeliers’, en Maria, geholpen door Elsje, kon zelve weer voor de menage zorgen. Dat het maal niet al te sober was en er wel eens confituren en andere versnaperingen op tafel kwamen, heeft zij zelve ons in hare brieven verklapt. Zij mocht zich om haars mans wil nog al eens met de politiek inlaten, in huiskamer en keuken was zij niet minder op hare plaats.

In Juni 1622 vinden wij De Groot echter in een geheel ander gedeelte van de stad. De kennismaking met Tilenus en zijne vrouw gaf aanleiding tot een plan van samenwoning. Er kon naar een groot huis worden uitgezien, dat gevonden werd in den Faubourg St. Germain, rue de Condé, eene straat, die een eeuw geleden was aangelegd en langen tijd de rue neuve had geheeten. Het huis stond tegenover het hôtel van Condé, dat met zijne door muren omgeven tuinen eene aanzienlijke oppervlakte besloeg. In de onmiddellijke nabijheid verhief zich het Luxembourg, toen het Palais Medicis geheeten. Maria de Medicis, die het in 1612 van François de Luxembourg had gekocht, liet door den beroemden bouwmeester Salomon de Brosse een geheel nieuw paleis optrekken in Florentijnschen stijl, dat in 1620 gereed was gekomen, deed het uitgestrekte park opnieuw aanleggen, en was nog altijd bezig, het inwendige door Rubens met schitterende doeken te laten versieren. Een huur van 600 gulden was zeker tamelijk hoog voor iemand, wiens goederen verbeurd waren verklaard en wiens vrouw uit haar vermogen - zij schijnt o.a. aandeel gehad te hebben in eene suikerbakkerij - maar weinig kon bijzetten. In het eerste jaar van zijn verblijf ontving hij uit Zeeland slechts 1200 gulden. Met in het vaderland rechterlijke adviezen te geven door tusschenkomst van zijn vader en Willem, werd ook wel wat verdiend, ofschoon de betalingen niet vlug van de hand gingen. Het meubelen van zulk een huis kostte ook vrij wat, want Maria had niet veel kunnen medevoeren, en Parijs was een dure stad. Doch het kon wat lijden, nu zulk een aanzienlijk jaargeld was toegezegd. Er werd ook over het aanschaffen van een wagen gedacht, vooral voor Tilenus en zijne vrouw, die naar de zestig liepen, terwijl de predikant aan

podagra leed. Een paard was in elk geval noodig, want 's winters was er aan de ongeplaveide straten geen doorkomen. In dat huis is De Groot al deze jaren gebleven, hoewel het hem bezwaarde, toen het jaargeld uitbleef. Daarbij kwam, dat de Tilenussen hem in 1624 verlieten. Nu werden er pogingen gedaan, o m jongelieden in huis te nemen, die tevens door De Groot in de studie der rechten konden worden opgeleid. Zoo was Dirk Graswinckel maanden lang zijn huisgenoot. Maria trachtte in 1624 neef De Bie te bewegen, aan De Groot zijn zoon toe te vertrouwen. Van meer dan ééne zijde is hij aangezocht, om zich met de zorg van jongelieden te belasten, voor wier ontwikkeling een verblijf te Parijs onder het noodige toezicht wenschelijk werd geacht. Op deze wijze werd de huishouding gaande gehouden, ondanks de bekrompen geldmiddelen, waarin ook Maria harerzijds verbetering trachtte te brengen, bijv. door een deel van haar klein vermogen in de haring- of walvischvangst uit te zetten.

Maar met de jaren klommen de behoeften, omdat de kinderen grooter werden. Cornelia werd een aanvallig meisje[1)], dat ieder voor zich innam en veel van dansen hield. Gelukkige leeftijd, schreef de Groot aan Willem, waarin men nog niet weet van de kwellingen van het maatschappelijk en private leven. Mevrouw de La Tremouille, Charlotte Brabantine van Oranje, noodigde haar, toen zij in Parijs was, meermalen bij hare dochtertjes. De jongens baarden meer zorg. De Groot zelf gaf hun onderwijs in Fransch en Latijn, maar vooral voor den oudsten, Cornelis, was omgang met andere jongens op school hoogst gewenscht. Aan de scholen te Parijs kon hij hem niet toevertrouwen; daarvoor verstond de knaap te weinig Fransch; bovendien was het onderwijs in handen der Jezuïeten. Toen Maria in 1624 naar Holland ging, nam zij hem mede, om aldaar eene goede school te zoeken, waar men hem niet met minachting zou behandelen, omdat zijn vader een Remonstrant was. Vader De Groot en Vossius hielpen haar, zoodat zij den jongen gerust kon achterlaten. In het begin van 1624 lagen al de kinderen aan de pokken, waarvan ze gelukkig allen herstelden, behalve Pieter. Het negenjarig knaapje raakte aan het sukkelen; zijn geheele gestel scheen

1) Du Maurier noemde haar ‘la belle et sage Cornelia’.

aangetast; men sprak van tering en waterzucht; ook het heupbeen bleek ontwricht te zijn. De voornaamste doctoren werden geraadpleegd, maar zonder baat. Zoo de jongen herstelde, zou hij misschien levenslang zwak en gebrekkig zijn naar lichaam en geestvermogens. Eindelijk deed De Groot hem bij een Duitschen geneesheer in huis, die vele aanzienlijken had genezen. De behandeling kostte hem 700 gulden, maar het kind was behouden; in Juni 1624 kon hij aan Maria schrijven, dat Pieter voortdurend in beterschap toenam.

Het moet er inderdaad in het huis van De Groot recht gezellig hebben uitgezien. Een gezin van minstens elf personen - want Elsje en Van den Velde telden mee - buiten het dienstpersoneel, is vanzelf levendig en vol afwisseling. Daarbij verkeerden De Groot en zijne vrouw met verschillende familiën en ontvingen zij telkens bezoeken. Nu eens treffen wij andere ballingen bij hem aan, dan weder zijn het bloedverwanten en vrienden uit het vaderland, zooals de zonen van den oud-burgemeester Hooft en van Elias van Oldenbarnevelt, van Boreel en Meerman, de Zeeuwsche rentmeester Willem van der Meer en een lid van de Hoornsche familie Veen, Maria's broeder David en de welbekende Daetselaer. Er kwamen ook wel eens landgenooten, die op eene ontmoeting met De Groot niet gesteld waren, zooals de pensionaris van Dordrecht Johan Berck, toen deze als gezant naar Venetië ging, of anderen, wier belangstelling in zijn persoon hij wantrouwde. Dit laatste was het geval met De Hertoghe van Osmale, Heer van Valkenburgh, die uit vroeger tijd veel verplichting had aan De Groot, en eerst anderhalf jaar na de ontvluchting hem daarmede en met het goed onthaal in Frankrijk geluk wenschte. In Februari 1624 kwam hij De Groot op zijn doortocht naar het prinsdom Oranje opzoeken, doch uit hetgeen deze van hun onderhoud opteekende laat zich vermoeden, dat geen vriendschap of beleefdheid hem dreef, maar dat hij geheel andere beweegredenen had voor zijn bezoek. Ook buiten Parijs was De Groot niet alleen. Eene ziekte, die hem in 1622 zóó sterk aangreep, dat hij Wtenbogaart uitnoodigde over te komen, maakte het wenschelijk, dat hij zich op het land wat ging verpoozen. Daar brak in de lente van 1623 te Parijs de pest uit, hetgeen hem van zelf dwong, de stad ijlings te verlaten. Henri de Mesme, lid van 's Konings geheimen raad, aan wien hij later de uitgave

van de ‘Phoenissae’ opdroeg, bood hem dadelijk zijn landhuis te Baligny tot verblijf aan. Graswinckel en de jonge De Bie waren daar dagen lang bij hem. Wij genieten het landleven, schreef hij, en bekommeren ons weinig om hetgeen elders gebeurt. Hij liet er de studie niet rusten, maar zorgde allermeest voor zijne gezondheid en een kalm leven. Toen De Mesme zelf het landhuis kwam betrekken, bleef De Groot nog een poos te Senlis, en keerde na het wijken der gevreesde ziekte in Parijs terug.

Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat het Parijs van die dagen, hoe woelig het er ook zijn kon, nog geen afleidingen en vermaken aanbood, die vergeleken kunnen worden met hetgeen Frankrijks hoofdstad thans op elk gebied te genieten geeft. Doch als de Koning het Louvre, Maria de Medicis haar paleis had betrokken, dan was er buiten en in de vorstelijke verblijven genoeg te zien. De Groot en de zijnen waren getuigen van den luisterrijken intocht op 10 Januari 1623 na den vrede van Montpellier. Al de aanwezige prinsen, edelen, stedelijke ambtenaren en aanzienlijke burgers gingen den Vorst tot Charenton te gemoet; een stoet van wel 15000 schitterend gekleede ruiters. De Porte St. Antoine was versierd en prijkte met zinnebeeldige voorstellingen en Latijnsche opschriften in gulden letters. Eerst laat in den namiddag kwam de stoet terug, met den Koning en zijn geheele gevolg te paard. Onder het luiden der klokken van de Notre-Dame en het bulderen van het geschut op de wallen en van de Bastille, had de intocht plaats. Aan de Notre-Dame gekomen, waar het Te Deum zou worden gezongen, werd de Koning door de geheele geestelijkheid in groot ornaat ontvangen. Na afloop van deze plechtigheid nam Lodewijk met zijn broeder Gaston en den graaf van Soissons plaats in eene karos. De huizen waren met flambouwen of lantaarnen verlicht. Hier en daar stonden muzikanten op stellaadjes, waar de tonen van hobo's, violen en andere instrumenten werden overstemd door het ‘Vive le roi!’ uit duizenden keelen. Met moeite baanden de paarden zich door de dicht opeengepakte menigte een weg naar het Louvre. In Februari en Maart volgden, tijdens het carnaval, de balletten, zooals ‘le balet des Bachanales’, dat door prinsen en edelen werd gegeven, en ‘le balet de la Reine’, waarin de Koningin, de godin Juno voorstellende, den Koning en de

Koningin-moeder in verzen aansprak. Bij zulke gelegenheden stond het paleis, althans voor bevoorrechten, open, en wij mogen onderstellen dat De Groot en Maria een dezer festijnen zal hebben bijgewoond. Men wilde weten, dat de Prins van Wales, later Karel I van Engeland, op zijn doortocht naar Madrid, om kennis te maken met de infante, die nooit zijne bruid zou worden, incognito van dit ‘balet de la reine’ getuige was geweest.

Doch wat ook het verblijf in Parijs aanlokkelijk maakte, het was en bleef een ballingsoord. Bezoeken van landgenooten mochten De Groot het gemis van het vaderland minder doen gevoelen, toch trok zijn hart naar bloedverwanten en vrienden, die verre van hem waren. De brieven van en aan hem, die bewaard bleven, kunnen het getuigen. En wij weten, dat hij met nog meerderen de gemeenschap onderhield, al zijn geene zichtbare bewijzen er van tot ons gekomen. De Remonstrantsche predikanten, voor wier goed recht hij zoo ijverig had gestreden, vergat hij in hun druk evenmin; Maria meende zelfs, dat hij aan hen wat minder moest schrijven, omdat zij alles overbabbelden. Met het lot van niemand was hij zoo begaan als met dat van Hoogerbeets. Al wat hij door Du Maurier en anderen voor hem trachtte te doen mocht niet baten. Toch maakte hij den grijzen staatsman de gevangenschap dragelijker, door zich den jongen Adriaan aan te trekken. Hij nam dezen geruimen tijd op in zijn huis en leerde hem de rechtspraktijk, wetende hoe hoog de vader dit waardeerde. En zouden de zonen van Oldenbarnevelt vruchteloos bij hem hulp hebben gezocht? Hun bleef hij uit de verte de hand reiken, en Stoutenburgh vond hem bereid, toen deze zijne tusschenkomst inriep, om van den Koning het jaargeld te verkrijgen, waarop hij aanspraak had, en de goederen terug te ontvangen, die in de zuidelijke Nederlanden gelegen waren. Had Willem van Oldenbarnevelt zijn raad gevolgd met in Frankrijk te komen of naar Duitschland te gaan, hij zou niet tot zulk een misdaad zijn vervallen. En waren er velen, die na de omkeering van 1618 De Groot niet meer schenen te gedenken, zooals bijv. met Heinsius het geval was; van hem ontvingen zij echter de verzekering, dat hij hen in vriendschappelijk aandenken hield.

Van Maria's vertrek naar Holland in den zomer van 1624, en hare ontmoetingen en bemoeiïngen aldaar gedurende de maanden van haar verblijf, kan ik zwijgen. De ernstige ziekte

van De Groot, roode loop, waarvan zij door Van den Velde in Zeeland bericht kreeg, verhaastte haar terugkeer, ofschoon hevige koortsen, als gevolg van den schrik, haar vertrek nog dagen lang tegenhielden. Gelukkig vond zij haar man aan de betere hand, terwijl onder hare goede zorg de krachten langzamerhand weer bijkwamen. Het tafereel, dat zij hem ophing van den staat in het land, was niet rooskleurig. Bij het voortduren der binnenlandsche partijschappen kwam nu nog een groot gevaar van buiten. Spinola sloeg het beleg om Breda, en de hoop op ontzet verminderde van maand tot maand. ‘Men ziet elkander hier droevig aan’, schreef Reigersbergh in Maart 1625; ‘niet alleen wij, maar velen achten u gelukkig, dat gij daar zijt en geen deel hebt aan de zwarigheden die ons land dreigen’. Doch de toenemende ziekte van Maurits scheen te gelijk op eene kentering van de gemoederen te wijzen. Na een vluchtig gesprek met Frederik Hendrik schreef Reigersbergh 14 April: ‘Ik kan niets dan goeds van hem onderstellen, maar hij zal voorzichtig en langzaam te werk moeten gaan’. Acht dagen later, toen Maurits op zijn uiterste lag, berichtte hij, dat Duick de kinderen van Hoogerbeets vriendelijk bejegend had, dat Aerssen in de achting daalde, dat de humeuren zóó verzacht waren, dat men bijna met verwondering van het verleden sprak. Nog een week later zond hij de bemoedigende tijding: Eerst moet de zaak van Breda zijn afgeloopen en dan wil Frederik Hendrik zich met de politiek bemoeien. Wat er gedaan diende te worden, zou hij bij gelegenheid vernemen en melden. ‘Ik heb gesproken’, voegde hij er bij, ‘met iemand van veel gezag, die het met mij eens is, dat wij wat geduld moeten hebben. Ik twijfel niet of alles zal naar wensch gaan’. Dan noemt hij de namen van twee invloedrijke mannen, die De Groot zeer genegen waren, Dr. Andries Bicker, neef van den zoo welgezinden burgemeester Graeff, en schepen Oetgens te Amsterdam, en eindigt met te zeggen: ‘Ik hoop eerlang het pad bestrooid te zien, waar naar wij lang gewenscht hebben’.

Waren inderdaad de dagen der ballingschap geteld? Of gaf Reigersbergh voedsel aan ijdele droomen?

De tijd zou het leeren.

H.C. ROGGE.

Goethe's Friederike.

Friederike von Sesenheim. Nach geschichtlichen Quellen von Dr. J. Froitzheim. Gotha, F.A. Perthes. 1893.
Friederike von Sesenheim im Lichte der Wahrheit. Von Heinrich Düntzer. Stuttgart, J.G. Cotta. 1893.

In April 1770 was Goethe naar Straatsburg getrokken om er zijne in Leipzig aangevangen rechtsgeleerde studiën te voltooien. Daar begint een nieuwe phase in zijn, nu twintigjarig, leven: Goethe leert den vijf jaar ouderen Herder kennen.

Nog niet aanstonds echter. In het kosthuis, waar hij zijn dagelijksch middagmaal neemt, komt hij allereerst in aanraking met den acht-en-veertigjarigen ‘Actuar’ bij het ‘Vogteigericht’ - *Secrétaire de la chambre des Tutèles*, zooals op het adres van Goethe's brieven te lezen staat - Salzmann, Straatsburger van geboorte, die als oudste de tafel presideerde en er zijn gezag liet gelden[1)], een populair man, die in zijn geboortestad algemeene achting en vertrouwen genoot; verder met den jongen begaafden theoloog Lerse, met den dichter, schrijver o.a. van het drama ‘Die Kindermörderin,’ Leopold Wagner, met den mysticus Jung, in de letterkunde door zijn autobiographie ‘Heinrich Stillings Leben’ als Jung-Stilling bekend, en met eenige anderen, meest studenten in de medicijnen. De dichter Reinhold Lenz, de geniale zonderling, die ook tot de dischgenooten pleegt gerekend te worden, kwam eerst een jaar na Goethe, in April 1771, te Straatsburg.

Goethe had de vroegere vrije Duitsche rijksstad, die sedert 1681 tot Frankrijk behoorde, tot verblijf gekozen met het doel

1) ‘Sein Platz war der oberste, und ware es auch hinter der Thüre gewesen,’ schrijft Jung-Stilling van hem.

om er zijn kennis van de Fransche spreektaal en van de nieuwere Fransche letterkunde te verrijken en daarna te Parijs de fijne schaaf over alles te laten gaan. Maar al was Straatsburg langzamerhand meer en meer een Fransche stad geworden, de kring, waarin Goethe geraakt was en die hem zeer aantrok, was een Duitsche kring. Salzmann had eenige jaren te voren eene Duitsche vereeniging opgericht (Jung-Stilling noemt haar *Gesellschaft der schönen Wissenschaften*), waarin, onder zijne ernstige, humane leiding, kennis werd genomen van al wat er belangrijks in Duitschland uitkwam en waar door de jonge mannen, die er de kern van vormden, hun eigen letterkundige arbeid aan het oordeel hunner medeleden werd onderworpen. Daarbij kwam dat de nieuwe Fransche letterkunde, die in Voltaire, Rousseau, Diderot hare hoofdvertegenwoordigers vond, op dit tijdstip op den twintigjarigen student geen indruk vermocht te maken; eerst door Herder zou Goethe in die litteratuur, met name in Rousseau's werk, worden ingewijd.

In dien kring nu was Goethe, dien Jung-Stilling, toen hij hem het eerst aan de gemeenschappelijke tafel ontmoette, reeds terstond opmerkte als den ‘man met de groote, heldere oogen, het prachtige voorhoofd en den schoonen bouw’, al spoedig *facile princeps*.

Maar nu kwam in den herfst van 1770 ook Herder te Straatsburg[1)]. Goethe, die zoo gemakkelijk door het leven ging, steeds vooraan, aller harten veroverend en door allen als hun meerdere erkend, vond op dit oogenblik zijn meerdere in kennis en ervaring in Herder, den meester, die hem in de richting, welke hij uit wilde, den rechten weg zou wijzen.

In het tiende boek van ‘Dichtung und Wahrheit’ noemt Goethe dan ook zijne kennismaking met Herder de zeer belangrijke gebeurtenis, die de gewichtigste gevolgen voor hem hebben zou. ‘Ich ward mit der Poesie von einer ganz andern Seite, in einem andern Sinne bekannt als bisher, und zwar in einem solchen, der mir sehr zusagte. Die hebräische Dichtkunst..., die Volkspoesie, deren Ueberlieferungen im Elsass auf zu suchen er uns antrieb, die ältesten Urkunden als Poesie, gaben das Zeugniss, dass die Dichtkunst überhaupt eine Welt- und Völkergabe sei, nicht ein Privaterbtheil einiger feinen,

1) Zie de verhandeling ‘Herder und der junge Goethe’ in de *Studien zur Goethe-philologie* von J. Minor und A. Saner. Wien, 1880.

gebildeten Männer.' Door Herder kwam Goethe er toe, alles wat hij tot dusver overdacht, geleerd, in zich opgenomen had, te completeeren, 'an ein Höheres anzuknüpfen, zu erweitern', zooals hij het uitdrukt.

Herder, van zijn kant, schijnt echter in dien tijd van Goethe geen bijzonderen indruk ontvangen te hebben. Twee jaar later laat hij zich over Goethe uit als over een goed mensch, 'nur aüsserst leicht und viel zu spatzenmässig', wien hij eenige goede indrukken meent gegeven te hebben, welke later van invloed op hem kunnen zijn.

Was Herder, toen hij dit schreef, het een en ander van Goethe's tochten naar Sesenheim ter oore gekomen? Had hij misschien ontdekt, dat daar in de pastorie van een klein dorp in den Elzas een vroolijke blonde vijftienjarige op den jongen Goethe een nog veel sterker indruk gemaakt had, en ook op zijn letterkundig leven een invloed zou oefenen, weinig minder groot dan van hem, den ernstigen geleerde, was uitgegaan?

I.

Meer dan veertig jaren waren er verloopen sedert hij Friederike Brion voor het eerst ontmoette, toen Goethe, aan het eind van het tiende en het begin van het elfde boek van 'Dichtung und Wahrheit', haar ten voeten uit voor ons afbeeldde en door zijn schildering de eenvoudige domineesdochter verhief tot het ideaal van trouwe, reine liefde.

Goethe was drie-en-zestig jaar toen hij van dit werk, in een tijd van politieke windstilte ondernomen, in het najaar van 1812, terwijl Europa in angstige spanning de gebeurtenissen in Rusland volgde, het gedeelte dat over Friederike Brion handelt voltooide en tot een der aantrekkelijkste tafereelen maakte van de aan boeiende episoden zoo rijke autobiographie. Er was sedert 1770 heel wat in Goethe's hart en hoofd omgegaan, menige vrouw had in zijn drie-en-zestig-jarig leven een rol vervuld, maar men hoort het aan den toon, men leest het tusschen de regels, dat deze herinnering uit zijn jonge jaren met een zeer bijzondere liefde door hem werd te boek gesteld.

Goethe zou de kunstenaar niet geweest zijn die hij was, wanneer hij geen behoefte gevoeld had, om de eenvoudige,

haast alledaagsche voorvallen, die nog na zoovele jaren zulke liefelijke beelden bij hem wakker riepen, tot een klein kunstwerk te maken, en de gebeurtenissen die hen voorafgingen en vergezelden zóó te schikken, er zulk een licht op te laten vallen, dat ook bij den lezer een diepe indruk moest achterblijven. Wat men de ‘idylle van Sesenheim’ genoemd heeft, wordt onder zijn handen, wat het eigenlijk ook is, een klein roerend drama.

Aan het slot van het negende boek van ‘Dichtung und Wahrheit’ plaatst Goethe het verhaal van een voorval tusschen hem en de dochters van den Franschman, bij wien hij te Straatsburg geregeld dansles nam. De beide meisjes waren, om beurten of tegelijk, op den knappen jongen man verliefd; maar het heftigst de oudste, Lucinde, wier hartstochtelijke natuur de vriendelijkheden, welke hij haar jongere zuster, Emilie, bewees, niet dulden kon. Met levendige kleuren en in tal van bijzonderheden verhaalt Goethe, hoe, op een avond als hij van Emilie een teeder afscheid neemt, Lucinde ‘in einem leichten, aber anständigen Nachtkleide’ de kamer komt binnenstormen, haar zuster met de heftigste verwijten overlaadt, en ten slotte, nadat zij Goethe hartstochtelijk omhelsd heeft, hem deze verwensching tot afscheid geeft: ‘Unglück über Unglück für immer und immer auf Diejenige, die zum ersten Male nach mir diese Lippen küsst!’

Na dit tragisch tafereel, waarmede het boek effectvol sluit, een tafereel dat den lezer in spanning doet wachten op de dingen die komen zullen, laat Goethe in schijn den draad van het verhaal glippen. Herder treedt op het tooneel en Goethe geeft ons eenige belangrijke bladzijden over zijne verhouding tot Herder, die hem vooral ook in de nieuwere letterkunde inwijdt. Onder de boeken, waarmede Goethe door Herder kennis maakt, behoort de thans over en over bekende *Vicar of Wakefield* van Oliver Goldsmith, in het oorspronkelijke in 1766 voor het eerst verschenen, en waarvan Herder, die een bijzonder talent van voorlezen moet gehad hebben, hem een Duitsche vertaling voorleest. De plattelands-prediker van Wakefield met zijn vrouw, zijn beide dochters en zijn zoon, moeten ons voorbereiden op de kennismaking met het gezin van den Elsasser dorpspredikant Brion; en zoo bevinden wij ons tegen het einde van het tiende boek in het zes uur van Straatsburg verwijderde dorpje

Sesenheim, waar Goethe door zijn dischgenoot den medicus Weyland de half vervallen dorpspastorie wordt binnengeleid.

Het is op een herfstdag in 1770[1)], gedurende de zoogenaamde ‘Michaëlisferien’, dat de beide jonge mannen in het stille dorp aankomen, waar zij in de pastorie den predikant alleen treffen. Goethe's vriend gaat op zoek naar de andere leden van het gezin, die buiten op het land zijn. Eerst komt de moeder, de vrouw met het verstandig gelaat, dat van vroegere schoonheid getuigt. Dan stormt de oudste dochter binnen en vraagt naar Friederike. Friederike is zoek; haar lang uitblijven wekt bij moeder en zuster eenige bezorgdheid. Vader Brion echter tracht haar gerust te stellen: ‘laat die maar loopen, die komt wel terecht.’ En wanneer Goethe zoo door den vorm van zijn verhaal - het zij dan ‘Dichtung’ of ‘Wahrheit’ - de nieuwsgierigheid gewekt heeft, als een handig dramaturg zijn effect voorbereidend, dan treedt zij binnen - Friederike. ‘Und da ging fürwahr an diesem ländlichen Himmel ein allerliebster Stern auf.’ In Duitsche kleederdracht: een witte rok met oplegsel, zoo kort dat de kleine voetjes tot aan den enkel zichtbaar zijn, daarop een wit jakje en een zwart taffen schoot - zoo stond ze daar, half stadskind, half boerenmeisje. De dikke blonde haartressen schenen haast te zwaar voor den tengeren hals; uit vroolijke blauwe oogen keek zij helder rond, en het aardige stompneusje stak zoo onbekommerd de lucht in, alsof er geen zorgen in de wereld waren. Een stroohoed aan den arm - en het aantrekkelijk beeld van Friederike is voltooid, het beeld door Goethe na veertig jaren uit het geheugen geteekend, maar dat al het levende en natuurlijke heeft van een ‘instantané’.

Ik verwaarloos hier al het bijwerk, waarmede de dichter zijn eerste bezoek te Sesenheim opsiert: het verhaal van de dubbele verkleeding, eerst als arm student in de theologie, daarna als zoon van den waard uit Drusenheim, schijnt geheel verzonnen.

De jonge Goethe wordt door de frissche natuurlijkeid van

1) Goethe heeft, door de voorlezing van ‘The Vicar of Wakefield’, die eerst later plaats had, met dit eerste bezoek in verband te brengen en daaraan te doen voorafgaan, verwarring mogelijk gemaakt omtrent het tijdstip van zijne eerste kennismaking met de familie Brion. Uit Goethe's brief aan Friederike, voor het eerst openbaar gemaakt door A. Schöll ‘Briefe und Aufsätze von Goethe aus dem Jahren 1766 bis 1786’ (2e uitgaaf. Weimar, 1857.) blijkt dat het eerste bezoek in de eerste helft van October 1770 plaats vond.

het gastvrije gezin geboeid en trekt op zijne beurt door zijne onweerstaanbare uiterlijke en innerlijke gaven, als gewoonlijk, aller harten tot zich. De ongedwongen toon, het ongedwongen verkeer tusschen jonge menschen van Goethe's en Friederike's leeftijd, door de zeden dier dagen aangenomen, gaf aan het leven zeker een groote aantrekkelijkheid. In een wandeling bij maneschijn tusschen jongelieden, die elkander pas hadden leeren kennen, werd niets ongepasts gezien, en als Goethe uit den tijd van zijn eerste bezoek zich zulk een avondwandeling bij maanlicht herinnert, dan schrijft hij van Friederike: ‘ihre Reden hatten nichts Mondscheinhaftes: durch die Klarheit, mit der sie sprach, machte sie die Nacht zum Tage.’ Bij het klavier, ‘dat de schoolmeester al lang had moeten stemmen, indien hij er tijd voor had kunnen vinden’, gaat het zingen haar slecht af; maar buiten, in de open lucht, daar zingt zij haren jongen vriend haar Zwitsersche liedjes, haar liederen uit den Elzas voor. Meer was er niet noodig om den voor vrouwelijke bekoorlijkheid licht gevoeligen Goethe aan Friederike te hechten; en hoe innig die gehechtheid was, blijkt uit den eersten langen brief, dien hij terstond na zijn terugkomst te Straatsburg, onder dagteekening van 15 October, aan de ‘liebe neue Freundin’ schreef. Er is in dien eersten brief van den een-en-twintigjarige (waarvan enkel het ontwerp bewaard bleef) een toon van hoffelijke hartelijkheid, die eerst aan het slot in iets innigers overslaat, waar hij schrijft:

> Gewiss, Mamsell, Strassburg ist mir noch nie so leer vorgekommen als jetzo. Zwar hoff' ich, es soll besser werden, wenn die Zeit das Andenken unsrer niedlichen und mutwilligen Lustbarkeiten ausgelöscht haben wird, wenn ich nicht mehr so lebhaft fühlen werde, wie gut, wie angenehm meine Freundin ist. Doch sollte ich das vergessen können oder wollen? Nein, ich will lieber das wenig Herzwehe behalten und oft an Sie schreiben.
> Und nun noch vielen Dank, noch viele aufrichtige Empfehlungen Ihren theuern Eltern; Ihrer lieben Schwester viel hundert - was ich Ihnen gern wieder gäbe.

Uit dezen eersten tijd stammen kleine vroolijke liedjes, zooals deze negen regels, door Heinrich Kruse, den lateren hoofdredacteur van de ‘Kölnische Zeitung’, die in 1835 als negentienjarig student een bedevaart naar Sesenheim ondernam, onder

Friederike's papieren gevonden, en die op een toegezegd Kerstmisbezoek schijnen te doelen:

> Ich komme bald, ihr goldnen Kinder;
> Vergebens sperret uns der Winter
> In unsre warmen Stuben ein.
> Wir wollen uns zum Feuer setzen
> Und tausendfältig uns ergötzen,
> Und lieben wie die Engelein.
> Wir wollen kleine Kränzchen winden,
> Wir wollen kleine Sträusschen binden
> Und wie die kleinen Kinder sein.

De bezoeken aan de pastorie van Sesenheim worden herhaald. Met wandelingen door het heerlijke land, met gezellige spelen, met het zingen van Elzasser volksliederen, waarvan Goethe er op aandrang van Herder, den schrijver van de ‘Stimmen der Völker in Liedern’, uit den mond van de oudste Elzasser moedertjes, voor dezen afschreef, en waarvan hij er nog lange jaren later - o.a. toen hij in 1815 Hebel te Karlsruhe ontmoette - wist voor te dragen, werd de tijd doorgebracht.

De bekende uitgaaf van Goethe's werken, te Berlijn bij Gustav Hempel verschenen, bevat een door Dr. Fr. von Strehlke en G. von Loeper bezorgde reeks gedichten, welke door Goethe zelf in de uitgaaf van zijn werken niet werd opgenomen. Daaronder bevinden er zich uit de jaren 1770 en 1771 verschillende, zoowel voor de kennis van Goethe's stemming en van zijne verhouding tot Friederike, als voor die van zijne dichterlijke ontwikkeling van beteekenis. Te Leipzig had de aankomende dichter nog onder den ban van de conventioneele mythologie gestaan; wel had hij er de liefde en het liefdegenot, soms beredeneerend, soms humoristisch, bezongen, maar een eigenlijk liefdelied, zoo uit het volle gemoed, vindt men uit dezen tijd onder Goethe's gedichten niet. Eerst met zijn liefde voor Friederike komt er een ommekeer in Goethe's lyrische poëzie. Soms zijn het kleine ‘anspruchlose’ versjes, zooals het reeds aangehaalde, of als het volgend zesregelig gedichtje, dat F r i e d e r i k e tot opschrift draagt:

> Jetzt fühlt der Engel, was ich fühle;
> Ihr Herz gewann ich mir beim Spiele,
> Und sie ist nun von Herzen mein.

Du gabst mir, Schicksal, diese Freude;
Nun lass' auch morgen sein wie heute
Und lehr mich ihrer würdig sein!

Een andermaal zijn het grootere lyrische gedichten, van een natuurlijkheid van toon, eene onmiddellijkheid van uitdrukking, als vóór Goethe bij geen ander Duitsch dichter worden aangetroffen. Men moet de gedichten uit een voorafgaand tijdperk der Duitsche poëzie er naast leggen om de waarde te erkennen van dit M o r g e n s t ä n d c h e n in zes coupletten, dat aldus aanvangt:

Erwache, Friederike,
Vertreib die Nacht,
Die e i n e r Deiner Blicke
Zum Tage macht!

Der Vögel sanft Geflüster
Ruft liebevoll,
Dass mein geliebt Geschwister
Erwachen soll.

Brieven worden gewisseld, waarbij Friederike, volgens Goethe's getuigenis, zich een vlugge, levendige briefschrijfster toonde, die, zij mocht een nieuwtje vertellen of toespelingen maken op bekende voorvallen, met dezelfde zekerheid, met hetzelfde gemak de pen hanteerde, als waarmêe zij zich door het leven bewoog. En zoo lieten die beiden zich gaan, zich geheel aan hun innige genegenheid overgevende, zonder er voor het oogenblik aan te denken ‘was daraus werden sollte.’ En zooals Goethe dit samenzijn in het 11de boek van ‘Dichtung und Wahrheit’ schildert, scheen het ook werkelijk of er aan dit gelukkig leven geen einde zou komen. ‘Wir trugen alle Freude wie im Gemeingut, zusammen, und wussten sie durch Geist und Liebe zu steigern’, schrijft hij. Uit dezen tijd stamt ook het bevallige in alle uitgaven van Goethe's lyrische gedichten voorkomende Mit e i n e m g e m a l t e n B a n d e, dat hij Friederike met een paar door hem, naar de mode dier dagen, beschilderde linten toezond:

Kleine Blumen, kleine Blätter
Streuen mir mit leichter Hand
Gute junge Frühlings-Götter
Tändelnd auf ein lustig Band.

Zephyr, nimm's auf deine Flügel,
Schling's um meiner Liebsten Kleid;
Und so tritt sie vor den Spiegel
All in ihrer Munterkeit.

Sieht mit Rosen sich umgeben,
Selbst wie eine Rose jung,
Einen Blick, geliebtes Leben!
Und ich bin belohnt genung.

Fühle, was dies Herz empfindet,
Reiche frei mir deine Hand,
Und das Band, das uns verbindet,
Sei kein schwaches Rosenband!

Komt de conventioneele mythologie in de eerste twee coupletten van dit gedicht nog even om den hoek kijken, een volkomen frissche, een geheel nieuwe toon klinkt uit het heerlijk gedicht W i l l k o m m e n u n d A b s c h i e d , dat mede uit dezen tijd dagteekent. Eerst, in twee regels, de rit naar de liefste:

Es schlug mein Herz: geschwind zu Pferde!
Es war gethan fast eh' gedacht;

en dan een dichterlijke teekening van den invallenden nacht, zoo onmiddellijk, en zoo treffend juist van beeld:

Der Abend wiegte schon die Erde
Und an den Bergen hing die Nacht:
Schon stand im Nebelkeid die Eiche
Ein aufgethürmter Riese da,
Wo Finsterniss aus dem Gesträuche
Mit hundert schwarzen Augen sah.

‘Kein schwaches Rosenband’ verlangde Goethe, dat de band zou zijn, die hem aan Friederike verbond, en op het oogenblik dat hij dit schreef zal hij het inderdaad ook niet anders gemeend hebben. Maar intusschen was de tijd genaderd, dat hij zijne studiën aan de Straatsburger Universiteit moest voltooien. Niet onwaarschijnlijk dat Goethe's vader uit Frankfort zal hebben aangedrongen op een spoedige promotie - de dissertatie, die later door theses werd vervangen, was reeds sedert maanden onderhanden - en op terugkeer naar de vaderstad. En wan-

neer Goethe dan aan dien vader dacht, aan den strengen, onbuigzamen man, op wien teedere gevoelens, als hem thans vervulden, weinig indruk moesten maken, dan begreep hij wel dat Johan Kasper, de deftige Frankforter burger, van een verbintenis van zijn zoon met de eenvoudige, half boersche dochter van een arm dorpspredikant nooit iets zou willen hooren, en dat het dus zaak was, Friederike niet langer dan noodig in verwachtingen te laten, die toch nimmer konden worden vervuld. Dat de gedachte aan een scheiding hem zeer pijnlijk was en hem oogenblikken van diepen weemoed gaf, daarvan vinden wij de duidelijkste bewijzen in de vier belangrijke brieven door Goethe in het voorjaar van 1771 uit Sesenheim aan zijn ouderen vriend, den ‘Aktuarius’ Salzmann, geschreven.

Tot bijwoning van een feest, de viering van Brions trouwdag, was Goethe naar Sesenheim gekomen, en, op verzoek van Friederike, was hij er eenige weken achtereen verbleven. Danspartijtjes, uitstapjes in talrijk gezelschap naar de naburige dorpen, kleine, innige wandelingen alleen met Friederike, wisselden elkander af. Maar al deze afleiding kon Goethe niet doen vergeten, dat het geluk, hetwelk hij met Friederike smaakte, niet duren mocht, dat een scheiden van de plek, waaraan hij met ‘rozenbanden’ verbonden was, niet lang meer kon uitblijven.

Een brief van Goethe aan Salzmann, waarschijnlijk van 22 Mei 1771 - naar de rangschikking, door Düntzer met groote waarschijnlijkheid vastgesteld, de eerste van het viertal - getuigt reeds van groote gedruktheid.

In ‘Dichtung und Wahrheit’ wordt een paar maal over Friederike's zwakke borst gesproken; en met de krankheid waarvan deze brief gewaagt wordt vermoedelijk een borstkrankheid bedoeld. ‘Um mich herum ist's nicht sehr hell’, schrijft Goethe, ‘die Kleine fährt fort traurig krank zu seyn, und das giebt dem Ganzen ein schiefes ansehen.... Ach, wenn alles wäre wie's seyn sollte, so wären Sie auch da.’ Dat belet hem echter niet op Pinkstermaandag - om zijn leed te verzetten? - te Reschwoog, een dorp in de buurt van Sesenheim, met Friederike's oudste zuster een ganschen dag naar hartelust te dansen. ‘Und doch’, laat hij op de mededeeling hiervan aan Salzmann volgen, ‘und doch wenn ich sagen könnte: ich

bin glücklich, so wäre das besser als das alles.... Der Kopf steht mir wie eine Wetterfahne, wenn ein Gewitter heraufzieht und die Windstösse veränderlich sind'. Salzmann moet hem een dienst bewijzen door hem uit Straatsburg voor de meisjes Brion twee pond suikergoed te zenden: dat moge 'zu süssern Mäulern Anlass geben, als wir seit einiger Zeit gewöhnt sind'.

De tweede brief dient om voor de toezending van het gevraagde te bedanken. 'Die Welt ist so schön!' - schrijft hij - 'so schön! Wer's geniessen könnte!'

Blijkbaar had er, toen deze brieven geschreven werden, nog geen verklaring plaats gehad. Door te Sesenheim te blijven hangen, trachtte Goetthe het beslissend oogenblik zoo lang mogelijk te verschuiven. Salzmann echter schijnt op terugkeer te hebben aangedrongen. Een derde brief, waarvan Düntzer op aannemelijke gronden meent te mogen vaststellen, dat hij op den 12^{den} Juni, dus eenige weken later, geschreven is, begint aldus: 'Ich komme, oder nicht, oder - das alles werd ich besser wissen wenn's vorbey ist als jetzt'. Dat in deze moeielijke dagen de gedachte aan het ouderlijk huis hem vervulde, toont het slot van den brief. Was het niet noodlottig, dat buiten Sesenheim al de menschen, die hem dierbaar waren, aan de vervulling van wat zijn hart wenschte en zijn plicht hem voorschreef in den weg stonden? Zoo verklaart zich de eenigzins zonderling klinkende bede, waarmede deze brief eindigt:

> Behüt mir Gott meine lieben Eltern,
> Behüt mir Gott meine liebe Schwester,
> Behüt mir Gott meinen lieben Aktuarius,
> Und alle fromme Herzen. Amen!

De laatste brief moet van slechts enkele dagen later dagteekenen. Het besluit is genomen, de verklaring heeft plaats gehad, en het afscheid van Sesenheim is nabij. Goethe schrijft o.a.:

> Nun wäre es wohl bald Zeit dass ich käme, ich will auch und will auch, aber was will das Wollen gegen die Gesichter um mich herum. Der Zustand meines Herzens ist sonderbar, und meine Gesundheit schwankt wie gewöhnlich durch die Welt, die so schön ist als ich sie lange nicht geseben habe.
> Die angenehmste Gegend, Leute die mich lieben, ein Zirkel von Freuden! Sind nicht die Träume deiner Kindheit alle

erfüllt? frag ich mich manchmal, wenn sich mein Aug in diesem Horizont von Glückseligkeiten herumweidet.... Die Zugabe! die Zugabe! die uns das Schicksal zu jeder Glückseligkeit drein wiegt! Lieber Freund, es gehört viel Muth dazu, in der Welt nich missmuthig zu werden. Als Knab pflanzte ich ein Kirschbäumgen im Spielen, es wuchs und ich hatte die Freude es blühen zu sehen, ein Maifrost verderbte die Freude mit der Blüthe und ich musste ein Jahr warten, da wurden sie schön und reif; aber die Vögel hatten den grössten Theil gefressen eh ich eine Kirsche versucht hatte; ein ander Jahr warens die Raupen, dann ein genäschiger Nachbar, dann das Meelthau; und doch wenn ich Meister über einen Garten werde, pflanze ich doch wieder Kirschbäumgen.....
Adieu, lieber Mann, verzeihen Sie mir alles.
Ihr G o e t h e .

Goethe's vertrek en het verbreken van den band, die hem aan Friederike bond, is in de eerste plaats voor haar, maar ook voor de ouders en zusters, die den jongen man reeds als tot hun gezin behoorend hadden leeren beschouwen, een harde slag geweest; maar uit alles mag men opmaken, ook uit den toon van dezen laatsten brief aan Salzmann, een brief die zoo veel kalmer is, van zooveel meer berusting getuigt dan de vorige, dat zij die hem zoo lief hadden gekregen, hem zijne handelwijs: het verstoren van droomen, op wier vervulling allen hoopten, althans voor het oogenblik hebben vergeven.

II.

Bij de brieven aan Salzmann bleef ik wat lang stilstaan, omdat zij, die beweren uit ‘geschiedkundige bronnen’ een andere Friederike Brion te hebben opgediept dan die wij uit ‘Dichtung und Wahrheit’ als Goethe's jonge liefde leerden waardeeren, zich voor het bewijs van hunne beschuldigingen ook op de brieven van Goethe aan Salzmann plegen te beroepen.

Het moet in het begin van deze eeuw geweest zijn, dat zich in sommige kringen twijfel is gaan openbaren aan de ongereptheid van Friederike's eer. De wonderlijkste verhalen

werden hier en daar gefluisterd en, gelijk alle praatjes, die een schandaal tot onderwerp hebben, ijverig gecolporteerd. Volgens een van die geruchten zou Goethe van Friederike een zoon gehad hebben, die, na in Straatsburg het vak van pasteibakker te hebben uitgeoefend, daar, of in de nabijheid, op nog jeugdigen leeftijd was gestorven. Neen - had een ander verteld - Goethe heeft zich ten opzichte van Friederike niets te verwijten; integendeel: hij, die had kunnen spreken, toen men hem verweet, Friederike trouweloos verlaten te hebben, heeft zich die verwijten getroost, liever dan te verhalen, wat waarheid was: dat hij aan Sesenheim eerst voor goed den rug heeft gekeerd, toen hem bleek, dat Friederike met den toenmaligen pastoor van Sesenheim een liefdesbetrekking had aangeknoopt, die niet zonder gevolgen zou blijven.

Verschillende Duitsche letterkundigen van naam, Ludwig Tieck, Heinrich Kruse e.a. trachtten achtereenvolgens door ‘bedevaarten’ naar Sesenheim de waarheid omtrent Friederike Brion op te sporen, maar zonder veel verder te komen. Nu eens vernamen zij van heele of halve bekenden van de Brion's, van Sesenheimer predikanten, een meer of min gedetailleerde bevestiging van de geruchten, dan weder werden, zoowel door Friederike's eenige nog in leven zijnde zuster als door oude inwoners van Sesenheim, al de praatjes voor laster verklaard.

Eerst Dr. Joh. Froitzheim, een Straatsburger geschiedvorscher, nam de zaak ernstiger op, doorzocht archieven en kerkregisters, en rustte niet voordat hij op het spoor meende te zijn van hetgeen tot bevestiging van zijn vermoeden omtrent Friederike's en Goethe's schuld kon strekken. Eene in zijn oogen gewichtige ontdekking maakte Dr. Froitzheim in het Vondelingenhuis te Straatsburg. Daar vond hij in het register van het jaar 1787, dat door den abbé Reimbolt (of Rheinbold, gelijk hij elders genoemd wordt) van Sesenheim een kind in het gesticht gebracht is, genaamd Jean Laurent, blijkens de doopacte, onwettige zoon van Jean Frideric Blumenhold uit Pfaffenhofen en van Françoise Louise Wallner uit Schweighausen, protestanten. De zonderlinge namen van de ouders komen hem verdacht en verdicht voor. Dat de katholieke pastoor van Sesenheim een kind van protestantsche ouders in het gesticht brengt en het daar voor de gebruikelijke som van 400 franken ‘inkoopt’, is voor Dr. Froitzheim het duidelijk bewijs, dat deze geestelijke een per-

soonlijke betrekking op dit kind heeft. De geschiedvorscher merkt verder op, dat Laurent, de naam van het kind, ook die van Reimbolt is en dat de naam van den vader, *Frideric* Blumenhold, met *Friederike* overeenstemt. De vorscher zet zijne onderzoekingen voort en vindt nu, dat het kind, waarvan hij de inschrijving in het register van het Vondelingengesticht geconstateerd heeft, in 1807 is gestorven, als pasteibakker, het vak, dat volgens de loopende geruchten, ook dat was van Friederike's en Goethe's vermeenden zoon. Meer is er voor Dr. Froitzheim niet noodig om hem de vaste overtuiging te geven, dat de als 20-jarige pasteibakker gestorven Jean Laurent Blumenhold, de zoon is geweest van den Sesenheimer pastoor Rheinbold en Friederike Brion.

Al mag men die gevolgtrekking, op het zachtst uitgedrukt, gewaagd noemen, - de uitnemende Goethekenner Düntzer heeft in het boven dit opstel vermeld geschrift, deze en andere beschuldigingen op uitvoerige, wel wat omslachtige, wijze trachten te weerleggen - aan Froitzheim's speurzin, aan de volharding, door hem bij zijn onderzoekingen aan den dag gelegd, zal men veilig alle recht kunnen laten wedervaren. Maar tot deze authentieke stukken bepaalden zich nu ook zijne vondsten; en van het oogenblik af, dat hij geen vasten grond meer onder zijne voeten voelt, lijden zijne redeneeringen aan groote oppervlakkigheid en zwakheid, en moeten allerlei halsbrekende conjecturen dienst doen ter bereiking van zijn doel: het bewijs van Goethe's schuld tegenover Friederike.

De thans 82-jarige Alexandre Weill, dien de bezoekers van het in 1864 te Amsterdam gehouden *Congrès pour l'avènement des sciences sociales* zich nog wel zullen herinneren, heeft in 1840 in een destijds vrij wel onopgemerkt gebleven artikel in de ‘Zeitung fur die elegante Welt’ meegedeeld, wat hem, die geboren werd in een dorp in de nabijheid van Sesenheim, tijdens zijn langdurig verblijf in dit gedeelte van den Elzas, omtrent Friederike Brion en hare verhouding tot Goethe en Rheinbold ter oore kwam. Volgens Weill werd in Sesenheim door velen beweerd, dat Friederike niet rein uit Goethe's armen is gekomen; dat haar val gevolgd werd door de geboorte van een kind, dat spoedig overleed; dat zij, na Goethe's vertrek, haar troost vond bij den katholieken pastoor Rheinbold, en dat ook deze verbintenis gevolgen gehad heeft.

Men zal mij wel vergunnen, de bijzonderheden, waarmede deze geschiedenis bij Weill en anderen geïllustreerd wordt, te laten voor hetgeen zij zijn. Froitzheim hecht er blijkbaar groote waarde aan. Hij redeneert aldus: aangezien hetgeen door Weill verhaald wordt aangaande Friederike's verleiding door den pastoor Rheinbold door mijne onderzoekingen is bevestigd geworden, zou het ‘kritiklos’ zijn aan zijn andere mededeeling omtrent Goethe's verhouding tot Friederike geen geloof te hechten. En nu moeten, bij gebreke van authentieke stukken, gelijk die welke Froitzheim in het Vondelingengesticht te Straatsburg vond, behalve praatjes van oude Elzasser boerinnen en losse geruchten uit de tweede en derde hand, in de eerste plaats verschillende uit hun verband gerukte en willekeurig opgevatte uitdrukkingen uit de brieven aan Salzmann dienst doen om Goethe's schuld te bewijzen. ‘Und doch wenn ich sagen könnte: ich bin glücklich, so wäre es besser als das alles... Der Kopf steht mir wie eine Wetterfahne, wenn ein Gewitter heraufzieht und die Windstösse veränderlich sind’ - in deze en dergelijke uitingen ziet Froitzheim de bewijzen van een gemoedsangst, een bezorgdheid van zoo ernstigen aard, dat zij alleen te verklaren zijn, wanneer men aanneemt, dat toen reeds de gebeurtenis waarover Weill omstreeks zestig jaar later de bewoners van Sesenheim heeft hooren praten, in aantocht was. Alsof er niet, zonder dat, bij Goethe reden genoeg bestond voor groote besluiteloosheid (‘wie eine Wetterfahne’) en diepe neerslachtigheid, nu hij begreep gedwongen te worden de betrekking te verbreken met een meisje, dat hem zeer dierbaar was geworden en dat deze onverwachte scheiding diep ongelukkig zou maken, misschien wel in hare niet sterke gezondheid schokken?

Nog een ander bewijs voor Goethe's schuld meent Froitzheim te mogen putten uit den wrok die, naar zijn beweren, in Friederike's familie jaren lang tegen Goethe bleef bestaan. Een ongenoemd dokter, in 1811 geboren en zeer na aan Friederike verwant, zeide tot Froitzheim: ‘Wij hebben in de familie nooit gaarne over de zaak gesproken... Goethe heeft uit zijn liefdesgeschiedenis met Friederike een roman gemaakt.’ En verder: ‘Hij heeft het meisje ongelukkig gemaakt!’ Dit laatste doet, volgen Froitzheim de deur toe. Zulk een uitspraak in den mond van een geneesheer wijst, naar zijne overtuiging, op meer dan een ‘blosse Herzenskränkung’.

En dat is nagenoeg alles. Voor een gewetensvol geschiedvorscher, als waarvoor Dr. Froitzheim wil doorgaan, is het zeker niet veel.

Stellen wij daartegenover wat wij van Goethe zelf omtrent dit alles te weten kunnen komen.

Tegen het einde van het elfde boek van ‘Dichtung und Wahrheit’ plaatst hij zijn afscheid van Friederike na zijne promotie, die den 6^{en} Augustus 1771 plaats vond, en schrijft hij van dit afscheid: ‘Het waren pijnlijke dagen.... Toen ik haar, van mijn paard af, nog eens de hand reikte, stonden haar de tranen in de oogen, en mij was het zeer droef te moede.’

Uit het vervolg van zijne autobiographie blijkt, dat Goethe zich spoedig over zijn smart heeft weten heen te zetten. Maar wij bezitten toch nog een gedicht van hem, dat met den Sesenheimer tijd in direct verband staat, en waarin hij aan zijne liefde voor Friederike en aan zijne herinneringen aan Sesenheim (o.a. aan den beukenboom, waarvan hij ook elders herhaaldelijk spreekt) een weemoedig dichterlijken vorm geeft. Het is het, eerst na Goethe's dood gedrukt, gedicht E i n g r a u e r t r ü b e r M o r g e n, dat waarschijnlijk uit den laten herfst van 1771 dagteekent en te Frankfort geschreven werd[1)].

Ein grauer, trüber Morgen,
Bedeckt mein liebes Feld;
In Nebel tief verborgen
Liegt um mich her die Welt.
O liebliche Friederike,
Dürft' ich nach Dir züruck!
In e i n e m Deiner Blicke
Liegt Sonnenschein und Glück.

Der Baum, in dessen Rinde
Mein Nam' bei Deinem steht,
Wird bleich vom rauhen Winde,
Der jede Lust verweht.
Der Wiesen grüner Schimmer
Wird trüb wie mein Gesicht;
Sie sehn die Sonne nimmer,
Und ich Friedriken nicht

1) ‘Ueber Echtheit und Chronologie der Sesenheimer Lieder’ von Albert Bielschowsky, voorkomende in het Goethe-Jahrbuch. XIIter Band. 1891.

Bald geh' ich in die Reben
Und herbste Trauben ein;
Umher ist Alles leben,
Es sprudelt neuer Wein.
Doch in der öden Laube
Ach, denk' ich, wär' s i e hier!
Ich brächt' ihr diese Traube,
Und sie - was gäb' sie mir?

Is dat soms de toon van iemand, die tegenover haar wie het gedicht geldt een misdaad zich te verwijten heeft, gelijk Froitzheim Goethe ten laste legt?

Volkomen vrij echter zal Goethe's geweten wel niet geweest zijn. Al kan men alleen door een gedwongen uitlegging in de brieven aan Salzmann lezen wat Froitzheim er in lezen wil, de gedrukte stemming, die er uit spreekt, laat zich gereedelijk verklaren uit de omstandigheid, dat Goethe op het punt stond een belofte te verbreken, aan heerlijke verwachtingen den bodem in te slaan en, in d i e beteekenis, zijn geliefde ‘ongelukkig’ te maken.

Het is zeker geen toeval, dat Goethe, na den in Straatsburg ontworpen *Götz von Berlichingen* te Frankfort te hebben voltooid, in 1774 den gedeeltelijk aan Beaumarchais' Mémoires ontleenden *Clavigo* schreef. Geen twijfel of hem heeft bij het schrijven van dit treurspel het drama voor de oogen gestaan, dat door zijn toedoen drie jaar te voren te Sesenheim was afgespeeld.

In Marie Beaumarchais, het arme meisje van eenvoudige afkomst, het ‘liebliche muntere Geschöpf’, dat door haren minnaar schandelijk verlaten wordt, wanneer hij ziet dat zij hem in den weg staat bij de schitterende loopbaan, die hij zich droomt, hebben wij het beeld van Friederike. Clavigo, de geleerde, voor wien de hoogste betrekkkingen openstaan, die door alle vrouwen aanbeden wordt en, op het oogenblik dat hij voor de keus staat tusschen een stil burgerlijk leven en een leven van grootheid en roem, niet schroomt het geluk van zijne geliefde aan zijn eerzucht op te offeren, is Goethe zelf. Profetisch teekent Clavigo's vriend Carlos hem als den schrijver, wien geen nieuw auteur in kracht van denken, in verbeeldingskracht, in gloed en gemakkelijkheid van stijl evenaart en, even profetisch, ziet hij in zich zelven den man die onder zijn volk

de schepper van den goeden smaak moet worden.[1] ‘Mein Plan ist der Hof, da gilt's kein Feiern’, zegt Clavigo. Marie is rein gebleven, geen fout, geen zwakheid van hare zijde kan Clavigo's ontrouw verontschuldigen. Daarentegen doet Goethe duidelijk uitkomen, dat Clavigo zich aan een formeele verbreking van trouwbelofte heeft schuldig gemaakt. Maar al spaart hij op die wijze zichzelven niet, Carlos is daar om verzachtende omstandigheden te pleiten, en zijn geweten, als het kan, tot rust te brengen. ‘Wat dat arme meisje voor u gedaan heeft, hebt gij haar reeds lang vergolden’, voegt hij hem toe, en in datzelfde tooneel (IV. 2): ‘Wenn dein Herz nicht grösser ist als andrer ihr's; wenn du nicht im Stande bist, dich gelassen über Verhältnisse hinaus zu setzen, die einen gemeinen Menschen ängstigen würden, zoo bist du mit all deinen Bändern und Sternen, bist met der Krone selbst nur ein gemeiner Mensch.’

Dat is duidelijk, en zou als antwoord kunnen dienen op de vraag, waarom de zoon van den Frankforter rechtsgeleerde, de latere Geheimrath von Goethe, de Elzasser domineesdochter niet tot vrouw heeft gewild. Alles te zamen genomen, werpt het treurspel *Clavigo* - dat tot de best gebouwde stukken van Goethe behoort - een, naar mij voorkomt vrij betrouwbaar, licht op het drama van Sesenheim, en terwijl het Goethe's ontrouw niet verontschuldigt, maar verklaart, en de gevolgen schildert, die zijn handelwijze volgens de tragische logica zou moeten hebben, vult het de voorstelling aan, welke wij ons uit ‘Dichtung und Wahrheit’ van Friederike Brion gemaakt hadden.

Het afscheid, door Goethe in den zomer van 1771 van Friederike genomen, was intusschen geen afscheid voor eeuwig. Acht jaar later zou hij nog eens tot haar terugkeeren.

In dien tusschentijd was de gastvrije woning van Pastor Brion voor de bezoekers niet gesloten geweest. De Straatsburger vrienden kenden den weg naar Sesenheim.

In April 1771 was de 20-jarige student in de theologie, Reinhold Lenz uit Lijfland, als geleider en tolk van de jonge Koerlandsche baronnen von Kleist, uit Koningsbergen naar Straatsburg gekomen, waar hij Goethe ontmoette en door dezen in de door Salzmann gestichte vereeniging werd geïntroduceerd. Den zomer na Goethe's vertrek bracht Lenz met de

1) Clavigo, I. 1.

in Franschen dienst getreden Koerlanders in Fort Louis nabij Straatsburg, waar hun regiment lag, door en bezocht van daaruit herhaaldelijk de pastorie van Sesenheim. Lenz, wiens geniale aanleg zoowel op Goethe als op Herder grooten indruk maakte, was een licht bewogen en licht ontvlambare, slecht geëquilibreerde natuur. Er was niet veel noodig om ook hem voor Friederike Brion vlam te doen vatten, en hem in den waan te brengen, dat Friederike, die gewoon was de gasten haars vaders voorkomend te ontvangen en die zich Lenz' dwepende verliefdheid aanvankelijk mag hebben laten welgevallen, doodelijk op hem verliefd was. In de meest geëxalteerde termen schrijft hij brief op brief aan Salzmann over zijn hartstocht, over zijn wanhoop, en over alles wat in het brein van een verliefden phantast kan opkomen. De bedaarde Salzmann, die pas een jaar te voren, zij 't ook in minder onsamenhangde bewoordingen, soortgelijke confidenties van Goethe ontvangen had, bleek ongevoelig voor de liefdesmart van zijn jongen vriend; hij lachtte hem, in zijn antwoord, hartelijk uit en deed daardoor, gelijk uit Lenz' tweeden brief blijkt, de wonde slechts nog heviger bloeden[1)]. Men schijnt te Sesenheim hem zijn ‘centrische und excentrische Geschäfte’, zooals hij ze zelf betitelt, rustig te hebben laten botvieren, maar van een ernstige beantwoording van zijne liefde door Friederike was geen sprake. In het eind van het jaar 1772, of in het begin van 1773, moet Lenz in Straatsburg zijn teruggekeerd om zijn arbeid, de bewerking van eenige blijspelen van Plautus voor het Duitsch tooneel - welk werk in 1774 te Leipzig het licht heeft gezien - voort te zetten. Daardoor kwam hij weder in aanraking met Goethe, die hem in hooge eere bleef houden. De ongelukkige Lenz, die nog lang door het beeld van Friederike vervolgd werd, verviel in 1778 te Emmendingen ten huize van Schlosser, voor wiens kort te voren gestorven vrouw, Goethe's zuster Cornelia, hij een groote vereering gekoesterd had, tot volslagen waanzin. Eerst in 1792 zou hij, vergeten en in de grootste armoede, te Moskou sterven.

Friederike, hoe diep ook in hare verwachtingen teleurgesteld,

1) Veertien brieven van Lenz aan Salzmann zijn te vinden in: A. Stöber. Der Dichter Lenz und Friederike von Sesenheim (Basel 1842). In dit boekje komt een afbeelding voor van de pastorie te Sesenheim, zooals zij er in Goethe's tijd uitzag.

bleef in de gedichten, die Goethe haar geschonken had, in zijn brieven, in de kopergravuren welke hij na zijn afscheid haar door tusschenkomst van Salzmann uit Frankfort had doen toekomen, de herinnering aan haren vriend bewaren. Wat haar van Goethe's verblijf te Weimar, van zijn hooge positie en van zijn invloed aan het Hof ter oore kwam, mag haar met trots vervuld hebben. Maar zeker had zij de hoop wel reeds opgegeven, den man van wien zij, ook maatschappelijk, door een steeds grooter afstand gescheiden bleef, nog eens van aangezicht tot aangezicht te zien, toen hij op een avond in September 1779 op eens voor haar stond. Met den Hertog Karl August en den opperhoutvester von Wedel was Goethe, die weinige dagen te voren tot Geheimrath benoemd was, den 12^{en} September van Weimar over Cassel naar Frankfort en van daar Rijnopwaarts gereisd; en terwijl zijn reisgenooten hunne reis voortzetten, toog hijzelf den 28^{en} September naar Sesenheim.

Het heeft mij verwonderd, dat Froitzheim in dat bezoek niet een nieuw en alles afdoend bewijs van Goethe's schuld ten opzichte van Friederike heeft meenen te vinden. Geschiedde hier niet wat men herhaaldelijk bij misdadigers kan waarnemen: dat zij namelijk, door zekere onrust gedreven, vroeger of later terugkeeren naar de plaats waar zij hun misdaad hebben gepleegd? Het is waar: Goethe bracht dit bezoek niet heimelijk: hij gaf er een vrij uitvoerig relaas van in een brief aan zijn Weimarsche vriendin, Frau von Stein, die hij, gedurende de volle vier maanden welke de reis duurde, geregeld op de hoogte hield van zijne ‘faits et gestes.’

Goethe deelt aan Frau von Stein mede, hoe hij te Sesenheim vriendelijk ontvangen is geworden door een familie, die hij er acht jaar te voren voor het laatst ontmoette. De tweede dochter van het gezin - zoo verhaalt Goethe - had mij destijds lief, meer dan ik het verdiende ...; ik moest haar verlaten op een oogenblik waarop dit haar bijna het leven kostte... Van het eerste oogenblik af, dat wij onverwacht, op den drempel tegenover elkander stonden, betoonde zij mij zooveel hartelijke vriendschap, dat het mij goed deed. Tot haar eer moet ik zeggen, dat zij geen poging deed om zelfs maar door de geringste aanraking eenige oude aandoening in mij op te wekken. Zij bracht mij in het welbekend priëel, daar moest ik zitten ‘und so war 's gut’ ....

Dan worden de buren geroepen, de oude bekenden, die verzekeren, dat zij nog pas naar hem gevraagd hebben; zijn oude liederen komen te voorschijn; de herinnering aan menige dwaze streek uit dien goeden tijd wordt opgehaald, en - schrijft Goethe: ‘ich fand mein Andenken so lebhaft unter ihnen als ob ich kaum ein halb Jahr weg wäre. Die Alten waren treuherzig, man fand ich war jünger geworden. Ich blieb die Nacht und schied den andern Morgen bei Sonnenaufgang von freundlichen Gesichtern verabschiedet, dass ich nun auch wieder mit Zufriedenheit an das Ekchen der Welt hindenken, und in Friede mit den Geister dieser ausgesöhnten in mir leben kann.’ Geheel hiermede overeenstemmende is de inhoud van een blad, onder Goethe's nagelaten papieren gevonden, en dat zonder twijfel tot zijne herinneringen uit dezen tijd behoort. ‘Ich besuchte auf dem Wege Friederike Brion, finde sie wenig verändert, noch so gut, liebevoll, zutraulich wie sonst, gefasst und selbständig.’ Van dien brief aan Frau von Stein, zoo eenvoudig, zoo volkomen natuurlijk van toon, geschreven onder den vollen, weldadigen indruk van zijne ontmoeting met Friederike, die hier weer in weinige trekken als het trouwhartige, zachtgestemde, verstandige meisje wordt geteekend, in wie geen wrok is achtergebleven, - van dien brief zal men althans niet kunnen beweren, dat hij is opgesteld met een doel, dat hier ‘Dichtung’ de minder aangename ‘Wahrheit’ tracht te verbloemen. Uit elken regel spreekt wel volkomen oprechtheid.

Zeker, Goethe had zich veel te verwijten, en toen hij op zijn reis naar Zwitserland de streek naderde, waar zooveel herinneringen weer voor hem opleefden, toen zal hij gevoeld hebben, dat hij met het verleden nog een openstaande rekening had, dat hier nog iets te vereffenen viel. Het bezoek aan Friederike - gelijk een dag later te Straatsburg aan Lili, die hij met ‘een pop van zeven weken’ op den arm aantreft[1] - moest daartoe dienen, en Friederike maakte hem de vereffening niet moeielijk. Uit het slot van zijn brief aan Frau von Stein blijkt, dat Goethe in de pastorie te Sesenheim den vrede heeft gevonden, dien hij er zocht, en dat hij van het dierbaar plekje scheiden kon, verzoend met al die ‘vriendelijke gezichten’, verzoend ook met zichzelven.

1) Zie over Lili het opstel van R.P. M(ees) R.Az.: *De Gids*, April 1880.

Zou Goethe te Sesenheim zoo door allen, zonder onderscheid, ontvangen zijn, zou hij over zijn samentreffen met Friederike zoo uitvoerig en op zulk een toon hebben kunnen schrijven, wanneer hij, zooals Froitzheim en die hem bijvallen beweren, die dorpspastorie tot een huis der schande had gemaakt? Wat blijft er, na Goethe's beschrijving van de vriendelijke ontvangst hem te Sesenheim te beurt gevallen, van den wrok, die naar Froitzheim's beweren, in de familie Brion jaren lang tegen hem bestaan heeft? Het maakt een onaangenamen indruk, te zien hoe ernstige en wetenschappelijke mannen moedwillig de oogen sluiten voor dergelijke gewichtige getuigenissen en, nog wel met een beroep op hun ‘kritisch geweten’, zich koppig blijven vastklemmen aan eens opgevatte, op louter geruchten berustende, meeningen.

Van Friederike's latere lotgevallen is nog het een en ander bekend, waarvan ik alleen het volgende aanstip. Na den dood harer ouders moet zij met hare ongehuwde zuster Sophie naar Rothau in de Vogeezen zijn vertrokken, waar haar broeder predikant was. Daar komt haar naam verschillende malen op de doopregisters voor als ‘Taufpathin’, een onderscheiding, die alleen aan te goeder naam en faam bekende vrouwen placht te beurt te vallen. Naar het schijnt, stond zij dan ook te Rothau in groot aanzien.[1)] In 1801 vertrekt Friederike naar Diersburg om hare zieke zuster Salomea, die daar met den predikant Marx gehuwd was, bij te staan; na Salomea's dood volgt zij haren zwager in 1805 naar Meissenheim in Baden. Uit brieven, welke uit dezen tijd bewaard zijn, blijkt dat zij haren opgeruimden aard nog niet verloren had. Daar te Meissenheim is Friederike Brion den 3^{den} April 1813 gestorven. Een gedenksteen op haar graf prijkt met de woorden:

> Ein Strahl der Dichtung fiel auf sie,
> So reich, dass er Unsterblichkeit ihr lieh.

Heeft die ‘Strahl der Dichtung’ haar misschien te zeer geidealiseerd? Is Goethe's geliefde, wie men het, wellicht nooit

1) Bijzonderheden hierom trent bij Düntzer p. 133 vv.

uitgesproken, woord in den mond legt: ‘wie eens door Goethe bemind werd, kan geen ander toebehooren’, de vereering niet waard, die men haar tot dusver heeft toegebracht, en zijn de Froitzheims in hun recht wanneer zij het aureool van reinheid haar van het blonde hoofd rukken? Er zullen heel wat krachtiger getuigenissen moeten worden aangevoerd, eer ik dat zou durven bevestigen.

Dat Friederike Goethe's liefde heeft genoten en zij, zooals in den brief aan Frau von Stein te lezen staat, Goethe liefhad, ‘meer dan hij verdiende’; dat zij ook later tegenover den man, die haar verlaten had, zich de zachtgestemde, blijmoedige, vergevensgezinde toonde, en hem vergunde in vrede zijn verderen weg te gaan - dat alles, dunkt mij, geeft wel den indruk, dat de Friederike der werkelijkheid, in al haar burgerlijken eenvoud, niet zoo heel ver heeft gestaan van de ideale Friederike, die ons in ‘Dichtung und Wahrheit’ geteekend wordt, en dat wij aan de predikantsdochter van Sesenheim met volle gerustheid de eervolle plaats mogen laten behouden, die zij sedert jaren in de geschiedenis der letterkunde inneemt.

J.N. VAN HALL.

Ernest Renan.

V.

‘Een koker vol pijlen van staal, een kabeltouw uit geweldige wrongen gevlochten, een koperen trombone die met enkele schrille tonen de lucht doorklieft, - ziedaar het hebreeuwsch. Een dergelijke taal zal noch eene wijsgeerige gedachte uitdrukken, noch eenig wetenschappelijk resultaat, noch een twijfel, noch eenig gevoel van het oneindige. De letters zijner boeken zullen beperkt zijn in aantal, maar het zullen letteren zijn van vuur. Deze taal zal weinig zeggen, maar ze zal hare gezegden als op een aanbeeld hameren. Zij zal golven van toorn uitstorten; zij zal kreten van woede slaken tegen de misbruiken der wereld; zij zal de vier winden des hemels ter bestorming roepen van de vestingen des kwaads. Gelijk de jubelbazuin van het allerheiligste zal zij voor geen enkel wereldsch gebruik dienen. Nooit zal zij de innerlijke blijdschap van het geweten of de kalmte der natuur vertolken. Maar zij zal luiden voor den heiligen krijg tegen het onrecht en oproepen tot de groote volksverzamelingen; zij zal juichkreten kunnen voortbrengen en geluiden van ontzetting uiten; zij zal de klaroen zijn der nieuwemaansfeesten en de trompet des oordeels. Gelukkig zal daarnevens het helleensche genie, om uitdrukking te geven aan de verrukkingen en droefenissen der ziel, een zevensnarige luit samenstellen wier tonen zullen medetrillen met al wat zuiver menschelijk is, een groot orgel welks ontelbare pijpenbundels de harmonieën des levens zullen evenaren.’[1)]

Eerbiedig begroten wij, bij het kennisnemen van deze prach-

1) *Histoire de Peuple d'Israël*, dl. I, bl. 102, 103.

tige bladzijde, den meester van het woord. Welk een instrument, door welk een kunstenaar gehanteerd! Maar zijn wij misdadig, wanneer ook te midden der bewondering het nadenken zich niet geheel en al gevangen geeft? In deze schoone klanken legt de schrijver, ditmaal buiten twijfel onbewust, nog iets anders dan de uitdrukking zijner hulde voor de ontzagwekkende majesteit en eenvoud van de taal en de litteratuur, wier studie en vertolking de voorname bezigheid zijns levens is geweest. Hij legt er tevens de maat in zijner sympathie èn voor de gewrochten dier taal èn voor het volk dat haar tot voertuig had voor de openbaring van zijn innerlijk bestaan. En nu is het voor geen aandachtig lezer zijner gezamenlijke werken een geheim, dat die ingenomenheid hare grenzen heeft. Vrij ruim getrokken grenzen zeker, voor zooverre het de waardeering der oud-hebreeuwsche letteren betreft, - al wagen we bescheidenlijk de vraag, of wel voldoende recht is gedaan aan de tonen van teedere godsdienstige melancholie, die immers aan de harten van ontelbare generatiën Westersche christenen de verzameling der Psalmen dierbaar hebben gemaakt. Daarentegen is het er verre van af dat Renan blind zou dwepen met het volk dat deze eigenaardige litteratuur geschapen heeft. Wat dezen geschiedschrijver der Beni-Israël ook ten laste moge gelegd worden, partijdigheid jegens de karaktertrekken der Semitische rassen in het algemeen, der Hebreeën in het bijzonder, allerminst. Zijn *Histoire du Peuple d'Israël* is de geschiedenis van een twaalftal Oostersche stammen van min of meer gelijken of gelijksoortigen oorsprong, uit een modern-Europeesch, uit een Gallisch en Bretonsch standpunt niet slechts beoordeeld, maar ook beschouwd. Zoo ziet een hoogontwikkelde Fransche landvoogd op de heftige kibbelarijen en kinderachtige ijdelheden der Arabische stammen in Algérie neder *du haut de sa grandeur*. Zulk een spiegel weerkaatst niet enkel vleiende trekken. Niets billijker dan dit, wanneer de spiegel zuiver geslepen en met onbewogen hand voorgehouden blijkt. Of dit zoo is, zullen de mannen van het vak hebben uit te maken.

Wat mij als leek aangaat, ik opper slechts een schuchteren twijfel aan de juistheid hier en daar der locale kleur, liever nog, aan de voldoende aanwezigheid van kleur en omtrek. Het is al meermalen gezegd: mijns bedunkens hapert het den geschiedschrijver Renan, den kunstenaar Renan, aan de vereischte

objectiviteit, niet om te oordeelen, maar om datgene te schilderen wat van zijn eigen persoonlijkheid al te ver afstaat. De menschen zijner 'wijsgeerige' drama's zijn niets meer dan ribben uit zijn eigen vleesch gesneden, niets anders dan fragmenten van één enkel zeer veelzijdig geheel. Zoo gelukt het hem slechts bij uitzondering de juiste fysionomie te treffen van individuen en volkeren, wier doen en wier laten, wier denken en wier hartstochten hem niet naar den zin zijn. Zijn waardeering in allen gevalle wordt bepaald door hunne verhouding tot de idee, waarvan hij de verwezenlijking in de wereldhistorie van hunne zijde verwacht. Hebben zij deze gediend, hij klapt goedkeurend in de handen en roept bravo![1] Leggen zij karaktertrekken aan den dag die tegen zijn gevoel van zedelijkheid en menschenwaarde indruischen, hij trekt tegen hen te velde als gold het een persoonlijk feit. Maar al te vaak is hij in de geschiedenis noch schilder noch rechter, maar prediker.

En zijne grieven zijn vele, zoowel tegen het oude, als tegen het jongere Israël. Vooral tegen het jongere. Nadat het jodendom het christendom had voortgebracht had het judaisme zijns bedunkens behooren te verdwijnen, en hij duidt het den ouderen godsdienstvorm zeer euvel, dat deze ook daarna nog de hardnekkigheid heeft gehad van te blijven voortbestaan. Het is hem een ergernis, dat hechten van den orthodoxen Israëliet aan de letter der Wet, dat 'bijgeloof der Thora'. Hij uit de noodige, en meer dan de noodige verontwaardiging over de haarkloverijen van den Talmud, '*ce mauvais livre*.' Hij wrijft zich in de handen van voldoening over 'het Nessuskleed van belachelijkheid dat de jood sedert achttien eeuwen in flarden met zich medesleept, en dat door Jesus *met goddelijke kunstvaardigheid is geweven*.'[2] Hij houdt er van bij herhaling in het licht te stellen, dat sedert het verlies der nationale onafhankelijkheid de *ish Jehoudi* - de uitdrukking komt, zooals hij aanwijst, het eerst voor bij Zecharja, een der profeten van de zesde eeuw v. Chr., - bij voorkeur een bruikbaar en buigzaam werktuig is geweest, trouw maar ijdel, eerlijk maar berekenend, en overigens lastig onderdaan, eenzelvig lid der maatschappij, kribbig nabuur. Daarmede is de lijst zijner be-

1) '*Bravo Israël!*' Dl. III, bl. 490. Vgl. ook II, 500.
2) *Vie de Jésus*, bl. 334.

zwaren nog geenszins uitgeput, maar waartoe verwijld bij wat meer getuigt van zijn kwaden luim dan van zijn praktische humaniteit?

Iets beter is de hoogleeraar in het hebreeuwsch te spreken over de oude Hebreeën. Hij mocht wel. Dat volk met zijn onbuigzamen nek heeft hem stof geleverd voor misschien niet zijn merkwaardigste, maar stellig zijn schoonste geschiedwerk. Het pas verschenen vierde deel dunkt mij mat. Doch wie zal streng gericht oefenen over datgene wat de laatste zorgende hand van den schrijver heeft moeten missen? De drie vorige deelen daarentegen behooren, zoo ik wel zie, tot het in letterkundig opzicht allervoortreffelijkste, wat ooit uit de vruchtbare pen van Renan gevloeid is. De mannelijke aard der te boekstaven gebeurtenissen heeft des schrijvers aangeboren neiging tot zoetelijkheid gelukkig getemperd. De vooral bij Oostersche geschiedenissen onvermijdelijke bloedbaden en velerhande wreedheden worden met sobere kracht geschetst. Zonder gemaaktheid rijst en daalt de stijl met het onderwerp. In de min of meer metrische vertaling vooral van enkele der schoonste liedereen (shirîm), profetieën en psalmen viert de fransche taal sommige harer schitterendste triomfen. Dit voor dergelijk soort werk bijzonder stug speeltuig is onder zijne handen de smijdigheid zelve geworden. Het letterkundig geluk, dat Renan zijn gansche leven gediend heeft, is hem ook in de opeenvolgende keus zijner onderwerpen dienstig geweest. Nooit was hij beter geïnspireerd dan toen hij, de chronologische orde omkeerende, de oorsprongen van het christendom vóór de geschiedenis van het volk Israël ging behandelen. Zoo heeft zijn vormtalent, bij het naderen van den ouderdom in vollen wasdom ontplooid, in letterkundig opzicht zeker in zijn laatste werk zijn meesterwerk geschapen.

Tot op zekere hoogte ligt het boeiende van het boek niet in het vreemde van den inhoud. Geschiedenis der christelijke leerstellingen is doorgaans slechts het eigendom der theologen, bijbelsche geschiedenis - althans in Nederland - kent iedereen. Verrassend is alleen, behalve een overgroot aantal afwijkend opgevatte punten van detail, de artistieke inkleeding en de met bijzondere scherpte en consequentie in het licht gestelde hoofdgedachte. In de oogen van Renan heeft elke natie voor de wereldgeschiedenis slechts beteekenis wanneer, en in zoo-

verre slechts, als zij aan den kring der cultuurvolken, dat is ten slotte aan ons Europeanen, eenig nieuw element van ontwikkeling heeft aangebracht. Hellas leeft als onze leermeesteres in de kunst, in de wetenschap, en in de wijsbegeerte. Rome leeft als de moeder, voor een deel van Europa van zijne talen, voor bijna het geheel van zijn staats- en rechtsinstellingen. In gelijke mate als aan Hellas onze kunst en onze wetenschap, als aan Rome ons rechts- en ons staatsbegrip, danken we aan Israël onzen godsdienst. Daarom spoort de Westerling Israëls oorsprongen na en stelt hij belang in zijn lotswisselingen. Waarom juist Israël bij uitnemendheid het volk van den godsdienst is geworden laat zich door geen nasporingen ter wereld verklaren. Evenals de enkeling draagt iedere natie de kiem harer ontwikkeling in zich bij haar ontstaan. Maar h o e het zoo geworden is te schilderen beschouwt Renan als de eigenlijke opgave van den geschiedschrijver des joodschen volks. Welk belang zou anders de Europeaan in die geschiedenis stellen? Indien het verloop der zaken in Israël niet anders ware geweest dan van de aangrenzende koninkrijkjes, Ammon, Moab, Edom, Amalek, Damascus, hij zou er zich onverschillig van afwenden met de minachtende opmerking: niet veel zaaks!

Niet veel zaaks inderdaad, al zou het in allen gevalle ten voordeele van de geschiedenis der Hebreeën pleiten, dat alleen uit hun heilige boeken zich een beeld van onovertrefbare levendigheid laat vormen van het eigenaardige wezen dier Semitische rijkjes, en van hunne meerendeels zeer boosaardige verhouding onderling. Rustelooze bijenzwermen, meestentijds in blinde woede tegen elkander ontstoken. In een tijd als de onze, die belangstelling toont in elke historische en cultuurhistorische verschijning, zelfs der onontwikkeldste barbarenstammen, is zulk een schouwspel reeds op zichzelf het aanschouwen waard. Des te meer derhalve, waar de onbeduidende staatkundige beteekenis een onvergelijkelijke godsdienstige heeft voorbereid.

Beduidend en onbeduidend zijn evenwel zeer betrekkelijke begrippen. Men zou ongetwijfeld David en Salomo ten hoogste hebben verbaasd door te beweren dat de door hen gegrondveste macht van weinig beteekenis moet heeten. Nog meer, door er op te wijzen dat zij Israël afbrachten van zijne hem door de Voorzienigheid voorgeteekende baan, door het uitverkoren volk den weg der wereldsche volkeren op te dringen. Van oorsprong

halve Bedouinen-stammen geweest, waren hunne onderdanen bestemd voor een hooger, hoewel door henzelf niet geheel vermoed doel de heerlijkheid dezer aarde van zich te werpen. Om de *civitas Dei* te kunnen grondvesten zou de Hebreeër hier beneden geen handbreed zijn eigen mogen noemen.

Natuurlijk verliest die oorsprong zich in den nacht die alle oorsprongen bedekt. Schemerend aan een nauwelijks verlichten gezichteinder, zien wij een aantal dezer Semitische familien, half herdersstammen, half landbouwers, ronddolen in de vlakten van Aram-Naharaîm (Mesopotamie), met Ur-Casdîm als mythisch middelpunt. Zij beschouwen zich allen leden van eenzelfde huisgezin, zonen van Jakobel of Israël, bij wien zich aanverwante stammen, onder anderen de Josefël, gaandeweg aansluiten, om er op den duur meê te versmelten. Op hunne waarschijnlijk eeuwenlange rondzwervingen door de landen der oud-Assyrische of oud-Babylonische monarchie doen ze stukken en brokken op dezer overoude beschaving, cosmogonische mythen bovenal, benevens traditiën omtrent een bovenaardsch wezen dat zij hervormen in den aartsvader Abraham, dien ze vervolgens in verband brengen, eensdeels met den vermoedelijken stamheros van de aanzienlijkste hunner familiën, Terach, andersdeels door middel van Isaäk met den veronderstelden grondvester van het geheele stamverband, Jakob. Overigens worden zij, gelijk alle begaafde nomaden, door de schitterende beschaving der gezeten volkeren tegelijk aangetrokken en afgestooten. Met schuw ontzag staren deze zwervers de geweldige werken vooral der Assyrische bouwkunst aan, en tegelijk deinst hun eenvoud terug voor wat hun, en naar het zelfs ons schijnt niet ten onrechte, zeden van hemeltergend bederf dunkt. Zelve bezitten zij de deugden die nog tegenwoordig de vrije zonen der woestijn sieren: moed, fierheid, een hoog besef van mannenwaarde, trouw aan het onverbrekelijk stamverband, kuischheid, matigheid en huwelijksdeugd. Ook hun ondeugden zijn dezelfde: voornamelijk hebzucht, sluwheid, en onder den invloed van den onverzoenlijken Oosterschen haat, meedoogenlooze wreedheid.

Een onbekende aantrekkingskracht lokte deze scharen zuidwaarts, gelijk hen later de heerschappij der verwante Hyksos nog zuidelijker naar Beneden-Aegypte dreef. Met den val dezer bevriende herdersvorsten kwam voor hen verdrukking, de uittocht over de Schelfzee, de ronddoling door de woestijn van

het Sinaitische schiereiland, die volgens Renan zeker geen veertig jaren heeft geduurd, eindelijk de pogingen om zich vaste woonplaatsen te verzekeren in het land dat door de inboorlingen Canaän (Kenáän), door de Grieken later Palaestina Syria geheeten werd. Een reeks bloedige verdelgingsoorlogen volgde met de in het 'beloofde land' reeds gevestigde stammen en staatjes, met enkele steden der Phoeniciers, met de Pelasgische of Carische, althans zeker niet Semitische, Philistijnen, die het langst een doorn blijven in het vleesch van Israël. Met wederzijdsche verbittering gevoerde oorlogen, die evenwel niet, zooals de wreede bijbelverhalen zouden doen vermoeden, de volledige uitroeiing bewerkten der overwonnenen en met den *herem* (ban) bedreigden. Althans Moab, Edom, Midian, Ammon, Aram, de Philistijnen bovenal, waren en bleven ook in den koningstijd geduchte vijanden, en we zien de Israëliten in het naar hen genoemde gebied hier en daar slechts dun gezaaid, en van alle zijden door min of meer schatplichtige of zelfs onbewimpeld weerbarstige bevolkingen omsloten.

In eigen boezem heerschte eeuwen lang vrij wel wat de Europeaan regeeringloosheid zou noemen, maar zonder de verderfelijke gevolgen die wij gewoon zijn aan een dergelijken toestand verknocht te denken. De godsvrucht was niet groot, de godsdienst vrij grofzinnelijk, de zeden lieten, vooral onder den kleinen stam der Benjaminiten, veel te wenschen over. Maar voor den Semiet is een dergelijke patriarchale toestand, ieder man zijn eigen meester onder zijn wijnstok en zijn vijgenboom, het nog in lateren tijd met weemoed herdachte ideaal. De eigenaardige heerschappij der zoogenaamde Richteren (Shofetîm) was ternauwernood een heerschappij. 'Het was in den tijd der Richteren' - heette het gaarne in de latere verhalen - 'toen er nog geen Koning was in Israël en een ieder deed wat recht was in zijn eigen oogen.'

Toch streefden reeds enkelen onder die heerschers van één dag naar het grondvesten eener dynastie. Doch eerst door de benarde omstandigheden ten tijde van Saül, toen het volk van alle zijden door zegevierende vijanden in het nauw werd gebracht, werd de roep om een koning gelijk alle omringende volkeren er hadden, luid en algemeen, en Saül, de zoon van Kis, werd tot Koning gezalfd. Een prachtig krijger, een *gibbôr* (held), eerlijk en braaf, maar van een overspannen, door pro-

fetische opwinding prikkelbaar geworden gestel, in het minst geen staatsman, veeleer een kind in de boosheid dezer wereld. Zoo werd de pas gekozen vorst en met hem zijn nauwelijks gevestigd huis weldra weggedrongen door een, die bekwamer en listiger dan hij van al zijne fouten partij trok, en dien hij zelf uit het duister te voorschijn had geroepen. Zoo werd Saül de prooi van David.

De teekening van koning David, aan de hand van documenten van bij zondere aanschouwelijkheid, is een keurig staaltje van des schrijvers psychologische kunst, en een verrassing ongetwijfeld voor de velen, die, eigen oordeel voor een eeuwenoude eerwaardige overlevering gevangen gevend, den zoon van Isai in het licht der psalmen en profeten als den godsman bij uitnemendheid plegen aan te zien. Ook David was een schoon man, blank van tint en met blozende wangen, helstralend te midden van de bruingebrande oostersche aangezichten zijner landgenooten. Maar meer dan door uiterlijke bekoring won hij door de gaven van zijn geest aller harten. Hij bezat de vermetele doodsverachting van den vrijbuiter en den kroonpretendent. Hij was onuitputtelijk in het vinden van hulpmiddelen, zelfs te midden der wanhopigste omstandigheden. Hij was een wonder van innemendheid en geest. Zijn taal betooverde de mannen, zijn ridderlijke bevalligheid stal de harten aller vrouwen. Maar waar het zijn voordeel gold deinsde hij voor geen wreedheid terug, en geen verraad baarde hem ooit de gewetenswroegingen der nauwgezetten. De rol van rooverhoofdman heeft hem nimmer tegen de borst gestuit. Dankbaarheid kende hij niet, evenmin als eenig Aziatisch despoot. Het geslacht van zijn weldoener Saül en van zijn boezemvriend Jonathan offerde hij koelbloedig op aan zijn dynastieke belangen. De boosaardigste misdaden liet hij, wanneer ze hem dienen konden, ongestraft geschieden, alleen zorgende den schijn te redden. Als zij die hem gevaarlijk konden worden uit den weg waren geruimd, vastte hij en bad hij, verscheurde zich de kleederen en zong ter hunner eer een aandoenlijken lijkzang. ‘Weinige naturen schijnen minder godsdienstig geaard te zijn geweest; weinige aanbidders van Jahve bezaten minder het gevoel voor wat de toekomst van het jahveïsme zou maken: de rechtvaardigheid.’ Welk een kolossaal misverstand, welk een ongeëvenaard spel der fortuin heeft dezen voorspoedigen condottiere tot den uitverkoren dienstknecht des

Heeren gemaakt! ‘De menschheid zou eenmaal aan de eindelijke gerechtigheid gelooven op het getuigenis van David die er nooit aan dacht, en van de Sibylle die niet bestaan heeft. *Teste David cum Sibylla!* O goddelijke comedie!’[1)]

Onder David en Salomo, vader en zoon en bijna gelijk geaarde naturen, bereikte het alsnog vereenigde volk zijn toppunt van wereldlijken voorspoed. De omwonende vijanden werden wreed getuchtigd, met de in beschaving hooger staande Phoeniciers verbonden gesloten, een eenigermate geregeld bestuur werd ingevoerd, een hoofdstad gebouwd en versierd, een tempel gesticht, een dure harem en hof houding geschapen. Dat alles ging niet zonder onderdrukking van de volksmenigte, en de kleine man is bij deze halve woestijnzonen niets minder dan een lam. Onmiddellijk na Salomo's dood had de scheuring plaats in de twee rijken van Israël en Juda, en daarmede was het toch al niet bijzonder uitgestrekte gebied voor goed tot politieke onbeduidendheid veroordeeld. De negentien koningen van het ietwat grootere noordelijke gedeelte, de twintig koningen van het eenigszins beter bevestigde zuiden, doen niet veel meer dan met afwisselenden uitslag doorgaans elkander en steeds de nog altijd vijandige o mringende vorsten bestrijden. De Davidische dynastie waarborgt Juda althans binnenlandsche rust, terwijl in het noorden naast de zelden gestaakte oorlogen met de naburen paleisomwentelingen met haar bloedigen nasleep elkander aanhoudend opvolgen. Zoo rekten de beide staatjes nog een drie- of viertal eeuwen hun onrustig bestaan, totdat de geduchte Assyrische wereldmonarchie onder Salmanasar het koninkrijk Israël (721 v. Chr.), de Assyrisch-Babylonische onder Nebukadnezar bijna anderhalve eeuw later (588 v. Chr.) het koninkrijk Juda verpletterde. Samaria, de hoofdstad van het Noorden, Jeruzalem, de hoofdstad van het Zuiden, werden verwoest, de notabelen van beide staatjes gevankelijk weggevoerd, een Babylonisch stadhouder tot beheer der overblijvenden achtergelaten. Aan den laatsten vorst van Juda, Zidkiahou (Zedekias), stak de overwinnaar Nebukadnezar, na zijne zonen in zijn tegenwoordigheid te hebben doen slachten, eigenhandig de oogen uit. Gelijktijdig koos zijn veldheer Nebuzaradân uit de aanzienlijkste overwonnelingen een zeventigtal, om hun voor het aangezicht des sultans de huid van de hersenpan

1) *Hist. du Peuple d'Isr.* I, bl. 451.

te laten stroopen. Deze bijzonderheden teekenen voldoende de beestachtige woestheid waarmede dergelijke oorlogen werden gevoerd, en de thans opgegraven mijlenlange bas-reliefs van Khorsabad en Babylon komen de verzekeringen van het oud-hebreeuwsche geschiedboek ondubbelzinnig bevestigen.

Wat bij het overzien van Renan's voorstelling der hebreeuwsche geschiedenis tot den val der beide rijken niet het minst treft, is wel, dat toch ook in het licht der nieuwste onderzoekingen meer van de traditioneele bijbelverhalen overeind is blijven staan dan een oppervlakkige kritiek zou hebben gedacht. De vondsten der Assyriologen hebben, naar het schijnt, de berichten der joodsche koningsboeken niet gelogenstraft. En de *stele* met opschrift van Mesa', koning van Moab, de oprichting van welk monument in 875 v. Chr. wordt gesteld, is een episode van niet geringe beteekenis rechtstreeks komen bevestigen. Ze getuigt van de zegevierende tochten van Omri en zijn zoon Achab tegen Moab en zijn heerscher, weldra gevolgd door een noodlottigen ommekeer, het sneuvelen van Achab en zijn bondgenoot van Juda, koning Josafat, in den slag bij Ramôth-Gilead. ‘Ik ben Mesa', de zoon van Camosgad, koning van Moab, de Daiboniet. Mijn vader heeft over Moab dertig jaren geheerscht en ik heb geheerscht na mijn vader. En ik heb dezen *bâmat* opgericht voor Camos in Kharha ter gedachtenis aan mijne verlossing; want hij heeft mij van al mijne aanvallers gered, en mij vergund al mijne aanvallers met minachting aan te zien. - Omri was koning van Israël, en hij onderdrukte Moab vele jaren lang, omdat Camos vergramd was op zijn land. En zijn zoon volgde hem op en ook hij sprak: ik zal Moab in mijne dagen onderdrukken, ik zal het gebieden en vernederen, hem en zijn huis. En Israël is vernietigd, vernietigd voor altijd. En Omiri had zich meester gemaakt van het land Medeba en hij woonde er, hij en zijn zoon, en zijn zoon leefde veertig jaren, en Camos heeft hem in mijn tijd doen omkomen. - Toen bouwde ik Baäl-Meon, en maakte er vijvers, en ik grondvestte Khiriathaïm. - En Camos sprak tot mij: ga, ontneem Israël Nebo. En ik vertrok 's nachts, en ik streed tegen de stad van de opkomst der zon tot aan den middag, en ik nam haar in; en ik doodde alles, te weten zevenduizend mannen en kinderen, en vrijgeboren vrouwen en jonge meisjes en slaven (nam ik), die ik wijdde aan Astar-Camos; en ik nam vandaar het vaatwerk van

Jahve, en ik sleepte het ter aarde voor het aangezicht van Camos - - -'[1)]

Met de Babylonische ballingschap eindigt het politiek zelfbestaan van het volk Israël. Na dien tijd is het geen staat meer als andere staten, met burgerlijke middelen profane doeleinden najagende. De heerschappij der Hasmoneeën is in haar wezen een priesterregeering, die van het huis van Herodes eigenlijk de overheersching eener half vreemde dynastie. Doch het verlies der staatkundige onafhankelijkheid heeft te geener tijde den Hebreeër grijze haren bezorgd. De '*staatenbildende Trieb*', die naar de juiste opmerking van Mommsen den Semieten over 't algemeen mangelt, ontbrak ook hem. Veilig te zijn onder de vleugelen eener groote mogendheid, en door deze van alle wereldsche beslommeringen bevrijd zich ongestoord te kunnen wijden aan zijn God, is door alle eeuwen heen zijn begeerenswaardigste doel geweest. De opstanden tegen de Romeinen zijn voornamelijk uit godsdienstige grieven voortgevloeid en door ritueele bezorgdheden aangeblazen. En elke aardsche tegenspoed is aan die onstoffelijke zending ten goede gekomen.

In het uiteenzetten der godsdienstige ontwikkeling van het judaisme wijkt, zoo ik wel zie, Renan veel sterker van de gangbare opvattingen af, en geeft hij daarin het meeste blijk eener oorspronkelijke wijze van zien. Vergelijkt men zijn voorstelling met die van Max Duncker onder anderen, dan valt eerst recht in het oog, hoezeer hij zich op een groot aantal punten van de traditie verwijdert. Waarom juist de stam der Beni-Jakob het midden houdt tusschen het in den grond ongeloovige karakter der Arabieren, en het tegelijk wreede en wellustige bijgeloof der Kenaänitische (Phoenicische) en andere Syriërs, - wie zal het zeggen? Dit alleen is waarschijnlijk, dat van den aanvang af het genie van Israël zich in godsdienstige richting bewogen heeft, en zeker, dat het gansche verloop zijner geschiedenis heeft gestrekt om dit godsdienstige gevoel te versterken en te veredelen. Heeft Renan gelijk met zijn bewering, die den niet-deskundige met bevreemding vervult: dat er in den aartsvaderlijken tijd een zeker primitief deïsme heerschte, hetgeen onder den verzamelnaam *elohim* de gezamenlijke natuurkrachten aanbad, dat deze *elohim* zonder scherp

1) Ik herhaal de vertaling van Renan. Die van Nöldeke was voor mij onbereikbaar.

onderscheiden individualiteit, daarom en niettegenstaande hun meervoudsvorm, gaandeweg als één begrip, of één wezen, werden gedacht, en dat er dus nog vóór den aanvang van het joodsche volksbewustzijn bij de toekomstige Hebreeën reeds een soort van vlottend monotheïsme aanwezig was? Bestaan er termen om met hem aan te nemen, dat eerst gaandeweg dit oorspronkelijk *elohisme* overgegaan is in, of zich gewijzigd heeft tot, den eeredienst van *Jahve* als nationalen god, en dat deze overgang niets minder dan een vooruitgang is geweest? Zooveel schijnt evenwel met eenigen grond als zeker aangenomen te mogen worden, dat tot op David en Salomo op zijn vroegst de algemeene vereering, hetzij van Jahve, hetzij van Elohim, grof materialistisch is geweest. Dat men zich het Opperwezen geheel menschelijk voorstelde mag ternauwernood een grief heeten. Hoe zal hij die een persoonlijken God aanneemt zich dien helderder voorstellen, dan onder hoe ook geidealiseerde menschelijke trekken? Doch de aloude Israëlitische voorstelling was kinderachtig grof, en de wijze van vereering zoo mogelijk nog grover. Men zag weinig of geen onderscheid tusschen Jahve, Baäl, Milik (Moloch), en diende, gelijk gril of toeval wilde, nu eens dezen dan genen, of wel voor alle zekerheid allen tegelijk. De kindernamen bewijzen dat Saül en zelfs David, de veronderstelde ijveraar voor Jahve, op dit punt een betreurenswaardige onverschilligheid aan den dag hebben gelegd. Beelden der godheid, echte fetishbeelden, waren algemeen. Nu eens als koperen slang, dan weer als gouden kalf, en naast den voornamen god een aantal kleine godjes, de *theraphim*, een soort van groote houten *dii lares*, soms met aan de omringende natuurdiensten ontleende aanstootelijke bijzonderheden. Offeranden van dieren golden als de volstrekte eisch der godheid, en in dagen van nood ontbraken evenmin als voor Moloch en Baäl de menschenoffers. Het gebed dat het offer begeleidde was een woest geschreeuw, van wonderlijke lichaamsverdraaiingen en het oorverdoovend geratel der muziekinstrumenten vergezeld, ten einde de aandacht van den vaak verstrooiden god te trekken. Met het orakel van den *ephod* en de zich daarop bevindende *urîm* en *tummîm*, - een soort van draaibord met wijzerplaten, naar het schijnt, - werd door de levieten die het bedienden een onwaardig spel gedreven. Tooverij en doodenbezwering vonden algemeen geloof.

De loop der tijden en de drang der beproevingen hebben deze zeer kinderlijke godsidee gelouterd. Reeds daardoor, dat gaandeweg Jahve als de eenige God werd beschouwd met uitsluiting en zelfs verafschuwing aller overige. Misschien reeds ten tijde der Richteren, zeker onder de regeering der koningen na de scheuring, dringt het denkbeeld door dat Israël het uitverkoren volk is van Jahve, dat het Zijne hand was die zijn beschermelingen uit Aegypte had gevoerd en door de woestijn geleid, dat Hij zich aan Mozes op den berg Sinaï te midden van ontzagwekkende natuurverschijnselen geopenbaard en het land Canaän als het beloofde land voor de zijnen bestemd had. De overtuiging der koningen en der grooten is dit nog niet, of in allen gevalle is het niet hun diep ingewortelde overtuiging. Des te onwrikbaarder heeft dit denkbeeld - of droombeeld - post gevat in het gemoed der lagere volksklasse Onvoorwaardelijk gelooft men daar aan de alleenheerschappij van Jahve, die de Tien Geboden gegeven heeft als catechismus van dat geloof, en het Boek des Verbonds als richtsnoer voor den dagelijkschen handel en wandel. Wanneer de drang zich openbaart om de oude overleveringen en geschriften der natie tot een grooter geheel te vereenigen, zal de zoogenaamde *elohist* uit het zuiden en de zoogenaamde *jehovist* uit het noorden, eens van zin, zooveel mogelijk alle sporen van oorspronkelijk heidendom en van menschvormige voorstelling der godheid trachten uit te wisschen.

Dit was vooruitgang, zij het ook slechts betrekkelijke. De vereering van één wezen als nationalen God staat in allen gevalle hooger dan polytheïsme. Doch een wenschelijk of ideaal standpunt vertegenwoordigt ze niet. De gebreken van elken nationalen God, - kort begrip der nationale gebreken - worden in Jahve niet gemist. Hij is op de grilligste wijze partijdig en onverdedigbaar wreed. Zijn besluiten zijn onnaspeurlijk als die der Aziatische despoten. Hij is zelfzuchtig gelijk elke natie zelfzuchtig is. Voor hem bestaat er niets buiten zijn beschermelingen, en voor deze strijdt hij met alle geoorloofde en ongeoorloofde middelen, met hand en tand, met ruw geweld en boosaardige list. Hij tuchtigt zijn volk wanneer het van hem afvallig wordt, maar liever treedt hij Israëls vijanden op den nek. Hij is de Heer der Heirscharen (*Jahve Zebaoth*).

Vergeleken bij de Godsidee der profeten is dit nog altijd een weinig waardige conceptie. Reeds de Decaloog had de gedachte aan een almachtig God, heerschende over alle schepselen, laten doorschemeren. Maar ondubbelzinniger uit zich Deutero-Jesaja:

> Ik ben Jahve en geen ander;
> Buiten mij is er geen God....
> Dat men het wete van de opkomst der zon tot aan haar ondergang,
> dat buiten mij er niets is,
> dat ik Jahve ben en geen ander,
> de Schepper van het licht en de Maker van de duisternis,
> de bewerker van vrede en van onheil;
> Ik, Jahve, ik heb dat alles gemaakt.

En hoe dien God te eeren?

> Wat bekommer ik mij om de menigte uwer offers, zegt Jahve;
> Ik ben verzadigd van de brandoffers van rammen en het vet van kalveren,
> Het bloed van stieren, lammeren en bokken, ik wil het niet meer -
> Houdt op mij ijdele offeranden aantebieden,
> wier reuk mij een walg is; - -
> uw feesten, uw plechtigheden, mijn ziel haat ze;
> zij zijn mij een last, ik ben ze moede - -
> Wascht u, reinigt u,
> laat ik uw booze daden niet meer voor oogen hebben;
> houdt op met kwaad te doen, leert goed te handelen,
> betracht rechtvaardigheid.

Wie is rechtvaardig? vragen de spotters. En de man Gods antwoordt:

> Hij die den rechten weg bewandelt en waarheid spreekt,
> die onrechtmatige winsten afwijst,
> en de hand schudt om geschenken te weigeren;
> die het oor niet leent wanneer men hem van bloed spreekt,
> die de oogen sluit wanneer men hem het kwade voorslaat.

Dit zijn gevoelens waarvoor de opeenvolgende eeuwen slechts ontzag kunnen koesteren, en die zelfs onze beschaving niet verbeteren zal. En toch aarzel ik niet, afwijkend van Renan, tegen deze bezielde mannen partij te nemen voor het inzicht der door hen met afkeer bejegende wereldlingen en offerbrengers. De maatschappij bestaat nu eenmaal niet, en kan niet bestaan, uit

louter wijzen en braven. Misschien zouden enkele volmaakte wijzen den staat, enkele volmaakte braven elken godsdienstvorm kunnen missen, de overigen noch den een, noch den ander. En kan de staat bestaan zonder eenige ongelijkheid, de godsdienst zonder althans ettelijke symbolen? De ervaring van vele eeuwen heeft tot dusverre tegen hunne utopieën uitspraak gedaan.

Het is waar dat de oude Jahve-dienst ons aanstootelijk zou dunken. Een draagbare arke, met het - vermoedelijk uit Egypte ontleende - zinnebeeld der godheid. Een vaste woning heeft Jahve tot op David niet, want Renan verwerpt het bestaan van den tabernakel als onwaarschijnlijk en onaannemelijk. Eerst David wees aan de arke een blijvende woonplaats aan in zijne hoofdstad, en Salomo bouwde voor haar den eersten tempel. Als een soort van huiskapel slechts, om van de nuttige nabijheid van Jahve steeds voordeel te kunnen trekken, want de tempel was, naar het schijnt, bij de bevolking in den beginne alles behalve populair. In allen gevalle onderdrukte hij niet een aantal andere heilige plaatsen waar aan Jahve geofferd werd, en de gedachte zelf bewijst nog een lagen trap van godsdienstige ontwikkeling. Is de godheid een mensch, dat hij om behagelijk te leven behoorlijk onder dak moet gebracht worden?[1)] Is ze een stoffelijk wezen dat behoefte heeft aan den vetdamp van verbrande schepselen? Is ze een omkoopbaar rechter, toegankelijk voor de overredingskracht van rijke geschenken en de vleierij van dringende gebeden? Gaat ze met den sterveling een bilateraal contract aan, dat hem recht geeft op zóóveel aardschen voorspoed tegen zooveel aan den dag gelegde vroomheid?

Zelfs de hoogst staande der profeten zouden het meerendeel van deze en dergelijke vragen godslasterlijk hebben geacht, en de meesten hunner, Jeremia en Ezechiel bovenal, zouden wij thans volbloed clericalen noemen. Het is meer dan waarschijnlijk dat in de hervormingen van Josiah de profeet Jeremia de hand heeft gehad. Die hervormingen strekten gezamenlijk tot versterking van het godsdienstig leven, en als in onverbrekelijk verband daarmede staande, tot vermeerdering der beteekenis van den Jeruzalemschen tempel. De strengste concentratie van den eeredienst werd ingevoerd. De offeranden op alle andere

1) Vgl. o.a. Michel Nicolas: *Des Doctrines réligieuses des Juifs, pendant les deux siècles antérieurs à l'ère Chrétienne* (1860), bl. 145 v.v.

plaatsen behalve de hoofdstad werden verboden. De *cohanîm* (priesters) van den tempel, te voren van weinig beteekenis, wiesen in aanzien. Een hoogepriester, geacht afstammeling van Aäron te zijn, stond nog niet aan hun hoofd, maar ook die instelling zou niet lang op zich laten wachten. De levieten, eeuwenlang rondzwervende offerbedienaars van gering aanzien, zoozeer dat ze hun onderhoud zochten in den dienst der rijken, worden van geminachte sacristijnen de geduchte handlangers der priesters. De ritus neemt toe in omvang en praal, en in verband daarmede stijgt het gewicht der feesten, het Pascha, het Lentefeest, het Loofhuttenfeest, alle van oorspronkelijke natuurfeesten gewijzigd tot herinneringsdagen aan de nationale gebeurtenis bij uitnemendheid, den uittocht uit Aegypte. De Sabbath, de besnijdenis, het onderscheid tusschen reine en onreine dieren, alles goede oude gewoonten, soms wel, soms niet in acht genomen, worden thans tot het eigenlijkste wezen van den godsdienst gerekend en het zorgvuldig betrachten ervan ten strengste ingescherpt. Het gebouw van den theocratischen staat rijst omhoog.

De ondergang van het koninkrijk Juda, de val van Jeruzalem, de verwoesting van den eersten tempel, de ballingschap te Babylon, - geen dezer onheilen was in staat de grondslagen dezer ideale schepping omver te rukken. De verstrooiing zoowel als de wonderbaarlijk geachte terugkeer voedden het vuur des geloofs. De tempel werd hersteld, en de groote zorg der teruggekeerde ballingen was, den tempeldienst zoo schitterend mogelijk in te richten. Er is thans een hoogepriester, en weldra wordt hij het ware hoofd van den zonderlingen staat. De rangorde der offeranden wordt streng vastgesteld. De Pentateuch wordt in liturgischen zin aangevuld en nu voor gesloten verklaard. Er worden korpsen heilige zangers gevormd. Elke dag brengt in nieuwe psalmen nieuw voedsel voor de vroomheid. Met goed en bloed zal het thans onwrikbaar gegrondveste jodendom zich verweren zoowel tegen de verlokkingen als tegen de vervolgingen van het hellenisme. Het zal uit naam van zijn God de wereldmacht van Rome trotseeren. Het zal zegevierend den ondergang ook van zijn tweeden tempel te boven komen, de offeranden vervangen door gebed, den eeredienst door aanhankelijkheid aan de Thora, en ‘deze bestudeeren dag en nacht’. Het zal zich opsluiten in zijn *shema*' (credo), en door een kunstig samenstel van overtalrijke geboden

en verboden een scheidsmuur optrekken tusschen zich en de natiën.

Er zijn daaronder zeer kleingeestige, en al waren ze het niet, het gevaar van al dergelijke voorschriften bestaat vooral in het kweeken dier bekrompen laatdunkendheid, waarm ede vrome praktisanten wanen door zuiver uiterlijk vertoon zich op een extra zetel in den Hemel recht te verzekeren. Het breede deïsme der profeten wekt veel meer onze sympathie. En toch, nogmaals, het is onze plicht ons te hoeden voor de eenzijdigheid, waarmede wij de laatsten onvoorwaardelijk in het gelijk zouden stellen tegenover de eersten. Uit het oogpunt niet slechts der historische, maar ook der sociale gerechtigheid. De profeten waren vaak wonderlijke maar altijd groote mannen, Zorobabel, Ezra, Nehemia en de zijnen, de herstellers van den tempel- en priesterdienst, recht kleine. Doch de groote mannen zouden hoogstwaarschijnlijk voor den gewonen mensch elken positieven godsdienst, en daardoor het jodendom met christendom en islamisme in zijn gevolg, onmogelijk hebben gemaakt. Tusschen hun godsvereering die niet voor de menigte is en geen godsvereering, zou de menigte geen oogenblik geaarzeld hebben. Nog noodlottiger was, omdat ze ingang vond, hun staatkundige, of wil men, hun sociale bemoeienis. Zij aanschouwden de jammeren, de ongelijkheden, de ongerechtigheden van de maatschappij hunner dagen, die gelijk is aan de maatschappij aller tijden. Zij namen waar, hoe oneerlijke list het wint van eerlijken eenvoud, hoe deugd doorgaans onheil brengt aan den deugdzame terwijl de boosheid gedijt, hoe de arme en zwakke te vergeefs recht vraagt tegenover den machtige of rijke. Zij namen het waar, en hun rechtvaardigheidsgevoel werd tot in zijn diepste vezelen gekwetst, en hun hart bonsde in hen van verontwaardiging. Niet ontvankelijk voor het Arische dogma van een leven hiernamaals streefden ze met al de kracht hunner Oostersche onstuimigheid naar een betere orde van zaken, naar de verwezenlijking van het Godsrijk der rechtvaardigheid hier op aarde. Welnu, wat hebben zij bereikt? Dat zij, de humaniteit van veel latere eeuwen voorbereidende, de onafhankelijkheid van hun eigen vaderland hebben ondermijnd, en voor de boosaardigste onderdrukkers van het menschdom mede den weg gebaand. Zij hebben overdrijving voor overdrijving gegeven. Zij hebben den vorsten van hun land het regeeren onmogelijk

gemaakt. Zij hebben in *suraten* van onvergelijkelijke schoonheid als ondragelijke dwingelandij gebrandmerkt wat tot de noodzakelijke vereischten van iedere maatschappij en tot de onschuldigste neigingen der menschelijke natuur behoort. Deze strijdbare sociaal-democraten van den voortijd zijn uitgevaren tegen het heffen van belastingen, tegen oorlogsmoed en krijgsmanspraal, tegen elk onderscheid van maatschappelijken rang. Zij hebben het vuur des hemels afgeroepen op de wereldsche wijsheid der diplomaten, op de kranigheid der militairen, op de vrouw, die haar uiterlijk schoon door toiletkunsten tracht te verhoogen. Zeker, zij zijn de zuurdeesem geweest die eenmaal en in een verre toekomst, direct en indirect, het goddelijke in den mensch hebben doen rijzen. Doch gist alleen schaft geen brood. De ervaring van latere eeuwen is ons de overtuiging komen schenken, - het is Renan zelf die het erkent,[1)] - dat het opheffen der misbruiken, waartegen deze utopisten donderden, gelijk staat met de menschheid zelf opteheffen. De fraaie fabel van Mandeville heeft ons voelbaar gemaakt, hoe doodelijk vervelend, en hoe volkomen ontzenuwend bovendien, een juist ingedeelde maatschappij van enkel goeden zou zijn. Om zich mensch te betoonen, behoeft de mensch het *milieu* waarin hij werkelijk verkeert. Hij vereischt een ideaal dat achteruit deinst telkens als hij meent het gegrepen te hebben, en dat hem zoodoende tot steeds hernieuwde krachtsinspanning prikkelt. Slechts ten koste van beproevingen nadert hij de volmaking. ‘Het arme menschdom is zoo geschapen dat het slechts voor den prijs van het kwade het goede verkrijgt, en de waarheid slechts bereikt door de poort van de dwaling.’ (II, 291.) Geeft dit voldoenden grond om mêewarig een: ‘arme menschheid!’ te doen hooren?

VI.

Arme menschheid! Niet eens, maar herhaaldelijk klinkt ons deze neerslachtige toon te gemoet uit Renan's geschriften. Nu eens gewaagt hij ‘van de groote ironie, met medelijden gemengd, welke den denker wordt ingeboezemd door datgene wat het *arme menschdom*, verliefd op zijn beulen, roem heet.’ Dan weer vernemen we ‘dat elke helder ingeziene waarheid sterk

1) *Hist. du Peuple d'Israël* III, bl. 20.

of behoedzaam maakt, twee even noodzakelijke dingen voor diegenen, welke door hun plicht, door een onvoorzichtige eerzucht, of door hun kwaad gesternte, geroepen worden om zich met de aangelegenheden van dit *arme menschdom* bezig te houden.' Een andermaal ontsnapt hem de verzuchting: '*Arm menschengeslacht!* hoezeer wil het het goede! Maar hoezeer is het in zijn geheel weinig gemaakt voor de waarheid.'[1)]

Had ik wel het woord 'ontsnapt' mogen neerschrijven? Het dient uitgesproken: het optimisme van dezen denker vertoont in den loop der tijden wonderlijke schakeeringen. Wanneer dit het gevoelen is van wie gunstig oordeelen over den mensch en zijne bestemming, wat moeten de advocaten des duivels er dan wel van zeggen? De Hemel beware ons voor onze vrienden! Zietdaar een vriend die ons onze feilen toont. 'Men moet zich de primitieve menschheid als zeer boosaardig voorstellen.' Het zij zoo, en er is vooralsnog geen voldoende grond voor verontwaardiging. Wij gelooven hem op zijn woord en zonder dat het ons bijzonder deert, dat de alleroudste beschavingen, wier steenen getuigenissen in deze eeuw als aan den grond zijn ontstegen, bloot uiterlijke beschavingen zijn geweest, die zeer goed hebben kunnen samengaan - en ook inderdaad samengegaan zijn, - met een dierlijke verdorvenheid van zeden en een wreedheid, waarvoor een Roodhuid zich niet zou behoeven te schamen. Zoodanig schijnt de oud-Aegyptische, zoodanig schijnt vooral de oud-Assyrische maatschappij te zijn geweest. Heerschappij van alle booze hartstochten, gewapend met een vrij groote beschikking over de hulpmiddelen der ons omringende natuur. Opeenhoopingen van geweldige menschenmassaas, als zoovele kudden vee dienstbaar gemaakt aan de luimen van een meerendeels onzichtbaren despoot, geacht de zoon of de vertegenwoordiger der godheid te zijn, en aan de lusten eener zijn troon omringende heerschende kaste van krijgslieden en priesters. Van deze primitieve cultuurvormen geldt in volle kracht de fijne Romeinsche opvatting, die tusschen *cultus* en *humanitas*, innerlijke en uiterlijke beschaving, een strenge grenslijn trok. De toestand der menschelijke zwermen, die van deze uitgestrekte monarchieën de steden optrokken en de velden bebouwden, moet ongeveer die

1) *Hist. du Peuple d'Israël* III, bl. 189.

geweest zijn eener onmetelijke mieren- of bijenmaatschappij. Een materieel welgeordend, eenvormig, harteloos en redeloos staats-organisme.

Doch zóó alleen zijn des schrijvers ongunstige oordeelvellingen niet gemeend. Hij beperkt zijn pessimisme niet tot de Assyriers en Aegyptenaren. Met de verschijning van het Arische en Semitische ras is eerst 'de ware zedelijkheid' geboren. Dit neemt niet weg dat ook voor hen de weinig vleiende uitspraak geldt: 'De mensch is duizenden jaren lang een gek geweest, na gedurende duizenden jaren een beest geweest te zijn.'[1] 'De menschheid in haar geheel biedt een samenstel van lage, zelfzuchtige wezens, hierin alleen boven het dier verheven, dat hun zelfzucht meer overdacht is,' - aldus uitte zich over zijn medeschepselen de geschiedschrijver van Jesus. En denk niet dat dit een oogenblikkelijke uitval is van zwartgalligheid. Een kwarteeuw later is zijn gevoelen in geen enkel opzicht gewijzigd. In de inleiding tot zijn *Prêtre de Némi* kenmerkt hij insgelijks het geheel der menschelijke samenleving als 'een afschuwelijken poel, - een *affreux marécage*, - waarin door elkander alle dwaasheden, alle grofheden, alle onreinheden zich wentelen en janken.' Onschuld der kinderen? Dwaasheid en zelfbedrog is het, daarop te bouwen. 'Men zal den Bijbel, men zal het Evangelie gelooven wegens hun schijn van kinderlijke oprechtheid, en ter wille van het valsche denkbeeld dat uit den mond der kinderen de waarheid spreekt. W a t i n d e w e r k e l i j k h e i d u i t d e n m o n d v a n h e t k i n d k o m t , i s d e l e u g e n . De grootste dwaling der gerechtigheid is, aan het getuigenis van kinderen geloof te slaan. Evenzoo is het gesteld met de getuigen die zich laten dooden. Deze getuigen, waaraan Pascal zooveel hechtte, zijn juist degenen tegen wie men op zijne hoede moet zijn.'

Ik zal mij wel wachten tegen deze oordeelvellingen uit te varen. In mijne oogen getuigen ze van buitengemeene menschenkennis. Zietdaar een waarnemer die geen schoongekleurde hersenschimmen aanziet voor werkelijkheid. Alleen, dat dergelijke uitspraken getuigen van een uiterst somberen blik op die werkelijkheid, laat zich mijns bedunkens bezwaarlijk loochenen.

1) *Hist. du Peuple d'Israël* I, bl. 26.

In allen gevalle hebben wij te doen met een gansch bijzonder soort van optimisme.

Een optimisme met dat al, hetgeen waarlijk nog dien naam verdient, wanneer we de uitlatingen van zijn wakenden toestand vergelijken met wat deze wijsgeer zegt te aanschouwen in zijn droomen. Renan droomt somtijds. Evenals Taine, maar op gansch andere wijze en onder gansch andere omstandigheden dan deze, gevoelt hij nu en dan een onweerstaanbaren aandrang om de oogen te sluiten, aan zijn verbeeldingskracht den teugel te vieren, haar luchtig spel te volgen, en hare *capriccios* zoo trouw mogelijk in zijn herinnering te bewaren. Te Ischia aan het strand gezeten, met het purperblauwe uitspansel boven zich, met den onpeilbaren azuren waterspiegel glanzend uitgestrekt aan zijn voeten, of het oog gevestigd op de oranjeboomen in den tuin van zijn hotel, op het donkergroene grastapijt, en de geurende bloemen waarover het koeltje suist en waarin de cicaden hun slaaplied gonzen, laat de geest, uitgeput van jarenlang peinzen over moeilijke en voor een deel ondoorgrondelijke raadsels, zich van zelve gaan in heerlijke onbewuste mijmeringen. Gewiegd op de tonen van vogels en insecten scheept dan de fantasie zich in naar het wonderland en glijdt in zaligen wellust over de daarheen voerende wateren. De in den aether drijvende wolkjes nemen voor haar allengs menschelijke vormen en gestalten aan. Maar singulier in alles, is de droomer het niet het minst in de visioenen die in dien half wakenden, half slapenden toestand voor zijn inwendig oog oprijzen.

Een zekeren keer is het een plaats van Strabo die hem door het hoofd speelt. Hij herinnert zich bij dezen geograaf uit den tijd van keizer Tiberius gelezen te hebben, dat dicht bij Aricia, door de Romeinen op een deel van het grondgebied van het aloude Alba Longa gebouwd, aan de linkerhand als men van het stadje den weg opwaarts volgde, vlak bij het meer een aan Diana geheiligd woud - *Nemus* noemen ze het - zich verhief met bijbehoorenden tempel. ‘De dienst dezer Diana Aricina’ - aldus Strabo - ‘schijnt met dien der Taurische Artemis samen te hangen. Want ook hier heerscht een barbaarsche en Scythische gewoonte. Immers tot priester van dezen tempel wordt aangesteld de weggeloopen slaaf, die met eigen hand zijn voorganger gedood heeft. De priester is

dus altijd met het zwaard omgord, steeds op zijn hoede tegen overrompelingen en gereed deze af te weren.'

De gedachten van den peinzer dwalen achterwaarts, tot lang voor de tijden van Strabo. Ze herbouwen tegen den steilen lavawand Alba Longa, de bakermat van Rome, dat volgens de justitie dezer aarde de moederstad verwoesten zou. Dreigend teekenen zich reeds de muren der opkomende mededingster af aan den helderen gezichteinder. Een voorwerp van bezorgdheid voor de scherper zienden, een grond van stillen trots voor nog scherpzinnigeren, die er een voorgevoel van hebben dat in toekomstige eeuwen de taal dezer nauwelijks opgemerkte veste de taal van Latium, de taal van Italie, de taal van een goed gedeelte der beschaafde wereld worden zou. Een is naief genoeg aan dit vermoeden uitdrukking te geven, en die eene is Antistius, de *rex Nemorensis* van het oogenblik.

Zonderlinge priester, deze Antistius! Zijn voorganger had hem om zijn ongewone denkbeelden bovenaan geplaatst op de lijst der slachtoffers voor Juppiter Latiaris, Antistius had zich verweerd, had de punt van het zwaard reeds op de keel van zijn belager gericht, maar inplaats van toe te stooten genade geoefend. Niet aan het volgen der aloude menschonteerende gewoonte wilde hij zijn ambt te danken hebben, maar aan de volkskeus. En thans droomt hij van humanitaire hervormingen op reusachtige schaal. Hij droomt van oprechtheid, van vrede, van menschenliefde, van inwendige gebeden, zich over de wereld verbreidende van het bloedige nest uit dat tot dusverre de tempel der dea Nemorensis heette. Hij wijst een gezantschap der Aequicoli af, dat onder het aanbieden van rijke offeranden de gunst der geduchte godin komt afsmeeken. Hij wijst een heilig gezantschap der Hernici af, die hem tot heil van den stam een vijftal menschelijke slachtoffers ter eere zijner godin toezenden. Hij wijst eene moeder terecht, die zijne tusschenkomst bij Diana ten behoeve van haar doodzieken zoon inroept: 'Durft gij gelooven,' voegt hij haar toe, 'dat de godheid de orde der natuur wijzigen zal ter wille van geschenken als gij Haar kunt aanbieden?'

Een man van zooveel wijsheid en zooveel goedheid is natuurlijk een verloren man. De moeder, wier geschenken hij heeft afgewezen, haat hem. 'Booze man! Mijn zoon zal sterven en het zal uw schuld zijn!' De gezanten haten hem, wier

bloedige opdracht hij geweigerd heeft te vervullen. De aristocraten zijner stad haten hem, want in hunne oogen ondermijnt hij, gevaarlijkste aller revolutionnairen, de grondslagen van den alouden eeredienst. De volksmenners haten hem als de zwijgende aanklacht hunner zelfzuchtige bedoelingen. Zelfs de slachtoffers, die hij van een afgrijselijken dood meende gered te hebben, zijn hem alles behalve dankbaar voor zijn menschlievend optreden. Waar bleef zoo de verdienste hunner offervaardigheid? Hun man is de offerknecht Ganeo, die met hen doet zooals van oudsher in den tempel der Diana Aricina te doen gebruikelijk was. Deze orthodoxe kwakzalver trotseert den hervormer in zijn eigen huis, het verblijf zijner godin. ‘Deze dagen van crisis eischen een stoutmoedigheid in het bedriegen die hij niet bezit. Waarom heeft hij priester willen zijn? Men moet zich met die ambten niet bemoeien, wanneer men er de plichten niet van vervullen kan.’ De oogen van Antistius gaan open, - open voor zijn edele dwaling en den daarvan onafscheidelijken aanstaanden ondergang.

Een paar schermutselingen met Rome zijn ongunstig voor Alba uitgevallen. Door de schuld van Antistius, roepen zijn talrijke vijanden. Diana is verbitterd op haar volk, omdat aan het hoofd van haar heiligdom een valsche priester staat. Opnieuw is nu een strijd met Rome aanstaande. De geduchte godin zal ditmaal aan de zijde van Alba zijn, indien haar opnieuw de van ouds gewone menschenoffers worden gebracht. En welk offer kan haar welgevalliger zijn dan dat van de sibylle Carmenta, die den wasdom der vijandelijke stad heeft voorspeld, dan dat van Antistius, onder wiens leiding ze iets zoo onvaderlandslievends heeft verklaard? Een volksoploop, een verward geschreeuw van ‘slaat hem dood!’ roependen, en de sluipmoordenaar Casca is gereed het bloedige priesterschap te beërven. De aristocraat Metius wrijft zich vergenoegd in de handen. ‘De wereld gaat thans uitrusten in haar natuurlijke bedding, de misdaad.’

Algemeene vreugde. De valsche priester is dood, de overwinning verzekerd. Maar bloed roept bloed. Carmenta wreekt Antistius, er komen zorgwekkende berichten omtrent de wassende macht van Rome, en uit de verre verte doet zich ‘een doffe, geweldige stem’ hooren, de stem van een te Babylon gevangen profeet van Israël. ‘Jahve spreekt: zoo putten de

natiën zich uit voor het niet, en zwoegen de volkeren ten bate van het vuur.'[1)]

De ziener ontwaakt. Heugt het hem nog hoe hij vroeger, evenzoo ingedommeld, een nog wonderlijker droom gedroomd had?

Toenmaals waren het herinneringen uit Shakespeare, die zich vervormden tot een vreemd visioen. Herinneringen aan een der grilligste en bekoorlijkste, der diepzinnigste en meest fantastische scheppingen van den dramatischen schepper bij uitnemendheid. Wijsgeerige gedachten hebben bij het ontwerpen en bewerken van *The Tempest* zeker niet voorgezeten. Maar wat doet dit er toe? De onbewuste voortbrenging is de rijkste. Uit den weelderigen overvloed van gestalten, door den machtigen toovenaar uit zijn onuitputtelijke schatkamer te voorschijn geroepen, kiest de reflectie van het heden er behoedzaam eenige uit, om er in oogenblikken van ontspanning mee te dartelen, om voorttespinnen waar de oude dichter de draden van hun bestaan afbreekt, en de middeleeuwsche lichamen te vervluchtigen tot de nevelgedaanten van ons negentiende-eeuwsche denken.

Eens in de middeleeuwen dan, - het is vrij onverschillig wanneer, en we zullen er maar geen geschiedboek voor opslaan, - regeerde over de goede stad Milaan een hertog, Prospero geheeten. Een wonderlijke hertog was het en een wonderlijk regeeren. Hij was uit een betooverd en betooverend eiland gekomen, vergezeld van den luchtgeest Ariël en het wanstaltige monster Caliban. Beiden heeft hij tot aardsch leven gewekt. Hij heeft door zijn magische kunst den gasvormigen Ariël tot de voor onze planeet vereischte dichtheid verdikt, en aan Caliban menschelijke spraak en een minimum van menschelijke gedaante bijgebracht. Sedert is hij rusteloos bezig met het doen van nieuwe proeven om een ontplofbaar mengsel te vinden dat hem een gemakkelijke overwinning over zijn mogelijke vijanden moet bezorgen, en een elixir, ten einde bij gebreke van onsterfelijkheid zich te verschaffen wat hij *enthanasie* noemt, een dood zouder doodsstrijd en zonder langzame slooping van geest en stof.

En intusschen ergerden en verveelden zijne onderdanen zich gruwelijk. Ze zien hun hertog nauwelijks, want hij houdt zich doorgaans opgesloten in zijn kabinet bij zijn boeken en retor-

1) Jeremia LI vs. 58, en in omgekeerde orde Habakuk II vs. 13.

ten. Een enkele maal geeft hij een feest waarop een echt vorstelijke en echt wetenschappelijke saaiheid heerscht, de gasten zich te buiten gaan aan wijsgeerige bespiegelingen, aanbiddelijke *courtisanes* diepzinnig bewijzen dat de schoonheid een even heilige gave is als wijsheid en deugd, en de hofnar, ten einde raad, den leelijken Caliban opzoekt om zich en de anderen tot een weinigje uitgelatenheid optewinden. ‘Ik zeg het u, signor Ercole,’ - verklaart er een - ‘de hertog is druk bezig zich in het verderf te storten, en ons met hem.’ - ‘Weg met den luiaard!’ schreeuwt een ander, die niet op het feest was genoodigd.

Inderdaad heerscht er groote ontevredenheid. Vooral onder de lagere volksklassen. Waarom, weten ze zelve niet te best, maar ze hebben alvast ter betering hunner grieven den catechismus van het moderne socialisme van buiten geleerd. Nog niet al te onberispelijk, want de tegenstrijdigheden waarin ze zich ieder oogenblik verwikkelen liggen al te bloot voor de hand. Maar al doende leert de mensch, en er schuilt belofte in voor de toekomst.

‘- Eindelijk zal men dan de misbruiken opgeheven zien! zegt een man uit het volk.

- Wat is een misbruik? vraagt een ander.

- Datgene wat onrechtvaardig is. Alle menschen zijn gelijk; al wat men voor enkelen doet, ten nadeele van anderen, moest verboden zijn.

- Maar er zijn er die sterker en bevattelijker dan anderen geboren worden. Is het billijk hen aan anderen gelijk te stellen?

- Zeker; des te erger voor hen.

- Maar er zijn ook de vrouwen, die van nature zwakker zijn. Is het niet billijk, dat zij beschermd worden?

- Neen! des te erger voor haar. De groote verkeerdheid is God, die voor sommigen alles en voor anderen zoo weinig doet. Men moet zijn partijdigheid verbeteren en zijn onrechtvaardigheden herstellen.

- Maar wie zal dat alles regelen? Wie zal de regeering uitmaken?

- Niemand, wij zullen allen vrij zijn.

- Ik zie niet best hoe men vrij zal zijn als allen gelijk staan. De sterken zullen hun deel opeischen. Wie zal hen in bedwang houden?

- Het volk, in naam der broederschap.
- En die van geen broederschap gediend zijn?
- Voor hen de dood.
- En hoe zal het volk leven?
- Van zijn arbeid.
- En wie zal het volk doen arbeiden?
- De rijken. Laten zij eens het hart hebben de kunsten van weelde niet aan den gang te houden. Dan zal men eens zien .....
- Er zullen dus rijken bestaan? En gij zeidet zooeven dat allen gelijk zouden zijn? .....'

Zoo woekert de ontevredenheid voort, gestookt door Caliban die er zijde bij spint. Hij slaagt er in zich als den man van het oogenblik te doen gelden, aan het hoofd der misnoegden te komen, den ouden hertog te dwingen afstand te doen van het bestuur, en - zoetst denkbare aller wraak! - diens beschermer te spelen, wanneer de inquisitie den ketter te midden zijner boeken en instrumenten komt opvorderen! Hertog Prospero verdraagt al deze vernederingen en verkrijgt het van zich desniettegenstaande te blijven leven. Hij heeft een droombeeld te verwezenlijken. Hij heeft een zending te vervullen. Zijn genius Ariël daarentegen sterft, dat wil zeggen: ontbindt zich weer in de aetherische bestanddeelen, waaruit hij voor een korte poos was samengesteld. Ariël heeft geen zending. Zijn leus is de leus aller edele zielen: *prius mori quam foedari*, liever dood dan bezoedeld te zijn.

Thans pauze. En daarna een hernieuwd insluimeren.

Ditmaal spint de droomer voort aan den even losgelaten draad. Zal Prospero volharden in de voor een vorst smadelijke werkeloosheid van den geleerde? Zal Caliban blijven in het bezit der aangematigde heerschappij? En zal Ariël nooit weer herleven voor de verlangende blikken van zijn vroegeren meester?

Het antwoord op deze vragen geeft *L'eau de Jouvence*.

Wij zijn te Avignon aan het hof van paus Clemens - den hoeveelste is alweder onverschillig. Het is daar een bont en zedeloos hof, een leven van vroolijken Frans leidende te midden der zinnelijke en opgewekte zuidelijke. Franschen. Men lacht, men stoeit, men danst, men coquetteert, tot groote ergernis der bedaagde vrome jufvrouwen. Men offert onverbloemd aan Bacchus en Venus, en, tot allergrootste en niet ongerechtvaar-

digde ergernis, het hoofd der Christenheid gaat bij deze heidensche offeranden vooraan. Hoewel niet jong meer geniet hij volop van de geneugten dezer aarde. En omdat deze niet te geef zijn heerscht tevens aan zijn hof de onbeschaamdste simonie. Alles is er veil. Roof is er dagwerk, en de bezittingen van werkelijke vromen zijn het minst veilig. Intusschen verpoost hij zich nu en dan van deze zorgen in de armen der gravin Brunissende de Talleyrand, een schrandere schoone, die allerliefst verzekert niet aan de onsterfelijkheid der zielen te gelooven ‘omdat er te veel zijn’; die evenals Heine bedankt voor eene eeuwigheid waarop men niet veel anders te doen zal hebben dan ‘*auf Wolken sitzend Psalmen singen*’; en die voor het onvergankelijke genot dat genot houdt, ‘hetgeen op een gegeven oogenblik al de intensiteit heeft gehad waarvoor het vatbaar was.’ In deze omgeving leeft hertog Prospero, thans onder den naam van Arnaud de Villeneuve.

Het is de naam van den grooten wonderman der eeuw. Prospero heeft een deputatie van edele Milaneezen bij zich gehad, die hem aanbieden voor zijn herstel op den hertogelijken zetel te zullen samenspannen, mits hij zich aan hun hoofd stellen wilde. Maar hij heeft zich met walging van hun onedele bedoelingen afgewend, en er de voorkeur aan gegeven onder den burgerlijken naam van meester Arnaud aan zijn uitvindingen voorttewerken. Hij is nog altijd bezig met zijn pulver, dat, als het gevonden is, ‘geheel en al het middelpunt der kracht verplaatsen zal.’ Hij is op het punt uit wijn een geest te trekken, een ‘vuurwater, dat op de lippen gebracht een vreemde warmte ontwikkelt. Eén druppel dien men inneemt veroorzaakt dronkenschap, en het doodt tienmaal, indien men er eene hoeveelheid van gebruikt, overeenkomende met de hoeveelheid wijn die vereischt wordt om den dorst te lesschen.’ En daarna hoopt hij een aether samen te stellen ‘die den dood zacht en vrijwillig maken zal.’

Vooral de uitvinding van dat water is het, waarvan de faam hem aan het hof van den paus brengt. De volksmond schreef aan het gebruik ervan wonderbaarlijke verjonging en verhoogde levenskracht toe, en de paus zou gaarne weer jong en levenskrachtig zijn. Meester Arnaud is de uitnoodiging gaarne gevolgd. Waar kon hij, wien de roep zijner ontdekkingen natuurlijk den naam van ketter had bezorgd, zich veiliger aan zijn arbeid

wijden? Hij heeft er lang van afgezien het volk te beschaven. Wat kan hij het anders brengen dan onbegrepen wijsheid en noodeloos leed? Het volk tot zelfverloochening en ontbering hier beneden aantesporen op grond eener zeer problematische zaligheid in den hemel, dunkt hem een onwaardig bedrog. Het staat zijn inziens gelijk aan het vergoeden van zeer werkelijke diensten met valsche bankbiljetten of aandeelen in zilvermijnen op de maan. Daarenboven: zich onder de hoede van den hoeder der Christenheid aan zijn zeer kettersche bespiegelingen en ontdekkingen over te geven, heeft niet slechts zijn nuttige maar ook zijn pikante zijde. Te meer, daar de paus het streven van Arnaud volkomen begrijpt. Ook wel begrijpt, - en Brunissende is daar om het met vrouwelijke scherpzinnigheid te doorzien en haar minnaar te waarschuwen, - dat hij, Arnaud de hand boven het hoofd houdende, een aan godsdienst en pausdom vijandig beginsel aan zijn boezem koestert. Godsdienst en de dienst der rede k u n n e n op den duur niet samengaan. De laatste is een voortzetting van het heidendom, en ‘de priester verbrijzelt zelden het altaar waarvan hij leeft.’ Maar wat nood? Hij hecht bovenal aan de genietingen van zijn verjongingswater, en na hem - de zondvloed.

De bescherming van den paus blijkt weldra voor meester Arnaud goud waard. Zijn roem is allerwege verbreid, en leerlingen stroomen uit de verschillende hoeken van Europa toe. Maar in gelijke mate als zijn faam stijgt het gevaarlijke zijner positie. Hij heet levenopwekker, doch inplaats van te doen herleven brengt zijn *Eau de Jouvence*, te gulzig ingenomen, aan een machtig man van het Germaansche hof den dood. Vandaar klachten van de zijde des Germaanschen keizers en bedreigingen van dezen suzerein tegen den hem herbergenden paus. Tegelijkertijd komen er aanklachten in van de Milaneesche edelen, die - er wordt niet verklaard, hoe - er achter gekomen zijn dat onder het mom van den geleerden toovenaar hun oude hertog Prospero zich verbergt; klachten en aanklachten van de burgerij van Milaan, beducht dat hun voormalige heer, zoowel door zijn duivelskunsten als door de pauselijke gunst geholpen, zich met geweld in zijn vroegere macht herstellen zal; aanklachten van een grafelijke intrigante wier hulp hij indertijd versmaad had; erger dan alles, een formeele aanklacht wegens ketterij, behoorlijk in een reeks van artikelen

geformuleerd, en door de Sorbonne ingediend. Wat moet de paus doen? *Ad evitandum scandalum* stelt hij den gevaarlijk wordenden beschermeling in handen van den kardinaal-grootinquisiteur. En de kardinaal-grootinquisiteur, een bijzonder handelbaar specimen eener weinig handelbare soort, wenscht evenmin meester Arnaud's ondergang. Ook hij zal zich voor den vorm, om schandaal te mijden, met eenige onbeteekenende concessies tevreden geven. ‘Geef ons een handpalm toe, wij zullen elleboogslengten laten vallen.’ Doch meester Arnaud, of hertog Prospero, heeft eindelijk genoeg van het leven. In geen geval wenscht hij het ditmaal door een laagheid, als het verloochenen zijner levenstaak zou zijn, te verlengen. Heeft hij niet zijn water, dat hem wanneer hij het verlangt een pijnloos en niet afzichtelijk verscheiden waarborgt? Zelfs de verlokkingen van het uitgezochtste zingenot brengen dit voornemen niet aan het wankelen. Hij heeft trouwens aanstonds bemerkt dat de bekoorlijke *religieuse*, die hem uit een soort van plichtbesef en op hoog bevel hare liefde aanbiedt, eigenlijk slechts oogen heeft voor den inmiddels herleefden Ariël. Jeugd zoekt jeugd. Zoo sterft hij dan een vrijwilligen, wellustigen dood door de gave zijner eigen ontdekking. De begrafenis van den wonderman is geheimzinnig, zooals zijn leven het geweest was. In het holle van den nacht geeft aan den oever der Rhône de kardinaal-grootinquisiteur zelf, in het kostuum van een lager geestelijke gehuld, de noodige bevelen. Midden in den vloed zal het voertuigje, dat het lijk draagt, met zijn vracht zinken. De bemanning moet maar zien zich met zwemmen te redden. Drijft de doode man boven, ‘men zal aan het volk zeggen, dat de duivel hem heeft weggehaald.’

De droomer is ontwaakt, en thans voor geruimen tijd. Daardoor geeft hij ons gelegenheid na te denken over de reeks van visioenen, die hij ook ons geestesoog liet voorbijgaan.

Kunstvolle visioenen zijn het zeker, door een niet alledaagsch kunstenaar aanschouwd en weergegeven. De personen die in deze fantasmagorieën eene rol vervullen, spreken een taal zoo artistiek fijn en tevens zoo krachtig, zoo luchtig dartelend en daarnaast soms zoo diepzinnig, dat het meerendeel der wakenden ze hem met recht benijden mag. Welk een gloed en welk een kristallijnen doorzichtigheid! Van welk een vindings-

gave en speelsch vernuft getuigt telkenmale de fabel! Hoe slaat de fantasie van den geleerde de vlindervleugelen uit met glinsterend stofgoud overstrooid! Doch fautasmagorieën blijven de geschilderde toestanden desniettegenstaande. Slechts een droomleven leiden de ten tooneele gevoerde personen. Hun kampstrijden zijn toernooien in de lucht, in de heldere maar kille aehterlagen van het reine denken Hun leed raakt onze koude kleeren niet. Zelfs hun heengaan en herleven doet ons slechts glimlachend een steelschen blik werpen naar het valluik of de coulissen, om te zien of de tooneelmachinist niet te kort zal schieten in zijne taak. ‘Zoo ik op eene wijze die huiveren doet de nachtmerrie van een volk zonder ideaal heb voorgesteld....’ lezen we in de inleiding tot *le Prêtre de Némi*. Wees deswege onbekommerd, waarde meester. Geen sterfelijk wezen van normale aandoenlijkheid zal na de lezing van uw drama door de nachtmerrie verontrust worden. Er steekt in *le Prêtre de Némi*, er steekt in elk uwer overige wijsgeerige tooneelstukken stof zelfs voor meer dan één aangrijpend drama van indrukwekkende realiteit. Doch gij hebt die werkelijkheid uit de talentvol bedachte stof niet kunnen of niet willen doen uitkomen. Het was u te doen om het afgetrokken psychologische moment, en om wat gij daarbij gedacht hebt of denken zoudt. En daarom zien wij in uw dramatischen arbeid allereerst de *disjecta membra poëtae*, en in de uitgesproken gevoelens der optredende personen altijd weder denzelfden lichtstraal, slechts door verschillende prisma's in zijn kleurige bestanddeelen gebroken.

Eerst bij gezet nadenken gevoelen we ons getroffen - en pijnlijk getroffen. De auteur zelf zet uiteen, regelmatig in zijn inleidingen, een en andermaal ook bij monde van een zijner personen[1)], in welken zin hij wenscht dat we zijne scheppingen zullen opvatten, - zoozeer verlangt hij dat we in zijn wijsgeerige drama's allereerst wijsgeerige steekspelen zullen zien. Maar het ware een poover kunstwerk, dat bij den lezer geen andere gedachten opwekt dan die de samensteller er in begeerde te leggen. Daar-

1) Zoo zegt in *l'Eau de Jouvence* Prospero, nadat de afschuwelijke paltzgraaf Siffroi, - niet al te fijne caricatuur van het moderne Germanie, zooals de schrijver het voornamelijk in Bismarck verpersoonlijkt zag, - zich aan het verjongingswater dood gedronken heeft: ‘Chacun puise en cette eau ce qu'il porte en lui-même. La source de Jouvence est dans notre coeur; *c'est l'idéal qui ne laisse pas vieillir*. La force qui ressuscite, c'est la pureté de notre âme.’ (blz. 96.)

voor is vooral een geest als die van Renan te rijk. Te rijk en te golvend, te onbestemd omvattend en te onpeilbaar bodemloos somtijds. Men kan uit zijn dramatische proeven alles lezen. En inderdaad klaagt de schrijver zelve af en toe over misverstand, en hebben de schranderste kunstrechters onder zijne landgenooten er de meest tegenstrijdige bedoelingen in meenen te vinden, belijdenissen van geloof en van ongeloof, een ongeschokt optimisme en verderfelijke zedeloosheid. Wat mij betreft - en ik meen zoodoende me aan geen jacht op paradoxen schuldig te maken - ik zie in de tot dusverre ontlede fantasieën allermeest een pikant, laat ik liever zeggen een tot diepen weemoed stemmend katjesspel van den dichter met zijn eigen meest geliefkoosde levensidealen. Platonische ironie in een tijd die wanhopig naar steunselen zoekt! Wat bouwt ge nog op de eindelijke zegepraal van wat er edels schuilt in den menschelijken aard? Wat rekent ge nog op de eindelijke oppermacht der wetenschap en op hare beschavende roeping? Ingeboren adel van des menschen natuur? Triomf van het goede? Zie op Antistius, kortzichtige idealist, en word wijs. Wilde Antistius niet het goede? IJverde hij niet voor rede en eerlijkheid? Trachtte hij niet zijn medeburgers te overtuigen van den smaad, dien ze met hun kwaadaardigen, werktuigelijk van het voorgeslacht overgenomen eeredienst den hoogeren machten aandeden? En hebben niet alle booze instincten te zamen, de cynische sluwheid van den aristocraat Metius en de grove eigenbaat van den *sicarius* Casca, de geslepen handigheid van den offerknecht Ganeo en de dweepzucht van Dolabella, de bekrompen moederliefde der domme Materna en de uit de volksopwinding munt slaande demagoog Cethegus, hebben niet al deze lage hartstochten der menschheid den onderlingen strijd gestaakt, om den heilige, wiens optreden hen in hun belangen of gewoonten kwetste, onder slijk en drek te bedelven? En wat nog dieper treft: heeft niet Antistius zelf bij zijn val moeten erkennen, dat wat hij als zegen bedoeld had zich tot een vloek had gekeerd? Zietdaar het drama, dat Jules Lemaître, gelijk hij in zijn aankondiging ervan verklaart, als de *profession de foi* van den dichter heeft ‘gesticht’.

En wat de almacht der wetenschap betreft: fraaie almacht, die van Prospero, en bemoedigende dankbaarheid alweer! Almacht, die het veld moet ruimen voor de dommekracht van

het monster Demos dat ge zelf gevormd hebt, en dat u beloont door u te vervloeken, in afwachting dat het u zal kunnen verjagen. Gewenschte zegepraal der rede, die de bescherming behoeft van machtige wellustelingen en het bondgenootschap van lonkende sirenen niet versmaadt. Onweerstaanbare invloed, die geen grootscher verovering kent dan den naar eigen willekeur gekozen dood, als de waardigste ontknooping van een rusteloos opgejaagd en toch ijdel leven. Wie leerzaam is trekke uit deze drie drama's van Renan de oude leer van den Prediker: ijdelheid der ijdelheden, alles is ijdelheid! Ontwikkeling is een droombeeld en deugd een slechte belegging, wetenschap is kwelling des geestes en het misverstand regeert de wereld. *Mundus vult decipi, decipiatur ergo!*

Wij zouden echter den schrijver onrecht doen door deze macchiavellistische overleggingen voor zijn laatste woord te verklaren. Evenals Prospero is Prospero's schepper beter dan hij zich voordoet. ‘Gewen u toch aan de taal onzer school,’ zegt de leerling Hilarius tot een verontwaardigden nieuweling. ‘In het wezen der zaak is onze meester slechts bang, in de opofferingen die hij zich voor de waarheid getroost, iets te mengen van wat men in het Oosten *bakhschisch* heet.’ Zoo smaadt ook Renan zijn godin uit angst voor de frase, om niet sentimenteel te schijnen. Doch is er in zijn werk, waar hij volkomen ernstig en uit eigen naam spreekt, niets verdachts? Laat ons zien. ‘De beweging in de wereld van het menschdom’ - zoo lezen we in de *Histoire du Peuple d' Israël* (II, 541) - ‘is de resultante van het parallelogram van twee krachten, van het liberalisme aan de eene, van het socialisme aan de andere zijde; - het liberalisme van griekschen, het socialisme van hebreeuwschen oorsprong; het liberalisme tot de grootst mogelijke ontwikkeling van den mensch aandrijvende, het socialisme boven alles rekening houdende met een strikt opgevat rechtvaardigheidsbegrip en met het welzijn der menigte, dat in de werkelijkheid dikwerf aan de eischen der beschaving en van het staatsbelang ten offer gebracht wordt. - - - Om te durven zeggen welke van deze twee tegenovergestelde richtingen de ware is, zou men moeten weten wat het doel is der menschheid. Is het het welvaren der individuen die haar samenstellen? Is het de verwezenlijking van bepaalde afgetrokkene, en gelijk men zegt objectieve doeleinden, eischende dat men

hun gansche scharen van enkelingen ten offer brengt? Een ieder antwoordt naar gelang van zijn eigen zedelijk temperament, en dat is voldoende. Het heelal, dat ons nooit zijn laatste woord zegt, bereikt zijn bestemming door een oneindige verscheidenheid van kiemen. Wat Jahve wil, geschiedt altijd. Laten we ons rustig houden; zoo wij het zijn die ons vergissen, zulks is van geen bijzonder gewicht. De menschheid is één der ontelbare mierennesten, waarin in de ruimte de proef met de rede genomen wordt; verliezen wij onze partij, anderen zullen haar winnen.'

Ziethier een staaltje van Arische gelatenheid[1)], eendrachtig samengaande met dit andere van Arisch scepticisme. 'Te midden van zoovele tegenstrijdigheden die slechts de keuze der dwaling laten, wie kan daarvan omringd de aanmatiging hebben zonder zonde te zijn? Hij, die vreest zich zelven te vergissen en dus niemand als blind behandelt; die niet juist weet welk het doel der menschheid is en die haar desniettegenstaande lief heeft, haar en haar werk; die twijfelend de waarheid zoekt en tot zijn tegenstander zegt: misschien ziet gij beter dan ik; hij, in één woord, die aan de anderen de volle vrijheid laat waarop hij voor zichzelven aanspraak maakt. Die man kan rustig slapen en in vrede het wereldgericht afwachten, - indien er een is.' (III, 280).

Renan zelf moet erkennen, - en hij erkent het ook ergens volmondig, - dat een dergelijk hooghartig wantrouwen in eigen inzicht, zulk een strak toepassen van de leer dat iedere zaak hare twee zijden heeft, minst genomen dit ééne nadeel oplevert, dat het alles behalve bevorderlijk is aan opofferende werkdadigheid. Wie zal zich moeilijk maken, wanneer hij de overtuiging mist dat hij het belang van het algemeen juister inziet dan zijn tegenstander? Wie zal desvereischt goed en bloed veil hebben voor een doel, dat in het gunstigste geval eerst na milliarden jaren kans heeft verwezenlijkt te worden? Wie zal zich ten strijde aangorden tegen de ongerechtigheden van het oogenblik, wanneer hem de twijfel bekruipt of niet de gansche menschheid een mislukte proefneming is? Renan heeft de gewone teleurstelling ondervonden van alle idealisten die hun ideaal te hoog stelden. Hij is oud, en dientengevolge

1) 'L'Aryen est résigné; il espère peu'. *Hist. du Peuple d'Israel* III, 497.

tegen beter weten in somwijlen ongeduldig en veeleischend geworden.Mij dunkt: een minder eenzijdig dwepen met de toekomstige alleenheerschappij der rede, een minder onvoorwaardelijk geloof in de eindelijke zegepraal der wetenschap, zou hem gunstiger over zijn rasgenooten hebben doen oordeelen. Naast het denkvermogen - ook hij zou het hebben laten gelden - zwaaien over den menschelijken geest den scepter de zich steeds gelijk blijvende hartstochten. Naast de wetenschap vorderen de onafwijsbare behoeften des gemoeds erkenning, nu gelijk voorheen. Maar alhoewel ik me minder dan Renan illusiën maak omtrent de rol der kennis in de bestelling van het gansche menschelijk leven, dunkt ze ook mij een factor van den eersten rang, niet slechts ter versterking van de macht, maar vooral niet minder ter veredeling van het hart des menschen. Betrouwbare waarneming leert een langzamen, maar over 't geheel genomen gestadigen vooruitgang van het zedelijk bewustzijn, van het gemeenschapsgevoel, van al wat er reins en edels en beminnelijks in den menschelijken aard aanwezig is. De wetenschap in haar beide groote vertakkingen zal, behalve door de wijding die zij aan haar eigenlijke beoefenaren schenkt, aan deze veredeling der gezamenlijke menschheid ten goede komen, door steeds uit ruimer kringen de geheel ongegronde blinde angsten te verjagen, die de onbeschaafde mensch voor de hem omringende natuurkrachten koestert. Zoodoende zal zij de gevaarlijkste zijner zwakheden genezen, welke boosaardige en gewetenlooze intriganten van kerkelijke en staatkundige kleur door alle eeuwen heen ten eigen bate hebben geëxploiteerd. Door voor het licht van juister begrippen omtrent het onmetelijke heelal de kinderlijke en kinderachtige voorstellingen van het ontwakende denkvermogen te doen verdwijnen, zal zij medewerken aan de vestiging van een verhevener Godsbegrip. De Paulinische trilogie van het idealisme, geloof, hoop en liefde, vormt - het is waar - heden ten dage niet meer een vast aaneengesloten geheel. De eerste zuil - het valt niet te loochenen - heeft veel van haar stevigheid verloren. Het geloof, althans in de tot dusverre overleverde vormen, wankelt op zijn grondslagen. Doch de beide andere staan nog overeind, tot troost en bemoediging dergenen, die, zonder het aapachtige in den mensch over het hoofd te zien, onwankelbaar blijven gelooven, niet slechts aan

zijn onafgebroken ontwikkeling, maar ook aan zijn bestendige zedelijke volmaking.

VII.

'Hoe ik vrijdenker werd', zou in de dagen der dubbele titels waarschijnlijk de ondertitel der *Souvenirs d' Enfance et de Jeunesse* hebben geluid. En gelijk alle opschriften zou ook dit aan juistheid wel iets te wenschen hebben overgelaten. Neen, Renan is geen vrijdenker geworden, maar was vrijdenker geboren. Hij legt er nadruk op dat het hem vier jaren van harden inwendigen strijd en meerdere jaren van ingespannen arbeid, in het hebreeuwsch, in de andere oostersche en de klassieke talen, in de bijbelcritiek en de geleerde duitsche exegese gekost heeft, om te komen waar de Parijsche straatjongen en de Parijsche wereldling zonder inspanning aanstonds aangekomen zijn. Wij gelooven hem op zijn woord, maar gelooven tevens dat het ternauwernood zijn buitengewone schranderheid vereischte, om in te zien dat er wel eenig verschil is tusschen zijn ongeloof en het atheïsme van Gavroche en Rolla. Behoefde hij zich jaloersch te gevoelen op een zelfvertrouwen, dat tusschen belachelijk en verachtelijk te zijn het niet altijd juiste midden houdt? Het gemak waarmede onwetenden ontkennen wat ze niet kennen bewijst noch voor noch tegen de stelling, dat Renan's geest geschapen was om door diepere studie van den aard, den vorm en den toon van het Oude en Nieuwe Testament beider menschelijken oorsprong en zich gaandeweg vervormende gedaante te doorzien, en daaruit tot het onaannemelijke eener bovennatuurlijke openbaring te besluiten, terwijl de hersenen van anderen, die toch ongeveer eenzelfde leerschool doorloopen hebben, nimmer tot gelijke gevolgtrekking komen. Heeft hij niet zelf in *l'Avenir de la Science* verklaard (bl. 298), dat 'de uitkomsten der kritiek niet bewezen maar ingezien worden'? Heeft hij ons niet zelf het voorbeeld aan de hand gedaan van den eerwaarden heer Le Hir, zijn professor in het hebreeuwsch aan het seminarium St. Sulpice? Le Hir, verzekert hij ons 'was een geleerde en een heilige, en hij was beide in eminente mate.' Hij kende in den grond de hebreeuwsche letterkunde, en de zeer kettersche theorieën die de Duitsche bijbelverklaarders daaromtrent verkondigden. Desniettemin bleef het geloof

van Le Hir ongeschokt en onvoorwaardelijk. ‘Het bovennatuurlijke veroorzaakte hem niet den minsten intellectueelen tegenzin.’ Waarom? ‘Zijn weegschaal was uitermate juist, maar in ééne der schalen lag als een oneindig gewicht een onwrikbaar geloof. Al wat men aan den anderen kant daar tegenover zou kunnen leggen scheen licht; alle tegenwerpingen ter wereld zouden hem niet hebben doen wankelen.’[1)] Renan miste dit tegenwicht van het *credo quia absurdum*, en zoo stevende hij met volle zeilen in de richting die het kompas zijner rede als de ware opgaf. De vijf boeken Mosis zijn niet van Mozes, het boek Daniël is niet van Daniël, - dus - -

En toch was hij, en bleef hij zijn leven lang, een diep religieuse natuur, overtuigd dichter bij Christus te staan dan menig onverdacht kerkelijke. Diegenen die hem op grond zijner wetenschappelijke resultaten, op grond vooral van het leven van Jesus, - het eenige veel gelezen deel zijner *Oorsprongen van het Christendom*, - met veel geraas hebben verketterd, hebben daarmede eenvoudig blijk gegeven van de welbekende liefderijkheid, van oudsher eigen aan het *odium theologicum*. Een of eene vrome - vertelt hij - was gewoon hem meermalen 's jaars een anoniemen brief te zenden, altijd met deze zelfde woorden: ‘als er toch eens een Hel ware!’ Half schertsend in zijn antwoord, openlijk gegeven op de naamlooze dreiging, dat hij misschien tegen een poosje vagevuur, met den Hemel is het verschiet, niet zooveel bezwaar zou hebben, maar dat een Hel van eindelooze folteringen hem strijdig docht met het begrip der Oneindige Goedheid. Het argument, of dreigement, is dan ook wel een klein weinigje te plomp. Doch waar is, berustende op zijn eigen verklaring die ik geen grond zie te wantrouwen, dat hij telkenmale als hij zich lichamelijk zwak gevoelde, ook een toenemende aandoenlijkheid en een terugverlangen naar het voormalige geloof bij zichzelven bespeurde. Zoozeer was zijn rationalisme, of vrijdenkerij, of ongeloof, of hoe men het noemen wil, zuiver wetenschappelijke overtuiging. Niet de aandrang van een wereldschgezind hart, of de wanhoopssprong van den aanstaanden priester die terugschrikt voor zijne gelofte deed hem met zijn verleden breken, maar enkel en uitsluitend de eisch der zoo en niet anders geaarde her-

1) *Souvenirs d'Enfance et de Jeunesse*, bl. 274.

senen. Een onafwijsbare eisch, zoodra hij gesteund wordt door de eerlijkheid die van geen vergelijk met het heilige hooren wil, noch als waarheid verkondigen wat men zelf minst genomen betwijfelt.

Ook dit laat ik gelden, - nu evenwel niet zonder eenig voorbehoud. Doch alvorens zij het vergund op iets anders te wijzen. ‘Men heeft nooit onwederlegbaar waargenomen, dat een hooger wezen in het mechanisme van het heelal tusschenbeide treedt; nooit waargenomen, dat het zich *met een zedelijk of onzedelijk doel* met de zaken der natuur of der menschheid bezig houdt.’[1] Reeds op dezen grond is een onmiddellijke betrekking tusschen den mensch en de Godheid, en dus eene hem langs bovennatuurlijken weg medegedeelde openbaring, en dus de absolute waarheid van een godsdienst die daarop steunt, een onding en eene onwaarheid. Van deze grondstellingen is Renan nooit een handbreed afgeweken. Doch de moreele schok, dien zulk een ommekeer teweegbrengt in het gemoed van een zoon van het droomerige Bretagne, van een geloovig opgevoed visscherskind, van een aanvankelijk met volle overtuiging tot priester voorbestemd jongman, is voor anders geaarden moeilijk naar zijn volle zwaarte te gevoelen. Men kan niet zijn hechtste plechtanker in de diepte zien wegzinken, zonder van het gevoel van hulpeloosheid dat zich daarbij van u meester maakt levenslang de natrillingen te ondervinden. Daaraan schrijf ik voor mij dan ook de ongedurig makende slingeringen toe, die we onophoudelijk in Renan's uitspraken ontmoeten, zelfs waar het bloot wetenschappelijke vraagstukken geldt. Van dezen bestrijder van het goddelijk gezag des Bijbels laat zich zeggen wat van den Bijbel zelven in een aardig latijnsch distichon gezegd is: dat in zijn werk een ieder zijn leerstellingen zoeken en ook vinden kan. Bladzijden zouden te vullen zijn met het bijeenbrengen zijner tegenstrijdige theorieën. *Le vague c'est le vrai*, verkondigt zijn *Toekomst der Wetenschap*. Doch in zijn *Herinneringen* is hij tot het omgekeerde besluit gekomen. ‘*Malheur au vague! mieux veut le faux*.’ (bl. 217.) In de *Etudes d'Histoire réligieuse*, en hier en daar ook nog in de *Oorsprongen van het Christendom*, wordt het in enkele opzichten verkieslijke van het polytheisme boven het monotheisme bepleit, niet slechts

1) Inleiding op het tweede deel der *Hist. du Peuple d'Isr.* bl. III, en in het deel zelf bl. 271.

op den bijkomenden - trouwens valschen en door hemzelf elders als valsch erkenden - grond dat het veelgodendom de ongodsdienstige wetenschap niet placht te vervolgen, maar ook om redenen aan den aard van den godsdienst zelven ontleend. In de geschiedenis van het volk Israël daarentegen, zijn laatste boek, wordt herhaaldelijk en ondubbelzinnig op de meerdere *efficacité morale* en het heiliger karakter van het geloof aan één God de nadruk gelegd. De Romeinen krijgen gelijk wanneer zij den joodschen staat vernietigen en de joodsche opstanden in bloed smoren, want de eischen der theocratie zijn onvereenigbaar met die van elke leekenregeering. In de geschiedenis van het volk Israël wordt de partij genomen dierzelfde theocratie, vertegenwoordigd door de profeten. Talen en rassen zijn een eeuwig w o r d e n , maar - hun grondtype staat sedert hun ontstaan onveranderlijk vast. Wij lezen in *l'Avenir de la Science: 'l'amélioration de la condition matérielle est la condition de l'amélioration intellectuelle*' (bl. 82), om een paar honderd bladzijden later (bl. 422) te vernemen dat te veel *aisance* - wat is *te veel?* - noodlottig zou zijn voor den arbeid des geestes. In het zonderlinge gebed op de Acropolis wordt de knie gebogen voor Pallas Athene als het zinnebeeld der menschelijke rede, wordt betreurd dat de 'barbaren' het moeilijk hebben gemaakt haar alleen te dienen, en een oogenblik later met diezelfde barbaren erkend dat er meer dingen in hemel en aarde zijn dan waarvan de oude wijsbegeerte gedroomd heeft. Logische naturen kunnen bij voortgezet onderzoek nog aan een ruime oogst hun hart ophalen.

Hij kende zelf deze zijne zwakheid, gelijk hij ze alle kende. Maar hij troostte zich met de niet onware gedachte, dat het eenige middel om zich in zijn bespiegelingen steeds gelijk te blijven bestaat in niet te denken. Verre dan ook van mij, Renan zijn leerstellige inconsequentiën ten kwade te duiden. Wie onzer in dit opzicht zonder zonde is werpe den eersten steen op hem! Ik wenschte slechts te wijzen op een noodzakelijke vrucht van den boom der kritiek. Wanneer ik rondweg uitspreek dat ik voor Renan's geheele persoonlijkheid onbegrensden eerbied en weinig sympathie gevoel, dan grondt dit oordeel zich op gansch andere gegevens dan op het feit dat deze onderzoeker, de meening van een schranderen landgenoot tot de zijne makend, omtrent alle andere dan wiskundige waarheden

het *le contraire est probable aussi* in toepassing placht te brengen. Het tuighuis mijner grieven tegen hem, die overigens voor niets dan een zuiver persoonlijke opvatting willen doorgaan, is voornamelijk het boek zijner herinneringen. En ik handel daarbij zeker niet onwelwillend met aantenemen, dat hij in deze vrijwillige biecht, ten aanhoore van een uitgezocht publiek van lezers afgelegd, zich zeker niet beijverd heeft zijn persoon en karakter in een ongunstig daglicht te stellen. Welnu: mijn indruk van den mensch Renan, zooals hij mij uit deze voortreffelijk geschreven bladzijden te gemoet treedt is, dat hij op de eigenaardigheden van den katholieken priester die van den kamergeleerde had geënt. De broeikas-opvoeding van het seminarium is voltooid door de studeerkamer. Dat hij zijn leven lang onbeholpen te midden van den Parijschen maalstroom was, en bijvoorbeeld zich regelmatig in trams en omnibussen naar het uiterste hoekje liet dringen, zullen we van den bereisden man maar *cum grano salis* gelooven, en als offer aan de nederigheid beschouwen. Van elders weten we, dat hij als administrateur van het *Collège de France* van groote praktische bekwaamheid en van niets minder dan overdreven zoetsappigheid blijk gaf. Maar hij was, volgens zijn eigen bekentenis, onoprecht in zijn omgang met de menschen. Hij noemt dit '*un certain manque apparent de franchise*', - wij Hollandsche vlegels bestempelen het met nog een anderen naam, - en geeft onmiddellijk daarop toe, dat hij in het eerste gedeelte van zijn leven tamelijk dikwijls loog. Hij deed het 'niet uit eigenbelang, maar uit goedigheid, uit onverschilligheid, tengevolge van de verkeerde neiging die mij altijd aandreef, om de zaken aan een ieder voortestellen, zooals hij ze begrijpen kan' (bl. 363). Voor de vermaningen zijner zuster heeft hij daarna die gewoonte laten varen, althans in den mondelingen omgang, want in zijn briefwisseling, - ik ga steeds af op zijn eigen inlichtingen - is die hebbelijkheid altijd dezelfde gebleven. Steeds er op uit zijn correspondent iets aangenaams te zeggen is zijn antwoord niets dan de weerslag op diens denkbeelden. *Sous ce rapport, je suis resté prêtre* (bl. 151). Aan de vriendschap heeft Renan zich niet te buiten gegaan. Die voor Berthelot, den grooten scheikundige, is zeker wel de zonderlingste die zich denken laat. De samenleving van twee hersenkassen, zich beijverend elkanders leemten aan te vullen; niets anders

en niets meer. ‘Niet alleen hebben de heer Berthelot en ik nooit met elkander de minste gemeenzaamheid gehad, maar wij zouden ons bijna geschaamd hebben elkander een dienst, zelfs een raad te vragen.’ (bl. 339.) Wat de overigen betreft, uit overmaat van onpartijdigheid verplichtte hij hen nooit en stemde hij steeds tegen hen of hun beschermelingen. Beulé placht schertsend te zeggen, dat men om Renan's stem te krijgen beginnen moest met hem iets onaangenaams aan te te doen. ‘Geen bijzondere vriendschapsbetrekkingen!’ luidde de regel van het seminarium, en aan dit voorschrift heeft de gewezen kweekeling zich met treffende gehoorzaamheid gehouden.

Pleeg ik door dit alles als vaststaande te laten gelden het justitieele onrecht van een veroordeeling uit te lokken enkel op het getuigenis van den verdachte? Ik vrees van niet. Want ik heb meer op het hart, wat niet enkel door zelfaanklacht geconstateerd behoeft te worden. Allereerst Renan's ijdelheid, waarover zelfs onvoorwaardelijke bewonderaars als Jules Lemaître niet nalaten kunnen af en toe te meesmuilen. Zonder blikken of blozen beschouwt deze dilettant-dramaticus en dichter zich als de voortzetter in rechte lijn van Edgar Poe en Shakespeare. Op zijn zelfgevoel als onderzoeker der aanvangen van het Christendom werd reeds gewezen. In de *Souvenirs* klaagt hij bijna over het toeval dat hem den weg der filologie en theologie opdreef, inplaats van hem de gelegenheid te schenken zijn aanleg voor de natuurwetenschappen te volmaken. Hij zou alsdan - ook hier treft de overeenkomst met Multatuli - sommige der ontdekkingen van Darwin voor zich in aanspraak hebben kunnen nemen! *Nur die Lumpen sind bescheiden*. En naast dezen hoogmoed staat nog een trek. ‘Ik ben door de kerk gevormd, haar dank ik wat ik ben, en ik zal het nooit vergeten.’[1)] Inderdaad, er zijn verschillende manieren van dankbaarheidsbetoon. Die van Renan openbaart zich liefst in minder vleiende schilderingen van het optreden dezer kerk tegenover het staatsgezag, en van hare dienaren tegenover zelfs verknochte leeken. De paus Clemens en de groot-inquisiteur kardinaal Philippe zijn heiligen van een gansch bijzondere soort. In *Caliban* haast zich de apostolische legaat, namens zijn heer het gezag van dezen vertegenwoordiger van het grauw zonder voorbehoud te

1) *Avenir de la Science*, bl. 492.

erkennen, op voorwaarde alleen dat de ketter Prospero aan de kerkelijke rechtbank worde prijs gegeven. De schildering der clericale hardheid van den geestelijke tegenover een half onnoozel meisje, dat voor dezen ongenaakbare een hopeloozen en tot misdrijf vervoerenden hartstocht had opgevat, in de schets van den *Vlasbraker* waarmede het boek der *Souvenirs* aanvangt gegeven; de schildering, in een andere schets dierzelfde *Herinneringen*, van de nog onmenschelijker kilheid van een anderen geestelijke tegenover de vrouw die hem met eigen levensgevaar uit de kaken der groote omwenteling had gered, - moeten deze voorstellingen den weinig clericaal gezinden Franschman niet versterken in zijn vooroordeel, dat wie priester geworden is opgehouden heeft mensch te zijn? Indien dit alles waarheid is, was het waardig in Renan deze waarheid een drie- viermalen te dramatiseeren? Waardig, als tegenhanger hiervan de obligate kniebuiging te maken voor de grootmoedigheid van Caliban, den waren drager van het gezag in het tegenwoordige Frankrijk?

Doch laten we den mensch Renan niet hard vallen, door toe te geven aan den onredelijken eisch dat intellectueel hoogstaanden ook in den hoogsten zedelijken zin buitengewoon moeten zijn. Hij zelf ontwapent ons door de gulhartige bekentenis, hoe Challemel-Lacour, de tegenwoordige voorzitter van den Senaat, hem scherpzinnig kenschetste in dit korte oordeel: Renan denkt als een man, voelt als een vrouw, en handelt als een kind. Hijzelf doet de verklaring aan de hand van zijn tekortkomingen, een verklaring geheel naar het hart van de voorstanders der rassentheorie, dat hij, afstammende van een Bretonschen vader en een Gasconsche moeder, in zekeren zin een dubbelwezen was, droomerig en uitgeslapen, handig en onbeholpen, dwaas edelmoedig en schrander berekenend. Is het zijne schuld, zoo mij de strenge protestantsche gelijkvormigheid van Taine in handel en wandel meer aantrekt? Evenals Taine zij hij, was zijn persoon betreft, slechts een merkwaardig specimen van den modernen Franschen geleerde van den besten stempel. Met Taine vormt hij een belangwekkend paar, leerzaam door overeenkomst en contrast. Gezamenlijk komen ze mij voor als de Guizot en de Thiers der Gallische wetenschap. De een een weinigje on-Fransch ernstig, de ander echt-nationaal kwikzilverachtig, en beide fameuse werkers.

En daarop komt het eigenlijk aan. De groote vraag die de overlevenden betaamt tegenover zulke dooden is, wat zij aan de nakomelingschap als blijvend - of althans duurzaam - erfdeel nagelaten hebben. Dit is een vorm van zelfzucht die de maatschappij niet misstaat. Op het opmaken van dezen inventaris heeft zij recht.

Wat Renan betreft, heb ik voor mij goede gedachten omtrent de innerlijke waarde zijner groote wetenschappelijke werken, en goede hoop omtrent hun voortbestaan. *De Origines du Christianisme* sluiten evenmin als de *Histoire du Peuple d'Israël* verder onderzoek af, of zijn het laatste woord der historische kunst op dit gebied. Doch dit laatste woord wordt nimmer gesproken. De mannen van het vak, de katholieke en protestantsche godgeleerden, hebben menigmaal bedenkelijk de wijze hoofden geschud, en zullen ook in de toekomst hetzelfde meerderheidsgebaar der ingewijden wel herhalen. Dat ontslaat hen niet van te moeten toegeven, dat deze beide standaardwerken van godsdienstgeschiedenis uit zeer stevig en zeer overvloedig materiaal zijn opgetrokken. Dat neemt niets weg van hun hoofdverdienste die van smaakvol en boeiend te hebben gezegd wat gewoonlijk door ondoorwaadbare dorheid den niet-deskundige afstoot, van gestalte te hebben gegeven aan wat de vormeloosheid zelve pleegt te zijn, van gemeengoed der leeken te hebben gemaakt wat slechts tot groote schade voor het onderwerp eigendom der specialiteiten was gebleven. Behoeft de beschaafde niet-theoloog niet eenig inzicht omtrent de opkomst en groei van zijn geloof? Is het verkieselijker dat hij verwerpt zonder te weten en minacht zonder te kennen? Is het geen verblijdend teeken, dat in de paar laatste jaren de bijbelcritici zich beginnen te beijveren de uitkomsten van hun onderzoek ook voor de beschaafden in 't algemeen toegankelijk te maken? En zou het niet de dood voor de wetenschap zijn, indien de scherts van Renan eens ernst werd en de monografie geen anderen lezer meer vond dan den monografist?

Niet zoo gunstig acht ik de kansen op een langdurig leven van den bellettrist en dramaticus. Mag ik rondweg mijne meening zeggen, dan acht ik de wijsgeerige drama's in 't bijzonder, niettegenstaande veel voortreffelijks in den vorm, om meer dan eene reden een slecht stuk werk en de uitgave ervan een afkeurenswaardige daad. Zij heeft, gezocht of niet gezocht, den

schrijver een populariteit verschaft bij opgewonden jonge mannen en geblaseerde *mondaines*, die naar onze boersche begrippen een man van zoo ernstig streven afwijzen moest. De Gaskonjer heeft, dunkt mij, hiermede een geenszins te benijden triomf behaald op den Breton. *Caliban, l'Eau de Jouvence, le Prétre de Némi, l'Abbesse de Jouarre*, alle dunken mij in meerdere of mindere mate ongezonde, onzedelijke, ontzenuwende kost. Zij ademen een idealisme, tegenover welks wellustig bedwelmende geuren de stallucht en de heete damp der waschhuizen van Zola mij bijna frisch dunken. Waar is *l'Avenir de la Science* gebleven met zijn hemelbestormende stoutheid? Kan er bezieling uitgaan van dien Prospero in *Caliban*, die van alles afstand wil doen behalve van het recht het dwaze menschdom uit te lachen? Welk een ideaal, dat van dienzelfden Prospero in *l'Eau de Jouvence*, als het hoogste doel der wetenschap de vondst te stellen van een water, dat naar des menschen willekeur hem een welbehagelijken en niet afzichtelijken dood zal bezorgen! Bovenal, welk een opvatting van de vrouw! Is Renan levenslang kloosterling gebleven, en hebben wij slechts gedroomd dat hij gelukkig echtgenoot en vader was? Dit is zeker: de vrouw spookt in zijn monniksfantasie gelijk ze het pleegt te doen in de middeleeuwsche kloosterlegenden, als een goudharige incarnatie van Satan, die de vrome zielen door haar duivelskunsten betoovert totdat ze geen onderscheid meer weten tusschen goed en kwaad. Zijn de Nederlandsche vrouwen gezind, de leer van Imperia, de *courtisane* uit *Caliban*, tot de hare te maken? ‘De plicht der vrouw is de schoonheid; maar de schoonheid is een moeielijke kunst. De schoonheid wil met uitsluiting van al het andere gekweekt worden.’ Zijn zij geneigd met de galante burgers van Avignon mede te gaan in het knielen voor Brunissende de Talleyrand, de verlokkende heldin uit *l'Eau de Jouvence?* ‘Het is een juweel van goud en diamanten, die vrouw. Zag men ooit zulk een wonder van élégance, beminnelijkheid en bevalligheid? - - Men zegt dat ze over de inkomsten der kerk beschikt. Op mijn woord, nooit werd er beter gebruik van gemaakt. De schoonheid der vrouw is een kunst, maar een dure kunst. Men moet er de onkosten van dragen.’ En zijn ze bereid in te stemmen met deze zuiver antieke beschouwingen die de inleiding der *Abbesse de Jouarre* predikt? ‘Wat in het uur des doods het karakter van volmaakte oprechtheid

moet aannemen, is de liefde. Ik stel me dikwijls voor, dat, als het menschdom de zekerheid verkreeg dat de wereld in twee of drie dagen moest vergaan, dat alsdan van alle zijden de liefde met een soort van razernij zou uitbarsten. - - Wanneer men zich van aangezicht tot aangezicht tegenover een plotselingen en onontvliedbaren dood geplaatst zag, zou enkel de natuur spreken; het machtigste harer instinkten, onafgebroken gebreideld en gedwarsboomd, zou zijne rechten hernemen; een kreet zou aan aller borst ontsnappen, wanneer men weten zou dat men met volkomen gewettigdheid den met zooveel vervloekingen omringden boom zou mogen naderen. - Alsdan zou de wereld met volle teugen en zonder eenige nevengedachte een machtigen liefdesdrank inzwelgen die haar van genot zou doen sterven. De laatste ademtocht zou als het ware een kus van sympathie zijn, toegezonden aan het heelal, en misschien aan iets wat daarna komt....'

Wat dunkt u? En laten we ons niet met woorden paaien. Bedoeld is, niet een geheimzinnige trek tot zuiver onstoffelijke ineensmelting van twee verwante zielen, maar de onbeteugelde natuurdrift. O! ik weet wel dat er in deze drama's nauwelijks één gedachte ontwikkeld, nauwelijks één leerstelling voorgedragen wordt, welker wedergade niet in de wetenschappelijke geschriften van den auteur te vinden zou zijn. Ik weet zeer wel, dat een leven vol stroeven arbeid, geheel gewijd aan het vervullen van ernstige plichten, naast deze droomerijen eener onbeteugelde zinnelijke verbeeldingskracht staat. Maar zullen wij ons daarom tevreden geven met een verontschuldiging als de oude Romein indertijd met succes bijbracht: dat wel de dichter, maar daarom nog niet zijn werk kuisch behoort te zijn? Ik voor mij deel de grieven, door de Vogüé en anderen tegen den bellettrist Renan ontwikkeld. Ik geloof dat de kunst alles mag zeggen, maar niet de halve kunst, de in artistieke vormen verkleede bespiegeling. Ik beroep mij op den schrijver zelven, die bij monde van zijn Antistius in *le Prêtre de Némi* heeft getuigd: 'ja, eene waarheid is slechts heilzaam voor wie haar gevonden heeft. Wat voedsel is voor deneen, is vergif voor den ander.' Ik ben overtuigd dat hij, door op deze wijze aan enkele zijner lievelingsdenkbeelden een uitgebreider gehoor te willen verschaffen, aan de jongelingsen vrouwenwereld een slechten dienst heeft bewezen, die niet

geheel opgewogen wordt door zijn verdiensten jegens de dramatiek van zijn land. Mij komt het voor dat hij zijn volgelingen niet een versterkenden drank heeft gereikt, maar in fijn geslepen bokalen een dier koppige wijnen, die met hun onschuldig schijnende zoetheid het hoofd zwaar en de spieren machteloos maken. En ik waag het er op, ter wille van dit oordeel door de gallomanen onder mijne landgenooten als botterik en boeoot aangezien te worden.

De *Abbesse de Jouarre*, - laat ik er dit ter wille der eerlijkheid bijvoegen, - is vrij wat minder aanstootelijk dan haar voorrede. De heldin van dit in zijn hoofdgedachte waarlijk aangrijpend drama leert door de harde leer der ondervinding, dat de mensch niet goed doet, ook zedelijk niet goed, door zelfs de rechtmatigste neigingen der natuur in te willigen *à la barbe* der maatschappij. Men ontdoet het werk der eeuwen slechts tot eigen verderf. Dit is de gevolgtrekking, die de onbevooroordeelde moet maken uit het tragisch geval der trotsche, hoogadellijke, wijsgeerig ontwikkelde, beeldschoone jonge abdis, ten gevolge der wanbegrippen en belangen harer kaste op veel te jeugdigen leeftijd aan eene onherroepelijk geachte gelofte gebonden; vervolgens in de gevangenissen van het Schrikbewind zich overgevende aan de dringende beden van een medegevangene die haar aanbidt en voor wien zij gloeit, maar dien ze ten gevolge van haren eed uit haar hart gebannen waande; en daarna op het laatste oogenblik door een toeval waarvan ze gruwt uit den dood gered, om een tijdlang een leven van vernedering en boete te lijden, dat ten slotte nog in een ter wille van het tragische effect gelukkige ontknooping het stuk een behoorlijk einde doet vinden.

De *Abbesse de Jouarre* - ook dit zij erkend - is verreweg het wezenlijkst dramatische der gezamenlijke vier wijsgeerige drama's. Ditmaal staat de dichter stevig op aarde, te midden van zijn eigen volk en niet zoo onmetelijk ver van zijn eigen tijd. Wel is er ook ditmaal slechts één herkenbare persoonlijkheid te midden van een aantal figuranten, maar deze eene persoonlijkheid leeft en treft. Wel zijn de ietwat humoristisch goedige vertegenwoordigers van den derden stand, mannelijke en vrouwelijke, de concierge der gevangenis met zijn vrouw, de beide burgerjufvrouwen wier ondergeschikte de eenmaal vorstelijke abdis van Jouarre een tijdlang is, de tuinman François, allen

naar hetzelfde patroon geteekend en meer type dan individualiteit, maar het is al veel dat we hier een werkelijk levensdrama voor ons hebben en niet enkel *philosophie en action*. Getroffen herademen we onder deze menschen, die niet alleen mondstukken zijn van het eene of andere theorema uit Renan's wijsbegeerte.

Doch meer dan zelfs de best gelukte verdichting boeit toch nog altijd de werkelijkheid. En van die werkelijkheid herleeft onder Renan's handen weer het meest wat tot zijn eigen persoon in betrekking staat. Van nature lyrisch en niet dramatisch begaafd, schildert hij niets met zoo innemende aanschouwelijkheid als het portret zijner omgeving. Het boek waarin hij het doet, de *Souvenirs d'Enfance et de Jeunesse*, bekleedt dan ook in mijne schatting onder zijn meer bepaald bellettristische werken een eereplaats. De biecht aan het einde, hoe belangrijk ook als document, kan mij niet bekoren. In de daad zelve ligt reeds pose, die niet slechts omtrent de betrouwbaarheid van den berichtgever, maar vooral omtrent de volkomen oprechtheid van den biechteling gegronden twijfel wettigt. De eene helft van Renan, de wereldsche, is daar aan het woord, toegevende aan het eerzuchtige begeeren om boven alles en met alles de aandacht te trekken. Des te liefelijker is het voorgaande. Schijnbaar argeloos opengeslagen bladzijden uit een belangwekkend levensboek. Bekoorlijke idyllen, door de grijze golven van La Manche in droefgeestig grootsche lijst gevat. Het is een wonderlijk tafereel dat hij ontwerpt van Tréguier, het nest dat de geboorteplaats was van den grooten geleerde en schrijver. Wij doorkruisen met hem het rondom een klooster opgegroeide schamele zeeplaatsje, waarvan straat aan straat door niets dan kloostergebouwen is gevormd, waar alle leven versteend schijnt, de indrukwekkende cathedraal tot mystieke droomen stemt, de uitgestorven pleinen enkel gedachten aan aardsche vergankelijkheid opwekken, en het element van wereldschgezindheid slechts vertegenwoordigd wordt door ettelijke nederige visschershuisjes en wat drukte van visscherspinken in de onaanzienlijke haven. Wij zien er den kleinen Ernest, zwak, week, een leerzaam ventje, door aanleg en omgeving vroegrijp en onnatuurlijk ernstig, met een lievelingsmakker nog op straat over wiskundige vraagstukken nabetrachtingen houden, en bijzonder ingewikkelde opgaven met krijtstrepen op de deur van het eene of andere verlatene koetshuis uitwerken. Wij volgen hem

van zijn kinderjaren af naar de verschillende inrichtingen, waarin hij zijn opleiding ontving. Eerst naar het klein-seminarie van Tréguier, alwaar de paters, achtenswaardige relieken eener vervlogen eeuw, die Lamartine slechts met afschuw noemden en van het bestaan van Victor Hugo levenslang onkundig bleven, aan het opmerkzame kind later een denkbeeld gaven van de Fransche geestelijkheid voor de revolutie. Zij onderlegden hem echter goed. Hij leerde naar de ouderwetsche, maar alles behalve verwerpelijke methode latijn, en uitstekend wiskunde. Maar vooral brachten ze hem een kloosterlijk nauwgezette zedeleer bij, en een benauwend ernstig besef van de zelfverloochening die den aanstaanden geestelijke betaamt. Wij begeleiden hem vervolgens naar Parijs, naar de drukke, half wereldsche schepping van Dupanloup, waar hij voor het eerst bewust werd van wat de Fransche beschaving onder stijl en schrijversroem verstaat, en zoo het eerst het bestaan leerde kennen der tot dusverre ongekende verlokkende vrucht. Daarna naar de zuiver theologische inrichtingen van Issy en Saint-Sulpice, beide eigenlijk twee afdeelingen van één zelfde groot-seminarie, waar hij wijsbegeerte, kerkgeschiedenis, dogmatiek, oostersche talen beoefende, en, tegen de bedoelingen zijner leermeesters en zijne eigene dierbaarste wenschen in, het eerst aan de volstrekte waarheid van het catholicisme, van den bijbel, van het christendom, van alle bovennatuurlijke verhoudingen tusschen den mensch en eenig hooger wezen begon te twijfelen. Eindelijk zien we hem de loopbaan opgeven die hij gevoelt niet meer met onverdeeld gemoed te kunnen vervullen, zonder verbindingen hoegenaamd met de buitenwereld en zonder vermogen, alleen op zijn eerlijk hart en zijn kennis vertrouwende, de tot dusverre uiterst gunstige vooruitzichten wegwerpen, en, door een twaalfhonderd francs zijner zuster benevens den edelmoedigen steun van zijn superieur en Dupanloup voor verhongeren bewaard, de eerste moeitevolle stappen zetten op het pad van leekenonderwijs en letterkundigen arbeid, dat hem mettertijd tot zulk een hoogte van invloed, eer en roem zoude doen stijgen.

Met uitnemenden tact is bij de mededeeling van dit alles er naar gestreefd, in het bijzondere steeds het algemeene tot zijn recht te doen komen. Renan heeft ingezien dat de mededeeling der alledaagsche kleinigheden alleen, die uitsluitend hemzelven betroffen en slechts voor zijn intiemsten kring waarde

konden hebben, aan een letterkundig voortbrengsel van betwistbare kunstwaarde het aanzijn zoude schenken. Doch deze *Herinneringen* zijn, in grootscher zin zelfs dan de oorspronkelijke, bekentenissen van een zoon dezer eeuw, en sommige der merkwaardigste aandoeningen van onzen tijd vinden daarin een hunner waardigen tolk. Ook sommige belangwekkende typen. Belangwekkend als staal der Bretonsche volksklasse is het gansche gezin en de omgeving der Renans, de levendige, vroolijk babbelende Gasconsche moeder, nog op hoogen ouderdom kras, wereldwijs en onuitputtelijk in verhalen; de gekke oom, die uit kwalijk beheerschte verbeeldingskracht, en omdat de menschen zooveel van zijn liedjes hielden, een kroeglooper en vagebond werd; de streng koningsgezinde tantes, en de met de groote omwenteling dwepende en van de guillotine gansch niet afkeerige ooms. Niet minder gedenkwaardige typen zijn de kerkelijke professoren, wier onderricht Renan als kweekeling der verschillende seminaria volgde: de schitterende, eigendunkelijke Dupanloup; de fijne Gosselin, superieur van het huis van Issy, met zijn bijna overdreven gevoel van sierlijke netheid een levendig contrast vormende met den slordigen Pinault, professor in de wiskunde, die voor zakdoek en spons doorgaans de slepende mouwen zijner soutane gebruikte, en een overspannen mysticus van het eerste water was; de nog meer overspannen jonge professor Gottofrey, met den rozentint eener engelsche miss en den geloofsijver van een oudchristelijken martelaar. Hij was de eerste, wiens door dweepzucht gescherpte blik tot op den bodem der kettersche gevoelens van zijn leerling doordrong, alvorens deze ze nog zelf in woorden wist te kleeden. Als modern martelaar heeft hij, door in 1847 in Canada de typhuslijders met onstuimige zelfopoffering te verplegen, den dood gezocht en gevonden.

Dit vooral treft niet het minst weldadig bij het zelfs vluchtig doorbladeren der *Souvenirs*, het gevoel van eerbiedig teedere sympathie, dat de schrijver, in de eerbewijzingen der wereld en de kronkelpaden der wetenschap grijs geworden, nu en dan hervindt voor de naieve mysteriën van het geloof zijner kindsheid, en waaraan hij met ongeëvenaard meesterschap uitdrukking weet te geven. Ziethier een paar zinsneden, gewijd aan den dood eener eenvoudige *sacristine*, de huishoudster van den dorpspastoor in de schets van den *Vlasbraker*. ‘Het eerst stierf

de kosteres. Op een Zaterdagavond voelde zij haar einde naderen. Zij liet den pastoor roepen. Een ongehoorde gunst had post gevat in haar verbeelding: deze, dat gedurende de hoogmis van Zondag haar lijk ten toon gesteld mocht worden op de kleine verhevenheid, die dient om de lijkkisten te schragen. Nog voor een laatste maal, hoewel dood, de mis bij te wonen; die woorden vol troost, die reddende gezangen te vernemen; daar onder het lijkkleed tegenwoordig te zijn in de bijeenkomst der godvruchtigen, te midden van het huisgezin dat ze zoozeer had liefgehad; alles te hooren zonder gezien te worden, terwijl allen aan haar zouden denken, voor haar zouden bidden, zich met haar zouden bezig houden; nog eenmaal in gemeenschap te verkeeren met de vromen alvorens in de groeve neder te dalen: - welk een vreugde! En ze werd haar toegestaan....' (bl. 53).

Dit is in het oorspronkelijke onnavolgbaar eenvoudig en verrukkelijk schoon. Diep trillen deze zilveren tonen na, ook in het oor en het gemoed van vreemdelingen en andersdenkenden, gelijk de klank van het vesperklokje, alleen de avondstilte der vredige Lombardijsche vlakten verbrekend, den presbyteriaansch opgevoeden Byron voor een oogenblik tot plechtige aandacht stemde.

> Ave Maria! blessed be the hour!
> The time, the clime, the spot, where I so oft
> Have felt that moment in its fullest power
> Sink o'er the earth so beautiful and soft,
> While swung the deep bell in the distant tower,
> Or the faint dying day-hymn stole aloft,
> And not a breath crept through the rosy air,
> And yet the forest-leaves seem'd stirr'd with prayer.

H.J. POLAK.

Buitenlandsch overzicht.

De ideeën van Friedrich Nietzsche.

Juli-Augustus '93.

Er behoort waarlijk eenige moed toe om onder deze rubriek over een filosoof als Friedrich Nietzsche te spreken: met andere woorden, ik ben verlegen hoe het onderwerp aan te vatten. Een filosofie, dat is iets zoo onwezenlijks wanneer men haar tegen de belangrijke gebeurtenissen van den dag aan houdt; en een filosoof, hoe echter hij is, des te treuriger figuur maakt hij onder de beroemde mannen van den dag. Wat er voor ons, gewone menschen aan een wijsgeer interessant is, dat raakt meer den man dan zijn wijsbegeerte. Ik kan voelen voor Spinoza, als hij brilleglazen slijpt of twee spinnen met elkander laat vechten, voor Kant, als hij zoo statig geregeld zijn middagwandeling door Koningsberg maakt dat de burgers hun klokken gelijk zetten naar den tijd, waarop hij onder de wandelaars verschijnt, en voor Schopenhauer, als hij een l o u i s d ' o r op de tafel van den restaurant naast zich legt, om een weddenschap met zichzelf aan te gaan. Maar hun theorieën!...

Een bitter waar woord werd eens door een der geestigste littérateurs van den dag gezegd - als ge raadt dat ik hiermee Oscar Wilde bedoel, zoo hebt ge mijn meening getroffen. Het gesprek, toen verstandiger onderwerpen waren uitgeput, ging loopen over levensproblemen, en de bovenbedoelde gaf eensklaps een nieuwe wending aan de conversatie door een zijner weloverwogen paradoxen. ‘Op alle vragen der menschheid,’ zeide hij, ‘bestaat een antwoord; jammer alleen, dat de antwoorden altijd eerst gekomen zijn, lang voor de vragen.’ Och ja, de antwoorden waren er altijd te vroeg, ze werden tot nog toe steeds door de vragen voorbij gehaald. Geen

oplossing die niet een verschiet van nieuwe moeilijkheden opende, geen uitgesproken waarheid die niet onze onkunde te duidelijker openbaarde, evenals een lichtvonk de diepte van de duisternis doet tasten. (Dit beeld is niet van mij.)

Is hiermee dus bewezen dat de gebeurtenissen en de vragen van den dag geregeld de theorie van den dag vooruitloopen, hoe zal ik mij dan om de theorieën bekommeren! En hoe wil ik voor Nietzsche interesseeren, wiens persoon weinig meer is dan een schim? Het eenige détail uit zijn leven, dat de verbeelding treft, is dat hij zijn loopbaan - voorloopig - geëindigd heeft met krankzinnig te worden. ‘Te veel chloraal gebruikt,’ zeggen zijn vrienden, ‘overigens kerngezond’; anderen zeggen dat het gebruik van te veel chloraal reeds op een afwijking van het verstand wijst. P a s s o n s ; er zijn van die miseries van den menschelijken geest, wanneer hij onder te heftige pressie van gedachten en gevoelens leeft, waarbij het beter is niet te lang stil te staan. Wie denker en dichter is, tegelijkertijd, heeft het hard te verantwoorden: de dichter, met zijn gevoeligheid, wiens ziel bloedt bij iedere aanraking van het leven, de denker die zijn gevoeligheid wil rechtvaardigen voor zijn verstand en telkens voor nieuwe gevoeligheden geplaatst is.

Er is een spreuk van Nietzsche die mij treft als een bekentenis van die gevoeligheid.

‘Hoedt u,’ zegt hij, den eenzamen onrecht aan te doen! Hoe zou een eenzame kunnen vergeten! Hoe zou hij het u kunnen vergelden!

Als een diepe put is een eenzame. Gemakkelijk werpt men er een steen in; maar als de steen tot den grond toe viel, wie zal hem er dan weder uithalen.

‘Hoedt u, den eenzame te beleedigen! Deedt gij het toch, nu, doodt hem dan liever nog op den koop toe.’

De conclusie toont hoe diep het bij hem, den eenzame, ging.

Laat ons hierop echter niet den nadruk leggen. In een tijd als den onze, waarin het aan zoo weinig menschen van ontvankelijk gemoed gelukt het evenwicht te bewaren, moesten de zenuwen van een man als Nietzsche wel ten hoogste worden aangedaan. Hij heeft aan die nervositeit een groot deel van zijn succes te danken. Want hij is niet zonder reden een mode-auteur geworden, ofschoon hij alleen over abstracte onderwerpen schrijft. Van alle nerveuze menschen, of ze in Parijs dan wel in St. Petersburg wonen, of ze in

Scandinavië dan wel in Italië tehuis behooren, gaat een stroom van sympathie den man te gemoet van wien men vermeent dat hij met zijn zenuwen te kampen heeft, en van wiens strijd men hoopt een nieuwen troost of ten minste een nieuwen prikkel te ontvangen. Maar basta, Nietzsche is te goed om hem met zijn bewonderaars en zijn bewonderaarsters uitsluitend van die zijde te naderen.

Wat dan! zullen wij toch zijn oplossing van levensvragen en levensraadsels aanvaarden? Ik denk er niet aan. Laat ons Nietzsche als een ‘onrust’ beschouwen die door zijn slingeringen de bewegingen aanwijst in de diepten onzer samenleving. Hoewel hij zich bij voorkeur ‘een eenzame’ noemt, staat hij niet op zichzelf; hij vormt een reeks met anderen, met Carlyle, met Emerson, met Ibsen, ja met wie niet al. Hij is verbonden met alle vertegenwoordigers onzer wereldliteratuur voorzoover zij de gedachte van den tijd belichaamt. Het frivole heenglijden van Maurice Barrès langs de afgronden van den geest, de profetische borsttonen van Walt Whitman, de dwepende zelfopoffering van Tolstoï, - van al die klanken, Parijsche chic, Amerikaansch zelfbehagen en breede Slavische weekheid, vindt men den weerklank in Nietzsche's stem. Half van Slavisch, half van Duitsch bloed, heeft hij zich de Fransche beschaving in haar meest karakteristieke gestalte eigen gemaakt, hij volgt de krachtige strooming van den Germaanschen geest, - helaas, door de gebeurtenissen der 19^{e} eeuw verbroken, - die naar een vereeniging met de Romaansche wereld heenwees, hij heeft Goethe en Schopenhauer en Heine, ook Ranke, - den echten Ranke, niet den Geheimrath, - tot intellectueele voorouders. En, wanneer het ooit geoorloofd was zulk een bewegelijk personaadje als Nietzsche met een steenklomp te vergelijken, zou men zich hem willen voorstellen onder het beeld van een dreigende bergspits, eenzaam, maar toch naar alle richtingen samenhangende met het landschap dat zij beheerscht, zoo scherp formuleert hij beginselen onzer maatschappij, zoo zeer weet hij, door ze tot hun uiterste hoogte op te voeren, aan die beginselen tevens een algemeene uitdrukking te geven. Waarlijk, Nietzsche heeft in een overzicht der buitenlandsche samenleving zijn plaats niet gestolen.

Het is de moeite waard naar hem te luisteren.

- Goede menschen, - zoo hoor ik hem zeggen, wanneer ik zijn woorden in mijn eenvoudige taal overbreng, - uw denkbeeld is dat de mensch zoo goed mogelijk voor zichzelf en zijn naasten

moet zorgen, dat hij de moeilijkheden van het leven uit den weg moet ruimen en zooveel als in zijn macht staat voor het behoud van zijn soort moet waken. Maar ik vraag u, wat mag toch wel de bedoeling van het leven geweest zijn, toen het menschen schiep? Volgens uw beweren, als gij het puntig wilt uitdrukken: t h e g r e a t e s t p o s s i b l e h a p p i n e s s o f t h e g r e a t e s t p o s s i b l e n u m b e r. Welk een overmaat van geluk! doch stelt u nu eens uw ideaal als verwezenlijkt voor en komt dan mee op mijn hoogte van waar wij die menigte - zullen wij ze kudde noemen? - welgevoede en weltevreden exemplaren van de familie h o m o m i n o f m e e r s a p i e n s kunnen overzien. Wat dunkt u, wanneer gij in menschen belang stelde, zoudt ge niet voldoende hebben aan één exemplaar uit die gansche massa, omdat ze toch allen op elkander gelijken? En meent ge dan dat vrouw natuur, een oneindig voornamer wezen dan gij of ik, er haar eerzucht in stelt om zooveel mogelijk menschen van één soort te verzamelen, als een onnoozel verzamelaar die alleen op de hoeveelheid en niet op het verschil van zijn exemplaren let? Ik zie het leven heel anders te werk gaan; het schept overvloed om verschillen te kunnen maken, het wil telkens het niveau van zijn schepping verhoogen, het dwingt zijn schepselen op te klimmen in de schaal der wezens, van het eenvoudige tot het bijzondere, en van het bijzondere tot het bijzonderste. De zin van het leven is niet het gewone, maar het buitengewone.

Heeft dan de natuur met de schepping van den mensch niet het toppunt harer ontwikkeling bereikt?

Ge meent, goede menschen, dat het leven in den mensch zijn uiterste woord gezegd heeft en dat het nu niet anders kan dan dat woord tot in het oneindige te repeteeren? Laat ik den grond van uw dwaling ontblooten. Gij maakt u een voorstelling van den mensch, zooals gij hem oppervlakkig in vu omgeving ziet, of liever, zooals gij hem wilt zien; en dat tamme exemplaar mensch met zijn huisje en zijn tuintje, met zijn nuchtere deugden en zijn ondeugden die uit een gemis van voldoende deugd voortspruiten, plaatst gij in het middelpunt der schepping! Ja, ik wil gaarne aan uw m e n s c h alle christelijke deugden toekennen: hij mag medelijden hebben met de ongelukkigen en zijn naaste beminnen als zichzelf; doch mijn respect wordt daardoor waarlijk niet grooter. Hij, het uiterste woord der schepping! Het mocht wat, hij beteekent het moment van haar verval. Dat is een zeer voos teeken voor een

samenleving, wanneer ze haar blik bijna uitsluitend gaat richten op het ongeluk en de ongelukkigen. Ik heb eens gezegd: ‘God is aan zijn medelijden met de menschen gestorven.’ Zulke spreuken ontvallen me wel meer, zonder dat ik dadelijk den heelen omvang van haar bedoeling begrijp. En toch, hoe meer ik het woord overdenk, des te meer waarheid schijnt het mij te bevatten. Wij moeten het oog houden niet op een ideaal van ellende, maar op een ideaal van Macht, en de m a n zie niet naar beneden, maar naar boven. Aan haar medelijden zou de menschheid te gronde gaan. En hoedanig is de werkelijkheid van de hooggeprezen ‘liefde tot den naaste’? Beduidt ze niet dat men zich te onsecuur gevoelt om zelfstandig te wezen en daarom behoefte heeft om in zijn naaste zichzelf terug te vinden? Maar de m a n , zooals ik mij hem denk, handele alléen en wage het zelf de verantwoordelijkheid van zijn handelingen te dragen. Uw menschheid, goede menschen, is een bekrompen soort menschheid. Zal ik u mijn gansche meening openbaren? Nu goed, - waartoe een blad voor den mond te nemen? Uw leven is bedorven door godsdienst, zedelijkheid, verstandigheid en geleerdigheid. Gij zoekt het rijke, machtige leven langs een omweg te beheerschen door het te temmen en te ontmannen, gij droogt het op door het in vakken te rangschikken, gij wilt het logisch maken door het te verwringen op de leest van uw gedachte, gij zoekt het murw te maken door het met schuldgevoel en zonde te mengen en uit dat deemoedige leven bouwt gij bij brokjes uw ideaal der toekomst. Maar het is een vervallen leven en uit verval kan niet anders dan teruggang voortkomen.

Geheel verschillend staat het leven mij voor den geest. Goddank, dat het menschelijk gemoed zich niet binnen den kring van uw passer laat begrenzen. Er zijn nog wilde hartstochten en ongerepte voortreffelijkheden in den mensch, waarvoor uw filosofie, mijn goede menschen, geen woorden heeft. Hij heeft nog chaos in zich en hij moet nog veel slechter en veel beter worden - want dat gaat samen, - eer hij zijn bestemming heeft bereikt. Gij kent den mensch niet. Gij houdt hem voor een wezen welks handelingen gedetermineerd worden door omstandigheden, door wetten, door conventies; en gij ziet niet verder dan de oppervlakte van zijn bestaan. Maar achter den mensch staat zijn ware ‘zelf’, zijn eigenste ik; dat ‘zelf’ beslist voor hem, en de handelingen die gij waarneemt zijn slechts de trappen langs welke hij het eens gevallen

besluit nadert. Het gaat met het leven als in het droomleven. Men droomt een roman: hoe men door een tal van gebeurtenissen in de noodzakelijkheid komt om soldaat te worden, hoe men aan een veldslag deelneemt; eindelijk wordt men onder het rumoer van een kanonnade wakker, - en men bemerkt dat het vallen van een voorwerp in het slaapvertrek een slag heeft gegeven. Die slag is het grondwerk van den droom. Langzamerhand eerst is die slag in het bewustzijn van den slapende doorgedrongen, de geest heeft zich door een aaneenschakeling van fantaziën met dat plotseling ontstane rumoer vertrouwd gemaakt en terwijl het den schijn heeft alsof het geraas de conclusie is van den droom, is het er in de werkelijkheid de aanleiding van. Wat een gevolg schijnt te wezen is een oorzaak. Zoo gaat het ook in 't leven. Gij noemt dezen ongelukkig, omdat zijn berekeningen faalden; neen, zijn berekeningen faalden, omdat hij van den beginne ‘een ongeluk’ was. Gij noemt dien andere gelukkig, wijl de omstandigheden voor hem hebben gebukt, maar inderdaad zijn de gebeurtenissen hem gunstig geweest, omdat hij in zijn hart een held was. Het lot ligt in de persoonlijkheid, en het leven doet niet anders dan die persoonlijkheid ontdekken.

De ouden met hun f a t u m hadden de rechte voorstelling van het leven; alleen weten wij thans dat het f a t u m niets buiten ons is; wij moeten leeren inzien dat wij zelf ons f a t u m zijn.

Ons innerlijk omsluit een kracht, die wij niet kunnen ontwijken en niet kunnen bedriegen. Wij moeten er eerlijk rekening mee houden, haar niet op zijwegen voeren, haar niet onder hypocrisiën begraven. O dat kost strijd en smart, eer wij het kind van ons ‘zelf’ geboren hebben! Natuurlijkheid, in dezen zin, is geen lichte verovering; de weg daarheen leidt door wat de wereld noemt: verkeerdheid en zelfzucht; en zelfs wie als held de zedelijkheid der wereld heeft overwonnen, ziet nog een hoogeren trap voor zich: om natuurlijk te zijn moet hij niet alleen een held wezen, hij moet ook zijn als een kind. Dan eerst komt de in hem levende kracht met haar geheele vermogen van natuurlijkheid te voorschijn, en hij staat op eigen voeten. Voor hem geen toeval meer! want hij is zijn wet en zijn regel. Het woord is levend in hem geworden: ‘Wees die gij zijt’. Hij alleen verstaat de natuur van ziel tot ziel. Want de natuur spreekt niet onmiddellijk tot verzamelingen van menschen; haar bedoeling is niet de kudde, maar de enkele mensch. Alle macht gaat uit van den enkele, en het leven, zelf een kind

en een strijder, zegt zijn geheim slechts aan den zelfstandige, die ook een kind is en een strijder. Het leven wil omhoog en verder, het zoekt altijd door een grootere som van macht te verkrijgen, het zet zijn krachten tegenover elkander op het spel om zichzelf te overtreffen, het wil zichzelf overwinnen. In dat opzicht gaat de enkele, die 'zichzelf' geworden is met de natuur samen. Hij gevoelt zich als een overgang; het leven heeft in hem reeds iets hoogers willen verwezenlijken, dat nog niet is bereikt. Dat hoogere bespeurt mijn e e n z a m e mensch in de toekomst, het is het bovenmenschelijke dat toch niet meer is dan een voortzetting van het menschelijke. Door zijn geloof aan dat onverwezenlijkte bovenmenschelijke helpt hij de natuur in haar strijd, ja, hij schept met haar te zamen. In het geloof aan het bovenmenschelijke is zijn reden van bestaan, zijn moraliteit.

Welk een onderscheid, mijn goede menschen, tusschen uw zedeleer en de leer van mijn eenzame, d.i. tusschen uw maatstaf der geestelijke waarden van het leven en de wijze, waarop hij zich nieuwe geestelijke waarden schept. Gij hecht aan harmonisch gebalanceerde eigenschappen; maar hij zal u zeggen dat het beter is niet te veel deugden te willen bezitten, daar éene deugd meer deugd is dan twee, want zij dwingt meer het karakter om in zijn oprechtheid uit te komen. Gij verkiest een tevreden leven, maar hij ziet zichzelf steeds op een helling. Gij hebt uw naasten lief, hij kweekt in zijn hart de liefde tot het verste. Gij spreekt over uw vaderland, hij denkt aan het land der kinderen. Gij zorgt voor het behoud der menschheid, hij wil dat men den mensch alleen als een schakel in de rij der wezens beschouwe: de mensch is voor hem niet iets dat behouden, maar dat overwonnen moet worden. Gij gelooft aan God, hij verklaart dat God gestorven is, want de menschheid heeft haar doel hier op aarde en dat doel is het bovenmenschelijke. Wie deel hebben aan het bovenmenschelijke, vormen den adel der wereld, zij zullen heerschen in de toekomst.

En door den mond van mijn profeet Zarathustra verkondig ik u, goede lieden, deze spreuk:

'Duizend paden zijn er die nog nooit begaan zijn; duizend gezondheden en verborgen eilanden van het leven. Onuitputtelijk en onontdekt is altijd door nog mensch en menschen-aarde.

Waakt en luistert, gij eenzamen! Van den berg der toekomst

waaien winden met onmerkbaren wiekslag; en tot fijne ooren komt goede boodschap.

Gij eenzamen van heden, gij ballingen, gij zult eenmaal een volk zijn: uit u, die u zelf hebt uitverkoren, zal een uitverkoren volk groeien: - en daaruit zal de heros voortkomen, die het bovenmenschelijke belichaamt.

Waarlijk, de aarde zal nog een plaats der genezing worden! En reeds verspreidt zich een nieuwe reuk over haar oppervlakte, een heilbrengende lucht, - en een nieuwe verwachting!'-

Nietzsche woont een verdieping hooger dan andere menschen, - zoo vat ik mijn oordeel over zijn denkbeelden samen. - Hij komt wel eens op den beganen grond, maar gewoonlijk blijft hij op zijn hoogte. Dus ziet hij de dingen die iedereen kan waarnemen over 't hoofd en wat ver af ligt groepeert zich voor zijn oog van zelf tot een beeld. Hij ziet, zonder het te willen, artistiek. Hij verlangt intensiteit en genialiteit in het leven.

Daarom is hij, op eigen hand, de filosoof van de hedendaagsche kunst. Hij heeft haar gevoelens en gedachten begrepen voordat zij ze nog had uitgesproken en hij heeft haar conclusies geformuleerd voordat zij zich daarvan bewust was geworden. Heeft hij niet de beteekenis van Ibsen's drama's geraden door te zeggen: 'D e r M e n s c h i s t e t w a s d a s ü b e r w u n d e n w e r d e n s o l l'? en wijst het gansche werk van Ibsen niet met geweld heen naar den vrijen mensch der toekomst, die in staat zal wezen zijn eigen moraal, of wil men liever, zijn eigen immoraliteit, tegenover de maatschappelijke conventies te handhaven?

Het bovenmenschelijke (d e r U e b e r m e n s c h), in den zin dien Nietzsche er aan geeft, is de sleutel tot de verlangens, die in het artistieke streven van onzen tijd besloten zijn.

Nietzsche is altijd vooruit. Hij heeft de ideeën van het voorafgegane tijdperk een nieuwen vorm gegeven. De h e r o w o r s h i p van Carlyle heeft hij uit het historische heldenmuseum bevrijd waarin Carlyle zijn vereering voor de heroën der menschheid had opgesloten en hij heeft haar omgezet tot een verheerlijking van den held die komen zou. Wanneer Heine zegt: 'Ik geef niet om de gedachten der menschen, want ik sta aan de bron der gedachten', dan wijzigt hij Heine's zelf bewuste ontboezeming tot het algemeene gebod: De mensch moet zelf de geestelijke waarden van

het leven scheppen. En als Goethe uitroept, toen hij in het hoogste moment van zijn loopbaan het inzicht had gekregen der eenheid van natuur en kunst: ‘Voortaan kleeft er niets toevalligs meer aan mijn werk, het is noodzakelijk als het werk der natuur’, - dan maakt Nietzsche zich op zijn wijze dat gezegde eigen door het gebod te geven, dat de persoonlijkheid van den mensch boven het toeval verheven zij en dat hij heersche gelijk met de natuur. Ja, hij verstout zich tot het woord: ‘W a n n e e r er goden waren, hoe hield ik het uit geen god te zijn! - w a n n e e r er goden waren, wat bleef er dan voor o n s over om te doen!’

Het is de hoogste trap waartoe het zelfgevoel stijgen kan.

Maar van die hoogte uit zocht Nietzsche gemeenschap met geestverwanten, om den adel te stichten die het zout der wereld wezen moest. Hij dacht daarbij oorspronkelijk aan het voorbeeld van den tijd der Renaissance. Geen wonder, want hij had aan de hooge school te Bazel, - waar hij, nog half student, als professor in het Grieksch beroepen was, - Jacob Burckhardt tot collega, den man die meer dan iemand anders gedaan heeft om de Renaissance met haar geraffineerd individualisme en haar grootsche doeleinden weder tot een levend ding te maken voor den geest. Burckhardt was een man naar het hart van Nietzsche: een aristocraat in een van ouds aristocratische stad, nerveus en fantastisch - men vertelt, dat hij niet kon voortgaan met zijn collegie, wanneer het gezicht van een zijner toehoorders hem niet beviel, - een volledig kenner van wat hij weten moest en een artist daarenboven.

Nietzsche gevoelde zich in zijn nabijheid als een humanist uit het gouden tijdperk van de Herleving der letteren en hij doceerde zijn Grieksch met een vuur, dat zich aan de leerlingen meêdeelde. Spreekt men thans nog met een gymnasiast uit dien tijd[1)] over Nietzsche, dan zal hij u vertellen over den leeraar, die zijn gehoor met een ongedoofd enthusiasme voor het Grieksch kon bezielen en d i e n i e t v e l e n k o n , d a t e r w o l k e n a a n d e l u c h t w a r e n .

Ach, het denkbeeld, dat de Renaissance spoedig in deze nuchtere en dorre wereld zou terugkeeren kon niet lang bij hem bestaan. Ik heb gezegd, dat hij op een hoogere verdieping van het leven woonde, - ja, maar somtijds daalde hij uit zijn toren af en ver-

1) De professoren aan de hoogeschool van Bazel gaven, tot voor weinige jaren, ook les aan de hoogere klassen van het gymnasium.

keerde onder de menschen; zijn gevoeligheid kon echter dat verkeer niet lang verdragen, hij vluchtte gewond, en die wonden waren zijn levenservaring. Hij had gezien hoe laf de wereld was, hoe zij de moeilijkheden uit den weg ging en nooit met open visier dorst strijden. Kwam er toch maar voor hem een held, die den kamp tegen den draak dorst opnemen en die als een flink strijder met een zingend zwaard den kamp zou uitvechten!

Op dat oogenblik van zijn verlangen leerde Nietzsche Richard Wagner kennen. Hij werd zijn volgeling: Richard Wagner zou de leider van den nieuwen adel worden. Maar Nietzsche kon niet velen, dat er wolken aan de lucht waren; hij wondde zich aan de pretenties van zijn held en aan de kleingeestigheid van zijn bewonderaars. Toen maakte hij zich van alle banden los, die hem aan Duitschland hechtten, hij gaf, ondanks zijn armoede, zijn betrekking op en vluchtte naar Italië. Hij wou zijn eigen held wezen, hij wou in de eenzaamheid zijn strijd met zichzelf uitvechten.

Hoe licht gevoelde hij zich toen hij het loome Duitschland achter den rug had. Van blijdschap ging hij dwepen met de lichtzinnige Fransche maatschappij der 18e eeuw en hij zwoer alle geest van zwaarte en drukking als uit den duivel af.

Ja, maar er kwamen wolken aan de lucht, hij werd vergeten, hij werd bespot, hij wondde zich telkens op nieuw en op nieuw. Wat nood! zooals hij zijn eigen held was, zoo zou hij zijn eigen adel vormen.

Eenzaamheid!

Soms overviel hem het oneindige verlangen naar de verre toekomst en hij troostte zijn hart met het troostlied der onsterfelijkheid en der eeuwigheid. Dan weer gevoelde hij zich sterk in zijn macht en verzekerd van den duur van zijn werk.....

Arme Nietzsche. Het lot trof hem en het trof hem aan het hoofd. De wolken bedekten de lucht.

Een dichter, een wijsgeer, een onrust, een overgang! Nu ja, een overgang tot den adel der toekomst, waaraan wij gelooven.

B*.

Bibliographie.

Prudens van Duyse, zijn leven en zijne werken, door J. Micheels. Gent, A. Siffer. 1893.

Zonder in hoofdstukken te zijn ingedeeld, bevat dit boek een in de dubbele beteekenis *doorloopende* lofrede op een Vlaamsch dichter uit de eerste helft van deze eeuw, die bij het thans opkomend geslacht wel niet meer dan bij naam bekend zal zijn. Gelijk meer bij dergelijke monographieën het geval is, is het werk breed opgezet en worden ons, vooral uit zijn eersten tijd, ook de zwakste en minstbeduidende dichtproeven van den al te vruchtbaren dichter, als waren het belangrijke kunstproducten, in uitvoerige citaten voorgezet. De heer Micheels kan, als rechtgeaard lofredenaar, niet velen dat men ook maar een vinger naar zijn held uitsteekt. Zij, die Van Duyse's benoeming tot hoogleeraar hebben tegengewerkt, op grond dat hij een warm aanhanger was van Koning Willem I - iets waarvoor hij trouwens steeds is uitgekomen - heeten ‘ellendelingen’, die hem ‘bezwadderd’ hebben; wie niet uitbundig zijn in hun lofuitingen op den Vlaamschen dichter, worden ‘nijdigaards’ genoemd ‘die hem trachten te kleineeren’. Wat meer kritiek zou den schrijver, aan wiens verdiensten als ijverig verzamelaar van al wat op zijn held betrekking heeft wij overigens gaarne hulde brengen, niet hebben misstaan.

Aan de zeer bijzondere begaafdheid van Van Duyse twijfelen wij geen oogenblik. Verscheidene gedeelten uit *den Dood van Egmont*, uit *Godfried*, uit *Waterloo*, en tal van kleinere gedichten getuigen van groot dichterlijk talent. Zijn vers neemt vaak een vlucht en heeft een lenigheid, die men bij dichters uit dat tijdperk - bij Tollens en zijn school - niet in die mate aantreft. Wat echter aan Van Duyse ontbrak, is smaak; smaak, die hem zou bewogen hebben een aantal banale, onbeduidende verzen in de snippermand te werpen, en andere een ernstige herziening te doen ondergaan.

Smakeloos bijv. heeten wij het, den nachtegaal te noemen:

> 't Welluidend vorstje der ontwaakte vogelkoren;

smakeloos van het ridderkruis, dat de Prins van Oranje gezegd werd onder zijne soldaten te hebben geworpen, met de woorden: ‘gij hebt het allen verdiend!’, te zeggen:

> Ja, de *eerstar*, die Oranje in 't midden onzer braven
> Vol heldengeestdrift wierp, *steeg hier ten hemeltrans*.

En wat te denken van een dichter, die op den dood van de Belgische Koningin *drie* lijkdichten vervaardigt, en die jaren achtereen op elken verjaardag van den slag van Waterloo een gedicht maakt!

Indien de heer Micheels een gedeelte van den tijd, aan dit omvangrijk boek ten koste gelegd, besteed had aan de vervaardiging van een bloemlezing uit Van Duyse's gedichten, dan zou hij aan de nagedachtenis van den dichter en aan de Nederlandsche letterkunde een niet onbelangrijke dienst hebben bewezen.

Onze rijmen.

Ieder, die zijn jeugd niet geheel heeft vergeten, voelt aangename herinneringen bij zich oprijzen, als hij vroolijke kinderen ziet spelen, of wanneer iets hem op later leeftijd de rijmen, die zijne moeder hem voorzong, weder in de gedachten brengt. Bij velen bestaat dus belangstelling voor onze rijmen. Drie flinke oplagen van Dr. van Vloten's *Baker- en kinderrijmen* zijn reeds sedert jaren uitverkocht.[1)] Eene oproeping, om mij rijmen, spelen en sprookjes toe te zenden, werd zoo welwillend ontvangen, dat deze mij bij honderdtallen van alle kanten zijn toegevloeid. Op grond van dit alles acht ik het wenschelijk hier wat uitvoeriger uiteen te zetten, waarom het de moeite loont die rijmen van den ondergang te redden, dien zij anders zeker tegemoet gaan.

I.

Het aantal onzer rijmen is zeer groot. Niet dat iedereen er nu juist zoovele volledig kent, maar het is merkwaardig hoe vele alom verbreid zijn, en andere, zeldzamere, toch in ver van elkaar verwijderde streken bekend blijken te wezen.

Was dit niet het geval, en waren die vaak zinlooze rijmen plaatselijk of slechts tot eene bepaalde streek beperkt - dichtproeven van een baker of kinderlijk gerijmel, dat opgang had gemaakt - dan zouden zij onze aandacht niet waard zijn. Thans blijkt er echter meer achter te schuilen. Wij vinden vele rijmen niet alleen terug in eene geheele provincie, ja ir

1) Een 4de druk is thans ter perse.

verschillende ver van elkaar gelegen deelen van ons land, maar ook over de grenzen. Niet slechts vinden wij Westfaalsche rijmen, die overeenstemmen met Geldersche of Overijselsche, en Oostfriesche, die beantwoorden aan deuntjes ons ook uit Groningerland bekend (dat ware niet vreemder dan de overeenstemming van Noordhollandsche en Friesche of van Vlaamsche en Zeeuwsche rijmen), maar de kinderrijmen van geheel Nederduitschland, van de Oostzee-provinciën en Pommeren tot in Fransch-Vlaanderen, komen vaak woordelijk overeen. En wat nog merkwaardiger is, de rijmen van *alle* Germaansche landen dragen éénzelfde karakter, terwijl ook verscheidene Romaansche en Slavische rijmen gelijkenis met de onze vertoonen. Dit feit is opmerkelijk genoeg om in de kinderrijmen iets meer te doen zien dan beuzelingen, waarmee een verstandig mensch zich niet behoort in te laten. Het rechtvaardigt een wetenschappelijk onderzoek.

Hoe komen ze zoo algemeen verspreid? Is dit in den laatsten tijd geschied door het steeds toenemend verkeer tusschen de landen onderling? Door verhuizingen? Door mededeeling van den eenen buur aan den ander? Zeer zeker is daardoor veel tot de verspreiding bijgedragen, maar het feit wordt er niet geheel door verklaard. Niet alleen in groote steden en aan verkeerswegen vinden wij dezelfde rijmen terug, maar ook in afgelegen, tot voor korten tijd bijna geheel van het verkeer afgesloten streken, in ontoegankelijke Zwitsersche en Tiroolsche bergvalleien, op eilanden, in moerasstreken. Ook is die groote verbreiding niet door boeken veroorzaakt. Men is toch eerst in deze eeuw begonnen met rijmen en sproken uit den volksmond op te teekenen en kwam daarbij tot de ontdekking van die verrassende overeenkomst tusschen de overleveringen uit ver van elkaar verwijderde streken, eene overeenstemming die dus ouder moet zijn dan die rijmenverzamelingen. Zij dagteekent dan ook niet eerst uit den jongsten tijd, maar bestaat reeds eeuwen, vele eeuwen. En zij wordt verklaard doordat onze rijmen althans gedeeltelijk van overouden oorsprong zijn. Van geslacht op geslacht overgeleverd en met de verplaatsing der menschenmassa's wijd en zijd verbreid, zijn zij in den loop der tijden in verschillende streken in verschillenden zin gewijzigd, vervormd, verbasterd. De oorspronkelijke verwantschap is echter nog duidelijk te herkennen.

Bij die overoude rijmen nu werden voortdurend nieuwe gevoegd. Nieuwe eeuwen brachten nieuwe motieven en nieuwe rijmen. Ieder volgend tijdperk voegde het zijne er bij en hielp vervormen en vergeten. Het eene rijm oefende invloed uit op inhoud en vorm van het andere, en oud en nieuw smolten samen. Sommige rijmen maakten carrière. Andere stierven uit of bleven nog slechts in enkele streken bestaan. Groote volksverplaatsingen brachten tegelijk met de volksplanters in eens een geheelen rijmenvoorraad uit den omtrek van Keulen in Oostelijk Pruisen en uit den Altmark in Zevenburgen. Verhuizing van enkelingen bewerkte een voortdurend ruilen van rijmen. Veel ouds dat niet meer door iedereen begrepen werd bleef toch bestaan, veel dat allen zin verloren had werd toch getrouw van den een aan den ander overgeleverd, vele eeuwen lang. En onder zulk onafgebroken vermeerderen, vervormen en vernieuwen ontstond eindelijk de rijmenvoorraad, dien wij nu bezitten.

Ik moet thans bewijzen, dat de hier gegeven voorstelling van den onderdom onzer rijmen werkelijk juist is, en wij willen dus een historisch onderzoek naar hunnen oorsprong instellen, daartoe uitgaande van onze tijd en opklimmende tot steeds oudere tijdperken.

Onder onze oogen zien wij kinderrijmen ontstaan. Een der nieuwste is b.v.

> Een Moriaantje zoo zwart als roet
> Ging eens uit wandelen zonder hoed.
> De zon die scheen haar op haar bolletje,
> Daarom droeg zij een parasolletje,

dat tegenwoordig als rijm bij het touwtje springen meer en meer in zwang komt. Ieder kent de bron, het populaire kinderverhaal van den Moriaan, die eenige met hem spottende jongens in een reusachtigen inktpot dompelt en ze dus even zwart maakt als hij zelf. De springende meisjes hebben echter van den Moriaan een Moriaantje gemaakt, waarschijnlijk omdat zij vonden, dat een parasol beter bij eene dame paste dan bij een heer. De vervorming van den oorspronelijken tekst was begonnen en het vers daardoor tot volksrijm gestempeld. Zeer nieuw is ook het aftelrijm:

Rood, wit en blauw,
De koning met zijn vrouw,
De koning met zijn dochtertje,
Koffiedik,
Af ben ik.

Of de inhoud van een rijm al door verloop van tijd veroudert, dit belet volstrekt niet, dat het blijft voortbestaan.

In den Haag daar woont Sophie,
Zij is getrouwd met Willem Drie,

is nu nog evengoed als voor twintig jaren een liedje bij het touwtje springen. En in het bekende

Juffrouw, wil-je je jongetje verbieden?
Hij komt 's avonds aan mijn deur:
Belle, belle, belle! Klop, klop, klop!
Juffrouw, blief-je ook zwavelstok?

hebben de zwavelstokken zich nog altijd weten te handhaven.

Binnen menschenleeftijd is ook nog ontstaan

Scheepjes zeilen over den mast,
Binden hun zeilen met touwetjes vast,
Van een, twee, drie!

Dit rijm, bij het touwtje springen gezongen, is vervormd uit de tweede strophe van het nog niet geheel vergeten lied

Daar was ereis een meisje loos,
Die wou gaan varen
Al voor matroos.

Van het meerendeel onzer rijmen kan natuurlijk de juiste tijd van ontstaan niet meer bepaald worden. Alleen zinspelingen op historische gebeurtenissen (en slechts een zeer klein deel onzer rijmen is van historischen oorsprong) geven ons vaste jaartallen; liedjes, die in vorige eeuwen populair waren, en opmerkingen in oude geschriften wijzen ons somtijds den weg, maar hoe verder wij teruggaan des te schaarscher worden deze chronologische aanwijzingen.

Wij gaven reeds voorbeelden van rijmen, die in onze eeuw ontstonden. Klimmen wij nu hooger op, dan brengen eenige

historische gegevens ons naar het einde der vorige eeuw. Een der lezingen van

Hop Marjannetje,
Stroop in 't kannetje,
Laat je poppetjes dansen,

eindigt

Eertijds was de Pruis in 't land
En nu die kale Franschen.

Niemand zal er aan twijfelen of deze slotregels dagteekenen van omstreeks 1795. Op dezelfde tijden zinspeelt ook de marsch

Rataplan, rataplan, rataplan!
Daar komen die drommelsche Franschen weêr an,
Ze hebben geen kousen en schoenen meer an,
Rataplan, rataplan, rataplan!

regels die niet ontstaan zijn uit tevredenheid over de Fransche tactiek om het rijke Holland voor de kleeding en voeding der Fransche troepen te laten zorgen.

Eveneens bleef tot op heden zeer bekend een spotliedje op den Amerikaanschen kaperkapitein John Paul Jones, die in 1779, na in den strijd met twee Engelsche schepen zijn eigen schip te hebben verloren, met het door hem veroverde smaldeel Tessel binnenliep en in ons land gastvrij ontvangen werd, later een medeaanleiding tot den 4^{den} Engelschen oorlog. Van het oorspronkelijke lied zijn twee coupletten (het telde er negen), natuurlijk met allerlei vervormingen, als kinderrijm tot ons gekomen. Het spotlied begint:

‘Hier komt Paul Jones aan,
't Is zoo'n aardig ventje.
Zijn schip is naar den grond gegaan,
Ging op een Engelsch entje.
Hadden wij hem hier,
Hadden wij hem daar,
Hij wist het te probeeren.
Fortuin kon anders keeren.’

Op een ander historisch feit berust

Mijnheer van Son is een brave kapitein,
Hij regeert er zijn volkje zoo groot als klein.

Deze mijnheer van Son is nl. de Amsterdamsche kapitein Zeger van Son, die op 6 Sept. 1748, bij de parade ter eere van den stadhouder Willem IV, behalve de gewone troepen ook eene ‘compagnie jongeheertjes’ deed exerceeren. Hij regeerde dus werkelijk groot en klein, en het volk heeft dit feit vereeuwigd in een rijm, dat een ongekenden opgang heeft gemaakt. Elders heeft men mijnheer van Son vervangen door andere bekende kapiteins, in Utrecht b.v. door mijnheer Gordon, een kapitein uit den patriottentijd, elders door mijnheer van Zanten en mijnheer van Dorp. En ook de tweede regel onderging allerlei veranderingen en werd nu eens

> Hij regeert zijn volkje in den maneschijn

dan weêr

> Hij tracteert er zijn volkje op brood en wijn.

Ook zijn verschillende 18de-eeuwsche volksliedjes tot kinderrijmen vervormd. Zoo is b.v. het welbekende ‘Altijd is Kortjakje ziek’ ontleend aan ‘*Een Nieuw Lied van Kortjackje, Of 't leve en bedrijf van een Secrete Vrou in dese Stad, die so gaere de Borrel had*’, een titel, die het lied voldoende kenmerkt. Dat het indertijd zeer populair moet geweest zijn bewijst de verbreidheid, die het refrein nog steeds bezit. In het oorspronkelijke luidt het:

> ‘Altijd is Kortjakje ziek
> Midden in de weeck en Sondags niet.
> Dan gaet zij haer hert versterken,
> Midden in de weeck wil zy niet werken.
> Altijd is Kortjakje ziek
> Midden in de weeck en Sondags niet.’

Een ander rijm komt bijna letterlijk overeen met de eerste strophe van ‘*De Marmotte-dans Savoyen*. Op eene aardige wijs.’

> ‘Meisje wilje mijn beesje eens zien,
> 't Is een klein marmotje.
> Het kan dansen voor al de liên,
> Als het komt uit zijn kotje:
> A vikke mooi! A vikke mooi!
> A vikke mooi, marmotto!’

Het geheel telt 8 strophen.

Een allesbehalve stichtelijk '*Nieuw Liet van een Vrijster die van* 3 *Monsieurs gesoent wiert woonachtig op de Haerlemerdijk':*

'Ik quam lestmael onder den Dom,
Onder den Dom een kroontje om,
Daar moeten[1)] mij drie studenten'

'Den eene was een Officier,
Den andere was een Barrebier,
De darde was een Jonker'

deed een rijm ontstaan, waarin o.a. de hierbovenstaande regels voorkomen, en dat thans gezongen wordt bij een reidans:

Te Uitert, te Uitert, te Uitert bij den Dom
Daar waren drie studentjes,
Van meisje keer-je eens om.
De eene was een officier,
De ander was een grenadier,
De derde was een jonker.
Driemaal in den maneschijn,
En zesmaal in den donker.

Eveneens is het alom bekende

Ik zei er: Wel Jaap,
Wat ben je een knaap.
Ik zei er: Wel Jaapje, sta stil!

niet anders dan eene vervorming van de '*Kermisvryagie tusschen Trui en Jaap*', die begint met

'Jaapje sta stil, Jaapje sta stil,
Hoor eens wat ik u moet vertellen,'

terwijl in de 5de strophe voorkomt:

'Aardige Jaap, wat ben je een knaap,
Waar zou ik met u loopen?
Aardige Jaap, wat ben je een knaap,
Sta stil, jou looze aap.'

Van deze beide laatste liederen is merkwaardig, dat ze tot speeltekst bij een kinderspel zijn geworden.

1) = ontmoetten.

Voor de 17de eeuw hebben wij een belangrijk getuigenis in eene lijst ‘van spelletjes die Gargantua speelde’, voorkomende in de Nederlandsche vertaling van Rabelais, die in 1682 het licht zag. De 215 spelen uit het Fransche origineel zijn hier vervangen door 154 Nederlandsche, en hoewel alleen de namen worden opgegeven, zoo is het toch vaak ontwijfelbaar, welke spelen worden bedoeld. Wij vinden er vele onder, die nog altijd in gebruik zijn en wier voorkomen in ons land dus minstens tot de 17de eeuw opklimt. Als voorbeelden noem ik: ‘*Man, man, ik ben op je blokhuys*’, ons welbekend *‘Vader, ik sta op jou kasteel’, ‘Steentje verder’*, een wijze van haasje-over springen, die nog in zwang is, en ‘*toffeltje geit*’, ons ‘*slofje onder*.’

Verder vinden wij eene herinnering aan het jaar 1672 in

De Bisschop van Munster
Met honderdduizend man,
Voor Groningen, voor Groningen eens kwam.
De Bisschop van Munster, al weêr van voren of an.

En verschillende rijmen en spelen, die op het krijgswezen betrekking hebben en dus op den oorlogstijd wijzen, zijn stellig niet van jonger datum. Zoo b.v. het ‘door de kordons loopen’, de geijkte straf bij allerlei jongensspelen voor dengene, die de hem opgelegde taak niet kan volbrengen, en rijmen als

Hobber dobber dob,
Soldaten trekken op,
't Old wijf trekt mee
Met de knip op zee,[1)]
Met den hond in touw,
Met den vogel in de kouw.
Is dat geen recht soldatenvrouw?

Ook kennen wij liederen uit de 17de eeuw, die tot kinderrijmen zijn vervormd. Een daarvan is

‘Ik voer al over de Zee.
Wil je mee?
Ik voer al over de Zee,
Al met een houte lepeltje,
Lepeltje, lepeltje, lepeltje,
Al met een houte lepeltje,
Het steeltje brak aan twee,’

1) = zij.

dat, op verschillende wijzen gevariëerd, nog vaak wordt gezongen.

En sporen van Bredero's beroemd lied van Arent Pieters Gijzen vinden wij terug in:

> Aris zieke ziertje, Catrijntje,
> Daar komt de boer met karnemelk an.
> Kom laat den boer maar loopen,
> Dan hebben wij geen prut of karnemelk te koopen.
> Meeuw en Jaap en Leen,
> Klaartje en Kloentje trokken samen heen
> Naar 't dorp van Vinkeveen.
> En toen zij daar over kwam, lari-dam,
> Toen kraaiden al de baantjes
> Van snelderom, selderom, tjuuk, tjuuk, tjuuk,
> En de morgenstond brak an.

Wij hebben hier meteen een teekenend voorbeeld van de wonderlijke vorming van vele onzer rijmen. De boer met karnemelk heeft natuurlijk niets te maken met Bredero's lied, evenmin als het slot ‘Toen zij (ik) daar over kwam, enz.’, dat ontleend is aan de 2de strophe van het pas aangehaalde ‘Ik voer al over de zee’.

Maar ook verder zijn Bredero's werken ons van nut bij onze bewijsvoering. Wij vinden nl. in zijne stukken allerlei spelen en rijmen vermeld; zoo b.v. het scheldrijm

> ‘Molenaar, koren-dief.
> Groote sacken heb gy lief,’

waarmede nog heden ten dage de molenaars worden uitgescholden, en dat dus stellig dagteekent van vóór 1613, het jaar, waarin hij zijne ‘*Klucht van den Molenaer*’ schreef.

Hoe verder wij teruggaan des te moeilijker wordt het aanwijzing omtrent den tijd van oorsprong onzer rijmen te geven. Toch vinden wij nog gegevens genoeg om te kunnen bewijzen, dat niet alleen de dichterbij liggende eeuwen bouwstoffen voor onzen huidigen rijmenvoorraad hebben geleverd.

Wij hebben b.v. allerlei rijmen, die met de godsvereering in betrekking staan. Bij het ballen is in gebruik:

> Haantje-pik, wat zal-je me leeren?
> Al wat in den Bijbel staat:
> Twee gouden letters,

Twee trompetters,
Een A en een O.
Dat gaat zoo,
Van een, twee, drie,

een rijm, dat wellicht ziet op het titelblad van een bijbel, met twee bazuinengelen en een gouden *alpha* en *omega*. Elders wordt aan een kerkganger gevraagd:

Wat was de teks(t)?
Een R en een X (= eks),

d.i. XP, het teeken van Christus. Deze rijmen zijn minstens eenige eeuwen oud. Verder vinden wij bij Protestanten vele rijmen van geslacht op geslacht overgeleverd, die van R.K. oorsprong zijn, en die daarom van vóór de hervorming moeten dagteekenen. Dat ze eerst in den jongsten tijd uit Katholieke gezinnen ook in andere zouden zijn overgegaan is niet wel aan te nemen; daarvoor zijn zij veel te algemeen in Protestantsche streken verspreid. En bovendien wordt hun ouderdom door hun zeer ouden vorm bevestigd. In den loop der tijden hebben echter allerlei toevoegingen veel van den ouden inhoud onherkenbaar gemaakt. Men zie b.v. een rijm als:

Achter de groote kerk
Daar leit een blauwe steen.
Als je daarop trapt
Dan trap-je op Maria.
Wat heeft Maria op haar schoot?
Een klein, klein kindje.
Wat heeft dat kindje in zijn hand?
Een goud, goud boekje.
Wat staat er in te lezen?
Van vader en moeder,
Van zuster en broeder, enz.

of wel

Een klein kindje.
Van hoe groot?
Als een korreltje wittebrood.

of

Donker, donker steegje,
Wie zit er in dat steegje?

Marij, moeder Marij.
Wat beeft ze in heur handen?
Een keersie om te branden.

Meerendeels zullen dergelijke rijmen wel reeds in de middeleeuwen zijn ontstaan. Soms is dat met vrij groote zekerheid aan te toonen. Zoo bestaat er b.v. een langs de Noordzeekusten zeer verbreid rijm van een knaap, die op school den meester halfdood slaat. Het is in vele sterk van elkaar afwijkende lezingen overgeleverd. Een daarvan luidt:

Anna Maria zat achter den trap,
Zij voerde haar kindje suikerdepap,
Suikerdepap met het lepeltje
Uit het koperen keteltje.
'Joosje, je moet naar school toe gaan.'
'Moeder, ik heb geen klompjes aan.'
'Trek je vaders hossebossen aan,
Slof er zoo mee henen.'
Joosje kwam te laat.
De meester die werd kwaad,
De meester nam den palmstok
En sloeg er Joosje mee op zijn kop.
Joosje nam zijn linkerpoot
En sloeg den meester halfdood.
'Kinderen, sluit de boekjes toe,
Gaat naar vader en moeder toe.'
'Dag moeder, dag vader.
Moeder, onze meester is dood.
Wie zal ons nu leeren?'

In de lezingen uit ons land, die mij tot dusverre zijn bekend geworden, is steeds het te laat komen van den knaap, doordat zijn schoeisel niet past, de oorzaak van 's meesters toorn, en dit onderdeel wordt op de meest verschillende wijzen uitgewerkt. In de verwante Vlaamsche en Duitsche rijmen echter vinden wij nog eene andere reden, nl. dat hij ook zijn les niet wil opzeggen en beweert die beter te kennen dan de meester zelf. Dit is oorspronkelijk de hoofdzaak geweest, maar bij ons in het vergeetboek geraakt. Het geheele rijm is nl. niet anders dan eene bewerking van eene in de middeleeuwen (en ook later nog) zeer bekende overlevering omtrent Jezus' jeugd, welke verhaalt hoe de kleine Jezus de hand van zijnen meester deed

verdorren, omdat hij die tegen hem ophief, om hem wegens het niet beantwoorden zijner vragen te straffen. Dit verhaal, afkomstig uit het apokriefe evangelie van Thomas, is daaruit overgegaan in middeleeuwsche werken als de *Legenda Aurea* en zoodoende tot algemeene bekendheid geraakt. Behalve de inhoud van het rijm bevestigen ook de daarin voorkomende namen dezen oorsprong. Jozef, Joosje, Goosje, Treesje, enz. zijn later voor Jezus in de plaats gezet En de moeder heet b.v. Anna Maria, Marijken, Zwarte Margriet of een besje, altemaal namen, waarachter zich in onze rijmen vaak die van de Moedermaagd Maria verschuilt.

Maar ook rijmen van anderen aard bleven ons uit de middeleeuwen bewaard. Uit onze oude liedboeken kennen wij verscheidene middeleeuwsche volksliederen. Een herinnering hieraan vinden wij somtijds nog in onze rijmen. Een versje van ‘Krullebolletje ging uit wandelen’ eindigt met

> Maar wat zal ik voor je koopen
> Al voor je Nieuwejaar?
> Een heel mooi poppetje
> Met lang en krullend haar.

Al lijkt dit oogenschijnlijk zeer modern, het is het toch niet. Niet alleen omdat het geven van nieuwjaarsgeschenken bij ons reeds sedert eeuwen in onbruik is, maar dit geheele slot is de nagalm van een in middeleeuwsche liederen meermalen gebezigde strophe

> ‘Wat gaf hi haer te loone
> Tot haren nieuwen jaer?
> Een kindeken in der wiegen
> Met sinen gecrulden haer,’

eene strophe, die wij b.v. tweemaal in het *Antwerper Liedboek* aantreffen in de ballade van een meisje, dat zich door haren minnaar te ver in het woud voeren laat.[1)]

En in een lied ‘Van 't ander lant’, dat gevonden is in een 15de-eeuwsch handschrift, maar waarvan een Nederduitsche lezing uit de 14de eeuw bekend is, vinden wij de strophe:

1) *Antw. Liedb.* No. XXII en CXXIX.

Als wy doot synt, wat is die bate?
Men ghift my een slaeplaken myt die gate,
Ende een wilghen kiste ende een stroen bant,
Hiermede ward ik sent int ander lant.

De beide laatste regels nu vinden wij terug in verschillende lezingen van het ook overigens merkwaardige rommelpotlied:

Klein zieltje, klein zieltje zat achter de deur.
Klein zieltje, klein zieltje, waar treurt ge zoo veur?
Zou ik er niet treuren, niet treuren voor God?
Ik heb er gebroken het hemelsch gebod.
Hebt gij er gebroken het hemelsch gebod,
Val dan op uw knietjes en bid er aan God.
Bid dan aan God met een goed fatsoen,
Of hij er den hemel eens open wil doen.
Als hij dien hemel heeft opengedaan,
Dan ziet ge drie arme zondaartjes staan.
Een houten kist met een strooien band,
Zoo trekken wij weêr naar een ander land.
In 't ander land is er vreugde genoeg,
Daar zingen de engelen van 's morgens vroeg,
Van 's morgens vroeg tot 's avonds laat,
Tot de zon en de mane ondergaat.

Verder wordt de hooge ouderdom van menig rijm bewezen door den hoogst antieken vorm. Zoo vinden wij b.v. verscheidene kettingrijmen. Sporen daarvan bevat het, ook door zijne zangwijze als oud gekenmerkte, Sint-Maartenslied

Sinter, Sinter Maarten,
De klavers dragen staarten,
De koeien dragen horens,
De klokken dragen torens,
De torens dragen klokken,
De meisjes dragen rokken, enz.

Maar zuiver bewaard is het in eenige andere rijmen, b.v. in het volgende, dat ook nog eenige stafrijmen bevat en met variaties in verschillende deelen van ons land en daarbuiten voorkomt:

Burgemeester,
Boom en heester,
Heester en boom;

Zaâl en toom,
Toom en zaâl,
Visch en aal,
Aal en visch,
Stoel en disch,
Disch en stoel,
Water en poel,
Poel en water,
Kat en kater,
Kater en kat,
Muis en rat,
Rat en muis,
Storm en huis,
Huis en storm,
Wind en worm,
Worm en wind,
Kalf en kind,
Kind en kalf,
Zot en zalf,
Zalf en zot,
Lepel en pot,
Pot en lepel,
Lepel en nap:
Schep op de pap.

Voorbeelden van soortgelijke verzen uit middeleeuwsche Nederlandsche bronnen kan ik niet bijbrengen. Een Duitsch vers uit de 14de eeuw is echter:

‘Es reit ein hêrre:
Sîn schilt was ein gêre;
Ein gêre was sîn schilt,
Unde ein hagel sîn wint,
Sîn wint was ein hagel,’ enz.[1)]

Over geheel West-Europa is verspreid het bekende kindergebed:

's Avonds als ik slapen ga
Volgen mij veertien engeltjes na.
Twee aan mijn hoofdeneind,
Twee aan mijn voeteneind,
Twee aan mijn linkerzij,

1) Graff, *Diutisca* I 314 vlg.

Twee aan mijn rechterzij,
Twee die mij dekken,
Twee die mij wekken,
Twee die mij wijzen
Naar 's hemels paradijzen.

Dit vers wordt reeds in 1319 vermeld.

Overoud van vorm en wijze van uitdrukken is ook een rijm als

Goeden avond met je allen.
Zit je hier te praten of te kallen?
Er ligt een zwaan in 't riet.
Die u allen goeden avond biedt.
Hij laat u vragen,
Op welke tijden van de dagen
Is het beste hazen jagen?
In die tijden van de dagen
Is het beste hazen jagen,
Wanneer de eene schijf over de andere gaat,
't Koren en vlas tegelijk af gaat,
En de doode over den levende gaat,
In die tijden van de dagen
Is het beste hazen jagen.

De verklaring van dit zonderlinge rijm is deze: Een jongeling zendt een boodschapper naar het huis zijner geliefde, om te vragen wat de beste tijd is om te komen vrijen. Het antwoord luidt: Als de borden op elkaar worden gezet, als brood en tafellaken worden afgenomen en het vuur onder de asch wordt gerekend, dus 's avond laat.

Oud blijkens den inhoud is het welbekende

Tusschen Keulen en Parijs
Leidt de weg naar Rome.

Na eeuwenlang onjuist te zijn geweest, is deze uitspraak thans, nu de weg naar Rome over Brussel, Straatsburg en den St. Gotthardt loopt, wederom waar geworden.

Eene herinnering aan een middeleeuwsch gebruik schuilt verder in:

Hansje sjokken,
Trek hem aan zijn rokken,
Trek hem aan zijn staart,
Hansje is geen oortje waard.

De kinderen, die onder het zingen hiervan achter vader of moeder aansjokken, stellen nl. de ballingen voor, die zich bij de inkomst van den nieuwen bisschop aan zijn gewaad of den staart van zijn ros vastklemden om zoodoende begenadigd het hun verboden stadsgebied weder te betreden.

Eindelijk vinden wij ook nog klaarblijkelijke overblijfselen uit de middeleeuwen in die vele reidansen, waarbij de kinderen langzaam hand aan hand voortschrijden op de maat van het gezang, nu eens een kring vormende, dan weder eene ketting, die zich onder een poort van armen voortbeweegt. Reien als het 'Patertje langs den kant,' de 'Zevensprong' en 'Haal open de poort' geven ons te zien, hoe onze voorouders dansten, voordat de uit den vreemde ingevoerde draaiende wals en polka de oude slepende reidansen verdrongen. Uit de middeleeuwen kennen wij verscheidene afbeeldingen dezer reien. Zij zijn echter reeds ouder, want het is de echte Germaansche dans. En soms herinneren dan ook onze spelen nog aan overoude heidensche gebruiken, b.v. aan het inhalen der lente met juichende reien, waarbij de voortschrijdende kring een langen krans van groen en bloemen vasthield onder beurtelings omwenden der meedansenden, - een lentegebruik dat zich in enkele deelen van Duitschland en Zwitserland nog staande hield, maar dat elders alleen als kinderspel is blijven voortleven. De inhoud der daarbij in de verschillende Germaansche landen gezongen rijmen stemt echter nog in vele punten overeen.

Wij zagen derhalve, dat van de middeleeuwen tot op den huidigen dag elk tijdperk invloed heeft gehad op onze rijmen en er blijvende sporen heeft achtergelaten. Het is dus te verwachten, dat ook vroegere tijdperken tot de vorming van onzen rijmenvoorraad hebben bijgedragen. Schriftelijke bewijzen uit die lang vervlogen eeuwen ontbreken natuurlijk. Door vergelijking met hetgeen wij van elders weten is het echter mogelijk aan te toonen, dat ook herinneringen aan den vóór-Christelijken tijd onzer voorouders in rijmen zijn blijven voortleven, evengoed als allerlei verouderde begrippen uit later tijd. Daar wij echter van de godsdienstige voorstellingen der heidensche Germanen niet zeer veel vaststaande berichten bezitten en de niet meer begrepen heidensche voorstellingen in onze rijmen in den loop der tijden natuurlijk allerlei vervormingen hebben ondergaan, is het vaak zeer moeielijk met zekerheid den heidenschen

oorsprong te bewijzen. Toch is het aantal rijmen met zulke herinneringen vrij groot, en ik kies dus slechts enkele tot voorbeeld.

In de godsdienstige voorstellingen van den heidenschen Germaan nam de zielencultus eene belangrijke plaats in. Naar zijne voorstelling was de ziel een wezen, los van het lichaam, dat dit naar willekeur verlaten kon. Dit gebeurde dan ook dikwijls, 's nachts b.v., in de gedaante van een muisje, dat uit den mond kroop en 's morgens weêr langs denzelfden weg terugkeerde. Was een kind geboren dan koos een der zielen het tot verblijfplaats. Stierf een mensch dan zocht de ziel het aardsch omhulsel weêr te verlaten. De zielen, die tijdelijk geen verblijfplaats in een lichaam vonden, verwijlden in een soort van paradijs, een schoone gaarde met bloemen en vogelenzang, waar de doodsgodin, door zielen omgeven, zat te spinnen. Dat zielenrijk, het Engelland van vele sproken en rijmen, lag naar men zich voorstelde onder een glazen berg. Toegang gaf slechts een bijzondere sleutel, nl. een beentje of knokkel, waarvan de ziel, die het gestorven lichaam verliet, zich gemakkelijk kon voorzien. Vaak ook stelde men het zich voor als een eiland, waar men heenvaren moest, of dat men over eene brug kon bereiken.

Sporen van deze voorstelling vinden wij in onze rijmen terug.

> In Engelland, in Engelland,
> Daar vliegen zooveel meeuwen,
> Daar is een schip met meisjes vergaan,
> Wat zullen de jongens schreeuwen,

ziet niet op het groote eiland aan de overzijde van het Kanaal, maar op het zielenrijk, evengoed als

> Kroene kranen, witte zwanen,
> Wie wil er mee naar Engelland varen?
> Engelland is gesloten,
> De sleutel is gebroken.
> In Engelland,
> Daar stuift het zand,
> Daar luiden de klokjes: boem!

En op de doodsgodin wordt gedoeld in

> Wie woont in het glazen huisje?
> Een oud vrouwtje.

Wat doet zij daar?
Zij kamt heur haar.
Wat doet zij met die haartjes?
Touwtjes vlechten, enz.

Onder onze oude kinderspelen bevinden zich ook verscheidene, waarin tooneelen uit het heidensche doodenrijk dramatisch worden voorgesteld. Zoo is er b.v. een door alle Germaansche landen verbreid kinderspel, waarvan het bekende Anneke Tanneke een der bij ons voorkomende vormen is. Ik laat hier de meest volledige lezing volgen. (*De kinderen zitten bij elkaar gehurkt op den grond. Een is de moeder, een ander Anneke, die kreupel komt aanloopen.*)

- Klop, klop.
- Wie is daar?
- Anneke Tanneke toovenaar.
- Wat moet je?
- Een kooltje vuur.
- Ik heb geen vuur.
- Ik heb je schoorsteen zien rooken.
- 't Is allemaal heete asch.
- Heete asch kan niet smoken.
- Daar heb-je vuur. *(geeft een steen, handvol zand, enz)*
- Mag ik wat water hebben?
- Ik heb geen water.
- Ik heb je pomp hooren gaan.
- Dat is die van mijn buurvrouw.
- Dat lieg-je.
- Daar heb-je water. *(geeft iets)*.
- Mag ik even binnenkomen?
- Neen, je hebt zulke vuile schoenen.
- Dan zal ik mijn schoenen uittrekken.
- Je hebt zulke vuile kousen.
- Dan zal ik mijn kousen uittrekken.
- Je hebt zulke vuile beenen.
- Dan zal ik er het vel aftrekken.
- Dan komt mijn kamertje zoo vol bloed.
- Dan zal ik ze in de karnemelk stoppen.
- Dan komt mijn kamertje vol karnemelk.
- Dan zal ik mijn glazen muiltjes aandoen.
- Kom dan maar binnen. - Wat heb-je daar? Schud eerst je rokken eens uit. Nog eens. Nog eens.

Zoo, kom nu maar binnen.
- Wat heb-je daar een mooie beeldjes staan.
  Hoeveel kost die?
- Zij zijn niet te koop.
- Vrouw, je pap brandt aan.

(*terwijl de moeder naar de pap gaat kijken, neemt Anneke een der beeldjes weg, en het spel begint opnieuw.*)

Verschillende varianten bevatten nog oude trekken, b.v. deze

- Vrouwtje, mag ik op je bergje?
- Mijn bergje is geschrobd,
  Maar doe je glazen muiltjes aan
  En treed er dan maar op.

en eene andere, waarin Anneke vermaand wordt om toch vooral voorzichtig te loopen, ‘want ik heb een glazen vloer.’ Wij vinden hierin nog sporen van den glasberg.

Het hier beschreven spel stelt dramatisch voor, hoe de Norne de zielen uit het gezelschap der doodsgodin weghaalt tot nieuwe geboorte in een menschelijk lichaam.

Een ander, eveneens zeer geliefd spel is

Wie zit daar onder dien hoogen toren?
's Konings dochtertje.
Hoeveel kindertjes heb-je?
Zeven.
Mag ik er een van hebben?
Neen zoo zeker niet.
Dan zal ik er een van stelen,
Dan zal ik naar 's schouten dienaar gaan
En laten jou den kop afslaan.
Hippetip, hippetrip,
Pak maar achter aan mijn slip.

Een meisje zit op den grond, terwijl haar jurk door den om haar staanden kring wordt opgehouden. Een ander kind loopt rondom. De gevangen koningsdochter wordt bevrijd doordat er telkens een steen van den toren wordt afgeslagen en een kind den kring verlaat.

Blijkens andere lezingen uit verschillende Duitsche streken doelt ook dit spel op het zielenrijk. Niet te allen tijde is het geopend. Gedurende zeven maanden houden de demonen des

winters godin en zielen gevangen en is Engelland gesloten. In de lente worden zij bevrijd. Dit nu wordt in het spel voorgesteld. - Duidelijker dan in de zooeven medegedeelde lezing komt de mythische oorsprong nog uit in

> Daar zit er een in den gouden ketel,
> Die kan naaien, die kan braaien[1)]
> Die kan gouden poppetjes naaien.
> Links, rechts,
> Hou-je rechter knokkel weg.

Het wegslaan der knokkels staat in verband met den mythischen sleutel van het zielenrijk.

De doodsgodin geldt ook als windsgodin en vliegt met de zielenschare door de lucht. Ook hiervan gewagen verscheidene kinderrijmen, b.v.

> Een, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven,
> Anne met de lappen kwam mij tegen,
> Anne met de lappen had een kind,
> Dat was geboren midden in den wind.

Dat kind behoort niet tot de aardsche wezens, maar is een ziel. Daarom heet het ook elders

> Anne met de lappen had een kind,
> Dat was kreupel, stom en blind.

De ziel mist de menschelijke eigenschappen van te kunnen loopen, spreken en zien.

Verder zijn de zielen in staat tot elke gedaanteverwisseling en in overeenstemming daarmee heet het dan ook van Anne met de lappen

> Ze had een kind,
> 't Was geboren in den wind.
> Ze zette het op een paaltje
> En 't zong als een nachtegaaltje.

of

> Ze zette het op een paaltje,
> Toen leek het wel een aaltje.

1) = breien.

Ze zette het op een schaap,
Toen ging het kindje in slaap.
Ze zette het op een akker,
Toen werd het kindje wakker.
Ze zette het op een bosje stroo,
Toen leek het wel een vloo.
Ze gooide het in de sloot,
Toen was het kindje dood.

of

Het zat op een paaltje,
Het hing in den rook,
Het was een spook.

En dat met Anne met de lappen, Annemie de lapper, Anna met den bochel, Jan met de bokse, en hoe zij verder genoemd mag worden, werkelijk de doodsgodin wordt bedoeld, blijkt uit het gewone begin der op haar betrekking hebbende rijmen.

Een, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven,
Anne met den lapzak kwam mij tegen
Op het glazen bergje

of

Op het glazen (*soms ook* roode *of* strooien) bruggetje.

Behalve deze zeer oude spelen en rijmen met mythischen ondergrond vinden wij er ook, die waarschijnlijk eerst veel later zijn ontstaan, maar wier inhoud, als op bijgeloof berustende, toch ook in den heidenschen tijd wortelt. Een goed voorbeeld hiervan is

De oude Pieternelle
Sprong in de Welle,
En zij kwam er uut
Als een levende puut.

Wij vinden in deze vier regels het verhaal van een tooverkol, die zich in eene pad verandert, - een motief, in sprookjes en sagen zeer gewoon.

Wij zagen dus, dat vele onzer rijmen een eerbiedwaardigen leeftijd hebben. Wij spraken er echter nog niet over, dat een groot gedeelte dier rijmen en spelen vroeger geenszins uitsluitend

tot het terrein der kinderwereld behoorde. Zij zijn eerst allengs daar terecht gekomen.

Nog tegenwoordig wordt het ‘Patertje langs den kant’ vaak door volwassenen gedanst. Voor 100 jaar was dit algemeen gebruik. En hetzelfde was het geval met vele der andere rei dansen. Hier en daar hebben zij zich nog op het platteland weten staande te houden, op bruiloften en boerenkermissen, maar meer en meer verdwijnen zij ook daar. Het dansen om ‘Govert’, waaraan in den tijd van Saartje Burgerhart de goede Abraham Blankaart nog meedeed, en het welbekende ‘Schoenlappertje’ - bruiloftsvermakelijkheden, waarbij zoenen schering en inslag was - zijn thans aan de kinderen overgelaten. En evenzoo ging het met allerlei drinkliedjes en pandspelletjes, waarmede vroeger vroolijke gezelschappen van ouderen zich vermaakten.

Besje zat in 't knekelhuis
En zei: Wat is de mensch?
Die langer leeft dan hij dagen heeft
Is een ongelukkig mensch.
Bobbelebob, zei besje
En zij dronk ereis uit haar fleschje,
Het fleschje was van leer,
En besje was niet meer,

eertijds de aanleiding tot vele *poenitet's*, is nu een voor kinderen zeer onbegrijpelijk kinderrijm geworden. Een drinkliedje als

Hippendepink zat op de klink.
Geef me de kan, dat ik nog eens drink.
Is er niet in, dan laat wat halen:
Jan van Spanje zal het betalen,
Jan van Spanje die groote man,
Die zooveel betalen kan,

dat eeuwenlang dienst deed bij het rondgaan van de kan, wordt nu nog slechts door moeders gebezigd om haar kleine zoet te houden. Nazegrijmen als die, waarbij de sleutel van den Biblebonschen berg, van de gekropte duif of van Sint Andries de rondte doet, en de daarbij behoorende pandspelen, zijn uit de kringen der volwassenen gebannen en vele andere mede. Het Jonassen, thans tot een kinderspel vervormd, behoorde

nog in de 17de eeuw tot de bruiloftspret, ook in deftige kringen, en bestond toen in het opwerpen en opvangen van een der heeren uit het gezelschap met een wollen deken. Hugo de Groot vermaakte zich op Loevestein met tollen. Het oude gebruik van om de kaars te dansen, b.v. bij het feest van Driekoningen, geraakte bij de volwassenen in onbruik. De meivuren, St. Jans- en St. Maartensvuren, vroeger steeds door ouderen verzorgd, worden thans door de jeugd ontstoken. Dezelfde raadsels, die nu de kinderen aan elkaar te raden geven, dienden in de middeleeuwen tot tijdkorting op de hooge kasteelen der edelen. Ommegangen als die met de Pinksterbloem en met den luilak zijn overblijfselen der oude heidensche voorjaarsgebruiken onzer Germaansche voorouders. Ook in dit opzicht hebben dus onze rijmen en spelen eene merkwaardige geschiedenis achter zich. Telkens zijn zij eene sport lager gedaald in de achting der volwassenen en zoo ten slotte bij de kinderen terecht gekomen.

Het onderzoek naar den oorsprong en ouderdom onzer rijmen heeft ons dus doen zien, dat er achter die schijnbaar onzinnige liedjes meer schuilt dan men zou vermoeden. Een voortdurend vervormen en gelijkmaken, een samenvoegen en aaneenpassen van rijmen, die oorspronkelijk niet bijeen hoorden, het verwarren van regels met gelijke rijmwoorden, de invloed der analogie hebben oud en nieuw thans onafscheidelijk dooreengemengd. Soms is die samensmelting van verschillende rijmen zoo goed gelukt, dat men haar slechts bemerkt als men de ingeschoven regels van elders kent, maar meestal is het verband zeer los en de aaneenschakeling geheel willekeurig. Als één voorbeeld voor allen diene:

Achter in het huis,
Daar is eene muis.
Is Mijnheer de Wit niet thuis?
Nee, nee, hij is waterhalen.
Raad eens wie hij tegenkwam?
Twee ijzeren mannetjes,
Twee potten en pannetjes,
Twee meisjes zonder ziel.
De ziel was in den hemel.
De hemel was gesloten
Met twee vergulde poo(r)ten.

Daar zat een besje op den trap,
Die kookte zoetemelksche pap,
Met lepeltjes, met lepeltjes.
Joosje wou niet naar school gaan.
Hij trok zijn vaders schaatsen aan
En reed er mee naar Amsterdam,
Van Amsterdam naar Spanje,
Appeltjes van Oranje,
Peertjes van de boomen,
Rijke rijke oome,
Rijke rijke juffertjes die dragen lange mouwen,
Hansje willen we trouwen?
Hansje met haar linkerpoot
Sloeg den armen meester dood.
Wie zal ons nu leeren?
Onze Lieve Heere.
Wie zal ons nu te drinken geven?
Sint Jan, Sint Jan,
Uit de vergulde pijpkan.
Kindje in 't water, kindje in 't water,
Ik heb het hooren plompen;
Had zij haar hoofdje bovengestoken
Dan was zij niet verdronken.
Eén koppel, twee koppel,
Stuurman, hou-je kapertje wel.
Hoeveel heb-je gevangen?
Twee korte en twee lange,
Is dat niet wel gevangen?

Wij hebben hier eene zonderlinge versmelting van ten minste 6 verschillende rijmen, waarbij verscheidene, die ook als zelfstandig rijm zeer bekend zijn.

Hoewel men er zich niet zeer aan stoorde, of de rijmen ook onverstaanbare wartaal of verouderde zaken bevatten, toch heeft men somtijds onbegrepen woorden door andere vervangen en daardoor den onzin nog vermeerderd. Ook hiervan wil ik enkele voorbeelden niet achterhouden.

In verscheidene lezingen van het lied op den St. Maartensavond is sprake van den St. Maartensvogel.

Sinter Maarten heeft een veugeltje
Met een rood rood keuveltje,
Met een rood rood rokje an,
Dat is Sinter Maartens man.

Keuvel, kovel beduidt *kap*, maar de beteekenis van het woord is nu bij de meesten vergeten, vandaar dat men er mee aan het knoeien is gegaan. De een maakte het rijm volkomen en zingt *vogeltje: kogeltje*, anderen voegden bij al de *r*'s nog een *r* en zeggen *rood rood reugeltje* of *reuveltje*. De oorspronkelijkelezing wordt nog slechts zelden gehoord.

Een der Anne-met-de-lappen-rijmen luidt:

Een, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven,
Jan met den bochel kwam mij tegen
Op het glazen bruggetje.
Jan die vroeg hoe laat het was,
Toen zei ik: Zeven uren.
Toen ging hij naar de buren;
De buren waren niet thuis.
Toen ging hij naar het stadhuis;
Het stadhuis dat zat toe.
Toen ging hij naar de koe;
De koe begon te schoppen.
Toen ging hij naar de poppen;
De poppen wilden niet spelen.
Toen ging hij naar de kameelen;
De kameelen draaiden tienmaal in 't rond,
En Jan viel met zijn neus op den grond.

Hoe zijn nu die in het rond draaiende kameelen in het rijm gekomen? Eenvoudig omdat men den oorspronkelijken dialectischen vorm *speulen* door het geijkte *spelen* heeft vervangen en *meulen* nu ook *melen* moest worden. Dat gaf geen zin, men maakte er dus *kameelen* van, en Jan werd in plaats van door een molen door het gezicht van ronddraaiende kameelen verrast.

Hopeloos misvormd zijn soms grootere rijmen, gelijk de liederen, die tusschen Kersttijd en Driekoningen bij de ster gezongen worden. Ook deze komen alleen door mondelinge overlevering van den eenen sterreman op den andere, en vandaar dat ik b.v. in

Zingt nu den Heere blij,
Gij menschen altegâre
En ook gij engelenrei,
In dezen ouden jare!
God heeft gezonden snel
Den engel Gabriël:
Die bracht de boodschap aan Maria wel.

heb hooren zingen

> God geeft zijn zonde wel

en

> God geeft gezondheid snel
> Den engel Gabriël.

Hebben de zangers er hier dus niet om gegeven, of zij onzin zongen of niet, soms ook zien wij pogingen om wartaal door verstaanbare woorden te vervangen. Een goed voorbeeld hiervan is de verhollandsching van zeker Fransch aftelrijm, dat groote verbreiding in ons land gekregen heeft, hoewel de Fransche woorden bij ons tot onverstaanbare klanken zijn geworden:

> In-plan-tona-vio-lette
> Fransche kapitein van de vio-voe

of

> Pimpel-dora-vio-lette
> Fransch kapi-sora-vio-voe

zoo beginnen een paar lezingen van dit rijm, waarvan men heel handig ook heeft gemaakt:

> Een pond soda voor drie centen
> En een kopje thee voor jou fideldei.
> Jongens neemt je knikkers mee,
> Neemt ze mee naar huis toe,
> Foei, foei, foei!

Zien wij nu onze rijmen nog eens aan. In alle hoeken des lands zijn zij gewassen, niet als teere broeikasplantjes, maar als wilde kinderen der natuur. Zij zijn dus niet gedicht in boeken-Hollandsch, maar in de taal der gouwen, waar zij hun huidige gedaante ontvingen. En zijn zij ook vaak in de geijkte spreektaal overgebracht, lang niet altijd is dit mogelijk, wegens de rijmwoorden.

Een voorbeeld van zulke dialectische vormen geeft b.v.

> Lijsje Barrebauwen
> Zat op de Koepoortsbreg,
> Zij zou haar hoofdje klauwen,
> Haar mutsje waaide weg.

Ze zocht al in het riet,
Ze vond haar mutsje niet.
Ze zocht al op den wal,
Ze vond haar mutsje al.
Toen ging ze naar het land
En toen had dat lieve meisje
Haar mutsje in haar hand.

Wij vinden hier den Frieschen vorm *breg* voor *brug*. - In een vangspel ‘Mol, mol, waar is de mol’ komt voor:

Kijk voor je, kijk achter je,
Of je den mol ook zienen;
Hij loopt vlak voor je bienen,

in een aftelrijm:

Secretaris had een hond.
Hond sprong over de zee,
Het water spoeld'em achternee,
Nee spoeld'em 't water,
Kat achter kater,
Kater achter kat, enz.

en een schootrijmpje eindigt:

Suiker en kandeelen,
Ham, worst, spek en vleis.
Meisje zing dat nog ereis.

Terwijl eindelijk in het bekende telrijm

Tien, ik heb een dief gezien,
Elf, je bent hem zelf,
Twaalf, zwarte zwaalf

de dialectische, thans door vele opzeggers van het rijm niet meer verstane oude Noordhollandsche vorm van het woord *zwaluw* bewaard is gebleven.

Verder vinden wij vele dialectische en verouderde woorden.

De naam Duimelot in het bekende vingerrijm

Te bed, te bed, zei Duimelot.
Ik heb nog niet gegeten, zei Likkepot

wordt ons helder als wij weten, dat *lotten* hetzelfde beduidt als *lurken*. Het meest geliefde zuiginstrument der kleinen kon dus niet juister benoemd worden. - Den kraai roept men scheldend toe:

> Je taat is dood, je mem is dood,
> Je kinderen loopen te graaien.

Wij vinden hierin thans verouderde benamingen voor *vader* en *moeder*, terwijl *graaien* dialectisch is voor *greien*, nog door Vondel in den zin van *schreien* gebruikt. - En in het versje van het Amsterdamsche meisje, dat zegt:

> Ik ga mijn juffrouw halen,
> Die bij haar vrienden is;
> Anders mocht zij verdwalen
> Al in de duisternis,

heeft het woord *vriend* nog den zin van *bloedverwant*, die er vroeger dikwijls aan werd gehecht.

En zoo ontmoeten wij nog tal van andere merkwaardige woorden, als *bekenen* (gelijk het branden van voorjaarsvuren in Noord-Holland heet) in

> Sinte Matthijs
> Bekenen op het ijs,

lochting (hof of tuin) in een leugenrijm uit Zeeuwsch-Vlaanderen

> 't Zwaluwtje giet den aschpot uit
> Achter in de lochting,
> Daar de vogeltjes vochten,

en de Sassische woorden *rige* (rij) en *stige* (twintigtal) in den reidans

> Lange, lange rige,
> Twintig is een stige,
> Dertig is een rozenkrans,
> Veertig is een lange dans.

Ook treffen wij in onze rijmen allerlei kleedingstukken en voorwerpen uit vroeger tijd aan en vinden wij allerlei zinspelingen op verouderde zeden en gebruiken.

De juffrouw, die bij Jan van Loenen een paar schoenen komt bestellen, verlangt ze

Van voren breed, maar achter smal.
- Juffrouw, ik zal.
- Je naait ze met groen garen?
- Juffrouw, ik zal 't wel klaren.
- Je maakt ze met kromme bekken?
- Juffrouw, de menschen zullen je begekken.
- Wat is daaraan gelegen?
- Nu, de juffrouw moet de schoentjes zelf dregen.

Elders is er sprake van

Schoentjes met roode leertjes,
Schoentjes met roode lapjes

en heet het:

Rijke rijke juffertjes
Die dragen wijde mouwen.

Ging men alleen op onze rijmen af, dan zou men meenen, dat dukatons, oortjes en duiten nog steeds gangbaar waren, zoo vaak worden ze daarin genoemd.
In het rijm:

Toen 't kindje op de wereld kwam
Al uit zijn donker hoekje,
Toen dronken de vrienden wijnkandeel,
En ze wonden het in een doekje

wordt nog altijd het kandeelmaal onzer vaderen herdacht, en van een ander oud gebruik gewagen de regels

Al wie nu de luiers vouwt -
Leven zij lang, zij worden oud,
En zullen mee ter bruiloft gaan
Als 't lieve kindje trouwt.

De toeslede, waarin het kind ten doop reed, vinden wij terug in

Doop het in het water,
Geef het aan de baker,
Geef het aan het minnetje.
't Minnetje zet het in de slee,
Daar rijdt 't lieve kindje heen.

Een speelreisje van Amsterdammers der vorige eeuw op een Zondagmiddag naar de pleiziertuinen aan den Overtoom wordt geschetst in

> Schuitje varen,
> Theetje drinken,
> Zoo varen wij naar den Overtoom,
> Drinken daar zoete melk met room,
> Zoete melk met brokken. -
> Tien uur slaan de klokken.
> Als de klok tien uren slaat
> Komt de ratelwacht op straat.
> Tien uren, tien uren, enz.

Om tien uur luidde de poortklok en werd de poort gesloten, zoodat de pleiziergangers zorgen moesten dan binnen te zijn.

Met de executie is volgens onze rijmen nog steeds 's schouten dienaar belast en de doodstraf is nog niet afgeschaft, immers wij vernemen:

> Dan zal ik 's schouten dienaar halen,
> Die zal jou den kop afslaan.

De kinderen gaan evenals in de 16de en 17de eeuw nog school bij begijntjes.

> Hoe heet het kind?
> Zeer-wel-bemind.
> Waar gaat het school?
> Bij de drie begijntjes,

en de meester is nog steeds gewapend met de plak, want

> Meester greep zijn palmstok
> En sloeg er Joosje mee op zijn kop.

In den ouden bruiloftsdans

> Ik heb mijn geld
> Op hoopen geteld,
> Gestapeld op elkander.
> Ik heb mijn liefje trouw beloofd,
> Een trouw van diamanten.

Ziedaar, schoone jonkheer,
Daar heb-je mijn hand van eer.
Ziedaar, schoone jonkvrouw,
Daar heb-je mijn hand van trouw
En daarop zoen ik jou.

schuilt wellicht nog een overblijfsel der Oudgermaansche gewoonte om de plechtigheid van het trouwen onder het uitvoeren van een reidans te doen plaats vinden, eene gewoonte, die eerst in de 12de en 13de eeuw door de geestelijkheid met moeite werd uitgeroeid.

En in het rijm:

Hou op je hand.
Ik zal je verkoopen een groot stuk land.
Land, zand,
Huis, hof,
Vullis en stof,
Kalf en koe,
En een klein klein kiezeltje toe.

werd ons eene zeer oude rechtsformule overgeleverd.

Ook in den vorm onzer rijmen treffen wij veel aan, dat ouderwetsch is. Vooreerst zijn assoneerende rijmen er zeer gewoon. Zij hebben dit gemeen met alle volkspoëzie, maar het is een oude trek, die alleen daar bewaard bleef.

Een, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven,
Anne met de lappen kwam mij tegen

geldt evengoed voor een deugdelijk rijm als

Een gouden fluit met knoopen,
Het torentje is gebroken.

En *kwakkel* rijmt op *appel, kwam* op *an, plompen* op *verdronken*. Het stootende der assonancen, die bij het lezen hinderlijk zijn, bemerkt men bij het zingen niet, en de poëzie, waarin zij voorkomen, is dan ook bijna altijd bestemd om gezongen te worden.

Verder vinden wij, behalve sporen van stafrijm, allerlei verouderde rhytmische vormen. Het oude metrum, dat geregeld wordt door het aantal heffingen in ieder vers, en niet door het aantal lettergrepen, vinden wij nog in menig rijm terug, nu eens dat met vier heffingen

Híer wóont een ríjk mán,
Díe véel géven kán.
Véel kán hij gévén,
Láng zál hij lévén,
Zálig zál hij stérrevén,
Den hémel zál hij érrevén;
Gód zál hem lóonén
Met hónderddúizend krónén,
Met hónderddúizend rókjes án:
Dáar komt Sínter Máarten án,

dan weêr de in onze middeleeuwsche lyrische poëzie zoo geliefde afwisseling van vier en drie heffingen

Klóp, klóp, hámertjé,
En ís er níemand thúis?
Er ís nog éen oud vádertjé,
Dat ís alléen in húis.
Wat zál dat vádertje étén?
Káas én bróod.
Wat zál dat vádertje drínkén?
Wáter úit de slóot.

Bij deze oude maat komt nog de eigenaardige oude wijze van voorstelling in de meeste onzer rijmen. Zij dragen doorgaans een episch karakter, zoo goed als onze spelen dramatisch zijn van vorm. Er wordt niet in geredeneerd en gemoraliseerd, maar wij zijn terstond midden in de handeling, en deze wordt zeer realistisch voorgesteld. Vandaar die plotselinge overgangen, welke wij in onze rijmen opmerken, en die gapingen in den gedachtengang, welke de hoorder zelf moet aanvullen, vandaar dat voortdurend wisselen van 1ste en 3de of 2de persoon, vandaar ook die rijmen, welke alleen uit vragen en antwoorden bestaan, en die herhalingen om de schildering te verlevendigen. Juist het oude metrum met zijn onregelmatig accent, gevoegd bij deze oude eigenaardigheden, maakt dat de nieuwgedichte, niet uit het volk voortgekomen rijmen terstond als zoodanig te herkennen zijn. - Enkele voorbeelden mogen nog volgen:

Pietje, Pietje van zeventien voet,
Weet je wel, dat je sterven moet?
Als ik sterf dan ben ik dood,
Dan lig ik onder de roosjes rood.

En als ik de engeltjes hoor zingen,
Dan zal ik uit mijn kistje springen,
Als ik spring, dan spring ik snel.
God, bewaar mij voor de hel,

een der lezingen van een oud rijm, dat in maat en voorstelling nog zeer oude trekken heeft bewaard. Verder:

Kijk vooruit, kijk achteruit.
Daar leit een groote melkschuit.
Wat is er in die melkschuit?
Een tobbe.
Wat is er in die tobbe?
Een emmer.
Wat is er in dien emmer?
Een kan.
Wat is er in die kan?
Een ei.
Wat is er in dat ei?
Een doortje.
Wat is er in dat doortje?
Drie kruimeltjes wittebrood,
Daar maakt de boer zijn kippen meê groot.

En eindelijk het veel gevarieerde

Morgen ben ik jarig,
Dan slaap ik bij mijn vader.
Vader wil 't niet hebben,
Dan slaap ik in de krebbe.
De krebbe is te maken,
Dan slaap ik op het laken.
Het laken is in de wasch,
Dan slaap ik in de asch.
De asch is in den heerd,
Dan slaap ik op het peerd.
Het peerd is in den stal,
Dan slaap ik overal.
Overal dat's al te mooi,
Dan slaap ik in de vogelkooi.

Even ouderwetsch als de vorm dezer rijmen is de zangwijze ervan. De muziek is meestal van de rijmen niet te scheiden. De klanken worden gedragen op de zangerige, slepende melodie. Wederkeerig vullen zij elkaar aan. Vele der

melodiën onzer rijmen zijn dus ook eeuwenoud. Zoo b.v. de welbekende wijs, waarop het

Hiér wóont een rijk mán,
Dié véel géven kán

gezongen wordt. Verscheidene rijmen, wier tekst eveneens zeer oud is, worden op dienzelfden dreun gezongen. Zeer oud is ook de zangwijze der rommelpot- en sterreliederen, en die van vele reidansen.

Die oude eenvoudige melodieën met hun voortdurende herhalingen en geringe afwisseling worden door ons, wier oor aan andere muziek gewend is, niet meer gewaardeerd. Voor de kennis der oude muziek zijn zij echter van groot belang.

Vaak ook worden rijmen niet bepaald gezongen, maar alleen zangerig voorgedragen, een soort van recitatief. Het kleinste aantal is dat, wat alleen wordt opgezegd.

Sommige zangwijzen keeren telkens weêr, met allerlei kleine wijzigingen. Niet alles echter is reeds oud. Ook de zangwijzen van allerlei liedjes uit de 17de en 18de eeuw strekken tot begeleiding van onze rijmen. En later zijn hier, door bemiddeling van straat- en volksdeunen, allerlei aria's uit opera's en andere moderne melodieën bijgekomen.

Bij het verzamelen der rijmen mag het opteekenen der zangwijzen niet worden verwaarloosd.

(*Slot volgt.*)

G.J. BOEKENOOGEN.

De rijksarchieven.

Dat de archieven van een staat de belangrijkste bronnen voor zijne geschiedenis zijn, is eene opvatting, die, als vrucht van de historische studiën van den nieuweren tijd, nu overal is doorgedrongen. Vroeger, toen men aan archiefbescheiden slechts als bewijsstukken waarde hechtte, werden zij steeds met zekere geheimhouding behandeld. Slechts nu en dan vergunde men aan een bevoorrechten geleerde daarvan voor een geschiedkundig onderzoek kennis te nemen. Later echter heeft men het wetenschappelijk nut dier verzamelingen beter leeren inzien en dit heeft op de wijze van haar beheer een heilzamen invloed gehad. De collecties werden zooveel mogelijk in een lokaal vereenigd, voor het publiek toegankelijk gesteld en aan deskundige ambtenaren toevertrouwd, die ze door ordening en beschrijving bruikbaar moesten maken. Op die wijze hebben de archieven eene wetenschappelijke inrichting verkregen. Ons land is in dat opzicht niet bij andere staten achtergebleven. Het archiefwezen heeft zich hier langzamerhand verbeterd en onderging in den laatsten tijd eene belangrijke hervorming. Van die ontwikkeling, voor zoover zij de archieven van het Rijk betreft, zal ik trachten een overzicht te geven. Naar ik vertrouw, zullen de mede te deelen bijzonderheden welkom zijn, daar de inrichting van ons archiefwezen niet algemeen bekend is.

Tijdens de Republiek van de Vereenigde Nederlanden was ieder college in het bezit van zijne eigene bescheiden en van die van andere instellingen, welke elkander in den loop der tijden waren opgevolgd. Er waren toen even zoo vele archiefverzamelingen als er administratieve of rechterlijke lichamen

bestonden. De inrichting van het Staatsbestuur was toen gegrond op de zelfstandigheid en souvereiniteit der zeven provincies. Aan het hoofd van ieder gewest waren de Staten der provincie, die zich door colleges lieten bijstaan, waaraan zij de uitoefening van politieke, financieele en rechterlijke functies hadden opgedragen. Gewoonlijk werden deze lichamen onder de benamingen van Gedeputeerde Staten of Gecommitteerde Raden, van Rekenkamer en van Hof provinciaal aangeduid. Tot behartiging van zekere gemeenschappelijke belangen hadden de provincies een verbond aangegaan, dat haar staatkundig vereenigd hield. Deze Unie werd vertegenwoordigd door de vergadering van de Staten-Generaal, waarin de afgevaardigden van de Staten der provinciën zitting hadden. Aan dit regeeringsorgaan waren de Raad van State en eenige andere colleges ondergeschikt, die met de zorg voor bepaalde Generaliteitszaken waren belast en hunne functies over het geheele gebied der Republiek uitstrekten. In hoofdzaak bleef deze inrichting bestaan tot aan de Staatsregeling van 1798, welke voor dit federatieve samenstel de eene en ondeelbare Bataafsche Republiek in de plaats deed treden. De oppermacht of souvereiniteit kwam nu aan de gezamenlijke staatsburgers toe. De provincies werden opgeheven, terwijl eene indeeling van het grondgebied in acht departementen werd ingevoerd, die geene rekening hield met de oude grenzen. Aan het hoofd van ieder departement werd een bestuur gesteld, dat niets anders dan een administratief lichaam was, ondergeschikt en verantwoordelijk aan het Uitvoerend Bewind. Slechts een zeer gering deel van de politieke functies van het provinciale bestuur ging op die administraties over. Evenals de schulden waren de geldmiddelen der oude gewesten nationaal verklaard, hetzij dat die inkomsten voortkwamen uit belastingen of uit bezittingen of domeinen. Een nieuw stelsel van belastingen zou het financiewezen op een geheel anderen grondslag vestigen. Dit laatste bleek echter onuitvoerbaar te zijn, zoodat men zich genoodzaakt zag op dit gebied de provinciale inrichting in stand te houden. Wel ressorteerden nu belastingen en domeinen onder het Agentschap of Departement van Financiën, maar de publicatie van het Uitvoerend Bewind van 18 Januari 1799 riep tot het beheer daarvan financieele commissies in het leven en hield in financieelen zin de provinciale indeeling in stand, De Staatsregeling had het rechtswezen van

alle politiek en plaatselijk bestuur losgemaakt en eene nieuwe rechterlijke inrichting voorgeschreven. Deze kwam echter niet tot stand, zoodat de hoven provinciaal voortgingen de zaken op de gewone wijze en binnen de oude ressorten te behandelen.

Wat nu de archieven betreft, die aan de colleges van het provinciale bestuur hadden behoord, deze waren nu Staatseigendom geworden, daar de provincies geacht werden niet meer te bestaan en men hare bezittingen nationaal had verklaard. Evenwel verzuimde men daarop in het belang van den Staat beslag te leggen. De financieele commissies der voormalige gewesten namen op grond van een besluit van het Uitvoerend Bewind van 22 Februari 1799 de financieele bescheiden over, maar werden voorloopig ook belast met de bewaring van die van politieken aard, zoodat in den vroegeren toestand geene verandering werd gemaakt. Onder de provinciale hoven verbleef natuurlijk wat zij van oudsher hadden bezeten. Aan eene vereeniging in een of meerdere depôts onder onmiddellijk opzicht van den Staat werd toen niet gedacht. Die zaak werd eerst in 1800 door den burger-representant Van Royen in het Vertegenwoordigend Lichaam ter sprake gebracht. Hij wees op de wenschelijkheid om de bescheiden van de voormalige algemeene, gewestelijke en kwartierlijke colleges bijeen te zamelen, ze te ordenen en onder voortdurend toezicht te stellen, zoodat zij zouden kunnen dienen ten nutte van het Bataafsche volk en in het belang van onze geschiedenis zouden kunnen worden geraadpleegd. Tot verdediging van dit voorstel voerde hij aan: ‘Alle die charters en een onnoemlijke voorraad van de voortreffelijkste bescheiden zijn thans niet meer het vermeend eigendom van verschillende collegiën..., die voorraad is het eigendom geworden der geheele natie.’ Voor het eerst werd toen het beginsel van openbaarheid en centralisatie der Staatsarchieven uit een wetenschappelijk oogpunt aangeprezen. Hoewel zijn voorstel een ver strekkenden en heilzamen invloed heeft gehad, is het toen zonder gevolg gebleven. De veranderde tijdsomstandigheden waren hiervan de oorzaak.

Immers met de Staatsregeling van 1801 keerde men in menig opzicht tot den vroegeren toestand terug. De verdeeling van het grondgebied in acht departementen werd wel in stand gehouden, maar deze bekwamen de grenzen der voormalige provinciën. Wel werden aan die districten geene souvereine rechten

toegekend en hadden zij als onderdeelen van de eene en ondeelbare Bataafsche Republiek niet dezelfde zelfstandigheid als de oude provinciën, toch werd de bevoegdheid der nieuwe Departementale Besturen zeer ver uitgestrekt en herleefde in de inrichting van ieder departement het oude provincialisme. Het financiewezen werd op den bestaanden voet gehandhaafd. De belastingen en domeinen bleven ressorteeren onder het Departement van Financiën, terwijl het beheer en het toezicht uitgingen van eene commissie uit het Departementaal Bestuur, die na de grondwet van 1805 vervangen werd door een Raad van Financiën voor het departement. Met het begin van 1806 trad een nieuw belastingstelsel in werking, hetgeen met de instelling van een geheel nieuw stel ambtenaren voor dezen tak van dienst gepaard ging. De Raden van Financiën oefenden ook ten opzichte hiervan, toezicht en administratie uit. In het rechtswezen kwam geene verandering.

Tijdens het Koningrijk Holland werd de departementale macht, tengevolge van de heerschende centralisatie, weder besnoeid. Sedert Mei of Juni 1807 was de Landdrost, hierin bijgestaan door assessoren, met het bestuur van het departement belast. Op hen gingen, ingevolge de publicatie van 13 April 1807, de bevoegdheden van de Raden van Financiën ten opzichte van de middelen over. Hunne bemoeiingen betroffen niet alleen de belastingen, maar strekten zich ook tot de domeinen uit. Behoudens eenige wijzigingen bleef de rechterlijke inrichting in stand.

Nadat ons land op 9 Juli 1810 was ingelijfd, trad met Januari 1811 de administratieve organisatie der departementen in werking, zooals zij in het Fransche Keizerrijk gebruikelijk was. Aan het hoofd van ieder departement stond nu eene Prefecture. Op 1 Januari 1812 kwam voor het bestaande belastingstelsel het Fransche in de plaats en ging het beheer der domeinen aan het bestuur der registratie over. De rechterlijke instellingen waren reeds op 1 Maart 1811 ontbonden geworden, toen het Keizerlijke Hof in den Haag zitting nam, daar dit het tijdstip was, waarop de Fransche wetgeving en rechterlijke inrichting in werking moesten treden.

Het was noodzakelijk op deze veranderingen in het bestuur de aandacht te vestigen om in het licht te kunnen stellen, welken invloed zij op den toestand der archieven hebben gehad.

Natuurlijk kon er, nadat men in 1801 zoozeer tot de provinciale inrichting was teruggekeerd, geen sprake meer van zijn ze te centraliseeren, zooals Van Roijen had voorgesteld. Het is ons bekend, dat de politieke en financieele archieven zich destijds bevonden bij de financieele commissies. Bij hare aftreding werden zij bij besluit van het Staatsbewind van 18 Mei 1802 gelast ze aan de nieuwe Departementale Besturen over te geven. Onder de gerechtshoven bleven de oude gerechtelijke bescheiden berusten. In den toestand der oude archieven kwam dus geene verandering. Ook had daarop de in 1802 aan Mr. Hendrik van Wijn verleende commissie geen invloed. Naar aanleiding van het onafgedane voorstel-van Roijen bekwam hij van het Staatsbewind de opdracht om onderzoek te doen naar de oude staatsstukken van het Gemeenebest, inzonderheid die van voor de Munstersche Vrede dagteekenden, de belangrijke af te zonderen en te inventariseeren en van zijne bevindingen verslag te doen aan den Raad van Binnenlandsche Zaken. In die hoedadanigheid verkreeg hij den titel van Archivarius der Bataafsche Republiek. Het vormen van een depôt, waarin die stukken vereenigd zouden worden, lag geenszins in de bedoeling. De Raad van Binnenlandsche Zaken schreef aan het Staatsbewind, dat ‘er geene voldoende reden’ was, ‘waarom de oude charters der voormaals verbonden provinciën niet zouden blijven gecustodieerd ter plaatse, waar dezelve oorspronkelijk thuis hoorden.’ De commissie van Van Wijn hield dan ook in, dat hij de charters van de verschillende voormalige provinciën niet zou vermengen of uit de departementen verplaatsen. Deze bleven dus geheel ter beschikking van de Departementale Besturen. Karakteristiek is het, dat het Departementaal Bestuur van Holland het noodig oordeelde hem ook tot Archivarius van dat departement te benoemen, toen het hem toegang verleende tot de archieven der oude Graaflijke Rekenkamer der domeinen, de Hollandsche Leenkamer, de Secretarie van Holland en de gewezen Ridderschap van Holland en het Hof van Justitie aanschreef om zijne griffie en charterkamer voor hem open te stellen. Van Wijn vatte zijne taak geheel in dien geest op. Hij betrok het lokaal van de Leen- en Registerkamer van Holland bij de Groote Zaal op het Binnenhof en was daar midden tusschen de archieven van de Generaliteits- en provinciale colleges geplaatst, die alle in gebouwen van het Binnenhof gevestigd waren, zoodat

hij zijne werkzaamheden gemakkelijk tot deze kon uitstrekken. Hij onderzocht en inventariseerde, terwijl de stukken op hunne plaats bleven liggen. In het volgende jaar wendde hij zich tot de besturen van de overige departementen der Republiek en verzocht hun om mededeeling van inventarissen der onder hen berustende archieven en om aanwijzing van personen, welke over die verzamelingen de noodige aanwijzingen zouden kunnen geven. Nadat aan dien wensch was voldaan, werd hij in 1804 door het Staatsbewind gemachtigd om zich naar eenige van die departementen te begeven. Op die ‘charterreis’ onderzocht hij, behalve de verzameling der Hollandsche charters te Bergen in Henegouwen, een aantal departementale en stedelijke archieven in Zeeland, Gelderland, Overijsel en Utrecht. Overal ondervond hij de grootste medewerking zoowel van autoriteiten als van de geschiedkundigen en oudheidliefhebbers, welke met die verzamelingen goed vertrouwd waren. Met een schat van aanteekeningen en verstrekte opgaven verrijkt, keerde hij naar den Haag terug, alwaar hij een uitvoerig verslag van den inhoud en toestand dier archieven aan den Raad van Binnenlandsche Zaken uitbracht.

Het valt in het oog, dat de commissie aan Van Wijn niet als eene regeling van het archiefwezen kan worden beschouwd. Het Staatsbestuur verlangde slechts 't opsporen en beschrijven van historisch belangrijke stukken door een deskundige, wien de titel van Archivaris werd toegekend. Het bepaalde niets over de plaatsing en het beheer, zelfs niet over de toegankelijkheid voor het publiek. Deze collecties verbleven in haren vroegeren toestand bij de colleges, welke daarvan in het bezit waren gekomen. Geen enkele maatregel werd er genomen, waaruit bleek, dat de Staat zich uitsluitend het recht daarop toeschreef. De Regeering verzette zich niet, wanneer de Departementale Besturen zelve regelingen voor de archieven vaststelden. Zoo werd Mr. Gerard van Hasselt door het gewestelijk bestuur van Gelderland in 1802 tot Charterbewaarder benoemd en bewerkte Van Wijn, dat P. van Musschenbroek als honorair archivaris van het departement Utrecht commissie ontving. Erger nog was het, dat het Staatsbestuur tot zulk eene regeling medewerkte en zoo het recht van het departement tot op zekere hoogte erkende. Dit geval deed zich voor bij eene transactie, die op 20 Nov. 1804 tusschen Thesaurier Generaal en Raden

van Financiën en het Departementaal Bestuur van Gelderland werd aangegaan en tengevolge had, dat een bij departementaal besluit van 29 Juni 1805 vastgesteld reglement eene gemeene charterkamer in het leven riep. Zoo was de Regeering goed op weg om hare rechten op de oude provinciale archieven langzamerhand prijs te geven. De Staatsinrichting tijdens koning Lodewijk bewerkte, dat de politieke en financieele archieven onder het beheer kwamen van de Landdrostambten, terwijl de departementale gerechtshoven in het bezit bleven van hunne bescheiden. Eerst de Fransche overheersching bracht in het archiefwezen eenige wijziging. Het hier te lande ingevoerde eerste artikel van de wet van 26 October 1796 (5 Brûmaire an V) bepaalde, dat in de hoofdplaatsen der departementen alle bescheiden vereenigd zouden worden, ‘dépendant des dépôts appartenant à la république’, maar dit voorschrift, zoo het is uitgevoerd, zal wel niet veel verandering teweeg hebben gebracht, daar het in hoofdzaak overeenstemde met den bestaanden toestand. De Prefecten toch, toen zij de Landdrosten opvolgden, kwamen in het bezit van een archiefdepôt, dat aan die omschrijving beantwoordde. Op 10 December 1811 schreef de Intendant-Generaal van Financiën de Prefecten aan om de onder hen berustende archieven betreffende de domeinen en geestelijke goederen aan de administratie van de registratie en domeinen over te geven, welke met 1 Januari 1812 in functie zou treden. Het is zeer de vraag, of die bepaling is uitgevoerd. Immers de bedoelde bescheiden stondèn in het nauwste verband met die van politieken aard. In vele gevallen was het onmogelijk ze daarvan af te scheiden, terwijl zij bovendien dienst moesten doen bij de afdoening van de nog loopende zaken. Waarschijnlijk zijn zij met de overige financieele stukken bij de Prefectures verbleven. Alleen ten aanzien van de rechterlijke archieven werd een afdoende maatregel genomen. Op de wijze, uitvoerig in het decreet van 8 November 1810 omschreven en nog nader bij eene circulaire van 17 Februari 1811 aan de Prefecten door den Intendant van Binnenlandsche Zaken toegelicht, werden de archieven der opgeheven rechterlijke instellingen naar de griffie der rechtbanken van eersten aanleg verplaatst. Dit lot viel dus ook te beurt aan de archieven der Hoven van justitie. Bij het plan van Keizer Napoleon om alle archieven in het rijk in een reusachtig gebouw bijeen te

brengen, behoeven wij niet stil te staan. Wel werden de voornaamste archieven hier te lande in beslag genomen en gedeeltelijk zelfs verzonden, maar de val van het Keizerrijk veroorzaakte, dat die centralisatie niet tot stand kwam en het ontvoerde spoedig terugkeerde.

Aan Koning Willem I komt de verdienste toe van hier te lande voor het eerst eene goede archiefregeling te hebben ingevoerd. Bij Souverein Besluit van 8 Maart 1814 legde hij den grondslag voor het Rijksarchief door te bepalen, dat alle oude en latere archieven van den Staat tot aan het jaar 1794 ingesloten, ‘zoo in deze Residentie voorhanden als welke nog van elders moeten verzameld worden’, in een lokaal vereenigd en de zorg daarvoor en hunne rangschikking aan een Lands archivarius opgedragen zouden worden. Tot 's Lands Archivarius werd Van Wijn benoemd en als lokaal in afwijking van een vroeger plan een gedeelte van het Binnenhof bij de voormalige Hofkapel aangewezen. Van hetgeen men onder die Staatsarchieven verstond, werd geene nadere omschrijving gegeven. Men begon met eene reeds bestaande verzameling op te nemen, waarvan Van Wijn reeds vroeger het beheer had gehad. Deze had zich ongemerkt in 1806 gevormd. In dat jaar had het Binnenhof door alle daarin gevestigde autoriteiten ontruimd moeten worden. Van Wijn, die onder Koning Lodewijk den titel van Archivarius van het Koninkrijk Holland voerde, begreep, dat hij verstoken zou worden van de archieven, met wier onderzoek hij zich steeds bezig hield, en vormde nu voor zich eene afzonderlijke verzameling, waarmede hij het logement van Rotterdam (thans het gebouw van het Ministerie van Oorlog) aan het Plein betrok. Daartoe lichtte hij uit onderscheidene archieven der voormalige provincie Holland de oudste en belangrijkste stukken, namelijk: de graaflijke registers en leen-acten-boeken tot 1648 uit de Leen- en registerkamer, de domein-rekeningen tot aan hetzelfde jaar uit het depôt der Hollandsche Domein- en Rekenkamer en de 50 laden met charters uit de Charterkamer der vroegere Staten van Holland. Dit geschiedde zonder officieele machtiging. Immers de Secretaris van het Departementaal Bestuur beklaagde er zich over, dat hem de charters zonder reçu waren afgegeven, en eene commissie adviseerde aan het Bestuur, dat hij zich zou verbinden om ze terug

te geven. Van Wijn droeg echter zorg, dat zij hem niet uit handen kwamen, en bleef in het bezit van zijn depôt, totdat de Fransche Regeering besloot het naar Parijs op te zenden en hij zelf op pensioen werd gesteld. Toen hij nu in 1814 officieel geroepen werd een Landsarchief te vormen, was het natuurlijk dat hij op zijne vroegere collectie het eerst de hand legde. Hierbij kwamen nu de archieven van de Staten van Holland, van hunne Gecommitteerde Raden, van de Raadpensionarissen, van de Ridderschap en van de colleges, die de Staten in het politiek bestuur van Holland sedert 1795 waren opgevolgd, zooals die collecties in het bezit van de Prefecture waren gekomen. Tevens plaatste men in het nieuwe Rijksarchief het belangrijkste gedeelte van het archief van de Staten Generaal, dat naar Frankrijk was opgezonden, maar thans ongeschonden teruggekeerd.

Het Rijksarchief werd dus bij zijne stichting uit archieven van de provincie Holland en van de Generaliteit samengesteld. Aan die inrichting is men in het vervolg getrouw gebleven.

Tijdens Van Wijn en Jhr. Mr. J.C. de Jonge, die hem in 1832 als Rijksarchivaris opvolgde, werden de Hollandsche verzamelingen met belangrijke oorkonden vermeerderd. Na jaren lang vruchteloos gebleven pogingen gelukte het eerstgemelden in 1817 zich in het bezit te stellen van de charters betreffende de Graven uit het Hollandsche Huis, die in de tresorie te Mons werden bewaard. In het volgende jaar gingen die van de abdijen van Rijnsburg en Leeuwenhorst aan het Rijksarchief over. In 1824 volgden de charters van het gemeene land van Holland, die na hunne ontdekking in 1771 in een toren van het St. Aagtenklooster te Delft naar het Raadhuis aldaar waren overgebracht geworden. Toen in 1825 de leenactenboeken sedert 1648 waren verkregen, kon het archief der Hollandsche Leenkamer in zijn vroegeren toestand worden hersteld. De merkwaardige staatsstukken der Hollandsche charterkamer, vroeger in het zoogenaamde ‘Bruine Kastje’ bijeengebracht en later naar de Koninklijke Bibliotheek verplaatst, werden in 1832 opgenomen.

Omvangrijker waren de collecties, waarmede de Generaliteitsarchieven vermeerderd werden. Tengevolge van eene verandering in de lokaliteit werd aan het Rijksarchief in 1818 de bewaarplaats toegevoegd, waarin zich het nog ontbrekende gedeelte van het archief der Staten-Generaal bevond. De uit

hetzelfde archief afkomstige tractaten keerden tot die verzameling in 1824 terug. Het voornaamste gedeelte van het archief van den Raad van State is in 1827 overgenomen. De bescheiden der Directie van den Levantschen handel werden in 1828 onder het beheer van den Rijksarchivaris gesteld. Het Amortisatie-Syndicaat stond in 1826-1829 een aantal archiefstukken van de Friesche stadhouders af. Eindelijk vond het door den brand van het Hôtel van Marine deerlijk geteisterde archief der Admiraliteiten in 1844 in het Binnenhof een onderkomen. De archieven der hooge rechtscolleges werden in 1852 slechts administratief met het Rijksarchief vereenigd, omdat zij wegens plaatsgebrek niet konden worden opgenomen. Al deze archieven bekwam men van de administraties, waaronder zij waren verbleven. Gelijktijdig werd het Rijksarchief door aanzienlijke giften verrijkt. Koning Willem I begunstigde zijne stichting op vorstelijke wijze. Aan hem dankt het Rijksarchief de kostbare charters van het Kapittel van St. Servaas te Maastricht (1821), die der collectie van Sypesteyn (1825 en 1826) en talrijke stukken van de Stadhouderlijke Secretarie afkomstig (1826-1828). Van de geschonken particuliere collecties zijn die van Van der Heim (1846) en van Elout (1853) de belangrijkste. Veel merkwaardigs is ook door aankoop verkregen, zooals de hss. van Gérard (1818), de charters van Baron van Spaen (1819), de papieren van Goldberg (1828), de groote verzameling Bisdom (1834) en de gezantschapsverbalen der Hop's (1844).

Uit dit alles ziet men, dat het Rijksarchief zich slechts langzamerhand gevormd heeft. Het Souvereine besluit van 1814 had wel van alle oudere en latere archieven van den Staat van voor 1795 melding gemaakt, maar werd niet in dien zin uitgevoerd, dat men alle archieven ineens overnam en tot een geheel vereenigde. Het gold slechts als maatstaf voor hetgeen men zou kunnen opnemen. Men bepaalde zich tot de archieven van Holland en de Generaliteit en gaf slechts aan die collecties eene plaats, die historisch belangrijk waren en voor practische doeleinden weinig meer behoefden te worden geraadpleegd. Langzamerhand voegde men daaraan andere toe, die door de administraties goed konden worden gemist. Tevens plaatste men ook andere merkwaardige bescheiden, welke de Staat bij koop en schenking verkreeg. In verband met het historische karakter der verzameling stond zij voor een ieder open. Die

openbaarheid was voorgeschreven bij een reglement, dat door den Minister van Binnenlandsche Zaken op 4 Aug. 1829 voor de Archivarissen der Rijks-, provinciale- en plaatselijke archieven was vastgesteld.

In 1854 volgde Dr. R.C. Bakhuizen van den Brink De Jonge als Rijksarchivaris op, wien hij in 1851 reeds als tijdelijk ambtenaar was toegevoegd. Zijne benoeming viel ongeveer samen met de inruiming van het gebouw aan het Plein voor het Rijsarchief. Hierdoor ontstond de mogelijkheid aan die verzameling eene grootere uitbreiding te geven. In de eerste plaats moesten de reeds aanwezige archieven van voor 1795 worden aangevuld, daar nog vele bescheiden, vooral die betreffende de financiën en domeinen, bij de administraties waren achtergebleven, en verder werd de noodzakelijkheid gevoeld om ook de archieven van het algemeene landsbestuur tot Nov. 1813 over te nemen en de koloniale archieven in te lijven.

Bakhuizen had zich op zijne taak goed voorbereid door in de inleiding van zijn ‘Overzigt van het Nederlandsche Rijksarchief’ eene doorwrochte geschiedenis van die instelling te geven. Ook droeg hij zorg, dat de openbaarheid en toegankelijkheid van de archieven van het Rijk goed werden gewaarborgd. Het reglement van 4 Aug. 1829 was met de latere wetgeving niet goed meer overeen te brengen, vooral nu art. 103 der gemeentewet alle beschikking des ministers over de gemeente-archieven buitensloot. Op voorstel van Bakhuizen werd het reglement met eenige wijziging vernieuwd bij Kon. Besl. van 26 Juni 1856 n°. 79, alleen op ‘de archieven des Rijks, waar ook binnen dit Rijk geplaatst’, toepasselijk gemaakt en in den considerans uitgestrekt tot die van voor December 1813. Zoo werd tevens beslist, dat de nu in het Rijksarchief op te nemen archieven door een ieder zouden kunnen worden geraadpleegd. Het karakter van het Rijksarchief als eene voor het publiek bestemde verzameling werd dus gehandhaafd.

Met ijver toog Bakhuizen aan het werk om aan de bij de hooge colleges van Staat en de departementen van algemeen bestuur berustende archieven in het ruime logement van Amsterdam een onderkomen te verschaffen. Tusschen de jaren 1854 en 1856 hield hij zich daarmede onafgebroken bezig. Van het Kabinet des Konings bekwam hij de bescheiden der hooge wetgevende vergaderingen van 1796-1810 en de zoo

gewichtige archieven van het Uitvoerend Bewind, het Staatsbewind, de Staatssecretarie en den Gouverneur-generaal der Hollandsche departementen van 1798-1813. De Raad van State stelde de handelingen van den Staatsraad van 1805-1810 ter beschikking. Van de betrokken ministeries ontving men de omvangrijke archieven van de administraties, die onder de benamingen van Commissie of Committé, Agent, Raad, Secretaris van Staat, Minister en Intendant van 1795 tot 1813 gestaan hebben aan het hoofd van de departementen van Buitenlandsche Zaken, Justitie, Binnenlandsche Zaken, Marine, Oorlog en daaraan verwante bestuurstakken. Voor zooverre zich bij die verzamelingen ook archieven bevonden, die reeds voor 1795 een aanvang namen, gingen zij toen mede over. Van dien aard waren de legatie-archieven en de bescheiden aangaande den waterstaat en het defensie - en fortificatiewezen der provincie Holland. Bij die van het Departement van Justitie bevonden zich de archieven van de colleges, die de fiscaliteit van de voormalige Admiraliteiten hadden uitgeoefend van 1798-1819.

Het Departement van Financiën had vooral een grooten voorraad van archieven, waaronder de uit een geschiedkundig oogpunt zoo belangrijke stukken betreffende de domeinen. Het gemis van de bescheiden der oude Hollandsche Domeinkamer werd in het Rijksarchief niet het minst gevoeld. Lang heeft Bakhuizen vruchteloos getracht die collecties te bemachtigen. Zijne pogingen stuitten alle af op de zucht van geheimhouding en de vrees voor de nadeelen, die de Staat zou lijden, indien de oude titels van zijne rechten en bezittingen door een ieder konden worden ingezien. Eindelijk werd de Minister door de kernachtige en geestige vertoogen van den Rijksarchivaris tegen deze bekrompen opvatting overtuigd. In 1859 werd de noodige machtiging verleend om de archieven van de prov. Rekenkamer, de financieeele bescheiden van Gecommitteerde Raden en die van den Commissaris-liquidateur der financiën van Holland tot 1819 over te nemen. Het eigenlijke oud archief van het Departement van Financiën, bestaande uit de stukken van den Agent, Thesaurier-Generaal en Raden, Secretaris van Staat, Minister en Intendant-generaal van Financiën van 1798-1813, werd in het volgende jaar verkregen. Naast dit oud-archief bestond er een afzonderlijk domein-archief. De archieven van

de domeinen van Holland, van het Huis van Oranje-Nassau en van de in 1810 afgetreden Commissie van administratie te Breda waren met die van het algemeen domeinbestuur van Koning Lodewijk door het Amortisatie-Syndicaat te Amsterdam bijeengebracht geworden en later gedeeltelijk naar den Haag vervoerd. De beide door die splitsing gevormde verzamelingen verhuisden in 1860 en 1861 ook naar het Rijksarchief.

Reeds vroeger, in 1856, was het aan Bakhuizen gelukt de te Amsterdam aanwezige oud-koloniale archieven machtig te worden. In het West-Indische Slachthuis aldaar had men in 1832 de bescheiden van alle hier te lande gevestigde koloniale besturen tot aan den tijd der Fransche overheersching bijeengebracht. Daar de bescheiden van de in de koloniën aanwezige administraties in copie geregeld herwaarts overgezonden werden, bevatte die collectie eene volledige verzameling van bouwstoffen voor onze koloniale geschiedenis. Ook ten opzichtedaarvan heerschte het stelsel van geheimhouding, zoodat het aan Bakhuizen eenige moeite heeft gekost dit depot met het Rijksarchief te doen vereenigen.

Over den uitslag zijner pogingen tot organisatie van het Rijksarchief kon Bakhuizen tevreden zijn. De voornaamste archieven van Holland en van den Nederlandschen Staat had hij tot Nov. 1813 vereenigd. Wat later door hem en na zijn tijd is geplaatst geworden, diende slechts tot aanvulling. Het ligt niet in de bedoeling dezer schets hiervan eene volledige opsomming te geven. Uit den aard der zaak waren die latere aanwinsten maar zelden geheele archieven meer. Tot de collecties van dien aard behoorden de archieven van de Prefecture van de Monden van de Maas, de Houtvesterij van Holland, eenige directiën van Oost-Indische koloniën, de Generaliteits-Rekenkamer, het bestuur der Hollandsche en Bataafsche posterijen, het bestuur der Kust van Guinea, de Hooge Militaire Vierschaar, den Raadpensionaris Steyn en het Ministerie van Eeredienst tijdens Koning Lodewijk. Doorgaans werden er slechts enkele serieën van stukken verkregen, uit reeds aanwezige archieven afkomstig maar bij de administratie achtergebleven. Dientengevolge bezit het Rijksarchief thans bijna alles wat van voor December 1813 dagteekent, met uitzondering echter van de bescheiden betrekkelijk 's Lands fortificatiën, die door het Departement van Oorlog zijn behouden, hetgeen eene goede regeling der

militaire archieven in den weg staat. Door giften en aankoopen is het Rijksarchief jaar op jaar verrijkt geworden. Meer dan een in particulier bezit geraakt archief is op die wijze door den Staat terugbekomen. Als voorbeelden behoef ik slechts de archieven der Dordrechtsche munt, van het graafschap Buren, van den gezant in Engeland Aernout van Citters en van de Raadpensionarissen Heinsius, van Slingelandt en van der Heim aan te halen.

Gelijktijdig met het Rijksarchief hebben zich de Provinciale Archieven ook tot wetenschappelijke verzamelingen ontwikkeld. Het heeft echter lang geduurd, voordat die organisatie zich tot alle heeft uitgestrekt.

Wij hadden vroeger de gelegenheid op te merken, dat de archieven van het oude provinciale bestuur gedurende het overgangstijdperk van 1798 tot 1813 weinig verandering hadden ondergaan. De politieke en financieele werden steeds in de locale depôts bewaard, hoewel de bevoegdheden van de colleges, waarop zij betrekking hadden, nagenoeg alle aan het Staatsbestuur waren overgegaan. Alleen waren de archieven der gerechtshoven naar de nieuw ingestelde rechtbanken overgebracht. Al het overige kwam nu als een geheel in het bezit van de colleges van Staten en Gedeputeerde Staten, die sedert 1814 met het provinciaal bestuur waren belast.

Zooals bekend is, werden de archieven van Holland in het Rijksarchief opgenomen. Die maatregel werd echter niet tot de archieven der overige provinciën uitgestrekt. De behoefte aan eene regeling dezer dikwijls in wanorde geraakte verzamelingen werd zeer gevoeld, terwijl men langzamerhand het nut van hare wetenschappelijke bewerking begon in te zien. De Regeering betrad den goeden weg, toen zij in 1817 zich de belangen van het Geldersche archief aantrok. Na het overlijden van den toenmaligen Archivaris H.W. Roos werd de kundige I.A. Nijhoff bij Kon. besluit van 10 Juli 1817 tot Opzichter van het provinciaal archief aangesteld op eene jaarwedde van ƒ 500 ten laste van 's Rijks kas. Het vaststellen van eene instructie werd echter aan Gedeputeerde Staten overgelaten. Eenigen tijd later riep het provinciaal bestuur van Groningen de tusschenkomst der Regeering in tot vorming van een provinciaal archief, daar de vroegere bestuursinrichting veroorzaakt

had, dat de archieven der colleges, die het provinciaal bestuur hadden samengesteld, steeds afzonderlijk waren gehouden geworden. Dit leidde tot een Kon. besluit van 13 Juni 1824, waarbij de vereeniging der charters en oorkonden in de provincie, voorzoover zij openbaar eigendom waren, tot een provinciaal archief werd voorgeschreven en die verzameling aan een ambtenaar onder den titel van Archivarius der provincie Groningen werd toevertrouwd. Door den Koning benoemd, zou deze onder toezicht van de Staten staan, die hem eene door den Minister van Binnenlandsche Zaken goed te keuren instructie zouden geven. In de kosten werd slechts gedurende de eerstvolgende vijf jaren tot een bedrag van ƒ 1000 door de Regeering voorzien, daar die in het vervolg voor rekening van de Provincie zouden komen. De Archivaris had geene jaarwedde maar genoot wat er van deze som overbleef. Ook hier werd de regeling der provinciale archieven dus als eene Rijkszaak beschouwd, doch spoedig werd dit goede standpunt weder door de Regeering verlaten. De heer Nijhoff had in 1826 een inventaris van het door hem geheel geordende archief der Geldersche Rekenkamer overgelegd en men was over zijn arbeid zoo tevreden, dat men hoopte door verhooging van zijne bezoldiging hem duurzaam aan het Geldersche depôt te verbinden. Dit leidde tot eene schikking, volgens welke hij uit de provinciale fondsen ƒ 400 's jaars bekwam en hem hetzelfde bedrag als eene jaarlijksche toelage uit 's Rijks kas verzekerd werd. De Archivaris van Gelderland werd op die wijze een provinciaal ambtenaar, die slechts indirect met het Rijk in betrekking stond. Deze regeling werd langzamerhand bij alle andere provinciale archieven ingevoerd. Het provinciaal bestuur deed de benoeming, nadat de Minister geraadpleegd was. Van het eerste bekwam de Archivaris zijne instructie, nadat zij door den Minister was goedgekeurd. Aan zijne jaarwedde, die hij uit de provinciale fondsen trok, was steeds eene Rijkstoelage verbonden. Het was naar dat plan, dat er in de jaren 1838-1840 archivariaten van de provinciën Overijssel, Utrecht en Friesland werden georganiseerd. De in Zeeland in 1843 benoemde Archivaris verkreeg eerst in 1853 eene Rijkstoelage, welke eveneens verzekerd werd aan den in 1846 ingestelden Archivaris van Drenthe. Het langst bleven de drie overige gewesten, wier zelfstandigheid eerst van de nieuwe orde van zaken dag-

teekent en wier archieven dus minder hadden te beteekenen, van een archivaris verstoken. De provincie Noordholland ging in 1850 over tot regeling van haar archief en dit voorbeeld werd eerst in 1860 en 1866 door Noordbrabant en Limburg gevolgd. Ook in deze gewesten bekwam de nieuwbenoemde Archivaris eene Rijkstoelage, die eindelijk ook in 1862 aan dien van Groningen werd toegekend. Deze ambtenaar was sedert 1849 niet meer door den Koning maar door de Staten benoemd geworden.

Wij hebben gezien, dat het Rijksarchief zich slechts langzamerhand heeft gevormd door opneming van de archieven, waarvan de administraties zich konden ontdoen, en hoe als einddatum eerst 1794 en daarna 1813 is aangenomen. Geheel iets anders heeft zich bij de provinciale depôts voorgedaan. In de meeste provincies waren de archieven tot 1798 bijeen gebleven en hierbij hadden zich langzamerhand die tot 1813 gevoegd. Wanneer er een archivaris voor de provincie werd ingesteld, verkreeg hij die alle onder zijn beheer, zoodat hij zijn depôt niet opzettelijk behoefde samen te stellen. De openbaarheid en toegankelijkheid van het laatste werden verzekerd door het reglement van 1829. Ook in lateren tijd werden deze in de instructies voor de archivarissen gehandhaafd.

Met dat al was de inrichting gebrekkig. De archieven waren slecht gehuisvest en de archivarissen zoo karig bezoldigd, dat nauwelijks te verwachten was, dat zij aan het ordenen en inventariseeren het grootste gedeelte van hun tijd zouden besteden. Daar alle eenheid ontbrak, ging ieder daarbij op zijne eigene wijze te werk. Wel trok zich de Regeering gedurig de belangen dezer verzamelingen aan en was zelfs de instelling van meer dan een archivariaat aan haren invloed of de tusschenkomst van den Rijksarchivaris te danken, maar die bemoeiingen waren slechts van tijdelijken aard en konden slechts indirect in werking treden. In ieder geval bestond er geen voortdurend toezicht.

Thans is in dien toestand eene groote verbetering gekomen. De archivarissen worden door de Regeering aangesteld en van een gelijkluidende instructie voorzien. De jaarwedde, die zij uitsluitend van het Rijk genieten, staat iets beter in verhouding tot hun wetenschappelijken arbeid. In de meeste provincies zijn op 's Rijks kosten brandvrije archiefgebouwen gesticht

of wordt daarmede een begin gemaakt. Die verandering is slechts langzamerhand tot stand gekomen en het gevolg van een te voren wel beraamd plan, dat van den Referendaris van Kunsten en Wetenschappen is uitgegaan. Om deze hervorming aan te brengen heeft de Regeering weder den weg gevolgd, dien zij oorspronkelijk was ingeslagen. Het is ons gebleken, dat in Gelderland de Archivaris voor het eerst door den Koning was aangesteld en slechts langzamerhand een provinciaal ambtenaar geworden was. Toen er nu in die betrekking eene vacature was ontstaan, gaf de Regeering haar verlangen te kennen om tot den vroegeren toestand terug te keeren. In 1877 werd er dientengevolge in die provincie een Archivaris bij Koninklijk besluit benoemd. Die maatregel is bij vervolg van tijd ook tot de andere provinciën uitgestrekt en bij de laatste benoeming van dien aard, die van een Archivaris in Zeeland in 1890, heeft de zaak geheel haar beslag verkregen. De provinciale archieven zijn aan het provinciaal beheer onttrokken en ressorteeren thans alle onder het Departement van Binnenlandsche Zaken.

De bemoeiingen van bedoeld Ministerie hebben zich niet tot dit onderwerp bepaald. Nog op een ander gebied is er op voorstel van de afdeeling Kunsten en Wetenschappen eene gewichtige beschikking genomen. Bij een algemeenen maatregel van inwendig bestuur, vastgesteld bij Kon. besluit van 8 Maart 1879, is bepaald geworden, dat de oude rechterlijke archieven, dagteekenende van voor de invoering der Fransche wetgeving, uit de depots van de rechterlijke macht en de hypotheekbewaarders naar het Rijksarchief en de archieven in de provinciën zouden worden overgebracht. In 1883 is dit voorschrift op dezelfde wijze ook toepasselijk verklaard op de rechterlijke bescheiden, die bij de gemeentebesturen waren achtergebleven. Door die verplaatsing is de toestand van bedoelde verzamelingen in menig opzicht verbeterd, daar zij vroeger slecht gehuisvest waren en bij de archivarissen onder veilig en deskundig beheer staan. Evenwel is deze regeling nog niet als geheel voldoende te beschouwen. De rechterlijke archieven zijn over het algemeen gebrekkig samengesteld. In vroegeren tijd bestonden er slechts weinige rechterlijke lichamen in de tegenwoordige beteekenis des woords. Bestuur en jurisdictie waren toen ten nauwste vereenigd. In de steden was er alleen zekere scheiding ontstaan. Daar had men aan een of meerdere hiertoe bestemde colleges

het voornaamste gedeelte der rechtspraak opgedragen. Op het platteland heeft die ontwikkeling doorgaans niet plaats gehad. Vandaar dat in de meeste gemeente-archieven de administratieve en rechterlijke stukken een geheel uitmaakten. Toen nu onder het Fransche bestuur de rechterlijke archieven moesten worden overgenomen, heeft men die veelal moeten vormen door het rechterlijke van het administratieve af te zonderen, hetgeen eigenlijk onuitvoerbaar was. De meeste gemeente-archieven zijn hierdoor uit hun verband gerukt. Het is te hopen, dat later bij eene opzettelijke regeling der gemeente-archieven in dien toestand zooveel mogelijk voorzien zal worden.

Na dezen blik op het verleden is het niet ongewenscht ook op de toekomst onze aandacht te vestigen. Tot nog toe heeft zich de regeling van ons archiefwezen tot de oude archieven bepaald. Die van lateren tijd zijn nog alle onder de tegenwoordige administratiën verbleven. De tijd breekt aan, dat ook die in de depôts moeten worden opgenomen. In het belang van de oude archieven zou het zeker zijn, indien dit nog kon worden uitgesteld. Immers in het beheer van beide soorten van verzamelingen bestaat een groot verschil. De oude archieven hebben betrekking op eene vroegere orde van zaken en worden vooral voor historische doeleinden geraadpleegd. De nieuwe behooren tot den tegenwoordigen tijd en zijn dienstbaar aan de loopende administratie. De archivarissen zullen eene niet geringe administratieve kennis moeten opdoen om op dat nieuwe gebied met vrucht werkzaam te kunnen zijn. Thans wordt hun tijd geheel door de ordening van de oude archieven ingenomen. Is deze wat meer gevorderd, dan zouden zij zich beter met de nieu we archieven kunnen bezig houden. Evenwel zou het bezwaarlijk zijn zoo lang met de zaak te wachten, want de toestand der nieuwe archieven eischt dringend voorziening. Reeds voor tachtig jaren ontstaan, zijn zij tengevolge van het overmatige geschrijf van ambtenaren en bureaux in verbazenden omvang toegenomen. Zelden of nooit heeft men voor eene oordeelkundige vernietiging van het waardelooze en overtollige zorg gedragen. De bewaarplaatsen zijn hierdoor overvol geraakt. Doorgaans worden de collecties aan ondergeschikte ambtenaren toevertrouwd, die niet altijd tot de meest ontwikkelden behooren. Over het algemeen laat het beheer veel te wenschen over. Vandaar dat

men meestal de archieven als een overtolligen ballast beschouwt en die naar minder geschikte lokalen doet verhuizen, waarin zij aan schadelijke invloeden zijn blootgesteld. Verbetering van dien toestand schijnt alleen dan mogelijk, wanneer de autoriteiten van die bescheiden worden ontlast. Zal men nu alles overnemen wat door haar kan worden gemist? Dit zou onbepaald af te keuren zijn, want n hetgeen op die wijze verkregen werd zou geen samenhang bestaan en de Rijksdepôts zouden van wetenschappelijk geregelde verzamelingen pakhuizen van ter zijde gelegde papieren worden. Men dient hierbij van een plan uit te gaan.

Bij het vaststellen van zulk een plan zal men het verschil tusschen oude en nieuwe archieven wel in het oog moeten houden. De oude zijn afkomstig van niet meer bestaande instellingen, die eene vroegere orde van zaken vertegenwoordigen. Op zich zelve en te zamen vormen zij een afgerond geheel. Als historische verzamelingen staan zij zonder onderscheid voor het publiek open. Geheel iets anders doet zich bij de nieuwe archieven voor. Deze toch, als betrekking hebbende op de tegenwoordige administratie, zijn nog altijd in wording, terwijl zij niet alle voor openbaarheid geschikt zijn. Uit dit verschil blijkt, dat men bij de nieuwe archieven niet geheel op dezelfde wijze als bij de oude te werk zal kunnen gaan.

Zullen de Rijksdepôts hunne wetenschappelijke inrichting behouden, dan dient bij deze regeling de publiciteit op den voorgrond te staan. Geheel onbeperkt zal zij niet voor de nieuwe archieven kunnen gelden, toch zal zij zeer bevorderd worden, indien van deze alleen het oudere gedeelte in de depôts werd geplaatst. Men zou een ander jaar, dat nog eenigszins in het verleden ligt, als scheidingsdatum tusschen oude en nieuwe archieven kunnen aannemen en bepalen, dat alle archieven tot op dit jaar ter overneming zouden worden bestemd en van de latere bescheiden alleen de zoodanige, die afkomstig zijn van nu niet meer bestaande administraties. Die datum zal voor de archieven van het Rijksbestuur waarschijnlijk eene andere dan voor die van het provinciale bestuur moeten zijn, Voor de verzamelingen van de eerste soort is wellicht het jaar 1840 aan te bevelen, toen het algemeene Secretariaat van Staat opgeheven werd, hetgeen ongeveer samenviel met het einde van de regeering van Koning Willem I en de invoering van eene nieuwe grond-

wet. Voor de provinciale archieven zal een jaar te kiezen zijn, waarin eene gewichtige verandering in de provinciale administratie gekomen is, zooals het tijdstip van de invoering der provinciale wet of een andere datum.

Zulk eene regeling zou het voordeel opleveren, dat de administraties, na van de bewaring van een belangrijk gedeelte van hare bescheiden te zijn ontheven, in de gelegenheid zullen zijn aan de overige betere zorg te besteden.

Het ligt in den aard der zaak, dat, zoo tot de overneming der nieuwe archieven besloten wordt, het niet raadzaam zou zijn die regeling in eens in te voeren. Ging men hiertoe over, dan zou men ter gelijkertijd overal nieuwe archieflokalen moeten stichten en het archiefpersoneel aanzienlijk vermeerderen, hetgeen de zaak te kostbaar maken zou. Ook zijn niet alle archieven nu reeds voor de overneming geschikt, daar meerdere, zooals die van de rechterlijke macht, de notarissen, de hypotheekbewaarders, het kadaster, het best toevertrouwd zijn aan de ambtenaren, die met het beheer daarvan zijn belast. Wenschelijk zou het daarom zijn de inlijving van de nieuwe archieven in beginsel vast te stellen en dien maatregel langzamerhand overal toe te passen, waar hij naar gelang van de omstandigheden goed uitvoerbaar is.

Deze laatste beschouwing leidt mij tot de behandeling van een ander onderwerp, de noodzakelijkheid namelijk van eene wettelijke regeling van ons archiefwezen.

Dat die behoefte bestaat is gemakkelijk in te zien, daar zij uit den aard der archieven voortvloeit. De Rijksarchiefdepôts toch zijn publieke instellingen. Hun inhoud bestaat uit de bescheiden, welke door publieke autoriteiten in hare ambtsbetrekking opgemaakt en ontvangen zijn. Deze blijven bewaard om tot bewijs te dienen van de rechten zoowel van publieke lichamen als van bijzondere personen en tevens om als gedenkstukken de geschiedenis te kunnen ophelderen. Om ze in stand te houden en bruikbaar te maken heeft men daaruit depôts gevormd, die voor het publiek toegankelijk zijn. De Archivarissen, aan wie zij zijn toevertrouwd, zijn openbare ambtenaren, bevoegd tot het geven van afschriften, die in rechten geloof verdienen. De geheele organisatie dezer zaak brengt dus mede, dat zij een wettigen grondslag behoeft. Ik wensch dit ten opzichte van een enkel punt nog nader in het licht te stellen.

Voor de behoorlijke samenstelling der depoôts is het een hoofdvereischte, dat er zekerheid zij omtrent hetgeen daarin te huis behoort. Bestaat er dienaangaande twijfel op grond van zekere rechtstoestanden en verordeningen, dan dien hij bij een uitdrukkelijk voorschrift te worden opgeheven. Zooals uit ons overzicht gebleken is, hebben de veranderingen in het Staatsbestuur ten gevolge gehad, dat de archieven van de provincien van voor 1798 thans als Staatsarchieven moeten worden aangemerkt. Evenwel kunnen de provincies daarop toch nog eenige aanspraken doen gelden. Het zou dus nuttig zijn, indien bij eene wetsbepaling werd uitgemaakt, dat zij in de Rijksdepôts op hunne plaats zijn. Zulk een voorschrift is evenzeer noodig ten opzichte van de nieuwe provinciale archieven, daar anders de provinciale griffiën de bewaarplaatsen zijn, welke voor die verzamelingen zijn aangewezen. Doch ook de nieuwe Rijksarchieven zouden niet kunnen worden overgenomen, indien er dienaangaande geene bepalingen werden gemaakt. De bewaring van deze of het toezicht daarop zijn bij de bestaande verordeningen doorgaans aan de administraties, waaronder zij thans berusten, opgedragen. Zoo heeft het Kon. besluit van 4 Sept. 1823, no. 7, een algemeen archief bij ieder departement van algemeen bestuur ingesteld, is bij het Kon. besluit van 4 Sept. 1862 aan den Vice-president van den Raad van State het oppertoezicht over 's Raads-archieven opgedragen en bepaalt de wet van 5 Oct. 1841, houdende instructie van de Algemeene Rekenkamer, dat de Voorzitter voor de bewaring van alle charters, stukken of bescheiden, bij het college berustende, zorgen moet. Doch de noodzakelijkheid van eene wetsbepaling komt vooral bij de oude rechterlijke archieven uit. Niet alleen zijn de weeskamer-archieven krachtens de wet van 14 Nov. 1879 aan de gemeentebesturen afgegeven en berusten de oude notarieele protocollen op grond van de notariswet van 1842 bij de bewaarders van de notarieele minuten en registers, maar een wettelijk voorschrift belemmert ook de overneming van de rechterlijke stukken, welke bij de gemeentebesturen zijn achtergebleven. Wel is er bij een algemeenen maatregel van inwendig bestuur, vastgesteld bij Kon. besluit van 9 Oct. 1883, bepaald geworden, dat zij in de Rijksdepôts zullen worden opgenomen, en hebben de meeste gemeentebesturen dan ook geen zwarigheid gemaakt ze af te geven, maar het blijft steeds

moeilijk die bepaling te rijmen met art. 103 van de Gemeentewet van 1851, volgens hetwelk de zorg voor het Gemeentearchief aan den Secretaris der gemeente is opgedragen. Toen de Gemeente-wet werd vastgesteld, berustten die stukken in de Gemeente-archieven en, daar die wet niet de collecties onderscheidt, waaruit die archieven zijn samengesteld, moeten zij gerekend worden tot die depôts te behooren. Zonder eene wetsbepaling zouden dus die rechterlijke stukken eigenlijk niet naar de Rijks-archieven overgebracht kunnen worden en het zou zeer wenschelijk zijn, dat er zulk een voorschrift werd vastgesteld om aan de moeielijkheden, waartoe die zaak aanleiding heeft gegeven, een einde te maken. Leeren ons deze voorbeelden, dat eene wettelijke omschrijving van den inhoud der archief-depôts volstrekt niet overbodig is, tevens is het gemakkelijk in te zien, dat zij ook het voordeel zou opleveren, dat men dan de stukken, welke aan de verzamelingen ontvreemd of onthouden worden, in rechten zal kunnen opvorderen. Thans geeft de bestaande wetgeving hiervoor slechts zeer onvoldoende middelen aan de hand.

Ik zal trachten in enkele trekken de hoofdbeginselen aan te duiden, die naar mijne meening voor eene wet tot regeling van onze Rijks-archieven aangenomen zouden moeten worden.

Onder een archief verstaat men in het algemeen het geheel van de onder eene autoriteit berustende stukken, welke door haar opgemaakt en ontvangen zijn. De autoriteiten zijn de organen van eene gemeenschap. Zulk eene gemeenschap is de Staat, eene provincie, eene gemeente, eene geestelijke of wereldlijke corporatie. Ook eene stichting heeft hare organen, welke met zulke autoriteiten gelijk te stellen zijn. De archieven van de autoriteiten, die dezelfde gemeenschap vertegenwoordigen, behooren bij elkander. In dien zijn kan er ook van de archieven van eene gemeenschap worden gesproken. Gewoonlijk echter hecht men aan die uitdrukking eene ruimere beteekenis en verstaat men daaronder de archieven, die aan eene gemeenschap toebehooren, zoodat men daartoe ook rekent de archieven van de autoriteiten van die gemeenschappen, wier rechten op de bestaande gemeenschap zijn overgegaan.

De archieven, die aan het Koningrijk der Nederlanden en zijne provinciën toebehooren, zijn die van de volgende gemeenschappen:

1° de Nederlandsche staat sedert 1798 en zijne departementen of provinciën,

2° de zeven souvereine provinciën met het landschap Drenthe en de Generaliteit van de Republiek der Vereenigde Nederlanden,

3° de vorstendommen, heerlijkheden, geestelijke en wereldlijke corporaties en stichtingen en andere gemeenschappen en nstellingen, wier rechten voor en na 1798 op genoemde gemeenschappen zijn overgegaan.

Voor die archieven bestaan: 1° een algemeen depôt voor het geheele Rijk en 2° locale depôts voor ieder der provincies. Deze bewaarplaatsen behooren aan het Rijk en zijn bestemd zoowel voor de opgenoemde archieven als voor alle andere archieven en verzamelingen, welke daarin met goedvinden van de Regeering worden opgenomen. Bepaaldelijk zijn tot die depôts ook de oude rechterlijke, notarieele en weeskamersarchieven te rekenen.

In gemelde depôts moeten de archieven van niet meer bestaande autoriteiten en administraties in hun geheel eene plaats vinden. Wordt eene administratie in het vervolg opgeheven, dan worden al hare bescheiden terstond of na zeker tijdsverloop overgenomen. Bestaande autoriteiten behooren hare stukken tot een bepaald jaar af te staan. Daar de overbrenging van de naar dit plan in te lijven archieven niet in eens kan geschieden, zal hiervoor een termijn bepaald moeten worden, terwijl men tevens de archieven behoort aan te wijzen, welke voorloopig onder het beheer van zekere autoriteiten worden gelaten.

Het is een noodzakelijk vereischte de openbaarheid van de in de depôts aanwezige archieven uit te spreken, behoudens de te maken uitzonderingen.

De verhouding van het Rijks-archief te 's Gravenhage tot de depôts in de provinciën behoort hierin te bestaan, dat het eerste bestemd is voor de archieven van autoriteiten, die eene gemeenschap vertegenwoordigen, welke zich over het geheele land uitstrekt of uit haren aard algemeen is, terwijl de provinciale depôts de archieven moeten bevatten van colleges en ambtenaren, die voor den dienst van gemeenschappen zijn ingesteld, welke zich tot het gebied der provincie of een gedeelte daarvan bepalen. Het Rijks-archief te 's Gravenhage is tevens

het depôt voor de provincie Zuidholland. Dit plan is slechts de grondslag voor de algemeene indeeling. Voor zekere archieven en zelfs geheele seriën van archieven dient daarvan te kunnen worden afgeweken. Ook is het in zekere gevallen wenschelijk buitengewoon merkwaardige stukken, die tot het archief van een ander depôt behooren, in het Rijks archief te 's Gravenhage als het hoofd-archief van den Staat te deponeeren.

De zorg voor de Rijks-depôts is aan de Rijksarchivarissen toevertrouwd, die met de bewaring van de archieven zijn belast en de bevoegdheid hebben afschriften van de daarin aanwezige stukken te geven. Aan den bewaarder van het Rijksarchief te 's Gravenhage is het toezicht op de depôts in de provinciën opgedragen. De bevoegdheden, verplichtingen, bezoldiging en onderlinge verhouding dier ambtenaren behoeven eene nadere omschrijving. Ook voor den inwendigen dienst der depôts zullen er reglementen moeten bestaan.

Natuurlijk zullen alle deze onderwerpen niet bij de wet geregeld moeten worden. Ik bracht ze hier slechts ter sprake om de zaak toe te lichten en de beginselen aan te geven, waarvan men zou moeten uitgaan. De wetgever zal zeker het best kunnen beoordeelen wat tot opneming geschikt is. Over het nut van eene wettelijke regeling behoef ik niet verder uit te wijden. Indien deze tot stand komt, bestaat er zekerheid omtrent de richting, waarin zich het archiefwezen zal voortbewegen. Onze Volksvertegenwoordiging zal dan reden hebben om voor de noodige hervormingen 's Lands gelden beschikbaar te stellen, zoodat hieruit eene grondige verbetering van die organisatie te voorzien is.

TH. VAN RIEMSDIJK.

Peer Gynt.

Gebrek aan Ibsen-literatuur bestaat hier te lande evenmin als elders. In talrijke courant- en tijdschriftartikelen kan men meer of min omvangrijke besprekingen van 's dichters werken vinden, en hij is heden ten dage niet op de hoogte van zijn tijd, die niet minstens eene opvoering van ‘Nora’ of ‘De Wilde Eend’ bijgewoond, of althans een verslag van zulk eene opvoering heeft gelezen. Toch is het er nog ver vandaan, dat deze opstellen, waarin bijna uitsluitend Ibsen's jongere en meest populaire werken besproken en gewoonlijk van dezelfde zijde beschouwd worden, voldoende bouwstoffen voor een volledig beeld van zijn denken en dichten zouden geven. Immers, om een dichter te kennen, moet men - om maar één ding te noemen - zijne ontwikkeling kunnen nagaan, zijne gedachten in hun wording en groei kunnen volgen, de fijne draden, waardoor een later werk met een vroeger samenhangt, opmerken. Strikt genomen kan men dus een gedicht uit eene latere periode van een dichter niet begrijpen, zoolang men zijne vroegere werken niet heeft bestudeerd, of er in deze nog raadsels overlbijven. Het is daarom niet overbodig, eene poging te wagen, om eenig licht te werpen over een van Ibsen's belangrijkste werken, dat te onzent nog betrekkelijk weinig bekend en voor velen, ook onder hen, die niet gewoon zijn machinaal te lezen, nog steeds een raadsel is. Geenszins is het de bedoeling van den schrijver der volgende studie, alle vragen te beantwoorden, die men naar aanleiding van *Peer Gynt* kan stellen. Maar wel hoopt hij de gedachte, die het gedicht beheerscht, duidelijk te doen uitkomen, en de plaats aan te wijzen, die het in de rei van Ibsen's drama's inneemt.

I.

Peer Gynt verscheen in 1867, een jaar na *Brand*, toen de dichter, 39 jaar oud, een toppunt zijner ontwikkeling bereikt, ja reeds eene vruchtbare periode achter den rug had. Niet slechts zijne proefstukken, maar ook *De Kroonpretendenten* en een belangrijk deel van *Keizer en Galileër*, drama's waarvoor hij den stof in de geschiedenis zocht en op mystieke wijze behandelde, waren reeds geschreven, en weldra zou de tijd aanbreken, waarin de dichter beginnen zou, zijne gedachten in het familiedrama neer te leggen. In de jaren, die tusschen deze beide groepen van dichtwerken liggen, zagen de twee zooeven genoemde stukken het licht, die in zeker opzicht een overgang van de oudere naar de nieuwere wijze van dichten vormen, maar toch ook op zich zelf een tijdperk karakteriseeren; twee stukken, die wel is waar in de moderne maatschappij heeten te spelen, maar waarin de teekening, ofschoon getrouw aan de natuur, minder realistisch is dan in de latere drama's; stukken, wier karakters iets meer overdreven zijn, zoodat men wel van een ideaal standpunt uit de waarheid der schildering erkent en bewondert, maar toch geen oogenblik aan de mogelijkheid gelooft, dat wat ons hier voor oogen gevoerd wordt, letterlijk zóó zou kunnen geschieden. ‘Voor oogen gevoerd’ is misschien het juiste woord niet, want in overeenstemming met de meer idealiseerende behandeling zijn deze werken wel in dramatischen vorm, maar minder dan de vroegere en latere stukken bepaald voor het tooneel geschreven; daarom noemt de dichter ze dan ook niet *drama's*, of, zooals hij gewoon is, *schouwspelen*, maar *dramatische gedichten*. Deze benaming opent nog een ander gezichtspunt; immers *Brand* en *Peer Gynt* zijn - na *De comedie der liefde*, een stuk uit des dichters jeugd, waarin men de prototype van menige figuur uit zijne latere werken kan vinden - de eerste en eenige dramatische werken, die Ibsen in verzen schreef. Ook dit verschijnsel staat in verband met het sterker afwijken van de werkelijkheid, dat de twee gedichten kenmerkt.

Reeds met het oog op deze omstandigheden zou men, alvorens er nader kennis mee gemaakt te hebben, kunnen vermoeden, dat er tusschen *Brand* en *Peer Gynt* een zekere samenhang

moet bestaan. En niet zonder grond. Inderdaad blijkt het, dat Ibsen, bij alle verschil van inhoud en behandeling, tijdens het schrijven dezer beide gedichten door hetzelfde ethische vraagstuk werd bezig gehouden, dat hij echter van zeer verschillende zijden beschouwt, om ten slotte, na in het eerste een antwoord gevonden te hebben, dat de mogelijkheid van het stellen eener nieuwe vraag niet uitsluit, eerst in het tweede tot eene oplossing te komen, die hem volkomen voldoet.

II.

De vraag, waarom *Brand* en *Peer Gynt* draaien, is geene andere dan die, welke de Christelijke dogmatiek aldus formuleert: ‘wat moet de mensch doen om zalig te worden?’ In Brand maken wij kennis met een godsdienstdweper, een man, wiens leven bestaat in *willen*, die aan zijn hoog ideaal alles - zijn kind, zijn vrouw, zijn leven ten offer brengt, maar tevens aan anderen den eisch stelt, hetzelfde te doen. Met zijne waarschuwing: ‘indien gij alles gegeven hebt behalve uw leven, zoo weet, dat gij niets hebt gegeven’ klopt hij aan alle deuren aan, zonder medelijden met de menschelijke zwakheid, zonder genade voor ieder, die zich niet onvoorwaardelijk van het aardsche weet los te maken, om ten slotte, als hij niet begrepen wordt, der booze wereld den rug toe te keeren en zijn tijdgenooten een einde buiten God te voorspellen. Door de menigte met steenen verjaagd, vindt Brand zijn einde hoog tusschen de rotsen onder eene sneeuwlawine. Maar in zijn laatste uur moet hij ondervinden, dat ook *zijn* offers vergeefsch zijn geweest, dat ook hij met zijn wilskracht den Allerhoogste niet kan bereiken, maar evenals de door hem zoo verworpen menigte behoefte heeft aan die genade, die hij heeft miskend. Zoodra hij dat inziet, kan die genade zijn deel worden. Brand vernedert zich, maar over zijn graf klinkt een stem, luider dan die der lawine: *Hij is deus caritatis!*

Bij deze woorden moge Brand rust gevonden hebben; niet alzoo de dichter. Immers, hij wil weten, wat de mensch tot zijn zaligheid doen moet. Is het niet voldoende te willen, te offeren zich en al wat men liefheeft, is er dan een andere weg? En wat bereikt men dan, door aan zijn lusten toe te

geven, telkens wat nieuws te beproeven, maar nooit iets te volbrengen, zich zelf te bewonderen in plaats van zich zelf te dooden? In *Peer Gynt* wordt ons een persoon voorgesteld van zwakke wils-, maar sterke verbeeldingskracht, welke reeds in den knaap de meest overdreven wenschen wekt, bijvoorbeeld om keizer van Engeland te worden. Eene ziekelijke opvoeding werkt eene eenzijdige ontwikkeling der toch reeds bovenmatig sterke verbeelding in de hand. Terwijl de vader drinkgelagen hield, kortte de moeder zich en haar zoon den tijd, door hem sprookjes te vertellen.

> Naar is het, het lot onder de oogen te zien;
> en de zorgen die wenscht men dan van zich te schudden
> en tracht de gedachten ter zijde te schuiven.
> De een gebruikt brandewijn, leugens een ander;
> och, ja! en zoo gebruikten wij sprookjes
> van prinsen, kabouters en allerlei dieren.
> Ook wel van schaking. Maar wie had gedacht,
> dat die duivelsche grappen er in zouden blijven?

Deze klacht spreekt Peers moeder Aase uit, wanneer haar zoon bij gelegenheid eener bruiloft, uit ergernis over de minachting, die hij van alle kanten ondervindt, maar vooral over de weigering van een stil meisje, wier zacht uiterlijk een diepen indruk op hem gemaakt heeft, om met zoo'n woestaard te dansen, de bruid heeft geroofd en met haar, die hem boven den haar opgedrongen bruidegom de voorkeur geeft, tegen de steilte opgeklauterd is. Als Peer zich den volgenden morgen de zachte Solveig herinnert, verstoot hij Ingrid, die hem te vergeefs vleit en dreigt, even ruw als hij zich van haar meester maakte. Het gevolg is, dat hij vogelvrij verklaard wordt buiten het bosch, waarin hij vluchtte en waar hij zich na verschillende wilde avonturen eene houten hut bouwt, niet zonder zich bij tusschenpoozen voor te stellen, dat wat hij doet verrijzen een kasteel is, waarmee hij elken voorbijganger de oogen zal uitsteken. Maar zijn geweten laat hem geen rust; de herinnering zoowel als de ergernis plaagt hem, zwarte gedachten kruipen als spoken uit alle hoeken te voorschijn of zoeken een weg tusschen de voegen der planken door naar binnen.

Daar verschijnt onverwacht Solveig, het zachte, schuchtere

meisje, dat al wat zij liefhad verliet, om den eenzame op te zoeken.

SOLVEIG.
God zegen je arbeid. Je mag mij niet weigren.
Je hebt mij ontboden; nu moet je mij nemen.

PEER GYNT.
Solveig! Zij is het niet - ! Ja, ze is het toch!
En je bent niet bevreesd, zoo nabij mij te komen!

SOLVEIG.
Een boodschap zond je met Helga de kleine;
andere kwamen in wind en in stilte.
Een boodschap was dat, wat je moeder vertelde,
een bode, die smeekte bij 't dalen der droomen.
De nachten zoo zwaar en de dagen zoo leeg,
die zeiden mij, dat het nu tijd was, te gaan.
Het was, of het leven ginds uit was gedoofd;
ik kon niet van harte lachen noch weenen,
Wel wist ik niet juist, wat voor geest je bezielde;
alleen wist ik juist, wat ik moest en ik wilde.

PEER GYNT.
Maar je vader?

SOLVEIG.
Op Gods heele wereldrond
kan ik niemand meer vader noemen of moeder.
Hen allen verliet ik.

PEER GYNT.
Solveig, mijn beste, -
om tot *mij* te komen?

SOLVEIG.
Ja, tot niemand, dan jou;
jij moet mij nu alles zijn, vriend en trooster.
(*in tranen*)
Het ergst was het wel, van mijn zusje te scheiden,
maar toch nog veel erger te scheiden van vader;
maar het ergste van haar, die aan 't harte mij droeg; -
neen, God vergeve mij, 't ergst moet ik noemen
de smart, van hen allen, - hen allen te scheiden!

PEER GYNT.
En weet je het oordeel, dit voorjaar geveld?
Het neemt mij beide mijn goed en mijn erf.

SOLVEIG.
Denk je, het was soms voor erf en voor goed,
dat ik heenging van allen, die dierbaar mij zijn?

PEER GYNT.
En weet je de afspraak? Buiten het bosch
mag ieder mij pakken, wie mij ook vindt.

SOLVEIG.
Op sneeuwschoenen kwam ik; ik vroeg naar den weg;
men vroeg, waar ik heen moest; ik zeide: naar huis.

PEER GYNT.
Weg dan beide met spijkers en planken!
Geen slot is meer noodig voor zwarte gedachten.
Durf jij hier ingaan en leven met mij,
dan komt er wijding over de hut.
Laat mij je aanzien! Niet te nabij!
Alleen maar je aanzien! Hoe licht en hoe rein!
Laat mij je tillen! Hoe fijn en hoe licht!
Mag ik je dragen, nooit word ik moe!
Ik bezoedel je niet! Op gestrekte armen
houd ik je van mij, jij mooie en warme!
Neen, wie dacht ooit, dat ik je mocht dragen -;
maar o! ik verlangde dagen en nachten.
Hier moet je zien, wat ik timmerde en bouwde; -
nu moet het neer weer; 't is klein hier en leelijk.

SOLVEIG.
Klein of voornaam, - het is hier naar mijn zin.
Hoe licht men hier ademt in ruischenden wind!
Benauwd was het ginds; men voelde beklemd zich;
dat is het mee, wat mij joeg uit het dorp.
Maar hier, hier waar men de dennen hoort suizen,
wat een stilte en gezag! - hier ben ik te huis.

PEER GYNT.
En weet je dat zeker? Voor heel je leven?

SOLVEIG.
De weg, dien ik ging, voert nimmer terug.

PEER GYNT.
De mijne! Kom! Laat mij hierbinnen je zien!
Ga binnen! Terstond zal ik brandhout gaan halen;
Warm zal het branden, en helder zal het schijnen,
zacht zal je zitten en kou nimmer lijden.
(hij opent de deur; Solveig gaat naar binnen. Een oogenblik blijft hij stilstaan; dan lacht hij luid van vreugde en springt omhoog).

PEER GYNT.
Mijn princes! Nu is zij gevonden, gewonnen!
Neen! Mijn paleis zal opnieuw nu gebouwd worden.

De blijdschap van Peer Gynt is echter van korten duur. Immers heeft hij zich zelf reeds ongeschikt gemaakt, om het reine geluk, dat hem hier aangeboden wordt, te genieten. In een allegorisch tooneel heeft de dichter deze gedachte neergelegd. Op zijne eenzame zwerftochten door de bergen is Peer Gynt terecht gekomen in het paleis van den Dovregubbe, den koning der demonen van het Dovrefjeld waar hij zich voor een prins uitgegeven en des konings dochter ten huwelijk gevraagd heeft. Dit is hem toegestaan, op voorwaarde, dat hij zich laat naturaliseeren en aflegt, wat uit den mensch is. Peer laat zich een staart aanbinden, eet *trol*-[1)] kost, drinkt *trol*-bier en laat zich onderwijzen in *trol*-schap, waarbij hem vooral *dit* onderscheid tusschen mensch en *trol* op het hart wordt gedrukt, dat de spreuk, die bij de menschen heet: ‘man, wees je zelf’, in de *trol*-wereld luidt: ‘*trol*, wees je zelf genoeg.’ In dat eene woordje genoeg, zoo staat er in den catechismus, ligt het beginsel aller wijsheid. Daartegen heeft Peer Gynt geen bezwaar. Als echter de koning aan Peers omvorming de laatste hand wil leggen en door een sneetje in zijn oog zijn menschelijk gezicht, dat hem nog verhindert, de dingen zóó te zien, als hij in zijne nieuwe omgeving behoort te doen, onher-

1) Een Nederlandsch woord voor het algemeen Skandinavische *trol* (de spelling *trold* is graphisch) bestaat niet, en wel omdat het begrip bij ons ontbreekt. Een ‘*booze geest*’ treft niet het juiste, want een *trol* is een wezen van vleesch en bloed, evenals de menschen; daarentegen hebben onze woorden *elf, nikker, niks, kabouter* enz. niet de ongunstige beteekenis, die gewoonlijk aan *trol* gehecht wordt. Een *trol* is doorgaans den menschen vijandig. Wij noemen hem in 't vervolg bij zijn Noorschen naam.

roepelijk in het gezicht van een *trol* doen verkeeren, weigert Peer dezen maatregel standvastig:

> Voor een bruid en een machtig rijk op den koop toe
> wil ik gaarne mij schikken in 't een en het ander.
> Maar alles ter wereld heeft grenzen en maat.
> De staart nam ik aan, met het grootste genoegen;
> maar ik krijg wel weer los, wat die hoftrol mij aanbond;
> de broek trok ik uit, die was oud en versleten;
> maar die zal ik wel eenmaal weer aan kunnen trekken.
> En zeker weet ik eens wel een einde te maken
> aan deze Dovrische wijze van leven.
> Met pleizier wil ik zweren: een koe is een meisje;
> een eed, dat is iets, dat men in zich kan slikken; -
> maar *dat*, dat je nooit er je vrij van kunt maken,
> dat je als een behoorlijk mensch niet kunt sterven,
> te loopen als bergtrol je leven lang,
> te weten, dat nooit je terug kunt treden,
> zooals in het boek staat, *daar* leg jij gewicht op;
> maar dat is een zaak, waar ik nimmer op inga.

Ziedaar een van Peers grondbeginselen. Evenzoo zegt hij in het vierde bedrijf tot het gezelschap tafelschuimers, die hem op zijn reis naar Afrika vergezellen:

> de kunst, om den moed tot daden te hebben,
> die is:.....
> te weten, dat niet alle dagen
> ten eind zijn met den dag van strijd;
> te weten, dat u openstaat
> een brug die u terug kan voeren.

Maar wat Peers latere vrienden ook van deze wijsbegeerte mogen zeggen, de Dovregubbe is er niet van gediend, en geeft bevel, den onwaardigen gast te vermorzelen, een bevel, welks volkomen uitvoering slechts verhinderd wordt door het luiden van klokken in de verte, wat het geheele paleis met zijn bewoners als met een tooverslag doet verdwijnen.

Peer keert dus tot de menschenwereld terug. Maar een *trol* blijft hij, want het eene woord, dat een mensch tot *trol* maakt,

heeft hij zich niet slechts, zooals de Dovregubbe het later uitdrukt, achter het oor, maar ook in het gemoed geschreven. Zijn eerste beslissende daad is er het bewijs van. Als namelijk Solveig, tot wie wij thans terugkeeren, de hut is ingegaan, krijgt Peer weer bezoek van zijne zwarte gedachten in de gedaante van des Dovrekonings thans afschuwelijke dochter, die haar deel verlangt van het geluk, dat Peer Gynt nu hoopt te smaken:

> Zij en ik, wij ruilen en deelen je.
> Vaarwel, beste jongen mijn, morgen kan je trouwen!

Peer gevoelt, dat door Solveigs komst het verledene niet uit de herinnering kan gewischt worden:

> Buiten om, kerel! Er is geen weg
> dwars door dat alles tot haar van jou.
> Dwars er door? Hm, er moest er een zijn,
> Er staat van berouw iets, als ik wèl mij herinner.
> Maar wat? Wat staat er? Het boek heb ik hier niet,
> het meeste vergat ik; een uitlegging is hier
> ook nergens te krijgen in het wilde bosch. -
> Berouw? Misschien moesten jaren voorbijgaan,
> voor ik er doorheen kwam. Dat leven werd mager.

Bevreesd voor ernst en berouw kiest Peer, op de vlucht te gaan. Aan Solveig, die in de deur verschijnt roept hij toe:

> Je moet wachten.
> 't Is duister hier, en ik heb zwaars te halen.
>
> **SOLVEIG.**
> Wacht, ik zal helpen; wij deelen den last.
>
> **PEER GYNT.**
> Neen, blijf, waar je staat, ik draag het alleen.
>
> **SOLVEIG.**
> Maar niet te ver!
>
> **PEER GYNT.**
> Ik zeg, heb geduld, meid;
> lang of kort, - je moet wachten.
>
> **SOLVEIG**
> (*knikt hem na*).
> Ja wachten!

In het volgende tooneel vinden wij Peer aan het sterfbed zijner moeder, dan verlaat hij het land, om zich weldra op Marocco's kust als een voornaam heer van middelbaren leeftijd, die fortuin gemaakt heeft, aan ons te vertoonen.

De les van den Dovregubbe heeft geholpen, zonder dat Peer zich daarom bewust is van de kracht, waardoor hij in de wereld vooruit is gekomen. Integendeel, hij laat zich er veel op voorstaan, dat hij '*zich zelf*' is. Ziehier een caricatuur van Brand's ideaal, om 'een tafel te worden, waarop God schrijven kan':

> Het Gynt'sche *zelf* - dat is het heer
> verlangens, lusten en begeerten, -
> het Gynt'sche *zelf*, dat is de zee
> van eischen, vorderingen, wenschen,
> kortom, al wat juist *mijn* borst vult
> en maakt, dat *ik* ben, als ik ben.

Het doel, dat Peer met zijn schatten beoogt, is geen ander, dan keizer der geheele wereld te worden. Daartoe wil hij zijn geld aan de - juist met de Grieken oorlogende - Turken leenen, in de hoop, daardoor zijn rijkdom tot onmetelijke schatten te zien aangroeien. Tot de hem begeleidende klaploopers, die hem zulk een daad als onedel ontraden, houdt hij een toespraak van den volgenden inhoud:

> Hoort, mijne heeren, 't is het best
> te scheiden, voor de laatste rest
> van vriendschap op zal gaan in rook.
> Wie niets bezit, waagt met gemak.
> Wanneer men van de wereld slechts
> die plek beheerscht, waarop men staat,
> is m' als geschapen voor kanonspijs.
> Maar staat men veilig op het droge,
> als ik, dan is de inzet grooter.
> Gaat U naar Hellas. Gratis zet
> ik u gewapend aan den wal.
> Hoe heeter u den strijd daar stookt,
> te beter span ik dan mijn boog.
> Vecht braaf voor vrijheid en voor recht!

Loop storm! Bereid den Turk een hel; -
en sluit met eere uwe dagen
ginds aan der Janitsaren lansen. -
Maar excuseer *mij*.
(*slaat op zijn zak*).
Ik heb munt
en ben mij zelf, Sir Peter Gynt.

Intusschen maken de vrienden zich met het schip van hun gastheer uit de voeten en snijden daardoor voorloopig zijne grootsche plannen af. Peer, die nog niet aan lager wal is, komt weldra op eenen nieuwen inval: hij denkt er over, nieuwe kustlanden te scheppen, door een deel van Afrika onder water te zetten. Als hij ondertusschen, toevallig op eene oase aangekomen, voor een profeet wordt aangezien, komt hij tot de ontdekking, dat dit eigenlijk zijn ware roeping is:

Zich zelf te wezen op grondslag van goud,
dat is als zijn huis te bouwen op zand.
Voor horloge en ring en andere dingen
vleien de luitjes en kruipen in 't stof;
zij nemen den hoed voor een duren speld af;
maar een ring of een speld is toch niet de persoon. -
Profeet; zie, dat is een klaarder positie.
Dan weet men althans, op wat voet men staat.
Slaat iemand aan, zoo geldt de ovatie
je zelf ten minste, en niet je pond sterling.

Ook het leven van een profeet heeft zijne moeielijkheden - en zijne verzoeking. Peer Gynt, in den waan, dat de goddelijke eer, die hem bewezen wordt, uit ingenomenheid met zijn persoon voortkomt, begint van zijn profeetschap gebruik te maken, om een Beduïnenmeisje, Anitra, het hof te maken. Hij belooft haar een ziel; *zij* echter wil liever een van zijn edelsteenen ontvangen, wat, in plaats van hem tot waarschuwing te dienen, aanleiding geeft tot de volgende ontboezeming:

Anitra! Eva's natuurlijke dochter!
Magnetische aantrekking voel ik als man,
en zooals bij een schrijver van naam staat te lezen:
‘das ewig weibliche zieht uns an’.

Geplukt en gehavend blijft onze profeet, na eene mislukte poging, om Anitra te ontvoeren, in de woestijn achter en begint nieuw levensplannen te vormen. De oudheid zal hij bestudeeren, de geschiedenis der menschheid nagaan en daaruit wijsheid opdiepen:

> Hoe verheffend toch, een doel zich te stellen,
> en met ijzeren wil er op af te gaan!
> (*stil bewogen*).
> Breken, aan alle kanten en einden,
> de banden, die binden aan land en aan vrienden, -
> zijns rijkdoms schat in de lucht te doen springen, -
> 't geluk zijner liefde vaarwel te zeggen, -
> alleen om 't mysterie der waarheid te vinden, -
> (*droogt een traan af*).
> *dat* is des waren vorschers criterium.

Nu heeft hij een doel voor zijn leven gevonden. Slechts met de dooden wij hij zich ophouden; zijn tijdgenooten zijn niet een schoenzool waard;

> trouweloos en zwak is der mannen gemoed;
> hun geest heeft geen vlucht, hun daad geen gewicht; -
> (*kij trekt de schouders op*).
> en de vrouwen, - dat is een erbarmlijk geslacht.

Onmiddellijk daarop voert ons de dichter naar Noorwegen en toont ons eene hut in het bosch, waarvoor eene vrouw van middelbaren leeftijd, stralend en schoon, zit te spinnen. Zij ziet den weg langs en zingt:

> Misschien gaan wel winter en lente voorbij,
> En de volgende zomer en de herfst er bij,
> Maar éénmaal kom je zeker, en *ik* wacht getrouw,
> Beloofde ik niet, dat ik je wachten zou?
>
> (*zij lokt de geiten, spint en zingt weer*).
>
> God sterke je, waar in de wereld je gaat!
> God verblijde je, als voor zijn voetbank je staat!
> Tot je weerkomt zit ik hier spinnende neêr,
> En wacht jij hierboven, ik vind je daar weêr.

Peer Gynt is intusschen geschiedvorscher geworden, en zijn resultaat is evenredig aan den ernst, waarmee hij zijne nieuwe loopbaan begonnen is. Na een bezoek zonder eenige vrucht aan het beeld van Memnon en de Sphinx van Gizeh, komt hij eindelijk in Caïro terecht, en daar bereikt hij dan het keizerschap, waar hij zijn leven lang naar gewenscht heeft: door den directeur van een krankzinnigengesticht, die zelf aan eene plotselinge verstandsverbijstering lijdt en de wachters in de kooien opsluit, welke de als normaal in vrijheid gestelde patiënten zooeven verlieten, wordt hij met een strooien krans als koning van het *zelf* gekroond, terwijl de wachters achter de traliën luidkeels in deze eigenaardige hulde instemmen.

Als wij Peer weer ontmoeten, is hij als een oud, maar nog kras man op reis naar zijn vaderland. Zijn meeste schatten heeft hij verloren, maar genoeg hield hij over, om, zooals de kapitein het uitdrukt, zich onder de menschen te huis gewicht te verschaffen. Dat zal hij dan ook doen. Een slot zal hij bouwen! Niemand zal binnen mogen komen. Niemand zal een cent van het zijne meekrijgen. - Een schipbreuk maakt een einde aan die plannen; met moeite drijft Peer, arm als een schooier, aan land.

Arm is Peer Gynt, ook van ziel. Maar nog niet in eigen schatting. Hoor een deel eener alleenspraak, die hij houdt, nadat hij op een zijner eenzame zwerftochten, die hij in Noorwegen voortzet, eene lijkrede heeft aangehoord:

> Ja, de kerk blijft toch steeds nog de ware trooster.
> Ik schatte tot nog toe haar niet genoeg;
> nu voel ik dan toch, hoe goed het doet,
> te hooren verzeekren door kundige stemmen:
> zooals je gezaaid hebt, zoo zal je eens maaien. -
> Zich zelf moet men wezen; om zich en het zijne
> alleen zich bekomm'ren in klein en in groot.
> Loopt het lot je ook tegen, dan heb je de eer toch,
> dat steeds je geleefd hebt volgens de leer. -
> Nu naar huis! Laat de weg dan maar eng zijn en nauw,
> laat het noodlot zich nog zoo hard aan je toonen; -
> oude Peer Gynt gaat zijn eigen gang
> en blijft die hij is: arm wel, maar deugdzaam.

‘Maar dat is de hardste verstoktheid,’ roept ge uit. ‘Wat in 's hemels naam wil de dichter met dien man beginnen? Zal *hij* verkrijgen, wat Brand nauwelijks bereiken kon?’ - De volgende tooneelen geven op die vraag een antwoord.

Peer is zoover gekomen, dat hij gras eet. Op een Pinksteravond geeft hij aan zijne oude liefhebberij om te mijmeren toe. Zijn ideaal heeft hij reeds vrij wat lager gesteld:

> Als eenmaal ik sterf, - wat zeker gebeurt,
> dan zoek ik een schuilplaats onder een boom;
> het groen trek ik over mij heen als een beer,
> en ik rits in de schors met reusachtige letters:
> Hier rust Peer Gynt, de goedmoedige kerel,
> keizer van alle andere beesten -
> Keizer?

De gedachte komt hemzelf bespottelijk voor, en hij komt op den inval zich met een graslook te vergelijken. Ieder vlies stelt een der illusies voor, waarin Peer zijn geluk gezocht heeft; de scheepspassagier, de keizer, de geschiedvorscher, de profeet, kortom, al wat hij ondernomen heeft, zijn omhulsels. Waar is de kern? Hij plukt de geheele plant open, maar:

> tot het binnenste toe
> zijn 't niets dan omhulsels, - aanhoudend kleiner.

Hierover peinzende nadert Peer de hut, waar Solveig hem opzocht. Op het oogenblik, dat hij de plaats herkent, hoort hij daarbinnen zingen:

> Nu is voor het Pinksterfeest alles gereed.
> Dierbre jongen mijn in de verte, -
> Kom je misschien?
> Heb je zwaars te halen,
> gun je den tijd; -
> *ik* zal wel wachten;
> ik beloofde dat laatst.

Doodsbleek verheft zich Peer Gynt en zegt:

> Een die onthield, - en een die vergat.
> Een die verloor, - en een die bewaarde. -

O ernst! - En nooit is dat goed te maken!
O angst! - *Hier* was mijn keizerrijk!
(*hij loopt hard weg*).

De diepe waarheid, die de dichter thans wil uitspreken, behandelt hij in allegorischen vorm. Dien zelfden nacht ontmoet Peer op de vlakte een knoopensmelter, die hem meedeelt, dat hij door ‘meester’ gezonden is, om de ziel van Peer Gynt te halen. Zijn graf is gegraven, zijn kist is besteld, maar de ziel moet opgesmolten worden en in de massa opgaan. Peer, die dezen ambtenaar van ‘meester’ voor den booze houdt, beroept zich op het goede, dat hij in zijn leven deed, en dat naar zijn meening wel tegen zijne booze daden opweegt, al is het surplus misschien niet zeer groot. Maar thans wordt hem uitgelegd, dat juist zulke zielen, als hij beweert te zijn, in densmeltkroes worden gestopt. Immers, om een *groot* zondaar tezijn, is kracht en ernst noodig; zulke lieden komen bij den man met den paardenvoet terecht, maar Peer is een breuk in 't groote en in 't kleine, een mislukte knoop, tot niets bruikbaar. Op zijne vraag, wat meester aan zulk een knoop kan hebben, krijgt hij tot antwoord:

O, naarmate in iemand de geest is,
heeft hij toch steeds de metaalwaardij.

Peer kan zich niets ergers denken dan het ophouden van zijn persoonlijk bestaan:

dat smeltkroeswezen, het te niet gaan van Gynt, -
dat brengt mijn geheele gemoed in opstand.

Als de knoopensmelter hem toevoegt:

Maar, beste Peer, het is toch niet noodig
van een kleinigheid zulk een beweging te maken.
Je zelf ben je vroeger toch nooit geweest; -
wat zou het dan, dat ten gemeenen behoeve
je sterft?

staat hij geheel verbaasd:

Ben *ik* niet geweest -? Nu moet ik haast lachen!
Peer Gynt zou iets anders geweest zijn, ei zoo!
Neen, knoopensmelter, je oordeelt in 't blinde,

Indien je tot in mijn nieren kon lezen,
dan zou je slechts vinden Peer en Peer,
en nergens iets anders, en nergens iets meer.

De veronderstelling, dat Rasmus of Jon Gynt bedoeld kan zijn, wordt teruggewezen; die personen zijn reeds voor jaren opgesmolten. In het bevelschrift staat duidelijk Peer. Toch wordt hem op dringend verzoek uitstel gegeven tot den volgenden kruisweg, teneinde zich bij een deskundige een attest te verschaffen, dat hij zich zelf is geweest. En kijk, de eerste, dien hij ontmoet, is de Dovregubbe. Dat heet geluk! Die kan getuigen, dat Peer indertijd koninkrijk en bruid heeft gewraakt, alleen om zich zelf te kunnen wezen. Maar onder tranen, die Peers ondank hem weenen doet, verklaart de Dovregubbe, dat hij zulk een getuigenis niet kan afleggen, en hij toont een nummer van de Bloksbergsche courant, waarin Peer Gynt als voorbeeld wordt aangehaald, dat het, om een goed *trol* te zijn, er minder op aankomt, of men een staart heeft, en welk voedsel men gebruikt, maar dat uitsluitend dat ééne woord '*genoeg*' dat Peer zich voor jaren achter het oor schreef, over iemands al of niet trol-zijn beslist. Aan dat woord heeft Peer alles te danken, maar nu gaat het ook niet aan, te loochenen, dat hij een trol is!

Zonder attest ontmoet Peer den knoopensmelter bij den volgenden kruisweg. Hij moet dus in den kroes. Maar hij heeft nog een uitweg verzonnen. Zich zelf is hij niet geweest, dat staat nu vast. Maar hij is een zondaar, en wel in het groot. Dat zal hij bewijzen, en *kan* hij dat, dan behoeft hij niet gesmolten te worden, maar wordt bij den booze neergezet. Die pijn, meent hij,

is toch maar moreel
en daarom wel niet zoo pyramidaal.

Bovendien kan men dan geduld hebben en betere dagen afwachten. Nog eenmaal krijgt hij uitstel tot den volgenden kruisweg, om een geestelijke te zoeken, die hem een bewijs verschaft, dat hij een zondaar en gros is.

Weldra ontmoet Peer een mager persoon, in de kleedij van een geestelijke en met een vogelvangernet in de hand, met scherpe nagels en een paardevoet. Peer betuigt zijn vreugde, dat hij zich niet tot een lakei behoeft te wenden, nu hij den koning zelf te

spreken krijgt. De zaken, zegt de magere, gaan slecht; er worden bijna geen zielen meer gevangen; de meesten komen in een smeltkroes. - Ja, daarvan heeft Peer iets gehoord, en 't was eigenlijk naar aanleiding daarvan, dat hij kwam. Is er niet een plaatsje open, niet al te warm? Met gelegenheid om, tijd en omstandigheden dienende, zich terug te trekken? - Ja zeker, als hij een flink zondaar is. Maar zijne zonden vinden geen genade in de oogen des mageren. Menschen, die veel erger dingen op hun geweten hadden, hebben toch vergeefs aangeklopt. - Ja, wat heeft dan de zondaar bedreven, die nu gevangen moet worden? - Voor zoover ik weet, zegt de magere, is hij zich zelf geweest, en dat is toch de hoofdzaak. - Hoe nu? vraagt Peer, komen *die* menschen bij u terecht? -

Naar het uitkomt; de deur staat althans op een kier.
Denk er aan, men kan op tweeërlei wijzen
zich zelf zijn, op juiste en onjuiste manier.
U weet, te Parijs heeft men uitgevonden
portretten te maken met hulp van de zon.
Naar verkiezing kan directe beelden men geven,
of ook wel de zoogenaamd negatieve.
Deze hebben omgekeerd schaduw en licht
en schijnen den oningewijde niet fraai;
toch is de gelijkenis daar ook aanwezig,
en 't komt er op aan slechts, die uit te doen komen.
Heeft nu een ziel zich gefotografeerd
in zijn levensloop tot een negatief beeld,
dan wordt daarom nog de plaat niet gebroken;
men zendt ze dan heel eenvoudig tot mij.
Ik neem ze dan verder in nader behandling,
en door passende midd'len geschiedt een verandring.
Ik damp en ik dompel, ik brand en ik reinig
met zwavel en derglijke ingrediënten,
tot het beeld voor den dag komt, dat eerst was bedoeld,
het beeld, dat het positieve genemd wordt.
Maar heeft men, als gij, half zich uitgewischt, -
dan helpt geen zwavel noch kali-loog.

Onverrichter zake verlaat Peer den magere en zet droevig peinzend zijn weg voort. Hij wil op den hoogsten top klimmen,

om nog eenmaal de zon te zien opgaan; misschien krijgt hij dan eene lawine over zich:

daar boven kan men schrijven: ‘hier is *niemand* begraven’;
en daarna, - later -! Laat het gaan, als het kan.

Daar treft hem het gezang der vroege kerkgangers, die opgaan, om het pinksterfeest te vieren:

Gezegende morgen,
toen de tongen des Godsrijks
de aarde troffen als vlammend staal!
Van de aarde ten hemel
stijgt nu der schepselen
zang in des Godsrijks taal.

Voor dien zang wil Peer zich in angst verbergen, maar hij staat onverwacht bij den kruisweg, waar de knoopensmelter hem te gemoet komt met de mededeeling, dat het uitstel ten einde is. - Ja, alles is ten einde, maar - wat schijnt daar?

DE KNOOPENSMELTER.
Slechts licht in een kamer.

PEER GYNT.
Wat is dat voor geruisch?

DE KNOOPENSMELTER.
Slechts gezang van een vrouw.

PEER GYNT.
Ja, dáár, - daar vind ik
het zondenregister -

DE KNOOPENSMELTER
(*pakt hem aan*).
Beschik je huis!
(*zij staan bij de hut. De dag breekt aan*).

PEER GYNT.
Mijn huis beschikken? Daar staat het! Ga!
Pak je weg! Was je kroes ook zoo groot als een kist, -
geen plaats was er toch voor mij en mijn lijst!

DE KNOOPENSMELTER.
Tot den derden kruisweg, Peer; maar dan -!
(*hij gaat*).

PEER
(*korter bij het huis*).
Vooruit of achteruit, even ver.
Naar buiten, naar binnen, even nauw.
(*blijft staan*).
Neen! - het is als een wilde, een eindlooze klacht,
naar binnen te gaan, naar huis en terug.
(*gaat een paar schreden, maar blijft weer staan*).
Buiten om, zei Böigen[1)]!
(*hoort daar binnen zingen*).
Neen; dit ééne maal
dwars er door, hoe nauw de weg ook mag zijn.

Op dat oogenblik verschijnt Solveig met een psalmboek in de eene hand, een staf in de andere, in de geopende deur. Peer werpt zich voor haar voeten en roept:

Heb je oordeel voor een zondaar, zoo spreek het uit!

SOLVEIG.
Daar is hij! Daar is hij! Geloofd zij God!
(*tast naar hem*).

PEER.
Klaag luid, hoe zondig ik heb misdaan!

SOLVEIG.
Niets heb je gezondigd, mijn eenige jongen!
(*tast weer en vindt hem*).

DE KNOOPENSMELTER.
Het register, Peer Gynt?

PEER.
Schreeuw uit mijn misdaad.

SOLVEIG.
(*gaat bij hem zitten*).
Van mijn leven maakte je een lieflijken zang.
Gezegend moet je zijn, dat je eindelijk kwam!
Gezegend, gezegend onze pinkster-ontmoeting!

Peer vreest, dat hij verloren is, indien Solveig hem niet aanklaagt. Of kan zij raadsels oplossen? Weet zij, waar de echte, de ware, de heele Peer Gynt gebleven is, Peer Gynt,

1) Over *Böigen* zal hier beneden gesproken worden.

zooals God hem bedoeld heeft? Dat raadsel vindt Solveig gemakkelijk; immers *die* Peer bestaat

> in mijn geloof, in mijn hoop en in mijn liefde.

En terwijl Peer zich aan haar vasthoudt en met de woorden:

> onschuldige vrouw!
> O bewaar mij, bewaar mij *daar* binnen!

zijn aangezicht in haar schoot verbergt, zingt Solveig onder het opgaan der zon een zacht wiegelied over den bekeerden zondaar.

Nog eenmaal verneemt men de stem des knoopensmelters achter het huis:

> Hier is het de laatste kruisweg, Peer;
> en nu zullen wij zien, of -; ik zeg niets meer.

Maar Solveig zingt in het thans volle daglicht:

> Ik zal je wiegen, ik zal waken; -
> slaap en droom maar, jougen mijn!

Zielvoller taal dan het slot van Peer Gynt heeft Ibsen misschien nooit geschreven. Geene overzetting is in staat, de muziek dezer woorden weer te geven, de zachte reinheid der stemming, die hier heerscht, uit te drukken. Men krijgt een indruk, alsof men in eene bovenaardsche atmosfeer ademt, en engelen hoort zingen. Het is dan ook slechts, om dien lezers, voor wie het Noorsche gedicht, zooals het geschreven werd, een gesloten boek moet blijven, eene voorstelling van den inhoud en de behandeling te geven, dat ik mij aan deze rijmlooze vertaling der aangehaalde stukken, van wier gebreken ik mij meer dan iemand bewust ben, gewaagd heb.

Keeren wij terug tot de beschouwing, waarvan wij uitgingen, dan blijkt het, het antwoord op de vraag, die in *Brand* nog onopgelost bleef, hier is gegeven. In de Christelijke terminologie zou het aldus geformuleerd worden: de genade is voor alle zondaars. *Brand* leert, dat niemand het zonder de genade stellen kan; *Peer Gynt* predikt, dat niemand er van buitengesloten is. Maar gelijk voor den man van wilskracht tot zijne verlossing de erkenning van het ontoereikende zijner krachten noodig is, zoo kan omgekeerd Peer Gynt, die door zwakheid

en gebrek aan ernst gezondigd heeft, niet gered worden zonder een *daad*. Die daad is het besluit, niet buitenom, maar eindelijk éénmaal recht uit te gaan. Zoodra hij dat doet, ontmoet hij Solveig, van wie het behoud zijner ziel afhangt, en de dreigende stem van den knoopensmelter sterft weg voor haar hemelsch wiegelied, evenals de nacht voor de opgaande Pinksterzon.

III.

In compositie en uitvoering loopen *Brand* en *Peer Gynt* zeer uiteen. Terwijl het eerste stuk geheel in, of althans in de nabijheid van hetzelfde geringe dorp in Noorwegen speelt, wisselt in *Peer Gynt* het tooneel gedurig. Terwijl in *Brand* de bedrijven vrij gelijk van lengte en vrij evenredig in kortere tooneelen verdeeld zijn, - eigenschappen, die eene opvoering gemakkelijker maken, - zijn van *Peer Gynt* de twee laatste, door Peer's reizen ingenomen bedrijven bovenmate lang, en ontbreekt alle uiterlijke regelmatigheid; immers somtijds houdt Peer alleenspraken, die bladzijden lang zijn, dan weer heeft er eene verandering van tooneel plaats voor eene scène van vier regels. Aan den schijnbaar barokken inhoud beantwoordt een overeenkomstige vorm. Naast deze en andere punten van verschil zijn er toch, afgezien van de hoofgedachte, kleinigheden - nu eens een in het oog loopende tegenstelling, dan een overeenkomst - waaraan men duidelijk zien kan, dat de beide gedichten in dezelfden tijd geschreven werden, en dat de dichter bij het bewerken van het eene soms aan het andere gedacht heeft.

Zoowel Brand als Peer Gynt zijn de eenige zoon eener oude weduwe. De karakters der twee vrouwen zijn hoogst verschillend, wat in de zoons zijn terugslag vindt. Brand's moeder, die, toen zij nog jong was, hare liefde aan een vrek verkocht, is geworden als die man en kent slechts éénen hartstocht: geld. De zoon, die daarvan reeds als knaap een vreeselijken indruk ontving, wordt in zich zelf gekeerd en hard. Peer's vader, de rijke Jon Gynt, was een verkwister, en de moeder vergeet haar leed in het vertellen van sprookjes; op den zoon ging de teugelloosheid van zijn vader tegelijk met de verbeeldingskracht zijner moeder over. In de handelwijze der beide vrouwen is toch soms iets, dat aan elkander doet denken, ofschoon op

dezelfde handeling bij beide niet hetzelfde licht valt. Brand's moeder rekent er tot haar jongsten snik op, dat God zoo hard niet zal zijn als haar zoon, die weigert haar het sacrament te brengen, zoolang zij niet van *al* haar aardsche goed afstand doet en arm naar haar graf gaat. Aan eene dergelijke speculatie maakt zich Aase schuldig, wanneer zij twee wollen hemden, die de mannen van het gerecht vergaten mee te nemen, wegstopt, om Peer er mee te verrassen:

> dat, wat hij aan heeft, is zoo dun en versleten.

De huismansvrouw, die haar waarschuwt, dat dit eene zondige manier van doen is, krijgt tot antwoord:

> Och ja; je weet wel, dominee verkondigt
> genade voor deze en andere zonden.

Dezelfde redeneering, maar in een geheel ander daglicht. Wat bij Brand's moeder voortkwam uit gehechtheid aan haar geld en haar goed, vindt hier zijne verklaring in Aases diepe liefde voor haren Peer, en den lezer wordt de overtuiging opgedrongen, dat, indien er ééne zonde is, waarvoor vergeving bestaat, het die van moeder Aase is.

Als het schip, waarop Peer Gynt naar Noorwegen zeilt, door storm overvallen wordt, neemt men op geringen afstand een ander schip waar, dat reeds op een rots geloopen is. Niemand durft redden. Peer spreekt:

> Ben je volk, dan red!
> Wat duivel, al krijg je een vochtigen pels -
>
> **DE BOOTSMAN.**
> Het is ondoenlijk bij zulk een zee.
>
> **PEER GYNT.**
> Daar schreeuwen ze weer! Zie, de wind wordt al schraler -
> Kok, durf je wagen? Vooruit! Ik betaal -
>
> **DE KOK.**
> Al gaf u mij honderd pond sterling, neen -
>
> **PEER GYNT.**
> Jullie honden, schavuiten! Kun je vergeten,
> dat die lui thuis hun vrouwen en kinderen hebben!
> Zij zitten te wachten -

Als kort daarop het wrak met man en muis verdwijnt, houdt Peer een alleenspraak, waarin het volgende:

> *Ik* ben onschuldig; komt 't aan op een offer,
> zoo kan ik bewijzen, ik stond met het geld klaar.

Is dat niet eene parodie van Brand's gedrag in het tweede bedrijf, als hij alleen, slechts vergezeld van een zwak meisje, dat door zijn voorbeeld getroffen werd, over een woedenden fjord steekt, om een schuldigen stervende in zijn laatsten strijd bij te staan, terwijl de menigte, zonder een hand uit te steken, met open mond den afloop van het waagstuk staat af te wachten?

> ‘*Uw* God hielp niemand over 't water;
> maar denk, de *mijne* is mee aan boord!’

Soms gaat de dichter zoover, dat hij zich zelf met opzet plagiëert, tevens parodiëerende. Als Brand zijne moeder beloofd heeft, dat hij in hare nabijheid blijven zal, om haar in haar stervensuur bij te staan, indien zij zich bekeert, zegt hij:

> *De avond is niet aan den morgen gelijk*.
> Toen stond mijn zin naar strijd en kamp;
> in de verte hoorde ik slaggezang.

Op den eersten, schoonen versregel legt de dichter bijzonderen klem; hij laat ze door Agnes variëeren:

> *De morgen was bij den avond bleek*.
> Toen wilde ik leugen en spel.

Dezen regel citeert Peer Gynt - zonder zich precies te herinneren, waar hij hem gelezen heeft - als hij, op Marocco's kust van zijn schip beroofd, in een boom klimt, ten einde voor een mogelijk gevaar van leeuwen veilig te zijn:

> Kan ik *daar* in komen, dan zit ik veilig -
> vooral als ik ook een paar psalmverzen kende -
> (*klimt naar boven*).
> *De morgen is niet aan den avond gelijk*;
> die schriftplaats is dikwijls genoeg overwogen.

Zoo geldt van den dichter, wat hij den vreemden passagier laat zeggen van de plaats, waar hij te huis behoort:

> daar is een glimlach
> in waarde gelijk aan pathetischen stijl.

IV.

Eene Noorweegsche volkssage, medegedeeld bij Asbjörnsen: Norske Folke- og Huldre-Eventyr i Udvalg (p. 154-159), verhaalt het volgende:

Er was in ouden tijd een schutter te Kvam[1)], die Peer Gynt heette. Hij hield zich aanhoudend in de bergen op en schoot daar beren en elanden, want in dien tijd was er meer bosch op de bergen, en daar zaten ze, dat ontuig. Nu gebeurde het eens laat in den herfst, lang nadat het vee naar het dal gehaald was, dat Peer de bergen op moest. Iedereen had de hoogte verlaten, op drie saeterdeernen na[2)]. Toen hij nabij Hövring kwam, want daar zou hij den nacht in een saeter doorbrengen, was het zoo duister, dat hij geen hand voor oogen kon zien, en de honden begonnen razend te blaffen, zoodat het spookachtig genoeg was. Op hetzelfde oogenblik liep hij ergens tegen aan, en toen hij er naar voelde, was het koud en glibberig en groot, en toch geloofde hij niet, dat hij op den verkeerden weg geraakt was, en hij kon dus niet begrijpen, wat dat zijn kon; maar griezelig was het.

'Wie is dat?' zei Peer, want hij voelde dat het zich bewoog.

Och, dat ben ik, Böig[3)], was het antwoord. Daarmee was Peer Gynt even wijs, maar hij ging er een eind langs, want ergens moet ik toch wel uitkomen, dacht hij. Meteen loopt hij weer ergens tegen aan, en toen hij dat aanraakte, was het ook groot en koud en glibberig.

'Wie is dat?' zei Peer Gynt. 'Och, dat is Böigen', was weer het antwoord.

'Ja, of je nu recht of gebogen bent, je moet mij maar doorlaten,' zei Peer, want hij begreep, dat hij in een kring

1) Kvam, een plaatsnaam, die beteekent een door hooge heuvels omgeven dal.
2) Een *saeter* is een hut op de bergen, waar 's zomers meisjes wonen, om op het vee te passen, ongeveer wat in de Alpen eene *sennhütte* heet. Een *soetermeisje* is dus omtrent eene sennerin.
3) Böig, of met het lidwoord Böigen, zooals hij zich gewoonlijk noemt, is een afleidsel van hetzelfde werkwoord, dat in het Nederlandsch *buigen* luidt, en beteekent kromming. Het woord is hier als eigennaam op te vatten, zonder dat echter van de oorspronkelijke beteekenis iets verloren gaat. Tot het spookachtige van Böigen behoort, dat hij zich half als levend wezen, half als levenloos voorwerp, ja zelfs als abstract begrip voordoet. Te vertalen is het woord natuurlijk niet.

liep, en dat Böigen in een cirkel om de hut lag. Daarop bewoog het zich een beetje, zoodat Peer bij de hut kon komen. Toen hij binnenkwam, was het daar niet lichter dan buiten, en hij voelde langs de muren, om zijn buks weg te zetten en zijn ransel neer te leggen; maar terwijl hij daar rondtastte, voelde hij weer dat koude en groote en glibberige.

'Wie is dat nou?' riep Peer. 'Och, dat is de groote Böigen', was het antwoord, en waar hij greep, en waar hij probeerde te gaan, overal voelde hij den ring van Böigen. 't Is hier niet al te pluis, dacht Peer, als die Böigen zoowel binnen als buiten is, maar ik zal dien dwarsdrijver wel leeren. Toen nam hij de buks en ging weer naar buiten, en liep tastende voort, tot hij de hersenpan er van vond.

'Wat ben jij voor een wezen?' zei Peer.

'Och, ik ben de groote Böig Etnedal,' zei het groote trol. Toen maakte Peer Gynt korte wetten, en schoot hem drie schoten midden voor zijn hoofd.

'Schiet nog eens!' zei Böigen. Maar Peer wist wel beter, want had hij nog eens geschoten, dan was de kogel op hem zelf teruggestuit. Daarop pakten Peer en de honden het groote trol aan en trokken hem naar buiten, zoodat zij gemakkelijk in de hut konden komen. Intusschen schaterde het in alle heuvels in de rondte.

'Peer Gynt trok veel, maar de hond trok meer', klonk het.[1)]

Den volgenden morgen zou hij herten gaan jagen. Toen hij de hoogte bereikt had, zag hij een vrouwspersoon, dat klein vee over een dwars voor hem liggenden heuvel dreef. Maar toen hij er boven op kwam, was de meid weg en het vee ook, en hij zag niets dan een groote kudde beren.

'Nou heb ik vroeger toch nooit beren in een kudde bij elkaar gezien', dacht Peer in zich zelf; maar toen hij korter bij kwam, waren zij allemaal weg op één na. Toen hoorde hij in een heuvel op een kleinen afstand schreeuwen:

'Pas op je varken:
Peer Gynt is daar buiten
met zijn staart.'

1) Het eigenaardig jargon, waarvan *trol* zich bedienen, is natuurtijk in eene vertaling niet weer te geven. Trouwens de geheele sage is in een plattelandsdialect overgeleverd.

‘O, dat is naar genoeg voor dien Peer, maar niet voor mijn varken, want hij heeft zich vandaag niet gewasschen’, klonk het in den heuvel. Peer wiesch zijn klauwen met het water, dat hij bij zich had, en schoot den beer dood. Het schaterde in den heuvel:

‘Je had op je varken kunnen passen’, werd er geroepen.

‘Ik dacht er niet aan, dat hij de waschkom zoo in de buurt had’, antwoordde de ander.

Peer vilde den beer en groef het lichaam in den steengrond, maar den kop en het vel nam hij mee. Op den terugweg kwam hij een vos tegen.

‘Kijk mijn lam eens, hoe vet het daar loopt’, klonk het in een heuvel.

‘Kijk den staart van Peer, hoe hoog die staat’, klonk het in een anderen heuvel, toen Peer de buks bij zijn oog bracht en hem schoot. Hij vilde hem en nam het vel mee, en toen hij bij de hut kwam, zette hij de koppen er voor neer met open muil. Toen lei hij vuur aan en zette soep op, maar het rookte zoo verschrikkelijk, dat hij de oogen bijna niet open kon houden, en daarom moest hij een venster open zetten. Meteen kwam er een trol en stak door het raam een neus, zoo lang, dat die tot aan den schoorsteen reikte.

‘Hier zul je eens een snuitschaft zien!’ klonk het.

‘Hier zul je eens een soepgrutten proeven!’ zei Peer Gynt en goot den geheelen soepketel over de neus.

Het trol pakte huilend zijn biezen, maar in alle heuvels in de rondte werd geschaterd en gelachen en geroepen:

‘Piet soepmuil, Piet soepmuil!’

Nu was het een oogenblik stil, maar het duurde niet lang, of het lawaai daar buiten begon weer. Peer keek naar buiten, en daar zag hij een wagen met beren er voor; zij sneden het groote trol in stukken en trokken er mee den berg in. Op hetzelfde oogenblik kwam er een straal water door de schoorsteenpijp naar beneden en doofde het vuur uit, zoodat Peer in het donker zat. Toen ging er in alle hoeken een gelach op en het klonk:

‘Nu willen wij Peer met vree laten en naar de derens gaan.’

Peer lei het vuur weer aan, nam de honden, sloot de hut en ging noordwaarts naar den Valsaeter, waar de drie deernen zich ophielden. Toen hij een eind weegs gekomen was, zag hij

een gloed, alsof de Valsaeter in lichte laaie stond. Te gelijk komt hij een troep wolven tegen, en eenige daarvan schoot hij, en eenige sloeg hij dood. Toen hij bij den Valsaeter kwam, was het daar pikdonker, en er was geen brand, maar vier vreemde kerels waren daarbinnen en hielden zich met de derens bezig, en dat waren vier heuveltrol; zij heetten Gust i Vaeré, Tron Valfjeldet, Tjöstöl Aabakken en Rolf Eldsörpungen. Gust i Vaeré stond buiten de deur en moest de wacht houden, terwijl de anderen aan de deernen het hof maakten. Peer schoot naar hem, maar raakte hem niet, en toen ging Gust i Vaeré aan den haal. Toen hij binnenkwam, maakten zij het de meisjes benauwd genoeg, en twee van de meiden waren doodsbang en baden God, hun te helpen, maar de derde, die Gailn-Kari heette, was niet bang; zij zeide, dat ze wel nader bij mochten komen, zij had wel trek om eens te zien, of er pit in zulke kerels zat. Maar toen het trol-volk bemerkte, dat Peer binnen was, begonnen zij te jammeren en zeide tot Eldsörpungen, dat hij het vuur moest opstoken. Op hetzelfde oogenblik pakten de honden Tjöstöl aan en trokken hem languit in den haard, zoodat de asch en de vonken om hem opstoven.

‘Heb je mijn slangen gezien, Peer?’ zei Tron Valfjeldet - zoo noemde hij de wolven.

‘Nu zal jij denzelfden weg als je slangen’, zei Peer en schoot hem; toen sloeg hij Aabakken met de kolf van zijn buks dood; maar Eldsörpungen had zich door den schoorsteen uit de voeten gemaakt. Toen hij dat gedaan had, bracht hij de deernen naar het dorp, want zij durfden daar niet langer blijven.

Maar toen het naar Kerstmis liep, was Peer Gynt er weer op uit. Hij had gehoord van een hof op het Dovrefjeld, waar ieder kerstfeest zoo'n menigte trol kwamen, dat de bewoners hun huis moesten ruimen en andere boerderijen bezoeken; daar had hij lust heen te gaan, want hij had zoo'n schik in trol. Hij trok een leelijke plunje aan en nam een tammen ijsbeer mee, en een priem en pek en een eind pekdraad met een borstel van zwijnsvel aan het einde. Toen hij aankwam, ging hij de kamer binnen en verzocht om huisvesting.

‘God beware ons’, zei de man, ‘wij kunnen je geen huisvesting verleenen, wij moeten zelf van huis gaan, want iederen kerstavond komt hier zoo'n menigte trolvolk.’

Maar Peer Gynt meende, dat hij het huis wel van trol zou zuiveren, en zoo kreeg hij permissie om te blijven, en hij kreeg een zwijnsvel op den koop toe. Toen ging de beer achter den schoorsteen liggen, en Peer haalde zijn pek en de priem en den pekdraad voor den dag en begon van het heele zwijnsvel een schoen te maken. Hij zette er een sterk touw als trekband in, zoodat hij den heelen schoen in de rondte kon áántrekken; een paar knuppels had hij ook klaar. Een oogenblik later, daar kwamen zij aan met violen en muzikanten, en sommigen dansten en sommigen aten van de kerst-tractatie, die op tafel stond, sommigen brieden spek, en sommigen brieden kikkers en padden en andere onappetijtelijke dingen; die tractatie hadden zij zelf meegebracht. Intusschen kregen enkelen den schoen, dien Peer gemaakt had, in het oog; zij vonden dat die voor een grooten voet was; toen zouden zij hem probeeren, en toen zij er allemaal een voet in gezet hadden, trok Peer aan en zette er den eenen knuppel in en snoerde den schoen vast, zoodat zij er allemaal in gevangen zaten. Maar toen stak de beer de neus uit en rook naar het gebraad.

‘Wil je worst hebben, witte poes?’ zei een trol en smeet hem een heete kikkert vlak in den muil.

‘Krab en sla, Bruin’, zei Peer Gynt. Toen werd de beer zoo kwaad en nijdig, dat hij opsprong en ze allemaal sloeg en krabde, en Peer Gynt sloeg met den tweeden knuppel onder den hoop, alsof hij ze de hersenpan in wou slaan. Toen moesten de bezoekers hun biezen pakken, en Peer bleef daar en leefde goed van de tractatie, zoolang het feest duurde, en ze hoorden jaren lang niet meer van het trolvolk. Maar de man had een lichte merrie, en die ried Peer hem, veulens te laten krijgen, en het dier liep daar rond tusschen de heuvels en kreeg jongen.

Toen gebeurde het tegen kersttijd, vele jaren later - de man was in het bosch, om hout voor het feest te hakken - dat er een trol naar hem toe kwam en riep: ‘Heb je je groote witte poes nog?’

‘Ja, hij ligt thuis achter de kachel’, zei de man ‘en nu heeft hij zeven jongen gekregen, veel grooter en kwader dan hij zelf is.’

‘Dan komen wij nooit weer bij je’ riep het trol.

V.

Niet zonder belang is het, op te merken, welk gebruik Ibsen van deze sage gemaakt heeft. Om eene getrouwe teruggave van haren inhoud is het hem blijkbaar niet te doen geweest. Peer's laatst meegedeelde avontuur, als sprookje het levendigste en geestigste deel der vertelling, ontbreekt in het gedicht geheel, en de geschiedenis der drie saetermeisjes, die Peer van trol bevrijdt, is nauwelijks herkenbaar; zij zijn tot drie wilde deernen geworden, die trol uitnoodigen, in hun armen te slapen, en die ten slotte verrukt zijn, als in plaats van deze onmenschelijke wezens Peer Gynt verschijnt:

> een trol met drie hoofden, en een jongen voor drie meisjes,

zooals hij het uitdrukt. Wie de sage goed in zijne herinnering heeft, zal ook den naam Tron Valfjeldet bij Ibsen terugvinden. Maar waar het den dichter om te doen was, is het tooneel van Peers strijd met Böigen, waarin eerstgenoemde hier niet zoo gelukkig is als in de sage. Den geheelen inhoud van zijn dichtwerk heeft de dichter in dit verhaal symbolisch neergelegd. Gelijk trol in het algemeen voor Ibsen niet slechts eene poëtische, maar ook eene ethische beteekenis hebben, zoo is ook Böigen niet een of ander phantastisch nachtelijk gedrocht, dat slechts dient, om den lezer, die in spookgeschiedenissen behagen schept, te vermaken, maar de verpersoonlijking van die booze machten, die, in en om den mensch, zijn ondergang trachten te bewerken.

Nadat Peer het slot van den Dovregubbe verlaten heeft, vinden wij hem in de duisternis vechtende tegen dat slijmerige vormelooze, dat hem in den weg staat, waarheen hij zich ook wendt, en zich als ‘de groote Böigen’ te kennen geeft. Peer wil er door:

> op zij, Böig.
>
> **DE STEM.**
> Ga buitenom, Peer!
>
> **PEER GYNT.**
> Er door!
> (*slaat*).
> Hij viel!
> (*wil verder maar wordt tegengehouden*).
> Ha, ha! Zijn er meer?

DE STEM.
Böigen, Peer Gynt! Een enkele maar.
't Is Böigen, die dood is, en Böigen, die gewond werd.
't Is Böigen, die dood is, en Böigen, die leeft.

Peer wil zijn vuisten gebruiken, maar Böigen lacht:

Ja, vertrouw op je vuisten, vertrouw op je lichaam.
Hi-hi, Peer Gynt, dan bereik je de hoogte.

Peer moet buitenom gaan en telkens weer buitenom gaan; zijn weg is een cirkelgang:

Daar is hij! En daar! En overal in 't rond!
Zoo ben ik er uit, of ik sta in den ring. -
Noem je! Laat je zien! Wat ben je voor een ding?

DE STEM.
Böigen.

Peer is uitgeput; in de verte laat zich het gekrijsch van roofvogels vernemen, die zich reeds verheugen over den buit, dien zij wachten. In zijne vertwijfeling roept Peer om Solveig, die hij voor zich meent te zien, zooals hij ze onlangs op de bruiloft te Haegstad zag:

Wil je mij redden, meid, doe het terstond!
Kijk niet voor je neer, gebukt en gebogen -
De boog! Smijt hem dien vlak in zijn oogen.

Böigen overwint; Peer zinkt ineen. Daar klinkt in de verte klokkengelui en psalmgezang. Böigen verdwijnt en zegt:

Hij was te sterk. Er stonden vrouwen achter hem.

Ziehier in het kort het programma van Peers leven. Ook dit is een omweg. Den raad van Böigen volgend, gaat Peer steeds buitenom, tot hij te laat ontdekt, dat hij slechts een cirkel heeft beschreven. Dat is de volkomen overwinning van Böigen. Maar gelijk deze, bij het vernemen van der vrouwen psalmgezang in de verte, de prooi, die reeds zeker scheen, moet laten varen, zoo moeten ook de booze machten, die Peer aan den rand van den ondergang brengen, op het laatste oogenblik wijken voor een sterkere macht, die hem beschut;

‘er stonden vrouwen achter hem’.

Op die wijze maakt Ibsen van eene komische vertelling een lofzang op de verlossende macht der liefde.

VI.

De gedachte, dat in liefde redding is voor een verloren ziel, is niet nieuw. Evenmin is Ibsen de eerste dichter, in wien het opkwam, deze gedachte in het beeld te brengen van een meisje, dat den ontrouwen minnaar hare trouw tot in den dood bewaart. Ibsen's groote Deensche geestverwant en voorganger Frederik Paludan Müller heeft in *Adam Homo* hetzelfde gedaan. Verrassend licht werpt eene vergelijking van deze twee, wat hun strekking betreft zoo nauw verwante dichtwerken over beide. Adam Homo is de begaafde zoon van een dorpspredikant, die, verleid door de zucht naar wereldsche eer en naar wereldsch genot, zijne roeping, het predikambt, en tevens de geliefde zijner jeugd prijsgeeft, om eene lichtzinnige maar rijke dame van hooge afkomst te huwen. Van dat oogenblik af stijgt hij bij de wereld steeds in aanzien; hij krijgt ridderorde op ridderorde, wordt baron en kamerheer, maar voor elke sport, die hij op de maatschappelijke ladder klimt, laat hij een ideaal varen, om ten slotte, armer van geest dan de meest alledaagsche mensch, met het kwellend bewustzijn van een verloren leven de eeuwigheid in te gaan. Wel is waar staan vele titels op zijn grafsteen gebeiteld, maar aan de overzijde wordt een gericht gehouden, waarbij die titels niet in aanmerking komen. Adam zit als een arme zondaar den uitslag af te wachten van het pleidooi, dat de advocaat des boozen tegen den zijnen voert; maar terwijl de laatste vergeefsche pogingen aanwendt, om zijn cliënt door spitsvondigheden en ophemeling van vooronderstelde deugden te redden, wegen de argumenten des eersten als lood, zoodat dan ook, als het geding ten einde is, de schaal, waarop Adams leven gewogen wordt, pijlsnel naar de hel daalt. Hopeloos ziet de beschuldigde van zijn zondaarsbankje op, doch op het zelfde oogenblik treft in de verte eene stralende ster, die steeds naderbij komt, zijn oog, en als zij op korten afstand hare stralen verliest, herkent Homo de trekken van Alma Stjerne, de verstooten geliefde zijner jeugd. Zij legt de genade, die haar ten deel viel, in de andere schaal der balans, en ziet, weer zweeft Adams lot tusschen

hemel en aarde; de beide schalen houden elkander in evenwicht. Des hemels poort kan Alma niet openen, maar toch kan zij Homo van den ondergang redden; zij voert den sidderende aan hare hand naar het vagevuur, van waar de volgende zang hun tegenklinkt:

Hier omringen ons blakende vlammen,
Gevoed door de rest van ons aardsche bestaan,
Hier wordt verteerd, wat de ziel slechts verlammen,
Wat van de wereld alleen moge stammen,
Wat den hemel niet binnen kan gaan!
Om in der vlammen stroom te verzinken
Wordt ons gereten uit het gemoed
Wat ons een tweede natuur was geworden,
Zoodat het schijnt, of wij zelf staan in gloed.

Rond om ons heen slechts de vuurzee wij schouwen,
Die onze zielen zal loutren als goud,
Die vernietigt, waarop wij bouwen,
Die aan de asch onze eer wil vertrouwen,
Die onze heerlijkheid neerbrandt als hout.
Weg smelt het pantser, dat 't harte moest sterken,
Met onze schoonheid spot vlam en smook,
Al onze kransen, al onze werken,
Al onze deugden gaan op in rook.

Hoog in de lucht de vlammen stijgen,
Daar, aan 't gewicht onzer grootheid gesmeed,
Diep in den vuurpoel wij nederzijgen,
Tot onze ziel na een rusteloos hijgen
Opwaarts streeft uit de smart, die zij leed.
Voort op de vleugels van haar verlangen,
Losgescheurd van het drukkende kruis,
Lichter geworden dan zelve de vlammen
Gaat zij op naar haar hemelsch te-huis.

Alma Stjerne en Solveig vertoonen in hunne opofferende liefde eene treffende overeenkomst. Beide beheerschen het geheele dichtwerk, waarin zij betrekkelijk zelden optreden, en op volkomen gelijke wijze; beider beeld blijft den lezer met even

duidelijke trekken in het geheugen gegrift. Ook Adam en Peer hebben veel gemeen. De een zoowel als de ander begint naïef met edele opwellingen, en een zekere trek tot het vormen van goede voornemens blijft hun hun leven lang bij, ja geeft hun ten slotte iets caricatuurachtigs, maar, zwak van karakter, zijn zij tegen hunne hartstochten niet opgewassen en geven het eene plan na het andere op, om in bewondering van zich zelf te stijgen, naarmate zij in zedelijke waarde afnemen. Het parallellisme tusschen beide helden daalt soms tot in bijzonderheden af. Zoo gaat b.v. de aan de platonische ideeënwereld herinnerende vertelling, hoe de advocaat van Adam Homo in diens naam op het ideaal appelleert, waarop deze zijn eigen beeld te zien krijgt, volkomen, omgeven door den glans der eeuwigheid, van dezelfde voorstelling uit, die wij vinden in Peer Gynts vraag aan Solveig:

> Waar was ik als mij zelf, als de heele, de ware?
> Waar was ik met Gods stempel op mijn voorhoofd?

Van de andere zijde bestaan er, zooals van zelf spreekt, veel meer punten van verschil. Afgezien van alles, wat uit den aard der zaak in een lang episch gedicht anders is dan in een naar verhouding kort drama, afgezien ook van den in hooge mate uiteenloopenden inhoud - indien men althans onder den inhoud van een dichtwerk niet de gedachte maar de opeenvolging van medegedeelde gebeurtenissen verstaat - wijs ik slechts op het groote onderscheid in de karakters der hoofdpersonen. Adam Homo is zachtzinnig en weekelijk van natuur; de dames vinden hem romantisch. Peer Gynt is sterk van lichaam en ontembaar van gemoed. Vandaar dat Adam, zoolang hij nog niet in de zoo vurig begeerde groote wereld is opgenomen, telkens door haar vernederd wordt, en dan zonder tegenweer vol schaamte zijne minderheid moet gevoelen. Gansch anders Peer. Hij wijkt niet voor physieke of maatschappelijke overmacht; integendeel, hij ranselt den smid Aslak, evenals hij het Böigen tracht te doen, en in de maatschappij komt hij vooruit, niet door de ducaten eener rijke vrouw, maar door zijne ellebogen te gebruiken. Men krijgt den indruk, dat, indien hij maar met dezelfde kracht tegen den verzoeker in zijn binnenste had gestreden, zijn leven geen nederlaag zou zijn geweest. Daardoor maakt Peer, hoe zeer hij ook in het eerste bedrijf door zijn dorpsgenooten bespot

wordt, toch geen uitsluitend belachelijken indruk; integendeel, de lezer gevoelt, dat hij in zeker opzicht, al was het alleen door zijn onmogelijke wenschen, de meerdere van die kleingeestige, sarrende buitenlui is. Evenzoo is hij in vergelijking met de tafelschuimers, die hem in het vierde bedrijf vergezellen, en die, terwijl zij van eens anders goed leven, de schoonste principes van deugd en eer verkondigen, een man van energie en werkkracht. De vijand, die hem overwint, is dan ook een gansch andere en vrij wat machtigere, dan die van Adam Homo. Bij dezen laatste is het niets dan de laffe zucht, om een voornaam heer te zijn en er vroolijk van te kunnen leven; als hij dat doel bereikt heeft, neemt hij weldra vrede met het bestaande, en wat hij onderneemt, draagt steeds meer het karakter van kinderspel; eindelijk voelt hij zich groot als lid eener theater-directie; bij Peer is het zijn grenzelooze verbeelding, die hem nu *dit*, dan *dat* ideaal na doet jagen: keizer der wereld te zijn, de som van alle historische kennis zich toe te eigenen; plannen, die wel is waar tot niets leiden, maar waaraan men toch den man herkent, die aanleg heeft gehad tot iets goeds. Zoo zegt dan ook de knoopensmelter tot hem: ‘de bedoeling was, dat je een blinkende knoop op het vest der wereld zoudt zijn, maar de stift liet los.’ Het is deze tegenstelling van kracht en zwakheid in dezelfde persoon, die Peer Gynt's karakter voor ons zoo aantrekkelijk maakt En daarmee komen wij op een nog gewichtiger onderscheid tusschen de beide gedichten.

Brandes zegt in zijn opstel over Paludan Müller[1)], dat hij Christen was, omdat hij spiritualist, niet spiritualist, omdat hij Christen was. Hoe juist dit oordeel ook moge wezen, niettemin speelt de dogmatiek in Paludan Müller's werk een belangrijke rol. De tijd bracht mee, dat wie tot eene geestesrichting als die van P. Müller en Ibsen behoorde, er licht toe kon komen, de hoogste waarheden slechts in dien vorm te erkennen, waarin de Christelijke leer ze kleedt. Zoo deed ook Paludan Müller, hoe afkeerig hij overigens ook wezen mocht van theologische spitsvondigheden, en hoezeer hij ook predikanten, die redekavelen in plaats van voorgangers hunner gemeente te zijn, aan de kaak wist te stellen. De leer van het zoenoffer gold hem als onomstootelijke historische waarheid, en het is deze zuurdeesem, dien

1) Moderne Geister, p. 383.

wij in den vorm van lange bespiegelingen, soms van tot den lezer gerichte vragen en vermaningen door zijn geheele werk verspreid vinden. Hierin verschilt hij in hooge mate van Ibsen. Wie *Peer Gynt*, - en andere werken van den dichter - leest, zal bemerken, dat ook Ibsen de Christelijke terminologie gebruikt, maar dat bij hem beeldspraak is, wat bij den ander voor de onvervalschte, eenige waarheid wordt uitgegeven. Ibsen is zich bewust, dat voor de hoogste waarheden geene uitdrukking bestaat, die steeds en overal de juiste is, maar hij vindt, dat het Christelijk spraakgebruik er zich uitmuntend toe leent, om vele dingen te zeggen, waarvoor geen woorden bestaan, omdat niemand ze gezien heeft. Daarom gebruikt hij deze beelden en deze termen. Maar geen oogenblik bindt hij zich er aan; steeds staat hij onafhankelijk tegenover woorden, die slechts dienen, om zijne gedachten te belichamen. Vandaar eene vrijere behandeling, die niet alleen bestaat in het optreden van den booze als comische persoon, of het noemen van de hel als eene plaats, die men na eenigen tijd weer kan verlaten, terwijl zij die volkomen mislukt zijn, niet behoeven te branden, maar vernietigd worden, - zoo iets zou zich een man als Paludan Müller desnoods ook veroorloofd hebben; men denke slechts aan zijn advocatus diaboli, - maar die zich vooral in de karakteristiek openbaart. En hier valt de vergelijking m.i. zonder aarzelen ten gunste van Ibsen uit.

Er is wel getwist over de vraag, of Ibsen een moralist is. Mij dunkt, op deze vraag past slechts één antwoord, mits men bedenke, dat een dichter op twee wijzen moralist kan zijn. Hij kan de leer, die hij ingang wenscht te doen vinden, op iedere bladzijde verkondigen, maar hij kan ook ze verzwijgen, en de conclusie aan den lezer overlaten, dien hij hoogstens door de wijze, waarop hij zijne personen laat spreken en handelen, tot een oordeel tracht te dwingen, dat aan het zijne gelijk is. Een moralist van de eerste soort was Paludan Müller, Ibsen behoort eerder tot de tweede. Voor Müller is de ethische gedachte zoozeer in zijn dichtwerk de hoofdzaak, dat hij alle mogelijke middelen gebruikt, om die te doen uitkomen. Hij wil waarschuwen. Hij wil aantoonen, waartoe een leven als dat van Adam Homo voert. Vandaar de bijtende spot, waarmee hij zijn held vervolgt. Vandaar het kinderachtig figuur, dat hij hem overal laat maken, de laffe zelfzucht, de zich zelf behagende

huichelarij, die in Adam Homo een steeds afschuwelijker vorm aannemen. Maar ten slotte verliest de lezer dan ook alle sympathie voor dien held. Men bewondert den hekeldichter, maar met den gehekelde gevoelt niemand langer medelijden. Het is dan ook alleen uit de Christelijke dogmatiek te verklaren, dat Adam hiernamaals nog genade vindt. De knoopensmelter zou hem zonder omslag in de kroes hebben gestopt. Want deze knoop was zoo mislukt, dat geen repareeren mogelijk was, en zelfs is het de vraag, of er nog eene noemenswaarde metaalwaardij aanwezig was. Of om bij de beelden, die Müller gebruikt, te blijven: indien Adams grootheid, zijn kransen en deugden in rook opgingen, dan bestond er eene groote waarschijnlijkheid, dat er van den geheelen Adam niets overbleef.

Ziehier een klip die Ibsen heeft vermeden. Minder dogmatisch dan zijn geestverwant, heeft hij begrepen, dat hij de belangstelling voor zijn held alleen *dan* kon wakker houden, indien hij hem nooit volkomen prijs gaf, dat het alleen zin had, Peer Gynt de genade te doen deelachtig worden, indien er in hem zelf althans *iets* was, dat hem geschikt maakte, om die genade aan te nemen. Toch heeft hij daarom Peer niet gespaard. Bloediger kan P. Müller Adam Homo niet vervolgen, dan bv. Ibsen het Peer Gynt doet, wanneer hij hem aan Marocco's kust teekentjes naar den hemel laat maken, en den goeden God uitnoodigen, om de zaken der wereld even te laten rusten, ten einde *hem* te helpen, zich daarbij beroepende op de zendelingen, die hij naar Azië gezonden heeft:

> ‘de eene weldaad is toch de andere waard’,

om, als hij eindelijk meent, dat zijn gebed verhoord is, onder het uitstorten van zijn dank eensklaps uit vrees voor een of ander wild dier in een boom te klimmen.

Aan dergelijke plaatsen is *Peer Gynt* rijk. Toch blijft men voor den held iets gevoelen. Immers hij is en blijft tot het laatst toe origineel. Maar vooral, hij houdt steeds één oog open voor de waarheid. Van tijd tot tijd ziet hij zelf in, hoe door en door bespottelijk hij is, en doet een poging, om zich van de leugen vrij te maken. Maar zijne phantasie overwoekert bij hem alles. Hij onderscheidt geen feiten meer van droomen, zijn eigen gezegden citeert hij als plaatsen uit een boek, de Sphinx ziet hij voor Böigen aan en Memnons beeld voor den

Dovregubbe, dien hij meent *uit een sprookje* te kennen. Merkwaardig is het, dat tegen het eind van zijn leven de stem der waarheid in zijn binnenste zich aan hem voordoet als een vreemd persoon. Zoo verschijnt aan Peer op zijn reis naar huis een vreemde passagier, die hem doodsbenauwd maakt, door hem aan de mogelijkheid te herinneren, dat hij in den op handen zijnden storm om zal komen.

Hij vraagt, of Peer hem in dat geval wel zijn ‘geëerd cadaver’ schenken wil.

PEER GYNT.
Nu gaat het te ver!

DE PASSAGIER.
Slechts het lijk, begrijpt u!
Het is voor mijn wetenschap. -

PEER GYNT.
Wil je nu heengaan!

DE PASSAGIER.
Maar mijn waarde, bedenk, - U hebt voordeel er van!
Ik denk u zorgvuldig open te snijden.
Vooral wil ik zoeken den zetel der droomen.

Als de passagier, door Peer afgesnauwd, de kajuit ingegaan is, vraagt Peer Gynt aan den bootsman:

Een woord, mijn vriend!
Wat is dat voor gek toch, die passagier?

waarop hij tot antwoord krijgt:

Ik weet niet, dan we andere hebben dan u.

Peer vraagt den hofmeester;

Wie ging de kajuit in?

DE HOFMEESTER.
De scheepshond, mijnheer!

Terwijl Peer Gynt op het wrak van het vergane schip drijft, verschijnt de passagier nogmaals. Voor den duivel aangezien antwoordt hij:

Is 't *zijn* gewoonte, licht te ontsteken
door vreeze in den nacht des levens?

PEER GYNT.
Kijk, kijk! Dus ben je op stuk van zaken
misschien wel van het licht een bode?

DE PASSAGIER.
Vriend, hebt u ééns maar ieder half jaar
den ernst vernomen, die in angst is?

PEER.
Bang wordt men immers in gevaar; -
maar uwe taal is opgeschroefd. -

DE PASSAGIER.
Ja, ondervondt u éénmaal slechts
den zege, dien de angst bereidt?

Ofschoon Peer naar den vreemden passagier niet luistert, bevat dit tooneel toch het begin zijner bekeering. Want de vreemde passagier is, evenals later de knoopensmelter en de magere, eene stem in zijn binnenste, en het verschijnen van dien passagier alleen bewijst dus reeds, dat de aanleg tot hooger levensopvatting in Peer Gynt niet geheel is verdoofd. Aan de laatstgeciteerde woorden knoopt dan ook later de geschiedenis van zijne verlossing weer aan. *Ernst* noemde de passagier en *angst* als bevrijdende machten. Als Peer op den avond voor Pinksteren door Solveigs gezang in het diepst zijner ziel geschokt wordt, zegt hij:

O ernst! - En nooit is dat goed te maken!
O angst! - *Hier* was mijn keizerrijk.

In het daarop volgende tooneel overziet Peer Gynt zijn verwaarloosd leven, dat eene sterke overeenkomst vertoont met de door een boschbrand geteisterde vlakte, waar hij rondzwerft:

Asch en nevel, stof dat wegwaait, -
't is genoeg om van te bouwen!
Stank van binnen en verrotting;
alles een gepleisterd graf.
Dicht en droom en doodgeboren
kennis zijn der pyramide
grondslag, waar 't gebouw zich op
verheft, en leugens zijn de trappen.

Vlucht voor ernst en vrees voor boete,
prijkend hoog daarboven vullen
de bazuin des oordeels met hun:
'*Petrus Gyntus Caesar fecit!*'

Onzichtbare stemmen herinneren hem aan dat, wat hij had kunnen worden; het zijn de gedachten, die hij had moeten denken, de vragen, die hij zich had moeten stellen, de zangen, die hij had moeten zingen, de tranen, die hij niet geweend, de daden, die hij niet volbracht heeft, en die zich thans tot hem wenden met de vraag: wat is er van ons geworden? De stem zijner moeder verwijt hem, dat de duivel hem verleid heeft. Peer vlucht:

't Beste is, zich weg te pakken.
Moet des duivels schuld men dragen,
spoedig zijgt men dan ter aarde;
zwaar genoeg zijn eigen zonden.

Hier is Peer weer een stap nader bij zijne geestelijke vrijmaking. De ontmoeting met den knoopensmelter en met den magere doen het overige; reeds vóór zijn dood doorstaat Peer zijn vagevuur, waar:

al onze kransen, al onze werken,
al onze deugden opgaan in rook.

Arm en gebroken komt hij dan ook tot de hut, maar juist dit is de stemming, die hem geschikt maakt, om de genade, die hem in de gestalte van Solveig te gemoet komt, te kunnen ontvangen.

VII.

Zoo heeft de dichter, die zich van de traditie losmaakte, nog juister de mystieke gedachte, waarin de kracht des Christendoms schuilt, uitgedrukt, dan die andere, die, hoezeer ook denker, aan eene overgeleverde leer gebonden was. Doch hoog boven dit verschil in bijzonderheden reiken de beide edele dichters elkander in hun verheven idealisme de hand. Evenals Ibsen in *Brand* van Peer Gynt, zoo heeft ook Paludan Müller een pendant van Adam Homo gedicht in de vertelling van Kalanus, den Indischen wijsgeer, die door zijne zedelijke meer-

derheid den wereldveroveraar Alexander overwint.[1)] De verwantschap is duidelijk. Beide dichtwerken verheerlijken het offer, de zelfverloochening als de hoogste macht; zij'zingen den triomf van het geestelijke over het stoffelijke. Maar ook hier mogen wij aan een gewichtig onderscheid niet voorbijgaan.

Kalanus volgde op *Adam Homo, Brand* gaat aan *Peer Gynt* vooraf. Paludan Müller keerde in *Kalanus* uit een bewogen wereld naar het ideale rijk der resignatie terug; Ibsen daalt met *Peer Gynt* uit de hooge sferen, waarin *Brand* zich beweegt, naar de menschenwereld met al hare zwakheden en gebreken af, om onder hen het ideaal te doen schijnen, dat vertegenwoordigd wordt door de liefde eener zwakke vrouw. Zoo wordt *Peer Gynt* tevens een uitgangspunt voor des dichters verdere ontwikkeling. In zijne jongere stukken wordt niet meer een ideaal als de norm opgesteld, waaraan een enkele held gemeten wordt, maar wij bewegen ons voortaan te midden van gewone menschen, die zich nauwelijks bewust zijn, dat zij eene hoogere bestemming te vervullen hebben, tot somtijds een onverwachte gebeurtenis hen er aan herinnert, welke eisch hun gesteld wordt, Soms is de drager van het ideaal een persoon, die als eischer optreedt. Deze personen zetten de levensbeschouwing van Brand voort. Maar daar zij steeds meer van anderen vergen en steeds minder zelf volbrengen, dalen zij van hun hoog standpunt steeds lager, om eindelijk belachelijk te worden. Zoo iemand is b.v. Ulrik Brendel in *Rosmersholm*. Eene directe voortzetting in één persoon van Peer Gynt vinden wij in Ibsen's familiedrama's niet. Maar de geheele wereld, die daar geschilderd wordt, is Peer Gynt. Want meer dan éénige andere figuur in Ibsen's werken is deze algemeen menschelijk. Men heeft achter Peer wel eene zinnebeeldige voorstelling van het Noorweegsche volk gezocht. Maar deze opvatting moet met klem teruggewezen worden. Wel heeft hij trekken, die bijzonder Noorweegsch zijn, - zijne nuchterheid, zijne neiging tot raisonneeren, maar dit kan men niet anders verwachten bij een persoon, die dan toch altijd een Noorman is en een zoo specifiek Noorschen naam draagt. Dit bewijst alleen, dat de dichter in de eerste plaats voor zijn landgenooten schrijft. Nog minder kan men uit de omstandigheid, dat het stuk voor

1) Over *Kalanus* zie Brandes, Moderne Geister p. 375 e.v.

een groot deel, zooals verreweg het meerendeel van Ibsen's gedichten, in Noorwegen speelt, dat er *trol* in voorkomen, en dat Peer een paar malen op zijne nationaliteit snoeft, - evenals er een snoevende Franschman, een snoevende Engelschman, kortom snoevers van allerlei landaard in voorkomen - opmaken, dat Ibsen uitsluitend aan zijn volk gedacht heeft. Het menschelijke overtreft hier verre het nationale, en evenals *Keizer en Galileër* en als *Brand* behoort *Peer Gynt* tot de wereldliteratuur.

Uit dat oogpunt hebben wij dan ook het gedicht beschouwd, en uit dat oogpunt in de eerste plaats bewonderen wij eene kunst, die wel is waar in onze dagen niet in de mode is, - immers, Ibsen heeft zijne populariteit veel meer aan zijn treffend realisme dan aan de diepte zijner gedachten te danken - maar niettemin onzen zich nog steeds met een reeds verouderenden naam ‘materialistisch’ noemenden tijd ontzag inboezemt, eene kunst, die tracht, eeuwige waarheden in menschelijke taal uit te spreken.

R.C. BOER.

De Bâbî's.

De 16e Mei 1892 is voor duizenden menschen in Perzië een dag van groote treurigheid geweest. Want op dien dag eindigde te Acco (Acre) in Palestina eene epiphanie; de in den persoon van Behâo'llâh mensch geworden Godheid verliet het aardsch omhulsel, aan het menschdom slechts zijn gebod achterlatende om, in geduldige onderwerping, zich met hart en ziel te wijden aan bevordering van vrede en welzijn, van liefde en eendracht, van verbetering en veredeling van levenswandel. Zoo drukt zich de zoon van den overledene uit in een brief van diepe droefheid, maar volkomen berusting, den 25 Juni 1892 aan den heer E.G. Browne te Cambridge gericht. Nadere bevestiging van de tijding werd daarna door Baron Rosen te Petersburg verschaft.

Wij kunnen den inhoud van dit bericht niet begrijpen zonder vrij ver in de geschiedenis terug te gaan. Het Sjî'itisme, met weinig uitzonderingen in geheel Perzië beleden, is een zonderling mengsel van Islam en oud-Perzischen godsdienst. De Godheid openbaarde zich in Alî, den schoonzoon van Mohammed den Profeet, en na hem in de Imâms (voorgangers), zijne nakomelingen; en wat dezen geleerd hebben of hun ten minste als leer wordt toegeschreven is bindend voor de geloovigen. Om dit alles aan den Islam aan te passen heeft men twee hulpmiddelen gehad: de zoogenaamde allegorische verklaring van den Koran, en de op naam van Mohammed en diens tijdgenooten gegeven overleveringen. Elk beseft hoe men met deze twee middelen alles kan bewijzen. De naam en de eeredienst van den Islam dekken dan ook vele met den Islam volkomen strijdige denkbeelden. De gronddogma's van het in Perzië als staatsgodsdienst

geldende Sjî'itisme zijn vijf: 1e. 't geloof in Gods éénheid; 2e. 't geloof in Gods rechtvaardigheid; 3e. 't geloof in 't Profeetschap; 4e. 't geloof in het Imâmaat; 5e. 't geloof in de opstanding. Maar in de opvatting dezer dogma's is zeer groot verschil, want de Perzen, in alle rangen en standen, verdiepen zich met hartstocht in bespiegelingen over het bovennatuurlijke en gaan van het uiterste scepticisme tot het ongerijmdste bijgeloof. Bijna ieder houdt er een geheim geloof (*ketmân*) op na, dat alleen in zeer vertrouwelijk gesprek wordt uitgesproken, maar veranderlijk is als de kleur van den kameleon. In ééne verwachting stemmen zij allen overeen. De twaalfde Imâm, die na zijn verdwijnen in 260 der Hedsjra (874 n. Ch.) eerst nog gedurende 69 jaar door heilige tusschenpersonen, *Bâb* of poort geheeten, met de geloovigen in gemeenschap stond, maar sedert geheel verborgen bleef, zal in de volheid der tijden als Mahdî terugkeeren om de gouden eeuw op aarde te brengen.

In 't begin dezer eeuw trok een Sjeich uit Lahsa in Oost-Arabië geboortig, te Jezd en later te Kerbela bij het graf van Hosein, den zoon van Ali, vele toehoorders tot zich. Hij leerde dat van de vijf hoofddogma's het tweede en vijfde moesten vervallen, als reeds opgesloten in het geloof aan het Profeetschap, maar dat bij de drie overige een vierde hoorde, het geloof n.l. dat er in de Kerk altijd een zichtbaar hoofd is, die de bijzondere geestelijke leiding der Imâm's geniet en hunne lessen en wenschen aan de geloovigen mededeelt. Bovendien verkondigde hij dat de Moslems dwaalden in hun geloof aan de lichamelijke opstanding, daar toch het stoffelijk deel van den mensch onherroepelijk ten doode veroordeeld was. Zijne volgelingen noemden zich Sjeichî's. Na zijn dood, in 1826 of 1827, werd hij opgevolgd door zijn leerling Kâzim, die tot 't laatst van 1843 of 't begin van 1844 zijne prediking voortzette en zich in de laatste jaren vooral bezig hield met de aanstaande komst van den ‘Heer der eeuw’, d.i. de wederverschijning van den verborgen Imâm in eene nieuwe gestalte. Hij zou optreden als een jongeling, gesproten uit het geslacht van den Profeet, niet ervaren in menschelijke geleerdheid.

Grooten indruk maakte deze voorspelling op een jongman uit Sjirâz, Ali Mohammed geheeten, die bij een bezoek aan de heilige plaatsen der Sjî'iten, Kerbela en Kâzimein, een korten

tijd toehoorder van Kâzim was. Hij was den 9 October 1820 geboren en zijne familie werd gerekend tot de Seyids (afstammelingen van Hosein) te behooren. Reeds als knaap had hij zijn vader verloren en was verder opgevoed door een oom van moederszijde, die hem voor den handel bestemde en hem op ongeveer vijftienjarigen leeftijd naar Bûsjier zond om daar in zijn vak werkzaam te zijn. Doch Ali Mohammed, van zijn jeugd af reeds geneigd tot godsdienstige bespiegeling, voelde zich tot iets hoogers bestemd. Waarschijnlijk heeft hij te Bûsjier veel gelezen en gedisputeerd en is hij daar reeds tot die innige vereering der Imâm's gekomen, die hem tot aansluiting aan de Sjeichî's bracht en van verlangen vervulde Kerbela te bezoeken. Met zekerheid kunnen wij niet zeggen wanneer dit bezoek heeft plaats gehad. Vermoedelijk moeten wij het in 1843 stellen. In 1842 was hij namelijk weder in Sjirâz, waar hij huwde en een zoon kreeg, die kort na de geboorte overleed[1]. Vóór deze gebeurtenis kunnen wij de bedevaart bezwaarlijk stellen, die zulk eene ingrijpende verandering in zijn gemoed ten gevolge had. Bovendien leidt er alles toe aan te nemen dat zijn bezoek in het laatste levensjaar van Kâzim plaats had. Nog geheel vervuld van de indrukken in de heilige plaatsen gewonnen, schreef Ali Mohammed zijn eerste geschrift ‘Pelgrimsboek’, waarin hij beschrijft hoe de ware geloovige zijn bedevaart moet doen en waarin hij zijne onbegrensde vereering en aanbidding voor de heilige Imâm's uitspreekt met den innigen wensch, dat het hem moge gegeven worden met hen in gemeenschap te komen en hun terugkeer op aarde te aanschouwen[2].

Deze hartewensch werd vervuld. Den 23 Mei 1844 had de Zohoer (openbaring) plaats, d.i. Ali Mohammed werd bewust de Goddelijke stem in zijn hart te hooren en de Bâb (poort) te zijn, door welke de kennis van den Imâm te bereiken was, evenals Ali de Bâb geweest was, waardoor het menschdom de stad der kennis van den Profeet was ingegaan.

Hij schreef nu zijn tweede geschrift, de Soera van Jozef getiteld, een soort van Koran, in Soera's verdeeld, elk met een vers van de Soera van Jozef (Koran 12) tot motto, waarin wel

1) Zijne weduwe heeft nog tot 1883 geleefd.
2) Browne in het Journal of the R. Asiatie Society 1889 p. 901.

in hoofdzaak de leer van Mohammed wordt gehandhaafd, maar reeds eenige belangrijke afwijkingen zijn voorgeschreven, en waarin hij zelf de van God geinspireerde Profeet wordt genoemd.

Wat hem de overtuiging zijner roeping heeft gegeven, weten wij niet, maar kunnen wij wel gissen. Het was de ontdekking, dat hij de gave des woords bezat. Had niet ook Mohammed het bewijs zijner Goddelijke zending gezien in de onovertroffen woorden, die hem op de lippen werden gelegd? Daarbij, de drie kenmerken die Kâzim van den herboren Imâm had opgenoemd, waren in hem aanwezig. Hij schijnt inderdaad niet meer dan het gewone elementair onderwijs genoten en alleen door eigen studie de uit zijne geschriften blijkende kunde verworven te hebben. Met zijne grammaticale kennis is het evenwel steeds vrij treurig gebleven. Eindelijk, er waren juist duizend jaar verloopen sedert het verdwijnen van den laatsten Imâm (van 260 tot 1260 der Hedsjra), en de verwachting, dat na eene duizendjarige periode een nieuwe dageraad voor het menschdom zou aanbreken, is ook in het Oosten algemeen verbreid.

De vaste overtuiging, waarmede de Bâb als hervormer optrad; de welsprekendheid, waarmede hij haar verdedigde; de beminnelijke, liefde en eerbied inboezemende persoonlijkheid, die hij volgens vele getuigenissen moet bezeten hebben, omringde hem weldra van een groot getal warme aanhangers, waaronder verscheidene leden zijner familie, zelfs de oom die hem had opvoed, en vele vroegere medeleerlingen. Weldra gingen in verschillende richtingen zendelingen om de verschijning van den Bâb en zijne leer te verkondigen. Hij zelf begaf zich, slechts van één leerling vergezeld, in het laatst des jaars naar Mekka en Medina, om zich nog verder voor zijn taak voor te bereiden.[1)] Bij zijne terugkomst in Bûsjier in Augustus 1845 werd hij gevangen genomen en naar Sjirâz gevoerd, waar hij tot het voorjaar van 1846 in arrest bleef.

Van toen af begint de roerende lijdensgeschiedenis van den Bâb en de zijnen, die alleen in de geschiedenis der eerste Christenen haar tegenhanger vindt. Zij is op onovertroffen schoone wijze verhaald door Graaf de Gobineau in zijn bekend

1) A travellers narrative written to illustrate the episode of the Báb, translated into English, with an introduction and explanatory notes, by Edward G. Browne, M.A., M.B., Cambridge 1891, p. 251 v.

geschrift ‘Les religions et les philosophies dans l'Asie centrale’, 2e druk, p. 141-307, en na hem door vele anderen. Ik zal niet trachten die vreeselijke gebeurtenissen opnieuw te schetsen. De Bâb werd van gevangenis tot gevangenis gesleept en eindelijk ter dood gebracht. Zijne volgelingen, waaronder vele aanzienlijke mannen en vrouwen, zagen zich op verschillende plaatsen tot zelfverdediging met de wapenen genoodzaakt, en als zij na den heldhaftigsten tegenstand eindelijk, door uitputting genoodzaakt, de plechtig bezworen vredesvoorwaarden hadden aangenomen, werden zij verraderlijk vermoord. Toen na de terechtstelling van den Bâb (8 Juli 1850) en de daarop door de Regeering bevolen strenge vervolging der Bâbî's[1], drie jonge mannen, in strijd met de leer van hunnen meester, in hunne verbittering een aanslag op het leven van den Sjâh beproefd hadden (15 Augustus 1852), begon eene waarlijk Neronische vervolging[2], die eerst bedaarde na dringende vertoogen der Europeesche gezanten. De bekende aanhangers van den Bâb die aan het bloedbad ontsnapt waren, onder welke enkelen der invloedrijkste, hadden een wijkplaats gevonden te Bagdad, op Turksch grondgebied.

De Gobineau heeft ook een hoofdstuk (p. 308-358) gewijd aan de boeken en de leer der Bâbî's, dat echter uit den aard der zaak aan nauwkeurigheid te wenschen overlaat[3]. Eerst in den jongsten tijd hebben wij door de uittreksels en mededeelingen van Baron Rosen in de Collections scientifiques de l'Institut des langues Orientales (Petersburg) en in de Zapisski der Russische Maatschappij van archaeologie, doch vooral door de uitmuntende artikelen van den jongen Engelschen geleerde E.G. Browne in het Journal of the Royal Asiatic Society en zijne uitvoerige noten tot het reeds aangehaalde geschrift ‘A travellers narrative’, die beter leeren kennen, alsmede de verdere lotgevallen der Bâbî's. Ik wil in de volgende bladzijden op hun voetspoor mededeelen wat wij van de leer van den Bâb weten en hoe het Bâbisme zich in de laatste veertig jaar ontwikkeld heeft.

Zooals de openbaring van Mohammed Koran heet, heeft de Bâb

1) Narrative p. 47: ‘more than four thousand souls were slain, and a great multitude of women and children, left without protector or helper, distracted and confounded, were trodden down and destroyed.’
2) Narrative p. 120. Er zijn zelfs Bâbî's als slaaf verkocht, p. 129 noot 2.
3) Zie hierover ook eene noot van Prof. Barbier de Meynard in het Journal asiatique 1892, II p. 300, 301.

de zijne Bayân (duidelijke verklaring) genoemd. Zij bestaat uit een groot aantal geschriften, waarvan sommige geen anderen dan den algemeenen naam dragen, andere bijzondere titels voeren. Zij zijn deels in het Arabisch, deels in een eigenaardig Perzisch, vol Arabische woorden, geschreven en voor den oningewijde soms zwaar te verstaan door de vele toespelingen en de vreemde getallen- en letters-symboliek[1)]. Een van de voor ons belangrijkste deelen van den rijken inhoud is het betoog van dewaarheid van den nieuwen godsdienst. Browne geeft daarvan het volgende klare overzicht (Journal R. Asiat. Soc. 1889, p. 913-918):

'Het onveranderlijke Wezen Gods heeft van eeuwigheid tot eeuwigheid bestaan in ongenaakbare heerlijkheid en heiligheid. Niemand heeft Het gekend zooals Het behoorde gekend te worden, niemand Het geprezen zooals Het behoorde geprezen te worden. Het is boven alle namen en buiten alle vergelijking. Alle dingen worden door Hetzelve gekend, terwijl Het zelf te heerlijk is, dan dat het door iets anders zou kunnen gekend worden. Van Hetzelve ging Zijne Schepping uit, die geen begin gehad heeft en geen einde zal hebben. Deze Emanatie of Schepping werd voortgebracht door den Hoogsten Wil en is, hoewel eeuwig van duur, aan dezen als oorzaak ondergeschikt. Daar het voor geschapen wezens onmogelijk is, het Goddelijk wezen te kennen, heeft de Hoogste Wil zich, voor hunne leiding eu onderwijzing, van tijd tot tijd in een menschelijken vorm geopenbaard. Deze incarnaties zijn bekend als Profeten en er zijn van dezen in het verleden velen geweest, zooals er die zullen zijn in de toekomst. Dat wat in elken profeet van het verleden gesproken heeft, spreekt nu door den Bâb en zal spreken door Hem dien God openbaren zal', en na hem door anderen, want er is geen ophouden aan deze openbaringen. De Hoogste Wil is als de zon, die dag na dag opgaat, doch in werkelijkheid steeds dezelfde zon is, al spreken wij ook in het dagelijksch leven van 'de zon van heden' en 'de zon van gisteren'. Eveneens, hoewel wij in de gewone-

1) Geestig schrijft Rosen, Coll. Seient. 1886, p. 3: Le lecteur devra done sedéfaire de toute velléité grammaticale, onblier un peu la logique et le bon sens et alors il réussira *peut-étre* à comprendre les mystères de ees monuments littéraires, que les adeptes de la vraie foi appellent avee une ironie involontaire '*l'exposition claire*.'

taal van Adam, Noach, Mozes, David, Jezus en Mohammed als verschillende personen spreken, was toch in waarheid dat wat in elk hunner sprak Eén n.l. de Hoogste Wil. Dit is de beteekenis van Mohammed's woorden: ‘Wat de profeten betreft, die ben ik.’ De laatste openbaring van den Hoogsten Wil had 1270 jaar geleden plaats (n.l. van Mohammed's roeping af, niet van de Hedsjra), en nu heeft Hij zich geopenbaard in Mirza Ali Mohammed (den Bâb) en spreekt door hem.

In elke openbaring wordt de volgende aangekondigd. Zoo vernamen de Joden dat zij een Messias te wachten hadden, maar toen hij als Jezus kwam, verwierpen zij hem, omdat zij zich zijne komst anders hadden voorgesteld. Zoo werd ook aan de volgelingen van Christus medegedeeld dat hij zou terugkomen, maar toch, toen hij als Mohammed terugkwam, konden de meesten hunner hem niet herkennen. Tot den huidigen dag wachten zij op zijne komst, hoewel die reeds meer dan duizend jaar geleden plaats had. Eveneens verwachten de Mohammedanen de komst van den Imâm Mahdî en bidden dagelijks dat de dag zijner verschijning moge naderen, terwijl zij zijnen naam niet uitspreken zonder er bij te voegen: ‘God verhaaste zijn blijde inkomst’; en toch, nu hij gekomen is met teekenen en bewijzen, weigeren zij hem te erkennen, omdat de wijze zijner verschijning niet overeenstemt met hun eigen valsche voorstellingen hoe hij behoorde te komen.

Gij Mohammedanen laakt de Joden omdat zij Jezus niet aannamen als den beloofden Messias. Gij veroordeelt desgelijks de Christenen omdat zij Mohammed niet erkenden als den beloofden Trooster, hoewel Christus duidelijk zijne komst voorspeld heeft[1)]. Gij geeft toe dat zij meenden zekere wonderen te mogen verwachten als aankondiging van den Beloofde, maar dat deze in geestelijken zin bedoeld waren en moesten opgevat worden. Daarin hebt gij gelijk. Alle heilige boeken zijn in eene mystieke taal geschreven, die verklaring behoeft, zooals de Profeet van den Koran gezegd heeft dat elk vers beteekenissen in beteekenissen heeft. Deze symbolische taal is aan alle profeten gemeen, maar de heilige boeken zelve geven den sleutel. Door de *Zon*, bijvoorbeeld, wordt de Hoogste Wil beduid, die zich openbaart

1) Het woord Paracleet werd in het Oosten verward met Perielytos en dit als het Grieksche equivalent van Mohammed ‘Volprezen’ beschouwd.

in den profeet der eeuw. Met de *maan* en *sterren* worden zijne naaste volgers en leerlingen gemeend. Wanneer dus onder de teekenen van het einde der wereld of de komst van den Beloofde (dit is hetzelfde, want slechts de periode eener openbaring loopt ten einde, de wereld zelf is eeuwig) wordt genoemd dat ‘de Zon verduisterd zal worden en de Sterren van den hemel vallen’, is de zin dat het heilige boek der laatste openbaring wordt afgeschaft en de godgeleerden of priesters, wier rang en eer berustte op hunne taak als verklaarders van dat boek, van dit hooge voorrecht vervallen zijn, daar hun boek door een ander is vervangen. Daarom zijn juist dezen steeds de bitterste vijanden der nieuwe openbaring geweest[1)].

De Mohammedanen laken de Joden en Christenen en handelen toch juist zooals dezen gedaan hebben, als reden voor hun niet aannemen dezer openbaring aanvoerende, dat de verwachte teekenen van de komst des Imâm's, niet verschenen zijn. Één van tweeën: zij moeten òf toegeven dat de Joden en Christenen gelijk hadden, òf zelf de kinderachtige tegenwerwerpingen opgeven, waardoor zij hun eigen ongeloof pogen te rechtvaardigen. Hebben zij den Islam verstandelijk aangenomen, of bloot als eene erfenis hunner ouders? In het laatste geval zijn zij in 't geheel geen ware geloovigen, daar zij zonder reden aannemen en in werkelijkheid volkomen gelijk zijn aan de ongeloovigen van weleer, die de prediking der tot hen gezonden profeten beautwoordden met te zeggen: ‘Wij vonden onze vaderen in dezen godsdienst en wij volgen hen’. Is het eerste het geval, op grond van welke bewijzen hebben zij dien aanvaard? Zij hebben den Profeet nooit gezien, noch eenig wonder bijgewoond, zoodat het geschreven woord van den Profeet hun eenig bewijs is. Dit was ook het eenig bewijs, waarop Mohammed zich beriep. Als zijne tegenstanders om een teeken vroegen, daagde hij hen uit, den Koran na te doen, zeggende: ‘brengt eene Soera als deze voort, als gij de waarheid spreekt.’ Geen zijner bestrijders was in staat dit te doen en meer dan twaalf eeuwen is zijne uitdaging onbeantwoord gebleven. Nu, in deze dagen, is een jonge man gekomen uit het geslacht van Hâsjim[2)], Mirza Ali Moham-

1) Rosen t.a.p. p. 35, 36.
2) D.i. het geslacht van den Profeet.

med van Sjirâz, die beweert eene Goddelijke zending te hebben, ten bewijze waarvan hij een boek heeft gebracht als de Koran, maar dezen overtreffende in wijsheid en welsprekendheid. Als nu de Koran een voldoend bewijs was van Mohammed's Goddelijke zending, is ook de Bayân dit voor de profetenwaardigheid van den schrijver. Wat is wonderlijker? Dat Mohammed, die van zijne jeugd af te midden der Arabieren geleefd had, in den loop van een vrij lang leven een betrekkelijk klein boek als de Koran had voortgebracht, in zijn moedertaal geschreven; of dat deze jonge Sjirâzî, niet onderwezen in de wetenschappen der scholen en door de geleerden voor niets geteld, in weinige uren duizenden verzen als die van den Koran in het Arabisch schreef, dat niet zijne moedertaal was en waarin hij geen onderricht had gehad? De opmerking was gemaakt, dat de verzen van den Bayân niet welsprekend waren en vol taalfouten. Zulk een tegenwerping verraadt onwetendheid omtrent den aard van het bewijs waarop Mohammed's bewering berustte. De Koran was niet zoo ‘welsprekend’ in den gewonen zin van het woord, als vele oude Arabische gedichten, in den ‘tijd der onwetendheid’ vervaardigd. De welsprekendheid die bedoeld werd en waarop het beroep geschiedde als bewijs van Goddelijke bezieling, was de hoedanigheid van de harten der menschen diep te treffen, zoodat zij bereid waren voor hunne overtuiging te sterven; de macht van verwerkelijking of totstandbrenging, gemeenschappelijk aan het Goddelijk en profetisch woord. Er is geschreven dat ‘als God iets wil scheppen, Hij slechts zegt “wees” en het is.’ Dezelfde eigenschap heeft het woord van den profeet, die eene incarnatie is van den Hoogsten Wil. Wat hij zegt geschiedt. Mohammed sprak: ‘Doet eene bedevaart naar Mekka’ en jaarlijks stroomen duizenden derwaarts. Hij zeide: ‘vast gedurende den Ramadhân’ en millioenen gehoorzamen hem jaar op jaar, in weerwil van het ongemak dat zij daardoor lijden. Nu is er weder een nieuw gebod uitgevaardigd; wederom heeft het ‘Ben Ik niet uw Heer?’ geklonken, en duizenden hebben geantwoord ‘ja! ja!’

Het woord van den Bâb is even machtig om te veranderen en op te bouwen als dat van Mohammed. Overigens, even als de Bayân, kon de Koran in den tijd zijner verschijning minder welsprekend in stijl, minder zuiver van taal genoemd worden, dan de oude Arabische gedichten zooals de Mo'allakât. Tegenwoordig wordt

hij beschouwd als de toetssteen van welsprekendheid, en zoo zal het met den Bayân gaan. Goddelijke openbaringen mogen niet beoordeeld worden wat stijl en taal betreft, want beide worden slechts uit de openbaring afgeleid.

Nu, als de Goddelijke welsprekendheid van den Bayân, al kunnen wij die ook niet geheel waardeeren, moet blijken uit den indruk, dien hij op de harten der geloovigen maakte, dan is die wel bewezen door het feit dat vele der ijverigste aanhangers van den Bâb hemzelven nooit gezien en dus den invloed zijner betooverende persoonlijkheid niet ondervonden hebben[1)], en hieruit dat geen enkele Bâbî te overreden is geweest om met een enkel woord van herroeping leven, rijkdom, aanzien te redden, maar alle bereid waren voor hunne overtuiging te sterven, en onder de gruwelijkste folteringen getrouw zijn gebleven. De eenige die herroepen heeft, de secretaris van den Bâb, heeft dit, zooals wij nu bijna zeker weten, op bevel van zijnen meester gedaan, om diens laatste bevelen aan de geloovigen te kunnen overbrengen, en heeft twee jaar later met denzelfden heldenmoed als de overigen den marteldood ondergaan. Ook moeten wij niet vergeten dat wat ons in de leer het ongerijmdste voorkomt, voor de Perzen de natuurlijkste zaak der wereld is. Voor hen is het alleen de vraag of de persoon die zich Bâb, Mahdî of Profeet noemt, zijn aanspraak op dien titel kan verdedigen. Is dit toegestemd, dan is zijn woord Gods woord en volkomen onderwerping plicht.

Uit het boven medegedeelde zou men meenen te moeten besluiten dat de Bâb zich als den Imâm Mahdî beschouwde. Dit zou echter onjuist zijn. Wel spreekt uit zijn mond de Goddelijke geest van den Mahdî en kan hij zich dus met dezen vereenzelvigen, wat tegenover de groote massa ook practisch noodzakelijk was[2)], maar hij verkondigt steeds Dengene die komen zal, voor wien hij slechts de voorbereider, de Johannes Baptista is. De leer van den Bayân staat boven de vorige openbaringen, maar Hij dien God zal openbaren zal de waarheid in nog voller maat brengen. Het is merkwaardig en pleit voor de oprechtheid van overtuiging van den Bâb, dat hij, met den marteldood voor oogen, alleen aan de ontvangst van dezen, nooit aan zichzelven denkt.

1) Gobineau p. 309.
2) Vgl. Narrative p. 290, 291.

Nu echter is het menschdom reeds rijp genoeg om de vroegere inkleeding der waarheid niet meer te behoeven. De Bayan spreekt het zonder omwegen uit, dat de Hel het ongeloof is, het Paradijs daarentegen de vreugde van het geloof en de kennis der openbaring Gods en het bereiken van de hoogste volmaaktheid waarvoor men vatbaar is.

Geheel zonder ritueel kunnen de menschen nog niet zijn. De *kibla* (richting in 't gebed, zooals van de Mohammedanen naar Mekka, van de Joden naar Jeruzalem) is afgeschaft tot tijd en wijle dat Degene dien God zal openbaren daaromtrent nader zal bevelen. Eveneens het gemeenschappelijk gebed, behalve bij den lijkdienst, waar het geoorloofd blijft; ook de wettische onreinheid en de ritueele wassching zijn vervallen, hoewel reinheid van lijf en kleeding den geloovigen ten sterkste wordt aanbevolen. Daarentegen is de laatste maand des jaars een vastenmaand evenals de Mohammedaansche Ramadhân, behalve voor reizigers, zwangere vrouwen en kinderen. Voor niet volwassenen duurt de vasten slechts 11 dagen. Het jaar der Bâbî's is, daar 19 het heilige getal is, in 19 maanden elk van 19 dagen verdeeld. De 5 dagen, noodig tot aanvulling van het zonnejaar, worden vóór den vastenmaand ingevoegd en zijn dagen van feestvreugde, waarbij de rijkeren voor de minder bedeelden moeten zorgen.[1)] De groote feestdag is de oud-Perzische Neuroez (Nieuwjaar), het voorjaarsfeest.

Een der voornaamste nieuwigheden op maatschappelijk gebied is de verbetering van den toestand der vrouw. Zij mogen ongesluierd aan den gastmaaltijd deelnemen en zich vrij in 't openbaar bewegen, hoewel zij daarbij nooit mogen vergeten wat zij aan haar gezin en aan zichzelf verplicht zijn. Het huwelijk is den geloovigen aanbevolen en dit in den regel met ééne vrouw. Alleen in buitengewone gevallen is het geoorloofd twee vrouwen te huwen. Scheiding is niet volstrekt verboden, maar toch zeer bemoeilijkt. De kinderen moeten met zachtheid en liefde behandeld worden - de Bâb schijnt in zijne jeugd zelf veel van te strenge meesters geleden te hebben - en mishandeling van hen is strafbaar. Ook moet men hen bij 't onderwijs op stoelen of banken laten zitten. Dit laatste is allen geloovigen aanbevolen. De Oostersche gewoonte op den grond te zitten wordt herhaaldelijk afkeurenswaardig genoemd.

1) Narrative p. 424.

Broederlijke liefde, waardigheid met vriendelijkheid, mededeelzaamheid moeten de maatschappij der geloovigen beheerschen. De gegoeden geven van het hunne voor de armen naar aanwijzing en onder het beheer van een lichaam 'Huis der rechtvaardigheid' geheeten. Bedelarij is daarentegen ten strengste verboden. Alle kinderen ontvangen onderwijs, en beoefening van nuttige wetenschap en kunst is allen aanbevolen. Maar nuttelooze studie, zooals van logica, jurisprudentie, wijsbegeerte en doode talen, is verboden, als slechts leidende tot gevaarlijk getwist. Ook reizen wordt afgekeurd, bedevaart niet aangemoedigd, allerminst voor de vrouwen.

Men ziet uit dit weinige dat de maatschappij, die de Bâb zich in de toekomst voorstelde, niet wezenlijk verschilt van den droom der Europeesche utopisten. Beiden denken zich een verlicht, zachtzinnig, rijk, nijver, gezellig, gelukkig, in vrede levend menschdom[1], alleen bij de Bâbî's draagt de leer een streng godsdienstig karakter.

De treurige toestand van Perzië werd door den Bâb toegeschreven aan den alles overheerschenden invloed der onwetende, bijgeloovige, slechte en aanmatigende geestelijkheid. Zijn stout optreden tegen deze leidde tot de niets ontziende, rustelooze vervolging van hem en de zijnen en al de gruwelen daaraan verbonden. Ook na het bloedbad van 1852 bleef die voortwoeden. In Bagdad bevonden zich met vele andere Bâbî's de door den Bâb tot zijn opvolger aangewezen Mirza Jahja, bijgenaamd Sobh-i-Ezel (Dageraad der Eeuwigheid) en zijn oudere broeder Behâo'llâh (Schoonheid Gods, verkort Behâ), een der invloedrijkste en ijverigste leden der gemeente. Daar stroomden onophoudelijk geestverwanten heen, onder 't voorwendsel eener bedevaart naar Kerbela; daar vonden de voor de Perzische vervolgers uitwijkende Bâbî's een toevluchtsoord; van daar uit werd de propaganda der leer in Perzië met kracht voortgezet. De Perzische Regeering drong herhaaldelijk bij de Turksche aan op maatregelen tegen dit broeinest, zelfs nadat de Bâbî's zich als Turksche onderdanen hadden laten inschrijven[2]. Eindelijk gaf de Turksche Regeering toe en in 1864 werden de Bâbî's, evenwel op eervolle wijze, naar Constantinopel en

1) Vgl. de Gobineau p. 355.
2) Narrative p. 88.

kort daarna naar Adrianopel overgebracht, waar zij 4 jaar bleven. In deze periode, in het jaar 1866, had eene gebeurtenis plaats, die voor de toekomst van het Bâbisme van groote beteekenis is.

De Bâb had, zooals wij gezien hebben, steeds geleerd dat hij slechts de wegbereider was voor Dengene dien God zou openbaren. Plotseling zou deze verschijnen, niemand wist wanneer; maar de geloovigen moesten zich haasten hem te erkennen, als zijne Goddelijke woorden hun het bewijs gegeven hadden dat hij de verwachte was. Met zijn optreden was de periode van den Bayân geëindigd, daar Hij dien God zou openbaren onbeperkte macht had te binden en te ontbinden, te bevestigen en af te schaffen. In dit jaar 1866 nu, verklaarde Behâ dat hij de ge hoopte was. Reeds in Bagdad had hij voor zijn meestal schuilgehouden broeder de leiding der zaken gehad, en uit enkele aanduidingen in een daar geschreven werk meent men te mogen besluiten dat het denkbeeld zich voor den voorspelde uit te geven toen al bij hem in overweging was[1]. Ver het grootste deel der ballingen erkende hem. Alleen zijn broeder en eenige getrouwen weigerden. Dit voerde tot twisten en wederzijdsche verdachtmaking. Het kwam de Turksche Regeering ter oore dat er propaganda gemaakt werd onder het leger[2] en het trof dat de officier die in 't bezit van Bâbî-geschriften gevonden werd, een aanhanger was van Sobh-i-Ezel. Er werd nu besloten dezen met zijne familie en eenige aanhangers van Behâ te interneeren in Famagusta op Cyprus, al de overigen naar Acco in Palestina te brengen. Behâ en de zijnen kwamen aldaar 29 Augustus 1868.

Sobh-i-Ezel leeft nog op Cyprus en is aldaar in 't voorjaar van 1890 door den heer Browne bezocht. Hij telt in Perzië en Kermân nog wel aanhangers, maar de groote massa zijn Behâ'îs en het is duidelijk dat, als het Bâbisme een toekomst heeft, die aan de Behâ'îs behoort. De voorstelling, door dezen van de positie van Sobh-i-Ezel gegeven, is dat hij als figurant diende om de aandacht van Behâ af te leiden[3]. Zelfs laten zij doorschemeren dat de Bâb, hoewel hij den eerste tot zijn

1) Journ. R. As. Soc. p. 947.
2) Narrative p. 99 v.
3) Narrative p. 62, 89 v.

opvolger benoemd had, Behâ reeds als den eigelijken leider had aangewezen[1].

Kort voor zijn vertrek uit Adrianopel richtte Behâ een zeer uitvoerig schrijven aan den Sjâh, waarin hij uiteenzette dat het Bâbisme volstrekt geen staatkundige omkeering bedoelde, dat integendeel zijne aanhangers tot de trouwste en beste onderdanen behoorden; dat hun doel slechts was de menschen beter, edeler en daardoor gelukkiger te maken. Hij wees er op, dat geen menschelijke macht de gewetens kan beheerschen, dat de dweepzieke geloofsvervolging een der voornaamste oorzaken was van den achteruitgang van Perzië, terwijl de Europeesche staten, met name Engeland, door de erkenning der gewetensvrijheid en door het beginsel van gelijk recht voor allen tot grootheid en macht waren gekomen.

De toon van den brief is waardig, maar in de eerbiedigste termen gesteld, en bevat slechts zeer verborgen toespelingen op het hooge wezen van den schrijver[2]. De bode werd op gruwelijke wijze ter dood gebracht, maar de schrijver van het Travellers Narrative zegt dat dit tegen den wil van den vorst geschiedde en schrijft aan dezen brief de vermindering der Bâbî-vervolging toe. Dit is wel wat tegen beter weten in. Want in September 1889 zijn voor het eerst moordenaars van een Bâbî veroordeeld, wat alle Bâbî's met groote blijdschap vervulde[3]. Doch het Narrative heeft blijkbaar ten doel, de Regeering in Perzië gunstig voor de Bâbî's te stemmen.

Een geheel anderen toon slaat Behâ aan in zijne brieven aan de Europeesche vorsten en den Paus, waarin hij zich ronduit de openbaring van den Almachtige noemt. Merkwaardig is in den brief aan Napoleon III, in 1869 geschreven, de voorspelling, dat hij zijn rijk zal verliezen. Hopen wij dat de profetie tegen de Duitschers in het later geschreven ‘Heiligst Boek’: ‘o oevers van den Rijnstroom! wij hebben u met bloed gedrenkt gezien omdat de zwaarden der wedervergelding tegen u getrokken waren. En wij hooren het gejammer van Berlijn, hoewel het heden in openlijke vreugde is[4]’ niet eveneens vervuld worde.

1) Narrative p. 42, 63.
2) Narrative p. 124 noot.
3) Coll. Scientif. VI, 247 v., Narrative p. 411 v., Journ. R. As, Soc. 1892, p. 319.
4) Journ. R. As. Soc. p. 977.

Dit Heiligst Boek bevat het geheel niet van de leer, maar van de voorschriften van Behâ. Wat de leer betreft, die is in wezenlijkheid dezelfde als die van den Bâb. Over de vraag van het volgend leven glijdt hij heen evenals zijn voorganger. God alleen weet wat na den dood zal gebeuren. De taak der menschen is hier op aarde goed te zijn en een rijk van vrede en liefde te stichten. Daarom is de heilige krijg afgeschaft, wordt verdraagzaamheid jegens andersdenkenden tot plicht gesteld, en alleen overreding toegelaten als middel om het ware geloof te verbreiden. Alle geloovigen zijn gehouden zich aan de wetten en gewoonten des lands waar zij verkeeren te onderwerpen en den vorst te steunen, die hun vrijheid van geweten laat. Men moet niet slechts den omgang met de volgers van een anderen godsdienst niet vermijden, maar zelfs zoeken. Daarom moeten de geloovigen andere talen leeren, opdat het verkeer tusschen de volken en de verbreiding der waarheid bevorderd worden. Maar het streven moet zijn, dat alle natiën slechts ééne taal spreken. Het gebod van den Bâb om de boeken over logica, philosophie en andere wetenschappen te vernietigen, wordt ingetrokken. Aan allen wordt aanbevolen vakken van wetenschap en kunst te beoefenen, doch slechts dan als zij de welvaart der menschen kunnen bevorderen. Maar verplicht is iedereen, een handwerk of beroep te hebben, want luiheid en bedelarij zijn zondig. Alle bepalingen omtrent kleeding en uiterlijk zijn afgeschaft, mits welvoegelijkheid en goede smaak in 't oog gehouden worden. Slavernij mag niet meer bestaan. Ook is het ongeoorloofd elkander de hand te kussen, aan elkander te biechten of voor elkander om vergeving van zonden te bidden. Alleen aan God bekent men zijne zonden en vraagt Hem om vergeving. Zelfkwelling en zelfkastijding is nutteloos en verboden. Het verbod van opium en wijn door den Bâb is gehandhaafd, maar dat van tabak is ingetrokken. De straffen zijn geldboeten, gevangenis en, in geval van herhaalden diefstal, brandmerk. Alleen op moord en brandstichting staat de doodstraf, die echter door levenslange gevangenis kan vervangen worden. Merkwaardig zijn de bepalingen van het erfrecht. Er zijn zeven klassen van erfgenamen: kinderen, vrouwen, vaders, moeders, broeders, zusters en onderwijzers, met erfdeelen in afdalende reeks. Bij ontstentenis van ééne of meer dier klassen, komt het dezen

toekomend deel aan het ‘Huis der rechtvaardigheid’, dat, zooals reeds door den Bâb bepaald was, in elke stad voor de belangen der gemeente waakt en ook met de zorg voor de armen belast is. Aan dit huis vervallen ook de boeten.

De eeredienst is zeer eenvoudig. Er zijn wel bedehuizen, zonder beelden of andere versiering, maar er is geen gemeenschappelijk gebed of liturgie, behalve bij de begrafenis. Driemaal daags echter, morgens, namiddags en avonds doet elk geloovige zijn gebed, telkens drie rek°a's op de wijze der Moslems. De reiziger mag deze tot een enkel ‘geloofd zij God’ verkorten. Het lezen der heilige boeken is aanbevolen, maar niet te lang, opdat er geen verveling ontsta. Er zijn twee godsdienstige feesten: de verjaardag van den *Zohoer* (verschijning) van den Bâb en de Nieuwjaarsdag die tevens de gedenkdag is van Behâ's *Zohoer*. Zonderling is het dat, schijnbaar in strijd met de leer dat er geen lichamelijke opstanding is, de begrafenis met pracht en plechtigheid moet geschieden evenals reeds door den Bâb bepaald was[1)].

Men ziet dat het Bâbisme, ontsproten uit de leer van het Imâmaat, deze geheel heeft ter zijde gesteld, en als een nieuwe godsdienst optreedt, die tot den Islam in geen andere verhouding wil staan dan deze tot het Christendom en dit laatste tot het Jodendom.

Behâ toont zich in zijne geheele wetgeving een zeer practisch man. De geloovigen moeten begrijpen en de regeeringen de overtuiging bekomen dat de nieuwe godsdienst een zuiver religieus karakter heeft. Van de laatsten vraagt hij niets dan gewetensvrijheid, den geloovigen stelt hij als godsdienstplicht, goede en nuttige onderdanen te zijn. Om nu ook in de gemeente vrede te houden heeft hij nog de volgende bevelen uitgevaardigd. Elke uitlegging zijner woorden in een anderen zin dan den voor de hand liggenden is verboden. Men luistere naar niemand die beweert de Goddelijke geheimenissen te verstaan. Een leugenaar is elk die zegt drager eener nieuwe openbaring te wezen, voordat duizend jaren zullen verloopen zijn.

Ik heb reeds gezegd dat wij onze betere kennis van de Bâbî's vooral te danken hebben aan den heer Browne. Na groote moeite en vele bezwaren is deze er in geslaagd, het

1) Journ. R. As. Soc. p. 929, 974.

vertrouwen der Bâbî's te winnen en niet slechts hunne boeken, maar ook henzelven te leeren kennen. Het is hem zelfs vergund geweest in de tegenwoordigheid van Behâ toegelaten te worden. Ziehier hoe hij zijnen indruk van dezen beschrijft[1]. Zijn geleider had hem in een ruim vertrek gelaten, aan welks oppereinde langs den muur een diwan liep, terwijl twee of drie stoelen tegenover den ingang waren geplaatst. ‘Hoewel ik, schrijft hij, eenigszins vermoedde waarheen ik ging en wien ik zou aanschouwen (want er was mij niets stelligs medegedeeld), duurde het een paar seconden eer ik, met een van verlangen en eerbiedigen schroom kloppend hart, geheel begreep dat ik niet alleen was. In den hoek, waar de diwan den muur ontmoette, zat eene indrukwekkende en eerwaardige gestalte, gekroond met een vilten hoed van de soort die de derwisjen *tâdj* (kroon) noemen, maar van ongewone hoogte en vorm, om welks benedenste gedeelte een smalle witte turband was gewonden. Het gelaat van hem dien ik aanschouwde zal ik nimmer kunnen vergeten, hoewel ik het niet beschrijven kan. Die doordringende oogen schenen tot in de ziel te lezen; macht en gezag zetelde op het breede voorhoofd, terwijl de diepe gelaatslijnen een leeftijd aanduidden, welken de gitzwarte haren en baard, die in weelderige golven afviel tot bijna zijn middel, schenen tegen te spreken.[2] Ik behoefde niet te vragen in wiens tegenwoordigheid ik stond, terwijl ik mij boog voor den man die het voorwerp eener toewijding en eener liefde is, als geen koning en geen keizer bezit. Eene zachte, waardige stem noodigde mij te gaan zitten en sprak: Geloofd zij God, dat gij uw wensch bereikt hebt!... Gij zijt gekomen een gevangene, een balling te zien... Wij begeeren slechts het welzijn der wereld en het geluk der volken; toch rekenen zij ons een aanstoker van strijd en oproer, die banden en verbanning verdient... Dat alle natiën één in geloof en alle menschen als broeders moeten worden; dat de banden van genegenheid en eensgezindheid tusschen de menschenkinderen moeten versterkt worden; dat verscheidenheid van godsdienst behoort te verdwijnen, rasverschil te worden uitgewischt - wat kwaad is daarin?... En toch, zoo zal het komen; die nuttelooze twisten, die verderfelijke oorlo-

1) Narrative p. XXXIX v.
2) Behâ was toen 73 jaar oud. Vgl Journ. R. As. Soc. p. 521 en Coll. Scientif. VI, p. 252.

gen zullen voorbijgaan, en de Hoogste Vrede aanbreken... Hebt gij dat in Europa ook niet noodig? Is het dit niet wat Christus voorspelde?... En toch, zien wij uwe koningen en regenten hunne schatten met meer mildheid besteden aan middelen om menschen te vernietigen, dan aan die welke tot het geluk der wereld kunnen voeren... Die strijd, dat bloedvergieten, die tweedracht moeten ophouden en alle menschen één geslacht en één gezin worden... Laat niemand er op roemen dat hij zijn land lief heeft, laat hem liever daarop roemen, dat hij zijne natuurgenooten bemint... Dit waren, voor zoover ik mij herinneren kan, in hoofdzaak de woorden die ik van Behâ hoorde. Laten zij die ze lezen bij zichzelf overwegen of zulke leer dood en banden verdient en of de wereld kans heeft bij hare verbreiding te winnen of te verliezen.' Dit bezoek had 15 April 1890 plaats en wij mogen het een groot geluk rekenen dat Browne nog juist bij tijds in zijne pogingen geslaagd is en ons zoo deze schets van den merkwaardigen man heeft kunnen schenken.

Behâ is nu heengegaan. Wie kan voorspellen wat de toekomst van zijnen godsdienst zal zijn? In de eerste plaats hangt alles af van de eensgezindheid der Bâbî's zelven. Rosen schreef in 1891[1)]: 'De zelfopofferende toewijding der Bâbî's is zeer stellig een bewijs van de levenskracht der secte en belooft haar een voorspoedige toekomst, als zij er in slaagt na den dood van Behâ een hoofd te kiezen dat hetzelfde gezag over zijne leerlingen uitoefent.' Browne ontving op denzelfden dag waarop hij het doodsbericht van Behâ uit Acco kreeg, een schrijven uit Constantinopel, waarin stond dat de secretaris van Behâ tegenover den oudsten zoon van Behâ, Abbâs Effendi, een jongeren zoon als opvolger voorstond en dat daardoor twist in de gemeente ontstaan was. Dit bericht kwam echter van vijandelijke zijde en verdient geen vertrouwen. Vermoedelijk heeft Abbâs Effendi de leiding aanvaard en deze is volgens Browne een man van zeldzaam schitterende gaven[2)]. 'Iemand welsprekender van taal, vlugger van betoog, gevatter in het ophelderen door voorbeelden, beter belezen in de heilige boeken der Joden, Christenen en Mohammedanen, zou men, meen

1) Coll. Scientif. VI, p. 194.
2) Narrative p. XXVI.

ik, nauwelijks kunnen vinden zelfs onder het welsprekende, vlugge en scherpzinnige ras waartoe hij behoort. Deze hoedanigheden gepaard aan een tegelijk majestueus en opgewekt uiterlijk, maakten dat ik mij niet meer verwonderde over den invloed en de achting, die hij zelfs buiten den kring der volgelingen zijns vaders geniet. Niemand die dezen man gezien heeft, kan twijfel koesteren aan zijne macht en grootheid.'

In de tweede plaats daarvan of de Bâbî's doordrongen zijn van hunne roeping en overtuigd van de hun door Behâ toegezegde Goddelijke hulp[1]. Dat de Perzische Regeering de gebannen Bâbî's vrijheid zal geven terug te keeren en hun de gevraagde gewetensvrijheid verleenen, is vooreerst niet waarschijnlijk. De Bâbî's worden sedert den noodlottigen aanslag op den Sjâh als gevaarlijke personen gevreesd; hunne leer is in allen gevalle in den hoogsten graad kettersch, en men zal zoo licht niet gelooven dat die een zuiver godsdienstig karakter draagt. Behâ predikte wel onderwerping, maar hij betoogde toch ook[2] dat Perzië zich niet kan verheffen zonder ingrijpende hervormingen. En, zooals Rosen terecht opmerkt[3], het vurig geloof, de blinde gehoorzaamheid aan de bevelen der hoofden, de dorst naar den marteldood, die de Bâbî's kenmerken, kunnen van hen gevaarlijke werktuigen maken in de hand desgenen die er in slagen zou, hen in dienst te stellen van zijne persoonlijke belangen. Ondertusschen maakt de propaganda in Perzië steeds grooter vorderingen. Curzon schrijft in zijne beschrijving van dit land[4]: 'De laagste schatting van het tegenwoordig cijfer der Bâbî's in Perzië is een half millioen. Ik ben echter op grond van inlichtingen van welonderrichte personen geneigd het bijna op het dubbele te stellen. Men vindt ze in alle standen, van de ministers en dienaren van het Hof af tot den straatveger of paardenknecht toe, maar vooral onder de Moslemsche geestelijkheid zelve maakt de prediking vele proselyten.' In den laatsten tijd hebben ook vele Joden het Bâbisme omhelsd.

Hoe het zij, Browne heeft volkomen recht op veler belang-

1) Journ. R. As. Soc. 1889, p. 975, 1892, p. 709.
2) Coll. Scient. VI, p. 253.
3) Coll. Scient. VI, p. 216.
4) Persia and the Persian question, London 1892, I, p. 499.

stelling in de Bâbî-beweging te rekenen[1]. ‘Den beoefenaar der godsdienstwetenschap zal zij niet weinig stof tot overdenking geven; want hier kan hij zoodanige persoonlijkheden beschouwen, als op den langen duur heroën en halfgoden worden, nog onverduisterd door fabel en mythe; bij het licht van samentreffend onafhankelijk getuigenis kan hij een van die vreemde uitbarstingen van geestdrift, geloof, vurige toewijding en onbedwingbaren heldenmoed - of dweepzucht als men wil - onderzoeken, die wij gewoon zijn met de vroegere geschiedenis van het menschelijk geslacht te verbinden; in één woord, hij kan de geboorte bijwonen van een geloof, dat mogelijkerwijze eene plaats zal innemen onder de groote wereldggodsdiensten. Den ethnoloog kan zij eveneens voedsel voor nadenken verstrekken omtrent het karakter van een volk, dat gebrandmerkt zooals het dikwijls geworden is, als zelfzuchtig, omkoopbaar, hebzuchtig, verwaand, laag en lafhartig, toch in staat is, onder den invloed van een sterken godsdienstigen aandrang, een graad van toewijding, belangeloosheid, edelmoedigheid, onzelfzuchtigheid, edelheid en moed te vertoonen, die in de geschiedenis zijne wedergade heeft, maar nauwelijks kan overtroffen worden. Ook voor den staatkundige is de zaak niet zonder belang; want welke veranderingen kunnen niet te weeg gebracht worden in een land nu bijna als nul geteld in de balans van nationale kracht door eenen godsdienst, die zulk een machtigen geest weet op te roepen? Laten zij die weten wat Mohammed van de Arabieren gemaakt heeft, wel overwegen wat de Bâb nog van de Perzen zal kunnen maken.

Doch voor mijzelven en ik vermoed voor de meesten die aan deze beweging hunne aandacht hebben geschonken of zullen schenken, ligt het overwegend belang er van hierin, dat in haar iets is, 't zij wijs of onverstandig, 't zij tot verbetering van het menschdom leidende of omgekeerd, dat velen honderden, ja duizenden onzer medeschepselen waard geschenen is om voor te lijden en te sterven, en dat, op dezen grond alleen, geacht moet worden onze oplettendste studie waardig te zijn.’

M.J. DE GOEJE.

1) Narrative p. VIII v.

Lucie.[1)]
Drama in drie bedrijven.

Personen:

LUCIE DE WAERT	28 j.
ADA HAEMSTEDE	22 j.
AERNOUT VAN HOOGDUIJNEN	28 j.
DE HEER VAN HOOGDUIJNEN	60 j.
MEVROUW VAN HOOGDUIJNEN	55 j.
RITMEESTER DE WAERT	36 j.
SELVOORDE	28 j.

EEN OPPASSER (*huzaar*).

JOHAN, } dienstboden bij van Hoogduijnen.

DIENTJE, } dienstboden bij van Hoogduijnen.

EEN DIENSTBODE BIJ DE WAERT.

Speelt op drie opéénvolgende dagen.
(Het eerste en laatste bedrijf bij van Hoogduijnen op een buitengoed dicht bij een groote stad; 't tweede in de stad ten huize van de Waert.)

Eerste bedrijf.

Het is zomeravond. Links een open verandah, rechts hooge boomen, in 't fond de oprijlaan. In de verandah staan lampen met groote lichte abat-jours; de tuin is donker, hier en daar door Venetiaansche lantarens verlicht.

1ste Tooneel.

(AERNOUT, de dienstboden).

(Dientje zet 't theegoed in de verandah gereed, Aernout komt op uit de fond. Aernout is iemand die door de natuur, de menschen en het leven verwend is.)

1) Met voorbehoud van alle rechten. Wet van 28 Juni 1881 (Stbl. n°. 124).

AERNOUT.
Dientje.... Mevrouw nog boven? Waar is de freule?

DIENTJE.
De freule heb ik den tuin in zien gaan en mevrouw is, geloof ik, nog boven.

AERNOUT.
O, zeg maar dat ik er ben. (*Hij gaat den tuin in, Johan komt juist van rechts uit den tuin.*) Johan, heb jij de freule ook gezien?

JOHAN.
Jawel jonker.. bij de jachthonden...

AERNOUT.
Ah... (*hij loopt den tuin in*).

JOHAN.
Nou zeg, als dat niet op trouwen uitloopt, dan weet ik 't niet!

DIENTJE.
Wel ik mag 't lijen, dan komt hier nog eens wat vroolijkheid in huis. Zeg, is de bowl al klaar?

JOHAN.
Laat dat maar aan mij over... dat behoort tot mijn departement.. (*af.*)

DIENTJE.
Ik weet er net zooveel van als jij, anders. (*af*)

2de Tooneel.

AERNOUT, ADA (samen van rechts opkomend). (Ada is een slank jong meisje met een intelligent gezichtje; vroolijke, pittige bewegingen).

AERNOUT (*zich afslaande*).
Wat heeft die hond me vuil gemaakt! Ik zit vol zand!

ADA (*lachend*).
Och hij meende 't zoo goed! 't Goeie dier is zoo blij als hij je ziet! Apprecieer je dat dan niet?

AERNOUT.
Ik wou dat hij zijn liefde toonde zonder overal vuile pooten op mijn goed te zetten!

ADA.
Jawèl, jij wil liever 't aangename alléén hebben zonder den last er van? 't Zoete der aarde zonder 't bittere?!

AERNOUT (*met een tevreden lachje.*)
Wèl.... heb ik daarin geen gelijk?

ADA.
O zéker... als 't zoo te krijgen was! (*Aernout slaat nog even op zijn mouw*). O, 't is er nu heusch allemaal af! Keurig, tiré, tiré, zooals altijd! Wat moet je toch wel van mij zeggen! Ik zie er niets netjes uit.... waarschijnlijk groen van de boomen? Takken in mijn haar? Blaadjes op mijn japon? Niet? Maar ik heb wel een duin zand in mijn schoenen! (*Zij gaat zitten, Aernout galant op een knie.*)

AERNOUT.
Geef mij je voetje; ik zal de duinen uitstorten. (*Ada steekt lachend, eenvoudig haar voet toe. Hij neemt het schoentje in de hand.*) Wat doe je nu, als ik je dit eens niet terug geef?

ADA.
Boos worden om zoo'n schandelijk misbruik van mijn vertrouwen.

AERNOUT.
En verder?

ADA.
Naar huis hinken en een paar andere aandoen... héél eenvoudig!

AERNOUT.
Je bent een praktisch mensch; ziedaar, (*hij doet 't schoentje weer aan*) ik ben zoet en gehoorzaam, nu de belooning!.... (*Hij gaat naast haar zitten.*)

ADA.
Belooning? Omdat je niets doet dan je plicht? Dat vereischt geen belooning!

AERNOUT.
Hé wat een droge beschouwing.... daar ben je nu anders veel te lief voor.....

ADA (*lachend*).
Dat is à bout portant!

AERNOUT.
Ik meen 't ook; waarom zou ik er dan omheen draaien?

ADA.
Zeg, Aernout, hoe dikwijls zeg je zoo iets dergelijks tegen ons?

AERNOUT.
Ons? Wie ons?

ADA.
Tegen ons meisjes, ons vrouwen.....?

AERNOUT.

Hè hoe kan je dat nu zeggen! Ik kom haast elken avond hier alléén om jou, dat weet je wel - ik zie niemand, ik kom nergens, ik krijg alle dag standjes van mijn vrinden, en nu doe je net alsof ik iedereen 't hof maak!

ADA.

Toen ik laatst met Tante gewacht heb op je kamer, heb ik daar zóóveel trofeeën gezien, zooveel dierbare souvenirs!..... Nu?! Zijn 't geen dierbare stukken, die lange witte handschoen bijvoorbeeld? en die waaier.... of dat rose strikje.... (*Aernout glimlacht even*). Zie je wel, je lacht! Dat is zeker iets heel kostbaars?

AERNOUT.

Och wel neen, gekheid! In ieder geval.. dat is allemaal ‘oude historie’, ik denk er niet meer aan. Ze hangen er, die dingen, omdat ik eigenlijk te lui ben om ze op te ruimen.... Maar ik zal ze nu toch eens wegdoen op een goeien dag. (*een beetje teeder*). Je gelooft me toch wel als ik je zeg dat ik daar niets meer om geef? En als ik je verzeker dat ik den laatsten tijd van zoo héél andere gedachten vervuld ben? Zeg, Ada, jij kunt wel raden, welke gedachten dat zijn,.. wie 't is, die....

ADA (*wat terugtrekkend*).

Neen.. toe.. zeg dat niet.... zeg zoo iets niet als je... 't niet meent...

AERNOUT (*glimlachend, zacht zijn arm om haar middel leggend*).

Maar ik meen 't, lieve kind, ik meen 't wel degelijk dat ik héél veel, aldoor aan je denk!.... Mijn Ada.....! mijn lieve... kleine... Ada... (*Aernout buigt zich tot haar over, fluistert de laatste woorden en geeft haar zacht een kus. Op dat oogenblik komen de oudelui van Hoogduijnen uit de verandah op, Aernout laat Ada haastig los en zegt luchtigjes:*)

Aha... daar zijn ze!... Dag Papa, dag Mamaatje... hoe gaat 't?

3e Tooneel.

(DE VORIGEN, DE OUDELUI).

(De Heer van Hoogduijnen heeft een aristocratisch voorkomen, type vieux beau; mevrouw is deftig, lief-goedig).

DE OUDELUI.
Dag mijn jongen... dag Aernout... komaan dat is goed dat je ook gekomen bent...

AERNOUT.
Zeker... u heeft een prachtigen avond uitgezocht voor uw bowl...

PAPA.
Ja, 't is heerlijk frisch geworden na de warmte van vandaag. Ada, kind, ga je nog even een eindje met den ouden man wandelen? Dan krijgen we een kopje thee als we terugkomen?

MAMA.
Zeker.

ADA.
Heel graag hoor, jeugdige Oom!

PAPA (*gevleid*).
Jawel, jawel, houd hem maar voor den gek, den ouden stakkert! Tot straks dan!

AERNOUT (*kijkt Ada aan*).
Tot straks! (*Papa en Ada af*).

4e Tooneel.

(MAMA, AERNOUT.)

(Aernout kijkt haar na).

MAMA (*na eenige oogenblikken aan 't theeblad bezig te zijn geweest*).
Zeg, Aernout...

AERNOUT.
Ja mamaatje?

MAMA.
Het gebeurt zoo zelden dat ik eens even rustig met je kan praten... zooals nu...

AERNOUT.
O jé, 't begint zoo plechtig! U heeft zeker weer heel veel kwaad van me gehoord!

MAMA.
O neen, gelukkig niet! Neen, ik wou je over héél iets anders spreken...

AERNOUT.
Zoo, zoo!

MAMA.
Ja... e... Ik wou je... ikke... och... heb jij me nu niet iets te zeggen?

AERNOUT (*lachend*).
Ik?!... Wel, nu nog mooier, u draait de zaken om; ik dacht dat u mij iets te zeggen had?

MAMA.
Jawel,... dat heb ik ook... maar... ik wou dat je 't me wat makkelijker maakte... enfin... ik wou je dan eigenlijk ronduit vragen... hoe vind je Ada nu?

AERNOUT (*luchtig*).
O allerliefst!

MAMA.
Nu ja, maar ik bedoel... och toe, zeg jij nu eens wat?.....

AERNOUT (*lachend*).
O mamaatje, wat kan u slecht iemand uithooren! Wat moet ik nu zeggen? Ik vind haar heusch allerliefst, een charmant meisje..

MAMA (*verheugd*).
Ja niet waar? Het is een engel van een meisje! Ja, Aernout, Ada is een meisje uit duizenden en ik heb dikwijls gedacht dat de man die haar krijgt van geluk mag spreken.

AERNOUT.
Zeker, dat heb ik ook dikwijls gedacht...

MAMA.
Ja?!

AERNOUT.
..Maar er kwam altijd zoo'n leelijke gedachte bij; namelijk dat 't tegenwoordig voor een man van mijn leeftijd zoo'n kolossaal besluit is om te trouwen...

MAMA.
Kom! En je goede vader dan? Die heeft er nooit spijt van gehad dat hij op zijn drie-en-twintigste jaar getrouwd is en hij is altijd een voorbeeldig echtgenoot geweest. (*Terzijde trekt Aernout een gezicht.*) Ja, mijn beste jongen, als jij daartoe besluiten kon... als jij ons eens zoo 'n lief vrouwtje thuis bracht....

AERNOUT.
Wel, ik denk er heusch ernstig over.

MAMA (*verheugd*).
Ja? Is 't waar?! O mijn jongen, mijn Aernout, wat doe je me dáár een plezier mee!

AERNOUT (*lachend*).
Ja maar! Ja maar! Ik ben nog niet aangeteekend!

MAMA.
O maar dat je er zoo over denkt maakt me al zoo gelukkig! Dat je eindelijk eens tot rust zal komen ... een eind zal maken aan dat wilde leven! ... Och, ik ben misschien wat overdreven in die dingen, maar ik trek me dat alles zoo aan, zie je... als ik dan die dolle verhalen over je hoor ... o dan zou ik je zoo wel vast willen houden ... altijd bij me ... zoodat je veilig en wel geborgen was...

AERNOUT (*half lachend*).
Maar mama! ...

MAMA.
Och neen, neen, dat kan niet, dat weet ik wel; dat is nu eenmaal zoo .... maar zie je ... daarom zou ik 't zoo gelukkig vinden als je een lief verstandig vrouwtje kreeg ... en als je dan bijvoorbeeld eens burgemeester werd van een lief riant dorpje....

AERNOUT.
Groote goden! Neen mama! Dàt nooit! Ik ga me niet begraven als ik trouw. In de stad voel ik me thuis, daar hoor ik, daar heb ik mijn kring, mijn kennissen.... Neen, ik zou 't eenvoudig niet uithouden zoo van alles af... Geloof me, mama, voor burgemeester op een dorp ben ik niet gemaakt!

MAMA.
Als je maar eenmaal een lief interieur hadt....

AERNOUT.
Neen, heusch niet. Voor geen vrouwtje, hoè lief ook, zou ik ergens in een negerij willen gaan zitten! Hemel neen, 't 'hutje op de hei' is volstrekt mijn genre niet! 't Zou ook heel onverstandig zijn om dat te doen, want ik zou er me natuurlijk ontzettend gaan vervelen, en, u weet, verveling is een slechte raadgeefster.....

MAMA.
Ik begrijp tegenwoordig niets meer van jullie! Wat meen je daar nu mee? 't Is waarlijk alsof je vóór je nog getrouwd bent al bang bent dat je er genoeg van zal krijgen. Ik begrijp

't niet. Wie dacht daar nu aan in onzen tijd? Wij vonden 't geluk thuis, wij hadden de stad niet noodig.....

AERNOUT.

Papa ging toch nog al eens dikwijls naar de stad...

MAMA.

O ja, je Papa had 't soms zoo druk met vergaderingen.... ja.. dat was een werkzaam man, Aernout. (*Aernout glimlacht even*). Jij mocht daar wel eens aan denken, jij die zoo uit de hoogte op een burgemeestersplaats neerziet.

AERNOUT.

U bedoelt dat 't beter zou zijn dan het leegloopen, dat ik nu doe? God u weet dat ik wel moeite doe om iets te krijgen... altijd in de stad natuurlijk... maar voor elk baantje zijn er zoo 'n massa liefhebbers. Of zou u graag zien dat ik straatveger werd? Een mooie betrekking, maar ook daarvoor zijn al genoeg candidaten..

MAMA.

Kom, kom, je moet je nu niet boos maken. Ik verwijt je heusch niets.. als je later maar eens wat degelijks te doen krijgt... Je hebt toch ook protectie genoeg. Als eerst maar dat andere in orde is, niet waar? dan komt alles wel terecht. Och mijn jongen, mijn beste jongen, ik zal er zoo gelukkig mee zijn!

AERNOUT.

Nu, wie weet, wie weet hoe gauw al, Mamaatje!

MAMA (*hem omhelzende*).

O, beste ... Aernout ... Zal je er nu niet te lang mee wachten? Wanneer zien we je weer hier..? Morgen?

AERNOUT (*lachend*).

O wat een haast, wat een haast! Morgen, dat weet ik niet.. ik denk 't niet... Maar dan kom ik overmorgen misschien wel dejeuneeren...

MAMA.

O ja, dat is goed .. dat is heel goed .. mijn beste .. lieve .. jongen... (*Zij is aangedaan; na eenige oogenblikken herstelt ze zich*). Kom, ik zou zóó heelemaal mijn gasten vergeten ..... en ze zouden vragen of ik gehuild had ... die malle tranen nu van me...

AERNOUT.

Foei, u mag niet schreien, hoor Mama ... ben ik nu zoo 'n

slechte zoon voor u? Kom kom .. wat een gekheid! ... Vertel u me liever eens ... wie komen er eigenlijk van avond? U sprak van een paar gasten .... wie zijn 't? ...

MAMA.
Ik heb Selvoorde gevraagd en de de Waerts...

AERNOUT (*schrikt*).
De de Waerts ... wat zegt u? Is zij ... is Mevrouw dan weer hier?

MAMA (*aan 't theeblad*).
Ja, ... gisteren is ze pas thuis gekomen.

AERNOUT (*zeer verward*).
Is ze gisteren? ... och zoo ... wel ... welzóó...

MAMA.
't Is een groote vriendin van Ada ... daarom vroeg ik hen ook...

AERNOUT (*nog ontsteld*).
Wist u ... dat ze terug zou komen? Was 't al lang... besloten ...? ik had er niets van gehoord ... gisteren dus... zei u ...?

MAMA.
Ja ... O kijk daar komt Selvoorde aan; hij gaat naar de voordeur ... toe roep 'm eens ... (*Selvoorde loopt op den achtergrond van rechts naar links 't tooneel over*).

AERNOUT (*roept*).
Par ici!! In de verandah van avond!

5e Tooneel.

(De vorigen, SELVOORDE).

(Selvoorde komt naar voren. Hij is 't type jeune homme du monde).

SELVOORDE.
Ah merci ... ik liep naar de voordeur ... Mevrouw! ... maakt u 't goed? ... Bonjour... (*begroetingen terug*). U heeft gelijk, 't is hier heel geschikt zitten op zoo'n warmen avond.

MAMA.
Ja, niet waar? Ik zit 's avonds hier zoo graag...

SELVOORDE.
Ja, zoo in den zomer is buiten zijn toch maar alles. U woont al lang buiten, niet waar mevrouw?

MAMA.
O ja, van kind af-aan.

SELVOORDE.
En vond u 't soms niet wat eentonig?

MAMA.
O neen ... en dan ... wij gingen nog al eens op reis.

SELVOORDE. (*tegen Aernout*).
Hé, ja ... van reizen gesproken ... weet je al dat mevrouw de Waert weer terug is?

AERNOUT.
Ja ... ik hoorde 't ook daar net ....

MAMA.
Wij zullen 't genoegen heben haar zoo meteen hier te zien ... ik wacht haar ook...

SELVOORDE.
Ach zoo ... Zij is pas terug, gisteren, nietwaar?

MAMA.
Ja; mijn logeetje is haar gisteren al gaan begroeten... vroeger kwam ze er veel aan huis, en nu hadden ze elkaar in geen jaar gezien!

SELVOORDE.
Een jaar! Is 't al zóó lang!

AERNOUT (*in gedachten*).
Ja ..... net een jaar .....

(*Papa v. Hoogduijnen met Ada terug*).

6e Tooneel.

(De vorigen, ADA en de Heer VAN HOOGDUIJNEN).

ADA.
Daar zijn we al weer ... ik kon Oom maar niet verder meekrijgen!

(Algemeene begroetingen).

VAN HOOGDUIJNEN.
Wel ja, ze wou haar vriendin tegemoet wandelen .. maar dat was me nou te ver. Hè hè ... een kopje thee, Tine? (*hij gaat zitten*).

SELVOORDE.
Mag ik soms ... als u mevrouw de Waert tegemoet wil gaan.....?

ADA.
O ja graag .. als u 't goed vindt, Tante?

MEVROUW.
Zeker kind...

ADA.
Dan zal ik even een hoed opzetten. (*Ze zet een grooten stroohoed op, kijkt even naar Aernout, die in gedachten verloren voor zich uitstaart; daarna gaat zij met Selvoorde de groote laan af*).

7e Tooneel.

(De ondelui, AERNOUT*).*

MENEER.
Wat is 't kind vreeselijk op die vriendin gesteld! Gisteren heeft ze haar gezien en vandaag dadelijk weer ... Is die mevrouw de Waert nu wel zoo'n erg wenschelijke vriendin ... voor zoo'n jong meisje ten minste?

MEVROUW (*goedig*).
Och waarom niet? ik heb Lucie altijd heel lief gevonden.

MENEER.
O, dat kan wel .. maar ik weet niet ... 't is zoo'n vreemd huishouden. Waarom zijn die menschen nooit bij elkaar?

AERNOUT (*geïrriteerd*).
Wel, eenvoudig omdat ze niet samen kunnen omgaan...

MENEER.
Niet samen kunnen omgaan! Dat is een gemakkelijk excuus ... Dan dient men zich maar eens een beetje te schikken en te plooien ... maar zooals dat dáar aan huis is: dan de een op reis, dan de ander weg ... neen ... dat noem ik nu een immoreelen toestand. Een vrouw behoort bij haar man; allemaal gekheid, die emancipatie tegenwoordig.

AERNOUT.
Maar vindt u 't dan beter in die huishoudens, waar man en vrouw voortdurend onaangenaamheden hebben?

MENEER.
Dat hoeft ook niet .. met een beetje tact en verstand..

AERNOUT.
God aan haar ligt 't niet! Lucie ... e ... zij is eigenlijk veel te goed voor hem .. hij is een onaangename vent ... een arrogante kerel, die met iedereen standjes zoekt .. (*bewe-*

ging van den ouden heer van Hoogduijnen). O, zoo in gezelschap is hij heel minzaam, maar thuis en in de kazerne is hij een onmogelijk mensch.

MENEER.
Nu, dan is 't gelukkig, dat ze geld genoeg hebben om zich om beurten wat vacantie te veroorloven;... hij moet immers gefortuneerd zijn?

AERNOUT.
Ik weet 't niet; niemand weet 't recht. Hij speelt fameus veel en dan knoeit hij met paarden...

MEVROUW.
Wel foei, dan wou ik dat ik hem hier niet ontvangen had.

AERNOUT.
Och hij komt toch overal en ik zeg 't ook niet aan anderren... U moet er ook niet verder over spreken... Zij zou er 't meest bij lijden, niet waar?

MENEER (*ironisch*).
Ja ja.. edele ridder der verdrukte onschuld!

AERNOUT (*landerig*).
Och neen.. maar ik kan niet goed velen dat de menschen zoo'n verkeerd idee...

MENEER.
Nu... ik geloof dat mevrouw de Waert zich daar wel overheen weet te zetten! (*Men hoort achter de schermen Ada's stem en lach*.)

MEVROUW.
Och hoor eens.. 't Kind! Wat lacht ze weer vroolijk! (*Nu hoort men Lucie's stem*.)

AERNOUT.
Ja.. ze lacht!

MEVROUW.
Neen, dat was Lucie...

AERNOUT (*droomend*).
Ja.. dat was.. Lucie.... (*Ada, Selvoorde, Lucie en de Waert op. Lucie is een mooie jonge vrouw, vrij groot, elegant gekleed. De Waert is in civiel; rood gezicht, groote rosblonde knevel*.)

8e Tooneel.

(DE VORIGEN EN DE OPKOMENDEN.)

(Algemeene begroetingen. Lucie en Aernout kijken elkaar aan, zij steekt hem de hand toe die hij na een oogenblikje weifeling vluchtig aanneemt.)

MEVROUW.
Wel wèl Lucie... hoe maak je 't nu? Het reizen heeft je geen kwaad gedaan, hoor!...

MENEER.
Neen.. Mevrouw ziet er uitstekend uit..

DE WAERT.
Ik wil 't wel gelooven.. 't is een duur drankje zoo'n reis.. en als je er dan nog niet gezond van uitzag!

SELVOORDE (*ietwat spottend*).
Arme kerel!

LUCIE (*glimlachend*).
Gelukkig voor de rust van mijn geweten heb ik dat dure drankje zelf betaald!

MENEER.
Komaan, Tine.... ik begin naar den bowl te verlangen!

(men gaat zitten).

DE WAERT.
Den bowl? Aha.... een best merk!

(De bowl wordt binnengebracht. Mevrouw vult de glazen).

MEVROUW.
En Lucie.... nu hoop ik toch dat je eens wat langer bij ons blijft? Nu ga je zeker in lang niet weer op reis?

LUCIE.
Och .... ik weet 't niet, Mevrouw. Ik word altijd wat ongedurig als ik lang hier blijf ....

(Ada geeft de glazen aan).

ADA (*schertsend*).
Hè, wat leelijk van je om nu al over weggaan te denken als je nauwelijks thuis bent!

SELVOORDE.
Houdt u zooveel van reizen, Mevrouw?

LUCIE.

Ja .... maar ik denk nu toch nog niet over weggaan .... al zegt Ada dat! Mogelijk is mijn zwerflust nu wel voorbij.... En toch .... 't zit me eenmaal in 't bloed; ik geloof dat ik

afstam van den Eeuwigen Zwerver.... of van den Vliegenden Hollander misschien ....

DE WAERT.
Wat een onzin!

MENEER.
Wat zegt u daar, van den Vliegenden Hollander? Brrr.... dat is immers 't spookschip dat zich alleen vertoont als er ongeluk op til is?

LUCIE.
Ja.... de zeelui gelooven er aan, niet waar?

DE WAERT.
Zeelui gelooven aan bietebauwen en god weet wat voor nonsens meer en jij gelooft ook aan ‘fluides’, ‘voorgevoelens’ enzoovoorts; .... wat dàt betreft is 't dus best mogelijk dat je voorouders zeelui geweest zijn.

ADA.
Gelooft U niet aan voorgevoelens? Die bestaan toch zoo zéker!....

DE WAERT.
Zeker freule..... als ik soms een gloeiende fuif mee-maak, heb ik wel eens een voorgevoel dat ik den volgenden morgen wat-men-noemt katterig zal wezen.

VERSCHILLENDE STEMMEN.
Hè.... hè! Foei! Matter-of-fact-mensch!

ADA.
U spot met alles! Dat zijn nu zulke terre-à-terre opvattingen!

(Ze staat op, Selvoorde ook).

SELVOORDE.
Pas op freule.... maak hem niet boos, want met hemzelf valt niet te spotten als hij geraakt is.

ADA.
Kom, hij zal me toch niet uitdagen?

SELVOORDE.
Hij zou grof worden.... doe 't niet!

ADA.
Arme Lucie! (*hardop*) Tante, mogen we wat op den vijver gaan varen? Heb je lust, Lucie? Jij ook, Aernout?

AERNOUT.
Zeker.... U gaat toch mee, Mevrouw?

LUCIE.
Ja maar.... dan laten we mevrouw en meneer zoo alleen....

MEVROUW.
Wel neen.... dat is niets.... Ga je gang maar kinderen.... Is je maar oppast!

MENEER.
Moeten jullie nu een ongeluk krijgen.... zoo in 't donker?

ADA.
O wel neen, Oompje.... kijk eens.... de maan staat al zoo helder, en ik zal de boot verlichten.... Er is heusch geen gevaar. Ik zal de lampions vast gaan aansteken.... (*Ze kijkt naar Aernout, die 't niet oplet*).

SELVOORDE.
O freule... mag ik u even helpen? (*beiden af.*)

(De knecht haalt de gebruikte glazen weg, mevrouw geeft hem een en ander aan en vult weer nieuwe glazen.

De Heeren Van Hoogduynen en de Waert loopen een eindje 't tooneel op.)

MENEER.
.... Deze manilla's laat ik direct komen....

(zij praten nog wat door.)

(Aernout en Lucie onderwijl op den voorgrond.)

AERNOUT (*scherp.*)
Het heeft me bizonder veel genoegen gedaan, mevrouw, toen ik straks zag dat u nog tot de levenden behoorde! (*van toon veranderende, zachter sprekend*). God hoe is 't mogelijk... nooit, nooit iets van je te laten hooren!

LUCIE.
Ik wilde je niet schrijven.. en ik meende dat je af en toe wel iets van anderen zou hooren.. (*De Waert kijkt even naar hen om*).

AERNOUT (*scherp.*)
O, u is al te goed! Ik heb ook waarlijk tweemaal berichten over u gehoord, de eerste maal dat een berucht moordenaar in uw hotel gepakt was en de tweede keer, dat u midden in een cholera-epidemie zat! Ziedaar de berichten die ik gehad heb... Dat was voldoende voor mij, niet waar?

LUCIE.
Wees niet zoo bitter! 't Was immers beter zóó... (*Aernout haalt ongeduldig de schouders op.*)

(Ada met Selvoorde op; ze dragen aan een stok op de schouders eenige aangestoken lampions.)

ADA.
Wij gaan! Wie ons liefheeft, volge! Wat zullen de zwanen van nacht mooi droomen! (*Zij kijkt oplettend naar Aernout, die op Lucie wacht.*)

LUCIE.
Wij volgen!

DE WAERT.
Komaan!

(alle vijf af.)

9e Tooneel.

(DE OUDELUI.)

MENEER. (*hen naöogende*).
De oude garde doet niet meer mee, Tine. 't Is toch ellendig om oud te worden...

MEVROUW.
Kom... dat trek ik me volstrekt niet aan, elke leeftijd heeft zijn eigen genoegens; als 't Aernout nu maar goed gaat, dan ben ik gelukkig. En ik heb nu reden te over om gelukkig te zijn!

MENEER.
Zóó? Heeft de deugniet beterschap beloofd?

MEVROUW.
Méér dan dat! Hij denkt er heusch ernstig over om te gaan trouwen!

MENEER.
Waarachtig?! Wel dat is patent... En.... met... Ada?

MEVROUW.
Ja... hoe vind je 't? Is 't niet heerlijk? Och... wat een gelukkige tijd zal er nu voor ons aanbreken... denk eens... dat jonge huishoudentje... die lieve Ada onze dochter! En voor onzen jongen zoo'n rustig duurzaam geluk! O 't is haast al te mooi.... (*Men hoort Lucie in de verte Grieg's 'Ich liebe dich' zingen*).

LUCIE.
'Du mein Gedanken, du mein Sein und Werden...

MEVROUW.
Och hoor eens!

LUCIE.

..Du meines Herzens höchste Seligkeit! Ich liebe dich wie

nichts auf dieser Erden, ich liebe dich, ich liebe dich, in Zeit und Ewigkeit; ich liebe dich in Zeit und Ewigkeit!'

MENEER.
Mooi, mooi! Een zeer gepassionneerde stem, dat vrouwtje..

MEVROUW.
Ik hoor toch liever Ada haar liederen zingen...

MENEER (*in zijn herinneringen*).
Weet je wiè aardig zong? Judic indertijd! Allemachtig aardig!

MEVROUW (*afkeurend*).
Wou je dan dat Ada operette-deuntjes zong?!

MENEER (*opschrikkend*).
Neen neen... natuurlijk: ieder in zijn genre, ieder in zijn genre!
(*Ada komt op, ze wil haastig naar binnen gaan; ze is zenuwachtig*).

10e Tooneel.

(ADA, DE OUDELUI).

MEVROUW.
Kind! wat is er?

ADA.
O Tante ... neen ... er is niets...

MEVROUW.
Jawèl ... je ziet er heelemaal ontsteld uit ... wat is er gebeurd?

MENEER.
God, een ongeluk?!

ADA.
Neen neen ... heusch niet ... er is niets gebeurd ... Ik voel me niet goed ... dat is alles .... ik heb hoofdpijn ... ik weet niet .... ik ben niet goed....

MEVROUW.
Och, dat zal je van 't varen gekregen hebben.

MENEER.
En waar zijn de anderen?

ADA.
Die zijn in de boot ... die zijn samen.... O ... ik ben zoo bang!

MEVROUW.
Bang? waarvoor?

ADA (*uitbarstend*).
O god, u zal 't zien ... ik voel 't ... er zal iets gebeuren!

MENEER.
Kind wat heb je toch ... wat ben je opgewonden! Ze zullen toch wel voorzichtig zijn...

ADA (*iets kalmer*).
Ja ... ik ben wat zenuwachtig ... ik weet wel..... Ik ben bang geworden ... eerst op 't water ... en toen alléén... onder die hooge sombere boomen... O ... toen werd ik zoo bang!

MEVROUW.
Arm kind! Kom, ga mee naar binnen ... je moet ook niet zoo alleen in dat griezelige bosch loopen... je beeft er van.....

MENEER.
Ja.... laten we naar binnen gaan.... 't wordt ook te kil hier.... (*alle drie naar binnen. De knecht en de meid halen de lampen en de glazen weg; alleen de maan en de lampions geven nog licht op 't tooneel. Lucie komt op van rechts en wil naar binnen gaan. Aernout volgt haar*).

11e Tooneel.

(LUCIE en AERNOUT).

AERNOUT (*dringend*).
Mevrouw! Lucie! Toe neen.... ga nog niet naar binnen.... blijf even hier.... ik móet je even spreken....

LUCIE (*aarzelend*).
Maar.... ze zijn, geloof ik, al allemaal naar binnen....

AERNOUT.
Neen.... Selvoorde en je man loopen daar ook nog.... en wat doet dat er ook toe? Eén oogenblik maar.... twee woorden. (*ze gaan zitten*). Vergeef me mijn scherpe woorden.... van zooeven.... Je moet er niet boos om zijn, Lucie, maar het was ook zoo hard van je om me zoo heelemaal nooit iets van je te laten hooren... god... ik weet 't wel, jij hadt me niet lief... ik was je onverschillig en daarom kon je ook heengaan verleden jaar... maar dat je me niet eens, als een aalmoes, een woordje... een groet, een bewijs dat je soms even aan me dacht hebt gestuurd... o dat was wreed van

je ... god ... begrijp je dan niet hoe ik me gevoeld heb toen je weg was ...

LUCIE (*droomerig*.)
... Hield je zóóveel van me? .....

AERNOUT.
Ja... veel meer dan jij ooit geweten hebt... en ik wist toch dat 't niet beantwoord werd!...

LUCIE.
... Wist je dat zoo zeker? ...

AERNOUT.
Of ik 't wist?! En... en... je ging heen... voor een jaar-lang ging je heen...

LUCIE (*zacht*).
..En heb je nooit gedacht dat ik wel kon zijn heengegaan, omdat... omdat ik voor mezelve.. niet blijven durfde...

AERNOUT (*verrukt*).
Lucie! God... is 't waar? Ging je dáárom weg? Om... om mij...? .. (*Hij neemt haar hand en ziet haar innig aan*.)

LUCIE.
....Ik ben daar zoo ongelukkig geweest.. daar alléén.. Ik kòn niet langer daar blijven....

AERNOUT.
Lucie..! (*Snel*). Zeg.. morgen hoor, morgen moet ik je weerzien.. (*fluisterend*,) ik kom.. om drie uur... mag ik? (*Zij kijken elkaar aan en blijven zoo een oogenblik zitten*).

(*Op dat oogenblik komt Ada uit de verandah den tuin inloopen; zij ziet hen samen en blijft plotseling staan. Aernout ziet haar in eens, schrikt en zegt binnensmonds*:)

AERNOUT.
God!!!

(Ada ziet hen als versuft aan, en zegt dan haperend:)

ADA.
Ik... e.. kwam jullie roepen... voor 't souper....

(Het scherm valt).

Tweede Bedrijf.

(Gezellige, mooi gemeubileerde salon bij de Waert. 's Middags na 't déjeuner).

1e Tooneel.

(DE WAERT, DAARNA DE OPPASSER.)

DE WAERT (*in uniform; hij zit met een zakportefeuille en een potlood te tellen*).
't Gaat zoo niet langer... belachelijk veel verloren den laatsten tijd.. En dan die mooie volbloed dood.. wat een deficietje van minstens twaalf-honderd pop maakt.... Beroerde boel. (*Er wordt geklopt*) (*norsch*). Ja. (*De oppasser komt binnen met een schrift.*)

DE OPPASSER (*salueerend*).
De orders, ritmeester (*de Waert kijkt 't boek in, teekent en geeft 't terug*). En dan compliment van meneer Selvoorde alsdat meneer straks in de stallen zou komen om den vos te zien.

DE WAERT.
Ja.. 't is goed.

DE OPPASSER.
Nog iets van uw orders, ritmeester?

DE WAERT.
Neen; of ja; je hebt den boel weer smerig gepoetst gisteren; als je mijn spullen niet beter onderhoudt kan je inrukken, verstaan? En geef den vos niet meer zooveel water in 't vervolg; een peerd is geen boer zooals jij, die drinken kan tot hij barst. Nou ingerukt.. marsch. (*De oppasser slaat aan en gaat weg*).

DE WAERT.
Ik weet waarachtig niet hoe ik er uitkom... Als ik Selvoorde nou maar den vos voor duizend pop kan aansmeeren. Gelukkig weet hij net zooveel van peerden als m'n kat... Sans cela!... nou sans cela kreeg ik er geen duizend voor. (*Opschrijvende*). Zestig, drie-honderd-acht-en-veertig, honderd-tien.... (*Lucie komt binnen; ze ziet er gepreoccupeerd uit*).

2e Tooneel.

(DE WAERT, LUCIE.)

DE WAERT, (*haar aanziende*).
Wat loop jij van morgen met een aansprekersgezicht rond! Zeker de reactie van gisterenavond?

LUCIE.
Wat bedoel je?

DE WAERT.
Da's nog al duidelijk; ik bedoel natuurlijk dat je je gisteren avond buitengewoon geamuseerd hebt.

LUCIE.
Heb je daar tegen?

DE WAERT.
Dat hangt er van af; zooals gisterenavond, ja.

LUCIE.
Och kom.. Henri...

DE WAERT (*sec*).
Kijk eens, laten we elkaar goed begrijpen. Je kunt gaan, je kunt blijven precies waar je wilt; je kunt doen en laten net wat je goeddunkt, maar ik behoud me één ding voor en dat is dit: ik duld niet dat je me belachelijk maakt....

LUCIE (*invallend*).
Maar...

DE WAERT.
Bedenk dat goed, zie je. Ik verkies niet uitgelachen te worden. Ik verkies niet door iemand als dupe te worden beschouwd. (*driftiger*). Ik wil op geen manier een mal figuur naast je slaan, begrijp je? En ik zeg je dit expres nu je weer pas thuis bent, opdat je goed zou weten waaraan je je te houden hebt. Verleden jaar, vóórdat je uit de stad ging, hebben er praatjes geloopen over die hofmakerij van Hoogduijnen en gisteren avond waren jullie beiden weer goed op weg om die praatjes op nieuw aan den gang te helpen....

Ik waarschuw je dus voorzichtig te zijn, want anders zal ik me verplicht zien er zelf een einde aan te maken. Je bent nu gewaarschuwd; als 't me verveelt ontzie ik hem evenmin als iemand anders.... denk er om. - Nou, - ik ga uit. (*Hij neemt zijn pet, handschoenen en karwats van een stoel*). Bonjour. (*af.*)

3e Tooneel.

(LUCIE ALLEEN, DAARNA MEVROUW VAN HOOGDUIJNEN).

O.... ik had nooit, nooit meer hier terug moeten komen.. (*Men hoort in den gang de stem van de Waert.*)

Hé, mevrouw Hoogduijnen, is u daar? Dat zal mijn vrouw

genoegen doen.. ze is thuis.. gaat u binnen... u zal mij wel excuseeren.. ik moet juist uit?...

MEVROUW VAN HOOGDUIJNEN.
Zeker.. zeker.. (*binnenkomend*) Ah daar is Lucie... hoe gaat 't? Goed geslapen?

LUCIE.
Dank u... ik hoop dat u niet vermoeid is?

MEVROUW VAN HOOGDUIJNEN (*ze heeft iets gewichtigs over zich*.)
't Gaat nog al.. ik heb anders geen besten nacht gehad.. Zeg.. ik wou je graag eens spreken.. heb je even tijd?

LUCIE (*wat angstig*).
Zeker! Toch geen onraad? Er is toch niets gebeurd?

MEVROUW VAN HOOGDUIJNEN.
Dat wou ik juist aan jou vragen.

LUCIE.
Of er iets gebeurd is?!

MEVROUW.
Ja. Heb je wat met Ada gehad, gisteren avond?

LUCIE.
Welneen!

MEVROUW.
Niet?

LUCIE.
Neen, niets Geen quaestie van.

MEVROUW.
Dan begrijp ik er niets meer van. Tenzij er iets met Aernout is... weet je dat ook?

LUCIE.
Neen mevrouw, ik weet van niets, noch met uw zoon, noch met mij.. maar waarom denkt u dat zoo?

MEVROUW.
Omdat Ada gisteravond vreeselijk bedroefd is geweest... we hebben haar den halven nacht hooren schreien en als ik aan haar deur kwam hield ze zich alsof ze sliep... troost wou ze blijkbaar niet hebben. En daar annonceert ze ons van morgen in eens dat ze weggaat! Ze zegt dat haar mama zoo naar haar verlangt... maar 't is duidelijk dat er wat achter steekt. En ik meende dat 't iets met jou moest zijn omdat ze

vandaag volstrekt niet naar je toe wilde... Ik dacht toen: kom, laat ik zelve maar eens naar Lucie gaan, die zal me de zaak wel kunnen ophelderen... maar als jij er niets van weet, is 't toch zeker iets met Aernout.... 't Is zoo moeilijk voor me, zie je, om er met hem over te spreken... zoo'n erg delicate quaestie in deze omstandigheden... je weet 't zeker wel, hè? Ada heeft je er misschien wel een woordje van gezegd?

LUCIE (*met vreeselijken angst*).
Wat meent u? Waarvan?

MEVROUW VAN HOOGDUIJNEN.
Wel, van hun engagement.

LUCIE.
Engagement?!

MEVROUW VAN HOOGDUIJNEN.
Nu ja, dat is te zeggen... 't Is nog zoover niet, maar.... Aernout heeft mij zijn plan toch al meegedeeld, en dat zou hij niet doen als hij er niet vast toe besloten was...

LUCIE.
Geengageerd?!.... Ada heeft me er niets van gezegd.... niets....

MEVROUW VAN HOOGDUIJNEN.
Ja... Ada is ook niet iemand om zoo iets dadelijk rond te bazuinen; zij is een erg degelijk meisje. O, 't zou een juweel van een vrouwtje voor Aernout zijn... juist wat hij hebben moet... Zacht, verstandig, lief, en mooi is ze ook... En verbeeld je nu dat misschien een klein geschilletje een verwijdering tusschen hen zou brengen... wat zou dat nu doodjammer zijn, niet waar?

LUCIE.
Weet u 't zéker dat .... zij van hem houdt?...

MEVROUW.
O ja... lieve kind! Men moest wel blind zijn om dat niet te zien!... Och, als je eens gezien hadt wat een verdriet ze gisteren had!

LUCIE (*zacht, peinzend*).
Arm kind!...

MEVROUW.
Ja... arme kinderen allebei! Want ik ben zeker dat Aernout er nu ook al grooten spijt van heeft, dat er zoo'n wolkje tusschen hen is gekomen... Zie-je, daarom wou ik je ook

vragen, Lucie, of jij, die zooveel invloed op haar hebt, eens met haar zou willen spreken....

LUCIE (*verschrikt*).
Ik?! God neen... wat moet ik daar nu aan doen?....

MEVROUW.
Wel, je kondt toch wel eens kalm met haar praten....

LUCIE (*invallend*).
O neen... neen! Als ze boos is op Aernout, dan zal ze daar wel reden voor hebben en...

MEVROUW (*invallend*).
Nu ja, maar dan kon jij haar wel eens een beetje kalmeeren... Je weet, hoe zulke jonge meisjes zijn... misschien heeft ze iets gehoord van hem... dat ze erg hoog opneemt... toe Lucie, er hangt voor ons allemaal zooveel van af... meer dan je denkt... Ten eerste Ada's geluk... en dan, voor ons, de zekerheid dat ons kind gelukkig en goed bezorgd is... als wij ons hoofd eens neerleggen... Kijk eens... ik wil 't jou wel zeggen, dat ik juist voor Aernout dit huwelijk zoo graag zou willen... Jij weet 't misschien zoo niet, omdat je zoo lang weg bent geweest... maar Aernout leeft hier erg woest... héél erg woest. O, ik vind 't zoo vreeselijk, hij is niet sterk... en... hij is mijn éénige, Lucie! Mijn éénig kind, onze zoon, onze stamhouder! En aldoor zitten wij in doodsangst dat hij ten onder zal gaan in dien wilden stroom van de groote stad... omdat wij weten dat hij zwak is en zich telkens weer laat meesleepen... totdat... 't misschien eindelijk te laat is voor hem om terug te keeren!
En daar wordt ons nu, als een wenk van den hemel, dat lieve vrouwtje voor hem thuisgebracht... een meisje dat hij kan liefhebben en voor wie hij zijn jongelui's-leven vaarwel zou willen zeggen! - Moeten we nu dat alles weer laten bederven door een kibbelpartijtje van die twee groote kinderen?!- Begrijp je nu Lucie... waarom ik je smeek van je invloed op Ada en misschien ook op hem gebruik te maken? Begrijp je nu dat 't voor ons kan zijn: ons kind behouden... of verliezen?... Och, 't kost jou toch zoo weinig,... een paar woorden... méér niet... en daarmee heb je 't geluk van ons allemaal in de hand!...

LUCIE (*na een oogenblik*).
... Ja... ik zal doen... wat ik kan...

MEVROUW (*verheugd.*)
Ja?! O dat is lief van je! Dat is heel lief!.,. Maar... (*aarzelend glimlachend*) nu heb ik je eigenlijk een bekentenis te doen ... Ada zit benden in 't rijtuig op me te wachten!...

LUCIE.
Wàt?!

MEVROUW.
Ja... ik moest boodschappen rijden... en... zooals ik je zei, zij wou niet naar je toe ... Toen heb ik 't rijtuig eigenlijk bij verrassing hier laten ophouden, ik ben naar boven gegaan... zij is blijven zitten ... en nu ga ik haar halen!

LUCIE (*verschrikt.*)
... O ... nù al?!.. Zoo dadelijk?! ... liever wou ik ...

MEVROUW (*invallend.*)
Och neen ... toe Lucie ... hoe gauwer, hoe beter toch, niet waar?... Toe... doe 't voor mij... wil je?...

LUCIE (*na een oogenblik.*)
...Nu dan... goed... (*ze wil bellen.*)

MEVROUW.
O neen... neen... dan komt ze zeker niet. Ik zal haar gaan bepraten... en dan ga ik meteen verder... over een minuut-of-tien rijd ik weer even aan om haar te halen... Adieu Lucie; ik dank je hoor... ik dank je hartelijk! Ik vertrouw onze kinderen aan je toe! Wie weet wat er van één woord van jou afhangt!... Adieu!

LUCIE.
...Ik zal doen wat ik kan ... adieu!

(zij belt; mevrouw àf.)

4e Tooneel.

(LUCIE alléén, daarna LUCIE en ADA.)

(Lucie komt langzaam naar voren, haar gezicht is strak en vast-besloten.)

LUCIE.
... Ik mag niet anders... ik móet... o god, o god!...

(na een oogenblik komt Ada op.)

ADA (*koel, terug-getrokken.*)
Dag Lucie... Tante zei dat je me bepaald moest spreken.

LUCIE (***heel vriendelijk***.)

Ja... Waarom wou je eerst niet boven komen?

ADA (*wat verlegen*.)
...Niet boven komen?... maar...

LUCIE (*alsvoren*).
Waarom wil je 't nu ontkennen? Welke reden heb je om me liever niet te zien?

ADA (*verward*).
Och ... niets ... ik ... ik ben er nu immers?

LUCIE.
Ada... zeg me alles! Wat is er? Waarom heb je verdriet gehad? Waarom wil je weg gaan?

ADA (*uitbarstend*).
O god, laat me toch met rust allemaal! Laat me toch mijn eigen weg gaan! Iedereen bemoeit zich met me, iedereen wil me troosten ... wil lief voor me zijn! 't vernedert me ... ik wìl niet beklaagd en gesust worden! ik wil dat ze me met rust laten, allemaal.... laat me met rust.... dat is al wat ik vraag....

LUCIE (*met deernis*).
- Ada....

ADA (*alsvoren*).
Je hoeft geen medelijden met me te hebben, vooral jij niet....

LUCIE (*snel*).
Waarom juist ík niet?

ADA (*ziende dat ze zich versproken heeft*).
Omdat.... omdat jij heel goed weet wat er is.... jij hoeft 't me niet te vragen.... je hoeft me niet nog meer te kwellen.... ik heb al genoeg verdriet!

LUCIE (*langzaam*).
....Je vertrouwt mij dus niet....?....

ADA (*na een oogenblik*).
....Neen.... na gisterenavond kan ik dat niet meer....

LUCIE (*zacht, liefkoozend*).
En.... als ik je nu verzeker dat je mij moet vertrouwen als.... een zuster.... een oudere zuster die alléén jou geluk wil.... als ik je zeg dat ik je wantrouwen niet verdien.... dat je me onrecht doet.... wil je me dán ook niet gelooven?

ADA (*weifelend*).
- Lucie?!.... Is dat zoo? Is 't mogelijk dat.... ik

me.... alles maar heb verbeeld? Is 't waar? (*met angst*) O.... je zegt dat toch niet uit goedheid.... uit medelijden misschien?! Is.... er niets.... Lucie? Niets.... dat.... (*zachter*) mijn ongeluk zou zijn?!

LUCIE (*zacht, maar met vaste stem*).
Er is niets....

ADA.
....'t Was dus een droom van me?! Een vreeselijke droom....? Zeg?!

LUCIE (*beteekenisvol*).
....'t Was een droom....

ADA.
O Lucie.... vergeef je 't me? Toe, vergeef me, dat.... ik aan je getwijfeld heb. O, je weet niet wat ik heb doorgemaakt.... sedert gisteren avond.... want ik wóu, ik kón zoo iets niet van je gelooven, jij die zoo goed bent, die zoo hoog staat! En toch.... 't was of alles gisteren 't me moest doen vermoeden.... of nog meer 'voelen' eigenlijk.... Maar goddank.... ik hoef nu niets meer van je te denken, ik geloof je en ik vertrouw je weer zooals altijd.... méér dan ooit! - ....O.... als je eens wist hoe ik gehuild heb daar onder die hooge donkere boomen! Ik voelde me zoo beklemd alsof ik in een put was met hooge zwarte wanden, waarboven ik heel ver en heel klein één ster, een glinsterend sterretje zag! Je zal 't gek van me vinden.... maar ik strekte mijn handen naar die ster uit en toen er juist op dat oogenblik een groote zwarte wolk vóór kwam.... toen voelde ik me zoo diep ongelukkig en verlaten alsof voor mij nu alles nit en verloren was.... Weet je.... Lucie, 't leek me geen toeval.... 't was me of 't een waarschuwing.... een voorteeken moest wezen!....

LUCIE (*teeder*).
En....is de booze wolk nu heelemaal overgedreven?....

ADA.
O Lucie! 't is nu geen ster! Nu is de hééle gouden zon voor mij weer doorgebroken!

LUCIE.
Dan is 't goed... dan is alles... goed...

(De meid komt binnen.)

Daar is mevrouw van Hoogduijnen om de freule te halen.

ADA.
Ja.. ik kom.. (*de meid af.*) Dag mijn Lucie.. dag mijn trouwe goeie zus! Ben je heusch niet boos op me? O.. wat ziet alles er nu anders uit! (*Buiten de deur al*). Wat een licht! Overal zonneschijn! Zonneschijn!

5e Tooneel.

(LUCIE ALLEEN, DAARNA DE MEID, LATER AERNOUT).

LUCIE (*aan 't raam, wuift nog naar buiten*). *Daarna komt ze naar voren*).
Zonneschijn... voor anderen! O god, ... nu moet ik... tot 't einde toe .....

Er wordt gebeld, even daarna de meid op).

DE MEID.
Daar is de jonge meneer van Hoogduijnen, mevrouw.

LUCIE (*schrikt*)
(*Voor zich*), Nu all! ..(*hardop*) Ja ... 't is goed ... laat meneer binnen ... (*de meid af*).
... Nu all! ... ingodsnaam, dan is alles... gauwer voorbij ... voorbij!.....

(Aernout komt binnen, hij ziet even vluchtig rond.)

AERNOUT (*snel, opgewonden sprekend*).
Lucie! Wees niet boos dat ik zoo vroeg kom ... maar ik had geen rust ... ik liep al een uur rond ... en toen zag ik in eens je man, die ging rijden ... Toen was 't me te machtig! Ik kon niet langer wachten .. en daar ben ik! ... Wat is er? Wat kijk je me vreemd aan?..

LUCIE.
Ik heb je veel te zeggen ...

AERNOUT.
O daar heb je 't weer ... net als vroeger, niet? ... Bedacht, gewikt, gewogen .. fatsoen .. deugd .. en je plicht ..

LUCIE (*smartelijk*).
Dat moest je niet zeggen ...

AERNOUT.

Och neen, dat moest ik ook niet, maar hoe kan je nu ook zóó veranderd zijn, Lucie? Heb je dan gisterenavond niet gezegd .. bekend .. dat je van me hield?

LUCIE.

... Ja ... dat heb ik ... Maar toch is 't mij nu hooge ernst dat wij beiden die woorden vergeten moeten, dat wij onzen armen kleinen roman heel diep moeten begraven .. omdat er tusschen ons ... niets mag bestaan .....

AERNOUT (*smeekend*).

Waarom niet?

LUCIE.

Kan je dat vragen? Of .. durf je mij niet begrijpen?

AERNOUT.

Hè? ..... (*dan begrijpende*) Ah zoo .. zit 't 'm daar. Ik begrijp dat men zoo goed is geweest om je in te lichten. Maar dan toch waarschijnlijk niet heelemaal juist ...

't Is goed Lucie, ik zal heelemaal open kaart met je spelen .. ik zal je alles zeggen ... Ik heb je nooit vergeten ... dat heb je gisteren wel gemerkt; ... toen ik je weer zag, toen ik je stem weer hoorde .. en dat lied .. dat heerlijke lied van vroeger .. toen kwam alles weer met de oude kracht boven ... Ik voelde dat ik je weer even liefhad als een jaar geleden .. toen je van me weg bent gegaan ... Neen - vergeten heb ik je nooit, al heb ik er alle moeite voor gedaan ... al meende ik eindelijk zelf dat jij voor mij niet meer was dan een verre, mooie herinnering. Ik leefde in een dollen roes .... zoodat mijn goeie ouders in een voortdurende angst over me zaten ... ik maakte me zelf wijs dat het me amuseerde ... dat ik mijn verdriet niet meer voelde ... dat 't souvenir aan jou nu heelemaal verdrongen was ... en toen ... toen kwam Ada bij mijn ouders logeeren ..... Och, je kunt je wel voorstellen hoe 't me verder ging ... Papa en mama ... die niets liever wilden dan dat huwelijk ... Ada die meer dan gewone vriendschap voor mij toonde ... en ik ... och ... ik die me liet meedrijven ... waarom niet? Toch had ik nog geen bepaalde stap gedaan ... wèl sprak ik er met mijn moeder over... die er natuurlijk dol blij mee was .... Zoover was 't toen ik in ééns, onverwacht - gisteravond - je naam .... je terugkomst hoorde.... Jij.... die ik dacht vergeten te hebben, jij was

daar weer, jij stond weer vóór me.... en al 't andere viel in 't niet, al de rest zonk weg!.

LUCIE.

En jij dacht er niet aan dat zij het zou voelen hoe zij door een ander verdrongen werd; jij vergat dat zij op je vertrouwde, dat zij je liefheeft en 't je onbevangen heeft getoond....

AERNOUT (*na een oogenblik, dof*).

Ik weet 't.... ik heb 't bedacht.... Zag je niet hoe ik schrikte toen ze daar in eens achter ons stond? Ik overzag op dat oogenblik heel goed wat ik gedaan had, wat er onherroepelijk gebeurd was....

LUCIE.

Neen.... wij moeten vergeten....

AERNOUT (*vrij heftig*).

O dat kan jij misschien. Maar ik niet. Ik kan dat niet meer, na wat je me gisteren gezegd hebt....

LUCIE (*strenger*).

Wat ik gisteren gezegd heb, moet je als niet gezegd beschouwen. Ik wist toen niet dat een andere reden had om aan je liefde te gelooven. Ik wist niet dat jij zulke banden hadt.... waaraan je verplicht bent....

AERNOUT (*bitter, heel heftig*).

O hoe is 't mógelijk! Hoe kan je zoo spreken! Je zou zulke doode koude woorden niet kunnen vinden als je waarlijk wat voor me voelde! Neen.... je voelt niets, je bent dor en koud en onverschillig.... je moet wel gevoelloos zijn om nóu nóu, over banden en plichten en beloften te redeneeren!

LUCIE (*uitbarstend, gaandeweg hartstochtelijker sprekend*).

Onverschillig?.... Gevoelloos?! Wat wéét jij daarvan?! Wéét jij wat er in me omgaat? Weet jij wat ik lijd? Wat weet je van me, dat je dat durft zeggen?! Omdat ik woorden zeg van koude overdenking en omdat jij niet hoort den onstuimigen roep van heel mijn arm mislukt jong leven dat liefhebben wil, dat gelukkig zijn wil.... en dat ik toch moet dooden?!.... Dor! Gevoelloos!! God, was ik 't maar, kòn ik 't maar zijn!....

Gevoelloos! Omdat ik je ontvluchtte.... verleden jaar.... toen ik voelde dat ik.... bezwijken zou.... als ik bleef....

Omdat ik de kracht had alléén, ver weg, met mezelf te vechten.... tot ik niet meer vechten kón...

AERNOUT (*in verrukking, trekt haar aan zijn borst*).
O Lucie.... liefste! Denk je dat ik je nu nog zal los laten?! Als wij zóóveel van elkaar houden dan gaat dat toch boven álles, niet waar?

LUCIE.
Ja.... je hebt gelijk.... als een gevoel zóó groot is.... dan valt al 't andere weg. Dan bestaat er niets meer.... daarbuiten. Ik heb je lief.... ik geef je àlles.... àlles! (*hem vast aanziende en iets teruggaande*) maar ik wil ook àlles van jou terughebben.... àlles!

AERNOUT (*in verrukking*).
Ja.... àlles!

LUCIE (*hem steeds aanziende nog iets teruggaande*).
Ik geef jou mijn liefde, héélemaal.... onverdeeld.... dat wil ik ook van jou....

AERNOUT.
Ja... ja zeker!

LUCIE (*alsvoren*).
Mijn naam, mijn eer, mijn heele leven, alle andere affectie, alle banden.... offer ik jou.... Dat moet jij ook mij ten offer brengen....

AERNOUT (*niet begrijpend, weifelend*).
Hoe.... meen je...?

LUCIE.
Ik wil weg gaan, van hier....

AERNOUT.
Weggaan?....

LUCIE.
....Weggaan.... met jou....

AERNOUT (*snel invallend*).
....Je bedoelt.... op reis gaan?.... ja.... ja zeker.... dat's 't beste....

LUCIE.
Ik geloof niet dat je me begrijpt...; ik bedoel voorgoed weggaan.... wegblijven....

AERNOUT (*met schrik*).
Wat zeg je? Voor goed?!...

LUCIE.
Voor ons leven.... ja...

AERNOUT.
Maar god....

LUCIE.
....Alles achterlaten.... breken met alles.... dood zijn... voor de wereld....

AERNOUT (*naar woorden zoekende*).
Lucie.... ik smeek je.... bedenk toch wat je vraagt! Waarachtig, je eischt 't onmogelijke! Wil je nu dat ik mijn ouders dat aandoe? Dat ik hen misschien nooit meer terug zie? Dat ik me heelemaal uit 't leven terugtrek en mij op mijn leeftijd ergens in een uithoekje van de wereld ga begraven? Dat kàn immers niet tot ons geluk zijn?! En god... denk toch eens aan mijn arme moeder... ik haar eenig kind... ik màg haar dat niet aandoen...

LUCIE (*streng*).
Neen... dat mag ook niet. Je hebt 't nu zelf gezegd. Ik wist 't... Ik heb je gezegd wat ik van je zou eischen om te weten of werkelijk je liefde voor mij boven alles en allen ging... Nu zie je 't zelf in hoeveel er nog is waaraan je gehecht bent... wat je niet missen kan! Jij hebt hier alles: je ouders... je kennissen... den kring waarin je leeft... waar je je thuis voelt... Dat alles kan je niet missen, Aernout. Je weet, je hebt 't ondervonden dat je mij wel kan vergeten... als je me maar niet terugziet... dat je een ander geluk kan zoeken... al slapen andere herinneringen in je hart... Ik ben hier gekomen als ‘Störenfried’... maar ik zal weer weggaan... wegblijven... en dan zal er weer vrede zijn...

AERNOUT (*hartstochtelijk*.)
O god neen! neen Lucie... ga niet weg! Moet ik je weer heelemaal verliezen... voor altijd!... Je nooit meer zien... nooit meer?!... God, dat kan ik niet meer... ik kàn je niet laten gaan... ingodsnaam dan ga ik mee... dan ga ik met je mee! (*Hij wil haar in de armen nemen, maar Lucie weert hem af*).

LUCIE (*hem strak aanziende, smartelijk*.)
O ... bedenk eens... over tien jaar!... Ergens alléén... in den vreemde!... Je ouders hebben 't je niet kunnen ver-

geven ... je hebt hen nooit meer teruggezien ... Je denkt aan je land ... aan je thuis ... aan je vrienden ... die je vergeten hebben... De menschen dáár ontwijken je ... want je leeft ... met je ... maîtresse!!

ARNOUT (*is in een stoel gezakt, zit met de hand voor de oogen.*)
O stil toch... stil! Wat ben je wreed.

LUCIE (*zacht*).
Wreed - ja, maar allermeest voor me-zelve ... (*ze gaat naar hem toe.*) Kom, jij hoeft niet wanhopig te zijn ... jij hebt je heele leven nog vóór je... jij hebt nog alles te wachten... voor jou begint 't pas... (*zachter*) Voor mij is 't uit ...

AERNOUT (*opstaande.*)
En jij dan... jij? Die toch evengoed als anderen recht hebt op geluk...?

LUCIE (*toonloos.*)
Ik zal... dat wel vinden... later... later... als ik weet dat ik... niet voor niets... een offer heb gebracht...

ARNOUT (*na eene pauze - in bewondering.*)
Lucie ... jij bent te goed ... veel te goed ... jij bent veel beter dan ik ...
(*Eerbiedig buigt hij een knie voor haar en kust haar zacht de hand.*)

6e Tooneel.

(DE VORIGEN - DE WAERT.)

(de Waert komt biunen, die eerst even ontstelt, maar dan kalm een paar pas vooruit gaat. Lucie en Aernout schrikken beiden. Aernout staat onmiddellijk op en gaat onwillekeurig een paar pas achteruit; Lucie staat als versuft rechtop.)

DE WAERT (*op beleedigend uitdagenden toon.*)
Waar wou u heengaan, meneer?

AERNOUT (*na een oogenblik.*)
Ik ga... naar mijn kamers... waar ik mij tot uwe dispositie zal houden...

DE WAERT.
Juist ... dan heeft u me begrepen.

(Aernout buigt voor Lucie, dan vluchtig beleefd voor de Waert en gaat naar de deur.)

(Het scherm valt.)

Derde Bedrijf.

(Ten huize van van Hoogduijnen, in de tuinkamer aan de verandah.)

1ste Tooneel.

(DIENTJE, JOHAN). (Dientje laat de zeilen in de verandah reer; Johan komt op.)

JOHAN.
Dat had je al een uur geleden moeten doen, want nu heeft de zon al ferm op de verandah gestaan.... (*Dientje komt binnen*).

DIENTJE.
Mevrouw heeft 't me nu pas gezegd.

JOHAN.
Enfijn. Ik hoef hier niet te zitten. Je weet dat de jonker komt?

DIENTJE.
Ja.... dat wist ik eergisteren avond al; je moet rijn-wijn uitzetten en perzikken plukken....

JOHAN.
Je kan goed commandeeren, hoor. (*Dientje af.*) Mevrouw zegt nog alsjeblieft en dankje. (*Zijn voorhoofd afvegende.*) Jongen jongen.... 't is drukkend vandaag .... zeker onweer aan de lucht.... Best weer voor de blommetjes en de meloenen, maar voor ons een beetje te warm.... (*Hij neemt rijnwijnglazen uit een kast; uit den tuin komt Lucie haastig, maar voorzichtig naar de verandah*).

2e Tooneel.

(LUCIE, JOHAN, DAARNA DE HEER VAN HOOGDUIJNEN EN LUCIE.)

LUCIE (*kort, zenuwachtig*).
Zeg!.... Johan!.... Hoor eens....

JOHAN (*verrast*).
O.... mevrouw!....

LUCIE (*snel*).
Ik wou je even vragen.... is de jonge meneer al hier geweest.... van morgen?

JOHAN.
Vandaag nog niet mevrouw.... maar de jonker wordt voor 't déjeuner gewacht.... de familie is in de achterkamer....

LUCIE (*snel*).

Neen.... laat maar.... ik.... ik ga nog verder, je hoeft

't niet te zeggen.... dat ik hier was.... want ik heb toch geen tijd om binnen te komen....
(*ze wil weggaan als juist de heer van Hoogduynen in de kamer komt*.)

VAN HOOGDUIJNEN.
Hé mevrouw! Is u al zoo vroeg op 't pad? (*Johan met de glazen af*.) Zeker met 't mooie weer?

LUCIE (*zenuwachtig pratend, af en toe éven-glimlachend, telkens onrustig-bewegelijk*).
Ja.... ik was hier dichtbij.... en ik dacht Ada misschien hier te zien.... daarom liep ik even naar binnen.... maar ik ga dadelijk weer weg.... ik heb heusch geen tijd....

VAN HOOGDUIJNEN.
Nu kóm.... zoo'n haast zal u toch niet hebben.... u zal me toch wel 't voorrecht gunnen om een oogenblikje met u te praten?.... Toe, gaat u nu éven zitten; dat komt niet zoo alle dag voor hier in de eenzaamheid, dat ik bezoek krijg van zoo'n jonge bekoorlijke vrouw!

LUCIE (*even uit beleefdheid glimlachend*).
Niet?... maar heusch.... een oogenblik.... ik moet om één uur thuis zijn....

VAN HOOGDUIJNEN (*galant*).
Gelukkige kerel, voor wiens boterammetje u zóó'n zorg heeft. Stelt hij 't wel genoeg op prijs?

LUCIE (*kort-afgebroken*).
Och.... ik weet niet.... misschien....

VAN HOOGDUIJNEN.
Hij moest 't buitengewoon apprecieeren dat zúlke handjes zijn déjeuner klaar maken.... zúlke mooie handen zijn eigenlijk alleen gemaakt om te....

LUCIE (*met een gedwongen lachje hem in de rede vallend en opstaande*).
Nu u dàt zegt ga ik dadelijk weg.... dag meneer Hoogduijnen....

VAN HOOGDUIJNEN (*haar tegenhoudend*.)
O neen.... zéker niet.... Ik houd u nog een beetje.... uw hongerige echtgenoot moet maar eens een kwartiertje wachten! Ja, ik ben een egoïst.... zooals alle oude menschen....

LUCIE (*steeds onrustiger*).
Och toe.... gelooft u me.... ik moet heusch gaan....

VAN HOOGDUIJNEN.
Nu merk ik dat ik oud ben. U is wreed om 't me zóó duidelijk te toonen... maar u heeft gelijk... 't gezelschap van zoo'n ouden man als ik amuseert u niet....!

LUCIE.
Och wel neen...! Dat meen ik immers niet zóó! maar... (*Op dat oogenblik komt mevrouw van Hoogduijnen binnen*).

3e Tooneel.

(DE VORIGEN, MEVR. VAN HOOGDUIJNEN, DAARNA LUCIE EN MEVROUW VAN HOOGDUIJNEN SAMEN.)

MEVROUW.
Hé Lucie! Ben jij hier? Dat wist ik niet... er is mij niets gezegd.....

LUCIE.
O mevrouw... ik wilde ook juist weg gaan... ik was hier maar een oogenblik...

MENEER.
Ja, mevrouw heeft een ontzettende haast om weg te komen,... maar...

MEVROUW.
Weggaan? dat kan je begrijpen... ik laat je niet weggaan voor je me eerst alles verteld heb....

MENEER.
Dan laat ik de dames aan hare toilet-geheimen en andere staats-zaken... tot straks hoop ik... mevrouw... (*Af*).

MEVROUW.
Zie-zoo... vertel nu eens gauw...

LUCIE (*snel*).
O.. ik.. er is niet veel te vertellen.. ik weet niet precies.. wát 't was.. maar ik heb met haar gesproken.. en ik geloof... wel.. kunnen kalmeeren.

MEVROUW.
Ja.. 't lieve kind is heelemaal veranderd... je hebt er alle succès van.. ik ben je zoo dankbaar, Lucie!

LUCIE (*afwijzend*).
O neen.. neen..

MEVROUW.
Zeker! natuurlijk. En - heb je Aernout ook nog gezien?

LUCIE (*ontstelt*).
Aernout?.. e.. (*na eenige oogenblikken plotseling*) neen... neen...

MEVROUW.
Niet? Dat is jammer.... maar weet je wat?... zoo meteen komt hij hier.. ik wacht hem op 't déjeuner... blijf jij nu ook...

LUCIE (*verschrikt.*)
Neen.. neen.. geloof me.. ik móet weg.. dadelijk weg...

MEVROUW.
Kom, waarom nu? Kijk... als je nu ook met hem eens sprak vóór dat de jongeluitjes elkaar weer ontmoeten... dat zou zeker heel veel misverstand kunnen voorkomen...

LUCIE (*smeekend.*)
O neen.. toe...

MEVROUW (*invallend.*)
Maar Lucie... een paar woorden maar, zie je daar tegen op? Ik kan 't niet doen zie je... hij zou met recht vragen of ik hem tot dat huwelijk wou dwingen... maar jij... dat is zoo heel iets anders... jij bent zoo geheel onpartijdig in deze....

LUCIE (*voor zich.*)
O god ik kán niet meer... (*hardop*) mevrouw.. ik kán niet.. ik... o... vraag me dat toch niet... ik... ik ben ziek... ziet u dan niet hoe ziek ik ben... ik kán niet meer... laat me toch naar huis gaan...

MEVROUW (*bezorgd*).
Maar kind.. wat heb je? Ja... je ziet werkelijk bleek... wat scheelt er aan?

LUCIE.
... De warmte... misschien, en ik ben zoo moe...!

MEVROUW.
Nu kijk, en dat wil nu nog dat heele eind naar huis.... dat zou toch dwaasheid zijn! kom hier.... ga nu eens makkelijk zitten... zóó... en drink eens wat... wil je? Blijf hier nu maar déjeuneeren.. dan kan je met 't rijtuig straks kalmpjes naar huis.... (*Lucie geeft zich gewonnen en leunt in haar stoel.*)

4e Tooneel.

(ADA, DE VORIGEN.)

ADA (met een arm vol bloemen op.)

Hé, Lucie?! Dat is heerlijk! ..... Wat is er?... Voel je je niet goed?

LUCIE.
... Och ja... alleen wat onlekker van de warmte... denk ik... wat óvermoe...

ADA.
Ja ... 't is vreeselijk drukkend ... In het westen komen er zulke dikke onweerswolken opzetten ... we zullen vandaag stellig nog zwaar weer krijgen ... Hè ... ik ben ook onder den invloed er van ... een beetje moe, en nerveus ... Kijk eens, wat een oogst, Tante!

MEVROUW.
Heerlijk, heerlijk! Waar haal je ze allemaal vandaan?!

ADA.
Allemaal uit uw toovertuin! Ze vragen me om meegenomen te worden! Als ik heel stil sta hoor ik ze om mij heen zachtjes roepen ...! Kijk eens ... deze donker-roode roos vind ik zoo mooi ... hoe heet die ook?

MEVROUW.
Dat is ... wacht ... hoe heet die ook?! ... een ‘champ de bataille’ ...

ADA (*ernstig*).
‘Champ de bataille’ ... ja ... donker als hartebloed is ze ... Toch mooi hè? Die half-open knop vooral ... hier Lucie ... die is voor jou!

LUCIE (*schrikkend*).
O neen .., dankje ... neen ...

ADA.
Waarom niet? Jawèl ... kijk zóó! (*ze steekt de roos op Lucie's borst.*) Is 't nu niet mooi ... die bloedroode knop? Het is als een wond - diep in je hart ... Tante, mag ik die vaas nemen voor de bloemen? (*ze haalt een vaas.*)

MEVROUW.
Zeker, kindlief ... maak maar een mooie bouquet voor de tafel. (*Lucie kijkt af en toe naar buiten, dan weer op de pendule; ze is meer en meer zichtbaar nerveus.*)

ADA (*schikt de bloemen*).
Ik heb allemaal witte genomen, behalve die ééne roode roos, die vond ik zóó mooi! Ziet u, witte accacia's, witte margueriten, witte lelies en witte klim-roos ...

MEVROUW (*plagend*).
En heb je geen witte oranjebloesem er bij?

ADA (*verlegen*).
Hé, Tante! (*zij snijdt de stelen af, neemt ze bij elkaar en gaat in de verandah ze weggooien; in de verandah staande, verwonderd*). Hé! daar rijdt een rijtuig de oprijlaan op ... (*lachend*) Zou Aernout nu zóó schandelijk lui zijn geworden?! (*Lucie ontstelt vreeselijk*).

MEVROUW.
Een rijtuig?! Wel neen; dat doet hij immers nooit ... dat zal iemand anders zijn.

ADA.
Meneer Selvoorde stapt er uit. (*Lucie houdt zich met moeite staande, mevrouw die 't niet merkt gaat naar de verandah*.)

MEVROUW.
Selvoorde? Wat komt die nu doen? (*naar buiten pratend*) Meneer Selvoorde, wij zijn hier, wil u hier binnen komen? (*Selvoorde op, even daarna ook meneer van Hoogduijnen*).

5e Tooneel.

(DE VORIGEN, SELVOORDE, DE HEER VAN HOOGDUIJNEN.)

SELVOORDE (*zenuwachtig, vluchtig groetend.*)
Dag mevrouw ... Pardon ... is meneer ook thuis? ... zou ik meneer even mogen spreken? ... (*meneer op*).

MENEER VAN HOOGDUIJNEN.
Hier ben ik al ... bonjour Selvoorde ... wat is er? Kom jij met dat rijtuig?

SELVOORDE (*zenuwachtig*).
Ja ... neem me niet kwalijk, graag sprak ik u even alleen ...

MENEER VAN HOOGDUIJNEN (*verbaasd.*)
Alleen?! Zoo ... nu dan kunnen we even naar hiernaast gaan ...

MEVROUW (*invallend.*)
Wat is er? ... is er iets gebeurd?! Meneer ... wat is er? ... iets met mijn zoon?!

MENEER VAN HOOGDUIJNEN.
Met Aernout?!

MEVROUW (*snel, in grooten angst*.)
U spreekt 't niet tegen?! O zeg 't dan toch ... ik wil 't weten ... ik ben sterk ... ik kan alles hooren ... is er een ongeluk gebeurd? god ... zeg toch wat er is?!!

SELVOORDEN (*weifelend*).
... Mevrouw ... ja ... 't betreft uw zoon ...

ADA (*zich vastklemmende aan Lucie*).
O ... Lucie ...!

SELVOORDE (*alsvoren*).
Maar... de freule.., en...

ADA.
O neen ... o toe neen ... zend me niet weg ... laat me blijven ...

MEVROUW (*snel*).
Wàt is 't? Wàt dan toch?

MENEER.
Je kunt vrij uitspreken, Selvoorde, wij allen moeten 't weten ... wat is er gebeurd?

SELVOORDE.
Uw zoon ... is gewond ...

MEVROUW.
O god!!

MENEER.
Gewond? Ernstig? Waardoor?

SELVOORDE.
Ernstig gewond ... hij heeft geduelleerd ...

(Lucie slaat de handen voor't gezicht).

MEVROUW.
O mijn god! Ernstig gewond? Doodelijk misschien? ... Waar is hij? Ik moet naar hem toe ... ik moet 'm zien ... waar hebben ze 'm gebracht?!

SEVOORDE (*beslist*).
Nù niet ... nù mag niemand, absoluut niemand bij hem ... hij ligt hiernaast ... de dokter is bij hem... met hem bezig... niemand mag daar bij zijn... (*Mevrouw wil naar de deur*). O, ingodsnaam mevrouw, u moet kalm wezen... u heeft beloofd sterk te zullen zijn... Geloof me... er is

hoop... de dokter geeft hoop... maar hij kàn nu niemand bij 'm laten... (*Hij wil haar van de deur weghalen, maar zij klemt zich er aan vast*).

MEVROUW (*smeekend*).
Ik zàl niet... ik zàl er niet ingaan... maar ik wil hier blijven... hier aan de deur, zoo dicht mogelijk toch bij 'm ... bij mijn armen, armen jongen... dien ik niet eens zien mag... niet eens maar zien...

(Ada snikt met 't hoofd tegen Lucies schouder).

MENEER (*tegen mevrouw*).
Tine... Tine... o! om s' hemelswil...

MEVROUW.
Laat me hier blijven ... laat me hier tegen-aan blijven...

MENEER (*tegen Selvoorde*).
Is 't waar? Is er hoop? Ja? Maar m'n god wat is er toch voorgevallen? Met wien heeft hij geduelleerd?

SELVOORDE (*even weifelend naar Lucie ziende*).
... Met ... den ritmeester de Waert ...

MENEER.
De Waert?! En waarom? Wat is er dan geweest?

SELVOORDE.
't Moet gisterenmiddag gebeurd zijn bij de Waert aan huis ... de reden die men opgaf was: een onaangenaamheid, in 't gesprek voorgevallen... 't leek me fictief ... maar 't duel werd onvermijdelijk genoemd ... wij hebben er aan gedaan wat wij konden, maar alles vergeefs ... (*Mevrouw is met aandacht gaan luisteren*). Mevrouw de Waert was er bij .... zij weet misschien ..... (*Mevrouw staart Lucie in eens aan. Een bediende op den achtergrond wenkt Selvoorde, die weggaat*).

MENEER (*in vertwijfeling tegen Lucie*).
Wìst u?! U wist .... en ... en...

MEVROUW (*Lucie aanstarend*).
Is... is... Aernout gisterenmiddag... bij je... bij jou ... geweest??! (*Ada laat Lucie los en blijft haar ontzet aankijken*). En... straks... heb jij... me gezegd... dat je hem... niet gezien hadt??

LUCIE (*haperend in ontzetting*).
Dat zei ik... dat zei ik... omdat ik... god... wàt kòn

ik zeggen? Ik kwam hier in mijn angst... ik was radeloos ... wat moest ik zeggen... wat...

MENEER.
Je.... hebt dat dus.... gelógen.... Waarom? Waarom was.... 't duel.... waarom?

LUCIE (*in vertwijfeling*.)
O god.... ik bezweer u, ik bezwéér 't u.... omdat.... mijn man dacht.... hij zag.... o god.... ik kán 't niet zeggen omdat u me toch niet meer gelooft... omdat ik vóel dat u me niet meer gelooven kán.... en toch ik zweer u.... ik heb geen schuld.... ik deed álles, álles wat ik kon.... (*Ada is naar mevrouw gegaan die ze vast houdt*.)

MENEER (*heftig*.)
Omdat uw man dacht?.... omdat hij zag?!! Zat dàt er achter? u.... ú en mijn zoon? O nu begrijp ik 't onvermijdelijk duel! .... Nu is 't me duidelijk!! .... een slechte vrouw!! ....

ADA (*smeekend*.)
O Oom .... Oom!!

MEVROUW.
Kind .... verdedig haar niet!! Je wéét niet wie ze is! In haar handen heb ik jullie geluk gelegd! aan háár heb ik dat toevertrouwd!!

LUCIE (*smeekend, dringend*.)
Alles heb ik gedaan voor u, alles!! O geloof me toch ... geloof me toch! Jij dan, Ada, jij zal me toch wel gelooven ... jij weet toch .... jij kent me toch .... (*ze komt naar haar toe. Ada trekt weg*.)

ADA.
O ga weg! ga weg! Ik heb 't wel goed gezien .... ik heb 't wel geweten! Ga weg .... ik ben bang van je!

LUCIE (*smartelijk*.)
Jij, jij ook? Jij ook dus!! Dan is er maar één ..... die me kan vrijspeken .... dan zal hij 't kunnen zeggen, hém zal u gelooven .... hém vertrouwt u wél .... dan zal hij 't zeggen! (*Ze wil naar de deur gaan, die juist opengedaan wordt en waardoor Selvoorde binnenkomt. Zij deinst terug: op Selvoorde's gezicht is duidelijk te zien dat alles voorbij is*.)

MENEER (*snel, met angst.*)
Selvoorde?! mijn jongen?! (*Selvoorde schudt droevig ontkennend.*)

MENEER EN MEVROUW.
O god .... O .... mijn god!! (*Ada bergt haar hoofd aan mevrouw's schouder. Meneer ondersteunt haar beiden, ze gaan naar de deur.*)

SELVOORDE.
Hij heeft niet geleden .... hij ligt zoo kalm .... zoo rustig .... (*Snikkend gaan alle vier door de deur naar de kamer waar Aernout ligt. De deur valt dicht. Lucie blijft alleen, als versuft. Dan wil zij er heen, slaat haar beide armen hoogstrekkend tegen de gesloten deur en zakt op den drempel kreunend ineen.*)

(Het scherm valt.)

M.C.A. SNIJDER VAN WISSENKERKE-CLANT VAN DER MIJLL.

Moschos' treurzang op den dood van Bioon.[1)] (Idylle III.)

O dalen, treurt, en Dorische rivieren
Beweent met mij den veelgeliefden Bioon.
Klaagt, boomen, nu, en bosschen, slaakt uw zuchten,
Gij bloemen, weent nu met bedroefde trossen.
Bloost, rozen, thans uw rouw, en anemonen;
Snik, hyacinth uw teek'nen, lispel ai ai
Met uwe blaân; de schoone zanger 's dood.

Heft aan den rouwzang, Siciliaansche Muzen.
Gij nachtegalen, weenend in 't gebladert',
Verkondigt het aan Arethousa's stroomen:
Gestorven is de herder Bioon en met hem
Is ook de klank verruischt yan 't Dorisch lied.

1) In zijn 'Victorian Poetry' zegt Stedman van dit gedicht:
'De nieuwheid, de schoonheid, de frissche en moderne gedachte van dit onsterfelijk poeem waren zelfs zichtbaar voor de door schoolschen dwang bedorven gemoederen van jongelieden aan welke de poëzie slechts een twijfelachtig genot opleverde. En die schoonheden *moesten* zichtbaar zijn, want deze elegie, waarin de pijn en de passie van 't weeklagen om een mede-zanger gezongen worden in tonen, klinkend als die welke Bion zelf in kunstmatige smart voor den mystischen Adonis had geuit, - deze eenwige elegie was het model, zoo niet de inspiratie, van vier groote Engelsche treurliederen: lijkzangen waarboven de kracht van dichterlijken weedom niet kan stijgen, en waarvan elke afzonderlijk slechts een latere bevestiging is dat de oude leerling van Theocritus de eenige diapa son vond, naar welke elke hooge idyllische elegie voortaan moest gestemd worden.'
De bedoelde vier lijkzangen zijn: Milton's *Lycidas* (1637) op den dood van Willian King, Shelley's *Adonaïs* (1820) op John Keats, Matthew Arnold's *Thyrsis* (1862) op Arthur Hugh Clough, en Swinburne's *Ave atque Vale* (1867) op Charles Baudelaire.

Heft aan den rouwzang, Siciliaansche Muzen.
Klaagt, zwanen, bij de waat'ren van den Strumoon
En zingt met droeven mond het lied van rouwe,
Dat eertijds hij met uwe lippen zong.
Roept tot Oiagrië's maagden, tot de Nymphen
Van 't Bistonsch land: dood is de Dorische Orpheus.

Heft aan den rouwzang, Siciliaansche Muzen.
De lieveling der kudden zingt niet meer,
Hij tokkelt niet meer onder eenzame eiken,
Maar bij den duist'ren Ploutoon klinkt zijn lied.
Stom zijn de bergen, en de koeien dolen
Met hunne stieren droef, de wei versmadend.

Heft aan den rouwzang, Siciliaansche Muzen.
Apolloon zelf beweende uw vroegen dood,
En Satyrs en Priapen, zwart-gedost,
En Panen treuren om u, en de Nymphen
Der bronnen in het woud, zelfs 't water weent.
Der rotsen echo jammert, wijl gij zwijgt,
En zij uw stem niet meer weerkaatst; om u
Verloor de boom zijn vrucht, de bloem haar kleur.
Der schapen blanke melk vloeit thans niet meer,
De honing droogde in zijne raat; zijn bloem
Verzaam'len zij niet meer nu de uwe dood is.

Heft aan den rouwzang, Siciliaansche Muzen.
Zóo treurde niet bij 't zeestrand de dolfijn,
Zóo kreet de nachtegaal niet op de klippen,
Zóo klaagde niet de zwaluw op de bergen,
Zóo rouwde Alkuone niet om haar Keyx,
Zóo zong de ijsvogel niet op blauwe golven,
Zóo kermde, fladd'rend om zijn lijkgesteente,
In de Ooster-dalen niet de vogel Memnons,
Als zij bejammerden den dooden Bioon.

Heft aan den rouwzang, Siciliaansche Muzen.
Zwaluwen, nachtegaals, die hij verrukte

En zingen leerde, zaten op de twijgen
Om hem in beurtzang klagend, 't voog'lenkoor
Zong zachtkens meê. Treurt mede om hem, gij tortels.

Heft aan den rouwzang, Siciliaansche Muzen.
Wie zal thans uw schalmei doen klinken, liefste?
Wie durft zijn lippen op ùw rietpijp drukken?
Want de adem van ùw lippen zweeft nog rond.
In 't riet voedt zich nog de echo met uw zang.
'k Geef Pan uw fluit, maar wellicht vreest ook hij
In haar te blazen, wijl gij meerder waart.

Heft aan den rouwzang, Siciliaansche Muzen.
Ook Galateia weent, die eens verrukt
Aan 't zeestrand bij u zat, gij zongt zoo schoon.
Zij vlood voor 't woest geklaag van den Kukloop,
U zag zij liever dan haar zilte zee.
Ook nu vergetend hare golven, zit zij
Op 't eenzaam zand en hoedt uw rund'ren nog.

Heft aan den rouwzang, Siciliaansche Muzen.
Der Muzen gaven stierven allen met u,
Der maagden en der knapen vuur'ge kussen,
En droeve Erooten weenen bij uw graf.
Kupris bemint ù meer nog dan de kus,
Die zij den stervenden Adonis plengde.
Dit is, o Meles, klaterendste stroom,
Nieuw leed voor u, want eertijds stierf Homeros,
De zoete stemme van Kalliope;
Veelklagend jammerden uw golven om hem,
Gij vuldet heel de zee met stem, en nu weer
Beklaagt ge een and'ren zoon in terend leed.
Zij beiden bron-geliefd, want de eene dronk
Uit Hippokrene en hij uit de Arethousa.
En d' een bezong de schoone Tyndaride[1)]
En Thetis' grooten zoon en Menelaos;
Hij, wars van strijd en tranen, loofde Pan,

1) Helena.

Zong hel zijn herderslied, de rund'ren hoedend,
En maakte fluiten, molk de zachte vaars,
En leerde 't knapen-kussen, koesterde Eroos
In zijne borst en tergde Aphrodite.

Heft aan den rouwzang, Siciliaansche Muzen.
Het roemrijk land met al zijn steden treurt,
Meer dan Hesiodos beweent u Askra,
Om Pindaros roept niet zoó luid zijn Theben,
Lief Lesbos rouwt niet zoózeer om Alkaios,
Niet heviger weent Keos om haar zanger,
Archilochos is minder voor zijn Paros,
En Mytileen' betreurt meer u dan Sappho.
De idyllen-dichters, wien de held're zang
Der Muzen gave is, jamm'ren om uw dood.
Sikelides, de roem van Samos, weent;
Hij die eerst vroolijk was met lachend oog,
Stort tranen thans Kudonia's Lukidas;
Philetas rouwt in Triops langs den Hales,
Theokritos in Syracuse, maar ik zing
't Lied van Ausonisch leed, geen vreemdeling
In 't herdersdicht, dat gij uw jong'ren leerdet.
Ik erfde 't Dorisch lied van u; mij eerend,
Liet ge and'ren uwe schatten, mij uw zang.

Heft aan den rouwzang, Siciliaansche Muzen.
Ach, als de malven sterven in den tuin,
Of bleekgele eppe en kroezig-bloeînde anijs,
Dan leven zij weer op in 't and're jaar;
Maar wij, de groote sterke en wijze mannen,
Gestorven slapen we in den hollen grond,
Verdoofd, een diepen, eindeloozen slaap.
Ook gij zult zwijgen, dood en aarde-omhuld:
De vorsch mag echter steeds zijn liedje zingen,
Doch 'k loof hem niet, hij kweelt geen schoonen zang.

Heft aan den rouwzang, Siciliaansche Muzen.
Venijn werd aan uw mond gebracht, o Bioon,
Hoe kwam het tot uw lippen onverhoningd?

Welk sterv'ling was zoo ruw om 't u te mengen
Of 't u te biên, wiens zang hij niet gevoelde?

Heft aan den rouwzang, Siciliaansche Muzen.
Maar 't recht treft allen. In deez' droefenis
Beklaag 'k uw lot al weenend. Kòn ik slechts,
Ik daalde als Orpheus in den Tartaros,
Als een Odusseus of als Herakles,
En 'k zou u zien, in Ploutoon's huis gekomen,
En hooren wat ge zongt; - maar kweel voor Kora
't Sicilisch lied en zoeten herderszang.
Ook zij speelde eenmaal in Sicilië's dalen
En kent het Dorisch lied; niet onbeloond
Zal zijn uw zang; - zooals ze aan Orpheus eertijds
Voor 't zoet getokkel schonk Eurydike,
Zal ze u ook, Bioon, naar uw bergen zenden.
En als ook ik de macht had om te roeren
Met zang en dwarsfluit, 'k zong voor Ploutoon zelf.

EDW. B. KOSTER.

Verzen.

I.

Voorboden.

In 't frisch gelispel van de ritslende iepen,
Kinderlijk blij, klinkt vogelengekwetter.
Mijn boek ligt open, maar ik lees geen letter:
In 't eigen leed kan ik me alleen verdiepen.

Daar klatert, koel als regen, hoefgekletter
De staatge laan door, 't is me of stemmen riepen,
Wekkend mijn wenschen, die den schijndood sliepen,
Met triomfantelijk trompetgeschetter.

Hoor! windgestreel en vinkgekweel in boomen!
Zie! gevelgoud in Juli-avondgloren ....
Dan heel de stoet van hoop- en liefdedroomen,

Uit donkren dag in avondzon geboren!
Zoo ziet een stervende eng'le-extase komen
Voor 't aardsch verleden, juichend nu verloren.

II.

O lippen ....

O lippen, rood als rozen en frambozen,
Die, kussen ademend, om kussen vragen!
O krachtige armen, die mij, moede, kozen
Om veilig door 't vijandig Zijn te dragen!

O donkere oogen, zachte grondelooze
Oogen, zóo rein als nooit mijn oogen zagen,
Oogen, waarin geen sprank is uit den Booze,
Maar waar Gods englen d'eigen blik in wagen!

O jong glad voorhoofd, geestdriftvol en edel,
Omkranst van blijde zijden kroezellokken,
Zwart aureool om lichten dichterschedel!

O stem, die me in uw armen wist te lokken,
Zoo roerend zoet als 't nachtlied van een vedel,
Zoo heimweevol als klank van avondklokken!

III.

Rozen.

Geen rozen uit een grafkrans geef ik u,
Die met de rozen van uw levensvreugd
De stille kamer van mijn Hoop verheugt.
Zie! blank en rood van liefderozen nu

Bloeit weer de tuin van mijn verloren Jeugd,
Door storm en stortbui leeggeplunderd ruw.
De blauwe balsemlucht is Juniluw,
Elke adem hier wordt paradijsgeneucht.

Vol is mijn hof van vogeltjesgekweel
En zoet geroep van duivenroekedoe,
Een springfontein straalt op met kleurgespeel.

Vlij hier u neder, zalig dwalensmoe,
Dat ik mijn tuin zijn bloemenpraal ontsteel
En op uw hoofd mijn rozen reegnen doe.

IV.

Druiventrossen.

Door 't wit van hitte woestenije-zand,
Zond ik mijn boden, Hoop en Liefde, en trouw
Keerden zij weer, luid juichend: - ‘Nu aanschouw
De reuzendruiven van 't Beloofde Land!’

Zwaar van belofte en rijp van hemeldauw,
Trillen de trossen in mijn trotsche hand,
Vol levenswijn, waar zonnevuur in brandt
En purper schemert door het droomenblauw.

En spelend streel ik, heffend tegen 't licht
Het koele, zoete, volgezwollen ooft,
De donzen druiven aan mijn aangezicht.

En, hand in hand, met opgeheven hoofd,
Staan Hoop en Liefde, in blij volbrachten plicht,
Wijzend naar 't Land, mij door Gods wil beloofd.

V.

Uw lach.

Mild zaait uw lach, met dartel klaar geklater,
De paerlen van uw blijdschap rond u henen.
Zoo spuit en ruischt en juicht een wellend water,
Dat zonnig voortvliet over bonte steenen.

O zuivre jeugd- en vreugdlach! hoorde een hater
Uw frisch geluid, vlug was zijn wrok verdwenen....
- En toch, mijn liefste, wilde ik stil wel weenen,
Al meng ik zacht mijn lach in uw geschater.

Temper met scherts den plechtige' ernst van 't leven,
Opdat wij niet den grijzen tijd vervroegen,
Maar laat me ook tranen aan de smarten geven,

Die scherpe voren door mijn voorhoofd ploegen,
Dat geen versteende dropplen hartbloed kleven
Aan onze vreugd, wie louter rozen voegen.

VI.

Ring van trouw.

Eens haatte ik, als symbool van slavenketen,
Den gouden schakel van het trouwverbond.
Rampzalig dwaas noemde ik wie zich vermeten
Vlinders te binden die m' in 't blauwe vond.

Doch sedert gij - nooit zal 'k dat uur vergeten!
Uw ring mij boodt uit rooden liefdemond,
Weet 'k een geheim, nooit zonder u geweten :
Die kleine ring omspant heel 't wereldrond.

O plechtig plukte ik, schier van weelde aan 't weenen,
Als uit een roos in Tooverland, uw ring
En uit dien ring, door zomergloed beschenen.

Straalt nu 't geluk, dat zooveel leed verving,
Een atmosfeer van goudlicht rond mij henen:
Uw liefde omringt mij als een tooverkring.

VII.

Verschietende ster.

Uw donker hoofd lag droom- en weeldedronken,
Omvlochten van mijn armen, in mijn schoot,
Of heel uw wezen, in mijn zijn verzonken,
Al wat niet mijn is lievend buitensloot.

En ik blikte op naar Gods genadevonken,
Die wij de sterren noemen - en daar schoot
Een van die vonken, die mijn oogen dronken,
Pijlsnel door 't blauw, tot ze in het ijle vlood.

Mij bleef geen tijd, mijn hartwensch uit te spreken:
- ‘Gij die mijn kreet om liefde hebt verhoord,
Laat niet dit hart, o God! voór 't mijne breken!’

'k Omsloot u vaster en wij droomden voort...
Bij 't zielsgebed moet elke taal verbleeken
En God verstond me, al sprak mijn mond geen woord.

VIII.

Weerspiegeling.

Ik zie het landschap in uw oogenbruin,
Vèraf en lieflijk als een toovertuin.

O klare spiegels van den zomernoen,
Vol hemelblauw en weide- en boomengroen!

Gij schenkt mij ál wat ik van de aard nog eisch:
't Eenvoudigst landschap maakt ge een paradijs.

Lief, laat mij nu 't gelaat der menschen vliên
En in uw oogen heel mijn wereld zien!

IX.

Zondagskind.

Ik toog door 't Leven met mijn hazelroê
En zocht mijn schat en werd van 't zoeken moe.

En 'k wist toch dat alleen een Zondagskind
In 's levens woud verborgen schatten vindt.

Nooit wees mijn roê de juiste plek mij aan,
Al wat ik vond was bitterheid en waan.

Maar toen ik in vertwijfling nederzat,
Daar kruiste een Zondagskind mijn donker pad.

‘Kom, zoek met mij’, zong zacht het Zondagskind,
‘Licht dat gij dan verborgen schatten vindt.’

Ik nam zijn hand en zag hem dankbaar aan,
Door 't woud des levens gaan wij saam voortaan.

'k Wist dat ik ál in één gevonden had:
Mijn Zondagskind, mijn langgezochten schat!

HÉLÈNE SWARTH.

Buitenlandsch overzicht.

19 September.

Iedere dag brengt zijn tekst.

Heden vind ik het volgend gesprek vermeld tusschen een belangstellend interviewer en een Fransch mijnwerker:

‘Maar waarom doet ge dan meê aan de werkstaking? Is het loon te laag?

- Dat niet.

Ge vraagt toch om verhooging.

- Ja, men moet wel iets vragen. En natuurlijk, wanneer men het krijgen kan slaat men het niet af.

Hebt ge over uw chefs te klagen?

- Ik denk er niet aan.

Maar wanneer ge u over niets te beklagen hebt, waarom blijft ge dan niet doorwerken?

- Ik moet wel doen als de anderen.... Wij zijn allen solidair.-’

Licht mogelijk dat de dialoog een weinig naar de inzichten van den reporter is gëarrangeerd, maar één uitdrukking is zeker authentiek: w i j z i j n a l l e n s o l i d a i r. Dat woord verklaart een zielstoestand. Zoodra zijn beteekenis tot het bewustzijn is doorgedrongen, is het uit met gemoedelijke transacties; ‘ik moet meêdoen met de anderen’, het is een punt van eer, wij zijn solidair.

De afgeloopen maand gaf gelegenheid tot het waarnemen van den gang en van het karakter eener werkstaking in het groot. Eerst de algemeene werkstaking der mijnwerkers van Wales, daarna die van Noord-Engeland, thans zich daaraansluitend een zelfde werkstaking op het grensgebied van België en Frankrijk. De oor-

zaken dier beweging zijn verschillend en de s t r i k e s zijn niet gelijktijdig ontstaan, maar zij hangen toch samen. In Engeland is het een verzet tegen loonsvermindering, in Frankrijk eene poging tot het verkrijgen van loonsverhooging.

De Fransche beweging heeft het karakter van willekeur. Als ik het manifest der mijnwerkersvereeniging juist lees, dan behelst het in hoofdzaak: Wij, mijnwerkers, verdienen te weinig en gij, aandeelhouders, verdient te veel. Het is een quaestie waarover de beide partijen het moeilijk van harte eens zullen worden. In Engeland daarentegen komen de arbeiders op tegen de onzekerheid van hun loon. Maar in den grond der zaak hebben zij dezelfde grief als hun broeders aan de overzijde van het kanaal. Zij willen niet dat het voordeel aan één kant zal wezen. ‘Ik kan me niet voorstellen’, zeide een der werkstakers in Yorkshire ‘dat de dienst van iemand ter wereld, hoe belangrijk hij ook wezen moge, meer waard zou zijn dan duizend pond sterling in het jaar.’ En toen een bisschop der Episcopaalsche kerk op een meeting de werkstakers tot orde en verzoening aanmaande, merkte een hunner op: ‘Ik zou wel eens willen zien hoe de eerwaarde bisschop zich er onder hield, wanneer men buiten hem om de rechten van zijn stand verkortte of zijn tractement besnoeide.’

Het is dus niet alleen een strijd van arm tegen rijk, maar een gevoel van stand tegenover gevoel van stand, solidariteit tegenover solidariteit.

Jaren geleden, toen de werkstakingen nog kleintjes waren, schreef een werkman die de eer van zijn werkmanstand altijd hoog heeft gehouden, dat de tyrannie van werklieden tegenover werklieden veel strenger was dan de tyrannie, welke de werkgevers uitoefenden. Het is natuurlijk, zeide hij, en iedere vooruitstrevende werkman heeft de ervaring gemaakt, dat, zoodra het op een gezamenlijke actie aankomt, de beste elementen moeten onderdoen voor de drijvers, die een minder slag van lieden zijn en die hun gezag ophouden door gewelddadige middelen.

Nu het aantal werkstakers in de honderdduizenden loopt is de tyrannie van de agiteerende massa tegenover de tijdelijke massa misschien nog grooter dan vroeger; maar de leiding, gelijk het niet anders bij zulke groote hoeveelheden van menschen gaat, is rationeeler. Voorheen was het een troep avonturiers, thans is het een min of meer geörganiseerd leger met zijn krijgsraad

van gedelegeerden, met zijn noodkas, met zijn betrekkingen tot andere bevriende vereenigingen. Nog wordt een groot gewicht in de schaal gelegd door de luiaards, want hun weekgeld uit de noodkas is tijdens de werkstaking zelfs nog iets hooger dan hun gewone verdienste in den werktijd; nog sluiten zich bij de ruwere gasten onder de werklieden allerlei personen aan, die nooit werken en die belang hebben bij wanorde; maar over 't geheel is het bewustzijn van onderlinge verantwoordelijkheid gegroeid met de telkens aangroeiende menigten van werkstakers, en tegenover de tyrannie die het gevoel van solidariteit meêbrengt staan ook de deugden die het gevoel wakker roept. In de eerste plaats: weldadigheid.

De echte weldadigheid is van gelijke tegenover gelijke. Het geven van den rijke aan den arme heeft altijd iets van een schenking onder voorwaarden, en volgens de zedeleer is het de ontvanger, die den gever aan zich verplicht, niet omgekeerd. Daarom kan, in den vollen zin van het woord g e v e n , alleen de rijke aan den rijke en de arme aan den arme geven; en dezelfde man die boos wordt alleen bij het denkbeeld dat iemand meer dan duizend pond sterling zou kunnen v e r d i e n e n , offert zijn spaarpenning op om den medewerkstaker die met een gezin is belast te hulp te komen. Want de omvang der beweging die honderdduizenden en honderdduizenden, mannen, vrouwen, kinderen, met gebrek doet kampen, geeft aan den nood het karakter van een natuurramp, en evenals alle onheilen 't doen die met elementair geweld de menschheid bedreigen, leidt de nood tot verbroedering.

En zoo gaat de werkstaking enkele weken voort te midden van de onvermijdelijke ruwheid en ellende, onder den druk eener tyrannie van menschen en omstandigheden, maar met het besef van opoffering ten behoeve der toekomst, - zoo gaat het voort totdat de uitgebreidheid der beweging zelf haar noopt tot beperking. De spaarpenningen verdwijnen, de noodkas raakt uitgeput, bevriende vereenigingen zijn niet langer in staat geld voor te schieten: niet allen kunnen tot het eind medegaan. Terwijl men eerst desnoods met dwang een algemeene werkstaking tot stand heeft willen brengen, moet men nu toezien dat het werk hervat wordt op de plaatsen waar de voorwaarden van den arbeid voordeelig zijn, en het gebied van de werkstakers krimpt meer en meer in. In dien engeren kring kan de strijd dan nog eenigen tijd worden volgehouden, omdat de solidariteit met de overige arbeiders blijft bestaan

en een gedeelte van hun loon voor de strijders wordt afgezonderd. Maar eindelijk moeten ook dezen hun overeenkomst met de werkgevers sluiten. Dan is de arbeid weder aan den gang, doch de overtuiging blijft in de harten leven dat eenmaal de dag zal aanbreken waarop een algemeene staking van alle werk, het den arbeiders mogelijk zal maken hun voorwaarden als souvereinen aan de bezitters van kapitaal te dicteeren. Om dien dag voor te bereiden zullen zij weder en weder s t r i k e maken, altijd in grootere afmetingen.

Met opzet heb ik de dramatische voorvallen bij de plaats hebbende mijnwerkstakingen in Engeland buiten beschouwing gelaten om enkele beginsels der beweging te duidelijker uit te doen komen. Hoe interessant de nachtelijke tochten van werkstakers, de vernielingstooneelen in de buurt der mijnen, de conflicten met militairen en al dergelijke gebeurtenissen ook mogen wezen, hun belang komt niet in aanmerking vergeleken bij het feitelijk principe dat uit deze werkstakingen e n m a s s e spreekt: de obstructie van den nationalen arbeid ter wille der solidariteit van een deel der natie. Er bestaat ook een solidariteit van den werkman met zijn werk; en nu is het mogelijk dat tijdelijke werkstakingen er toe bij kunnen dragen om die solidariteit van den arbeider tot zijn arbeid in een hoogeren vorm dan waarin zij heden bestaat tot stand te brengen, maar het rechte middel kunnen zij niet wezen, omdat door n i e t te doen niet iets verricht kan worden. Ja, het middel komt lijnrecht van den Booze, den bestrijder der samenleving die op gezamenlijken arbeid gegrond is.

Men mag deze overtuiging des te krachtiger uitspreken naarmate men meer beseft dat het kwaad een algemeen kwaad is. Het bepaalt zich niet tot de honderdduizenden of de millioenen van een enkele klasse, ook de milloenen en honderdduizenden van andere klassen zijn er door aangetast, en de tienduizenden eerst recht. De staat, de geregelde vorm der samenleving, is omringd door s t r i k e s van solidaire groepen. Waarlijk, men moet iemand wezen die in de beschouwing der lengte van zijn eigen stompen neus opgaat, om niet in te zien dat de beginsels van het leven eener maatschappij in alle klassen dezelfde zijn, een vooruitgang hier correspondeert met een vooruitgang daar, een wijken met een wijken. Het is het eenige argument tegenover hen die klasse van klasse willen afscheiden en het is afdoende; het is ook het eenige argument van hen

die klassen willen onderscheiden, en even afdoende, omdat gezamenlijk werk niet beteekent hetzelfde werk voor allen. De vormen daarentegen waarin het leven zich uit, zullen altijd verschillen, maar op den keper bezien och zoo weinig, omdat wij nu eenmaal allen naakt in onze kleêren steken en zelfs een Oostenrijker, zooals Bismarck eens in een droeve bui vóor 1866 zeide, r e i n l i c h s k e l e t i r t niet van een Prius te herkennen is.

Engeland, het land der groote werkstakingen, maar waar het staatkundig leven nog opgewassen is tegen de machten die het bestrijden, moge tot voorbeeld strekken.

Lord Salisbury zeide eens als lid van het Hoogerhuis: Wij behooren te veel tot één klasse van menschen en daarom hebben wij maar één opinie over de zaken die voor onze vergadering gebracht worden.

Het woord lijkt sprekend op wat de Fransche mijnwerker tot zijn interviewer zeide: W i j z i j n a l l e n s o l i d a i r; en Lord Salisbury heeft van die solidariteit hetzelfde gebruik gemaakt in het Hoogerhuis als zijn broeders deden, die een deel van hun leven onder den grond doorbrengen: hij heeft met de zijnen het werk gestaakt.

Er is geen anderen term te vinden voor hetgeen in den nacht van 8 September is geschied toen het Huis der Lords de Homerule bill, door het Huis der Gemeenten aangenomen, met een meerderheid van bijna vierhonderd stemmen verwierp.

Men zou, gedachtig aan het nobele tijdverdrijf dier nobele Heeren, de verwerping een éclatant toonbeeld van parlementaire sport kunnen noemen, waarbij het gold het maximum record van alle voorgaande tijden te maken. Immers één hunner was expres uit Zuid-Afrika van de leeuwenjacht terug gekomen om de monster-bill, het nieuwe Caledonische zwijn, meê te helpen dooden. Maar een enkel feit verhindert ons die nobele benaming op de stemming in het Hoogerhuis toe te passen. Er zijn daar 113 Iersche pairs: geen hunner, die niet heeft meêgewerkt tot de verwerping der wet, terwijl ⅘ of ⅚ der Iersche vertegenwoordiging in het Lagerhuis de wet had aangenomen. Zoo er ooit sprake was van obstructie van nationaal werk terwille der solidariteit van eene klasse, dan is het hier 't geval.

Toen Gladstone zijn Home-rule-voorstel bij het Lagerhuis indiende, verklaarde hij, dat zijn meening op sommige hoofdpunten voor ingrijpende wijziging vatbaar was, en hij riep de samenwerking

der vertegenwoordiging in om zijn wet zooveel mogelijk de uitdrukking te maken van den wensch van het geheele Huis. Hij rekende daarbij op eene tegemoetkoming van sommigen dergenen, die zich onder den naam van Unionisten uit het oude partijverband hadden losgemaakt toen hij in 1886 het eerste voorstel van Homerule had ingediend. Want een wet tot b e t e r e regeling van het bestuur in Ierland kan natuurlijkerwijs niet afdoende zijn (voorzoover in politieke zaken iets afdoende kan wezen) zoolang ze niet door een groote meerderheid is aangenomen en zoolang er onder de Ieren nog een kleine partij blijft bestaan, die door intrigues met een machtige minderheid in het Parlement een, in hun oogen, b e s t e regeling van het bestuur der Iersche zaken hoopt te kunnen verkrijgen.

Gladstone's wensch hield niets in wat onder gewone omstandigheden niet voor verwezenlijking vatbaar was. De Unionisten hadden zich om het Iersche vraagstuk van hem afgescheiden, maar zij konden zich op het terrein van datzelfde vraagstuk weder met hem verzoenen, omdat hun oppositie in den beginne niet tegen het principe van Home-rule maar tegen de uitvoering van het beginsel gericht was geweest. Joseph Chamberlain en de tegenwoordige hertog van Devonshire hadden als hoofden der afgescheiden liberalen hun bezwaren geformuleerd, en op 't voornaamste punt, het behoud van Iersche afgevaardigden in het Britsche Parlement, had Gladstone in zijn Home-rule voorstel van 1893 toegegeven.

Welke nu was de houding der Unionisten toen juist deze clausule der wet aan de stemming onderworpen werd en Gladstone, zijn denkbeeld opgevende om de Iersche afgevaardigden alleen over Iersche zaken te laten meêbeslissen, het voorstel deed om het aantal der vertegenwoordigers van Ierland in het Parlement op 80 te bepalen. Den 10^{en} Juli stemden zij mede voor een amendement om dat getal op 103 te houden, den 11^{en} Juli wilden zij maar 48 leden in het Parlement brengen, den 13^{en} Juli stemden zij mede over het oorspronkelijke voorstel van Gladstone, en ten slotte stemden zij voor een amendement dat de geheele clausule verwierp. Het was de klaarste vorm van obstructie en telkens neen zeggen, volgens de inspiratie van den grooten werkstaker in het Hoogerhuis.

Maar zegt ons dan toch wat gij wilt? zeide Lord Roseberry in zijn redevoering tot de paris van het Hoogerhuis. Beklaagt ge u

dat de Home-rule bill niet voldoende voorbereid is in het Lagerhuis, welnu bediscussieer haar in uw zittingen naar hartelust en zend uw ontwerp, hoezeer ook gewijzigd, naar het huis der Gemeenten terug. Gij weet dat wij met beide handen een voorstel van tegemoetkoming uwerzijds zullen aangrijpen, en gij weet evengoed, ten minste het is mijn overtuiging, dat een Home-rule wet of een wet die er mee overeenkomt, ten slotte door beide huizen zal worden aangenomen.

Maar Lord Salisbury antwoordde alleen, zonder een woord over zijn plannen los te laten, dat hij de bestaande regeling van zaken daarom zoo voortreffelijk vond, omdat de provincie Ulster weet ge.... (hij had moeten zeggen: een deel van Ulster), omdat Ulster (zeide hij) niet met de rest van Ierland overweg kon en in het grootere Britsche parlement die contrasten van kleinere groepen verdwenen welke de werkzaamheid van een vertegenwoordiging in Ierland, zooals de Home-rule wet haar aan dat land schonk, geheel zou verlammen.

Het argument houdt geen steek omdat de vertegenwoordiging van het bedoelde deel der provincie Ulster tot de vertegenwoordiging van het overige Ierland bijna in de verhouding staat van de vertegenwoordiging van geheel Ierland tot het aantal afgevaardigden van het geheele Britsche parlement. Moet men in het eene huis den vrede zoeken te bewaren door het onderdrukken van een deel der stemmen, zoo zou dit ook in het andere huis mogen gebeuren.

Maar dit gebrek aan logica is geen grief. Hoe zou het er in de polieke wereld uitzien, wanneer iedere maatregel aan de wetten der logica moest worden getoetst. Lord Salisbury's woorden gingen mank aan een veel grooter gebrek, zij getuigden van een willekeurig gemis aan politiek inzicht. Want het is niet langer waar dat de kleine groepen in het groote geheel der vertegenwoordiging opgaan. De geest van den tijd bevordert integendeel de solidariteit van groepen, die obstructie maken. De Ieren hebben aan Lord Salisbury zelf, toen hij minister was, getoond wat exclusief nationale solidariteit vermag, en allerlei andere groepen staan gereed het voorbeeld der Ieren te volgen; de nationale solidariteit geeft den weg aan dien de religieuse soldariteit moet opgaan, en er vormt zich een groep die alle wetten hindert totdat haar dissenter-beginsel van d i s e s t a b l i s h m e n t of van scheiding van kerk en staat

is aangenomen, terwijl de arbeiderspartij, die reeds gevormd is, met iedere nieuwe Parlementsverkiezing in kracht zal groeien. De arme staat, de samenleving van allen, is door obstructie en strikes omringd en benard.

Het toekennen van Home-rule is een versterking van het staatsgezag in zijn parlementairen vorm, omdat de wet de nationale aspiraties wil overbrengen waar zij thuisbehooren, en de vertegenwoordiging van den geheelen staat wil vrijwaren tegen de obstructie van een zijner onderdeelen.

Wat recht is, is ten slotte, en in den eigenlijken zin van het woord, de beste politiek.

‘Er zijn misschien geen twee mannen, die de moeilijkheden van het Iersche vraagstuk in al haar bijzonderheden en in haar geheelen omvang zoo kennen als wij beide’, zeide John Morley tot Balfour, zijn voorganger in het ministerie voor Ierland, gedurende de laatste zitting die aan de Home-rule wet in het Lager huis gewijd werd. ‘Wij verschillen alleen in dit opzicht dat gij de bestendiging verlangt van de voorwaarden waaronder die moeilijkheden zich voordoen, terwijl ik door haar wijziging de moeilijkheden hoop te overwinnen.’

Zekerheid van overwinning, zekerheid van oplossing van het Iersche vraagstuk, straalt in die woorden nog niet door. ‘In de politiek moet men zich met benaderingen behelpen,’ zeide Morley. Zelfstandigheid kan het eene volk niet aan het andere geven. De schenking van het rijke Engeland aan het arme Ierland moet altijd onder voorwaarden geschieden, maar Engeland kan ten minste aan het zusterland de gelegenheid geven om haar kans op zelfstandigheid te beproeven.

Ondanks de werkstaking der leden van het Hoogerhuis zal die kans aan Ierland gegeven worden, want een werkstaking loopt altijd op een compromis uit. Ze wil niet zeggen dat het werk niet zal gebeuren, ze vertelt alleen dat het werk is uitgesteld.

Wanneer Lord Salisbury morgen aan 't bewind kwam, zou zijn eerste handeling misschien de indiening van een Home-rule bill wezen, denkelijk iets radicaler dan Gladstone's voorstel; want er is niets zoo radicaal als een reactionair die in moeilijkheden geraakt is en er, 't koste wat het moge, uit wil komen.

Ten minste in Engeland.

Lord Roseberry plaagde er in zijn redevoering de Tories van

het Hoogerhuis mede. Hij herinnerde hen de kieswet van 1866 en de geschiedenis der instelling van den *county council* van Londen.

‘Toen Lord Derby,’ zeide Lord Roseberry, ‘met de kieswet van 1866 in het Hoogerhuis aankwam schoof hij de rol papier over de tafel en zeide: Mylords, het is een sprong die wij wagen moeten, een sprong in 't duister. Maar ik zeg u,’ vervolgde Roseberry, ‘van deze Home-rule-wet, dat het niet een sprong in 't duister is. Wij houden vol dat het een sprong is naar het licht.’

Dat zal ook het onderscheid wezen tusschen een voorstel van Home-rule door Gladstone en door Salisbury. De een handelt uit schrik voor 't donker. Maar de ander handelt uit behoefte aan licht en hij volbrengt het hoogste wat het een mensch gegeven is te volbrengen: de solidariteit van den man met zijn werk.

Ik laat hier een paar necrologen volgen die het mij niet gelukt is in het kader van mijn beschouwing onder te brengen.

Hertog Ernst van Saksen Coburg.
(† 23 Aug. 1893.)

Hij behoorde tot de groote mannen zooals de meeste vrouwen tot de schoone sekse behooren: hij was niet groot, hij deed maar zoo; en hij kon het doen, omdat hij van de natuur een overvloed van gaven had ontvangen. Zijn broêr Albert, de prins-gemaal van Engeland, die zwak van gezondheid en teruggetrokken van aard was, had van zijn raadsman Stockmar voor zijn moreel diëet den levensregel meegekregen: ‘Men moet zijn krachten niet sparen,’ - en hij heeft zijn vorstelijke positie flink opgehouden - totdat zijn krachten verbruikt waren. Tot Ernst had de natuur zelf gezegd: ‘Gij behoeft niet te sparen.’ Hij was rijk en hij was robust, hij had den slag om menschen te winnen en hij bezat alle maatschappelijke talenten, hij had de beste relaties van zijn tijd - ooms, neven en broêrs op en naast de koningstronen van Europa - en hij was zelf een souverein vorst in die meest benijdenswaardige stelling voor een vorst, dat hij geen groote verantwoordelijkheid

had; want zijn tweemaal honderdduizend Thuringsche zielen - al zijn onderdanen - kan een middelmatig minister wel aan. Hij had waarlijk de gelegenheid om groote dingen te doen; maar hij is nooit meer dan een toeschouwer van groote dingen geweest.

Wat heeft hij al niet bijgewoond! De opwinding van het jaar 1848 in Duitschland, - hij stond toen op de eerste rij en bijna had hij een eerste rol in het tragicomische drama gespeeld; het Napoleontisch régime op het toppunt zijner macht, - hij was de eerste Duitsche vorst die Napoléon III in Parijs ging bezoeken en bijna had hij een omkeer bewerkt in de Fransch-Duitsche politiek; de vredesonderhandelingen na den oorlog van 1866, de keizerhuldiging te Versailles in 1871, - jammer genoeg voor hem, een heusche groote man, dien hij niet lijden kon, had toen de zaken in handen genomen en hij zelf moest zich tevreden stellen met het, door niemand buiten hem gedeelde, besef zijner gewichtigheid! Hij kon het nooit verder brengen dan tot dat: ‘bijna’ iets groots verricht te hebben.

Toch was zijn leven een rijk leven. Hij heeft in zijn jonge jaren aan groote wapenfeiten deelgenomen, hij heeft gereisd in verre gewesten als een onderzoeker en ontdekker, hij heeft de jacht hartstochtelijk liefgehad, hij heeft de kunst en het theater en de actrices beschermd, hij heeft zijn eigen opera's laten opvoeren en door zijn boeken auteursroem verworven, hij heeft zich geen geestelijk en geen zinnelijk genot ontzegd. Maar ook die levensrijkdom lag misschien alleen aan de oppervlakte. Hij heeft altijd het beste moeten missen wat een man in antwoord op zijn gaven en zijn handelingen van de wereld verwachten kan. Niemand heeft hem ooit vertrouwd. Noch zijn onderdanen, noch zijn gunstelingen, noch zijn medevorsten konden op den duur van hem houden. De menschen vergeven iemand zijn talenten niet, wanneer hij ze niet met een goede dosis karaktervastheid en opofferingsgeest mengt. En daartoe gevoelde Ernst van Coburg zich te rijk. Men zou hem met Jerôme Napoléon, den neef van Napoléon III, kunnen vergelijken. Hij had misschien een beetje meer houding dan Jerôme, daarentegen was hij minder geniaal. Beide zijn, een tijd van hun leven, pretendenten naar het keizerschap geweest en zij hebben het nooit verder gebracht dan het pretendentschap. Te veel talenten!

De hertog van Edinburg volgt hertog Ernst op. Engeland kan, geloof ik, desnoods de diensten van den hertog van Edinburg

missen en Duitschland meent in hem een admiraal voor zijn vloot gewonnen te hebben.

Dr. Müller-Strübing.
(† 19 Aug. 1893.)

Een broer van Louise Mühlbach. Als jongman een romanheld in Duitschland, op zijn ouden dag de Dr. S n u f f van het Britsch Museum en een geleerde. Welk een hoeveelheid snuif kon hij gebruiken! en wanneer hij dan zijn bonten zakdoek te voorschijn haalde, - den zakdoek dien hij liefhad, zooals men aan zijn éénen vriend of aan zijn éene vooroordeel gehecht is, - zoo schrikte men formeel een paar passen achteruit. Ik zeg ‘men’; want welk bedevaartganger naar het Mekka der wetenschap, de bibliotheek van het Britsch Museum, had Müller-Strübing niet leeren kennen! Daar was zijn woning, daar wachtte hij zijn bezoeken, daar studeerde hij, daar schreef hij zijn werken, daar snoof hij. Het lot had hem in dat hoekje van de wereld gerold en hij bleef er rustig liggen; alleen, wanneer de zomer in 't land kwam, dan maakte hij zich op en hij ging langs de heirwegen van Europa om zijn vrienden te bezoeken, of hij hield een halt in het Beijersche hoogland, om te kunnen droomen van het schoone Italië aan gene zijde der bergen. Maar met den herfst keerde de oude man terug naar zijn blijvende geliefde in Londen, het Museum, zijn bibliotheek. Die liefde had hem niet bedrogen, zij gaf hem het beetje beroemdheid, waarop iemand rekenen mag, die vijf-en-twintig jaar lang een tijdvak van vijf-en-twintig jaren uit de Grieksche geschiedenis napluist, wanneer hij bij zijn geleerdheid ook nog verstand en humor en levenservaring bezit.

Het was niet veel wat die liefde hem schonk, het kwam niet n vergelijking bij wat hij zich eenmaal van zijn levenslot beloofd had, maar hij was er meê te vreden nu de ouderdom zijn handen had doen beven en zijn gang slepend had gemaakt.

Hij was het leven binnengestormd. Nauwlijks twintig jaar, in 1833, en hij had den hoogsten prijs reeds behaald: hij was als revolutionair student ter dood door het rad veroordeeld, omdat hij

gewapenderhand de hoofdwacht voor het Bondspaleis te Frankfort had aangevallen. Dat vonnis, in eeuwigdurende vestingstraf veranderd, was de adelbrief die hem den toegang gaf tot de aristocratie der internationale republiekeinsche samenleving. Het kostte hem volle zeven jaar gevangenis. Maar daarna begon ook zijn tijd van geluk. Hij wou genieten van zijn vrijheid, tot in hot dolle toe, hij verwierf de vriendschap van de eersten onder zijn tijdgegenooten, van een Ivan Turgeniew, van een Alexander Herzen, hij werd aangebeden om de genialiteit van zijn gesprekken, hij gevoelde zich een dichter die aan het drama een nieuwe ziel zou inblazen. En het ideaal van liefde, poëzie en muziek kwam hem te gemoet in de schoone gestalte van Pauline Garcia, de beroemde zangeres, wier invloed wijding en eenheid scheen te zullen geven aan zijn ontstuimig streven op velerlei gebied.

Och de zorgelooze man met het eenvoudige hart! hij liet zich door het leven heen en weer drijven en de gunstige gelegenheid slipte voorbij. Hij moest Berlijn verlaten waar de revolutie van '48 op een teleurstelling was uitgeloopen; dan naar Parijs, waar de republiek nog bestond en waar Pauline Garcia, van haar kunstreizen teruggekeerd, haar woonplaats had gevestigd; van Parijs door George Sand, Pauline's vriendin, naar Nohant meegetroond, om haar als - secretaris behulpzaam te zijn bij het samenstellen van haar rustieke idyllen; en van Nohant naar Londen gered, waar de overblijfselen der republiekeinsche partij zich onder nevelen en kibbelarijen hadden verzameld. De vrienden waren onderwijl beroemd geworden, heel Europa weerklonk van de namen van Turgeniew en Alexander Herzen; Müller daarentegen borg de fragmenten van zijn wereldbestormende tragedie weg. Om zijn brood te verdienen gaf hij les als huisgouverneur en schreef muziekale kritieken. De gouden tijd was verdwenen. Maar hij troostte zich: het vierde bedrijf van zijn treurspel was te schoon om ooit geschreven te kunnen worden, - en dan, al had hij ook den bloei van zijn jaren reeds lang overleefd, ondervond hij toch nog geen liefde, hij, de zwerver, die niet voor zich zelf kon zorgen? Een klein jaargeld, na afloop van zijn gouverneurschap, gaf den man van weinig behoeften zijn onafhankelijkheid en het Britsch Museum werd zijn haven. Daar zat hij met zijn breeden goedigen rug over zijn boeken gebukt, een wereld om zich opbouwend, de wereld om zich heen vergetend, als een vagebond die, in een hoek gedoken, van

een ver verschiet ligt te droomen. Ja, Müller-Strübing kreeg iets van een vagebond, want jaar verging op jaar en zijn figuur werd plomper, zijn gezicht meer rood gezwollen, zijn kleeding meer en meer verwaarloosd. Hij was de King Lear van het Britsch Museum; hij zag er uit als Lear er moet hebben uitgezien, tijden nadat zijn dochters niet meer voor haars vaders toilet zorgden en toen alle stormen en alle onweer over zijn hoofd en over zijn hoed waren heengegaan; alleen, er kwam nooit een verwensching over Müller's lippen, maar hij schuifelde goedsmoeds door de gangen van de bibliotheek. Hij gevoelde zich daar thuis, en hij was te huis in Londen. Om voor goed naar Duitschland terug te keeren, het vaderland waar men zijn boeken las en zijn werk waardeerde, - daar dacht hij niet aan. Het instinct van den arme hield hem terug. Kent ge niet de behoefte van den man die heel of half door het leven overwonnen is, om tegen een machtige aan te leunen? De vagebond zoekt zijn plekjen op in de schaduw van een paleis. Waartoe ook anders zouden er rijke menschen bestaan dan om den arme een droombeeld te geven van macht? En nergens dan in Londen heeft men zoozeer het gevoel van in het middelpunt der wereldmacht te wezen. Niet alleen de schatten van het Britsch Museum, die de heerschappij geven over alle kennis der wereld, spreken die taal van macht, maar ook de armoedigste straatventer van fruit zegt het u, omdat hij u doet denken aan den groothandelaar, die den oogst van geheele landen in het Zuiden van Europa voor den export opkoopt en een leger van honderden of duizenden agenten onderhoudt om zijn voorraad bijeen te zamelen en te verzenden. Zulke dingen vertelden de straten van Londen ten minste aan Müller-Strübing: hij zag de overige landen als een provincie hun tribuut aan d e S t a d brengen, hij leefde in het moderne Rome en dacht zich groot aan haar grootheid.

Ook had hij de wereldstad lief om haar gezellige vergeten hoekjes. Hij kende de ouderwetsche taveernen die aan de rivier grenzen, en wanneer hij zich een kleine débauche gunde dan ging hij middagmalen, op het oude Duitsche uur van het middagmaal, in de buurt van Billingsgate waar dagelijks de zeeschepen Londen van visch komen voorzien. Hij had er zijn pleizier in, als de maaltijd afgeloopen was, om voor het venster naar de Theems te zitten turen. Daar liet hij zich de groote punchkom brengen en door de nevelen heen van zijn eigaar - een luxe - en van zijn punch - een

gewoonte - keek hij naar de twee Hollandsche kotters, de Hoop en de Trouw, die altijd op hun vaste plaatsje in de rivier lagen, met den vloed gekomen om met de eb weer heen te gaan en een nieuwe provisie van zeevisch te halen. De lichte wolkensluier over het water, verguld door flauwe, melancolieke zonnestralen, stemde zijn geest tot mijmeringen en hij dacht aan Venetië dat hij nog onder de Oostenrijksche heerschappij zoo stil en verlaten gekend had, dat ieder geluid op de eenzame lagunen een wanklank leek, omdat het den verrukkelijken slaap van de schoone slapende stedevorstin scheen te zullen storen.

Te midden dier rust waarin zijn fantasie zich wiegde, hoorde hij uit de diepte der tijden de echo weerklinken van Pauline Garcia's goddelijke stem. Hij zag zich terug op de galerij der Italiaansche Opera te Berlijn luchtgevend aan zijn geestdrift in donderende toejuichingen; hij herleefde zijn eerste samenkomst met Pauline, toen hij in haar woning door Ivan Turgeniew werd voorgesteld, hij genoot weer van den tijd die op die kennismaking volgde: zijn broederschap met Pauline's broeder, den aarts-Don Juan en aartsspeler Garcia, zijn introductie in de groote Europeesche wereld, zijn vernieuwd gevoel voor poëzie en muziek. Ja, daar liep een stroom van muziek door zijn leven. Wilde, tragische melodieën van Chopin had hij in George Sand's huis hooren spelen op de toetsen van dezelfde piano, waarvoor Chopin het angstwekkende visioen gezien had dat hem zijn doodenmarsch ingaf; en heel ver weg, - hoorde hij niet op het magere klavier in het ouderlijk huis te Neu-Brandenburg het getokkel eener fuga van Bach! - tonen, die krijgertje met elkander speelden, zoo kinderlijk, zoo verheven, zoo doordringend tot in de ziel, dat alle latere jaren met al hun herinneringen ze niet uit het geheugen konden wisschen. Hoe eenvoudig had hem, nauwelijks uit dat ouderhuis voor den dag gekomen, het samenstel der menschenwereld toegeschenen! Hij meende dat hij maar behoefde toe te grijpen, met moed, met driestheid, met geweld, om de geschiedenis van zijn land een keer te geven en haar te sturen naar zijn rauw en groen ideaal. En hij had geboet met zeven jaar opsluiting.

Maar hij wilde niet aan die hardheid van het leven denken. Het leven was goed voor hem geweest; want aan twee dingen had het hem nooit ontbroken, aan de twee eigenschappen, die de Germaan het hoogste stelt: vroolijkheid van geest en eerlijkheid van hart. Die gaven waren hem jeugdig gebleven in zijn ouderdom....

Onderwijl dommelden de beide scheepjes, de Hoop en de Trouw, op het grijze water, waar het raam op uitkeek. Zij waren zoo stil alsof zij droomden van thuis....

Met moeite maakte Müller-Strübing zich uit zijn overpeinzingen los en hij ondernam weder den weg naar het British Museum. Hij zocht zijn plaats op, legde den bonten zakdoek naast zich, nam een dubbele dosis snuif en toog aan den arbeid.

Hij is voortgegaan met werken tot aan den dag van zijn dood. Men vond hem 'snachts op straat, gevallen toen hij van zijn club, the German Athenaeum, huiswaarts wilde keeren; den volgenden morgen stierf hij in het hospitaal waar men hem opgenomen had. Herkommer heeft zijn portret gemaakt, een ets, die in het German Athenaum hangt.

B*.

Letterkundige kroniek.

August Strindberg. *Die Beichte eines Thoren*. Roman. Berlin 1893.

‘Een slanke veerkrachtige gestalte, met kleine voeten en kleine blanke handen, een klein aristocratisch gevormd mongolengelaat met een opgestreken snor, een verwonderlijk hoog voorhoofd, waarover het haar in krullende lokken valt, groote donkere oogen, wisselend van uitdrukking, gelijk de zee op een herfstdag van kleur verandert, al naarmate de zon haar beschijnt of zich achter een wolk verbergt, nu schitterend en lachend als een zonnestraal door den nevel, dan dreigend als de monden van twee pistolen.’

Op deze wijze teekent de Zweedsche essayist Ola Hansson in zijn boek *Das junge Skandinavien* het uiterlijk van den man, die, hoe ook gehaat, miskend, vervolgd, voor Jong-Zweden jaren en jaren achtereen geweest is, gelijk Hansson het uitdrukt, als de vuurkolom die de kinderen Israëls den weg wees door de woestijn; die in zijn persoon als in een brandpunt alles vereenigde wat de besten onder de jongeren tien jaren lang als hun ideaal vereerden. Niets alledaagsch, niets gewoons is er in dezen man, noch uiterlijk, noch innerlijk. Hij gelijkt - ik volg hier, nu eens woordelijk, dan resumeerend, de teekening die Hansson ons van hem geeft - op dat specifiek Zweedsch natuurgezicht, ‘der Hag’, een vereeniging van bouwland, weide en bosch, geheimzinnig betooverend, beangstigend, waar bij helderen, korten zomernacht de mensch als met zoet vergif wordt bedwelmd, en het kokende bloed hem zoowel in radelooze liefde als tot een ondoordachte misdaad kan vervoeren. Het is de geest van deze natuur, die uit Zweden's dich-

ters, uit hun persoon en uit hun werk, half wakend, half droomend spreekt, die op Zweden's letterkunde dien eigenaardigen stempel heeft gedrukt van lyrisch pathos, dat met zijn groote woorden en groote gebaren vaak in het dwaze en bombastische overslaat.

Het eerste werk, waarmede Strindberg een geweldigen indruk maakte, was het in 1879 te Stokholm verschenen *Das rothe Zimmer*. Men had in Zweden jaren lang ‘in 's Blaue hinein’ gedroomd; luchtkasteelen gebouwd; op oogst gewacht zonder gezaaid te hebben; men had geteerd op groote woorden en beloften, maar op de woorden waren geen daden gevolgd en de beloften waren niet vervuld. Wetenschappelijk was het een tijd van dood autoriteitsgeloof, letterkundig een tijd van louter navolging. In dien dampkring groeide het geslacht op, dat omstreeks 1850 geboren was en waartoe ook August Strindberg behoort. Maar toen in het naburig Denemarken Georg Brandes was opgetreden en door zijn woord de geesten had wakker geroepen, gingen ook in Zweden de oogen open. Er kwam nieuw leven. Reageerend tegen wat tot nu toe als deugdelijk had gegolden, de windselen verscheurend waarin zij zoolang bewegingloos hadden gelegen, ontwaakten de jonge Zweden uit hun winterslaap. En het eerst van hen Strindberg. Het boek, waarmede hij positie nam en den strijd aanving, was *Das rothe Zimmer*, zoo genoemd naar een vertrek in een restaurant te Stokholm, waar de radicale kunstenaars en letterkundigen plachten bijeen te komen. Van het begin tot het einde is dit boek een scherpe satire op al wat er, in Strindberg's oogen, vermolmd was en bedorven in de samenleving en in de letterkunde van het Zweden dier dagen. Satire op de bureaucratie, op de godsdienstige toestanden, op de uitgeverswereld, op den Rijksdag, waar de adel met den sabel kletterde, de geleerden cursussen gaven, en beiden vereenigd de boeren uitlachten en wedijverden in het debatteeren over nietigheden; satire op de pers, op den weldadigheidshumbug en op honderd andere zaken van openbaar belang. En tegelijk bevatte dit boek de geschiedenis van den jongen dichter Arvid Falck, die zijn levensweg gaat met het doel om waarheid te zoeken en, al wondt hij zijn voeten aan de keien van de straat, al struikelt hij, zich verwarrend in de netten, door halve waarheden en volslagen leugens gespannen, rechtuit blijft gaan, den gebaanden weg van de maatschappelijke geachtheid links latende liggen. Een steun der armen en een apostel der waarheid te zijn, is zijn ideaal; totdat

hij bespeurt, dat de leugen en de humbug even welig tieren in de onderste lagen der maatschappij als in de hoogere. Hij ziet dat het raderwerk in de war is, maar hij kan niet ontdekken, waar het gebrek schuilt. Hij weet dat in het zieke lichaam der maatschappij eene operatie dringend noodig is, maar hij durft nergens het mes in zetten, want het geheele organisme schijnt hem bedorven, van boven tot onder. Een goed vriend brengt hem weer in de gewone samenleving terug, hij raakt verloofd en wordt de alledaagsche banale man van de wereld; maar de oude mensch in hem is nog niet dood, en wanneer hij het huiselijk leven en de leugens, die hem omringen beu is, keert hij terug tot zijne oude vrienden in ‘de roode kamer’, waar toch eigenlijk zijn plaats is.

Dit boek, dat Strindberg de doodelijkste vijanden op den hals haalde, was de aanleiding tot grove persoonlijke aanvallen, die met dubbele heftigheid werden beantwoord in een in 1882 verschenen werk *Das neue Reich*.

Strindberg heeft veel en velerlei geschreven: historische tooneelspelen, phantastische sprookjes, psychologische drama's, sociale novellen, een autobiographie, gedichten, essays enz. Met zijn groote, uit de eerste hand verkregen kennis, uit zijn rijke levenservaring - Strindberg is schoolmeester geweest, tooneelspeler, arts, telegrafist, schilder, bibliothekaris en nog veel meer - had hij de motieven voor zijne novellen en drama's slechts voor het grijpen.

Het hoofdthema van de nieuwere Scandinavische letterkunde is de vrouwenquaestie en de verhouding der beide geslachten tot elkander. Is de vrouw de gelijke van den man en moet haar toegang gegeven worden tot de universiteit, tot elken tak van staatsdienst, tot de stembus? Of is het verschil, ook in waarde, tusschen haar en den man zóó groot, dat er aan een gelijkstelling op geen enkel gebied gedacht kan worden en dat elke poging daartoe als tegen-natuurlijk moet worden afgewezen?

Strindberg staat in de voorste rijen van hen die van een gelijkstelling niets weten willen, en zooals hij elk onderwerp met hartstocht en pathos behandelt, zoo ook dit. Om zich heen zag hij een dichten drom van zoogenaamde geëmancipeerde vrouwen met mannenmanieren en kort geknipt haar, die met drukke bewegingen en schelle stem tegen wat zij de onderdrukking van de vrouw noemden te velde trokken. Daartegen allereerst maakte hij front. Hij deed dat in romans en novellen o.a. in *Heirathen, zwölf Ehegeschichten* - het

boek dat hem in 1884 een proces wegens ‘Religionsverspottung’ op den hals haalde, hetwelk met vrijspraak eindigde, - maar vooral in vier dramatische werken wier Duitsche titels zijn: *Der Vater, Die Kameraden, Fraulein Julie* en *Gläubiger*, in elk van welke stukken hij een varieteit van de vrouw, gelijk hij ze in zijn omgeving, in zijn eigen huis, had waargenomen, met scherpe trekken teekent.

Indien er nog een bewijs noodig was, hoe eenzijdig, hartstochtelijk Strindberg zich stelde tegenover het groote vraagstuk, met welk een geringschatting hij van zijn hoog standpunt op de vrouw neerziet, dan zou het door die vier drama's geleverd worden. Het is alsof gaandeweg de geringschatting zich tot verachting, de veraching zich tot haat ontwikkelt.

In *Der Vater* is het de strijd om de heerschappij in het huisgezin, van zijn tragische zijde bekeken: de vrouw met haar eigendunkelijkheid, haar minachting voor den man, strevend naar de oppermacht, en die, om daartoe te komen elke list, elke laagheid, elke misdaad geoorloofd achtend, er op de geraffineerdste wijze in slaagt om haren echtgenoot krankzinnig te maken. In *Die Kameraden* de weerwraak van den man: de onvrouwelijke vrouw, die in het huwelijk niet meer dan een associatie, een kameraadschap, ziet, haren man op allerlei wijs bedriegt en belachelijk maakt, wordt ten slotte weggejaagd uit de gemeenschappelijke woning. In *Fräulein Julie* - enkelen uit de invitatievoorstelling van het Théâtre libre in Maart van dit jaar bekend - een scabreus geval: een dochter van adellijken huize die, onder allerlei invloeden, zich laat verleiden door der lakei van haar vader. In *Gläubiger* eindelijk een commentaar op Nietzsche's uitspraak: ‘Das Weib ist nur Oberfläche’: de vrouw, de onvolkomen mensch, die weinig anders is dan een lei, waarop de eene man voor, de andere na schrijft wat hij wil. In elk van deze drama's is het de eeuwige strijd van den man met de vrouw, maar met de vrouw, die, naar Strindberg's opvatting, lichamelijk, zedelijk en intellectueel oneindig lager staat dan hij, met den half-mensch, die door lust en intrige, door huichelarij en verraad tracht aan te vullen wat haar ontbreekt, en, onverzadelijk als zij is, alles van den man tot zich neemt, hem geestelijk en lichamelijk plundert, zonder hem iets terug te geven.

Het was in Zweden van algemeene bekendheid dat eigen bittere levenservaring Strindberg gebracht had tot, of althans bevestigd had

in die buitensporige geringschatting van de vrouw, waaraan hij in deze vier drama's met zoo groote virtuositeit en vaak, als in *Der Vater*, met groote dramatische kracht, lucht gaf. Mocht men al ernstige bedenking hebben tegen de eenzijdige wijze van voorstellen, ontkend kon het niet worden, dat hij het zelf doorleefde tot een stuk kunst had weten om te scheppen. In dezen vorm kon men de weerwraak van den beleedigden echtgenoot laten gelden.

Maar nu is voor eenige maanden een nieuw werk van Strindberg verschenen, *Die Beichte eines Thoren*, dat hij met den naam 'roman' bestempelt, maar dat eenvoudig, in den vorm eener autobiographie, een doorloopende beschuldiging is tegen de vrouw, van welke hij gescheiden is. Strindberg's verachting van de Vrouw, zijn 'geslachtshaat' zooals hij het zelf noemt, uit zich op menige bladzijde van dit boek in de heftigste bewoordingen. 'Zij kon niet oprecht zijn', - schrijft bij van zijn vrouw - 'want dit is tegen de natuur van de vrouw'. Elders: 'Mein fein konstruirtes Gehirn verwirrt sich durch die Berührung mit einem niedriger stehenden Gehirne.' Of: '..ein Mann nimmt nur was ihm gegeben wird; er ist niemals ein Dieb, nur die Frau stiehlt oder verkauft sich', d.w.z. door in het huwelijk te treden pleegt de vrouw zich te verkoopen, en is zij haren man ontrouw, dan besteelt zij hem. (Dat in het laatste geval de heler even schuldig is als de steler, schijnt Strindberg niet te zijn opgevallen.) Op een andere bladzijde, van zijn novellenbundel *Heirathen* sprekende, spuwt hij al zijn gal uit tegen de domme vrouwen, die bij het groote werk der beschaving gemist kunnen worden, tegen 'jene Intelligenzen des Bronzezeitalters, jene Anthropomorphen, jene Halbaffen, jene Horden von reissenden Tieren', die den werkelijken heer der schepping zouden willen onttronen. Maar het eigenlijke doel van zijn boek is zich te wreken op de vrouw, die hem het leven ondragelijk heeft gemaakt. 'Die Geschichte ist zu Ende, Geliebte;' - zoo schrijft hij aan het eind van het laatste hoofdstuk: - ich habe mich gerächt, und wir sind quitt!

En welk een wraakneming is dit! In bijzonderheden gaat hij het leven na van deze vrouw, die, toen hij haar leerde kennen gehuwd was met een adellijken kaptein van de garde en moeder was van een meisje van drie jaar. Hoe er langzamerhand eene liefdesbetrekking tusschen hen ontstaat, hoe zij van haren echt-

genoot scheidt, eerst met hem (Strindberg) in vrije liefde leeft en dan, wanneer zij moeder zal worden, met hem huwt, voor en na het huwelijk hem op de schandelijkste wijze bedriegt, sart en martelt, staat hier op 347 bladzijden te lezen. Voor geen verdachtmakingen, geen beschuldigingen, geen onthullingen van de grofste en ergerlijkste soort deinst Strindberg terug.

Het is mijn voornemen niet een overzicht te geven van dit even onsmakelijk als smakeloos geschrift. Wat de schrijver ons als een roman, dus als een kunstwerk, aanbiedt is, op enkele weinige bladzijden na waaruit de klauw van den leeuw even te voorschijn komt, een langdradig 'Machwerk' geworden. Of hier 'bouwstoffen voor een physiologie der liefde, brokstukken pathologische psychologie' te vinden zijn, gelijk Strindberg in zijne inleiding in het vooruitzicht stelt, wie vraagt er naar, waar van het begin tot het eind de bedoeling, een wraakneming, zoo duidelijk is en den lezer ontstemt.

Men zou eerbied hebben kunnen behouden voor den man, die uit de alledaagsche gegevens van een ongelukkig huwelijksleven een kunstwerk had weten op te bouwen, die, - gelijk Hansson beweert dat de schrijver in zijn roman *Tschandala* deed - achter de onbelangrijke twisten en kibbelarijen van den mensch Strindberg met een wezen, dat hem niet waard was, als in een grootsch perspectief den strijd tusschen 'Aria en Paria', hier tusschen den Man en de Vrouw, had doen zien. Maar wat te denken van den man, die, na tot in de meest onkiesche bijzonderheden de vuilste beschuldigingen te hebben uitgesproken tegen de vrouw die hij beweert, op zijne wijze, lief gehad te hebben, nog den treurigen moed heeft een ander van 'Unfeinheit' te beschuldigen en zich - gelijk op meer dan ééne plaats in dit boek geschiedt - op zijn eigen eergevoel, zijn aangeboren takt en zijn fijn, teeder gevoel (Zartgefühl) te beroemen! Van zijne vrouw schrijft hij: 'Welcher Mangel an Zartgefühl, welcher Abgrund von Unfeinheit, welche Kurzsichtigkeit in Bezug auf mein Ehrgefühl!' En een bladzijde verder: 'Wenn ich damals gewusst hätte, dass ich, der Bürgerliche, den angeborenen Takt und das Zartgefühl besass, das man sogar in den niederen Klassen findet, und das die vornehmen Kreise gar oft entbehren...!'

Wat Strindberg, onder andere zaken van vrij wat meer gewicht en ernstiger gevolgen, in zijn vrouw ergert is haar dolle liefde

voor dieren en in het bijzonder voor een hond, dien hij verafschuwt. ‘Een krankzinnigendokter noemde mij onlangs als een verschijnsel van “logischen waanzin” een overdreven liefde voor dieren, verbonden met hardvochtigheid tegenover menschen. En deze vrouw bidt voor een konijntje en brengt een mensch om! En altijd een lach om de lippen!’ klaagt hij. En op een andere plaats: ‘Enkele voorvallen hebben mij zijden van haren geestestoestand ontdekt, die inderdaad verontrustend zijn.’ Was het dan niet misschien een krankzinnige, van wie hij dit alles heeft te verduren gehad? En indien hij zelf, door dergelijke uitspraken, de mogelijkheid daarvan toegeeft, hoe is het dan te verklaren, dat hij niet is teruggekeerd voor het gevaar om door onthullingen als in deze *Beichte eines Thoren* zich te wreken op een ontoerekenbare? Een ‘biecht’ noemt Strindberg zijn relaas; maar waar is hier de belijdenis van schuld, die van de biecht het wezenlijk bestanddeel uitmaakt? Alfred de Musset heeft in zijne *Confession d'un enfant du siècle* ook voor ons gebiecht; maar hoeveel meer eerlijkheid tegenover zich zelven, hoeveel meer ‘aangeboren takt’ en ‘fijn gevoel’ vinden wij bij den Franschen edelman dan bij den Zweedschen burgerjongen! En hoeveel meer sympathie voelen wij voor den Franschen dichter, die zich zelven niet spaart, dan voor dezen Strindberg, die geen kleuren zwart genoeg vindt voor haar, die hij beweert lief te hebben gehad.

Inderdaad van welken kant men *Die Beichte eines Thoren* ook beschouwt, - het is een leelijk boek.

‘August Strindberg’ - aldus besluit Ola Hansson zijn voor twee jaar verschenen opstel - ‘staat eenzamer dan eenig ander man in Scandinavië. Zijn naam wordt in en buiten zijn vaderland verdacht gemaakt, en alle handen zijn tegen hem opgeheven. *Er ist das Undurchschaubare, das Unverständliche für die “gemeine Klugheit.” Und er hat nur allzu wenig von ihr*. Maar nog staat hij rechtop en onverschrokken, gelijk hij gedurende zijn gansche fiere leven gedaan heeft.’

Zou Ola Hansson thans nog zoo spreken? Niet meer fier overeind staat Strindberg voor ons, sedert hij zijn *Beichte eines Thoren* het licht deed zien. Het ‘Undurchschaubare’ is maar al te ‘durchschaubar’ geworden, en achter den kunstenaar werd een mensch zichtbaar, met eigenschappen, die wij in een wezen van hoogere ontwikkeling, van geestelijke en zedelijke superioriteit en met fijner

geconstrueerde hersenen, als hij zich beroemt te zijn, zeker het minst verwacht zouden hebben.

Na deze wraakneming is er nog slechts ééne, die wij Strindberg toestaan: de groote kunstenaar wreke zich op den kleinen mensch, en schenke ons eerlang het kunstwerk, dat *Die Beichte eines Thoreu* doe vergeten.

Bibliographie.

Trinette, Schets door Herm, Heijermans Jr. Amsterdam. H.J.W. Becht. 1893.

De personen, die in deze novelle van den schrijver van *'n Jodenstreek*! optreden, zijn Waalsche Belgen, bijna uitsluitend uit den geringen stand: arbeiders, acrobaten, kellnerinnen, 'artisten' uit een Brusselsch café-chantant van den allerlaagsten rang, enz. Zij bewegen zich, nagenoeg allen, zeer laag bij den grond, dikwijls in den modder, en de heer Heijermans heeft daarin aanleiding gevonden om zijn onbetwist talent van naturalistische schildering ten toon te spreiden. De vuile kroeg te Rochefort, de kermistent waar wij een worsteling bijwonen van den acrobaat met een liefhebber, het café-chantant, waarin wij op een dronkenmansvechtpartij worden onthaald, alles wat zich in de onderste lagen der Brusselsche samenleving beweegt, wordt kleurig en in bijzonderheden beschreven door iemand, die dit blijkbaar van nabij heeft gezien en het artistiek weet weer te geven. Met dit al blijft *Trinette*, gelijk de schrijver het ook noemde, een 'schets'; het zit alles los in elkaar; gecomponeerd is het boek niet, en daar er bij de personen welke wij te zien krijgen alleen van zinnelijk gevoel sprake is - iets als liefde, van een moeder, van een echtgenoot, van een minnaar, van een kind, schijnt de heer Heijermans in die wereld niet te hebben waargenomen - heeft de schrijver zich met eigenlijke karakterschildering niet behoeven op te houden.

Vreemd is de spreektaal, welke hij zijn personen in den mond legt. Zonderling is het die Walen tot elkander te hooren zeggen: 'Jassus wat bè-je flauw!' 'Maal je om 'm?' en zelfs in Rotterdamsch *argot*: 'Doe zoo eng niet,' Dat klinkt valsch. De locale kleur verdwijnt op die manier geheel en al, en men raakt het spoor bijster.

Na *Trinette*, na *Dora Kremer* blijft de heer Heijermans voor ons nog altijd de schrijver van *'n Jodenstreek*!

'Nummer elf.' Oorspronkelijke roman door Maurits, Batavia, G. Kolff & Co. Amsterdam, Loman & Funke.

Wanneer ons romanlezend publiek niet op de hoogte komt van de zeden der Neerlandsch-Indische samenleving, dan ligt dit zeker niet aan M a u r i t s , die niet moede wordt, in den eenen roman voor en den anderen na, ons die samenleving in al hare kleuren en geuren te schilderen.

'*Nummer elf*' zou tot ondertitel kunnen dragen: 'de wraak van eene Indische huishoudster', en daarmede zou de lezer gewaarschuwd zijn voor hetgeen hem te wachten staat. Van grooten vooruitgang in de kunst van den romancier getuigt deze nieuwe roman niet: vroegere romans van Maurits hadden verwachtingen opgewekt, wier vervulling op zich laat wachten. Maurits blijft de gemakkelijke verteller, die de Indische maatschappij goed kent, in zijne verbalen nu en dan aardige trekjes weet aan te brengen en van de eerste tot de laatste bladzijde natuurlijk en onderhoudend is, al slaat zijn natuurlijkheid, gelijk in '*Nummer elf*', wel eens tot platheid over. Dat er geen diepte is in zijn karakterteekening, mag men hem wellicht niet te luid verwijten: in de oppervlakkige samenleving, die hij schildert, valt waarschijnlijk niet meer diepte waar te nemen. Maar toch!...

M^R^. J.T. Buys.

Voordracht, den 9^en^ October 1893, *gehouden in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen*.

Het is mij een weemoedige eer hier in deze Akademie van Wetenschappen den laatsten afscheidsgroet toe te brengen aan mr. J.T. Buys, en zijn beeld voor uw blik en voorstelling nog eens te mogen oproepen. Uw voorzitter, die mij, den veeljarigen vriend, uitkoos om uw aller vriend te herdenken, wist dat hij een beroep deed op plichtgevoel dat telkens met smart moet worstelen.

Toch zal ik mijn best doen, zoo onbevangen mogelijk zijn optreden en wetenschappelijke beteekenis weêr te geven; ik zal - al zij het mij vergund eene enkele persoonlijke herinnering niet te onderdrukken - bovenal gedenken, dat ik hier in uw aanzienlijken kring moet spreken, alsof ik reeds tot de nakomelingschap het woord richtte. En dit te gebiedender, omdat de politieke en maatschappelijke gedachten en gevoelens van Buys geheel en al saâmgeweven waren met den tijd waarin hij leefde. In het beeld van onzen vriend is een stuk Hollandsche-tijdgeschiedenis in strengen, vasten vorm gegoten. Nu de voorvallen van die jaren allengs door de wateren der vergetelheid worden bedolven, kan dat beeld van Buys blijven getuigen van wat in het Nederland der tweede helft van de 19^e^ eeuw, over de vraagstukken van staat en maatschappij, door een der edelste en fijnste hoofden der groote liberale partij werd gedacht en geoordeeld.

I.

Letten wij echter eerst op zijn vorming en vroegste ontwikkeling.

Hij was een kind van Amsterdam, waar hij 26 Januari 1828 geboren werd. Zijn ouders woonden op een der beste gedeelten van de Heerengracht en golden voor zeer vermogend. Zijn vader stond aan het hoofd van een groot kantoor in effecten. Het vrij talrijk huisgezin scheen zeer gelukkig. Hij zelf zou in de rechten studeeren, daar een oudere broeder de plaats op het kantoor reeds innam. De jongen was vlug van begrip - hij legde met goed gevolg in 1845 het toenmalig staats-examen af - maar werkte nu juist niet hard aan het Athenaeum Illustre, waar hij in September van dat jaar als student werd ingeschreven. Hij scheen meer gewoon. De aandacht viel niet als vanzelf op hem. Hij volgde liever dan dat hij voorging. Toch had hij dadelijk een kleinen kring van vrienden, die tot hem aangetrokken waren door zijn vroolijken humor en zijn aangeboren goedheid. Aan de speeltafel der societeit was hij echter haast meer te vinden dan op het letterkundig college. Klonk de vraag 's middags onder de vrienden, waar is Buys, dan luidde altijd het kort en bondig antwoord: hij hombert. Zoo gleden zorgelooze dagen daarheen, toen in het jaar 1847 een geweldige crisis in zijn leven plaats had. Het kantoor van zijn vader moest de betalingen staken. Een onwaardige had misbruik gemaakt van het blind vertrouwen van het hoofd der firma. Toen de slag viel, stond onze student Buys in de groote stad alléén en broodeloos.

Die ramp was voor Buys een omkeer in zijn bestaan. Het leven werd nu diepe ernst. Het was voor hem een vraagstuk, hoe hij aan den kost zou komen. Kon hij blijven voortstudeeren? Maar elk beroep dat hij anders of elders koos - hij dacht er een tijd-lang over om aan het examen voor onderwijzer der lagere school zich te onderwerpen - vorderde leertijd, dus geld. In die benarde omstandigheden hielpen de jonge vrienden, vooral één vriend, die hem thans overleeft, wiens naam altijd met zachte stem door hem eerbiedig werd genoemd: dr. Fabius. Zijn behoeften moest hij tot het aller-

noodzakelijkste beperken: hij bleek daartoe in staat. Zijn plichtsgevoel was opgewekt en zou een gansch leven-door altijd op ieder uur wakker blijven. Aan geen weekelijkheid zou hij toegeven. Orde en tucht overal en in alles eerbiedigen. Die hem in deze dagen der armoede opzochten op zijn donker kamertje - hij woonde boven een klein koffiehuis in een nauwe straat, die van den Nieuwendijk naar het Damrak voert - konden opmerken, dat zijn middagmaal dikwijls uit de soberste spijzen bestond: maar hoorden uit zijn mond geen enkele klacht. Hij morde niet tegen het lot. Integendeel hij had zichzelf gevonden: een vast zedelijk standpunt verkregen: beginselen voor zijn toekomst vastgesteld: en zou van die min of meer Stoicijnsch getinte regelen nooit meer afwijken. Welgemoed begon hij een nieuw leven, al was zijn vroegere zeer vroolijke luim thans getemperd door bleeke schaduwen van nadenken. De lessen der rechtsgeleerde hoogleeraren, die van hem geen college-geld vroegen, werden nu trouw bijgewoond. De hoogleeraren den Tex, van Hall, straks Martinus van der Hoeven, toen de tweede naar Utrecht ging, zagen hem steeds op de banken. Doch hij moest daarbij zorgen dadelijk wat te verdienen. Inderdaad kreeg hij als student reeds eene betrekking. De Amsterdamsche courant, toen onder leiding van mr. S. Vissering, had een jonkman noodig, die des namiddags van 1 tot 5 uur op het bureau moest zitten, om uit de buitenlandsche bladen de berichten te vertalen en aanéén te rijgen; voorts moest diezelfde candidaatjournalist verslaggever zijn van elke tooneelvoorstelling in Amsterdam en zich dus met de kritiek der dramatische kunst in de hoofdstad belasten. Buys verwierf die betrekking en vond aanleiding zich op die wijze met de gebeurtenissen der buitenlandsche politiek vertrouwd te maken. Wat de kritiek der dramatische kunst betreft.... nu, een Hollandsche Sarcey of Jules Lemaitre stak er in hem niet.

De dagen gingen voortaan werkzaam voorbij. Hij was in zijn studenten-omgang nog altijd het middelpunt van een kring van veel belovende vernuften. Wij noemen enkel zijn vrienden Mirandolle, den lateren voorzitter der Tweede Kamer, Eduard s' Jacob, den lateren volksvertegenwoordiger, Herman des Amorie van der Hoeven, den tegenwoordigen staatsraad, ook Peter de Génestet, een vroegeren kransgenoot, met wien hij in de redactie van den studenten-almanak zat. Doch strenge

arbeid stond thans bij hem op den voorgrond. Zijn juridische examens werden op tijd te Utrecht volbracht. In de fijnheden van het burgerlijk recht drong hij echter niet zeer door, 't staatsrecht boeide hem dadelijk meer. Den 17den April 1850 promoveerde hij dan ook, onder Professor van Hall, op een dissertatie over een onderwerp uit het staatsrecht, ten titel voerende: ‘de jure cogitata communicandi ex juris communis principiis regendo.’ Het betoog liep over de drukpersvrijheid, en bij voorkeur stond Buys stil bij de wetgeving over deze materie in Frankrijk, inzonderheid bij de wetten van de Serre en de redevoeringen van den vader der doctrinairen, Royer Collard, toen zijn ideaal. Het onderwerp van zijn dissertatie viel dus eenigszins samen met de gegevens, waarop het dagelijksch werk aan de krant zijn aandacht bepaalde.

Als vanzelf stelt de vraag zich aan ons voor - nu hij zijn studie voltooid had - welke indrukken de toenmalige 23jarige jonkman uit de politieke beweging van Europa medebracht, welke stelling hij in de staatkundige en sociale vraagstukken innam. Niet voor niet was hij medewerker van Vissering geweest. Ook voor Buys resumeerden zich dus de gedachten der toekomst in dat tooverwoord: vrijheid. In de economische sfeer wilde hij dat vrijheidsbegrip onbelemmerd doen werken. In den politieken kring vereenzelvigde hij het begrip vrijheid met het constitutioneele stelsel, met het parlementarisme. Tégenover de Europeesche democratische en sociale beweging van het jaar 1848 deed hij zijn voorbehoud gelden. Slechts dáár, waar zij, zooals bij ons te laude, medewerkte om het constitutioneele stelsel tot zuiverder uitdrukking te brengen, ging hij volkomen met haar mede. Wat Frankrijk betreft was hij bijna bekommerd over den val van Louis Philippe. Wel betreurde hij 't niet dat een einde was gemaakt aan de politiek van verzet van Guizot, maar hij zag in de Parijsche Februari-revolutie een rijke bron van verwarring en strijd en vooral een gevaar voor het parlementaire stelsel in dat land. En bij de Duitsche aangelegenheden - mr. W.H. de Beaufort herinnert er aan - moest Vissering zijn medewerker aan het blad dikwijls temperen, wanneer Buys de duitsche demagogen van de jaren 1848 en 1849 te fel en te onbarmhartig bestookte. Vrijheid beteekende voor Buys reeds toen allereerst eerbied voor orde. De opkomende democratie, die onstuimig over alle dijken haar wateren

in 1848 deed golven, werd door hem met zekere terughoudendheid bejegend.

II.

Gepromoveerd, bleef hij eerst nog eenigen tijd in Amsterdam. Hij woonde intusschen bij een oudere zuster en wachtte af, of niet ene of andere administratieve betrekking voor hem openkwam. Het lot was hem gunstig. Vissering, die in deze dagen in alle opzichten zijn beschermer was, beval hem Mr. G. de Vries Azn. aan, die, te Haarlem wonende, toen lid der Gedeputeerde Staten was en weldra griffier van het Provinciaal Gouvernement zou worden. Op diens voorspraak werd Buys met ingang van 1 Juli 1851 benoemd tot adjunct-commies ter provinciale griffie van Noord-Holland. Hij nam die betrekking waar tot 1 Januari 1857, dus gedurende zes en een half jaar. Het was voor hem dáár in Haarlem een belangrijke periode. Al wat hij in zijn studententijd vaag had gevoeld kreeg nu vaste lijnen en omtrek. Hij werd een persoon, een karakter, met eigen inzichten en opvatting, met eigen merk en stempel. Meer bijzonder werd hij opgeleid en was hij weldra doorkneed in de ambtelijke administratie. Hij leerde zien hoe men staat en gewest bestuurt. Hij werd belast met het opmaken van het jaarlijks uitkomend verslag. Voorts werd hij toegevoegd aan de afdeeling van Gedeputeerde Staten, die met het onderzoek der gemeente-verordeningen was belast. De bij de nieuwe gemeente-wet voorgeschreven herziening dier verordeningen maakte dat dit onderzoek een omvangrijke taak werd. De jonge ambtenaar had volop werk. De opmerkingen en bedenkingen, die Buys betreffende die verordeningen aan het oordeel van Gedeputeerde Staten onderwierp, getuigden - zoo deelde mr. G. de Vries Azn. mij mede - van eene juiste opvatting van de bevoegdheid der gemeentebesturen en van groote scherpzinnigheid. Zijn redactie dier bedenkingen was altijd kort en puntig, misschien soms wel wat beknopt voor ongeletterde leden van gemeente-besturen. - Zoo ontwikkelde zich de jonge, zeer correcte staatsambtenaar.

Maar bij Buys nam dit ambtenaarschap in die jaren toch eigenlijk slechts de helft van zijn arbeid en streven in. Zonder zich opzettelijk op den voorgrond te stellen, door den drang slechts van wat hij meende zijn plicht te zijn, begon hij, na eenigen tijd, te Haarlem, niettegenstaande zekere stugheid van optreden, in enkele kringen een bepaalden invloed uit te oefenen. Hij voelde zichzelf journalist, bereid om met woord en pen zijn denkbeelden over staat en maatschappij te verdedigen. Zijn omgeving zag in hem een politiek leider in knop. Nu trof Buys het bij uitnemendheid in dat Haarlem. Want om invloed uit te oefenen op grooter terrein, moet men - de Retz heeft 't zoo fijn uitgedrukt - eerst in een kleinen, uitgelezen kring vertrouwen hebben verworven, dáár de sporen hebben verdiend. Die kleine, eigenaardige groep was de zijne. Oudere Haarlemmers weten nog te verhalen van de vier vrienden die dagelijks samen tafelden en redeneerden, vier, vijf jaren lang. Het waren Buys, Busken Huët, Naber en Bergsma. Vooral tot Huët gevoelde Buys zich in die dagen aangetrokken. Huët was de jonge Waalsche predikant, toen met hart en ziel aan zijne kerkelijke betrekking gehecht, maar studeerende en peinzende of niet de kerk, straks de godsdienst, wat nader tot de roerselen en stroomingen der negentiende eeuw kon worden gebracht. Zijn denkbeelden ontvouwde hij aan het drietal aan tafel: des avonds onderwierp hij zijn interpretatie van den brief van Paulus tot de Romeinen aan den fijnen, critischen toets van Naber: en elken Zondagochtend zaten de drie vrienden in de kerk onder zijn gehoor, om aan zijn altijd nieuwe, puntige kanselrede zich te stichten. Buys werd niet moede naar hem te luisteren. Zelf ontwikkelde Buys op zijn beurt voor zijn vrienden aan tafel weder andere problemen. Hem boeiden meer dan iets anders de vraagstukken van staat en maatschappij. Zij werden door hem behandeld van het standpunt der absolute vrijheid. Op staathuishoudkundig terrein bepleitte hij steeds voor zijn vrienden de leer der ‘Harmonies économiques’ van Bastiat. Alles zou in economischen zin ten goede loopen, mits men maar niet storend ingreep, mits men liet begaan. Aan de vrije werking, den vrijen arbeid van het individu, moesten nergens perken of banden worden gesteld. Voorts zocht hij naar een juiste formuleering van het begrip van den staat,

en meende hij dat onthouding voor dien staat eigenlijk vaste regel moest zijn. De staat moest slechts algemeene voorwaarden eerbiedigen, waaronder ontwikkeling van individuën en instellingen mogelijk was. Wat niet tot het gebied van 't recht behoorde moest door den staat worden overgelaten. Zoo redeneerden en disputeerden de jonge Buys en zijn vrienden, onder het eten. De bediende, die het eenvoudige maal op den disch zette, zal zeker zich meer dan eens verbaasd hebben over dien voor hem zonderlingen tafelkout.

Ten einde zulke denkbeelden ook in iets wijder kring te Haarlem ingang te doen vinden, en voorts om zelf in het slagvaardig, gevat disputeeren zich te oefenen, werd door hem in Haarlem een debating-club opgericht, waar Buys altijd en altijd weder sprak over den werkkring, de plichten en rechten van den staat. Hij kwam door die debating-club in aanraking met mannen der praktijk, enkele gezeten burgers die Haarlem vooruit wilden brengen: wij noemen een Dyserinck, wij noemen vooral den uitnemenden en voortvarenden uitgever A.C. Kruseman. Niet gering is de invloed, dien deze laatste man op hem had. Kruseman zette hem aan als schrijver op te treden, en stelde zijn firma voor allerlei uitgaven ter zijner beschikking. Het waren onderwerpen van dadelijk practisch belang, welke door Buys op die wijze werden behandeld, onderwerpen waarop soms zijn oog viel bij den arbeid aan het Provinciaal Bureau. Zoo kwam in 1852 uit zijn vlugschrift: Verordedening op de veer- en beurtschepen, door hem op verzoek van de Haarlemsche Kamer van Koophandel geschreven. Toen Kruseman in 1853 zijn ‘Practische Volksalmanak’ deed verschijnen, toonde Buys zich van dat volksboekje dadelijk met woord en pen een warm voorstander. Ook hij wilde practische wenken geven aan 't volk. Een stuk van zijn hand over ‘konijnenteelt als middel van volksvoeding’ wekte echter slechts verbazing, en bezorgde hem niets dan last. Vroolijk kon hij later lachen over den storm van bezoeken en brieven, die dat onschuldige stukje hem bezorgde. In 1855 vond Kruseman hem bereid de redactie van de ‘Wetenschappelijke Bladen’ te aanvaarden, die hij tot en met 1864 bleef voeren. Door dit alles werd de naam van Buys, als van een practisch economist, hier en dáár ook buiten Haarlem genoemd. Toen mr. H. Ameshoff in 1855 en volgende jaren de bekende lezingen organiseerde,

die de afdeeling Koophandel der Amsterdamsche Maatschappij Felix Meritis des winters voor den handelsstand der hoofdstad deed houden, lezingen die door de beste talenten van ons land werden voorgedragen, kreeg ook Buys een verzoek om een deel der taak op zich te nemen. Hij las er zijn voordrachten over ‘de Nederlandsche Staatsschuld’ en over ‘de Circulatiebanken’, welke studiën in 1856 en 1857 afzonderlijk werden uitgegeven. Het eerste boekje behoudt nog altijd, zelfs na de volledige studiën van Betz en Sickenga, zekere waarde; het tweede staat geheel op het standpunt van de ‘banking-school’ en vordert voor het ingewikkeld crediet en circulatie-stelsel slechts den weg der vrijheid.

De heer mr. G. de Vries Azn., die hem op de provinciale griffie meer en meer waardeerde, wist intusschen van de economische richting en kennis van zijn ambtenaar nog op andere wijze gebruik te maken. Sinds eenigen tijd, eigenlijk na 1848, was in ons land aan de orde de vraag, of er al of niet een einde moest komen aan de premiën, die aan de verschillende takken der zeevisscherij werden toegekend, en aan de reglementen waardoor dat bedrijf werd geregeld. Bij de liberale partij won de meening veld, dat deze bescherming aan een enkelen tak van nijverheid verleent, weinig strookte met de beginselen van vrijen handel, die men meer en meer allerwege ging toepassen. De minister Thorbecke had zich reeds met die vraag bezig gehouden, en zijn opvolger in 1853, de heer van Reenen, moest de zaak ernstig onder de oogen zien. Hij lokte een Koninklijk Besluit van 9 Februari 1854 uit, waarbij een Staatscommissie werd benoemd met de opdracht om te onderzoeken, ‘of de bestaande wetten en verordeningen omtrent de zeevisscherijen geheel konden worden ingetrokken, dan wel of het in het algemeen belang en in dat der zeevisscherijen noodig was, eenige voorschriften omtrent de uitoefening van dien tak van nijverheid te behouden of opnieuw vast te stellen.’ Tot leden dier Staatscommissie werden twee leden van Gedeputeerde Staten uit Noord-Holland en twee uit Zuid-Holland benoemd. De Heer de Vries, zelf een dier leden, wist te bewerken dat Buys secretaris dier Staatscommissie werd. Buys was min of meer daartoe aangewezen door een artikel, dat hij in het Novembernummer van ‘de Gids’ van 1851 had geschreven over de Haringvisscherij, waarin was aangedrongen op afschaffing der

premiën en van het monopolie-stelsel in deze materie. Het was dus niet twijfelachtig, in welken zin het rapport der Staatscommissie, dat nu door Buys werd gesteld, zou uitvallen. Dit verslag, dat 29 September 1854 werd uitgebracht, legde in heldere en bondige trekken geheel het geldende stelsel der wetgeving over de zeevisscherijen voor een ieder open, en wees den weg aan, dien men voortaan, volgens de Staatscommissie, hier zou hebben te volgen. Het was de weg der vrijheid. Alle zeevisscherij zou vrij zijn. Een ieder zou mogen visschen wáár, hoe, en wanneer hij 't verkoos. Bij invoer van vreemde zeevisch zouden geen rechten worden geheven. Keuring zou facultatief zijn. Voorts zou ter bevordering van de belangen der visscherijen een college voor de zeevisscherijen worden ingesteld. De minister van Reenen nam de voorstellen der commissie over. Zij werden de wet van 13 Juni 1857.

Het aandeel, dat Buys aan de tot-standkoming van deze wet had, gaf aan zijn naam grooter klank. De jonge ambtenaar ter provinciale griffie bleek een uitnemende werkkracht te zijn. Men vroeg zijn pen en zijn voorlichting. Hij zelf had iets zeer ingetogens, zelfs geslotens, en stond liefst ter zijde. Maar zijn edel, scherp gelaat, met het groote voorhoofd, waarop toch het lijden van vroeger zeker waas van droefgeestigheid had achtergelaten, riep de opmerkzaamheid der anderen. Zij zagen naar hem om en vergaten dat hoofd niet, waarvan de strakke trekken in de verte herinnerden aan een antieke camée. Uit het gareel der provinciale griffie trad hij meer naar voren. Op den 1^{en} Januari 1857 werd hij secretaris van Rijnland, en verhuisde hij van Haarlem naar Leiden.

Aan het hoogheemraadschap van Rijnland is hij bijna zes jaren verbonden gebleven, namelijk tot October 1862. Het was eene gewichtige administratieve werkkring, waarin hij daar werkte. Het waterschap zelf is zeer uitgebreid - het beslaat over twee provinciën een oppervlakte van 105,000 hectaren - en dwong het bestuur tot ontwarring van allerlei verwikkelde toestanden. Die in de Breêstraat te Leiden den opmerkelijken gevel van het oude gebouw van Rijnland aanzien, begrijpen als van-zelf, dat hier oude vormen zich paren aan hedendaagsch nieuw leven. Reeds de aanslag der duinen, en vooral der zoogenaamde ‘ingenomen landen’, dat is der landen, die vroeger niet tot Rijnland behoorende toch op Rijnland's boezem afwa-

terden, tegen een bij contract geregelde schadeloosstelling, gaf aanleiding tot allerlei beslissingen en rechtsgedingen. De secretaris had de handen vol: te meer, daar de tijd toen hij zich aan het hoogheemraadschap wijdde een zeer bewogene was, waarin veel te regelen viel. In 1857, het jaar van zijn optreden, kwam in werking het nieuwe reglement van Rijnland, door den Koning - bij oneenigheid tusschen de Provinciale Staten der beide betrokken provinciën Noord- en Zuid-Holland - vastgesteld, welk reglement een ganschen omkeer in de plichten, bevoegdheden en inrichting van het hoogheemraadschap gaf. Tevens was in 1856 het Algemeen Polderreglement voor Zuid-Holland tot stand gekomen, hetwelk aangevuld moest worden met bijzondere reglementen voor elk der 180 polders, die binnen Rijnland lagen. Als uitvloeisel van de nieuwe orde van zaken moest bijvoorbeeld de vereenigde vergadering van Rijnland een voorstel doen aangaande de zoogenaamde ‘ambachten’, ter voorbereiding waarvan een uitgebreid onderzoek werd ingesteld en een uitvoerig verslag in druk is verschenen, door Buys opgesteld, dat nog steeds geraadpleegd wordt. Vermelden wij nog, dat, krachtens een gebiedend voorschrift van het nieuwe reglement, jaarlijks een verslag moest uitgebracht worden over den toestand van den waterstaat van het Hoogheemraadschap. Buys breidde dit uit tot den ganschen toestand van het waterschap en leverde omvangrijke verslagen van 80 tot 100 bladzijden druks, die een zeer leerrijk overzicht van de geschiedenis dier jaren geven. Het dagelijksch werk, het finantiëel toezicht over al de polders, werd daarbij met stipte orde door den secretaris volbracht.

Het ambtelijk werk nam echter ook nu weder zijn ganschen tijd niet in beslag. Hij bleef arbeiden voor de pers. Voor zijn Haarlemschen vriend A.C. Kruseman leverde hij enkele omwerkingen van in het buitenland verschenen boeken. Zoo gaf hij in 1858-1862 eene vertaling van Scherer's geschiedenis van de wereld: zoo schreef hij met anderen in dezelfde jaren een vervolgwerk ‘de Volken van onzen tijd’, waarvan echter slechts twee deelen uitkwamen, één over België en één over Groot-Brittanje. Voorts nam hij in 1860 het hoofdredacteurschap aan van een weekblad, het Zondagsblad, dat door Kruseman was aangekocht. Al deze uitgaven vonden echter niet veel debiet. Aandacht echter trok een in 1861 door hem vervaardigd, niet al te uitgebreid ge-

schrift over ‘de Hypotheekbank’. In dat boekje werd de werking van zulk een bank op bondige en overtuigende wijze verklaard. Hij had dit werkje geschreven op verzoek van den heer dr. Sarphati, die in deze jaren bezig was zulk een Hypotheekbank - de latere Nationale Hypotheekbank - in Amsterdam te vestigen. Sarphati had Buys persoonlijk leeren waardeeren. De geniale en ijverige volksvriend had krachtig medegeholpen, om in Amsterdam een soort van Handelsschool te vestigen en had den Leidschen secretaris van Rijnland weten te overreden, aan die inrichting eenige lessen over staathuishoudkunde te geven. Elke week kon men Buys in zijn geboortestad, Amsterdam, daarvoor zien vertoeven.

Doch boven en buiten dit alles had hij in 1857 een werkzaamheid gekregen, die hem bijzonder toelachte. Toen volgens de wet het College der Zeevisscherijen was ingesteld, werd hij tot secretaris van dat College benoemd. Hij heeft die betrekking waargenomen tot 31 December 1890. Al dien tijd heeft hij het jaarlijksch verslag over den toestand der zeevisscherijen gesteld. Die verslagen zijn gedrukt, en, meer dan gewoonlijk het geval is met zulke officiëele verslagen, onder de oogen van het publiek gekomen. Trouwens Buys schreef ze met groote warmte. Het beginsel der vrijheid, dat bij de wet van 13 Juni 1857 voor die visscherij was aangenomen, deed zijn hart altijd kloppen: en hier op dit veld der golven zag hij met eigen oogen, dat onze kloeke landgenooten ondersteuning en bescherming best konden ontberen. Met een soort van blijde geestdrift constateerde hij dit telkens. Toen hij tien jaren secretaris der Zeevisscherijen was geweest, schreef hij in ‘de Gids’ van Juli 1867 zijn opwekkend artikel: ‘een nieuw leven’. De frissche zeewind blaast door alle bladzijden, die Buys aan dit onderwerp wijdde, en de jaarlijksche verslagen hebben iets prikkelends en hartigs, sprenkelen zout op de tong.

Aldus spande de nu dertigjarige ambtenaar zich in. Zijn inkomen was wel niet ruim, maar toch voldoende. Hij meende nu zijn leven eenigszins te mogen afronden. In Haarlem had hij haar ontmoet, die hij al zijn leven telkens inniger zou liefhebben. Hij huwde haar in den zomer van het jaar 1859. De jonge, spontane, bevallige vrouw vulde volkomen aan, wat er aan zijn eigen ontwikkeling nog mocht ontbreken. Haar liefde voor kunst vereenigde zich voortaan met zijn correct plichtbesef;

haar overgave van geest en gemoed met zijn strenge, soms schuwe reserve. Zij en zij alleen is altijd zijn poëzie en zijn muziek gebleven. De vrienden, die in de eerste jaren van zijn huwelijk met hem mochten omgaan, - ik zelf leerde hem in 1860 kennen - zagen hem het liefst op Zondag, wanneer hij met zijne jonge vrouw in Leiden's omstreken, Endegeest, Wassenaar, Lisse en Warmond, groote wandelingen dced. Al wandelende sprak hij over de zaken van staat en maatschappij, en zijn jonge vrouw voegde telkens - terwijl zij geurende takken en bloemen van het veld bijeengaarde - opmerkingen, invallen en herinneringen op kunstgebied of uit de wereld der litteratuur daartusschen. Kwamen wij thuis te Leiden, op de Heerengracht, dan zaten wij nog uren achtereen te praten in zijn werkkamer, waar Thorbecke's gipsen statuette, ernstig, stroef, toen bijna het eenige sieraad was. Zijn bewondering voor den grondwet-gever van 1848 was volkomen. Klemmend gewaagde hij van diens groote verdiensten voor het vaderland. Thorbecke's vaste, rustige wilskracht: zijn kloek beleid: zijn streng logisch volgen van één lijn: zijn antieke opvatting van den staat als een kunstwerk: zijn volkomen meesterschap waar hij handelend optrad: - had de volle sympathie van Buys. Dikwijls dacht ik toen - en ik was waarlijk niet de eenige - dat in Buys de opvolger van dien Thorbecke misschien later zou oprijzen. Er stak in dien knappen, kundigen jonkman nog meer dan een administrateur alleen: hij zou zeker en gewis ook in de politiek een rol kunnen spelen. Hij toonde dat hij kon besturen: wij hadden er een voorgevoel van dat hij ook kon leiden: nú controleeren - straks misschien regeeren. Weinigen dachten, dat het leiden verwezenlijkt zou worden, niet op de tribune der politiek, maar op den katheder van de professorale gehoorzaal.

III.

Toch zou 't zóó zijn. De stad Amsterdam was in het jaar 1862 bezig haar Doorluchtige school eenigszins meer uit te breiden: zij dacht aan haar zoon en kweekeling van vroeger,

en benoemde, bij het terugtreden van Jhr. de Bosch Kemper, tot hoogleeraar in de Juridische faculteit den toenmaligen secretaris van Rijnland, mr. J.T. Buys.

Hij zou te Amsterdam bijna al de onderdeelen van de staatswetenschap onderwijzen en was dus belast en beladen met velerlei zeer verschillend collegewerk. Staatsrecht werd afgewisseld met economie en statistiek: strafrecht met volkenrecht. Het was een bont mozaïek van vakken, die hij zou dienen te bewerken, waarvan de meesten hem toen tamelijk vreemd waren: want in de administratieve loopbaan, die hij tot nu toe had afgelegd, had hij waarlijk geen gelegenheid gehad theoretische studiën over wijsbegeerte van 't recht, over diplomatieke geschiedenis - vakken die hem ook waren toebedeeld - te maken. Intusschen aanvaardde hij met lust zijn nieuwe taak, bereid om mede te deelen wat hij wist. ‘De wetenschappelijke bagage die ik met mij voer - zoo sprak hij zelf - is helaas nog bijster licht, maar ik troost mij met de hoop, dat de tijd het ontbrekende zal aanvullen.’ Met de ontvouwing van wat hem het liefste was zou hij beginnen. Zóó sprak hij 13 October 1862 zijn inwijdingsrede uit over ‘Het wezen van den constitutioneelen Regeeringsvorm’.

Die rede vat eenigszins samen wat hij tot nu toe als publicist had verkondigd. De inhoud beweegt zich in het spoor der liberale politiek dier dagen, al hoedt Buys zich voor de éénzijdigheid, waaraan de meeste woordvoerders der liberale partij zich toen schuldig maakten. Toch is zijn rede een fragment van een systeem, van een ‘doctrine’. De inhoud is die van een model-‘leading-artikel’ voor een liberaal orgaan. Het betoog gaat natuurlijk uit van het door Buys ingenomen standpunt der absolute i n d i v i d u e e l e vrijheid. Voor den staat is ‘self-government’ de leus. De constitutioneele regeeringsvorm is daarom zoo voortreffelijk, omdat zij beteekent de regeering van belanghebbenden. Maar daarom juist past de constitutioneele vorm toch niet voor alle toestanden. Het is een voortreffelijk werktuig, maar een werktuig dat niet door elke hand kan gedreven worden. ‘De constitutioneele monarchie is de regeeringsvorm van de meer ontwikkelde maatschappij, en zij eischt dan ook van deze, van regeering, vertegenwoordiging en kiezers, van alle belanghebbenden in één woord, een vrij groote mate van zedelijkheid, zelfbeheersching, liefde voor ware vrij-

heid, dat wil zeggen voor het recht - voor het recht van anderen niet minder dan voor het onze - en daarenboven dat zekere beleid, waarmede men de hoogere belangen van de lagere leert onderscheiden en zoo noodig de laatste opofferen aan de eerste.' Dit is de strekking der rede, een rede die, in haar geheel genomen, thans misschien eenigszins verouderd is. Gaandeweg echter ontmoeten wij telkens van die aardige, puntig gestelde wendingen, van die fijne gezegden, die den Buys van latere dagen bij uitstek kenmerkten. Zoo over den eisch der onpartijdigheid: 'men kan het onmogelijke niet vorderen, en tot het onmogelijke behoort de eisch aan de partijen gesteld om onpartijdig te zijn'. Zoo over de toenemende politieke lauwheid: 'Wij hebben verbazende vorderingen gemaakt in de kunst van onverschilligheid en met een zeer voorname kalmte, welke wij wel willen toeschrijven aan onzen afkeer voor het exclusieve, kunnen wij thans rustige toeschouwers zijn van veel wat vroeger het hart deed kloppen en de aandoeningen opwekte.' Zoo over de behoefte aan contrôle in den staat: 'niet op het woelige middaguur, maar in de stilte van den nacht, als alles rust en slaapt, worden ook de misdaden tegen de constitutie bedreven.' Van beteekenis voor Buys is ook de waarschuwing tegen de neiging tot nivelleeren, ook in het kiesrecht: en dan deze opmerking die een hoofdstelling in zijn leven is gebleven: 'een natuurlijk recht op mede regeeren - hoeveel duizend malen ook ingeroepen - bestaat er niet voor de burgers, en hun natuurlijk recht kan geen ander zijn dan om goed geregeerd te worden, en het stelsel, dat dit doel met de meeste volkomenheid waarborgt, is onbetwistbaar het beste.' Bovenal echter treft ons in deze eerste rede tot studenten de diep ernstige toon, waarin Buys zich dadelijk tot die jongelieden richt. Vrienden, die hem hoorden spreken, kregen toen reeds een voorgevoel, dat hij voor altijd zijn keus had gevestigd en zijn roeping zou blijven zoeken in het opvoeden van jonge staatsburgers. 'Vergeet het niet' - zoo riep hij te Amsterdam den studenten toe - 'dat de wijsgeerige ziener, die naar de toekomst van een volk vraagt, het antwoord in uw midden zoekt, wel wetende, dat de Voorzienigheid hare orakelen schrijft niet op de wanden van feestzalen maar in het hart van de jongelingschap. De welvaart van stad en vaderland wordt door velerlei oorzaken bepaald; veel kan er ook op stoffelijk gebied tot verhooging van die

welvaart worden bijgedragen; maar dit alles is bijzaak, niets dan bijzaak; de toekomst van Nederland, zij zal voor een goed deel wezen wat gij er van maken wilt, gij en uw studiebroeders, hier en elders, gij welhaast de organen en later de natuurlijke leiders van de machtige openbare meening. Deze verklaring behelst alles wat ik u te zeggen, te verzoeken had. Zij zegt u, dat ik het slechts als een deel van mijn taak beschouw, om de kleine dosis wetenschap waarover ik heb te beschikken, in uw brein over te gieten: dat u op te leiden tot vrijheidlievende, onafhankelijke mannen, vervuld met dat vertrouwen op de toekomst dat ons bergen verzetten doet, in mijn oog hoofddoel is, en eindelijk: dat er zonder uwe medewerking aan de bereiking van dit hoofddoel zelfs niet kan worden gedacht.'

In betrekkelijk groote afzondering en in diepe studie gingin nu vooreerst te Amsterdam voor Buys de dagen voorbij. Voor het geven van al die colleges was veel te lezen, veel te overdenken. Aan voorbereiding ontbrak het Buys op menig punt. Doch hij had een stalen werkkracht. Als men 's avonds in zijn woning - Prinsengracht bij de Vijzelstraat - hem opzocht, werd men dikwijls in 't begin door de jonge vrouw afgewezen, omdat het college voor morgen nog niet gereed was; maar allengs werd Buys zijn gebied meester. Zijn studenten volgden met liefde zijn lessen. Mr. J.A. Sillem - tot den kring zijner liefste leerlingen dier dagen behoorende - kan getuigen in welk een geest die voordrachten werden gehouden. Altijd hield hij voeling met de politieke en wetenschappelijke gebeurtenissen die men beleefde. Elk college was een anatomische les, een behandeling van een gegeven uit onzen tijd of uit dien onzer vaderen met het oog op het resultaat, dat de hoorders voor hun tegenwoordige of toekomstige gedragslijn er uit moesten trekken. Sillems dissertatie over Gogel is geheel en al uit de school en in den geest van den Amsterdamschen professor Buys. Hij was beslist, misschien eenzijdig liberaal: doch zorgde één pas te houden met de beweging om hem heên. En het Amsterdam dier dagen - het waren voor Amsterdam de merkwaardige dagen, toen het conservatisme daar kenterde en liberale denkbeelden de overhand kregen - gaf allerlei kijkgaten aan zijn waarnemenden geest. Op het terrein der bedrijvige wereld

werd beweging in Amsterdam gezien en gevoeld. Men maakte plannen voor de doorgraving van Holland op zijn smalst. Men verzamelde kapitaal om een groot net van spoorwegen in ons land te vestigen of te exploiteeren. Men stichtte maatschappijen om groote handels- en nijverheidszaken te steunen en te leiden. Men hield zich bezig met de reorganisatie der Nederlandsche Bank. Buys ging mede met de strooming dier plannen en voorbereidingen. Hier en dáár werd hij in de hoofdstad geraadpleegd. Zijn voorzitter van het college der zeevisscherijen, toen mede-curator van het Athenaeum en lid van de Eerste Kamer, dr. H. van Beeck Vollenhoven, vroeg in allerlei zaken telkens zijn voorlichting. Met Januari 1863 trad Buys in de redactie van ‘de Gids’, met het kennelijk doel de politiek van dat tijdschrift te leiden. Het werd dàár in Amsterdam voor hem een bedrijvige werkkring. Hij was een der beste vertegenwoordigers der liberalen dier dagen. Hij meende het ernstig met dat beginsel der vrijheid. Geen inbreuken liet hij daarop toe. Wanneer anderen schijnbaar derogeerden, was hij bereid ze te bestrijden, al waren zij zijn beste vrienden.

Het kwam uit bij de behandeling der Bankwet van het jaar 1863. Zijn oude vriend en beschermer Vissering - wien hij nog in zijn inwijdingsrede met de warmste woorden had toegesproken - had in het Mei-nummer 1863 van ‘de Gids’ de aanstaande wet, waarbij het octrooi der Nederlandsche Bank zou worden vastgesteld, bij voorbaat aangeprezen door zijn meesterlijk artikel: ‘De Nederlandsche Bank gedurende haar vijftigjarig bestaan.’ Maar hoe rijmde Vissering dit met het beginsel van absolute vrijheid op geheel het economische terrein door hem voorgestaan? Was dan het toekennen van dit octrooi geen bevestiging van een beperking en uitsluiting van anderen? Buys kon het niet verkroppen. Alles wat Vissering had geprezen druischte tegen zijn beginselen aan. Hij werd boos, en schreef in het Juli-nummer van ‘de Gids’ van 1863 zijn driftig artikel: ‘Een gevierd Monopolie,’ waarin men snerpende zweepslagen hoort knetteren. Het is misschien het geestigst opstel dat hij vervaardigd heeft; het schittert van humor: de ondeugende vroolijke Buys, die alleen in zeer intieme kringen zich uitte, kwam hier voor den dag. Het wemelt van aardige zetten. Wij stippen slechts aan de ironische lof voor de directie en aandeelhouders der

Nederlandsche Bank: ‘aan wie jaren achtereen met zeldzame vrijgevigheid is welgedaan, en die tegelijkertijd zich den schoonen titel hebben verworven van weldoeners van handel en nijverheid.’ Wij wijzen op zijn stelling ‘dat, hoe vreemd het ook klinke, het in de wereld dus gesteld is, dat na kort tijdsverloop de fundamenten op hun gebouwen, en niet de gebouwen op hun fundamenten steunen.’ Wij gedenken zijn woord ‘dat het onfeilbaar recept in ons land voor alle houders van uitsluitende voorrechten is: stoutmoedigheid.’ Buys was in dit artikel zijn verleden volkomen getrouw. De beginselen der ‘Banking-school,’ in zijn lezingen van Felix Meritis gehuldigd, werden ook ditmaal uitééngezet. Vrijheid binnen zekere voorwaarden werd voor circulatie-banken geëischt. Geen monopolie was zijn leus. - Doch indien monopolie hier slechts een verkeerd woord was voor staatszorg? Wanneer het eens waar kon zijn, dat de circulatie van inwisselbaar papier samenviel met het muntstelsel in ons land, waarop de staat wel degelijk zijn regeling doet gelden? Buys scheen voorloopig hieraan niet het allerhoogste gewicht te hechten. Hij vorderde in de sfeer der economie absolute vrijheid en transigeerde niet. Dat zijn landgenooten hier niet met hem medegingen, schreef hij toe aan d e omstandigheid, ‘dat het monopolie der Nederlandsche Bank zich uitstrekt over een terrein, door onze landgenooten even nauwkeurig geëxploreerd, als het gebied van China of Japan.’

Zoo weerde Buys zich in Amsterdam. Thorbecke, de groote minister, zag uit den Haag blijkbaar met welgevallen naar dien jongen stouten kampioen der liberale partij. Toen hij in 1864 den Raad van State reorganiseerde, benoemde hij den jongen Buys tot staatsraad in buitengewonen dienst. Straks, toen de oude conservatieve hoogleeraar in het staatsrecht te Leiden, professor Cock, zijn emeritaat moest nemen, benoemde Thorbecke hem tot diens opvolger.

Van Amsterdam keerde Buys dus terug naar Leiden, waar hij voortaan zou blijven. Uit de woelige hoofd- en handelstad naar de rustige kalme academieplaats; uit den cirkel, waar hij telkens de oogen van-zelf naar buiten moest slaan, in een kring waar hij stil en nadenkend den blik binnenwaarts richtte. Hier in Leiden, in de bedaarde, deftige omgeving,

zonder gedruisch, zouder schel geluid, zou Buys waarlijk volkomen en volledig professor worden. Alles werd door hem dieper bepeinsd, scherper gegroefd, de gedachten werden meer geconcentreerd. Trouwens er kon gebroken worden met het gedwongen bestudeeren der vele vakken. Het Leidsch professoraat vorderde hoofdzakelijk, behoudens een college over volkenrecht, slechts de studie van het staatsrecht. De economische vakken lagen voortaan buiten zijn werkkring. De strafrechtsvakken waren aan een ander opgedragen. Buys kon en moest uitsluitend zich bezighouden met het nagaan van wezen en werkkring van den staat. Toen hij in Juli 1864 zijn intreêrede in Leiden hield, drukte deze voordracht dadelijk eene gewijzigde stemming uit. Ditmaal genoot men niet een geïdealiseerd dagblad-artikel, zooals in 1862, maar hoorde men eene wel overdachte inleiding tot nieuwe studiën. Een inleiding is uit den aard der zaak eenigszins vaag: zij poogt in algemeene trekken de zich telkens uitzettende materie saâm te dringen. Zoo ook de rede van Buys in 1864 over ‘het moderne staatsbegrip.’ Ik geloof niet dat de hoofdstelling, die in dat opstel wordt uitéengezet, te weten dat de staat een levend organisme is, nog altijd door de mannen van het vak als een bruikbare formule wordt beschouwd. Het betoog te dien opzichte smaakte te veel naar de lezing der vele Duitsche boeken, die Buys tijdens zijn professoraat te Amsterdam voor het eerst had doorgeworsteld. Wat echter trof was de veel breeder aanloop, die Buys, vergeleken bij zijn optreden in Amsterdam, thans in Leiden nam. Er was een ruimer zwaai in al zijn pogingen om het staats-idee te omlijnen. Het is waar, Buys steunt nog vast op het standpunt der liberale school. Bij het bepalen der grenzen van den staat tegenover de eischen der individueele vrijheid herhaalt hij zijn vroegere formuleering: zelfs huldigt hij liefst de definitie dat ‘de staat het overal doordringend dwingend gezag is, dat in zaken van het algemeen belang aan individueele willekeur perken stelt.’ Hij ziet dus allereerst den verbiedenden, vermanenden staat: wil nog niet weten van den steunenden, helpenden, voortdrijvenden staat; maar toch hoort men in zijn rede reeds telkens den wiekslag van andere gedachten, zij het ook dat hij een geheel vrije, de lucht stout doorklievende vlucht naar de hoogte aan die denkbeelden niet toestond. Uitdrukkelijk con-

stateert hij, dat de staat door de dorst naar macht en vrijheid is in het leven geroepen, dat de mensch in één woord in den staat de meest volkomen gemeenschap heeft geschapen. Hij waarschuwt reeds tegen de te enge opvatting van den rechtsstaat en laat zich deze voor hem zeer merkwaardige woorden ontvallen: ‘Ik hoop niet dat men mij van ontrouw aan een geliefkoosd vaandel zal beschuldigen, wanneer ik hier als mijne meening te kennen geef, dat vele beoefenaars van de staathuishoudkunde met hun blind *laissez-faire* een ruim aandeel hebben gehad aan die te enge grensbepaling van de staatsmacht, en dat zij, de natuurlijke verdedigers van het eigendomsrecht, den staat meer dan ééns hebben willen berooven van hetgeen dezen inderdaad toebehoort.’ En voller wordt reeds zijn toon, verheffender zijn toespraak, waar hij bepleit dat in het staatsgezag het bewustzijn der éénheid van een volk moet spreken. ‘Het individu - zoo eindigt hij zijn merkwaardige toespraak - is veilig tegen de overheersching van den staat, zoolang het geweten van de éénheid elk besluit van de meerderheid leidt.’

Buys opende werkelijk toen in Leiden een geheel nieuw hoofdstuk van zijn leven. Hij achtte zich gelukkig dat de tijd van het zoeken en het worstelen voor hem voorbij was. Hij had zijn evenwicht gekregen. Hij voelde zich voor 't eerst sterk en krachtig door de positie waarin hij was geplaatst, eene positie, die hem veroorloofde zonder eenige terughouding telkens aan de beste opkomende geslachten zijn vertrouwdste overdenkingen over het staatsleven mede te deelen. Ik was in den zomer van dat jaar 1864 met hem en zijne vrouw op reis in den Harz: wij dwaalden in de bosschen met zwarte dennen en hooge frissche eiken, waartusschen, soms half verborgen door de varens en het mos, bruisend, klotsend en glinsterend de beken zich slingeren. Hoe opwekkend klonk toen alles uit zijn mond! Met welk een vuur uitte hij zich tegen den Bismarck van die dagen, tegen het wreede pleit van list en geweld dat Pruissen tegen Denemarken uitspeelde. Hoe nam hij zich voor het rechtsgevoel sterker en sterker aan te kweeken bij zijn Leidsche studenten! Inderdaad werd hij allengs een professor bij uitnemendheid. Zóó frisch, zóó bezielend, zóó meesleepend was nog zelden over het staatsrecht in ons land op het college gesproken. De studenten op de banken vonden zich telkens als in het parlement verplaatst, en hoorden met

spanning de uitéénzetting der beginselen aan. Te zamen met den hoogleeraar versloegen zij alle vijanden, die zich tegen zijne opvatting stelde. Een college van Buys bij te wonen beteekende zelf post te vatten in een strijdperk.[1)]

Denkt nu echter niet, dat Buys zich geheel en al isoleerde in zijn academische werkzaamheden en bespiegelingen. Neen, als hoogleeraar in het staatsrecht meende hij wel degelijk aan zijn volk verplicht te wezen zijn stem bij gewichtige momenten van het Nederlandsch staatsleven te doen hooren. Hij hield voeling met de staatsburgers. In het tijdschrift ‘de Gids’ - waarvan hij mederedacteur was gebleven - plaatste hij telken keer artikelen, die als 't ware een doorloopende analyse onzer parlementaire ontwikkeling vormen. Wij zullen straks op die serie van opstellen, als één geheel uitmakend, terugkomen. Wij vermelden hier slechts, dat hij in 1866, naar aanleiding van een parlementair incident, rechtstreeks tot het volk of liever tot de kiezers zich wendde, in eene brochure ‘Het regt van de Tweede Kamer.’ Men herinnert zich het feit. Het ministerie van Zuylen-Heemskerk had bij zijn optreden in Juni 1866 den heer mr. P. Mijer als minister van koloniën opgenomen. Doch in September van datzelfde jaar vertrok de heer Mijer als Gouverneur-Generaal naar Nederlandsch-Indië. Bij het behandelen van het adres van antwoord, in de zitting der Tweede Kamer der Staten-Generaal, werd op den 26sten September 1866 door den heer Keuchenius eene motie voorgesteld, luidende: ‘de Kamer, de gedragslijn van het kabinet ten opzichte van de uittreding van den minister van koloniën, mr. P. Mijer, *afkeurende*, gaat over tot de orde van den dag’. Deze motie werd met 39 tegen 23 stemmen aangenomen. De minister van buitenlandsche zaken verklaarde terstond na de stemming over deze motie, namens de Regeering, dat zij het aannemen dezer motie beschouwde als een kabinetsquestie, waarvan zij de oplossing aan het oordeel van den Koning wenschte te onderwerpen. De oplossing was de ontbinding der Tweede Kamer op 1 October 1866. De kritiek der Tweede

1) Prof. Moltzer, die bij Buys te Leiden de lessen over staatsrecht heeft gevolgd, had, op mijn verzoek, de goedheid zijn indrukken over het college van Buys op te teekenen. Hij stond mij toe zijn herinneringen als bijlage achter mijn opstel te plaatsen.

Kamer op deze regeeringsdaad werd ongeoorloofd en ongrondwettig gerekend. Nu werd de oude Buys, de Buys van vóór en in Amsterdam weder wakker. De liberale gist begon te werken. Hier durfde een ministerie het parlementaire stelsel in zijn hartader aan te tasten. Men durfde de Kamer onbevoegd verklaren tot kritiek van de wijze waarop koninklijke regeeringsrechten onder medewerking van verantwoordelijke ministers werden uitgeoefend! Daartegen moest dadelijk worden geprotesteerd, want als eenmaal dit antecedent door den Nederlandschen staat was aangenomen, zou elke regeering met volkomen recht en naar de regelen eener onberispelijke logica de onbevoegdheid der Staten-Generaal kunnen betoogen tot ongeveer elke kritiek en contrôle. Buys wist de Leidsche faculteit der rechtsgeleerdheid over te halen tot een openlijk advies, dat hij stelde, welk advies door de meerderheid der juridische professoren in ons vaderland werd geteekend. En om de beteekenis van dien stap goed te doen gevoelen schreef hij zijne brochure: ‘Een woord aan de kiezers’, om te betoogen dat het onvergeeflijke woorden van de ministers waren, toen zij uitspraken, dat de motie-Keuchenius de rechten van de kroon had aangetast. Het is een scherp en heftig pamflet, zooals de Engelsche staatslieden dit soms schrijven. Er komen in dit geschrift zinsneden voor die pakken. Vergunt mij eene aanhaling, deze: Eene geheimzinnige, onzichtbare hand waart dezer dagen rond in alle steden en dorpen van het lieve vaderland, zoekende naar uwe neuzen, o kiesgerechtigden van Nederland, en pogingen doende hare uiterste spitse tusschen duim en wijsvinger vast te klemmen. Past op uw neuzen, zeg ik u, gij vooral die lange neuzen draagt. Mocht echter mijn raad niet baten - wat zij alleen waarschijnlijk kunnen achten, die beweeren dat in elken grooten volksstrijd het gezond verstand van rechtswege onderligt - mocht gij goedvinden met de ministers te verklaren, dat de nu ontbonden Tweede Kamer zich heeft schuldig gemaakt aan grondwetschennis, dan zal ik niet verder opkomen tegen uw beslissing, maar reeds bij voorbaat dit antwoorden: ‘Heeren kiezers, tweemaal twee blijft vier, ook nog na 30 October 1866.’ Mocht gij in uwe ondoorgrondelijke wijsheid kunnen goedvinden met verpletterende meerderheid te verklaren, dat de aarde stil staat; aan u de eer en de vrijheid, maar aan mij het recht om zachtkens te mompelen: ‘*e pur si muove!*’

Zóó warm voelde Buys destijds voor zijn liberaal beginsel. Dit alles bezorgde hem nog een speldeprik van den minister Heemskerk, die spoedig vergeten en vergeven werd. Voor Buys zelf was het optreden in deze materie ook slechts eene episode, een zijwaartsche sprong. Hij was blijde, toen alles achter den rug was en hij rustig zich weder geheel kon wijden aan zijn professorale bezigheid. Achtte hij misschien later zelf geheel zijn bemoeienis van het jaar 1866 - wêerklank en nasleep van zijn liberalisme van vroeger - misschien wel wat, ik zou haast zeggen: eenzijdig; zeker is het, dat hij in zijn voordrachten als hoogleeraar telkens breeder, voller, dieper toon ging aanslaan. De negatieve opvatting van weleer werd haast onmerkbaar positiever en positiever. De abstracte, doctrinaire leus werd verlaten. De oude dogmatiek der liberale school werd nu en dan betwijfeld. Op 9 Februari 1875 Rector-Magnificus der Academie geworden, in de week toen Leiden's Hoogeschool haar schitterend drie-honderd-jarig eeuwfeest vierde, viel hem de taak te beurt het senaatsbesluit af te kondigen, waarbij aan enkele Nederlanders en vreemdelingen het doctoraat honoris causa werd toegekend. Hij deed dit op zijn eigene, dat is, voortreffelijke wijze. In die rede - die een doorgaande bestrijding van het particularisme der 18e en vorige eeuwen is - treffen ons telkens zinspelingen, die ons aanwijzen dat de geest van Buys naar nieuwe gezichtspunten zocht. Hij spreekt het uit: ‘hoe de overtuiging veld wint, dat goede wetten niet aan de logische eischen van abstracte systemen, maar aan de natuur der volken moeten beantwoorden; - de overtuiging dat, wil men zich hoeden voor hetgeen eene der hoofdzonden was der fransche omwenteling, de wetten, welke de volken dekken, niet in magazijnen van gemaakte kleedingstukken aangekocht, maar elk volk naar de eischen van zijn eigen statuur moeten worden aangemeten; - de overtuiging dus, dat alleen door diepe studie van het wezen des volks de kennis wordt verkregen, die de rechtsgeleerde behoeft, 't zij om wetten te maken, 't zij om wetten te verklaren.’ Hier wordt dus door Buys niet alleen op den staat maar ook op de maatschappij gewezen. Merkwaardige woorden klinken nu uit zijn mond. ‘Let er op’ - zoo zegt hij - ‘dat drie eeuwen na de ontdekking van Amerika onze wetenschap de ontdekking van de maatschappij nog te maken had.’ ‘Reeds - zoo vervolgt hij - was de 19e eeuw aangebroken en nog

moest de sociale wetenschap in haar vollen omvang worden.’

Die uitspraken over de leer der maatschappij, over sociale wetenschap, zijn in den mond van Buys karakteristiek. Zij wijzen er op dat hij den kring van zijn onderzoek nog niet sloot. Telkens en telkens drong hij nu dieper door in het begrip der g e m e e n s c h a p . Het zuiver individualistische standpunt, in zijn begrenzing, met zijn gevolgtrekking der onthouding van den staat, voldeed hem niet meer. Wel is waar is nog steeds de staat voor hem de gemeenschap bij uitnemendheid, maar van de sappen der gemeenschap worden thans de schoonste vruchten verwacht. Al het louter individueele wordt in de schaduw gelaten. Niet het individu, maar de gemeenschap is het doel. De vrije persoon komt eerst tot zijn recht, wanneer hij dienend lid wil zijn der gemeenschap.

Zeer schoon resumeerde hij nog eens deze zijne opvatting in de rede over ‘de zelfstandigheid van het staatsrecht,’ bij gelegenheid van de overdracht van het Rectoraat aan de Leidsche hoogeschool op 8 Februari 1876.

Hij wees op de onderscheiding en afscheiding der studiën van privaat en staatsrecht, constateerde met blijdschap dat eerlang - als de nieuwe wet op het Hooger Onderwijs zou worden aangenomen - de studie van het staatsrecht een geheel zelfstandige studie zou worden, en maande dringend, bijna hartstochtelijk aan tot publiekrechtelijk denken. Hij deinsde in dat opzicht voor geen consequentie terug. Hij meende, dat geheel het parlementaire stelsel alleen mogelijk zou blijven als de individuën publiekrechtelijk dachten. Zij moesten bij alles denken aan de gemeenschap, en die gemeenschap was volgens Buys de staat Bleef het publiekrechtelijk denken zich door zwakheid kenmerken, dan wachtte een tweeledig gevaar ons volk. Vooreerst bij de vorming zelve van het gezag, en ten andere bij het tot stand komen der wetgeving, die geen gelijken tred meer zou houden met de aspiraties van ons volk. Men moest zich dus bij de studie van het staatsrecht losrukken van de sleur der neiging, om het eigen ‘ik’ op den voorgrond te stellen en zich in zijne bespiegelingen door beginselen van privaatbelangen en privaatrecht te laten leiden. Neen, het staatsrecht is een plicht, privaten personen opgelegd, om het recht aan een corporatie behoorende in het meeste belang van deze aan te wenden. Wat het publiekrechtelijk denken dus

onderstelt? Buys zal er op antwoorden: ‘Het vermogen om zich los te maken uit de beperkte sfeer, waarin zich onze bijzondere belangen bewegen; - het besef dat wij behalve een zelfstandige grootheid ook nog deel zijn van een groote gemeenschap, zeker ten onzen behoeve ingesteld, maar die, juist om aan hare bestemming te kunnen beantwoorden, meer moet zijn dan wij; - liefde en belangstelling voor die gemeenschap; - de gaaf om haar belangen tot de onze te maken; - een open oog voor al hare schatten, voor al hare nooden en behoeften; - een scherp verstand om het gewicht te bepalen, dat aan elk bijzonder belang in de groote gemeenschap van belangen toekomt; - een fijn gehoor om den toon van onze stem te regelen, opdat die stem geen wanklank worde in het algemeen accoord; - het vrijwillig innemen van de ondergeschikte plaats, welke aan onzen persoon en onzen arbeid in het groot geheel toekomt; - en eindelijk de groote kunst om te gehoorzamen aan hetgeen meer is dan wij, ook dan nog als geen macht van buiten ons tot gehoorzaamheid dwingt.’ Alles komt nu neder op het jonge geslacht. Ziehier de taak: ‘Het jonge geslacht te doordringen van de overtuiging, dat hoe uitnemend interessant onze eigen kleine persoontjes ook zijn mogen, er iets is nog interessanter dan wij: de groote rijke gemeenschap, van welke wij de deelen, de kleine deelen, de atomen zijn; - hen te leeren, dat de staat, al is zijne grootste bestemming de behartiging van aller, dus ook van ons belang, toch iets anders is dan wij; dat zijn recht ons recht niet is, en dat, zoo dikwijls wij als zijne vertegenwoordigers optreden, wij komen om te geven, niet om te nemen, om te dienen, niet om buit te maken; - hen door de rijke wereld heen te leiden en te oefenen in de moeilijke kunst der waardeering; - hun een open oog te geven voor alle belangen, ook voor die, welke zij zelven niet gevoelen: voor elke krachtsinspanning, ook voor die waartoe zij zelven niet in staat zijn; - in één woord: in hun hart de snaar neer te leggen waarin het leven van de geheele gemeenschap trilt, dat moet het einddoel zijn.’ Maar er is meer. ‘Mijne heeren studenten van de rechtsgeleerde faculteit - zoo eindigt deze bezielde redevoering - of ik dan geloof, dat door volledige kennis van het leven der gemeenschap, door een diep doordringen in al haar eigenaardigheden, door volkomen eerbied voor de zelfstandigheid van haar recht, al

datgene verkregen wordt, waarmede de leden van een staat, die zichzelven willen regeeren, moeten worden uitgerust? Waarlijk niet: het noodigste blijft ook dan nog ontbreken. En wat dat noodigste is, laat ik het u mogen zeggen met de woorden van een man, dien het moderne Frankrijk onder zijn uitnemendste schrijvers, zijn diepzinnigste denkers, zijn voortreffelijkste, zijn beminnelijkste zonen pleegt te rangschikken. De gebeurtenissen van 1848 en volgende jaren hebben de Tocqueville diep teleurgesteld: vele van zijn illusiën zijn gevloden, zijn geloof aan het vermogen van Frankrijk om zichzelf te regeeren is geknakt. Maar wat hem meer pijnigt dan die teleurstelling, 't is de ijskoude onverschilligheid, welke hij overal rondom zich kan waarnemen: 't is de alleenheerschappij van het eigenbelang en de vernietiging van allen gemeenschapszin: 't is de treurige ervaring, dat - en in de hoogste kringen het meest - schier niemand den staat meer nadert als de trouwe dienaar zijn heer, maar als een vrijbuiter zijn prooi. *La plus grande maladie de l'âme c'est le froid*, dus schrijft hij moedeloos. En inderdaad zoo is het: en zoo is het ook hier: niemand dient den staat naar eisch, niemand kan een gemeenschap volkomen vertegenwoordigen, zonder haar voor alles en boven alles lief te hebben. Dat warme hart, dat de Tocqueville zocht, dat vermogen om onszelven te vergeten voor anderen, het is uw natuurlijk erfdeel. Mijne heeren, het gevaar is niet dat gij die natuurlijke warmte niet zoudt ontvangen hebben, het gevaar is dat ook gij haar in uw leven niet zult weten te bewaren. Ziet, heden nog leerlingen, zijt gij morgen reeds openbare meening: en wie weet hoe spoedig de zware staatstaak zelve ook in uwe handen rust. Komt die dag, o mocht gij dan die schoone taak aanvaarden, niet enkel met wat gij hier gewonnen, maar ook met wat gij hier niet verloren hebt: niet enkel met een rijk hoofd, maar ook met een rijk hart.'

Aldus sprak de 'Hoogleeraar' Buys in hoog idealisme.

IV.

Verrassend feit! Er heeft in de tien jaren, die zijn werkzaamheid te Leiden van zijn eerste optreden te Amsterdam scheiden,

een geheele vervorming, een radicale omwenteling in de ideën van Buys over staat en maatschappij zich voltooid. Toen hij te Amsterdam kwam, stond hij op het standpunt van het franschliberale, als gij wilt, economische stelsel. ‘Laissez faire, laissez aller,’ was zijn wachtwoord. Hij geloofde dat de staat niet beters te doen had dan de maatschappij geheel aan eigen krachten over te laten. Maar gezette waarneming en ook de lezing der Duitsche geschriften, vooral van Rudolf Gneist, had hem bekeerd. Hij was gansch anders gaan denken over de verhouding van staat en maatschappij.

Voor zijn leerlingen zou hij zich daarover in 1874 uitspreken.

Hij koos daarvoor niet het gewoon college, maar eene vrijere gelegenheid tot spreken, die het studentengezelschap ‘Doctrina’ hem aanbood. Het werd een rede van ingrijpend belang, die onder den titel van ‘de strijd tusschen Staat en Maatschappij’ later verschenen is in het tijdschrift ‘Metis’ van mr. P. van Bemmelen. Wij moeten op haar zeer bijzonder de aandacht vestigen.

Oogenschijnlijk is de inhoud slechts een overzicht der denkbeelden van Lorenz Stein en van Rudolf Gneist over deze questie: inderdaad geeft Buys echter een inzicht van zijn eigen beschouwingen daaromtrent. In overeenstemming met de beide genoemde Duitsche staatgeleerden zet Buys uitéén, dat de begrippen van staat en maatschappij beide op zeer verschillende beginselen steunen. De Staat predikt éénheid: hij is de tot persoonlijke éénheid verheven wilsgemeenschap van alle individuën. De Maatschappij daarentegen predikt scheiding: zij is de bonte veelheid der door eigenbelang gedreven individuën, die eensdeels trachten om ten eigen bate de reeds bestaande afhankelijkheid van anderen uit te breiden, anderdeels streven om aan de afhankelijkheid van anderen te ontsnappen. De beginselen van staat en maatschappij staan dus lijnrecht tegenover elkander. Bij alle volken is er een strijd geweest tusschen staat en maatschappij. Alleen Engeland is daaraan ontkomen, omdat aldaar de staat de maatschappij vóór was. De Engelsche staat was machtig genoeg om de samenleving tot zijn dienaresse te maken, en juist omdat zij dienaresse was, moest de staat ook den indruk ondervinden van al haar golvingen. De staat brak dáár het egoïsme der maatschappij, en bevorderde de verzoening tusschen de verschillende standen der maatschappij, door allen op te roepen tot één gemeenschappelijk taak.

De staat deed dit door het zoogenaamd ‘selfgovernment,’ dat men niet verwarren moet met autonomie: de staat gaf den regel, maar liet de uitvoering, waar het mogelijk was, over aan de vrije maatschappij. Geheel het Engelsch parlementaire leven hangt met dit feit samen. Het Britsche parlement mag niet losgemaakt worden van die Britsche, eigenaardige administratie. De staten die op het vasteland het Britsche parlementaire stelsel invoerden, zonder het wezen der Engelsche administratie overtenemen, keerden het Engelsche stelsel slechts om: wat dáár product was werd hier uitgangspunt, de kroonlijst fundament. De staten van het vasteland hadden nu echter het voorbeeld van Engeland te volgen om het raadsel op te lossen van een verzoening tusschen staat en maatschappij.

Buys riep aan het einde van zijne rede de studenten op, om wachters te zijn van den staat, bij den grooten maatschappelijken strijd, die ook naar zijn inzicht zou beginnen. ‘Onze zwakste zijde - zoo zeide hij - is ongetwijfeld onze antipathie voor zelfregeering, namelijk in Engelschen zin. De kwaal zit ons, Hollanders, in merg en been, want zij is helaas een product van onze geschiedenis. Nergens meer dan hier leeft de burger buiten den staat; nergens meer dan hier schijnt die staat eene instelling, welke, ja recht heeft op gehoorzaamheid en op de contributiën van hare leden, maar ook op niets meer. Niet dat wij ons den staat niet aantrekken; o neen, want hem met onze kritiek, bekookt of onbekookt, te achtervolgen - en dit liefst op zeer hoogen toon - het is de weelde van den societeitganger. Maar voor den staat niet te praten maar te handelen, hem te *dienen* met onzen arbeid, onze gedachten, onze zorgen, en door het oefenen van zulk een gemeenschapsleven te waken, dat het onkruid der maatschappelijke verdeeldheid het staatsidee niet verstikke: zelfs het bestaan van dien plicht kunnen wij niet doorgronden. Duitschland is ons in dit opzicht verre vooruit, want door zijn landweer-organisatie heeft het althans op een der hoofdpunten het programma der zelfregeering weten te verwerkelijken.’

‘De fout, op welke ik wijs, is aan al onze klassen eigen, maar misschien nog het meest aan de hoogste. Al hebben wij geen eigenlijke eerambten, meer dan één komt toch het Engelsche eerambt nabij: het burgemeesterschap bijv. én om de koninklijke benoeming, én om het onbeduidende, geheel

bijkomende van de bezoldiging, althans voor gegoede lieden, én om zijn overwegenden invloed op de geheele administratie. Hoe velen in England en hoe weinigen hier, die het schoone edele leven voor de gemeenschap verkiezen boven het onvruchtbaar, zoo dikwijls doelloos en eentonig bestaan in eigen kring. Het huis dat aan het hoofd staat van den Engelschen adel, het huis van Wales, had van oudsher tot zinspreuk twee woorden, de schoonste misschien, welke ooit een hoogadelijk wapen sierden: de woorden *Ik dien*. Die woorden, zij zijn als het geheim van het letterslot, wie ze begrijpt, ziet zich de deuren geöpend welke tot de “arcana” van het Engelsche staatsrecht leiden; wie ze begrijpt, hij vraagt niet langer waarom in Engeland de staat zoo sterk, de maatschappij zoo vrij, de adel zoo hoog is aangeschreven.’

‘Ik heb met voordacht den klemtoon gelegd, even als ik dat elders doe in toenemende mate, op de beteekenis van den staat. De omstandigheden dringen er toe. Er is een tijd geweest, toen ook ik geloofde, dat de onbeteugelde maatschappij, geheel aan eigen krachten overgelaten, de beste staat was: maar voor het licht der ervaring is dat liefelijk geloof geweken. Ik heb geen recht u erfgenamen te maken van illusiën, welke voor mij zelven teleurstellingen zijn geworden. Maar nog veel minder heb ik het recht, u, moedeloos en ter neêr gedrukt, met slappen geest en slappe handen, de maatschappij binnen te leiden. Wanneer niet alle voorteekenen bedriegen, zal de maatschappelijke periode, welke gij te gemoet gaat, zich kenmerken door een strijd, zoo bitter en zoo grootsch, als noch wij noch onze vaderen kenden. Wat ik mijn vaderland en u zelven in dien strijd zou toewenschen? Dat gij de banierdragers zijn mocht van den door de maatschappij bezielden, maar nooit door de maatschappij overheerschten staat. Grijpt die banier met gespierde vuist en klemt ze vast in uw vingeren; want de Staat, van alle kanten door de Maatschappij besprongen, zal in die dagen aan al uwe krachten, uw jonge krachten, niet te veel hebben. Maar vóór alles heft het hoofd fier op, zoo dikwijls gij de hand op *dien* standaard legt; want, weet het wel, de banier van den staat zij is ook de banier van de vrijheid.’

Bedrieg ik mij, wanneer ik meen dat er zelden of nooit in onze Hollandsche taal zoo schoon over den staat en zijn taak is gesproken? Buys bereikte hier zijn hoogtepunt. De Leidsche

hoogleeraar in het staatsrecht gaf hier zijn belijdenis, en plaatste zich, wat de uitéénzetting zijner roeping betrof, op één lijn met de Leidsche coryfeeën in geschiedenis en literatuur. Weinigen hadden in ons land na Thorbecke zoo fier over den staat gesproken. Buys gaf als parool aan zijn leerlingen: eerbied voor het kunstwerk van den Staat: een parool, dat in den strijd hen moest samenbinden.

Toch waren er bedenkingen tegen dat parool te maken. Dit werd dadelijk geformuleerd door het dagblad de Standaard. ‘Te Leiden - zoo schreef de redactie van dat orgaan - is door een der hoogleeraren in het staatsrecht een stelsel aanbevolen, dat tot vestiging eener van de maatschappelijke elementen onafhankelijke staatsmacht leidt’. En inderdaad het viel niet te ontkennen, dat, wanneer men als uitgangspunt van alles dien strijd tusschen Staat en Maatschappij als vaststaand beschouwt, de logische consequentie voor den staatsleeraar de bedwinging, de aan banden legging, de beteugeling der maatschappij moet zijn. Gneist zelf heeft het in zijn leven bewezen. Toen Bismarck, na een eerste échec zijner Socialisten-wet, het onderwerp in September 1878 nogmaals voor den Rijksdag bracht, was Gneist de man, die, door de theorie der ‘Verwaltungs-gesetze’ in zijn brochure ‘Das Reichsgezetz gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemocratie’, de nationaal-liberale partij wist te overreden de uitzonderingswet aan te nemen, waardoor de roede aan de Duitsche sociaaldemocratie werd gegeven. Hoe bitter nadeelig, hoe geheel averechts dit alles heeft gewerkt, heeft Gneist zelf later moeten inzien! Zeker, zoover zou Buys niet zijn gegaan. Doch zijne opvatting van een blijvenden strijd tusschen staat en maatschappij leidde hem toch op den weg eener strengere staatsvoogdij, dreef hem tot uitlatingen, die allereerst aan den dwingenden arm van den staat deden denken. De voorstanders van een meêgaand volgend leiden der samenleving, straks eener vredelievende organisatie der maatschappij door den staat, hadden in hem geen warmen bondgenoot. Gelijk de Duitsche ‘Gewerbeordnung’ van 1869 hem, bij het tot stand komen, een haast zonderling, het brein verwarrend verschijnsel scheen, kwam hij later in zijn gesprekken beslist op tegen de drie groote verzekeringswetten van Bismarck: - de ziekte-verzekeringswet van 1883, de verzekeringswet tegen ongelukken van 1884 en de verzeke-

ringswet tegen invaliditeit en den ouden dag van 1889. In het spoor der sociale politiek ging hij ja een klein eind mede, gelijk zijn naam bleef staan onder ‘de garde’ van het Sociaal Weekblad: doch uiterst behoedzaam trad hij op dit spoor voort: het kostte hem veel moeite den pas te houden met de jongeren. In de bewegingen der maatschappij zag hij allereerst den egoïstischen drang. De stof en inhoud, dien de maatschappij aan de vormende hand van den staat aanbood, werd niet altijd door hem met welwillendheid gewaardeerd. Hij was huiverig zich door de aandoeningen en drijfkrachten der maatschappij te laten doordringen. Uit zooveel onzuivere maatschappelijke elementen kon volgens hem de staat zich niet ontwikkelen: neen, de staat moest krachtens zijn beginsel meestal vierkant zich daartegenover plaatsen. Nooit heeft hij de woorden beaamd van Littré: ‘Comme il est certain que l'état est postérieur à la société, et que c'est la société qui a fait l'état et non l'état la société, il est certain aussi que la société garde toujours son droit de priorité et sa prérogative créatrice, qu'elle fait valoir aux grandes époques. L'état suit le mouvement ascensionnel de la société.’

Een hoofd-karaktertrek van Buys was en bleef zeker wantrouwen in de democratie. Van zijn jeugd af was hij de correcte liberaal. De man der degelijke, bedrijvige burgerij. Vertrouwen op de democratie had hij niet. Zeker, hij begreep met Royer Collard en met de Tocqueville dat de democratie het feit der toekomst zou zijn. De geweldige stroom der volksbeweging kwam trouwens ontzettend aanzwellen. Maar als kloek, vernuftig waterstaatskundige wilde hij nog de vaart der wateren beteugelen door dammen en dijken of afleiden door kanalen: hij wilde nog aan dien stroom zijn bedding betwisten. Ons volk was volgens hem nog niet rijp voor die nieuwe toestanden. Het volk, de vierde stand, moest eerst nog een opvoedingsschool doorloopen, om te toonen dat het onder alle omstandigheden gevoel voor orde had. Want vrijheid was orde. Met één woord: hij wilde wel vooruit, doch hield de rem der locomotief stevig in de hand.

Het voor en tegen werd door hem in zulk een materie scherp afgewogen. De behoedzaamheid deed de schaal veelal overhellen. Nergens was dit wikken en wegen voor zijn studenten zichtbaarder en duidelijker dan op een debating-

club, die hij voor hen had ingericht. Dat genootschap of liever gezelschap heeft in den lande zekere vermaardheid verkregen, en ik mag dus de gelegenheid, die zich thans aanbiedt, niet voorbijgaan om er even in uw midden over te spreken. Professor van der Vlugt, een zijner liefste Leidsche leerlingen, was in een zesjarig tijdvak, van 1870-1876, lid dier debating-club en heeft zijn herinneringen daarvan mij medegedeeld. Wat ik van de houding over Buys aldaar meêdeel heb ik van hem vernomen. Natuurlijk was het gezelschap opgericht om de aanstaande juristen te leeren spreken: maar tegelijk gaf het Buys de gewenschte aanleiding, om wat er doctrinairs in zijn onderwijs was te temperen. Elke questie, die opgeworpen werd, werd nu van velerlei kant bekeken, en ten slotte gaf Buys de methode aan, hoe het vraagstuk kon worden opgelost. De studenten kwamen dus op de debating-club ook vooral om het model, dat Buys in zich zelven gaf van een goed debater, van een goed parlementair spreker. En hij was dit in alle opzichten. Niet slechts wegens de taalkundige onberispelijkheid van zijn vertoogen, hier en daar slechts ontsierd door een enkel stopwoord of in den beginne door een te gekunstelde woordenkeus: - niet enkel om de oorspronkelijke gevatheid van zijn geest, waardoor hij altijd uit een onderwerp vonken sloeg, lichtstralen doende schieten, die een ander, al had hij er ook nog zoo lang op getuurd, er niet in had vermoed: - ook niet om het talent der schikking van zijn rede, waardoor het betoog het beeld kreeg van een keten, aanééngeschakeld uit conclusies en praemissen: een keten, die de hoorders onweêrstaanbaar vasthield, omdat geen schakel ontbrak en het punt van uitgang, de haak waar alles aan hing, steeds gelukkig gekozen, stevig en onwrikbaar bleek. Dit alles was ook het deel van andere goede redenaars. Misschien hebben die andere bevoorrechten Buys ook geëvenaard in den merkwaardigen takt, om, bij den strijd in het debat, zijn argumenten steeds tot eigen voordeel te beginnen: noch al te diep, noch al te zeer bij de oppervlakte: dadelijk post vattende in eene eenvoudige goed ommuurde stelling, die door allen werd toegegeven, waarna het verder verloop klaar en geleidelijk voortging. Buys was in dat opzicht een logisch ‘charmeur’, doch stond en staat in dat opzicht in ons land waarlijk niet alleen. Maar wat hem geheel eigen was, was de gave om elke questie alleen van de edelste zijde te behandelen.

Kuenen heeft het van hem gezegd: Buys mocht gelijk hebben of niet, de nobele zijde koos hij zeker bij ieder vraagstuk. En zóó was het op de debating-club. Hij leerde de jonge lieden af lichtzinnig te oordeelen of sceptisch minachtend zich van questies af te maken. Hij zelf meende het als spreker altijd diep serieus, wanneer hij het woord voerde. Tegenover allen, ook den minste der sprekers bewaarde hij zijn ongerimpelde sereniteit en placiditeit. Hij nam voor zijne bespreking van elke questie zekeren tijd; kernachtig resumeeren deed hij voortreffelijk, kort argumenteeren niet altijd. Doch dit was opzet en overleg. Hij vorderde van allen ernst en nadruk. En de ernstigste onderwerpen werden dan ook onder zijn leiding door de studenten behandeld. Het was geen spiegelgevecht. Dr. A. Kuyper is zelfs eens op de ‘debating’ gekomen om zijn stelsel te verdedigen. Zekeren weerklank hebben in het land gehad de debatten, die door W. van den Bergh - een voortreffelijk leerling doch geen aanhanger van Buys - zijn ingeleid over de prostitutie. De questie der Mei-wetten van Bismarck is er van alle zijden bekeken. Buys zelf sprak er o.a. over de noodzakelijkheid dat politieke partijen inzichten vertegenwoordigen rakende de levenseischen der gemeenschap en niet de belangen van een fractie; - over het nut der Eerste Kamer der Staten Generaal; - over ontijdigheid van leerplicht; - voorts (wij kunnen nog slechts een enkel voorbeeld noemen) over Savornin Lohman's Gezag en Vrijheid. Al wat hij er aanroerde, elk onderwerp, dat hij er besprak, werd met dezelfde hoogheid van geest, met dezelfde distinctie door hem aangevat.

V.

Distinctie: dit is ook het woord, dat, dunkt mij, het best past voor die opstellen, welke Buys ten dienste van het groote publiek bewerkte. Hij wilde niet geheel en al opgaan in zijn Academische werkzaamheid en begon, toen hij mede-redacteur van ‘de Gids’ geworden was, de reeks van staatkundige artikelen te schrijven, die hij tot zijn dood heeft voortgezet.

Bijna dertig jaren, van 1864 tot 1893, heeft hij zijn vrijwillige

taak volgehouden, en al die jaren politieke betoogen in ‘de Gids’ geleverd, die door de kern van het Nederlandsche volk met spanning werden verwacht en gretig werden verslonden. Door die artikelen is hij een der meest erkende organen van de liberale partij in ons land geworden. Geen leidsman, maar een ‘censor’ op zijne eigen beschaafde wijze. Het lezend publiek pruttelde eerst een weinig, dat die artikelen van Buys in den regel slechts retrospectieve beschouwingen behelsden: het licht op den achtersteven van het schip, dat enkel als witte trillende streep de golven doet zien die reeds doorkliefd zijn: maar allengs begon het te merken, dat ook op die wijze de koers van het schip van staat duidelijk kon worden: in 't verleden ligt het heden.

De staatkundige jaren van ons land, die in de veertig studiën van Buys zijn geteekend, behooren niet tot een zeer grootsch tijdvak. Materiëel is het ons land in die jaren niet kwaad gegaan, maar uit een politiek oogpunt, in vergelijking met het ideaal dat Buys aan den staat voorhield, hebben die jaren iets zeer mats en onbevredigends. Al naar mate men met meer pessimistische of meer onverschillige oogen de gebeurtenissen dier jaren beziet, zal het oordeel over dat tijdvak hard of kalm uitvallen. De pessimisten zullen spreken over een tijdvak zonder ideaal en zonder geloof. Het volk en de burgerij vermoeiden zich in een eindeloozen strijd over de schoolwet De liberale partij in de Kamers begon, na den val van het tweede ministerie Thorbecke, zich te bederven in een afmattende personenstrijd. De groote vraagstukken werden niet opgelost, ja niet aangedurfd. In al die jaren kwam er geen wet op den persoonlijken dienstplicht tot stand, geen wetsontwerp over leerplicht ter tafel. Toen volgens den drang der tijden de werkman zijn plaats en rang in de organisatie van staat en maatschappij wilde doen bepalen, maakte men een enkel wetje op den kinder-arbeid gereed, doch liet verder Gods water over Gods akker loopen. Over de noodzakelijkheid van wetten betreffende sociale politiek glimlachte men voornaam: ‘après nous le déluge.’ Zonder veel overleg ondernam men den droevigen en wanhopenden Atjeh-oorlog, tot welks bekostiging men nu reeds aan het vierde honderdtal millioenen begint, en men verschacherde een stuk van Afrika eens bevestigd door de Ruyter. De onderwerpen, die men als groote onderwerpen wilde regelen, werden klein opgevat: wij denken aan de wet op het Hooger Onderwijs, aan het eind der Kanalen-wet en aan de

herziening der Grondwet. Oranje's zon scheen te dalen aan de kimmen. En ondertusschen kibbelden altijd-door in het parlement onze staatslieden. Het werd eindelijk dáár haast een atmosfeer, waarin alleen de behendigen, de administrateurs als een Heemskerk, als de slimme, buigzame van Lijnden, goed konden gedijen en leven. Een anoniem tijdvak. ‘Tempi bassi.’

Zoo oordeelden en oordeelen pessimisten.

Van dien kant heeft Buys, in de serie van stukken over de binnenlandsche politiek dezer dertig jaren, dit tijdvak niet beschouwd en opgevat. Uit dit standpunt beoordeelde hij niet den toestand van ons land. Hij wist nog overal het goede op te merken en was overtuigd, dat niet altijd onwil of bekrompenheid maar de verwikkeling der tijden en omstandigheden een groote oorzaak van schuld waren. Het verkeerde der latere dagen wijt hij op zijn beurt vooral aan de onmacht en het egoïstisch drijven der staatkundige partijen. Met deze alleen houdt hij zich op. Scherp laat hij zien, dat een daad of houding eener partij dikwijls niet anders is dan de terugslag op daad of houding der tegenpartij. Dat de verhouding tusschen staat en maatschappij zich wijzigt ontgaat hem natuurlijk geenszins. Maar niet dadelijk in de eerste plaats laat hij daarop hier de aandacht vallen. De groote lijnen van het drama wilde hij nu niet trekken: die besprak hij of had hij besproken, wanneer de hooge gehoorzaal te Leiden hem een tribune bood, waarop hij zijn idealistisch staatsrecht ontvouwde. Hier in deze artikelen wierp hij het licht slechts op parlementaire tafereelen, die den toestand teekenden. Voorts volgde hij het voorbeeld van den dichter, die den grooten strijd tusschen Trojanen en Grieken in de verte laat woeden, en meestal liefst het tweegevecht van een Ajax of Diomedes behandelt.

Voor hen, die deze jaren mede beleefd hebben, is het een éénig genot deze artikelen uit ‘de Gids’ weder te zien. Zij doen denken aan kabinetstukjes onzer Oud-Hollandsche schilderschool. Zulke fijne schildering was in ons land nog nooit aan parlementaire incidenten gewijd. Denkt u het talent van een Ostade of van een Gerard Dou toegepast om de wisselende ‘variaties’ van een Hollandsche Staten-vergadering te fixeeren. Met een weêrgaloos talent wordt tegelijk het geheel der compositie en het détail gegeven. De teekening is vast en bijna overkompleet. De kleuren frisch en stout en toch smeltend in haar overgangen. In diepte van perspectief herkent gij den

meester. Een kostelijke, schalksche, niet al te uitbundige luim kenschetst in de eerste jaren de stukken. Zij tintelen dan van vroolijk leven en wekken ieder oogenblik een glimlach op het gelaat van den beschouwer. Het slachtoffer van een kiezentrekker, op een paneeltje van een oud-Hollandschen schilder, ziet er niet droevig-vermakelijker uit dan een of ander der Hoogmogende heeren als hij onder handen wordt genomen door Buys. Later wordt de toon allengs somberder en droeviger, en trilt er een gevoel van smart in de voorstelling. De blijde toon wijkt dan verre heên.

Laat mij in het ideëele muséum, waar die paneeltjes geplaatst zijn, een oogenblik u rondleiden en vergunt mij dan even stil te staan bij enkele der voortreffelijkste studiën en schetsen.

De reeks begint eigenlijk eerst goed bij het stuk, dat met het jaarcijfer van 1865 is gemerkt, en den titel voert van ‘de donkere dagen vóór Kerstmis.’ Reeds dadelijk bij het eerste verschijnen heeft Busken Huet - toen zijn tegenstander, en die juist ter wille van de strekking van dit stuk uit de redactie van ‘de Gids’ trad - vorm en toon van dit stuk als uitnemend geprezen: ‘Er is niemand’ - zoo schreef Huet 2 Februari 1865 aan Mevrouw Bosboom-Toussaint - voor wien de lezing van het artikel van den heer Buys, vooraan geplaatst in den *Gids* van Januari, niet een artistiek genot is geweest. Mij heeft het doen denken aan een welgeslaagde gravure naar de Anatomische les van Rembrandt. Met het skalpel in de hand staat en demonstreert de meester; in mijne verbeelding zie ik de leerlingen deels aan zijne lippen hangen, deels met het oog zijn aanwijzingen volgen; de late Decemberdagen vormen een tooverachtig somberen achtergrond, en het volle licht stroomt neder op het uitgestrekt kadaver des behouds. Men weet, dat Buys in dit artikel het aanstaande doodvonnis over de conservatieve partij in onze Tweede Kamer opmaakte, en dat intusschen Huet op zijn beurt Buys, met het oog op den vooruitgang der democratie, tot een conservatief bestempelde. Wat daarvan zij, en al deelt men zelfs niet de opvatting van den Buys van 1865, zijn artikel blijft een meesterstuk.

Wij gaan enkele stukken voorbij: het ongemeen fraaie ‘Misverstand’ ook uit het jaar 1865 (Juli) met de breede magistrale toetsing en waardeering van Groen van Prinsterer, en

met het kort-af ter zijde zetten van Busken Huet: - en komen tot de groep van stukken uit het jaar 1866 en het begin van 1867, waarin de val der liberale regeering en het eerste optreden van den minister Heemskerk, met de ontbinding der Kamer na het aannemen der motie Keuchenius, worden geteekend. Het zijn de studiën die tot titel hebben de ‘Winter en Zomerstormen’, de ‘Zomer en Winterstormen,’ de ‘Ontknooping’ (December 1866) en ‘de Debatten over de Staatsbegrooting’. Telkens in die stukken verrassen u ondeugende zetten: ‘Wij Nederlanders hebben blijkbaar aanleg’ - zoo heet het - ‘voor de kunst om kiezers te bewerken; nog eenige praktijk, nog eenige routine en wij zullen welhaast meesters zijn geworden in die prozaïsche kunst!’ Ons boeit echter uit 't oogpunt van stijl 't meest het laatste stuk (van April 1867) ‘de Debatten over de Staatsbegrooting’ met het aardige duël tegen Pijnappel. Pijnappel had, in naam der conciliante politiek, het opgenomen vóór de ontbinding der Tweede Kamer door den heer Heemskerk, en had daarbij in de Kamer de brochure van Buys aan de kiezers sterk bestreden. Die rede van Pijnappel wordt nu hier met warmte en scherpte bekampt: ‘Ik zeg niets van den vorm van den aanval’, zoo schrijft Buys, ‘want ik houd mij overtuigd dat de heer Pijnappel’ - Pijnappel had drie vermeende fouten in het betoog van Buys eenigzins schoolmeesterachtig één voor één opgenoemd - ‘dien vorm niet dan met tegenzin gekozen heeft. De parlementaire welsprekendheid heeft haar eischen..... Waar die in het spel zijn, mag men zich niet laten terughouden door kleine bezwaren, bijv. door de vrees, dat de gekozen vorm allicht voor de verbeelding der toehoorders den tijd zou kunnen terugroepen, toen zij als schooljongens over hunne schriften heêngebogen, angstig gluurden naar de hand des meesters, die met een groote pen gewapend de regels van hun schrift haastig doorliep en hier en daar al hoofdschuddende en kuchende de zwakke plaatsen van het thema met een klein rood streepje brandmerkte. Gelukkige tijden: hoe wel te moede waren althans de meesten onder ons, als zij met drie fouten in een kort opstel vrij kwamen. En nu! Met drie fouten in een uitvoerige brochure is soms onze geheele reputatie gemoeid’. En hoe weet Buys verder het argument van den heer Pijnappel, dat de Kamer wel in een adres aan den Koning, maar niet in een motie haar

afkeuring over de benoeming van den Gouverneur-Generaal mocht zetten, aardig te rescontreeren: ‘Verbeeld u dat men een vreemdeling, met onze binnenlandsche aangelegenheden volstrekt niet bekend, het volgende feit mededeelde. In het jaar des Heeren 1866, bij den ingang van den herfsttijd, is in Nederland - een constitutioneele monarchie, gebouwd op zeer liberale grondslagen, zooals men dáár beweert - deze gebeurtenis voorgekomen. De meerderheid der Kamer had een grief tegen het ministerie en wilde van die grief doen blijken. Op het oogenblik dat die begeerte bij haar opkwam, had zij twee papieren voor zich liggen. Op het ééne stond: “aan den Koning der Nederlanden”, op het andere: Notulen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Men aarzelde eenigen tijd, alvorens te beslissen, op welk van die twee papieren, beide bestemd om onder het oog van de natie te worden beschreven, de grief zou worden vermeld. Eindelijk kwam men overeen ze in de notulen op te nemen; maar nauwelijks was hiertoe besloten, of er kwam een orkaan over het land. De natie splitste zich in twee kampen, die bitter vijandig tegen elkander overstonden. Omdat de meerderheid der Kamer van haar gevoelen had doen blijken? O neen, maar omdat zij geschreven had op het verkeerde stuk papier. In den brief aan den Koning mocht elke meening, hoe streng dan ook, worden ontwikkeld; in de notulen daarentegen niet een enkele, zelfs de zachtste niet. Zou er niet eenige vrees bestaan, dat de vreemdeling, dit bericht vernemende, bij zich zelven concludeerde, dat die titel van “Chineezen van het Noorden,” meermalen op de Nederlanders toegepast, toch nog zoo heel kwaad niet gekozen is?’

Weder slaan wij, al doet het ons leed dat wij niet kunnen toeven, enkele stukken over: ‘Het gemeen Overleg’ van November 1867, waarin het regeeren met de meerderheid wordt verdedigd: de studiën van het jaar 1868 ‘Avontuurlijke politiek’, over den graaf van Zuylen, ‘een Politiek Drama’, en ‘Dubbelzinnige Politiek’. Wij wenschten als het kon even stil te staan bij de ernstige studie van Mei 1869 ‘Onze kieswet’, doch gunnen ons liever een rustplaats bij het vermaarde stuk van Januari 1870 ‘Een woordenrijk Parlement’. Ja, dat is ons parlement op 't leven betrapt! Buys heeft hier soms zijn gelukkigste penseelstreek. Hij spreekt over ‘ons engelachtig geduld.’ ‘Het verveelde den Atheners om altijd zelfs een De-

mosthenes aan te hooren: wij vervelen ons nooit, al is het genot om naar een Demosthenes te luisteren zelfs geen enkele maal voor ons weggelegd. Nooit klinkt misschien wat sterk, maar toch vervelen wij ons niet licht, en allerminst bij een begrooting. Immers bij een begrooting is het om administreeren te doen, om huishouden, en wij zijn een door en door huishoudelijk volk. Het is een eindelooze verscheidenheid van doodeenvoudige zaken, welke dan ter sprake komt, en niets is zoo aantrekkelijk als verscheidenheid: huren en loonen - klachten over schoenmaker en kleêrmaker en werkbazen - de vraag of deze of gene brug nog meê kan; of men bij dezen dan wel genen leverancier zal inkoopen; of aan den soldaat op expeditie koffie met, of koffie zonder jenever zal worden geschonken. Ieder lid is op zijn beurt deskundige, op zijn beurt hooggewaardeerde specialiteit.' Buys laat het bij die algemeene vage teekening niet en gaat ook enkele sprekers portretteeren. Met van Houten, den uiterst geavanceerde *dier* dagen houdt hij zich zeer lang bezig. Ook met den heer Heemskerk. Bijna beroemd in ons kleine landje is geworden het 'croquis' aan den heer Van Lijnden van Sandenburg gewijd, den heer van Lijnden, die in deze zitting kwam verzekeren dat hij een Christen-Staatsman was. 'Ik zal waarlijk niet beweren - zegt Buys - dat de heer van Lijnden, dus sprekende, overtollig werk deed, want inderdaad ik twijfel zeer of iemand, wie dan ook, die elke rede, door den geachten afgevaardigde gedurende de laatste twee maanden aan de Tweede Kamer ten beste gegeven, en elke stem dáár door hem uitgebracht, nauwkeurig had overwogen, ooit uit eigen impulsie tot de verklaring zou zijn gekomen: ziedaar een Christen-Staatsman. Toch is de heer van Lijnden niets minder dan dat, en daarom was het volstrekt noodig, dat hij het zelf kwam verklaren'.

De stukken verdringen zich nu voor onze belangstellende aandacht. Wij stippen aan 'Het koloniaal Debat' in Mei 1870 gesteld met de schets over Fransen van de Putte, en vooral het 'Stil Leven' in November van dat jaar verschenen, met de uitnemende waardeering en toetsing van Thorbecke's beroemde 'Narede.' Nog zouden wij willen wijzen op de studie 'onze Politieke toestand' van het jaar 1871 en op 'de vruchten van een tiendaagschen Veldtocht' in Juni 1872

saamgesteld, waarin de eischen eener belastinghervorming worden besproken, of op den inhoud van het stuk ‘Van 18 November tot 24 December 1872’, met het fraaie volle licht op het streven van den minister van Justitie mr. G. de Vries Azn. en met de wisselende glijdende tinteling op Geertsema's kloek census-voorstel geworpen: - doch in de verte flikkert en schittert reeds het stuk: ‘Een Casus positie’ dat in October 1874 de langdenooten verraste. Het zocht vooral het beeld te geven van de werkzaamheid van den nieuwe leider der Calvinisten, den democratischen dr. A. Kuyper, die toen een plaats in het Parlement had ingenomen. Ten onrechte, zeide Buys. Want zijn steunpunt zit juist niet binnen de wanden der Tweede Kamer. Het is dan ook niet in het Parlement - zoo zegt Buys - dat dr. Kuyper een gevaarlijk tegenstander dreigt te worden: zijn groote kracht ligt daarbuiten, in zijne heerschappij over dat gedeelte van het kiezersvolk, dat zijne geloofsbelijdenis deelt. Bewust van die kracht, is hare voortdurende ontwikkeling zijn groote streven geworden, en wie zal zeggen, hoeveel zijne partijgenooten verschuldigd zijn aan den rusteloozen ijver en het onmiskenbaar talent, dat hij daarbij ten toon spreidde? Sedert hij de onmiddelijke leiding van ‘de Standaard’ op zich nam, en de antirevolutionairen kloek besloten bij de verkiezingen op eigen wieken te drijven, wordt hunnerzijds aan de ‘bearbeiding’ der districten, zooals het heet, een ongeloofelijke zorg besteed. Wie lust heeft dien arbeid te bespieden, moet verbaasd staan over de methode, ik zou haast zeggen de netheid, waarmede het werk wordt uitgevoerd. De vuile, lasterlijke pamfletten, welke elders tot het onmisbaar geleide van elke verkiezing behooren, worden hier zorgvuldig vermeden: de toon is gematigd maar vol ernst en volkomen berekend voor het publiek, dat men voor oogen heeft: de schijnbaar onbeduidendste middelen worden niet te klein geacht, maar ook de groote zonder schroom te baat genomen, als bijv. in het afgeloopen jaar het houden van een algemeenen bedestond aan den avond van den dag, welke den grooten verkiezingsstrijd vooraf ging. Schuilt de kunst van den werver hierin, dat hij van eene zekere hoeveelheid gelijkgezinden het grootst mogelijk gedeelte productief make voor de stembus, dan zijn de antirevolutionairen onze meesters in de kunst. Uitnemende industrieelen weten zij uit eene gegeven hoeveelheid riet meer suikerdeelen te putten dan eene andere partij doen kan. Het

percentage van de tarra is bij hen tot zijn minimum teruggebracht. Maar ook welk een arbeid, welk een studie eer het doel bereikt is! Wilt gij die moeite en die studie peilen, lees dan bijv. hoe nog dezer dagen ‘de Standaard’ de verkiezingen te Tiel en Amersfoort inleidde: ‘Tiel is een district, waarin we uiterst zwak, Amersfoort een streek, waarin we betrekkelijk het sterkst zijn.’ Men zal dus - meent gij - alle beschikbare krachten op Amersfoort richten en Tiel verwaarloozen. Allerminst, de antirevolutionair verwaarloost niets. Luister slechts naar het te Amsterdam gevestigde orgaan. ‘Het distrikt Tiel bestaat uit drie stukken, waarvan het eerste in Utrecht, de twee overige in Gelderland liggen. Het stuk in Utrecht vormt een driehoek, met Driebergen als top, waarvan twee lijnen, de een naar Wijkbij-Duurstede, de andere naar Rhenen loopt.’ De hand op het hart, hoevelen onder mijne lezers, die, wanneer hun de vraag werd voorgelegd, óf, ik zeg niet een vreemd, maar hun eigen kiesdistrict den vorm heeft van een driehoek of een parallelogram, met een dragelijk antwoord gereed zouden zijn? Toch beteekent die kennis van den algemeenen geografischen vorm nog niets: ‘de Standaard’ weet u vrij wat anders mede te deelen. ‘Doorn, Cothen en Odijk zijn in dit eerste stuk de eenige dorpen, waar we op meer dan enkele stemmen rekenen kunnen. De streek van Langbroek staat geheel onder den invloed van groote landbezitters, wier stem ongetwijfeld voor Ridder van Rappard zal zijn. Het tweede stuk ligt in de Betuwe van Rumpt tot Doodewaart in de lengte, en van Kuilenburg tot Varik in de breedte. Osch, Buren, Varik, Kesteren, Lienden en Ophemert zijn in dit stuk nog onze beste punten. In het derde stuk eindelijk, dat in de Bommelerwaard ligt, valt nog het meest te rekenen op de streek om Bruchem en Kerkwijk. “Het uitzicht is dus vrij treurig”. Maar waarom u dan zooveel moeite gegeven? “Wijl ook in dit district, hoe langzaam ook, vooruitgang merkbaar is, vooral in de streek van Geldermalsen, Meteren, Tuyl en Varik.” Welk een kennis, maar welk een ijver tevens! Te hopen waar geen hoop meer is, en te midden van den moeitevollen arbeid geen andere vertroosting te behoeven dan de wetenschap, dat omstreeks Tuyl en Varik eene kleine beterschap werd waargenomen! Het worde met schaamte beleden: onder de gewichtige plaatsen, welker politiek gehalte ik hier kennen leerde, waren er mij

ettelijke zelfs niet bij name bekend. Het was mij, dit alles lezende, alsof ik aan de zijde van een man, die zijn leven met het verschalken der zoetwater-bewoners heeft doorgebracht, langs de oevers van een meer dwaalde. Onkundig als ik ben, zegt die watervlakte mij niets, en kan alleen het spelen van de zonnestralen in den kalmen stroom mijn aandacht boeien. Hoe geheel anders mijn tochtgenoot. Hij laat het oog, half gesloten, weiden over de ruime vlakte: aan zijn scherpen blik ontsnapt niets: terwijl voor mij alles zich oplost in een groot eenerlei, leest hij op de nietgste waterplant, in de flauwste kleurschakeering, in een nauw zichtbare trilling aan de oppervlakte, als in een open boek de geheimen van de waterwereld. Zijn rechterhand wordt eindelijk opgeheven, en, deze beurtelings richtende naar de verschillende deelen van het meer, zegt hij op dien toon van gezag, welke zelfs elke gedachte aan tegenspraak buitensluit: “hier zit visch, dáár niet.”’

Is dat niet alles geestig en guitig voorgesteld? en zou het slachtoffer van deze ‘persiflage’ niet zelf de eerste zijn geweest om goedgehumeurd over deze satire te lachen? Men kan het uit al wat Buys in deze jaren leverde zien, dat zijn brein en zijn gemoedsaandoeningen in evenwicht waren geraakt. Hij was met zichzelven en de wereld om hem heên in een toestand van intellectueele bevrediging gekomen. Hij was in die jaren niet stroef, eer vrolijk en opgewekt. Den zomer van dat jaar 1874 - Buys was toen 46 jaren oud - mocht ik met hem in de omstreken van Luik doorbrengen, en welgemoed doolden wij in de lachende valeien der Ourthe, Amblève of Vesdre: kleine riviertjes, die klaterend, murmelend tusschen het frische groen of langs de kalkachtige, afbrokkelende rotsen ruischen, met een zang van levenslust en van mysterie. Wij werden niet moede te redeneeren en onze opvattingen te vergelijken. Buys was gelukkig. In het compleete volle leven - het ware, 't goede, 't schoone - verlustigde hij zich. Hij voelde zich leven en het bloed bruiste sneller door zijne aderen. Doch die volkomen harmonie tusschen inzicht en waarneming duurde niet altijd. Na de jaren 1874 en 1875 is het, alsof er iets verandert in den blik van Buys over ons land, in zijn stemming ten opzichte der binnenlandsche politiek. Het wordt bij hem, met haast onmerkbaren overgang, alles iets zwaarmoediger. De tinten, die hij gebruikt, worden donkerder en zwarter. Men be-

speurt niet zoo dikwijls meer op een hoekje van zijn schilderij den blauwen hemel, de lachende zon, het venster waarlangs de wijnranken heênbuigen en klimmen. Neen, men ziet voortaan dreigende wolken in het verschiet, een onweder dat op komt zetten, boos weêr in de lucht.

Het stuk ‘Stormschade’, dat de dagteekening van Januari 1876 draagt, laat voor het eerst die kentering in het gemoed van Buys blijken. Het is een teekening der personen, die nú op den voorgrond der politiek treden, een soort van regentenstuk. De oude helden, Thorbecke en Groen van Prinsterer, beide om het zeerst door Buys vereerd en gewaardeerd, zijn niet meer, en hun plaats is ingenomen door mannen van de tweede orde, die niet meer boven alles de éénheid van den staat als in hun hart dragen, maar die met persoonlijke sympathiën of antipathiën - om nu niet van egoïstische berekeningen te spreken - veel te veel behept zijn. Alles wordt kleiner. De partijen en fractiën wegen tegen elkander op in sterkte. De ééne partij wordt zeer bepaald tegenwicht voor de andere partij. Een gevoel van onmacht komt over ons parlement. Het wordt het tijdvak van den minister Heemskerk. En juist dien Heemskerk, den éénigen man die nog iets op dat oogenblik (volgens Buys) kan uitrichten, laat men niet aan het werk. Buys wordt toornig op die liberale partij, die geen zelfverloochening genoeg bezit, om, terwijl zij zelve niet meer kan regeeren, anderen aan den arbeid te zien. Uit naam van het volk niet achter de kiezers, maar achter de vertegenwoordigers, dient hij een heftig protest in. Hij verzet zich tegen die ‘bent’ zooals hij 't noemt, die enkel kan omverwerpen en vernielen, en dan nog geprezen wil zijn, omdat zij de liberale kleuren draagt. Hij past op Heemskerk het teekenachtig beeld van den kastanje toe. ‘Zeker’ - zoo zegt hij - ‘wij zijn het volkomen eens: de eik is veel beter dan de kastanje: maar voegen wij er fluisterend bij: de kastanje is beter dan niets’.

Voor een korte poos weet echter de liberale partij in de Tweede Kamer zich weder te vereenigen en te organiseeren. Kappeyne van de Copello zal dit leger leiden. Ditmaal behoorde Buys tot degenen, die wantrouwend en twijfelend de nieuwe campagne der liberalen aanzagen. Reeds in het stuk ‘Heden en Morgen’ dat in Januari 1877 verscheen, komt hij op tegen de sterke kritiek in woorden, die Kappeyne zich veroorloofd had

op de conservatieve tegenpartij. ‘De taal van Kappeyne is wegsleepend schoon’ - zoo zegt Buys - voortreffelijk inderdaad: en toch moet mij de vraag van de lippen, of ik dan de eenige gëabonneerde op het Bijblad ben geweest, die, terwijl hij volkomen instemde met dat ernstig woord, het toch niet zonder eenigen weerzin kon lezen? - Straks als Kappeyne minister is geworden, uit zich juist bij Buys zekere antipathie. In het stuk ‘Op de grenzen van het beloofde land’ in Januari 1879 ziet gij daarvan enkele trekken. Hij neemt nog eens Kappeyne's programma van 1874 ter hand, en laat een straal van licht vallen op dat waarin de jonge liberalen afweken van de oude. De oud-liberaal wordt door Buys niet vergeten. ‘Menigeen’ - zoo spreekt hij - ‘sloeg zeker de angst om het hart, als hij, luisterende naar het programma der toekomst, stoutmoedig hoorde verkondigen, hoe de natuurlijke grenzen van het staatsbedrijf moeten worden uitgestrekt tot ver op het terrein, waar tot nog toe de individueele wij vrije heerschappij voert.’ Doch wat hij aan Kappeyne verwijt is toch eigenlijk het gemis aan geloof in zijn eigen beginselen, dat hij bij hem veronderstelt. Hij ziet bij hem meer scepticisme dan bezieling. Tegenover hem schildert Buys met verwen van de schoonste kleuren den vast overtuigden van Houten, die gelooft aan zijn stemrecht en zijn financieplannen. Het geheele stuk eindigt met een somberen blik op de toekomst van ons volk. ‘Onze Nederlandsche maatschappij is in allerlei opzichten gedesorganiseerd: oud en jong vragen hun weg, zonder dien te kunnen vinden. Men is er in de laatste reeks van jaren in geslaagd, het zelfvertrouwen van de natie op schier elk gebied te ondermijnen, om te verkleinen of te vernietigen alles wat vroeger waarde had in haar oog. Misschien dat die harde leermeesters ons slechte hebbelijkheden afleerden: maar zeker is het, dat zij daarvoor in de plaats een kwaad stelden, vrij wat grooter dan het kwaad, dat men ons afnam: een troosteloos scepticisme, dat zich van de éene klasse tot de andere uitbreidt, en ten slotte al onze krachten zou ondermijnen. Toch gevoelt de natie dat het anders kan en moet zijn: gevoelt zij behoefte om genezen te worden van een ziekte, welke haar met vernietiging bedreigt. Wat zij daartoe noodig heeft op elk gebied, maar misschien op geen gebied in zóó sterke mate als op dat van den staat, is een krachtige hand die haar leidt, maar een kracht zich openbarende in on-

wankelbaar geloof aan zekere beginselen, welke men goed en heilig acht. Reik de natie zulk een hand toe, en gij zult zien met hoeveel liefde zij die grijpt; spreek haar ernstig van haar plichten en gij zult verbaasd staan over haar offervaardigheid.'

Het valt niet te ontkennen, op het practisch staatsterrein ontzinkt van tijd tot tijd aan Buys de hoop. Is het, omdat hij zelf ouder wordt, het wordt maar al te duidelijk, dat hij met de aspiratiën van het jongere geslacht 't niet altijd meer kan vinden. Wel blijven anders enkele studiën uit onze reeks verrassend schoon en uitvoerig gepenseeld, vooral waar het geldt een schildering der zich radicaal vervormende anti-revolutionaire partij. Wij wijzen op het stuk 'Een alarmkreet', van April 1877, hoofdzakelijk loopende over de bedoelingen van den heer Savornin Lohman, en op de 'Bedenkelijke Leuzen', van Januari 1881, waarin voor een deel met het program van dr. A. Kuyper wordt afgerekend. Doch de wolken verlaten voor Buys niet meer den hemel. De drang naar grondwets-herziening, naar een uitgebreid kiesrecht stelt zich dringender. En in de verte dreunt reeds de sociale questie. Is onze Staten-Generaal tegen dit alles opgewassen? In het stuk 'Bedenkelijke Leuzen' antwoordt Buys het volgende: 'Aarzelen is geoorloofd, want de voorteekenen zijn verre van gunstig. Al worde het ook half fluisterend gezegd, toch blijve de meening niet onuitgesproken, dat het gehalte van onze Tweede Kamer in de laatste jaren merkbaar is verzwakt, en dat - om nu ook eens de taal te spreken van onze keurige en plastische handelsberichten - het artikel nog altijd eenige neiging openbaart om zijn achterwaartsche beweging voort te zetten. Zijn er middelen om de wentelingen van de staatsmachine minder wispelturig, veiliger en tegelijk vlugger te maken? Kan men aan het regeeringsgezag, met behoud van al den invloed, welke het Parlement behoort uit te oefenen, eene grootere mate van zelfstandigheid verzekeren dan het nu bezit? Is door gewijzigde inrichtingen, en vooral door uitbreiding van de rechten der Eerste Kamer, het gewenschte doel bereikbaar? Ziedaar vragen, welke nu even gemakkelijk worden gesteld als het moeilijk is ze te beantwoorden; maar in elk geval vragen, welke geen staatsman, als het uur der grondwetsherziening nadert, onverschillig zal kunnen voorbijgaan.' En diezelfde overtuiging, de behoefte aan versterking van het gezag, werd door Buys nog krachtiger uitge-

sproken in 1882, toen hij in Februari van dat jaar zijn merkwaardig stuk ‘Onze aanstaande Reformbill’ het licht deed zien. Ziehier het schoone slot: ‘Of ik van de komende Reformbill duurzaam herstel van onze nooden tegemoet zie? Of naar mijn oordeel de nieuwe en jonge krachten, welke zij brengen komt, opgewassen zullen blijken voor de taak die haar wacht: of zij het verloren geloof zullen terugvoeren en nieuwe spierkracht geven aan de hand welke nu machteloos neerhangt? Is èn deze Reformbill, èn elke andere die volgen zal, oplossing of eenvoudig verplaatsing van het probleem; toevoer van nieuwe krachten, ja, maar van krachten noodlottig gedoemd om met allengs grootere snelheid zich zelven uit te putten? Ligt er ook misschien in het feit van wetgeven, in het aanhoudend bevelen in plaats van gehoorzamen, een ontzenuwende invloed opgesloten, een invloed, waaraan ook de beste hoofden en de nobelste harten op den duur niet geheel kunnen ontsnappen? Het zal wel liggen aan den rijperen leeftijd, dat ik op al deze vragen niet zoo spoedig meer het antwoord gereed heb, als toen ik, 34 jaar geleden, te midden van de pas aankomenden met een warm hart en onverschrokken blik de gevolgen tegemoet zag, welke uit onze eerste staatkundige hervorming moesten voortvloeien. De uitoefening van het staatsgezag door de in hare vrije bewegingen volstrekt onbelemmerde maatschappij, onderstelt bij die maatschappij eigenschappen, van welke men recht heeft om te vragen, of zij, in plaats van zich allengs meer te ontwikkelen, niet allengs meer gaan ontbreken? Zou het, nu telkens breeder kloven de telkens krachtiger individuën scheiden, nu er van eenheid van wereldbeschouwing niets meer is overgebleven, nu kerkelijke en staatkundige hartstochten onbeteugeld woeden, zou het zoo vreemd zijn, wanneer de minderheid met allengs klimmenden weerzin de handhaving ook van haar recht en de behartiging ook van haar belang aan eene vijandige meerderheid zag opgedragen: zoo vreemd, wanneer die minderheid ter harer bescherming meer dan tot nog toe steun ging zoeken bij eene macht, aan den maatschappelijken partijstrijd vreemd, eene macht welker belangen, beter dan die van de enkele meerderheid, met de belangen van de geheele gemeenschap samenstemmen? Naar het oordeel van velen is de monarchie een overwonnen standpunt en haar val aanstaande. Maar naast deze velen ontmoet men toch ook zieners, die in de maatschappelijke

toestanden verschijnselen meenen waar te nemen, welke naar eene geheel andere toekomst heenwijzen. Verschijnselen, die aankondigen, dat voor het oude Europa, meer algemeen dan tot nog toe, de dagen van het ernstige koningschap niet gaande maar komende zijn. Feiten, welke voor de eerstgenoemde opvatting spreken, liggen overal voor de hand: maar de minder in het oog vallende, de dieper liggende feiten, voor welke opvatting spreken deze?'

En terwijl Buys aldus naar zijn beste krachten werkte, om ook in ons land het koninklijke gezag zoo mogelijk te versterken, stierf in Juni 1884 de kroonprins Alexander, de laatste mannelijke telg uit het huis van Oranje. Buys had dien zonderling éénzelvigen Prins lief gekregen, toen hij hem in Leiden het staatsrecht had onderwezen. Hij scheen van zijn ernst en begaafdheden nog iets goeds voor de toekomst te wachten. En ziedaar, dit voor ons land zoo kostbare leven verdoofde als een zwak uitgaand licht: straks was alles geeindigd. En dàt in tijden, toen wederom bij het behandelen van belastingvoorstellen de oumacht der Kamer gebleken was, om iets tot stand te brengen. Een gevoel van diepe smart kwam in die ure over Buys. Hij is niet geheel meester van zijn toch altijd edelen hartstocht, een kreet van wrevel ontglipt hem tegen onze Tweede Kamer der Staten-Generaal. Ziehier de zeer treffende woorden: 'Maar het pijnlijkste in de wonde ons geslagen ligt in het tijdstip, waarop die wonde ons treft. Oranje was sinds eeuwen het symbool van eenheid, en, als dat symbool, als drager van het staatsidee, de waarborg tegen regeeringloosheid en maatschappelijke ontbinding. Welnu, van onze eenheid is weinig meer overgebleven dan juist de gemeenschappelijke liefde en eerbied voor ons vorstenhuis: en wat de gevaren van regeeringloosheid en maatschappelijke ontbinding betreft, wie gevoelt niet, dat zij door de toenemende uitputtingen van het parlementarisme nu dichter bij ons liggen dan voorheen. Dat wij tot onze redding behoefte kunnen krijgen aan versterking van het monarchaal gezag is eene overtuiging, welke allengs in ruimer kringen doordringt, en juist op het oogenblik, dat die behoefte het sterkst wordt gevoeld, dreigt het vermogen om haar te bevredigen ons te ontvallen. Of hebben wij aan onze zelfregeering genoeg, en is de souvereiniteit veilig in handen van het parle-

ment? Op weinig schreden afstands van de plaats, waar het lijk van den jongsten mannelijken telg uit het stamhuis van Oranje ter neder ligt, komt de Tweede Kamer op die vraag een antwoord geven, dat althans aan duidelijkheid niets te wenschen meer overlaat. Wie nog gelooft, dat in die vergadering groote belangen zwaarder wegen dan kleine hartstochten, wie mocht meenen, dat men ook dáár een open oog zal hebben voor den ernst der tijden, heeft zich illusiën gemaakt. Uit hoevele voortreffelijke persoonlijkheden die vergadering ook moge zijn saamgesteld, als souverein regeerings-college is dat parlement een onding, even ongeschikt om leiding te geven als om die te ontvangen.'

Van nu af aan volgen in 'de Gids' weinig bemoedigende staatkundige stukken van de hand van Buys. Het worden de dagen, waarin het voor een ieder, ook voor Buys helder wordt, dat men tot de herziening van de Grondwet van 1848 moest komen. Dit werk wordt onderncmen onder leiding van den minister Heemskerk. In den arbeid der voorbereiding heeft Buys voortaan een groot aandeel. Doch de taak wordt niet met blijde hoop, maar met zekere angstvallige zorg aanvaard. Het stuk in het Januari-nummer van de Gids van 1885 'Politieke vooruitzichten' is van die mismoedigheid de afschaduwing. Men zal het werk der herziening van de Grondwet en der omwerking van de wetgeving op het kiesrecht doen, omdat die arbeid niet langer te mijden is. Bij deze behandeling van de Grondwet in de Kamer stelt zich natuurlijk telkens weder de questie van het onderwijs. Eensdeels geeft Buys uiting aan zijne droefheid, dat het hier zoo dikwijls tusschen de groote staatspartijen een strijd om woorden wordt. In zijn studie 'Non Possumus', in Mei 1886 verschenen, lezen wij: 'Men kan zich niet gedurende eenige dagen verdiepen in deze questie, of de onmetelijke afstand tusschen haar en al de groote vraagstukken, waarin zich in deze dagen de nooden van staat en volk afspiegelen, moet pijnlijk treffen. Wie gedachtig aan onze buitenlandsche betrekkingen, aan de gesteldheid onzer koloniën, aan ons finantie- en defensiewezen, aan de behoeften van handel en nijverheid, aan de ziekten van ons volksleven - het diepe besef bij zich omdraagt, dat geen uur van den nationalen tijd, geen snipper van vereende krachten te veel is, om de overal blootliggende kiemen van verval te stuiten en uit te roeien, kan niet anders dan met weerzin terugzien op den heeten strijd

van weken, welke dan toch in hoofdzaak een strijd om woorden is geweest.' Van den anderen kant waakt hij toch voor het beginsel door de liberale partij in de regeling van het onderwijs steeds voorgestaan. Als een deel van de liberale partij in de Tweede Kamer in Juni 1887 de fout begaat een beginsel, dat meer dan eenig ander voor haar het verledene aan het heden bindt, te laten vallen - het amendement-Vos de Wael - brandmerkt hij die fout in zijn artikel van 1887, 'een lichtzinnig votum', en verhoedt hij de aanneming door de Eerste Kamer.

Wij ontleden nu niet het stuk over 'Grondwetsherziening' van Mei 1887: wij constateeren slechts, dat Buys in zijn stuk 'Teleurstellingen en Verwachtingen' van Januari 1888 tot de bekentenis moet komen, dat die herziening al zeer kalm door het volk wordt ontvangen. Voor hemzelven concentreert zich allengs - want de stukken van 1889 over 'het heilige Verbond' en over 'de Eerste Kamer en de Schoolwet' zijn meer incidenteel - alle aandacht op de aanstaande kieswet. Zal het in April 1888 opgetreden kabinet der rechterzijde, na de beëindiging en pacificatie van den schoolstrijd, met zulk een wetsontwerp komen, dat is de vraag. De tijden worden er niet beter op. In December 1890 moest Buys zijn weemoedig schoone bladzijde schrijven over den dood van den Koning. Het vraagstuk van het kiesrecht bleef inmiddels kloppen aan de deur van onze Staten-Generaal. In het 'Rumor in Casa' van Januari 1891 laat het dringender dan meer andere, toch ook onrustbarende, geluiden zich hooren. Totdat de minister Tak werkelijk de poort wil ontsluiten. Voor Buys beteekent dit besluit de stap naar het algemeen stemrecht, waarvan hij het naderen altijd had gevreesd. Thans voelt hij dat de stap bijna onvermijdelijk gaat worden. In twee zeer 'laborieus' bewerkte stukken, in November en December 1892 uitgekomen onder den beteekenisvollen titel van 'Aan gene zijde van het Algemeen Stemrecht', wijst hij voor het laatst op al de bezwaren; hij voorziet, hij weet alles wat er zal komen, doch dat ééne weet hij niet, hoe zich te verzetten tegen de strekking van het zeer uitgebreide kiesrecht. Het was het laatste dat hij gaf. Een melancholieke studie. Een droevig slot van die reeks van politieke stukken in 'de Gids'. Zij die hem in dat laatste jaar dikwijls mochten ontmoeten zagen hem bekommerd. Trouwens de serie van staatkundige stukken, die nu zoo plotseling gesloten zou

worden, vertelde een eigen geschiedenis. Naast en boven de voorstelling der politieke vervormingen van ons parlementaire leven, ontwikkelt zich daarin helder en duidelijk de geschiedenis van het gemoed van Buys zelven. Hij zag de wateren der democratie, die hij reeds als student in de verte, heel vèr, even had zien flikkeren, thans overal geweldig opzetten in machtige reuzenkracht. Zij naderden daverend, bulderend onze kusten, het schuim der opgeruide baren vloog reeds in vlokken over het strand. Buys zat op de duinen, de borstwering van ons land, te staren naar de ongetemde, verbolgen, donderende golvenreeks, die zich vóór hem uitstrekte. Wel zag hij soms stralen van het licht nog glanzen over de rollende lijnen: wel flikkerde dáar nog bij wijlen een gouden gloor: en Buys vroeg met ingehouden adem, spannend zich dan af, of het misschien de opkomen de zon was, die aldus de dwarrelende en wielende massa tintte. Helaas de zekerheid kwam nú: voor hem bleek het een ondergaande zon te zijn, het dalen en ziuken van den naar Engeland's model saâmgestelden constitutioneelen staat.

VI.

Intusschen ging in den regel voor Buys te Leiden het uiterlijke leven rustig en bedaard voort. Zij die hem in zijn ruime, schoon gelegen woning op het Noordeinde in de laatste twaalf jaren van zijn leven bezochten, kregen den indruk van een zeer harmonieus bestaan. Denken en doen waren bij hem in volkomen overeenstemming. Op streng zedelijken grondslag was dat leven gebouwd. Nog haast meer dan het groote talent trof bij hem het karakter. Zijn talent was intusschen ongemeen, vooral ook, omdat hij den schat van geleerdheid, dien hij zoo langzamerhand had vergaderd, altijd ‘paraat’ bij de hand had: zoodat hij als een goed veldheer de troepen zijner kennis en wetenschap altijd zóó opstelde en gebruikte, dat zij slechts aanrukten waar zij noodig waren en dan nog door een reserve gedekt waren. Vertoon van belezenheid om er mede te brilleeren was hem een gruwel. Zelden gebruikte hij den overtreffenden trap. Hij bleef in elk opzicht sober, ingetogen, wars van effectbejag. Een fijne

ironie had hij over voor den tegenstander die met citaten van anderen pronkte. Op al zijn betoogen en bewijsvoeringen staat het merk van oorspronkelijkheid en verwerking door het eigen brein.

Binnen den kring van zijn wetenschap leverde hij behalve vele op zich zelf staande studiën - wij denken ook aan zijn biografieën van Gevers van Endegeest en van Vissering - een zeer soliede werk; een standaardwerk, dat zijn naam alle eer aandoet. Wij bedoelen het uitgebreide boek over ‘de Grondwet’. Het is voor Buys een arbeid van langen adem geweest. Hij bedoelde een samenvatting te geven van al hetgeen hij op zijn gewoon college over dat onderwerp ter sprake bracht. Het werk werd begonnen op een tijdstip toen niemand, volgens Buys, nog aan een herziening der Grondwet van 1848 dacht, en werd voleindigd toen die revisie het politieke feit bij uitnemendheid was geworden. Op de inrichting van zijn boek oefenden echter die veranderde omstandigheden geen invloed. Buys had dit werk ondernomen met het doel om het onderwijs te dienen, en bleef aan dit doel getrouw. De verklaring der artikelen van de Grondwet bleef dus op den voorgrond staan. Doch het publiek heeft met dit van den aanvang aangekondigd en streng doorgevoerd plan niet geheel rekening gehouden. Enkelen hadden liever een bepaald stelsel uit de hand van Buys ontvangen, en de meesten waren, met 't oog op de wijziging der Grondwet, bereid het boek te vergelijken met hetgeen Thorbecke, bij 't naderen van 1848, in zijn ‘Aanteekening op de Grondwet’ had gegeven. Tot tolk van die meer eischende en vragende belangstellenden maakte zich Opzoomer in zijne brochure van 1883: ‘In welken geest is onze Grondwet te verstaan?’ ‘Mijn waarde ambtgenoot’ - zoo zegt Opzoomer van Buys - ‘vangt terstond aan met het eerste artikel der Grondwet. Ter inleiding geen enkel woord. Niets over het geheel der grondwet, niets over haar hoofdstukken, niets over de verdeeling en het verband der deelen, niets over het karakter dat een grondwet behoort te hebben, niets over de vraag of onze grondwet dat ook werkelijk heeft. Ik beschouw dit als een schadelijke onvolledigheid.... Ik denk er niet aan van den uitlegger eener grondwet eene historische inleiding te vorderen... Maar wel vorder ik eene inleiding van een geheel anderen aard. Ik kan een huis kennen en beoordeelen, zon-

der veel van zijn geschiedenis te weten. Maar niet zonder iets te weten van zijn grondslagen. Zijn geschiedenis behoort niet tot het huis, maar zijn fundamenten behooren er wel degelijk toe.' Zoo gaat Opzoomer voort, niet geheel in acht nemende zijn eigen woorden, dat men een gastheer dankbaar zijn moet voor wat hij geeft, en niet klagen mag over wat hij nog meer had kunnen geven. En inderdaad gaf Buys zeer veel. Zijn werk is volgens alle kenners uitnemend, mits men het aanneemt voor wat het is. Inderdaad is het niet anders dan een reeks monografiën over onze grondwet. En die monografiën zijn werkelijk zoo volledig mogelijk. Geen enkele vraag van eenig belang is veronachtzaamd of vluchtig bekeken; voor al de questiën, die de artikelen van de grondwet aanboden, heeft Buys eene oplossing gezocht en meestal gevonden in overeenstemming met den geest van ons staatsrecht. Zijn boek zal lange jaren een vraagbaak blijven voor alle staatslieden en administrateurs. - Toen dan ook op voordracht van den minister Heemskerk, bij Koninklijk Besluit van 11 Mei 1883, een staatscommissie werd benoemd om te onderzoeken van welke bepalingen der Grondwet van 1848 herziening noodzakelijk en raadzaam was te achten, en dienaangaande de noodige voorstellen te doen, was het alleszins begrijpelijk, dat tot het lidmaatschap dier commissie in de eerste plaats Buys werd geroepen, wien tevens het onder-voorzitterschap - de minister Heemskerk zelf was voorzitter - werd opgedragen. De werkzaamheden dier commissie, waaraan Buys een groot aandeel nam, hebben tot grondslag gestrekt der herziene Grondwet van 1887.

Een onderdeel van het staatsrecht werd door Buys altijd met bijzondere voorkeur behandeld. Ik bedoel de administratieve rechtspraak en wat daarmede verband houdt. Hij wees daarvoor voortdurend op de voorbeelden uit het buitenland. Reeds zeer spoedig na de vaststelling der Pruissische wetten van 3 Juli 1875 en van 26 Juli 1876, tot regeling van de administratieve rechtspraak in Pruissen, verschenen in deel 21 der Bijdragen tot de kennis van het Staats-, Provinciaal- en Gemeentebestuur in Nederland - van welk tijdschrift hij mederedacteur was - van zijn hand uitvoerige beschouwingen dienaangaande. Reeds toen (in Januari 1877) ried hij aan, om toch tijdig te overwegen, in hoeverre eene herziening der Grondwet - als zij komt - ook aan de verbetering van

ons administratief recht ware dienstbaar te maken: ‘opdat onze administratie ook bij steeds bitterder partijstrijd volkomen in veiligheid mocht worden gesteld, en afdoende tastbare zekerheid mocht worden gegeven, dat, in welke handen de regeering ook moge berusten, de toepassing van het publieke recht, van de ééns gegeven wet, alle vrees voor willekeur mocht buiten sluiten.’ In klimmende mate, en op steeds overtuigender wijze, werd dit betoog door hem herhaald, èn in zijn groot werk over de Grondwet, èn in afzonderlijke opstellen in de bovengenoemde ‘Bijdragen’ (zie deel 28 en 29) opgenomen: en het was dan ook voor hem een lichtzijde (zie ‘Grondwet’ deel III bl. 296) ‘dat, ofschoon de regeling van de administratieve rechtspraak in de gewijzigde grondwet te wenschen overlaat, niettemin alle, of ongeveer alle belemmeringen, welke aan eene deugdelijke regeling in den weg stonden, met de vroegere grondwet zijn verwijderd.’ Toen, op voordracht van de in Augustus 1891 opgetreden regeering, bij Koninklijk Besluit van 16 September 1891 een staatscommissie werd ingesteld: ‘ter voorlichting der regeering omtrent de grondslagen, waarop de regeling van de administratieve rechtspraak volgens de grondwet behoort te berusten’, was Buys wederom een der eerst aangewezenen om daarin te worden opgenomen. Hij was in die commissie - volgens mededeelingen van Jhr. mr. J. Röell - een bij uitstek werkzaam en voortdrijvend lid, totdat de dood hem afloste van zijn arbeid nog vóór het werk der commissie was voltooid.

De stad zijner inwoning koos hem een tijd lang tot lid van Leiden's gemeenteraad en het kiesdistrict voor de Provinciale Staten gaf hem een plaats in de gewestelijke vertegenwoordiging. Die laatste werkkring vooral - waarin hij zeer door zijn medeleden werd gewaardeerd - was hem aangenaam. Hij kwam daardoor weder in aanraking met de onderwerpen, die hij vroeger te Haarlem, later in Rijnland had behandeld, en had zijdelings, bij keuze van leden der Eerste Kamer, eenigen invloed op de politiek.

Overigens stond hij buiten de practische politiek. Om allerlei redenen had hij begrepen, dat hij niet de geschikte man was om het voorbeeld van Thorbecke te volgen. Waar deze deed, en vormend de elementen van den Nederlandschen staat kneedde, bleef Buys slechts adviseeren, en wel uit de studeerkamer adviseeren. Hij weigerde in ministerieele combinaties te worden opge-

nomen. Waar hij soms tot candidaat gesteld werd bij eene verkiezing voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal - zooals te Gouda in 1874 het geval was - daar geschiedde dit zonder dat men hem had gepolsd. Hij schreef dan, als hij het geval vernam, dat men de zaak haar loop kon laten, wanneer er geen tijd was om een nieuwen candidaat te stellen, doch dat hij stellig van plan was, om het mandaat niet aan te nemen. ‘Mocht ik vroeger - zoo schreef hij aan een vriend - al eens lust hebben gehad aan het politieke leven een werkzaam deel te nemen, van dien lust ben ik nu totaal genezen. Minder dan ooit zou ik nu mijn positie als hoogleeraar te Leiden voor het lidmaatschap van de Kamer willen ruilen, en aan de mogelijkheid om beide betrekkingen te combineeren heb ik zelfs geen oogenblik gedacht. Gij kunt er zeker van zijn, dat ik mij nooit voor zulk eene combinatie zal laten vinden’.

Geen staatsman dus - maar een professor: en dat zal hij blijven voor de nakomelingschap. Een type in dat opzicht. Zijn wetenschap ging hem aan 't hart, maar vooral zijn leerlingen. Hij ontving ze ten allen tijde aan huis, hij leefde met hen op. Men kon niet met hem wandelen - en ik heb wat uren met hem in de natuur gedoold, hetzij in 't buitenland of in Gelderland's dreven, in Beekhuizen's woud en langs Berg en Dal's heuvelen - of hij sprak over een of anderen jonkman, in wien hij vonken van geest had bespeurd. En die jongelieden gaven hem wederkeerig hun hart, en nog iets meer - hun jeugd. Buys bleef jong. Al trilde de hand een weinig meer dan vroeger, zijn gang bleef veerkrachtig, zijn gestalte ongebogen, zijn gelaat ongerimpeld.

Wat de jongelieden allereerst in hem lief hadden, was zijn karakter.

Hij heeft geen bepaalde school gevormd; enkele leerlingen, die hij 't liefst had of het meest waardeerde, zijn in de levenspraktijk juist soms een tegenovergestelde politieke richting opgegaan, dan die Buys vóórstond: - maar allen, waar gij ze ontmoet, blijven de vereering voor den meester, die hen bezielde, koesteren. In de stem van ieder hunner trilt iets, wanneer zij van Buys spreken.

Hij was zóo edel, zoo onzelfzuchtig. Op reine wijze de gemeenschap te dienen, dat drukte hij zijne leerlingen op het hart. Nooit was hij welsprekender dan wanneer hij hun de

persoonlijke dienstplicht in het leger aanbeval. Nooit gloeide er meer verontwaardiging in zijn stem, dan wanneer hij de laffe uitvluchten geeselde, waarachter het conservatisme zich bij het bestrijden van dien maatregel verschool. Hij was daarbij - en de leerlingen waardeerden dit vooral in zijn omgang - zoo eenvoudig. Nimmer was er eenige omhaal of drukte in zijn verkeer. Alles ging recht op den man af. Hij wist niet wat 't zegt slim een omweg in te slaan.

Trouwer vriend heb ik niet gekend. Zijn krachtige handdruk omklemde u met vasten greep, steunde den wankelende, beurde den ontmoedigde op.

Welk eene waarde heeft het, een gansch leven door goed te zijn geweest!

H.P.G. QUACK.

Bij Buys op het college.

> Het individu is v eilig tegen de overheersching van den staat, zoolang het geweten van de eenheid elk besluit van de meerderheid leidt.

Ten behoeve van het hier voorafgaande levensbericht over Buys, had ik het voorrecht, met vriendelijken en herhaalden aandrang, tot het leveren eener schets te worden aangezocht, waarin, uit mijn persoonlijke herinnering, een algemeene indruk van het door Buys gegeven college mocht worden weergegeven. Ik poogde, met het volgende, aan dit verlangen te voldoen, en hoop maar, dat uit het beeld, hier door mijn weinig geoefende hand ontworpen, althans een deel van die ideale werkelijkheid moge afstralen, wier herdenking, bij het bewerken er van, mij een zoo hoog genot van diepgevoelde dankbaarheid heeft verschaft.

Mijne herinneringen aan de colleges van Buys loopen over de jaren 1869-73 en vallen alzoo in den tijd, dat het meerendeel van hen, die nog zoo vele jaren later den roem der Leidsche rechtsgeleerde faculteit zouden uitmaken, toen juist in de kracht van hun leven en op de volle hoogte hunner wetenschappelijke werkzaamheid waren. Alleen de Wal, van wien ik, voor mijn candidaats, nog het college over rechts-encyclopaedie heb gevolgd, zou reeds in mijnen tijd door Modderman worden vervangen. Doch overigens stond ik, bij mijn promotie in 1876, voor geheel dezelfde personen, op wie, toen ik in '68 te Leiden aankwam,

ook door de toenmalige ouderen, met onbepaalden eerbied, als DE faculteit mij werd gewezen.

Van daar, dat aan dit hierbedoelde viertal, aan de namen van Buys, Faure, Goudsmit en Vissering, voor mij heel de traditie van dat oude, nu reeds grootendeels voorbijgegane Leiden is verbonden, gelijk het, op de onbereikbare hoogte van al zijn wijsheid en kennis, aan mij, als aankomend student, zich 25 jaren geleden voordeed. Dat Leiden van toen was nog de latijn sprekende a l m a m a t e r van vóór de w e t t e l i j k e regeling van ons hooger onderwijs, om welke een ieder het toen wenschelijk achtte, bij letterlijk elke gelegenheid, op steeds hooger toon te vragen, doch over welker onwenschelijken i n h o u d , het mij vaak toeschijnt, dat wij, juristen, thans eigenlijk heel wat meer reden hebben tot klagen.

Het is waar, uit geen der door Buys en Vissering toen gedoceerde vakken, mocht op het examen destijds éń enkele vraag worden gedaan. Doch zou het met de breede ontwikkeling onzer doctoren in de rechtswetenschap thàns zooveel beter zijn gesteld, nu, met uitzondering van de encyclopaedie, de grondbeginselen der staathuishoudkunde en het Nederlandsche staatsrecht, waartoe de e x a m e nkennis weer werd uitgebreid, alle verdere zoogenaamde t e s t i m o n i u mvakken, als overtollige bagage, uit het wetenschappelijk valies onzer huidige rechtsdoctoren zijn verwijderd?

Dat althans voor die ruimere, maar tegelijk ook minder nauwkeurig omschreven mate van kennis, waarmee destijds onze juristen konden volstaan, ook zonder den dwang van het examen, bij den toenmaligen student nog wel belangstelling was te wekken, daarvan zal elk mijner tijdgenooten kunnen getuigen, die zich voor een oogenblik weer terugdenkt in de vaak goed bezette, thans alle op ééne na reeds tot geheel andere bestemming aangewende collegekamers, waarin, vóór 25 jaren, Goudsmit zijn pandecten, Fruin zijn vaderlandsche geschiedenis, Vissering, nevens economie en statistiek ook historia diplomatica, en Buys, behalve staats- en volkenrecht, op rechtsphilosophie hoofdzakelijk zijne algemeene staatsleer ons ontwikkelden.

Dat Leiden van vóór 25 jaar, wat al herinneringen aan reeds thans in hoofdzaak door andere toestanden en personen verdrongen omstandigheden roept het mij weer voor den geest, nu ik denk aan dien goeden ouden tijd, toen wij, van het station, naast Koos

op de postkar, gemoedelijk door de straten der sleutelstad meereden; toen de linden en olmen op het Rapenburg nog niet als knotwilgen werden opgesnoeid; to en de huizen der vroegere Leidsche regenten en patriciërs, op Breestraat en Nieuwen Rhijn, nog niet in restaurants, bier- en koffiehuizen waren veranderd; toen de rijk geworden winkeliers, van hun welvaren nog niet hadden doen blijken door de verbouwing en verspiegelruiting hunner woningen; toen althans de bovengevels van de meesten dier huizen hun oorspronkelijken bouwtrant en de kleine ruitjes boven het verweerde vensterluik nog niet hadden verloren; toen, vóór den glazen ingang der schatten van ingeboekte kennis, de oude Emeis nog als Cerberus de wacht hield; toen de geschikte, bedaarde, hoogkleurige Starkenborg er nog was, en met haar tuin en kegelbaan de oude kroeg nog bestond, waar eenmaal Piet Paaltjes tusschen de biljarten was verdwenen, en in mijnen tijd Piet Brooshooft, bij feestelijke gelegenheden, ons zijn liedjes voorzong!

En in dat Leiden van vóór 25 jaren woonde Buys toen nog op den Nieuwen Rhijn, tegenover de Botermarkt, in het huis, waarin thans de behanger Van Driel is gevestigd en dat, onder zijn beroemde bewoners, reeds in het begin dezer eeuw, op niemand minder dan Van der Palm vermocht te wijzen. Al kon het niet in vergelijking treden met de ruime woning bij de Witte Brug, waarin wij Buys de laatste achttien jaren hebben gekend, het was toch een prettig, vriendelijk, zonnig huis, waaraan voor mij bepaaldelijk alle herinneringen zich vastknoopen, uit den tijd, toen ik tot hem enkel stond als de student, die, met toenemende eerbied en gehechtheid, steeds minder de gelegenheid liet voorbijgaan, om in mij op te nemen, wat uit den rijkdom van zijn nobelen geest, in den meest aantrekkelijken vorm, vol toewijding aan ons jongeren daar werd ten beste gegeven.

Voor mij, die het groote voorrecht had, reeds na mijn tweede jaar, door een bevriende hand, ook in den meer vertrouwelijken kring, hier te worden binnengeleid, is schier aan elke kamer van dit genoegelijke huis, met zijn hooge vertrekken, stemmige meubels en bij voorkeur donkergroene stoffeering, de dankbare herinnering verbonden aan zoo vele der beste, voor mijn volgend leven meest beslissende indrukken, welke mij uit den studententijd zijn bijgebleven. Doch thans dring ik alle andere herinneringen uit die dagen bij mij zelven terug, om in gedachten, nog eens weer

op te gaan naar die steeds even goed bezette, in behagelijkheid ver boven al hare zusteren destijds uitmuntende collegekamer, ongeveer aan het eind van den gang, waar ik, gezeten in mijn hoekje bij het verste raam, zoo vaak met stille bewondering, trouw de colleges heb gevolgd, die toen, in eigen woning, meest tegen den middag, door Buys werden gegeven - voor hen, die nog candidaats moesten doen, over de philosophie van het recht en de leer van den staat; voor hen die reeds candidaat waren, over de grondwet en het volkenrecht.

Op het gebied van collegelokalen nu waren wij, juristen, toendertijd, juist in het geheel niet verwend. En van daar dus zeker ook wel, die geheel bijzondere indruk, welke het ruime, donker rood behangen, steeds zorgvuldig schoon gehouden, lichte en huiselijk vertrek, waarin Buys zijn lessen gaf, aanstonds maakte op iedereen student van het tweede of derde jaar, die, alvorens op zijn zwerftochten door Leidens straten in deze behagelijke omgeving te zijn aangeland, reeds in het vroege morgenuur, een volle drie kwartier zich had moeten inspannen, om in een dompig, laag en kil lokaaltje, de Wal's voorlezingen over rechtsencyclopaedie, althans met de pen te volgen, en daarna, niet zonder eenig levensgevaar, den steilen, krakenden laddertrap had bestegen, welke, boven de bergplaats van zekeren timmerman in de Barbarasteeg, toegang verleende tot die meest typische van alle toenmalige collegekamers, waar het corpus juris, dat des zomers het kachelgat van den schoorsteen vulde, zeker het welsprekendst bewijs was, hoezeer de groote meester, die daar de Instituten en Pandecten ons verklaarde, zijn gehoor had weten te overtuigen van de waarheid der stelling, dat een vaardig romanist, voor de bevrediging van geen enkele verkeersbehoefte onzer dagen behoeft terug te deinzen.

Hoe geheel anders dan van deze zonderlinge gelegenheid, was de omgeving van het gesoigneerde vertrek, dat Buys in eigen woning voor zijn hoorders had opengesteld! Merkwaardig was inderdaad de tegenstelling tusschen die sombere, slecht onderhouden daken en gevels der bouwvallige huisjes uit de Barbarasteeg, en het vriendelijk uitzicht in den tuin, dat ons hier werd vergund, met de machtige, hoog daarboven uitkomende lijnen van de toen eerst sedert kort gerestaureerde Hogelandsche kerk op den achtergrond. Hoe sterk was soms het licht, dat bij helder weer, van uit dien verheven achtergrond, naar onzen kant teruggeslagen werd en aan de

edele trekken van den bezielden spreker in ons midden, vaak een nog scherperen toets kwam geven!

Dat geheele interieur staat, in dezen oogenblik, mij weer duidelijk voor den geest. Ik hoor weer dat gonzend, met iederen nieuw ingekomen bezoeker aanzwellend gebabbel eensklaps verstommen, bij het opengaan der deur, aan de andere zijde van den katheder. Zie, daar gaat hij, in allen eenvoud, de armen dicht aan het lijf gesloten, naar de voor hem bestemde plaats tusschen de vierdubbele, met hoorders dichtbezette banken, tegen het midden van den wand, recht tegenover den schoorsteen. De medegebrachte aanteekeningen zijn spoedig gerangschikt. Nog een klein schokje met het hoofd, een lichte beweging van mond of neus, nu en dan soms gepaard met een vlakke streek van de hand over de volle lengte van het gelaat, en Buys heeft zijn college begonnen. In het daar even nog zoo rumoerige vertrek, heerscht thans slechts de harmonie van zijn indrukwekkende stem.

Ja, harmonie - beste, hoogvereerde meester, ziedaar het eenige woord, waarmede ik in éénen greep vermag saam te vatten de volheid der aandoeningen, die mij thans weer de borst doen zwellen, bij het herdenken van zoo menig verheffend en gezegend oogenblik, doorleefd onder de opwekkende kracht uwer geheel eenige welsprekendheid! Harmonie, in de eerste plaats met u zelven, met den toegewijden zin en hoogen ernst, die blijkbaar u heel de ziel vervulden, telkens wanneer, op het college of elders, gij als voorganger onder ons optradt. Want van geen ding waart ge, geloof ik, sterker overtuigd, dan van de waarheid der stelling, dat om anderen inderdaad tot een voorganger te wezen, men eigenlijk nooit een hoogere drijfveer behoort te kennen, dan om, tegenover hen steeds zich zelf te z i j n niet alleen, maar hun ook voortdurend en onder alle omstandigheden zich zelf te g e v e n!

Wat Buys voor zijn leerlingen is geweest, dat was allerminst enkel de wetenschappelijke tusschenpersoon, die, in een sierlijke voordracht, ons de denkbeelden en beginselen van anderen uit vroegeren en lateren tijd wist over te brengen, maar, in den volsten zin des woords, de milde onbaatzuchtige g e v e r van hetgeen zich, uit die kennis en overtuiging van anderen, in zijnen geest, tot gansch zijn e i g e n wetenschappelijk kapitaal had omgezet en ontwikkeld. Hoe buitengewoon welsprekend zijn voordracht ook was, met haar treffende woordenkens en onberispelijken zinbouw,

haar fijne beeldspraak en haar klemmend betoog, - het groote geheim der zeer bijzondere macht van zijn woord ligt voor mij toch elders. Wat aan die virtuositeit van den vorm haar meest kenmerkend karakter en aangrijpenden luister verleende, het was de overweldigende indruk van het bij uitstek persoonlijke, dat, in elke gedachte door hem voorgedragen, de hoogheid harer nobele herkomst zoo treffend deed uitkomen.

Wat hij ons gaf, het was steeds de reproductie van zijn eigen ik. In de diepe bewogenheid zijner rechtschapen en ongekunstelde stem trilde, tot ons gemoed door, de machtige drang naar waarheid en recht, welke bij het trekken zijner wetenschappelijke conclusiën, hem steeds en uitsluitend bestuurde. In de rustige overmacht van het bevattelijk betoog, waarmee hij, ons de volstrekte of betrekkelijke noodwendigheid dier conclusiën ontvouwde, weerspiegelde zich het gezag en de vastheid zijner eerlijke, zich zelf verworven overtuiging.

En bij dit overwegend persoonlijke, dat aan het geheele optreden van Buys in zoo bijzondere mate eigen was, met welk een waarachtigen eenvoud en oprechte bescheidenheid ging het tevens gepaard! Die volstrekte afwezigheid van al wat zweemde naar ijdelheid of uiterlijk vertoon was intusschen bij hem iets zoo volmaakt natuurlijks en van zelf sprekend, dat men het aan Buys zelf eigenlijk nimmer opmerkte, en alleen door vergelijking met anderen er toe werd gebracht, zijn grootheid van karakter, ook in dit opzicht te waardeeren. Alle zelfbehagen was hem vreemd. Aan eigen aanzien, eer of voordeel werd in den kring zijner overleggingen zelfs niet de geringste plaats gegund. Trots al de aandacht en bewondering, welke de macht van zijn woord voor het geheel bijzondere zijner eigen persoonlijkheid kwam wekken, was het hem toch inderdaad om de z a a k , die hij voorstond en heusch om niets anders te doen. Zich zelven g e v e n d , heeft hij daarbij zeker allerminst zich zelven g e z o c h t .

Mocht ik er al in geslaagd zijn, om, met het voorgaande, den rechten indruk weer te geven, welken die aan alle zijden naar buiten uitkomende innerlijkheid en waarachtigheid zijner vormen op ons teweegbracht, de beteekenis van hetgeen Buys in het algemeen voor zijne leerlingen is geweest, zal eerst ten volle beseft kunnen worden door hem, die tevens weet, welk een volmaakte harmonie er juist

bestond tusschen die hooge onbevangenheid van zijn toegewijd optreden onder ons, en de wezenlijke kern der beginselen, welke hij met zijn onderricht, op college, privatissimum of debating, in de hoofden en harten zijner studenten, voor heel hun leven trachtte in te prenten. Want wat, bij al de verscheidenheid der politieke problemen, waaromtrent het hem nimmer te veel was, ons met zijn denkbeelden vertrouwd te maken, als diepste uitgangspunt van zijn betoog, toch steeds en voortdurend weer uitkwam, dat was de zelfstandigheid van den staat als rechtsgemeenschap tegenover de bijzondere belangen harer leden, en de volstrekte o n d e r g e s c h i k t h e i d dier individueele belangen aan de h o o g h e i d der taak, om welker verwezenlijking - al zij het ten bate der individuen - het den staat en zijn dienaren toch alleen en uitsluitend behoort te doen te zijn.

Niet alsof, aan het wezen van den modernen staat, zooals dit door Buys ons werd ontwikkeld, nog in flauwe trekken dat Grieksche staatsideaal zou zijn te onderkennen, hetwelk in de ongebreidelde macht eener allesdoordringende gemeenschap, de vrijheid van het individu geheel deed op- en ondergaan. Neen, ook voor Buys blijft het individu ten slotte doel, vormt de gemeenschap slechts het middel. Doch wat de schelp is voor het dier, dat met haar zich ontwikkelde tot één onafscheidelijk samenstel, dat is, naar de zinrijke beeldspraak, door hem eenmaal gebruikt, ook de staat voor het individu, het voor den mensch onontbeerlijk, op zijn tocht door de eeuwen, hem steeds vergezellend organisme, bij welks gestadige en normale ontwikkeling alleen, het individu wordt in staat gesteld om datgene te zijn, waartoe heel zijn wezen hem dringt - de naar voortdurende ontwikkeling en volmaking strevende mensch. In het wisselende staatsdoel der onderscheiden volken en tijden legt, volgens deze voorstelling, derhalve iedere tijd en elk volk op zijn beurt, soortelijk althans, eenzelfde getuigenis af, van hetgeen de mensch, in dat stadium zijner ontwikkeling, zich voorstelt, zoowel te b e h o o r e n als te k u n n e n zijn. En zoo leeft, gelijk vóór eeuwen, dus ook thans nog, binnen de grenzen, hem door de rechtvaardigheid en doelmatigheid gesteld, DE naar bevordering van het algemeen welzijn strevende STAAT.

In dien zeer algemeenen, hier het laatst door mij omschreven zin, zal alzoo ongetwijfeld sprake kunnen zijn van eene staatsidée, welke in het, met o o r d e e l en r e c h t v a a r d i g h e i d bevorderde

algemeen belang, voor alle volken en tijden, ten slotte eenzelfde absoluut kenmerkend karakter vertoont. Doch ziehier dan ook het éénige volstrekt vaste gegeven, dat, volgens Buys, den beoefenaar van het staatsrecht, zoowel op wetenschappelijk als op politiek gebied, tot uitgangspunt zijner beschouwingen en richtsnoer zijner handelingen kan dienen. Er is weinig, wat mij niet enkel als student, maar ook nu weer, bij het herlezen mijner aanteekeningen van zijn college over rechtsphilosophie, zóó sterk heeft getroffen, als de onomwonden duidelijkheid, waarmee door Buys voortdurend werd gewezen op de uiteraard slechts betrekkelijke geldigheid, welke aan de uitspraken van het staatsrecht in het algemeen kan worden toegekend. Daar is - zoo werd, bij elk staatsrechtelijk probleem, als het laatste woord der wetenschap ons voorgehouden - daar is geen algemeen staatsrecht, met absolute, voor alle tijden en volken passende strekking! Slechts dit kon, als een volstrekte staatsrechtelijke waarheid, door ons worden aangenomen, dat voor elken tijd en voor ieder volk, alleen die staatsvorm en al zulke regeeringsrechten het meest aanbevelenswaardig zijn, welke onder de bijzondere omstandigheden, waarin eenig volk, in de verschillende stadia zijner ontwikkeling mocht verkeeren, den besten en meest bereikbaren waarborg opleveren voor de verwezenlijking der staatsidée zelve.

Zoo loste de wetenschap van het staatsrecht zich voor Buys inderdaad op, in de geordende kennis der middelen, om datgene te bereiken, wat, bij alle tijdelijke en plaatselijke verscheidenheid, toch immer als het met oordeel en rechtvaardigheid nagestreefde algemeen welzijn, tegenover het bijzonder belang van den individueelen mensch, eene hoogere aanspraak op verwezenlijking moest kunnen doen gelden. Van hoe groot belang hij de kennis van den waren aard en historischen ontwikkelingsgang dier middelen ook achtte, de hoogheid van het staatsdoel zelf stond, als het overheerschend motief van alle staatsrechtelijke overwegingen, bij zijn onderricht toch steeds op den voorgrond. En uit al de kracht van zijn opwekkend voorgaan sprak de besliste toeleg om ons, door grondige kennis der dogmatiek van het staatsrecht, tot even oordeelkundige als overtuigde staatsopportunisten te maken.

Staatsopportunisme, ziedaar in waarheid de zuivere strekking zijner leer. Kenschetsend in dit opzicht zijn de woor-

den, waarmee hij, in zijne Grondwet, Deel I, pag. 381, de schitterende bladzijden besluit, welke tot inleiding dienen voor de behandeling der op de Staten-Generaal betrekking hebbende voorschriften. Ten opzichte van het tweekamer-stelsel was, ééne bladzijde vroeger reeds, de alleszins logische bedenking, dat bij zoodanig stelsel, altoos toch slechts ééne kamer op den naam van volksvertegenwoordiging kan aanspraak maken, eens en voor goed ter zijde gesteld met den fellen uitval: ‘wat raakt het mij, of maar ééne van beide kamers der Volksvertegenwoordiging op dien naam aanspraak heeft, wanneer beide te zamen mij een betere regeering waarborgen, dan een enkele kamer dit doen kan?’ En geheel denzelfden geest ademt hetgeen, waarmee hij zijne beschouwingen nopens den aard en het doel van het kiesrecht besluit. ‘Evenals - dus luidt het daar - bij de geheele inrichting van de constitutioneele monarchie, zoo komt het, ook hij de regeling van het kiesrecht, ten slotte alleen op hare doelmatigheid aan. Mocht men op grond van deze conclusie willen klagen, dat ik hier eene platte utiliteitsleer huldig, dan zal ik mij troosten met de gedachte, dat hier die platte leer dan toch in dienst staat van het hooge ideaal, het ideaal van de volmaakte staatsgemeenschap. Inderdaad, bij de beoordeeling van elken staatsvorm en van elk regeeringsrecht, heeft in mijn oog geen andere toetssteen waarde dan die, welke aan de eischen van deze volmaakte staatsgemeenschap wordt ontleend.’

In die, van overtuiging trillende woorden is heel de politieke belijdenis vervat van een man, die zich hoog voelt door het besef, van niet uit opportuniteit naar hetgeen recht en goed is te streven, en toch geen hoogere eerzucht kent, dan zich een onbevangen opportunist te kunnen roemen, in den toegewijden dienst van het algemeen belang en de heerschappij der gerechtigheid. Als zoodanig inderdaad, hebben al zijn leerlingen Buys gekend en, hoe inniger de band werd, des te meer ook leeren waardeeren en lief hebben. Omtrent welk onderwerp van staatsrecht hij ons zijn gevoelen ook ontvouwde, de slotsom, waartoe hij kwam, bleek steeds onder den overheerschenden invloed te staan van zijn ernstige zucht om tot w a a r h e i d te maken de fictie, dat het opperste gezag nooit onrecht kan doen en immer ten algemeenen nutte handelt. Gelijk het reeds in zijne oratie van 1864 zoo treffend door hem zelf werd uitgedrukt - niet enkel om staatsw e t e n s c h a p , maar ook

'om staatsm o r a a l en wel om m o r a a l het meest', was het hem te doen.

Want het zijn ten slotte toch altijd de aan de sfeer hunner bijzonderc belangen onttrokken individuen, die, als organen van den staat, en met de macht van zijn gezag bekleed, in elk bijzonder geval zullen hebben te bepalen, langs welken weg de staatsidée het volkomenst kan worden vervuld. Hoe meer dus aan een ieder, zoo vaak hij, als kiezer of beambte, in welken rang en op welk gebied dan ook, tot eenigerlei staatswerkzaamheid geroepen wordt, die ideale kant zijner roeping voor den geest staat, hoe meer diens geheele denken, willen, handelen zich alsdan weet te vereenzelvigen met de hoogheid der taak, welke hem als orgaan der staatsgemeenschap werd toevertrouwd, des te krachtiger zal ook elke daad, door hem in den naam van het algemeen belang en de gerechtigheid gepleegd, op erkenning harer zedelijke meerderheid aanspraak kunnen maken. En 'zoolang het g e w e t e n van de e e n h e i d de besluiten der m e e r d e r h e i d leidt,' is tegen overheersching van den staat het individu immers ook beveiligd?

Niet in scherpte van verstand of veelheid van kennis zocht daarom Buys het hoofdvereischte voor den waarachtigen staatsman, maar in die hoogheid van karakter en toewijdingsvolle gezindheid des harten, welke het individu in staat stelt om, waar het, voor of in naam der staatsgemeenschap, met haar gezag optreedt, elk ander belang voor dat van het algemeen ter zijde te stellen en zich, met bezielden ernst, tot leuze te kiezen dat zinrijke, door Buys ons eenmaal voorgehouden devies, hetwelk aan de prinsen van Wales van oudsher tot wapenspreuk strekt en vervat is in die twee schoone, veelbeteekenende woorden: i k d i e n.

Aan den wand boven mijn schrijftafel, tusschen de portretten mijner ouders, hangt, nu reeds sinds bijna 15 jaar, een afbeelding van het Leidsche academiegebouw. Waarom, voor die in beeld gebrachte herinnering aan mijn studententijd, juist deze plaats door mij werd uitverkoren - hun, die van voorgaande bladzijden kennis namen, kan het duidelijk zijn.

Uit dat jonge en blijde tijdperk van mijn leven zijn er geene indrukken, welke een zoo diep in het gemoed gaande, heilige bekoring bij mij hebben achtergelaten, als die zich hechten aan de vele onvergetelijke uren, waarop Buys, telkens wanneer zich daartoe

maar de gelegenheid voordeed, met zijne, door innige welgemeendheid voortgedreven stem, als hoogste ideaal ons vóórhield een leven van onbevangen en belangelooze toewijding aan den dienst der, binnen de grenzen van rechtvaardigheid en doelmatigheid, naar het algemeen welzijn strevende staatsgemeenschap.

En waar zou de herinnering aan die roepstem ten goede, steeds duidelijker zich voor mij verheffend boven al het andere, wat mij uit die jaren naklinkt, waar zou zij een passender plaats hebben kunnen vinden, dan tusschen de beeltenissen van hen, die mij door hun leering en voorbeeld zeker het meest hebben welgedaan?

J.P. MOLTZER.

Onze rijmen.

II.

Bij hetgeen wij tot dusver mededeelden, deden wij zoo hier en daar een greep uit den rijmenvoorraad, telkens dat kiezende, wat ons in het betoog het best diende. Wij moeten nu nog een overzicht nemen van het gebied, waarop onze rijmen zich bewegen. Dat het een uitgestrekt terrein is, verwondert ons niet. Weten wij niet allen uit onze jeugd welk eene belangrijke rol zij in het kinderleven spelen? En strekken zij zich niet nog buiten de kinderwereld uit?

Wij beginnen ons overzicht natuurlijk met de bakerrijmen, want dit zijn de eerste, die de jeugdige wereldburger te hooren krijgt. Reeds spoedig na de geboorte vergast men de kleinen op gezang, om hen met de verdrietelijkheden des levens te verzoenen. Somtijds zijn dat geheele verhalen op hen betrekking hebbende:

Toen (Annetje) eerst ter wereld kwam
Al uit het duistere hoekje,
Toen had ze nog geen hemdje an,
Ja zelfs geen onderbroekje.
(Annetje's) paatje was heel verblijd,
Toen hij hoorde: het was een meid;
Maar was het geweest een jongen
Dan was hij wel opgesprongen.
Zij heeft twee oogjes helder en klaar,
Op het bolletje lief blond haar,
Lipjes met roode randjes,
Lieve poezele handjes.

Rozebolletje mag wandelen
Met Mieke op de baan;
Zij koopen dan amandelen
En nemen (Annetje) meê.
En, o, wat zal dat heerlijk gaan,
Als (Annetje) meeloopt op de baan.

Maar meestal zijn de deuntjes er op gericht om den kleinen schreeuwleelijk door belangstellend vragen naar de oorzaak van zijn leed, of door voorspiegeling van allerlei heerlijkheden, te sussen.

Ook de inhoud der wiegeliedjes is berekend voor de ooren der jeugdige hoorders. Deze vernemen hoe moeder voor hen zorgt en vader het brood wint, hoe het schaap met zijn witte voetjes elken dag zijn melkje geeft, en hoe de pappot al in het spindje gereed staat. Doch soms ook bevat het rijm eene ontboezeming als

Suja, poppedeine,
't Kindje is nog kleine;
'k Wou, dat het kindje grooter was,
Dat kwam moeder wel te pas,

of moeders kleine plaatsvervangster zucht:

Als alle kindertjes spelen gaan
Moet ik bij het wiegeke staan.
Ga dan, wiegeke, krik-krak,
Slaap, mijn kleine dikzak.

Een enkele maal ook vinden wij nog sporen van bijgeloof, als in het Twentsche

Suja, suja, lutke wicht,
Sloape zeute, eugkes dicht.
Hunewive, 'k zal di sloan,
Kumst du bi de huja stoan,

waarmee de bijgeloovige moeder het ‘witte wijf’ van de wieg zoekt te keeren.

Weldra echter begint de kleine aandacht te schenken aan wat er om hem heen gebeurt, en men vermaakt hem door grapjes met de handen en spelen met de kleine voetjes, en zingt daarbij toepasselijke deunen. Nu eens is het:

Draai het wieletje nog ereis om,
Klap ereis in je handjes, enz.

dan weêr loopt ‘Kriebeltje-Krabbeltje’ naar boven om in kindjes halsje te kruipen, of wordt het ‘torentje bussekruit’ opgebouwd en nêergeworpen.

Het eerste onderricht begint. Moeder zingt van

Toontje tip,
Voetje wip,

en

Kinnetje knap,
Mondje hap,
Neusje snuit,

of van

Dit voetje en dat voetje
Die gingen de schaapjes wachten.
Het eene liep in 't koren
Verloren,
En 't ander liep er bachten,

en maakt zoo den kleine vertrouwd met de namen der lichaamsdeelen. Schertsend wordt hem gewezen op het onderscheid tusschen de verschillende vingers:

Pinkje,
Gouden rinkje,
Lange liereboom,
Likkepotje,
Duimelotje,

terwijl geheele verhalen van Duimelot en het ondeugende ‘kleine ding’ dienen om dit te illustreeren.

Weldra volgt nu ook het verrukkelijke paardrijden op vaders knie met zijne lange reeks van versjes. Daarin wordt nu eens het rijden nagebootst:

Zoo rijden de heeren
Met 'er bonte kleêren,
Zoo rijden de vrouwen
Met 'er wijde mouwen, enz.,

dan weêr volgt eene beschrijving van het paard met zijn vlassen staartje en koperen voetjes, of wordt verhaald dat men uit steê koekjes voor het kind gaat halen of naar den Briel rijdt om visch. Vaak ook geldt het bezoek alle plaatsen in den omtrek:

Joe, joe, joe,
Naar Hoorn om een koe,
Naar Alkmaar om een varken,
Zoo rijden wij naar Marken,
Naar Marken om een wagen.
Zoo rijden wij naar Schagen,
Naar Schagen om een sjees.
Zoo rijden wij naar de Bee(t)s,
Van de Bee(t)s naar Akersloot
Om een schootje wittebrood.

In een land als het onze, waar zooveel gebruik van het water als verkeersweg wordt gemaakt, wordt natuurlijk ook het schuitje varen voor de kinderen nagebootst. De beweging van het roeien is daarvoor ook juist bijzonder geschikt. Nu eens is de Overtoom, waar men zoete melk met brokken nuttigt, het doel van den tocht, dan weêr gaat het naar grootmoe toe, die door den kleine geholpen moet worden bij het melken van hare bonte koe, of is er sprake van een schuitje met appeltjes en peertjes en van schoenen met roode leertjes.

Tal van andere rijmen dienen om het kind verder te vermaken en te ontwikkelen. Over alles wat binnen zijn bereik valt en nog meer wordt daarin gehandeld. Wij hooren hoe Din-din-din met den pappot op zijn rug en den wiegband in de hand het land binnenkomt en allerlei treurige ervaringen opdoet. De sultan van Marokko rijdt op een varken de Koepoort binnen, en

Tante Nans
Zat op een gans.
'Wip,' zei de gans;
Weg was tante Nans.

De hongerige Gijs zit op den hollebollen wagen te schrokken en drinkt ten slotte nog de Noordzee uit, enz. De meeste rijmen blijven echter binnen den kinderlijken gezichtskring. Zij vertellen b.v. van de kat, die haar mooie velletje heeft verbrand en dit nu met een stukje poesevel moet laten verstellen, van het hondje dat met een bevroren staartje buiten in de biezen lag, van den haan die te kermis wilde, maar de kippen niet meê wou nemen, van de zeven kikkertjes in de boeresloot, die in hun vroolijk dansje werden gestoord. Zij verhalen van den molenaar, die het meel maalt, waarvan moeder pan-

koek zal bakken, van den boer en zijn kippen en van den boozen bakker, die zijn vrouw met het houten hamertje zoo slaat, dat het bloed door de kamer vliegt. Wij vinden ook allerlei vreedzame huiselijke tooneeltjes en gesprekken tusschen moeder en kind:

> Moeder, als je me kousen koopt,
> Koop me dan kousen met kuiten.
> Alle jongens roepen me na:
> Spillebeen komt buiten.

en

> Jantje, trek je wantjes aan,
> Het is zoo bitter koud.
> Daar ginder komt een meisje aan
> En daar ben je mêe getrouwd.

Soms ook is het onderwerp zeer tragisch:

> Zagen, zagen, wiedewiedewagen,
> Jan kwam thuis om een boterham te vragen.
> Vader was niet thuis,
> Moeder was niet thuis.
> Piep, zei de muis in het voorhuis.

of

> Alias
> Zat in de kas.
> Zijn moeder dacht, dat het brood was.

Zoo treffen wij van alles onder deze rijmen aan en aan alles wordt een schertsende toon gegeven. Het verwondert ons dus niet, dat wij ook persiflages ontmoeten als:

> Kain sloeg Abel
> Zoo miserabel
> Met een pannekoek op zijn ziel,
> Dat hij dood ter aarde viel.

en

> Adam en Eva
> Aten samen kropsla
> Uit het houten tonnetje.
> Adam had een broekje aan
> En Eva een japonnetje.

Maar hiermee zijn wij aangeland bij de vertellingen op rijm, waarvan wij een zeer groot aantal bezitten. Soms zijn ze zeer kort en bestaan uit slechts enkele regels, gelijk dit vertelseltje o mtrent het eerste menschenpaar; soms echter zijn zij zeer lang. Vaak herinnert de wijze van vertellen aan die der prozaverhalen, - wij vinden b.v. het bekende sprookjesbegin in

Daar was ereis een koning,
Die smeerde zijn eigen met honing.
Toen riep hij: kindertjes, lik, lik!
O! wat een zoete koning ben ik!

- maar dikwijls ook is die eigenaardig en ontmoeten wij dezelfde plotselinge overgangen als in onze overige rijmen. Wij geven hier een paar voorbeelden:

Jan Kiekel en Jan Kakel
Die gingen samen uit.
Jan Kiekel viel in 't water,
Jan Kakel haald'em er uit.
Toen kwam Jan Smal,
Die lag 'em op den wal.
Toen kwam Jan Braat,
Die lag 'em op de straat.
Toen kwam Jan Tempel,
Die lag 'em op den drempel.
Toen kwam Jan de Boer,
Die lag 'em op den vloer.
Toen kwam Jan Plankie,
Die lag 'em op het bedbankie.
Toen kwam Jan Vet,
Die lag 'em op het bed.
Toen kwam Jan Schaap,
Die maakte hem in slaap.
Toen kwam Jan de Bakker,
Die maakte hem weêr wakker.
Toen kwam Jan de Bontekoe,
En die bracht 'em naar zijn moeder toe.

De andere vertelling luidt:

- Mijn vee is esturven.
- Dat 's slecht, Jan.
- Zoo slecht niet as je wel miene, man.

- Hoe dan, Jan?
- Ik trok er rijke penningen van.
- Dat 's best, Jan?
- Zoo best niet as je wel miene, man.
- Hoe dan, Jan?
- Ik kocht een koe.
- Dat 's best, Jan.
- Zoo best niet as je wel miene, man.
- Hoe dan, Jan?
- Doe i eslacht werd trok ik er 100 pond smeer van, en toe mijn wijf bollen zou bakken, vloog et hiele huis in den brand.
- Dat 's slecht, Jan.
- Zoo slecht niet as je wel miene, man.
- Hoe dan, Jan?
- Ik bouwde 'en aâr.
- Dat 's best, Jan.
- Zoo best niet as je wel miene, man.
- Hoe dan, Jan?
- Doe mijn wijf uit het nuwe bed stapte brak ze der bien.
- Dat 's slecht, Jan.
- Zoo slecht niet as je wel miene, man.
- Hoe dan, Jan?
- Ze kreeg een mooien haan.
- Wat stond er op zijn kam?
- Harelem en Amsterdam.
- Wat stond er op zijn zij?
- Een mooi, mooi schilderij.
- Wat stond er op zijn aâre zij?
- Een groote pot mit rijstenbrij.
- Wat stond er op zijn staart?
- De Harelemmer vaart.
- Wat stond er op zijn reg?
- 't Is allemaal leugen wat ik je zeg!

Dialogen, die op deze gelijken, vinden wij zoowel in Vlaanderen als in Oostenrijk terug, terwijl reeds in eene, in het begin der 16de eeuw te Antwerpen gedrukte verzameling van volksdichten, een dergelijk gesprek wordt aangetroffen. Nog ouder is echter het slot, een zeer verhanseld brokstuk uit een hoogst merkwaardig rijm, behoorende tot een ander soort van verhalen, de zoogenaamde leugenrijmen. Van een dezer moge hier nog eene lezing als proeve volgen. Het is het verhaal van

de wonderen, die de haan aanschouwt, als hij in het vreemde land uit vrijen gaat.

Koekeloere is mijn naam.
Ik wil gaan leeren vrijen
In 't land van Lombardijen.
Toen hij in Lombardije kwam,
Raad eens wat hij daar vernam?
De koe zat bij den haard en spon,
Het kalf lag in de wieg en zong,
Het katje karnde de boter,
Het hondje waschte de schotels,
De vleremuis die veegde 't huis,
Toen kwamen de zwarte zwaluwtjes,
Die brachten het vuilnis uit.

Is eindelijk de vertelster uitgeput en blijven de kleine toehoorders toch aandringen om voort te gaan, dan komen de plagerijen voor den dag, en

'k Zal je wat vertellen
Van Evert en van Jelle. -
Evert schoot de konijnen dood
En Jelle verkocht de vellen,

zoo luidt het verhaal, dat met verontwaardiging wordt aangehoord, of

Daar was ereis een man -
Kom, luister dan!
Daar was ereis een vrouw -
Toe, luister nou!
Daar was ereis een jongen, die heette Piet -
Ik schei eruit, want je luistert niet.

Worden de tot dusver besproken rijmen het kind door ouderen voorgezongen of voorgezegd, wij moeten nu gaan spreken over die, waarvan het zelf gebruik maakt, d.z. in de eerste plaats de rijmen bij kinderspelen.

En wij beginnen daartoe met de reidansen over wier belangrijkheid en ouderdom ik hiervoren reeds sprak. Zij zijn van allerlei aard. Nu eens bestaan zij uit halfdansend voortschrijden in een kring, zooals bij het algemeen bekende

Daar ging een patertje langs den kant,
Hei, 't was in de Mei!

Hij vatte een nonnetje bij de hand,
Hei, 't was in de Mei zoo blij,
Hei, 't was in de Mei!
En zoo blij waren zij! (*bis*).

met zijn voortdurend wisselen van nonnen en paters binnen den kring, en bij reien als

Krispijntje, begijntje,
Hoe spin jij je vlas zoo fijntjes,
En alzoo fijn als zijden draad?
Daarom spinnen wij zeven jaar, zeven jaar alomme,
Krispijntje, keer je eens omme.
Krispijntje heeft zich ommegekeerd,
Dat heeft zij al van mij geleerd,

waarbij de mededansenden zich omkeeren en de armen kruiselings vlechten. Dan weder zien wij eene lange, niet gesloten rei zich voortbewegen door de poorten, telkens door de uiteinden gevormd:

Haal op de poort,
Zoo ganen wij voort, enz.

of wel de gansche schare loopt achter elkaar en kruipt door onder eene poort van vier armen, waar tusschen de medespelenden een voor een worden gevangen, om in engeltjes en duiveltjes verdeeld achter de beide poortwachters te komen staan, - het merkwaardige bruggespel, van welks oud rijm in ons land nog slechts luttele sporen schijnen over te zijn, maar dat zelf nog algemeen in zwang is, zij het dan ook begeleid door jongere, onbelangrijke rijmen als:

Kruip door, sluip door,
Driemaal voor niet door,

of

Ik ging laatst om een broodje,
De bakker was niet thuis.
En toen de bakker niet thuis was
Toen ging ik naar mijn huis,
Haal open!

Wij hebben nog tal van andere reien. Ik wil hier echter alleen nog wijzen op het ‘doekje leggen,’ waarbij een meisje rondloopt om een stilstaanden kring, al zingende:

Ei kok een ei, de kok zal leggen.
Als hij legt, wat legt hij dan?
Blauwe eiers, groene eiers,
Allerhande eiertjes, enz.

het reeds door Kiliaen vermelde spel van ‘kop kop heeft gheleght.’

Ook bij de overige kinderspelen behooren meestal rijmen. Zoo wordt het touwtje springen door gezang begeleid en hebben de verschillende balspelen hun eigen poëzie, evenals het tollen, het hinkelen, het wippen, enz., enz. De merkwaardigste rijmen dezer soort zijn echter die, welke bij het schommelen (talteren) in gebruik zijn. Deze zijn nl. meestal zeer oud en hoogst zonderling van inhoud, terwijl er allerlei stukken uit andere rijmen worden ingevlochten om ze te rekken. Men vergelijke b.v.:

Entelen, tintelen, tentelen,
Daar vlogen zeventien entelen,
Zeventien entelen, Hanne Margriet.
Margriet zat in den hemel
Zoo zwaar als een kemel,
Zoo zwaar als een bonte koe.
Snip, snap, waar ga-je naar toe?
Ik ga naar het hooge watertje,
't Hooge watertje halen
In zeventien gouden schalen,
Met zeventien gouden deuren.
Daar stond een juffertje voor de deur,
Die had een witten boezelaar veur;
Den boezelaar liet ze vallen,
Die waaide al over de wallen,
Die waaide al over den hoogsten boom,
De hoogste boom die krakte,
De boezelaar die zakte.
Mijn neefje, mijn kleefje,
Mijn neefje had zoo'n dikken buik,
Mijn neefje moest de poort uit.
Heel uit, half uit,
Mijn neefje moest de poort uit.

en

Drijf, drijf, varken,
Ga er meê naar Marken.

Ga er meê naar Niesje toe,
Niesje van de bonte koe.
Niesje, Niesje, doe open de deur!
Wat hangt er veur?
Een potje met grauwe erwten.
Neem een erwtje uit den pot
En gooi er meê naar Niesje's kop.
Niesje's kop is al te groot:
Gooi hem in mijnheer zijn schoot.
Mijnheer zit in den kelder,
Die tapt een glaasje helder,
Die tapt een glaasje rooden wijn:
Alle dagen zullen wij vroolijk zijn.
Laat loopen dien gek.
Hij lust geen spek,
Hij heeft te veel gegeten.
Heele maan, halve maan,
Juffrouw, blief je op te staan,
Dat er een ander op zitten kan gaan?

Bij de speelrijmen behooren verder nog die, welke dienen tot het aanwijzen van den man, b.v. bij het krijgertje spelen. Deze aftelrijmen onderscheiden zich door bijzondere onverstaanbaarheid. Vaak bevatten zij louter wartaal. De Fransche woorden waaruit verscheidene dier rijmen oorspronkelijk bestonden, zijn natuurlijk op allerlei wijze verbasterd, terwijl pogingen om er Nederlandsch van te maken ze nog meer onkenbaar hebben gemaakt. Men voegde er verder willekeurig nieuwe rijmregels en woorden aan toe, en zoo ontstonden gewrochten als

Rommelbussie, rommelbussie:
Ér-dér-dó,
Kátle-ménne-mó,
Kátle-ménne-sísin-jérre,
Ér-dér-dó

naast

Rommelbussie, rommelbussie:
I'ssie-díssie-dóu,
Cómplimént aan jóu,
Cómplimént aan íssie-díssie,
Issie-díssie-dóu,

en

Éun-déun-díp,
Víjfde-kále-kíp,

Víjfde-kále-bóek-in-de-mále,
Eún-déun-díp

met

Éun-déun-dópje,
Pórseléinen kópje,
Mán én vróuw,
Kíndren ín de róuw,
Méid én knécht,
Ik ga tróuwen en jíj gaat wég.

Er bevinden zich echter onder onze tallooze aftelrijmen ook vele van Nederlandschen oorsprong. Zij zijn van den meest uiteenloopenden inhoud. Onder de merkwaardigste behoort het volgende:

Bésje zóu eens wórtelen schrápen:
Zij wíst niet wáar ze 't més geláten.
Zij táste híer, zij táste dáar,
Zij táste den dúvel ín het háar.
't Háar begón te róoken,
De dúivel begón te spóken.
Oúd wíjf, kóok de brij,
Wíe zál hém wézén, ík óf jíj?

Bij het spelen komt het kind in aanraking met andere kinderen. Wij moeten nu zien welke rijmen het bij dien omgang gebruikt. Zij zijn van verschillenden aard. Vooreerst worden allerlei rechtshandelingen door middel van rijmen verricht en bekrachtigd. Wie weet hoe oud die door de kinderen gebezigde formules reeds zijn. Bij overdracht van goed, als het eene kind een stuk van zijn speelgoed aan het andere afstaat, zegt de nieuwe bezitter om de schenking onherroepelijk te maken

Eens gegeven,
Blijft gegeven.
Potje met bloed,
Alle dagen mijn goed.

En mocht de vroegere eigenaar berouw krijgen over zijne mildheid en zijn geschenk terugnemen, die breuk wordt gelaakt met

Eerst gegeven,
Toen genomen,
Driemaal door de hel gevlogen.
Klink! zeit de bel
Marsch naar de hel!

Vindt een kind iets, dan aanvaardt het de vondst terstond als wettig eigendom met een

Vind, houd,
Zakkie douwd[1],

in allerijl uitgesproken, voordat een der omstanders zijn recht op een aandeel in de vondst kan doen gelden. - En hebben twee kinderen verschil gehad en wordt de vrede gesloten, zij slaan hun pinken in elkaar en bekrachtigen de verzoening met

Pinkie op, pinkie neêr,
Nooit geen kwade vrienden meer.

Verder vinden wij blijken van het verkeer met anderen in allerlei plagerijen. Vraagt de een: ‘Waarom?’ dan krijgt hij ten antwoord

- Daarom.
- Daarom is geen reden.
- Als je van den trap afvalt,
- Dan ben je gauw beneden.

Vraagt hij: ‘Wat?’ dan heet het: ‘Als het regent wor-je nat,’ en ‘Watte?’ wordt gevolgd door

Zwarte katten
Met roode mouwen,
Heb-je die ooit in de kerk zien trouwen?

In dergelijke aardigheden zijn de kleinen onuitputtelijk.

Ook aan scheld- en spotrijmen is natuurlijk geen gebrek. Vooreerst worden allerlei eigenschappen en ondeugden gehekeld. Aan het meisje, dat het ongeluk heeft scheel te zien, vraagt men spottend:

Schele Wiep, schele Wap,
Hoe kook je de pap?
Van water en meel?
Zie je dáárom zoo scheel?

De roodharige wordt vervolgd met

Roode stier,
Ga van hier,
Ga naar 't land,
Steek daar je rooden kop in brand.

1) Dit zal wel zijn: Ik vind, ik houd: ('t wordt) in mijn zakje gedouwd.

En den leugenaar klinkt van alle kanten in de ooren:

Liegebel
Komt in de hel.
Bij alle doode schapen,
Daar moet je 's nachts bij slapen.

Ook ouderen ontsnappen natuurlijk niet aan de spotlust der kleinen en wij vinden dus ook scheldrijmen op ambachten als

Snijder, snijder,
Maak mijn broek wat wijder,
Maar toch ook niet al te wijd,
Dat hij van mijn billen glijdt.

of

Molenaar, korendief,
Groote zakken heb-je lief.
De kleintjes laat hij loopen,
Groote steelt hij bij hoopen.

Namen bieden ook goede gelegenheid tot rijmen, en de gelukkige b.v. die Piet heet wordt geplaagd met

Piet
Zit in 't riet,
Zit in 't hooi,
Piet vindt alle meisjes mooi.

en Douwe met

Douwe,
Muus in de mouwe,
Kat in de kiste
Daar Douwe niks van wiste.

Eindelijk zijn ook vele plaatsen het mikpunt der scherts. Deinwoners der meeste plaatsen verheugen zich in het bezit van eenen scheldnaam, hun door de naburen gegeven (Zwolsche blauwvingers, Delftsche kalverschieters, Schermerhorner klokkedieven) en waaraan dan ook vaak eene overlevering ten grondslag ligt. Aan zulke verhalen of aan plaatselijke toestanden nu is ook menigmaal een scheldrijm ontleend, en het heet bv.:

Te Schellinkhout
Daar spreken ze bout.
't Zijn allemaal arme boeren.
Ze hebben den toren van de kerk gesloopt
En kunnen geen ander voeren.

of

Te Enkhuizen, te Enkhuizen,
Daar hebben zij niets te pluizen
Dan een ouden, zwarten zwaan,
Daar plukken alle Enkhuizers aan.

Soms ook worden in één rijm tegelijk verscheidene plaatsen gequalificeerd, waarbij natuurlijk de woonplaats der zangers er het best af komt, gelijk in:

Amsterdam is een groote stad,
Hoorn is een vuilnisvat,
Edam is een kraaiennest,
Purmerend is 't allerbest.

Wij moeten nu spreken over het verkeer der kinderen met de natuur. Het veld is hier ruim, want de kleinen staan op vertrouwelijken voet met planten en dieren. Ze spreken ze toe en vragen raad en hulp in allerlei aangelegenheden. En in die gesprekken is zooveel ouds, dat wij met grond kunnen gissen, dat dergelijke vragen ook reeds eeuwen geleden werden gedaan. Verscheidene dier toegesproken dieren golden in den heidenschen tijd voor heilig.

Zoo krijgt b.v. het Lievenheershaantje in last naar den hoogen hemel te vliegen:

Engeltje, engeltje, vlieg ereis weg.
Je vader is dood, je moeder is dood,
Je kindertjes eten droog brood.

De eerste ooievaar wordt begroet met rijmen als:

Ooievaar,
Lepelaar,
Met je lange bekken,
Je moeder zit op 't hekken
Je vader heit een kind 'estolen,
Daar is-i meê over de meulen 'evlogen,
Tien ellen hooge.
Je hemmetje leit te droogen.

En kraai, koekoek, zwaan en menige andere vogel moet zich eveneens het gescheld der kleinen laten welgevallen. Hetzelfde lot treft de vleermuis, die echter ook wel eens een vriendelijker onthaal vindt

Vleermuis,
Kom in huis,
Ik zal je een bedje maken
Van een wit laken.

Het treurigst evenwel is het lot der huisjesslak.

Slakkedepoes,
Kruip uit je hoes;
Je hoes verbrandt
In volle vlam,
Daar komen twee oorlogsscheepjes an,
Die zullen jou hoes verbranden.

Geeft zij aan den wensch der kleinen geen gehoor, meedogenloos wordt de bedreiging haar huisje te zullen breken door de kleine voeten volvoerd. De kinderen toch zijn vast overtuigd, dat de dieren aan hun gezang moeten gehoorzamen. Zoo zingen zij ook bij het hengelen:

Vischje, vischje, tok.
Je moeder deed het ok,
Je vader heeft 't gezeid:
Vischje, vischje, bijt.

terwijl den vlinder, dien zij zoeken te bemachtigen, wordt voorgejokt:

Witje, witje, ga maar zitten.
Ik zal je toch niet vangen.

Ook aan de plantenwereld wordt veel aandacht geschonken. Ook hier vinden de kinderen geduldige toehoorders voor wat zij te vertellen hebben, en wordt hun zwijgend de inlichting verschaft, die zij verlangen. Het madeliefje vertelt, wie de echtgenoot zal worden der kleine, die het bloempje ontbladert, en het appelpitje, tusschen de vingers geknepen met de vermaning:

Pitje spring oost, pitje spring west,
Pitje spring in mijn zoeteliefs nest,

wijst de richting, waarin zich de woning der liefste bevindt. Verder leenen bloemen en kruiden zich heerlijk tot allerlei spelen en grapjes. De wilgentakken leveren prachtige Meifluitjes, als men onder gezang het hout van den bast losklopt

Siep, sap, siepe,
Wanneer bist doe riepe?
Te Meie, te Meie,
As de veugelties eier leg.
Wat leg-ze dan?
Leêge, leêge doppen,
Kale, kale koppen.
Toe 't kattien op 'et diekien zat,
Zeute melk mit koaiers at,
Kwam 'en beuze hekse,
Dee wol 'et kattien 'et oor of bieten,
Heel of, half of,
Toe heit 'et kattien 'et oor of.

Het riet geeft hanebolten, die de knapen ijverig verzamelen en dan te koop aanbieden met:

Wie wil er hanehuinebollen koopen?
Ik heb met mijn beenen in 't water geloopen,
Achter op het veld.
Tien voor een speld,
Honderd voor een duit,
Ik loop er het heele dorp meê uit.

Grasaren zijn heerlijk speelgoed.

Haasje, haasje, kruip in!

luidt het bevel, waarmeê de kleinen ze lachend in de mouw naar boven doen kruipen. - De oningewijde krijgt twee zaadhouders van het herderstaschjeskruid kruiselings in den mond, opdat de ander de beide uiteinden zal kunnen samenknoopen; doch deze trekt de halmen snel door en de gefopte heeft den mond vol van het stekelige zaad, terwijl men hem nog uitjouwt met:

Lepeltjesdief, lepeltjesdief,
Je hebt je vader en moeder niet lief.

Van groot belang is het natuurlijk voor de kleinen, die buiten willen spelen, dat het mooi weêr is, en zij zoeken dus den regen af te wenden. Zij doen het Lievenheersbeestje opvliegen, om de hemelpoort voor de zonnestralen te ontsluiten, of bezigen bezweringsformules als

Buiskoolblad,
Maak mij niet nat.
Vaar over,
Naar Engelland;
Daar woont een man,
Die heeft een koe,
Hij heeft er geen drupje water toe.

Regent het toch, dan troosten zij zich met vroolijk door het water te plassen en lustig te zingen van

Het regent, het zegent.

Het verkeer met de natuur maakt de kinderen ook vertrouwd met de dierenspraak. Zij beweren althans deze te verstaan en geven er vertolkingen van. Zoo luidt het gezang van de zwaluw volgens hen:

Toen ik wegging waren alle kistjes en kastjes vol,
Maar nu is alles verslikkerd, verslekkerd, verslierd, verslierd!

De leeuwerik zingt onder het opvliegen:

Mijn vader is in den hemel.
Ik wou er ook zijn.

en nederdalende:

Maar 't is zoo wied, wied, wied! (zoo wijd, zoo verre).

Het gezicht van een jager doet den rotgans angstig uitroepen:

Manne, manne, manne,
Stokke, stokke, stokke,
Een gat er in, een gat er in, een gat er in!

En de steenuil roept op doffen toon

Kom-mede, kom-mede,
Op het kerk-hof-hof-hof.

Zoo bestaan er verklaringen van zeer vele dierengeluiden.

Wij gaan nu over tot een andere belangrijke onderafdeeling onzer rijmen, de raadsels. Wat ons terstond treft is het zonderlinge karakter van vele daarvan.

Onkel-meronkel
Dronk uit den krommen konkel.
Al was de konkel nog zoo krom,
Onkel-meronkel gaf nergens om

schijnt ons geen raadsel. Het laat vele oplossingen toe en het is onmogelijk te gissen, dat hier juist ‘eene koe, die uit de sloot drinkt’ wordt bedoeld. Maar wat ons dwaas lijkt is juist een bewijs voor den ouderdom dier raadsels. Wat paste voor den geest onzer voorvaderen is *ons* vreemd geworden. Zij vulden als bij instinkt het onvolkomen aangeduide verband aan en vatten den zin, waar wij, verwachtende door logische redeneering het antwoord te zullen vinden, natuurlijk bedrogen uitkomen, omdat die raadsels niet logisch bedoeld zijn. En daar wij niet meer terstond den waren aard der oude volksraadsels voelen, kunnen wij ook hun eigenaardige kracht niet meer behoorlijk waardeeren.

Onze raadsels zijn beelden. In een paar trekken geven zij door treffend gekozen vergelijkingen de kenmerkende eigenschappen van het te raden gegeven voorwerp aan, door verassende tegenstellingen en eene vreemdsoortige voorstelling in een duister kleed gehuld; en niet dan groote scherpzinnigheid is in staat het bedoelde voorwerp in die vermomming te herkennen. Deze eigenaardigheden komen duidelijk uit in de schoone raadsels, die ik hier als voorbeeld laat volgen:

Vogel, vogel snel
Vloog over de diepe del.
Hij droeg vleesch en beenen
En had er zelve geene. (*Antw.*: schip.)

Mijn moeder kent een laken,
Dat kan zij niet naaien;
Mijn vader kent een appel,
Die kan hij niet schellen;
Mijn zuster kent kralen,
Die kan zij niet tellen. (*antw.*: de hemel met maan en sterren.)

Achter bessie's tuin
Daar leit een merrie bruin,
Zonder kop en zonder steert;
Al zijn ribben liggen verkeerd. (*antw.*: geploegd land.)

Die ouderdom van vele onzer raadsels behoeft echter niet slechts uit vorm en inhoud *gegist* te worden. Wij kunnen met zekerheid aantoonen, dat zij zoo oud moeten zijn. Wij vinden nl. onze raadsels reeds in de middeleeuwen. Een handschrift uit het begin der 10de eeuw bevat b.v. eene Latijnsche bewerking van het bekende raadsel van de sneeuw (een raadsel, dat bij ons verloren schijnt te zijn gegaan en alleen door vertaling uit het Duitsch weêr bekend is geworden). Eene Sleeswijk-Holsteinsche lezing, die blijkens metrum en stafrijm zeer ouderwetsch is, luidt:

Da kam ein vogel federlos
Sass auf den baum blattlos.
Da kam die jungfer mundelos
Und ass den vogel federlos
Von dem baume blattlos.

En de verlatijnsching luidt:

Volavit volucer sine plumis,
Sedit in arbore sine foliis,
Venit homo absque manibus,
Conscendit illum sine pedibus,
Assavit illum sine igne,
Comedit illum sine ore.

De laatste regels wijken in opvatting een weinig af; de vertalende monnik, een Zwitser, volgde blijkbaar eene andere lezing.

Maar nog belangrijker is, dat ons in eene Oudnoorsche saga een raadselwedstrijd tusschen den god Odhinn en koning Heidhrekr beschreven wordt, en dat verscheidene der daarbij opgegeven raadsels onder de hedendaagsche raadsels van alle Germaansche landen terug worden gevonden. Tot die tot de hoogste oudheid opklimmende raadsels behoort b.v. dat van het ei:

Daar kwam een vaatje van Engelland,
Zonder hoepel, zonder band,
En van binnen tweeërlei nat.
Ra, ra, wat is dat?

en het raadsel van de koe:

Blauw boven, groen onder,
Vier trip-trap,
Vier sip-sap,

En een houten jaaggat.
(lucht, weide, pooten, uier, blok.)

Bijzondere vermelding verdienen nog zekere raadselverhalen, waarin de rechters aan een ter dood veroordeelde vergunnen zijn leven te redden door het opgeven van een raadsel, dat zij niet kunnen raden. Soms ook is het de vrouw, de moeder of de dochter van den schuldige, die verzoekt het onoplosbare raadsel te mogen opgeven. Deze verhalen schijnen ons hoogst zonderling, vooral wegens de hartstocht voor raadsels, die de rechters aan den dag leggen. De verklaring is echter te vinden in het feit, dat de oorsprong van dergelijke raadselsprookjes in het grijze verleden ligt.

Een der bij zulk een verhaal opgegeven raadsels luidt:

Toen ik henenging en wederkwam,
Vijf levenden uit een doode nam;
De zesde maakte den zevende vrij.
Heeren, raadt en zegt het mij.

De moeder van den veroordeelde had nl. op hare wandeling een vijftal jonge spreeuwen in een paardenschedel genesteld gevonden; de zesde, die den zevende vrij maakte, was zijzelf, die door dit raadsel haren zoon redde. Een dergelijk raadsel nu vinden wij ook terug onder die, welke Odhinn aan koning Heidhrekr opgeeft. Het antwoord is daar een eend, die in een ossenschedel broedde en nestelde. En tevens geeft deze Noorsche saga ons de verklaring van de toegefelijkheid der rechters. Het blijkt nl. daaruit, hoe bij de oude Germanen de scherpzinnigheid voor het raden van raadsels vereischt hoog gewaardeerd werd en dat het al of niet oplossen ervan somtijds over leven of dood besliste. Odhinn nl., de gestalte van een edelman, die zich tegen koning Heidhrekr vergrepen had en daarom voor diens rechterstoel gedaagd was, aangenomen hebbende, geeft hier den wijzen koning een aantal raadsels op, die deze niet alle vermag te raden, en redt daardoor zijnen beschermeling het leven.

Al is dus hiermede aangetoond, dat verscheidene onzer raadsels terugreiken tot den heidenschen voortijd, geenszins is dat met alle het geval. Veel is ons nl. ook, in de middeleeuwen, door bemiddeling van het Latijn uit Zuid-Europa toegevloeid.

Verscheidene compilatoren der latere latiniteit hebben ons raadsels uit de klassieke oudheid overgeleverd, en middeleeuwsche monniken ontleenden aan deze en andere bronnen de raadsels, die wij hier en daar in onze handschriften vinden opgeteekend. Later zijn verscheidene dier oude raadsels uit den kring der geleerden ook onder het volk gekomen, en door dit langzamerhand vervormd en volksaardig gemaakt.

Een voorbeeld van zulk een raadsel van klassieken oorsprong is het bekende:

> Daar was een man, en 't was geen man.
> Hij liep op een pad, en 't was geen pad;
> Hij droeg water zonder vat.
> Ra, ra, wat is dat?

(*antw.*: een bruidegom, die op het ijs liep met een stukje ijs in de hand.)

De prototype hiervan vinden wij nl. in een Grieksch raadsel van Panarkes, waarvan o.a. ook Plato melding maakt, en dat Inidt: Een man en toch geen man wierp en hij wierp[1]. niet, naar een vogel en 't was geen vogel, die zat op een hout en 't was geen hout, met een steen en toch geen steen, (*antw.*: een eunuch wierp met een puimsteen naar eene op een narthexstengel zittende vleermuis; en hij wierp wel, maar hij trof niet).

Naast deze oude raadsels staan echter natuurlijk vele, die door raadselboeken uit den jongsten tijd algemeen ingang hebben gevonden. Aan hun vorm zijn zij echter meestal terstond als nieuw te herkennen.

Wij komen nu tot die rijmen, welke gezongen worden op bepaalde feestdagen, en die samenhangen met volksgebruiken van vaak zeer ouden datum. Behoorden de tot dusver besproken rijmen bijna uisluitend aan de kinderwereld, met die welke volgen is dat niet meer het geval. Volksrijmen en kinderrijmen vloeien hier nl. tezamen. Het zingend rondgaan op bepaalde dagen is nog niet uitsluitend aan de kinderen overgelaten: het Nieuwjaarwenschen met geijkte termen b.v. en het zingen met de ster wordt nog altijd ook door ouderen verricht.

1) Bij vertaling gaat hier de woordspeling verloren. In het Grieksch beduidt *βάλλ ∈ιν* zoowel *werpen* als *treffen*

Het doel van al die ommegangen met gezang is eenvoudig het inzamelen van geld en spijzen (koek, wafels, worst) of van brandstoffen tot het ontsteken van vreugdevuren.

Reeds de eerste dag van het jaar wordt tot zulk eene ommegang gebruikt en tal van zegenwenschen worden dan geuit alleen in de hoop op eene stoffelijke belooning. Die heilbeden gaan nu eens vergezeld van oude, maar langzamerhand misverstane en misvormde liederen, als:

> Zoete Nieuwejaar, dan zullen we vroolijk zijn.
> Maria is geboren een kinneke nog zoo klein.
> Hoe zou dat kinneke hieten? De dochter van St. Joor.
> Als zij ter kerke kwamen
> Wat vonden zij daar geschreven staan?
> 't Was onze Lieve Heer Jezus
> Met 't zware kruis belaan.
> De zon en de maan die schijnen even klaar.
> Ik wensch den baas en de vrouw
> Veul zegen in 't nieuwe jaar.

Dan weêr bestaan zij uit een eenvoudigen wensch:

> 'k Wensch je veul zegen in 't nieuwe jaar
> Allegaâr,
> Lang leven, zalig sterven,
> 'k Hoop, dat je 't Hemelrijk mag beërven,

waarop dan meestal onmiddellijk de reden van die vriendelijkheid wordt vertolkt door eene uitgestoken hand en ‘As-je-blieft, vrouw!’ Soms ook hoort men eenen armen kleine zijn gevraag rechtvaardigen en het heet:

> Nieuwejaar in 't woud,
> Mijn billetjes zijn zoo koud,
> Mijn moeder wil geen hempie koopen,
> Daarom moet ik zingen loopen.

Slechts weinige dagen later volgt het feest van Driekoningen met zijn boonenkoek en het springen over de kaars. Toepasselijke liedjes verhoogen de pret, terwijl rommelpotzangers bij het grommend geluid van hun instrument een oud Driekoningenlied doen hooren, waarvan slechts eenige verwarde brokstukken te hunner kennisse zijn gekomen. Gelukkig stelt de vergelijking der overleveringen uit verschillende streken ons in staat

er de overblijfselen van een uitvoerig passielied in te herkennen, en krijgt een deun als de volgende dus waarde:

't Was op een Driekoningenavond,
't Was op een Driekoningendag,
Toen zagen ze Maria Magdalena,
  Ja Magdalena,
Al op 's Lieven Heertjes graf.

En ze trok er Lieven Heertje zijn nageltjes uit,
Ja nageltjes uit, (nl. de nagels van het kruis)
En ze schonk er Maria den wijn,
En ze speelde op een vierkant orgeltje,
  Ja orgeltje,
En 't was er een klavertje zes. (*sic*)

Ook de Vastenavond met zijn grappen en potsenmakerijen wordt opgeluisterd door den rommelpot.

Vrouw, 't is Vastenavond, ho, man, ho!
'k Kom niet thuis voor t' avond, ho, man, ho!
'k Kom niet thuis voor morgen vroeg,
Dan is het nog wel tijds genoeg,

zoo klinkt het, en:

Vrouwtje, doe de deur eens open,
En laat den speelman binnen.

En dan volgt het verzoek:

Vrouw, geef mij dien pan met spek, ho, mannen, ho!
Het is voor een Vastenavondsgek,

of:

Boven in de hanehorst
Daar hangt een lange metworst.
Geef mij den langen,
Laat den korten hangen.

En daarop vervolgt hij zijn gezang met:

Weet je wel wat de meisjes doen?
Als ze 's morgens vroeg opstaan
Dan gaan ze voor den spiegel staan,
Dan kijken ze hier, dan kijken ze daar,
Dan kijken ze rond end'omme:

Moeder, staat mijn kapje wel net?
Mijn vrijer zal t' avond kommen.
Komt mijn vrijer vanavond niet,
Dan slaapt hij in mijn armen niet,
Dan komt Arie Jansen,
Die zal op den rommelpot spelen,
En de gek zal leeren dansen,
Hier een stoel en daar een stoel,
Op elken stoel een kussen.
Meisje, hou je kinnebak toe,
Of ik sla er een pannekoek tusschen.
Tusschen je neus en tusschen je kin.
Kan nog wel een spekkoek in.

Maar niet altijd hebben de liederen van den speelman betrekking op de Vastenavondpret, soms zijn ze van geheel anderen aard, gelijk het reeds hiervoren medegedeelde, zeer merkwaardige oude lied van ‘Klein zieltje, klein zieltje, zat achter de deur.’

De viering van S^{t}. Pieter (22 Febr.) te Grouw, waar hij geheel de plaats van S^{t}. Nicolaas vervult, en het gebruik der Drentsche jeugd om op dezen dag alle jonggehuwden van het afgeloopen jaar met gezang te gaan bezoeken, gaan wij voorbij, en wij komen dan aan den Palmzondag, gekenmerkt door het rondloopen der kinderen met versierde stokjes met groen, vlagjes, koekdeegzwaantjes en sinaasappelen, onder het zingen van

Palm, palmpaschen!
Hei, koerei! Hei, koerei!
Nog een Zondag, dan hebben wij een ei.
Eén ei is geen ei,
Twee ei is één ei,
Drie ei is 't rechte Paaschei.

Het eten van eieren en het eiertikken op Paschen zal wel reeds een heidensch gebruik zijn. Men heeft het later gekerstend, het ei, het teeken van het wederkeerend leven, als symbool van de opstanding nemende. Het bovenstaande rijm is geheel van Christelijken oorsprong en bevat in de slotregels eene zinspeling op de Drieëenigheid: ‘één goddelijk wezen is nog niet de Godheid, Vader en Geest zijn één, maar Vader, Zoon en Geest tezamen vormen God.’

Ook wordt er tegen Paschen in sommige deelen van ons

land met den rommelpot geloopen, terwijl het voorts behoort tot de tijden, waarop de jeugd vuren ontsteekt. Dit vuren branden is een eeuwenoud gebruik, dat b.v. ook nog op S^{t}. Jan en S^{t}. Maarten plaats vindt, maar hoe langer hoe meer in onbruik raakt. De jeugd houdt van te voren ijverig inzameling van brandstoffen om het vuur zoo groot mogelijk te kunnen maken en loopt daartoe zingend het gansche dorp af. Als voorbeeld van zulke bedelliedjes diene dat voor het Tesselsche Meivuur:

Hooi, heb-je geen strooi,
Heb-je geen oude manden?
Die zullen in de meierblits branden,
Hekken en stekken, joten en palen.
Als je niet komt, dan zullen we je halen.
Boer, wil-je het laten staan,
Hekken en stekken an enden slaan.

Op Pinksterzaterdag is de jeugd vroeg uit de veeren. Midden in den nacht trekken de knapen met een laag wagentje, waarop een der hunnen zit, aan een touw onder luid gejoel en gejuich naar een naburig dorp, wat niet zelden tot hevige vechtpartijen aanleiding geeft. Het is Luilakmorgen en wee dengeen, die op dien dag het laatst opstaat. Hij wordt uitgejouwd en krijgt een luilak van groene takken ten geschenke, terwijl hij de overigen moet tracteeren.

Soms ook voeren de kinderen den luilak in optocht rond onder het zingen van:

De luilak, de slaapzak,
De luilak is te vroeg opgestaan,
Hij mag wel weêr naar bed toe gaan.

En verveelt hun eindelijk dit spel, dan worden de takken te water geworpen met een

Van eenen, van tweeën, van drieën, van vieren, van vijven.
Gooi dien luilak maar te drijven.

Hetzelfde gebruik vinden wij in eenigszins gewijzigden vorm terug in het ‘dauwtrappen’ en den ommegang der met het zilver der gansche buurt behangen Pinksterbruid. Dit Pinksterbloemzingen, eertijds zoo algemeen, sterft meer en meer uit, en

de bij die gelegenheid gezongen liedjes geraken in vergetelheid. Een van deze is:

Daar komt de vurige Pinksterbloem,
Daar komt zij aangegangen
Met een schoon rozenhoedje op,
Al met twee bloeiende wangen.
Dit zingen de vogeltjes jong en oud,
Zij dansen en zij springen.
Allee, allee, als goud amathee,
Zoo fijn, zoo fijn als rozemarijn.
Pinksterbloem is opgestaan,
Alleen, alleen naar bedde gegaan,
Al met twee bloeiende wangen,
Al met een gouden wagen,
Al met een gouden zweepstok,
Met een schoon rozenhoedje op;
En al mijn geld en goed is op.

Soms ook vindt de optocht eerst op Pinkstermaandag plaats en wordt er aan deelgenomen door de kinderen, die het vee naar het land brengen. Wie dien morgen het eerst met zijn koeien in de weide is gekomen krijgt een naam: Vroegrijp, Dauwwurm of Midden-in-de-ton; de laatste heet Nustkoek of Langslaper. Met groen en bloemen getooid komt de schare dan in het dorp terug en het is weêr:

Nustkoek, Nustkoek, zitst dou zoo diep in de vèren,
Kanst het geroup niet heuren.
Hast dou geen oogies van kiekerdekiek,
Komst ja te laat met de koen op den diek.

Onder de meest algemeen herdachte feesten behoort ook dat van S^{t}. Maarten. Op den avond van diens naamdag trekken de kleinen in groepjes van huis tot huis met kaarsjes in koolbladen en papieren lantarens, en zien door hun gezang geld en koek te verkrijgen, wat dan gezamenlijk in vreugde wordt opgemaakt, of wel zij ontsteken van de verzamelde oude manden en andere brandstoffen een helder opflikkerend S^{t}. Maartensvuur.

Sinte Martinus bisschop,
Roem van onze landen,

heet het dan,

> Dat wij hier met lichtjes loopen
> Is voor ons geen schande.
> Hier woont een rijk man,
> Die veel geven kan,

of:

> Martijn had een paardje, dat wou niet rijden,
> Martijn had een schaartje, dat wou niet snijden,
> Martijn had een touwtje, dat wou niet knoopen.
> Geef een turf of een houtje en laat mij loopen.

of:

> Sinte Maarten heeft een koe,
> Die komt allen Heiligen toe.
> Is hij vet of is hij mager,
> Dat is Sinterklaas zijn zwager.
> Rood, rood rokje,
> Een veugeltje op een stokje.
> Turf in de murf in den maneschijn,
> De mijt is mijn.
> Al is hij nog zoo zwart,
> De meulen is verbrand.
> Er is geen beter mijt in Holland.

De Sinter Maartensrijmen zijn talloos en bevatten veel raadselachtigs.

Een maand later volgt S^{t}. Nicolaas, de kindervriend bij uitnemendheid. Zijn feest wordt echter uitsluitend gevierd aan den huiselijken haard en het gezang der kleinen dient niet om dorpsgenooten tot geven aan te sporen, maar is alleen tot den Sint gericht om dezen te bewegen tot het mildelijk strooien van pepernoten en gebak. De Sinterklaasdeuntjes handelen dan ook vooral daarover; maar ook de verre reis van den ‘goedheiligman,’ die weêr van Amsterdam naar Spanje terug moet rijden, en zijn knecht Hansje worden herdacht. En een enkele maal vraagt de kleine den Sint ook om vervulling van andere wenschen en heet het b.v.:

> Sinterklaas, heilig man,
> Maak dat ik goed leeren kan.

Doch niet allen zijn over den Heilige tevreden, en ook die

ontevredenen zijn soms aan het woord en geven hun hart lucht in een

Sinter Klaas,
Hollebolle baas,
Hollebolle binkerd,
Vort, jou stinkerd!

Kerstmis is niet rijk aan kinderdeuntjes.

Kerstavondje, kerstavondje,
Mijn moeder kookt karnemelksbrij,
Mijn vader slacht een haring,
De kop die is voor mij,

met allerlei variaties, is het eenige dat mij bekend is. Op den 2den Kerstdag, St. Steven, heeft men echter in sommige Drentsche dorpen nog het gebruik, dat de kinderen met een bundeltje hooi grootvader of oom gaan bezoeken en zeggen:

Sint Steffen is gekomen hardgeloopen,
Duur verkoopen,
Honderd gulden geldt de koe,
En doar een stoetbrugge toe
Mit dikke botter, die mag ik en die mag elk,
Dan geeft de koe ook botter en melk,

waarop het vee een paar spiertjes van het meegebrachte hooi krijgt, de toegereikte boterham met gretige hand wordt aangenomen en den gever geluk en gezondheid wordt toegewenscht.

Met Kerstmis begint echter ook het zingen met de ster. Eenige mannen (eertijds als de drie koningen vermomd) gaan met eene van papier geplakte groote ster, met figuren versierd en van binnen door een kaarsje verlicht, van huis tot huis en zingen daarbij een toepasselijk lied. Gewoonlijk is dit eene verbastering van het bekende

Hier komen wij heeren met onze sterre,
Wij zoeken Heer Jezus, wij hadden hem gerne.
Wij kwamen al voor Herodes zijn deur,
Herodes de koning kwam zelve veur.

Men hoort echter ook verzen over Jezus' geboorte uit de 17de of 18de eeuw, maar al die liederen - zij bestaan ook trouwens uit vele strophen - zijn in den loop der tijden

hopeloos verknoeid. Doch niet altijd is het sterregezang stichtelijk, integendeel, ook persiflages van den tocht der drie koningen worden gezongen, zooals b.v. het lied, waarin voorkomt:

De koning Herodes sprong uiter zijn hoek,
Tierelierelette,
Al in zijn onderbroek.

Waar het sterzingen nog in zwang is vindt het plaats in de weken van Kerstmis tot Driekoningen; het zal echter wel niet lang meer duren, of ook dit oude gebruik is geheel in vergetelheid geraakt.

Tot de gelegenheids rijmen behooren ook die, welke bij de oogstfeesten gezongen worden. Is het graan af of het laatste voêr hooi binnen, dan geeft dit aanleiding tot een feest voor allen, die aan den veldarbeid hebben deelgenomen. Tafels worden aangerecht voor den maaltijd, terwijl er gezorgd is voor een flinken voorraad bier of jenever om de feestvreugde aan te wakkeren. En vroolijk klinkt het dan van den versierden wagen, die met het laatste hooi komt aanrijden:

Haal hooi op den wagen,
De wagen is sterk,
Het peerdje doet werk.
De wumpel, de strumpel,
De kanne met bier
Die halen we hier
Voor ons plezier!

of uit den kring, die om de laatste roggegarf danst:

Vrouwe van 't hof,
Oe koren is of.
I zult tracteeren,
Of de kop geet er of,
Of aanders meien wi oe al de boerenkool of.

De oogstgebruiken zijn overoud, en sporen van dezelfde gewoonten vindt men vaak in ver uiteengelegen streken terug. Dat de in het koren huizende demon zich, als het graan wordt neergeveld, in de laatste halmen terugtrekt en door het afsnijden daarvan den dood vindt, is een geloof, dat in bijna geheel Europa verbreid is. Het weerspiegelt zich in allerlei gebruiken, ook bij ons. Zoo wordt b.v. in Groningen het kool-

zaaddorschen besloten met het dorschen van den *haas*, een pop van stroo, met gekleurd papier omwonden en met linten getooid, die onder hoorngetoet met de vlegels wordt stukgeslagen. Daarna tracteert de boerin op het *hazebloed*, d.i. op jenever met stroop. Elders werd de koorngeest werkelijk onthoofd, b.v. in den vorm van een levenden haan, die onder de laatste schoof werd geplaatst, of wel, in de gedaante van een versierde garve. In het Oosten van ons land is de *stoppelhaan* nóg bekend en heeft hij zelfs zijn naam aan het oogstfeest gegeven. Ook wel trad de boer of boerin als plaatsvervanger van den korengeest op en konden zij slechts door eene fooi de daaruit volgende onaangename bejegening ontgaan. Men zie b.v. de bedreiging van het kop afslaan in het hierboven medegedeelde rijm, waarin bovendien nog gezinspeeld wordt op een ander gebruik, dat ook in Denemarken, Duitschland en Polen voorkomt, nl. dat de maaiers, na den oogst zich beklagende dat er niets meer te maaien valt, de schoonste koppen der kool gaan afmaaien, tenzij de boer dit door geld of drank afkoopt. Er is in ons land nog veel te weinig omtrent de oogstgebruiken opgeteekend.

Wij moeten thans nog melding maken van enkele bedrijven, die onder begeleiding van bepaalde rijmen worden uitgeoefend. Zoo vindt het heien plaats op de maat van

> Haal op je hei!
> Hij is gewassen
> Al in de klei.
> Al in den grond,
> Daar staat hij prompt.
> Zoo staat hij beter, enz.

De weversspoel wordt doorgeworpen onder het zingen van

> Er ging eens een boer uit haver zaaien,
> En altijd nam hij zijn knapzak mee.

Er bestaan bepaalde dorschliederen. Het karnen wordt begeleid door

> Botter karn,
> Dikke stokken,
> 't Zel wel lokken,
> 't Zel wel gaon,
> Nog het Annao 't karn nait daon.

Wij kennen allerlei spinsterliedjes, enz. enz.
Ik wil hier echter nog wijzen op het lied der breisters:

Een. Ik sta op steen.
Twee. Ik brak mijn been.
Drie. Het doet mij zeer.
Vier. Ik doe 't niet meer.
Vijf. De bakker sloeg zijn wijf.
Zes. De boter liep over de test.
Zeuven. Allemaal leugen.
Acht. Betaalt de vracht.
Negen. Wel ter dege.
Tien. Ik heb een dief gezien.
Elf. Je bent hem zelf.
Twaalf. Zwarte zwaalf,

enz. in verschillende lezingen tot 15, 20 of 26 voortloopende. Wie bij het breien het eerst eene pen afheeft zegt: ‘Een,’ de daarop volgende: ‘Ik sta op steen,’ dan komt: ‘Twee,’ enz. Men dient daarbij echter in groot gezelschap te zijn, b.v. in de naaischool. Oogenschijnlijk is dit rijm geheel onbelangrijk. Het wordt echter merkwaardig als wij weten, dat hetzelfde gebruik ook buiten ons land voorkomt. Te Wismar in Mecklenburg hadden de kantwerksters vroeger een soortgelijk rijm, dat op dezelfde wijze werd opgezegd telkens als er eene nieuwe maas voltooid was:

Ens stödd ik mi 'n ten,
Twe segen 't nich giern, enz.

en ook de kantwerksters in Vlaanderen zoeken door zulke beurtelings vervolgde rijmen hun eentonig werk te veraangenamen.

Eene belangrijke afdeeling van onze rijmen vormen de bezweringsformules. Vele hiervan zijn overoud, want juist zulke formules, die als geheimen werden overgeleverd, en waaraan, wilden zij baten, geen woord veranderd mocht worden, zijn eeuwen lang in denzelfden vorm blijven voortbestaan. Vandaar dan ook dat, waar wij oude opteekeningen van zulke spreuken bezitten, gelijk b.v. in de Merseburger tooverspreuken uit de 10de eeuw en in de protocollen der heksenprocessen van eenige eeuwen her, de daar gevonden formules vaak woordelijk over-

eenstemmen met zulke, die in onze dagen uit den mond des volks worden opgeteekend.

De bezweringsformules zijn gericht tegen allerlei onheilen en ziekten. Men zoekt genezing te brengen door

> Moeder Maria ging over den berg,
> Ze nam een tak van den Heiligen boom,
> Ze wierp 'em over haar hoofd in den stroom.
> Kwik door dit, kwik door dat,
> Vlieg door aderen, zenuwen, pezen,
> Ik hoop, dat met Gods hulp dit beest zal genezen.

of door eene formule als

> Dit arm of poot
> Is verrukt of verstoot,
> 't Zal niet verrotten of verzweren
> In den naam des Heeren C, B, A.

De koorts wordt afgebonden, d.w.z. de zieke bindt een kousenband om een boom en brengt de koorts op dezen over door te zeggen

> Olde marolde,
> Ik geef oe de kolde, enz.

De hik wordt door het snel opzeggen van eene formule verdreven; zweren en wratten verdwijnen er door. Kinderen werpen hun wisseltand over het hoofd weg en vragen een nieuwen in de plaats:

> Vleermuis,
> Kom t'avond thuis,
> Breng me een nieuwen tand thuis.

De kam wordt belezen met

> Kammetje, kammetje, doe 't kindje niet zeer,
> Of we gooien je op den grond neêr
> En zoeken je van je leven niet weêr.

De gevreesde nachtmerrie weert men met:

> Nachtmeer, leelijk dier,
> Kom toch dezen nacht niet hier.
> Alle wateren zult gij waden,
> Alle boomen zult gij bladen,
> Alle grasspiertjes zult gij tellen,
> Komt gij mij dezen nacht nog kwellen.

Deze formules spelen nog altijd een belangrijke rol bij het volk.

Eindelijk vinden wij onder onze volksrijmen ook nog allerlei berijmde wijsheid. Nu eens handelt deze over het weêr, als

> Mist,
> Vorst in de kist

en

> Hamerslag,
> Regen binnen den derden dag.

Dan weêr zijn het regels gelijk

> Sint Peter helder en klaar
> Is een goed ijmenjaar

of

> Als 't kindeke Jezus is geboren
> Hebben de knollen hun smaak verloren.

En hiermede hebben wij dan het terrein, waarop onze rijmen zich bewegen, overzien, een terrein, uitgestrekter dan menig lezer zal hebben vermoed.

Ik laat nu nog enkele opmerkingen volgen over de betrekking onzer volksrijmen tot het volkslied. Beide zijn onderdeelen van de volkspoëzie en hebben daardoor vele trekken gemeen. Wordt echter het lied door zijn strophischen vorm binnen zekere perken van regelmaat gehouden, het rijm kent dien dwang niet en ontwikkelt zich dus vrijelijk met de grilligste bandeloosheid. Lied en rijm zijn dus zusters, maar het rijm is een verwaarloosd kind.

Den trek naar het boertige, die het volk ingeschapene neiging, welke in al zijne scheppingen voor den dag komt, treffen wij natuurlijk ook in onze rijmen aan. Nu eens uit hij zich in het beschrijven eener belachelijke positie

> Jan-oom
> Zat op een boom
> Te wachten.
> Toen brak de boom,
> Toen viel Jan-oom,
> En al de koetjes lachten.

Dan weêr vinden wij hem terug in eene verzuchting als

Ik wou wel om een gulden,
Dat mijn haartje krulde.
Ik wou wel om een daalder,
Dat ik was wat schraalder.
Ik wou wel om een ducaton,
Dat een vrijer naast mij ston(d).

Soms treft ons eene cynische wending als in:

Een kindje in 't water, een kindje in 't water,
Ik heb het hooren plompen.
Had het zijn hoofdje maar boven gehouden,
Dan was het niet verdronken.

en

Als ik 's avonds naar bed toe ga,
Dan stap ik op een plankje.
Dan krijg ik een klapje voor mijn gat
En dan zeg ik: ‘Moeder, dank je.’

En een andermaal wordt het komisch effect bewerkt door zonderlinge tegenstellingen, als:

Hij zeide van neen, hij meende van ja.
Hij had een schelling op zak, op drie dubbeltjes na.

Een andere eigenaardigheid van menig volkslied is, dat in éénzelfde vers een paar beelden, waartusschen niet het minste logisch verband bestaat, aan elkaar worden verbonden, waardoor een eigenaardig contrast teweeggebracht wordt. In zulk een rijm handelen dus de eerste regels over heel iets anders dan de laatste. Men zie b.v.

Achter in ons keukentje,
Daar hangt een rood gordijntje.
't Eerste kind, dat Tonia heeft,
Zal heeten Willemijntje.

en

Tiere-liere-let-let-let,
Musschen zijn geen vinken.
Mietje heeft de kan gebroken,
Waar zullen we nu uit drinken.

Natuurlijk is dit verschijnsel van geheel anderen aard dan de vroeger besproken samenkoppeling van verschillende rijmen en regels.

Wat nu eindelijk den invloed van het eigenlijke volkslied op onze rijmen betreft, zoo moet ik hier allereerst herhalen, hoe menig kinderrijm niet anders is dan eene omwerking van een populair lied. In het eerste deel van dit stuk hebben wij verscheidene van die vervormde liederen aangehaald als bewijzen in ons historisch betoog. Maar ook in onveranderde gedaante vinden wij stukken van volksliederen terug. Verscheidene regels uit middeleeuwsche gedichten zijn tot ons gekomen omringd door nieuwere verzen, en zoo lezen wij nu eens bekende regels als:

's Avonds zullen wij vroolijk zijn,
Lustig in den koelen wijn,

dan weêr:

't Is jammer dat Henske sterven zal.
Sterft ze, ja dan is ze dood.
Begraaf haar onder de roosjes rood,
Roosjes rood in het groene veld,

waarmede men vergelijke:

Van rouwe moet ick sterven.
Och sterve ick nu so ben ic doot,
So graeft mi onder die rooskens root,
So verre aen gheen groen heyde

uit het 60ste lied in het Antwerper Liedboek.

Zooals men weet zijn in ons land slechts weinige onzer oude volksliederen bij het volk blijven leven, weinig althans in vergelijking van de vele schoone liederen, die nog in Vlaanderen en Duitschland worden gezongen. Het is nu merkwaardig, dat juist naast en door de rijmen en gebruiken in dit opstel besproken enkele van die volksliederen in hun geheel gespaard zijn gebleven. Vooreerst heeft de onmuzikale rommelpot er eenige voor ons behouden. Wij zagen reeds vroeger, hoe dit instrument dient tot begeleiding van liederen van allerlei soort. Behalve oude geestelijke liederen, als

Klein zieltje, klein zieltje zat achter den trap,

en

't Was op een Driekoningenavond,

vinden wij ook wereldlijke liederen. Zóó is b.v. tot ons gekomen de Hollandsche lezing van het kortelings uit Vlaanderen weêr ingevoerde schoone lied der koningskinderen:

Er waren twee koningskinderen,
Die hadden elkander zoo lief.
Zij konden niet van elkaar scheiden } *bis*.
En schreven elkaar een brief. }*bis*.

Des nachts om twaalf uren
Toen droomde zij eenen droom:
Haar zoetelief was er verdronken } *bis*, enz.
Al in een waterstroom. } *bis*, enz.

en evenzoo andere oude liederen, als:

Daar reed eens een heer, hij was wel te gemoed,
En hij droeg er een rozenkrans om zijn hoed.

Hij nam er een wandelstok in zijn hand
En ging er marcheeren in 't morgenland, enz.

Natuurlijk zijn deze reeds uit de middeleeuwen dagteekenende liederen in den loop der tijden geheel vervormd en verworden.

Ook zijn enkele oude volksliederen in hun vernieuwde gedaante bij kinderspelen terecht gekomen, en hoort men b.v. bij een reidans:

Daar komt een duifje aangevlogen,
Zie, het vliegt heen en weêr,
't Heeft een briefje in den snavel
En daar legt zij het neêr.

‘Lief meisje, dit briefje
Breng ik u met een groet.
Wil er aanstonds uit lezen
Wat ik antwoorden moet.’

‘Lieve vogel, ik dank u,
Breng de groetnis weêrom.
Zeg aan vader en moeder,
Dat ik spoedig weêrkom.’

Een zeer vervloeide nagalm der in de middeleeuwen zoo talrijke liederen van den minnebode! En bij het touwtje springen zingt men het zeer verspreide lied:

‘Vrouw, je moet naar huis toe gaan,
Want je man die is ziek.’
‘Is hij ziek, laat hem ziek,
Nog een dansje dan ga ik heen.’

‘Vrouw, je moet naar huis toe gaan,
Want je man die is dood.’
‘Is hij dood, laat hem dood,
Nog eens dansje dan ga ik heen.’

‘Vrouw, je moet naar huis toe gaan,
Want je man gaat naar 't graf.’
‘Is 't waar, laat hem daar,
Nu geen dansje, maar ik ga heen.’

Ik besluit dit opstel met eene *oratio pro domo*. Het is geschreven in de hoop, dat het hier en daar de belangstelling voor eene zaak, schijnbaar zeer kinderachtig en onbeduidend, maar in werkelijkheid niet van belang ontbloot, zal verlevendigen. Ik toonde aan, dat het wenschelijk is onze rijmen voor den ondergang te bewaren, die hen zekerlijk wacht, indien zij thans niet worden opgeteekend en verzameld. Van jaar tot jaar neemt het aantal der rijmen, die van het voorgeslacht tot ons zijn gekomen, af en het is met zekerheid te voorspellen, dat al wat niet geboekstaafd is over betrekkelijk korten tijd voor goed in vergetelheid zal geraken.

Er werd in ons land reeds vrij wat opgeteekend, in tijdschriften en gewestelijke jaarboekjes, en vooral in de rijke verzamelingen van Dr. van Vloten en Waling Dijkstra. Maar er leeft onder ons nog zeer veel, dat daar niet opgeteekend staat, en dat is niet altijd het minst belangrijke. Het ware jammer zoo dit verloren ging.

Vandaar mijne pogingen om dat ontbrekende te verzamelen en te redden, een zeer omvangrijk werk, dat geheel onuitvoerbaar is zonder de vriendelijke hulp van zeer, zeer velen. Van vele kanten ontving ik reeds belangrijke bijdragen, en ik kon daardoor in dit opstel tal van rijmen aanhalen, die nog nergens gedrukt zijn. Maar er moet nog zeer veel ontbreken, en ik doe dus een beroep op de welwillendheid van ieder, die zich iets van de rijmen uit zijne jeugd herinnert, om mij dat te willen mededeelen[1)], opdat over eenige jaren een Nederlandsch Rijmenboek kunne verschijnen, waarin slechts een zeer klein gedeelte van onzen huidigen rijmenschat ontbreekt.

G.J. BOEKENOOGEN.

1) Mijn woonplaats is Wormerveer.

De diamant als kunstproduct.

I.

Den schitterenden steen, het kort begrip van stralend en vonkelend licht met zijn heerlijk kleurenspel heeft het van de zijde der menschen nooit aan belangstelling ontbroken. Om zijn geheimzinnige eigenschappen als amulet hoog geschat; de Adamas of onbedwingbare van de Grieken, de Buddha, het symbool der overwinning van de Indiërs, was de diamant van oudsher zoo kostbaar, dat hij voor gewone stervelingen onbereikbaar was. Slechts in ruil voor een vorstelijk fortuin - de Koh-i-noer o.a. heeft een waarde van bijna anderhalf millioen gulden - kon hij verkregen worden en zijn natuurlijke plaats was dan ook in scepters en kroonjuweelen.

De Kaapkolonie uitgezonderd, is er zeker geen enkel land, dat in nauwer betrekking staat tot den diamant dan het onze. Londen moge de markt zijn voor de ruwe steenen, Amsterdam met zijn zestigtal slijperijen en omstreeks vijftienduizend diamantwerkers is niettegenstaande de mededinging van Antwerpen en het streven van Londen en Parijs nog de eerste diamantmarkt der wereld, die in 1892 nog voor bijna zes millioen dollars naar Amerika uitvoerde[1)].

Adel moet op ouderdom kunnen bogen. De diamant verloochent te dezen opzichte zijn hoedanigheid van edelen steen niet. Gelijktijdig met de oudste grondgebergten is hij gevormd te midden van een gloeiend vloeibare massa - met Moissan mogen wij dit aannemen - onder omstandigheden van tempe-

1) De diamanthandel doorleeft in dit jaar, zooals bekend is, onder den invloed van Amerika een crisis, waardoor in de meeste Amsterdamsche fabrieken een groot aantal molens stilstaat en vele arbeiders werkeloos zijn. Van bevoegde zijde is echter gezegd, dat de voorteekenen gunstiger worden en dat de bekwame slijpers waarschijnlijk spoedig weder aan het werk zullen kunnen gaan.

ratuur en drukking, die men thans voor het eerst kunstmatig in het leven heeft kunnen roepen. In de vast geworden grondgesteenten heeft de natuur aan den diamant een rustplaats gegeven, waar de begeerige hand des menschen hem niet kon bereiken. Toegankelijk voor den mensch werd hij eerst, toen het harde moedergesteente, in den loop van eeuwen verbrokkeld en vergruisd, door bergstroomen weggevoerd en als zand en rolsteenen elders afgezet werd. Tusschen de 14de en 25ste breedtegraad op de westkust van Dekhan ligt op het oudste kristallijne gebergte zulk een zandlaag met rolsteenen. Dit is de oudste vindplaats van diamanten geweest; de eenige, die men tot in het begin der vorige eeuw kende. Daar zijn de diamanten gevonden, die de schatten der Indische vorsten uitmaakten. Dat was het vaderland van alle diamanten, die tot aan de 18de eeuw de Europeesche kroonjuweelen vormden. Groote hoeveelheden van die edele steenen waren in die oude tijden in de Indische steden bijeengebracht. Sultan Mahmud I voerde, na de inneming van Lahore in het jaar 1000, twintig kilogrammen aan diamanten als buit mede. Niet alleen groote hoeveelheden, ook ongemeen groote en schoone steenen leverde Indië op. Bekend is de Koh-i-noer (berg des lichts), eeuwen lang het kroonjuweel van de Radja's van Malwa, in 1813 in het bezit van den vorst van Lahore, die in 1850 bij den opstand der Sikhtroepen door de Engelschen buitgemaakt en aan koningin Victoria aangeboden werd; een steen van meer dan 100 karaat, die in 1852 in de beroemde diamantslijperij van Coster te Amsterdam gesneden werd.

Nog grooter is de Florentijner of Toskaner, iets geel getint, die in 1476 door Karel den Stoute in den slag bij Granson verloren, na een zwerftocht van vele eeuwen, telkens van eigenaar verwisselend, ten slotte in de keizerlijke schatkamer te Weenen een blijvende rustplaats vond. Ook de Pitt of Regent, geslepen als een volkomen brillant, is uit Indië en wel uit de mijnen van Partial in Golkonda afkomstig. Gedurende de 18de eeuw in het bezit der Fransche koningen, werd hij in 1792 bij de plundering der Tuileriën geroofd, in de Champs-Elysées begraven en eerst na geruimen tijd terug gevonden, om den degen van den grooten Napoleon te versieren. Een van de grootste Indische diamanten is de Orlof of Amsterdammer, bijna 200 karaat zwaar, die in 1775 door Katharina II te

Amsterdam voor 450.000 roebels, een lijfrente van 2000 roebels en een brief van adeldom van een koopman gekocht werd en die thans de spits van den Russischen scepter vormt.

Was Indië eeuwen lang het eenige land van den diamant, de nieuwe wereld wilde ook met het oog op dien edelen steen niet minder zijn dan de oude. In 1728 kwam de eerste Braziliaansche diamant te Lissabon aan. Het nieuwe Golkonda van het Westen was de onvruchtbare streek van Serro de Frio in de provincie Minos Geraez. Van 1772 tot 1813 kwamen uit Brazilië niet minder dan omstreeks 3 millioen karaat aan de Europeesche markt, een waarde van omstreeks 84 millioen gulden vertegenwoordigend. Thans levert Brazilië niet veel meer dan 10 Kg. diamant per jaar.

Allengs begon men de gronden, waarin diamanten voorkomen, beter te leeren kennen en vestigde zich de overtuiging, dat in de oudste tijdperken van de geschiedenis der aarde op tal van plaatsen in het binnenste der planeet de voorwaarden voor de vorming van diamanten aanwezig geweest moesten zijn. Toen Alexander von Humboldt in 1829 in het Uralgebergte reisde, voorspelde hij aan de Keizerin van Rusland het vinden van diamanten in haar eigen rijk; en de voorspelling ging in vervulling. Later vond men diamanten op Borneo en in Australië.

In onze dagen heeft Zuid-Afrika op het stuk van diamanten Azië en Amerika geheel overvleugeld. De verhalen betreffende het eerste vinden van de kostbare steenen zijn niet geheel eensluidend, hoewel allen het jaartal 1867 er voor opgeven. Een koopman, reizend aan de oevers der Vaalrivier - zoo luidt het meest waarschijnlijke verhaal - logeerde bij een boer en zag 's avonds, toen het gezin bij het bijbellezen vereenigd was, een van de kinderen spelen met een schitterenden steen. Hij wist dien voor een kleinigheid te verkrijgen en verkocht hem voor 500 pond sterling aan Sir Philipp Woodhouse, den gouverneur der Kaapkolonie. Deze diamant was op de Algemeene tentoonstelling van 1867 aanwezig. In 1869 verkreeg een boer een diamant van 83 karaat, de ster van Zuid-Afrika, van een Kaffertoovenaar in ruil voor zijn boerderij met vee en Kaffers.

De eerste diamantzoekers in Zuid-Afrika waren Kaffers en kinderen. De boeren schijnen de waarde van het fraaie speelgoed van hun kroost in geenen deele vermoed te hebben. Velen

hunner heeft het verdriet in plaats van genot opgeleverd. De rijke vindplaats van diamanten, die thans Du Toit's Pan heet, werd in 1870 door een mijnwerker ontdekt en weder waren het de vondsten van kinderen, die er aanleiding toe gaven. De ontdekking werd bekend en een bende mijnwerkers en volk van allerlei slag stormde naar het erf van den boer, waartoe de grond behoorde. Overal werd de bodem opgegraven en omgewoeld en groote hoeveelheden diamanten kwamen voor den dag. De boer kreeg ondertusschen niets; hij kon het aanzien, dat zijn erf verwoest werd en was ten slotte zeer dankbaar, toen hij al zijn rechten voor ruim 5000 pond sterling aan de South Africa Exploration Co. verkoopen kon.

Weldra verspreidde zich de mare, dat in Zuid-Afrika rijkdom en geluk in den vorm van de schitterende steenen voor het grijpen waren en in 1870 was de stroom van diamantgravers van beroep en van avonturiers reeds op de Vaalrivier gericht. De Engelsche regeering, volkomen ingelicht door haar gouverneur van de Kaap, begreep terstond het belang van de zaak en aarzelde niet, om de diamantgronden, die tot de Oranje- Vrijstaat behoorden, eenvoudig bij de Kaapkolonie in te lijven.

Het duurde nog tot 1872 voordat men de rijke vindplaatsen bij Kimberley ontdekte, waarmede de delverijen in Zuid-Afrika eerst de vlucht namen, die haar spoedig ver boven de Braziliaansche mededingers zoude verheffen.

De groeven bij Kimberley hebben treffend in het licht gesteld tot welk een arbeid de mensch met zijn betrekkelijk zwak lichaam in staat is, als een krachtige prikkel, zenuwen en spieren tot het uiterste spant. Krachtiger prikkel dan de hebzucht is nauwelijks denkbaar; zij werkt als voortdurende zweepslagen en bij het vooruitzicht dat één gelukkig oogenblik een leven van weelde en rijkdom kan verzekeren, is er geen teleurstelling groot genoeg om den moed te vernietigen en de handen in den schoot te doen leggen. Midden in de stad Kimberley, om dit ééne slechts te noemen, gaapt een afgrond zoo diep, dat voor een toeschouwer op den beganen grond de woelende menschenmassa daar beneden zich vertoont als een geheel van donkere zich verplaatsende stippen. In den loop van enkele jaren is met behulp van spade, houweel en enkele gebrekkige werktuigen de ontzaggelijke hoeveelheid aarde (millioenen tonnen) verplaatst niet alleen maar ook ge-

wasschen, gezeefd en nauwkeurig op diamanten onderzocht. De Du Toit's Pan werd op deze wijze tot op een diepte van 150 M. - de Utrechtsche dom is 110 M. hoog - bij een omvang van 600 M. uitgegraven. Het was het tijdperk van den ongeordenden arbeid, waarbij elke graver voor eigen rekening werkte met geen ander doel voor oogen dan zoo spoedig mogelijk met eenige door arbeid of diefstal verkregen diamanten zich uit de voeten te maken.

Welk een samenleving! Een troep bandelooze individuën zonder plichtbesef, elkander den buit betwistend, het eigen leven even weinig tellend als dat van den makker; zonder organisatie; zelfs niet in geringe mate in toom gehouden door een erkend gezag; zich zelf recht verschaffend met den revolver. Welk een heerlijk veld van studie voor een Zola, een kans voor naturalisten van zijn richting om te bewijzen, dat de beest-mensch niet geheel behoort tot het rijk van een met de wetenschap coquetteerende, haar misbruikende verbeelding. Uit dien chaos ontwikkelde zich echter allengs een geordende samenwerking. Het beginsel van coöperatie en associatie, aanvankelijk slechts binnen de grenzen van een enkele groeve toegepast, heeft ten slotte alle ondernemers vereenigd tot één enkele machtige maatschappij: ‘de Beers consolidated Mines’. Goede wegen werden aangelegd en weldra weerklonk de fluit van de locomotief bij Kimberley.

De beste werktuigen, door stoom bewogen, lieten spoedig toe den diamant te vervolgen tot op een diepte van driehonderd meter onder de oppervlakte; de exploitatie was het tijdperk van de 19de eeuwsche groot-industrie ingetreden. De machtige maatschappij beheerscht thans de diamant-markt geheel. In 1890 heeft zij niet minder dan ruim 2 millioen karaat aan diamanten gedolven, waaronder groote steenen, o.a. de Imperial, het eigendom van de Koningin van Engeland, die nog kort geleden voor den grootsten steen der wereld gold. Zijn de berichten juist, dan is 20 Juni l.l. in de mijn Jagersfontein in de Oranje- Vrijstaat, door een Kaffer een diamant gevonden, die alles overtreft, wat tot nog toe aan het licht kwam. De steen, prachtig blauwwit van kleur, waarvoor de vinder een belooning van 150 pond sterling en een gezadeld paard ontving, zou 971¾ karaat wegen en op een waarde van ½ millioen pond sterling geschat worden. Wat hiervan ook

zij, niet slechts wat de hoeveelheid ook wat de hoedanigheid betreft, staat Zuid-Afrika met het oog op den diamant aan de spits. De groote Zuid-Afrikaansche maatschappij heeft, gerekend van het begin der exploitatie af, voor een waarde van omstreeks een milliard gulden aan diamanten ter markt gebracht.

De Zuid-Afrikaansche diamantgronden zijn ook uit een wetenschappelijk oogpunt zeer belangrijk, daar zij de gegevens verschaffen voor een theorie betreffende den oorsprong van den diamant. Het zijn slechts kleine scherp begrensde heuvelachtige plekken, ellipsen en cirkels van 200 tot 300 M. middellijn, die de trechtervormige verwijdingen vormen van kanalen of gangen met loodrecht naar beneden gaande wanden en van een zeer groote nog onbekende diepte[1)]. Deze kanalen, die een harde rots doorboren, zijn opgevuld met een verbrokkelde steenmassa, grootendeels serpentijngruis, die aan de oppervlakte zacht en geel, in de diepte hard en blauwachtig-groen is (blue ground). In deze massa bevinden zich de diamanten en merkwaardigerwijze vindt men de laatsten ook in Californië, in den Oeral en op Borneo in soortgelijken grond. Het geologisch onderzoek in Zuid-Afrika heeft het dan ook zeer waarschijnlijk gemaakt, dat de blauwe diamant-aarde niets anders is dan een verbrokkeld en verweerd gedeelte van een in de diepte voorkomend gesteente, dat door onderaardsche vulkanische werking met geweldige kracht naar boven gestuwd en als gloeiend vloeibare lava de genoemde gangen heeft opgevuld. De laatsten zijn dan de kraters van den onderaardschen vulkanischen haard. De vloeibare massa's hebben den diamant mede-

1) Onlangs heeft de Fransche geoloog Daubrée merkwaardige proeven genomen, die ons in staat stellen een voorstelling te vormen van de wijze, waarop gangen als die, waarin de blauwe diamant-aarde zich bevindt, ontstaan kunnen zijn. Hij liet buskruit en dynamiet ontploffen in sterke stalen cilinders aan beide niteinden met stalen stoppen gesloten. In een van de laatsten bevond zich een manometer, in de andere een stuk van een gesteente. Zoo werden de steenen blootgesteld aan een plotseling optredende gasdrukking van 1000 tot 2400 atmosferen. Daubrée slaagde er in langs dien weg in de steenen cilindrische gaten te doen slaan, met gladde en eigenaardig gekraste wanden, die de steenen volkomen doorboorden. De diamant voerende gangen zouden dus gevormd kunnen zijn door de werking van samengeperste gassen en dampen van groote spanning, die zich een weg baanden naar de oppervlakte. Zoo wij het niet reeds wisten, zou de uitbarsting van Krakatan ons geleerd hebben welk een ontzaggelijk groote dampspanning in een vulkanischen haard kan heerschen.

gebracht als een welkom geschenk van de peillooze diepte aan de oppervlakte. Serpentijn is dus het moedergesteente van den diamant en het onderaarsche gebied van Vulkaan zijn eigenlijk vaderland.

II.

De natuur heeft dus, zou men meenen, een voldoend aantal diamanten gevormd, om aan de menschelijke zucht tot opschik met het meest uitgezochte sieraad in ruime mate te voldoen. De mensch wenschte echter meer. Hij wilde zelf diamanten maken. 't Was evenwel niet zoo gemakkelijk, om der natuur de kunst af te zien. Eerst in onze dagen is het gelukt met de hulpmiddelen der meest moderne wetenschap in de handen van een uitnemend scheikundige als Moissan de zoo gewenschte uitkomst te verkrijgen. Er zijn kunstmatig diamanten gemaakt, die - de grootte uitgenomen - in geen enkel opzicht voor de natuurlijke behoeven onder te doen. Het vraagstuk is in beginsel opgelost. Aan een populaire uiteenzetting van het onderzoek en de uitkomsten van Moissan moeten eenige mededeelingen betreffende de natuurkundige eigenschappen van den diamant voorafgaan.

De diamant is gekristalliseerd; d.w.z. hij is in het rijk der mineralen een individu met een eigen door platte vlakken begrensde gedaante. De grootte der kristallen is onbepaald, doch hun vorm wordt beheerscht door de wetten der symmetrie; de vlakken hebben ten opzichte van elkander en van een stelsel denkbeeldige assen een onveranderlijken stand. De symmetrische bouw heeft ten gevolge, dat een kristal volgens bepaalde vlakken gemakkelijk gespleten kan worden; terwijl een kracht, in andere richting uitgeoefend, wel het uiteenspatten tot gruis maar niet een regelmatige verdeeling in kleinere stukken te weeg kan brengen.

De kristallen, die tot hetzelfde stelsel behooren, kunnen onderling in vorm nog aanmerkelijk verschillen zonder daardoor uit een oogpunt van symmetrie aan elkander ongelijk te worden. De diamant, in het regelmatige stelsel cristalliseerend, kan een van de vormen bezitten, die met de wetenschappelijke namen van regelmatigen octaëder, granatoëder en diamantoëder bestempeld worden. In het eerste geval wordt hij door 8 gelijk- en

gelijkvormige driehoeken, in het tweede door 12 gelijk- en gelijkvormige ruiten en in het derde door 48 ongelijkzijdige onderling gelijk- en gelijkvormige driehoeken begrensd. Daar de vlakken van elk dier vormen aan de bijzondere eischen van symmetrie van het stelsel voldoen, kunnen zij elkander vervangen en het laatste kan geheel of gedeeltelijk geschieden. Het feit, dat de ruwe diamant gewoonlijk vlakken (facetten) van al die vormen gelijktijdig vertoont is daarmede geheel in overeenstemming.

Het doel van het splijten, snijden en slijpen van den diamant is het aantal facetten, bij de ruwe steenen dikwijls vrij gering, zooveel mogelijk te vermeerderen en tevens de van nature gebogen facetten volkomen vlak te maken. Na het voorafgaande is het duidelijk, dat de diamant niet vervormd en geslepen kan worden als het eerste het beste stuk glas. De steen heeft als kristal zijn eigen vormingswet, die de mensch heeft te kennen en te eerbiedigen. De laatste kan verbeterend en volmakend optreden, als hij eenvoudig in den geest dier wet voleindigt wat in de natuur door een samenloop van storende omstandigheden halverwege is blijven staan.

Elk nieuw vlak, dat men den ruwen steen wil geven, moet in het stelsel passen. De splijter heeft dit alles te weten en in praktijk te brengen. Een met een ijzeren staafje op een beiteltje op de juiste wijze aangebrachte slag kan een stukje van den steen doen afvliegen en een nieuwe facet in het leven roepen. Een splijting, op die wijze in verkeerde richting beproefd, kan den steen vergruizen en alle waarde plotseling vernietigen. De kunst, die men in Amsterdam zoo uitnemend verstaat, is er geenszins een van lage orde. Een wekelijksche verdienste van ƒ 30 is dan ook voor een slijper niet bijzonder hoog en de bekwaamste splijters kunnen het, als groote diamanten onder handen zijn, tot een weekloon van ƒ 300 brengen. De laatsten, practische mineralogen en kristallographen, moeten met kennis, scherpte van blik en vastheid van hand, karaktertrekken vereenigen, die hen bestand maken tegen de zware proef, waarop hun eerlijkheid voortdurend gesteld wordt.

Het feit, dat Amsterdam niettegenstaande de ernstige mededinging in de Oude en Nieuwe Wereld, wat de bewerking van den diamant betreft, aan de spits is gebleven, is zeker voor een goed deel te danken aan de voortreffelijke arbeiders,

die, gevormd in de meer dan een eeuw oude school, de tradities der voorgangers bewaren en met eigen praktische vondsten vermeerderen. Merkwaardig en verblijdend is het te ontwaren, dat er ook met het oog op zedelijke eigenschappen een school kan gevormd worden. Terwijl diefstal van den beginne af de kanker was, waaraan de diamantdelverijen aan de Kaap leden - er zou nu jaarlijks nog voor een waarde van 6 millioen gulden aan ruwe steenen gestolen worden - wordt van bevoegde zijde van de Amsterdamsche diamantnijverheid getuigd, dat diefstal er een uitzondering is en dat daar, waar de contrôle ophoudt, het vertrouwen op onkreukbare eerlijkheid zonder gevaar voor teleurstelling er de plaats van kan innemen[1)].

De steenen worden aan beide kanten in den vorm van pyramiden geslepen en heeten dan *brillanten*, wat alleen met groote steenen geschiedt. Hebben zij door de bewerking aan de onderzijde een groot plat vlak en alleen aan de bovenzijde spits toeloopende facetten verkregen, dan dragen zij den naam van *rosetten*. De punten worden altijd aan den top door een plat vlakje afgeknot. Het slijpen van den diamant als brillant schijnt een Fransche vinding te zijn en door niemand minder dan door den kardinaal Mazarin te zijn ingevoerd.

De diamant is niet altijd kleurloos en doorschijnend; de kleur kan alle schakeeringen van geel tot volkomen zwart doorloopen en de waarde hangt daarmede samen. De mindere qualiteiten zijn onder den naam van *boort* en de zwarte als *carbonado* bekend. Nog niet lang geleden werden verscheidene Parijsche juweliers de slachtoffers van oplichters, die een minder gewenschte toepassing maakten van de leer der complementaire kleuren. Zij bedekten zwak geel getinte diamanten met een dun laagje van een violette kleurstof, ten gevolge waarvan zij weder volkomen wit licht in het oog van den toeschouwer wierpen. De kleurstof verdween eerst nadat de steen in salpeterzuur gekookt was, waardoor het bedrog aan het licht kwam.

Kenmerkend voor den diamant zijn een hoog soortelijk gewicht (3.5 tot 3.65), een sterk lichtbrekend vermogen en een

1) In den laatsten tijd schijnen echter, naar men van fabrikanten verneemt, onder de diamantwerkers vele ongeschikte arbeiders opgenomen te zijn, die òf het vak niet verstaan, òf de zoo gewenschte zedelijke eigenschappen niet bezitten.

ongemeen groote hardheid. Kleine stukjes, afval, hebben nog waarde als middelen om glas te snijden en kleine lenzen, uit dit kostbaar materiaal geslepen, vergrooten twee en een half maal zoo sterk als glazen lenzen van dezelfde afmetingen. Het groote lichtbrekend vermogen deed reeds Newton vermoeden, dat de diamant in hoofdzaak uit koolstof bestaat. Tusschen het uiten dier gedachte en het proefondervindelijk bewijs harer juistheid moest echter nog een lange reeks van jaren verloopen. In Newton's tijd was de scheikunde nog in haar kindschheid. Langzamerhand is zij een wetenschap geworden, die ons geleerd heeft de overstelpende veelheid en verscheidenheid der ons omringende lichamen als een samenstel van omstreeks 70 grondstoffen op te vatten, feitelijk de ontleding van de materie in die elementen tot stand te brengen en zelfs in vele gevallen omgekeerd uit de laatste de eerste weder op te bouwen.

Onder die elementen bekleedt koolstof een voorname plaats. En nu zou diamant niets anders zijn dan zulke koolstof. De gedachte, dat de doorschijnende schitterende steen in wezen met de zwarte doffe substantie, die wij o.a. als lampezwart kennen, zou overeenkomen, moet voor een leek in de scheikunde uitermate vreemd klinken. De laatste is veelal geneigd sterk sprekende eigenschappen tot den rang van essentieele kenmerken te verheffen. Voor den scheikundige verkrijgen de gegevens der zintuigelijke waarneming eerst de juiste beteekenis, als zij in verband met de begrippen en grondstellingen der wetenschap logisch bewerkt zijn. Wordt den scheikundige de vraag gesteld, of twee in uiterlijk voorkomen en eigenschappen ten eenenmale verschillende lichamen al of niet een en hetzelfde element zijn, dan weet hij terstond op welk standpunt hij zich heeft te plaatsen. Een bevestigend antwoord houdt de gedachte in, dat de lichamen in questie als bouwstoffen voor bepaalde scheikundige verbindingen volkomen gelijk zijn en elkander kunnen vervangen; dat de verschillen in eigenschappen dus ten eenenmale verdwijnen in het scheikundig proces, dat de elementaire stoffen tot bestanddeelen van een verbinding maakt. Wij weten nu, dat lampezwart zich in de verhouding van 3 : 8 met zuurstof kan vereenigen en dat het product dier vereeniging het gas is, hetwelk, den naam van koolzuur dragend, in spuitwater, champagne en mousseerende dranken algemeen bekend is.

De vraag naar de betrekking tusschen diamant en koolstof wordt dus herleid tot een andere, waarop alleen de proef het antwoord kan geven. Is diamant brandbaar en zoo ja, is het verbrandingsproduct koolzuur en dit alleen; m.a.w. leveren 3 gr. diamant bij verbranding 11 gr. koolzuur op? Is dit het geval, dan is het niet noodig hetzelfde onderzoek met het oog op verbindingen der koolstof met andere elementen te herhalen; men weet dan vooraf, dat het tot hetzelfde besluit zoude leiden.

Om den aard van het vraagstuk in het juiste licht te stellen, moesten wij op de historische ontwikkeling der feiten vooruitloopen. Het was er verre van af, dat de vraag door Newton en zijn tijdgenooten zoo scherp kon gesteld worden als door ons is geschied. Een juist begrip van het proces der verbranding ontvingen wij eerst van Lavoisier in het laatst der vorige eeuw. Men kon vragen, of diamanten bestand waren tegen het vuur, of zij konden verbranden en een en ander proefondervindelijk trachten uit te maken, maar de draagkracht der uitkomsten kon men niet beseffen.

Proeven met diamanten vereischen de samenwerking van de rijken der aarde met de geleerden. Een geslepen diamant van de grootte van een erwt heeft nog een waarde van 1500 tot 2000 gulden. Gelukkig zijn er ten allen tijde vorsten geweest, die hetzij om de gouden eieren hetzij uit werkelijke belangstelling een gedeelte van hun rijkdom beschikbaar stelden voor wetenschap en kunst. Aanvankelijk waren de motieven niet zoo edel als bij de Beijersche vorsten van onze dagen. Het ging met den diamant als met het goud. De goudmakers werden aan de hoven der vorsten ontvangen en met gunstbewijzen overladen in afwachting, dat zij een groote hoeveelheid onedel metaal in goud zouden veranderen. Hertog Frederik van Sleeswijk Holstein liet diamanten dertig weken lang in een goudoven verhitten. Averami en Targioni stelden op last van Cosmus III, groothertog van Toscane, diamanten in het brandpunt van een sterke lens aan verhitting bloot. De steenen verbrandden. Een van de opvolgers van den groothertog, Frans I, later keizer van Duitschland, had van een onbekende een voorschrift gekregen, waardoor in de smelthitte uit vele kleine diamanten één groote kon verkregen worden. Hij liet met het oog daarop in 1751 voor een groote waarde aan diamanten en robijnen gedurende 24 uren in het sterkste oven-

vuur gloeien. De diamanten waren verdwenen, de robijnen vond men onveranderd terug.

Proeven, genomen onder de genoemde omstandigheden, hadden geen afdoende bewijskracht. Zij gaven echter aan de scheikundigen aanleiding, om ze op wetenschappelijke wijze te herhalen. De scheikundigen Macquer, d'Arcet en Rouille maakten in 1771 door een beslissend experiment uit, dat de diamant kan verbranden en wel met vlam; terwijl Lavoisier en anderen in 1773 aantoonden, dat het verbrandingsproduct koolzuur was. De diamant, in dien geest lieten de Parijsche juweliers zich uit, moge brandbaar zijn, onder afsluiting van de lucht kan hij straffeloos zoo sterk verhit worden, als men wil. 't Is of men meende, dat de diamant in de oogen van het publiek een deel van zijn aanzien zou verliezen, als hij niet langer het toonbeeld van bestendigheid kon zijn.

De juweliers noodigden eenige bekende scheikundigen uit om gemeenschappelijk de proef te nemen. Een der eersten, Le Blanc, pakte zelf een diamant met groote zorgvuldigheid in krijt en koolpoeder in, waarna de kroes uren lang aan een hevig vuur werd blootgesteld. De kroes bevatte bij de opening geen diamant meer. Niet overtuigd, gaf de juwelier Maillard onmiddellijk twee nieuwe diamanten voor hetzelfde doel. De proef werd met nog meer voorzorgen herhaald en thans bleven de steenen ongedeerd.

Twijfel was nog niet onredelijk; de gedachte, dat de diamant, volkomen afgesloten van de lucht, de vuurproef glansrijk doorstaan zou, was nog de meest aannemelijke verklaring der uitkomsten. Ook deze reputatie verloor de diamant echter later, toen Dumas en Stas en in den laatsten tijd Moissan, met de meest mogelijke nauwgezetheid en de beste hulpmiddelen, het vraagstuk ter hand namen. Het bleek toen, dat het al of niet intreden van verandering geheel afhankelijk is van de hoogte, waartoe de temperatuur wordt opgevoerd. Het smeltpunt van gietijzer en de hooge temperatuur der porceleinovens laten den diamant nog in zijn wezen; bij 1770° echter - het smeltpunt van smeedijzer - begint de oppervlakte van den steen zwart te worden en bij nog hoogere warmte-graden gaat hij geheel over in zwart graphiet of potlood. Het laatste geschiedt o.a. in den electrischen lichtboog.

Moissan bepaalde ook met groote nauwkeurigheid het ont-

brandingspunt van den diamant. Hij vond, dat dit van den okerkleurigen carbonado tot de zeer harde boort van 690° tot 875° uiteenloopt, dat de ontbranding bij des te hooger warmtegraad plaats vond, naarmate de steen harder was en naar de omstandigheden der proef al of niet met schittering en lichtontwikkeling kan gepaard gaan.

Is de diamant geheel en uitsluitend koolstof? Ziedaar de laatste vraag, die zich voordeed. De gewone analysen gaven een hoeveelheid koolzuur als verbrandingsproduct, die voldoende strookte met een bevestigende beantwoording der vraag. Stas en Dumas, onderzoekers, die op het gebied der scheikundige analyse een graad van nauwkeurigheid wisten te bereiken, die slechts zelden en alleen door een eminenten scheikundige met de beste hulpmiddelen verkrijgbaar is, vonden, dat de diamant bij de verbranding een uiterst kleine hoeveelheid ijzer, silicum en titanium bevattende asch achterlaat. Moissan, van microchemie en spectraalanalyse gebruik makend, kon die uitkomsten bevestigen. Allen werkten met boort, diamant van mindere hoedanigheid. Moissan vermoedt, dat diamant van het eerste water zonder rest zal verbranden.

Is het opsporen van die minimale hoeveelheden vreemde inmengselen niet volkomen doelloos? Wie eenigszins bekend is met de bewerking der metalen zal het niet beweren. Hij weet, dat b.v. uitermate kleine hoeveelheden koolstof, zwavel, phosphorus, silicium en metalen, door smeltend ijzer opgenomen, de eigenschappen er van zoodanig veranderen, dat het voor de praktijk gelijk staat met het ontstaan van nieuwe metalen.

Het schijnt evenwel, dat de eigenschappen van den diamant van die inmengselen niet afhankelijk zijn.

Diamant, graphiet en lampezwart zijn verschillende toestanden van de koolstof. De laatste is vormloos, zooals de mineralogen het noemen. De eersten zijn gekristalliseerd, doch niet in hetzelfde stelsel. Dit verschijnsel, dat allotropie heet, staat niet op zich zelf. Phosphorus, om dit ééne element slechts te noemen, kennen wij als een witte doorschijnende uiterst brandbare en giftige stof en ook als een roodbruine materie zonder giftige eigenschappen en met vrij hoog ontvlammingspunt.

Graphiet, het bekende potlood, moet met het oog op het volgende nog een oogenblik onze aandacht bezig houden. Het is een mineraal en wordt door mijnbouw gewonnen. De

Engelsche mijnen in Cumberland zijn bijna uitgeput. Te Passau in Beieren, te Schwarzbach en Mugrau in Boheme, aan de Jenisseï, in de Batougal-bergen van Siberië, op Ceylon en in Noord-Amerika bevat de bodem het nuttige mineraal nog in aanmerkelijke hoeveelheden. Graphiet bestaat - afgezien van de aardachtige bijmengselen, die het veelal en het ijzer, dat het altijd bevat - uit koolstof; in zuiveren toestand vormt het dunne grauwe als metaal glanzende hexagonaal gekristalliseerde plaatjes. Het laatst genoemde wordt als een licht poeder door een zuivering langs scheikundigen weg uit het ruwe graphiet gewonnen, hetwelk groote weeke op papier afgevende stukken vormt. Dit poeder - met klei gemengd, als weeke potlooden het doel der bewerking zijn - wordt door een zeer sterke drukking in vaste platen veranderd, waaruit de potlooden gesneden worden. Zeer zuiver graphiet kan zonder voorbereiding verwerkt worden.

Graphiet verbrandt in een stroom zuurstof veel moeilijker dan diamant en laat daarbij 2-5 proc. asch achter. Het eerste vertegenwoordigt de koolstof in een staat van veel geringer dichtheid dan de laatste; het soortelijk gewicht van graphiet is 2.15 tot 2.58. Dit is in onzen kring van denkbeelden een feit van groote beteekenis.

De technische bewerking van het ijzer, waarvan het begin samenviel met het ontstaan en de vooruitgang gelijken tred hield met de ontwikkeling der beschaving, staat in het nauwste verband met de koolstof. De laatste, die weerstand biedt aan alle gewone middelen om door smelten of oplossen vloeibaar te worden, vindt in gesmolten ijzer een oplosmiddel, dat er tot een bedrag van eenige procenten van opneemt. De zoo belangrijke verschillen tusschen gietijzer, smeedijzer en staal, waarop de toepassing van het ijzer geheel berust, worden bijna uitsluitend bepaald door het gehalte der opgeloste koolstof. Laat men gietijzer, dat de grootste hoeveelheid koolstof bevat, langzaam afkoelen, dan zet een gedeelte der koolstof zich in den vorm van graphiet af. De hoogovens wezen dus van zelf den weg aan, waarlangs graphiet kunstmatig verkregen kan worden. En te dikwijls kwam het in de laatste jaren te voorschijn uit de smeltkroezen der onderzoekers, die diamanten hoopten te vinden. De uitkomst van een ernstig wetenschappelijk onderzoek is echter nooit alleen teleurstelling. Het doel,

dat voor oogen staat, wordt niet bereikt, doch op de ongebaande wegen, die men inslaat, wordt in 't voorbijgaan menige steen van groote waarde gevonden. De Alchimisten zochten den steen der wijzen en vonden menige nuttige metaalbewerking. De proeven van tal van onderzoekers, vooral van Moissan, die mislukten met het oog op den diamant, hebben onze kennis van het graphiet niet weinig uitgebreid. Zij hebben echter als zoodanig, hoe belangwekkend ook voor den deskundige, voor den leek weinig aantrekkelijkheid. Het zij daarom voldoende mede te deelen, dat graphiet thans een term is, waarmede een geheele reeks verscheidenheden van koolstof moet aangeduid worden.

Zulk een uitkomst heeft elk onderzoek, hetwelk verder gaat dan het verifieeren van de hoofdlijnen van het werkstuk der gedachte. De natuur maakt geen sprongen. Een banaal gezegde, beduimeld door veelvuldig gebruik, en toch diep van zin. In de natuur is alles geleidelijk en onafgebroken veranderend en in elkander overgaande. De taal met haar woorden, notaties voor discrete scherp bepaalde begrippen, is veel te arm, om het rijke continuum, dat natuur heet, met zijn oneindig aantal tinten en schakeeringen ook maar eenigermate uit te drukken.

III.

De ontwikkeling onzer kennis van den diamant geeft op kleine schaal een beeld van die der natuurwetenschap in het algemeen. Nieuwsgierigheid, hebzucht, de trek naar het geheimzinnige zijn - afgezien van het groote mythen- en cosmogonieën vormende tijdperk, dat strikt genomen geen wetenschap is - eerst bijna uitsluitend aan het woord.

De aaneenschakeling der gedachten is ordeloos en grillig; het praktisch onderzoek verdient slechts den naam van probeeren in het wilde; al schuilde er onder de massa waargenomen en beschreven feiten hier en daar een goudkorrel. Dan volgt de tijd van onbevooroordeeld onderzoek volgens vaste beginselen en wel dat der *analyse*.

Men tracht het ingewikkelde samenstel van verschijnselen, dat de natuur te aanschouwen geeft, in meer eenvoudige bestanddeelen te ontleden en de onderlinge betrekkingen der

laatste uit te drukken door een eenvoudige logische verbinding van gedachten, de zoogenaamde natuurwetten. Zoo ontstaat allengs een groot gedachtenbeeld, dat de aanschouwde werkelijkheid dekt in zoo verre ongelijksoortige dingen dit elkander kunnen doen.

Dan begint de mensch zich sterk en machtig te gevoelen en treedt hij scheppend op. Het tijdperk der *synthese* neemt een aanvang. De algemeene beginselen, door de analyse verkregen, worden volgens de wetten van het logisch denken verbonden; bijzondere nooit waargenomen verschijnselen worden in aard en wijze van optreden voorspeld vaak met verrassende juistheid. De natuur wordt door denken gereproduceerd.

Moissan liet zich door enkele mislukte pogingen niet van de gedachte brengen, dat voor den diamant het tijdperk der synthese was aangebroken. Velen van de voornaamste Fransche scheikundigen, o.a. Friedel, waren van hetzelfde gevoelen en trachtten elk op zijn wijze het doel te bereiken. Alleen Moissan slaagde. De man, die het fluor had weten af te scheiden, bracht voor de tweede maal een werk tot stand, waaraan uitnemende voorgangers langen tijd te vergeefs hun krachten beproefd hadden.

Kristallen verkrijgt men door langzame afkoeling van vloeistoffen en door uitdamping van oplossingen. De koolstof moest in allen gevalle tot kristallisatie gebracht worden. Maar hoe? De proeven hadden geleerd, dat koolstof in welken vorm ook vooralsnog niet te smelten is. Dus moest zij opgelost worden. Dit kan, zooals wij zagen, inderdaad in gesmolten ijzer geschieden.

Uit het laatste zette zich echter bij langzame bekoeling geen diamant maar graphiet af.

Is door een meer of minder diep ingrijpende wijziging van de omstandigheden der proef de koolstof als diamant te verkrijgen of moet een geheel andere weg ingeslagen worden? Moissan meende, dat onze kennis van de natuurlijke middenstof, waarin de diamant voorkomt, nog onvolledig was en dat de analyse er van zeker wel een vingerwijzing zou geven.

De blauwe diamant-aarde van de Kaap werd aan een scheikundig en mineralogisch onderzoek onderworpen. Het bleek, dat zij 80 verschillende soorten van mineralen, graphiet en een zeer groot aantal mikroskopisch kleine zwarte en witte diamanten bevatte en dat de amberkleurige gedeelten uit de onmiddellijke

omgeving der diamanten ijzerhoudend waren. Deze uitkomsten werden eerst veel later aan de Académie des Sciences medegedeeld. Men moet scheikundige of mineraloog zijn, om den omvang en de moeilijkheid van zulk een analyse te beseffen.

Zij gaf aan Moissan de overtuiging, dat de diamant uit ijzer gekristalliseerd moest zijn en dat hij dus met de synthese op den goeden weg was. Zulk een aanmoediging was noodig. Jaren lang had de volhardende geleerde zich reeds bezig gehouden om, met het oog op het groote doel, de oplosbaarheid van koolstof in ijzer, nikkel, chroom en tal van andere metalen na te gaan. Steeds was er bij de afkoeling koolstof uit gekristallizeerd, maar altijd was het graphiet geweest. Zou de temperatuur, waarop het metaal met koolstof verzadigd was, niet hoog genoeg geweest zijn?

Tot nog toe had men ter verkrijging van de hoogst mogelijke warmtegraden zijn toevlucht genomen tot de hydroxygeenvlam en de stof in een holte gebracht, uitgehouwen in een natuurlijken kalksteen, die de rol van onsmeltbare kroes ver vulde. Zoo had St. Clair Deville te Parijs ten aanschouwe van de leden der Meter-Commissie de groote hoeveelheid platina gesmolten, voor de vervaardiging der standaardmeters bestemd. Zoo had Stas zilver als water laten koken en overgedistilleerd. Moissan wist in samenwerking met den natuurkundige Vielle een electrischen oven samen te stellen, waardoor in korten tijd een temperatuur van meer dan 3000° in het leven werd geroepen; dus omstreeks 1000° hooger dan Deville kon bereiken. Hij liet - dit was het hoofdbeginsel van zijn oven - tusschen twee horizontaal liggende koolstaven - electroden - door een stroom van 500 ampères een krachtigen electrischen lichtboog ontstaan. De laatste bevond zich in een kleine holte van een kalksteen. Onder in die holte was een kroes van graphiet geplaatst, die de stof bevatte, welke gesmolten moest worden. In dien oven liet Moissan in den tijd van enkele minuten voor een talrijk gehoor in het Conservatoire des Arts et Métiers metalen smelten en koken, die schier voor onsmeltbaar golden; chromium, molybdaenium, uranium noch vanadium weerstonden de hitte; ja zelfs de kalk, die als kroes diende, het aloude type van vuurvastheid, werd in die mate vervluchtigd, dat de dampen er van zich dicht rondom den kalksteen verhieven. De stroom werd soms door een machine van 150 paardekrachten geleverd.

De hitte in de kleine ruimte van Moissan's oven moest inderdaad eenigermate naderen tot die van de gloeiend vloeibare gesteenten der aardkorst in het tijdperk, waarin onze planeet tot den vasten toestand begon over te gaan.

Hoe merkwaardig echter die oven ook was, hij gaf op zich zelf Moissan nog niet wat hij behoefde. De kokend met koolstof verzadigde metalen gaven zelfs in dien oven bij de afkoeling niet anders dan graphiet.

De lichtstraal, die op eens de duisternis verdreef, kwam in den vorm van een meteoorsteen van een ander hemellichaam. Te Arizona bij Canôn-Diablo in Mexico was een steenmassa gevonden, waarvan de kosmische oorsprong niet twijfelachtig werd geacht. Die steen werd door Koenig, Friedel en Moissan nauwkeurig onderzocht. Aan stof ontbrak het niet; l'Ecole des Mines had er een stuk van ten geschenke ontvangen, dat 250 KG. woog. In holten van dien steen, in hoofdzaak een legeering van ijzer en nikkel, vonden allen een zwarte stof met kleine diamanten.

Merkwaardige vondst! De diamant ook aanwezig op andere hemellichamen!

Merkwaardige bevestiging van de gedachte, door het onderzoek van den blauwen Kaapschen diamantgrond geïnspireerd, dat de kern der aarde de bronwel der diamanten is. De meteoorsteenen toch zijn uit den aard der zaak voor het meerendeel van de kern van vreemde hemellichamen afkomstig. Zij kunnen ons dus leeren hoe het in het binnenste onzer eigene planeet is gesteld.

De merkwaardige feiten en gezichtspunten, welke het onderzoek van den diamant aan het licht bracht, begonnen in de geleerde wereld allerwege belangstelling te wekken. De beroemde Zweedsche reiziger in de arctische streken, tevens geleerde, Nordenskiöld, schreef aan den Franschen geoloog Daubrée: ‘Je suis extrêmement intéressé par les expériences faites en France pour produire artificiellement le diamant et par les analyses du fer diamantifère de Canôn-Diablo. De ce dernier, j'ai acheté un bloc de 200 KG, achat par lequel j'ai presque ruiné le budget de notre Musée, mais motivé par la ressemblance de ce fer avec quelques-unes des variétés du fer d'Ovifak au Groënland.’ Het spreekt van zelf, dat steenen met zulk diamantgruis er in verbazend hard zijn. Nordenskiöld zegt in dien brief, dat hij in 1870 van Ovifak stukken natuurlijk ijzer

medebracht, die wegens groote hardheid noch gezaagd, noch in stukken gehakt konden worden.[1)]

Hij onderstelt thans, dat ook in dit ijzer diamanten verspreid waren en zal een onderzoek instellen. Belangrijk was ook de mededeeling, die Berthelot deed in de zitting der Académie, waarin Nordenskiöld's schrijven ter tafel kwam[2)]. Hij zeide, dat Avicenna in zijn Arabische werken van een meteoorsteen spreekt, in de 11de eeuw in Centraal Azië in den tijd van Mahmoud gevallen, waaraan de vorst magische eigenschappen toeschreef en dien hij tot een zwaard wilde doen verwerken; een arbeid, die onuitvoerbaar bleek te zijn, daar de steen op geenerlei wijze in stukken te krijgen was. De generaal Bolivar in Zuid-Amerika schijnt echter volgens de mededeeling van Boussingault een degen bezeten te hebben; uit een meteoorsteen vervaardigd. De onderstelling van Nordenskiöld werd evenwel niet bevestigd. Moissan onderwierp het ijzer van Ovifak aan een analyse. Hij vond er wel saphier, vormlooze koolstof en graphiet in, doch geen diamant[3)].

De meteoorsteen van Canôn-Diablo met zijn diamantgruis in holten midden in het metaal was voor Moissan een openbaring. De diamant had zich in gesmolten ijzer gevormd onder hooge drukking. De laatste was de factor, die nog ontbrak, om de reproductie te doen slagen. Zij verklaarde tevens de groote dichtheid van den steen. De gedachte was gelukkig en niet minder was het de wijze, waarop Moissan de voorwaarden proefondervindelijk in het leven riep.

Sommige metalen, o.a. ijzer en zilver, zetten zich bij het vast worden aanmerkelijk uit. Wij kennen zulk een verschijnsel bij het bevriezen van water en weten, dat het 't barsten der vaten, die de vloeistof bevatten, tengevolge kan hebben. Moleculaire krachten als de genoemde, schijnbaar onbeduidend, zijn inderdaad ontzaggelijk groot. De wanden van een ijzeren cilinder, geheel met water gevuld, scheuren als papier, zoodra het water bevriest.

Op vernuftige wijze maakte Moissan van die krachten gebruik,

1) Nordenskiöld vond toen in Groenland stukken metaal, grootendeels uit gedegen ijzer bestaande, die van 8000 tot 20000 KG. wogen. Hij hield ze voor meteoorijzer. Later heeft men echter gemeend er een vulkanisch gesteente in te moeten zien, uit de kern der aarde afkomstig.
2) Comptes rend. de l'Acad. T. CXVI. p. 678.
3) Comptes rend. de l'Acad. T. CXVI. p. 1269.

om tijdens de afzetting uit het oplosmiddel een geweldige drukking op de koolstof uit te oefenen. In den electrischen oven werd 150 tot 200 gr. ijzer gesmolten en daarin een cilinder van week ijzer gedompeld, die met geperste suikerkool gevuld en met een schroef van hetzelfde metaal gesloten was. In enkele minuten was alles gesmolten en loste een gedeelte van de koolstof in het vloeibare metaal op. Nu werd de kroes met haar witgloeienden inhoud met een tang uit den oven genomen en plotseling in koud water gedompeld. Het laatste werd in aanraking met de kroes in zijn bestanddeelen zuurstof en waterstof ontleed. Moissan vertelt, dat hij alles behalve gerust was, toen hij voor het eerst die indompeling uitvoerde. Hij vreesde voor een ontploffing en alleen de herinnering aan Deville, die eens onwillekeurig de aanraking van zulk een gloeiend lichaam en water straffeloos bijwoonde, overwon zijn aarzeling. Trouwens, zegt hij zelf, de stoutmoedigheid, voor zulke zaken noodig, is ten alle tijden een kenmerk van den Franschen geest geweest. Er volgde ook geen ontploffing.

Een gedeelte van het ijzer stolde en uit den aard der zaak het buitenste het eerst. Dit vormde om de kern, die nog vloeibaar bleef, een vaste korst of schaal. Toen de temperatuur tot roodgloeihitte gedaald was, werd de kroes uit het water verwijderd, om in aanraking met de lucht langzaam verder af te koelen. De metallieke oplossing van de koolstof, stevig besloten in genoemde vaste korst als in een dikwandig metalen vat, kon zijn volume niet vergrooten. Dientengevolge moest bij het geleidelijk stollen van de kern de geweldige moleculaire kracht zich geheel als drukking op het nog vloeibare gedeelte doen gelden. Onder deze omstandigheden was de koolstof genoodzaakt zich gedurende het verloop der afkoeling onder groote drukking in vasten staat af te scheiden. Toen alles tot de gewone temperatuur was teruggekeerd, werd de geheele massa ijzer in kokende zuren opgelost. Een weinig koolstof bleef achter en daaronder vond Moissan tot zijn niet geringe voldoening een groepje kleine diamanten, zoowel doorschijnende als zwarte. De laatsten geleken op carbonado, krasten robijnen en hadden een dichtheid, die van 3 tot 3.5 verschilde. De eersten vertoonden - na van een laagje zwarte koolstof bevrijd te zijn, die ze van alle zijden omgaf - een gestreept uiterlijk en dronken licht, zooals de letterlijke vertaling van Moissan's uitdruk-

king (s'imbibent de lumière[1]) zou moeten luiden. Alle diamanten konden bij 1050° in een stroom zuurstof verbrand worden.

Voor twijfel was geen plaats meer, de diamant was als kunstproduct verkregen; de moeilijke synthese was volbracht. Wat de natuur in voorwereldlijke tijden, over ontzaggelijk hooge temperaturen en drukkingen beschikkend, als 't ware spelend tot stand bracht, dat had nu ook de mensch met zijn geringe hulpmiddelen - zij 't ook met inspanning en nog onvolkomen - ten uitvoer weten te brengen. De proef van Moissan was een van die schitterende experimenten, die de groote gebeurtenissen zijn in de natuurwetenschap.

Later heeft Moissan met zilver in plaats van met ijzer als oplosmiddel de proef herhaald. De uitkomst was minder bevredigend. Het zilver moest in den electrischen oven in aanraking met suikerkool tot heftig koken gebracht worden, voordat het eenigszins aanmerkelijke hoeveelheden koolstof oploste. Het gesmolten metaal werd op de boven beschreven wijze achtereenvolgens in water en lucht afgekoeld en ten slotte in salpeterzuur opgelost. Op die wijze werd een vrij groote hoeveelheid carbonado verkregen met een vetachtig en weinig schitterend uiterlijk en met een van 2,5 tot 3,5 afwisselende dichtheid, doch geen eigenlijke diamant.

Merkwaardig is weder de uitkomst, dat de overgang van graphiet tot carbonado geleidelijk is; dat het laatste weder een woord is voor een lange reeks van stoffen, die gestadig en onafgebroken in haar eigenschappen zich van graphiet verwijderen en diamant naderen. Onder de verkregen carbonado's vond Moissan er, die robijn krasten en bij 1000° in zuurstof verbrandden.

Zal deze belangrijke uitkomst van een systematisch geleid onderzoek invloed uitoefenen op de diamantnijverheid in al haar vertakkingen? Zal aan de laatste het lot beschoren zijn van de meekrapteelt, die na de synthese van de alizarine slechts een kwijnend bestaan kon leiden? Voor het oogenblik is dit zeker niet te vreenzen; de kunstdiamanten zijn in de eerste plaats nog veel te klein, om met de natuurlijke te kunnen wedijveren. De grootste der verkregen kunstmatige diamanten overtreft de grootte van 4/10 mM. niet. Daarenboven is het proces nog onzeker en wis-

1) Comptes rendus. T. CXVI. p. 222.

selvallig. Carbonado of zwarte diamant kon Moissan zoowel met zilver als met ijzer telkens verkrijgen, doch de echte, de doorschijnende steen was zelfs met ijzer niet altijd te vormen en de hoeveelheid er van was zelfs bij de best gelukte proeven uitermate gering. Moissan zelf getuigt: ‘Quant au rendement il est tellement faible que nous n'avons pu réunir les quelques milligrammes de cristaux transparents nécessaires pour peser l'acide carbonique produit. Du reste, un certain nombre de nos culots ne nous ont rien donné, soit que la pression ait été insuffisante, soit que le carbone se soit réparti rapidement dans toute la masse du métal.’ Hij zelf vat aldus de uitkomsten samen. ‘Bien que nous ayons tenté beaucoup d'expériences sur le fer, quelques-unes seulement nous ont fourni de très petits cristaux transparents, présentant tous les caractères du diamant’[1)].

Zal men het vormingsproces verbeteren en de kristallen allengs leeren vergrooten? Was de kunstmatige vorming van den diamant een toevallige ontdekking geweest, het zou niet waarschijnlijk zijn. Nu zij echter de kroon is op een arbeid, uitgevoerd volgens vaste wetenschappelijke beginselen, en wij in het algemeen weten onder welke omstandigheden kristallen groeien, moet zulk een uitkomst in een niet verre toekomst verwacht worden. Moissan eindigt de mededeeling van de verkregen resultaten aan de Académie des sciences met de woorden: ‘Nous continuons les recherches sur la solubilité du carbone dans le fer, l'argent et leur alliages’. Laten wij afwachten wat de praktische bekwaamheid, met breed opgevatte wetenschap en groote scherpzinnigheid in den Franschen onderzoeker zoo gelukig vereenigd, ons nog verder zal brengen.

Vergeten wij echter niet hoe klein en onbeduidend de hulpmiddelen van den mensch zijn vergeleken met die der natuur. Wat is de kleine holte van den electrischen oven, hoe heet ook, in omvang en beteekenis bij de reusachtige werkplaatsen van Vulkanus in het binnenste der aarde. Wij zullen grootere kunstdiamanten voortbrengen, doch Moissan betwijfelt het zeer, of wij wel ooit steenen van eigen maaksel zullen bezitten, zoo groot als die, welke in zulk een overvloed in de Kaapsche diamant-aarde voorkomen.

DR. J.E. ENKLAAR.

1) Comptes rendus. T. CXVI. p. 222 en 224.

De Perzen van Aeschylos,
vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke.

Personen.

KOOR van PERZISCHE GROOTEN.
ATOSSA, moeder van XERXES.
BODE.
De SCHIM van DARIOS.
XERXES.

Tooneel:

Eene open plaats voor het paleis der Perzische koningen nabij de hoofdstad Susa. Op het midden der plaats staat een altaar van APOLLO, op den achtergrond, ter zijde, bevindt zich de grafheuvel van DARIOS. Van de zijde der stad komt het KOOR op, uit Perzische grijsaards bestaande.

KOOR.

Van het Perzische volk, dat naar Hellas ten strijd
Is getogen, staan hier de Getrouwen des Rijks
En behoeders der woningen, schitt'rend van goud,
Naar jaren en rang door Xerxes zelf,
Door den telg van Darios, den koning en heer,
Gekoren om 't land te bewaken.
Doch onheilduchtende en spellende trilt
In den boezem mij 't hart en het vraagt, of de vorst
En het leger, zoo schitt'rend getogen ten strijd,
Overwinnend terug zullen keeren.
Want alles wat Azië kostelijkst heeft
Aan jeugdige kracht, trok op, en er komt
Geen bode te voet en geen renner te paard
Met een tijding naar Perziës hoofdstad.
Van Susa hier, van Ekbatana ginds,[16.]

Van Kissia's oude en eerwaardige burg,[17.]
Trok alles ten oorlog, hier krijgers te paard,
Ginds kampers op schepen, daar strijders te voet,
Als een dammen-verbrekende heerstroom;
Artaphernes gebiedt hun, Amistres ook,[21.]
Megabátes, Astaspes, als hoofden des heers,
Zelf vorsten des lands,
Onderdanig alleen aan den oppersten vorst;
Zij stormen op 't ros met den ruischenden boog
Vooruit, aan het hoofd van een tallooze schaar,
Schrikwekkend bij 't zien en geducht in den kamp
Om hun fieren, ontembaren strijdlust;
Artémbares verder, der ruiteren hoofd,
En Masístes, vereend met Imaeos, den held,
Die zijn pijlen doet reeg'nen, Pharándakes ook,
En de rossenbedwinger Sosthánes.
Vele mannen ook zond de besproeiende Nijl
En zijn veerijk dal, Sousískanes eerst
En Egypte's zoon Pegastémon, met hen
Den vorst, die het heilige Memphis beheerscht,
Artámes, en Ariomardis, den held,
Die het oude en eerwaardige Thebe bestuurt,[38.]
Dan de roeiende schaar van het drassige land,
Een ontelbare strijdbare menigt'.
Eene weeld'rige schare van Lydiërs volgt,
Met de volken, die heel het omgevende land
En de kusten bewonen; Mithrógathes is 't[43.]
Met den wakkeren Arcteus, die, vorsten in macht,
Met de mannen van Sardes, de rijke, zoo fier
Op hun talrijke waag'nen, hen drijven ten krijg;
Vierspannig, zesspannig, zoo stuiven zij voort
In geleed'ren, een schrik voor de aanschouwers.
Ook de Mysiër, prat op zijn werpen der spies,
En het volk aan den heiligen Tmolos, streeft
't Weerbarstige Hellas te knechten door 't juk,
Onder Mardos met Tharybis, helden der speer,
Die vermoeid zijn niet kennen. Ook Babylon zendt
Uit zijn goudstad een bonten, gedrongenen zwerm
Van strijders: van gasten met schepen vertrouwd,
En van mannen, niet falend bij 't spannen des boogs.
Dan volgt nog de keur, die gansch Azië zond,[56.]
Die dragers van 't zwaard,
Die des konings bevelen vernemen.
Zoo toog dan de bloem van het Perzische rijk

Naar dat verre gewest;
Verlaten is 't land, gansch Azië zucht
Om het kroost, dat zij voedde, met smachtende smart,
En de vrouwen en moeders, zij tellen vol angst
De slepende dagen en uren.

***Zang van het* KOOR.**

(Eerste strofe.)

Over zee toog het verderfdreigende krijgsheer,
Het ontzagwekkende, grootsch, koninklijk heer reeds,
Het betreedt 's vijands gewest nu;
Op een hecht samengevoegd vlot overschreed het
De oude poorte van Helle;[70.]
Op de schoud'ren der zee wierp het zijn dwangjuk,
Want uit balken en brons vloerde 't een heerweg.

(Eerste tegenstrofe.)

En de kamplustige vorst, Aziës krijgshoofd,
Overstelpt, drijver van 't heer, machtig het aardrijk;
Hij bestuurt tweeërlei strijdkracht,
En hij heeft, zeker van trouw, leiders van 't landvolk,
En ook voogden der zeemacht,
En elk hunner een held! Godd'lijk van oorsprong,
Uit een regen van goud, heerscht hij als godheid.[80.]

(Tweede strofe.)

Met den zwartfonk'lenden vuurblik
Van den moordblazenden rotsdraak,
Zoo bedreigt hij, met zijn waag'nen,[83.]
Met zijn heerdrommen en scheepsmacht,
Met een wolk pijlen, het speervolk,[85.]
Met des krijgs verderf den vijand.

(Tweede tegenstrofe.)

En geen held leeft, die bestaan kan
Voor den woest bruisenden heerstroom,
Want geen dam toomt, als de storm raast,
Den verwoed klotsenden zeevloed;
Als een rots vast is de heermacht
En onnaakbaar 't volk der Perzen.

(Derde strofe.)

Doch wat mensch, lokt hem een godheid
In 't verderf, slaagt in 't ontkomen?
Wie ontspringt, merkt hij de list ook,
Met een rappen voet de strikken?

(Derde tegenstrofe.)

Hem verdwaast Ate met vleitaal,[97.]
En verblind naakt hij het slagnet,

En te laat zoekt hij een uitgang,
Doch de sterv'ling kan niet vluchten.

(Vierde strofe.)

Door des Lots godd'lijken wil
Is van ouds 't Perzengeslacht
Met des strijds burgenveroov'ring
Met den kamp ros tegen rossen
Met des krijgs stedenverwoesting
Als een taak belast, hun welvertrouwd.

(Vierde tegenstrofe.)

Doch het vest thans ook den blik
Op de witschuimende zee;
In den storm staart het onwrikbaar
Op het woest klotsende zeevlak;
Het vertrouwt wank'lenden balken[112.]
En aan dun, gevlochten koord zich toe.

(Vijfde strofe.)

Dies ommantelt nacht mijn geest,
Bange vrees beklemt mijn borst;
O wee ons, wee!
Dat door zulk een jammerkreet
't Perzisch volk dra hooren zal:
‘Doodsch en leeg, mannenloos werd Susa's stad!’

(Vijfde tegenstrofe.)

Dat de burg van Kissia
Dra als weergalm hooren doet
‘O wee ons, wee!’
Dat een dichte vrouwenschaar
Luide 't jammerwoord herhaalt,
Radeloos 't opperkleed in tweeën scheurt.

(Zesde strofe.)

Als een zwerm bijen toog
al het volk, te paard, te voet,
Dicht opeen haastig voort tot den krijg,
't hoofd des legers achterna,
Over 't dwangjuk, dat den nek der zee
tusschen 't een en 't ander land beheerscht,
beider spitsen één maakt.

(Zesde tegenstrofe.)

Tranen sproeit, diep bezorgd,

op de legersteê de vrouw;
Heeft zij ook Persis' roem hoog gesteld,
fier den vuur'gen oorlogsman

Roem en zege toegewenscht bij 't gaan,
thans gevoelt zich elke vrouw des lands
als een weeuw vereenzaamd.

KOORLEIDER.

Thans, Persen, genoeg: hier zetten wij ons
Bij dit oude paleis.
Overwegen wij nu, met bedachtzamen ernst -
Want dringend gebiedt dit de nood ons -
Hoe het Xerxes, den zoon van Darios, kan gaan,
Onzen koning en heer,
Ontsproten, als wij ook, aan Perseus' stam;[146.]
Of het spannen des boogs overwinnend zou zijn,
En of moog'lijk de kracht
Van de speerpunt de zege behaalde.

(De middendeur van het paleis wordt geopend; ATOSSA treedt, in koninklijk gewaad gedost en van een groot gevolg vergezeld, te voorschijn.)

Doch daar komt, als een licht, aan de oogen ontstraald
Der goden, de moeder des konings tot ons,
Zij, zelf koninginne! Wij zinken in 't stof.
Ons allen betaamt, haar met huldebetoon
En eerbiedige woorden te groeten.

(De GRIJSAARDS werpen zich neder, raken den grond met het voorhoofd aan en rijzen eerst op een wenk van ATOSSA weder op.)

KOORLEIDER.

Gij, van Persis' eed'le vrouwen de eerste en hoogste, koningin,[155.]
Grijze moeder onzes konings, heil u, heil, Darios vrouw!
Gade van een god der Perzen, tevens moeder van een god,
Zoo 't aloud geluk ons leger thans ook niet begeven heeft.

ATOSSA.

Dáarom juist kom ik hierheen uit des huizes gouden poort,
Uit de kamer, die ik vroeger met Darios heb gedeeld,
Want mij knaagt de zorg aan 't harte - 't zij, mijn vrienden, u gezegd,
Schoon dit woord geen woord voor mij zij, niet van angst en vreeze vrij -[162.]
'k Ducht, dat deze groote heertocht, 't stof omwoelend, ook den schat
Sloop', vertrede, door Darios met der goden gunst vergaârd.
Tweeërlei toch is de kommer, die mijn geest gevangen neemt:
Dat geen rijkdom ooit ontzien wordt, als geen man hem eeren doet,
En dat kracht en moed niet schitt'ren, als een arme die bezit.
Zonder blaam is onze rijkdom, maar om 't oog ben ik bezorgd,

Want de aanwezendheid des meesters, die noem ik des huizes oog.
Daarom, wijl het zoo gesteld is, dat ik telkens weiflen moet,
Geeft mij, Perzen, trouwe grijzen, steeds uw raad en steunt mij nu,[171,]
Want bij alles wat mij aangaat, zoek ik raad en troost bij u.

KOORLEIDER.

Wees verzekerd, 's lands vorstinne, nimmer hebt ge een tweede maal
Ons tot woord of daad te ontbieden, zoo de kracht ons niet ontbreekt;
Wat ge ons noemt, wij zijn het waarlijk: trouw en steeds tot raad bereid.

ATOSSA.

Door vele droomgezichten word ik nacht op nacht
Bezocht, sinds met het leger, door hem uitgerust,
Mijn zoon naar Hellas zijn verdelgingstocht begon.
Doch nooit verscheen mij zulk een duid'lijk droomgezicht,
Als in de jongst verloopen nacht; ik deel 't u mee.
Twee schoongekleede vrouwen schenen voor mijn oog
Te treden, de eene met een Perzisch, rijk gewaad
En de and're met een Dorisch, schittrend kleed gesierd.[183.]
Ver overtroffen zij de vrouwen onzes tijds
In grootte en onberisp'lijk schoon. Van éénen stand,
Gezusters, was aan de eene Hellas door het lot
Ten deel gevallen en aan de and're 't Perzisch land.
Die twee geraakten - zoo scheen 't in den droom mij toe -
In twist. Mijn zoon bespeurt het, spreekt haar toe en brengt
Haar tot bedaren, spant haar voor zijn wagen in,
En legt op beider hals een juk. Op zulk een tooi
Was de eene fier en liet gewillig en met vreugd
Den teugel leggen in den licht beheerschten mond;
Maar de and're werd onstuimig, vatte met de hand
De strengen van den wagen, reet die stuk en wierp
Den teugel af en brak het dwangjuk midden door.
Mijn zoon stort uit den wagen, en zijn vader komt,
Darios, hem beklagend; toen hem Xerxes zag,
Verscheurt hij, om zijn val ontdaan, zijn opperkleed.
Zietdaar het droombeeld, dat mij deze nacht verscheen.
Toen ik nu opstond en de handen had gebaad
In zuiver bronvocht, nam ik offerkoeken, trad
Aldus voor 't altaar, om den goden, die den vloek
Afweren, 't offer aan te bieden naar hun recht,
En ik ontwaar een aad'laar, die naar 't outer vlucht
Van Phoebos; spraakloos, vrienden, blijf ik stann van schrik;

Want verder zie ik, dat een valk met woeste vaart
Zich op hem werpt en hem met scherpe klauwen 't hoofd
Ontvedert. De arend dook ineen, deed niets, maar liet
Den rug zich plukken. Schrikk'lijk was 't mij, dit te zien,
Als u het hooren. Want gij weet, behaalt mijn zoon
De zege, dan bewondert hem een elk; zoo niet,
Dan - maar aan niemand is hij rekenschap verplicht;[213.]
Hij heerscht als vroeger, zoo hij slechts behouden is.

KOORLEIDER.

Noch te groote zorgen, moeder, wekk' de raad, dien ik u geef,
Noch te groot vertrouwen. Wend u tot de goden met gebed,
Smeek, dat zij het kwade keeren, zoo het boos was, wat gij zaagt,
Was het goed, het u vervullen, aan uzelf en aan uw zoon,
Aan het rijk en uw getrouwen. Dan, zij plenging niet verzuimd,
Maar aan de aard en aan de dooden vroom gewijd, en uw gebed
Smeek', dat uw gemaal Darios, die u deze nacht verscheen,
Gunstrijk uit de diepte 't goede zende aan u en uwen zoon,
Doch het leed in de aarde boeie, 't in het zwartste duister hull'.
Dit voorziet mijn geest als heilzaam en ik raad het trouw u aan;[224.]
Voere, zooals wij het inzien, alles tot een heuglijk eind!

ATOSSA.

Vriendlijk spraakt gij, eerste duider van mijn nacht- en droomgezicht,
Wat mijn zoon en mijnen huize naar uw oordeel zegen brengt.
Moge uw heilwensch zich vervullen! alles doen wij naar uw raad,
Roepen plechtig de eeuw'ge goden en geliefde schimmen aan,
Gaan naar huis voor de offergaven. Thans nog enkel deze vraag:
Vrienden, zegt, die stad Athene, waar ter wereld ligt zij toch?

KOORLEIDER.

Verre, waar des zonneheerschers laatste straal in nacht verzinkt.

ATOSSA.

Wat kon dan mijn zoon bewegen, dat hij deze stad bejaagtf

KOORLEIDER.

Valt Athene, 't gansche Hellas buigt zich onder 's konings staf.

ATOSSA.

Heeft de stad dan te beschikken over zulk een talrijk heer?

KOORLEIDER.

't Is een leger, dat den Perzen reeds veel leed heeft aangedaan.

ATOSSA.

En wat verder is hun voorrecht? is hun landstreek schatten rijk?

KOORLEIDER.

Immer welt een zilverbron hun uit der aarde rijken schoot.[238.]

ATOSSA.
Doet hun hand de felle pijlspits gonzend vliegen van den boog?

KOORLEIDER.
Neen; zij voeren lange speren en als schutsweer 't ronde schild.

ATOSSA.
En wie is des lands beheerscher en het hoofd der legermacht?

KOORLEIDER.
Niemand zijn zij onderdanig, niemand noemen zij hun heer.

ATOSSA.
Hoe weerstaan zij dan den vreemdling, die met krijg hun land bedreigt?[243.]

KOORLEIDER.
Zóo, dat eens Darios' leger, groot en sterk, voor hen bezweek.

ATOSSA.
Schrikk'lijk woord voor 't hart der moeders, die bezorgd zijn voor haar zoons!

KOORLEIDER.
Doch ik denk, zoo daadlijk wordt u echte kondschap aangebracht;
Want ik zie een bode naad'ren, kenbaar aan zijn loop als Pers;[247.]
Wis, hij brengt u zeek're tijding, 't zij die gunstig zij of slecht.

(Een BODE *komt op.)*

BODE.
Wee u, gij steden allerwege in Asia,
Wee, Persis! wee u, veler schatten ankerplaats!
Hoe is met éenen enk'len slag uw rijk bezit
Vernietigd en der Perzen kracht en bloei geveld!
Wee mij, rampzaal'ge, zulker rampen tolk te zijn;
En toch, ik moet het, moet, o Perzen, 't onheil gansch
Voor u onthullen: 't Perzisch leger is niet meer.

KOOR.

(Eerste strofe.)

Schrikk'lijk, o, schrikk'lijk, ongehoord, grievend leed!
O weent, Perzen, weent, zulk eene mare hoorend!

BODE.
Ja, alles, alles vond aldaar den ondergang;
Ikzelf bevroed niet, hoe de wederkomst mij daagt.

KOOR.

(Eerste tegenstrofe.)

Waarlijk, te lange duurde nu 't leven ons,
Die, grijs, zulk een ramp, zulk een verlies vernemen!

BODE.

Ach, als getuige, niet naar luid van and'rer mond,
Bericht ik, Perzen, welk een onheil heeft gewoed.

KOOR.

(Tweede strofe.)

Wee! vergeefsch, vergeefsch,
Der pijlen zwermen, die op u
Aziës volkeren suizen deden,
Heil'ge bodem van Hellas!

BODE.
Met lijken van onzaal'ge strijders is het strand
Van Salami en de aangelegen kust bedekt.

KOOR.

(Tweede tegenstrofe.)

Wee! gestort in zee,[275.]
Gedragen op het ruim gewaad,
Zwerven, zegt ge, der vrienden lijken
Rond ten spel aan de golven?

BODE.
Geen pijl en boog beschutte, neen, het gansche heer
Bezweek voor 't woeden van der schepen felle drift.

KOOR.

(Derde strofe.)

O, o! 't rampzalig Perzisch heer!
O, thans een jammerkreet!
Wee! wee! leed werd op leed gehoopt,
't Leger vernield, door den wil der goden!

BODE.
O Salamis, hoe diep is mij uw naam gehaat,
Athene, met wat grievend leed denk ik aan u!

KOOR.

(Derde tegenstrofe.)

Athene, vloek voor 't Perzisch heer!
Staâg blijft uw naam mij bij,
Daar gij hier meen'ge, meen'ge vrouw
Weduw en vruchtlooze moeder maaktet!

ATOSSA.
Reeds lange zwijg ik, diep rampzaal'ge, door den slag

Verdoofd; zoo overstelpend is die vloed van wee,
Dat ik niets zeggen, naar de ramp niet vragen kon.
Toch moet de sterv'ling 't onheil, dat der goden wil
Hem oplegt, dragen; overman uw smart, ontvouw
Mij al den jammer; hoe uw ziele schreie, spreek!
Wie bleef in leven? welken veldheer moeten wij
Betreuren? welke hooge scepterdrager viel[297.]
En liet zijn scharen heerloos achter en verweesd?

BODE.

Hij zelf, de koning Xerxes, leeft, aanschouwt het licht.

ATOSSA.

Dit woord verkondigt aan mijn huis een glansrijk heil
En brengt een held'ren zonnedag na zwarte nacht.

BODE.

Doch veler ruiterscharen vorst, Artémbares,
Stiet op de ruwe klippen van Silenia.[303.]
En Dádakes, de hoofdman over duizend, sprong,
Getroffen door een speerworp, duik'lend overboord;
En Ténagon, in Baktrië als een held vereerd,
Omzwerft thans Aias' door de zee omklotst gebied.
Lilaeos, Arsames, Argestes, eed'le trits
Van helden, dreren, 't hoofd gebogen tot den stoot,
Op 't rotsig strand van 'tzelfde duiveneiland aan.
Ook die van de' oorsprong kwam des Nijls, Egypte's zoon,
Arcteus, Adeuës en, die roem droeg op zijn schild,
Pharnuchos, stortten uit een zelfde schip in zee.
Matallos, van tienduizend dapp'ren 't hoofd, de roem
Van Chrysa, kleurde stervend met een purpren stroom[316.]
Den blonden, schoongelokten baard en blanke huid.
De Magiër Arabos, de Baktriër Artames,
Die 't hoofd van dertigduizend zwarte ruiters was,
Zij zijn geveld, bezitters thans van barren grond,
Amistris en Amphistreus, die met ijz'ren arm
De speer deed trillen, moedige Ariomardis, diep
Betreurd door Sardes, Sísamis uit Mysia,
En Thárybis, van vijfmaal vijftig schepen 't hoofd,
Uit Lyrna, edel door geslacht en mann'lijk schoon,
Geen schoonheid bracht den arme baat, hij ligt geveld.
En ook des legers eerste held, Syénnesis,
Kilikia's gebieder, hij, alleen een schrik
Voor gansche legerscharen, vond met roem den dood.
Ziedaar de hoofden, die ik thans bedenken kan;
Doch van de vele rampen noemde ik enk'le slechts.

ATOSSA.

Wee, wee! geen boozer tijding werd mij ooit gemeld,
Der Perzen schande, grond tot bitter, luid geklag!
Doch zeg mij alles, en nog eens van de' aanvang af;
Vooreerst, welk tal van schepen Hellas samenbracht,
Dat zij het waagden met der Perzen oorlogsheer
Zich stout te meten in den fellen strijd ter zee?

BODE.

Ja, naar der schepen menigt' was der Perzen vloot

Gewis de sterkste. Bij de Grieken toch bedroeg
Geheel 't getal van schepen tienmaal dertig slechts,
Waarbij dan nog een uitgelezen tiental kwam;
En daarentegen telde, 'k weet dit, Xerxes' vloot
Een duizendtal, daarbij nog, uiterst snel van vaart,
Tweehonderd zeven; dit was beider macht ter zee.
Niet waar, wij waren bij dien strijd de mind'ren niet?

ATOSSA.

Zoo was 't een godheid, die ons ten verderve bracht,
De waag deed doorslaan met zwaar leed in onze schaal.

BODE.

Der goden hoede redt en veiligt Pallas' stad.

ATOSSA.

Dus is Athene niet genomen, ongedeerd?

BODE.

Die veste is veilig, waar de muren mannen zijn.[349.]

ATOSSA.

Doch hoe begon die booze kamp der schepen? Spreek!
Wie deden de' aanval - waren 't Grieken? - bij dien strijd,[351.]
Of was mijn zoon het, bogend op zijn overmacht?

BODE.

Die al dit leed, vorstin, verwekte, was een geest
Des vloeks; die aandreef, of een toornig god, wie ook.
Een man uit Hellas, van 't Atheensche leger, kwam[355.]
Tot uwen zoon, tot Xerxes, met verrassend nieuws:
De Grieken zouden, als de duisternisse kwam
Der zwarte nacht, niet blijven, maar in allerijl
Aan boord gaan, vluchten, hierheen, daarheen, elk voor zich,
Bedacht om 't lijf te redden door verborgen spoed.
Toen Xerxes dit gehoord had, - ach, hij speurde niet
De list des vreemd'lings, noch der goden voorspoedsnijd! -
Geeft hij aan alle scheepsbestuurders dit bevel:
Zoodra der zonne straling de aarde niet meer blaakt
En duisternis het ruime hemelwelf omhult,
De schepen snel te scharen in driedubb'le rij,
Die elken weg naar de open zee den vijand sluit,
En Ajas' eiland ook te omsing'len, even nauw;
En zoo de vloot der Grieken nog 't verderf ontging,
Een uitweg vindend voor een wel verholen vlucht,
Dan zouden allen hiervoor boeten met het hoofd.
Zoo sprak de koning, stout vertrouwend op zijn macht,
Geenszins bevroedend, wat der goden raadslag was.
En allen deden, welgeordend, naar zijn woord,
Bereidden 't maal, en ieder roeier bond zijn riem

Met taaie stroppen aan den dol, hem toebedeeld.
En toen de laatste straal der zon verdwenen was,
De nacht nabij kwam, snelden, wie te roeien had
En wie als strijder dienst deed, allen naar hun schip;
En 't eene schip riep 't ander aan, zij schaarden zich;
En kruisten zooals 't ieder aangewezen was;
En naar 't bestel der hoofden van de vloot hield zoo
De gansche nacht het scheepsvolk, altijd varend, wacht.
De nacht ging om, en, waarlijk, van der Grieken vloot
Werd nergens langs geheimen weg de vlucht beproefd;
Doch toen de dag met glanzend witte rossen kwam
En heel den omtrek met zijn helder licht bescheen,
Klonk van der Grieken schepen eerst een blij gerucht
Van zegelied'ren en weerkaatsend gaf terstond
Het rotsig eiland antwoord op het luid gejuich.
Den Perzen sloeg toen allen schrik en vrees om 't hart;
Zij zagen zich bedrogen, want niet als ter vlucht
Werd door de Grieken daar het krijgslied aangestemd,
Neen, als ten strijde snellend, welgemoed en kloek.
Trompetgeschal ontvlamde alom der Grieken heer,
En aanstonds ruischte, snel en vast, der riemen slag,
De golven treffend als bezield door één bevel;
En 't was, als doemden plotsling al die schepen op.
Vooraan, en welgeordend, stevende op ons toe
De rechtervleugel, en daarna, in lange rij,[400.]
De gansche vloot; en duid'lijk klonk nu in ons oor
Hun luide strijdroep: ‘Hellas zonen, op! ten strijd!
Bevrijdt het land der vaad'ren, kampt voor vrouw en kind!
Hoedt uwer oude goden zetels, 't heilig graf
Der oudersoud'ren! op nu, alles staat op 't spel!’
Nu galmde ook uit der Perzen mond een luid geschal
Den vijand tegen; 't was voorwaar geen talmenstijd.
Dra stiel met bronzen snavel 't een aan 't ander schip;
Een schip uit Hellas was het, dat den strijd begon
En een Phoenikisch fluks den spiegel met de sneb
Verbrijzelde; aanstonds koos voor de' aanval elk zijn man.
Eerst bood de stroom der Perzen weerstand aan den storm;
Doch toen in de enge ruimte telkens grooter tal
Van kielen opdrong, niemand vrienden bij kon staan,
Maar de een den ander met de bronzen snebbe stiet,
Toen was de kracht gebroken, 't lot der vloot beslist.[416.]
Der Grieken schepen, welbestuurd, omgaven ons
En wisten goed te treffen; meen'ge kiel sloeg om,
En van het zeevlak was weldra niets meer te zien;

't Was vol van wrakken en gekleurd van stroomen bloeds.
Bezaaid met lijken waren strand en bank en klip;
En alle schepen, die van onze groote vloot
Nog over waren, roeiden weg in wilde vlucht,
Maar genen sloegen, staken, of 't thonijnen gold
Of and'ren buit der netten, woedend er op los
Met wrakhout, met gebroken riemen; wijd en zijd
Weerklonk de zee van wanhoopskreten en gekerm,
Totdat het oog der zwarte naeht veraad'ming schonk.
Den vloed van rampen, neen, zoo ik tien dagen lang
Die op zou noemen, 'k had den maat niet uitgeput.
Want nooit, geloof mij, vielen op een enk'len dag
Zoo vele menschenlevens aan den dood ten buit.

ATOSSA.

Wee, welk een hooge zee van rampen stortte op 't volk
Der Perzen en op al zijn strijdgenooten neer!

BODE.

Doch weet, gij hebt de helft der ramp nog niet gehoord;
Nog ander onheil, ander leed kwam over hen,
Dat al 't genoemde in zwaarte dubbel overtreft.

ATOSSA.

En welk een onheil kon na dit nog boozer zijn?
Spreek! zeg, welk leed trof verder onze legermacht,
Dat onze schaal van jammer dieper zinken deed?

BODE.

Al wat ons leger krachtigst had in jonglingsbloei,
Het fierst in kloekheid en het edelst door geboort',
En onder de eersten in verknochtheid aan den vorst,
Die allen stierven roemloos door een smaadlijk lot.

ATOSSA.

Wee, vrienden! ik rampzalige, overstelpt van wee!
Doch meld mij, welk een stervenslot die armen trof.

BODE.

Er ligt een eiland dicht voor Salamis, - 't is klein,
Voor schepen slecht toeganklijk, - waar op 't rotsig strand
God Pan, die reiëndansen mint, zich vaak vertreedt.
Daar zendt de vorst hen, om, indien de vijand daar
Na 't brijz'len van zijn schepen zich te redden zocht,
De Grieken af te maken als een lichte prooi,
Doch vrienden, die te water raakten, bij te staan.
Wat komen zou, voorzag hij slecht! Want toen een god
Den Grieken bij den zeestrijd de overwinning schonk,
Ontscheepten zij tenzelfden dage een groote macht
Van strijders, zwaar gewapend, en bezetten zoo

Den ganschen omtrek van het eiland, dat geen man
Ontkomen kon. Wel werden velen nu geraakt
Door brokken rots, der hand ontsneld, en was een zwerm
Van pijlen, aan de pees ontsnord, hun tot verderf,
Doch eind'lijk stormden ze als een hooggezwollen vloed
Op die rampzaal'gen, stieten, hieuwen er op in,
Tot allen 't leven lieten, niemand oov'rig was.
Xerxes, der rampen diepte peilend, slaakte een kreet;
Hij had zijn zetel op een hooge rots aan zee,
Die vloot en leger, alles, hem liet overzien;
Hij scheurde in wanhoop zijn gewaad en weende luid,
En geeft zijn landmacht fluks bevel terug te gaan,
Een tocht in ordelooze vlucht! Ziedaar het leed,[470.]
Dat na het eerste uw jammer nog vermeerd'ren moet.

ATOSSA.

O wreede godheid, deerlijk werd der Perzen hoop
Door u bedrogen! welk een bitt're wrake nam
Mijn zoon op dat beroemd Athene! Niet genoeg
Was 't aantal Perzen, dat eens Marathon versloeg!
Hun bloed te wreken was het doel, de hoop mijns zoons,
En zulk een zee van rampen bracht hij over 't rijk!-
Doch spreek! de schepen, die zich redden uit den nood,
Waar bleven deze? weet gij, hoe het hun verging?

BODE.

De schepen, die 't verderf ontkwamen, togen ras
Zooals de wind hen voortdreef, ord'loos op de vlucht.
Het oov'rig leger ijlde naar 't Boeötisch land
En ging te gronde, velen smachtend naar een bron,
Die laafnis aanbracht; wíj bereikten ademloos
Der Phokers woonplaats, 't landschap Doris, en de golf,
Waar 't Malisch volk zijn naam aan geeft en waar de stroom
Spercheos met weldadig nat het veld bevloeit.
Van daar betraden wij der oude Achajers land,[488.]
Alsook de velden der Thessalers, uitgeput,
Daar spijzen ons begaven; 't meerendeel bezweek
Van dorst en honger, want die beide heerschten sterk.
Zoo sleepten wij ons door Magnesia's velden voort
En Makedonië, over de' Axios naar 't meer,
Met riet begroeid, van Bolbe, naar Pangaios' berg
En der Edonen landstreek. Daar zond ons een god
In éene nacht een vroege vorst, die heel den stroom
Des heil'gen Strymons stollen deed. Wie vroeger nooit
De goden iets geacht had, wierp zich nu in 't stof
En riep met vuur'ge smeeking aarde en hemel aan.

Nadat het leger tot de goden meen'ge beê
Gericht had, trok het over d' ijsgeworden stroom;
En ieder onzer, die den tocht beproefde, aleer
Der stralen god zijn glans verspreidde, was gered;
Doch toen der zonne held're schijf haar vlammen schoot,
Werd in het midden 't ijs gesmolten door den gloed,
En stortten ze op elkander; wel gelukkig hij,
Wiens doodsstrijd in de golven dra voleindigd was.
Die oov'rig bleven, uit het felst gevaar gered,
Doortogen Thracië, aan den grootsten nood ter prooi,
En naad'ren, aan den dood ontsnapt, in klein getal,
Der vaad'ren haardsteê. Wèl voegt rouw en klacht aan 't rijk
Der Perzen, dat zijn liefste jonglingschap nu derft!
Ziedaar de waarheid; doch verzwegen heb ik veel
Van 't leed, den Perzen door de godheid opgelegd.

(De BODE *af.)*

KOORLEIDER.

O, nood en rampen brengend god, te zwaar hebt gij
Den voet op Persis' nek gezet, heel 't volk verplet!

ATOSSA.

Ik arme! wee mij! 't gansche leger neergeveld!
O droombeeld, lichtend schijnsel in de duist're nacht,
Hoe duid'lijk hebt gij 't vreeslijk onheil mij gespeld!
Doch gíj waart zorgloos, hebt den zin niet juist erkend.
Intusschen, daar uw woord mij dit geraden heeft,
Roep ik, vóor alles, met gebed de goden aan,
En haal ik offerbrooden uit mijn huis en wijd
Die als geschenk aan de aarde en de afgestorv'nen toe.
Wel weet ik, wat gebeurd is, heeft geen keer, hoe ook,
Doch in de toekomst brengt wellicht die gave baat.[526.]

*(*ATOSSA *met haar* GEVOLG *af.)*

KOOR.

Almachtige Zeus, heel 't Perzische heer,
Zoo prat op zijn moed en der krijgeren tal,
Gij hebt het verdelgd,
Hebt Susa, de stad, en Ekbátana's burg
Met een nacht overtogen van rouwe!

Vol smart om haar zoon rijt menige vrouw
Met een trillende hand zich den sluier van 't hoofd,
En bedauwt, van het leed in de ziele gegriefd,
Met den stroom harer tranen den boezem;

Vol smart om 't gemis van haar jongen gemaal

Smacht menige Perzische vrouw naar zijn blik,
Herdenkt hoe ze op 't leger eens rustte in zijn arm,
Hare jonkheid genoot, zij - verstootene thans,
En zij jammert met eindlooze klachten!

Zoo stroome nu ook, aan het hart mij ontweld,
Mijne klacht om het lot der verloor'nen!

(Eerste strofe.)

Nu zucht en steunt gansch Asia,
't Land, eenzaam thans, aan mannen arm:
‘Wee, Xerxes heeft hen heengeleid,
Wee, Xerxes hun verderf bereid;
Ja, Xerxes schiep dit leed door overmoed,
't Pralen met zijn groote vloot!
Ach, waarom beheerde staâg
Zonder ramp Darios 't rijk,
Zeegrijk leider van 't boogvolk,
Susa's dierb're gebieder?’

(Eerste tegenstrofe.)

Dien strijders, kloek te land, ter zee,
Op donk're kielen, welberiemd,
Naar 's vijands erf ten kamp geleid,
Heeft 's vijands vloot verderf bereid,
Heeft 's vijands vloot, met fellen schok, verderf
Door der Grieken hand gebracht!
Zelfs de koning, hoorden wij,
Is te nauwer nood ontvlucht
Over Thraciës vlakten
Langs de hachlijkste paden.

(Tweede strofe.)

Vroeg ons geroofd door het sterflot,
Bleven zij achter, die krijgers,
Ginds bij Salamis' oevers. -
Vloeie rijk'lijk der tranen stroom;
Stijge ten hemel luid de klacht
Om 't grievend leed;
Tuige van diepen jammer
De weeroep van 't rouwend harte!

(Tweede tegenstrofe.)

Deerlijk verminkt door de golven,
Knaagt hun nu 't spraaklooze zeekroost
Vratig 't vleesch van 't gebeente. -
't Huis, nu weeze, betreurt zijn heer;
Vader en moeder, kinderloos

Op de' ouden dag,
Jamm'ren met schelle kreten,
Nu 't rampnieuws hun oor bereikte.

(Derde strofe.)

Aziës volken, zij dulden
't Heerschen niet meer van de Perzen,
Brengen niet meer op des meesters
Wenken gedwee hunne schatting,
Werpen niet meer voor den koning
Diep zich in 't stof, want verloren
Gingen zijn kracht en aanzien.

(Derde tegenstrofe.)

Niet meer laat zich der menschen
Tonge bedwingen; de volken
Spreken hun eigenen wil uit;
't Juk van 't gezag is verbroken.
't Verre, van bloed overtogen,
Eiland van Ajas bedekt thans
Perziës macht en grootheid.

(ATOSSA komt terug, te voet, ontdaan van koninklijken praal, gevolgd van eenige weinige dienaressen, die het plengoffer dragen.)

ATOSSA.

Mijn vrienden, wie in 't leven veel ervaren heeft,
Weet, dat de stervling, als een opgezette vloed
Van rampen losbreekt, alles ducht, bij alles beeft;
En dat hij, zoo de godheid goeden wind verleent,
Vertrouwt, dat immer 't lot zoo gunstrijk blijven zal.
Voor mij is alles schrik- en angstverwekkend thans;
Niets zien mijn oogen, dan der goden strafgericht,
En kreten hoor ik, verre van een zegelied;
Zoo heeft de ontzetting van de ramp mijn ziel geschokt.
En daarom keer ik, zonder wagen, zonder zweem[607.]
Van vroeg'ren praal, den weg van huis naar hier terug,
Om aan den vader van mijn zoon den offerdrank
Te plengen, die den dooden welgevallig is:
Melk, zoet en zuiver, van een vlekk'loos zwarte koe,[611.]
Den dauw der bloembezoekster, held're honingzeem,
Het frissche water van een ongerepte bron,
Het langbewaarde en onvermengde gouden sap,
Geperst uit druiven van een wilden moederstam;[615.]
Dan van d' olijfboom, die zijn blonden bladerdos
In krachtig leven steeds bewaart, de geur'ge vrucht,

En bloemen, saamgestrengeld, kroost der vruchtbare aard.
Doch gij, mijn vrienden, heft bij 't doodenoffer thans
De heil'ge lofgezangen plechtig aan en roept
De schim op van Darios, ik intusschen pleng
Den goden van de diepte vroom mijn hulde op de aard.

(ATOSSA begeeft zich, van hare Dienaressen begeleid, ter zijde, naar den grafheuvel van DARIOS.)

KOOR.

Koninginne, verhevene moeder des volks,
Zend gij uwe plenging naar 't binnenst der aard,
Wij roepen intusschen met zangen hen aan,
Dat zij gunstig ons zijn,
Die beneden de dooden geleiden.
Gij, heilige goden van 't donker gebied,
Gij Hermes, gij Aarde, en gij Koning des rijks,
O, zendt des ontslapenen geest naar het licht,
Want zoo iemand ter heeling der rampen iets weet,
Meldt hìj ons het einde der klachten.

(Eerste strofe.)

Hoort gij mij, heer, zalige geest,
Vorst, als een god immer vereerd,
Verneemt gij 't roepen,
't Luide, in klanken uws volks geuit,
't Bange klagen om snerpend leed?
Overstelpt van jammer, roep ik;
Hoort gij, ginds in de diepte?

(Eerste tegenstrofe.)

Gaea, en gij, machten der nacht,[639.]
Gij onder de aard heerschende, gunt
Den grootschen koning,
Susa's telg en der Perzen god,
't Graf te ontstijgen, uw duister huis,
Zendt naar 't licht den besten man,
Ooit in Persis bedolven.

(Tweede strofe.)

Dierbare man, dierbare grond,
Heuvel, wat dierbaar hart omsluit gij!
O verhoor, Hades, en zend[649.]
Hem ons toe, Hades! ons kleinood,
Hem, onzen koning en heer, Darios!

(Tweede tegenstrofe.)

Niet in den dood voerde hij 't volk,
Niet in des krijgs verderflijk onheil;

Als eens gods noemde de Pers
Zijn beleid; godd'lijk, ja, was het;
Zege en geluk waren 't deel zijns legers!

(Derde strofe.)

Kom, hoogwaardig heer, o vorst, kom, verschijn!
Kom, en bestijg den top des heuvels!
Dat de goudpurperen bandzaal ons in 't oog straal',
Van uw voorhoofd der kroon vorstlijke glans ons lichte!
Vader Darios, kom, o kom!

(Derde tegenstrofe.)

Verneem 't nieuwe leed, des volks bitt'ren nood!
Koning des konings, kom, verschijn ons!
Want een wolk, zwart als der Styx neev'len, omhult ons;
Aan 't verderf viel des volks jeugdige kracht ten offer!
Vader Darios, kom, o kom!

(Toezang.)

O wee ons, wee!
Diepbetreurde, geliefde vorst!
Hield ùwe hand het roer nog, heer,[675.]
Nimmer ware schuld begaan, nimmer leed,
Dubbel leed, door 't geheele land betreurd.
Ach, de geweldige schepen,
Wrakken werden zij, wrakken!

(De Schim van DARIOS verrijst op den grafheuvel; de Grijsaards knielen neder.)

DARIOS.

Gij trouwste trouwen, grijze Perzen, mijner jeugd
Genooten, meldt mij, welke nood benauwt den staat?
Van uwe slagen steunt en dreunt en trilt de grond.[683.]
Met schrik ontwaar ik aan mijn graf mijn echtgenoot,
En toch, haar plenging nam ik aan, verheugd van geest.
En gij heft, staande bij mijn graf, een treurzang aan,
En roept mij, luide klagend, geestbezwerend op
Met jammerkreten; doch de weg naar 't zonnelicht
Is immer moeilijk, want de goden van omlaag
Zijn gretig om te ontvangen, niet om af te staan.
Toch ben ik ook bij hen een vorst en ik verschijn.
Doch haast u, dat mij geen verwijt van talmen treff':
Welk nieuwgeboren onheil drukt de Perzen neer?

KOOR.

(Strofe.)

Mij bevangt schroom bij 't aanzien,

695 Mij bevangt schroom bij 't spreken;

Voor mijn ouden gebieder verstom ik.

DARIOS.

Nu ik op uw jammerklachten uit de diepte tot u kwam,
Moge uw taal niet rijk in woorden, maar beknopt en zinrijk zijn;
Spreekt en openbaart mij alles, onderdrukt dien schroom voor mij.

KOOR.

(Tegenstrofe.)

Ik vermag 't niet, gehoorzaam,
Ik vermag 't niet, het schrikk'lijk,
Het ontzettende nieuws u te melden.

DARIOS.

Daar de schroom van de' ouden eerbied ù den geest gekluisterd heeft,
Spreek, gij levensgezellinne, spreek, gij eed'le, grijze vrouw!
Staak uw weenen en uw klagen, deel der droef'nis grond, mij meê,
Want dit is het lot des menschen, dat hij leed te dragen heeft;
Waar hij zij, ter zee, te lande, stormen rampen op hem aan,
En te meer, hoe langer 't leven van den sterv'ling wordt gerekt.

ATOSSA.

O, gij meer dan eenig sterv'ling met een heilrijk lot bedeeld,
Die, zoolang uw oog het zonlicht heeft aanschouwd, benijdbaar waart,
Daar gij, aan uw volk ten zegen, immer leefdet als een god,
Thans benijd ik u, gestorv'nen, die den onheilsdag niet zaagt;
Want - een enkel woord, Darios, schetse u al den jammer af:
Persis' macht in 't stof vertreden, dat, dat is 't, in 't kort gezegd.

DARIOS.

Hoe dan? velde pest mijn volken, of heeft oproer 't rijk gesloopt?

ATOSSA.

Neen, o neen; maar bij Athene werd heel 't leger weggevaagd.

DARIOS.

Spreek, wie was het van mijn zonen, die den heertocht ondernam?

ATOSSA.

Xerxes, die, uit fellen strijdlust, al zijn landen heeft ontvolkt.

DARIOS.

Heeft de dwaas met land- of zeemacht dien onzaal'gen tocht beproefd?

ATOSSA.

Beide; dubbel was het voorhoofd van zijn groot tweevoudig heer.

DARIOS.
En hoe bracht hij 't groote landheer over zulk een breeden stroom?

ATOSSA.
Kunstrijk wist hij Helle's oevers saam te voegen tot een pad.

DARIOS.
En gelukte dit, en sloot hij dus den grooten Bosporos?

ATOSSA.
Ja, hij deed het; en een godheid, acht ik, gaf hem raad en hulp.

DARIOS.
Wee! gewis, een machtig god was 't, die zijn geest verbijsterd heeft.

ATOSSA.
De uitkomst, ja, doet wel erkennen, welk een kwaad hij heeft gewrocht.

DARIOS.
En wat onheil overkwam hun, dat gij zoo hun lot betreurt?

ATOSSA.
Door de nederlaag der zeemacht werd het landheer meegesleept.

DARIOS.
En zoo viel de gansche menigt' aan des vijands speer ter prooi?

ATOSSA.
Susa's burg, ontbloot van mannen, breekt in jammerklachten uit.

DARIOS.
Ach, de steun des lands vernietigd, die getrouwe, dappre schaar.

ATOSSA.
Ook het Baktrisch volk is weerloos; grijsaards, ja, die zijn er nog![732.]

DARIOS.
Die verdwaasde! zóó der strijders wakk're jeugd te niet te doen!

ATOSSA.
Xerxes zelf, alleen, verlaten, zegt men, met een kleine schaar -

DARIOS.
Is bezweken? hoe en waar dan? of zou redding moog'lijk zijn?

ATOSSA.
Kwam behouden aan de schipbrug tusschen beide landen aan.

DARIOS.
En bereikte ons vasteland weer en is veilig? is dit waar?

ATOSSA.
Zeker; ja, 't bericht is stellig, grond tot twijf'len is er niet.

DARIOS.
Wee, wel spoedig kwam de godspraak in vervulling; op mijn zoon

Richtte Zeus des noodlots pijlen! mijne bede is steeds geweest,
Dat eerst in veel later tijden de vervulling komen mocht;
Doch zoo iemand zelf bespoedigt, reikt een god hem steeds de hand.
En voor al de zijnen, schijnt het, welt des jammers bron nu op;
Maar mijn zoon, dit niet erkennend, stormde voort in jonglingsvaart,
Hoopte 't stroomen te beteug'len van den heil'gen Hellespont,
En den Bosporos, den godsstroom, als een slaaf in boei te slaan;
De oude doortocht werd veranderd, keet'nen werden, hecht gesmeed,[747.]
't Zeevlak aangelegd en 't leger volgde een nieuwe, breede baan.
Hij, verdwaasde sterv'ling, dacht zich aller goden heer te zijn,
Ja, Posidon te beheerschen! Spreek, heeft waanzin niet den geest
Van mijn zoon gekrenkt? Ik vreeze, mijn met zorg verworven schat
Wordt de lichte buit des eersten, die er met de hand naar reikt.

ATOSSA.

Omgang was 't met booze vrienden, die uw jongen, vuur'gen zoon
Aandreef zoo te doen; zij zeiden, dat zijn vader voor zijn kroost
Schatten had vergaârd als krijger, doch dat Xerxes, loom en laf,
Thuis voor krijger speelde, nimmer 's vaders erfnis meerd'ren zou.
Vaak vernam hij die verwijten uit dier booze mannen mond;
Toen besloot hij krijg te voeren en naar Hellas ging de tocht.

DARIOS.

Zoo heeft hij dan dit ongehoorde werk volbracht,
Dat eeuwig onvergeten blijft, een kwaad, zooals
Er geen ooit Susa's veste ontvolkend heeft bezocht,
Sinds Zeus, de heerscher, dit bewind verordend heeft,
Dat over 't gansche kuddenvoedend Asis-land
Eén enkel man den staf als richter zwaaien zou.
Een Meder was hier eerste vorst en legerhoofd;[765.]
En na hem heeft zijn zoon het grootsche werk voltooid,
Want bij zijn hand'len zat bedachtzaamheid aan 't roer.[767.]
Als derde volgde Kyros, welgelukkig vorst,[768.]
Die al den zijnen met den vrede welvaart schonk,
Het volk van Lydië en van Phrygië onderwierp
En heel Ionië in zijn machtig rijk besloot;[771.]
En daar hij wijs was, heeft geen god hem dit misgund.
De zoon van Kyros was het vierde legerhoofd.[773.]
Als vijfde heerschte Mardis, schandvlek van zijn land[774.]

En de' ouden vorstenzetel; doch met list versloeg
Hem in zijn woning Artaphernes, schrander, stout,
Met kloeke mannen, wien dit plicht was, in verbond.
En mij viel 't lot, dat ik gewenscht had, toen te beurt;
'k Deed meen'gen krijgstocht en met groote legers zelfs,
Doch zulke rampen stortte ik over 't rijk niet uit.
Maar Xerxes, jong in jaren, heeft in de' overmoed
Der jeugd zijns vaders lessen niet in 't hart bewaard;
Want dit, mijn even-ouden, is u wel bewust,
Geen van ons allen, die dit rijk bestuurden, heeft
Ooit zulke rampen over land en volk gebracht.

KOORLEIDER.

Doch, onze vorst en heer Darios, wat is 't doel
Van uwe rede? Hoe geraakt uit zulk een nood
Het volk der Perzen ooit weer tot zijn vroeg'ren bloei?

DARIOS.

Wanneer gij niet naar Hellas weer ten strijde trekt,
Al ware 't leger grooter zelfs dan 't laatste was;
Want voor die mannen strijdt het land als bondgenoot.

KOORLEIDER.

Hoe meent gij dit? Op welke wijze strijdt het mee?

DARIOS.

Het doodt door honger, wie te veel in aantal zijn.

KOORLEIDER.

Dan zij 't gezonden leger rijk'lijk uitgerust.

DARIOS.

Maar zelfs het leger, dat in Hellas achterbleef,
Zal nimmer 't rijzen van den dag der thuiskomst zien.

KOORLEIDER.

Wat zegt gij? trekt der Perzen gansche legermacht
Den Hellespont niet over, van Europa weg?

DARIOS.

Slechts wein'gen van de velen, zoo der godspraak woord,
Door 't nu gebeurde reeds gestaafd, geloof verdient;
Want niet het éene wordt vervuld en 't and're niet.
En is dit zoo, dan voedde Xerxes ijd'le hoop,
Toen hij daar ginds een keur van dapp'ren achterliet.
Zij leeg'ren in de vlakte, die de Asopos drenkt,
De zegenbrenger van geheel 't Boeotisch land;
Doch aller rampen laatste en zwaarste wacht hen daar
Als loon voor driesten trots en godvergeten zin;
Want Hellas' grond betredend, roofden ze onbeschaamd

Der goden beelden, brandden heiligdommen neer;
De altaren zijn verdwenen, godenzetels zijn

Gesloopt, hun grondslag omgewoeld tot puin en stof.
Voor zulke daden moeten zij ten volle nu
En in de toekomst boeten, want des lijdens bron
Is niet verdroogd, maar borrelt altijd door nog op;
Want op Plataeae's velden zal het Dorisch zwaard,
Tot zoen voor 't misdrijf, bloedige offers rooken doen,
En lijkenheuvels zullen tot in 't derde lid
Een stom getuig'nis spreken tot der menschen oog,
Dat overmoed den zoon der aarde niet betaamt.
Want uit des hoogmoeds bloesem rijpt de schuld als vrucht,
Die hij met bitter leed en tranen oogsten moet.
Denkt dus, nu gij dit strafgericht voor oogen hebt,
Steeds aan Athene en Hellas; wat der goden wil[824.]
Geschonken heeft, zij niet geminacht; niemand werp'
Uit lust naar vreemde goed'ren eigen schatten weg.
Want Zeus straft immer wie vol trots zich al te stout
Verheft, hij oefent onverbidd'lijk streng gericht.
Staat gij mijn zoon dus, die bezonnenheid behoeft,
Met uwen raad ter zijde, dat hij verder niet
De goden krenke door verwaten overmoed.
Gij, Xerxes' waarde grijze moeder, ga in huis
En kies er een gewaad uit, passend voor een vorst,
En ijl uw zoon dan te gemoet. Want in zijn smart
Heeft hij zijn kleedren stukgescheurd en lappen slechts
Der prachtgewaden hangen raaf'lend hem om 't lijf.
Doch spreek hem troost toe, stem zijn geest tot lijdzaamheid,
Want u alleen, ik weet het, geeft hij licht gehoor.
Maar thans daal ik weer neder in de nacht des grafs.[839.]
Vaartwel dus, grijsaards, en begroet bij rampen zelfs
Met blijden moed het zonlicht elken nieuwen dag,
Want aan de dooden brengen schatten zelfs geen baat.

(De schim van DARIOS *verzinkt.)*

KOORLEIDER.

Met diepe droef'nis hoorde ik aan, dat zooveel wee
De Perzen heeft getroffen en nog treffen zal.

ATOSSA.

O noodlot, welk een zee van leed stormt op mij aan!
Doch dieper nog dan alles grieft mij deze smart,
Dat ik vernam, hoe smaadlijk van zijn koningstooi
Slechts enk'le lompen 't lijf omhullen, 't lijf mijns zoons!
Ik ijl dus huiswaarts en ik neem een rijk gewaad
En ik beproef, of ik mijn zoon ontmoeten kan,
Want ik verlaat, wie mij het liefst zijn, niet in nood.
Hoe 't zij, gij moet in dezen kommervollen tijd

Mij trouw, met welbetrouwb'ren raad, ter zijde staan;
En komt mijn zoon, nog eer ikzelf terug ben, hier,
Ontvangt, vertroost hem en geleidt hem naar ons huis,
Opdat hij niet door nieuwer leed het leed vergroot'.

(ATOSSA met haar Gevolg af.)

KOOR.

(Eerste strofe.)

Goden! een grootsch en een goed en een rustig en
zaligend leven genoten wij burgeren,
Toen als vorst de grijsaard,
Alles verzorgend en mild en den goden gelijk,
Nooit overwonnen, hier gebood, - Darios!

(Eerste tegenstrofe.)

Groot in den krijg en ontzien om den roem van het
leger, bestuurden wij, wetten verordenend,
Krachtig onze landen.
Strijders, gekeerd uit den krijg, erlangden te huis
Rust en geluk, een onbekommerd leven.

(Tweede strofe.)

Hoeveel steden bedwong hij en trok toch niet
zelf door de bruisende Halys,
Trok niet van zijn haardsteê weg!
Meldt het, gij steden niet ver van de zee in de
welige Thracische vlakten,
Langs des Strymons zilv'ren stroom!

(Tweede tegenstrofe.)

Meldt het, die verre van zee, in den schoot van het
land, en van muren omgeven,
Dezes vorsten woord vernaamt!
Gij, die de poorte van Helle begrenst en de
bochtige zee der Propontis,
Gij ook aan des Pontos' mond!

(Derde strofe.)

Eilanden, gij, aan uw kapen omklotst van de golven,
Uitgestrooid langs onze kust,
Lesbos, en gij, van olijven beschaduwde velden van
Samos, gij Chios en Paros en Mýconos, Naxos en Andros,
Dicht aan Tenos' spits geschaard!

(Derde tegenstrofe.)

De eilanden, verder van 't land, deze dienden hem mede:
Lemnos, 't rotsig Ikaros,
't Heerlijke Rhodos en Knidos en, liefelijk Kypros! uw
steden, uw Paphos en Soloe en Salamis, dochter der moeder
Die dit leed nu heeft gebaard.

(Slotzang.)

Ook in de Ionische streken erkenden de
rijke, gezegende steden,[895.]
Dicht van Hellenen bevolkt, hem als haar meester en heer.
Krijgers in de' oorlog gestaald en genooten uit al zijne volken
maakten zijn wil tot een wet.
Zichtbaar heeft der onsterf'lijken wil nu dit
alles verkeerd, en zij striemden
Schrikk'lijk ons nu met des oorlogs zweep, ter zee, te lande.

(Men verneemt weeklachten; kort daarna verschijnt XERXES, met boog en pijlkoker, gevolgd door eenige krijgslieden, allen in gehavende kleederen. De door XERXES verlaten reiswagen is zichtbaar.)

XBRXES.

Wee!
Ik ellendige, wien het ontzettendste lot
Op het onvoorzienst zoo verpletterend trof!
Hoe geweldig en wreed zet het noodlot den voet
Op der Perzen geslacht! Wat bedreigt mij nog meer?
Mij ontzinkt alle kracht, ik bezwijk bij het zien
Den eerwaardige schaar, wie de stad is vertrouwd!
O, waar' 't mij vergund, dat ook ik bij het tal
Van gevallenen, Zeus,
Met het duister der aarde bedekt waar'!

KOOR.

Wee, wee u, o vorst! om dat dappere heer
En der Perzische macht wijdstralenden roem,
En de bloem van uw volk,
Thans alles gemaaid door het noodlot!

(Voorzang.)

Luid jammert het land om zijn bloeiende jeugd,
Die, om Xerxes gevallen, met Perzen het huis
Van Hades nu vult. Want bij Hades woont
Thans de bloem van het volk, het ontelbare heer,
Om hun pijlen geducht; een gedrongene schaar,
Tienduizenden sterk, is gemaaid, is te niet.
Wee, wee om die kracht, die betrouwbare kracht!
Gansch Azië zonk, o mijn koning en heer,
Ach, deerlijke smaad! op de knie in het stof.

(Eerste strofe.)

XERXES.

Ik onzalige, wee mij, wee mij!
Ik arme, ach, ik werd voor mijn volk tot een vloek,
Tot een vloek voor mijn land!

KOOR.

Mijn welkomstgroet bij uw thuiskeer komt
Als een droevige kreet, als een smartvol lied,
Als een Mariandynische weevolle klacht,[937.]
Met tranen besproeid u begroeten.

(Eerste tegenstrofe.)

XERXES.

Stort uit uwe klacht; een weeroep
Past wel bij mijn lot, want des noodlots hand
Heeft zwaar mij gedrukt.

KOOR.

Met den stroom mijner tranen ontvloeit mij de klacht
Om de slachting te land, om den jammer ter zee,
Die de jonglingen trof van het treurende rijk;
Luid klinke met tranen mijn klaaglied!

(Tweede strofe.)

XERXES.

De Ioniër sloeg hen,
De Ioniër Ares,[950.]
Aanstormend met schepen;
Hij maaide 't afzichtelijk veld,
De kust der verschrikking.

KOOR.

Wee, wee, meld alles, verzwijg ons niets!
Waar bleef uwer volgeren schaar?
Waar de steunen uwer macht?
Waar zijn nu Pharándakes,
Waar Susas, Pélagon en Dátamas,
Psammískanes en Akbatas,
Die van Ekbátana kwam?

(Tweede tegenstrofe.)

XERXES.

Dood zijn zij; ik zag hen
Uit Tyrische schepen
Neerploffen; zij dreven
Naar Salamis' rotsige kust;
Zij bonsden te pletter.

KOOR.

Wee, wee! meld wáar Pharnuchos toeft,

En Ariomardis, de held,
Wáar Seuákes, de eed'le vorst,
Wáar Lilaeos, grootsch van naam,
Waar Mémphis, Thárybis, Artémbares
Masistas en Hystaechmas, waar?
Meld het ons, vragen wij u.

(Derde strofe)

XERXES.

Wee, dag van wee!
In 't gezicht van het oude, verfoeilijk Athene,
Was 't één, één slag, die allen, wee!
Spartelend wierp op de ruwe klippen.

KOOR.

Spreek, liet gij, o liet gij daar ginds ook
Dien getrouwe, dat oog, wiens veldheersblik
Tienduizenden telde en bestuurde,[981.]
Batanóchos' zoon Alpistos,
Den beleidvollen krijger?
En Sésamas' zoon, Megabátes?
En den grooten Oebáres, en Parthos?
Gij liet hen achter? O schrikk'lijk, schrikk'lijk!
Ach, naamloos wee kwam over Persis' volk!

(Derde tegenstrofe.)

XERXES.

Voorwaar, gij wekt
Mij een smachtend verlangen naar de eed'le verloor'nen;
Uw woord verwekt mij naamloos wee;
Jammerend schreit in de borst mij 't harte.

KOOR.

Veel and'ren nog missen wij angstig:
Die der Mardische duizenden krijgshoofd was,
Uwen Xanthis, uw wakk'ren Ancháres;
En der ruiteren kloeke leiders,
Diaïxis, Arsámes;
Kingdádates ook en Lythimnas,
En den immer strijdlustigen Tolmos.
Ik huiver, huiver! helaas, ik zag hen
Den wagen niet omgeven, die u droeg!

(Vierde strofe.)

XERXES.

Gestorven zijn - zij, des legers hoogste roem

KOOR.

Gestorven, ach! zonder roem!

XERXES.

Helaas, helaas! o leed, o leed!

KOOR.

Helaas, helaas! goden, ach!
Gij schiept een leed, nooit vermoed;
Schitterend blikt Ate zegepralend![1006.]

(Vierde tegenstrofe.)

XERXES.
Geslagen wij, lange jaren nu van 't lot -

KOOR.
Geslagen - 't blijkt zonneklaar -

XERXES.
Door nieuw, door ongehoord verderf -

KOOR.
Met Hellas' volk, rap ter zee,
Was 't kampen zwaar, ongelijk;
Deerlijk bezweek Persis' stam bij 't strijden.

(Vijfde strofe.)

XERXES.
Zoo is het, ja; 't machtig heer
zag ik, ach! geslagen.

KOOR.
Nog meer; in 't stof
traden zij Persis' grootheid.

XERXES.
Ziet hier, wat ik
overig hield van wapenmacht.

KOOR.
Ik zie, ik zie -

XERXES.
enkel dit pijlen-bergende -

KOOR.
Wat is 't dan, dat u oov'rig bleef?

XERXES.
Anders niets dan de koker.

KOOR.
Weinig waarlijk van alles!

XERXES.
Weg zijn al onze strijders!

KOOR.
't Helleensch volk schuwt geen heeten kampstrijd.

(Vijfde tegenstrofe.)

XERXES.
Een heldenvolk! nooit vermoed,
trof mij 't vreeslijk onheil.

KOOR.
Der schepen vlucht
meent gij, der groote scheepsmacht?

XERXES.
In woeste smart
reet ik mijn koningsmantel door.

KOOR.
O wee ons, wee!

XERXES.
Ach, 't is meer dan wee alleen.

KOOR.
't Is dubbel, 't is drievoudig leed.

XERXES.
Leed, ja; vreugd voor den vijand.

KOOR.
Alle kracht is gebroken!

XERXES.
Zonder stoet of geleide -

KOOR.
De zeeramp, ach! verslond uw volgers.

(Zesde strofe.)

XERXES.
Beklaag, beklaag mijn rampen; volg mij naar mijn huis.

KOOR.
O wee ons, wee! o leed, o leed!

XERXES.
Geef antwoord op mijn jammerklacht!

KOOR.
Met onzer droefnis droefsten groet.

XERXES.
Verhef uw stem, een lied der smart!

KOOR.
O wee ons, wee!
Zwaar drukt dit leed ons allen neer;
't Vlijmt in het diepst der ziele.

(Zesde tegenstrofe.)

XERXES.
Slaat op de borst en jammert, jammert luid om mij!

KOOR.
Mijn tranen vloeien, 'k lijd met u.

XERXES.
Geef antwoord op mijn jammerklacht!

KOOR.
Uw leed is 't mijne, vorst en heer.

XERXES.
Zoo breke uw leed in klachten uit!

KOOR.
O wee ons, wee!
Met onze zuchten menge zich
Dreunend de slag der handen.

(Zevende strofe.)

XERXES.
En heft bij 't slaan der borsten 't Mysisch klanglied aan.

KOOR.
O schrikk'lijk leed!

XERXES.
En rukt om mij de vlokken uit uw zilv'ren baard!

KOOR.
Ik vat ze met der wanhoop fellen greep.

XERXES.
Uw weeroep klinke!

KOOR.
Wij roepen wee!

(Zevende tegenstrofe.)

XERXES.
En scheurt uw borstkleed, rijt het met de ving'ren stuk.

KOOR.
O schrikk'lijk leed!

XERXES.
En rukt de haren uit het hoofd, beklaagt het heer!

KOOR.
Ik vat ze met der wanhoop fellen greep.

XERXES.
Vergiet uw tranen!

KOOR.
Zij vlieten reeds.

(Slotzang.)

XERXES.
Geef antwoord op mijn jammerklacht!

KOOR.
O leed, o leed!

XERXES.
En 't huis weergalme van uw roep!

KOOR.
O wee ons, wee!

XERXES.
Ach, Persis, Persis!

KOOR.
Ach, diep beklaaglijk!

XERXES.
Een noodkreet klinkt de stad door!

KOOR.
Een noodkreet klinkt het land door!

XERXES.
O schrei, grijze schaar!

KOOR.
O ween, heer en vorst!

XERXES.
Ach, Persis, Persis!

KOOR.
Ach, diep beklaaglijk!

XERXES.
Wee, wee! o zeestrijd - gij verzwolgt de kracht des lands!

KOOR.
Wee, wee! vol smart, heer, luide klagend volg ik u.

(XERXES treedt door de middendeur van den achtergrond zijn paleis binnen, gevolgd door het KOOR, dat onder den laatsten koorzang de orchestra verlaten heeft en op het tooneel is aangekomen.)

L.A.J. BURGERSDIJK.

Aanteekeningen.

Aan deze vertaling ligt de uitgave van H. Weil (Teubner 1884) ten grondslag; slechts op enkele plaatsen is eene andere lezing gevolgd.

Eindnoten:

16. Aan de *u* geve men in de eigennamen den klank van *oe* of de Hoogduitsche *u*.
17. *Kissia*, nabij Susa gelegen.
21. *Artaphernes*, in 't Perzisch *Artaphrana*. Verscheidene der namen van krijgsoversten zijn ook bij den nauwgezetten Herodotos te vinden, doch niet alle. Aeschylos heeft ongetwijfeld niet naar historische nauwkeurigheid gestreefd; hij wilde met deze opnoeming van vreemde namen de macht van Xerxes levendig voor oogen stellen en hierdoor tevens het blijde gevoel over de behaalde zege opwekken.
38. *Thebe* was vóor Memphis de hoofdstad van Egypte. Met het drassige land van den volgenden regel is de Delta van den Nijl bedoeld.
43. De kustbewoners waren de Ionische Grieken van Klein-Azië, die verplicht waren den tocht mede te maken, doch hier niet met name genoemd worden.
56. De lijfwacht des konings, de tienduizend (Herodotos VII, 41, 55).
70. *Helle* was de dochter van den Thessalischen vorst Athamas; dit wordt in het oorspronkelijke in herinnering gebracht, maar kan in de vertaling wegblijven; haar de Athamantische Helle te noemen, zou doen denken, dat zij van eene plaats, Athamas, oorspronkelijk was.
80. Volgens de Grieken hadden de Perzen hun naam van Perseus, den zoon van Danaë, tot wie Zeus in een regen van goud was nedergegedaald, en stamden Darios en Xerxes rechtstreeks van Perseus af, vergel. V. 146.
83. Het oorspronkelijke noemt deze wagens of strijdwagens Syrische (Assyrische) wagens, en zinspeelt hiermede op eene godspraak, aan de Atheners gegeven vóor den slag bij Salamis (Herod. VII, 140).
85. De volken van Azië en de Grieken zijn hier gekenschetst door hunne voornaamste aanvallende wapenen: den boog en de lange speer; vergel. V. 147.
97. *Ate* is de geheimzinnige macht die den overmoedigen geest verblindt en de verblinding en den overmoed straft; vergel. V. 1006.
112. Hier is niet bepaald de brug over den Hellespont bedoeld, maar wordt in het algemeen van de zeemacht der Perzen, of veeleer der aan Perzië onderworpen volken, gesproken.
146. Men zie de aanteekening bij V. 80.
155. Het oorspronkelijke spreekt om den hoogen rang aan te duiden van ‘diep-’ of ‘laag gegordelde’ vrouwen, bij welke het gewaad vele plooien vormde.
162. Ik volg hier en in het volgende vers de verbeteringen van Weil: οὐδ’ ἀδείμαντον en μέγας στόλος.
171, 172. Ook in het oorspronkelijke rijmen deze twee regels.
183. Met het Dorisch gewaad is de tunica zonder mouwen bedoeld, die vroeger door alle Grieksche vrouwen gedragen werd, doch den naam van Dorisch verkreeg, toen de Ionische vrouwen haar vervingen door een lang tot de voeten afhangend gewaad, van Aziatischen oorsprong; vergel. Herod. V. 87.
213. Atossa houdt plotseling in hare redeneering. op, om geen woorden van slechte voorbeduidenis uit te spreken, en troost zich tevens met de gedachte, dat haar zoon aan niemand verantwoording schuldig is. Met een gedachtestreepje is de plaats, waarover vele geleerden breedvoerig geschreven hebben, volkomen in orde. Bovendien heeft de dichter met deze regels aan zijn Atheensch gehoor verteld, dat een Perzisch koning heel wat anders is dan een Atheensch veldheer, die wel degelijk tot verantwoording geroepen werd.
224. De Grijsaards zeggen hier, dat zij niet als teekenduiders optreden, maar naar de ingeving van hun eigen gemoed spreken.
238. De zilvermijnen van Laurion waren voor Athene eene belangrijke bron van staatsinkomsten; zij hadden ook de gelden opgeleverd voor het bouwen der vloot.
243. Atossa kan zich geen leger van vrije mannen voorstellen, daar de Perzische krijgsknechten door zweepslagen tot den strijd gedwongen werden; vergel. Herod. VII, 103.

247. De Perzen hadden een uitmuntend stelsel om spoedig berichten te ontvangen uit alle oorden des rijks; de Grijsaards zien, dat de man, die daar aankomt, een der gewone, koninklijke tijdingbrengers is.
275. Ik heb mij hier zoo na mogelijk aan den overgeleverden tekst gehouden, daar de verbetering nog niet volkomen geslaagd genoemd kan worden.
297. Blijkbaar wil Atossa niet rechtstreeks naar Xerxes vragen, doch de Bode begrijpt toch, wat zij in de eerste plaats verlangt te weten.
303. *Silenia* is een gedeelte der kust van Salamis. Dit eiland wordt een oogenblik later het eiland van Aias, en, als aan Aphrodite geheiligd, het duiven-eiland genoemd.
316. Chrysa ligt, even als Lyrna, V. 324, in het oude Troas. - De volgorde der regels wijkt hier af van den overgeleverden tekst, zooals door de nummering der regels wordt aangewezen.
349. De dichter laat, voor het Atheensch publiek, den Bode niet zeggen, dat Athene aan den vijand is prijsgegeven.
351. De ontroering van Atossa blijkt, ook in het Grieksch, uit den verwarden zinbouw.
355. Sikinuos, door Themistokles naar Xerxes gezonden.
400. De Spartanen maakten den rechtervleugel uit en stevenden het eerst vooruit, doch bleven later achter, zoodat de Atheners, die den linkervleugel vormden en de Phoenikische tegenover zich hadden, het eerst in het gevecht waren; Aminias was de bevelhebber van het schip, dat den aanval begon, V. 409; doch Aeschylos noemt geen enkelen Griekschen naam, ook Aristides niet, die op het kleine eiland, V. 447, Psyttalea, met Atheensche zwaargewapenden, de daar gelande Perzen tot den laatsten man versloeg.
416. Het Grieksch zegt woordelijk, dat de met riemen bewogen vloot verbrijzeld werd.
470. De dichter wil den indruk van het verhaal niet verzwakken en spreekt daarom niet van het eger, dat onder Mardonios achterbleef, vergel. V. 803. Trouwens, zoo plotseling als hier gezegd wordt, werd de terugtocht niet aanvaard; eerst na eenige dagen werd het besluit genomen. - Evenzoo kan men opmerken, dat de dichter V. 231, Atossa laat vragen, waar Athene ligt, terwijl zij V. 475 zich Marathon wel degelijk herinnert. Het Koor zal ook wel van Marathon gehoord hebben en ook van Darios' overbrugging van den Bosporos en ongelukkigen tocht tegen de Skythen, maar roemt toch V. 852 en volgg. het nooit roekeloos en steeds gelukkig bestuur van Darios. De dichter streeft niet naar de nauwkeurigheid van den geschiedschrijver; hij wil een indrukwekkend tafereel leveren, en dit doel heeft Aeschylos bereikt, door de zaak, waarop het vooral aankomt, in het licht te plaatsen en andere in de schaduw te houden.
488. *Achaia* is de naam van het zuidoostelijk deel van Thessalië, ook Phthiotis genoemd, het vaderland van Achilles.
526. De volgende vier regels (527-531) zijn, op het voorbeeld van Nikitine en Weil achter V. 851 ingevoegd, waar zij beter op haar plaats zijn.
607. Men kan hieruit afleiden, dat Atossa bij haar eerste optreden uit een wagen, of liever uit een draagstoel, steeg.
611. Men zal mij vergunnen het Grieksche woord als ‘ongevlekt’ op te vatten; het kan ook beteekenen ‘onberispelijk’ of misschien ‘nooit met een juk bezwaard’, vergel. Hom. Il. X, 293.
615. Niet door de hand van den mensch aangeraakt.
639. Gaea, de godin, almoeder Aarde.
649. Hades, of Aïdoneus, de god der onderwereld.
675. De oude gissing van Schuetz kwam mij de beste voor en is hier gevolgd.
683. Bij het oproepen van dooden werd er op den grond geklopt.
732. De lezing is onzeker; neemt men de gissing van Weil aan, dan zou het slot luiden: ‘niemand is teruggekeerd’, niemand is den Hellespont overgekomen.
747. Men heeft hier niet te denken aan het sprookje, dat Xerxes de zee zou gegeeseld hebben en er boeien in geworpen, Herod. VII, 35.
765. De Meders waren eerst het heerschende volk. Misschien neemt Aeschylos den volksnaam *Medos* voor den naam des Konings, anders is Kyaxares of Astyages bedoeld. Het grootsche werk is de grondvesting van de heerschappij over Azië.
767. Het oorspronkelijke heeft: ‘zijn lust, zijn wil, werd door zijn verstand geregeerd.’
768. Van Kyros' (Khurush) veroveringen worden alleen die genoemd, welke voor de Grieken van belang waren, binnen hun gezichtskring lagen; hetzelfde geschiedt in den koorzang, V. 852 en volgg., bij de opnoeming der veroveringen van Darios.
771. Achter dezen regel wordt terecht een hier niet vertaald vers van het oorspronkelijke voor onecht verklaard. Een verklaarder had ongetwijfeld op den kant de zeven samengezworenen opgenoemd en door een afschrijver is de laatste regel dezer aanteekening in den tekst geraakt.
773. De zoon van Kyros is Kambyses (Kambodschiya).
774. Met Mardis is de Medische Magiër Garimâta, die zich kort voor Kambyses' dood voor diens heimelijk vermoorden broeder Bardiya uitgaf, bedoeld, dus de valsche Bardiya, door de Grieken gewoonlijk Smerdis genoemd.
824. Volgens Herodotus (V, 150) zou Darios, nadat de Atheners den opstand der Ionische Grieken, die tot de verbranding van Sardes leidde, begunstigd hadden, zich bij elken maaltijd door een zijner dienaars tot wraak hebben laten opwekken met de woorden: ‘O heer, denk aan de

Atheners!' Misschien was deze handelwijze van Darios aan Aeschylos bekend en laat hij daarom Darios hier deze woorden herhalen met omgekeerd doel.

839. Atossa moet Xerxes overhalen den rouw over het verloren leger af te leggen; een ander gewaad had zich Xerxes wel kunnen verschaffen.

895. Salamis op Kypros zou gesticht zijn door Teukros, zoon van Telamon en broeder van Aias, en alzoo eene kolonie van het eiland Salamis wezen.

937. De klaagzangen en de fluitmuziek der Mariandijnen, een volk aan de Zwarte zee, waren beroemd, evenzoo de grafzangen der Mysiërs, V. 1054. De muziek, door Aeschylos voor dezen klaagzang (*threnos*) gecomponeerd, droeg ongetwijfeld een eenigszins Oostersch karakter. Bij de beoordeeling van dit geheele slot moet men wel bedenken, dat het met muziek werd voorgedragen en dus min of meer met een caatate te vergelijken is.

950. Ares, de krijgsgod, had de zijde der Ioniërs gekozen, was een Ioniër geworden.

981. Herodotos (VI, 10) verhaalt, hoe er eerst 10,000 krijgers geteld en omheind werden, en de overige krijgslieden gemeten, door hen achtereenvolgens in diezelfde omheining te doen gaan.

1006. Vergelijk V. 97.

Dramatisch overzicht.

Salon des Variétés: *Vader*, treurspel in drie bedrijven van August Strindberg.

‘De strijd om de heerschappij in het huisgezin van zijn tragische zijde bekeken: de vrouw met haar eigendunkelijkheid, haar minachting voor den man, strevend naar de oppermacht, en die, om daartoe te komen, elke list, elke laagheid, elke misdaad geoorloofd achtend, er op de geraffineerdste wijze in slaagt om haren echtgenoot krankzinnig te maken’ - zoo omschreef ik in de letterkundige kroniek van de vorige maand, na de lezing van het stuk, het onderwerp van Strindberg's *Vader*; en nu ik het treurspel, in een zeer middelmatige vertaling uit het Duitsch, heb zien vertoonen, blijf ik die omschrijving juist achten.

Ik geef echter al dadelijk toe, dat wie er meer in wil zien, wie over de toestanden, hier ten toon gesteld, wil gaan philosopheeren, en, bijvoorbeeld, den eeuwigen strijd van de Vrouw tegen den Man als het hoofdmotief wil beschouwen, vrij spel heeft. Er wordt door Strindberg bij dit in den grond zeer eenvoudig conflict tusschen Laura en haren man, den ritmeester, zooveel om- en bijgehaald, dat elk nieuw tooneel stof zou geven voor een nieuw drama; en er worden zooveel groote woorden in gebruikt, zooveel vèrstrekkende theorieën in verkondigd, dat een tooneelcriticus met aanleg tot ‘verregaandheid’ er allicht aanleiding in vindt om eens flink door te draven. Zoo ziet de heer Heijermans, in *De Telegraaf* van 17 October, in Strindberg's *Vader* ‘het groote symbool van het Lijden der Menschheid om het eeuwig herboren worden’. Ik zal mij wel wachten, die opvatting te bestrijden, om de eenvoudige reden, dat het mij niet duidelijk is wat de schrijver hier onder ‘het Lijden om het eeuwig herboren worden’ verstaat.

Eerder zou ik kunnen begrijpen dat men in deze tragedie een dramatiseering zag van het zoogenaamd ‘moederrecht’, van het stelsel ‘bloedverwantschap alleen door de moeder’, dat volgens sommigen bij verschillende oude volken aan het ‘bloedverwantschap door den man’ zou zijn voorafgegaan, en waarover men o.a. het een en ander kan nalezen bij Westermarck in zijn *History of human marriage*. Inderdaad wil Laura voor zich het uitsluitend recht behouden om over hare dochter Bertha te beschikken, haar op te voeden in den geest die *haar* (Laura) goed dunkt. Daarop is al haar werk gericht. Haar man, dien zij is gaan haten van het oogenblik af dat hij haar, niet meer als een kind zijn moeder, maar als een man zijn vrouw heeft willen liefhebben, moge, door haar toedoen, zijn toekomst als geleerde vernietigd, zijn zenuwgestel geschokt, zijn hersens gekrenkt zien, het deert haar niet, zoo zij maar triomfeert; en bij het lijk van dien man is haar eenige kreet, een juichkreet, wanneer zij Bertha in de armen sluitend uitroept: ‘Mijn kind! mijn eenig kind!’

De wijze echter waarop Strindberg, met een dramatisch-architectonisch talent waarvoor ik allen eerbied heb, deze dramatiseering van het moederrecht heeft ingekleed, verlaagt het conflict tot een banalen huiselijken twist, waaraan men, mijns inziens, al veel eer bewijst, wanneer men hem, euphemistisch, een strijd noemt om de heerschappij in het huisgezin.

Een dergelijk motief: zucht van de vrouw om de baas in huis te zijn, is in de dramatische litteratuur niet nieuw. Maar zij, die het behandelden, hebben er langen tijd steeds stof voor komische effecten uit geput. Ik herinner aan Katharina uit Shakespeare's *Taming of the shrew*, aan Philaminte uit de *Femmes Savantes* en aan tal van Fransche, Duitsche en Nederlandsche blijspelen van vroeger en later tijd[1)].

Misschien is het de gewoonte, om op het tooneel in een vrouw, die de baas wil spelen, een komische figuur te zien, welke een gedeelte van het publiek bij de vertooning van Strindberg's *Vader* nu en dan in lachen deed uitbarsten. Misschien ook is het de ruwe,

1) Langendijk schreef het blijspel *Xantippe of het booze wijf des filozoofs Sokrates beteugeld*.

De broekdragende vrouw is de titel van een kluchtspel uit de 17de eeuw aan P. Elzevier toegeschreven en te vinden in de Bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde.

onbehouwen wijze, waarop de Zweedsche schrijver de quaestie van het vaderschap, te pas en te onpas, in zijn treurspel opwerpt en quasi tot hoofdmotief van het stuk maakt, waardoor hilariteit gewekt werd. Wat toch doet Laura? Ten einde het moederrecht te verdedigen en hem, die haar dit recht betwist, ten onder te brengen, vervolgt zij haren man met de bewering, dat niemand ooit kan weten of hij de vader is van een kind; en op dat thema voortbordurend slaagt zij er in, den ritmeester haar van ontrouw te doen verdenken, en zijn door plagerijen en folteringen van anderen aard toch reeds verzwakt brein geheel van streek te brengen. Dat alles geschiedt, van haar eerste optreden af, zoo wreed, zoo cynisch, zoo geraffineerd gemeen, dat in deze vrouw niets menschelijks valt te ontdekken, en dat zelfs aan haar wensch om Bertha voor zichalleen te houden het eigenlijk moederlijk gevoel part noch deel blijkt te hebben.

Woeste hartstocht heeft de pen van Strindberg, den vrouwenhater, bestuurd toen hij Laura, de ‘mangeuse d'hommes’ aan de kaak stelde, en zulk een stemming moge voor een aanklacht in proza of poëzie, voor wraakgedichten als ‘Les Châtiments’ van Victor Hugo, de rechte zijn, voor het schrijven van een treurspel is zij zeker de minst geschikte. Niet alsof ik blind zou zijn voor enkele treffende tooneelen die er in voorkomen, en in het bijzonder voor het zeer aangrijpend tooneel waarmee het tweede bedrijf besluit. Daarin - niet in het veel geprezen slottooneel, waar de lichamelijke marteling, den ritmeester aangedaan, de grenzen van het dramatisch schoone overschrijdt - heeft Strindberg zijn grootste dramatische kracht.

Het is enkel een gesprek tusschen de echtgenooten. De ritmeester spreekt met groote zelfbeheersching zijn grieven uit tegen de behandeling welke Laura hem aandoet. Hij bezweert haar bij de herinnering aan vroeger geluk, hem alles te zeggen, hem niet zonder hulp te laten. Laura, die hem in tranen ziet uitbarsten, tracht van zijn stemming gebruik te maken om de rol van moeder tegenover het zwakke, hulpelooze kind weder op te nemen en hem zoo onder hare macht te krijgen. Maar zij vermag die rol niet lang vol te houden; haar demonische aard komt weer boven. Nu begint weer het cynisch sarren, eindelijk het dreigen met onder-curateele-stelling, totdat de ritmeester woedend opvliegt, de brandende lamp opneemt en die Laura naar het hoofd slingert. Dit tooneel treft diep, om-

dat het, tot in de heftigste uitbarsting van hartstocht, natuurlijk blijft; van beide kanten wordt gezegd, door den ritmeester met klem en welsprekend, wat onder die omstandigheden gezegd behoort te worden. Op andere plaatsen van dit treurspel wordt men telkens geschokt door een teveel, door een valschen toon, een te schelle kleur en ontvangt men den indruk, met louter abnormale menschen te doen te hebben, met menschen slechts half bij zinnen, onrustig, vervolgd door ‘idées fixes’, ten prooi aan divagaties.

Door groote soberheid en ingehouden dramatische kracht wist de heer Van Kuijk den ritmeester in menig tooneel aannemelijk te maken, al beheerschte hij zijn rol ook nog niet geheel. Mevrouw Mulder-Roelofsen echter trof, als Laura, zelden den juisten toon; in den regel klonk haar hooge, schrille stem valsch - ‘er naast’ zooals de musici zeggen - en soms wist zij enkel door de uitdrukking op het gelaat (ook het handgebaar was herhaaldelijk onvoldoende) te laten raden wat zij bedoelde.

Er ligt gevaar - voor tooneelspelers, publiek en critici - in de vertooning van stukken als *Vader*, waarin de algemeene menschelijke hartstochten ons worden voorgesteld in een vorm en door personen, die de vreemde afkomst al te duidelijk verraden. Als Noren, Denen, Zweden, Russen kan men die personen in hunne waarde laten: iets overspannens in hun wijze van handelen, van denken en van zich uit te drukken is hun landaard eigen. Met veel meer recht dan een onzer ‘Immortels’ in eene zitting van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen gewaagde van de ‘Fransche toestanden’, die hem in het drama *Lucie* geërgerd hadden (werd ooit over profaner onderwerp binnen de heilige muren van het Trippenhuis gesproken!), zou men van ‘Scandinavische toestanden’ kunnen spreken in stukken als *Vader*. Maar nu is er gevaar, naar mij voorkomt, dat publiek, tooneelspelers en critici gewoon raken aan dien toon en aan die wijze van voorstellen, en ten slotte genoegen gaan nemen met al die overspannen, extravagante, half toerekenbare personen, welke in het drama der Noorsche schrijvers den toon aangeven. Daardoor komt een criticus er toe, in een dagbladverslag, dat voor alle ontwikkelden verstaanbaar moet zijn, te spreken van ‘het Lijden der Menschheid om het eeuwig herboren worden’; maar, wat erger is, daardoor krijgt men, onder de leus van realisme, van waarheid op het tooneel, een conventioneel tooneel met toestanden, een wijze van voorstellen en een taal, die

buiten het veld van waarneming van onze tooneelspelers en buiten de contrôle van het publiek vallen.

De strijd over de heerschappij in het huisgezin, over de vraag, wie van de ouders de richting zal geven aan de opvoeding van het kind, kan tot zeer tragische conflicten leiden. Het verwijt tot een vader gericht, dat hij zijn kind niet begrijpt, en de poging van de moeder om, enkel het geluk van haar kind bedoelend, dat kind, ook op later leeftijd, geheel tot zich te trekken, heeft meer dan één gezin, waar al de voorwaarden voor geluk aanwezig schenen, ongelukkig gemaakt. Daar behoeft niets demonisch, niets van een Laura in de moeder te steken, om zulk een conflict zeer natuurlijk, maar daarom niet minder diep tragisch te maken. Waarom zou een Nederlandsch tooneelschrijver, die nog niet ver-Ibsend of ver-Strindbergd is, op een dergelijk onderwerp zijn krachten niet eens beproeven?

J.N. VAN HALL.

Buitenlandsch overzicht.

20 October.

Zuster Anna, ziet gij niets komen?

- Ik zie niets dan den zonneschijn op den blauwen spiegel van de zee.

Zuster Anna, ziet gij nog niets komen?

- Ik zie niets dan een wazige streep aan den horizont, een wolkje dat op het water hangt.

Zuster Anna, het zullen mijn broeders zijn. Ziet gij ze nog niet komen?

- Ik zie vijf schepen het ruim doorklieven, evenals jonge adelaars, die met hun sterke borst de lucht splijten....

Goddank, het zijn mijn broeders. Kom van uw toren af, zuster Anna, en laat ons in onze schoonste kleederen naar het strand gaan om onze redders in te halen.

Men zegt dat h e t s p r o o k j e het grootmoedertje is van de geschiedenis; maar is het niet veel eerder haar eeuwig jonge zusje? Duizenden jaren vóor Homerus was deze wereld reeds een ernstige wereld; ze oorloogde en ze diplomatiseerde, ze handelde en ze intrigeerde: alles in vollen drogen ernst, ik verzeker het u; vraag het maar aan de geleerden die er hun werk van maken om de tafeltjes te ontcijferen, waarop de oude en oudste Chaldaeërs hun tractaten en hun koopmansrekeningen griften. Maar in het verschiet is ze al blauwe poëzie, die oudheid, vol draken en helden, omdat de volksherinnering alleen de heugenis bewaard heeft van het ondeugende kind dat, aan de slippen van haar ernstige zuster, Historia, stoeiend, zijn pret er in vond om nu eens het bekoorlijk kopje vooruit te steken en dan weer het te verbergen in de plooien van het statige kleed.

En zonder het sprookje komt men ook nu niet gereed.

Ja, in deze ernstigste tijden waarin men geen vinger kan uitsteken of historie en statistiek gaan er zich mede bemoeien, weet het dartele zusje toch nog altijd het moment te vinden, waarop ze de aandacht boeit door het eeuwig aantrekkelijke van haar wezen. Want de deftige geschiedenis stelt het berekenende element voor van het leven, maar het sprookje vertegenwoordigt het instinctieve en jeugdige element.

Eeuwig jong, eeuwig aantrekkelijk: alles luidt e e u w i g bij het sprookje.

Daarom bestaat ook eigenlijk maar één sprookje.

Neem de S c h o o n ' e S l a a p s t e r of neem B l a u w b a a r d, het is altijd hetzelfde gezicht dat ons aankijkt, al staan de trekken wat anders. Het is altijd een verhaal van bevrijding; bevrijding van loomheid of van tyrannie, bevrijding van een monster of van een toovenaar, het motief is steeds bevrijding.

Omdat bevrijding de eeuwige wensch van het menschen hart is.

In de dagen toen men in ieder sprookje een zonnenavontuur terugvond, hield men Blauwbaard, den tyran, voor den wintervorst die zes maanden lang de aarde onder zijn juk knelt, maar die de zevende maand, zijn jongste vrouw, aan zijn macht moet laten ontsnappen, omdat hij den strijd tegen den zonneheld niet vol kan houden. Geen al te dwaze verklaring! doch ze bevredigt niet, om allerbanden redenen, en om de beste reden dat het verhaal een sprookje is, dat wil zeggen, omdat het een algemeene trek van gevoel bevat, en niet alleen toepasselijk is op de aarde, die aan den greep van den winter ontkomt.

Heeft Frankrijk dan iets anders gedaan, bij de ontvangst der Russische marine in Toulon, dan het slotbedrijf van het sprookje van B l a a u w b a a r d opvoeren? - opvoeren met al den luister dien een artistieke natie haar feestelijken handelingen weet bij te zetten, maar toch zóo, dat het oorspronkelijk c a n e v a s door al de praal heenschemert!

Wat wil Frankrijk met zijn demonstratie ten gunste der Russen?

Verlangt het naar oorlog en revanche? Hoopt het de Russen als bondgenooten in den krijg naast zich te hebben?

Och, neen, dat is het niet. Het is te verstandig zulke dingen al te vurig te wenschen. Het land lijdt nog wel onder de striemen die het in den Duitschen oorlog gekregen heeft, maar het lijdt ook

onder de slagen die het zichzelf heeft toegebracht door het Panamaschandaal en de handelingen zijner politici. Het voelt zich gedrukt door de kwade kans van de laatste twintig jaren, en het wil de nachtmerrie afschudden, - het heeft behoefte dat iemand het de hand toesteekt.

En daarom kijkt het reikhalzend uit naar de verte. - ‘Zuster Anna, ziet gij nog niets komen?’ (Zuster Anna is in dit geval de alwetende drukpers waaraan het land vraagt of het zich blij mag maken.) - ‘Ik zie vijf schepen de kust naderen.’ - Heen stroomt het volk naar de landingsplaats en verwelkomt de heilbrengende gasten; het kan zich niet verzadigen aan hun betuiging dat Frankrijk in het hart der Russen leeft, en het beantwoordt ieder van zulke betuigingen met een duizendmaal herhaald: Leve Rusland!

Straks voert het volk zijn gasten mede naar de hoofdstad, het onthaalt hen op de fijnste en prikkelendste gerechten van den Franschen geest, ja het zou zijn broeders altijd bij zich willen behouden, om ongestoord het sprookje van bevrijding voort te kunnen droomen, het sprookje van de edele zuster die door de komst van haar broeders uit de handen van Blauwbaard verlost wordt, d.i. verlost uit het looden juk van het kwade lot.

Alleen het volk kan sprookjes maken en aan sprookjes gelooven.

Wel opmerkelijk is het dat de hoogbeschaafde Fransche natie, zoodra het haar te pas komt, in haar geheel weer tot v o l k kan worden. Het instinctieve leven komt, voor een tijdje, boven en de geestigste menschen ter wereld begaan dolligheden zonder er naar te vragen of ze zich ook soms belachelijk maken.

Waar, dan in Frankrijk, zou het mogelijk zijn dat een p r é c i e u s e r a d i c a l e op haar retour als Madame Adam, bijna de voorste van allen, in Toulon uit naam der Fransche vrouwen aan de Russische zeelui broches gaat uitreiken tot een souvenir voor hunne vrouwen, - Madame Adam als een tweede Jeanne d'Arc! - Maar onder de algemeene vroolijkheid passeert ook dit, en de vergeet-mij-nietjes op het sieraad dat de blauwkous aan janmaat ter hand stelt, - ‘de Fransche m y o s o t i s en de Russische n e z a b o u k a ,’ - vertegenwoordigen het greintje aandoening en sentimentaliteit waar een volksvoorstelling nu eenmaal niet buiten kan.

Ze is geen affectatie, die volksopwinding.

Het ligt aan de nerveuse éenstemmigheid der Franschen, een

product van beschaving en gezelligheid, dat ze oogenblikkelijk, van het eene eind van het land tot het andere, een zelfden indruk van de omstandigheden opvatten. De volksstemming uit zich daardoor als een kracht welke alles voor zich heendrijft - totdat nieuwe omstandigheden de vlaag doen overgaan.

En men moet daarom achter dat ‘volk’ zijn van de Franschen niet meer, maar ook vooral niet minder, zoeken dan er in werkelijkheid achter steekt. Het is oprechtheid, doch een zeker soort van oprechtheid; evenals de beweging der trekken van ons gezicht ons gevoel aanduidt, zonder daarom nog den geheelen aard van ons gevoel te kennen te geven.

Met andere woorden: die geëxalteerde staat behoort meer tot de physionomie van den tijd dan tot het karakter van het volk.

Physionomie en karakter, - ze gaan wel in elkander over; maar ze zijn toch bepaald onderscheiden.

Die physionomie van een volk laat zich, al evenmin als het karakter, van buiten af, door geweld of door een afspraak, in een plooi dwingen.

Toen de Franschen, in het jaar 1870, hun harde les van de Duitschers gekregen hadden, dachten de leermeesters der natie, dat men voortaan bij de Duitschers ter school moest gaan, om van hen de m é t h o d e a l l e m a n d e af te zien.

En zij gingen aan het studeeren!

Met welk succes?

Wel, met een groot succes voor zichzelf; omdat een Franschman niet licht duldt dat een ander hem de baas is, wanneer hij er zijn ziel op gezet heeft om zelf de baas te wezen. Maar het doel werd niet bereikt. De leermeesters kregen geen leerlingen; dat wil zeggen: ze hadden wel leerlingen, maar het waren geen Franschen.

Gaston Paris behoorde onder de voornaamsten die door de wetenschap l ' â m e f r a n ç a i s e wilden hernieuwen. Met bewonderenswaardige tact en zekerheid veroverde hij het gebied der Fransche taalkunde dat een provincie der Duitsche wetenschap was geworden, op de Duitschers terug, en maakte het een echt Fransch vak van kennis. Onlangs vertelde hij zijn ervaring.

In hoever had zijn werk de ‘Fransche ziel’ geraakt?

Toen hij eenmaal, met het bewustzijn iets groots voor Frankrijk verricht te hebben, zijn collegie over Fransche philologie opende,

informeerde hij naar de namen en de herkomst van zijn toehoorders. Er waren velen, en zij gaven zich op als Rumenen, Zweden, Amerikanen, Finnen, Russen en.... Duitschers, vooral Duitschers. Maar er was geen enkele Franschman onder hen.

Gaston Paris doorleefde een bitter oogenblik.

Met den besten wil ter wereld kan men zijn volk niet den weg doen opgaan waarin het tegenzin heeft.

De arbeid van mannen als Gaston Paris is daarom niet verloren: hij zal zijn vrucht dragen voor de natie. Maar een dadelijken invloed op het karakter van het volk, of op het vluchtiger karakter dat zich in zijn physionomie vertoont, heeft dat ernstige werk niet uitgeoefend. De geleerde kan alleen indirect op zijn volk werken; hij moet in die beperking van zijn arbeidsveld berusten.

Doet hij het niet, - het helpt hem toch niet.

Het volk kiest instinctmatig zijn weg. Het heeft een afschrik van al wat op een taak gelijkt; als zijn toekomst een rekensom was die het op moest lossen, - het liet griffel en lei aan een kant liggen.

Het heeft legenden en sprookjes noodig.

Wanneer een barrière of een poort zijn weg afsluit is het in staat: Sesame open u te roepen, ja, zoo het iemand gelukt den hinderpaal uit den weg te ruimen, zal het niet tevreden zijn eer men het heeft overtuigd dat het toch het Sesame van het volk was dat de poort heeft doen opengaan.

En misschien heeft het daarin nog zoo'n ongelijk niet.

De opwinding voor de Russische bevrijders doet denken aan het enthousiasme, van vijf jaar geleden, voor Boulanger.

Toen gebeurde het ook dat de geheele natie zich als ‘volk’ gevoelde en gedroeg, voor een tijd. Het gepeupel op straat was eenstemmig met de hertogin in haar boudoir, en de bleeke student, op zijn dakkamertje te midden van zijn boeken, verbroederde zich, in zijn gedachte, met den soldaat in de kazerne.

Waarom?

Omdat er iets nieuws op handen scheen, - omdat er een gevoel van bevrijding in de lucht lag.

Wist men wat men wilde?

Neen, maar men wist wat men niet langer wilde. Men wilde niet langer een overwonnen natie heeten, men wilde niet langer in een

republiek leven, die als een vennootschap gedreven werd door een klein getal van middelmatigheden, men wilde niet langer bukken onder een pyramide van gezaghebbers waarvoor men in zijn hart geen greintje respect koesterde.

En dan wilde men daarenboven in een tooverland wonen.

Wij kunnen, op dezen afstand van jaren, billijker over de beweging ten gunste van Boulanger oordeelen dan het indertijd mogelijk was toen de geestdrift, die een land in laaie vlam dreigde te zetten, even plotseling bekoelde als ze ontstaan was.

Het volk h a d juist gevoeld.

Er was een oude orde van zaken in Europa met den ouden Keizer Wilhelm in 't graf gedaald, en er stond een nieuwe orde geboren te worden.

Duitschland had nog twee volle jaren noodig om zich te bezinnen dat het een nieuwen koers opging. Maar Frankrijk, nerveus van aard, is tegelijkertijd nerveus als iemand dien iets hindert. Frankrijk had het dadelijk gemerkt.

Het enthousiasme der Fransche natie voor Boulanger is uitgegaan als een sprookje.

(Hebt ge wel opgelet dat het slotwoord van een sprookje altijd een bedroevende banaliteit is?)

Maar menschen die, in hun gewone oogenblikken, een besef hebben overgehouden van wat het zeggen wil als v o l k te gevoelen, hebben hun souvenirs aan den tijd van Boulanger nooit willen verzaken.

Er was een heusche grond voor de opgewondenheid dier dagen. Dat het volk een generaal als Boulanger, met een zwart paard en een innemend gezicht, tot symbool koos voor Frankrijks bevrijding van al zijne kwalen, zoo iets behoorde tot de e t e r n a l f i t n e s s o f t h i n g s, omdat de lust naar revanche tegenover de Duitschers toen nog op den voorgrond stond. Maar dat men thans in de verbroedering met Rusland een zinnebeeld ziet van wedergeboorte voor Frankrijk en van vrede voor Europa, - zulk een voorstelling vindt niet dadelijk ingang in een regelrecht denkend hoofd.

Daar heeft echter, in de laatste jaren een verandering plaats gegrepen, - ik zal niet zeggen in den aard van het Fransche volk, maar toch in zijn zedehjke physionomie, - die wellicht een verklaring kan geven van het vreemde verschijnsel.

De positie van Boulanger in de Fransche samenleving was, van dien omkeer, reeds een eerste symptoom.

Hadden de stichters en de leiders der republiek van 1870, de ‘mannen der derde republiek’, in 1888 nog hun volle kracht bezeten, Boulanger had waarlijk de aandacht niet getrokken. Maar hun aantal was gedund, hun karakter was gesleten, hun beste woord was gezegd, en - een nieuw geslacht kwam op met een nieuwe overtuiging.

De ‘mannen van de derde republiek’ - ik bedoel Gambetta en zijn groep - waren met hart en ziel aan de politiek verknocht geweest. Zij beoogden de politieke grootheid van hun land, zij geloofden aan de politieke superioriteit van Frankrijk. Wanneer zij, de advocaten en volkstribunen, in de Vergadering met parlementaire wapenen kampten, meenden zij dat Europa hen aanzag als voorvechters van de heilige zaak der republiek. En hoe krachtig wisten zij inderdaad het politieke leven van Frankrijk te dramatiseeren, zoodat Europa een gespannen toeschouwer bleef van zijn tooneelen!

Maar een verandering viel voor toen het doel dier ‘mannen van de derde republiek’ voor het grooter deel was bereikt en toen de staatsinstellingen waren bevestigd. Het woord r e p u b l i e k klonk aan het nieuwe geslacht niet meer als een tooverwoord in de ooren. Zij geloofden niet, de jongeren, aan de veroverende kracht, - aan de kracht van propaganda, - van zuiver politieke instellingen, en zij accepteerden den staatsvorm van hun land alleen, omdat hij hun zoo natuurlijk voorkwam. Overigens scheen hun de wereld veel te groot en veel te gecompliqueerd dan dat men veel belang kon blijven stellen in vormen, die nu eenmaal hun beslag hadden gekregen. Hun probleem was niet politiek, maar in de eerste plaats zedelijk.

Wanneer wij ons met zedelijke vraagstukken bezig houden, hebben wij niet genoeg aan onze eigen ervaring; vooral, wanneer wij bemerken hoe slecht wij door onze opvoeding geëquipeerd zijn voor het nieuwe leven dat wij in zouden willen gaan.

Zoo was, of liever, zoo is ook de stemming der nieuwe generatie in Frankrijk. Zij gevoelt dat de kring waarin zij tot nog toe geleefd heeft, te eng was; zij wil dien kring verruimen door er een grooter deel menschheid en menschelijkheid in op te nemen; zij streeft er naar, den band tusschen ieder mensch en de mensch-

heid intiemer te maken. Maar zij heeft het besef dat ze in de middelen voor dat doel te kort schiet. Godsdienst of kunst of een algeheel hervormde samenleving! - ze weten niet, die nieuwelingen, welk pad te kiezen, en ze zoeken in den vreemde een aanvulling van hun kennis.

Frankrijk gevoelt zich niet langer als het superieure volk, zelfgenoegzaam in zijn trots. Het erkent het aandeel van andere volken in het gezamenlijk werk der menschheid, en het ziet maar al te goed in, hoeveel eigenschappen er aan het nationaal karakter ontbreken welke de natie verhinderen haar werkkring te vervullen. Frankrijk wil van anderen leeren, en het heeft van anderen geleerd. Alleen wilde het niet gedwongen leeren.

Een volk leert niet gedwongen.

Van de Duitschers konden de Franschen niet direct het beste overnemen wat Duitschland hun te geven had; maar van een vreemde natie, als de Russen, leerden zij als bij toeval en bij verrassing.

Waarlijk, de Russen zijn thans niet uit de lucht komen vallen. Hun komst was voorbereid. Niet alleen diplomatisch voorbereid, maar in de eerste plaats moreel.

Rusland heeft zich, enkele jaren geleden, bij dien overgang, in Frankrijk, van het eene geslacht op het andere, reeds als een moreele macht aan Frankrijk doen kennen, en het heeft er zeker niet het minst toe bijgedragen om den besten van het volk de zelfkennis te geven.

Een Russisch boek was ambassadeur van Rusland bij Frankrijk. Het bracht de ziel van het Russische volk over, in een oogenblik dat een omkeer in het leven der Franschen plaats greep, het toonde hun een nieuwe wereld, het deed hun de bekrompenheid van hun eigen wereld eerst recht gevoelen.

Het was Tolstoï's O o r l o g e n V r e d e .

In 1879, ongeveer, werd Tolstoï's O o r l o g e n V r e d e in het Fransch vertaald.

Het boek bleef bijna onopgemerkt bij zijn verschijning.

Het was toch een belangrijk jaar, dat 1879, voor de toekomstige betrekking tusschen Frankrijk en Rusland. Het Duitsche rijk dat tot dien tijd geweifeld had tusschen een nauwere aansluiting aan Rusland of aan Oostenrijk, deed zijn keus en sloot zijn verbond

met Oostenrijk. Rusland bleef geïsoleerd: het mocht in zijn afzondering blijven nadenken over de verwarring waarin het zich door zijn glorieuzen onbezonnen veldtocht tegen de Turken gestort had. Maar in zijn eenzaamheid vertrouwde het toch op de toekomst.

Zoo leidde ook het boek van Tolstoï in de Parijsche wereld een geïsoleerd leven.

Frankrijk had aan andere dingen te denken dan aan Russische zaken. Jules Grévy was in 1879 den maarschalk Mac-Mahon in het presidentschap opgevolgd. Nu eerst zou de ware republiek, de republiek der republiekeinen, gevestigd worden en de verwachting der wereld wees in de richting van Gambetta.

Maar het boek, geduldig in zijn kracht, wachtte zijn tijd af.

De dingen die groeien moeten, hebben geen haast.

Er verliepen vier, vijf, zes jaar eer het boek zijn weg vond tot het hart van het Fransche volk.

Intusschen hadden gewichtige gebeurtenissen plaats gehad. De zaken daarbuiten in de groote wereld, niet van boeken, maar van Europeesche belangen - de zaken hadden zich ontwikkeld.

Duitschland had met Oostenrijk en Italië het drievoudig verbond gesloten: in 't midden van Europa was een macht opgericht die den vrede kon bewaren en de gehoorzaamheid kon afdwingen.

Rusland was van de beschaafde wereld door een muur afgescheiden.

In Frankrijk was Gambetta gestorven, en het tweede presidentschap van Jules Grévy, met zijn Wilson-schandalen en zijn uiteenspatten der oude republiekeinsche partij,.... naderde.

Toen was de tijd van het boek gekomen.

Het sprak aan het hart van Frankrijk van een nieuwe zielservaring in een ver vreemd gewest.

Aan een volk dat, in zijn samenleving, schitterende talenten, zekerheid van houding en de gaaf van het woord het hoogst acht, vertelde het boek de waarde, voor het volksleven, van nederigheid en zwijgen.

Aan de Parijsche wereld die, in haar wilde jacht naar genot en geld, het eergevoel als eenige deugd heeft overgehouden, vertelde het boek wat gelatenheid onder smaad en volledige vergeving van beleedigingen voor de rust van het hart vermag.

Aan menschen voor wie liefde niet anders was dan een vorm van ijdelheid, vertelde het boek van het geluk van zelfopoffering

en van het zelfvergeten der liefde, die een macht is sterk als de dood.

Het bracht het woord over van een gebonden volk aan een volk dat zich, ondanks zijn nederlaag, superieur rekende, op het oogenblik toen dat volk aan zijn superioriteit begon te twijfelen, en het vertroostte dat moment van zwakheid door het openen van een nieuw verschiet.

Eigenlijk was het bezoek der Fransche vloot aan Cronstadt, dat een avance scheen aan Rusland, het afleggen van een tegenbezoek.

Maar het boek deed meer dan een verschiet openen; het opende ook den Franschen geest voor den invloed van nieuwe denkbeelden uit andere landen, al weerspraken zij ook de denkbeelden waarvan het boek zelf vervuld was.

Het preekte het zelfvergeten door zijn voorbeeld.

Wat de natie eerst teruggestooten had, begon ze thans aan te nemen. Muziek en wijsbegeerte en kunst en zelfs het theater van vreemde volken werden verwelkomd, omdat men de hulp van allen niet langer meende te kunnen ontberen bij het werk waartoe het nieuwe geslacht zich voorbereidt. Ook van den aartsvijand verwierp men niet de gaven.

Men vergaf veel - al was het nog niet mogelijk alles te vergeven.

Tolstoï's O o r l o g e n v r e d e was een boek van vrede.

Inderdaad, het sprookje van verbroedering en vrede dat, op 't oogenblik, aan de oevers van de Seine wordt opgevoerd, heeft een dieperen zin dan het gros der feestvierenden, dat slechts in 't algemeen van bevrijding droomt, zich voorstelt. Dat is ook de aard van het sprookje: terwijl het allen interesseert, ziet de een er iets meer in dan de ander.

Hoe zou het onwaarschijnlijk mogen wezen! de verbeelding zou zich immers in zoo'n geval den nek moeten breken om het verhaal te kunnen volgen.

Daarom heeft dit sprookje ook eenige harde trekken van werkelijkheid.

Wie heeft zich in al zijn handelingen vredelievender man betoond dan de Czar? Wat beter waarborg is er voor den vrede van Europa te vinden dan dat Frankrijk, als het soms door een incident ongeduldig mocht worden, eerst bij den Czar moet gaan aanvragen of het wel aan zijn humeur kan toegeven?

Maar een sprookje mag ook niet waarschijnlijk zijn, omdat het anders geen sprookje is.

O, de teekenen van onwaarschijnlijkheid zijn hier in voldoende getal aanwezig!

Want hoe opvallend ook de intimiteit der toenadering tusschen Russen en Franschen moge zijn, hoezeer ook de gelijke uitdrukking van beider physionomieën de aandacht moge treffen, op het f o n d van het volkskarakter heeft die assimilatie van het oogenblik geen invloed. Het compacte, bedrijvige, redeneerende karakter der Franschen blijft uit zijn aard het tegenovergestelde van het weeke en dwepende karakter der Russen....

Neen, in weerwil van het waar gevoel dat zich in de vreugde uit, is het verbroederingsfeest van Franschen en Russen een sprookje. En, zoodra deze nieuwe generatie der Franschen tot het volle bewustzijn van zijn werk gegroeid is, zal het uitgaan als ieder sprookje tot nog toe is uitgegaan met het klassieke:

> En toen kwam d'r een olifant met een grooten snuit
> En die blies het heele spelletje uit.

Indien het namelijk, - wat ik niet gelooven kan, - niet plotseling, ondanks alle vredesverzekeringen, in 't midden wordt afgebroken door een ander klassiek referein: Boem, boem!

Daar hangt altijd iets onzekers over een sprookje, - omdat het waarheid is in een fantastisch kleed.

Het ‘volk’ kan zich zijn wensch naar bevrijding niet anders voor oogen stellen dan onder het beeld van een verhaal. In blinkende wapenrusting komen de redders aansnellen, de trompetten schetteren, de lucht weergalmt van rumoer. Maar in ons hart weten wij toch dat niet onder dien vorm de bevrijding komt.

Zij komt voor ieder onzer persoonlijk.

Zonder muziek, zonder praal, zonder den gloed van het licht.

Zij komt, de bevrijding, naar het woord dat dieper waarheid bevat dan eenig sprookje geven kan:

Als e e n d i e f i n d e n n a c h t.

B*.

Letterkundige kroniek.

De Van Lennep-tentoonstelling.

Het museum van de Comédie française is onlangs verrijkt met een authentiek gewaarborgd stuk van het hart van Talma, en het had weinig gescheeld of een hand van de beroemde actrice Duchesnois was het gebroken hart van den grooten tragediespeler gezelschap komen houden. *Le coeur et la main*.

Nog niet langer dan dertien jaar geleden kon men te Parijs bij een koopman in rariteiten in de rue des Petites-Ecuries twee merkwaardige documenten vinden. Het eene was een roodachtig vel met schubben, voorzien van eerbiedwekkende zegels en van het volgende opschrift: *Fragment de la peau du serpent qui tenta notre mère Eve au paradis terrestre. Le reptile fut tué le lendemain par Adam d'un coup d'épieu dont on peut voir encore la trace. Sceaux de garantie de savants et de théologiens*. De andere merkwaardigheid was een lange vlok oud zwart haar, bevestigd op een perkament, dat in middeneeuwschen stijl versierd was. Hier luidde het opschrift: *Cheveux de Charles II, dit le Chauve, roi de France, d' Alémanie et d' Aquitanie, fils de Louis de Débonnaire et de Judith de Bavière*. De beide grappen zijn zeker niet van de fijnste. Maar de koopman in de rue des Petites-Ecuries wist wel dat hij in de groote stad, in Paris-Lumière, tien dwazen voor één zou vinden, die op de te koop gestelde merkwaardigheden een bod zouden doen, en dat hij zijn goedkoope aardigheden duur van de hand zou kunnen zetten.

De verzamelaars van merkwaardigheden, van autographen, van zeldzame boeken en van wat daarmeê gelijk staat, hebben herhaal-

delijk de wetenschap aan zich verplicht: in de letterkunde, in de geschiedenis heeft de ontdekking van een tot dusver onbekend handschrift, van den inventaris van een of anderen inboedel, dikwijls veel opgehelderd wat zonder die ontdekking misschien steeds onverklaard zou zijn gebleven. Maar wat als ernstige, wetenschappelijke navorsching, als archiefstudie waardeering verdient, dreigt soms in kleingeestige manie te ontaarden, waardoor niet enkel tijd vermorst wordt, maar vooral ook de aandacht wordt afgeleid van hetgeen inderdaad merkwaardig heeten mag en aan de vergetelheid ontrukt verdient te worden. Waar de verzamelaar eenvoudig alles wat nog niet gedrukt werd voor iets bijzonders houdt, doet hij dienst als letterkundig voddenrapper en dreigt zijn bibliotheek het aanzien te krijgen van een letterkundige uitdragerswinkel, waarin zeker meer dan eens een of ander kostbaar voorwerp wordt aangetroffen, dat men elders te vergeefs zocht, maar waarin de waardelooze voorwerpen de overgroote meerderheid vormen. Verzamel zonder oordeel des onderscheids de brieven, de nagelaten geschriften van een of ander letterkundige en gij geeft dien man daardoor terstond een brevet van voornaamheid, waarvan het te bezien staat of het verdiend is, maar waarvan zij die niet in staat zijn tot een zelfstandig oordeel het niet wagen de waarde in twijfel te trekken. ‘La fureur de l'inédit, la manie du document’ hebben in de letterkunde bij veel goeds ook veel kwaads gesticht. Om te midden van de documenten, de brieven en briefjes, de snippers van de schrijftafel en uit de prullenmand het werk van den auteur als geheel niet uit het oog te verliezen, het belangrijke van het onbelangrijke te blijven onderscheiden en aan alles zijn juiste plaats - zoo noodig, in het geheel geen plaats - aan te wijzen, daartoe behoort meer kennis, meer smaak, meer kunstgevoel dan waarover de meeste verzamelaars te beschikken hebben.

Ik ding volstrekt niets af op de erkende verdiensten van een verzamelaar als de Amsterdamsche makelaar, die in het feit dat er vijfentwintig jaar verliepen sedert den dood van Mr. Jacob Van Lennep aanleiding heeft gevonden om zijne uitgebreide collectie Van Lennepiana te Amsterdam voor het publiek ter bezichtiging te stellen. De heer Hartkamp heeft een bewonderenswaardigen speurzin: geen nog zoo klein dagbladbericht, geen regel uit een tijdschriftartikel, geen scheurblaadje, geen prentje ontgaat hem, en van zijn jacht op klein en groot letterkundig wild pleegt

hij met volle weitasch thuis te komen. Maar ik zou niet durven verzekeren, dat ook hij niet de gebreken van zijn goede eigenschappen bezit, en niet in het euvel vervallen is van zooveel letterkundige verzamelaars, die, in het beminde voorwerp alles beminnenswaardig vindend, hunne helden overschatten.

Om een gelijkend beeld van Jacob Van Lennep te vinden, moet men negenentwintig jaar terug, tot het artikel dat Huet hem wijdde in *De Gids* van December 1864:

'Met zijne grijze haren en zijn goede manieren, met zijne bewegelijke trekken en zijn guitig oog, met dien bij de minste aanleiding om zijn lippen spelenden glimlach, met dat zeker iets in zijne houding waaraan men den *père noble* herkent die het beneden zich geacht heeft een *père prodigue* te worden, is de heer Van Lennep op dit oogenblik, ik zeg niet onze deftigste of onze degelijkste, onze pittigste of onze puntigste, maar stellig onze prettigste litterarische figuur. In deze saaije negentiende eeuw.... heeft de schrijver van wien ik spreek, middel gevonden om vijftig jaren lang amusant te zijn.'

Aan dat amusante, aan dat uiïge, had Van Lennep zijn populariteit te danken. Men wist het, zoodra hij aan het woord was, was er - om met 'die van de roode céphalide' op de verguldpartij bij bakker De Groot te spreken - 'alevel altijd wat raars' te wachten, en die verwachting maakte het publiek uitermate toegefelijk voor grappen, waarvan toch verscheidene bezwaarlijk door den beugel van den goeden smaak konden. Had men niet bovendien aan den uitnemenden verteller, den schrijver van een reeks zeer lange, maar onderhoudende *romans d'aventures* - meer toch zijn het niet - heel wat aangename uren te danken?

Geen romanschrijver in de breedere beteekenis van het woord, geen geschiedschrijver, ondanks de vier deelen van zijne *Voornaamste Geschiedenissen van Noord-Nederland, aan zijne kinderen verhaald*, geen dramatisch schrijver, in spijt van de reeks treur- en blijspelen - op twaalfjarigen leeftijd met een treurspel *Alfred* begonnen en op vijfenzestigjarigen ouderdom met een blijspel *Een dichter in de Bank van Leening* geëindigd -, geen dichter, maar een vermakelijk verteller en dito rijmer was Jacob Van Lennep. Die uitspraak is niet van mij; die uitspraak is er een van den tijd, welke sedert 's mans dood is verloopen, en een vluchtig bezoek aan de Van Lennep-tentoonstelling is voldoende om haar te bevestigen. Zondert

men *Een Amsterdamsche jongen* uit, het stuk dat nog van tijd tot tijd als vaderlandsche gelegenheidsstuk dienst doet, dan is er van Van Lennep's dramatischen arbeid niets op het repertoire onzer Nederlandsche schouwburgen gebleven. Bedrieg ik mij niet, dan is van de romans nog enkel maar *Ferdinand Huyck*, de voortreffelijke schildering van zeden en karakters onzer achttiende-eeuwsche voorouders, een herlezing waard. Beproef dat eens met *Klaasje Zevenster*, den roman die nog pas zevenentwintig jaar geleden zooveel opschudding veroorzaakte en, niet enkel ter verdediging of bestrijding van de gewaagde tooneelen in het derde deel, tal van knappe koppen en vaardige pennen (Huet, Polak, Van der Aa e.a.) in beweging bracht. Ook dit boek moge als schildering van Nederlandsche zeden en gewoonten uit de eerste helft der negentiende eeuw zijn waarde behouden, als roman zijn de vijf lange deelen moeielijk meer te genieten.

Het is vermakelijk - vermakelijker dan Van Lennep's *Vermakelijke Spraakkunst*

> (Wat als vermakelijk zich aan komt melden
> Vermaakt ons zelden) -

de door den heer Hartkamp verzamelde brochures op te slaan, die in zake *Klaasje Zevenster* in 1866 het licht zagen, en de verontwaardiging over Van Lennep's realistische schildering van het établissement Mont Athos, of over de slordige compositie en gebrekkige karakterteekening, beantwoord te zien met een betuiging van dankbaarheid voor het ‘verkwikkend letterkundig kunstgenot’, door Van Lennep geschonken, en met de verzekering, dat Klaasje Zevenster ‘een uitmuntend boek’ is, ‘een meesterstuk, waardig de kroon te zetten op een lang en voorspoedig litterarisch leven’.

Wat ligt dat alles ver achter ons! Zonder grootspraak mag wel gezegd worden, dat wij in die vijfentwintig jaar in letterkundige ontwikkeling en beschaving, in letterkundigen smaak veel vooruit zijn gegaan. Thans zouden wij met een zoo gebrekkige compositie, met een zoo totaal gemis van karakterontleding, met zulke conventioneele heldinnen en schurken als hier vertoond worden geen genoegen nemen, en het onbeteekenende van de rest zou ons beletten over dezen roman, de Mont Athos-tooneelen incluis, ons bijzonder warm te maken.

Van Lennep heeft zich over zijn tijdgenooten niet te beklagen

gehad - of het moest zijn dat zij hem door te groote toegevendheid hebben verwend en bedorven. Het recht op den naam van ‘de prettigste litterarische figuur’ van zijn tijd, hem door Huet gegeven, behoeft hem niet te worden betwist. Zijn hulpvaardigheid en voorkomendheid werden zeer geroemd. Ik zelf ondervond zijn welwillendheid, toen ik in 1866 in jeugdigen overmoed in een lokaal blaadje mijn afkeurend oordeel over het derde deel van *Klaasje* den volke had verkondigd, en daarop van den heer Van Lennep, die mij niet kende, een langen brief ontving, waarin hij zijne opvatting tegenover de mijne verdedigde. Welk ‘gevierd’ auteur van onze dagen doet hem zoo iets na!

Maar de beste van zijn tijdgenooten heeft Van Lennep toch alleen langer dan een oogenblik kunnen voldoen door zijn uitgaaf van Vondel, een arbeid die sedert in geleerdheid door andere uitgaven moge zijn overtroffen, maar waarvoor hem ook nu nog dank toekomt, omdat ze, tot Vondelvereering opwekkend, tevens voor de Vondelbestudeering een nieuw en vruchtbaar tijdperk heeft geopend.

Deze Vondeluitgaaf en al wat daarmeê verband houdt, de mannen die hem daarbij ter zijde stonden, de oudste drukken, de oorspronkelijke teekeningen van dit werk, het belangrijkste uit de correspondentie daarover gevoerd, met hetgeen door Van Lennep verricht is voor de oprichting van het gedenkteeken van Vondel, waarvan hij de onthulling - 18 October 1867, dus ongeveer tien maanden vóór zijn dood - nog heeft mogen beleven, had, naar mij voorkomt, het middenpunt moeten vormen van deze tentoonstelling. Daaromheen had men dan kunnen groepeeren al wat op Van Lennep's werkzaamheid als schrijver betrekking heeft, alles aangevuld en opgeluisterd met *curiosa*, als de talrijke, thans vrij wel waardelooze operateksten door hem gefabriceerd, de (niet enkel in figuurlijken zin) k l a p p e r m a n s verzen van zijn hand, de spotprenten naar aanleiding van zijn werk verschenen, en zijn eigen grappige penteekeningen bij den *Gijsbrecht*, het ‘Nieuw Lied voor het draaiorgel van de beroemde Mejufvrouw Klaasje Sevenster’, 44 coupletten afgewisseld door een roerend verhaal in proza, en dergelijke meer. Tot zulke *curiosa* reken ik echter niet de grofheden en platte aardigheden uit *Asmodée*, door den verzamelaar al te zorgvuldig bijeengezocht, noch het biljet van den verkoop in 1870 van Van Lennep's woning op de Keizersgracht, noch de uitknipsels

uit couranten, gelijk de dankbetuiging van de familie voor de blijken van deelneming bij Van Lennep's overlijden betoond.

De verzamelanie is den heer Hartkamp soms te machtig geweest: hij weet van geen uitscheiden; en wie door zorgvuldig nasnuffelen en nalezen zich op de hoogte wilde stellen van hetgeen deze tentoonstelling (die nu ook al tot de geschiedenis behoort) bevatte, was genoodzaakt met zooveel onbeduidends, leelijks en kinderachtigs kennis te maken, dat hij gevaar liep, zijn oordeel over Van Lennep als letterkundige, zijn goeden dunk van dien amusantsten der Nederlandsche schrijvers van voor dertig jaar in al te ongunstigen zin gewijzigd te zien.

Door zonder nauwgezette schifting of oordeelkundige schikking, het minder beteekenende en geheel waardelooze met het werkelijk merkwaardige en kostbare op één tafel vreedzaam naast elkander te leggen sticht een verzamelaar verwarring en heeft hij het zichzelven te wijten, wanneer ten slotte al zijn moeite, al zijn ijver, in plaats van aan de nagedachtenis van hem, dien hij eeren wil, ten goede te komen, die nagedachtenis schaadt.

Bibliographie.

La Diplomatie au temps de Machiavel, par M. de Maulde-la-Clavière. Paris, Ernest Leroux. 1892. Dl. I en II.

Wie nog wil beweren, dat de fransche wetenschap voor de duitsche onderdoet in grondigheid van onderzoek, heeft in bovengenoemd werk een lastig tegenbewijs te wederleggen. De schrijver is voor ons reeds lang geen onbekende; als secretaris der fransche ‘Société d'Histoire diplomatique’ heeft hij een groot aandeel aan de redactie van de belangrijke Revue, door dat genootschap uitgegeven; ook heeft hij een voortreffelijke geschiedenis van Koning Lodewijk XII geschreven. In dit nieuwe werk, waarvan nog slechts de twee eerste deelen zijn verschenen, wil hij doen kennen wat op het einde der middeneeuwen in de betrekkingen tusschen de verschillende natiën als recht en als usantie gold. De bronnen, die hij met dit doel heeft geraadpleegd, zijn talloos en van onmetelijken omvang. Alle theoretische en historische geschriften der latere middeneeuwen over het recht en de macht der vorsten, alle mémoires en kronieken van dien tijd, alle bewaard gebleven berichten van gezanten in de archieven van Parijs, Milaan, Venetië, Florence, Rome, al wat over zijn onderwerp door latere schrijvers is in 't licht gegeven, is door den heer de Maulde doorzocht en gebruikt.

Zoo is een werk ontstaan, waarin hij, die van de geschiedenis der diplomatie zijn vak maakt, alles zal kunnen vinden wat hij aangaande de diplomatieke gebruiken op het einde der 15e en de eerste twintig jaren der 16e eeuw wenscht te weten. Tot in de kleinste bizonderheden zal hij dat kunnen nagaan, en bij elke bizonderheid zal hij eene verwijzing naar een tekst, in zeer vele gevallen zelfs den tekst *in extenso* medegedeeld aantreffen. Dat wekt vertrouwen, en een zeer uitvoerige inhoudsopgaaf maakt het gebruik van het boek voor dengeen die iets wil naslaan handig en gemakkelijk.

Maar zij die van de geschiedenis der diplomatie hun vak maken,

zijn niet talrijk, zelfs onder de diplomaten; en voor andere lezers, ook al stellen zij veel belang in geschiedenis, heeft het werk de groote fout, dat het zich moeilijk ten einde toe laat doorlezen. Dit ligt niet aan de stof, die over- en overrijk en belangwekkend in hooge mate is; ook niet aan den stijl, die voor zoover een niet-Franschman er over mag oordeelen, niets te wenschen overlaat. Ik zoek de oorzaak van het verschijnsel in de verdeeling der stof, die den lezer door te veelvuldige splitsing vermoeit en den schrijver ook dikwijls tot herhalingen heeft verleid. De twee tot dusver verschenen deelen bevatten twee *Livres*. Het eerste, getiteld 'Généralités du Droit International,' geeft een inderdaad helder overzicht van het recht, dat op het einde der 15e eeuw de onderlinge betrekkingen tusschen vorsten en volken in theorie en practijk beheerschte. Gods wil als hoogste bron van het recht, de drie vertegenwoordigers van dien wil in de christenheid, de Paus, de Keizer en de Allerchristelijkste Koning, - daarentegenover de gemeenschappelijke vijand, de Turk, die volgens enkelen buiten het recht heet te staan, maar met wien intusschen èn de Paus èn de Keizer, èn de Koning van Frankrijk aansluiting beginnen te zoeken en te vinden, wanneer dat zoo te pas komt in hunne politiek; al die onderwerpen worden met veel talent behandeld, zoodat een 'vue d'ensemble' mogelijk wordt. Minder is dit reeds het geval, waar de schrijver in de volgende hoofdstukken van ditzelfde boek achtereenvolgens de macht der souvereinen, de uitgestrektheid en grenzen dier macht behandelt, hun recht om gezantschappen te zenden, de onderlinge betrekkingen der volken bij ontstentenis van tractaten, het recht van represaille (waarin de heer de Maulde een eerste toepassing ziet van het moderne streven om elken oorlog zooveel mogelijk te localiseeren), de rechtstreeksche betrekkingen tusschen souvereinen onderling, die volgens de meeste schrijvers van dien tijd meer kwaad stichten dan goed. De methode van den schrijver brengt mede om zijn onderwerp telkens met een aantal voorbeelden toe te lichten, en dit maakt het voor den lezer soms moeilijk om den loop van het betoog goed te volgen; maar over het algemeen kan hij tot hiertoe nog de stof beheerschen, en krijgt hij een 'Gesammt-Eindruck' van het volkenrechtelijk verkeer in dien tijd. Dit is bijna onmogelijk bij de lezing van het tweede *Livre*, 'Les Missions' getiteld, dat twee vijfden van het eerste en het geheele tweede der tot dusver verschenen deelen vult. In twaalf hoofdstukken behandelt de schr. hier al wat alzoo bij het begrip 'gezantschap' te behandelen valt, als b.v. de permanente en de tijdelijke gezantschappen, de samenstelling van gezantschappen, de tractementen van gezanten, hunne voorrechten, hunne volmachten, geloofsbrieven en instructiën, hunne reizen en plechtige ontvangsten, hunne gedragingen en middelen om hun doel te bereiken, enz. Elk van die hoofdstukken wordt dan weer onderverdeeld in een aantal rubrieken; en elke rubriek wordt met een aantal historische anecdoten toegelicht. Zoo ziet de lezer achtereenvolgens een overstelpende menigte onsamenhangende feiten voorbij zijne oogen trekken, en krijgt hij allengs een onweerstaanbare neiging om die oogen te sluiten: want niets is zoo vermoeiend om door te lezen als een catalogus.

Een tweede nadeel van de door onzen schrijver toegepaste methode is, dat hij dikwijls in herhalingen vervalt, door hetzelfde feit of hetzelfde samenstel van feiten aan te halen als voorbeeld van verschillende diplomatieke usantiën; wat wel niet anders mogelijk is, waar elke menschelijke handeling onder allerlei verschillende gezichtspunten valt te beschouwen, en het aantal met zekerheid bekende handelingen van gezanten in den tijd van Machiavel beperkt is.

Mij wil het voorkomen, dat de schrijver een andere methode had kunnen toepassen, zonder nadeel voor de wetenschappelijke waarde, en met groot voordeel voor de leesbaarheid van zijn werk: waarom heeft hij ons niet, na het boek der ‘Généralités’, de uitvoerige beschrijving gegeven van een of meer gewichtige ambassaden uit dien tijd, toegelicht uit den zeer grooten voorraad zijner kennis, en met aanwijzing telkens van datgene waarin van het geldende recht of de bestaande usantie werd afgeweken?

Sed aliter visum. En de heer de Maulde kan, ter verdediging van zijne methode, het voorbeeld van Taine aanvoeren, die in de laatste deelen van zijn requisitoir tegen de Jacobijnen niet veel anders geleverd heeft dan een van herhalingen wemelende opsomming van wandaden.

J.A.S.

Museum, Maandblad voor philologie en geschiedenis, onder redactie van P.J. Blok, J.S. Speijer en B. Symons. Uitgaaf van J.B. Wolters, te Groningen. Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 5.90.

Meer nog dan vele anderen in den lande is de redactie van een tijdschrift als de Gids aan de oprichters van bovengenoemd maandblad dankbaarheid schuldig. In rang van intensiteit volgt bij de meeste schrijvers, op den wensch om zich gedrukt te zien, het verlangen naar eene aankondiging van hun werk. Boeken van wetenschappelijken aard op allerlei gebied worden daarom aan de redactiën van zoogen. belletristische tijdschriften ter recensie toegezonden. Maar van de overgroote meerderheid der lezers van die tijdschriften is het, met alle achting voor hunne ontwikkeling, niet aan te nemen dat zij belang kunnen stellen in korte recensiën van werken over onderwerpen, die grootendeels buiten den kring hunner bemoeiingen of bepeinzingen liggen. Meer uitvoerige artikelen, waarin dergelijke onderwerpen, voor zoover doenlijk, voor den ‘general reader’ verstaanbaar en pasklaar zijn gemaakt, worden in ons tijdschrift gaarne opgenomen: maar de beschikbare ruimte is uit den aard der zaak beperkt, terwijl de productie van wetenschappelijke werken met den dag toeneemt, - niet alleen op natuurwetenschappelijk gebied, zooals men, sommige natuurkundigen op hun woord geloovende, zou meenen. Zoo is het gekomen, dat tal van belangrijke werken over klassieke en moderne philologie, over geschiedenis on aanverwante vakken, enz. in de Gids niet zijn besproken, tot groot leedwezen der redactie, en denkelijk ook tot grievende ergernis van de schrijvers dier werken.

Het nieuwe groningsche maandblad voor philologie en geschiedenis, waarvan tegelijk met deze Gidsaflevering het negende nummer verschijnt, voorziet dus meer dan menige andere onderneming (wetenschappelijk, industrieel of artistiek) in een werkelijk gevoelde behoefte, en het doet ons daarom genoegen te vernemen, dat de levensvatbaarheid der onderneming ook financieel gebleken is. Is dat eenmaal het geval, dan behoeft de redactie in lengte van dagen niet te vreezen voor gebrek aan copij voor haar maandelijksche uitgave.

Terecht wijst de redactie in haar prospectus er op, dat de productie in elk vak van wetenschap in de latere jaren zoo is toegenomen, dat het voor iedereen steeds moeilijker wordt op de hoogte te blijven van den wetenschappelijken arbeid, die behalve in het eigen vak ook op aangrenzende terreinen van studie verricht wordt. Vondel's bijschrift bij het portret van Vossius: ‘Al wat in boecken steect is in dat hoofd gevaren,’ overschreed, toen het gedicht werd, waarschijnlijk reeds de grenzen der geoorloofde hyperbool. In onze dagen zou die uitspraak bepaald

belachelijk klinken, tenzij men haar - gelijk Dr. Warren doet, waar hij in No. 2 van het *Museum* over Prof. van Leeuwen's *Enchiridion dictionis epicae* spreekt - op een betrekkelijk klein onderdeel der philologie toepast. En het laat zich aanzien, dat de telkens grootere uitbreiding van het wetenschappelijk onderzoek, in verband met de telkens meer vertakte onderverdeeling der vakken van beoefening en met het toenemende aantal beoefenaars, den stroom der productie nog zal doen aangroeien. Aan stof zal het den recensenten wel niet spoedig ontbreken.

En wat de recensenten zelf betreft, ook zij zullen de redactie niet in den steek laten. Door dezelfde oorzaken, die het aantal boeken doen toenemen, zal het geslacht der boekaankondigers gedijen in getal en in bevoegdheid. Ook tot dusver schijnt de redactie geen moeite gehad te hebben voortreffelijke medewerkers te vinden. De drie redacteuren, hoog aangeschreven mannen ieder in zijn vak van wetenschap, gaven het voorbeeld van den juisten toon en de juiste maat, die in zulke aankondigingen behooren in acht genomen te worden. Zelden maar wijken anderen van dat goede voorbeeld af. Gebeurt het een enkele maal, dan geldt het werken van schrijvers, wier verwaandheid of onbevoegdheid wel geschikt is om den recensent, die het ernstig met zijne wetenschap meent, uit zijn vel te doen springen, *sit venia verbo*. Als b.v. Dr. Frantzen op kolom 69 en volg. de epitheta onzin, dwaas, onbekookt, abracadabra enz. met milde hand rondstrooit, of als Dr. Stoett van een schrijver getuigt: ‘De eenvoudigste woorden verstaat hij niet, terwijl hij in de ... syntaxis een volslagen vreemdeling blijkt te zijn,’ - als hij elders aantoont dat de schr. ‘nooit goed een ... tekst gelezen heeft,’ - dan is dat volkomen begrijpelijk en in zoover ook vergefelijk. Toch rijst de vraag, of in zoo'n geval het doodzwijgen van een boek niet de beste critiek zou zijn geweest, en althans niet even goed zou hebben gestrookt met de bedoeling der redactie, die blijkens haar prospectus het Museum hoofdzakelijk wil gewijd zien aan de aankondiging en beoordeeling van het *belangrijkste* van hetgeen er op het gebied van philologie en geschiedenis wordt uitgegeven.

Denkelijk zal het ‘Museum’ - in dit opzicht gelijk aan zijn naamgenoot op de Stadhouderskade - op den duur al werk genoeg hebben om datgene op te nemen wat er in de eerste plaats t'huis behoort, namelijk de aankondiging der boeken die verdienen gelezen te worden. De andere kunnen m.i. gerust onaangekondigd blijven. Hoogstens zou het overweging verdienen eene rubriek te openen met het opschrift: ‘Boeken, die zonder schade (of met voordeel) voor de wetenschap ongelezen kunnen gelaten worden,’ - en daaronder de titels dier boeken te doen afdrukken, zonder meer. Maar ik vrees dat de redactie daartoe niet zal overgaan.

J.A.S.

Verzen door Hélène Swarth. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Nooit uitgezongen is deze zangeres *von Gottes Gnaden*. In de ‘zonnige kamer’ of op ‘het kerkhof’, langs ‘besneeuwde velden’ of in het ‘blij seizoen’ klinken haar zangen; na de ‘Ontvloden vreugd’ en de ‘Vermoorde liefde’ zingt zij van ‘Levensmoed’ en van ‘Verrezen liefde’, en, visioen of werkelijkheid, altijd is het de breede, volle toon, waarin men het diepe, rijke gemoedsleven hoort trillen.

Merkwaardig is het hoe Hélène Swarth het dichterlijk beeld weet te behandelen, zorgdragend dat het niet alles in beslag neme of hinderlijk op den voorgrond trede, maar het steeds als samenwevend met het voorval uit haar gemoedsleven, het tafereeltje, het landschap, welke zij in haar vers wil weergeven.

Daar is bovendien steeds iets zeer

nobels, iets zeer hoogs in den toon van haar lied: het is poëzie van goeden huize. En dan toont onze dichteres door haar voorbeeld, dat men in het Nederlandsch zeer oorspronkelijk kan zijn, zeer diepe gedachten en zeer innige gevoelens, de fijnste trillingen van het gemoed kan weergeven zonder onverstaanbaar te worden of der taal geweld aan te doen. Afgescheiden nog van het innig dichterlijk genot dat hare gedichten schenken, schenken zij een hoog taalgenot.

Een nieuw gesprek op den Drachenfels.

Twee heeren, van hoogen, doch moeilijk meer te bepalen leeftijd, treden te Königswinter het station der Drachenfelsbaan binnen. Het is een warme namiddag in Juli. De twee heeren, beiden professoraal van uiterlijk, verschillen aanmerkelijk in lichaamsomvang. De magere pleegt zijne uitingen over hetgeen hem mishaagt vergezeld te doen gaan van een knorrend, forsch door den neus gestooten 'Hon, hon!' *De zwaarlijvige vergenoegt zich, bij wijze van exclamatie, met een lang gerekt, fluitend, niet onwelluidend* 'Phuuh!'

DIOCLES, zich den hoed van den zilverwitten, maar nog ruigen haarbos rukkend: 'Hon, wat een hitte! Is deze geheele onderneming voor een paar paaien als wij geen dollemanswerk?'

CHARINUS, met den zakdoek zich den kalen schedel afwisschend: 'Vriend, gij hebt het gewild. Ik ontried het u - phuuh! Nu moet gij ook den natuurlijken loop der dingen zonder morren over u laten geschieden.'

DIOCLES: 'Jawel, hon, dat is gauw gezegd! De preektoon is altoos het gemakkelijkst aangeslagen. Ik wou dat gij de vracht lood in mijne beenen eens voeldet!'

CHARINUS, verwijtend: 'Maar, Diocles - zweef i k dan op zefirs?'

DIOCLES, hem de hand op den schouder leggend: 'Neen, neen, arme vriend! Vergeef mij! Gij hebt deze roekeloosheid zeker nog harder te verantwoorden dan ik, *heu mihi!* ..... En hier dus moeten wij in? Dit ding zal ons naar boven zeulen?'

CHARINUS: 'Inderdaad, het heeft er zóózeer den schijn van, dat ik het wel als eene zekerheid durf aan te merken. Doch

daar staat een jonge man, vermoedelijk zwanger gaande van eenzelfde reisplan als het onze, en die ons dus wel inlichting zal kunnen verstrekken. Zijn bescheiden en fatsoenlijk voorkomen wettigt de verwachting, dat hij met een paar oude sukkels den gek niet steken zal ..... Is dit hier, mijnheer, het station van de tandradbaan op den Drachenfels?'

DE JONGELING: 'Om u te dienen. Wij hebben op den volgenden wagen nog vijf-en-twintig minuten te wachten. De vorige is zoo pas naar boven gereden.'

DIOCLES: 'Te laat dus, en tevens te vroeg! O Charinus, zal het dan altoos en tot het einde toe met ons zoo moeten blijven? Hoe dikwijls heb ik het u gezegd, dat wij beiden voor den wagen van het moderne te vroeg, voor dien van het antieke te laat ter wereld gekomen zijn? ..... Vijf-en-twintig minuten! Hon! Ik smoor, ik knak ineen! De drommel hale dit onbeschaamde transpireeren! Of liever, hij hale de oorzaak er van! - Neen, werkelijk, onder dit geblakerde ijzeren afdak houd ik het niet uit! - Vijf-en-twintig minuten! Vijftienhonderd seconden! Welk een tijdverlies! En dat op eenen leeftijd, wanneer men eigenlijk nog slechts met den second nwijzer op zijn horloge te rade mocht gaan!'

CHARINUS: 'Mijn waarde - phuun! - gij jaagt met dit tieren, noodeloos en nutteloos, uwe temperatuur nog eenige graden omhoog.'

DE JONGELING: 'Indien de heeren zich den tijd van het wachten aangenaam wenschen te verdrijven, dan vinden zij hier over den weg een schietsalon,! geheel *fin de siècle* ingericht. Hoort maar eens hoe de schoten knallen!'

CHARINUS: 'Wat? Een schietsalon? Is het dan kermis te Königswinter?'

DE JONGELING: 'Kermis? Het is hier eeuwig kermis!..... Doch misschien geven de heeren de voorkeur aan een glas koud bier of aan eenen frisschen teug wijn. Het eene is hier vlak tegenover in de Dortmunder Phoenixhalle, het andere binnen twintig schreden gaans in de restauratie van den Winzerverein te krijgen.'

DIOCLES: 'Ja ja! Met schietgeweer is voor ons noch roem noch voordeel te behalen; want, zelfs indien onze handen niet beefden en onze schouders niet ingezonken waren, - weet, jongeling, dat wij behooren tot eene anti-militaire natie, die op

het gebied van wapeneer volkomen genoeg heeft aan den luchtsprong van Van Speyck en aan de evolutiën van hare dienstdoende Schutterij te velde. Wat voorts uw ijskoud bier betreft - *vade retro*, gij verzoeker! De wijze kent zichzelven niet alleen, maar kent ook zijne ingewanden ..... Kom, Charinus, verkwikken wij een weinig onze zinnen met de melk der grijsaards!'

Zij stappen, terwijl de jonge man bij de bierkraan post vat, naar het gebouw van den Winzerverein, zetten zich in den tuin aan eene tafel en openen de wijnkaart.

CHARINUS: 'Zie eens hier, amice! Wat dunkt u van eene flesch *Perle des Siebengebirges?*'

DIOCLES: 'Perle? Wat? - *Perle hin und Perle her!* - Hon! Zult gij dan op het stuk van wijndrinken nooit aan de kinderschoenen ontwassen zijn? Begrijpt gij dan niet, dat men met die bespottelijk romantische namen slechts speculeert op de goedgeloovigheid en de phantasterij van botterikken? - Haha! hier hebben wij ook het fameuse *Drachenblut!* Verbeeld u de zielen, die zich bij zulk eene hitte dat dikke, logge sop door de keel laten gieten, en zichzelven dan diets maken dat zij nu al eens iets bijzonder pittigs en bovendien iets eigenaardig toepasselijks gedronken hebben! *Perle des Siebengebirges!* Hon! Ik denk aan het azijntje van Cleopatra, waarin zij hare paarlen had laten oplossen!..... Hé daar! *Bedienung!* Jongejuffrouw, eene flesch Geisenheimer!.... Zóó! Ziet gij? Een dood bedaard merk. Eene etiquet zonder bloempjes, of cupidootjes, of andere tirlantijnen. Eene capsuul van gewoon theelood. Ziet gij, Charinus, dat boezemt vertrouwen in - en vertrouwen is, zooals ge weet, bij het wijnproeven het halve werk.'

Nadat de beide heeren den Geisenheimer geproefd en goed bevonden hebben, verflauwt de kout. Charinus *neemt uit zijnen koker eene sigaar, die hij al blazend en met veel omslachtigheid in brand steekt. Onder deze bedrijven zinkt de kin van* Diocles *al dieper op zijne borst; de groeven in zijn voorhoofd verdubbelen zich; over hem broedt eene wolk van donkere gedachten. Eensklaps rijst hij half van zijnen stoel op en barst los*.

DIOCLES: 'Charinus - is het niet eene laagheid?'

CHARINUS, zich de sigaar uit den mond nemend, met verbaasde oogen: ‘Phuuh! Bij den Hemel, vriend, gij doet mij schrikken! Wat vecht u aan?’

DIOCLES: ‘Is het niet een verraad aan onszelven en aan ons eervol verleden?’

CHARINUS: ‘Wat dan toch?’

DIOCLES: ‘Is het niet een kniebuigen voor de afgoden van den dag?’

CHARINUS: ‘Wat? Wat? Wat?’

DIOCLES: ‘O, verstompte van brein! Gij vraagt nog w a t ! - Nu dan, dat wij ons zoo aanstonds zullen laten naar boven sjouwen op wielen en door stoom, als zakken meel, als uitgebeende karkassen! Hebben wij geene knoken, geene pezen meer? Voor den drommel - waar is onze viriliteit?’

CHARINUS: ‘Onze viriliteit! - Hohoho! Ik moet lachen - en mijn lach klinkt als uit de diepte der Catacomben! - Phuuh! Zie mij zoo'n hekkenspringer eens aan! Mensch, wanneer zal uw vulkanische hoofd eindelijk eens rekening leeren houden met uwe verkalkte scharnieren?.... Gij vergeet bovendien, naar het schijnt, de belofte die ik u afdwong, de voorwaarde die ik u stelde: dat ik slechts dan nog bij eene laatste Drachenfels-bestijging uw kameraad wilde zijn, wanneer wij ezamen gebruik maakten van dit moderne middel van vervoer. Wilt gij op het kritieke oogenblik nog woordbreuk plegen? Dan, ik zweer het u, blijf ik hier zitten, en tusschen dezen Geisenheimer en mij zal vóór zonsondergang het laatste woord nog niet gesproken zijn.’

DIOCLES: ‘Hon! Welnu? En dan?’

CHARINUS: ‘Dan, als ik uit ergernis mijzelven hier achter drie of vier flesschen te schande maak, ja, misschien wel met eene alcohol-beroerte mijn gelag moet betalen - dan zal zoowel mijn overhaaste dood als mijne schande, o Diocles, op úw hoofd wezen!’

DIOCLES: ‘Wee mij! Wee! - Verkocht en overgeleverd heb ik mijzelven! - Is er dan geen middenweg? Charinus, oude vriend, wilt gij mij niet eenen ezel veroorlooven? - Zooeven, bij het gaan hierheen, zag ik daarginds, op de aloude plek, nog een half dozijn der goede langooren staan, helder rood gezadeld, blinkend opgetuigd, gelijk weleer. Gij kunt u niet voorstellen, Charinus, hoe die aanblik mij heeft geroerd. Er i s dus nog,

zoo dacht ik, van het oude en eerwaardige hier iets overgebleven. Nog niet met a l l e traditiën werd gebroken. Er z i j n dus nog ezels - - menschen, wilde ik zeggen, die van deze helsche tandradmachine niets willen weten, maar verkiezen op te gaan langs het oude pad - zoo al niet te voet, bij gebrek aan adem, dan ten minste op den rug van een ernstig zadeldier, kalm en deftig, gelijk hunne vaderen en tallooze geslachten van reizigers het vóór hen deden. Ja, daar stonden zij, die eerlijke grauwtjes, geduldig en lijdzaam als immer. Er sprak uit hunnen blik zoo iets onuitsprekelijk droevigs, zooveel weemoed en berusting, en uit het neerhangen hunner ooren zulk eene pathetische overgave aan het onafwendbare. En eene slanke ezelin onder hen kwam mij zoo wonderlijk bekend voor; zij leek mij eene kleindochter te zijn van dat edele dier, dat mij eertijds naar den bergtop droeg en welks tred was als een wiegen.... Charinus, oude vriend - bij onze jeugd en hare idealen, bij ons verleden en zijne herinneringen - veroorloof mij ten minste eenen ezel!'

CHARINUS: 'Neen, neen, en driewerf neen! Ik veracht den man, die niet n e e n kan zeggen ook tegen zijnen besten vriend! - Onverbiddelijk houd ik u aan uw woord. Gij moet mee: niet alleen omdat ik uw gezelschap verlang in dien tandradwagen, maar ook omdat het heilzaam voor u is, eens metterdaad uwen kop te moeten buigen voor den geest van het moderne, en eens te voelen hoe weerloos wij ouden ten slotte meegesleurd worden door de macht, tegen welke wij met onze verslapte armen nog trachten op te spartelen.... Maarik hoor een rommelen en fluiten. Daar luidt de bel: het signaal tot instappen. Zie, de jongeling bij de bierkraan wenkt ons reeds, hij die over ons waakt als een genius. Op, Diocles, op!'

DIOCLES: 'Ik kom, ik ga, - doch het is *vi coactus*, verstaat gij mij wel? Het is onder protest, zeg ik u! Het is onder protest, hon, hon, hon!'

De wagen, geheel gevuld, zet zich in beweging. De beide oude heeren zitten naast elkander. Vóór hen zit de jonge man, door het genotene Phoenix-bier spraakzaam geworden.

CHARINUS, behaaglijk achterover leunend: 'Nu, wat zegt gij er van?'

DIOCLES, grimmig met zijne paraplu op den vloer stampend: ‘Wat ik er van zeg? - Wat zou ik er van zeggen? - Hon!’

CHARINUS: ‘Phuuh! - Komaan, mijn waarde, wees nu geen Tartaar! Erken ten minste dat de beweging snel, geleidelijk en zacht is - zachter nog dan die van uwe ezelin!’

DIOCLES: ‘Mijne ezelin? Hoe kunt gij mijne ezelin in éénen adem noemen met dit ding hier? - Mijne ezelin was een levend wezen, hoog georganiseerd, op hare wijze gevoelend, waarnemend en gevolgtrekkend. Zij ademde mèt mij dezelfde lucht, snoof mèt mij dezelfde kruidige geuren op, genoot mèt mij van den bij het stijgen al koeler wordenden wind en van de rust na inspanning op den bergtop. Zij begreep den druk van mijne hielen en luisterde naar de bewegingen van mijne hand. Ik riep haar toe: “hu!” - en zij stond stil. Ik gebood haar “hot!” - en zij schreed weder verder - -’

CHARINUS: ‘O uitnemendste aller ezelinnen! O ezelin die haar gansche volk in deugd van plichtsbetrachting tot voorbeeld strekken mocht! Hoe jammer, dat gij ons van uwe verdere gedachtenwisseling met haar gedurende die merkwaardige bergbestijging nimmer deelgenooten hebt gemaakt!’

DIOCLES: ‘Ja, hon, spot maar! Ik zeg u, terwijl ik daar gezeten was op den rug van dat sympathieke dier, voelde ik mij een Mensch, eene Macht, een hooger Wezen, dat met Verstand en Wil een creatuur van lagere orde beheerschte. Ik voelde dat ik kon blijven stilstaan, zoowel als voorwaarts gaan of omkeeren op het pad; dat ik kon afstijgen, zoo het mij lustte, om eene bloem te plukken of eenen kever te vangen, en dan weder opstijgen - -’

CHARINUS: ‘Wacht eens even! Hadt gij dan geenen drijver achter uwe ezelin, die haar aanhoudend voortdreef met venijnige porren en slagen, meedoogenloos als de Erinnyen?’

DIOCLES: ‘Ontwijfelbaar; doch door de toezegging van eenige groschen drinkgeld had ik den man veranderd in een toonbeeld van geduld en lankmoedigheid. Overigens, ik herhaal het, is dit onderwerp wezenlijk te ernstig om er den mal mee te steken. Ik voelde op die ezelin groote, heerlijke dingen. Ik voelde de Vrijheid der Beweging, de Eigenmacht van den Individu, den Trots van het zelfstandig Zijn, de Majesteit - als ik zoo uitdrukken mag - van den Meester der Schepping .... Maar h i e r nu, hoe moet men zich h i e r wel voelen? Hier in deze

bak, waar niemand meer uit kan, die zich er eenmaal in heeft laten opsluiten - waar men alle eigen kracht, verstand, oordeel, wil en keus over boord heeft moeten zetten - waar de geringste misgreep van eenen machinist, het barsten van eene waterpijp, het afknappen van eenen kabel, deze gansche lading van menschelijke ledematen en beenderen en ingewanden in duizelende vaart moet doen omlaag schieten en tot eene brij spatten tegen den rotswand - -'

CHARINUS: 'Phuuh, houd op, Diocles! Ziet gij niet dat gij mij onpasselijk maakt? Houd op! Gij doet mij waarlijk berouw voelen dat ik u niet uwen ezel heb laten bestijgen en dat ik zelf niet achter dien goeden Geisenheimer beneden gebleven ben.'

DIOCLES: 'Welnu - ik wil ten minste spreken! Gij kunt uwe ooren toestoppen, zoo gij mij niet hooren wilt, en desverkiezende uwe oogen sluiten er bij. Waarom ook niet! Oogen en ooren heeft een mensch niet meer noodig in deze kar, in dezen toestand van machteloosheid en lijdelijkheid, die, zeg ik u, de dood is van den vrijen wil, de verloochening van alle *selfhelp* en redelijk initiatief, de overlevering van den Christenmensch in de klauwen van het blinde, onafwendbare, heidensche Fatum .... Ziedaar! Dixi! Hon!'

DE JONGELING, minzaam en toegemoetkomend, gelijk een veelbereisde tegenover een paar stakkers die voor het eerst eens van honk waren: 'Bestijgen de heeren voor de eerste maal den Drachenfels?'

DIOCLES, in een sarcastisch geschater losbrekend: 'Haha, hon hon! Hon hon, haha! Zien wij er dan nog zóó kinderlijk uit? - Hoort gij het, Charinus? Dat is vleiend voor ons! Ja ja, dat is vleiend voor ons!.... En dus, mijnheer, op deze manier is het, dat men tegenwoordig in Duitschland en Zwitserland bergen bestijgt?'

DE JONGELING: 'Zeker! Op deze al meer en meer gebruikelijke manier. Hier aan den Rijn, met zijne molshoopen, is het eigenlijk kinderwerk. Maar in Zwitserland hebben ze zoo nu al den Rigi, den Pilatus, den Kleinen Scheideck, den Monte Generoso en het Brienzer Rothhorn onder den duim; en de Jungfrau en het Matterhorn zullen er ook binnenkort aan moeten gelooven ..... Prachtige uitvinding! Kolossale overwinning van den geest over de stof! Ja ja, *meine Herrschaften*, wij leven in

eenen grooten tijd, wij zijn een geslacht van reuzen. Wij maken de bergen klein; wij overbruggen de zee; wij vernielen afstand, hoogte en diepte; ons gerief moet alles dienen.'

DIOCLES, langzaam met het hoofd knikkend: 'Zij maken de bergen klein; zij overbruggen de zee; zij vernielen afstand, hoogte en diepte; hun gerief moet alles dienen!.... Hoort gij het wel, Charinus? Is u ooit eene zoo ontzettende verwezenlijking van Schiller's "*schrecklichster der Schrecken*" tegen het lijf geloopen?..... En dit dus (tot den jongeling), dit noemt men hier te lande nu s t i j g e n ?'

DE JONGELING: 'Waaróm niet? Aangezien men den top er mee bereikt -!'

DIOCLES: 'O Jupiter, waar blijft uw flits? ..... Vertel mij eens, jonge man - hebt gij wel eens eenen vogel zien vliegen? - Ik bedoel nu niet eenen lammergier der Alpen, of eenen condor der Cordilleras - maar eene dood gewone kraai, of eend, of wilde gans?'

DE JONGELING, binnensmonds: '*Wunderlicher Kauz!*' - Hierop luide: 'Inderdaad, als ik mij goed bezin, dan meen ik een dergelijk natuurtafereel wel eens min of meer van nabij te hebben gadegeslagen.'

DIOCLES: 'Zoo zoo? - En hebt gij wel eens door eenen herdersknaap met zijn schopje eene aardkluit door de lucht zien keilen?'

DE JONGELING: 'Ook deze gymnastische oefening is mij bij aanschouwing niet geheel onbekend.'

DIOCLES: 'Nu dan, jonge man - zoomin als die aardkluit v l i e g t gelijk een vogel, zoomin b e s t i j g e n wij op dit oogenblik den Drachenfels. Wij worden er op gekeild; wij worden er op geheschen.'

DE JONGELING: '*Meinetwegen!* Noem het zooals gij wilt! Als wij maar boven komen!'

DIOCLES, met de diepste bitterheid, welke hij in stem en gelaatsuitdrukking weet te leggen: 'Juist! Natuurlijk! - Als wij maar boven komen! - H o e wij boven komen - hon, dat doet er niet toe!'

DE JONGELING: 'Met uw verlof - integendeel - dat doet r kolossaal veel toe.'

DIOCLES: 'Hoe heb ik dit te verstaan, mijnheer?'

DE JONGELING: 'Wel, de kunst is immers, er zoo gemakke-

lijk mogelijk te komen, ten koste van zoo weinig mogelijk vermoeienis en zweet.'

DIOCLES: 'Dus - genot zonder inspanning, overwinning zonder strijd, eene weelderige tafel zonder arbeid, smullen zonder honger en zwelgen zonder dorst - dát moet het heden ten dage maar wezen!'

DE JONGELING: 'Natuurlijk! - Maar wat wilt gij dan toch, mijn waarde heer? - Zal ik een uur lang gaan loopen, terwijl ik met een kwartier zittens hetzelfde bereiken kan? - Men zou mij dan, als ik dampend en hijgend boven kwam, wel voor gek mogen verklaren!'

DIOCLES, heftig, terwijl hij met de eene hand Charinus bij den arm vat, met de andere de knop van zijne paraplu ten hemel heft: 'Voor gek! Voor gek!..... Charinus, hebt gij het wel gehoord?..... Deze jonge man weet niet en z a l nooit weten, wat genieten is. Hij beseft niet en hij z a l nooit beseffen, dat het ware genot alleen in het s t r e v e n ligt, en dat het b e r e i k e n slechts een nasmaak is, meestal reeds verzurend in den mond. Maar hij is wijs in zijn geslacht! Hij heeft den geest van zijnen tijd in zich opgezogen, gelijk een baksteen het water opzuigt, klaar of troebel, waarmede men hem begiet, - en bij gevolg, hon, verklaart hij met volle recht ons ouden voor gek!..... Charinus, hoort gij het wel? - Wat zegt gij dan toch? Zegt gij niet dat het eene onderscheiding, eene eer is, door de hedendaagsche jeugd te worden begiftigd met het brevet van krankzinnigheid?'

CHARINUS, opnieuw met zijnen zakdoek in de weer: 'Ik zeg ..... Phuuh! Het is zoo warm!..... Misschien heeft de jonge man ook niet geheel ongelijk ..... Maar in elk geval - phuuh! - mijn vriend - wat maakt gij u zoo moeielijk?'

DE JONGELING, binnensmonds: '*Kurioser Kanz!*'

De reis is volbracht. Alles verlaat den wagen. De beide oude heeren stappen door de poort van het restauratie-gebouw op het terras en beginnen daar al wandelend het een en ander in oogenschouw te nemen.

DIOCLES: 'Hon! In die rattenval krijgt men mij niet voor de tweede keer. Goddank, dat ik weer op mijne voeten sta!

Nu voel ik mij weder een kind Gods, een zoon der goede, oude Aarde.'

CHARINUS: 'O Diocles, vriend, mij bekruipt eene plechtige, weemoedige aandoening, een waarlijk poëtisch gevoel. Hier staan wij dus, na verloop van zóóvele jaren, weder op deze gewijde plek der romantiek, der sage en der schoonheid. Wat al opgetogenheid is hier gesmaakt, wat al verrukkingen zijn hier genoten, wat al liefelijke en verkwikkende gedachten gewekt, sedert den dag waarop Childe Harold zong:

The castled crog of Drachenfels
Frowns o'er the wide and winding Rhine,
Whose breast of waters broadly swells
Between the banks which bear the vine. -

Een verbazende kerel toch, die wilde, gloeiende, titanische Brit! Heeft iemand ooit den Rijn verheerlijkt zooals hij? In drie regels vat hij de gansche poëzie, het gansche karakter van dit landschap samen:

More mighty spots may rise - more glaring shine,
But none unite in one attaching maze
The brilliant, fair, and soft - the glories of old days.'

DIOCLES: 'Zeer schoon, jawel! Maar wie leest er tegenwoordig nog deze verzen? En wat mummies moeten wij wel zijn, om ze nog in ous hoofd te hebben! - Hahaha, van Childe Harold gesproken - ik mocht wel eens weten wat Byron hier nu het eerst zou hebben gedaan: zich voor twintig penningen laten wegen op deze weelderig ingerichte zitbalans - of voor éénen groschen zijne tong vergasten op een koekje uit dien chocolade-automaat - of wel voor eene halve mark zijn portret laten vervaardigen door gindschen photograaf! Ongetwijfeld zou elke dezer toestellen hem hebben doen gelooven aan hekserij, en de machtige dichtergeest zou als een kinkel hebben staan gapen tegenover het speelgoed van een menschengeslacht, aan phantasie en groote gedachten even arm, als vindingrijk in vernuftig saamgeflanste klungelarijen ..... Doch laat ons verder zien.'

CHARINUS: 'Hemel! Welk eene verandering! - Uit de kleine *Wirthschaft* van weleer heeft zich een gansch complex

van gebouwen, eene ware caravansera ontwikkeld! Men kan zijne oogen nauwelijks gelooven!'

DIOCLES: 'Evolutie! Zuivere evolutie! - Of kan het splijting zijn geweest?'

CHARINUS: 'Ik zie stallingen en bierhallen; ik zie een elegant hotel, met eet-, lees- en conversatie-zalen - -'

DIOCLES: 'En kellners - brrr!..... O Käthe! Waar is Käthe nu?'

CHARINUS: 'Käthe? - Wat bazelt gij daar? - Käthe?'

DIOCLES: 'Man, herinnert gij u dan Käthe niet meer - het blonde kellnerinnetje, dat ons in het oude *Gasthaus Mattern* zoo vlug en hupsch bediende?'

CHARINUS, verteederd: 'Och ja, toch! Die kleine met de lange vlechten, die bij het krieken van den morgen in haar dakkamertje zulke lieve Duitsche volksliedjes zong?'

DIOCLES: Juist, juist! '*Es steht ein Baum im Odenwald*,' en '*Arm und klein ist meine Hütte*' - -

CHARINUS: 'Hoe? Dat hebt gij alles nog onthouden - na zóóveel, zóóveel jaren? En den naam van dat kind? En hare blonde vlechten?..... Oude man - als men niet beter wist - -'

DIOCLES: 'Hon! Denk er van wat gij wilt! - Er gaat, bij God, in dit leven ten slotte niets boven een paar sentimenteele herinneringen.'

CHARINUS: 'Ei ei, mijn vriend? - Ja ja! Zóó hoor ik u gaarne spreken ..... Maar zouden wij niet doen als alle anderen en ergens plaats nemen?'

DIOCLES: 'Dat is dapper gezegd - als men maar een enkel ledig tafeltje vinden kon! Alles *vergriffen!* Welk een gedwarrel en gegons! En dan nog die ontzettende troubadour, met zijn guitaargetjingel en zijne stem van eene geit omstreeks het melkuur! Zal men hier dan ..... Stil, Charinus! Daar zie ik iets..... Maar wij moeten sluw zijn, listig gelijk de slangen. Wat wij met onze stramme beenen niet berennen kunnen, dat moeten wij besluipen. Kom!'

CHARINUS, voor het oogenblik twijfelende aan het verstand van zijnen collega: 'Waarheen? - Wat zoekt gij? Waar strompelt gij op af?'

DIOCLES, al voortloopend: 'Kom maar! Kom maar! Gij kleingeloovige, gij ziel zonder vertrouwen! Heeft het u ooit

berouwd, mij gevolgd te zijn, onder mijne aanvoering te hebben gestreden?..... Ziedaar, wij hebben het veroverd! Deze tafel, bij den uitersten rand van het westelijke terras, is het schoonst van alle gesitueerd, maar het verst van de tapkranen verwijderd, en daarom door den "*süssen Pöbel*" versmaad. Kijk eens aan! Hier willen wij onze vlag hijschen.'

CHARINUS: 'Heerlijk! Prachtig! - Hier geniet men het uitzicht in beide richtingen. Ter linker zijde ziet men in de diepte den stroom het liefelijke Nonnenwerth omarmen - ter rechter hem zich verliezen in het mystische waas, waarachter in het noorden lucht en vlakte samensmelten. Dit is verrukkelijk!'

DIOCLES: 'Niet waar? Het is hier goed!..... En nu smacht alles in mij naar wijn, naar wijn! - mijne keel om harer droogheid wille, en mijne ziel van wege hare bedroefenis. Ik zou een drinklied willen aanheffen, dat te gelijk een grafzang is: het *Gaudeamus igitur*, met bijzonderen nadruk op het *Nos habebit humus*..... Kellner, indien de geavanceerde begrippen van uwen tijd u nog een aasje ontzag voor grijze haren hebben laten behouden, zoo breng ons Rüdesheimer. Breng ons hem koel, en - van den g o e d e n !'

> *De kellner heeft den wijn gebracht, die den beiden heeren voortreffelijk schijnt te smaken: want zij hebben al spoedig hunne eerste flesch geledigd; en* Diocles, *die zich een kenner noemt, snuift vóór elken teug bevredigd den geur op en smakt nà elken teug behaaglijk met de lippen. Bij eene tweede flesch wordt eenig avondeten opgedischt*.

DIOCLES: 'Kijk! Alweder heeft een vrachtwagen zich van zijne lading ontlast, en eene nieuwe horde dringt de poorten binnen. Anderen maken plaats voor hen, om zich naar beneden te laten zakken. Het is een rusteloos komen en gaan..... Wat zoeken toch eigenlijk al die menschen hier boven? Hoe weinig aandacht schenken zij aan het landschap! Zij verdringen zich vijf minuten aan den rand van het terras, zetten verrekijkers in beweging, steken de vingers uit naar den Rolandsbogen of naar eene stoomboot op den Rijn - en dan - -'

CHARINUS: 'Dan vallen de mannen over de spijskaart heen, terwijl de vrouwen om strijd postkaarten beginnen vol te krabben, met een gedrochtelijk prentje er op. Eten neemt

de rest van den tijd in beslag. De bel van den stoomwagen tingelt: - men vliegt op en vertrekt weder. Kalm genietend hier eenen avond te slijten, daarvan schijnt geen sprake meer te zijn.'

DIOCLES: 'Hon, heel verklaarbaar! Een zoo gemakkelijk verkregen genot wordt niet op prijs gesteld en kan niet boeien. Zoo gewonnen zoo geronnen. Voor ééne mark is men boven, voor anderhalve op en af. Deze som, vermeerderd met het bedrag der vertering, moet al zeer juist de waarde vertegenwoordigen van de aandoeningen, welke zúlk eene bergbestijging in staat is te wekken..... Hoe anders, Charinus, was dit in o n z e n tijd! Hoe ernstig, hoe intens in hunne bewondering, waren toen de weinige opgaanden tot dezen bergtop! Hoe ademden zij deze hoogere lucht met ijver en gretigheid, als iets kostbaars, iets moeizaam en slechts zelden te bereiken! Hoe toefden zij hier, uren en uren - en zouden tot de zon hebben willen zeggen: "Ga niet ouder!" - en tot het oogenblik: "*Verweile doch, du bist so schön!*" - Hoe stil waren zij! Of, zoo zij spraken, hoe harmonisch gestemd hunne gedachtenwisseling. Welk eene stichting! Welk eene rust!..... Weet gij het nog?'

CHARINUS, met een zwaarmoedig hoofdknikken: 'Zeker, mijn vriend, zeker weet ik het nog.'

DIOCLES: 'Herinnert gij u ook nog een zeker gesprek van ons met dien voortreffelijken Galbus, die ons zoo lang, zoo lang reeds is voorgegaan naar den Acheron?'

CHARINUS: 'Ja, ja! Daar zweeft mij, als ik mijn geheugen een weinig de schroeven aanzet, inderdaad nog iets van voor.'

DIOCLES: 'Het was een zwaar gesprek, een diep gesprek, een taai gesprek. Ik geloof dat het hoofdzakelijk handelde over den aard van het romantische in de litteratuur, en dat de spits er van gericht was tegen de uitspattingen en afdwalingen der toenmalige Fransche romantische school. De slotsom er van bleef, meen ik, ietwat zwevende. Althans, de wereld heeft zich er niet veel aan laten gelegen liggen. De Fransche litteratuur is sedert in de door ons gewraakte richting als razend voortgehold, en de kunst over welke wij den staf braken, heeft zich eene populariteit veroverd zonder wederga. Ach, Charinus - niemand heeft zich destijds aan onze philippica gestoord - gelijk ook thans geen sterveling zich tot

inkeer brengen laat door onze donderslagen tegen de moderne manier van reizen en van genieten. De wereld gaat onverbeterlijk haren gang en laat oude mannen brommen..... Maar wij - hoe geweldig bespraakt waren wij toen nog! Welke geduchte longen moeten wij gehad hebben, om zulk een zwaarwichtig dispuut al klauterend tegen eenen berg op te kunnen voeren! Welk eene levenskracht! Welk een ondernemingsgeest! Welk een moed tot wereldverbetering nog in ons!..... Zeg eens, Charinus - hoe lang mag het toch wel geleden zijn?'

CHARINUS, peinzend: 'Hoe lang wel? Hoe lang wel?..... Ja, ziet ge - het was toen de Keulsche Dom, daarginds in het grauwe verschiet, nog slechts eene wanstaltige stomp afteekende aan den gezichteinder. Het was toen de Musenstad Bonn nog niet dien al te breeden gordel droeg van wit gepleisterde, popperig mooie villa-straten. Het was toen daar omlaag dat liefelijkste aller Rijndorpen, Honnef, nog niet belachelijk was gemaakt met den titel van "het Duitsche Nizza." Het was, toen nog geen spoortreinen, voorbijsnorrend bij dag en bij nacht, de menschen gejaagd en ontevreden en nervenziek hadden doen worden aan den stillen, heiligen Germanenstroom - -'

DIOCLES: 'Bravo! Daar zie ik u waarachtig in het schuitje van mijn verdoemelijk sarcasme stappen! - Maar wacht eens, gij onwillige *laudator temporis acti* - gij beantwoordt mij mijne vraag niet. Hoe lang - ik bedoel hoeveel jaren - mag die beroemde eerste tocht van ons op den Drachenfels wel geleden zijn?'

CHARINUS: 'Hoeveel jaren? .... Ik weet het niet - ik w i l het niet weten. Ik noem geene cijfers. Ik ga den Sikkelman, die ons beiden schijnt te vergeten - -'

DIOCLES: 'Sst, Charinus, sst! Laat hij u niet hooren!'

CHARINUS: Neen neen! Daarom fluister ik immers ook.... Ik ga den - gij weet wel wien - zijne nalatigheid niet herinneren .... Het is lang, zéér lang geleden.

DIOCLES, na op zijne beurt in een diep gepeins verzonken te zijn geweest: 'Wilt gij wel gelooven, oude vriend, dat ik mijzelven soms eene schim toeschijn, die feitelijk reeds met deze aarde heeft afgedaan en op haar nog slechts verkeert als *revenant*?'

CHARINUS, op de geledigde flesschen wijzende: 'Een *revenant* die tot zijn onderhoud nog het beste uit keuken en kelder

requireert, behoort zeker tot de nieuwste en - in verband met overbevolking en voedingsnood - tot de meest bedenkelijke variëteiten!.... Maar tot zekere hoogte deel ik uw gevoel. Ook ik stel mijzelven in uren van gedruktheid wel eens de vraag, of wij beiden onder het hedendaagsche menschengeslacht nog wel thuisbehooren: of wij niet zijn gelijk het verdorde beukenloof van eenen vorigen zomer aan denzelfden tak met de nieuwe, groene spruiten - -'

DIOCLES: 'Met andere woorden: of wij niet beter deden, deze wereld, wier wijze van denken en voelen zoozeer aan de onze is ontgroeid, met stille trom te verlaten.... Welnu, laat ons dan beginnen met dezen Drachenfels, die ons niet meer aanstaat, een *vale!* toe te roepen. Het afscheid van de rest zal spoedig genoeg volgen.... Komaan! Afwaarts n maar, oude kameraad! Afwaarts dan maar!'

CHARINUS: 'Neen! Halt! Laat ons blijven! - Uit de wereld heen te gaan alvorens de taptoe voor ons geblazen wordt, zou eene lafheid zijn; en op dit oogenblik af te dalen van den Drachenfels - wel, dat ware niets meer of minder dan eene domheid. Kijk - zij trekken allen af, om hunnen wagen, hunnen laatsten tandradwagen nog te bestormen. Laat ons het dwaze voorbeeld dier eeuwig zichzelve voortjagende bende niet volgen. Laat ons hier overnachten. De lange zomerdag neigt ten einde. Een weinig geduld nog - en wij zijn alléén hier - en de laatste schemering, de maneschijn, het morgenrood, de heerlijkste uren zijn hier nog weer de o n z e in stille eenzaamheid, alsof er nog geene spoorwegen en tandradbanen waren uitgevonden, alsof wij zelven nog jong en frisch en onze idealen nog bloeiende in ons waren!.... Zie, Diocles, in kleinigheden verandert deze wereld onophoudelijk; maar in het groote blijft zij zoo merkwaardig dezelfde. D majesteit van den nacht blijft dezelfde, de glans van den ochtendstond, de luister van den avond. Het is opmerkelijk ook, hoe weinig de moderne geest en al het gepeuter zijner vernuftelingen de lijnen dezer bergen, de kronkels van den stroom door dit dal, het uitzicht van deze hoogte hebben kunnen veranderen. Het waarlijk groote houdt stand en blijft zijne eeuwige taal tot ons spreken. Wanneer ik noordwestwaarts tuur, bespeur ik over de grauwende vlakte eene wolkenbank en zij wekt in mij denzelfden gedachtengang als eene andere

die veertig jaar geleden daar opdoemde van over de lage landen aan de zee. Zij rijst, zij nadert, zij drijft voorbij, stadig door den wind gestuwd. Zij draagt, hoog boven onze hoofden, het water van den Oceaan naar de Alpen, in wier kloven en bekkens zij het nederlegt en ter bewaring geeft. En tegelijkertijd vloeit stadig door de bedding van dien stroom, diep onder onze voeten, datzelfde wolkenwater terug van de Alpen naar de zee, om eeuwig, eeuwig dienzelfden kringloop van op en af, verrijzen en verzinken, weder te hervatten.... Het is een cirkel, Diocles, een cirkel, langs welken ook wij menschen rondgeslingerd worden.'

DIOCLES, zijn ledige glas opnemend: 'Een cirkel, hon! - En dus, wij eindigen waar wij begonnen, en zijn ten slotte nog even wijs?.... Ik moet verklaren, Charinus, uwe phantasie heeft met de jaren nog niets van hare stoutheid verloren; doch zij woelt ditmaal zulke ontzettende massa's water op, dat ik er huiverig van word. Zou niet - in afwachting van de rijzende maan, en als wij dan toch den halven nacht hier moeten *nerschwärmen* - nog een glas van dezen edelen Rüdesheimer - -'

CHARINUS, met verheffing: 'Ik ben uw man! - Ik voel, o Diocles, terwijl ik het oude hier opnieuw doorleef, den ouden geest der jeugd aan mijne borst kloppen - den geest die nimmer sterft - -'

DIOCLES: 'Maar die immer dorstig is!.... Hola, kellner, page, schildknaap, kastellaan - draag zorg dat men ons in dezen burcht twee legers spreide, en vul ons de bekers opnieuw!'

C. VAN NIEVELT.

Scharnhorst.

Scharnhorst. Von Max Lehmann. Leipzig 1886/87.

De nieuwere geschiedenis van Duitschland is in Nederland niet zóó populair, dat ik zou durven wagen, ook zonder een beroep op de actualiteit van het onderwerp, met deze bladzijden onder de oogen mijner landgenooten te treden.

De naam toch van den man, wien zij gewijd zijn, is innig verbonden aan de eerste verwezenlijking van een denkbeeld, dat in de laatste jaren hier te lande heel wat pennen en nog vrij wat meer gemoederen in beweging heeft gebracht: het denkbeeld van den algemeenen, persoonlijken dienstplicht. En niet alleen heeft Scharnhorst dit denkbeeld voor het eerst verwezenlijkt, maar door de toepassing daarvan heeft hij Pruisen gemaakt tot de mogendheid, welke langen tijd de militaire mogendheid bij uitnemendheid is geweest, omdat het de eenige was, waar het leger bestond uit ‘het volk in de wapenen.’

Zoo heeft hij niet alleen meer dan iemand anders, durf ik beweren, de verlossing van Europa van het juk van den eersten Napoleon mogelijk gemaakt, maar ook den grondslag gelegd tot die geweldige macht, welke een kwart-eeuw geleden den staatkundigen toestand van Europa zoo geheel heeft veranderd.

Mij dunkt, een opstel over een man, wiens werkzaamheid zulk een invloed op onze hedendaagsche toestanden heeft gehad, is geen hors d'oeuvre. Te minder, omdat die inpopulariteit der nieuwere Duitsche geschiedenis, waarvan ik zooeven sprak, (ik bedoel daarmede de geschiedenis vóór het optreden van Bismarck) toch in vele opzichten vreemd mag heeten. 't Is toch niet te

ontkennen, dat wij, Nederlanders, daarin vrij wel alleen staan. De Engelschen en vooral de Franschen hebben zich na 1866 en 1870/71 gaan afvragen, hoe het wel kwam, dat Pruisen zulk eene ontzaglijke kracht ontwikkelde en dat Duitschland zich bij Pruisen aansloot, en zijn daarom de geschiedenis van Duitschland sedert Pruisens opkomst gaan bestudeeren; bij hen is dan ook menig voortreffelijk werk daarover in het licht gegeven. Maar bij ons is dat zoo goed als geheel niet het geval geweest. Wel zijn Keizer Wilhelm en Bismarck en Moltke hier even spoedig als elders bekende, om niet te zeggen populaire, figuren geworden en hebben de nagelaten geschriften van den grooten veldheer ook hier te lande eene vrij algemeene bekendheid verkregen, maar hooger is men niet opgeklommen. De zeer uitgebreide historische litteratuur over de mannen van het jaar '13, welke in de laatste jaren in Duitschland is verschenen, heeft hier weinig of geen aandacht getrokken. Nergens heb ik eenig spoor van bekendheid ontdekt met het boek, welks titel ik hierboven schreef en dat mij bij het samenstellen van dit opstel tot gids heeft gediend, hoe groote waardeering het ook in Duitschland heeft gevonden en hoezeer het ook gerekend kan worden onder de uitnemendste voortbrengselen van het jongere geslacht van historici, dat in Duitschland is voortgekomen uit de door Ranke gestichte school.

En als de twee lijvige deelen van dit voornamelijk op de studie van onuitgegeven bescheiden in de Pruisische archieven berustende werk van den vroegeren redacteur van Sybels *Historische Zeitschrift* (thans hoogleeraar te Göttingen) wat al te zwaar mochten schijnen aan den Nederlandschen lezer, die geen belang stelt in de bijzonderheden der geschiedenis van Pruisens legerhervorming, dan vraag ik of 't anders staat met de iets vroeger verschenen veel beknopter levensbeschrijving van Gneisenau, door Hans Delbrück, of met de ‘Herinneringen’ uit het leven van Boyen, die eenige jaren geleden door den in Nederland zoo welbekenden Jenaer hoogleeraar Friedrich Nippold zijn uitgegeven? En ik kan zeggen: ‘*J'en passe et des meilleurs*.’ 't Is hier de vraag niet waaraan wij die onverschilligheid moeten toeschrijven, welke te meer bevreemding wekt, als men bedenkt, hoe de gedenkschriften en levensbeschrijvingen van Franschen uit hetzelfde tijdperk hier vrij algemeen bekend zijn. Maar ik geloof, dat ik wel mag trachten die onverschilligheid te

verminderen, door, aan de hand van Lehmann's uitnemende levensbeschrijving, een overzicht te geven van het leven en werken van een van Duitschland uitstekendste zonen. Zonder te willen beslissen in hoever Scharnhorst aanspraak maakt op die hooge plaats onder de krijgskundigen, welke zijne bewonderaars hem willen toekennen, is 't, dunkt mij, een goed werk een man te doen kennen, die gelden kan als de verpersoonlijking van zelfverloochenende plichtsbetrachting en die nog meer door zijn karakter dan door zijne talenten de verwezenlijking zijner denkbeelden heeft verkregen, als is hem ook bij zijn leven bijna altijd teleurstelling en miskenning te beurt gevallen. Want niet het minst in onze dagen is het goed zulk een man te leeren kennen.

I.

Zooals zoovelen van de mannen, die Pruisen hebben groot gemaakt, was Scharnhorst geen geboren Pruis. Bordenau, een dorp in het Westfaalsche graafschap Calenberg, dat toen, 't was in 1755, het jaar vóór het uitbreken van den zevenjarigen oorlog, deel uitmaakte van het keurvorstendom Hannover, was zijne geboorteplaats.

Zijn vader, een eenvoudige boerenzoon, had als jongmensch dienst genomen in het Oostenrijksche, of, zooals men toen placht te zeggen, Keizerlijke leger en had het daar tot kwartiermeester gebracht. Na den afloop van den Oostenrijkschen erfopvolgingsoorlog had hij echter den dienst vaarwel gezegd en zich weder in zijn dorp nedergezet. Daar had hij zich de genegenheid weten te verwerven van de dochter van den voornaamsten en rijksten boer uit de nabuurschap Doch deze had het riddergoed, waaraan de ambtsheerlijkheid Bordenau verbonden was, niet gekocht om de pas verworven, hooggeschatte bezitting, die zelfs zitting in den Calenbergschen landdag en dus in zekeren zin riddermatigheid mede bracht, op een onderofficier te laten vererven en verzette zich met hand en tand tegen het huwelijk. Toen dwong het jonge paar, dat het eens was, den ouden man tot toegeven, om de eer der familie te redden. Geen wonder, dat de verwanten zijner vrouw zochten te beletten, dat de oude Scharnhorst zijn schoonvader in het

bezit van het riddergoed opvolgde. Maar onverzetlijk als een echte Neder-Saks, legde deze liever alles aan een proces te koste, dan dat hij zijne aanspraken opgaf. En werkelijk, na jaren strijd won hij het geding. De nu verkregen welstand stelde hem in staat om aan zijnen oudsten zoon Gerhard Johan David, wiens opvoeding tot nog toe wel wat verwaarloosd was geworden, omdat het proces alle geldmiddelen zijner ouders verslond, goed te maken, wat hij hem had laten ontbreken. Trouwens, de zoon had er zelf al grootendeels in voorzien en zich, bijna zonder hulp, zooveel wiskunde en Fransch eigen gemaakt als noodig was voor de toelating tot het artillerie-kadettenkorps, dat graaf Willem van Schaumburg in zijne modelvesting Wilhelmstein in het kleine graafschap Bückeburg had opgericht. Die toelating zou hij echter niet zoo gemakkelijk verkregen hebben, als zijn vader hem niet door zijn lidmaatschap van den Calenbergschen landdag en het betrekkelijk aanzien, dat hij bij den adel van den omtrek genoot, den weg had geëffend. Want 't gold als eene eer, en hoezeer graaf Willem ook de moderne begrippen huldigde, een boerenjongen zou hij toch maar niet zoo in eens in zijne toen wijd vermaarde militaire school hebben opgenomen. Scharnhorst was toen achttien jaren oud.

't Was in de dagen van Duitschlands herleving: in de letterkunde begon de ‘Sturm- und Drang-periode,’ en ook op staatkundig en maatschappelijk gebied vertoonden zich voorboden van een nieuwen geest. Vrije discussie over alle vraagstukken werd overal geëischt en doorgezet. Onder de ijverigste bevorderaars der nieuwe denkbeelden stond graaf Willem van Schaumburg in dien tijd vooraan. In de eerste plaats krijgsman, paste hij die vooral toe op militair gebied, maar toch was zijne vriendschap en geregelde briefwisseling met Mozes Mendelsohn niet minder bekend dan zijn aandeel aan de veldtochten van den zevenjarigen oorlog; en zijne verdediging van Portugal tegen de Spanjaarden aan het hoofd van een leger, dat hij als 't ware had moeten scheppen, verwekte in dien tijd bij velen zeker niet meer bewondering dan de opheffing der heerediensten in zijn grondgebied. Velen zagen in zijn model-leger en model-vesting en model-krijgsschool eene, bij de beperktheid zijner middelen, eenigszins belachelijke vorstelijke liefhebberij. Niet weinigen misschien schudden het hoofd, als zij vernamen, dat de beheerscher van Bückeburg

(welks grond Heinrich Heine eenmaal zou vreezen aan zijne schoenen mede te dragen) een stelsel had uitgedacht, waardoor alle weerbare onderdanen tot medewerking bij de verdediging van het grondgebied verplicht werden.

Zonder twijfel hebben de denkbeelden van dien merkwaardigen man grooten invloed gehad op Scharnhorst's ontwikkeling. Vele vinden wij bij dezen later in anderen vorm terug. Zelfs de begrippen van humaniteit, die Scharnhorst altijd heeft voorgestaan, waar 't de behandeling van minderen door meerderen gold, placht reeds graaf Willem aan zijne kadetten in te prenten.

Maar de vroege dood van den graaf verhinderde, dat Scharnhorst onder dezen de krijgsmansloopbaan begon. Want diens scheppingen vervielen, zoodra hij de oogen gesloten had. Zijne leerlingen echter hadden zulk een goeden naam, dat Scharnhorst zonder moeite eene plaats in het Hannoversche leger kreeg. De invloed van zijn vader zou althans niet zoover gestrekt hebben, dat hij zóó spoedig niet alleen luitenant der artillerie, maar ook leeraar bij de krijgsschool werd.

't Waren dagen van rust en vrede in Duitschland, maar niet van stilstand op het gebied des geestes. Allerlei vraagstukken van economischen aard werden met niet minder ijver besproken dan de letterkundige quaestiën, die alle hoofden vervulden. De vraag of de staande legers mochten blijven bestaan werd in die dagen druk besproken, vooral in de militaire tijdschriften. Scharnhorst kon niet nalaten aan den strijd deel te nemen. Velen beweerden, dat de in den Amerikaanschen oorlog opgedane ervaring ('t was in 1784) bewees, dat aan militielegers de toekomst behoorde. Daartegen kwam hij met zijn geheele hart op. De drang om die meening te weerleggen, drukte hem voor 't eerst de pen in de hand. En eenmaal aan 't schrijven, bleek het honorarium eene zeer gewenschte aanvulling van zijn tractement, daar hij van de 34 Rthls. per maand, zelfs met de opbrengst van het vaderlijk erfgoed, zijn huishouden (hij was pas gehuwd) onmogelijk kon onderhouden. Zoo kwam het, dat hij weldra onder de vruchtbaarste militaire schrijvers van zijn tijd kon gerekend worden, want hij schreef vooral over zaken van technischen aard. Zijn handboek der artillerie maakte grooten opgang en heeft verscheidene drukken beleefd. Later is 't zelfs in het Fransch vertaald.

Hij was dus geen onbekend officier meer, toen hij in het voorjaar van 1793 als pas benoemd kapitein der artillerie deel moest nemen aan den veldtocht der bondgenooten in Vlaanderen, waartoe ook het Hannoversche leger zijn contingent leverde. Hoe modern ook in zijne denkwijze, trok hij met vreugde uit om de Fransche revolutionnairen te bestrijden.

Als ieder krijgsman had Scharnhorst dikwijls gewenscht den oorlog te zien, maar toen hij te velde trok, waren al zijne illusiën reeds verdwenen. Immers hij kende de gebreken der Duitsche legers van dien tijd reeds al te goed, en wat hij van de leiding van den veldtocht vernam, was niet geschikt om hem beter moed te geven. Maar wat hij op het oorlogstooneel te aanschouwen kreeg, stemde zijne verwachting nog lager. Bovenal kwam zijn gemoed in opstand tegen de wijze, waarop de soldaten behandeld werden, vooral in het Engelsche leger, waar de Hanoveranen gewoonlijk mede moesten samenwerken, en niet minder tegen de ruwe, soms barbaarsche wijze van oorlog voeren, die daar toegepast werd. En hoewel hij den oorlog vooralsnog alleen uit boeken kende, zag hij terstond in, dat eene wijze van krijgvoeren als die der bondgenooten tot niets goeds kon leiden. Immers, terwijl het Fransche leger kenlijk geheel buiten staat was tot ernstigen tegenstand, ('t was de tijd na het overloopen van Dumouriez, en het treurige overblijfsel van diens leger was geheel gedemoraliseerd, onder onbekwame aanvoerders en van alles ontbloot) gebruikten de bevelhebbers der bondgenooten hunne talrijke en weluitgeruste en gedisciplineerde troepen voor de belegering van vestingen, die, als men eenmaal voor Parijs stond, van zelve moesten vallen. En wat hem nog erger toescheen, was het verspreiden der tot dekking en verbinding der belegeringskorpsen aangewezen legerafdeelingen over eene lange postenketen, welke nergens bestand kon wezen tegen een eenigszins ernstigen aanval. Alleen zoolang de Franschen tot zulk een aanval niet in staat waren, konden zijns inziens ernstige gevolgen uitblijven.

Reeds toen gaf Scharnhorst, in een artikel van zijn tijdschrift, zijne denkbeelden te kennen over de noodzakelijkheid eener andere wijze van krijgvoeren. Hij kon natuurlijk niet weten, dat de staatkunde der gecoaliseerde mogendheden geen andere toeliet, dat zelfs tegen beter weten in de generaals doen moesten wat de politiek voorschreef. Vandaar dat zijne opmerkingen eenigszins aan het verkeerde adres gericht waren. Zijn

letterkundige arbeid belette hem echter niet met ijver zijn dienst waar te nemen en zich als een even bekwaam als dapper officier te onderscheiden. Het beleg van Valenciennes en tal van grootere en kleinere gevechten gaven daar gelegenheid genoeg toe. Hij verkreeg zelfs het bevel over de batterij, waar hij bij geplaatst was, niettegenstaande zijn chef, de kommandant der Hannoversche artillerie, de zelfstandigheid van den burgerlijken kapitein niet wel kon velen en hem dat meermalen deed gevoelen.

In het voorjaar van 1794 werd Scharnhorst geplaatst bij de afdeeling, die onder den Hannoverschen generaal Hammerstein met de verdediging van Meenen belast was. Die stad, welker krijgskundig gewicht al twee eeuwen te voren in den Malcontenten oorlog was gebleken, was ook toen een der steunpunten van de stelling der bondgenooten. Vroeger eene vesting, was zij, toen Jozef II de barrière-steden had in handen gekregen, op diens last gesloopt. Thans zocht men de vestingwerken te herstellen, maar wat Scharnhorst er ook voor deed, 't kon maar zeer onvolkomen wezen, te meer daar hij voortdurend met de ingenieurs, die er mede belast waren, overhoop lag. Wel zette Hammerstein door, dat hem de vrije hand werd gelaten, maar toen was het te laat.

In April begon Pichegru den door Carnot beraamden aanval op den rechtervleugel der bondgenooten. Terwijl zijne hoofdmacht dezen terugdreef, wierp zich een korps van 20,000 man, onder Moreau, op Meenen. Hammerstein had er maar 2400 man, gedeeltelijk jonge recruten, tegenover te stellen.

Zelfs in eene vesting zouden die tegen zulk eene overmacht kwalijk zijn opgewassen geweest; in eene bijna opene, door geïmproviseerde werken verdedigde stad was daar geen sprake van. Maar Hammerstein wilde van geen wijken weten. Hij kende het gewicht van zijn post en rekende op ontzet. Drie dagen hield hij den strijd vol. Toen scheen er geen keus te blijven dan tusschen overgave of afwachten der bestorming.

Hammerstein echter wilde noch het een noch het ander. Niet uit een overdreven eergevoel, maar omdat zich onder zijne troepen, overigens meest Hannoveranen en Hessen, eene afdeeling emigranten bevond, die in beide gevallen een zekeren dood te gemoet gingen. Hij besloot daarom eene poging te doen om zich door te slaan. De leiding dier gewaagde onderneming deelde hij met Scharnhorst, die, hoewel

eigenlijk bevelhebber der artillerie, bij deze gelegenheid als hoofd van zijn staf optrad. In den nacht van den 29sten op den 30sten April werd het waagstuk volbracht, na eene wanhopige worsteling en met verlies van ruim 450 man weliswaar, doch niet alleen gelukte het hem één kanon te behouden maar zelfs twee op den vijand buit te maken en mede te voeren.

Die uitslag, verklaarde Hammerstein, was alleen te danken aan het beleid, de geestkracht en den voorbeeldeloozen moed van Scharnhorst, die overal de eerste en de laatste was geweest en wiens verdienste niet genoeg geroemd kon worden.

Zelfs in het Hannoversche leger, waar anders uitsluitend op af komst en ancienniteit gelet werd, ondervond zulk een wapenfeit waardeering. Wallmoden, de bevelhebber van het Hannoversche korps, werd van nu af gunstig gestemd jegens Scharnhorst en bewerkte, dat hij buiten de ranglijst tot majoor werd bevorderd en tevens bij zijn staf werd geplaatst met den titel van ‘tweede aide-generaal-kwartiermeester.’

Maar zoo eigenaardig waren de toestanden in dat leger, dat 't jaren duurde, eer hij het aan zijn rang en aan zijn post verbonden tractement ontving en zich tevreden moest stellen met de schrale kapiteinsbezoldiging. Te ergerlijker was dit, omdat hij van nu af, zoolang de veldtocht duurde, feitelijk als chef van Wallmodens staf optrad en dientengevolge, toen deze in den winter van 1794 op 95 den hertog van York verving als bevelhebber van het Engelsch-Duitsche leger, de leiding van den veldtocht mede in handen kreeg. Zijn eigenlijke chef toch, de kwartiermeester-generaal, een oud adellijk officier, ontweek liefst het gevaar en de verantwoordelijkheid, en Wallmoden deed geen moeite om hem tot zijn plicht te brengen. Want hij was een onbevooroordeeld man, die zijnen burgerlijken kwartiermeester-generaal veel liever naast zich zag dan den onbekwamen hoofdofficier, die den titel voerde.

't Is genoeg bekend, hoe rampspoedig de veldtocht van 1794 voor de bondgenooten is geweest. Na den slag bij Fleurus trokken de Oostenrijkers oostwaarts af naar den Rijn, de Engelschen en hunne Duitsche hulptroepen met de Nederlanders naar Noord-Brabant. In den herfst werd de terugtocht tot achter de Maas, daarna tot achter de Waal voortgezet. Scharnhorst ontwierp herhaaldelijk plannen tot verdediging van het grondgebied der Republiek, maar de omstandigheden maakten ze steeds te schande. Hij mocht in

Februari blijde zijn, althans de Hessische en Hannoveraansche troepen in betrekkelijke orde op het grondgebied van het Rijk terug te hebben gebracht.

't Waren twee moeilijke jaren voor hem geweest. Weliswaar had hij in den veldtocht eene, vooral voor een burger in dien tijd ongehoord snelle bevordering en den naam van een buitengewoon bekwaam officier verworven, maar al zijne ervaring was in tegenspoed opgedaan, al zijn arbeid was te vergeefs geweest; hij had minder met den vijand dan met de omstandigheden en met den slechten geest, die in het leger heerschte, te worstelen gehad. De eenige troost die hem bleef, was, dat de smadelijke nederlagen, die het leger had moeten lijden, nimmer aan het gehalte der troepen, althans niet der Duitsche, was toe te schrijven geweest en maar zelden aan de overmacht der Fransche legers. Echter was 't juist dat, wat hem het meest ontstemde: men was geslagen geworden door eigen schuld, door tweedracht en verkeerde leiding, en niets waarborgde een anderen uitslag, wanneer de strijd hervat werd.

Voorloopig was daar, nu de vrede van Basel Noord-Duitschland en dus ook Hannover tot onzijdig gebied had gemaakt, geen vrees voor. Alleen als kwartiermeester van het onder Wallmoden bijeengetrokken Pruissisch-Hannoversch observatieleger, dat de demarcatielijn te bewaken had, behoefde Scharnhorst nog te veld te trekken. Maar al rustte zijn degen, zijne pen had des te meer te doen.

De vraag, die ook hem zonder ophouden bezighield, waarom hebben de Franschen de bondgenooten verslagen, was toen in Duitschland aan de orde van den dag. De wijsgeerige en krijgskundige tegenstanders der staande legers, die hij al vroeger had bestreden, hadden die vraag gretig aangegrepen tot verdediging hunner denkbeelden, dat alleen volkslegers goed waren en dat alleen de dapperheid en de persoonlijke intelligentie van den soldaat in den oorlog iets afdeden, maar dat oefening en krijgstucht van geen belang waren. Zij beweerden, dat dat in den afgeloopen oorlog voldingend bewezen was. Dat beweren gevoelde Scharnhorst zich verplicht nu nog sterker dan te voren tegen te spreken. Juist omdat ook hij de toenmalige wijze van legervorming en de paradedressuur af keurde, kon hij niet dulden, dat men door overdrijving in nog erger verkeerdheden ging vervallen. Daarom hervatte hij in 1796

de uitgave van zijn tijdschrift en verdedigde daarin jaren achtereen zijne nu door de ervaring gerijpte denkbeelden omtrent legerinrichting en krijgskundige vraagstukken.

Lehmann bespreekt in den breede de strekking van een aantal zijner verhandelingen en wijst er op, hoe door alle, zelfs waar 't schijnbaar uitsluitend technische quaestiën betreft, een roode draad loopt, die wijst naar de noodzakelijkheid om te breken met het toenmalige stelsel van legervorming en legerinrichting.

Wanneer Scharnhorst beweerde, dat de verstrooide vechtwijze, welke de Franschen met zóó goed gevolg in 1794 hadden toegepast, alleen daarom zooveel vruchten droeg, omdat in de Fransche legers ieder soldaat gevoelde waarvoor hij streed, terwijl de soldaten der bondgenooten vochten, omdat zij er het bevel toe ontvingen, en hunne dapperheid daarom afhankelijk was van het kommando, dan hield die uitspraak eene veroordeeling van het stelsel der geworven, vooral der uit vreemdelingen aangeworven legers in. En als hij wees op de noodzakelijkheid om de legers in divisiën en korpsen, uit de drie wapens gevormd, te verdeelen, dan vooronderstelde hij een talrijker leger dan door werving bijeen te brengen was, en eischte hij stilzwijgend een nationaal leger.

Maar voorzichtig als hij was, wachtte hij zich wel om openlijk met zijn zich meer en meer ontwikkelend denkbeeld voor den dag te komen. Want dit zou hem voor goed onmogelijk gemaakt hebben in een land als Hannover, waar de grondbezittende adel alle macht in handen had. Zelfs zonder dat hij dit deed, werden hem moeilijkheden en achteruitzettingen niet bespaard; men liet hem steeds gevoelen, dat hij maar een burger, een parvenu was. Zelfs toen hij door Wallmoden's voorspraak tot generaal-kwartiermeester werd benoemd, onthield men hem niet alleen het aan dien rang verbonden tractement, maar ook het vooruitzicht op het bezit van een regiment, zooals iederen hoofdofficier toekwam.

Op den duur ging hem dan ook de dienst van den staat, waar hij door geboorte en afstamming toe behoorde, tegenstaan; hij zag in, dat, waar er ook kans mocht zijn op verwezenlijking zijner denkbeelden, welke hij langzamerhand leerde aan te zien als levensvoorwaarden voor de Duitsche staten, voor zoover zij zich niet aan den wil van het steeds machtiger wordende

Frankrijk verkozen te onderwerpen, dat zeer zeker niet in Hannover was, waar zelfs eene zeer bescheiden poging om het Pruisische cantonstelsel op zeer beperkten voet in te voeren was afgestuit op den onwil der heerschende klassen. En in andere landen had men reeds lang acht op hem geslagen, uit Pruisen waren hem reeds meermalen aanbiedingen gedaan. In die dagen was 't iets zeer gewoons den dienst van den eenen staat tegen dien van den anderen te verwisselen. Van Scharnhorst kon niemand onnatuurlijk vinden, als hij dit deed. Eindelijk, in 1801, beantwoordde hij de tot nog toe afgewezen aanbiedingen met tegen-voorstellen, waardoor hij zich en zijn gezin voor de gevolgen van een mogelijk later ontslag waarborgde. Frederik Willem III had te hooge gedachten van hem om die af te slaan, zoodat het er alleen op aankwam om ontslag uit Hannoverschen dienst te verkrijgen. Eindelijk, vier maanden na het verzoek, werd het toegestaan, zonder een woord van lof of dank voor al de bewezen diensten. Het eerste tijdperk zijns levens, het tijdperk van voorbereiding, was gesloten. Twee jaren later had het keurvorstendom Hannover opgehouden te bestaan.

II.

Het jaar van Scharnhorst's intrede in den Pruisischen dienst was het jaar van den vrede van Luneville. De linker-Rijnoever was aan Frankrijk afgestaan, Keulen en Mainz deelden in het lot van Straatsburg. De zuidelijke rijkslanden werden geseculariseerd, en ook de tot nu toe rijksvrije steden en andere aan geen wereldlijke rijksvorsten behoorende, maar rechtstreeks alleen van Keizer en Rijk afhangende grooter en kleiner gebiedjes werden bedreigd met den ondergang hunner zelfstandigheid; zelfs kleine rijksvorsten, die geen genoegzame bescherming in en buiten Duitschland genoten, liepen gelijk gevaar van de zijde hunner aanzienlijker buren. Het Rijk was eene schaduw geworden, de Keizer maakte zich gereed zijn titel tegen een van meer wezenlijke beteekenis te verruilen. Alleen het recht van den sterkste en bovenal de bescherming van Frankrijk gold nog. Geen tijdperk haast is er in de geschiedenis van Duitschland te vinden, waarin het dieper vernedering onderging. En toch heeft in geen tijdperk het Duitsche volk op ander gebied op schitterender wijze zijne plaats

onder de natiën gehandhaafd, dan in deze jaren, toen de Duitsche letterkunde hare schoonste vruchten voortbracht, terwijl het vaderland in de oogen van vele zijner zonen alle recht op staatkundig bestaan had verbeurd.

Doch lang niet allen dachten zoo; niet weinigen onder het geslacht, dat groot geworden was in de dagen dier voorbeeldelooze geestesontwikkeling, konden niet wanhopen aan de toekomst of konden zich niet neerleggen bij de gedachte, dat Duitschland alleen een geographisch begrip zou wezen en op zijn hoogst als taalgebied zou blijven voortbestaan. Voor deze was er maar één staat in Duitschland, waar de redding van kon uitgaan, Pruisen.

Maar ook Pruisen verkeerde in een toestand, die wel geschikt was om velen den moed te benemen. Hoewel het sedert den dood van Frederik den Groote zeer toegenomen was in omvang en bevolking en ook zoo pas nog op nieuw door de annexatie van Munster en ander geestelijk gebied aanzienlijk vergroot, was 't voor niemand meer een geheim, dat Pruisen niet meer was wat het onder Frederik den Groote was geweest. Niet alleen waren de omstandigheden geheel veranderd, maar ook de leiding van den staat was in handen, die geenszins voor eene taak berekend waren, welke eigenlijk slechts uitvoerbaar was voor zulk een man, als de groote koning was geweest. De vrede van Basel had echter Pruisen behoed voor den ondergang, waarmede elke ernstige botsing het kunstig samenstel van Frederik den Groote's schepping bedreigde.

Alles had er behoefte aan hervorming, de regeering, het leger, de staatsinrichting, ja de maatschappelijke orde; zelfs eene zeer aanzienlijke wijziging van het grondgebied werd eene levensvoorwaarde. Pruisen kon, geen recht Duitsche staat blijven, wanneer zulk een groot gedeelte van zijn gebied Slavisch was, als er sedert de derde verdeeling van Polen aan was toegevoegd. Frederik de Groote had zeker vele verbeteringen ingevoerd, maar geen enkele voltooid, hij had zelfs een aantal instellingen zoo gewijzigd, dat zij thans nog meer dan te voren behoefte hadden aan volkomen verandering. Bovenal was dit met alles het geval wat met het leger in verband stond. Om den burgerstand, den producenten bij uitnemendheid in zijne oogen, te beter gelegenheid te geven om ongehinderd voort te brengen, had hij dezen den toegang tot het leger zoo goed als geheel versperd,

had hij de vrijstellingen van den toch al zeer beperkten dienstplicht in de door zijn vader ingerichte cantons zeer sterk vermeerderd en geheele streken er aan onttrokken. Daarentegen was de aanvulling des legers door buitenlandsche werving aanzienlijk verhoogd. En tegelijkertijd had hij bijna alle burgerlijke officieren uit het leger geweerd. Want daar hadden burgers, zijns inziens, niet te maken, evenmin als een edelman in handel of nijverheid mocht werkzaam zijn. Dat stelsel had hij consequent doorgezet. Maar onder zijne opvolgers was alle consequentie uit de regeering verdwenen. Onder Frederik Willem II geraakte alles in verwarring; toen hij stierf was 't al veel, dat de staatsmachine weder goed op gang kon worden gebracht. En voor hervormer was Frederik Willem III allerminst in de wieg gelegd. In rechtschapenheid en goeden wil zocht hij zeer zeker zijne wedergade onder de vorsten van zijn tijd, zijn oordeel was helder, de gebreken der bestaande instellingen zag hij zeer goed in. Maar hij miste alle zelfvertrouwen en alle vastberadenheid. Als eenen koning van Pruisen paste, achtte hij zich verplicht alleen en geheel zelfstandig te regeeren: dat was hem van Godswege opgelegd. En regeeren was voor hem tevens besturen. Niets mocht er geschieden vóór hij het had goedgevonden. Maar om iets te kunnen goedvinden, moest hij voorgelicht zijn, en wel door menschen van verschillend standpunt, zoodat hij gelegenheid had alles van alle kanten te beschouwen. Hij wilde gaarne hervormen, maar hij moest eerst overtuigd zijn, dat eene hervorming eene verbetering was. En tot die overtuiging was hij niet gemakkelijk te brengen.

Vandaar, dat hij ook volhardde in de buitenlandsche staatkunde, die hij door Pruisen had gevolgd gezien, toen hij op den troon kwam, dat hij het oor bleef leenen aan staatslieden, die ieder voor zich eene geheel andere richting waren toegedaan, dat hij wegende en wikkende eindigde met niets te doen. De buitenlandsche politiek van Pruisen in dien tijd was vooral daarin sterk, dat zij alle gelegenheden om iets te doen liet voorbijgaan en altijd wat doen wilde, als 't te laat was.

Dergelijke toestanden verwekten bij velen tegenzin. Langzamerhand ontwikkelde zich in Pruisen een geest van ontevredenheid, niet het minst in de toongevende kringen te Berlijn; bovenal in het leger, dat in den Pruisischen staat eene ongemeene beteekenis had. Maar 't was eene zuiver negeerende

en kritiseerende oppositie, die wel de regeering verzwakte, maar zelve tot niets leidde. Wel waren er velen, die hervormingen in allerlei takken van het staatsbestuur, ja in de geheele inrichting voorstonden, en gereed waren om daartoe mede te werken, maar slechts weinigen onder hen waren in staat iets tot stand te brengen. In de regeeringskringen en vooral in de omgeving des konings, waar alles werd beslist, hadden zij geen invloed.

Iedereen had het besef, dat er groote veranderingen voor de deur stonden, dat het oude Pruisen, om zoo te zeggen, zijn tijd gehad had, en dat die veranderingen moesten komen met of door een oorlog met Frankrijk. Want dat eene botsing met Frankrijk niet langer te vermijden zou zijn, dat begon iedereen in te zien. Maar hoe weinig Pruisen in staat was zulk eene botsing te doorstaan, daarvan had niemand eenig besef, zelfs niet zij, die doordrongen waren van de noodzaaklijkheid van dadelijke hervormingen, in de maatschappelijke orde, in het staatsbestuur en in het leger. Zelfs deze zagen niet in hoe weinig de werkelijkheid, vooral in het leger, aan den schijn beantwoordde, hoezeer de kunstige machine van Frederik den Groote uit hare voegen was geraakt en hoe volstrekt ongeschikt zij voor werkelijken dienst was geworden.

Ook Scharnhorst niet, hoe duidelijk hem ook in de eerste jaren van zijn Pruisischen dienst de verkeerdheid, ja onhoudbaarheid van vele Pruisische instellingen en toestanden was gebleken. Hij was als luitenant-kolonel der artillerie te Berlijn geplaatst, want de koning wilde hem in zijne nabijheid hebben om hem te raadplegen over de hervormingen, welke in het Pruisische leger werden noodig geacht. Over gebrek aan belangstelling van de zijde des konings kon hij zich trouwens geenszins beklagen. Deze had zich zelfs gehaast om bij de eerste gelegenheid de beste aan de door hem bij zijne in diensttreding gestelde voorwaarde gevolg te geven, door hem in den adelstand te verheffen. Scharnhorst begreep volkomen, dat voor den vreemdeling, den buitenlander (want als zoodanig gold een Hannoveraan in Pruisen) die verheffing eene noodzakelijkheid was, wilde hij niet als een avonturier worden beschouwd. Maar ondanks die belangstelling vonden zijne voorslagen vooreerst weinig instemming. De koning vond ze niet uitvoerbaar; zij betroffen voornamelijk het invoeren van het stelsel van zelf-

standige, uit de drie wapens samengestelde legerafdeelingen en de daarmede samenhangende veranderingen in de taktiek en de reorganisatie der artillerie. Een jaar na zijn indiensttreden had hij die aan den koning gezonden, en volgens zijne gewoonte raadpleegde deze in de eerste plaats de tegenstanders van elke verandering. Natuurlijk werden de voorstellen nog minder geschikt voor uitvoering geacht, omdat de voorsteller nog maar zoo kort tot het Pruisische leger behoorde en, beweerde men, dit dus niet voldoende kon kennen.

Meer geluk had hij met zijne plannen omtrent het militaire onderwijs. Hij zelf werd met de uitvoering belast en verkreeg dientengevolge de leiding der Militaire Academie, eene instelling, die wij 't best met onze Hoogere Krijgschool kunnen vergelijken.

Hierdoor is Scharnhorst binnen korten tijd het middelpunt geworden van een kring van meestal jonge en bijna uitsluitend zeer begaafde officieren, die hem met zeldzame aanhankelijkheid zijn blijven bijstaan en die allen erkenden, dat zij aan hem hunne vorming te danken hadden. Eenige der meest bekende namen van het Pruisische leger werden in dien kring gevonden. Clausewitz en Grolmann zijn zijne meest bekende en voortreffelijkste leerlingen geweest. Het beroemde en in vele opzichten nimmer veronderende werk van Clausewitz *Vom Kriege* is het echte geesteskind van Scharnhorst.

't Was dus bijna alleen op wetenschappelijk militair gebied dat Scharnhorst vooreerst werkzaam was. Hij en zijne leerlingen begonnen toen de door hem voorgestane denkbeelden in een militair tijdschrift te verbreiden. Hoe weinig die denkbeelden met den geest der toongevende kringen van het Pruisische leger strookten, blijkt uit den tegenstand, die langen tijd aan de uitgave van dat tijdschrift werd in den weg gelegd.

Maar weldra kreeg zijne werkzaamheid eene meer praktische richting. In 1804 werd de generale staf georganiseerd. Scharnhorst werd nu een der vier luitenant-generaal-kwartiermeesters. Als zoodanig viel hem de verdediging der westelijke provinciën ten deel. Dat zijne werkzaamheid van nu af dadelijk belang kreeg, sprak van zelf bij de omstandigheden, waarin Pruisen thans verkeerde.

In 1803 was de oorlog tusschen Frankrijk en Engeland opnieuw uitgebroken, en de Franschen hadden dientengevolge

Hannover bezet. Met de vroeger door den vrede van Basel gewaarborgde onzijdigheid van Noord-Duitschland was 't nu gedaan. Pruisen stond voortaan voor een Franschen aanval open, terwijl er van nu af van een verbond met Frankrijk, zooals vroeger door een deel van 's konings raadslieden begeerd werd, geen sprake kon zijn. Evenwel tot deelneming aan de coalitie, welke Pitt tot stand zocht te brengen, was Frederik Willem evenmin te bewegen, al was hij vast besloten om geen verder vastzetten van Frankrijk in Noord-Duitschland te dulden en al beval hij daarom, bij de plannen tot verdediging van Pruisen, de mogelijkheid van een oorlog met Frankrijk in het oog te houden. Scharnhorst toog met ijver aan het werk, en in de memorie, welke hij weldra aan de regeering indiende ‘Over onze tegenwoordige militaire verhouding tot Frankrijk,’ leverde hij al eigenlijk een plan voor een veldtocht. Hij drong er op aan, dat men de Franschen niet achter de Elbe, maar aan hen Weser zou afwachten, of liever zou ontmoeten, want een zuiver defensiven oorlog keurde hij ten sterkste af. Hij besloot zijn geschrift met den eisch, dat de Pruisische diplomatie zou zorgen, dat men niet tot een lijdelijk afwachten kon worden gedwongen.

Hoewel Scharnhorst alleen van verdediging sprak, was de strekking der memorie oorlogzuchtig. Toch was hij er verre van af zich te voegen bij de oppositie tegen de weifelende, vredelievende staatkunde des konings, welke zich toen onder de jongere officieren van het leger meer en meer begon te vertoonen, eene oppositie, waarvan Prins Louis Ferdinand en generaal Rüchel de hoofden waren en die onophoudelijk in kracht en stoutheid won. Integendeel, hij achtte een deelnemen aan de staatkunde door het leger ongepast, ja verderfelijk, hij wilde in de eerste plaats de discipline ook door de hooger geplaatsen in het leger geëerbiedigd zien. Maar de wetenschap, dat een als krijgskundige zoo hoog geschat officier als hij eigenlijk tot de oorlogspartij behoorde, versterkte zeer zeker de kracht dier oppositie.

Met het najaar van 1805 kon Frederik Willem zijne staatkunde van volstrekte onzijdigheid moeilijk meer handhaven. De oorlog tusschen Frankrijk en de met Engeland verbonden coalitie van Rusland en Oostenrijk stond op het punt van uit te breken. Keizer Alexander eischte voor zijne troepen den door-

tocht door Pruisisch gebied. Daartegen kwam het gemoed van Frederik Willem, die zich door niemand de wet wilde laten stellen, in opstand. Het leger werd mobiel verklaard. Maar wat Rusland had gevraagd, deed Frankrijk zonder er om te vragen. Het legerkorps, dat Hannover bezet had, moest medewerken tot de groote beweging, waardoor de Oostenrijkers aan den Boven-Donau zouden worden afgesneden van de naderende Russen, en daartoe trok het eenvoudig, langs den kortsten weg, dwars door het toen Pruisische vorstendom Ansbach. Een storm van verontwaardiging barstte in Pruisen los. De mobilisatie, die eerst tegen Rusland gericht scheen, werd nu een wapen tegen Frankrijk en het legerkorps van den hertog van Brunswijk, waarvan Scharnhorst kwartiermeester-generaal was, kreeg last terstond Hannover te bezetten. Zonder tegenstand werd die beweging volbracht, de achtergebleven Fransche troepen trokken binnen Hameln terug.

Maar daarbij bleef het. Frederik Willem meende, dat hij nu duidelijk genoeg had getoond, dat hij niet met zich liet spotten, en, in plaats van Boheme binnen te rukken om aan het overschot der Oostenrijkers (de catastrophe bij Ulm had inmiddels plaats gehad en Napoleon naderde reeds het onbeschermde Weenen) en aan de ter hulpe oprukkende Russen de hand te reiken, zond hij zijnen minister Haugwitz, den bekenden voorstander der Fransche alliantie, naar het oorlogstooneel met een ultimatum, waarin hij Napoleon aanmaande om de door Pruisen gestelde vredesvoorwaarden aan te nemen, op straffe eener oorlogsverklaring. Maar zonderling genoeg, gaf hij hem den geheimen last mede om in elk geval den vrede tusschen Pruisen en Frankrijk te bewaren.

't Is bekend genoeg, hoe de zending afliep. Haugwitz kwam te laat, de slag bij Austerlitz had reeds alles beslist. In plaats van de erkenning van Pruisens bemiddeling verkreeg hij een traktaat, dat Napoleon de vrije hand liet in Zuid-Duitschland en Pruisen als 't ware tot zijnen medeplichtige maakte door het aannemen van Hannover als een geschenk uit de hand des overwinnaars.

Scharnhorst was diep ter neder geslagen, toen hij vernam, hoe alles was afgeloopen. In November had hij deelgenomen aan conferentiën te Berlijn, waarbij tusschen diplomaten en officieren der bondgenooten en van Pruisen over eene samen-

werking van het Pruisische met het gecoaliseerde leger werd gehandeld voor 't waarschijnlijk geachte geval, dat Napoleon het Pruisische ultimatum afwees. Het gevolg was een oprukken van alle beschikbare Pruisische troepen naar de Boheemsche grenzen geweest. Hij zelf had de marschen helpen ontwerpen en leiden. Hij hoopte, dat men nog bij tijds zou komen en dan zooveel strijdkrachten bijeen zou hebben, dat men Napoleon tot den terugtocht kon dwingen, Zuid-Duitschland aan hem ontrukken en Noord Duitschland in veiligheid stellen. Thans echter keerden de Russen, nog meer haast op Pruisen, dat hen in den steek had gelaten, dan op Frankrijk verbitterd, over hunne grenzen terug en ging Oostenrijk alleen vrede sluiten. Aan elken Franschen aanval stond men voortaan alleen bloot, en Scharnhorst ontveinsde zich niet, dat men daar even weinig van verschoond zou blijven als men er tegen bestand was. Hij zag den toestand zeer donker in. Zonder zelfs de mogelijkheid van zich te verdedigen, zou men, dacht hij, van concessie tot concessie worden gedreven. Zijne ontmoediging ging zóó ver, dat, toen zijn oudste zoon in die dagen in het leger wilde treden, hij dit ten sterkste afried, omdat, naar hij verklaarde, de militaire loopbaan alleen in Frankrijk eene toekomst opende.

Intusschen weerhield zijne ontmoediging hem niet om middelen te beramen tot het bestaan van den strijd tegen den overmachtigen vijand. Als kwartiermeester-generaal van den opperbevelhebber te velde, den hertog van Brunswijk, moest hij maatregelen nemen om ook het nu zoo zonderling, om niet te zeggen zoo schandelijk, verkregen Hannover in staat van tegenweer te brengen, en die maatregelen waren te bezwaarlijker, daar Engeland aan Pruisen, omdat het grondgebied van Engelands koning in bezit was genomen, den oorlog had verklaard en de Noord-Duitsche kust bedreigde. Maar hoewel hij daarmede genoeg te doen had, stelde hij toch eenige memoriën voor de regeering op, waarin hij nieuwe voorslagen deed aangaande de versterking van het leger. Hij beval ten eerste de organisatie van reservetroepen en ten tweede de oprichting eener militie aan. Die voorslagen bevatten de kiemen van die inrichtingen, waardoor Pruisen in 1813 is in staat geweest zulk een groot aandeel te nemen aan den strijd voor Europa's bevrijding van het Fransche juk. Wat zijne voorslagen van die van andere officieren, welke gelijke strekking hadden, (er

werden er vele in dien tijd gedaan) onderscheidde, was dat hij alle burgers, die in staat waren de wapenen te dragen, tot medewerking bij de verdediging wilde verplicht zien, ja in 't geheel geene rekening hield met de werving buitenslands, welke zelfs in die dagen nog een derde der in dienst zijnde manschappen leverde. Dat geleek toenmaals onpraktisch, maar Scharnhorst zag zeer goed in, dat voortaan van geen werving buitenslands sprake kon zijn, omdat iedere staat zijne landskinderen zelf noodig had. De conscriptie en andere dergelijke instellingen, die weldra bijna overal in Duitschland werden ingevoerd, bewezen, dat hij goed had gezien.

Lehmann rekent die voorslagen terecht onder de voorteekenen van een nieuwen dag, welke de eerste helft van het jaar 1806 in zulk een groot aantal aanwijst. De beroemdste mannen onder het opkomende geslacht verhieven toen hunne stem om Pruisen toe te roepen, zich sterk te maken voor den strijd en daartoe te breken met het ancien régime. En in dienzelfden tijd, in April 1806, heeft Stein den koning zijn beroemd voorstel tot afschaffing der kabinetsregeering aangeboden. 't Was als de adem eener nieuwe geestesrichting, die over Duitschland streek. ‘Maar,’ zegt Lehmann niet minder terecht, ‘de regeering, die den Pruisischen staat bestuurde, bespeurde niets van dien adem, van dien geest. Zij wees den voorslag van Stein af, zij nam geen enkelen van die van Scharnhorst aan. Zij was niet in staat den herbouw van den vermolmden staat te ondernemen, nu nog minder dan in vroeger jaren. Al hare opmerkzaamheid, al hare krachten werden in beslag genomen door de voortdurende buitenlandsche verwikkelingen.’

Maar hoezeer er door haar aan niets dan aan de buitenlandsche verwikkelingen aandacht werd geschonken, de ontknooping daarvan had plaats op eene wijze die iedereen verrastte. De vredelievendste aller vorsten, die uit vrees voor oorlog aan eene coalitie der groote mogendheden geen deel had durven nemen, trok het zwaard, op het ongunstigste tijdstip, dat men bedenken kon, zonder bondgenooten en zonder eenige versterking zijner weermiddelen.

Wij kunnen de breedvoerige uiteenzettingen van Lehmann over dit punt hier niet volgen; zij zijn uiterst lezenswaardig en leveren menig nieuw gezichtspunt op. Laat ik alleen herinneren, hoe in den zomer van 1806 de vrees, dat Napoleon ten koste

van Pruisen vrede zou sluiten met Rusland en Engeland, Frederik Willem bewoog om op nieuw een gedeelte des legers op voet van oorlog te brengen, en hoe hij later de eischen van Napoleon om tot den voet van vrede terug te keeren, beantwoordde met het stellen van twee, in de bestaande omstandigheden zeer zeker voor dezen onaanneemlijke voorwaarden, ontruiming van Zuid-Duitschland en waarborg tegen elke inmenging van Frankrijk in Noord-Duitschland. En laat ik er nog bijvoegen, dat Lehmann zeer juist opmerkt, hoe Pruisen niet nalaten kon deze eischen te stellen, vóór het over nieuwe allianties onderhandelde, omdat anders, na het gebeurde in het vorige jaar, niemand aan den ernst van Pruisens bedoelingen zou geloofd hebben. Zoo *moest* Pruisen wel een gewaagd spel spelen, of het wilde of niet. Zijn eigen daden hadden het gebonden.

Zoodra de koning begreep, dat de oorlog voor de deur stond, vroeg hij den eigenlijken opperbevelhebber van zijn leger, den hertog van Brunswijk, om het plan van den veldtocht vast te stellen. Deze riep op zijne beurt, nevens Scharnhorst, diens ambtgenoot in den generalen staf, den geleerden generaal Phull, en diens chef, den bevelhebber van het leger in Westfalen, generaal Rüchel op, om hem bij te staan. Hoewel eenige der hoofdvoorwaarden, welke Scharnhorst voor een welslagen had noodig geacht, eene aanzienlijke vermeerdering des legers en het oprichten eener landweer of militie, zooals men toen nog zeide, niet waren vervuld, kwam het plan, dat werd vastgesteld, over 't geheel overeen met diens denkbeelden. Een daarvan, de verdeeling van het leger in zelfstandige afdeelingen, die ieder van de noodige ruiterij en artillerie waren voorzien, was reeds in het vorige jaar verwezenlijkt.

Op den 22sten September aanvaardde Scharnhorst daarop de hem op verzoek van den hertog opgedragen betrekking van generaal-kwartiermeester van het Pruisische hoofdleger, eene taak, die hem dubbel zwaar viel, omdat het Pruisische leger allerminst geschikt bleek voor een veldtocht tegen een vijand als er nu tegenoverstond. Immers, het bestond grootendeels uit soldaten, die te oud waren om de vermoeienissen met opgewektheid te dragen, die door het drilstelsel alle zelfstandigheid hadden verleerd, die alleen op kommando konden strijden en 't dan zeker, maar ook alleen dan, ook goed deden. Maar de meeste

hadden geen hart voor den strijd, gevoelden niets voor Pruisen, beschouwden den dienst als een handwerk en waren te lang in den geestdoodenden paradedienst afgestompt om als de soldaten van Frederik den Groote door militaire geestdrift goed te maken wat hun ontbrak, omdat zij niet allen voor het eigen vaderland streden. En de officieren waren òf overspannen en meenden in een oogwenk de Franschen te zullen doen uiteenspatten, of even bejaard en traag naar lichaam en geest als de beroepssoldaten. Een ontzettende tros van wagens en paarden en treinknechten, (eerst zoo pas waren die in het Fransche leger tot soldaten gemaakt, in het Pruisische waren 't nog gewone voerlieden), volgde het leger en verlamde alle bewegingen, die daarenboven steeds moesten worden berekend naar den afstand der magazijnen en de mogelijkheid om op tijd den noodigen voorraad aan te voeren. Want van leven door requisitiën, als de Franschen deden, wilde men in het Pruisische leger niet hooren, hoe onmogelijk 't ook bleek het leger geregeld te onderhouden en hoezeer dan ook per slot van rekening de soldaat, als hij kon, den kwartiergever plaagde. Dat leger, dat alle beweeglijkheid miste, werd nu bestuurd door aanvoerders, die grootendeels zeer uiteenloopende denkbeelden waren toegedaan. Want 't was er verre van af, dat Brunswijk werkelijk het opperbevel had. De bevelhebber van het tweede leger, vorst Hohenlohe, tot nog toe een hoofd der oorlogspartij, was hem evenmin onderworpen als de meeste kommandanten der kleinere verspreide korpsen en vestingen. En Hohenlohe liet zich geheel leiden door Massenbach, zijn kwartiermeester-generaal, een hartstochtelijk bewonderaar van Napoleon en de Franschen, hevig tegenstander van den oorlog, maar tevens een dier geleerde militairen, die in den oorlog alleen aan stellingen en marschen dachten en alles door kunstvolle berekeningen meenden te winnen, terwijl hij bovendien nog persoonlijken wrok tegen Brunswijk koesterde en niets goed vond, wat deze aanbeval.

Nog verderfelijker bijna was 't persoonlijk in 't veld verschijnen des konings. Want deze, hoewel hij in persoonlijken, koelbloedigen moed zijns gelijke zocht, en een hartstochtelijk lief hebber was van alle militaire zaken, gevoelde zich volstrekt niet geschikt voor het opperbevel, maar kon toch niet toelaten, dat er iets geschiedde buiten zijne voorkennis. Zonder Brunswijk ter zijde te stellen, luisterde hij steeds ook naar Hohenlohe en

Massenbach, en deed voor het beramen van alle maatregelen krijgsraad houden.

Zoo deed 't er weinig toe of Scharnhorst al het vertrouwen van zijn veldheer had; haast elke maatregel die werd uitgevoerd, was eene combinatie van de inzichten van Massenbach en van de zijne.

Lehmann wijdt breedvoerig daarover uit: hij wil duidelijk aan 't licht stellen, dat Scharnhorst geen schuld heeft gehad aan de rampen, die nu volgden.

Ik daarentegen zal vooronderstellen, dat het verloop van den veldtocht in Thüringen, die den 8sten October door het gevecht bij Saalfeld en den dood van Prins Louis Ferdinand geopend en den 14^{den} door de dubbele nederlaag der Pruisen bij Jena en Auerstädt gesloten werd, voldoende bekend is.

Ook op het verloop van den laatsten slag, welken hij persoonlijk bijwoonde, kon de generaal-kwartiermeester van den titulairen opperbevelhebber geen invloed oefenen.

De slag bij Auerstädt was eigenlijk eene toevallige ontmoeting, die geheel buiten de berekening van het Pruisische hoofdkwartier lag. Bij eene verkenning, op last van den hertog door Scharnhorst gedaan, ontdekte men in het Pruisische hoofdkorps, waarbij zich dat hoofdkwartier bevond, voor het eerst de nabijheid der Franschen, die men daarop door vrij onsamenhangende partiëele aanvallen zocht terug te drijven. Brunswijk, die om de een of andere reden op Scharnhorst ontevreden schijnt geweest te zijn, (misschien wreekte hij op hem, dat alles verkeerd ging, nu eigenlijk niemand kommandeerde) droeg dezen op om zich bij de divisie Schmettau te vervoegen, waar wanorde was ontstaan. ‘Voor alles wat daar gebeurt stel ik u verantwoordelijk,’ riep hij hem toe. Zoo werd Scharnhorst alle mogelijkheid ontnomen om op den gang van den strijd invloed uit te oefenen. En gebrek aan ruiterij (de aan de divisie toebehoorende brigade was aan Blüchers pas geformeerde voorhoede afgestaan) belette hem partij te trekken van de dapperheid van Schmettau's voetvolk, dat, naar de getuigenis der Franschen, zoo juist manoeuvreerde als of 't op de parade was en dat door Scharnhorst's aanwezigheid het gemis van zijn zwaar gewonden generaal niet bespeurde. Tegen den middag moest Scharnhorst echter, evenals de overige in het vuur gebrachte troepen, terugtrekken. Brunswijk was doodelijk gewond, den een en tachtig-

jarigen veldmaarschalk Möllendorf, die den koning vergezelde, overkwam hetzelfde, toen hij het kommando zou overnemen, en de koning droeg dit verder aan niemand anders op, zonder daarom zelf bevelen te geven. Het gevolg was, dat ruim een derde des legers werkeloos bleef en dat het Fransche legerkorps van Davout, dat anders tegen de overmacht niet bestand zou zijn geweest, ten slotte toch de overhand verkreeg.

Zoo was al tegen den middag de slag volkomen verloren, niettegenstaande de dapperheid van officieren en soldaten.

Met moeite kon Scharnhorst zijne troepen van het slagveld voeren. Als zoovele Pruisische bevelhebbers was hij, hoewel niet zwaar, gekwetst geworden; zijn paard had hij aan een der prinsen, die het zijne verloren had, afgestaan, maar met een geweer in de hand bleef hij zijne achterhoede aanvoeren. Eindelijk trof hij den koning en den staf aan en kon zich toen niet weerhouden zijn lang opgekropten toorn over zulk eene rampzalige leiding lucht te geven. De anders spreekwoordelijk kalme man, die de achteruitzetting, welke hij in de laatste dagen steeds had moeten ondervinden, gelaten had gedragen, was niet meer te herkennen. Maar wat zou 't geweest zijn, als hij geweten had, hoe niet alleen hier het hoofdleger was geslagen, maar hoe op hetzelfde oogenblik Hohenlohe's leger bij Jena was verpletterd en Rüchels korps in zijne nederlaag had meêgesleept. Eerst tegen den avond werd men dit gewaar. Toen braken op eens alle banden, die tot nog toe het Pruisische leger hadden samengehouden. De overmoedigste *Franzosenfresser* verloor alle bezinning, de oude generaals waren als door schrik verlamd. 't Was kwalijk meer een leger te noemen, die hoop soldaten, welke in doffe moedeloosheid of panischen schrik zich noordwaarts wendde om achter de Elbe redding te zoeken. Het leger van Frederik den Groote was zoo goed als vernietigd, de ondergang van het oude Pruisen niet meer te beletten.

III.

Met den 14^{den} October 1806 begint een nieuw tijdvak in de geschiedenis van Duitschland en Pruisen. Tevens ook in die van Scharnhorst. Tot nog toe had hij steeds als ondergeschikte gehandeld, thans begon een periode van toenemend zelfstan-

digen arbeid; binnen een jaar zag iedereen in hem de ziel, zooal niet het hoofd, van het Pruisische leger, dat hij, in nauwe verbinding met de hervormers op staatkundig en maatschappelijk gebied, zou opvoeden voor de taak der bevrijding van het vaderland.

Toen het nog in tamelijke orde aftrekkende Pruisische hoofdleger, dat bij Auerstädt geslagen was, zich met de verwarde massa's, die het slagveld van Jena waren ontvlucht, vereenigd had, bleek het, dat de terugtocht naar de Elbe was afgesneden. Frederik Willem begreep terecht, dat het thans zijn plicht was om te trachten zoo spoedig mogelijk zijne hoofdstad te bereiken. Zijn plicht als koning ging vóór zijne taak als veldheer, eene taak trouwens, die hij eigenlijk in 't geheel niet vervulde. Aan Hohenlohe droeg hij op het leger zoo spoedig mogelijk noordwaarts door den Harz naar en over de Elbe te voeren; steunende op Maagdenburg hoopte men dan al de krachten der monarchie bijeen te trekken en de Russen te kunnen afwachten. Maar de koning was niet vertrokken, of de moeilijkheden begonnen. De verwarring in het leger nam onophoudelijk toe. De wegen door den Harz bleken alleen bruikbaar voor infanterie en ruiterij, de zware artillerie, die men vóór alles wilde redden, kon daar niet langs. Toen bood Scharnhorst aan haar langs een omweg in veiligheid te brengen. Maar toen hij met dien langen trein Nordhausen, in het noorden van Thüringen, verliet, bleek het, dat de hem toegezegde bedekking niet aanwezig was.

Gelukkig had Blücher het bevel over de achterhoede en had dus de stad nog niet verlaten. Geen gereeder hulp had Scharnhorst kunnen vinden. Niet alleen verklaarde Blücher zich bereid hem de noodige bedekking te verschaffen, maar hij verklaarde den tocht in persoon te zullen medemaken. Hij kreeg zoo gelegenheid om zich aan de leiding van Massenbach te onttrekken, die door hem en de geheele oorlogspartij gehaat en veracht en zelfs voor een verrader gehouden werd. Beide mannen waren dankbaar elkander te ontmoeten; beide waren zij niet ontmoedigd maar wel woedend over de nederlaag en nog meer over de volkomen radeloosheid der andere bevelhebbers, beide vastbesloten om te toonen, dat er nog Pruisen waren, die niet voor de Franschen sidderden. Van dit oogenblik af is de vriendschap tusschen den diepzinnigen denker en den

onstuimigen houwdegen onverbreeklijk geweest; wat de een miste bezat de andere in overvloed, zoodat zij elkander aanvulden, zooals maar zelden twee mannen elkander hebben aangevuld.

Met Blücher's bijstand gelukte 't Scharnhorst onder onbeschrijflijke moeilijkheden en allerlei gevaren in zeven dagen het artilleriepark langs een bezwaarlijken omweg, zonder een enkelen wagen te verliezen, in veiligheid over de Elbe te brengen, achter den rug van den daarheen oprukkenden vijand. Den 24sten October bereikten zij het leger, dat thans van Maagdenburg noordwaarts trok in de richting van Pommeren. Terwijl men van alle zijden niets hoorde dan jammeren en weêklagen en de eene jobstijding de andere op den voet volgde, elken dag eene andere vesting of legerafdeeling zich zonder slag of stoot overgaf, was het bewijs geleverd ‘wat een goede couragie vermagh,’ zooals Jan Pieterszoon Coen eenmaal schreef. Maar voor de mannen, die thans het Pruisische leger aanvoerden, was zelfs zulk een exempel verloren. Hohenlohe was nog maar de schaduw van den fieren krijgsman, die kort te voren in geen geval voor Napoleon had willen bukken, zijne generaals waren volkomen radeloos, zijn raadsman Massenbach dacht slechts aan fijn berekende marschen, om eene beheerschende stelling te bereiken, combinatiën die zelfs met een wel uitgerust korps bezwaarlijk zouden zijn geweest en voor den ordeloozen en van alle hulpmiddelen beroofden hoop, die nu nog bijeen was, volstrekt onuitvoerbaar waren.

Gelukkig bleef ook nu aan Blücher het bevel over de achterhoede toevertrouwd en wist deze aan een gedeelte zijner troepen weder moed in te boezemen. Zonder zich te bekommeren om bevelen uit het hoofdkwartier, ging de oude held zijn eigen weg en volgde de raadgevingen van Scharnhorst. Liever dan door geforceerde marschen, die de krachten der troepen voor goed uitputten, den vijand te ontwijken, tastte hij hem aan, waar hij hem tegenkwam, en bracht hem herhaaldelijk tot wijken, Zoodoende geraakte hij geheel van het hoofdleger af, wat het gelukkig gevolg had, dat hij en zijn korps de vrijheid behielden, toen Massenbachs wetenschappelijke manoeuvres Hohenlohe midden tusschen de Franschen hadden gevoerd en deze, allen verderen tegenstand nutteloos achtend, de beruchte capitulatie van Prenzlau sloot (28 October). Blücher

en Scharnhorst kregen zoodoende de vrijheid van handelen, waar zij naar verlangd hadden. Beiden wilden alles beproeven om althans de eer der Pruisische wapenen te redden en liever sterven dan capituleeren als de anderen.

Scharnhorst begreep, dat eene poging om naar het oosten der monarchie te ontkomen, bij de overmacht der Franschen, slechts tot nuttelooze opofferingen zou leiden, en hij besloot dus zich westwaarts te wenden om de hier en daar verstrooide korpsen, die na Jena zich niet meer bij het hoofdleger hadden kunnen voegen, tot zich te trekken. In den beginne gelukte dit plan, men kreeg een vrij aanzienlijk aantal troepen bijeen. Doch de soldaten waren zóó uitgeput door het voortdurend marcheeren en vechten zonder behoorlijke verpleging en zóó weinig gewend om zich, als de Franschen, te behelpen, dat er niet veel met hen te beginnen was. Slechts enkele korpsen, vooral de lichte troepen onder York, dien Scharnhorst den eenigen man noemde, die, buiten Blücher en hem zelven, het hoofd of den moed niet had verloren, waren tegen de bezwaren van zulk een geïmproviseerden veldtocht opgewassen. De generaals en hoofdofficieren waren bijna allen gedemoraliseerd, de desertie onder de soldaten was niet tegen te gaan. Zoo moest het plan worden opgegeven om aan de Beneden-Elbe den strijd voort te zetten en bleef er niets over dan noordwaarts naar de kust te trekken. Onder voortdurende gevechten, die vooral Yorks uitstekende talenten in het veld deden uitkomen, bereikte de zeer gedunde schaar den 5den November Lübeck. Daar hoopte Scharnhorst zich, den rug gedekt door het onzijdig Deensch gebied, langen tijd te kunnen verdedigen. Maar de verdedigingswerken der oude Hanzestad waren in den droevigsten toestand, en hoewel Scharnhorst ze terstond in staat van verdediging zocht te stellen, werden zijne bevelen slecht uitgevoerd door officieren, wien hij te vergeefs zijne eigene geestkracht zocht mede te deelen. Zoo kon 't gebeuren, dat reeds den volgenden dag, 6 November, de Franschen door eene slecht verdedigde poort de stad binnen drongen. Na een verbitterd straatgevecht wist Blücher met de hoofdmacht van de noordzijde uit de stad te komen, maar Scharnhorst, die aan die zijde geen gevaar had gevreesd, had zich zoolang bezig gehouden met het geven van orders in zijn kwartier, dat de Franschen in het huis drongen, eer hij het met zijne officieren kon verlaten.

Den halven dag bleven zij op de bovenverdieping zich verdedigen, tegen den avond moesten zij zich gevangen geven. Met moeite beschermde een Fransch officier zijn leven; voor uitplundering kon hij hem niet behoeden.

Geen zwaarder slag kon Scharnhorst treffen dan veroordeeld te zijn geen deel meer te nemen aan de worsteling, den ondergang van Pruisen werkeloos aan te zien. Doch dit werd hem bespaard. Blücher wist van Bernadotte te verkrijgen, dat hij tegen den kolonel Gérard, den lateren veroveraar der Antwerpsche citadel, zou worden uitgewisseld, maar moest zelf, eer dit zijn beslag kreeg, te Ratkau de wapens neerleggen, omdat hij geen brood en geen munitie meer had en hem zelfs de weg naar Denemarken was afgesneden. Vandaar dat Scharnhorst, als niet in de capitulatie begrepen, na eenige dagen geheel onvoorwaardelijk in vrijheid gesteld werd. Eene maand later bereikte hij het hoofdkwartier van zijnen koning in het noorden van Oost-Pruisen.

Hij was diep geschokt. 't Was een schrale troost, dat Blücher, die hij na zijne invrijheidstelling te Hamburg ontmoette, hem verklaarde: ‘Toen Gij gevangen waart, was ik verloren; zonder U had niemand meer moed en kon niets meer worden ondernomen’ En nog minder troost vond hij in de gedachte, dat hij althans met Frans I mocht uitroepen: *Tout perdu fors l'honneur*, want in zijn gemoed was geen plaats voor een dergelijk denken aan zich zelven, als hij den staat zag te gronde gaan, die hem boven alles ging, als hij zag hoe geen mensch zijn plicht wist te doen. Eerst toen hij de Pruisische voorposten bereikte, begon zijne mismoedigheid te verdwijnen. Zoolang hij door het door de Franschen bezette gebied reisde, wat met groote bezwaren en gevaren in het van Fransche en Pruisische marodeurs wemelende, gedeeltelijk verlaten en in den winter dubbel onherbergzame land plaats had, had hij, als de bediende sliep, die met hem in den wagen zat, zijn smart den vrijen loop gelaten. Zoo schreef hij aan zijne dochter, aan wie hij, sinds zijne vrouw overleden was, voortdurend in brieven, die voor 't meerendeel bewaard zijn, zijn hart uitstortte. Maar het gezicht der Pruisische vaandels vervulde hem met nieuwen moed.

Dien moed zou hij wel noodig hebben, want na eenigen tijd beloonde de koning zijne trouw met eene opdracht, die

zijne zelfverloochening op zware proef zou stellen. Hij benoemde hem tot generaal-kwartiermeester van het kleine korps, dat, met het Russische leger vereenigd, de verdediging der overblijfsels van het Pruisisch gebied zou beproeven, en hij gaf hem daarbij den last den kommandant van dit korps, den meer dan zeventigjarigen, voor den velddienst ongeschikten en weinig bekwamen generaal L'Estocq, niet zoozeer te dienen dan wel te leiden. Want Frederik Willem had wel de bevelhebbers, die de hun toevertrouwde vestingen zoo schandelijk hadden overgegeven, zwaar gestraft, maar niet gebroken met het stelsel om vóór alles de ranglijst te eerbiedigen. Zoo bleven nog altijd de gewichtigste posten in handen van mannen, wier geschiktheid minst genomen twijfelachtig was, al was 't alleen maar om hunnen hoogen leeftijd. Nog altijd vond men in het slechts 13000 man sterke legertje generaals van over de 80 en soldaten van 60, ja 70 jaren, en dat in een winterveldtocht!

't Is hier de plaats niet om op het voetspoor van Lehmann Scharnhorst's werkzaamheid in deze nieuwe en ondankbare betrekking te schilderen. Hij had haar nauwelijks aanvaard, (in 't begin van 1807) of de nieuwe Russische opperbevelhebber Bennigsen, deed eene poging om de door de Franschen belegerde vestingen Danzig en Graudenz te ontzetten. 't Gelukte met de laatste, maar eene offensive beweging van Napoleon dwong hem weldra van verder voorwaarts dringen af te zien. Bij die bewegingen waren de Pruisische troepen van de Russen gescheiden geraakt, en 't kwam er nu op aan, met het oog op een waarschijnlijk aanstaanden veldslag, de hereeniging te bewerkstelligen. Met inspanning van alle krachten, onder voortdurende gevechten, gelukte die onderneming, waarbij Scharnhorst meer met de onbekwaamheid, slapheid en koppigheid van L'Estocq en de andere oude generaals te kampen had dan met den vijand. In den avond van den 7^{en} Februari kwam hij met ongeveer de helft der Pruisische troepen, bijna 6000 man, onder het bereik van den Russischen opperbevelhebber, die dien dag met goed gevolg bij Pruisisch Eylau aan Napoleon het hoofd had geboden. Daar werd den volgenden dag met voorbeeldelooze verbittering en ontzaglijke verliezen van weerszijden gestreden, totdat tegen den middag de Russische linkervleugel gevaar liep verpletterd en Bennigsen's aftocht

naar Königsbergen afgesneden te worden, toen op eens de Pruisen op het bedreigde punt verschenen, met onweerstaanbare kracht de Franschen terug wierpen en hun zoodoende de met zooveel offers gekochte overwinning ontrukten.

Dat was Scharnhorst's werk geweest. Op dien dag had hij feitelijk het opperbevel over het Pruisische korps in handen genomen en door eene reeks van uitstekend berekende manoeuvres het korps van Ney, dat hem in 't oog moest houden, misleid, zoodat hij langs een omweg het Russische leger bereikt had. Bennigsen stelde hem de keus op welk punt hij zijne krachten wilde besteden, en Scharnhorst wist juist dat te kiezen, waar die het best te pas kwamen.

Dat dat geheel alleen zijn eigen werk was, blijkt vooral daaruit, dat bijna alle beschikkingen voor marschen en gevechten, die dien dag bij het Pruisische korps genomen werden, met de gewoonten en reglementen van dat leger in strijd waren. Dat zou niemand hebben durven doen dan hij alleen; allerminst zeker de oude en afgeleefde L'Estocq, die, verzekerde Scharnhorst later, dien dag geen enkelen order van belang had gegeven. Maar de wereld bemerkte daar niets van; in het rapport, dat Scharnhorst zelf stelde, werd natuurlijk steeds de naam van den bevelhebber, niet die van diens chef van den staf genoemd. En daar dit rapport steeds in de allereerste plaats is gebruikt, waar van het aandeel der Pruisen aan den slag bij Eylau wordt gehandeld, is de naam van L'Estocq geëerd gebleven tot op den huidigen dag. Zelfs Ludwig Häusser noemt in zijne bekende *Deutsche Geschichte seit dem Tode Friedrichs des Grossen* den naam van Scharnhorst niet, als hij over het eerste wapenfeit spreekt, dat den Pruisischen krijgsroem weder in eere herstelde.

De slag bij Eylau had geen verdere gevolgen. Bennigsen waagde 't niet den strijd voort te zetten en trok den volgenden dag af. De Franschen hebben daarom Eylau op de lijst hunner overwinningen geplaatst.

Scharnhorst had dit zeker niet verwacht, maar moet het begrijpelijk gevonden hebben. Maar wat hem diep smartte, was dat er van nu af aan niets meer gebeurde, dat Danzig aan zijn lot werd overgelaten. Ook toen in het voorjaar keizer Alexander zelf in het veld verscheen, werd het niet anders; wel werden er eindelooze conferentiën gehouden, waarbij ook

Scharnhorst niet ontbreken mocht en waar de meest omvattende plannen werden ontworpen, maar tot de uitvoering kwam 't niet. Eerst toen Danzig gevallen was (26 Mei), besloot Bennigsen tot eene voorwaartsche beweging. Zij leidde thans alleen tot eene reeks van bloedige gevechten, welke met den slag bij Friedland (14 Juni) besloten werden. De nederlaag der bondgenooten was zóó beslissend, dat de vrede tusschen Rusland en Frankrijk onvermijdelijk moest volgen, al had niemand het minste denkbeeld, dat die zulke gevolgen zou hebben, als Alexanders plotselinge staatkundige ommekeer in werkelijkheid veroorzaakte.

Aan die laatste wapenfeiten heeft Scharnhorst weinig deel kunnen nemen. De oude L'Estocq liet zich door zijne adjudanten overtuigen, dat hij de voogdij, welke Scharnhorst over hem uitoefende, niet langer mocht dulden, en gaf dezen op de meest beleedigende wijze te verstaan, dat hij niet langer van hem gediend bliefde. Eerst toen wendde Scharnhorst zich tot den koning, die hem vroeger meermalen gevraagd had in hoe ver het handhaven van L'Estocq geoorloofd kon wezen, wat Scharnhorst tot nog toe steeds toestemmend had beantwoord, om niet den schijn op zich te laden van zich in L'Estocq's plaats te willen dringen.

Frederik Willem kon thans, nu de veldtocht opnieuw was begonnen, onmogelijk verandering in het kommando brengen, en zoo bleef Scharnhorst eigenlijk werkeloos. Trouwens, het lot van den veldtocht te keeren, zou ook hem zeker niet zijn gelukt. Weinige weken later was de vrede van Tilsitt gesloten en ontving Frederik Willem III uit de hand des overwinnaars ongeveer de helft zijner staten terug. Doch 't kwam er niet alleen op aan die te behouden, vóór alles hadden die landen behoefte aan hervorming.

IV.

't Strekt Frederik Willem III tot onvergankelijke eer, dat hij niet aan de toekomst van zijn land heeft gewanhoopt en dat hij tegelijkertijd al zijn bijzondere inzichten en sympathiën ter zijde stelde, om voor de hervormingsperiode, die aanbreken moest, de mannen in zijn raad te roepen, die daarvoor

noodig waren, onverschillig of hij hun persoonlijk genegen was of niet. Voor een vorst, die steeds een zuiver persoonlijk gezag had uitgeoefend, was dit geene geringe opoffering. Maar als Frederik Willem eenmaal erkend had wat zijn plicht was, dan deed hij dien zonder omzien.

Stein werd besturend minister, toegerust met eene macht als vóór hem geen onderdaan in Pruisen had uitgeoefend. Scharnhorst werd met den rang van generaal-majoor tot president der '*Militair-Reorganisations-Commission*' aangesteld. De beide mannen, die de conservatieven als de revolutionnaire, ja Jacobijnsche hervormers brandmerkten, werden zoo aan het hoofd gesteld van staatsregeering en legerbestuur. Dit laatste evenwel maar voorwaardelijk. Geen Hohenzollern heeft het van zich kunnen verkrijgen het bestuur over het leger geheel uit de handen te geven, in Pruisen is de koning in de eerste plaats legeraanvoerder. Zoo verleende dan ook Frederik Willem aan de reorganisatie-commissie geene andere bevoegdheid dan die van te adviseeren. Van den koning alleen mochten de veranderingen uitgaan, die deze mocht willen goedkeuren. Dit was overeenkomstig de traditie en voor Scharnhorst wel te verdragen, maar zeer onaangenaam was 't voor hem, dat de koning, gedreven door de onverwoestelijke begeerte om steeds *alle* partijen te hooren, de commissie bijna uitsluitend samenstelde uit mannen, die 't zij tegenstanders der beoogde hervormingen, 't zij onverschillig en onbekwaam waren. Slechts één geestverwant van Scharnhorst kreeg er zitting in. 't Is waar, dat die ééne tegen tal van tegenstanders kon opwegen. Want 't was niemand minder dan Gneisenau.

Tot aan het jaar 1807 een slechts aan enkelen bekend infanterie-kapitein, was deze door de verdediging van Colberg op eens de beroemdste en populairste man van Pruisen geworden. Hem was beschoren geweest, wat Scharnhorst nimmer mocht te beurt vallen, zijne volharding beloond te zien met een schitterenden uitslag. Zeker, niemand verhief zich daar minder op dan hij zelf, die in onbaatzuchtigheid en bescheidenheid Scharnhorst evenaardde, hoewel hij overigens innerlijk en uiterlijk hemelsbreed van hem verschilde

Scharnhorst toch was stil en teruggetrokken, zelfs eenigszins onbeholpen, zijn voorkomen geenszins indrukwekkend; hij miste de *Strammheit* van den Pruisischen officier geheel, was niet keu-

rig op zijn uiterlijk en zat slecht te paard. Hem ontbrak de gave om de menschen mede te sleepen; eerst wie hem langer kende, kwam onder zijn invloed, maar bleef 't dan ook zijn leven lang; al zijne leerlingen hebben hem met een eerbied en liefde aangehangen als zelden voorkomt, en zijne nagedachtenis vereerd als die van een hooger begaafd wezen. Gneisenau daarentegen, een bijzonder schoon man, vol vuur en leven, was een meester ook in het woord, hij had iets over zich wat iedereen terstond de overtuiging gaf, dat men met een buitengewoon man te doen had. Hij was een geboren aanvoerder, een held van Gods genade, zeide men toen. Maar hoe verschillend beiden ook waren, zij begrepen elkander volkomen, en zelden hebben twee buitengewone menschen, geroepen om samen te werken tot één groot doel, elkander zoo zeer gewaardeerd. Maar wie beiden kende, twijfelde niet om Scharnhorst den voorrang toe te kennen. Niemand deed dit bereidwilliger dan Gneisenau zelf, die na Scharnhorst's dood getuigde: ‘Ik ben slechts een dwerg naast dezen reus, wiens diepte van geest ik slechts bewonderen maar nimmer doorgronden kan.’ Door zulk een man zóó gewaardeerd te worden, zegt meer dan alle populariteit.

Ik zou de ruimte, welke een opstel als dit mag beslaan, verre moeten overschrijden, wanneer ik hier den arbeid van Scharnhorst en zijne medewerkers ter hervorming van het Pruisische leger wilde schetsen. Want die schets zou niet te begrijpen zijn, wanneer ik niet tevens uitwijdde over den toestand, waarin zij het vonden, en over den samenhang dezer hervormingen met die, welke aan den naam van Stein en ook aan dien van Hardenberg verbonden zijn. 't Gold toch niet alleen uit de overblijfselen van het oude leger een nieuw te organiseeeren, maar er moest eene geheel nieuwe wijze van legervorming en legerbeheer worden ingevoerd en daarbij moest gebroken worden met instellingen, die als fondamenten van den staat werden beschouwd. Van daar dat Scharnhorst nimmer zou hebben gezegevierd, wanneer niet Stein hem zijnen machtigen bijstand had verleend. En zelfs op die wijze kon hij slechts een gedeelte zijner denkbeelden verwezenlijkt krijgen.

't Was bovenal het eigenaardig karakter van den koning, dat hem daarbij in den weg stond. Want deze kon er wel toe besluiten de bekende commissie van onderzoek der capi-

tulatiën in 't leven te roepen en de door deze aangewezen officieren, hoe hoog geplaatst zij ook waren, voorbeeldig te doen straffen (alleen voor 's konings zwijger, den prins van Oranje, die te Erfürt het voorbeeld had gegeven, werd eene uitzondering gemaakt); ja hij was er niet voor teruggedeinsd alle troepenkorpsen, die het eigenlijke Pruisen niet hadden weten te bereiken, te ontbinden en daarbij de beroemdste regimenten niet te sparen; - ook erkende hij wel de noodzaaklijkheid om bij de legerhervorming met tal van tradities te breken, maar hij kon 't niet van zich verkrijgen, uit zijne omgeving de mannen te verwijderen, van wie hij wist, dat zij de hervorming zooveel mogelijk tegenhielden. En met den algemeenen dienstplicht en de oprichting eener landweer kon hij zich nimmer vereenigen. Slechts door den nood gedrongen heeft hij in 1813 er zijne toestemming aan verleend en zelfs toen slechts met het vaste voornemen om ze terstond na den oorlog op te heffen. Boyens verdienste is 't geweest, dit te hebben belet.

Eerst in 't begin van 1808 kreeg Frederik Willem de overtuiging, dat homogeniteit in de commissie van reorganisatie noodzaaklijk was, en verving hij de tegenstanders door vrienden van Scharnhorst. Maar zelfs toen bleek de tegenstand der hofgeneraals, gesteund door tal van oud pruisisch gezinde krijgslieden (een man als York stond onder hen vooraan) onoverwinlijk, totdat in Mei Stein tusschebeide trad en den koning bewoog Scharnhorst de plaats in te ruimen, welke toen ter tijd de invloedrijkste in het leger was, die van ‘voordragend’ adjudant-generaal, welke tot nog toe steeds door tegenstanders der hervorming was bekleed.

Eerst toen kwam er een einde aan die inrichtingen, welke aan het Pruisische leger nog altijd den stempel zijner afkomst uit de zeventiende eeuwsche huurlegers gaven; voortaan werd het geheele leger rechtstreeks door de regeering en niet meer door bemiddeling der regiments- en kompagnie-chefs onderhouden, werd de werving buitenslands afgeschaft en het leger op den duur alleen aangevuld uit de cantons, dat wil zeggen uit de dienstplichtigen in de districten waarin het land verdeeld was, terwijl korter diensttijd het meerder aantal der recruten vergoedde. Maar nog altijd bleven de meeste vrijstellingen behouden, zoowel die van eenige klassen van bevolking als die van de groote steden en sommige nijverheids-

districten. Van algemeenen dienstplicht bleef men nog ver af. Van niet minder gewicht was de bepaling, dat de toegang tot den officiersrang alleen door een examen was te verkrijgen en dat dat examen voor alle onderdanen openstond. Het voorrecht der edellieden was daarmede te niet gedaan. Maar wat bijna den meesten indruk maakte, was de afkondiging der nieuwe krijgsartikelen, waarbij de lijfstraffen werden afgeschaft en den officieren het recht om stokslagen uit te deelen werd ontzegd. Al tijdens hij in Hannover diende, had Scharnhorst daartegen geijverd; bijna al zijne medeleden in de commissie, Boyen niet het minst, hadden van jongs af de lijfstraffen bestreden, thans waren het vooral Gneisenau, wiens geschrift ‘over de vrijheid van den rug’ algemeenen opgang maakte, en de auditeur-generaal Koenen, die het pleit voor de menschelijkheid wonnen.

Behalve deze beroemde, in Juli en Augustus 1808 tot stand gebrachte hervormingen en behalve de volkomen reorganisatie van het leger, die, althans op het papier haar beslag kreeg, werden er nog tal van andere maatregelen doorgedreven. Schijnbaar van minder of althans van uitsluitend technisch belang, hebben sommige er veel toe bijgedragen om, zonder de kosten te vermeerderen, het getal beschikbare manschappen te vergrooten en, dikwijls zonder dat het in de bedoeling der hervormers lag, de algemeene volkswapening voor te bereiden, waarvan de koning nu nog niet hooren wilde. Driemaal beproefde Scharnhorst het, telkens langs een anderen weg, om hem tot een maatregel over te halen, die alleen de natie in staat kon stellen den overmachtigen vijand te weerstaan, maar telkenmale te vergeefs.

Scharnhorst dacht er echter allerminst aan het staande leger af te schaffen of zoo in te richten, dat de volkswapening hoofdzaak werd. Integendeel, hij wilde het staande leger geheel buiten verband van deze houden. Wel had hij er aan gedacht om, nu toch een korter diensttijd was ingevoerd, alle dienstplichtigen eerst eenigen tijd in het leger te doen dienen en ze dan in de militie te doen overgaan, maar hij had daarvan afgezien, omdat de afstand tusschen de gezeten burgerij en de uitsluitend uit de lagere bevolkingsklassen aangeworven soldaten te groot was. Daarenboven kwam 't er thans op aan binnen den kortst mogelijken tijd een zoo groot mogelijk getal geoefende soldaten beschikbaar te hebben, omdat eene hervatting van den

strijd met Frankrijk elk oogenblik kon worden tegemoet gezien, als men zich niet alles van de zijde des overwinnaars wilde laten welgevallen. En daartoe was dit plan niet geschikt, te minder omdat men nog zooveel oude soldaten in de gelederen moest houden en dus slechts weinig recruten kon opnemen. Scharnhorst sloeg nu voor een ‘reserveleger’ op te richten, samengesteld uit alle dienstplichtigen tusschen de 18 en 30 jaar, die zich zelven konden uitrusten, terwijl daarentegen zij, die dat niet konden betalen, in het staande leger zouden treden. 't Was eene wijziging van zijn voorstel van 1806; toen had hij nl. aangeraden om alle dienstplichtigen, die geene plaats in het staande leger konden vinden, in de militie op te nemen. Met dienstplichtigen bedoelde hij beide malen nog maar alleen de manschappen, die ‘cantonplichtig’ waren. Maar het een vond zoo min ingang bij den koning als het andere en toen in den zomer van 1808, de geheele commissie een dergelijk plan inleverde, had dit alleen ten gevolge, dat Frederik Willem op de lijst der te behandelen onderwerpen ook de oprichting van provinciale troepen liet plaatsen.

De invoering dezer hervormingen stiet natuurlijk op geduchten tegenstand. Duizenden zagen er zich ernstig door benadeeld, tal van officieren en ambtenaren zagen zich allerlei emolumenten ontnemen, welke zij als rechtmatige voordeelen, als een deel hunner bezoldiging aanzagen, en de regeering was niet bij machte die verliezen te vergoeden. Want terwijl het land door den oorlog ten uiterste was geteisterd, namen de Fransche autoriteiten eenvoudig alle landsgelden en belastingen in beslag, zoodat alleen in dat kleine gedeelte, 't welk vrij was van Fransche bezetting, de belastingen en de opbrengsten der domeinen konden geïnd worden. Geen wonder, dat niet alleen dikwijls geen soldijen, tractementen en pensioenen konden worden betaald, maar dat zelfs de rantsoenen der manschappen en zelfs der paarden werden ingekort. En toch had men nog 3000 officieren op halve soldij te stellen, niettegenstaande men alle had ontslagen, die maar eenigszins in de termen vielen. Scharnhorsts hart bloedde, als hij al de ellende zag, welke de hervormingen na zich sleepten. Maar hij hoopte op de toekomst en die toekomst scheen niet ver af. In het Westen daagde het morgenrood der vrijheid. Spanje dreef de Fransche overweldigers over de grenzen. Als nu ook Oostenrijk den

strijd hervatte, scheen ook voor Pruisen het uur der bevrijding nabij.

Maar in plaats van bevrijding kwam vooreerst dieper vernedering, zwaarder beproeving.

Napoleon kon de gebeurtenissen in Spanje niet laten voorbijgaan; hij *moest* er in persoon heengaan en het groote leger daarheen voeren. Om dat te kunnen doen, moest hij in den rug gedekt wezen tegen een onverhoedschen opstand in Pruisen, waar de gemoederen in bedenkelijke gisting verkeerden en slechts door de aanwezigheid van dat leger werden in toom gehouden. Het tractaat van Tilsitt moest dus worden aangevuld door duilijker geformuleerde bepalingen. Daartoe werden nieuwe onderhandelingen geopend en moest 's konings broeder, Prins Willem, in persoon naar Parijs gaan. Daar werd deze, in September 1808, gedwongen een tractaat te onderteekenen, dat gelijk stond met eene volkomen kluistering van Pruisen. De prins durfde de verantwoordelijkheid niet op zich nemen voor een aanval der geheele Fransche strijdmacht op de nog niet door Napoleon bezette deelen der monarchie. En geen andere keus was hem gelaten. 't Was, echter de vraag of de koning het zou goedkeuren.

Daarover ontstond nu een verbitterde strijd Het tractaat beloofde de ontruiming van Pruisen, maar stelde daarentegen de nog verschuldigde oorlogschatting op 140 millioen francs vast, eene voor het uitgeputte, gesmaldeelde Pruisen onbereikbare som, liet drie der gewichtigste vestingen, die den Oder geheel afsloten, Stettin, Küstrin en Glogau, in Fransche handen, bedong nieuwe étappenwegen tusschen deze en de vestingen van het Rijnverbond en legde Pruisen de verplichting op om gedurende de eerstvolgende tien jaren niet meer dan 42,000 man in dienst te houden, welker organisatie was voorgeschreven, en geene militie of burgerwacht op te richten of eenige troepenvereeniging te beproeven, die het doel had om meer dan het bepaalde getal manschappen beschikbaar te hebben. Eindelijk moest het, zoodra de oorlog met Oostenrijk uitbarstte in het eerstejaar 12, later 16 duizend man ter beschikking van Frankrijk stellen.

Dat tractaat stond gelijk met eene capitulatie, 't was eene beperking der souvereiniteit, sterker bijna dan wanneer Pruisen lid van het Rijnverbond werd. Geen wonder dan ook, dat de

Pruisische patriotten en vooral de leiders der hervorming in opstand kwamen; reeds waren zij bezig eene algemeene volksbeweging in Noord-Duitschland en in de oude Pruisische provinciën te beramen; zij hadden zelfs den koning al bewogen om eene aansluiting bij Oostenrijk zóó ernstig te overwegen, dat hij die afhankelijk had gesteld van de houding welke Rusland zou aannemen. Dit laatste had groote ontevredenheid bij Stein en Scharnhorst verwekt, die meenden, dat van Alexander niets te hopen, maar dat eene vereeniging met Oostenrijk reeds voldoende was. En nu zou men niet alleen het zwaard in de scheede steken, maar het zelfs den vijand overleveren! De patriotten waren tot het uiterste bereid. Scharnhorst, Gneisenau, de minister Schön en drie andere hoofden der hervormingspartij boden den 14^{den} October aan Stein een verzoekschrift aan, waarin zij niet alleen den wensch uitspraken, dat de koning de ratificatie der conventie zou weigeren, maar ook, dat hij, om geheel één van wil met de natie te zijn, eene volksvertegenwoordiging zou bijeenroepen.

Doch 't was reeds te laat. Frederik Willem had zich onderworpen. 't Duurde niet lang of Stein, door Napoleon's ban getroffen, moest heengaan.

De reactionnairen jubelden. Nu Stein verdreven was, hoopten zij ook de andere hervormers te doen vallen. De hofpartij begon opnieuw haar ‘mollenwerk’, zooals Boyen hun rusteloos intrigueeren noemde. Maar vooreerst hadden zij daar allerminst genoegen van. Toen Scharnhorst, voor 't oogenblik ontmoedigd, zijn ontslag verzocht, weigerde de koning dit op eene wijze, die bewees, dat het hem ernst was.

De taak, die Scharnhorst thans op zich nemen moest, was zeker geen aanlokkelijke. Het leger, welks vermeerdering zooveel arbeid, verdriet en moeite had gekost, moest nu op nieuw en wel op nog veel bescheidener voet worden gereorganiseerd. Maar zonderling zeker, juist door de beperking, die hem was voorgeschreven (er mochten maar 10 regimenten infanterie van ongeveer 2200 man zijn), kwam hij op het denkbeeld eener instelling, die tot eene veel meer afdoende versterking van het leger in tijd van nood, tot eene veel algemeener deelneming der natie aan den dienst in het leger leidde, dan bij de vroegere organisatie mogelijk ware geweest, tenzij de koning in het oprichten eener landweer had toegestemd.

Reeds vroeger had Boyen voorgesteld om maandelijks van elke kompagnie infanterie vijf en van elk eskadron ruiterij drie man naar huis te zenden en door evenveel recruten te doen vervangen, een maatregel, die in de Oost-Pruisische cantons al was toegepast. Daar heetten zulke voor het einde van hunnen diensttijd naar huis gezonden manschappen *Krümper*. In tegenstelling der andere afgedankte soldaten beschouwde men deze als gehouden om, zoodra zij op nieuw opgeroepen werden, hun tijd verder uit te dienen, zonder echter overigens als de met verlof gaande soldaten, op de ranglijsten te blijven.

Scharnhorst maakte deze inrichting nu tot een algemeenen maatregel, waarbij het getal der elke maand naar huis gezondenen nog aanzienlijk werd uitgebreid. Zoodoende kreeg men in betrekkelijk korten tijd een vrij groot getal tamelijk geoefende manschappen, die elk oogenblik gereed stonden het leger te versterken. Natuurlijk was 't op den duur onmogelijk zulk eene instelling, die wel niet met de letter, maar zeker met den geest van het tractaat met Frankrijk in strijd was, voor de Franschen te verbergen; maar 't zij dat deze er geen gewicht aan hechtten, of de zaak niet begrepen, ernstige vertoogen werden er niet tegen gericht, evenmin als tegen andere handelingen, waardoor het tractaat werd ontdoken. En natuurlijk kon eene dergelijke instelling alleen goed werken bij eene natie, welke grooten militairen aanleg had en waar de ontslagen manschappen, uit zich zelven, door schiet-vereenigingen en andere middelen, voorzagen in het gebrek aan herhalingsoefeningen.

Voor een lang tijdsverloop zou zij zeker ook niet hebben kunnen dienen, maar niemand in Pruisen, de blinde bewonderaars van Napoleon onder de hoogere klassen uitgezonderd, geloofden, dat het lang zou duren, eer men den strijd zou moeten hervatten.

Vooreerst evenwel bleef dit stelsel binnen zeer bescheiden afmetingen beperkt. Eerst na 1809 kwam de koning er toe, het leger geheel voltallig in dienst te houden en steeds meer krümper op te nemen. Met den door Scharnhorst voorgestelden korten diensttijd van nog geen twee jaren, die voor hen, die een zekeren graad van welstand en beschaving bezaten, nog zeer verkort kon worden (een denkbeeld, waaraan het stelsel van éenjarige vrijwilligers schijnt ontleend te zijn), kon hij niet instemmen. De regel moest volgens hem steeds lange diensttijd en klein jaarlijksch contingent zijn.

Slechts zeer onvolkomen kan ik hier weergeven wat Lehmann over Scharnhorst's werkzaamheid mededeelt. De vruchten er van zijn bewaard gebleven in de inrichtingen, die tot 1866 toe het Pruisische leger zulk een eigenaardig karakter hebben bijgezet en thans zoo algemeen zijn geworden, dat men ze bij de meeste legers wedervindt.

Sommige zijner voorstellen bleven afstuiten op den tegenstand der hofgeneraals en op Frederik Willems tegenzin, andere echter, die meer dan de meeste bijdroegen om het geheele karakter van het leger te veranderen, werden door de omstandigheden zoozeer geboden, dat de koning wel tot de invoering besluiten moest. Geen daarvan had zulke diep ingrijpende gevolgen als die over het legerbestuur. Tot nog toe was dat eene zuiver persoonlijke zaak des konings geweest. Er was wel een *Ober Kriegscollegium*, dat vele takken van het legerbeheer bezorgde, maar geen eigenlijk ministerie van oorlog. Trouwens, er waren in Pruisen toen nog geen ministerien in onzen zin, geen departementen van algemeen bestuur. Stein had daarin verandering gebracht; behalve in krijgszaken was hij dirigeerend minister, boven alle colleges van bestuur, geweest. Toen hij aftrad, had hij den koning bewogen om ministeriëele departementen, als in Frankrijk en elders bestonden, in te voeren, wier hoofden, ieder in hun kring zelfstandig, samen onder den koning de regeering vormden. Voor de krijgszaken werd die instelling eerst een half jaar later, in Maart 1809, ingevoerd. Er werd een *Allgemein Kriegsdepartement* ingesteld, welks hoofd stem in den ministerraad kreeg. Natuurlijk was dit Scharnhorst, die van nu af als het erkende hoofd van het legerbestuur gold. Doch met de hem eigene halfheid had de koning daarnaast de oprichting van een *Militair Oekonomie-Departement* bevolen, dat, om de hofpartij en de oude generaals tevreden te stellen, voorloopig aan een der ergste reactionnairen werd toevertrouwd. Zoo nam Frederik Willem met de eene hand terug wat hij met de andere gaf. Eén ding was echter verkregen. De invloed van den ‘voordragenden’ adjudant-generaal, welke in verkeerde handen zoo verderfelijke gevolgen kon hebben, was te niet gedaan. En Scharnhorst wist door zijn beleidvol optreden tegenover den koning, met wien hij steeds in dagelijksch verkeer bleef, de dreigende reactie te weren, op enkele punten zelfs nieuwe hervormingen te verkrijgen. Vooral het militair onderwijs werd thans een voorwerp zijner zorgen.

Maar alles was nog in staat van wording, toen 't scheen, dat de nieuwe inrichtingen de proef van een oorlog, en wel van een oorlog onder de meest ongunstige omstandigheden, zouden moeten doorstaan. De strijd tusschen Frankrijk en Oostenrijk barstte uit. Bijna iedere Pruis meende, dat het oogenblik gekomen was om Napoleon de gehoorzaamheid op te zeggen. Zoo sterk was de stroom der volksbeweging, dat zelfs volbloed Franschgezinden, als de veldmaarschalk Kalkreuth, meenden, dat alleen aansluiting bij Oostenrijk Frederik Willems kroon kon redden.

Maar deze was er de man niet naar om zich te laten medesleepen door eene beweging, welke meer eene Duitsche dan eene Pruisische was. In eigen oogen was hij uitsluitend koning van Pruisen; eene roeping als Duitscher gevoelde hij niet. Mocht hij, zoo redeneerde hij, het welzijn, ja het bestaan van den hem door God toevertrouwden staat in de waagschaal stellen door aan een strijd deel te nemen, die, bij welslagen, wel Duitschland van het Fransche juk bevrijden, maar ook aan Oostenrijk voorgoed de hegemonie verzekeren zou? Daarenboven wilde hij niets doen zonder Rusland, en 't was zeer de vraag, of keizer Alexander Oostenrijk zou willen ondersteunen. Ongelukkig echter had hij, wien het Fransche juk niet minder drukte dan een der patriotten, toegegeven, dat voor een mogelijken oorlog toebereidselen werden gemaakt, en die toestemming werd door de patriotten, ja door de natie, opgevat als eene toestemming tot deelneming aan den oorlog. Vandaar, dat zij meenden, dat het den koning geen ernst was met zijne onzijdigheid, dat hij het in den grond zijns harten met hen eens was. Zelfs Schill geloofde niet, dat de koning ernstig vertoornd was, toen hij zijne onberadene, met alle begrippen van krijgstucht strijdige onderneming begon. Dat hij dergelijke denkbeelden voedsel gaf, is in 1809 Frederik Willems groote fout geweest, niet, dat hij niet met de beweging medeging. Want zonder twijfel waren Pruisens krachten daartoe nog niet in staat en waren de omstandigheden allerminst gunstig. Zoowel nu in 1809 als vroeger in 1808 en later in 1812 heeft de koning zeer zeker gelijk gehad tegenover de patriotten.

Maar eene bespreking van die door Lehmann, door Delbrück in zijn leven van Gneisenau en door Boyen in zijne gedenkschriften ijverig besproken vraag zou ons te ver leiden. Ik meen

mij zelfs te moeten onthouden van alle uitweidingen over den strijd, die toen in Zuid-Duitschland werd gestreden, over de verschillende, meest ontijdig begonnen ondernemingen om Noord- en Midden-Duitschland tegen Frankrijk in beweging te brengen. 't Waren uiterst moeilijke en pijnlijke dagen, vooral voor hen, die in Pruisen de regeering hielpen voeren. Voor niemand moeilijker en pijnlijker dan voor Scharnhorst. Want door zijne betrekking werd 't hem onmogelijk gemaakt zóó te handelen, als hij meende dat noodig was. Hij verzocht dan ook met nadruk om van zijn post als minister te mogen worden ontheven, wanneer de koning volharden bleef in het verbond met Frankrijk, maar deze wilde er niet van hooren. Zoo bleef hij in dienst, terwijl vele zijner medestanders in arren moede Pruisen verlieten om in Oostenrijk den landsvijand te bestrijden. Grolmann ging 't eerst, Gneisenan stond op het punt te volgen. Zoo gevoelde hij zich meer en meer alleen gelaten; zelfs moest hij het dulden, dat Grolmanns post aan het ministerie door zijn ouden tegenstander Hake werd ingenomen. Doch hij gevoelde zich niet gerechtigd heen te gaan, als zijn koning verklaarde hem noodig te hebben. Hij bleef arbeiden en voorbereiden, zocht op nieuw den koning over te halen tot maatregelen, die op den duur den krijgsdienst voor *alle* burgers moesten verplichtend maken, en trachtte het leger in zulk een toestand te brengen, dat het altijd te veld kon trekken, zoodra de koning het bevel gaf.

Doch dit bevel kwam niet, niettegenstaande vele van 's konings maatregelen, met name Knesebecks zending naar Oostenrijk, schenen aan te duiden, dat, al was 't ter elfder ure, Pruisen toch het zwaard zou trekken. Scharnhorst achtte die weifelende, dubbelzinnige houding dubbel gevaarlijk, daar, naar zijne meening, Napoleon niet zou nalaten haar te straffen, zoodra Oostenrijk ontwapend was. In den tijd tusschen den slag bij Wagram en den vrede van Weenen zag iedereen zoo iets tegemoet, ieder oogenblik verwachtte men een bevel van Napoleon aan de Fransche troepen in Noord-Duitschland om het Pruisische grondgebied te bezetten, wat te minder belet kon worden, daar de Odervestingen in Fransche handen waren en de vijandige Russen en Polen aan de oostgrens stonden. Maar er gebeurde niets. Na den vrede ontving de koning alleen den wenk om zich naar zijne hoofdstad te begeven. Zoo keerde in December 1809

het Pruisische hof en de Pruisische regeering naar Berlijn terug, ruim drie jaren nadat zij de residentie verlaten hadden.

't Was een weemoedige terugkeer in de diep vernederde stad, welker triomfboog hare victoria had verloren; 't was tevens een zeer droevige en benauwde, want te Berlijn was men als in Fransche handen, tusschen Maagdenburg en Küstrin, Stettin en Glogau als ingesloten. Doch men kon niet anders. Ook Scharnhorst ging mede; hij weigerde alle aanbiedingen, die hem van Engelsche zijde gedaan werden, waar men hem tot directeur der militaire scholen wilde aanstellen. Slechts zijne beide zonen zond hij naar Engeland om in het Duitsch legioen in Spanje den vijand te bevechten, naar wien hun vader in Duitschland zich voegen moest.

V.

't Valt moeilijk zich eene voorstelling te vormen van den toestand van Pruisen in de jaren tusschen de vreden van Weenen en den tocht naar Rusland. Het zwaard van Damocles zelfs is eene uitdrukking, die hier nog te weinig zegt. Want het steeds in zijn leven bedreigde voorwerp van Dionysius' plagerij lag ten minste nog aan een heerlijken maaltijd aan, maar Pruisen gevoelde zich niet alleen voortdurend bedreigd, maar stond nog daarenboven voortdurend bloot aan harde en onbillijke eischen, welker vervulling alleen te ontgaan was door erger deemoediging.

Wij Nederlanders weten bij ondervinding wat het Fransche juk zeggen wilde, maar de gevoelens onzer van Nederlanders tot Bataven, van Bataven tot Hollanders, van Hollanders tot Franschen omgeschapen voorvaderen waren vrij wat minder bitter, dan die der Pruisische patriottten. Want zij zagen terug op een tijd van verval, zij waren langzamerhand gewoon geraakt aan elke vernedering, zij waren voorbereid geworden tot de slavernij, tot het verlies van alle nationale zelfstandigheid. Doch de Pruisen hadden zoo pas den tijd van Frederik den Groote beleefd, hadden nog maar weinige jaren geleden zich zelven haast voor de evenknieën der Franschen gehouden. Zij werden daarenboven steeds geprikkeld door dat zij elk oogenblik meenden, dat het oogenblik daar was, dat de strijd moest beginnen, en telkens moesten vernemen, dat de koning het verbood.

En zonder den koning den strijd te beginnen kwam bij

niemand op. Wel waren er enkele benauwde zielen, in wier verbeelding de patriotten, met Scharnhorst aan het hoofd, de gestalten van Jacobijnen en samenzweerders aannamen, die geloofden, dat Scharnhorst en zijne vrienden ernstig dachten aan het plan om den koning af te zetten en een der prinsen in zijne plaats aan het hoofd der natie te stellen, en die den koning met dergelijke vertellingen kwamen lastig vallen. Zeker was Frederik Willem een veel te nuchter denkend man om aan die hersenschimmen geloof te slaan, maar de oude hartelijkheid was toch, sedert het verschil van inzicht zóó sterk aan den dag was gekomen, uit de betrekking tusschen vorst en minister verdwenen. Er was niet veel meer noodig om hem en zijne vrienden in het ministerie te doen vallen. De gelegenheid bood zich weldra aan.

In 1810 was Pruisen al weder ten achter in de afbetaling der oorlogsschatting. Napoleon stelde nu den eisch, òf geregelde afdoening, òf afstand van grondgebied.

De ministers, Scharnhorst inkluis, wisten geen anderen raad dan het laatste in te willigen, want van verzet kon zoomin sprake zijn als van afbetaling, tenzij men Napoleons spottenderwijs gegeven raad opvolgde en het leger ontbond.

In zijn nood zocht Frederik Willem heul bij Hardenberg. Deze, altijd gereed den toestand helderder in te zien dan andere menschen, maakte zich sterk hem uit den nood te helpen, mits hem vrije hand werd gelaten. Dat zelfvertrouwen werkte beslissend. 't Gelukte Napoleons toestemming te verkrijgen om den eenmaal door zijn banvonnis getroffen staatsman aan het hoofd der regeering te stellen, onder belofte, dat in die regeering geen enkel erkend tegenstander van Frankrijk zou zitting hebben.

Onder zulke omstandigheden kon Scharnhorst onmogelijk langer minister blijven; de Fransche gezant drong zelfs op zijn onmiddellijke verwijdering aan. Hij zelf begreep het ook en herhaalde zijn reeds meermalen gedaan verzoek om ontslag. Den 7^{den} Juni 1810 werd het hem verleend. Hij zou voortaan alleen generaal-kwartiermeester en inspecteur der genie blijven. Maar noch de koning, noch de nieuwe staatskanselier kon zijne medewerking missen. Aan zijn opvolger Hake werd niet alleen in Boyen een vertegenwoordiger van Scharnhorst toegevoegd, maar hij ontving zelfs den last om alle belangrijke algemeene zaken aan Scharnhorst mede te deelen en dezen daarin te kennen, alleen

de uitvoering der in overleg met dezen vastgestelde maatregelen bleef hem voorbehouden. Zoo meende Hardenberg van Scharnhorsts raad verzekerd te wezen, zonder dat de Franschen over zijn invloed konden klagen. Maar hij schijnt zelf gevreesd te hebben, dat het gordijn, waarachter hij Scharnhorst verborgen had, wat al te doorzichtig was, of dat Napoleon, nu eenmaal zijn oog op dezen gevallen was, niet zou dulden, dat hij langer te Berlijn bleef. Althans hij verzocht Scharnhorst eene memorie in te dienen ter rechtvaardiging van zijn gedrag, naar aanleiding der in Frankrijk tegen hem ingebrachte beschuldigingen. Hij zelf had iets dergelijks gedaan, vóór hij verlof kreeg om als minister op te treden, en waarschijnlijk vond hij er niets vernederends in of achtte hij tegenover de Franschen eene dergelijke innerlijk onware handeling volkomen geoorloofd.

Hoe Scharnhorst het voorstel heeft opgenomen weten wij evenmin, als op welke wijze hij tot de overtuiging is gekomen, dat hij er aan gehoor moest geven. Maar al weten wij daarover niets, wij kunnen begrijpen wat het hem gekost heeft te schrijven: ‘dat hij het als een ongeluk beschouwde den grootsten monarch der wereld mishaagd te hebben,’ hem, wiens leven sedert vier jaren geheel aan de bestrijding van dien monarch gewijd was, hem, die het Stein als een eer toerekende, door Napoleon vogelvrij te zijn verklaard. En al waren 't geene onwaarheden, die hij uitsprak, toen hij verklaarde nimmer in Engeland te zijn geweest en ‘slecht één bloedverwant in Spanje in het Duitsch legioen te hebben (op 't oogenblik schijnt zijn jongste zoon daarbij nog niet te zijn ingelijfd geweest), terwijl zijne meeste naastbestaanden onder Frankrijks bondgenooten dienden,’ en evenmin, toen hij er bijvoegde, dat hij onschuldig was aan de oorlogsverklaring van 1806 en aan Schills onderneming en dat hij nimmer lid van het *Tugendbund* was geweest, en zelfs toen hij zich beriep op zijne vroegere geschriften, waarin hij met bewondering van Napoleons groote daden als veldheer had gesproken, 't was toch eene verloochening van zijn verleden. Vreemd genoeg en wel een bewijs voor de weinige kennis der Pruisische toestanden, welke de Franschen bezaten, trof de apologie doel. De sedert eenigen tijd in Frankrijk vernomen beschuldigingen hielden op; er werd van Fransche zijde geen poging meer gedaan om Scharnhorst uit den dienst te verwijderen.

Maar 't spreekt van zelf, dat van nu af zijn invloed, die zich slechts zijdelings kon laten gelden, sterk af moest nemen. Daarenboven was Hardenberg wel niet als de koning een beslist tegenstander van algemeenen dienstplicht, maar toch niet geneigd om dergelijke diep ingrijpende hervormingen aan dezen op te dringen. Zoo bleef de hoofdzaak der militaire hervorming in Scharnhorst's oogen achterwege; de koning maakte er zich van af door de verklaring, dat hij ze wel had toegezegd, maar slechts voor de toekomst.

En thans trof de patriotten een nieuwe slag door den plotselingen dood van koningin Louise, die hun zoo dikwijls de hand boven het hoofd had gehouden en op wier geestkracht in de ure des gevaars zij zoo zeer rekenden. Aan het hof scheen de partij, die alleen in onderwerping voor Pruisen heil zag, thans geen hinderpaal meer in den weg te staan. Als opnieuw de vraag werd gesteld, vóór of tegen Napoleon, zou Frederik Willem in den kring zijner vertrouwden niemand meer hebben, om die partij tegen te spreken. Want Boyen was wel belast met de voordracht der militaire zaken aan den koning, maar bezat geenszins het gezag, dat die betrekking vroeger zoo gewichtig maakte.

't Duurde geen jaar, of de vraag werd werkelijk weder gesteld. In 't begin van 1811 bleek eene breuk tusschen Rusland en Frankrijk onvermijdelijk. Zoowel de koning als de ministers waren 't met Scharnhorst eens, dat men die breuk niet lijdelijk kon afwachten, maar in stilte zich ter verdediging moest voorbereiden. Scharnhorst ontwierp de plannen daartoe. Als hoofd van den staf en inspecteur der vestingen, kon, hij zonder opzien te baren, zorgen voor maatregelen, die tegen Engeland en ter handhaving van het continentaalstelsel heetten te dienen. In werkelijkheid beoogde men in de nabijheid der kusten troepen samen te trekken en de enkele vestingen te versterken, welke Pruisen nog in handen had. Met name de krümper werden in grooten getale opgeroepen, in schijn om vestingwerken aan te leggen, in werkelijkheid om op 't eerste bevel de spade met het geweer te verwisselen. Reeds richtte Scharnhorst zijne maatregelen op samenwerking met Rusland en Engeland.

Maar Hardenberg, wien zijn levendige geest maar al te dikwijls zeer verschillende gezichtspunten in 't oog deed vatten,

dacht nu weder aan gansch andere dingen dan aan den strijd met Frankrijk. Hij wantrouwde Ruslands krachten niet minder dan Ruslands onbaatzuchtigheid. En hij was te veel een man van het ancien regime, een kind der achttiende eeuw, om niet de Poolsche quaestie, die al zooveel ellende had veroorzaakt, weder op te rakelen en te vragen of niet misschien, ingeval Pruisen aan Frankrijks zijde trad, een deel van Polen aan Pruisen zou kunnen komen. Daarom wilde hij alles vermijden wat de uitbarsting kon verhaasten. Opnieuw begon nu de oude strijd. Scharnhorst beweerde, dat men te ver was gegaan om terug te keeren, dat Napoleons argwaan toch was opgewekt, dat het voor Pruisen eene levensquaestie was zich van Ruslands vriendschap te verzekeren. Hardenberg daarentegen meende, dat men geen enkelen stap mocht doen, welke Rusland tot sneller handelen zou kunnen verleiden. Zelfs de herhaalde eischen van Napoleon, om nieuwe militaire verbindingswegen door het Pruisisch gebied af te staan, waren evenzeer voor den een een prikkel tot tegenstand als voor den ander een reden tot voorzichtig toegeven. Evenwel het voortdurend opeenhoopen van Fransche strijdkrachten in Noord-Duitschland was zoozeer in tegenspraak met Napoleons betuigingen van vredelievendheid, dat ten slotte zoowel de koning als de staatskanselier juist in die betuigingen grond zagen voor het vermoeden, dat Napoleon iets in zijn schild voerde, waartegen men zich moest wapenen, wilde men niet onverhoeds overvallen worden. Hardenberg zelf was 't thans, die den koning smeekte om, ingeval de oorlog uitbrak, de partij van Rusland te kiezen.

In den brief van 16 Juli 1811, waarin Frederik Willem aan Alexander berichtte, dat hij dat voornemen werkelijk had opgevat, verzocht hij dezen, den in dat geval door Rusland aan Pruisen te verleenen bijstand te doen bepalen door mondelinge besprekingen tusschen een zijner vertrouwde bevelhebbers en Scharnhorst, die daartoe in 't geheim naar Petersburg zou reizen.

Om dit laatste, bij de aanwezigheid in Pruisen van zoovele Franschen, onopgemerkt te kunnen volbrengen, kreeg Scharnhorst last de oostelijke vestingen te gaan inspecteeren en daarna voor eenige weken verlof te vragen voor een badkuur in Silezië en Boheme. In werkelijkheid zou hij tijdens zijn verlof onder een valschen naam de grenzen oversteken. Gneisenau zou hem zoolang aan het hoofd van den staf vervangen.

Den 29sten Juli verliet Scharnhorst Berlijn, maar toen hij in de tweede helft van Augustus gereed stond om de reis naar Rusland te aanvaarden, was de stand van zaken al weder anders, en 't duurde vrij lang eer hij het bevel tot de afreis kreeg, en wel met den bijzonderen last, om toch vooral in 't belang des vredes werkzaam te zijn.

Zeker eene vreemde opdracht aan een generaal, die eene alliantie en een veldtochtsplan moest ontwerpen. Vooral nu die last daarenboven het bekende hoofd der oorlogspartij gold.

Den 24sten September te Tsarkoje Selo aangekomen, op het bekende zomerverblijf der Russische keizers, had hij een aantal geheime samenkomsten, eerst met Barclay de Tolly, in dien tijd Alexanders rechterhand in oorlogszaken, en daarop met Alexander zelven. Zij werden bemiddeld door den overste Schöler, die in schijn ambteloos, in werkelijkheid als Pruisisch gezant, te Sint Petersburg verblijf hield. Het resultaat was eene overeenkomst ter regeling van gemeenschappelijke operatiën aan de grenzen, een door Alexander opgesteld ontwerp van een bondgenootschap en de verzekering, dat Rusland iederen aanval op Pruisen als een aanval op Rusland zelf zou beschouwen.

Daarmede kon Scharnhorst tevreden zijn. Met dezelfde omzichtigheid als op de heenreis keerde hij in 't begin van November incognito naar Berlijn terug.

Daar vond hij den toestand niet ten goede veranderd. De koning was, niet het minst door Hardenbergs steeds wisselende denkbeelden omtrent de Russische en Fransche alliantiën, minder dan ooit genegen om zich in Ruslands armen te werpen en wilde niets weten van Gneisenau's voorslagen tot nadere verbinding met Engeland en Zweden.

Zelfs toen Napoleon met den eisch voor den dag kwam om òf in het Rijnverbond te treden, òf een nieuw tractaat aan te gaan, dat Pruisen zelfs den schijn van zelfstandigheid, dien 't tot nog toe had bezeten, ontnam, bleef hij hardnekkig weêrstand bieden aan al de aanzoeken, waarmede hem de patriotten bestormden.

Hardenberg, toen weder geheel eens van zin met de patriotten, zag maar een middel om den koning te verhinderen het alternatief aan te nemen. Dat middel was verbinding met Oostenrijk, zekerheid, dat zoowel van Oostenrijk als van Rusland hulp zou opdagen, wanneer Frankrijk Pruisens bestaan in ge-

vaar bracht. Hij stelde dus voor, dat Scharnhorst, in even diep geheim als naar St. Petersburg, thans naar Weenen zou reizen om daar de machthebbers te polsen.

Noode gaf de koning toe en liet hij Scharnhorst gaan, want hij rekende terecht, dat van Oostenrijk niet veel te wachten was. Of hij begreep, dat voor het welslagen van zulk eene zending ten minste een ander zendeling noodig was, staat te betwijfelen. Het bericht toch, dat een Jacobijn als Scharnhorst naar Weenen zou komen, bracht Metternich en keizer Frans geheel van hun stuk. De Oostenrijksche gezant te Berlijn, graaf Zichy, zag zich zelfs genoopt tot het zenden eener memorie aan Metternich om dezen te waarschuwen tegen de listen van zulk een gevaarlijk persoon, die allicht Oostenrijk in zijne netten zou wikkelen en tot dingen meesleepen, welke tegen elke gezonde politiek aandruischten.

Maar die zorg was overbodig. Metternich dacht er niet aan één stap te doen buiten de Fransche alliantie, welke, meende hij, misschien zelfs nog Silezië aan zijnen keizer zou kunnen terugbezorgen; en geen mensch was er te Weenen, die Scharnhorst's denkbeelden deelde. Duitschgezindheid had men er in 1809 voor goed afgeleerd. Toen Scharnhorst in December aaukwam, had hij wel verscheidene gesprekken met den leider der Oostenrijksche politiek, maar deze outhield zich van elk bepaald antwoord, totdat hij eindelijk verklaarde, voorloopig niets te kunnen beloven en niet gerechtigd te zijn om zich over de toekomst uit te laten. Maar als wilde hij goed maken, hem zoo afgescheept te hebben, voegde hij er de in zijn mond vrij zonderling klinkende raadgeving bij, dat Pruisen voorzichtig zou doen, zich noch met Rusland, noch met Frankrijk te verbinden. En Scharnhorst, die in de verste verte niet vermoedde, dat hier een adder onder het gras schuilde, schijnt daar eene bedekte aanmoediging in gezien te hebben. Althans het plan, dat hij na zijne terugkomst ontwierp tot verdediging van Pruisen, in geval Frankrijk het reeds nu aantastte, was gegrond op Oostenrijks medewerking. Hij kon zich niet voorstellen dat Oostenrijk Pruisen zou laten ondergaan, al was 't alleen maar uit eigenbelang. Dat Metternich geen ander doel had dan te beletten, dat Napoleon, als Pruisen zich geheel aan zijn wil onderwierp, het bondgenootschap van Oostenrijk op minder prijs zou stellen, schijnt niet bij hem te zijn opgekomen. Voor diplomaat was Scharnhorst trouwens niet in de wieg gelegd.

De waarschuwing miste echter haar doel. Twee maanden later, in Maart 1812, gaf Frederik Willem voor de derde maal toe aan de eischen van Napoleon. Hij werd nu niet alleen een vasal van Frankrijk, maar moest bijna al wat hij bezat, aan land, aan strijdkrachten en aan hulpmiddelen, ter beschikking van den bondgenoot stellen. Al wat Scharnhorst had gedaan scheen nutteloos te zijn geworden of, nog erger, alleen te zullen dienen om de ketenen, die het vaderland omknelden, nog vaster te smeden. Want het leger, dat in 1812 te velde trok om mede te werken tot Ruslands onderwerping aan Napoleons wil, bleek zelfs toen reeds een heel ander oorlogswerktuig te zijn, dan de krijgsmacht, die in 1806 en 7 voor Pruisen's verdediging had gestreden.

Maar voor den schepper van dat leger was daarin geene plaats meer. Clausewitz en tal van andere officieren verlieten de gelederen en gingen naar Rusland, om daar den landsvijand te bestrijden. Ook Scharnhorst dacht er aan. Maar hij kon 't niet van zich verkrijgen, het land en den koning, aan wie hij trouw had gezworen, in den nood te verlaten. Hij verliet Berlijn, waar zijne betrekkingen tijdelijk aan anderen werden opgedragen en ging naar Silezië, behalve Pommeren de eenige provincie der monarchie, waarvan althans een goed gedeelte voor de Franschen gesloten was.

Hij had gehoopt er op andere wijze binnen te zullen trekken, aan het hoofd van het gedeelte van het leger, 't welk buiten het bereik der Franschen kon worden gebracht. Reeds had hij alles daartoe voorbereid en waren de orders gegeven om de bezetting van Berlijn naar Silezië te doen oprukken, toen het bericht van het sluiten van het nieuwe Parijsche traktaat alle plannen tot weêrstand in rook deed vervliegen. Frederik Willem had het zijn plicht geacht liever elke vernedering te dulden dan zijn land aan de gevaren van een oorlog bloot te stellen, die zoo geringe kansen bood.

Men kan zich voorstellen hoe Scharnhorst gebukt ging onder den toestand. Alles scheen verloren. In 1809 had men ten minste nog de onzijdigheid bewaard; thans moest men met den vijand tegen den boudgenoot strijden. 't Eenige wat hem opbeurde was de uitstekende houding van het Pruisische korps, dat althans den militairen naam van Pruisen met eere ophield tegenover vriend en vijand. Maar hoe gemengd moesten de ge-

voelens zijn, die elk bericht daarover bij hem opwekte. Elk voordeel, door dat legerkorps behaald, was een nadeel voor den eigenlijken bondgenoot, een voordeel voor den eigenlijken vijand! En toen de veldtocht in Rusland voor goed begonnen was, begon de angst te kwellen, dat de Russen zich zouden laten verleiden tot standhouden en slag leveren. Want hij wist, dat zijn oude ambtgenoot van het jaar 1806, de geleerde generaal Phull, die thans Alexanders mentor in krijgszaken was, geenszins zijne meening deelde, dat de Russen steeds moesten terugtrekken, maar integendeel het heil van Rusland zag in het versterkte kamp bij Drissa, dat hij tot een ander Torres Vedras dacht te maken, om er, evenals Wellington daar gedaan had, de Fransche overmacht te stuiten.

Gelukkig voor Scharnhorst deelde deze de ballingschap, waartoe hij in zekeren zin veroordeeld was, met bijna al de hoofden der patriotten, die in het land gebleven waren. Ook Blücher had zijn kommando moeten nederleggen, ook Prins August was naar Breslau gegaan en vele anderen. Die hielpen hem de gedwongen rust verdragen, die hem, van der jeugd af gewoon aan ingespannen arbeid, zeer zwaar viel. Gelukkig kon hij de oude studiën weder opvatten en het vervolg van zijn handboek der artillerie onder handen nemen. Zijne weinige ledige uren had hij steeds daaraan besteed.

Zoo gingen zomer en herfst voorbij en kwam de winter, een harde winter, zooals er in verscheiden jaren niet gezien was. Scharnhorst begreep volkomen wat dat zeide. In een brief aan Hardenberg vindt men eene opgave van den thermometerstand, die daar veelzeggend is.

Eindelijk kwam de zekerheid, dat het groote leger zoo goed als vernietigd en door zijn keizerlijken veldheer verlaten was. Scharnhorst voelde zijn tijd naderen. Een nu of nooit zweefde hem op de lippen. Maar de koning zweeg, zijne raadslieden deden niets. Zelfs de vraag van Napoleon, om het Pruisische contingent bij zijn leger te versterken, scheen geene uitwerking te hebben. De Russen naderden, de ellendige overblijfsels van het groote leger trokken haastig door het Pruisisch gebied. Doch te Berlijn bleef alles stil.

Scharnhorst kon zich niet meer bedwingen. Den 29sten December verzocht hij aan Hardenberg om weder in actieven dienst hersteld te worden en voegde er den raad bij, dat de koning

toch Berlijn zou verlaten, waar hij ieder oogenblik gevaar liep van door de Franschen te worden overvallen, en zich naar Silezië zou begeven. Maar er kwam geen antwoord op. De drie mannen, die toen het meest bij den koning golden, Hardenberg, Ancillon en Knesebeck, dachten er niet aan om met Frankrijk te breken. Want zij deden aan hooge politiek, en daarbij was voor een kloek en onvervaard optreden in den geest der patriotten geene plaats. Wel stelden zij den koning voor eene uitgebreide wapening te beginnen, om, vereenigd met Oostenrijk, den vrede aan Napoleon en Alexander voor te schrijven. Misschien kon Pruisen daar vruchten van plukken. Hardenberg dacht zelfs aan het geheele hertogdom Warschau.

Maar plotseling had eene gebeurtenis plaats, die al die staatkundige spinnewebben verscheurde. Den 30en December teekende York de conventie van Tauroggen met de Russen. Het Pruisische leger had het Fransche bondgenootschap opgezegd.

VI.

Men kan zich kwalijk grooter tegenstrijdigheid voorstellen dan die, welke in de twee eerste maanden van 1813 bestond tusschen de houding van koning Frederik Willem en die van zijn volk. Terwijl dit zich nauwelijks liet weerhouden om zonder oorlogsverklaring den gehaten overweldiger aan te vliegen, die nog altijd den Pruisischen grond bezet hield, scheen de koning slechts zeer noode de beweging te volgen en geen andere staatkunde te kennen, dan die welke hij de laatste jaren had toegepast.

Geen wonder, dat die houding van Frederik Willem aanleiding heeft gegeven tot zeer verschillende oordeelvellingen bij de geschiedschrijvers, die dit tijdperk behandeld hebben. Want het denkbeeld, dat de koning eigenlijk tegen zijn zin tot den heiligen oorlog werd medegesleept, stuitte den loyalen Pruisischen onderdaan tegen de borst. Niet weinige beweren daarom, dat die houding des konings slechts berekening is geweest, dat hij niet anders mocht en kon handelen, ja dat hij, door eerst zoo laat mogelijk den beslissenden stap te doen, aan zijn volk eenen grooten dienst bewees, dat hij alleen daardoor de heillooze gevolgen voorkwam, welke de onberaden ijver der patriotten zou hebben na zich gesleept, zoodat hij, toen even goed

als vroeger, tegenover deze gelijk had en veel beter wist dan zij, wat noodzaaklijk en goed was. Andere, Lehmann en Delbrück in de eerste plaats, (die, men vergete het niet, alles behalve tot de Duitsche vrijzinnigen kunnen gerekend worden) zijn van oordeel, dat die houding des konings het gevolg was van zijne gewone besluiteloosheid, van zijn gebrek aan vertrouwen op zijn volk en op zichzelven, van zijne vrees voor de Russische politiek, van zijn angst voor de overmacht van Napoleon en voor de gevolgen van eene breuk, welke, bij mislukking, den ondergang van zijn staat, bij welslagen, eene omwenteling kon tengevolge hebben; eindelijk ook aan zijn luisteren naar den raad der mannen van het ancien regime en aan de onvastheid van beginselen van zijn staatskanselier, die zelf ieder oogenblik van plannen wisselde en steeds de meest uiteenloopende politieke combinatiën smeedde. Beide partijen putten nog steeds nieuwe argumenten uit de archieven en uit de mededeelingen van tijdgenooten. 't Is een strijd geworden, waarvan het einde al evenmin te zien is, als van dien over de schuld van Maria Stuart of over den aanlegger van den Rastadter gezantenmoord.

Wij hebben ons gelukkig niet met dien strijd bezig te houden, al raakt hij ons onderwerp van nabij. Want Scharnhorst had van de onzekerheid, waarin hij, met al de patriotten, verkeerde, ontzaglijk te lijden. Hij zag den kostbaren tijd verloopen, den nu nog gedemoraliseerden vijand gelegenheid gegeven zich van den schok te herstellen en zijne krachten te herzamelen; hij zag de natie, het leger in beweging, maar zonder gemeenschappelijke leiding, hij zag, hoe de naderende Russen door de regeering bijna vijandig werden behandeld, en hij moest het werkeloos aanzien. Op zijn brief van 29 December kwam geen antwoord, hij bleef zoo goed als buiten activiteit gesteld. De vrees won bij hem veld, dat de koning ook ditmaal gehoor zou geven aan de mannen, die steeds onderwerping aan Napoleon hadden gepredikt. En dat dit den ondergang van den Pruisischen staat zou tengevolge hebben, stond bij hem vast en bij velen met hem. Want òf de natie wierp het Fransche juk af zonder den koning, (en bij het stijgen der nationale beweging, welke reeds de meest conservatieve generaals en ambtenaren, felle tegenstanders van alle hervorming, medesleepte, scheen dat, bij langer verwijl van 's konings zijde, on-

vermijdelijk en dat stond gelijk met revolutie), òf Napoleon kreeg tijd om zijne legermacht, die nog in het hart van Pruisen stond, zóó te versterken, dat dit zonder tegenstand de straf van het dubbelzinnig gedrag der regeering zou moeten lijden, eene straf, die niet anders dan verdeeling, zoo niet algeheele vernietiging zou wezen. Weken verliepen, zonder dat die onzekerheid werd weggenomen; zelfs het bevel tot versterking der legers van 12 Januari bracht geen beslissing. Eindelijk, tegen het einde der maand, verliet de koning met het hof en de garde Berlijn en ging naar Breslau. Geheel Pruisen herademde: de breuk met Napoleon was nu onvermijdelijk, Scharnhorst vreesde alleen, dat zij te laat zcu komen.

Eene der eerste verordeningen, welke Frederik Willem te Breslau uitvaardigde, was die waarbij Hardenberg, Scharnhorst en de minister van oorlog Hake belast werden met het regelen der versterking des legers. Reeds twee dagen later, 30 Januari, diende Scharnhorst bij den kanselier een plan in om zonder verwijl de op Pruisisch grondgebied aanwezige Fransche troepen op het lijf te vallen en te verdrijven. Hij verklaarde verzekerd te zijn van den goeden uitslag en wees er op, dat men dan terstond het grootste gedeelte van Noord- en Midden-Duitschland aan den vijand kon ontweldigen, als men zich slechts vereenigde met de aan de grenzen aanwezige Russische troepen en met deze verbonden de Elbe overtrok. Niet alleen, beweerde hij, zou men dan al de hulpbronnen eener groote, rijke landstreek ter beschikking hebben en den vijand dwingen al zijn oorlogsmateriëel en voorraad uit Frankrijk zelf te trekken, maar men zou ook het onschatbare voordeel hebben van tegenover het nog weifelende en over zijn bondgenootschap lovende en biedende Oostenrijk eene geheel andere houding aan te kunnen nemen, dan thans, nu men nog door den vijand omkneld was.

Zelfs Hardenberg moest zulk een plan veel te revolutionnair toeschijnen; de koning wilde er natuurlijk niet van weten. Deze was toch al eenigszins koel tegenover Scharnhorst, naar Lehmann gelooft, omdat het hem hinderde, dat deze nu zijn zin zou krijgen, en dat volkswapening en algemeene dienstplicht moesten worden ingevoerd. Want zonder deze kon van de wapening, welke hij zelf ook onvermijdelijk achtte, 't zij er oorlog kwam of niet, niets komen. Zelfs voor de den 12^{den} bevolen versterking was 't noodig geweest de krümper op te

roepen. Thans, nu feitelijk de teerling geworpen was, moest men verder gaan, dat begreep hij al te goed. Een voor een werden nu Scharnhorst's plannen verwezenlijkt.

't Eerst gaf de koning toe aan diens raad om gebruik te maken van de talrijke jongelieden, wier positie in de maatschappij hen tot nog toe van den dienst had vrijgesteld en die van verlangen brandden om mede te veld te gaan. Den 3^{den} Februari verscheen de beroemde ‘Bekendmaking’, waarbij jongelieden tusschen de 17 en 24 jaar, die op eigen kosten wilden dienen, werden uitgenoodigd als vrijwillige jagers in het leger te treden. 10,000 jonge mannen hebben aan die oproeping gehoor gegeven. Een geheel nieuw element kwam in het leger: de hoogere burgerstand was daar niet langer van uitgesloten. Scharnhorst hoopte uit hen de gapingen aan te vullen, welke de oorlog zonder twijfel in de rijen van het officierskorps zou doen ontstaan.

Toen 't bleek met welk een uitslag deze maatregel was beproefd, overwon de koning zijn tegenzin en liet, zes dagen later (9 Februari), alle vrijstellingen van den cantonplicht vervallen verklaren voor den duur van den oorlog.

Feitelijk was daarmede de algemeene dienstplicht afgekondigd.

Den 12^{den} Februari werd de mobilisatie van alle in de verschillende, van Fransche bezettingen vrije provinciën aanwezige troepenkorpsen verordend, en binnen weinige dagen had Pruisen, dat in December slechts over 40,000 man te beschikken had gehad, een driemaal grooter getal manschappen in dienst.

't Is Lehmanns groote verdienste, dat hij duidelijk heeft doen uitkomen, hoe groot het aandeel van Scharnhorst in die maatregelen is geweest, hoezeer het Pruisisch leger van 1813 zijne schepping kan heeten. 't Waren voor Scharnhorst dagen van zegepraal, zooals hij nimmer gekend had. Zelfs aan het tot stand komen van het verbond met Rusland, het bekende verdrag van Kalisch, had hij zijdelings geen gering aandeel. Want hem is 't gelukt om Hardenberg een lievelingsdenkbeeld te doen opgeven, de teruggave van het hertogdom Warschau aan Pruisen. Ware dit niet gebeurd, het verbond zou misschien nooit tot stand zijn gekomen. Alexander toch was vast besloten om op zijne wijze de misdaad der verdeeling van Polen goed te maken, en had datzelfde hertogdom bestemd om de kern te worden van zijn nieuw constitutioneel koningrijk Polen.

Eerst toen Hardenberg voor het Russische bondgenootschap, ook zonder aandeel in den Poolschen buit, gewonnen was en zoo voor goed had gebroken met de Pruisische traditioneele staatkunde, liet de koning de manuen van het ancien régime los. Niet het lange manifest, waarin Ancillon Pruisens oorlogsverklaring zocht te rechtvaardigen, maar de door Gneisenau geïnspireerde proclamatie ‘Aan mijn volk,’ van 17 Maart 1813, gaf het sein tot den oorlog. En zoo behoorde 't. Want de strijd, die nu begon, was de strijd, waarvan Körner zong:

> ‘'s Ist ja kein Kampf um die Güter der Erde,
> Das Heiligste schützen wir mit dem Schwerte.’

Zulk een strijd eischte andere leidslieden dan de diplomaten der achttiende eeuw.

Tegelijkertijd verscheen de wet op de organisatie der landweer. 110,000 man voetvolk en 10,000 ruiters zouden als reserve aan het staande leger worden toegevoegd, uitgelezen uit alle weerbare mannen tusschen de 17 en 40 jaar, die niet uitgesloten waren door beroep of positie of onmisbaar in de burgermaatschappij. Van de laatsten sloten zich velen toch nog vrijwillig aan.

Ruim eene maand later werd de laatste verordening afgekondigd, die, uit Scharnhorst's brein ontsproten, het gebouw van Pruisens ‘Heerverfassung’ tot sluitsteen diende, de wet op den landstorm. Scharnhorst had haar slechts in groote trekken kunnen ontwerpen, en hij stond al in 't veld, toen zij afgekondigd was. Maar hij had de voldoening, dat thans zelfs zijne tegenstanders met hem mede arbeidden. Knesebeck zelf had een groot aandeel in het tot stand komen dezer wet. Met al het plichtgevoel van een Pruisisch officier werkte hij mede om den staat weerbaar te maken, al was 't niet op de wijze, die hij goed achtte. En zoo deden, 't zij tot hunne eer gezegd, haast al zijne partijgenooten.

Zoo had Scharnhorst niet te vergeefs geleefd. Nog slechts eene korte spanne tijds restte hem, maar hij had zijn loon verkregen. Hij zag het Pruisische ‘Volk in de wapenen’ ten strijde trekken tegen den overwinnaar der monarchie van Frederik den Groote.

Zoodra het bondgenootschap te Kalisch gesloten was, hielden

de Russische en Pruisische aanvoerders en staatslieden raad over 't geen thans te doen stond. Scharnhorst drong er op aan, dat men niet dralen zou met de verwezenlijking van zijn plan van Januari, zooveel dit althans mogelijk was, dat men de door de Franschen bezette vestingen zou blokkeeren met landweer en nieuwgelichte troepen en met het geheele leger de Elbe zou overtrekken, door tal van kleine korpsen in Noorden Midden-Duitschland de bevolking zou in beweging brengen, den vijand zooveel mogelijk afbreuk zou doen, en de aan de Elbe bij Maagdenburg samengetrokken overblijfsels van het groote leger van de door Napoleon reeds gedeeltelijk naar den Rijn in beweging gebrachte, in Frankrijk georganiseerde nieuwe krijgsmacht zou afsnijden. Krachtig gesteund door Gneisenau en niet minder door keizer Alexander en diens generaal-kwartiermeester Toll, wist hij zijne denkbeelden thans door te drijven. Zelf hoopte hij ze te verwezenlijken als hoofd van den staf van Blücher, wien hij het bevel over het Pruisische leger wist te doen opdragen. Want hij wist, dat niemand anders gezag genoeg bezat, om mannen als York, Bülow en Kleist te doen gehoorzamen, dat niemand anders zoozeer zijne eigene geestkracht aan het leger kon meêdeelen. Wel had hij zelf zeer gaarne het bevel in handen genomen, waartoe hij zich zelven bevoegd achtte, maar hij wist, dat hem, die eerst zoo pas luitenant-generaal was geworden, tegenover de oudere generaals het gezag ontbrak. En gezag moest er zijn. Daarom wilde hij ook niemand dan den ouden Kutusow het opperbevel over alle bondgenooten doen opdragen, hoe oud en ziekelijk die ook was. De anarchie, die na diens dood in dat leger ontstond en onberekenbare schade aanrichtte, en de moeite die 't zelfs Blücher kostte om York de noodige gehoorzaamheid af te dwingen, bewezen, hoe juist hij gezien had.

Voor hij zijne taak aanvaardde, zag hij zich nog met de regeling eener zeer gewichtige aangelegenheid belast.

De groote vraag, wat bij voortrukken, en zelfs bij het innemen van meer voorwaarts gelegen stellingen, met de Duitsche landen geschieden moest, wier vorsten Napoleons bondgenooten gebleven waren, en hoe de van het Fransche juk afkeerige bevolking te doen medewerken in den strijd tegen den onderdrukker van Duitschland, moest vooraf geregeld worden. Want de bondgenooten kwamen niet als veroveraars, maar als bevrijders. Het

beheer zou aan een Centralen Raad worden opgedragen, met Stein aan het hoofd. Maar de bevoegdheid van dien raad moest worden vastgesteld en hem een zekere regel bij zijne handelingen worden voorgeschreven. Tot het ontwerpen zijner instructie werd Scharnhorst nog geroepen, naast Hardenberg, Stein en den Russischen minister Nesselrode. Stein had vooraf alles voorbereid, en de commissie kon den monarchen reeds den 19en Maart haar werk voorleggen. De militaire organisatie der te bezetten landen was geheel naar het model der laatste Pruisische inrichtingen geregeld. Op Saksen hoopte men ze 't eerst toe te passen, welks hoofdstad Scharnhorst den 30sten Maart in het gevolg der beide monarchen binnentrok.

De veldtocht van 1813 was begonnen.

Het leger der bondgenooten stond nu ten westen van de Elbe. 't Was 80,000 man sterk, waarvan twee derden Pruisen waren. Een goed deel der Russen, die ruim 100,000 man op Duitsch grondgebied telden, hield de talrijke, wel verdedigde en sterk bezette Fransche en Poolsche vestingen in het oog. Van de Pruisen waren de nieuw gevormde troepen nog ongeoefend en zelfs meestal niet uitgerust, en een deel van het leger moest Berlijn dekken en de gemeenschap met het noorden en oosten der monarchie, die van uit Maagdenburg van nabij bedreigd werden. Wel beschikte men nog over een aanzienlijk aantal lichte troepen, maar die waren over Noord-Duitschland verspreid en konden thans voor den strijd niet in aanmerking komen. En zoomin van de door Bernadotte, thans, als kroonprins van Zweden, Napoleons openlijken vijand, als van de uit Rusland beloofde versterkingen was iets te bespeuren.

Met eene betrekkelijk zóó geringe macht Napoleon nog verder te gemoet te trekken, of zich noordwestwaarts te wenden en Westfalen te veroveren, zooals Wittgenstein, die weldra in Kutusows plaats het opperbevel ontving, voorsloeg, achtte Scharnhorst bedenkelijk, hoezeer hem ook het verdedigenderwijs oorlog voeren tegenstond. Hij wist dan ook de beide monarchen en hunne raadslieden, die eigenlijk gezamenlijk de leiding in handen hadden, te overtuigen, dat men vooreerst aan de Elbe de aangekondigde versterkingen moest afwachten en zorgen zich steeds tusschen Napoleon's leger en dat van zijnen stiefzoon, den vicekoning van Italië, aan den beneden-Elbe, te bevinden. Zoo verliepen dan ook drie weken, eer de strijd

recht begon, nadat in een aantal gevechten het gebied van het koningrijk Saksen en het grootste gedeelte van Thüringen aan de Franschen ontrukt was. Die drie weken behoorden zeker tot de genotvolste, welke Scharnhorst gekend heeft. Want terwijl hij de rechtmatige hoop durfde koesteren, dat de strijd thans eindelijk met eene overwinning zou worden bekroond, zag hij zich in 't midden van een Pruisisch leger, zooals er nog geen gezien was, op het grondgebied van den vorst, die Pruisen den rug had gekeerd, gesteund door trouwe bondgenooten en zelf omringd door een kring van vrienden en leerlingen, die, terwijl zij tot de besten zijns volks behoorden, hem als hun meerdere en leermeester aanzagen. Doch drie weken gaan spoedig voorbij.

Weldra zag men uit het zuidwesten de geweldige massa's van het door Napoleon nieuw gevormde leger naderen, terwijl ook dat van den vicekoning zich zoo opstelde, dat het hem weldra de hand kon reiken. Zoodra dit geschiedde, stelde Scharnhorst voor met het grootste gedeelte van het leger den laatsten aan te tasten om hem te verpletteren, eer Napoleon hem kon te hulp schieten, of het overig gedeelte van het leger aantasten. Maar ditmaal was niet alleen de methodische en voorzichtige Knesebeck, maar ook Toll, die van geen verdeeling des legers tegenover Napoleon wilde weten, tegen een dergelijke eenigszins gewaagde onderneming. En daar deze beiden de raadgevers van Alexander en Frederik Willem waren, moest Scharnhorst den strijd opgeven. Voorloopig bleef men in eene afwachtende houding de stellingen aan de Thuringsch-Saksische grenzen innemen.

Ondertusschen had, bij het feitelijk ontbreken van een opperbevelhebber (Kutusow overleed den 28en April, en Wittgenstein had slechts in naam gezag), Scharnhorst gemeend den monarchen te moeten aanraden Dresden te verlaten en zich persoonlijk naar het leger te begeven. Hij meende op hen genoeg invloed te kunnen uitoefenen, om, onder hun gezag, die maatregelen door te zetten, welke Wittgenstein òf niet wilde, òf niet kon nemen, omdat het dezen aan bekwaamheid en gezag ontbrak en die toch noodzaaklijk waren. Maar hij zelf heeft zeker weldra ingezien, dat het nu nog erger werd. Immers, keizer Alexander nam volstrekt niet het opperbevel in handen, maar kon toch niet nalaten gedurig bevelen te geven, die niet met die van

den opperbevelhebber in naam strookten en die toch niemand dorst in den wind te slaan. En op zijn gezag vertrouwend, gaven ook Toll en andere generaals van het hoofdkwartier zelfstandige bevelen. Zoo ontbrak alle eenheid in het kommando; niettegenstaande de groote bekwaamheid van vele onder de aanvoerders, werd het woord van Napoleon uit het jaar 1796 bewaarheid, dat twee goede generaals te hebben erger is dan een slechten.

Nergens bleek dit meer dan uit de wijze, waarop den 2^{den} Mei de aanval werd bestuurd, waarmede de bondgenooten Napoleons leger hoopten te treffen, eer het met dat van den vicekoning volkomen vereenigd was, en die tot den bekenden veldslag bij Lützen of, zooals de Duitschers zeggen, Gross Gorschen leidde. Het plan was niet slecht en had bij goede uitvoering het veel te geringe getal der bondgenooten (slechts 70,000 man tegenover 120,000, die echter eerst in den loop van den dag vereenigd waren) kunnen goedmaken, vooral bij de voorbeeldelooze dapperheid, welke de Pruisen ten toon spreidden, eene dapperheid, welke den Franschen de uitdrukking in den mond legde, dat zij hadden gestreden, *comme des bêtes féroces*. Allerlei tegenstrijdige bevelen brachten echter vertragingen en vergissingen teweeg, die ten slotte oorzaak waren, dat Napoleon nog tijdig genoeg met zijne garde en andere reserven op het slagveld verschijnen kon, om, door een alles overweldigenden aanval, de bondgenooten uit de reeds veroverde stellingen te verdrijven, wat hen den volgenden dag noopte, tot groote verontwaardiging van Blücher en Scharnhorst, den terugtocht naar de Elbe aan te nemen. Scharnhorst had aan de leiding geen deel gehad. De Russische generaal Diebitsch had de werkzaamheden van den staf geleid, als kwartiermeester-generaal van Wittgenstein. Scharnhorst had dus slechts, om zoo te zeggen, als soldaat meegevochten; twee paarden werden hem onder het lijf dood geschoten, en tegen den avond, nog vóor Napoleons grooten aanval, werd hij door een kogel zoodanig in den voet getroffen, dat hij het slagveld moest verlaten. Tot op dat oogenblik was alles nog goed gegaan, niettegenstaande alle fouten, en hij had de zekerheid gekregen, dat zijne schepping, het nieuwe leger, de vuurproef schitterend had doorstaan. Des te grooter was zijne verontwaardiging over de leiding en vooral ook na den slag. Te dieper was zijne ergernis, omdat hij de oorzaken maar

al te goed kende en er toch niets tegen vermocht. Gelukkig wist hij niet, dat zijne oude tegenstanders niet nalieten hem persoonlijk aansprakelijk te stellen voor fouten, door anderen begaan, en dat, erger nog, de koning hun gelijk gaf. Evenwel, ontmoedigd was het leger niet en evenmin waren de aanvoerders dat; zelfs was Frederik Willem, sedert hij zijne Pruisen had zien vechten, minder gedrukt dan te voren, minder overtuigd van Napoleons onoverwinnelijkheid, minder wanhopend aan een goeden uitslag, dan hij tot dusver schijnt geweest te zijn. Misschien dat dit er toe medewerkte, dat hij zijne toestemming gaf tot een door Scharnhorst voorgeslagen maatregel van groote beteekenis. De opperbevelhebber werd gemachtigd uit de vrijwilligers diegenen aan te wijzen, welke de in den oorlog opengevallen officiersplaatsen zouden vervullen. Eerst daardoor werd een sterk contingent burgerlijke officieren in het leger gebracht en de scherpe afscheiding tusschen het officierskorps en het volk, die tot nog toe bestaan had, opgeheven.

Nauwelijks was die maatregel genomen, of Scharnhorst ontving een opdracht, welke zijne wonde, hoe weinig gevaarlijk die ook voor 't oogenblik scheen, eigenlijk had moeten verbieden, eene opdracht, die daarenboven hem van het oorlogstooneel verwijderde, in een tijd, dat zijn raad er kwalijk gemist kon worden, en hem moest brengen op het hem vreemde terrein der diplomatie. Den 20sten Mei zouden, volgens Metternichs beloften, de Oostenrijkers zich bij de bondgenooten voegen, maar alle berichten uit Boheme duidden aan, dat hun leger nog allerminst gereed was. Er werd dus in het hoofdkwartier besloten, dat iemand naar Weenen zou gaan om op het vervullen dier belofte aan te dringen en de uitvoering met het Oostenrijksche legerbestuur te regelen. De aangewezen man daartoe was Knesebeck, de vriend van Oostenrijk bij uitnemenheid. Maar hoewel deze dan ook eerst die opdracht ontving, plotseling werd die teruggenomen en Scharnhorst er mede belast. Niemand begreep waarom, want Scharnhorst was allerminst eene *persona grata* in Oostenrijk, allerminst bij Metternich of keizer Frans, die in hem nog altijd denzelfden Jacobijn zagen als in 1811. Maar hij was niet de man om eene opdracht te weigeren, omdat hij haar onaangenaam vond. Zijne wonde telde hij weinig; zij stond goed, had hem niet belet zijne krachten sterk in te spannen voor het plan van verdediging van Berlijn, de voltooiing der

organisatie van reserve en landweer en allerlei andere gewichtige vraagstukken. Maar hij vergat, dat hij daarbij geen lichaamsbeweging had behoeven te maken, dat zijn voet had kunnen rusten. Evenwel, ook de geneesheeren achtten de reis naar Weenen, mits bij kleine dagreizen, doenlijk, en zoo verliet Scharnhorst den 7den Mei het hoofdkwartier. Maar weldra bleek hij zijne krachten overschat te hebben; het stooten van het rijtuig op de slechte wegen hield hij niet lang uit; hij kreeg hevige pijnen, er kwam wondkoorts, en hij moest telkens en veelal in slechte kwartieren rusten. Tot overmaat van ramp ontving hij, toen hij Weenen reeds bijna bereikt had, van Metternich het verzoek om liever naar Praag te gaan, waar het hoofdkwartier gevestigd was, omdat zijne zending van militairen en niet van diplomatischen aard was, een voorwendsel, dat allen grond miste, omdat alleen de keizer en de ministers en niet de generaals over den tijd der aansluiting der legers hadden te beslissen, nu Oostenrijk nog niet met Frankrijk in oorlog was. Scharnhorst was dan ook genoodzaakt zich schriftelijk tot Metternich te wenden, niettegenstaande hij terstond den weg naar Praag insloeg. Maar te Znaym kon hij niet verder. Niet alleen genas zijne wond niet, maar er vertoonden zich bedenkelijke verschijnselen van verzwakking. Geen wonder waarlijk, dat hij mismoedig werd. Van het oorlogstooneel kwamen steeds jobstijdingen en het Oostenrijksche bondgenootschap scheen onzekerder dan ooit, zoodat bezorgdheid zich bij zwakte en pijn kwam voegen. Geen wonder evenmin, dat hij aan Gneisenau schreef, dat hij den dood op het slagveld niet vreesde, maar altijd gebeden had, dat hem bespaard mocht worden door eene wond buiten gevecht te worden gesteld, zooals hem nu was gebeurd. Aan zijne dochter schreef hij in die dagen (hij was gewoon aan haar zijn hart uit te storten) met het oog op de gebrekkige aanvoering van zulk een uitmuntend leger: ‘Al mijn zeven ridderorden, ja mijn leven gaf ik voor het opperbevel, al was 't maar voor één dag.’

Evenwel, de rust deed hem goed, en met de krachten keerde ook de moed terug. Den laatsten Mei kon hij Praag bereiken. Maar die laatste tocht was de genadeslag. Hij moest te Praag terstond te bed gebracht worden en op zijne legerstede de conferentiën houden met Schwarzenberg en Radetzky, diens chef van den staf, den lateren bedwinger van Italië in 1848. Zij

liepen beter af dan hij gehoopt had. Hij kreeg de overtuiging, dat Oostenrijk in alle geval met Frankrijk breken zou. Zelfs het bericht van den wapenstilstand dat alle patriotten ontmoedigde, benam hem, hoezeer het ook hem ontstemde, toch de hoop niet op eene betere toekomst.

Maar de vrees bekroop hem, dat hij die toekomst niet meer beleven zou. In een zijner laatste brieven schreef hij: ‘Als de dood mij hier mocht bescheiden zijn, zal het mij moeilijk vallen heen te gaan. Want ik heb slechts den ondergang der edelste zaak voor oogen en weet toch, dat zij eindelijk *moet* zegevieren. En dat zou ik gaarne beleven, 't zou mijne schoonste belooning zijn.’

't Was hem niet gegeven. Nog een vleugje van herstel, en toen kwam op eens het einde. Den 28sten Juni blies hij den laatsten adem uit. Doch hij ging niet heen, vóór hem de troostrijke zekerheid was gebracht, dat Oostenrijk tot de coalitie zou toetreden en daarmede het lot van den oorlog was beslist.

't Was Scharnhorst niet beschoren geweest de zegepraal te aanschouwen, die hij had voorbereid, evenmin als 't hem te beurt was gevallen ooit eene overwinning te helpen behalen, of de hervorming, die hij in 't leven had geroepen, beproefd te zien. Nog minder viel 't hem te beurt de erkenning zijner verdienste te vernemen, uit den mond van den vorst, dien hij met zeldzame zelfverloochening had gediend.

Zijn leven is voortdurend vol teleurstelling en miskenning geweest. Eerst na zijn dood werd uitgesproken hoe hij gewaardeerd werd. En niet alleen door zijne vrienden, wier getuigenis zeker luide genoeg spreekt, Blücher verklaarde, dat geen verloren veldslag een grooter verlies kon wezen dan zijn dood. Gneisenau had in zijn aan de dagbladen gezonden, eenigermate officieus levensbericht de woorden geplaatst: ‘Hoe groot ook de algemeene liefde en achting was, die hij had verworven, slechts weinigen hebben hem gekend.’ Dit vond aanstoot in het hoofdkwartieren. Hardenberg verzocht hem die te veranderen en te zeggen, dat Scharnhorst's verdiensten algemeen erkend werden. Maar Gneisenau weigerde en verklaarde, dat het zóó of niet zou worden gedrukt. Boyen vond alleen de woorden: ‘Onze waarde, edele Scharnhorst is niet meer; God! wat hebben wij verloren.’

Maar ook de geheele natie nam deel aan de rouw, daarin

voorgegaan door de edelste harer zonen, door Stein en door Wilhelm von Humboldt. Van geen mindere mannen is de oproeping uitgegaan tot het oprichten van een gedenkteeken voor hem, die de natie weerbaar had gemaakt en als een eerste offer voor de vrijheid der natie was gevallen.

Meer echter, dan uit die waardeering, bleek, hoe zwaar en groot een verlies was geleden, uit het feit, dat het werk, 't welk hij alleen had verricht, voortaan onder velen moest worden verdeeld.

De vruchten van dat werk gingen niet verloren. Het leger, dat hij geschapen had, het Pruisische volk in de wapenen, heeft meer dan eenig ander aandeel gehad in de zegepralen van de jaren 1813 tot 15. Zijne vrienden en leerlingen waren het, die allen tegenstand van angstige en zelfzuchtige bondgenooten ten spijt, die zegepralen hebben weten te bewerken. Zijne vrienden en leerlingen waren 't ook, die wisten te beletten, dat na den oorlog dat werk werd te niet gedaan en het Pruisische leger ophield het volk in de wapenen te zijn.

En twee menschengeslachten waren niet verloopen, of het beginsel, welks verwezenlijking zijne levenstaak is geweest, werd in Europa algemeen erkend als eene levensvoorwaarde voor elken staat, die zijne zelfstandigheid wil handhaven. Dat is Scharnhorsts loon geweest.

P.L. MULLER.

Het eiland Bali.

In ons opstel over het eiland Madoera, in *De Gids* van December 1890 opgenomen, hebben wij getracht met een voorbeeld aan te toonen, hoe heilzaam de werking kan zijn van het Nederlandsch gezag in Indië; hoezeer een Europeesch bestuur, zonder baatzuchtige bedoelingen maar met het besef zijner zedelijke verplichting gevoerd, een zegen is voor den inlander.

Een ander voorbeeld vindt men in de geschiedenis, gedurende de jongste halve eeuw, van het eiland Bali. Wij stellen ons voor, de voornaamste gebeurtenissen aldaar in een kort overzicht samen te vatten, opdat ook daaruit blijke van hoeveel belang ons bestuur voor de bevolking reeds is, en verder zal kunnen zijn.

De O.I. Compagnie onderhield veelvuldige handelsbetrekkingen met Bali. Zijne bewoners waren langen tijd lastige naburen, maar dit veranderde toen, in 1777, Java's Oosthoek geheel onderworpen en te Banjoewangi een fort gesticht werd. De commandant van dit fort, en in latere jaren de adsistentresident van Banjoewangi, hield toezicht op de handelingen der verschillende Balische vorsten; hij stond met hem in gestadige briefwisseling, en aan zijne vorderingen tot uitlevering van ‘gevluchte wegloopers en onruststokers’ werd geregeld voldaan.

De Gouverneur-Generaal Daendels was de eerste, die het voornemen opvatte, vasten voet op het eiland Bali te verwerven, doch de omstandigheden beletten hem, aan zijne plannen uitvoering te geven. Tijdens het Britsche tusschenbestuur werd eene expeditie onder generaal Nightingale naar Bali gezonden

ter bestraffing van de vorsten van Boeleleng en Karang Assem, wier onderhoorigen gewelddadigheden gepleegd hadden in Banjoewangi, terwijl een gouvernements-kruisprauw door den vorst van Karang Assem was aangehouden. In Mei 1814 bezette Nightingale, zonder tegenstand te ontmoeten, de hoofdplaats van Boeleleng, en de beide vorsten haastten zich, schuld te bekennen en gijzelaars te stellen als waarborg voor hun toekomstig gedrag.

Het hersteld Nederlandsch bestuur zond in 1817 een ambtenaar naar Bali om de oude betrekkingen weder aan te knoopen. Het gevolg was, in het bijzonder wat Boeleleng betreft, gunstig: toen in Mei 1821 een onzer koloniale kanonneerbooten in de wateren der Molukken werd afgeloopen, stevenden de roovers daarmede naar Boeleleng, maar zij werden door den vorst afgewezen op grond zijner verplichtingen tegenover het Gouvernement. Zij begaven zich daarop naar Karang Assem, welks vorst de geroofde boot als een geschenk aanvaardde en den roovers het verblijf binnen zijn gebied toestond. Doch toen zich weldra een gewapend vaartuig vertoonde om opheldering en genoegdoening te vorderen, veranderde de vorst van houding: de onzen verkregen de bestraffing der roovers, de uitlevering van het geroofde en vele betuigingen van 's vorsten goede gezindheid, vergezeld van geschenken.

Gedurende den Java-oorlog sloot de Indische Regeering met een ander Balisch rijkje, Badong, aan de zuidpunt, eene overeenkomst, voornamelijk ter verzekering van de werving van recruten ter versterking van het leger. In werkelijkheid was dit niet anders dan een vorm van slavernij, die op Bali onbelemmerd heerschte. Alle misdadigers, die niet dadelijk ter dood gebracht werden; alle ongelukkige of hulpelooze vrouwen, alle verlaten kinderen werden het eigendom van den vorst, die naar welgevallen over hen beschikte.

Te Badong dan was een agent geplaatst die voor het Indisch Gouvernement jaarlijks duizend ‘jonge en sterke mannen’ kon koopen voor twintig Spaansche matten per stuk; in 1828 en 1829 kon hij omstreeks de helft van dat getal bekomen. Ons bestuur kon aan dezen ‘handel in menschen’ wel een menschlievend karakter toekennen, daar het immers de gekochten van slavernij, misschien zelfs van een gewelddadigen dood redde; maar een handel in menschen bleef het toch!

Trouwens, ook andere natiën dreven dien handel. In 1827

kwamen er twee Fransche schepen van Mauritius, die in Badong en langs Bali's oostkust een 500-tal personen, meest van het vrouwelijk geslacht, opkochten. Die beide schepen, zoo werd gezegd, voerden een geregelden slavenhandel; zij kwamen in het begin van elk jaar, en vertrokken in Maart.

Dat ook in andere opzichten de toestand des volks alles te wenschen overliet, blijkt uit verschillende berichten van denzelfden tijd. De vorst van Boeleleng, die in 1818 regeerde, had ‘onophoudelijk met binnenlandschen oorlog en tweespalt geworsteld,’ en werd in Djembrana, dat 10 jaar te voren door Boeleleng veroverd was, vermoord. De regeering van zijn zoon was even rampspoedig; hij had oorlog te voeren met zijn oom, den vorst van Karang Assem, en werd door dezen op gruwelijke wijze om het leven gebracht. Op zijn beurt verbitterde de vorst van Karang Assem zijn volk in zoo hooge mate door zijne barbaarschheid, dat hij ten slotte, om zijn leven te redden, de vlucht moest nemen naar de wildernissen van Lombok.

Van lieverlede won bij het Indisch Bestuur de meening veld, dat het op het eiland Bali, zoo in de onmiddellijke nabijheid van Java, zijn invloed krachtiger behoorde te doen gelden. Onder de barbaarsche gewoonten, die onze belangen het meest benadeelden en daardoor den meesten aanstoot gaven, bekleedde een eerste plaats het *kliprecht*, volgens hetwelk de vaartuigen, langs de kust strandende, met hunne geheele lading en bemanning van rechtswege het eigendom werden van den vorst.

De stranding van het Nederlandsche schip *Overijsel*, in 1841, gaf eene nieuwe aanleiding om de reeds bestaande voornemens langs den weg van onderhandeling met kracht door te zetten. In den loop der jaren 1841-1843 sloot men achtervolgend met al de vorsten van Bali, en in het bijzonder met dien van Klongkong, bij wien men eene zekere suprematie over de anderen veronderstelde, overeenkomsten waarbij, nevens de erkenning van ons oppergezag, de afschaffing bedongen werd van het kliprecht, met vaststelling van een billijk bergloon der gestrande goederen.

Doch het bleek al spoedig, dat die overeenkomsten niet voldoende waren om het gewenschte doel te bereiken. De plundering en berooving der op de Balische kusten gestrande vaar-

tuigen duurden voort; en zoo de meeste vorsten gereedelijk toegaven aan onze vorderingen tot vergoeding der geleden schade, - die van Boeleleng en Karang Assem beantwoordden de van onze zijde gestelde eischen met honenden overmoed.

De Indische Regeering meende dit trotseeren van haar gezag niet langer te mogen dulden; ‘allen - zegt de oud-Gouverneur-Generaal Rochussen in zijne bekende *Toelichting en Verdediging* - die op de beslissing invloed hadden stemden dàárin overeen, dat de nationale eer en waardigheid dringend en luide om handhaving en om wraak riepen.’

Toen de noodige land- en zeemacht daarvoor in de wateren van Bali vereenigd waren, werd aan genoemde vorsten nog een termijn van drie dagen gesteld om tot inkeer te komen en aan onze eischen te voldoen. Maar de vroeger betoonde en te zeer gerekte lankmoedigheid werd als zwakheid beschouwd; onze troepen werden als 't ware tot den strijd uitgetart, en de landing (28 Juni 1846) volgde. Denzelfden dag werd Boeleleng stormenderhand veroverd en den dag daarop Singaradja, de verblijfplaats van den vorst, bezet.

Deze overwinning had tengevolge dat de beide radja's het hoofd in den schoot legden en dat de gouvernements-commissaris, Mayor, nieuwe verdragen met hen sloot waarbij hun, boven de vroeger reeds gestelde voorwaarden, de verplichting werd opgelegd, hunne versterkingen te slechten en eene oorlogsschatting te betalen van drie tonnen gouds. Zoolang aan deze voorwaarden niet zou zijn voldaan, zou te Boeleleng eene bezetting van 200 man worden aangehouden ten koste van den inlandschen vorst.

De nieuwe contracten voldeden niet in allen deele aan de bedoeling van den Gouverneur-Generaal; maar de bekrachtiging volgde, vooral uit overweging dat anders eene hervatting der vijandelijkheden onvermijdelijk was. De achterlating van een garnizoen te Boeleleng werd niet zonder bedenking geacht; immers, het lag niet in de bedoeling, op Bali direct bestuur te voeren of daar een duurzaam établissement te vestigen, en dan werden, zonder blijvend nut, een paar honderd soldaten aan het Indisch leger ontrokken. Doch zooals de zaak nu stond, kon men ook niet aftrekken zonder eenigen waarborg dat de vredesvoorwaarden, gelijk die eenmaal waren gesteld en aangenomen, zouden worden vervuld.

Wie het politiek resultaat van de eerste expeditie bedenkelijk mocht hebben geacht, werd door de feiten maar al te spoedig in het gelijk gesteld. Zoodra was onze macht niet naar Java teruggekeerd, of het bleek dat de radja van Boeleleng de nieuwe overeenkomsten slechts uit nood en ter afwering van het oogenblikkelijk gevaar had aangenomen, zonder dat het hem ernst was zich daaraan te houden. Aan geen der eischen werd voldaan; het duurde niet lang, of de bezetting van Boeleleng werd in hare verschansing bestookt en alle gemeenschap tusschen deze en de bevolking verboden. De oorlogsschatting werd niet betaald, men begon zich zelfs weder over te geven aan strandroof zoodra een paar schepen, die schipbreuk leden, daartoe de gelegenheid aanboden. De Balische versterkingen, wel verre van geslecht te worden, werden met nieuwe vermeerderd, en ten slotte rustten de beide radja's zich openlijk uit tot nieuwen strijd, terwijl de vorst van Klongkong zich aan hunne zijde schaarde.

In Maart 1848 werd derhalve - nadat opnieuw alle middelen om tot een vreedzame oplossing der bestaande geschillen te geraken waren uitgeput - tot het zenden eener tweede expeditie besloten. Doch vóórdat deze nog naar Bali vertrokken was, kwam, tengevolge van den verwarden toestand in Europa, de last uit het moederland om het leger op groot compleet en het eiland Java in staat van verdediging te brengen. Dringende aanleiding om de expeditie niet te doen doorgaan bestond nu wel niet, doch de Gouverneur-Generaal verlangde wel, dat de troepen niet langer dan volstrekt noodig afwezig zouden blijven.

Onder dezen indruk nam de expeditie een aanvang; en toen eenige tegenspoed ondervonden werd, toen het bleek dat versterking der krijgsmacht op Bali noodig zou zijn, dat vrij wat tijd nog vereischt zou worden om het doel te bereiken, toen achtten zoowel de expeditie-commandant als de Gouverneur-Generaal het voorzichtiger, de krijgsverrichtingen voorloopig te staken en de troepen naar Java te doen terugkeeren. In verband met de aanschrijvingen van het opperbestuur gold het nu, dat wat het zwaarste was, ook het zwaarste wegen moest; men mocht de verdedigbaarheid van Java niet in de waagschaal stellen, en zou een volgend jaar met Bali kunnen afrekenen. Rochussen schreef den 24^{en} Juni 1848 aan generaal Van der Wijck, den commandant der expeditie: ‘Laat God mij in het leven en de Koning mij in mijne betrekking, dan

zal ik niet rusten voordat Bali in zoover zal ten onder gebracht zijn dat het ons niet tarten of schaden kan. Ik heb steeds verklaard geen conquest tot vermeerdering van ons eigen gebied te verlangen; dit verlang ik nog niet.'

Deze gedachte: geen uitbreiding van ons direct bestuur, werd herhaald in de instructie voor generaal Michiels, commandant der derde expeditie. 'Verovering of uitbreiding van grondgebied hebben nimmer gelegen in de bedoelingen van het gouvernement,' - zoo werd daar gezegd. En later nog, den 15^{en} April 1849, schreef Rochussen aan Michiels: 'Ik herhaal nogmaals, dat inlijving van Bali onder de bezittingen onder ons onmiddellijk beheer doel noch wensch is; maar' - zoo werd er thans bijgevoegd - 'dat men daarvoor niet moet terugdeinzen wanneer zonder dit niet is te verkrijgen het tweeledig oogmerk: voldoening voor het verledene en waarborg voor de toekomst.'

De derde expeditie, die van 1849, had grooteren tegenstand te overwinnen dan hare beide voorgangsters. Djagaraga was zeer versterkt; bij onze vijanden: Boeleleng, Karang Assem en Klongkong, had zich Mengwi gevoegd; de vorsten die ons genegen waren - die van Bangli, Tabanan, Badong en Gianjar - toonden, onder den indruk van het door ons ten vorigen jare geleden échec, eenige weifeling, en op hun krachtigen bijstand zou eerst kunnen worden gerekend wanneer, door eene schitterende overwinning, het aanzien onzer wapenen zoude zijn hersteld.

Gelukkig was dit spoedig het geval: reeds den 16^{en} April viel Djagaraga in onze handen, dank zij de eigenmachtige handeling van den chef van den staf, luitenant-kolonel C.A. De Brauw, die, op verkenning uitgezonden, eene omtrekkende beweging ondernam welke met volkomen succes bekroond werd. De radja van Boeleleng en zijn rijksbestierder vluchtten naar Karang Assem, waar zij eene maand later den dood vonden; het volk beschouwde zich als ten onder gebracht, en aanvaardde zonder bezwaar de voorloopige regelingen, betreffende het bestuur door Michiels getroffen. Djembrana werd van Boeleleng afgescheiden en onder een afstammeling van het vroegere vorstengeslacht geplaatst; in eigenlijk Boeleleng werd een regent gekozen die, onder toezicht van den vorst van Bangli, het bestuur voeren zoude.

Thans lag de bestraffing van Karang Assem aan de beurt. De verliezen, door den strijd en door ziekten geleden, en de omstandigheid dat te Boeleleng eene vrij belangrijke macht moest worden achtergelaten om de goede werking der getroffen regelingen te verzekeren, waren oorzaak dat de beschikbare macht vrij wat verminderd was. Michiels aanvaardde daarom het herhaalde aanbod van den vorst van Lombok om de expeditie met een korps hulptroepen te steunen; en binnen weinige dagen was, nadat de radja van Karang Assem gesneuveld was, zijn rijk in onze macht.

Nu moest worden opgerukt naar Klongkong. Op den marsch derwaarts werd Michiels bij eene nachtelijke overvalling van ons bivak in het pas veroverde Kasoemba (25 Mei) doodelijk gewond, en de luitenant-kolonel Van Swieten gaf er om verschillende redenen ‘de voorkeur aan, niets te ondernemen eer hij van nadere bevelen zoude zijn voorzien’ (Weitzel, *De Derde Balische expeditie*, bl 171); hij trok naar het strand terug en schreef den 28^{en} Mei brieven naar Klongkong, waarin den vorst werd medegedeeld dat zijne trouwelooze handelingen bestraft waren door de verovering van Kasoemba, en dat het Nederlandsche Gouvernement, in het belang der bevolking verder bloedvergieten willende voorkomen, als een edelmoedig vijand hem aanbood hem als vorst van Klongkong te blijven erkennen mits hij binnen acht dagen zijne onderwerping aanbood.

Inderdaad werden daarop onderhandelingen aangevangen, maar deze leidden tot niets, terwijl Klongkong zich versterkte. Eindelijk wierp dit het masker af, en den 9^{en} Juni schreef de Rijksbestierder een brief, waaruit bleek dat men allerminst aan onderwerping dacht; wanneer onzerzijds een einde aan de vijandelijkheden werd verlangd, moest Van Swieten - zoo werd in dien brief gezegd - zich naar Kasoemba begeven om den vorst vergiffenis te vragen voor het aantasten en vernielen van die plaats! (Weitzel, t.a.p. bl. 183.)

Daarop was het wel volstrekt noodig, de troepen weder in beweging te stellen, en den 10^{en} Juni werd zonder veel moeite Kasoemba weder bezet. Klongkong zou den volgenden dag worden aangetast, maar dit bleek onnoodig: onze bondgenooten, de vorsten van Badong en Tabanan, hadden minder tijd laten verloren gaan dan wij; zij hadden den 9^{en} Juni Klongkong

gewapenderhand bezet, den vorst gedwongen, zijn gezag in hunne handen neder te leggen, en zijne machtiging verkregen om, op welke voorwaarden ook, den vrede te bewerken.

Van Swieten ontving van deze gebeurtenissen den 10^{en} in Kasoemba bericht. Hij eischte in de allereerste plaats, dat Klongkong, als openlijke daad van hulde en onderwerping, een gezantschap van hoogen rang naar Batavia zenden zou met een brief van den vorst, waarin de vergiffenis van den Gouverneur-Generaal werd afgesmeekt. Wanneer dat gezantschap niet binnen vijf dagen tot vertrek gereed was, zou tegen Klongkong worden geageerd.

Inderdaad meldde zich het gezantschap in den avond van den 12^{en} Juni te Kasoemba aan, en daarmede waren de vijandelijkheden geëindigd. Toen de nieuw benoemde opperbevelhebber der expeditie, de hertog Bernard van Saxen-Weimar, den volgenden dag aan wal kwam, bleek hem dat er niets meer te verrichten viel. Hij ontving den 14^{en} de vorsten van Badong en Gianjar, den rijksbestierder van Mengwi, verscheidene grooten van Klongkong en Tabanan in plechtig gehoor; allen gaven de verzekering van eerbied en onderwerping, en de radja van Badong stelde zich geheel verantwoordelijk voor het verder gedrag van Klongkong's vorst. De radja van Mengwi had reeds vroeger vergiffenis gevraagd en als onderpand voor zijne goede gezindheid zijne eenige zeehaven Séséh aan ons afgestaan.

De troepen scheepten zich den 19^{en} Juni in; weinige dagen later werd ook de bezetting van Boeleleng opgeheven, en den 4^{en} Juli waren alle troepen, die op Bali waren geweest, op Java terug.

De regeling der staatkundige aangelegenheden, die nu nog moest plaats hebben, was door den Hertog van Saxen-Weimar opgedragen aan Van Swieten, bijgestaan door den kapitein, adjudant van den Gouverneur-Generaal, Jhr. T. Van Capellen. Men ging daarbij uit van de meening dat Bali geheel door de Nederlanders moest worden ontruimd, en dat in de te sluiten tractaten zooveel mogelijk alles moest worden vermeden wat tot latere verwikkelingen aanleiding zoude kunnen geven.

Met het oog daarop werd niet geëischt het afleggen, door de vorsten, van eenen eed van trouw aan het Indisch Gouvernement; werd niet gevorderd dat de keuze hunner opvolgers zou

worden onderworpen aan de goedkeuring van den Gouverneur-Generaal, of dat het optreden van een opvolger afhankelijk zou zijn van diens erkenning; werd afgezien van alle vergoeding van oorlogskosten; werd geenerlei cijns, in welken vorm ook, bedongen; werd niet gewaagd van onze bevoegdheid tot het aanleggen van versterkingen op Bali of van eenige verplichting der vorsten om hiertoe werkvolk of bouwstoffen te leveren. In één woord, de vorsten behielden hunne volkomen zelfstandigheid, onder erkenning van onze suzereiniteit; zij beloofden slechts, zeeroof en slavenhandel te zullen tegengaan en deden afstand van het kliprecht.

Ten einde den staat van zaken te regelen op eene wijze die de meeste waarborgen van duurzaamheid scheen aan te bieden, wenschte men het gezag te versterken van de vorsten die onze zijde hadden gekozen. Terwijl Djembrana als zelfstandige staat herleefde, werd Boeleleng toegewezen aan den vorst van Bangli. Karang Assem, dat mede als veroverd werd beschouwd, werd onder het gezag geplaatst van onzen trouwen bondgenoot, den vorst van Lombok; daardoor werd, zoo meende men, op Balizelf een tegenwicht tegen de Balische vorsten verkregen.

Aan de gesloten overeenkomsten hebben de bestuurders van Bali zich in de sedert verloopen jaren niet onttrokken; over hunne houding ten opzichte van ons bestuur heeft dit niet te klagen gehad. Doch het doel, om voor de toekomst verdere bemoeiingen met Bali te vermijden, werd niet bereikt, en binnen weinige jaren werd het Europeesch bestuur opnieuw in de Balische zaken betrokken.

Reeds in 1854 verklaarden de hoofden van Boeleleng zich ongeneigd, langer het gezag van den vorst van Bangli te eerbiedigen, en deze besloot, het hem in 1849 geschonken rijk weder aan het gouvernement af te staan. Dientengevolge werd, in 1855, een inlandsch regent over Boeleleng aangesteld en aldaar een contrôleur geplaatst om, onder de leiding van den adsistent-resident van Banjoewangi, gecommitteerde voor de zaken van Bali en Lombok, het inlandsch bestuur met goeden raad ter zijde te staan.

En in 1856 moest ook in Djembrana dezelfde weg worden ingeslagen. De in 1849 in zijn gezag herstelde vorst maakte zoodanig misbruik van zijne positie, dat de bevolking, zijne

onderdrukking moede, hem verdreef en de hulp van het gouvernement inriep. Inziende dat hij zich niet zoude kunnen staande houden, gaf de vorst daarop de acte van de overeenkomst van 1849 vrijwillig terug. De Indische Regeering, begrijpende dat de rust in Djembrana niet zonder onze tusschenkomst gewaarborgd zou zijn en dat dit land, aan zichzelf overgelaten, een prooi van de naburige vorsten worden zoude, besloot de teruggaaf van het landschap aan te nemen en, in overeenstemming met de hoofden en de bevolking, aldaar zelf het bestuur te regelen. Zij benoemde derhalve eenen inlandschen regent te Djembrana, en plaatste daar in 1857 een contrôleur. De regent, en de hem toegevoegde patih, legden in October 1856 den eed van trouw af. Zij betoonden veel ijver en goeden wil, en beloofden maatregelen te zullen nemen tot wering van menschenroof en tot opbeuring van landbouw en handel.

Intusschen was niet te roemen over de gezindheid der bevolking van Boeleleng ten opzichte van ons bestuur. De contrôleur klaagde telkens over de geringe activiteit van den regent en over de willekeurige handelingen der overige hoofden, zoodat de meeste zaken afgedaan werden zonder voorkennis van hem of van den regent. Een der grooten, Njoman Gempol, die zich veel gezag aanmatigde, riep de voornaamsten des lands bijeen en hield hen voor dat, zoodra de Hollanders feitelijk het bestuur voerden, aan de bevolking zware diensten zouden worden opgelegd. Men besloot, tengevolge van deze opruiïng, den eed van trouw aan het gouvernement te weigeren wanneer die gevorderd mocht worden. Maar het bericht, dat de regent van Djembrana zoodanigen eed had afgelegd, maakte grooten indruk; en toen kort daarop de gecommitteerde Boeleleng bezocht en de hoofden geruststelde ten aanzien van onze plannen, erkenden zij schuld en gaven zij weder blijken van eenigszins betere gezindheid.

Doch dit duurde niet lang: de gewezen radja van Djembrana, die zich in Boeleleng ophield, poogde in 1857 zijn verloren gezag te herwinnen, en vond daartoe aanhang en bijval in laatstgenoemd gewest. Zijne plannen ten opzichte van Djembrana werden verhinderd door de waakzaamheid des regents van dit landschap, die in overleg met den contrôleur eenig volk wapende. De Gouverneur-Generaal achtte het, ter voorkoming van verdere verwikkelingen, noodig den gewezen radja het

verder verblijf op Bali te verbieden, en eischte van het inlandsch bestuur van Boeleleng zijne uitlevering. Aan dien eisch werd eindelijk, in Januari 1858, voldaan, nadat nog eene tweede poging beproefd was om het in 1854 vrijwillig afgestaan gezag terug te erlangen. De man werd als staatsgevangene naar Krawang overgebracht en bleef daar tot 1884, toen de omstandigheden zoozeer veranderd waren en het Nederlandsch gezag zoo duurzaam gevestigd was, dat in zijn terugkeer geen bezwaar meer gezien werd.

De uitlevering van den radja door de hoofden van Boeleleng deed een oogenblik vermoeden dat deze het in onze bedoelingen opgewekt wantrouwen hadden doen varen; doch in werkelijkheid was dat allerminst het geval. Hun en hun volk werd door Njoman Gempol gedurig voorgehouden hoe de Nederlanders op Java cultuurdiensten en heerendiensten eischten ....

De hoofden namen ten slotte eene min of meer vijandelijke houding aan, en in 1858 werd de toestand zoo gespannen, dat de Regeering een ambtenaar in commissie naar Bali moest zenden om hun rekenschap te vragen van hun gedrag. Er werd eene vergadering gehouden te Singaradja, waarbij zij beloofden 's gouvernements bevelen te zullen opvolgen, maar weldra bleek dat hunne stemming niets veranderd was.

Het bestuur besloot nu, Njoman Gempol ter verantwoording op te roepen en, zoo hij daartoe ongenegen was, zijne uitlevering van de hoofden te eischen. Toen hij niet verscheen en niet uitgeleverd werd, brak het Nederlandsch personeel den 29^{n} November 1858 van Boeleleng op, en werd de hulp der krijgsmacht ingeroepen om een einde te maken tegen het verzet.

Den 7^{n} December vertrokken van Soerabaja een bataljon infanterie met eenige artillerie (te zamen 22 officieren en 707 mindere militairen), drie stoomschepen, en de kruisbooten van de residentiën Bezoeki en Banjoewangi. De expeditie, in haar geheel onder de leiding gesteld van den kapitein-luitenant ter zee J.A.K. Van Hasselt, kwam den 10^{en} December voor Boeleleng ten anker. Den volgenden dag werden de troepen en een detachement der marine ontscheept en de kampong Bandjardjawa, waar Njoman Gempol zich ophield, spoedig zonder verlies veroverd. Hij wist echter met zijne aanhangers te ontkomen; hem werd nog een termijn van drie dagen gesteld om in onderwerping te komen, daarna werd de vervolging voort-

gezet. Vier dessa's, die hem hulp hadden verleend, werden den 16^{en} December getuchtigd; toen vond hij nergens ondersteuning meer, en twee dagen later was hij door de bevolking zelve uitgeleverd. Den 26^{en} December waren de troepen te Soerabaja terug.

Bij deze zaak, zegt het officieel verslag, werd van de voornaamste hoofden en de bevolking veel medewerking ondervonden; en ook in de eerstvolgende jaren werd het wel duidelijk, dat het geopenbaard verzet het werk van enkele raddraaiers was geweest, maar dat hoofden noch bevolking een wrok tegen ons bestuur koesterden.

De adsistent-resident van Banjoewangi, die in 1859 alle Balische rijkjes bezocht, werd overal met de meeste onderscheiding behandeld; en in Boeleleng ondervond hij, bij het regelen van verschillende zaken, de medewerking der hoofden. Die regelingen getuigden van onzen toenemenden invloed. Zij werden in 1861 door den Koning bekrachtigd, en kwamen in hoofdzaak op het volgende neder.

Onder de leiding van Europeesche ambtenaren - teBoeleleng werd een adsistent-resident geplaatst - werd aan hoofden en bevolking gelaten het recht van zelfbestuur; het bezit van hunne eigen rechtspleging en van hunne politieke en huishoudelijke rechten; de keuze van hoofden, en de regeling van andere huishoudelijke aangelegenheden.

Het gouvernement behield zich het recht voor, een zeker aantal manschappen op te roepen ter bestrijding van binnenen buitenlandsche vijanden; forten, wegen en bruggen aan te leggen waar dat ter bevordering van den handel en tot bewaring van de rust noodig werd geacht; zijne troepen door het landschap te doen trekken; als scheidsman op te treden in alle inwendige geschillen en ook in die met naburen, wanneer partijen zich niet konden verstaan. Europeanen en vreemde Oosterlingen zouden onderworpen zijn aan het gezag van Europeesche ambtenaren en aan de rechtsmacht van Europeesche rechtbanken. Misdrijven tegen het gouvernement, tegen zijne ambtenaren of eigendommen zouden door daartoe aan te wijzen rechtbanken worden berecht. De Gouverneur-Generaal behield zich het recht van gratie voor van doodstraffen, door de inlandsche rechtbanken opgelegd. De menschen mochten niet meer voor schulden worden verkocht; verminkende of folterende straffen, het volgen in den dood van

overleden bloedverwanten of vrienden werden voor altijd afgeschaft. De te heffen belastingen werden eenigermate geregeld.

Dergelijke regeling werd ook voor Djembrana geldig verklaard, en van beide kon worden getuigd dat zij in de practijk uitmuntend voldeden. Een goede en geregelde gang van zaken, rust en tevredenheid werden gezegd daarvan de gevolgen te zijn. In Boeleleng luisterden de regent, de patih, de mindere hoofden en de priesters gewillig naar de raadgevingen en opmerkingen van het Europeesch bestuur; ook de vreemde Oosterlingen, waaonder op Bali de inheemsche Mohammedanen gerangschikt worden, waren met dat bestuur zeer ingenomen. In Djembrana, dat in beschaving ver bij Boeleleng achterstond, waren hoofden en bevolking over het algemeen minder gezeggelijk en volgzaam, maar ook daar kwam men geleidelijk tot betere toestanden.

Vooral, toen, in 1866, door een ingrijpenden maatregel, een einde werd gemaakt aan de afpersingen, de willekeurige, ja misdadige handelingen van den regent en zijn zoon, den patih. De bevolking bracht zelve hare klachten bij het Europeesch bestuur in, en bij het daarop gevolgde onderzoek kwamen tal van ongerechtigheden aan het licht, zoodat het bestuur beide ambtenaren uit hunne betrekkingen ontzette en naar Banjoemas verbande.[1)] De bevolking, verbitterd door het uitgestane leed, toonde dit optreden van het Europeesch bestuur te waardeeren en deed schier algemeen van hare instemming blijken.

In afwachting van verdere beschikkingen werd in het inlandsch bestuur van Djembrana, onder toezicht en leiding van den daar geplaatsten contrôleur, voorloopig voorzien door de opdracht daarvan aan eenige der voornaamste en meest geschikte hoofden.

In de afdeeling Boeleleng werd in 1868 de rust verstoord door de woelingen van Ida Madeh Rahi, een ontslagen districtshoofd, dat zeer in aanzien bij de bevolking stond. Het bestuur had (in 1863) de benoeming in zijne plaats doorgedreven van een persoon, die niet in staat was eenig gezag te doen gelden, - ondanks de waarschuwingen, ook van den regent, dat die benoeming tot groote ontevredenheid en spanning zoude leiden.

1) Volgens het *Tijdschrift voor Ned.-Indie*, 1868, II, blz, 390, ‘vervulde de regent toen de betrekking van honthakker op eene particuliere onderneming te Banjoewangi.’

Deze bleven niet uit en verkregen eindelijk, in 1868, zoodanigen omvang dat de militaire macht te hulp moest worden geroepen om den door het bestuur beganen misslag te herstellen.

Niet zonder hevige gevechten gelukte het den expeditionnairen troepen, eerst door majoor W.E.F. Van Heemskerk, later - toen deze ernstig ongesteld was geworden - door kolonel D.L. De Brabant aangevoerd, de oproerige bevolking van Bandjar, Kaliangit en eenige andere kampongs tot onderwerping te brengen. Ida Madeh Rahi, nu verder geen steun vindende, vluchtte naar Mengwi, welks vorst hem onmiddellijk uitleverde. Hiermede had de expeditie (19 September-27 November 1868) haar doel bereikt; rust en orde waren hersteld, en de in verzet gekomen hoofden werden, overeenkomstig de adat, door de bevolking vervangen door nieuwe[1)].

Sedert nam, niet het minst door het zwak karakter van den regent van Boeleleng en doordien de patih van Djembrana bij hoofden en bevolking weinig vertrouwen genoot, de invloed van het Europeesch bestuur in beide landschappen meer en meer toe.

De regent van Boeleleng bleek al evenmin als vele andere inlandsche hoofden bestand te zijn tegen de verleiding om, door willekeur en knevelarij, zich ten koste der bevolking te verrijken. Deze toonde haar vertrouwen in het Europeesch bestuur door, in het begin van 1872, bij de woning van den adsistent-resident te Boeleleng lontarbladen neder te leggen, beschreven met klachten over den druk, door den regent op haar uitgeoefend, en met de mededeeling dat men hem de gehoorzaamheid meende op te zeggen. Een zevental dessa's sloeg weldra tot feitelijk verzet over.

Bij het onmiddellijk ingesteld onderzoek bleken de klachten maar al te zeer gegrond, zoodat de regent in zijn ambt geschorst en met een paar zijner handlangers naar Soerabaja verwijderd werd. Het daarop voortgezet onderzoek leverde de meest overtuigende bewijzen, dat de ontevredenheid der bevolking over zijne handelingen verre van onrechtmatig was; hij werd daarop (Februari 1873) uit 's lands dienst ontslagen en te Padang geïnterneerd.

De ondervinding, met den Raad van bestuur in Djembrana opgedaan, pleitte er voor, dien overgangsvorm ook in Boeleleng

1) Eene uitvoerige beschrijving van deze expeditie vindt men in het Indisch *Militair Tijdschrift* van 1873, bl. 125-152.

toe te passen; ook hier werd alzoo, in afwachting van nadere regelingen, het inlandsch bestuur aan zoodanigen Raad opgedragen.

De grootste moeielijkheden waren thans in beide landschappen overwonnen. De inmenging van het Europeesch bestuur, door sommigen aanvankelijk met wantrouwen gadegeslagen, had hare goede werking doen gevoelen. De bevolking wist, dat zij zich ongestoord aan haren arbeid kon wijden; dat in Boeleleng en Djembrana eene veiligheid gevonden werd, die elders op Bali te vergeefs werd gezocht; dat de raadgevingen, door ons bestuur verstrekt, haar belang beoogden.

Verschillende aanwijzingen zijn er, dat door het feit der aanwezigheid van Nederlandsche ambtenaren groote verbeteringen in de toestanden zijn ontstaan. Terwijl in de vorstenrijken, gelijk wij straks zien zullen, voortdurend onderlinge oorlogen worden gevoerd, heerscht in Boeleleng en Djembrana rust. De geheele handel van Bali verplaatste zich naar de havens van deze beide landschappen, en nam jaarlijks in omvang toe. Jaarlijks komen er menschen uit de vorstenrijken zich vestigen op ons gebied, om zich te onttrekken aan willekeur en onderdrukking. De landbouw breidt zich steeds uit.

Opmerkenswaard is het zeker, dat, in 1871, de bevolking van Djembrana met werklieden, uit Klongkong afkomstig, eene overeenkomst sloot om, tegen betaling, een tunnel door een bergrug te graven ten einde het water uit een der rivieren naar de vlakte aan gene zijde van den berg te leiden en die vlakte tot sawahvelden te ontginnen. Het werk slaagde zoo goed, dat, in een ander deel van Djembrana, in 1872 hetzelfde voorbeeld gevolgd werd.

Wil men een gansch ander voorbeeld van den heilzamen invloed, door de aanwezigheid van een beschaafd bestuur uitgeoefend?

Van oudsher werden op Bali vele menschen door de pokken weggesleept. De zendeling Medhurst, die in 1829 dit eiland bezocht, schreef dat, alleen in Boeleleng, het voorgaande jaar 700 menschen aan die ziekte gestorven waren; ‘de menschen zijn er zoo bevreesd voor dat, wanneer de pokken heerschen, alle bezigheden ophouden. Men schuwt elkander, men ziet niemand langs de wegen, zoowel op het land als in de dorpen; ieder sluit zich met het weinige voedsel dat hij bij toeval in huis heeft, liever op, dan zich naar buiten te begeven en ge-

vaar te loopen van besmet te zullen worden.' De vaccine was onbekend en gevreesd: slechts twee ouders waren bereid hunne kinderen te laten inenten, toen Medhurst daartoe gelegenheid gaf. Het geneesmiddel was 'zichtbaar boven hun begrip, en alzoo vertrouwden zij het ook niet.'

Welnu, nadat ons gezag zich op een deel van Bali kon doen gelden, was daar de koepokinenting ingevoerd. En het gevolg? Toen in 1871 en 1872 op Bali een hevige pokkenepidemie heerschte, die in de vorstenrijken minstens vijftien duizend slachtoffers maakte, bleven Boeleleng en Djembrana nagenoeg geheel verschoond. Hierbij moet opgemerkt worden, dat nietalleen aan de vaccine dit verschil toe te schrijven was; ook aan de meest gewone regelen der gezondheidsleer, door onze autoriteiten toegepast. Bij de Baliërs mochten de lijken van poklijders, op grond van godsdienstige overleveringen, eerst na zekeren tijd worden begraven; onder den invloed van ons bestuur had de bevolking van Djembrana en in een deel van Boeleleng dit gebruik reeds laten varen.

Weder een ander voorbeeld vindt men in de afschaffing der slavernij in deze beide landstreken, terwijl zij in de vorstenrijken nog ongestoord bestaat. In Djembrana waren, in 1875, slechts 60 slaven, toebehoorende aan 4 personen, die bij eene met onze ambtenaren gehouden bespreking zich bereid verklaarden hunne lieden de vrijheid te geven, mits een tijd van zestig weken werd toegestaan om op andere wijze in de behoefte aan werkkrachten te voorzien. Zij bedongen geenerlei schadeloosstelling, doch deze werd hun uit eigen beweging door het bestuur toegekend. Met het einde van het jaar 1877 behoorde hier de slavernij tot het verledene.

In Boeleleng was het aantal slaven aanzienlijker - minstens 800 - en behoorde een groot gedeelte aan de invloedrijkste hoofden. Bij eene in 1876 gehouden vergadering toonden de belanghebbenden zich genegen tot eene geleidelijke afschaffing. Na de in te voeren registratie zouden alle niet-ingeschreven slaven vrij zijn, evenals alle na de registratie geboren kinderen van slavinnen. De geregistreerden zouden in de gelegenheid zijn, zich vrij te koopen; de slaven zouden niet meer verkocht worden, maar alleen door erfopvolging of, voor eene slavin, door huwelijk van meester kunnen veranderen.

De registratie had in Juli 1877 plaats; er werden 632 per-

sonen ingeschreven. Den 1sten Januari 1885 waren hiervan nog ruim 500 in leven; deze werden toen door ons bestuur vrijgekocht.

Aldus nam ook daar de slavernij voor goed een einde. Stel daartegenover den toestand in de vorstenrijken, waar de slavenstand telkens nieuwen toevoer ontvangt doordien de menschen voor schuld verkocht, of, bij eenig misdrijf, tot slavernij veroordeeld worden!

Nu wij ons voor een oogenblik gewaagd hebben aan eenige vergelijking tusschen de maatschappelijke toestanden in het gouvernements- en in het vorstengebied, moeten wij nog wijzen op het naar onze begrippen onmenschelijk godsdienstig gebruik, waarmede in de gouvernements-afdeelingen sedert 1859 voor goed gebroken is en dat daar trouwens, met het verdwijnen van de inlandsche potentaten, geen recht van bestaan meer hebben zoude, doch in de vorstenlanden nog altijd in zwang is: het levend verbranden van de weduwen met het lijk harer afgestorvene mannen. Het is waar, reeds van oudsher is deze barbaarsche instelling in den regel beperkt tot de weduwen van vorsten en vorstentelgen, maar met die beperking heerscht zij nog in volle kracht.

Nog in 1890 zijn aldus de wettige vrouw en twee bijvrouwen van een overleden vorst van Badong aan de goden geofferd.

Na deze uitweidingen keeren wij tot de geschiedenis terug.

De overgangstoestand, waarbij het inlandsche bestuur in Boeleleng en Djembrana was opgedragen aan voorloopige bestuursraden, duurde tot 1 Juli 1882. Toen werden, overeenkomstig de wenschen van hoofden en bevolking, de beide landschappen gebracht onder ons *rechtstreeksch* bestuur.

Deze bestuursverandering werd over het algemeen met verlangen te gemoet gezien, omdat de inlandsche bestuurders nog maar al te dikwijls, tegenover de mindere hoofden en de bevolking, misbruik maakten van hun gezag. De tot hiertoe door het Europeesch bestuur reeds verleende bescherming werd blijkbaar door den minderen man gewaardeerd. Zij, die bij het behoud der vroegere orde van zaken belang hadden, mochten nu en dan, door aan het gouvernement kwade bedoelingen toe te schrijven, trachten eenige spanning gaande te maken, - hunne pogingen stuitten af op het vertrouwen, door het volk

in ons gesteld, en zonder bijzondere moeielijkheden werden de nieuwe regelingen ingevoerd.

Daarbij werd ‘Bali en Lombok’ tot eene afzonderlijke residentie verheven; Boeleleng en Djembrana werden in 21 districten verdeeld, waarover *poenggawa's* (districtshoofden) werden aangesteld tot het voeren van bestuur volgens de bevelen der Europeesche ambtenaren. Die poenggawa's zouden door den Gouverneur-Generaal worden benoemd, na raadpleging der bevolking volgens 's lands instellingen. De Hindoe-bevolking van het gouvernementsgebied werd, onder het toezicht van onze ambtenaren, in het bezit gelaten van hare eigen rechtspleging, godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken.

De landrente werd voorloopig op den bestaanden voet gehandhaafd, doch na nauwkeurige onderzoekingen wordt langzamerhand een belastingstelsel ingevoerd, dat zooveel mogelijk op Balische wijze is ingericht en geen te hooge eischen stelt.

De ondervinding heeft in de na 1882 verloopen jaren op overtuigende wijze doen zien, dat de bevolking met de nieuwe regelingen ingenomen is en bij haar van eenige gedachte aan herstel van vorstenbestuur geen sprake meer is. Den in 1873 verbannen regent van Boeleleng werd, in 1886, de terugkeer naar Bali toegestaan: ons bestuur behoefde zijn invloed niet meer te vreezen, want het Nederlandsche gezag berust op zijne, thans volkomen door het volk erkende superioriteit.

De expeditiën van 1857 en 1868 hadden niet een politiek, veeleer een politioneel karakter. Zondert men die beide vertooningen van korten duur uit, dan heeft zich, sedert 1849, geen enkel soldaat op Bali vertoond; niet door *geweld* is een deel van dit eiland onder onze heerschappij gebracht, maar door *beleid*.

Inderdaad, er is van onze zijde doorgaand veel beleid ten toon gespreid. Natuurlijk, - soms zijn er fouten begaan, waarvan de gevolgen zich deden gevoelen; de expeditie van 1868, wij toonden het boven reeds aan, was noodzakelijk tot herstel van zoodanige misgreep. Maar niet te ontkennen is het, dat eene bemoeiing, waarmede de bevolking-zelve gebaat werd, na eenige aarzeling door haar met vertrouwen en sympathie is aanvaard; dat de militaire expeditiën van 1846-1849 ons, naar evenredigheid van de daarmede gepaard gaande inspanning, niet veel verder hebben gebracht, en dat de geschiedenis van

Bali na 1854 opnieuw het bewijs heeft geleverd, hoeveel kracht ons bestuur kan ontwikkelen wanneer het zijn steunpunt weet te vinden in de toegenegenheid van het volk. Het bewijs ook, van hoe overgroot belang het is, dat ons bestuur de beschikking heeft over ambtenaren, die op de hoogte zijn van hun taak; die wars zijn van despotisme, die hij al hunne maatregelen met de landsinstellingen te rade gaan, en daarbij geen ander doel hebben dan de bevordering van het volksgeluk.

Het is eene treffende tegenstelling wanneer men, nagaande hoe na 1854 de toestand in Boeleleng en Djembrana geleidelijk is verbeterd, daarbij eene vergelijking maakt met den toestand in de vorstenrijken.

Voor een overzicht, dat eenigszins op volledigheid kan roemen, ontbreken ons de gegevens; maar de ondervolgende mededeelingen zullen voor ons doel toereikende zijn.

Het is wellicht voor sommige onzer lezers niet onnoodig, dat wij die mededeelingen doen voorafgaan door eene aanwijzing van de betrekkelijke ligging der verschillende landschappen:

Over het jaar 1856 werd verklaard, dat ‘over het algemeen’ de vorsten op Bali onderling niet in goede verstandhouding leefden: die van Klongkong, Badong, Mengwi en Bangli stroopten op het grondgebied van Gianjar; de vorst van Tabanan was in oorlog met Mengwi en raakte in onmin met Badong. Hoewel in den strijd tegen Gianjar met Klongkong en Mengwi vereenigd, vertrouwde de radja van Bangli dezen evenmin als zijne naburen van Karang Assem en Boeleleng. Was deze landstreek niet onder toezicht van ons bestuur, dan zou de haat van den vorst van Bangli hem tot een oorlog tegen Boeleleng - welks volk hem de gehoorzaamheid had opgezegd - geleid hebben.

In 1857 en 1858 kwam in den staat van vijandschap der

verschillende vorsten geen verandering; nijverheid, handel en welvaart bleven daardoor kwijnen.

In 1859 mocht het den gecommitteerde - den adsistent-resident van Banjoewangi - gelukken, de tusschen sommige rijkjes bestaande vijandschap te doen ophouden; maar de spanning, al kwam het niet tot feitelijken strijd, tusschen Mengwi en Tabanan, en tusschen Gianjar en Klongkong met Badong bleef bestaan. Ook in 1860 en 1861 bleef zij voortduren.

In 1862 werd bericht, dat de vijandelijkheden tusschen Tabanan en Mengwi steeds werden voortgezet; vee- en menschenroof waren aan de orde van den dag, en de radja van Tabanan was niet tot het sluiten van den vrede te bewegen. Tusschen Bangli en Gianjar heerschten nog altijd de oude veeten. Boegineezen kochten, in Tabanan en Mengwi, voortdurend menschen op om die te Lingga als slaven van de hand te zetten; de vorsten waren niet bij machte, dezen handel te beletten.

Aan den oorlog tusschen Tabanan en Mengwi kwam in 1863 door tusschenkomst van onzen gecommitteerde een einde, maar Gianjar bleef lijden onder den vijandschap van Mengwi, Klongkong, Badong en Bangli.

In de eerstvolgende jaren wordt omtrent de onderlinge verhouding der vorstenrijken weinig anders gemeld dan dat Bangli en Gianjar telkens met elkander in oorlog waren; het verkeer tusschen beide landschappen was verboden, en telkens hadden kleine vijandelijkheden plaats. Hoofdzakelijk uitte de vijandschap zich in wederzijdschen veeroof en in belemmering van landbouw en handel.

Over het jaar 1881 wordt gezegd: de meeste rijken zijn gedurig met elkander in onmin, dikwerf zonder dat de wezenlijke aanleiding daarvan openbaar wordt, terwijl pogingen, onzerzijds aangewend om den vrede te herstellen, doorgaans zonder gevolg blijven. Zoo was Gianjar weder in oorlog met Klongkong, Bangli en Mengwi; dit laatste landschap weder met Tabanan. Zeer bloedig zijn dergelijke oorlogen niet: van tijd tot tijd heeft op de grenzen een treffen plaats, waarbij enkelen vallen. De wegen aan de grenzen worden opzettelijk verwaarloosd of vernield, en van versperringen voorzien.

In 1882 was Mengwi nog op voet van oorlog met Tabanan en Gianjar, maar in het volgende jaar werd er tusschen verschillende landschappen vrede gesloten. Gianjar, na Tabanan

het machtigste der Balische rijken, ging in 1883 een bondgenootschap aan met Klongkong, waarvan het vóór 1849 eene onderhoorigheid uitmaakte. Beider gebied zou voortaan een rijk uitmaken, met den vorst (dewa agong) van Klongkong als hoofdvorst. De voornaamste reden, waarom Gianjar zijne zelfstandigheid prijs gaf, scheen gelegen in de omstandigheid dat de hoogbejaarde radja, zelf in het onzekere verkeerende wie van zijne zonen hem behoorde op te volgen, de beslissing deswege van den vorst van Klongkong wenschte te doen uitgaan, vooral omdat diens keuze eerder geëerbiedigd en alzoo tweespalt wellicht vermeden zou worden.

In Tabanan bleef men een fellen haat koesteren tegen Mengwi, Bangli verkeerde steeds op gespannen voet met Gianjar, en in het begin van 1884 ontstond tusschen deze beide laatste landen een openlijke vredebreuk. De vorst van Gianjar verzette zich tegen de uitvoering van een scheidsrechterlijke uitspraak, door zijn chef, den vorst van Klongkong, omtrent de bestaande geschillen gedaan, en bleef den oorlog voortzetten, tot groot misnoegen van vele zijner districtshoofden, die hunnen radja in 1885 de gehoorzaamheid opzegden. Het gevolg hiervan was dat 7 districten zich bij Mengwi aansloten en Bangli zich zonder veel moeite van een district meester maakte. De vorst van Gianjar vluchtte, en bood zijne onderwerping aan dien van Klongkong aan. De vorst van Klongkong nam maatregelen om de orde in het overgebleven gebied van Gianjar te herstellen; hij belastte zijnen oudsten zoon met het bestuur in dit landschap, maar uit vrees voor de bloedverwanten van den afgezetten vorst keerde de nieuwe radja binnen weinige dagen naar Klongkong terug. Sommige aanhangers van den vroegeren vorst vluchtten naar 's gouvernements gebied; anderen werden door den vorst van Klongkong verbannen naar een eiland in Straat Lombok, vanwaar een 30-tal naar Badong ontkwam.

In 1885 en volgende jaren verkeerde Tabanan weder voortdurend min of meer in staat van vijandschap met Mengwi; dit laatste landschap kreeg twist met Badong, en wreekte zich door aan de bevolking van Badong het voor de bevloeiïng harer sawah's benoodigde water zooveel mogelijk te onthouden. Het gevolg daarvan was, dat die bevolking in kommervolle omstandigheden geraakte en dat zij dreigde in opstand te komen tegen den vorst, die zich tegenover Mengwi onmachtig

gevoelde. Eerst in het laatst van 1886 verbeterde de verhouding van beide rijken eenigszins.

De inlijving van Gianjar bij Klongkong gaf in 1886 weder aanleiding tot verschillende oneenigheden. Verscheidene hoofden en een groot deel des volks toonden zich over die inlijving in toenemende mate ontevreden en verlangden hunnen vroegeren bestuurder terug. In December 1886 sloegen zij tot openlijk verzet over en zegden zij de gehoorzaamheid aan Klongkong op, dat de hulp van Bangli inriep. Het gevolg was, dat Bangli de westelijke, Klongkong de oostelijke helft van Gianjar bezette en in bezit nam.

Deze inlijving van een deel van Gianjar bij Bangli werkte het misnoegen op van de radja's van Karang Assem, daarin gesteund door hunnen oppervorst, den radja van Lombok; en ook de vorst van Klongkong verklaarde, dat zij in strijd met zijne bedoeling had plaats gehad. Maar Bangli was niet gezind, het aan zijn gezag onderworpen gebied weder aan Klongkong af te staan; in hoever dit later is geschied, hebben wij niet kunnen nagaan, - latere officieele bescheiden spreken steeds van de inlijving van Gianjar bij Klongkong alleen.

In 1891 leidde de tusschen sommige der rijkjes bestaande gespannen verhouding tot eene uitbarsting. Het sein daartoe gaf eene poging van Mengwi, om zich meester te maken van een der Gianjarsche landschappen. Die poging mislukte, en nu riep Mengwi de bemiddeling van Karang Assem in. Dit bleek met zijn tusschenkomst slechts de uitbreiding te beoogen van eigen gezag en invloed; de vorst van Klongkong vond daarin aanleiding, Badong aan te zetten tot de bezetting van een tot Mengwi behoorende streek. Tabanan achtte nu het oogenblik gunstig, een inval te doen in Mengwi, welke wek is waar mislukte, maar aan de Badongsche strijdmacht de mogelijkheid schonk verder door te dringen en zelfs de hoofdplaats te veroveren, bij welke gelegenheid de vorst van Mengwi sueuvelde. De vorsten van Karang Assem besloten daarop, Mengwi gewapenderhand te hulp te komen, doch de vorst van Klongkong weigerde hun den doortocht over zijn gebied, en wist dien ook te beletten toen men hem met geweld van wapenen wilde verkrijgen. Bij alle invallen op Klongkongsch gebied werden de vorsten van Karang Assem, die 500 man hulptroepen van Lombok bekomen hadden, met belangrijke

verliezen teruggelsagen. Doch de hoofden van drie districten van Gianjar maakten van deze verwikkelingen gebruik om hunne landschappen in opstand tegen Klongkong te brengen en zich onder de bescherming van Karang Assem te stellen.

Klongkong riep nu weder de hulp in van Bangli, dat onmiddellijk een groot deel van Gianjar, waaronder de havenplaats Lebeh, bezette. De feitelijke toestand was alzoo in het begin van 1892, dat van Gianjar slechts eene onmiddellijk aan Klongkong grenzende smalle strook gronds feitelijk in het bezit van laatstgenoemd landschap was.

Een deel van Mengwi was door Badong veroverd; een ander - het zuidwestelijke - was door Tabanan bezet, een derde gedeelte stond onder den invloed van Karang Assem. De oudste zoon van den vorigen vorst werd in Badong gevangen gehouden, maar ontsnapte en zoodra hij in Mengwi verscheen, kwam het volk tegen de Badongsche overheersching in opstand. Badong, welks vorsten den titel van bestuurders van Badong en Mengwi hadden aangenomen, trok aanstonds tegen de afvalligen op, en met de hulp van Tabanan en Bangli was weldra het grootste deel van Mengwi weder veroverd. Vele vluchtelingen van hier vonden een veilige schuilplaats in Boeleleng.

Terwijl de zaken in dit stadium verkeerden, brachten, in het begin van 1893, twee in Klongkong gevangen zoons van den laatsten vorst van Gianjar en een gewezen districtshoofd, die ontvlucht waren, Gianjar in vollen opstand tegen Bangli. Een der zoons nam den titel van radja van Gianjar aan.

Klongkong eindelijk pleegde kort geleden vijandelijkheden tegen Karang Assem ....

Aldus is dan de toestand in den laatsten tijd. Men ziet, - *altijd* twisten, vijandelijkheden, occupatie van elkanders grondgebied, *nooit* rust en veiligheid, zoo dringend noodig voor de welvaart des lands. Men make nu nogmaals de tegenstelling: Boeleleng en Djembrana, waar het Nederlandsch gezag de orde handhaaft, handel, nijverheid en landbouw bevordert, - tegenover de vorstenrijken, waar radja's het bestuur voeren vol willekeur; radja's, die over het algemeen bitter weinig besef hebben van hunne taak als regeerders, die de bemoeienis met bestuurszaken beneden hunne waardigheid achten en dezen arbeid aan anderen overlaten, maar slechts al te dikwijls in

wreedheid en in folterende straffen het middel zoeken om zich staande te houden.

In de gouvernementslanden heerscht een elders ongekende mate van rust en welvaart; daar wordt geen oorlog gevoerd, maar daar worden de verkeersmiddelen verbeterd; de belemmeringen voor den handel en den landbouw zooveel mogelijk uit den weg geruimd; daar wordt niet gehuldigd het stelsel van afpersing der onderhoorigen, dat door Balische vorsten en door hunne ondergeschikte hoofden in zoo ruime mate wordt in toepassing gebracht. (Zie Liefrinck, *Bijdragen tot de kennis van het eiland Bali*, in het Tijdschrift van het Bat. Gen., deel XXXIII, bl. 365.)

Ons dunkt: wie eenigszins tracht door te dringen in de toestanden der verschillende deelen van het eiland Bali, kan geen oogenblik in twijfel staan of ons bestuur in Indië ook eene edele, een heerlijke roeping te vervullen heeft. Hij zal met ons wenschen dat het den tot nu toe gevolgden weg blijve bewandelen; dat het, niet door geweld, maar door beleid, voortga zijnen invloed uit te breiden.

Dan zal ongetwijfeld het oogenblik komen, dat in de aan ons gebied grenzende landschappen steeds grooter aandrang ontstaat om in de door ons bestuur verspreide zegeningen te deelen, en dat op vreedzame wijze, met instemming en toejuiching des volks het gansche eiland geleidelijk gebracht wordt onder het bestuur van Nederland. De bevolking zal het waardeeren, als de tijd voorbij is dat zij de speelbal is van de luimen harer vorsten, dat er altijd oorlogen worden gevoerd, dat zij steeds gevaar loopt, tot slavernij gedoemd en als slaaf verkocht te worden; en zij zal gaarne trouw betoonen aan dat land in het verre Westen, dat, gelijk een reusachtige waringinboom, rust en schaduw aanbiedt aan allen die zich daaronder nedervleien.

E.B. KIELSTRA.

Japansche worstelaars.

Het terrein van den strijd is een vierkant heuveltje van aarde. Een gele cirkel van gevlochten stroo bakent op dezen zwarten grond de ruimte af, dien de overwinnaar niet mag verlaten. Hij moet dus zijn tegenstander er uit of neer werpen.

Aan de vier hoeken van het opgehoogde strijdperk verrijzen rood geverfde palen, die, schuin naar binnen opstijgend, een dak torsen van donker blauwe lappen.

Om deze tent heen ligt de menigte op de knieën in het gras, voeten en beenen verbergend onder grijze en blauwe kimono's, de hoofden gedekt met zwarte Engelsche ronde hoedjes of omwoeld met blauwe doeken: een ordelooze aaneenschuiving van donkere driehoekige hoopjes met witte dotjes op de ruggen.

En om dit parterre heen verheffen zich, tegen de heining aan, nog open loges, luchtig samengetimmerd als de steigers om een onvoltooid huis, belegd met gele matten en beschut door een dak van rafelende lappen en lorren vol gaten. Ook in die loges liggen de Japanners op de knieën met de zwart gelakte rooktoestelletjes en de wit houten etensdoosjes vóór zich.

De lucht is grauw; maar 't regent niet; juist goed weer voor de vertooning.

Het duurt lang, eer de voorstelling begint; op tijd is de Japanner alleen, wanneer hij naar den trein moet. Ondertusschen wachten de verzamelden met het grootste geduld, nu eens een paar rookwolkjes opzuigend en wegblazend uit dunne metalen pijpjes, dan weer handig met de fijne stokjes zich volproppend met klonterende rijst.

Van de loges uit is 't mogelijk achter de schutting eenige zwaargebouwde kerels zich op hun gemak te zien ontkleeden en half naakt al babbelend rondloopen; dit zijn de worstelaars.

Een jongen veegt met een grooten bezem het strijdperk aan, hangt bakjes met zout en mandjes met papier tegen twee der palen, plaatst er emmers water onder, waarin gelakte drinknapjes drijven, gaat dan beneden op een bank zitten en begint twee houten tegen elkander te slaan; dit is de muziek.

Twee met waaiers gewapende mannen beklimmen het heuveltje, knielen voor de twee leege palen neer, met de handen in den schoot en even als de toeschouwers de beenen zoo goed onder de uitplooiende kimono's verbergend, dat zij blauwe driehoeken vormen, die achterover leunen tegen de roode stijlen; dit is de jury.

Nu treedt een man op, die boven een donker groenen stijven rok een licht groen overkleed draagt, dat, van achteren den heelen rug bedekkend, in scherpe hoeken over de schouderbladen uitstaat en van voren, tot twee banden versmald, neerdaalt tot op het middel. Hij doet denken aan een kapel met onontwikkelde vleugels. Ook deze heeft een waaier, dien hij gesloten, met beide handen recht voor zich uit houdt, terwijl hij midden in het perk op de hurken neerzijgt.

De muzikant klept met zijn houten en thans verschijnen de eerste strijders.

Zij komen van rechts: negen zoo goed als naakte kerels, allen grof van bouw en boven de Japansche middelmaat, de glimmende, gele huid op den rug rood gevlekt door de moxa's, op de schouders beplakt met witte pleisters. Om de lendenen hebben zij een breeden band van donkerblauwe zij en daarvóór hangt een zwaar geborduurd voorschoot tot op de enkels af, zwart en wit en rood gestreept of ook wit van kleur, afgezet met groen en goud. Het zwarte haar dragen zij achterover gestreken en midden op het hoofd tot een dikken staart samengebonden, die, breed beginnend en strak voorovergetrokken, boven op de kruin al eindigt.

Zij komen met logge, langzame passen achter elkander aan, den gespierden linkerarm met de breede knoestige hand krom afhoudend van het zware lijf, met den rechter een tip van het voorschoot even oplichtend.

Op het heuveltje aangeland vormen zij statig en stil een cirkel om den neergehurkten waaierdrager, de beenen wijd vaneen, de domme zwarte oogjes in de plompe koppen gedachteloos voor zich uit gericht.

En zonder dat een bevel weerklinkt steken zij allen tegelijk de beide armen eerst recht voor zich uit, klappen met langzame beweging driemaal de handpalmen tegen elkander aan, strekken ze naar rechts, strekken ze naar links, draaien de handen om en terug, heffen den linkerarm op, heffen den rechterarm op en gaan weer in volgorde heen met logge, langzame passen, den gespierden linker arm met de breede knoestige hand krom afhoudend van het zware lijf, met den rechter een tip van het voorschoot even oplichtend.

Op de negen van rechts volgen er negen van links en weer kleppen de houten op elkander.

In lichaamsbouw verschilt het tweede negental niet veel van het eerste; maar de voorschooten zijn kleuriger en fraaier geborduurd; een paar hebben ze van donker blauw fluweel opgelegd met groote, gouden letters; op een paar anderen prijken zwaar geborduurde draken omgeven door een breeden, gouden rand.

Op de hoogte maken zij precies dezelfde bewegingen als de eersten rondom den neergehurkten waaierdrager en dan keeren ook zij terug met logge, langzame passen, den gespierden linker arm met de breede, knoestige hand krom afhoudend van het zware lijf, met den rechter een tip van het voorschoot even oplichtend.

Een derde en een vierde negental verschijnen en, daargelaten dat de lichamen allengs zwaarder worden en de voorschooten kleuriger van borduursel en schitterender van goud, herhaalt zich telkens dezelfde vertooning.

Na de vierde reeks roept eerst de man met de houten staven iets af en beklimt dan een nieuw personage het tooneel van den aanstaanden kamp.

De nieuw opgetredene, een oud ventje in 't blauw, draagt weer den stijven rok en de stijf uitstaande rugbekleeding, welke een man van achteren gezien op een vlinder doen gelijken met half afgesneden vleugels. Bovendien heeft hij een zwaard op zij, waarvan het wit ivoren gevest en de zwart gelakte schee op de hoogte van zijn middel van voren en van achteren uitsteken. Hij doet verbazend deftig; elke beweging is afgemeten; geen trek van zijn doorploegd gezicht verraadt eenig leven. Eerst begroet hij met een lange diepe buiging den waaierdrager, die teruggaat onder het publiek; vervolgens neemt hij zelf van een hurkenden jongen een toegeslagen waaier met violet lint en violette

kwasten aan, die hem, op een kort zwaard liggend, met twee handen wordt aangeboden.

Dan roept hij iets af. Vermoedelijk deelt hij mee, dat wij nu de mindere goden gezien hebben en dat de grootmeesters[1] in aantocht zijn. Te oordeelen naar de houding van het publiek, dat trouwens de dwaze ceremonie van den aanvang af met den grootsten ernst[2] gevolgd heeft, vertelt hij niets geks; maar toch is 't voor een Europeaan moeilijk niet in lachen uit te barsten. Zijn waaier recht voor zich uitstrekkend houdt hij een poosje, lucht opsnuivend, den adem in en als dan zijn longen goed gevuld zijn, trekt hij zijn wenkbrauwen op tot zijn voorhoofd vol rimpels staat en jankt hij de vergaarde lucht met een pijnlijk hoog geluid door zijn neus weer uit. Een reeks van afschuwelijke, langgerekte, samengeknepen tonen, die op 't mauwen van een krolschen kater gelijken, volgen. Bij elken aanhef blaast het ventje zich op, tot hem de oogen uit hun kassen puilen en de aderen zwellen op de slapen. Dan schokt zijn mager hoofd vooruit door het uitpersen van den klank en als hij rood van inspanning zijn hoogsten jank heeft uitgegalmd, besluit hij met het wegstervend gekraai van een schorren haan.

Een plechtige stilte volgt op deze inleidende muziek; maar thans komen de grootmeesters te voorschijn en hervat de man met de houtjes zijn zenuwachtig geklep.

De grootmeesters zijn drie in getal: leelijke, bleek-gele, glimmend-vette kolossen, met breede worstachtige vingers en harde dikke koppen, opgebouwd uit aaneengeregen zware spierbundels, omlijnd door een aaneenschakeling van cirkelsegmenten. Voor hun hangbuiken bibberen prachtige voorschoten van violet fluweel met breed wit borduursel en lange gouden franje; bij den middelste en vetste hangt de zware lap aan

1) Volgens Régamey zijn de worstelaars verdeeld in adspiranten (Komosobi), meesters (Maigashira) en grootmeesters (Ozeki).

2) De zin voor het ceremoniëele schijnt den Japanner erfelijk in het bloed te zitten. Niet alleen zijn hunne eenvoudigste begroetingen allerpotsierlijkste vertooningen; maar men geeft nog wel voorstellingen van de ouderwetsche wijze van ceremoniëel te paard te stijgen en ceremoniëel een paard te besturen, waarbij het publiek met den grootsten ernst de belachelijkste bewegingen volgt van armen, handen, karwats en teugels. Volgens de oude school heeft een ruiter 63 bewegingen tot zijn beschikking om een ros te doen gehoorzamen en deze 63 onzinnige rukken worden met de grootste deftigheid vertooud door een ruiter op een houten paard.

een dik wit koord, dat met gohei[1)] versierd midden op den rug eindigt in een hoogopstaande wijdgeoogde lus.

De eerste draagt in een zwart gelakte schee een lang zwaard rechtop in de hand; de anderen houden weer een tip van hun voorschoot even in de hoogte. Zij stappen met wijde passen nog logger dan de vorigen, als kostte 't hun moeite de breede schonken op te heffen en uit te strekken onder het gewicht van hun vet.

Op het terrein aangekomen plaatsen zij zich tegenover het oude ventje en begroeten hem met een lange, diepe buiging, die hij met een lange, diepe buiging beantwoordt. Dan hurken allen neer. De middelste maakt nu alleen de plechtige gebaren: het vooruitstrekken van beide armen, het langzaam klappen in de handen, het naar rechts strekken van den rechter arm, naar links van den linker, het omdraaien van de handen heen en terug. Vervolgens richt hij zich op, gaat naast den blauwen man staan, steekt weer de handen vooruit, slaat weer met de palmen tweemaal tegen elkander, strekt de rechter hand naar beneden, tot zij den grond raakt, terwijl de linker voet omhoog rijst, valt met een bons op dien linker voet terug, terwijl de rechter voet zich opheft, hervat de beide bewegingen, hurkt dan weer neder bij de twee anderen, herhaalt het uitsteken en het samenklappen der handen en keert met zijn gezellen achter de heining terug, even log met wijde passen voortstappend als bij hun opkomst.

Nadat nu door den eersten groenen waaierdrager - die wederom met een diepe buiging tegenover den blauwe diens plaats heeft ingenomen - van een rol losse papieren met een akelig uitgeperst gemauw de namen zijn opgeroepen van hen, die vandaag, uit het Oosten of uit het Westen komend, tegen elkander zullen vechten, galmt een jongen naar rechts en naar links, met een witten, geopenden waaier gesticuleerend, nog eenige neuzige klanken uit. Hiermee is de inleidingsceremonie afgeloopen.

Het publiek wordt nu weer rumoeriger; grijnzende kooplui prijzen hun waren aan: bakjes met eten, keteltjes thee, fleschjes sodawater en bier, en ondertusschen komen één voor één de worstelaars terug, ontdaan van hun voorschooten, naakt behoudens

1) Gohei zijn witte papiertjes en bosjes stroo, die in de Shinto tempels hang en en waarvan de historische beteekenis niet vast staat.

den breeden band om de heupen. Verdeeld in twee kampen: twee rijen van bruin-gele vleeschmassa's, nemen zij onder aan de hoogte tegenover elkander plaats en zoodra allen aanwezig zijn, springt er een zonder nadere aankondiging op het terrein, strekt tartend de zware armen met gebalde vuisten naar de overzijde heen en begint luid snuivend korte aanhitsende klanken uit te stooten.

De uitdaging wordt aangenomen. Aan den overkant werpt een lange, bruine kerel zijn mantel af en springt naakt tegen de helling op; maar nauwelijks is hij boven, of hij voelt zich aangegrepen, geknepen, gewrongen, geklemd, geduwd, getrokken, geschud, geperst als tusschen twee stalen veeren. En ook hij grijpt, knijpt, wringt, klemt, duwt, trekt, schudt, perst en snuift tartend tsa, tsa. De twee zijn blijkbaar aan elkander gewaagd; zij hebben elkander stevig beet, nu bij de nekken dan bij de armen en terwijl de man met den waaier, schreeuwend en naar de voeten kijkend, om hen henen loopt, doet ieder al blazend en grommend en hijgend geweldige pogingen om zijn tegenstander over den strooien cirkel heen te dringen of op te heffen en weer neer te smakken tegen den grond. Zij schuiven voor- en achteruit, plukken met de dikke vingers, bonzen en duwen met koppen en schouders, tot plotseling de grootste den ander over zijn rug heen bij zijn band grijpt, hem opheft, neergooit en uit den cirkel doet rollen, van de helling af naar het publiek.

Een luid gegil en gefluit stijgt omhoog uit de joelende menigte; maar reeds is een tweede tegenstander opgesprongen naar het terrein, heeft den overwinnaar aangepakt, omgesmeten en is neergevallen op zijn last. Nu snelt een derde toe en grijpt op zijn beurt den tweeden overwinnaar aan, die zich nog niet eens geheel heeft kunnen oprichten. De stalen armen omsluiten als slangen de vette lijven en wringen zich om de trappelende beenen; hoofden en schouders schudden en schokken heen en weer. Eindelijk glijdt de aanvaller uit, zet een voet buiten den cirkel en heeft dus verloren Spuwend in zijn handen daagt de tweede overwinnaar een derden strijder uit; maar als hij dezen dadelijk met één geweldigen smak wil neervellen, bukt de ander zich bliksemsnel onder zijn beenen, heft hem met zijn schouders in de hoogte en gooit hem spartelend omver. Wie er drie neerwerpt krijgt een getuigschrift

van een der kalm toeziende juryleden; maar bijna niemand brengt het zoover. Doorgaans is de eerste tegenstander nauwelijks overwonnen, of de zegepraler bijt al zelf in het zand, neergeveld door nummer twee. 't Is een warreling van naakte lichamen, die opspringen en elkaar aanvatten, samengeperst tot één gedrocht omverbuitelen, weer uiteenrollen en opstaan, weer toegrijpen en neersmakken in het zand. In de snelle botsingen van vleeschklompen, de wringingen van armen en knuisten, de strekkingen van kuiten en dijen, de spartelingen van lossprингende beenen is 't haast niet mogelijk het verloop van den strijd te volgen. Als razende dieren vliegen de worstelaars brullend tegen de helling op, grijpen wat zij maar grijpen kunnen, hijgen, schreeuwen, tieren, trekken elkander bij de haren, stompen, beuken, knijpen elkaar in den strot en terwijl de man met den waaier: tsa, hoe, hoet schreeuwend om hen henen loopt en springt en danst, terwijl het publiek gilt en juicht en lacht, blijven de beide rechters roerloos, kalm hun papiertjes uitreikend aan de weinigen, die drie aanvallers zegevierend afslaan.

Eindelijk hebben allen een beurt gehad en is de woeste worsteling gedaan. Dadelijk bedaard gaan de naakte kerels weer heen: sommigen met een nieuwen schram, anderen zich wrijvend, de meesten ongedeerd en allen onverschillig.

En nu begint het tweede, minder vermakelijke, maar in de oogen der kenners hooger staande deel der vertooning.

Zoodra het zand van het strijdperk weer is aangeveegd en de jongen met den witten waaier neuzig galmend iets heeft afgekondigd, bestijgen twee der meesters plomp-deftig de hoogte. Gelijk de anderen dragen zij zijden banden; maar deze hebben er lange, dunne franjes aan.

Boven aangekomen hurken zij neer op den cirkel van stroo, strekken weer de armen vooruit en klappen in de handen, terwijl de man met den waaier nogmaals iets uitroept. Dan stellen zij zich rug tegen rug, de voeten zoo wijd mogelijk vaneen, heffen het rechterbeen haaks gebogen zoo hoog mogelijk op en stampen met een geweldigen zet den blooten voet vast neer in den zwarten grond. Na een paar keeren op de gestrekte dijen doorgezakt en weer omhoog gerezen te zijn om hun elasticiteit te beproeven, heffen zij ook het linker been op en stampen 't zwaar neer, als wilden zij een gat trappen in den bodem. Daarna trekken zij kalm de beenen weer bijeen, kloppen

zich eens tegen het lijf, gaan met een paar log-deftige passen ieder naar een emmer, scheppen er water uit, dat zij opslurpen en weer uitspuwen over armen en voeten, vegen zich met een papiertje af, nemen wat zout uit het bakje, dat zij achteloos om zich henen strooien[1] en hurken weer neer op den cirkel van stroo.

Een poos blijven zij stil tegenover elkander zitten, dom-leuk voor zich heen of op zij kijkend, spuwend op den grond, zich wrijvend over de armen. Dan stelt de man met den waaier zich naast hen in postuur. De beenen vaneen, den waaier voor zich uitgestrekt gaat hij zóó staan, dat zijn twee gekouste voeten in een loodrechte lijn komen op de richting, waarin de kampvechters elkander zullen aangrijpen en het hoofd links wendend, als een soldaat, die zich richt, geeft hij acht op de eerbiediging der vastgestelde wetten[2].

Thans rijzen de beide naakte kolossen tegelijk langzaam omhoog, gaan op elkander toe, zetten de voeten stevig vaneen en buigen de groote hoofden voorover, tot zij met de handen moeten steunen op de breede dijen. In deze houding blijven zij lang: kop tegen kop, oog in oog, als wilden zij elkander fascineeren, en naast hen ziet de waaierdrager met schuinen blik in gespannen aandacht toe.

Allengs glijden de handen lager, zinken de hoofden dieper en rijzen de achtersten hooger, tot zij recht overeind staan als groote, bruine schijven. Nu laten de vingers behoedzaam de breede knieën los en krommen zich tot dikke klauwen, die van de zware armen afhangen tot op den grond. En plots, met een korten, heeschen schreeuw, die op het gesmoord geblaf van een hond gelijkt, grijpen de vier handen toe: twee omvatten de dikke nekken, de twee anderen pakken de gestrekte armen. Nog heeft geen van beiden eenig voordeel behaald.

Weer volharden zij dus in deze houding: kop tegen kop, oog in oog, met zwellende spieren, strak saamgeknepen lippen en valsch turende blikken, tijgers gelijk, die zich gereed maken tot een sprong. Maar eindelijk rukt de een eensklaps zoo hevig aan den voorovergebogen hals, dat de ander bijkans het even-

1) Tegen kwade invloeden.
2) In den ‘Spectator’ deelde de Heer Van Schermbeek mede, dat er 48 verschillende geoorloofde grepen bestaan.

wicht verliest. Deze buitelt zijwaarts in een halven cirkel af, houdt zich echter staande, slaat zijn armen om het dikke middel van zijn tegenstander en perst het ineen, als wilde hij de ribben doen kraken. Nog even poogt de ander zijn schouders neer te drukken en zich los te wringen uit de omarming; maar hij buigt hem achterover, van de been en ploft hem onder zich neer.

En weer joelt en gilt en fluit het publiek; men stoot elkander aan, praat heftig en schrijft wat op kleine stukjes papier[1)].

Ondertusschen is de overwinnaar kalm neergehurkt voor den man met den waaier, die, zijn wapen over hem heen strekkend, met een doordringenden jankkreet zijn naam uitgalmt.

Daarna gaan de beide kampvechters heen langzaam, log en onverschillig, als tamme olifanten opgewekt uit hun middagslaap.

Een tweede paar komt op en weer worden de namen afgeroepen, de beenen omhoog geheven en neergestampt. Weer wordt er water geschept en geslurpt, weer hurken de twee tegenover elkander neer, leuk voor zich heen of op zij kijkend, spuwend op den grond, zich wrijvend over de armen.

De man met den waaier zet zich schrap; de vette lijven rijzen op, de dikke koppen buigen tot elkander over, de groote achtersten rijzen recht omhoog; maar als de breede knuisten willen aangrijpen, doen zij 't niet precies op hetzelfde oogenblik en nu moet alles van voren af aan worden herhaald.

Nogmaals wandelen de naakte kerels naar de respectieve emmers, slurpen water, spuwen 't uit over hunne beenen en armen, vegen zich af met papiertjes en strooien zout in de rondte.

Vier keeren mislukt op deze wijze de aanval; vier keeren moet alles weer over worden gedaan en als eindelijk de greep goed is gekeurd en de man met den waaier: tsa, tsa roepend, hen aanvuurt tot den strijd, blijven de kolossen als twee strijdlustige bokken, die op elkaar in zijn gerend, of liever nog als twee voorover vallende rotsblokken, roerloos tegen elkander aan geleund. Schouder tegen schouder gedrukt duurt het lang eer een van beiden een hand durft losmaken om een nieuwen greep te wagen. Glijdt eindelijk een der klauwen af, dan laten

1) Naar ik vernam: weddenschappen.

ook de vingers van den ander los en terwijl boven de zware lijven nog altijd opduwen en persen, slaan beneden de bengelende handen elkander terug in het grijpend tasten. Zoodra de een beet heeft, lijkt de ander verloren; maar nu bukt deze zich vlug, vat zijn tegenstander onder de knie, dwingt hem achteruit te hinken en smakt hem achterover met zijn kop omlaag op de helling neer.

Een worsteling van twee der grootmeesters besluit de vertooning en voor dit slot-tafreel vervangt de blauwe man met waaier en zwaard weer den groene, die alleen een waaier heeft. De worstachtige vingers van deze vormlooze vleeschklompen grijpen dadelijk raak; maar langer dan ooit duurt het eer een van de vette massa's neerploft op de aarde. Zij houden elkander zoo onbewegelijk omvat, dat de beide lichamen één reusachtig ivoren beeld lijken, het konterfeitsel van een monsterlijke omhelzing, gesneden uit een voorwereldlijken olifantstand. Van vlugheid is bij dit paar geen sprake meer; ook geen spierzwelling valt op de bobbelige armen meer waar te nemen.

De zware rompen omklemd door kolossale scharen van knijpende spieren blijven roerloos, totdat eindelijk een onmerkbare verschuiving van kracht het evenwicht verstoort. Dan rolt de logge hoop omver en is de bovenste helft overwinnaar.

MARCELLUS EMANTS.

De zon of de klok?

Sedert het voorjaar van 1892 is meer dan ooit te voren in verschillende landen van Europa en in alle kringen van de samenleving de vraag overwogen, of onze maatschappij bij de bepaling van de dagelijksche aanvangsuren van haren arbeid en hare rust en bij de nadere onderverdeeling daarvan zich regelt naar den stand van de zon dan wel naar de wijzers van de klok.

Een Nederlandsch minister heeft op 31 Januari 1893 aan de groene tafel de uitspraak voor zijne rekening genomen: wij leven immers naar de zon en niet naar de klok!

De proef in het groot, die sedert Mei 1892 in België, en sedert April 1893 in het geheele Duitsche rijk te dezer zake genomen wordt, heeft daarentegen tot eene uitkomst geleid, met deze ministeriëele beschouwing lijnrecht in tegenspraak.

Talrijke landgenooten die in den afgeloopen zomer de streken van Rijn of Moezel bereisden, hebben er zich van overtuigd, dat de Middeneuropeesche tijdregeling voor de bewoners van West-Duitschland eene onverwachte veraangenaming van het leven gebracht heeft, omdat..... men allerwege de gewone dagverdeeling, waaraan men van oudsher gewend en gehecht was, behouden heeft, niettegenstaande sedert 1 April 1893 bij de wet een kunstmatige tijd was ingevoerd. Niemand heeft er zich om bekommerd dat ingevolge dit wettelijk voorschrift de zon later op en later onderging, dat dus bij behoud van de dagverdeeling naar de klok, het leven in de richting van de morgenuren verschoven werd; niemand heeft volgens de ministeriëele formule zijn leven volgens de zon gecorrigeerd[1)].

1) Zie bijv. het Journal für Gasbeleuchtung und Wasserversorgung, Jahrg. 36, 1893, No. 26, p. 253, waar wij in eene correspondentie uit Heidelberg lezen:
‘Das öffentliche Leben richtet sich, verschwindende Ausnahmen abgerechnet, mit dem Beginn und Schluss seines Tagewerkes..... wie früher, so auch jetzt lediglich nach der Uhrstunde, nicht nach der Sonnenzeit, zwischen denen für Heidelberg bekanntlich ein Zeitunterschied von fast einer halben Stunde besteht.
Der Effect für uns ist also der, dass es Abends so zu sagen eine halbe Stunde länger als sonst der Fall war, Tag bleibt.’

En men heeft er zich wèl bij bevonden. Althans de bevolking van West-Duitschland, het Rijksland, de Rijnprovincie, enz.; omdat haar bij de invoering van den zônetijd het voordeel te beurt viel aan de verste westgrens van de Middeneuropeesche zône te wonen.

Anders is het in België.

De Regeering van dat land heeft zich met 1 Mei 1892, op het initiatief van eenige - niet eens de belangrijkste - harer spoorwegbesturen tot eene ondoordachte inlijving bij de Westeuropeesche tijdregeling laten vinden. Geheel België rekent sedert dien datum niet alleen in het spoorwegverkeer maar ook in het burgerlijke leven met Greenwichtijd, en aangezien ook daar te lande *niemand* naar de zon, maar *iedereen* naar de klok is blijven leven, vallen de avonduren des te vroeger in, en lezen wij in de *Indépendance Belge* van 27 Augustus 1893 dat in de stad Brussel in 't afgeloopen jaar voor 265.185 frs. meer gas door de bewoners verbruikt werd, alleen als gevolg van de nieuwe tijdregeling.

Daarbij zijn de petroleum en andere verlichtingsmiddelen nog geheel buiten rekening gelaten.

Het is aan geen redelijken twijfel onderhevig, dat België in geheel anderen toestand zou verkeeren, wanneer het niet den Greenwichtijd maar den Middeneuropeeschen tijd hadde aangenomen. In nog hoogere mate dan te Heidelberg, Keulen, Aken en Straatsburg zou men dan te Luik, Brussel en Ostende in het afgeloopen jaar belangrijke uitgaven aan kunstverlichting bespaard en bovendien aan daglicht[1)] gewonnen hebben.

Menigeen zal zich afvragen: maar *waarom* heeft België, toen het de vrije keus tusschen eene voordeelige en eene nadeelige

1) Die winst aan daglicht wordt somtijds misverstaan. Het in 24 uur beschikbare daglicht blijft natuurlijk onveranderlijk. Maar daar in het leven van den stedeling gedurende het grootste gedeelte van het jaar in de morgenuren steeds een stuk daglicht ongebruikt blijft, is een kunstmatig verzetten van de klok naar den avond in werkelijkheid een ongemerkt verschuiven van het leven in de richting van die morgenuren, d.w.z. een winst aan daglicht 's morgens en eene even lange besparing van kunstlicht 's avonds.

tijdregeling gehad heeft, dan aan de nadeelige de voorkeur gegeven?

Het antwoord op die vraag kan voor ons Nederlanders, die zich in een minder gewenschten maar voorloopig niet al te pijnlijken overgangstoestand bevinden, uiterst leerzaam zijn.

En dat antwoord kan aldus worden samengevat: de Belgische Regeering is er niet tijdig op bedacht geweest, dat bijzondere omstandigheden aanwezig waren, die haar de vrije keuze toelieten. Zij heeft gemeend, dat er van keuze geen sprake kon zijn, dat de theorie de aansluiting van België bij den Greenwichtijd eischte[1)], en dat die aansluiting dus hoe eerder zoo beter tot stand moest komen.

De Nederlandsche Regeering is te dezer zake met de Belgische hand in hand gegaan. Zóó zelfs dat ten onzent de Minister van Waterstaat in de Eerste Kamer heeft verklaard (Handelingen, 1892-'93, blz. 359): ‘Had België ook den Middeneuropeeschen tijd willen aannemen, dan zouden wij door dit ook te doen, eenheid van tijd hebben kunnen verkrijgen tusschen Duitschland, België en Nederland; en alsdan zou, naar het mij voorkwam, ook voor ons land de Middeneuropeesche tijd boven den Westeuropeeschen te verkiezen geweest zijn.’

De Regeering te 's Hage heeft dus in de tijdquaestie haar wachtwoord aan die te Brussel gevraagd, en toen deze laatste (die de zaak reeds bij de wet geregeld had) begrijpelijkerwijze niet dadelijk verandering in het eens genomen - zij het ook misschien overijlde - besluit wilde brengen, heeft onze Minister van Waterstaat zich daarbij gaarne nedergelegd.

Toch had de minister er blijkbaar voor zich zelf geen vrede

1) Hoe weinig bindend de theorie te dezer zake mag genoemd worden, zien wij vooreerst in de Vereenigde Staten, waar de zônetijdrekening reeds voor j aren werd ingevoerd, maar waar de zônegrenzen evenmin aan de meridianen gebonden zijn, doch op opportuniteitsgronden nu links, dan rechts daarvan, af buigen.
Vervolgens in Australië, waar de zônetijd mede staat ingevoerd te worden en waar, op het post- en telegraaf-congres te Brisbane in 1893, invloedrijke afgevaardigden van Nieuw-Zeeland, Nieuw Zuid-Wales en Victoria het uitgesproken hebben ‘that it is desirable in public interests that the Hour-zone System should be adopted in a modified form, so that there should be one time throughout Australia, viz. that of the 135 meridian’ (Nature, 14 Sept. '93, p. 484). Wijziging dus van de theorie waar dit in het publiek belang noodig mocht blijken.

mêe om aan de Kamer den indruk te geven, dat te Brussel beslist werd welke tijdregeling voor Nederland de voorkeur verdiende. Hij wendde zich daarom tot ... de wettelijke vertegenwoordigers van handel en nijverheid in onze groote centra, tot de Kamers van Koophandel te Amsterdam of Rotterdam? Neen, want deze hadden reeds openlijk door woord en daad getoond, dat zij voor de Midden-Europeesche tijdregeling partij kozen. Dan tot de burgelijke overheid in de groote gemeenten van ons vaderland, ten einde te weten te komen of er bij de burgerij voorkeur bestond voor de eene of andere tijdregeling? Neen, want in openbare zittingen hadden de gemeenteraden der vier grootste (en van nog talrijke andere) gemeenten in Nederland bij meerderheid van stemmen uitgemaakt, dat - moest er verandering in de tijdregeling komen, - aansluiting bij den Midden-Europeeschen tijd hunne medewerking zou hebben, terwijl zij voor de aansluiting bij den West-Europeeschen tijd die medewerking weigerden.

Maar bij wie ter wereld heeft dan de Minister om nadere voorlichting aangeklopt, zoo hij deze colleges, de aangewezen practische vertegenwoordigers van handel en burgerij, is voorbijgegaan?

Wie de boven aangehaalde handelingen der Staten-Generaal raadpleegt, kan daar lezen dat de minister zich ter bepaling zijner keuze tusschen Midden-Europeeschen of West-Europeeschen tijd gewend heeft tot de spoorweg-maatschappijen!

Zij waren het die het vraagstuk van de geunificeerde tijdregeling bij de Regeering aanhangig gemaakt hadden, zij waren het die zich tegenover buitenlandsche zustermaatschappijen verbonden hadden, den Greenwichtijd aan te nemen, zij waren dus nog niet verdacht van kettersche neigingen ten aanzien van de alleenzaligmakendheid van het Greenwichuur voor België en Nederland, zij moesten dus nadere opgaven leveren over - het handelsverkeer van Nederland met Duitschland, in vergelijking met datzelfde verkeer met België en Frankrijk?... Neen, alweder neen; het was immers reeds te goed en te algemeen bekend dat Nederland met zijn uitgebreiden transito-handel een veel sterker handelsverkeer naar het oosten dan naar het zuiden heeft; dat unificatie van tijd met het oosten dus in velerlei opzicht den handel ten goede zou kunnen komen.

De nadere opgaven die van haar gevraagd werden betroffen

het personenverkeer met Engeland, België en Duitschland! De spoorwegbesturen hebben die opgaven verstrekt en daaruit is het den minister gebleken dat het personenverkeer met Duitschland een kleiner cijfer aanwijst dan dat met België en Engeland.

Hetgeen niemand ooit betwijfeld heeft.

Wanneer op een plein drie drukke straten uitkomen, dan zullen in en uit twee van die straten samen, altijd meer menschen dat plein bereiken en verlaten dan langs de derde alleen!

Had de Minister de Kamers van Koophandel geraadpleegd, deze zouden hem voorzeker meer ter zake geantwoord hebben, en hebben aangetoond dat niet het personen-verkeer hier den doorslag mag geven. Allerminst het personenverkeer met een land waarmede wij in geen doorloopend spoorwegverband staan. Zij zouden wijders gewezen hebben op het groote voordeel - juist voor den handel - van tijdseenheid met geheel Midden-Europa, dat - althans in zijn westelijke helft - sedert 1 April 1893 een voorsprong op Nederland heeft, waarover de mannen van den handel thans reeds hoorbaar klagen.

Kortom, wie zich den hierboven geschetsten loop van zaken in herinnering terug roept, zal moeten erkennen dat deze Minister de duidelijke uitspraak der publieke opinie, zooals zij uit de beraadslagingen en stemmingen in de hierboven genoemde gewichtige Regeeringscolleges moest worden afgeleid, niet met volkomen onpartijdigheid heeft overwogen. Hij wenschte de tijdregeling verder aan zichzelf over te laten, en enkele leden der Eerste Kamer hebben openlijk het goed recht van zoodanige passieve houding bepleit.

Zoo werd dus de questie der tijdregeling in Nederland voor een poos van de agenda afgevoerd. En recht velen in den lande zijn met den toestand, waarin wij ons thans bevinden bevredigd, zoo niet verzoend. Wij zijn welhaast een jaar verder en de meesten onzer zijn aan de optelling van twintig minuten bij het opgegeven spoorweguur langzamerhand gewend geraakt, of wel, wij vermijden dit bezwaar en gebruiken ‘het groene spoorwegboekje’ van de firma van Hoogstraten.

Want een bezwaar is en blijft het, zelfs voor de warmste verdedigers dezer kunstbewerking, die voor het behoud van onzen Amsterdamschen tijd bereid zouden zijn nog wel zwaardere proeven in de rekenkunde af te leggen. Een bezwaar

dat zich bijv. doet gevoelen wanneer men, in andere landen van Europa reizende, ook daar bij de opgegeven spoorweguren door de kracht der gewoonte twintig minuten optelt en..... te laat komt. Geheel daargelaten het bezwaar dat zich honderden malen daags voordoet, al komt het zoo zelden onder onze waarneming, het bezwaar nl., dat wij voor het min geletterde en min ontwikkelde deel onzer bevolking, waarvan toch zeer velen af en toe van de spoorwegen gebruik maken, een bron van verwarring laten voortbestaan op gronden die wij waarlijk ter nauwernood kunnen motiveeren.

Immers wat is de wezenlijke beteekenis van die vaderlandschlievende leuze: behouden wij onzen eigen, onzen Amsterdamschen tijd!

Schijnbaar een streven naar meer waarheid, omdat de Amsterdamsche tijd meer met den werkelijken zonnetijd overeenstemt dan de tijd van Greenwich of die van Stargard. Maar in werkelijkheid zelfs te dezer zake een bedriegelijke leuze, omdat de Amsterdamsche tijd regelmatig tweemaal 's jaars toch reeds circa zestien minuten van den waren zonnetijd afwijkt. Terwijl daarenboven de Amsterdamsche tijd evenzeer een kunstmatige tijd is, zoodra men zich te Haarlem of te Amersfoort, te Vlissingen of te Groningen bevindt. In werkelijkheid is het dus slechts eene quaestie van meer of minder: wil men in de afwijking van het zonneuur slechts één enkel of wil men desnoods ook drie kwartier toelaten?

Na de ervaring in Duitschland en België opgedaan, kan het antwoord niet twijfelachtig zijn. Zij die er eventueel last van zou kunnen hebben, de landbouwende bevolking, zij stoort zich aan geen klok, zij leeft feitelijk naar de zon, zooals de Minister heeft gemeend dat wij allen deden. En de stads- en dorpsbevolking die naar de klok leeft, zal van die grootere afwijking van drie kwartier geenerlei nadeel ondervinden, maar daar slechts voordeel uit kunnen trekken, mits de afwijking naar de zijde van het morgenlicht valle, zooals in geheel West-Duitschland, en niet naar de zijde van den nacht, zooals in België.

Zij die zoo sterk voor het behoud van den Amsterdamschen tijd ijveren, verliezen uit het oog, dat de toestand waarin wij thans leven, nooit een blijvende zijn kan, dat hij in alle op-

zichten het kenmerk draagt een overgangstoestand te zijn.

Bij de snelle verbetering der verkeersmiddelen, kon het niet uitblijven of de behoefte aan eene vereenvoudigde uurtelling moest zich het eerst bij deze doen gevoelen.

Zoowel in Amerika als in Europa zijn het de spoorwegmaatschappijen geweest, die zich het eerst van de noodzakelijkheid van zoodanige vereenvoudiging bewust werden, en haar ook hebben toegepast. Het lijdt geen twijfel of ook het telegraphisch verkeer tusschen de handeldrijvende natiën wordt door zoodanige unificatie van uurtelling gebaat. De volledige en algemeene toepassing van deze vereenvoudiging mag dus onvermijdelijk genoemd worden, evenals vroeger de vereenvoudiging in het muntwezen, en in het stelsel van maten en gewichten onvermijdelijk is gebleken, toen het pond Vlaamsch en de Amsterdamsche voet in de praktijk ter zijde werden gesteld en nog slechts historische beteekenis behielden.

Reeds verklaarde de Minister van Binnenlandsche Zaken op 23 Maart 1892 in de Tweede Kamer: ‘de opname der nieuwe tijdsbepaling in het burgerlijk leven kan wel worden vertraagd, maar moet ten slotte toch geschieden.’

Die uitspraak zij eene waarschuwing voor hen die op het behoud van den Amsterdamschen tijd zoozeer prijs stellen. Nu eenmaal bij de voorgestelde zôneregeling de meridianen van Greenwich en van Stargard de bestemmende zijn geworden, en nu binnen korter of langer tijd aansluiting bij de eene of bij de andere moet verkregen zijn, nu zij men er bij tijds op bedacht ‘*to keep on the safe side*;’ nu neme men zonder verwijl die maatregelen welke strekken kunnen om ons vaderland, zoowel wat zijn spoorwegtijd als wat zijn burgerlijken tijd betreft, met geheel Midden-Europa volledig in overeenstemming te brengen.

Voor onze spoorwegen heeft dit geenerlei bezwaar. Reeds heeft het groote Midden-Europeesche spoorwegverbond, waarvan ook zij een levend deel uitmaken hun te dezer zake volkomen vrijheid van handelen gegeven. Maar het is niet gewenscht dat van deze vrijheid door hen worde gebruik gemaakt, zonder dat door de Regeering tegelijkertijd maatregelen genomen worden om de geheele natie de voordeelen van die tijdsaansluiting bij het oosten te doen verkrijgen. Dat nu zal, na al hetgeen over deze zaak reeds is voorgevallen, niet wel anders kunnen

geschieden, dan langs den weg eener wettelijke regeling, die grondig kan worden voorbereid; die, eenmaal aanhangig gemaakt, waarlijk niet met overijling behoeft te worden afgedaan, daar de overgangstoestand dien wij doorleven geen *periculum in mora* schept; en die vooral gepaard moet gaan met eene voorbereiding van de zijde der spoorwegmaatschappijen, welke in 1892 ten eenenmale heeft ontbroken.

De spoorwegdienstregeling zal kleine wijzigingen behooren te ondergaan; niet wat den loop der naar het buitenland aansluitende treinen betreft, maar ter zake van vroege ochtenden late avondtreinen, van treinen die kinderen naar school en stedelingen van buiten naar kantoor of bureau stadwaarts voeren. De moeielijkheden aan zoodanige wijzigingen verbonden vloeien voort uit het feit, dat de treinen met buitenlandsche correspondentie op hetzelfde 'moment physique' moeten blijven loopen, terwijl de naam van dat 'moment physique' gewijzigd wordt. In 1892 was het er op aangelegd dat de talrijke correcties die van een en ander het noodzakelijk gevolg moeten zijn, door het publiek en niet door de spoorwegmaatschappijen zouden worden gemaakt.

Dank zij de weigering van het publiek om zich bij den Greenwichtijd aan te sluiten heeft het zich dezen overlast bespaard. Komt het tot wettelijke regeling, dan heeft thans het publiek wel degelijk het recht te eischen dat deze moeielijkheden door de spoorwegmaatschappijen, wie daartoe een ruime tijd van voorbereiding kan worden gelaten, overzien en opgelost worden[1)], vóór den datum waarop spoorwegtijd en burgerlijke tijd in Nederland weder met elkander, en met den tijd van Italië, Oostenrijk, Zwitserland, Duitschland, Denemarken, Zweden en Noorwegen in overeenstemming worden gebracht.

Eén woord ten slotte over het doctrinaire bezwaar van hen, die meenen, dat wij, die door onze geographische ligging binnen

1) Wie dit hebben ingezien, het waren B. en W. van Amsterdam, in wier praendvies, dat in Januari 1893 door den Raad is aangenomen, het duidelijk wordt uitgesproken dat de spoorwegbesturen zich de moeite behooren te getroosten, zekere wijzigingen in hunne dienstregelingen ten bate van het publiek aan te brengen, liever dan er zich als in Mei 1892 op het allergemakkelijkst af te maken, toen bij het verzetten van de klok met twintig minuten alle treinen, zonder uitzondering, twintig minuten vervroegd werden!

de Greenwichzône vallen, niet het recht zouden hebben den Midden-Europeeschen tijd aan te nemen.

Waarom zouden wij daartoe minder gerechtigd zijn dan de bewoners van die gedeelten van West-Duitschland die even ver of nog verder westelijk wonen dan de bewoners van Groningen, Drente, Overijsel en Gelderland?

Is men er zich wel goed van bewust dat ons Winschoten verder oostelijk ligt dan Wezel, Dusseldorf, Keulen, Trier, Aken en Metz? Dat beide laatstgenoemde plaatsen op denzelfden meridiaan liggen als Zutfen, dichter dus bij den meridiaan van Greenwich dan Assen, Groningen, Enschedé en Oldenzaal?

Kortom nu men uit welbegrepen opportunisme een groot stuk van West-Duitschland, dat in de Greenwichzône ligt, toch nog bij de Midden-Europeesche tijdstrook heeft ingedeeld, nu zou het toch te ver gedreven doctrinarisme wezen voor Nederland, waarvan de totale oppervlakte aanmerkelijk geringer is dan die van het reeds in de Greenwich-zône vallende Duitsche gebied, aan zoodanige theoretische bezwaren waarde te blijven hechten. Te meer omdat onze westgrens de zee is, geene westelijke aansluitende naburen zich dus over willekeur onzerzijds zullen te beklagen hebben, en alleen misschien de Belgen met afgunst onze bedachtzaamheid met hunne overijling zullen vergelijken.

Trouwens zooals hierboven reeds werd aangestipt, ook zij zouden de vrije keus gehad hebben indien zij zich volledig rekenschap van al het voor en tegen gegeven hadden vóór zij tot het maken van hun tijdwet waren overgegaan. Deze was immers ontworpen in overleg met de Belgische spoorwegbesturen, aan wie zeker evenals aan de onze de vrijheid tot het aannemen van den Midden-Europeeschen tijd zou zijn verleend geworden, indien dit ware aangevraagd. Heeft eenmaal Nederland, door het aannemen van den Midden-europeeschen tijd, het goede voorbeeld gegeven, dan zal in België de aandrang niet uitblijven om het handelsbelang van Antwerpen niet bij Amsterdam en Rotterdam te laten achterstaan, maar hoe eer hoe liever van het Greenwich-uur op het Midden-Europeesche uur over te gaan.

Regeling van den tijd bij de wet staat dus in Nederland voor de deur, hetzij daartoe de Minister, hetzij de volksverte-

genwoordigers het initiatief nemen. Weinig wetten in ons Staatsblad zullen zóó kort als deze kunnen zijn. Dat de Nederlandsche tijd gerekend zal worden naar een meridiaan, die buiten het Nederlandsche grondgebied gelegen is, behoeft ons evenmin af te schrikken als het den Belgen gedaan heeft. Trouwens dat zal hetzelfde blijven of wij ons bij de West-Europeesche dan wel bij de Midden-Europeesche zône aansluiten.

De wet, die ons den Midden-Europeeschen tijd brengt, zal ons maatschappelijk leven in geen enkel opzicht wijzigen, maar zij zal ongemerkt de winst realiseeren, die in daglicht en in actief handelsverkeer ons, niet minder dan het nageslacht, ten goede komt.

A.A.W. HUBRECHT.

De Fransche tragedie.

I.

Het zou mij slechts matig verwonderen zoo zij voor de meeste mijner landgenooten iets anders was dan een oude, heel oude vorm van dramatische kunst, hoogstens geschikt om, ter wille van enkele mooie verzen, in stilte te worden gelezen, overigens alleen nog maar bruikbaar als leerstof voor een les in Fransche letterkunde of als onderwerp voor een opstel bij gelegenheid van een akte-examen, doch zelfs niet interessant genoeg meer voor eene Nutslezing.

't Is waar, men heeft wel eens vernomen dat zij in Frankrijk's hoofdstad nog iets meer beteekent; dat in een paar Parijsche schouwburgen nu en dan een oud treurspel wordt opgevoerd, waarbij letterkundigen als Francisque Sarcey, Jules Lemaître, Gustave Larroumet, eene ‘conférence’ houden; dat de leeraren van het ‘Conservatoire dramatique’ met behulp van Corneille en Racine de aanstaande tooneelspelers africhten op zoogenaamde ‘dictie.’ Maar ... dat is alles officieel, gesubsidiëerd, kunstmatig; dat wordt in stand gehouden als een eerbiedwaardige traditie, minder ter meerdere glorie van de kunst dan ten gerieve van een klein publiek van leeraren, scholieren en ouderwetsche tooneelcritici, of ter wille van een ‘ronfleerenden’ tragicus onder de tooneelspelers, die anders buiten emplooi zou wezen.

Het moderne treurspel is immers iets geheel anders! Dat is Ibsen, Tolstoi, Hauptmann, leven van ons leven, ijzingwekkende realiteit, en tegelijk geheimzinnig voorgevoel, diepzinnige symboliek!

Reeds éénmaal, in de dagen der romantiek, heeft de deftige klassieke Muze die op den klank der rollende alexandrijnen zoo rythmisch rondwandelde tusschen de hovelingen van Louis XIV, moeten wijken voor de wilde, bewegelijke Muze van Shakespeare. Thans kan zij geheel op den achtergrond treden, het tooneel ruimend - immers zelfs in Frankrijk! - voor de sombere Noorsche Muze, met haar diep borenden blik, haar symbolisch gewaad, haar aangrijpende gebaren.

Zoo denken velen.

Of heeft de opvatting der Nederlandsche vereerders van dramatische kunst zich in de laatste weken misschien eenigszins gewijzigd? Gevoelen ook nog anderen dan zij die gaarne ‘op klassieken bodem staan’ wellicht wat meer sympathie voor het treurspel van Corneille en Racine sints de herinnering aan die oude letterkunde bij hen is wakker gemaakt door de diepe stem, door het donker oog, door het imponeerend optreden, daarbij zoo vol bekoring! van Madame Segond-Weber? Ik zou het mij kunnen voorstellen. Er is in de verschijning dier jonge vrouw, - wier ‘tragisch masker’ reeds tien jaar geleden, toen zij voor het eerst in Coppée's *Jacobites* optrad, van Rachel deed spreken, - in haar geluid, in haar blik, in haar voordracht, nu en dan ook in hare houding en hare gebaren, zooveel hooge, echt tragische kunst, en tegelijk zooveel leven, zooveel waarheid, dat zij door haar Phèdre en haar Camille ons weer een heel eind nader heeft moeten brengen tot de kunst van Frankrijks oude treurspeldichters.

Voorzeker, de wegslepende indruk, de overweldigende emotie die de geniale Sarah Bernhardt onlangs te Parijs heeft gewekt, toen zij, na dat lange zwerven in den vreemde, Racine's meesterstuk eens weer vertolkte voor haar Parijzenaars, - daarvoor schieten de krachten der veelbelovende tooneelspeelster nog te kort. Zij is nog te jong, haar spel misschien ook te bewegelijk, haar stem, bij alle diepte, niet innig genoeg, om al de passie, al de wroeging, al het lijden der beklagenswaardige Phèdre voelbaar te maken. Maar hoe bekoorlijk was juist, in Camille's eerste optreden, die jeugd! hoe deerniswekkend, bij de gedachte aan het noodlottig einde, dat vriendelijk heen- en weerbuigen van het fraaie hoofd op den slanken hals, die glimlach waarmee ze, door haar tranen heen, den geliefden bruidegom van het slagveld poogt terug te houden! En welk een

kracht, eerst ingehouden, dan ten volle uitbarstend, in Phèdre's wanhopig huiveren voor het ontzettende harer misdaden, in Camille's waanzinnig vervloeken van het zegevierende Rome!

Madame Segond-Weber is blijkbaar een zeer ernstige artiste. Zij heeft hare rollen, zooal niet reeds doorleefd, dan toch tot in bijzonderheden doordacht; en dat zij, zonder nieuwe kunstjes te verzinnen, nu en dan in die overbekende rollen, in die honderden malen voorgedragen versregels iets verrassends, iets persoonlijks weet te leggen, pleit voor haar artistieken aanleg en hare groote intelligentie.

Nu zij, door een onvermoeid impresario langs alle Nederlandsche spoorweglijnen voortgesleept, nog pas op zoo vele plaatsen van ons vaderland de forsche klanken van Corneille's verzen en de roerende muziek van Racine's alexandrijnen heeft laten klinken, nu zullen misschien eenige mededeelingen betreffende de geschiedenis van het Fransche treurspel en eenige beschouwingen over zijn eigenaardig karakter op de belangstelling der ‘Gids’lezers kunnen rekenen.

II.

De Fransche tragedie, het is genoeg bekend, is, in haar oorsprong, een vrucht van de Renaissance, eene navolging der Grieksche treurspelen van Euripides en der Latijnsche van Seneca. In het leven geroepen door een zevental jonge dichters, die, gloeiend van geestdrift voor de letterkunde der klassieke oudheid, de schitterende zon van Rome en van Athene over Frankrijk wilden doen opgaan, is zij op een studententooneel geboren; in 1552 werd Jodelle's *Cléopâtre* door den schrijver en zijne makkers op de binnenplaats van het ‘collège Boncourt’ opgevoerd.

Maar hoe voorbarig bleek de triomf dier jeugdige hervormers te wezen, die, in hun opgewondenheid, den gevierden Jodelle, naar antieken trant, een bekransten bok vereerd hadden en op een geïmproviseerd Bacchusaltaar hun vroolijke plengoffers aan de kunst der ouden hadden gebracht! Bijna een eeuw zou nog moeten voorbijgaan eer de eerste klassieke tragedie, gebouwd naar de regels der drie eenheden, op de planken van een Parijschen schouwburg werd gebracht en door het gewone schouwburgpubliek met ondubbelzinnige blijken van ingeno-

menheid werd ontvangen. Na 1552 is de eerste datum van eenige beteekenis in de geschiedenis der Fransche tragedie het jaar 1634, toen Jean de Mairet er eindelijk in slaagde met zijne *Sophonisbe* een wezenlijk succès te behalen.[1)]

Wel heeft het gedurende de tweede helft der XVIe eeuw aan Fransche treurspeldichters niet ontbroken. Naat en boven Jodelle's onmiddelijke navolgers, La Péruse, Grévin, Jean en Jacques de la Taille, mogen, aan het einde van dit tijdperk, Robert Garnier en de Montchrestien met eere genoemd worden. Maar het schijnt thans vrij wel uitgemaakt dat de stukken dezer dichters, met name die van Garnier en Montchrestien, door geleerden en geletterden met belangstelling en met groote ingenomenheid gelezen, nooit op het tooneel van een wezenlijken schouwburg zijn opgevoerd, hoogstens nu en dan voor een klein publiek in een of ander ‘collège’ zijn vertoond geworden.

Wanneer wij dus in de eerste dertig jaren der XVIIe eeuw het Parijsche tooneel gansch en al zien ingenomen óf door de ‘tragi-comédie’ - dien modernen vorm van het Middeleeuwsche drama - óf, overeenkomstig den smaak der fijner beschaafde kringen, door de uit Italië overgenomen ‘pastorale’; wanneer

1) Ik sluit mij aan bij de nieuwe chronologie van Mairet's drama's, allereerst voorgesteld door Gaspary (*Zeitschrift f. rom. Phil.* V blz. 70), later door Dannheisser (*Rom. Forschungen* IV, blz. 313 en *Studien zu Jean de Mairet's Leben und Wirken*, dissert. 1888) nader ontwikkeld en overgenomen door Rigal (*De l'établissement de la tragédie en France* in de *Revue d'art dramatique* 1892 XXV, p. 72). Tot dusverre had men, voornamelijk op het voetspoor van Ebert, 1629 aangenomen als het jaar der eerste opvoering van Mairet's *Sophonisbe*. Intusschen zal, naar ik vermoed, die nieuwe chronologie nog nadere herziening noodig hebben. Immers, zij steunt, wel niet geheel, maar toch grootendeels op de bewering, dat de frères Parfaict ten onrechte 1604, in plaats van 1610, als het geboortejaar van Mairet hebben aangegeven. Maar nu heeft de uitgever van den herdruk der *Sohponisbe*, prof. Vollmöller (in de *Sammlung französischer Neudrucke* n°. 8, p. IX der *Einleitung*) een extract uit de doopregisters van Besançon afgedrukt, waarin ‘Joannes, filius Joannis Maret (sic!)’ vermeld staat als gedoopt den 10en Mei 1604. Vreemd genoeg hebben noch Rigal (ll.) noch Dannheisser, in zijn straks te vermelden studie, hierop acht geslagen. De vraag naar den juisten datum der opvoering van *Sophonisbe* (1629 of 1634) is lang geen onverschillige zaak, wanneer men let op de chronologie der drama's van Corneille. Immers zijne *Mélite* is van 1629, en toen hij dit blijspel schreef, ‘had hij nog nooit van de Aristotelische eenheden hooren spreken’, terwijl hij, in *Le Cid* (1636) het onmogelijke heeft beproefd om de handeling binnen den tijd van vier-en-twintig uren saam te persen.

wij bemerken dat Alexandre Hardy, die geweldige ‘fournisseur de drames,’ onder de honderdtallen van stukken die hij aan de hongerige tooneelspelers levert, wel enkele ‘tragédies’ mengt, doch deze zoo inricht dat zij in bouw zeer weinig van de ‘tragi-comédies’ verschillen, - dan mag dit niet, zooals men vroeger deed, aan eene reactie tegen de klassieke tragedie worden toegeschreven, maar dan moet daaruit worden afgeleid dat nóch de eigenlijke tooneeldichters, nóch de acteurs, nóch het schouwburgpubliek zich vooralsnog om die klassieke tragedie veel bekommerden.

Geen wonder ook. Wie zou ze hebben opgevoerd? en met welk decoratief zouden ze vertoond zijn geworden? Nog altijd gold het monopolie der ‘confrères de la Passion,’ aan wie het Parlement, reeds in 1548, enkel het opvoeren van gewijde mysteries had ontzegd, doch die herhaaldelijk in het bezit van hun monopolie waren gehandhaafd. En ook al hadden de ‘Confrères’ tooneelspelers van beroep in hun plaats gesteld, deze, de acteurs van het ‘Hôtel de Bourgogne’, dachten er niet aan, en hun publiek nog veel minder, om af te wijken van de Middeleeuwsche tradities van spel en decoratief. Wel kostte het soms geweldig veel moeite om de zeer gecompliceerde tooneelinrichting der oude mysteriespelen saam te dringen binnen de enge grenzen van eene kleine tooneelruimte. Maar met wat goeden wil was men er toch in geslaagd om, geholpen door de onmisbare ‘conventie’ tusschen toeschouwers en spelers, een vijftal verschillende decoraties naast elkaar op te stellen en zoo de opeenvolgende tooneelen van eenzelfde stuk op vijf verschillende plaatsen te laten spelen. De plaatsverandering werd alleen hierdoor aangewezen dat de tooneelspelers uit een ander gedeelte van het decoratief te voorschijn kwamen. Stonden zij eenmaal voor het publiek, dan traden zij zoo ver mogelijk naar voren en bewogen zich vrij, zonder zich verder om den achtergrond te bekommeren, over het geheele proscenium.[1)]

1) Deze tooneelschikking van het Hôtel de Bourgogne kent men zeer nauwkeurig uit een handschrift der Bibliothèque Nationale (ffr. 24330), dat de miseen-scène bevat van 71 stukken, waarbij 47 teekeningen, alles afkomstig van Mahelot, den eersten machinist van den schouwburg. Ziehier, bijv. de tooneelinrichting der *Argarite* van Durval, een der verstokte ‘irréguliers’ onder de tooneeldichters van dien tijd (het stuk is van 1634): ‘In het midden een kamer met een groot praalbed, waarvan de gordijnen open en dicht kunnen gaan; aan den eenen kant een oude vesting, met een breede opening of grot, waaruit een bootje kan te voorschijn komen; om de vesting heen, een zee twee voet en acht duim hoog; naast de vesting een kerkhof met een klok in een bouwvallig torentje; drie graven en een stoel; aan den anderen kant een schildersatelier, met schilderijen, en daarnaast een tuin of bosch, met appels, peren, dwaallichtjes, een molen, enz....’ Zie over de tooneelinrichting gedurende dit geheele tijdvak, E. Rigal, *Alexandre Hardy et le théâtre frauçais à la fin du XVIe et au commencement du XVIIe siècle*, Paris, Hachette 1889 blz. 161-217.

Wat zou men op dit tooneel, in een schouwburg zoo rijk aan ‘decors’ en ‘accessoires’, tegenover een publiek dat op dergelijken omhaal gesteld was en welks verbeelding zich daarin zoo gemakkelijk schikte, hebben uitgericht met een treurspel dat binnen vier-en-twintig uren verliep en waarvoor geen ander decoratief noodig was dan één of twee zalen van een paleis? Het ‘Hôtel de Bourgogne’ behoorde geheel en al toe aan de zoogenaamde ‘irréguliers’, aan de vervaardigers van ‘tragi-comédies’, aan Alexandre Hardy en zijne volgelingen.

En nu mochten de theoretici verhandelingen schrijven over de zoogenaamde éénheid van tijd, ‘la règle des vingt-quatre heures’, en er op aandringen dat althans in dit opzicht de vertooning aan waarschijnlijkheid zou winnen, deze discussies bleven binnen de studeerkamer en bereikten zelfs de tooneelschrijvers niet. Toen Corneille, in 1629, te Parijs kwam om zich van het groote succès zijner *Mélite* te overtuigen, hoorde hij voor het eerst over ‘de regels’ spreken als over eene nieuwigheid, waarvan hij nooit te voren iets had vernomen.

En op het tooneel waren ze dan ook een nieuwigheid. In datzelfde jaar had Mairet, niet een treurspel, maar een herdersspel doen opvoeren, *Silvanire*, waarin hij, enkel en alleen om zich te voegen naar de eischen die de Italianen aan hunne ‘pastorales’ stelden, en waarover deze door alle mannen van smaak en letterkundige beschaving bijzonder geprezen werden, den regel der vier-en-twintig uren had toegepast. Het stuk had geen succès, maar de quaestie was door een dichter aan de orde gesteld en trad daardoor uit den kring der theorie op het gebied der praktijk. Mairet, aangemoedigd en gesteund door geletterden van invloed, hoofdzakelijk door Chapelain[1)], poogde,

1) Omtrent de eigenlijke rol door Chapelain in deze geschiedenis gespeeld is het niet gemakkelijk zich een heldere voorstelling te vormen. Ebert, in zijn standaardwerk, *Die Französische Tragödie*, heeft groot gewicht gelegd op een bericht der *Segraisiana*, waaraan Dannheisser, *Zur Geschichte der Einheiten in Frankreich* (*Ztschrf. f. französ. Sprache u. Litteratur* XIV, bl. 62) alle waarde ontzegt.

waarschijnlijk door bemiddeling van een of meer hovelingen, de tooneelspelers voor zijne denkbeelden te winnen; en toen dan, in 1634, zijne *Sophonisbe*, door de aantrekkelijkheid van het onderwerp en de dichterlijke waarde van enkele tooneelen, bij het publiek buitengewoon in den smaak viel, stonden de kansen voor een blijvend succès van het treurspel bijzonder gunstig.

Meer nog dan de macht van den dichter en de invloed der letterkundigen werkte hier het gezag van een tooneelspeler. Aan het monopolie van het 'Hôtel de Bourgogne' was een einde gekomen; in 1629 had Mondory te Parijs een nieuw theater gesticht, 'le théâtre du Marais'. En toen nu deze 'Roscius uit Auvergne' in de rol van Massinissa eene alom geprezen creatie geleverd had, toen wisten de goede treurspeldichters tot wien zij zich voortaan hadden te wenden.

In 1636 gaf Corneille aan Mondory zijn *Cid*, dat onsterfelijk drama van jeugd, van heldenmoed en liefde. 'De wet der vier-en-twintig uren' had hij - ten koste van hoeveel onwaarschijnlijkheden! - geëerbiedigd. En al had hij, door een soort van compromis waarvan Scudéry hem later een verwijt maakte[1)], nog een 'décor multiple' tot achtergrond voor zijn drama gekozen, het zou niet lang duren of de quaestie der éénheid van plaats zou door denzelfden Mondory met de genialiteit van een praktisch tooneeldirecteur beslist worden. Toen, namelijk, tengevolge van de algemeene geestdrift door *Le Cid* gewekt, de schouwburg te klein bleek om alle toeschouwers te bevatten, besloot Mondory een gedeelte van het tooneel, tegen hooger entréeprijs, voor de voorname heeren beschikbaar te stellen. Aan weerszijden werden op het tooneel 'banquettes' geplaatst, die, daar de ijdelheid er bij in het spel kwam, spoedig zeer gezocht waren. Hierdoor werd het zij-decoratief onbruikbaar en moesten dichter en régisseur het voortaan met één enkel achterscherm zien te stellen.[2)]

1) Scudéry verweet Corneille o.a., dat hij wel het paleis des konings, het huis van Don Diègue, de woning van Chimène en de straat had afgebeeld, maar zoo slecht, dat het publiek dikwijls niet geweten had waar de acteurs eigenlijk speelden.
2) Zooals men weet zijn de 'banquettes' eerst door Voltaire van het tooneel verwijderd. In zijn *Sémiramis* was de geest van Ninus tusschen de jonge hovelingen verward geraakt.

Het verdere beloop der geschiedenis is vrij wel algemeen bekend. Over *Le Cid* ontbrandde een hevige strijd; de kardinaal de Richelieu, door Chapalain gewonnen, gaf de richting aan waarin die strijd beslist moest worden; in 1638 gaf de Académie française hare *Sentiments sur la tragi-comédie du Cid* en stelde zij Scudéry, Corneille's eersten aanklager, in het gelijk. De drie éénheden werden de grondwet van het Fransche drama. Corneille onderwierp zich, eerst morrend, misschien zelfs in het geloof aan zijn eigen genie geschokt. Maar een nederlaag was die onderwerping niet. Ook onder de nieuwe constitutie zou deze dichter van Gods genade weten te heerschen als een vorst. En toen hij, in de eerste maanden van 1640, zijn *Horace* liet opvoeren, had de tragedie als een volmaakte, nationale, klassieke kunstvorm bezit genomen van het Fransche tooneel. Zij zou er heerschen.... zoolang er groote dichters zouden zijn om haar waardig te vertegenwoordigen.[1)]

De XVIIe eeuw althans heeft er twee gekend. Groot is Corneille. Grooter nog, als echt klassiek treurspeldichter, Jean Racine.

III.

Het is een zonderling, misschien wel een éénig verschijnsel in de geschiedenis der litteratuur, dat een voortbrengsel der letterkundige kunst, nog wel een drama, zoo populair is kunnen worden, zoo met recht een nationaal kunstwerk heeft mogen

1) Wie van deze geschiedenis der ‘wedergeboorte’ van het Fransche treurspel meer wil weten leze het reeds aangehaalde artikel van Rigal in de *Revue d'art dramatique* en raadplege, behalve diens belangrijk boek over Hardy en Ebert's werk, vooral ook het zoo juist aangehaalde artikel van Dannheisser. Heel duidelijk zijn de resultaten van D.'s onderzoek niet; maar hierin heeft de schrijver toch vast juist gezien, dat hij den strijd over de eenheden heeft voorgesteld als een strijd, niet tusschen geleerden, maar tusschen geletterde tooneeldichters, tooneelspelers en publiek. Daarom, hoeveel belangrijks er omtrent die quaestie ook worde gevonden in Pierre Robert, *La poétique de Racine, Etude sur le système dramatique de Racine et la constitution de la tragédie française*, Paris, Hachette, 1890, blz. 12-52, zoo mag dezen schrijver toch worden verweten dat hij aan de werken der theoretici meer beteekenis heoft toegeschreven dan zij in werkelijkheid hebben gehad. Naar aanleiding der genoemde geschriften, waarbij ook gevoegd mag worden Arnaud *Les théories dramatiques au XVIIe siécle* Paris 1888. Picard, Bizos' studie over Mairet en Otto's uitgave der *Silvanire*, zou de quaestie nog wel een nader onderzoek verdienen.

heeten, terwijl het toch zijn stof ver buiten de grenzen van het volksleven en der nationale tradities, in een wereld alleen voor geleerden toegankelijk, is gaan zoeken. Niemand zal ontkennen dat het klassieke treurspel het nationale drama der Franschen is. En toch zijn de helden van dit drama grootendeels, met name in de beste werken der groote meesters, enkel Grieken en Romeinen.

Geen sterker bewijs misschien voor de stelling, dat nergens dan in Frankrijk de breuk grooter is geweest tusschen de Renaissance en de Middeleeuwen, dat de herleving der klassieke letteren op de Fransche beschaving een stempel heeft gedrukt dien deze nog niet heeft verloren.

Natuurlijk mag hierbij niet vergeten worden dat, gelijk wij zoo even zagen, de tragedie niet van den aanvang af zulk een populair kunstwerk geweest is, dat haar lang de zege is betwist geworden door het ‘drame irrégulier’, welks Muze zich met het versleten en verkleurd gewaad der Middeleeuwsche kunst bleef tooien. In den beginne is zij zeer zeker enkel het drama geweest, zooal niet van de geleerden, dan toch van de geletterden en hunne fijn beschaafde omgeving. Corneille leefde met zijn gansche ziel in het oude Rome, Racine las reeds als kind bij voorkeur een Griekschen roman. En ware er in de eerste helft der XVIIe eeuw niet een Hôtel de Rambouillet geweest, waarin de latinist Balzae den toon gaf en waar Corneille zijn drama's kwam voorlezen, had Richelieu niet de Académie française gesticht, hadden de stralen van Louis XIV's glorie niet ook het letterkundig leven van zijn land met hun vollen luister beschenen, was niet een classicus als Boileau de wetgever van den Franschen Parnassus geworden, - wellicht ware er nog eens in die dagen een andere, meer begaafde Hardy opgestaan, om vóór Victor Hugo, en gelukkiger dan deze, door een romantisch drama het klassieke treurspel te overvleugelen.

Doch al de omstandigheden die wij daar noemden maken zoo gansch en al deel uit van het leven der Fransche maatschappij, zijn zulke ongezochte en natuurlijke openbaringen van den Franschen geest, dat het onmogelijk is zich van Frankrijks letterkundige geschiedenis een beeld te vormen waarin òf het Hôtel de Rambouillet, òf de Académie française, òf Boileau zouden ontbreken.

Bovendien, er moge bij het ontstaan van een bepaalden kunstvorm iets toevalligs of kunstmatigs in het spel komen, zijn langdurig succès is het beste bewijs voor het nauw verband waarin hij staat tot het leven van een volk, tot de behoeften van een tijd.

Het nationaal karakter der Fransche tragedie ligt dan ook geheel ergens anders dan in de nationaliteit der personen die zij ten tooneele voert. En dit karakter, - dat zich uitspreekt zoowel in de structuur van het drama als in zijn diepste beteekenis, zoowel in den eigenlijken aard der personen die er in optreden als in de taal die zij spreken, zoowel in de handeling waardoor de dichter zich laat inspireeren als in de verzen op wier rythmus zich die handeling voortbeweegt, - het spreekt zoo sterk, het is zoo overwegend, dat de van elders ontleende stof daarbij nagenoeg een onverschillige bijzaak is geworden.

De Fransche geest is bij uitstek rationalistisch; hij bemiut het eenvoudige, het klare, het scherp belijnde; een logische gevolgtrekking heeft meer vat op hem dan een gevoelsargument. En daarom moet hem een drama behagen dat, in zijn kort en klaar verloop, de logische ontwikkeling teekent van een eenvoudig gegeven, dat zoo min mogelijk door onwaarschijnlijkheden vat geeft op de kritiek van het gezond verstand.

Daarbij is hij analystisch van aard en past die smaak voor ontleding het liefst toe op zielkundige verschijnselen. Wat hem bijzonder interesseert is het spel en de strijd der hartstochten, de botsing van tegenstrijdige aandoeningen, en gaarne doorgrondt hij het wezen der menschelijke emoties. Geen land heeft misschien in zijn letterkunde meer ‘moralisten’ aan te wijzen dan Frankrijk. En dat dit bestudeeren, dit ontleden van den mensch de geesten der XVIIe eeuw bijzonder aantrok, in den kring der ‘hommes du monde’ evengoed als in die der godsdienstpredikers en der mystieken, dat bewijzen, naast Bossuet en Pascal, een La Rochefoucauld, en, op een ander gebied, een fabeldichter als La Fontaine, bovenal ook een comedieschrijver als Molière. Aan zulke geesten moest een drama welkom zijn waarbij de uitwendige gebeurtenissen op den achtergrond treden; waarbij de handeling voortkomt uit de aandoeningen, de hartstochten der personen en hare ontkooping door den ongelijken strijd dier aandoeningen bepaald wordt; waarbij alles wat buitenaf gebeurt slechts waarde

heeft voor zoover het op de gemoedsstemming der personen terugwerkt, - een drama waarvan men zoo terecht heeft kunnen zeggen: ‘à vrai dire, la scène n'y est pas dans tel ou tel lieu, elle est dans l'âme des personnages.’[1)]

Hierin ligt ook voor een goed deel - ofschoon niet uitsluitend, want zijn vorm is geacheveerder, zijn versbouw leniger - de meerderheid van Racine boven Corneille. Bij dezen verraadt zich nog nu en dan de herinnering aan de oude ‘tragicomédie’, waarmede hij zijn tooneelarbeid was begounen. Wel heeft hij, naar Sainte-Beuve's uitdrukking, dit bonte, bewegelijke, drama ‘gerationaliseerd’, ‘en mettant les sentiments aux prises’. Wel heeft hij, na de uitspraak der Academie, zich bijna uitsluitend bepaald tot het geniaal ontleden, het aangrijpend schilderen dier heldennaturen voor welke hij zijn forsche verzen - echte bazuinmuziek! - met meestervuist wist te smeden. Maar, dat hij die helden tot meer dan menschen maakte, hen, als onaandoenlijke wezens, met ongebroken en nooit weifelende kracht liet strijden voor hun ideaal en hun glorie, - dat bewijst hoe hoog het plastisch effect nog altijd bij hem stond aangeschreven, hoe gaarne hij zich nog met den ‘panache’ van het oude drama bleef tooien. En bovendien, al hebben ‘de regels’, naar welke hij beloofd had zich te zullen voegen, zijn forschen vleugelslag niet knnnen verlammen, toch rukt hij somtijds aan de banden die hem zijn aangelegd en roept hij nu en dan de uitwendige gebeurtenissen te hulp, tot het scheppen niet alleen, maar tot het ontwikkelen en het oplossen van een dramatisch conflict.

Bij Racine is het drama gansch en al ‘psychologisch’ geworden. Hoe gemakkelijk beweegt zich deze leerling van Port-Royal binnen de enge grenzen die de tragedie zich zelve gesteld heeft! In één enkelen dag kan de strijd gemakkelijk beslist worden; want het zijn machtige aandoeningen, liefde, eerzucht, trouw, wreedheid, ijverzucht, wroeging, die met elkaar kampen. En zoo al nu en dan - men denke aan Nero in *Britannicus*, - de ontwikkeling eener neiging langer tijd schijnt te vorderen, dan neemt Racine zijn karakter op het oogenblik der crisis en wordt alleen die crisis het onderwerp van zijn

1) Uitdrukking van Rigal in zijn aangehaald artikel der *Revue d'art dramatique*, p. 90.

drama. Bij Racine zou het, meen ik, zelfs niet zijn opgekomen, de vijfde akte van *Horace* te schrijven. Wat deerde hem, na Camille's dood, na het somber heengaan van Sabine, het oordeel der machthebbers van Rome over den wreeden overwinnaar? De tragedie was afgespeeld. Het fanatische patriotisme had, over de liefde zegevierend, het geluk verwoest. Alleen zou Racine waarschijnlijk, na Camille, niet alleen Sabine, maar eveneens den ouden Horace hebben laten sterven, zij het ook met een bede voor Rome's toekomst op de lippen. Want zulk eene geweldige exaltatie van eer- en plichtgevoel, zulk een roes van vaderlandsliefde kan een jongen overwinnaar tot nieuwen strijd prikkelen, een grijsaard moet zij onder de bouwvallen van zijn huiselijk geluk doen bezwijken. Misschien zou Racine daarmede de roem verbeurd hebben van, zooals Corneille, echte Romeinen te hebben uitgebeeld. Doch, wat waren hem eigenlijk Grieken en Romeinen? Zijn drama's werden afgespeeld tusschen menschen.

Bij deze opvatting van de klassieke Fransche tragedie - en de XVIIe eeuw, voor wie zij gescheven werd, heeft haar ongetwijfeld zoo opgevat - kan het ons niet verwonderen dat de ‘locale kleur’ bijzaak werd geacht, dat dichter, spelers en toeschouwers voor het historisch kostuum even onverschillig waren als voor het decoratief. Men speelde dan ook deze treurspelen in de gewone kleeding der hovelingen uit den tijd van Louis XIII en Louis XIV. Hoogstens werd een oud man een lang gewaad aangetrokken en een Romeinsch soldaat een helm opgezet. Maar uit enkele afbeeldingen en beschrijvingen weten wij dat, in *Iphigénie*, Achilles optrad met een witte aigrette op zijn hoed, witte handschoenen en fijne witte kousen, dat Polyeucte in keurig hofgewaad zich als martelaar liet wegvoeren, dat Auguste (*Cinna*) en Mithridate de allonge-pruik droegen met den gepluimden hoed.

Nog veel minder dan in den gewonen schouwburg moest dit gebrek aan historisch kostuum de toeschouwers mishagen wanneer, zooals dikwijls gebeurde, bij groote hoffeesten, te Saint-Cloud of te Versailles, een klassieke tragedie vertoond werd. Dan poogde men niet door een soort van tooneeldecoratief de illusie van een schouwburgzaal voort te brengen. Dan werd het tooneel eenvoudig opgeslagen in een der mooiste lanen van het park; dan werden tusschen de boomen rijkversierde ‘pa-

ravents' neergezet en zilveren tafeltjes met gouden 'girandoles', fonkelend van de tallooze waskaarsen, zilveren 'cuvettes' of geëmailleerde vazen, gevuld met de heerlijkste bloemen, terwijl de achtergrond gevormd werd door beeldengroepen en fonteinen, soms door een marmeren tempel - te Versailles, in de 'allée de l'orangerie', - of, te Saint-Cloud, door het panorama van Parijs.[1)]

En in die rijke, verblindende omgeving klonken de zangerige alxadrijnen van Racine en vloeiden de tranen der aandoenlijke Monime en der deerniswaardige Iphigénie. Ik stel mij voor dat bij dergelijke vertooningen bovenal de hooge dichterlijke waarde dier treurspelen genoten werd. Misschien werd dan wel, ter wille der omgeving, het dramatische in de vertooning minder geaccentueerd dan het lyrische en aan de dictie meer beteekenis gegeven dan aan het spel. In ieder geval moest de klank dier versregels, het rythmus dier heerlijk gebouwde perioden een bijzondere bekoring uitoefenen op de toehoorders, wier oor niet minder dan hun gemoed voor fijne aandoeningen zoo bijzonder gevoelig was.[2)]

Dat de taal der helden en heldinnen van het treurspel zoo veel geleek op die waarmede in de hoogste kringen de minnaar zijn liefde beleed en de versmade vrouw haar leed klaagde, was voor de toehoorders en reden te meer om in het gevoel dier Grieken en Romeinen hun eigen gevoel terug te vinden en moest er dan ook al weer toe bijdragen om de aantrekkelijkheid der tragedie voor de Franschen der XVIIe eeuw te verhoogen. Corneille's helden verweren zich al te dikwijls met de fijne 'pointes' waarvan het Hôtel de Rambouillet hun het geheim geleerd had; die van Racine wagen zich niet ongaarne aan galante complimentjes en gezochte woordspelingen.[3)] Ons

1) Van twee zulke voorstellingen, eene van *Mithridate*, den 11en Mei 1680, eene van *Iphigénie*, in Augustus 1674, geeft Mesnard, in zijne uitgave van Racine (III blz. 8) de beschrijving, op gezag van den *Mercure galant* en van Louis Raeine's *Mémoires*.

2) Van de dictie der tooneelspelers uit die dagen weten wij nagenoeg niets. De spotternijen in Molière's *Impromptu de Versailles* leeren ons daaromtrent heel weinig. Het is bekend dat Racine zelf een meester was in de kunst van 'zeggen' en al zijne acteurs, vooral la Champmeslé persoonlijk instrueerde. Volgens zijn zoon had hij niet 'une diction monotone et chantante.'

3) Laat mij, om een enkel voorbeeld te noemen, herinneren aan Pyrrhus' eerste optreden in *Andromaque*:

> Me cherchiez vons, Madame?
> Un espoir si charmant me serait-il permis?

aan zijne zonderlinge woordspelingen, iets verder,

> Je souffre tous les maux que j'ai faits devant Troie:
> Vaineu, chargé de fers, de douleur consumé,
> Brûlé de plus de feux que je n'en allumai....

of aan het geheel mislukte 'jeu de mots' van Andromaque zelve:

> Sa mort senle a rendu votre père immortel.

kunnen dergelijke uitdrukkingen wel eens het genot hunner poëzie bederven. Maar voor den Parijzenaar dier dagen waren zij ongetwijfeld eene bekoring te meer, en zij pasten volkomen bij het kostuum en bij de omlijsting waarin de tooneelspelers optraden.

Zoo moest dus ook de vorm, door zijn gebreken bijna evenzeer als door zijn deugden, er toe bijdragen om de klassieke tragedie bij uitnemendheid te stempelen tot het nationale drama van Frankrijk. Natuurlijk beantwoordt zij in dit laatste opzicht niet meer aan den modernen smaak. Zij draagt te duidelijk de sporen van een vervlogen tijdvak. En toch, zoo aangrijpend is zij gebleven als het drama der menschelijke aandoeningen, zoo klaar en logisch in haar schildering van den strijd der hartstochten, en daarbij zoo treffend forsch of zoo bekorend week in hare poëzie, dat de stem en het gebaar van een groot kunstenaar, bovenal van eene geniale kunstenares, ja, dikwijls alleen de verzorgde dictie van eenige aankomende spelers, voldoende zijn om haar op het moderne tooneel met nieuw leven te bezielen.

Hippolyte Taine heeft eens de verandering betreurd welke de acteurs van het einde der XVIIIe eeuw, later bovenal Talma, in het kostuum der tragedie hebben aangebracht. Het zou hem liever geweest zijn *Horace* en *Cinna, Britannicus* en *Phèdre* te zien spelen in de kleedij der XVIIe eeuw dan in de half-historische harnassen en peplums der oude Grieken en Romeinen. Zonderlinge wensch, zou ik meenen. Immers zou door dit kostuum nog veel meer dan thans reeds onvermijdelijk is onze aandacht gevestigd worden op het tijdelijke, het voorbijgaande in den vorm van het oude treurspel; terwijl de eenige voorwaarde waarop het ons nog thans kan interesseeren en aangrijpen, juist hierin bestaat, dat het volle licht valt op zijn blijvende beteekenis, op zijn eigenlijken inhoud.

Het moge waar zijn dat Racine's Grieken meer op Franschen gelijken dan op oude Hellenen, dat Orestes als wanhopig minnaar, Achilles als bruidegom, Hippolyte als stille verloofde, veel meer thuis behooren in het Frankrijk der XVII^{de} eeuw dan in het Hellas van Homerus en Aeschylus. Maar in het karakter dier helden neemt het zuiver menschelijke een veel grooter plaats in dan dit tijdelijke en locale. En juist om dat menschelijke is het ons thans nog te doen. Het is hun ziel die wij willen hooren in hun taal, die wij willen zien in hun bewegingen. En terwijl het kostuum der XVII^{de} eeuw die ziel voor ons zou bedekken, is het alsof zij onder het losse, poëtische gewaad der oudheid, onder die fijne sluiers, in die breede plooien, zich als van zelve openbaart. Er trilt in die kleeding een rythmus dat past bij het rythmus der klassieke verzen, er ligt daarin iets vaags, iets onzekers, dat, evengoed als ‘le lieu vague, indéterminé’ die door het decoratief moet worden aangegeven, onzen geest geschikt maakt voor die mate van abstractie welke, in dit geval, eene onmisbare voorwaarde is van ons kunstgenot.

Niet door eene of andere historische restitutie, maar veeleer door taktvolle ‘moderniseering’ wordt het blijvend succès der Fransche tragedie verzekerd.

IV.

Een eigenaardig staaltje van moderniseering, van ‘up to date’, werd in 't jaar 1708 aan het kleine hof der duchesse du Maine geleverd, toen *Horace* er werd omgewerkt tot een ballet. 't Valt ons moeielijk ons eene bevredigende voorstelling te maken van de emoties der hertogin en van hare gasten, toen zij Camille hare ‘imprécations’ met bevallige gebaren zagen mimeeren op de maat eener fijne trippelmuziek en den jongen Horace, bij wijze van dansfiguur, zijne zuster zagen doorsteken.

Ernstiger was het plan dat, op voorslag van La Dixenerie, in 1765 door den uitgever van Racine's werken werd aan de hand gedaan, en dat gedeeltelijk ook werd uitgevoerd. Men gevoelde destijds meer behoefte aan uitwendige handeling, en besloot in dien geest het begin der *Iphigénie* te wijzigen. In plaats van Agamemnon met Arcas te laten opkomen, liet de

régisseur den Griekschen veldheer in zijn tent een brief schrijven, terwijl de nacht over het legerkamp lag uitgespreid en de soldaten in diepen slaap verzonken waren. Agamemnou sloot daarop den brief dicht, ging, in het duister rondtastend, naar buiten en wekte Arcas; de zon ging op, de soldaten werden wakker, en het gesprek begon.

Bij eene opvoering derzelfde tragedie in 1769 ging men nog een stap verder. Het lange verhaal aan het slot, waarin de afloop der tragische geschiedenis verteld wordt, werd vervangen door een tableau: het publiek zag Achilles en Ulysses tegenover elkander staan met uitgetrokken zwaarden; Thessalische en Grieksche soldaten stonden gereed elkander aan te vallen; Eriphile trad toe op het altaar der godin, greep het offermes en doorstak zich. Doch het effect waarop men gehoopt had, bleef weg; het tableau mislukte. Voltaire had dien jammerlijken uitslag voorzien en maakte de zeer juiste opmerking, dat een verhaal van Racine altijd veel mooier is dan eene theatrale vertooning.

Door dergelijke omwerkingen wordt de tragedie enkel misvormd.

De ware ‘moderniseering’ moet voor een deel tot stand komen door de dictie en het spel der acteurs, maar voornamelijk, zelfs in de allereerste plaats, door de verbeelding der toeschouwers. Toen Sarah Bernhardt, vele jaren geleden, als Andromaque optredend, zich gehuld had in zwarte sluiers, werd zij door Francisque Sarcey hierom met recht geprezen: met het beeld eener treurende weduwe is in onzen tijd de zwarte kleeding onafscheidelijk verbonden. Bovendien past deze geniale kunstenares op hare dictie de methode toe die ook vele anderen - ik noem alleen Regnier, dien voortreffelijken ‘professeur de diction’ - bij herhaling aan hunne leerlingen hebben aanbevolen, om, namelijk, de verzen van den dichter eerst in gewone, alledaagsche taal over te brengen, ten einde zoo den juisten toon te vinden, en daarna die intonatie op te voeren tot het diapason van Corneille's of Racine's poëtische taal.[1)]

1) Nog onlangs, naar luid van Sarcey's geestdriftvol verslag in *Le Temps*, maakte Sarah een overweldigenden indruk door op die wijze een nieuwe vertolking te vinden voor Phèdre's zelfbeschuldiging in 't IVde Bedrijf: ‘Mes crimes désormais ont comblé la mesure’ etc. en het geweldig ‘Misérable!’ waarmede zij die zelfbeschuldiging besluit.

Doch den toeschouwer zelven blijft hier het grootste gedeelte der taak overgelaten. Vele Amsterdammers herinneren zich zeker nog met genoegen de verrassende en vermakelijke wijze waarop Sarcey, in eene vermaarde conférence, *Polyeucte* moderniseerde, door dien 'apostel' der oudheid te vergelijken met den fanatischen grondlegger der zangmethode Galin-Paris-Chevé en Félix te noemen 'un préfet du second empire'. Van eene soortgelijke conférence, door denzelfden criticus in het Théâtre de l'Odéon gehouden over Athalie's 'coup d'état', heeft Jules Lemaître, in zijne *Impressions de théâtre*, een allergeestigst verslag gegeven.

Onder mijn eigen herinneringen op dit gebied reken ik gaarne den indruk dien het groote tooneel uit *Iphigénie* eens op mij maakte, toen ik in Agamemnon niets anders zag dan een eerzuchtig vader die zijn dochtertje - laat ons zeggen, door haar tot een huwelijk te dwingen waarbij hij zelf alleen voordeel heeft - aan zijn eerzuchtige plannen opoffert, en aan wiens macht een liefhebbende moeder (Clytemnestre) door tranen en bedreigingen te vergeefs beproeft haar kind te ontrukken.

Nog onlangs, bij de opvoering van *Horace* door het gezelschap van Madame Segond-Weber, had ik aan dit transponeeren der handeling in onzen tijd een indruk te danken die anders zeker was weggebleven. Immers, behalve de figuur van Camille, hoogstens nog die van den jongen Horace, was alles in dit stuk ongenietbaar. Weerzinwekkend bijna was Sabine; Julie leek een poppetje en legde, in hare verhalen, den klemtoon telkens verkeerd; Curiace was een onmogelijke minnaar, oud van jaren, schor van stem, alles behalve klassiek in zijne bewegingen, terwijl hij bovendien onzen lachlust wekte door hetzelfde kostuum te dragen waarmede wij hem, een paar dagen vroeger, in de rol van Thésée hadden zien optreden; de oude Horace, die, zeker ook uit armoede, den rok en den mantel van Théramène had overgenomen, reciteerde zijn rol met een mat, eentonig stemgeluid.

Toen heb ik naar dat troepje maar niet veel meer gekeken, doch, al door luisterend naar Corneille's heerlijke verzen, mij eene Fransche familie voorgesteld, wonende in den Elzas, in de eerste dagen van den Fransch-Duitschen oorlog. De oudste zoon is met een Duitsche vrouw heel gelukkig getrouwd. De lieve, bevallige dochter des huizes - en reeds bij haar eerste

optreden kwam Madame Weber mijne verbeelding voortreffelijk te hulp, - is, kort te voren, geëngageerd geraakt met een knap Duitsch officier. De vader, een Fransch hoofdofficier ‘en retraite’, heeft de oorlogen van de Krim en van Italië meêgemaakt en hoopt zijn laatste dagen in den kring zijner kinderen door te brengen. Daar barst de oorlog uit en verdeelt wreedaardig wat zoo gelukkig vereenigd was. Eerst hoopt de Duitsche luitenant nog dat zijn regiment niet in het veld zal behoeven te komen. Maar weldra wordt hem een order gebracht, onverbiddelijk. De beide jonge mannen zullen weldra tegenover elkander staan op het slagveld. Bij beide - bij den gemoedelijken Duitscher niet op eens, bij den heftigen, chauvinistischen Franschman aanstonds, zonder een oogenblik van aarzeling - ontwaakt het gevoel van eer en plicht, de heilige roeping tegenover het vaderland.

> Albe vous a nommé, je ne vous connais plus!

roept de een hartstochtelijk uit; en de ander antwoordt weemoedig:

> Je vous connais encore, et c'est ce qui me tue.

Een oogenblik later zijn beide vertrokken. Onrustig loopen de vrouwen heen en weder, uitziende naar berichten van het slagveld, waarvan het gedonder in de verte vernomen wordt. De oude vader tracht zijn kalmte te bewaren en de liefde voor al zijn kinderen te behouden; maar, hij voelt het wel, zijn hart behoort aan Frankrijk. Daar komen de dagbladen en de eerste dépêches - bij Corneille, de verhalen van Julie; de strijd duurt voort, het lot der beide legers is nog onzeker, dat der zonen en van den aanstaanden schoonzoon nog niet beslist. Eindelijk verschijnt een soldaat uit het Fransche leger, een vriend des huizes (Valère); hij verhaalt dat de Franschen hebben gezegevierd, dat de oudste zoon zich als een held heeft gedragen en op het slagveld is gedecoreerd geworden, dat de jonge Duitscher, Camille's bruidegom, is gesneuveld....

Verder reikte mijn ‘moderniseering’ niet. 't Was ook niet noodig. Camille's alleenspraak, Horace's overmoedig optreden, de geweldige ‘imprécations’ dwongen mij ditmaal Corneille geheel en al te volgen naar het oude Rome. Maar toch had

ik in *Horace* iets anders gezien en gevoeld dan ‘une pièce romaine’; het was voor mij geworden een tragisch familiedrama, waaraan Corneille, door de aangrijpende geschiedenis der Horatiërs en der Curiaciërs tot onderwerp te kiezen, dien sterk geconcentreerden, dien hoogeren vorm heeft gegeven die het verheffen kan tot eene klassieke tragedie.

De vreeselijke geschiedenis die Racine in *Phèdre* heeft gedramatiseerd, is misschien minder gemakkelijk los te maken van het antieke, het mythologische kader waarbinnen ze voorvalt. En toch, doet de omlijsting wel iets anders dan aan het eeuwig menschelijke, - het lijden eener jonge vrouw die door een schuldige liefde verteerd wordt, - die geweldige afmetingen geven waardoor het den toeschouwer tot in het diepst zijner ziel doet huiveren? Hoeveel moderns ook ligt in dat antieke verborgen! Wij kennen nog evengoed als de Grieken die ‘haine de Vénus’, die ‘fatale colère’. Wij noemen haar alleen, met een anderen naam, de macht der erfelijkheid; en men zou bijna een der heldinnen van Ibsen meenen te hooren in Phèdre's droeve klacht:

> Dans quels égarements l'amour jeta ma mère!
> nbsp;
> Ariane, ma soeur, de quel amour blessée,
> Vous mourûtes aux bords où vous fûtes laissée!
> nbsp;
> Puisque Vénus le vent, de ce sang déplorable
> Je péris la dernière et la plus misérable.

En dan, dat eerste optreden van Phèdre! Het is alsof de verzen van Racine hier de ‘moderniseering’ van zelve aan de hand doen. Daar komt ze wankelend binnen, de arme lijderes, die in drie dagen geen voedsel heeft genomen, doch die thans bereid is om, op den arm harer voedster leunend, wat frissche lucht te gaan inademen. Helaas! de eerste zonnestraal die haar oogen treft, dreigt haar te verblinden. Hare knieën wankelen, zij zijgt machteloos neder en verbergt snikkend haar vermoeid gelaat tegen den boezem van OEnone.[1)]

Zoo zou ik verder kunnen gaan. Telkens en telkens voert ons een ‘moderne’, bijna een familiare versregel uit het antieke

1) Zoo speelt Sarah Bernhardt dit tooneel. Madame Weber was mij hier te theatraal, niet eenvoudig, niet waar, niet ‘modern’ genoeg. Onlangs verzekerde mij echter de begaafde en bescheidene tooneelspeelster dat zij hare dictie en haar spel bij latere voorstellingen heeft gewijzigd.

paleis waarin Phèdre heet te leven, naar het geheimzinnig boudoir in een onzer moderne woningen[1]. Phèdre's geschiedenis zou door Bourget kunnen verteld worden. Het is alleen de vraag of Bourget evenveel beteekenis zou hebben gehecht aan het element dat het allereerst door Racine in deze Grieksche tragedie gelegd is, en waarom zijne vrienden van Port-Royal hem zoo prezen, het christelijk element der wroeging.

Nooit bijna - behalve misschien in *Bérénice*, een dramatische idylle - is Racine eenvoudiger geweest dan in deze tragedie. De concentratie heeft hier haar toppunt bereikt. Het 'psychologisch drama' is een pathologische ontleding geworden. Buiten Phèdre boeit ons nagenoeg niets in dit treurspel. Alles wat buiten haar plaats grijpt - het valsche gerucht van Thésée's dood, de onverwachte terugkomst van den vorst, Hippolyte's liefde voor Aricie - het dient alles enkel en alleen om ons Phèdre's liefde in haar verschillende phases te laten zien: eerst, angstig om iets te verraden, dan, gedreven tot de vreeselijke bekentenis, even verlicht door een straal van hoop, eindelijk, door de jaloezie geprikkeld, klimmend tot waanzin, drijvend tot misdaad, ten slotte ondergaande in den dood ....

Waarlijk, de groote waarde der Fransche tragedie ligt geheel en al in haar zelve in de diepte en den rijkdom van haren inhoud, in de volmaaktheid van haren vorm.

Wie dien inhoud weet te begrijpen, wie van dien vorm weet te genieten, voor dien blijft ze een der heerlijkste scheppingen van het dramatische genie, - die noemt haar oude, maar onsterfelijke kunst.

A.G. VAN HAMEL.

1) Bij dit 'familiare' denk ik o.a. aan deze verzen van OEnone:

> Vivez! vous n'avez plus de reproche à vous faire;
> Votre flamme devient une flamme ordinaire.

Gestorven.

I.

Eerste wake.

Laat mij alleen,
Verstoor de stilte niet;
Ik kan uw woorden,
Kan uw t r o o s t niet hooren!
Als holle klanken kloppen zij me in de ooren;
Als klanken tergend luid. - 'k Wil met mijn groot verdriet.
Dat niemand kan verstaan als ik, alleen zijn... 'k Heb
Zóó veel verloren!

Niemand die weet
Wat zij mij is geweest.
Midden in smarten,
In haar nacht van pijnen,
In doodnachture liet zij voor mij schijnen
Haar liefde en haar berusting, wat mij 't meest
Kon steunen als zij ging - waar ik niet gaan mocht! - meest
Lichtend nàschijnen.

'k Wil enkel haar!
Gun mij toch deze stond
Van gansch alleen zijn,
Gansch met hàar te zamen!
Harddruischend gaat het leven langs mijn ramen;
Hier is de lucht van haar, van woorden uit haar mond,
Van zonnelichtjes uit haar oogen vol.... Ik wil
Ze alle verzâmen!

II.

Nacht.

'k Zie maar één blik,
Den laatste, teer,
Lang, vòl, of voor den laatsten keer
't Warm liefdeleven
Uitvloeide in één vaarwel, wijl nimmermeer
Het zich kon geven.

Ik hoor.... een snik,
Zoo licht.... zoo w r e e d !
Onmachtberustings matte kreet,
't Gebroken zwijmen
Der Lieve onder den Dood.... Dofwreed,
Bangwreed bezwijmen!

Altijd dien snik....
Zoo stil, zóó stil
Wordt alles om m' of sterven wil
Al wat daar ademt;
Of àlles wegebt, weg in doodzee, kil,
Nachtschâuw omwademd.

III.

Waarom?

Ik boog de knieën en ik had geen woorden,
Ik wilde denken, maar mijn ooren hoorden
Altoos dezelfde vraag: ‘Waarom, waarom?’
'k Wilde berusten en mijn oogen zagen
't Jong-heerlijk lichaam door den dood verslagen....
Waarom, waarom?

Mijn hooge, reine Lievling, blank albaste
Vormbloeiing, waar de zuivre ziel aan paste
Als aan de leliekelk de leliegeur,
O, dat ik met mijn liefde u kon omvangen
En wakker roepen; kussen van uw wangen
De doodekleur!

O Hart van Liefde, die voor andrer lijden
Het heilig troostwoord kende, 't gul verblijden
Met hen die blijde waren, en wier voet
Nooit poosde in loomheid waar gij hulp kondt geven,
Die 't leven liefhadt, 't werkzaam, rijke leven,
En 't derven moet!

Ik wilde schreien, maar mijn oogen brandden,
Ik wilde bidden, maar mijn droeve handen
Wrongen zich samen en mijn hart was stom. -
Niet morren wil ik, schoon mijn lippen beven;
O kon ik sterven! maar mij houdt het leven....
Waarom, waarom?!

IV.

Hoe lang?

En de Tijd gaat en 't harde Leven wil
Voortschuiven eindeloos, eindloos, zoolang, zoolang
Voorbij de plek en 't uur waarin gij zijt gestorven,
En 't neemt mij mee al ben ik moegezworven,
Hoe 'k ook naar u verlang,
Ver van de plek en 't uur waarin gij zijt gestorven.

Al verder, verder weg....
Zal daar een tijd zijn dat ik minder heet
Mijn smart zal voelen branden?
Ik wensch dien niet! Ik wil dat diep en wreed,
Ik 't schrijnen voelen zal, totdat ook eenmaal 't zweet
Des doods mij afleekt en mijn handen
Breken van langgedragen leed.

Zoo zal ik wanen, Lief,
Dat gij niet zoo heel verre van mij zijt,
Wij nog elkaar behooren,
En 't uur, waarin gij heengingt, zal zoo wijd
Zijn kringloop rekken, totdat d' Eeuwigheid
Haar ruimten opent, en wij hooren:
'Vereenigd voor alijd!'

V.

Altijd stiller.

'k Nader heel zacht.... Met duizend zorgen,
Of 'k u kon storen in uw langen nacht,
Vlij 'k bloesemsneeuwwit op uw sponde iederen morgen...
Reiner is uw gelaat als hunne pracht.

Een kus - uw lippen blijven marmer.
O bange kalmte op 't al te stil gelaat
't Zelfde gelaat maar a r m , o hoe onzegbaar armer
Als dat wat heel 't verleden stralen laat.

Toch dierbaar. - Zie, mijn armen vouwen
Zich om u heen, en door mijn ziele snijdt
Het scherpe weten dat 'k niet lang meer u zal hou'en,
Lievling.... die toch mijn lievling niet meer zijt.

VI.

Vóór de deur.

'k Had haar zoo graag nog eens,
Voordat zij ons verliet,
Goênacht gekust. Zij zeiden:
'Beter niet.'

Zwaar, door hun zacht vermaan,
Sloeg mij hun medelij;
Niet zien.... Nooit meer.... En toch
Zóó dichtbij.

Toch: 'B e t e r n i e t'. - Dat woord
Grijnst me overal nu aan.
.....O, had ik
Niet verstaan!

VII.

Grafwaarts.

Ik ben gegaan,
Ik kon niet blijven!
Mijn voeten gingen
Mijn harte voor;

Kòn niet meer denken,
Voelde ontnomen
Wat mij restte:
Volgde 't spoor.

Die leege plek
In 't helle duister,
Waar straks de baar nog
Had gestaan....

Mijn harte zag,
Mijn oogen hingen
Aan wat voor altijd
Nu zou gaan.

Ik volgde 't spoor,
Kon niet meer denken,
Mijn voeten gingen,
Waar zij zou gaan.

VIII.

Met U.

Voor 't eerst, sedert haar heengaan, ging ik uit,
Schuwloom, in 't menschenvolle Buiten. Straten
Vol blinkend huizenlicht en klinkend praten
Vóór mij en achter mij met vreemd geluid.
Als een slaapwandlaar ging ik, die gelaten
Zijn droomdrang volgt, tot iets zijn schreden stuit.

Alleenlijk eigen leed leefde in mijn hart.
Al breeder bruiste 't boven 't straatgolfgonzen,
Tot... iets mijn nachtdag doordrong: schokkend bonzen...
Donkere ruggedeining.... Uit dat zwart
Een bloedend kind langs mij gedragen, 't donzen
Gezichtje één wilde blik van schrik en smart.

Helpen als Gij! - Mijn armen vingen 't kind.
Zijn sidderende lipjes wilden spreken,
Toen - of hij niet begreep - zag 'k de oogjes breken;
't Grijpen der wilde handjes, zoo gezwind
In 't grijpen van mijn hand, liet af; zij leken
Moe vlindertjes verwond door boozen wind.

Arm ventje met zijn angstvol, wit gelaat!
Bij 't helpen brak de ban om mij geslagen.
Rouw om U, Lievling, zal ik mededragen,
Alleen voor 't doodkleed ruil ik 't rouwgewaad;
't Smette geen zelfzucht! 'k Wil mijn rouwe dragen
Rein als de erinn'ring die Gij achterlaat.

Ik hoor Uw woorden en ik zie Uw lach....
O Uwen glimlach, den in 't hart geboorne',
Die oog en mond en voorhoofd, al 't verloorne
Mij weer doet zien als ik ze vroeger zag,
Glorie van Zielglans, waardoor 't uitverkoorne
In menschenziele voor mij open lag!

Werk wijde en loutre smart in mijn gemoed!
En elke taak zij mij, of Gij die geven
En deelen wildet. Lievling, bij mijn streven,
Bij àlles zal 'k Uw steun en liefdegroet
Voelen naast mij.... Zoo kan ik verder leven
Zoolang als God wil - en Gods wil is goed.

MARIE BODDAERT.

Fragmenten[1].

I.

De wolk.

In diep gepeins voortloopend, dringend, dravend -
Soms keerende op mijn schreên; zoo vaak teleurgesteld
Als door de hoop gespoord - was 'k langs het strand gesneld,
Had dorp en duin doordwaald, en zwierf nu tegen de' avond
Onwillekeurig van betreden paden af;
En op mijn nieuwen staat van dolend minnaar bogend,
In mijm'rende eenzaamheid een blanke wolk na-oogend,
Kwam 'k op een zandkruin uit te rusten van den draf:
Zand, louter zand en lucht was 't, wat me omgaf.

Links - golfgebruis, zwak en ál zwakker; rechts - het neuren
Bij poozen van een vogel; o m
En i n me - een lisplend geestendom;
En boven mij - de wolk! al drijvende aan het kleuren,
Aan 't vormen van gestalten ook, die 'k namen geef
Van dingen, dieren, menschen, goden en godinnen,
Terwijl ik lang-uit liggend medezweef
En op een naam blijf zinnen
Voor 't Heiligje hierbinnen....

1) Uit 'Ooms Roman', het derde en laatste boek van een onuitgegeven dichtwerk: H e t n o n n e t j e e n h a a r n e v e n .
Op een voetreisje met zijn neef Gijsbert, ten jare 1814, maakt oom Tom kennis met Bertha bij gelegenheid van Scheveningsche pinksterkermis; ontmoet haar eenige dagen later te Bloemendaal; en viert, vol van eene wandeling in haar gezelschap, te Heemstede zijne meerderjarigwording.

- Met louter zand en lucht, nabij en in 't verschiet,
U, voorhof van mijn paradijs! vergeet ik niet:
Zie! dalende achter ginds dien hoogsten top in 't ronde,
Wees mij de Wolk den weg -
   De struisveer wuifde omhoog!
Omhoog blonk 't witte kleed!....
   Zou nu de Naam gevonden?....
Mijn luierplekje ontstoof ik als een pijl den boog!

II.

Wandeling met Bertha.

Wat keur van kleuren en verkwikkelijke lijnen
Liet zich omlaag, liet zich omhoog
In de edelste verhouding mijnen
Door 't alom zwervend, alom kéérend oog!

Die weelderige bloei der hoven
Zich vleiende aan des heuvels voet,
Zijn leên omvattende, aan zijn borst naar boven
Gedragen, aan zijn hals zich badende in den gloed -
Zich, één met hem, in 't vijvernat bekijkend;

De f i e r e schoonheid van het blanke naakt,
Oprijzende uit de bosschen; in hun schaduw wijkend,
De s c h u c h t r e die beschaamd het schittren weer verzaakt

Beneden: de oude hoeve met haar ouder linde;
En, schuilende gebuur dier schemerige plek,
De wijde waterkolk ter nood in 't groen te vinden, -
Al wie haar spiegel in die lijst ontdek'
Van elzen, berken en abeelen,
Verrassende als een zoete mijmerlach,
Bij 't rondom fluisteren en kweelen....
- ‘Hier is 't den eenzame of iets ongeziens hem zag,’
Peinsde, allerliefst weerkaatst, de met het oord vertrouwde
Op haar natuurlijk dichterlijke wijs,
Terwijl we in stille groep de teederheid aanschouwden
Dier sprookjes-wijk bij dag, en zelfs neef Gijs
De schoone slaapster opriep in haar boschpaleis!

Omhoog: een schilderij, een landschap aan uw voeten,
Zoo treffend door zijn ruimte als fijn van toon;
Waar weelde eu soberheid elkander in begroeten,
Om beurte blijde en ernstig schoon;

Die dorpen zijn het landgoed van den arme en rijke;
Dier huizen tint past bij dien loofhout-dos;
Dat donker naaldhout bij het zand en 't mos;
Bij 't blauwe meer, waar langs die vooglen strijken,
Hun blanke vlerk en 't gouden riet;
Bij veld en weide, ginds, die mastenrijke vliet;
En bij de stad, heenblauwende in 't verschiet,
Die kerk! te groot, te schoon, om niet nog juist te prijken.

Vóórtgolvend - hier - smetlooze hoogten, kleur versmadend,
Of enkel aan die strooken lager hout
Haar vormen leenend, -
   En in schittring badend,
Ziedáár waarnaar ge 't oor hieldt, waar ge uw blik op houdt
En de armen heenstrekt, met uw lof verlegen:
De z e e alweer, en niets dan Zij!....

Maar fladdrend tot u opgestegen,
Boeit u een vlinder - en betoovring is voorbij:
Door 't kleinste meegesleept, zijn vlucht naar 't hart der dalen
Na-oogend, zoekt ge Bertha's dak - -
      Ze wijst het u:
Naar 't middelpunt voortaan van al uw doen en dwalen,
Keert ge in den dubblen roes van liefde- en lentestralen,
Voor 't eerst, en aan Haar zijde nu!

Geen zucht kostte u het afscheid van het schoon daarboven:
Met Bertha ging het mee: uit háár lacht alle schat!
Naast haar kunt ge anders niet dan loven,
Ook zoo ge uzelf-en-al verloren hadt;
In al wat stem heeft op haar wegen
Herkent ge een hart, vindt uw verzwegen,
Maar onverborgen lof een tolk:
't Is ‘juffer Bertha’ wat de vriendlijke en de wreevle,
Wat grootje en kleinkind jubelen en preevlen,
Wat op de tongen van 't gevederd volk
Te dartlen schijnt in honderd talen;
't Is Bertha's naam die 't koeltje u komt herhalen;
't Is Bertha's beeld, dat meespreekt uit de wolk,
Hoog boven Bertha's huis in glanzig blauw aan 't dwalen.

III.

Onder de herberg-linde.

Weer - nachtegaal, tot uw verbazen! -
Weer knalde een kurk, en uit de hooge glazen
Stoof ziedende óp, was gretig al gesust,
De teuge schuims die brand sticht beide en bluscht....
Mij - rooker - drong 't gelag tot keurig kringen blazen;
Neef, die nooit rookte, tot oreeren zonder rust.

Wijn, schenker, varinas daarneven,
Graag had ik allen voor één geestverwant gegeven
In dezen luwen, slaapvergeten nacht:
Een feestbevolking vrijbuitte in de dreven,
Verlaten nu door 't menschelijk geslacht.

Bij jubelgalm, 't seringenloof ontstegen,
Huwde aard en hemel, - kwam der Mei
De Zomer in den arm gezegen,
Omringd van dartelend gelei....

Daar was een trillen, suizen, gonzen!
Daar zwierde een schemerende vlucht
Danszieke vlerkjes op de donzen
Uit alle bloeisel lepperende lucht!

Verlangend zuchtte 't Zui'en door de beemden -
Verhooring wuifde en fluisterde in het rond;
Geen hoogte en laagte bleven vreemden -
't Gestarnte zocht het nat, en nikte mond aan mond
Met nimfen liefelijk uit lelie-kelken lonkend
En overbuigend tot de bron,
Terwijl ‘de zuster van de zon’,
Op weg naar haar Endymion,
Glimlachte om de' ouden waard in 't open venster ronkend.

Hoe Phebe macht had over de afgunst hierbenee!
Hoe glans en schaduw, beurtelings verwinnend,
Spel maakten van den krijg, en list op list verzinnend,
Elkaar omvingen in verliefden vree!

En hoe verrukking lispelde uit het duister,
Om fee-gestalten door een straal verrast;
Om groepen, rijende in den vollen luister,
Of (evenals de linde die ons hield te gast)
Door 't zilverschijnsel onderkropen -

Tipje voor tipjen al nieuwsgieriger beslopen,
Toonde ons de boom zijn zwaren voet,
Toonde ons zijn lage vlucht haar bontheid en haar breedte
Hoeveel geslachten hadden hier al neergezeten,
Door het natuurlijk dak aartsvaderlijk behoed!....

Doch volgde ooit blijder oog dan 't mijne
Dier loovren liefelijke lijnen?
Droom-voller hart - dier loovren hartenstoet?

Was 't zinsbedrog, of beefde er door die blaeren
Heel uit de verte een toongalm rein als van kristal?....
Getroffen boog ik 't hoofd: aan stijging en aan val -
Aan vleugelslag herkend! dreef klank van vedelsnaren,
Maar waar de menschelijke stem in scheen gevaren,
Met Haendel's tonengreep ons tegemoet!....

't Was niet de Kunst bewóndrend dat wij zwegen -
Oneindig grooter was haar zege, was haar zegen:
A l s u i t o n z e e i g e n z i e l g e s t e g e n
Largo arioso! wees gegroet.

Geen ander was 't koraal dat door die stilte zweefde,
En waar mijn stemming al het aardsche mee ontstreefde.

Nog immer luisterde ik ontroerd,
Toen lang reeds 't heilig spel voor 't oor was weggestorven,
De speler, ach! neefs handgeklap verworven -,
Dies zich onttrokken had, ontsticht - als eerst vervoerd!

Nog immer hoorde ik, als het naspel op die noten,
In mij een weergalm die naar uiting zocht....
En fluistrend: ‘Bertha!’ had ik al het groote,
Al 't grootsche dezer ure in 't heil'gen-schrijn besloten,
Waarop geen dartelheid vermocht.

Neefs hartlijk: ‘Drink toch, Tom!’ en 't bruisend glazen vullen,
Riep me terug in 't perk van jokkernij en smullen.

W.L. PENNING JR.

Dramatisch overzicht.

Nederlandsche Tooneelvereeniging, directie L.H. Crispijn: Rosmersholm, tooneelspel in 4 bedrijven van H. Ibsen. Vertaling van C.F. van der Horst.

Een analytisch drama is *Rosmersholm* genoemd, en de contradictie in deze samenvoeging schijnt voor velen niets bevreemdends e hebben. De groote gebeurtenissen, zoowel de uiterlijke als de innerlijke: de dood van Beate Rosmer en de ommekeer in Rosmer's levensbeschouwing, hebben reeds plaats gehad, wanneer het stuk aanvangt. Er valt weinig meer samen te vatten, haast enkel maar te ontknoopen: het drama ‘breekt open zooals een overrijpe vrucht’, gelijk de Ibsenvereerder Simons het van *Spoken* gezegd heeft.

Rebecca West is als huishoudster bij den predikant Rosmer en zijne vrouw komen inwonen, in het huis (Rosmersholm) waar de patricische traditiën hoog gehouden worden, waar de orthodoie in de kerkleer hand in hand gaat met het starste conservatisme in de politiek, waar men, gelijk zij het uitdrukt, ‘lang aan de dooden blijft hangen’. Zij zelve, een kind van het Noorden, van plebejische afkomst, aan geen traditiën gebonden, door haren pleegvader, Dr. West, in de meest radicale beginselen opgevoed, vrij van elken godsdienstigen en zedelijken band, maar begaafd met een krachtigen wil en een groot doorzettingsvermogen, heeft te Rosmersholm een geschikt veld voor hare werkzaamheden gevonden. Den predikant Rosmer onder hare macht te krijgen en, aanknoopend aan de vrijere wereldbeschouwing, waarin deze als knaap door een sedert weggejaagden leeraar, Ulrik Brendel, was onderwezen, hem te bewegen zijn predikambt vaarwel te zeggen en zich met hart en ziel gewonnen te geven aan de nieuwere denkbeelden; tegelijkertijd,

buiten Rosmer's voorkennis, zijn vrouw, Beate, die gebukt gaat onder het feit dat hun huwelijk kinderloos blijft, te overtuigen, dat zij aan het geluk van haren man in den weg staat, en, door haren argwaan op te wekken ten opzichte van hare (Rebecca's) verhouding tot Rosmer, haar zoover te brengen, dat zij in den molenbeek een eind aan haar leven maakt, - is voor Rebecca West het werk van slechts enkele jaren.

Een ouderwetsch dramaturg zou ons dit zeer belangrijk proces hebben laten bijwonen. Hij zou ons hebben laten zien hoe, door welke middelen, Rebecca haar doel bereikt; hoe Rosmer, wellicht aanvankelijk tegenstribbelend, langzamerhand gaat berusten in die nieuwere levensbeschouwing, waaruit hem nu en dan als een melodie uit zijn jongelingsjaren, herinneringen aan het vroeger onderricht van Ulrik Brendel tegenklinkt, om eindelijk voor goed naar zijn verleidster te luisteren en, als de rijker begaafde, als de diepere denker, haar in stoutheid van vlucht nog te overtreffen. Diezelfde dramatische dichter van den ouden stempel zou ons den invloed hebben laten zien, dien Rebecca West op Beate Rosmer oefende, den zielestrijd van de ongelukkige vrouw, die allengs tot het besef komt, dat zij te veel is; hij zou ons verder in Rebecca's overmacht op Rosmer het aandeel van het zinnelijk element hebben voor oogen gesteld, en ons zoo het aangrijpend drama, dat den hoofdinhoud van *Rosmersholm* uitmaakt, hebben doen meeleven.

De toeschouwer van Ibsen's drama's is echter meer toehoorder dan toeschouwer. Wat wij zouden moeten zien, hooren wij vertellen. Wij vernemen langzamerhand, door halve woorden, toespelingen, bekentenissen, wat er geschied is. Van des toehoorders scherpzinnigheid, van zijn talent om symbolisch gedachte uitspraken te vatten, van zijn divinatorische gaven, wellicht ook van de meerdere of mindere scherpte van zijn gehoor hangt het af, of hij het drama geheel, gedeeltelijk of in het geheel niet begrijpt.

Eigenlijk kan men het genot van een dergelijk drama eerst recht hebben, wanneer men het vooraf aandachtig gelezen heeft, liefst nog vergezeld van een of anderen scherpzinnigen commentaar. Een paar voorbeelden. Als het eerste bedrijf aanvangt, zit Rebecca aan een witten wollen doek te haken. Die doek is dezelfde, dien zij aan het slot van het laatste bedrijf om het hoofd zal doen, wanneer zij met Rosmer den dood gaat zoeken in den molenbeek. Het is dus haar doodendoek, waaraan zij bij den aanvang van het drama werkt. ‘Een symbool

van haren levensarbeid,' zeggen de commentators met bewondering. Maar dat symbool kan men toch eerst als zoodanig erkennen, wanneer men den loop en den afloop van het drama kent; tot zoolang is de wollen doek voor den toeschouwer niets anders dan een vrij lomp dameshandwerk, eigenlijk te burgerlijk voor een patricische woning als Rosmersholm. In datzelfde eerste bedrijf hooren wij, nadat de incarnatie van het conservatisme, Kroll, een van zijn lange redeneeringen en predicatiën heeft gehouden, Rebecca snel fluisterend met Rosmer enkele woorden wisselen. Wanneer wij een scherp gehoor hebben, verstaan wij iets als: 'Zeg het nu!' - 'Vanavond niet.' - 'Ja, juist van avond.'[1)] Maar wat hier nu gezegd of nog niet gezegd moet worden, blijft ons vrijwel een raadsel. Zoo moeten wij telkens uit een enkel woord gissen wat voor den toeschouwer verborgen wordt gehouden. Natuurlijk, dat men dikwijls in een verkeerde richting gaat zoeken naar de oplossing, en op die wijze gevaar loopt het spoor geheel bijster te raken. Eigenlijk zou men, zooals dat bij mimodrama's geschiedt, een beredeneerd overzicht van het stuk met een verklaring van de belangrijkste toespelingen in handen moeten hebben als leiddraad in den doolhof.

Wat ons in *Rosmersholm* en de naar dezelfde methode vervaardigde drama's te zien wordt gegeven, is inderdaad weinig meer dan het laatste bedrijf van een treurspel, en het geheele stuk zou zonder oponthoud in één bedrijf kunnen worden afgespeeld. De noodzakelijke uitleggingen, de verhalen van hetgeen vroeger gebeurd is, de bekentenissen en al wat verder tot verstand van de intrige noodig is, zouden dat ééne bedrijf echter ongenietbaar lang maken. Ibsen heeft dan ook terecht zijn *Rosmersholm* in vier nagenoeg gelijke deelen verdeeld. Maar men lette eens op hoe weinig gang er in die verschillende deelen zit. Al toont zich in de opeenvolging der tooneelen, het geleidelijk verklaren van de voorgeschiedenis, in de langzame onthulling van hetgeen voor den aanvang van het drama gebeurd is de meesterhand, men is wat het drama zelf betreft, dat zich in *Rosmersholm* voor ons ontwikkelt, aan het eind van elk bedrijf weinig verder dan aan het begin: het is vaak een *piétinement sur place*.

1) Voor de aanhalingen, in dit overzicht voorkomende, heb ik de goed klinkende vertaling van den heer Van der Horst niet kunnen volgen, daar die niet in druk is verschenen. Ik gebruikte de Duitsche vertaling van A. Zinck, uitgaaf van Reclam.

En nu wordt de toehoorder zeker meer dan eens geboeid door de ernstige gedachten, door de stemming welke uit het stuk spreekt, door de situatie; doch een eigenlijke spanning brengt eerst het slot van het drama, wanneer het voor Rebecca en Rosmer beiden duidelijk gaat worden, dat tusschen hen geen innige verbintenis voor het leven mogelijk is en zij te zamen den dood gaan zoeken, waar eens ook de ongelukkige Beate dien zocht, in den molenbeek.

Het laatste bedrijf van een treurspel heeft men ook Sophocles' *Koning Oedipus* genoemd. Ook daar heeft het noodlottig drama reeds plaats gevonden, wanneer het stuk aanvangt. Maar toch is bij Sophocles wel degelijk handeling, voortgang. Aan het onderzoek naar den moordenaar van Laïos neemt Oedipus een werkzaam deel; hij zelf is het die de ontzettende waarheid langzamerhand ontsluiert, en daarmeê voortgaat ook dan wanneer het hem steeds duidelijker wordt, dat de schuldige, dien hij zoekt, niemand anders is dan hij zelf. Hier is spanning, en steeds klimmende spanning, van het begin tot het eind.

Rosmer daarentegen handelt niet, hij laat alles over zich heen gaan. Wanneer de fanatieke Kroll hem koud, meedoogenloos aan den geheimzinnigen dood van zijn vrouw herinnerd heeft en hem ten slotte heeft toegevoegd: ‘Het raadsel van den molenbeek moet je met je geweten trachten op te lossen, als je er ten minste nog iets als een geweten op na houdt!’ - dan vervolgt hem dat woord en hij krijgt het gevoel dat hij het leven nooit meer zal kunnen genieten in wat hij noemt ‘stille, blijde schuldeloosheid’. En wanneer hij Rebecca het aanbod, dat hij haar doet om zijn vrouw te worden, ziet afslaan met de woorden: ‘Nooit kan ik je vrouw worden. Dring er niet op aan, of ik ga denzelfden weg, dien Beate ging’ - dan blijft hij verwonderd staan. Maar verder dan tot peinzen en wroeten en twijfelen komt hij niet. De ontdekking wat de reden van Beate's dood is geweest zal van buiten tot hem komen door Rebecca.

Zoo staat vier bedrijven lang Rosmer voor ons. Sympathiek in zijn geheele optreden: een edele natuur, een onafhankelijk denker, die zijne overtuiging zelf heeft veroverd, en eerlijk voortgaat haar dagelijks te veroveren. Veel hooger staat hij dan zijn huisgenoote Rebecca West, veel rijper is zijn denkkracht, veel onbaatzuchtiger zijn streven. Niets menschelijks is hem vreemd; hij vertegenwoordigt den hoogsten, vollen mensch, die het vleesch niet kruisigt,

maar beheerscht, den mensch ook, die voor anderen leven, hun geest vrijmaken, hen - gelijk hij het noemt - tot ‘Adelsmenschen’ verheffen wil.

En toch - of misschien daardoor - is Johannes Rosmer, zooals Ibsen hem ons vertoont, geen dramatische figuur. Dezen denker ontbreekt het niet aan wil; een ‘willooze’, waarvoor sommigen hem houden, is Rosmer niet; maar in dit drama laat Ibsen hem zijn wil niet ontplooien. Had hij niet na Kroll's beteekenisvolle toespeling, na Rebecca's raadselachtige weigering handelend moeten optreden, moeten vorschen, rusteloos vorschen naar de oorzaak van Beate's zelfmoord? Hij doet het niet, hij handelt niet, hij wacht af. Rebecca zal hem het raadsel oplossen. Eerst in den loop van het derde der vier bedrijven komt de opheldering, - ook voor den toeschouwer, die tot nog toe zoo goed als Rosmer zelf in duisternis rondtastte. In tegenwoordigheid van Kroll - het is Kroll's derde bezoek in drie bedrijven: de man is zwaar op de hand! - zal Rebecca bekennen wat zij gedaan heeft en wat haar tot haren daad bewoog. Gedeeltelijk althans bekennen: want wat zij het ‘grootste’ noemt, de gewichtigste verklaring komt eerst in het laatste bedrijf; tot zoolang moeten ook wij toeschouwers het zonder die verklarng doen.

Rebecca bekent dan, eerst in tegenwoordigheid van Kroll, dat zij Beate den weg van den waanzin heeft opgedreven om met haar den muur te verwijderen, die er gerezen was tusschen Rosmer en zijne volledige vrijmaking, zijn volledig medeleven met den nieuwen, grooten tijd. En later, met Rosmer alleen, gaat zij verder in haar biecht. Zij vertelt hem, hoe haar moedige, vrijgeboren wil, die haar vroeger voor niets terug deed schrikken, gebroken is, van het oogenblik af dat er een wild hartstochtelijk, onbedwingbaar verlangen naar Rosmer over haar kwam, een verlangen gelijk aan een van die stormen, die in den winter in het hooge noorden woeden, die den mensch vastgrijpen en hem meesleuren, mijlen ver, zonder dat er aan weerstand bieden te denken valt. Op dit oogenblik was het tusschen Beate en haar een strijd op leven en dood geworden. Maar toen Beate geen hinderpaal meer was, had de storm zich te bedaren gelegd; toen, in het dagelijksch samenzijn met Rosmer, die haar van al zijn gedachten, van al zijn stemmingen de vertrouwde maakte, was al het leelijke, zinnelijke op den achtergrond geweken en was er in haar die groote, zelfverloochenende liefde ontstaan, die haar tevreden

deed zijn met het reine samenleven, zooals het tot dusver tusschen hen was.

Dat alles biecht Rebecca in het laatste bedrijf van *Rosmersholm*, tot verbazing van Johannes Rosmer, die hare bekentenis met uit roepen van ontzetting, met telkens dringender vragen op den voet volgt. Wij, toehoorders, moeten dit alles aannemen, zooals Rosmer het aanneemt als een verhaal van hetgeen gebeurd is, al zouden ook wij het met vragen om nadere opheldering, met uitroepen van ontzetting en twijfel willen onderbreken.

Maar nu eindelijk - wij naderen het eind van het laatste bedrijf en het wordt dus tijd! - zullen wij, na zooveel gehoord te hebben, na steeds met de helden van *Rosmersholm* in het verleden geleefd te hebben, ook iets bijwonen, het drama voor onze oogen zien. Rosmer weet nu, uit Rebecca's eigen mond, wat zij, jaren lang met hem samenwonende en zijn vertrouwen genietende, voor hem verzwegen hield. En nu, - duidelijk is alweer de overgang niet en met het gedrukte drama vóór mij heb ik moeite de wending, die het gesprek neemt, te volgen, maar dìt meen ik er uit te begrijpen - nu wil Rebecca, die beseft hoe deze bekentenis haar in de oogen van Rosmer verlagen moet, trachten hare heerschappij over Rosmer te behouden door hem iets toe te fluisteren van reine liefde, die de menschen weder tot ‘Adelsmenschen’ maken kan. Rosmer echter, voor het eerst en voor het laatst, biedt wederstand. ‘Hoe kan ik me op jou verlaten’ - voegt hij haar toe - ‘op jou die zoo veel voor me verborgen hebt gehouden. Nu kom je hiermeê. Heb je daar een bedoeling meê, wil je er iets meê bereiken, zeg het dan.’ Hij vraagt een bewijs van haar om in haar te kunnen gelooven, - kan zij dat niet geven, dan zal het tot een scheiding moeten komen. Rebecca wil hem dit bewijs geven, dat zijn twijfel aan haar moge opheffen: hij spreke slechts. Welnu dan: heeft Rebecca den moed, is zij bereid, welgemoed, uit liefde voor hem, den weg te gaan, dien Beate gegaan is? Rebecca is bereid, dien weg te gaan. Maar Rosmer zal met haar gaan. Van nu af is zij zijn wettige vrouw, en man en vrouw hooren bijeen. Nog één ding wil Rebecca weten - en hier komt in het aangezicht van den dood nog even haar oude heerschzucht te voorschijn -: gaat Rosmer met haar of gaat zij met hem? ‘Wij volgen elkander, Rebecca’ - is het antwoord - ‘ik jou en jij mij, want nu zijn wij beiden één.’

En zoo gaan Johannes Rosmer en Rebecca West in den dood, als slachtoffers van ... ja van wat eigenlijk? Van de slecht ingerichte wereld, waarin noch het autoriteitsgeloof van een Kroll, het starre conservatisme dat het volk onmondig houden en de vrije persoonlijkheid aan banden leggen wil, noch het van alle vooroordeelen vrije denken, dat alleen de autoriteit van het Ik erkent, den mensch gelukkig maken kan? Of moeten zij beschouwd worden als de slachtoffers zoowel van *hnn*, als van *het* verleden, van het verleden dat met zijn looden hand op hen drukt en hunnen wil verlamt? Is dat het wat wij begrijpen moeten uit geheimizinnige uitspraken als: 'De dooden blijven lang aan Rosmersholm hangen', 'De levensbeschouwing van de Rosmers adelt, maar zij doodt het geluk', en uit dat als symbolisch geduid slotwoord: 'Die verstorbene Frau hat sie g e h o l t'? Moet in een wereld als de onze een nobele geest als Rosmer noodzakelijk ten onder gaan, de man die zijn hoogste vreugde er in vinden zou de menschen in liefde elkander te zien verdragen: 'geen hatelijke strijd meer, enkel wedstrijd; aller oogen op hetzelfde doel gericht, elkeen voorwaarts en opwaarts strevend, ieder langs zijn eigen natuurlijken weg; geluk voor allen, geschapen door allen'? En heeft Brendel gelijk wanneer hij Mortensgaard den man der toekomst noemt, Mortensgaard die alles volbrengt wat hij wil, omdat hij nooit meer wil dan hij kan, en die tot de slotsom van alle wereldwijsheid heet gekomen te zijn, welke bestaat in een leven te lijden zonder idealen?

Men kan over dit alles lang philosopheeren - en men heeft het waarlijk niet nagelaten! - in steeds somberder, pessimistischer beschouwingen zich verdiepend zonder ooit tot een bevredigende slotsom te komen. Het zal ook Ibsen's doel wel niet geweest zijn, een conclusie in een of anderen zin òf zelf te geven, òf van den toeschouwer uit te lokken. De denker, de wijsgeer die een diepen blik geslagen heeft in het menschelijk leven, heeft dat wat hij zag zijn tijdgenooten voor oogen willen stellen. Maar die wereld is zoo verwikkeld, zoo velerlei stroomingen kruisen er zich in, die wereld is zoo duister in menig opzicht, de menschheid en de enkele mensch hebben zooveel *dessous*, waarnaar men gissen moet zonder ooit het rechte er van te weten te komen, dat wie eenvoudig het beeld er van weergeeft, hoe gewetensvol getrouw ook, niet anders dan een verward en duister, een zwevend, nevelachtig beeld kan vertoonen.

In een wijsgeerige beschouwing over een stuk leven als in Ros-

mersholm afspeelt, in de ontleding van karakters als die van Rebecca en Rosmer in den vorm van een roman, in een dramatisch gedicht, dat bestemd is om gelezen en rustig overdacht te worden, kan men trachten door redeneering, door minutieuse karakterschildering, door dichterlijk-symbolische voorstelling zulk een wereld voor ons begrijpelijk te maken. Maar het tooneel heeft over al die middelen niet te beschikken; met 'symboles agissants', gelijk Alfred Valette (*Mercure de France* van November jl.) in *Rosmersholm* ziet, maakt men op een nog zoo ontwikkeld tooneelpubliek, dat onmiddellijk begrijpen moet op straffe van niet-begrijpen, weinig indruk.

Ibsen had in *Rosmersholm* veel te zeggen. Hij schreef het drama onder den levendigen indruk van een bezoek aan Noorwegen in 1885 gebracht, bij welke gelegenheid hem al de verbittering, al het laffe en lage van den politieken partijstrijd diep had getroffen. Hij had nu meer dan ooit behoefte - zoo stellen zijn biografen het voor - wederom een krachtig woord te spreken voor de zaak van waarheid en vrijheid niet alleen, maar vooral voor die van verdraagzaamheid en menschelijkheid. In *Rosmersholm* zal hij nog eens weer zijn toekomstdroom hebben willen ontvouwen: de stichting van dat 'derde rijk', het rijk van opofferende, zelfverloochenende liefde. Door echter voor hetgeen hij te zeggen en te denken te geven had wederom den hem, naar het schijnt, onontbeerlijk geworden dramatischen vorm te kiezen, niet den vorm van het dramatisch gedicht, als *Brand* en *Peer Gynt*, maar dien van het voor het tooneel bestemde drama, verzwakte hij bij voorbaat de uitwerking ervan. Het probleem toch, dat Ibsen in *Rosmersholm* ter behandeling koos, is veel te samengesteld, de karakters zijner personen, met name dat van Rebecca West, op en om wie zich alles draait, zijn te ingewikkeld, dan dat zij - probleem en karakters - in den concreten vorm van het drama op duidelijk en gemakkelijk te volgen wijs voor oogen zouden kunnen worden gesteld; en door zijn drama 'analytisch' te maken, door ons dat wat tot recht verstand ervan onontbeerlijk is, eerst langzamerhand te ontvouwen, heeft Ibsen de zaak niet verbeterd.

Laat ons dan erkennen, dat in *Rosmersholm* meesterlijke grepen gedaan worden uit de belangrijkste vraagstukken welke der menschheid ter oplossing worden voorgelegd; dat door kernachtige, zinrijke gesprekken onze aandacht geboeid wordt en wij vaak worden opgevoerd tot hoogten, vanwaar wij een vergezicht genieten op veel,

dat ons tot heden niet of slechts half bekend was; dat Ibsen's meesterschap in den dramatischen dialoog nergens schitterender uitkomt dan in dit werk. Maar erkennen wij dan tevens, dat naast dit alles die duidelijkheid in de voorstelling van karakters en toestanden ontbreekt welke door den aard van het drama en door zijne bestemming - genoten te worden niet door enkele weinigen, maar door een beschaafd, bevattelijk publiek, en te roeren ‘l'âme commune des foules’ - geëischt wordt, en wier gemis door geen symbolische verklaringen, door geen phantasie-beschouwingen of spitsvondige ‘Hineininterpretirung’, welke de een den ander pleegt na te praten, kan worden goed gesproken.

J.N. VAN HALL.

Buitenlandsch overzicht.

20 November

Dialoog bij het opmaken van den inventaris over het jaar 1893: - Afrikaansche koningen? -

Schrijf op onder de beschadigde artikelen!

'Life is sad at this close of the nineteenth century.' Ja, het ziet er bedroefd uit, en in 't bijzonder voor Afrikaansche koningen.

Een halve eeuw geleden reeds heeft Freiligrath ons hart geroerd door zijn rijmen over den negervorst, die, naar Europa - het land der vrijheid! - gebracht, zijn kost moest winnen als muzikant vóor een kermistent. Zwart als een maansverduistering steekt zijn kroeskop uit het bonte kermispak te voorschijn, - en is vervuld van sombere gedachten over zijn lot. De maan van zijn geluk is thans voor eeuwig geëclipseerd. Hij moet de groote trom slaan om het publiek naar de vertooning te lokken. Hij mag het verleden zich niet weder voor den geest roepen! En hij doet het toch. Hij ziet zich op de leeuwenjacht, in het heete geboorteland, de speer drillend tegen den koning der woestijn, hij hoort het gejuich van zijn tochtgenooten, en, zijn arm wijd uithalend alsof hij met volle kracht het edele dier wil treffen, - ... slaat hij het trommelvel

Dass es rasselnd zersprang.

Een halve eeuw geleden!

De muze der emotie is profetisch. Reeds toen vielen er tranen over zwarte ongelukken. Het was toch nog maar een voorproefje. Want de '*Freiligrath'sche Mohrenfürst*' is, inderdaad, een onbedui-

dend personaadjen in vergelijking van die historische vorsten, Behanzin, koning van Dahomey, en Lo Bengula, zoon van Umsilikazi, hoofd van den Amandebele stam, die het tegenwoordig te kwaad krijgen, *at this sad close of the nineteenth century*.

Is er droeviger figuur denkbaar dan van Behanzin's afgezanten die, met den eigen scepter van hun koning, als geloofsbrief, uit Dahomey vertrokken, in Parijs moesten vertoeven en verkleumen zonder dat eenig regeeringspersoon zich verwaardigde van hen of van hun vredesvoorstellen notitie te nemen.

'We gaan van avond weg, want we kunnen niet langer tegen de koû,' schreven de gezanten aan den onzichtbaren president Carnot, wiens 'gelaat zij waren uitgegaan om te aanschouwen.' 'Als gij ons nog iets te zeggen hebt, wil het dan naar Liverpool schrijven.'

Welk een goedmoedig gedragen vernedering! Ze zakken dadelijk ineen, die negerhoofden, zoodra ze in Europa zijn aangeland. De 'Moorenvorst' van Freiligrath had geen edele kostwinning in het Frankenland, 't is waar, maar er gingen ten minste leeuwen op en neer in zijn herinnering. En deze heusche negers, *fin de siècle*, gedragen zich als kouwelijke poesen.

Och, 't is hun niet kwalijk te nemen. In Europa is het hun te koud, en daarginder wordt het hun te warm gemaakt. Het einde zou nog wel kunnen wezen dat hun vorsten, zoowel Behanzin als Lobengula, de koû boven de hitte verkozen, en dat zij tevreden waren wanneer ze met een klein pensioentje in Europa mochten wonen, de vorst van Dahomey en de vorst van Matabeleland.

Ik zie hen al in Parijs, de verzamelplaats der afgezette koningen, modest genietende van de genoegens der hoofdstad. Lobengula komt Behanzin afhalen om te zamen naar het theater te gaan waar een stuk gegeven wordt dat hun koninklijk hart, in het republikeinsche Parijs goed zal doen. Het heet *Les Rois* van Jules Lemaître. Maar onder het spel vallen hun gezichten, een traan vult het hoornig wit van hun oogen, zij kijken elkander bedroefd aan en bij het naar huis keeren zucht Behanzin tegen Lobengula: 'Les rois s'en vont.'

En Lobengula zucht tegen Behanzin: 'Les rois s'en vont.'

Arme, nerveuze Afrikaansche Majesteiten!

Maar zoover is het nog niet gekomen: de rijen der strijders van

Behanzin en Lobengula zijn wel gedund, ze zijn nog niet verdwenen. Zal het ooit zoover komen, in den een of anderen vorm? Wie weet het! De ‘voortdurende, smartelijke, koortsige, noodlottige gang der menscheid’, dien men vooruitgang noemt, heeft zich tegen hen verklaard, en de zwarte potentaten moeten het veld ruimen.

Het is een quaestie van den sterkste. Zij hebben, in hun tijd, het recht van den sterkste aan hunne zijde gehad omdat zij de sterksten waren, thans zijn zij het niet langer en bukken voor het recht dat hen eerst tot heerschers heeft gemaakt.

In de ‘wildernis’ van Afrika hebben de krachten die staten vormen en weder vernielen, vrij en ruw spel. Niet alleen de menschen gaan er weinig gekleed, ook de gebeurtenissen hebben daar het pakje van fatsoen nog niet aangetrokken dat hun in Europa zoo stemmig staat. Men kan er de manieren van den vooruitgang waarnemen in haar natuurlijke naaktheid.

Ik wijd mijn beschouwing aan de aangelegenheden van Lobengula die het voorrecht hebben der actualiteit, terwijl ik zijn Westerschen collega, Behanzin, in den steek laat.

Omstreeks vijftig jaar geleden trok de stam der Amandebele's of Matabele's onder het hoofd Umsilikazi uit Zoeloeland naar de streken tusschen de Zuid-Afrikaansche republiek en de Zambezirivier gelegen.

Het was onbeheerd land.

De Portugeezen maakten vage aanspraken op een vaag gedeelte van het land. Men vond hier of daar een ruïne en een sinaasappelboom; dat waren hun bewijzen van possessie. Oudere rechten nog konden de Arabieren laten gelden, die de streek om haar goudrijkdom bezocht hadden en er een nederzetting schijnen gevestigd te hebben.[1)] Maar al die aanspraken waren in 't vergeetboek geraakt. De inboorlingen, de Mashona's, hadden het rijk voor zich.

De Mashona's waren verdeeld in een menigte kleine stammen, ieder met zijn Freiligrath'schen ‘moorenvorst’. Hun bezitting bestond in vee, dat zij elkander, van stam tot stam, afhandig maakten. Het was misschien nog meer een voortdurend gekibbel dan een voortdurende oorlog, al werd ook, bij de onophoudelijke rooftochten, het leven der negers waarlijk niet ontzien.

1) J. Bent meent dat deze Arabische of Semitische nederzetting tot lang vóór de christelijke tijdrekening teruggaat.

Met de komst der Matabele's werd het ernst in Mashonaland.

Tegen de Zoeloes durft geen ander inboorling het op te nemen. Zij zijn de aristocraten en de krijgslieden van Zuid-Afrika.

Als een edeler roofdier dat op klein rooversgespuis neervalt, zoo brachten de Matabele-Zoeloes ontzetting in de harten der Mashona's, en ze zijn er nog niet van bekomen.

‘Ziet ge dien top’, zeide Cherumbila, een negerhoofd tot een reiziger in Mashonaland, en hij wees hem een steile, hooge bergspits; ‘daar had onze stam, toen ik nog een kind was, een toevlucht gezocht voor de Matabele's. Maar een van hun benden, van hun *impi's*, overviel ons en joeg het grootste deel van de stamgenooten den afgrond in die ons juist had moeten beschermen. Het overschot is toen naar een hoogte gegaan die ons nog veiliger scheen en bijna niet te genaken was.’

Zoo deden alle Mashonastammen; zij bezetten in hun angst de *kopjes* der hoogvlakte of wel zij kropen onder den grond in gangen en grotten, waar zij zichzelven en het vee in zekerheid waanden, evenals de Galliërs het nog ten tijde van Caesar deden wanneer de gesteldheid van den bodem het toeliet.

Onder die omstandigheden kostte het den Matabele's geen moeite om het beste gedeelte van het land in bezit te nemen. Zij waren er gevestigd als oorspronkelijk de Spartanen in den Peloponnesus. Het was een krijgsadel die zich door slaven in zijn onderhoud liet voorzien. Hun eenige bezigheid waren tochten tegen de Mashona's, *gent corvéable et taillable à merci*, wat in dit geval wil zeggen dat hun vee werd geroofd, dat hun jongeren in slavernij werden weggevoerd, terwijl de onderen werden gedood en de dorpen werden verbrand.

Een krachtige, wreede volksstam had een overmeesterende positie ingenomen te midden van stammen wier lafheid en vrees tot het belachelijke naderen, zoo zij het al niet te boven gaan.

In 1868 volgde Lobengula zijn vader Umsilikazi op in de regeering over den stam der Matabele's.

Het was in de jaren tusschen 1860 en 1870 dat de beweging zich voorbereidde die het binnenland van Afrika onder Europeesche heerschappij zou brengen.

In vorige eeuwen beschouwden de Westersche mogendheden

Afrika - met uitzondering der Kaapkolonie - als een markt van negerslaven, en men hield zich aan den rand van het werelddeel. In het begin der negentiende eeuw werd de slavenhandel, zooals hij door de Westerschen gedreven was, met kaperij gelijkgesteld en langzamerhand vernietigd; daarmee hield het belang van Europa in Afrika op. Wanneer men de verovering van Algiers door de Franschen en het trekken der *Boeren* naar den Oranje-Vrijstaat en de Transvaal niet meerekent, kan men zeggen dat er gedurende een halve eeuw geen uitbreiding van de macht der Europeesche volken plaats greep.

Het is misschien meer dan een toeval dat die stand van zaken zich wijzigde in denzelfden tijd toen de Vereenigde Staten van Noord-Amerika de negerslavernij in hun gebied ophieven.

In 1863 keerde Livingstone van zijn tocht langs de Zambezirivier terug.

De ontdekking van Afrika's binnenland door Livingstone, in de volgende jaren uitgebreid, is het groote feit in de geschiedenis van het werelddeel. (Ik heb hier voornamelijk het gedeelte van Afrika bezuiden den evenaar op het oog, en laat de gelijktijdige tochten van andere ontdekkers in Noord-Afrika buiten beschouwing.)

Hoe geleidelijk ontwikkelen zich uit dat feit de verdere gebeurtenissen!

Livingstone stelde zich geen ander doel dan een verruiming van den horizon voor het Christendom. Hij was de enthousiaste zoeker naar nieuwe paden, en hij had zijn werk lief, als een kunstenaar zijn kunst, met een liefde die buiten dat werk zelf geen bedoeling kon veronderstellen.

Daarom werd de verbeelding der menschen machtig aangegrepen door het verhaal van zijn tochten. Een aantal zendelingen en zoekers gingen op zijn spoor het binnenland van Afrika in, Livingstone's in 't klein, soms in 't heel kleine. Het was het tijdperk van de geestdrift. Wanneer iets groots moet volbracht worden gaat de enthousiast altijd voorop.

De tien volgende jaren der historie van Afrika, van 1870-1880, behooren aan Stanley. Hij is de *captain-adventurer* in grooten stijl. Hij is de man, niet van een groot werk of van een groote onderneming, maar van groote ondernemingen. Hij wil van het binnenland van Afrika gebruik maken om het tot velerlei doeleinden te

doen dienen. Is het niet kenmerkend dat zijn eerste tocht geschiedde, niet om Afrika, maar om Livingstone in Afrika te ontdekken?

'Livingstone was te goed,' zeide Stanley eens, 'hij kon niets van de inboorlingen gedaan krijgen, omdat hij niet wist hoe ze te behandelen.' Dat is het onderscheid tusschen den zendeling en den *conquistador*: Stanley wilde iets gedaan krijgen, wat het dan wezen mocht.

De plannenontwerper volgde op den enthousiast.

En eene menigte plannenmakers werd aangevuurd door zijn voorbeeld. Wat werd er al niet gedroomd, welke kolossale projecten omtrent een rijk in Midden-Afrika werden er niet gemaakt, door de de Brazza's, de navolgers van Stanley! De wenschen en plannen van Sir Bartle Frere, den gouverneur der Kaapkolonie, waren bescheidener, hij stelde aan het gouvernement in Londen alleen de annexatie voor der kust van Zuid-Afrika, die niet tot het domein van Portugal behoorde (1877). Maar op de diamantvelden van Kimberley, zoekende naar fortuin, bevond zich toen een jong Engelschman, Cecil Rhodes, die niet alléén aan fortuin maken dacht. Hoe dikwijls ging zijn oog over de kaart en mat den afstand tusschen de Kaapkolonie en den evenaar! Welk een luister zou het niet aan zijn naam geven wanneer door zijn werk dat gebied aan den Engelschen naam werd toegevoegd! En misschien, wie weet? zou het gelukken nog verder door te dringen en, van het zuiden uit, Egypte en de kust der Middellandsche zee te naderen!

Zulke verwachtingen hielden de gemoederen bezig.

Van al die plannen kwam maar een enkel tot een begin van uitvoering. Alleen Stanley's denkbeeld van een Congostaat, in het hart van Afrika, werd onder bescherming van den koning van België tot stand gebracht, tenminste in zijn groote lijnen.

De stichting van een Congostaat opent een nieuwe periode.

Het initiatief van de avonturiers maakt plaats voor de interventie der Europeesche regeeringen.

Ze hadden zich tot nog toe op den achtergrond gehouden, de gouvernementen, thans werd het, door de vestiging van den Congostaat, op eenmaal een wedijver tusschen de mogendheden op welke deelen van Afrika zij aanspraak zouden maken. Duitschland was onder de eersten om in het krijt te treden, doch de anderen, Enge-

land, Frankrijk, Portugal, Italië lieten zieh niet minder gelden.

De tijd van avonturen was voorbij, de tijd van geregelde inbezitneming brak aan.

De Europeesche ‘voortdurende, smartelijke, koortsige, noodlottige’ vooruitgang legde beslag op het naïeve, donkere werelddeel.

De conferentie van Berlijn, in 1885, waarbij de beginsels eener minnelijke verdeeling werden vastgesteld, is het hoogtepunt der nieuwe periode; het Engelsch-Duitsche verdrag van 1890 over Zanzibar sluit het tijdperk voorloopig af.

Het enthousiasme van den onzelfzuchtigen baanbreker, Livingstone, droeg als zijn noodzakelijke vrucht de annexatie, van hooger hand gedecreteerd.

De zendeling toonde den weg aan den Staat.

In Zuid-Afrika tenminste bewoog zich de uitbreiding der regeeringsmacht in de richting die door de zending was aangegeven.

Het eerste gebied dat aldaar voor de Britsche kroon in bezit genomen werd was Bechuanaland, ten Westen der Transvaalsche republiek (1884-1885). Een gedeelte van het land werd kolonie, het Noordelijk deel kwam onder het protectoraat van Engeland.

De machtigste inlandsche vorst van het protectoraat is Khama, het hoofd van Bamangwato.

Hij wordt door de zendelingen voorgesteld als een modelheerscher. ‘Wanneer de ridderlijke gevoelens in Europa uitgestorven waren,’ zegt een hunner in zijn geestdrift, ‘dan zouden ze herleven in het hart van den vorst van Bamangwato.’

Zoodra Khama tot het Christendom bekeerd was, verzette hij zich met ostentatie tegen de bijgeloovige gebruiken van zijn stam. Hij nam de leefwijze der Christenen aan, kleedde zich op Europeesche manier, niet zonder smaak en een kleine dosis van fatterigheid, zooals het een held betaamt, en vergenoegde zich met het bezit van één vrouw. Hij verbood zijn onderdanen het drinken van bier, hun erfkwaal. ‘Ik wil over sobere menschen regeeren,’ zeide hij. ‘Bier is onze grootste vijand. Ik vrees het bier meer dan de Matabele's.’

Dit laatste is misschien niet waar, doch het klinkt goed, wanneer het kranig gezegd wordt.

Khama bezit, bij al zijn pralen, de deugd der voorzichtigheid. Hij is nog meer verstandig dan moedig. Misschien ook begrijpt hij dat hij in zijn onderdanen niet het materiaal voorradig heeft

om als krijgsvorst te figureeren, want op den drempel van Mashonaland wonende, leven de Bamangwato's in voortdurende vrees voor de invallen der Matabele's.

Het bezetten van Bechuanaland was dus voor de Engelschen maar een eerste stap. Zij moesten om Bamangwato te beschermen hun gezag oostwaarts over Mashonaland en Matabele-land uitbreiden; ook al ware die streek niet reeds dadelijk het objectief van hun voortdringen geweest. (Wat o.a. blijkt uit de correspondentie van Sir Charles Warren die als regeeringscommissaris Bechuanaland organiseerde.)

Mashonaland is de parel van Zuid-Afrika. De hoogvlakte is voor kolonisatie door Europeanen geschikt, de grond is vruchtbaar en er loopen rijke goudaderen door het rotsiger terrein.

Eerst in 1888 gelukte het Engeland om een titel te veroveren waardoor het zijn mededingers uit Matabele-land wou houden en een inbezitneming kon voorbereiden. Het sloot een tractaat van vriendschap met Lobengula, hoofd van den Amandebele-stam en heerscher over de schatplichtige hoofden der Mashona's en Makalaka's, waarbij hij zich verbond om aan geen vreemde macht eenig recht in zijn land en onderhoorigheden toe te staan, zonder voorkennis en toestemming van het Engelsche gouvernement.

Het had tijd gekost om Lobengula tot deze handeling te overreden.

Weder was het een (gewezen) zendeling, de Reverend Smith Moffat, die zijn dienst leende. Hij kende de Matabele's en hij kende de zwakke zijden van den vorst. Hij toonde hem hoe zijn naburen de Portugeezen van den Oostkant, de Boeren der Transvaal uit het Zuiden op het bezit van Mashonaland aasden. En hij wist hem te beduiden dat hij het best zijn heerschappij over Mashonaland verzekerde door zich bij de Engelschen aan te sluiten, en zijn vroegere betrekkingen met de Boeren - een wreed, hebzuchtig volk! - te vergeten; om niet van Portugal te spreken, dat op de ruïnes en sinaasappelboomen in zijn land zou wijzen en zijn oude aanspraken zou doen gelden.

Maar in datzelfde jaar 1888 verlegde Khama, het hoofd van Bamangwato op de grens van Mashonaland, zijn hoofdstad van Shoshong, dat een zeer sterke plaats was, naar Palapwe, een open, vruchtbare plek. Hij wist wie hem wreken zou wanneer de Matabele-benden thans een inval in zijn gebied zouden wagen.

Nauwlijks was het tractaat van vriendschap met Lobengula ge-

sloten of van alle kanten gaven nieuw opgerichte maatschappijen kennis aan het Engelsche gouvernement van hun plannen om mijnconcessies aan Lobengula aan te vragen.

Hier kwam Mr. Cecil Rhodes tusschen beide. Hij was, zoo niet op de plek, dan toch zoo dicht mogelijk in de buurt van de plek; en de gelegenheid scheen hem gunstig om aan zijn oude plannen een begin van verwezenlijking te geven. Hij verkreeg, door zijn agenten, van Lobengula het recht om de mijnen in zijn gebied te laten ontginnen door de Maatschappij der Goudvelden van Zuid-Afrika.

Cecil Rhodes, toen, in 1888, nog geen eerste minister van de Kaapkolonie, maar lid van het Parlement, is een man in de kracht van het leven. Hij heeft, ‘at this sad close of the nineteenth century’ het opgewekte en flinke Caesarsgezicht dat vertrouwen geeft aan volgelingen en vrienden. Hij gelooft in zijn ster, ‘en hij weet dat hij pas aan het begin van zijn loopbaan is.’

Hij heeft zichzelf gemaakt physisch en financieel.

Zoon van een Engelsch predikant, ging hij op zijn zestiende jaar voor zijn gezondheid naar de Kaap en werkte er met zijn broeder op een hoeve. In Kimberley maakte hij fortuin en keerde toen naar Engeland terug om zijn afgebroken studies op te vatten. De regeering droeg hem daarna verschillende commissies in Afrika op, hij werd lid van het Parlement in de kolonie, kreeg een politieken aanhang en werd de rechterhand van den gouverneur.

Hij is geen avonturier maar een politicus en een financier.

Met hem begint de tijd dat de exploitatie der binnenlanden van Afrika een quaestie wordt van syndicaten en maatschappijen op aandeelen. Hij verstaat de kunst om zulk een anonym lichaam leven in te blazen. Hij kan menschen bijeenvinden en bijeenhouden. Hij weet zijn werktuigen te inspireeren, de Dr. Jameson's, de Selou's. Hij is een koninklijk man, de Caesar van een rijk op aandeelen.

Zoodra Cecil Rhodes de hand in 't spel had marcheerden de zaken.

In 1889 vertrok hij naar Engeland, vereenigde de belangen der verschillende concessionarissen in Matabele-land en verkreeg van de kroon een charter voor de Zuid-Afrikaansche Maatschappij waarbij zij het recht verkreeg om de landen ten Noorden van Bechuanaland, ten Noorden en Westen der Zuid-Afrikaansche Republiek, en ten Westen van het Portugeesche gebied te administreeren en hun hulpbronnen te ontwikkelen.

Toen gingen de gebeurtenissen hun logischen gang.

In 1890 werd ten Oosten van Matabele-land de groote weg naar de Zambezi gemaakt en werden de eerste forten gebouwd.

In 1891 werd van een grensgeschil met de Portugeesche kustkolonie gebruik gemaakt om van Portugal de belangrijke toezegging te krijgen, dat een spoorweg van de kust naar het gebied der Zuid-Afrikaansche Maatschappij zou worden aangelegd.

In 1892 werd het gebied der Maatschappij ten Noorden van de Zambezi uitgebreid door de incorporatie der Maatschappij van het Nyassameer

In 1893 kwam het eerste gedeelte van den Portugeesch-Zuid-Afrikaanschen spoorweg gereed. Daardoor werd het mogelijk de machines te transporteeren, die voor het ontginnen der mijnen benoodigd waren.

Toen was er in Mashonaland geen plaats meer voor een aristocratisch militaire kaste, die op de vreedzame inboorlingen teerde.

Hoe zou men met exploreeren voort kunnen gaan wanneer men telkens door pretenties en rooftochten van een krijgersvolk werd gestoord, en de makke werklieden in de mijnen telkens van schrik uiteenstoven!

De oorlog tegen Lobengula's benden was noodzakelijk. Er zijn altijd redenen, en geldige redenen, te vinden om den oorlog te verklaren aan een volk, dat gewend is te rooven - op de Afrikaansche manier.

Is de krijg een jaar vroeger uitgebroken dan in de bedoeling van den Kaapschen premier lag? omdat nog niet alle hulpmiddelen bijeen waren? Het is mogelijk, maar Cecil Rhodes is er de man niet naar om de gelegenheid voorbij te laten gaan, wanneer zij zich aanbiedt.

Hij wijdt het nieuwe tijdperk voor Afrika's geschiedenis in, waarin de groote compagnieën, financieele en politieke lichamen, de taak op zich nemen, welke de geregelde regeeringen nog niet aandurven.

Er dreigen conflicten tusschen het gouvernement van het moederland en de maatschappijen omdat de bevoegdheden niet juist begrensd kunnen worden.

Misschien zal Lobengula aan zulk een conflict nog te danken hebben, dat hij een gedeelte van zijn land behoudt. Maar het is even goed mogelijk, dat hij het slacht- en zoenoffer wordt van het conflict.

B*.

Bibliographie.

Goëtia door Frits Lapidoth. 2 dln. Leiden, S.C. van Doesburgh. 1893.

De heer Lapidoth is wat men, met een gallicisme, een goed geïnformeerd man zou kunnen noemen. En zijne informatiën betreffen op het gebied van kunst, wetenschap, politiek niet enkel de dingen, waarin het gewoon beschaafd publiek belang stelt; het liefst wijkt hij van den grooten, door een ieder betreden weg af en zoekt wat van zijn gading is in de meer excentrische buurten, aan de uiterste linkerzijde van de wetenschap, de politiek, de kunst. Zoo in *Goëtia*. Hij toont zich hier geheel op de hoogte van het occultisme en zijn praktijken. Spiritisten en magiërs, hypnotiseurs en waarzegsters hebben voor hem geen geheimen meer; hij geeft het recept voor het oproepen en materialiseeren van Geesten, met een lijstje van de daarvoor benoodigde ingrediënten en hunne gebruiksaanwijzing; zelfs van de weinig bekende kunst, het doen verschijnen van den geest naast het medium, vindt ge op blz. 148 en 149 van het 1e deel van dit boek de verklaring. In de litteratuur van het onderwerp blijkt de schrijver volkomen thuis te zijn: zijne personen vertellen aan al wie het maar hooren wil de feiten uit de geschiedenis van het spiritisme, van het hypnotisme, van de waarzeggingskunst; zij noemen de titels van de merkwaardigste werken over die verschillende onderwerpen geschreven en toonen die werken goed bestudeerd te hebben. En behalve in de wereld van occultisten en wat met hen in losser of nauwer verband staat, voert de heer Lapidoth ons in die van nihilisten, anarchisten en van de daarvan soms niet te onderscheiden gewone of huisboeven. Hij kent de gangen en gewoonten van die lieden, hun uiterlijk, de holen waarin zij zich schuilhouden.

Dat vormt het eigenaardige en aantrekkelijke van deze twee deelen, waarvan het eigenlijke romantische gedeelte ons vrij zwak voorkomt. Wel is de heldin Goëtia, de priesteres der zwarte kunst, alias: Olga Kostroma, gravin Tredjakow, een interessante persoon - in de beschrijving van wier leven de schrijver zich al weder tot in bijzonderheden ‘goed geïnform eerd’ toont omtrent Rusland en de Russen - maar het interessantst is zij ons toch vooral waar zij in aanraking komt met het occultisme. De tooneelen op de soirées en séances in haar hotel, Avenue de l'Alma, geven ons hoekjes van de Parijsche wereld te aanschouwen, die aan slechts weinigen bekend zijn en wier beschrijving voor de kennis van de Parijsche ‘eind eeuwsche decadentie’ van waarde blijft. Minder belangrijk dunkt ons het verhaal van hetgeen Goëtia in de armen van het occultisme dreef: de behoefte nl. om wraak te nemen over hetgeen wie haar het liefst waren

in Rusland hadden moeten doorstaan; minder belangrijk ook Olga's bezoeken in de armenbuurten, hare redeneeringen over ‘de sociale kwestie’ (II pag. 109-121), haar dood door de hand van hare nihilistische landgenooten. Intusschen mag men, wat dit laatste betreft, den schrijver dank weten, dat hij aan de verzoeking om van het noodlottig einde zijner heldin een kleurig effectslot aan zijn roman te maken, heeft weten weerstand te bieden.

Brieven van Multatuli. - Multatuli-Busken Huet. Eerste deel, 1866. Amsterdam, W. Versluys. 1893.

Een zevende deel brieven van Multatuli, vol belangrijke en boeiende bladzijden.

De grondtoon blijft tobbend, ontevreden, verdrietig, zenuwachtig, bitter. Hem blijft rust, ‘loisir’, stemming ontbreken, die hij noodig zou hebben om zich een geschikt tehuis te verschaffen en door zijn pen den kost voor vrouw en kinderen te verdienen.

Een eigen plan om aan geld te komen, door den verkoop tegen hoogen prijs van zijn portret, mislukt en brengt hem bovendien in nieuwe schulden. De enthousiasten, de ‘vrienden’ die hem plachten te bestormen met de vraag, hoe zij hem konden steunen, gaan op het denkbeeld van het portret niet in. Dat, en zooveel meer nog, knakt zijn zelfvertrouwen, onthoudt hem de inspiratie die hij behoeft om te werken. ‘Ik ben de inspiratie van 't goede kwijt, en dit ontneemt mij geheel wat voor talent doorging. Als men mijn streven godsdienst noemen kon zou ik zeggen dat ik het *geloof* had verloren Ja, zoo is het. Ik geloof niet meer dat ik goed ben, en dat wantrouwen ontneemt mij de kracht het te zijn.’ (Brief aan den heer Kallenberg van den Bosch.)

Zijn vrouw en kinderen lijden te Brussel gebrek, getuige o.a. een drietal in dezen bundel opgenomen brieven van Tine aan haren man en enkele andere aan Dr. van Vloten, brieven, die ook om de wijze waarop de moedige vrouw over Multatuli spreekt, zeer de aandacht verdienen. Eindelijk, als zij het in Brussel niet meer houden kan, en zij een poos een kommerlijk bestaan geleden heeft - Multatuli was intusschen in Duitschland - wordt haar door bemiddeling van belangstellenden de gelegenheid verschaft met de kinderen naar Italië te vertrekken, waar Italiaansche vrienden hopen hen verder voort te zullen kunnen helpen. Deze hulp van de Hollandsche belangstellenden geschiedt buiten weten van Multatuli, en dat wekt nieuwe verbittering. Hij wordt buitengesloten, terwijl alle hulp zou moeten geschieden uit sympathie voor hem, die toch de hoofdpersoon in de tragedie was - zoo luiden de klachten en verwijten, waaruit een onaangename toon klinkt van gekrenkte ijdelheid, van jaloezie, of hoe men het noemen wil.

Kort daarna stelt Busken Huet hem in staat, uit Duitschland zeer matig gehonoreerde correspondenties te leveren aan de Haarlemsche Courant, met welken arbeid Multatuli van September 1866 tot Juli 1869 met korter of langer tusschenpoozen is voortgegaan. Het zijn de artikelen, waarin hij naast objectieve mededeelingen en berichten geput uit werkelijk bestaande Duitsche dagbladen, die merkwaardige beschouwingen ten beste gaf, naar het heette ontleend aan den *Mainzer Beobachter*, een ‘veiligheidsklep voor de ziedende stoomketel zijner subjectiviteit’, zooals Huet het noemt. Multatuli was daardoor met Huet in briefwisseling geraakt, en het zijn deze brieven aan Huet, welke den gedeeltelijken inhoud uitmaken van dezen eersten bundel aan ‘Multatuli-Busken Huet’ gewijd (binnen kort door een tweeden te volgen), en waarvan men den terugslag vindt in de brieven van Huet opgenomen in het eerste deel van diens Brieven.

Tusschen deze brieven aan Huet plaatst de uitgeefster het relaas

van haar te samenzijn met Multatuli in Duitschland, waar hij - - volgens haar eigen mededeelingen - aanvangt om met eenig door haar medegebracht geld zijn eigen gevonden systeem om aan de Bank te winnen te Homburg, in haar gezelschap, toe te passen; het systeem dat Tine uit den nood moest helpen, waardoor hij zijn schuldeischers zou kunnen voldoen, een dagblad zou kunnen opzetten, macht zou kunnen krijgen in den staat!...

Men ziet, het politisch veelbewogen jaar 1866 is ook een veelbewogen tijd in Multatuli's onrustig leven. Behalve de brieven aan Huet vindt men in dezen bundel nog brieven aan Dr. Van Vloten, aan den heer Kallenberg van den Bosch, aan Julius de Geyter, vol belangrijke trekken, vol pittige en kleurige ‘Ideeën.’

Francois Coppée. Mon franc parler. Paris, Lemerre. 1894.

Pegasus in het gareel. De dichter van *Le Passant* en van *Severo Torelli* journalist geworden en in wekelijksche causeriën in het dagblad ‘Le Journal’ zijn denkbeelden over menschen en dingen, over de politiek van den dag en de gebeurtenis van de week, in het openbaar verkondigend.

De Pegasus, waarvan Schiller in zijn gedicht verhaalt, sloeg, toen hij voor den wagen in gewonen draf of voor den ploeg in stap moest loopen, een vrij zot figuur. Coppée houdt zich beter. Hij toont, ook als journalist, niet te versmaden eigenschappen, en voor alles de beste van alle: zich zelf te kunnen zijn. Coppée geeft zich in *Mon franc parler* zooals hij is: met zijn hoogen geest, die diep neerziet op al de kleingeestigheden en laagheden van de kleine politiek (*Sciences politiques, Boniments électoraux, La camelote électorale, Candidat?*); met zijn frisschen dichterlijken zin, die liever de melodie van den merel hoort dan die van de Marseillaise, die voor de poëzie en voor de dichters in de bres springt, al is z i j n tijd van zingen voorbij (*Le Théatre des poètes*); met zijn groote liefde voor zijn land (*Un discours à la jeunesse, Un soldat de treize jours, Georges d'Esparbès*), voor zijn taal (*La réforme de l'orthographe*), voor zijn letterkunde (‘*Toute la lyre*’), met zijn diep en teer gevoel voor de armen en de kleinen op deze wereld (*Le respect de la vie humaine, Après une lecture, La misère*). En dat alles welsprekend zonder gezwollenheid, ondeugend-geestig, fijn ironisch, zonder jacht op aardigheid, en in dat rustig, helder, veerkrachtig Fransch dat een genot is voor het oor en voor den geest.

Het recht van den sterkste door Cyriel Buysse. Amsterdam, W. Versluys. 1893.

‘Het recht van den sterkste’ in de letterkunde is toch niet het recht om de grofste dierlijkheden in de meest terugstootende bijzonderheden te beschrijven en de liederlijkste gesprekken zwart op wit te stellen? Ware dit zoo, dan zou de Vlaamsche schrijver Cyriel Buysse het van vele realisten winnen. Ons komt het voor, dat een der meest te waardeeren eigenschappen van een ‘sterke’ deze is: dat hij zich weet te beheerschen. Dit nu heeft de schrijver in deze novelle niet weten te doen, en dat is zeer jammer voor een man van zijn groot talent. Dit verhaal toch uit de onderste lagen van het Vlaamsche volksleven zou, onder zijn hand, een kunstwerk hebben kunnen worden: de beschrijving van den visschendiefstal met de betrapping van

de dieven, de nacht van den dood van Maria, menige bladzijde uit het leven van de ongelukkige vrouw van Reus Balduk zijn treffende proeven van Buysse's realistische kunst. Door gewilde grofheden en vuilheden heeft de schrijver misschien in veler oogen zich bijzonder ‘sterk’ getoond, en de gedeelten waarin zij voorkomen zullen het werk ongetwijfeld een ‘succès de scandale’ bezorgen. Voor ons is het boek er door bedorven.

Paul Verlaine. Quinze jours en Hollande. La Haye, Maison Blok - Paris, Léon Vanier.

Tevredene, dankbare herinneringen aan het onthaal, den dichter van *Sagesse* in het najaar van '92 in ons land te beurt gevallen, bladzijden in de eerste plaats van waarde voor den kring, waarin Verlaine gedurende zijn verblijf in Holland verkeerd heeft. Den man, die door eigen en anderer schuld veel geleden heeft, een paar gelukkige, onbezorgde weken te verschaffen, en den dichter te doen huldigen door een kleine schaar oprechte bewonderaars van zijn groot talent, was het doel van de ‘avant-garde littéraire, artistique et politique’, die hem in staat stelde naar hier te komen; en dat doel is, ook blijkens dit boekje, volkomen bereikt.

Verlaine werd door zijn publiek met groote vriendelijkheid ontvangen; zijn Haagsche gastheer en gastvrouw deden wat zij konden om het hem goed en gezellig te maken; jonge mannen van talent stelden zich voor hem in de weer; en hij liet zich dorloteeren en fêteeren, genietend van deze groenende oase in de woestenij van zijn leven. En nu vertelt hij dat alles, eenvoudig weg. Het is niet altijd veel belangrijks, wat hij ons mee te deelen heeft; maar hij heeft het zoo goed gehad! ‘Was het dien dag toen het zulk mooi weer was of toen het zoo regende,’ hij weet het niet, maar de boomen van het Haagsche bosch waren mooier van kleur dan welke anderen ook; ‘was het dien dag toen het zulk mooi weer was of toen het zoo regende,’ hij herinnert het zich niet meer, maar de menschen waren vriendelijker voor hem dan ergens elders.

Aardig de ontmoeting met Albert Verwey, den morgen na de eerste conférence in den Haag. Verwey had een vers op Verlaine gemaakt en, draaiende om de tafel, aarzelde hij het hem mee te deelen, toen op het laatst het hooge woord er uit kwam. En Verwey vertaalt zijn gedicht voor Verlaine. Maar let nu eens op de wondere macht van het Fransch! Datzelfde gedicht, dat ons, in het Hollandsch, op enkele gelukkige trekken na, gewrongen, duister leek, een kunststukje met rijmen op o k e n , wordt, in het Fransch, een helder, kleurig, teekenend stuk dichterlijk proza. Zouden we bij sommige Nederlandsche gedichten voortaan de vertaling in Fransch proza moeten vragen, om ze te kunnen verstaan?

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

A.J., J.A. Alberdingk Thijm	Dl. II. Blz. 550.
Barine (Arvède), Alfred de Musset	Dl. III. Blz. 351.
Bom (Emmanuel de), Henrik Ibsen en zijn werk	Dl. II. Blz. 561.
Bourget (Paul), La terre promise	} Dl. I. Blz. 74.
Bourget (Paul), Cosmopolis	} Dl. I. Blz. 74.
Brink (Jan ten), De Bredero's	Dl. II. Blz. 537.
Buysse (Cyriel), Het recht van den sterkste	Dl. IV. Blz. 569.
Compassione, Frans Burgstein	Dl. I. Blz. 610.
Coppée (François), Mon franc parler	Dl. IV. Blz. 569.
Couperus (Louis), Eene illusie	Dl. I. Blz. 216.
Düntzer (H.), Friederike von Sesenheim im Lichte der Wahrheit	Dl. III. Blz. 478.
Ebba, Intimiteit	Dl. II. Blz. 561.
Eeden (Frederik van), Johannes Viator	Dl. I. Blz. 404.
Erens (Frans), Dansen en rhytmen	Dl. II. Blz. 560.
Froitzheim (Dr. J.), Friederike von Sesenheim	Dl. III. Blz. 478.
Griffis (W.E.), Japan	Dl. I. Blz. 609.
Heijermans Jr. (H.), Dora Kremer	Dl. III. Blz. 171.
Heijermans Jr. (H.), Trinette	Dl. IV. Blz. 200.
Heredia (Jose Maria de), Les trophées	Dl. II. Blz. 310.
Hertog (C.H. den), Waarom onaannemelijk	Dl. II. Blz. 379.
Hooijer (J.H.), Laatste bundel	Dl. II. Blz. 560.
Huese (J.F.A), Studiën	Dl. I. Blz. 412.
Ibsen (Henrik), Baumeister Solness	Dl. I. Blz. 411.
Ibsen (Henrik), Peer Gynt	Dl. IV. Blz. 59.
Jacobsen (J.P.), Sechs Novellen	} Dl. I. Blz. 599.
Jacobsen (J.P.), Niels Lyhne	Dl. I. Blz. 599.
Jonckbloet (G.), Uit Nederland en Insulinde	Dl. III. Blz. 183.
Kalff (Dr. G.), Het onderwijs in de moedertaal	Dl. I. Blz. 500.
Knuttel-Fabius (E.), Marianne	Dl. III. Blz. 363.

Kruseman (A.C.), Aanteekeningen betreffende den boekhandel van Noord-Nederland in de 17de en 18de eeuw	Dl. III. Blz. 363.
Lapidoth (Frits), Goëtia	Dl. IV. Blz. 567.
Lehmann (Max), Scharnhorst	Dl. IV. Blz. 405.

Maulde-la-Clavière (De), La diplomatie au temps de Machiavel	Dl. IV. Blz. 384.
Maurits, Nummer elf	Dl. IV. Blz. 200.
Menschheid en Godsdienst	Dl. III. Blz. 331.
Mérimée (Prosper), La Vénus d'Ille	Dl. I. Blz. 356.
Michel (Emile), Rembrandt	Dl. II. Blz. 25.
Micheels (J.), Prudens van Duyse	Dl. III. Blz. 560.
Moerkerken (P.H. van), Aphorismen uit Vondel's werken	Dl. II. Blz. 380.
Mohammed Emîn Fikrî Bey, Irshâd al-alibbâ ila mahâsin Europâ	Dl. I. Blz. 566.
Molières Meisterwerke von Ludw. Fulda	Dl. I. Blz. 216.
Multatuli, Brieven. 1862-1863	Dl. I. Blz. 207.
Multatuli, Brieven. Multatuli-Huet. I. 1866	Dl. IV. Blz. 568.
Museum. Maandblad voor philologie en geschiedenis	Dl. IV. Blz. 386.
Netscher (Frans), Egoïsme	Dl. I. Blz. 608.
Nordan (Max), Ontaarding	Dl. II. Blz. 366.
Nouhuijs (W.G. van), Eenzamen	Dl. III. Blz. 182.
Pontbriant (A. de), Histoire de la Principauté d'Orange	Dl. I. Blz. 46.
Renan (E.), Histoire du peuple d'Israël	Dl. III. Blz. 274.
J.H. Rosny, Nell Horn	} Dl. I. Blz. 329.
J.H. Rosny, Le Bilatéral	} Dl. I. Blz. 329.
J.H. Rosny, Marc Fane	} Dl. I. Blz. 329.
J.H. Rosny, Les Corneilles	} Dl. I. Blz. 329.
J.H. Rosny, Le Termite	} Dl. I. Blz. 329.
J.H. Rosny, Daniel Valgraive	} Dl. I. Blz. 329.
J.H. Rosny, Vamireh	} Dl. I. Blz. 329.
J.H. Rosny, l'Immolation	} Dl. I. Blz. 329.
Sabron (F.H.A.), De oorlog van 1794-95	Dl. II. Blz. 327.
Sassen (Armand), Rijkspostspaarbank	Dl. II. Blz. 508.
Strindberg (August), Die Beichte eines Thoren	Dl. IV. Blz. 192.
Strindberg (August), Vader	Dl. IV. Blz. 362.
Stuers (Jhr. Mr. V. de), Aanteekeningen betreffende Zeeland's monumenten	Dl. II. Blz. 340.

Swarth (Hélène), Verzen	Dl. IV. Blz. 387.
Taine (H.), Essai sur Tite Live	} Dl. II. Blz. 140.
Taine (H.), Les Philosophes du XIXe siècle	} Dl. II. Blz. 140.
Taine (H.) Histoire de la littérature anglaise	} Dl. II. Blz. 140.
Taine (H.), De l'Intelligence	} Dl. II. Blz. 140.
Taine (H.), Le l'Idéal dans l'Art	} Dl. II. Blz. 140.
Taine (H.), Les origines de la Françe contemporaine	} Dl. II. Blz. 140.
Van Nu en Straks No. 1	Dl. II. Blz. 379.
Verlaine (Paul), Liturgies intimes	Dl. II. Blz. 556.
Verlaine (Paul), Quinze jours en Hollande	Dl. IV. Blz. 570.
Verwey (Albert), G.A. Bredero	Dl. III. Blz. 183.
Zola (Emile), Le docteur Pascal	Dl. III. Blz. 358.